

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः १५

बृहदारण्यकोपनिषत्

आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेता ।

एतत्पुस्तकं वे० शा० रा० रा० काशीनाथ शास्त्री
आगाशे इत्येतैः संशोधितम् ।

तच्च

महादेव चिमणाजी आपटे

इत्यनेन

पुण्याख्यपत्तने

आनन्दाश्रमसुद्रणालये

भायसाक्षरैर्मुद्रयित्वा

प्रकाशितम् ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८१३ ।

विंशत्याब्दाः १८९१ ।

(अस्व सर्वेऽधिकारा राज्ञोऽस्मानुसारेण सायचीकृतम्)

(३)

पत्राणि ६३७ । पङ्क्तयः १५ । अक्षराणि ३५ । लक्षण-
कालस्त्वनुमानेन पादोनशतवत्सरात्मकः । टीकालेखन-
कालस्तु शके १७६८ ।

(ण.) इति संक्षिप्तम्—केवला टीका, रा०रा० भाऊसाहेब नगरकर इत्येतेषाम् ।
पत्राणि ४३३ । पङ्क्तयः ९ । अक्षराणि ४० । लेखनका-
लोऽनुमानेन पञ्चाशद्वत्सरात्मकः ।

समाप्तं सूचीपत्रकम् ।

आदर्शपुस्तकोल्लेखपत्रिका ।

अथैतस्याः सटीकशांकरभाष्यसमेताया बृहदारण्यकोपनिषद्ः पुस्तकानि यैः
परहितैकपरतया संस्करणार्थं प्रदत्तानि तेषां नामादीनि पुस्तकानां
संज्ञाश्च कृतज्ञतया प्रकाशयन्ते ।

(क.) इति संज्ञितम्—मूलं सटीकभाष्योपेतं कलिकातानगरस्थमुद्रणालये
मुद्रितं कैलासवासिनां देव इत्युपाह्वानां पुण्यपत्तननिवा-
सिनां वे० शा० रा० रा० बालशास्त्रिणाम् । पृष्ठानां संख्या
१०९६ । एकपृष्ठस्थपङ्क्तिसंख्या २४ । एकपङ्क्तिस्थाना-
मक्षराणां संख्या २३ ।

(ख.) इति संज्ञितम्—मूलं सटीकभाष्योपेतं, बडलीग्रामनिवासिनां चिदंबरदी-
क्षितकुलोत्पन्नानां श्री० वे० शा० रा० रा० मार्तण्डदी-
क्षितानाम् । पत्राणि ३०९ । पङ्क्तयः २३ । अक्षराणि
५० । लेखनकालः शके १७८३ ।

(ग.) इति संज्ञितम्—मूलं केवलभाष्यसमेतं, इंदूरपुरनिवासिनां किंबे इत्युपा-
ह्वानां श्री० रा० रा० भाऊसाहेब बाळसाहेब इत्येते-
षाम् । पत्राणि १२६ । पङ्क्तयः १९ । अक्षराणि ५६ ।
लेखनकालः पञ्चाशत्संवत्सरमित इत्यनुमीयते ।

(घ.) इति संज्ञितम्—मूलं सटीकभाष्योपेतं, बटोदरनगरनिवासिनां पटवर्धनो-
पाह्वानां श्री० रा० रा० कृष्णराव भीमाशंकर इत्येतेषाम् ।
पत्राणि ३५९ । पङ्क्तयः १८ । अक्षराणि ५० । लेखन-
कालस्तु शतसंवत्सरमित इत्यनुमीयते ।

(ङ.) इति संज्ञितम्—मूलं सभाष्यं टीकारहितं, पुण्यपत्तननिवासिनां कै० श्री०
रा० रा० बाळसाहेब पटवर्धन इत्येतेषाम् । पत्राणि
३५७ । पङ्क्तयः १० । अक्षराणि ३८ । लेखनकालः
पादोनशतसंवत्सरमित इत्यनुमीयते ।

(च.) इति संज्ञितम्—मूलं सभाष्यं टीकारहितं, अष्टेग्रामनिवा-
सिनां इत्युपनामकानां श्री० रा० श्रीविक्रम

पत्राणि २४२ । पङ्क्तयः १३ । अक्षराणि ५० । लेखन-
कालस्त्वनुमानेन षष्टिवर्षात्मकः ।

(छ.) इति संज्ञितम्—मूलं सभाष्यं केवळान्तिमाध्यायद्वयटीकोपेतं, उज्जयिनी-
क्षेत्रनिवासिनां वे० शा० सं० रा० रा० सोरटीनुवा इत्ये-
तेषाम् । पत्राणि २६० । पङ्क्तयः १४ । अक्षराणि ४२ ।
लेखनकालः पञ्चविंशतिसंवत्सरात्मक इत्यनुमीयते ।

(ज.) इति संज्ञितम्—मूलं सभाष्यं टीकारहितं, पुण्यपत्तननिवासिनां फडणी-
सइत्युपनामकानां कै० रा० रा० मोरोबादादा इत्याख्या-
नाम् । पत्राणि २५९ । पङ्क्तयः १५ । अक्षराणि ४८ ।
लेखनकालस्तु अनुमानेन शतसंवत्सरमितो दृश्यते ।

(झ.) इति संज्ञितम्—केवलभाष्यं, कै० रा० रा० मोरोबादादा फडणीस इत्ये-
तेषाम् । पत्राणि २११ । पङ्क्तयः १२ । अक्षराणि ४८ ।
अस्यापि लेखनकालः पादोनशतवत्सरमित इत्यनुमीयते ।

(ञ.) इति संज्ञितम्—केवलटीका, कै० रा० रा० मोरोबादादा फडणीस इत्ये-
तेषाम् । पत्राणि ३१४ । पङ्क्तयः १२ । अक्षराणि ४५ ।
लेखनकालः शतवत्सरमितोऽनुमीयते ।

(ट.) इति संज्ञितम्—केवलमूलं, रा० रा० भाऊसाहेब नमरकर इत्येतेषाम् ।
पत्राणि ६४ । पङ्क्तयः ९ । अक्षराणि ३६ । लेखनकालः
पञ्चाशत्संवत्सरमित इत्यनुमीयते ।

(ठ.) इति संज्ञितम्—केवलं मूलं, पुरंदरे इत्युपाह्वानां श्री० रा० रा० अप्पा-
साहेब इत्येतेषाम् । पत्राणि ७० । पङ्क्तयः ८ । अक्षराणि
२९ । लेखनकालस्त्वनुमानेन पञ्चविंशतिवत्सरात्मको
वर्तते ।

(ड.) इति संज्ञितम्—केवलं मूलं, सुरतग्रामनिवासिनां करंबेळकर इत्युपनाम-
कानां रा० रा० हरी बाबाजी इत्येतेषाम् । पत्राणि
१३६ । पङ्क्तयः ६ । अक्षराणि २६ । लेखनकालोऽनु-
मानेन षष्टिवर्षात्मकः ।

(ण.) इति संज्ञितम्—मूलं सटीकभाष्योपेतं, पुण्यपत्तननिवासिनां परचुरे इत्यु-
पनामकानां रा० रा० आबाजी रामचंद्र इत्येतेषाम्-

काण्डिकावपदानि.	अध्यायादीनि.	काण्डिकावपदानि.	अध्यायादीनि.
असौ वे लोकोऽग्निर्गौतम	६ २ ९	आप एव यस्याऽऽय-	
अस्तमित आदित्ये		तनम् ३ ९ १६	
याज्ञवल्क्य किञ्ज्यो-		आप एवेदमग्र आसुः ५ ५ १	
तिरेवायं ४ ३ ३		आपो वा अर्कस्तद्यदापां १ २ २	
अस्तमित आदित्ये		आराममस्य पश्यन्ति ४ ३ १४	
याज्ञवल्क्य चन्द्र-		इ.	
मस्यस्तमिते किञ्ज्यो-		इदं मानुषं सर्वेषां भूतानां २ ५ १३	
तिरेवायं ४ ३ ४		इदं वै तन्मधु---पश्य-	
अस्तमित आदित्ये		अवोचत् । आधर्व-	
याज्ञवल्क्य चन्द्रम-		णायाम्बिना २ ५ १७	
स्यस्तमिते शा-		इदं वै तन्मधु---पश्य-	
न्तेऽग्नौ किञ्ज्योति-		अवोचत्तद्वां नरा	
रेवायं ४ ३ ५		सनये २ ५ १	
अस्तमित आदित्ये		इदं वै तन्मधु---पश्य-	
याज्ञवल्क्य चन्द्रम-		अवोचत्पुरश्चक्रे	
स्यस्तमिते शा-		द्विपदः २ ५ १८	
न्तेऽग्नौ शान्तायां		इदं वै तन्मधु---पश्य-	
वाचि किञ्ज्योति-		अवोचत् । रूपं	
रेवायं ४ ३ ६		रूपं २ ५ १९	
अहर्वा अश्वं पुरस्तात्	१ १ २	इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां २ ५ १२	
अहच्छिकेति होवाच		इन्धो ह वै नामैष ४ २ २	
याज्ञवल्क्यः ३ ९ २५		इमा आपः सर्वेषां	
आ.		भूतानां २ ५ २	
आकाश एव यस्याऽऽ-		इमा दिशः सर्वेषां भूतानां २ ५ ६	
यतनः ३ ९ १३		इमावेव गोतममरद्वा-	
आग्निवेश्यादाग्निवेश्यो	४ ९ २	जावपमेव २ २ ४	
आग्निवेश्यादाग्निवेश्यः	२ ६ २	इयं पृथिवी सर्वेषां	
आत्मानं चेद्विजानी-		भूतानां २ ५ १	
यादयमस्मीति पुरुषः	४ ४ १२	इयं विश्वस्तसर्वेषां	
आत्मैवेदमग्र आसी-		भूतानां २ ५ ८	
त्पुरुषविधः १ ४ १		इहैव सन्तोऽथ विश्वः ४ ४ १४	
आत्मैवेदमग्र आसीदेक			
एव १ ४ १७		यो ४ ३	
तानया १ ४ २४		उत्स्येव वाक् पृथिवी	

कण्डिकाशपदानि.	अध्यायादीनि.	कण्डिकाशपदानि.	अध्यायादीनि.
उषा वा अश्वस्य मेध्यस्य		कतम आदित्या इति	३ ९ ५
शिरः १ १ १		कतम इन्द्रः कतमः	
ऋ.		प्रजापतिः ३ ९ ६	
ऋचो यजूंषि ५ १४ २		कतमे ते त्रयो देवा ३ ९ ८	
ए.		कतमे रुद्रा इति ३ ९ ४	
एकधैवानुद्गृह्यमेत-		कतमे वसव इत्यग्निश्च ३ ९ ३	
दममेयं ४ ४ २०		कतमे षडित्यग्निश्च ३ ९ ७	
एकीभवति न पश्यति	४ ४ २	कस्मिन्नु त्वं चाऽऽत्मा ३ ९ २६	
एतद् वै तज्जनको ५ १४ ८		काम एव यस्याऽऽय-	
एतद्दस्म वै तद्विद्वानु-		तनः ३ ९ ११	
हालक ६ ४ ४		किं देवतोऽस्यामुदीच्यां ३ ९ २३	
एतद्दे परमं ५ ११ १		किं देवतोऽस्यां दक्षि-	
एतमु हेव चूलो ६ ३ १०		णायां ३ ९ २१	
एतमु हेव जानकिरा-		किं देवतोऽस्यां भ्रुवायां ३ ९ २४	
यस्थूणः ६ ३ ११		किं देवतोऽस्यां	
एतमु हेव मधुकः ६ ३ ९		प्रतीच्यां ३ ९ २३	
एतमु हेव वाजसनेयो ६ ३ ८		किं देवतोऽस्यां प्राच्यां ३ ९ २०	
एतमु हेव सत्यकामो ६ ३ १२		क्षत्रं प्राणो वै क्षत्रं प्राणो ५ १३ ४	
एतस्य वा अक्षरस्य		घ.	
प्रशासने ३ ८ ९		घृतकोशिकाद्गतको- ४ ६ ३	
एष उ एव बृहस्पति-		शिकः २ ६ ३	
वाग्वे १ ३ २०		च.	
एष उ एव ब्रह्मण-		चक्षुर्वै ग्रहः ३ २ ५	
स्पतिः १ ३ २१		चक्षुर्होचकाम ६ १ ९	
एष उ एव साम वाग्वे १ ३ २२		चतुरोद्दम्बरो भवत्यो-	
एष उ वा उद्रीथः १ ३ २३		दम्बुरः ६ ४ १३	
एष नित्यो महिमा		ज.	
ब्राह्मणस्य ४ ४ २३		जनको ह वैदेह आसा-	
एष प्रजापतिः ५ ३ १		चक्रे ४ १ १	
एषा वै भूतानां पृथिवी ६ ४ १		जनको ह वैदेहो बहु-	
क.		दक्षिणेन ३ १ १	
आत्मेति ऋऽ-		जनको ह वैदेहः कूर्चा-	

कण्विकावपदानि.	अध्यायादीनि.	कण्विकावपदानि.	अध्यायादीनि.
जनकं ह वैदेहं याज्ञ-		तद्यत्तरसत्यमसौ	५ ५ ३
वल्क्यो	४ ३ १	तद्यथा वृणुजलायुका	
जात एव न जायते	३ ९ २८	वृणुस्यान्तं	४ ४ ३
जातेऽग्निमुपसमाधा-		तद्यथाऽनः सुसमाहितम्	४ ३ ३५
याङ् आधाय	६ ४ २४	तद्यथा पेशस्कारी पेशसो	४ ४ ४
जिह्वा वै ब्रह्मः	३ २ ४	तद्यथा महामत्स्य उः	
ज्येष्ठाय स्वाहा श्रेष्ठाय		कूले	४ ३ १८
स्वाहा	६ ३ २	तद्यथा राजानमायान्तं	४ ३ ३७
		तद्यथा राजानं प्रपि-	
त.		यासन्तमुग्राः	४ ४ ३८
तदभिमृशेदनु वा मन्त्र-		तद्यथाऽस्मिन्नाकाशे	४ ३ १९
येत	६ ४ ५	तद्वा अस्यैतदतिच्छन्दा	४ ३ २१
सदादुर्षदयमेक इवैव	३ ९ ९	तद्वा एतदक्षरं गार्ग्यदृष्टं	३ ८ ११
तदादुर्षद्विचया	१ ४ ९	तद्वैतदेतदेव	५ ४ १
तदेतत्त्रेयः पुत्रात्त्रेयो	१ ४ ८	तम एव यस्याऽऽपतनं	३ ९ १४
तदेतद्वचाऽभ्युक्तम् । एष		तमेताः सप्ताक्षितय	२ २ २
नित्यो महिमा	४ ४ २३	तमेव धीरो विज्ञाय	४ ४ २१
तदेतद्ब्रह्म क्षत्रं विद् गूढः	१ ४ १५	तस्मिन्मृकमुत नील-	
तदेतन्मूर्ते यदन्यत्	२ ३ २	माद्गुः	४ ४ ९
तदेते श्लोका भवन्ति ।		तस्य न्याची दिक्माञ्चः	४ २ ४
अणुः पन्था विततः	४ ४ ८	तस्य वा एतस्य पुरु-	
तदेते श्लोका भवन्ति ।		षस्य	४ ३ ९
स्वप्नेन	४ ३ ११	तस्य हैतस्य साज्ञो यः	
तदेष श्लोको भवति ।		प्रतिष्ठा वेद	१ ३ २७
अर्वाग्विलम्बमस	२ २ ३	तस्य हैतस्य साज्ञो यः	
तदेष श्लोको भवति ।		सुवर्ण वेद	१ ३ २६
तदेव सक्तः सह		तस्य हैतस्य साज्ञो यः	
कर्मणेति	४ ४ ६	स्वं वेद	१ ३ २५
तदेष श्लोको भवति ।		तस्या उपस्थानं गाय-	
यदा सर्वे	४ ४ ७	त्र्यस्येकपदी	५ १४ ७
तद्वापि ब्रह्मदत्तश्चैकि-		तस्या वेदिरुपस्यो	६ ४ ३
वानेयो	१ ३ २४	तस्यैव वाङ् पृथिवी	

कण्डिकाद्यपदानि.	अध्यायादीनि.	कण्डिकाद्यपदानि.	अध्यायादीनि.
ता वा अस्येता हिता		पुरुषो वा अग्निर्गौतम	६ २ १२
नाम नाड्यो ४ ३ २०		पूर्णमदः पूर्णमिदं ५ १ १	
ताः हेतामेके.... .... ५ १४ ५		पृथिव्येव यस्याऽऽय-	
ते देवा अमुवभेतावद्वा १ ३ १८		तनं ३ ९ १०	
ते य एवमेतद्विदुः ६ २ १५		पृथिव्ये चैनमग्नेश्च १ ५ १८	
ते ह वाचमुत्तुस्त्वं न		प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषः ४ ४ १८	
उद्गार्येति १ ३ २		प्राणेन रक्षन्नवरं कुलायं ४ ३ १२	
ते हेमे प्राणा अहः श्रेयसे ६ १ ७		प्राणोऽपानो व्यान ५ १४ ३	
वे होषुः क नु सोऽभूत् १ ३ ८		प्राणो वै ग्रहः ३ २ २	
तः हेतमुदात्तक ६ ३ ७			
अयाः प्राजापत्याः ५ २ १		ब.	
अयो लोका एत एव		ब्रह्म तं परादाद्यो	
वागेवायं १ ५ ४		भूतानितं २ ४ ६	
अयो वेदा एत एव १ ५ ५		ब्रह्मतं परादाद्यो	
अयं वा इदं नामरूपं.... १ ६ १		वेदास्तं ४ ५ ७	
अग्नीष्यात्मनेऽकुरुतेति		ब्रह्म वा इदमग्र आसी-	
मनो वाचं १ ५ ३		त्तदात्मानमेवावेत् १ ४ १०	
त्वग्वै ग्रहः ३ २ ९		ब्रह्म वा इदमग्र आसी-	
त्वच एवास्य रुधिरं.... ३ ९ २८		देकमेव.... .... १ ४ ११	
		भ.	
द.		भूमिरन्तरिक्षं ५ १४ १	
दिवश्चैनमादित्याश्च १ ५ १९		म.	
देवाः पितरो मनुष्या		मनसैवानुद्रष्टव्यं ४ ४ १९	
एत एव १ ५ ६		मनोमयोऽयं पुरुषः ५ ६ १	
हस्रबालाकिर्हानूचानो २ १ १		मनो वै ग्रहः ३ २ ७	
ह्रया ह प्राजापत्या देवा-		मनो होन्नक्राम ६ १ ११	
श्वासुराश्च १ ३ १		माः सान्यस्य शक्राणि ३ ९ २८	
ह्ये वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्ते २ ३ १		मैत्रेयीति होवाच २ ४ १	
		मैत्रेयीति होवाच याज्ञ-	
न.		वल्क्य ४ ५ २	
न तत्रा रथा न रथयोगा ४ ३ १०		य.	
नैवेह किंचनाग्र आसीत् १ २ १			
प.			

कण्विकायपदानि.	अध्यायादीनि.	कण्विकायपदानि.	अध्यायादीनि.
यः श्रोत्रे तिष्ठन्	३ ७ १९	यदेव ते कश्चिदब्रवीन्मे	
यः सर्वेषु भूतेषु	३ ७ १५	सत्यकामो	४ १ ६
य आकाशे तिष्ठन्	३ ७ १२	यदेतमनुपश्यत्यात्मानं	
य आदित्ये तिष्ठन्	३ ७ ९	देवमञ्जसा	४ ४ १५
य एष एतस्मिन्म-		यद्वृक्षो वृक्षो रोहति	३ ९ २८
ण्डले पुरुषः	५ ५ ३	यद्वै तन्न जिघ्रति जिघ्रन्वै	४ ३ २४
यजुः प्राणो वै यजुः प्राणे	५ १३ २	यद्वै तन्न पश्यति पश्यन्वै	४ ३ २३
यत्किञ्च विजिज्ञास्यं....	१ ५ ९	यद्वै तन्न मनुते	४ ३ २८
यत्किञ्चाविज्ञातं प्राणस्य	१ ५ १०	यद्वै तन्न रसयते	४ ३ २५
यत्ते कश्चिदब्रवीत्तच्छृ-		यद्वै तन्न वदति	४ ३ २६
णवामेत्यब्रवीन्मे		यद्वै तन्न विजानाति....	४ ३ ३०
जित्वा	४ १ २	यद्वै तन्न शृणोति	४ ३ २७
यत्र वा अन्यदिव स्यात्	४ ३ ३१	यद्वै तन्न स्पृशति	४ ३ २९
यत्र हि द्वैतमिव भवति		यश्चक्षुषि तिष्ठन्	३ ७ १८
तदितर इतरं जिघ्रति	२ ४ १४	यश्चन्द्रतारके....	३ ७ ११
यत्र हि द्वैतमिव भवति		यस्तर्मास तिष्ठन्	३ ७ १३
तदितर इतरं पश्यति	४ ४ १५	यस्तर्जास तिष्ठन्	३ ७ १४
यत्सप्तान्नानि मेधया तप-		यस्त्वाचि तिष्ठन्	३ ७ २१
साऽजनयत्पिता	१ ५ १	यस्मादर्वाक्संवत्सरोऽ-	
यत्सप्तान्नानि मेधया		होभिः	४ ४ १६
तपसाऽजनयत्पिता	१ ५ २	यस्मिन्पञ्च पञ्चजनाः	४ ४ १७
यत्समूलमावृहेयुः	३ ९ २८	यस्यानुवद्धः प्रातर्बुद्ध	
यथा माहारजनं वासो	२ ३ ६	आत्मा	४ ४ १३
यथा वृक्षो वनस्पतिः	३ ९ २८	याज्ञवल्क्य किञ्च्योति-	
यदा वै पुरुषः....	५ १० १	रयं पुरुष....	४ ३ २
यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा	४ ४ ७	याज्ञवल्क्याद्याज्ञवल्क्य	६ ५ ३
यदेव ते कश्चिदब्रवीन्म		याज्ञवल्क्येति होवाच कति-	
उदङ्कः	४ १ ३	भिरयमद्य ब्रह्मा यज्ञं	३ १ ९
यदेव ते कश्चिदब्रवीन्मे		याज्ञवल्क्येति होवाच	
गर्दभीविपीतो	४ १ ५	कातभिरयमद्यर्भिः	३ १ ७
यदेव ते कश्चिदब्रवीन्मे		याज्ञवल्क्येति होवाच	
बर्कुर्वाण्यः	४ १ ४	कत्य...	
याज्ञवल्क्येति होवाच			

कण्ठिकाद्यपदानि.	अध्यायादीनि.	कण्ठिकाद्यपदानि.	अध्यायादीनि.
याज्ञवल्क्येति होवाच		यो विज्ञाने तिष्ठन्	३ ७ २२
कल्पयमद्योद्गाता....	३ १ १०	यो वै स संवत्सरः	१ ५ १५
याज्ञवल्क्येति होवाच		योषा वा अग्निगौतम	६ २ १३
यत्रायं पुरुषो भ्रियत		यो ह वा आयतनं वेद	६ १ ५
उदस्मात्....	३ २ ११	यो ह वै ज्येष्ठं च श्रेष्ठं च	६ १ १
याज्ञवल्क्येति होवाच		यो ह वै प्रजाति वेद	६ १ ६
यत्रायं पुरुषो भ्रियते	३ २ १२	यो ह वै प्रतिष्ठां वेद	६ १ ३
याज्ञवल्क्येति होवाच		यो ह वै वसिष्ठां वेद	६ १ २
यत्रास्य पुरुषस्य	३ २ १३	यो ह वै संपदं वेद	६ १ ४
याज्ञवल्क्येति होवाच		यो ह वै शिशुःसाधानः	२ २ १
यदिदमन्तरिक्षं	३ १ ६	रूपाण्येव यस्याऽऽय-	
याज्ञवल्क्येति होवाच		तनं--एवायमादर्शे	३ ९ १५
यदिदं सर्वमहोरा-		रूपाण्येव यस्याऽऽय-	
त्राभ्यां	३ १ ४	तनं एवासावादित्ये	३ ९ १२
याज्ञवल्क्येति होवाच		रेत एव यस्याऽऽय-	
यदिदं सर्वं मृत्यु-		तनं	३ ९ १७
नाऽऽप्तं सर्वं	३ १ ३	रेतस इति मा वोचत	३ ९ २८
याज्ञवल्क्येति होवाच		रेतो होच्चक्राम	६ १ १२
यदिदं सर्वं मृत्योरन्नं	३ २ १०		
याज्ञवल्क्येति होवाच		व.	
यदिदं सर्वं पूर्वपक्षा-	३ १ ५	वाग्योच्चक्राम	६ १ ८
याज्ञवल्क्येति होवाच		वाग्वै ग्रहः	३ २ ३
शाकस्यो....	३ ९ १९	वाचं धेनुमुपासीत	५ ८ १
योऽग्नौ तिष्ठन्	३ ७ ५	विज्ञातं विजिज्ञास्यम-	
यो दिक्षु तिष्ठन्	३ ७ १०	विज्ञातमेत	१ ५ ८
यो दिवि तिष्ठन्	३ ७ ८	विद्युद्भ्रष्टेत्याहुः	५ ७ १
योऽन्तरिक्षे तिष्ठन्	३ ७ ६	वेत्यथेमाः प्रजाः	६ २ २
योऽन्ध तिष्ठन्	३ ७ ४		
यो मनसि तिष्ठन्	३ ७ २०	श.	
योऽयं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषः	५ ५ ४	शाकस्येति होवाच	३ ९ १८
यो-रेतसि तिष्ठन्	३ ७ २३	श्रोत्रं वै ग्रहः....	३ २ ६
यो वा एतदधरं	३ ८ १०	श्रोत्रं होच्चक्राम	६ १ १०
		श्वेतकेतुर्ह वा आरुणेयः	६ २ १

कण्डिकाद्यपदानि.	अध्यायादीनि.	कण्डिकाद्यपदानि.	अध्यायादीनि.
स वै वाचमेव प्रथमाम- त्यवहत्सा १ ३ १२		स होवाच न वा अरे पत्युः कामाय २ ४ ५	
स ह प्रजापतिरीक्षा- चक्रे ६ ४ ३		स होवाच नवा अरे पत्युः ४ ५ ६	
स होवाच गाग्र्यो य एवायमग्नौ २ १ ७		स होवाच प्रतिज्ञातो.... ६ २ ५	
स होवाच गाग्र्यो य एवायमग्नौ २ १ ७		स होवाच महिमान एवैषा-३ ९ २	
स होवाच गाग्र्यो य एवायमग्नौ २ १ ७		स होवाच यदूर्ध्वं गार्गी ---आकाश एव तदोतं ३ ८ ७	
स होवाच गाग्र्यो य एवायमग्नौ २ १ ८		स होवाच यदूर्ध्वं गार्गी ---आकाशे तदोतं ३ ८ ४	
स होवाच गाग्र्यो य एवायमाकाशे २ १ ५		स होवाच याज्ञवल्क्यः प्रिया बतारे २ ४ ४	
स होवाच गाग्र्यो य एवायमात्मनि २ १ १३		स होवाच याज्ञवल्क्यः प्रिया वै खलु ४ ५ ५	
स होवाच गाग्र्यो य एवायं छायामयः.... २ १ १२		स होवाच वायुर्वै गौतम ३ ७ २	
स होवाच गाग्र्यो य एवायं दिक्षु २ १ ११		विज्ञायते.... ६ २ ७	
स होवाच गाग्र्यो य एवायं यन्तं २ १ १०		सहोवाचाजातशत्रुः प्रति- ल्लोमं २ १ १५	
स होवाच गाग्र्यो य एवायं वायौ २ १ ६		स होवाचाजातशत्रुरेता- वत् २ १ १४	
स होवाच गाग्र्यो य एवासावादित्ये २ १ २		स होवाचाजातशत्रुर्पत्रैष एतत् २ १ १६	
स होवाच गाग्र्यो य एवासौ चन्द्रे २ १ ३		पुरुषः क्लेष २ १ १६	
स होवाच गाग्र्यो य एवासौ विद्युति २ १ ४		स होवाचाजातशत्रुर्पत्रैष एतत् २ १ १७	
स होवाच तथा नस्त्वं गौतम ६ २ ८		पुरुषः स्तदेषां २ १ १७	
स होवाच तथा नस्त्वं		स होवाचेतद्वैतदक्षरं.... ३ ८ ८	
		स होवाचोवाच वै सोऽ- गच्छन्वे ३ ३ २	
		स होवाचोपस्तश्चाक्रायणो ३ ४ २	
		सा चेदस्मै न दद्यात्का- मयेनां ६ ४ ७	

सूचीपत्रकम् ।

विषयाः ।

ब्राह्मणाङ्काः। कण्डिकाङ्काः। पृष्ठाङ्काः। १५

द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

७३०

गार्ग्याजातशत्रुसंवादः	....	....	....	....	१	१	२	७३२
कार्यकरणात्मकभूतस्वरूपनिर्धारणम्	....	....	....	....	२	१	२९६	
मूर्तामूर्तब्रह्मकथनम्	....	....	....	....	३	१	३०२	
याज्ञवल्क्यमैत्रेयीसंवादः	....	....	....	....	४	१	३२१	

आत्मेवेदं सर्वमिति प्रतिज्ञातस्याऽऽत्मोत्पत्तिस्थिति-
लपत्वं हेतुमुक्त्वा पुनरागमप्रधानेन मधुब्राह्मणेन

प्रतिज्ञातार्थस्य निगमनम्	....	....	....	....	५	१	३४५	७४०
वंशकथनम्	....	....	....	....	६	१	३	७४७

तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

७४८

परीक्षापूर्वकमागमार्थनिर्धारणाद्योपपत्तिप्रधानयाज्ञवल्की-
यकाण्डारम्भे जनकपत्ने ब्राह्मणमेलनानन्तरं तन्म-
ध्येऽनूचानतमः क इति विजिज्ञासया जनककृतो
गोष्ठे गोसहस्रावरोधः

गोष्ठे गोसहस्रावरोधः	....	....	....	....	१	१	३७०	७४८
ब्रह्मिष्ठेन गोसहस्रं ब्राह्ममिति जनकेनोक्तेऽपि ब्राह्म- णानां गोसहस्रग्रहणासामर्थ्यं दृष्ट्वा स्वच्छान्मति गोसहस्रं नयेति याज्ञवल्क्यकृतस्वशिष्याज्ञापनानन्तरं ब्राह्मणेषु क्रुद्धेषु भर्त्सनपूर्वकं याज्ञवल्क्यं प्रति ब्रह्मि- ष्ठाभिमान्यश्वलकृतभाषणम्	....	....	....	....	१	१	३७०	७४९

याज्ञवल्क्याश्वलसंवादः	....	....	....	....	१	२	३७१	
याज्ञवल्क्यार्थभागसंवादः	....	....	....	....	२	१	३८९	
याज्ञवल्क्यभुज्युसंवादः	....	....	....	....	३	१	४१४	
याज्ञवल्क्योपस्तसंवादः	....	....	....	....	४	१	४२०	
याज्ञवल्क्यकहोलसंवादः	....	....	....	....	५	१	४२६	
याज्ञवल्क्यमार्गीसंवादः	....	....	....	....	६	१	४४३	
याज्ञवल्क्योपस्तसंवादः	....	....	....	....	७	२	७६४	

याज्ञवल्क्योपस्तसंवादः १५ प्रवाहणकृतमासनादिपृष्ठा-

पूर्वकं वरदानम् ..... पृष्ठसं. १४ ..... वि. तस्य तं

स	ल्यमूर्धपातभयात्तूष्णींभूतेषु ब्राह्मणेषु ब्राह्मणा भग- न्त इति संबोध्य यो युष्माकं मध्ये कामयते स मा पृच्छतु सर्वे वा मा पृच्छत यो वः कामयते तं वः पृच्छामि सर्वान्वा वः पृच्छामीति याज्ञवल्क्योक्त्यन- न्तरं ब्राह्मणानां प्रत्युत्तरदानासामर्थ्यप्रतिपादनम्....	”	२७	४९२
	अप्रगल्भभूतेषु ब्राह्मणेषु याज्ञवल्क्यकृतप्रश्नप्रतिपादकाः श्लोकाः	”	२८	४९३
	चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥			

स	कसभागतयाज्ञवल्क्यं प्रति किमर्थमागमनं पश्चिच्छ- त । स्रक्षमवस्तुनिर्णयान्तप्रश्नश्रवणेच्छया वेति जन- नोक्त उभयार्थमिति याज्ञवल्क्योक्तिः	१	१	५०२
स	धनानि वागाद्युपाधिकब्रह्मोपासनानि .... द्वादिद्वारा तत्त्वनिर्धारणम्	”	२	५०३
	याज्ञवल्क्यस्य न वदिष्य इति व्रतस्य भङ्गे कामप्रश्ना- ख्यस्य वरस्य याज्ञवल्क्येन राज्ञे दत्तत्वादितिहेतुक्तिः	३	१	५१९
	किञ्चोत्तरियं पुरुष इत्यादिजनककृतप्रश्नानामादित्य- ज्योतिरित्यादीनि याज्ञवल्क्यदत्तोत्तराणि....	”	२	५२०
	जनककृतस्य कतम आत्मेतिप्रश्नस्य योऽयं विज्ञानमय इत्याद्युत्तरम्....	३	७	५३२
	जागर आत्मारूपज्योतिषो मुञ्जेषीकावन्निष्कृष्य दर्शयि- तुमशक्यत्वात्स्वप्ने स्वयंज्योतिष्ठादिप्रतिपादनम्	”	”	५३७
	स्वयंज्योतिष्ठाद्युक्तार्थप्रतिपादकाः श्लोकाः	”	११	५५९
	स्वप्ने कार्यकरणव्यावृत्तस्यापि मोदत्रासादिदर्शनात्त्रैवायं मृत्युमतिक्रामत्यतो विमोक्षाय ब्रूहीत्येवं जनकेन पर्य- नुयुक्तयाज्ञवल्क्यस्य सुषुप्त आत्मनो मोदत्रासादिरा- दित्यप्रतिपादनपूर्वकमसङ्कृत्वादिप्रतिपादनम्	”	१५	५६४
	तत्रोक्तव्यावृत्तत्वादिप्रतिपादनम्	”	१६	५६८
	मौल्यम्	६	२	८
स	होवाच तथा नस्तं			
	सा चेदस्मि न दद्यात्का- मयेनां		६	५

सूचीपत्रकम् ।

विषयः ।	प्राणपात्रः ।	कठिणपात्रः ।	पुत्रः ।
सामदृष्ट्या प्राणोपासनम्	....	....	३ ७३०
क्षत्रदृष्ट्या प्राणोपासनम्	....	....	४ ७३०
गायत्र्युपाधिविशिष्टस्य ब्रह्मण उपासनम्	....	१४	१ ७३२
गायत्र्युपस्थानम्	....	....	७ ७३२
गायत्र्या मुखविधानाद्यार्थवादी मुखविधानं च	....	....	८ ७४०
ज्ञानकर्मसमुच्चयकारिण आदित्यप्रार्थनां	....	१५	१ ७४१
मनस्यैतात्मसंकल्पभूताग्निदेवताप्रार्थना	....	....	१ ७४३

षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

ज्येष्ठश्रेष्ठगुणत्वेन प्राणोपासनम्	....	....	१ १ ७४५
वसिष्ठत्वगुणकवागात्मकप्राणोपासनम्	....	....	२ ७४७
प्रतिष्ठागुणकचक्षुरात्मकप्राणोपासनम्	....	....	३ ७४७
संपद्गुणकश्रोत्रात्मकप्राणोपासनम्	....	....	४ ७४८
आयतनगुणकमनआत्मकप्राणोपासनम्	....	....	५ ७४८
प्रजातिगुणकरेतआत्मकप्राणोपासनम्	....	....	६ ७४९
वागादिप्राणैः प्रजापतिं गत्वा कोऽस्माकं मध्ये वसिष्ठ इति-			
कृतप्रश्नस्य प्रजापत्युत्तरम्	....	....	७ ७४९
वागुक्कमणप्रवेशप्रतिपादनम्	....	....	८ ७५०
चक्षुरुक्कमणप्रवेशप्रतिपादनम्	....	....	९ ७५१
श्रोत्रोक्कमणप्रवेशप्रतिपादनम्	....	....	१० ७५१
मनउत्कमणप्रवेशप्रतिपादनम्	....	....	११ ७५१
रेतउक्कमणप्रवेशप्रतिपादनम्	....	....	१२ ७५१
प्राण उक्कमणं करिष्यति सति प्रचलितवागादिकृतमा-			
णप्रार्थनं प्राणस्यान्नवन्नप्रतिपादनं च	....	....	१३ ७५२
श्वेतकेतोः पञ्चालराजप्रवाहणपरिषद्गमनम्	....	२	१ ७६१
वेत्थ यथेमाः प्रजा इत्यादिप्रवाहणकृतपञ्चप्रश्नानां श्वेत-			
केतोरुत्तरदानसामर्थ्याभावप्रतिपादनम्	....	....	२ ७६२
उत्तरदानासामर्थ्याद्राजकृतसत्कारमनाहत्य पितरमागत्य			
श्वेतकेतुकृतपञ्चप्रश्ननिवेदनम्	....	....	३ ७६४
पुत्रेण सहाऽऽगताय मौतमाय प्रवाहणकृतमासनादिपुत्र-			
पूर्वकं वरदानम्	....	....	४ ७६४

वृहदार । ४ ७६४ 'पितृस्य व'

बृहदारण्यकोपनिषद्विषयाणां-

विषयाः ।

ब्राह्मणाङ्काः। कण्डिकाङ्काः। पृष्ठाङ्काः।

रदानप्रतिज्ञानन्तरं पञ्चप्रश्नोत्तराणि ब्रूहीति गौतमव-			
चनम् .... .. ,,	५	७६५	
मानुषाणामन्यतमं वरं प्रार्थयेतिप्रवाहणवचनम् । .... ,,	६	७६६	
मानुषवरा ममापि सन्तीति देववरप्रदानेन स्वप्रतिज्ञा			
रक्षणीयेतिगौतमवचनानन्तरं मत्तो विद्यां शिष्यत्वेने-			
च्छाऽऽमुमिति प्रवाहणेनोक्तगौतमस्य वाचैव पूर्वं ब्राह्मणा			
आपदि क्षत्रियाञ्छिष्यवृत्त्या ह्युपगच्छन्ति नोपायनशु-			
श्रूषादिभिरतः पादोपसर्पणमकृतैवोपगमनकीर्तनमात्रेण			
प्रवाहणसमीपे वासः .... .. ,,	७	७६६	
पीडितगौतमक्षमापनपुरःसरं वक्ष्यामीति प्रवाहणवचनम् ,,	८	७६७	
पञ्चाम्रिविद्याकथनम् .... .. ,,	९	७६८	
मृतस्याम्रिहरणादिकथनम् .... .. ,,	१४	७७२	
पञ्चाम्रिविद्वत्प्रतिपादनम् .... .. ,,	१५	७७५	
पञ्चाम्रिविचारहितानां केवलकर्मिणां दक्षिणमार्ग-			
कथनम् .... .. ,,	१६	७८०	
महत्त्वप्राप्तिफलकमन्थारूपकर्मकथनम् ३	१	७८४	
श्रीमन्धपूर्वकपुत्रमन्थविधानम् ४	१	७९३	
मैथुनकर्मणि वाजपेयत्वसंपादनम् .... .. ,,	२	७९४	
वाजपेयत्वसंपादनेन पशुकर्म कुर्वतः फलकथनपूर्वकम-			
विदुषः प्रत्यवायप्रदर्शनम् .... .. ,,	३	७९५	
अविदुषामतिगर्हितमिदं कर्मत्यत्राऽऽचार्यपरंपरासं-			
मत्तिकथनम् .... .. ,,	४	७९५	
सुप्तस्थ जाग्रतो वा रेतस्खलने प्रायश्चित्तम् .... .. ,,	५	७९६	
उदके छायादर्शने प्रायश्चित्तम् .... .. ,,	६	७९७	
प्रकृतेन रेतःसिचा यस्यां पुत्रो जनयितव्यस्तत्स्त्रीस्तुतिः ,,	,,	७९७	
भार्यावशीकरणम् .... .. ,,	७	७९७	
पुरुषद्वेषिण्याः प्रीतिसंपादनप्रक्रिया ... .. ,,	९	७९८	
शर्मिणी मा भूदित्तीच्छायां कर्तव्यप्रतिपादनम्.... .. ,,	१०	७९८	
शर्मिणी भवत्वित्तीच्छायां कर्तव्यकथनम् .... .. ,,	११	७९९	
स इवाच तथा नस्त्विति.... .. ,,	१२	७९९	

सूचीपत्रकम् ।

मासनाम्नाः कणिकाङ्काः पृष्ठाङ्काः

रजस्वलानियमाः	....	....	....	....	....	१३	८००	
शुक्लत्वादिविशिष्टपुत्रेच्छायां कर्तव्यकथनम्	....	....	....	....	....	१४	८०१	
कर्पिलत्वादिविशिष्टपुत्रेच्छायां कर्तव्यकथनम्	....	....	....	....	....	१५	८०१	
श्यामत्वादिविशिष्टपुत्रेच्छायां कर्तव्यकथनम्	....	....	....	....	....	१६	८०२	
पण्डितत्वादिविशिष्टदुर्हान्निच्छायां कर्तव्यकथनम्	....	....	....	....	....	१७	८०२	
पण्डितत्वादिविशिष्टपुत्रेच्छायां कर्तव्यकथनम्	....	....	....	....	....	१८	८०२	१।
ओदनपाकादिकरणकालादिकथनम्	....	....	....	....	....	१९	८०३	१-
जातकर्मकथनम्	....	....	....	....	....	२४	८०५	सा
नामकरणम्	....	....	....	....	....	२६	८०६	ब्र
पुत्रस्य मात्रे प्रदानपूर्वकं स्तनप्रयच्छनमन्त्रः	....	....	....	....	....	२७	८०७	रं
मात्रभिमन्त्रणमन्त्रः	....	....	....	....	....	२८	८०७	ष
यथोक्तपुत्रसंपन्नपितुः पुत्रस्य च स्तुतिः	....	....	....	....	....	११	८०७	-
स्विलकाण्डवंशः	....	....	....	....	....	५	१	८०८

॥

समाप्तमिदं विषयसूचीपत्रकम् ।

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

बृहदारण्यकोपनिषत्

आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेता ।

पा। 'उ

प्यास्त

॥३३॥

ॐ नमो ब्रह्मादिभ्यो ब्रह्मविद्यासंप्रदायकर्तृभ्यो वंशंश्रुषिभ्यो नमो गुरुभ्यः । "उषा वा अश्वस्य" इत्येवमाद्या वाजसनेयिब्राह्मणोपनिषत् । सदेध

आनन्दगिरिकृतबृहदारण्यकभाष्यटीका ॥

यद्विद्यावशाद्विश्वं दृश्यते रैशानाहिवत् ।

यद्विद्यया च तद्दानिस्तं वन्दे पुरुषोत्तम ॥ १ ॥

नमस्तस्यन्तसंदोहसरसीरुहभानवे ।

गुरवे परपक्षौघधान्तध्वंसपटीयसे ॥ २ ॥

भगवत्पादपादाब्जद्वंद्वं द्वंद्वनिबर्हणम् ।

सुरेश्वरादिसद्वृद्धैरवलम्बितमाभजे ॥ ३ ॥

बृहदारण्यके भाष्ये शिष्योपकृतिसिद्धये ।

सुरेश्वरोक्तिमाश्रित्य क्रियते न्यायनिर्णयः ॥ ४ ॥

काण्वोपनिषद्विवरणव्याजेनाशेषामेवोपनिषदं शोधयितुकामो भगवान्भाष्यकारो विघ्नोपशमादिसमर्थं शिष्टाचारप्रमाणकं परापरगुरुनमस्काररूपं मङ्गलमाचरति' । नमो ब्रह्मादिभ्य इति । वेदो हिरण्यगर्भो वा ब्रह्म तन्नमस्कारेण सर्वो देवता नमस्कृता भवन्ति तदर्धत्वात्तदात्मकत्वाच्च 'एष उ होव सर्वे देवाः' इति श्रुतेः । आदिपदेन परमेष्ठिममृतयो घृणन्ते । यद्यपि तेषामुक्तो ब्रह्मान्तर्भावस्तथाऽपि तेष्वनादरनिरासार्थं पृथग्ग्रहणम् । चतुर्थी नमोयोगे । नमःशब्दस्त्रिविधमङ्गीभावविषयः । ननु ब्रह्मविद्या वक्तुकामेन किमित्येते नमस्क्रियन्ते सैव हि वक्तव्येत्यत आह । ब्रह्मविद्येति । एतेषां तत्संप्रदायकर्तृत्वे वंशब्राह्मणं प्रमाणयति । वंशंश्रुषिभ्य इति । यद्यपि तत्र षोडशोपनिषदादयो ब्रह्मान्ताः संप्रदायकर्तारः श्रूयन्ते तथाऽपि गुरुशिष्यक्रमेण ब्रह्मणः प्राथम्यमिति तदादित्वमिति भावः । संप्रत्यपरगुरुनमस्करोति । नमो गुरुभ्य इति । यद्यपि ब्रह्मविद्यासंप्रदायकर्त्रन्तर्भावादेते प्रागेव नमस्कृतास्तथाऽपि शिष्याणां गुरुविषयादरातिरेककार्यार्थं पृथग्गुरुनमस्करणम् 'यस्य देवे परा भक्तिः' इत्यादि श्रुतेरिति । यदुद्दिश्य मङ्गलमाचरितं तत्प्रतिज्ञातुं प्रतीकमादत्ते । उषा वा इति । एतेन चिकीर्षि-

१ श. 'नर्थ उपल' । २ घ. म. न. निषिन्वता । ३ श. 'ति । गृहदा' । ४ घ. 'श्रुषिभ्यः' । ५ घ. '१५ पत्य त' ।

तस्या इयमल्पग्रन्था वृत्तिरारभ्यते संसारंव्याविष्टसुभ्यः संसार-
हेतुनिवृत्तिसाधनब्रह्मात्मैकत्वविद्याप्रतिपत्तये । सेयं ब्रह्मविद्योपनि-
षच्छब्दवाच्या तत्पराणां सहेतोः संसारस्यात्यन्तावसानात् ।

प्राया वृत्तेर्भर्तृप्रपञ्चभाष्येणागतार्थत्वमुक्तम् । तद्धि द्वया हेत्यादिमाध्यंदिनश्रुतिम-
ाकृत्य प्रवृत्तम् । इयं पुनः 'उषा वा अश्वस्य' इत्यादिकाण्वश्रुतिमाश्रित्येति । अथो-
यं निर्दिशति । तस्या इति । भर्तृप्रपञ्चभाष्याद्विशेषान्तरमाह । अल्पग्रन्थेति ।
मस्या ग्रन्थतोऽल्पत्वेऽपि नार्थतस्तथात्वमिति ग्रन्थस्य ग्रहणम् । वृत्तिसाब्दो भाष्य-
विषयः । सूत्रानुकारिभिर्बोध्यैः सूत्रार्थस्य स्वपदानां चोपवर्णनस्य भाष्यलक्षणस्यात्र
भावादिति । ननु कर्मकाण्डाधिकारिणो विलक्षणोऽधिकारी न ज्ञानकाण्डे संभवति ।
आर्थित्वादेः साधारणत्वाद्द्वैराग्यादेश्च दुर्वचनत्वात् । नच निरधिकारं शास्त्रमारम्भ-
हेतव्यत्वं आह । संसारेति । कर्मकाण्डे हि स्वर्गादिकामः संसारपरवशो नरपशुर-
धिकारी । इह तु संसाराद्वावृत्तिमिच्छवो विरक्ताः । नच वैराग्यं दुर्वचं शुद्धबुद्धे-
र्विवेकिनो ब्रह्मलोकान्ते संसारे तत्संभवात् ।

उक्तं हि—

'शोधमानं तु तच्चित्तमीश्वरापितकर्मभिः ।

वैराग्यं ब्रह्मलोकैकदौ व्यनक्त्याशु मुनिर्मलम्' इति ॥

अतो यथोक्तविशिष्टाधिकारिभ्यो वृत्तेरारम्भः संभवतीत्यर्थः । तथाऽपि विषयप्र-
योजनसंबन्धानामभावे कथं वृत्तिरारभ्यते तत्राऽऽह । संसारहेत्विति । प्रमातृता-
प्रमुखः कर्तृत्वादिरनर्थः संसारस्तस्य हेतुरात्माविद्या तन्निवृत्तेः साधनं ब्रह्मात्मैकत्व-
विद्या तस्याः प्रतिपत्तिप्रतिबद्धायाः प्राप्तिस्तदर्थं वृत्तिरारभ्यत इति योजना । एत-
दुक्तं भवति । सनिदानानर्थनिवृत्तिः शास्त्रस्य प्रयोजनम् । ब्रह्मात्मैक्यविद्या तदुपायः ।
तद्वैक्यं विषयः । संबन्धो ज्ञानफलयोरुपायोपेयत्वम् । शास्त्रतद्विषययोर्विषय-
विषयित्वं तदारभ्यं शास्त्रमिति । प्रयोजनादिषु प्रवृत्त्यङ्गतयोक्तेष्वपि सर्वव्यापाराणां
प्रयोजनार्थत्वात्तस्य प्रावान्यम् ।

उक्तं हि—

'सर्वस्थैव हि शास्त्रस्य कर्मणो वाऽपि कस्यचित् ।

यावत्प्रयोजनं नोक्तं तावत्तत्त्वेन गृह्यते' इति ॥

तथाच शास्त्रारम्भोपधिकं प्रयोजनमेव नामच्युत्पादनद्वारा व्युत्पादयति । सेय-
मिति । अध्यात्मशास्त्रेषु प्रसिद्धा संनिहिता चात्र ब्रह्मात्मैक्यविद्या तन्निष्ठानां सर्व-

१ क. 'रनिवि' । २ छ. 'त्यन्तमव' । ३ अ. 'लोकं च ज्ञानमेव तु नि' । ४ घ. ण. 'नक्त्य
५ क. 'त्मैकत्ववि' ।

उपनिषदस्य सदेस्तवर्थत्वात् । तादर्थ्याद्ग्रन्थोऽप्युपनिषद्बुध्यते । सेधं षड्ध्याद्यपरण्येऽनूच्यमानत्वादारण्यकम् । बृहच्चात्परिमाणतो बृहदारण्यकम् । तस्यास्य कर्मकाण्डेन संबन्धोऽभिधीयते । सर्वोऽप्ययं वेदः

कर्मसंन्यासिनां सनिदानस्य संसारस्यात्यन्तनाशकत्वाद्भवत्युपनिषच्छब्दवाच्या । 'उपनिषदं भो ब्रूहि' इत्याद्या च श्रुतिः । तस्मादुपनिषच्छब्दवाच्यत्वप्रसिद्धेर्विधायत्सवो यथोक्तफलसिद्धिरित्यर्थः । कथं तस्यास्तच्छब्दवाच्यत्वेऽप्येतावानर्थो लभ्यते तत्राऽऽह । उपनिषदस्येति । अस्यार्थः । 'षट्त्व विशरणगत्यवसादनेषु' इति स्मर्यते । सदेर्षा-
वोरुपनिषदस्य किबन्तस्य सहेतुसंसारनिवर्तकब्रह्मविद्याथैत्वादुपनिषच्छब्दवाच्या सा भवत्युक्तफलवती । उपशब्दो हि सामीप्यमाह । तच्चासति संकोचके प्रतीचि पर्यवस्यति । निशब्दश्च निश्चयार्थस्वस्मादैकात्म्यं निश्चितं तद्विद्या सहेतुं संसारं सादयतीत्युपनिषदुच्यते । उक्तं हि । अवसादनार्थस्य चावसादादिति । ब्रह्मविद्यैव चेदुपनिषदिष्यते कथं तर्हि ग्रन्थे वृद्धास्तच्छब्दं प्रयुञ्जते न खल्वेकस्य शब्दस्याने-
कार्थत्वं न्याय्यमित्याशङ्क्याऽऽह । तादर्थ्यादिति । ग्रन्थस्य ब्रह्मविद्याजनकत्वादु-
पचारात्तत्रोपनिषत्प्रदमित्यर्थः । यथोक्तविद्याजनकत्वे ग्रन्थस्य किमिति तदध्येतुणां सर्वेषां विद्या न भवतीत्याशङ्क्य श्रवणादिपराणामेवारण्यानुवचनादिनियमाधीताक्षरे-
भ्यस्त्वज्जन्मेति बृहदारण्यकनामनिर्वचनपूर्वकमाह । सेधमिति । अथारण्यानुवचना-
दिनियमाधीतवेदान्तानामपि केषांचिद्विद्यानुपलम्भात्कुतो यथोक्ताक्षरेभ्यस्त्वदुत्पत्तिरि-
त्यत आह । बृहच्चादिति । उपनिषदन्तरेभ्यो ग्रन्थपरिमाणातिरेकादस्य बृहध्वं प्रसिद्धमर्थतोऽपि तदस्ति ब्रह्मणोऽखण्डैकरसस्यात्र प्रतिपाद्यत्वात्तज्ज्ञानहेतूनां चान्त-
रङ्गबहिरङ्गणां भूयसामिह प्रतिपादनात् । अतो बृहच्चादारण्यकत्वाच्च बृहदारण्यकम् । नचैतदशुद्धबुद्धेरधीतमपि विद्यामादधाति ।

“कषाये कर्मभिः पके तवो ज्ञानम्”

इति स्मृतेरित्यर्थः । ज्ञानकाण्डस्य विशिष्टाधिकार्याद्वैशिशिष्ट्येऽपि कर्मकाण्डेन नियतपूर्वापरभावानुपपत्तिलभ्यः संबन्धो वक्तव्यः । स च परीक्षकविप्रतिपक्षेरशक्यो विशेषतो ज्ञातुमित्याशङ्क्याऽऽह । तस्येति । प्रतिज्ञातं संबन्धं प्रकटयितुमसिद्धप्रमा-
णभावानां वेदान्तानां संबन्धाभिवानावसरामावात्तत्प्रामाण्यं प्रतिपाद्य पश्चात्तेषां कर्मका-
ण्डेन संबन्धविशेषत्रचनमुचितमिति मन्वानस्तत्प्रामाण्यं साधयति । सर्वोऽपीति । प्रत्यक्षानुमानाभ्यामित्यागमातिरिक्तप्रमाणोपलक्षणार्थम् । एषोऽर्थोऽध्ययनविध्युपात्तः सर्वोऽपि काण्डद्वयात्मको वेदो मानान्तरानधिगतं यद्विधोपायादि तज्ज्ञापनपरस्तथा-
चाज्ञातज्ञापकत्वाविशेषात्तुल्यं प्रामाण्यं काण्डयोरिति । अथवा वेदनं वेदोऽनुभवः

प्रत्यक्षानुमानाम्यामनवगतोऽन्यथाऽपि परिहारोपायप्रकाशनपरः सर्वपुरुषाणां निसर्गत एव तत्प्राप्तिपरिहारयोरिष्टत्वात् । दृष्टविषये चेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारोपायज्ञानस्य प्रत्यक्षानुमानाम्यामेव सिद्धत्वात् ॥१॥

स च शब्देतरमानायुष्यो रूपादिहीनत्वात् । 'एतदप्रमेयम्' इति हि श्रुतिः । स चेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारोपायस्त्वैव तत्तदात्मनाऽवस्थानात् । 'सच्च त्यक्त्वाभवत्' इत्यादि श्रुतेः । स च प्रकाशनः सर्वप्रकाशकत्वात् । 'तमेव भान्तमनुमाति सर्वम्' इति श्रुतेः । स च परोऽविधावत्कार्यातीतत्वात् । 'विरजः पर आकाशात्' इत्यादि श्रुतेः । एवंरूपो वेदपदवेदनीयश्चिदेकरसः प्रत्यग्धातुरेव सर्वोऽपि कार्यकारणात्मकः प्रपञ्चः 'आत्मैवेदं सर्वम्' इति श्रुतेः । तथाच यथोक्तं वस्तु प्रकाशयन्तो वेदान्ता विधिवान्वयवत्प्रमाणमिति । अथवा प्रत्यक्षादिनाऽनवगतो योऽसाविष्टप्राप्त्याद्युपायो ब्रह्मात्मा तस्य प्रकाशनपरः सर्वोऽप्ययं वेदः । तस्यैवाज्ञातत्वात्तत्र कर्मकाण्डं कर्मानुष्ठानप्रयुक्तबुद्धिगुद्धिद्वारा ब्रह्माविगतावारादुपकारकम् । 'विविदिषन्ति यज्ञेन' इति श्रुतेः । ज्ञानकाण्डं तु साक्षादेव तत्रोपयुक्तम् । परमपुरुषस्यौपनिषदत्वश्रवणात् 'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति' इति च श्रुतेः । तद्युक्तं कर्मकाण्डवज्ज्ञानकाण्डस्यापि प्रामाण्यमिति । अधिकारिसौलभ्यमतिपादनद्वारा ज्ञानकाण्डप्रामाण्यमेव स्फुटयति । सर्वपुरुषाणामिति । अयमर्थः । सुखं मे स्याद्दुःखं मा भूदिति स्वभावतः शास्त्रं विना सर्वेषां पुरुषाणामनवच्छिन्नसुखादिमान्नेऽभिलाषोपलभ्यमानमात्रस्य च मोक्षत्वात्तत्कामिनो ज्ञानकाण्डाधिकारिणः सुलभत्वात्तस्मिन्प्रमां स्वार्थविषयामादधत्कथं तदप्रमाणमिति । ननु वेदस्य कार्यपरतया प्रामाण्यात्कर्मकाण्डवत्काण्डान्तरस्यापि कार्यपरतया प्रामाण्यमेष्टव्यमिति नेत्याह । दृष्टविषय इति । क्रियाकारकफलेतिकर्तव्यत्वानामन्यतमस्मिन्कार्ये समीहितप्राप्त्याद्युपायभूते व्युत्पत्तिकाले प्रत्यक्षादिसिद्धे तथाविधकार्येधियोऽन्यथा लब्धत्वात्तत्र नाऽऽगमोऽनुसंधेयः । न हि लोकेवेदयोस्त्वद्विद्यते । अलौकिके तस्मिन्नव्युत्पत्तिप्रसङ्गात् । नचाव्युत्पन्नानि पदानि बोधकान्यतिप्रसङ्गात् । नच ब्रह्मण्यपि तुल्या व्युत्पत्त्यनुपपत्तिः । तस्मिन्ब्रह्मत्वेनाऽऽत्मत्वेन च प्रसिद्धेः । तैत्तिसामान्योपायो विज्ञानादिपदानां व्युत्पत्तेः सुकरत्वात् । तानि चालौकिकमस्त्रं प्रत्यग्ब्रह्म निर्लुठितसामान्यविशेषं लक्षणया बोधयन्ति । तस्माद्ब्रह्मैव वेदप्रमाणकं न कार्यमिति भावः । किंच तिष्ठतु वेदान्तप्रामाण्यं कर्मकाण्डेऽपि व्यतिरिक्तात्मास्तित्वाद्दौ सिद्धेऽप्ये प्रामाण्यमावश्यकम् । तदभावे तत्प्रामाण्यायोगात् । न हि भविष्यद्देहसंबन्ध्यात्मसद्भावानधिगमे पारलौकिकप्रवृत्तिविश्रम्भः । तस्मात्कर्मकाण्डप्रामाण्यमिच्छता सिद्धेऽप्ये भविष्यद्देहसंबन्ध्यात्मनि स्वर्गादौ च तत्प्रामाण्यस्याभ्युपेयत्वात्कार्ये वेद-

१० ब्र. 'वयले वे' । १ क. 'स्तुस्वरूपं प्र' । ३ क. 'दिमाना' । ४ क. घ. 'तत्त्वा' । घ. 'तत्र सामा' । ५ क. घ. 'लुठित' ।

न्वेषणा । न चासति जन्मान्तरसंबन्ध्यात्मास्तित्वेविज्ञाने जन्मान्तरे-
 ष्टानिष्टप्राप्तिपरिहाररुच्छा स्यात् । स्वभाववादिदर्शनात् । तस्मान्जन्मा-
 न्तरसंबन्ध्यात्मास्तित्वे जन्मान्तरेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारोपायविशेषे च
 शास्त्रं भवतीति । येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्येऽस्तीत्येके नायमस्तीति
 चैक इत्युपक्रम्यास्तीत्येवोपलब्धव्य इत्येवमादिनिर्णयदर्शनात् “यथा
 च मरणं प्राप्य” इत्युपक्रम्य—

“धोनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिनः ।

स्थाणुमन्येऽनुसंपन्ति यथाकर्म यथाश्रुतम्”

इति च “स्वयं ज्योतिः” इत्युपक्रम्य “ते विद्याकर्मणी समन्वारभेते”

प्रामाण्यानियमाद्वेदान्वानामपि स्वार्थे मानत्वं सिध्यतीत्याह । न चेति । ननु देहान्-
 रसंबन्ध्यात्मज्ञानं विनाऽपि विधिवशादृष्टार्थक्रियासु प्रवृत्तिः स्यादिति नेत्याह ।
 स्वभावेति । यदाऽऽत्मा देहान्तरसंबन्धी शास्त्रान्मानान्तराख न प्रमितस्तदा भोक्तर-
 नवगमान प्रेक्षापूर्वकारी यागाद्यनुविष्टेत् । लोकायतस्य व्यतिरिक्तात्मास्तित्वमजानवो
 जन्मान्तरेष्टानिष्टप्राप्तिहानीच्छया वैदिकक्रियास्वप्रवृत्तेर्देशनात् । अवो नातिरिक्तात्म-
 ज्ञानं विना सांपरायिके प्रवृत्तिरित्यर्थः । ननु विषयः साधनविशेषं बोधयन्वो
 नातिरिक्तात्मास्तित्वाद्वा मानं वाक्यभेदप्रसङ्गादित्यत आह । तस्मादिति ।
 अतिरिक्तात्मधियं विना पारलौकिकप्रवृत्त्यनुपपत्त्या कर्मकाण्डप्रामाण्यायोगादिति
 यावत् । विधीनां श्रुत्यर्थाभ्यामुभयार्थत्वमचेरुद्धमित्यर्थः । न केवलं विधिभिरवार्थोदाशि-
 ष्टमातिरिक्तात्मास्तित्वं किंतु श्रुत्याऽपि स्वमुखेनोक्तमित्याह । धियमिति । निर्णय-
 र्ज्ञानाद्यातिरिक्तात्मास्तित्वमिति संबन्धः । तत्रैव प्रकृतोपयोगित्वेनोपक्रमोपसंहारान्तरे
 रक्षायते । यथा चेति । पूर्ववदेव संबन्धघोतनार्थं चकारः । उपक्रमोपसंहारैकरूप्या-
 स्कृठवर्त्तानामतिरिक्तात्मास्तित्वे तात्पर्यमुक्त्वा बृहदारण्यकवाक्यस्यापि तत्र तात्पर्य-
 माह । स्वयमिति । न हि प्रसिद्धजडत्वस्य देहादेः स्वयंज्योतिष्टमिति ज्योतिर्ब्राह्म-
 णगवोपक्रमस्त्वद्विषयो देहादिव्यतिरिक्तात्मानमधिकरोति । तं प्रेतं विद्याकर्मणी पूर्वो-
 पार्जिते फलदानायानुगच्छतः । स च गत्वा ज्ञानकर्मानुगुणं फलमनुभवतीति शारी-
 रकब्राह्मणगतोपसंहारोऽपि जन्मान्तरसंबन्धविषयः । नचत्रैव भस्मीभवतो देहादेर्ज-
 न्मान्तरसंबन्धो युक्तः । तेनाऽऽत्मा देहादिव्यतिरिक्तो जन्मान्तरसंबन्धी सिद्धो
 ब्राह्मणाभ्यामित्यर्थः । अजातशत्रुब्राह्मणे च व्येवं त्वां ज्ञापयिष्यामीत्युपक्रमो व्यतिरि-
 क्तात्मास्तित्वविषयः । न हि प्रत्यक्षे देहादौ जिज्ञासाऽस्ति । तत्रैवोपसंहारे ‘य एष
 विज्ञानमयः पुरुषः’ इति विज्ञानमयविशेषणादतिरिक्तात्मास्तित्वं वार्त्तितं न हि देहादे-

१ छ. छ. 'त्वा' । २ ग. छ. 'न्ये तु तं' । ३ घ. न. न. 'नियति' । ४ घ. न. 'न्तरं' ।
 ५ घ. न. 'नार्थक' । ६ क. 'त्वा ज्ञाप' ।

“पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेन” इति चै ज्ञपयिष्यामीत्युप-
क्रम्य विज्ञानमय इति च व्यतिरिक्तात्मास्त्वम् । तत्प्रत्यक्षविषयमेवेति
चेन्न । वाचिविप्रतिपत्तिदर्शनात् । न हि देहान्तरसंबन्धिन आत्मनः
प्रत्यक्षेणास्त्वविज्ञाने लोकायतिका बौद्धाश्च नः प्रतिकूलाः स्युर्नास्त्या-
त्मेति वदन्तः । न हि घटादौ प्रत्यक्षविषये कश्चिद्विप्रतिपद्यते नास्ति घट
इति । स्थाण्वादौ पुरुषादिदर्शनात्नेति चेत् । न । निरूपितेऽभावात् ।
न हि प्रत्यक्षेण निरूपिते स्थाण्वादौ विप्रतिपत्तिर्भवति । वैनाशिकास्त्व-

विज्ञानमयत्वमस्ति तस्मात्तदुपक्रमोपसंहाराभ्यां व्यतिरिक्तात्मास्त्वत्वं गमयतीत्याह ।
ज्ञपयिष्यामीत्युपक्रम्येति । नचोदाहृतानां वाक्यानामप्रामाण्यम् । तत्प्रामाण्यस्यौ-
स्पतिकसूत्रे हेत्वविशेषाद्भ्युपेयत्वादिति भावः । यथोक्तात्मन्यहंप्रत्ययो मानं तत्र
देहाकारास्फुरणादविरिक्तात्मास्त्वत्वस्य तेनैव स्फूर्त्युपपत्तेरतो न तत्र श्रुतिप्रामाण्यमिति
शङ्कते । तत्प्रत्यक्षेति । प्रत्यक्षस्य विषयोऽवकाशो यस्मिन्नित्यतिरिक्तात्मास्त्वत्वमुच्यते ।
यद्यपि व्यतिरिक्तात्मास्त्वत्वं त्वदभिप्रायेणाहंघीगोचरस्तथाऽपि न सा व्यतिरेकमात्मनो
गोचरयति युक्त्यागमविवेकशून्यानामहंप्रत्ययभाजां व्यतिरेकप्रत्ययप्राप्तौ विपश्चिर्वा
विप्रतिपत्त्यभावप्रसङ्गादिति परिहरति । न वादीति । वेदप्रतिकूला वादिनो नास्त्विका नैव
विवादं मुञ्चन्तीत्याह । न हीति । तेषु प्रातिकूल्यसंभावनार्थे विशेषणं नेत्यादि । इति
वदन्तः सन्तो नोऽस्माकं प्रतिकूला न हि स्युरेवं वदनस्यैवासंभवादध्य-
क्षविरोधादिति योजना । प्रत्यक्षे विषये विप्रतिपत्त्यभावे दृष्टान्तमाह । न हीति । तत्र
व्यभिचारं शङ्कते । स्थाण्वादाविति । प्रत्यक्षे धर्मिणि स्थाण्वादौ पुरुषो वेति विप्रति-
पत्तेरुपलम्भान्न प्रत्यक्षे विप्रतिपत्त्यभावो व्यभिचारादिति शङ्कार्थः । आदिपदेन पाषा-
णादौ गजादिविप्रतिपत्तिः संश्लेषे । किं प्रत्यक्षमात्रे विप्रतिपत्तिः किंवा तेन विविक्ते
प्रतिपत्ते । नाऽऽद्योऽङ्गीकारात् । नचैवमात्मनि प्रत्यक्षे विप्रतिपत्तावापि नाऽऽग-
मान्नेषणा । तेनैव तन्निरासेन तन्निर्यादिति मन्वानो द्वितीयं दूषयति । नेत्यादिना ।
प्रत्यक्षतो विविक्तेऽर्थे विप्रतिपत्त्यभावं प्रपञ्चयति । न हीति । आत्मनः स्थूलदेहव्य-
तिरिक्तत्वं न प्रत्यक्षमिति प्रतिपाद्य सूक्ष्मदेहव्यतिरिक्तत्वमपि नाहं प्रत्ययप्राप्तमि-
त्याह । वैनाशिकास्त्विति । ते खल्वहमिति धियमनुभवन्ति । तथाऽपि देहान्तरं
स्थूलदेहाविरिकं सूक्ष्मं तत्र प्रधानभूताया बुद्धेरविरिक्तस्याऽऽत्मनो नास्त्वत्वमेव पश्यन्ति ।
तज्जाहंधिया सूक्ष्मदेहाविरिक्तात्मासिद्धिरित्यर्थः । किंच प्रत्यक्षस्य विषयो रूपा-

१ क. क. ग. च. छ. ज. 'ति ह' । २ क. च. ज्ञाप' । ३ क. 'त' । नापि दे' । ४ क.
'ह' । ज्ञाप' । ५ न. 'ति । तत्प्रत्य' । ६ न. 'योऽस्मि' । ७ क. 'त्यक्षि' । ८ अ. न. 'ये प्र' ।
९ अ. न. 'रिक्तत्वेन । १०. घ. अ. 'ते त' ।

हमितिप्रत्यये जायमानेऽपि देहान्तरव्यतिरिक्तस्य नास्तित्वमेव प्रति-
जानते । तस्मात्प्रत्यक्षविषयवैलक्षण्यात्प्रत्यक्षाऽऽत्मास्तित्वसिद्धिः ।
तथाऽनुमानादपि । श्रुत्याऽऽत्मास्तित्वे लिङ्गस्य दर्शितत्वालिङ्गस्य च
प्रत्यक्षविषयत्वात्चेति चेत् । न । जन्मान्तरसंबन्धस्याग्रहणात् । आग-
मेन त्वात्मास्तित्वेऽवगते वेदप्रदर्शितलौकिकलिङ्गविशेषैश्च तदनुसारिणो
भीर्मासकास्तार्किकाश्चाहंप्रत्ययलिङ्गानि च वैदिकान्येव स्वमतिप्रभवा-
नीति कल्पयन्तो वदन्ति प्रत्यक्षश्चानुमेयश्चाऽऽत्मेति । सर्वथाऽप्य-

दिस्त्वद्वाहित्यं तद्वैलक्षण्यं तदात्मनोऽस्ति 'अशब्दमस्पर्शमरूपम्' इत्यादिश्रुतेः । न हि
रूपादि तदार्षोरं विना प्रत्यक्षं क्रमते । अतो न देहाद्यतिरिक्तात्मास्तित्वस्य प्रत्यक्षा-
त्प्रसिद्धिरित्याह । तस्मादिति । प्रत्यक्षतो विविक्ते विप्रतिपत्त्ययोगात् । प्रकृते च
वदशनादिति यावत् । अथेच्छादयः कचिदाश्रिता गुणत्वाद्रूपवदित्यनुमानादातिरि-
क्तात्मसिद्धिरिति नेत्याह । तथेति । नाऽऽत्मास्तित्वप्रसिद्धिरिति संबन्धार्थेत्थाशब्दः ।
अयं भावः । इच्छादीनां स्वातन्त्र्ये स्वरूपासिद्धिः पारतन्त्र्ये परस्पराश्रयत्वमा-
धारस्येदानीमेव साध्यमानत्वात् । कचिच्छब्देन चाऽऽश्रयमात्रवचने सिद्धसाधनत्वं
मनसस्त्वदाश्रयस्य सिद्धत्वादात्मोक्तौ च दृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वेति । 'यः प्राणेन
प्राणिनि' इत्यादिश्रुत्या प्राणनादिव्यापाराख्यस्य लिङ्गस्याऽऽत्मास्तित्वे प्रदर्शितत्वात्तस्य
च व्याप्तिस्पर्शस्य प्रत्यक्षादिसिद्धात्मविषयत्वान्न तस्य शब्दकगम्यतेति शङ्कते ।
श्रुत्येति । आत्मनः स्वातन्त्र्येण लिङ्गगम्यत्वाभिप्रायेण श्रुत्या लिङ्गं नोपन्यस्तमिति
परिहरति । नेति । योऽचेतनव्यापारः स चेतनाधिष्ठानपूर्वको यथा रथादिव्यापारः ।
प्राणनादिव्यापारस्य, स्यचेतनव्यापारत्वाच्चेतनाधिष्ठानपूर्वकत्वमिति संभावनामात्रेण
लिङ्गोपन्यासः । न हि निश्चायकत्वेन तदुपन्यस्यते । आत्मनो जन्मान्तरसंबन्धस्य
प्रमाणान्तरेणाग्रहणात्तद्व्याप्तिलिङ्गायोगादित्याह । जन्मान्तरेति । ननु व्यतिरिक्तात्मा-
स्तित्वमागमैकगम्यं चेत्कथं तत्प्रत्यक्षमनुमेयं चेति वादिनो वदन्तीति तत्राऽऽह ।
आगमेन त्विति । येयं प्रेते विचिकित्सेत्याद्यागमेन 'को खेतान्यात्' इत्यादिवैदिकैश्च
प्राणनादिभिर्लौकिकैर्लिङ्गविशेषैरात्मास्तित्वे सिद्धे यथोक्तोत्पत्तिमनुसरन्तो वादिनो
वैदिकमेवाहंप्रत्ययं प्रतिलभमाना वैदिकान्येव च लिङ्गानि पश्यन्तः स्वोत्प्रेक्षानिर्मि-
तानि तानीव कल्पयन्तो द्विधाऽऽत्मानं वदन्ति । वस्तुतस्त्वात्मा यथोक्तश्रुत्यैकसम-
विगम्य इत्यर्थे । तस्यास्येत्यादिना काण्डयोः संबन्धं प्रतिज्ञाय तादर्थ्येन सिद्धेऽर्थे
वेदान्तप्रामाण्यं सर्वोऽपीत्यादिना प्रसाध्याधुना कर्मभिः शुद्धबुद्धेर्वैराग्यादिद्वारा ज्ञानो-
त्पत्तिरिति तयोः संबन्धं कथयति । सर्वथाऽपीति । आगमानानान्तराद्या व्यतिरि-

१ ग. छ. ज. देहत्यं । २ ग. घ. द. छ. झ. 'त्यय लि' । ३ ग. घ. क. च. ज. 'त्यक्षोऽनु' ।
४ घ. झ. 'रं वा त्वं' । ५ क. 'हृत्कति' । ६ घ. झ. 'द्गादिन' । ७ घ. 'स्याऽऽत्मानि प्र' । ८ ग.
निश्चायक' । ९ घ. अ. ग. 'त्तामात्म' ।

स्यात्मा वेदान्तरसंबन्धीत्येवं प्रतिपत्तुर्वेदान्तरगतेष्टानिष्टमाप्तिपरिहारो-
पायविशेषार्थिनस्तद्विशेषज्ञापनाय कर्मकाण्डमारब्धम् । न त्वात्मन इष्टा-
निष्टमाप्तिपरिहारेरुच्छाकारणमात्मविषयमज्ञानं कर्तृभोक्तृस्वरूपामिमान-
लक्षणं तद्विपरीतब्रह्मात्मस्वरूपविज्ञानेनापनीतम् । यावद्वि तन्नापनीयते
तावदयं कर्मफलरागद्वेषादिस्वाभाविकदोषप्रयुक्तः शास्त्रविहितप्रतिषि-
द्धातिक्रमेणापि प्रवर्तमानो मनोवाक्यायैर्दृष्टानिष्टसाधानान्यधर्मसंज्ञ-
कानि कर्माण्युपचिनोति बाहुल्येन स्वाभाविकदोषबलीयस्त्वात् । ततः
स्थावरान्ताधोगतिः । कदाचिच्छास्त्रकृतसंस्कारबलीयस्त्वम् । ततो
मैनधादिभिरिष्टसाधनं बाहुल्येनोपचिनोति धर्माख्यम् । तद्विधम् ।

क्वात्मास्त्वित्वात्प्रतिपत्तावपित्यर्थः । पुरुषार्थोपायविशेषार्थिनस्तज्ज्ञापनार्थं कर्मकाण्डमारब्धं
चेत्तर्हि तत्रोक्तकर्मभिरेव विवक्षितपुमर्थसिद्धेर्वेदान्तरम्भवैयर्थ्यान्न संबन्धोक्तिः सावका-
शेत्याशङ्क्याऽऽह । नत्विति । आत्माज्ञानं खल्वनर्थकारणमन्वयव्यतिरेकशास्त्रगम्यं
मिथ्याज्ञानकार्यलिङ्गकं च । तच्चाकर्तृभोक्तृब्रह्मात्मज्ञानादपनेयम् । न हि तत्कर्मकाण्डो-
क्तैरेव कर्मभिः शक्यमपनेतुं विरोधाभावात् । तस्मात्तद्वाधनार्थं ज्ञानसिद्धये वेदान्तर-
म्संभवदुक्तसंबन्धसिद्धिरित्यर्थः । यदि कर्मभिरज्ञानं न निवर्तते । मा निवर्तते ।
सत्येव तस्मिन्कर्मवशान्मोक्षः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । यावद्धीति । सम्यग्ज्ञानमेव
साक्षान्मोक्षहेतुर्न कर्म । तत्तु प्रनाभ्या तदुपयोगि । न हि सत्येवाज्ञाने मुक्तिः ।
तस्मिन्सति संसारस्य दुर्वीरत्वात् । तस्मात्कर्मकाण्डस्य वैराग्यद्वारा प्रवेशो मुक्ताविति
भावः । अयमित्यज्ञो निर्दिश्यते । रागद्वेषादीत्यादिशब्देनानिद्यास्मिताभिनिवेशादयो
गृह्यन्ते । दोषाणां स्वाभाविकत्वं शास्त्रानपेक्षत्वम् । अपिकारः संभावनार्थः । दृष्टत्वम-
न्वयव्यतिरेकसिद्धत्वम् । अदृष्टत्वं शास्त्रमात्रगम्यत्वम् । अधर्भोपचयप्राप्त्यर्थं हेतु-
माह । स्वाभाविकेति । अथ वैराग्यार्थं कर्मफलं प्रपञ्चयन्नधर्मफलमाह । तत इति ।

उक्तं हि—

‘शरीरजैः कर्मदेषैर्योति स्थावरता नरः’

इति । तर्हि पुण्योपचयाभावादनवकाशं स्वर्गादिफलमिति नेत्याह । कदाच-
दिति । शास्त्रीयसंस्कारस्य बलीयस्त्वे फलितमाह । तत इति । आदिशब्दो
वाग्देहविषयः । फलविभागं वक्तुं कर्म भिनाति । तद्विधमिति । तस्य मुक्तिफलत्वं

१ क. घ. ज. 'काण्डं समा' । २ छ. 'व्यव्यय' । ३ क. ख. छ. 'कर्तृभो' । ४ क. ख. घ.
छ. 'कृत्यस्व' । ५ क. मत्यादि' । ६ ख. 'स्तित्वोपप' । ७ घ. ङ. 'पुमर्थो' । ८ क. 'पिनो
क्षप' । ९ क. 'काण्डं समा' । १० ख. घ. 'सदागा' ।

ज्ञानपूर्वकं केवलं च । तत्र केवलं पितृलोकादिप्राप्तिफलम् । ज्ञानपूर्वकं देवलोकादिब्रह्मलोकान्तप्राप्तिफलम् । तथाच शास्त्रम् “आत्मयाजी श्रेयान्देवयाजिनः” इत्यादि । स्मृतिश्च “द्विविधं कर्म वैदिकम्” इत्याद्या । साम्ये च धर्माधर्मयोर्मनुष्यत्वप्राप्तिः । एवं ब्रह्माद्या स्यावरान्ता स्वाभाविकाविद्यादिदोषवतो धर्माधर्मसाधनकृता संसारगतनिर्मारूपकर्माश्रया । तदेवेदं व्याकृतं साध्यसाधनरूपं जगत्प्रागुत्पत्तेरव्याकृतमासीत् ।

निरसितुं फलं विभजते । तत्रेति । केवलमिष्टादिकर्मेति शेषः । ‘कर्मणा पितृलोकः’ इति हि वक्ष्यते । तस्मिन्फले नानात्वमभिप्रेत्याऽऽदिशब्दः । ‘विद्यया देवलोकः’ इति श्रुतिमाश्रित्याऽऽह । ज्ञानेति । देवलोको यस्याऽऽदिर्ब्रह्मलोको यस्यान्तस्त्वस्यार्थस्य प्राप्तिरेव फलमस्येति विग्रहः । उक्तेऽर्थे ज्ञापथीं श्रुतिं प्रमाणयति । तथाचेति । सर्वत्र परमात्मभावनापुरःसरं नित्यं कर्मानुविष्टत्वात्प्राप्त्याजी । कामनापुरःसरं देवान्यजमानो देवयाजी । तयोर्मध्ये कतरः श्रेयानिति विचारे सत्यात्मयाजी श्रेयानिति निर्णयः कृतः । अतो ज्ञानपूर्वकं कर्म देवलोकस्य कामनापूर्वं तु पितृलोकस्य प्रापकमित्यर्थः ।

‘प्रवृत्तं च निवृत्तं च द्विविधं कर्म वैदिकम् ।

इहँ वाऽमुत्र वा काम्यं प्रवृत्तं कर्म कीर्त्यते ॥

निष्कामं ज्ञानपूर्वं तु निवृत्तमभिधीयते’

इत्यादिमनुस्मृतिं चान्वेदोदाहरति । स्मृतिश्चेति । धर्माधर्मयोरेककस्य फलमुक्तत्वा मिश्रयोः फलमाह । साम्ये चेति । उक्तं हि—

‘उभाभ्यां पुण्यपापाभ्यां मानुष्यं लभतेऽवशः’

इति । त्रिविधमपि कर्मफलं वैराग्यार्थं संक्षिप्योपसंहरति । एवमिति । सा चाविद्याकृतत्वादनर्थरूपेत्याह । स्वाभाविकेति । विचित्रकर्मजन्यतया तस्या वैचित्र्यमाह । धर्माधर्मेति । तर्हि धर्माधर्माभ्यामेव तन्निर्माणसंभवात्कृतमविद्ययेत्यव आह । नामेति । तेषां सूक्ष्मावस्थाऽविद्या तदालम्बनेति यावत् । धर्मादेरविद्यायाश्च निमित्तत्वोपादानत्वाभ्यामुपयोग इति भावः । ननु संसारगतेराविद्यैत्वमयुक्तं प्रत्यक्षादिप्रतिपन्नत्वात्तन्नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियतेति श्रुती च नामरूपात्मना जगतोऽभिव्यक्तिश्रवणान्नाम प्रामाणिकस्याविद्याकृतत्वमत आह । तदेवेदमिति । जगतः स्वरूपमात्मा तत्राध्यस्तत्वात्तस्मादात्मतत्त्वेऽनभिव्यक्ते प्रत्यक्षादिना

१ क. ‘यान् देवयाजी’ इ । २ घ. अ. ण. ‘लोकश्चान्तो यस्य तस्यार्थ’ । ३ ख. अ. ण. ‘पूर्व क’ । ४ क. घ. अ. ण. ‘हं चामु’ । ५ क. ख. ‘यत्त्व’ ।

स एष बीजाङ्कुरादिवदविद्याकृतः संसार आत्मनि क्रियाकारकफलाध्यारो-
पलक्षणोऽनादिरनन्तौऽनर्थ इत्येतस्माद्भिरक्तस्याविद्यानिवृत्तये तद्विपरी-
तब्रह्मविद्याप्रतिपत्तयर्थोपनिषदारभ्यते। अस्य त्वश्वमेधकर्मसंबन्धिनो विज्ञान-
स्य प्रयोजनं येषामश्वमेधे नाधिकारस्तेषामस्मादेव विज्ञानात्तत्फलप्राप्तिः
“विद्यया वा कर्मणा वा” “तद्वैतल्लोकजिदेव” इत्येवमादिश्रुतिभ्यः। कर्म-
विषयत्वमेवं विज्ञानस्येति चेत् । न “योऽश्वमेधेन यजते य उ चैनमेवं वेद”

श्रुत्या चामिव्यक्तमिव दृश्यमानमपि जगदनभिव्यक्तमेवेति न तस्याविद्याकृतत्वसति-
रिति भावः । अविद्याकृतां संसारगतिर्भूनुषाषते । स एष इति । नन्वविद्याकृतत्वे
कथमनादित्वमित्याशङ्क्य तस्य प्रवाहरूपेणेत्याह । बीजाङ्कुरादिवदिति । तर्हि
कादाचित्कतया साधनापेक्षामन्तरेण नाशो भविष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह । अनादि-
रिति । चैतन्यवदात्मनि तस्याविद्याकृतत्वानुपपत्तिमाशङ्क्य नानारूपत्वेन ततो विल-
क्षणत्वादेकरूपे युक्तं तस्य कल्पितत्वमित्याह । किंयेति । अनादेरपि संसारस्य प्राग-
भाववन्नित्युक्तिः स्यादिति चेत्तथाऽपि ब्रह्मविद्यामन्तरेण नाशो नास्तीत्याह । अनन्त
इति । प्रयत्नतो हेयत्वं द्योतयितुमनर्थ इति विशेषणम् । नैसर्गिक इति पाठे तु कार-
णरूपेण तत्त्वमुज्ज्वयम् । यस्मात्कर्म संसारफलं न मोक्षं फलयति तस्मात्सनिदानसंसार-
निवर्तकामज्ञानार्थत्वेन साधनचतुष्टयसंपन्नमधिकारिणमधिकृत्य वेदान्तरम्मः संभवती-
त्युपसंहरति । इत्येतस्मादिति । यथोक्तज्ञानार्थत्वेनोपनिषदारम्भे ‘ब्रह्म वा इदमग्र
आसीत्’ इत्यारब्धव्यं तस्मादारभ्य ज्ञानोपदेशात् ‘उषा वा अश्वस्य’ इत्यारम्भस्तु न युक्तः
साक्षादत्र तदनुक्तेरित्याशङ्क्यास्मादारभ्योपनिषदारम्भेऽर्थाष्टं फलमभिधित्समानः प्रथ-
ममश्वमेधोपासनफलमाह । अस्य त्विति । राज्यज्ञत्वादश्वमेधस्य तदनधिकारिणामपि
ब्राह्मणादीनां तत्फलार्थिनामस्मादेवोपासनत्तदाप्तिरिति मत्वा श्रुतौ तदुपासनोक्तिरित्यर्थः ।
किमत्र नियामकमित्याशङ्क्य विकल्पश्रवणं केवलस्यापि ज्ञानस्य साधनत्वं सूचयतीत्यर्थतो
विकल्पश्रुतिमुदाहरति । विद्ययेति । तत्फलप्राप्तिरिति पूर्वेण संबन्धः । तत्रैव श्रुत्य-
न्तरमाह । तद्वैति । तदेतत्प्राणदर्शनं लोकप्राप्तिसाधनं प्रसिद्धमिति यावत् । आदिश-
ब्देन केवललोपास्त्या ब्रह्मलोकप्राप्तिवादिन्यः श्रुतयो गृह्यन्ते । अश्वमेधे यदुपासनं तस्या-
प्यश्वदिवत्तच्छेषत्वेन फलवत्त्वान्न स्वातन्त्र्येण तद्वत्त्वमङ्गेषु स्वतन्त्रफलाभावादिति शङ्कते ।
कर्मविषयत्वमिति । ज्ञानस्य ऋत्वर्थत्वं दूषयति । नेति । पूर्वत्रार्थतो दर्शितां विक-
ल्पश्रुतिमत्र हेतुतया स्वरूपतोऽनुक्रामति । योऽश्वमेधेनेति । स सर्वं पाप्मानं वरति
वरति ब्रह्महेत्यामिति संबन्धः । ज्ञानकर्मणोस्तुल्यफलत्वस्य न्याय्यत्वादिति शेषः ।

१ क. क. 'रात्रिवादि' । २ क. क. 'न्तो नैसर्गिकोऽन' । ३ क. 'मेधीयसं' । ४ क. 'धसं' । ५ ग. घ.
क. ष. छ. 'ज. स. 'निधेति' । ६ क. 'व ज्ञा' । ७ ग. 'तियुक्ताम' । ८ क. स. प. 'रात्रिधेति' । ९ क.
म. 'त्रिधेति' । १० क. म. 'धनमिति' । ११ क. म. ग. 'मीलक' । १२ क. क. 'धनम' ।

इति विकल्पश्रुतेः । विद्यामकरणे चाऽऽज्ञानात् । कर्मान्तरे च संपाद-
नदर्शनाद्विज्ञानोत्तत्फलप्राप्तिरस्तीत्यवगम्यते । सर्वेषां च कर्मणां परं क्रमा-
श्वमेधः । समष्टिव्यष्टिप्राप्तिफलत्वात् । तस्य चेह ब्रह्मविद्यामारम्भ आज्ञानं
सर्वकर्मणां संसारविषयत्वप्रदर्शनार्थम् । तथाच दर्शयिष्यति फलमशनायां
मृत्युभावम् । न नित्यानां संसारविषयफलत्वमिति चेत् । न । सर्वकर्मफलो-
पसंहारश्रुतेः । सर्वं हि पत्नीसंबद्धं कर्म । “जाया मे स्यादेतावान्ने कामः”
इति निसर्गोत्त एव सर्वकर्मणां काम्यत्वं दर्शयित्वा पुत्रकर्मपरिविद्यानां च

उपास्तिफलश्रुतेरथेवादत्वमाज्ञाङ्ग्याश्वमेधवदुपास्तेरपि कर्मत्वाद्धिहितत्वात्कर्मप्रकरणाद्भु-
त्पितृत्वाच्च भवमित्याह । विद्येति । फलश्रुतेरथेवादत्वामात्रे हेत्वन्तरमाह । कर्मान्तरे
चेति । अश्वमेधावतिरिक्ते कर्मण्ययं वाव लोकोऽग्निरित्यादौ चित्याभ्यादावेतल्लोकादिसं-
पादनस्य स्वतन्त्रफलोपासनस्य दर्शनात् फलश्रुतेरथेवादतेत्यर्थः । अश्वमेधोपासनं न
ऋत्वर्थं किंतु पुरुषार्थं तत्र चाधिकारोऽश्वमेधकृत्वनिधिकारिणामपीत्येतावदेवेष्टं चेदुपा-
सने कर्मप्रकरणस्थेऽपि तल्लभाद्धिद्यामकरणे नास्याध्ययनमर्थेदित्याज्ञाङ्ग्याऽऽह । सर्वेषां
चेति । परत्वे हेतुः समष्टीति । अनुवृत्तव्यावृत्तकूपहिरण्यगर्भप्राप्तिहेतुत्वात्तस्य श्रेष्ठे-
त्यर्थः । तस्य पुण्यश्रेष्ठत्वेऽपि प्रकृते किमायातं तदाह । तस्य चेति । यदा ऋतु-
प्रधानस्याश्वमेधस्योपास्तिरहितस्यापि संसारफलत्वं तदाऽऽर्ण्यसामग्रिहोत्रादीनां संसा-
रफलेत्वं किं वाच्यमित्यस्मिन्कर्माज्ञौ बन्धहेतौ विरक्ताः सावनचतुष्टयविशिष्टा ज्ञानम-
पेक्षमाणस्तदुपाये श्रवणादावेव सर्वकर्मसंन्यासपूर्वके कथं प्रवर्तेरन्नित्याशयवती श्रुति-
रुपासनां विद्यारम्भेऽभिदंवाति । तेनोषा वा अश्वस्येत्याद्युपनिषद्धारम्भो युक्तोऽस्य
प्रतिष्ठाधिकारिसमर्पकत्वादित्यर्थः । उपासनेफलस्य संसारोचरत्वमेव कुतः सिद्धमव
आह । तथाचेति । अज्ञानाया हि मृत्युः स वै नैव ग्रेमे सोऽन्विभेदिति भयारत्यादि-
श्रवणादुपास्तिरुक्तकृतुफलस्य सूत्रस्य बन्धमध्यपातित्वाद्धिनिष्ठोऽपि ऋतुर्न मुक्तये
पर्याप्तोतीत्यर्थः । उक्ते सर्वकर्मणां बन्धफलत्वे नित्यनैमित्तिकानां न तत्फलत्वं तेषां
विध्युद्देशे फलाश्रुतेर्नेष्टाश्वदध्वरथन्यायेन मुक्तिफलत्वलाभादिति शङ्कते । न नित्या-
नामिति । एतावान्ने काम इति सर्वकर्मणामविशेषेण फलबन्धश्रवणात्पश्चादश्व
काम्यफलत्वस्य तद्विध्युद्देशवशात्सिद्धत्वात्कर्मणा पितृलोक इतिवाक्यस्य नित्यादिक-
र्मफलविषयत्वान्न मोक्षफलत्वाशङ्कति परिहरति । नेति । उक्तमेव स्फुटयति । सर्वं
हीति । पत्नीसंबन्धे मानमाह । जायेति । तथाऽपि कथं कर्मणः सर्वस्य कामोपायत्वं
तत्राऽऽह । एतावान्ने काम इति । कथं तर्हि तेषां फलभेदो लभ्यते तत्राऽऽह ।
पुत्रेति । अथैवं फलविभागे कथं समष्टिव्यष्टिप्राप्तिफलत्वमश्वमेधस्योक्तमव आह ।

१ ग. क. ख. छ. ज. 'नात्' । २ च. छ. झ. 'स्तीति ग' । ३ क. ड. 'त्वर' । ४ क. ग.
'नाया मृ' । ५ क. 'भावं मयम्' । ६ घ. झ. 'लते नि' । ७ घ. 'वैकं क' । ८ घ. 'यं न प्र' ।
९ क. 'सर्वं वि' । १० क. ज. 'धातीति । ११ झ. 'तारभ्यो' । १२ ख. 'तनात्' । १३ घ.
'याती भवती' । १४ क. झ. 'ह । अथा' ।

“अयं लोकः पितृलोको देवलोकः” इति फलं दर्शयित्वा त्र्यन्मात्म-
कर्ता चान्त उपसहैरिष्यति “त्रयं वा इदं नाम रूपं कर्म” इति । सर्वकर्मणां
फलं व्याकृतं संसार एवेति । इदमेव त्रयं प्रागुत्पत्तेस्तर्ह्यव्याकृतमासीत् ।
तदेव पुनः सर्वप्राणिकर्मवशाद्याक्रियते बीजादिव वृक्षः । सोऽयं व्याकृ-
ताव्याकृतरूपः संसारोऽविद्याविषयः क्रियाकारकफलार्थकतयाऽऽत्म-
रूपत्वेनाध्यारोपितोऽविद्ययैव मूर्तामूर्ततद्भासनात्मकोऽतो विलक्षणोऽना-
मरूपकर्मात्मकोऽद्वयो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावोऽपि क्रियाकारकफलभे-
दादिविपर्ययेणावभासते । अतोऽस्मात्क्रियाकारकफलभेदस्वरूपादेताव-
दिदमिति साध्यसाधनरूपाद्विरक्तस्य कामादिदोषकर्मबीजभूताविद्यानि-
वृत्तये रज्ज्वाभिव सर्पविज्ञानापनेयाय ब्रह्मविद्याऽऽरभ्यते । तत्र तावदश्व-
मेधविज्ञानाय “उषा वा अश्वस्य” इत्यादि । तत्राश्वविषयमेव दर्शनमुच्यते

त्र्यन्मात्मकर्ता चेति । अस्याध्यायस्यावसाने कर्मफलस्य हिरण्यगर्भरूपतां त्रयमि-
त्याद्या श्रुतिरूपसंहारिष्यतीत्यर्थः । उपसंहारश्रुतेस्वात्पर्यमाह । सर्वकर्मणामिति ।
कर्मफलं संसारश्चेत्प्राक्तदनुष्ठानात्तदभावान्मुक्तानां पुनर्बन्धः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह ।
इदमेवेति । तर्हि तस्यामवस्थायामिति यावत् । तस्य पुनर्व्याकरणे कारणमाह ।
तदेवेति । व्याकृताव्याकृतात्मनः संसारस्थं प्रामाणिकत्वेन सत्यत्वमाशङ्क्याविद्याकृ-
तत्वेन तन्मिध्यात्वमुक्तं स्मारयति । सोऽयमिति । स एष हि भ्रान्तिविषयो न
प्रामाणिकस्तत्कृतोऽस्य सत्यतेत्यर्थः । कथमस्याऽऽत्मन्यद्वये कूटस्थे प्राप्तिरित्याश-
ङ्क्याऽऽह । क्रियेति । समारोपे मूलकारणमाह । अविद्ययेति । आत्मन्यविद्यारो-
पितं द्वैतमित्यत्र द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्तं चैवामूर्तं चेत्यादिवाक्यं प्रमाणयति । मूर्तेति ।
नन्वात्मन्यारोपो नोपपद्यते तस्य नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावस्य द्वैतविलक्षणत्वात्सात्
सादृश्येऽध्यासासिद्धेरत आह । अत इति । संसारद्वैलक्षण्यमेव प्रकटयति । अनामेति ।
आदिपदेनान्येऽपि विपर्ययभेदाः संगृह्यन्ते । आरोपे प्रमिणोमि करोमि भुञ्जे चेत्यनुभवं प्रमा-
णयति । अवभासत इति । आत्मन्यध्यासः सादृश्याद्यभावेऽपि नभसि मलिनत्वादिवद्य-
वोऽनुभूयतेऽतः सविलासाविद्यानिवर्तकब्रह्मविद्यार्थत्वेनोपनिषदारम्भः संभवतीत्युपसं-
हरति । अत इति । एतावदित्यनेर्थार्थत्वोक्तिः । तत्त्वज्ञानादज्ञाननिवृत्तौ दृष्टान्तमाह ।
रज्ज्वाभिवेति । एवमुपनिषदारम्भे स्थिते प्राथमिकब्रह्मण्योरवान्तरत्वात्पर्यमाह ।
तत्र तावदिति । आद्यस्य पुनरवान्तरत्वात्पर्यं दर्शयति । तत्रेति । नन्वश्वमेधस्या-

१ क. क. 'त्वाऽना' । २ क. ग. घ. ङ. च. छ. ज. झ. 'हरति' । ३ ग. घ. छ. ज. 'त्मत' ।
४ ग. ङ. झ. 'स्मत्वरु' । ५ क. ग. घ. छ. 'नयनाय' । ६ ङ. 'व तावदृशे' । ७ क. क. 'स्य च
प्र' । ८ क. 'तं चाम्' । ९ क. च. 'नयोक्तिः' । १० घ. 'त्यकृत्यो' ।

ॐ उषा वा अश्वस्य मेध्यस्य शिरः ।

सूर्यश्चक्षुर्वातः प्राणो व्यात्तमग्निर्वैश्वानरः संव-

प्राधान्यादश्वस्य । प्राधान्यं च तन्नामाङ्कितत्वात्क्रतोः प्रजापत्यत्वाच्च ।

उषा इति ब्राह्मो मुहूर्त उषा । वैशब्देः स्मरणार्थः प्रसिद्धं कालं स्मारयति । शिरः प्राधान्यात् । शिरश्च प्रधानं शरीरावयवानाम् । अश्वस्य मेध्यस्य मेधाईस्य यज्ञियस्पोषा शिर इति संबन्धः । कर्माङ्गस्य पशोः संस्कर्तव्यत्वात्कालादिदृष्टयः शिरआदिषु क्षिप्यन्ते । प्रजापत्यत्वं च प्रजापतिदृष्ट्यध्यारोपणात् । काललोकदेवतात्वाध्यारोपणं च प्रजापति-त्वकरणं पशोः । एवंरूपो हि प्रजापतिः । विष्णुत्वादिकरणमिव प्रति-मादौ । सूर्यश्चक्षुः शिरसोऽनन्तरत्वात्सूर्याधिदैवतत्वाच्च । वातः प्राणो

ङ्गबाहुल्ये कस्माद्भ्राह्म्याङ्गविषयमेवोपासनमुच्यते तत्राऽऽह । प्राधान्यादिति । तदेव कथमिति तदाह । प्राधान्यं चेति । प्रजापतिदेवताकत्वाच्चाश्वस्य प्राधा-न्यमित्याह । प्रजापत्यत्वाच्चेति । प्रतीकमादाय व्याचष्टे । उषा इत्यादिनां । स्मरणार्थत्वमेव निपातस्य स्फुटयति । प्रसिद्धमिति । शास्त्राये लौकिके च व्यव-हारे प्रसिद्धो ब्राह्मो मुहूर्तस्तं कालमिति यावत् । उषसि शिरः शब्दप्रयोगे दिनावय-वेषु तस्य प्राधान्यं हेतुमाह । प्राधान्यादिति । तथाऽपि कथं तत्र तच्छब्दप्रयोगस्त-त्राऽऽह । शिरश्चेति । आश्वमेधिकाश्वशिरस्युषसो दृष्टिः कर्तव्येत्याह । अश्वस्येति । कालादिदृष्टिरश्वङ्गेषु किमिति क्षिप्यतेऽश्वङ्गदृष्टिरेव तेषु किं न स्यादित्याश-ङ्क्याऽऽह । कर्माङ्गस्येति । अङ्गेष्वनङ्गमिति क्षेपे हेत्वनन्तरमाह । प्रजापत्यत्वं चेति । अश्वस्य सेत्स्यतीति शेषः । तत्र हेतुः । प्रजापतीति । ननु कालादिदृष्टयोऽश्ववयव-प्वारोप्यन्ते न तस्य प्रजापतित्वं क्रियते तत्राऽऽह । कालेति । कालाद्यात्मको हि प्रजापतिः । तथाच यथा प्रतिमायां विष्णुत्वकरणं तदृष्टिस्तथा कालादिदृष्टिरश्ववयवेषु तस्य प्रजापतित्वकरणम् । अश्वमेधाधिकारी हि सत्यश्वे कर्मणो वीर्यवत्तरत्वार्यं कालादिदृ-ष्टिरश्ववयवेषु कुर्यात् । तदनधिकारी त्वश्वभावे स्वात्मानमश्वं कल्पयित्वा स्वशिरःप्रभृतिषु कालादिदृष्टिकरणेन प्रजापतित्वं संपाद्य, प्रजापतिरस्मीति ज्ञानात्तद्भावं प्रतिपद्येति भावः । चक्षुषि सूर्यदृष्टौ हेतुमाह । शिरस इति । उषसोऽनन्तरत्वं सूर्ये दृष्टं चक्षुषि च शिरसोऽनन्तरत्वं दृश्यते तस्मात्तत्र तदृष्टियुक्तैत्यर्थः । तत्रैव हेतुवन्तरमाह । सूर्येति । 'आदित्यश्चक्षुर्भूत्वाऽक्षिणी माविशत्' इति श्रुतेश्चक्षुषि सूर्योऽधिष्ठाभि

त्सर आत्माऽश्वस्य मेध्यस्य । द्यौः पृष्ठमन्त- रिक्षमुदरं पृथिवी पाजस्यं दिशः पार्श्वे अवा-

बोयुस्वाभाव्यात् । व्याप्तं विवृतं मुखमग्निर्वैश्वानरः । वैश्वानर इत्यग्नेर्वि-
शेषणम् । वैश्वानरो नामाग्निर्विवृतं मुखमित्यर्थो मुखस्याग्निदैवतत्वात् ।
संवत्सर आत्मा संवत्सरो द्वादशमासस्त्रयोदशमासो वा । आत्मा शरी-
रम् । कालावयवानां च संवत्सरः शरीरं शरीरं चाऽऽत्मा “मध्यं
श्लेषामङ्गानामात्मा” इति श्रुतेः । अश्वस्य मेध्यस्येति सर्वत्रानुषङ्गार्थं पुनर्व-
चनम् । द्यौः पृष्ठम् । ऊर्ध्वत्वसामान्यात् । अन्तरिक्षमुदरं सुषिरत्वसामा-
न्यात् । पृथिवी पाजस्यं पौदंस्यमिति वर्णव्यत्ययेन पादासनस्थान-
मित्यर्थः । दिशश्चतस्रोऽपि पार्श्वे पार्श्वेन दिशां संबन्धात् । पार्श्वयो-
र्दिशां च संख्यावैषम्यादयुक्तमिति चेत् । न । सर्वमुखत्वोपपत्तेरश्वस्य
पार्श्वाम्यामेव सर्वदिशां संबन्धाददोषः । अवान्तरदिश आग्नेययाद्याः

देवता तेन सामीप्यात्तत्र तदृष्टिरित्यर्थः । अश्वप्राणे वायुदृष्टौ चलनस्वाभाव्यं हेतुः ।
अश्वस्य विदारिते मुखे भवत्वग्निदृष्टिस्तथाऽपि पर्यायोपादानं व्यर्थमित्याशङ्क्य
ऋग्यादादिर्व्यावृत्त्यर्थं विशेषणमित्याह । वैश्वानर इत्यग्नेरिति । ‘अग्निर्गमूत्वा मुखं
माविशत्’ इति श्रुतिमाश्रित्य मुखे तदृष्टौ हेतुमाह । मुखस्येति । अविक्रमासमनुसृत्य
त्रयोदशमासो वेत्युक्तम् । शरीरे संवत्सरदृष्टिरित्यत्राऽऽत्मत्वं हेतुमाह । कालेति ।
आत्मा हस्तादीनामङ्गानामिति शेषः । कालावयवानां संवत्सरस्याऽऽत्मत्ववदङ्गानां
शरीरस्याऽऽत्मत्वे प्रमाणमाह । मध्यं हीति । पुनरुक्तेरर्थवस्वमाह । अश्वस्येति ।
पृष्ठे शुलोकदृष्टौ हेतुमाह । ऊर्ध्वत्वेति । उदरेऽन्तरिक्षदृष्टौ निमित्तमाह ।
सुषिरत्वेति । पादा अस्यन्ते यस्मिन्निति व्युत्पत्तिमाश्रित्य विवक्षितमाह । पादेति ।
अश्वस्य हि हरे पादासनत्वसामान्यात्पृथिवीदृष्टिरित्यर्थः । पार्श्वयोर्दिकृतुष्टयदृष्टौ
हेतुमाह । पार्श्वेति । द्वे पार्श्वे चतस्रश्च दिशस्तेत्र कथं तथ्येस्त्वदारोपणं द्वाभ्यामेव
द्वयोः संबन्धादिति शङ्कते । पार्श्वयोरिति । यद्यपि द्वे दिशौ द्वाभ्यां पार्श्वोभ्यां
संबन्धेते तथाऽप्यश्वस्य प्राङ्मुखत्वे प्रत्यङ्मुखत्वे च दक्षिणोत्तरयोस्तन्मुखत्वे च
प्राक्प्रतीच्योर्दिकोस्ताभ्यां संबन्धसंभवात्तत्र तदृष्टिरविरुद्धेति परिहरति । नेत्यादिना ।
तदुपपत्तौ चाश्वस्य चरिष्णुत्वं हेतूकर्तव्यम् । पार्श्वोत्थिष्ववान्तरदिशामारोपे पार्श्व-
दिकसंबन्धो हेतुः । अतवः संवत्सरस्याङ्गानि हस्तादीनि च देहस्यावयवास्तस्माद्-

१ क. च. वातस्या । २ छ. पादास्य । ३ क. 'दस्यम् । पाजस्यभि' । ४ घ. झ. ञ. 'दि-
निम्' । ५ ञ. 'सात्त्विकम्' ।

न्तरदिशः पर्वव ऋतवोऽङ्गानि मासाश्चार्धमा-
साश्च पर्वाण्यहोरात्राणि प्रतिष्ठा नक्षत्राण्य-
स्थीनि नभो मांसानि । ऊवध्यसिकताः
सिन्धवो गुदा यकृच्च क्लोमानश्च पर्वता ओषध-

पर्ववः पार्श्वस्थीनि । ऋतवोऽङ्गानि संवत्सरावयवत्वादङ्गसाधर्म्यात् ।
मासाश्चार्धमासाश्च पर्वाणि संधयः संधिसामान्यात् । अहोरात्राणि
प्रतिष्ठाः । बहुवचनात्प्राजापत्यदैवपित्र्यमानुषाणि प्रतिष्ठाः पादाः प्रतिति-
ष्ठत्येतैरिति । अहोरात्रैर्हि कालात्मा प्रतितिष्ठत्यश्वश्च पादेः । नक्षत्रा-
ण्यस्थीनि शुकृत्वसामान्यात् । नभो नभस्था मेघा अन्तरिक्षस्योदरः बो-
क्तेर्मांसान्युदकरुधिरसेचनसामान्यात् । ऊवध्यमुदरस्थमर्धजीर्णमशनं
सिकतां विश्लुष्टावयवंत्वसामान्यात् । सिन्धवः स्यन्दनसामान्यान्मथो
गुदा नाड्यो बहुवचनाच्च । यकृच्च क्लोमानश्च हृदयस्याधस्तादक्षिणोत्तरो
मांसखण्डौ । क्लोमान इति नित्यं बहुवचनमेकस्मिन्नेव । पर्वताः काठि-
न्यादुच्छ्रितत्वाच्च । ओषधयश्च क्षुद्राः स्थावरा वनस्पतयो महान्तो

तुष्टादिरङ्गेषु कर्तव्येत्याह । ऋतव इति । अस्ति मासादीनां संवत्सरसंभित्वमस्ति च
शरीरसंभित्वं पर्वणामवस्तेषु मासादिदृष्टिरित्याह । संधीति । युगसहस्राभ्यां
प्राजापत्यमेकमहोरात्रम् । अयनाभ्यां दैवम् । पक्षाभ्यां पित्र्यम् । षष्टिष्टिकाभिर्मानुष-
मिति भेदः । प्रतिष्ठाशब्दस्य पादविषयत्वं व्युत्पादयति । प्रतितिष्ठतीति । पादेष्व-
होरात्रदृष्टिसिद्धयर्थं युक्तिमुपपादयति । अहोरात्रैरिति । अस्थिषु नक्षत्रदृष्टौ हेतु-
माह । शुकृत्वोत् । नभःशब्देनान्तरिक्षं किमिति न गृह्यते मूर्खे सत्युपचारायोगा-
दित्याशङ्क्य पुनरुक्तिं परिहर्तुमित्याह । अन्तरिक्षस्येति । उदकं सिञ्चन्ति मेघा
मांसानि रुधिरमतः 'सेककर्तृत्वसामान्यान्मांसेषु मेघदृष्टिरित्याह । उदकेति ।
अश्वजठरात्रपरिवर्तिन्यर्धजीर्णं सिकतादृष्टौ हेतुमाह । विश्लुष्टेति । किमिति
गुदाशब्देन पायुरेव न गृह्यते शिराग्रहणे हि मूर्ख्यार्थातिक्रमः स्यात्तत्राऽऽह । बहु-
वचनाच्चेति । चकारोऽवधारणार्थः । यद्यपि बहुकृत्या शिराभ्योऽर्थान्तरमपि गुदाश-
ब्दमर्हति तथाऽपि स्यन्दनसादृश्यात्तास्वेव सिन्धुदृष्टिरिति वासामिह ग्रहणमिति
भावः । कुतो मांसखण्डयोर्द्वैत्वमेकत्र बहुवचनाद्बहुत्वप्रतीतिरित्याशङ्क्य दारा इवि-
वद्बहुकेर्गोपिमाह । क्लोमानि इति । तयोः पर्वतदृष्टौ हेतुद्वयमाह । काठिन्यादि-
त्यादीना । क्षुद्रत्वसाधर्म्यादीषुविद्वेषलौमसु महत्त्वसामान्याद्नस्पतिदृष्टिर्भाष्यकेषु

१ क. न. 'श्वस्य पा' । ४. 'श्वस्तु पा' । २ च. छ. 'ता गालका वि' । ३ क. ल. ग. घ.
क. च. छ. ज. 'वसा' । ४ ग. घ. क. छ. ज. 'ध्रुवस्या' । ५ ख. 'स्ति हि मा' । ६ कु. 'यकृत्वं'
७ क. ख. ग. 'क्षयमुक्तम्' । ८ प्र. ग. 'सेकृत्वं' । ९ घ. ङ. ज. 'हेतु' । वि. १० घ. ङ. 'धिरव' ।

यश्च वनस्पतयश्च लोमान्युद्यन्पूर्वार्धो निम्लो-
चञ्जघनार्धो यद्विजृम्भते तद्विद्योतते यद्विधूनुते
तत्स्तनयति यन्मेहति तद्वर्षति वागेवास्य वाक् ॥१॥
अहर्वा अश्वं पुरस्तान्महिमाऽन्वजायत तस्य

लोमानि केशाश्च यथासंभवम् । उच्चुद्गच्छन्भवति सविताऽऽमध्याह्ना-
दश्वस्य पूर्वार्धो नाभेरूर्ध्वमित्यर्थः । निम्लोचञ्जघ-
नार्धोऽपरार्धः पूर्वापरत्वसाधर्म्यात् । यद्विजृम्भते गात्राणि विनामयति
विक्षिपति तद्विद्योतते विद्योतनं मुखघनैविदारणसामान्यात् । यद्विधूनुते
गात्राणि कम्पयति तत्स्तनयति गर्जनशब्दसामान्यात् । यन्मेहति मूत्रं
करोत्यश्वस्तद्वर्षति वर्षणं तत्सेचनसामान्यात् । वागेव शब्द एवा-
स्याश्वस्य वागिति नात्र कल्पनेत्यर्थः ॥ १ ॥

अहर्वा इति सौवर्णराजतौ महिमारूपौ ग्रहावश्वस्याग्रतः पृष्ठतश्च
स्थाप्येते तद्विषयमिदं दर्शनम् । अहः सौवर्णो ग्रहो दीप्तिसामान्याद्वै ।
अहरश्वं पुरस्तान्महिमाऽन्वजायतेति कथम् । अश्वस्य प्रजापतित्वात् ।

कर्तव्येत्याह । यथासंभवमिति । पूर्वत्वसामान्यान्मध्याह्नात्प्रागवस्थादित्यदृष्टिरश्वस्य
नाभेरूर्ध्वभागे कर्तव्येत्याह । उच्चन्नित्यादिना । अपरत्वसाहचर्यादश्वस्य नाभेरपरार्धे
मध्याह्नादनन्तरभाव्यादित्यदृष्टिः कार्येत्याह । निम्लोचन्नित्यादिना । विजृम्भत
इत्यादौ प्रत्ययार्थो न विवक्षितः । विजृम्भणं मुखं विदारयति विद्योतनं पुनर्भेदमतो
विद्योतनदृष्टिर्जृम्भणे कर्तव्येत्याह । मुखेति । स्तनयतीति स्तनितमुच्यते तद्दृष्टिर्गा-
त्रकम्पे कर्तव्येत्यत्र हेतुमाह । गर्जनेति । मूत्रकरणे वर्षणदृष्टौ कारणमाह । सेचनेति ।
अश्वस्य हेषितशब्दे नास्त्यारोपणमित्यतो न साहचर्यं वक्तव्यमित्याह । नात्रेति ॥१॥

अश्ववयवेषु कालादिदृष्टीर्विधायाश्वं प्रजापतिरूपं विवक्षित्वा कण्ठिकान्तरं गृहीत्वा
तात्पर्यमाह । अहरित्यादिना । ग्रहौ हवनीयद्रव्याधारौ पात्रविशेषावग्रतः पृष्ठ-
तश्चेति संज्ञपनात्प्रागूर्ध्वं चेति यावत् । प्रसिद्धा तावदाह्नि दीप्तिः सौवर्णे च ग्रहे
साऽस्त्यवस्तस्मिन्नहर्दृष्टिरिति दर्शनं विमजते । अहरिति । अश्वसंज्ञपनात्पूर्वं यो
महिमारूपो ग्रहः स्थाप्यते स चेदहर्दृष्ट्योपास्यते कथं सोऽश्वमन्वजायतेति पश्चाद-
श्वस्य तज्जन्मवाचोयुक्तिरिति शङ्कते । अहरश्वमिति । नायं पश्चादर्थोऽनुशब्दः किंतु
लक्षणार्थः । तथाचाश्वस्य प्रजापतिरूपत्वात् लक्षयित्वा ग्रहस्य यथोक्तस्य प्रवृत्तेरुप-
देशादश्वमन्वजायतेत्यविरुद्धमिति परिहरति । अश्वस्येति । तदेव स्फुटयति । प्रजा-

१ ट. 'द्विधुनु' । २ घ. च. 'नयोविदा' । ३ छ. 'द्विधुनु' । ४ क. छ. 'राषेभ्यो म' ।
५ छ. 'मुखविदारणं विषो' । ६ क. छ. घ. ङ. 'घविदारणम्' ।

पूर्वे समुद्रे योनी रात्रिरेनं पश्चान्महिमाऽश्वजा-
यत तस्यापरे समुद्रे योनिरेतौ वा अश्वं महि-
मानावभितः संबभूवतुः । हयो भूत्वा देवानव-

प्रजापतिर्द्धादित्यादिलक्षणोऽङ्गा लक्षयते । अश्वं लक्षयित्वाऽजायते
सौवर्णो महिमा ग्रहो वृक्षमनु विद्योतते विद्युदिति यद्वत् । तस्य ग्रहस्य
पूर्वं पूर्वः समुद्रे समुद्रो योनिर्विभक्तिरपत्ययेन । योनिरित्यासादनस्था-
नम् । तथा रात्री राजतो ग्रहो वर्णसामान्याज्जघन्यत्वसामान्याद्वा । एन-
मश्वं पश्चात्पृष्ठतो महिमाऽश्वजायत तस्यापरे समुद्रे योनिः । महिमा
महेत्वात् । अश्वस्य हि विभूतिरेषा । यत्सौवर्णो राजतश्च ग्रहावभयतः
स्थाप्येते तावेतौ वै महिमानो महिमारुयौ ग्रहावश्वमभितः संबभूवतुरु-
क्तलक्षणावेव संभूतावित्थमसावश्वी महत्त्वयुक्त इति पुनर्वचनं स्तुत्यर्थम् ।
तथा च हयो भूत्वेत्यादि स्तुत्यर्थमेव । हयो हिनोतेर्गतिकर्मणो विशिष्ट-

पतिरिति । काललोकदेवतात्मा प्रजापतिरश्वात्मना दृश्यमानोऽत्राहर्हृष्ट्या दृष्टेन
ग्रहेण लक्ष्यते । तथाचाश्वमन्वजायतेति श्रुतिरविरुद्धेत्यर्थः । अनुशब्दो न पश्चाद्वा-
चीत्यत्र दृष्टान्तमाह । वृक्षमिति । यदा वृक्षं लक्षयित्वा तस्याग्रे विद्युद्विद्योतते
तदा वृक्षमनु विद्योतते सेति प्रयुज्यते । तथाऽत्राप्यनुशब्दो न पश्चादर्थ इत्यर्थः ।
यत्र च स्थाने ग्रहः स्थाप्यते तत्पूर्वसमुद्रदृष्ट्या ध्येयमित्याह । तस्येति । पूर्वत्व-
मत्र सादृश्यं । कथं सप्तमी प्रथमार्थे योज्यते छन्दस्यर्थानुसारेण व्यत्ययसंभवा-
दित्याह विभक्तीति । यथा सौवर्णे ग्रहेऽहर्हृष्टिरुपदिष्टा तथा राजते ग्रहे रात्रि-
दृष्टिः अर्तव्येत्याह । तथेति । अस्ति हि चन्द्रातपस्वाद्रात्रेः शौक्यमस्ति च
राजतस्य ग्रहस्य तद्युक्तं तत्र रात्रिदर्शनमित्याह । वर्णेति । राजतं सुवर्णाज्जघन्यम-
हश्च रात्रिरतो वा सादृश्यात्तत्र रात्रिदृष्टिरित्याह । जघन्येति । प्रजापतिरूपं मह-
तमश्वं लक्षयित्वा तत्संज्ञपनात्पश्चादस्य प्रवृत्तिं दर्शयति । एनामिति । वदासादनस्थात्रे
पश्चिमसमुद्रदृष्टिर्विधेयेत्याह । तस्येति । कथमेतौ ग्रहौ महिमारुयावुक्तौ महत्स्वोपे-
तत्वादित्याह । महिमेति । अयाश्वविषयं दर्शनमादिश्य ग्रहविषयं वदादिज्ञतो वाक्यभेदः
स्यान्नेत्याह । अश्वस्येति । किमत्र नियामकमित्याशङ्क्य पुनरुक्तिरिति मत्वाऽऽह ।
तावित्यादिना । वैशब्दार्थकथनम् । एवेति । वाक्यशेषोऽप्यत्रानुगुणामवतीत्याह । तथा
चेति । ह्यशब्दनिष्पत्तिपुरःसरं तदर्थमाह । हय इति । वाज्यादिशब्दानां जाति-

१ क. ग. घ. क. ज. घ. 'त इ' । २ क. घ. 'योनिर्मेघयोनित्वादिम' । ३ ग. क. घ. छ.
ज. 'व्यस्ता' । ४ ग. घ. च. छ. ज. घ. 'तोऽन्व' । ५ क. घ. 'हस्वम्' । अ' । ६ च. 'तैः पुतः
पृष्ठतः सं' । ७ क. 'व्यार्थं कथयति । ए' ।

हृद्वाजी गन्धर्वानर्वाऽसुरानश्वो मनुष्यान्समुद्र
 एवास्य बन्धुः समुद्रो योनिः ॥ २ ॥ इति प्रथ-
 माध्यायस्य प्रथमं ब्राह्मणं समाप्तम् ॥ १ ॥
 नैवेह किंचनाग्र आसीन्मृत्युनैवेदमावृतमासीत् ।

गतिरित्यर्थः । जातिविशेषो वा । देवानवहदेवत्वमगमपत्यजापति-
 त्वादेवानां वां बोढाऽभवत् । ननु निन्दैव वाहनत्वम् । नैष दोषः ।
 वाहनत्वं स्वाभाविकमश्वस्य स्वाभाविकत्वाद्दुच्छ्रायप्राप्तिर्देवादिंसंबन्धोऽ-
 श्वस्येति स्तुतिरेवेषा । तथा वाज्यादयो जातिविशेषाः । वाजी भूत्वा
 गन्धर्वानवहदित्यनुषङ्गः । तथाऽर्वा भूत्वाऽसुरान् । अश्वो भूत्वा मनु-
 ष्यान् । समुद्र एवेति परमात्मा बन्धुर्बन्धनं बध्यतेऽस्मिन्निति ।
 समुद्रो योनिः कारणमुत्पत्तिं प्रति । एवमसौ शुद्धयोनिः शुद्धास्थितिरिति
 स्तूयते “असु योनिर्वा अश्वः” इति श्रुतेः । प्रसिद्ध एव वा समुद्रो
 योनिः ॥ २ ॥ इति प्रथमाध्यायस्य प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

अथाग्नेरश्वमेधोपयोगकस्योत्पात्तरुच्यते । तद्विषयदर्शनविवक्षयैवो-
 त्पत्तिः स्तुत्यर्था । नैवेह किंचनाग्र आसीत् । इह संसारमण्डले किंचन

विशेषवाचित्वादत्रापि तदेव ग्राह्यमिति पक्षान्तरमाह । जातीति । देवानां देवत्वप्रा-
 पकत्वं कथमस्येत्याशङ्क्याऽऽह । प्रजापतित्वादि । अश्वं स्तोतुमारभ्य कल्पा-
 न्तरोक्त्या तस्मिन्दिवाचनमनुचितमिति शङ्कते । नन्विति । उपक्रमविरोधो नास्तीति
 परिहरति । नेत्यादिना । समुत्पद्य भूतानि द्रवन्त्यस्मिन्निति व्युत्पत्त्या परमगर्भारस्ये-
 श्वरस्य समुद्रशब्दत्वमाह । परमात्मेति । तत्र योनित्वमुत्पादकत्वं बन्धुत्वं स्थापकत्वं
 समुद्रत्वं विलापकत्वमिति भेदः । अथ परमात्मयोनित्वादिवचनमुपास्याश्वस्य कोप-
 युज्यते तत्राऽऽह । एवमिति । श्रुत्यन्तरानुरोधेन समुद्रो योनिरित्यत्र समुद्रशब्दस्य
 कृद्धिमनुजानाति । असु योनिरिति ॥२॥ इति प्रथमाध्यायस्य प्रथमं ब्राह्मणम् ॥१॥

अश्वादिदर्शनेोक्त्यनन्तरमग्निदर्शनं वक्तुं ब्राह्मणान्तरमवतारयति । अथेति । नैवे-
 ह्येत्यादौ तद्दृष्टिर्नास्तीति चेत्सत्यं तत्राग्नेर्जन्म वक्तुं भूमिका क्रियत इत्याह
 अग्नेरिति । वायोरग्निरित्यादौ प्रसिद्धं तज्जन्मेति चेत्सत्यं तद्विशेषस्यात्र जन्मोक्तिरि-
 त्याह । अश्वमेधोति । दर्शने विधित्सवे किं जन्मोक्त्येति चेत्तत्राऽऽह । तद्विष-
 येति । अग्निदर्शनेन त्रिधातुमिष्टस्यै सिद्धचर्थमुपास्याभिस्तुतिफला तदुत्पत्तिरिष्ट

१ क. च । २ ग. 'देवा वा' । ३ ग. घ. ङ. च. छ. ज. ञ. 'दुष्प्रय' । ४ क. घ. छ. ज.
 ङ. 'ति च । घ' । ५ ञ. 'ति । तर्श' । ६ क. ल. 'स्य विध्यर्थ' ।

किंचिदपि नामरूपमविभक्तविशेषं नैवाऽऽसीन्न बभूव । अग्रे प्रागुत्पत्तेर्म-
नआदेः । किं शून्यमेव बभूव शून्यमेव स्यात् “नैवेह किंचन” इति श्रुतेः ।
न कार्यं कारणं वाऽऽसीदुत्पत्तेश्च । उत्पद्यते हि घटः । अतः प्रागु-
त्पत्तेर्घटस्य नास्तित्वम् । ननु कारणस्य न नास्तित्वं मृत्पि-
ण्डादिदर्शनात् । यन्नोपलभ्यते तस्यैव नास्तित्वाऽस्तु कार्यस्य न
तु कारणस्योपलभ्यमानत्वात् । न । प्रागुत्पत्तेः सर्वानुपलम्भात् ।
अनुपलब्धिश्चेदभावहेतुः सर्वस्य जगतः प्रागुत्पत्तेर्न कारणं कार्यं बोध-
लभ्यते । तस्मात्सर्वस्यैवाभावोऽस्तु । न “मृत्युनैवेदमावृतमासीत्” इति
श्रुतेः । यदि हि किंचिदपि नाऽऽसीत्तर्हिनाऽऽत्रियते यन्नोऽऽत्रियते तदा
नावक्ष्यन्मृत्युनैवेदमावृतमिति । न हि भवति गगनकुसुमच्छन्नो
वन्ध्यापुत्र इति । ब्रवीति च मृत्युनैवेदमावृतमासीदिति । तस्मात्तर्हिनाऽऽ-

शुद्धजन्मत्वादुत्कृष्टत्वेनायमुपास्यो राजादिवदित्यर्थः । तात्पर्यमुक्त्वा वाक्यमादाया-
सराणि व्याचष्टे । नैवेत्यादिना । नामरूपाभ्यां विभक्तो विशेषो यस्मिन्निति बहु-
व्रीहिः । अत्र शून्यवादी लब्धावकाशोऽविमृश्य परेष्टश्रुत्यवष्टम्भेन स्वपक्षमाह ।
किमित्यादिना । कार्यस्य प्रागसत्त्वे हेत्वन्तरमाह । उत्पत्तेश्चेति । विमतं प्रागसदु-
त्पद्यमानत्वाद्यन्नैवं न तदेवं यथा परेष्टं ब्रह्मेत्यर्थः । हेत्वसिद्धिं शङ्कित्वोत्तरमाह ।
उत्पद्यते हीति । घटग्रहणं कार्यमात्रस्योपलक्षणार्थम् । उक्तमनुमानं निगमयति ।
अत इति । तत्र तार्किको ब्रूते । नन्विति । यदुक्तं न कार्यं कारणं वाऽऽसीदिति
तत्र भागे बाधो भागे चानुमतिरित्यर्थः । कार्यस्यापि कथं प्रागसत्त्वोपपत्तिरित्याश-
ङ्क्याऽऽह । यन्नेति । एतेनानुमानस्य सिद्धसाध्यतौक्ता । कार्यवत्कारणस्यापि
प्रागसत्त्वं किं न स्यादित्याशङ्क्योक्तहेत्वभावान्धैवमित्याह । नन्विति । शून्यवाद्याह ।
न प्रागुत्पत्तेरिति । विमतं प्रागसद्योग्यत्वे सति तर्हाऽनुपलब्धत्वात्संभवत् ।
न चासिद्धो हेतुः श्रुतेरनविशङ्क्यत्वात् । तद्विरोधे सत्युपलब्धेरेवमासत्त्वादित्यर्थः ।
तदेव प्रपञ्चयति । अनुपलब्धिश्चेदिति । कार्यवत्कारणस्यापि प्रागसत्त्वे प्राप्ते
सिद्धान्तयति । नेत्यादिना । नैवेत्यादिश्रुतिरेव्यक्तनामरूपोऽदिविषया न प्रागसत्त्वं
कार्यकारणयोराह । अन्यथा वाक्यशेषविरोधादित्यर्थः । श्रुतिं विवृणोति । यदि
हीति । द्वयोरसत्त्वे का वाचोयुक्तेरनुपपत्तिस्तत्राऽऽह । न हीति । मा तर्हि वाक्यमेव
भूदित्याशङ्क्याऽऽह । ब्रवीति चेति । मृत्युनेत्यादिवाक्यार्थमुपसंहरति । तस्मादिति ।

वृत्तं कारणेन यच्चाऽऽवृत्तं कार्यं प्रागुत्पत्तेस्तद्वृत्तं भयमासीच्छ्रुतेः प्राग्भा-
 ष्यादनुमेयत्वाच्च । अनुमीयते च प्रागुत्पत्तेः कार्यकारणयोरस्तित्वम् ।
 कार्यस्य हि ततो जायमानस्य कारणे सत्युत्पत्तिदर्शनात् । असति
 चादर्शनात् । जगतोऽपि प्रागुत्पत्तेः कारणास्तित्वमनुमीयते घटादि-
 कारणास्तित्ववत् । घटादिकारणस्याप्यसत्त्वमेवानुपमृद्य मृत्पिण्डादिवं-
 घटाद्यनुत्पत्तेरिति चेन्न । मृदादेः कारणत्वात् । मृत्सुवर्णादि हि
 तत्र कारणं घटरुचकादेर्न पिण्डाकारविशेषः । तदभावे भावात् ।
 असत्यपि पिण्डाकारविशेषे मृत्सुवर्णादिकारणद्रव्यमात्रादेव घटरु-
 चकादिकार्योत्पत्तिर्दृश्यते । तस्मान्न पिण्डाकारविशेषो घटरुचकादिका-
 रणम् । असति तु मृत्सुवर्णादिद्रव्ये घटरुचकादिर्न जायत इति मृत्सुव-
 र्णादिद्रव्यमेव कारणं ननु पिण्डाकारविशेषः । सर्वं हि कारणं कार्य-
 मुत्पादयत्पूर्वोत्पन्नस्याऽऽत्मकार्यस्य तिरोधानं कुर्वत्कार्यान्तरमु-

श्रुतेः प्राग्भाष्यादिति । तत्प्राग्भाष्यस्य प्रमाणलक्षणे स्थितत्वादिति यावत् । पर-
 कीयेऽनुमाने श्रुतिविरोधमभिधायानुमानविरोधमाह । अनुमेयत्वाच्चेति । कार्य-
 कारणयोः सत्त्वस्यानुमेयतया तदसत्त्वमनुमातुमशक्यम् । उपजीव्यविषयतया
 सत्त्वानुमानस्य बलीयस्त्वादित्यर्थः । कार्यकारणयोः सत्त्वानुमानं प्रतिज्ञाय प्रथमं कार-
 णसत्त्वमनुमिनोति । अनुमीयते चेत्पादिना । कारणस्य सत्त्वेऽनुमानमाह । कार्यस्य
 हीति । निमित्तं सत्पूर्वं कार्यत्वात्कुम्भवदित्यर्थः । नानुपमृद्य प्रादुर्भावादिति न्यायेन
 दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यं चोदयति । घटादीति । न तावदसिद्धो घटः स्वकारणमुप-
 मृद्वात्यसतोऽकारकत्वात्सिद्धस्य तूपमर्दकत्वेनासत्पूर्वकत्वमिति कुतः साध्यविकलतेत्याह ।
 नेति । किंचान्वयिंद्रव्यमेव सर्वत्र कारणं न पिण्डाकारविशेषोऽनन्वयादनवस्थाना-
 च्चेति कुतः साध्यवैकल्यमित्याह । मृदादेरिति । तदेव स्फुटयति । मृत्सुवर्णादीति ।
 तत्रेति दृष्टान्तोक्तिः । किंचान्वयव्यतिरेकाभ्यां कारणमवधेयम् । नच पिण्डा-
 भावे घटो न भवतीति व्यतिरेकोऽस्ति । पिण्डाभावेऽपि शकलादिभ्योऽपि
 घटाद्युद्भवोपलम्भादित्याह । तदभाव इति । तदेव स्फुटयति । असत्यपीति ।
 त्वन्मतेऽपि व्यतिरेकराहित्यं तुल्यमित्याशङ्क्याऽऽह । असतीति । मृदाधेव
 घटादिकारणं चेत्किमिति पिण्डादौ सत्येवं ततो घटाद्यनुत्पत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह ।
 सर्वमिति । ब्रह्मणि त्वविषावशादुपपत्तिरिति भावः । अन्वयिद्रव्यं पूर्वोत्पन्नकार्य-
 तिरोधानेन कार्यान्तरं जनयति चेत्कार्यतादात्म्येन स्वयमपि नश्येत्तत्रोत्तरकार्योत्पत्तिर्ह-

१ क. 'षाष्याका' । २ घ. छ. ज. झ. न मृत्सुवर्णादिति । ३ क. 'तु मृत्सुवर्णादिति' ।
 ४ घ. न. 'दृश्यते' । ५ क. झ. 'षादिति' । ६ क. न. न. स्फुटयति । ७ न. न. 'भ्यो घ' ।
 ८ झ. 'दागुत्य' । ९ न. 'नुपपत्ति' । १० क. घ. न. 'ततोत्' । ११ क. घ. 'सिद्धेत्' ।

त्पादयति । एकस्मिन्कारणे युगपदनेककार्यविरोधात् । न च पूर्व-
कार्योपमर्दे कारणस्य स्वात्मोपमर्दो भवति । तस्मात्पिण्डाद्युपमर्दे कार्यो-
त्पत्तिदर्शनमहेतुः प्रागुत्पत्तेः कारणासत्त्वे । पिण्डादिव्यतिरेकेण मृदावेर-
सत्त्वाद्युक्तमिति चेत् । पिण्डादिपूर्वकार्योपमर्दे मृदादिकारणं नोपमृद्यते
मृदादिकार्यान्तरेऽप्यनुवर्तत इत्येतदयुक्तम् । पिण्डघटादिव्यतिरेकेण
मृदादिकारणस्यानुपलम्भादिति चेन्न । मृदादिकारणानां घटाद्युत्पत्तौ
पिण्डादिनिवृत्तावनुवृत्तिदर्शनात् । सादृश्यादन्वयदर्शनं न कारणानुवृत्ते-
रिति चेन्न । पिण्डादिगतानां मृदाद्यवयवानामेव घटादौ प्रत्यक्षत्वेऽनुमाना-
भासात्सादृश्यादिकल्पनानुपपत्तेः । न च प्रत्यक्षानुमानयोर्विरुद्धा व्यभि-
चारिता । प्रत्यक्षपूर्वकत्वादनुमानस्य सर्वत्रैवानाश्वासप्रसङ्गात् । यदि च

त्वभावादित्याशङ्क्याऽऽह । नचेति । कार्यान्तरेऽप्यनुवृत्तिदर्शनात्कार्यान्तरात्मना
भावाच्चेत्यर्थः । अन्वयिद्वयस्यैव कारणत्वे फलितमाह । तस्मादिति । अन्वयिनो मृदा-
देर्मानभावेनाभावान्न कारणतेति शङ्कते । पिण्डादीति । तदेव चोद्यं विवृणोति ।
पिण्डादीत्यादिना । मृद्वटः सुवर्णं कुण्डलमित्यादिवादात्म्यप्रत्ययस्य पिण्डाद्यतिरिक्तमृ-
दाद्यभावेऽनुपपत्तेरनुगतं मृदाद्युपेयमिति परिहरति । नेति । किंच या पिण्डात्मना पूर्ववृष्टे-
दासित्तैव घटाद्यभूदिति प्रत्यभिज्ञया मृदोऽन्वयिन्याः सिद्धेस्तत्कारणत्वं दुरपह्नवमि-
त्याह । मृदादीति । यत्सत्तत्क्षणिकं यथा दीपः सन्तश्चेमे भावा इत्यनुमानात्सर्वोर्षानां
क्षणिकत्वसिद्धेरन्वयव्यष्टिः सादृश्याद्भ्रान्तिरिति शङ्कते । सादृश्यादिति । प्रत्यभिज्ञासिद्ध-
स्थाग्यर्थविरुद्धं क्षणिकार्थबोधल्लिङ्गमनुष्णतानुमानवन्न मानमिति दूषयति । नेत्यादिना ।
सादृश्यादीत्यादिशब्देन प्रत्यभिज्ञाभ्रान्तिवत्वादि गृह्यते । प्रत्येक्षात्कारणैक्यं गम्यते ।
अनुमानात्तद्वेदः । अतो द्वयोर्विरुद्धत्वस्याव्यभिचारित्वान्नाध्यक्षेणानुमानबाधो वैपरी-
त्यसंभवादित्याशङ्क्याऽऽह । नचेति । प्रत्यभिज्ञामुपजीव्य क्षणिकत्वानुमात्राप्रवृत्ताव-
प्युपजीव्यजातीयत्वात्तत्प्राबल्यादुपजीवकजातीयकमुक्तानुमानं दुर्बलं तद्वाध्यमित्यर्थः ।
प्रत्यभिज्ञा स्वार्थे स्वतो न मानं बुद्ध्यन्तरसंवादादेव बुद्धीनां मानत्वस्य बौद्धैरिष्टत्वात् ।
न च बुद्ध्यन्तरं स्थायित्वसाधकमस्तीति प्रत्यभिज्ञायमानस्यापि क्षणिकत्वमित्याश-
ङ्क्याऽऽह । सर्वत्रेति । प्रसङ्गमेव प्रकटयति । यदि चेति । क्षणिकत्वादिबुद्धेरपि स्वार्थे
स्वतोमानत्वाभावात्तादृग्बुद्ध्यन्तरापेक्षया तस्यापि तथात्वेनानवस्थानाद्बुद्धेः स्वतः
प्रामाण्यमुपेयम् । तथाच प्रत्यभिज्ञानं सर्वं तथैवावादादित्यर्थः । किंच प्रत्यभिज्ञाया
भ्रान्तित्वं वदता स्वरूपानपह्नवात्तद्विदंबुद्ध्योः संभानाविकरणपथेन संबन्धो वाच्यः स

१ अ. छ. ज. घ. 'वृत्तार' । २ क. छ. 'पतिः । न । ३ च. छ. ज. घ. 'वैत्र ज्ञाना' ।
४ 'वैत्र वाऽन्' । ५ अ. न. 'योत्स' । ६ अ. न. 'स्तीवाय य' । ७ अ. न. 'सम्भत्वात्का' ।
८ घ. न. 'यु' । ९ घ. 'मुपदेय' । १० अ. 'पाप' । ११ अ. 'सप्रत्येन ।

क्षणिकं सर्वं तदेवेदमिति गम्यमानं तद्बुद्धेरप्यन्यतद्बुद्ध्यपेक्षत्वे
तस्या अप्यन्यतद्बुद्ध्यपेक्षत्वमित्यनवस्थायी तत्सदृशमिदमित्यस्या
अपि बुद्धेरृषात्वात्सर्वज्ञानाभासतैव । तदिदंबुद्धथोरपि कर्मभावे
संबन्धानुपपत्तिः । सादृश्योत्तत्संबन्ध इति चेन्न । तदिदंबुद्धथोरितरे-
तरविषयत्वानुपपत्तेः । असति चेतरेतरविषयत्वे सादृश्यग्रहणानुप-
पत्तिः । असत्येव सादृश्ये तद्बुद्धिरिति चेन्न । तदिदंबुद्धथोरपि
सादृश्यबुद्धिवदसद्विषयत्वप्रसङ्गात् । असद्विषयत्वमेव सर्वंबुद्धीनाम-
स्त्विति चेन्न । बुद्धिबुद्धेरप्यसद्विषयत्वप्रसङ्गात् । तदप्यस्त्विति चेन्न ।
सर्वंबुद्धीनां मृषात्वेऽसत्यबुद्ध्यनुपपत्तेः । तस्मादसदेतत्सादृश्यात्त-
द्बुद्धिरिति । अतः सिद्धः प्राक्कार्योत्पत्तेः कारणसद्भावः । कार्यस्य
चाभिव्यक्तिलिङ्गत्वात् । कार्यस्य च सद्भावः प्रागुत्पत्तेः सिद्धः । कथ-

च वक्तुं न शक्यते क्षणद्वयसंबन्धिनो द्रष्टुरभावादित्याह । तदिदमिति । असति
संबन्धे बुद्धयोः सादृश्यात्तद्बुद्धिरिति शङ्कते । सादृश्यादिति । तयोः स्वसंवेद्यत्वा-
द्ग्राहकान्तरस्य चाभावान्न सादृश्यसिद्धिरिति दूषयति । न तदिदंबुद्धथोरिति ।
तथाऽपि किमिति सादृश्यासिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह । असति चेति । सादृश्यासि-
द्धिमभ्युपेत्य शङ्कते । असत्येवेति । यत्र सत्येवार्थे धीस्तत्रैव साधकापेक्षा नान्यत्रेति
भावः । तत्र बाह्यार्थवादिनं प्रत्याह । न तदिदंबुद्धथोरिति । विज्ञानवाद्याह ।
असदिति । तथा सत्यनालम्बनं क्षणिकविज्ञानमित्यस्यापि ज्ञानस्यासद्विषयतया विज्ञान-
नवादासिद्धिरित्याह । नेति । शून्यवाद्याह । तदपीति । सर्वा धीरसद्विषयेत्येषां
धीरसद्विषया स्यात्तत्रश्च सर्वंबुद्धेरसद्विषयत्वासिद्धिरिति दूषयति । नेत्यादिना ।
परपक्षासंबन्धात्तत्प्रत्यभिज्ञायाः स्थायिहेतुसिद्धौ दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यं परिहृ-
त्यावान्तरप्रकृतमुपसंहरति । तस्मादिति । संपति कारणसत्त्वानुमानं निगमयति ।
अत इति । कार्यकारणयोर्द्वयोरपि प्रागुत्पत्तेः सध्वमनुभेयमिति प्रतिज्ञाय कारणास्तित्वं
प्रपञ्चितमिदानीं कार्योत्पत्त्वानुमानं दर्शयति । कार्यस्य चेति । प्रागुत्पत्तेः सद्भावः
प्रसिद्ध इति चकारार्थः । प्रतिज्ञाभागं विभजते । कार्यस्येति । हेतुभागमाक्षिपति ।
कथमिति । अभिव्यक्तिलिङ्गमस्येति व्युत्पत्त्या कथमभिव्यक्तिलिङ्गत्वादिति कार्यसत्त्वे
हेतुरुच्यते सिद्धे हि सत्त्वेऽभिव्यक्तिलिङ्गमस्येति सिध्यति तद्बलाच्च सत्त्वसिद्धिरित्य-
न्योन्याश्रयादित्यर्थः । संपतिपन्नयाऽभिव्यक्त्या विप्रतिपन्नं सत्त्वं साध्यते तन्नान्यो-

१ क. 'वेव सं' । २ घ. 'श्यात्स्यात्स' । ग. घ. 'श्यात्स' । ३ झ. घ. 'तद्भीरि' । न. 'त-
रिसिद्धिरि' । अ. 'तद्भीसंबन्धबुद्धि' । ४ घ. झ. ग. 'त्वे' । ५ झ. घ. 'वासि धी' । ६ घ. झ.
'भिव्यथा स्या' । ७ घ. झ. न. 'इममित्यथा' ।

मभिव्यक्तिर्लिङ्गत्वादभिव्यक्तिर्लिङ्गमस्येति । अभिव्यक्तिः साक्षाद्विज्ञानालम्बनत्वमाप्तिः । यद्वि लोके प्रावृत्तं तमभादिना घटादि वस्तु तदा लोकादिना प्रावरणतिरस्कारेण विज्ञानविषयत्वं प्राप्नुवत्प्राक्सद्भावं न व्यभिचरति । तथेदमपि जगत्प्रागुत्पत्तेरित्यवगच्छामः । न ह्यविद्यमानो घट उदितेऽप्यादित्य उपलभ्यते । न तेऽविद्यमानत्वाभावादुपलभ्येतैवेति चेत् । न हि तव घटादिकार्यं कदाचिदप्यविद्यमानमित्युदित आदित्य उपलभ्येतैव । मृत्पिण्डेऽसंनिहिते तमभाचावरणे चासति विद्यमानत्वादिति चेत् । न । द्विविधत्वादावरणस्य । घटादिकार्यस्य द्विविधं चावरणं मृदादेरभिव्यक्तस्य तमःकुड्यादि प्राङ्मृदोऽभिव्यक्तेर्मृदाद्यवयवानां पिण्डादिकार्यान्तररूपेण संस्थानम् । तस्मात्प्रागुत्पत्तेर्विद्यमानस्यैवं घटादि-

न्याश्रयत्वमिति परिहरति । अभिव्यक्तिरिति । कथं तर्हीहानुमानं प्रयोक्तव्यमित्याहाङ्ग्य प्रथमं व्याप्तिमाह । यद्वीति । यद्यभिव्यज्यमानं तत्प्रागभिव्यक्तेरस्ति यथा तमोन्तःस्थं घटादीत्यर्थः । संप्र २नुमिमेति । तथेति । विमतं प्रागभिव्यक्तेः सदभिव्यक्तिविषयत्वाच्चद्व्यभिव्यज्यते तत्प्राक्सत्प्रतिपन्नवदित्यर्थः । ननु तमोन्तःस्थो घटोऽभिव्यञ्जकसामीप्यादभिव्यज्यते न तत्र प्राक्कालीनं सर्वं प्रयोजकमित्याहाङ्ग्याऽऽह । न हीति । उक्तेऽनुमानं कार्यस्य सदोपलब्धिप्रसङ्गं विपक्षे बाधकमाहाङ्ग्ये । नेत्यादिना । उक्तानुमाननिषेधो नञर्थः । अविद्यमानत्व, भावादिति च्छेदः । अनुमाने बाधकोपन्यासं विवृणोति । न हीति । वर्तमानवदतीतमागामि च घटादि सदेव चेदुपलब्धिसामर्थ्यां सत्यां तद्वत्प्राग्जनेर्नाशाच्चोर्ध्वमुपलभ्येत न चैवमुपलभ्यते तस्माद्युक्तं कार्यस्य सदा सत्त्वमित्यर्थः । मृत्पिण्डग्रहणं विरोधिकार्यान्तरोपलक्षणार्थम् । असंनिहिते सतीति च्छेदः । न तत्र द्विविद्यमानत्वमात्रं कार्यस्य सदोपलम्भापादकं सर्वोऽपि घटादेरभिव्यक्त्यनभिव्यक्त्योरुपलब्धत्वादिति समाधत्ते । नेति । अभिव्यक्तिसामर्थ्यासत्त्वं त्वभिव्यक्तिसाधकं न तु सतस्त्वत्सामर्थ्यानियमोऽस्तीत्यभिप्रेत्याऽऽह । द्विविधत्वादीति । उत्पन्नस्य कुड्याद्यावरणमनुत्पन्नस्य विशिष्टं कारणमिति द्विविध्यमेव प्रतिज्ञापूर्वकं साधयति । घटादीति । यदोपलभ्यमानकारणावयवानां कार्यान्तराकारेण स्थितिस्त्वदा नेदं कार्यमुपलभ्यते तत्रान्यथा चोपलभ्यत इत्यन्वयव्यतिरेकसिद्धं कारणस्य कार्यान्तररूपेण स्थितस्य कार्यान्तरत्वमिति ब्रह्मव्यम् । विशिष्टस्य कारणस्याऽऽवरकत्वसिद्धौ सिद्धमर्थमाह । तस्मादिति । प्राक्कार्यास्त्वैवे सिद्धे सदा तदुपलब्धिप्रसङ्गबाधकं निराकृत्य नष्टो घटो नास्तीत्यादिप्रयोगमत्ययमेदानुपपत्तिं बाधकान्तरमाहा-

कार्यस्याऽऽवृत्तत्वादनुपलब्धिः । नष्टोत्पन्नभावाभावशब्दप्रत्ययभेदस्त्व-
भिव्यक्तिविरोभावयोर्द्विविधत्वापेक्षः । पिण्डकपालादेरावरणवैलक्षण्याद-
युक्तमिति चेत् । तमःकुल्यादि हि घटाद्यावरणं घटादिभिन्नदेशं दृष्टं न तथा
घटादिभिन्नदेशे दृष्टे पिण्डकपाले । तस्मात्पिण्डकपालसंस्थानयोर्विद्यमान-
नस्यैव घटस्याऽऽवृत्तत्वादनुपलब्धिरित्ययुक्तमावरणधर्मवैलक्षण्यादिति
चेत् । न । क्षीरोदकादेः क्षीराद्यावरणेनैकदेशत्वदर्शनात् । घटादि-
कार्ये कपालचूर्णाद्यवयवानामन्तर्भावादानावरणत्वमिति चेत् । न ।
विभक्तानां कार्यान्तरत्वादावरणत्वोपपत्तेः । आवरणाभाव एव यत्नः
कर्तव्य इति चेत्पिण्डकपालावस्थयोर्विद्यमानमेव घटादिकार्यावृत्त-
त्वाभ्युपलभ्यत इति चेत् । घटादिकार्याधिना तदावरणविनाश एव
यत्नः कर्तव्यो न घटाद्युत्पत्तौ । न चैतदास्त तस्मादयुक्तं विद्यमा-
नस्यैवाऽऽवृत्तत्वादनुपलब्धिरिति चेत् । न । अनियमात् । न हि विना-
शमात्रप्रयत्नादेव घटाद्यभिव्यक्तिर्नियता । तमआद्यावृते घटादौ प्रदीपा-

क्याऽऽह । नष्टेति । कपालादिना विरोभावे नष्टव्यवहारः पिण्डाद्यावरणभङ्गेनाभि-
व्यक्तानुत्पन्नव्यवहारो दीपादिना तमोनिरासेनाभिव्यक्तौ भावव्यवहारः पिण्डादिना
विरोभावेऽभावव्यवहारः । तदेवं कार्यस्य सदा सत्त्वेऽपि प्रयोगप्रत्ययभेदसिद्धिरि-
त्यर्थः । पिण्डादि न घटाद्यावरणं तेन समानदेशत्वात् । यद्यस्याऽऽवरणं न
तत्तेन समानदेशं यथा कुल्यादीति शङ्कते । पिण्डेति । व्यतिरेक्यनुमानं विवृणोति ।
तमइत्यादिना । अनुमानफलं निगमयति । तस्मादिति । किमिदं समानदेशत्वं किमे-
काश्रयत्वं किंवैककारणत्वमिति विकल्प्याऽऽधं निरुद्धत्वेन दूषयति । नेत्यादिना ।
क्षीरेण संकीर्णस्यादकादेरात्रियमाणस्थेति यावत् । द्वितीयमूत्थापयति । घटा-
दीति । यस्येवं कार्यं तस्मिन्मृदात्मनि तेषामवस्थानात्तद्वत्तेषामनावरणत्वमित्यर्थः । घटा-
वस्थमृन्मात्रवृत्तिकपालादेषैष्टानावरणत्वमिष्टभवेति सिद्धसाध्यत्वाऽव्यक्तघटावस्थमृद्वृत्ति-
कपालादेरनावरणत्वसाधने हेत्वसिद्धिर्घटस्य कपालादेश्वाऽऽश्रयमृद्ववयवभेदादिति
दूषयति । न विभक्तानामिति । विद्यमानस्यैवाऽऽवृत्तत्वादनुपलब्धिविश्लेषादावरण-
विरस्कारे यत्नः स्यात्त घटादेरुत्पत्तावतोऽनुभवविरोधः सत्कार्थत्वादिनाः स्यादिति
शङ्कते । आवरणेति । तदेव प्रपञ्चयति । पिण्डेति । यत्राऽऽवृत्तं वस्तु
व्यव्यये तत्राऽऽवरणभङ्ग एव यत्न इति व्याप्त्यभावाज्जानुभवविरोधोऽस्तीति दूषयति
नानियमादिति । अनियमं साधयति । न हीति । तमसाऽऽवृते घटादौ दीपात्पत्तौ

१ क. छ. घ. 'रिति तदर्थ' । २ ग. च. घ. 'पतिः आ' । ३ घ. च. यत्नप्राप्तिरिति ।
४ क. 'स्तिरिति निगमः । त' । ५ घ. 'श्राव्यवस्थकारणाव' । ६ घ. 'हार एव भावाभावव्यवहारोऽ-
पि शी' । ७ क. 'मुपपादय' । ग. 'मुदाशय' । ८ क. 'साधनताऽ' । ९ क. 'दित्याव' ।

सुत्यचो प्रयत्नदर्शनात् । सोऽपि तमोनाशायेवेति चेत् । दीपासुत्यचा-
 षपि यः प्रयत्नः सोऽपि तमस्तिरस्करणाय तस्मिन्ने घटः स्वयमेवोप-
 लभ्यते । न हि घटे किञ्चिदाधीयत इति चेत् । न । प्रकाशवतो घटस्योप-
 लभ्यमानत्वात् । यथा प्रकाशविशिष्टो घट उपलभ्यते प्रदीपकरणे
 यथा प्राक्प्रदीपकरणात् । तस्मान्न तमस्तिरस्कारायेव प्रदीपक-
 रणं किं तर्हि प्रकाशवत्त्वाय । प्रकाशवत्त्वेनैवोपलभ्यमानत्वात् ।
 क्वचिदावरणविनाशोऽपि यत्नः स्यात् । यथा कुड्यादिविनाशे ।
 तस्मान्न नियमोऽस्त्यभिव्यक्त्यर्थिनाऽऽवरणविनाश एव यत्नः कार्य
 इति । नियमार्थवत्त्वाच्च । कारणे वर्तमानं कार्यं कार्यान्तराणामावरण-
 मित्यवोचाम । तत्र यदि पूर्वाभिव्यक्तस्य कार्यस्य पिण्डस्य व्यवहितस्य
 वा कपालस्य विनाश एव यत्नः क्रियेत । तदा विदलचूर्णोऽपि कार्यं
 ज्ञायेत् । तेनाप्यावृत्तो घटो नोपलभ्यत इति पुनः प्रयत्नान्तरोपेक्षेव ।
 तस्माद्घटाद्यभिव्यक्त्यर्थिनो नियत एव कारकव्यापारोऽर्थवान् । तस्मा-
 द्भागुत्पत्तेरपि सदेव कार्यम् । अतीतानागतप्रत्ययभेदाच्च । अतीतो
 घटोऽनागतो घट इत्येतयोश्च प्रत्यययोर्वर्तमानघटप्रत्ययवन्न निर्वि-
 षपत्वं युक्तम् । अनागतार्थिप्रवृत्तेश्च । न ह्यसत्यर्थितया प्रवृत्ति-

षत्नोऽस्त्वित्यत्र चोदयति । सोऽपीति । अनुभवाविरोधमाज्ञाङ्गोक्तमेव व्यनक्ति ।
 दीपादीति । दीपस्तमस्तिरयति चेत्कथं कुम्भोपलब्धिरव आह । तस्मिन्निति ।
 यत्र हेतुमाह । न हीति । अनुभवमनुसृत्य परिहरति । नेत्यादिना ।
 किमिदानीमावरणभङ्गे प्रयत्नो नेत्येव नियमोऽस्तु नेत्याह । क्वचिदिति ।
 अनियमं निगमयन्ननुभवविरोधाभावमुपसंहरति । 'तस्मादिति । किञ्चाभिव्यक्त-
 व्यापारे सति नियमेन घटो व्यन्यते तदभावे नेत्यन्वयव्यतिरेकावधारितो घटार्थः
 फुल्लादिव्यापारस्तस्यार्थवत्त्वार्थमभिव्यक्त्यर्थे एव प्रयत्नो वक्तव्य आवरणभङ्गस्त्व-
 र्थिक इत्याह । नियमेति । उक्तं स्मारयन्नेतदेव विवृणोति । कारण इत्यादिना ।
 आवृषिमङ्गाथे यत्ने यतो घटानुपलब्धिरवस्तदुपलब्ध्यर्थत्वेन नियतः सन्न्यतः सफलः
 स्यादिति फलितमाह । तस्मादात । प्रकृतमभिव्यक्तिलिङ्गकमनुमानं निर्दोषत्वादा-
 देयं मन्वानस्वत्फलमुपसंहरति । तस्मात्प्रागिति । कार्यस्य सत्त्वे युक्त्यन्तरमाह ।
 अतीतेति । त्रिमत् सदर्थं प्रमाणत्वात्संप्रतिपन्नवदित्यर्थः । तदेवानुमानं विशदयति ।
 अतीत इति । अत्रैवोपपत्त्यन्तरमाह । अनागतेति । आगामिनि घटे तदर्थित्वेन

१ क. घ. 'रस्करणाय' । २ क. कर्तव्य । ३ क. घ. 'र्थत्वाच्च' । ४ छ. 'दा द्वि' । ५ घ.
 क. च. अ. घ. 'पेक्षतेव' । ६ घ. 'भोऽस्ति ने' । ७ घ. 'दर्शय' । ८ क. 'र्थ सप्र' । ९ घ. अ. न.
 'ति । तत्र' ।

लोकं दृष्ट्वा । योगिनां चातीतानागतज्ञानस्य सत्यत्वात् । असं-
श्रेद्भ्रवण्यद्भट ऐश्वरं भविष्यद्भटविषयं प्रत्यक्षज्ञानं मिथ्या स्यात् । न
च प्रत्यक्षमुपचर्यते । घटसद्भावे ह्यनुमानमवोचाम । विप्रतिषेधाच्च ।
यदि घटो भविष्यतीति कुलालादिषु व्यापियमाणेषु घटार्थं प्रमा-
णेन निश्चितम् । येन च कालेन घटस्य संबन्धो भविष्यतीत्युच्यते
तस्मिन्नेव काले घटोऽसन्निति विप्रतिषिद्धमभिधीयते । भविष्यन्घटोऽ-
सन्निति न भविष्यतीत्यर्थः । अयं घटो न वर्तत इति यद्वत् । अथ
प्रागुत्पत्तेर्घटोऽसन्नित्युच्येत घटार्थं प्रवृत्तेषु कुलालादिषु तत्र यथा
व्यापाररूपेण वर्तमानास्तावत्कुलालादयस्तथा घटो न वर्तत इत्यस-

लोके प्रवृत्तिर्दृष्टा न चात्यन्तासति सा युक्ता तेन तस्यासद्विलक्षणतेत्यर्थः । किंच
योगिनामीशस्य चातीतादिविषयं प्रत्यक्षज्ञानमिष्टं तच्च विद्यमानोपलम्भनमतो घटस्य
सदा सत्त्वमित्याह । योगिनां चेति । ईश्वरसमुच्चयार्थश्चकारः । भविष्यद्ग्रहणमती-
तोपलक्षणार्थम् । ऐश्वरं यौगिकं चेति द्रष्टव्यम् । प्रसङ्गस्येष्टत्वमाशङ्क्याऽऽह । न
चेति । अविकबलं हि बाधकं न चानविशयादेशादिज्ञानादविकबलं ज्ञानं दृष्टमतो
बाधकाभावान्न तन्मिथ्येत्यर्थः । तस्य सम्यक्त्वेऽपि पूर्वोत्तरकालयोरसद्वटविष-
यत्वं किं न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । घटेति । पूर्वोत्तरकालयोरिति शेषः । घटस्य
प्रागसत्त्वाभावे हेत्वन्तरमाह । विप्रतिषेधादिति । स हि कारकव्यापारद-
ह्यायामसन्निति कोऽर्थः किं तस्य भविष्यत्त्वादि तदा नास्ति किं वाऽर्थक्रिया-
सामर्थ्यमाद्ये व्याहृतिं साधयति । यदीति । घटार्थं कुलालादिषु व्यापियमाणेषु
सत्सु घटो भविष्यतीति प्रमाणेन निश्चितं चेत्कथं तद्विरुद्धं प्रागसत्त्वमुच्यते । कार-
कव्यापारावच्छिन्नेन हि कालेन घटस्य भविष्यत्त्वेनातीतत्वेन वा भविष्यत्यभूदिति
वा संबन्धो विवक्ष्यते । तथाच तस्मिन्नेव काले घटस्य तथाविधसत्त्वनिषेधे व्याहृतिर-
विव्यक्त्यर्थः । तामेवाभिनयति । भविष्यन्निति । यो हि कारकव्यापारदशायां
भविष्यत्त्वाद्रूपेणास्ति स तदा नास्तीत्युक्ते तस्य तस्यामवस्थायां तेनाऽऽकारेणास-
त्त्वमर्थो भवति । तथाच घटो यदा तेनाऽऽकारेणास्ति स तदा तेनाऽऽकारेण
नास्तीति व्याहृतिरित्यर्थः । द्वितीयमुत्थापयति । अथेति । प्रागुत्पत्तेर्घटार्थं कुलाला-
दिषु प्रवृत्तेषु सोऽसन्नित्यसच्छब्दार्थं स्वयमेव विवेचयति । तत्रेत्यादिना । तत्र

१ क. ग. 'त्यविषयत्वा' । २ ग. घ. च. छ. ज. 'दि हि घ' । ३ छ. झ. 'त्युच्यते घ' ।
४ क. छ. 'रथोः का' । ५ क. छ. 'तेश्चसावत्' ।

च्छब्दस्यार्थश्रेष्ठं विरुध्यते । कस्मात् । स्वेन हि भविष्यद्भूषेण घटो वर्तते । न हि पिण्डस्य वर्तमानता कपालस्य वा घटस्य भवति । न च तयोर्भविष्येत्ता घटस्य । तस्मात्कुलालादिव्यापारवर्तमानतायां प्रागुत्पत्तेर्घटोऽसन्निति न विरुध्यते । यदि घटस्य यत्स्वं भविष्यत्ताकार्यरूपं तत्प्रतिषिध्यते । तत्प्रतिषेधे विरोधः स्यात् । ननु तद्भवान्प्रतिषेधति । न च सर्वेषां क्रियावतामेकैव वर्तमानता भविष्येत्त्वं वा । अपि च क्षतुर्विधानामभावानां घटस्येतेतराभावो घटादन्यो दृष्टो यथा घटाभावः

सिद्धान्ती भूते । न विरुध्यत इति । कथं पुनः सत्कार्यवादिनस्तदसत्त्वमविरुद्धमित्याह । कस्मादिति । प्रागुत्पत्तेस्तुच्छव्यावृत्तिरूपं सत्त्वं घटस्य सिषाधयिषितं तच्चेद्वानपि तस्य सदातनमर्थक्रियासामर्थ्यं निषेधन्ननुमन्यते नाऽऽवयोर्विप्रतिपत्तिरित्यभिप्रेत्याऽऽह । स्वेन हीति । ननु त्वन्मते सर्वस्य मृन्मात्रत्वाविशेषात्पिण्डादेर्वर्तमानता घटस्य स्यात्तस्य चावीतता भविष्यत्ता च पिण्डकपालयोः स्यादिति सांकर्यमाशङ्क्याऽऽह । न हीति । व्यवहारदशायां यथाप्रतिभासमनिर्वाच्यसंस्थानभेदाश्रयणादित्यर्थः । प्रागवस्थायां घटस्यार्थक्रियासामर्थ्यलक्षणसत्त्वनिषेधे विरोधाभावमुपपादितमुपसंहरति । तस्मादिति । उक्तमेव व्यतिरेकद्वारा विवृणोति । घटीत्यादिना । यदा कारकाणि व्यापियन्ते तदा घटोऽसन्निति तस्य भविष्यत्त्वादिरूपं तत्काले निषिध्यते चेदुक्तविधया व्याघातः स्यात् । न च तस्य तस्मिन्काले भविष्यत्त्वादिरूपं सत्त्वं निषिध्यते । अर्थक्रियासामर्थ्यस्यैव निषेधोत्तन्न विरोधावकाशोऽस्तीत्यर्थः । न हि पिण्डस्येत्यादिना सांकर्यसमाधिरुक्तस्तमिदानीं सर्वतस्मिन्सिद्धान्ततया स्फुटयति । न चेति । भविष्यत्त्वमतीतत्वं चेति शेषः । कार्यस्य प्रागुत्पत्तेर्नाशाच्चोर्ध्वमसत्त्वाभावे हेतुन्तरमाह । अपि चेति । तदेवानुमानतया स्पष्टयितुं दृष्टान्तं साधयति । क्षतुर्विधानामिति । षष्ठी निर्धारणे । घटान्योन्याभावस्य घटादन्यत्वे तत्राप्यन्योन्याभावान्तराङ्गीकारादनवस्थेत्याशङ्क्याऽऽह । दृष्ट इति । न यौक्तिकमन्यत्वं किंघु घटो न भवति पट इति प्राचीनिकं तथाच घटाभावः पटादिरेवेति पटादेस्ततोऽन्यत्त्वाद्वटान्योन्याभावस्यापि घटादन्यत्वसिद्धिरित्यर्थः । ननु घटाभावः पटादिरित्युक्तं विशेषणत्वेन घटस्यापि पटादावन्तर्भावप्रसङ्गादिति चेन्मैवं दृष्टयद्ने क्रोडीकृतत्वात् । घटाभावस्य पटादित्वाभावेऽपि न स्वातन्त्र्यमभावत्वविरोधात् । नापि तदन्योन्याभावः पटादेर्धर्मः संसर्गाभावान्धर्मावापावात् । न च स घटस्यैव धर्मः स्वरूपं च घटो घटो

पटादिरेव न घटस्वरूपमेव । न च घटाभावः सन्पटोऽभावात्मकः किं तर्हि भावरूप एव । एवं घटस्य प्राग्भ्रष्टंसात्यन्ताभावानामपि घटावन्यत्वं स्यात् । घटेन व्यपदिश्यमानत्वाद्घटस्येतरेतराभाववत् । तथैव भावात्मकताऽभावानाम् । एवं च सति घटस्य प्राग्भाव इति न घटस्वरूपमेव प्रागुत्पत्तेर्नास्ति । अथ घटस्य प्राग्भाव इति घटस्य पत्स्वरूपं तदेवोच्येत । घटस्येतिव्यपदेशानुपपत्तिः । अथ कल्पयित्वा व्यपदिश्येत शिलापुत्रकस्य शरीरमिति पद्वत् । तथाऽपि घटस्य प्राग्भाव इति कल्पितस्यैवाभावस्य घटेन व्यपदेशो न घटस्वरूपस्यैव । अथार्थान्तरं घटाद्घटस्याभाव इत्युक्तोत्तरमेतत् । किंचान्यत्प्रागुत्पत्तेः शशविषाणवदभावभूतस्य घटस्य स्वकारणसत्तासंबन्धानुपपत्तिः ।

न भवतीतिप्रतीत्यभाषादित्यभिप्रेत्याऽऽह । न घटस्वरूपमेवेति । यदि प्रतीतिभाषित्य घटान्योन्याभावः पटादिरिष्यते तदा पटादेर्भावस्याभावत्वविधानाद्घाव इत्याशङ्क्याऽऽह । न चेति । स्वरूपपररूपाभ्यां सर्वं सदसदात्मकमिति हि वृद्धाः । तथाच पटादेः स्वेनाऽऽत्मना भावत्वं घटतादात्म्याभावात्तदभावत्वं चेत्यव्याहविरित्यर्थः । सिद्धे प्रतीत्यनुसारिणि दृष्टान्ते विवक्षितमनुमानमाह । एवमिति । किंच तेषामभावानां घटाद्भिन्नत्वात्पटवदेव सत्त्वभेदव्यमित्यनुमानान्तरमाह । तथेति । अनुमानफलं कथयति । एवं चेति । तेषां घटादन्यत्वे तस्यानाद्यनन्तत्वमद्वयत्वं सर्वोत्पत्त्वं च प्राप्नोति । सत्त्वे च तेषामभावाभावात्त भावाभावयो र्मिथः संगविरित्यर्थः । ननु प्रसिद्धोऽभावो भाववदशक्योऽपह्नोतुमिति चेत्स तर्हि घटस्य स्वरूपमर्थान्तरं वेति विकल्प्याऽऽद्यमनूद्य दूषयति । अथेत्यादिना । प्राग्भावादेर्घटत्वेऽपि संबन्धं कल्पयित्वा घटस्येत्युक्तिरिति शङ्कते । अथेति । संबन्धस्य कल्पितत्वे संबन्धिनोऽप्यभावस्य तथात्वं स्यादिति दूषयति । तथाऽपीति । यत्र संबन्धं कल्पयित्वा व्यपदेशस्तत्र न वास्तवो भेदो यथा राहुशिरसोस्तथाऽत्रापि कल्पिते संबन्धे भेदस्य तथात्वाद्वास्तवत्वं संबन्धिनोरन्यतरस्य स्यात् । न चाभावस्तथा सापेक्षत्वादयो घटस्तथेत्यर्थः । कल्पान्तरमनुवदति । अथेति । अनुमानफलं वदद्विषयस्य कारणात्मना ध्रुवत्ववचनेन समाहितमेतादित्याह । उक्तोत्तरमिति । असत्कार्यवादे दोषान्तरमाह । किंचेति । स्वहेतुसंबन्धः सत्तासंबन्धो वा जन्मेति वार्तिकः । न च प्रागुत्पत्तेरसतः संबन्धस्तस्य सर्वोर्वृत्तेरित्यर्थः । युवसिद्धयो रञ्जुषटयोर्मिथःसंयोगे पृथक्सिद्धिरपेक्ष्यतेऽयुवसिद्धानां परस्परपरिहारेण प्रतीत्यनर्हाणां कार्यकारणादीनां मिथोयोगे पृथक्सिद्ध्यभावो न दोषभावहर्षति शङ्कते ।

अज्ञानाययाऽज्ञानाया हि मृत्युस्तन्मनोऽकुरु- ताऽऽत्मन्वी स्यामिति ।

द्विनिष्ठत्वात्संबन्धस्य । अयुतसिद्धानामदोष इति चेत् । न । भावाभा-
वयोरयुतसिद्धत्वानुपपत्तेः । भावभूतयोर्हि युतसिद्धताऽयुतसिद्धता वा
स्यान्न तु भावाभावयोरभावयोर्वा तस्मात्सदेव कार्यं प्रागुत्पत्तेरिति
सिद्धम् । किलक्षणेन मृत्युनाऽऽवृत्तमित्यत आह । अज्ञानाययाऽशि-
तुमिच्छाऽज्ञानाया सैव मृत्योर्लक्षणं तथा लक्षितेन मृत्युनाऽज्ञाना-
यया । कथमज्ञानाया मृत्युरिति । उच्यते । अज्ञानाया हि मृत्युः ।
दिशब्देन प्रसिद्धं हेतुमवद्योतयति । यो ह्यशितुमिच्छति सोऽज्ञानायान-
न्तरमेव हन्ति जन्तून् । तेनासावज्ञानायया लक्ष्यते मृत्युरित्यज्ञानाया
हीत्याह । बुद्ध्यात्मनोऽज्ञानाया धर्म इति स एष बुद्धश्चवस्थो हिरण्य-
गर्भो मृत्युरित्युच्यते । तेन मृत्युनेदं कार्यमावृत्तमासीत् । यथा पिण्डा-
वस्थया मृदा घटादय आवृताः स्युरिति तद्वत् । तन्मनोऽकुरुत ।
तदिति मनसो निर्देशः । स प्रकृतो मृत्युर्वक्ष्यमाणकार्यसिद्धक्षया तत्का-

अयुतेति । परिहरति । नेति । उक्तमेव स्फोरयति । भावेति । व्यव-
हारदृष्ट्या कार्यकारणयोः साधितां तुच्छव्यावृत्तिमुपसंहरति । तस्मादिति ।
नैवेहेत्यत्र सर्वस्य प्रागुत्पत्तेरसत्त्वशङ्का मृत्युनेत्यादिवाक्यव्याख्यानेन निरस्ता ।
संप्रति मृत्युशब्दस्यार्थान्तरे कृत्त्वान्न तेनाऽऽवरणं जगतः संभवतीत्याक्षिपति ।
किलक्षणेनेति । अनभिव्यक्तनामरूपमध्यक्षाद्योग्यमपञ्चितपञ्चमहाभूतावस्थाति-
रिक्तं मायारूपं साभासं मृत्युरित्युच्यते । न हि सर्वं कार्यमवान्तरकारणादुत्पन्नमह-
र्षीत्यभिप्रेत्याऽऽह । अत आदेति । कथं यथोक्तो मृत्युरज्ञानायया लक्ष्यते ।
नहि मूलकारणस्याज्ञानायादिमत्त्वम् । अज्ञानायापिपासे प्राणस्येति स्थितेरिति
शङ्कते । कथमिति । मूलकारणस्यैव सूत्रत्वं प्राप्तस्य सर्वसंघर्षत्वामृत्युत्वो-
सति वाक्यशेषोपपत्तिरिति परिहरति । उच्यत इति । प्रसिद्धमेव प्रकट-
यति । यो हीति । तथाऽपि प्रसिद्धं मृत्युं हित्वा कथं हिरण्यगर्भोपादान-
मव आह । बुद्ध्यात्मन इति । उक्तं हेतुं कृत्वा फलितमाह । इति स इति ।
ननु न तेन जगदाश्रित्यते मूलकारणेनैव तदावरेणात्कथं वाक्योपक्रमोपपत्तिरव
आह । तेनेति । ननु हिरण्यगर्भे प्रकृते कथं स्रष्टरि नपुंसकमयोगस्त्वंनाऽऽह ।
वपिति मनस इति । वाक्यार्थमधुना कथयति । स प्रकृत इति । भूवसृष्ट्यादिकेण

सोऽर्चन्नचरत्तस्यार्चत आपोऽजायन्तार्चते वै मे कमभूदिति तदेवार्कस्यार्कत्वं क२ह वा अस्मै

यांलोकनक्षमं मनःशब्दवाच्यं संकल्पादिलक्षणमन्तःकरणमकुरुत कृत-
वान् । केनाभिप्रायेण मनोऽकरोदिति । उच्यते । आत्मन्व्यात्मवो-
न्स्यां भवेयम् । अहमनेनाऽऽत्मना मनसा मनस्वी स्यामित्यभिप्रायः ।
स प्रजापतिरभिव्यक्तेन मनसा समनस्कः सन्नर्चन्नर्चयन्पूजयन्नात्मा-
नमेव कृतार्थोऽस्मीत्यचरश्चरणमकरोत् । तस्य प्रजापतेरर्चतः पूजयत
आपो रसात्मिकाः पूजाङ्गभूता अजायन्तोत्पन्नाः । अत्राऽऽकाशप्रभु-
तीर्नां त्रयाणामुत्पत्त्यनन्तरमिति वक्तव्यं श्रुत्यन्तरसामर्थ्याद्विकल्पासंभ-
वाच्च सृष्टिक्रमस्य । अर्चते पूजां कुर्वते वै मे मङ्गं कमुदकमभूदित्येवमन्यत
यस्मान्मृत्युस्तदेव तस्मादेव हेतोरैर्कस्याग्नेरश्वमेधकृतूपयोगिकस्योर्कत्व-

भौतिकस्य मनसः सृष्टिरयुक्तेति मत्वा पृच्छति । केनेति । अपञ्चीकृतानां
भूवानां हिरण्यगर्भदेहभूवानां प्रागेव लब्धात्मकत्वात्तेभ्यो मनोव्यक्तिरविरुद्धेति
मन्वानो ब्रूते । उच्यत इति । स्वात्मवत्त्वस्य स्वाभाविकत्वान्न तदाशंसनीयमि-
त्याशङ्क्य वाक्यार्थमाह । अहमिति । मनसो व्यक्तस्योपयोगमाह । स प्रजापतिरिति ।
ननु वैत्तिरीयकाणामाकाशादिसृष्टिरुच्यते तत्कथमिहापामादौ सृष्टिवचनं तत्राऽऽह ।
अत्रेति । सप्तम्या हिरण्यगर्भकर्वृकसर्गोक्तिः । त्रयाणां पञ्चीकृतानामिति यावत् ।
नन्वाकाशाया तैत्तिरीये सृष्टिरिह त्वन्वाद्येत्युदितानुदितहोमवद्विकल्पो भविष्यति
नेत्याह । विकल्पेति । पुरुषतन्त्रत्वात्क्रियाया युक्तो विकल्पः सिद्धेऽर्थे तु पुरुषा-
नधीने नासौ संभवत्यतः सृष्टिर्विवाक्षिता चेदाकाशाद्यैव सा युक्तौ विद्याप्रधानत्वात्पु-
नाऽऽदरः सृष्टाविति भावः । अर्षामत्र सृष्टिवचनमनुपयुक्तं न स्रष्टुस्त्वाभिरेव पूजः
सिध्यतीत्याशङ्क्याऽऽश्वमेधिकाग्नेरर्कनामसिध्यर्थं तदुपयोगमुपन्यस्यति । अर्चत
इति । कोऽसौ हेतुरित्यपेक्षायामर्चतिपदावयवस्यार्कशब्देन संगतिरिति मन्वानः
सन्नाह । अर्कत्वेमिति । एवं मृत्योरर्कत्वेऽपि कथमग्नेरर्कत्वमित्याशङ्क्य मृत्युसंभ-
न्वादित्याह । अग्नेरिति । किमर्थमग्नेरर्कनामानिर्वचनमित्याशङ्क्यापूर्वसंज्ञायोगस्य

१ क. ग. घ. ङ. ट. ठ. ड. 'वाक्यस्या' । २ क. घ. 'वानिति लिङ्गव्यत्ययेन स्या' । ख. ग.
'वापिति स्या' । ३ घ. ङ. ज. झ. 'त्वेवं सोऽमन्य' । ४ क. ग. 'रक्यस्याक' । घ. च. 'रक्यस्या' ।
५ छ. 'स्याक्यत्वं' । ६ घ. 'यायां यु' । ७ क. 'ताऽपि' । ८ घ. न. 'पामादौ सु' । ९ घ. ख.
न. 'त्व गति' । १० न. 'शङ्क्यार्कभु' । ११ क. ख. 'कैक्रियायो' ।

भवति य एवमेतदर्कस्योर्कत्वं वेद ॥ १ ॥

आपो वा अर्कस्तद्यदपां शर आसीत्सम-
हन्यत । सा पृथिव्यभवत्तस्यामश्राम्यत्स्य

अर्कत्वे हेतुरित्यर्थः । अग्नेरर्कनामनिर्वचनमेतत् । अर्चनात्सुखहेतुपूजा-
करणादप्यसंबन्धाच्चाग्नेरेतद्गौणं नामार्क इति । य एवं यथोक्तकर्मस्यार्कत्वं
वेद जानाति । कमुदकं सुखं वा नामसामान्यात् । ह वा इत्यवधारणा-
र्थो भवत्येवेति । अस्मा एवंविद एवंविदर्थं भवति ॥ १ ॥

आपो वा अर्कः । कः पुनरसावर्क इति । उच्यते । आपो वा या
अर्चनाद्गृभृतास्ता एवार्कोऽग्नेरर्कस्य हेतुत्वात् । अप्सु चाग्निः प्रतिष्ठित
इति । न पुनः साक्षादेवार्कस्ताः । तासामप्रकरणात् । अग्नेश्च प्रकरणम् ।
वक्ष्यति चायमग्नेरर्क इति । तत्तत्र यदपां शर इव शरो दध्न इव
मण्डभूतमासीत्समहन्यत संघातमापद्यत तेजसा बाह्यान्तः पच्य-
मानं लिङ्गव्यत्ययेन वा योऽपांशरः स समहन्यतेति सा पृथिव्यभवत्स
संघातो येयं पृथिवी साऽभवत् । ताभ्योऽर्द्धोऽण्डमभिनिर्वृत्तामत्यर्थः ।

फलान्तराभावादुपासनार्थमित्याह । अग्नेरिति । निर्वचनमेव स्फोरयति । अर्चनादिति ।
फलवत्त्वाच्च यथोक्तनामवयोऽग्नेरुपास्तिरत्र विवक्षितेत्याह । य एवमिति ॥ १ ॥

अपामर्कत्वश्रयणान्नाग्नेरर्कत्वमिति शङ्कते । कः पुनरिति । प्रकरणमाश्रित्य तासामर्क-
त्वमौपचारिकमित्युत्तरमाह । उच्यते इति । तास्त्वहिरण्यमण्डं संबभूवेति श्रुतिमनु-
सरन्नुपचारे हेत्वन्तरमाह । अप्सु चेति । मुख्यमर्कत्वप्रमां वारयति । न पुनरिति । ननु
श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमारूपानां समवाये पारदौर्बल्यमर्थविपकर्षादिविन्याया-
त्प्रकरणादापो वा अर्क इति वाक्यं बलवदित्याशङ्क्य वाक्यसहस्रतः प्रकरणमेव कैवलवा-
क्याहलवदित्याशयवानाह । वक्ष्यति चेति । भूतान्तरसाहितात्स्यु कारणभूतासु पृथिवी-
द्वारा पार्थिवोऽग्निः प्रतिष्ठित इत्युक्तमिदानीं पृथिवीसर्गं ताभ्यो दर्शयति । तर्दित्यादिना ।
अप्सु भूतान्तरसाहितासूपन्नासु सर्वाप्तिवति सप्तम्यर्थः । शर इव शर इत्युक्तमेव व्याचष्टे ।
दध्न इवेति । संघाते सहकारिकारणमाह । तेजसेति । यत्तदिति पदे नपुंसकत्वेन
श्रुते कथं तयोः शरशब्देन कारणस्योच्छ्रान्तववाचिना पुल्लिङ्गेनान्वयस्तथाऽऽह ।
लिङ्गव्यत्ययेनेति । उक्तानुपपत्तिघोतनार्थो वाशब्दः । व्यत्ययेनान्वयमेवाभिनयति ।
योऽपामिति । वाक्यतात्पर्यमाह । ताभ्य इति । स्थूलप्रपञ्चात्मकविराजः सूक्ष्मप्रप-

१ क. ग. ड. ज. ट. ठ. ड. 'दक्यस्या' । २ घ. 'स्याकथ्यत्वं' । ३ घ. 'कर्ता तासां' । अमं ।
४ च. 'द्रधोऽः' । विराट्शब्दाच्चयमभवत् । तं । ५ क. स. 'नुदन्धु' । ६ म. न. 'नु प्रकरणात्' ।

श्रान्तस्य तप्तस्य तेजोरसो निरवर्तताग्निः ॥ २ ॥
 स त्रेधाऽऽत्मानं व्यकुरुताऽऽदित्यं तृतीयं वायुं
 तृतीयं स एष प्राणस्त्रेधा विहितः । तस्य

तस्यां पृथिव्यामुत्पादितार्यां स मृत्युः प्रजापतिरश्राम्यंछ्रमयुक्तो
 बभूव । सर्वो हि लोकः कार्यं कृत्वा श्राम्यति । प्रजापतेश्च तन्महत्कार्यं
 यत्पृथिवीसर्गः । किं तस्य श्रान्तस्येत्युच्यते । तस्य श्रान्तस्य तप्तस्य
 खिन्नस्य तेजोरसस्तेज एव रसस्तेजोरसो रसः सारो निरवर्तत प्रजाप-
 तिशरीराभिष्क्रान्त इत्यर्थः । कोऽसौ निष्क्रान्तोऽग्निः सोऽण्डस्यान्त-
 विराट्प्रजापतिः प्रथमजः कार्यकरणसंघातवाञ्छातः । “स वै शरीरं
 प्रथमः” इति स्मरणात् ॥ २ ॥

स च जातः प्रजापतिस्त्रेधा त्रिप्रकारमात्मानं स्वयमेव कार्यकरणसं-
 घातं व्यकुरुत व्यभजदित्येतत् । कथं त्रेधेत्याह । आदित्यं तृतीयम्-
 त्रिवायवपेक्षया त्रयाणां पूरणमकुरुतेत्यनुवर्तते । तथाऽऽपादित्यापेक्षया
 वायुं तृतीयम् । तथा वाय्वादित्यापेक्षयाऽग्निं तृतीयमिति द्रष्टव्यम् ।
 सामर्थ्यस्य तुल्यत्वात्त्रयाणां संख्यापूरणत्वे । स एष प्राणः सर्वभूता-
 नामात्माऽप्यत्रिवाय्वादित्यरूपेण विशेषतः स्वेनैव मृत्यात्मना त्रेधा

आत्मकसूत्रादुत्पत्तिं वक्तुं पातनिकामाह । तस्यामिति । उक्तेऽर्थे लोकप्रसिद्धिमनुकूल-
 यति । सर्वो हीति । इदानीं विराडुत्पत्तिमुपदिशति । किं तस्येत्यादिना । अभिश-
 ब्दार्थं स्फुटयति । सोऽण्डस्येति । तस्य प्रथमशरीरित्वे मानमाह । स वा इति ॥ २ ॥

विराजो ध्यानार्थमवच्छेदभेदमाह । स चेति । कोऽस्य त्रेधाभावस्य कर्तेति
 वीक्षायामाह । स्वयमेवेति । कथमेकस्य त्रिधात्वमन्यथा कथमेकत्वमित्याह । कथ-
 मिति । मृदो घटशरावाद्यनेकरूपत्ववद्विराजो बहुरूपत्वं साधयति । आहेत्यादिना ।
 कथमग्निं तृतीयमित्यश्रुतं कल्पयते तत्राऽऽह । सामर्थ्यस्येति । वाय्वादित्ययोरि-
 वाग्रेरपि संख्यापूरणत्वज्ञात्वेरविशिष्टत्वाद्द्विं तृतीयमकुरुतेत्युपसंख्यायते स त्रेधाऽऽत्मा-
 नमिति चोपक्रमादित्यर्थः । ननु किमयं त्रेधाभावो विराट्स्वरूपोपमर्देन क्रियते न हि
 स तस्मिन्सत्येव युक्तो विरोधादित्याह । स एष इति । यथा तन्त्ववस्थानुपमर्देनेन
 मूलकारणात्पटो जायते तथा सर्वेषां भूवानां प्राणवया साधारणोऽप्ययं स्वेनैव स्वतन्त्रे-
 णानुगतेन मृत्युरूपेण त्रेधाविभागस्य कर्ता । न चैकस्य बहुरूपत्वविरोधो मायावि-

१ अ. छ. 'म्यक्तोवच्छेद' । २ अ. ग. घ. ज. छ. 'वैकार' । ३ अ. ग. घ. अ. ज. छ.
 'वैकार' । ४ ग. घ. क. 'तात्मा' । ५ अ. क. 'पवत्पव' । ६ घ. अ. ग. 'मर्देन' । ७ अ. घ. 'न त्रिधा' ।

प्राची दिक्शरोऽसौ चासौ धेर्मौ । जथास्य
प्रतीची दिक्पुच्छमसौ चासौ च सकप्यौ
दक्षिणा चोदीची च पार्श्वे द्यौः पृष्ठम-
न्तरिक्षमुदरमियमुरः स एषोऽप्सु प्रतिष्ठितो

विवितो विभक्तो न विराट्स्वरूपोपमर्दनेन । तस्यास्य प्रथमजस्याग्ने-
रन्ध्रमेधोपयोगिकस्यार्कस्य विराजश्चित्यात्मकस्यान्वस्येव दर्शनमुच्यते ।
सर्वा हि पूर्वोक्तोत्पत्तिरस्य स्तुत्यर्थेत्यवोचाम । इत्यमसौ शुद्धजन्मेति ।
तस्य प्राची दिक्शरो विशिष्टत्वसामान्यात् । असौ चासौ चेशान्याग्ने-
र्यावीर्मौ बाहू । ईरयतेर्गतिकर्मणः । अथास्याग्नेः प्रतीची दिक्पुच्छं
जघन्यो भागः । प्राञ्जस्य प्रेत्यग्दिकसंबन्धात् । असौ चासौ च वाप-
व्यनेर्ऋत्यो सकथ्यो सक्थिनी पृष्ठकोणत्वसामान्यात् । दक्षिणा चोदीची
च पार्श्वे उभयदिकसंबन्धसामान्यात् । द्यौः पृष्ठमन्तरिक्षमुदरमिति पूर्व-
वत् । इयमुरः । अधोभागसामान्यात् । स एषोऽग्निः प्रजापतिरूपो
लोकाद्यात्मकोऽग्निरप्सु प्रतिष्ठितः “ एवमिमे लोका अस्वन्तः ” इति-

बहुपत्तेरित्यर्थः । तस्य प्राचीत्यादेस्तात्पर्यमाह तस्येति । उक्तानि विशेषणानि
प्रकरणविच्छेदार्थमनुच्यन्ते । अग्निविषयं दर्शनमिदानीमुच्यते चेन्नैवेहेत्यादि पूर्वो-
क्तमनर्थकमित्याशङ्क्याऽऽह । सर्वा हीति । स्तुतिमेवाभिनयति । इत्यमिति ।
कर्माङ्गस्याग्नेः संस्कर्तव्यत्वाच्चित्याग्निशिरसि प्राचीद्भ्रष्टिः कर्तव्येत्याह । तस्येति ।
आरोपे सादृश्यमाह । विशिष्टत्वेति । शिरसोऽनन्तरमावित्वात्तद्वाह्निरेशान्या-
दिदृष्टिमाह । असौ चेति । कथमीमंशब्दो बाहुवाचीत्याशङ्क्य तदुत्पत्ति-
माह । ईरयतेरिति । गत्पर्यचोमादीमंशब्दो बाहुमधिकरोतीत्यर्थः । तस्यु-
त्पत्त्यादिषु प्रतीच्यादिदृष्टिरव्यस्यति । अथेत्यादिना । चित्यस्याग्नेः शिरसि
वाह्नोः प्राच्यादिदृष्टिप्रणानन्तरमित्यर्थः । सक्थिपदं पृष्ठनिष्ठोज्ज्वलित्वाद्यविवयम् ।
जघनशब्देन प्राचीप्रतीचीद्वयं जघने । उरुसि पृथिवीदृष्टिमाह । इयमिति । उपास्य-
मभिमुक्तमनुवदति । स एषः इति । तस्योपासनार्थमेवाप्सु प्रतिष्ठितत्वं गुणमुपदिशति ।
अग्निरिति । मूलान्तरसंज्ञिगानागर्भा सर्वलोकाकारणत्वाद्दशेषलोकात्मकोऽग्नित्वम प्रति-
ष्ठितः संभवतीत्यत्र श्रुत्यन्तरं संवादवति । एवमिति । यथैषेणु लोकेषु सर्वे कार्यं
प्राचीद्वयं तथेति यावत् । लोकशब्देन स्थूळानां भूतानां संनिवेशविशेषा यज्ञन्ते । अप्सु-

यत्र क्वचैति तदेव प्रतितिष्ठत्येवं विद्वान् ॥ ३ ॥
 सोऽकामयत द्वितीयो म आत्मा जायेतेति स
 मनसा वाचं मिथुनं०समभवदशनायां मृत्यु-

श्रुतेः । यत्र क्वच यस्मिन्कास्मिंश्चिदेति गच्छति तदेव तत्रैव प्रतितिष्ठति
 स्थितिं लभते । कोऽसावेवं यथोक्तमप्यु प्रतितिष्ठितत्वमग्नेर्विद्वान्विजानन्गु-
 णफलमेतत् ॥ ३ ॥

सोऽकामयत योऽसौ मृत्युः सोऽबादिक्रमेणाऽऽत्मानाऽऽत्मानमण्ड-
 स्यान्तः कार्यकरणसंघातवन्तं विराजमग्निमसृजते त्रेधा चाऽऽत्मानम-
 कुरुतेत्युक्तम् । स किं व्यापारः सन्नसृजतेति । उच्यते । स मृत्युरकाम-
 यत कामितवान् । किम् । द्वितीयो मे ममाऽऽत्मा शरीरं येनाहं शरीरी
 स्यां स जायेतोत्पद्येतेत्येवमेतदकामयत । स एवं कामयित्वा मनसा
 पूर्वोत्पन्नेन वाचं त्रयीलक्षणां मिथुनं द्वंद्वभावं समभवत्संभवेनं कृतवा-
 न्मनसा त्रयीमालोचितवांस्त्रयीविहितं सृष्टिक्रमं मनसाऽन्वालोचयदि-
 त्यर्थः । कोऽसावशनायया लभितो मृत्युः । अशनायां मृत्युरिरेत्युक्तम् ।

भूतान्तरसहिवासु कारणभूतास्त्विति यावत् । फलश्रुतिं व्याचष्टे । यत्रेति । अथोपा-
 स्तितफलमप पुनर्मृत्युं जयवीत्यादिना वक्ष्यते । किमिदमस्थाने फलसंकीर्तनमव आह ।
 गुणेति ॥ ३ ॥

उत्तरग्रन्थमवतार्य तस्य पूर्वग्रन्थेन संबन्धं वक्तुं वृत्तं कीर्तयति । सोऽकामयत
 त्यादिना । अत्रान्तरव्यापारमन्तरेण कर्तृत्वानुपपत्तिरिति ।
 किं व्यापार इति । कामयति ।
 उच्यते इति । कामनाकाय ।
 स इ वाचो द्वंद्वभावस्तत्राऽऽत्मानं ।
 मिति । वेदोक्तसृष्टिक्रमालोचयदिति ।
 शब्दः । 'सोऽकामयत' इत्यादिना ।
 कोऽसावित्यादिना । कथं ।

१ ग. 'या हि मृ' । २ क. 'कोऽसाव' एवं । ३ क. च. छ. झ. 'द्राजान' । ४ घ. च. ज.
 झ. 'वैकार' । ५ क. 'त स त्रे' । ६ च. 'संभाव' । ७ ग. घ. क. ज. झ. 'नायाल' । च. छ. 'नायो-
 पल' । ८ क. घ. ङ. च. झ. झ. 'यालक्षणे मृ' । ९ क. घ. च. छ. ज. 'पिति यदुक्त' ।

स्तद्यद्रेत आसीत्स संवत्सरोऽभवत् । न ह पुरा
ततः संवत्सर आस तमेतावन्तं कालमविभः ।
यावान्संवत्सरस्तमेतावतः कालस्य परस्ताद-

तमेव परामृशत्यन्यत्र प्रसङ्गो मा भूदिति । तद्यद्रेत आसीत् । तत्तत्र
मिथुने यद्रेत आसीत्प्रथमशरीरिणः प्रजापतेरुत्पेतौ कारणं रेतो बीजं
ज्ञानकर्मरूपं त्रय्यालोचनायां यदृष्टवानासीञ्जन्मान्तरकृतम् । तद्भावभा-
वितोऽपः सृष्ट्वा तेन रेतसा बीजेनाप्स्वनुप्रविश्याण्डरूपेण गर्भीभूतः
स संवत्सरोऽमवत्संवत्सरकालनिर्मातो संवत्सरः प्रजापतिरभवत् ।
न ह पुरा पूर्वं ततस्तस्मात्संवत्सरकालनिर्मातुः प्रजापतेः संवत्सरः
कालो नाम नाऽऽसं न बभूव ह । तं संवत्सरकालनिर्मातारमन्तर्गर्भं
प्रजापतिं यावानिह प्रसिद्धः काल एतावन्तमेतावत्संवत्सरपरिमाणं काल-
मविभर्तवांमृत्युः । यावान्संवत्सर इह प्रसिद्धस्ततः परस्तात्किं कृत-
वान् । तमेतावतः कालस्य संवत्सरमात्रस्य परस्ताद्दूर्ध्वमसृजत सृष्टवान-
ण्डमभिनदित्यर्थः । तमेवं कुमारं जातमग्निं प्रथमशरीरिणमशनायावत्स्वा-

वर्हि पुनरुक्तिरित्याशङ्क्याऽऽह । तमेवेति । अन्यत्रानन्तरप्रकृते विराडात्मनीवि
यावत् । अवान्तरव्यापारान्तरमाह । तदित्यादिना । प्रसिद्धं रेतो व्भवत्येति ।
ज्ञानेति । ननु प्रजापतेर्न ज्ञानं कर्म वा संभवति तत्रानधिकारादित्याशङ्क्याऽऽसीदित्ये-
त्यर्थमाह । जन्मान्तरेति । वाक्यस्यापेक्षितं पूरयित्वा वाक्यान्तरमादाय व्याकरोति ।
तद्भावेत्यादिना । ननु संवत्सरस्य प्रागेवं सिद्धत्वात् प्रजापतेस्तन्निर्माणेन तदात्मत्व-
मित्याशङ्क्योत्तरं वाक्यमुपादत्ते । न ह पुरेति । तद्व्याचष्टे । पूर्वमिति । प्रजापत्रेरादि-
त्यात्मकत्वात्तदधीनत्वाच्च संवत्सरव्यवहारस्याऽऽदित्यात्पूर्वं तद्व्यवहारो नाऽऽसीदेवे-
त्यर्थः । कियन्वं कालमण्डरूपेण गर्भो बभूवेत्यपेक्षायामाह । तमित्यादिना । अवान्-
रव्यापारप्रमेकविधमभिधाय विराडुत्पत्तिमाकाङ्क्षाहारोपसंहरति । यावानित्यादिना ।
केयं पूर्वमेव गर्भतया विद्यमानस्य विराजः सृष्टिस्तत्राऽऽह । अण्डमिति । विराडुत्प-
त्तिमुक्त्वा शब्दमात्रस्य सृष्टिं विवक्षुर्मिकां करोति । तमेवमिति । अयोग्येऽपि पुत्र-
भक्षणे प्रवर्षेकं दर्शयति । अशनायावत्स्वादिति । विराजो भयकारणमाह ।

१ घ. क. छ. ज. ड. तत्र । २ छ. 'त्यतेः का' । ३ क. घ. 'वत्स संव' । ४ क. छ. 'त्सरः
संवत्सर' । ५ म. च. 'ता प्र' । ६ क. च. ड. 'लो नाऽऽस' । ७ न. नामाऽऽस । ८ क. छ. 'स ह
न । ९ क. ग. घ. क. छ. ज. ड. 'वान् । या' । १० क. 'त्यस्य पदस्या' । ११ घ. म. 'रूपव्या-
वृत्त' । १२ क. 'व प्रसि' । १३ क. 'वं व्यत' । क. 'वं तावत्स' । घ. 'वं तावत्स' ।

सृजत । तं जातमभिव्याददात्स माणकरोत्सैव
वामभवत् ॥ ४ ॥

स ऐक्षत यदि वा इममाभिमस्ये कनीयोऽन्नं
करिष्य इति स तथा वाचा तेनाऽऽत्मनेदं
सर्वममृजत यदिदं किंचर्चो यजूषि सामानि

मृत्युरभिव्याददान्मुखाविदारणं कृतवानत्तुम् । स च कुमारो भीतः
स्वाभाविक्याऽविद्यया युक्तो भाणित्येवं शब्दमकरोत् । सैव वागभव-
द्वाकशब्दोऽभवत् ॥ ४ ॥

स ऐक्षत स एवं भीतं कृतरवं कुमारं दृष्ट्वा मृत्युरेक्षतेक्षितवान् । अज्ञ-
नायावानपि यदि कदाचिद्वा इमं कुमारमभिमस्ये । अभिपूर्वो मन्यति-
हिसार्थः । हिंसिष्य इत्यर्थः । कनीयोऽन्नं करिष्ये कनीयोऽल्पमन्नं
करिष्य इत्येवमीक्षित्वा तद्गक्षणादुपरराम । बहु क्षन्नं कर्तव्यं दीर्घका-
लभक्षणाय न कनीयः । तद्गक्षणे हि कनीयोऽन्नं स्याद्भीजभक्षण इव
सस्याभावः । स एवं प्रयोजनमन्नबाहुल्यमालोच्य तपैव त्रय्या वाचा
पूर्वोक्त्या तेनैव चाऽऽत्मना मनसा मिथुनीभावमालोचनमुपगम्योपग-
म्येदं सर्वं स्यावरं जङ्गमं चासृजत यदिदं किंच यत्किंचेदम् । किं तत् ।

स्वाभाविक्येति । इन्द्रियं देवता च न्यावर्तयति । वाकशब्द इति ॥ ४ ॥

इदानीमृगादिसृष्टिमुपदेष्टुं पावनिकां करोति । स इत्यादिना । ईक्षणप्रतिबन्धकस-
द्भावं दर्शयति । अज्ञानायावानपीति । अभिपूर्वो मन्यतिरिति । रुद्रोऽस्य पशून-
भिमन्येत नास्य रुद्रः पशूनभिमन्यत इत्यादि शास्त्रमत्र प्रमाणयितव्यम् । अन्नस्य
कनीयस्त्वे का हानिरित्याशङ्क्याऽऽह । बहु हीति । तथाऽपि विराजो मक्षणे का
शक्तिस्तत्राऽऽह । तद्गक्षणे हीति । तस्यान्नार्थकत्वात्तदुत्पादकत्वाच्चेति शेषः । कारण-
निवृत्तौ कार्यनिवृत्तिरित्यत्र दृष्टान्तमाह । बीजेति । यथोक्तेक्षणानन्तरं मिथुनभावद्वारा
अथीसृष्टिं प्रस्तौति । स एवमिति । ननु विराजः सृष्ट्या स्थावरजङ्गमात्मनो जगतः
सृष्टेरुक्तत्वात्किं पुनरुक्त्येत्याशयेन पृष्ट्वा परिहरति । किं तदिति । गाव-
भ्यादीनीत्यादिपदेनोष्णिगनुष्टुब्धवृषीपङ्क्तिभिष्टुब्जगवीछन्दांस्युक्तानि । केवळानां
छन्दसां सर्गासंभवात्तदाकृतानामृग्यजुःसामात्मनां मन्त्राणां सृष्टिरत्र विवक्षितेत्याह ।

छन्दांसि यज्ञान्प्रजाः पशून् । स यद्यदे- वासृजत तत्तदनुमध्रियत सर्वं वा अत्तीति तद-

अथो यत्तुंषि सामानि छन्दांसि च सप्त गायत्र्यादीनि स्तोत्रशस्त्रा-
दिकर्मोद्भूतास्त्रिविधान्मन्त्रान्गायत्र्यादिछन्दोविशिष्टान्यन्नांश्च तत्सा-
ध्यान्प्रजास्तत्कर्त्रीः पशूंश्च ग्राम्यांनारण्यान्कर्मसाधनभूतान् । ननु
अथ्या मिथुनीभूतपाऽसृजतेत्युक्तमृगादीनीह कथमसृजतेति । नैष
कोषः । मनसस्त्वव्यक्तोऽयं मिथुनीभावस्य व्याख्यास्तु ऋगादीनां
विद्यमानानामेव कर्मसु विनियोगभावेन व्यक्तीभावः सर्ग इति ।
स प्रजापतिरेवमन्त्राद्वै नुद्धा पद्यदेव क्रिया क्रियासाधनं फलं वा
किंचिदसृजत तत्तदनुं भक्षयितुमभ्रियत धृतवान्मनः सर्वं कृत्स्नं वै
यस्मादत्तीति तत्तस्माददितेरदितिनाम्नो मृत्योरदितित्वं प्रसिद्धम् । तथाच
मन्त्रः “अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षमदितिर्माता स पिता” इत्यादिः । सर्व-
स्यैतस्य जगतोऽसृजतस्यात्ता सर्वात्मनैव भवत्यन्यथा विरोधात् ।
न हि कश्चित्सर्वस्यैकोऽत्ता हृदयते तस्मात्सर्वात्मा भवतीत्यर्थः ।

स्तोत्रेति । उद्गात्रादिना गीयमानमृज्जातं स्तोत्रं तदेव होत्रादिना शंस्यमानं
शस्त्रम् । स्तुतमनुशंसतीति हि श्रुतिः । यज्ञ गीयते न च शंस्यतेऽध्वर्युमभृतिभिश्च
प्रयुज्यते तदप्यत्र ग्राह्यमित्यभिप्रेत्याऽऽदिपद्यम् । अत एव त्रिविधानित्युक्तम् ।
अजाद्यो ग्राम्याः पशवो गवयादयस्त्वारण्या इति भेदः । कर्मसाधनभूतानसृ-
जतेति संबन्धः । स मनसा वाचं मिथुनं स्मभवादित्युक्तत्वात्मागेव ब्रह्मः
सिद्धत्वात् तस्याः सृष्टिः शिष्टेति शङ्कते । नन्विति । व्यक्ताव्यक्तविभागेन
परिहरति । नेत्यादिना । इति मिथुनीभावसर्गयोरुपपत्तिरिति कोषः । अचू-
सर्गोऽन्नासर्गश्चेति द्वयमुक्तम् । इदानीमुपास्यस्य प्रजापतेर्गुणान्तरं निर्दिशति ।
स प्रजापतिरित्यादिना । कथं मृत्योरदिविनामत्वं सिद्धवदुच्यते तत्राऽऽह ।
तथा चेति । अदितेः सर्वात्मत्वं वदता मन्त्रेण सर्वकारणस्य मृत्योरदिविनामत्वं सूचि-
तमिति भावः । मृत्योरदिवित्वविज्ञानवतोऽन्नान्तरफलमाह । सर्वस्येति । सर्वात्मनेति
कुतो विक्षिप्यते तत्राऽऽह । अन्यथेति । सर्वरूपेणावस्थानामावे सर्वात्ममक्षणस्या-
सक्यत्वादित्यर्थः । विरोधमेव साधयति । न हीति । फलस्योपासनाधीनत्वात्प्रजा-

१ म. क. छ. ज. ट. ठ. 'प्रजा' । २ क. च. 'प्रजां प' च तत्कर्त्री प' । घ. छ. छ. 'प्रजां
प्रज' । ३ म. घ. च. ज. 'न्यार' । ४ च. 'त्युक्तं तद्गा' । ५ क. 'पः । स म' । ६ क. म.
'वनसूतं फ' । ७ क. 'ति क्रोः । व' । घ. 'ति मु' । ८ घ. म. न. सर्वकारणत्वं । ९ म. विद्वेष्यते ।

दितेरदितित्वं सर्वस्यैतस्यात्ता भवति सर्वम-
स्यान्नं भवति य एवमेतददितेरदितित्वं वेद ॥५॥
सोऽकामयत भूयसा यज्ञेन भूयो यजेयेति ।
सोऽश्राम्यत्स तपोऽतप्यत तस्य श्रान्तस्य

सर्वमस्यान्नं भवत्यत एव । सर्वात्मनो ह्यत्तुः सर्वमन्नं भवतीत्युपप-
द्यते । य एवमेतद्यथोक्तमदितेर्मृतयोः प्रजापतेः सर्वस्यादनाददितित्वं
वेद तस्यैतत्फलम् ॥ ५ ॥

सोऽकामयतेत्यश्वाम्भेधयोर्निर्वचनार्थमिदमाह । भूयसा महता यज्ञेन
भूयः पुनरपि यजेयेति । जन्मान्तरकरणापेक्षया भूयःशब्दः । स
प्रजापतिर्जन्मान्तरेऽश्वमेधेनायजत । स तद्भावभावित एव कल्पादौ
व्यावर्तत । सोऽश्वमेधक्रियाकारकफलात्मत्वेन निर्वृत्तः सन्नकाम-
यत भूयसा यज्ञेन भूयो यजेयेत्येवं महत्कार्यं कामयित्वा लोक-
वदश्राम्यत् । स तपोऽतप्यत । तस्य श्रान्तस्य तप्तस्येति पूर्व-

पतिमदितिनामानमात्मत्वेन ध्यायन्ध्येयात्मा भूत्वा तत्तद्रूपत्वमापन्नः सर्वस्यान्नस्यात्ता
स्यादित्यर्थः । अन्नमन्नमेवास्य सदा न कदाचित्तदस्याच्च भवतीति वक्तुमनन्तरवाक्य-
मादत्ते । सर्वमिति । अत एवेत्युक्तं व्यक्तीकरोति । सर्वात्मनो हीति ॥ ५ ॥

उपस्तिविधौ सफले सति समाप्तिरेव ब्राह्मणस्योचिता किमुत्तरग्रन्थेनेत्या-
शाङ्क्य प्रवीकमादाय तात्पर्यमाह । सोऽकामयतेत्यादिना । तदेवाश्वमेध-
स्याश्वमेधत्वमित्येतदन्तं वाक्यमिदमा निर्दिश्यते । भूयोदक्षिणार्कत्वाद्श्वमेधस्य भूय-
स्त्वम् । इतिशब्दोऽकामयतेत्यनेन संबध्यते । कथं पुनस्तेन यक्ष्यमाणस्य प्रजाप-
तेर्भूयःशब्दोक्तिः । न हि स पूर्वमश्वमेधमन्वतिष्ठत्कर्मोपकारित्वात्तत्राऽऽह । जन्मा-
न्तरेति । तदेव स्पष्टयति । स प्रजापतिरिति । अथापीते जन्मनि यजमानोऽश्वमे-
धस्य कर्त्ताऽभूत् । अपुना हिरण्यगर्भो भूयो यजेयेत्याह तथाच कर्तृभेदाद्भूयःशब्दा-
स्त्रामञ्जस्यत आह । स तद्भावेति । स प्रजापतिरश्वमेधवासनाविशिष्टो ज्ञानकर्मफल-
त्वेन कल्पादौ निर्वृत्तो भूयो यजेयेत्याह कर्तृभोक्तोरेक्येन साधकफलावस्थयोर्यजमा-
नसूत्रयोर्भेदाभावादित्यर्थः । प्रजापतिरीश्वरो न तस्य दुःखात्मककृत्ववृष्टानेच्छा युक्ते-
स्यास्तद्भूयः प्रकृतविवशात्तदुपपत्तिमभिप्रेत्याऽऽह । सोऽश्वमेधेति । कथमेवावता विव-
क्षिता स्तुतिः सिद्धेत्याशाङ्क्याऽऽह । एवमिति । अमकौर्षमाह । स तप इति ।

१ क. ग. घ. ङ. छ. ज. झ. 'ता महता य' । २ क. घ. छ. ज. झ. भूयः पुनरपि य' ।
३ घ. न. न. 'स्यात्त' । ४ घ. न. न. 'जायत्वाद' । ५ न. 'कारित्वा' । ६ क. झ. 'कारणमा' ।

तप्तस्य यशो वीर्यमुदक्रामत् । प्राणा वै यशो
वीर्यं तत्प्राणेषूत्क्रान्तेषु शरीरं श्वयितुमध्रियत
तस्य शरीर एव मन आसीत् ॥ ६ ॥
सोऽकामयत मेध्यं म इदं स्यादात्मन्व्यनेन

वत् । यशो वीर्यमुदक्रामदिति रवयमेव पदार्थमाह । प्राणाश्चक्षु-
रादयो वै यशो यशोहेतुत्वात्तेषु हि सत्सु ख्यातिर्भवति । तथा
वीर्यं बलमस्मिञ्शरीरे । न ह्युत्क्रान्तप्राणो यशस्वी बलवान्वा
भवति । तस्मात्प्राणा एव यशो वीर्यं चास्मिञ्शरीरे । तदेवं प्राणलक्षणं
यशो वीर्यमुदक्रामदुत्क्रान्तवत् । तदेवं यशोवीर्यभूतेषु प्राणेषूत्क्रान्तेषु
शरीराभिष्क्रान्तेषु तच्छरीरं प्रजापतेः श्वयितुमुच्छूनभावं गन्तुमध्रिय-
तामेध्यं चाभवत् । तस्य प्रजापतेः शरीराभिर्गतस्यापि तस्मिन्नेव शरीरे
मन आसीत् । यथा कस्यचित्प्रिये विषये दूरं गतस्यापि मनो भवति
तद्वत् ॥ ६ ॥

स तस्मिन्नेव शरीरे गतमनाः सन्निकमकरोदिति । उच्यते ।
सोऽकामयत कथं मेध्यं मेधाहं यज्ञियं मे ममेदं शरीरं स्यात् ।
किंचाऽऽत्मन्व्यात्मवांश्चानेन शरीरेण शरीरवानस्यामिति प्रवि-
वेश । यस्मौत्तच्छरीरं मद्भिषोगाद्गतयशोवीर्यं सदश्वदश्वयत्ततस्तस्मा-

चक्षुरादीनां यशस्त्वे हेतुमाह । यशोहेतुत्वादिति । तदेव साधयति । तेषु
हीति । प्राणा एवेति तथाशब्दार्थः । सत्सु हि तेषु शरीरे बलं भवतीति पूर्ववदेव
हेतुरुन्नेयः । उक्तमर्थं व्यतिरेकद्वारा स्फोरयति । न हीति । प्राणानां यशस्त्वं वीर्यत्वं
चोपसंहृत्य वाक्यार्थं निगमयति । तदेवमिति । तत्प्राणेष्वित्यादि व्याचष्टे ।
तदेवमित्यादिना । शरीराभिर्गतस्य प्रजापतेर्मुक्तत्वमाहाङ्ग्याऽऽह । तस्येति ॥ ६ ॥

सम्यग्ज्ञानाभावादासङ्गे सत्यपि न पुनस्तस्मिन्प्रवेशो युक्तः परित्यक्तपरिग्रहायो-
गादिति शङ्कते । स तस्मिन्निति । अज्ञानवशात्परित्यक्तपरिग्रहोऽपि संभवतीत्याह ।
उच्यते इति । वीर्यवदेहस्य कामनाऽयुक्तेति शङ्कते । कथमिति । सामर्थ्यातिशयादशरी-
रस्यापि प्रजापतेस्त्वष्टुपत्तिरिति मन्वानो ब्रूते । मेध्यमिति । कामनाफलमाह । इति
प्रविवेशेति । तथाऽपि कथं प्रकृतनिरुक्तिसिद्धिरित्याहाङ्ग्याऽऽह । यस्मादिति ।

स्यामिति । ततोऽश्वः समभवद्यदश्वत्तम्भे-
ध्यमभूदिति तदेवाश्वमेधस्याश्वमेधत्वम् ।
एष ह वा अश्वमेधं वेद य एनमेवं वेद ।

दश्वः समभवत् । ततोऽश्वनामा प्रजापतिरेव साक्षादिति स्तूयते ।
यस्माच्च पुनस्तत्प्रवेशाद्गतयशोवीर्यत्वादमेध्यं सन्मेध्यमभूत्तदेव तस्मा-
देवाश्वमेधस्याश्वमेधनाम्नः क्रतोरश्वमेधत्वमश्वमेधनामलाभः । क्रियाका-
रकर्फलात्मको हि क्रतुः । स च प्रजापतिरेवेति स्तूयते । क्रतुनिर्वर्तक-
स्याश्वस्य प्रजापतित्वमुक्तमुषा वा अश्वस्य मेध्यस्येत्यादिना । तस्यै-
वाश्वस्य मेध्यस्य प्रजापतिस्वरूपस्याग्नेश्च यथोक्तस्य क्रतुफलात्मरूप-
तया समस्योपासनं विधातव्यमित्यारभ्यते । पूर्वत्र क्रियापदस्य विधा-
यकस्याश्रुतत्वात्क्रियापदापेक्षत्वाच्च प्रकरणस्यायमर्थोऽवगम्यते । एष ह
वा अश्वमेधं क्रतुं वेद यः कश्चिदेनमश्वमेधिरूपमर्कं च यथोक्तमेवं वक्ष्य-
माणेन समासेन प्रदर्श्यमानेन विशेषणेन विशिष्टं वेद स एषोऽश्वमेधं वेद

यच्छब्दो यस्मादिति व्याख्यातः । देहस्याश्वत्वेऽपि कथं प्रजापतेस्तथात्वमित्याशाङ्क्य
तत्तादात्म्यादित्याह । तत इति । अश्वस्य प्रजापतित्वेन स्तुतत्वात्सस्यो-
पास्यत्वं फलवतीति भावः । तथाऽपि कथमश्वमेधनामनिर्वचनमित्याशाङ्क्याऽऽह ।
यस्माच्चेति । क्रतोस्तदात्मकस्य प्रजापतेरिति यावत् । देहो हि प्राणवियोगादश्व-
त्पुनस्तत्प्रवेशाच्च मेधाहोऽभूदतः सोऽश्वमेधस्तत्तादात्म्यात्प्रजापतिरपि तथेत्यर्थः ।
ननु प्रजापतित्वेनाश्वमेधस्य स्तुतिर्नोपयोगिनी । अग्नेरुपास्यत्वेन प्रस्तुतत्वात्क्रतुपा-
सनाभावादत आह । क्रियेति । ननु क्रत्वङ्गस्याश्वस्याश्वमेधक्रत्वात्प्रमन्त्राग्नेरुक्तरित्या
स्तुतत्वात्तदुपास्त्वैश्च प्रागेवोक्तत्वाद्देव ह वा अश्वमेधमित्यादिवाक्यं नोपयुज्यते
तत्राऽऽह । क्रतुनिर्वर्तकस्येति । उक्तं च चित्यस्याग्नेस्तस्य प्राची दिगित्यादिना
प्रजापतिव्यमिति शेषः । अश्वोपासनमन्युपासनं चैकमेवेति वक्तुमुत्तरं वाक्यमित्याह ।
तस्यैवेति । य एवमेतददितेरेदित्वं वेदेत्यादौ प्रागेव विहितमुपासनं किं पुनरार-
म्भेणेत्याशाङ्क्याऽऽह । पूर्वत्रेति । यद्यपि विधिरदित्वं वेदेति श्रुतस्वयाऽपि सगुणो-
पास्तिविधिर्न प्रधानविधिः । अत्र तु प्रधानविविधिरुपास्तिप्रकरणत्वाद्दपेक्ष्यते । अतोऽ-
श्वमेधं वेदेति प्रधानविविधिरिति भावः । तात्पर्यमुक्त्वा वाक्यमादायाक्षराणि
व्याकरोति । एष इति । यथोक्तमित्युत्तरत्र प्रजापतित्वमनुकल्प्यते । समनवरु-
ध्येत्यादि प्रदर्श्यमानविशेषणम् । विधिरत्र स्पष्टो न भवतीत्याशाङ्क्याऽऽह ।

१ क. ख. 'क्षारत्र स्तु' । २ ल. क. छ. 'फलस्यो हि' । ३ म. घ. क. च. छ. ज. घ.
'श्वमेधेऽश्वमेध' । ४ न. घ. क. छ. ज. घ. 'मर्क' । ५ न. घ. क. च. छ. ज. घ. 'शेषे च वि' ।
६ क. घ. क. ज. घ. 'वित्पष्ट' । ७ ख. 'रित्यर्थः । ता' । ८ क. ख. म. 'सुमवत्र ।

तमनवरुंध्यैवामन्यत । तश्च संवत्सरस्य परस्ता-
दात्मन आलभत । पशून् देवताभ्यः प्रत्यौहत् ।
तस्मात्सर्वदेवत्यं प्रोक्षितं प्राजापत्यमालभन्त
एषं ह वा अश्वमेधो य एष तपति तस्य संव-

नान्यः । तस्मादेवं वेदितव्य इत्यर्थः । कथं तत्र पशुविषयमेव तावदर्शन-
माह । तत्र प्रजापतिर्भूयसा यज्ञेन भूयो यजेतेत कामपित्वाऽऽत्मानमेव
पशुं मेध्यं कल्पयित्वा तं पशुमनवरुंध्यैवोत्सृष्टं पशुमवरोधमकृत्वेव मुक्त-
प्रग्रहममन्यताचिन्तयत् । तं संवत्सरस्य पूर्णस्य परस्तादूर्ध्वमात्मन
आत्मार्थमालभत प्रजापतिदेवतौकस्वेनेत्येतदालभताऽऽलम्भं कृतवान् ।
पशून् न्यान्ग्राभ्यानारण्यांश्च देवताभ्यो यथादैवतं प्रत्यौहत्प्रतिर्गामत-
वान् । यस्माच्चैवं प्रजापतिरमन्यत तस्मादेवमन्योऽप्युक्तेन विधिनाऽऽ-
त्मानं पशुमश्वं मेध्यं कल्पयित्वा सर्वदेवत्योऽहं प्रोक्ष्यमाण आल-
भ्यमानस्त्वहं मदेवत्य एव स्याम् । अन्य इतरे पशवो ग्राभ्योरण्या यथा-
दैवतमन्याभ्यो देवताभ्य आलभ्यन्ते मदवयवभूताभ्य एवेति विधात् ।
अत एवेदानीं सर्वदेवत्यं प्रोक्षितं प्राजापत्यमालभन्ते याज्ञिकाः ।
एवमेधं ह वा अश्वमेधो य एष तपति यस्त्वेवं पशुसाधनकः क्रतुः स

तस्मादिति । अश्वमेधो विशेष्यत्वेन संबध्यते । एवंशब्दात्प्रसिद्धार्थत्वं भाति कुवो
विधिरित्याह । कथमिति । एष ह वा अश्वमेधं वेदेत्यादौ विवक्षितस्य विवेर्धमिका
करोति । तत्रेत्यादिना । उपास्तिविधिप्रस्तावः सप्तम्यर्थः । कथं नु पशुविषयं दर्शनं
वदंशयति । तत्रेति । एवमनन्तरवाक्ये प्रवृत्ते सतीति यावत् । अथ विवक्षितविवि-
ममिदधाति । यस्माच्चैति । प्रजापतिरित्यं फलावस्थायाममन्यतेत्यत्र किं प्रमाणमि-
त्याशङ्क्य संप्रति तत्कार्यभूतासु प्रजासु तथाविवक्षेष्टादधिरित्याह । अत एवेति ।
प्रोक्षितं मन्त्रसंस्कृतं पशुमिति यावत् । फलावस्थयप्रजापतिर्नदित्येवंशब्दार्थः । उपा-
सनविविधकः संप्रति प्रतीकमादाय तात्पर्यमाह । एष इति । द्विविधो हि क्रतुः
कल्पितपशुदेवतको बालवद्धेतुकश्च स च द्विप्रकारोऽपि फलरूपेण स्थितः सविवेवेत्यु-
पास्तिफलं वक्तुमेतद्वाक्यमित्यर्थः । विशेषोक्तिं विना नास्ति बुभुत्सोपशान्तिरित्याह ।

१ स. घ. क. छ. ज. ट. ठ. इ. 'इधेवा' । २ क. ख. क. छ. ज. ट. ठ. 'षे वा । ३ क.
घ. ज. 'इधेवो' । ४ घ. ज. 'कृत्वेव' । ५ क. घ. 'तात्मक' । ६ ख. छ. 'लम्भनं कृ' । ७ ग.
क. घ. छ. 'न्याभ्या' । ८ ग. छ. 'तं प्रति प्रत्यौहत्प्रत्यौ' । ९ क. छ. घ. 'म्या भार' । १० क.
स. क. छ. 'ष वा ।

त्सर आत्माऽयमग्निरर्कस्तस्येमे लोका आत्मा- नस्तावेतावर्काश्वमेधौ । सो पुनरैकैव देवता

एष साक्षात्फलभूतो निर्दिश्यत एषे ह वा अश्वमेधः । कोऽसौ । य एष सविता तपति जगदवभासयति तेजसा । तस्यास्य क्रतुफलात्मनः संवत्सरः कालविशेष आत्मा शरीरं तन्निर्वर्त्यत्वात्संवत्सरस्य । तस्यैव क्रत्वात्मनोऽग्निसाध्यत्वाच्च फलस्य क्रतुत्वरूपेणैव निर्देशः । अयं पार्थिवोऽग्निरर्कः साधनभूतः । तस्य चार्कस्य क्रतौ चित्यस्येमे लोकान्नयोऽप्यात्मानः शरीरावयवाः । तथाच व्याख्यातं तस्य प्राची दिगित्यादिना । तावद्भ्यादित्यावेतौ यथाविशेषितावर्काश्वमेधौ क्रतुफले । अर्को यः पार्थिवोऽग्निः स साक्षात्क्रतुरूपः क्रियात्मकः क्रतोरग्निसाध्यत्वात्तद्वूपेणैव निर्देशः । क्रतुसाध्यत्वाच्च फलस्य क्रतुरूपेणैव निर्देश आदित्योऽश्वमेध इति । तौ साध्यसाधनौ क्रतुफलभूतावग्न्यादित्यौ सा उँ पुनर्भूय एकैव देवता भवति । का सा मृत्युरेव । पूर्वमप्येकैवाऽऽसी-

कोऽसाविति । क्रतुफलात्मकः सविता मण्डलं देवता वेति संदेहे द्वितीयं गृहीत्वा तस्येत्यादि व्याचष्टे । तस्यास्येति । आदित्योर्दर्थानुदयाभ्यामहोरात्रद्वारा संवत्सर-व्यवस्थानात्तन्निर्मातुस्तस्य युक्तं तत्सादात्म्यमित्यर्थः । क्रतोरौदित्यत्वमुक्त्वा तदङ्ग-स्याग्नेस्त्वद्वक्तुमयमग्निरर्क इति वाक्यं तस्यार्थमाह । तस्यैवेति । ननु पूर्वोक्तस्यैवाग्ने-रादित्यत्वं कुतो नियम्यतेऽन्यश्चित्योऽग्निरन्यश्चाग्निरादित्यः किं न स्यादित्याश-ङ्क्याऽऽह । तस्य चेति । तथाऽपि कथं तस्यैवाऽऽदित्यत्वं तत्राऽऽह । तथा चेति । तस्य प्राचीत्यादिना लोकात्मकेकत्वं चित्याग्नेरुक्तं तदिहाप्युच्यते तस्मात्तस्यैवात्राऽऽदि-त्यत्वमिष्टमित्यर्थः । अग्न्यादित्यभेदस्य लोकवेदासिद्धत्वान्न तयोरेकेन क्रतुना वादा-त्म्यमित्याशङ्क्याऽऽह । ताविति । यथाविशेषितत्वमादित्यरूपत्वम् । कुत-स्तस्य चार्कस्य क्रतुरूपत्वं साधनत्वेन भेदादित्याशङ्क्योपचारादित्याह । क्रिया-त्मक इति । तथाऽपि कथमादित्यस्य क्रतुवादात्म्योक्तिरित्याशङ्क्याऽऽह । क्रतुसाध्यत्वादिति । नन्वादित्यस्य क्रतुफलत्वेन क्रतुत्वे तद्धेतोरग्नेस्तादात्म्यायो-गाद्युक्तमभेरादित्यत्वमित्याशङ्क्याऽऽह । ताविति । क्रतुफलत्वात्तदात्मा सविता तद्धे-तुश्चित्योऽग्निस्त्वावुक्तविभागाद्व्युत्पादितोपासनादिव्यापारौ सन्तावेकैव प्राणाख्या देव-मेति तयोरेकथोक्तिरित्यर्थः । एकैवेत्युक्ते प्रकृतयोरग्न्यादित्ययोरन्यतरपरिशेषं शङ्कते । हा सेति । कथं द्वयोरेकत्वमेकत्वे वा कथं द्वित्वं तत्राऽऽह । पूर्वमपीति । उक्तेऽर्थे

१ क. ख. च. सा । २ क. ख. ग. ड. च. छ. झ. 'ष वा । ३ ड. च. ज. नोऽयं पा' ।
४ ग. झ. 'तुरु' । ५ ख. क्रतुपचितस्ये' । छ. क्रतुचितस्ये' । ६ ग. ज. झ. चित्तये' । ७ छ. च ।
८ झ. ण. 'यास्तमया' । ९ झ. घ. ज. न. 'त्वं ।

भवति मृत्युरेवाप पुनर्मृत्युं जयति नैनं मृत्यु-
 राप्नोति मृत्युरस्याऽऽत्मा भवत्येतासां देवताना-
 मेको भवति ॥७॥ इति प्रथमाध्यायस्य द्वितीयं
 ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

द्वया ह प्राजापत्या देवाश्चासुराश्च । ततः कानी-

त्क्रियासाधनफलभेदाय विभक्ता । तथाचोक्तम् “स त्रेधाऽऽत्मानं व्यकु-
 रत” इति । सा पुनरपि क्रियानिर्हृत्युत्तरकालमेकैव देवता भवति मृत्युरेव
 फलरूपः । यः पुनरेवमेनमश्वमेधं मृत्युमेकां देवतां वेदाहमेव मृत्युरस्म्य-
 श्वमेध एका देवतां मद्रूपांश्चाग्निर्साधनसाध्येति । सोऽपजयति पुनर्मृत्युं
 पुनर्मरणं सक्रन्मृत्वा पुनर्मरणाय न जायत इत्यर्थः । अपजितोऽपि मृत्यु-
 रेन पुनराप्नुयादित्याशङ्क्याऽऽह । नैनं मृत्युराप्नोति । कस्मात् । मृत्युर-
 स्यैवंविद आत्मा भवति । किंच मृत्युरेव फलरूपः सन्नेतासां देवतानामेको
 भवति तस्यैतत्फलम् ॥७॥ इति प्रथमाध्यायस्य द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥२॥

द्वया हेत्याद्यस्य कः संबन्धः । कर्मणां ज्ञानसहितानां परा गति-
 रुक्ता । मृत्य्वात्मभावोऽश्वमेधगत्युक्त्या । अथेदानीं मृत्य्वात्मभावसाध-
 नभूतयोः कर्मज्ञानयोर्यत उद्भवस्तत्प्रकाशनार्थमुद्गीथब्राह्मणमारभ्यते ।

वाक्योपक्रममनुकूलयति । तथा चेति । पुनरित्यादिरर्थे निगमयति । सा पुनरिति ।
 ननु फलकथनार्थमुपक्रम्य प्राणात्मनाऽऽद्यादित्ययोरेकत्वं वदता प्रकान्तं विस्मृतमिति
 नेत्याह । यः पुनरिति । एकत्वमभिन्नत्वम् ॥ ७ ॥ इति प्रथमाध्यायस्य द्वितीयं
 ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

ब्राह्मणान्तरमववैर्यं तस्य पूर्वेण संबन्धामतीतेन सोऽस्वीत्यादिपति । द्वयां हेत्या-
 द्यस्येति । विवक्षितं संबन्धं वक्तुं वृत्तं कीर्तयति । कर्मणामिति । सा काष्ठा सा परा
 गतिरिति श्रुतेरुक्ता परा गतिर्मुक्तिरित्याशङ्क्याऽऽह । मृत्य्वात्मभाव इति । अश्वमेधो-
 पासनस्य साश्वमेधस्य केवलस्य वा फलमुक्तं नोपास्त्यन्तराणां कर्मन्तराणां चेत्याश-
 ङ्क्याश्वमेधफलोक्तयोपास्त्यन्तराणां केवलानां समुच्चितानां च फलमुपलक्षितमित्याह ।
 अश्वमेधेति । वृत्तमनूत्तरब्राह्मणस्य चात्पर्यमाह । अथेति । ज्ञानयुक्तानां कर्मणां
 संसारफलेत्वप्रदर्शनानन्तरमिति यावत् । ज्ञानकर्मणोरुद्भावकस्य प्राणस्य स्वरूपं

१ घ. क. च. ठ. 'ति य एवं वेद ॥ ७ ॥ २ क. ख. च. छ. 'ता सा म' । ३ घ. क. छ.
 'प्रा चाग्नि' । च. 'प्राग्नि' । ४ क. घ. च. ज. 'साथ्ये' । ५ च. 'लभतः स' । ६ क. घ. च. क. च. ज.
 हेतस्य । ७ क. ख. घ. 'ति । सा पुनरित्यत्र पु' । च. 'ति । सा पु' । ८ क. घ. च. न. 'न्तु प्रकृत' ।
 ९ क. घ. 'नम् ॥२॥ द्वितीयमभिन्ना' । १० घ. 'तार्येति' । ११ ख. घ. न. न. हेतस्ये' । १२ च. 'लभत्यम' ।

ननु मृत्यूवात्मभावः पूर्वज्ञानकर्मणोः फलमुक्तम् । उद्गीथज्ञानकर्मणोस्तु मृत्यूवात्मभावातिक्रमणं फलं वक्ष्यति । अतो भिन्नविषयत्वात्फलस्य न पूर्वकर्मज्ञानोद्भवप्रकाशनार्थमिति चेत् । नायं दोषः । अग्न्यादित्यात्मभावत्वाद्दुद्गीथफलस्य पूर्वत्राप्येतदेव फलमुक्तमेतासां देवतानामेको भवतीति । ननु मृत्युमतिक्रान्त इत्यादि विरुद्धम् । न । स्वाभाविकपाप्मासङ्गविषयत्वादतिक्रमणस्य । कोऽसौ स्वाभाविकः पाप्मासङ्गो मृत्युः । कुतो वा तस्योद्भवः । केन वा तस्यातिक्रमणम् । कथं वेत्येतस्यार्थस्य प्रकाशनायाऽऽख्यायिकाऽऽरभ्यते । कथम् । द्वया द्विप्रकाराः । हेति पूर्ववृत्तावद्योतको निपातः । वर्तमानप्रजापतेः पूर्वजन्मनि यद्वृत्तं तं देव द्योतयति हशब्देन । प्रजापत्याः प्रजापतेर्वृत्तजन्मावस्थस्यापत्यानि प्रजापत्याः । के ते । देवाश्चासुराश्च । तस्यैव प्रजापतेः प्राणा वागादयः । कथं पुनस्तेषां देवासुरत्वम् । उच्यते । शास्त्रजनितज्ञानकर्मभाविता द्योतनादेवा भवन्ति । त एव स्वाभाविकप्रत्यक्षानुमानजनितदृष्टप्रयोजनकर्मज्ञानभाविता असुराः । स्वेष्वेवासुषु रमणात्सुरेभ्यो वा देवेभ्योऽन्य-

निरूपयितुं ब्राह्मणमित्युत्थाप्योत्थापकत्वं संबन्धमुक्तमाक्षिपति । नन्विति । मृत्युमतिक्रान्तो दीप्यत इति मृत्योरतिक्रमस्य । वक्ष्यमाणज्ञानकर्मफलत्वात्पूर्वज्ञानं च तद्भावस्य तत्फलस्योक्तत्वादुभयस्यापि फलस्य भेदात्पूर्वोत्तरयोर्ज्ञानकर्मणोर्विषयशक्तिदो-
 हेश्यभेदान्न पूर्वोक्तयोस्तयोरुद्भवकारणप्रकाशनार्थं ब्राह्मणमित्यर्थः । पूर्वोत्तरज्ञानकर्मफलभेदाभावादेकविषयत्वात्तदुद्भावकप्रकाशनार्थं ब्राह्मणं युक्तमिति परिहरति । नायमिति । वाक्यशेषविरोधं शङ्कित्वा दूषयति । नन्वित्यादिना । स्वाभाविकः शास्त्रानाधेयो योऽयं पाप्मा विषयासङ्गरूपः स मृत्युस्तस्यातिक्रमणं वाक्यशेषे कथ्यते न हि हिरण्यमर्भस्त्वैमृत्योरतः पूर्वोक्तज्ञानकर्मभ्यां वुच्यविषयत्वमेवोत्तरज्ञानकर्मणोरित्यर्थः । ज्ञानकर्मणोरुद्भावकत्वं वक्तुं ब्राह्मणमारभ्यतामाख्यायिका तु किमर्थेत्याहाङ्गश्च तस्यास्तात्पर्यमाह । कोऽसाविति । कथं यथोक्तो ब्राह्मणाख्यायिकयोरर्थः शक्यो ज्ञातुमित्याकाङ्क्षां निक्षिप्याक्षराणि व्याकरोति । कथमित्यादिना । निपातार्थमेव स्फुटयति । वर्तमानेति । प्रजापतिशब्दो भविष्यद्वृत्त्या यजमानं गेचरयतीत्याह । वृत्तेति । इन्द्रादयो देवा विरोचनादयश्चासुरा इत्याहाङ्गां वारयति । तस्यैवेति । याजमानेषु प्राणेषु देवत्वमसुरत्वं च विरुद्धं न सिध्यतीति हाङ्गवे । कथमिति । तेषु वदुभयमौपाधिकं साधयति । उच्यत इति । शास्त्रानपेक्षयोर्ज्ञानकर्मणोरुत्पादकमाह । मृत्युक्षेति । संनिधानासंनिधानाभ्यां प्रमाणद्वयोक्तिः । स्वेष्वेवासुषु रमणं

१ क. अ. 'धैत्वमि' । २ अ. क. च. छ. ज. 'धं चेत्ये' । ३ ग. च. छ. तदनयो' । ४ क. अ. च. तरन्नाभवं' । ५ घ. प. हिर' । ६ अ. घ. 'क्ष्यस्य मु' ।

यसा एव देवा ज्यायसा अमुरास्त एषु लोके-

त्वात् । यस्माच्च दृष्टप्रयोजनज्ञानकर्मभाविता अमुराः । ततस्तस्मात्कानीयसाः कनीयांस एव कानीयसाः स्वार्थेऽणि वृद्धिः कनीयांसोऽस्या एव देवाः । ज्यायसा अमुरा ज्यायांसोऽमुराः । स्वाभाविकी हि कर्मज्ञानप्रवृत्तिर्महत्तरा प्राणानां शास्त्रजनितायाः कर्मज्ञानप्रवृत्तेः । दृष्टप्रयोजनत्वात् । अत एव कनीयस्त्वं देवानां शास्त्रजनितप्रवृत्तेरल्पत्वात् । अत्यन्तयत्नसाध्या हि सा । ते देवाश्चासुराश्च प्रजापतिशरीरस्था एषु लोकेषु निमित्तभूतेषु स्वाभाविकेतरकर्मज्ञानसाध्येष्वर्धन्त स्वर्धां कृतवन्तः । देवानां चासुराणां च वृत्त्युद्भवाभिभवो स्वर्धां कदाचिच्छास्त्रजनितकर्मज्ञानभावनारूपा वृत्तिः प्राणानामुद्भवति । यदा चोद्भवति तदा दृष्टप्रयोजना प्रत्यक्षानुमानजनितकर्मज्ञानभावनारूपा तेषामेव प्राणानां वृत्तिरामुर्व्यभिभूयते । स देवानां जयोऽसुराणां पराजयः । कदाचित्तद्विपर्ययेण देवानां वृत्तिरभिभूयत आसुर्यां उद्भवः । सोऽसुराणां जयो देवानां पराजयः । एवं देवानां जये धर्मभूयस्त्वादुत्कर्ष आ प्रजापतित्वप्राप्तेः । असुरजयेऽधर्मभूयस्त्वादपकर्ष आ स्थावरत्वप्राप्तेः । उभयसाभ्ये मनुष्यत्वप्राप्तिः । त एवं कनीयस्त्वादभिभूयमाना असुरेर्देवा बाहुल्यादसुराणां किं कृतवन्त इत्युच्यते । ते देवा असुरैरभिभूयमाना

नामाऽऽत्मभरित्वम् । तत् इत्यादिवाक्यद्वयं व्याचष्टे । यस्माच्चेति । देवानामल्पत्वं प्रपञ्चयति । स्वाभाविकी हीति । महत्तरत्वे हेतुर्दृष्टप्रयोजनत्वादिति । असुराणां बहुत्वं प्रपञ्चयति । शास्त्रजनितेति । असुराणां बाहुल्यमिति दोषः । तदेव साधयति । अत्यन्तेति । उभयेषां देवासुराणां मिथः संघर्षं दर्शयति । ते देवाश्चेति । कृषं ब्रह्मादीनां स्थावरान्तानां भोगस्थानानां स्वर्वाभिमतत्वमित्याहाङ्ग्यं तेषां शास्त्रीयेतरज्ञानकर्मसाध्यत्वात्तयोश्च देवासुरजयाधीनत्वात्तस्य च स्वर्धापूर्वकत्वात्परंपरया लोकानां तन्निमित्तत्वमित्यभिप्रेत्य विशिनष्टि । स्वाभाविकेति । का पुनरेषां स्वर्धां नामेत्याहाङ्ग्याऽऽह । देवानां चेति । तामेव सफलं विवृणोति । कदाचिदित्यादिना । अतिकृतेरसुरपराजये देवजये च प्रयतितव्यमित्यनुग्रहबुद्ध्या जयफलमाह । एवमिति । आकाङ्क्षापूर्वकमनन्तरवाक्यमादाय व्याकरोति । त एवमित्यादिना । योऽप्यमुस्त्रीषो नाम कर्माङ्गभूतः पदार्थस्तरक्तुः प्राणस्य स्वरूपाश्रयणमेव कथं सिध्यतीत्याहाङ्ग्याऽऽह ।

ष्वस्पर्धन्त ते ह देवा ऊचुर्हन्तासुरान्यज्ञ उद्री- थेनात्ययामेति ॥ १ ॥

ह किलोचुरुक्तवन्तः । कथम् । हन्तेदानीमास्मिन्यज्ञे ज्योतिष्टोम उद्री-
थेनोद्रीथकर्मपदार्थकर्तृस्वरूपाश्रयणेनात्ययामातिगच्छामः । असुरान-
भिभूय स्वं देवभावं शास्त्रप्रकाशितं प्रतिपचामह इत्युक्तवन्तोऽन्योन्यम् ।
उद्रीथकर्मपदार्थकर्तृस्वरूपाश्रयणं च ज्ञानकर्मभ्याम् । कर्म वक्ष्यमाणं
मन्त्रजपलक्षणं विधिस्तस्यमानं तदेतानि जपेदिति । ज्ञानं त्विदमेव निरू-
प्यमाणम् । नन्विदमभ्यारोहजपविधिशेषोऽर्थवादो न ज्ञाननिरूपणप-
रम् । न । य एवं वेदेति वचनात् । उद्रीथप्रस्तावे पुरोकल्पश्रवणादु-
द्रीथविधिपरामेति चेत् । न । अप्रकरणात् । उद्रीथस्य चान्यत्र
विहितत्वात् । विद्याप्रकरणत्वाच्चास्य । अभ्यारोहजपस्य चानित्य-
त्वात् । एवंवित्प्रयोज्यत्वात् । विज्ञानस्य च नित्यवच्छ्रवणात् ।

*उद्रीथेति । किं तत्कर्म किं वा ज्ञानं वदाह । कर्मोक्तं । तदेतान्यसतो मा
सद्गमथेत्यादीनि यजूंषि जपेदिति विधित्त्यमानमिति योजना । इत्या हेत्यादि न ज्ञान
निरूपणपरं जपविधिशेषत्वेनार्थवादत्वात्तत्कुतोऽत्र ज्ञानस्य निरूप्यमाणत्वमित्याक्षि-
पति । नन्विति । आभिमुख्येनाऽऽरोहति देवभावमनेनेत्यभ्यारोहो मन्त्रजपस्तद्विधि-
शेषोऽर्थवादो इत्यादिवाक्यमित्यर्थः । उपास्तिविधिश्रवणात्तत्परं वाक्यं न
जपविधिशेष इति दूषयति । नेति । मा भूष्मपविधिशेषस्तथाऽप्युद्गृह्येत्तौद्राप्रस्य
कर्मणः संनिधाने पुरातनकल्पनाप्रकारस्य इत्यादिना श्रवणात्तद्विधिशेषोऽर्थवा-
दोऽयमिति शङ्कते । उद्रीथेति । नेदं वाक्यं ज्ञानं चोद्रीथविधिशेषस्तत्प्रकरणस्थत्वा-
भावेन संनिध्यभावादिषु दूषयति । नाप्रकरणादिति । उद्रीथस्तर्हि क विधीयते न
स्वल्वाविहितमङ्गं भवति तत्राऽऽह । उद्रीथस्य चेति । अन्यत्रेति कर्मकाण्डोक्तिः ।
अधोद्रीथेत्युद्रीथविधिपरिह प्रतीयते तत्कथं संनिधिपरिधये तत्राऽऽह । विधेति ।
उद्रीथविधिपरिह प्रतीयमानः प्राणस्योद्गावृष्ट्योपासनविधिरन्यथा प्रकरणविरोधादि-
त्यर्थः । जपविधिशेषत्वमुद्रीथविधिशेषत्वं वा ज्ञानस्य नास्तीत्युक्तम् । इदानीं जपवि-
धिशेषत्वाभावे युक्त्यन्तरमाह । अभ्यारोहेति । अनित्यत्वं साधयति । एवंमिति ।
प्राणविज्ञानववाऽनुष्ठेयो जपो न तद्विज्ञानात्प्रागस्ति वेनासौ पश्चाद्भावी प्रागेव सिद्धं
विज्ञानं प्रयोजयतीत्यर्थः । तस्यापि प्राचीनत्वं कथमित्याशङ्क्याऽऽह । विज्ञानस्य
चेति । य एवं विद्वान्पौर्णमासी यजत इतिवद्य एवं वेदेति विज्ञानं श्रुतम् । न हि

१ च. ज. झ. 'शेषार्थ' । २ च. 'रातनक' । ३ क. ख. ग. 'सि । तान्येता' । ४ ख. ग. ग.
'वेदेत्ये' । ५ ख. 'यदित्यु' । ६ ग. 'पोष्टते' । ७ घ. झ. ञ. एवंविदिति । ८ क. ख. घ. झ. 'सि
तमासौ' ।

“तद्वैतल्लोकजिदेव” इति च श्रुतेः । प्राणस्य वागादीनां च शुद्धचतु-
द्विवचनात् । न ह्यनुपास्यत्वे प्राणस्य शुद्धिवचनं वागादीनां च सहोप-
न्यस्तानामशुद्धिवचनं वागादिनिन्दया मुख्यप्राणस्तुतिश्चाभिप्रेतोपपद्यते ।
मृत्युमतिक्रान्तो दीप्यत इत्यादि फलवचनं च । प्राणस्वरूपापैतेर्हि फलं तद्य-
द्वागाद्यग्न्यादिभावः । भवतु नाम प्राणस्योपासनं नतु विशुद्ध्यादिगुणव-
त्तेति । ननु स्याच्छुद्धतत्वात् । न स्यादनुपास्यत्वे स्तुत्यर्थत्वोपपत्तेः । न । अवि-
परीतार्थप्रतिपत्तेः श्रेयःप्राप्त्युपपत्तेर्लोकवत् । यो ह्यविपरीतमर्थं प्रति-
पद्यते लोके स इष्टं प्राप्नोत्यनिष्टाद्वा निवर्तते न विपरीतार्थप्रतिपत्त्या ।
तथेहापि श्रोतशब्दजनितार्थप्रतिपत्तौ श्रेयःप्राप्तिरूपकभा न विपर्यये । न
चोपासनार्थं श्रुतशब्दोत्थविज्ञानविषयस्योपथार्थत्वे प्रमाणमस्ति । न च
तद्विज्ञानस्यापवादः श्रूयते । ततः श्रेयःप्राप्तिदर्शनोद्यथार्थतां प्रतिपद्या-

याजादि र्पाणिमासीप्रयोजकम् । तस्या एव तत्प्रयोजकत्वात् । तथा प्राणवित्प्रयोज्यो
पो न विज्ञानप्रयोजकः । तस्य स्वप्रयोजकत्वेन प्रागेव सिद्धेरावश्यकत्वादित्यर्थः ।
लवच्चाच्च प्राणविज्ञानं स्वतैश्च विधित्सितमित्याह । तद्वेति । प्राणोपास्तेर्विहितत्वे
त्वन्तरमाह । प्राणस्थेनि । ‘ यद्धि स्तूयते तद्धिधीयते ’ इति न्यायमाश्रित्योक्तमेव
पञ्चयति । न हीति । इतश्च प्राणोपास्तिरत्र विधित्सितेत्याह । मृत्युमिति । फल-
वचनं प्राणस्यानुपास्यत्वे नोपपद्यत इति सबन्धः । उक्तमेव व्यनाक्तं । प्राणोति ।
स्युमोक्षण, नन्तरं वागादीनां यदग्न्यादित्वं फलं तदध्यात्मपरिच्छेदं हि त्वोपासि-
राधिदैविकप्राणस्वरूपापत्तेरुपपद्यते । तस्माद्विधित्सितैवात्र प्राणोपास्तिरित्यर्थः ।
कन्यायंन प्राणोपास्तिमुपेत्य प्राणदेवतां शुद्ध्यादिगुणवर्तीमाप्तिपति । भवत्विति ।
था प्राणस्योपास्तिः शास्त्रदृष्टत्वादिष्टा तथाऽस्य गुणसंबन्धः श्रुतत्वादेष्टम्य
पास्तावृपास्ये च गुणवति प्राणे प्रामाणिकप्राप्तेरविशेषादिति सिद्धान्ती श्रुते ।
न्विति । प्राणस्योपास्यत्वे” विशुद्ध्यादिगुणवादस्य स्तुत्यर्थत्वेनार्थवादत्वसंभवात्
थोक्ता देवता स्यादिति पूर्ववाद्याह । न स्यादिति” । विशुद्ध्यादिगुणवा-
स्यार्थत्वादेऽपि नाभूतार्थत्वादेत्वमिति परिहरति । नेति । विशुद्ध्यादिगुण-
रक्षिष्टप्राणदृष्टेरत्र फलप्राप्तिः श्रुता न सा ज्ञानस्य मिथ्यार्थत्वे युक्ता सम्यग्ज्ञाना-
व पुमर्थाप्तेः संभवाद्दतः स्तुतिरपि यथार्थैवेत्यर्थः । लोकदृष्टान्तं व्याचष्टे ।

१ ख. च. ज. झ. तद्वैतं । २ क ग. ड. च. छ. ज. झ. 'पतिर्हि' । ३ ड. च. 'गादी-
मग्न्या' । ४ ग. घ. च. ज. 'शुद्धत्वादि' । ५ ग. च. 'स्यात्पत्वे' । ६ ग. ड. च. छ. ज. झ.
'नास्य' । ७ घ. 'तत्र मन्त्रवि' । ८ ख. तद्वेति । ९ क. झ. भतश्च । १०
। ण. 'वन्धोऽपि श्रु' । ११ घ. 'तेऽपि शु' । १२ घ. ण. 'ति' शु' । १३ ञ. 'दतेति ।

महे । विपर्यये चानर्थप्राप्तिदर्शनात् । यो हि विपर्ययेणार्थं प्रतिपद्यते लोके पुरुषं स्थाणुरित्यमित्रं मित्रमिति वा सोऽनर्थं प्राप्नुवन्द्दृश्यते । आत्मेश्वरदेवतादीनामप्ययथार्थानामेव चेद्ब्रह्मणं श्रुतितोऽनर्थप्राप्त्यर्थं शास्त्रमिति भ्रुवं प्राप्नुयाल्लोकवदेव न चैतदिष्टम् । तस्माद्यथाभूतानेवाऽऽ-
त्मेश्वरदेवतादीन्ग्राहयत्युपासनार्थं शास्त्रम् । नामादौ ब्रह्मदृष्टिदर्शनाद-
युक्तमिति चेत्स्फुटं नामादेरब्रह्मत्वं तत्र ब्रह्मदृष्टिं स्थापवादाविव पुरुष-
दृष्टिं विपरीतां ग्राहयच्छास्त्रं दृश्यते । तस्माद्यथार्थमेव शास्त्रतः प्रति-
पत्तेः श्रेय इत्ययुक्तमिति चेत् । न । प्रतिमावद्देदप्रतिपत्तेः । नामादा-
वब्रह्मणि ब्रह्मदृष्टिं विपरीतां ग्राहयति शास्त्रं स्थापवादाविव पुरुषदृष्टि-
मिति नैतत्साधवोचः । कस्मात् । भेदेन हि ब्रह्मणो नामादिवस्तुप्रतिप-

यो हीति । इहेति वेदारूपदार्ष्टान्तिकोक्तिः । ननु विशुद्ध्यादिगुणवर्ती देवता वदन्वि
वाक्यानुपासनाविध्यर्थत्वात् स्वार्थं प्रामाण्यं प्रतिपद्यन्ते तत्राऽऽह । न चेति ।
अन्यपरणामपि वाक्यानां मानान्तरसंवादविसंवादयोरसतोः स्वार्थं प्रामाण्यमनुभवानु-
सारिभिरेष्टव्यमित्यर्थः । ननु प्राणस्य विशुद्ध्यादिवादो न स्वार्थं मानमन्यपरत्वादा-
दित्ययूपादिवाक्यवदत् आह । न चेति । आदित्ययूपादिवाक्यार्थज्ञानस्य प्रत्यक्षा
दिनाऽपवादवद्विशुद्ध्यादिगुणविज्ञानस्य नापवादः श्रुतस्तस्माद्विशुद्ध्यादिवादस्य स्वा-
मानत्वमप्रत्यहमित्यर्थः । विशुद्ध्यादिगुणकप्राणविज्ञानात्फलश्रवणात्तद्वादस्य यथार्थत्व
मेवेत्युपसंहरति । तत् इति । लोकवद्देदेऽपि सम्यग्ज्ञानादिष्टप्राप्तिरनिष्टपरिहारश्चेत्य
न्वयमुखेनोक्तमथ व्यतिरेकमुखेनापि समर्थयते । विपर्यये चेत्यादिना । शास्त्रस्या
नर्थार्थत्वमिष्टमिति शङ्कां निराचष्टे । न चेति । अपौरुषेयस्यासंभावितसर्वदोषस्याज्ञो
षपुरुषार्थहेतोः शास्त्रस्यानर्थार्थत्वमेष्टमशक्यमित्यर्थः । शास्त्रस्य यथाभूतार्थत्वं निगम
यति । तस्मादिति । उपासनार्थं ज्ञानार्थं चेति शेषः । शास्त्राद्यथार्थप्रतिपत्तेः श्रेयः
प्राप्तिरित्यत्र व्यभिचारं चोदयति । नामादाविति । तदेव स्फुटयति । स्फुटमिति
अब्रह्मणि ब्रह्मदृष्टिरवस्तिस्तद्बुद्धित्वान्मिथया धीः सा च यावन्नाम्नो गतमित्यादिश्रुत्य
फलवती ततः शास्त्राद्यथार्थप्रतिपत्तेरेव फलमित्ययुक्तमित्यर्थः । भेदाग्रहपूर्वकोऽन्य
स्यान्यात्मतावभासो मिथ्याज्ञानमत्र तु भेदे भासमानेऽन्यत्रान्यदृष्टिर्विधीयते । यथ
विष्णोर्भेदे प्रतिमायां गृह्यमाणे तत्र विष्णुदृष्टिः क्रियते तत्रेदं मिथ्याज्ञानमित्याह
नेति । नव्यर्थं स्पष्टयति । नामादाविति । प्रश्नपूर्वकं हेतुं व्याचष्टे । कस्मादिति

अस्य नामादौ विधीयते ब्रह्मदृष्टिः प्रतिमादाविष विष्णुदृष्टिः । आलम्बन-
त्वेन हि नामादिप्रतिपत्तिः प्रतिमादिवदेव न तु नामाद्येव ब्रह्मेति । यथा
स्थाणावनिर्ज्ञाते न स्थाणुरिति पुरुष एवापमिति प्रतिपद्यते विपरीतम् । न तु
तथा नामादौ ब्रह्मदृष्टिर्विपरीता । ब्रह्मदृष्टिरेव केवला नास्ति ब्रह्मेति चेत् ।
एतेन प्रतिमात्राह्मणादिषु विष्ण्वादिवेवपित्रादिदृष्टीनां तुल्यता । न । अग्रा
दिसु पृथिव्यादिदृष्टिदर्शनात् । विद्यमानपृथिव्यादिवस्तुदृष्टीनामेवर्गावि-
विर्षये' क्षेपदर्शनात् । तस्मात्तत्सामान्याह्मणादिषु ब्रह्मादिदृष्टीनां विद्यमा-
नब्रह्मादिविषयत्वसिद्धिः । एतेन प्रतिमात्राह्मणादिषु विष्ण्वादिवेवपित्रा-
दिबुद्धीनां च सत्यवस्तुविषयत्वसिद्धिः । मुख्यपेक्षत्वाच्च गौणत्वस्य ।
पञ्चाग्न्यादिषु चाभिन्वादेर्गौणत्वान्मुख्याग्न्यादिसद्भाववक्त्राह्मणादिषु ब्रह्म-
त्वस्य गौणत्वान्मुख्यब्रह्मसद्भावोपपत्तिः । क्रियार्थैश्चाविशेषाद्विद्यार्था-

प्रतिमायां विष्णुदृष्टिं प्रत्यालम्बनत्वमेव न विष्णुतादात्म्यं नामादेस्तु ब्रह्मतादात्म्यं
श्रुवमिति वैषम्यमाशङ्क्याऽऽह । आलम्बनत्वेनेति । उक्तमर्थं वैषम्यदृष्टान्तेन
स्पष्टयति । यथेति । कर्ममीमांसको ब्रह्मविद्वेषं प्रकटयन्प्रत्यवतिष्ठते । ब्रह्मेति ।
केवला दृष्टिरेव नाम्नि चोच्यते चोदनावशाच्च फलं सेत्स्यति ब्रह्म तु नास्ति माना-
भावादित्यर्थः । अथ यथा देवानां प्रतिमादिषुपास्यमानानामन्यत्र सत्त्वं यथा च वस्वा-
द्यात्मनां पितॄणां ब्राह्मणादिदेहे तर्प्यमाणानामन्यत्र सत्त्वं तथा ब्रह्मणोऽपि नामादावु-
पास्यत्वादन्यत्र सत्त्वं भविष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह । एतेनेति । नामादौ ब्रह्मदर्शनेनेति
यावत् । दृष्टान्वासिद्धेर्न कापि ब्रह्मास्तीति भावः । सत्यज्ञानादिलक्षणं ब्रह्म नास्तीत्य-
पुक्तम् 'सदेवे सोम्येदम्' इत्यादिश्रुतेरित्याह । नेति । किञ्च ब्रह्मदृष्टिः सत्यार्थां शास्त्री-
यदृष्टित्वाद्वियमेवर्गभिः सामेतिदृष्टवदित्याह । अग्रादिदृष्टिर्वाति । तदेव स्पष्टयति ।
विद्यमानेति । ताभिर्दृष्टिभिः सामान्यं दृष्टित्वं तस्मादिति यावत् । यत्तु दृष्टान्वासि-
द्धिरिति तत्राऽऽह । एतेनेति । ब्रह्मदृष्टेः सत्यार्थत्ववचनेनेति यावत् । ब्रह्मास्ति त्वे
हेत्वन्तरमाह । मुख्यपेक्षत्वादिति । उक्तमेव विवृणोति । पञ्चेति । पञ्चाग्नयो
पुणर्वन्यपृथिवीपुरुषयोषितः । आदिपदं वाग्नेवादिग्रहार्थम् । ननु वेदान्तवैधं ब्रह्मे-
ष्यते न च तेभ्यस्त्वद्भिः सिध्यति तेषां त्रिभिर्भुव्येणामाग्न्योसत्कुतो ब्रह्मासिद्धिरव
आह । क्रियार्थैश्चेति । विमवं स्वार्थं प्रमाणमज्ञातज्ञापकत्वात्संमतवत् । अतो वेदान्तैशा-
ह्मादेव ब्रह्मासिद्धिरित्यर्थः । सिद्धसाध्यार्थभेदेन वैषम्यादिविशिष्टत्वमनिष्टमित्याशङ्क्योक्तं

१ क. अ. घ. ङ. छ. ज. झ. 'मान' । २ झ. 'य आक्षे' । ३ क. 'वेच्छाक्षे' । अ. 'वे
क्षे' । ४ घ. अ. 'माय वि' । ५ क. अ. अ. 'व सोम्ये' । ६ घ. अ. 'ग्यात्कु' । ७ घ. अ. 'स्तव-
कादे' । ८ अ. 'देनेवै' ।

नाम् । यथा च दर्शपूर्णमासादिक्रियेदंफला विशिष्टेति कर्तव्यताकैवङ्क-
मप्रयुक्ताङ्गा चेत्येतदलौकिकं वस्तु प्रत्यक्षाद्यविषयं तथाभूतं च वेदवा-
क्यैरेव ज्ञाप्यते । तथा परमात्मेश्वरदेवतादिवस्त्वस्थूलादिधर्मकमशना-
याद्यतीतं चेत्येवमादिविशिष्टमिति वेदवाक्यैरेव ज्ञाप्यत इत्यलौकिक-
त्वात्तथाभूतमेव भवितुमर्हतीति । न च क्रियार्थैर्वाक्यैर्ज्ञानवाक्यानां बुद्ध्यु-
त्पादकत्वे विशेषोऽस्ति । न चानिश्चिता विपर्यस्ता वा परमात्मादि-
वस्तुविषया बुद्धिरुत्पद्यते । अनुष्ठेयाभावादयुक्तमिति चेत् । क्रियार्थै-
र्वाक्यैस्त्रयंशा भावनाऽनुष्ठेया ज्ञाप्यतेऽलौकिक्यपि । न तथा परमात्मे-
श्वरादिविज्ञानेऽनुष्ठेयं किञ्चिदस्ति । अतः क्रियार्थैः साधर्म्यमित्ययुक्त-
मिति चेत् । न । ज्ञानस्य तथाभूतार्थविषयत्वात् । न ह्यनुष्ठेयस्य त्रयंशस्य
भावनाख्यस्यानुष्ठेयत्वात्तथात्वं किं तर्हि प्रमाणसमधिगतत्वात् । न च
तद्विषयाया बुद्धेरनुष्ठेयविषयत्वात्तार्थार्थत्वं किंतर्हि वेदवाक्यजनितत्वा-
देव । वेदवाक्याधिगतस्य वस्तुनस्तथात्वे सत्यनुष्ठेयत्वविशिष्टं चेदनुति-

विवृणोति । यथा चेति । विशिष्टत्वं स्वरूपोपकारित्वं फलोपकारित्वं च । पञ्चमोक्तं
प्रकारं परोऽनुष्ठेयमवित्यादिष्टम् । अलौकिकत्वं साधयति । प्रत्यक्षादीति । किञ्च वेदा-
न्तानामप्रामाण्यं बुद्ध्यनुत्पत्तेर्वा संशयाद्युत्पत्तेर्वा नाऽऽद्य इत्याह । न चेति । न
द्वितीय इत्याह । न चानिश्चितेति । कोटिद्वयास्पर्शित्वाद्वाधाच्चेत्यर्थः । क्रियार्थैर्वा-
क्यैर्विद्यार्थानां वाक्यानां साधर्म्यमुक्तमाक्षिपति । अनुष्ठेयेति । साधर्म्यस्यायुक्तत्वमेव
व्यनक्ति । क्रियार्थैरिति । वाक्योत्थबुद्धेर्यथार्थत्वाद्बुद्ध्यभावेऽपि वाक्यप्रामाण्यमज्ञात-
ज्ञापकत्वेनाविरुद्धमिति परिहरति । न ज्ञानस्येति । अनुष्ठेयनिष्ठत्वमन्तरेण कुतो वस्तुनि
प्रयोगप्रत्यययोस्तथार्थत्वमित्याशङ्क्य तयोर्विषयतार्थत्वं तदपेक्षास्यप्रामाण्यार्थत्वं वेति
विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति । न हीति । तदुभयविषयस्य कर्तव्यार्थस्य तथार्थत्वं न कर्त-
व्यत्वापेक्षं किंतु मानगम्यत्वादन्यथा विप्रलम्भकविधिवान्येऽपि तथात्वापत्तेरित्यर्थः ।
द्वितीयं प्रत्याह । न चेति । बुद्धिग्रहणं प्रयोगोपलक्षणार्थम् । कर्तव्यतार्थविषय-
प्रयोगान्नेर्नानुष्ठेयविषयत्वान्नानत्वं किंतु प्रमाकरणत्वात्तज्जन्यत्वाच्चात्यक्तोक्तिप्रस-
क्तिवादवस्थादतोऽनुष्ठेयनिष्ठत्वं मानत्वेऽनुपयुक्तमित्यर्थः । कुतस्तर्हि कार्याकार्यवि-
यावित्याशङ्क्याऽऽह । वेदेति । वैदिकस्यार्थस्याबाधेने तथात्वे निश्चे समीहित-
साधनत्वविशिष्टं चेद्वस्तु तदा कर्तव्यमिति धियाऽनुतिष्ठति । तच्चेदनिष्ठसाधनत्ववि-

१ क. ग. घ. ङ. च. छ. ज. झ. 'श्रीपूर्ण' । २ ग. 'क्रियैर्न' । ३ ग. घ. ङ. च. ज. झ.
'हेति' ४ ग. झ. 'थात्वं' । ५ न. 'राष्ट्रज्ञति' । एवमिति । आदिष्टमलौ' । ६ क. न. 'थात्तार्थं त' ।
७ क. घ. 'थात्वं' । ८ न. न. 'तव्यार्थ' । ९ न. न. 'न यथा' ।

ष्ठितिं नोचेदनुष्ठेयत्वविशिष्टं नानुतिष्ठति । अननुष्ठेयत्वे वाक्यप्रमाण-
त्वानुपपत्तिरिति चेत् । न ह्यनुष्ठेयेऽसति पदानां संहतिरुपपद्यते ।
अनुष्ठेयत्वे तु सति तादर्थ्येन पदानि संहन्यन्ते । तत्रानुष्ठेयनिष्ठं वाक्यं
प्रमाणं भवतीदमनेनैवं कर्तव्यमिति । न त्विदमनेनैर्धर्मित्येवंप्रकाराणां
पदशतानामपि वाक्यत्वमस्ति । कुर्यात्क्रियेत कर्तव्यं भवेत्स्योदिति
पञ्चममित्येवमादीनामन्यतमेऽसत्यतः परमात्मेश्वरादीनामवाक्यप्रमाण-
त्वम् । पदार्थत्वे च प्रमाणान्तरविषयत्वम् । अतोऽसदेतदिति चेत् । न ।
अस्ति मेरुर्वर्णचतुष्टयोपेत इत्येवमोद्यननुष्ठेयेऽपि वाक्यदर्शनात् । न च
मेरुर्वर्णचतुष्टयोपेत इत्येवमादिवाक्यश्रवणे मेर्वादावनुष्ठेयत्वबुद्धिरुप-
पद्यते । तथाऽस्तिपदसहितानां परमात्मेश्वरादिप्रतिपादकवाक्यपदानां
विशेषणविशेष्यभावेन संहतिः केन वार्यते । मेर्वादिज्ञानवत्परमात्म-
ज्ञाने प्रयोजनाभावादयुक्तमिति चेत् । न “ब्रह्मविदाप्रोति परम्”
“भिद्यते हृदयग्रन्थिः” इति फलश्रवणात् । संसारबीजाविद्यादिदोष-
निवृत्तिदर्शनाच्च । अनन्यशेषत्वाच्च तज्ज्ञानस्य जुह्वामिव फलश्रुते-

शिष्टं तदा न कार्यमिति धिया नानुतिष्ठति । अतो मानात्तस्यानुष्ठानाननुष्ठानहेतू
कार्याकार्यधियावित्यर्थः । तथाऽपि ब्रह्मणो वाक्यार्थत्वं पदार्थत्वं वा नाऽऽद्य इत्याह ।
अननुष्ठेयत्व इति । तस्याकार्यत्वेऽपि वाक्यार्थत्वं किं न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह ।
न हीति । उभयत्रासौति च्छेदः । द्वितीयं दूषयति । पदार्थत्वे चेति । ब्रह्मणः
शास्त्रार्थत्वमेतदित्युच्यते । कार्यास्पृष्टेऽर्थे वाक्यप्रामाण्यं दृष्टान्तेन साधयति ।
नेत्यादिना । शुक्लरूपणलोहितमिश्रलक्षणं वर्णचतुष्टयं तद्विशिष्टो मेरुस्तीत्यादिप्रयोगे
मेर्वादावकार्येऽपि सम्यग्दर्शनात्तत्त्वमसिवाक्यादपि कार्यास्पृष्टे ब्रह्मणि सम्यग्ज्ञान-
सिद्धिरित्यर्थः । दृष्टान्तेऽपि कार्यधीरेव वाक्यादुदेतीत्याशङ्क्याऽऽह । न चेति ।
ननु तत्र क्रियापदाधीना पदसंहतिर्युक्ता वेदान्तेषु पुनस्त्वदभावात्पदसंहत्ययोगात्कुर्वो
वाक्यप्रमाणकत्वं ब्रह्मणः संभवति तत्राऽऽह । तथेति । विमतमफलं सिद्धार्थज्ञान-
त्वात्संभवदित्यनुमानात्तत्त्वमादेः सिद्धार्थस्यायुक्तं मानत्वमिति शङ्कते । मेर्वादीति ।
श्रुतिविरोधेनानुमानं धुनोति । नेत्यादिना । विद्वदनुभवविरोधाच्च नैवमित्याह ।
संसारेति । फलश्रुतेरर्थवादत्वेनामानत्वादनुमानाबाधकतेत्याशङ्क्याऽऽह । अनन्येति ।
पणमयीत्वाधिकरणन्यायेन जुह्वां फलश्रुतेरर्थवादत्वं युक्तम् । ब्रह्मधियोऽन्यशेषत्वः-

१ ग. घ. ज. छ. 'ति नवे' । २ घ. ज. 'इं तदा ना' । ३ ग. घ. ङ. ज. 'ष्ठेयं तु ।'
'नैवं कर्तव्यमि' । ५ क. ग. घ. ङ. छ. 'दित्ये' । ६ च. 'मादावन' । ७ ग. 'कर्त्तव्यम्' ।
८ क. छ. 'तो मानस्यावन्' । ९. 'तो न मा' । ९ क. छ. 'संगति' ।

रथेवाहस्वानुपपत्तिः । प्रतिषिद्धानिष्ठफलसंबन्धश्च वेदादेव विज्ञान-
पदे । न चानुष्ठेयः सः । न च प्रतिषिद्धविषये प्रवृत्तक्रिय-
स्याकरणादन्यदनुष्ठेयमस्ति । अकर्तव्यताज्ञाननिष्ठतेव हि परमा-
र्थतः प्रतिषेधविधीनां स्यात् । धुधार्तस्य प्रतिषेधज्ञानसंस्कृतस्याभ-
क्ष्येऽभोज्ये वा प्रत्युपस्थिते कलञ्जाभिज्ञस्ताभादाविदं भक्ष्यमद्यो भोज्य-
मिति वा ज्ञानमुत्पन्नं तद्विषयया प्रतिषेधज्ञानस्मृत्या बाध्यते । मृगशु-
ष्णिकायामिव पेयज्ञानं तद्विषययाथात्म्यविज्ञानेन तस्मिन्बाधिते स्वाभा-
विकविपरीतज्ञानेऽनर्थकरी तद्गक्षणभोजनप्रवृत्तिर्न भवति । विपरीत-

प्रापकाभावात्तत्फलश्रुतेरर्थवादत्वासिद्धिरिति । अन्यथा शारीरकानारम्भः स्यादि-
त्यर्थः । श्रुत्यनुभवाभ्यां वाक्योत्थज्ञानस्य फलवस्वदृष्टेयुक्ता कार्यास्पृष्टेऽर्थे तत्त्वम-
स्यादेर्मानवेत्युक्तं संप्रति शास्त्रस्य कार्यपरत्वानियमे हेत्वन्तरमाह । प्रतिषिद्धेति ।
यद्यपि कलञ्जमक्षणादेरधःपातस्य च संबन्धो न कलञ्जं भक्षयेदित्यादिवाक्यात्मवीयते
तथाऽपि तस्यानुष्ठेयत्वाद्वाक्यस्यानुष्ठेयनिष्ठत्वसिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह । न चेति ।
संबन्धस्याभावार्थत्वान्नानुष्ठेयतेत्यर्थः । अभक्षणादि कार्यमिति विविपरत्वमेव निषेधवा-
क्यस्य किं न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । न चेति । तस्यापि कार्यार्थत्वे विधिनिषेध-
भेदभङ्गान्नश्च त्वसंबन्ध्यभावबोधने मुख्यस्यार्थान्तरे वृत्तौ लक्षणापातान्निषिद्धविषये
रागादिना प्रवृत्तक्रियावतो निषेधशास्त्रार्थधीसंस्कृतस्य निषेधश्रुतेरकरणात्प्रसक्तक्रिया-
निवृत्त्युपलक्षितादौदासीन्यादन्यदनुष्ठेयं न प्रतिभातीत्यर्थः । भावविषयं कर्तव्यत्वं
विधीनामर्थोऽभावविषयं तु निषेधानामिति विशेषमाशङ्क्याऽऽह । अकर्तव्यतेति ।
अभावस्य भावार्थत्वाभावात्कर्तव्यत्वाविषयत्वासिद्धिरिति हि शब्दार्थः । प्रतिषेधज्ञान-
वतोऽपि कलञ्जमक्षणादिज्ञानदर्शनात्तन्नित्युत्तेरनियोगाधीनत्वात्तन्नित्यमेव वाक्यमेष्टव्यमिति
चेन्नेत्याह । धुधार्तस्येति । विषलिप्तबाणहतस्य पशोर्मांसं कलञ्जं ब्रह्मवधायमिहा-
पयुक्तस्याज्जपानादि तस्मिन्नभक्ष्येऽभोज्ये च प्राप्ते यद्भक्षणं हुत्क्षामस्योत्पन्नं तन्निषे-
धधीसंस्कृतस्य वृद्धीस्मृत्या बाध्यमित्यत्र लौकिकदृष्टान्तमाह । मृगशुष्णिकाया-
मिति । तथाऽपि प्रवृत्त्यभावसिद्धये विधिरर्थवामिति चेन्नेत्याह । तस्मिन्मिति । उव-
भावः प्रवृत्त्यभावो न विधिजन्यप्रयत्नसाध्यो निमित्ताभावेनैव सिद्धेरित्यर्थः । दृष्टान्त-

सि-

१ क. 'आदा' । २ ग. 'मिषोदकज्ञा' । ३ घ. न. 'दिरन्य' । ४ क. 'कयोक्तज्ञा' । ५ घ.
'भृति' । ६ क. 'स्वार्थे' । ६ क. 'पन्धमा' । ७ क. न. 'बोधेन मु' । ८ घ. 'तस्य त्वम' । ९ घ.
'क. 'भोज्यं त' ।

ज्ञाननिमित्तायाः प्रवृत्तेर्मिदृशेरेव न पुनर्पक्षः कार्यस्तदभावे । तस्मात्स्व-
तिषेधविधीनां वस्तुयाथात्म्यज्ञाननिष्ठतेव न पुरुषन्वापारनिष्ठतागन्धोऽ-
प्यस्ति । तथेहापि परमात्मादियाथात्म्यज्ञानविधीनां तावन्मात्रपर्यवसा-
नतेव स्यात् । तथा तद्विज्ञानसंस्कृतस्य तद्विपरीतार्थज्ञाननिमित्तानां
प्रवृत्तीनामनर्थार्थत्वेन ज्ञायमानत्वात् । परमात्मादियाथात्म्यज्ञानस्मृत्या
स्वाभाविके तन्निमित्तविज्ञाने बाधितेऽभावः स्यात् । ननु कलञ्जादिभ-
क्षणादेरनर्थार्थत्ववस्तुयाथात्म्यज्ञानस्मृत्या स्वाभाविके तद्भक्षयत्वादिविप-
रीतज्ञाने निर्वातिते तद्भक्षणाद्यनर्थप्रवृत्त्यभाववदप्रतिषेधविषयत्वाच्छा-
स्त्रविहितप्रवृत्त्यभावो न युक्त इति चेत् । न । विपरीतज्ञाननिमित्तत्वान-
र्थार्थत्वाभ्यां तुल्यत्वात् । कलञ्जभक्षणादिप्रवृत्तेर्मिथ्याज्ञाननिमित्तत्व-
मनर्थार्थत्वं च यथा तथा शास्त्रविहितप्रवृत्तीनामपि । तस्मात्परमात्म-
याथात्म्यविज्ञानवतः शास्त्रविहितप्रवृत्तीनामपि मिथ्याज्ञाननिमित्तत्वे-
नानर्थार्थत्वेन च तुल्यत्वात्परमात्मज्ञानेन विपरीतज्ञाने निर्वातिते युक्त

मुपसंहरति । तस्मादिति । दार्ष्टान्तिकमाह । तथेति । न केवलं तत्त्वमस्यादिवा-
क्यानां सिद्धवस्तुमात्रपर्यवसानता किंतु सर्वकर्मनिवर्तकत्वमपि सिध्यतीत्याह ।
तथेति । अकर्त्रमोक्तब्रह्माहमितिज्ञानसंस्कृतस्य प्रवृत्तीनामभावः स्यादिति संबन्धः ।
तस्माद्ब्रह्मभावाद्विपरीतोऽर्थो यस्य कर्तृत्वादिज्ञानस्य तन्निमित्तानामनर्थार्थत्वेन ज्ञायमा-
नत्वादिति हेतुः । कदा पुनस्त्वासामभावः स्यादत आह । परमात्मादीति । भान्ति-
प्राप्तभक्षणादिनिरासेन निवृत्तिनिष्ठवया निषेधवाक्यैस्तथ मानत्ववत्त्वमादेरपि प्रत्यगज्ञा-
नोत्पत्तकर्तृत्वादिनिवर्तकत्वेन मानत्वोपपत्तिरिति समुदायार्थः । दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्विष-
यमाशङ्कते । नन्विति । तस्य निषिद्धत्वादनर्थार्थत्वमेव यद्वस्तुयाथात्म्यं तदज्ञानेन
निषेधे कृते तत्संस्कारद्वारा संपादितस्मृत्या शास्त्रीयज्ञानविपरीतज्ञाने बाधिते तत्कार्य-
प्रवृत्त्यभावो निमित्ताभावे त्रैमित्तिकामावन्त्यायेन युक्तो न तथाऽग्निहोत्रादिप्रवृत्त्यभावो
युक्तः । ब्रह्मविदाऽग्निहोत्रादि न कर्तव्यमिति निषेधः, नुपलम्भादित्यर्थः । तत्त्वमस्या-
दिवाक्येनार्थान्निषिद्धमाग्निहोत्रादीति मन्वानः साम्यमाह । नेत्यादिना । शास्त्रीयप्र-
वृत्तीनां गर्भवासादिहेतुत्वात्तदनर्थार्थत्वमहं कर्तव्याद्यभिमानकृतत्वेन विपरीतज्ञाननिमित्त-
त्वम् । एतदेव दृष्टान्तावष्टम्भेन स्पष्टयति । कलञ्जेति । काम्यानामज्ञानहेतुत्वान-
र्थार्थत्वाभ्यां विदुषस्तेषु प्रवृत्त्यभावो युक्तो नित्यानां तु शास्त्रमात्रप्रयुक्तानुष्ठानत्वात्ता-

१ क. ख. ग. घ. ङ. च. 'र्थत्वेन व' । प्र. झ. 'र्थत्वे व' । २ क. ख. प्र. 'क्यमा' । ३ ।
घ. 'ज्ञानेन ।

एवाभावः । ननु तत्र युक्तो नित्यानां तु केवलशास्त्रनिमित्तत्वादनर्थार्थ-
त्वाभावाच्चाभावो न युक्त इति चेत् । न । अविद्यारागद्वेषादिदोषवतो
विहितत्वात् । यथा स्वर्गकामादिदोषवतो दर्शपूर्णमासादीनि काम्यानि
कर्माणि विहितानि तथा सर्वानर्थबीजाविद्यादिदोषवतस्तज्जनितेष्टानि-
ष्टप्राप्तिपरिहारारागद्वेषादिदोषवतश्च तत्प्रेरिताविशेषमृत्तेरिष्टानिष्टप्राप्ति-
परिहारार्थिनो नित्यानि कर्माणि विधीयन्ते न केवलं शास्त्रनिमित्तान्येव ।
न चाग्निदोत्रदर्शपूर्णमासचातुर्मास्यपशुबन्धसोमानां कर्मणां स्वतः काम्य-
नित्यत्वविवेकोऽस्ति । कर्तृगतेन हि स्वर्गादिकोमदोषेण कामार्थता ।
तथाऽविद्यादिदोषवतः स्वभावप्राप्तेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारार्थिनस्तदर्थान्येव
नित्यानीति युक्तं तं प्रति विहितत्वात् । न परमात्मयाथात्म्यविज्ञान-
वतः शमोपायव्यतिरेकेण किञ्चित्कर्म विहितमुपलभ्यते । कर्मनिमित्त-

ज्ञानकृतत्वं प्रत्यवायाख्यानार्थध्वंसित्वाच्च नानर्थकैरत्वमतस्तेषु प्रवृत्त्यभावो युक्तो न
भवतीति शङ्कते । नन्विति । नित्यानां शास्त्रमात्रकृतानुष्ठानत्वमसिद्धमिति परिहरति ।
नेत्यादिना । तदेव प्रपञ्चयति । यथेति । अविद्यादीत्यादिशब्देनास्मितादिच्छेदश्चतु-
ष्टयोक्तिः । तैरविद्यादिभिर्जनितेष्टप्राप्तौ तादृगनिष्टप्राप्तौ च क्रमेण रागद्वेषवतः पुरुष-
स्येष्टप्राप्तिमनिष्टपरिहारं च वाञ्छतस्त्वाभ्यामेव रागद्वेषाभ्यामिष्टं मे भूयादनिष्टं मा
भूदित्यविशेषकामर्नाभिप्रेरिताविशेषप्रवृत्तियुक्तस्य नित्यानि विधीयन्ते । स्वर्गकामः पशु-
काम इति विशेषार्थिनः काम्यानि । तुल्यं तूभयेषां केवलशास्त्रनिमित्तत्वमित्यर्थः । किञ्च
काम्यानां दुष्टत्वं ब्रुवता नित्यानामपि तदिष्टमुत्पत्तिविनियोगप्रयोगाधिकारविविक्तु-
विशेषाभावादित्याह । नचेति । कथं तर्हि काम्यनित्यविभागस्तत्राऽऽह । कर्तृगते-
नेति । स्वर्गकामः पशुकाम इति विशेषार्थिनः काम्यविधिरिष्टं मे स्यादनिष्टं मा भूदित्य-
विशेषकामप्रेरिताविशेषितप्रवृत्तिमतो नित्यविधिरित्युक्तमित्यर्थः । नन्वविद्यादिदोषवतो
नित्यानि कर्माणीत्ययुक्तं परमात्मज्ञानवतोऽपि यावज्जीवश्रुतेस्तेषामनुष्ठेयत्वादित्या-
शङ्क्य श्रुतेरविरक्तविषयत्वान्मैवमित्याह । न परमात्मेति ।

‘योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते’

इति स्मृतेर्ज्ञानपरिपक्वे कारणं कर्मोपशम एव प्रतीयते न तथा कर्मविधिरित्यर्थः । न
केवलं विहितं भोपलभ्यते न संभवति चेत्याह । कर्मनिमित्तेति । यदा नास्ति त्वं संसारी
किंत्वन्नभोक्तृ ब्रह्मासीति श्रुत्या ज्ञाप्यते तदा देवतायाः संपदानत्वं करणत्वं ब्रीह्यादेरित्ये-

१ स. ग. घ. ङ. च. छ. ज. झ. 'ऽपूर्ण' । २ ग. ङ. च. 'द्वेष' । ३ छ. 'अविहितान्ये' ।
'नित्यानि' । ५ क. ख. 'काम्ययो' । ६ स. घ. 'कत्व' । ७ स. 'धनित्तौ च । ८ ख. 'ना
'इति प.' । ९ स. 'रिति युक्तं' । घ. 'रित्ये' ।

देवतादिसर्वसाधनविज्ञानोपमर्देन ह्यात्मज्ञानं विधीयते । न चोपमर्दित-
क्रियाकारकादिविज्ञानस्य कर्मप्रवृत्तिरूपपद्यते । विशिष्टक्रियासाधनावि-
ज्ञानपूर्वकत्वात्क्रियाप्रवृत्तेः । न हि देशकालाद्यनवच्छिन्नास्थूलादिब्रह्म-
प्रत्ययधारणः कर्मावसरोऽस्ति । भोजनादिप्रवृत्त्यवसरवत्स्यादिति
चेत् । न । अविद्यादिकेवलदोषनिमित्तत्वाद्भोजनादिप्रवृत्तेरावश्यकत्वानु-
पपत्तेः । न तु तथाऽनियतं कदाचित्क्रियते कदाचन क्रियते चेति
नित्यं कर्मोपपद्यते । केवलदोषनिमित्तत्वात्तु भोजनादिकर्मणोऽनियतत्वं
स्यात् । दोषोद्भवाभिभवयोरनियतत्वात्कामानामिव काम्येषु । शास्त्र-
निमित्तकालाद्यपेक्षत्वाच्च नित्यानामनियतत्वानुपपत्तिः । दोषनिमि-
त्तत्वे^१ सत्यपि यथा काम्याग्निहोत्रस्य शास्त्रविहितत्वात्सायंप्रातःकाला-
द्यपेक्षत्वमेवम् । तद्भोजनादिप्रवृत्तौ नियमवत्स्यादिति चेत् ।

उत्सर्वमुपमृदितं भवति । तत्कथमकर्मादिज्ञानवतः संभवति कर्मविधिरित्यर्थः । उपमृदितमपि
ज्ञाननावशाद्बुद्धविष्यति ततश्च विदुषोऽपि कर्मविधिः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । न
चेति । वासनावशाद्बुद्धतस्याऽऽभासत्वादात्मस्मृत्या पुनः पुनर्बाधाच्च विदुषो न कर्म-
प्रवृत्तिरित्यर्थः । किंचानवच्छिन्नं ब्रह्मास्मीति स्मरतस्तदात्मकस्य देशादिसापेक्षं कर्म
निरवकाशमित्याह । नहीति । विदुषो भिक्षाटनादिवत्कर्मावसरः स्यादिति शङ्कते ।
भोजनादीति । अपरोक्षज्ञानवतो वा परोक्षज्ञानवतो वा भोजनादिप्रवृत्तिः । नाऽऽद्यः ।
अनभ्युपगमात्तत्प्रेतीतेर्बाधितानुवृत्तिमात्रत्वादाग्निहोत्रादेरबाधिताभिमाननिमित्तस्य तथा-
नानुपपत्तेरित्यभिप्रेत्याऽऽह । नेति । न द्वितीयः । परोक्षज्ञानिनः शास्त्रानपेक्ष-
वृत्तिपासादिदोषकृतत्वात्तत्प्रवृत्तेरिष्टत्वादित्याह । अविद्यादीति । अग्निहोत्राद्यपि
या स्यादिति चेन्नेत्याह । नात्वात् । भोजनादिप्रवृत्तेरावश्यकत्वानुपपत्तिं विवृणोति ।
बलेति । न तु तथेत्यादि प्रपञ्चयति । शास्त्रनिमित्तेति । तर्हि शास्त्रवि-
हितकालाद्यपेक्षत्वान्नित्यानामदोषप्रभवत्वं भवेदित्याशङ्क्याऽऽह । दोषेति । एवं
विषकृतत्वेऽपि नित्यानां शास्त्रसापेक्षत्वात्कालाद्यपेक्षत्वमविरुद्धमित्याह । एवमिति ।
भोजनादेर्दोषकृतत्वेऽपि—

‘चातुर्वर्ण्यं चरेद्धं यदीनां तु चतुर्गुणम्’

इत्यादिनियमवद्बिदुषोऽग्निहोत्रादिनियमोऽपि स्यादिति शङ्कते । तद्भोजनादीति ।
विदुषो नास्ति भोजनादिनियमोऽतिक्रान्तविधित्वात् । न चैतावता यथेष्टचेष्टापत्तिरधर्मा-
ग्निनाऽविवेककृता हि सा । न च तौ विदुषो विद्येते । अतोऽविद्यावस्थायामप्यसती यथे-

१ क. ख. 'क्षकत्वा' । २ च. 'त्वानु नि' । घ. ज. 'त्वानित्या' । ३ ग. च. 'स्ते च ह' ।
घ. ण. 'त्रात्पक्षा' । ५ घ. 'प्रवृत्तेर्षा' । ६ क. ख. ज. न तौ ।

ते ह वाचमूचुस्त्वं न उद्रायेति तथेति तेभ्यो

न । नियमस्याक्रियात्वात्क्रियायाश्चाप्रयोजकत्वाभासो ज्ञानस्यापवाद-
करः । तस्मात्परमात्मयाथात्म्यज्ञानविधेरपि तद्विपरीतस्फूलद्वैतादिज्ञा-
ननिवर्तकत्वात्सामर्थ्यात्सर्वकर्मप्रतिषेधविधयर्थत्वं संपद्यते । कर्मप्रवृत्त्य-
भावस्य तुल्यत्वाद्यथा प्रतिषेधविषये । तस्मात्प्रतिषेधविधिवच्च वस्तुप्र-
तिपादनं तत्परत्वं च सिद्धं शास्त्रस्य ॥ १ ॥

ते देवा हेवं^१ विनिश्चित्य वाचं वाग्भिमानीनीं देवतामूचुरुक्तवन्तः ।
त्वं नोऽस्मभ्यमुद्रायोद्गात्रं कर्म कुरुष्व वाग्देवतानिर्वर्त्यमौद्गात्रं कर्म

एचेष्टा विधादशारां कुतः स्यात् । संस्कारस्याप्यभावात् । बाधितानुवृत्तेश्च । अभिहोत्रादे-
स्त्वनाभासत्वान्न बाधितानुवृत्तिरित्याह । नेति । किंचाविदुषां विविदिषूणामेष नियमः ।
तेषां विधिनिषेधगोचरत्वात् । न च तेषामप्येष ज्ञानोदयपरिपन्थी । तस्यान्यनिवृ-
त्तिरूपस्य स्वयंक्रियात्वाभावात् । नापि स क्रियामाक्षिपन्ब्रह्मविद्यां प्रतिक्षिपति ।
अन्यनिवृत्त्यात्मनस्तदाक्षेपकत्वासिद्धेरित्याह । नियमस्येति । कर्मसु रागादिमतोऽधि-
काराद्विरक्तस्य ज्ञानाधिकाराज्ज्ञानिनो हेत्वभावादेव कर्माभावात्तस्य भोजनाद्यतुल्य-
त्वात्तत्त्वमादेः सर्वव्यापारोपरमात्मकज्ञानहेतोर्निवर्तकत्वेन प्रामाण्यं प्रतिपादितमुपसं-
हरति । तस्मादिति । तस्य विधिरुत्पादकं वाक्यम् । तस्य निषेधवाक्यवत्तत्त्वज्ञानहे-
तोस्तद्विरोधिमिथ्याज्ञानध्वंसित्वादशेषव्यापारनिवर्तकत्वेन कूटस्थवस्तुनिष्ठस्य युक्तं
प्रामाण्यम् । मिथ्याज्ञानध्वंसं हेत्वभावे फलाभावन्यायेन सर्वकर्मनिवृत्तेरित्यर्थः । तत्पदो-
पात्तं हेतुमेव स्पष्टयति । कर्मप्रवृत्तीति । यथा प्रतिषेधे भक्षणादौ प्रतिषेधशास्त्रव-
शात्प्रवृत्त्यभावस्तथा तत्त्वमस्यादिवाक्यसामर्थ्यात्कर्मस्वपि प्रवृत्त्यभावस्य तुल्यत्वात्मा-
माण्यमपि तुल्यमित्यर्थः । प्रतिषेधशास्त्रसाम्ये तत्त्वमस्यादिशास्त्रस्योच्यमाने तथैव
निवृत्तिनिष्ठत्वं स्यान्न वस्तुप्रतिपादकत्वमित्याशङ्क्याऽऽह । तस्मादिति ।
प्रतिषेधो हि प्रसक्तक्रियां निर्वर्त्यंस्वदुपलक्षितौदासीन्यात्मके वस्तुनि पर्यवस्येति ।
तथा तत्त्वमस्यादिवाक्यस्यापि वस्तुप्रतिपादकत्वमविरुद्धमित्यर्थः । वेदान्तानां सिद्धे
प्रामाण्यवदर्थवादादीनामन्यपराणामपि संवादविस्वादादयोरभावे स्वार्थे मानत्वसिद्धौ सिद्धा
विशुद्ध्यादिगुणवती प्राणदेवतेति चकारार्थः ॥ १ ॥

ज्ञानमिह परीक्ष्यमाणमित्येतत्प्रसङ्गागतं विचारं परिसमाप्त्य ते ह वाचमित्यादि
व्याचख्ये । ते देवा इति । अचेतनाया वाचो नियोज्यत्वं वारयति । वाग्भिमानी-
नीमिति । नियोक्तृणां देवानामभिप्रायमाह । वाग्देवतेति । नन्वौद्गात्रं कर्म जपमन्त्र-

१ ग. 'न वस्तुपर' । २ ग. घ. क. च. ज. छ. 'वं नि' । ३ घ. ङ. न. 'येषा हि । ४ घ.
ङ. न. 'तयन्तस्त' । ५ घ. ङ. न. 'स्यन्ति । त' । ६ घ. ङ. न. 'सिद्धेः सि' ।

दृष्टवन्तः । तामेव च देवतां जपमन्त्राभिधेयामसतो मा सद्गम-
येति । अत्र चोपासनायाः कर्मणश्च कर्तृत्वेन वागादय एव विव-
क्ष्यन्ते । कस्मात् । यस्मात्परमार्थतस्तत्कर्तृकस्तद्विषय एव च सर्वो
ज्ञानकर्मसंयवहारः । वक्ष्यति हि “ध्यायतीव लेलायतीव” इत्यात्म-
कर्तृकत्वाभावं विस्तरतः षष्ठे । इहापि चाध्यायान्त उपसंहारिष्यत्यव्या-
कृतादिक्रियाकारकफलजातम् “त्रयं वा इदं नाम रूपं कर्म” इत्यविद्या-
विषयम् । अव्याकृतात्तु यत्परं परमात्माख्यं विद्याविषयमनामरूपक-
र्मात्मिकं नेति नेतीतीतरप्रत्याख्यानानोपसंहारिष्यति पृथक् । यस्तु वागा-
दिसमाहारोपाधिपरिकल्पितः संसार्यात्मा तं च वागादिसमाहारपक्षपा-
तिनमेव दर्शयिष्यत्येतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यतीति ।
तस्माद्युक्ता वागादीनामेव ज्ञानकर्मकर्तृत्वफलप्राप्तिविवक्षा । तथेति

प्रकाश्या देवता निर्वर्तयिष्यति नतु वाग्देवतेति तत्राऽऽह । तामेवेति । असतो मा
सद्गमयेतिजपमन्त्राभिधेयां दृष्टवन्त इति पूर्वेण संबन्धः । वागाद्याश्रयं कर्तृत्वादि दर्श-
यतोऽर्थवादस्य प्रासङ्गिकं तात्पर्यमाह । अत्र चेति । आत्माश्रये कर्तृत्वादाववभास-
माने तस्य वागाद्याश्रयत्वमयुक्तमित्याह । कस्मादिति । परस्य जीवस्य वा कर्तृत्वादि
विवक्षितमिति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति । यस्मादिति । विचारदशायां वागादिभ्रंषा-
वस्य क्रियादिशक्तिमत्त्वात्कर्तृत्वादिस्तदाश्रयो यस्मात्परवीतस्तस्मात्परस्याऽऽत्मनः
स्वतस्त्वच्छक्तिशून्यस्य न तदाश्रयत्वमित्यर्थः । किं चाविद्याश्रयः सर्वो व्यवहारो न
वर्द्धने परस्मिन्नवतरतीत्याह । तद्विषय इति । कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वादिति न्यायेन
कर्तृत्वमात्मनोऽङ्गीकर्तव्यमित्याशङ्क्य ‘यथा च तक्षोभयथा’ इति न्यायादौपाधिकं तस्मि-
कर्तृत्वमित्यभिप्रेत्याऽऽह । वक्ष्यति हीति । यदुक्तमविद्याविषयः सर्वो व्यवहार
इति तत्र वाक्यशेषमनुकूलयति । इहापीति । इतश्च परस्मिन्नात्मानि कर्तृत्वादिं व्यव-
हारो नास्तीत्याह । अव्याकृताच्चिति । अनामरूपकर्मात्मकमित्यस्मादुपरिष्ठात्तत्पद-
ध्याहर्षव्यं पृथगविद्याविषयाक्रियाकारकफलजातादिति शेषः । मा भूत्परमात्मा
कर्तृत्वाद्याश्रयो जीवस्तु स्यादिति द्वितीयमाशङ्क्याऽऽह । यस्त्विति ।
विवक्षाब्दवाच्यस्य विशिष्टस्य कल्पितत्वात् तास्त्रिकं कर्तृत्वादिकं किंतु तद्वारा
रूपे समारोपितमिति भावः । आत्मानि तास्त्रिककर्तृत्वाद्यभावे फलितमर्थवा-
तात्पर्यमुपसंहरति । तस्मादिति । तात्पर्यमर्थवादस्योक्त्वा नियुक्त्या वाग्दे-
वतया यत्कृतं तदुपन्यस्यति । तथेत्यादिना । उद्गावृत्वं जपमन्त्रप्रकाशयत्वं
ऽऽत्मनोऽङ्गीकृत्य वागुद्गाने प्रवृत्ता चेत्तया कश्चिदुपकारो देवानामुद्गानेन निर्वर्त-

वाग्मुदगायत् । यो वाचि भोगस्तं देवेभ्य
आगायद्यत्कल्याणं वदति तदात्मने । ते विदु-
रनेन वै न उद्रात्राऽत्येष्यन्तीति तमभिद्रुत्य

तथास्त्विति देवैरुक्ता वाक्तेभ्योऽर्थिभ्योऽर्थायोदगायद्दुद्रानं कृतवती ।
कः पुनरसौ देवेभ्योऽर्थायोद्रानकर्षणा वाचा निर्वातितः कार्यविशेष
इति । उच्यते । यो वाचि निमित्तभूतायां वागादिसमुदायस्य य उप-
कारो निष्पद्यते वदनादिव्यापारेण स एव । सर्वेषां ह्यसौ वाग्वदनाभि-
निर्वृत्तो भोगः फलम् । तं भोगं सा त्रिषु पवमानेषु कृत्वाऽवशिष्टेषु नवसु
स्तोत्रेषु वाचनिकमार्तिवज्यं फलं यत्कल्याणं शोभनं वदति वर्णानभि-
निर्वर्तयति तदात्मने मङ्गमेव । तद्व्यसाधारणं वाग्देवतायाः कर्म यत्स-
म्यग्वर्णानामुच्चारणमतस्तदेव विशेष्यते यत्कल्याणं वदतीति । यत्तु
वदनकार्यं सर्वसंघातोपकारात्मकं तच्चाजमानमेव । तत्र कल्याणवदना-
त्मसंबन्धासङ्गावसरं देवताया रन्ध्रं प्रतिलभ्य ते विदुरसुराः कथमनेनो-

नीयः स च नास्तीति शङ्कते । कः पुनरिति । वदनादिव्यापारे सति यः सुखवि-
शेषः संघातस्य निष्पद्यते स एव कार्यविशेष इत्याह । उच्यते इति । यो वाचीति
प्रतीकमादाय व्याख्यायते कथं पुनर्वाचो वचनं चक्षुषो दर्शनमित्यादिना निष्पन्नं
फलं सर्वसाधारणमित्याशङ्क्यानुभवमनुमृत्याऽऽह । सर्वेषामिति । किंच देवार्थमुद्गा-
यन्त्या वाचः स्वार्थमपि किंचिदुद्गानमस्ति । तथा च ज्योतिष्टोत्रे द्वादशस्तोत्राणि तत्र
त्रिषु मवमानारूपेषु स्तोत्रेषु याजमानं फलमुद्गानेन कृत्वा शिष्टेषु नवसु स्तोत्रेषु यत्क-
ल्याणवदनसामर्थ्यं तदात्मने स्वार्थमेवाऽऽगायदित्याह । तं भोगमिति । ऋत्विजां
क्रीतत्वान्न फलसंबन्धः संभवतीत्याशङ्क्याऽऽह । वाचनिकमिति । 'अथाऽऽत्मने-
न्नाद्यमाभायेत्' इति श्रुतिमित्यर्थः । कल्याणवदनसामर्थ्यस्य स्वार्थत्वं समर्थयते ।
तद्धीति । कल्याणवदनं वाचोऽसाधारणं चेत्कस्तर्हि यो वाचीत्यादेर्विषयस्तत्राऽऽह ।
याचिर्वाति । वाग्देवतायामसुराणामवकाशं दर्शयति । तत्रेति । स्वार्थं परार्थं चोद्गाने
सतीति यावत् । कल्याणवदनस्याऽऽत्मना वाचैव संबन्धे योऽयमासङ्गोऽमिनिवेशास्त
एवावसरो देवतायास्तपवसरं प्राप्येत्यर्थः । अवसरमेव व्याकरोति । रन्ध्रमिति ।

१ छ. 'दुर्ज्ञीतं छ' । २ ग. च. 'वेषामसौ' । ३ क. ख. घ. 'मानिकमे' । ४ क. ख.
रन्ध्रमेव प्र' ।

पाप्मनाऽविध्यन्स यः स पाप्मा यदेवदमप्र-
तिरूपं वदति स एव स पाप्मा ॥ २ ॥

द्वात्रा नोऽस्मान्स्वाभाविकं ज्ञानं कर्म चाभिभूयातीत्य शास्त्रजैमित्तकर्म-
ज्ञानरूपेण ज्योतिषोद्गात्रात्मनाऽत्येष्यन्त्यतिगमिष्यन्तीत्येवं विज्ञाय
तमुद्गातारमभिद्रुत्याभिगम्य स्वेनाऽऽसङ्गलक्षणेन पाप्मनाऽविध्यंस्ता-
द्वितवन्तः संयोजितवन्त इत्यर्थः । स यः स पाप्मा प्रजापतेः
पूर्वजन्मावस्थस्य वाचि क्षिप्रः स एष प्रत्यक्षीक्रियते । कोऽ-
सौ । यदेवेदमप्रतिरूपमननुरूपं शास्त्रप्रतिषिद्धं वदति येन प्रयुक्तोऽ-
सम्भवीभत्सानृताद्यनिच्छन्नपि वदति । अनेन कार्येणाप्रतिरूपवदनेना-
नुगम्यमानः प्रजापतेः कार्यभूतासु प्रजासु वाचि वर्तते । स एवाप्रति-
रूपवदनेनानुमितः स प्रजापतेर्वाचिं गतः पाप्मा कारणानुविधायि हि
कार्यमिति ॥ २ ॥

मस्मानदीत्येति संबन्धः । कोऽसावसुरात्ययस्त्वं व्याचष्टे । स्वाभाविकमिति । तत्रो-
पयमुपन्यस्यति । शास्त्रेति । असुरानभिभूय केनाऽऽत्मना देवाः स्थास्यन्तीति विव-
शायामाह । ज्योतिषेति । प्रजापतेर्वाचि पाप्मा क्षिप्रोऽसुरैरिति कुतोऽवगम्यते
त्राऽऽह । स यः स पाप्मेति । प्रतिषिद्धवदनमेव पाप्मेत्ययुक्तमदृष्टस्य क्रियातिरि-
त्त्वाङ्गीकारादित्याशङ्क्याऽऽह । येनेति । असम्भ्यं समानहं स्त्रीवर्णनादि । बीभत्सं
यानकं प्रेतादिवर्णनम् । अत्रुतमयथादृष्टवैचनम् । आदिशब्दात्पिशुनत्वं एहाते ।
किमत्र प्रजापतेर्वाचि पाप्मसत्त्वे मानमुक्तं भवतीत्याशङ्क्य स एव स पाप्मेति व्याक-
ति । अनेनेति । प्रजापत्यासु प्रजासु प्रतिपन्नेनासत्यवदनादिना लिङ्गेन तद्वाचि
पाप्माऽनुधीयते । विमतं पाप्मपूर्वकं प्रतिकूलधीविषयत्वाद्दुःखवद्यः स पाप्मा प्रजा-
पत्यनुमितः स एव प्रजापतिर्वाचि पाप्मानं गमयति । विमतं कारणपूर्वकं कार्य-
मादृष्टवत् । न च प्रजागतं दुरितं प्रजापत्यं तद्विना हेत्वन्तरादेव स्यात्कारणानु-
पधाथित्वात्कार्यस्य । न च तत्कारणेऽपि परस्मिन्प्रसङ्गः 'अपापविद्धम्' इति श्रुतेः । न
'न ह वै देवान्पापं गच्छति' इति श्रुतेर्न सूत्रेऽपि पापवेष्वस्तस्य फलावस्थस्यापापवेऽपि
जमानावस्थस्य तद्वावादित्यर्थः । आद्यसकाराभ्यां कारणस्थं पाप्मानमनूद्य तस्यैव
कार्यस्थत्वमुच्यते । उत्तराभ्यां तु कार्यस्थं पाप्मानमनूद्य तस्यैव कारणस्थत्वमिति
भागः ॥ २ ॥

अथ ह प्राणमूचुस्त्वं न उद्रायेति तथेति तेभ्यः
 प्राण उदगायद्यः प्राणे भोगस्तं देवेभ्य आगा-
 यद्यत्कल्याणं जिघ्रति तदात्मने । ते विदु-
 रनेन वै न उद्रात्राऽत्येष्यन्तीति तमभिद्रुत्य
 पाप्मनाऽविध्यन्स यः स पाप्मा यदेवेदमप्र-
 तिरूपं जिघ्रति स एव स पाप्मा ॥ ३ ॥
 अथ ह चक्षुरुचुस्त्वं न उद्रायेति तथेति तेभ्य-
 श्चक्षुरुदगायत् । यश्चक्षुषि भोगस्तं देवेभ्य
 आगायद्यत्कल्याणं पश्यति तदात्मने । ते
 विदुरनेन वै न उद्रात्राऽत्येष्यन्तीति तमभि-
 द्रुत्य पाप्मनाऽविध्यन्स यः स पाप्मा यदेवे-
 दमप्रतिरूपं पश्यति स एव स पाप्मा ॥ ४ ॥
 अथ ह श्रोत्रमूचुस्त्वं न उद्रायेति तथेति
 तेभ्यः श्रोत्रमुदगायद्यः श्रोत्रे भोगस्तं देवेभ्य
 आगायद्यत्कल्याणं शृणोति तदात्मने । ते

तथैवं घ्राणादिदेवता उद्गीथनिर्वर्तकत्वाज्जपमन्त्रप्रकाश्या उपास्या-
 श्चेति क्रमेण परीक्षितवन्तः । देवानां चैतन्निश्चितमासीत् । वागादिदे-
 वताः क्रमेण परीक्ष्यमाणाः कल्याणविषयविशेषात्मसंबन्धासङ्गहेतोरामु-
 रपाप्मसंसर्गाद्दुद्गीथनिर्वर्तनासमर्थाः । अतोऽनभिधेया असतो मा सद्ग-
 मयेत्यनुपास्याश्चाशुद्धत्वादितराव्यापकत्वाच्चेति । एषमु खल्वनुक्ता

वाग्देवताया जपमन्त्रप्रकाशयत्वमुपास्यत्वं च नेति निर्धार्यावशिष्टपर्यायचतुष्टयस्य
 तात्पर्यमाह । तथैवेति । परीक्षाफलनिर्णयमाह । देवानां चेति । अनुपास्यत्वे
 हेत्वन्तरमाह । इतरेति । इतरः कार्यकारणसंघातस्त्वस्मिन्नव्यापकत्वं परिच्छिन्नत्व-
 मवश्वानुपास्यत्वं जपमन्त्राप्रकाशयत्वं चेत्यर्थः । उक्तैरिन्द्रियैरनुक्तेन्द्रियाण्युपलक्षणी-
 यानीति विवक्षित्वोपसंहरति । एवमिति । वागादिवस्वगादिषु कल्पकाभावात् पाप्म-

विदुरनेन वै न उद्गात्राऽत्येष्यन्तीति तमभि-
द्रुत्य पाप्मनाऽविध्यन्स यः स पाप्मा यदेवे-
दमप्रतिरूपं शृणोति स एव स पाप्मा ॥ ५ ॥
अथ ह मन ऊचुस्त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्यो
मन उद्गायद्यो मनसि भोगस्तं देवेभ्य आगा-
यद्यत्कल्याणं संकल्पयति तदात्मने ते विदु-
रनेन वै न उद्गात्राऽत्येष्यन्तीति तमभिद्रुत्य
पाप्मनाऽविध्यन्स यः स पाप्मा यदेवेदमप्र-
तिरूपं संकल्पयति स एव स पाप्मैवमु-
खल्वेता देवताः पाप्मभिरुपासृजन्नेवमेनाः
पाप्मनाऽविध्यन् ॥ ६ ॥ अथ हेममासन्यं
प्राणमूचुस्त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्य एष
प्राण उद्गायत्ते विदुरनेन वै न उद्गात्राऽ-

अप्येतास्त्वगादिदेवताः कल्याणाकल्याणकार्यदर्शनादेवं वागादिवदे-
वैनाः पाप्मनाऽविध्यन्पाप्मना विद्धवन्त इति यदुक्तं तत्पाप्मभिरुपा-
सृजन्पाप्मभिः संसर्गं कृतवन्त इत्येतत् । वागादिदेवता उपासीना अपि
मृत्त्वितिगमनायाशरणाः सन्तो देवाः क्रमेण ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

अथानन्तरं हेममित्यभिनयप्रदर्शनम् । आसन्यमास्ये भवमासन्यं मुक्त्वा-
न्तर्विलस्यं प्राणमूचुस्त्वं न उद्गायेति । तथेत्येवं शरणमुपगतेभ्यः स

धोऽस्तीत्याज्ञाङ्ग्याऽऽह । कल्याणेति । पाप्मभिरुपासृजन्पाप्मनाऽविध्यन्नित्यन-
गिरस्ति पौनरुक्त्यमित्याज्ञाङ्ग्य व्याख्यानव्याख्येयभावात्त्रैवमित्याह । इति यदुक्त-
मिति । संप्रति मुख्यप्राणस्य मन्त्रप्रकाश्यत्वमुपास्यत्वं च वक्तुमुत्तरवाक्यमुपादाय
याकरोति । वागादीति । क्रमेणोपासीना इति संबन्धः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

वागादिषु नैराश्यानन्तर्यमथशब्दार्थः । विवक्षितार्थज्ञापकोऽसाधारणो देहसदवय-
व्यापारोऽभिनयः । दोषासंसर्गिणं दोषेण संसृष्टं कर्तुमिच्छा कुर्वो जातेत्याज्ञ-

१ स. घ. 'ताः-क्रमेण परीक्ष्यमाणाः क' । २ स. 'ल्याण' । ३ स. ग. क. 'र्शनार्थम्' । ४ स.
क. छ. ज. झ. 'रणोप' । ५ अ. ण. 'त्वं चेति व' । ६ अ. ण. 'तां वा' । ७ स. घ. 'न्तोऽ-
प्येतै' ।

त्येष्यन्तीति तदमिदृत्य पाप्मनाऽविष्यत्सन्स
यथाऽश्मानमृत्वा लोष्टो विध्वंसेतैव ह्यैव
विध्वंसमाना विष्वञ्चो विनेशुस्ततो देवा

एष प्राणो मुख्य उदगापदित्यादि पूर्ववत् । पाप्मनाऽविष्यत्सन्नेधनं
कर्तुमिष्टवन्तः । ते च दोषासंसर्गिणं सन्तं मुख्यं प्राणं स्वेनाऽऽसङ्ग-
दोषेण वागादिषु लब्धप्रसराः । तदभ्यासानुवृत्त्या संश्लिष्यमाणा विने-
शुर्विनष्टा विध्वस्ताः । कथमिवेति दृष्टान्त उच्यते । स यथा स दृष्टान्तो
यथा लोकेऽश्मानं पाषाणमृत्वां गत्वा प्राप्य लोष्टः पामुपिण्डः पाषाण-
चूर्णनायाश्मनि निक्षिप्तः स्वयं विध्वंसेत विस्रंसेत विचूर्णीभवेत् । एवं
हैव यथाऽयं दृष्टान्त एवमेव विध्वंसमाना विशेषेण ध्वंसमाना विष्वञ्चो
नानागतयो विनेशुर्विनष्टा यत्तस्ततस्तस्माद्दुष्टरविनाशाद्देवत्वप्रतिबन्ध-
भूतेभ्यः स्वाभाविकासङ्गजनितपाप्मभ्यो वियोगादसंसर्गधर्ममुख्यप्रा-
णाश्रयबलाद्देवा वागादयः प्रकृता अभवन् । किमभवन् । स्वं देव-
तारूपमग्न्याद्यात्मकं वक्ष्यमाणम् । पूर्वमप्यग्न्याद्यात्मान एव सन्तः
स्वाभाविकेन पाप्मना तिरस्कृतविज्ञानाः पिण्डमात्राभिमाना आसन् ।
ते तत्पाप्मवियोगादुज्झित्वा पिण्डमात्राभिमानं शास्त्रसमर्पितवागाद्य-
ग्न्याद्यात्माभिमाना बभूवुरित्यर्थः । किंच ते प्रतिपक्षभूता अमुराः

ङ्क्त्वाऽऽह । स्वेनेति । तदभ्यासानुवृत्त्या तस्य पाप्मसंसर्गकरणस्याभ्यासवशादिति
यावत् । उक्तमर्थं दृष्टान्तेन स्पष्टयति । कथमित्यादिना । असुरनाशेनाऽऽसङ्ग-
नितपाप्मवियोगे हेतुमाह । असंसर्गेति । वक्ष्यमाणं सोऽग्निरभवदित्यादिनेति शेषः ।
वागादीनां स्थितानां नष्टानां च कुतोऽग्न्यादिरूपत्वमित्याशङ्क्याऽऽह । पूर्वमपीति ।
न वरिं तेषां परिच्छेदाभिमानः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । स्वाभाविकेनेति । परि-
च्छेदाभिमानादग्न्याद्यात्माभिमानस्य बलवत्त्वं सूचयति । शास्त्रेति । न केवलम्
त्रोक्तानाभेवासुराणामसंसर्गधर्मिप्राणाश्रयाद्दिनाशः किंतु तत्तुल्यजातीयानामपीत्यभिप्रे-
त्याऽऽह । किंचेति । वागादीनामग्न्यादिभावापत्तिवचनेन तस्संहतस्य यजमानस्य
देवताप्राप्तिरासुरपाप्मध्वंसश्च फलमित्युक्तं तत्र पूर्वकल्पीययजमानस्याविशयशालि-
त्वाद्यथोक्तफलवत्त्वेऽपि नेदानींतनस्यैवमित्याशङ्क्य भवतीत्यादिश्रुतिमवतारयति ।

१) क. ग. च. अ संक्षयमा १२ च. 'ति चेदृष्ट' । ३ ग. घ. 'त्वा प्रा' । ४ क. ग. ङ. ज.
पांशुभि' । ५ ङ. सन्तोऽपि त्वा' । ६ ग. ङ. ते च प्र' । ७ अ. ष. 'मप्राप्ताना' ।

अभवन्पराऽसुरा भवत्यात्मना पराऽस्य द्विष- न्भ्रातृव्यो भवति य एवं वेद ॥ ७ ॥ ते होचुः

पराऽभवभित्यनुवर्तते । पराभूता विनष्टा इत्यर्थः । यथा पुरा-
कल्पेन वर्णितः पूर्वयजमानोऽतिक्रान्तकालिक एतामेवाऽऽख्यायि-
कारूपां श्रुतिं दृष्ट्वा तेनैव क्रमेण वागादिदेवताः परीक्ष्य ताश्चा-
पोह्यासङ्गपाप्मास्पददोषवच्चेनादोषास्पदं मुख्यं प्राणमात्मत्वेनोपगम्य
वागाद्याध्यात्मिकापण्डमात्रपरिच्छिन्नात्माभिमानं हित्वा वैराजपि-
ण्डाभिमानं वागाद्यग्न्याद्यात्मविषयं वर्तमानप्रजापतित्वं शास्त्रप्रका-
शितं प्रतिपन्नस्तथैवायं यजमानस्तेनैव विधिना भवति प्रजापति-
स्वरूपेणाऽऽत्मना परा चास्य प्रजापतित्वप्रतिपन्नभूतः पाप्मा द्विष-
न्भ्रातृव्यो भवति । यतोऽद्वेष्टापि भवति कश्चिद्भ्रातृव्यो भरतादितुल्यो
यस्त्विन्द्रियविषयासङ्गजनितः पाप्मा भ्रातृव्यो द्वेष्टा च । पारमार्थिका-
त्मस्वरूपान्तरस्करणहेतुत्वात् । स च पराभवति विशीर्यते लोष्टवत्माण-
परिष्वङ्गात् । कस्यैतत्फलमित्याह । य एवं वेद । यथोक्तं प्राणमात्मत्वेन
प्रतिपद्यते पूर्वयजमानवदित्यर्थः ॥ ७ ॥

फलमुपसंहृत्याधुनाऽऽख्यायिकारूपभेवाऽऽश्रित्याऽऽह । कस्माच्च

इति । पूर्वकल्पनाप्रकारेण पूर्वजन्मस्थो यजमानः शास्त्रप्रकाशितं वर्तमानप्रजाप-
तित्वं प्रतिपन्नो यथेति संबन्धः । पूर्वयजमान इत्यस्य व्याख्याऽतिक्रान्तकालिक
। पुराकल्पमेव दर्शयति । एतामिति । तेनेति श्रुत्युक्तेनेत्येतत् । तेनैव विधिना
प्रकाशितेन क्रमेण मुख्यं प्राणमात्मत्वेनोपगम्येति शेषः । सपत्नो भ्रातृव्यस्तस्य
शक्तिं कुतो विशेषणमर्थसिद्धत्वाद्द्वेषस्येत्याशङ्क्याऽऽह । यत इति । तस्यं द्वेष्ट-
नियमे हेतुमाह । पारमार्थिकेति । अपरिच्छिन्नदेवतात्वमत्र पारमार्थिकमात्मस्वरूपं
शक्तिं वास्तिस्करणकारणत्वादुक्तपाप्मनो विशेषणमर्थवदिति शेषः । यदाग्नेयोऽष्टाकपाल
वद्य एवं वेदेति प्रसिद्धार्थेपबन्धेऽपि विधिपरं वाक्यमवश्यं विधादिति विवक्षित-
मभित्येतिऽऽह । यथोक्तमिति ॥ ७ ॥

फलवत्प्रधानोपास्तेरुक्तत्वात्ते होचुरित्याद्युत्तरवाक्यं गुणोपास्तिपरमित्याह । फल-
ति । फलवत्त्वं प्रधानविधिमुक्त्वा संपत्याख्यायिकामेवाऽऽश्रित्य गुणविशिष्टं
गोपासनमाहानन्तरश्रुतिरित्यर्थः । शङ्कोत्तरत्वेन चोत्तरग्रन्थमवतारयति । कस्माधेति ।
गुह्यत्वस्योक्तत्वाद्देवत्वन्तरं जिज्ञास्यमिति धोवयितुं चशब्दः । करणानां

क नु सोऽभूद्यो न इत्थमसक्ते- ययमास्येऽन्तरिति सोऽयास्य

हेतोर्वागादीन्मुक्त्वा मुख्य एव प्राण आत्मत्वेनाऽऽश्रयितव्य इति तदुपपत्तिनिरूपणाय यस्मादयं वागादीनां पिण्डादीनां च साधारण आत्मत्वेतमर्थमाख्यायिकया दर्शयन्त्याह श्रुतिः । ते प्रजाप-
तिप्राणा मुख्येन प्राणेन परिप्रापितदेवस्वरूपा होचुरुक्तवन्तः
फलावस्थाः । किमित्याह । क न्विति वितर्के । क नु कस्मिन्
सोऽभूत् । कः । यो नोऽस्मानित्यमेवमसक्त सञ्जितवान्देवभावमात्मत्वे-
नोपगमितवान् । स्मरन्ति हि लोके केनचिदुपकृता उपकारिणं लोकव-
देव स्मरन्तो विचारयमाणाः कार्यकरणसंघात आत्मन्येवोपलब्धवन्तः ।
कथमयमास्येऽन्तरित्यास्ये मुखे य आकाशस्तस्मिन्नन्तरयं प्रत्यक्षो वर्तत
इति । सर्वो हि लोको विचार्याध्यवस्यति । तथा देवाः । यस्मादयमन्तरा-
काशो वागाद्यात्मत्वेन विशेषमनाश्रित्य वर्तमान उपलब्धो देवैः । तस्मात्स
प्राणोऽयास्यो विशेषानाश्रयाच्चासक्त सञ्जितवान्वागादीन् । अत एवाऽऽ-

कार्यस्य तदवयवानां च प्राणो यस्मादात्मा व्यापकस्वस्मात्स एवाऽऽश्रयितव्य इत्युपपत्ति
निरूपणार्थं तस्य व्यापकत्वमित्येतदर्थमाख्यायिकया दर्शयन्ती श्रुतिर्हेत्वन्तरमाहेति
योजना । तच्छब्दस्वस्मादर्थे । प्राणस्याऽऽत्मत्वादि व्यक्तीकर्तुमाख्यायिकाश्रुतिं विभजते
ते प्रजापतीति । वागाद्यश्चेत्प्राणमाश्रित्य फलावस्थास्तर्हि किमिति प्राणं स्मरन्ति प्राप्त-
फलत्वादित्याशङ्क्याऽऽह । स्मरन्ति हीति । विचारफलमुपलब्धिं कथयति । लोकव-
दिति । वामेवोपलब्धिमाकाङ्क्षाद्वारेण विवृणोति । कथमिति । दृष्टान्तं स्पष्टयति । सर्वो
हीति । तथा देवा विचार्ये प्राणमास्यान्तराकाशस्थं निर्धारितवन्त इत्याह । तथेति ।
किमनया कथया सिद्धमित्याशङ्क्याऽऽह । यस्मादिति । उपलब्धिसिद्धेऽर्थे युक्ति समु-
च्चिनोति । विशेषेति । सर्वानेव वागादीनविशेषेणान्यादिभावेन प्राणः सञ्जितवान् ।
न चामध्यस्थः साधारणं कार्यं निर्वर्तयति । अतो युक्तितोऽप्ययमास्यान्तराकाशो
वर्तमानः सिद्ध इत्यर्थः । अयास्यत्ववदाङ्गिरसत्वं गुणान्तरं दर्शयति । अत एवेति
सर्वसाधारणत्वादेवेति यावत् । तथाऽपि कुतोऽस्याऽऽङ्गिरसत्वं साधारणेऽपि नमरि

१ क. 'दीहिला मु' । २ क. 'ह श्रुतिः । क । ग. च. 'ह । न्वि' । ३ घ. क. छ. ज. ह
'भावायाऽऽत्म' । ४ क. घ. क. च. ज. 'यकार' । ५ क. घ. 'भयत्वाच्चा' । ६ ग. 'ह । तस्मा'

आङ्गिरसोऽङ्गानां हि रसः ॥ ८ ॥

सा वा एषा देवता दूर्नाम दूरः ह्यस्या मृत्यु-

ङ्गिरस आत्मा कार्यकरणानाम् । कथमाङ्गिरसः । प्रसिद्धं ज्ञेय-
ङ्गानां कार्यकरणलक्षणानां रसः सार आत्मैत्यर्थः । कथं पुनरङ्गिरसत्वं
तदप्राये शोषप्राप्तेरिति वक्ष्यामः । यस्माच्चायमङ्गिरसत्वाद्भिः शेषानां श्रित-
त्वाच्च कार्यकरणानां साधारण आत्मा विशुद्धश्च तस्माद्वागादीनामप्य-
प्राण एव आत्मत्वेनाऽऽश्रयितव्य इति वाक्यार्थः । आत्मा ह्यात्मत्वेनो-
पगन्तव्योऽविपरीतबोधाच्छ्रेयःप्राप्तेर्विपर्यये चानिष्टप्राप्तिदर्शनात् ॥ ८ ॥

स्यान्मतं प्राणस्य विशुद्धिरसिद्धेति । ननु परिहृतमेतद्वागादीनां
व्याणवदनाद्यासङ्गवत्प्राणस्याऽऽसङ्गास्पदत्वाभावेन । बाढम् । किंत्वा-
ङ्गिरसत्वेन वागादीनामात्मत्वोक्त्या वागादिद्वारेण शवस्त्वृष्टितत्त्व-
रेवाशुद्धता शङ्क्यत इत्याह शुद्ध एव प्राणः कुतः सा वा एषा देवता
र्नाम यं प्राणं प्राप्याश्मानमिव लोष्टर्वाद्भिर्ध्वस्ता असुरास्तं परामृशति ।
ति । सैवैषा येयं वर्तमानयजमानशरीरस्था देवैर्निर्धारिताऽयमास्येऽ-
रिति । देवता चै सा स्यात् । उपासनक्रियायाः कर्मभावेन गुणभू-

नुपलब्धेरित्याशङ्क्य परिहरति । कथमित्यादिना । अङ्गेषु चरमधातोः सारत्व-
मर्द्धेन प्राणस्य तथात्वमिति शङ्कित्वा समाधत्ते । कथं पुनरित्यादिना । कस्माच्च
ङ्गिरत्यादिचोद्यपरिहारमुपसंहरति । यस्माच्चेति । वाक्यार्थं प्रपञ्चयति । आत्मा
॥ ८ ॥

णस्य शुद्धत्वाद्वापकत्वाच्चोपास्यत्वमुक्तं तस्य शुद्धत्वं वागादिवदसिद्धमित्याशङ्कते ।
तमिति । शङ्कामाक्षिप्य समाधत्ते । नन्वित्यादिना । शवेन स्पृष्टिर्यस्यास्ति
ष्टोऽपरस्वस्याशुद्धतावदशुद्धवागादिसंबन्धादशुद्धत्वाशङ्का प्राणस्योन्मिषधीत्यर्थः ।
दर्शयन्नुत्तरवाक्यमुत्तरत्वेनावतारयति । आहिति । नन्वत्र प्राणो नोच्यते
ङ्गेनार्थान्तरात्किमतीतिरित्याशङ्क्याऽऽह । यं प्राणमिति । तस्यामूर्तस्य परोक्ष-
रोक्षवांचौ च कथमेतच्छब्दो युज्यते तत्राऽऽह । सैवेति । कथं प्राणे देवता-
न हि तस्य तच्छब्दत्वं प्रसिद्धमित्याशङ्क्याऽऽह । देवता चेति । यागे हि
वा कारकत्वेन गुणभूता प्रसिद्धा । तथा प्राणोऽपि द्रव्याद्यन्यत्वे सति विहितक्रि-

१ ग. ज. 'यंकार' । २ ग. ड. ज. 'यंकार' । ३ ख. 'नपङ्गिर' । ४ ग. 'ङ्गसारत्वं' ५ ल.
गङ्गिर' । ६ क. 'नाश्रयत्वा' । ७ ज. 'यंकार' । ८ घ. ड. 'स्पृष्टस्तत्त्वमृष्टि' । ९ घ. छ. ज.
श्रुतिः । १० । ल. 'ति । ११ । १० क. ग. ड. च. झ. च स्या' । ११ ग. 'मित्याशङ्क्यत्वं' ।
घ. ण. 'वी क' ।

दूरं ह वा अस्मान्मृत्युर्भवति य एवं वेद ॥ ९ ॥
सा वा एषा देवतैतासां देवतानां पाप्मानं मृत्यु-

तत्वात् । यस्मात्सा दूर्नाम दूरित्येवं ख्याता । नामशब्दः ख्यापनपर्यायः । तस्मात्प्रसिद्धाऽस्या विशुद्धिर्दूर्नामत्वात् । कुतः पुनर्दूर्नामत्वमित्याह । दूरं दूरे हि यस्मादस्याः प्राणदेवताया मृत्युरासङ्गलक्षणः पाप्माऽसंश्लेषधर्मित्वात्प्राणस्य समीपस्थस्यापि दूरता मृत्योस्तस्माद्दूरित्येवं ख्यातिरेव प्राणस्य विशुद्धिर्ज्ञापिका । विदुषः फलमुच्यते । दूरं ह वा अस्मान्मृत्युर्भवति । अस्मादेवंविदो य एवं वेद तस्मादेवमिति प्रकृतं विशुद्धिगुणोपेतं प्राणमुपास्त इत्यर्थः । उपासनं नामोपास्यार्थवादे यथा देवतादिस्वरूपं श्रुत्या ज्ञाप्यते तथा मनसोपगम्याऽऽसनं चिन्तनं लौकिकप्रत्ययव्यवधानेन यावत्तदेवतादिस्वरूपात्माभिमानाभिव्यक्तिरिति लौकिकात्माभिमानवत् । “देवो भूत्वा देवानप्येति किं देवतोऽस्यां प्राच्यां दिश्यसि” इत्येवमादिश्रुतिभ्यः ॥ ९ ॥

सा वा एषा देवता दूरं ह वा अस्मान्मृत्युर्भवतीत्युक्तम् । कथं पुनरेवंविदो

यागुणत्वाद्देवतेत्यर्थः । प्राणोपास्तेर्द्विविधं फलं पापहानिर्देवताभावश्च तत्र पापहानिप्रधानफलस्यात्र श्रवणाद्गुणविक्षिप्तप्राणोपास्तिरिह विवक्षितेति वाक्यार्थमाह । यस्मिदिति । न तावत्प्राणदेवताया दूर्नामत्वं निरूढं तत्र तच्छब्दप्रसिद्धेरदर्शनात्तद्यौगिकं प्राणस्य प्रत्यग्वृत्तेर्दूरत्वाभावादित्याक्षिपति । कुतः पुनरिति । परिहरति । आहेति । कथं पाप्मसंनिधौ वर्तमानस्य ततो दूरत्वमित्याशङ्क्याऽऽह । असंश्लेषेति उपास्ते सदा भावयतीति यावत् । ब्रह्मज्ञानादिव प्राणतत्त्वज्ञानात्फलसिद्धिसंभवे सदा तद्भावनेत्याशङ्क्य भावनापर्यायोपासनशब्दार्थमाह । उपासनं नामेति दीर्घकालादरनैरन्तर्यरूपविशेषणत्रयं विवक्षित्वाऽऽह । लौकिकेति । तस्य मर्यादशयति । यावदिति । मनुष्योऽहमितिवदेवोऽहमिति यस्य जीवत एवाभिमानाभिव्यक्तिस्तस्यैव देहपातादूर्ध्वं तद्भावः फलतीत्यत्र प्रमाणमाह । देवो भूत्वेति । देवता रूपं तवेति किं देवतोऽसीति तद्भावो भारतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

काण्डिकान्तरमवतार्य वृत्तं कीर्तयति । सा वा इति । नित्यानुष्ठानात्पापहानिर्धर्मोत्पापक्षयश्रुतेः । न चेदमुपासनं नित्यं नैमित्तिकं वा देवतात्मस्वकामिनो विधानात्तत्कापाममेवंविदो दूरे भवतीत्याक्षिपति । कथं पुनरिति । विरोधिसंनिपाते पूर्वध्वंसमात्र

० १ स. 'द्विध्यापिकाऽऽख्यापिका । च. 'द्विध्यापिका । २ स. छ. 'दिरु' । ३ स. घ. ष. 'वत्प्राण' ।

मपहत्य यत्राऽऽसां दिशामन्तस्तद्रमयांचकार तदासां

दूरं मृत्युर्भवतीति । उच्यते । एवंविच्चविरोधात् । इन्द्रियविषयसंसर्गासङ्गजो हि पाप्मा प्राणात्माभिमानिनो हि विरुध्यते । वागादिविशेषात्माभिमानहेतुत्वात्स्वाभाविकाज्ञानहेतुत्वाच्च । शास्त्रजनितो हि प्राणात्माभिमानस्तस्मादेवंविदः पाप्मा दूरं भवतीति युक्तं विरोधात्तदेतत्प्रदर्शयति । सा वा एषा देवतेत्युक्तार्थम् । एतासां वागादीनां देवतानां पाप्मानं मृत्युं स्वाभाविकाज्ञानप्रयुक्तेन्द्रियविषयसंसर्गासङ्गजनितेन हि पाप्मना सर्वो ज्ञियते स ज्ञातो मृत्युस्तं प्राणात्माभिमानरूपाभ्यो देवताभ्योऽपरिच्छिद्यापहत्य प्राणात्माभिमानमात्रतयैव प्राणोऽपहन्तेत्युच्यते । विरोधादेव तु पाप्मेवंविदो दूरंगमो भवति किं पुनश्चकार देवतानां पाप्मानं मृत्युमपहत्येत्युच्यते । यत्र यस्मिन्नासां प्राच्यादीनां दिशामन्तोऽवसानं तत्तत्र ममसांचकार गमनं कृतवानित्येतत् । ननु नास्ति दिशामन्तः कथमन्तं

प्राणान्त्वानः समाश्रते । उच्यत इति । उक्तमेव व्यनक्ति । इन्द्रियेति । इन्द्रियविषयेषु संसर्गे योऽभिव्यक्तिरिति जनिवः पाप्मा परिच्छेदाभिमानोऽपरिच्छिन्नेन न्यायात्माभिमानवतो विरुध्यते परिच्छेदापरिच्छेदयोर्विरोधस्य प्रसिद्धत्वादि-विरोधं साधयति । वागादीति । पाप्मनो वागादिविशेषवत्यात्मनि विशिष्टेऽभिव्यक्त्यादाविदैविकापरिच्छिन्नाभिमाने ध्वंसो युज्यते । इत्येते हि चण्डालमाण्डालान्नो जलस्य गङ्गाद्यविशेषभावापत्तावपेयत्वनिवृत्तिः ।

“अशुच्यपि पयः प्राप्य गङ्गां याति श्वित्रताम्”

ते न्यायादित्यर्थः । यन्नैसर्गिकाज्ञानजन्यं तदागन्तुकप्रमाणज्ञानेन, निवृत्तया रज्जुसर्पादिज्ञानं नैसर्गिकाज्ञानजन्यञ्च पाप्मा तेन प्रामाणिकप्रमाणवि-तच्छस्तिरित्याह । स्वाभाविकेति । नन्वभिमानयोर्विरोधाविशेषाद्वाध्यव्यवस्थायोगाद्द्वयोरपि मिथो बाधः स्यात्तत्राऽऽह । शास्त्रजनितो हीति । न पापध्वंसरूपं विद्याफलं प्रपञ्चयितुमुत्तरवाक्यमित्याह । तदेतदिति । मृत्यु-इत्यत्राऽऽसां दिशामन्तस्तद्रमयांचकारेति संबन्धः । कथं पाप्मा मृत्युरुच्यते ताऽऽह । स्वाभाविकेति । अपहत्येत्यत्र पूर्ववदन्वयः । प्राणदेवता चेत्पाप्मानं न सदैव किं न हन्यादित्याशङ्क्याऽऽह । प्राणात्मेति । भवतु प्राणो ज्ञानादीनां पाप्मनोऽपहन्ता विदुषस्तु किमायावमित्याशङ्क्याऽऽह । विरोधादेवेति । अनन्ता-यादेश्वादिशामन्ताभावाद्यत्राऽऽसामित्याद्युक्तमिति शङ्कते । नन्विदं । शास्त्री-

पाप्मनो विन्यदधात्तस्मान्न जनमियान्नान्तामि- यान्नेत्पाप्मानं मृत्युमन्ववायानीति ॥ १० ॥

गमितवानिति । उच्यते । श्रौतविज्ञानवज्जनावधिनिमित्तकल्पितत्वा-
दिशां तद्विरोधिजनाध्युषित एव देशो दिशामन्तो देशान्तोऽरण्यमिति
यद्वदित्यदोषः । तत्तत्र गमयित्वाऽऽसां देवतानां पाप्मन इति द्विती-
याबहुवचनं विन्यदधाद्विविधं न्यग्भावेनादधात्स्थापितवती प्राणदेवता
प्राणात्माभिमानशून्येष्वन्त्यजनेष्विति सामर्थ्यादिन्द्रियसंसर्गजो हि स
इति प्राण्याश्रयताऽवगम्यते । तस्मात्तमन्त्यं जनं नेयान्न गच्छेत्संभा-
षणदर्शनादिभिर्न संसृजेत् । तत्संसर्गे पाप्मना संसर्गः कृतः स्यात्पा-
प्माश्रयो हि सः । तज्जननिवासं चान्तं दिगन्तशब्दवाच्यं नेयाज्जनशू-
न्यमपि जनमपि तद्देशवियुक्तमित्यभिप्रायः । नेदिति परिभयार्थं निपातः ।
इत्थं जनसंसर्गे पाप्मानं मृत्युमन्ववायानीति । अनु अव अयानीत्यनुग-
च्छेयमित्थेवं भीतौ न जनमन्तं चेयादिति पूर्वेण संबन्धः ॥ १० ॥

यज्ञानकर्मसंस्कृतो जनो मध्यदेशः प्रसिद्धस्यापि तदधिष्ठितत्वेन मध्यदेशत्वात्तत्राप्य-
न्त्यजाधिष्ठितदेशस्य पापीयस्त्वस्त्रीकारादवस्त्वं जनं तदधिष्ठितं च देशमवापि कृत्वा
तेनैव निमित्तेन दिशा कल्पितत्वादानन्त्याभावात्पूर्वोक्तजनातिरिक्तजनस्य तदधिष्ठित-
देशस्य चान्वत्वोक्तेर्मध्यदेशादन्यो देशो दिशामन्त इत्युक्ते न काचिदनुपपत्तिरिति
परिहरति । उच्यते इति । किमित्यन्त्यजनेष्वित्यधिकवापः क्रियते तत्राऽऽह ।
इति सामर्थ्यादिति । देशमात्रे पाप्मावस्थानानुपपत्तेरित्यर्थः । तामेवानुपपत्तिं साध-
यति । इन्द्रियेति । भवतु यथोक्तो दिशामन्तस्तथा च पाप्मसंसर्गोऽस्तु तथाऽपि
किमायातामित्याशङ्क्य तस्य शिष्टैस्त्याज्यत्वमित्याह । तस्मादिति । निषेधद्वयस्य
वात्पर्यमाह । जनशून्यमपीति । प्राणोपास्तिप्रकरणे निषेधश्रुतेस्तदुपासकेनैवार्यं निषे-
धोऽनुष्ठेयो न सर्वैरित्याशङ्क्याऽऽह । नेदित्यादिना । इत्थं श्रुत्युक्तं निषेधं न चेदं
कुर्यां तैतः पाप्मानमनुगच्छेयं निषेधातिक्रमादिति सर्वस्य भयं जायते न प्राणोपास-
कस्यैव । अतः सर्वोऽपि पापाङ्गीतो न भयं गच्छेद्वाक्यं हि प्रकरणाद्बलवादि-
त्यर्थः ॥ १० ॥

सा वा एषा देवतैतासां देवतानां पाप्मानं मृत्यु-
मपहत्यार्थेना मृत्युमत्यवहत् ॥ ११ ॥

स वै वाचमेव प्रथमामत्यवहत्सा यदा मृत्युमत्य-
मुच्यत सोऽग्निरभवत्सोऽयमग्निः परेण मृत्युम-
तिक्रान्तो दीप्यते ॥ १२ ॥

सा वा एषा देवता तदेतत्प्राणात्मज्ञानकर्मफलं वागादीनामग्न्याद्या-
त्मत्वमुच्यते । अथैना मृत्युमत्यवहत् । यस्मादाध्यात्मिकपरिच्छेदकरः
पाप्मा मृत्युः प्राणात्मविज्ञानेनापहतस्तस्मात्स प्राणोऽपहन्ता पाप्मनो
मृत्योः । तस्मात्स एव प्राण एना वागादिदेवताः प्रकृतं पाप्मानं मृत्यु-
मतीत्यावहत्प्रापयत्स्वं स्वमपरिच्छिन्नमग्न्यादिदेवतात्मरूपम् ॥ ११ ॥

स वै वाचमेव प्रथमामत्यवहत् । स प्राणो वाचमेव प्रथमा प्रधाना-
यितत् । उद्वीथकर्मणीतरकरणापेक्षया साधकतमत्वं प्राधान्यं तस्याः ।
प्रथमामत्यवहद्ब्रह्मं कृतवान् । तस्याः पुनर्मृत्युमतीत्योढायाः किं
मित्युच्यते । सा वाग्यदा यस्मिन्काले पाप्मानं मृत्युमत्यमुच्यताती-
मुच्यत मोचिता स्वयमेव तदा सोऽग्निरभवत्सा वाक्पूर्वमप्यग्निरेव
मती मृत्युवियोगेऽप्यग्निरेवाभवत् । एतावांस्तु विशेषो मृत्युवियोगे ।
सोऽयमतिक्रान्तोऽग्निः परेण मृत्युं परस्तान्मृत्योर्दीप्यते । प्राणोक्षा-
मृत्युप्रतिबद्धोऽध्यैत्मवागात्मना नेदानीमिव दीप्तिमानासीदिवानीं तु
मृत्युं परेण दीप्यते मृत्युवियोगात् ॥ १२ ॥

द्विविधमुपास्तिफलं पापहानिर्देवताभावश्च । तत्र पापहानिमुपदिशता प्रासङ्गिकः
प्राणो निषेधो दर्शितः । संप्रति देवताभावं वक्तुमुत्तरवाक्यमिति प्रतीकोपादानपूर्व-
ह । सा वा एषेति । अथशब्दावद्योवित्तमर्थं कथयति । यस्मादिति । पाप्माप-
त्त्वमनूद्यावशिष्टं भागं व्याचष्टे । तस्मात्स एवेति ॥ ११ ॥

सामान्योक्तमर्थं विशेषेण प्रपञ्चयति । स वै वाचमित्यादिना । कथं वाचः प्राप्यर्थं
ह । उद्वीथेति । वाचो मृत्युमतिक्रान्ताया रूपं मश्रपूर्वकं प्रदर्शयति । तस्या इति ।
अग्निस्त्वविरोधं धुनीषे । सा वागिति । पूर्वमपि वाचोऽग्निस्त्वेनोपासनाच्छब्दं तद्-
वमित्याशङ्क्याऽऽह । एतावानिति । उक्तं विशेषं विशदयति । प्रागिति ॥ १२ ॥

अथ प्राणमत्यवहत्स यदा मृत्युमत्यमुच्यत स
वायुरभवत्सोऽयं वायुः परेण मृत्युमतिक्रान्तः
पवते ॥ १३ ॥ अथ चक्षुरत्यवहत्तद्यदा मृत्यु-
मत्यमुच्यत स आदित्योऽभवत्सोऽसावादित्यः
परेण मृत्युमतिक्रान्तस्तपति ॥ १४ ॥ अथ
श्रोत्रमत्यवहत्तद्यदा मृत्युमत्यमुच्यत तादिशोऽ-
भवत्स्ता इमा दिशः परेण मृत्युमति-
क्रान्ताः ॥ १५ ॥ अथ मनोऽत्यवहत्तद्यदा
मृत्युमत्यमुच्यत स चन्द्रमा अभवत्सोऽसौ चन्द्रः
परेण मृत्युमतिक्रान्तो भात्येव ह वा एन-
मेषा देवता मृत्युमतिवहति य एवं वेद ॥१६॥

तथा प्राणो घ्राणं वायुरभवत् । स तु पवते मृत्युं परेणातिक्रान्तः ।
सर्वमन्यदुक्तार्थम् ॥ १३ ॥

तथा चक्षुरादित्योऽभवत्स तु तपति ॥ १४ ॥

तथा श्रोत्रं दिशोऽभवत् । दिशः प्राच्यादिविभागेनावस्थिताः ॥१५॥

मनश्चन्द्रमा भाति । यथा पूर्वयजमानं वागाद्यग्न्यादिभावेन मृत्यु-
मत्यवहत् । एवमेतं वर्तमानयजमानमपि ह वा एषा प्राणदेवता मृत्यु-
मतिवहति वागाद्यग्न्यादिभावेनैवं यो वागादिपञ्चकविशिष्टं प्राणं वेद
“तं यथा यथोपासते तदेव भवति” इति श्रुतेः ॥ १६ ॥

॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ वागादीनामग्न्यादिदेवतात्वमाप्तवानुपासकस्य किमायातं न हि
तदेव तस्य फलमित्याहाङ्ग्याऽऽह । यथेति । देवतात्वं प्रतिबन्धकौन्पाम्नः
सर्वानपोक्तवर्त्मना वागादीर्नामुपासकोपाधिभूतानामग्न्यादिदेवतास्यैव सोऽपि सेदा
प्राणमात्मत्वेन ध्यायन्भावनाबलाद्वैराजं पदं पूर्वयजमानवदाप्नोतीति भावः । कस्येदं
फलमित्याकाङ्क्षायामुपासकं विशिनष्टि । यो वागादीति । उक्तोपासनस्य प्राणुक्तं
फलमनुगुणमित्यर्थं मानमाह । तं यथेति ॥ १६ ॥

१ क. छ. घ. 'था प्राणः प्राणो वा' । २ ग. घ. च. प्राणो । ३ क. ख. च. छ. 'वद
दि' । ४ क. ख. घ. ङ. च. छ. ज. झ. 'ताऽति' । ५ क. ग. घ. ङ. छ. ज. झ. 'नैव यो
६ ण. 'त्वप्रासिप' । ७ ख. ण. 'कात्याप्न' । ८ ण. 'नामप्युपा' । ९ ख. ज. ण. तदा । १० ३
ण. 'त्र प्रमाणमा' ।

अथाऽऽत्मनेऽन्नाद्यमागायद्यद्वि किंचान्नमद्य-
तेऽनेनैव तदद्यत इह प्रतितिष्ठति ॥ १७ ॥
ते देवा अब्रुवन्नेतावद्वा इदं सर्वं यदन्नं तदात्मन

अथाऽऽत्मने । यथा वागादिभिरात्मार्थमागानं कृतं तथा मुख्योऽपि प्राणः सर्वप्राणसाधारणं प्राजापत्यफलमागानं कृत्वा त्रिषु पवमानेष्वथानन्तरं शिष्टेषु नवसु स्तोत्रेष्व्वात्मन आत्मार्थमन्नाद्यमन्नं च तदाद्यं चान्नाद्यमागायत् । कर्तुः कामसंयोगो वाचनिक इत्युक्तम् । कथं पुनस्तदन्नाद्यं प्राणेनाऽऽत्मार्थमागीतमिति गम्यत इत्यत्र हेतुमाह । यत्किंचेति सामान्यान्नमात्रपरामर्शार्थः । हीति हेतौ । यस्माच्छोके प्राणिभिर्यत्किंचिदन्नमद्यते भक्षयते तदनेनैव प्राणेनैव । अन इति प्राणोऽऽख्या प्रसिद्धा । अनःशब्दः सान्तः शकटवाची यस्त्वन्यः रान्तः स प्राणपर्यायः प्राणेनैव तदद्यत इत्यर्थः । किंच न केवलं प्राणेनाद्यत एवान्नाद्यं तस्मिञ्छरीराकारपरिणतेऽन्नाद्य इह प्रतितिष्ठति प्राणस्तस्मात्प्राणेनाऽऽत्मनः प्रतिष्ठार्थमागीतमन्नाद्यम् । यदपि प्राणेनान्नदानं तदपि प्राणस्य प्रतिष्ठार्थमेवेति न वागादिष्विव कल्याणासज्जपात्मसंभवः प्राणेऽस्ति ॥ १७ ॥

ते देवाः । नन्ववधारणमयुक्तं प्राणेनैव तदद्यत इति । वागादीनाम-

गस्यस्य प्राणस्य कार्यकरणसंघातस्य विधारकत्वं नाम गुणान्तरं वक्तुमुत्तरेवाक्यं य व्याकरोति । अपेत्यादिना । कथमुद्रातुर्विक्रीतस्य फलसंबन्धस्तत्राऽऽह । ति । अन्नागानमार्त्विज्यमित्यत्र प्रश्नपूर्वकं वाक्यशेषमनुकूलयति । कथमित्या- । तमेव हेतुमाह । यस्मादिति । प्राणेनैव तदद्यत इति संबन्धः । यस्मादितस्मादित्यादिभाष्येणान्वयः । अनितेर्धातोरनशब्दश्चेत्प्राणपर्यायस्तर्हि कथं शकटे तदप्रयोगस्तत्राऽऽह । अनःशब्द इति । इतश्च प्राणस्य स्वार्थमन्नागानं युक्तमाह । किंचेति । प्राणेन वागादिवदात्मार्थमन्नमार्गात्वं चेत्तर्हि तस्यापि पाप्मवेधः दित्याशङ्क्याऽऽह । यदपीति । इहान्ने देहाकारपरिणते प्राणस्तिष्ठति तदनुसा-श्च वागादयः स्थितिभाजोऽतः स्थित्यर्थं प्राणस्यान्नमिति न पाप्मवेधस्तस्मिन्नस्ती- । ॥ १७ ॥

भर्ता श्रेष्ठः पुरो गन्तेत्यादिगुणविधानार्थं वाक्यान्तरमादत्ते । ते देवा इति* । तस्य स्थितमर्थं वक्तुमादावाक्षिपति । नन्विति । अयुक्तत्वे हेतुमाह । वागादीनामिति ।

* क. ग. छ. झ. 'पत्यं फ' । २ ग. छ. 'षु स्तो' । ३ झ. ण. 'यंकार' । ४ झ. ण. ' । ५ अ. ण. 'त्तरं वा' । ६ ण. 'दितिभा' ।

आगासीरनु नोऽस्मिन्नन्न आभजस्वेति ते वै माऽ- भिसंविशतेति तथेति त५ समन्तं परिण्यवि-

प्यन्ननिमित्तोपकारदर्शनात् । नैष दोषः । प्राणद्वारत्वात्तदुपकारस्य । कथं प्राणद्वारकोऽन्नकृतो वागादीनामुपकार इत्येतमर्थं प्रदर्शयन्नाह । ते वागादयो देवाः स्वविषयद्योतनाद्देवा अब्रुवन्नुक्तवन्तो मुख्यं प्राणमिदमेतावन्नातोऽधिकमस्ति । वा इति स्मरणार्थः । इदं तत्सर्वमेतावदेव किं यदन्नं प्राणस्थितिकरमद्यते लोके तत्सर्वमात्मन आत्मार्थमागासीरागीतवानस्यागानेनाऽऽत्मसात्कृतमित्यर्थः । वयं चान्नमन्तरेण स्थानुं नोत्सहामहे । अतोऽनु पश्चान्नोऽस्मानस्मिन्नन्न आत्मार्थं तवान्न आभजस्वाऽऽभजयस्व । णिचोऽश्रवणं छान्दसम् । अस्मांश्चान्नभागिनः कुरु । इतर आह । ते यूयं यच्चन्नार्थिनो वै मा मामभिसंविशत समन्ततो मामाभिमुरुषेन निविशतेत्येवमुक्तवति प्राणे तथेत्येवमिति तं प्राणं परिसमन्तं परिसमन्ताद्यविशन्त निश्चयेनाविशन्त तं प्राणं परिवेष्ट्य निविष्टवन्त इत्यर्थः । तथा निविष्टानां प्राणानुज्ञया तेषां प्राणेनैवाद्यमानं प्राणस्थितिकरं सदनं तृप्तिकरं भवति न स्वातड्येणान्नसंबन्धो वागादी-

अवधारणानुपपत्तिं दूषयति । नैष दोष इति । यथा प्राणस्योपकारोऽन्नकृतो न वागाद्विद्वारकस्तथा तेषामपि नासौ प्राणद्वारको विशेषामावादिति शङ्कते । कथमिति वाक्येन परिहरति । एतमर्थमिति । आह विशेषमिति शेषः । तेषां देवत्वं साधयति स्वविषयेति । तत्र प्रसिद्धिं प्रमाणयितुं वैशब्द इत्याह । वा इति स्मरणार्थं इति तत्प्रसिद्धस्यार्थस्येति शेषः । वाक्यार्थमाह । इदं तादति । एतावत्सर्वमेव व्याचष्टे तत्सर्वमिति । किमिदं प्राणार्थमन्नागानं नाम वदाह । आगानेनेति । कापुनरेतावत् भवता क्षतिस्तत्राऽऽह । वयं चेति । अन्नमन्तरेण ममापि स्थातुमशक्तेर्मदं वदागीतमिति चेत्तत्राऽऽह । अत इति । आभजस्वेति श्रूयमाणे कथमन्यथा व्याख्यायते तत्राऽऽह । णिच इति । तवैवान्नस्वामित्वमस्माकमपि तत्र प्रवेशमात्रं स्थित्वर्थमपेक्षितमिति वाक्यार्थमाह । अस्मांश्चेति । वैशब्दो यद्यर्थे प्रयुक्तः । प्राणं परिवेष्ट्य तदनुज्ञया वागादीनामन्नार्थिनामवस्थानं चेत्तेषामपि प्राणवदन्नसंबन्धः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । तथेति । त्यक्तप्राणस्यान्नबलाद्वागादीस्थित्यनुपलब्धेरित्यर्थः । वागादी-

१ छ. अ. 'त्सर्वं किं यदन्नं लोके तत्सर्वं' । २ ण. 'ति । प्रसि' । ३ छ. घ. 'गादीनां स्थि' ।

शान्त । तस्माद्यदनेनान्नमत्ति तेनैतास्तृप्यन्त्येव
ह वा एन५स्वा अभिसंविशन्ति भर्ता स्वाना५
श्रेष्ठः पुर एता भवत्यन्नादोऽधिपतिर्य एवं वेद य
उ हैवंविद५स्वेषु प्रति प्रतिर्बुभूषति न हैवालं
भार्येभ्यो भवत्यथ य एवैतमनुभवति यो वै-

नाम् । तस्माद्युक्तमेवावधारणमनेनैव तदद्यत इति । तदेवं चाऽऽह ।
तस्माद्यस्मात्प्राणाश्रयतयैव प्राणानुज्ञयाऽभिसंनिविष्टा वागादिदेवता-
स्तस्माद्यदन्नमनेन प्राणेनात्ति लोकस्तेनाब्जेनैता वागाद्यास्तृप्यन्ति ।
वागाद्याश्रयं प्राणं यो वेद वागादयश्चै पञ्च प्राणाश्रया इति तमप्येवमेव
ह वै स्वा ज्ञातय अभिसंविशन्ति वागादय इव प्राणम् । ज्ञातीनामाश्र-
यणीयो भवतीत्यभिप्रायः । अभिसंनिविष्टानां च स्वानां प्राणवदेव
वागादीनां स्वाब्जेन भर्ता भवति । तथा श्रेष्ठः पुरोऽग्रत एता गन्ता
भवन्ति । वागादीनामिव प्राणः । तथाऽन्नादोऽनामयावीत्यर्थः । अधिपति-
रधिष्ठाय च पालयितां स्वतन्त्रः पतिः प्राणवदेव वागादीनां य एवं
प्राणं वेद तस्यैतद्यथोक्तं फलं भवति । किंच य उ हैवंविदं प्राणविदं
प्रति स्वेषु ज्ञातीनां मध्ये प्रतिः प्रतिकूलो बुभूषति प्रतिस्पर्धी भवितु-
मिच्छति सोऽसुरा इव प्राणप्रतिस्पर्धिनो न हैवालं न पर्याप्तो भार्येभ्यो
भरणीयेभ्यो भवति भर्तुमित्यर्थः । अथ पुनर्य एव ज्ञातीनां मध्य एत-
मेवंविदं वागादय इव प्राणमन्वनुगतो भवति यो वैतमेवंविदमन्वेवानुव-
र्तयन्नेवाऽऽत्मीयान्भार्यान्बुभूषति भर्तुमिच्छति यथैव वागादयः प्राणा-
नुवृत्त्याऽऽत्मबुभूषव आसन् । स हैवालं पर्याप्तो भार्येभ्यो भरणीयेभ्यो

ज्ञान्योपकारस्य प्राणद्वारत्वे सिद्धे फलितमाह । तस्मादिति । तेषामन्नद्योपका-
। प्राणद्वारकत्वे वाक्यशेषं संवादयति । तदेवेति । विद्याफलं दर्शयन्गुणजातमुप-
पत्ति । वागादीति । वेदनमेव व्याचष्टे । वागादयश्चेति । स च प्राणोऽहमस्मीति
ति चकारार्थः । अनामयावी व्याधिरहितो दीप्ताग्निरिति यावत् । संप्रति प्राण-
पां स्तोतुं तद्विद्यावद्विद्वेषिणो दोषमाह । किंचेति । इदानीं प्राणविदं प्रयनुरागो
मं दर्शयति । अथेत्यादिना । ते देवा अन्नवन्नित्यादौ गुणविधिर्विद्वित्तो न विधि-

तमनु भार्यान्बुभूषति स हैवालं भार्येभ्यो भवति
॥ १८ ॥ सोऽयास्य आङ्गिरसोऽङ्गाना ५ हि रसः
प्राणो वा अङ्गाना ५ रसः प्राणो हि वा अङ्गाना ५

भवति भर्तुं नेतरः स्वतन्त्रः । सर्वमेतत्प्राणगुणविज्ञानफलमुक्तम् ॥१८॥
कार्यकरणानामात्मत्वप्रतिपादनाय प्राणस्याऽऽङ्गिरसत्वमुपन्यस्तं
सोऽयास्य आङ्गिरस इति । अस्माद्धेतोरयमाङ्गिरस इत्याङ्गिरसत्वे हेतु-
नीकस्तद्धेतुसिद्धयर्थमारभ्यते । तद्धेतुसिद्ध्यायत्तं हि कार्यकरणात्मत्वं
प्राणस्य । अनन्तरं च वागादीनां प्राणाधीनतोक्ता । सा च कथंमुपपाद-
नीयेत्याह । सोऽयास्य आङ्गिरस इत्यादि यथोपन्यस्तमेवोपादीयत
उत्तरार्थम् । प्राणो वा अङ्गानां रस इत्येवमन्तं वाक्यं यथाव्याख्याता-
र्थमेव पुनः स्मारयति । कथं प्राणो वा अङ्गानां रस इति । प्राणो हि ।
हिशब्दः प्रसिद्धौ । अङ्गानां रसः । प्रसिद्धमेतत्प्राणस्याङ्गिरसत्वं न वागा-
दीनाम् । तस्माद्युक्तं प्राणो वा इति स्मरणम् । कथं पुनः प्रसिद्धत्वमि-
त्यत आह । तस्माच्छब्द उपसंहारार्थं उपरित्वेन संबध्यते । यस्मा-
द्यतोऽवयवात्कस्मादनुक्तविशेषात् । यस्मात्कस्माद्यतः कुतश्चिच्चाङ्गाच्छ-

ष्टविधिर्गुणफलस्यैवात्र श्रवणादित्याह । सर्वमेतदिति ॥ १८ ॥

उत्तरग्रन्थस्य व्यवहितेन संबन्धं वक्तुं व्यवहितमनुवदति । कार्यकरणानामिति
अनन्तरग्रन्थमवतारयति । अस्मादिति । किमित्याङ्गिरसत्वसाधको हेतुः साधनी-
स्तत्राऽऽह । तद्धेतुत्विति । संप्रत्यव्यवहितं संबन्धं दर्शयति । अनन्तरं चेति
प्रकारान्तरं बुभूत्स्यमानमिति सूचयितुं चशब्दः । तर्हि यदुपपादनीयं तदुच्यते
किमित्युक्तस्य पुनरुक्तिरित्याशङ्क्याऽऽह । उत्तरार्थमिति । प्रतिज्ञानुवादो वक्ष्यमाण
हेतोरुपयोगीत्यर्थः । यथोपन्यस्तमेवेत्यादि प्रपञ्चयति । प्राणो वा इति । उक्तार्थ-
र्णयहेतुं पृच्छति । कथमिति । तत्र प्रसिद्धिं हेतुं कुर्वन्परिहरति । प्राणो हीति-
प्रसिद्धिमेव प्रकटयति । प्रसिद्धमिति । स्मरणं प्रसिद्धस्याऽऽङ्गिरसत्वस्येति शेषः
प्रसिद्धिरसिद्धेति शङ्कते । कथमिति । तामन्वयव्यतिरेकाभ्यां साधयति । अ-
आहेति । पदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह । यस्मात्कस्मादिति । उक्तेन व्यतिरेकेणाः

१ स. छ. ज. 'यैकार' । २ घ. 'धैमिरमा' । ३ स. ग. ज. 'यैकार' । ४ ग. च. 'यां-
त्युप' । ५ स. घ. च. ज. झ. 'स्याऽऽङ्गिर' । ६ घ. च. ज. 'रिहेतुले' । ७ स. ग. छ. च. ।
'शेषणात्' । ८ स. 'यैकार' । ९ घ. 'ज्ञातान्' । १० ग. हेतु' ।

रसस्तस्माद्यस्मात्कस्माच्चाक्रात्प्राण उत्क्रामति
तदेव तच्छुष्यत्येष हि वा अक्रान्ना रसः ॥१९॥
एष उ एव बृहस्पतिर्वाग्वै बृहती तस्या एष

रीरावयवादविशेषितात्प्राण उत्क्रामत्यपसर्पति तदेव तत्रैव तदङ्गं
शुष्यति नीरसं भवति शोषमुपैति । तस्मादेष हि वा अक्रान्ना रस इत्युप-
संहारः । अतः कार्यकरणानामात्मा प्राण इत्येतत्सिद्धम् । आत्मा-
पाये हि शोषो मरणं स्यात्तस्मात्तेन जीवन्ति प्राणिनः सर्वे । तस्माद-
पास्य वागादीन्प्राण एवोपास्य इति समुदायार्थः ॥ १९ ॥

एष उ । न केवलं कार्यकरणयोरेवाऽऽत्मा प्राणो रूपकर्मभूतयोः
किं तर्हि ऋग्यजुःसाम्नां नामभूतानामात्मेति सर्वात्मकतया प्राणं स्तुव-
न्महीकरोत्युपास्यत्वाय । एष उ एव प्रकृत आङ्गिरसो बृहस्पतिः ।
कथं बृहस्पतिरिति । उच्यते । वाग्वै बृहती बृहतीछन्दः षट्त्रिंशद-

समुच्चेतुं चशब्दः । तस्माच्छब्दस्योपरिभावेन संबन्धमुक्तं स्फुटयति ।
इति । अन्वयव्यतिरेकाभ्यामङ्गरसत्वे प्राणस्य सिद्धे फलितमाह । अत इति ।
गायदङ्गरसत्वे सिद्धेऽपि कथमात्मत्वं सिध्येदित्याशङ्क्याह । आत्मेति ।
प्राणः संघातस्याऽऽत्मा तथाऽपि किं स्यात्तदाह । तस्मादिति । भवतु प्राणा-
घातस्य जीवनं तथाऽपि कथं तस्यैवोपास्यत्वमित्याशङ्क्याऽऽह । तस्माद-
ते ॥ १९ ॥

स्वत्यादिधर्मकं प्राणोपासनं वक्तुं वाक्यान्तरमवतारयति । एष इति । अस्य
रिणे तात्पर्यमाह । न केवलमिति । कार्यं स्थूलशरीरं प्रत्यक्षतो रूप्यमाणं
कं करणं च ज्ञानक्रियाशक्तिमत्कर्मभूतं तयोरात्मा प्राण इत्युक्त्वा नामराशेरपि
वक्तुं कण्ठिकाचतुष्टयमित्यर्थः । किमिति प्राणस्याऽऽत्मत्वेन सर्वात्मत्वोक्त्या
त्याशङ्क्याऽऽह । उपास्यत्वायेति । उशब्दोऽप्यर्थो बृहस्पतिशब्दादुपरि संब-
'बृहस्पतिर्देवानां पुरोहित आसीत्' इति श्रुतेर्देवपुरोहितो बृहस्पतिरुच्यते तत्कथं
बृहस्पतित्वमिति शङ्कते । कथमिति । देवपुरोहितं व्यावर्तयितुमुत्तरवाक्ये-
माह । उच्यते इति । प्रसिद्धवचनं कथमित्याशङ्क्याऽऽह । बृहतीछन्दः
सप्त हि गायत्र्यादीनि प्रधानानि च्छन्दांसि तेषां मध्यमं छन्दो बृहतीत्यु-

पतिस्तस्माद् बृहस्पतिः ॥ २० ॥

क्षरा । अनुष्टुप् च वाक् । कथम् “वाग्वा अनुष्टुप्” इति श्रुतेः । सा च वागनुष्टुप्बृहत्यां छन्दस्यन्तर्भवति । अतो युक्तं वाग्वै बृहतीति प्रसिद्धवद्वक्तुम् । बृहत्यां च सर्वा ऋचोऽन्तर्भवन्ति प्राणसंस्तुतत्वात् । “प्राणो बृहती प्राण ऋच इत्येव विद्यात्” इति श्रुत्यन्तरात् । वागात्मत्वाच्चर्चा प्राणेऽन्तर्भावः । तत्कथमित्याह । तस्या वाचो बृहत्या ऋच एष प्राणः पतिः । तस्या निर्वर्तकत्वात् । कौष्ठ्याग्निप्रेरितमारुतनिर्वर्त्या हि ऋक् । पालनाद्वा वाचः पतिः प्राणेन हि पालयते वाक् । अप्राणस्य शब्दोच्चारणसामर्थ्याभावात् । तस्माद् बृहस्पतिर्ऋचां प्राण आत्मेत्यर्थः ॥ २० ॥

च्यते सा च बृहती षट्त्रिंशदक्षरा प्रसिद्धेत्यर्थः । भवतु यथोक्ता बृहती तथाऽपि कथम् ‘वाग्वै बृहती’ इत्युक्तं तत्राऽऽह । अनुष्टुप् चेति । द्वात्रिंशदक्षरा तावदनुष्टु विष्टा सा चाष्टाक्षरैश्चतुर्भिः पादैः षट्त्रिंशदक्षरायां बृहत्यामन्तर्भवत्यवान्तरसंख्याय महासंख्यायामन्तर्भावादित्याह । सा चेति । वागनुष्टुभोरनुष्टुबृहत्योश्चोक्तमैक्यमुपजीव्य फलितमाह । अत इति । भवतु वागात्मिका बृहती तथाऽपि तत्पतित्वे प्राणस्य कथमृक्पतित्वमित्याशङ्क्याऽऽह । बृहत्यां चेति । सर्वात्मकप्राणरूपे बृहत्याः स्तुतत्वात्तत्र सर्वासामृचामन्तर्भावः संभवति तस्मात्प्राणस्य बृहस्पतित्वे सिद्धमृक्पतित्वमित्यर्थः । प्राणरूपेण स्तुता बृहतीत्यत्र प्रमाणमाह । प्राणो बृहतीति तथाऽपि प्राणस्य विवक्षितमृगात्मैत्वं कथं सिध्यतीत्याशङ्क्याऽऽह । प्रा इति । तस्य तदात्मत्वे हेत्वन्तरमाह । वागात्मत्वादिति । तासां तदात्मत्वेऽपि कथं प्राणेऽन्तर्भावो न हि वदो मृदात्मा पदेऽन्तर्भवतीति शङ्कते । तत्कथमिति प्राणस्य वाङ्निष्पादकत्वात्तद्भूतानामृचां कारणे प्राणे युक्तोऽन्तर्भाव इत्याह । आत्यादिना । प्राणस्य तन्निर्वर्तकत्वेऽपि न तस्मिन्वाचोऽन्तर्भावो न हि घटस्य कुलेऽन्तर्भाव इत्याशङ्क्याऽऽह । कौष्ठ्येति । कौष्ठनिष्ठेनाग्निना प्रेरितस्वद्रवो वायुश्च गच्छन्कण्ठादिभिरभिहन्यमानो वर्णतया व्यज्यते तदात्मिका च वाङ्निर्णीता । वायुकरण ऋक्च वागात्मिकोक्ता तद्युक्तं तस्याः प्राणेऽन्तर्भूतत्वमित्यर्थः । ऋत्सर्वं प्राणस्य प्रकारान्तरेण साधयति । पालनाद्देति । सत्ताप्रदत्वे सति स्थापनादात्म्यव्याप्तमित्यभिप्रेत्योपसंहरति । तस्मादिति ॥ २० ॥

एष उ एव ब्रह्मणस्पतिर्वाग्वै ब्रह्म तस्या एष
पतिस्तस्माद् ब्रह्मणस्पतिः ॥ २१ ॥

तथा यजुषाम् । कथम् । एष उ एव ब्रह्मणस्पतिः । वाग्वै ब्रह्म ब्रह्म
यजुस्तच्च वाग्विशेष एव । तस्या वाचो यजुषो ब्रह्मण एष पतिस्त-
स्माद् ब्रह्मणस्पतिः पूर्ववत् । कथं पुनरेतदवगम्यते । बृहतीब्रह्मणोर्ऋग्य-
जुषुं न पुनरन्यार्थत्वमिति । उच्यते । वाचोऽन्ते सामसामानाधिकरण्य-
नर्देशाद्वाग्वै सामेति । तथा च वाग्वै बृहती वाग्वै ब्रह्मेति च वाक्स्-
तानाधिकरणयोर्ऋग्यजुषुं युक्तम् । परिशेषाच्च । सामन्यभिहित ऋग्य-
जुषी एव परिशिष्टे । वाग्विशेषत्वाच्च वाग्विशेषौ हि ऋग्यजुषी । तस्मा-
द्योर्वाचा समानाधिकरणता युक्ता । अविशेषप्रसङ्गाच्च । सामोद्गीथ
ति च स्पष्टं विशेषाभिधानत्वम् । तथा बृहतीब्रह्मशब्दयोरपि विशेषा-
भिधानत्वं युक्तम् । अन्यथाऽनिर्धारितविशेषयोरानर्थक्यापत्तेश्च विशेषा-
भिधानस्य वाङ्मन्त्रत्वे चोभयत्र पौनरुक्त्यात् । ऋग्यजुः सामोद्गीथशब्दानां
श्रुतिष्वेवंक्रमदर्शनात् ॥ २१ ॥

यजुषामात्मेति पूर्वेण संबन्धः । नियतपादाक्षराणामृचां प्राणत्वे कुतस्तद्विपरीतानां
तां तस्वमिति शङ्कित्वा परिहरति । कथमिति । तथाऽपि कथं प्राणो यजुषामा-
शङ्क्याऽऽह । वाग्वै ब्रह्मेति । निर्वर्तकत्वं पालयितृत्वं चात्रापि पुष्यमित्याह ।
इति । ऋदिमाश्रित्य शङ्कते । कथं पुनरिति । वाक्यशेषविरोधान्नात्र ऋदिः
इति परिहरति । उच्यते इति । वाग्वै सामेत्यन्ते वाचः सामसामानाधिकरण्येन
द्विदाधिकारोऽयमिति योजना । तथाऽपि कथमृकत्वं यजुषुं वा बृहतीब्रह्मणोरिति
ऽह । तथा चेति । परिशेषमेव दर्शयति । साम्नीति । इतश्च वाक्समानाधिक-
रणीब्रह्मणोर्ऋग्यजुषुमेष्टव्यमित्याह । वाग्विशेषत्वाच्चेति । तत्रैव हेत्वन्तरमाह ।
इति । प्रसङ्गमेव व्यतिरेकमुखेन विवृणोति । सामेति । द्वितीयश्चकारोऽवधार-
। किञ्च वाग्वै बृहती वाग्वै ब्रह्मेति वाक्याभ्यां बृहतीब्रह्मणोर्वागात्मत्वं सिद्धं न
तोर्वाङ्मन्त्रत्वं वाक्यद्वयेऽपि वाग्वै वागिति पौनरुक्त्यप्रसङ्गात्तस्माद्बृहतीब्रह्मणो-
रुग्यजुषुमित्याह । वाङ्मन्त्रत्वे चेति । तत्रैव स्थानमाश्रित्य हेत्वन्तस्माह ।
इति ॥ २१ ॥

एष उ एव साम वाग्वै सामैष सा चामश्चेति
तत्साम्नः सामत्वम् । यद्देव समः षुषिणा समो

एष उ एव साम । कथमित्याह वाग्वै सा यत्किञ्चित्स्त्रीशब्दाभिधेयं सा वाक् । सर्वस्त्रीशब्दाभिधेयवस्तुविषयो हि सर्वनामसाशब्दः । तथाऽम एष प्राणः सर्वपुंशब्दाभिधेयवस्तुविषयोऽमःशब्दः । “केन मे पौंल्लानि नामान्याग्नोषीति प्राणेनेति ब्रूयात्केन मे स्त्रीनामानीति वाचा” इति श्रुत्यन्तरात् । वाक्प्राणाभिधानभूताऽयं सामशब्दः । तथा प्राणनिर्वर्त्यस्वरादिसमुदायमात्रं गीतिः सामशब्देनाभिधीयते । अतो न प्राणवाग्व्यतिरेकेण सामनामास्ति किञ्चित्स्वरवर्णादेश्च प्राणनिर्वर्त्यत्वात्प्राणतन्त्रत्वाच्च । एष उ एव प्राणः साम यस्मात्साम सामेति वाक्प्राणात्मकं सा चामश्चेति तत्तस्मात्साम्नो गीतिरूपस्य स्वरादिसमुदायस्य सामत्वं तर्प्यगीतं भुवि । यद्देव एव समस्तुल्यः सर्वेण वक्ष्यमाणेन प्रकारेण तस्माद्वा सामेत्यनेन संबन्धः ।

अग्यजुष्टं प्राणस्य प्रतिपाद्य तस्यैव सामत्वं साधयति । एष इत्यादिना । तदे स्पष्टयति । सर्वेति । साशब्दो हि सर्वनाम तथाच य स्त्रीलिङ्गः सर्वैः शब्दस्तेनाभिधेयं वस्तु वागित्यर्थः । अमः प्राण इत्युक्तमुपपादयति । सर्वपुंशब्देति । पुल्लिङ्गे सर्वेण शब्देनाभिधेयं वस्तु प्राण इत्यर्थः । तत्र श्रुत्यन्तरं प्रमाणयति । केनेति आचार्यस्य शिष्यं प्रत्येतद्वाक्यम् । पौंल्लानि पुंसो वाचकानि । तथाऽपि कस्य सामशब्दवाच्यत्वामित्याशङ्क्य फलितमाह । वागिति । वागुपसर्जनेनः प्राणः सामशब्दाभिधेयः एकवचननिर्देशादित्यर्थः । ननु गीतिषु सामारूप्येति न्यायाद्विशिष्टा काचिद्वीतिः सां त्युच्यते तत्कुर्वो वागुपसर्जनेनस्य प्राणस्य सामत्वमत आह । तथेति । प्राणस्य सामसर्वाति यावत् । प्रगीति मन्त्रवाक्ये सामशब्दस्य वृद्धैरिष्टत्वादस्ति प्राणादिव्यातिरेके सामेत्याशङ्क्याऽऽह । स्वरेति । आदिपदेन पदवाक्यादिग्रहः । वागुपसर्जनेः प्रमुख्यः सामशब्दस्वतःसंबन्धादितरत्र गौणो मन्त्रादिशब्दवदित्यर्थः । उक्तेऽर्थे तत्सामत्वमिति वाक्यं योजयति । यस्मादिति । इदं सामेदं सामेति यद्वाक् । द्विवद्वाक्प्राणात्मकमेवोच्यते सा चामश्चेति व्युत्पत्तेर्यस्मादेवं तस्मात्प्रसिद्धस्य सामेयत्सामत्वं तन्मुख्यसामनिर्वर्त्यत्वाद्गौणमेव सदध्येतृव्यवहारे प्रसिद्धमिति योजना प्रकारान्तरेण प्राणस्य सामत्वमुपासनार्थमुपन्यस्यति । यदित्यादिना । प्रकारान्तरं

१ क. क. 'योऽमश्' । २ ग. च. 'देस्तु प्रा' । ३ क. 'णः । य' । ४ छ. 'रपगतं' । ५ च. 'तं विख्यातं भू' । ६ क. प्र. क. 'सर्वश' । ७ क. ण. 'र्जनेप्रा' । ८ ग. गौणः 'संवादि' । ९ क. 'गौ मन्त्रादि' । १० क. 'न्तरावयो' ।

मशकेन समो नागेन सम एभिस्त्रिभिर्लोकैः
समोऽनेन सर्वेण तस्माद्देव सामाश्रुते साम्नः
सायुज्यं सलोकतां य एवमेतत्साम वेद ॥२२॥

शब्दः सामशब्दलाभनिमित्तप्रकारान्तरनिर्देशसामर्थ्यलभ्यः । केन पुनः
कारेण प्राणस्य तुल्यत्वमित्युच्यते । समः भुषिणा पुंत्तिकाशरीरेण समो
मशकेन मशकशरीरेण समो नागेन हस्तिशरीरेण सम एभिस्त्रिभिर्लोकैस्त्रै-
लोक्यशरीरेण प्राजापत्येन समोऽनेन जगद्रूपेण हेरण्यगर्भेण पुंत्ति-
कादिशरीरेषु गोत्वादिवत्कात्स्न्येन परिसमाप्त इति समत्वं प्राणस्य ।
न पुनः शरीरमात्रपरिमाणेनैवामूर्तत्वात्सर्वगतत्वाच्च । न च घटप्रासा-
दादिप्रदीपवत्संकोचविकासितया शरीरेषु तावन्मात्रं समत्वम् । “त एते
सर्व एव समाः सर्वेऽनन्ताः” इति श्रुतेः । सर्वगतस्य तु शरीरेषु शरीर-
परिमाणवृत्तिलाभो न विरुध्यते । एवं समत्वात्सामाख्यं प्राणं वेद यः
श्रुतिप्रसारितमहत्त्वं तस्यैतत्फलमश्रुते व्याप्नोति साम्नः प्राणस्य
ज्यं सयुग्भावं समानदेहेन्द्रियाभिर्मानत्वं सालोक्यं समानलोकतां
वावनाविशेषतो य एवमेतच्चथोक्तं साम प्राणं वेद । आ प्राणात्मा-
नाभिव्यक्तेरुपास्त इत्यर्थः ॥ २२ ॥

शब्दोऽत्र न श्रूयत इत्याशङ्क्याऽऽह । वाशब्द इति । निमित्तान्तरमेव
प्रकटयति । केनेत्यादिना । ननु प्राणस्य तत्तच्छरीरपरिमाणत्वे परिच्छि-
न्त्यानुपपत्तिस्वत्कथमस्य विरुद्धेषु शरीरेषु समत्वमित्याशङ्क्याऽऽह । पुंत्ति-
का । समशब्दस्य यथाश्रुतार्थत्वं किं न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । न पुनरिति ।
त्रैकेन रूपेणामूर्तत्वं सर्वगतत्वं च द्रष्टव्यम् । ननु प्रदीपो घटे संकुंचति
व विकसति तथा प्राणोऽपि मशकादिशरीरेषु संकोचमिमादिदेहेषु विकासं
घटाभिति समत्वासिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह । न चेति । प्राणस्य सर्वगतत्वे
तिविरोधमाशङ्क्याऽऽह । सर्वगतस्येति । खण्डादिषु गोत्ववच्छरीरेषु
थतस्य प्राणस्य तत्तच्छरीरपरिमाणाया वृत्तेर्लाभः संभवति सर्वगतस्यैव नम-
त्र कूपकुम्भं च वच्छेदोपलम्भादित्यर्थः । फलश्रुतिमवतार्य व्याकरोति । एव-
फलविकल्पे हेतुमाह । भावनेति । वेदनं व्याकरोति । आ प्राणेति । इह
मध्यप्रदीपन्यायेनोभयतः संबद्धमवधेयम् ॥ २२ ॥

क. स. म. 'न्दः सम' । ७ छ. पुत्रिका । ३ छ. स. पुत्रिका । ४ ग. च. 'मानता' ।
कासित । ५ घ. ज. 'मिधाम' । ७ क. ग. च. 'मानतां सा' । ८. 'मभिनां सा' ।
पामताभिव्य' । ९ म. पुत्रिका । १० म. 'म्मादावत्र' ।

एष उ वा उद्गीथः प्राणो वा उत्प्राणेन हीद्व
 सर्वमुत्तब्धं वागेव गीथोच्च गीथा चेति स
 उद्गीथः ॥ २३ ॥ तद्वापि ब्रह्मदत्तश्चैकितानेयो

एष उ वा उद्गीथः । उद्गीथो नाम सामावयवो भक्तिविशेषो नोद्गानम् ।
 सामाधिकारात् । कथमुद्गीथः प्राणः । प्राणो वा उत्प्राणेन हि यस्मा-
 दिदं सर्वं जगदुत्तब्धमूर्ध्वं स्तब्धमुत्तम्भितं विधृतमित्यर्थः । उत्तब्धा-
 र्थावच्छेदकोऽयमुच्छब्दः प्राणगुणाभिधायकः । तस्मादुत्प्राणो वागेव
 गीथा शब्दविशेषत्वाद्गुद्गीथमर्कः । गायतेः शब्दार्थत्वात्सा वागेव । न
 ह्युद्गीथमर्कः शब्दव्यतिरेकेण किञ्चिद्भ्रूपभ्रुत्प्रेक्ष्यते तस्माद्युक्तमवधारणं
 वागेव गीथेति । उच्च प्राणो गीथा च प्राणतन्त्रा वागित्युभयमेकेन शब्दे-
 नाभिधीयते स उद्गीथः ॥ २३ ॥

उक्तार्थदाढ्यायाऽऽख्यायिकाऽऽरभ्यते । तद्वापि तत्तत्रैतस्मिन्नुक्तेऽर्थे
 हाप्याख्यायिकाऽपि श्रूयते ह स्म । ब्रह्मदत्तो नामतः । चिकितान-
 स्यापत्यं चैकितानस्तदपत्यं युवा चैकितानेयो राजानं यज्ञे सोमं भक्ष-
 यन्नुवाच किमयं चमसस्थो मया भक्ष्यमाणो राजा त्यस्य तस्य ममा-

प्रस्तावादिशब्दवद्गुद्गीथशब्दस्यापि भक्तिविशेषे ऋढत्वादुद्गीथेनात्ययामेत्यत्र चौद्गाने
 कर्मणि प्रयुक्तत्वात्कथमुद्गीथः प्राण इत्याशङ्क्याऽऽह । उद्गीथो नामेति । नञ्पद-
 स्योभयतः संबन्धः । सामशब्दितस्य प्राणस्य प्रकृतत्वादिति हेतुमाह । सामाधिका-
 रादिति । न तावद्गुद्गीथशब्दस्य प्राणे ऋढित्तस्य तस्मिन्वृद्धयोगादर्शनात्प्रापि
 योगोऽवयववृत्तेरहोरेति शङ्कते । कथमिति । योगवृत्तिमुपेत्य परिहरति । प्राण
 इति । उच्छब्दो नास्यार्थस्य वाचको निपातत्वादित्याशङ्क्याऽऽह । उत्तब्धेति ।
 तथाऽपि कथं प्राणो वा उदित्युक्तं तत्राऽऽह । प्राणेति । 'वायुर्वै गौतम तत्सूत्रम्' इ ।
 दिश्रुतेरित्यर्थः । उद्गीथमर्कः शब्दविशेषत्वेऽपि गीथा वागिति कथमुच्यते तत्राऽऽह ।
 गायतेरिति । अर्थावधारणं साधयति । न हीति । तथाऽपि कथं प्राणस्योद्गीथ-
 त्याशङ्क्य वागुपसर्जनस्य तस्य तथात्वं कथयति । उच्येति ॥ २३ ॥

तद्वापीत्यादिवाक्यस्य प्रकृतानुपयोगमाशङ्क्याऽऽह । उक्तार्थेति । उद्गीथवेदे
 प्राणो न वागादिरित्युक्तार्थः । 'जीवति तु वंश्ये युवा' (पा० सू० ४ । १ । १६३)
 स्मरणान्तित्रादौ वंश्ये जीवति पौत्रप्रभृतेर्यदपत्यं तद्युवसंज्ञकमिति प्रष्टव्यम् । त्रि ।

१ क. 'नोद्गानम्' । २ घ. 'ब्धम्' । ३ क. 'व्यार्यवो' । ४ ग. छ. ज. घ. 'केः । गीथो ।
 ५ क. 'विदुते' । ६ ग. क. 'मुपलभ्यते' । ७ घ. छ. 'मुपलक्ष्य' । ८ घ. क. ग. 'भव' । ९ क. घ.
 न. ग. 'त्युक्तोऽर्थः' । १० क. घ. ग. 'मृतिवद्' ।

राजानं भक्षयन्नुवाचायं तस्य राजा मूर्धानं
विपातयताद्यदितोऽयास्य आङ्गिरसोऽन्येनोद-
गायदिति वाचा च ह्येव स प्राणेन चोदगाय-
दिति ॥ २४ ॥

तवादिनो मूर्धानं शिरो विपातयताद्विस्पष्टं पातयतु । तोरयं तातका-
श आशिषि ङोद्धिपातयतादिति । यद्यहमनृतवादी स्यामित्यर्थः ।
तं पुनरनृतवादित्वमाप्तिरिति । उच्यते । यद्यदीतोऽस्मात्प्रकृतात्प्राणा-
पकसंयुक्तादयास्यो मुख्यप्राणाभिधायकेनायास्याङ्गिरसशब्देनाभिधीयते
श्वसृजां पूर्वधीणां सत्र उद्गाता सोऽन्येन देवतान्तरेण वाक्प्राणव्य-
तिरिक्तेनोदगायद्गानं कृतवान् । ततोऽहमनृतवादी स्यां तस्य मम
वताविपरीतप्रतिपत्तुर्मूर्धानं विपातयत्वित्येवं शपथं चकारेति विज्ञाने
त्ययदाढ्यकर्तव्यतां दर्शयति । तमिममाख्यायिकानिर्धारितमर्थं स्वेन
श्वसोपसंहरति श्रुतिः । वाचा च प्राणप्रधानया प्राणेन च स्वस्याऽऽ-
प्रभूतेन सोऽयास्य आङ्गिरस उद्गातोदगायदित्येषोऽर्थो निर्धारितः
पथेन ॥ २४ ॥

प्राप्तिप्रकारं सूचयति । तोरिति । तुप्रत्ययस्यायमाशिषि विषये तातकादेशः
स्तातकाशिष्यन्यतरस्याम्' (पा० सू० ७।१।३५) इति स्मरणादित्यर्थः । मूर्धे-
पकं दर्शयति । यदीति । अनृतवादित्वस्य प्रापकाभवादप्राप्तिरिति शङ्कते ।
पुनरिति । उद्गानस्य बुद्ध्यादिसंनिधानात्तद्देवता प्राजापत्यादिलक्षणा किं
देवता किंवा वर्णस्वरादिसंनिधानात्तद्देवतैव तत्र देवतेति विप्रतिपत्तेरनृतवादित्वे
प्राग्दत्तः शपथेन निर्णयं चकारेत्याह । उच्यते इति । प्राणाद्वाक्संयुक्तादन्ये-
नोदगायदिति संबन्धः । नन्वयास्याङ्गिरसशब्दाच्चो मुख्यप्राणो देवता-
प्राणा भवितुमुत्सहते तत्राऽऽह । मुख्येति । उक्तार्थदाढ्यायेत्युक्तमुपसंहरति ।
विज्ञान इति । उक्तरीत्या शपथक्रियया प्राण एवेद्विधदेवतेत्यस्मिन्विज्ञाने प्रत्ययो
सस्त्वस्य यदाढ्यं तस्य कर्तव्यतामाल्यायिकया दर्शयति श्रुतिरिति यावत् ।
शायिकार्थस्यैव वाचेत्यादिनोक्तेः पौनरुक्त्यमित्याशङ्क्याऽऽह । तमिममिति ।
प्राग्दत्तत्वेणाप्रामाण्येऽपि श्रुतिमूलतया प्रामाण्यं सिध्यतीति भावः ॥ २४ ॥

अ. 'कृतप्राणा' । २ ग. क. घ. 'यिकया नि' । ३ अ. 'कातो नि' । ४ क. अ. 'ता

तस्य हैतस्य साम्नो यः स्वं वेद भवति हास्य
स्वं तस्य वै स्वर एव स्वं तस्मादात्विज्यं करि-
ष्यन्वाचि स्वरमिच्छेत तया वाचा स्वरसंपन्न-
याऽऽत्विज्यं कुर्यात्तस्माद्यज्ञे स्वरवन्तं दिदृक्षन्त

तस्य हैतस्य । तस्येति प्रकृतं प्राणमभिसंबध्नाति । हैतस्येति गु-
णपदिशत्यभिनयेन । साम्नः सामशब्दवाच्यस्य प्राणस्य यः स्वं
वेद तस्य ह किं स्यात् । भवति हास्य स्वम् । फलेन प्रलोभ्याभिमुखी-
कृत्य शुश्रूषव आह । तस्य वै साम्नः स्वर एव स्वम् । स्वर इति कण्ठ-
गतं माधुर्यं तदेवास्व स्वं विभूषणम् । तेन हि भूषितमृद्धिमच्छक्ष्यते
उद्गानम् । यस्मादेवं तस्मादात्विज्यमृत्विक्कर्मोद्गानं करिष्यन्वाचि विषये
वाचि वागाश्रितं स्वरमिच्छेत साम्नो धनवत्तां स्वरेण विकीर्षुरुद्राता ।
इदं तु प्रासङ्गिकं विधीयते साम्नः सौस्वर्येण स्वरवत्त्वप्रत्यये कर्तव्य
इच्छामात्रेण सौस्वर्यं न भवतीति दन्तधावनतैलपानादिसामर्थ्यात्कर्तव्य-
मित्यर्थः । तथैवं संस्कृतया वाचा स्वरसंपन्नयाऽऽत्विज्यं कुर्यात् । तस्मा-
द्यस्मात्साम्नः स्वभूतः स्वरस्तेन स्वेन भूषितं साम । अतो यज्ञे स्वर-
वन्तमुद्गातारं दिदृक्षन्त एव द्रष्टुमिच्छन्त एव धनिमिव लौकिकाः ।

उद्रीथदेवता प्राण एवेति निर्धार्ये स्वसुवर्णप्रतिष्ठागुणविधानार्थमुत्तरकण्ठिकात्रयमव-
धारयति । तस्येत्यादिना । किमित्यादौ फलमभिलष्यते तत्राऽऽह । फलेनेति ।
सौस्वर्यं साम्नो भूषणमित्यत्रानुभवमनुकूलयाति । तेन हीति । कथं तर्हि कण्ठगतं
माधुर्यं संपादनीयमित्याशङ्क्याऽऽह । यस्मादिति । प्राणोऽहं ममैव गीतिभावमाप-
न्नस्य सौस्वर्यं धनमिति प्रकृते प्राणविज्ञाने गुणविविधविक्षितश्चेत्किमित्युद्गातुरन्यकर्त-
व्यमुपदिश्यत इत्याशङ्क्य दृष्टफलतयेत्याह । इदं त्विति । अथेच्छायां कर्तव्यत्वेन
विहितायां तावन्मात्रे सिद्धेऽपि कथं सौस्वर्यं सिध्येन्नहि स्वर्गकामनामात्रेण स्वर्गः
सिध्यत्यत आह । साम्न इति । तस्य सुस्वरत्वेन तच्छब्दितस्य प्राणस्योपासका-
त्मकस्य स्वरवत्त्वप्रत्यये कार्ये सति विहितेच्छामात्रेण साम्नः सौस्वर्यं न भवती-
त्स्मात्सामर्थ्यादन्तधावनादि कर्तव्यमित्येतदत्र विधित्सवमिति योजना । सौस्वर्यं
सामभूषणत्वे गमकमाह । तस्मादिति । दृष्टान्तमनन्तरवाक्यावष्टम्भेन स्पष्टया

एव । अथो यस्य स्वं भवति भवति हास्य
स्वं च एवमेतत्साम्नः स्वं वेद ॥ २५ ॥ तस्य
हेतस्य साम्नो यः सुवर्णं वेद भवति हास्य
सुवर्णं तस्य वै स्वर एव सुवर्णं भवति हास्य
सुवर्णं य एवमेतत्साम्नः सुवर्णं वेद ॥ २६ ॥
तस्य हेतस्य साम्नो यः प्रतिष्ठां वेद प्रति ह

सिद्धं हि लोकेऽथो अपि यस्य स्वं धनं भवति तं धनिनं विद्वन्त
ति । सिद्धस्य गुणविज्ञानफलसंबन्धस्योपसंहारः क्रियते । भवति
स्य स्वं य एवमेतत्साम्नः स्वं वेदेति ॥ २५ ॥

अथान्यो गुणः सुवर्णवैत्तालक्षणो विधीयते । असावपि सौस्वर्यमेव ।
तावान्विशेषः । पूर्वं कण्ठगतमाधुर्यमिदं तु लाक्षणिकं सुवर्णशब्दवाच्यं
स्य हेतस्य साम्नो यः सुवर्णं वेद भवति हास्य सुवर्णम् । सुवर्णशब्द-
प्रामाण्यात्स्वरसुवर्णयोर्लौकिकमेव सुवर्णं गुणविज्ञानफलं भवतीत्यर्थः ।
स्य वै स्वर एव सुवर्णम् । भवति हास्य सुवर्णं य एवमेतत्साम्नः
सुवर्णं वेदेति पूर्ववत्सर्वम् ॥ २६ ॥

तथा प्रतिष्ठागुणं विधित्सन्नाह । तस्य हेतस्य साम्नो यः प्रतिष्ठां
वेद । प्रतिष्ठित्यस्यामिति प्रतिष्ठां वाक्तां प्रतिष्ठां साम्नो गुणं यो वेद
प्रतिष्ठति ह । “तं यथा यथोपासते” इति श्रुतेस्तद्गुणत्वं युक्तम् ।

हीति । भवति हास्य स्वमिति प्रागेवोक्तत्वादनर्थिका पुनरुक्तिरित्याश-
ङ्क । सिद्धस्येति ॥ २५ ॥

गो गुणान्तरमवतारयति । अथेति । तर्हि पुनरुक्तिः स्यात्तत्राऽऽह । एता-
न् । लाक्षणिकं कण्ठोऽयं वर्णो दन्त्योऽयमिति लक्षणज्ञानपूर्वकं सुष्ठु वर्णो-
पमैव सामनाद्विद्वत्प्राणभूतस्य धनमिति यावत् । लाक्षणिकसौस्वर्यगुणवत्प्राण-
गतो यथोक्तफललाभे हेतुमाह । सुवर्णशब्देति । वाक्यार्थमाह । लौकिक-
फलान् प्रामाण्याभिमुखीकृत्य किं क्तसुवर्णमिति शुश्रूषवे ब्रूते । तस्येति ।
फलमुपसंहरति । भवतीति । साम्नस्तच्छब्दवाच्यस्य प्राणस्य स्वरूपमू-
पावत् ॥ २६ ॥

स्य प्रतिष्ठागुणत्वेऽपि कथमुपासकस्य तद्गुणत्वं तत्राऽऽह । तं यथेति ।

तिष्ठति तस्य वै वागेव प्रतिष्ठा वाचि हि
 स्वल्पे एतत्प्राणः प्रतिष्ठितो गीयतेऽत्र
 इत्यु हैक आहुः ॥ २७ ॥ अथातः पव-
 मानानामेवाभ्यारोहः स वै खलु प्रस्तोता
 साम प्रस्तौति स यत्र प्रस्तुयात्तदेतानि जपेत् ।

पूर्ववत्फलेन प्रतिष्ठोभिताय का प्रतिष्ठेति शुश्रूषव आह । तस्य वै
 साम्नो वागेव । वागिति जिह्वामूलीयादीनां स्थानानामख्या । सैव
 प्रतिष्ठा । तदाह वाचि हि जिह्वामूलीयादिषु हि यस्मात्प्रतिष्ठितः सकेष
 प्राण एतद्गानं गीयते गीतिभावमापद्यते । तस्मात्साम्नः प्रतिष्ठा वाक् ।
 अके प्रतिष्ठितो गीयत इत्यु हैकेऽन्य आहुः । इह प्रतिष्ठितो गीयत इत्युक्तम् ।
 अनिन्दितत्वादेकीयपक्षस्य विकल्पेन प्रतिष्ठागुणविज्ञानं कुर्याद्वाग्वा
 प्रतिष्ठाऽञं वेति ॥ २७ ॥

एवं प्राणविज्ञानवतो जपकर्म विधित्स्यते । यद्विज्ञानवतो जपकर्म-
 ष्यधिकारस्तद्विज्ञानमुक्तम् । अथानन्तरं यस्माच्चैवं विदुषा प्रयुज्यमानं
 देवभावायाभ्यारोहफलं जपकर्म । अतस्तस्मात्तद्विधीयत इह । तस्य
 चोद्गीथसंबन्धात्सर्वत्र प्राणो पवमानानामिति वचनात् । पवमानेषु
 त्रिष्वपि कर्तव्यतायां प्राणायामं पुनः कालसंकोचं करोति । स वै स
 प्रस्तोता साम प्रस्तौति । स प्रस्तोता यत्र यास्मिन्काले साम प्रस्तुप-

आदिपदाद्गुरुःशिरःकण्ठदेन्तौष्ठनासिकावालूनि यस्मन्ते । किमित्यष्टौ स्थानानि व-
 त्युच्यन्ते तथाऽऽह । वाचि हीति । पक्षान्तरमाह । अस्म इति । ति ।
 तत्परिणामो देहो यस्मते । एकीयपक्षे युक्तिमाह । इहेति । कथं वाहिं प्रतिष्ठागुण-
 प्राणस्य विज्ञानं कर्तव्यमव आह । अनिन्दितत्वादिति ॥ २७ ॥

अथातः पवमानानामित्यादिवाक्यमवतारयति । एवमिति । तत्राप्यशब्दं व्याचष्टे
 यद्विज्ञानवत इति । अतःशब्दार्थमाह । यस्माच्चैति । इहेति प्राणविदुक्तिः । कव
 वाहिं जपकर्म कर्तव्यं तथाऽऽह । तस्येति । उद्गीथेनात्ययाम त्वं च उद्गीथेति
 प्रकरणाद्गुद्गीथेन संबन्धाच्चपस्य सर्वत्रोद्गीथकाले प्राणो पवमानानामेवेति वचनात्काल
 नियमसिद्धिरित्यर्थः । स वै खल्वित्यादिवाक्यतात्पर्यमाह । पवमानेषुति । न
 कर्तव्यत्वेनाभ्यारोहः श्रूयते जपकर्म विधित्सवमिति चोच्यते किं केन संगतमित्या-

१ ख. ग. ड. प्रलो । २ ग. घ. च. छ. ज. 'छा। वा' । ३ क. घ. छ. ज. 'तीत्युक्तं' । ग.
 ड. 'तीति युक्तं' । ४ छ. विधीयते । ५ ख. घ. ज. 'दन्तोष्ठं' । ६ २. ज. 'यते त' ।

असतो मा सद्गमय तमसो मा ज्योतिर्गमय
मृत्योर्माऽमृतं गमयेति स यदाहासतो मा सद्गम-
येति मृत्युर्वा असत्सदमृतं मृत्योर्माऽमृतं गम-
यामृतं मा कुर्वित्येवैतदाह तमसो मा ज्योति-

प्रारभेत तस्मिन्काल एतानि जपेत् । अस्य च जपकर्षण आख्याऽ-
भ्यारोहं इति । आभिमुख्येनाऽऽरोहत्यनेन जपकर्षणैर्विविधैवभावमा-
स्मानमित्यभ्यारोहः । एतानीति बहुवचनान्नीणि यजूंषि । द्वितीयानिर्दे-
शाद्वाङ्मणोत्पन्नत्वाच्च यथापठित एव स्वरः प्रयोक्तव्यो न मात्रः । याजमानं
जपकर्म । एतानि तानि यजूंषि 'असतो मा सद्गमय' 'तमसो मा ज्योति-
र्गमय' 'मृत्योर्माऽमृतं गमय' इति मन्त्राणामर्थस्तिरोहितो भवतीति स्वय-
मेव व्याचष्टे ब्राह्मणं मन्त्रार्थम् । स मन्त्रो यदाह यदुक्तवान्कोऽसावर्थं इत्यु-
च्यते 'असतो मा सद्गमय' इति । मृत्युर्वा असत्स्वाभाविककर्मविज्ञाने मृत्यु-
रित्युच्येते । असदत्यन्ताधोभावहेतुत्वात् । सदमृतं सच्छास्त्रीयकर्मविज्ञाने
अमरणहेतुत्वादमृतम् । तस्मादसतो मा मां कर्मणो ज्ञानाच्च सच्छास्त्री-
यकर्मविज्ञाने गमय देवभावसाधनात्मभावमापादयेत्यर्थः । तत्र वाक्या-
र्थमाह । अमृतं मा कुर्वित्येवैतदाहेति । तथा तमसो मा ज्योतिर्गमयेति ।

इत्याऽऽह । अस्य चेति । अभ्यारोहशब्दस्य न तत्र कृद्विभूतप्रयोगाभावादित्या-
इत्याऽऽह । आभिमुख्येनेति । यजुर्भेन्नाक्षराणामनियतपादाक्षरत्वादसतो मा
इत्येत्थारभ्यैको वा द्वौ वा मन्त्रावित्याशङ्क्याऽऽह । एतानीति । यद्यमी याजुषा
प्रास्ताहं मात्रेण स्वरेण वैभाषिकग्रन्थोक्तेन माव्यमित्याशङ्क्याऽऽह । द्वितीयेति ।
एव स्वरो विवक्षितस्वत्र वृतीयानिर्देशो हृदयते 'उच्चैर्लंघा क्रियत उच्चैः साञ्जो-
क्षु यजुषा' इति । प्रकृते तु द्वितीयानिर्देशाच्चपकर्ममात्रं प्रतीयते मात्रस्तु स्वरो न
विभाषीत्यर्थः । केन तर्हि स्वरेण प्रयोगो मन्त्राणामिति चेत्तत्राऽऽह । ब्राह्मणेति ।
ज्ञातपथेन स्वरेण मन्त्राणां प्रयोगस्त्वथाऽपि किमात्स्विभ्यं किंवा याजमानं
किंवा वीक्षायामाह । याजमानमिति । व्याचिरूयासितयजुषां स्वरूपं दर्शयति ।
इति । मन्त्रार्थशब्देन पदार्थो वाक्यार्थस्तफलं चेति त्रयमुच्यते । लौकिकं तमो

र्ममयेति मृत्युर्वै तमो ज्योतिरमृतं मृत्योर्माऽमृतं
गमयामृतं मा कुर्वित्येवैतदाह मृत्योर्माऽमृतं
गमयेति नात्र तिरोहितमिवास्ति । अथ यानी-
तराणि स्तोत्राणि तेष्वात्मनेऽन्नाद्यमागायेत्त-
स्माद् तु तेषु वरं वृणीत यं कामं कामयेत् तः

मृत्युर्वै तमः । सर्वं ज्ञानमावरणात्मकत्वात्तमस्तदेव च मरणहेतुत्वा-
न्मृत्युः । ज्योतिरमृतं पूर्वोक्तविपरीतं देवं स्वरूपम् । प्रकाशात्मकत्वा-
ज्ज्ञानं ज्योतिस्तदेवामृतमविनाशात्मकत्वात्तस्मात्तमसो मा ज्योतिर्मम-
येति । पूर्ववन्मृत्योर्माऽमृतं गमयेत्यादि । अमृतं मा कुर्वित्येवैतदाह ।
देवं प्राजापत्यं फलभावमापादयेत्यर्थः । पूर्वो मन्त्रोऽसाधनस्वभावात्सा-
धनभावमापादयेति । द्वितीयस्तु साधनभावादप्यज्ञानरूपात्साध्यभाव-
मापादयेति । मृत्योर्माऽमृतं गमयेति पूर्वयोरेव मन्त्रयोः समुच्चितोऽ-
र्थस्तृतीयेन मन्त्रेणोच्यत इति प्रसिद्धार्थतैव । नात्र तृतीये मन्त्रे तिरो-
हितमन्तर्हितमिवार्थरूपं पूर्वयोरेव मन्त्रयोरस्ति यथाश्रुत एवार्थः । याज-
मानमुद्गानं कृत्वा पवमानेषु त्रिष्वथानन्तरं यानीतराणि शिष्टानि
स्तोत्राणि तेष्वात्मनेऽन्नाद्यमागायेत् । प्राणविदुद्गाता प्राणभूतः प्राणव-
देव यस्मात्स एष उद्गाता एवं प्राणं यथोक्तं वेत्त्यतः प्राणवदेव तं कामं
साधयितुं समर्थस्तस्माद्यजमानस्तेषु स्तोत्रेषु प्रयुज्यमानेषु वरं वृणीत

न्यावर्तयति । सर्वं हीति । पूर्वोक्तपदेन न्याख्यातं तमो एह्यते । वैपरीत्ये हेतुमाह
मन्त्राणां आत्मकत्वादिति । ज्ञानं तेन साध्यमिति यावत् । पदार्थोक्तिसमाप्ताविति शब्दः
उत्तरवाक्याभ्यां वाक्यार्थस्तत्फलं चेति द्वयं क्रमेणोच्यत इत्याह । पूर्ववदिति
फलवाक्यमादाय पूर्वस्माद्विशेषं दर्शयति । अमृतमिति । प्रथमद्वितीयमन्त्रयोरर्थमे-
वामर्शितेः पुनरुक्तिमाहाङ्ग्यावान्तरभेदमाह । पूर्वो मन्त्र इति । तथाऽपि तृतीये मन्त्रे
पुनरुक्तिस्तदवस्थेत्याहाङ्ग्याऽऽह । पूर्वयोरिति । वृत्तमनूद्योत्तरवाक्यमवतार्यं न्याचष्टे
याजमानमिति । यथा प्राणस्त्रिषु पवमानेषु साधारणमागानं कृत्वा शिष्टेषु स्तोत्रेषु स्वार्थं
मागानमकरोत्तथेत्याह । प्राणविदिति । तद्विदोऽपि तद्वदागाने योग्यतामाह
प्राणभूत इति । हेतुवाक्यमादौ योजयति । यस्मादिति । प्रविज्ञावाक्यं न्याचष्टे
वस्मादिति । किमिति व्यत्यासेन वाक्यद्वयं न्याख्यानामित्याहाङ्ग्याथार्थाच्चेति न्यायेः

१ क. म. घ. क. पूर्वम् । २ ग. 'दयति । ३ ग. 'दयति । ४ ग. 'धेत्तमैव ना । ५ म
न. 'तीत्यां पु । ६ क. ल. घ. ज. पूर्वम् । ७ क. घ. 'द्वयं व्या' । ८ ज. क. 'ख्यातये' ।

स एष एवंविदुद्गाताऽऽत्मने वा यजमानाय
वा यं कामं कामयते तमागायति तद्वैतल्लो-
कजिदेव न हैवालोक्यताया आशाऽस्ति

कामं कामयेत तं कामं वरं वृणीत प्रार्थयेत् । यस्मात्स एष एवंवि-
दातेति तस्माच्छब्दात्प्रागेव संबध्यते । आत्मने वा यजमानाय वा
कामं कामयत इच्छत्युद्गाता तमागोयत्यागानेन साधयति । एवं
शिवज्ञानकर्मभ्यां प्राणात्मापत्तिरित्युक्तम् । तत्र नास्त्याशङ्कासंभवः ।
कर्मपापे प्राणापत्तिर्भवति वा न वेत्याशङ्क्यते तदाशङ्कानिवृत्त्य-
वसाह । तद्वैतल्लोकजिदेवेति । तद् तदेतत्प्राणदर्शनं कर्मवियुक्तं केव-
लमपि लोकजिदेवेति लोकसाधनमेव । न ह एवालोक्यताया अलोका-
हृत्वायाऽऽशाऽऽशंसनं प्रार्थनं नैवास्ति ह । न हि प्राणात्मन्युत्पन्ना-
त्माभिमानस्य तत्प्राणशंसनं संभवति । न हि ग्रामस्थः कदा ग्रामं
प्राप्तुयामित्यरण्यस्थ इवाऽऽशास्ते । असंनिक्छविषये ह्यात्मन्याशंसनं
न तत्स्वात्मनि संभवति । तस्मान्नाऽऽशाऽस्ति कदाचित्प्राणात्मभावं न

क्रममनाहृत्य परिहरति । यस्मादित्यादिना । स एष एवंविदुद्गाताऽऽत्मने यजमा-
न वा यं कामं कामयते तमागानेन साधयति यस्मादिति हेतुग्रन्थस्तस्मादिति प्रति-
ग्रन्थात्प्रागेव संबध्यत इति योजना । वृत्तं कीर्तयति । एवं तावदिति । तत्र कर्म-
शिवे ज्ञाने देवतासौ शङ्कासंभवो नास्ति मिथः सहकृतयोर्ज्ञानकर्मणोस्त्वदासिहेतु-
दित्याह । तत्रेति । समनन्तरं वाक्यमवतारयति । अत इति । समुच्चयात्फला-
श्रित्वादिति यावत् । न हेत्यादिना पदानि चिच्छन्दवाक्यमादाय व्याकरोति ।
शोकाहृत्वार्येति । तदेव स्फुटयति । न हीति । तत्र दृष्टान्तमाह । न हीति ।
यमानमाशंसनं तर्हि कस्मिन्विषये स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । असंनिक्छेति ।
प्रात्मना व्यवस्थितस्य विदुषस्तदात्मभावं कदाचिदहं न प्रपेयेयमित्याशंसनं
विशिष्टनिगमयति । तस्मादिति । कर्मसमुच्चितादुपासनात्केवलञ्च प्राणात्मत्वं फल-
समुच्चितादुद्गातुर्यजमानस्य वा फलं केवलञ्चोपासनाद्योरन्यत्परस्यान्यत्

य एवमेतत्साम वेद ॥ २८ ॥ इति प्रथमा-
ध्यायस्य तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

प्रषद्येयमिति । कस्येतत् । य एवमेतत्साम प्राणं यथोक्तं निर्धारित-
महिमानं वेदाहमस्मि प्राण इन्द्रियविषयासङ्गैरासुरैः पाप्मभिरधर्षणीयो
विशुद्धो वागादिपञ्चकं च मदाश्रयत्वाद्गन्याद्यात्मरूपं स्वाभाविकवि-
ज्ञानोत्थेन्द्रियविषयासङ्गजनितासुरपाप्मदोषवियुक्तं सर्वभूतेषु च मदा-
श्रयान्नाद्योपयोगेबन्धनमात्मा चाहं सर्वभूतानामाङ्गिरसत्वाद्गयजुःसामो-
द्गीथभूतायाश्च वाच आत्मा तद्ब्रह्मस्तेस्तन्निर्वर्तकत्वाच्च मम साङ्गो गीति-
भावमापद्यमानस्य बाह्यं धनं भूषणं सौस्वर्यं ततोऽप्यान्तरं सौर्वेण्यं
लाक्षणिकं सौस्वर्यं गीतिभावमापद्यमानस्य मम कण्ठादिस्थानानि
प्रतिष्ठा। एवंगुणोऽहं 'पुत्तिकादशरीरेषु कात्स्न्येन परिसमाप्तोऽमूर्तत्वा-
त्सर्वगतत्वाच्चेत्या एवमभिमानाभिव्यक्तेर्वेदोपास्त इत्यर्थः ॥ २८ ॥

इति प्रथमाध्यायस्य तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

वा कस्यचिदिति जिज्ञासमानः शङ्कते । कस्येति । ज्ञानकर्मणोरुभयत्र समभावाद्दु-
भयोरपि वचनात्फलसिद्धिः । आश्रमान्तरविषयं तु केवलज्ञानस्य लोकजयहेतुत्वमि-
त्यभिप्रेत्याऽऽह । य एवमिति । एवंशब्दस्य प्रकृतपरामर्शित्वात्पूर्वोक्तं सर्वं वेद्यस्व-
रूपं संक्षिपति । अहमस्मीत्यादिना । तस्य वागादिभ्यो विशेषं दर्शयति । इन्द्रियेति ।
किमिदानीं प्राणस्यैवोपास्यतया वागादिपञ्चकमुपेक्षितमिति नेत्याह । वागादीति ।
तस्य प्राणाश्रयत्वेऽपि कुतो देवतात्वमासङ्गपाप्मविद्धत्वादित्याशङ्क्याऽऽह । स्वाभा-
विकेति । अन्नरूपोपकारं प्राणद्वारा वागादौ स्मारयति । सर्वेति । रूपात्मके जगति
प्राणस्य स्वरूपमनुसंधत्ते । आत्मा चेति । नामात्मके "जगति प्राणस्याऽऽत्मत्वमुक्तं
स्मारयति । ऋगिति । सति सामत्वे गीतिमवावस्थायां प्राणस्योक्तं ब्रह्मन्तरं
सौस्वर्यं सौर्वेण्यमिति गुणद्वयमनुवदति । ममेति । तस्यैव वैकल्पिकीं प्रतिष्ठामुक्तामनु-
स्मारयति । गीतीति । यद्वेवेत्यादिनोक्तं परामृशति । एवंगुणोऽहमिति । इत्येव
मभिमानाभिव्यक्तिपर्यन्तं यो ध्यायति तस्येदं फलमित्युपसंहरति । इतीति ॥ २८ ॥

इति प्रथमाध्यायस्य तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

१ क. ग. छ. च. प्रतिप । २ छ. 'सङ्गैरा' । ३ ग. च. छ. 'त्वादाप्रोद' । ४ न
'कङ्गा' । ५ ख. घ. च. 'पयोग' । ६ ख. घ. च. 'गसंब' । ७ ख. 'न्धमा' । ८ च. 'नामहर' ।
९ छ. छ. 'तोऽप्यन्तरतरं' । १० घ. च. छ. 'प्यान्तरतरं' । ११ ख. छ. 'सौर्वेण्य' । १२ छ. छ. गुत्रे
१३ च. च. 'केऽपि च' । १४ ख. 'वर्णमि' ।

आत्मैवेदमग्र आसीत्पुरुषविधः सोऽनुवीक्ष्य

आत्मैवेदमग्र आसीत् । ज्ञानकर्मभ्यां समुच्चिताभ्यां प्रजापतित्वप्राप्तिर्व्याख्याता । केवलप्राणदर्शनेन च तद्देतल्लोकजिदेवेत्यादिना । प्रजापतेः फलभूतस्य सृष्टिस्थितिसंहारेषु जगतः स्वातन्त्र्यादिविभूत्युपवर्णनेन ज्ञानकर्मणोर्वेदियोः फलोत्कर्षो वर्णयितव्य इत्येवमर्थमारभ्यते । तेन च कर्मकाण्डविहितज्ञानकर्मस्तुतिः कृता भवेत्सामर्थ्यात् । विवक्षितं वेतत् । सर्वमप्येतज्ज्ञानकर्मफलं संसार एव भयारत्यादियुक्तत्वश्रवणाकार्यकरणलक्षणत्वाच्च स्थूलव्यक्तानित्यविषयत्वाच्चेति । ब्रह्मविद्यायाः प्रकृत्या वक्ष्यमाणाया मोक्षहेतुत्वमित्युत्तरार्थं चेति । न हि संसारविनात्साध्यसाधनादिभेदलक्षणादविरक्तस्याऽऽत्मैकत्वज्ञानविषयेऽधिका-रोऽनुपितस्येव पाने । तस्माज्ज्ञानकर्मफलोत्कर्षोपवर्णनमुत्तरार्थम् ।

ब्राह्मणान्तरमवतार्य पूर्वेण संबन्धं वक्तुं वृत्तं कीर्तयति । आत्मैवेत्यादिना । केवलप्राणदर्शनेन च प्रजापतित्वप्राप्तिर्व्याख्यातेति संबन्धः । इदानीमात्मेत्यादिस्तद्देदमित्यर्थः प्राक्तनग्रन्थस्याऽऽपाततस्वात्पर्यमाह । प्रजापतेरिति । आदिपदेन सर्वात्म्यं दि गृह्यते । फलोत्कर्षोपवर्णनं कुत्रोपयुज्यते तत्राऽऽह । तेन चेति । कर्मकाण्डेन पूर्वग्रन्थोऽपि संगृहीतः । फलातिशयो हेत्वतिशयापेक्षोऽन्यथाऽऽकस्मिक्त्वात् । अतो ज्ञानकर्मफलभूतसूत्रविभूतिरुच्यमाना ज्ञानकर्मणोर्भेदस्त्वं दर्शयतीत्याह । अर्थादिति । आपातिकं तात्पर्यमुक्त्वा परमतात्पर्यमाह । विवक्षितं त्विति । न विमतं संसारान्तर्भूतं कार्यकरणत्वात्स्मदादिकोर्यकरणवदित्याह । कार्येति । आपत्यपदस्य संसारान्तर्भूतत्वे हेत्वन्तरमाह । स्थूलेति । स्थूलत्वं साधयति । केति । अनित्यत्वाद्गृह्यत्वाच्च प्रजापतित्वं संसारान्तर्गतमित्याह । अनित्येति । शब्दो विवक्षितार्थसमाह्वयर्थः । किमित्येतद्विवक्षितमुपवर्णयते तत्राऽऽह । ब्रह्मविद्या इति । तच्चेदं विवक्षितार्थवचनमेकाकिन्या विद्याया वक्ष्यमाणाया मुक्तिहेतुत्वमुत्तरार्थमिति ब्रह्मव्ययम् । यदा हि कर्मज्ञानफलं प्रजापतित्वं संसार इत्युच्यते तदोपात्तसर्वस्मत्तस्माद्विरक्तस्य वक्ष्यमाणविद्यायामधिकारः सेत्स्यतीत्यर्थः । अथ यस्य वदर्थितवामन्नेन तत्राधिकारसंभवाद्द्वैराग्यं न मृग्यमित्याशङ्क्याऽऽह । न हीति । अपि विषयशब्दः पूर्वेण समानाधिकरणः । विवक्षितमर्थमुपसंहरति । तस्मान् । वैराग्यमन्तरेण ज्ञानानधिकाराज्ज्ञानादिफलस्य प्रजापतित्वस्योत्कर्ष-

नान्यदात्मनोऽपश्यत्सोऽहमस्मीत्यग्रे व्याहरत्त- तोऽहं नामाभवत्तस्मादप्येतर्ह्यामिन्त्रितोऽहमय-

तथा च वक्ष्यति । तदेतत्पदनीपमस्य तदेतत्प्रेयः पुत्रादित्यादि । आत्मै-
वाऽऽत्मेति प्रजापतिः प्रथमोऽण्डजः शरीर्यभिधीयते । वैदिकैज्ञानकर्म-
फलभूतः स एव किमिदं शरीरभेदजातं तेन प्रजापतिशरीरेणाविभक्तमा-
त्मैवाऽऽसीदग्रे प्राक्शरीरान्तरोत्पत्तेः । स च पुरुषविधः पुरुषप्रकारः
शिरःपाण्यादिलक्षणो विराट्स एव प्रथमः संभूतोऽनुवीक्ष्यान्वालोचनं
कृत्वा कोऽहं किलक्षणो वाऽस्मीति नान्यद्वस्त्वन्तरमात्मनः प्राणपि-
ण्डात्मकात्कार्यकरणरूपात्नापश्यन्न ददर्श । केवलं त्वात्मानमेव सर्वात्मा-
नमपश्यत् । तथा पूर्वजन्मश्रौतविज्ञानसंस्कृतः सोऽहं प्रजापतिः सर्वा-
त्माऽहमस्मीत्यग्रे व्याहरद्वाहृतवान् । ततस्तस्माद्यतः पूर्वज्ञानसंस्कारा-
दात्मानमेवाहमित्यभ्यधादग्रे तस्मादहं नामाभवत्तस्योपनिषदहमिति

वतः संसारत्ववचनं ततो विरक्तस्य वक्ष्यमाणविद्यायामधिकारार्थम् । विरक्तस्य
विद्याधिकारे मोक्षादपि वैराग्यं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । तथा चेति ।
ननु मोक्षार्थं विद्यायां प्रवर्तितव्यं मोक्षश्चापुरुषार्थत्वात् प्रेक्षावता प्रार्थ्यते
तत्राऽऽह । तदेतदिति । आपातिकमनापातिकं च तात्पर्यमुक्त्वा प्रतीकमादायाक्ष-
राणि व्याकरोति । आत्मैवेति । तस्याश्वमेधाधिकारे प्रकृतत्वं सूचयति । अण्डज
इति । पूर्वस्मिन्नपि ब्राह्मणे तस्य प्रस्तुतत्वमस्तीत्याह । वैदिकेति । स एवाऽऽसीदिति
संबन्धः । स्थित्यवस्थायामपि प्रजापतिरेव समष्टिदेहस्तत्तद्व्यष्ट्यात्मना तिष्ठतीति
विशेषासिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह । तेनेति । आत्मशब्देन परस्यापि ग्रहसंभवे किमपि
त्रिराठेजोपादीयत इत्याशङ्क्य वाक्यशेषादित्याह । स चेति । वक्ष्यमाणमन्वालोच-
नादि विराटात्मकर्तृकमेवेत्याह । स एवेति । स्वरूपधर्मविषयो द्वौ विमर्शौ । नान्य-
दिति वाक्यमादायाक्षराणि व्याचष्टे । वस्त्वन्तरमिति । दर्शनशक्त्यभावादेव वस्त्व-
न्तरं प्रजापतिर्न दृष्टवानित्याशङ्क्याऽऽह । केवलं त्विति । सोऽहमित्यादि व्याचष्टे ।
तथेति । यथा सर्वात्मा प्रजापतिरहमिति पूर्वैस्मिन्नमनि श्रौतेन विज्ञानेन संस्कृतो
विराटात्मा तथेदानीमपि फलावस्थः सोऽहं प्रजापतिरस्मीति प्रथमं व्याहृतवानिति
योजना । व्याहरणफलमाह । तत इति । किमिति प्रजापतेरहमिति नामोच्यते
साधारणं हीदं सर्वेषामित्याशङ्क्योपासनार्थमित्याह । तस्येति । आध्यात्मिकस्य

१ स. घ. छ. ज. 'थमजोऽहं' । २ स. च. 'कर्मज्ञानफ' । ३ च. 'व च ह' । ४ स.
'अण्डजः तं' । ५ स. न. ज. छ. 'शक्तिर' । ६ स. ग. घ. ङ. च. ज. छ. 'लं वाऽऽत्मा' । ७ स.
द. छ. च. 'ति हि धु' । ८ स. घ. न. 'लं चेति' ।

मित्येवाग्र उक्त्वाऽथान्यन्नाम प्रब्रूते यदस्य
भवति स यत्पूर्वोऽस्मात्सर्वस्मात्सर्वान्पाप्मन
औषत्तस्मात्पुरुष औषति ह वै स तं योऽस्मा-

प्रतिप्रदर्शितमेव नाम वक्ष्यति । तस्माद्यस्मात्कारणे प्रजापतावेवं वृत्तं
स्मात्तत्कार्यभूतेषु प्रागिष्वेतर्द्धेतस्मिन्नपि काले आमन्त्रितः कस्त्वभि-
क्तः सन्नहमयमित्येवाग्र उक्त्वा कारणात्माभिधानेनाऽऽत्मानम-
प्रायाग्रे पुनर्विशेषनामजिज्ञासवेऽथानन्तरं विशेषपिण्डाभिधानं देव-
पत्नी यज्ञदंतो वेति प्रब्रूते कथयति यन्नामास्य विशेषपिण्डस्य माता-
पितृकृतं भवति तत्कथयति । स च प्रजापतिरतिक्रान्तजन्मनि सम्यक्-
मज्ञानभावनानुष्ठानैः साधकावस्थायां यद्यस्मात्कर्मज्ञानभावनानुष्ठानैः
प्रजापतिस्त्वं प्रातपित्सूनां पूर्वः प्रथमः सन्नस्मात्प्रजापतित्वप्रतिपित्सुस-
मुदायात्सर्वस्मोदादावौषददहत्किमासङ्गाज्ञानलक्षणान्सर्वान्पाप्मनः प्रजा-
पतित्वप्रतिबन्धकारणभूतान् । यस्मादेवं तस्मात्पुरुषः पूर्वौषदिति
पुरुषो यथाऽयं प्रजापतिरोषित्वा प्रतिबन्धकान्पाप्मनः सर्वान्पुरुषः
प्रजापतिरभवत् । एवमन्योऽपि ज्ञानकर्मभावनानुष्ठानवद्विना केवलं
ज्ञानबलाद्द्वौषति भस्मीकरोति ह वै स तं कं योऽस्माद्द्विदुषः पूर्वः प्रथमः

पुरुषस्य पुरुषस्याहमिति रहस्यं नामेति यतो वक्ष्यत्यवः श्रुतिसिद्धमेवैतन्नामास्य
नार्थमिहोक्तमित्यर्थः । प्रजापतेरहं नामत्वे लोकप्रासिद्धिं प्रमाणयितुमुत्तरं वाक्यमि-
ह । तस्मादिति । उपासनार्थं प्रजापतेरहं नामोक्त्वा पुरुषनामनिर्वचनं करोति ।
वित्यादिना । पूर्वस्मिन्नन्मनि साधकावस्थायां कर्माद्यनुष्ठानैरहमहमिकया प्रजाप-
त्रमेप्सूनां मध्ये पूर्वो यः सम्यक्कर्माद्यनुष्ठानैः सर्वं प्रतिबन्धकं यस्माद्दह-
मात्स प्रजापतिः पुरुष इति योजना । उक्तमेव स्फुटयति । प्रथमः सन्निति ।
स्माद्स्मात्प्रजापतित्वप्रतिपित्सुसमुदायात्प्रथमः सन्नौषदिति संबन्धः । आकाङ्क्षा-
दास्यं दर्शयति । किमित्यादिना । पूर्वं प्रजापतित्वप्रतिबन्धकमर्थसित्वे सिद्ध-
ह । यस्मादिति । पुरुषगुणोपासकस्य फलमाह । यथेति । अयं प्रजापतिरिति
दृष्ट्या साधकोक्तिः पुरुषः प्रजापतिरिति फलावस्थः स कथ्यते । कोऽस-

क. घ. 'स्मात्का' । २ क. ग. ड. च. 'दत्त इति वा प्र' । ३ ग. च. 'पतिः पूर्वज' ।
४ क. ज. घ. 'नैः प्राजापत्यप्रति' । ५ क. ड. च. घ. 'स्मादीय' । ६ क. घ. ड. च.
७ ।

त्पूर्वो बुभूषति य एवं वेद ॥ १ ॥ सोऽ-
बिभेत्तस्मादेकाकी बिभेति सहायमीक्षां-

प्रजापतिर्बुभूषति भवितुमिच्छति तमित्यर्थः । तं दर्शयति य एवं वेदेति सामर्थ्याज्ज्ञानभावनाप्रकर्षवान् । नन्वनर्थाय प्राजापत्यप्रतिपित्तैवेविदा चेदह्यते । नैष दोषः । ज्ञानभावनोत्कर्षाभावात्प्रथमं प्रजापतित्वं प्राप्नुवन्पू-
न-साधनो न प्राप्नोतीति स तं दहतीत्युच्यते न पुनः प्रत्यक्षमुत्कृष्टसाधने-
नेतरो दह्यते । यथा लोक आजिघृतां यः प्रथममाजिमुपसर्पति तेनेतरे
दग्धा ईवापहृतसामर्थ्या भवन्ति तद्वत् ॥ १ ॥

यदिदं तुष्टुषितं कर्मकाण्डविहितज्ञानकर्मफलं प्राजापत्यलक्षणं नैवं
तत्संसारविषयमत्यक्रामद्वितीममर्थं प्रदर्शयिष्यन्नाह । सोऽबिभेत् प्रजा-
पतिर्योऽयं प्रथमः शरीरी पुं-षविधो व्याख्यातः सोऽबिभेद्भीतवान-
स्मदादिवदेवेत्याह । यस्मादयं पुरुषविधः शरीरकरणवान् । आत्मना-
शविपरीतदर्शनवत्त्वादबिभेत्तस्मात्तत्सामान्यादधत्वेऽप्येकाकी बिभेति ।

वोषवीत्यपेक्षायामाह । तं दर्शयतीति । पुरुषगुणः प्रजापतिरहमस्मीति यो विद्या-
त्सोऽन्यानोषतीत्यर्थः । विद्यासाम्ये कथमेषा व्यवस्थेत्याशङ्क्याऽऽह । सामर्थ्या-
दिति । हेतुसाम्ये दाहकत्वानुपपत्तेस्तत्प्रकर्षवानितरान्दहतीत्यर्थः । प्रसिद्धं दाहमादाय
चोदयति । नन्विति । तथा च तत्प्रेप्सायोगान्तदुपास्त्यसिद्धिरित्यर्थः । विवक्षितं दाहं
दर्शयन्नुत्तरमाह । नैष दोष इति । तदेव स्पष्टयति । उत्कृष्टेति । प्राप्नुवन्भवतीति शेषः ।
औपचारिकं दाहं दृष्टान्तेन साधयति । यथेति । आजिर्मर्यादा तां सरन्ति धावन्-
त्याजिसृत्वस्वेषामिति यावत् ॥ १ ॥

ज्ञानकर्मफलं सौत्रं पदमुत्कृष्टत्वान्मुक्तिस्तदन्यमुक्त्यभावात्तद्धेतुसम्यग्धीतिद्वये प्रवृ-
त्तिरनार्थिकेत्याशङ्क्य सोऽबिभेदित्यस्य तात्पर्यमाह । यदिदमिति । तुष्टुषितं स्तुम-
भिप्रेतमिति यावत् । आह विवक्षितार्थसिद्धचर्यं हेतुं मयभाक्त्वमिति शेषः । ज्ञान-
कर्मफलं त्रैलोक्यात्मकसूत्रत्वमुत्कृष्टमपि संसारन्तर्भूमेव न कै-
र्यमिति वक्तुमुत्तरं
वाक्यमित्यर्थः । अहमेकाकी कोऽपि मा हनिष्यतीत्यात्मनाशविषयविपरीतज्ञानव-
त्त्वात्प्रजापतिर्भीतवानित्यत्र किं प्रमाणमित्याशङ्क्य कथं गतेन लिङ्गेन का-
प्रजापतौ तदनुमेयमित्याह । यस्मादात्त । तत्सामान्यादेकाकित्वाविशेषादिति याव-
त्

१ क. अ. घ. ङ. च. छ. ज. झ. 'ति.त्वं बुभू' । अयं पाठस्तु टेका. प्रम. दादिति प्रतिभ-
अत्रतेऽकर्मकत्वात् । २ अ. च. इव प्रतिभत । ३ ग. 'यतनोऽप्ये' । ४ क. स्फुटयति ।

चक्रे यन्मदन्यन्नास्ति कस्मान्नु विभेमीति
तत एवास्य भयं वीयाय कस्माद्द्वयभे-
ष्यद्द्वितीयाद्वै भयं भवति ॥ २ ॥

किंचास्मदादिवदेव भयहेतुविपरीतदर्शनापनोदकारणं यथाभूतात्मदर्शनं
सोऽयं प्रजापतिरीक्षामीक्षणं चक्रे कृतवान् । कथमित्याह । यद्यस्मान्म-
त्तोऽन्यदात्मव्यतिरेकेण वस्त्वन्तरं प्रतिद्वंद्वीभूतं नास्ति तस्मिन्नात्मवि-
नाशहेत्वभावे कस्मान्न विभेमीति । तत एव यथाभूतात्मदर्शनादस्य
प्रजापतेर्भयं वीयाय विस्पष्टमपगतवत् । तस्य प्रजापतेर्यद्भयं तत्केवला-
विद्यानिमित्तमेव परमार्थदर्शनेऽनुपपन्नमित्याह । कस्माद्द्वयभेष्यात्क-
मित्यसौ भीतवान्परमार्थनिरूपणायां भयमनुपपन्नभेवेत्यभिप्रायः ।
यस्माद्द्वितीयाद्द्वस्त्वन्तराद्वै भयं भवति । द्वितीयं च वस्त्वन्तरमविद्याप्र-
त्युपस्थापितमेव । न ह्यदृश्यमानं द्वितीयं भयजन्मनो हेतुः “तत्र को मोहः
कः शोक एकत्वमनुपश्यतः” इति मन्त्रवर्णात् । यच्चैकत्वदर्शनेन भयम-

जापतेः संसारान्तर्भूतत्वे हेत्वन्तरमाह । किंचेति । यथाऽस्मदादिभि रज्जुस्थाण्वादी
पैपुरुषादिभ्रमजनितभयनिवृत्तये विचारेण तस्त्वज्ञानं संपाद्यते तथा प्रजापतिरपि
यस्य तद्धेतोश्च विपरीतविधौ ध्वस्तिहेतुं तस्त्वज्ञानं विचार्य संपादितवानित्यर्थः ।
परमार्थदर्शनमेव प्रश्नपूर्वकं विशदयति । कथमित्यादिना । तस्मिन्नित्यत्र तस्मादि-
त्तौ पठितव्यम् । मच्छब्दोपलक्षितं प्रत्यक्चैतन्यमद्वितीयब्रह्मरूपेण ज्ञात्वा सहेतुं
> प्रजापतिरेक्षिपदित्युक्तमिदानीं तस्त्वज्ञानफलमाह । तत इति । कस्माद्धीत्यादे-
त्तरस्य पूर्वोक्तं पौनरुक्त्यमित्याशङ्क्य विदुषो हेत्वभावात् भयमित्युक्तसमर्थनार्थत्वादु-
त्तरस्य चैवमित्याह । तस्येत्यादिना । अनुरपत्तौ हेतुमाह । यस्मादिति । परमार्थ-
दर्शनेऽपि वस्त्वन्तरात्किमिति भयं न भवतीत्याशङ्क्याऽऽह । द्वितीयं चेति । अन्व-
यव्यतिरेकभ्यां द्वैतस्याविद्याप्रत्युपस्थापितत्वेऽपि कुतस्तदुत्थद्वैतदर्शनं भयकारणं
इत्याशङ्क्याऽऽह । न हीति । तस्त्वज्ञाने सत्यज्ञानायोगात्तदुत्थं द्वैतं तद्दर्शनं
मित्यसौ हेत्वभावाद्भयानुपपत्तिरित्यर्थः । अद्वैतज्ञाने भयनिवृत्तिरित्यत्र मन्त्रं
। वि । तत्रेति । विरडैक्यदर्शनेनैव प्रजापतेर्भयमपनीतं नाद्वैतदर्शनेनेत्यस्मिन्न-
यन्मदन्यन्नास्तीत्यादि शक्यं व्याख्यातुमित्याशङ्क्याङ्गीकुर्वन्नाह । यच्चैति । तदेष

। ग. घ. छ. ज. झ 'तार्थद' । २ च. 'रं प्रतिद्वं प्र' । ३ ग. झ. 'न्महे' । क. छ. 'न्मे
क. झ. 'हेतुत' । ५ ज. ञ. 'सत्त्व' । ६ क. झ. घ. ज. 'तिराक्षिपमीत्यु' । ७ घ. ञ.
'। ८ क. घ. ञ. 'पुत्यद्वै' । ९ घ. 'नेन. म' ।

पुनुरीपापनोदितं तद्युक्तम् । कस्मात् । द्वितीयाहस्वन्तराह्ने भयं भवति तदेकत्वदर्शनेन द्वितीयदर्शनमपनीतमिति नास्ति यतः । अत्र चोदयन्ति । कुतः प्रजापतेरेकत्वदर्शनं जातं को वाऽस्मा उपदिदेश । अथानुपदिष्टमेव प्रादुरभूत् । अस्मदावैरपि तथा प्रसङ्गः । अथ जन्मान्तरकृतसंस्कारहेतुकम् । एकत्वदर्शनानर्थक्यप्रसङ्गः । यथा प्रजापतेरतिक्रान्तजन्मावस्थस्यैकत्वदर्शनं विद्यमानमप्यविद्याबन्धकारणं नापिन्ये । यतोऽविद्यासंयुक्त एवायं जातोऽविभेत् । एवं सर्वेषामेकत्वदर्शनानर्थक्यं प्राप्नोति । अन्त्यमेव निवर्तकमिति चेत् । न । पूर्ववत्पुनः प्रसङ्गेनानैकान्त्यात् । तस्मा-

प्रश्रद्धारा प्रकटयति । कस्मादित्यादिना । प्रथमव्याख्यानानुसारेण चोद्यमुत्थापयति । अत्रेति । प्रजापतेर्ब्रह्मात्मैक्यज्ञानाद्गीतिध्वस्तिरुक्तान् न च तस्य तज्ज्ञानयुक्तं हेत्वभावादित्याह । कुत इति । यस्मादस्माकमैक्यधीस्त्वस्मादेव तस्यापि स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । को वेति । न हि तस्य शास्त्रश्रवणमाचार्याभावान्नापि संन्यासस्तस्य त्रैवर्णिकविषयत्वात्नापि शर्मौद्यैश्वर्यासक्तत्वादतोऽस्मासु प्रसिद्धश्रवणादिविद्याहेत्वभावात् प्रजापतेरैक्यधीर्युक्तैत्यर्थः । उपदेशानपेक्षमेव प्रजापतेरैक्यज्ञानं प्रादुर्भूतमिति शङ्कते । अथेति । अतिप्रसक्त्या प्रत्याह । अस्मदादौरेति । प्रजापतेर्यजमानावस्थायामाचार्यस्य सत्त्वाच्छ्रवणाद्यावृत्तेरैक्यज्ञानोदयात्तत्संस्कारोत्थं तथाविधमेव तज्ज्ञानं फलवस्थायामपि स्यादिति चोदयति । अथेति । दूषयति । एकत्वेति । अज्ञानध्वंसित्वेनार्थवत्त्वमित्याशङ्क्याऽऽह । यथेति । तत्र गमकमाह । यत इति । दार्ष्टान्तिकमाह । एवमिति । नन्वस्मिन्नेव जन्मनि प्रजापतेरैक्यधीरनपेक्षा जायते 'ज्ञानमप्रतिघं यस्य' इति स्मृतेः । न च तदुत्पत्त्यनन्तरमेव सहेतुं बन्धं निरुणाद्धि भयारत्यादिफलेन प्रारब्धकर्मणा प्रतिदतो मरणकौलिकं तदज्ञानघंसीति शङ्कते । अन्त्यमेवेति । प्रवृत्तफलस्य कर्मणः स्वोपपादकाज्ञानलेशाद्विज्ञानमक्तिप्रतिबन्धकत्वेऽपि जन्मान्तरादिसर्वसंसारहेत्वज्ञानध्वंसिज्ञानसामर्थ्यप्रतिबन्धकमानाभावान्मध्ये जातं ज्ञानमनिवर्तकमित्यशक्यं वक्तुमन्त्यस्य च ज्ञानस्य निवर्तकानन्त्यत्वं हेतुः । यजमानान्तरस्यान्त्ये ज्ञाने तद्ध्वंसित्वाद्दृष्टेः अन्त्यत्वस्याज्ञानध्वंसित्वानियमात् । न च यजमानान्तरे प्रजापतौ चान्त्यं ज्ञानं ज्ञानत्वादज्ञानध्वंसिपु ज्ञानेषु बन्धहेत्वज्ञानध्वंसित्वाद्दृष्टेर्ज्ञानत्वहेतोरनैकान्त्यात् । न चान्त्यमैक्यज्ञानमैक्यज्ञानत्वादज्ञानध्वंसिति युक्तम् । उपान्त्यत्वाद्दृष्टेः अज्ञानवदन्त्येऽपि तदयोगादुपान्त्ये हेतुरनैकान्त्यादित्यभिप्रेत्य दूषयति । नेत्यादिना । कृत्स्नकारणाभावात्तदन्तरेण चोत्पा-

१ ग. क. च. झ. 'भोद त' । २ घ. ज. 'विद्या व' । ३ क. 'यं चातो' । ४ घ. ग. 'नृत्त' । ५ क. घ. झ. न. 'कालीनं त' । ६ घ. न. 'लेशनापिश' । ७ य. 'न्यसा' । ८ ग. 'न्यसा' । ९ घ. 'पान्महे' ।

धनर्थकमेवैकत्वदर्शनमिति । नैष दोषः । उत्कृष्टहेतुद्रवस्वाहो कवत् । यथा पुण्यकर्मोद्भवैर्विक्रैः कार्यकरणैः संयुक्ते जन्मनि सति प्रज्ञामेधा-
स्मृतिवैशारथ्यं दृष्टं तथा प्रजापतेर्धर्मज्ञानवैराग्येश्वर्यविपरीतहेतुसर्वपाप्म-
दाहाद्भ्रष्टदेः कार्यकरणैः संयुक्तमुत्कृष्टं जन्म तदुद्भवं चानुपदिष्टमेव
युक्तमेकत्वदर्शनं प्रजापतेः । तथाच स्मृतिः ।

“ज्ञानमप्रतिघं यस्य वैराग्यं चै जगत्पतेः ।

ऐश्वर्यं चैव धर्मश्च सहसिद्धं चतुष्टयम्”

इति । सहसिद्धत्वे भयानुपपत्तिरिति चेत् । न ह्यादित्येन सह तम
उदेति । नान्यानुपदिष्टार्थत्वात्सहसिद्धवाक्यस्य । श्रद्धातात्पर्यमणिपा-
तादीनामहेतुत्वमिति चेत् । स्यान्मतम्—

प्रसङ्गात्संस्कारार्थीनत्वेऽपि विशेषाभावात् यस्य च ज्ञानस्याज्ञानध्वंसित्वासिद्धेर-
क्तं प्रजापतेरेकत्वदर्शनमित्युपसंहरति । तस्मादिति । प्रजापतेः सुप्रप्रतिबुद्धवत्प्रकृत्या-
ष्टोत्थकार्यकरणवत्प्राप्तपूर्वकल्पीयपदपदार्थवाक्यस्मरणवतः स्मृतिविपरिवर्तिनो वाक्या-
चार्यमाणादृष्टसहकृतात्तत्त्वज्ञानं स्याल्लोके विशिष्टाष्टोत्थकार्यकरणानां प्रज्ञाच-
यायदर्शनात्तेन च ज्ञानेन जन्मान्तरहेत्वविद्याक्षयेऽप्यारब्धं कर्म तज्जं च भया-
घातविद्यालेशतो भविष्यतीति परिहरति । नैष दोष इति । संगृहीतमर्थं
मथेयते । यथेत्यादिना । धर्मादिचतुष्टयाद्विपरीतमधर्मादिचतुष्टयं तत्र हेतोः
वस्य पाप्मनो जानाद्यतिशयेन नाशादिति यावत् । उत्कृष्टत्वं प्रकृतज्ञाना-
शालित्वम् । उत्कजन्मफलमाह । तदुद्भवं चेति । तस्य ज्ञानादिवैशारथ्ये
रागिणीं स्मृतिमुदाहरति । तथा चेति । अप्रतिघ्नप्रतिबद्धं निरङ्कुशमित्येत-
त्स्येकं संबध्यते” यस्यैतच्चतुष्टयं सहसिद्धं सै निरवर्ततेति संबन्धः । सहसिद्धत्वस्मृतेः
‘सिद्धिमेत’ इति श्रुतिविरुद्धत्वादप्रामाण्यमिति विशेषाधिकरणन्यायेन शङ्कते । सहसि-
त्व इति । सत्येव सहजे ज्ञाने स्वहेतोर्मय... स्यादिति चेन्नत्याह । न हीति ।
न्येनाऽऽचार्येणानुपदिष्टमेव प्रजापतेर्ज्ञानमुदेतीत्येवमर्थपरत्वात्सहसिद्धवाक्यस्य तै-
ज्ञानात्प्राप्तवस्य मयमविरुद्धमूर्ध्वं चाज्ञानलेशादतो न विरोधः श्रुतिस्मृत्योरिति सम-

। नेत्यादिना । ज्ञानोत्पत्तेराचार्याद्यनपेक्षत्वे श्रद्धादिविधानानर्थक्यादनेकश्रुति-
विरोधः स्यादिति शङ्कते । श्रद्धेति । आदिपदेन शमादिग्रहः । अस्मदादिबु-

१. स. च. 'ति चेत् । नै । २. अ. ज. 'यैकार' । ३. स. 'यैकार' । ४. स. 'मेक' । ५. क.
[जापतेः । ६. ज. 'दातायां भ' । ७. ग. घ. ङ. च. ज. 'स्य । सहसिद्धशब्देन जन्मत एव
यत् किंवाचार्यादिनिरेपेक्षत्वमेव सहसिद्धवाक्यस्य । अ' । ८. स. 'यैकार' । ९. स. 'यैकार' ।
३. ५. घ. 'ते । तस्यै' । १३. क. क.
'निर' । १४. घ. केच. । १५. घ. त. एवज्ञाना' ।

“श्रद्धावाञ्छंभते ज्ञानं तत्परः संयतेन्द्रियः” “तद्विद्धि प्रणिपातेन”

इत्येवमादीनां श्रुतिस्मृतिविहितानां ज्ञानहेतुनामहेतुत्वं प्रजापतेरिव जन्मान्तरकृतधर्महेतुत्वे ज्ञानस्येति चेत् । न । निमित्तविकल्पसमुच्चयगुणवदगुणवत्वभेदोपपत्तेः । लोके हि नैमित्तिकानां कार्याणां निमित्तभेदोऽनेकधा विकल्प्यते । तथा निमित्तसमुच्चयः । तेषां च विकल्पितानां समुच्चितानां च पुनर्गुणवदगुणवत्वकृतो भेदो भवति । तद्यथा रूपज्ञान एव तावन्नैमित्तिके कार्ये तमसि विनाऽऽलोकेन चक्षुरूपसंनिकर्षो नक्तंचराणां रूपज्ञाने निमित्तं भवति मन एव केवलं रूपज्ञाननिमित्तं योगिनामस्माकं तु संनिकर्षालोकाभ्यां सह तथाऽऽदित्यचन्द्राद्यालोकभेदेः समुच्चिता निमित्तभेदा भवन्ति । तथाऽऽलोकविशेषगुणवदगुणवत्त्वेन भेदाः स्युः । एवमेवाऽऽत्मैकत्वज्ञानेऽपि क्वचिज्जन्मान्तरकृतं कर्म निमित्तं भवति । यथा प्रजापतेः । क्वाचत्तपो निमित्तम् । “तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व” इति श्रुतेः । “क्वचिदाचार्यवान्पुरुषो वेद” “श्रद्धावाञ्छंभते ज्ञानम्” “तद्विद्धि प्रणिपातेन” “आचार्याद्वैवं द्रष्टव्यः श्रोतव्यः” इति श्रुतिस्मृतिभ्य एकान्तज्ञानलाभनिमित्तत्वं श्रद्धा-

तेषां हेतुत्वमिति चेन्नत्याह । प्रजापतेरिवेति । चोदितं विरोधं निराकरोति । नेत्यादिना । निमित्तानां विकल्पः समुच्चयो गुणवत्त्वमगुणवत्त्वमित्यनेन प्रकारेण कार्योत्पत्तौ विशेषसंभवाच्च श्रद्धादिविध्यानार्थक्यमित्यर्थः । संग्रहवाक्यं विवृणोति । लोके हीति । तद्धि सर्वं विकल्पादि यथा ज्ञातुं शक्यं तथैकस्मिन्नेव नैमित्तिके रूपज्ञानोक्त्यकार्ये दर्शयामीत्याह । तद्यथेति । तत्र विकल्पमुदाहरति । तमसीत्यादिना । समुच्चयं दर्शयति । अस्माकं त्विति । विकल्पितानां समुच्चितानां च निमित्तानां गुणवदगुणवत्त्वप्रयुक्तं भेदं कैथयति । तथेति । आलोकविशेषस्य गुणवत्त्वं बहुलत्वमगुणवत्त्वं मन्दप्रभत्वं चक्षुरादेर्गुणवत्त्वं निर्मलत्वादि विभिरोपहतत्वादि च गुणवत्त्वमिति भेदः । दृष्टान्तं प्रतिपाद्य दाष्टान्तिकमाह । एवमिति । तथाऽऽन्यस्यापि प्रजापितृत्वस्य वामदेवदेर्जन्मान्तराद्यसाधनवशादीश्वरानुग्रहादस्मिज्जन्माने स्मृतवाक्यादैक्यज्ञानमुक्तेर्वीति शेषः । भृगुस्तत्तुल्यो वाऽधिकारी क्वचिदित्युच्यते । तपोऽन्वयव्यतिरेकस्यमालोचनम् । श्वेतकेतुप्रभृतिषु ज्ञाननिमित्तानां समुच्चयं दर्शयति । क्वाचिदत्पादिना । एकान्तं नियतमावश्यकं ज्ञानोदयलाभे निमित्तत्वमिति य वत् । अथ प्रणिपातादिव्य-

१ स. ग. क. च. 'त. र्म' । २ ग. ज. 'षां' । ३ ग. क. च. 'ज्ञा नि' । ४ ग. 'त्तं' । ५ स. क. 'मथेभिनामस्मा' । ६ स. ग. घ. क. छ. ज. ह. 'चितो नि' । ७ स. ग. घ. क. छ. ज. ह. 'मेरो न' । ८ स. ग. घ. क. छ. ज. ह. भवति । ९ घ. ज. 'व्रतान्' । १० क. 'ज्ञातव्यो द' । स. ग. 'व ज्ञातव्यः' । ११ क. 'नाख्ये का' । १२ स. 'कल्पय' । १३ घ. 'ज्ञानं'

स वै नैव रेमे तस्मादेकाकी न रमते स द्वितीय-

प्रभृतीनाम् । अधर्मादिनिमित्तविषोगहेतुत्वात् । वेदान्तश्रवणमनन-
निदिध्यासनानां च साक्षाच्छेयविषयत्वात् । पापादिप्रतिबन्धक्षये चाऽऽ-
त्यमनसोर्भूतार्थज्ञाननिमित्तस्वाभाष्यात् । तस्मादहेतुत्वं नै जातु ज्ञानस्य
श्रद्धाप्रणिपातादीनामिति ॥ २ ॥

इतश्च संसारविषय एव प्रजापतित्वं यतः स प्रजापतिर्वै नैव रेमे रतिं
नान्वभषदरत्याविष्टोऽभूदित्यर्थोऽस्मदादिब्रह्मेव यत इदानीमपि तस्मादे-
काकित्वादिधर्मवत्त्वादेकाकी न रमते रतिं नानुभवति । रतिर्नामेष्टार्थ-
संयोगजा क्रीडा । तत्प्रसङ्गिन इष्टवियोगान्मनस्याकुलीभावोऽरतिरित्यु-
च्यते । स तस्या अरतेरपनोदय द्वितीयमरत्यपघातसमर्थं स्त्रीवस्त्वे-

रेकेण न प्रजापतेरपि ज्ञानं संभवति सामर्थ्यभावादत्त आह । अधर्मादीति । प्रणि-
त्वादेर्ज्ञानोदयप्रतिबन्धकनिवर्तकत्वात्प्रजापतेश्च तन्निवृत्तेर्जन्मान्तरियसाधनायत्तत्वा-
धुनिकप्रणिपातादिना विना स्मृतवाक्यादेवैक्यधीः संभवतीत्यर्थः । तर्हि श्रवणादि-
तिरेकेणापि प्रजापतेर्ज्ञानं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । वेदान्तेति । न त्विना ज्ञानं
स्यच्चिदपि स्यात्प्रजापतेस्तु जन्मान्तरियश्रवणवशादिदानीमनुस्मृतवाक्यात्तदुत्पत्तिरिति
षः । तर्हि श्रद्धादिकमपि प्रतिबन्धकनिवर्तकत्वेन प्रजापतेरादर्णायं तन्निवृत्तिम-
णेण ज्ञानोत्पत्त्यनुपपत्तेरित्याशङ्क्याऽऽह । पापादीति । आत्ममनसोर्मिथःसंयु-
तोः संबन्धि यत्पापं तत्कार्यं च रागादि तेन ज्ञानोत्पत्तौ प्रतिबन्धस्य पूर्वोक्तेन
येन क्षये सति प्रजापतेरीश्वरानुग्रहोत्स्मृतवाक्यस्य, परमार्थज्ञानोत्पत्तौ केवलस्य
त्तत्वात्तस्याऽऽधुनिकश्रद्धाद्यतिरेकेण ज्ञानोदयेऽपि न तद्विधिवैयर्थ्यम् । अस्माकं
शादेव तदुत्पत्तेर्वाक्यतात्पर्यादिज्ञानं सर्वेषामेव ज्ञानसाधनमाचार्यादिषु पुनर्विकल्प-
स्यावित्यर्थः । अधिकारिभेदेन ज्ञानहेतुषु विकल्पेऽपि तेषामस्मासु सभुञ्जयान्न
स्मृतिविरोधोऽस्तीत्युपसंहरति । तस्मादिति ॥ २ ॥

प्रजापतेर्भयाविष्टत्वेन संसारान्तर्भूतत्वमुक्तमिदानीं तत्रैव हेत्वन्तरमाह । इतश्चेति ।
विष्टत्वे प्रजापतेरेकाकित्वं हेतूकरोति, यत इति । कार्यस्थारतिः कारणस्था-
मित्यनुमानं सूचयति । इदानीमपीति । आदिपदेन भयाविष्टत्वादिग्रहः ।
प्रतियोगिनिरुक्तिद्वारा निर्वक्ति । रतिर्नामेति । कथं तर्हि यथोक्तारतिनिरस-
शाङ्क्य स द्वितीयमैच्छदित्येतद्व्याचष्टे । स तस्या इति । स हेत्यस्य वाक्यस्य

मैच्छत् । स हैतावानास यथा स्त्रीपुमांसौ
संपरिष्वक्तौ स इममेवाऽऽत्मानं द्वेधा पातय-
त्ततः पतिश्च पत्नी चाभवतां तस्मादिदमर्धबृ-

च्छद्गृह्णिमकरोत् । तस्य चैवं स्त्रीविषयं गृह्यतः स्त्रिया परिष्वक्तस्ये-
वाऽऽत्मनो भावो बभूव । स तेन सत्येभ्युत्वादेतावानेतत्परिमाण आस
बभूवे ह । किंपरिमाण इत्याह । यथा लोके स्त्रीपुमांसावरत्यपनीदाय
संपरिष्वक्तौ यत्परिमाणौ स्यातां तथा तत्परिमाणो बभूवेत्यर्थः । स
तथा तत्परिमाणमेवेममात्मानं द्वेधा द्विप्रकारमपातयत्पातितवान् । इममे-
वेत्यवधारणं मूलकारणाद्विराजो विशेषणार्थम् । न क्षीरस्य सर्वोपमर्देन
दधिभावापत्तिवद्विराट् सर्वोपमर्देनैतावानाऽऽस । किं तर्ह्यात्मना व्यवस्थि-
तस्यैव विराजः सत्यसंकल्पत्वादात्मव्यतिरिक्तं स्त्रीपुंसपरिष्वक्तपरिमाणं
शरीरान्तरं बभूव । स एव च विराट् तथाभूतः स हैतावानासेति सामा-
नाधिकरण्यात्ततस्तस्मात्पातनात्पतिश्च पत्नी चाभवतामिति वंपत्योर्नि-
र्वचनं लौकिकयोरत एव तस्माद्यस्मादात्मन एवार्थः पृथग्भूतो येयं स्त्री
तस्मादिदं शरीरमात्मनोऽर्धबृगलमर्धं च तद्गृगलं च तदर्धबृगलं

पातनिकां करोति । तस्येति । तेन भावेनेति यावत् । कथमभिमानमात्रेण यथो-
क्तपरिमाणत्वं तत्राऽऽह । सत्येति । निपातोऽवधारणे । तस्यैव पुनरनुवादोऽन्व-
यार्थः । परिमाणमेव प्रश्नपूर्वकं विवृणोति । किमित्यादिना । संप्रति स्त्रीपुंसयोस्तत्प-
त्तिमाह । स तथेति । ननु द्वेधाभावो विराजो वा संसक्तस्त्रीपुंसागतस्य पिण्डस्य वा
नरऽऽद्यः सज्ञाब्देन विराड्ग्रहायोगात्तस्य कर्मत्वाद्द्वितीये त्वात्मज्ञानानुपपत्तिस्तत्राऽऽह ।
इममिति । तथा च सज्ञाब्देन कर्तृतया विराड्ग्रहणमविरुद्धमित्यर्थः । तदेव
स्फुटयति । नेत्यादिना । कस्य तर्हि द्विधाकरणमित्याशङ्क्याऽऽह । किं तर्हीति
तत्र द्विधाकरणकमेति शेषः । कथं तर्हि तत्राऽऽत्मज्ञाब्दः संभवतीत्याशङ्क्याऽऽह ।
स एव चेति । तथाभूतः संसक्तजायापुंपरिमाणोऽमूदिति यावत् । न केवलं मनु-
शतरूपेत्यनयोरेव वंपत्योरिदं निर्वचनं किंतु लोकप्रसिद्धयोः सर्वयोरैव तयोरैतद्ब्रह्म
सर्वत्रास्य संभवादित्याह । लौकिकयोरिति । उक्ते निर्वचने लोकानुभवमनुकूलयति
तस्मादिति । प्रागिति सहधर्मचारिणीसंबन्धात्पूर्वमित्यर्थः । आकाङ्क्षाद्वारा पृथ-
गिति

१ क. स. ग. घ. ङ. च. ज. 'त्वाद्देता' । २ ग. ङ. 'व । किं' । ३ घ. ङ. 'उ' ।
नाथि । ४ क. स. च. 'राद्भावोप' । ५ स. घ. च. ङ. ज. ङ. 'पुंस' । ६ घ. 'स' ।
७ घ. ग. 'ति । हनि' । ८ घ. 'पुंसि' । ९ स. घ. ग. 'रणे क' । १० 'त्वं क' । ११

गलमिव स्व इति ह स्माऽऽह याज्ञवल्क्यस्त-
स्मादयमाकाशः स्त्रिया पूर्यत एव तां सम-
भवत्ततो मनुष्या अजायन्त ॥ ३ ॥ सो हेय-
मीक्षांचक्रे कथं नु माऽऽत्मन एव जन-
यित्वा संभवति हन्त तिरोऽसानीति सा गौर-

विदलमेधेविदलमिवेत्यर्थः । प्राक्छुपुद्गहनात्कस्यार्धवृगलमित्युच्यते
स्व आत्मन इति । एवमाह स्मोक्तवान्किल याज्ञवल्क्यो यज्ञस्य वल्को
वक्ता यज्ञवल्कस्तस्यापत्यं याज्ञवल्क्यो देवरातिरित्यर्थः । ब्रह्मणो
वाऽपत्यं यस्मादयं पुरुषार्थ आकाशः रूपधेयः पुनरुद्गहनात्तस्मात्पू-
र्यते रूपधेन पुनः संपुटीकरणेनेव विदलार्थः । तां स प्रजापतिर्मन्वाख्यः
शतरूपारूप्यामात्मनो दुहितरं पत्नीत्वेन कल्पितां समभवन्मैथुनमुपगत-
वान् । ततस्तस्मात्तदुपगमनान्मनुष्या अजायन्तोत्पन्नाः ॥ ३ ॥

सा शतरूपो हेयं सेयं दुहितृगमने स्मार्तं प्रतिषेधमनुस्मरन्तीक्षा-
चक्रे । कथं न्विदमकृत्यं यन्मा मामात्मन एव जनयित्वोत्पाद्य संभव-
त्युपगच्छति । यद्यप्ययं निर्घृणोऽहं हन्तेदानीं तिरोऽसनि जात्यन्तरेण

प्राणभुवमवलम्ब्य व्याचष्टे । कस्येत्पादिना । वृगलशब्दो विकारार्थः । अनुभव-
इत्यर्थे प्रामाणिकसंमतिमाह । एवमिति । द्वेषापातने सत्येको भागः पुरुषोऽपरस्तु
त्यत्रैव हेत्वन्तरमाह । यस्मादिति । उद्गहनात्प्रागवस्थायामाकाशः पुरुषार्थः रूप-
न्यो यस्मात्संपूर्णो वर्तते तस्मादुद्गहनेन प्राप्तस्यधेन पुनरितरो भागः पूर्यते यथा
लाघोऽसंपूर्णः संपुटीकरणेन पुनः संपूर्णः क्रियते तद्वदिति योजना । पूर्वमिति
प्राणिकयोग्यतावशेन संसर्गोऽभूदनादित्वात्संसारस्येति सूचयितुं पुनरित्युक्तम् । पुरु-
स्येतरार्थस्य च मिथःसंबन्धान्मनुष्यादिसृष्टिरित्याह । ताभित्यादिना ॥ ३ ॥
मार्तं प्रतिषेधमिति न सर्गोत्रां समानप्रवरां भार्यां विन्देवेत्यादिकमिति यावत् ।

हीदं यदुद्गहिवृगमनं मातृवश्चाऽऽपश्चम्पुरुषात्पितृवश्चाऽऽसम्प्रमादिति स्पृवे-
त्वाऽऽह । कथमिति । तयोर्जात्यन्तरगमनं कथमित्याशङ्क्याऽऽह । यद्यपीति ।
प्रायां गोभावमापन्नायामृषमादिभावो मनोर्भवतु तावता यथोक्तदोषपरिहोरस्तयो-

लमि । २ घ. क. ज. 'मर्धे वि' । ३ क. स. ग. क. 'नेनैव । ४ घ. 'क. द्वि' ।
क. स. घ. 'पुन्यु' । ५ घ. 'ना । स्व' । ज. 'स । अ' । ७ अ. 'ति । वल्क्य' ।
८ घ. 'था द्वि' । ९ घ. 'हरास्यो' ।

भवेदृषभ इतरस्ता* समेवाभवत्ततो गावोऽजायन्त
 वडवेतराऽभवदश्ववृष इतरो गर्दभीतरा गर्दभ इत-
 रस्ता* समेवाभवत्त एकशफमजायताजेतराऽ-
 भवेद्वस्त इतरोऽविरितरा मेष इतरस्ता* समेवा-
 भवत्ततोऽजावयोऽजायन्तैवमेव यदिदं किंच मिथु-
 नमा पिपीलिकाभ्यस्तत्सर्वमसृजत ॥ ४ ॥ सोऽ-
 वेदहं वाव सृष्टिरस्म्यह* हीद* सर्वमसृ-

तिरस्कृता भवानीत्येवमीक्षित्वाऽसौ गौरभवत् । उत्पाद्यमाणिकर्मभि-
 श्चोद्यमानायाः पुनः पुनः सैव मतिः शतरूपाया मनोश्चाभवत् । ततश्च
 ऋषभ इतरः । तां समेवाभवदित्यादि पूर्ववत् । ततो गावोऽजायन्त । तथा
 वडवेतराऽभवदश्ववृष इतरः । तथा गर्दभीतरा गर्दभ इतरः । तत्र वडवा-
 श्ववृषादीनां संगमात्तत एकशफमेकसुरमश्वान्श्वतरगर्दभारूपं त्रयमजायत
 तथाऽजेतराऽभवेद्वस्तश्छाग इतरः । तथाऽविरितरा मेष इतरः । तां
 समेवाभवत् । तां तामिति. वीप्सा । तामजां तामविं चेति समभवदेवे-
 त्यर्थः । ततोऽजाश्चावयश्चाजावयोऽजायन्त । एवमेव यदिदं किंच यत्किं-
 चेदं मिथुनं क्षीपुंसलक्षणं द्रुमा पिपीलिकाभ्यः पिपीलिकाभिः सहाने-
 नैव न्यायेन तत्सर्वमसृजत जगत्सृष्टवान् ॥ ४ ॥

स प्रजापतिः सर्वमिदं जगत्सृष्ट्वाऽवेत् । कथम् । अहं वावाहमेव

वडवादिभावे तु न कारणमस्तीत्याशङ्क्याऽऽह । उत्पाद्येति । तदस्तस्या गोभावादन-
 न्तरमिति यावत् । गवां जन्मार्थं मिथःसंभवनं तत्रःशब्दार्थः । तत्र तेषामुत्पत्तौ सत्य-
 मिति यावत् । वाक्यद्वये वीप्सा विवक्षितेत्याह । तामिति । तामेवाभिनयति
 तामजामिति । तां वडवां तां गर्दभीं चेत्यपि द्रष्टव्यम् । ततो मिथःसंभवेनाद्यर्थ-
 कादिति यावत् । विशेषाणामानन्त्यात्प्रत्येकमुपदेशासंभवं मन्वावः संक्षिप्योपसंहरति
 एवमेवेति । तद्विभजते । इदं मिथुनमिति । पशुकर्मप्रयोगो न्यायः ॥ ४ ॥

यद्यपि मन्वादिमृष्टिरेवोक्ता तथाऽपि सर्वा मृष्टिकृतेवेति सिद्धवत्कृत्याऽऽह ।
 प्रजापतिरिति । अवगतिं प्रश्नपूर्वकं विज्ञादयति । कथमित्यादिना । कथं सृष्टि-

क्षीति ततः सृष्टिरभवत्सृष्ट्या हास्यैतस्यां
भवति य एवं वेद ॥ ५ ॥ अथेत्यभ्यमन्थत्स
मुखाच्च योनेर्हस्ताभ्यां चाग्निमसृजत तस्मादेत-

सृष्टिः सृज्यत इति सृष्टं जगदुच्यते सृष्टिरिति । यन्मया सृष्टं जगन्म-
दभेदत्वादहमेवास्मि न मत्तो व्यतिरिच्यते । कुत एतत् । अहं हि यस्मा-
दिदं सर्वं जगदसृक्षि सृष्टवानस्मि तस्मादित्यर्थः । यस्मात्सृष्टिशब्दे-
नाऽऽत्मानमेवाभ्यधात्प्रजापतिस्ततस्तस्मात्सृष्टिरभवत्सृष्टिनामाभवत् ।
सृष्ट्यां जगति हास्य प्रजापतेरेतस्यामेतस्मिञ्जगति स प्रजापति-
वत्सृष्ट्या भवति स्वात्मनोऽनन्यभूतस्य जगतः । कः । य एवं प्रजापति-
वद्यथोक्तं स्वात्मनोऽनन्यभूतं जगत्साध्यात्माधिभूताधिदैवं जगदहम-
स्मीति वेद ॥ ५ ॥

एवं स प्रजापतिर्जगदिदं मिथुनात्मकं सृष्ट्वा ब्राह्मणादिवर्णनियन्त्री-
दैवताः सिद्धधरादौ । अथेति शब्दद्वयमभिनयप्रदर्शनार्थम् । अनेन
प्रकारेण मुखे हस्तौ प्रक्षिप्याभ्यमन्थदाभिमुख्येन मन्थनप्रकरोत् । स
मुखं हस्ताभ्यां मथित्वा मुखाच्च योनेर्हस्ताभ्यां च योनिभ्यामग्निं
ब्राह्मणजातेरनुग्रहकर्तारमसृजत सृष्टवान् । यस्मादाहकस्याग्नेर्योनिरे-
तद्गुभयं हस्तौ मुखं च तस्माद्गुभयमप्येतदलोमकं लोमैविवर्जितम् ।

।त्यवधार्येते कर्तृक्रिययोरेकत्वायोगादित्याशङ्क्याऽऽह । सृज्यत इतीति । पदार्थ-
त्वा वाक्यार्थमाह । यन्मयेति । जगच्छब्दादुपरि तच्छब्दमध्याहृत्याहमेव तद-
िति संबन्धः । तत्र हेतुमाह । मदभेदत्वादिति । एवकारार्थमाह । नेति । मदभे-
दादित्युक्तमाक्षिप्य समाधत्ते । कुत इत्यादिना । न हि सृष्टं सृष्टरथान्तरं तस्यैव
तेन मायाविवदवस्थानादित्यर्थः । ततः सृष्टिरित्यादि व्याचष्टे । यस्मादिति ।
अर्थं सृष्टुरेषा विभूतिरुपदिष्टेत्याशङ्क्याऽऽह । सृष्ट्यामिति । जगति भवतीति
न्धः । वाक्यार्थमाह । प्रजापतिवदिति ॥ ५ ॥

ननु सर्वा सृष्टिरुक्तोक्तं च प्रजापदेर्विभूतिसंकीर्तनफलं किमवशिष्यते यदर्थमुत्तरं
त्यमित्याशङ्क्याऽऽह । एवमिति । आदावभ्यमन्थदिति संबन्धः । अभिनयप्रदर्श-
नशब्दादिति । अनेनेति । मुखादेराग्निं प्रवि योनिन्वे गमकमाह । यस्मादिति ।

१ क. अ. क. च. ज. 'मेवोक्तवान्प्रजा' । २ क. प. छ. ज. छ. 'ति प्र' । ३ क. 'दैवतं'
४ क. 'अ. क. च. द. मु' । ५ ग. क. च. छ. छ. 'त्वा स मु' । ६ ग. 'गुमाहकम्' । ७ क.
प. 'म' । ८ क. छ. 'म' ।

दुभयमल्लोमकमन्तरतोऽल्लोमका हि योनिरन्तरतः ।

किं सर्वमेव । न । अन्तरतोऽभ्यन्तरतः । अस्ति हि योन्या सामान्य-
मुभयस्यास्य । किम् । अल्लोमका हि योनिरन्तरतः स्त्रीणाम् । तथा
ब्राह्मणोऽपि मुस्तादेव जज्ञे प्रजापतेः । तस्मादेकयोनित्वाज्ज्येष्ठेनेवानु-
जोऽनुष्टुप्तेऽग्निना ब्राह्मणः । तस्माद्ब्राह्मणोऽग्निदेवत्यो मुस्तवीर्यश्चेति
श्रुतिस्मृतिसिद्धम् । तथा बलाश्रयाभ्यां बाहुभ्यां बलभिदादिकं क्षत्रि-
यजातिनियन्तारं क्षत्रियं च । तस्मादैन्द्रं क्षत्रं बाहुवीर्यं चेति श्रुतौ स्मृतौ
चावगतम् । तपोरुत ईहाश्रयाद्वस्वादिलक्षणं विशो नियन्तारं विशं
च । तस्मात्कृष्यादिपरो वस्वादिदेवत्यश्च वैश्यः । तथा पूषणं पृथ्वी-
देवतां शूद्रं च पथ्यां परिचरणक्षममसृजतेति श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धेः ।
तत्र क्षत्रादिदेवतासर्गमिहानुक्तं वक्ष्यमाणमप्युक्तवदुपसंहरति सृष्टि-
साकल्पानुकीर्त्यै । यथेयं श्रुतिर्व्यवस्थिता तथा प्रजापतिरेव सर्वे देवा
इति निश्चितोऽर्थः । स्रष्टुरनन्यत्वात्सृष्टानाम् । प्रजापतिर्नैव तु सृष्टत्वा-
देवानाम् । अथेवं प्रकरणार्थे व्यवस्थिते तत्स्तुत्यभिप्रायेणाविद्वन्मता-

प्रत्यक्षविरोधं शङ्कित्वा दूषयति । किमित्यादिना । हस्तयोर्मुखे च योनि-
शब्दप्रयोगे निमित्तमाह । अस्ति हीति । प्रजापतेर्मुस्तादित्यग्निः सृष्टोऽपि कथं
ब्राह्मणमनुष्टुप्त्वाति तत्राऽऽह । तथेति । उक्तेऽर्थे श्रुतिस्मृतिसंवादं दर्श-
यति । तस्मादिति । 'आग्नेयो वै ब्राह्मणः' इत्याद्या श्रुतिस्त्वदनुसारिणी च
स्मृतिर्द्रष्टव्या । 'अग्निमसृजत' इत्येतदुपलक्षणार्थमित्यभिप्रेत्य सृष्ट्यन्तरमाह । तथेति ।
बलभिदिन्द्रः । आदिशब्देन वरुणादिर्युक्तते । क्षत्रियं चासृजतेत्यनुवर्तते । उक्तमर्थं
प्रमाणेन द्रवयति । तस्मादिति । 'ऐन्द्रो राजन्यः' इत्याद्या श्रुतिस्त्वदनुसारिणी च
स्मृतिरवंधेया । विशं चासृजतेति पूर्ववत् । ईहाश्रयादूरुतोजातत्वं वस्वादेज्येष्ठत्वं च
तच्छब्दार्थः । 'पद्भ्यां शूद्रो अजायत' इत्याद्या श्रुतिस्तथाविधा च स्मृतिरनुसर्तव्या ।
अग्निसर्गस्य वक्ष्यमाणेन्द्रादिसर्गोपलक्षणत्वे सति सृष्टिसाकल्यादेश उ एव सर्वे देवा
इत्युपसंहारसिद्धिरिति फलितमाह । तत्रेति । उक्तेन वक्ष्यमाणोपलक्षणं सर्वशब्दः
सूचयतीति भावः । किंच सृष्टिरत्र न विवक्षिता किंतु येन प्रकारेण सृष्टिश्रुतिः
स्थिता तेन प्रकारेण देवतादि सर्वे प्रजापतिरेवेति विवक्षितमित्याह । यथेति । तत्र
हेतुमाह । स्रष्टुरिति । तथाऽपि कथं देवतादि सर्वे प्रजापतिमात्रमित्याशङ्क्याऽऽह ।
प्रजापतिर्नेति । तथादिदमित्यादिवाक्यस्य तात्पर्यमाह । अथेति । स्रष्टा प्रजापति-

१ क. झ. घ. च. 'भिदेव' । २ क. झ. 'तिप्रसि' । ३ ग. घ. च ज 'जातेर्नियं' । ४ क. झ.
घ. च. ज. झ. 'विदेव' । ५ क. ग. झ. 'धीदेवतं शू' । ६ झ. 'सिद्धम् । अत्र । ग. 'सिद्धिः ।
तं । ७ क. घ. छ. अत्र । ८ क. छ. 'व सु' । ९ क. घ. अत्रेति ।

तद्यदिदमाहुरमुं यजामुं यजेत्येकैकं देवमेत- स्यैव सा विसृष्टिरेष उ ह्येव सर्वे देवाः ।

न्तरनिन्दोपन्यासः । अन्यनिन्दाऽन्यस्तुतये । तत्तत्र कर्मप्रकरणे केव-
लयाज्ञिका यामकाले यदिदं वच आहुरमुमस्मिं यजामुमिन्द्रं यजेत्यादि
नामशस्त्रस्तोत्रकर्मादिभिश्चत्वाद्भिन्नमेवाऽप्यादिदेवमेकैकं मन्यमाना आहु-
रित्यभिप्रायः । तत्र तथा विद्यात् । यस्मादेतस्यैव प्रजापतेः सा
विसृष्टिर्देवभेदः सर्वे एष उ ह्येव प्रजापतिरेव प्राणः सर्वे देवाः । अत्र
विप्रतिपद्यन्ते । पर एव हिरण्यगर्भ इत्येके । संसारीत्यपरे । पर एव तु
मन्त्रवर्णात् । “इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुः” इति श्रुतेः । “एष ब्रह्मैष इन्द्र
एष प्रजापतिरेते सर्वे देवाः” इति च श्रुतेः । स्मृतेश्च ।

“एतमेके वदन्त्यस्मिं मनुमन्ये प्रजापतिम्” इति ।

“योऽसावतीन्द्रियोऽग्राह्यः सूक्ष्मोऽव्यक्तः सनातनः ।

व सृष्टं सर्वं कार्यमिति प्रकरणार्थं पूर्वोक्तप्रकारेण व्यवस्थिते सत्यनन्तरं तस्यैव स्तुति-
वक्षया तद्यदिदमित्याद्यत्रिद्वन्मतान्तरस्य निन्दार्थं वचनमित्यर्थः । मतान्तरे
निन्दितेऽपि कथं प्रकरणार्थः स्तुतो भवतीत्याशङ्क्याऽऽह । अन्येति । एकैकं
वमित्यस्य तात्पर्यमाह । नाथेति । काठकं कालापकमितिवन्नामभेदात्क्रतुषु तप्तदेव-
तास्तुतिभेदाद्दृष्टशकटादिवदर्थक्रियाभेदाच्च प्रत्येकं देवानां भिन्नत्वात्कर्मिणामेतद्ब्रह्मचनमि-
त्यर्थः । आदिशब्देन रूपादिभेदात्तद्विन्नत्वं संश्लक्षति । नन्वत्र कर्मिणां निन्दा न
विभाति तन्मतोपन्यासस्यैव प्रतीतेरित्याशङ्क्याऽऽह । तन्नेति । एकस्यैव प्राणस्या-
कविधो देवतामभेदः शाकल्यब्राह्मणे वक्ष्यत इति विवक्षित्वा विक्षिनाधि । प्राण इति ।
ग्न्यादयो देवाः सर्वे प्रजापतिरेवेत्युक्तं संप्रति तस्वरूपनिर्दिधारयिषया तत्र विप्र-
पत्तिं दर्शयति । अत्रेति । हिरण्यगर्भस्य परत्वमाद्ये द्वितीये कल्पे संसारित्वं विधे-
मिति विभागः । तत्र पूर्वपक्षं यद्वाति । पर एव त्विति । नन्वेकस्यानेकात्मकत्वं
वर्णादिवगम्यते नतु परमात्मत्वं प्रजापतेरित्याशङ्क्य ब्राह्मणवाक्यमुदाहरति । एष
ह । ब्रह्मप्रजापती सूत्रविराजौ । एषशब्दः परमात्मविषयः । स्मृतेश्च पर एव हिर-
गर्भ इति संबन्धः । तत्रैव वाक्यान्तरं पठति । योऽसाविति । कर्मेन्द्रियाविषयत्व-
न्द्रियत्वम् । अग्राह्यत्वं ज्ञानेन्द्रियाविषयत्वम् । तत्र हेतुमाह । सूक्ष्मोऽव्यक्त
न च तस्यासत्त्वं प्रमात्रादिभावाभावसाक्षित्वेन सदा सत्त्वादित्याह । सनातन इति ।

१. न्यासो नान्यनिन्दा निन्दार्थैव कित्त्वन्यस्तु । ग. न्यासो न निन्दार्थ एव कित्त्व-
२. क. न्यासो न निन्दार्थः कित्त्वन्यस्तु । च. न्यासो न निन्दा निन्दार्थैव कित्त्वन्यस्तु ।
३. प. न्यासो न निन्दा निन्दार्थैव कित्त्वन्यस्तु ।

सर्वभूतमयोऽचिन्त्यः स एव स्वयमुद्भूभौ”

इति च । संसार्येव वा स्यात् । “सर्वान्पाप्मन औषत्” इति श्रुतेः । न ह्यसंसारिणः पाप्मदाहप्रसङ्गोऽस्ति । भयारतिसंयोगश्रवणाच्च । “अथ यन्मर्त्यः सन्नमृतानसृजत” इति च । “हिरण्यगर्भं पश्यत जायमानम्” इति च मन्त्रवर्णात् । स्मृतेश्च कर्मविपाकप्रक्रियायाम् ।

“ब्रह्मा विश्वसृजो धर्मो महानव्यक्तमेव च ।

उत्तमां सात्त्विकीमेतां गतिमाद्गुर्मनीषिणः”

इति । अथैवं विरुद्धान्यानुपपत्तेः प्रामाण्यव्याघात इति चेन्न । कल्पना-
न्तरोपपत्तेरविरोधात् । उपाधिविशेषसंबन्धाद्विशेषकल्पनान्तरमुपपद्यते ।

“आसीनो दूरं व्रजति शयानो याति सर्वतः ।

इतश्च तस्य नासत्त्वं सर्वेषामात्मत्वादित्याह । सर्वेति । अन्तःकरणाविषयत्वमाह ।
अचिन्त्य इति । योऽसौ परमात्मा यथोक्तविशेषणः स एव स्वयं विरा-
डात्मना भूतवानित्याह । स एवेति । मन्त्रब्राह्मणस्मृतिषु परस्य सर्वदेवता-
त्मत्वदृष्टेरत्र च सूत्रस्य तत्प्रतीतिस्तस्य परत्वमित्युक्तमिदानीं पूर्वपक्षान्तरमाह ।
संसार्येवेति । सर्वेषाम्पादाहश्रवणमात्रेण कथं प्रजापतेः संसारित्वं तत्राऽऽह ।
न हीति । अन्तस्तद्गोपदेशादित्यत्र परस्यापि सर्वेषाम्पादयाङ्गीकारान्नेदं संसा-
रित्वे लिङ्गमित्याशङ्क्याऽऽह । भयेति । असृजतेति च श्रवणादिति संबन्धः ।
न केवलं मर्त्यत्वश्रुतेरेव संसारित्वं किंतु जन्मश्रुतेश्चेत्याह । हिरण्यगर्भ-
मिति । यथोक्तहेतूनां संसार्येव स्यादिति प्रतिज्ञयाऽन्वयः । कर्मफलदर्शनाधिकारे
ब्रह्मेत्याद्यायाः स्मृतेश्च तत्फलभूतस्य प्रजापतेः संसारित्वमेवेत्याह । स्मृतेश्चेति
विराड्ब्रह्मेत्युच्यते । विश्वसृजो मन्वादयः । धर्मस्तदभिमानिनी देवता यमः । महान्म-
रुतेराद्यो विकारः सूत्रम् । अव्यक्तं प्रकृतिरिति भेदः । अस्तु तर्हि द्विविधवाक्यव-
शात्प्रजापतेः संसारित्वमसंसारित्वं चेत्याशङ्क्याऽऽह । अथेति । तद्विविधवाक्यश्र-
वणानन्तर्यमथशब्दार्थः । एवंशब्दः संसारित्वासंसारित्वप्रकारपराप्रार्थः । विरोधक-
त्वमप्रामाण्यं निराकरोति । नेत्यादिना । स्वोऽसंसारित्वं कल्पनया च संसारित्वमिति
कल्पनान्तरसंभवाद्विविधश्रुतीनामविरोधात्प्रामाण्यसिद्धिरित्यर्थः । कल्पनया संसारित्व-
मित्येतद्विशदयति । उपाधीति । औपाधिकी परस्य विशेषकल्पनेत्यत्र प्रमाणमाह
आसीन इति । स्वारस्येन कूटस्थोऽप्यात्मा मनसः शीघ्रं दूरगमनदर्शनात्तदुपाधिके-

१ ग. घ. च. छ. ज. झ. एष । २ क. 'श्यते जा' । ख. ग. ड. ज. 'श्यति जा' । ल. 'इत्यन्तं जा' । ३ ग. ड. च. 'रीषः । उ' । ४ ग. 'न्यात्कल्प' । ५ ख. ड. झ. 'दिक' । ६ ख. ल. 'ति । द्विवि' ।

कस्तं मदामदं देवं मदन्यो ज्ञातुमर्हति”

इत्येवमादिश्रुतिभ्यः । उपाधिवशात्संसारित्वं न परमार्थतः । स्वतोऽ-
संसार्येव । एवमेकत्वं नानात्वं च हिरण्यगर्भस्य । तथा सर्वजीवानाम् ।
“तत्त्वमसि” इति श्रुतेः । हिरण्यगर्भस्तूपाधिशुद्धयतिशयापेक्षया
प्रोपशः पर एवेति श्रुतिस्मृतिवादाः प्रवृत्ताः । संसारित्वं तु
कचिदेव दर्शयन्ति । जीवानां तूपाधिगताशुद्धिबाहुल्यपात्संसारित्व-
मेव प्रायशोऽभिलेप्यते । व्यावृत्तकृत्स्नोपाधिभेदापेक्षया तु सर्वः
परत्वेनाभिधीयते श्रुतिस्मृतिवादेः । तार्किकैस्तु परित्यक्तागमबले-
रास्त नास्ति कर्ताऽकर्तैत्यादि विरुद्धं बहु तर्कपट्टिराकुलीकृतः
शास्त्रार्थः । तेनार्थनिश्चयो दुर्लभः । ये तु केवलशास्त्रानुसारिणः
शान्तदर्पास्तेषां प्रत्यक्षविषय इव निश्चितः शास्त्रार्थो देवतादिविषयः ।

ब्रजति । यथा स्वप्ने ज्ञानोऽपि मनसो गतिभ्रान्त्या सर्वत्र यातीव भाति तथा
गरेऽपीत्यर्थः । कल्पितेन हर्षादिविकारेण स्वाभाविकेन तदभावेन च युक्तमात्मानं न
क्षदपि निश्चेतुं शक्नोतीत्याह । कस्तमिति । आदिपदेन ध्यार्थविवेत्यादिश्रुतयो
न्ते । उदाहृतश्रुतीनां तात्पर्यमाह । उपाधीति । किं तर्हि पारमार्थिकं तदाह ।
त इति । पूर्वेण संबन्धः । हिरण्यगर्भस्य वास्तवमवास्तवं च रूपं निरूपितमुपसं-
ति । एवमिति । तस्याप्यस्मदादिवन्न स्वतो ब्रह्मत्वं किंतु संसारित्वमेव स्वाभावि-
भेत्याशङ्क्य दृष्टान्तस्य साध्यविकलतामाह । तथेति । सर्वजीवानामेकत्वं नानात्वं
पूर्वेण संबन्धः । तेषां स्वतो ब्रह्मत्वे प्रमाणमाह । तत्त्वमिति । कस्तर्हि हिरण्य-
विकेषो येनासावस्मदादिभिरुपास्यते तत्राऽऽह । हिरण्यगर्भस्तिवति । ननु
स्मृतिवादिषु कचित्तस्य संसारित्वमपि प्रदर्श्यते सत्यं तसु कल्पितमित्यभि-
ऽऽह । संसारित्वं त्विति । अस्मदादिषु तुल्यमेतदित्याशङ्क्याऽऽह ।
नां त्विति । कथं तर्हि ‘तत्त्वमसि’ ‘क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि’ इत्यादिश्रुतिस्मृतिवादाः
छन्दे तत्राऽऽह । व्यावृत्तेति । स्वमते तत्त्वनिश्चयमुक्त्वा परमते तदभावमाह ।
कैस्तिवति । नन्वेकजीवादेऽपि सर्वव्यवस्थानुपपत्तेस्तत्त्वनिश्चयदौर्लभ्यं तुल्य-
चेत्नेत्याह । ये त्विति । स्वप्रवत्प्रबोधोपागशेषव्यवस्थासंभवादूर्ध्वं च तद-
दृष्टत्वादेकमेव ब्रह्मानाद्यविद्यावशीदशेषव्यवहाररूपमिति पक्षे न काचन दोष-
भावः । सर्वदेवतात्मकस्य प्रजापतेः स्वतोऽसंसारित्वं कल्पनया वैपरीत्यमिति

१. म. घ. ङ. च. छ. ज. झ. 'सारी' ए' । २. ख. ग. च. झ. 'गर्भे तूपा' । ३. ग.
ज. झ. 'लभ्यते' । ५. ख. घ. ङ. ज. झ. 'त्वेनैवाभि' । ६. झ. 'त्यायागमभि' ।
१. क. '। ८. ग. 'यतीव लेलायती' । ९. घ. ग. 'ति। हि' । १०. घ. ग. 'स्वाभि'
५. '११. ख. ग. 'गर्भे त्विति' । १२. ग. 'दिप्यपि तु' । १३. क. ख. घ. 'आदेव व्य' ।

अथ यत्किंचेदमाद्रं तद्वेतसोऽमृजत तदु सोम
एतावद्वा इदं सर्वमन्नं चैवान्नादश्च सोम एवा-
न्नमग्निरन्नादः सैषा ब्रह्मणोऽतिसृष्टिः । यच्छे-

तत्र प्रजापतेरेकस्य देवस्योन्नादिलक्षणो भेदो विवक्षित इति । तत्रा-
ग्निरुक्तोऽन्नादोऽन्नाद्यः सोम इदानीमुच्यते । अथ यत्किंचेदं लोक आद्रं
द्रवात्मकं तद्वेतस आत्मनो बीजादमृजत । “रेतस आपः” इति श्रुतेः ।
द्रवात्मकश्च सोमः । तस्माद्यदाद्रं प्रजापतिना रेतसैः सृष्टं तदु सोम
एव । एतावद्वा एतावदेव नातोऽधिकामिदं सर्वम् । किं तत् । अन्नं चैव
सोमो द्रवात्मकत्वादाप्यायकम् । अन्नादश्चाग्निरौष्ण्याद्रूक्षत्वाच्च ।
तत्रैवमवाभ्रयते सोम एवान्नं यदद्यते तदेव सोम इत्यर्थः । य एवात्ता स
एवाग्निः । अर्थबलाद्धचवधारणम् । अग्निरपि क्वचिद्रूपमानः सोमप-

स्थिते सत्यथेत्याद्युत्तरग्रन्थस्य तात्पर्यमाह । तत्रेति । विवक्षित इत्युत्तरग्रन्थप्रवृत्ति-
रिति शेषः । तस्य विषयं परिशिनष्टि । तत्राग्निरिति । अन्नाद्ययोर्निर्धारणार्थो सप्तमी ।
संप्रति प्रवीकमादायाक्षराणि व्याकरोति । अथेति । अंतुः सर्गानन्तर्यमथशब्दार्थः ।
रेतसः सकाशादपि सर्गोऽपि सोमेशब्दे किमायातमित्याशङ्क्याऽऽह । द्रवात्मक-
श्चेति । श्रद्धारूपाहुतेः सोमोत्पत्तिश्रवणात्तत्र शैत्योपलब्धेश्चेति भावः । सोमैरेव
द्रवात्मकत्वे फलितमाह । तस्मादिति । अभीषोमयोरेत्राद्ययोः सृष्टावपि जगति
स्रष्टव्यान्तरमवशिष्टमस्वीत्याशङ्क्याऽऽह । एतावदिति । आप्यायकः सोमं
द्रवात्मकत्वाद्दन्नं चाऽऽप्यायकं प्रसिद्धं तस्माद्रूपपन्नं सोमस्यान्नत्वमित्याह । द्रवात्म-
कत्वादिति । सोम एवान्नमग्निरन्नाद इत्यवधारणस्य विवक्षितमर्थमाह । तत्रेति
यथोक्तं वाक्यं सप्तम्यर्थः । यथाश्रुतमवधारणमवधार्य कृतो विधान्वरेण तद्व्याख्यान-
मित्याशङ्क्याऽऽह । अर्थबलाद्धीति । अन्नादस्य संहर्तृत्वादग्नित्वमन्नस्य च सं-
रणीयतया सोमत्वमवधारयितुं युक्तमित्यर्थः । नन्वनस्य सोमत्वेन न नियमोऽभे-
ज्जलादिना संहारान्न चातुरग्नित्वेन न नियमः सोमस्यापि कदाचिदिज्यमानत्वेना-
त्त्रात्तत्कुतोऽभेवलमित्याशङ्क्याऽऽह । अग्निरपीति । सोऽपि संहार्यश्चेत्सोम ए

१ ग. ड. छ. ज. ट. ठ. ड. 'दम' । २ ग. घ. ड. ज. 'स्यान्नाद्यल' । घ. 'स्याऽऽद्यल' । ३
घ. ड. च. छ. ज. 'क्तोऽन्नाद्यः' । घ. 'क्तोऽन्नाऽऽद्यः' । ४ ख. 'ते' । एकस्यैव प्रजापतेर्द्विधापात्यत्वात्
अग्निरुक्तत्वाऽन्नसर्गमाह । अथ । ५ क. 'अतिरन्नात्म' । ६ घ. 'ते' । अन्नात्म' । ७ च. 'सः सका-
श' । ८ ख. च. 'व्यादत्तुत्वा' । ९ घ. छ. घ. एव चात्ता । १० ख. ड. च. 'पि हि क' ।
घ. 'अन्न' । ११ ग. 'पि कि' । १२ घ. 'मसर्गे कि' । १३ क. ग. 'ह । अन्नात्म' । १४
घ. 'प्रस्थावत्स' । १५ ख. ग. 'रन्नादादयोः ।

यसो देवानसृजताथ यन्मर्त्यः सन्नमृतानसृजत तस्मा-
दतिसृष्टिरतिसृष्ट्या २ हास्यैतस्यां भवति य एवं
वेद ॥ ६ ॥ तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्तन्नामरूपाभ्यामेव

क्षस्यैव । सोमोऽपीज्यमानोऽग्निरेवाचृत्वात् । एवमग्नीषोमात्मकं जग-
दात्मत्वेन पश्यन्न केनचिदोषेण लिप्यते । प्रजापतिश्च भवति । सैषा
ब्रह्मणः प्रजापतेरतिसृष्टिरात्मनोऽप्यतिशया । का सेत्याह । यच्छ्रेयसः
प्रशस्यतरानात्मनः सकाशाद्यस्मादसृजत देवांस्तस्मादेवसृष्टिरतिसृष्टिः ।
कथं पुनरात्मनोऽतिशया सृष्टिरित्यत आह । अथ यद्यस्मान्मर्त्यः
सन्मरणधर्मा सन्नमृतानमरणधर्मिणो देवान्कर्मज्ञानवह्निना सर्वानात्मनः
पाप्मन ओषित्वाऽसृजत । तस्मादियमतिमृष्टिरुत्कृष्टज्ञानस्य फलाम-
त्यर्थः । तस्मादेतामतिमृष्टिं प्रजापतेरात्मभूतां यो वेद स एतस्याम-
तिसृष्ट्यां प्रजापतिरिव भवति प्रजापतिवदेव स्रष्टा भवति ॥ ६ ॥

“तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्” सर्वं वैदिकं साधनं ज्ञानकर्मलक्षणं कर्त्राद्य-

च संहर्ता चेदग्निरेवेत्यवधारणसिद्धिरित्यर्थः । प्रजापतेः “सर्वात्मत्वमुपक्रम्य जगवो
विभक्तत्वाभिवानं कुत्रोपयुक्तमित्याशङ्क्य तस्य सूत्रे पर्यवसानात्तस्मिन्नात्मबु-
धोपासकस्य सर्वदोषराहित्यं फलमत्र विवक्षितमित्याह । एवमिति । अनुग्रह-
देवसृष्टिमुक्त्वा तदुपासकस्य फलोक्त्यर्थमादौ देवसृष्टिं स्तौति । सैषेति । ‘अग्नि-
’इत्यादिश्रुतेरग्न्यादयोऽस्य वयवास्तत्कथं तत्सृष्टिस्ततोऽतिशयवतीत्याशङ्कते ।
मिति । प्रजापतेर्यजमानावस्थापेक्षया देवसृष्टेरुत्कृष्टत्ववचनमविरुद्धमिति परि-
ति । अत आहेति । देवसृष्टेरतिसृष्टित्वाभावशङ्कानुनादारथोऽथशब्दः । ज्ञानरूपेस्य-
क्षणं कर्मणोऽपीति द्रष्टव्यम् । अतिसृष्ट्यामित्यादि व्याचष्टे । तस्मादिति ।
दिस्रष्टा वदात्मा प्रजापतिरहमेवेत्युपासितुस्त्वद्भावापत्त्या तत्स्रष्टृत्वं फलधी-
यैः ॥ ६ ॥

पूर्वोत्तरग्रन्थयोः संबन्धं वक्तुं प्रतीकमादाय वृत्तं कीर्तयति । तद्धेत्यादिना ।
ऽऽदेयत्वार्थं वैदिकमित्युक्तम् । साधनमित्युक्ते मुक्तिसाधनं पुरः स्फुरति तन्निर-
। ज्ञानेति । एकरूपस्य मोक्षस्यानेकरूपं न साधनं भवतीति भावः । मुक्तिसा-
धनवस्त्वत्त्रं तत्त्वज्ञानमिदं तु कारकसाध्यमतोऽपि न तद्धेतुरित्याह । कर्त्रादीति ।

घ. च. छ. ज. झ. देव न्सेवा तस्मा । २ म. क. च. धर्मिणे । ३ घ. छ. ज.
क. च. ज. झ. पतेरस्य म । स. पोरि । ५ म. न. तेः सार्वात्म्यम् । ६ क.
। सृष्टिं सिद्धा तं । स. सृष्टिं मूढ्या तं । ८ क. ल. घ. देवतादि । ९ क. म. प्रसृष्टी

नेककारकापेक्षं प्रजापतित्वफलावसानं साध्यमेतावदेव यदेतद्व्याकृतं जगत्संसारः । अथेतस्यैव साध्यसाधनलक्षणस्य व्याकृतस्य जगतो व्याकरणात्प्राग्बीजावस्था या तां निर्दिदिक्षस्यङ्कुरादिकार्यानुमितामिव वृक्षस्य कर्मबीजोऽविद्याक्षेत्रो ह्यसौ संसारवृक्षः समूल उद्धर्तव्य इति । तदुद्धरणे हि पुरुषार्थपरिसमाप्तिः । तथाचोक्तम् “ऊर्ध्वमूलोऽवाकशाखः” इति काठके । गीतासु च “ऊर्ध्वमूलमधःशाखम्” इति । पुराणे च “ब्रह्मवृक्षः सनातनः” इति । तद्धेदं तदिति बीजावस्थं जगत्प्रागुत्पत्तेस्तर्हि तस्मिन्काले परोक्षत्वात्सर्वनाम्नाऽप्रत्यक्षाभिधानेनाभिधीयते । भूतकाल-संबन्धित्वादेव व्याकृतभावनो जगतः । सुखग्रहणार्थमैतन्नप्रयोगो दशब्दः ।

किंचेदं प्रजापतित्वफलावसानम् ‘मृत्युरस्याऽऽत्मा भवति’ इति श्रुतेः । न च तदेव कैवल्यं मयारत्यादिश्रवणादतोऽपि नेदं मुक्त्यर्थमित्याह । प्रजापतित्वेति । किंच नित्यसिद्धा मुक्तिरिदं तु साध्यफलमतोऽपि न मुक्तिहेतुरित्याह । साध्यमिति । किंच मुक्तिर्व्याकृतादर्थान्तरमन्यदेव तद्विदितादित्यादिश्रुतेः । इदं तु नामरूपं व्याकृतमतोऽपि न तद्धेतुरित्याह । एतावदेवेति । संप्रत्यव्याकृतकण्डिकामवतारयन्प्रवेशवाक्यात्प्राक्तनस्य तद्धेदमित्यादेर्वाक्यस्य तात्पर्यमाह । अथेति । ज्ञानकर्मफलोक्त्यानन्तर्यमथशब्दार्थः । बीजावस्था साभासप्रत्यगविद्या तस्या निर्देष्टुमिष्टत्वमेव न साक्षान्निर्देश्यत्वमनिर्वाच्यत्वादिति वक्तुं निर्दिदिक्षतीत्युक्तम् । वृक्षस्य बीजावस्थोको निर्दिशतीति संबन्धः । यज्ञज्ञाने पुमर्थाभिस्तदेव वाक्यं किमिति प्रत्यगविद्योच्य तत्राऽऽह । कर्मेति । उद्धर्तव्य इति तन्मूलनिरूपणमर्थवदिति शेषः । अथ पुरुषार्थमर्थः मानस्य तदुद्धारोऽपि कोपयुज्यते तत्राऽऽह । तदुद्धरणे हीति । ननु संसारस्य मूलं नास्ति स्वभाववादात्प्रधानाद्येव वा तन्मूलं नाज्ञातं ब्रह्मेत्याशङ्क्य श्रुतिस्मृतिभ्यां पहरति । तथा चेति । ऊर्ध्वमुत्कृष्टं कारणं कार्यापेक्षया परमव्याकृतं मूलमस्येत्युक्तं मूलो हिरण्यगर्भोदयो मूलपेक्षयाऽवाच्यः शाखा इत्यवाकशाखः । एवम् ‘ऊर्ध्वमूलमधःशाखम्’ इत्यादिगीता अपि नेतव्याः । अस्ति हि संसारस्य मूलम् ‘नेदमूलं भवत्यति’ इति श्रुतेस्त्वज्ञातं ब्रह्मैवेति श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धमिति भावः । संप्रति प्रतीकमानपदानि व्याचष्टे । तद्धेत्यादिना । अप्रत्यक्षाभिधानेन तदिति सर्वनाम्ना बीजावस्थं जगत्प्रतिभिधीयते परोक्षत्वादिति संबन्धः । कथं जगतो बीजावस्थत्वमित्याशङ्क्य तर्हीत्यर्थमाह । प्राग्जात । कथं तस्य परोक्षत्वं तत्राऽऽह । भूतोति । निपातार्थमाह । सुखे

व्याक्रियतासौनामाऽयमिदं रूपं इति तदिदमप्ये-

एवं हे तदाऽऽसीदित्युच्यमाने सुखं तां परोक्षामपि जगती बीजा-
वस्थां प्रतिपद्यते युधिष्ठिरो ह किल राजाऽऽसीदित्युक्ते यद्वत् । इवमिति
व्याकृतनामरूपात्मकं साध्यसाधनलक्षणं यथावर्णितमभिधीयते । तदिदं-
शाब्दयोः परोक्षप्रत्यक्षावस्थजगद्वाचकयोः सामानाधिकरण्यादेकत्वमेव
प्ररोक्षप्रत्यक्षावस्थस्य जगतोऽवगम्यते । तदेवेदमिदमेव च तदव्याकृ-
तमासीदिति । अथैवं सति नासत् उत्पत्तिर्न सतो विनाशः कार्यस्येत्य-
वधृतं भवति । तदेवंभूतं जगदव्याकृतं सन्नामरूपाभ्यामेव नाम्ना रूपे-
णैव च व्याक्रियत । व्याक्रियतेति कर्मकर्तृप्रयोगोत्तस्त्वयमेवाऽऽत्मैव
व्याक्रियते वि आ आक्रियत विस्पष्टं नामरूपविशेषावधारणमर्पादं
व्यक्तीभावमापद्यत । सामर्थ्यादाक्षिप्तनियन्तृकर्तृसाधनक्रियानिमित्तम् ।
असौनामेति सर्वनाम्नाऽविशेषाभिधानेन नाममात्रं व्यपदिशति । देव-

र्थमभिनयति । किलेति । यथावर्णितमित्यनर्थत्वेन संसारेऽसारत्वोक्तिः ।
इयसां नाधिकरण्यलब्धमर्थमाह । तदिदमिति । एकत्वमभिनयेनोदाहरति ।
वेति । एकत्वावगतिफलं कथयति । अथेति । सामानाधिकरण्यवशादेकत्वे
भवे सत्यनन्तरम्—

‘नासतो विद्यते भावो नामावो विद्यते सतः’

इति स्मृतिरनुसृता भवतीति भावः । अज्ञातं ब्रह्म जगतो मूलमित्युक्त्वा तद्विवर्तौ
दिति निरूपयति । तदेवंभूतमिति । तृतीयामित्यर्थभावार्थत्वेन व्याचष्टे । नाम्नांति ।
पदप्रयोगामिप्रार्थं तदनुवादपूर्वकमाह । व्याक्रियतेति । तत्र पदच्छेदपूर्वकं तद्वा-
मर्थमाह । व्याक्रियतेत्यादना । स्वयमेवेति कुतो विशेष्यते कारणमन्तरेण कार्यो-
त्तरयुक्तेत्याशङ्क्याऽऽह । सामर्थ्यादिति । निर्हेतुकार्यसिद्धयनुपपत्त्यासिद्धौ
मन्ता जनयिता कर्ता चोत्पत्तौ साधनक्रियो करणव्यापारस्वन्नमित्तं तदपेक्ष्य व्यक्ती-
पद्यतेति योजना । नामसामान्यं देवदत्तादिना विशेषनाम्ना संयोज्य सामान्य-
त्वानर्थो नामन्याकरणवाक्ये विवक्षित इत्याह । असावित्यादिना । अतीशब्दः
ऽव्ययत्वेन नेयः । रूपसामान्यं शुक्लकृष्णादिना विशेषे संयोज्योच्यते रूपव्या-

१. अ. इ किल तं । २ क. स. ग. इ. छ. झ. 'तोऽव' । ३ स. इ. च. 'स्ये-
तेतदव' । ४ स. ग. च. झ. 'गारस्' । ५ स. च. 'थतेति वि' । ६ स. च. 'आ
७. स. ग. 'तो व्यत्यय' ।

तर्हि नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियतेऽसौनामाऽय-

दत्तो यन्नदत्त इति वा नामास्पेत्यसौनामाऽयम् । तथेदमिति शुक्ल-
ष्णादीनामविशेषः । इदं शुक्लमिदं कृष्णं वा रूपमस्पेत्यतीदंरूपः । तदिद-
मभ्याकृतं वस्त्वेतद्धेतस्मिन्नपि काले नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियतेऽसौ-
नामाऽयमिदंरूप इति । यदर्थः सर्वशास्त्रारम्भो यस्मिन्नविद्यया स्वाभा-
विक्या कर्तृक्रियाफलाधारोपणा कृता यः कारणं सर्वस्य जगतो यदा-
त्मके नामरूपे सल्ललादिव स्वच्छान्मलमिव फेनमव्याकृते व्याक्रियेते ।

करणवाक्येनेत्याह । तथेत्यादिना । अव्याकृतमेव व्याकृतात्मना व्यक्तमित्येतत्सुप्तै-
प्रबुद्धदृष्टान्तेन स्पष्टयति । तदिदमिति । तद्धेत्यत्र मूलकारणमुक्त्वा तन्नामरूपाभ्या-
मित्यादिना तत्कार्यमुक्तमिदानीं प्रवेशवाक्यस्थसशब्दापेक्षितमर्थमाह । यदर्थ इति ।
क्वाण्डद्वयात्मनो वेदस्याऽऽरम्भो यस्य परस्य प्रतिपत्त्यर्थो विज्ञायते कर्मक्वाण्डं हि
स्वार्थानुष्ठानाहितचिन्तशुद्धिद्वारा तत्त्वज्ञानोपयोगीष्यते ज्ञानक्वाण्डं तु साक्षादेव तत्रो-
पयुज्यते 'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति' इति च श्रूयते स परोऽत्र प्रतिष्ठो देहादाविति
योजना । सर्वस्याऽऽज्ञायस्य ब्रह्मात्मनि समन्वयमुक्त्वा तत्र विरोधसमाधानार्थमाह ।
यस्मिन्निति । अध्यासस्य चतुर्विधरूपादीनामन्वयतमत्वं वारयति । अविद्ययेति ।
वस्या मिथ्याज्ञानत्वेन सादित्वादनाद्यध्यासहेतुत्वासिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह । स्वाभा-
विक्येति । विद्याप्रागभावत्वमविद्याया न्यावर्तयति । कर्त्रिति । न हि तदुपादानत्व-
मभावत्वे संभवति नचोपादानान्तरमस्तीति भावः । अन्वयस्तु सर्वत्र यच्छब्दस्य पूर्व-
बद्धर्थन्यः । आत्मनि कर्तृत्वाध्यासस्याविद्याकृतत्वोक्त्या समन्वये विरोधः समाहितः
संमत्यध्यासकारणस्योक्तत्वेऽपि निमित्तोपादानभेदं सांख्यवादमाशङ्क्योक्तमेव कारणं
तत्रेदनिराकरणार्थं कथयति । यः कारणमिति । श्रुतिस्मृतिवादिषु परस्य तत्कारणत्वं
प्रसिद्धमिति भावः । नामरूपात्मकस्य द्वैतस्याविद्याविद्यमानदेहत्वाद्विद्यापनोद्यत्वं
सिध्यतीत्याह । यदात्मके इति । व्याकर्तुरात्मनः स्वभावतः शुद्धत्वे दृष्टान्तमाह ।
सल्ललादिति । व्याक्रियमाणयोर्नामरूपयोः स्वतोऽशुद्धत्वे दृष्टान्तमाह । मलमि-
वेति । यथा फेनादि जलोत्थं तन्मात्रमेव तथाऽज्ञातब्रह्मोत्थं जगद्ब्रह्ममात्रं तज्ज्ञान-
बाध्यं चेति भावः । नित्यशुद्धत्वादिलक्षणमपि वस्तु न स्वतोऽज्ञाननिवर्तकं केवलस्य

मिदं रूप इति स एष इह प्रविष्टः ।

यश्च ताभ्यां नामरूपाभ्यां विलक्षणः स्वतो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावः । स एषोऽव्याकृतो आत्मभूते नामरूपे व्याकुर्वन्नन्नादिस्तम्बपर्यन्तेषु देहेष्विह कर्मफलाश्रयेष्वशनायादिमत्सु प्रविष्टः । नन्वव्याकृतं स्वयमेव व्याक्रियतेत्युक्तं कथमिदमिदानीमुच्यते पर एव त्वात्माऽव्याकृतं व्याकुर्वन्नह प्रविष्ट इति । नैष दोषः । परस्योप्यात्मनोऽव्याकृतजगदात्मत्वेन विवक्षितत्वात् । आक्षिप्तनियन्तृकर्तृक्रियानिमित्तं हि जगदव्याकृतं व्याक्रियतेत्यवोचाम । इदंशब्दसामानाधिकरण्याच्चाव्याकृतशब्दस्य । यथेदं जगन्नियन्त्राद्यनेककारकनिमित्तादिविशेषवद्वाकृतं तथाऽपरित्यक्तान्यतमविशेषवदेव तदव्याकृतम् । व्याकृताव्या-

सत्साधकत्वाद्वाक्योत्थबुद्धिवृत्त्यारूढं तु तथेति मन्वानो ब्रूते । यश्चेति । 'आकाशो ह वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा तद्ब्रह्म' इति श्रुतिमाश्रित्याऽऽह । ताभ्यामिति । नामरूपात्मकद्वैतासंस्पर्शित्वादेव नित्यशुद्धत्वमशुद्धैतसंबन्धाधीनत्वात्तत्राविद्या प्रयोजिकेत्यभिप्रेत्य तत्संबन्धं निषेधति । बुद्धेति । तस्मादेव दुःखाद्यनर्थासंबन्धमाह । मुक्तेति । विद्यादशायां शुद्ध्यादिसद्भावेऽपि बन्धावस्थायां नैवमिति न्याह । स्वभाव इति । अव्याकृतवाक्योक्तमज्ञातं परमात्मानं परामृशति । स इति । तमेव कार्यस्थं प्रत्यश्रं निर्दिशति । एष इति । आत्मा हि स्वतो नित्यशुद्धत्वादिरूपोऽपि स्वाविद्यावष्टमज्ञानरूपे व्याकरोतीति तत्सर्जनस्याविद्यामयत्वं विवक्षित्वाऽऽह । अव्याकृतो इति । तयोरात्मना व्याकृतत्वे तदतिरेकेणाभातः फलतीति मत्वा विशिनष्टि । आत्मेति । जनिमन्मात्रमिहशब्दार्थं कथयति । ब्रह्मादीति । तत्रैव दुःखादिसंबन्धो नाऽऽत्मनोति मन्वानो विशिनष्टि । कर्मेति । ब्रह्मात्मैक्ये पदद्वयसामानाधिकरण्याधिगते हेतुमाह । प्रविष्ट इति । परमात्मा ब्रह्मा सृष्टे प्रविष्टो जगतीत्यादिष्टमाक्षिपति । नन्विति । पूर्वापरविरोधं समाधत्ते । नेत्यादिना । व्याक्रियतेति कर्मकर्तृप्रयोगाज्जगत्कर्तृविवक्षितत्वमुक्तमित्याशङ्क्याऽऽह । आक्षिप्तेति । मुच्यते वत्सः स्वयमेवेतिवत्कर्मकर्तृरि लकारो व्याकरणसौकर्योपेक्षया सत्येव कर्तारिर्निर्वहतीति भावः । अव्याकृतशब्दस्य नियन्त्रादियुक्तजगद्वाचित्वे हेत्वन्तरमाह । इदंशब्देति । कथमुक्तसामानाधिकरण्याभात्तादव्याकृतस्य जगतो नियन्त्रादियुक्तत्वं तत्राऽऽह । यथेति । नियन्त्रादीत्यादिशब्देन कर्तृकरणादिग्रहणम् । निमित्तादीत्यादिपदेनोपादानमुच्यते । विमतं नियन्त्रादिसापेक्षं कार्यत्वात्संप्रतिपन्नवदित्यर्थः । कस्वाहं प्रागवस्थे संप्रवित्तने च जगति विशेषस्तत्राऽऽह । व्याकृतेति । कथं पुनरव्याकृतशब्देन

कृतमात्रं तु विशेषः । दृष्टञ्च लोके विवक्षातः शब्दप्रयोगो ग्राम
 भागतो ग्रामः शून्य इति । कदाचिद्ग्रामशब्देन निवासमात्रविवक्षायां
 ग्राम शून्य इति शब्दप्रयोगो भवति कदाचिन्निवासिजनविवक्षायां
 ग्राम भागत इति कदाचिद्बुभयविवक्षायामपि ग्रामशब्दप्रयोगो भवति
 ग्रामं च न प्रविशेदिति यथा । तद्वदिहापि जगादेदं व्याकृतमव्याकृतं
 चैत्यभेदविवक्षायामात्मानात्मनोर्भवति व्यपदेशः । तथेदं जगदुत्पात्त-
 विनाशात्मकामिति केवलजगद्व्यपदेशः । तथा महानज आत्माऽस्थूलोऽ-
 नणुः स एष नेति नेतीत्यादि केवलात्मव्यपदेशः । ननु परेण व्याकर्त्रा
 व्याकृतं सर्वतो व्याप्तं सर्वदा जगत्स कथमिह प्रविष्टः परिकल्प्यते ।
 अप्रविष्टो हि देशः परिच्छिन्नेन प्रवेष्टुं शक्यते । यथा पुरुषेण ग्रामा-
 दिर्नाऽऽकाशेन किंचिन्नित्यप्रविष्टत्वात् । पाषाणसर्पादवद्धर्मान्तरेणेति
 चेत् । अथापि स्यान्न पर आत्मा स्वेनैव रूपेण प्रविवेश किंतर्हि तत्स्थ एव
 धर्मान्तरेणोपजायते तेन प्रविष्ट इत्युपचर्यते । यथा पाषाणे सहजोऽन्तस्थः
 सर्पो नाँलिकेरे वा तोयम् । न । “तत्सृष्ट्वा तदेवानुमाविशत्” इति श्रुतेः । यः
 स्रष्टा स भावान्तरमनापन्न एव कार्यं सृष्ट्वा पश्चात्प्राविशदिति हि श्रूयते ।

जगदाचिना परो गृह्यत एकस्य शब्दस्यानेकार्थत्वायोगादत आह । दृष्टश्चेति ।
 उक्तमेव स्फुटयति । कदाचिदिति । उभयविवक्षया ग्रामशब्दप्रयोगस्य दार्ष्टान्ति-
 कमाह । तद्वदिति । इहेत्यव्याकृतैवाक्योक्तिः । निवासमात्रविवक्षया ग्रामशब्दप्र-
 योगस्य दार्ष्टान्तिकमाह । तथेति । निवासिजनेविवक्षया तत्प्रयोगस्यापि दार्ष्टान्तिकं
 कथयति । तथा महानिति । अव्याकृतवाक्ये परस्य प्रकृतत्वात्तस्य प्रवेशवाक्ये
 सशब्देन परामृष्टस्य सृष्टे कार्ये प्रवेश उक्तस्तं च प्रकारान्तरेणाऽऽक्षिपति । नान्विति ।
 कथमिति सूचितमनुपपत्तिमेव स्पष्टयात् । अप्रविष्टो हीति । दृष्टान्तावष्टम्भेन प्रवे-
 क्षवादी शङ्कते । पाषाणेति । तदेव विवृणोति । अथापीत्यादिना । परस्य परि-
 पूर्णस्य क्वचित्प्रवेशाभावेऽपीति यावत् । तच्छब्दः सृष्टकार्यविषयः । धर्मान्तरं
 जीवाख्यम् । दृष्टान्तं व्याकृष्टे । यथेति । पाषाणाद्वासः सर्पादिस्तत्र प्रविष्ट इति
 शङ्कापोहार्यं सहजविशेषणम् । सर्पादेरश्मादिरूपेण स्थितभूतपक्षश्चरिणाम्त्वात्तत्र
 सहजत्वं पाषाणादौ यानि भूतानि स्थितानि तेषां परिणामः सर्पादिस्तद्रूपेण तत्र
 भूतानामनुप्रवेशवदपरिच्छिन्नस्यापि परस्य जीवाकारेण बुद्ध्यादौ प्रवेशसिद्धिरित्यर्थः ।
 आक्षेप्ता ब्रूते । नेति । तदेव स्पष्टयति । यः स्रष्टेति । ननु तक्षणा निर्मिते वेदमनि

१ ग. घ. च. 'ति प्र' । २ क. छ. 'दिदमव्याकृतं व्याकृतं च' । ३ क. क. ड. च. ज.
 'यामि ह' । ४ क. नारिकेले । ५ ग. घ. क. ज. छ. 'ति श्रू' । ६ घ. स्पष्टयति । ७ ग. 'तस्योक्तिः ।
 ८ क. 'गस्यापि हा' । ९ क. 'नमात्रवि' ।

यथा मुक्त्वा गच्छतीति भुजिगभिक्रिययोः पूर्वापरकालयोरितरेतरवि-
च्छेदोऽविशिष्टश्च कर्ता तद्वदिहापि स्यान्नतु तत्स्थस्यैव भावान्तेरोपजनन
एतत्संभवति । न च स्थानान्तरेण वियुज्य स्थानान्तरसंयोगलक्षणः
प्रवेशो निरवयवस्यापरिच्छिन्नस्य दृष्टः । सावयव एव प्रवेशश्रवणादिति
चेन्न । “दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः” “निष्कलं निष्क्रियम्” इत्यादिश्रुतिभ्यः ।
सर्वव्यपदेशधर्मविशेषप्रतिषेधश्रुतिभ्यश्च । प्रतिबिम्बप्रवेशवदिति चेन्न ।
वस्त्वन्तरेण विप्रकर्षानुपपत्तेः । द्रव्ये गुणप्रवेशवदिति चेत् । न । अना-
श्रितत्वात् । नित्यपरतन्त्रस्यैवाऽऽश्रितस्य गुणस्य द्रव्ये प्रवेश उप-
चर्यते । न तुं ब्रह्मणः स्वातन्त्र्यश्रवणात्तथा प्रवेश उपपद्यते । फले बीजव-
दिति चेन्न । सावयवत्ववृद्धिक्षयोत्पत्तिविनाशादिधर्मवत्त्वप्रसङ्गात् । न चैवं

ततोऽन्यस्यापि प्रवेशो दृश्यते तथा परेण सृष्टेजगत्यन्यस्य प्रवेशो भविष्यति नेत्याह ।
यथेति । पाषाणसर्पन्यायेन कार्यस्थस्यैव परस्य जीवाक्ये परिणामे तत्सृष्ट्या-
दिश्रवणमनुपपन्नमिति व्यतिरेकं दर्शयति । नत्विति । अस्तु तर्हि परस्य
मार्जारोदिवत्पूर्वावस्थानत्यागेनावस्थानान्तरसंयोगात्मा प्रवेशो नेत्याह । न चेति ।
निरवयवोऽपरिच्छिन्नश्चाऽऽत्मा तस्य स्थानान्तरेण विधेयं प्राप्य स्थाना-
न्तरेण सह संयोगलक्षणो यः प्रवेशः स सावयवे परिच्छिन्ने च मार्जारोदौ दृष्टप्रवेश-
सदृशो न भवतीति योजना । वियुज्येति पाठे तु स्फुटैव योजना । प्रवेशश्रुत्या
निरवयवत्वासिद्धिं शङ्कते । सावयव इति । प्रवेशश्रुतेरन्यथोपपत्तेर्वक्ष्यमाणत्वान्नैवमिति
परिहरति । नेत्यादिना । अमूर्तत्वं निरवयवत्वम् । पुरुषत्वं पूर्णत्वम् । प्रकारान्तरेण
प्रवेशोपपत्तिं शङ्कते । प्रतिबिम्बेति । आदित्यादौ जलादिना संनिकर्षादिसंभवारप-
तिबिम्बाक्यप्रवेशोपपत्तिः । आत्मनि तु परस्मिन्नसङ्गेऽनवच्छिन्ने केन चिदपि तद्भा-
वान्न यथोक्तप्रवेशसिद्धिरित्याह । न वस्त्वन्तरेणेति । प्रकारान्तरेण प्रवेशं चोदयति ।
द्रव्य इति । परस्यापि कार्यं प्रवेश इति शेषः । गुणापेक्षया परस्य वैलक्षण्यं दर्शय-
न्परिहरति । नेत्यादिना । स्वातन्त्र्यश्रवणमेष सर्वेश्वर इत्यादि । पनसादिफले बीजस्य
प्रवेशवत्कार्यं परस्य प्रवेशः स्यादिति शङ्कित्वा दूषयति । फल इत्यादिना । विना-
शादीत्यादिशब्देनानात्मत्वानीश्वरत्वादि एहते । प्रसङ्गस्येष्टत्वमाशङ्क्य निराचष्टे ।
न चेति । जन्मादीनां धर्मिणां धर्मिणो भिन्नत्वाभिन्नत्वासंभवादिन्यायः । बीजफलयो-
रवयवावयवित्वं पाषाणसर्पयोराधाराभेयवेत्यपुनरुक्तिः । परस्य सर्वप्रकारप्रवेशासंभवे

धर्मवत्त्वं ब्रह्मणः “अजोऽजरः” इत्यादिश्रुतिन्यायविरोधात् । अन्य एव संसारी परिच्छिन्न इह प्रविष्ट इति चेन्न । “सेयं देवतैक्षत्” इत्यारभ्य “नामरूपे व्याकरवाणि” इति तस्या एव प्रवेशव्याकरणकर्तृत्वश्रुतेः । तथा तत्सृष्ट्या तदेवानुप्राविशत् । स एतमेव सीमानं विदार्यैतया द्वारा प्रापद्यत । “सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरो नामानि कृत्वाऽभिवदन्यदास्ते” “त्वं कुमार उत वा कुमारी त्वं जीर्णो दण्डेन वञ्चसि” “पुरश्चक्रे द्विपदः” “रूपं रूपम्” इति च मन्त्रवर्णाक्ष परादन्यस्य प्रवेशः । प्रविष्टानामितरेतरभेदात्परानेकत्वमिति चेत् । न । “एको देवो बहुधा संनिविष्टः” “एकः सन्बहुधा विचार” “त्वमेकोऽसि बहूनुप-विष्टः” “एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा” इत्यादि-श्रुतिभ्यः । प्रवेश उपपद्यते नोपपद्यत इति तिष्ठतु तावत्प्रविष्टानां संसारि-त्वात्तदनन्यत्वाच्च परस्य संसारित्वमिति चेत् । न । अशनायाद्यत्पयश्रुतेः । सुखित्वदुःखित्वादिदर्शनाच्चेति चेत् । न । “न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्यः” इति श्रुतेः । प्रत्यक्षादिविरोधादयुक्तमिति चेत् । न । उपाध्याश्रयजनित-

प्रवेशश्रुतेरालम्बनं वाच्यमित्याशङ्क्य पूर्वपक्षमुपसंहरति । अन्य एवेति । जगतो हि परः स्रष्टेति वेदान्तमर्यादा स्रष्टैव च प्रवेष्टा प्रविश्य व्याकरवाणीति प्रवेशव्याकरण-धोरेककर्तृत्वश्रुतेस्त्वस्मात्परस्मादन्यस्य प्रवेशो न युक्तिमानिति सिद्धान्तयति । नेत्या-दिना । तत्रैव वैत्तिरीयश्रुतिं संवादयति । तथेति । ऐतरेयश्रुतिरपि यथोक्तमर्थमुपाह्व-लयतीत्याह । स एतमेवेति । श्रीनारायणारूपमन्त्रमप्यत्रानुकूलयति । सर्वाणीति । वाक्यान्तरमुदाहरति । त्वं कुमार इति । अत्रैव वाक्यशेषस्याऽऽनुगुण्यं दर्शयति । पुर इति । उदाहृतश्रुतीनां तात्पर्यमाह । न परादिति । परस्य प्रवेशे प्रविष्टानां मिथो भेदात्तदभिन्नस्य तस्यापि नानात्वप्रसक्तिरिति शङ्कते । प्रविष्टानामिति । न परस्यानेकत्वमेकत्वश्रुतिविरोधादिति परिहरति । नेत्यादिना । विचार विचचारेति यावत् । परस्य प्रवेशे नानात्वप्रसङ्गं प्रत्याख्याय दोषान्तरं चोदयति । प्रवेश इति । तेषां संसारित्वेऽपि परस्य किमायातं तदाह । तदनन्यत्वादिति । श्रुत्यवष्टम्भेन दूषयति । नेति । अनुभवमनुसृत्य शङ्कते । सुखित्वेति । नासंसारित्वमिति शेषः । गूढाभिसंधिरुत्तरमाह । नेति । आंगमो हि परस्यासंसारित्वे मानं त्वयोच्यते स चाध्यक्षविरुद्धो न स्वार्थे मानं न च वैपरीत्यं ज्येष्ठत्वेन बलवत्त्वादिति शङ्कते । प्रत्य-क्षादीति । शङ्कते पूर्ववादिनि स्वाशयमाविष्कृतवति सिद्धान्ती स्वाभिसंधिमाह । नोपाधीति । उपाधिरन्तःकरणं तदाश्रयत्वेन जनिवो विशेषश्चिदाभासस्त्वद्गतदुःखादि-

विशेषविषयत्वात्प्रत्यक्षादेः । “न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्येर्विज्ञातारमरे केन विज्ञानीयादविज्ञातं विज्ञातु” इत्यादिश्रुतिभ्यो नाऽऽत्मविषयं विज्ञानं किं तर्हि बुद्ध्याद्युपाध्यात्मप्रतिच्छायाविषयमेव सुखितोऽहं दुःखितोऽहमित्येव-
 यादि प्रत्यक्षविज्ञानम् । अयमहमिति विषयेण विषयिणः सामानाधिकर-
 ष्योपचारात् “ नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृ ” इत्यन्यात्मप्रतिषेधाच्च । देहा-
 वयवविशेष्यत्वाच्च सुखदुःखयोर्विषयधर्मत्वम् । “ आत्मनस्तु कामाय ”
 इत्यात्मार्थत्वश्रुतेरयुक्तमिति चेन्न । यत्र वा अन्यदिव स्यादित्यविद्या-
 विषयात्मार्थत्वाभ्युपगमात् । “ तत्केन कं पश्येत् ” “ नेह नानाऽ-
 स्ति किंचन ” “ तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः ”
 इत्यादिना विद्याविषये तत्प्रतिषेधाच्च नाऽऽत्मधर्मत्वम् । तार्किकसम-

विषयत्वात्प्रत्यक्षादेराभासत्वात्तेनाऽऽत्मन्यसंसारित्वागमस्य न विरोधोऽस्तीत्यर्थः । किंच
 प्रत्यक्षादीनामनात्मविषयत्वादात्मविषयत्वाच्चाऽऽगमस्य भिन्नविषयतया नानयोमिथो
 विरोधोऽस्वीत्यभिप्रेत्याऽऽत्मनोऽध्यक्षाद्यविषयत्वे श्रुतीरुदाहरति । न दृष्टेरिति । मुख्य-
 हमित्यादिप्रतिभासस्य तर्हि का गतिरित्याशङ्क्य पूर्वोक्तमेव स्मारयति । किं तर्हीति ।
 बुद्ध्यादिरुपाधिस्तत्राऽऽत्मप्रतिच्छाया तत्प्रतिबिम्बस्त्वद्विषयमेव मुख्यहमित्यादि
 विज्ञानमिति योजना । आत्मनो दुःखित्वाभावे हेत्वन्तरमाह । अयमिति । अयं देहोऽह-
 मिति दृश्येन द्रष्टृत्वादात्म्याध्यासदर्शनादृश्यविशिष्टस्यैव प्रत्यक्षविषयत्वान्न केवल-
 स्याऽऽत्मनो दुःखादिसंसारोऽस्वीत्यर्थः । किंचास्थूलादिविशेषणमक्षरं प्रकृत्य तस्यैव
 प्रत्यगात्मत्वं दर्शयन्ती श्रुतिरात्मनः संसारित्वं वारयतीत्याह । नान्यदिति । किंच
 पादयोर्दुःखं शिरसि दुःखमिति देहावयवावच्छिन्नत्वेन तत्प्रतीतेस्त्वद्भेदनिश्चया-
 न्नाऽऽत्मनि संसारित्वं प्रामाणिकमित्याह । देहेति । श्रुतिवशादात्मनः संसारित्वं शङ्कते ।
 आत्मनस्त्विति । सुखं तावदात्माश्रयमात्मनस्तु कामार्थेति सुखसाधनस्याऽऽ-
 र्थत्वश्रुतेरतस्तदविनाभूतं दुःखमपि तत्रेत्यात्मन्यसंसारित्वमयुक्तमित्यर्थः । आविद्यै-
 कसंसारित्वानुवादेनाऽऽत्मनोऽनतिशयानन्दत्वप्रतिपादकमात्मनस्तु कामार्थेत्यादिवा-
 न्यमिति मत्वाऽऽह । नेति । तदाविद्यैकसंसारानुवादीत्यत्र गमकमाह । यत्रेति ।
 ननेन हि वाक्येनाविद्यावस्थायाभेवाऽऽत्मार्थत्वं सुखदेरभ्युपगम्यते । अतो न तस्याऽऽ-
 मधर्मत्वमित्यर्थः । आत्मनि संसारित्वस्याप्रतिपाद्यत्वेऽपि गमकमाह । तत्केनेति ।
 आत्मनोऽसंसारित्वे विद्वदनुभवमनुकूलयितुं चशब्दः । तर्केश्चप्रामाण्यादात्मनः संसारि-
 त्वमिति शङ्कते । तार्किकेति । बुद्ध्यादिचतुर्दशगुणवान्त्वमेति तार्किकसमयस्त्वेन विरोधा-
 त्स्यासंसारित्वमयुक्तं तर्काविरुद्धो हि सिद्धान्तो भवतीत्यर्थः । सर्वैकर्तृविरोधी वा कतिप-

१ अ. 'श्येन विज्ञातेर्विज्ञातारं विज्ञानीया विज्ञा' । २ अ. 'यनात्म' । ३ अ. अ. 'शेषत्वा' ।
 ४ अ. अ. अ. अ. अ. 'दि वि' । ५ अ. 'भवत्त्वमि' । ६ अ. 'यसं' । ७ अ. अ. 'वत्' ।

यविरोधादयुक्तमिति चेन्न । युक्त्याऽप्यात्मनो दुःखित्वानुपपत्तेः । न हि दुःखेन प्रत्यक्षविषयेणाऽऽत्मनो विशेष्यत्वं प्रत्यक्षाविषयत्वात् । आकाशस्य शब्दगुणवत्त्ववदात्मनो दुःखित्वमिति चेन्न । एकप्रत्यय-विषयत्वानुपपत्तेः । न हि सुखग्राहकेण प्रत्यक्षविषयेण प्रत्ययेन नित्यानुभेयस्याऽऽत्मनो विषयीकरणमुपपद्यते । तस्य च विषयीकरण आत्मन एकत्वाद्विषयभावप्रसङ्गः । एकस्यैव विषयविषयित्वं दीपवदिति चेन्न । युगपदसंभवादात्मन्यंशानुपपत्तेश्च । एतेन

यतर्काविरोधी वा सिद्धान्तः । नाऽऽद्यः । तार्किकादिसिद्धान्तस्यापि मिथो वैदिकत्व-कैश्च विरोधादसिद्धिप्रसङ्गात् । द्वितीये तु श्रौततर्काविरोधादात्मासंसारित्वसिद्धान्तोऽपि सिध्येदित्यामिसंधायाऽऽह । न युक्त्याऽपीति । किंच दुःखादिरात्मधर्मो न भवति वेद्यत्वाद्द्रुपादिवदित्याह । न हीति । प्रत्यक्षाविषयत्वोक्त्या प्रतीचस्तद्विषयदुःखाविशेष्यत्वमयुक्तं प्रत्यक्षाप्रत्यक्षयोः शब्दाकाशयोरिव दुःखात्मनोरपि गुणगुणित्व-संभवादिति शङ्कते । आकाशस्येति । यत्र धर्मधर्मिभावस्तत्रैकज्ञानगम्यत्वं दृष्टं यथा शुद्धो घट इति तद्व्यापकं व्यावर्तमानं दुःखात्मनोर्धर्मधर्मित्वं व्यावर्तयति शब्दाकाश-योरपि गुणगुणिभावो नास्माकं संभवः शब्दतन्मात्रमाकाशमिति स्थितेरित्याशयेनाऽऽह । नैकेति । कथं तदनुपपत्तिस्तत्राऽऽह । न हीति । नित्यानुभेयस्येति जरताकि-कमतानुसारेण सांख्यसमयानुसारेण चोक्तम् । आधुनिकं तार्किकं प्रत्याह । तस्य चेति । सुखादिवदात्मनोऽपि प्रत्यक्षेण विषयीकरणे सत्येकस्मिन्देहे तदैक्यसंमतेरा-त्मान्तरस्य तत्रायोगादेकत्र भोक्तृद्वयानिष्टेः पुरुषान्तरस्यान्यं प्रत्यप्रत्यक्षत्वाद्द्रुपभावा-दात्मैक्यत्वत्वासिद्धिरित्यर्थः । दीपस्य स्वव्यवहारहेतुत्वेन विषयविषयित्ववदैकस्यैवाऽऽ-त्मनो द्रष्टृदृश्यत्वसिद्धेर्द्रुपभावो नास्तीति शङ्कते । एकस्यैवेति । आत्मनो विष-यविषयित्वं कास्त्थेनांशाभ्यां वा । आद्येऽपि युगपत्क्रमेण वा । नाऽऽद्य इत्याह । न युगपदिति । क्रियायां गुणत्वं कर्तृत्वं तत्र प्राधान्यं कर्मत्वमतो युगपदेकक्रियां प्रत्येकस्य साकल्येन गुणप्रधानत्वायोगान्नैवमित्यर्थः । न द्वितीयः । एकभावेऽन्याधा-वादिति मत्वा कल्पान्तरं प्रत्याह । आत्मनीति । एतेन प्रदीपदृष्टान्तोऽपि प्रतिनीव-स्वस्यांशाभ्यां तद्भावे प्रकृताननुकूलत्वात् । ननु विज्ञानवादिनो युगपदेकस्य विज्ञानस्य साकल्येन ग्राह्यग्राहकत्वमुपयन्ति तथा त्वदात्मनोऽपि स्यात्तत्राऽऽह । एतेनेति । एकस्योभयत्वनिरासेनेत्यर्थः । मा भूत्प्रत्यक्षमागमिकं पारिभाषिकं वोऽऽत्मनः संसा-रित्वम् । आनुमानिकं तु भविष्यति दुःखादि कचिदाश्रितं गुणत्वाद्द्रुपादिवदित्या-

१ क. ग. क. च. छ. 'क्षम' । २ क. 'यविषय्य' । ३ क. ल. म. 'यीकार स' । ४ घ. ग. 'त्मनो ह' । ५ क. छ. चाऽऽत्मनः । ६ ल. म. प. 'द्रुप' ।

विज्ञानस्य ब्राह्मणब्राह्मकत्वं प्रत्युक्तं प्रत्यक्षानुमानविषययोश्च दुःस्वात्मनोर्गुणगुणित्वेनानुमानम् । दुःस्वस्य नित्यमेव प्रत्यक्षविषयत्वाद्भूपादिसामानाधिकरण्याच्च । मनःसंयोगजत्वेऽप्यात्मनि दुःस्वस्य सावयवत्वविक्रियावत्त्वानित्यत्वप्रसङ्गात् । न ह्यविकृत्य संयोगि द्रव्यं गुणः कश्चिदुपयन्त्ययन्वा दृष्टः क्वचित् । न च निरवयवं विक्रियमाणं दृष्टं कश्चिदनित्यगुणाश्रयं वा नित्यम् । न चाऽऽकाश आगमवादिभिर्नित्यतयाऽवगम्यते । न चान्यो दृष्टान्तोऽस्ति । विक्रियमाणमपि तत्प्रत्ययानिदृष्टे-

अथे सिद्धे परिशेषादात्मनस्तदाश्रयत्वादित्याशङ्क्याऽऽह । प्रत्यक्षेति । न हि मिथो विरुद्धयोर्गुणगुणित्वमनुमेयं दुःखादेश्च साभासबुद्धिस्थत्वात्पारिशेष्यासिद्धिरित्यर्थः । साभासान्तःकरणनिष्ठं दुःखादीत्यत्र प्रमाणाभावात्कथं सिद्धसाधनत्वमित्याशङ्क्य दुःख्यहमित्यादिप्रत्यक्षस्य तत्र प्रमाणत्वाद्गुणानुमानस्य सिद्धसाध्यतया परिशेषासिद्धिरित्याह । दुःस्वस्येति । यत्र रूपादिमति देहे दाहच्छेदादि दृष्टं तत्रैव तत्कृतदुःखाद्युपलम्भान्नाऽऽत्मनस्तद्वत्त्वमिति हेत्वन्वरमाह । रूपादीति । यत्त्वात्मनःसंयोगादात्मनि बुद्ध्यादयो नव वैशेषिका गुणा भवन्तीति तद्वृषयति । मनःसंयोगजत्वेऽपीति । दुःस्वस्याऽऽत्मनि मनःसंयोगजत्वेऽभ्युपगतेऽपि मनोवदात्मनःसंयोगित्वात्सावयवत्वादिसप्रसङ्गादात्मत्वमेव न स्यादित्यर्थः । तत्र संयोगित्वेन सक्रियत्वं साधयति । न हीति । संप्रति सक्रियत्वेन सावयवत्वं प्रतिपादयति । न चेति । यद्वा दुःखाद्यात्मनो विक्रियेति कैश्चिद्विष्टत्वात्तस्य सक्रियत्वमविरुद्धमित्याशङ्क्याऽऽह । न चेति । आत्मा न परिणामी निरवयवत्वान्नभोवदिति भावः । किंचाऽऽत्मा न गुणी नित्यत्वात्सामान्यत्वादित्याह । अनित्येति । नित्यं पश्याम इति शेषः । वाशब्दो नम्यनुकर्षणार्थः । आकाशे व्यभिचारमाशङ्क्याऽऽह । न चेति । आकाशस्य नित्यत्वं चेत् 'आत्मन आकाशः संभूतः' इत्यादिश्रुतिविरोधः स्यादिति सूचयितुमागमवादिभिरित्युक्तम् । परमाण्वादौ व्यभिचारमाशङ्क्याऽऽह । न चान्य इति । न तावदणवः सन्ति न्ययुक्तेतरसखे मानाभावाद्दिशश्चाऽऽकाशेऽन्वर्भवन्ति कालस्तु सर्वे निमेषा जज्ञिर इत्यादिश्रुतेरुत्पत्तिमान्मनोऽप्यन्नमयं श्रुतिप्रसिद्धमतो न क्वचिद्व्यभिचार इति भावः । यस्मिन्विक्रियमाणे तदेवेदमिति बुद्धिर्न विहन्यते तदपि नित्यमिति न्यायेन परिणामवादी शङ्कते । विक्रियमाणमिति । तत्प्रत्ययस्तदेवेदमिति प्रत्ययः । विक्रियां वदता द्रव्यस्यावयवान्यथात्वं वाच्यं तदेव तस्यानित्यत्वमत्यन्ताभावस्य प्रामाणिकत्वे दुर्वचत्वादिति परिहरति ।

नित्यमेवेति चेन्न । द्रव्यस्यावयवान्यथात्वव्यतिरेकेण विक्रियानुपपत्तेः । सावयवत्वेऽपि नित्यत्वमिति चेन्न । सावयवस्यावयवसंयोगपूर्वकत्वे सति विभागोपपत्तेः । वज्रादिष्वदर्शनामेति चेन्न । अनुमेयत्वात्संयोगपूर्वत्वस्य । तस्मात्त्वाऽऽत्मनो दुःखाद्यनित्यगुणाश्रयत्वोपपत्तिः । परस्यादुःखित्वेऽन्यस्य च दुःखिनोऽभावे दुःखोपशमनाय शास्त्रारम्भानर्थक्यमिति चेन्न । अविद्याध्यारोपितदुःखित्वभ्रमापोहार्यत्वात् । आत्मनि प्रकृतसंख्यापूरणभ्रमापोहवत्कल्पितदुःखात्माभ्युपगमाच्च । जलसूयोदिप्रतिबिम्बवदात्मप्रवेशश्च प्रतिबिम्बवद्वाकृते कार्य उपलभ्यत्वम् । प्रागुत्पत्तेरनुपलब्ध

न द्रव्यस्येति । आत्मनः सक्रियत्वं सावयवत्वं वाऽस्तु तथाऽपि नानित्यत्वमिति स्याद्वादी शङ्कते । सावयवत्वेऽपीति । यत्सावयवं तदवयवसंयोगकृतं यथा पटादि तथा सति संयोगस्य विभागावसानत्वादवयवविभागे द्रव्यनाशोऽवश्यंभावीति दूषयति । न सावयवस्येति । यत्सावयवं तदवयवसंयोगपूर्वकमिति न व्याप्तिः । सावयवेष्वेव वज्रादिष्ववयवसंयोगपूर्वकत्वे प्रमाणाभावादिति शङ्कते । वज्रादिष्विति । विमतमवयवसंयोगपूर्वकं सावयवत्वात्पटवदित्यनुमानेन परिहरति । नानुमेयत्वादिति । आत्मनो मनःसंयोगजन्यदुःखादिगुणैस्त्वे सावयवत्वसक्रियत्वानित्यत्वादिप्रसङ्गं प्रतिपाद्य प्रकृतमुपसंहरति । तस्मादिति । आत्मनोऽनर्थध्वंसार्थंशास्त्रारम्भान्यथानुपपत्त्या संसारितेत्यर्थापत्त्या शङ्कते । परस्येति । अविद्याविद्यमानमात्मस्थमनर्थभ्रमं निराकर्तुं तदारम्भः संभवतीत्यन्यथोपपत्त्या समावृत्तेः । नाविद्येति । परस्यैवाविद्याकृतसंसारित्वभ्रान्तिध्वंसार्थं शास्त्रमित्येतद्दृष्टान्तेन स्पष्टयति । आत्मनीति । यद्यु परस्यादुःखित्वमन्यस्य च दुःखिनोऽक्षेत्रं तत्राऽऽह । कल्पितेति । न तावत्परस्मादन्यो दुःखी 'नान्योऽवोऽस्ति द्रष्टा' इत्यादिश्रुतेः । स पुनरनाद्यनिर्वाच्याज्ञानसंबन्धात्तन्मन्यैर्बुद्ध्यादिभिरैक्याध्यांसमापन्नः संसरति । तथा च कल्पितकारणद्वारा दुःखिनः परस्याऽऽत्मनोऽङ्गीकारान्नापत्तेरुत्थानमित्यर्थः । परस्य प्रवेशे प्राप्तां दोषपरंपरां पराकृत्य तत्प्रवेशस्वरूपं निरूपयति । जलेति । यथा जले सूयोदेः प्रतिबिम्बलक्षणः प्रवेशो दृश्यते तथाऽऽत्मनोऽपि सृष्टे कार्ये कल्पनिकं प्रवेश इत्यर्थः । अनवच्छिन्नाद्वयचिद्भावोर्वेस्त्वन्तरेण संनिकर्षासंभवाच्च प्रतिबिम्बाख्यप्रवेशः संभवतीत्याशङ्क्य वस्त्वन्तरकरूपनया कल्पितसंनिकर्षाद्याय प्रतिबिम्बप्रक्षं साधयति । आत्मेति । तदेव प्रपञ्चयति । प्रागुत्पत्तेरित्यादिना । स्वाभिप्रेतं प्रवेशं प्रतिपाद्य परेष्टं पराचष्टे ।

१ ग. 'नादिति । २ घ. क. 'वर्कत्व' । च. घ. 'वैत्य । ३ ख. 'स्य विभागस्य । त' । च. 'स्य वज्रादिषु । त' । ४ ग. क. च. 'शमाय । ५ क. ज. घ. 'दुःखात्मा' । ६ ख. घ. न. 'वयवत्वे का' । ७ क. घ. न. 'साये शा' । ८ क. ख. घ. न. 'स्य दुः' । ९ घ. न. न. 'तस्यमिति त' । १० ख. न. न. 'निक्रम' । ११ क. 'चिद्दस्तुनो वस्त्व' ।

आ नस्वाग्नेभ्यो यथा सुरः सुरधानेऽवहितः

आत्मा पश्चात्कार्ये च सृष्टे व्याकृते बुद्धेरन्तरुपलभ्यमानः सूर्यादिप्रति-
बिम्बवज्जलादौ कार्यं सृष्ट्या प्रविष्ट इव लक्ष्यमाणो निर्दिश्यते "स एष इह
प्रविष्टः" "तत्सृष्ट्या तदेवानुमाविशत्" "स एतमेव समानं विदार्यैतया
द्वारा प्रापद्यत्" "संयं देवतैक्षत हन्ताहमिमास्तिस्त्रोः देवता
अनेन जीवेनाऽऽत्मनाऽनुप्रविश्य" इत्येवमादिभिः । न तु सर्वगतस्य
निरवयवस्य दिग्देशकालान्तरापक्रमणप्राप्तिलक्षणः प्रवेशः कदाचिद-
प्युपपद्यते । न च परादात्मनोऽन्योऽस्ति द्रष्टा" "नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृ
नान्यदतोऽस्ति श्रोतृ" इत्यादिश्रुतेरित्यवोचाम । उपलब्धयर्थत्वाच्च
सृष्टिप्रवेशस्थित्यप्ययवाक्यानाम् । उपलब्धेः पुरुषार्थत्वश्रवणात् ।
"आत्मानमेवावेत्" "तस्मात्तत्सर्वमभवत्" "ब्रह्मविदाप्नोति परम्"
"स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति" "आचार्यवान्पुरुषो
वेद" "तस्य तावदेव चिरम्" इत्यादिश्रुतिभ्यः ।

"ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम्"

"तद्धचउयं सर्वविद्यावां प्राप्यते ह्यमृतं ततः"

इत्यादिस्मृतिभ्यश्च । भेददर्शनापवादाच्च सृष्ट्यादिवाक्यानामात्मै-
कत्वं दर्शनार्थपरत्वोपपत्तिः । तस्मात्कार्यस्थस्योपलभ्यत्वमेव प्रवेश
इत्युपचर्यते । आ नस्वाग्नेभ्यो नस्वाग्रमर्यादमात्मनश्चैतन्यमुपलभ्यते ।

न त्विति । कुतश्चिद्दिशो देशात्कालाच्चापक्रमणेन दिगन्तरे देशान्तरे कालान्तरे च
प्राप्तिलक्षण इति यावत् । यत्तु परस्मादन्यस्य प्रवेष्टृत्वमिति तत्राऽऽह । न चेति ।
अथेदं प्रवेशादि वस्तुतो विद्यमानमस्तु किमित्याविर्धं कल्प्यते तत्राऽऽह । उप-
लब्धीति । आत्मज्ञानार्थत्वेन प्रवेशादीनां कल्पितत्वात्तद्वाक्यानां न स्वायं-पर्यवसा-
नमित्यर्थः । फलवत्संनिधावफलं तदङ्गमिति न्यायमाश्रित्योक्तमेव प्रपञ्चयति । उपल-
ब्धेरित्यादिना । ततःशब्दो भक्तियोगपरामर्शः । तदित्यात्मज्ञानमुच्यते । तस्या-
उपत्वं साधयति । प्राप्यते हीति । सृष्ट्यादिवाक्यानामैक्यज्ञानार्थत्वे हेत्वन्वतरमाह ।
भेदेति । कल्पितं प्रवेशं प्रतिपादिवमुपसंहरति । तस्मादिति । का पुनरस्य प्रवेशस्य
मर्यादित्याशङ्क्याऽऽह । आ नस्वाग्नेभ्य इति । संभवति मर्यादान्तरे किमिति प्रवेश-
स्येयमेव मर्यादित्याशङ्क्याऽऽह । नस्वाग्नेति । दृष्टान्तद्वयमाकाङ्क्षापूर्वकमुत्पापयति ।

स्याद्विश्वंभरो वा विश्वंभरकुलाये तं न पश्यन्ति ।

तत्र कथमिव प्रविष्ट इत्याह । यथा लोके क्षुरंधाने क्षुरो धीयतेऽस्मिन्निति क्षुरंधानं तस्मिन्नापितोपस्कराधाने क्षुरोऽन्तःस्थ उपलभ्यतेऽवहितः प्रवेशितः स्याद्यथा वा विश्वंभरोऽग्निर्विश्वस्य भरणाद्विश्वंभरकुलाये नीडेऽग्निः काष्ठादाववहितः स्यादित्यनुवर्तते । तत्र हि स मध्यमान उपलभ्यते । यथा च क्षुरः क्षुरंधान एकदेशेऽवस्थितो यथा चाग्निः काष्ठादौ सर्वतो व्याप्यावस्थित एवं सामान्यतो विशेषतश्च देहं संव्याप्यावस्थित आत्मा । तत्र हि स प्राणनादिक्रियावान्दर्शनादिक्रियावांश्चोपलभ्यते । तस्मात्तत्रैवं प्रविष्टं तमात्मानं प्राणनादिक्रियाविशिष्टं न पश्यन्ति नोपलभन्ते । नन्वप्राप्तप्रतिषेधोऽयं तं न पश्यन्तीति दर्शनस्याप्रकृतत्वात् । नैष दोषः । सृष्ट्यादिवाक्यानामात्मैकत्वप्रतिपत्त्यर्थपरत्वात्प्रकृतमेव तस्य दर्शनम् “रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव तदस्य रूपं प्रति चक्षणाय” इति मन्त्रवर्णात् । तत्र प्राणनादिक्रियाविशिष्टस्य

तत्रेति । प्रवेशाक्षरो देहादिः सप्तम्यर्थः । प्रथमोदाहरणप्रतीकोपादानम् । यथेति । तद्वाचष्टे । लोक इति । तत्र प्रवेशितत्वं क्षुरस्य कथं सिद्धमत आह । अन्तःस्थ उपलभ्यत इति । विश्वंभरशब्दस्याग्निविषयत्वं व्युत्पादयति । विश्वस्येति । तस्य तद्ब्रह्मत्वं महाभूतत्वाज्जाठरत्वाद्वा द्रष्टव्यम् । काष्ठादावग्नेरवहितत्वे युक्तिमाह । तत्रेति । दृष्टान्तद्वये विनाक्षतमंशमनूय दार्ष्टान्तिकमाह । यथेत्यादिना । आत्मनो जाग्रत्स्वप्नयोर्देहे द्वयी वृत्तिः स्वापे तु सामान्यवृत्तिरेवेत्यवान्तरविभागमाह । तत्र हीति । अवस्थाद्वयं सप्तम्यर्थः । न केवलं विशेषवृत्तिरेव तदोपलब्धा किंतु सामान्यवृत्तिश्चेति चकारार्थः । अवस्थान्तरे सैवेत्यपि तस्यैवार्थः । वाक्यान्तरमवतारयितुं भूमिकामाह । तस्मादिति । यस्मादुभयी वृत्तिरात्मनः शरीरे दृश्यते तस्मात्तत्रैव जलसूर्यवदविद्यया प्रविष्टोऽयमिति योजना । व्याकृताज्जगतः सकाशादात्मानं पृथक्कृतुं तं न पश्यन्तीति वाक्यं तद्वाचष्टे । तमात्मानमिति । विशिष्टं पश्यन्तोऽपि केवलमात्मानं न पश्यन्तीति यावत् । चाक्षुषत्वनिषेधस्येष्टत्वमाज्ञाङ्ग्य व्याचष्टे । नोपलभन्त इति । उक्तनिषेधमाक्षिपति । नन्विति । प्रविषेधस्य प्राप्तिं दर्शयन्परिहरति । नेत्यादिना । तन्नामरूपाभ्यां स एष इत्यादिवाक्यानां ज्ञानार्थत्वे मानमाह । रूपमिति । विशिष्टस्य दर्शनेऽपि पूर्णस्यादर्शने हेतूक्तिरनन्तरवाक्यमित्याह । तत्रेति । प्रतिज्ञावाक्यार्थे स्थिते सतीति यावत् । तस्मात्तददर्शनेऽपि पूर्णस्यादर्शन

१ क. क्षुरः क्षुरः । २ क. ग. च. छ. ज. घ. मरः कुं । ३ क. स. धानैकं । ४ क. घ. च. ज. घ. धा वाऽग्निः । ५ क. स. ग. क. च. छ. घ. 'दृस्याद्' । ६ घ. 'तमर्थम्' । ७. 'तमं' ।

अकृतस्रो हि स प्राणनेव प्राणो नाम भवति । वदन्वाक्पश्यंश्चक्षुः शृण्वञ्श्रोत्रं मन्वानो

दर्शने हेतुमाह । अकृतस्रोऽसमस्तो हि यस्मात्स प्राणनादिक्रियाविशिष्टः । कुतः पुनरकृतस्रत्वमिति । उच्यते । प्राणनेव प्राणनक्रियामेव कुर्वन्प्राणो नाम प्राणसमारूपः प्राणाभिधानो भवति । प्राणनक्रियाकर्तृत्वाद्धि प्राणः प्राणितीत्युच्यते नान्यां क्रियां कुर्वन् । यथा लावकः पाचक इति । तस्मात्क्रियान्तरविशिष्टस्यानुपसंहारादकृतस्रो हि सः । तथा वदन्वनदक्रियां कुर्वन्वक्तीति वाक्पश्यंश्चक्षुश्च इति चक्षुर्द्रष्टा शृण्वञ्शृणोतीति श्रोत्रं प्राणनेव प्राणो वदन्वागित्याभ्यां क्रियाशक्त्युद्भवः प्रदर्शितो भवति पश्यंश्चक्षुः शृण्वञ्श्रोत्रमित्याभ्यां विज्ञानशक्त्युद्भवः प्रदर्श्यते । नामरूपविषयत्वाद्धिज्ञानशक्तेः । श्रोत्रचक्षुषी विज्ञानस्य साधने विज्ञानं तु नामरूपसाधनम् । न हि नामरूपव्यतिरिक्तं विज्ञेयमस्ति । तयोश्चोपलम्भे

मिति शेषः । विशिष्टस्यापि पूर्णत्वमात्मत्वादन्यथा प्राणनादिकर्तृत्वयोगादिति शङ्कते । कुत इति । प्राणनादिक्रियाकर्ता प्राणादिभिः संहतत्वात्पूर्णो न भवतीत्युत्तरवाक्यैरुत्तरमाह । उच्यत इति । आत्मनि प्राणशब्दमवृत्तिमुपादायति । प्राणनक्रियाकर्तृत्वादिति । तत्कर्तृत्वादात्मा प्राण उच्यते प्राणितीति व्युत्पत्तेरिति योजना । सङ्घटान्तमेवकारार्थमाह । नान्यामिति । एवकारार्थमनूद्य हेत्वर्थमुपसंहरति । तस्मादिति । स्वाभावस्थायां समस्तकरणोपसंहारेऽपि प्राणस्य व्यापारदर्शनात्प्राणान्यावगमात्प्राणन्नित्यादिवाक्यमादौ व्याख्याय क्रियाशक्तित्वेन प्राणसादृश्याद्वाचो वदन्नित्येतत्पूर्वकमुत्तरवाक्यानि व्याचष्टे । तथेत्यादिना । प्राणनवदनाभ्यामनुक्तकर्मैन्द्रियव्यापारमुपलक्ष्य वाक्यद्वयतात्पर्यमाह । प्राणनेवेति । प्राणवागाद्युपाविहारेणाऽऽत्मनीति शेषः । दृष्टिश्रुतिभ्यामनुक्तज्ञानेन्द्रियव्यापारोपलक्षणं कृत्वाऽन्तरवाक्ययोस्तात्पर्यमाह । पश्यन्निति । चक्षुराद्युपाधिद्वाराऽऽत्मनीति पूर्ववत् । उक्तबुद्धीन्द्रियव्यापाराभ्यामनुक्तं तद्व्यापारमुपलक्ष्याऽऽत्मनः स्पष्टत्वादिपरिच्छेदो न सिध्यति संबन्धं विनोपलक्षणायोगादित्याशङ्क्याऽऽह । नामरूपेत्यादिना । प्रकाश्यप्रकाशकाविरिक्तज्ञेयामावात्तदुपलम्भे च चक्षुःश्रोत्रयोस्त्व त्वगादेरपि करणत्वादेकार्थत्वरूपसंबन्धादुपलक्षणसंभवादात्मनः स्पष्टत्वादिसिद्धिरित्यर्थः । तथाऽप्युक्तकर्मैन्द्रियव्यापारेणानुक्ततद्व्यापारोपलक्षणादात्मनो न गन्तृत्वादिपरिच्छेदः संगच्छते विना संबन्धमुप-

१ क. घ. ङ. च. छ. ज. झ. 'दन' । ख. 'दक्रिया' । २ च. छ. ज. झ. 'ति नृ' । ग. 'ति दृष्ट' । ३ ख. ङ. चक्षुः कृ' । ४ ग. 'नसा' । ५ क. 'लम्भक' । ६ ग. 'विक्रियाक' । ७ घ. ज. 'कर्मैन्द्रिय' । ८ घ. ङ. च. 'नूक्त' । ९ ख. ग. 'कन्याया' ।

मनस्तान्यस्यैतानि कर्मनामान्येव । स योऽत एकैकमुपास्ते न स वेदाकृत्सो ह्येषोऽत एकैकेन

करणं चक्षुःश्रोत्रे । क्रिया च नामरूपसाध्या प्राणसमवायिनी । तस्याः प्राणाश्रयाया अभिव्यक्तौ वाङ्मरणम् । तथा पाणिपादपायूपस्थारूपानि । सर्वेषामुपलक्षणार्था वाक् । एतदेव हि सर्वं व्याकृतम् “त्रयं वा इदं नाम रूपं कर्म” इति हि वक्ष्यति । मन्वानो मनो मनुत इति ज्ञानशक्तिवि-
कौशानां साधारणं करणं मनो मनुतेऽमेनेति पुरुषस्तु कर्ता सन्मन्वानो मन इत्युच्यते । तान्येतानि प्राणादीन्यस्याऽऽत्मनः कर्मनामानि कर्म-
ज्ञानि नामानि कर्मनामान्येव न तु वस्तुमात्रविषयाणि । अतो न कृत्स्ना-
त्मवस्त्ववद्योतकानि । एवं ह्यस्मवात्मा प्राणनादिक्रियया तत्तत्क्रियाज-
नितप्राणादिनामरूपाभ्यां व्याक्रियमाणोऽवद्योत्यमानोऽपि । स योऽ-
तोऽस्मात्प्राणनादिक्रियासमुदायादेकैकं प्राणं चक्षुरिति वा विशिष्टमनुपसं-
हृतेतरेर्विशिष्टक्रियात्मकं मनसाऽयमात्मेत्युपास्ते चिन्तयति न स वेद न
स जानाति ब्रह्म । कस्मात् । अकृत्स्नोऽसमस्तो हि यस्मदेष आत्माऽस्मा-
त्प्राणनादिसमुदायात् । अतः प्रविभक्त एकैकेन विशेषणेन विशिष्ट इत-

लक्षणासिद्धेरित्याशङ्क्याऽऽह । क्रिया चेत्यादिना । सर्वा क्रिया नामरूपव्यङ्ग्य-
प्राणाश्रया च तत्र प्राणाश्रयनामविषयोच्चारणक्रियाव्यञ्जकत्वं वाचो हस्तादीनां
तदाश्रयादानादिव्यञ्जकता तस्मादेकाश्रयक्रियाव्यञ्जकत्वयोगौदुपलक्षणसंभवादात्मनो
गन्तृत्वादिसिद्धिरित्यर्थः । शक्तिद्वयोद्भवोक्त्या समस्तसंसारस्य प्रतीच्यध्यासोऽत्र
विवक्षित इत्याह । एतदेवेति । उद्धृतशक्तिद्वयमेतच्छब्दार्थः । उक्तेऽर्थे वाक्यशेषमनु-
कूलयति । त्रयमिति । आत्मा मन्वानः सन्मन इत्युच्यते मनुत इति व्युत्पत्तेरिति
वाक्यान्तरं व्याचष्टे । मन्वान इति । करणे प्रसिद्धस्य मनःशब्दस्य कथमात्मनि
वृत्तिरित्याशङ्क्य व्युत्पत्तिभेदमाह । ज्ञानशक्तीत्यादिना । आत्मादिशब्देभ्यो
विशेषमाह । तानीति । कृत्स्नात्मवस्त्ववद्योतकानि न भवन्तीत्येतदेव स्फुटयति ।
एवं हीति । प्राणादीनां कर्मनामत्वे सतीति यावत् । अवद्योत्यमानोऽपि न कृत्स्नो
ह्येषः स्यादिति शेषः । अकृत्स्नदर्शिनोऽप्यात्मदर्शित्वमाशङ्क्याऽऽह । स य इति ।
आश्रयोपासितुरात्मदर्शनासम्भयुक्तमिति शङ्कित्वा परिहरति । कस्मादित्यादिना ।
अस्माद्द्विशिष्टात्मदर्शी न ब्रह्मात्मेतददर्शीति शेषः । उपास्तिज्ञानमुपास्त्व इति जानाति

१ क. 'रमे व' । २ क. घ. छ. ज. 'काशानां' । ३ क. घ. क. च. छ. 'प्राणनरि' । ४ न.
क. म. 'तकि' । ५ क. घ. छ. ज. छ. न. जा' । ६ घ. 'कत्वं त' । ७ घ. न. 'गात्सादायुर्पा' । ८ क.
न. 'मृतं व' । ९ घ. 'आत्मन उपा' । १० घ. म. 'स्म' ।

भवत्यात्मेत्येवोपासीतात्र ह्येते सर्व एकं भवन्ति ।

रधर्मान्तरानुपसंहाराद्भवति । यावदयमेवं वेद पश्यामि गृणोमि स्पृशामीति वा स्वभावमवृत्तिविशिष्टं वेद तावदक्षता कृत्स्नमात्मानं न वेद । कथं पुनः पश्यन्वेदेत्याह । आत्मेत्येवाऽऽत्मेति प्राणादीनि विशेषणानि यान्युक्तानि तानि यस्य स आमुवंस्तान्यात्मेत्युच्यते । स तथा कृत्स्नविशेषोपसंहारी सन्कृत्स्नो भवति । वस्तुमात्ररूपेण हि प्राणाद्युपाधिविशेषक्रियाजनितानि विशेषणानि व्याप्नोति । तथाच वक्ष्यति “ध्यायतीव लेलायतीव” इति । तस्मादात्मेत्येवोपासीत । एवं कृत्स्नो ह्यसौ स्वेन वस्तुरूपेण गृह्यमाणो भवति । कस्मात्कृत्स्न इत्यांशकृत्वाऽऽह । अत्रास्मिन्मात्मनि हि यस्माद्भिरुपाधिके जलसूर्यप्रतिबिम्बभेदा इवाऽऽदित्ये प्राणाद्युपाधिकृता विशेषाः प्राणादिकर्मजनामाभिधेया यथोक्ता ह्येते एकमभिन्नतां भवन्ति प्रतिपद्यन्ते । आत्मेत्येवोपासीतेति तौपु-

न स्वभावादुपासनमित्युक्तत्वात् । तथा च जानन्न जानातीति व्याहृतिरित्याशङ्क्यऽऽह । यावदिति । एवं वेदेत्येतदेव विम्रियते । पश्यामीत्यादिना । आकाङ्क्षापूर्वकं विद्यासूत्रमवतारयति । कथमिति । तत्र व्याख्येयं पदमादत्ते । आस्मेतीति । तद्व्याचष्टे । प्राणादीनीति । तस्मिन्ष्टे पूर्वोक्तदोषराहित्यं दर्शयति । स तथेति । तत्तद्विशेषणव्याहिरदारेणेति यावत् । कथं तत्तद्विशेषोपसंहारी तेन तेनाऽऽत्मना तिष्ठन्कृत्स्नः स्यात्त्वाऽऽह । वस्तुमात्रेति । स्वतोऽस्य प्राणनादिसंबन्धे संभवति किमित्युपाधिसंबन्धेनेत्याशङ्क्याऽऽह । तथा चेति । आत्मनि सर्वोपसंहारवति ह्येते पूर्वोक्तदोषाभावात् पश्यन्नेवाऽऽत्मदर्शयुपसंहरति । तस्मादिति । यथोक्तत्वेोपासने पूर्वोक्तदोषाभावे प्रागुक्तमेव हेतुं स्मारयति । एवमिति । तस्यार्थे स्फोरयति । स्वेनेति । वक्ष्यन् नसातीतेनाकार्यकारणेन प्रत्यग्भूतेनेति यावत् । आकाङ्क्षापूर्वकमुत्तरांशक्यमवतार्यं व्याकरोति । कस्मादित्यादिना । तस्माद्यथोक्तमात्मानमेवोपासीतेति शेषः । अस्मैवोद्योतको द्वितीयो हिंस्रब्दः । विद्यासूत्रं विविस्पर्शं विना विवक्षितेऽर्थे व्याख्यायान्पूर्वविधियरमिति पक्षं प्रत्याह । आत्मेत्येवेति । अत्यन्ताप्राप्तार्थो ह्यपूर्वविधिर्भेदः सर्गकामोऽभिहोत्रं जुहुयादिति नायं तथा पक्षे प्राप्तत्वादात्मोपासनस्य तस्यं तत्राभिध्वं पुरुषविशेषोपेक्षया विचारावसाने स्पष्टमविष्यतीत्यर्थः । इदानीमात्मज्ञानं

१ अ. 'शेषोप' । २ घ. 'स्तुमानरु' । ३ अ. घ. छ. ज. झ. 'त्याह । ४ ग. क. 'कृत्स्नि' । ५ क. ख. ग. क. छ. ज. झ. 'न्तेऽत आ' । ६ क. ख. ग. क. छ. ज. झ. 'ति । आत्मेत्येवोपासीतेति ना' । ७ घ. क. नायमपू । ८ घ. 'त्यं संभवतीति यागद्विरुद्धं' । ९ अ. क. 'शेष' । १० अ. घ. 'सकथं सत्पार्यम्' । ११ ग. 'स्य प्राक्षि' ।

वैविधिः । पक्षे प्राप्तत्वात् । “यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म” “कतम आत्मेति”
 “योऽयं विज्ञानमयः” इत्येवमाद्यात्मप्रतिपादनपराभिः श्रुतिभिरात्मविषयं
 विज्ञानमुत्पादितम् । तत्राऽऽत्मस्वरूपविज्ञानेनैव तद्विषयानात्माभिमा-
 नबुद्धिः कारकादिक्रियाफलाध्यारोपणात्मिकाऽविद्या निवर्तिता । तस्यां
 निवर्तितायां कामादिदोषानुपपत्तेरनात्मचिन्तानुपपत्तिः । पारिशेष्या-
 दात्मचिन्तैव । तस्मात्तदुपासनमस्मिन्पक्षे न विधातव्यं प्राप्तत्वात् ।
 तिष्ठतु तावत्पाक्षिक्यात्मोपासनप्राप्तिर्नित्या वेति । अपूर्वविधिः
 स्यात् । ज्ञानोपासनयोरेकत्वे सत्यप्राप्तत्वात् । न स वेदेति
 विज्ञानं प्रस्तुत्याऽऽत्मेत्येवोपासीतेत्यभिधानाद्देवोपासनशब्दयोरेकार्थ-
 ताऽवगम्यते । “अनेन ह्येतत्सर्वं वेद” “आत्मानमेवावेत्” इत्यादि श्रुति-

स्याविवेयस्वरूपापनार्थं वस्तुस्वभावलोचनया नित्यप्राप्तिमाह । यत्साक्षादिति ।
 उत्पाद्यतामुक्तश्रुतिभिरात्मविज्ञानं किं तावदेत्यत आह । तत्रेति । कारकादीत्यादिपदं
 षडवान्तरभेदविषयम् । नन्वविद्यायामपनीतायामपि रागद्वेषादिसद्भावद्वैधी प्रवृत्तिः
 स्यान्न हि विद्वद्विदुषोर्व्यवहारे कश्चिद्विशेषः पश्चादिभिश्चाविशेषादिति न्यायादत
 आह । तस्यामिति । बाधितानुवृत्तिमात्रान्न वैधी प्रवृत्तिरबाधिताभिमानमन्तरेण
 षडयोगादिति भावः । विदुषः सुषुप्तुल्यत्वं व्यौवर्तयति । पारिशेष्यादिति । श्रौतज्ञा-
 नात्पूर्वमपि सर्वासां चित्तवृत्तीनां जन्मनैवाऽऽत्मचैतन्यव्यञ्जकत्वात्प्राप्तमात्मज्ञानं श्रौते-
 कु ज्ञाने नास्त्यनात्मेति स्फुरणमात्मज्ञानमेवेति नित्यप्राप्तिमभिप्रेत्याऽऽह । तस्मादिति ।
 अस्मिन्पक्ष इति नित्यप्राप्तत्वपक्षोक्तिः । अपूर्वविधिवादी शङ्कते । तिष्ठतु
 तावदिति । सर्वेषां स्वभावतो विषयप्रवणान्निद्रयाणि नाऽऽत्मज्ञानवार्ता-
 मपि-सृष्टयन्ते तदत्यन्ताप्राप्तत्वादात्मज्ञाने भवत्यपूर्वविधिरिति भावः । विशिष्टस्याधि-
 कारिणः शब्दज्ञानं शब्दादेव सिद्धमिति कथमप्राप्तिरित्याशङ्क्याऽऽह । ज्ञानेति ।
 न खल्वत्र शब्दज्ञानं विवक्षितं किंतूपासनमुपासनं नाम मानसं कर्म तदेव ज्ञानावृ-
 त्तिरूपत्वात्ज्ञानमित्येकत्वे सत्यप्राप्तत्वाद्विधेयमित्यर्थः । तयोरेकत्वं विवृणोति । नेत्या-
 दिना । अनेन हीत्यादौ षेदशब्दस्यार्थान्तरविषयत्ववन्न स वेदेत्यत्रापि किं न स्यादि-
 त्याशङ्क्याऽऽह । अनेनेति । उक्तश्रुतिभ्यो याद्विज्ञानं श्रुतं तदुपासनमेवेति योजना ।
 ‘स योऽव एकैकमुपास्ते’ इत्युपक्रमात् ‘आत्मेत्येवोपासीव’ इत्युपसंहाराच्च न स वेदेत्यत्र
 षाड्ब्रह्मशब्दस्योपासनार्थत्वमेष्टव्यमन्यथोपक्रमोपसंहारविरोधात् । तथा चावैशेष्यासांस-
 बाहुपासनमेव सर्वत्र वेदनं तच्च सर्वथैवाप्राप्तमिति तस्मिन्पूर्वविधिः स्यादिति भावः ।

म्वञ्च विज्ञानमुपासनम् । तस्य चामासत्वाद्द्विष्यईस्वम् । न च स्वल्पान्वा-
 रूपाने पुरुषप्रवृत्तिरुपपद्यते । तस्मात्पूर्वविधिरेवायम् । कर्मविधिसामा-
 न्याच्च । यथा “यजेत जुहुयात्” इत्यादयः कर्मविधयो न तेरस्य “आत्मे-
 त्येवोपासीत” “आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः” इत्याद्यात्मोपासनविधेर्विशो-
 षोऽवगम्यते । मानसक्रियात्वाच्च विज्ञानस्य । यथा यस्यै देवतायै इविर्ह-
 इति स्थाप्ता मनसा ध्यायेद्दृषद्दुरिष्पन्नित्याद्या मानसी क्रिया विधीयते ।
 तथा “आत्मेत्येवोपासीत” “मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः” इत्याद्या क्रियैव
 विधीयते ज्ञानात्मिका । तथोऽवोचाम् । वेदोपासनशब्दयोरेकार्थत्वमिति ।
 भावनाशत्रयोपपत्तेश्च । यथा हि यजेतेत्यस्यां भावनायां किं केन कथ-
 मिति भाव्याद्याकाङ्क्षापनयकारणमंशत्रयमवगम्यते । तथोपासीतेत्य-
 स्यामपि भावनायां विधीयमानायां किमुपासीत केनोपासीत कथमुपासी-
 तेत्यस्यामाकाङ्क्षायामात्मानमुपासीत मनसा त्यागब्रह्मचर्यशमदमोपर-
 मतिविक्षादीतिकर्तव्यतासंपुक्तं इत्यादि शास्त्रेणैव समर्थयित्वाऽशत्रयम् ।
 यथा च कृत्स्नस्य दर्शपूर्णमासादिप्रकरणस्य दर्शपूर्णमासादिविधुद्देश-
 त्वेनोपयोगः । एवंमौपनिषदात्मापासनप्रकरणस्याऽऽत्मोपासनविधुद्दे-

इतश्च त्रिभिर्द्रष्टव्यो विधिरित्याह । न चेति । अतः प्रवर्तको विधिरुपेय इति शेषः ।
 स चात्यन्वापासविषयत्वान्निजमादिरूपो न भवतीत्याह । तस्मादिति । आत्मोपासित
 विधेयेत्यत्र हेत्वन्तरमाह । कर्मविधीति । कर्मात्मज्ञानविधयोः शब्दानुसारे-
 णाविशेषमभिदधाति । यथेत्यादिना । संपत्यर्थतोऽप्यविशेषमाह । मानसेति ।
 उदेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति । यथेति । यदि क्रिया विधीयते कथं ज्ञानात्मिकेति विशे-
 ष्यते तत्राऽऽह । तथेति । इतश्चाऽऽत्मोपासने विधिरस्तीत्याह । भावनेति । वेदा-
 न्तेषु भावनापेलिवांशत्रयोपपत्तिं विशदयितुं दृष्टान्तमाह । यथेति । भावनायां
 विधीयमानत्वे सतीति शेषः । प्रेरणावर्मेकैः शब्दव्यापारः स्तज्ञानिकरणकः स्तुत्यादि-
 ज्ञानविकर्तव्यताकः पुरुषप्रयत्नभावन्यनिष्ठः शब्दभावनोच्यते । स्वर्गं यागेन प्रयाजा-
 दिभिरुपकृत्य साधयेदिति पुरुषप्रवृत्तिरर्थाभावेति विभागः । दृष्टान्तस्यमर्थे दाष्टान्तिके
 योजयति । यथेत्यादिना । त्यागो निषिद्धकाम्यवर्जनम् । उपरमो नित्यनैमित्तिकत्यागः ।
 विविक्षादीत्यादिपदं समाधानादिसंग्रहार्थमित्यंशत्रयमिति संबन्धः । शान्तं शान्तो दान्त
 इत्यादि । उक्तप्रकारमंशत्रयमन्यदपि सुखममिति वेक्तुपादिपदम् । विविधुक्तानां वेदा-
 न्तानां कार्यपरत्वेषु तद्विद्वानां तेषां वस्तुपरत्वेत्याशङ्क्याऽऽह । यथा चेति ।

१ घ. क. च. छ. ‘तां ध्या’ । २ ग. घ. ड. ज. ‘यावात्रो’ । ३ द. ‘त्यस्या भावनायाः’
 किं । ४ घ. ज. ‘यां विधीयमानायां किं’ । ५ ग. ड. ह. भावनायां । ६ भावनाया आका’ ।
 ६ ग. ड. ‘यवहा’ । ७ स. ‘कार्यधिरित्या’ । ८ घ. ड. छ. ज. छ. ‘वमु’ । ९ क. स. ‘मैकक’ ।
 १० ग. ‘कः शब्द’ । ११ घ. स्वलिङ्गादिश्च । १२ क. स. ‘वकार’ ।

ज्ञानेनैवोपयोगः । नेति नेत्यस्यैकमेवाद्वितीयप्रशानायाद्यतीतं इत्ये-
वमादिवाक्यानामुपास्यात्मस्वरूपविशेषसमर्पणेनोपयोगः । फलं च
मोक्षोऽविद्यानिवृत्तिर्वा । अपरे वर्णयन्त्युपासनेनाऽऽत्मविषयं विशिष्टं
विज्ञानान्तरं भावयेत्तेनाऽऽत्मा ज्ञायतेऽविद्यानिवर्तकं च तदेव नाऽऽ-
त्मविषयं वेदवाक्यजनितं विज्ञानमिति । एतस्मिन्नर्थे वचनान्यपि
“विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत” “द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः”
“सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः” इत्यादीनि । नार्थान्तराभावात् । न
च “आत्मेत्येवोपासीत” इत्यपूर्वविधिः । कस्मात् । आत्मस्वरूपकथनाना-
त्मप्रतिषेधवाक्यजनितविज्ञानव्यतिरेकेणार्थान्तरस्य कर्तव्यस्य मान-
सस्य बाह्यस्यैवाऽऽभावात् । तत्र हि विधेः साफल्यं यत्र विधिवाक्यश्रवणमा-
त्रजनितविज्ञानव्यतिरेकेण पुरुषप्रवृत्तिर्गम्यते । यथा “दर्शपूर्णमासाभ्यां
स्वर्गं कामो यजेत” इत्येवमादौ । न हि दर्शपूर्णमासविधिवाक्यजनितविज्ञान-
मेव दर्शपूर्णमासानुष्ठानम् । तच्चाधिकाराद्यपेक्षानुभावि । न तु “नेति नेति”

विध्युद्देशत्वेन तच्छेषत्वेनेति यावत् । अस्थूलादिवाक्यानामारोपितद्वैतनिषेधेनाद्वयं
वस्तु समर्पयतां कथमुपास्तिविशेषत्वमित्याशङ्क्याऽऽह । नेत्यादिना । ‘ ब्रह्म
वेद ब्रह्मैव भवति ’ ‘ तरति शोकमात्मवित् ’ इत्यादीनां फलार्पकत्वेनोपास्तिवि-
ध्युपयोगमभिप्रेत्याऽऽह । फलं चेति । मोक्षो ब्रह्मोपासिः । आत्मोपासनं विधेयमिति
पक्षमुक्त्वा पक्षान्तरमाह । अपर इति । तस्यानुपयोगमाशङ्क्याऽऽह । तेनेति ।
शाब्दस्य ज्ञानस्यासंसृष्टारोक्षात्मविषयत्वाभावमिदं शब्देन हेतुकरोति । ज्ञानान्तरं
वेदान्तेषु विधेयमित्यत्र मानमाह । एतस्मिन्निति । पक्षद्वये प्राप्ते प्रथमपक्षं प्रत्याह ।
नार्थान्तराभावादिति । तत्र नर्थमेव स्वयं व्याचष्टे । न चेति । शाब्दज्ञानवदो
विषयाभावात्तन् विधिः संभवत्यविद्यावत्कार्यनिवृत्तौ स्वयं फलावस्थत्वाच्चेत्यर्थः । हेतु-
भागं प्रश्नपूर्वकं विवृणोति । कस्मादित्यादिना । आत्मोपदेशेनानात्मनिषेधद्वारा
वाक्योत्पत्त्याज्ञानातिरेकेणेति यावत् । कर्तव्यान्तराभावेऽपि वाक्यजन्यविज्ञानमेव विधेयं
स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । तत्र हीति । दृष्टान्तेऽपि वाक्योत्पत्त्याज्ञानातिरेकेण पुरुषप्रवृ-
त्तिरसिद्धेत्याशङ्क्याऽऽह । न हीति । दं दनुष्ठानं तर्हि वाक्यार्थज्ञानाधीनमिति व्यर्थो
विधिस्त्वत्राऽऽह । तच्चेति । अधिकारो विधिपुरुषसंबन्धस्वतःकृतज्ञानापेक्षमनुष्ठानमि-
त्यर्थवान्विधिरित्यर्थः । तर्हि प्रकृतेऽपि वाक्योत्पत्त्याज्ञानव्यतिरेकेण पुरुषव्यापारसंभवा-
द्विधिसाफल्यमित्याशङ्क्याऽऽह । नत्विति । अथ विमतं प्रवर्तकं वैदिकज्ञानत्वादि-

१ क. क. 'तमित्ये' । २ क. छ. छ. 'व वाऽऽत्म' । ३ न. घ. छ. ज. छ. 'स्य वाक्य' ।
४ क. घ. क. 'स्यार्थ' । ५ घ. न. 'क्षणः प्रा' । ६ न. घ. क. 'नर्थे स्वयमेव व्या' । ७ क. घ. 'तत्तर्हि' ।

इत्याद्यात्म्यमतिपादकवाक्यजनितविज्ञानव्यतिरेकेण दर्शपूर्णमासादिबस्तु-
रूपव्यापारः संभवति । सर्वव्यापारोपशमहेतुत्वात्तद्वाक्यजनितविज्ञानस्य ।
न ह्युदासीनविज्ञानं प्रवृत्तिजनकमब्रह्मानात्मविज्ञाननिवर्तकत्वाच्च “एकमे-
वाद्वितीयम्” “तत्त्वमसि” इत्येवमादिवाक्यानाम् । न च तन्निरुद्धो प्रवृ-
त्तिरूपपञ्चते । विरोधात् । वाक्यजनितविज्ञानमात्राभावात्तन्नात्मविज्ञान-
निवृत्तिरिति चेन्न । “तत्त्वमसि” “नेति नेति” “आत्मैवेदम्” “एक-
मेवाद्वितीयम्” “ब्रह्मैवेदममृतम्” “नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृ” “तदेव
ब्रह्म त्वं विद्धि” इत्यादिवाक्यानां तद्वादित्वात् । द्रष्टव्यविधेर्विषय-
समर्पकाण्येतानीति चेन्न । अर्थान्तराभावादित्युक्तोत्तरत्वात् । आत्म-
वस्तुस्वरूपसमर्पकेरेव वाक्येस्तत्त्वमसीत्यादिभिः श्रवणकाल एव
तद्दर्शनस्य कृतत्वाद्द्रष्टव्यविधेर्नास्तुष्टानान्तरं कर्तव्यमित्युक्तोत्तरमेतत् ।
आत्मस्वरूपान्वाख्यानमात्रेणाऽऽत्मविज्ञाने विधिमन्तरेण न प्रवर्तत
इति चेन्न । आत्मवादिवाक्यश्रवणेनाऽऽत्मविज्ञानस्य जनितत्वात्किं
भोः कृतस्य करणम् । तच्छ्रवणेऽपि न प्रवर्तत इति चेन्न । अनवस्था-

धिवाक्योत्थज्ञानवदित्याशङ्क्य प्रवर्तकविषयत्वमुपाधिरित्याह । न हीति । मिथ्या-
ज्ञानानिवर्तकत्वमुपाध्यन्तरमाह । अब्रह्मेति । वाक्योत्थज्ञानस्य तन्निरवर्तकत्वेऽपि
प्रवर्तकत्वं किं न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । न चेति । द्वितीयोपाधेः साधनव्याधिं
शङ्कते । वाक्येति । ब्रह्मात्मैक्यर्थापरवाक्योत्थविज्ञानस्याज्ञानतत्कार्यध्वंसित्वब्रौ-
व्यान्न साधनव्याधिरित्याह । नेत्यादिना । तद्वादित्वाद्बस्तुपरत्वादिति यावत् ।
उक्तानां वाक्यानां विध्यपेक्षितार्थसमर्पकत्वेन तच्छेषत्वं शङ्कितमनुभाषते । द्रष्टव्येति ।
सिद्धान्तोपक्रमेण समाहितमेतदित्याह । नेति । तदेव स्पृष्टयति । आत्मेति । परो-
क्तमुद्गावयवि । आत्मस्वरूपेति । कुत्र तर्हि विधिरात्मज्ञाने वा वाक्यश्रवणे वा तदर्थ-
ज्ञानस्पृष्टिसंवादे वा चित्तवृत्तिनिरोधे वा नाऽऽद्य इत्याह । नाऽऽत्मवादीति । द्वितीयं
शङ्कते । तच्छ्रवणेऽपीति । अनिष्टार्थवादिवाक्यस्यासत्यादिद्विषयस्य विधिं विना
श्रवणवत्तर्थादेरपि तस्माद्धेतुश्रवणमविरुद्धमित्याभिसंवाय दोषान्तरमाह । नेत्यादिना ।
वत्सर्वादिश्रवणप्रयोजको विधिरात्मनोऽपि प्रयुक्ते श्रवणमिति चेन्नैवं स खल्वध्ययनवि-
धिरन्यो वाऽऽद्ये तदपेक्षया श्रुतस्य तर्थास्येत्यादेः स्वार्थबोधित्वं कर्मवाक्यवदिति
स्वार्थनिष्ठत्वाविशेषो द्वितीये तस्याप्रमाणत्वात्तदीयस्वरनिर्वाहकत्वं दूरोत्सारिवमित्यभि-

१ अ. च. 'वेदं सर्वमे कं' । २ अ. च. 'विद्धि वेदं बहिरमुपास्त इत्या' । ३ अ. अ. 'रमेतद ।
४ अ. 'तर्कं वैरिकज्ञानम्' । ५ अ. च. 'मे त' । ६ अ. 'स्वमस्यादे' । ७ अ. 'स्वमस्यादि' । ८ अ. 'स्वम्यादे' ।

प्रसङ्गात् । यथाऽऽत्मवादिवाक्यार्थश्रवणे विधिमन्तरेण न प्रवर्तते तथा विधिवाक्यार्थश्रवणेऽपि विधिमन्तरेण न प्रवर्तिष्यत इति विध्यन्तरापेक्षा । तथा तदर्थश्रवणेऽपीत्यनवस्था प्रसज्येत । वाक्यजनित्वात्मज्ञानस्मृतिसंततेः श्रवणविज्ञानमात्रादर्थान्तरत्वमिति चेन्नार्थप्राप्तत्वात् । यदैवाऽऽत्मप्रतिपादकवाक्यश्रवणादात्मविषयं विज्ञानमुत्पद्यते तदैव तदुत्पद्यमानं तद्विषयं मिथ्याज्ञानं निवर्तयदेवोत्पद्यते । आत्मविषयमिथ्याज्ञाननिवृत्तौ च तत्प्रभवाः स्मृतयो न भवन्ति स्वाभाविक्योऽनात्मवस्तुभेदविषयाः । अनर्थत्वावगतेश्च । आत्मावगतौ हि सत्यामन्यद्वस्त्वनर्थत्वेनावगम्यते । अनित्यदुःखाशुद्ध्यादिबहुदोषवच्चादात्मवस्तुनश्च तद्विलक्षणत्वात् । तस्मादनात्मविज्ञानस्मृतीनामात्मावगतेरभावप्राप्तिः । पारिशेष्यादात्मैकैत्वविज्ञानस्मृतिसंनतेरर्थत एव भावान्न विधेयत्वम् । शोकमोहभयोपासार्साददुःखदोषनिवर्तकत्वाच्च तत्स्मृतेः । विपरीतज्ञानप्रभवो हि शोकमोहादिदोषः । तथा च “तत्र को मोहः” “विद्वान्न विभेति कुतश्चन” “अभयं वे जनक प्राप्नोऽसि” “भिद्यते हृदयग्रन्थिः” इत्यादिश्रुतयः । निरोधस्तर्ह्यर्थान्तरमिति चेत् । अथापि स्याच्चतवृत्तिनिरोधस्य

प्रेत्यानवस्थां विवृणोति । यथेत्यादिना । तृतीयमाशङ्कते । वाक्यजनितेति । ततः सा विधेयेति शेषः । तस्या विधेयत्वं दूषयति । नेति । अर्थप्राप्तिं विवृणोति । यदैवेति । अनात्मस्मृतिहेत्वज्ञाननिवृत्तौ तत्कार्यस्मृत्यनुपपत्तेः स्वभावबलप्राप्त्याऽऽत्मस्मृतिरित्युक्तमिदानीमानात्मस्मृतेरनर्थत्वस्यान्यव्यतिरेकसिद्धत्वाच्चाऽऽत्मस्मृतिः स्वभावप्राप्त्याह । अनर्थत्वेति । अनात्मनोऽनर्थत्वनिश्चयाच्च तदीयरस्मृत्यनुपपत्तावितरस्मृतिरर्थप्राप्त्याह । आत्मावगताविति । आत्मनश्च परमेष्ठत्वावगमादर्थप्राप्ता तदीयस्मृतिरित्याह । आत्मवस्तुनश्चेति । अर्थप्राप्त्या विधेयत्वाभावमुपमंहरति । तस्मादिति । अनात्मस्मृतिहेत्वज्ञानाभावादिस्त्वच्छब्दार्थः । अर्थतश्चिदेकरसात्मस्वभावबलादिति यावत् । दृष्टफलत्वाच्चाऽऽत्मस्मृतिर्न विधेयेत्याह । शोकेति । मिथ्याज्ञानमेव सा निवर्तयति न शोकादीत्याशङ्क्याऽऽह । विपरीतेति । आत्मस्मृतेः शोकादिनिवर्तकत्वे मानमाह । तथा चेति । चतुर्थमुत्थापयति । निरोधस्तर्ह्यिति । यदि वाक्योत्थज्ञानादेरविधेयत्वं तर्हि चित्तवृत्तिनिरोधो मुक्तिसाधनत्वेन विधीयतां तस्योक्तज्ञानादेरर्थान्तरत्वादित्यर्थः । चोद्यमेव विवृणोति । अथापीति । अर्थान्तरत्वात्तस्य विधेयतेति शेषः । तस्य मुक्तिहेतुत्वेन

१ क. 'वाक्यभ' । २ क. ग. घ. ङ. च. ज. झ. 'भेऽपि वि' । ३ ग. 'नस्तद्वि' । घ. ज. 'नस्तु त' । ४ क. ग. छ. 'कथि' । ५ ग. 'याश्नायापिपासा' । ६ क. ग. च. मोहः कः शोको वि' । ७ क. 'दिति.तच्छ' । ८ क. ल. प. 'त्तद्वृत्ति' ।

वेदवाक्यजनितात्मविज्ञानादर्थान्तरत्वात् । तन्नान्तरेषु च कर्तव्यतयाऽ-
वगतत्वाद्धियेयत्वमिति चेन्न । मोक्षसाधनत्वेनानवगमात् । न हि वेदा-
न्तेषु ब्रह्मात्मविज्ञानादन्यत्परमपुरुषार्थसाधनत्वेनावगम्यते । “आत्मान-
मेवावेत्तस्मात्तत्सर्वमभवत्” “ब्रह्मविदाप्नोति परम्” “स यो ह वै तत्प-
रमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति” “आचार्यवान्पुरुषो वेद” “तस्य तावदेव
चिरम्” “अभयं हि वै ब्रह्म भवति । य एवं वेद” इत्येवमादिभ्रुतशतेभ्यः ।
अनन्यसाधनत्वाच्च निरोधस्य । न ह्यात्मविज्ञानैतत्स्मृतिसंतानव्यतिरेकेण
चित्तवृत्तिनिरोधस्य साधनमस्ति । अभ्युपगम्येदमुक्तं न तु ब्रह्मविज्ञा-
नव्यतिरेकेणान्यन्मोक्षसाधनमवगम्यते । आकाङ्क्षाभावाच्च भावना-
भावः । यदुक्तं यजेतेत्यादौ किं केन कथामिति भावनाकाङ्क्षायां
फलसाधनेतिकर्तव्यताभिराकाङ्क्षापनयनं यथा तद्ब्रह्मविद्यात्माविज्ञा-
नविधौवप्युपपद्यत इति । तदसत् । एकमेवाद्वितीयं तत्त्वर्मास नेनि
नेत्यनन्तरमवाह्यमयमात्मा ब्रह्मेत्यादिवाक्यार्थविज्ञानसमकालमेव सर्वा-
काङ्क्षाविनिवृत्तेः । न च वाक्यार्थविज्ञाने विधिप्रयुक्तः प्रवर्तते ।

विधेयत्वे योगशास्त्रं संवादयति । तन्नान्तरेष्विति । अथ योगानुशासनामिति त्रि-
श्रे-
यसहेतुः समाधिः सूत्रवस्तस्य च लक्षणमुक्तं योगश्चित्तवृत्तिनिरोध इति । तन्निराधा-
वस्थायां चाऽऽत्मनः स्वरूपप्रतिष्ठत्वं कैवल्यमाख्यातं तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानमि-
त्येवं योगशास्त्रे मुक्तिहेतुत्वेनष्टो निरोधविधिरित्यर्थः । योगशास्त्रादपि बलवती श्रुति-
माश्रित्योत्तरमाह । नेत्यादिना । चित्तवृत्तिनिरोधस्य मुक्तिहेतुत्वेऽपि न विधेयत्वं
विधिं विना तत्सिद्धेरित्याह । अनन्येति । न तावद्यथाकथंचिन्निरोधो विधेयः सर्व-
स्यापि तत्संभवाद्धिविधेयार्थापि सर्वात्मना तन्निराधो विद्युद्ये ज्ञानादेव तत्सिद्धेर्वि-
ध्यानर्थक्यादित्यर्थः । नान्यः पन्था विद्यते ज्ञानादेव तु कैवल्यमित्यादिशास्त्रमनुसरन्नु-
पेक्षवादां त्यजति । अभ्युपगम्येति । निरोधस्य मुक्तिहेतुत्वात्तदमा परामृष्टम् । योग-
शास्त्रमपि श्रुतिस्मृतिविरोधे न प्रमाणम् । एतेन योगः प्रत्युक्त इति न्यायादिति
भावः । वेदान्तेषु विवेयाभावोक्त्या विधिनिरोधः संप्रत्यंशत्रयवती भावना वेधवस्वी-
त्युक्तं दूषयति । आकाङ्क्षेति । तदेव स्फुटयितुमुक्तमनुवदति । यदुक्तमिति ।
भागमावष्टम्भेन निराचष्टे । तदसदिति । विधिमन्तरेण वाक्यार्थज्ञाने प्रवृत्त्ययोगाद्धि-
धमेव ज्ञानं सर्वाकाङ्क्षानिवर्तकमित्याशङ्क्याऽऽह । न चेति । यथा कर्मकाण्डे

१ अ. च. 'चिरं यावन्न विभोक्ष्येऽथ संपत्स्ये । अभ' । २ च. 'ज्ञानानुस्यूति' । ३ घ अ.
'नवतः स्मृति' । ४. 'नस्मृति' । ४ ग. 'संततिव्य' । ५ क. घ. छ. ज. छ. 'तेजैवमादौ । ६ क.
ग. क. छ. 'धातुप' । ७ क. 'युक्तिः प्र' । ८ क. छ. ग. 'ततद्वाति' ।

विध्यन्तरप्रयुक्तौ चानवस्थादोषमयोचाम । न चेकमेवाद्वितीयं ब्रह्मेत्यादि-
वाक्येषु विधिरवगम्यते । आत्मस्वरूपान्वाख्याननेनैवावसितत्वात् । वस्तु-
स्वरूपान्वाख्यानमात्रत्वादप्रामाण्यमिति चेत् । अथापि स्याद्यथा सोऽरो-
दीद्यदरोदीत्तद्बुद्रस्य रुद्रत्वमित्येवमादौ वस्तुस्वरूपान्वाख्यानमात्रत्वाद-
प्रामाण्यमेवमात्मार्थवाक्यानामपीति चेन्न । विशेषात् । न वाक्यस्य वस्त्व-
न्वाख्यानं क्रियान्वाख्यानं वा प्रामाण्याप्रामाण्यकारणं किं तर्हि निश्चित-
फलवद्भिन्नज्ञानोत्पादकत्वम् । तद्यत्रास्ति तत्प्रमाणं वाक्यं यत्र नास्ति तद-
प्रमाणम् । किंच भोः पृच्छामस्त्वामात्मस्वरूपान्वाख्यानपरेषु वाक्येषु
फलवद्भिन्नज्ञानं च विज्ञानमुत्पद्यते न वा । उत्पद्यते चेत्प्रथमप्रामाण्य-
मिति । किंवा न पश्यस्यविद्याशोकमोहभयादिसंसारबीजदोषानवृत्तिं
विज्ञानफलम् । न शृणोषि वा किं तत्र को मोहः कः शोक एकत्वम-
नुपश्यतः । मन्त्रविदेवास्मि नाऽऽत्मवित्सोऽहं भगवः शोचामि तं मा
भगवाऽऽहो कस्य पारं तारयस्वित्येवमाद्युपनिषद्वाक्यशतानि । एवं
विद्यते किं सोऽरोदीदित्यादिषु निश्चितं फलवच्च विज्ञानम् । न चेद्भि-

स्वाध्यायविधेरर्थावबोधपर्यन्तत्वेन ज्योतिष्टोमादिविध्यर्थज्ञाने विध्यन्तरं नापेक्षते तथा
ज्ञानकाण्डेऽपि स्यादित्यर्थः । तत्रापि वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्य इति विध्यन्तरप्रयुक्त-
मेव वाक्यार्थज्ञानमित्याशङ्क्याऽऽह । विध्यन्तरेति । श्रुतहान्यश्रुतकल्पनाप्रसङ्गाच्च
न विशिषेत्त्वं वेदान्तानामित्याह । न चेति । वेदान्ताः स्वार्थं न मानं सिद्धार्थवा-
क्यत्वात्सोऽरोदीत्यादिवदित्यनुमानात्तेषां विशिषेत्त्वं प्रामाण्यार्थमेष्टव्यमिति शङ्कते ।
वस्तुस्वरूपेति । तदेवानुमानं प्रपञ्चयति । अथापीति । विधेरश्रुतत्वेऽपीति यावत् ।
फलवद्भिन्नज्ञानाजनकत्वमुपाधिरिति मन्वानः समाधत्ते । न विशेषादिति । न व्यर्थं
स्पष्टयति । न वाक्यस्योक्तं । विशेषं व्याचष्टे । किं तर्हीति । तस्य प्रामाण्यप्रयो-
जकत्वं मन्वयव्यतिरेकाभ्यां दर्शयति । तद्यत्रेति । सामान्यन्यायं प्रकृते योजयन्पृ-
च्छति । किंचेति । किं तेषु तादृग्ज्ञानमुत्पद्यते न वेति प्रश्नार्थः । द्वितीयेऽनुभव-
विरोधः स्यादिति मत्वा पक्षान्तरमनूद्य प्रत्याह । उत्पद्यते चेदिति । प्रामाण्ये हेतु-
सद्भावान्नाप्रामाण्यमित्यर्थः । निश्चितज्ञानजनकत्वेऽपि फलवच्चविशेषणमसिद्धमित्या-
शङ्क्याऽऽह । किंचेति । विद्वदनुभवफलश्रुतिसिद्धं विशेषणमिति भावः । दृष्टान्तं
विषययितुं प्रश्नान्तरं प्रस्तौति । एवमिति । वेदान्तेष्वेवेति यावत् । किंवा नेति
शेषः । आद्ये साध्यवैकल्यं मत्वा द्वितीयं दूषयति । न चेदिति । तर्हि तद्दृष्टान्तेन

१ ग. 'प्रवृत्तौ चा' ।-२ अ. छ. वाऽप्रामाण्यका' । द. वाऽप्रामाण्ये का' । ३ क. छ. ग. क. ड.
'माण्ये का' । ४ स. द. किंच । ५ क. घ. क. छ. वियन्ते । ६ छ. 'वत्त्ववि' । ७ क. छ. न. किंचेति ।

द्यतेऽस्त्वप्रामाण्यम् । तदप्रामाण्ये^१ फलवन्निश्चितविज्ञानोत्पादकस्य किमित्यप्रामाण्यं स्यात् । तदप्रामाण्ये चै^२ दर्शपूर्णमासादिवाक्येषु को विश्रम्भः । ननु दर्शपूर्णमासादिवाक्यानां पुरुषप्रवृत्तिविज्ञानोत्पादकत्वात्प्रामाण्यम् । आत्मविज्ञानवाक्येषु तन्नास्तीति । सत्यमेवम् । नैष दोषः । प्रामाण्यकारणोपपत्तेः । प्रामाण्यकारणं च यथोक्तभेदं नान्यत् । अलंकारश्चायं परसर्वप्रवृत्तिबीजनिरोधफलवद्विज्ञानोत्पादकत्वमात्मप्रतिपादकवाक्यानां नाप्रामाण्यकारणम् । यत्तुक्तं विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वन्ति-त्यादिवचनानां वाक्यार्थविज्ञानव्यातिरेकेणोपासनार्थत्वमिति । सत्यमेतत् । किंतु नापूर्वविध्यर्थता पक्षे प्राप्तस्य निर्धमार्थतेवे । कथं

तस्मिन्स्यादेरपि स्यादप्रामाण्यमित्याशङ्क्याऽऽह । तदप्रामाण्य इति । विमतं स्वार्थं मानं यथोक्तज्ञानजनकत्वाद्दर्शादिवाक्यत्वादिति भावः । विपक्षे दोषमाह । तदप्रामाण्ये^३ चेति । प्रवर्तकज्ञानजनकत्वमुपाधिरिति शङ्कते । नन्विति । साधनव्याप्तिं धुनीते । आत्मेति । प्रवर्तकधीजनकत्वं धर्मिणि नास्तीत्यङ्गीकरोति । सत्यमिति । तर्हि यथोक्तोपाधिसद्भावादनुमानानुत्थानमित्याशङ्क्याऽऽह । नैष दोष इति । न हि प्रवर्तकधीजनकत्वं प्रामाण्ये कारणं निषेधवाक्येष्वप्रामाण्यप्रसङ्गात् । न च निवर्तकधीजनकत्वमपि तथा विधावप्रामाण्यप्रसङ्गात् । 'नोभयं प्रत्येकमुभयकारणत्वाभावेनाप्रामाण्यादिति भावः । वेदान्तेषु प्रवर्तकधीजनकत्वाभावो न केवलमदोषः किंतु गुण इत्याह । अलंकारश्चेति । आत्मानं चेदित्यादिश्रुतेरतद्बुद्धेत्यादिसृतेश्चाऽऽत्मज्ञानं कृतकृत्यवा-निदानम् । न च ज्ञानस्य प्रवर्तकत्वे तद्युक्तं प्रवृत्तीनां क्लेशानुपकत्वादवो यथोक्तज्ञानजनकत्वं वाक्यानां भूषणमेवेत्यर्थः । शब्दोत्थं ज्ञानं विधेयमिति प्रतिक्षिप्य पूर्वोक्तपक्षान्तरमनुवदति । यत्तुक्तमिति । उपासनार्थत्वमित्यात्मोपासनेन तत्साक्षात्कारं भावयेदित्येवमर्थत्वमित्यर्थः । अभ्युत्थनमवादेन परिहरति । सत्यमिति । यथोक्तेषु वाक्येष्वुपासनात्सासनं तत्साक्षात्कारमुद्दिश्य विधीयते चेत्प्रकृतेऽपि वाक्ये तत्संभवात्पूर्वविधिरिति प्रक्रमो भज्येतत्याशङ्क्याऽऽह । किंत्विति । कथं तर्हि विन्यङ्गीकार-वाचोयुक्तिरित्याशङ्क्याऽऽह । पक्षेति । यथा पक्षे प्राप्तस्यावघातस्य ब्रीहिनवहन्तीति नियमरूपो विविगङ्गीकृतस्तथाऽऽत्मोपासनस्यापि पक्षे प्राप्तस्य तदेव कर्तव्यं नानात्मोपासनमिति यो नियमस्तदर्थता प्रकृतवाक्यस्येति न प्रक्रमविरोधोऽस्तीत्यर्थः । पाक्षिकीं प्राप्तिसूक्तमिति । कथमिति । का पुनरानुपपत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह ।

१ च. 'ण्ये सत्यपि क' । २ क. घ. ज. वा । ३ क. विस्मयः । ४ च. ट. सत्यम् । ५ ट. 'नां प्रा' । ६ क. ग. ह. च. ट. 'माण्ये का' । ७ क. ग. च. ट. वाक्योत्पत्ति' । ८ क. 'यनार्थ' । ९ क. च. ट. 'तैवेति । इ' । १० क. घ. वेति । ११ क. नचोभयम् ।

पुनरुपासनस्य पक्षप्राप्तिर्वावता पारिशेष्यादात्मविज्ञानस्मृतिसंततिर्नि-
त्यैवेत्यभिहितम् । बाढम् । यद्यप्येवं शरीरारम्भकस्य कर्मणो नियत-
फलत्वात्सम्यग्ज्ञानप्राप्तावप्यवश्यंभाविनी प्रवृत्तिर्वाङ्मनःकायानाम् ।
लब्धवृत्तेः कर्मणो बलीयस्त्वान्मुक्तेष्वादिप्रवृत्तिवत् । तेन पक्षे प्राप्तिं
ज्ञानप्रवृत्तिर्दोर्वैल्यम् । तस्मात्पागवैराग्यादिसाधनबलावलेम्बेनाऽऽ-
त्मविज्ञानस्मृतिसंततिर्नियन्तव्या भवति न त्वपूर्वा कर्तव्या प्राप्तत्वादि-
त्यवोचाम । तस्मात्प्राप्तविज्ञानस्मृतिसंताननियमविध्यर्थानि विज्ञाप्य प्रज्ञां
कुर्वीतेत्यादिवाक्यान्यन्यार्थासंभवात् । अनात्मोपासनमिदमिति शब्दप्र-

यावत्तेति । आत्मनि वीर्यैथे विज्ञाने सत्यनात्मस्मृतिहेतुनां मिथ्याज्ञानादीनामपनी-
वत्त्वाद्धेतुभावे फलाभावं इतिन्यायेन तासामसंभवादात्मस्मृतिसंततिरेव पुनः सदा
स्यात्प्रकारान्तरायोगादिति सिद्धान्तिनोक्तत्वान्नाऽऽत्मोपासनस्य पक्षे प्राप्तिरित्यर्थः ।
तस्य नित्यप्राप्तिमुक्तामङ्गीकरोति । बाढमिति । तदिं नियमविधवाचोयुक्तिर्युक्ते-
स्याशाङ्क्याऽऽह । यद्यपीति । आत्मनि नित्यापरोक्षसंविदेकत्वाने स्मरणं विस्मरणं
वो यद्यपि नोपपद्यते तथाऽपि तयोस्तस्मिन्ननुभवमिद्धत्वाभ्रियमविधेः सावकाशत्व-
मित्याशयेनाऽऽह । शरीरिति । अथाऽऽरब्धफलस्यापि कर्मणः सम्यग्ज्ञानान्निवृत्तेर्न
विदुषो वागादीनां प्रवृत्तिरत आह । लब्धेति । यथा मुक्तस्येषुपापाणादेरप्रतिबन्धा-
पावद्भेगं प्रवृत्तिरवश्यंभाविनी तथा प्रवृत्तफलस्य कर्मणो ज्ञानेनोपजीव्यतया तवो
बलवत्त्वात्तद्गशाद्विदुषोऽपि यावद्भेगं वागादिप्रवृत्तिर्भ्रौव्यमित्यर्थः । आरब्धकर्मप्राबल्ये
फलितमाह । तेनेति । आरब्धस्य कर्मणो यथोक्तेन न्यायेन प्राबल्ये तद्गशात्क्षुधादि-
दोषो यदोद्भवति तदाऽऽत्मनि विस्मरणादिसंभवात्तज्ज्ञानप्राप्तेः पाक्षिकत्वादवश्यंभावि-
कमापेक्षया तद्वैर्बल्यं स्यादित्यर्थः । तथाऽपि नियमविध्यङ्गीकारस्य क्रियायात् तदाह ।
तस्मादिति । ज्ञानस्य पक्षे प्राप्तत्वं तच्छब्दार्थः । आदिपदं ब्रह्मचर्यंशमदमादिसं-
ग्रहाथैम् । विज्ञायेत्यादिवाक्यानां नियमविध्यर्थत्वमुपसंहरति । तस्मादिति ।
आदिपदेन प्रकृतमपि वाक्यं संगृह्यते । तच्छब्दार्थमेव स्पष्टयति । अन्यार्थेति । शब्द-
ज्ञानदेव पुमर्थेसिद्धेस्त्वस्य तदानुत्तेस्त्वृतीयज्ञानस्य वा विधेयत्वाभावाद्देदान्वाः शुद्धे
सिद्धेऽर्थे मानमित्युक्तमिदानीमितिशब्दप्रयुक्तं चोद्यमुत्थापयति । अनात्मोति । आत्म-
शाब्दादूर्ध्वमितिशब्दप्रयोगादात्मशाब्दार्थस्योपास्यत्वेनाविवक्षितत्वादात्मगुणकस्यैनात्म-
भोऽव्याकृतशब्दतस्य प्रधानस्योपासनमस्मिन्वाक्ये विवक्षितमित्यर्थः । उक्तमेवाथं दृष्टा-

१ ग. घ. ज. पक्षे प्रा । २ ख. 'ध्यात्किमात्म' । ३ घ. च. ट. प्राप्तज्ञा । ४ ख. ग. घ.
ङ. च. ज. ड. 'इतेदोर्ध्वे' । ५ ख. ङ. च. छ. झ. ट. 'उम्बेनेना' । ६ घ. वाक्यार्थेति । ७ अ. घ.
'क्योत्पथि' । ८ क. ख. घ. झ. 'वन्धा' । ९ ग. च । १० घ. अ. ग. 'बन्धे याव' । ११ क.
स्मरेत्यति । १२ ख. घ. 'स्यानेकस्याना' ।

योगात् । यथा प्रियमित्येतदुपासीतेत्यादौ न प्रियादिगुण एवोपास्यः किं नहि प्रियादिगुणवत्प्रानौघेवोपास्यम् । तथेहापीतिपरात्मशब्दप्रयोगादात्मगुणवदनात्मवस्तूपास्यमिति गम्यते । आत्मोपास्यत्ववाक्यवैकल्यपाश्च । परेण च वक्ष्यत्यात्मानमेव लोकमुपासीतेति । तत्र च वाक्य आत्मैवोपास्यत्वेनाभिप्रेतो द्वितीयाश्रवणादात्मानमेवोति । इह तु न द्वितीया श्रूयत इति परश्चाऽऽत्मशब्द आत्मैत्येवोपासीतेति । अतो नाऽऽत्मोपास्य आत्मगुणश्चान्य इति त्ववगम्यते । न । वाक्यशेष आत्मनं उपास्यत्वेनावगमात् । अस्पैव वाक्यस्य शेष आत्मैवोपास्यत्वेनावगम्यते । तदेतत्पदनीपमस्य सर्वस्य यदयमान्माऽन्तरतरं यदयमात्माऽऽत्मानमेवोतिदिति । प्रविष्टस्य दर्शनप्रतिषेधादनुपास्यत्वमिति चेत् । यस्याऽऽत्मनः प्रवेश उक्तस्तस्यैव दर्शनं वार्यते तं न पश्यन्तीति । प्रकृतोपादानात् । तस्मादात्मनोऽनुपास्यत्वेमेवेति चेन्न । अकृत्स्नत्वदोषात् । दर्शनप्रतिषेधोऽकृत्स्नत्वदोषाभिप्रायेण नाऽऽत्मोपास्यत्वप्रतिषेधाय । प्राणनादाक्रियाविशिष्टत्वेन विशेषणात् । आत्मनश्चेदुपास्यत्वमनभिप्रेतं प्राणनाद्यैर्काक्रियाविशिष्टस्याऽऽत्मनोऽकृत्स्नत्ववचनमनर्थकं

न्वेन स्पष्टयति । यथेत्यादिना । अनात्मोपासनमेवात्र त्रिविधमित्यत्र हेत्वन्तरमाह । आत्मेति । तदेव प्रपञ्चयति । परेणेति । ततो वैलक्षण्यं दर्शयति । इह त्वाति । वैलक्षण्यान्तरमाह । इतिपरश्चेति । वैलक्षण्यफलमाह । अत इति । नात्रानात्मोपासनं विवक्षितमिति परिहरति । नेत्यादिना । हेत्वर्थं स्फुटयति । अस्पैवेति । आत्मनश्चेदुपास्यत्वं तदा प्रक्रमविरोधः स्यादिति शङ्कते । प्राविष्टस्येति । आत्मनो दर्शनप्रतिषेधं प्रकटयति । यस्याति । तस्यैवेति नियमं हेतुमाह । प्रकृतेति । तच्छब्दस्य प्रकृतपरामर्शत्वात्प्रविष्टस्य च प्रकृतत्वात्तस्यैवेनोपादानादिति हेत्वर्थः । पूर्वपक्षं निगमयति । तस्मादाति । प्राणनादिविशिष्टस्य परिच्छिन्नत्वात्तस्य दृष्टत्वेऽपि पूर्णस्य न दृष्टयेति निषेधश्रुतिपर्यवमानान्नोपक्रमविरोधोऽस्तीति परिहरति । नेत्यादिना । तदेव विशदयति । दर्शनेति । कथमयमभिप्रायभेदः श्रुतेरवगम्यते तत्राऽऽह । प्राणनादीति । प्राणज्ञेवेत्यादिना क्रियाविशेषविशिष्टत्वेनाऽऽत्मनो विशेषणात्तस्य दृष्टत्वेऽपि नासौ परिपूर्णो दृष्टः स्यादिति श्रुतेराशयो लक्ष्यते केवलस्य तु तस्याप्राप्त्यत्वमभिसंहितमच्छत्वत्तदोषाभावादित्यर्थः । उक्तमर्थं व्यतिरेकमुत्वेन साधयति । आत्मनश्चेदिति । तस्यानुपास्यत्वाथे तद्वचनमर्थवदित्याशङ्क्य तदुपास्यत्वनिषेधस्याऽऽत्मोपा-

१ घ. क. छ. ज. झ. 'पास्य आत्मा किं । २ ख. ग. घ. ट. च. ज. ट. 'णाश्रुता' । ३ ग. 'न एवोपा' । ४ क. ग. छ. ज. झ. यस्याऽऽत्म' । ५ क. घ. छ. ज. झ. 'त्वमिति । ६ झ. 'स्यप-
रत्वं' । ७ ख. घ. छ. ट. 'आभिप्रायेण । प्रा' । ८ च. 'त्वेन' ।

तदेतत्पदनीयमस्य सर्वस्य यदयमात्माऽनेन

स्यादकृत्स्नो ह्येषोऽत एकैकेन भवतीति । अतोऽनेकैकविशिष्टस्त्वात्मां कृत्स्नत्वादुपास्य एवेति सिद्धम् । यस्त्वात्मशब्दस्येतिपरः प्रयोगं आत्मशब्दप्रत्यययोराम्मतत्त्वस्य परमार्थतोऽविषयत्वज्ञापनार्थम् । अन्यथाऽऽत्मानमुपासीतेत्येवमवक्ष्यत् । तथा चार्थादात्मैः शब्दप्रत्ययावनुज्ञातौ स्याताम् । तच्चानिष्टम् “नेति नेति” “विज्ञातारमरे केन विजानीयात्” “अविज्ञातं विज्ञातृ” “यतो वाचो निवर्तन्ते । अप्राप्य मनसा सह” इत्यादिश्रुतिभ्यः । यत्त्वात्मानमेव लोकमुपासीतेति तदनात्मोपासनप्रसङ्गनिवृत्तिपरत्वाच्च वाक्यान्तरम् । अनिज्ञातत्वसामान्यादात्मा ज्ञातव्योऽनात्मा च । तत्र कस्मादात्मोपासन एव यत्न आस्थीयत आत्मैत्येवोपासीतेति नेतरविज्ञान इति । अत्रोच्यते । तदेतदेव प्रकृतं पदनीयं गमनीयं नान्यदस्य सर्वस्येति निर्धारणार्था षष्ठी । अस्मिन्सर्वस्मिन्नित्यर्थः । यदयमात्मा यदेतदात्मतत्त्वं किं न विज्ञातव्यमेवान्यन्न किं तर्हि ज्ञातव्यत्वेऽपि न पृथग्ज्ञानान्तरमपेक्षत

स्यत्वे पर्यवसानमभिप्रेत्याऽऽह । अतोऽनेकैकेति । उपक्रमोपसंहाराभ्यामुपास्यत्वमात्मनो दर्शिवमिदानीमितिशब्दप्रयोगादनात्मोपासनभिदमित्युक्तं प्रत्याह । यस्त्विति । प्रयोगशब्दादुपरिष्ठात्सशब्दो द्रष्टव्यः । इतिशब्दस्य यथोक्तार्थत्वाभावे दोषमाह । अन्यथेति । न चाऽऽत्मनः स्वातन्त्र्येणानुपास्यत्वार्थमिति शब्दोऽर्थवान्पूर्वपराक्रयविरोधादिति द्रष्टव्यम् । इतिशब्दमन्तरेण वाक्यप्रयोगे दोषमाह । तथेति । तस्य शब्दप्रत्ययनिषयत्वमिष्टमेवेति चेत्त्राऽऽह । तच्चेति । आत्मोपास्यत्ववाक्यवैलक्षण्यादनात्मोपासनमेतदित्युक्तं वदृषयति । यत्त्विति । आत्मैव ज्ञातव्यो नानात्मेति प्रतिज्ञायामत्र हीत्येदिना हेतुरुक्तः संप्रति तदेतत्पदनीयमित्यादिवाक्यापोषं चोद्यमुत्थापयति । अनिज्ञातत्वेति । उत्तरमाह । अत्रेति । निर्वारणमेव स्फोरयति । अस्मिन्निति । नान्यदित्युक्तत्वादानात्मनो विज्ञातव्यत्वाभावश्चेदनेन हीत्यादिशेषविरोधः स्यादिति शङ्कते । किं नेति । तस्याज्ञेयत्वं निषेधति । नेति । तस्यापि ज्ञातव्यत्वे नान्यदिति वचनमनवकाशमित्याशङ्क्याऽऽह । किं तर्हीति । तस्य सावकाशत्वं दर्शयति । ज्ञातव्यत्वेऽपीति । आत्मनः सकाशादनात्मनोऽर्थान्तरत्वात्तस्याऽऽत्म-

१ क. छ. स. 'तीत्यने' । २ ख 'तो नैके' । ३ ख. 'त्माऽह' । ४ ग. क. छ. ज. घ. 'योगः स आ' । ५ छ. ज. घ. 'त्यस' । छ. 'त्मन्यात्मस' । ६ छ. ज. घ. 'स्थियेताऽऽत्मे' । ७ क. ख. घ. 'ह । नैके' । ८ क. ख. ज. ग. 'क्तं हूष' । ९ क. ख. 'यत्र' । १० क. ख. 'दिहे' । ११ क. ख. घ. ज. ग. 'पोषं चो' । १२ घ. ग. 'दिविधे' ।

ह्येतत्सर्वं वेद । यथा ह वै पदेनानुविन्देदेवं

आत्मज्ञानात् । कस्मात् । अनेनाऽऽत्म्येना ज्ञातेन हि यस्मादेतत्सर्वम-
नात्मजातमन्येद्यत्तत्सर्वं समस्तं वेद जानाति । नन्वपज्ञानेनान्यन्न
ज्ञायत इति । अस्य परिहारं दुन्दुभ्यादिग्रन्थेन वक्ष्यामः । कथं पुनरे-
तत्पदनीयमिति । उच्यते । यथा ह वै लोके पदेन गवादिस्वुराङ्गतो
देशः पदमित्युच्यते तेन पदेन नष्टं विविक्तैतं पशुं पदेनान्वेषमाणोऽ-
नुविन्देच्छेत् । एवमात्मानं लब्धे सर्वमनुलभत इत्यर्थः । नन्वात्मनि
ज्ञाने सर्वमन्यज्ज्ञायत इति ज्ञाने प्रकृते कथं लाभोऽप्रकृत उच्यत इति ।
न । ज्ञानलाभयोरैकार्थत्वस्य विवक्षितत्वात् । आत्मनो^१ ह्यलाभोऽज्ञान-
मेव । तस्माज्ज्ञानमेवाऽऽत्मनो लाभो नानात्मलाभवदप्राप्तप्राप्तलक्षण
आत्मलाभो लब्धूलब्धव्ययोर्भेदाभावात् । यत्र ह्यात्मनोऽनात्मा लब्धव्यो

ज्ञानान्ज्ञातव्यत्वायोगाज्ज्ञातव्यत्वे ज्ञानान्तरमपेक्षितव्यमेवेति शङ्कते । कस्मादिति ।
उत्तरवाक्येनोत्तरमाह । अनेनेति । आत्मन्यनात्मजातस्य कल्पितत्वात्तस्य तदतिरि-
क्तस्वरूपाभावात्तज्ज्ञानेनैव ज्ञातत्वमिद्वेनास्ति ज्ञानान्तरापेक्षेत्यर्थः । लोकदृष्टिमाश्रि-
त्यानेनेत्यादिवाक्यार्थमाक्षिपति । नान्विति । आत्मकार्यत्वादानात्मनस्तस्मिन्नन्तर्भावा-
त्तज्ज्ञानेन ज्ञानमुचितमिति परिहरति । अस्येति । सत्योपायाभावादात्मतत्त्वस्य पद-
नीयत्वासिद्धिरिति शङ्कते । कथमिति । असत्यस्यापि श्रुत्याचार्यादेरर्थक्रियाकारित्व-
संभवादात्मतत्त्वस्य पदनीयत्वोपपत्तिरित्याह । उच्यत इति । विविक्तमिव लब्धुमि-
ष्टम् । अन्वेषणोपायत्वं दर्शयितुं पदेनेति पुनरुक्तिः । अनेनेत्यत्र वेदेति ज्ञाननोपक्र-
भ्यानुविन्देदिति लाभमुक्त्वा कीर्तिमित्यादिश्रुती पुनर्ज्ञानार्थेन विदिनापसंहारादनुवि-
न्देदिति श्रुतेरुपक्रमोपसंहारविरोधः स्यादिति शङ्कते । नान्विति । शङ्कितं विरोधं
निराकरोति । नेति । कथं तयोरैकार्थ्यं ग्रामादीं तदेकत्वामिद्वेदित्याश-
ङ्क्याऽऽह । आत्मन इति । ग्रामादावप्राप्ते प्राप्तिमेव लाभो न ज्ञानमात्रं तथाऽ-
प्रापि किं न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । नेत्यादिना । ज्ञानलाभशब्दयोरर्थभेदस्तर्हि कुत्रे-
त्याशङ्क्याऽऽह । यत्र हीति^१ । अनात्मनि लब्धूलब्धव्ययोर्ज्ञानान्वेषणयोश्च भेदे क्रिया-

१ क. ख. ज. 'त्मज्ञानेन । २ क. 'न्यःसम' । ख. च. ड. 'न्यस्त' । ३ ग. 'सत्सम' ।
४ च. ड. 'दिशब्देन । ५ घ. च. ज. ड. 'विलिप्तितं । ६ ग. च. छ. त. झ. 'नं पदे' । ७ क. ख.
ग. ड. च. छ. ज. झ. ड. 'नान्विषयमा' । ८ क. च. ड. 'वैमुपल' । ख. घ. 'वैमुपलभ्यत । ९ क.
इति । १० क. ख. 'नि विज्ञा' । ११ झ. 'नोऽला' । १२ घ. ख. विलिप्तितं । १३ घ. 'ति ।
आत्मान्नात्मनोर्लब्धूलब्धव्य' । १४ क. ख. घ. 'हीनवे' ।

भवति तत्राऽऽत्मा लब्धा लब्धव्योऽनात्मा । स चाप्राप्त उत्पाद्यादिक्रिया-
व्यवहितः कारकविशेषोपादानेन क्रियाविशेषमुत्पाद्य लब्धव्यः । स त्वप्रा-
प्तप्राप्तिलक्षणोऽनित्यो मिथ्याज्ञानजनितकामक्रियाप्रभवत्वात्स्वप्ने पुत्रा-
दिलाभवत् । अपंतु तद्विपरीत आत्मा । आत्मत्वादेव नोत्पाद्यादिक्रि-
याव्यवहितः । नित्यलब्धस्वरूपत्वेऽपि सत्यविद्यामात्रं व्यवधानम् ।
यथा गृह्यमाणाया अपि शुक्तिकाया विपर्ययेण रजताभासाया अग्रहणं
विपरीतज्ञानव्यवधानमात्रं तथा ग्रहणं ज्ञानमात्रमेव विपरीतज्ञानव्यवधा-
नापोहार्यत्वाज्ज्ञानस्य । एवमिहाप्यात्मनोऽलाभोऽविद्यामौत्रव्यवधानम् ।
तस्माद्ब्रह्मया तदपोहेनमात्रमेव लाभो नान्यः कदाचिदप्युपपद्यते ।
तस्मादात्मलाभे ज्ञानादर्थान्तरसाधनस्याऽऽनर्थक्यं वक्ष्यामः । तस्मान्नि-
राशङ्कमेव ज्ञानलाभयोरैकार्थत्वं विवक्षन्नाह । ज्ञानं प्रकृत्यानुविन्देदिति ।
विन्दतेर्लाभार्थत्वात् । गुणविज्ञानफलमिदमुच्यते । यथाऽयमात्मा नाम-
रूपानुप्रवेशेन रूपातिं गत आत्मेत्यार्दनामरूपाभ्यां प्राणादिसंहतिं च

भेदात्फलभेदसिद्धिरित्यर्थः । नन्वात्मलाभोऽपि ज्ञानाद्ब्रह्मते लाभत्वादानात्मलाभवदि-
त्याशङ्क्य ज्ञानहेतुमात्रानधीनत्वमुपाधिरित्याह । स चेति । अप्राप्तत्वं व्यक्तीकरोति ।
उत्पाद्येति । तद्व्यवधानमेव साधयति । कारकेति । किंचानात्मलाभोऽविद्याकाल्पवः
कादाचित्कत्वात्संमतवदित्याह । स त्विति । किंचासावविद्योऽल्पवोऽप्रामाणिकत्वा-
त्संप्रतिपन्नवदित्याह । मिथ्येति । प्रकृते विशेषं दर्शयति । अयं त्विति । वैपरीत्य-
मेव स्फोरयति । आत्मत्वादिति । आत्मनस्तर्हि नित्यलब्धत्वान्न तत्रालब्धत्वबुद्धिः
स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । नित्येति । आत्मन्यलाभोऽज्ञानं लाभस्तु ज्ञानमित्येतदृष्टा-
न्वेन स्पष्टयति । यथेत्यादिना । शुक्तिकायाः स्वरूपेण गृह्यमाणाया अपीति योजना ।
आत्मलाभोऽविद्यानिवृत्तिरेवेत्यत्रोक्तं वक्ष्यमाणं च गमकं दर्शयति । तस्मादिति ।
अविरोधमुपसंहरति । तस्मादित्यादिना । तयोरेकार्थत्वेऽपि कथमनुविन्देदिति मध्ये
प्रयुज्यते तत्राऽऽह । विन्दतेरिति । आदिमध्यावसानानामविरोधमुक्त्वा कीर्तिमित्या-
दिव्याक्यमवतार्य व्याकरोति । गुणेत्यादिना । इतिशब्दादुपरिष्ठाद्यथेत्यस्य संबन्धः ।

१ ख. च. द. 'क्रियया व्य' । २ ख. ग. घ. ङ. च. छ. ज. झ. ट. 'त्पाद्यक्रि' । ३ क. ख.
ङ. च. छ. 'तः । अतो नि' । झ. 'तः । ततो नि' । ४ घ. 'था स्वरूपेण गृ' । ५ ख. घ. ङ. च.
छ. ज. झ. ट. 'मात्रं व्य' । ६ ख. घ. ज. 'हमा' । ७ क. ङ. 'विदुप' । ८ ख. ट. 'दिना ना' ।
९ क. ख. 'यारक' ।

कीर्तिं श्लोकं विन्दते य एवं वेद ॥७॥
 तदेतत्प्रेयः पुत्रात्प्रेयो वित्तात्प्रेयोऽ-
 न्यस्मात्सर्वस्मादन्तरतरं यदयमात्मा ।

श्लोकं प्राप्तवानित्येवं यो वेद स कीर्तिं ख्यातिं श्लोकं च संघातमिष्टैः सह विन्दते लभते । यद्वा यथोक्तं वस्तु यो वेद मुमुक्षूणामपेक्षितं कीर्ति-शाब्दतमैक्यज्ञानं तत्फलं श्लोकशब्दितां मुक्तिमाप्नोतीति मुख्यमेव फलम् ॥ ७ ॥

कुतश्चाऽऽत्मतत्त्वमेव ज्ञेयमनादृत्यान्यदित्याह । तदेतदात्मतत्त्वं प्रेयः प्रियतरं पुत्रात् । पुत्रो हि लोके प्रियः प्रसिद्धस्तस्मादपि प्रियतरमिति निरतशयप्रियत्वं दर्शयति । तथा वित्ताद्विरण्णरत्नादेस्तथाऽ-न्यस्माद्यच्छ्लोके प्रियत्वेन प्रसिद्धं तस्मात्सर्वस्मादित्यर्थः । तत्कस्मादा-त्मतत्त्वमेवं प्रियतरं न प्राणादीति । उच्यते । अन्तरतरं बाह्याः पुत्रवित्तादेः प्राणापिण्डसमुदायो ह्यन्तरोऽभ्यन्तरः संनिकृष्ट आत्मनः । तस्मादभ्य-न्तरादन्तरतरं यदयमात्मा यदेतदात्मतत्त्वम् । यो हि लोके निरतश-यप्रियः स सर्वप्रयत्नेन लब्धव्यो भवति । तथाऽयमात्मा सर्वलौकिक-प्रियेभ्यः प्रियतमः । तस्मात्तल्लाभे महान्यन्न आस्थेय इत्यर्थः ।

ज्ञानस्तुतिश्चात्र विवाक्षिता ज्ञानिनामीदृक्फलस्यानभिलषितत्वादिति द्रष्टव्यम् ॥ ७ ॥

आत्मनः पदनीयत्वे तस्यैवाज्ञातत्वसंभवो हेतुरुक्तोऽधुना सर्वत्र हेतुवन्तत्वेनोत्त-रवाक्यमवतारयति । कुतश्चेति । अन्यदनात्मेति यावत् । विरक्तस्य पुत्रे प्रीत्यभा-वात्कथमात्मनस्तस्मात्प्रियतरत्वमित्याशङ्क्याऽऽह । पुत्रो हीति । प्रियतरमात्मतत्त्व-मिति शेषः । लोकदृष्टिमेवावष्टभ्याऽऽह । तथेति । वित्तपदेन मानुषवित्तवदेवं वित्तमपि गृह्यते । विशेषाणामानन्त्यात्प्रत्येकं प्रदर्शनमशक्यमित्याशयनाऽऽह । तथाऽन्यस्मादिनि । पुत्रादीं प्रीतिव्यभिचारोऽपि प्रागादीं तदर्थमिच्छामदात्मनां न प्रियतरत्वमिति शङ्कते । तत्कस्मादिनि । पदान्तरमादाय व्याकृवंन्परिहरति । उच्यत इत्यादिना । अन्तरतरत्वे प्रियतरत्वमाशये हेतुगुणत्वमित्यभिप्रेत्य विशेष्यं व्यपदिशति । यदयमांति । आत्मनो निर्गतशयप्रमास्यदत्त्वेऽपि कृतस्तस्यैव पदनी-यत्वमित्याशङ्क्य वाक्यार्थमाह । यो हीत्यादिना । पुत्रादिलाभे दारादीनां कर्त-व्यत्वेन प्राप्तप्रयत्नविरोधादात्मलाभे प्रयत्नः सुकरो न भवतीत्याशङ्क्याऽऽह ।

१ ग. घ. ङ. छ. झ. 'ते ॥ ७ ॥ कुत' । २ क. 'न्दितम्' । ३ क. ख. ग. ङ. ट. 'न्यान्वानीत्या' । ४ ग. 'व सर्वस्मात्प्रिय' । ५ क. ख. ङ. 'ति । इत्येति । ६ ख. न. 'कं द' । ७ क. ख. ङ. 'भे रागादी' ।

स योऽन्यमात्मनः प्रियं ब्रुवाणं ब्रूयात्प्रियं
रोतस्यतीतीश्वरो ह तथैव स्यादात्मानमेव
प्रियमुपासीत स य आत्मानमेव प्रियमुपास्ते

कर्तव्यताप्राप्तमप्यन्यप्रियलाभे यत्नमुज्झित्वा । कस्मात्पुनरात्मानात्म-
प्रिययोरन्यतरप्रियहानेनेतरप्रियोपादानप्राप्तावात्मप्रियोपादानेनैवेतरहानं
क्रियते न विपर्यय इति । उच्यते । स यः कश्चिदन्यमनात्मविशेषं पुत्रा-
दिकं प्रियतरमात्मनः सकाशाद्ब्रुवाणं ब्रूयादात्मप्रियवादी । किम् । प्रियं
तवाभिमतं पुत्रादिदृक्षणं रोतस्यत्यावरणं प्राणसंरोधं प्राप्स्यति विनद्दृश्य-
तीति । स कस्मादेवं ब्रवीति । यस्मादीश्वरः समर्थः पर्याप्तोऽसावेवं वक्तुं ह
यस्मात्तस्मात्तथैव स्याद्यत्तेनोक्तं प्राणसंरोधं प्राप्स्यति । यथाभूतवादी हि
सः । तस्मात्स ईश्वरो वक्तुम् । ईश्वरशब्दः क्षिप्रवाचीति केचित् । भवे-
द्यदि प्रसिद्धः स्यात् । तस्माद्बुज्झित्वाऽन्यत्प्रियमात्मानमेव प्रियमुपा-
सीत । स य आत्मानमेव प्रियमुपास्त आत्मैव प्रियो नान्योऽस्तीति
प्रतिपद्यतेऽन्यलौकिकं प्रियमप्यप्रियमेवेति निश्चित्योपास्ते चिन्तयति

कर्तव्यतेति । आत्मनो निरविशयप्रेमास्पदत्वे युक्तिं पृच्छति । कस्मादिति । आत्म-
प्रियस्योपादानमनुसंधानमितरस्यानात्मप्रियस्य हानमनुसंधानम् । विपर्ययोऽनात्मनि
पुत्रादावभिनवेशेनाऽऽत्मप्रियस्याननुसंधानमिति विभागः । युक्तिलेशं दर्शयितुमन्त-
रवाक्यमवधारयति । उच्यते इति । यः कश्चिदात्मप्रियवादी स तस्मादन्यं प्रियं
ब्रुवाणं पति ब्रूयादिति संबन्धः । वक्तव्यं प्रश्नपूर्वकं प्रकटयति । किमित्यादिना ।
आत्मप्रियवादिन्येवं वदत्यपि पुत्रादिनाशस्वद्वाक्यार्थो नियतो न सिध्यतीत्यांशङ्क्य
परिहरति । स कस्मादित्यादिना । हशब्दोऽवधारणार्थः समर्थपदादुपरि संबध्यते ।
तस्मादेवं वक्तीति शेषः । उक्तं सामर्थ्यमनूद्य फलितमाह । यस्मादिति । अथाऽऽ-
त्मप्रियवादिना यथोक्तं सामर्थ्यमेव कथं लब्धमित्याशङ्क्याऽऽह । यथेति । अतोऽ-
न्यदर्वामित्यनात्मनो विनाशित्वाद्दिनाशिनश्च दुःखात्मकत्वात्तत्प्रियत्वस्य भ्रान्तिमात्र-
त्वादात्मनस्त्वद्वैपरीत्यान्मुख्या प्रीतिस्त्वेवात्रात्मन्यमुख्येति भावः । पक्षान्तरमनूद्य वृद्ध-
प्रयोगाभावेन दूषयति । ईश्वरशब्द इति । अनात्मन्यमुख्या प्रीतिरिति स्थिते फलित-
माह । तस्मादाति । उपास्तिमनूद्य तत्फलं कथयति । स य इति । अनुवादयो-
क्तो हशब्दः । प्रियमात्मसुखं तस्यापि लौकिकसुखवन्नाशः सुखत्वादित्याशङ्किते

१ क. 'दिवत्प्रिय' । २ क. ग. च. ट. 'दृश्यति' । ३ क. घ. ङ. क. 'त्याशङ्कयित्वा प' ।
४ क. ख. ग. 'त्रैवेति' । ५ घ. 'ति । आत्मनि मु' । ६ क. ज. 'शङ्कयति' ।

न हास्य प्रियं प्रमायुकं भवति ॥ ८ ॥ तदाहु-

न हास्यैवंविदः प्रियं प्रमायुकं प्रमरणशीलं भवति । नित्यानुवादमात्र-
मेतदात्मविदोऽन्यस्य प्रियस्याप्रियस्य चाभावात् । आत्मप्रियग्रहणस्तु-
त्यर्थं वा प्रियगुणफलविधानार्थं वा मन्दात्मदर्शिनस्ताच्छील्यप्रत्यपोपा-
दानात् ॥ ८ ॥

सूत्रिता ब्रह्मविद्याऽऽत्मेत्येवोपासीतेति यदर्थोपनिषत्कृतस्त्राऽपि तस्यै-
तस्य सूत्रस्य व्याचिरुयासुः प्रयोजनाभिधित्सयोपोञ्जिघांसति । तदिति
वक्ष्यमाणमनन्तरवाक्येऽवद्योत्यं वस्त्वाहुर्ब्राह्मणा ब्रह्म विविदिषवो जन्म-
जरामरणप्रबन्धचक्रभ्रमणकृतायासदुःखोदकापारमहोदधिप्लवभूतं गुरु-

बनिरासार्थमनुवादमात्रमत्र विवक्षितमित्याह । नित्येति । फलश्रुतेर्गत्यन्तरमाह ।
आत्मप्रियेति । महद्दीदमात्मप्रियग्रहणं यत्तन्निष्ठस्य प्रियं न प्रणश्यति तस्मात्तदनु-
संधानं कर्तव्यमिति स्तुत्यर्थं फलकीर्तनमित्यर्थः । पक्षान्तरमाह । प्रियगुणेति । यो
मन्दः सन्नात्मदर्शी तस्य प्रियगुणविशिष्टात्मोपासने प्रियं प्राणादि न नश्यतीति फलं
विधातुं फलवचनमित्यर्थः । नन्वात्मानं प्रियमुपासीनस्य प्रियं प्राणादि विद्यासाम-
र्थ्यान्न नश्यति तथा च मन्दविशेषणं मन्दमित्याशङ्क्याऽऽह । ताच्छील्येति ।
ताच्छील्येऽर्थे विहितस्योक्तव्यस्यस्य श्रुत्योपादानात्स्वभावहानायोगाच्च प्रमरणशील-
त्वाभावेऽपि प्राणादेरात्यन्तिकमप्रमरणमविवक्षितमित्यर्थः ॥ ८ ॥

तदाहुरित्यादेर्गतेन ग्रन्थेन संबन्धं वक्तुं वृत्तं कीर्तयति । सूत्रितेति । तस्यां प्रमा-
णमाह । यदर्थेति । तर्हि सूत्रव्याख्यानेनैव सर्वोपरिपदार्थसिद्धेस्तदाहुरित्यादि वृथेत्या-
शङ्क्याऽऽह । तस्येति । विद्यासूत्रं व्याख्यातुमिच्छन्ती श्रुतिः सूत्रविविधाविवक्षि-
तप्रयोजनाभिवानायोपोद्धातं चिकीर्षति । प्रतिपाद्यमर्थं बुद्धौ संस्पृष्ट तदर्थ्येनार्थोन्त-
रोपवर्णनस्य तथात्वाच्चिन्तां प्रकृतसिद्धार्थमुपोद्धातं प्रकृतव इति न्यायादित्यर्थः ।
यद्ब्रह्मविद्येत्यादिनाक्रयमकाशयं चोद्यं तच्छब्देनोच्यते प्रकृतसंबन्धासंपवादित्याह ।
तदिति । ब्राह्मणमात्रस्य चोद्यकैवैतत्वं व्यावर्तयति । ब्रह्मेति । उत्प्रेक्षया ब्रह्मवेद-
नेच्छावर्धनं व्यावर्तयितुं तदेव विशेषणं विमजते । जन्मेति । जन्म च जरा च मरणं
च तेषां प्रबन्धे प्रवाहे चक्रवदनवरत्वं भ्रमणेन कृतं यदायासात्मकं दुःखं तदेवोद्यकं

यद्ब्रह्मविद्यया सर्वं भविष्यन्तो मनुष्या मन्यन्ते ।

मासाद्य तत्तीरमुत्तितीर्षवो धर्माधर्मसाधनतत्फललक्षणात्साध्यसाधनरूपाभिर्विष्णास्ताद्विलक्षणनित्यनिरतिशयश्रेयः प्रतिपित्तसवः किमाहुरित्याह । यद्ब्रह्मविद्यया ब्रह्म परमात्मा तद्यथा वेद्यते सा ब्रह्मविद्या तया ब्रह्मविद्यया सर्वं निरवशेषं भविष्यन्तो भविष्याम इत्येवं मनुष्या यन्मन्यन्ते । मनुष्यग्रहणं विशेषतोऽधिकारज्ञापनार्थम् । मनुष्या एव हि विशेषतोऽभ्युदयनिःश्रेयससाधनेऽधिकृता इत्यभिप्रायः । यथा कर्मविषये फलप्राप्तिं ध्रुवां कर्मभ्यो मन्यन्ते तथा ब्रह्मविद्यायाः सर्वात्मभावफलप्राप्तिं ध्रुवामेव मन्यन्ते । वेदप्रामाण्यस्योभयत्राविशेषात् । तत्र विप्रतिषिद्धं वस्तु लक्ष्यतेऽतः पृच्छामः । किमु तद्ब्रह्म यस्य विज्ञानात्सर्वं भविष्यन्तो मनुष्या मन्यन्ते तत्किमवेद्यस्माद्भिज्ञानात्तद्ब्रह्म सर्वमभवत् । ब्रह्म च सर्वमिति श्रूयते । तद्यद्यविज्ञाय किंचित्सर्वमभवत्तथाऽ-

षस्मिन्नपारे संसाराख्ये महोदधौ तत्र लवभूतं तरणसाधनमिति यावत् । तत्तीरं तस्य संसारसमुद्रस्य तीरं परं ब्रह्मेत्यर्थः । तेषां विविदिषायाः साफल्यार्थं तत्पत्न्यनीके संसारे वैराग्यं दर्शयति । धर्मेति । निवेदस्य निरङ्कुशत्वं वारयति । ताद्विलक्षणेति । उत्तरवाक्यमवतार्य व्याचष्टे । किमित्यादिना । अथ परा यया तद्भ्रमविगम्यत इति श्रुत्यन्तरमाश्रित्याऽऽह । तद्यथेति । मनुष्या यन्मन्यन्ते तत्र विरुद्धं वस्तु भावीति शेषः । मनुष्यग्रहणस्य कृत्यमाह । मनुष्येति । ननु देवादीनामपि विद्याधिकारो देवताधिकरणन्यायेन वक्ष्यते तत्कृतो मनुष्याणामेवाधिकारज्ञापनमित्यत आह । मनुष्या इति । विशेषतः सर्वाविस्वादेनेति यावत् । तथाऽपि किमिति ते ज्ञानान्मुक्तिं सिद्धवद्भुवन्वात्याशङ्क्याऽऽह । यथेति । उभयत्र कर्मब्रह्मणोरिति यावत् । उत्तरवाक्यमुपादत्ते । तत्रैति । मनुष्याणां मतं तच्छब्दार्थः । वस्तुशब्देन ज्ञानात्फलमुच्यते । आक्षेपगर्भस्य चोद्यस्य प्रवृत्तौ विरोधप्रतिभासो हेतुरित्यतःशब्दार्थः । तद्ब्रह्म परिच्छिन्नमपरिच्छिन्नं वेति कुवो ब्रह्मणि चोद्यते तत्राऽऽह । यस्येति । प्रश्नान्तरं करोति । तत्किमिति । ब्रह्म स्वात्मानमज्ञासीदतिरिक्तं वेति प्रश्नस्य प्रसङ्गं दर्शयति । यस्मादिति । सर्वस्य व्यवतिरिक्तविषये ज्ञानं प्रसिद्धं तत्किं विचारेणेत्याशङ्क्याऽऽह । ब्रह्म चेति । सर्वं खल्विदं ब्रह्मेत्यादौ ब्रह्मणः सर्वात्मत्वश्रवणादतिरिक्तविषयाभावादात्पर्यन्तमेवावेदिति पक्षस्य सावकाशावेत्यर्थः । किंशब्दस्य प्रश्नार्थत्वमुक्त्वाऽऽक्षेपार्थमाह । तद्यदीति । ब्रह्म हि किंचिदज्ञात्वा सर्वमभवज्ज्ञात्वा वा नाऽऽद्यो ब्रह्मवि-

किमु तद्ब्रह्मावेद्यस्मात्तत्सर्वमभवदिति ॥ ९ ॥

न्येषामप्यस्तु किं ब्रह्मविद्यया । अथ विज्ञाय सर्वमभवद्विज्ञानसाध्यत्वा-
त्कर्मफलेन तुल्यमेवेत्यनित्यत्वप्रसङ्गः सर्वभावस्य ब्रह्मविद्याफलस्य ।
अनवस्थादोषश्च तदप्यन्यद्विज्ञाय सर्वमभवत्ततः पूर्वमप्यन्यद्विज्ञायेति ।
न तावद्विज्ञाय सर्वमभवत् । शास्त्रार्थवैरूप्यदोषात् । फलानित्यत्वदो-
षस्तर्हि नैकोऽपि दोषोऽर्थविशेषोपपत्तेः ॥ ९ ॥

यदि किमपि विज्ञायेव तद्ब्रह्म सर्वमभवत्पृच्छामः किमु तद्ब्रह्मावेद्य-
स्मात्तत्सर्वमभवदिति । एवं चोदिते सर्वदोषानागार्थान्धत्वं प्रतिवचनमाह ।
ब्रह्मापरं सर्वभावस्य साध्यत्वोपपत्तेः । न हि परस्य ब्रह्मणः सर्वभावा-
पत्तिर्विज्ञानसाध्या । विज्ञानसाध्यां च सर्वभावापात्तमाह । तस्मात्तत्सर्व-

द्यानर्थक्यादित्युक्त्वा द्वितीयमनुवदति । अथेति । स्वरूपमन्यद्वा ज्ञात्वा ब्रह्मणः
सर्वापत्तिरिति विकल्प्यामर्थेन साधारणं दूषणमाह । विज्ञानोत । द्वितीये दोषान्तर-
माह । अनवस्थेति । बहिर्रेताऽऽज्ञेयं परिहरति । न तावादीति । अज्ञात्वव ब्रह्मणः
सर्वभावोऽस्मदादेस्तु ज्ञानादिति शास्त्रार्थे वैरूप्यम् । न चास्मदादेरपि तदन्तरेण
तद्भावः शास्त्रानर्थक्यात् । ज्ञानाद्ब्रह्मणः सर्वभावपक्षे स्वोक्तं दोषमाक्षेपा स्मारयति ।
फलेति । स्वतोऽपरिच्छिन्नं ब्रह्माविद्यावत्कार्यसंबन्धात्परिच्छिन्नवद्भावि तन्नित्ययोपा-
धिकं सर्वभावस्य साध्यत्वं न चानवस्था ज्ञेयान्तरानङ्गीकाराज्जापि क्रियाविरोधो
विषयत्वमन्तरेण वाक्यीयबुद्धिवृत्ती स्फुरणादिति पक्षेहरति । नैकोऽपीति । पुनः
विद्यावैयर्थ्यमपि परिहृतमित्याह । अथेति । यद्यपि ब्रह्मापरिच्छिन्नं नित्यसिद्धं
वथाऽपि तत्राविद्यावत्कार्यध्वंसरूपस्यार्थविशेषस्य ज्ञानादुपपत्तेर्न तद्वैयर्थ्यमित्यर्थः ॥९॥

इदानीं प्रश्नमनूय तदुत्तरत्वेन ब्रह्मेत्यादिश्रुतिभवनारयात् । यदीत्यादिना । तत्र
वृत्तिकृत्वा मवानुसारेण ब्रह्मशब्दार्थमाह । ब्रह्मेति । तस्य परिच्छिन्नत्वान्ज्ञानेन सर्व-
भावस्य साध्यत्वसंभवादिति हेतुमाह । सर्वभावस्येति । सिद्धान्ते यथोक्तं ह्येव-
नुपपत्तिं दोषमाह । न हीति । सा तर्हि विज्ञानसाध्या मा भूदित्यत आह । विज्ञान-
नेति । हिरण्यगर्भस्य नोपदेशजन्यज्ञानाद्ब्रह्मभावः 'सहसिद्धं चतुष्टयम्' इति स्मृतेः
स्वाभाविकज्ञानवत्त्वात्तस्मात्तत्सर्वमभवदिति चोपदेशार्थानधीसाध्योऽर्था श्रुतो न चाऽऽ-

ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्तदात्मानमेवावेद ।

मभवदिति । तस्माद्ब्रह्म वा इदमग्र आसीदित्यपरं ब्रह्मेह भवितुमर्हति । मनुष्याधिकाराद्वा तद्गावीं ब्राह्मणः स्यात् । सर्वं भविष्यन्तो मनुष्या मन्यन्त इति हि मनुष्याः प्रकृतास्तेषां चाम्युदयनिःश्रेयससाधने विशेषतोऽधिकार इत्युक्तम् । न परस्य ब्रह्मणो नाप्यपरस्य प्रजापतेः । अतो द्वैतैकत्वापरब्रह्मविद्यया कर्मसहितयाऽपरब्रह्मभावमुपसंपन्नो भोज्या-दपावृत्तः सर्वप्राप्त्योच्छिन्नकामकर्मबन्धनः परब्रह्मभावी ब्रह्मविद्याहेतोर्ब्रह्मेत्यभिधीयते । दृष्टश्च लोके भाविनीं वृत्तिमाश्रित्य शब्दप्रयोगो यथौदनं पचतीति शास्त्रे च परिव्राजकः सर्वभूताभयदक्षिणामित्यार्थं तथेहेति केचिद्ब्रह्म ब्रह्मभावी पुरुषो ब्राह्मण इति व्याचक्षते । तन्न सर्वभावापत्तेरनित्यत्वदोषात् । न हि सोऽस्ति लोके परमार्थतो यो निमित्तवशाद्भावान्तरमापद्यते नित्यश्चेति । तथा ब्रह्मविज्ञाननिमित्तकृता चेत्सर्वभावापत्तिर्नित्या चेति विरुद्धम् । अनित्यत्वे च कर्मफलतुल्यतेत्युक्तो दोषः ।

सीदित्यवीतकालावच्छेदस्त्रिकाले तस्मिन्युज्यते । समवर्ततेति च जन्ममात्रं श्रूयते । कालात्मके तत्संबन्धस्य स्वाश्रयपराहृतत्वान्मनुष्याणां प्रकृतत्वाच्च नापरं ब्रह्मेह ब्रह्म-शब्दमित्येपरितोषाद्भूतिकारमत्वं हित्वा ब्रह्मेति ब्रह्मभावी पुरुषो निर्दिश्यते इति भवृ-प्रपञ्चोक्तिमाश्रित्य तन्मतमाह । मनुष्येति । तदेव प्रपञ्चयति । सर्वमित्यादिना । द्वैतैकत्वं सर्वेजगदात्मकमपरं हिरण्यगर्भाख्यं ब्रह्म तस्मिन्विद्या हिरण्यगर्भोऽहमित्यह-ग्रहोपास्तिस्तया समुच्चितया तद्भावमिद्वैवोपगतो हिरण्यगर्भपदे यद्भोज्यं ततोऽपि दोषदर्शनाद्विरक्तः सर्वकर्मफलप्राप्त्या निवृत्तकामादिनिगडः साध्यान्तराभावाद्विद्यामेवार्थ-यमानंस्वतद्ब्रह्मशास्त्रभावी जीवोऽस्मिन्वाक्ये ब्रह्मशब्दार्थ इति फलितमाह । अत इति । कथं ब्रह्मभाविनि जीवे ब्रह्मशब्दस्य प्रवृत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह । दृष्टश्चेति । आदिशब्देन गृहस्थः सद्दर्शा भार्या विन्देतेत्यादि गृह्यते । इहेति प्रकृतवाक्यकथनम् । भवृप्रपञ्च-ख्याख्यानं दूषयति । तच्चेति । ब्रह्मशब्देन परस्मादर्थान्तरस्य ग्रहे तस्य सर्वभावापत्तेः साध्यान्तराभावात्तद्विद्ययाऽऽह । तस्मिन्विद्ययाऽऽह । साध्यस्यापि मोक्षस्य नित्यत्वमाशङ्क्य यत्कृतवत् तदनित्यमिति न्यायमाश्रित्याऽऽह । न हीति । सामान्यन्यायं प्रकृते योज-यति । तथेभति । भवतु सर्वभावापत्तेरनित्यत्वं का हानिस्त्वत्राऽऽह । अनित्यत्वे चेति । किंच जीवस्याब्रह्मत्वं तवाविद्याकृतं पारमार्थिकं वेति विकल्प्याऽऽद्यमनूद्य

१ स. च. छ. ड. 'प्योत्सन्न' । २ च. ड. 'हेतुत्वेन ब्रह्मे' । ३ क. 'केऽपि भा' । ४ क. छ. 'दिस्त्ये' । ५ स. ग. ड. 'येहापीति' । ६ क. स. ड. च. ड. 'ज्ञाभा' । ७ च 'समा-बाद्ब्रह्मन्त' । ८ स. 'ते । हिरण्यगर्भः स' । ९ स. 'त्यर्थेऽप' । १० घ. अ. 'नस्तारब्धो ब्रह्म' ।

अविद्याकृतासर्वत्वनिवृत्तिं चेत्सर्वभावापत्तिं ब्रह्मविद्याफलं मन्यसे ब्रह्म-
भाविपुरुषकल्पना व्यर्थी स्यात् । प्राग्ब्रह्मविज्ञानादपि सर्वो जन्तुर्ब्रह्म-
त्वान्नित्यमेव सर्वभावापन्नः परमार्थतोऽविद्यया त्वब्रह्मत्वमसर्वत्वं
चाध्यारोपितं यथा श्रुक्तिकायां रजतं व्योम्नि वा तलेमलवच्चादि तथेह
ब्रह्मण्यध्यारोपितमविद्ययाऽब्रह्मत्वमसर्वत्वं च ब्रह्मविद्यया निवर्त्यत
इति मन्यसे यदि तदा युक्तं यत्परमार्थत आसीत्परं ब्रह्म ब्रह्मशब्दस्य
मुख्यार्थभूतं ब्रह्म वा इदमग्र आसीदित्यस्मिन्वाक्य उच्यत इति वक्तुम् ।
यथाभूतार्थवादित्वाद्देदस्य । न त्वयं कल्पना युक्ता ब्रह्मशब्दार्थाविप-
रीतां ब्रह्मभावी पुरुषो ब्रह्मेत्युच्यत इति । श्रुतहान्यश्रुतकल्पनाया
अन्याय्यत्वात् । महत्तरे प्रयोजनान्तरेऽसत्यविद्याकृतव्यतिरेकेणाब्रह्म-
त्वमसर्वत्वं च विद्यत एवेति चेन्न । तस्य ब्रह्मविद्ययाऽपोहानुपपत्तेः ।
न हि कर्त्तृत्वात्साक्षाद्ब्रह्मस्तुधर्मस्यापोद्री दृष्टा कर्त्री वा ब्रह्मविद्या ।

दूषयति । अविद्याकृतेति । तत्रानुवादभागं विभेजते । प्रागित्यादिना ।
ब्रह्मभाविपुरुषकल्पना व्यर्थेत्युक्तं व्यक्तीकरोति । तदेति । तस्मिन्पक्षे यद्ब्रह्मज्ञाना-
त्पूर्वमपि परमार्थतः परं ब्रह्माऽऽसीत्तदेव प्रकृते वाक्ये ब्रह्मशब्देनोच्यत इति युक्तं
वक्तुं तद्धि ब्रह्मशब्दस्य मुख्यमालम्बनमिति योजना । गौर्बाहीक इतिवदमुख्यार्थोऽपि
ब्रह्मशब्दो निर्वहतीत्याशङ्क्याऽऽह । यथेति । निरतिशयमहत्त्वसंपन्नं वस्तु ब्रह्मश-
ब्देन श्रुतमश्रुतस्तु ब्रह्मभावी पुरुषैः श्रुतहान्यां चाश्रुतकल्पना न न्यायवती तस्मिन्त-
त्कल्पना न युक्तेति व्यावर्त्येमाह । न त्विति । अग्रिर्व्यतिरेकानुवाकमित्यादीं श्रुतही-
न्याऽश्रुतोपादानं दृष्टमित्याशङ्क्याऽऽह । महत्तर इति । तत्राग्रिशब्दस्य मुख्या-
र्थत्वे सत्यन्विताभिधानानुपपत्त्या वाक्यार्थाभिद्धेस्तज्ज्ञानं प्रयोजने श्रुतमपि हित्वाऽ-
श्रुतं शैलेव प्रकृते त्वसति प्रयोजनविशेषे श्रुतहान्यादिनं युक्तिमतीत्यर्थः । मनुष्या-
धिकारं निर्वोदुं ब्रह्मभाविपुरुषकल्पनेत्याशङ्क्य महत्तरविशेषणम् । यद्ब्रह्मविद्ययति
परस्यापि तुल्यमधिकृतत्वं तस्य चाविद्याद्वागऽधिकारित्वमविद्वद्धमित्यग्रे स्फुटीभवि-
प्यतीति भावः । द्वितीयं कल्पमुत्थापयात् । अविद्योति । ब्रह्मविद्यावियर्थप्रसङ्गान्मैव-
मिति दूषयति । न तस्येति । अनुपपत्तिमव सावयति । नहीति । साक्षादारोपमन्त-

१ क. ग. ट. छ. ज. स. र्था । प्रा । २ ग. ड. व. इ. भावमाप । ३ स. 'लक्ष्यामलत्तादि ।
ट. 'लमलिनत्तादि । ४ क. हि कदाचि । ५ स. ग. 'चित्कदाचित्सा' । ६ घ. अ. ण. विज्ञोति ।
७ घ. 'षः । अतः शु' । अ. 'षः । अतोऽश्रुतक' । ८ क. 'हान्यभु' । ९ घ. 'न्याऽशु' । १० ल.
घ. ण. 'स्मात्क' । ११ क. 'हान्यभु' । १२ ण. प्रयच्छते । क. छ. गृच्छते । १३ क. घ. ण. ण.
'किमानिस' ।

अविद्यायास्तु सर्वत्रैवं निवर्तिका दृश्यते । तथेहाप्यब्रह्मत्वमसर्वत्वं चाविद्याकृतमेव निवर्त्यतां ब्रह्मविद्या । न तु पारमार्थिकं वस्तु कर्तुं निजर्तयितुं वाऽर्हति ब्रह्मविद्या । तस्माद्ग्रथैव श्रुतदान्यश्रुतकल्पना । ब्रह्मण्यविद्यानुपपत्तिरिति चेन्न । ब्रह्मणि विद्याविधानात् । न हि श्रुक्तिकायां रजताध्यारोपणेऽसति श्रुक्तिकात्वं ज्ञाप्यते चक्षुर्गोचरापन्नायामियं श्रुक्तिका न रजतमिति । तथा सदेवेदं सर्वं ब्रह्मैवेदं सर्वमात्मैवेदं सर्वं नेदं द्वैतमस्त्यब्रह्मेति ब्रह्मण्येकत्वविज्ञानं न विधातव्यं ब्रह्मण्यविद्याध्यारोपणायामसत्याम् । न ब्रूमः श्रुक्तिकायामिव ब्रह्मण्यतद्दर्माध्यारोपणा नास्तीति किं तर्हि न ब्रह्म स्वात्मन्यतद्दर्माध्यारोपनिमित्तमाविद्याकर्तुं चेति । भवत्वेवं नाविद्याकर्तुं भ्रान्तं च ब्रह्म । किंतु नैवाब्रह्मविद्याकर्ता चेतनो भ्रान्तोऽन्य इष्यते । नान्योऽतोऽस्ति विज्ञाता नान्यदतोऽस्ति विज्ञातृ तत्त्वमस्यात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्म्यन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेदेइत्यादिश्रुतिभ्यः स्मृतिभ्यश्च “ समं सर्वेषु

रेणेति यावत् । वस्तुधर्मस्य परमार्थभूतस्य पदार्थस्येत्यर्थः । विद्यायास्तार्हि कथमर्थवत्त्वं तत्राऽऽह । अविद्यायास्त्विति । सर्वत्र श्रुक्त्यादाविति यावत् । विमतमविद्यात्मकं विद्यानिवर्त्यत्वाद्व्रजतादिवदित्यभिप्रेत्य दार्ष्टान्तिकमाह । तथेति । विमतं न कारकं विद्यात्वाच्छ्रुक्तिविद्यावदित्याशयेनाऽऽह । नत्विति । अब्रह्मत्वादेवास्तिवत्त्वायोगादयुक्ता ब्रह्मभाविपुरुषकल्पनेत्युपसंहरति । तस्मादाति । ब्रह्मण्यविद्यानिवृत्तिर्विद्याफलमित्यत्र चोदयति । ब्रह्मणीति । न हि सर्वज्ञे प्रकाशैकरसे ब्रह्मण्यज्ञानमादित्ये तमोवदुपपन्नमिति भावः । तस्याज्ञातत्वमज्ञत्वं वाऽऽक्षिप्यते नाऽऽद्य इत्याह । न ब्रह्मणीति । न हि तत्त्वमसीति विद्याविधानं विज्ञाते ब्रह्मणि युक्तं पिष्टपिष्टिमसङ्गात् । अतस्तदज्ञातमेष्टव्यमित्यर्थः । ब्रह्मात्मक्यमज्ञातं शास्त्रेण ज्ञाप्यते तद्विषयं च श्रवणादि विधीयते तेन तस्मिन्नज्ञातत्वमेष्टव्यमित्युक्तमर्थं दृष्टान्तेन साधयति । न हीति । मिथ्याज्ञानस्याज्ञानाव्यतिरेकाद्ब्रह्मण्यविद्याध्यारोपणायां श्रुक्तौ रूप्यारोपणं दृष्टान्तितमिति द्रष्टव्यम् । कल्पान्तरमालम्बते । न ब्रूम इति । ब्रह्माविद्याकर्तृ न भवतीत्यस्य यथाश्रुतो वाऽर्थस्तदन्यस्तदाश्रयोऽस्तीति वा तत्राऽऽद्यमङ्गीकरोति । भवत्विति । अनादित्वादविद्यायाः कर्त्रेक्षामावाह्निना च द्वारं ब्रह्मणि भ्रान्त्यनभ्युपगमादित्यर्थः । द्वितीयं प्रत्याह । किंत्वाति । ब्रह्मणोऽन्यश्चेतनो नास्तीत्यत्र श्रुतिस्मृतीरुदाहरति । नान्योऽतोऽस्तीत्यादिना । ब्रह्मणोऽन्योऽचेतनोऽपि नास्तीत्यत्र

१ ग. ड. 'व विवि' । २ ग. ड. 'तुं वा नि' । ३ स. च. छ. ड. 'पयित्रवि' । ४ अ. 'ष्टेपपत्र' । ५ स. 'धे' । तथा अ' । ६ क. 'क्तौ रीप्या' । ७ क. ग. 'नोऽन्यश्चेत' ।

भूतेषु” “अहमात्मा गुडाकेश” “युनि चैव श्वाके च” “यस्तु सर्वाणि भूतानि” “यस्मिन्सर्वाणि भूतानि” इति च मन्त्रवर्णात् । नन्वेवं शास्त्रोपदेशानर्थक्यमिति । नाटमेवमवगतेऽस्त्वेवाऽऽनर्थक्यम् । अवगमानर्थक्यमपीति चेन्न । अनवगमनिवृत्तेर्दृष्टत्वात् । तन्निवृत्तेरप्यनुपपत्तिरेकत्व इति चेन्न । दृष्टविरोधात् । दृश्यते ह्येकत्वविज्ञानादेवानवगमनिवृत्तिः । दृश्यमानमप्यनुपपन्नमिति ब्रुवतो दृष्टविरोधः स्यात् । न च दृष्टविरोधः केनचिदप्यभ्युपगम्यते । न च दृष्टेऽनुपपन्नं नाम दृष्टत्वादेव । दर्शनानुपपत्तिरिति चैतन्नाप्येषैव युक्तिः । “पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति” “तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते” “मन्ता बोद्धा कर्ता विज्ञानात्मा पुरुषः” इत्येवमादिश्रुतिस्मृतिन्यायेभ्यः परस्माद्विलक्षणोऽन्यः संसार्यवगम्यते । तद्विलक्षणश्च परः स एष नेति नेत्यशनायाद्यत्पेति य आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्पुरे-

मन्त्रद्वयं पठति । यस्त्विति । ब्रह्मणोऽन्यस्याज्ञस्याभावे दोषमाज्ञाङ्कते । नन्विति । किमिदमनर्थक्यमवगतेऽनवगते वा चोद्यते तत्राऽऽद्यमङ्गीकरोति । नाटार्थात् । द्वितीये नोपदेशानर्थक्यमवगमार्थत्वादिति द्रष्टव्यम् । उपदेशवदवगमस्यापि स्वपक्षात् वस्तुनि नोपयोगोऽस्तीति शङ्कते । अवगमेति । अनुभवमनुमृत्य परिहरति । नानवगमेति । सा वस्तुनो भिन्ना चेदद्वैतहानिरभिन्ना चेन्ज्ञानाधीनत्वाभिद्धिरिति शङ्कते । तन्निवृत्तेरिति । अनवगमनिवृत्तेर्दृश्यमानतया स्वरूपापलापायोगात्प्रकारान्तरासंभवाच्च पञ्चमप्रकारत्वमेष्टव्यमिति मत्वाऽऽह । न दृष्टेति । दृष्टमपि युक्तिविरोधे त्याज्यमित्याज्ञाङ्क्याऽऽह । दृश्यमानमिति । दृष्टविरुद्धमपि कुतो नेत्यते तत्राऽऽह । न चेति । अनुपपन्नत्वमङ्गीकृत्योक्तं तदेव नास्तीत्याह । न चेति । युक्तिविरोधे दृष्टिराभासीभवतीति शङ्कते । दर्शनेति । दृष्टिविरोधे युक्तेवाऽऽभासत्वं स्यादिति परिहरति । तत्रापीति । अनुपपन्नत्वं हि सर्वस्य दृष्टिबलादिष्टं दृष्टस्य त्वनुपपन्नत्वे न किञ्चिन्निमित्तमस्तीत्यर्थः । ब्रह्मभाविपुरुषकल्पनां निराकृत्य स्वपक्षे शास्त्रस्यार्थवत्त्वमुक्तं संप्रति प्रकारान्तरं पूर्वपक्षयति । पुण्य इति । आदिशब्देन ‘योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु’ इत्याद्या श्रुतिगृह्यते । ‘कुन कर्मव तस्मात्त्वम्’ इत्याद्या स्मृतिन्यायो मिथो विरुद्धयोरेकत्वायोगः । विलक्षणत्वमन्यत्वे हेतुः । जीवस्य परस्मादन्यत्वेऽपि न तस्य ततोऽन्यत्वमित्याज्ञाङ्क्याऽऽह । तद्विलक्षणश्चेति । परस्य

तस्य वा अक्षरस्य प्रशासन इत्यादिश्रुतिभ्यः । कणादाक्ष-
पादादितर्कशास्त्रेषु च संसारिविलक्षण ईश्वर उपपत्तितः साध्यते ।
संसारदुःखापनेयार्थित्वप्रवृत्तिदर्शनात्स्फुटमन्यत्वमीश्वरात्संसारिणोऽवग-
म्यते । “अदाक्यनादरः” “न मे पार्थांस्त” इतिश्रुतिस्मृतिभ्यः ।
“सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः” “तं विदित्वा न लिप्यते” “ब्रह्मवि-
दाप्नोति परम्” “एकधैवानुद्रष्टव्यमेतत्” “यो वा एतदक्षरं गार्ग्यवि-
दित्वा” “तमेव धीरो विज्ञाप” “प्रणवो धनुः शरो ह्यात्मा ब्रह्म तल्लक्ष्य-
मुच्यते” इत्यादिकर्मकर्तृनिर्देशाच्च । मुमुक्षोश्च गतिमार्गविशेषदेशोपदे-
शात् । असति भेदे कस्य कुतो गतिः स्यात्तदभावे च दक्षिणोत्तरमार्ग-
विशेषानुपपत्तिर्गन्तव्यदेशानुपपत्तिश्चेति । भिन्नस्य तु परस्मादात्मनः
सर्वमेतदुपपन्नम् । कर्मज्ञानसाधनोपदेशाश्च । भिन्नश्चेद्ब्रह्मणः संसारी स्याद्यु-
क्तस्तं प्रत्यभ्युदयनिःश्रेयससाधनयोः कर्मज्ञानयोरुपदेशो नेश्वरस्याऽऽ-
प्तकामत्वात् । तस्माद्युक्तं ब्रह्मेति ब्रह्मभावी पुरुष उच्यत इति चेन्न ।
ब्रह्मोपदेशानर्थक्यप्रसङ्गात् । संसारी चेद्ब्रह्मभावप्रब्रह्म सन्विदित्वाऽऽ-

तद्विलक्षणत्वं श्रुतितो दर्शयित्वा तत्रैवोपपत्तिमाह । कणादात् । क्षित्यादिकमुपल-
ब्धिमतत्कर्वृकं कार्यत्वाद्धटवदित्यौघोपपत्तिस्त्वयोर्मिथो भेदे हेत्वन्तरमाह । संसा-
रेति । जीवस्य स्वगतदुःखध्वंसे दुःखं मे मा भूदित्यर्थित्वेन प्रवृत्तिर्दृष्टा नेशस्य
साऽस्ति दुःखाभावादतो भेदस्तयोरित्यर्थः । इतश्चेश्वरस्य न प्रवृत्तिर्हेतुफलयोरभावादि-
त्याह । अवाकीति । मिथो भेदे श्रौतं लिङ्गान्तरमाह । सोऽन्वेष्टव्य इति । तत्रैव
लिङ्गान्तरमाह । मुमुक्षोश्चेति । गतिर्देवयानाद्या तस्या मार्गविशेषोऽचिराद्देवेशो
गन्तव्यं ब्रह्म तेषामुपदेशास्तेऽर्चिषमभिसंभवन्तीत्यादयस्तथाऽपि कथं भेदासिद्धिस्त-
थाऽऽह । असतीति । मा भूद्रविरित्याशङ्क्याऽऽह । तदभावे चेति । कथं तर्हि
गत्यादिकमुपपद्यते तत्राऽऽह । भिन्नस्येति । जीवेश्वरयोर्मिथो भेदे हेत्वन्तरमाह ।
कर्मिति । भेदे सत्युपपन्ना भवन्तीति शेषः । तदेव स्फुटयति । भिन्नश्चेदिति । तद्वेदे
प्रामाणिकेऽपि कथं ब्रह्ममाविपुरुषकल्पनेत्याशङ्क्योपसंहरति । तस्मादीति । ब्रह्मभा-
विनो जीवस्य ब्रह्मशब्दवाच्यत्वे ब्रह्मोपदेशस्याऽऽनर्थक्यप्रसङ्गात्तत्रैवमिति दृष्यति ।
नेत्यादिना । प्रसङ्गमेव प्रकटयति । संसारी चेदिति । विशिष्यत्वेन ब्रह्मोपदेशोऽर्थवा-

१ क. च. झ. ड. 'भ्यः । काणा' । २ झ. ग. क. झ. ड. 'नयनार्थि' । ३ ग. घ. ड. च.
ड. 'स्तीत्यादिभु' । ४ क. च. 'शान्मुमुक्षो' । ५ च. 'शेषगन्तव्यदे' । क. ख. छ. ज. झ. ड. 'शेषोप' ।
६ क. ख. ग. क. छ. ज. झ. ट. 'शाख । भि' । ७ क. 'ह । काणा' । ८ घ. 'दृष्टादिव' । ९ क.
'दित्यु' । १० अ. 'त्यागुप' । ११ झ. प्र. 'दिदेशी' । १२ क. 'इन्मैव' ।

त्मानमेवाहं ब्रह्मास्मीति सर्वमभवत्तस्य संसार्यात्मविज्ञानादेव सर्वात्मभावस्य फलस्य सिद्धत्वात्परब्रह्मोपदेशस्य ध्रुवमानर्थक्यं प्राप्तम् । तद्विज्ञानस्य क्वचित्पुरुषार्थसाधनेऽविनियोगात्संसारिण एवाहं ब्रह्मास्मीति ब्रह्मत्वसंपादनार्थं उपदेश इति चेत् । अनिर्ज्ञाते हि ब्रह्मस्वरूपे किं संपादयेदहं ब्रह्मास्मीति । निर्ज्ञातलक्षणे हि ब्रह्मणि शक्या संपत्कर्तुम् । “नायमात्मा ब्रह्म” “यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म” “य आत्मा” “तत्सत्यं स आत्मा” “ब्रह्मविदाप्रोति परम्” इति प्रकृत्य “तस्माद्वा एतस्मादात्मनः” इति सहस्रशो ब्रह्मात्मशब्दयोः सामानाधिकरण्योद्वेकार्थत्वमेवेत्यवगम्यते । अन्यस्य ह्यन्यत्वे संपत्क्रियते नैकत्वे । “इदं सर्वं यदयमात्मा” इति च प्रकृतस्यैव द्रष्टव्यस्याऽऽत्मन एकत्वं दर्शयति । तस्मान्नाऽऽत्मनो ब्रह्मत्वसंपदुपपत्तिः । न चाप्यन्यप्रयोजनं ब्रह्मोपदेशस्य गम्यते “ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति” “अभयं वै जनक प्राप्नोऽसि” “अभयं हि वै ब्रह्म भवति” इति च तदापत्तिश्रवणात् । संपत्तिश्चेत्तदापत्तिर्न स्यात् । न ह्यन्यस्यान्यभाव उपपद्यते । वचनात्संपत्तेरपि तद्भावापत्तिः स्यादिति चेन्न । संपत्तेः प्रत्ययमात्रत्वात् ।

निवि चेत्तत्र किं कर्मविशेषत्वेनोपास्तिविशेषत्वेन वा तदर्थवस्त्विति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति । तद्विज्ञानस्येति । अविनियोगाद्विनियोजकश्रुत्याद्यभावादिति शेषः । कल्पान्तरमादत्ते । संसारिण इति । उपदेशस्य ज्ञानार्थत्वात्तदनेपक्षत्वाच्च संपत्तेस्तस्य कथं तादर्थ्यमित्याहाद्ब्रह्म्याऽऽह । अनिर्ज्ञाते हीति । व्यतिरेकमुक्त्वाऽन्वर्थमाचष्टे । निर्ज्ञातेति । पदयोः सामानाधिकरण्येन जीवब्रह्मणोरभेदात्तदगमनं संपत्पक्षः संभवतीति समाधत्ते । नेत्यादिना । कथमेकत्वे गम्यमानेऽपि संपदोऽनुपपत्तिरित्याहाद्ब्रह्म्याऽऽह । अन्यस्य हीति । एकत्वे हेत्वन्तरमाह । इदमिति । एकत्वे फलितमाह । तस्मादिति । किंच संपत्तिपक्षे तदापत्तिः फलमन्यद्वेति विकल्प्य द्वितीयं प्रत्याह । न चेति । आद्यं दूषयति । संपत्तिश्चेदिति । तं यथा यथेत्यादिवाक्यमाश्रित्य हाङ्गवे । वचनादिति । संपत्तेरमानत्वान्न तद्वलादन्यस्यान्यत्वमित्याह । नेति । तस्या मानत्वेऽप्येवं मानस्याकारकत्वात् । न च मूत्राद्युपासनादप्यन्यस्यान्यत्वं स्थितस्य नष्टस्य

१ ग. ड. च. ड. 'ति च स' । २ ग. ड. च. ड. 'ण्यदिद्वार्याये' ३ ग. ड. 'तस्य इ' ।
४ ड. 'अस्यावग' । ५ ग. घ. ड. छ. झ. वै ब्रह्माम' । क. ज. वै ब्रह्म' । ६ ग. 'पत्तिर्ज्ञापकं स्मा' ।
७ क. झ. ञ. 'यमन्वाच' । १११

विज्ञानस्य च मिथ्याज्ञाननिवर्तकत्वव्यतिरेकेणाकारकत्वमित्यवोचाम् । न च वचनं वस्तुनः सामर्थ्यजनकम् । ज्ञापकं हि शास्त्रं न कारकमिति स्थितिः । स एष इह प्रविष्ट इत्यादिवाक्येषु च परस्यैव प्रवेश इति स्थितम् । तस्माद्ब्रह्मेति न ब्रह्मभाविपुरुषकल्पेना साध्वी । इष्टार्थबाधनाच्च । सेन्धवधनवेदनन्तरमबाह्यमेकरसं ब्रह्मेति विज्ञानं सर्वस्यामुपनिषदि प्रतिपिपादयिषितोऽर्थः काण्डद्वयेऽप्यन्तेऽवधारणादवगम्यत इत्यनुशासनमेतावदरे स्वत्वमृतत्वमिति । तथा सर्वशास्त्रोपनिषत्सु च ब्रह्मेकत्वंविज्ञानं निश्चितोऽर्थः । तत्र यदि संसारी ब्रह्मणोऽन्य आत्मानमेवावेदिति कल्प्येत । इष्टस्यार्थस्य बाधनं स्यात् । तथा च शास्त्रमुपक्रमोपसंहारयोर्विरोधादसमञ्जसं कल्पितं स्यात् । व्यपदेशानुपपत्तेश्च । यदि चाऽऽत्मानमेवावेदिति संसारी कल्प्येत । ब्रह्मविद्येतिव्यपदेशो न स्यात् । आत्मानमेवावेदिति संसारिण एव वेद्यत्वोपपत्तेः । आत्मेति

वाऽनुपपत्तेः । श्रुतिश्च न पूर्वसिद्धसूत्रादिभावाभिधायिनी तत्सादृश्यात्वा तद्वातोपचारादतो ब्रह्मभावः सतः सिद्धो न सांपादिक इत्याह । विज्ञानस्येति । अंधान्यस्यान्यभावे यथोक्तं वचनमेव शक्त्याधायकमित्याशङ्क्याऽऽह । न चेति । ब्रह्मोपदेशानर्थक्यमसङ्गान् ब्रह्मभाविपुरुषकल्पनेत्युक्त्वा तत्रैव हेत्वन्तरमाह । स एष इति । ब्रह्मोपदेशस्य संपच्छेषत्वे दोषान्तरमाह । इष्टार्थेति । तदेव विवृण्वन्नित्यर्थमाचष्टे । सेन्धवेति । यथोक्तं वस्तु वात्पर्यगम्यमस्यामुपनिषदीत्यत्र हेतुमाह । काण्डद्वयेऽपीति । मधुकाण्डावसानगतमवधारणं दर्शयति । इत्यनुशासनमिति । मुनिकाण्डान्ते व्यवस्थितमुदाहरति । एतावदिति । न केवलमुपदेशस्य संपच्छेषत्वे बृहदारण्यकविरोधः किंतु सर्वोपनिषद्विरोधोऽस्तीत्याह । तथेति । इष्टमर्थमित्यमुक्त्वा तद्बाधनं निगमयति । तत्रेति । ननु बृहदारण्यके ब्रह्मकण्डिकायां जीवपरयोर्भेदोऽभिमेष उपसंहारे त्वभेद इति व्यवस्थायां तद्विरोधः शक्यः समाधातुमित्यव आह । तथाचेति । ब्रह्मभाविपुरुषकल्पनायामुपदेशानर्थक्यमिष्टार्थबाधश्चेत्युक्तमिदानीं ब्रह्मेत्यादिवाक्ये ब्रह्मशब्देन परस्याग्रहणे तद्विधोया ब्रह्मविद्येति संज्ञानुपपत्तिं दोषान्तरमाह । व्यपदेशानुपपत्तेश्चेति । अत्रोक्तब्रह्मशब्दार्थोद्धेतुर्जीवादन्यस्तदात्मानमित्यत्राऽऽत्मशब्देन परोऽप्यहो वेदित्वा च ब्रह्मविद्येति संज्ञासिद्धिरिति शङ्कते । आत्मेतीति ।

१ क. ग. च. द. 'इष्टा वा इति । २ ग. द. 'ल्पनेह सा' । ३ ग. 'विज्ञानघनोऽन' । ४ ग. छ. च. द. 'त्वह्मा' । ५ ग. छ. द. कल्पेत । ६ क. ग. द. छ. द. कल्पेत । ७ घ. अन्य' । ८ क. क. 'वग' । ९ क. 'बायां ब' । १० क. 'पतिरो' ।

'वेदितुरन्यदुच्यत इति चेन्न । अहं ब्रह्मास्मीति विशेषणात् । अन्यश्लेष्टः स्यादयमसाविति वा विशेष्येत नत्वहमस्मीति । अहमस्मीति विशेषणादात्मानमेवावेदिति चावधारणाभिश्चितमात्मैव ब्रह्मेत्यवगम्यते । तथा च सत्युपपन्नो ब्रह्मविद्याव्यपदेशो नान्यथा । संसारविद्या ह्यन्यथा स्यात् । न च ब्रह्मत्वान्नब्रह्मत्वे श्लेकस्योपपन्ने परमार्थतस्तमःप्रकाशाविव भानोर्विरुद्धत्वात् । न चोभयनिमित्तत्वे ब्रह्मविद्येति निश्चितो व्यपदेशो युक्तस्तदा ब्रह्मविद्या संसारविद्या च स्यात् । न च वस्तुनोऽर्धजरतीपत्वं कल्पयितुं युक्तं तत्त्वज्ञानविवक्षायाम् । श्रोतुः संशयो हि तथा स्यात् । निश्चितं च ज्ञानं पुरुषार्थसाधनमिष्यते "यस्य स्यादद्वा न विचिकित्साऽस्ति" "संशयात्मा विनश्यति" इति श्रुतिस्मृतिभ्याम् । अतो न संशयितो वाक्यार्थो वाच्यः परहितार्थिना । ब्रह्मणि साधकत्वकल्पनाऽस्मदादिष्ववापेशला

वाक्यशेषविरोधोन्नवमित्याह । नाहमिति । तदेव मपञ्चयति । अन्यश्लेष्टइति । यथोक्तावगमे फलितमाह । तथाच सतीति । अत्यन्तभेदे व्यपदेशानुपपत्तिं विशदयति । संसारीति । जीवब्रह्मणोर्भेदाभेदोपगमाद्भेदेन ब्रह्मविद्येति व्यपदेशः सेत्स्यतीत्याशङ्क्याऽऽह । न चेति । स्यातां वा ब्रह्मात्मनोर्भेदाभेदौ तथाऽपि भिन्नाभिन्नविद्यायां ब्रह्मविद्येति नियतो व्यपदेशो न स्यादित्याह । न चेति । निमित्तं विषयः । भिन्नाभिन्नविषया विद्या ब्रह्मविषयाऽपि भवत्येवेति व्यपदेशसिद्धिमाशङ्क्याऽऽह । तदेति । उभयात्मकत्वाद्ब्रह्मणोऽपि तथेति विकल्पोपपत्तिमाशङ्क्याऽऽह । न चेति । अस्तु तर्हि वस्तु ब्रह्म वाऽब्रह्म वा वैकल्पिकमित्याशङ्क्याऽऽह । श्रोतुरिति । संशयितमपि ज्ञानं वाक्यादुत्पद्यते चेत्तावतैव पुरुषार्थः श्रोतुः सिध्यतीत्याशङ्क्याऽऽह । निश्चितं चेति । श्रोतुर्निश्चितज्ञानस्य फलत्वेऽपि वक्तुः संशयितमर्थे वदन्ने न काचन हानिरित्याशङ्क्याऽऽह । अत इति । निश्चितस्यैव ज्ञानस्य पुमर्थसाधनत्वं न संशयितस्येत्यवःशब्दार्थः । जीवपरचोरत्यन्तभेदस्य भेदाभेदयोश्चायं गत्परमेव ब्रह्म ब्रह्मशब्दाच्चं न जीवस्वद्भावात्कृतं संप्रत्यत्यन्ताभेदपक्षे दाषमाशङ्कते । ब्रह्मणीति । तदात्मानमेवावेदिति ज्ञावृत्तं ब्रह्मण्युच्यते तदयुक्तं तस्य ज्ञानमूर्तित्वादव एव न तत्कर्मस्वमपि । न च स्वर्कर्मैकज्ञानान्मुक्तिः परस्य क्रियाकारकफलविलक्षणत्वाद्दो न परं ब्रह्म ब्रह्मशब्दवित्यर्थः । शालं ब्रह्मणि साधकत्वादि दर्शयति तच्चापीकषेयमदोषान्नोपल-

१ क. ग. घ. ङ. च. छ. ज. ट. वेतुर' । २ क. ट. 'ति वि' । ३ क. च. ट. 'ति च वि' । ४ क. ट. 'चान्मेव' । ५ ल. 'नं ज्ञानादु' । ६ घ. 'रित्यत आह । ७ ल. ट. ज्ञानार्थेभ्य । ८ घ. 'तुं कल्पक' । ९ ल. ट. 'मंशा' । १० क. ल. ज. ग. 'क्तिः किं' । ११ घ. अ. 'दोषं नोप' ।

तदात्मानमेवावेत्तस्मात्तत्सर्वमभवदिति चेन्न । शास्त्रोपालम्भात् । न ह्यस्मत्कल्पनेयं शास्त्रकृता तु तस्माच्छास्त्रस्यायमुपालम्भः । न च ब्रह्मण इष्टं चिकीर्षुणा शास्त्रार्थविपरीतकल्पनया स्वार्थपरित्यागः कार्यः । न चेतावत्येवाक्षमा युक्ता भवतः । सर्वं हि नानात्वं ब्रह्मणि कल्पितमेव “एकधेवानुद्रष्टव्यम्” “नेह नानाऽस्ति किञ्चन” “यत्र हि द्वैतमिब भवति” “एकमेवाद्वितीयम्” इत्यादिवाक्यशतेभ्यः । सर्वो हि लोकव्यवहारो ब्रह्मण्येवं कल्पितो न परमार्थः सन्नित्यर्थस्यल्पमिदमुच्यत इयमेव कल्पनाऽपेशलेति । तस्माद्यत्प्रविष्टं स्रष्टुं ब्रह्म तद्ब्रह्मैवैशब्दोऽवधारणार्थः । इदं शरीरस्थं यद्ब्रह्मतेऽग्रे प्राक्प्रतिबोधादपि ब्रह्मैवाऽऽसीत्सर्वं चेदम् । किंत्वप्रतिबोधाद्ब्रह्मास्म्यसर्वं चेत्यात्मन्यध्यारोपात्कर्ताऽहं क्रियावान्क-

म्माहं तथाच तस्मिन्नाविद्यं साधकत्वाद्यविरुद्धमिति समाधत्ते । न शास्त्रेति । स चायुक्तस्वस्यापौरुषेयत्वेनासंभावितदोषत्वादिति शेषः । ननु ब्रह्मणो नित्यमुक्तत्वर्परीक्षणार्थं शास्त्रमन्युपालभ्यते नेत्याह । न चेति । शास्त्राद्धि ब्रह्मणो नित्यमुक्तत्वं गम्यते साधकत्वादि च तस्य तेनैवोच्यते न चार्थजरवीयमुचितं तथाच वास्तवं नित्यमुक्तत्वं कल्पितमितरदित्यास्थेयम् । यदि तस्य नित्यमुक्तत्वार्थं सर्वथैव साधकत्वादि नेष्यते तदा स्वार्थपरित्यागः स्यात्साधकत्वादिना विनाऽभ्युदयनिःश्रेयसयोरसंभवात् । न च ब्रह्मणोऽन्यश्चेतनोऽचेतनो वाऽस्ति ‘नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा’ ‘ब्रह्मैवेदं सर्वम्’ इत्यादिश्रुतेस्तस्माद्यथोक्ता व्यवस्थाऽऽस्थेयेत्यर्थः । किञ्च सर्वस्यापि संसारस्य ब्रह्मण्यविद्ययाऽध्यासात्तदन्तर्भूतं साधकत्वाद्यपि तत्राध्यस्तमित्यभ्युपगमे काऽनुपपत्तिरित्याह । न चेति । तस्य तस्मिन्कल्पितत्वं कुतोऽवगतमित्याज्ञाङ्क्याऽऽह । एकधेति । उक्तश्रुतिदात्पर्यं संकलयति । सर्वो हीति । सर्वस्य द्वैतव्यवहारस्य ब्रह्मणि कल्पितत्वे प्रकृतचोद्यस्याऽऽभासत्वं फलवीत्याह । इत्यल्पमिति । परपक्षं निराकृत्य स्वपक्षं दर्शयति । तस्मादिति । तद्व्यतिरेकेण जगन्नास्तीति सूचयति । वैशब्द इति । तत्पदार्थमुक्तत्वात्वंपदार्थं कथयति । इदमिति । तयोर्वस्तुतो भेदं शङ्कित्वा पदान्तरं न्याचष्टे । प्रागिति । तस्यापरिच्छिन्नत्वमाह । सर्वं चेति । कथं तर्हि विपरीतवोरित्याज्ञाङ्क्याऽऽह । किंत्विति । यथा-

१ क. च. छ. द. 'दिति' । २ छ. घ. च. छ. ज. 'चेत्तत्र' । ३ ग. ड. च. द. 'व परिक' । ४ छ. ग. छ. घ. द. 'त्यल्प' । ५ ड. 'दृ त' । ६ ग. घ. 'स ये । वै' । ७ घ. अ. 'विद्यकं सा' । ८ ग. 'परिच्छ' । ९ घ. घ. 'ल्पितं साधकत्वमित्या' ।

लानां च भोक्ता मृत्वी दुःखी संसारीति चाध्यारोपयति । परमार्थतस्तु
 अग्रेव तद्विलक्षणं सर्वं च तत्कथंचिदाचार्येण दयालुना प्रतिबोधितं
 नासि संसारीत्यात्मानमेवावेत्स्वाभाविकम् । अविद्याध्यारोपितविशेष-
 जितमित्येवशब्दस्यार्थः । ब्रूहि कोऽसावात्मा स्वाभाविकोऽप्यमात्मानं
 विदितवद्ब्रह्म । ननु न स्मरस्यात्मानं दर्शितो ह्यसौ य इह प्रविश्य प्राणि-
 त्यपानिति व्यानित्युदानिति समानितीति । नन्वसौ गौरसावश्व इत्येव-
 मसौ व्यपदिश्यते भवतां नाऽऽत्मानं प्रत्यक्षं दर्शयसि । एवं तर्हि द्रष्टा
 श्रोता मन्ता विज्ञाता स आत्मेति । नन्वत्रापि दर्शनादिक्रियाकर्तुः
 स्वरूपं न प्रत्यक्षं दर्शयसि । न हि गर्भमेव गन्तुः स्वरूपं छिदिर्वा
 छेत्तुः । एवं तर्हि दृष्टेर्द्रष्टा श्रुतेः श्रोता मतेर्मन्ता विज्ञातेर्विज्ञाता स
 आत्मेति । नन्वत्र को विशेषो द्रष्टरि । यदि दृष्टेर्द्रष्टा यदि वा घटस्य
 द्रष्टा सर्वथाऽपि द्रष्टैव द्रष्टव्य एव तु भवान्विशेषमाह दृष्टेर्द्रष्टेति ।

प्रतिभासं कर्तृत्वादेर्नास्तवत्वमाशङ्क्य शास्त्रविरोधान्भवेमित्याह । परमार्थतास्त्वात् ।
 तद्विलक्षणमध्यस्त्वैसमस्तसंसाररहितमिति यावत् । किमु र्ब्रह्मणे चोद्यं परिहृत्य किं तद-
 वेदिति चोद्यान्तरं प्रत्याह । तत्कथंचिदिति । पूर्ववाक्योक्तमविद्याविशिष्टमधिकारि-
 त्वेन व्यवस्थितं ब्रह्म नासि संसारीत्याचार्येण दयावता कथंचिद्विहितमात्मानमेवावे-
 दिति संबन्धः । आत्मैव प्रमेयस्तज्ज्ञानमेव प्रमाणमित्येवमर्थत्वमेकारस्य विवक्षनाह ।
 अविद्येति । प्रकृतमात्मेशब्दार्थं विविच्य वक्तुं शृच्छति । ब्रूहांति । स एष इह
 प्रविष्ट इत्यत्राऽऽत्मनो दर्शितत्वात्प्राणनादाल्लिङ्गस्य तस्य त्वर्थवानुसंधातुं शक्यत्वा-
 न्नास्ति वक्तव्यमित्याह । नर्निर्वात । आत्मानं प्रत्यक्षयितुं शृच्छतभूतपरोक्षवचनमनु-
 स्तरमिति शङ्कते । नन्वसाविति । आत्मानं चेत्प्रत्यक्षयितुमिच्छसि तर्हि प्रत्यक्षमेव
 सं दर्शयामीत्याह । एवं तर्हीति । नेदं प्रैतिज्ञानुरूपं प्रतिवचनमिति चोदयति ।
 नन्वत्रेति । प्रत्यक्षत्वादर्शनादिक्रियायास्तत्कर्तुः स्वरूपमपि तथेत्याशङ्क्याऽऽह ।
 न हीति । यदि दर्शनादिक्रियाकर्तृस्वरूपांकिमात्रेण जिज्ञामा नोपशाम्यति तर्हि
 दृष्ट्यादिसाक्षित्वेनाऽऽत्मोक्त्या तुष्यतु भवानित्याह । एवं तर्हि दृष्टोरिति । पूर्व-
 स्मात्प्रतिवचनादस्मिन्प्रतिवचने द्रष्टृविषयो विशेषो नास्तीति शङ्कते । नन्वि-
 विशेषाभावं विनादयति । यदीत्यादिना । घटस्य द्रष्टा दृष्टेर्द्रष्टेति विशेषे प्र-
 वदभावोक्तिर्व्याहृतेत्याशङ्क्याऽऽह । द्रष्टव्य एवेति । तथा द्रष्टर्यपि वि-
 रत्यादि

१ द. 'ते ना' । २ ग. घ. ङ. च. छ. ज. झ. 'ता न प्र' । ३ क. म. '१, ८ घ. ५. छ. द.
 'त ब्रह्म' । ५ ल. द. 'स्यपदार्थ' । ६ ण. प्रत्यक्षानु' ।

द्रष्टा तु यदि दृष्टेर्यदि वा घटस्य द्रष्टा द्रष्टैव । न विशेषोपपत्तेः । अस्यत्र विशेषो यो दृष्टेर्द्रष्टा स दृष्टिश्चेद्भवति नित्यमेव पश्यति दृष्टिं न कदाचिदापि दृष्टिं न हश्यते द्रष्टा तत्र द्रष्टुर्दृष्ट्या नित्यया भवितव्यम् । अनित्या चेद्द्रष्टुर्दृष्टिस्तत्र दृश्या या दृष्टिः सा कदाचिन्न दृश्येतापि यथाऽनित्यया दृष्ट्या घटादि वस्तु । न च तद्द्रष्टुर्द्रष्टा कदाचिदपि न पश्यति दृष्टिम् । किं द्वे दृष्टि द्रष्टुर्नित्याऽदृश्याऽनित्या दृश्येति । बाढम् । प्रसिद्धा तावदनित्या दृष्टीरन्धानन्धत्वदर्शनात् । नित्यैव चेत्सर्वोऽनन्ध एव स्यात् । द्रष्टुस्तु नित्या दृष्टिः “न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विच्यते” इति श्रुतेरनुमानाच्च । अन्धस्यापि घटाद्याभासविषया स्वप्ने दृष्टिरुपलभ्यते । सा तर्हीतरर्दृष्टिनाशे न नश्यति सा द्रष्टुर्दृष्टिस्तयाऽविपरिलुप्तया नित्यया

व्यतीत्याशङ्क्याऽऽह । द्रष्टा त्विति । वृत्तिमदन्तःकरणात्तच्छिन्नः सविकारो घटद्रष्टा कूटस्थचिन्मात्रस्वभावः संनिधिसत्तामात्रेण बुद्धितद्बृत्तीनां द्रष्टेति विशेषमङ्गीकृत्य परिहरति । नेत्यादिना । एवमेव स्फुटयति । अस्तीति । सप्तमी द्रष्टारमधिकरोति । दृष्टेर्द्रष्टुस्तावदन्वयव्यतिरेकाभ्यां विशेषं विशदयति । यो दृष्टेरिति । भवतु दृष्टिसद्भावे द्रष्टुः सदा तद्द्रष्टृत्वं तथाऽपि कथं कूटस्थदृष्टित्वमित्याशङ्क्याऽऽह । तत्रेति । नित्यत्वमुपपादयति । अनित्या चेदिति । उक्तपक्षपरामर्शार्थां सप्तमी । कदाचित्के द्रष्टृदृश्यत्वे दृष्टान्तमाह । यथेति । घटादिवदृष्टिरपि कदाचिदेव द्रष्टा दृश्यते न सर्वदेत्यनिष्टापरयभावमाशङ्क्याऽऽह । न चेति । विकारिणाश्चित्तस्याद्रष्टृत्वं क्रमद्रष्टृत्वं च दृष्टं तत्साक्षिणो व्यावर्तमानं तस्य निर्विकारत्वं गमयतीति भावः । दृष्टिद्वयं प्रमाणाभावादश्लिष्टमिति शङ्कते । किमिति । तदुभयमङ्गीकरोति । बाढामिति । तत्रानित्यां दृष्टिमनुभवेन साधयति । प्रसिद्धेति । उक्तमर्थं युक्त्या व्यक्तीकरोति । नित्यैवेति । संप्रति नित्यां दृष्टिं श्रुत्या समर्थयते । द्रष्टुरिति । तत्रैवोपपत्तिमाह । अनुमानाच्चेति । तदेव विवृणोति । अन्धस्यापीति । जागरिते चक्षुरादिहीनस्यापि पुंसः स्वप्ने वासनामयघटादिविषया दृष्टिरुपलब्धा या च सा तस्मिन्काले चक्षुरादि-
 मि. जानितदृष्ट्यभावेऽपि स्वयमत्रिनश्यन्त्यनुभूयते सा द्रष्टुः स्वभावमूर्तार्थदृष्टिर्नित्यै-
 त्वमाह । । विमतं नित्यमव्यभिचारित्वात्परिष्ठात्मवदिति प्रयोगोपपत्तेरित्यर्थः । नन्वात्मा
 रावश्चेत्कथं दृष्टेर्दृष्टेत्युक्तमव आह । तथेति । नित्यत्वे हेतुः । अविपरिलु-
 नित्यद्वयं परिहर्तुं स्वरूपभूतयत्युक्तम् । तस्या दृष्ट्यन्तरापेक्षा वारयति ।

१ क. च. छ.

४ क. ग. छ. स. द. 'लक्षे सति न । २ क. 'ति इ' । ३ ग. 'तस्य इ' । ४ द. 'वर्धमा' । ५ द. 'स्वरूपम्' ।
 ६ ग. 'परिरक्ष' । ७ घ. 'घट' । ८ ग. 'लैवेद' ।

दृष्ट्या स्वरूपभूतया स्वयंज्योतिःसमारूपयेतरामनित्यां दृष्टिं स्वंप्रबु-
द्धान्तयोर्वासनाप्रत्ययरूपां नित्यमेव पश्यन्दृष्टेर्द्रष्टा भवति । एवं च
सति दृष्टिरेव स्वरूपमस्याद्रूपीण्यवन्न काणादीनामिव दृष्टिप्रत्यतिरिक्तोऽ-
न्यश्चेतनो द्रष्टा । तद्ब्रह्माऽऽत्मानमेव नित्यदृष्टृपमध्यारोपितार्तान्त्पद-
दृष्ट्यादिवर्जितमेवावेद्विदितवत् । ननु विप्रतिपदम् “न विज्ञातेविज्ञानारं
विजानीयाः” इति श्रुतेर्विज्ञातुर्विज्ञानम् । नैवं विज्ञानात्त विप्रतिपेधः । एवं
दृष्टेर्द्रष्टेति विज्ञापत एव । अन्यज्ञानानपेक्षत्याच्च । न च द्रष्टृनित्यैव
दृष्टिरित्येवं विज्ञाते द्रष्टृविषयां दृष्टिमन्यामाकाङ्क्षते । निवर्तते हि
द्रष्टृविषयदृष्ट्याकाङ्क्षा तदसंभवादेव । नह्यविद्यमाने विषय आका-
ङ्क्षा कस्यांचदुपजायते । न च दृश्या दृष्टिर्द्रष्टारं विषयीकर्तृमुत्सहते ।
यतस्तामाकाङ्क्षते । न च स्वरूपविषयाकाङ्क्षा स्वस्थैव । तस्माद्ब्रह्म-
नाध्यारोपणनिवृत्तरेवाऽऽत्मानमेवावेदित्युक्तं नाऽऽत्मनो विषयीकर-

स्वयामिति । उक्तमविरल्लुप्तत्वं व्यनक्ति । इतरामिति । आत्मा दृष्टेर्द्रष्टाति स्थिते
फलितमाह । एवं चेति । अन्यश्चेतनोऽचेतनो वेति शेषः । नित्यदृष्टिस्वभावमात्म-
पदार्थं परिशोध्य श्रुत्यक्षराणि योजयति । तद्ब्रह्मिति । वाक्यशेषविवर्धे चोदयति ।
नन्विति । किं कर्मत्वेनाऽऽत्मनो ज्ञानं विरुध्यते किं वा साक्षित्वेनेति वाक्यं नाऽऽ-
द्योऽनभ्युपगमादित्याह । नेति । न द्वितीय इत्याह । एवामिति । तदेव
स्पष्टयति । एवं दृष्टेरिति । तर्हि तद्विषयं ज्ञानान्तरमपेक्षितव्यमिति कुतो विगोत्रो न
मसरतीत्याशङ्क्याऽऽह । अन्यज्ञानेन । न विप्रतिपेध इति पूर्वोक्तं संबन्धः । संग-
हीतमर्थे विवृणोति । न चेति । नित्यैव स्वरूपभूनेति शेषः । विज्ञातेत्वं वाक्योयच्च-
द्विवृत्तिव्याप्यत्वम् । अन्यां दृष्टिं स्फुरणलक्षणाम् । आत्मविषयस्फुग्णाकाङ्क्षामात्रं
प्रतिपादयति । निवर्तते हीति । आत्मनि स्फुरणरूपे स्फुरणस्यान्यस्यासंभवेऽपि
कुतस्तदाकाङ्क्षोपशान्तिरित्याशङ्क्याऽऽह । न हीति । किं च द्रष्टारि दृश्यादृश्या
वा दृष्टिरपेक्ष्यते नाऽऽह इत्याह । न चेति । आदित्यप्रकाशस्य रूपादेस्तत्प-
काशाकत्वामावादिति भावः । न द्वितीय इत्याह । न चेति । आत्मनो वृत्तिव्याप-
त्वेऽपि स्फुरणव्याप्यत्वानङ्गीकरणान्न वाक्यशेषविवर्धोऽस्वीत्युपसंहरति । तस्मार्थी-

इत्यादि

१ ग. स्वप्रान्तु । २ प्र. क. ज. 'दादीना' । ३ क. प्र. इ. च. छ. ज. इ. 'शेती-
न्योऽचेत' । ४ क. च. इ. 'तमने' । ५ प्र. ग. 'नो ने' । ६ प्र. म. 'त्वं चात्र, ८ घ. इ. छ. इ.
म. इ. ग. 'पेक्षते ।

अहं ब्रह्मास्मीति । तस्मात्तत्सर्वमभवत् तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत्तथर्षीणां तथा मनुष्याणां

णम् । तत्कथमवेदित्याह । अहं दृष्टेर्द्रष्टाऽऽत्मा ब्रह्मास्मि भवामीति । ब्रह्मेति यत्साक्षादपरोक्षात्सर्वान्तर आत्माऽज्ञानायाद्यतीतो नेति नेत्यस्थूलमनष्वित्येवमादिलक्षणं तदेवाहमस्मि नान्यः संसारी यथा भवानाहेति । तस्मादेवं विज्ञानात्तद्ब्रह्म सर्वमभवत् । अब्रह्माध्यारोपणापगमात्तत्कार्यस्यासर्वत्वस्य निवृत्त्या सर्वमभवत् । तस्माद्युक्तमेव मनुष्या मन्यन्ते यद्ब्रह्मविद्यया सर्वं भविष्याम इति । यत्पृष्ठं किमु तद्ब्रह्मावेद्यस्मात्तत्सर्वमभवदिति तन्निर्णीतं ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्तदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीति तस्मात्तत्सर्वमभवदिति । तत्तत्र यो यो देवानां मध्ये प्रत्यबुध्यत प्रतिबुद्धवानात्मानं यथोक्तेन विधिना स एव प्रतिबुद्ध आत्मा तद्ब्रह्माभवंत्तथर्षीणां तथा मनुष्याणां च मध्ये । देवानामित्यादि-

वाक्यान्तरमाकाङ्क्षापूर्वकमादत्ते । तत्कथमिति । तदक्षराणि व्याचष्टे । दृष्टेरिति । इतिपदमवेदित्यनेन संबध्यते । ब्रह्मशब्दं व्याचष्टे । ब्रह्मेतीति । ब्रह्माहंपैदार्थयोर्मिथो विशेषणविशेष्यभावमभिप्रेत्य वाक्यार्थमाह । तदेवेति । आचार्योपदिष्टेऽर्थे स्वस्य निश्चयं दर्शयति । यथेति । इतिशब्दो वाक्यार्थज्ञानसमाप्त्यर्थः । इदानीं फलवाक्यं व्याचष्टे । तस्मादिति । सर्वभावमेव व्याकरोति । अब्रह्मेति । ब्रह्मैवाविद्यया संसरति विद्यया च मुच्यते इति पक्षस्य निर्दोषत्वमुपसंहरति । तस्माद्युक्तमिति । वृत्तं कीर्तयति । यत्पृष्ठमिति । यथाऽभिहोत्रादि मनुष्यत्वादिजातिमन्तमर्थित्वादिविशेषवन्तं चाधिकारिणमपेक्षते न तथा ज्ञानमिति वक्तुं तद्यो यो देवानामित्यादिवाक्यं तदक्षराणि व्याचष्टे । तत्तत्रेति । यथोक्तेन विधिनाऽन्वयाद्विरुत्पदार्थपरि-
 शोधनादिनेत्यर्थः । ज्ञानादेव मुक्तिर्न साधनान्तरादित्येवकारार्थः । विवक्षितमधिकार्य-
 त्वमाह । प्रथमं प्रकटयति । तथेत्यादिना । यो यः प्रत्यबुध्यत स एव तदभवदिति पूर्वेण
 भूः । ब्रह्मैवाविद्यया संसरति मुच्यते च विद्ययेत्युक्तत्वाद्देवानां विद्याविद्याभ्यां
 कारवद्विरुद्धेत्याकाङ्क्षाऽऽह । देवानामित्यादीति । तस्वदृष्ट्यैव भेदव-

१ क. च. द. ज. ड. निवृत्ती । २ क. ख. घ. ङ. ज. ष. ड. 'वेत्तस्मा' । ३ ग. 'बुद्धात्मा ।
 ४ ख. ग. घ. ङ. ड. 'वदब्रह्माध्यारोपणापगमात्तत्कार्यस्यासर्वत्वस्य निवृत्त्या सर्वमभवत्' । ५ क.
 ६ ग. 'परिरक्ष' । ७ घ. 'वदानी' । ८ ड. 'वदयो' । ९ ख. घ. ड. 'वदानी' ।

तद्वैतत्पश्यन्नृषिर्वाग्मदेवः प्रतिपेदेऽहं मनुरभवत्सूर्यश्चेति ।

लोकदृष्ट्यपेक्षया न ब्रह्मत्वमुद्रयोच्यते । पुरः पुरुष आविशति इति सर्वत्र ब्रह्मैवानुप्रविष्टमित्यवोचाम । अतः शरीराद्युपाधिजनितलोकदृष्ट्यपेक्षया देवानामित्याद्युच्यते । परमार्थतस्तु तत्र तत्र ब्रह्मैवाग्र आसीत्प्राक्प्रतिबोधादेवादिशरीरेष्वन्यथैव विभाव्यमानम् । तदात्मानमेवावेत्तथैव च सर्वमभवत् । अस्या ब्रह्मविद्यायाः सर्वभावापत्तिः फलमित्येतस्यार्थस्य द्रष्टुं मन्त्रानुदाहरति श्रुतिः । कथम् । तद्वद्वैतदात्मानमेवाहमस्मीति पश्यन्नेतस्मादेव ब्रह्मणो दर्शनादृषिर्वाग्मदेवारूपः प्रतिपेदे ह प्रतिपन्नवान्किल । स एतस्मिन्ब्रह्मात्मदर्शनेऽर्वास्थित एतान्मन्त्रान्दर्शनाहं मनुरभवत्सूर्यश्चेत्यादीन् । तदेतद्वन्न पश्यन्निति ब्रह्मविद्या परामृश्यते । अहं मनुरभवत्सूर्यश्चेत्यादिना सर्वभावापत्तिं ब्रह्मविद्याफलं परामृशति । पश्यन्सर्वात्मभावं फलं प्रतिपेद इत्यस्मात्प्रयोगाद्ब्रह्मविद्यासहायसाधनसाध्यं मोक्षं दर्शयति । भुञ्जानस्तुप्यतीति यद्वत् ।

घने का हानिरित्याशङ्क्याऽऽह । पुर इति । आविधेकं भेदमनूद्य तत्तदात्मना स्थितब्रह्मचैतन्यस्यैव विद्याविद्याभ्यां बन्धमोक्षोक्तेर्न पूर्वपरविरोधोऽस्तीति फलितमाह । अत इति । अविद्यादृष्टिमनूद्य तत्तदृष्टिमन्वाचष्टे । परमार्थतस्त्विति । प्रबोधात्प्रागपि तत्र तत्र देवादिशरीरेषु परमार्थतो ब्रह्मैवाऽऽसीत्वेदोपदेशिकं ज्ञानमनर्थकमित्याशङ्क्याऽऽह । अन्यथैवेति । नानाजीववादस्य तु नावकाशः प्रक्रमविरोधादित्याशयेनाऽऽह । तदिति । तथैवेत्युत्पन्नज्ञानानुभारित्वपरामर्शः । तद्वदित्यादिवाक्यमवधार्य व्याकरोति । अस्या इति । मन्त्रोदाहरणश्रुतिमेव प्रश्नद्वारा व्याचष्टे । कथमित्यादिना । ज्ञानान्मुक्तिरित्यस्यार्थवाद्दोऽयमिति द्योतयितुं क्लियुक्तम् । आदिपदं समस्तवाग्मदेवसूक्तग्रहणार्थम् । तत्रात्रान्वरविभागमाह । तदेतदिति । शतृप्रत्ययप्रयोगप्राप्तमर्थं कथयति । पश्यन्निति । “लक्षणहेत्वोः क्रियायाः” (पा० सू० ३ । २ । १२६) इति हेतौ शतृप्रत्ययविधानान्नैरन्वयं च सति हेतुत्वसंभवात्प्रकृत्ये च प्रत्ययबलाद्ब्रह्मविद्यामोक्षयोर्नैरन्वयप्रवृत्तिस्तया साधनान्वरानपेक्षया लभ्यं मोक्षं दर्शयति श्रुतिरित्यर्थः । अत्रोदाहरणमाह । भुञ्जान इति । भुजि क्रियामात्रसाध्या हि वृष्टिरत्र प्रवीयते तथा पश्यन्नित्यादावपि ब्रह्मविद्यामात्रसाध्या मुक्तिर्भातीत्यर्थः । तद्वैतदित्यादि

१ क. घ. छ. झ. 'वाऽन्तः प्र' । २ घ. 'वादीना' । ३ ग. 'वाहं ब्रह्मास्मी' । ४ द. 'चेती' । ५ अ. न. 'विवं भ' । ६ क. छ. घ. अ. ड. 'त्र दे' । ७ क. छ. ड. 'सिन्तत्र' । ८ घ. 'न. ग. 'किदिभाती' ।

तदिदमप्येतर्हि य एवं वेदाहं ब्रह्मास्मीति स इदं
सर्वं भवति तस्य ह न देवाश्चनाभूत्या ईशते ।

सेयं ब्रह्मविद्यया सर्वभावापत्तरासीन्महता देवादीनां वीर्यातिशयाभेदा-
नीमैदंयुगीनानां विशेषतो मनुष्याणामल्पवीर्यत्वादिति स्यात्कस्यचिद्बु-
द्धिस्तद्बुत्थापनायाऽऽह तदिदं प्रकृतं ब्रह्म यत्सर्वभूतानुप्रविष्टं दृष्टिक्रि-
यादिलिङ्गमेतद्धेतस्मिन्नपि वर्तमानकाले यः कश्चिद्ब्रह्मवृत्तवाहोत्सुक्य
आत्मानमेवैवं वेदाहं ब्रह्मास्मीति । अपोहोपाधिजनितभ्रान्तिविज्ञानाध्या-
रोपितान्विशेषान्संसारधर्मानागन्धितमनन्तरमबाह्यं ब्रह्मैवाहमस्मि केव-
लमिति । सोऽविद्याकृतासर्वत्वनिवृत्तेर्ब्रह्मविज्ञानादिदं सर्वं भवति । न हि
महावीर्येषु वामदेवादेषु हीनवीर्येषु वा वार्तमानिकेषु मनुष्येषु ब्रह्मणो विशे-
षस्तद्विज्ञानस्य वाऽस्ति वार्तमानिकेषु पुरुषेषु तु ब्रह्मविद्याफलेऽनैकान्ति-
कता शङ्क्यत इत्यत आह तस्य ह ब्रह्मविज्ञानुर्थोक्तेन विधिना देवा महावी-
र्याश्चनाप्यभूत्या अभवनाय ब्रह्मसर्वभावस्य नेशते न पर्याप्ताः किमुतान्ये ।

व्याख्याय तदिदमित्याद्यवतारयितुं शङ्कते । सेयमिति । ऐदंयुगीनानां कलिकालव-
र्तिनामिति यावत् । उत्तरवाक्यमुत्तरत्वेनावतार्यं व्याकरोति । तद्बुत्थापनायेति ।
तस्य वाटस्थं वारयति । यत्सर्वभूतेति । प्रविष्टे प्रमाणमुक्तं स्मारयति । दृष्टीति ।
व्यावृत्तं बालेषु विषयेषूत्सुकं साभिलाषं मनो यस्य स तथोक्तः । एवंशब्दार्थमेवाऽऽह ।
अहमिति । तदेव ज्ञानं विवृणोति । अपोहोति । यद्वा मनुष्योऽहमित्यादि ज्ञाने
परिपान्थिन कथं ब्रह्माहमिति ज्ञानमित्याशङ्क्याऽऽह । अपोहोति । अहमित्या-
त्मज्ञानं सदा सिद्धमिति न तदर्थं प्रयतितव्यमित्याशङ्क्याऽऽह । संसारेति ।
केवलमित्यद्वितीयत्वमुच्यते । ज्ञानमुक्त्वा तत्फलमाह । सोऽविद्येति । यत्तु
देवादीनां महावीर्यत्वाद्ब्रह्मविद्यया मुक्तिः सिध्यति नास्मदादीनामल्पवीर्यत्वादिकि
तत्राऽऽह । नहीति । श्रेयांसि बहुविघ्नानीति प्रसिद्धिमाश्रित्य शङ्कते । वार्तमानि-
केष्विति । शङ्कोत्तरत्वेनोत्तरवाक्यमादाय व्याकरोति । अत आदेत्यादिना । यथो-
क्तेनान्वयादिना प्रकारेण ब्रह्म विज्ञातुरिति संबन्धः । अपिशब्दार्थं कथयति । किमु-
तेति । अल्पवीर्यास्तत्र विघ्नकरणे पर्याप्ता नेति किमुत वाच्यमिति योजना । अप्राप्त-

१ घ. छ. ज. झ. 'विद्यायाः स' । २ ग. 'पि का' । क. 'पि च व' । ३ ख. ड. छ. ज. झ.
'माने' । ४ छ. ट. वा. दे. '५ घ. छ. ज. चास्ति । ६ ग. ड. च. द. 'क्तेनैव वि' । ७ क. ख. ग.
ड. 'शङ्कया' । ८ ग. शङ्कां कथयति । से' । ९ क. ग. 'तां वा' । १० घ. ट. ग. 'तरं वा' । ११ ध.
न. ग. 'यत्तान् तत्र' ।

ब्रह्मविद्याफलमाप्तौ विघ्नकरणे देवादय ईशत इति का शक्तेति ।
उच्यते देवादीन्प्रति ऋणवत्त्वान्मर्त्यानाम् । “ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन
देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यः” इति हि जायमानमेवेर्णैवन्तं पुरुषं दर्शयति
श्रुतिः । पशुनिदर्शनाच्चाथो अयं वा इत्यादिलोकश्रुतेश्चाऽऽत्मनो वृत्ति-
परिपिपालयिषयाऽधमर्णानिव देवाः परतन्त्रान्मनुष्यान्प्रत्यमृतत्वप्राप्तिं
प्रति विघ्नं कुर्युरिति न्यायैवैषा शङ्का । स्वपशून्स्वशरीराणीव च
रक्षन्ति देवाः । महत्तरां हि वृत्तिं कर्माग्नीनां दर्शयिष्यति देवादीनां
बहुपशुसमयतयैकैकस्य पुरुषस्य । तस्मादेषां तन्न प्रियं यदेतन्मनुष्या
विद्युरिति हि वक्ष्यति । यथा ह वै स्वाय लोकापारोष्ठमिच्छेदेवं हैवं-
विदे सर्वाणि भूतान्यरिष्टिमिच्छन्तीति च । ब्रह्मविच्चे पारार्थ्येनवृत्तेन

प्रतिषेधायोगमभिप्रेत्य चोदयति । ब्रह्मविच्चेति । शङ्कानिमित्तं दर्शयन्नृत्तरमाह ।
उच्यत इति । अयमर्णानिवोत्तमर्णा देवादयो मर्त्यान्प्रति विघ्नं कुर्वन्तीति शेषः । कथं
देवादीन्प्रति मर्त्यानामृणित्वं तत्राऽऽह । ब्रह्मचर्येणेति । यथा पशुरेवं स देवाना-
मिति मनुष्याणां पशुमादृश्यभ्रवणाच्च तेषां पारतन्त्र्याद्देवादयस्तान्प्रति विघ्नं कुर्वन्ती-
त्याह । पार्श्वान्ति । ‘अथो अयं वा आत्मा सर्वेषां भूतानां लोकः’ इति च तेषां सर्वपा-
णिभोग्यत्वश्रुतेश्च सर्वं तद्विघ्नकरा भवन्तीत्याह । अथो इति । लोकश्रुत्यभिप्रेतमर्थं
प्रकटयति । आत्मन इति । यथाऽधमर्णान्प्रत्युत्तमर्णा विघ्नमाचरन्ति तथा देवादयः
स्वस्थितिपरिरक्षणार्थं परतन्त्रान्कर्मिणः प्रत्यमृतत्वप्राप्तिमुद्दिश्य विघ्नं कुर्वन्तीति तेषां
चान्प्रति विघ्नकर्तृत्वशङ्कां सावकशैवेत्यर्थः । पशुनिदर्शनेन विघ्नक्षितमर्थं विवृणोति ।
स्वपशून्ति । पशुस्थानीयानां मनुष्याणां देवादिभी रक्ष्यत्वे हेतुमाह । महत्तरा-
मिति । इतश्च देवादीनां मनुष्यान्प्रति विघ्नकर्तृत्वममृतत्वप्राप्तिं संभावितमित्याह ।
तस्मादिति । इतश्च तेषां तान्प्रति विघ्नकर्तृत्वं भावित्याह । यथेति । स्वलोको
देहः । एवंविधं सर्वभूतभान्योऽर्हमित्कल्पनावृत्तम् । किंथापदानुपङ्गायश्चकारः ।
ब्रह्मविच्चेऽपि मनुष्याणां देवादिपारतन्त्र्याविघातात्किमिति ते विघ्नमाचरन्तीत्याह-
ङ्क्याऽऽह । ब्रह्मविच्चे इति । देवादीनां मनुष्यान्प्रति विघ्नकर्तृत्वे शङ्कामुपपादितामु-

स्वलोकत्वं पशुत्वं चेत्यभिप्रायोऽभिपारिष्टिवचनाभ्यामवगम्यते । तस्माद्ब्रह्मविदो ब्रह्मविद्याफलप्राप्तिं प्रति कुर्युरेव विघ्नं देवाः । प्रभाववन्तश्च हि ते । नन्वेवं सत्यन्यास्वपि कर्मफलप्राप्तिषु देवानां विघ्नकरैणं पेयपानसमम् । इन्त तर्ह्यविस्त्रम्भोऽभ्युदयनिःश्रेयससाधनानुष्ठानेषु । तथेश्वरस्याचिन्त्यशक्तित्वाद्भिन्नकरणे प्रभुत्वम् । तथा कालकर्ममञ्चौषधितपसामेषां हि फलसंपत्तिविपत्तिहेतुत्वं शास्त्रे लोके च प्रसिद्धम् । अतोऽप्यनाश्वासः शास्त्रार्थानुष्ठाने । न सर्वपदार्थानां नियतनिमित्तोपादानाज्जगद्वैचित्र्यदर्शनाच्च । स्वभावपक्षे च तदुभयानुपपत्तेः । सुखदुःखादिफलनिमित्तं कर्मेत्येतस्मिन् पक्षे स्थिते वेदस्मृतिन्यायलोकपरिग्रहीते देवेश्वरकालास्तावन्न कर्मफलविपर्यासकर्तारिः । कर्मणा काङ्क्षितकारकत्वात् । कर्म हि शुमाशुभं पुरुषाणां देवकालेश्वरादिकारकमनपेक्ष्य नाऽऽत्मानं प्रति लभते । लब्धात्मकमपि फलदानेऽसमर्थम् ।

पसंहरति । तस्मादिति । न केवलमुक्तहेतुबलादेव किंतु सामर्थ्याच्चेत्याह । प्रभाववन्तश्चेति । सामर्थ्याच्चेद्विद्याफलप्राप्तौ तेषां विघ्नकरणं तर्हि कर्मफलप्राप्तावपि स्यादित्यविप्रसङ्गं शङ्कते । नन्विति । भवतु तेषां सर्वत्र विघ्नचरणमित्यत आह । इन्तेति । अविस्त्रम्भो विश्वासाभावः । सामर्थ्याद्भिन्नकर्तृत्वेऽतिप्रसक्त्यन्तरमाह । तथेति । अतिप्रसङ्गान्तरमाह । तथा कालेति । विघ्नकरणे प्रभुत्वमिति पूर्वेण संबन्धः । ईश्वरादीनां यथोक्तकार्यकरत्वे प्रमाणमाह । एषां हीति । एष ह्येव साधु कर्म कारयति । कर्म ह्येव तदूचतुरित्यादिवाक्यं शास्त्रशब्दार्थः । देवादीनां विघ्नकर्तृत्ववदीश्वरादीनामपि वत्संभवाद्देवार्थानुष्ठाने विश्वासाभावात्तदप्रामाण्यं प्राप्तमिति फलितमाह । अतोऽपीति । किमिदमवैदिकस्य चोद्यं किंवा वैदिकस्येति विकल्याऽऽद्यं दूषयति । नेत्यादिना । दध्याद्युत्पिपादयिषया दुग्धाद्यादानदर्शनात्प्राणिनां सुखदुःखादितारतम्यदृष्टेः स्वभाववादे च नियतनिमित्तादानवैचित्र्यदर्शिनयोरनुपपत्तेस्तदयोगात्कर्मफलं जगदेष्टव्यमित्यर्थः । द्वितीयं प्रत्याह । सुखेति । 'कर्म ह्येव' इत्याद्या श्रुतिः । 'कर्मणा बध्यवे जन्तुः' इत्याद्या स्मृतिः । जगद्वैचित्र्यानुपपत्तिश्च न्यायः । कथमेतावता देवादीनां कर्मफले विघ्नकर्तृत्वाभावस्तत्राऽऽह । कर्मणेति । कथं हेतुसिद्धिरित्याशङ्क्य कर्मणः स्वोत्पत्तौ देवाद्यपेक्षां व्यतिरेकमुखेन दर्शयति । कर्म हीति । स्वफलेऽपि तस्य वत्सपेक्षान्वयमस्तीत्याह । लब्धेति । निष्पन्नमपि कर्म पूर्वोक्तं कारकमनपेक्ष्य स्वफलदाने शक्तं न

३० । १ ग. छ. प्रतापवन्त । २ च. द. 'रणेनासहमानत्वं चेत । इ' । ३ ल. ग. ड. ज. 'विध-
'मितोपादा' । ४ क. ल. घ. ड. ड. . कर्मणा । छ. कर्माकर्मात् । ५ न. 'विश्रम्भो । ६ प. अ.
७ क. ल. ड. कर्मणामिति । ८ घ. अ. ९ विघ्नदयति ।

क्रियाया हि कारकाद्यनेकनिमित्तोपादानस्वाभाव्यात् । तस्मात्क्रियानु-
गुणा हि 'देवेश्वरादय इति कर्मसु तावन्न फलप्राप्तिं प्रत्यविक्षेम्भः । कर्म-
णामप्येषां वशानुगतत्वं क्वचित्स्वसामर्थ्यस्याप्रणोद्यत्वात् । कर्मकालदैवद्र-
व्यादिस्वभावानां गुणप्रधानभावस्त्वनियतो दुर्विज्ञेयश्चेति तत्कृतो मोहो
लोकस्य । कर्मैव कारकं नान्यत्फलप्राप्ताविति केचित् । देवमेवेत्यपरे ।
काल इत्येके । द्रव्यादिस्वभाव इति केचित् । सर्व एते संहता एवेत्य-
परे । तत्र कर्मणः प्राधान्यमङ्गीकृत्य वेदस्मृतिवादाः "पुण्यो वै
पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेन" इत्यादयः । यद्यप्येषां स्ववि-
षये कस्यचित्प्राधान्योद्भव इतरेषां तत्कालीनप्राधान्यशक्तस्तम्भस्त-
थाऽपि न कर्मणः फलप्राप्तिं प्रत्यनेकान्तकत्वम् । शास्त्रन्यायनिर्धारि-

भवतीत्यर्थः । कर्मणः स्वोत्पत्तौ स्वफले च कारकसापेक्षत्वे हेतुमाह । क्रियाया हीति ।
कारकादीनामनेकेषां निमित्तानामुपादानेन स्वभावो निष्पद्यते यस्याः सा तथोक्ता
तस्या भावः कारकाद्यनेकनिमित्तोपादानस्वाभाव्यं तस्माद्बुभुवन्न परतन्त्रं कर्मैत्यर्थः ।
देवादीनां कर्मापेक्षितकारकत्वे फलितमाह । तस्मादिति । इतोऽपि कर्मफले
नाविक्षेम्भोऽस्तीत्याह । कर्मणांमिति । एषां देवादीनां क्वचिद्विन्नलक्षणं कार्यं कर्मणां
वशावृत्तित्वमेष्टव्यं प्राणिकर्मोपेक्षामन्तरेण विन्नकरणेऽतिप्रसङ्गानुदाहरोऽन्यत्रापि सर्वत्र
तेषां तदपेक्षा वाच्येत्यर्थः । तत्र तेषां कर्मवशावृत्तित्वे हेत्वन्तरमाह । स्वसामर्थ्य-
रूपेति । विन्नलक्षणं हि कार्यं दुःखमुत्पादयति । न च दुःखमृते पापद्वेषपद्यते ।
दुःखविषये पापसामर्थ्यस्य शास्त्राधिगतस्याप्रत्याख्येयत्वात्तस्मात्प्राणिनामदृष्टवशा-
देव देवादयो विन्नकारणमित्यर्थः । देवादीनां कर्मपारतन्त्र्ये कर्म तत्परतन्त्रं न स्यात्प-
धानगुणभाववैपरीत्यायोगादित्याशङ्क्याऽऽह । कर्मैति । इतश्च नामीषां न्ययतो
गुणप्रधानभावोऽस्तीत्याह । दुर्विज्ञेयश्चेति । इतिशब्दां हेत्वर्थः । यतो गुणप्रधानकृतो
मतिविन्नमो लोकस्योपलभ्यते तस्मादसीं दुर्विज्ञेयो न नियतोऽस्तीति योजना ।
मतिविन्नमे वादिविप्रतिपत्तिं हेतुमाह । कर्मैवेत्याहना । कथं तर्हि निश्चयस्त-
त्राऽऽह । तत्रेति । वेदवानुदानुदाहरति । पुण्यो वा इति । आदिपदेन 'भूमैरञ्ज्या
ब्रजेदूर्ध्वम्' इत्यादयः स्मृतिवादा एवन्ते । सूर्योदयदाहसेचनादीं कालज्वलनसलिलान्नि-
प्राधान्यमसिद्धेर्न कर्मैव प्रधानमित्याशङ्क्याऽऽह । यद्यपीति । अनैकान्तिकत्वमप्रधान-
त्वम् । तत्र हेतुमाह । शास्त्रेति । श्रुतिस्मृतिलक्षणं शास्त्रमुदाहृतम् । जगद्भूचिन्त्यानुप-

१ च. द. देवकालेश्च । २ अ. ग. क. ज. 'विश्रम्भः । ३ च. द. इत्ये । ४ च. छ. द.
'मिमा' । ५ घ. न. न. 'विश्रम्भो' । ६ अ. 'पापुत्पय' । ७ अ. द. 'पतिहे' ।

आत्मा ह्येषां स भवति

तत्वात्कर्मप्राधान्यस्य । नाविद्यापगममात्रत्वाद्ब्रह्मप्राप्तिफलस्य । यदुक्तं
ब्रह्मप्राप्तिफलं प्रति देवा विघ्नं कुर्युरिति तत्र न देवानां विघ्नकरणे साम-
र्थ्यम् । कस्मात् । विद्याकालानन्तरितत्वाद्ब्रह्मप्राप्तिफलस्य । कथम् ।
यथा लोके द्रष्टुश्चक्षुष आलोकेन संयोगो यत्कालस्तत्काल एव रूपाभि-
व्यक्तिः । एवमात्मविषयं विज्ञानं यत्कालं तत्काल एव तद्विषयाज्ञानति-
रोभावः स्यात् । अतो ब्रह्माविद्यायां सत्यामविद्याकार्यानुपपत्तेः प्रदीप
इव तमःकार्यस्यै । तदेकेन कस्य विघ्नं कुर्युर्देवाः । यत्राऽऽत्मत्वमेव
देवानां ब्रह्मविदः । तदेतदाहाऽऽत्मा स्वरूपं ध्येयं यत्तत्सर्वशास्त्रैर्विज्ञेयं
ब्रह्म हि यस्मादेषां देवानां स ब्रह्मविद्भवति । ब्रह्माविद्यासमकालमेवा-
विद्यामात्रव्यवधानापगमाच्छुक्तिकाया इव रजताभासायाः शुक्तिकात्व-
मित्यवोचाम । अतो नाऽऽत्मनः प्रतिकूलत्वे देवानां प्रयत्नः संभवति ।
यस्य ह्यनात्मभूतं फलं देशकालानामत्तान्तरितं तत्रानात्माविषये सफलः

पत्तिर्न्यायः । कर्मफले देवादीनां विघ्नकर्तृत्वं प्रसङ्गागतं निराकृत्य विद्याफले तेषां तदाश-
ङ्कितं निराकरोति । नाविद्येति । तत्र नञर्थमुक्तानुवादपूर्वकं विशदयति । यदुक्तमिति ।
तत्र प्रश्नपूर्वकं पूर्वोक्तं हेतुं स्फुटयति । कस्मादिति । आत्मनो ब्रह्मत्वप्राप्तिरूपाया
मुक्तेरज्ञानध्वस्तित्वात्तत्तस्याश्च ज्ञानेन तुल्यकालत्वात्तस्मिन्सति तस्य फलस्याऽऽ-
वश्यकत्वाद्देवादीनां विघ्नचरणे नावकाशोऽस्तीत्यर्थः । उक्तमेवार्थमाकाङ्क्षापूर्वकं
दृष्टान्तेन समर्थयते । कथामत्प्रादाना । ब्रह्मविद्यातत्फलयोः समानकालत्वे फलि-
त्वमाह । अत इति । देवादीनां ब्रह्मविद्याफले विघ्नकर्तृत्वाभावे हेत्वन्तरमाह । यत्रेति ।
यस्यां विद्यायां सत्यां ब्रह्मविदो देवादीनामात्मत्वमेव तस्यां सत्यां कथं ते तस्य
विघ्नमाचरेयुः स्वविषये तेषां प्रातिकूल्याचरणानुपपत्तेरित्यर्थः । उक्तेऽर्थे समन्तरवा-
क्यमुत्थाप्य व्याचष्टे । तदेतदाहेति । कथं ब्रह्मविद्यासमकालमेव ब्रह्मविदेवादीनामात्मा
भवति तत्राऽऽह । आविद्यामात्रेति । यथेदं रजतमिति रजताकारायाः शुक्तिकायाः
शुक्तिकात्वमविद्यामात्रव्यवहितं तथा ब्रह्मविदोऽपि सर्वात्मत्वे तन्मात्रव्यवधानात्तस्याश्च
विद्योदये नान्तरीयकत्वेन निवृत्तेर्युक्तं विद्यातत्फलयोः समानकालत्वम् । उक्तं चैतत्प्र-
विवचनदशायामित्यर्थः । उक्तस्य हेतोरपेक्षितं वदन्ब्रह्मविदो देवाद्यात्मत्वे फलितमाह ।
अत इति । कैवल्ये तेषां विघ्नकर्तृत्वे कुत्र तत्कर्तृत्वेत्याशङ्क्याऽऽह । यस्य हीति ।

प्रयत्नो विघ्नाचरणाय देवादीनाम् । न त्विह विद्यासमकाल आत्मभूते
देशकालनिमित्तानन्तरितेऽवसरानुपपत्तेः । एवं तर्हि विद्याप्रत्ययसंतत्य-
भावाद्धिपरीतप्रत्ययतत्कार्ययोश्च दर्शनादन्त्य एवाऽऽत्मप्रत्ययोऽविद्या-
निवर्तको न तु पूर्व इति । न प्रथमेनानेकान्तिकत्वात् । यदि हि प्रथम
आत्मविषयः प्रत्ययोऽविद्यां न निवर्तयति तथाऽन्त्योऽपि तुल्यविषय-
त्वात् । एवं तर्हि संततोऽविद्यानिवर्तको न विच्छिन्न इति । न । जीव-
नादौ सति संतत्यनुपपत्तेः । न हि जीवनादिहेतुके प्रत्यये सति विद्या-
संततिरुपपद्यते विरोधात् । अथ जीवनादिप्रत्ययतिरस्करणेनैवाऽऽम-
रणान्ताद्विद्यासंततिरिति चेन्न । प्रत्ययेपत्तासंतानानवधारणाच्छास्त्रा-
र्थानवधारणदोषात् । इयतां प्रत्ययानां संततिरविद्यायां निवर्तिकेत्यन-
वधारणाच्छास्त्रार्थो नावधिष्येत् । तच्चानिष्टम् । संततिमात्रत्वेऽवधारित

वेषां निरङ्कुशप्रसरत्वं वारयति । न त्विति । सफलः प्रयत्न इति पूर्वोण संबन्धः ।
तस्य निरवकाशात्वादिति हेतुमाह । अवसरेति । ज्ञानस्यानन्तरफलत्वात्तत्फले
देवादीनां निवर्तकत्वैत्युक्तमुपेत्य स्यूथ्यः शङ्कते । एवं तर्हीति । ज्ञानस्यानन्तरफलत्वेन
तदज्ञानं निवर्तयेदज्ञानामिव तत्त्वज्ञानामपि ब्रह्मास्मीति ज्ञानसंतत्यभावात् । न चाऽऽ-
द्यमेव ज्ञानमज्ञानध्वंसि प्रागिवोर्ध्वमपि रागादेस्तत्कार्यस्य च दृष्टत्वात् । अतो देहपा-
वकालीनं ज्ञानमज्ञानं निवर्तयतीति कुतो जीवन्मुक्तिरित्यर्थः । अन्त्यज्ञानस्याज्ञान-
निवर्तकत्वं तत्संततेर्वा प्रथमे तस्यान्त्यत्वादात्मविषयत्वाद्वा तदध्वंसितेति विकल्प्याभयत्र
दृष्टान्ताभावं मत्वा द्वितीये दोषान्तरमाह । न प्रथमेनेति । तदेवानुमानेन संफोरयति ।
यदि हीति । कल्पान्तरं शङ्कयति । एवं तर्हीति । आविच्छिन्ना ज्ञानसंतति-
रज्ञानं निवर्तयतीत्येतद्दूषयति । नेत्यादिना । जीवनादिहेतुकः प्रत्ययो बुभुक्षि-
तोऽहं भोक्ष्येऽहमित्यादिलक्षणः । तस्य बुभुक्षाद्युपभुक्तस्य ब्रह्मास्मीत्यविच्छिन्नप्रत्य-
यसंततेश्च विरुद्धतया योग्यपद्यायोगे हेतुमाह । विरोधादिति । प्रत्ययसंततिमुपपाद-
यन्नाशङ्कते । अथेति । उक्तरीत्या प्रत्ययसंततिमुपेत्य दूषयति । नेत्यादिना । तमेव
दोषं विशदयति । इयतामिति । शास्त्रार्थो ज्ञानसंततिरज्ञानं निवर्तयतीत्येवमात्मकः ।
आत्मत्वेषोपासीतेति श्रुतेरात्मज्ञानसंततिमात्रसङ्गावे ततो विद्याद्वाराऽविद्याध्वस्तिरिति
शास्त्रार्थनिश्चयसिद्धिरित्याह । संततीति । आत्मवीसंततेः सत्त्वेऽपि न साऽऽत्मवि-

१ ग. घ. ङ. छ. 'वाना' । २ ग. च. ट. 'तुक्तप्र' । ३ छ. 'णान्तविद्या' । क. ग. घ. ङ.
च. ट. 'णान्तविद्या' । ४ ग. घ. ज. छ. 'शानि' । ५ घ. स्फुटयति । ६ क. घ. ङ. 'योगं हे' ।

एवेति चेन्नाऽऽद्यन्तयोरविशेषात् । प्रथमा विद्याप्रत्ययसंततिर्मरणकालान्ता वेति विशेषाभावादाद्यन्तयोः प्रत्यययोः पूर्वोक्तौ दोषौ प्रसज्येयाताम् । एवंतद्धेतिवर्तक एवेति चेन्न “तस्मात्तत्सर्वमभवत्” इति श्रुतेः । “भिद्यते हृदयग्रन्थिः” “तत्र को मोहः” इत्यादिश्रुतिभ्यश्च । अर्थवाद इति चेन्न । सर्वशास्त्रोपनिषदामर्थवादत्वप्रसङ्गात् । एतावन्मात्रार्थत्वोपक्षीणा हि सर्वशास्त्रोपनिषदः । प्रत्यक्षप्रमित्वात्प्रविषयत्वादस्त्वयेवेति चेन्न । उक्तपरिहारत्वात् । अविद्याशोकमोहभयादिदोषनिवृत्तेः प्रत्यक्षत्वादिति चोक्तः परिहारः । तस्मादाद्योऽन्त्यः संततोऽसंततश्चेत्यचोद्यमेतत् । अविद्यादिदोषनिवृत्तिफलत्वान्त्वाद्भिद्यायाः । य एवाविद्यादिदोषनिवृत्तिफलकप्रत्यय आद्योऽन्त्यः संततोऽसंततो वा स एव विद्येत्यभ्युपगमान्

षयत्वाद्भिद्याद्वाराऽविद्यां निवर्तयति । आद्यद्वित्रिंशत्स्थानात्मधीसंतैर्वा व्यभिचारादिति परिहरति । नाऽऽद्यन्तयोरिति । पूर्वस्मिन्प्रत्यये नाविद्यानिवर्तकत्वमन्त्ये तु तथेत्युक्ते तस्यान्त्यत्वात्तथात्वं चेद्दृष्टान्ताभावः । आत्मविषयत्वात्तथात्वे प्रथमप्रत्यये व्यभिचारः स्यादित्युक्तौ दोषौ । आद्या संततिर्नाविद्याध्वंसिनी । अन्त्या तु तथेत्यङ्गीकारेऽपि विशेषाभावादन्त्यत्वात्तस्या निवर्तकत्वे दृष्टान्ताभावः । आत्मविषयत्वात्तद्भावे त्वनैकान्तिकत्वमित्येतावेव दोषौ स्यातामित्युक्तं विवृणोति । प्रथमेति । अन्त्यप्रत्ययस्य तत्संततेश्चाविद्यानिवर्तकत्वासंभवे प्रथमस्यापि रागाद्यनुवृत्त्या तदयोगान्ज्ञानमज्ञानानिवर्तकमेवेति चोदयति । एवं तर्हीति । श्रुतिविरोधेन परिहरति । न तस्मादिति । वासामर्थवादत्वेनाविवक्षितत्वं शङ्कते । अर्थवाद इति चेदिति । अविप्रसङ्गेन दूषयति । न सर्वेति । यथोक्तश्रुतीनामर्थवादत्वेऽपि कथं सर्वशास्त्रोपनिषदां वैस्वप्रसक्तिरित्याशङ्क्याऽऽह । एतावदिति । एतावन्मात्रार्थत्वमात्मज्ञानात्तदज्ञाननिवृत्तिरित्येतावन्मात्रस्यार्थस्य सद्भावः । अहंभीगभ्ये प्रतीचि तासां प्रवृत्तेः संवादविसंवादाभ्यां मानत्वायोगादस्त्येवार्थवादत्वेति प्रसङ्गस्येष्टत्वं शङ्कते । प्रत्यक्षेति । प्रमातुरहंभीगभ्यता नाऽऽत्मनस्तत्साक्षिणस्तस्य वेदान्ता ब्रह्मत्वं बोधयन्तीति न संवादादिशङ्केत्याह । नोक्तेति । विद्वदनुभवमाश्रित्यापि फलश्रुतेरर्थादात्वं समाहितमित्याह । अविद्योति । आत्मज्ञानस्य तदज्ञाननिवर्तकत्वे स्थिते परमतस्य निरवकाशत्वं फलतीत्याह । तस्मादिति । चोद्यस्यानवकाशत्वमेव विशदयति । अविद्यादीति । ज्ञानसंततैरन्त्यज्ञानस्य वाऽज्ञानध्वंसित्वासिद्धेराद्यमेव ज्ञानं तथेत्युक्तं संप्रति परोक्तमनुव-

१ च. ज. झ. 'स्मात्स' । २ क. ख. ग. घ. ङ. छ. ज. झ. 'दस्त्वै' । ३ च. ड. 'दित्युक्त' । ४ क. 'भोक्त एव प' । ५ ड. 'तत्तैर्व्यभि' । ६ ख. ड. 'ति । त' । ७ घ. 'तत्प्रति' ।

चोद्यस्यावतारगन्धोऽप्यस्ति । यत्कृतं विपरीतप्रत्ययतत्कार्ययोश्च दर्शनादिति । न । तच्छेषस्थितिहेतुत्वात् । येन कर्मणा शरीरमारब्धं तद्विपरीतप्रत्ययदोषनिमित्तत्वात्तस्य तथाभूतस्यैव विपरीतप्रत्ययदोषसंयुक्तस्य फलदाने सामर्थ्यमिति यावच्छरीरपातस्तावत्फलोपभोगाङ्गतया विपरीतप्रत्ययं रागादिदोषं च तावन्मात्रमाक्षिपत्येव । मुक्तेषु तत्प्रवृत्तफलत्वात्तद्वेतुकस्य कर्मणः । तेन न तस्य निर्वर्तिका विद्याऽविरोधात् । किं तर्हि स्वाश्रयादेव स्वात्मविरोध्यविद्याकार्यं यदुत्पित्तम् तन्निरुणद्धयनागतत्वादतीतं हीतरत् ।

इति । यत्कृतमिति । दर्शनात्तऽऽद्यं ज्ञानमज्ञानध्वंसीति शेषः । प्रारब्धकर्मशेषस्य विद्वदेहस्थितिवहेतुत्वाद्विदुषोऽपि यावदारब्धक्षयं रागाद्याभासाविरोधात्तत्क्षये च देहाभासजगदाभासयोरभावान्नाऽऽद्यज्ञानस्याज्ञाननिर्वर्तकत्वानुपपत्तिरित्युत्तरमाह । न तच्छेषेति । तदेव प्रपञ्चयति । येनेत्यादिना । तच्छब्दस्याऽऽक्षिपतीत्यनेन संबन्धः । आक्षेपकत्वनियमं साधयति । विपरीतीति । मिथ्याज्ञानेन रागादिदोषेण च निमित्तेन प्रवृत्तत्वादिति यावत् । तथाभूतस्येत्यस्य विवरणं विपरीतप्रत्ययेत्यादि । कर्मैव षष्ठ्या विशेष्यते । तावन्मात्रं प्रतिभासमात्रशरीरम् । प्रारब्धकर्मणोऽप्यज्ञानजन्यत्वेन ज्ञाननिवर्त्यत्वान्न ज्ञानिनस्वतो देहाभासादि संभवीत्याशङ्क्याऽऽह । मुक्तेषुवदिति । यथा प्रवृत्तवेगस्येष्टादेवैगक्षयादेवाप्रतिबद्धस्य क्षयस्तथा भोगादेवाऽऽरब्धक्षयो भोगेन त्वितरे क्षयित्वा संपद्यत इति न्यायान्न ज्ञानादित्यर्थः । तद्वेतुकस्य विपरीतप्रत्ययाद्विप्रभासकार्यजनकस्येति यावत् । ननु ज्ञानमनारब्धकर्मवदारब्धमपि कर्म कर्मत्वाविशेषान्निवर्तयिष्यति नेत्याह । तेनेति । अविद्यालेशेन सहाऽऽरब्धस्य कर्मणो विद्या निवर्तिका न भवतीत्यत्र हेतुमाह । अविरोधादिति । न हि ज्ञानादारब्धं कर्म क्षीयते तदविरोधित्वाद्द्विद्यालेशाच्च तदवस्थितेरन्यथा जीवन्मुक्तिशाल्विरोधादिति भावः । आरब्धस्य कर्मणो ज्ञानानिवर्त्यत्वे ज्ञानं कर्मनिवर्तकमिति कथं प्रसिद्धिरित्याह । किं तर्हीति । प्रसिद्धिविषयमाह । स्वाश्रयादिति । ज्ञानविरोधि यदज्ञानकार्यमनारब्धं कर्म ज्ञानाश्रयप्रमात्राद्याश्रयादज्ञानात्फलात्मना जन्माभिमृत्वं तन्निरवर्तकं ज्ञानमिति प्रसिद्धिरित्युद्धेत्यर्थः । विमर्तं न ज्ञाननिवर्त्यं कर्मत्वादारब्धकर्मवदित्यनुमानादनारब्धमपि कर्म न ज्ञाननिरस्यमित्याशङ्क्याऽऽह । अनागतत्वादिति । अनारब्धं कर्म फलरूपेणाप्रवृत्तत्वात्प्रवृत्तेन ज्ञानेन निवर्त्यम् । आरब्धं तु कर्म फलरूपेण जातत्वात्तन्नो-

किंच न च विपरीतप्रत्ययो विद्यावत् उत्पद्यते । निर्विषयत्वात् । अनवधृत-
विषयविशेषस्वरूपं हि सामान्यमात्रमाश्रित्य विपरीतप्रत्यय उत्पद्यमान
उत्पद्यते । यथा श्रुक्तिकायां रजतमिति । स च विषयविशेषावधारणवतोऽ-
शेषविपरीतप्रत्ययोश्रयस्योपमर्दितत्वान्न पूर्ववत्संभवति । श्रुक्तिकादौ
सम्यक्प्रत्ययोत्पत्तौ पुनरदर्शनात् । क्वचित्तु विद्यायाः पूर्वोत्पन्नविपरी-
तप्रत्ययजनितसंस्कारेभ्यो विपरीतप्रत्ययावभासाः स्मृतयो जायमाना
विपरीतप्रत्ययभ्रान्तिमकस्मात्कुर्वन्ति । यथा विज्ञातर्दिग्विभागस्याप्य-
कस्माद्दिग्विपर्ययविभ्रमः । सम्यग्ज्ञानवतोऽपि चेत्पूर्ववद्विपरीतप्रत्यय
उत्पद्यते सम्यग्ज्ञानेऽप्यविक्षम्भाच्छास्त्रार्थविज्ञानादौ प्रवृत्तिरसमञ्जसा
स्यात्सर्वं च प्रमाणप्रमाणं संपद्यते । प्रमाणाप्रमाणयोर्विशेषानुपपत्तेः ।
एतेन सम्यग्ज्ञानानन्तरमेव शरीरपाताभावः कस्मादित्येतत्परिहृतम् ।

गाह्ये न निवृत्तिमर्हति । अनुमानं त्वगमापबाधितमप्रमाणमित्यर्थः । नन्वनारब्धक-
र्मेनिवृत्तावपि विदुषश्चेदरैवकर्म न निवर्तते तथाच यथापूर्वं विपरीतप्रत्ययादिप्रवृत्ते-
र्विद्वदविद्वद्विशेषो न स्यादत आह । किंचेति । हेतुसिद्धयर्थं विपरीतप्रत्यय-
विषयं विशदयति । अनवधृतेति । संपति विद्वद्विषये विषयाभावाद्विपरीतप्रत्ययस्या-
नुत्पत्तिमुपन्यस्यति । स चेति । आज्ञयस्याद्यहीतविशेषस्यै सामान्यमात्रस्याऽऽलम्ब-
नस्येति यावत् । आश्रयस्येति पाठेऽप्ययमेवार्थः । विदुषो विपरीतप्रत्ययादिप्रतिभा-
सेऽपि न यथापूर्वं तत्सत्त्वं यस्य तु यथापूर्वं संसारित्वमित्यादिन्यायविरोधादिति
मत्वोक्तम् । न पूर्ववदिति । तत्रानुभवं प्रमाणयति । श्रुक्तिकादाविति । यथाऽज्ञान-
वतो विपरीतप्रत्ययभावोऽनुभूयते तथा तद्वतोऽपि क्वचिद्विपरीतप्रत्ययो दृश्यते तथा
च कथं त्वानुभवविरोधो न प्रसरेदित्याशङ्क्य परोक्षज्ञानवति विपरीतप्रत्ययसत्त्वेऽपि
नापरोक्षज्ञानवति तदाह्यमित्यादिप्रेत्याऽऽह । क्वचित्त्विति । परोक्षज्ञानाधारः सध-
र्म्यर्थः । पञ्चमी त्वपरोक्षज्ञानार्थो । अकस्मादित्यज्ञानातिरिक्तकृत्सामग्र्यभावोक्तिः ।
विदुषो मिथ्याज्ञानाभावमुक्त्वा विषये दोषमाह । सम्पगिति । तत्पूर्वकमनुष्ठानमा-
दिज्ञानार्थः । सम्यग्ज्ञानाविक्षम्भे दोषान्तरमाह । सर्वं चेति । ज्ञानादज्ञानध्वंसे तदु-
त्पत्तिमिथ्याज्ञानस्य सविषयस्य बाधितत्वान्न विदुषो रागादिरित्युपपाद्य ज्ञानान्मोक्षे
बन्धनमात्रेण शरीरं स्थितिहेत्वभावात्पदेदिति सद्योमुक्तिपक्षं प्रत्याह । एतेनेति ।
प्रवृत्तफलस्य कर्मणो भोगाह्ये क्षयो नास्तीत्युक्तेन न्यायेनेति यावत् । आरब्धकर्मणा

१ अ. ड. "त्ययोऽवभासमा" । २ अ. ड. च. ड. "याज्ञय" । ३ क. ख. "दिग्भाग" । ४ ख.
ग. ड. च. अ. ड. "विश्रम्भा" । ५ च. ड. "थंज्ञा" । ६ घ. ण. "रत्थं क" । ७ घ. "स्य ज्ञातसा" ।
८ घ. "स्य ज्ञानसा" । ९ घ. ण. "विश्रम्भे" । १० क. घ. च. ड. "रीरस्थि" ।

ज्ञानोत्पत्तेः प्रागूर्ध्वं तत्कालजन्मान्तरसंघितानां च कर्मणामप्रवृत्तफलाणां विनाशः सिद्धो भवति फलप्राप्तिविघ्ननिषेधश्रुतेरेव । “क्षीयन्ते चास्य कर्माणि” “तस्य तावदेव चिरम्” “सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्ते” “तं विदित्वा न लिप्यते कर्मणा पापकेन” “एतमु हेवेते न तरंतः” “नैनं कृताकृते तपतः” “एतं ह वाव न तपति” “न विभेति कुतश्चन” इत्यादिश्रुतिभ्यश्च । “ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते” इत्यादिस्मृतिभ्यश्च । यत्तु ऋणैः प्रतिबध्यत इति । तन्न । अविद्याविषयत्वात् । अविद्यावोन्मृणी । तस्य कर्तृत्वाद्युपपत्तेः । यत्र वा अन्यदेव स्यात्तत्रान्योऽन्यत्पश्येदिति हि वक्ष्यति । अनन्यत्सद्भस्वात्माख्यं यत्राविद्यायां सत्यामन्यादेव स्यात्तत्राभिरकृतद्वितीयचन्द्रवत्तत्राविद्याकृतानेकारकापेक्षं दर्शनादिकर्म तत्कृतं फलं च दर्शयति तत्रान्योऽन्यत्पश्येदित्यादिनां । यत्र पुनर्विद्यायां सत्यामविद्याकृतानेकत्वभ्रमप्रहाणं तत्केन कं पश्येदिति कर्मासंभवं दर्शयति । तस्मादाविद्यावद्विषय एव ऋणित्वं कर्मसंभवाच्चेतत्र । एतच्चोत्तरत्र व्याचख्येति षष्ठ्यमाणैरेव वाक्यैर्विस्तरेण प्रदर्शय-

देहस्थितिमुकेतरेषां ज्ञाननिवर्त्यत्वमुपसंहरति । ज्ञानोत्पत्तेरिति । तस्य ह न देवाश्चनेति विदुषो विद्याफलप्राप्तिं विघ्ननिषेधैश्श्रुत्यनुपपत्त्या यथोक्तोऽर्थो भावीत्यर्थः । न केवलं श्रुतार्थोपपत्त्या यथोक्तार्थसिद्धिः किंतु श्रुतिस्मृतिभ्यामपीत्याह । क्षीयन्ते चेत्यादिना । जीवन्मुक्तिं साधयता ज्ञानफले प्रतिबन्धाभाव उक्त इदानीं पूर्वोक्तं शङ्काबीजमनुवदति । यस्त्विति । ऋणित्वं हि विदुषोऽविदुषो वेति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयन्निद्वीयमङ्गीकरोति । तच्चेत्यादिना । ऋणित्वस्येति शेषः । तदेव स्फुटयति । अविद्यावानिति । अविदुषोऽस्ति कर्तृत्वादीत्यत्र मानमाह । यत्रेति । वक्ष्यमाणवाक्यार्थं प्रकृतोपयोगित्वेन कथयति । अनन्यदिति । ऋणित्वं विदुषो नेत्युक्तं व्यक्तीकर्तुं तस्य नास्ति कर्तृत्वादीत्यत्रापि प्रमाणमाह । यत्र पुनरिति । विद्यायां सत्यामविद्यायास्तत्कृतानेकत्वभ्रमस्य च प्रहाणं यत्र संपद्यते तत्र तस्मादेव कारणात्तत्केनेत्यादिना कर्मादेरसंभवं दर्शयतीति योजना । प्रमाणमिदमर्थं निगमयति । तस्मादिति । अविद्याविषयमृणित्वमित्येतत्प्रपञ्चयन्नविद्यामूत्रमवतारयति । एतच्चोति । तद्विणित्वमविद्याविषयं यथा स्फुटं भवति तथाऽथ योऽन्यामित्यादावनन्तरग्रन्थ एव कथयते

१ अ. ड. 'तः कृताकृते तरति । नै' । २ घ. ड. च. झ. ड. 'वावृणां । ३ अ. ड. 'नाश्रुतिः । य' । ४ क. ख. घ. ड. च. छ. ज. घ. ड. 'हाणात्तते' । ५ ड. च. ड. चणित्वं । ६ छ. अ. कर्मसं । ७ घ. 'धकभु' । ८ क. ख. स्फुटयते । अ. ग. स्फुटयते ।

अथ योऽन्यां देवतामुपास्तेऽन्योऽसावन्योऽहम-
स्मीति न स वेद यथा पशुरेव२स देवानाम् ।

प्यामः । तद्यथेहैव तावत् । अथ यः कश्चिदब्रह्मविदन्यामात्मनो व्यतिरिक्ता
यां कांचिद्देवतामुपास्ते स्तुतिनमस्कारपागबल्युपहारप्रणिधानध्या-
नादिनोपास्ते तस्या गुणभावमुपगम्याऽऽस्ते । अन्योऽसावनात्मा मत्तः
पृथगन्योऽहमस्म्यधिकृतो मयाऽस्मा ऋणिवत्प्रतिकर्तव्यमित्येवंप्रत्ययः
सन्नुपास्ते न स इत्थंप्रत्ययो वेद विजानाति तत्त्वं न स केवलमेवंभूतोऽ-
विद्वानविद्यादोषवानेव । किं तर्हि यथा पशुर्गवादिर्वाहनदोहनाद्युपकारै-
रुपभुज्यत एवं स इज्याद्यनेकोपकारैरुपभोक्तव्यत्वादेकैकेन देवादीनाम् ।
अतः पशुरिव सर्वार्थेषु कर्मस्वधिकृत इत्यर्थः । एतस्य ह्यविदुषो वर्णा-
श्रमादिप्रविभागवर्तोऽधिकृतस्य कर्मणो विद्यासहितस्य केवलस्य च
शास्त्रोक्तस्य कार्यं मनुष्यत्वादिको ब्रह्मान्त उत्कर्षः । शास्त्रोक्तविपरी-
तस्य च स्वाभाविकस्य कार्यं मनुष्यत्वादिक एव स्थावरान्तोऽपकर्षः ।
यथाचेतत्तथाऽथ त्रयो वाव लोका इत्यादिना वक्ष्यामः कृत्स्नेनै-
वाध्यायशेषेण । विद्यायाश्च कार्यं सर्वात्मभावापत्तिरित्येतत्संक्षे-

प्रथममित्यर्थः । तदक्षराणि व्याकरोति । अथेत्यादिना । विद्यासूत्रानन्तर्यमविद्यासूत्र-
स्याथशब्दार्थः । यागो गन्धपुष्पादिना पूजा । बल्युपहारो नैवेद्यसमर्पणम् । प्रणिवा-
नमैकाग्र्यम् । ध्यानं तत्रैवानन्तरितमत्ययप्रवाहकरणम् । आदिपदं प्रदक्षिणादिभ्र-
णार्थम् । भेददर्शनमत्रोपासनं न शास्त्रीयमित्यभिप्रेत्यैतदेव विवृणोति । अन्योऽसा-
विति । तस्य मूलमाह । न स इति । वाक्यान्तरमवतार्य व्याचष्टे । न स केवल-
मिति । सोऽविद्वानेवमुक्तश्चान्तवशात्पशुरिव देवानां भवति तेषां मध्ये तस्यै-
कैकेन बहुभिरुपकारैर्भोग्यत्वादिति योजना । पशुसाम्ये सिद्धमर्थं कथयति ।
अत इति । अथानेनाविद्यासूत्रेण किं कृतं भवतीत्यपेक्षायामविद्यायाः संसा-
रहेतुत्वं सूत्रितमिति वक्तुमविद्याकार्यं कर्मफलं संक्षिपेति । एतस्येत्यादिना ।
कर्मसहायभूता विद्या देवताध्यानात्मिका शास्त्रीयवत्स्वाभाविककर्मणोऽपि द्वैविध्यं
सूचयितुं चशब्दः । तत्र तु सहाकारिणी विद्या नमस्तीदृशोनादिरूपेति भेदः ।
कथं यथोक्तं कर्मफलमविद्यावैतः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । यथा चेति । सूत्रद्वैविध्य-
सिद्ध्यर्थं विद्यासूत्रार्थमनुक्रामति । विद्यायाश्चेति । सूत्रान्तराशङ्कां वारयति ।

१ क. ग. 'दिवि' । २ क. च. द. 'तो ह्यधि' । ३ घ. अ. ग. 'प्रहार्थ' । ४ क. द. फ.
'नमात्रो' । ५ घ. 'क्षिप्याऽऽह । ए' । ६ अ. 'रूपैवेति । ७ क. घ. द. 'क्तां स्या' ।

यथा ह वै बहवः पशवो मनुष्यं भुञ्ज्युरेवमे-
कैकः पुरुषो देवान्भुनक्त्येकस्मिन्नेव पशावादी-
यमानेऽप्रियं भवति किमु बहुषु तस्मादेषां तन्न
प्रियं यदेतन्मनुष्या विद्युः ॥ १० ॥

पतो दर्शितम् । सर्वा हीयमुपनिषद्भिर्द्विधाविद्याविभागप्रदर्शनेनैवोपक्षीणा ।
यथा चैषोऽर्थः कृत्स्नस्य शास्त्रस्य तथा प्रदर्शयिष्यामः । यस्मादेवं
तस्मादविद्यावन्तं पुरुषं प्रति देवा ईशत एव विघ्नं कर्तुमनुग्रहं चेत्येत-
दर्शयति । यथा ह वै लोके बहवो गोश्वादयः पशवो मनुष्यं स्वामिनमात्म-
नोऽधिष्ठितारं भुञ्ज्युः पालयेयुरेवं बहुपथस्थानीय एकेकोऽविद्वान्पु-
रुषो देवान्देवानिति पित्राद्युपलक्षणार्थं भुनक्ति पालयतीति । इम इन्द्रा-
दयोऽन्ये मत्तो ममेशितारो भृत्य इवाहमेषां स्तुतिनमस्कारेज्यादिनाऽऽ-
राधनं कृत्वाऽभ्युदयं निःश्रेयसं च तत्प्रयत्नं फलं प्राप्स्यामीत्येवम-
भिसंधिः । तत्र लोके बहुपथमतो यथैकस्मिन्नेव पशावादीयमाने व्याघ्रा-
दिनाऽपह्नियमाणे महदप्रियं भवति तथा बहुपथस्थानीय एकस्मिन्पुरुषे
पथभावाद्बहुचित्तष्टत्यप्रियं भवतीति किं चित्रं देवानां बहुपथपहरण इव
कुटम्बनः । तस्मादेषां देवानां तन्न प्रियं किं तद्यदेतद्ब्रह्मात्मतत्त्वं कथं-
चन मनुष्या विद्युर्विजानीयुः । तथा च स्मरणमनुगीतासु भगवतो व्यासस्य ।

“ क्रियावद्भिर्हि कौन्तेय देवलोकः समावृतः ।

न चैतदिष्टं देवानां मर्त्यैरूपरि वर्तेनम् ” ॥

सर्वा हीति । कथमेतदवगम्यते तत्राऽऽह । यथेति । मनुष्याणामविद्यावतां देवपशुत्वे
स्थिते फलितमाह । यस्मादिति । तत्र प्रमाणत्वेनोत्तरं वाक्यमुत्थापयति । एत-
दिति । किमिदमविद्यावतो देवादिपालनमित्याह्नाङ्क्य वाक्यवात्पर्यमाह । इम इन्द्रा-
दय इति । अभिसंधिरविद्यावतः पुरुषस्येति शेषः । एकस्मिन्नेवत्यादिवाक्यमादाय
व्याचष्टे । तत्रेति । मनुष्याणां पशुभावाद्बहुस्थानमप्रियं देवानामिति स्थिते तदुपाय-
मपि तत्त्वज्ञानं तेषां देवा विद्विषन्तीत्याह । तस्मादिति । तत्रविद्याया दौर्लभ्यत्वं
कथंचनेत्युक्तम् । मनुष्याणामुत्कर्षं देवा न मृष्यन्तीत्यत्र प्रमाणमाह । तथा चेति ।
तेषां ब्रह्मविद्याया कैवल्यमिः सुतरामनिष्ठेति भावः । देवादीनां मनुष्येषु ब्रह्मज्ञान-
स्याप्रियत्वेऽपि किं स्यादित्याह्नाङ्क्याऽऽह । अत इति । तेषां विघ्नमाचरताममिमा-

१ च. द. गोभशां । २ ख. ग. क. च. द. 'वानि' । ३ ग. घ. ज. 'वाङ्' तेषां । ४ क.
ख. 'त्यदसं' । ५ घ. ज. 'ब्रह्मणस्तत्त्वं' । ६ क. 'गुर्जानी' । ७ घ. य. 'ति । इत्येत' ।

इति । अतो देवाः पशूनिव व्याघ्रादिभ्यो ब्रह्मविज्ञानाद्ब्रह्ममाचिकी-
र्षन्ति । अस्मदुपभोग्यत्वान्मा व्युत्तिष्ठेयुरिति । यं तु मुमोचयिषन्ति तं
श्रद्धादिभिर्योक्ष्यन्ति विपरीतमश्रद्धादिभिः । तस्मान्मुमुक्षुर्देवाराधनपरः
श्रद्धाभक्तिपरः प्रणयोऽप्रमादी स्याद्विद्याप्राप्तिं प्रति विद्यां प्रतीति वा
काकैतत्प्रदर्शितं भवति देवाप्रियवाक्येन ॥ १० ॥

सूत्रितः शास्त्रार्थं आत्मेत्येवोपासीतेति । तस्य च व्याचिरुपासितस्य
सार्थवादेन तदाहुर्यद्ब्रह्मावद्ययेत्यादिना संबन्धप्रयोजने अभिहिते । अवि-
द्यायाश्च संसाराधिकारकारणत्वमुक्तमथ योऽन्यां देवतामुपास्त इत्या-

यमाह । अस्मदिति । तर्हि देवादिभिरुपहतानां मनुष्याणां मुमुक्षैव न संपद्येवेत्याश-
ङ्क्याऽऽह । यं त्विति । उक्तं हि ।

‘ न देवा दण्डमादाय रक्षन्ति पशुपालवत् ।

यं हि रक्षितुमिच्छन्ति बुद्ध्या संयोजयन्ति तम् ’

इति । तर्हि किमिति सर्वानेव देवा नानुशुद्धन्तीत्याशङ्क्याऽऽह । विपरीतमिति ।
देवतापराङ्मुखममुमोचयिषितमिति यावत् । संप्रति देवाप्रियवाक्येन ध्वनितमथेमाह ।
तस्मादिति । अविद्वत्सु मनुष्येषु देवादीनां सातत्रयं तच्छब्दार्थः । श्रद्धादिप्रधान-
स्वदाराधनपरः सन्देवादीनां प्रियः स्यात्तद्विपक्षस्य मुमुक्षावैफल्यादित्यर्थः । तत्प्रीति-
विषयश्च तत्प्रसादासादितवैराग्यः सर्वाणि कर्माणि संन्यस्य विद्याप्रापकश्रवणादिकं
प्रत्येकाग्रमनाः स्यादित्याह । अप्रमादीति । श्रवणादिकमनुविष्टज्ञापि वर्णाश्रमाचारपरो
भवेदन्यथा विद्यालक्षणे फले प्रतिबन्धसंभवादित्याशयेनाऽऽह । विद्यां प्रतीति ।
भयादिनिमित्ता ध्वनेर्विकृतिः काकुरुच्यते । यथाऽऽह ‘काकः स्त्रियां विकारो यः शोक-
भीत्यादिभिर्ध्वनेः’ इति त्रया काका काण्वश्रुतेः स्वरकम्पेन भयमुपलक्ष्य देवादिभजने
कल्प्यते तात्पर्यमित्याह । काकैति ॥ १० ॥

ब्रह्मकण्डिकाभित्थं व्याख्याय ब्रह्म वा इदमित्यादिवाक्यस्यातीतेन संबन्धं वक्तुं
वृत्तं कीर्षयति । सूत्रित इति । शास्त्रार्थशब्दो ब्रह्मविद्याविषयः । तदाहुरित्यादिनो-
क्तमनुवदति । तस्य चेति । अथेवादस्त्वो यो देवानामित्यादिः । संबन्धो ज्ञानस्य
सर्वापत्तिफलेन साध्यसाधनत्वमधिकारिणाऽऽश्रयाश्रयित्वमैक्येन विषयविषयित्वमिति
विभागः । अविद्यासूत्रे वृत्तं कथयति । अविद्यायाश्चेति । संसारस्याधिकारः प्रवृत्ति-

ब्रह्म वा इदमग्र आसीदेकमेव तदेकं सन्न

दिना । तत्राविहानृणी पशुवदेवादिकर्मकर्तव्यतया परतन्न इत्युक्तं किं पुनर्देवादिकर्मकर्यव्यत्वे निमित्तं वर्णा आश्रमाश्च तत्र के वर्णा इत्यत इदमारभ्यते । यन्निमित्तसंबद्धेषु कर्मस्वयं परतन्न एवाधिकृतः संसारी-
त्येतस्यैवार्थस्य प्रदर्शनायाग्निसर्गानन्तरमिन्द्रादिसर्गो नोक्तः । अग्नेस्तु सर्गः प्रजापतेः सृष्टिपरिपूरणाय प्रदांशतः । अयं चेन्द्रादिसर्गस्तत्रैव द्रष्टव्यस्तच्छेषत्वात् । इह तु स एवाभिधीयतेऽविदुषः कर्माधिकारहं-
तुप्रदर्शनाय । ब्रह्म वा इदमग्र आसीद्यदग्निं सृष्ट्वाऽग्निरूपापन्नं ब्रह्म ब्राह्म-
णजात्यभिमानाद्ब्रह्मेत्यभिधीयते । वा इदं क्षत्रादिजातं ब्रह्मैवाभिन्नमा-
सीदेकमेव । नाऽऽसीत्क्षत्रादिभेदः । तद्ब्रह्मैकं क्षत्रादिपरिपालयित्रादि-
गून्यं सन्न व्यववन्न विभूतवत्कर्मणे नालमासीदित्यर्थः ।

रूपत्तिरिति यावत् । यथा पशुरित्यादिनोक्तमनुभाषते । तत्रेति । अविद्याविकारः
सप्तम्यर्थः । तत्राविद्याकार्यं प्रपञ्चयितुमध्यायशेषप्रवृत्तिरिति मन्वानोऽविद्याविवर्तचातु-
र्द्वैर्ग्यमृष्टिप्रकटनाथे तदेतद्ब्रह्मेत्यस्मात्प्रोक्तं वाक्यमित्याकाङ्क्षापूर्वकमाह । किं पुन-
रिति । ब्रह्म वा इदमित्यादिवाक्यमिदमा परामृश्यते । वर्णानेव विशिनष्टि । यन्न-
मित्तेति । यैर्निमित्तैर्ब्राह्मण्यादिभिः संबद्धेषु कर्मस्वयमविद्वानधिकृतः पशुरिव संसरतीति
पशुनिदर्शनश्रुतौ प्रसिद्धं वानि निमित्तानि दर्शयितुमुत्तरं वाक्यं प्रवृत्तमित्यर्थः । अथे-
त्यभ्यमन्थदित्यत्रानुग्रहकदेवतासर्गं प्रक्रम्याग्नेरेव सृष्टिरुक्ता चेन्द्रादीनामत्र त्वविद्यां
प्रस्तुत्य तेषां सोच्यते तत्र कः श्रुतेरभिप्रायस्तत्राऽऽह । एतस्येति । पूर्वमग्निमर्गा-
नन्तरमिन्द्रादिसर्गो वाच्योऽपि नोक्तः । फलाभावात् । इह त्वविदुषस्तत्कार्यवर्णाद्य-
भिमानिनः कर्माधिकृतविरत्येतस्यार्थस्य प्रदर्शनाथे तदाविद्यात्वविवक्षया स व्युत्पाणत
इत्यर्थः । अग्निसर्गोऽपि तर्हि तद्ब्रह्मैव वाच्यो विशेषाभावादित्याशङ्क्याऽऽह ।
अग्नेस्त्विति । प्रजापतेः सृष्टिपूर्वये चेदग्निमृष्टिस्तत्रोक्ता हन्वेन्द्रादिमर्गोऽपि तत्रैव
वाच्योऽन्यथा तदपूर्वैरित्याशङ्क्याऽऽह । अयं चेति । तर्हि तत्रोक्तस्य कस्माद-
त्रोक्तिः पुनरुक्तेरित्याशङ्क्यैतस्यैवार्थस्येत्यत्रोक्तं स्मारयति । इह त्विति । संगतिमुक्त्वा
वाक्यमादाय व्याचष्टे । ब्रह्मेति । अग्ने क्षत्रादिसर्गात्पूर्वमिति यावत् । त्रैशब्दस्यावधारणा-
र्थत्वं वदन्वाक्यार्थोक्तिपूर्वकमेकमित्यस्यार्थमाह । इदमिति । द्विर्वयमेवकारं व्याचष्टे ।
नाऽऽसीदिति । कथं तर्हि तस्य कर्मानुष्ठानसामर्थ्यमिन्द्रित्याशङ्क्य समनन्तरवाक्यं

१ क. ख. ग. घ. ङ. छ. ज. झ. 'बन्धेषु' । २ झ. ङ. संसरत्ये' । च. ङ. संसारीत्ये' । ३ ग.
घ. ङ. 'मानवद्' । ४ घ. 'बन्धो येषां तेषु । क. ख. ङ. ण. 'बन्धेषु' । ५ क. घ. ख. ग. 'शङ्कयत्' ।
३३

व्यभवत् । तच्छ्रेयोरूपमत्यसृजत क्षत्रं यान्ये-
तानि देवत्रा क्षत्राणीन्द्रो वरुणः सोमो रुद्रः
पर्जन्यो यमो मृत्युरीशान इति । तस्मात्क्षत्रात्परं
नास्ति तस्माद्ब्राह्मणः क्षत्रियमधस्तादुपास्ते

ततस्तद्ब्रह्म ब्राह्मणोऽस्मि मयेत्यं कर्तव्यमिति ब्राह्मणजातिनिमित्तं कर्म
चिकीर्ष्वीत्मनः कर्मकर्तृत्वविभूत्यै श्रेयोरूपं प्रशस्तं रूपमत्यसृजताति-
शयेनासृजत सृष्टवत् । किं पुनस्तद्यत्सृष्टं क्षत्रं क्षत्रियजातिस्तद्व्यक्तिभेदेन
प्रदर्शयति । यान्येतानि प्रसिद्धानि लोके देवत्रा देवेषु क्षत्राणीति । जात्या-
ख्यायां पक्षे बहुवचनस्मरणाद्व्यक्तिबहुत्वाद्वा भेदोपचारेण बहुवचनम् ।
कानि पुनस्तानीत्याह तत्राभिषिक्ता एव विशेषतो निर्दिश्यन्ते । इन्द्रो
देवानां राजा । वरुणो यादसाम् । सोमो ब्राह्मणानाम् । रुद्रः पशूनाम् । पर्ज-
न्यो विष्णुदादीनाम् । यमः पितॄणाम् । मृत्युः रोगादीनाम् । ईशानो
भासामित्येवमादीनि देवेषु क्षत्राणि । तदन्विन्द्रादिक्षत्रदेवताधिष्ठितानि
मनुष्यक्षत्राणि सोमसूर्यवंश्यानि पुरूरवःप्रभृतीनि सृष्टान्येव द्रष्टव्यानि ।
तदर्थं एव हि देवक्षत्रसर्गः प्रस्तुतः । यस्मैद्ब्रह्मणाऽतिशयेन सृष्टं क्षत्रं
तस्मात्क्षत्रात्परं नास्ति ब्राह्मणजातेरपि निपन्तु । तस्माद्ब्राह्मणः कार-
णभूतोऽपि क्षत्रियस्य क्षत्रियमधस्ताद्व्यवस्थितः सन्नुपरिस्थितमुपास्ते ।

व्याचष्टे । तत इति । तदेव सृष्टमाकाङ्क्षाद्वारा स्पष्टयति । किं पुनरिति । एका चेत्क्षत्र-
जातिः सृष्टा कथं तर्हि यान्येतानीति बहूक्तिरित्याकाङ्क्षाऽऽह । तद्व्यक्तिभेदेनेति ।
क्षत्रजातेरेकत्वात्कथं क्षत्राणीति बहुवचनमित्याकाङ्क्ष्य 'जात्याख्यायामेकस्मिन्बहुवचन-
मभ्यंतरस्याम्' (पा० सू० १ । २ । ५८) इति स्मृतिमाश्रित्याऽऽह । जातीति ।
बहूक्तेर्गत्यन्तरमाह । व्यक्तीति । तासां बहुत्वाज्जातेश्च तद्भेदात्तत्रापि भेदमुपचर्य
बहूक्तिरित्यर्थः । क्षत्राणीति बहुवचनमिति संबन्धः । तेषां विशेषतो ग्रहणं क्षत्रस्यो-
त्तमत्वं रूपापयितुमिति मन्वानः सन्नाह । कानि पुनरित्यादिना । ननु किमिति
देवेषु क्षत्रमृष्टिरुच्यते ब्राह्मणस्य कर्मानुष्ठानसामर्थ्यसिद्धयर्थं मनुष्येष्वेव तत्सृष्टिरुप-
देष्टव्येत्याकाङ्क्षाऽऽह । तदन्विति । तथाऽपि विवक्षित्वा सृष्टिभूखतो वक्तव्येत्या-
काङ्क्ष्योपोद्भावोऽयमित्याह । तदर्थं इति । तस्मादित्यादि व्याचष्टे । यस्मादिति ।
क्षत्रस्य नियन्तृत्ववद्दुत्कर्षे हेत्वन्तरमाह । तस्मादिति । ब्रह्मेति प्रसिद्धं ब्राह्म-

१ क. च. द. 'निर्वर्त्य क' । २ ड. ज. घ. 'स्माद्ब्राह्मणति' । ३ च. द. क्षत्रस्य । ४ क. द.
'क्षगाक्ष्य' ।

राजसूये क्षत्र एव तद्यशो दधाति सैषा क्षत्रस्य
योनिर्यद्ब्रह्म । तस्माद्यद्यपि राजा परमतां गच्छति
द्वा^१वान्तत उपनिश्रयति स्वां योनिं य उ एनं
हिनस्ति स्वां स योनिमृच्छति स पापीयान्भ-
वति यथा श्रेयांसं हिंसित्वा ॥ ११ ॥

क । राजसूये । क्षत्र एव तदात्मीयं यशः ख्यातिरूपं ब्रह्मेति दधाति
स्थापयति । राजसूयाभिषिक्तेनाऽऽसन्धां स्थितेन राज्ञाऽऽर्मांसो
ब्रह्मभित्तिऋत्विक्पुनस्तं प्रत्याह त्वं राजन्ब्रह्मासीति । तदेतदभिधीयते
क्षत्र एव तद्यशो दधातीति । सैषा प्रकृता क्षत्रस्य योनिरेव यद्ब्रह्म ।
तस्माद्यद्यपि राजा परमतां राजसूयाभिषेकगुणं गच्छेत्याप्नोति ब्रह्मेव
ब्राह्मणजातिमेवान्ततोऽन्ते कर्मपरिसमाप्तानुपनिश्रयत्याश्रयति स्वां
योनिं पुरोहितं पुरो निधत्त इत्यर्थः । यस्तु पुनर्ब्रह्माभिमानात्स्वां योनिं
ब्राह्मणजातिं ब्राह्मणं य उ एनं हिनस्ति हिंसति न्यग्रभावेन पश्यति
स्वामात्मीयामेव स योनिमृच्छति स्वं प्रसवं विच्छिनत्ति विनाशयति ।
स एतत्कृत्वा पापीयान्पापतरो भवति । पूर्वमपि क्षत्रियः पाप एव क्रु-
त्वादात्मप्रसवहिंसया मुतराम् । यथा लोके श्रेयांसं प्रशस्ततरं हिंसित्वा
परिभूय पापतरो भवति तद्वत् ॥ ११ ॥

ण्याख्यमिति यावत् । उक्तमेव प्रपञ्चयति । राजसूयेति । आसन्धां मञ्चि-
कायाम् । क्षत्रे स्वकीयं यशः समर्पयतो ब्राह्मणस्य निष्कर्षमाशङ्क्याऽऽह । सैपेति ।
तद्ये. ब्रह्मणत्वस्य तुल्यत्वात्कृतोऽवान्तरभेदः क्षत्रमपि ऋतुकाले ब्राह्मण्यं प्राप्नोती-
त्याशङ्क्याऽऽह । तस्मादिदं । क्षत्रस्य ब्रह्माभिभवे दोषश्रवणाच्च तस्य तदपेक्षया
यद्गुणत्वमित्याह । यस्त्विति । प्रमादादपीति वक्तुमुशब्दः । य उ एनं हिनस्तीति
प्रतीकग्रहणं यस्तु पुनरित्यादि व्याख्यानमिति भेदः । ईयमुनस्तरवर्षस्य प्रयोगे
हेतुः । पूर्वमपीति । ब्राह्मणाभिभवे पापीयस्त्वमित्येतदुदाहरणेन बुद्धावारोपयति ।
अति ॥ ११ ॥

स नैव व्यभवत्स विशमसृजत यान्येतानि
देवजातानि गणश आख्यायन्ते वसवो रुद्रा
आदित्या विश्वेदेवा मरुत इति ॥ १२ ॥ स
नैव व्यभवत्स शौद्रं वर्णमसृजत पूषणमियं वै
पूषेयं हीदं सर्वं पुष्यति यदिदं किंच ॥ १३ ॥

क्षत्रे सृष्टेऽपि स नैव व्यभवत्कर्मणे ब्रह्म तथा न व्यभवद्वित्तोपार्जयि-
तुरभावात् । स विशमसृजत कर्मसाधनवित्तोपार्जनाय । कः पुनरसौ
विद् । यान्येतानि देवजातानि स्वार्थे निष्ठा य एते देवजातिभेदा इत्यर्थः ।
गणशो गणं गणमाख्यायन्ते कथयन्ते । गणमाया हि विशः । प्रायेण
संहता हि वित्तोपार्जने समर्था नैकैकशः । वसवोऽष्टसंख्यो गणस्तथै-
कादश रुद्रा द्वादशाऽऽदित्या विश्वेदेवांस्त्रयोदश विश्वाया अपत्यानि
सर्वे वा देवा मरुतः सप्त सप्त गणाः ॥ १२ ॥

स परिचारकाभावात्पुनरपि नैव व्यभवत्स शौद्रं वर्णमसृजत शूद्र
एव शौद्रः स्वार्थेऽणि वृद्धिः कः पुनरसौ शूद्रो वर्णो यः सृष्टः ।
पूषणं पुष्यतीति पूषा । कः पुनरसौ पूषेति विशेषतस्त्वभिदिंशति ।
इयं पृथिवी पूषा । स्वयमेव निर्वचनमाह । इयं हीदं सर्वं पुष्यति यदिदं
किंच ॥ १३ ॥

कर्तुर्ब्राह्मणस्य नियन्तुश्च क्षत्रियस्य सृष्टत्वात्किमुत्तरेणेत्याशङ्क्याऽऽह । क्षत्र इति ।
गद्याचष्टे । कर्मण इति । ब्रह्म ब्राह्मणोऽस्मीत्याभिमानो पुरुषः । तथा क्षत्रसर्गात्पूर्व-
भिवेति यावत् । कथं तर्हि लौकिकसामर्थ्यसंपादनद्वारा कर्मानुष्ठानमव आह । स
विशमिति । देवजातानीत्यत्र नकारो निष्ठा । गणं गणं कृत्वा किमित्याख्यायानं विशा-
मित्याशङ्क्याऽऽह । गणेति । विशा समुदायप्रधानत्वमद्यापि प्रत्यक्षमित्याह ।
प्रायेणेति ॥ १२ ॥

कर्तृपालयितृषनार्जयितृणां सृष्टत्वात्कृतं वर्णान्तरसृष्ट्येत्याशङ्क्याऽऽह । स परि-
चारकेति । शौद्रं वर्णमसृजतेत्यत्रौकारो वृद्धिः । पुष्यतीति पूषेत्युक्तत्वात्प्रश्नस्यानव-
काशत्वमाशङ्क्याऽऽह । विशेषत इति । पूषशब्दस्यार्थान्तरे प्रसिद्धत्वात्कथं पृथिव्यां
वृषिरित्याशङ्क्याऽऽह । स्वयमेवेति ॥ १३ ॥

१. क. च. छ. ज. झ. ट. 'वा द' । २. क. ग. घ. ङ. च. छ. ज. झ. 'ये द' । ३. ग. घ.
४. 'स्तं देवशूद्रमाह । पू' । ५. क. झ. ट. 'ति पुष्पाति यं' । च. 'ति पुष्पातीति वं' ।
छ. शौद्रो । ४ मृष्ट

स नैव व्यभवत्तच्छ्रेयोरूपमत्यसृजत धर्मं तदे-
तत्क्षत्रस्य क्षत्रं यद्धर्मस्तस्माद्धर्मात्परं नास्त्यथो
अबलीयान्बलीयाः समाशासते धर्मेण यथा
राज्ञैवं यो वै स धर्मः सत्यं वै तत्तस्मात्सत्यं
वदन्तमाहुर्धर्मं वदतीति धर्मं वा वदन्तः

स चतुरः सृष्ट्वाऽपि वर्णाञ्चैव व्यभवद्दुःप्रत्वात्क्षत्रस्यानियताशङ्कया
तच्छ्रेयोरूपमत्यसृजत किं तद्धर्मं तदेतच्छ्रेयोरूपं सृष्टं क्षत्रस्य क्षत्रं क्षत्र-
र्यापि नियन्तु । उग्रादप्युग्रम् । यद्धर्मो यो धर्मस्तस्मात्क्षत्रस्यापि निय-
न्तुत्वाद्धर्मात्परं नास्ति । तेन हि नियम्यन्ते सर्वे तत्कथमिति । उच्यते ।
अथो अप्यबलीयान्दुर्बलतरो बलीयांसमात्मनो बलवत्तरमप्याशांसते
कामयते जेतुं धर्मेण बलेन । यथा लोकैः राज्ञां सर्वबलवत्तमेनापि कुटु-
म्बिक एवं तस्मात्सिद्धं धर्मस्य सर्वबलवत्तरत्वात्सर्वानियन्तृत्वम् । यो
वै स धर्मो व्यवहारलक्षणो लौकिकैर्व्यवहियमाणः सत्यं वै तत्सत्य-
मिति यथाशास्त्रार्थता स एवानुष्ठीयमानो धर्मनामा भवति । शास्त्रार्थ-
त्वेन ज्ञायमानस्तु सत्यं भवति । यस्मादेवं तस्मात्सत्यं यथा शास्त्रं
वदन्तं व्यवहारकाल आहुः समीपस्था उभयविवेकज्ञा धर्मं वदतीति
प्रसिद्धं लौकिकं न्यायं वदतीति तथा विपर्ययेण धर्मं वा लौकिकं

ननु चातुर्वर्ण्ये सृष्टे तावत्तैव कर्मानुष्ठानसिद्धेरलं धर्मसृष्ट्येत्यत आह । स चतुर
इति । अनियताशङ्कया नियामकाभावं तस्यानियतत्वसंभावनयेति यावत् । तच्छब्दः
सृष्टृब्रह्मविषयः । कुतो धर्मस्य सर्वनियन्तृत्वं क्षत्रस्यैव तत्प्रसिद्धेरित्याह ।
तत्कथमिति । अनुभवमनुमृत्य परिहरति । उच्यत इत्यादिना । तदेवादाहरति ।
यथेति । राज्ञा स्पर्धमान इति शेषः । धर्मस्योत्कृष्टत्वेन नियन्तृत्वे मत्यादभिन्नत्वं
हेत्वन्तरमाह । यो वा इति । कथं धर्मस्य सत्यत्वं स हि पुरुषधर्मो वचनधर्मः सत्य-
त्वमित्यवान्तरभेदादित्याशङ्क्याऽऽह । स एवाति । यथोक्ते विवेके लोकमसिद्धिं
प्रमाणयति । यस्मादिति । उभयशब्दो धर्मसत्यविषयो धर्मं वदतीत्येवदेव विभजते ।
प्रसिद्धमिति । यथा शास्त्रानुसारेण वदन्तं धर्मं वदतीति वदन्ति तथा पूर्वोक्तवदनवै-
परीत्येन धर्मं वदन्तं सत्यं वदतीत्याहुरिति योजना । धर्ममेव व्याचष्टे । लौकिकमिति ।

१ च. द. 'रोऽपि व' । २ ल. 'के कश्चिद्राज्ञा । ३ च. 'ज्ञा बलेनाह्यबलीयांसं जेतुमाशंसत
ए' । ४ घ. 'वे ध' । ५ ख. घ. ङ. च. ज. झ. ङ. 'णः स सं' । ६ ख. ग. झ. 'धेतः स । ७ क.
ख. ङ. न. 'ति त' ।

सत्यं वदतीत्येतद्धचेवैतदुभयं भवति ॥ १४ ॥
तदेतद्ब्रह्म क्षत्रं विद् शूद्रस्तदग्निनैव देवेषु ब्रह्मा-
भवद्ब्राह्मणो मनुष्येषु क्षत्रियेण क्षत्रियो वैश्येन

व्यवहारं वदन्तमाहुः सत्यं वदेति शास्त्रादनपेतं वदतीति । एतद्यदुक्त-
मुभयं ज्ञायमानमनुष्ठीयमानं चैतद्धर्म एव भवति । तस्मात्स धर्मो
ज्ञानानुष्ठानलक्षणैः शास्त्रज्ञानितरांश्च सर्वानेव नियमयति । तस्मात्स
क्षत्रस्यापि क्षत्रमतस्तदभिमानोऽविद्वांस्तद्विशेषानुष्ठानाय ब्रह्मक्षत्रविद्-
शूद्रनिमित्तविशेषमभिमन्यते । तानि च निसर्गत एव कर्माधिकारनि-
मित्तानि ॥ १४ ॥

तदेतच्चतुर्वर्ण्यं सृष्टं ब्रह्म क्षत्रं विद् शूद्र इत्युत्तरार्थं उपसंहारः ।
यत्तत्सृष्ट ब्रह्म तदग्निनैव नान्येन रूपेण देवेषु ब्रह्म ब्राह्मणजातिरभव-
द्ब्राह्मणो ब्राह्मणस्वरूपेण मनुष्येषु ब्रह्माभवदितरेषु वर्णेषु विकारान्तरं
प्राप्य क्षत्रियेण क्षत्रियोऽभवदिन्द्रादिदेवताधिष्ठितो वैश्येन वैश्यः

सत्यं वदन्तीत्येवदेव स्फुटयति । शास्त्रादिति । कार्यकारणभावेनानयोरेक-
त्वमुपसंहरति । एतदिति । शास्त्रार्थसंज्ञाये शिष्टव्यवहारान्निश्चयो यथा यववराहा-
दिशब्देषु । धर्मसंज्ञाये तु शास्त्रार्थवशान्निर्णयो यथा चैत्यवन्दनादिव्युदासेनाग्निहो-
त्रादौ । अतो हेतुहेतुमद्भावादुभयोरेक्यमिति भावः । धर्मस्य सत्यादभेदे फलितमाह ।
तस्मादिति । तस्य सर्वनियन्तृत्वेऽपि प्रकृते किमायावं तदाह । तस्मात्स इति ।
तर्हि यथोक्तधर्मवशादेव कर्मानुष्ठानसिद्धेर्वर्णाश्रमाभिमानस्याकिञ्चित्करत्वमित्याश-
ङ्क्याऽऽह । अत इति । धार्मिकत्वाद्यभिमानो ब्राह्मण्याद्यभिमानं पुरोधायानुष्ठापक-
श्चेत्तदभिमानोऽपि तथैवाभिमानान्तरं पुरस्कृत्यानुष्ठापयेदित्याशङ्क्याऽऽह । तानि
चेति । न खल्विविदुषो धार्मिकस्य ब्राह्मण्यादिषु निमित्तेषु सत्सु कर्मप्रवृत्तौ निमित्तान्तर-
मपेक्ष्यते प्रमाणाभावादित्यर्थः ॥ १४ ॥

पुनरुक्तवैयर्थ्यमाशङ्क्योक्तम् । उत्तरार्थं इति । पूर्वत्र देवेषु दक्षितस्य वर्णविभागस्य
मनुष्येषूपत्तरन्त्येन योजनार्थं इति यावत् । सृष्टवर्णचतुष्टयनिविष्टमवान्तरविभागमभि-
धातुमारभते । यत्तदिति । नान्येन देवान्तररूपेण क्षत्रादिविकारमन्तरेणोति यावत् ।
विकारान्तरमग्निब्राह्मणलक्षणम् । क्षत्रियेणेत्यत्र विवक्षितमर्थमाह । इन्द्रादिदेवताधिष्ठित
इति । वैश्येनेति ज्ञाद्यधिष्ठितत्वमुच्यते । शूद्रेणेति पूषाधिष्ठितत्वम् । अग्न्यादि-

१ इ. 'दतीति' । २ ग. ड. च. छ. झ. ङ. 'णः सच्छास्त्र' । ३ घ. ङ. 'न वस्वप्रदेवैश्येना-
धिष्ठितः सन्मनुष्यैः' । ४ क. घ. ञ. ण. 'रस्वह' ।

वैश्यः शूद्रेण शूद्रस्तस्माद्भावेव देवेषु लोकमि-
च्छन्ते ब्राह्मणे मनुष्येष्वेताभ्यां हि रूपाभ्यां
ब्रह्माभवत् ।

शूद्रेण शूद्रः । यस्मात्क्षत्रादिषु विकारापन्नमग्नौ ब्राह्मण एवं चाविकृतं
स्रष्टृ ब्रह्म तस्माद्भावेव देवेषु देवानां मध्ये लोकं कर्मफलमिच्छन्त्य-
ग्निसंबद्धं कर्म कृत्वेत्यर्थः । तदर्थमेव हि तद्ब्रह्म कर्माधिकरणत्वेनाग्नि-
रूपेण व्यवस्थितम् । तस्मात्तस्मिन्नग्नौ कर्म कृत्वा तत्फलं प्रार्थयन्त
इत्येतदुपपन्नम् । ब्राह्मणे मनुष्येषु मनुष्याणां पुनर्मध्ये कर्मफले-
च्छायां नाग्न्यादिनिमित्तक्रियापेक्षा किं तर्हि जातिमात्रस्वरूपप्रतिल-
म्भेनैव पुरुषार्थसिद्धिः । यत्र तु देवाधीना पुरुषार्थसिद्धिस्तत्रैवाग्न्या-
दिसंबद्धक्रियापेक्षा । स्मृतेश्च—

“जप्येनैव तु संसिध्येद्ब्राह्मणो नात्र संशयः ।
कुर्यादन्यन्न वा कुर्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते” इति ।

भावमापन्नस्य क्षत्रादिभावो न तु क्षत्रादिभावमापन्नस्याग्न्यादिभाव इत्येतावन्मात्रेण
ब्रह्मणो विकृतत्वाविकृतत्वमग्निब्राह्मणस्तुत्यर्थमुक्तमित्यभिप्रेत्य तस्मादित्यादि व्याचष्टे ।
यस्मादिति । यथोक्तप्रार्थनाया न्याय्यत्वं माधयति । तदर्थमेवेति । कर्मफलदाना-
र्थमिति यावत् । मनुष्याणां मध्ये कर्मणि मनुष्यमवलम्ब्य कर्मफलभोगापेक्षायामधि-
करणसंप्रदानभावेनावस्थितार्थान्द्रादिनिमित्तक्रियापेक्षा नास्ति किं तु ब्राह्मणजातिप्राप्तिमा-
त्रेण तत्संबद्धं जप्यादि कर्मोपश्रयंभावीति तन्मात्रेण पुरुषार्थः सिध्यतीति प्रवर्तकग्रहण-
पूर्वकमाह । मनुष्याणामिति । कुत्र तर्हि यथोक्तक्रियापेक्षेति तत्राऽऽह । यत्र
त्विति । देवानां मध्येऽग्निसंबद्धमेव कर्म कृत्वा पुरुषार्थलाभो मनुष्याणां मध्ये तु
ब्राह्मण्यप्रयुक्तजप्यादिमात्रेण तत्प्राप्तिरित्यत्र प्रमाणमाह । स्मृतेश्चेति । जप्यग्रहणं
जातिमात्रप्रयुक्तकर्मोपलक्षणार्थम् । अन्यदाग्निसंबद्धं कर्म । काऽयं ब्राह्मणो नाम
तत्राऽऽह । मैत्र इति । सर्वेषु भूतेष्वभयप्रदो विशिष्टजातिमानिति यावत् । ननु
यथोक्तस्मृतेर्ब्राह्मण्यप्रतिलम्भमात्रादभ्युदयलाभेऽपि कुतस्ततो निःश्रयसमिद्धिस्त-

१ च. व. 'ण पृषस्तेषु देवशूद्रेणाधिष्ठितः सन्मनुष्यश्' । २ ग. 'एवावि' । ३ घ. क. ज. 'व
वाऽवि' । ४ घ. 'च्छन्तेऽग्नि' । ५ घ. 'ध्येऽवरम' । ६ घ. 'पेक्षयत इति । म. गु. 'पेक्षतेति ।

पारिव्राज्यदर्शनाच्च । तस्माद्ब्राह्मणत्व एव मनुष्येषु लोकं कर्म-
फलमिच्छन्ति । यस्मादेताभ्यां हि ब्राह्मणाभिरूपाभ्यां कर्मकर्त्रधि-
करणरूपाभ्यां यत्स्रष्टृ ब्रह्म साक्षादभवत् । अत्र तु परमात्मलोकेमग्नौ
ब्राह्मणे चेच्छन्तीति केचित् । तदसत् । अविद्याधिकारे कर्माधिकार-
ार्थं वर्णविभागस्य प्रस्तुतत्वात्परेण च विशेषणात् । यदि ह्यत्र लोक-
शब्देन परं एवाऽऽत्मोच्येत परेण विशेषणमनर्थकं स्यात्स्वं लोकमह-
ष्टेति । स्वलोकव्यतिरिक्तश्रेद्गन्धीनतया प्राथम्येभानः प्रकृतो लोकस्ततः
स्वमिति युक्तं विशेषणं प्रकृतपरलोकनिवृत्त्यर्थत्वात् । स्वत्वेन चाव्य-
भिचारात्परमात्मलोकस्य । अविद्याकृतानां च स्वत्वव्यभिचारात् ।
ब्रवीति च कर्मकृतानां व्यभिचारं क्षीयत एवेति । ब्रह्मणा सृष्टा वर्णाः
कर्माधर्म । तच्च कर्म धर्मारूपं सर्वानेव कर्तव्यतया नियन्तु पुरुषार्थसा-

ञाऽऽह । पारिव्राज्येति । ब्राह्मणा व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्तीति ब्राह्मणस्य पारि-
व्राज्यं श्रूयते तच्च संन्यासाद्ब्रह्मणः स्थानमिति ब्रह्मलोकसाधनं गम्यते । अतश्च ब्राह्म-
णजातिनिमित्तं लोकमिच्छन्तीति युक्तमित्यर्थः । ब्राह्मणे मनुष्येष्वित्यस्यार्थमुपसं-
हरति । तस्मादिति । हेतुवाक्यमादाय व्याचष्टे । यस्मादिति । हिंसाद्वार्थो यस्मा-
दित्युक्तः । यत्स्रष्टृ ब्रह्म तदेताभ्यां यस्मात्साक्षादभवत्तस्माद्ग्रावेवेत्यादि युक्तमिति
योजना । अग्नौ हुत्वा ब्राह्मणे च दत्त्वा परमात्मलक्षणं लोकमाप्तुमिच्छन्तीति भर्तृम-
पञ्चव्याख्यानमनुवदति । अत्रेति । सप्तमी तस्मादित्यादिवाक्यविषया । प्रक्रमालोच-
नायां कर्मफलमिह लोकशब्दार्थो न परमात्मा प्रक्रमभङ्गप्रसङ्गादिति दूषयति । तदस-
दिति । कर्माधिकारार्थं कर्मसु प्रवृत्तिसिद्धयर्थमिति यावत् । वाक्यशेषगतविशेषणव-
शादपि कर्मफलस्यैवात्र लोकशब्दवाच्यत्वमित्याह । परेण चेति । तदेव प्रपञ्चयति ।
यदि हीति । परपक्षे स्वमिति विशेषणं व्यावर्त्याभावान्न घटेते चेत्स्वत्वज्ञेऽपि कथं
तदुपपत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह । स्वलोकेति । परशब्दोऽनात्मविषयः । ननु प्रकृते
वाक्ये लोकशब्देन परमात्मा नोच्यते चेदुत्तरवाक्येऽपि तेन नासावुच्येत विशेषाभावा-
दित्याशङ्क्य विशेषणसामर्थ्यान्नैवमित्याह । स्वत्वेन चेति । कर्मफलविषयत्वेनापि विशे-
षणस्य नेतुं शक्यत्वान्न विशेषेसिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह । अविद्येति । तेषां स्वरूप-
व्यभिचारे वाक्यशेषं प्रमाणयति । ब्रवीति चेति । उत्तरवाक्यव्यावर्त्यै पूर्वप-
क्षमाह । ब्रह्मणेति । तत्पुनरचेतनमकिंचित्करमित्याशङ्क्याऽऽह । तच्चेति । सर्वैरेव

१ घ. च. ड. 'च्छन्ते । य' । २ घ. ड. ज. 'केमवाग्नौ । ३ ग. ड. च. ड. 'च्छन्त इति ।
४ च. ड. 'न्देनेश्वर । ५ घ. ज. 'रमात्मो' । ६ क. ख. ग. ब्राह्मणो । ७ घ. 'ख्याम' । ८ ख. ड.
प्रकृतम् । ९ घ. 'दत इति चे' । १० ख. ड. 'वणाति' ।

अथ यो ह वा अस्माल्लोकात्स्वं लोकमदृष्ट्वा प्रैति स एनमविदितो न भुनाक्ति यथा वेदो वाऽननू-

धनं च । तस्मात्तेनैव चेत्कर्मणा स्वो लोकः परमात्मारूपोऽविदि-
तोऽपि प्राप्यते किं तस्यैव पदनीयत्वेन क्रियत इत्यत आह ।
अथेति' पूर्वपक्षेविनिवृत्त्यर्थः । यः कश्चिद्ध वा अस्मात्सांसारिकात्पिण्ड-
ग्रहणलक्षणादविद्याकामकर्महेतुकादग्न्यधीनकर्माभिमानतया वा ब्राह्म-
णजातिमात्रकर्माभिमानतया वाऽऽगन्तुकादस्वैभूताल्लोकात्स्वं लोकमा-
त्मारूपमात्मत्वेनाव्यभिचारित्वाददृष्ट्वाऽहं ब्रह्मास्मीति प्रैति भ्रियते । स
यद्यपि स्वो लोकोऽविदितोऽविद्यया व्यवहृतोऽस्व इवाज्ञात एनं
संख्यापूरण इव लौकिक आत्मानं न भुनाक्ति न पालयति शोकमोहभ-
यादिदोषापनयेन । यथा चे लोके वेदोऽननूक्तोऽनधीतः कर्माद्यैवबोधै-

वर्णैः स्वस्य कर्तव्यतया तान्प्रति नियन्तु भूवेति योजना । तस्य पुमर्थोपायत्वप्रसि-
द्धिमादाय फलितमाह । तस्मादिति । अविदितोऽपीति च्छेदः । देवतागुणैकर्म मुक्ति-
हेतुरिति पक्षं प्रतिक्षेपमुत्तरं वाक्यमुत्थापयति । अत आहेति । ज्ञानादेव मुक्तिर्न
कर्मणेत्यागमप्रसिद्धमिति निपातयोरर्थः । तत्र निमित्तमुपादानं चेति द्वयं संज्ञिति ।
अविद्येति । निमित्तं विवृणोति । अग्न्यधीनेति । आत्माख्यस्य लोकस्य सत्त्वे हेतु-
माह । आत्मत्वेनेति । अहं ब्रह्मास्मीत्यदृष्टेति संबन्धः । यः परमात्मानमविदित्वैव
भ्रियते तमेन परमात्मा न पालयतीति योजना । परमात्मनः स्वरूपत्वादविदित-
स्यापि पालयितृत्वं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । स यद्यपीति । लोकशब्दादुपरिष्ठात्त-
थाऽपीति द्रष्टव्यम् । अविदित इत्यस्य व्याख्यानमविवक्ष्येत्यादि । परमात्मारूपो लोको
नाज्ञातो भुनाक्तीत्यत्र कर्मफलभृत्वं लोकं वैशर्म्यदृष्टान्ततया दर्शयति । अस्व इवेति ।
अज्ञातस्यापालयितृत्वे साधर्म्यदृष्टान्तमाह । संख्येति । यथा लौकिको दशमो
दशमोऽस्मीत्यज्ञातो न शोकादिनिवर्तनेनाऽऽत्मानं भुनाक्ति तथा परमात्माऽपीत्यर्थः ।
तत्रैव श्रुत्युक्तं दृष्टान्तद्वयं व्याचष्टे । यथो चेत्यादिना । अविद्याद्यादिशब्देन

१ ग. घ. ड. छ. ज. झ. 'ति प' । २ ख. ग. घ. च. ज. झ. द. 'क्षानि' । ३ ग. 'स्यथेम् ।
यः । ४ झ. च. द. 'श्रिमीतो ह वा । ५ घ. च. ज. 'मानिन' । ६ क. घ. च. छ. ज. 'मानिन' ।
७ क. ख. 'स्वरूपम्' । ८ क. ख. ग. घ. च. ज. झ. द. 'त्मान' । ९ घ. ज. वा । १० ग. 'य-
नवबोधनेन । घ. ज. 'थोव' । ११ ड. छ. 'धनत्वेन । १२ ख. द. 'गुणं क' । १३ घ. 'णवःकर्म' ।
१४ क. घ. 'सत्त्वा' । १५ घ. 'था वेत्या' ।

त्तोऽन्यद्वा कर्माकृतं यदिह वा अप्यनेवंवि-
न्महत्पुण्यं कर्म करोति तद्वास्यान्ततः क्षीयत
एवाऽऽत्मानमेव लोकमुपासीत स य आत्मा-

कत्वेन न भुनक्त्यन्यद्वा लौकिकं कृष्यादि कर्माकृतं स्वात्मानाऽनभिव्य-
ञ्जितमात्मीयफलप्रदानेन न भुनक्त्येवमात्मा स्वो लोकः स्वेनैव नित्या-
त्मस्वरूपेणानभिव्यञ्जितोऽविद्यादिप्रहाणेन न भुनक्त्येव । ननु किं
स्वलोकदर्शननिमित्तपरिपालनेन कर्मणः फलप्राप्तिधौव्यादिष्टफलनिमि-
त्तस्य च कर्मणो बाहुल्यात्तन्निमित्तं पालनमक्षयं भविष्यति । तन्न ।
कृतैस्य क्षयवच्चादित्येतदाह । यदिह वै संसारेऽद्भुतवत्कश्चिन्महात्माऽ-
प्यनेवंवित्स्वं लोकं यथोक्तेन विधिनाऽविद्वान्महद्ब्रह्मश्वमेधादि पुण्यं
कर्मैष्टफलमेव नैरन्तर्येण करोत्यनेनैवाऽऽनन्तर्यं मम भविष्यतीति । तत्कर्म
हास्याविद्यावतोऽविद्याजनितकामहेतुत्वात्स्वप्रदर्शनविभ्रमोद्भूतविभूतिव-
दन्ततोऽन्ते फलोपभोगस्य क्षीयत एव । तत्कारणयोरविद्याकामयो-
श्चलत्वात्कृतक्षयधौव्योपपत्तिस्तस्मान्न पुण्यकर्मफलपालनानन्त्याशाऽ-
स्त्येव । अत आत्मानमेव स्वं लोकमात्मानमिति स्वं लोकमित्यस्मि-

तदुत्थं सर्वं संश्लते । यदिहेत्यादिवाक्यापोलं चोद्यमुत्थापयति । नन्विति ।
नन्वनिष्टफलनिमित्तस्यापि कर्मणः फलप्राप्तिधौव्यात्कथं कर्मणा मोक्षः सेत्स्यति
तत्राऽऽह । इष्टेति । बाहुल्यमश्वमेधादिकर्मणो महत्तरत्वं तद्धि दुरितमभिभूय मोक्षमेव
संपादयिष्यतीत्यर्थः । यत्कृतकं तदनित्यमिति न्यायमाश्रित्य परिहरति । तन्नेत्या-
दिना । सप्तम्यर्थः संसोर इति निपातार्थं सूचयति । अद्भुतवदिति । अनेवंवित्त्वं
व्याकरोति । स्वं लोकमिति । यथोक्तो विधिरन्वयव्यतिरेकादिः । पुण्यकर्मच्छिद्रेषु
दुरितप्रसक्तिं निवारयति । नैरन्तर्येणेति । तथा पुण्यं संचिन्ववोऽभिप्रायमाह ।
अनेनेति । प्रक्रान्तयच्छब्दापेक्षितं कथयति । तत्कर्मिति । प्रागुक्तन्यायघोटी हेति
निपातः । कारणरूपेण कार्यस्य ध्रुवत्वमाज्ञाङ्ग्याऽऽह । तत्कारणयोरिति । मुक्तेर-
नित्यत्वदोषसमाधिस्ताई केन प्रकारेण स्यादित्याज्ञाङ्ग्याऽऽह । अत इति । आत्मश-
ब्दार्थमाह । स्वं लोकमिति । तदेव स्फुटयति । आत्मानमितीति । आत्मशब्दस्य

१ ख. 'मित्ता' । घ. 'मित्तपारिषा' । २ घ. ड. ज. 'तत्कस्य' । ३ ग. 'स्य कर्मणः क्ष' ।
४ ड. च. ड. 'मोद्भवति' । ५ क. ख. घ. अ. ड. ण. 'भोयं चो' । ६ घ. ण. 'सारः । इहेति । ड.
'सारः । इहनि' ।

नमेव लोकमुपास्ते न हास्य कर्म क्षीयते ।

अर्थे स्वं लोकमिति प्रकृतत्वादिह च स्वशब्दस्याप्रयोगादुपासीत । स य आत्मानमेव लोकमुपास्ते । तस्य किमित्युच्यते । न हास्य कर्म क्षीयते । कर्माभावादेवेति नित्यानुवादः । यथाऽविदुषः कर्मक्षयलक्षणं संसारदुःखं संततमेव न तथा तदस्य विद्यत इत्यर्थः । मिथिलार्थां प्रदीप्तायां न मे दहति किंचनेति यद्वत् । स्वात्मलोकोपासकस्य विदुषो विद्यासंयोगात्कर्मैव न क्षीयत इत्यपरे वर्णयन्ति । लोकशब्दार्थं च कर्म-समवायिनं द्विधा परिकल्पयन्ति किलैको व्याकृतावस्थः कर्माश्रयो लोको हैरण्यगर्भाख्यस्तं कर्मसमवायिनं लोकं व्याकृतं परिच्छिन्नं य उपास्ते तस्य किल परिच्छिन्नकर्मात्मदर्शिनः कर्म क्षीयते । तमेव कर्मसमवायिनं लोकमव्याकृतावस्थं कारणरूपमापाद्य यस्तू-

प्रकृतस्वलोकविषयत्वे हेत्वन्तरमाह । इह चेति । प्रयोगे तु पुनरुक्तिभयादथोन्तर-विषयत्वमपि स्यादित्यर्थः । विद्याफलमाकाङ्क्षाद्वारा निक्षिपति । स य इति । कर्म-फलस्य क्षयित्वमुक्त्वा कर्मणोऽऽक्षयत्वं वदतो व्याहृतिमाशङ्क्याऽऽह । कर्मैति । वाक्यस्य निवक्षितमर्थं वैधर्म्यदृष्टान्तेन व्याचष्टे । यथेति । अविदुष इति च्छेदः । कर्मक्षयेऽपि वा विदुषो दुःखाभावे दृष्टान्तमाह । मिथिलार्थांमिति । आत्मानमित्यादि केवलज्ञानान्मुक्तिरित्येवंपरतया व्याख्यातं संप्रति तत्र भर्तृप्रपञ्चव्याख्यामृत्थापयति । स्वात्मैति । आत्मलोकोपासकस्य कर्माभावे कथं तदक्षयवाचो युक्तिरित्याशङ्क्य कर्मा-भावस्यासिद्धिमिसंवाय कर्मसाध्यं लोकं व्याकृताव्याकृतकूपण भिन्नति । लोकश-ब्दार्थं चेति । औत्प्रेक्षिका कल्पना न तु भ्रंतीति वक्तुं किलेस्य कर्म । तत्रार्थं लोक-शब्दार्थमनूद्य तदुपासकस्य दोषमाह । एक इति । परिच्छिन्नः कर्मत्वात्त्वाश्रयो व्याकृतावस्थो लोकस्वस्मिन्नहंग्रहोपासकस्येति यावत् । किलशब्दस्तु पूर्ववत् । द्वितीयं लोकशब्दार्थमनूद्य तदुपासकस्य लाभं दर्शयति । तमेवेति । यथा कुण्डलादे-रन्तर्बाहिरन्वेपणे सुवर्णातिरिक्तरूपानुपलम्भात्तद्रूपेणास्य नित्यत्वं तथा कर्मसाध्यं हिरण्यगर्भादिलोकं कार्यत्वादव्याकृतं कारणमेनेत्यङ्गाकृत्य यस्तस्मिन्नहं बुद्धयोपास्ते तस्यापरिच्छिन्नकर्मसाध्यलोकत्वात्पासकत्वाद्भवति च कर्मैवं च घटते तस्य स्वल्वा-त्तैव कर्म तेन तस्य तत्र क्षीयते । यः पुनरद्वैतवास्यामुपास्ते तस्याऽऽत्मैव

१ क. ख. छ. ज. घ. 'को हिर' । २ ख. घ. ट. ण. 'तेनाऽऽव' । ३ घ. 'ध्यानमु' । ४ ख. ट. ण. 'च्छिन्नक' ।

पास्ते तस्यापरिच्छिन्नकर्मात्मदर्शित्वात्तस्यं कर्म न क्षीयत इति । भवतीयं शोभना कल्पना न तु श्रौती । स्वलोकशब्देन प्रकृतस्य परमात्मनोऽभिहितत्वात् । स्वं लोकमिति प्रस्तुत्य स्वशब्दं विहायाऽऽत्मशब्दप्रक्षेपेण पुनस्तस्यैव प्रतिनिर्देशादात्मानमेव लोकमुपासीतेति । तत्र कर्मसमवायिलोककल्पनाया अनवसर एव । परेण च केवलविद्याविषयेण विशेषणात्किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्माऽयं लोक इति । पुत्रकर्मापरिविद्याकृतेभ्यो हि लोकेभ्यो विशिनष्ट्ययमात्मा नो लोक इति । न हास्य केनचन कर्मणा लोको मीयत एषोऽस्य परमो लोक इति च । तैः सविशेषणैरस्यैकवाक्यता युक्ता । इहापि स्वं लोकमिति विशेषणदर्शनात् । अस्मात्कामपत इत्ययुक्तमिति चेदिह स्वो लोकः परमात्मा तदुपासनात्स एव भवतीति स्थिते यद्यत्कामपते तत्तदस्मादात्मनः सृजत इति तदात्मप्राप्तिव्यतिरेकेण फलवचनमयुक्तमिति चेन्न ।

कर्म भवतीति हि भर्तृप्रपञ्चैरुक्तमित्यर्थः । आत्मानमित्यादि समुच्चयपरमिति प्राप्तं पक्षं प्रत्याह । भवतीति । श्रौतत्वाभावे हेतुमाह । स्वलोकेति । स्वं लोकमदृष्टेत्यत्र स्वलोकशब्देन परस्य प्रकृतस्याऽऽत्मानमेवेत्यत्र प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रियापरिहारार्थमुक्तत्वान्नात्र लोकद्वैविध्यकल्पना युक्तेत्यर्थः । लोकशब्देनात्र परमात्मपरिग्रहे हेत्वन्तरमाह । स्वं लोकमितीति । यथा लोकस्य स्वशब्दाद्यो विशेषणं तथाऽऽत्मानमित्यत्र स्वशब्दपर्यायात्मशब्दार्थस्तस्य विशेषणं दृश्यते न च कर्मफलस्य मुख्यमात्मत्वमतो लोकशब्दोऽत्र परमात्मैवेत्यर्थः । प्रकरणाद्विशेषणाच्च सिद्धमर्थं दर्शयति । तत्रेति । परस्यैव लोकशब्दार्थत्वे हेत्वन्तरमाह । परेणेति । उक्तमेव प्रपञ्चयति । पुत्रेति । अथ परेषु वाक्येषु परमात्मा लोकशब्दार्थः प्रकृते तु कर्मफलमिति व्यवस्थेति चेन्नैवमेकवाक्यत्वसंभवे तद्भेदस्यान्याय्यत्वादित्याह । तैरिति । एकवाक्यत्वसंभार्वनामेव दर्शयति । इहापीति । यथोत्तरत्राऽऽत्मादिशब्देन लोको विशेषितस्तथाऽऽत्मानमित्यत्राप्यात्मशब्देन विशेष्यते । पूर्ववाक्ये च स्वं लोकमदृष्टेति स्वशब्देनाऽऽत्मवाचिना तस्य विशेषणं दृश्यते । तथा च पूर्वापरालोचनायामेकवाक्यत्वसिद्धिरित्यर्थः । प्रकरणेन परस्य लोकशब्दार्थत्वमयुक्तं लिङ्गविरोधादिति चोदयति । अस्मादिति । तदेव विवृणोति । इहेत्यादिना । अर्धवाक्यं लिङ्गं न प्रकरणाद्वलवदिति मत्वा समाचते । नेत्यादिना । स्तुतिमेव स्पष्टयति ।

१ क. छ. झ. 'स्य च क' । २ झ. घ. ज. च क' । ३ घ. ण. 'कशब्दस्य । ४ झ. ढ. ण. 'वन्मे' ।

अस्माद्धचेवाऽऽत्मनो यद्यत्कामयते तत्तत्सृजते ॥१५॥

अथो अयं वा आत्मा सर्वेषां भूतानां लोकः स

स्वलोकोपासनस्तुतिपरत्वात् । स्वस्मादेव लोकात्सर्वमिष्टं संपद्यत इत्यर्थो नान्येदतः प्रार्थनीयमाप्तकामत्वात् । “आत्मतः प्राण आत्मत आशा” इत्यादि श्रुत्यन्तरे यथा । सर्वात्मभावप्रदर्शनार्थो वा पूर्ववत् । यदि हि पर एवाऽऽत्मा संपद्यते तदा युक्तोऽस्माद्धचेवाऽऽत्मन इत्यात्मशब्दप्रयोगः स्वस्मादेव प्रकृतादात्मनो लोकादित्येवमर्थः । अन्यथाऽव्याकृतावस्थात्कर्मणो लोकादिति सविशेषणमवक्ष्यत्प्रकृतपरमात्मलोकव्यावृत्तये व्याकृतावस्थाव्यावृत्तये च । न ह्यस्मिन्प्रकृते विशेषितेऽश्रुतान्तरालावस्था प्रतिपत्तुं शक्यते ॥ १५ ॥

अथो अयं वा आत्मा । अत्राविद्वान्वर्णाश्रमाद्यभिमानो धर्मेण निय-

स्वस्मादेवेति । लोकाज्ज्ञातादिति शेषः । यथा छान्दोग्ये स्तुत्यर्थमात्मनः स्रष्टृत्वमुच्यते तथाऽत्राप्यात्मलोकं स्तोतुमेतत्फलवचनमित्याह । आत्मत इति । भवतु वा मा वा भृदस्माद्धचेवेत्यादिरर्थवादस्तथाऽपि तस्य सर्वात्मत्वप्रदर्शनार्थत्वाद्युक्तमत्र लोकशब्देन परमात्मग्रहणमित्याह । सर्वात्मेति । तस्मात्तत्सर्वमभवदिति वाक्यं दृष्टान्तयति । पूर्ववदिति । किंचाऽऽत्मशब्दस्य त्रिधापरिच्छेदज्ञान्यर्थवाचिताया यच्चाऽऽप्रोवात्यादिन्यायेन सिद्धत्वात्तत्समानाधिकरणलोकशब्दस्यापि तदर्थत्वात्परस्यैवात्र लोकत्वमित्याह । यदि हीति । किंच यदि लोकशब्देन परं हित्वाऽर्थान्तरमुच्यते तदा सविशेषणं वाक्यं स्यादन्यथा स्वं लोकमिति प्रकृतुपरमात्मलोकस्य त्वत्पक्षेऽनन्तरोक्तैर्ब्रह्मलोकस्य च व्यावृत्त्ययोगात् । न चात्र सविशेषणं वाक्यं दृष्टमतः स्वं लोकमिति प्रकृतः परमात्मैवात्रापि लोक इत्याह । अन्यथेति । विशेषणं त्रिंवास्मादित्यत्र परापराभ्यामर्थान्तरं किं न स्यादित्याज्ञाङ्ग्याऽऽह । न हीति । स्वं लोकमिति प्रकृते परमात्मन्याः मानमेवेति विशेषितं चाव्याकृताख्या परापराभ्यामन्तरालावस्था न प्रतिपत्तुं शक्यते तस्याः श्रुतत्वाभावादित्यर्थः ॥ १५ ॥

कण्डिकान्तरमवतार्यं वृत्तमनृचाऽऽकाङ्क्षापूर्वकं वात्पर्यमाह । अथो इत्यादिना । अत्रेत्यविद्यावस्था पूर्वग्रन्थो वा गृह्यते । अपिपर्यायस्याथोशब्दस्यासंगतिमाज्ञाङ्ग्य

यज्जुहोति यद्यजते तेन देवानां लोकोऽथ
यदनुब्रूते तेन ऋषीणामथ यत्पितृभ्यो निष्टृ-
णाति यत्प्रजामिच्छते तेन पितृणामथ यन्म-
नुष्यान्वासयते यदेभ्योऽशनं ददाति तेन मनु-

म्यमानो देवादिकर्मकर्तव्यतया पशुवत्परतन्न इत्युक्तम् । कानि पुन-
स्तानि कर्माणि यत्कर्तव्यतया पशुवत्परतन्नो भवति । के वा ते देवा-
दयो येषां कर्मभिः पशुवदुपकरोतीति तदुभयं प्रपञ्चयति । अथो इत्ययं
वाक्योपन्यासार्थः । अयं यः प्रकृतो गृही कर्माधिकृतोऽविद्वाञ्छरीरे-
न्द्रियसंघातादिविशिष्टः पिण्ड आत्मेत्युच्यते । सर्वेषां देवादीनां पिपी-
लिकान्तानां भूतानां लोको भोग्य आत्मेत्यर्थः । सर्वेषां वर्णाश्रमादि-
विहितैः कर्मभिरुपकारित्वात् । कैः पुनः कर्मविशेषैरुपकुर्वन्केषां भूत-
विशेषाणां लोक इत्युच्यते । स गृही यज्जुहोति यद्यजते । यागो देव-
तामुद्दिश्य स्वत्वपरित्यागः । स एवाऽऽसेचनावधिको होमस्तेन होम-
यागलक्षणेन कर्मणाऽवश्यकर्तव्यत्वेन देवानां पशुवत्परतन्नत्वेन प्रति-
बद्ध इति लोकोऽथ यदनुब्रूते स्वाध्यायमधीतेऽहरहस्तेन ऋषीणां
लोकोऽथ यत्पितृभ्यो निष्टृणाति प्रयच्छति पिण्डोदकादि ।
यच्च प्रजामिच्छते प्रजार्थमुद्यमं करोतीच्छा चोत्पत्त्युपलक्षणार्था
प्रजां चोत्पादयतीत्यर्थः । तेन कर्मणाऽवश्यकर्तव्यत्वेन पितृणां
लोकः पितृणां भोग्यत्वेन परतन्नो लोकः । अथ यन्मनुष्यान्वास-
यते भूम्युदकादिदानेन गृहे यच्च तेभ्यो वसद्रचोऽवसद्रचो वाऽर्थि-

व्याकरोति । अथो इतीति । परस्यापि प्रकृतत्वंततो विशिनष्टि । गृहीति । गृहित्वे
हेतुरविद्वानित्यादि । इतरपर्युदासार्थं कर्माधिकृत इत्युक्तम् । कथमुक्तस्याऽऽत्मनः सर्व-
भोग्यत्वेत्याशङ्क्याऽऽह । सर्वेषामिति । तदेव प्रश्नद्वारा प्रकटयति । कैः पुनरिति ।
यजतिजुहोत्योस्त्यागार्थत्वेनाविशेषात्पुनरुक्तिमाशङ्क्य यजतिचोदना द्रव्यदेवताक्रि-
यासमुदाये कृतार्थत्वादिति न्यायेनाऽऽह । याग इति । आसेचनं प्रक्षेपः । उक्तं

१ ग. घ. च. छ. ज. ट. ड. निमृणा । ड. निमृणा । २ क. ग. घ. ड. छ. ड. पितृणा ।
३ ख. ग. छ. झ. ड. 'या पर' । ४ ग. ड. च. ड. 'घातवि' । ५ ग. घ. च. झ. निमृणा । ६
ग. झ. 'च्छति प्र' । ७ क. ख. ग. घ. ड. छ. झ. ड. पितृणां । ८ ख. ग. ड. 'णां भो' । ९ ख.
ग. घ. ड. च. छ. ज. झ. ड. 'भोग्यत्वे' । १० ख. 'त्वादिशि' । ११ क. घ. 'दिरित' ।

ष्याणामथ यत्पशुभ्यस्तृणोदकं विन्दति तेन
पशूनां यदस्य गृहेषु श्वापदा वयास्यापिपी-
लिकाभ्य उपजीवन्ति तेन तेषां लोको यथा
ह वै स्वाय लोकायारिष्टमिच्छेदेव हैवंविदे
सर्वाणि भूतान्यरिष्टमिच्छन्ति तद्वा एतद्विदितं
मीमांसितम् ॥ १६ ॥

भ्योऽशनं ददाति तेन मनुष्याणाम् । अथ यत्पशुभ्यस्तृणोदकं
विन्दति लभ्यति तेन पशूनाम् । यदस्य गृहेषु श्वापदा वयांसि च
पिपीलिकाभिः सह कणबलिभाण्डक्षालनाद्युपजीवन्ति तेन तेषां लोकः ।
यस्मादयमेतानि कर्माणि कुर्वन्नुपकरोति देवादिभ्यस्तस्माद्यथा ह वै
लोके स्वाप लोकाय स्वस्मै देहायारिष्टमविनाशं स्वत्वभावाप्रच्युतिमि-
च्छेत्स्वत्वभावप्रच्युतिभयात्पोषणैरक्षणादिभिः सर्वतः परिपालयेदेवं हैवं-
विदे सर्वभूतभोग्योऽहमनेन प्रकारेण मयाऽवश्यमृणिवत्प्रतिकर्तव्यमि-
त्येवमात्मानं परिकल्पितवते सर्वाणि भूतानि देवादीनि यथोक्तान्यारि-
ष्टमविनाशमिच्छन्ति स्वत्वाप्रच्युत्यै सर्वतः संरक्षन्ति कुट्टाम्बन इव
पशूस्तस्मादेषां तन्न प्रियमित्युक्तम् । तद्वा एतत्तदेतद्यथोक्तानां कर्म-
णाप्रणवदवश्यकर्तव्यत्वं पञ्चमहापद्मप्रकरणे विदितं कर्तव्यतया मीमां-
सितं विचारितं चावदानप्रकरणे ॥ १६ ॥

च जुहोतिरासेचनावधिकः स्यादिति । यथोक्तहोमादिभिर्देवादीन्प्रत्युपकुर्वतां शृङ्गो
विद्यया प्रतिबन्धसंभवाच्चतुपकारित्वव्यावृत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह । यस्मादाति । पूर्व-
षामथज्ञाब्दानामभिप्रेतमर्थमनूद्य समनन्तरवाक्यमवतार्य तदर्थमाह । तस्मादाति ।
देवादीनां कर्माधिकारिणि कर्तृत्वादिपरिपालनमेव परिरक्षणमिति विवक्षित्वा पूर्वोक्तं
स्मारयति । तस्मादाति । यथाकं कर्म कुर्वन्त्यद्यपि देवादीन्प्रत्युपकरोति तथाऽपि न
तत्कर्तृत्वमावश्यकं मानाभावादित्याशङ्क्याऽऽह । तद्वा इति । भूतयज्ञो मनुष्ययज्ञः
पितृयज्ञो देवयज्ञो ब्रह्मयज्ञश्चेत्येवं पञ्च महायज्ञाः । ननु श्रुतमपि विचारं विना
नानुष्ठेयं न हि रुद्ररोदनादि श्रुतमित्येवानुष्ठीयते तत्राऽऽह । मीमांसित-
मिति । तदेतदवश्यमेव यद्यजते स यदभौ जुहोतीत्याद्यवदानप्रकरणम् । ऋणं
ह वाव जायते जायमानो योऽस्तीत्यादिनोऽर्थवादेनेति शेषः ॥ १६ ॥

१ ग. घ. ज. वै स्वा । २. च. ट. 'णभक्ष' । ३ ग. घ. इ. छ. ज. स. 'भोग्योऽह' ।
४ स. च. छ. ट. 'मिति लुक्त' । ५ स. ट. 'त्येने प' । घ. ज. 'त्येनेते प' । ण. 'त्येनेते प' ।
६ घ. ण. 'नाऽप्यर्थ' ।

आत्मैवेदमग्र आसीत् । ब्रह्म विद्वांश्चेत्तस्मात्पशुभावात्कर्तव्यताबन्ध-
नरूपात्प्रतिमुच्यते । केनायं कारितः कर्मबन्धनाधिकारेऽवश इव प्रव-
र्तते न पुनस्तद्विमोक्षणोपाये विद्याधिकार इति । ननूक्तं देवा रक्ष-
न्तीति । बाढम् । कर्माधिकारस्वगोचरारूढानेव तेऽपि रक्षन्ति । अन्य-
थाऽकृताभ्यागमकृतनाशप्रसङ्गात् । न तु सामान्यं पुरुषमात्रं विशि-
ष्टाधिकारानारूढम् । तस्माद्भवितव्यं तेन येन प्रेरितोऽवश एव बहि-
र्मुखीभवति स्वस्माच्छोकात् । नन्वविद्या साऽविद्यावान्हि बहिर्मुखीभूतः
प्रवर्तते । साऽपि नैव प्रवर्तिका । वस्तुस्वरूपावरणात्मिका हि सा । प्रवर्तक-
बीजत्वं तु प्रतिपद्यतेऽन्धत्वमिव गर्तादिपतनप्रवृत्तिहेतुः । एवं तद्बुद्ध्यर्था
किं यत्प्रवृत्तिहेतुरिति । तदिहाभिधीयत एषणा कामः सः “स्वाभाविक्या-

वाक्यान्तरमादाय व्याख्यातुं पाठनिकां करोति । आत्मैवेत्यादिना । कर्मैव बन्धनं
तत्राधिकारोऽनुष्ठानं तस्मिन्निति यावत् । विद्याधिकारस्तदुपाये श्रवणादौ प्रवृ-
त्तिस्तत्रेत्यर्थः । यथोक्ताधिकारिणो देवादिभी रक्षणं प्रवृत्तिमार्गं नियमेन प्रवर्तक-
मिति शङ्कते । नान्विति । उक्तमङ्गीकरोति । बाढमिति । तर्हि प्रवर्तकान्तरं न
वक्तव्यं तत्राऽऽह । कर्माधिकारेति । कर्मस्वधिकारेण स्वगोचरत्वं प्राप्तानेव देवादि-
योऽपि रक्षन्ति न सर्वाश्रमसाधारणं ब्रह्मचारिणमतोऽस्य कर्ममार्गं प्रवृत्तौ देवादिरक्ष-
णस्याहेतुत्वाद्ब्रह्मचारिणो निवृत्तौ त्यक्त्वा प्रवृत्तिपक्षपाते कारणं वाच्यमित्यर्थः ।
मनुष्यमात्रं कर्मण्येव ते बलात्प्रवर्तयन्ति तेषामचिन्त्यशक्तित्वादित्याशङ्क्याऽऽह ।
अन्पथेति । स्वगोचरारूढानेवेत्येवकारस्य व्यावर्त्यं कीर्तयति । न त्विति । विशि-
ष्टाधिकारो गृहस्थानुष्ठेयकर्मसु गृहस्थत्वेन स्वामित्वं तेन देवगोचरतामप्राप्तमित्यर्थः ।
देवादिरक्षणस्याकारणत्वे फलितमाह । तस्मादिति । प्रत्यगविद्या यथोक्ताधिका-
रिणो नियमेन प्रवृत्त्यनुरागे हेतुरिति शङ्कते । नान्विति । तदेव स्फुटयति ।
अविद्यैवानिति । तस्याः स्वरूपेण प्रवर्तकत्वं दूषयति । साऽपीति । अविद्याया-
स्तर्हि प्रवृत्त्यन्वयव्यतिरेकौ कथमित्याशङ्क्य कारणकारणत्वेनेत्याह । प्रवर्तकेति ।
सत्यन्यस्मिन्कारणेऽकारणमेवाविद्याप्रवृत्तेरिति चेत्त्राऽऽह । एवं तर्हीति । उत्तरवा-
क्यमुत्तरत्वेनावतार्यं तस्मिन्निवृत्तं प्रवर्तकं संक्षिपति । तदिहाभिधीयत इति ।
तत्रार्थतः श्रुत्यन्तरं संवादयति । स्वाभाविक्यामिति । तत्रैव भगवतः संमतिमाह ।

१ क. घ. च. छ. ज. झ. 'मान्यु' । २ ख. ग. घ. 'मुखी भ' । ३ ख. ग. 'विद्याऽवि-
द्यानेव हि भ' । ४ ग. किं तयत्य' च. ड. किं तय' । ५ ख. ड. 'विद्वानि' । ६ 'विद्येति ।

आत्मैवेदमग्र आसीदेक एव सोऽकामयत जाया मे स्यादथ प्रजायेयाथ वित्तं मे स्यादथ कर्म

मविद्यायां वर्तमाना बालाः पराचः कामाननुयन्ति” इति काठकश्रुती । स्मृतौ च “काम एष क्रोध एषः” इत्यादि । मानवे च सर्वा प्रवृत्तिः काम-हेतुक्येवेति । स एषोऽर्थः सविस्तरः प्रदर्शयत इहाध्यायपरिसमाप्तेः । आत्मैवेदमग्र आसीत् । आत्मैव स्वाभाविकोऽवद्वान्कार्यकरणसंघा-तलक्षणो वर्ण्यग्रे प्राग्दारसंबन्धादात्मेत्यभिधीयते । तस्मादात्मनः पृथ-ग्भूतं काम्यमानं जायादिभेदरूपं नाऽऽसीत्स एवैक आसीज्जायाद्ये-षणाबीजभूताविद्यावानेकएवाऽऽसीत् । स्वाभाविक्या स्वात्मनि कर्त्रादि-कारकक्रियाफलात्मकताध्यारोपलक्षणयाऽविद्यावासनया वासितः सोऽ-कामयत कामितवान् । कथम् । जाया कर्माधिकारहेतुभूता मे मम कर्तुः स्यात्तया विनाऽहमनधिकृत एव कर्मण्यतः कर्माधिकारसंपत्तये भवे-ज्जाया । अथाहं प्रजायेय प्रजारूपेणाहमेवोत्पद्येय । अथ वित्तं मे स्यात्क-र्मसाधनं गवादिऽलक्षणमथाहमभ्युदयनिःश्रेयससाधनं कर्म कुर्वीय । येनाहमनृणी भूत्वा देवादीनां लोकान्प्राप्नुयां तत्कर्म कुर्वीय ।

स्मृतौ चेति । ‘अथ केन प्रयुक्तोऽयम्’ इत्यादिप्रश्नस्योत्तरम्—

‘काम एष क्रोध एष रजोगुणममुद्भवः’ इत्यादि ।

‘अकामतः क्रिया काचिदृश्यते नेह कस्यचित् ।

यद्यद्धि कुरुते जन्तुस्तत्तत्कामस्य चेष्टितम्’ ॥

इति वाक्यमाश्रित्याऽऽह । मानवे चेति । दांशतमिति शेषः । उक्तेऽर्थे तृतीयाध्यायशेषमपि प्रमाणयति । स एषोऽर्थ इति । एवं तात्पर्यमूक्त्वा प्रतीकमादाय पदानि व्याकरोति । आत्मैवेत्यादिना । वर्णा द्विजत्वद्योतको ब्रह्मचारीति यावत् । कथं तर्हि हेत्वभावे तस्य कामित्वमपि स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । जायादीति । सशब्दं व्याकुर्वन्नृत्तरवाक्यमादायावशिष्टं व्याचष्टे । स्वाभाविक्येति । कामनाप्रकारं प्रश्नपूर्वकं प्रकटयति । कथामिति । कर्माधिकारहेतुत्वं तस्याः साध-यति । तयेति । प्रजां मति जायाया हेतुत्वद्योतकोऽथशब्दः । प्रजाया मानुषविना-न्वर्भावमभ्युपेत्य द्वितीयोऽथशब्दः । तृतीयस्तु वित्तस्य कर्मानुष्ठानहेतुत्वविवक्षयति विभागः । कर्मानुष्ठानफलमाह । येनेति । संत्तिक नित्यनैमित्तिककर्मणामेवानुष्ठानं नेत्याह ।

१ क. ग. छ. पराचः । २ ग. च. इ. ति इ. काठक. स्मृ. । ३ ग. घ. क. ‘महेय’ । ४ ग. घ. इ. छ. ज. झ. एतार्थः । ५ स. इ. ति । एतान् दं । ६ घ. एवेति । ७ ग. ति । कि. ति । ८ स. इ. तत्र कि. ति ।

कुर्वीयेत्येतावान्वै कामो नेच्छश्चानातो

काम्यानि च पुत्रवित्तस्वर्गादिसाधनान्येतावान्वै काम एतावद्विषयपरि-
च्छिन्न इत्यर्थः । एतावानेव हि कामयितव्यो विषयो यदुत जायापु-
त्रवित्तकर्माणि । साधनलक्षणैषणा । लोकाश्च त्रयो मनुष्यलोकः पितृ-
लोको देवलोक इति फलभूताः साधनैषणायाश्चास्याः । तदर्था हि जाया-
पुत्रवित्तकर्मलक्षणा साधनैषणा । तस्मात्सैर्वकैषणा या लोकैषणा सैव
सत्पेषणा साधनापेक्षेति द्विधाऽतोऽवधारयिष्यन्त्युभे ह्येते एषणे एवेति ।
फलार्थत्वात्सर्वारम्भस्य लोकैषणाऽर्थप्राप्तौकैवेत्येतावान्वा एतावानेव
काम इत्यवधिष्यते । भोजनेऽभिहिते तृप्तिर्न हि पृथग्भिषेया । तदर्थ-
त्वाद्भोजनस्य । ते एते एषणे साध्यसाधनलक्षणे कामो येन प्रयुक्तोऽ-
विद्वानवश एव कौशकारवदात्मानं वेष्टयति कर्ममार्गं एवाऽऽत्मानं
प्रणिदधद्बहिर्मुखीभूतो न स्वं लोकं प्रतिजानाति । तथा च तैत्तिरीय-
केऽग्निमुग्धो ह्येव धूमतान्तः स्वं लोकं न प्रतिजानातीति । कथं पुनरे-
तावत्त्वमवधार्यते कामानामनन्तत्वादनन्ता हि कामा इत्येतदाशङ्क्य

काम्यानि चेति । क्रियापदमनुकृष्टं चशब्दः । कामशब्दस्य यथाश्रुतमर्थं
एहीत्वैतानित्यादिवाक्यस्याभिप्रायमाह । साधनलक्षणेति । अस्याः साधनैष-
णायाः फलभूता इति संबन्धः । द्वयारेषणात्वमुक्त्वा लोकैषणां परिशिनष्टि । तदर्था
हीति । कथं तर्हि साधनैषणोक्तिरित्याशङ्क्याऽऽह । "सैवैकोऽत । एतेन वाक्य-
शेषोऽप्यनुगुणीभवतीत्याह । अत इति । साधनवत्फलमपि काममात्रं चेत्कथं तर्हि
श्रुत्या साधनमात्रमभिवायैतावानवधिष्यते तत्राऽऽह । फलार्थत्वादि । उक्ते साधने
साध्यमार्थिकमित्यत्र दृष्टान्तमाह । भोजन इति । साधनोक्तौ साध्यस्यार्थादुक्तेरैता-
वानिति द्वयोरनुादेऽपि कथमेपर्णात्वे कामशब्दस्तत्र प्रयुज्यते नहि तौ पर्यायौ न
च तद्व्याच्यत्वे तयोरनेकतेत्याशङ्क्य पर्यायत्वमेषणाकामशब्दयोरुपेत्याऽऽह । ते
एते इति । वेष्टनमेव स्पष्टयति । कर्ममार्गं इति । अग्निमुग्धोऽग्निरेव होमादिद्वारेण
मम श्रेयःसाधनं नाऽऽत्मज्ञानमित्यभिमानवान्धूमतान्तो धूमेन ग्लानिमापन्नो धूमता वा
ममान्ते देहावसाने भवतीति मन्यमानस्ते धूममभिसंभवन्तीति श्रुतेः । स्वं लोकमात्मा-
नम् । वाक्यान्तरमुत्थाप्य व्याचष्टे । कथमित्यादिना । तस्मादेतावत्त्वमवधार्यते

१ क. 'स्याः । एतं । २ क. 'सैर्वैष' । ख. 'सैर्वैष' । ३ ग. प. ड. च. छ. ज. झ. ङ. ट.
सैर्वैष । ४ घ. ङ. च. 'ति प्रजा' । ५ क. 'दि । एतं' । ६ घ. तत्र । ७ क. ख. ज. ७. सैर्वैष ।
८ घ. प्र. 'णार्थे का' । ९ ख. घ. अ. ड. प. 'येते' ।

भूयो विन्देत्तस्मादप्येतर्ह्येकाकी कामयते जाया
मे स्यादथ प्रजायेयाथ वित्तं मे स्यादथ कर्म
कुर्वीयेति स यावदप्येतेषामेकैकं न प्राप्नोत्यकृत्स्न

हेतुमाह । यस्मान्नेच्छन्नेच्छन्नप्यतोऽस्मात्फलसाधनलक्षणाद्भूयोऽ-
धिकतरं न विन्देन्न लभेत । न हि लोके फलसाधनव्यतिरिक्तं दृष्ट-
मदृष्टं वा लब्धव्यमस्ति । लब्धव्यविषयो हि कामस्तस्य चैतद्व्यतिरे-
केणाभावाद्युक्तं वक्तुमेतावान्वे काम इति । एतदुक्तं भवति दृष्टार्थमदृष्टार्थं
वा साध्यसाधनलक्षणमविद्यावत्पुरुषाधिकारविषयमेवणाद्भयं कामोऽ-
तोऽस्माद्द्विदुषा व्युत्थातव्यमिति । यस्मादेवमविद्वानात्मा फामी
पैर्धं कामयामास तथा पूर्वतरोऽप्येषा लोकास्थितिः । प्रजापतेश्चैव-
मेष सर्गं आसीत्सोऽन्विभेदविद्यया ततः कामप्रयुक्तं एकाक्यप्रमा-
णोऽरंत्युपघाताय स्त्रियमैच्छत्तां समभवत्ततः सर्गोऽयमासीदिति
श्रुक्तम् । तस्मात्तत्प्रष्टावेतर्ह्येतस्मिन्नपि काल एकाकी सन्प्राग्दा-
राक्रयातः कामयते जाया मे स्यादथ प्रजायेयाथ वित्तं मे स्यादथ
कर्म कुर्वीयेत्युक्तार्थं वाक्यम् । स एवं कामयमानः संपादयश्च जाया-
दीन्यावत्संस्तान्स एतेषां यथोक्तानां जायादीनामेकैकमपि न प्राप्नो-
त्यकृत्स्नोऽसंपूर्णोऽहमित्येव तावदात्मानं मन्यते । पारिशेष्यात्सप्रस्ता-

वेषामिति शेषः । उक्तमेवायं लोकदृष्टिमवष्टभ्य स्पष्टयति । न हीति ।
लब्धव्यान्तराभावेऽपि कामयितव्यान्तरं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । लब्धव्येति ।
एतद्व्यतिरेकेण साध्यसाधनाविरेकेणेति यावत् । तयोर्द्वयोरपि कामत्वविधायि-
श्रुतेरभिप्रायमाह । एतदुक्तमिति । कामस्यानर्थत्वात्साध्यसाधनयोश्च तावन्मात्रत्वा-
त्सर्गादीं पुमर्थताविश्वासं त्यक्त्वा स्वप्रलाभतुल्याभ्यस्तिसृभ्यांऽप्येवणाभ्यां व्युत्थानं
संन्यासात्मकं कृत्वा क्लाङ्क्षितमोक्षहेतुं ज्ञानमृदिश्य श्रवणाद्यावर्तयेदित्यर्थः । तस्मा-
दपीत्यादि व्याचष्टे । यस्मादिति । प्राकृतस्थितिरिषा न बुद्धिपूर्वकारिणाभिर्दं वृत्त-
मित्याशङ्क्याऽऽह । प्रजापतेश्चेति । तत्र हेतुत्वेन पूर्वोक्तं स्मारयति । सोऽन्वि-
भेदित्यादिना । तत्रैव कार्यलिङ्गकमनुमानं सूचयति । तस्मादिति । स यावदि-
त्यादिवाक्यमादाय व्याचष्टे । स एवामिति । पूर्वः सशब्दो वाक्यप्रदर्शनार्थः । द्विती-
यस्तु व्याख्यानमध्यपार्तव्यविरोधः । अर्थसिद्धमर्थमाह । पारिशेष्यादिति । तस्यो

१ अ. ग. क. 'स्तस्येति' । २ अ. क. च. छ. ज. झ. ट. पूरेः । ३ ग. च. झ. ट. 'रयप' ।
४ ग. घ. ङ. च. छ. ज. झ. ट. 'स ए' । ५ अ. ग. ङ. च. छ. ज. झ. ट. 'वेदित्वा' ।

एव तावन्मन्यते तस्यो कृत्स्नता मन एषा-
स्याऽऽत्मा वाग्जाया प्राणः प्रजा चक्षुर्मानुषं वित्तं
चक्षुषा हि तद्विन्दते श्रोत्रं दैवश्रोत्रेण हि

नेवैतान्संपादयति यदा तदा तस्य कृत्स्नता । यदानु न शक्नोति कृत्स्नतां
संपादयितुं तदाऽस्य कृत्स्नत्वसंपादनायाऽऽह तस्यो तस्याकृत्स्नत्वाभि-
मानिनः कृत्स्नतेपमेवं भवति । कथम् । अयं कार्यकरणसंघातः
प्रविभज्यते तत्र मनोनुवृत्ति हीतरत्सर्वं कार्यकरणजातमिति मनः
प्रधानत्वादात्मेवाऽऽत्मा । यथा जायादीनां कुटुम्बपतिरात्मेव तदनुका-
रित्वाज्जायादिचतुष्टयस्य । एवमिहापि मन आत्मा परिकल्पते कृत्स्न-
तायै । तथा वाग्जाया मनोनुवृत्तित्वसामान्याद्वाचः । वागिति शब्दश्रो-
दनादिलक्षणो मनसा श्रोत्रद्वारेण गृह्यतेऽवधार्यते प्रयुज्यते चेति मनसो
जायेव वाक् । ताभ्यां च वाङ्मनसाभ्यां जायापतिस्थानीयाभ्यां प्रसूयते
प्राणः कर्मार्थमिति प्राणः प्रजेव । तत्र प्राणचेष्टादिलक्षणं कर्म चक्षुर्दृष्ट-
वित्तसाध्यं भवतीति चक्षुर्मानुषं वित्तम् । तद्विविधं वित्तं मानुषमितर-
च्चातो विशिनष्टीतरवित्तनिवृत्त्यर्थं मानुषमिति । गवादि हि मनुष्यसं-
बन्धिवित्तं चक्षुर्ग्राह्यं कर्मसाधनं तस्मात्तस्थानीयम् । तेन संबन्धाच्चक्षु-
र्मानुषं वित्तम् । चक्षुषा हि यस्मात्तन्मानुषं वित्तं विन्दते गवाद्युपलभत

कृत्स्नतेत्येतदवगार्यं व्याकरोति । यदेत्यादिना । अकृत्स्नत्वाभिमानिनो विरुद्धं कृत्स्न-
त्वमित्याह । कथमिति । विरोधमन्वरेण कात्स्न्यार्थं विभागं दर्शयति । अयमिति ।
विभागे प्रस्तुते मनसो यजमानत्वकल्पनायां निमित्तमाह । तत्रेति । उक्तमेव व्यनक्ति ।
यथेति । तथा मनसो यजमानत्वकल्पनावदित्यर्थः । वाचि जायात्वकल्पनायां निमि-
त्तमाह । मन इति । वाचो मनोनुवृत्तित्वं स्वरूपकथनपुरःसरं स्फोरयति । वागि-
तीति । प्राणस्य प्रजात्वकल्पनां साधयति । ताभ्यां चेति । कथं पुनश्चक्षुर्मानुषं
वित्तमित्युच्यते पशुहिरण्यादि वथेत्याशङ्क्याऽऽह । तत्रेति । आत्मादित्रये सिद्धे
सर्वोक्ति यावत् । आदिपदेन कायचेष्टा गृह्यते । मानुषमिति विशेषणस्यार्थवत्त्वं सम-
र्थयते । तद्विविधमिति । संपति चक्षुषो मानुषवित्तत्वं प्रपञ्चयति । गवादीति ।
वत्पदपरामृष्टमेवार्थं व्याचष्टे । तेन संबन्धादिति । तत्स्थानीयं मानुषवित्तस्थानीयं
वेन मानुषेण वित्तेनेत्येतत् । संबन्धमेव साधयति । चक्षुषा हीति । तस्माच्चक्षुर्मानुषं

१ क. ख. छ. ज. घ. 'तुं तदाऽस्याकृत्स्नत्वं तं' । २ ग. घ. ज. 'वैज्ञानं' । ३ ख. ज. 'वैकारं' ।
४ क. च. ड. श्रोत्रादिद्वं । ५ क. 'त्याद्युपलभः' ।

तच्छृणोत्यात्मैवास्य कर्माऽऽत्मना हि
कर्म करोति स एष पाङ्क्तो यज्ञः पाङ्क्तः
पशुः पाङ्क्तः पुरुषः पाङ्क्तमिदम्

इत्यर्थः । किं पुनरितरद्वित्तं श्रोत्रं देवं देवविषयत्वाद्विज्ञानस्य विज्ञानं देवं वित्तं तदिह श्रोत्रमेव संपत्तिविषयम् । कस्माच्छ्रोत्रेण हि यस्मात्त-
देवं वित्तं विज्ञानं शृणोति । अतः श्रोत्राधीनत्वाद्विज्ञानस्य श्रोत्रमेव
तदिति । किं पुनरतेरात्मादिवित्तान्तेरिह निर्वर्त्य कर्मत्युच्यते । आत्मै-
वाऽऽत्मेति शरीरमुच्यते । कथं पुनरात्मा कर्मस्थानीयोऽस्य कथं कर्महे-
तुत्वम् । आत्मना हि शरीरेण यतः कर्म करोति । तस्याऽऽत्मात्वाभिमा-
नित्त एव कृत्स्नता संपन्ना । यथा बौद्धजायादिलक्षणैवम् । तस्मात्स
एष पाङ्क्तः पञ्चभिर्निर्वृत्तः पाङ्क्तो यज्ञो दर्शनमात्रनिर्वृत्तोऽकर्मिणोऽपि ।
कथं पुनरस्य पञ्चत्वसंपत्तिमात्रेण यज्ञत्वेमुच्यते । यस्माद्ब्राह्मोऽपि यज्ञः
पशुपुरुषसाध्यः स च पशुः पुरुषश्च पाङ्क्त एव । यथोक्तमनर्थादपञ्चत्व-
योगात् । तदाह पाङ्क्तः पशुर्गवादिः पाङ्क्तः पुरुषः पशुत्वेऽप्यायकृतत्वे-
नास्य विशेषः पुरुषस्येति पृथक्पुरुषग्रहणम् । किं बहुना पाङ्क्तमिदं

वित्तमिति शेषः । आकाङ्क्षापूर्वेकमुत्तरवाक्यमुपादत्ते । किं पुनरिति । तद्व्याचष्टे ।
देवेति । तत्र हेतुमाह । कस्मादित्यादिना । यजमानादिनिर्वर्त्य कर्म पशुपूर्वकं
विशदयति । किं पुनरित्यादिना । इहेति संपत्तिपक्षोक्तिः । शरीरस्य कर्मत्वमप्रसि-
द्धमिति शङ्कित्वा परिहरति । कथं पुनरिति । अस्येति यजमानोक्तिः । हिशब्दार्थां
यत इत्यनूयते । तस्यो कृत्स्नत्वेत्युक्तमुपमंहरति । तस्येति । उक्तार्थाया कृत्स्नत्वे सिद्धे
फलितमाह । तस्मादिति । अस्येति दर्शनोक्तिः । पशोः पुरुषस्य च पाङ्क्तत्वं तच्छ-
ब्दार्थः । पुरुषस्य पशुत्वाविशेषात्पृथग्ग्रहणमयुक्तमित्याशङ्क्याऽऽह । पशुत्वेऽपीति ।
न केवलं पशुपुरुषयोरेव पाङ्क्तत्वं किंतु सर्वस्येत्याह । किं बहुनेति । तस्मादाध्यात्मि-
कस्य दर्शनस्य यज्ञत्वं पञ्चत्वयोगादविरुद्धमिति शेषः । संपत्तिफलं व्याकरोति ।

सर्वं यदिदं किञ्च तदिदं सर्वमाप्नोति य एवं वेद
॥१७॥ इति प्रथमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥४॥
यत्सप्तान्नानि मेधया तपसाऽजनयत्पिता । एक-

सर्वं कर्मसाधनं फलं च यदिदं किञ्च यत्किञ्चिदिदं सर्वमेवं पाङ्कं यज्ञ-
मात्मानं यः संपादयति स तदिदं सर्वं जगदात्मन्वेनाऽऽप्नोति य एवं
वेद ॥१७॥ इति बृहदारण्यकभाष्ये प्रथमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥४॥
यत्सप्तान्नानि मेधया । अविद्या प्रस्तुता । तत्राविद्वानन्यां देवतामुपा-
स्तेऽन्योऽसावन्योऽहमस्मीति सवर्णाश्रमाभिमानः कर्मकर्तव्यतया
नियतो जुहोत्यादिकर्मभिः कामप्रयुक्तो देवादीनामुपकुर्वन्सर्वेषां भूतानां
लोक इत्युक्तम् । यथा च स्वकर्मभिरेकैकेन सर्वभूतैरसौ लोको भोज्य-
त्वेन सृष्टः । एवमसावपि जुहोत्यादिपाङ्ककर्मभिः सर्वाणि भूतानि सर्वं
च जगदात्मभोज्यत्वेनासृजत । एवमेकैकः स्वकर्मविद्यानिरूप्येण सर्वस्य
जगतो भोक्ता भोज्यं च सर्वस्य सर्वः कर्ता कार्यं चेत्यर्थः । एतदेव च

एवमिति । व्याख्यातार्थं वाक्यमनुवदन्ब्राह्मणमुपसंहरति । य एवं वेदेति । साध्यं
साधनं च पाङ्कं सूत्रात्मना ज्ञात्वा तच्चाऽऽत्मत्वेनानुसंधानस्य तदाधिरेव फलं तत्क्रतु-
न्यायादित्यर्थः ॥ १७ ॥ इति बृहदारण्यकभाष्यटीकायां प्रथमाध्याये चतुर्थं
ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

ब्राह्मणान्तरमवतार्य संगतिं वक्तुं वृत्तं कीर्तयति । यत्सप्तान्नानीत्यादिना । तत्रेत्य-
तिक्रान्तब्राह्मणोक्तिः । उपास्तित्वादिदं भेददर्शनमविद्याकार्यमनेनानुद्य न स वेदेति
तद्धेतुरविद्या पूर्वत्र प्रस्तुतेति योजना । अथो अयमित्यत्रोक्तमनुवदति । सवर्णाश्र-
माभिमान इति । आर्त्तभेदमग्र आसीदित्यादावुक्तं स्मारयति । कामप्रयुक्त इति ।
वृत्तमनूद्योत्तरग्रन्थमवतारयितुमपेक्षितं पूरयति । यथा चेति । ग्रहिणो जगतश्च पर-
स्परं स्वकर्मोपासितत्वेमेष्टव्यमन्यथाऽन्योन्यमुपकारकत्वायोगादित्यर्थः । ननु सूत्रस्यैव
जगत्कर्तृत्वं ज्ञानक्रियातिशयवच्चैतरेषां तदभावादत् आह । एवमिति । पूर्वकल्पी-
यविहितप्रविशिद्भ्यः ज्ञानकर्मानुष्ठैता सर्वा जन्तुरुत्तरसर्गस्य पितृत्वेनात्र विवक्षितो न बु
प्रजापतिरेवेत्युक्तमर्थं संक्षिप्याऽऽह । सर्वस्येति । सर्वस्य मिथोहेतुहेतुमत्त्वे प्रमाण-
माह । एतदेवेति । सर्वस्यान्योन्यकार्यकारणत्वोक्त्या कल्पितत्ववचनं कुत्रोपयुज्यते

मस्य साधारणं द्वे देवानभाजयत् । त्रीण्यात्म-
नेऽकुरुत पशुभ्य एकं प्रायच्छत् । तस्मिन्सर्व
प्रतिष्ठितं यच्च प्राणिति यन्न न । कस्मात्तानि
न क्षीयन्तेऽद्यमानानि सर्वदा । यो वैताम-
क्षितिं वेद सोऽन्नमत्ति प्रतीकेन । स देवानपि-
गच्छति स ऊर्जमुपजीवतीति श्लोकाः ॥ १ ॥

विद्याप्रकरणे मधुविद्यायां वक्ष्यामः । सर्वं सर्वस्य कार्यं मध्वत्पात्मैक-
त्वाविज्ञानार्थम् । यदसौ जुहोतीत्यादिना पाङ्कन काम्येन कर्मणाऽऽत्म-
भोज्यत्वेन जगदसृजत विज्ञानेन च तज्जगत्सर्वं समग्रं प्रविभज्यमानं
कार्यकारणत्वेन सप्तान्मान्युच्यन्ते भोज्यत्वात्तेनासौ पिता तेषामन्ना-
नाम् । एतेषामन्मानां सर्विनियोगानां सूत्रभूताः संक्षेपतः प्रकाशकत्वादिमे
मन्नाः ॥ १ ॥

यत्सप्तान्मानि यदजनयदिति क्रियाविशेषणं मेधया प्रज्ञया विज्ञानेन
तपसा च कर्मणा ज्ञानकर्मणी एव हि मेधातपःशब्दवाच्ये तयोः प्रकृत-
त्वान्नेतरे मेधातपसी अप्रकरणात् । पाङ्कं हि कर्म जायादिमाधनं य
एवं वेदेति चानन्तरमेव ज्ञानं प्रकृतम् । तस्मान्न प्रसिद्धेयोर्मेधातपसो-
राशङ्का कार्या । अतो यानि सप्तान्मानि ज्ञानकर्मभ्यां जानतवाप्नया

तत्राऽऽह । आत्मैकत्वेति । एवं भूमिकां कृत्वोत्तरब्राह्मणतात्पर्यमाह । यदस्माविति ।
उच्यन्ते ध्यानार्थमिति शेषः । अन्नत्वे हेतुः । भोज्यत्वादिनि । तेन ज्ञानकर्मभ्यां
जनकत्वेनेति यावत् । ब्राह्मणभवतार्ये मन्त्रभवतार्येति । एतेषामिति ॥ १ ॥

तत्राऽऽद्यमन्त्रभागमादाय व्याचष्टे । यत्सप्तान्मानीति । अजनयदिति क्रियाया
विक्षेपणं यदिति पदम् । तथा च तद्युक्तं पितृत्वादिति शेषः । ग्रन्थार्थधारणशक्ति-
र्मेधा । कृच्छ्रचान्द्रायणादि तपः । ते कस्माद्भव न एतन्त तत्राऽऽह । ज्ञानकर्मणी
इति । तयोः प्रकृतत्वं प्रकटयति । पाङ्कं हीति । इतद्योरप्रकृतत्वं हेतुकृतमनुष्य
फलितमाह । तस्मादिति । ज्ञानकर्मणोः प्रकृतत्वमुक्तं हेतुमादाय वाक्यं पूरयति ।
अत इति । यत्सप्तान्मानीत्यादिमन्त्रभागं व्याख्याय ब्राह्मणवाक्यसमुदायतात्पर्यमाह ।

१ क. च. छ. झ. ट. 'होत्या' । २ ख. ड. 'दिया' । ३ घ. ज. 'धा वि' । ४ घ. च. उ. ङ.
'थंकर' । ५ घ. ज. 'द्विमेधा' । ६ घ. ण. 'हेतुम्' ।

यत्सप्तान्नानि मेधया तपसाऽजनयत्पितेति मेधया हि तपसाऽजनयत्पिता । एकमस्य

तानि प्रकाशयिष्याम इति वाक्यशेषः । तत्र मन्त्राणामर्थेस्तिरोहितत्वा-
त्प्रायेण द्विविज्ञेयो भवतीति तदर्थं व्याख्यानाय ब्राह्मणं प्रवर्तते । तत्र
यत्सप्तान्नानि मेधया तपसाऽजनयत्पितेत्यस्य कोऽर्थ उच्यत इति
हिशब्देनैव व्याचष्टे प्रसिद्धार्थावद्योतकेन । प्रसिद्धो ह्यस्य मन्त्रस्यार्थं
इत्यर्थः । यदजनयदिति चानुवादस्वरूपेण मन्त्रेण प्रसिद्धार्थतैव प्रका-
शिता । अतो ब्राह्मणमावशङ्क्येवाऽऽह । मेधया हि तपसाऽजनयत्पि-
तेति । ननु कथं प्रसिद्धताऽस्यार्थस्येत्युच्यते जायादिकर्मान्तानां लोक-
फलसाधनानां स्मृतृत्वं तावत्प्रत्यक्षमेवाभिहितं च जाया मे स्यादित्या-
दिना । तत्र च देवं विचं विद्या कर्म पुत्रश्च फलभूतानां लोकानां साधनं
स्रष्टृत्वं प्रतीत्याभिहितम् । वक्ष्यमाणं च प्रसिद्धमेव । तस्माद्युक्तं वक्तुं
मेधयेत्यादि । एषणा हि फलवांचया प्रसिद्धैव च लोके । एषणा च

तत्रेति । मन्त्रब्राह्मणात्मको ग्रन्थः सप्तम्यर्थः । मेधया हीत्यादिब्राह्मणमाकाङ्क्षापूर्वक-
मुत्थापयति । तत्र यादिति । प्रकृतमन्त्रसमुदायः सप्तम्या परामृश्यते । व्याख्यानमेव
संगृह्णाति । प्रसिद्धो हीति । न केवलं हिशब्दान्मन्त्रस्य प्रसिद्धार्थत्वं किंतु मन्त्रस्वरू-
पालोचनायामपि तत्सिद्ध्यतीत्याह । यादिति । मन्त्रार्थस्य प्रसिद्धत्वे मन्त्रस्यानुगुणत्वं
हेतुकस्य फलितमाह । अत इति । तत्प्रसिद्धिमुपपादयितुं पृच्छति । नान्वाति ।
साध्यसाधनात्मके जगति यत्पितृत्वमविद्यावतो भावि तत्प्रत्यक्षत्वात्प्रसिद्धमनुभूयते
हि जायादि संपादयन्नविद्वानित्याह । उच्यत इति । श्रुत्या च प्रागुक्तत्वात्प्रसिद्ध-
मेवादित्याह । आभिहितं चेति । यच्च मेधातपोभ्यां स्रष्टृत्वं मन्त्रब्राह्मणयोरुक्तं तदपि
प्रसिद्धमेव विद्याकर्मपुत्राणामभावे लोकत्रयोत्पत्त्यनुपपत्तेरित्याह । तत्र चेति । पूर्वो-
त्तरग्रन्थः सप्तम्यर्थः । पुत्रेणैवायं लोको जग्य इत्यादौ वक्ष्यमाणत्वाच्चास्यार्थस्य प्रसि-
द्धतेत्याह । वक्ष्यमाणं चेति । मन्त्रार्थस्येत्थं प्रसिद्धत्वे मन्त्रस्य प्रसिद्धार्थविषयं ब्राह्म-
णमुपपन्नमित्युपसंहरति । तस्मादाति । प्रकारान्तरेण मन्त्रार्थस्य प्रसिद्धत्वमाह ।
एषणा हीति । फलविषयत्वं तस्याः स्वानुभवप्रसिद्धमिति वक्तुं हिशब्दः । तस्यां लोक-
प्रसिद्धत्वेऽपि कथं मन्त्रार्थस्य प्रसिद्धत्वमत आह । एषणा चेति । जायाद्यात्मकस्य
कामस्य संसारारम्भकत्ववन्मोक्षेऽपि कामः संसारमारभेत कामत्वानिशेषादित्यविप्रसङ्ग-

१ च. ड. 'ताऽर्थ' । ५. ज. 'ता ह्यस्या' । २. ख. घ. व. 'स्याश्च लो' । ३. ख. ड.
'ह्यस्त्यादि' ।

साधारणमितीदमेवास्य तत्साधारण- मन्नं यदिदमद्यते । स य एतदुपास्ते

जायादीत्युक्तमेतावान्वै काम इत्यनेन । ब्रह्मविद्याविषये च सर्वैक-
त्वात्कामानुपपत्तेः । एतेनाशास्त्रीयप्रज्ञातपोभ्यां स्वाभाविकाभ्यां जगै-
त्सष्टृत्वमुक्तमेव भवति । स्थावरान्तस्य चानिष्टफलस्य कर्मविज्ञान-
निमित्तत्वात् । विवक्षितस्तु शास्त्रीय एव साध्यसाधनभावो ब्रह्म-
विद्याविधित्तया तद्वैराग्यस्य विवक्षितत्वात् । सर्वो ह्ययं व्यक्ता-
व्यक्तलक्षणः संसारोऽशुद्धोऽनित्यः साध्यसाधनरूपो दुःखोऽविद्या-
विषय इत्येतस्माद्द्विरक्तस्य ब्रह्मविद्याऽऽरब्धव्येति । तत्रानानां
विभागेन विनियोग उच्यते । एकमस्य साधारणमिति मन्त्रपदं
तस्य व्याख्यानमिदमेवास्य तत्साधारणमन्नमित्युक्तमस्य भोक्तृसमुदा-
यस्य किं तद्यदिदमद्यते भुज्यते सर्वैः प्राणिभिरहन्यहनि तत्साधारणं
सर्वभोक्तृत्रयमकल्पयतिपता स्रष्टुऽन्नम् । स य एतत्साधारणं सर्वप्राणभू-
तिस्थितिकरं भुज्यमानमन्नमुपास्ते तत्परो भवतीत्यर्थः । उपासनं हि

माशङ्क्याऽऽह । ब्रह्मविद्येति । तस्या विषयो मोक्षः । तस्मिन्नद्वितीयत्वाद्वागादिप-
रिपन्थिनि कामापरपर्यायो रागो नावकल्पते । न हि मिथ्याज्ञानानदानो रागः सम्यग्ज्ञाना-
धिगम्ये मोक्षे संभवति । अह्ना तु तत्र भवति तत्त्वबोधाधीनतया संसारविरोविनी तन्न
संसारानुषक्तिर्मुक्तावित्यर्थः । शास्त्रीयस्य जायादेः संसारहेतुत्वे कर्मादेरशास्त्रीयस्य
कथं तद्धेतुत्वमित्याशङ्क्याऽऽह । एतेनेति । अविद्योत्यस्य कामस्य संसारहेतुत्वो-
पदर्शनेनेति यावत् । स्वाभाविकाभ्यामविद्याधीनकामप्रयुक्ताभ्यामित्यर्थः । इतश्च तयो-
र्जगत्सृष्टिप्रयोजकत्वमेष्टव्यमित्याह । स्थावरान्तस्येति । यत्सप्तानानान्यादिमन्त्रप-
दस्य मेधया हीत्यादिब्राह्मणस्य चाक्षरोत्थमर्थमुक्त्वा तात्पर्यायमाह । विवक्षित-
स्त्विति । शास्त्रपरवशस्य शास्त्रवशादेव साध्यसाधनभावात्तदशास्त्रीयादिसुख्यसंभवात्त
तस्यात्र विवक्षितत्वमित्यर्थः । शास्त्रीयस्य साध्यसाधनभावस्य विवक्षितत्वं हेतुमाह ।
ब्रह्मेति । तदेव प्रपञ्चयति । सर्वो हीति । दुःखयतीति दुःखस्त्वहेतुरिति यावत् ।
प्रकृतमन्त्रब्राह्मणव्याख्यासमाप्तावितिशब्दो विवक्षितार्थप्रदर्शनसमार्षो वा । मन्त्रब्राह्म-
णयोः श्रुत्यर्थभ्यामर्थमुक्त्वा समनन्तरग्रन्थमवतारयति । तत्रेति । मन्त्रविशेऽन्ने
सवीति यावत् । व्याख्यानमेव विवृणोति । अस्येत्यादिना । साधारणमन्नमावार-
णीकुर्वो दोषं दर्शयति । स य इति । तत्परो भवतीत्युक्तं विवृणोति । उपासनं हीति ।

१ च. ड. "नेनेव । ब्र" । २ च. ज. ड. गत्सृष्टृत्वं । ३ च. ड. निमित्तत्वा ।

न स पाप्मनो व्यावर्तते मिश्रं ह्येतत् ।

नाम तात्पर्यं दृष्टं लोके गुरुमुपास्ते राजानमुपास्त इत्यादौ । तस्माच्छरीरस्थित्यर्थान्नोपभोगप्रधानो नादृष्टार्थकर्मप्रधान इत्यर्थः । स एवंभूतो न पाप्मनोऽधर्माद्वावर्तते न विमुच्यत इत्येतत् । तथाच मन्त्रवर्णः “मोघमन्नं विन्दते” इत्यादिः । स्मृतिरपि “नाऽऽत्माथं पाचयेदन्नम्” “अप्रदायैभ्यो यो भुङ्क्ते स्तेन एव सः” “अन्नादे भ्रूणहा माष्टि” इत्यादिः । कस्मात्पुनः पाप्मनो न व्यावर्तते । मिश्रं ह्येतत्सर्वेषां हि स्वं तदप्रविभक्तं यत्प्राणिभिर्भुज्यते । सर्वभोज्यत्वादेव यो मुखे प्रक्षिप्यमाणोऽपि ग्रासः परस्य पीडाकरो दृश्यते ममेदं स्यादिति हि सर्वेषां तत्राऽऽशा प्रतिबद्धा । तस्मान्न परमपीडयित्वा ग्रसितुमपि शक्यते । “दुष्कृतं हि मनुष्याणाम्” इत्यादिस्मरणाच्च । गृहिणा वैश्वदेवोरुपमन्नं यदहन्यहनि निरू-

ब्राह्मणोक्तेऽयं मन्त्रं प्रमाणयति । तथा चेति । मोघं विफलं देवाद्यनुपभोग्यमन्नं यदि ज्ञानदुर्बलो लभते तदा स वध एव तस्येति साधारणान्नस्यासाधारणीकरणं निन्दितमित्यर्थः । तत्रैव स्मृतिरुदाहरति । स्मृतिरपीति । ‘न वृथा घातयेत्पशुम् । न चैकः स्वयमश्रीयाद्विधिवर्जं न निर्वपेत्’ इति पादत्रयं द्रष्टव्यम् । ‘इष्टान्नभोगान्हि वो देवा दास्यन्ते यज्ञभाविताः । वैर्दत्ताद्’ इति शेषः । अनेना अभिशंसति । स्तेनः प्रमुक्तो राजनि योवन्नाचृतैसंकर इत्युत्तरं पादत्रयम् । तत्राऽऽद्यपादस्याथो भ्रूणहा श्रेष्ठब्राह्मणघातकः । यथाऽऽहुः । ‘वरिष्ठब्रह्महा चैव भ्रूणहेत्यभिधीयते’ इति । स्वस्यान्नभक्षके स्वपापं माष्टि शोधयतीत्यन्नदातुः पापक्षयोक्तेरितरस्यासाधारणीकृत्य भुञ्जानस्य पापितोति ।

‘अदत्त्वा तु य एतेभ्यः पूर्वं भुङ्क्तेऽविचक्षणः ।

स भुञ्जानो न जानाति श्वश्रैर्जैर्गिधमात्मनः’

इत्यादिवाक्यमादिशब्दार्थः । आकाङ्क्षापूर्वकं हेतुमवतार्य व्याकरोति । कस्मादित्यादिना । सर्वभोज्यत्वं साधयति । यो मुख इति । परस्य श्वमार्जारदेरिति यावत् । पीडाकरत्वे हेतुमाह । ममेदमिति । प्रागुक्तदृष्टिफलमाचष्टे । तस्मादिति । साधारणमन्नमसाधारणीकुर्वोणस्य पापानिवृत्तिरित्यत्र हेत्वन्तरमाह । दुष्कृतं हीति । यदा हि मनुष्याणां दुष्कृतमन्नमाश्रित्य तिष्ठति तदा तदसाधारणीकुर्वतो महत्तरं पापं भवतीत्यर्थः । एकमस्येत्यादिमन्त्रब्राह्मणयोः स्वर्पक्षार्थमुक्त्वा भर्तृप्रपञ्चपक्षमाह । गृहिणेति । यदन्नं गृहिणा प्रत्यहमग्नौ वैश्वदेवारुच्यं निर्वर्त्येते तत्साधारणमिति भर्तृप्रपञ्चरु-

१ ग. ड. छ. ज. झ. ‘पयोग’ । २ च. ड. ‘णामन्नमाश्रित्य तिष्ठते । यो हि यस्यान्नमश्राति स तस्याश्राति चित्त्विधम्’ । ३ छ. ड. ‘वार्थं य’ । ४ स. ड. प्रयुक्तो । ५ घ. याचन्नम् । ६ घ. ‘संनर । ६ क. ‘त्रयं दृष्टव्यम् । ७ क. प्र. ‘पक्षम्’ ।

द्वे देवानभाजयदिति हुतं च प्रहुतं च

प्यत इति केचित् । तन्न सर्वभोज्यसाधारणत्वं वैश्वदेवारूपस्यान्नस्य न सर्वप्राणभृद्भुज्यमानान्नवत्प्रत्यक्षम् । नापि यदिदमद्यत इति तद्विषयं वचनमनुकूलम् । सर्वप्राणभृद्भुज्यमानान्नान्तःपातित्वाच्च वैश्वदेवारूपस्य युक्तं श्वेचाण्डालाद्याद्यस्यान्नस्य ग्रहणं वैश्वदेवव्यतिरेकेणापि श्वेचाण्डालाद्याद्यान्नदर्शनात्तत्र युक्तं यदिदमद्यत इति वचनम् । यदि हि तन्न दृष्टेत् साधारणशब्देन पित्राऽसृष्टत्वाविनियुक्तत्वे तस्य प्रसज्येयाताम् । इष्यते हि तत्सृष्टत्वं तद्विनियुक्तत्वं च सर्वस्यान्नजातस्य । न च वैश्वदेवारूपं शास्त्रोक्तं कर्म कुर्वतः पाप्मनोऽविनिवृत्तिर्युक्ता । न च तस्य प्रतिषेधोऽस्ति । न च मत्स्यबन्धनादिकर्मवत्स्वभावजुगुप्सितमेतच्छिष्टनिर्वर्त्यत्वादकरणे च प्रत्यवायश्रवणादितरत्र च प्रत्यवायोपपत्तेः । “अहमन्नमन्नमदन्तमग्नि” इति मन्त्रवर्णात् । द्वे देवानभाजयदिति मन्त्रपदं ये द्वे अन्ने सृष्ट्वा देवानभाजयत् । के ते द्वे इत्युच्येते । हुतं च प्रहुतं च ।

क्तमित्यर्थः । साधारणपदानुपपत्तेर्न युक्तमिदं व्याख्यानमिति दूषयति । तत्रेति । वैश्वदेवस्य साधारणत्वमामाणिकमित्युक्तमिदानीं तस्याप्रत्यक्षत्वादिदमा परामर्शश्च न युक्तिमानित्याह । नापीति । इतश्च साधारणशब्देन सर्वप्राण्यन्नं ब्राह्ममित्याह । सर्वेति । वैश्वदेवग्रहेऽपीतरग्रहः स्यादिति चेन्नेत्याह । वैश्वदेवेति । यषु परपक्षे यदिदमद्यत इति वैचो नानुकूलेमिति तन्नास्मत्पक्षेऽस्तीत्याह । तत्रेति । प्रत्यक्षं साधारणान्नं सप्तम्यर्थः । विपक्षे दोषमाह । यदि हीति । प्रमङ्गस्येष्टत्वं निराचष्टे । इष्यते हीति । परपक्षे वाक्यशेषनिरोधं दोषान्तरमाह । न चेति । श्वेनादितुल्यत्वं तस्य व्यावर्तयति । न च तस्येति । अनिषिद्धस्यापि तस्य स्वभावजुगुप्सितत्वात्तदनुष्ठापिनः पापानिवृत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह । न चेति ।

‘अवश्यं याति तिर्यक्त्वं जग्ध्वा चैवाहुतं हविः’

इत्यकरणे वैश्वदेवस्य प्रत्यवायश्रवणाच्च तदनुष्ठापिनो न पाप्मैलेशोऽस्तीत्याह । अकरणे चेति । सर्वसाधारणान्नग्रहे तु तत्परस्य निन्दावचनमुपपद्यते । तेन तदेव ब्राह्ममित्याह । इतरत्रेति । तत्रैव श्रुत्यन्तरं संवादयति । अहमिति । श्वार्थिन्योऽविभज्यान्नमदत्त्वा स्वयमेव भुञ्जानं नरमहमन्नमेव भक्षयामि तमनर्थभाजं करोमीत्यर्थः । मन्त्रान्तरमादायाऽऽकाङ्क्षाद्वारा ब्राह्मणमुत्थाप्य व्याचष्टे । द्वे देवा-

तस्माद्देवेभ्यो जुह्वति च प्रं च जुह्वत्यथो आहु-
दर्शपूर्णमासाविति । तस्मान्नेष्टियाजुकः स्यात् ।

हुतमित्यग्नौ हवनम् । प्रहुतं हुत्वा बलिहरणम् । यस्माद्दे एते अग्ने
हुतप्रहुते देवानभाजयत्पिता । तस्मादेतर्ह्यपि ऋहिणः काले देवेभ्यो
जुह्वति देवेभ्य इदमन्नमस्माभिर्दीयमानमिति मन्वाणा जुह्वेति च प्रैजुह्वति
च हुत्वा बलिहरणं च कुर्वत इत्यर्थः । अथो अप्यन्य आहुर्द्वे अग्ने पित्रा
देवेभ्यः प्रत्ते न हुतप्रहुते किं तर्हि दर्शपूर्णमासाविति । द्वित्वश्रवणाविशेषा-
दंत्यन्तप्रसिद्धत्वाच्च हुतप्रहुते इति प्रथमः पक्षः । यद्यपि द्वित्वं हुतप्र-
हुतयोः संभवति तथाऽपि श्रौतयोरेव तु दर्शपूर्णमासयोर्देवान्नत्वं प्रसि-
द्धतरं मन्त्रप्रकाशितत्वात् । गुणप्रधानप्राप्तौ च प्रधाने प्रथमतराऽवगतिः ।
दर्शपूर्णमासयोश्च प्राधान्यं हुतप्रहुतापेक्षया । तस्मात्तयोरेव ग्रहणं युक्तं
द्वे देवानभाजयदिति । यस्माद्देवार्थमेते पित्रा प्रकृप्ते दर्शपूर्णमासारूपे अग्ने
तस्मात्तयोर्देवार्थत्वाविधाताय नेष्टियाजुक इष्टियजनशीलः । इष्टिशब्देन

नित्यादिना । हुतप्रहुतयोर्देवान्नत्वे संप्रवितनमनुष्ठानमनुकूलयति । यस्मादिति ।
पक्षान्तरमुपन्यस्य व्याकराति । अथो इति । यदि दर्शपूर्णमासौ देवान्ने कथं तर्हि
हुतप्रहुते इति पक्षस्य प्राप्तिस्त्वत्राऽऽह । द्वित्वेति । तर्हि द्वे देवानिति श्रुतद्वित्वस्य
हुतप्रहुतयोरेपि संभवान्न प्रथमपक्षस्य पूर्वपक्षत्वमत आह । यद्यपीति । प्रसिद्धतरत्वे
हेतुमाह । मन्त्रेति । 'अग्रये जुष्टं निवेपाम्यग्निरिदं हविरजुषत' इत्यादिमन्त्रेषु दर्शपूर्ण-
मासयोर्देवान्नत्वस्य प्रविपन्नत्वादिति यावत् । इतश्च दर्शपूर्णमासयोरेव देवान्नत्वमिति
वक्तुं सामान्यन्यायमाह । गुणेति । गुणप्रधानयोरेकत्र साधारणशब्दात्प्राप्तौ सत्यां
प्रथमतरा प्रधाने भवत्यवगतिर्गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्यसंप्रत्यय इति न्यायादित्यर्थः ।
अस्त्वेवं प्रस्तुते किं जातं तदाह । दर्शपूर्णमासयोश्चेति । तयोर्निरपेक्षश्रुतिदृष्टतया
सापेक्षस्मृतिप्रसिद्धहुताद्यपेक्षया प्राधान्यं सिद्धं तथा च प्रधानयोस्त्वयोरितरयोश्च गुण-
योरेकत्र प्राप्तौ प्रधानयोरेव द्वे देवानिति मन्त्रेण ग्रहो युक्तिमानित्यर्थः । दर्शपूर्णमास-
योर्देवान्नत्वे समनन्तरनिषेधवाक्यमनुकूलयति । यस्मादिति । इष्टियजनशीलो न
स्यादिति संबन्धः । ननु तद्यजनशीलत्वाभावे कुतो दर्शपूर्णमासयोर्देवार्थत्वं न हि
चावन्निष्पन्नौ तदर्थोवित्याशङ्क्याऽऽह । इष्टिशब्देनेति । किं पुनरस्मिन्वाक्ये काम्ये-

१ क. ग. ज. प्रजु । २ क. 'शैवीर्ण' । ३ क. क. 'त्वा च द' । ४ क. 'न्यानाः प्र च जु' ।
५ क. घ. ड. ज. छ. ड. 'ति प्र' । ६ क. छ. प्र च जु । ७ क. ज. 'ति प्रजुह्वति च । ८ क. घ.
'त्वा च द' । ९ क. 'अं कु' । १० क. 'दन्त्यत्र प्र' ।

पशुभ्य एकं प्रायच्छदिति तत्पयः । पयो ह्येवाग्रे
मनुष्याश्च पशवश्चोपजीवन्ति तस्मात्कुमारं जातं
घृतं वैवाग्रे प्रतिलेहयन्ति स्तनं वाऽनुधापयन्त्यथ

किल काम्या इष्टयः शातपथीयं प्रसिद्धिस्ताच्छील्यप्रत्ययप्रयो-
गात्काम्येष्टियजनप्रधानो न स्यादित्यर्थः । पशुभ्य एकं प्रायच्छदिति
यत्पशुभ्य एकं प्रायच्छदिति किं पुनस्तदन्नं तत्पयः । कथं पुनरवग-
म्यते पशवोऽस्यान्नस्य स्वामिन इत्यत आह पयो ह्यग्रे प्रथमं यस्मा-
न्मनुष्याश्च पशवश्च पय एवोपजीवन्तीति । उचितं हि तेषां तदन्नम-
न्यथा कथं तदेवाग्रे नियमेनोपजीवेयुः । कथमग्रे तदेवोपजीवन्तीति ।
उच्यते । मनुष्याश्च पशवश्च यस्मात्तेनैवान्नेन वर्तन्तेऽद्यत्वेऽपि
यथा पित्राऽऽदौ विनियोगः कृतस्तेस्मात्कुमारं बालं जातं घृतं
वा त्रैवर्णिका जातकर्मण जातरूपसंयुक्तं प्रतिलेहयन्ति ब्राह्म-
यन्ति स्तनं वाऽनुधापयन्ति पश्चात्पापयन्ति । यथासंभवमन्येषां

ष्टिविषयत्वमिष्टिशब्दस्येत्यत्र नियामकं तत्र क्लिशब्दसूचितां पाठकमसिद्धिमाह ।
शातपथीति । काम्येष्टीनामनुष्ठाननिषेधे स्वर्गकामवाक्यविरोधः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह ।
ताच्छील्येति । तत्र विहितस्योक्तप्रत्ययस्यात्र प्रयोगात्काम्येष्टियजनप्रधानत्वमिह
निषिध्यते तच्च देवप्रधानयोर्दर्शपूर्णमासयोरेवश्यानुष्ठेयत्वमिदञ्चैव न तु ताः स्वतो
निषिध्यन्ते तन्न स्वर्गकामवाक्यविरोधोऽस्तीत्यर्थः । पश्वन्नविषयं मश्रुपदमादाय पशुपू-
र्वकं तदर्थं कथयति । पशुभ्य इति । पशूनां पयोऽन्नमित्येतदुपपादयितुं पृच्छति ।
कथं पुनरिति । पयो हीति प्रतीकमुपादाय व्याकरोति । अन्न इति । 'पशवो
द्विपादश्चतुष्पादश्च' इति श्रुतिमाश्रित्य मनुष्याश्चेत्युक्तम् । उचितं हीत्यत्र हिशब्द-
स्वर्त्समादर्थे यस्मादित्युपक्रमात् । औचित्यं व्यतिरेकद्वारा साधयति । अन्य-
थेति । नियमेन प्रथमं पशूनां तदुपजीवनमसंप्रतिपन्नमिति शङ्कते । कथामिति ।
मनुष्यविषये वा पश्वस्तदितरपशुविषये वेति पृच्छति । उच्यते इति ।
तत्राऽऽद्यमनुभवावष्टम्भेन प्रत्याचष्टे । मनुष्याश्चेति । चकारो मनुष्यमात्रसं-
ग्रहार्थः । तेनैव पयसैवेति यावत् । घृतं वेति वाशब्दा वक्ष्यमाणविकल्पस्यो-
क्तः । जातरूपं हेम त्रैवर्णिकेभ्योऽन्येषां जातकर्मणोवाद्योग्यतामनतिक्रम्य स्तन-
मेव जातं कुमारं प्रथमं पाययन्तीत्याह । यथासंभवमिति । यद्वा तेषां जातकर्मो-

१ घ. ह. छ. ज. ट. द. प्रल्ले । २ ग. घ. ड. च. ज. झ. 'धीयप्र' । ३ ग. 'सिद्धास्ता' ।
४ झ. ग. घ. ह. ज. झ. ड. 'शुभ्यः प्रा' । ५ छ. ड. द. 'स्तथा तस्मा' । ६ घ. ज. 'संयु' ।
७ घ. ह. ज. झ. प्रल्ले । ८ घ. 'स्मादित्यर्थे' । ९ छ. ड. ग. 'माधवा' ।

वत्सं जातमाहुरतृणाद इति ।

स्तनमेवाग्रे धापयन्ति मनुष्येभ्योऽन्येषां पशूनाम् । अथ वत्सं जात-
माहुः कियत्प्रमाणो वत्स इत्येवं पृष्टाः सन्तोऽतृणाद इति । नाद्यापि
तृणमच्यतीव बालः पयसैवाद्यापि वर्तत इत्यर्थः । यच्चाग्रे जातकर्मादौ
घृतमुपजीवन्ति यश्चेतरे पय एव तत्सर्वथाऽपि पय एवोपजीवन्ति ।
घृतस्यापि पयोविकारत्वात्पयस्त्वमेव । कस्मात्पुनः सप्तमं सत्पश्वर्भं
चतुर्थत्वेन व्याख्यायते । कर्मसाधनत्वात् । कर्म हि पयःसाधनाश्रयम-
ग्निहोत्रादि । तच्च कर्म साधनं वित्तसाध्यं वक्ष्यमाणस्यान्नत्रयस्य
साध्यस्य । यथा दर्शपूर्णमासौ पूर्वोक्तावन्ने । अतः कर्मपक्षत्वात्कर्मणा
सह पिण्डीकृत्योपदेशः । साधनत्वाविशेषादर्थसंबन्धानदानन्तर्भकारण-

नधिकृतानां जातं कुमारं यथासंभवं घृतं वा स्तनं वा प्रथमं प्राचयन्तीति यावत् । पशु-
विषयं प्रश्नं पशवश्चेतिसूचितसमाधानं प्रत्याह । स्तनमेवेति । पशूनां जातं वत्स-
मिति संबन्धः । पशूनां पयोऽन्नमित्यत्र लोकप्रसिद्धिं प्रमाणयति । अथेति । द्विपात्य-
श्वधिकारविच्छेदार्थोऽथशब्दः । प्रतिवचनं व्याचष्टे । नाद्यापीति । ननु येषामग्रे घृतो-
पजीवित्वमुपलभ्यते पयस्ते नोपजीवन्ति घृतपयसोर्भेदादतः पश्वन्नत्वं पयसो भागासि-
द्धमव आह । यश्चेति । ननु घृतमुपजीवन्तोऽपि पय एवोपजीवन्तीत्युक्तं तद्भेद-
स्थोक्तत्वात्तत्राऽऽह । घृतस्यापीति । मन्त्रपाठक्रममतिक्रम्य पश्वन्ने व्याख्याते प्रत्यव-
विष्टवे । कस्मादिति । द्वे देवानमाजयदिति व्याख्याते साधने साधनत्वाविशेषात्प-
योऽपि बुद्धिस्थमित्यर्थक्रममाश्रित्य परिहरति । कर्मेति । तदेव स्पष्टयति । कर्म हीति ।
यद्यापि पयोरूपं साधनमाश्रित्य कर्म प्रवृत्तं तथाऽपि दर्शपूर्णमासानन्तरं कथं पयसः
सिध्यति तत्राऽऽह । तश्चेति । वित्तेन पयसा साध्यं कर्मान्नत्रयस्य साधनमित्यत्र
दृष्टान्तमाह । यथेति । पूर्वोक्तौ दर्शपूर्णमासौ द्वे देवान्ने वक्ष्यमाणस्यान्नत्रयस्य यथा
साधनं तथा पयसोऽप्यग्निहोत्रादिद्वारा तत्साधनत्वात्कर्मकोटिनिविष्टत्वात्तद्व्याख्याना-
नन्तरं पथोव्याख्यानस्य युक्तमित्यर्थः । पाठक्रमस्त्वर्हि कथमित्याशङ्क्यार्थक्रमेण
तद्वाचमभिमेत्याऽऽह । साधनत्वेति । आनन्तर्यं पाठक्रमः । अकारणत्वमविवक्षितत्वम् ।
पाठक्रमादर्थक्रमस्य बलीयस्त्वात्तेनेतरस्यै बाध्यत्वमित्येतत्प्रथमे तन्ने स्थितमित्यभिमै-

तस्मिन्सर्वं प्रतिष्ठितं यच्च प्राणिति यच्च
नेति पयसि हीदुः सर्वं प्रतिष्ठितं
यच्च प्राणिति यच्च न । तद्यदिदमाहुः

मिति च । व्याख्याने प्रतिपत्तिसौकर्याच्च । सुखं हि नेरन्तर्येण
व्याख्यातुं शक्यन्तेऽत्रानि व्याख्यातानि च सुखं प्रतीयन्ते । तस्मि-
न्सर्वं प्रतिष्ठितं यच्च प्राणिति यच्च नेत्यस्य कोऽर्थ इत्युच्यते ।
तस्मिन्पश्वन्ने पयसि सर्वमध्यात्माधिभूताधिदैवलक्षणं कृत्स्नं जगत्प्रति-
ष्ठितं यच्च प्राणिति प्राणचेष्टावद्यच्च न स्थावरं शैलादि । तत्र हिशब्दे-
नैव प्रसिद्धावद्योतकेन व्याख्यातम् । कथं पयोद्रव्यस्य सर्वप्रतिष्ठात्वम् ।
कारणत्वोपपत्तेः । कारणत्वं चाग्निहोत्रादिकर्मसमवायित्वमग्निहोत्राद्या-
हुतविपरिणामात्मकं च जगत्कृत्स्नमिति श्रुतिस्मृतिवादाः शतशो

त्याऽऽह । इति चेति । पश्वन्नस्य चर्तुयत्वेन व्याख्याने हेत्वन्तरमाह ।
व्याख्यान इति । व्याख्यानसौकर्यं सावयति । सुखं हीति । प्रतिपत्तिसौकर्यं
प्रकटयति । व्याख्यातानीति । चत्वारि साधनानि त्रीणि साधनार्थानि विभ-
ज्योक्तौ यक्तृश्रोत्रोः सौकर्येण धर्मवति ततश्च पाठक्रमातिक्रमः श्रेयानित्यर्थः । पश्व-
न्नस्य सर्वाविष्टानविषयं मन्त्रमवतार्यं मन्त्रपूर्वकं तदीयं ब्राह्मणं व्याचष्टे । तस्मिन्नि-
त्यादिना । मन्त्राद्भेदो ब्राह्मणे न प्रतिभातीत्याशङ्क्याऽऽह । तत्रेति । पयसि हीति
ब्राह्मणे हिशब्दस्य प्रसिद्धावद्योतकत्वमस्ति । तेन च हेतुना हिशब्देन तस्मिन्नित्या-
दिकं मन्त्रपदं व्याख्यातमिति योजना । मन्त्रार्थस्य लोकप्रसिद्धत्वभावात् प्रसिद्धावद्यो-
तिना हिशब्देन व्याख्यानं युक्तमिति शङ्कते । कथमिति । कार्यं कारणे प्रातिष्ठव-
मिति न्यायेन वैदिकीं प्रसिद्धिमादाय समाधत्ते । कारणत्वेति । पयसा द्रवद्रव्यमा-
त्रस्य कुतः सर्वजगत्कारणत्वमित्याशङ्क्याऽऽह । कारणत्वं चेति । तत्समवायि-
त्वेऽपि कुतो जगैतः कारणत्वेत्याशङ्क्याऽऽह । अग्निहोत्रादीति । 'ते वा एतं आहुतां
हुते उत्क्रामन्तस्ते भन्तरिक्षमाविशतः' इत्यादयः श्रुतिवादाद्युपसर्जन्यग्नीर्षादि-
क्रमेणाग्निहोत्राहुत्योर्गर्भकारमाग्निं दर्शयन्ति 'अग्नीं प्रास्थाऽऽहुताः सम्यगादित्यमुप-
विष्टवे । आदित्याज्जायते वृष्टिर्वष्टेरन्नं ततः प्रजाः' इत्यादयः स्मृतिवादाः । पयसि हीत्यादि

१ क. च. द. 'ध्यानम्' । २ ख. ग. 'वयतेऽमा' । ३ ग. घ. द. च. छ. ज. झ. 'वरे' ।
४ क. च. 'त्र च हि' । ५ च. द. 'न्देन प्र' । ६ ख. च. छ. झ. ट. 'ति हि शु' । ७ ख. घ.
द. 'ध्याने सौ' । ८ घ. ज. 'ति । पश्वन्नस्य च प्र' । ९ घ. ज. 'दिम' । १० घ. ज. 'गत्कार' ।

संवत्सरं पयसा जुह्वदप पुनर्मृत्युं जयतीति

व्यवस्थिताः । अतो युक्तमेव हिशब्देन व्याख्यायाम् । यत्तद्ब्राह्मणान्तरै-
ष्विदमाहुः “संवत्सरं पयसा जुह्वदप पुनर्मृत्युं जयति” इति । संवत्सरेण
किल त्रीणि षष्टिशतान्याहुतीनां सप्त च शतानि विंशतिश्चेति याजुष्म-
तीरिष्टका अभिसंपद्यमानाः संवत्सरस्य चाहोरात्राणि । संवत्सरमग्निं
प्रजापतिमाभुवन्ति । एवं कृत्वा संवत्सरं जुह्वदपजयति पुनर्मृत्युमितः

ब्राह्मणमुपसंहरति । अत इति । पयसः सर्वजगदाधारत्वस्य श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धत्वादिति
यावत् । सर्वं पयसि प्रतिष्ठितमिति विधित्सितदर्शनस्तुतये शास्त्रान्तरीयमत्तं निन्दितु-
मुद्गावयति । यत्तदिति । न केवलेन कर्मणा मृत्युजयः किंतु दर्शनसहितेनेति
दर्शयितुमग्निहोत्राहुतिषु संख्यां कथयति । संवत्सरेणेति । उक्ताहुतिसंख्यायां
संवत्सरावच्छिन्नायामग्निहोत्रविदां संप्रतिपत्त्यर्थं किलेत्युक्तम् । ननु प्रत्यहं सायं
प्रातश्चेत्याहुती द्वे विधेवे तत्कथमाहुतीनां षष्ट्यधिकानि त्रीणि शतानि संव-
त्सरेण भवन्ति तत्राऽऽह । सप्त चेति । प्रत्येकमहोरात्रावच्छिन्नाहुतिप्रयो-
गाणामेकस्मिन्संवत्सरे पूर्वोक्ता संख्या तत्रैव प्रयोगार्थानां विंशत्यधिका सप्त-
शतरूपा संख्येति सिद्धमित्यर्थः । आहुतीनां संख्यामुक्त्वा तासु याजुष्मती-
नामिष्टकानां दृष्टिमाह । याजुष्मतीरिति । तासामपि षष्ट्यधिकानि त्रीणि
शतानि संख्यया भवन्ति तथाच प्रत्यहमाहुतीरभिनिष्पद्यमानाः संख्यासामा-
न्येन याजुष्मतीरिष्टकाश्चिन्तयेदित्यर्थः । आहुतिमयीनामिष्टकानां संवत्सरावयवाहो-
रात्रेषु संख्यासामान्येनैव दृष्टिमन्वाचष्टे । संवत्सरस्येति । तान्यपि षष्ट्यधिकानि
त्रीणि शतानि प्रसिद्धानि तथाच तेषु यथोक्तेष्विष्टकादृष्टिः स्थितेत्यर्थः । चित्येऽग्नौ
संवत्सरात्मप्रजापतिदृष्टिमाह । संवत्सरमिति । यः संवत्सरः प्रजापतिस्त्वं चित्यमग्निं
विद्वांसः संपादयन्ति । अहोरात्रेष्टकाद्वारा तयोः संख्यासामान्यादित्यर्थः । दृष्टिमनूद्य
फलं दर्शयति । एवमिति । उक्तसंख्यासामान्येनाग्निहोत्राहुतीरग्नयवयवभूतयाजुष्म-
तीसंज्ञकेष्टकाः संपाद्य तद्दूषेणाऽऽहुतीर्ध्यायन्नाहुतिमर्थ्याश्चेष्टकाः संवत्सरावयवाहोरा-
त्राणि धेनेव संपाद्य पुरुषनाडीस्थसंख्यासामान्येन तत्राडीस्त्वान्येवाहोरात्राण्यापाद्य
तद्दूषेणाऽऽहुतीरिष्टका नाडीश्वानुसंधानो नाड्यहोरात्रयाजुष्मतीद्वारा पुरुषसंवत्सर-
चित्यानां समेत्वमापाद्यामग्निः संवत्सरात्मा प्रजापतिरेवेति ध्यायन्नग्निहोत्रं पयसा
संवत्सरं जुह्वद्विद्यया सहितहोमवशात्प्रजापतिं संवत्सरात्मकं प्राप्य मृत्युमपजयती-

१ क. घ. ज. व्याख्यातम् । ड. छ. झ. व्याख्यातम् । २ ड. “रे त्विद” । ३ क. ग. घ. ड.
“तान्याहं तेषु चाऽऽहु” । ४ घ. झ. मृत्युं जयति किं । ५ क. घ. झ. ण. “साम्यादि” । ६ घ. ण.
“मन्वयमा” ।

न तथा विद्याद्यदहरेव जुहोति तदहः पुनर्मृत्युमपज- यत्येवं विद्वान्सर्वं हि देवेभ्योऽन्नाद्यं प्रयच्छति ।

प्रेत्य देवेषु संभूतः पुनर्न भ्रियत इत्यर्थः । इत्येवं ब्राह्मणवादा आहुर्न तथा विद्याश्च तथा द्रष्टव्यम् । यदहरेव जुहोति तदहः पुनर्मृत्युमपज-यति न संवत्सराभ्यासमपेक्षत एवं विद्वान्सन् । यदुक्तं पयोस हीदं सर्वं प्रतिष्ठितं पयआहुतिविपरिणामात्मकत्वात्सर्वस्येति । तदेकेनै-वाह्ना जगदात्मत्वं प्रतिपद्यते । तदुच्यतेऽपजयति पुनर्मृत्युं पुनर्मरणं सकृन्मृत्वा विद्वान्छरीरेण विद्युज्यं सर्वात्मा भवति न पुनर्मरणाय परिच्छिन्नं शरीरं यद्वातीत्यर्थः । कः पुनर्हेतुः सर्वात्माप्त्या मृत्युमपजयतीति । उच्यते । सर्वं समस्तं हि यस्माद्देवेभ्यः सर्वेभ्योऽ-न्नाद्यमन्नमेव तदाद्यं च सायंप्रातराहृतप्रक्षेपेण प्रयच्छति । तद्युक्तं सर्व-माहुतिमयमात्मानं कृत्वा सर्वदेवान्नरूपेण सर्वदेवैरेकात्मभावं गत्वा सर्वदेवमयो भूत्वा पुनर्न भ्रियत इति । अथैतदप्युक्तं ब्राह्मणेन । ब्रह्म वै स्वयंभुं तपोऽतप्यत तदैक्षत न वै तपस्यानन्त्यर्मास्त इन्ताहं भूतेष्व-त्मानं जुह्वानि भूतानि चाऽऽत्मनीति तत्सर्वेषु भूतेष्व्वात्मानं हुत्वा भूतानि चाऽऽत्मनि सर्वेषां भूतानां श्रेष्ठ्यं स्वाराज्यमाधिपत्यं

त्यर्थः । एकायमतमुपसंहृत्य तन्निन्दापूर्वकं मतान्तरमाह । इत्येवावमत्यादिना । एवं विद्वानित्युक्तं व्यक्तीकरोति । यदुक्तामिति । तस्यैव विद्वानंकाहोरात्रावाच्छिन्नाहुति-मात्रेण जगद्रूपं प्रजापतिं प्राप्य मृत्युमपजयतीत्याह । तदेकेनेति । उक्तस्यै श्रुतिम-वतार्यं व्याचष्टे । तदुच्यत इति । सर्वं हात्यादिहेतुवाक्यमाकाङ्क्षापूर्वकमत्याप्य व्याकरोति । कः पुनरित्यादिना । यथोक्तदर्शनवशादकथेयाऽऽहुत्या मृत्युमपज-यतीत्यत्र ब्राह्मणान्तरे संवादयति । अर्धेति । यथा संवत्सर्गमित्याद्युक्तं तथा यदह-रेवेत्याद्यपि ब्राह्मणान्तरे सूचितमित्यर्थः । ब्रह्म हिङ्गण्यगर्भभावां जातः स्वयंभुं परम्येव तदात्मनाऽवस्थानात्तपोऽतप्यत कर्मान्वतिष्ठत् । यत्कृतकं तदरित्यामिति न्यायेन कर्मनिन्दाप्रकारमाह । तदैक्षतेति । कर्मसहायभूनामुपामनामर्पादशक्ति । इन्तेति । उपासनामनूद्य समुच्चयफलं कथयति । तत्सर्वेष्विति । श्रेष्ठत्वेऽपि राजकुमा-रवदस्त्वावश्यमाशङ्क्याऽऽह । स्वाराज्यमिति । अनिष्टाय पाल्क्यनृत्वमात्रिप-

१ क. घ. छ. ज. 'ज्य स स' । २ च. 'प्या पुनर्मृत्यु' । ३ च. द. 'मयं देवि' । ४ ग. ड. 'यं मृत्यु' । ५ घ. ज. ड. 'पसाऽऽन' । ६ ग. च. ड. 'वानीति म' । ७ अ. प्र. ड. 'यं मृत्यु' ।

कस्मात्तानि न क्षीयन्तेऽद्यमानानि सर्वदेति
पुरुषो वा अक्षितिः स हीदमन्नं पुनः पुनर्जनयते ।

पर्येदिति । कस्मात्तानि न क्षीयन्तेऽद्यमानानि सर्वदेति । यदा
पित्राऽन्नानि सृष्ट्वा सप्त पृथैकपृथग्भोक्तृभ्यः प्रत्तानि तदाप्रभु-
त्येव तैर्भोक्तृभिरद्यमानानि । तन्निमित्तत्वात्तेषां स्थितेः । सर्वदा
नेरन्तर्येण कृतक्षयोपपत्तेश्च युक्तस्तेषां क्षयः । न च तानि
क्षीयमाणानि जगतोऽविभ्रष्टरूपेणैवावस्थानदर्शनात् । भवितव्यं चाक्षय-
कारणेन । तस्मात्कस्मात्पुनस्तानि न क्षीयन्त इति प्रश्नः । तस्येदं
प्रतिवचनं पुरुषो वा अक्षितिर्यथाऽसौ पूर्वमन्नानां स्रष्टाऽऽसीत्पिता
मेधया जायादिसंबन्धेन च पाङ्ककर्मणा भोक्ता च तथा येभ्यो दत्तान्य-
न्नानि तेऽपि तेषामन्नानां भोक्तारोऽपि सन्तः पितर एव मेधया तपसा
च यतो जनयन्ति तान्यन्नानि । तदेतदभिधीयते पुरुषो वै योऽन्नानां
भोक्ता सोऽक्षितिरक्षयहेतुः । कथमस्याक्षितित्वमित्युच्यते स हि यस्मा-
दिदं भुज्यमानं सप्तविधं कार्यकरणलक्षणं क्रियाफलात्मकं पुनः पुनर्भूयो

रयम् । पश्चन्ने व्याख्याते प्रश्नरूपं मन्त्रपदमादत्ते । कस्मादिति । ननु चत्वार्य-
न्नानि व्याख्यातानि त्रीणि व्याचिरूयासितानि तेष्वव्याख्यातेषु कस्मादित्यादिप्रश्नः
कस्मादित्याशङ्क्य साधनेषुक्तेषु साध्यानामपि तेषामर्थादुक्तत्वमस्तीत्यभिप्रेत्य प्रश्न-
प्रवृत्तिं मन्वानो व्याचष्टे । यदेति । सर्वदेत्यस्य व्याख्या नेरन्तर्येणेति । अन्नानां
सदा भोक्तृभिरद्यमानत्वे हेतुमाह । तन्निमित्तत्वादिति । भोक्तृणां स्थितेरन्ननिमित्त-
त्वाच्चैः सदाऽद्यमानानि तानि यवपूर्णकुसूलवद्भवन्ति क्षीणानीत्यर्थः । किंच ज्ञानकर्म-
फलत्वादन्नानां यत्कृतकं तददित्यमिति न्यायेन क्षयः संभवतीत्याह । कृतेति । अस्तु
एहि तेषां क्षयो नेत्याह । न चेति । भवतु तर्हि स्वभावादेव सप्तान्नात्मकस्य जगतोऽ-
क्षीणत्वं नेत्याह । भवितव्यं चेति । स्वभाववादस्यातिप्रसङ्गित्वादित्यर्थः । प्रश्नं निग-
मयति । तस्मादिति । प्रतिवचनमादाय व्याचष्टे । तस्येत्यादिना । तेषां पितृत्वे
हेतुमाह । मेधथेति । भोगकालेऽपि विहितप्रतिषिद्धज्ञानकर्मसंभवात्प्रवाहरूपेणान्ना-
क्षयः संभवतीत्यर्थः । तत्र प्रतिज्ञाभागमुपादायाक्षराणि व्याचष्टे । तदेतर्दाति ।
हेतुभागमुत्थाप्य विभजते । कथमित्यादिना । तस्मात्तदक्षयः संभवति प्रवाहात्मनेति

१ च. इ. 'येतीति । २ ल. ग. च. ज. इ. 'यग्भो' । ३ ल. ग. इ. छ. घ. 'एत्सक' ।
४ क. ग. छ. 'बदेन । ५ घ. च. ज. इ. कथं तस्या' । ६ क. इ. ज. 'यंकार' । ७ ल. इ. हेतुः ।

भूयो जनयत उत्पादयति धिया धिया तत्तत्कालमाविन्या तथा तथा प्रज्ञया
 कर्मभिश्च वाङ्मनः कायचेष्टितैर्यद्यदि ह यद्येतत्सप्तविधमभ्युक्तं क्षणमात्र-
 मपि न कुर्यात्प्रज्ञया कर्मभिश्च ततो विच्छिद्येत भुज्यमानत्वात्सातत्येन
 क्षीयेत ह । तस्माद्यथैवायं पुरुषो भोक्ताऽन्नानां नैरन्तर्येण यथाप्रज्ञं
 यथाकर्म च करोत्यपि । तस्मात्पुरुषोऽक्षितिः सातत्येन कर्तुंत्वात् ।
 तस्माद्भुज्यमानान्यप्यन्नानि न क्षीयन्त इत्यर्थः । अतः प्रज्ञाक्रिया-
 लक्षणप्रबन्धाद्भट्टः सर्वो लोकः साध्यसाधनलक्षणः क्रियाफलात्मकः संह-
 तानेकप्राणिकर्मवासनासंतानावष्टब्धत्वात्क्षणिकोऽशुद्धोऽसारो नदीस्रो-
 तःप्रदीपसंतानकल्पः कदलीस्तम्भवदसारः केनमायामरीच्यम्भःस्वप्ना-
 दिसमस्तदात्मगतदृष्टीनामविकीर्यमाणो नित्यः सारवानिव लक्ष्यते ।
 तदेतद्वैराग्यार्थमुच्यते धिया धिया जनयते कर्मभिर्पदैतन्न कुर्यात्क्षीयेत
 हेति । विरक्तानां ह्यस्माद्ब्रह्मविद्याऽऽरब्धव्या चतुर्थप्रमुखेनेति । यो

शेषः । उक्तहेतुं व्यतिरेकद्वारोपपादयितुं यद्वैतदित्यादि वाक्यं तद्व्याचष्टे । यदिति ।
 भन्वयव्यतिरेकसिद्धं हेतुं निगमयति । तस्मादिति । तथा यथाप्रज्ञामिव पठित-
 व्यम् । साध्यं निगमयति । तस्मादिति । अक्षयहेतौ सिद्धे फलितमाह । तस्माद्भु-
 ष्यमानानीति । विद्या धियेत्यादिश्रुतेः स हीदमित्यत्रोक्तं परिहारं प्रपञ्चयन्त्याः
 सप्तविधानस्य कार्यत्वात्प्रतिक्षणध्वंसित्वेऽपि पुनः पुनः क्रियमाणत्वात्प्रवाहात्मना
 तदचलं मन्दाः पश्यन्तीत्यस्मिन्नर्थं तात्पर्यमाह । अत इति । प्रज्ञाक्रियाभ्यां हेतुभ्यां
 लक्ष्यते व्यावर्त्येते निष्पाद्यते यः प्रबन्धः समुदायस्त्वदाकूटस्त्वदात्मकः सर्वो लोकश्चे-
 ष्णनाचेतनात्मको द्वैतप्रपञ्चः साध्यत्वेन साधनत्वेन च वर्तमानो ज्ञानकर्मफलभूतः क्षणि-
 कोऽपि नित्य इव लक्ष्यते । तत्र हेतुः । संहतेति । संहतानां मिथःमहायत्वेन
 स्थितानामनेकेषां प्राणिनामनन्तानि कर्माणि वासनाश्च तत्संवर्तमानावष्टब्धत्वाद्दृढीकृत-
 त्वादिति यावत् । प्रतीतिकमेव संसारस्य स्थैर्यं न वाच्यकमिव वक्तुं विजिनाष्टि ।
 नदीति । अमारोऽपि सारवद्भारतान्यत्र दृष्टान्तमाह । कदलीति । अशुद्धाऽपि
 शुद्धवद्भारतान्यत्रोदाहरणमाह । मायेत्यादिना । अनेकोदाहरणं संसारस्यानेकरूपत्व-
 चोत्तमार्थम् । केषां पुनरेष संमारोऽन्यथा भार्तान्यपेक्षाया संमाराय परादृशामिवि
 न्यायेनाऽऽह । तदात्मैति । किमिव प्रतिस्रंणप्रध्वंमि जगादिति श्रुत्यान्त्येवं तत्राऽऽह ।
 तदेतदिति । वैराग्यमपि कुत्राप्युज्यते तत्राऽऽह । विरक्तानां हीति । इति वैरा-

१ क. घ. ङ. छ. झ. 'दिये' । २ अ. ग. च. ट. यदेत' । ३ क. ख. घ. ङ. छ. ज. झ.
 द. 'याफउल' । ४ अ. ग. ङ. च. छ. झ. द. 'तानेपय' । ५ च. द. 'नां हि यस्मा' । ग. ज.
 'नां यस्मा' । ६ अ. उक्तं हे' । ७ अ. द. 'द्वाय प्रमार्थाय' । ८ घ. 'भ्यां फलेन च ल' । ९ द.
 ङ. 'दि । अं' । १० घ. द. 'णध्वं' ।

यो वैतामक्षितिं वेदेति पुरुषो वा अक्षितिः स
हीदमन्नं धिया धिया जनयते कर्मभिर्यद्वैतन्न
कुर्यात्क्षीयेत ह सोऽन्नमत्ति प्रतीकेनेति मुखं
प्रतीकं मुखेनेत्येतत् । स देवानपिगच्छति स
ऊर्जमुपजीवतीति प्रशंसा ॥ २ ॥

वैतामक्षितिं वेदेति वक्ष्यमाणान्यपि त्रीण्यन्नान्यस्मिन्नवसरे व्याख्याता-
न्येवेति कृत्वा तेषां याथात्म्यविज्ञानफलमुपसंहियते । यो वैतामक्षिति-
मक्षयहेतुं यथोक्तं वेद पुरुषो वा अक्षितिः स हीदमन्नं धिया धिया
जनयते कर्मभिर्यद्वैतन्न कुर्यात्क्षीयेत हेति । सोऽन्नमत्ति प्रतीकेनेत्य-
स्यार्थ उच्यते मुखं मुख्यत्वं प्राधान्यमित्येतत् । प्राधान्येनैवान्नानां पितुः
पुरुषस्याक्षितित्वं यो वेद सोऽन्नमत्ति नानं प्रति गुणभूतः सन्यथाऽन्नो
न तथा विद्वानन्नानामात्मभूतो भोक्तैव भवति न भोज्यतामापद्यते ।
स देवानपिगच्छति स ऊर्जमुपजीवति देवानपिगच्छति देवात्मभावं
प्रतिपद्यत ऊर्जममृतं चोपजीवतीति यदुक्तं सा प्रशंसा नापूर्वार्थोऽ-
न्योऽस्ति ॥ २ ॥

पाङ्कस्य कर्मणः फलभूतानि यानि त्रीण्यन्नान्युपपन्नानि तानि कार्य-
त्वाद्विस्तीर्णविषयत्वाच्च पूर्वभ्योऽन्नेभ्यः पृथगुत्कृष्टानि तेषां व्याख्यानार्थं

ग्यमर्थवदिति शेषः । पुरुषोऽन्नानामक्षयहेतुरित्युपपाद्य तज्ज्ञानमनूद्य तत्फलमाह ।
यो वैतामित्यादिना । यथोक्तमनुवदति । पुरुष इति । फलविषयं मन्त्रपदमुपादाय
वदीयं ब्राह्मणमवतार्य व्याकरोति । सोऽन्नमित्यादिना । यथोक्तोपासेनवतो यथोक्तं
फलम् । प्राधान्येनैव सोऽन्नमत्तीति संबन्धः । विदुषोऽन्नं प्रति गुणत्वाभावे हेतु-
माह । अन्नानामिति । उक्तमर्थं प्रतिगृह्णाति । भोक्तैवेति । प्रशस्त्वितिद्वये प्रपञ्च-
यति । स देवानित्यादिना ॥ २ ॥

साधनात्मकमन्नचतुष्टयमन्नाक्षयकारणमक्षितित्वगुणप्रक्षेपेण पुरुषोपासनस्य फलं
चोक्तमिदानीमा ब्राह्मणसमाप्तेरुत्तरग्रन्थस्य तात्पर्यमाह । पाङ्कस्येत्यादिना । ब्राह्मणशे-
षस्य तात्पर्यमुक्त्वा मन्त्रभेदमनूचाऽऽकाङ्क्षाद्वारा ब्राह्मणमुत्थाप्य व्याचष्टे ।

१ ख. घ. 'नां जाया पुत्रो वित्तद्वयं कर्म चै तैः पञ्चभिर्नैवेत्येत्वात्पितुः । २ ख. ग. ङ. च.
छ. ज. ङ. ट. 'पूर्वोऽर्थो' । ३ ख. 'यंमुत्त' । ४ क. 'क्षये हे' । ५ क. ण. 'सनाव' । ६ क. ख.
घ. ङ. ण. 'लमुपास्तिस्रा' । ७ ख. ट. 'ये संष्ट' । ८ ख. ट. 'दानीं चाऽऽना' ।

त्रीण्यात्मनेऽकुरुतेति मनो वाचं प्राणं तान्यात्मनेऽ-
कुरुतान्यत्रमना अभूवं नादर्शमन्यत्रमना अभूवं
नाश्रौषमिति मनसा ह्येव पश्यति मनसा शृणोति ।

उत्तरो ग्रन्थ आ ब्राह्मणपरिसमाप्तेः । त्रीण्यात्मनेऽकुरुतेति । कोऽस्यार्थ
इत्युच्यते मनोवाक्प्राणा एतानि त्रीण्यन्नानि तानि मनो वाचं प्राणं चाऽऽ-
त्मन आत्मार्थमकुरुत कृतवान्मृष्टाऽऽदौ पिता । तेषां मनसोऽस्तित्वं
स्वरूपं च प्रति संशय इत्यत आह । अस्ति तावन्मनः श्रोत्रादिबाह्य-
करणव्यतिरिक्तम् । यत एवं प्रसिद्धं बाह्यकरणविषयात्मसंबन्धे सत्य-
प्यभिमुखीभूतं विषयं न दृष्ट्वाति किं दृष्टवानसीदं रूपमित्युक्तो वदत्य-
न्यत्र मे गतं मन आसीत्सोऽहमन्यत्रमेना आसं नादर्शम् । तथेदं श्रुत-
वानसि मदीयं वच इत्युक्तोऽन्यत्रमना अभूवं नाश्रौषं न श्रुतवानस्मीति ।
तस्माद्यस्यासंनिधौ रूपादिग्रहणसमर्थस्यापि सतश्चक्षुरादेः स्वस्वविष-
यसंबन्धे रूपशब्दादिज्ञानं न भवति । यस्य च भावे भवति तदन्यदस्ति
मनो नामान्तःकरणं सर्वकरणविषेययोगीत्यवगम्यते । तस्मात्सर्वो हि

त्रीणीत्यादिना । ज्ञानकर्मभ्यां सप्तान्नानि मृष्टा चत्वारि भोक्तृभ्यो विभज्य त्रीण्यात्माथं
कल्पादौ पिता कल्पितवानित्यर्थः । अन्यत्रेत्यादि वाक्यमुपादत्ते । तेपामिति । पृष्टी
निर्धारणार्था । तत्र मनसोऽस्तित्वमादौ साधयाति । अस्ति तावदिति । आत्मन्त्र-
यार्थसांनिध्ये सत्यपि कदाचिदेवार्थार्थाजायमाना हृत्वन्तरमाक्षपावि न चादृष्टादि
वदिति युक्तं तस्य दृष्टसंपादित्वात्समादर्थादिसांनिध्ये ज्ञानकादाचित्कत्वानुपपत्तिर्मनः-
साधिकेत्यर्थः । लोकप्रसिद्धिरपि तत्र प्रमाणमित्याह । यत इति । अतोऽस्ति बाह्य-
करणाद्यतिरिक्तं विषयग्राहिं करणमिति शेषः । तामत्र प्रसिद्धमुदाहरणनिवृत्तयोदाह-
रति । किं दृष्टवानित्यादिना । तत्रैवान्वयव्यतिरेकानुपन्यम्यात् । तस्मादिति ।
यथोक्तार्थापत्तिलोकप्रसिद्धिवशादिति यावत् । विमतमात्माद्यातिरिक्तोपक्षं तस्मिन्सत्यपि
कादाचित्कत्वाद्दृष्टवदित्यनुमानं तच्छब्दार्थः । तस्मादनुमानोदन्यदस्ति मनो नामेति
संबन्धः । रूपादिग्रहणसमर्थस्यापि सत इति प्रमातांचयत् । अन्तःकरणस्य चक्षुरादिभ्यो
वैलक्षण्यमाह । सर्वेति । समनन्तरेवाक्यं फलितार्थविषयत्वेनोऽऽदत्ते । तस्मादिति ।

१ च. द. 'त्तरम' । २ ग. घ. ज. झ. मनो वाक्प्राण ए' । ३ क्ष. ग. द. छ. ज. झ. 'मनाः
सप्ताद' । ४ च. छ. झ. द. 'रदिथ स्वति' । घ. ज. 'रदिथ वि' । ५ ग. द. 'देः स्वति' । ६ क.
झ. 'षयोपयो' । ७ क. झ. 'संवादि' । ८ घ. ण. 'गाम्यति' । ९ झ. 'मात्मन्यति' । १० क. घ.
'नादिमानाद' । ञ. ण. 'नादिमानात्तद' । ११ क. घ. 'न्तरं वा' । १२ क्ष. द. 'नाऽऽह । त' ।

कामः संकल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा
धृतिरधृतिर्हीर्षीर्भीरित्येतस्सर्वं मन एव तस्मा-
दपि पृष्ठत उपस्पृष्टो मनसा विजानाति यः

ल्लोको मनसा ह्येव पश्यति मनसा गृणोति तद्व्यग्रत्वे दर्शनाद्यभावात् ।
अस्तित्वे सिद्धे मनसः स्वरूपार्थमिदमुच्यते । कामः स्त्रीव्यतिकराभिला-
षादिः । संकल्पः प्रत्युपस्थितविषयविकल्पनं शृङ्खनीलादिभेदेन । विचि-
कित्सा संशयज्ञानम् । श्रद्धाऽदृष्टार्थेषु कर्मस्वास्तिक्यबुद्धिर्देवतादिषु च ।
अश्रद्धा तद्विपरीता बुद्धिः । धृतिर्धारणं देहाद्यवसाद उत्तम्भनम् । अधृ-
तिस्तद्विपर्ययः । हीर्ष्यञ्जा । धीः प्रज्ञा । भीर्षयमित्येतदेवमादिकं सर्वं मन
एव मनसोऽन्तःकरणस्य रूपाण्येतानि । मनोस्तित्वं प्रत्यन्यच्च कारणमु-
च्यते । तस्मान्मनो नामास्त्यन्तःकरणम् । यस्माच्चक्षुषो ज्ञागोचरे पृष्ठतोऽ-
प्युपस्पृष्टः केनचिद्धस्तस्यायं स्पर्शो जानोरयमिति विवेकेन प्रतिपद्यते ।
यदि विवेककृन्मनो नाम नास्ति तर्हि त्वज्ज्ञानेण कुतो विवेकप्रतिपत्तिः
स्यात् । यत्तद्विवेकप्रतिपत्तिकारणं तन्मनः । अस्ति तावन्मनः स्वरूपं च
तस्याधिगतम् । त्रीण्यज्जानीह फलभूतानि कर्मणां मनोवाक्यप्रणारूपान्य-
ध्यात्ममधिभूतमधिदेवं च व्याचिख्यासितानि । तत्राऽऽध्यात्मिकानां
वाङ्मनःप्रणानां मनो व्याख्यातम् । अथेदानीं वाग्वक्तव्येत्यारम्भः । यः

वच्छब्देनोक्तं हेतुं स्पष्टयति । तद्व्यग्रत्व इति । कामादिवाक्यमवतार्य
व्याकुर्वन्मनसः स्वरूपं प्रति संशयं निरस्यति । अस्तित्व इति । अश्रद्धादिव-
दकामादिरपि विवक्षितोऽत्रेति मत्वा मनोबुद्ध्योरेकत्वमुपेत्योपसंहरति । इत्येतदिति ।
द्वैतप्रवृत्त्युन्मुखं मनो भोक्तृकर्मवशाज्ज्ञानार्थाकारेण विवर्तत इत्यभिप्रेत्यानन्तरवाक्यमव-
धारयति । मनोस्तित्वमिति । तदेवान्यत्कारणं स्फोरयति । यस्मादिति । तस्मादस्ति
विवेककारणमन्तःकरणमिति संबन्धः । चक्षुरसंप्रयोगात्तेन स्पर्शविशेषादर्शनेऽपि संप्रयु-
क्तया त्वचा विनाऽपि मनोविशेषदर्शनं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । यदीति । त्वज्ज्ञानस्य
स्पर्शमात्रग्राहित्वेन विवेचकत्वायोगादित्यर्थः । विवेचके कारणान्तरे सत्यपि कुतो
मनःसिद्धिस्तत्राऽऽह । यत्तदिति । वृत्तं कीर्तयति । अस्ति तावदिति । उत्तरम-
न्यमवतारयितुं भूमिकां करोति । त्रीणीति । एवं भूमिकामारच्ययाऽऽध्यात्मिकवा-
ग्व्याख्यानार्थं यः कश्चेत्यादि वाक्यमादाय व्याकरोति । अथेत्यादिना । शब्दप-

कश्च शब्दो वागेव सा । एषा ह्यन्तमायत्तैषा हि न प्राणोऽपानो व्यान उदानः समानोऽन इत्येत-

कश्च लोके शब्दो ध्वनिस्वाल्वादिष्यङ्गघः प्राणिर्भवर्णादलक्षण इतरो वा वादित्रमेघादिनिमित्तः सर्वो ध्वनिर्वागेव सा । इदं तावद्वाचः स्वरूपमुक्तम् । अथ तस्याः कार्यमुच्यते । एषा वाग्घि यस्मादन्तमभिधेयावसानमभिधेयानिर्णयमायत्ताऽनुगता । एषा पुनः स्वयं नाभिधेयवत्प्रकाश्याऽभिधेयप्रकाशिकैव प्रकाशात्मकत्वात्प्रदीपादिवत् । न हि प्रदीपादिप्रकाशः प्रकाशान्तरेण प्रकाश्यते तद्गद्वाक्प्रकाशिकैव स्वयं न प्रकाश्येत्यनवस्थां श्रुतिः पारहरत्येषा हि न प्रकाश्या प्रकाशकत्वमेव वाचः कार्यमित्यर्थः । अथ प्राण उच्यते । प्राणो मुखनासिकासंचार्या हृदयवृत्तिः प्रणयनात्प्राणः । अपनयनान्मूत्रपुरीशदरपानोऽधोवृत्तिरानाभिस्थानः । व्यानो व्यायमनकर्मा व्यानः प्राणपानयोः संधर्वीर्यवत्कर्महेतुश्च । उदान उत्कर्षोर्ध्वगमनादहेतुरापादतलमस्तकस्थान ऊर्ध्ववृत्तिः । समानः समं नयनाद्भुक्तस्य पीतस्य च कोष्ठस्थानोऽन्नपक्ता । अन इत्येषां

र्यायो ध्वनिर्द्विनिधो वर्णात्मकोऽवर्णात्मकश्च तत्राऽऽद्यो व्यवहर्तृभिस्तान्वादिस्थानव्यङ्ग्यो द्वितीयो मेघादिरुतः स सर्वोऽपि प्रकृता वागेवेत्यर्थः । प्रकाशकमात्रं वागित्युक्त्वा तत्र प्रमाणमाह । इदं तावदिति । तस्मादभिधेयनिर्णयकत्वान्नामावपलापहेति शेषः । वाचोऽपि प्रकाश्यत्वात्कथं प्रकाशकमात्रं वागित्युक्तमित्याशङ्क्याऽऽह । एषेति । वृष्टान्तं समर्थयते । न हीति । प्रकाशान्तरेण मजानीयेनेति शेषः । प्रकाशिकाऽपि वाक्प्रकाश्या चेत्तत्रापि प्रकाशकान्तरमेष्टव्यमित्यनवस्था स्यात्तन्निराभाथमेषा हि नेति श्रुतिः प्रकाशकमात्रं वागित्याह । स्वपरनिर्वाहकस्तुशब्दः । तस्मात्प्रकाशकत्वं कार्यं यत्र वृश्यते तत्र वाचः स्वरूपमनुगतमेवेत्याह । तद्वादित्यादिना । आध्यात्मिकप्राणविषयं वाक्यमत्रवार्थं व्याकरोति । अथेति । मृग्यादौ मचाया मंचरणार्हा हृदयसंबन्धिनी या वायुवृत्तिः । तत्र प्राणशब्दप्रवृत्तौ निमित्तमाह । प्रणयनादिति । पुरतो निस्सरणादिति यावत् । हृदयादधोदेशं वृत्तिरस्येत्यधोवृत्तिरानाभिस्थानो हृदयादारभ्य नाभिपर्यन्तं वर्तमान इति यावत् । व्यायमनं प्राणापानयानियमनं कर्मास्येति वथोक्तः । वीर्यवत्कर्मारण्यामग्न्युत्पादनादि । उत्कर्षो देहे पुष्टिः । आदिपदेनोक्त्वान्विरुक्ता । प्राणशब्देनानशब्दस्य पुनरुक्तिमाशङ्क्याऽऽह । अन इत्येषामांत ।

१ घ. क. हि नेति न । २ क. 'शमा' । ३ क. 'शमा' । ४ क. घ. ज. 'शमा' । ५ क. म. ड. 'व । न्या' । ६ म. ड. 'बो हेतुपु' ।

त्सर्वं प्राण एवैतन्मयो वा अयमात्मा वाङ्मयो
मनोमयः प्राणमयः ॥ ३ ॥ त्रयो लोका एत
एव वागेवायं लोको मनोऽन्तरिक्षलोकः प्राणोऽ-
सौ लोकः ॥ ४ ॥

वृत्तिविशेषाणां सामान्यभूता सामान्यदेहचेष्टाभिसंबन्धिनी वृत्तिः ।
एवं पथोक्तं प्राणादिवृत्तिजातमेतत्सर्वं प्राण एव । प्राण इति वृत्तिमा-
नाध्यात्मिकोऽन उक्तः । कर्म चास्य वृत्तिभेदप्रदर्शनेनैव व्याख्यातम् ।
व्याख्यातान्याध्यात्मिकानि मनोवाक्प्राणाख्यान्यन्नाप्येतन्मय एतद्वि-
कारः प्राजापत्यैरैतैर्वाङ्मनःप्राणैरारब्धः । कोऽसावयं कार्यकरणसं-
घात आत्मा पिण्ड आत्मस्वरूपत्वेनाभिमतोऽविवेकिभिः । अविशेषेणै-
तन्मय इत्युक्तस्य विशेषेण वाङ्मयो मनोमयः प्राणमय ईति स्फुटी-
करणम् ॥ ३ ॥

तेषामेव प्राजापत्यानामन्नानामाधिभौतिको विस्तारोऽभिधीयते । त्रयो
लोका भूभुवः स्वैरित्याख्या एत एव वाङ्मनःप्राणास्तत्र विशेषो वागे-
वायं लोको मनोऽन्तरिक्षलोकः प्राणोऽसौ लोकः ॥ ४ ॥

तथाऽपि तृतीयस्य प्राणशब्दस्य ताभ्यां पुनरुक्तिरित्याशङ्क्याऽऽह । प्राण
इतीति । साधारणासाधारणवृत्तिमान्प्राण इत्यपौनरुक्त्यमित्यर्थः । मनसो दर्शनादि-
वद्वाचोऽभिधेयप्रकाशनवच्च प्राणस्यापि कार्यं वक्तव्यमित्याशङ्क्याऽऽह । कर्म
चेति । एतन्मय इत्यत्र मयटो विकारार्थत्वं वृत्तसंकीर्तनपूर्वकं कथयति । व्याख्याता-
नीति । आध्यात्मिकानां वागादीर्नामनारम्भकत्वं वारयति । प्राजापत्यैरिति ।
आरब्धस्वरूपं प्रभ्रपूर्वकमनन्तरवाक्येन निर्धारयति । कोऽसाविति । कार्यकरणसं-
घाते कथमात्मशब्दप्रवृत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह । आत्मस्वरूपत्वेनेति । वाङ्मय इत्या-
दिवाक्यस्य पूर्वेण पौनरुक्त्यमाशङ्क्याऽऽह । अविशेषेणेति ॥ ३ ॥

वागादीनामाध्यात्मिकविभूतिप्रदर्शनानन्तरमाधिभौतिकविभूतिप्रदर्शनार्थमुत्तरग्रन्थम-
ववारयति । तेषामेवेति । तत्रेत्युक्तं सामान्यं परामृशति ॥ ४ ॥

१ ल. 'धादिसं' । क. 'धसं' । २ क. ग. 'र्थकार' । ३ क. ग. घ. ङ. छ. ज. झ. ढ.
विशेषण । ४ क. इत्यपि प्राणस्फु । ५ छ. 'ति प्राणस्फु' । ६ क. च. 'त्यात्रा' । ७ च. ङ. स्व
इत्यं । ८ क. ख. ज. घ. प. 'नामार' । ९ ख. 'र्थकार' ।

त्रयो वेदा एत एव वागेवर्गेदो मनो यजुर्वेदः
 प्राणः सामवेदः ॥ ५ ॥ देवाः पितरो मनुष्या
 एत एव वागेव देवा मनः पितरः प्राणो मनुष्याः
 ॥ ६ ॥ पिता माता प्रजैत एव मन एव पिता
 वाङ्माता प्राणः प्रजा ॥ ७ ॥ विज्ञातं विजि-
 ज्ञास्यमविज्ञातमेत एव यत्किंच विज्ञातं वाच-
 स्तद्रूपं वाग्धि विज्ञाता वागेनं तद्भूत्वाऽवति ॥ ८ ॥
 यत्किंच विजिज्ञास्यं मनसस्तद्रूपं मनो हि

तथा त्रयो वेदा इत्यादीनि वाक्यानि ऋज्वर्थानि ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

विज्ञातं विजिज्ञास्यमविज्ञातमेत एव तत्र विशेषो यत्किंच विज्ञातं
 विस्पष्टं ज्ञातं वाचस्तद्रूपम् । तत्र स्वयमेव हेतुमाह । वाग्धि विज्ञाता
 प्रकाशात्मकत्वात्कथमविज्ञाता भवेद्याऽन्यानपि विज्ञापयति वाचैव
 सम्राड्बन्धुः प्रजायत इति हि वक्ष्यति । वाग्धिशेषविद इदं फल्गुमुच्यते
 वागेवेनं यथोक्तवाग्धिभूतिविदं तद्विज्ञातं भूत्वाऽवति^१ पालयति विज्ञा-
 तरूपेणैवास्यान्नं भोज्यतां प्रतिपद्यत इत्यर्थः ॥ ८ ॥

तथा यत्किंच विजिज्ञास्यं विस्पष्टं ज्ञानुमिष्टं विजिज्ञास्यं तत्सर्वं
 मनसो रूपं मनो हि यस्मात्संदिह्यमानाकारत्वाद्विजिज्ञास्यम् । पूर्ववन्म-

त्रिलोकीवाक्यवदुत्तरं वाक्यं विज्ञातादिवाक्यात्पाक्यं नेतव्यमित्याह ।
 तथेति ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

विज्ञातादिवाक्यमादाय तद्वत् विशेषं दर्शयति । विज्ञातमिति । विज्ञातं सर्वं
 वाचो रूपमिति प्रतिज्ञातोऽर्थः सप्तम्यर्थः । प्रकाशकत्वेऽपि कथं वाचो विज्ञातत्वमि-
 त्याशङ्क्याऽऽह । कथमिति । प्रकाशात्मकत्वं च कृत्वा वाचः सिद्धिमर्थोऽश-
 ङ्क्याऽऽह । वाचेति । वाग्धिशेषस्तद्विभूतिः ॥ ८ ॥

संदिह्यमानाकारत्वात्संकल्पविकल्पात्मकत्वादिति यावत् । तस्मात्सर्वं विजिज्ञास्यं

१ घ. अ. वाचा वै स । २ ल. ग. ड. छ. झ. ङ. 'ति प्रतिपा' । ३ क. ग. च. 'दिकचा-
 विस्पष्टं विस्प' । घ. 'त्किंचाविशिष्टं विस्प' । ४ ड. 'च विशिष्टं विस्प' । ५ क. घ. प्र. ण. 'त्याह ।

विजिज्ञास्यं मन एनं तद्भूत्वाऽवति ॥ ९ ॥
 यत्किंचाविज्ञातं प्राणस्य तद्रूपं प्राणो ह्यविज्ञातः
 प्राण एनं तद्भूत्वाऽवति ॥ १० ॥ तस्यै वाचः

नोविभूतिविदः फलं मन एनं तद्विजिज्ञास्यं भूत्वाऽवति विजिज्ञास्यंस्व-
 रूपेणैवान्तत्वमापद्यते ॥ ९ ॥

तथा यत्किंचाविज्ञातं विज्ञानागोचरं न च संदिह्यमानं प्राणस्य
 तद्रूपं प्राणो ह्यविज्ञातोऽविज्ञातरूपो हि यस्मात्प्राणोऽनिरुक्तश्रुतेः ।
 विज्ञातविजिज्ञास्याविज्ञातभेदेन वाङ्मनःप्राणविभागे स्थिते त्रयो लोका
 इत्यादयो वाचनिका एव । सर्वत्र विज्ञातादिरूपदर्शनाद्ब्रह्मचरानां नियमः
 स्मर्तव्यः । प्राण एनं तद्भूत्वाऽवत्यविज्ञातरूपेणैवास्य प्राणोऽन्नं भवती-
 त्यर्थः । शिष्यपुत्रादिभिः संदिह्यमानाविज्ञातोपकारका अप्याचार्यपित्रादयो
 दृश्यन्ते । तथा मनःप्राणयोरपि संदिह्यमानाविज्ञातयोरन्तत्वोपपत्तिः ॥ १० ॥

व्याख्यातो वाङ्मनःप्राणानामाधिभौतिको विस्तारोऽथायमाधिदै-
 विकार्य आरम्भः । तस्यै तस्या वाचः प्रजापतेरन्तत्वेन प्रस्तुतायाः

मनोरूपमिति संबन्धः । पूर्ववद्वाग्विभूतिविदो यथा फलमुक्तं तद्वदिति यावत् ॥ ९ ॥

अनिरुक्तश्रुतेरविज्ञातरूपो यस्मात्प्राणस्तस्मादविज्ञातं सर्वं प्राणस्य रूपमिति
 योजना । विज्ञातादिरूपातिरेकेण लोकवेदाद्यभावाद्विज्ञातादिरूपत्वाभिधानेनैव वागा-
 दीनां लोकाद्यात्मैवे सिद्धे किमर्थं त्रयो लोका इत्यादिवाक्यमित्याशङ्क्य तथैव
 ध्यानार्थमित्याह । विज्ञातेति । भूरादिष्वेकैकत्र विज्ञातादित्रयदृष्टेर्वागादेश्च व्यवस्थि-
 तत्वात्कुतो विज्ञातादेर्वागाद्यात्मैकत्वं नियन्तुं शक्यमित्याशङ्क्याऽऽह । सर्वत्रेति ।
 प्राणविभूतिविदः संपति फलं कथयति । प्राण इति । लोके विज्ञातस्यैव भोज्यत्वोप-
 लम्भादविज्ञातादिरूपेण प्राणादेर्न भोज्यत्वोपपत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह । शिष्येति ।
 शिष्यैरवित्रेकिभिः संदिह्यमानोपकारा अपि गुरवस्तेषां भोज्यतामापद्यमाना दृश्यन्ते
 पुत्रादिभिश्चातिबालैरविज्ञातोपकाराः पित्रादयस्तेषां भोज्यत्वमापद्यन्ते तथा प्रकृतेऽपि
 संभवतीत्यर्थः ॥ १० ॥

वृत्तमनूद्य तस्यै वाचः पृथिवीत्याद्यवतारयति । व्याख्यात इति । आधिदैविका-
 र्थस्त्वद्विभूतिप्रदर्शनार्थ इति यावत् । समनन्तरसंदर्भस्य तात्पर्यमुक्त्वा वाक्याक्षराणि
 योजयति । तस्या इति । कथमाधाराधेयभावो वाचो निर्दिश्यते तत्राऽऽह ।

१ च. द. 'स्यरू' । २ क. 'व तस्य नि' । ३ क. 'कारा आचा' । च. 'कारा अ' । ४ ख. ग.
 'का आचा' । ५ ब. 'त्मरूत्वे' । घ. 'त्मत्वसिद्धेः किं' । ६ अ. 'त्मत्वं' । ७ द. 'रा गु' । ८ घ. अ. 'ज्यतामा' ।

पृथिवी शरीरं ज्योतीरूपमयमग्निस्तद्यावत्येव वाक्ता-
वती पृथिवी तावानयमग्निः ॥ ११ ॥ अथैतस्य
मनसो द्यौः शरीरं ज्योतीरूपमसावादित्यस्त-
द्यावदेव मनस्तावती द्यौस्तावानसावादित्यस्तौ

पृथिवी शरीरं बाह्य आधारो ज्योतीरूपं प्रकाशात्मकं करणं पृथिव्या
आधेयभूतमयं पार्थिवोऽग्निः । द्विरूपा हि प्रजापतेर्वाक्कार्यमाधारोऽप्र-
काशः करणं चाऽऽधेयं प्रकाशस्तदुभयं पृथिव्यग्नी वागेव प्रजापतेः ।
तत्तत्र यावत्येव यावत्परिमाणौवाध्यात्माधिभूतभेदभिन्ना सती वाग्भवति
तत्र सर्वत्राऽऽधारत्वेन पृथिवी व्यवस्थिता तावत्येव भवति कार्यभृता
तावानयमग्निराधेयः करणरूपो ज्योतीरूपेण पृथिवीमनुप्रविष्टस्तावानेव
भवति समानमुत्तरम् ॥ ११ ॥

अथैतस्य प्राजापत्यान्नोक्तस्यैव मनसो द्यौर्द्युलोकः शरीरं कार्यमा-
धारो ज्योतीरूपं करणमाधेयोऽसावादित्यः । तत्तत्र यावत्परिमाणमेवा-
ध्यात्ममधिभूतं वा मनस्तावती तावद्विस्तारा तावत्परिमाणा मनसो
ज्योतीरूपस्य करणस्याऽऽधारत्वेन व्यवस्थिता द्यौस्तावानसावादित्यो
ज्योतीरूपं करणमाधेयं तावग्न्यादित्यौ वाङ्मनसे आधिदैविके माताप-

द्विरूपा हीति । उक्तमर्थं संक्षिप्य निगमयति । तदुभयमिति । अध्यात्ममधिभूतं च या
वाक्परिच्छिन्ना तस्यास्तुल्यपरिमाणत्वमाधिदैविकवाग्शत्वादेसांशानोश्च तादात्म्यात्तया
सह दर्शयति । तत्तत्रेति । तावानयमग्निरिति प्रतीकमादाग्नौ व्याकराति । आधेय
इति । समानमुत्तरमित्यस्यायमर्थोऽध्यात्ममधिभूतं च मनःप्राणयोरधिदैविकमनःप्रा-
णांशत्वात्तादात्म्याभिप्रायेण तुल्यपरिमाणत्वमुच्यते । तथाच वाचा समानं प्राणादा-
नुत्तरवाक्ये कथ्यमानं समानपरिमाणत्वमिति ॥ ११ ॥

आधिदैविकवाग्निभूतिव्याख्यानान्वर्थमथशब्दार्थः । मनसो द्वैरूप्यमुक्त्वा व्याप्ति-
मभिधत्ते । तत्तत्रेति । मन एवास्याऽऽत्मा वाग्जाया प्राणः प्रजेत्यध्यात्मं मन
एव पिता वाङ्मता प्राणः प्रजेत्यधिभूतं च वाङ्मनसयोः प्राणस्य प्रजात्वमुक्तं
तथाऽधिदैवेऽपि तस्य तत्प्रजात्वं वाच्यमित्यभिधेत्याऽऽह । तावतीति । कथमादि-

मिथुनं^१ समैतां ततः प्राणोऽजायत स इन्द्रः
स एषोऽसपन्नो द्वितीयो वै सपन्नो नास्य
सपन्नो भवति य एवं वेद ॥ १२ ॥ अथै-
तस्य प्राणस्याऽऽपः शरीरं ज्योतीरूपमसौ चन्द्र-

तरौ मिथुनं प्रैथुन्यमितरेतरसंसर्गं समैतां समगच्छेताम् । मनसाऽऽदि-
त्येन प्रसूतं पित्रा वाचाऽग्निना मात्रा प्रकाशितं कर्म करिष्यामीत्यन्तरा
रोदस्योः । ततस्तयोरेव संगमनात्प्राणो वायुरजायत परिस्पन्दाय कर्मणे ।
यो जातः स इन्द्रः परमेश्वरो न केवलमिन्द्र एवासपन्नोऽविद्यमानः
सपन्नो यस्य कः पुनः सपन्नो नाम द्वितीयो वै प्रतिपक्षत्वेनोपगतः स
द्वितीयः सपन्न इत्युच्यते । तेन द्वितीयत्वेऽपि सति वाङ्मनसे न सप-
न्नत्वं भजेते प्राणं प्रति गुणभावोपगते एव हि ते अध्यात्ममिव । तत्र
प्रासङ्गिकामपन्नविज्ञानफलमिदं नास्य विदुषः सपन्नः प्रतिपक्षो भवति य
एवं पथोक्तं प्राणमसपन्नं वेद ॥ १२ ॥

अथैतस्य प्रकृतस्य प्राजापत्यान्नस्य प्राणस्यै न प्रजोक्तस्यानन्तर-
निर्दिष्टस्याऽऽपः शरीरं कार्यं करणाधारः पूर्ववज्ज्योतीरूपमसौ चन्द्र-

त्यस्य मनसः प्राणं प्रति पितृत्वं वाचो वाऽग्नेर्मातृत्वं तत्राऽऽह । मनसेति ।
सावित्रं पाकमाग्नेयं च प्रकाशमृते कार्यसिद्धच्चदर्शनात्तयोः सिद्धं जनकत्वमि-
त्यर्थः । कर्मशब्देन कार्यमुच्यते तत्करिष्यामीति प्रत्येकमभिसंधिपूर्वकमादित्याऽन्यो-
र्थावाप्येव्योरन्वराखे संगतिरामीदित्याह । कर्मैति । संगतिकार्यमभिप्रायानुसारि
दर्शयति । तत इति । वायोरिन्द्रत्वासत्नत्वगुणनिशिष्टस्योपासनमभिप्रेत्याऽऽह ।
यो जात इति । द्वितीयस्य सपन्नत्वे वागादेरपि तथात्वं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह ।
प्रतिपक्षत्वेनेति । यथोक्तसपन्नव्याख्यानफलमाह । तेनेति । असपन्नगुणकप्राणो-
पासने फलवाक्यं प्रमाणयति । तत्रेति । प्राणस्यासपन्नत्वे सिद्धे सतीति यावत् ।
प्रासङ्गिकत्वं प्रजोत्पत्तिप्रसङ्गादागतत्वम् ॥ १२ ॥

आधिदैविकयोर्वाङ्मनसयोर्विभूतिनिर्देशानन्वयमथेत्युक्तम् । नन्वेतस्येत्येतच्छब्देन
प्रजात्वेनोक्तस्य प्राणस्य किमिति न ग्रहणं तत्राऽऽह । न प्रजैति । अन्नत्रयस्य
समप्रधानत्वेन प्रकृतत्वादेतच्छब्देन प्रधानपरामर्शोपपत्तौ नामधानं परामृश्यत्

१ क. ग. घ. ङ. च. छ. ज. झ. ट. 'तां संग' । २ ग. ङ. छ. ज. झ. 'स्य वाङ्मनःप्र' ।
३ च. ङ. कार्यमाभा' । ४ क. न. 'मृश्येत्य' ।

स्तद्यावानेव प्राणस्तावत्य आपस्तावानसौ
चन्द्रस्त एते सर्व एव समाः सर्वेऽनन्ताः स यो
हैतानन्तवत् उपास्तेऽन्तवन्तः स लोकं जयत्यथ
यो हैताननन्तानुपास्तेऽनन्तः स लोकं जयति १३

स्तत्र यावानेव प्राणो यावत्परिमाणोऽध्यात्मादिभेदेषु तावद्ब्रह्माग्निमत्य
भापस्तावत्परिमाणास्तावानसौ चन्द्रोऽबाधेयस्तास्वप्स्वनुप्रविष्टः कर-
णभूतोऽध्यात्ममधिभूतं च तावद्ब्रह्माग्निमानेव । तान्येतानि पित्रा पाङ्केन
कर्मणा सृष्टानि त्रीण्यन्नानि वाङ्मनःप्रोणारूपानि । अध्यात्ममधिभूतं च
जगत्सप्तस्तमेतैर्व्याप्तं नैतेभ्योऽन्यदतिरिक्तं किंचिदस्ति कार्यात्मकं कर-
णात्मकं वा । समस्तानि त्वेतानि प्रजापतिस्त एते वाङ्मनःप्राणाः सर्व एव
समास्तुल्या व्याप्तिमन्तो यावत्प्राणिगोचरं साध्यात्माधिभूतं व्याप्य व्यव-
स्थिता अत एवानन्ता यावत्संसारभाविनो हि ते । कार्यकरणप्रत्याख्या-
नेन संसारोऽवगम्यते । कार्यकरणात्मका हि त इत्युक्तम् । स यः कश्चिद्दे-
तान्प्रजापतेरात्मभूतानन्तवत्ः परिच्छिन्नानध्यात्मरूपेण वाऽधिभूतरू-
पेण वोपास्ते स च तदुपासनानुरूपमेव फलमन्तवन्तं लोकं जयति परि-
च्छिन्न एव जायते नैतेपामात्मभूतो भवतीत्यर्थः । अथ पुनर्यो हैतानन-
न्तान्सर्वात्मकान्सर्वप्राण्यात्मभूतानपरिच्छिन्नानुपास्ते सोऽनन्तमेव लोकं
जयति ॥ १३ ॥

इत्यर्थः । पूर्ववद्वाचो मनसश्च पृथिवी घौश्च शरीरं यथा तथेत्यर्थः । हेरुष्ये
प्राणस्योक्ते व्याप्तिमत्रांशं व्याचष्टे । तत्रेति । तावानित्यादि प्रतीकमादाय व्याचष्टे ।
चन्द्र इति । वाङ्मनःप्राणानामाधिदैविकरूपेणोपासनं शिवातुं त्रुत्तं कर्तव्यमिति ।
तानीति । एतेभ्योऽतिरिक्तमधिष्ठानमस्तीत्याज्ञाङ्ग्य विशानिष्टि । कार्यात्मकमिति ।
प्रजापतिरेतेभ्योऽतिरिक्तोऽस्तीत्याज्ञाङ्ग्याऽऽह । समस्तानीति । सापस्करं वृत्तमनूष
वाक्यमादाय व्याचष्टे । त एत इति । तुल्यां व्याप्तिमेव व्यनक्ति । यावदिति ।
यावद्दशेषं जगद्ब्रह्मैवियं योजना । तुल्यव्याप्तिमेवमुपजीव्याऽऽह । अत एवेति ।
तेषां यावत्संसारभावित्वमभिव्यनक्ति । न हीति । कार्यकरणयोर्यावत्संसारभावित्वेऽपि
प्राणानां किमायावमत आह । कार्येति । तेषु परिच्छिन्नत्वेन ध्याने दोषमाह ।
स य इति । एवं पावनिकां कृत्वा विवक्षितमुपामनमुपदिशति । अर्थेति ॥ १३ ॥

१ क. स. द. चन्द्र आधे । २ स. ग. घ. ङ. छ. ज. झ. 'प्राणाः । अ' । ३ क. घ. द.
'कं कार' । ४ घ. ज. च । ५ ग. द. च. द. 'स्तुल्यव्या' । ६ घ. झ. 'सित्तमु' ।

स एष संवत्सरः प्रजापतिः षोडशकलस्तस्य
रात्रय एव पञ्चदश कला ध्रुवैवास्य षोडशी
कला स रात्रिभिरेवाऽऽ च पूर्यतेऽप च क्षयिते

पिता पाङ्केन कर्मणा सप्तानानि सृष्ट्वा त्रीण्यन्नान्यात्मार्यमकरोदित्युक्तं
तान्येतानि पाङ्ककर्मफलभूतानि व्याख्यातानि । तत्र कथं पुनः पाङ्कस्य
कर्मणः फलमेतानीति । उच्यते । यस्मात्तेष्वपि त्रिष्वन्नेषु पाङ्कताऽवग-
म्यते । वित्तकर्मणोरपि तत्र संभवात् । तत्र पृथिव्यग्नी माता । दिवा-
दित्यौ पिता । योऽयमनघोरन्तरा प्राणः स प्रजेति व्याख्याताम् । तत्र
वित्तकर्मणी संभाव्यतन्व्ये इत्यारम्भः । स एष संवत्सरो योऽयं
न्यन्नात्मा प्रजापतिः प्रकृतः स एष संवत्सरात्मना विशेषतो निर्दि-
श्यते । षोडशकलः षोडश कला अवयवा अस्य सोऽयं षोडश-
कलः संवत्सरः संवत्सरात्मा कालरूपः । तस्य च कालात्मनः प्रजा-
पते रात्रय एवाहोरात्राणि तिथय इत्यर्थः पञ्चदश कलाः । ध्रुवैव नित्यैव
व्यवास्थिताऽस्य प्रजापतेः षोडशी षोडशानां पूरणी कला स रात्रिभिरेव
तिथिभिः कलोक्ताभिरापूर्यते चापक्षीयते च । प्रतिपदाद्याभिर्हि चन्द्रमाः
प्रजापतिः शुक्लपक्ष आपूर्यते कलाभिरुपचीयमानाभिर्वर्धते यावत्संपूर्ण-
मण्डलः पौर्णमास्याम् । ताभिरेवापचीयमानाभिः कलाभिरपक्षीयते
ऋणपक्षे यावद्भ्रुवैका कला व्यवस्थिताऽमावास्यायाम् ।

अन्नत्रये फलवद्ध्यानविषये व्याख्याते वक्तव्याभावात्किमुत्तरग्रन्थेनेत्याशङ्क्य वृत्तं
कीर्तयति । पितेति । तेषां तत्फलत्वे प्रमाणाभावमादाय शङ्कते । तत्रेति । प्रकृतं
व्याख्यानं सप्तम्यर्थः । कार्यलिङ्गकमनुमानं प्रमाणयन्नुत्तरमाह । उच्यत इति । अनु-
मानमेव स्फुटयितुमन्नेषु पाङ्कत्वावगतिं दर्शयति । यस्मादिति । तस्मात्तत्कारणमपि
वाहंशमिति शेषः । कथं पुनस्तत्र पाङ्कत्वधीरित्याशङ्क्याऽऽह । वित्तेति । आत्मा
जाया प्रजेति त्रयं संग्रहीतुमपिशब्दः । उक्तं हेतुं व्यक्तीकुर्वन्नक्तं स्मारयति । तत्रेति ।
अन्नत्रयं सप्तम्यर्थः । तथाऽपि कथं पाङ्कत्वमित्याशङ्क्यन्तन्तरग्रन्थमवतारयति । तत्र
वित्तेति । सप्तमी पूर्ववत् । अवतारितं ग्रन्थं व्याचष्टे । योऽयमित्यादिना । कथं
प्रजापतेस्तिथिभिर्मापूर्यमाणत्वमपक्षीयमाणत्वं च तत्राऽऽह । प्रतिपदाद्याभिरिति ।
बृद्धेभ्यर्थादां दर्शयति । यावांदिति । अपक्षयस्य मर्यादात्माह । यावद्भ्रुवैत । अवाशि-

सोऽमावास्याः रात्रिमेतया षोडश्या कलया सर्वमिदं
प्राणभृदनुप्रविश्य ततः प्रातर्जायते तस्मादेताः रात्रिं
प्राणभृतः प्राणं न विच्छिन्द्यादपि कृकलासस्यै-

स प्रजापतिः कालात्माऽमावास्याममावास्यायां रात्रिं रात्रौ वा व्यवस्थिता
ध्रुवा कलोकैतया षोडश्या कलया सर्वमिदं प्राणभृत्प्राणिजातमनुप्रविश्य
यदपः पिबति यच्चौषधीरश्राति तत्सर्वमेवौषध्यात्मना सर्वं व्याप्यामा-
वास्यां रात्रिमवस्थाय ततोऽपरैद्युः प्रातर्जायते द्वितीयया कलया संयुक्तः।
एवं पाङ्गात्मकोऽसौ प्रजापतिः । दिवादिद्यौ मनः पिता । पृथि-
व्यग्नी वाग्जाया माता । तयोश्च प्राणः प्रजा । चान्द्रमर्त्यास्तथयः कला
वित्तमुपचयापचयधर्मित्वाद्द्वित्वेत्तासां च कलानां कालावयवानां जग-
त्परिणामहेतुत्वं कर्म । एवमेव कृत्स्नः प्रजापतिर्जाया मे स्यादथ प्रजाये-
याथ वित्तं मे स्यादथ कर्म कुर्वीपेत्येपणानुरूप एव पाङ्गस्य कर्मणः
फलभूतः संवृत्तः । कारणानुविधाय हि कार्यामात लोकेऽपि स्थितः ।
यस्मादेव चन्द्र एतां रात्रिं सर्वप्राणिजातमनुप्रविष्टो ध्रुवया कलया वर्तते
तस्माद्धेतोरेताममावास्यां रात्रिं प्राणभृतः प्राणिनः प्राणं न विच्छिन्द्या-
त्प्राणिनं न प्रमापयेदित्येतर्दापि कृकलासस्य । कृकलासो हि पापात्मा
स्वभावेनैव हिंस्यते प्राणिभिर्दृष्टोऽप्यमङ्गल इति कृत्वा । ननु प्रातिपद्वैव

ष्टाममावास्यायां निविष्टां कलां प्रपञ्चयन्द्द्वितीयकलोत्पत्ति शुकप्रतिपदि दशयति । स
प्रजापतिरिति । प्राणिजातमेव विशिनष्टि । यदप इति । स्थावरं जङ्गमं चेत्यर्थः ।
ओषध्यात्मनेत्युपलक्षणं जलात्मनेत्यपि द्रष्टव्यम् । फलभूतं प्रजापतीं पाङ्गत्वं वक्तुमु-
पक्रान्तं तदद्यापि नोक्तमित्याशङ्क्याऽऽह । एवमिति । तदेव पाङ्गत्वं व्यनाक्तं ।
दिवेति । कलानां वित्तवद्वित्वे हेतुमाह । उपचयेति । पाङ्गत्वात्तदंशेन लक्ष्यमर्थ-
माह । एवमेव इति । संप्रति कृत्स्नस्य प्रजापतेरुपक्रमानुगमत्वं दशयति । जार्येति ।
भवतु प्रजापतेरुक्तरीत्या पाङ्गत्वं तथाऽपि कथं पाङ्गकर्मफलत्वं तत्राऽऽह । कारणेति ।
पाङ्गकर्मफलत्वं प्रजापतेरुक्त्वा प्राप्तिकर्मथमाह । यस्मादात्तं । अपि कृकलासस्यैव
कुतो विशेषोक्तिरित्याशङ्क्याऽऽह । कृकलासो हीति । कुतस्तस्य पापात्मत्वं तत्राऽऽह ।
दृष्टोऽपीति । विशेषनिषेधस्य शेषानुज्ञापरत्वाद्दिशेधः सामान्यशास्त्रेण स्यादिति
शङ्कते । नन्विति । तीर्थशब्दः शास्त्रविहितप्रदेशविषयः । मावागम्येन सर्वत्र नांश-

१ ख. 'वदासां' । २ घ. ड. छ. ज. 'ता' । आसां । ३ च. ट. 'गार्द्विपारे' । ४ च. ट. चन्द्रमा ।
५ क. म. ट. 'वास्यां नि' । ६ ख. ग. 'स्यानि' । ७ क. ट. 'कृत्वात्मा' । ८ ड. 'लभ्यते' ।

तस्या एव देवताया अपचित्यै ॥ १४ ॥
 यो वै स संवत्सरः प्रजापतिः षोडशकलोऽयमेव
 स योऽयमेवंवित्पुरुषस्तस्य वित्तमेव पञ्चदश
 कला आत्मैवास्य षोडशी कला स वित्तेनै-
 वाऽऽ च पूर्यतेऽप च क्षीयते तदेतन्नभ्यं यदयमा-

प्राणिहिंसां न हिंस्यात्सैर्वा भूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्य इति । बाढं प्रतिषिद्धा
 तथाऽपि नामावास्याया अन्यत्र प्रतिप्रसवार्थं वचनं हिंसायाः कृकलास-
 विषये वा किं तर्ह्येतस्याः सोमदेवताया अपचित्यै पूजार्थम् ॥ १४ ॥

यो वै' परोक्षाभिहितः संवत्सरः प्रजापतिः षोडशकलः स नैवात्यन्तं
 परोक्षो मन्तव्यो यस्मादयमेव स प्रत्यक्ष उपलभ्यते । कोऽसावयं यो
 यथोक्तं त्र्यन्नात्मकं प्रजापतिमात्मभूतं वेत्ति स एवंवित्पुरुषः केन सोमा-
 न्येन प्रजापतिरिति तद्गुच्यते तस्यैवंविदः पुरुषस्य गवादिवित्तमेव पञ्च-
 दश कला उपचयापचयधर्मित्वौत्तद्वित्तसाध्यं च कर्म । तस्य कृत्स्नताया
 आत्मैव पिण्ड एवास्य विदुषः षोडशी कला ध्रुवस्थानीया स चन्द्रव-
 द्वित्तेनैवाऽऽपूर्यते चापक्षीयते च । तदेतल्लोके प्रसिद्धम् । तदेतन्नभ्यं

द्वाऽपि हिंसा विशेषतोऽमावास्यायां निषिध्यमाना सोमदेवतापूजार्था तवः शेषानुज्ञा-
 भावान्न सामान्योक्तिविरोधोऽस्तीति परिहरति । बाढमिति ॥ १४ ॥

यत्पूर्वमाधिदैविकत्र्यन्नात्मकप्रजापत्युपासनमुक्तं तद्दहमस्मि प्रजापतिरित्यहंग्रहेण
 कर्तव्यमित्याह । यो वा इति । प्रत्यक्षमुपलभ्यमानं प्रजापतिं प्रश्रद्धारा प्रकटयति ।
 कोऽसाविति । तस्य प्रजापतित्वमप्रसिद्धमित्याशङ्क्य परिहरति । केनेत्यादिना ।
 कलानां जगद्विपरिणामहेतुत्वं कर्मेत्युक्तं वित्तेऽपि कर्महेतुत्वमस्ति तेन तत्र कलाश-
 ब्दप्रवृत्तिरुचितेत्याह । वित्तेति । यथा चन्द्रमाः कलाभिः शुक्लकृष्णपक्षयोरपूर्यतेऽ-
 पक्षीयते च तथा स विद्वान्वित्तेनैवोपचीयमानेनाऽऽपूर्यतेऽपचीयमानेन चापक्षीयते ।
 एतच्च लोकप्रसिद्धवान्न प्रतिपादनसापेक्षमित्याह । स चन्द्रवदिति । आत्मैव ध्रुवः
 कलेत्युक्तं तदेव रथचक्रदृष्टान्तेन स्पष्टयति । तदेतदिति । नाभिश्चक्रपिण्डिका

१ क. 'साऽहितसर्वम्' । २ च. छ. ज. झ. 'त्सर्वम्' । झ. 'त्सर्वाणि भू' । ३ क. ग. ड.
 ष. छ. झ. वै स प' । ४ ड. छ. ज. झ. 'थोक्तमत्रा' । ५ घ. ज. झ. साम्येन । ६ झ. 'त्वाद्भि' ।
 ७ झ. घ. ड. च. ज. ड. 'षः षोडशानां पूरणी षो' । ८ ण. 'विक्रान्ता' ।

त्मा प्रधिवित्तं तस्माद्यद्यपि सर्वज्यानिं जीयत
आत्मना चेज्जीवति प्रधिनाऽगादित्येवाऽऽहुः
॥१५॥ अथ त्रयो वाव लोका मनुष्यलोकः

नाभ्ये हितं नभ्यं नाभिं वाऽहंतीति किं तद्यदयं योऽयमात्मा पिण्डः
प्रधिवित्तं परिवारस्थानीयं बाह्यं चक्रस्येवारनेम्यादि । तस्माद्यद्यपि सर्व-
ज्यानिं सर्वस्वापहरणं जीयते हीयते ग्लानिं प्राप्नोत्यात्मना चक्रनाभि-
स्थानीयेन चेद्यदि जीवति प्रधिना बाह्येन परिवारेणाप्येवमगान्क्षीणोऽयं
यथा चक्रमरनेमिर्विभुक्तमेवमाहुर्जीवन्श्चेदरनेमिस्थानीयेन वित्तेन पुन-
रुपचीयत इत्यभिप्रायः ॥ १५ ॥

एवं पाङ्केन देववित्तविद्यासंयुक्तेन कर्मणो न्येन्नात्मकः प्रजापतिर्भव-
तीति व्याख्यातमनन्तरं च जायादिवित्तं परिवारस्थानीयमन्युक्तम् ।
तत्र पुत्रकर्मापरविद्यानां लोकप्राप्तिसाधनत्वमात्रं सामान्येनावगतं न
पुत्रादीनां लोकप्राप्तिफलं प्रति विशेषसंबन्धनियमः । सोऽयं पुत्रा-
दीनां साधनानां साध्यविशेषसंबन्धो वक्तव्य इत्युत्तरकण्डिका प्रणीयते ।
अथेति वाक्योपन्यासार्थः । त्रयो वावेत्पवधारणार्थः । त्रय एव शास्त्रा-
क्तसाधनाहं लोका न न्यूना नाधिका वा । केत इत्युच्यते मनुष्यलोकः

तत्स्थानीयं वा नभ्यं तदेव प्रश्नद्वारा स्फोरयति । किं तर्हि । शर्मन्म्य चक्रापि-
ण्डिकास्थानीयत्वमयुक्तं परिवारादर्शनादित्याशङ्क्याऽऽह । प्राधिर्गति । शर्मन्म्य
रथचक्रपिण्डिकास्थानीयत्वे फलितमाह । तस्मादिति । पदार्थमुक्त्वा वास्त्यार्थमाह ।
जीवन्श्चेदिति ॥ १५ ॥

अत्रत्रयात्मनि प्रजापतावहं ग्रहोपासनस्य सफलस्योक्तत्वाद्भक्तव्याभावाद्ब्रह्मन्म्य-
वैयर्थ्यमित्याशङ्क्य तद्विषयं वक्तुं वृत्तमनुवदति । एवमिति । साधनोक्तत्वेन फल-
मुक्तं तयोर्मिथोबद्धत्वात्प्राजापत्यं च फलं प्रागेवं दर्शितं तत्किमुत्तमन्म्येनेत्याशङ्क्य
सामान्येन तत्प्रतीतावर्षादमस्येति विशेषो नाक्तस्तदुक्त्यर्थमुत्तरां श्रुतिर्गत्याह ।
तत्रेति । पूर्वग्रन्थः सप्तम्यर्थः । नियमो नावगत इति संबन्धः । उपन्यासः पारम्भः ।
वावशब्दस्यावधारणरूपमर्थं विवृणोति । त्रय एविति । तदेव लोकत्रयं प्रश्नद्वारा
स्फोरयति । के त इत्यादिना । जयो नाम पुत्रेण मनुष्यलोकम्यातिक्रम इति

१ च. 'दित्याहः । २ घ.ज. 'वाहति । ड.च.ड. 'वाऽहति । ३ म. ड. 'यं वित्तं च । ४ घ. न.
ज. 'नि सर्वेदानीं स' । ५ घ.ज. 'प्राप्तोऽप्यात्म' । ६ क.ख.ङ. 'प्रातीत्या' । ७ ग.ड.च.झ.ज.म. 'यमागा' ।
८ ख. घ. च. ज. ड. 'वियुक्त' । ९ ग. झ. 'णाऽना' । १० घ.ज. 'न्यशात्मा' । ११ ख.च.ड. 'त्तग क' ।
१२ ख.ड. 'यं न' । १३ अ. 'नेत्तौ च क' । १४ ख.च.ग. 'न प्रद' । १५ घ.च.ग. 'गोति विनेत्यनन्त' ।

पितृलोको देवलोक इति सोऽयं मनुष्यलोकः
 पुत्रेणैव जय्यो नान्येन कर्मणा कर्मणा पितृलोको
 विद्यया देवलोक देवलोकौ वै लोकानां
 श्रेष्ठस्तस्माद्विद्यां प्रशंसन्ति ॥१६॥ अथातः

पितृलोको देवलोक इति । तेषां सोऽयं मनुष्यलोकः पुत्रेणैव साधनेन जय्यो जेतव्यः साधयो यथा च पुत्रेण जेतव्यस्तथोत्तरत्र वक्ष्यामो नान्येन कर्मणा विद्यया वा न वाक्यशेषः । कर्मणाऽग्निहोत्रादिलक्षणेन केवलेन पितृलोको जेतव्यो न पुत्रेण नापि विद्यया । विद्यया देवलोकानां न पुत्रेण नापि कर्मणा । देवलोकौ वै लोकानां त्रयाणां श्रेष्ठः प्रशस्यतमः । तस्मात्तत्साधनत्वाद्विद्यां प्रशंसन्ति ॥ १६ ॥

एवं साध्यलोकत्रयफलभेदेन विनियुक्तानि पुत्रकर्मविद्याख्यानि त्रीणि साधनानि । जाया तु पुत्रकर्माथत्वात् पृथक्साधनमिति पृथङ्नाभिहिता । वित्तं च कर्मसाधनत्वात् पृथक्साधनम् । विद्याकर्मणोर्लोकजयहेतुत्वं स्वात्मप्रतिलाभेनैव भवतीति प्रसिद्धम् । पुत्रस्य त्वाक्रियात्मकत्वात्केन प्रकारेण लोकजयहेतुत्वमिति न ज्ञायतेऽतस्तद्वक्तव्यमित्य-

केचित्तान्प्रत्याह । साध्य इति । पुत्रेणास्य साध्यत्वमसिद्धमित्याशङ्क्याऽऽह । यथा चेति । द्विविधो हि मनुष्यलोकजयः कर्तव्यशेषानुष्ठानं भोगश्च । तत्राऽऽद्यमाश्रित्यान्ययोगव्यवच्छेदमेवकारार्थं दर्शयति । नान्येनेति । द्वितीये त्वयोगव्यवच्छेदस्तदर्थो ज्योतिषेऽयं लोकं जयतीति साधनान्वरेणापि मनुष्यलोकजयश्रुतेरिति भावः । पूर्ववाक्यस्थभेदकारमुत्तरवाक्ययोरनुषक्तमुपेत्य वाक्यद्वयं व्याचष्टे । कर्मणेत्यादिना । साधनद्वयापेक्षया फलद्वारकमुत्कर्षं विद्यायां दर्शयति । देवलोक इति ॥ १६ ॥

वृत्तमनुवदति । एवमिति । पुत्रादिवज्जायावित्तयोरपि प्रकृतत्वात्फलविशेषे विनियोगो वक्तव्य इत्याशङ्क्याऽऽह । जाया इति । न पृथक्पुत्रकर्मभ्यामिति शेषः । न पृथक्साधनं कर्मणः सकाशादिति द्रष्टव्यम् । भवत्वेवं साधनत्रयनियमस्तथाऽपि विद्याकर्मणी हित्वा समनन्तरग्रन्थे किमिति पुत्रनिरूपणमित्याशङ्क्याऽऽह । विद्याकर्मणोरिति । यथोक्ते चोद्ये पुत्रस्य लोकहेतुत्वज्ञापनार्थं संप्रतिवाक्यमित्याह । अत इति ।

संप्रतिर्यदा प्रैष्यन्मन्यतेऽथ पुत्रमाह त्वं ब्रह्म
 त्वं यज्ञस्त्वं लोक इति सपुत्रः प्रत्याहाहं
 ब्रह्माहं यज्ञोऽहं लोक इति यद्वै किंचानूक्तं
 तस्य सर्वस्य ब्रह्मेत्येकता । ये वै के च
 यज्ञास्तेषां सर्वेषां यज्ञ इत्येकता ये वै के च

धानन्तरमारभ्यते । संप्रतिः संप्रदानम् । संप्रतिरिति वक्ष्यमाणस्य
 कर्मणो नामधेयम् । पुत्रे हि स्वात्मव्यापारसंप्रदानं करोत्यनेन प्रकारेण
 पिता तेन संप्रतिःसंज्ञकमिदं कर्म तत्कस्मिन्काले कर्तव्यमित्याह । स
 पिता यदा यस्मिन्काले प्रैष्यन्मरिष्यन्मरिष्यामीत्यरिष्टादिदर्शनेन मन्य-
 तेऽथ तदा पुत्रमाहूयाऽऽह त्वं ब्रह्म त्वं यज्ञस्त्वं लोक इति । स एव-
 मुक्तः पुत्रः प्रत्याह स तु पूर्वमेवानुशिष्टो जानाति मपैतत्कर्तव्यमिति
 तेनाऽऽहाहं ब्रह्माहं यज्ञोऽहं लोक इति । एतद्वाक्यत्रयम् । एतस्या-
 र्थस्तिरोहित इति मन्वाना भ्रुतिर्व्याख्यानाय प्रवर्तते । यद्वै किंच
 यत्किंचावशिष्टमनूक्तमधीतमनधीतं च तस्य सर्वस्यैव ब्रह्मेत्येतास्मिन्पद
 एकतैकत्वं योऽध्ययनव्यापारो मम कर्तव्य आसीदेतावन्तं कालं वेद-
 विषयः स इत ऊर्ध्वं त्वं ब्रह्म त्वत्कर्तृकोऽस्त्वित्यर्थः । तथा ये वै के
 च यज्ञा अनुष्ठेयाः सन्तो मयाऽनुष्ठिताश्चाननुष्ठिताश्च तेषां सर्वेषां यज्ञ
 इत्येतस्मिन्पद एकैकैकत्वं मत्कर्तृका यज्ञा य आसंस्त इत ऊर्ध्वं त्वं
 यज्ञस्त्वत्कर्तृका भवान्त्वत्यर्थः । ये वै के च लोका मया जेतव्याः सन्तो

अथात इति पदद्वयं व्याख्याय संप्रतिपदं व्याचष्टे । संप्रतिरिति । किमिदं संप-
 दानं नाम तदाह । संप्रतिरतीति । तदेव कर्म विशदयति । पुत्रे हीति । अनेन
 प्रकारेणैव वक्ष्यमाणप्रकारोक्तिः । अरिष्टादीन्यादिपदेन दुःस्वप्नादिमंगलः । प्रत्याह
 वाक्यत्रयमिति संबन्धः । पुत्रस्याहं ब्रह्मेत्यादिप्रतिवचनं हेतुमाह । स त्वाति । मया
 कार्यं यदध्ययनादि तदेवावशिष्टं त्वया कार्यमिति पुत्रस्य प्रागनुशिष्टेनाभावे प्रतिव-
 चनानुपपत्तिरित्यर्थः । यद्वै किंचेत्यादिवाक्यानां पुत्रानुमन्त्रणवाक्यैरर्थमेदाभावात्पुन-
 रुक्तिरित्याशङ्क्याऽऽह । एतस्येति । यद्वै किंचेत्यादिवाक्ये वाक्यार्थमाह । योऽध्य-
 यनेति । त्वं ब्रह्मेतिवाक्यवचनं यज्ञ इति वाक्यमिति शक्यं व्याख्यातुमित्याह ।
 तथेति । ब्राह्मणार्थं संश्लक्षति । मत्कर्तृका इति । त्वं लोक इत्यस्य व्याख्याने

लोकास्तेषां सर्वेषां लोक इत्येकतैतावद्वा इदं
सर्वमेतन्मा सर्वं सन्नयमितोऽभुनजदिति तस्मात्पुत्रम-
नुशिष्टं लोक्यमाहुस्तस्मादेनमनुशासति स यदैवं-
विदस्माल्लोकात्प्रैत्यथैभिरेव प्राणैः सह पुत्रमाविशति ।

जिता भजिताश्च तेषां सर्वेषां लोक इत्येतस्मिन्पद एकता । इत ऊर्ध्वं
त्वं लोकस्त्वया जेतव्यास्ते । इत ऊर्ध्वं मयाऽध्ययनयज्ञलोकजपकर्त-
व्यक्रतुस्त्वयि समर्पितोऽहं तु मुक्तोऽस्मि कर्तव्यताबन्धनविषयात्क्रतोः ।
स च सर्वं तथैव प्रतिपन्नवान्पुत्रोऽनुशिष्टत्वात् । तत्रेयं पितुरभिप्रायं
मैन्वानाऽऽचष्टे श्रुतिरेतावदेतत्परिमाणं वा इदं सर्वं यद्गृहिणा कर्तव्यं
यदुत वेदा अध्येतव्या यज्ञा यष्टव्या लोकाश्च जेतव्या एतन्मा सर्वं सन्नयं
सर्वं हीमं भारं मदर्थानं मर्त्तोऽपच्छिद्याऽऽत्मनि निधायेतोऽस्माल्लोकान्मां
मामभुनजत्पालयिष्यतीति लृढर्थे लङ् छन्दसि कालनियमाभावात् ।
यस्मादेवं संपन्नः पुत्रः पितरमस्माल्लोकात्कर्तव्यताबन्धनैतो मोक्षयि-
ष्यति तस्मात्पुत्रमनुशिष्टं लोक्यं लोकहितं पितुराहुर्ब्राह्मणाः । अत
एव ज्ञेनं पुत्रमनुशासति लोकयोऽयं नः स्यादिति पितरः । स पिता
यदा यस्मिन्काल एवंपितृपुत्रसमर्पितकर्तव्यताक्रतुरस्माल्लोकात्प्रैति स्त्रिय-
तेऽथ तदैभिरेव प्रकृतैर्वाङ्मनःप्राणैः पुत्रमाविशति पुत्रं व्याप्नोति । अध्या-
त्मपरिच्छेदेहेत्वपगमात्पितुर्वाङ्मनःप्राणाः स्वेनाऽऽर्धैदविकेन रूपेण

ये वै केचेत्यादि । उत्र पदार्थानुक्त्वा वाक्यार्थमाह । इत इति । किमिति त्वत्कर्तृ-
कमध्ययनादि मयि समर्प्यते त्वयैव किं नानुष्ठीयते उत्राऽऽह । इत ऊर्ध्वमिति ।
कर्तव्यतैव बन्धनं तद्विषयः क्रतुः संकल्पस्तस्मादिति यावत् । स पुत्र इत्यादेस्तात्प-
र्यमाह । स चेति । उत्रेति यथोक्तानुशासनोक्तिः । एतन्मा सर्वमित्यादि प्रवीकमादाय
व्याचष्टे । सर्वं हीति । अनद्यतने भूतेऽर्थे विहितस्य लङ्गे भविष्यदर्थत्वं कथमित्या-
शङ्क्याऽऽह । छन्दसीति । पुत्रानुशासनस्य फलवत्त्वमाह । यस्मादित्यादिना ।
कृतसंर्पितकैः सन्पिता किं करोतीत्यपेक्षायामाह । स पितेति । कोऽयं प्रवेशो न
हि विशिष्टस्य केवलस्य वा बिले सर्पवत्प्रवेशः संभवत्यत आह । अध्यात्मेति ।

१ ख. ड. ट. 'तैव्यः क्र' । २ ग. मत्वाऽऽव' । ३ ख. ग. घ. ड. च. छ. ज. झ. ट. 'तत्सर्व' ।
४ ड. झ. ट. 'तोऽवच्छि' । ५ ग. ड. च. ज. ट. 'न्माम' । ६ ड. 'न्धनाम्भोच' । ७ ख. घ. छ.
ज. 'नवतो । ८ च. 'ब्रामास्तस्मादक्तज्ञेतिरेवाद्यतना अप्येनं । ९ च. ट. 'क्योऽयमस्माकं स्या' ।
१० क. झ. घ. ज. ट. 'तत्सर्व' । ११ ख. घ. ट. भूतार्थे । १२ ट. 'क्रः पिता । १३ ग. स पिता

स यद्यनेन किञ्चिदक्षण्याऽकृतं भवति
तस्मादेन० सर्वस्मात्पुत्रो मुञ्चति तस्मात्पुत्रो
नाम स पुत्रेणैवास्मिँल्लोके प्रतितिष्ठत्यथै-

पृथिव्यग्न्याद्यात्मना भिन्नघटप्रदीपप्रकाशवत्सर्वमाविशन्ति । तैः प्राणैः सह पिताऽप्याविशति वाङ्मनःप्राणात्मभाविंत्वात्पितुः । अहमस्थ-
नन्ता वाङ्मनःप्राणा अध्यात्मादिभेदविस्तारा इत्येवै भावितो हि पिता । तस्मात्तत्प्राणानुवृत्तित्वं पितुर्भवतीति युक्तमुक्तमोभरेव प्राणैः सह पुत्र-
माविशतीति । सर्वेषां ह्यसावात्मा भवति पुत्रस्य च । एतदुक्तं भवति यस्य पितुरेवमनुशिष्टः पुत्रो भवति सोऽस्मिन्नेव लोके वर्तते पुत्ररूपेण नैव मृतो मन्तव्य इत्यर्थः । तथा च श्रुत्यन्तरे “सोऽस्यायामितर आत्मा पुण्येभ्यः कर्मभ्यः प्रातिधीयते” इति । अथेदानीं पुत्रनिर्वचनमाह । स पुत्रो यदि कदाचिदनेन पित्राऽक्षण्या कोणाच्छ-
द्रतोऽन्तराऽकृतं भवति कर्तव्यम् । तस्मात्कर्तव्यतारूपात्पित्राऽकृता-
त्सर्वस्माँल्लोकप्राप्तप्रतिबन्धरूपात्पुत्रो मुञ्चति मोचयति तत्सर्वं स्वयम-
नुतिष्ठन्पूरयित्वा । तस्मात्पूरणेन त्रायते स पितरं यस्मात्तस्मात्पुत्रो नाम । इदं तत्पुत्रस्य पुत्रत्वं यत्पितृच्छिद्रं पूरयित्वा त्रायते । स पिते-
वंविधेन पुत्रेण मृतोऽपि सन्नमृतोऽस्मिन्नेव लोके प्रतितिष्ठत्येवमसौ

हेतुमिथ्याज्ञानादिः । वागादिष्वविष्टेष्वपि कुतोऽर्थान्तरस्य पितुरविशर्धारित्याश-
ङ्क्याऽऽह । वागिति । तद्वावित्वमेव स्फोरयति । अहमिति । भाषनाफलमाह । तस्मादिति । पुत्रविशेषणात्परिच्छिन्नत्वं पितुस्त्वदवस्थमित्याशङ्क्याऽऽह । सर्वेषां हीति । मृतस्य पितुरितो लोकाद्वावृत्तस्य कथं यथोक्तरूपत्वमित्याशङ्क्याऽऽह । एतदुक्तमिति । पुत्ररूपेणात्र स्थितिमेव विभजते । नैवेति । मृतोऽपि पिताऽनुशि-
ष्टपुत्रात्मनाऽत्र वर्तते नास्मादत्यन्तं व्यावृत्तः फलरूपेण च परत्रेति भावः । उक्तेऽर्थे ऐतरेयश्रुतिं संवादयति । तथा चेति । षष्ठीप्रथमाभ्यां पितापुत्रावुच्येते । स यदी-
त्यादिवाक्यमवतार्य व्याकरोति । अथेत्यादिना । अकृतमकृतादिवि च च्छेदः । तस्मादिति प्रतीकमादाय व्याकरोति । पूरणेनेति । तदेव प्रपञ्चयति । इदं तदिति । पुत्रवैशिष्ट्यं निगमयति । स पितेति । पुत्रेणैतलोकजनयमुपसंहरति । एवमिति ।

१ क. ख. ड. छ. 'वित्त्वा' । २ च. 'वं भावितो हि' । ३ ख. ग. ड. 'स्मात्प्रा' । ४ च. ड. 'न्धनह' । ५ क. घ. अ. द. ग. 'ति च्छे' ।

नमेते दैवाः प्राणा अमृता आविशन्ति ॥ १७ ॥

पिता पुत्रेणमं मनुष्यलोकं जयति । न तथा विद्याकर्मभ्यां देवलोक-
पितृलोकौ स्वरूपलाभसत्तामात्रेण । न हि विद्याकर्मणी स्वरूपलाभव्य-
तिरेकेण पुत्रवद्व्यापारान्तरापेक्षया लोकजयहेतुत्वं प्रतिपद्यते । अथ
कृतसंप्रत्तिकं पितरमेनमेते वागादयः प्राणा दैवा हरिष्यगर्भा अमृता
अमरणधर्माण आविशन्ति ॥ १७ ॥

कथमिति वक्ष्यति प्रार्थयै चैनमित्यादि । एवं पुत्रकर्मापरविद्यानां
मनुष्यलोकपितृलोकदेवलोकसौध्यार्थता प्रदर्शिता श्रुत्या स्वयमेवात्र
केचिद्भावदूकाः श्रुत्युक्तविशेषार्थानभिज्ञाः सन्तः पुत्रादिसाधनानां मोक्षा-
र्थतां वदन्ति । तेषां मुखापिधानं श्रुत्येदं कृतं जाया मे स्यादित्यादि पाङ्कं
काम्यं कर्मत्युपक्रमेण पुत्रादीनां च साध्यविशेषविनियोगोपसंहारेण च ।
तस्मादृणश्रुतिरविद्वद्विषया न परमात्मावद्विषयेति सिद्धम् । वक्ष्यति
च किं प्रजया कारिष्यामो येषां नोऽयमात्माऽयं लोक इति । केचित्तु

यथोक्तात्पुत्राद्विद्याकर्मणोर्विशेषमाह । न तथेति । कथं तर्हि ताभ्यां पिता वै जयति
तत्राऽऽह । स्वरूपेति । तदेव स्फुटयति । न हीति । अनुशिष्टपुत्रेणैतल्लोकजयिनं
पितरमधिकृत्याथैनमित्यादि वाक्यं तद्वाकरोति । अथेति । पुत्रप्रकरणविच्छेदाद्योऽ-
थशब्दः ॥ १७ ॥

आवेशप्रकारबुभुक्षायामुत्तरवाक्यप्रवृत्तिं प्रतिजानीते । कथमित्यादिना । पृथिव्यै
चेत्यादिवाक्यस्य व्यावर्त्यं पक्षं वृत्तानुवादपूर्वकमुत्थापयति । एवमिति । अत्रेति वैद्वै-
कान्निर्धारयितुं सप्तमी । बहुवदनशालत्वे हेतुः श्रुत्युक्तेति । मोक्षार्थतामृणापाकरणश्रु-
तिस्मृतिभ्यां वदन्तीति शेषः । मीमांसकपक्षं प्रकृतश्रुतिविरोधेन दूषयति । तेषामिति ।
कथमित्याशङ्क्य श्रुतेरादिमध्यावसानालोचनया पुत्रादेः संसारफलत्वावगमना मुक्तिफ-
लवेत्याह । जायेत्यादिना । पुत्रादीनां चेति चकारादेतावान्चै काम इति मध्यसंग्रहः ।
यदुक्तमृणापाकरणश्रुतिस्मृतिभ्यां पुत्रादेश्चुक्तिफलवेति तत्राऽऽह । तस्मादिति ।
पुत्रादेः श्रुतं संसारफलत्वं पराम्रष्टुं तच्छब्दः । श्रुतिशब्दः स्मृतेरुपलक्षणार्थः । श्रुति-
स्मृत्योरविरक्तविषयत्वे वाक्यशेषमनुकूलयति । वक्ष्यति चेति । मीमांसकपक्षं निरा-
कृत्य भर्तृप्रपञ्चपञ्चमुत्थापयति । के चित्त्विति । मनुष्यलोकजयस्ततो व्यावृत्तिर्यथे-
त्यपरार्थः । पुत्रादिसाधनाधीनतया लोकत्रयव्यावृत्तावपि कथं मोक्षः संपद्यते न हि

१ च. ज. द. 'पक्षं लो' । २ घ. ज. 'साध्यता । ३ क. ग. घ. ङ. च. छ. ज. झ. 'विद्या-
विष' । ४ ख. 'भुतम् । ५ क. स्पष्टयति । ६ अ. ग. 'दिकं निर्धो' । घ. 'दिकं पक्षं निर्धो' ।

पितृलोकदेवलोकजयोऽपि पितृलोकदेवलोकाम्भ्यां व्यावृत्तिरेव । तस्मात्पुत्रकर्मपरविद्याभिः समुच्चित्यानुष्ठिताभिस्त्रिभ्य एतेभ्यो लोकेभ्यो व्यावृत्तः परमात्मविज्ञानेन मोक्षमधिगच्छतीति परंपरया मोक्षार्थान्येव पुत्रादिसाधनानीच्छन्ति । तेषामपि मुखापिधानाधेयमेव श्रुतिरुत्तरा कृतसंपत्तिकस्य पुत्रिणः कर्मिणोऽयन्नात्माविद्याविदः फलप्रदर्शनाय प्रवृत्ता । न चेदमेव फलं मोक्षफलमिति शक्यं वक्तुम् । त्र्यन्त्रसंबन्धान्मेधातपैः कार्यत्वाच्चानानां पुनः पुनर्जनयत इति दर्शनात् । यद्वैतन्न कुर्यात्क्षीयेत हेति च क्षयश्रवणाच्छरीरं ज्योतीरूपमिति च कार्यैकरणत्वोपपत्तेश्च यं वा इदमिति च नामरूपकर्मात्मकत्वेनोपसंहारात् । न चेदमेव साधनत्रयं संहतं सत्कस्याचिन्मोक्षार्थं कस्याचित्त्र्यन्नात्मफलमित्यस्मादेव वाक्यादवगोन्तुं शक्यं पुत्रादिसाधनानां त्र्यन्नात्मफलेदर्शने-

पुत्रादीन्येव मुक्तिसाधनानि विरक्तत्वाविरोधादित्याशङ्क्याऽऽह । तस्मादिति । पृथिव्ये चेत्याद्योत्तरा श्रुतिरेव मीमांसकमतवद्भूर्वृषप्रश्नमतमपि निराकरोतीति दूषयति । तेषामिति । कथं सा तन्मतं निराकरोतीत्याशङ्क्य श्रुतिं विशिनष्टि । कृतेति । त्र्यन्नात्मोपासितुस्तदासिचनविरुद्धं परमतमित्येयुक्तं तदभिरेव मुक्तिर्यादित्याशङ्क्याऽऽह । न चेति । तथाऽपि कथं यथोक्तं फलं मोक्षो न भवति तत्राऽऽह । मेधेति । त्र्यन्नात्मनो ज्ञानकर्मजन्यत्वे हेतुमाह । पुनः पुनरिति । सूत्राक्षेपमुक्तत्वे हेत्वन्तरमाह । यद्वैति । कार्यैकरणैवैश्वश्रुतेरपि सूत्रभावो न मुक्तिरित्याह । शरीरमाति । अविद्यावदुत्थद्वैतस्य त्र्यात्मकत्वेनोपसंहारात्तदात्मसूत्रभावो बन्धाद्भ्रमनो न मुक्तिर्गति युक्त्यन्तरमाह । त्रयमिति । नन्वविरक्तस्याजस्य सूत्रोपि कर्ममपि कर्मादिविरक्तस्य विदुषो मुक्तिफलमिति व्यवस्थितिनित्याह । न चेदमाति । न हि पृथिव्यै चेत्यादिवाक्यस्यैकस्य सकृच्छ्रुतस्यानकार्यत्वम् । मिथने हि तथा वाक्यमिति न्यायादित्यर्थः । पृथिव्यै चेत्यादिवाक्यावष्टम्भेन पक्षद्वयं प्रतिक्षिप्य

१ घ. च. ज. 'च्छन्तीति । ते' । २ ग. 'मिणोऽन्ना' । ३ ग. घ. ड. ज. झ. 'लद' । ४ घ. च. ज. ड. 'क्ष इति । ५ ग. 'ध' । अत्र । ६ क. 'पःकर्मत्वा' । ७ न. 'यैकार' । ८ ग. छ. झ. 'चिदन्ना' । ९ ज. 'गन्तव्यं पु' । १० ग. झ. 'तानामन्ना' । ११ च. ड. 'लप्रद' । १२ घ. ज. 'ति । अन्ना' । १३ झ. ड. 'मित्युक्त' । १४ ख. ड. 'दासिगे' । १५ घ. 'ति । अन्ना' । १६ क. 'यैकार' । १७ ड. 'गत्वशु' । १८ झ. ड. 'त्रासिः फ' ।

पृथिव्यै चैनमग्रेश्च दैवी वागाविशति सा
 वै दैवी वाग्यया यद्यदेव वदति तत्तद्भवति
 ॥ १८ ॥ दिवश्चैनमादित्याच्च दैवं मन आवि-
 शति तद्वै दैवं मनो येनाऽऽनन्द्येव भवत्यथो
 न शोचति ॥ १९ ॥

नैवोपक्षीणत्वाद्वाक्यस्य । पृथिव्यै पृथिव्याश्चैनमग्रेश्च दैव्यधिदेवात्मिका
 वागेन कृतसंप्रतिक्रमाविशति । सर्वेषां हि वाच उपादानभूता
 दैवी वाक्पृथिव्यग्निलक्षणा । सा ह्याध्यात्मिकासद्भादिदोषैर्निरुद्धौ ।
 विदुषस्तद्दोषापगम आवरणभङ्ग इवोदकं प्रदीपप्रकाशवच्च व्याप्नोति ।
 तदेतदुच्यते पृथिव्या अग्रेश्चैनं दैवी वागाविशतीति । सा च
 दैवी वागत्रतादिदोषरहिता शुद्धा यया वाचा दैव्या यद्यदेवाऽऽत्मने
 परस्मै वा वदति तत्तद्भवत्यमोघऽप्रतिबद्धाऽस्य वाग्भवतीत्यर्थः ॥१८॥
 तथा दिवश्चैनमादित्याच्च दैवं मन आविशति । तच्च दैवं मनः स्वभावनि-
 र्मलत्वात् । येन मनसाऽसावानन्द्येव भवति सुख्येव भवत्यथो अपि न
 शोचति शोकादिनिमित्तांसयोगात् ॥ १९ ॥

तदक्षराणि व्याचष्टे । पृथिव्या इति । एनमित्युक्तमनूय व्याकरोति । एन-
 मिति । कथं पुनः सूत्रात्मभूता वागुपासकमाविशति तत्राऽऽह । सर्वेषां हीति । तार्हे
 तयोरभेदादविदुषोऽपि व्याप्तैव वागिति विदुषि विशेषो नास्तीत्याशङ्क्याऽऽह । सा
 हीति । दैव्यां वाचि दोषविगममुत्तरवाक्येन साधयति । सा चेति । विद्वद्वाचः स्वरूपं
 संक्षिपति । अमोघेति ॥ १८ ॥

वाचि दैक्षितन्यायं मनस्यतिदिशति । तथेति । यन्मनः स्वभावनिर्मलत्वेन दैवमि-
 त्युक्तं तदेव विशिनष्टि । येनेति । असाविति विद्वदुक्तिः । येन मनसा विद्वान्न शोच-
 त्यपि तद्धेतवभावात्तदैवमिति पूर्वोक्तं संबन्धः ॥ १९ ॥

१ क. 'न पितरं कृ' । २ च. 'द्वाऽवि' । ३ ग. वै । ४ घ. ज. शोकनि । ५ ड. 'तासङ्गायो' ।
 ६ ष. ड. ण. 'क्षितं न्य' ।

अद्भ्यश्चैनं चन्द्रमसश्च दैवः प्राण आविशति स वै
दैवः प्राणो यः संचरंश्चासंचरंश्च न व्यथतेऽथो
न रिष्यति सं एवंवित्सर्वेषां भूतानामात्मा
भवति यथैषा देवतैवः स यथैतां देवताः सर्वाणि
भूतान्यवन्त्येवः हैवंविदः सर्वाणि भूतान्यवन्ति ।

तथाऽद्भ्यश्चैनं चन्द्रमसश्च दैवः प्राण आविशति । स वै दैवः प्राणः
किलक्षण इत्युच्यते । यः संचरन्प्राणिभेदेऽसंचरन्सर्माष्ट्रव्यष्टिरूपे-
णाथवा संचरञ्जङ्गमेष्वसंचरन्स्थावरेषु न व्यथने न दुःखनिमित्तेन
भयेन युज्यते । अथो अपि न रिष्यति न विनश्यति न हिंसामापद्यते ।
स यो यथोक्तमेवं वेत्ति त्र्यन्नात्मदर्शनं सं सर्वेषां भूतानामात्मा भवति
सर्वेषां भूतानां प्राणो भवति सर्वेषां भूतानां मनो भवति सर्वेषां भूतानां
वाग्भवतीत्येवं सर्वभूतात्मतया सर्वज्ञो भवतीत्यर्थः । सर्वकृच्च । यथैषा पूर्व-
सिद्धा हिरण्यगर्भदेवतैवमेव नास्य सर्वज्ञत्वे सर्वकृत्त्वे वा काचिन्प्राति-
घातः । स इति दार्ष्टान्तिकनिर्देशः । किंच यथैषां हिरण्यगर्भदेवताभि-
ज्यादिभिः सर्वाणि भूतान्यवन्ति पालयन्ति पृजयन्त्येवं हैवंविदं सर्वाणि
भूतान्यवन्तीज्यादिलक्षणां पूजां सततं प्रयुञ्जत इत्यर्थः । अयेदमाश-
ङ्क्यते सर्वप्राणिनामात्मा भवतीत्युक्तं तस्य च सर्वप्राणकार्यकरणा-
त्मत्वे सर्वप्राणिसुखदुःखैः संबंध्येतेति । तन्न । अपरिच्छिन्नत्वाद्धत्वान् ।
परिच्छिन्नात्मबुद्धीनां ह्याक्रोशादौ दुःखसंबन्धो दृष्टाऽनेनाहमाकृष्ट इति ।

मनस्युक्तं न्यायं प्राणेऽविदिशति । तर्थात् । तमेव देवं प्राणं प्रश्नपूर्वकं पश्य-
यति । स वा इति । स एवंविदित्यादि व्याचष्टे । स य इति । विदित्यत्र आभायः ।
न केवलं यथोक्तमेव विद्याफलं किंतु फलान्तरमप्यभूतान्याह । किंचेति । मनोभात्म-
त्वे तद्दोषयोगात्प्राजापत्यं पदमनादेयमित्युत्तरवाक्यव्याप्त्याप्राशाङ्कामाह । अर्थात् ।
सर्वप्राणिसुखदुःखैरित्यस्मादूर्ध्वं सशब्दोऽध्याहारव्ययः । सर्वान्पके विदुःस्यैकेरूपूतानि-
र्भेदुःखयोगो नास्वीत्युत्तरमाह । तन्नेति । तदेव प्रपञ्चयति । परिच्छिन्नोति ।

१ क स य ए । २ ग. क. ज. स. वेत्यन्ना । ३ ग. ड. च. सर्वे । ४ क. ग. घ. च. ज.
ज. स. 'ति वा' । ५ ग. 'वेकृत्ते वा' । ६ क. ख. ग. ड. च. छ. ज. स. ड. तः । किंच स । ७ क.
ख. ग. ड. च. छ. ज. स. ड. 'ति दृष्टान्तनि' । ८ क. ख. ग. ड. च. छ. ज. स. ड. 'शः । य' ।
९ ज. 'यकार' । १० क. 'त्मकत्वे' । ११ क. ख. ग. च. छ. स. ड. 'सध्या इति' । १२ ज. 'सो
युक्तोऽने' । १३ क. घ. स. ग. 'ष्ठोषणे' ।

यदु किंचेमाः प्रजाः शोचन्त्यमै-
वाऽऽसां तद्भवति पुण्यमेवामुं गच्छति
न ह वै देवान्पापं गच्छति ॥ २० ॥

अस्य तु सर्वात्मनो य आक्रुश्यते यश्चाऽऽक्रोशति तयोरात्मत्वबुद्धिवि-
शेषाभावान्न तन्निमित्तं दुःखमुपपद्यते । मरणदुःखवच्च निमित्ताभावात् ।
यथा हि कस्मिंश्चिन्मृते कस्पचिदुःखमुत्पद्यते ममासौ पुत्रो भ्राता चेति
पुत्रादिनिमित्तम् । तन्निमित्ताभावे तन्मरणदर्शिनोऽपि नैव दुःखमुपजा-
यते । तथेश्वरस्याप्यपरिच्छिन्नात्मनो मर्मेतवतादिदुःखनिमित्तमिध्या-
ज्ञानादिदोषाभावान्नैव दुःखमुपजायते । तदेतदुच्यते । यदु किंच यत्किं-
चेमाः प्रजाः शोचन्त्यमैव सहेव प्रजाभिस्तच्छोकादिनिमित्तं दुःखं
संयुक्तं भवत्यासां प्रजानां परिच्छिन्नबुद्धिजनितत्वात् । सर्वात्मनस्तु
केन सह किं संयुक्तं भवेद्वियुक्तं वा । अमुं तु प्राजापत्ये पदे वर्तमानं
पुण्यमेव शुभमेव फलमभिप्रेतं पुण्यामिति । निरतिशयं हि तेन पुण्यं
कृतं तेन तत्फलमेव गच्छति न ह वै देवान्पापं गच्छति पापफलस्या-
वसराभावात्पापफलं दुःखं न गच्छतीत्यर्थः ॥ २० ॥

त एते सर्वे एव समाः सर्वेऽनन्ता इत्यविशेषेण वाङ्मनःप्राणानामु-
पासनमुक्तं नान्यतमगतो विशेष उक्तः । किमेवमेव प्रतिपत्तव्यं किंवा

अपरिच्छिन्नधात्वोऽपि सूत्रात्मके विदुषि सर्वभूतान्तर्भावान्तद्दुःखादियोगः स्यादेवे-
त्याशङ्क्य जठरकुहरविपरिवर्तिक्रिमिदोषैरस्माकमसंसर्गवत्पकृतोऽपि संभवान्भैवमित्यभि-
प्रेत्याऽऽह । मरणेति । नोपपद्यते विदुषो दुःखमिति पूर्वेण संबन्धः । दृष्टान्तं विवृ-
णोति । यथेति । मैत्रस्य स्वहस्ताद्यभिमानवतस्तद्दुःखादियोगवद्विदुषः सूत्रात्मनः
स्वाश्रुतसर्वभूताभिमानिनस्तद्दुःखादिसंसर्गः स्यादित्याशङ्क्य दार्ष्टान्तिकमाह । तथेति ।
मर्मेतवतादीत्यादिपदेनाहंताग्रहणं तदेव दुःखनिमित्तं मिथ्याज्ञानम् । आदिशब्देन
रागादिरुक्तः । उक्तेऽर्थे श्रुतिमवतार्य व्याचष्टे । तदेतदिति । शुभमेव गच्छतीति
संबन्धः । फलरूपेण वर्तमानस्य कथं कर्मसंबन्धः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । फल-
मिति । उक्तमेव व्यनक्ति । निरतिशयं हीति ॥ २० ॥

अथेत्यादिवाक्यस्य वक्तव्यशेषाभावादानर्थक्यमाशङ्क्य व्यवहितोपासनानुवादेन
तदङ्गव्रतविधानार्थमुत्तरं वाक्यमित्यानर्थक्यं परिहरति । त एत इत्यादिना । ब्रह्म-

१ क. ग. द. 'मता' । २ च. द. 'णानां चोपास्यत्वमुक्तं' । ३ घ. ज. 'पास्यत्वमु' । ४ ख.
घ. अ. 'तिष्ठमि' । ५ घ. अ. 'वाचैव' । ६ ग. 'मता' ।

अथातो व्रतमीमांसा प्रजापतिर्ह कर्माणि
समृजे तानि सृष्टान्यन्योन्येनास्पर्धन्त वदि-
ष्याम्येवाहमिति वाग्दधे द्रक्ष्याम्यहमिति चक्षुः
श्रोष्याम्यहमिति श्रोत्रमेवमन्यानि कर्माणि
यथाकर्म तानि मृत्युः श्रमो भूत्वोपयेमे तान्याप्रो-

विचार्यमाणे कश्चिद्विशेषो व्रतमुपासनं प्रति प्रतिपत्तुं शक्यत इत्यु-
च्यते । अथातोऽनन्तरं व्रतमीमांसाउपासनकर्मविचारणेत्यर्थः । एषां
प्राणानां कस्य कर्म व्रतत्वेन धारयितव्यमिति मीमांसा प्रवर्तते । तत्र
प्रजापतिर्ह हशब्दः किलार्थे प्रजापतिः किल प्रजाः सृष्ट्वा कर्माणि
करणानि वागादीनि कर्मार्थानि हि तानीति कर्माणीत्युच्यन्ते समृजे
सृष्टवान्वागादीनि करणानीत्यर्थः । तानि पुनः सृष्टान्यन्योन्येनतरेतर-
मस्पर्धन्त स्पर्धां संघर्षं चक्रुः । कथम् । वाग्दध्याम्येव स्वव्यापाराद्ब्रह्म-
नादनुपरतैवाहं स्यामिति वाग्ब्रतं दधे धृतवती । यंचन्योऽपि
मत्समोऽस्ति स्वव्यापारादनुपरन्तुं शक्तः सोऽपि दर्शयत्वात्मनो
वीर्यमिति । यथा द्रक्ष्याम्यहमिति चक्षुः श्रोष्याम्यहमिति श्रोत्रमेवम-
न्यानि कर्माणि करणानि यथाकर्म यर्चयस्य कर्म यथाकर्म तानि
करणानि मृत्युमारकः श्रमः श्रमरूपी भूत्वोपयेमे संजग्राहे । कथम् ।
तानि करणानि स्वव्यापारे प्रवृत्तान्याप्रोच्छ्रमरूपेणाऽऽत्मानं दर्शित-

मित्यवश्यानुष्ठेयं कर्मोच्यते । जिज्ञासायाः सत्त्वमतःशब्दार्थः । उपासनोक्त्यानन्तर्य-
मथशब्दार्थं कथयति । अनन्तरमिति । विचारणामेव स्फोरयति । एषामांत ।
प्रवृत्तायां मीमांसायां प्राणव्रतमभ्यन्तेन धारणीयमिति निर्धारणार्थमाख्यायिकीं प्रण-
यति । तत्रेत्यादिना । कथं वागादिषु करणेषु कर्मशब्दप्रवृत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह ।
कर्मार्थानीति । तदीयसृष्टेरुपयोगमुपदर्शयितुं भूमिकां करोति । तानीति । स्पर्धाप्र-
कारं प्रश्नपूर्वकं प्रकटयति । कर्थाप्रत्यादिना । यथाकर्म र्थायं स्वीयं व्यापारमनु-
सृत्य व्रतं दधिरे वागादीनि करणानीत्यर्थः । प्रजापतेर्वोर्गादिषु श्रमद्वारा स्वकर्मप्रच्यु-

१ ग. घ. ड. 'तिय' । २ ख. च. ड. इत्यतोऽप्यात' । ३ क. ख. 'तस्योपामनस्य मी' । घ.
च. ज. ड. 'तस्य मी' । इ. 'तस्य मीमांसा व्रतमी' । ४ च. ड. प्रजासृष्टा क' । ५ घ. ज. यन्वी' ।
६ क. छ. 'न्यान्यपि क' । ७ ग. ड. 'नि य य' । ८ ख. ग. क. च. छ. ज. ड. 'यस्य ।
९ घ. क. ज. 'ह स्वकर्मभ्यः प्रख्यासितवानित्यर्थः । क' ।

तान्याप्त्वा मृत्युरवारुद्ध तस्माच्छ्राम्यत्येव
वाक्श्राम्यति चक्षुः श्राम्यति श्रोत्रमथेममेव
नाऽऽप्नोद्योऽयं मध्यमः प्राणस्तानि ज्ञातुं दधिरे ।
अयं वै नः श्रेष्ठो यः संचरश्चासंचरश्च
न व्यथतेऽथो न रिष्यति हन्तास्यैव सर्वे रूप-
मसामेति त एतस्यैव सर्वे रूपमभव ५-

वानाप्त्वा च तान्यवारुद्धावरोधं कृतवान्मृत्युः स्वकर्मभ्यः प्रच्यावित-
वानित्यर्थः । तस्मादद्यत्वेऽपि वदने स्वकर्मणि प्रवृत्ता वाक्श्राम्यत्येव
श्रमरूपिणा मृत्युना संयुक्ता स्वकर्मतः प्रच्यवते । तथा श्राम्यति
चक्षुः । श्राम्यति श्रोत्रम् । अथेममेव मुख्यं प्राणं नाऽऽप्नोन्न प्राप्तवा-
न्मृत्युः श्रमरूपी योऽयं मध्यमः प्राणस्तम् । तेनाद्यत्वेऽप्यश्रान्त एव
स्वकर्मणि प्रवर्तते तानीतराणि करणानि तं ज्ञातुं दधिरे धृतवन्ति मनः ।
अयं वै नोऽस्माकं मध्ये श्रेष्ठः प्रशस्यतमोऽभ्यधिको यस्माद्यः संचरं-
श्चासंचरश्च न व्यथतेऽथो न रिष्यति हन्तेदानीमस्यैव प्राणस्य सर्वे वयं
रूपमसाम प्राणमात्मत्वेन प्रतिपद्येमहि । एवं विनिश्चित्य त एतस्यैव
सर्वे रूपमभवप्राणरूपमेवाऽऽत्मत्वेन प्रतिपन्नाः प्राणव्रतमेव दधिरेऽ-
स्मद्गतानि न मृत्योर्वारणाय पर्याप्तानीति । यस्मात्प्राणेन रूपेण रूप-
वन्तीतराणि करणानि चलनात्मना स्वेन च प्रकाशात्मना । न हि

विरासीदित्यत्र कार्यलिङ्गकमनुमानं प्रमाणयति । तस्मादिति । वागादीनां भग्नव्रत-
त्वनिर्धारणानन्तर्यमथशब्दार्थः । प्रजापत्ये प्राणे मृत्युग्रस्तत्वाभावे कार्यलिङ्गकमनुमानं
सूचयति । तेनेति । प्रवर्तते प्राण इति संबन्धः । तथाऽपि कथं प्राण-
स्यैव व्रतं धार्यमित्यपेक्षायामाह । तानीति । ज्ञानार्थमनुसंधानप्रकारमेव दर्श-
यति । अयमिति । तस्य श्रेष्ठत्वे फलितमाह । हन्तेति । इतिशब्दं व्याकरोति ।
एवं विनिश्चित्येति । अस्माकं वागादीनां व्रतानि मृत्योर्वारणाय न पर्याप्तानीति
विनिश्चित्य दधिरे प्राणव्रतमेवेति संबन्धः । प्राणरूपत्वमुक्त्वा करणानां तन्नामत्वमाह ।
यस्मादिति । यस्मादित्यस्य तस्मादिति व्यवहितेन संबन्धः । प्राणरूपं चलनात्मत्व-
मिव कुवो निश्चयिते तत्राऽऽह । न हीति । तर्हि करणेषु प्रकाशात्मकत्वमेव न

स्तस्मादेत एतेनाऽऽख्यायन्ते प्राणा इति तेन ह वाव
तत्कुलमाचक्षते यस्मिन्कुले भवति य एवं वेद य उ हैवं-
विदा स्पर्धतेऽनुशुष्यंत्यनुशुष्य हैवान्ततो म्रियत इत्य-
ध्यात्मम् ॥ २१ ॥ अथाधिदैवंतं ज्वलिष्याम्येवाहमित्य-
ग्निर्दधे तप्स्याम्यहमित्यादित्यो भास्याम्यहमिति चन्द्रमा

प्राणादन्यत्र चलनात्मकत्वोपपत्तिः । चलनव्यापारपूर्वकाण्येव हि सर्वदा
स्वव्यापारेषु लक्ष्यन्ते । तस्मादेते वागादय एतेन प्राणाभिधानेनाऽऽ-
ख्यायन्तेऽभिधीयन्ते प्राणा इत्येवम् । य एवं प्राणात्मतां सर्वकरणानां
वेत्ति प्राणशब्दाभिधेयत्वं च तेन ह वाव तेनैव विदुषा तत्कुलमाचक्षते
लौकिकाः । यस्मिन्कुले स विद्वान्ज्ञातो भवति तत्कुलं विद्वान्ज्ञैव
प्रथितं भवत्यमुष्येदं कुलमिति । यथा तापस्य इति । य एवं पथोक्तं वेद
वागादीनां प्राणैरूपतां प्राणारूपत्वं च तस्यैतत्फलम् । किंच यः कश्चि-
द्दु हैवंविदा प्राणात्मदर्शना स्पर्धते तत्प्रतिपक्षी सन्तोऽऽस्मिन्नेव शरीरेऽ-
नुशुष्यति शोषमुपगच्छति । अनुशुष्य हैव शोषं गत्वैवान्ततोऽन्ते म्रियते
न सहसाऽनुपहुतो म्रियत इत्येवमुक्तमध्यात्मं प्राणात्मदर्शनमित्युक्तोप-
संहारोऽधिदैवंतप्रदर्शनार्थः ॥ २१ ॥

अथानन्तरमधिदैवंतं देवताविषयं दर्शनमुच्यते । कस्य देवताविशो-
पस्य व्रतधारणं श्रेय इति मीमांस्यते । अध्यात्मवत्सर्वं ज्वलिष्याम्ये-
वाहमित्याग्निर्दधे । तप्स्याम्यहमित्यादित्यः । भास्याम्यहमिति चन्द्रमाः ।

चलनात्मत्वमित्याशङ्क्याऽऽह । चलतीति । संप्रति विद्याफलमाह । य एवांमति ।
वदेव स्पष्टयति । यस्मिन्नाति । तपती मूर्धमुना तस्या वंशस्थापत्यः । कस्येदं फल-
मित्युक्ते पूर्वोक्तमेव स्फुटयति । य एवांमत्यादना । न केवलं विद्याया यथोक्तमेव
फलं किंतु फलान्तरमप्यस्तीत्याह । किंचोति । प्राणविदा मह स्पर्धा न कर्तव्येति
भावः । इत्यध्यात्ममित्यस्याऽऽनर्थक्यमाशङ्क्याऽऽह । इत्येवांमति ॥ २१ ॥

अध्यात्मदर्शनमुक्त्वाऽधिदैवंतदर्शनं वक्तुमन्नग्राह्यमवतारयति । अथेति ।
तर्हि ज्वलिष्यामीत्यादि किमर्थमित्याशङ्क्याऽऽह । कस्योति । वदिष्यामीत्यादानुक्तं
व्याख्यानमिहापि द्रष्टव्यमित्याह । अध्यात्मवर्दानि । यथादैवंतं स्वं स्व देवताव्यापा-

१ ख. च. 'माख्यायते' । २ क. ख. ड. च. छ. ज. ट. ठ. 'प्य है' । ३ ग. ज. 'देवं उव' ।
४ ख. ग. ड. 'माख्यायत आच' । क. 'माख्यातमाव' । ५ क. 'णस्वक' । ६ ख. ग. ड. छ. ज.
झ. 'ते प्रति' । ७ ख. ड. च. ड. 'तो मि' । ८ ख. ग. 'वम' । ९ ट. स्फुटयति ।

एवमन्या देवता यथादैवतं स यथैषां
 प्राणानां मध्यमः प्राण एवमेतासां देव-
 तानां वायुम्लोचन्ति ह्यन्या देवता न
 वायुः सैषाऽनस्तमिता देवता यद्वायुः
 ॥२२॥ अथैष श्लोको भवति यतश्चेदिति
 सूर्योऽस्तं यत्र च गच्छतीति

एवमन्या देवता यथादैवतम् । सोऽध्यात्मं वागादीनामेषां प्राणानां
 मध्ये मध्यमः प्राणो मृत्युनाऽनाप्तः स्वकर्मणो न प्रच्यवितः स्वेन प्राण-
 व्रतेनाभग्नव्रतो यथैवमेतासामग्न्यादीनां देवतानां वायुरपि । म्लोच-
 न्त्यस्तं पन्ति स्वकर्मभ्य उपरमन्ते यथाध्यात्मं वागादयोऽन्या देवता
 अग्न्याद्या न वायुरस्तं याति यथा मध्यमः प्राणोऽतः सैषाऽनस्तमिता
 देवता यद्वायुर्योऽयं वायुः । एवमध्यात्ममधिदैवं च मीमांसित्वा निर्धा-
 रितं प्राणवाय्वात्मनोऽन्नतमभग्नमिति ॥ २२ ॥

अथैतस्यैवार्थस्य प्रकाशक एष श्लोको मन्त्रो भवति । यतश्च यस्मा-
 द्वायोरुदेत्युद्गच्छति सूर्योऽध्यात्मं च चक्षुरात्मना प्राणादस्तं च यत्र
 वायौ प्राणे च गच्छत्यपरसंध्यासमये स्वापसमये च पुरुषस्य तं देवास्तं
 धर्मं देवाश्चक्रिरे धृतवन्तो वागादयोऽग्न्यादयश्च प्राणव्रतं वायुव्रतं च

रमनतिक्रम्यान्त्या देवता विद्युदाद्या दग्निरे व्रतमित्यर्थः । स यथेत्यादि व्याचष्टे । सोऽ-
 ध्यात्ममिति । वायुरपि मृत्युनाऽनाप्तः स्वकर्मणो न प्रच्यवितः स्वेन वायुव्रतेनाभग्नव्रत
 इति शेषः । तदेव साधयति । म्लोचन्तीति । ब्राह्मणोक्तमर्थमुपसंहरति । एवमिति ॥२२॥

ब्राह्मणार्थदाकार्यं मन्त्रमवतार्य व्याकरोति । अथेत्यादिना । सूर्योऽधिदैवमुदयकाले
 वायोरुद्गच्छति तत्र चापरसंध्यासमयेऽस्तं गच्छति । स एव चाध्यात्मं प्रबोधसमये
 चक्षुरात्मना प्राणादुदेति पुरुषस्य स्वापसमये च तस्मिन्नेवास्तं गच्छतीति यतश्चेत्यादौ
 विभागः । श्लोकैस्त्योत्तरार्थं प्राणादित्यादिब्राह्मणव्यवहितं श्लोके पूर्णवाज्ञापनार्थं प्रथमं
 व्याचष्टे । तं देवा इति । धारणस्य प्रकृतत्वात्सामान्येन च विशेषं लक्षयित्वाऽऽह ।
 धृतवन्त इति । स एवेति धर्मपरामर्शः । तत्रेति सप्तमी संपूर्णमन्त्रमधिकरोति । इमं

१ च. द. 'ता विद्युदादिरूपा य' । २ क. घ' च. ज. झ. 'म् । स दृष्टान्तोऽध्या' । ख. छ. द.
 'म् । स दृष्टान्तः सोऽध्या' । ३ घ. च. 'वित इति स्वे' । ४ क. ख. घ. ड. च. छ. ज. झ. द.
 'तं वाग्नात्मनो व्रत' । ५ ग. घ. ज. चक्षु' । ६ च. 'स्तं य' । ७ ग. ज. 'ये च । ८ क. घ. झ. 'ष्टे ।
 अध्या' । ९ क. घ. न. ण. 'वित इति स्वे' । १० ख' द. 'कस्यापरा' । ११ ख. घ. ड. ण. 'न वि' ।

प्राणाद्वा एष उदेति प्राणेऽस्तमेति तं देवा-
श्वक्रिरे धर्मं स एवाद्य स उ श्व इति
यद्वा एतेऽमुर्ह्यधियन्त तदेवाप्यद्य कुर्वन्ति ।

पुरा विचार्य स एवाद्येदानीं श्वोऽपि भविष्यत्यापि कालेऽनुवर्ततेऽनुवर्ति-
ष्यते च देवैरित्यभिप्रायः । तत्रेमं मन्त्रं संक्षेपतो व्याचष्टे ब्राह्मणम् ।
प्राणाद्वा एष सूर्य उदेति प्राणेऽस्तमेति । तं देवाश्वक्रिरे धर्मं स एवाद्य
स उ श्व इत्यस्य कोऽर्थ इत्युच्यते । यद्वा एते व्रतममुर्ह्यमुष्मिन्काले
वागादयोऽग्न्यादयश्च प्राणव्रतं वायुव्रतं चाधियन्त तदेवाद्यापि कुर्यन्त्य-
नुवर्तन्तेऽनुवर्तिष्यन्ते च व्रतं तैरभग्नमेव । यत्तु वागादिब्रतमग्न्यादिब्रतं
च तद्भग्नमेव । तेषामस्तमनकाले स्वापकाले च वायो प्राणे च निर्मल-
क्तिदर्शनात् । अथैतदन्यत्रोक्तम् “यदा वै पुरुषः स्वपित प्राणं तर्हि
वागप्येति प्राणं मनः प्राणं चक्षुः प्राणं श्रोत्रं यदा प्रनुध्यते प्राणादे-
वाधि पुनर्जायन्त इत्यध्वात्ममथाधिदैवतं यदा वा आग्निनुगच्छति
वायुं तर्हन्नद्वाति तस्मादेनमुदवासीदित्याहुर्वायुं ह्यन्नद्वाति यदादित्योऽ-
स्तमेति वायुं तर्हि प्रविशति वायुं चन्द्रमा वायो दिशः प्रतिष्ठिता
वायोरेवाधि पुनर्जायन्ते” इति । यस्मादेतदेव व्रतं वागादिष्वग्न्यादिषु
चानुगतं यदेतद्वायोश्च प्राणस्य च परिस्पन्दात्मकत्वं सर्वेदेवैरनुवर्त्य-

मन्त्रमिति पूर्वाशक्तिः । उत्तरार्धस्य ब्राह्मणमाकाङ्क्षापूर्वकमुन्थाप्य व्याचष्टे । ताम-
त्यादिना । तैरभग्नं देवैरभग्नत्वेन मामासितं तेऽनुगच्छन्तीत्यर्थः । विशेषणस्यार्थ-
वचनं साधयति । यच्चिवाति । उक्तं हेतुमग्निगृह्यमाश्रय्य विधीयति । अथेति ।
यथाऽत्रेत्युपमोऽथशब्दः । अनुगच्छति ज्ञान्यतीत्येतत् । वायुमनु तदधीन एव
तस्मिन्काल उद्वात्यस्त्वमेति । उदवासीदित्यं मन इत्यर्थः । इतिशब्दोऽग्निगृह्यस्यैवाक्य-
समाप्त्यर्थः । अध्यात्मं प्राणव्रतमाधिदैवं च वायुव्रतमित्येकमेव व्रतं धार्थमिति मन्त्र-
ब्राह्मणाभ्यां प्रतिपाद्य तस्मादिति व्याचष्टे । यस्मादाति । न हि वागादयोऽग्न्या-
दयो वा परिस्पन्दाविरहिणः स्थातुमर्हन्ति तेन प्राणादिब्रतं तैरनुवर्त्येत एवेत्यर्थः ।

१ क. ल. ग. ड. ज. ट. 'तं तयो' । २ घ. ड. छ. ज. झ. निर्मुक्ति' । ३ घ. 'युं तदनु' ।
४ ल. ट. न. 'धेना' । ५ न. 'माथेऽथ' । ६ म. न. 'प्रविषयता' । ७ क. 'त्यविषयता' ।
८ क. 'दैवतं च ।

तस्मादेकमेव व्रतं चरेत्प्राण्याञ्चैवापान्याञ्च नेन्मा
पाप्मा मृत्युरापनुवदिति यद्युं चरेत्समापिपयिषे-
त्तेनो एतस्यै देवतायै सायुज्यं सलोकतां
जयति॥२३॥इति प्रथमाध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम्॥५॥

मानं व्रतं तस्मादन्योऽप्येकमेव व्रतं चरेत् । कितत्प्राणपात्प्राणैर्नव्यापारं
कुर्यादपान्यादपानैर्नव्यापारं च । न हि प्राणापानव्यापारस्य प्राणना-
पाननलक्षणस्पोपरमोऽस्ति । तस्मात्तदेवैकं व्रतं चरेद्वित्वेन्द्रियान्तर-
व्यापारं नेन्मा मां पाप्मा मृत्युः श्रमरूप्यामुवदाप्नुयात् । नेच्छब्दः
परिभये । यद्यहमस्माद्धतात्प्रच्युतः स्यां ग्रस्त एवाहं मृत्युनेत्पेवं त्रस्तो
धारयेत्प्राणव्रतमित्यभिप्रायः । यदि कदाचिद्दुं चरेत्प्रारभेत प्राणव्रतं
समापिपयिषेत्समापयितुमिच्छेद्यदि ह्यस्माद्धतादुपरमेत्प्राणः परिभूतः
स्याद्देवाश्च । तस्मात्समापयेदेव । तेन उ तेनानेन व्रतेन प्राणात्मप्रतिपत्त्या
सर्वभूतेषु वागादयोऽऽयादयश्च मदात्मका एवाहं प्राण आत्मा सर्वर्षारस्प-
न्दकृद्देवं तेनानेन व्रतधारणेनेतस्या एव प्राणदेवतायाः सायुज्यं सयुग्भाव-
मेकात्मत्वं सलोकतां समानलोकतां वैकस्थानत्वं विज्ञानमान्यापेक्षभेतज्ज-
यति प्राप्नोतीति॥२३॥इति बृहदारण्यकभाष्ये प्रथमाध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम् ५

एकमेवेति नियमे प्राणव्यापारस्याभ्रमत्वं हेतुमाह । न हीति । तदनुपरमे फलितमाह ।
तस्मादिति । ननु प्राणनाद्यभावे जीवनासंभवात्तस्याऽऽर्थिकत्वात्तदनुष्ठानमविधेयमि-
त्याशङ्क्यैवकारलभ्यं नियमं दर्शयति । हित्वेति । नेदित्यादिवाक्यस्याक्षरार्थमुक्त्वा
वात्पर्यार्थमाह । यद्यहमिति । प्राणव्रतस्य सकृदनुष्ठानमाशङ्क्य सर्वेन्द्रियव्यापारनिवृत्ति-
रूपं संन्यासमामरणमनुवर्तयेदित्याह । यदीति । त्रिषुक्षे दोषमाह । यदि हीति । प्राणादि-
परिभवपरिहारार्थं नियमं निगमयति । तस्मादाति । विद्याफलं वक्तुं भूमिकां करोति ।
तेनेति । व्रतमेव विज्ञानञ्चि । प्राणोति । प्रतिपत्तिमेव प्रकटयति । सर्वभूर्तेर्ष्विति ।
संपति त्रिद्याफलं कथयति । एवमिति । कथमेकस्मिन्नेव विज्ञाने फलत्रिकल्पः स्यादि-
त्याशङ्क्य विज्ञानप्रकर्षापेक्षं सायुज्यं तन्निकर्षापेक्षं च सालोक्यमित्याह । विज्ञान-
नेति ॥ २३ ॥ इति बृहदारण्यकभाष्यटीकायां प्रथमाध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

१ स. ग. घ. ङ. च. छ. ज. ट. 'गुह्ये' । २ ग. 'गव्या' । ३ ग. घ. छ. ज. ट. 'नव्या' ।
४ क. ख. घ. ङ. च. छ. ज. झ. ट. प्राणव्या' । ५ स. ग. घ. ङ. च. ज. 'दुह्ये' । ६ स. ग.
तेन । ७ स. ङ. छ. झ. 'त्यक्तत्वं' । ८ स. ग. ङ. ख. 'प्रोति ।

त्रयं वा इदं नाम रूपं कर्म तेषां नाम्नां वागि-

पदेतदविद्याविषयत्वेन प्रस्तुतं साध्यसाधनलक्षणं व्याकृतं जग-
त्प्राणात्मप्राप्त्यन्तोत्कर्षवदपि फलम् । या चैतस्य व्याकरणात्प्रागव-
स्थाऽव्याकृतशब्दवाच्या वृक्षबीजवत्सर्वमेतन्नयम् । किं तन्नपमित्यु-
च्यते । नाम रूपं कर्म चेत्यनात्मैव नाऽऽत्मा यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म ।
तस्मादस्माद्विरज्येनेत्येवमर्थस्त्रयं वा इत्याचारम्भः । न ह्यस्मादानात्म-
नोऽव्यावृत्तचित्तस्याऽऽत्मानमेव लोकमहं ब्रह्मास्मीत्युपासितुं बुद्धिः
प्रवर्तते । बाह्यप्रत्यगात्मप्रवृत्त्योर्विरोधात् । तथैव काठके । पराश्चि
त्वानि व्यगुणतस्त्वयंभूस्तस्मात्परात्प्रव्यति नान्तरात्मन् । कश्चिद्दीरः
प्रत्यगात्मानमैक्षदावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन्नित्यादि । कथं पुनरस्य
व्याकृताव्याकृतस्य क्रियाकारकफलात्मनः संसारस्य नामरूपकर्मात्मक-
तैव न पुनरात्मत्वमित्येतत्संभार्यापतुं शक्यत इति । अत्रोच्यते । तेषां
नाम्नां यथोपन्यस्तानां वागिति शब्दसामान्यमुच्यते । यः कश्च शब्दो

पपश्चित्तस्याविद्याकार्थस्य संक्षेपणोपसंहारार्थं ब्राह्मणान्तरम्वनारयति । पदेत-
दिति । फलमपि ज्ञानकर्मणोरुक्तविशेषणवद्यदेतत्प्रस्तुतमिति संबन्धः । अव्याकृतप-
क्रियायामुक्तं स्मारयति । या चेति । व्याकृताव्याकृतस्य जगतः संगर्हीतं रूपमाह ।
सर्वमिति । बाह्यमनःप्राणारूपं त्रयमिति शङ्कां प्रत्याह । किं तदित्यादिना । क्रिमयः
पुनरयमुपसंहार इत्याशङ्क्याऽऽह । अनात्मैवेति । अ. त्मशब्दार्थमाह । यन्माज्ञा-
नति । अनात्मत्वेन जगतां हेतृत्वं तच्छब्देन परामृश्यते । वैराग्यमर्थाप क्रिमयेमित्या-
शङ्क्याऽऽह । न हीति । अत्रिकोऽपि कुतुहलिनया तत्राविकर्मा स्यादित्याश-
ङ्क्याऽऽह । बाह्येति । अनात्मप्रवेगमध्यात्मानं प्रत्याययिष्यन्त्यात्मनः सर्वान्मत्वात्कुता
विरोध इत्याशङ्क्याऽऽह । तथेति । कथं तर्हि प्रत्यगात्मर्थास्तत्राऽऽह । काश्च-
दिति । उपसंहारस्येत्थं सफलत्वेऽपि सर्वस्य जगतां नामादिमात्रत्वं पमाणाभावाद्यु-
क्तमिति शङ्कते । कथमिति । अनुमानैः संभावनां दर्शयति । अत्रेति । तत्र तत्का-
र्यत्वेहेतुकमनुमानमाह । तेषामिति । वागित्येनदुकर्यामिति संबन्धः । इन्द्रियव्यवृत्त्यर्थ
वाक्यपदार्थमाह । शब्देति । संगर्हीतमर्थं विवर्णोति । यः कश्चेत्यादिना । उक्तैस्त्वमुप-

१ ग. 'स्मादितस्मा' । २ क. क. द. 'था का' । ३ ग. द. 'यादिः' । ४ क. द. 'हेतुः' ।
५ क. क. द. 'प्रमाण' । ६ क. ग. उक्तम् । ७ घ. म. 'कथम्' ।

तस्मादेकमेव व्रतं चरेत्प्राण्याञ्चैवापान्याञ्च नेन्मा
पाप्मा मृत्युरापनुवदिति यद्युं चरेत्समापिपयिषे-
त्तेनो एतस्यै देवतायै सायुज्यं सलोकतां
जयति ॥२३॥ इति प्रथमाध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥५॥

मानं व्रतं तस्मादन्योऽप्येकमेव व्रतं चरेत् । किंतत्प्राणपात्राणानव्यापारं
कुर्वाद्पान्यादपानेनव्यापारं च । न हि प्राणापानव्यापारस्य प्राणना-
पाननलक्षणस्योपरमोऽस्ति । तस्मात्तदेवैकं व्रतं चरेद्वित्वेन्द्रियन्तर-
व्यापारं नेन्मा मां पाप्मा मृत्युः श्रमरूप्यामुवदाप्नुयात् । नेच्छब्दः
परिभये । यद्यहमस्माद्धतात्प्रच्युतः स्यां ग्रस्त एवाहं मृत्युनेत्येवं त्रस्तो
धारयेत्प्राणव्रतमित्यभिप्रायः । यदि कदाचिद्दुं चरेत्पारभेत प्राणव्रतं
समापिपयिषेत्समापयितुमिच्छेद्यदि ह्यस्माद्धतादुपरमेत्प्राणः परिभूतः
स्याद्देवाश्च । तस्मात्समापयेदेव । तेन उ तेनानेन व्रतेन प्राणात्मप्रतिपत्त्या
सर्वभूतेषु वागादयोऽभ्यादयश्च मदात्मका एवाहं प्राण आत्मा सर्वपरिस्प-
न्दकृदेवं तेनानेन व्रतधारणेनैतस्या एव प्राणदेवतायाः सायुज्यं सयुग्भाव-
मेकात्मत्वं सलोकतां समानलोकतां वैकस्थानत्वं विज्ञानमान्द्यापेक्षभेतज्ज-
यति प्राप्नोतीति ॥२३॥ इति बृहदारण्यकभाष्ये प्रथमाध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम् ५

एकमेवेति नियमे प्राणव्यापारस्याभ्यन्तत्वं हेतुमाह । न हीति । तदनुपरमे फलितमाह ।
तस्मादिति । ननु प्राणनाद्यभावे जीवनासंभवात्तस्याऽऽधिकत्वात्तदनुष्ठानमविधेयमि-
त्याशङ्क्यैवकारलभ्यं नियमं दर्शयति । हित्वेति । नेदित्यादिवाक्यस्याक्षरार्थमुक्त्वा
तात्पर्यार्थमाह । यद्यहमिति । प्राणव्रतस्य सकृदनुष्ठानमाशङ्क्य सर्वेन्द्रियव्यापारनिवृत्ति-
रूपं संन्यासमारणमनुवर्तयेदित्याह । यदीति । त्रिपक्षे दोषमाह । यदि हीति । प्राणादि-
परिभवपरिहारार्थं नियमं निगमयति । तस्मादिति । विद्याफलं वक्तुं भूमिकां करोति ।
तेनेति । व्रतमेव विशिनष्टि । प्राणेति । प्रतिपात्तमेव प्रकटयति । सर्वभूतेष्विति ।
संप्रति विद्याफलं कथयति । एवमिति । कथमेकस्मिन्नेव विज्ञाने फलत्रिकल्पः स्यादि-
त्याशङ्क्य विज्ञानप्रकर्षापेक्षं सायुज्यं तन्निकर्षापेक्षं च सालोक्यमित्याह । विज्ञा-
नेति ॥ २३ ॥ इति बृहदारण्यकभाष्यटीकायां प्रथमाध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

१ स. ग. घ. ङ. च. छ. ज. ट. 'गुहरे' । २ ग. 'णव्या' । ३ ग. घ. छ. ज. ङ. 'नव्या' ।
४ क. स. घ. ङ. च. छ. ज. ङ. द. प्राणव्या' । ५ स. ग. घ. ङ. च. ज. 'दुहरे' । ६ स. ग.
तेन । ७ स. ङ. छ. छ. 'त्मकत्वं' । ८ स. ग. ङ. स. 'प्रोति' ।

त्रयं वा इदं नाम रूपं कर्म तेषां नाम्नां वागि-

यदेतदविद्याविषयत्वेन प्रस्तुतं साध्यसाधनलक्षणं व्याकृतं जग-
त्प्राणात्मप्राण्यन्तोत्कर्षवदपि फलम् । या चैतस्य व्याकरणात्प्रागव-
स्थाऽव्याकृतशब्दवाच्या वृक्षबीजवत्सर्वमेतन्नयम् । किं तन्नयमित्यु-
च्यते । नाम रूपं कर्म चेत्यनात्मैव नाऽऽत्मा यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म ।
तस्मादस्माद्विरज्येतेत्येवमर्थस्त्रयं वा इत्याचारम्भः । न ह्यस्मादनात्म-
नोऽव्याकृतचित्तस्याऽऽत्मानमेव लोकमहं ब्रह्मास्मीत्युपासितुं बुद्धिः
प्रवर्तते । ब्राह्मप्रत्यगात्मप्रवृत्त्योर्विरोधात् । तेषां च काठके । पराञ्चि
स्वानि व्यनृणत्स्वयंभूस्तस्मात्पराहूपश्यति नान्तरात्मन् । कश्चिद्दीरः
प्रत्यगात्मानमेक्षदावृत्तचक्षुरमृतत्वामिच्छन्नित्यादि । कथं पुनरस्य
व्याकृताव्याकृतस्य क्रियाकारकफलात्मनः संसारस्य नामरूपकर्मात्मक-
त्वे न पुनरात्मत्वमित्येतत्संभार्यापतुं शक्यत इति । अत्रोच्यते । तेषां
नाम्नां यथोपन्यस्तानां वागिति शब्दसामान्यमुच्यते । यः कश्च शब्दो

पपञ्चितस्याविद्याकार्यस्य संश्लेषणोपसंहारार्थं ब्राह्मणान्तरम्वनारयति । यदेत-
दिति । फलमपि ज्ञानकर्मणोरुक्तविशेषणवद्यदेतत्प्रस्तुतमिति संबन्धः । अव्याकृतप-
क्रियायामुक्तं स्मारयति । या चेति । व्याकृताव्याकृतस्य जगतः संगृहीतं रूपमाह ।
सर्वमिति । वाङ्मनःप्राणारूपं त्रयमिति शङ्कां प्रत्याह । किं तदित्यादिना । क्रमयः
पुनरयमुपसंहार इत्याशङ्क्याऽऽह । अनात्मैवेति । अत्मशब्दार्थमाह । यन्माक्षा-
दिति । अनात्मत्वेन जगतो हेतुत्वं तच्छब्देन परामृश्यते । वैगय्यर्थाप क्रिमर्थमित्या-
शङ्क्याऽऽह । न हीति । अतिरक्तोऽपि कुतूहलितया तत्राविर्ज्ञायां स्यादित्याश-
ङ्क्याऽऽह । बाह्येति । अनात्मप्रवेणप्रत्यात्मानं प्रत्याययित्यव्यात्मनः सर्वान्मत्वात्कुना
विरोध इत्याशङ्क्याऽऽह । तथेति । कथं तर्हि प्रत्यगात्मनोऽस्तत्राऽऽह । काश्च-
दिति । उपसंहारस्येत्यं सफलत्वेऽपि सर्वस्य जगतो नामादिमात्रत्वं प्रमाणाभावाद्यु-
क्तमिति शङ्कते । कथमिति । अनुमानैः संभावनां दर्शयति । अत्रेति । तत्र तत्का-
र्यत्वहेतुकमनुमानमाह । तेषामिति । वागित्येतदुक्तमिति संबन्धः । इन्द्रियव्यावृत्त्यर्थं
वाक्यदार्थमाह । शब्देति । संगृहीतमर्थं विवृणोति । यः कश्चेत्यादिना । उक्तंत्वमुप-

१ ग. 'स्मादेतस्मा' । २ क. ख. द. 'था का' । ३ ग. द. 'ग्यादः' । ४ क. ख. द. 'हेतु' ।
५ क. ख. द. 'प्रमाण' । ६ क. ग. उक्तम् । ७ घ. न. 'कर्म' ।

त्येतदेषामुक्थमतो हि सर्वाणि नामान्युत्तिष्ठन्ति । एत-
देषां सामैतद्धि सर्वैर्नामभिः सममेतदेषां ब्रह्मैतद्धि

वागेव सेत्युक्तत्वाद्वागित्येतस्य शब्दस्य योऽर्थः शब्दसामान्यमात्रमेत-
देषां नामविशेषाणामुक्थं कारणमुपादानं सेन्धवल्वणकणानामिव
सेन्धवाचलस्तदाहातो ह्यस्मान्नामसामान्यात्सर्वाणि नामानि यज्ञदत्तो
देवदत्त इत्येवमादिप्रविभागान्युत्तिष्ठन्त्युत्पद्यन्ते प्रविभज्यन्ते लवणा-
चलादिव लवणकणाः । कार्यं च कारणेनाव्यतिरिक्तम् । तथा विशे-
षाणां च सामान्येऽन्तर्भावान् । कथं सामान्यविशेषभाव इति । एतच्छ-
ब्दसामान्यमेषां नामविशेषाणां साम समत्वात्सामै सामान्यमित्यर्थः ।
एतद्धि यस्मात्सर्वैर्नामभिरात्मविशेषैः समम् । किंचाऽऽत्मलाभाविशेषाच्च
नामविशेषाणाम् । यस्य च यस्मादात्मलाभो भवति स तेनैवप्रविभक्तो दृष्टो
यथा घटादीनां मृदोः । कथं नामविशेषाणामात्मलाभो वाच इत्युच्यते । यत
एतदेषां वाक्शब्दवाच्यं वस्तु ब्रह्माऽऽत्मा । ततो ह्यात्मलाभो नाम्नां
शब्दव्यतिरिक्तस्वरूपानुपपत्तेः । तत्प्रतिपादयत्येतच्छब्दसामान्यं हि

पादयितुमुत्तरं वाक्यमित्याह । तदाहेति । कार्यकारणभवेऽपि किमायावत आह ।
कार्यं चेति । सर्वे नामविशेषास्तन्मात्रात्तत्त्वतो न भिद्यन्ते तत्कार्यत्वाद्यत्कार्यै
वर्तते न भिद्यते यथा मृदो घट इत्यर्थः । सर्वे नामविशेषास्तत्सामान्ये
कल्पिताः प्रत्येकं तदनुविद्धत्वाद्भ्रज्ज्वदमंशानुविद्धसर्पादिवदित्यनुमानान्तरमाह । तथेति ।
कार्याणां कारणेऽन्तर्भाववेदिति यावत् । उक्तमेव प्रश्नपूर्वकं प्रपञ्चयति । कथ-
मित्यादिना । सामत्वं साधयति । एतद्धीति । इतश्च नामविशेषा नाममात्रेऽन्तर्भव-
न्वित्याह । किंचेति । नामविशेषाणां नाममात्रादात्मलाभात्तस्माद्विशेषात्तत्रैवान्तर्भाव
इत्यक्षरार्थः । सर्वे नामविशेषास्तत्सामान्यान् पृथग्वस्तुतः सन्ति तेनाऽऽत्मवत्त्वाद्ये
येनाऽऽत्मवन्तस्ते ततोऽन्ये वस्तुतो न सन्ति यथा मृदाऽऽत्मवन्तो घटादयो वस्तुतस्त्व-
तोऽन्ये न सन्तीत्युक्तेऽनुमाने व्याप्तिं साधयति । यस्य चेति । हेतुसमर्थनार्थमुत्तरं वाक्य-
मुत्पापयति । कथमित्यादिना । अतः शब्दमात्रात्तद्विशेषाणामात्मलाभो भवतीति शेषः ।
तत्रैव युक्तिमाह । ततो हीति । तत्रैव वाक्यमवतार्य व्याचष्टे । तदित्यादिना । तस्मा-
त्तन्मात्रात्तद्विशेषाणामात्मलाभ इति वाक्यशेषः । प्रथमकण्डिकया सिद्धमर्थमुपसंहरति ।

१ ग. च. 'भावः । ए' । २ ख. ड. 'त्सामा' । ३ ग. 'मनाम सा' । ४ क. ड. च. छ.
झ. ट. 'नावि' । ५ ख. 'दादि तथा । क' । ६ क. घ. वाच्य । ७ घ. ठ. 'न्मात्रत्वात्' । ८ ल. ड.
'ततस्तत्त्वतो' । ९ ख. ट. 'वत्' । १० ख. ट. 'लाभो भवतीति' ।

सर्वाणि नामानि विभर्ति ॥ १ ॥ अथ रूपाणां
चक्षुरित्येतदेषामुक्थमतो हि सर्वाणि रूपाण्युत्ति-
ष्ठन्त्येतदेषां सामैतद्धि सर्वै रूपैः सममेतदेषां
ब्रह्मैतद्धि सर्वाणि रूपाणि विभर्ति ॥ २ ॥
अथ कर्मणामात्मेत्येतदेषामुक्थमतो हि सर्वाणि
कर्माण्युत्तिष्ठन्त्येतदेषां सामैतद्धि सर्वैः कर्मभिः
सममेतदेषां ब्रह्मैतद्धि सर्वाणि कर्माणि विभर्ति

यस्माच्छब्दविशेषान्सर्वाणि नामानि विभर्ति धारयति स्वरूपप्रदानेन ।
एवं कार्यकारणत्वोपपत्तेः सामान्यविशेषोपपत्तेरात्मप्रदानोपपत्तेश्च नामवि-
शेषाणां शब्दमात्रता सिद्धा । एवमुत्तरयोरपि सर्वं योज्यं यथोक्तम् ॥ १ ॥

अथेदानीं रूपाणां सितासितप्रभृतीनां चक्षुरिति चक्षुर्विषयसामान्यं
चक्षुःशब्दाभिधेयं रूपसामान्यं प्रकाश्यमात्रमभिधीयते । अतो हि
सर्वाणि रूपाण्युत्तिष्ठन्त्येतदेषां सामैतद्धि सर्वै रूपैः सममेतदेषां ब्रह्मैतद्धि
सर्वाणि रूपाणि विभर्ति ॥ २ ॥

अथेदानीं सर्वकर्मविशेषाणां मननदर्शनात्मकानां चलनात्मकानां च
क्रियासामान्यमात्रेऽन्तर्भाव उच्यते । कथं सर्वेषां कर्मविशेषाणामात्मा
शरीरं सामान्यमात्माऽऽत्मनः कर्माऽऽत्मेत्युच्यते । आत्मना हि शरी-
रेण कर्म करोतीत्युक्तम् । शरीरे च सर्वं कर्माभिव्यज्यते । अतस्ता-
त्स्थयात्तच्छब्दं कर्म कर्मसामान्यमात्रं सर्वेषामुक्थमित्यादि पूर्ववत् ।

एवमिति । उपपत्तित्रयमुत्तरवाक्यद्वयेऽपि तुल्यमित्यादिक्रान्ति । एवमुत्तरयोरिति ॥ १ ॥

तत्र व्याख्यानसापेक्षाणि पदानि व्याकरोति । अथेत्यादिना । नामव्याख्यानान-
न्तर्यमथशब्दार्थः । चक्षुरुक्थमिति संबन्धः । चक्षुरिति चक्षुःशब्दाभिधेयं चक्षुर्विषय-
सामान्यमभिधीयते तच्च रूपसामान्यं तदपि प्रकाश्यमात्रमिति योजना ॥ २ ॥

रूपप्रकरणानन्तर्यमथेत्युच्यते । क्रियाविशेषाणां क्रियामात्रेऽन्तर्भावं प्रश्नद्वारा
स्फोरयति । कथमित्यादिना । आत्मशब्देनात्र शरीरनिर्वैत्यं कर्मग्रहणे पुरुषविषया-
ह्नणशेषमनुकूलयति । आत्मना हीति । तत्रैवोपपत्तिमाह । शरीरे चेति । तथाऽपि
कथमात्मशब्दः शरीरनिर्वैत्यं कर्म ब्रूयादित्याशङ्क्य लक्षणयेत्याह । अत इति । संसे-

१ क. ख. घ. ङ. च. छ. ज. झ. ट. 'मान्यमात्रं प्र' । २ छ. 'यत् एतदेषामुक्थम् । अ' । ३ ग.
छ. ह. 'त्माऽऽत्म' । ४ ङ. 'रीरमात्म' । ५ ज. 'कर्मैत्यु' । ६ ख. ट. 'अन्देन च' । घ. 'अन्देनात्र च' ।

तदेतन्नयं सदेकमयमात्माऽऽत्मो एकः
सन्नेतन्नयं तदेतदमृतं सत्येन च्छन्नं

तदेतद्यथोक्तं नाम रूपं कर्म त्रयमितरेतराश्रयमितरेतराभिव्यक्तिकार-
णमितरेतरप्रलयं संहतं त्रिदण्डविष्टम्भवत्सदेकम् । केनाऽऽत्मनैकत्वमि-
त्युच्यते । अयंमात्माऽयं पिण्डः कार्यकरणत्संघातस्तथाऽञ्जत्रये
व्याख्यात एतन्मयो वा अयमात्मेत्यादिना । एतावद्दीदं सर्वं व्याकृत-
मव्याकृतं च यदुत नाम रूपं कर्मेत्यात्मा उ एकोऽयं कार्यकरणसंघातः
सन्नध्यात्माधिभूताधिदेवभावेन व्यवस्थितमेतदेव त्रयं नाम रूपं कर्मेति ।
तदेतद्ब्रह्मक्षयमाणम् । अमृतं सत्येन च्छन्नमित्येतस्य वाक्यस्यार्थमाह ।

पस्यापि संक्षेपान्तरमाह । तदेतदिति । तदेतन्नयं त्रिदण्डविष्टम्भवत्संहतं सदेकमिति
संबन्धः । कथं संहतत्वमत आह । इतरेतराश्रयमिति । रूपं विषयमाश्रित्य नामकर्मणी
सिध्यतः स्वातन्त्र्येण निर्विषययोस्तयोः सिद्ध्यदर्शनात्नामकर्मणी चाऽऽश्रित्य रूपं
सिध्यति । न हि ते हिंत्वा किंचिदुत्पद्यत इत्यर्थः । वाचकेन वाच्यस्य तेनेतरस्य
वाभ्यां च क्रियायास्तया तयोरपेक्षादर्शनादन्योन्यमभिव्यञ्जकत्वमाह । इतरेतरेति ।
सति नाम्नि रूपसंहारदर्शनाद्रूपे च सति नामसंहारदृष्टेः सतोश्च तयोः कर्मणस्तस्मिंश्च
सति तयोरूपसंहारोपलम्भादितरेतरप्रलयमित्याह । इतरेतरप्रलयमिति । त्रयाणामे-
कत्वं विरुद्धमिति शङ्कित्वा परिहरति । केनेत्यादिना । कथं कार्यकरणसंघातात्मना
त्रयाणामेकत्वं तत्राऽऽह । तथेति । नामरूपकर्मणां कार्यकरणसंघातमात्रत्वेऽपि
वर्तते व्यतिरिक्तं संघातादन्यत्स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । एतावदिति । नामादित्रयस्य
संघातमात्रत्वे कथं व्यवहारासांकर्यमित्याशङ्क्याऽऽह । आत्मेति । संघातोऽयमा-
त्मशाब्दितः स्वयमेकोऽपि सन्नध्यात्मादिभेदेन स्थितं त्रयमेव भवतीति व्यवहारासां-
कर्यमित्यर्थः । एकस्मिन्नापि संघाते कार्यकरणरूपेणावान्तरविभागमाह । तदेतदिति ।
आत्मभूतस्त्वस्योपाधित्वेन स्थित इति यावत् । अविनाशी स्थूलदेहे गच्छत्यपि याव-
न्मोक्षं न गच्छतीत्यर्थः । सच्च त्यच्च सत्यं भूतपञ्चकं तदात्मके नामरूपे इत्याह ।

१ क. ग. क. च. छ. ज. स. द. 'रूपक' । २ घ. ज. 'तं सपि' । ३ घ. 'वदे' । ४ घ.
ज. 'यमेवाऽऽत्मा' । ५ क. घ. 'त्मा पि' । ६ क. ग. छ. 'यकार' । ७ ग. ज. 'यकार' । ८ क.
द. घ. 'तोऽपि व्य' ।

प्राणो वा अमृतं नामरूपे सत्त्वं ताभ्यामयं
प्राणश्छन्नः ॥ ३ ॥

इति प्रथमाध्याये षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ ६ ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

बृहदारण्यकक्रमेण तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

प्राणो वा अमृतं करणात्मकोऽन्तरुपष्टम्भक आत्मभूतोऽमृतोऽविनाशी ।
नामरूपे सत्त्वं कार्यात्मके शरीरावस्थे क्रियात्मकस्तु प्राणस्तरुपष्ट-
म्भको बाह्याभ्यां शरीरात्मकाभ्यामुपजनापायधर्मिभ्यां मर्त्याभ्यां छन्नो-
प्रकाशीकृतः । एतदेव संसारसंतत्त्वमविद्याविषयं प्रदर्शितम् । अत
ऊर्ध्वं विद्याविषय आत्माऽधिगन्तव्य इति चतुर्थे आरभ्यते ॥ ३ ॥

इति बृहदारण्यकभाष्ये प्रथमाध्याये षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ ६ ॥

इति श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादाशिष्यस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीशिं-
करभगवतः कृतौ बृहदारण्यकभाष्ये प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

नामेति । करणयाथात्म्यं कथयति । क्रियात्मकस्त्विति । पञ्चीकृतपञ्चमहाभूतात्मकं
तत्कार्यं सर्वं सच्च सच्चैति व्युत्पत्तेः सत्त्वं वैराजं शरीरं कार्यमपञ्चीकृतपञ्चमहाभूतव-
त्कार्यात्मककरणरूपसप्तदशकालङ्गस्य सूत्रारूपस्याऽऽयतनं तस्यैवाऽऽच्छादकं तैत्त्व-
स्वनात्माऽपि स्थूलदेहच्छन्नत्वाद्दुर्विज्ञानं तेनापि च्छन्नं प्रत्यग्वस्तु मुनरामिति तज्ज्ञा-
नेऽवहितैर्भाव्यमिति भावः । इदानीमविद्याकार्यप्रपञ्चमुपसंहरति । एतादृशं । अवि-
द्याविषयविवरणस्य वक्ष्यमाणोपयोगमुपसंहरति । अत इति । अपञ्चिते सत्यविद्यावि-
षये ततो विरक्तस्याऽऽत्मनः विविदिषोस्तज्ज्ञापनार्थं चतुर्थेप्रमुखः संदर्भो भविष्यति ।
तस्मादविद्याविषयविवरणमुपयोगीति भावः ॥ ३ ॥

इति बृहदारण्यकभाष्यटीकायां षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ ६ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीशुक्लानन्दपूज्यपादाशिष्येण भगव-
दानन्दगिरिणा कृतायां बृहदारण्यकभाष्यतात्पर्यटीकायां
प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

आत्मेत्येवोपासीत तदन्वेषणे च सर्वमन्विष्टं स्यात्तदेव चाऽऽत्मतत्त्वं सर्वस्मात्प्रेयस्त्वादन्वेष्टव्यम् । आत्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीत्यात्मतत्त्वमेकं विद्याविषयः । यस्तु भेददृष्टिविषयः सोऽन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेदेत्यविद्याविषयः । एकधैवानुद्रष्टव्यं “मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति” इत्येवमादिभिः प्रविभक्तौ विद्याविद्याविषयौ सर्वोपनिषत्सु । तत्र चाविद्याविषयः सर्व एव साध्यसाधनादिभेदविशेषविनियोगेन व्याख्यात आ तृतीयाध्यायपरिसमाप्तेः । स च व्याख्यातोऽविद्याविषयः सर्व एव द्विप्रकारः । अन्तःप्राण उपष्टम्भको गृहस्येव स्तम्भादिलक्षणः प्रकाशकोऽमृतः । बाह्यश्च कार्यलक्षणोऽप्रकाशक उपजनापायधर्मक-

तृतीयेऽध्याये सूत्रितविद्याविद्ययोरविद्या प्रपञ्चिता संप्रति विद्यां प्रपञ्चयितुं चतुर्थमध्यायमारभमाणो वृत्तं कीर्तयति । आत्मेति । किमित्यर्थान्तरेषु सत्स्वात्मतत्त्वमेवानुसंधातव्यं तत्राऽऽह । तदन्वेषणे चेति । तस्यैवान्वेष्टव्यत्वे परमेमास्पदत्वेन परमानन्दत्वं हेत्वन्तरमाह । तदेवेति । आत्मतत्त्वज्ञानस्य सर्वोपसिफलत्वाच्च तदेवान्वेष्टव्यमित्याह । आत्मानमिति । उक्तया परिपाठ्या सिद्धमर्थं संगृह्णाति । आत्मतत्त्वमिति । उक्तमर्थान्तरमनुवदति । यस्त्विति । सोऽविद्याविषय इति संबन्धः । कथं भेददृष्टिविषयस्याविद्याविषयत्वं तत्राऽऽह । अन्योऽसाविति । यो भेददृष्टिपरः स न वेदेत्यविद्या तदृष्टिमूलं सूत्रिता तेन तद्विषयो भेददृष्टिविषय इत्यर्थः । कथं यथोक्तौ विद्याविद्याविषयावसंकीर्णत्ववैसातुं शक्येते तत्राऽऽह । एकधैति । सप्ताब्दब्राह्मणे वृत्तमर्थं कथयति । तत्र चेति । विद्याविद्याविषययोरिति यावत् । आदिपदं साध्यसाधनावान्तरभेदसंग्रहार्थम् । यथोक्तो भेद एव विशेषः । तस्मिन्विनियोगो व्यवस्थापनं तेनेत्यर्थः । उपसंहारब्राह्मणान्वे वृत्तमनुभाषते । स चेति । अथवोक्तौ विद्याविद्याविषयौ कथमसंकीर्णौ मन्तव्यावित्याशङ्क्याऽऽह । एकधैति । तत्रोत्तरग्रन्थस्य विषयपरिज्ञेयार्थं पुरुषविधब्राह्मणशेषमारभ्यांक्तं दर्शयति । तत्र चेति । तर्हि समाप्तत्वादिविद्याविषयस्य कथमविदुषो गार्थस्य प्रवृत्तिरित्याशङ्क्य तदर्थमवान्तरविभागमनुवदति । स चेति । तावेव प्रकारौ दर्शयन्नादौ सूक्ष्मं शरीरमुपन्यस्यति । अन्तरिति । तस्य बाह्यकरणद्वारा स्थूलेषु विषयेषु प्रकाशकत्वममृतत्वं च व्युत्पादितम् । द्वितीयं प्रकारमाचक्षणः स्थूलं शरीरं दर्शयति । बाह्यश्चेति । तस्य कयाऽपि विषया सूक्ष्मदेहं मत्प्रकाशकत्वादप्रकाशकत्वम् । आगमापायित्वेनावहेयत्वं सूचयति । उपजनेति । यथा गृहस्य तृणादि बाहिरङ्गं तथा सूक्ष्मस्य देहस्य स्थूलो देहस्व-

१ क. ग. 'त्र च योऽपि' । २ क. ग. स सर्व । ३ अ. घ. ड. 'वैश्वि' । ४ अ. घ. 'जुवति । ५ अ. ड. 'वगन्तुं च' ।

स्तृणुकुशमृत्तिकासमो गृहस्यैव सत्यशब्दवाच्यो मर्त्यः । तेनामृतशब्द-
वाच्यः प्राणश्छन्न इति चोपसंहृतम् । स एव च प्राणो बाह्याधारभेदेष्वने-
कधा विस्तृतः । प्राण एको देव इत्युच्यते । तस्यैव बाह्यः पिण्ड एकः
साधारणो विराह्वैश्वानर आत्मा पुरुषविधः प्रजापतिः को हिरण्यगर्भ
इत्यादिभिः पिण्डप्रधानैः शब्दैराख्यायते सूर्यादिप्रविभक्तकरणः । एकं
चानेकं च ब्रह्मेतावदेव नातः परमस्ति प्रत्येकं च शरीरभेदेषु परिस-
माप्तं चेतनावत्कर्तुं भोक्तुं चेत्यविद्याविषयमेवाऽऽत्मत्वेनोपगतो गार्ग्यो
ब्राह्मणो वक्तोपस्थाप्यते । तद्विपरीतात्महज्जातशत्रुः श्रोता । एवं हि
यतः । पूर्वपक्षसिद्धान्ताख्यायिकारूपेण समर्प्यमाणोऽर्थः श्रोतुश्चित्तस्य
वशमेति । विपर्यये हि तर्कशास्त्रवत्केवलार्थानुगमवाक्यैः समर्प्यमाणो

थाऽपि तृणादि विना गृहस्य व्यवहारायोग्यत्ववत्तस्यापि स्थूलदेहं विना न तद्योग्य-
त्वमिति मत्वाऽऽह । तृणेति । तस्य पूर्वप्रकरणान्ते नामरूपे सत्यमित्यत्र प्रस्तुतत्वम-
स्तीत्याह । सत्येति । सर्वथा बाधवैधुर्यसत्यत्वमिति शङ्कां निरसितुं विशिनष्टि । मर्त्य
इति । तस्य कार्यं दर्शयति । तेनेति । वृत्तमनृद्याजातशत्रुब्राह्मणमवतारयति ।
स एवेति । आदित्यचन्द्रादयो बाह्याधारभेदा अनेकधात्वमतिष्ठा मूर्धेयादिवक्ष्यमाण-
गुणवशाद्गृह्यम् । कथं तर्हि तस्यैकत्वं तत्राऽऽह । प्राण इति । प्राणस्य नाना-
स्वमेकत्वं चोक्तं तत्रैकत्वं विवृणोति । तस्यैवेति । प्राणस्यैव स्वभावभूतोऽनात्मल-
क्षणः पिण्डः समष्टिरूपो हिरण्यगर्भोदिशब्दैरुपाधिर्विषयेस्तत्र तत्र श्रुतिस्मृत्योरुच्यते ।
स च 'अग्निर्मूर्धां क्षुषीं चन्द्रसूर्यौ' इत्यादि श्रुतेः सूर्यादिभिः प्रविभक्तः करणैरूपेणो भव-
तीत्यर्थः । यद्ब्रह्म समस्तं व्यस्तं च तदिदं हिरण्यगर्भमात्रमेव न तस्मादधिकमस्तीति
हिरण्यगर्भे स्तीति । एकं चेति । एकत्वं विशदीकृत्य प्राणस्य नानात्वं विशदयति ।
प्रत्येकं चेति । गोत्वादिसामान्यतुल्यत्वं व्यावर्तयति । चेतनाधिर्दिता । केवलभोक्तृ-
त्वपक्षं वारयति । कर्त्रिति । वक्ता पूर्वपक्षवार्त्ताति यावत् । तस्मादमृक्याद्ब्रह्मणो विप-
रीतं मुख्यं ब्रह्म तस्मिन्नात्मदृष्टी राजा श्रोता सिद्धान्तवार्त्तादित्यर्थः । किमिति वक्तृश्रो-
तृरूपाख्यायिका प्रणीयते तत्राऽऽह । एवं हीति । एवंशब्दाध्यमेव स्फुटयति । पूर्व-
पक्षेति । अतो भवितव्यमाख्यायिकयेति शेषः । आख्यायिकानङ्गाकारे दोषमाह । विपर्यये
हीति । यथा तर्कशास्त्रेण समर्प्यमाणोऽर्थो ज्ञातुं न शक्यत औत्प्रेक्षिकत्वकार्णां निरङ्कुश-
त्वात्तथा केवलमर्थोऽनुगम्यते प्रश्नप्रतिवचनभावरहितैर्यैवाङ्गैस्त्वैः समर्प्यमाणोऽपि द्विवि-
ज्ञेयोऽर्थः स्याद्यद्याख्यायिका नानुश्रीयते तेन सा सुखप्रतिपत्त्यधेमनुसर्वव्येत्यर्थः ।

दुर्विज्ञेयः स्यादत्यन्तसूक्ष्मत्वाद्ब्रह्मस्तुनः । तथा च काठके “श्रवणायापि बहुभिर्यो न लभ्यः” इत्यादिवाक्यैः सुसंस्कृतदेवबुद्धिगम्यत्वं सामान्यमात्रबुद्धिश्रवणगम्यत्वं च सप्रपञ्चं दर्शितम् “आचार्यवान्पुरुषो वेद” “आचार्याद्वैव विद्या” इति च च्छान्दोग्ये। “उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तच्चदर्शिनः” इति च गीतासु। इहापि च शाकलययान्नवलक्यसंवादेनातिगह्वरत्वं महता संरम्भेण ब्रह्मणो वक्ष्येति । तस्माच्छिष्टं एवाऽऽख्यायिका रूपेण पूर्वपक्षसिद्धान्तरूपमापाद्य वस्तुसमर्पणार्थं आरम्भः । आचारविधयुपदेशार्थश्च । एवमाचारवतोर्वकृश्रोत्रोराख्यायिकानुगोतोऽर्थाऽवगम्यते । केवलतर्कबुद्धिनिषेधार्था चाऽऽख्यायिका । नैषा तर्केण मतिरापनेया । न तर्कशास्त्रदग्धायेति श्रुतिस्मृतिभ्याम् । श्रद्धा च ब्रह्मविज्ञाने परमं साधनमित्याख्यायिकार्थः । तथा हि गार्ग्याजातशत्र्वोरतीव श्रद्धालुता दृश्यत आख्यायिकायाम् । “श्रद्धावाञ्छंभते ज्ञानम्” इति च

कुतो दुर्विज्ञेयत्वं तत्राऽऽह । अत्यन्तेति । यथोक्तस्य वस्तुनो दुर्विज्ञेयत्वे श्रुतिस्मृतिसंवादे दर्शयति । तथा चेति । सुसंस्कृता परिगृह्णा देवबुद्धिः सार्विकी बुद्धिः । सामान्यमात्रबुद्धिस्तामसी राजसी च बुद्धिः । अतिगह्वरत्वमत्यन्तगर्भरत्वम् । संरम्भस्तात्पर्यम् । ब्रह्मणो दुर्विज्ञेयत्वे फलितमाह । तस्मादिति । आख्यायिकायाः सुखप्रतिपत्त्यर्थमुक्त्वाऽर्थान्तरमाह । आचारेति । उत्तमादधमेन प्रणिपातोपसदानादिद्वारा विद्या ग्राह्या । अवमात्तमेन तद्व्यतिरेकेण श्रद्धादिमात्रेण सा लभ्येत्याचारप्रकारज्ञापनार्थश्चायमारम्भ इत्यर्थः । आख्यायिकाया यथोक्तेऽर्थेऽन्वितत्वं कथयति । एवमिति । वकृश्रोत्रोर्मध्ये यथोक्ताचारवता श्रोत्रा विद्या लब्धव्या । वक्त्रा च वाहशेन सोपदेष्टव्येत्येषोऽर्थेऽस्यामाख्यायिकायामनुगतो गम्यते । तस्मादाचारविशेषं दर्शयितुमेषाऽऽख्यायिका युक्तैत्यर्थः । आगमानुसारिगुरुसंप्रदायादेव तत्त्वधीर्लभ्यते । यस्तु केवलस्तर्कस्तद्वशात्नैषा बुद्धिः सिध्यति । तथा च केवलतर्कप्रयुक्ता तत्त्वबुद्धिरिति संभावनानिषेधार्थाऽऽख्यायिकेति पक्षान्तरमाह । केवलेति । केवलेन तर्केण तत्त्वबुद्धिर्न सिध्यतीत्यत्र श्रुतिस्मृती दर्शयति । नैषेति । मतिं दद्यादिति शेषः । प्रकारान्तरेणाऽऽख्यायिकामवतार्य तत्राऽऽख्यायिकानुगुण्यं दर्शयति । तथा हीति । श्रद्धा ब्रह्मज्ञाने परमं साधनमित्यत्र भगवतोऽपि संमतिमाह । श्रद्धावानिति । आख्यायि-

१ क. छ. 'द्वेयः' । २ घ. 'बुद्ध्या त्वम्' । ३. बुद्धेरग' । ३ घ. छ. 'बं प्रदं' । ४ स. घ. क. च. छ. ज. घ. ड. 'वान् । आ । ५ छ. 'क्ष्यतीति । ६ ग. 'गतार्थो ग' । ७ स. क. च. छ. ड. 'यो ग' । ८ ग. घ. ड. च. ज. ड. 'ति च श्रु' । ९ ग. क. च. छ. घ. 'दा वा ब्र' । १० स. ग. घ. 'ति ल्यु' ।

ॐ ॥ दृप्तबालाकिर्हानूचानो गार्ग्य आस स
होवाचाजातशत्रुं काश्यं ब्रह्म ते ब्रवाणीति स
होवाचाजातशत्रुः सहस्रमेतस्यां वाचि दद्यौ
जनको जनक इति वै जना धावन्तीति ॥ १ ॥

स्मृतिः । तत्र पूर्वपक्षवाचविद्याविषयब्रह्मविष्टृप्तबालाकिर्हानो गर्वितोऽस-
म्प्यब्रह्मविच्चादैव बलाकाया अपत्यं बालाकिर्हानश्चासौ बालाकिश्चेति
दृप्तबालाकिर्हानशब्द एतिह्यार्थ आख्यायिकीयां प्रनूचानोऽनुवचनसमर्थो
वक्ता वाग्मी गार्ग्यो गोत्रत आस बभूव कचित्कालविशेषे स होवाचा-
जातशत्रुमजातशत्रुनामानं काश्यं काशिराजमभिगम्य ब्रह्म ते ब्रवा-
णीति ब्रह्म ते तुभ्यं ब्रवाणि कथयानि । स एवमुक्तोऽजातशत्रुरुवाच
सहस्रं गवां दद्य एतस्यां वाचि र्धां मां प्रत्यवोचो ब्रह्म ते ब्रवा-
णीति तावन्मात्रमेव गोसहस्रप्रदाने निमित्तमित्याभिप्रायः । साक्षाद्ब्रह्म-
कथनमेव निमित्तं कस्मान्नापेक्ष्यते सहस्रेदाने ब्रह्म ते ब्रवाणीति । इय-
मेव तु वाह्याननिमित्तमपेक्ष्यत इत्युच्यते । यतः श्रुतांतरेव राज्ञोऽभिप्राय-
माह । जनको दाता जनकः श्रोतेति चैतस्मिन्वाक्यद्वये पदद्वयमभ्य-
स्यते जनको जनक इति । वैशब्दः प्रसिद्धावद्योतनार्थः । जनको
दित्स्मूर्जनकः श्वश्रुपुरिति ब्रह्म श्वश्रुपयो विवक्षवः प्रातिजिघृक्षवश्च जना
धावन्त्यभिगच्छन्त । तस्मात्तत्सर्वं मद्यपि संभाषितवानसीति ॥ १ ॥

कार्ये बहुधा स्थिते तदक्षराणि व्याचष्टे । तत्रेत्यादिना । पूर्वपक्षवादित्वे हेतुमाह ।
अविद्याविषयेति । गर्वितत्वे हेतुमाह । असम्प्यगिति । इयमेव तु वाह्नि-
मित्तमित्यत्रापि कस्मादित्यनुपज्यते । अतो ब्रह्म ते ब्रवाणीति वागेव सह-
स्रदाने निमित्तमिति शेषः । श्रुतिं व्याचष्टे । जनक इति । प्रसिद्धं जन-
कस्य दातृत्वादि तदवद्योतको वैनिपात इति यावत् । वाक्यार्थमाह । जनको
दित्स्मूर्जनकः श्वश्रुपुरिति ब्रह्म श्वश्रुपयो विवक्षवः प्रातिजिघृक्षवश्च जना
धावन्त्यभिगच्छन्त । तस्मान्मुग्धप्रसिद्धावद्योतनार्थः । तस्मिन् दातृत्वादिकमित्यर्थः ।
इतिशब्दोऽभिप्रायसमाप्त्यर्थः ॥ १ ॥

१ ख. ग. ड. द. स्मृतेः । २ घ. 'स्रवेदित्वादे' । ३ क. 'विस्रत्वादे' । ४ क. 'किञ्च ह' ।
५ ज. घ. 'हं हस' । ६ ग. च. द. 'कास्वन्' । ७ घ. छ. ज. घ. 'या अन्' । ८ क. घ. द. यो ।
९ ख. ग. च. घ. द. 'स्रप्रदा' । १० च. द. 'नको हि शु' । ११ घ. द. 'त्सर्वमप्यभिस' ।

स होवाच गार्ग्यो य एवासावादित्ये पुरुष
एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचा-
जातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्टा अतिष्टाः

एवं राजानं शृश्रुषुमभिमुखीभूतं स होवाच गार्ग्यः । य एवासावा-
दित्ये चक्षुषि चैकोऽभिमानी चक्षुर्द्वारेणेह हृदि प्रविष्टोऽहं भोक्ता कर्ता
चेत्यवस्थितः । एतमेवाहं ब्रह्म पश्याम्यस्मिन्कार्थकरणसंघात उपासे ।
तस्मात्तमहं पुरुषं ब्रह्म तुभ्य ब्रवीम्युपास्वेति । स एवमुक्तः प्रत्युवा-
चाजातशत्रुर्मा मा मा मेति हस्तेन विनिवारयन् । एतस्मिन्ब्रह्मणि
विज्ञेये मा संवदिष्टाः । मा मेत्याबाधनार्थं द्विर्वचनम् । एवं समाने
विज्ञानविषये आवयोरस्मानविज्ञानवत् इव दर्शयता बाधिताः स्यामोऽतो
मा संवदिष्टा मा संवादं कार्षीरस्मिन्ब्रह्मणि । अन्यच्छेज्जानासि तद्ब्रह्म
वक्तुमर्हसि न तु यन्मया ज्ञायत एव । अथ चेन्मन्यसे जानीषे त्वं ब्रह्म-
मात्रं न तु तद्विशेषणोपासनफलानीति । तन्न मन्तव्यं यतः सर्वमेतदहं
जाने यद्ब्रवीषि । कथमतिष्टा अतीत्य सर्वाणि भूतानि तिष्ठतीत्यतिष्टाः ।

इदि प्रविष्टो भोक्ताऽहमित्यादि प्रत्यक्षं प्रमाणयति । अहमिति । इष्टिफलं नैर-
न्वर्थाभ्यासं दर्शयति । उपास इति । तावता मम किमायावं तदाह । तस्मादिति ।
मा मेति प्रतीकमादायाभ्यासस्यार्थमाह । मा 'मेतीति । विनिवारयन्प्रत्युवाचेति
संबन्धः । एकस्य माङ्गो निवारकत्वमपरस्य संवादेन संगतिरिति त्रिभागे संभवति कुतो
द्विर्वचनमित्याशङ्क्याऽऽह । मा मेत्याबाधनार्थमिति । तदेव स्फुटयति । एव-
मिति । त्वदुक्तेन प्रकारेण यो विज्ञानविषयोऽयं स्वस्मिन्नावयोविज्ञानसाभ्यादेव समा-
नेऽपि विज्ञानवत्त्वे सत्यस्मानविज्ञानवत् इव स्वीकृत्य तमेवार्थमस्मान्प्रत्युपदेशेन ज्ञाप-
यता भवता वर्यं बाधिताः स्याम इति योजना । तथाऽपि गार्ग्यस्य कथमेषाबाधनं
तत्राऽऽह । अत इति । अतिष्टाः सर्वेषामित्यादि वाक्यं शङ्काद्वाराऽवतार्य
व्याकरोति । अथेत्यादिना । एवं पुरुषमिति शेषः । इतिशब्दो गुणोपास्तिसमा-
प्त्यर्थः । पूर्वोक्तरीत्या त्रिभिर्गुणैर्विशिष्टं ब्रह्म तदुपासकस्य फलमपि जानामीत्युक्त्वा फल-

१ च. ड. 'स्वीकृत्य तं । २ ज. झ. 'यैकार' । ३ ल. घ. ड. च. ज. स. ड. 'मां मे' ।
४ म. घ. छ. ज. झ. ड. 'मानवि' । ५ क. ख. 'य एवाऽऽन' । ६ क. छ. 'नहा' । ७ ड. 'दं कर्तु-
मर्हस्यदित्' । ८ क. च. 'मेति ।

सर्वेषां भूतानां मूर्धा राजेति वा अहमेतमुपास इति स
य एतमेवमुपास्तेऽतिष्ठाः सर्वेषां भूतानां मूर्धा राजा
भवति ॥ २ ॥ स होवाच गार्ग्यो य एवासौ चन्द्रे
पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा
मैतस्मिन्संवादिष्ठा बृहन्पाण्डरवासाः सोमो राजेति वा
अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्तेऽहरहर्ह सुतः

सर्वेषां च भूतानां मूर्धा शिरो राजेति वै राजा दीप्तिगुणोपेतत्वादेतैर्विशो-
षणैर्विशिष्टमेतद्ब्रह्मास्मिन्कार्यकरणसंघाते कर्तृ भोक्तृ चेत्यहमेतमुपास
इति फलमप्येवं विशिष्टोपासकस्य । स य एतमेवमुपास्तेऽतिष्ठाः
सर्वेषां भूतानां मूर्धा राजा भवति । यथागुणोपासनमेव हि फलम् । " तं
यथा यथोपासते तदेव भवति " इति श्रुतेः ॥ २ ॥

संवादेनाऽऽदिष्टं ब्रह्मणि प्रत्याख्यातेऽजातशत्रुणा चन्द्रमसि ब्रह्मान्तरं
प्रतिपेदे गार्ग्यः । य एवासौ चन्द्रे मनसि चैकः पुरुषो भोक्ता कर्ता चेति पूर्व-
वद्विशेषणम् । बृहन्महान्पाण्डरं शुक्लं वासो यस्य सोऽयं पाण्डरवासा अश-
रीरत्वात्प्राणस्य । यश्चान्नभूतोऽभिषुष्यते लतात्मको यज्ञे तमेकीकृत्यैतमे-
वाहं ब्रह्मोपासे यथोक्तगुणं य उपास्ते तस्याहरहर्हः सुतः सोमोऽभिषुतो

वाक्यमुपादत्ते । स य इति । किमिति यथोक्तं फलमुच्यते तत्राऽऽह । यथेति ॥ २ ॥

मनसि चेति चकाराद्बुद्धौ चेत्यर्थः । य एकः पुरुषस्तमेवाहं ब्रह्मोपासे त्वं चेत्यमु-
पास्स्वेत्युक्ते मा मेल्यादिना प्रत्युवाचेत्याह । इति पूर्ववदिति । भानुमण्डलतो द्विगुणं
चन्द्रमण्डलमिति प्रसिद्धिमाश्रित्याऽऽह । महानिति । कथं पाण्डरं वासश्चन्द्राभिमा-
निनः प्राणस्य संभवतीत्याशङ्क्याऽऽह । अशरीरत्वादिति । पुरुषो हि शरीरेण
वाससेव वेष्टितो भवति पाण्डरत्वं चापां प्रसिद्धमापो वासः प्राणस्येति च श्रुतिरतो
युक्तं प्राणस्य पाण्डरवासस्त्वमित्यर्थः । न केवलं सोमशब्देन चन्द्रमा एषते किंतु
लताऽपि समाननामधर्मत्वादित्याह । यश्चेति । तं चन्द्रममं लतात्मकं बुद्धिनष्टं च
पुरुषमेकीकृत्याहं ब्रह्मोपास्तिरित्यर्थः । संप्रत्युपास्तिफलमाह । यथोक्तेति । यज्ञश-

१ च.स.द. 'षां भू' । २ ग 'ये शार' । ३ क.ख. हि च फ' । ४-१. 'दित्ये म' । ५ च ब्रह्म प्र' ।
६ छ 'षणे । ७ ' । ७ च. 'त्राश्चन्द्राभिमानिनः प्राण' । ८ च. 'स्य । सोमो राजा चन्द्रः । य' । ९ च '१२कः
सोमवन्नपात्मकः प्रकृत्यात्मके य' । १० क. ख. सोमवन्नपात्मकोऽस्योपासकस्य प्रकृत्यात्मके य' । ११ क. ख.
ग. घ. ङ. छ. ज. झ. 'हः सो' । १२ क. ख. ग. घ. ङ. छ. ज. झ. 'ती य' । १३ क. ख. ग. घ. ङ. 'र्थः । ए' ।

प्रसुतो भवति नास्यान्नं क्षीयते ॥ ३ ॥ स
 होवाच गार्ग्यो य एवासौ विद्युति पुरुष
 एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातश-
 त्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्ठास्तैजस्वीति वा अहमे-
 तमुपास इति स य एतमेवमुपास्ते तेजस्वी ह
 भवति तेजस्विनी हास्य प्रजा भवति ॥ ४ ॥
 स होवाच गार्ग्यो य एवायमाकाशे पुरुष एत-
 मेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा
 मैतस्मिन्संवदिष्ठाः पूर्णमप्रवर्तीति वा अहमेत-
 मुपास इति स य एतमेवमुपास्ते पूर्यते प्रजया
 पशुभिर्नास्यास्माल्लोकात्प्रजोद्धर्तते ॥ ५ ॥

भवति यत्ने प्रसूतश्च विकारेष्वन्नं चास्य न क्षीयतेऽन्नात्मकोपासकस्य ॥ ३ ॥

तथा विद्युति त्वचि हृदये चैका देवता तेजस्वीति विशेषणं तस्या-
 स्तत्फलं तेजस्वी ह भवति तेजस्विनी हास्य प्रजा भवति । विद्युतां बहु-
 त्वस्याङ्गीकरणादात्मनि प्रजायां च फलबाहुल्यम् ॥ ४ ॥

तथाऽऽकाशे हृद्याकाशे हृदये चैको पूर्णमप्रवर्तते चेति विशेषणद्वयं
 पूर्णत्वविशेषणफलमिदं पूर्यते प्रजया पशुभिरप्रवर्तितविशेषणफलं नास्या-
 स्माल्लोकात्प्रजोद्धर्तते इति प्रजा संतानाविच्छित्तः ॥ ५ ॥

ब्देन प्रकृतिरुक्ता । विकारशब्देन विकृतयो गृह्यन्ते । यथोक्तोपासकस्य प्रकृतिविकृ-
 त्यनुष्ठानसामर्थ्यं लीलाया लभ्यामित्यर्थः । अन्नाक्षयेऽस्योपासनानुसारित्वाद्गुणत्वमभि-
 प्रेत्योपासकं विशिनष्टि । अन्नात्मकेति ॥ ३ ॥

सेवाददेशेण चैन्द्रे ब्रह्मण्यपि प्रत्याख्याते ब्रह्मान्तरमाह । तथेति । कथमेकमुपास-
 नमनेकफलमित्याहोक्त्याऽऽह । विद्युतामिति ॥ ४ ॥

अप्रवर्तित्वमप्रवर्तकत्वमक्रियावस्वं वा ॥ ५ ॥

१ च. द. सुतः प्रकृष्टं सुतरां सुतो भवति विकारे । उभयविधयज्ञानुष्ठानसामर्थ्यं भवतीत्यर्थः । अन्नं ।
 २ च. द. इति चै । ३ क. हृद । ४ क. ग. छ. छ. 'शे चै' । ५ च. छ. द. 'का देवता पू' । ६ क. ख. ग.
 ७. क. छ. ज. छ. 'ते ह प्र' । ७ च. द. 'ले प्रवर्तयति स्वयं वा न प्रवर्तते इत्यप्रवर्तितं यत्तद्गुणफलं ना' ।
 ८ घ. ख. ग. 'लीलाळ' । ९ ख. द. 'यत्वस्यो' । १० क. घ. ख. द. ग. 'मात्सेति । ११ घ. ख.
 १२ घ. 'मिस्रत आह । १३ घ. ख. 'त्याह ।

स होवाच गार्ग्यो य एवायं वायौ पुरुष एतमेवाहं
ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संव-
दिष्टा इन्द्रो वैकुण्ठोऽपराजिता सेनेति वा अहमेतमु-
पास इति स य एतमेवमुपास्ते जिष्णुर्हापराजिष्णुर्भ-
वत्यन्यतस्त्यजायी ॥ ६ ॥ स होवाच गार्ग्यो य
एवायमग्नौ पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवा-
चाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्टा विषासहिरिति वा
अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्ते विषासहिर्ह
भवति विषासहिर्हास्य प्रजा भवति ॥ ७ ॥ स होवाच
गार्ग्यो य एवायमप्सु पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स
होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्टाः प्रतिरूप इति वा

तथा वायौ प्राणे हृदि चैका विशेषणभिन्द्रः परमेश्वरो वैकुण्ठोऽप-
सहो न परैजितपूर्वाऽपराजिता सेना मरुतां गणत्वर्षासद्वेरुपासनफल-
मपि । जिष्णुर्हं जयनशीलोऽपराजिष्णुर्न च परैजितस्वभावो भवति ।
अन्यतस्त्यजाय्यन्यतस्त्यानां सपत्नानां जयनशीलो भवति ॥ ६ ॥

अग्नौ वाचि हृदि चैका विशेषणं विषासहिर्मर्षयिता परेषाम् । अग्नि-
बाहुल्यात्फलबाहुल्यं पूर्ववत् ॥ ७ ॥

अप्सु रेतसि हृदि चैका विशेषणं प्रतिरूपोऽनुरूपः श्रुति-

कथमेकस्मिन्वायावपराजिता सेनेति गुणः संभवति तत्राऽऽह । मरुतामिति ।
विशेषणत्रयस्य फलत्रयं क्रमेण व्युत्पादयति । जिष्णुरित्यादिना । अन्यतस्त्याना-
मन्यर्षी मातृतो जातानाम् ॥ ६ ॥

यद्धविर्विष्यते क्षिप्यते तत्सर्वं भस्मीकरणेन महने तेनाग्निर्विषासहिः । यथा पूर्वं
विद्युतां बाहुल्यादात्मनि प्रजायां च फलबाहुल्यमुक्तं तथाऽत्राप्यग्नीनां बहुल्यबाहुपा-
सकस्याऽऽत्मनि प्रजायां च दीप्तामित्रं सिध्यतीत्याह । अग्नींति ॥ ७ ॥

प्रतिरूपत्वं प्रतिकूलत्वमित्येतद्व्यावर्धयति । अनुरूप इति । अन्यच्च फलमिति

१ च. द. 'का देवता तस्या वि' । छ. 'का देवता वि' । २ च. द. 'का देवता तस्या वि' ।
३ च. द. 'का देवता तस्या वि' । ४ अ. द. 'तो जा' ।

अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्ते प्रतिरूपं हैवैन-
मुपगच्छति नाप्रतिरूपमथो प्रतिरूपोऽस्माज्जायते ॥८॥
स होवाच गाग्यो य एवायमादर्शं पुरुष एतमेवाहं
ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संव-
दिष्टा रोचिष्णुरिति वा अहमेतमुपास इति स य एत-
मेवमुपास्ते रोचिष्णुर्ह भवति रोचिष्णुर्हास्य प्रजा भव-
त्यथो यैः संनिगच्छति सर्वाः स्तानतिरोचते ॥ ९ ॥
स होवाच गाग्यो य एवायं यन्तं पश्चाच्छब्दोऽनूदे-
त्येतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैत-
स्मिन्संवदिष्टा असुरिति वा अहमेतमुपास इति स य
एतमेवमुपास्ते सर्वं हैवास्मिँल्लोक आयुरेति नैनं पुरा
कालात्प्राणो जहाति ॥ १० ॥

स्मृत्यप्रतिकूल इत्यर्थः । फलं प्रतिरूपं श्रुतिस्मृतिशासनानुरूपमे-
वेनमुपगच्छति प्राप्नोति न विपरीतमन्यच्चास्मात्तथाविध एवोपजायते ॥८॥

आदर्शं प्रसादस्वभावे चान्यत्र स्वर्गादौ हार्दं च सत्त्वशुद्धिस्वाभाव्ये
चेकां विशेषणं रोचिष्णुर्दीप्तिस्वभावः फलं च तदेव रोचनाधारबाहुल्या-
त्फलबाहुल्यम् ॥ ९ ॥

यन्तं गच्छन्तं य एवायं शब्दः पश्चात्पृष्ठतोऽनूदेत्यध्यात्मं च जीव-
नहेतुः प्राणस्तमेकीकृत्याऽऽहासुः प्राणो जीवनहेतुरिति गुणस्तस्य फलं
सर्वमायुरस्मिँल्लोक एतीति । यथोपात्तं कर्मणाऽऽयुः कर्मफलपरिच्छि-
न्नकालात्पुरा पूर्वं रोगादिभिः पीड्यमानमप्येनं प्राणो न जहाति ॥१०॥

संबन्धः । अस्मादुपासितुरित्यर्थः । तथाविवः श्रुतिस्मृत्यनुकूल इति यावत् ॥ ८ ॥

हार्दं चेत्येतदेव स्पष्टयति । सत्त्वेति । सर्वत्रैकेति विशेषणस्य देवतेति विशेष्य-
तया संबध्यते । तदेव रोचिष्णुत्वमित्यर्थः ॥ ९ ॥

आहृतमेवाहमित्यादीति शेषः । तस्य गुणवदुपासनस्येत्यर्थः । सर्वमायुरित्येतद्व्या-
चष्टे । यथोपात्तमिति ॥ १० ॥

स होवाच गार्ग्यो य एवायं दिक्षु पुरुष एत-
मेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा
मैतस्मिन्संवादिष्टा द्वितीयोऽनपग इति वा अह-
मेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्ते द्विती-
यवान्ह भवति नास्माद्रणश्छिद्यते ॥ ११ ॥
स होवाच गार्ग्यो य एवायं छायायमयः पुरुष
एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातश-
त्रुर्मा मैतस्मिन्संवादिष्टा मृत्युरिति वा अहमेत-
मुपास इति स य एतमेवमुपास्ते सर्वं हैवास्मिँ-
ल्लोक आयुरेति नैनं पुरा कालान्मृत्युरागच्छति
॥ १२ ॥ स होवाच गार्ग्यो य एवायमात्मनि पुरुष
एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातश-

दिक्षु कर्णयोर्हृदि चैकोऽश्विनो देवावविपुक्तस्वभावो गुणस्तस्य
द्वितीयवच्चमनपगैत्वमविपुक्तता चान्योन्यं दिशामश्विनोश्चैवंधर्मित्वात्त-
देव च फलमुपासकस्य गणाविच्छेदो द्वितीयवच्चं च ॥ ११ ॥

छायायां ब्राह्मे तमस्यध्यात्मे चाऽऽवरणात्मकेऽज्ञाने हृदि चैका
देवता विशेषणं मृत्युः फलं सर्वं पूर्ववन्मृत्योरनागमनेन रोगादपीडाभावो
विशेषः ॥ १२ ॥

आत्मनि प्रजापतौ बुद्धौ च हृदि चैकोऽऽत्मन्यात्मवानिति विशे-

का पुनरसावेका देवता वत्राऽऽह । अश्विनाविति । तस्य देवभ्यांनि यावत् ।
यथोक्तं गुणद्वयमुपपादयति । दिशामिति । द्वितीयवच्चं साधुभृत्यादिपरिवृतत्वम् ॥ ११ ॥
शब्दब्रह्मोपासकस्येव तमोब्रह्मोपासकस्यापि फलमित्याह । फलार्थात् । फलभेदा-
भावे कथमुपासनभेदः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । मृत्योरिति ॥ १२ ॥

न्यस्त्वानि ब्रह्माण्युपन्यस्य समस्त्वं ब्रह्मोपदिशति । प्रजापताविति । आत्मवच्चं

१ च. द. 'का देवताऽऽभि' । २ ख. च. छ. द. 'गत्व' । ३ द. छ. छ. 'ध्यात्वं चा' । ४ च. द.
'ता तस्या वि' । ५ ख. मृत्युर्मृत्यवितरणं फ' । द. मृत्युर्मृत्यवितरणं फ' । ६ ग. च. द. 'ले च स' ।
७ क. ख. 'गमे रो' । छ. छ. 'गमेन रो' । ८ ख. ग. च. छ. द. 'दी ह' । ९ च. द. 'का देवता
तस्या विशेषणमात्म' । छ. 'का देवताऽऽत्म' । १० ख. 'त्मनीति ।

श्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्टा आत्मन्वीति वा अहमे-
तमुपास. इति स य एतमेवमुपास्त आत्मन्वी
ह भवत्यात्मन्विनी हास्य प्रजा भवति स ह
तूष्णीमास गार्ग्यः ॥ १३ ॥ स होवाचाजात-
शत्रुरेतावन्नू३ इत्येतावद्धीति नैतावता विदितं

षेणं फलमात्मन्वी ह भवत्यात्मवान्भवति । आत्मन्विनी हास्य प्रजा
भवति बुद्धिबहुलत्वात्प्रजायां संपादनमिति विशेषः । स्वयं परिज्ञात-
त्वेनैवं क्रमेण प्रत्याख्यातेषु ब्रह्मसु स गार्ग्यः क्षीणब्रह्मविज्ञानोऽप्रति-
भासमानोत्तरस्तूष्णीमवाक्शरा आस ॥ १३ ॥

तं तथाभूतमालक्ष्य गार्ग्यं स होवाचाजातशत्रुरेतावन्नू३ इति ।
किमेतावद्ब्रह्मे निर्ज्ञातमाहोस्वदधिकमप्यस्तीतीतर आहैतावद्धीति ।
नैतावता विदितेन ब्रह्म विदितं भवतीत्याहाजातशत्रुः किमर्थं गर्वितोऽसि
ब्रह्म ते ब्रवाणीति । किमेतावैद्विदितं विदितमेव न भवतीत्युच्यते । न
फलवद्ब्रह्मज्ञानश्रवणात् । न चार्थवादत्वमेव वाक्यानामवगन्तुं शक्यम् ।
अपूर्वाविधानपराणि हि वाक्यानि प्रत्युपासनोपदेशं लक्ष्यन्तेऽतिष्ठाः
सर्वेषां भूतानां प्रत्यादीनि । तदनुरूपाणि च फलानि सर्वत्र श्रूयन्ते
विभक्तानि । अर्थवादत्व एतदसमञ्जसम् । कथं तर्हि नैतावता विदितं

वदयात्मकत्वम् । फलस्याऽऽत्मगामित्वान्न प्रजायां तदभिधानमुचितमित्याशङ्क्याऽऽह ।
बुद्धीति ॥ १३ ॥

विचारार्थं श्रुतिरिति कथयति । किमेतावदिति । वाक्यार्थं चोद्यसमाधिभ्यां
स्फुटयति । किमित्यादिना । आदित्यादेरविदितत्वनिषेधं प्रतिज्ञाय हेतुमाह ।
न फलवदिति । नैतानि वाक्यानि फलवद्ब्रह्मज्ञानपराण्यर्थवादत्वात्तित्याशङ्क्याऽऽह ।
न चेति । फलवत्त्वाच्चापूर्वाविधिपराण्येतानि वाक्यानीत्याह । तदनुरूपाणीति ।
अर्थवादत्वेऽपि तेषामपूर्वार्थत्वं किं न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । अर्थवादत्व इति ।
वाक्यानां फलवद्ब्रह्मज्ञानपरत्वमुपेत्य निषेधवाक्यस्य गतिं पृच्छति । कथं तर्हीति ।

१ च. द. 'षणफ'. २ ग. क. च. छ. झ. ड. 'हुत्वा'. ३ घ. क. छ. ज. झ. 'नम्'. स्व'.
४ ग. च. 'ति'. स्व'. ५ ग. क. च. 'स विज्ञात'. ६ क. ग. च. 'स्तीत'. ७ घ. क. 'वता
विदि'. ८ छ. 'वदि त्नेत'.

भवतीति स होवाच गार्ग्य उप त्वा यानीति ॥ १४ ॥

भवतीति । नैष दोषोऽधिकृतापेक्षत्वात् । ब्रह्मोपदेशार्थं हि शुश्रूषवेऽ-
जातशत्रवेऽमुख्यब्रह्मविद्गार्ग्यः प्रवृत्तः स युक्त एव मुख्यब्रह्मविदाऽजात-
शत्रुणाऽमुख्यब्रह्मविद्गार्ग्यो वक्तुं यन्मुह्यं ब्रह्म वक्तुं प्रवृत्तस्त्वं तन्न जानीष
इति । यद्यमुख्यब्रह्मविज्ञानमपि प्रत्याख्यायेत तदैतार्वतेति न ब्रूयान्न
किञ्चिज्ज्ञातं त्वयेत्येवं ब्रूयात्तस्माद्भवन्त्येतावन्त्यविद्याविषये ब्रह्माणि ।
एतावद्विज्ञानद्वारत्वाच्चे परब्रह्मविज्ञानस्य युक्तमेव वक्तुं नैतावता विदितं
भवतीति । अविद्याविषये विज्ञेयत्वं नामरूपकर्मान्मकत्वं चैषां तृतीयैऽ-
ध्याये प्रदर्शितम् । तस्मान्नैतावता विदितं भवतीति ब्रुवताऽधिकं ब्रह्म
ज्ञातव्यमस्तीति दर्शितं भवति । तच्चानुपमन्नाय न वक्तव्यमन्याचार-
विधिज्ञो गार्ग्यः स्वयमेवाऽऽहोप त्वा यानीत्युपगच्छेनीति त्वां यथाऽ-
न्यः शिष्यो गुरुम् ॥ १४ ॥

तस्याऽऽनर्थक्यं परिहरति । नैष दोष इति । अधिकृतपेक्षत्वाद्देनप्रतिषेधस्येत्युक्तं
स्फुटयति । ब्रह्मेति । नैतावदेत्यविशेषेणामुख्यब्रह्मज्ञानमपि निषिद्धमिति चेन्नैत्याह ।
यदीति । किञ्च निष्कामेन चेदेतान्युपासनान्यनुष्ठीयन्त्वे तदेतेषां ब्रह्मज्ञानार्थत्वाद्मुख्य-
ब्रह्मज्ञाननिषेधमन्तरेण निषेधापत्तिरित्याह । एतावद्विज्ञानेति । आदित्यादिक-
मेव मुख्यं ब्रह्मेति निषेधानर्थक्यं तदवस्थमित्याशङ्क्याऽऽह । अत्रिद्येति । आदि-
त्यादेर्मुख्यब्रह्मत्वासंभवात्निषेधस्योपपन्नत्वात्तन्वामर्थमिदमर्थमुपन्यस्यति । तस्मा-
दिति । उपगमनवाक्यमुत्थाप्य व्याचष्टे । तच्चेति । अब्राह्मणादध्ययनमापत्काले
विधीयते । अनुब्रज्या च शुश्रूषा यावदध्ययनं गुणैः । नाब्राह्मणे गुरो शिष्यो नाम-
मास्यन्तिकं वसेदित्यादीन्याचारविधिशाल्माणि ॥ १४ ॥

१ च. ट. 'वाऽस्त्यधि' । २ ग. 'शाय शु' । ३ घ. ज. 'वे गार्ग्यः' । ४ ट. 'विदिति' । ५ घ.
छ. 'रवत्वाच्च' । ६ ज. 'स परत्वाच्च प' । ७ ड. च. ट. 'तीयाऽऽया' । ८ च. ट. 'ति वदता' । ९ च.
ड. 'ति प्रद' । १० ग. 'च्छामि त्वां' । घ. ड. च. ज. ट. 'च्छामि त्वां' । छ. 'च्छामीति' । ११ घ.
ज. 'पत्तेरि' । १२ घ. ज. ट. ण. एतद्वि' ।

स होवाचाजातशत्रुः प्रतिलोमं चैतद्यद्ब्राह्मणः
क्षत्रियमुपेयाद्ब्रह्म मे वक्ष्यतीति व्येव त्वा
ज्ञपयिष्यामीति तं पाणावादायोत्तस्थौ तौ ह
पुरुषः सुप्तमाजग्मतुस्तमेतैर्नामभिरामन्त्रयांचक्रे
बृहन्पाण्डरवासः सोम राजन्निति स नोत्तस्थौ
तं पाणिना पेषं बोधयांचकार स होत्तस्थौ॥१५॥

स होवाचाजातशत्रुः प्रतिलोमं विपरीतं चैतत्किं तद्यद्ब्राह्मण उत्तम-
वर्णं आचार्यत्वेऽधिकृतः सन्क्षत्रियमनाचार्यस्वभावमुपेयादुपगच्छे-
च्छिष्यवृत्त्या ब्रह्म मे वक्ष्यतीत्येतदाचारविधिसाक्षेषु निषिद्धम् ।
तस्मात्तिष्ठ त्वमाचार्य एव सन् । विज्ञपयिष्याम्येव त्वामहम् । यस्मि-
न्विदिते ब्रह्म विदितं भवति यत्तन्मुख्यं ब्रह्म वेद्यम् । तं गार्ग्यं सल-
ज्जमालक्ष्य विश्रम्भजननाय पाणौ हस्त आदाय गृहीत्वोत्तस्थावुत्थि-
तवान् । तौ ह गार्ग्याजातशत्रूँ पुरुषं सुप्तं राजशुभ्रदेशे क्वचिदा-
जग्मतुरागतौ । तं च पुरुषं सुप्तं प्राप्येतैर्नामभिर्बृहन्पाण्डर-
वासः सोम राजन्नित्येतैरामन्त्रयांचक्रे । एवमामश्च्यमाणोऽपि स सुप्तो
नोत्तस्थौ । तमप्रतिबुध्यमानं पाणिना पेषमार्पण्याऽऽर्पण्य बोधयांच-
कार प्रतिबोधितवान् । तेन स होत्तस्थौ । तस्माद्यो गार्ग्येणाभिप्रेतो
नासावस्मिच्छरीरे कर्ता भोक्ता ब्रह्मेति । कथं पुनरिदमवगम्यते सुप्त-
पुरुषगमनतत्संबोधनानुत्थानैर्गार्ग्याभिर्मतस्य ब्रह्मणोऽब्रह्मत्वं ज्ञापित-
मिति । जागरितकाले यो गार्ग्याभिप्रेतः पुरुषः कर्ता भोक्ता ब्रह्म

आदित्यादिब्रह्मभ्यो विशेषमाह । यस्मिन्निति । प्राणस्य व्यापियमाणस्यैव
संबोधनार्थं प्रयुक्तनामाश्रवणादापेष्णाच्चोत्थानात्तस्याभोक्तृत्वं सिध्यतीति फलितमाह ।
तस्मादिति । तौ ह सुप्तमित्यादिसुप्तपुरुषगत्युक्तिमाक्षिपति । कथमिति । गार्ग्य-
काश्याभिमतयोरुभयोरपि जागरिते करणेषु संनिधानाविशेषात्तत्रैव किमिति विवेको न
दर्शित इत्यर्थः । जागरिते करणेषु द्वयोः संनिधानेऽपि सांकर्याद्दुष्करं विवेचनमिति
परिहरति । जागरितेति । तत्राशब्दादुर्ध्वं सशब्दमध्याहृत्य योजना । तर्हि स्वाभिभृत्य-

१ ग. च. ड. विरुद्धम् । २ क. ख. ग. घ. ङ. च. ज. झ. 'विहाप' । ३ इ 'बृ ह किल
पु' । ४ ख. ड. ततः । ५ ग. च. ड. 'स्माम स यो गा' । ६ ग. च. ड. 'तोऽस्मि' । ७ क. ख.
सुप्तम् । ८ ग. ङ. च. ड. 'भिप्रेत' । ९ घ. ज. 'क्ता च म' ।

संनिहितः करणेषु यथा तथाऽजातशंभ्वभिप्रेतोऽपि तत्स्वामी भृत्येष्विव
 राजा संनिहित एष । किंतु भृत्यस्वामिनोर्गांर्ग्यांजातशंभ्वभिप्रेतयोर्षद्विवे-
 कावधारणकारणं तत्संकीर्णत्वादनवधारितविशेषम् । यद्द्रष्टृत्वमेव भोक्तुर्न
 दृश्यत्वं यच्चाभोक्तुर्दृश्यत्वमेव न तु द्रष्टृत्वं तच्चोभयमिह संकीर्णत्वाद्वि-
 विच्य दर्शयितुमशक्यमिति भ्रूमपुरुषगमनम् । ननु भ्रुमेऽपि पुरुषे
 विशिष्टैर्नामभिरामन्त्रितो भोक्तैव प्रतिपत्स्यते नाभोक्तेति नैव निर्णयः
 स्यादिति । न निर्धारितविशेषत्वाद्गांर्ग्यांभिप्रेतस्य । यो हि सत्येन
 च्छन्नः प्राण आत्माऽमृतो वागादिष्वनस्तमितो निम्लोचनस्तु यस्याऽऽपः
 शरीरं पाण्डरवासा यश्चासपत्नत्वाद्बृहन्यश्च सोमो राजा षोडशकलः स
 स्वव्यापाराद्बुद्धो यथानिर्ज्ञात एवानस्तामितस्वभाव आस्ते । न चान्यस्य
 कस्यचिद्वापारस्तस्मिन्काले गार्ग्येणाभिप्रेयते तद्विरोधिनः । तस्मात्स्व-
 नामभिरामन्त्रितेन प्रतिबोद्धव्यं न च प्रत्यनुध्यत । तस्मात्पारिशेष्या-
 द्गांर्ग्यांभिप्रेतस्याभोक्तृत्वं ब्रह्मणः । भोक्तृत्वभावश्चेद्भुञ्जीतेर्वै स्वं विषयं
 प्राप्तम् । न हि दग्धृत्वभावः प्रकाशयितृत्वभावः सन्वद्विस्पृणोऽलपादे

न्यायेन तयोर्विवेकोऽपि सुकरः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । किंत्विति । किं तद्विवेकावधा-
 रणकारणं तदाह । यद्द्रष्टृत्वमिति । कथं तदनवधारितविशेषमिति तदाह । तच्चेति ।
 इहेति जागरितोक्तिः । यद्यपि जागरितं हित्वा भ्रुमे पुरुषे विवेकार्थं तयोरुपगति-
 स्तत्र चै भोक्तैव संबोधितः स्वनामभिस्तच्छब्दं श्रोष्यति नाचेतनस्तथाऽपि नेष्टविवेक-
 सिद्धिर्गार्ग्यकाश्याभीष्टात्मनोरुत्थितिसंशयादिति शङ्कते । नन्विति । संशयं निराक-
 रोति । नेत्यादिना । विशेषावधारणमेव विशदयति । यो हीत्यादिना । स्वव्यापारस्तु
 मूलशब्दादिः । यथानिर्ज्ञातो यथोक्तैर्विशेषणैरुपलब्धं रूपमनर्तिक्रम्य वर्तमानः ।
 प्राणस्योक्तविशेषणवतः स्वापेऽवस्थानेऽपि तस्य तदा भोगाभावंस्तत्र भोक्तृत्वंराभ्युप-
 गमादित्याशङ्क्याऽऽह । नचेति । तस्यैव भोक्तृत्वे फलितमाह । तस्मादिति ।
 अस्तु तस्य प्राप्तशब्दश्रवणं तत्राऽऽह । नचेति । परिशेषसिद्धमर्थमाह । तस्मादिति ।
 प्राणस्याभोक्तृत्वं व्यतिरेकद्वारा साधयति । भोक्तृत्वभावश्चेदिति । न च भ्रुमे तस्माद-
 भोक्तेति शेषः । उक्तमर्थं वृष्टान्तेन स्पष्टयति । न हीत्यादिना । उलपं बालवृणम् ।

१ अ. द. 'शभ्रोभि' । २ ग. द. 'यितुं न श' । ३ क. क. छ. घ. सुपुत' । ४ ग. द. क.
 स्यात् । न । ५ अ. द. 'ति चेत् । न । ६ द. 'भिमत्' । ७ क. ल. छ. द. प्राणारमा' । ८ द.
 छ. द. 'व स्ववि' । ९ द. 'दिक्षु दा' । १० द. 'ति चेत्तदा' । ११ घ. अ. ग. सुपुते । १२ क.
 अ. द. यो ।

दाहं स्वविषयं प्राप्तं न दहति प्रकाश्यं वा न प्रकाशयति । न चेद्दहति प्रकाशयति वा प्राप्तं स्वं विषयं नासौ वह्निर्दग्धा प्रकाशयिता वेति निश्चीयते । तथाऽसौ प्राप्तशब्दादिविषयोपलब्धस्वभावश्चेद्भाग्याभिप्रेतः प्राणो बृहन्पाण्डरबास इत्येवमादिशब्दं स्वं विषयमुपलभेत । यथा प्राप्तं तुणोल्पादि वह्निर्दहेत्प्रकाशयेच्चाव्यभिचारेण तद्वत् । तस्मात्प्राप्तानां शब्दादीनामप्रतिबोधादभोक्तृस्वभाव इति निश्चीयते । न हि यस्य यः स्वभावो निश्चितः स तं व्यभिचरति कदाचिदपि । अतः सिद्धं प्राणस्याभोक्तृत्वम् । संबोधनार्थनामविशेषेण संबन्धाग्रहणादप्रतिबोध इति चेत् । स्यादेतत् । यथा बहुष्वासीनेषु स्वनामविशेषेण संबन्धाग्रहणान्मामयं संबोधयतीति शृण्वन्नपि संबोध्यमानो विशेषतो न प्रतिपद्यते । तथेमानि बृहन्नित्येवमादीनि मम नामानीत्यग्रहीतसंबन्धत्वात्प्राणो न शृङ्गाति संबोधनार्थं शब्दं न स्वविज्ञानुत्वादेवेति चेत् । न । देवताभ्युपगमेऽग्रहणानुपपत्तेः । यस्य हि चन्द्रोद्यभिमानिनी देवताऽध्यात्मं प्राणो भोक्ताऽभ्युपगम्यते तस्य तथा संव्यवहाराय विशेषनाम्ना संबन्धोऽवश्यं ग्रहीतव्योऽन्यथाऽऽह्वानादिविषये संव्यवहारोऽनुपपन्नः स्यात् । व्यतिरिक्तपक्षेऽप्यप्रतिपत्तेरयुक्तैर्मिति चेत् । यस्य च प्राणव्यतिरिक्तो भोक्ता तस्यापि

विकसे दोषमाह । न चेदिति । उक्तमर्थे संक्षिप्याऽऽह । यथेत्यादिना । प्राणस्याभोक्तृत्वमुक्तमुपसंहरति । तस्मादिति । यद्यपि प्राणः स्वापे शब्दादीन्न प्रतिबुध्यते तथाऽपि भोक्तृस्वभावो भविष्यति नेत्याह । न हीति । संबोधनशब्दाश्रवणमतःशब्दार्थः । तस्य स्वनामाग्रहणं संबन्धाग्रहणकृतं नानात्मत्वकृतमिति शङ्कते । संबोधनार्थेति । शङ्कामेव विशदयति । स्यादेतदित्यादिना । देवतायाः संबन्धाग्रहणमयुक्तं सर्वज्ञत्वादित्युत्तरमाह । न देवतेति । तदेव प्रपञ्चयति । यस्य हीत्यादिना । तथेति ग्रहणकर्तृनिर्देशः । अवश्यमिति सूचितामनुपपत्तिमाह । अन्यथेति । आदिपदेन यागस्तुतिनमस्कारादि शृण्वते । संव्यवहारोऽभिज्ञाभोगप्रसादादिः । संबोधननामाग्रहस्तत्कृतानात्मैत्वदोषश्च त्वादिष्टात्मनोऽपि तुल्य इति शङ्कते । व्यतिरिक्तेति । संग्रहीतं चोद्यं विवृणोति । यस्य चेति । तदा सुषुप्तिदशायां प्रति-

१ अ. ग. च. द. 'हं स्वं वि' । २ अ. ग. घ. ङ. छ. ज. झ. 'न्दं स्ववि' । ३ घ. 'य ७प' । ४ च. झ. द. 'बोधनाद' । ५ घ. ङ. ज. झ. 'शेषसं' । ६ अ. 'ददोष इ' । ७ ङ. झ. 'शेषसं' । ८ क. अ. ग. च. छ. ज. झ. द. 'पथेत । तं' । ९ अ. ग. घ. च. छ. ज. द. 'न्द्रासि' । १० अ. द. 'ध्यात्मप्रा' । ११ घ. ङ. 'क्तस्वमि' । १२ क. अ. द. 'त्मो' ।

बृहभित्यादिनामभिः संबोधने बृहत्त्वादिनाम्नां तदा तद्विषयत्वात्प्रति-
पत्तिर्युक्ता । न च कदाचिदपि बृहत्त्वादिशब्दैः संबोधितः प्रतिपद्य-
मानो दृश्यते । तस्मादकारणमभोक्तृत्वे संबोधनाप्रतिपत्तिरिति चेत् ।
न । तद्गतस्तावन्मात्राभिमानानुपपत्तेः । यस्य प्राणव्यतिरिक्तो भोक्ता
स प्राणादिकरणवान्प्राणी तस्य न प्राणदेवतामात्रेऽभिमानो यथा हस्ते ।
तस्मात्प्राणनामसंबोधने कृत्स्नाभिमानिनो युक्तैवाप्रतिपत्तिः । न तु
प्राणस्यासाधारणनामसंयोगे । देवतात्मत्वानभिमानाच्चाऽऽत्मनः । स्वना-
मप्रयोगेऽप्यप्रतिपत्तिदर्शनादयुक्तमिति चेत् । सुषुप्तस्य पञ्चौकिकं
देवदत्तादि नाम तेनापि संबोध्यमानः कदाचिन्न प्रतिपद्यते सुषुप्तस्तथा
भोक्ताऽपि सन्प्राणो न प्रतिपद्यत इति चेत् न । आत्मप्राणयोः सुषु-
प्तत्वविशेषोपपत्तेः । सुषुप्तत्वात्प्राणग्रस्ततयोपरतकरण आत्मो स्वनाम

पत्तिर्युक्तेति संबन्धः । तद्विषयत्वोदित्यतिरिक्तात्मविषयत्वादिति यावत् । अस्त्येवाति-
रिक्तस्याऽऽत्मनः संबोधनशब्दश्रवणमिति चेन्नेत्याह । न च कदाचिदिति । त्वदिष्टात्मनः
संबोधनशब्दाप्रतिपत्तावपि भोक्तृत्वाङ्गीकारस्तच्छब्दार्थः । अभोक्तृत्वे प्राणस्येति शेषः ।
यथा हस्तः पादोऽङ्गुलिरित्यादिनामोक्तौ मैत्रो नोत्तिष्ठति सर्वदेहाभिमानित्वेन तन्मा-
त्रानभिमानित्वादेवं काश्येष्टात्मनः सर्वकार्यकरणाभिमानित्वाद्दङ्गुलिस्थानीयप्राणमात्रे
तदभावात्तन्नामाग्रहणं न त्वचेतनत्वादिति परिहरति । न तद्गत इति । तदेव स्फुट-
यति । यस्येति । प्राणमात्रे प्राणादिकरणवतोऽभिमानाभावे फलितमाह । तस्मादिति ।
चन्द्रस्यापि प्राणैकदेशत्वात्तन्नामभिः संबोधने कृत्स्नाभिमानो म नोत्तिष्ठति । अत्राप्य-
ङ्गुल्यादिदृष्टान्तोपपत्तेरित्याशङ्क्याऽऽह । न त्विति । गोत्ववत्तस्य सर्ववस्तुषु समा-
प्तेरहमिति सर्वत्राभिमानसंभवाच्चन्द्रनामोक्तावपि नोत्तिष्ठति । प्राणवन्निदा-
त्मनोऽपि पूर्णतया सर्वोत्पत्तिभिर्मानसिद्धेर्बोधोपायो तुल्यावित्याशङ्क्याऽऽह । देवतेति ।
विशिष्टस्याऽऽत्मनो देवतायामात्मत्वाभिमानाभावादिदतरस्य च कृत्स्नप्राणिमात्रत्वेन तद-
योगान्न तुल्यतेत्यर्थः । प्रकारान्तरेण प्राणस्याभोक्तृत्वं वारयन्नाशङ्कते । स्वनामेति ।
अयुक्तं प्राणैतरस्य भोक्तृत्वमिति शेषः । तदेव त्रिवृणोति । सुषुप्तस्येति । विशेषं
दर्शयन्नुत्तरमाह । नाऽऽत्मेति । काश्याभिष्टात्मनः सुषुप्तत्वविशेषप्रयुक्तं फल-
माह । सुषुप्तत्वादिति । प्राणस्यापि संहतकरणत्वात्स्वनामाग्रहणमित्याशङ्क्य

१ ग. च. सुप्तं । २ ग. च. द. सुप्तं । ३ प्र. सुपुतासुपुप्तं । ४ क. ग. द. छ. छ. द. सुप्तं ।
५ क. ख. ग. छ. 'त्मा स्वं ना' । ६ प्र. ज. ण. 'त्वादिति' । ७ ख. द. नामप्र । ८ ण. 'गण्यते' ।
९ अ. ण. 'बोधि' । १० ण. 'माने सिद्धे बोधा' । ११ ज. ण. सुप्तं ।

प्रयुज्यमानमपि न प्रतिपद्यते । न तु तदमुप्तस्य प्राणस्य भोक्तृत्व उपर-
तकरणत्वं संबोधनाग्रहणं वा युक्तम् । अप्रसिद्धनामभिः संबोधनमयुक्त-
मिति चेत् । सन्ति हि प्राणविषयाणि प्रसिद्धानि प्राणादिनामानि ।
तान्यपोह्याप्रसिद्धैर्बृहच्वादिनामभिः संबोधनमयुक्तं लौकिकन्यायापो-
हात् । तस्माद्भोक्तुरेव सतः प्राणस्याप्रतिपत्तिरिति चेन्न । देवताप्र-
त्याख्यानार्थत्वात् । केवलसंबोधनमात्राप्रतिपत्त्यैवासुप्तस्याऽऽध्यात्मिक-
स्य प्राणस्याभोक्तृत्वे मिद्रे यच्चन्द्रदेवताविषयैर्नामभिः संबोधनं
तच्चन्द्रदेवता प्राणोऽस्मिच्छरीरे भोक्तेति गार्ग्यस्य विशेषप्रतिपत्तिनि-
राकरणार्थम् । न हि तल्लौकिकनाम्ना संबोधने शक्यं कर्तुम् । प्राण-
प्रत्याख्यानैर्नैव प्राणग्रस्तत्वात्करणान्तराणां प्रवृत्त्यनुपपत्तेर्भोक्तृत्वाश-
ङ्कानुपपत्तिः । देवतान्तराभावाच्च । नन्वतिष्ठा इत्याद्यात्मन्वीत्यन्तेन
ग्रन्थेन गुणवद्देवताभेदस्य दर्शितत्वादिति चेन्न । तस्य प्राण एवैकत्वाभ्यु-
पगमात्सर्वश्रुतिध्वरनाभिनिदर्शनेन । सत्येन च्छन्नः प्राणो वा अमृ-

तस्यामुप्तत्वकृतं कार्यं कथयति । न त्विति । न हि करणत्वाभिनि व्याप्ति-
यमाणे करणोपरमः संभवति तस्य चानुपरतकरणस्य स्वनामाग्रहणमयुक्तमि-
त्यर्थः । प्राणनामत्वेनाप्रसिद्धनामभिः संबोधनात्तदनुत्थानं नानात्मत्वादिति शङ्कते ।
अप्रसिद्धेति । तदेव स्पष्टयति । सन्ति हीति । प्रसिद्धमनूद्याप्रसिद्धं विधे-
यमिति लौकिको न्यायः । अप्रसिद्धसंज्ञाभिः संबोधनस्यायुक्तत्वे फलितमाह ।
तस्मादिति । चन्द्रदेवताऽस्मिन्नेहे कर्त्री भोक्त्री चाऽप्येति गार्ग्याभिप्रायनिषेधे
देवतानामग्रहस्य तात्पर्यात्तद्वाहोऽर्थवानिति परिहरति । न देवतेति । तदेव प्रप-
ञ्चयति । केवलेति । प्राणादिनामभिः संबोधनेऽपि तन्निराकरणं कर्तुं शक्य-
मित्याशङ्क्याऽऽह । न हीति । लौकिकनाम्नो देवताविषयत्वाभावादित्यर्थः । प्राण-
स्याभोक्तृत्वेऽपीन्द्रियाणां भोक्तृत्वमिति केचित्तान्प्रत्याह । प्राणेति । प्राणकरण-
चन्द्रदेवतानामभोक्तृत्वेऽपि देवतान्तरमत्र भोक्तृ स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । देवता-
न्तराभावाच्चेति । भोक्तृत्वाशङ्कानुपपत्तिरिति पूर्वेण संबन्धः । तत्रोपक्रमविरोधं
शङ्कते । नन्विति । दर्शितत्वाद्देवतान्तराभावो नास्तीति शेषः । स्वतन्त्रो देव-
ताभेदो नास्तीति समाधत्ते । न तस्येति । प्राणे देवताभेदस्यैक्ये युक्तिमाह ।
अरनाभीति । न देवतान्तरस्य भोक्तृत्वं गार्ग्यस्य स्वपक्षविरोधादिति शेषः ।

१ गं. च. युज्यते । द. युज्येत । नन्वप्र । २ च. द. 'पत्तरेषां' । ३ स. घ. ड. ड. 'कथं
निराक' । ४ क. स. छ. ड. 'नेन प्रा' । ५ क. ग. ड. च. छ. ज. झ. 'न गु' । ६ स. ड. 'ता-
युक्तमिति । क. ग. छ. 'त्वादयुक्तमिति । च. ज. झ. 'त्वात् । न त' । ७ घ. ञ. 'हणस्य ।

तमिति च प्राणब्राह्मस्यान्यस्थानभ्युपगमाद्भोक्तुः । एष उ ह्येव सर्वे देवाः कतम एको देव इति प्राण इति च । सर्वदेवानां प्राण एवैक-
त्वोपपादनाच्च । तथा करणभेदेष्वनाशङ्का । देहेभेदोऽप्यव स्मृतिज्ञाने-
च्छादिप्रतिसंधानानुपपत्तेः । न ह्यन्यदृष्टमन्यः स्मरति जानाती-
च्छति प्रतिसंधाति वा । तस्मान्न करणभेदविषये भोक्तृ-
त्वाशङ्का विज्ञानमात्रविषया वा कदाचिदप्युपपद्यते । ननु संघात
एवास्तु भोक्ता किं व्यतिरिक्तकल्पनयेति । नापेक्षणे विशेषदर्शनात् ।
यदि हि प्राणशरीरसंघातमात्रो भोक्ता स्यात्संघातमात्राविशेषोऽसं-
दाऽऽपिष्टस्यानापिष्टस्य च प्रतिबोधे विशेषो न स्यात् । संघातव्य-
तिरिक्ते तु पुनर्भोक्तारि संघातसंबन्धविशेषानेकत्वात्पेपणापेपणकृतवेद-
नायाः सुखदुःखमोहमध्यमाधमोत्तमकर्मफलभेदोपपत्तेश्च विशेषो युक्तो

सर्वश्रुतिष्वित्युक्तं ताः संक्षेपतो दर्शयति । एष इति । कति देवा याज्ञवल्क्ये-
त्यादिना संक्षेपविस्तराभ्यां सर्वेषां देवानां प्राणात्मन्येवैकत्वमुपपाद्यते । अतो न
देवताभेदोऽस्तीत्याह । सर्वदेवानामिति । प्राणात्पृथग्भूतस्य देवभ्याऽऽत्मातिरिक्ते
सत्यसत्त्वापत्तेश्च प्राणान्तर्भावः सर्वदेवताभेदस्येति वक्तुं चशब्दः । करणानामभोक्तृत्वे
हेत्वन्तरमाह । तथेति । देवताभेदेष्वित्येति यावत् । अनाशङ्का भोक्तृत्वस्येति शेषः ।
वन्नोदाहरणान्तरमाह । देहभेदेष्वित्येति । न हि हस्तादिषु प्रत्येकं भोक्तृत्वं
शङ्क्यते । तथा श्रोत्रेणैवादिष्वपि न भोक्तृत्वाशङ्का युक्ता । तेषु
स्मतिरूपज्ञानस्येच्छाया योऽहं रूपमद्राक्षं स शब्दं ज्ञानामात्यादिप्रतिमानानस्य
चायोगादित्यर्थः । अनुपपत्तमेव स्फुटयति । न हीति । साणिकविज्ञानस्य निराश्र-
यस्य भोक्तृत्वाशङ्काऽपि प्रतिसंधानासंभवादेव प्रत्युक्तेत्याह । विज्ञानेति । प्राणादी-
नामनात्मत्वमुक्त्वा स्थूलदेहस्य तद्वक्तुं पूर्वपक्षयति । नान्विति । संघातो भूतचतुष्टयम-
माहारः स्थूलो देह इति यावत् । गौरोऽहं पश्यामीत्यादिप्रत्यक्षेण तस्याऽऽत्मत्वह-
ष्टेरिति भावः । प्रमाणाभावादातिरिक्तकल्पना न युक्त्याह । किं व्यतिरिक्तेति ।
संघातस्याऽऽत्मत्वं दृषयति । नापेपण इति । विशेषदर्शनं व्यतिरिक्तद्रागं विशदयति ।
यदि हीति । प्राणेन सहितं स्थूलं शरीरमेव संघातस्तन्मात्रो यदि भोक्ता स्यादिति
योजना । त्वत्पक्षेऽपि कथं पेपणापेपणयोः कृत्वात्ताने विशेषः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह ।
संघातेति । तस्य संघातेन संबन्धविशेषाः स्वकर्मारभ्यत्वात्मीयत्वस्वप्राणपरिपाल्य-
त्वादयस्तेषामनेकत्वात्पेपणापेपणयोरिन्द्रियोद्भवामिभवंकृतवेदनायाः स्फुटत्वास्फुटत्वा-
त्पक्षो विशेषो युक्तः सुखदुःखमोहानामुत्तममध्यमाधमकर्मफलानां कर्माद्भवाभिभ-

न तु संघातमात्रे संबन्धकर्मफलभेदानुपपत्तेर्विशेषो युक्तः । तथा शब्दा-
दिपटुमान्धादिकृतश्च । अस्ति चायं विशेषो यस्मात्स्पर्शमात्रेणामतिबु-
ध्यमानं पुरुषं सुप्तं पाणिना पेषमापिष्याऽऽपिष्य बोधयांचकाराजात-
शत्रुः । तस्माद्य अपेषणेन प्रतिबुद्धये ज्वलन्निव स्फुरन्निव कुतश्चिदागत
इव पिण्डं च पूर्वविपरीतं बोधचेष्टाकारविशेषादिमत्त्वेनाऽऽपादयन्सोऽ-
न्योऽस्ति गार्ग्याभिमतब्रह्मभ्यो व्यतिरिक्त इति सिद्धम् । संहतत्वाच्च
पाराध्योपपत्तिः प्राणस्य । गृहस्य स्तम्भादिवच्छरीरस्यान्तरुपष्टम्भकः
प्राणः शरीरादिभिः संहत इत्यवोचाम । अरनेमिवच्च । नाभिस्थानीयं
एतस्मिन्सर्वमिति च । तस्माद्गृहादिवत्स्वावयवसमुदायेजातीयव्यतिरिक्तार्थं
संहन्यत इत्येवमवगच्छाम । स्तम्भकुड्यनृणकाष्ठादिगृहावयवानां स्वात्मज-

वकृतविशेषसंभवाच्च यथोक्तो विशेषः संभवतीत्यर्थः । परपक्षेऽपि तथैव विशेषः स्यादि-
त्याशङ्क्याऽऽह । न त्विति । न हि तत्र स्वकर्मारभ्यत्वादयः संबन्धविशेषाः कर्म-
फलभेदो वा युज्यते । संघातवादिनाऽतीन्द्रियकर्मानङ्गीकारात् । अतः संघातमात्रे
भोकरि प्रांतंत्रोषे विशेषासिद्धिरित्यर्थः । शब्दस्पर्शादीनां पटुत्वमपिपटुत्वं मान्द्यमति-
मान्द्यमित्येवमादिना कृतो विशेषो बोधे दृश्यते सोऽपि संघातवादे न सिध्यतीत्यर्थः ।
तथेति । अयुक्त इति यावत् । चकारो विशेषानुर्कषणार्थः । मा तर्हि प्रतिबोधे विशेषो
भूादस्याशङ्क्याऽऽह । अस्ति चेति । विशेषदर्शनफलमाह । तस्मादिति । आदि-
शब्देन गुणादि गृह्यते । अन्यः संघातादिति शेषः । देहादेरनात्मत्वमुक्त्वा प्राणस्याना-
त्मत्वे हेत्वन्तरमाह । संहतत्वाच्चेति । हेतुं साधयति । गृहस्येति । यथा नेभिरराश्व मिथः
संहन्यन्ते तथैव प्राणस्य संहतिरित्याह । अरनेमिवच्चेति । किंच प्राणे नाभिस्थानीये
सर्वे समर्पितमिति श्रूयते तद्युक्तं तस्य संहतत्वमित्याह । नाभीति । संहतत्वफलमाह ।
तस्मादिति । प्राणस्य गृहादिवत्पाराध्योऽपि संहतशेषित्वमेषितव्यं गृहादेस्तथा
दर्शनादित्याशङ्क्याऽऽह । स्तम्भेति । स्वात्मनां स्तम्भादीनां जन्म चोपचयश्चापच-
यश्च विनाशश्च नाम चाऽऽकृतश्च कार्यं चेत्येते धर्मास्तन्निरपेक्षतया लब्धा सत्ता
स्फुरणं च येन स च तेषु स्तम्भादिषु विषयेषु द्रष्टा च श्रोता च मन्ता च विज्ञाता च तद-
र्थत्वं तेषां तत्संघातस्य च दृष्ट्वा प्राणादीनामपि तथात्वं भवितुमर्हतीति मन्यामह
इति संबन्धः । प्राणादिः स्वातिरिक्तदृष्टशेषः संहतत्वाद्गृहादिवदित्यनुमानात्सत्तांयां
तत्पवीतो च प्राणादिविक्रियानपेक्षतया सिद्धो द्रष्टा निर्विकारो युक्तस्तस्य विका-

१ क. 'बुद्धो ज्व' । २ ग. ड. च. छ. ज. ट. हस्त' । ३ ग. ड. च. ट. 'नीये त' । ४ घ.
क. ज. झ. 'दायात्मजा' । ५ ग. 'यतत्सजा' । ६ क. झ. घ. ड. छ. ज. झ. ट. 'गच्छेमहि । स्त' ।
७ क. 'साशयेनाऽऽह । ८ क. ड. 'ऋषीर्ष' । ९ घ. ञ. ण. 'पक्षय' । १० घ. ञ. ण. 'यां प्रती' ।

न्मोपक्षयार्पण्यविनाशनामाकृतिकार्यधर्मनिरपेक्षलब्धसत्तादितद्विषयद्र-
ष्टृश्रोतृमन्तृविज्ञानार्थत्वं दृष्ट्वा मन्त्यामहे तत्संघातस्य च तथा प्राणाद्य-
वपवानां तत्संघातस्य च स्वात्मजन्मोपक्षयार्पण्यविनाशनामाकृतिकार्य-
धर्मनिरपेक्षलब्धसत्तादितद्विषयद्रष्टृश्रोतृमन्तृविज्ञानार्थत्वं भवितुमर्ह-
तीति । देवताचेतनावच्चे समत्वाद्वृणभावानुपगम इति चेत् । प्राणस्य
विशिष्टैर्नामभिरामन्नणदर्शनाच्चेतनावच्चमभ्युपगतम् । चेतनावच्चे च
पाराध्योपगमः समत्वादनुपपन्न इति चेन्न । निरुपाधिकस्य केवलस्य
विजिज्ञापयिषितत्वात् । क्रियाकारकफलात्मकता ह्यात्मनो नामरूपा-
पाधिर्जायताऽविद्याध्यारोपिता । तन्निमित्तो लोकस्य क्रियाकारकफ-
लाभिमानलक्षणः संसारः स निरुपाधिकात्मस्वरूपविद्यया निवर्तयितव्य
इति तत्स्वरूपविजिज्ञापयिषयोपनिषदारम्भः । ब्रह्म ते ब्रवाणि नैतावता
विदितं भवतीति चोपक्रम्यैतावदरे स्वत्वमृतत्वमिति चोपसंहारात् ।
न चातोऽन्यदन्तराले विवर्क्षितमुक्तं वाऽऽस्ति । तस्मादनवसरः समत्वा-
द्वृणभावानुपगम इति चोद्यस्य । विशेषवतो हि सोर्पाधिकस्य संन्यव-

रवस्त्वे हेत्वभावादिति भावः । प्राणदेवतापाराध्यानुमानं व्याप्त्यन्तरविरुद्धमिति
शङ्कते । देवतेति । प्राणदेवतायाश्चेतनत्वमेव कथमभ्युपगतं तत्राऽऽह । प्राणस्येति ।
तथाऽपि प्रकृतेऽनुमाने कथं व्याप्त्यन्तरविरोधस्तत्राऽऽह । चेतनावच्चे चेति । यो यत्र
समः स तच्छेषो न भवति । यथा दीपो दीपान्तरेण तुल्यां न तच्छेष इति व्याप्त-
विरोधः स्यादित्यर्थः । नायं विरोधः समाधातव्यः शेषशेषिभावस्यात्राप्रतिपाद्यत्वा-
दिति परिहरति । न निरुपाधिकस्येति । तदेव स्फुटयति । क्रियेत्यादिना । उप-
निषदारम्भो निरुपाधिकं स्वरूपं ज्ञापयितुमित्यत्र गमकमाह । ब्रह्मेति । द्वे वाव
ब्रह्मणो रूपे मूर्तं चैवामूर्तं चेत्यादिदर्शनादस्यामुपनिषदि सांपातिकमपि ब्रह्म विव-
क्षितमित्याशङ्क्याऽऽह । न चेति । द्वित्ववादस्य कल्पितप्रियैवत्वाच्चेति नैवाति
निर्विशेषवस्तुसमर्पणादतोऽन्यदार्तमिति चोक्तेरत्र निरुपाधिकमेव ब्रह्म प्रतिपाद्यमिति
भावः । शेषशेषिभावस्याप्रतिपाद्यत्वं फलितमाह । तस्माद्दार्त । किमर्थं तर्हि शेष-
शेषिभावस्तत्र तत्रोक्तस्तत्राऽऽह । विशेषवतो हीति । सांपातिकस्य शेषशेषिभावात्
विषक्षितस्तत्र च स्वाभिभूत्यन्यायेन विशेषसंभवादभिद्धं समत्वमित्यर्थः । न विप-

१ क. ग. घ. ड. छ. ज. झ. 'पक्षय' । २ क. ग. घ. ड. छ. ज. झ. 'पक्षय' । ३ ग. घ.
ङ. च. ज. ड. 'तीत्य' । ४ ग. घ. ड. च. छ. ज. झ. 'पाठस्य । ५ घ. ण. 'यो हि ये' । ६ घ.
ङ. ण. 'यत्नामे' । ७ क. (त. व. न च वि' ।

स होवाचाजातशत्रुर्यत्रैष एतत्सुप्तोऽभूद्य एष विज्ञानमयः

हारार्थो गुणगुणिभावो न विपरीतस्य । निरुपाख्यो हि विजिज्ञाप-
यिषितः सर्वस्यामुपनिषदि । स एष नेति नेतीत्युपसंहारत् । तस्मा-
दादित्यादिब्रह्मभ्य एतेभ्योऽविज्ञानमयेभ्यो विलक्षणोऽन्योऽस्ति विज्ञान-
मय इत्येतत्सिद्धम् ॥ १५ ॥

स एवमजातशत्रुर्व्यतिरिक्तात्मास्तित्वं प्रतिपाद्य गार्ग्यमुवाच । यत्र
यस्मिन्काल एष विज्ञानमयः पुरुष एतत्स्वपनं सुप्तोऽभूत्प्राक्पाणिपेषमति-
बोधत् । विज्ञानं विज्ञायतेऽनेनेत्यन्तःकरणं बुद्धिरुच्यते तन्मयस्तत्रायो
विज्ञानमयः । किं पुनस्तत्रायत्वम् । तस्मिन्मुपलम्पत्वं तेन चोपलम्प-
त्वमुपलब्धत्वं च । कथं पुनर्मपटोऽनेकार्थत्वे प्रार्थार्थतैवावगम्यते । स
वा अयमात्मा ब्रह्म विज्ञानमयो मनोमय इत्येवमादौ प्रार्थार्थ एव प्रयोग-
दर्शानात्परविज्ञानविकारत्वस्याप्रसिद्धत्वाच्च एष विज्ञानमय इति च प्रसि-

रीवस्य निरुपाधिकस्य शेषशेषित्वमस्त्यत्र हेतुमाह । निरुपाख्यो हीति ।
शेषशेषित्वाद्यशेषविशेषज्ञान्य इत्यर्थः । पाणिपेषवाक्यविचारार्थं संक्षिप्तोपसंहरति ।
आदित्यादीति ॥ १५ ॥

वृत्तमनूचानन्तरग्रन्थमवतार्य ठ्याचष्टे । स एवमित्यादिना । एतत्स्वपनं यथा
भवति तथेति यावत् । यत्रेत्युक्तं कालं विज्ञानाष्टि । प्रागिति । तदा क्वाभूदिति संबन्धः ।
विज्ञानमय इत्यत्र विज्ञानं परं ब्रह्म तद्विकारो जीवस्तेन विकारार्थं मयडिति केचित्ता-
मिराकरोति । विज्ञानमिति । अन्तःकरणप्रायत्वमात्मनो न प्रकल्प्यते तस्यासङ्गस्य तेना-
संबन्धादित्याक्षिपति । किं पुनरिति । असङ्गस्याप्याविद्यं बुद्ध्यादिदिसंबन्धमुपेत्य परिह-
रति । तस्मिन्निति । तत्साक्षित्वाच्च तत्प्रायत्वमित्याह । उपलब्धत्वं चेति । निया-
मकाभावं शङ्कित्वा परिहरति । कथमित्यादिना । एकस्मिन्नेव वाक्ये पृथिवीमय
इत्यादौ प्रार्थार्थत्वोपलम्भाद्विज्ञानमय इत्यत्रापि तदर्थत्वमेव मयटो निश्चितमित्युक्तमि-
दानीं जीवस्य परमात्मरूपविज्ञानविकारत्वस्य श्रुतिस्मृत्योरप्रसिद्धत्वाच्च प्रार्थार्थत्वमेवे-
त्याह । परेति । अप्रसिद्धमपि विज्ञानविकारत्वं श्रुतिवैकादिष्यतामित्याशङ्क्याऽऽह ।
य एष इति । य एष विज्ञानमय इत्यत्र विज्ञानमयस्यैष इति प्रसिद्धवदनुवादादप्रसिद्ध-
विज्ञानविकारत्वं सर्वनामश्रुतिविरुद्धमित्यर्थः । जीवो ब्रह्मावयवस्त्वत्सदृशो वा तदर्थो

१ ग. ड. 'त्' आदि' २ घ. च. ज. ड. 'न त्रेय' । ३ घ. प्राचुर्यार्थं । ४ ड. ग. 'षण्णां' ।
५ क. ड. ग. 'चित्तमि' । ६ ग. 'निबलादि' ।

पुरुषः केष तदाऽभूत्कुत एतदामा-
दिति तदु ह न मेने गार्ग्यः ॥ १६ ॥

इवदनुवादादवपवोपमार्थयोश्चात्रासंभवात्पारिज्ञेष्वात्पार्यतेव । तस्मात्संकल्पविकल्पाद्यात्मकमन्तःकरणं तन्मय इत्येतत् । पुरुषः पुरि शयनात् । केष तदाऽभूदिति प्रश्नः स्वभावविजिज्ञापयिषया । प्राक्प्रतिबोधात्किपाकारकफलविपरीतस्वभाव आत्मेति कार्याभावेन दिदर्शयिषितम् । न हि प्राक्प्रतिबोधात्कर्मादिकार्यं सुखादि किञ्चन एह्यते । तस्मादकर्मप्रयुक्तत्वात्तथा स्वाभाव्यमेवाऽऽत्मनोऽवगम्यते यस्मिन्स्वाभाव्येऽभूत् । यतश्च स्वाभाव्यात्मच्युतः संसारी स्वभावविलक्षण इत्येतद्विवक्षया पृच्छति गार्ग्यं प्रतिभानरहितं बुद्धिव्युत्पादनाय । केष तदाऽभूत्कुत एतदागादित्येतदुभयं गार्ग्येणैव प्रष्टव्यमासीत्तथाऽपि गार्ग्येण न पृष्टमिति नोदास्तेऽजातशत्रुर्बोधयितव्य एवेति प्रवर्तते । ज्ञापयिष्याम्येवेति प्रतिज्ञातत्वात् । एवमसौ व्युत्पाद्यमानोऽपि गार्ग्यो यत्रैष आत्माऽभूत्प्राक्प्रतिबोधाद्यतश्चेतदागमनागात्तदुभयं न व्युत्पेदे वक्तुं वा प्रष्टुं वा गार्ग्यो ह न मेने न ज्ञातवान् ॥ १६ ॥

मयदित्याशङ्क्याऽऽह । अत्रयवेति । ब्रह्मणो निरवयवत्वश्रुतेस्तस्यैव जीवरूपेण पदेशश्रवणाच्च प्रकृते वाक्ये मयटोऽवयवाद्यर्थायोगान्निर्विषयत्वासंभवाच्च पारिशेष्यात्पूर्वोक्ता प्रार्थार्थेव तस्य प्रत्येत्येत्यर्थः । विज्ञानमयपदार्थमुपसंहरति । तस्मादिति । यत्रेत्यादि व्याख्याय वाक्यशेषमवतार्य वात्पर्यमाह । केष इति । स्वरूपज्ञापनार्थं प्रश्नप्रवृत्तिरित्येतत्प्रकटयति । प्रागिति । कार्याभावेनेत्युक्तं व्यनक्ति । न हीति । तस्मादित्यस्यार्थमाह । अकर्मप्रयुक्तत्वादिति । किं तथा स्वाभाव्यमिति वदाह । यस्मिन्निति । द्वितीयप्रश्नार्थं संक्षिपति । यतश्चेति । उक्तेऽर्थे प्रश्नद्वयमुत्पापयति । एतदिति । तथा स्वामाव्यमेवेति संबन्धः । एतदित्यविकरणमपादानं च एह्यते । किमिति तं प्रत्युभयं पृच्छत्यते स्वकीर्थां प्रतिज्ञां निर्वोद्धृत्यमित्येतेत्याऽऽह । बुद्धीति । ननु शिष्यस्वाद्गार्ग्येणैव प्रष्टव्यं स चेदज्ञस्वान्न पृच्छति तर्हि राजस्वस्मिन्नोदासीन्यमेव युक्तं तत्राऽऽह । इत्येतदुभयमिति । तदु हेत्यादि व्याकरोति । एवमिति । एतदागमनं यथा भवति तथेति यावत् । तत्र क्रियापदयोर्थाक्रमं वक्तुं प्रष्टुं वेत्याभ्यां संबन्धः ॥ १६ ॥

स होवाचाजातशत्रुर्यत्रैष एतत्सुप्तोऽभूद्य एष विज्ञानमयः पुरुषस्तदेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादाय य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिञ्छेते तानि

स होवाचाजातशत्रुर्विवक्षितार्थसमर्पणाय । यत्रैष एतत्सुप्तोऽभूद्य एष विज्ञानमयः पुरुषः केष तदाऽभूत्कुत एतदागादिति यदपृच्छाम तच्छृण्वन्प्रथमानं यत्रैष एतत्सुप्तोऽभूत्तदा तस्मिन्काल एषां वागादीनां प्राणानां विज्ञानेनान्तःकरणगताभिव्यक्तिविशेषविज्ञानेनोपाधिस्वभावजनितेनाऽऽदाय विज्ञानं वागादीनां स्वस्वविषयगतसामर्थ्यं गृहीत्वा य एषोऽन्तर्मध्ये हृदये हृदयस्याऽऽकाशो य आकाशशब्देन पर एव स्व आत्मोच्यते तस्मिन्स्व आत्मन्याकाशे शेते स्वाभाविकेऽर्त्तासारिके न केवल आकाश एव श्रुत्यन्तरसामर्थ्यात्सता सौम्य तदा संपन्नो भवतीति । लिङ्गोपाधिसंबन्धकृतं विशेषात्मस्वरूपमुत्सृज्याविशेषे स्वाभाविक आत्मन्येव केवले वर्तत इत्यभिप्रायः । यदा शरीरेन्द्रियाध्यक्षतामुत्सृजति तदाऽसौ स्वात्मनि वर्तत इति कथमवगम्यते । नामप्रसिद्ध्या । काऽसौ नामप्रसिद्धिरित्याह । तानि वागादेर्विज्ञानानि

कृतस्थित्तिदेकरसोऽयमात्मा तत्र क्रियाकारकफलव्यवहारो वस्तुतो नास्तीति विवक्षितोऽर्थस्तस्य प्रकटीकरणार्थं प्रस्तुतं प्रश्नद्वयमनुवदाति । यत्रेति । उपाधिरन्तःकरणस्य स्वभावस्वदुपादानमज्ञानं तेन जनितमन्तःकरणगतमभिव्यक्तं विशेषविज्ञानं चैतन्याभासलक्षणं तेन करणेनेत्यर्थः । वागादीनां स्वस्वविषयगतं प्रतिनियतं प्रकाशनसामर्थ्यं विज्ञानमित्यर्थः । य एषोऽन्तरिति प्रतीकमादाय व्याचष्टे । मध्य इति । आकाशशब्दस्य भूताकाशविषयत्वमाशङ्क्याऽऽकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशादिति न्यायेनाऽऽह । आकाशशब्देनेति । रुद्रूपे ब्रह्मण्येव सुषुप्तस्य ज्ञानं भूताकाशे तु न भवतीत्यत्र च्छान्दोग्यश्रुतिसंमतिमाह । श्रुत्यन्तरेति । कीदृगत्र ज्ञानं विवक्षितमित्याशङ्क्याऽऽह । लिङ्गेति । स्वापाधिकारे स्वाभाविकत्वमविद्यामानसंनिभित्वं 'सति संपद्य न विदुः' इत्यादिश्रुतेरिति द्रष्टव्यम् । तानि यदेत्यादिवाक्यमाकाङ्क्षापूर्वकमादधे । यदेत्यादिना । विज्ञानानि तत्साधनानीत्येतत् । पुरुष इति प्रथमा षष्ठ्यर्थेऽतो

१ ग. 'पृच्छं त' । २ ख. सौम्य । ३ छ. ज. झ. केवलं । ४ क. घ. ङ. छ. ज. झ. 'गादि-विज्ञानं' । ख. 'गादीनि विज्ञानं' । ५ क. घ. ज. ण. 'नां स्वं स्वं वि' । ६ क. ख. द. 'ज्ञानं विज्ञानसामर्थ्यानि' । ७ घ. ज. स्वपत्नं । ८ घ. ज. ण. 'मिश्रत्वं' ।

यदा गृह्णात्यथ हेतत्पुरुषः स्वपिति नाम तद्गृ-
हीत एव प्राणो भवति गृहीता वाग्गृहीतं
चक्षुर्गृहीतं श्रोत्रं गृहीतं मनः ॥ १७ ॥

पदा यस्मिन्काले गृह्णात्यादत्तेऽथ तदा हेतत्पुरुषः स्वपिति नाम ।
एतन्नामास्य पुरुषस्य तदा प्रसिद्धं भवति गौणमेवास्य नाम भवति
स्वमेवाऽऽत्मानमपीत्यपि गच्छतीति स्वपितीत्युच्यते । सत्यं स्वपिती-
तिनामप्रसिद्ध्याऽऽत्मनः संसारधर्मविलक्षणं रूपमवगम्यते न स्वप्न
युक्तिरस्तीत्याशङ्क्याऽऽह । तत्तत्र स्वापकाले गृहीत एव प्राणो भवति ।
प्राण इति प्राणेन्द्रियं वागादिप्रकरणात् । वागादिसंबन्धे हि सति तद्गु-
पाधित्वादस्य संसारधर्मित्वं लक्ष्यते । वागादयश्चोपसंहृता एव तदा
तेन । कथम् । गृहीता वाग्गृहीतं चक्षुर्गृहीतं श्रोत्रं गृहीतं मनः । तस्मा-
द्गुपसंहृतेषु वागादिषु क्रियाकारकफलत्वेताभावात्स्वात्मस्य एवाऽऽत्मा
भवतीत्यवगम्यते ॥ १७ ॥

ननु दर्शनलक्षणायां स्वप्नावस्थायां कार्यकरणविद्योगेऽपि संसारधर्मि-
त्वमस्य दृश्यते । यथा च जागरिते सुखी दुःखी बन्धुवियुक्तः शोषति
मुह्यते च । तस्माच्छोकमोहधर्मवानेवायं नास्य शोकमोहादयः सुखदुःखा-
दयश्च कार्यकरणसंयोगजनितभ्रान्त्याऽध्यारोपिता इति । न मृपात्वात् ।

वक्ष्यति । अस्य पुरुषस्येति । अश्वकर्णादिनाम्नो विशेषमाह । गौणमेवेति । गौणत्वं
व्युत्पादयति । स्वमेवेति । नाम्नोऽर्थव्यभिचारस्यापि दृष्टत्वान्न तद्गृह्णात्स्वापे^१ स्वरूपा-
वस्थानमिति शङ्कामनूय तद्गृहीत एवेत्यादि वाक्यमुत्थाप्य व्याचष्टे । सत्यमित्या-
दिना । का पुनरात्मनः स्वापावस्थायामसंसारित्वरूपेऽवस्थानमित्यत्र युक्तिरिहोक्ता
भवति तत्राऽऽह । वागादीति । तदा सुपुद्गयस्थायां तेनाऽऽत्मना चैतन्याभासेन
हेतुनेत्यर्थः । स्वापे करणोपसंहारं विवृणोति । कथमित्यादिना । तद्गुपसंहारफलं
कथयति । तस्मादिति ॥ १७ ॥

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां वागाद्युपाधिकमात्मनः संसारित्वमुक्तं तत्र व्यतिरेकासिद्धिमा-
शङ्कते । नन्विति । व्यतिरेकासिद्धौ फलितमाह । तस्मादिति । स्वप्नस्य रज्जुसर्प-
वन्मिथ्यात्वेन वस्तुधर्मत्वाभावात्ताऽऽत्मनः संसारित्वमिन्नुत्तरमाह । न मृपात्वादिति ।

१ क. ड. 'क्षणरु' । २ ग. च. ड. 'त्मकता' । ३ ख. ज. 'यकार' । ४ घ. ज. 'यकार' ।
५ क. ... च. 'भ्रान्त्यथा' । ६ ड. 'त्वात्स्वप्नस्य' । म । ७ ल. ड. 'वे पुद्गवेऽ' । ८ घ. ज. ण.
'सर्पादिव' ।

स यत्रैतस्वप्न्यया चरति ते हास्य
लोकास्तदुतेव महाराजो भवत्युतेव
महान्ब्राह्मण उतेवोच्चावचं निगच्छति

स प्रकृत आत्मा यत्र यस्मिन्काले दर्शनलक्षणया स्वप्नया स्वप्न-
वृत्त्या चरति वर्तते तदा ते हास्य लोकाः कर्मफलानि । के ते ।
तत्तत्रोतापि महाराज इव भवति । सोऽयं महाराजत्वमिवास्य लोको न
महाराजत्वमेव जागरित इव तथा महान्ब्राह्मण इवोताप्युच्चावचमुच्चं च देव-
त्वाच्चवचं च तिर्यक्त्वाच्छुचमिवावचमिव च निगच्छति । मृषैव महाराज-
त्वादयोऽस्य लोका इवशब्दप्रयोगाद्ब्रह्मिचारदर्शनाच्च । तस्मान्न बन्धुवि-
योगादिजनितशोकमोहादिभिः स्वप्ने संबध्यत एव । ननु च यथा जाग-
रिते जाग्रत्कालाव्यभिचारिणो लोका एवं स्वप्नेऽपि तेऽस्य महाराजत्वा-
दयो लोकाः स्वप्नकालभाविनः स्वप्नकालाव्यभिचारिण आत्मभूता एव न
त्वविद्याध्यारोपिता इति । ननु च जाग्रत्कार्यकरणार्थत्वं देवतात्मत्वं
चाविद्याध्यारोपितं न परमार्थत इति व्यतिरिक्तविज्ञानमयात्मप्रदर्शनेनै-
प्रदर्शितम् । तत्कथं दृष्टान्तत्वेन स्वप्नलोकस्य मृत इवोज्जीविष्यन्मादुर्भवि-
ष्यति । सत्यं विज्ञानमये व्यतिरिक्ते कार्यकरणदेवतात्मैत्वप्रदर्शनमवि-
द्याध्यारोपितं शुक्तिकायामिव रजतत्वदर्शनमित्येतत्सिध्यति व्यतिरि-

तदुपपादयन्नादौ स यत्रेत्यादीन्यक्षराणि योजयति । स प्रकृत इत्यादिना । अथात्र
स्वप्नस्वभावे निर्दिश्यते न तस्य मिथ्यात्वं कथ्यते तत्राऽऽह । मृषैवेति । स्वप्ने दृष्टानां
महाराजत्वादीनां जाग्रत्यनुवृत्तिराहित्यं व्यभिचारदर्शनम् । स्वप्नस्य मिथ्यात्वे सिद्धमर्थ-
माह । तस्मादिति । विमता लोका न मिथ्या तत्कालाव्यभिचारित्वाज्जाग्रदलोकवदिति
शङ्कते । ननु च यथेति । साध्यैककल्पं वक्तुं सिद्धान्ती पाणिपैषैवाक्योक्तं स्मारयति ।
ननु चेति । जाग्रदलोकस्य मिथ्यात्वे फलितमाह । तत्कथमिति । मादुर्भावे जाग्र-
दलोकस्य कर्तृत्वं प्राकराणिकभेदव्ययम् । तत्र पूर्ववादी दृष्टान्तं साधयति । सत्यमित्या-
दिना । अन्वयव्यतिरेकारूपो न्यायः । देहद्वयस्याऽऽत्मनश्च त्रिवेकमात्रं प्रागुक्तं न
तु माधान्येनाऽऽत्मनः शुद्धिरुक्तेति विभागमङ्गीकृत्य वस्तुतोऽसन्त्वमपि दृष्टान्तं सत्त्वं
कृत्वा तेन स्वप्नसत्यत्वमाशङ्क्य तन्निरासेनाऽऽत्यन्तिकी शुद्धिरात्मनः स्वप्नवाक्येनो-
च्यते तथा च जाग्रतोऽपि तथा मिथ्यात्वादात्मैकरसः शुद्धः स्यादित्याशयवानाह ।

१ ग. घ. ड. छ. ज. झ. 'पितस्य। २ ग. घ. च. ज. ड. 'स्मकत्वं। ३ क. ग. छ. 'यं ह'।
४ ख. ग. ड. च. ड. 'स्मद'। ५ क. ख. 'न द'। ६ ग. च. ज. ड. 'स्मद'। ७ ख. ड. प. 'णपका'
८ क. ख. 'या ज'।

स यथा महाराजो जानपदान्गृहीत्वा

क्तात्मास्ति त्वं प्रदर्शनन्यायेनेव न तु तद्विद्युद्धिपरैतयेव न्याय उक्त इत्यसन्नपि दृष्टान्तो जाग्रत्कार्यकरणदेवतात्मत्वदर्शनलक्षणः पुनरुद्गा-
 ष्यते । सर्वो हि न्यायः किञ्चिद्विशेषमपेक्षमाणोऽपुनरुक्तीभवति । न
 तावत्स्वप्नेऽनुभूतमहाराजत्वादयो लोका आत्मभूताः । आत्मनोऽन्यस्य
 जाग्रत्प्रतिबिम्बभूतस्य लोकस्य दर्शनात् । महाराज एव तावद्यस्तमुप्राप्तु
 प्रकृतिषु पर्यङ्के शयानः स्वप्नान्पश्यन्नुपसंहृतकरणः पुनरुपगतप्रकृतिं
 महाराजमिवाऽऽत्मानं जागरित इव पश्यति यात्रागतं भुञ्जानमिव च
 भोगान् । न च तस्य महाराजस्य पर्यङ्के शयानाद्वितीयोऽन्यः प्रकृत्यु-
 पेतो विषये पर्यटन्नहनि लोके प्रसिद्धोऽस्ति यमसौ सुप्तः पश्यति । न
 चोपसंहृतकरणस्य रूपादिमतो दर्शनमुपपद्यते । न च देहे देहान्तरस्य
 तच्छुष्यस्य संभवोऽस्ति । देहस्थस्यैव हि स्वप्रदर्शनम् । ननु पर्यङ्के शयानः
 पथि प्रवृत्तमात्मानं पश्यति न बहिः स्वप्नान्पश्यतीत्येतदाह । स महा-
 राजो जानपदाञ्जनपदे भवान्राजोपकरणभूतान्भृत्यानन्यांश्च गृहीत्वो-

इत्यसन्नपीति । पाणिपेषवाक्ये जाग्रन्मिथ्यात्वोक्त्याऽर्थादुक्ता शुद्धिरत्रापि सैवो-
 च्यते चेत्पुनरुक्तिरित्याशङ्क्याऽऽह । सर्वो हीति । यत्किञ्चत्सोमान्यात्पीनरुक्त्यं
 सर्वत्र तुल्यम् । अवान्तरभेदादपीनरुक्त्यं प्रकृतेऽपि समं पूर्वत्र शुद्धिद्वारस्याऽऽधि-
 कत्वादिह वाचनिकत्वादिति भावः । जाग्रदृष्टान्तेन स्वप्नस्यत्वचोऽसंभवाद्वाच्यत्वस्य
 समाधिरिति पूर्ववादिमुखेनोक्त्वा समाधिमधुना कथयति । न तार्वादिति । विमता
 न द्रष्टुरात्मानो धर्मा वा तद्दृश्यत्वाद्दृष्टादिवदित्यर्थः । किञ्च स्वप्नदृष्टानां जाग्रदृष्टाद-
 र्थान्तरत्वेन दृष्टेर्मिथ्यात्वमित्याह । महाराज इति । तेषां जाग्रदृष्टादर्थान्तरत्वमसि-
 ङ्गमित्याशङ्क्याऽऽह । न चेति । प्रमाणसामग्र्यभावाच्च स्वप्नस्य मिथ्यात्वमित्याह ।
 न चेति । योग्यदेशाभावाच्च तन्मिथ्यात्वमित्याह । न चेति । देहाद्बहिरेव स्वप्न-
 दृश्यङ्गीकाराद्योग्यदेशसिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह । देहस्थस्येति । एतदेव माधयितुं
 शोक्तयति । नन्विति । तत्र स यथेत्यादिवाक्यमुत्तरत्वेनावतार्य व्याचष्टे । न बहि-
 रित्यादिना । यथाकामं 'तं तं काममनतिक्रम्येत्यर्थः । एतदिति क्रियाया ग्रहणस्य

१ ग. क. च. ट. 'त्वद' । २ अ. 'रत्ने न्या' । ३ अ. ट. 'शक्तो भ' । ४ च. ट. 'व भो' ।
 ५ अ. 'त्युपगतो' । ६ घ. अ. ग. 'त्मान्यात्पी' । ७ क. अ. ट. ग. 'रात्मनो' । ८ अ. 'प्रमाणद' ।
 ९ घ. ग. 'इदो' । १० क. अ. च. ट. 'तं काम' ।

स्वे जनपदे यथाकामं परिवर्तेतैवमेवैष एतत्प्राणान्गृ-
हीत्वा स्वे शरीरे यथाकामं परिवर्तते ॥ १८ ॥

पादाय स्व आत्मीय एव जयादिनोपाजिते जनपदे यथाकामं यो यः
कामोऽस्य यथाकाममिच्छातो यथा परिवर्तेतेत्यर्थः । एवमेवैष विज्ञान-
मय एतदिति क्रियाविशेषणं प्राणान्गृहीत्वा जागरितस्थानेभ्य उप-
संहृत्य स्वे शरीरे स्व एव देहे न बहिर्यथाकामं परिवर्तते । कामकर्म-
भ्यामुद्गासिताः पूर्वानुभूतवस्तुसदृशीर्वासना अनुभवतीत्यर्थः । तस्मा-
त्स्वप्ने मृषाऽध्यारोपिता एवाऽऽत्मभूतत्वेन लोका अविद्यमाना एव
सन्तस्तथा जागरितेऽपीति प्रत्येतव्यम् । तस्माद्द्विशुद्धोऽक्रियाकारक-
फलात्मको विज्ञानमय इत्येतत्सिद्धम् । यस्माद्ब्रह्मण्यन्ते द्रष्टृविषयभूताः
क्रियाकारकफलात्मकाः कार्यकरणलक्षणां लोकास्तथा स्वप्नेऽपि ।
तस्मादन्योऽसौ दृश्येभ्यः स्वप्नजागरितलोकेभ्यो द्रष्टा विज्ञानमयो
विशुद्धः ॥ १८ ॥

दर्शनवृत्तौ स्वप्ने वासनाराशेर्दृश्यत्वादतद्धर्मतेति विशुद्धताऽवगताऽऽ-
त्मनस्तत्र यथाकामं परिवर्तत इति कामवशात्परिवर्तनमुक्तम् । द्रष्टृ-
दृश्यसंबन्धश्चास्य स्वाभाविक इत्यशुद्धता शङ्क्यतेऽतस्तद्द्विशुद्धयर्थ-

विशेषणमेतद्ब्रह्मणं यथा भवति तथेत्यर्थः । परिवर्तनमेव विवृणोति । कामेति । योग्य-
देशाभावे सिद्धे सिद्धमर्थं दर्शयति । तस्मादिति । स्वप्नस्य मिथ्यात्वे तद्दृष्टान्तत्वेन
जहत्वादिहेतुना जागरितस्यापि तथात्वं शक्यं निश्चेतुमित्याह । तथेति । द्वयोर्मि-
थ्यात्वे प्रवीचो विशुद्धिः सिद्धेत्युपसंहरति । तस्मादिति । अक्रियाकारकफलात्मक
इति विशेषणं समर्थयते । यस्मादिति । जागरितं दृष्टान्तीकृत्य दार्ष्टान्तिकमाह ।
तथेति । द्रष्टृदृश्यभावे सिद्धे फलितमाह । तस्मादिति । अन्यत्वफलं कथयति ।
विशुद्ध इति ॥ १८ ॥

वृत्तानुवादपूर्वकमुत्तरश्रुतिनिरस्यामाशङ्कामाह । दर्शनवृत्तावित्यादिना । तत्रेति
स्वप्नोक्तिः । कामादिसंबन्धश्चकारार्थः । निवर्त्यशङ्कासद्भावान्निवर्तकानन्तरश्रुतिप्रवृत्ति
प्रतिजानीते । अत इति । स्वप्नेऽपि शुद्धिरुक्ता किं सुषुप्तिर्ब्रह्मेत्याशङ्क्याऽऽह ।

१ क. ख. ग. छ. 'णा लौकिकास्त' । २ घ. ङ. द्रष्टृदृश्य' । ३ ण. 'छान्तेन । ४ क. ख.
'कान्त' । ५ क. ख. ङ. ण. 'श्रुति प्रति' । ६ अ. 'द्विमुक्त्वा किं । ७ य. अ. ङ. ण. 'प्रहणेनेत्या' ।
८ अ. 'ह । अथ य' ।

अथ यदा सुषुप्तो भवति यदा न कस्य-
चन वेद हिता नाम नाड्यो द्वासप्ततिः
सहस्राणि हृदयात्पुरीततमभिप्रतिष्ठन्ते

माह । अथ यदा सुषुप्तो भवति यदा स्वप्न्यया चरति तदाऽप्ययं विशुद्ध एव । अथ पुनर्यदा हित्वा दर्शनवृत्तिं स्वप्नं यदा यस्मिन्काले सुषुप्तः सुषुप्तः संप्रसादं स्वाभाव्यं गतो भवति तल्लिखितान्वयसंबन्धकालुष्यं हित्वा स्वाभाव्येन प्रसीदति । कदा सुषुप्तो भवति । यदा यस्मिन्काले न कस्यचन न किञ्चनेत्यर्थो वेद विजानाति । कस्यचन वा शब्दादेः संबन्धिवस्त्वन्तरं किञ्चन न वेदेत्यध्याहार्यम् । पूर्वं तु न्याय्यं सुप्ते तु विशेषविज्ञानाभावस्य विवक्षितत्वात् । एवं तावद्विशेषविज्ञानाभावे सुषुप्तो भवतीत्युक्तम् । केन पुनः क्रमेण सुषुप्तो भवतीत्युच्यते । हिता नाम हिता इत्येवंनाम्न्यो नाड्यः शिरा देहस्यान्नरसावपरिणामभूतास्ताश्च द्वासप्ततिः सहस्राणि द्वे सहस्रे अधिके सप्ततिश्च सहस्राणि तां द्वासप्ततिः सहस्राणि हृदयाद्दृढयं नाम मांसपिण्डस्तेस्मान्मांसपिण्डात्पुण्डरीकाकारात्पुरीततं हृदयपरिवेष्टनमाचक्षते तदुपलक्षितं शरीरमिह पुरीतच्छब्देनाभिमेतं पुरीततमभिप्रतिष्ठन्त इति शरीरं कृत्स्नं व्याप्नुवन्त्योऽश्वत्थपर्णराजय इव बहिर्मुख्यः प्रवृत्ता इत्यर्थः । तत्र बुद्धेरन्तःकरणस्य हृदयं स्थानं तत्रस्थवृद्धितन्त्राणि चेताराणि बाह्यानि कर-

यदेति । गतो भवति तदा सुतरामस्य शुद्धिः सिध्यतीति शेषः । तमेव सुषुप्तिकालं प्रश्नपूर्वकं प्रकटयति । कदेति । विकल्पं व्यावर्तयति । पूर्वं त्विति । वृत्तमनूय प्रश्नपूर्वकं सुषुप्तिसंगतिप्रकारं दर्शयति । एवं तावदिति । हितफलप्राप्तिनिमित्तत्वात्नाड्यो हिता उच्यन्ते । तामां देहसंबन्धानामन्वयव्यतिरेकध्यामन्नरसविकारत्वमाह । अत्रेति । तामामेव मध्यमसरूपां कथयति । ताश्चेति । तामां च हृदयसंबन्धिनीनां ततो निर्गत्य देहव्याप्त्या बहिर्मुखत्वमाह । हृदयार्पादिति । तामिर्गत्यादि व्याकर्तुं भूमिकां करोति । तत्रेति । शरीरं सप्तम्यर्थः । शरीरे करणानां बुद्धितन्त्रत्वे किं स्यात्त-

१ क. ग. ण. 'सप्तिस' । २ क. ख. 'सप्तिस' । ग. घ. ङ. च. छ. ज. झ. ढ. 'सप्तिसै' सहस्रे । ३ झ. तानि । ४ क. ख. ग. ङ. च. छ. ज. झ. ढ. 'सप्तिस' । ५ क. ख. ग. ङ. च. छ. ज. झ. ढ. 'णि नाडीनां ह' । ६ घ. ज. 'स्तन्मां' । ७ क. ख. ग. घ. ङ. छ. ज. 'मुक्ताः प्र' । ८ क. ग. घ. छ. 'त्र बु' । ९ घ. झ. 'पुमग' । १० घ. ष. ग. 'स्यादिनि तदा' ।

ताभिः प्रत्यवमृष्य पुरीतति शेते स यथा
कुमारो वा महाराजो वा महाब्राह्मणो
वाऽतिघ्नीमानन्दस्य गत्वा शयीतैव-

णानि । तेन बुद्धिः कर्मवशाच्छ्रोत्रादीनि ताभिर्नाडीभिर्मत्स्यजालवत्कर्ण-
शष्कुल्यादिस्थानेभ्यः प्रसारयति प्रसार्य चाधितिष्ठति जागरितकाले ।
तां विज्ञानमयोऽभिव्यक्तस्वात्मचैतन्यावभासतया व्याप्नोति । संकोचै-
काले च तस्या अनुसंकुचति । सोऽस्य विज्ञानमयस्य स्वापः । जाग्र-
द्विकासानुभवो भोगः । बुद्धच्युपाधिस्वभावानुविधायी हि स चन्द्रादिप्र-
तिबिम्ब इव जलैश्चनुविधायी । तस्मात्तस्या बुद्धेर्जाग्रद्विषयायास्ताभिर्ना-
डीभिः प्रत्यवसर्पणमनु प्रत्यवमृष्य पुरीतति शरीरे शेते तिष्ठति तप्तमिव
लोहपिण्डमविशेषेण संव्याप्याग्निवच्छरीरं संव्याप्य वर्तत इत्यर्थः ।
स्वाभाविक एव स्वात्मनि वर्तमानोऽपि कर्मानुगतबुद्धच्यनुवृत्तित्वात्पुरी-
तति शेते इत्युच्यते । न हि सुषुप्तिकाले शरीरसंबन्धोऽस्ति । तीर्णो
हि तदा सर्वाञ्छोकान् हृदयस्येति हि वक्ष्यति । सर्वसंसारदुःखवियुक्तेय-
मवैस्थेत्यत्र दृष्टान्तः । स यथा कुमारो वाऽत्यन्तबालो वा महाराजो
वाऽत्यन्तवयमकृतिर्यथोक्तेकृन्महाब्राह्मणो वाऽत्यन्तपरिपक्वविद्याविन-
यसंपन्नोऽतिघ्नीमतिशयेन दुःखं हन्तीत्यतिष्ठानन्दस्यावस्था सुखा-
वस्था तां प्राप्य गत्वा शयीतावतिष्ठेत । एषां च कुमारादीनां स्वभाव-

दाह । तेनेति । तथाऽपि जीवस्य किमायातमित्याशङ्क्याऽऽह । तां विज्ञानमय
इति । भोगशब्दो जागैरविषयः । बुद्धिविकासमनुभवन्नात्मा जागतीत्युच्यते तत्संकोचं
चानुभवन्स्वपितीत्यत्र हेतुमाह । बुद्धीति । बुद्धच्यनुविधायित्वं परामृश्य ताभिरित्यादि
व्याचष्टे । तस्मादिति । प्रत्यवसर्पणं व्यावर्तनम् । पदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह । तप्त-
मिवेति । कर्मत्वे देहस्य कर्तृत्वे चाऽऽत्मनो दृष्टान्तद्वयम् । हृदयाकाशे ब्रह्मणि शेते
विज्ञानात्मेत्युक्त्वा पुरीतति शयनमाचक्षणस्य पूर्वापरविरोधः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह ।
स्वाभाविक इति । औपचारिकमिदं वचनमित्यत्र हेतुमाह । न हीति । इयमवस्थेति
प्रकृत्वा सुषुप्तिरुच्यते । उक्तेषु दृष्टान्तेषु विवक्षितमेशं दर्शयति । एषां चेति ।

१ ड. च. झ. द. 'न्याभा' । २ ग. च. द. 'चक्रा' । ३ क. ग. 'द्विक्षेपानु' । ४ च. द.
'छानु' । ५ घ. ड. ज. 'वृत्तत्वा' । ६ झ. घ. च. छ. झ. 'गुपका' । ७ ग. च. 'वत्थोक्ताऽत्र ।
ड. 'वत्थोक्ता तत्र । ८ ग. ड. च. द. 'लो म' । ९ च. द. 'करुर्मकु' । १० ड. दुःखजवं ।
११ ग. च. द. 'हन्ति साऽति' । १२ झ. घ. ड. छ. ज. झ. 'भावाव' । १३ ण. 'गरितवि' ।

मेवैष एतच्छेते ॥ १९ ॥

स्थानां सुखं निरतिशयं प्रसिद्धं लोके । विक्रियमाणानां हि तेषां दुःखं न स्वभावंतस्तेन तेषां स्वाभाविक्यवस्था दृष्टान्तत्वेनोपादीयते प्रसिद्धत्वात् । न तेषां स्वाप एवाभिप्रेतः । स्वापस्य दार्ष्टान्तिकत्वेन विवक्षितत्वाद्विशेषाभावाच्च । विशेषे हि सति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभेदः स्यात् । तस्मान्न तेषां स्वापो दृष्टान्तः । एवमेव यथाऽयं दृष्टान्त एष विज्ञानमय एतच्छयनं शेत इत्येतच्छब्दः क्रियाविशेषणार्थः । एवमयं स्वाभाविके स्व आत्मनि सर्वसंसारधर्मातीतो वर्तते स्वापकाल इति ॥ १९ ॥

कैप तदाऽभूदित्यस्य प्रश्नस्य प्रतिवचनमुक्तम् । अनेन च प्रश्ननिर्णयेन विज्ञानमयस्य स्वभावतो विशुद्धिरसंसारित्वं चोक्तम् । कुत एतदागादित्यस्य प्रश्नस्यापाकरणार्थं आरम्भः । ननु यस्मिन्ग्रामे नगरे वा यो भवति सोऽन्यत्र गच्छंस्तत एव ग्रामानगराद्वा गच्छति नान्यतः । तथा सति कैष तदाऽभूदित्येतावानेवास्तु प्रश्नो यत्राभूत्तत एवाऽऽगमनं प्रसिद्धं स्यान्नान्यत इति कुत एतदागादिति प्रश्नो निरर्थक एव । किं श्रुतिरूपालभ्यते भवता । न । किं तर्हि । द्वितीयस्य प्रश्नस्यार्थान्तरं

दुःखमपि तेषां प्रसिद्धमित्याशङ्क्याऽऽह । विक्रियमाणानां हीति । कुमारदिस्वापस्यैव दृष्टान्तत्वं किं न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । न तेषामिति । तस्त्वापस्य दृष्टान्तत्वमस्मत्स्वापस्य दार्ष्टान्तिकत्वमिति विभागमाशङ्क्याऽऽह । विशेषाभावादिति । कैष तदाऽभूदिति प्रश्नस्योत्तरमुपपादितमुपसंहरति । एवमिति ॥ १९ ॥

स यथेत्यादेः संगतिं वक्तुं वृत्तं संकीर्तयति । कैप इति । किं पुनराद्यप्रश्ननिर्णयेन फलवति त्वंपदार्थशुद्धिरित्याह । अनेनेति । शुद्धिद्वारा ब्रह्मत्वं च तस्योक्तमित्याह । असंसारित्वं चेति । उत्तरग्रन्थस्य वात्पर्यमाह । कुत इति । पूर्वगोत्तरस्य गतार्थत्वं शङ्कते । नन्वात । स्थित्यवबेरेव निर्धारितत्वादागत्यवैधेनिर्दिधारयिष्या प्रश्ने प्रतिवचनं सावकाशमित्याशङ्क्याऽऽह । तथा सतीति । अपौरुषेयी श्रुतिरशेषदोषशून्यत्वादनविशङ्कनीयेति सिद्धान्ती गृह्यामिसंधिराह । किं श्रुतिरिति । न श्रुतिरक्षिप्यते निर्दोषत्वादिति पूर्ववाचाह । नेति । श्रुतेरनाक्षेपत्वे त्वदीयं चोद्यं निरवकाशमित्याह । किं तर्हीति । तस्य सावकाशत्वं पूर्ववादी साधयति । द्वितीयस्येति ।

१ क. घ. ज. च. 'वस्ते' । २ अ. छ. झ. ट. 'कयोभेदः' । ३ अ. घ. ज. झ. 'धैमत्' । ४ अ. ग. कथं । ५ घ. ज. ण. 'सं की' । ६ क. अ. ट. फलमिति । घ. फलितं । ७ घ. अ. ण. 'वधिनिर्दि' । ८ घ. अ. ण. 'क्षेपे त्वं' । ९ अ. कथं ।

श्रोतुमिच्छाम्यत आनर्थक्यं चोदयामि । एवं तर्हि कुत इत्यपादानार्थता न वृहते । अपादानार्थत्वे हि पुनरुक्तता नान्यार्थत्वे । अस्तु तर्हि निमित्तार्थः प्रश्नः कुत एतद्भागार्त्तिकनिमित्तमिहाऽऽगमनमिति । न निमित्तार्थताऽपि प्रतिवचनवैकल्यात् । आत्मनश्च सर्वस्य जगतोऽभिविस्फुलिङ्गादिव-द्रुत्पत्तिः प्रतिवचने श्रूयते । न हि विस्फुलिङ्गानां विद्रवणेऽभिनिमित्त-मपादानमेव तु सः । तथा परमात्मा विज्ञानमयस्याऽऽत्मनोऽपादानत्वेन श्रूयतेऽस्मादात्मन इत्येतस्मिन्वाक्ये । तस्मात्प्रतिवचनवैकल्यात्कुत इति प्रश्नस्य निमित्तार्थता न शक्यते वर्णयितुम् । नन्वपादानपक्षेऽपि पुनरुक्त-तादोषः स्थित एव । नैष दोषः । प्रश्नाभ्यामात्मनि क्रियाकारकफलता-पोहस्य विवक्षितत्वात् । इह हि विद्याविद्याविषयावुपन्यस्तौ । आत्मत्वेवो-पासीताऽऽत्मनमेवावेदात्मानमेव लोकमुपासीतेति विद्याविषयः । तथाऽविद्याविषयश्च पाङ्कं कर्म तत्फलं चान्नत्रयं नामरूपकर्मात्मकमिति । तत्राविद्याविषये वक्तव्यं सर्वमुक्तम् । विद्याविषयस्त्वात्मा केवल उप-न्यस्तो न निर्णीतः । तन्निर्णयाय च ब्रह्म ते ब्रह्मणीति प्रक्रान्तं ज्ञापि-ष्यामीति च । अतस्तद्ब्रह्मविद्याविषयेभूतं ज्ञापयितव्यं याथात्म्यतः । तस्य च याथात्म्यं क्रियाकारकफलभेदज्ञान्यमत्यन्तविशुद्धमद्वैतमित्येत-द्विवक्षितम् । अतस्तदनुरूपो प्रश्नावुत्थाप्येते श्रुत्या केष तदाऽभूत्कुत

पूर्ववादिभ्यः पादानार्थान्तरे पश्चम्याः शुश्रूषमाणे सत्येकदेशी ब्रवीति । एवं तर्हीति । कथमन्यार्थत्वं तदाह । अस्त्विति । तर्हि तस्यामपादानार्थत्वेन पुनरुक्तत्वावस्थाया-मित्यर्थः । एकदेशिनं पूर्ववादी दूषयति । नेति । अपादानार्थतावदित्यपर्यर्थः । तदेव स्फुटयति । आत्मनश्चेति । जगतः सर्वस्य चेतनस्याचेतनस्य चेति वक्तुं चशब्दः । तर्हि भवत्वपादानार्था पश्चमीत्याशङ्क्य पूर्ववादी पूर्वोक्तं स्मारयति । नन्वेति । सर्वावि-द्यावज्जनिर्मुक्तं मत्तयगद्वयं ब्रह्म प्रश्नद्वयव्याजेन प्रतिपिपादयिषित्वमिति न पुनरुक्ति-रिति सिद्धान्ती स्वाभिसंधिमुद्धाटयति । नैष दोष इति । यथोक्तं वस्तु प्रश्नाभ्यां विवक्षितमिति कुपो ज्ञावमित्याशङ्क्य तद्वक्तुं तार्तीयमर्थमनुवदति । इह हीति । विद्याविषयनिर्णयस्य कर्तव्यत्वमत्र न प्रतिभातीत्याशङ्क्याऽऽह । तन्निर्णयाय चेति । अन्यथा प्रक्रमभङ्गः स्यादिति भावः । किं तद्यार्थस्य तदाह । तस्य चेति । रूपं यथोक्तयाथात्म्यव्याख्यानोपयोगित्वं प्रश्नयोरित्याशङ्क्य तयोः श्रोतमर्थमाह ।

१ ग. ङ. च. ट. 'त्वेनैव श्रू' । २ क. ख. 'चने वै' । ३ घ. ज. 'दोषोऽनल्पि' । ४ ङ. 'विषयोविष' । ५ ग. 'यथीभू' । ६ घ. अ. घ. 'त्वे पुं' । ७ क. ख. ट. 'यातर्ष्यं तं' ।

स यथोर्णनाभिस्तन्तुनोच्चरे-

एतदागादिति । तत्र यत्र भवति तदधिकरणं यद्भवति तदधिकर्तव्यं तथोच्चाधिकरणाधिकर्तव्ययोर्भेदो दृष्टो लोके । तथा यत आगच्छति तदपादानं य आगच्छति स कर्ता तस्मादन्यो दृष्टः । तथाऽऽत्मा काष्प-भूदन्यस्मिन्नन्यः कुतश्चिदागादन्यस्मादन्यः केनचिद्भिन्नेन साधनान्तरेणेत्येवं लोकवत्प्राप्ता बुद्धिः सा प्रतिवचनेन निवर्तयितव्येति । नायमात्माऽन्योऽन्यत्राभूदन्यो वाऽन्यस्मादागतः साधनान्तरं वाऽऽत्मन्यस्ति । किं तर्हि स्वात्मन्येवाभूत् “स्वमात्मानमपीतो भवति सता सोम्य तथा संपन्नो भवति प्राज्ञेनाऽऽत्मना संपरिष्वक्तः पर आत्मानं संपतिष्ठते” इत्यादिश्रुतिभ्यः । अत एव नान्योऽन्यस्मादागच्छति । तच्छ्रुत्येव प्रदर्शयतेऽस्मादात्मन इति । आत्मव्यतिरेकेण वस्त्वन्तराभावात् । नन्यस्ति प्राणाद्यात्मव्यतिरिक्तं वस्त्वन्तरं न प्राणादेस्तत एव निष्पत्तेः । तत्कथमिति । उच्यते तत्र दृष्टान्तः स यथा लोक उर्णनाभिः । उर्णनाभिर्लूताकीट एक एव प्रसिद्धः सन्स्वात्माप्रविभक्तेन तन्तुनोच्चरेद्बुद्ध-च्छेत् । न चास्ति तस्योद्गमने स्वतोऽन्तरिकं कारकान्तरम् ।

तत्रेति । प्रश्नप्रवृत्तिमुक्त्वा प्रतिवचनप्रवृत्तिमाह । सेति । निवर्तयितव्येति तत्प्रवृत्ति-रिति शेषः । संपति प्रतिवचनयोस्तात्पर्यमाह । नायमिति । स्वात्मन्येवाभूदित्यत्र प्रमाणमाह । स्वात्मानमिति । मुषुप्तौ स्वात्मन्येव स्थितिरतःशब्दार्थः । प्रबोधदशा-यामात्मन एवाऽऽगमनापादानत्वमित्यत्र मानत्वेनानन्तरश्रुतिमुत्थापयति । तच्छ्रुत्ये-वेति । स्थित्यागत्योरात्मन एवावधित्वमित्यत्रोपपत्तिमाह । आत्मेति । वस्त्वन्तराभा-वस्यासिद्धिं शङ्कित्वा दूषयति । नान्वत्पादिना । क्रियावत्त्वं मृदादेर्घटाद्युत्पत्तिदो-नाद्ब्रह्मणोऽक्रियत्वात्तत्र न प्राणाद्युत्पत्तिरिति शङ्कते । तत्कथमिति । मृष्टेर्भायामय-त्वमाश्रित्य श्रुत्या परिहरति । उच्यते इति । स्वात्माप्रविभक्तेनेत्युक्तमन्वयं व्यतिरेकद्वारा स्फोरयति । न चेति । असहायस्य कारणत्वे दृष्टान्तमुक्त्वा कूटस्थस्य

द्यथाऽग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्त्येवमे-
 वास्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः
 सर्वाणि भूतानि व्युच्चरन्ति तस्योपनिषत्सत्यस्य
 सत्यमिति प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यम् ॥२०॥
 इति बृहदारण्यकोपनिषदि द्वितीयाध्यायस्य
 प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

यथा चेकरूपादेकस्मादग्नेः क्षुद्रा अल्पा विस्फुलिङ्गाः क्षुद्रयोऽग्न्यवयवा
 व्युच्चरन्ति विविधं नाना वोच्चरन्ति । यथेमौ दृष्टान्तौ कारकभेदाभावेऽपि
 प्रवृत्तिं दर्शयतः । प्राक्प्रवृत्तेश्च स्वभावत एकत्वमेवमेवास्मादात्मनो विज्ञान-
 मयस्य प्राक्प्रतिबोधाद्यत्स्वरूपं तस्मादित्यर्थः । सर्वे प्राणा वागादयः
 सर्वे लोका भूरादयः सर्वाणि कर्मफलानि सर्वे देवाः प्राणलोकाधिष्ठाता-
 रोऽग्न्यादयः सर्वाणि भूतानि ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानि प्राणिजातानि
 सर्व एत आत्मान इत्यस्मिन्पाठ उपाधिः संपर्कजनितप्रबुध्यमानां विशेषा-
 त्मान इत्यर्थो व्युच्चरन्ति । यस्मादात्मनः स्थावैरजङ्गमं जगदिदमग्नि-
 विस्फुलिङ्गवद्बुच्चरत्यनिशं यस्मिन्नेव च प्रलीयते जलबुद्बुदवद्यदात्मकं
 च वर्तते स्थितिकाले तस्यास्याऽऽत्मनो ब्रह्मण उपनिषदुप समीपं
 निगमयतीत्यभिधायकः शब्द उपनिषदित्युच्यते । शास्त्रप्रामाण्यादेत-
 च्छब्दगतो विशेषोऽवसीयत उपनिगमयितृत्वं नाम । काऽसावुपनि-
 षदित्याह सत्यस्य सत्यमिति । सा हि सर्वत्र चोपनिषदलौकिकार्थत्वा-
 दुर्विज्ञेयार्थेति तदर्थमाचष्टे प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यमिति । एतस्यैव
 वाक्यस्य व्याख्यानायोत्तरं ब्राह्मणद्वयं भविष्यति । भवतु तावदुपनि-
 षद्वाख्यानायोत्तरं ब्राह्मणद्वयम् । तस्योपनिषदित्युक्तं तत्र न जानीमः

तद्भावे दृष्टान्तमाह । यथा चेति । माध्यंदिनश्रुतिमाश्रित्याऽऽह । सर्व एत इति ।
 तस्येत्याद्यवतार्य व्याचष्टे । यस्मादित्यादिना । ननु प्रत्यग्भूतस्य ब्रह्मणो वाचकेषु
 शब्दान्तरेष्वपि सत्सु किमित्येतच्छब्दविषयमादरणं क्रियते तत्राऽऽह । शास्त्रेति ।
 ब्राह्मणवाक्यार्थोऽपि कथं निश्चयितामित्योशङ्क्याऽऽह । एतस्येति । उक्तमङ्गीकृत्य
 विशेषादृष्ट्या संशयानो विचारं प्रस्तीति । भवत्विति । सांदिग्धं सप्रयोजनं च

१ ग. क. च. द. 'प्रतिबु' । २ क. घ. 'वरं ज' । ३ ग. भवति । ४ ग. 'सप्रूपस्य । ५ क.
 ख. घ. अ. द. 'त्याह ।

किं प्रकृतस्याऽऽत्मनो विज्ञानमयस्य पाणिपेषणोत्थितस्य संसारिणः शब्दादिभुज इयमुपनिषदाहोस्विदसंसारिणः कस्यचित् । किंचातः । यदि संसारिणस्तदा संसारीयैव विज्ञेयः । तद्विज्ञानादेव सर्वप्राप्तिः स एव ब्रह्मशब्दवाच्यस्तद्विद्यैव ब्रह्मविद्येति । अथासंसारिणस्तदा तद्विषयाविद्या ब्रह्मविद्या । तस्माच्च ब्रह्मविज्ञानात्सर्वभावापत्तिः । सर्वमेतच्छास्त्रप्रामाण्याद्भविष्यति । किंत्वस्मिन्पक्षे आत्मेत्पेवोपासीताऽऽत्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीति परब्रह्मेकत्वप्रतिपादिकाः श्रुतयः कुप्येरन् । संसारिणश्चान्यस्याभाव उपदेशानर्थक्यात् । यत एवं पण्डितानामप्येतन्महामोहस्थानमनुक्तप्रतिवचनप्रश्रविषयम् । अतो यथाशक्ति ब्रह्मविद्याप्रतिपादकवाक्येषु ब्रह्म विज्ञानान्ता बुद्धिव्युत्पादनाय विचारयिष्यामः । न तावदसंसारी परः पाणिपेषणप्रतिबोधिताच्छब्दादिभुजोऽवस्थान्तरांशिष्टादुत्पात्तश्रुतेः । न प्रशासि-

विचार्यमिति न्यायेन संदेहमुक्त्वा विचारप्रयोजकं प्रयोजनं पृच्छति । किंचात इति । कस्मिन्पक्षे किं फलतीति पृष्टे प्रथमपक्षमनूद्य तस्मिन्फलमाह । यदीति । यद्विज्ञानान्मुक्तिस्तस्यैव ज्ञेयता न जीवस्येत्याशङ्क्याऽऽह । तद्विज्ञानान्निर्दिशति । ब्रह्मज्ञानादेव सा न संसारिज्ञानादित्याशङ्क्याऽऽह । स एवेति । यद्विद्या ब्रह्मविद्या तदेव ब्रह्म न संसारीत्याशङ्क्याऽऽह । तद्विद्यैवेति । आद्यकर्त्तव्यफलसमाप्तार्थितशब्दः । पक्षान्तरमनूद्य तस्मिन्फलमाह । अथेत्यादिना । किमत्र नियामकमित्याशङ्क्य ब्रह्म वा इदमित्यादि शास्त्रमित्याह । सर्वमेतदिति । ब्रह्मोपनिषत्पक्षे शास्त्रप्रामाण्यात्सर्वं समञ्जसं चेत्तथैवारतु किं विचारेणेत्याशङ्क्य जीवब्रह्मणोर्भेदाऽभेदो वेति विकल्प्याऽऽद्ये दोषमाह । किंत्विति । अभेदपक्षं दृश्यति । संसारिणश्चेति । उपदेशानर्थक्याद्भेदपक्षानुपपत्तिरिति शेषः । विशेषानुपलम्भस्य संशयहन्तुत्वमनूयति । यत इति । पक्षद्वये फलप्रतीतिं परामृशति । एवमिति । अन्यव्यर्थानंशककोशलं पाण्डित्यम् । एतदित्येकात्म्योक्तिः । महत्त्वं मोहस्य विचारोत्थानिर्णयं विनाऽनुच्छिन्नत्वम् । तस्य स्थानमालम्बनं केनापि नोक्तं प्रतिवचनं यस्य किं तदेकान्त्यार्थानं प्रश्रम्य तस्य विषयभूतमिति यावत् । न हि येन केनचिदेकान्त्यं प्रष्टुं प्रानवक्तुं वा शक्यते । 'श्रवणायापि बहुभिर्यो न लभ्यः' इत्यादिश्रुतेरित्यर्थः । विचारप्रयोजकमुक्त्वा तत्कार्यं विचारमुपसंहरति । अत इति । संशयादिना विचारकार्यतामवतार्य पूर्वपक्षयति । न तावदिति । जगत्कर्ता हीश्वरो विवक्ष्यते प्रकृते च सुपूर्वांशिशिष्टार्थाजगज्जनमोच्यते तस्मादीश्वरो जीवादतिग्नितो नाम्नात्यर्थः । तदेव प्रपश्रयति । नेत्यादिना ।

ताऽशनायादिवर्जितः परो विद्यते । कस्मात् । पस्माद्भ्रं ज्ञपयिष्या-
मीति प्रतिज्ञाय सुप्तं पुरुषं पाणिपेषं बोधयित्वा तं शब्दादिभोक्तृत्व-
विशिष्टं दर्शयित्वा तस्यैव स्वप्नद्वारेण सुषुप्त्याख्यमवस्थान्तरमुनीय
तस्मादेवाऽऽत्मनः सुषुप्त्यवस्थाविशिष्टादग्निविस्फुलिङ्कोर्णनामिहृष्टा-
न्ताभ्यामुत्पत्तिं दर्शयति श्रुतिरेवमेवास्मादित्यादिना । न चान्यो जगद्दु-
त्पत्तिकारणमन्तराले श्रुतोऽस्ति । विज्ञानमयस्यैव हि प्रकरणम् । समान-
प्रकरणे च श्रुत्यन्तरे कौषीतकिनामादित्यादिपुरुषान्प्रस्तुत्य स
होवाच यो वै बालाक एतेषां पुरुषाणां कर्ता यस्य चैतत्कर्म स वै वेदि-
तव्य इति प्रेबुद्धस्यैव विज्ञानमयस्य वेदितव्यतां दर्शयति नार्थान्तर-
स्य । तथा चाऽऽत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवतीत्युक्त्वा य एवाऽऽत्मा
प्रियः प्रसिद्धस्तस्यैव द्रष्टव्यश्रोतव्यमन्तव्यनिदिध्यासितव्यतां दर्श-
यति । तथा च विद्योपन्यासकाल आत्मेत्येवोपासीत तदेतत्त्रेयः पुत्रा-
त्त्रेयो वित्तात्तात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीत्येवमादिवाक्यानामानुलोम्यं
स्यात्पराभावे । वक्ष्यति च “आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पुरुषः”
इति । सर्ववेदान्तेषु च प्रत्यगात्मवेद्यतैव प्रदर्श्यतेऽहमिति न बहिर्वे-
द्यता शब्दादिवत्प्रदर्श्यतेऽसौ ब्रह्मेति । तथा कौषीतकिनामेव “न वाचं
विजिज्ञासीत वक्तां विद्यात्” इत्यादिना वागादिकरणेर्व्यापृतस्य कर्तुरेव
वेदितव्यतां दर्शयति । अवस्थान्तरविशिष्टोऽसंसारिति चेत् । अथापि

महतेऽपि जीवे जगत्कारणत्वमीश्वरस्यैवात्र श्रुतमित्याशङ्क्याऽऽह । न चेति ।
तत्र प्रकरणविरोधं हेतुमाह । विज्ञानेति । श्रुत्यन्तरवशादपि जीव एवात्र जग-
त्कर्तव्यमाह । समानप्रकरणे चेति । श्रुत्यन्तरस्य च जीवविषयत्वं जगद्वाचित्वाधि-
करणपूर्वपक्षन्यायेन द्रष्टव्यम् । वाक्यशेषवशादपि जीवस्यैव वेदितव्यत्वं वाक्यान्व-
याधिकरणपूर्वपक्षन्यायेन दर्शयति । तथा चेति । जीवातिरिक्तस्य परस्य वेदितव्यस्या-
भावे पूर्वोत्तरवाक्यानामानुकूल्यं हेत्वन्तरमाह । तथाचेत्यादिना । इतश्च जीवस्यैव
वेद्यतेत्याह । सर्वेति । तत्रैव हेत्वन्तरमाह । तथेति । स वै वेदितव्य इत्यत्र न
स्पष्टं जीवस्य वेदितव्यत्वमिह तु स्पष्टमिति भेदः । स्वाभावस्थाज्जीवाज्जगज्जन्मश्रुते-
स्त्वस्यैव वेद्यत्वदृष्टेश्च जगद्धेतुरीश्वरो वेदान्तवेद्यो नास्तीत्युक्ते सेश्वरवादी चोदयति ।
अवस्थान्तरेति । चोद्यमेव विवृणाति । अथापीति । उक्तोपपत्तिसत्त्वेऽपीति यावत् ।

१ छ. 'स विज्ञाप' । २ ग. घ. ङ. च. छ. ज. झ. ङ. 'पुताख्य' । ३ ख. ग. घ. ङ. च. छ.
झ. ङ. ङ. 'पुमाव' । ४ ख. घ. ङ. च. छ. ज. ङ. 'स्य वैत' । ५ ग. ङ. च. प्रतिष् । ६ क.
'रणाविरोधे' ।

स्याद्यो जागरिते शब्दादिभुग्विज्ञानमयः स एव हेतुमाख्यमवस्थान्तरं
गतोऽसंसारि परः प्रशासिताऽन्यः स्यादिति चेत् । नादृष्टत्वात् । न
ह्येवंधर्मकः पदार्थो दृष्टोऽन्यत्र वैनाशिकसिद्धान्तात् । न हि लोके गौस्ति-
ष्ठन्गच्छन्वा गौर्भवति शयानस्त्वश्वदिजात्यन्तरमिति । न्यायाच्च ।
यद्धर्मको यः पदार्थः प्रमाणेनावगतो भवति स देशकालावस्थान्तरेष्वपि
तद्धर्मक एव भवति । स चेत्तद्धर्मकत्वं व्यभिचरति सर्वैः प्रमाणव्यव-
हारो लुप्येत । तथाच न्यायविदः सांख्यमीमांसकादयोऽसंसारिणोऽभावं
युक्तिशतैः प्रतिपादयन्ति । संसारिणोऽपि जगदुत्पत्तिस्थितिलयाक्रि-
योर्कर्तृत्वविज्ञानस्याभावादयुक्तिमिति चेद्यन्महता प्रपञ्चेन स्थापितं
भवता शब्दादिभुक्संसार्येवावस्थान्तरविशिष्टो जगत् इह कर्तेति । तद-
सत् । यतो जगदुत्पत्तिस्थितिलयाक्रियोर्कर्तृत्वविज्ञानशक्तिसाधनाभावः
सर्वलोकप्रत्यक्षः संसारिणः । स कथमस्मदादिः संसारी मनसाऽपि
चिन्तयितुमशक्यं पृथिव्यादिविन्यासविशिष्टं जगन्निर्मिणुपादातोऽयुक्त-
मिति चेत् । न शास्त्रात् । शास्त्रं संसारिण एवमेवास्मादात्मन इति
जगदुत्पत्त्यादि दर्शयति । तस्मात्सर्वं श्रद्धेयमिति स्यादयमेकः पक्षः “यः
सर्वज्ञः सर्वविद्योऽज्ञानायापिपासे अत्येति” “असङ्को न हि सज्जते” “एतस्य

नावस्थाभेदाद्ब्रह्मस्तुभेदस्तथाऽननुभवादपराद्भान्ताच्चेति परिहरति । नादृष्टत्वादिनां ।
भवस्थाभेदाद्ब्रह्मस्तुभेदाभावं दृष्टान्तेन स्पष्टयति । नहीति । तत्रैव हेत्वन्तरमाह ।
न्यायाच्चेति । जागरादिविशिष्टस्यैव स्वापर्वेशिष्ट्यात्तस्य संसारित्वान्ने श्वरोऽन्याऽस्मी-
त्युक्त्वा तदभावे वादिसंमतिमाह । तथाचेति । आदिशब्दो लोकायतादिममभानि-
रीश्वरवादिसंग्रहार्थः । युक्तिशतैरिति । तस्य देहित्वेऽस्मदादितुन्यत्वात्तदभावे मुक्त-
वज्जगत्कर्तृत्वायोगार्ज्जीवानामेवाद्दृष्टद्वारा तत्कर्तृत्वसंभवात्तस्याक्रिचित्कर्तृत्वमित्यादिभि-
रित्यर्थः । जीवो जगज्जन्मादिहेतुर्न भवति तत्रासमर्थत्वात्पापाणवैतन्न संसारित्वादिनां
शङ्कवे । संसारिणोऽपीति । ईश्वरस्येवेत्येपरर्थः । अयुक्तं प्राणादिकर्तृत्वमिति शेषः ।
संग्रहवाक्यं विवृणोति । यन्महतेत्यादिना । कालात्ययापदेशेन दृषयति । न
शास्त्रादिति । निरीश्वरवादमुपमंहरति । तस्मादिना । ईश्वरवादमुत्पापयति ।
यः सर्वज्ञ इत्यादिना । तान्पृथिव्योद्यभिमानिनः पुरुषान्निरुह्यत्पाद्य योऽतिक्लान्त-

१ ख. ड. एय । २ ड. सुता । ३ ड. 'युद्ध्याख्ये' । ४ ख. घ. ड. ज. सर्वप्र । ५ घ. ज.
'वं युक्तं यु' । ६ ग. च. 'यादिक' । ७ ग. 'नृतावि' । क. छ. ड. 'नृत्वं वि' । ८ ग. ड. च. 'गनः
क्त' । ९ ग. ड. च. 'यादिक' । १० घ. 'दादिनत्ससा' । ११ घ. ड. एयय । १२ घ. 'वति' ।
१३ क. ग. 'न्यादिध्वभि' ।

वा अक्षरस्य प्रशासने” “यः सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन् न्तयोम्यमृतः स येस्तांनु-
 रूषान्निरुह्यान्यक्रामत्” “स वा एष महानज आत्मा” “एष सेतुर्विधरणः”
 “सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः” “य आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युः”
 “तत्तेजोऽसृजत” “आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्” “न लिप्यते लोकदुः-
 स्त्वेन बाह्यः” इत्यादि श्रुतिशतेभ्यः । स्मृतेश्च “अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं
 प्रवर्तते” इति । परोऽस्त्यसंसारी श्रुतिस्मृतिन्यायेभ्यश्च स च कारणं जगतः ।
 नन्वेवमेवास्मादात्मन इति संसारिण एवोत्पत्तिं दर्शयतीत्युक्तम् । न
 य एषोऽन्तर्हृदय आकाश इति परस्य प्रकृतत्वादस्मादात्मन इति युक्तः
 परस्यैव परामर्शः । क्लेष तदाऽभूदित्यस्य प्रश्नस्य प्रतिवचनत्वेनाऽऽ-
 काशशब्दवाच्यः पर आत्मोक्तो य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिच्छेत
 इति “सता सौम्य तदा संपन्नो भवत्यहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न
 विन्दन्ति प्राज्ञेनाऽऽत्मना संपरिष्वक्तः पर आत्मनि संप्रतिष्ठते” इत्यादि-
 श्रुतिभ्य आकाशशब्दः परं आत्मेति निश्चीयते । दहरोऽस्मिन्नन्तरा-
 काश इति प्रस्तुत्य तस्मिन्नेवाऽऽत्मशब्दप्रयोगाच्च । प्रकृत एव पर
 आत्मा । तस्माद्युक्तमेवमेवास्मादात्मन इति परमात्मन एव सृष्टिरिति ।
 संसारिणः सृष्टिस्थितिसंहारज्ञानसामर्थ्याभावं चावोचाम । अत्र चाऽऽ-
 त्मेत्येवोपासीताऽऽत्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीति ब्रह्मविद्या प्रस्तुता ।

वास एष सर्वविशेषशून्य इति यावत् । उदाहृताः श्रुतयः स्मृतयश्च । न्यायस्तु
 विचित्रं कार्यं विशिष्टज्ञानवत्पूर्वकं मामादादौ तथोपलम्भादित्यादिः । प्रकरणमनुसृत्य
 जीवस्य प्राणादिकारणत्वमुक्तं स्मारयति । नन्विति । नेदं जीवस्य प्रकरणमिति परि-
 हरति । नेत्यादिना । प्रतिवचनस्थाकाशशब्दस्य परविषयत्वमसिद्धमित्याशङ्क्याऽऽह ।
 क्लेष इति । इतश्चाऽऽकाशशब्दस्य परमात्मविषयतेत्याह । दहरोऽस्मिन्निति । य
 आत्माऽपहतपाप्मेत्यात्मशब्दप्रयोगः । प्रतिवचने परस्याऽऽकाशशब्दवाच्यत्वे फलि-
 तमाह । प्रकृत एवेति । तस्य प्रकृतत्वे लब्धमर्थमाह । तस्मादिति । इतश्च पर-
 स्मादेव प्राणादिमृष्टिरित्याह । संसारिण इति । यन्महता प्रपञ्चेनेत्यादाविति शेषः ।
 अस्तीश्वरो जगत्कारणं ब्रह्म तदेव जीवस्य स्वरूपं तस्येयमुपनिषदिति सिद्धान्तमाश-
 ङ्क्य दूषयति । अत्र चेति । तृतीयोऽध्यायः सप्तम्यर्थः । का पुनः सा ब्रह्मविद्येति

ब्रह्मविषयं च ब्रह्मविज्ञानमिति । ब्रह्म ते ब्रवोणीति ब्रह्म ज्ञापयिष्यामीति प्रारब्धम् । तत्रेदानीमसंसारि ब्रह्म जगतः कारणमशनायाद्यतीतं नित्य-
शुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं तद्विपरीतश्च संसारी तस्मादहं ब्रह्मास्मीति न गृह्णी-
यात् । परं हि देवमीशानं निकृष्टः संसार्यात्मत्वेन स्मरन्कथं न दोष-
भाक्स्यात् । तस्मान्नाहं ब्रह्मास्मीति युक्तम् । तस्मात्पुष्पोदकाञ्जलि-
स्तुतिनमस्कारबल्युपहारस्वाध्यायध्यानयोगादिभिरारिरार्थविषेत् ।
आराधनेन विदित्वा सर्वेशिनृ ब्रह्म भवति । न पुनरसंसारि
ब्रह्म संसार्यात्मत्वेन चिन्तयेदग्नमिव शीतत्वेनाऽऽकाशमिव मूर्तिम-
त्त्वेन । ब्रह्मात्मत्वप्रतिपादेकमपि शास्त्रमर्थवादो भविष्यति । सर्व-
तर्कशास्त्रलोकन्यायैश्चैवमविरोधः स्यात् । न । मन्त्रब्राह्मणवा-
देभ्यस्तस्यैव प्रवेशश्रवणात् । पुरश्चक्र इति प्रकृत्य पुरः पुरुष
आविशदिति “रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव तदस्य रूपं प्रतिचक्षणाय”
“सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरो नामानि कृत्वाऽभिवदन्पदास्ते” इति
सर्वशास्त्रासु सहस्रशो मन्त्रवादाः सृष्टिकर्तुरेवासंसारिणः शरीरप्रवेशं दर्श-
यन्ति । तथा ब्राह्मणवादाः “तत्सृष्ट्वा तदेवानुमाविशत्” “स एतमेव सीमानं
विदार्येतया द्वारा प्रापद्यत्” “सैयं देवतेमास्तिस्त्री देवता अनेन जीवेनाऽऽ-

तत्राऽऽह । ब्रह्मविषयं चेति । इति ब्रह्मविदां प्रसिद्धमिति शेषः । चतुर्थं ब्रह्म-
विद्या प्रस्तुतेत्याह । ब्रह्मेति । सत्यमस्ति प्रस्तुता ब्रह्मविद्या सा जीवविद्याऽपि
भवति जीवब्रह्मणोरभेदादित्याशङ्क्याऽऽह । तत्रेति । ब्रह्मविद्यायां प्रस्तुतायामिति
यावत् । इदानीं न गृह्णीयादिति संबन्धः । मिथोविरुद्धत्वप्रतीत्यवस्थायामित्येतत् ।
अन्योन्यविरुद्धत्वं तच्छब्दार्थः । विपक्षे दोषमाह । परीति । कथं तर्हीश्वरं मति
कुर्यादित्याशङ्क्य स्वामित्वेनेत्याह । तस्मादिति । आदिपदं प्रदक्षिणादिमंग्रहार्थम् ।
ऐकान्त्यशास्त्रादात्ममतिरेव ब्रह्मणि कर्तव्येत्याशङ्क्याऽऽह । न पुनरिति । का वहि
शास्त्रगतिस्तत्राऽऽह । ब्रह्मेति । मुख्यार्थत्वसंभवे किमत्यर्थत्वादित्याशङ्क्याऽऽह ।
सर्वेति । संसारित्वामंसारित्वादिना मिथो विरुद्धयोर्जीवेश्वरयोः शीतोष्णवर्देक्यानु-
पपत्तिरन्यायः । विज्ञानात्मविषयत्वं तटस्थेश्वरविषयत्वं चोपनिषदां निवारयन्परिहरति ।
नेत्यादिना । परस्यैव प्रवेशवादी मन्त्रब्राह्मणवादानुदाहरति । पुंर इत्यादिना ।

१ घ. ड. ज. 'ब्रह्म' । २ ग. घ. ड. च. ज. ट. 'वाणि म' । ३ झ. ङ. न. ज. स. 'कृष्टम' ।
४ घ. 'ध्यायाध्या' । ५ घ. 'ध्यायाध्ययन' । ६ ग. घ. ड. च. छ. ज. ट. 'वेत् ।
आ' । ७ ड. 'दनपरम' । ८ ङ. 'ये न म' । ९ झ. ङ. 'गासं' । १० ग. 'वेशादित्यत्र म' ।
१० क. स. ड. 'पुरुष इ' ।

त्मनाऽनुप्रविश्य” “एष सर्वेषु भूतेषु गूढोत्मा न प्रकाशते” इत्याद्याः । सर्वश्रु-
तिषु च ब्रह्मण्यात्मशब्दप्रयोगादात्मशब्दस्य च प्रत्यगात्माभिधायकत्वात्
“एष सर्वभूतान्तरात्मा” इति च श्रुतेः परमात्मव्यतिरेकेण संसारिणोऽ-
भावात् “एकमेवाद्वितीयम्” “ब्रह्मैवेदम्” “आत्मैवेदम्” इत्यादिश्रुतिभ्यो
युक्तमेवाहं ब्रह्मास्मीत्यवधारयितुम् । यदैवं स्थितः शास्त्रार्थस्तदा परमात्मनः
संसारित्वम् । तथा च सति शास्त्रानर्थक्यमसंसारित्वे चोपदेशानर्थक्यं स्पष्टो
दोषः प्राप्तः । यदि तावत्परमात्मा सर्वभूतान्तरात्मा सर्वशरीरसंपर्कैज-
नितदुःखान्यनुभवतीति स्पष्टं परस्य संसारित्वं प्राप्तम् । तथा च पर-
स्यासंसारित्वप्रतिपादिकाः श्रुतयः कुप्येरन्स्मृतयश्च सर्वे च न्यायाः ।
अथ कथंचित्प्राणिशरीरसंबन्धजैर्दुःखैर्न संबध्यत इति शक्यं प्रतिपा-
दयितुं परमात्मनः साध्यपरिहायाभावादुपदेशानर्थक्यदोषो न शक्यते
निवारयितुम् । अत्र केचित्परिहारमाचक्षते । परमात्मा न साक्षाद्भूतेष्व-
नुप्रविष्टः स्वेन रूपेण । किं तर्हि विकारभावमापन्नो विज्ञानात्मत्वं प्रति-
पेदे । स च विज्ञानात्मा परस्मादन्योऽनन्यश्च । येनान्यस्तेन संसारि-
त्वसंबन्धी येनानन्यस्तेनाहं ब्रह्मैत्यवधारणार्हः । एवं सर्वमविरुद्धं भवि-

यत्त्वं हं ब्रह्मेति न गृह्णीयादिति तत्राऽऽह । सर्वश्रुतिषु चेति । शास्त्रीयमप्येकत्वमनि-
ष्टप्रसङ्गान्न स्वीकर्तव्यमिति शङ्कते । यदेति । परस्य संसारित्वे तदसंसारित्वशास्त्रान-
र्थक्यं फलितमाह । तथा चेति । संसारिणोऽनन्यस्यापि परस्यासंसारित्वे संसारित्वा-
भिमतोऽप्यसंसारीत्युपदेशानर्थक्यं तं विनैव मुक्तिसिद्धिरिति दोषान्तरमाह । असंसा-
रित्वे चेति । तत्राऽऽद्यं दोषं विवृणोति । यदि तावदिति । ‘न लिप्यते लोक-
दुःखेन बाह्यः’ इत्याद्याः श्रुतयः । ‘यस्य नाहं कृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते’
इत्याद्याः स्मृतयः । कूर्टस्थासङ्गत्वादयो न्यायाः । द्वितीयं दोषं प्रसङ्गमापाद्य प्रकट-
यति । अथेत्यादिना । दोषद्वये स्वयूध्यसमाधिमुत्थापयति । अत्रेति । कथं तर्हि
तस्य कार्यं प्रविष्टस्य जीवत्वं तत्राऽऽह । किं तर्हीति । जीवस्य ब्रह्म-
विकारत्वेऽपि ततो भेदोऽनाहं ब्रह्मेति धीरभेदे ब्रह्मणोऽपि संसारित्वेत्याज्ञाङ्ग्याऽऽह ।
स चेति । तथाऽपि कथं शङ्कितदोषाभावात्तत्राऽऽह । येनेति । एवमिति
भिन्नाभिन्नत्वपरामर्शः । सर्वमित्युपदेशादिनिर्देशः । एकदेशिमत्वं निराकर्तुं विक-

१ ग. ड. च. ट. ‘त्मन एव सं’ । २ झ. च. शा. । ३ क. ड. ज. झ. प्राप्त. । छ. प्राप. ।
घ. रयात् । ४ ग. ड. ट. ‘र आत्मा । ५ च. ‘कैजानि दुः’ । ६ ड. च. सति प. । ७ क. छ. ग.
घ. ड. छ. ज. ‘ज्ञेयिषा’ । ८ ख. ‘वं सति स’ । च. ट. ‘वं च. सति स’ । ९ ण. ‘सिद्धेति’ ।
१० घ. अ. ण. ‘टस्थत्वास’ । ११ घ. अ. ण. भेदे नाहं ।

प्यतीति । तत्र विज्ञानात्मनो विकारपक्ष एता गतयः । पृथिवीद्रव्यवदने-
कद्रव्यसमाहारस्य सावयवस्य परमात्मन एकदेशविपरिणामो विज्ञाना-
नात्मा घटादिवत्पूर्वसंस्थानावस्थस्य वा परस्यैकदेशो विक्रियते केशो-
षरादिवत्सर्व एव वा परः परिणमेत्क्षीरादिवत् । तत्र समानजातीयाने-
कद्रव्यसैमूहस्य कश्चिद्रूपविशेषो विज्ञानात्मत्वं प्रतिपद्यते यदा तदा
समानजातीयत्वादेकत्वमुपचरितमेव न तु परमार्थतः । तथा च सांति
सिद्धान्ताविरोधः । अथ नित्यायुतसिद्धावयवानुगतोऽवयवी पर आत्मा
तस्य तदवस्थस्यैकदेशो विज्ञानात्मा संसारी तदाऽपि सर्वावयवानुगत-
त्वादवयविन एवावयवगतो दोषो गुणो वेति विज्ञानात्मनः संसारित्व-
दोषेण पर एवाऽऽत्मा संबध्यत इतीयमप्यांनष्टा कल्पना । क्षीरवत्सर्व-
परिणामपक्षे सर्वश्रुतस्मृतिकोपः स चानिष्टः । “निष्कलं निर्णक्यं

स्पयति । तत्रेति । एता गतय इत्येते पक्षा वक्ष्यमाणाः संभवन्ति न गत्यन्तरमित्यर्थः ।
यथा पृथिवीशब्दितं द्रव्यमनेकावयवसमुदायस्तथा भूतभौतिकात्मकानेकद्रव्यसमुदायः
सावयवः परमात्मा तस्यैकदेशश्चैतन्यलक्षणमनादिकागो जीवः पृथिव्येकदेशमृद्धिकारधट-
शारावादिनदित्येकः कल्पः । यथा भूमेरुपरादिदेशो नखकेशादिर्वा पुरुषस्य विकारस्त-
थाऽवयविनः परस्यैकदेशविकागो जीव इति द्वितीयः कल्पः । यथा क्षीरं स्वर्णं वा
सर्वात्मना दधिहृचकादिरूपेण परिणमते तथा कृत्स्न एव परो जीवभावेन परिणमेदिति
कल्पान्तरम् । तत्राऽऽद्यमनूद्य दृषयति । तत्रेत्यादिना । नानाद्रव्याणां समाहारं वा
तानि वाऽन्योन्यापेक्षाणि परश्चैत्र तस्यैक्यं स्यान्नहि बहनां मुख्यैक्यं समाहारस्य च
समुदायापरपर्यायस्य समुदायिभ्यो भेदाभेदाभ्यां दुभेगत्वेन कल्पितत्वादित्यर्थः । तर्हि
ब्रह्मणो मुख्यैक्यं मा भूतत्राऽऽह । तथाचेति । न हि तज्ज्ञानात्वं कस्यापि संभवमिति
भावः । द्वितीयमनूद्य निराकरोति । अथेत्यादिना । सर्वदेवं प्रथमवर्णितेष्ववयवेषु जीवे-
ष्वनुस्यूतश्चेतनोऽवयवो परश्चेत्तर्हि यथा प्रत्यवयवं मूलमंगं देहस्य मूलित्वं तथा
परस्य जीवगतैर्देवैर्महद्दुःखं स्यादिति प्रथमकल्पनार्थाद्वायाऽपि कल्पना न युक्त्यर्थः ।
तृतीयं प्रत्याह । क्षीरवर्दाति । न जायते म्रियते वा निपश्चिन् इत्याद्याः श्रुतयः । ‘न
जायते म्रियते वा कदाचित्’ इत्याद्याः स्मृतयः । श्रुत्यादिकोपश्रेयत्वमाशङ्क्य वैदिकं
प्रत्याह । स चेति । श्रुतिस्मृती विवेचयन्पक्षत्रयसाधारणं दृष्यमाह । निष्कलाम-
त्यादिना । कृत्स्नस्य निरवयवस्य कास्त्र्यैकदेशाभ्यां परिणामासंभवा न्यायः । जीवस्य

शान्तम् ” “ दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः सबाह्याभ्यन्तरो ह्यजः ” आका-
 शवत्सर्वगतश्च नित्यः ” “ स वा एष महानज आत्माऽजरोऽमरोऽ-
 मृतः ” “ न जायते म्रियते वा कदाचित् ” “अव्यक्तोऽयम्”
 इत्यादिश्रुतिस्मृतिन्यायविरुद्धा एते सर्वे पक्षाः । अचलस्य परमात्मन
 एकदेशपक्षे विज्ञानात्मनः कर्मफलवद्देशसंस्रणानुपपत्तिः । परस्यै
 वा संसारित्वमित्युक्तम् । परस्यैकदेशोऽग्निविस्फुलिङ्गवत् स्फुटितो
 विज्ञानात्मा संसरतीति चेत्तथाऽपि परस्यावयवस्फुटनेने
 क्षतप्राप्तिस्तत्संस्रणे च परमात्मप्रदेशान्तरावयवव्यूहे छिद्रताप्राप्तिरत्र-
 णत्ववाक्यविरोधश्च । आत्मावयवभूतस्य विज्ञानात्मनः संस्रणे परमा-
 त्मशून्यप्रदेशाभावादवयवान्तरनोदनव्यूहनाभ्यां हृदयगूलेनेव परमा-
 त्मनो दुःखित्वप्राप्तिः । अग्निविस्फुलिङ्गादिदृष्टान्तश्रुतेर्न दोष इति चेन्न
 श्रुतेर्ज्ञापकत्वात् । न शास्त्रं पदार्थानन्यथा कर्तुं प्रवृत्तम् । किं तर्हि

परमात्मैकदेशत्वे दोषान्तरमाह । अचलस्येति । एकदेशस्यैकदेशिव्यतिरेकेणाभावाजी-
 वस्य स्वर्गादिषु गत्यनुपपत्तिरित्युक्तमन्यथा परस्यापि गतिः स्यान्नहि पटावयवेषु चलत्सु
 पटो न चलतीत्याह । परस्यैवेति । उक्तं यदि तावत्परमात्मेत्यादाविति शेषः । जीवस्य
 संसारित्वेऽपि परस्य तन्नास्तीति शङ्कते । परस्येति । परस्य निरवयवत्वश्रुतेरवयवस्फुटे-
 तानुपपत्तिं मन्वानो दूषयति । तथाऽपीति । यत्र परस्यावयवः स्फुटति तत्र तस्य
 क्षतं प्राप्नोति तदीयावयवसंस्रणे च परमात्मनः प्रदेशान्तरेऽवयवानां व्यूहे सत्युप-
 चयः स्यात्तथाच परस्यावयवा यतो निर्गच्छन्ति तत्र छिद्रताप्राप्तिर्यत्र च ते गच्छन्ति
 तत्रोपचयः स्यादित्यकायमत्रणमस्थूलमन्यत्रह्रस्वमित्यादिवाक्यविरोधो भवेदित्यर्थः ।
 परस्यैकदेशो विज्ञानात्मेति पक्षे दुःखित्वमपि तस्य दुर्वारमापतोदिति दोषान्तरमाह ।
 आत्मावयवेति । मूढोहनिस्फुलिङ्गदृष्टान्तश्रुतिवशात्परस्यावयवा जीवाः सिध्यन्ती-
 त्यतो जीवानां परैकदेशत्वेनोक्तो दोषोऽवतरति युक्त्यपेक्षया श्रुतेर्बलवत्त्वादिति शङ्कते ।
 अग्निविस्फुलिङ्गादीति । शास्त्रार्थो युक्तिविरुद्धो न सिद्धश्चेतीति दूषयति । न श्रुतेरिति ।
 नन्वर्थं विवृणोति । न शास्त्रमिति । हेतुभागमाकाङ्क्षापूर्वकं विभजते । किं तर्हीति ।
 स्थृत्यादिव्यावृत्त्यर्थमज्ञातानामित्युक्तम् । अस्तु शास्त्रमज्ञातार्थज्ञापकं तथाऽपि परस्य

१ क. ख. छ. 'त्माऽमरोऽजरोऽमृत' । २ ड. ज. 'रोऽमृत' । ३ ख. घ. ज. ड. 'लदेश' ।
 ४ ख. घ. ज. झ. ट. 'स्य चासं' । ५ ग. 'ने क्ष' । ६ ख. 'त्मनः प्र' । ७ घ. ड. ज. 'णे च प' ।
 ८ ग. ड. च. ट. 'तेरदो' । ९ क. अ. ण. 'पि स्या' । १० क. ख. घ. झ. ट. ण. 'चेति' । ११ क.
 ख. ड. 'ले प' । १२ घ. अ. ण. 'टनानु' । १३ घ. अ. ण. 'पत्तिरिति म' । १४ घ. 'त्र यस्य' ।

यथाभूतानामज्ञातानां ज्ञापने । किंचातः । गृण्वतो यद्भवति । यथाभूता
मूर्तामूर्ताविपदार्थधर्मा लोके प्रसिद्धास्तद्दृष्टान्तोपादानेन तदविरोध्येव
वस्त्वन्तरं ज्ञापयितुं प्रवृत्तं शास्त्रं न लौकिकवस्तुविरोधज्ञापनाय लौकि-
कमेव दृष्टान्तमुपादत्ते । उपादीयमानोऽपि दृष्टान्तोऽनर्थकः स्यादाष्टां-
न्तिकासंगतेः । न ह्यग्निः शीत आदित्यो न तपतीति वा दृष्टान्तशते-
नापि प्रतिपादायितुं शक्यम् । प्रमाणान्तरेणान्यथाधिगतत्वाद्ब्रह्मस्तुनः ।
न च प्रमाणं प्रमाणान्तरेण विरुध्यते । प्रमाणान्तराविषयमेव हि प्रमा-
णान्तरं ज्ञापयति । न च लौकिकपदपदार्थाश्रयणव्यतिरेकेणाऽऽगमेन
शक्यमज्ञातं वस्त्वन्तरमवगमयितुम् । तस्मात्प्रसिद्धन्यायमनुसरता न
शक्या परमात्मनः सावयवांशांशित्वकल्पना परमार्थतः प्रतिपादायितुम् ।
क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा ममैवांश इति च श्रूयते स्मर्यते चेति चेन्न । एकत्वप्रत्य-
यार्थपरत्वात् । अग्रेहि विस्फुलिङ्गोऽग्निरेवेत्येकत्वप्रत्ययाहो दृष्टो लोके ।

नास्ति सावयवत्वमित्यत्र किमायातमिति पृच्छति । किंचात इति । शास्त्रस्य यथा-
क्तस्वभावत्वे यत्परस्य निरवयवत्वं फलति तदुच्यमानं समाहितेन श्रोतव्यमित्याह ।
गृण्वति । तत्र प्रथमं लोकाविरोधेन शास्त्रप्रवृत्तिं दर्शयति । यथेति । आदिपदेन
भावाभावादि गृह्यते । पदार्थेष्वेव भोक्तृपारतन्त्र्याद्धर्मशब्दस्तेषां लोकेप्रसिद्धपदार्थानां
दृष्टान्तानामुपन्यासेनेति यावत् । तदविरोधिलोकप्रसिद्धपदार्थाविरोधात्यर्थः । वस्त्व-
न्तरं निरवयवादि दार्ष्टान्तिकम् । तदविरोध्येवेत्येवकागम्य व्यावर्त्यमाह । न लौकि-
केति । विपक्षे दोषमाह । उपादीयमानोऽपीति । मामान्येनाक्तमर्थं दृष्टान्तविशेष-
निविष्टतया स्पष्टयति । न हीति । अग्ररूपणत्वमार्दित्यस्य तापकत्वमन्यथेन्युच्यते ।
ननु लौकिकं प्रमाणं लौकिकपदार्थाविरुद्धमेव स्वार्थं स्मर्ययति वेदिकं पुनर्गर्भाकषयं
वादिरुद्धमपि स्वार्थं प्रमापयेदलौकिकविषयत्वादत् आह । न चेति । ननु श्रुनेगजात-
ज्ञापकत्वे लोकानपेक्षत्वात्तद्विरोधेऽपि का हानिस्तत्राऽऽह । न चेति । लोकावगत-
सामर्थ्यः शब्दो वेदेऽपि बोधक इति न्यायात्तदनपेक्षा श्रुतिर्नाज्ञानं ज्ञापयितुमलभि-
त्यर्थः । शास्त्रस्य लोकानुसारित्वे सिद्धे फलितमाह । तस्मादीति । प्रसिद्धां न्यायां
लौकिको दृष्टान्तः । न हि नित्यस्याऽऽकाशादेः सावयवत्वं परश्च नित्याऽभ्युपगमस्तत्र
तस्य सावयवत्वेनांशांशित्वकल्पना वस्तुतः संभवति लोकविरोधादित्यर्थः । ज्ञेयस्य पदंश-
त्वानङ्गीकारे श्रुतिस्मृत्योर्गतिर्वक्तव्येति शङ्कते । क्षुद्रा इति । तयार्थमितिमाह । नेत्यादिना ।

१ च. द. 'थावग' । २ स. 'दायप्रवण' । ३ क. स. ह. 'ति प्र' । ४ ग. 'द्विन य' । ५ ग.
'विरुद्धां शा' । ६ घ. ज. ग. 'कर्म' । ७ क. स. द. 'सिद्धार्थां' । ८ स. 'मर्थय' । ९ द. 'कं तु पुं' ।

तथा चांशोऽशनैकत्वप्रत्ययार्हः । तत्रैवं सति विज्ञानात्मनः परमात्मविकारांशत्ववाचकाः शब्दाः परमात्मैकत्वप्रत्ययाधित्सवः । उपक्रमोपसंहाराभ्यां च । सर्वासु ह्युपनिषत्सु पूर्वमेकत्वं प्रतिज्ञाय दृष्टान्तैर्हेतुभिश्च परमात्मनो विकारांशादित्वं जगतः प्रतिपाद्य पुनरेकत्वमुपसंहरति । तद्यथेहैव तावदिदं सर्वं यदयमात्ममेति प्रतिज्ञायोत्पत्तिस्थितिलयहेतुदृष्टान्तैर्विकारविकारित्वाच्चेकत्वप्रत्ययहेतून्प्रतिपाद्यानन्तरमब्राह्मणमयमात्मा ब्रह्मेत्युपसंहरिष्यति । तस्माद्दुपक्रमोपसंहाराभ्यामयमर्थो निश्चीयते परमात्मैकत्वप्रत्ययपदार्ढ्य उत्पत्तिस्थितिलयप्रतिपादकानि वाक्यानीति । अन्यथा वाक्यभेदप्रसङ्गाच्च । सर्वोपनिषत्सु हि विज्ञानात्मनः परमात्मनैकत्वप्रत्ययो विधीयत इत्यविप्रतिपत्तिः सर्वेषामुपनिषद्वादिनाम् । तद्विध्येकवाक्ययोगे च संभवत्युत्पत्त्यादिवाक्यानां वाक्यान्तरत्वकल्पनार्था न प्रमाणमस्ति । फलान्तरं च कल्पयितव्यं स्यात् । तस्माद्दुत्पत्त्यादिश्रुतय आत्मैकत्वप्रतिपादनपराः । अत्र च संप्रदायविद आख्यायिकां संप्रचक्षते । कश्चित्किल राजपुत्रो जातमात्र एव मातापितृभ्यामपविद्धो व्याधशुद्धे संवर्धितः सोऽमुष्य वंश्यतामजानन्व्याधजा-

विस्फुलिङ्गे दर्शितं न्यायं सर्वत्रांशमात्रेऽतिदिशति । तथाचेति । दृष्टान्ते यथोक्तैनीत्या स्थिते दार्ष्टान्तिकमाह । तत्रेति । परमात्मना सह जीवस्यैकत्वविषयं प्रत्ययमात्रातुभिच्छन्तीति तथोक्तास्तेषामेकत्वप्रत्ययावतारहेतुत्वं हेत्वन्तरं संगृह्णाति । उपक्रमेति । तदेव स्फुटयति । सर्वासु हीति । उक्तमर्थमुदाहरणनिष्ठतया विभजते । तद्यथेति । इहेति प्रकृतोपनिषदुक्तिः । आदिशब्देनांशांशित्वादि गृह्यते । विवृतं संग्रहवाक्यमुपसंहरति । तस्मादिति । तेषां स्वार्थनिष्ठत्वे दोषं वदन्नेकत्वप्रत्ययार्थत्वे हेत्वन्तरमाह । अन्यथेति । संभवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदश्च नेष्यत इति न्यायेनोक्तं प्रपञ्चयति । सर्वोपनिषत्स्विति । किंच तेषां स्वार्थनिष्ठत्वे श्रुतफलाभावात्फलान्तरं कल्पनीयम् । न चैकत्वप्रत्ययविषयतया तत्फले निराकाङ्क्षेषु तेषु तत्कल्पना युक्ता । दृष्टे सत्यदृष्टकल्पनानवकाशादित्याह । फलान्तरं चेति । उत्पत्त्यादिश्रुतीनां स्वार्थनिष्ठत्वासंभवे फलितमुपसंहरति । तस्मादिति । तत्त्वमस्यादिवाक्यमैक्यपरं तच्छेषः सृष्ट्यादिवाक्यामित्युक्तेऽर्थे द्रविडाचार्यसंमतिमाह । अत्र चेति । तत्र दृष्टान्तरूपामाख्यायिकां प्रेणयति । कांश्चिदिति । जातमात्रे प्रागवस्थायामेव राजाऽस्मिन्प्रतिभिमामि-

१ छ. ज. झ. तथाऽशो । २ क. ख. ड. छ. झ. 'त्सु वि' । ३ ग. छ. झ. द. 'मात्मैक' । ४ क. ख. ग. घ. च. छ. ज. द. वंशता । ५ झ. तथेति । ६ घ. झ. ण. 'क्तरीत्या' । ७ ग. 'यशेपत' । ८ क. झ. द. 'पु कल्प' । ९ घ. प्रमाण । १० घ. झ. 'श्चित्कलेति ।

तिप्रत्ययो व्याधजातिकर्माण्येवानुवर्तते न राजाऽस्मीति राजजातिकर्माण्यनुवर्तते । यदा पुनः कश्चित्परमकारुणिको राजपुत्रस्य राजश्रीप्राप्तियोग्यतां जानन्नमुष्य पुत्रतां बोधयति न त्वं व्याधोऽमुष्य राज्ञः पुत्रः कथंचिद्व्याधयष्टमनुप्रविष्ट इति । स एवं बोधितस्त्यक्त्वा व्याधजातिप्रत्ययकर्माणि पितृपैतामहीमात्मनः पदवीमनुवर्तते राजाऽहमस्मीति तथा किलायं परस्मादग्निविस्फुलिङ्गादिवत्तज्जातिरेव विभक्त इह देहेन्द्रियादिगहने प्रविष्टोऽसंसारी सन्देहेन्द्रियादिसंसारधर्ममनुवर्तते देहेन्द्रियसंघातोऽस्मि क्रुशः स्थूलः सुखी दुःखीति परमान्मतामजानन्नात्मनः । न त्वमेतदान्मकः परमेव ब्रह्मास्यसंसारीति प्रतिबोधित आचार्येण हित्वेषणात्रयानुवृत्तिं ब्रह्मैवास्मीति प्रतिपद्यते । अत्र राजपुत्रस्य राजप्रत्ययवद्ब्रह्मप्रत्ययो दृढीभवति विस्फुलिङ्गवदेव त्वं परस्माद्ब्रह्मणो भ्रष्ट इत्युक्ते । विस्फुलिङ्गस्य प्राग्भ्रष्टादग्न्येकत्वदर्शनात् । तस्मादेकत्वप्रत्ययदाढ्याय सुवर्णमणिलोहाग्निविस्फुलिङ्गदृष्टान्ता नोत्पत्त्यादिभेदप्रति-

व्यक्तेरित्यर्थः । ताभ्यां तत्परित्यागे निमित्तविशेषस्थानिश्रितत्वद्योतनायै क्लेश्युक्तम् । व्याधजातिप्रत्ययस्तत्प्रयुक्तो व्याधोऽस्मीत्यभिमानो यस्य स तथा । व्याधजातिकर्माणि तत्प्रयुक्तानि मांसैक्यणादीनि । राजाऽस्मीत्यभिमानपूर्वकं तज्जातिप्रयुक्तानि परिपालनादीनि कर्माणि । अज्ञानं तत्कार्यं चोक्त्वा ज्ञानं तत्फलं च दर्शयति । यदेत्यादिना । बोधनप्रकारमभिनयति । न त्वमिति । कथं तर्हि शब्दग्वेश्मपवेश्मत्राऽऽह । कथंचिदिति । राजाऽहमस्मीत्यभिमानपूर्वकमात्मनः रितृपैतामही पदवीमनुवर्तते इति संबन्धः । दार्ष्टान्तिकरूपामाख्यायिकामाचष्टे । तथेति । जीवस्य परस्माद्भिर्भाष्ये निमित्तमज्ञानं तत्कार्यं च प्रसिद्धमिति द्योतयितुं क्लेश्युक्तम् । तज्जातिगतस्त्वभावो वस्तुतः परमात्मैवेति यावत् । इहेत्यपरोक्षानुभाग्ययुक्तिकः । गहनं गरभारं वनम् । संसारधर्मानुवर्तने हेतुमाह । परमात्मतामिति । उक्ताऽनित्या तत्कार्यविरोधिन्यां ब्रह्मात्मविद्यां लभ्यति । न त्वमिति । राजपुत्रस्य राजाऽस्मीतिप्रत्ययवद्ब्रह्मणोऽहंकारिणि ब्रह्मास्मीति प्रत्ययश्चतकृतं विस्फुलिङ्गादिदृष्टान्तश्रुत्येत्याशङ्क्याऽऽह । अत्रेति । तथाऽपि कथं ब्रह्मप्रत्ययदाढ्यं तत्राऽह । विस्फुलिङ्गस्येति । दृष्टान्तस्यैकत्वदर्शनं तस्मादिति परामृष्टम् । उत्पत्त्यादिभेदं नास्ति शास्त्रानुत्पत्त्ययव हेत्यन्तर-

१ छ. स. 'न्द्रियादिसं' २ ग. च. 'संहो' । ३ अ. छ. 'नियं' । ४ ग. उ. य. ५. 'स्मात्तदे' । ५. क. 'सविक' ।

एकदेशो विकारः शक्तिर्वा विज्ञानात्माऽन्यो वेति' विकल्पयितुं निरवय-
वत्वाभ्युपगमे विशेषतो न शक्यते । अंशादिश्रुतिस्मृतिवादाश्चैकत्वार्था
न तु भेदप्रतिपादका विवक्षितार्थैकवाक्ययोगादित्यवोचाम । सर्वोपनि-
षदां परमात्मैकत्वज्ञापनपरत्वेऽथ किमर्थं तत्प्रतिकूलोऽर्थो विज्ञानात्मभेदः
परिकल्प्यत इति । कर्मकाण्डप्रामाण्यविरोधपरिहारायेत्येके । कर्मप्रति-
पादकानि हि वाक्यान्यनेकक्रियाकारकफलभोक्तृकर्त्राश्रयाणि । विज्ञाना-
नात्मभेदाभावे ह्यसंसारिण एव परमात्मन एकत्वे कथमिष्टफलासु
क्रियासु प्रवर्तयेयुरनिष्टफलाभ्यो वा क्रियाभ्यो निवर्तयेयुः । कस्य वा
बद्धस्य मोक्षायोपनिषद्धारभ्येत । अपि च परमात्मैकत्ववादिपक्षे कथं
परमात्मैकत्वोपदेशः कथं वा तदुपदेशग्रहणफलम् । बद्धस्य हि बन्ध-

जीवस्य तन्मात्रत्वं तदेकदेशत्वादिसंभवादत आह । एकदेश इति । कथं तर्हि
'पादोऽस्य विश्वा भूतानि' 'ममैवांशो जीवलोके' 'अंशो नानान्यपदेशात्' 'सर्वे
एव आत्मानो व्युच्चरन्ति' इति श्रुतिस्मृतिवादास्तत्राऽऽह । अंशादीति । न्यायाग-
माभ्यां जीवेश्वरयोरंशांशित्वादिकल्पनां निराकृत्य वेदान्तान्तमैक्यपरत्वे स्थिते
सति द्वैतासिद्धिः फलतीत्याह । सर्वोपनिषदामिति । एकत्वज्ञानस्य सनिदानद्वैत-
ध्वंभित्वमथशब्दार्थः । प्रकृतं ज्ञानं तत्प्रदेन परामृश्यते । इत्यद्वैतमेव तत्त्वमिति
ज्ञेयः । किमर्थमिति प्रश्नं मन्वानो द्वैतिनां मतमुत्थापयति । कर्मकाण्डेति । वेदान्तान्त-
ान्तान्तमैक्यपरत्वेऽपि कथं तत्प्रामाण्यविरोधप्रसङ्गस्तत्राऽऽह । कर्मैति । तथाऽपि
कथं विरोधावकाशः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । विज्ञानात्मेति । केवलाद्वैतपक्षे कर्म-
काण्डविरोधमुक्त्वा तत्रैव ज्ञानकाण्डविरोधमाह । कस्य वेति । परस्य नित्यमुक्तत्वाद्-
न्यस्य स्वतः परतो वा बद्धस्याभावाच्छिष्याभावस्तथा चाधिकार्यभावादुपनिषदार-
म्भासिद्धिरित्यर्थः । कर्मकाण्डस्य काण्डान्तरस्य च प्रामाण्यानुपपत्तिर्विज्ञानात्मादिभेदं
कल्पयतीत्यर्थोपत्तिद्वयमुक्तं तत्र द्वितीयामर्थोपत्तिं प्रपञ्चयति । अपि चेति । का
पुनरुपदेशस्यानुपपत्तिस्तत्राऽऽह । बद्धस्येति । तदभाव इत्यत्र तच्छब्दो बद्धमधि-
करोति । निर्विषयं निरधिकारम् । किंच यद्येर्थापत्तिद्वयमुक्तया विधयोत्तिष्ठति तर्हि
भेदस्य दुर्निरूपत्वात्कथं कर्मकाण्डं प्रमाणमिति यद्ब्रह्मवादिना कर्मवादी चोद्यते तद्ब्रह्म-
वादस्य कर्मवादेन तुल्यम् । ब्रह्मवादेऽपि शिष्यशासित्रादिभेदाभावे कथमुपनिषत्प्रा-
माण्यमित्याशेषुं सुकरत्वाद्यश्चोपनिषदां प्रतीयमानं शिष्यशासित्रादिभेदमाश्रित्य

१ ग. घ. ङ. च. ज. ट. 'ति कं' । २ घ. ज. 'फलोपभो' । ३ घ. ङ. 'येयुः पुनर' । ४ छ.
ष । ५ ग. च. कस्मा उभे' । ६ ग. च. ट. कस्य चोप' । ७ ङ. ण. 'ल्पना नि' । ८ छ. ङ. ण.
वेति । ९ क. छ. व. 'उप्यर्थ' ।

नाशायोपदेशस्तदभाव उपनिषच्छास्त्रं निर्विषयमेव । एवं तर्ह्युपनिषद्वा-
दिपक्षस्य कर्मकाण्डवादिपक्षेण चोद्यपरिहारयोः समानः पन्थाः । येन
भेदाभावे कर्मकाण्डं निरालम्बनमात्मानं न लभते प्रामाण्यं प्रति तथो-
पनिषदपि । एवं तर्हि यस्य प्रामाण्ये स्वार्थविघातो नास्ति तस्यैव
कर्मकाण्डस्यास्तु प्रामाण्यम् । उपनिषदां तु प्रामाण्यकल्पनायां स्वार्थ-
विघातो भवेदिति मा भूत्प्रामाण्यम् । न हि कर्मकाण्डं प्रमाणं सदप्रमाणं
भवितुमर्हति न हि प्रदीपः प्रकाश्यं प्रकाशयति न प्रकाशयति चेति ।
प्रत्यक्षादिप्रमाणविप्रतिषेधाच्च । न केवलमुपनिषदो ब्रह्मैकत्वं प्रतिपाद-
यन्त्यः स्वार्थविघातं कर्मकाण्डप्रामाण्यविघातं च कुर्वन्ति प्रत्यक्षादि-
निश्चितभेदप्रतिपत्त्यर्थप्रमाणैश्च विरुध्यन्ते । तस्मादप्रामाण्यमेवोपनिष-
दाम् । अन्यार्थता वाऽस्तु न त्वैव ब्रह्मैकत्वप्रतिपत्त्यर्थता । नोक्तोत्तरत्वात् ।
प्रमाणस्य हि प्रमाणत्वमप्रमाणत्वं वा प्रमोत्पादनानुत्पादनानिमित्तम् ।

प्रामाण्यमिति परिहारः स कर्मकाण्डस्यापि समानः । तत्रापि प्रातीतिकभेदमादाय प्रामा-
ण्यस्य सुप्रतिपन्नत्वान्न च भेदप्रतीतिर्भ्रान्तिर्बाधाभावादित्यभिप्रेत्याऽऽह । एवं तर्हीति ।
चोद्यसाम्यं विवृणोति । येनेति । इति चोद्यसाम्यात्परिहारस्यापि साम्यमिति शेषः ।
ननु कर्मकाण्डं भेदपरं ब्रह्मैकत्वभेदपरं प्रतिभाति न च त्वस्तुनि विकल्पः संभवत्यतोऽन्य-
तरस्याप्रामाण्यमत आह । एवं तर्हीति । तुल्यमुपनिषदामपि स्वार्थविघातकत्वमि-
त्याशङ्क्याऽऽह । उपनिषदांमिति । स्वार्थः शब्दशक्तिवशात्प्रातीयमानः सृष्ट्या-
दिभेदः । यत्तुच्यते कर्मकाण्डस्य व्यावहारिकं प्रामाण्यं न तार्त्तिकं तार्त्तिकं तु काण्डा-
न्तरस्येति तत्राऽऽह । न हीति । यद्वि प्रामाण्यस्य व्यावहारिकत्वं तदेव
तस्य तार्त्तिकत्वं न हि प्रमाणं तत्त्वं च नाऽऽवेदयति व्याधातादित्यभिप्रेत्य
दृष्टान्तमाह । न हीति । स्वार्थविघातात्कर्मकाण्डविरोधाच्चोपनिषदामप्रामाण्यमित्युक्तमुपसं-
हर्तुमिति शब्दः । उपनिषदप्रामाण्ये हेत्वन्तरमाह । प्रत्यक्षादीनि । प्रत्यक्षादीनि निश्चि-
तानि भेदप्रतिपत्त्यर्थानि प्रमाणानि तैरिति विग्रहः । अध्ययनविध्यैर्गोदापितानां कुतस्ता-
सामप्रामाण्यमित्याशङ्क्याऽऽह । अन्यार्थता वेति । सिद्धान्तयति । नेत्यादिना ।
तदेव स्फुटयितुं सामान्यन्यायमाह । प्रमाणस्येति । स्वार्थं प्रमोत्पादकत्वाभावेऽपि

१ ग. घ. च. ड. व. ज. इ. 'नाशफलायो' । २ ग. घ. ड. च. 'णं च भ' । ३ घ. ड. च.
ज. झ. ट. 'दिभिनिधि' । ४ क. ख. घ. ड. छ. ज. झ. ट. 'स्यर्थः प्र' । ५ घ. ड. छ. ज. झ.
त्वं । ६ घ. झ. 'निकं भे' । ७ घ. 'ण्य. योपप' । ८ घ. झ. 'काण्डं त्वमे' । ९ क. ग. स्वार्थ-
विघाता' । १० ख. घ. ड. 'यतामप्र' । ११ घ. 'ध्युपपादिता' । १२ क. ट. 'पात्तावां ।

अन्यथा चेत्तस्मिन्मादीनां प्रामाण्यप्रसङ्गाच्छब्दादौ प्रमेये । किंचातः । यदि तावदुपनिषदो ब्रह्मैकत्वप्रतिपत्तिप्रमाणं कुर्वन्ति कथमप्रमाणं भवेयुः । न कुर्वन्त्येवेति चेद्यथाऽग्निः शीतमिति स भवानेवं वदन्वक्तव्य उपनिषत्प्रामाण्यप्रतिषेधार्थं भवतो वाक्यमुपनिषत्प्रामाण्यप्रतिषेधं किं न करोत्येवाग्निर्वा रूपप्रकाशम् । अथ करोति यदि करोति भवतु तदा प्रतिषेधार्थं प्रमाणं भवद्वाक्यमग्निश्च रूपप्रकाशको भवेत् । प्रतिषेधवाक्यप्रामाण्ये भवत्येवोपनिषदां प्रामाण्यम् । अत्र भवन्तो ब्रुवन्तु कः परिहार इति । नन्वत्र प्रत्यक्षा मद्वाक्य उपनिषत्प्रामाण्यप्रतिषेधार्थं प्रतिपत्तिरग्नौ च रूपप्रकाशनप्रतिपत्तिः प्रेमा कस्तर्हि भवतः प्रद्वेषो ब्रह्मैकत्वप्रत्यये प्रमाणं प्रत्यक्षं कुर्वतीपूर्णनिषत्सूपलभ्यमानासु । प्रतिषेधानुपपत्तेः । शोकमोहादिनिवृत्तिश्च प्रत्यक्षं फलं ब्रह्मैकत्वप्रतिपत्तिपारंपर्यजनितमित्यवोचार्थम् । तस्मादुक्तोत्तरत्वादुपनिषदं प्रत्यप्रामाण्यशङ्का तावन्नास्ति ।

प्रामाण्यमिच्छन्तं प्रत्याह । अन्यथेति । यथोक्तप्रयोजकप्रयुक्तं प्रामाण्यमप्रामाण्यं वेत्येतस्मिन्क्षेपे किं फलतीति पृच्छति । किंचेति । तत्र किमुपनिषदः स्वार्थं बोधयन्ति न वेति विकल्प्याऽऽद्यमनूद्य दूषयति । यदि तावदिति । द्वितीयमुत्थाप्य निराकरोति । नेत्यादिना । अग्निर्गन्था शीतं न करोति तथोपनिषदोऽपि ब्रह्मैकत्वे प्रमाणं न कुर्वतीति वदन्तं प्रति प्रतिबन्दिदग्रहो न युक्तोऽनुभवविरोधादित्याशङ्क्याऽऽह । यदीति । तर्हि स्वार्थं प्रतिजनकत्वौद्वाक्यस्य प्रामाण्यं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । प्रतिषेधेति । उपनिषदप्रामाण्ये भवद्वाक्यप्रामाण्यं तत्प्रामाण्ये तूपनिषत्प्रामाण्यं दुर्वारमिति साम्ये प्राप्ते व्यवस्थापकः समाधिर्वक्तव्य इत्याह । अत्रेति । उक्तमेवार्थं चोद्यसमाधिभ्यां विशदयति । नन्वित्यादिना । प्रतिषेधमङ्गीकृत्यां ता यथोक्तोपनिषदुपलम्भे सति तस्य निरवकाशत्वात्पदेषुऽनुपपत्तिरित्याह । प्रातपेधेति । उपनिषदुत्थाया धियो वैफलयात्तासाममानतेत्याशङ्क्याऽऽह । शोकेति । एकत्वप्रतिपत्तिस्तावदापातेन जायते । सा च विचारं प्रयुज्य मननादद्वारा दृढीभवति । सा पुनरशेषं शोवादिमपनयतीति पारंपर्यजनितं फलमिति द्रष्टव्यम् । स्वार्थं प्रमाजनकत्वदुपनिषदा प्रामाण्यमित्युक्तमुपसंहरति । तस्मादिति । प्रामाण्यहेतुसद्धानादुपनिषदां प्रामाण्यं प्रतिपाद्य तदप्रामाण्यं परो-

१ अ. ग. 'णं च भ' । २ ग. च. 'म् । य' । ३ ख. घ. ड. ज. द. 'णं च भ' । ४ ख. घ. ड. छ. ज. 'धार्था प्र' । ५ ग. समा । ६ घ. च. ज. झ. ट. 'त्यप्र' । ७ ख. ग. च. द. 'त्यक्षां कु' । ८ छ. झ. 'म । एतमुक्तो' । ९ ख. घ. च. द. 'स्मादिमुक्तो' । १० ख. घ. द. 'यं चेत्ये' । ११ ख. द. ण. 'बन्दी प्र' । क. 'बन्धी प्र' । १२ घ. ज. ण. 'त्वानमद्वा' ।

यच्चोक्तं स्वार्थविघातकरत्वादप्रामाण्यमिति तदपि न । तदर्थप्रतिपत्तेर्बा-
धकाभावात् । न ह्युपनिषद्ब्रह्मैकमेवाद्वितीयं नैव चेति प्रतिपत्ति-
रस्ति । यथाऽग्निरुष्णः शीतश्चेत्यस्माद्वाक्याद्ब्रह्मद्वैतार्थद्वयप्रतिपात्तः ।
अभ्युपगम्य चैतदवोचाम । न तु वाक्यप्रामाण्यसमय एष न्यायो यदु-
क्तस्य वाक्यस्यानेकार्थत्वम् । सति चानेकार्थत्वे स्वार्थश्च स्यात्तद्वाघा-
तकृच्च विरुद्धोऽन्योऽर्थः । न त्वेतद्वाक्यप्रमाणकानां विरुद्धमविरुद्धं
चैकं वाक्यमनेकैकमर्थं प्रतिपादयतीत्येष समयः । अर्थैकत्वाद्ब्रह्मैकवाक्यता ।
न च कानिचिदुपनिषद्वाक्यानि ब्रह्मैकत्वप्रतिषेधं कुर्वन्ति । यत्तु
लौकिकं वाक्यमग्निरुष्णः शीतश्चेति न तत्रैकवाक्यता तदेकदेशस्य
प्रमाणान्तरविषयानुवादत्वात् । अग्निः शीत इत्येतदेकं वाक्यमग्निरुष्ण
इति तु प्रमाणान्तरानुभवस्मारकं न तु स्वयमर्थानुबोधकम् । अतो नाग्निः
शीत इत्यनेनैकवाक्यता प्रमाणान्तरानुभवस्मारकेनैवोपक्षीणन्वात् ।
यत्तु विरुद्धार्थप्रतिपादकामदं वाक्यमिति मन्यते तच्छीतोष्णपदाभ्या-
मग्निपदसामानाधिकरण्यप्रयोगनिमित्ता भ्रान्तिर्न त्वेवैकस्य वाक्यस्या-

क्तमनुवदति । यच्चोक्तमिति । कथं हि तामां स्वार्थविघातकत्वं किं ताभ्यो ब्रह्मैकमेवा-
द्वितीयं नैव चेति प्रतिपत्तिरुत्पद्यते किं वा काश्चिद्ब्रह्मैकत्वप्रतिपत्तिमन्याश्चोपनि-
षदस्तत्प्रतिषेधं कुर्वन्तीति विकल्प्याऽऽद्यं दृश्यति । तदापि नेति । तदेव
प्रपञ्चयति । न हीति । एकस्य वाक्यस्यानेकार्थत्वमङ्गीकृत्य त्वयम्योदाहरणमुक्तमि-
त्याह । अभ्युपगम्येति । तस्याङ्गीकारवादत्वे हेतुमाह । न त्वाति । उक्तमर्थं
व्यतिरेकद्वारा विवृणोति । साति चेति । भवत्वैकस्य वाक्यस्यानेकार्थत्वं नेत्याह । न
त्विति । कस्ताहँ तेषां समयस्तत्राऽऽह । अर्थैकत्वादिति । तदुक्तं प्रथमे तन्त्रे ।
अर्थैकत्वादेकं वाक्यं साकाङ्क्षं चेद्विभोगः स्यादिति । द्वितीयं दृश्यति । न चेति ।
एकस्य वाक्यस्यानेकार्थत्वं लोके दृष्टमित्याशङ्क्याऽऽह । पान्चति । तदेकदेशस्य-
त्यादिवाक्यं विवृणोति । अग्निरिति । अनुवादकबोधकभागयोरैकवाक्यत्वाभावं फलि-
तमाह । अत इति । हेत्वर्थमुक्तमेव स्फुटयति । प्रमाणान्तराति । शीतः शीतरोऽ-
ग्निरित्येतद्वैकमेव चेद्वैक्यं कथं तर्हि तत्र लौकिकस्य विरुद्धार्थविरत्याशङ्क्याऽऽह ।
यत्त्विति । स्वार्थविघातकरत्वादप्रामाण्यमुपनिषदामित्येतन्निराकृत्य चोद्यान्तरमनुद्य-

१ घ. ज. 'कत्वा' । २ घ. ड. छ. नैव । ३ घ. ड. छ. ज. झ. ट. 'श्चेत्येवस्मा' । ४ घ. च.
ज. ट. 'नेकार्थे' । ५ ट. च. झ. ट. 'त्वदेकं' । ६ ग. घ. च. ट. 'त्येकं' । ७ क. ख. ट. ण. 'स्तत्र
प्रति' । ८ क. ख. ट. ण. 'रणं युक्तं' । ९ क. ख. ज. ण. 'भागं स्या' ।

नेकार्थत्वं लौकिकस्य वैदिकस्य वा । यच्चोक्तं कर्मकाण्डप्रामाण्यविधा-
तकृदुपनिषद्वाक्यमिति तन्नान्यार्थत्वात् । ब्रह्मैकत्वप्रतिपादनपरा लुप-
निषदो नेष्टार्थप्राप्तौ साधनोपदेशं तस्मिन्वा पुरुषानयोगं वारयन्त्यने-
कार्थत्वानुपपत्तेरेव । न च कर्मकाण्डवाक्यानां स्वार्थे प्रमा नोत्पद्यते ।
असाधारणे चेत्स्वार्थे प्रमामुत्पादयति वाक्यं कुतोऽन्येन विरोधः स्यात् ।
ब्रह्मैकत्वे निर्विषयत्वात्प्रमा नोत्पद्यत एवेति चेत् । न प्रत्यक्षत्वात्प्रमा-
याः । “दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत” “ब्राह्मणो न हन्तव्यः”
इत्येवमादिवाक्येष्वयः प्रत्यक्षा प्रमा जायमाना सा नैव भविष्यति
यद्युपनिषदो ब्रह्मैकत्वं बोधयिष्यन्तीत्यनुमानम् । न चानुमानं
प्रत्यक्षविरोधे प्रामाण्यं लभते । तस्मादसदेवैतद्गीयते भ्रैमेव नोत्प-
द्यत इति । अपि च यथाप्राप्तस्यैवाविद्याप्रत्युपस्थापितस्य क्रियाकारक-
फलस्याऽऽश्रयणेनेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारोपायसामान्ये प्रवृत्तस्य तद्विशेष-
मजानतस्तदाचक्षणा श्रुतिः क्रियाकारकफलभेदस्य लोकप्राप्तस्य
सत्यतामसत्यतां वा नाऽऽचष्टे न च वारयति । इष्टानिष्टफलप्राप्तिपरिहारो-
पायविधिपरत्वात् । यथा काम्येषु प्रवृत्ता श्रुतिः कामानां मिथ्याज्ञान-

निराकरोति । यच्चेत्यादिना । तस्मिन्निर्विष्टार्थप्रापकसाधनोक्तिः । ननुपनिषद्वाक्यं
ब्रह्मात्मैकत्वं साक्षात्प्रतिपादयदर्थात्कर्मकाण्डप्रामाण्यविधातकमिति चेत्तत्र तदप्रामाण्य-
मनुत्पत्तिलक्षणं विपर्ययमलक्षणं वेति विकल्प्याऽऽद्यमनूद्य दूषयति । न चेति । विदि-
तपदवर्धसंगतेवाक्यैर्याऽन्यायविदस्तदर्धेषु प्रमोत्पत्तिदर्शनादित्यर्थः । स्वार्थे प्रमामुत्पाद-
यदपि वाक्यं मानान्तरविरोधादप्रमाणमित्याशङ्क्याऽऽह । असाधारणे चेदिति ।
स्वगोचरशूरत्वात्प्रमाणानामित्यर्थः । विर्मतं नै प्रमोत्पादकं प्रमाणापहृतविषयत्वादानु-
ष्णाभिवाक्यवादिति शङ्कते । ब्रह्मेति । प्रत्यक्षविरोधादानुमानमनवकाशमिति परिह-
रति । नेत्यादिना । इतश्च कर्मकाण्डस्य नाप्रामाण्यमिति वदन्निद्वितीयं प्रत्याह ।
अपि चेति । यथाप्राप्तस्येत्यस्यैव व्याख्यानमविद्याप्रत्युपस्थापितस्येति । साध्यसा-
धनसंबन्धबोधकस्य कर्मकाण्डस्य न विपर्ययो मिथ्यार्थत्वेऽपि तस्यार्थक्रियाकारित्वसा-
मर्थ्यानपहारात्प्रामाण्योपपत्तेरिति भावः । ननु कर्मकाण्डस्य मिथ्यार्थत्वे मिथ्याज्ञानप्र-
भवत्वादनर्थनिष्ठत्वेनाप्रवर्तकरादप्रामाण्यमत आह । यथेति । विमतमप्रमाणं मिथ्या-

१ ग. द. लभेत । २ च. द. प्रमा नैवोत्प । ३ क. ख. द. ब्रह्मैकं । ४ ख. घ. द. 'तप्त
त' । ५ घ. अ. ण. 'ल्याऽऽद्यं दू' । ६ घ. अ. ण. 'वाक्यथाविणस्त' । ७ घ. अ. 'र्थे प्र' । ८ द.
'तं कर्मकाण्डवाक्यं न । ९ घ. अ. न तत्प्रमो ।

प्रभवत्वे सत्यपि यथाप्राप्तानेव कामानुपादाय तत्साधनान्येव विधत्ते न तु कामानां मिथ्याज्ञानप्रभवत्वादनर्थरूपत्वं चेति न विदधाति । तथा नित्याग्निहोत्रादिशास्त्रमपि मिथ्याज्ञानप्रभवं क्रियाकारकभेदं यथाप्राप्तमेवाऽऽदायेष्टविशेषप्राप्तिमनिष्टविशेषपरिहारं वा किमपि प्रयोजनं पश्यदग्निहोत्रादीनि कर्माणि विधत्ते नाविद्यागोचरासद्दस्तुविषयमिति न प्रवर्तते । यथा काम्येषु । न च पुरुषा न प्रवर्तेरन्नविद्यावन्तो दृष्ट्वाद्यथा कामिनः । विद्यावतामेव कर्माधिकार इति चेन्न । ब्रह्मैकत्वविद्यायां कर्माधिकारविरोधस्योक्तत्वात् । एतेन ब्रह्मैकत्वे निर्विषयत्वादुपदेशेन तद्ग्रहणफलाभावदोषपरिहार उक्तो वेदितव्यः । पुरुषेच्छारागादिवैचित्र्याच्च । अनेका हि पुरुषाणामिच्छा रागादयश्च दाया विचित्रास्ततश्च बाह्यविषयरागाद्यपहृतचेतसो न शास्त्रं निवर्तीयतुं शक्यम् । नापि स्वभावतो बाह्यविषयविरक्तचेतसो विषयेषु प्रवर्तीयतुं शक्यम् । किंतु शास्त्रादेतावदेव भवतीदमिष्टसाधनमिदमनप्रसाधनार्थान् साध्यसाधनसंबन्धविशेषाभिर्व्यक्तिः । प्रदीपादिवत्तमांस रूपान्दज्ञानम् । न तु शास्त्रं भृत्यानिव बलान्निवर्तयति नियोजयति वा । दृश्यन्ते हि पुरुषा

थेत्वाद्विप्रलम्भकवाक्यवदित्याशङ्क्य व्यभिचारमाह । यथा काम्येष्विति । अग्निहोत्रादिषु काम्येषु कर्मसु मिथ्याज्ञानजनितं मिथ्याभ्रं काममुपादाय शास्त्रप्रवृत्तिवन्नित्येष्वपि तेषु साधनमसद्देवाऽऽदाय शास्त्रं प्रवर्तनां तथाऽपि नृद्विमन्तो न प्रवर्तयन्ते वेदान्तेभ्यस्त्वामिथ्यात्वावगमादित्याशङ्क्याऽऽह । न चेति । अविद्यावतां कर्मसु प्रवृत्तिमाक्षिपति । विद्यावतामेवेति । द्रव्यदेवतादिज्ञानं वा ब्रह्मैकत्वज्ञानं वा कर्मसु प्रवर्तकमिति विकल्प्याऽऽद्यमङ्गीकृत्य द्वितीयं दूषयति । नेत्यादना । कर्मकाण्डप्रामाण्यानुपपत्तिरित्याद्यामर्थापत्तिं निराकृत्य द्वितीयामर्थापत्तिमनिदेशेन निराकरोति । एतेनेति । कर्मकाण्डस्याजं प्रति सार्थकत्वोपपादनेनां यावत् । ननु कर्मकाण्डे संबन्धं बोधयत्प्रवृत्त्यादिपरमत्रो गमादिवशात्तदयोगान्छास्त्रायप्रवृत्त्यादिविषयस्य द्वन्द्वस्य सत्यत्वमन्यथा तद्विषयत्वानुपपत्तिरित्यर्थापर्यन्तरमायातमिति तत्राऽऽह । पुरुषेच्छेति । न प्रवृत्तिनिवृत्ती शास्त्रवशादिति शेषः । तदेव स्फुटयति । अनेका हीति । शास्त्रस्याकारकत्वात्प्रवर्तकत्वाद्यभावमुक्त्वा तत्रैव युक्त्यन्तरमाह । दृश्यन्ते हीति ।

१ ल. द. छ. 'पत्वावेति । २ ज. छ. 'देशन' । ग. द. 'देशन' । ३ च. 'शे त' । ४ व. तद्रूप' । ५ ग. 'व्यः । यस्य यत्र भिन्ननिः स तं पुरुषार्थे पर्यस्वदनुकृपाणि साधनान्यादने । पु' । ६ व. 'णं साध्यसाधनम्' ।

रागादिगौरवाच्छास्त्रमप्यतिक्रामन्तः । तस्मात्पुरुषमतिवैचित्र्यमपेक्ष्य साध्यसाधनसंबन्धविशेषाननेकधोपदिशति । तत्र पुरुषाः स्वयमेव यथारुचि साधनविशेषेषु प्रवर्तन्ते शास्त्रं तु सवितृप्रदीपादिवद्दुदास्त एव । तथा कस्यचित्परोऽपि पुरुषार्थोऽपुरुषार्थवदवभासते यस्य यथाऽवभासः स तथारूपं पुरुषार्थं पश्यति तदनुरूपाणि साधानान्युपादितसते । तथाचार्थवादोऽपि त्रयाः प्रजापत्याः प्रजापतौ पितरि ब्रह्मचर्यमूर्षुरित्योदिः । तस्मान्न ब्रह्मैकत्वं ज्ञापयिष्यन्तो वेदान्ता विधिशास्त्रस्य बाधकाः । न च विधिशास्त्रमेतावता निर्विषयं स्यात् । नाप्युक्तकारकादिभेदं विधिशास्त्रमुपनिषदां ब्रह्मैकत्वं प्रति प्रामाण्यं निवर्तयति । स्वविषयगूराणि हि प्रमाणानि श्रोत्रादिवत् । तत्र पण्डितमन्याः केचित्स्वचित्तवशात्सर्वं प्रमाणमितरेतरविरुद्धं मन्यन्ते तथा प्रत्यक्षादिविरोध-

तर्हि शास्त्रस्य किं कृत्यमित्याशङ्क्याऽऽह । तस्मादिति । तत्र संबन्धविशेषोपदेशो सतीति यावत् । यथारुचि पुरुषाणां प्रवृत्तिश्चेत्परमपुरुषार्थं कैवल्यमुद्दिश्य सम्यग्ज्ञानसिद्धये तदुपायश्रवणादिषु संन्यासपूर्विका प्रवृत्तिर्बुद्धिपूर्वकारिणामुचितेत्याशङ्क्याऽऽह । तथेति । रागादिवैचित्र्यानुसारेणेति यावत् । उक्तं हि—

‘ अपि वृन्दावने भून्थे सृगालत्वं स इच्छति ।

नतु निर्विषयं मोक्षं गन्तुमर्हति गौतम ’ इत्यादि ।

तर्हि कथं पुरुषार्थविवेकसिद्धिस्तत्राऽऽह । यस्येति । पुरुषार्थदर्शनकार्यमाह । तदनुरूपाणीति । स्वाभिमायानुसारेण पुरुषाणां पुरुषार्थमतिपत्तिरित्यत्र गमकमाह । तथा चेति । यथा दकारत्रये प्रजापतिनोक्ते देवादयः स्वाभिप्रायेण दमाद्यर्थत्रयं जगद्ब्रह्मस्तथा स्वाभिप्रायवशादेव पुरुषाणां पुरुषार्थमतिपत्तिरित्यर्थवादतोऽवगतमित्यर्थः । पूर्वोत्तरकाण्डयोरविरोधमुपसंहरति । तस्मादिति । एकस्य वाक्यस्य द्व्यर्थत्वायोगादिति यावत् । अर्थाद्बाधकत्वमाशङ्क्याऽऽह । न चेति । एतावता वेदान्तानां ब्रह्मैकत्वज्ञापकत्वमात्रेणेत्यर्थः । वेदान्तानामबाधकत्वेऽपि कर्मकाण्डस्य तत्प्रामाण्यनिवर्तकत्वमस्तीत्याशङ्क्याऽऽह । नापीति । स्वपक्षे सर्वविरोधनिरासद्वारा स्वार्थे वेदान्तानां प्रामाण्यमुक्तं संप्रति तार्किकपक्षमुत्थापयति । तत्रेति । ऐक्ये शास्त्रगम्ये स्वीकृते सर्वाति यावत् । सर्वे प्रमाणमित्यागमवाक्यं प्रत्यक्षादि चेत्यर्थः । कथमैक्यावेदकमागमवाक्यं प्रत्यक्षादिना विरुध्यते तत्राऽऽह । तथेति । यथा ब्रह्मैकत्वे प्रवृत्तस्य शास्त्रस्य प्रत्यक्षा-

१ ग. च. द. त्रयः । २ क. घ. च. ज. द. 'त्यादि । तं । ३ क. द. 'ज्वा' । ४ क. घ. 'न्ये शृगा' । ५ घ. अ. ग. 'शेधीरि' ।

मपि चोदयन्ति ब्रह्मैकत्वे । शब्दादयः किल श्रोत्रादिविषया भिन्नाः प्रत्यक्षत उपलभ्यन्ते ब्रह्मैकत्वं ब्रुवतां प्रत्यक्षविरोधः स्यात् । तथा श्रोत्रादिभिः शब्दाद्युपलब्धारः कर्तारश्च धर्माधर्मयोः प्रतिशरीरं भिन्ना अनुमीयन्ते संसारिणः । तत्र ब्रह्मैकत्वं ब्रुवतामनुमानविरोधश्च । तथा चाऽऽगमविरोधं वदन्ति । ग्रामकामो यजेत । पथकामो यजेत । स्वर्गकामो यजेत्तेत्येवमादिवाक्येभ्यो ग्रामपथस्वर्गादिकामास्तत्साधनाद्यनुष्ठातारश्च भिन्ना अवगम्यन्ते । अत्रोच्यते । ते तु कुतर्कदूषितान्तःकरणे ब्राह्मणादिवर्णापसदा अनुकम्पनीया आगमार्थविच्छिन्नसंप्रदायबुद्धय इति । कथम् । श्रोत्रादिद्वारैः शब्दादिभिः प्रत्यक्षत उपलभ्यमानैर्ब्रह्मण एकत्वं विरुध्यत इति वदन्तो वक्तव्याः । किं शब्दादीनां भेदेनाऽऽकाशैकत्वं विरुध्यत इत्यथ न विरुध्यते न तर्हि प्रत्यक्षविरोधः । यद्योक्तं प्रतिशरीरं शब्दाद्युपलब्धारो धर्माधर्मयोश्च कर्तारो भिन्ना अनुमीयन्ते तथाच ब्रह्मैकत्वेऽनुमानविरोध इति । भिन्नाः केरनुमीयन्त

दिविरोधं मन्यन्ते तथा तमस्मान्प्रति चोदयन्त्यपीति योजना । तत्र प्रत्यक्षविरोधं प्रकटयति । शब्दादय इति । संप्रत्यनुमानविरोधमाह । तथेति । स्वदेहसमवेतचेष्टा-तुल्यचेष्टा देहान्तरे दृष्टा सा च प्रयत्नवत्पूर्विका विशिष्टचेष्टात्वात्संमतवदित्यनुमान-विरुद्धे मद्देवशास्त्रमित्यर्थः । तत्रैव प्रमाणान्तरविरोधमाह । तथा चेति । मानत्रयविरोधान्न ब्रह्मैक्यमिति प्राप्ते प्रत्याहं । ते तु कुतर्केति । इति दूष्यता वेषामिति शेषः । द्वैत-ग्राह्यप्रमाणविरुद्धमिति वदतां कथं शोच्येवेति पृच्छति । कथामिति । तत्र ब्रह्मैकत्वे प्रत्यक्षविरोधं परिहरति । श्रोत्रादीति । तथात्वे तदेकत्वाभ्युपगमविरोधः स्यादिति शेषः । यथा सर्वभूतस्थमेकमाकाशमित्यत्र न शब्दादिभेदग्राह्यप्रत्यक्षविरोधस्वर्थकं ब्रह्मैक्य-त्रापि न तद्विरोधोऽस्तीत्याह । अथेति । तस्य कल्पितभेदविषयत्वादिभि भावः । अनुमान-विरोधं परोक्तमनुवदति । यच्चोति । या चेष्टा सा प्रयत्नवत्पूर्विकेत्येवावतना नाऽऽत्मभेदः स्वप्रयत्नपूर्वकत्वस्यापि संभवादानुपलब्धिविरोधे त्वनुमानस्येवानुत्पानान्त्वदेहचेष्टायाः स्वप्रयत्नपूर्वकत्ववत्परदेहचेष्टायास्तद्यत्नपूर्वकत्वे चाऽऽदावेव स्वपरभेदः सिद्ध्येत्स च नाध्यक्षात्परस्यानध्यक्षत्वान्नुमानादन्योन्याश्रयादित्याशयवानाह । भिन्ना इति ।

१ घ. ज. 'क्षमुप' । २ ग. ज. झ. 'थाऽऽग' । ३ क. ख. घ. ङ. छ. ज. झ. ट. 'धं च व' । ४ झ. ख. 'शुस्त' । ५ ग. घ. ङ. च. छ. ज. 'जेते' । ६ झ. 'ते । कु' । ७ क. ग. ते कु' । ८ घ. ङ. प. 'था तेऽस्मा' । ९ घ. झ. 'द्वैक्यशा' । १० क. ख. ट. 'द । कु' । ११ ग. ते कु' । १२ घ. झ. 'दः सिध्यति स्व' । १३ ख. ट. 'त्राप्यनु' ।

इति प्रष्टव्याः । अथ यदि ब्रूयुः सर्वैरस्माभिरनुमानकुशलैरिति । के यूयमनुमानकुशला इत्येवं पृष्ठानां किमुत्तरम् । शरीरेन्द्रियमनआत्मसुं च प्रत्येकमनुमानकौशलप्रत्याख्यानं शरीरेन्द्रियमनःसाधना आत्मानो वयमनुमानकुशला अनेकारकसाध्यत्वात्क्रियाणामिति चेत् । एवं तद्वानुमानकौशले भवतामनेकत्वप्रसङ्गः । अनेकारकसाध्या हि क्रियेति भवद्भिरेवाभ्युपगतम् । तत्रानुमानं च क्रिया । सा शरीरेन्द्रियमनआत्मसाधनेः कारकैरात्मकर्तृका निर्वर्त्यत इत्येतत्प्रतिज्ञातम् । तत्र वयमनुमानकुशला इत्येवं वदद्भिः शरीरेन्द्रियमनःसाधना आत्मानः प्रत्येकं वयमनेक इत्यभ्युपगतं स्यात् । अहो अनुमानकौशलं दर्शितमपुच्छगृह्णैस्ताकिंकबलीवर्दैः । यो ह्यात्मानमेव न जानाति स कथं मूढस्तद्गतं भेदमभेदं वा जानीयात् । तत्र किमनुमिनोति केन वा लिङ्गेन । न ह्यात्मनः स्वतो भेदप्रतिपादकं किञ्चिच्छिद्ममस्ति येन लिङ्गेनाऽऽत्मभेदं साधयेत् । यानि लिङ्गान्यात्मभेदसाधनाय नामरूपवन्त्युपन्य-

दोषान्तरामिधित्सया शोङ्कयति । अथेति । अस्मदर्थं पृच्छति । के यूयमिति । स हि स्थूलदेहो वा करणजातं वा देहद्वयादन्यो वा । नाऽऽद्यौ । तयोरचेतनत्वाद्नुमातृत्वायोगात् । न तृतीयस्तस्याविकारित्वादिति भावः । किंशब्दस्य प्रश्रार्थता मत्वा पूर्ववाद्याह । शरीरेति । आत्मा देहादिबहुसाधनविशिष्टोऽनुमाता क्रियाणामनेकारकसाध्यत्वादेवं विशिष्टात्मकर्तृकानुमानात्मविदेहमात्मभेदधीरित्यर्थः । विशिष्टस्याऽऽत्मनोऽनुमानकर्तृत्वे क्रियाणामनेकारकसाध्यत्वादिति हेतुश्रेत्तदा तव देहादेश्चैकैकस्याप्यनेकत्वं स्यादित्युत्तरमाह । एवं तर्हीति । तदेव विवृणोति । अनेकेति । आत्मनो देहादीनां चानुमानकारकाणां प्रत्येकमवान्तरक्रियाऽस्ति वह्न्यादिषु तथा दर्शनात्तथा चाऽऽत्मनोऽवान्तरक्रिया किमनेकारकसाध्या किं वा नाऽऽद्येऽप्यात्मातिरिक्तानेकारकसाध्या किंवा तदनविरिक्ततत्साध्या वा नाऽऽद्योऽनवस्थानात् । द्वितीये त्वात्मनोऽनेकत्वापत्तेर्नैरात्म्यं स्यान्न चावान्तरक्रिया नानेकारकसाध्या प्रधानक्रियायामपि तथात्वप्रसङ्गात् । एतेन देहादिष्वपि कारकत्वं प्रत्युक्तमिति भावः । यत्त्वात्माऽऽत्मप्रतियोगिकभेदान्वस्तुत्वाद्दटवदिति । तत्राऽऽत्मा प्रतिपन्नोऽप्रतिपन्नो वेति विकल्प्य द्वितीयं प्रत्याह । यो हीति । प्रतिपन्नत्वपक्षेऽपि भेदेनाभेदेन वा तत्प्रतिपत्तिरुभयथाऽपि नानुमानमवृत्तिरित्याह । तत्रेति । इतश्चाऽऽत्मभेदानुमानानुत्थानमित्याह । केनेति । किंशब्दस्याऽऽक्षेपार्थत्वं स्फुटयति । न हीति । जन्मादीनां प्रतिनियमादिलिङ्गवशादात्मभेदः सेत्स्यति चेन्नेत्याह । यानीति । आत्मनः

स्पन्ति तानि नामरूपगतान्युपाधय एवाऽऽत्मनो घटकरकापवर-
कभूच्छिद्राणीवाऽऽकाशस्य । यदाऽऽकाशस्य भेदलिङ्गं पश्यति
तदाऽऽत्मनोऽपि भेदलिङ्गं लभेत सः । न ह्यात्मनः परतो विशेष-
षमभ्युपगच्छद्विस्तार्किकशतेरपि भेदलिङ्गमात्मनो दर्शयितुं शक्यते ।
स्वतस्तु दूरादपनीतमेवाविषयत्वादात्मनः । यद्यत्पर आत्मधर्मत्वेना-
भ्युपगच्छति तस्य तस्य नामरूपात्मकत्वाभ्युपगमान्नामरूपाभ्यां
चाऽऽत्मनोऽन्यत्वाभ्युपगमात् । “आकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता
ते यदन्तरा तद्ब्रह्म” इति श्रुतेः । नामरूपे व्याकरवाणीति च । उत्पात्तप्र-
लयात्मके हि नामरूपे तद्विलक्षणं च ब्रह्म । अतोऽनुमानस्यैवाविषय-
त्वात्कुतोऽनुमानविरोधः । एतेनाऽऽगमविरोधः प्रत्युक्तः । यदुक्तं ब्रह्मेकत्वे
यस्मा उपदेशो यस्य चोपदेशग्रहणफलं तदभावादेकत्वोपदेशानर्थक्य-
मिति । तदपि नानेकारकसाध्यत्वात्क्रियाणां कश्चोद्यो भवाति । एक-
स्मिन्ब्रह्मणि निरुपाधिके नोपदेशो नोपदेशा न चोपदेशग्रहणफलम् ।

सजातीयभेदे लिङ्गाभावं दृष्टान्तेन माधयति । यदेति । किंचोपाधिको वा स्वाभा-
विको वाऽऽत्मभेदः साध्यते नाऽऽद्यः मिद्ब्रह्माध्यत्वादित्यभिप्रेत्याऽऽह । न
हीति । न द्वितीय इत्याह । स्वर्तास्त्वानि । आत्मा द्रव्यत्वातिरिक्तापरजावी-
योऽश्रावणविशेषगुणवैत्वाद्देवदित्यनुमानान्तरमाशङ्क्यान्यतरामिहि दर्शयति । यथो-
दिति । ताभ्यामात्मनोऽन्यत्वाभ्युपगमे मानमुपन्यस्यति । आकाश इति ।
तत्रैवोपपत्तिमाह । उत्पात्तीति । अनुमानाविरोधमुपसंहरति । अत इति ।
भागमविरोधमुक्तन्यायातिदेशेन निराकरोति । एतेनेति । औपाधिकभेदाश्र-
यत्वेन व्यवहारस्योपपन्नत्वोपदर्शनेनेति यावत् । प्रत्यक्षानुमानार्गमरद्वैतस्याविरो-
धेऽपि स्याद्विरोधोऽर्थापर्येति चेदत आह । यदुक्तामिति । उपदेशो यस्मै क्रियते
यस्य चोपदेशग्रहणप्रयुक्तं फलं तथोर्ब्रह्मेकत्वे सत्युपदेशानर्थक्यमित्यनुवादायः । किं
क्रियाणामनेकारकसाध्यत्वादेवं चोद्यते किंवा ब्रह्मणो नित्यमुक्तत्वादिति विक-
ल्प्याऽऽद्यं दूषयति । तदपीति । तासांनेकारकसाध्यत्वस्य प्रत्युदस्वत्त्वादिति
भावः । यदि ब्रह्मणो नित्यमुक्तत्वाभिप्रायणोपदेशानर्थक्यं चोद्यते तत्र नित्यमुक्तं ब्रह्मणि
ज्ञातेऽज्ञाते वा तदानर्थक्यं चोद्यत इति विकल्प्याऽऽद्यमङ्गीकरोति । एकास्मान्नाति ।

तस्माद्दुपनिषदां चाऽऽनर्थक्यमित्येतदभ्युपगतमेव। अथानेककारकविषयानर्थक्यं चोच्यते । न स्वतोऽभ्युपगमविरोधादात्मवादिनाम् । तस्मात्तार्किकचाटभटराजाप्रवेश्यमभयं दुर्गमिदमल्पबुद्धयगम्यं शास्त्रगुरुप्रसादरहितैश्च “कस्तं मदामदं देवं मदन्यो ज्ञातुमर्हति” “देवैरत्रापि विचिकित्सितं पुरा” “नैषा तर्केण मतिरापनेया” वरप्रसादलभ्यंत्वश्रुतिस्मृतिवादेभ्यश्च । “तदेजति तन्नैजति तदूरे तद्वन्तिके” इत्यादिविरुद्धधर्मसमापित्वप्रकाशकमन्त्रवर्णेभ्यश्चागीतासु च “मत्स्थानि सर्वभूतानि” इत्यादि । तस्मात्परब्रह्मव्यतिरेकेण संसारी नाम नान्यद्वस्त्वन्तरमस्ति । तस्मात्सुष्ठुच्यते “ ब्रह्म वा इदमग्र आसीत् ” “ तदात्मानमेवावेत् ” “ अहं ब्रह्मास्मीति ” “ नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृ नान्यदतोऽस्ति श्रोतृ ” इत्यादि-श्रुतिशतेभ्यः। तस्मात्परस्यैव ब्रह्मणः सत्यस्य सत्यं नामोपनिषत्परः॥२०॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्ये द्वितीयाध्यायस्य प्रथमं

ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

द्वितीयमुत्थापयति । अथेति । उपदेशस्तावदनेकेषां कारकाणां साध्यतया विषयस्तदानर्थक्यमज्ञाते नित्यमुक्ते ब्रह्मणि चोच्यते चेदित्यर्थः । सर्वैरात्मवादिभिरुपदेशस्य ज्ञानार्थमिष्टत्वात्तद्विरोधादज्ञाते ब्रह्मणि तदानर्थक्यचोद्यमनुपपन्नमित्याह । न स्वत इति । अद्वैते विरोधान्तराभावेऽपि तार्किकसमयविरोधोऽस्तीत्याशङ्क्याऽऽह । तस्मादिति । प्रमाणविरोधाभावात्स्वच्छब्दार्थः । आर्यप्रयादां भिन्दानाश्चाटा विवक्ष्यन्ते । भटास्तु सेवका मिथ्याभाषिणस्तेषां सर्वेषां राजानस्तार्किकास्त्वेरप्रवेश्यमनाक्रमणीयमिदं ब्रह्मात्मैकत्वमिति यावत् । शास्त्रादिप्रसादशून्यैरगम्यत्वे प्रमाणमाह । कस्तमिति । देवतादेवैरप्रसादेन लभ्यमित्यत्र श्रुतिस्मृतिवादाः सन्ति तेभ्यश्च शास्त्रादिप्रसादहीनैरलभ्यं तत्त्वमिति निश्चितमित्यर्थः । शास्त्रादिप्रसादवतामेव तत्त्वं सुगममित्यत्र श्रौतं स्मार्तं च लिङ्गान्तरं दर्शयति । तदेजतीति । ब्रह्मणोऽद्वितीयत्वे सर्वप्रकारविरोधाभावे फलितमाह । तस्मादिति । संसारिणो ब्रह्मणोऽर्थान्तरत्वाभावे श्रुतीनामानुकूल्यं दर्शयति । तस्मादिति । अद्वैते श्रुतिसिद्धे विचारनिष्पन्नमर्थमुपसंहरति । तस्मात्परस्येति ॥ २० ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यटीकायां द्वितीयाध्यायस्य प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

ब्रह्म ज्ञापयिष्यामीति प्रस्तुतम् । तत्र यतो जगज्जातं यन्मयं
 यस्मिंश्च लीयते तदेकं ब्रह्मेति ज्ञापितम् । किमात्मकं पुनस्त-
 ङ्गज्जायते लीयते च । पञ्चभूतात्मकम् । भूतानि च नाम-
 रूपात्मकानि । नामरूपे सत्यमिति ह्युक्तम् । तस्य सत्यस्य पञ्चभू-
 तात्मकस्य सत्यं ब्रह्म । कथं पुनर्भूतानि सत्यमिति मूर्तामूर्तब्राह्मणम् ।
 मूर्तामूर्तभूतात्मकत्वात्कार्यकरणात्मकानि भूतानि प्राणा अपि सत्यम् ।
 तेषां कार्यकरणात्मकानां भूतानां सैतच्चनिर्दिधारणाय ब्राह्मणद्वय-
 मारभ्यते सैवोपनिषद्वाक्या । कार्यकरणसैतच्चावधारणद्वारेण हि
 सत्यस्य सत्यं ब्रह्मावधार्यते । अत्रोक्तम् 'प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्य-
 म्' इति । तत्र के प्राणाः कियत्यो वा प्राणावपया उपनिषदः का इति

वृत्तवर्तिष्यमाणयोः संगतिं वक्तुं वृत्तं कीर्तयति । ब्रह्मेति । ब्रह्म वे ब्रवा-
 णीति प्रक्रम्य व्येव त्वा ज्ञापयिष्यामीति प्रतिज्ञाय जगतो जन्मादयो यत-
 स्वद्द्वितीयं ब्रह्मेति व्याख्यातमित्यर्थः । जन्मादिविषयस्य जगतः स्वरूपं
 पृच्छति । किमात्मकमिति । विपतिपत्तिनिरासार्थं तत्स्वरूपमाह । पञ्चैति ।
 कथं तर्हि नामरूपकर्मोत्पत्तिकं जगदित्युक्तं तत्राऽऽह । भूतानीति । तत्र गमकमाह ।
 नामरूपे इति । भूतानां सत्यत्वे कथं ब्रह्मणः सत्यत्ववाचो युक्तिरित्याशङ्क्याऽऽह ।
 तस्येति । तत्सत्यमित्यवधारणाद्वाध्येषु भूतेषु सत्यत्वमित्तिरिति शङ्कयित्वा
 समावृत्ते । कथमित्यादिना । सच्च त्यच्च सत्यमिति व्युत्पत्त्या भूतानि सत्य-
 वाद्वाच्यानि विवक्ष्यन्ते चेत्कथं तर्हि कार्यकरणसंघातस्य प्राणानां च सत्यत्वमुक्तं
 तत्राऽऽह । मूर्तेति । यथोक्तभूतरूपत्वात्कार्यकरणानां तदात्मकानि भूतानि सत्यानी-
 त्यङ्गीकारात्कार्यकरणानां सत्यत्वं प्राणा अपि तदात्मकाः सत्यशब्दवाच्या भवन्तीति
 प्राणा वै सत्यमित्याविरुद्धमित्यर्थः । एवं पावनिकां कृत्वोत्तरब्राह्मणद्वयस्य विषयमाह ।
 तेषामिति । उपनिषद्वाक्यानाय ब्राह्मणद्वयमित्युक्तिविरुद्धमेतदित्याशङ्क्याऽऽह ।
 सैवेति । कार्यकरणात्मकानां स्वरूपनिर्धारणोपनिषद्वाक्येत्यत्र हेतुमाह । कार्येति ।
 ब्राह्मणद्वयमेवमवतार्यं शिशुब्राह्मणस्यावान्तरसंगतिमाह । अत्रेत्यादिना । उपनिषदः काः
 कियत्यो वेत्युपसंख्यातव्यमित्याकाङ्क्षायामिति शेषः । ब्रह्म चैवधारयितुमिष्टं तर्हि

१ ख. च. 'ति विज्ञा' । २ ड. च. छ. द. 'मित्युक्त' । क. छ. 'मित्यपि युक्त' । ख. 'मि-
 त्युक्त' । ३ ख. ज. छ. द. 'येकार' । ४ ख. ज. ड. 'येकार' । ५ च. छ. सत्यत्वात् । ६ ज.
 'येकार' । ७ छ. 'सत्यत्वात्' । ८ क. ख. ड. 'येकार' । ९ क. ड. 'येकार' । १० क. ख. ड.
 'येकार' । ११ क. ड. 'येकार' ।

यो ह वै शिशुं साधानं सप्रत्याधानं सस्थू-
णं सदां वेद सप्त ह द्विषतो भ्रातृव्यानव-
रुणद्धि । अयं वाव शिशुर्योऽयं मध्यमः प्राण-

च ब्रह्मोपनिषत्प्रसङ्गेन करणानां प्राणानां स्वरूपमवधारयति । पथिग-
तकूपारामाचवधारयत् । यो ह वै शिशुं साधानं सप्रत्याधानं सस्थूणं
सदां वेद तस्येदं फलम् । किं तत् । सप्त सप्तसंख्याकान्ह द्विषतो
द्वेषकर्तृभ्रातृव्यान्भ्रातृव्या हि द्विविधा भवन्ति द्विषन्तोऽद्विषन्तश्च
तत्र द्विषन्तो ये भ्रातृव्यास्तान्द्विषतो भ्रातृव्यानवरुणद्धि । सप्त ये
शीर्षण्याः प्राणा विषयोपलब्धिद्वाराणि तत्प्रभवा विषयरागाः सहजत्वा-
द्भ्रातृव्याः । ते ह्यस्य स्वात्मस्थां दृष्टिं विषयविषयां कुर्वन्ति तेन ते
द्वेषारो भ्रातृव्याः । प्रत्यगौत्सेक्षणप्रतिषेधकरत्वात् । काठके चोक्तम्
“पराञ्च स्वानि व्यतृणत्स्वयंभूस्तस्मात्पराङ्पश्यति नान्तरात्मन्”
इत्यादि । तत्र यः शिश्वादीन्वेद तेषां याथात्म्यमवधारयति स एता-
न्भ्रातृव्यानवरुणद्धयपावृणोति विनाशयति । तस्मै फलश्रवणेनाभिमुखी-
भूतायाऽऽह । अयं वाव शिशुः । कोऽसौ । योऽयं मध्यमः प्राणः शरी-
रमध्ये यः प्राणो लिङ्गात्मा यः पञ्चधा शरीरमाविष्टो बृहन्पाण्डरवासः
सोम राजन्नित्युक्तः । यस्मिन्वाङ्मनःप्रभृतीनि करणानि विषक्तानि ।

तदेवावधार्यतां किमिति मध्ये करणस्वरूपमवधार्यते तत्राऽऽह । पथीति । ब्राह्मणता-
त्पर्यमुक्त्वा तदक्षराणि योजयति । यो हेत्यादिना । विशेषणस्यार्थवत्त्वार्थं भ्रातृव्या-
न्निनन्ति । भ्रातृव्या हीति । के पुनरत्र भ्रातृव्या विवक्ष्यन्ते तत्राऽह । सप्तैति ।
कथं श्रोत्रादीनां सप्तत्वं द्वारभेदादित्याह । विषयेति । कथं तेषां भ्रातृव्यत्वमित्या-
शङ्क्य विषयाभिलाषद्वारेणेत्याह । तत्प्रभवा इति । तथाऽपि कथं तेषां द्वेषत्वमव
आह । ते हीति । अथेन्द्रियाणि विषयविषयां दृष्टिं कुर्वन्त्येवाऽऽत्मविषयामपि
वां करिष्यन्ति तत्र यथोक्तभ्रातृव्यत्वं तेषामिति तत्राऽऽह । प्रत्यगिति । इन्द्रियाणि
विषयप्रवणानि तत्रैव दृष्टिहेतवो न प्रत्यगात्मनीत्यत्र प्रमाणमाह । काठके चेति ।
फैलोक्तिमुपसंहरति । तत्रैति । उक्तविशेषणेषु भ्रातृव्येषु सिद्धेष्विति यावत् ।

१ ग. झ. 'न चार' । २ ड. 'गात्मान्वेषण' । ३ घ. अ. ण. व्याकरोति । ४ घ. ड. 'ति ।
यथे' । ५ घ. 'न्येवमात्म' । ६ क. ख. ड. फलितम् ।

स्तस्येदमेवाऽऽधानमिदं प्रत्याधानं प्राणः

पङ्क्तिशशङ्कुनिदर्शनात् । स एष शिशुरिव विषयेष्वितरकरणवदपट्टत्वात् । शिशुं साधानमित्युक्तम् । किं पुनस्तस्य शिशोर्वत्सस्थानीयस्य करणात्मन आधानम् । तस्येदमेव शरीरमाधानं कार्यात्मकमाधीयतेऽस्मिन्नन्याधानम् । तस्य हि शिशोः प्राणस्येदं शरीरमधिष्ठानम् । अस्मिन्हा करणान्यधिष्ठितानि लब्धात्मकान्युपलब्धिद्वाराणि भवन्ति न तु प्राणमात्रे विषक्तानि । तथा हि दर्शितमजातशत्रुणा । उपसंहृतेषु करणेषु विज्ञानमयो नोपलभ्यते । शरीरदेशन्पूढेषु तु करणेषु विज्ञानमय उपलभमान उपलभ्यते । तच्च दर्शितं प्राणपिपमतिबोधनेन । इदं प्रत्याधानं शिरः प्रदेशविशेषेषु प्रातः प्रत्याधीयत इति प्रत्याधानम् । प्राणः स्थूणाऽन्नपानजानिता शक्तिः प्राणो बलात्प्रातः पर्यायाः । बलावष्टम्भो हि प्राणोऽस्मिन्शरीरे । स यत्रायमान्माऽन्नन्त्यं न्येत्यसंमोहमिवेति दर्शनात् । यथा वत्सः स्थूणावष्टम्भ एवम् । शरीरपक्षपाती

प्राणे वागादीनां विषक्तत्वे हेतुमाह । पङ्क्तिशेति । यथा जात्या ह्यश्वत्तुराऽपि पादबन्धनकीलान्पर्यायेणोत्पाद्योत्क्रामति तथा प्राणो वागादीनां निदर्शनवशात्प्राणे विषक्तानि वागादीनि भिद्धानीत्यर्थः । शरीरस्य प्राणं प्रत्यावानत्वं मानयति । तस्य हीति । शरीरस्याधिष्ठानत्वं स्फुटयति । अस्मिन्हीति । प्राणमात्रं विषक्तानि करणानि नोपलब्धिद्वाराणांत्यत्र प्रमाणमाह । तथाहीति । दर्शानिष्ठानं प्राणं विषक्तानि वान्युपलब्धिद्वाराणांत्यत्रानुभवमनुकूलयति । शरीरेति । तत्रैवाजातशत्रुणाऽन्नसंवादं दर्शयति । तच्चेति । शरीराश्रिते प्राणे वागादिषु विषक्तपुपलब्धिरुपलभ्यमानत्वमिति यावत् । प्रत्याधानत्वं शिरसा व्युत्पादयति । प्रदेशीति । बलपर्यायस्य प्राणस्य स्थूणात्वं समययते । बलेति । अयं मुमुक्षुरात्मा यस्मिन्काले देहमबलमात्रं नीत्वा संमोहमिव प्रतिपद्यते तदोत्क्रामतीति षष्ठं दर्शनादिति यावत् । बलावष्टम्भोऽस्मिन्नेहे प्राण इत्यत्र दृष्टान्तमाह । यथेति । भर्तृपक्षपक्षं दर्शयति । शरीरेति । उक्तं हि प्राण इत्युच्छ्वासनिश्वासकर्मा वायुः शरीरः शरीरपक्षपाती गृह्यते । एतस्यां स्थूणायां शिशुः प्राणः करणदेवता लिङ्गपक्षपाती गृह्यते । स देवः प्राण एत-

१ च. द. 'दनासक्तत्वा' । २ क. ख. 'नि प्रल' । ३ क. ग. घ. च. छ. ज. छ. 'द्वारं भ' ।
४ क. ख. ज. द. 'लभ्यमा' । ५ ग. ड. च. पर्यायः । ६ य. 'ति । शिशु इति । ७ घ. अ. स ।
३८

स्थूणाऽन्नं दाम ॥ १ ॥ तमेताः समाक्षितय उपतिष्ठन्ते

वायुः प्राणः स्थूणेति केचित् । अन्नं दाम । अन्नं हि मुक्तं त्रेधां परिणमते । यः स्थूलः परिणामः स एतद्वयं भूत्वेमामप्येति भूत्रं च पुरीषं च । यो मध्यमो रसः स रसो लोहितादिक्रमेण स्वकार्यं शरीरं सामधातुकमुपचिनोति । स्वयोन्यन्नागमे हि शरीरमुपचीयतेऽन्नमयत्वात् । विपर्ययेऽपक्षीयते पतति । यस्त्वणिष्ठो रसोऽमृतमूर्कर्मभाव इति च कथ्यते । स नाभेरूर्ध्वं हृदयदेशमागत्य हृदयाद्विप्रसृतेषु द्वासप्ततिनाहीसहस्रेष्वनुप्रविश्य यत्तत्करणसंघातरूपं लिङ्गं शिशुसंज्ञकं तस्य शरीरे स्थितिकारणं भवति बलमुपजनयत्स्थूणारूपं तेनान्नमुभयतः-पांशवत्संदाभवत्प्राणशरीरयोर्निबन्धनं भवति ॥ १ ॥

इदानीं तस्यैव शिशोः प्रत्याधान ऊढस्य चक्षुषि काक्षनांपनिषद् उच्यन्ते । तमेताः समाक्षितय उपतिष्ठन्ते । तं करणात्मकं प्राणं शरीरेऽन्नबन्धनं चक्षुष्यूढमेता वक्ष्यमाणाः सप्त सप्तसंख्याका अक्षितयोऽक्षितिहेतुत्वाद्गुपातिष्ठन्ते । यद्यपि मन्त्रकरणे तिष्ठतिरूपपूर्वं आत्मनेपदी भवति । इहापि सप्त देवताभिधानानि मन्त्रस्थानीयानि करणानि तिष्ठतेरेतोऽन्नाप्यात्मनेपदं न विरुद्धम् । कास्ता अक्षितय इत्युच्यन्ते ।

स्मिन्बाले प्राणे बद्ध इति । तद्व्याख्यातुं भूमिकां करोति । अन्नं हीति । त्वगमृ-ह्मांसभेदोमज्जास्थिशुक्रेभ्यः सप्तभ्यो धातुभ्यो जातं सामधातुकम् । तथाऽपि कथमन्नस्य दामत्वं तदाह । तेनेति ॥ १ ॥

यो ह वै शिशुमित्यादौ सूत्रितशिक्षादिपदार्थान्व्याख्यायानन्तरसंदर्भस्य तात्पर्यं दर्शयन्नुत्तरवाक्यमुपादाय व्याकरोति । इदानीमित्यादिना । ननु यत्र मन्त्रेणोपस्थानं क्रियते तत्रैवोःपूर्वस्य तिष्ठतेरात्मनेपदं भवति । उक्तं हि 'उपान्मन्त्रकरणे' [पा० सू० १ । ३ । २५] इति । दृश्यते चाऽऽदित्यं गायत्र्योपतिष्ठत इति । न चान्न मन्त्रेण किञ्चित्क्रियते किंत्वन्नाक्षयहेतुत्वात्प्राणस्य सप्तपक्षितय इत्युपनिषदो विवक्ष्यन्ते तत्राऽऽह । पश्यपीति । मन्त्रेण कस्यचिदनुष्ठानस्य करणे विवक्षिते तिष्ठतिरूपपूर्वो

१ घ. ज. 'षा विप' । २ ख. छ. 'त्र पू' । ३ ख. च तयोर्मध्य' । ४ घ. ज. ड. 'रसलो' । ५ ग. च. ड. 'ण स्वं वा' । ६ ख. घ. ज. 'ति क' । ७ घ. छ. ड. 'पांशं व' । ८ ख. 'त्सहाम' । ९ ग. च. ड. 'रत आत्प' । १० ग. रचयति ।

तद्याइमा अक्षन्लोहिन्यो राजयस्ताभिरेन रुद्रो-
 ऽन्वायत्तोऽथ या अक्षत्रापस्ताभिः पर्जन्यो या
 कनीनका तथाऽऽदित्यो यत्कृष्णं तेनाग्निर्यच्छुक्लं
 तेनेन्द्रोऽधरथैनं वर्तन्त्या पृथिव्यन्वायत्ता द्यौरु-
 त्तरया नास्यान्नं क्षीयते य एवं वेद ॥ २ ॥
 तदेष श्लोको भवति । अर्वाग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबु-

तत्तत्र या इमाः प्रसिद्धा अक्षन्नक्षणि लोहिन्यो लोहिता राजयो रेखास्ता-
 भिर्द्वारभूताभिरेनं मध्यमं प्राणं रुद्रोऽन्वायत्तोऽनुगतः । अथ या अक्ष-
 न्नक्षण्यापो धूमादिसंयोगेनाभिव्यज्यमानास्ताभिर्द्वारभूताभिः पर्जन्यो
 देवतात्माऽन्वायत्तोऽनुगत उपतिष्ठत इत्यर्थः । सचान्नभूतोऽक्षितिः
 प्राणस्य “पर्जन्ये वर्षत्यानन्दिनः प्राणा भवन्ति” इति श्रुत्यन्तरात् । या
 कनीनका हृक्शक्तिस्तया कनीनकया द्वारेणाऽऽदित्यो मध्यमं प्राणमु-
 पतिष्ठते । यत्कृष्णं चक्षुषि तेनैनाग्निरुपतिष्ठते । यच्छुक्लं चक्षुषि तेने-
 न्द्रोऽधरया वर्तन्त्या पक्षमणैर्न पृथिव्यन्वायत्ताऽधरत्वसामान्यात् । द्यौरु-
 त्तरयोर्ध्वत्वसामान्यात् । एताः सप्तान्नभूताः प्राणस्य संततमुपतिष्ठन्त
 इत्येवं यो वेद तस्यैतत्फलं नास्यान्नं क्षीयते य एवं वेद ॥ २ ॥

तत्तत्रैतस्मिन्नर्थ एष श्लोको मन्त्रो भवति । अर्वाग्बिलश्चमस इत्यादिः ।
 तत्र मन्त्रार्थमाचष्टे श्रुतिः । अर्वाग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध इति । कः

यद्यप्यात्मनेपदी भवति तथाऽप्यत्र सप्त रुद्रादिदेवत्वानामाभि मन्त्रवदवस्थितानि वैश्व
 करणान्युपासनानुष्ठानान्यत्र क्रियन्ते । अतस्तिष्ठतेरुपपूर्वस्याऽऽत्मनेपदमविकृद्धमिति
 योजना । लोहिवरेखामां रुद्रस्य प्राणं प्रत्यनुगतेरनन्तरमित्यथशब्दार्थः । पर्जन्यस्या-
 न्नद्वारा प्राणाक्षयहेतुत्वे प्रमाणमाह । पर्जन्य इति । कथं पुनरेतयां प्राणं प्रत्यक्षित्वे
 सर्वेषां सिध्यति तत्राऽऽह । एता इति । संप्रत्युपास्तिफलमाह । इत्येवमिति ॥ २ ॥

रुद्रादिशब्दानां देवताविषयत्वान्मन्त्रस्यापि तद्विषयतेत्याशङ्क्य चक्षुषि रुद्रादिग-
 णस्योक्तत्वादिन्द्रियसंबन्धात्तस्य करणामात्मत्वप्रतीतिस्त्वद्विषयः श्लोको न प्रसिद्धदेवता-
 विषय इत्यभिप्रेत्याऽऽह । तत्तत्रेति । मन्त्रस्य व्याख्यानमापेक्षत्वं तत्रैत्युच्यते ।

द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्ते चैवामूर्ते च मर्त्ये

तत्र प्राणा वै सत्यमित्युक्तम् । याः प्राणानामुपनिषदस्ता ब्रह्मोपनिषत्प्रसङ्गे व्याख्याता एते ते प्राणा इति च । ते किमात्मकाः कथं वा तेषां सत्यत्वमिति च वक्तव्यमिति पञ्चभूतानां सत्यानां कार्यकरणाल्मकानां स्वरूपावधारणार्थमिदं ब्राह्मणमारभ्यते । यदुपाधिविशेषापनयद्वारेण नेति नेतीति ब्रह्मणः सैतत्त्वं निर्दिधारयिषितम् । तत्र द्विरूपं ब्रह्मं पञ्चभूतजनितकार्यकरणसंबद्धं मूर्तामूर्तारूपं मर्त्यामृतस्वभावं तज्जनितवासनारूपं च सर्वज्ञं सर्वशक्तिं सोपारूपं भवति । क्रियाकारकफलात्मकं च सर्वव्यवहारास्पदम् । तदेव ब्रह्म विगतसर्वोपाधिविशेषं सम्यग्दर्शनविषयमजमजरममृतमभयं वाङ्मनसयोरप्यविषयमद्वैतत्वान्नेति नेतीति निर्दिश्यते । तत्र यदपोहद्वारेण नेति नेतीति निर्दिश्यते ब्रह्म ते एते द्वे वाव वावशब्दोऽवधारणार्थः । द्वे एवेत्यर्थः । ब्रह्मणः परमात्मनो रूपे रूप्यते याभ्यामर्ह्यं परं ब्रह्माविद्याध्यारोप्यमाणाभ्याम् । के ते द्वे । मूर्तं चैव मूर्तमेव च । तथाऽमूर्तं चामूर्तमेव चेत्यर्थः ।

संबन्धं वक्तुं वृत्तं कीर्तयति । तत्रेति । अजातशत्रुब्राह्मणावसानं सप्तम्यर्थः । उपनिषदो रुद्राद्यभिधानानि । चकारादुक्तमित्यनुषङ्गः । उत्तरब्राह्मणतात्पर्यमाह । ते किमात्मका इति । ब्रह्मणो निर्धारणीयत्वात्किमिति भूतानां सैतत्त्वं निर्वार्यते तत्राऽऽह । यदुपाधीति । तेषामुपाधिभूतानां स्वरूपावधारणार्थं ब्राह्मणमिति संबन्धः । सत्यस्य सत्यमित्यत्र षष्ठ्यन्तसत्यशब्दित्तं हेयं प्रथमान्तसत्यशब्दित्तमादेयं तयोराद्यस्वरूपोक्त्यर्थमथेत्यतः प्राक्तनं वाक्यं तदूर्ध्वमा ब्राह्मणसमाप्तेरादेयनिरूपणार्थमिति समुदायार्थः । सविशेषमेव ब्रह्म न निर्विशेषमिति केचित्त्रात्रिकारक्तुं विमजते । तत्रेति । ब्राह्मणार्थे पूर्वोक्तैरतीत्या स्थिते सतीति यावत् । 'द्वे वाव' इत्यादिश्रुतेः सोपाधिकं ब्रह्मरूपं वितृणोति । पञ्चभूतेति । शब्दप्रत्ययविषयत्वं सोपाख्यत्वम् । निरुपाधिकं ब्रह्मरूपं दर्शयति । तदेवेति । एवं भूमिकामारचय्याक्षराणि व्याकरोति । तत्रेत्यादिना । द्वैरूप्ये सतीति यावत् । अमूर्तं चेत्यत्र चकारादेवकारानुर्धत्तः विवक्षितब्रह्मणो रूपद्वयमवधारितं चेन्मर्त्यत्वादीनि वक्ष्यमाणविशेषणान्यवधारणविरोधाद्युक्तानतीत्याश-

१ ज. झ. 'यकार' । २ क. सत्त्वं । ज. सत्यत्वं । ३ ख. घ. च. छ. ज. ड. 'ब्रह्मरूपं प' । ४ ग. 'रूपं परमात्मा व' । ५ क. ग. घ. च. छ. झ. ड. 'र्तं चैवाम्' । ६ क. सत्त्वं । ७. तत्त्वं । ८ क. 'कनीत्या । ९ ग. न. ण. 'पत्तिर्विवक्षिता । व' । १० घ. न. ण. 'धार्यते चे' । १० ण. 'गारीय' ।

चामृतं च स्थितं च यच्च सच्च तयं
च ॥ १ ॥ तदेतन्मूर्ते यदन्यद्वायो-
श्चान्तरिक्षाच्चैतन्मर्त्यमेतत्स्थितमेत-

अन्तर्णीतस्वात्मविशेषणे मूर्तामूर्ते द्वे एवेत्यवधार्यते । कानि पुनस्तानि विशेषणानि मूर्तामूर्तयोरित्युच्यन्ते । मर्त्यं च मर्त्यं मरणधर्म्यमृतं च तद्विपरीतं स्थितं च परिच्छिन्नं गतिपूर्वकं यत्स्थास्तु यच्च यातीति यद्वाप्यपरिच्छिन्नं स्थितविपरीतं सच्च सदित्यन्येभ्यो विशेष्यमाणासाधारणधर्मविशेषवच्यं च तद्विपरीतं त्पादन्येव सर्वदा परीक्षाभिधानार्हम् ॥ १ ॥

तत्र चतुष्टयविशेषणविशिष्टं मृतं तथाऽमृतं च । तत्र कानि मूर्ताविशेषणानि कानि चेतराणीति विभज्यन्ते । तदेतन्मृतं मृच्छन्तावयवामतरेतरानुर्मावप्रावयवं घनं संहर्तामत्यर्थः । किं तद्यदन्यन्कस्मादन्यद्वायोश्चान्तरिक्षाच्च भूतद्वयात्परिशेषात्पृथिव्यादभूतत्रयमेतन्मर्त्यं यदेतन्मूर्तारूपं भूतत्रयमदं मर्त्यं मरणधर्मि । कस्माच्चस्मात्स्थितमेतन् । परिच्छिन्नं ह्यर्थान्तरण संप्रयुज्यमानं विरुध्यते । यथा घटः स्तम्भकुड्यादिना तथा मृतं स्थितं परिच्छिन्नमर्थान्तरसंबन्धि ततोऽर्थान्तरविरोधान्मर्त्यमेतत्सद्विशेष्यमाणामाधारणधर्मवत् । तस्माद्द परिच्छिन्नं परिच्छिन्नत्वान्मर्त्यमतो मृतं मृतत्वाद्वा मर्त्यं मर्त्यत्वात्स्थितं स्थितत्वात् सत् । अतोऽन्योन्याव्याभचाराच्चतुर्णां धर्माणां यथेष्टं विशेषण-

ङ्कुचाऽऽह । अन्तर्णीतेति । मूर्तामूर्तयोरन्वर्भावितानि स्यान्मनि यानि विशेषणानि तान्याकाङ्क्षाद्वारा दर्शयति । कानि पुनरित्यादिना । यद्गतिपूर्वकं स्यान्नु तत्परिच्छिन्नं स्थितमिति योजना । विशेष्यमाणत्वं प्रत्यक्षेणोपलभ्यमानत्वम् ॥ १ ॥

तत्रेति निर्धारणार्था सप्तमी । तत्र प्रत्येकं मूर्तामूर्तचतुष्टयविशेषणवचं सतीति यावत् । कथं स्थितत्वे मर्त्यत्वं तत्राऽऽह । परिच्छिन्नं हीति । तदेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति । यथेत्यादिना । अतो मर्त्यत्वान्मूर्तमिति शेषः । मूर्तत्वमर्त्यत्वयोरन्योन्यहेतुहेतुमद्भावं द्योतयितुं वाञ्छन् । कथं पुनश्चतुष्टयविशेषणविशेष्यमात्रे हेतुहेतुमद्भावश्च निश्चेतव्यस्तत्राऽऽह । अन्योन्यानि । रूपरूपिभावस्यापि व्यनम्याभावमाज्ञा-

त्सत्तस्यैतस्य मूर्तस्यैतस्य मर्त्यस्यैतस्य स्थितस्यैतस्य
सत एष रसो य एष तपति सतो ह्येष रसः ॥ २ ॥
अथामूर्तं वायुश्चान्तरिक्षं चैतदमृतमेतद्यदेतत्स्यं

विशेष्यभावो हेतुहेतुमद्भावश्च दर्शयितव्यः । सर्वथाऽपि तु भूतत्रयं चतु-
ष्टयविशेषणविशिष्टं मूर्तं रूपं ब्रह्मणः । तत्र चतुर्णामेकस्मिन्गृहीते
विशेषण इतरद्रुहीतमेव विशेषणमित्याह । तस्यैतस्य मूर्तस्यैतस्यमर्त्य-
स्यैतस्य स्थितस्यैतस्य सतश्चतुष्टयविशेषणस्य भूतत्रयस्येत्यर्थः । एष
रसः सार इत्यर्थः । त्रयाणां हि भूतानां सारिष्ठः सविता । एतत्साराणि
त्रीणि भूतानि यत् एतत्कृतविभज्यमानरूपविशेषणानि भवन्ति । आधि-
दैविकस्य कार्यस्यैतद्रूपं यत्सविता यदेतन्मण्डलं तपति । सतो भूतत्र-
यस्य हि यस्मादेष रस इत्येतद्ब्रह्मते । मूर्तो ह्येष सविता तपति ।
सारिष्ठश्च । यच्चाधिदैविकं करणं मण्डलस्याभ्यन्तरं तद्रक्ष्यामः ॥ २ ॥

अथामूर्तमथाधुनाऽमूर्तमुच्यते । वायुश्चान्तरिक्षं च यत्पारशेषितं
भूतद्वयमेतदमृतममूर्तत्वादास्थितमतोऽविरुध्यमानं केनचिदमृतममरण-
धर्म्येत्तद्यत्स्थिताविपरीतं व्याप्यपरिच्छिन्नं यस्मादेतदन्येभ्योऽप्रविभ-

ङ्ग्याऽऽह । सर्वथाऽपीति । तस्यैतस्यैष रस इत्येव वक्तव्ये किमिति मूर्तस्येत्य-
दिना विशेषणचतुष्टयमनूद्यते तत्राऽऽह । तत्रेति । सारत्वं साधयति । त्रयाणां
हीति । तत्र प्रतिज्ञामनूय हेतुमाह । एतदिति । एतेन सवितृमण्डलेन कृतानि
विभज्यमानान्यसंकीर्णानि कृष्णं शुक्लं लोहितमित्येतानि रूपाणि विशेषणानि येषां
पृथिव्यग्नेजसां तानि तथा । ततो भूतत्रयकार्यमध्ये सवितृमण्डलस्य प्राधान्यमित्यर्थः ।
य एष तपतीत्यस्यार्थमाह । आधिदैविकस्येति । हेतुवाक्यमादाय तस्य तात्पर्य-
माह । सत इति । मण्डलेभ्यैतच्छब्दार्थः । मण्डलपरिग्रहे हेतुमाह । मूर्तो हीति ।
मूर्तग्रहणस्योपलक्षणत्वाच्चतुर्णामन्वयो हेत्वर्थः । अतश्च मण्डलात्मा सविता भूतत्रय-
कार्यमध्ये भवति प्रधानं कार्यकरणयोरैकरूप्यस्थौत्सर्गिकत्वादित्याह । सारिष्ठश्चेति ।
मण्डलं चेदाधिदैविकं कार्यं किं पुनस्तथाविधं करणमिति तदाह । यच्चिवति ॥ २ ॥

आधिदैविकं मूर्तमभिधाय तादृगेवामूर्तं प्रतीकोपादानपूर्वकं स्फुटयति । अथेत्या-
दिना । अमूर्तमुभयत्र हेतुत्वेन संबध्यते । अपरिच्छिन्नत्वमविरोधे हेतुः । अमूर्तत्वा-

१ क. ग. छ. ठ. 'तस्यैतस्यै' । २ घ. ज. 'ण्डलाभ्य' । ३ क. ख. ग. ङ. च. छ. झ. द.
'स्माथै' । ४ ख. 'तस्य' । ५ घ. ञ. ण. 'मेत' । ६ क. घ. 'यैतार' । ७ घ. ञ. ण. 'तैत्वम्' ।

तस्यैतस्यामूर्तस्यैतस्यामृतस्यैतस्य यत एतस्य त्यस्यैष
रसो य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषस्त्यस्य ह्येष रस

ज्यमानविशेषमतेस्त्यं त्यदिति परोक्षाभिधानार्हमेव पूर्ववत् । तस्यै-
तस्यामूर्तस्यैतस्यामृतस्यैतस्य यत एतस्य त्यस्य चतुष्टयविशेषण-
स्यामूर्तस्यैष रसः । कोऽसौ । य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषः
करणात्मको हिरण्यगर्भः प्राण इत्यभिधीयते । यः स एषोऽमूर्तस्य भूत-
द्वयस्य रसः पूर्ववत्सारिष्ठः । एतत्पुरुषसारं चामूर्तं भूतद्वयं हिरण्यगर्भ-
लिङ्गारम्भाय हि भूतद्वयाभिव्यक्तिरन्याकृतात्तस्मात्तादर्थ्यात्तत्सारं भूत-
द्वयम् । त्यस्य ह्येष रसो यस्माद्यो मण्डलस्थः पुरुषो मण्डलत्रयं गृह्णाते
सारश्च भूतद्वयस्य । तस्मादस्ति मण्डलरथरय पुरुषस्य भूतद्वयस्य च
साधर्म्यम् । तस्माद्युक्तं प्रमिद्धवद्भेदतृपादानं त्यस्य ह्येष रस इति । रसः
कारणं हिरण्यगर्भविज्ञानात्मा चेतन इति कौचन् । तत्र च किञ्च हिरण्य-
गर्भविज्ञानात्मनः कर्म वाच्यन्तरिक्षयोः प्रयोक्तृ तत्कर्म वाच्यन्तरिक्षाधारं

दीनां मिथो विशेषणविशेष्यभावो हेतुहेतुमज्जातश्च यथेष्टं द्रष्टव्य इत्याह । पूर्व-
वदिति । पुनरुक्तिरपि पूर्ववत् । य एष इत्यादि प्रतीकग्रहणं तस्य
व्याख्यानं करणात्मक इत्यादि । यथा भूतत्रयस्य मण्डलं मारिष्ठमुक्तं तद्वदि-
त्याह । पूर्ववदिति । सारिष्ठत्वमनूद्य हेतुमाह । एतर्नादिति । तादर्थ्याद्भूतद्वयस्य
भूतत्रयोपसर्जनस्य स्वयंप्रधानस्य हिरण्यगर्भारम्भार्थत्वादिति यावत् । भूतद्वयं
भूतत्रयोपसर्जनमिति शेषः । हेतुमत्रतार्थं व्याचष्टे । त्यस्य हीति । पुरुषश-
ब्दादुपरिष्ठात्सशब्दो द्रष्टव्यः । अमूर्तत्वादिविशेषणचतुष्टयवैशिष्ट्यं साधर्म्यम् ।
वत्फलमाह । तस्मादिति । स्वमतमुक्त्वा भूतृप्रपञ्चमतमाह । रस इति ।
त्यस्य हीत्यादौ रसशब्देन भूतद्वयकारणमुक्तं न च तत्रेतेनादित्यतः । न च जीवः ।
तथाऽसामर्थ्यात् । नापि परः कौटम्ब्यात् । तस्माच्चेतनः मृतसंज्ञकत्वमर्थपर्ययः । सोऽपि
कथं भूतद्वयकारणमत आह । तत्रेति । परकीयपक्षः सप्तम्यर्थः । तत्कर्मणस्तत्रासावा-
रण्यमसंप्रतिपन्नमित्यभिप्रेत्य किल्लुक्तम् । यथाऽऽहुः । यो ह्येतस्मिन्मण्डले विज्ञाना-
त्मैष स्वत्वनिश्चयकर्मपूर्वप्रज्ञापरिष्कृतो विज्ञानात्मत्वमापद्यते तदेतत्कर्मरूपं विज्ञानात्म-
नस्तद्वाच्यन्तरिक्षप्रयोक्तृ भवतीति । ननु हिरण्यगर्भदेहस्य पञ्चभूतात्मकत्वाद्भूतद्वयोत्प-
त्तावर्पांतरभूतोत्पत्तिं विना कुतोऽस्य भोगः सिध्यत्यत आह । तत्कर्मोति । वाच्यन्तरि-

संदन्येषां भूतानां प्रयोक्तृ भवति । तेन स्वकर्मणा वाय्वन्तरिक्षयोः प्रयो-
 क्तेति तयो रसः कारेणमुच्यत इति । तन्न मूर्तरसेनातुल्यत्वात् । मूर्तस्य
 तु भूतत्रयस्य रसो मूर्तमेव मण्डलं दृष्टं भूतत्रयसमानजातीयं न चेतन-
 स्तथाऽमूर्तयोरपि भूतयोस्तत्समानजातीयैवामूर्तरसेन युक्तं भवितुम् ।
 वाक्यप्रवृत्तेस्तुल्यत्वात् । यथा हि मूर्तामूर्ते चतुष्टयधर्मवती विभज्येते ।
 तथा रसरसवतोरपि मूर्तामूर्तयोस्तुल्येनैव न्यायेन युक्तो विभागः । न
 चार्धवैशसम् । मूर्तरसेऽपि मण्डलोपाधिश्चेतनो विवक्ष्यत इति चेत् । न
 अत्यल्पमिदमुच्यते । सर्वत्रैव तु मूर्तामूर्तयोर्ब्रह्मरूपेण विवक्षितत्वात् ।
 पुरुषशब्दाऽचेतनेऽनुपपन्न इति चेत् । न । पक्षपुच्छादिविशिष्टस्यैव
 लिङ्गस्य पुरुषशब्ददर्शनात् । न वा इत्थं सन्तः शक्ष्यामः प्रजाः प्रज-
 नयितुमिमान्सप्त पुरुषानेकं पुरुषं करवामेति त एतान्सप्त पुरुषानेकं

क्षाधारं तद्रूपपरिगतमिति यावत् । वाय्वन्तरिक्षयोर्भूतत्रयोपसर्जनयोरिति शेषः ।
 प्रयोक्ता हिरण्यगर्भविज्ञानात्मा । निराकरोति । तच्चेति । कथं मूर्तरसेन सह यथो-
 क्तामूर्तरसस्यातुल्यतेत्याशङ्क्याऽऽह । मूर्तस्येति । अमूर्तश्चासौ रसश्चेत्यमूर्तरसस्ते-
 नेति यावत् । अमूर्तरसस्य चेतनत्वे तु रसयोर्वैजात्यं स्यादिति भावः । अस्तु तयो-
 र्वैजात्यं नेत्याह । यथा हीति । मूर्तं मूर्तं स्थितं सादिति मूर्तस्य धर्म-
 चतुष्टयममूर्तममृतं व्यापि त्यदित्यमूर्तस्य विभजनमसंकीर्णत्वेन प्रदर्शनं यथा रस-
 वतोर्भूतामूर्तयोस्तुल्यत्वमुक्तं तथा रसयोरपि तयोस्तुल्येनैव प्रकारेण प्रदर्शन-
 मुचितं नत्वमूर्तरसश्चेतनो मूर्तरसस्त्वचेतन इति युक्तो विभागोऽधर्जरवीयस्या-
 प्रामाणिकत्वादित्याह । तथेति । अर्धवैशसं परिहर्तुं शङ्कते । मूर्तरसेऽपीति ।
 अमूर्तरसवन्मूर्तरसशब्देनापि चेतनस्यैव ब्रह्मणो मण्डलापन्नस्य ग्रहणमित्येतद्रूप-
 यति । अत्यल्पमिति । मण्डलस्य चेतनकार्यतया चेतनत्वे सर्वस्य उत्कार्यतया
 तन्मात्रत्वादस्योश्चेतनतेति विशेषणार्थक्यमित्यर्थः । मण्डलाधारस्य चेतनत्वं पुरुष-
 शब्दश्रुतिवशादेष्टव्यमिति शङ्कते । पुरुषशब्द इति । अनुपपत्तिं परिहरति । नेत्या-
 दिना । तदेव व्याकरोति । न वा इति । इत्थं विभक्ताः सन्तो नैव शक्ष्यामो व्यव-
 हारं प्रजनयितुमित्यालोच्य त्वक्चक्षुःश्रोत्रजिह्वाघ्राणवाङ्मनोरूपानिमान्सप्त पुरुषानेकं
 पुरुषं संहतं लिङ्गं करवामेति च निश्चित्याभी प्राणाः सप्त पुरुषानुक्तानेकं पुरुषं लिङ्गा-
 त्मानं कृतवन्त इत्यर्थः । आदिशब्देन लौकिकमपि दर्शनं संश्लेषेते । श्रुत्यन्तरं तैत्ति-

१ ग. तदितरेषां । ५. च. ज. इ. सदितरेषां । २ च. इ. रं स उच्यते । तन्न । ३ क. च्यते ।
 तन्न । ४ ग. ध. ज. न त्वर्थे । ५ क. छ. उ. षडलाधिपक्षे । ६ घ. प. नात्पेत्तेतत्रि । ७ घ.
 अ. ण. इति भुः ।

इत्यधिदैवतम् ॥ ३ ॥ अथाध्यात्ममिदमेव मूर्ते यदन्य-
त्प्राणाच्च यश्चायमन्तरात्मन्नाकाश एतन्मर्त्यमेतत्स्थित-
मेतत्सत्तस्यैतस्य मूर्तस्यैतस्य मर्त्यस्यैतस्य स्थितस्यै-
तस्य सत एष रसो यच्चक्षुः सतो ह्येष रसः ॥ ४ ॥

पुरुषमकुर्वन्नित्यादावन्नरसमयादिषु च श्रुत्यन्तरे' पुरुषशब्दप्रयोगात् ।
इत्यधिदैवतमित्युक्तोपसंहारोऽध्यात्मविभागोक्त्यर्थः ॥ ३ ॥

अथाधुनाऽध्यात्मं मूर्तामूर्तयोर्विभाग उच्यते । किं तन्मूर्तमिदमेव
किंचेदं यदन्यत्प्राणाच्च वायोर्वश्चापमन्तरभ्यन्तर आत्मन्नात्मन्याकाशः
खं शरीरस्थश्च यः प्राण एतद्व्यं वर्जयित्वा यदन्यच्छरीरारम्भकं भूत-
त्रयमेतन्मर्त्यमित्यादि समानमन्यत्पूर्वेण । एतस्य सतो ह्येष रसो यच्च-
क्षुरिति । आध्यात्मिकस्य शरीरारम्भकस्य कार्यस्यैष रसः सारस्तेन
हि सारेण सारविददं शरीरं समस्तं यथाऽधिदैवतमादित्यमण्डलेन ।
प्राथम्याच्च । चक्षुषी एव प्रथमे संभवतः संभवत इति । तेजो रसो
निरवर्ततामिरिति लिङ्गात् । तेजसं हि चक्षुः । एतत्सारमाध्या-
त्मिकं भूतत्रयम् । सतो ह्येष रस इति मूर्तेत्वसारत्वे हेत्वर्थः ॥ ४ ॥

रीयकम् । पुरुषशब्दप्रयोगः स वा एष पुरुषोऽन्नरसमय इत्यादिः । परकीयं व्याख्यानं
प्रत्याख्याय प्रकृतं श्रुतिव्याख्यानमनुवर्तयति । इत्यधिदैवतमिति ॥ ३ ॥

चक्षुषो रसत्वं प्रतिज्ञापूर्वकं प्रकटयति । आध्यात्मिकस्येत्पादिना । चक्षुषः
सारत्वे शरीरावयवेषु प्राथम्यं हेत्वन्तरमाह । प्राथम्याच्चेति । तत्र प्रमाणमाह ।
चक्षुषी एवेति । संभवतो जायमानस्य जन्तोश्चक्षुषी एव प्रथमे प्रधाने संभवतो जायेते ।
शब्दं वै रेतसः सिकस्य चक्षुषी एव प्रथमे संभवत इति' हि ब्राह्मणमित्यर्थः । चक्षुषः
सागत्वे हेत्वन्तरमाह । तेज इति । शरीरमात्रस्याविशेषेण निष्पादकं तत्र सर्वत्र सनिहि-
तमपि तेजो विशेषतश्चक्षुषि स्थितम् 'आदित्यश्चक्षुर्भूत्वाऽसिणी प्राविशत्' इति श्रुतेः ।
अतस्तेजःशब्दपर्यायरसशब्दस्य चक्षुषि प्रवृत्तिरविरुद्धेति भावः । इतश्च तेजःशब्दपर्यायो
रसशब्दश्चक्षुषि संभवतीत्याह । तेजसं हीति । पतिज्ञार्थमुपसंहरति । एतत्सारमिति ।
हेतुमवतार्य तस्यार्थमाह । सतो हीति । चक्षुषो मूर्तत्वान्मूर्तभूतत्रयकार्यत्वं युक्तं
साधर्म्याद्देहावयवेषु प्राधान्याच्च तस्याऽऽध्यात्मिकभूतत्रयसारत्वसिद्धिरित्यर्थः ॥ ४ ॥

अथामूर्ते प्राणश्च यश्चायमन्तरात्मन्नाकाश एतदमृत-
मेतद्यदेतत्त्वं तस्यैतस्यामूर्तस्यैतस्यामृतस्यैतस्य यत्
एतस्य त्यस्यैष रसो योऽयं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषस्त्यस्य
द्वेष रसः ॥ ५ ॥ तस्य हैतस्य पुरुषस्य रूपम् ।

अथाधुनाऽमूर्तमुच्यते । पत्परिशेषितं भूतद्वयं प्राणश्च यश्चायमन्त-
रात्मन्नाकाश एतदमूर्तम् । अन्यत्पूर्ववत् । एतस्य त्यस्यैष रसः सारो
योऽयं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषो दक्षिणेऽक्षन्निति विशेषग्रहणं शास्त्रप्रत्यक्ष-
त्वात् । लिङ्गस्य हि दक्षिणेऽक्षिण विशेषतोऽधिष्ठातृत्वं शास्त्रस्य प्रत्यक्षं
सर्वश्रुतिषु तथा प्रयोगदर्शनात् । त्यस्य द्वेष रस इति पूर्ववद्विशेषतोऽ-
ग्रहणादमूर्तत्वसारत्व एव हेत्वर्थः ॥ ५ ॥

ब्रह्मण उपार्धिभूतयोर्मूर्तामूर्तयोः कार्यकरणविभागेनाध्यात्माधिदेव-
तयोर्विभागो व्याख्यातः सत्यशब्दवाच्ययोः । अथेदानीं तस्य हैतस्य
पुरुषस्यै करणात्मनो लिङ्गस्य रूपं वक्ष्यामो वासनामयं मूर्तामूर्तवासना-
विज्ञानमयसंयोगजनितं विचित्रं पटभित्तिचित्रवन्मायेन्द्रजालमृगतृष्णि-

कुवो विशेषोक्तिरित्याशङ्क्याऽऽह । दक्षिण इति । शास्त्रस्य तेन वा दक्षिणेऽ-
क्षाणि विशेषस्य प्रत्यक्षत्वादिर्त्यर्थः । द्वितीयव्याख्यानमाश्रित्य हेत्वर्थं स्फुटयति ।
लिङ्गस्येति । हेतुमनूय तदर्थं कथयति । त्यस्येति । यथा पूर्वत्र चक्षुषि मूर्तादिच-
तुष्टयदृष्ट्या तादृग्भूतत्रयसारतोक्ता तथाऽत्रापि लिङ्गात्मन्यमूर्तत्वादिचतुष्टयस्य
विशेषेणाग्रहणादमूर्तत्वादिना साधर्म्यात्तथाविधभूतद्वयसारत्वं तस्य शरीरे प्राधान्याच्च
तत्सारत्वसिद्धिरित्यर्थः ॥ ५ ॥

तस्य हेत्यादेर्वृत्तानुवादपूर्वकं संबन्धमाह । ब्रह्मण इति । विभागो विशेषः ।
तस्याधिदैवं प्रकृतस्यैतस्याध्यात्मं सनिहितस्यामूर्तरसभूतान्तःकरणस्यैव रागादिवासनेति
वक्तुं तस्येत्यादि वाक्यमित्यर्थः । कथमिदं रूपं लिङ्गस्य प्राप्तमिति तदाह । मूर्तेति ।
मूर्तामूर्तवासनाभिर्विज्ञानमयसंयोगेन च जनितं बुद्धे रूपमिति यावत् । नेदमात्मने
रूपं तस्यैकरसस्यानेकरूपेत्वानुपपत्तेरिति विशिनष्टि । विचित्रमिति । वास्तवत्वशङ्कः
वारयति । मायेति । वैचित्र्यमनुसृत्यानेकोदाहरणम् । अन्तःकरणस्यैव रागादिवासना-

१ ग. छ. 'तस्यत्स्यै' । २ क. झ. 'रत्वे हे' । ३ घ. ज. 'ब्रह्मो रूपो' । ४ च. 'धिक्
पयो' । ६ 'धिरूपभूतयो' । ५ ग. ज. 'र्थकार' । ६ ज. 'स्य कार' । ७ घ. अ. 'दिति हेत्वर्थः
८ ग. 'करसत्वा' । ९ घ. अ. 'पवस्वानु' ।

कोपमं सर्वध्यामोहास्पदम् । एतावन्मात्रमेवाऽऽत्मेति विज्ञानवादिनो
 वैनाशिका यत्र भ्रान्ताः । एतदेव वासनारूपं पटरूपवदात्मनो द्रव्यस्य
 गुण इति नैयायिका वैशेषिकाश्च संप्रतिपन्नाः । इदमात्मार्थं त्रिगुणं
 स्वतन्त्रं प्रधानाश्रयं पुरुषार्थेन हेतुना प्रवर्तत इति सांख्याः । औप-
 निषदं मन्या अपि केचित्प्रक्रियां रचयन्ति । मूर्तामूर्तराशिरकः परमात्म-
 राशिरुत्तमस्ताभ्यामन्योऽयं मध्यमः किल तृतीयः कर्त्रा भोक्त्रा विज्ञा-
 नमयेनाजातशत्रुप्रतिबोधितेन सह विद्याकर्मपूर्वप्रज्ञासमुदायः । प्रयोक्ता
 कर्मराशिः प्रयोज्यः पूर्वोक्तो मूर्तामूर्तभूतराशिः साधनं चेति । तत्रै च
 तार्किकैः सह संधिं कुर्वन्ति । लिङ्गाश्रयश्चैष कर्मराशिरित्युक्त्वा पुनस्त-

श्वेत्कथं पुरुषस्तन्मयो दृश्यते तत्राऽऽह । सर्वेति । तदेव व्याकुर्वन्विज्ञानवादिनां
 भ्रान्तिमाह । एतावन्मात्रमिति । बुद्धिमात्रमेवाहं वृत्तिविशिष्टं स्वरसमझुरं रागादि-
 कलुषितमात्मानान्यः स्थायी भागि को वेति यत्र ते भ्रान्तास्तस्य रूपं वक्ष्याम इति संबन्धः ।
 तार्किकाणामपि बौद्धवद्भ्रान्तिमुद्गावयति । एतदेवेति । अन्तःकरणमेवाहं धीमाहं
 रागादिधर्मकमात्मा तस्य वाच्यनामयं रूपं पटस्य शौक्यत्वद्वयः स च संसार इति यत्र
 तार्किका भ्रान्तास्तस्य रूपं वक्ष्याम इति पूर्ववत् । सांख्यानां भ्रान्तिमाह । इदमिति ।
 कथमस्य त्रिगुणत्वादिकं सिध्यति तत्राऽऽह । प्रधानाश्रयमिति । केन प्रकारेणा-
 न्तःकरणमात्मार्थमिष्यते तत्राऽऽह । पुरुषार्थेनेति । नान्तःकरणमेवाऽऽत्मा कित्त्वन्व्यः
 सर्वगतः सर्वविक्रियाज्ञान्यः स्वप्रकाशस्तस्य भोगापवर्गानुगुण्येन प्रधानात्मकमन्तः-
 करणं तत्सधर्मकं प्रवर्तत इति यत्र कापिला भ्राम्यन्ति तस्य रूपं वक्ष्याम इति
 संबन्धः । यत्र विचित्रा विपश्चितां भ्रान्तिस्तदन्तःकरणं तस्य हेत्यत्रोच्यते नाऽऽ-
 त्मेति स्वपक्षमुक्त्वा भर्तृपक्षप्रपक्षमुत्थापयति । औपनिषदं मन्या इति । कीदृशी प्रक्रिये-
 त्युक्ते राशित्रयकल्पना वदन्नादावधमं राशिं दर्शयति । मूर्तेति । उत्कृष्टराशिमाचष्टे ।
 परमात्मेति । राश्यन्तरमाह । ताभ्यामिति । तान्येतानि त्रीणि वस्तूनि मूर्तामूर्तमा-
 हारजनादिरूपमात्मतत्त्वमिति परोक्तिमाश्रित्य राशित्रयकल्पनामुक्त्वा मध्यमाधमराश्यो-
 विशेषमाह । प्रयोक्तेति । उत्पादकत्वं प्रयोक्तृत्वम् । कर्मग्रहणं विद्यापूर्वप्रज्ञारूप-
 लक्षणम् । साधनं ज्ञानकर्मकारणं कार्यकरणजातं तदपि प्रयोज्यमित्याह । साधनं
 चेति । इतिशब्दो राशित्रयकल्पनासमाप्त्यर्थः । परकीयकल्पनान्तरमाह । तत्रेति ।
 राशित्रये कलिते सतीति यावत् । संधिकरणमेव स्फोरयति । लिङ्गाश्रयश्चेति । तत
 इत्युक्तिपरामर्शः । सांख्यत्वमयात्रस्यन्तो वैशेषिकचित्तमप्यनुसरन्तीति संबन्धः । कथं
 तच्चित्तानुसरणं तदुपपादयति । कर्मराशिरिति । कथं निर्गुणमात्मानं कर्मराशिराश्र-

तन्नस्यन्तः सांख्यत्वभयात्सर्वैः कर्मराशिः पुष्पाश्रय इव गन्धः
पुष्पवियोगेऽपि पुटतेलाश्रयो भवति तद्वच्छिङ्गवियोगेऽपि परमात्मैकदे-
शमाश्रयति । स परमात्मैकदेशः क्लान्यत आगतेन गुणेन कर्मणा
सगुणो भवति निर्गुणोऽपि स कर्ता भोक्ता बध्यते मुच्यते च विज्ञाना-
त्मेति वैशेषिकचित्तमप्यनुसरन्ति । स च कर्मराशिर्भूतराशेरानुक्तः
स्वतो निर्गुण एव परमात्मैकदेशत्वात् । स्वत उत्थिताऽविद्याऽनाग-
न्तुकाऽप्युपरवदनात्मधर्म इत्यनया कल्पनया सांख्यचित्तमनुवर्तन्ते ।
सर्वभेतत्कारिकैः सह सामञ्जस्यकल्पनेनया रमणीयं पश्यन्ति नोपनिष-
त्सिद्धान्तं सर्वन्यायविरोधं च पश्यन्ति । कथम् । उक्ता एव तावत्सा-
वयवत्वे परमात्मनः संसारित्वसन्नणत्वकर्मफलदेशसंसरणानुपपत्त्यादयो

यवीत्याशङ्क्याऽऽह । स परमात्मैकदेश इति । अन्यत इति कार्यकारणात्मकाद्भूत-
राशेरिति यावत् । यदा भूतराशिनिष्ठं कर्मादि तद्द्वाराऽऽत्मन्यागच्छति तदा स कर्तृ-
त्वादिसंसारमनुभवतीत्याह । स कर्तेति । स्वतस्त्वस्य कर्मादिसंबन्धवत्वेन संसारित्वं
स्यादिति चेन्नेत्याह । स चेति । निर्गुण एव विज्ञानात्मेति शेषः । सांख्यचित्ता-
नुसारार्थमेव परेषां प्रक्रियान्तरमाह । स्वत इति । नैसर्गिक्यप्यविद्या परस्मादेवाभि-
व्यक्ता सती तदेकदेशं विरुद्धं तस्मिन्नेवान्तःकरणारूपे तिष्ठतीति वदन्तोऽनात्म-
धर्मोऽविद्येत्युक्त्या सांख्यचित्तमप्यनुसरन्तीत्यर्थः । आविद्या परस्मादुत्पन्ना चेतमे-
वाऽऽश्रयेन्न तदेकदेशमित्याशङ्क्याऽऽह । ऊपरवदिति । यथा पृथिव्यो जातोऽप्यु-
परदेशस्त्वदेकदेशमाश्रयत्येवमविद्या परस्माज्जाताऽपि तदेकदेशमाश्रियत्यतीत्यर्थः ।
तदेतद्दूषायितुमुपक्रमते । सर्वभेतदिति । तार्किकैः सह संधिकरणादिकमेतत्सर्वमधिकृत्य
सामञ्जस्येन पूर्वोक्तानां कल्पनानामापातेन रमणीयत्वमनुभवन्तीति यावत् । यथोक्त-
कल्पनानां श्रुतिन्यायानुसारित्वाभावात्त्याज्यत्वं सूचयति । नेत्यादिना । कर्मद्वयं प्रत्येकं
क्रियापदेन संबध्यते । नञ्श्रोभयत्रान्वयः । कथं यथोक्तकल्पनानामापातरमणीयत्वेन
श्रुतिन्यायबाह्यत्वमिति पृच्छति । कथमिति । यदुक्तं परस्यैकदेशो विज्ञानात्मेति तत्र
तदेकदेशत्वं वास्तवमवास्तवं वा प्रथमे स परस्मादभिन्नो भिन्नो वेति विकल्प्याऽऽद्यं
दूषयति । उक्ता एवेति । आदिशब्देन श्रुतिस्मृतिविरोधो गृह्यते । कल्पान्तरं प्रत्याह ।

१ घ. ड. 'यात्कर्म' । २ ख. ज. झ. 'सर्वक' । ३ क. ग. ड. छ. झ. 'सन्कर्ता' । ४. सन्स
क' । ४ ज. सत । ५ ग. च. ज. झ. 'ल्पनाया' । ६ घ. च. ज. 'णीयत्वं प' ।
७ क. सन्कर्ते' । ८ घ. अ. ण. 'बन्धेन' । ९ ण. 'थिव्यां ज' ।

दोषाः । नित्यभेदे च विज्ञानात्मनः परेणैकत्वानुपपत्तिः । लिङ्गमेवेति चेत्परमात्मन उपचरितदेशत्वेन कल्पितं घटकरकभूछिद्राकोशादिवत् । तथा लिङ्गवियोगेऽपि परमात्मदेशाश्रयणं वासनायाः । अविद्यायाश्च स्वत उत्थानसूपरवदित्यादिकल्पनाऽमुपपन्नेव । न च वास्यदेशव्यतिरेकेण वासनाया वस्त्वन्तरसंचरणं मनसाऽपि कल्पयितुं शक्यम् । न च श्रुतयो गच्छन्ति कामः संकल्पो विचिकित्सा हृदये ह्येव रूपाणि ध्यायतीव लेलायतीव कामा येऽस्य हृदि श्रितास्तीर्णो हि तदा सर्वाऽशोकान्हृदयस्येत्याद्याः । न चाऽऽसां श्रुतीनां श्रुतादर्थान्तरकल्पना न्याय्या । आत्मनः परब्रह्मत्वोपपादनार्थपरत्वादासाभेतावन्मात्रार्थोपक्ष-

नित्यभेदे चेति । भेदाभेदयोर्विरुद्धत्वादानुपपत्तिश्चकारार्थः । लिङ्गोपाधिरात्मा परस्यांश इति कल्पान्तरं शङ्कते । लिङ्गमेवेति । उपचरितत्वं कल्पितत्वम् । लिङ्गोपाधीना कल्पितः परांशो जीवात्मैत्युक्ते स्वापादौ । लिङ्गध्वंसे वासना नाऽऽत्मनि स्याद्विज्ञानभावे तदधीनजीवाभावात्तत्तश्च तद्वियोगेऽपि लिङ्गस्था वासना जीवे तिष्ठतीति प्रक्रियाऽनुपपन्नेति दूषयति । तथेति । यत्तु परस्मादविद्यायाः समुत्थानमिति तन्निराकरोति । अविद्यायाश्चेति । आदिपदेनानात्मधर्मत्वमविद्याया गृह्यते । परस्मादविद्योत्पत्तौ तस्यैव संसारः स्यात् । तयोरैकाधिकरण्यात् । अतश्चाविद्यायां सत्यां न मुक्तिर्न च तस्यां नष्टायां तत्सिद्धिः कारणे स्थिते कार्यस्यात्यन्तनाशायोगात्कार्याविद्यानाशे तत्कारणपराभवस्तथाच मोक्षिणोऽभावात्नोक्षासिद्धिः । न चानात्मधर्मोऽविद्या विद्याया अपि तद्धर्मत्वप्रसङ्गात्तयोरेकाश्रयत्वादिति भावः । यत्तु लिङ्गोपरमे तद्रता वासनाऽऽत्मन्यस्ताति तत्राऽऽह । न चेति । पुटकादौ तु पुष्पाद्यवयवानामेवानुवृत्तिरिति भावः । इतश्च वासनाया जीवाश्रयत्वमसंगतमित्याह । न चेति । ननु जीवे समवाधिकारणे मनःसंयोगादसमवाधिकारणात्कामाद्युत्पत्तिरित्युदाहृतश्रुतिषु विवक्ष्यते तत्राऽऽह । न चाऽऽसामिति । दृश्यमानसंसारमौपाधिकमभिधाय जीवस्य ब्रह्मत्वोपपादनं तात्पर्यं श्रुतीनामुपक्रमोपसंहारैकरूप्याद्भिभ्यो गम्यते तन्नार्थान्तरकल्पनेत्यर्थः । इतश्च यथोक्तश्रुतीनां नार्थान्तरकल्पनेत्याह । एतावन्मात्रेति । सर्वासामुपनिषदाभेकरसेऽर्थं पर्थवसानं फलवत्त्वादि लिङ्गेभ्यो गम्यते तत्कथमुक्तश्रुतीनामर्थान्तरकल्पनेत्यर्थः । ननुपनिषदाभेक्यादर्थान्तरमपि प्रतिपाद्यं व्याख्यातारो वर्णयन्ति तत्कथमर्थान्तरकल्पनानु-

१ ग. घ. ङ. छ. ज. झ. 'मेव चे' । २ ग. 'न परिकल्प्येत घ' । ज. 'न परिकल्प्येत कटकादि-
मू' । ३ ख. ङ. 'स्वितघ' । ४ ग. घ. च. ङ. 'रकादिभू' । ५ ग. 'काश्रव' । ६ घ. अ. दिहापगमेऽपि ।

यत्वाच्च सर्वोपनिषदाम् । तस्माच्छ्रुत्यर्थकल्पनाकुशलाः सर्व एवोपनिषदर्थमन्यथा कुर्वन्ति । तथाऽपि वेदार्थश्चेत्स्यात्कामं भवतु न मे द्वेषः । न च द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे इति राशित्रयपक्षे समञ्जसम् । यदा तु मूर्तामूर्ते तज्जनितवासनाश्च मूर्तामूर्ते द्वे रूपे ब्रह्म च रूपि तृतीयं न चान्यच्छतुर्थमन्तराले तदेतदनुकूलमवधारणं द्वे एव ब्रह्मणो रूपे इति । अन्यथा ब्रह्मैकदेशस्य विज्ञानात्मनो रूपे इति कल्प्यं परमात्मनो वा विज्ञानात्मद्वारेणेति । तदा च रूपे ऐवेति द्विवचनमसमञ्जसम् । रूपापीति वासनाभिः सह बहुवचनं युक्ततरं स्यात् । द्वे च मूर्तामूर्ते वासनाश्च तृतीयामिति । अथ मूर्तामूर्ते एव परमात्मनो रूपे वासनास्तु विज्ञानात्मन इति चेत् । तदा विज्ञानात्मद्वारेण विक्रियमाणस्य परमात्मन इतीयं वाचोयुक्तिरन्विका स्यात् । वासनाया अपि विज्ञानात्मद्वारत्वस्याविशिष्टत्वात् । न च वस्तु वस्त्वन्तरद्वारेण विक्रियत इति मुख्यया वृत्त्या शक्यं कल्पयितुम् । न च विज्ञानात्मा परमात्मनो वस्त्वन्तरम् । तथा कल्पनायां सिद्धान्तहानात् । तस्माद्वेदार्थमूढानां स्वचित्तप्रभवा

पपत्तिरत आह । तस्मादिति । सर्वोपनिषदामैक्यपरत्वप्रतिभासस्तच्छब्दार्थः । ननु परैरुच्यमानोऽपि वेदार्थो भवत्येव किमित्यसौ द्वेषादेव त्यज्यते तत्राऽऽह । तथाऽपीति । न चार्थान्तरस्य वेदार्थत्वं तत्र तात्पर्यलिङ्गाभावादिति भावः । लिङ्गवियोगेऽपि पुंसि वासनाऽस्तीत्येतन्निराकृत्य राशित्रयकल्पनां निराकरोति । न चेति । कथं सिद्धान्तेऽपि वावशब्दादिसामञ्जस्यं तत्राऽऽह । यदेति । राशित्रयपक्षे जीवस्य रूपमध्येऽन्तर्भावे निषेध्यकोटिनिवेशः स्याद्रूपमध्येऽन्तर्भावे श्रुतिः शिक्षणीयेत्याह । अन्यथेति । भवत्वेवं श्रुतेः शिक्षेति तत्राऽऽह । तदेति । रूपमध्ये जीवान्तर्भावकल्पनायामिति यावत् । विषयभेदेनोपक्रमविरोधं चोदयति । अथेति । इत्थं व्यवस्थायां जीवद्वारा विक्रियमाणस्य परस्य रूपे मूर्तामूर्ते इत्युक्तिरयुक्ता वासनाकर्मादेरपि तद्द्वारा तत्संस्कारविशेषादिति दूषयति । तदेति । विज्ञानात्मद्वारा परस्य विक्रियमाणत्वमङ्गीकृत्योक्तं तदेव नास्तीत्याह । न चेति । तथाभूतस्यान्यथाभूतस्य च विक्रियाया दुष्पपादत्वादित्यर्थः । किंच जीवस्य ब्रह्मणो वस्त्वन्तरत्वमात्यान्तिकमनात्यान्तिकं वा नाऽऽद्य इत्याह । न चेति । न द्वितीयो भेदाभेदनिरासादिति द्रष्टव्यम् । परपक्षदूषणमुपसंहरति । तस्मादिति । एवमादिकल्पना

१ श. यदि च मूर्ता । २ ग. च ज. द. मूर्तता । ३ ग. तं एव द्वे । ४ क. स. छ. तं । न तं । ५ क. स. रस्या । ६ क. ख. अ. वत्वेवं । ७ क. स. घ. द. ण क्रमवि । ८ घ. अ तत्र संभे ।

एवमादिकल्पना अक्षरवाह्याः । न ह्यक्षरवाह्यो वेदार्थो वेदार्थोपकारी वा । निरपेक्षत्वाद्देवस्य प्रामाण्यं प्रति । तस्माद्वाशित्रयकल्पनाऽसम-
क्षता । योऽयं दक्षिणेऽक्षन्पुरुष इति लिङ्गात्मा प्रस्तुतोऽध्यात्मेऽधिदैवे
च य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुष इति तस्येति प्रकृतोपादानात्स एवोपा-
दीयते योऽसौ त्यस्याभूतस्य रसो न तु विज्ञानमयः । ननु विज्ञानम-
यस्यैवैतानि रूपाणि कस्मान्न भवन्ति विज्ञानमयस्यापि प्रकृतत्वात्त-
स्येति च प्रकृतोपादानात् । नैवं विज्ञानमयस्यारूपित्वेन विजिज्ञापयि-
षितत्वात् । यदि हि तस्यैव विज्ञानमयस्यैतानि माहारजतादीनि
रूपाणि स्युस्तस्यैव नेति नेतीत्यनाख्येयरूपतयाऽऽदेशो न स्यात् ।
नन्वन्यस्यैवासावादेशो न तु विज्ञानमयस्येति । न । षष्ठान्त
उपसंहाराद्विज्ञातारमरे केन विजानीयादिति विज्ञानमयं प्रस्तुत्य
स एष नेति नेतीति विज्ञेपयिष्यामीति च प्रतिज्ञाया अर्थवच्चात् । यदि
च विज्ञानमयस्यैवासंयवहार्यमात्मस्वरूपं ज्ञापयितुमिष्टं स्यात्प्रध्वस्तस-
र्वोपाधिविशेषं तत इयं प्रतिज्ञाऽर्थवती स्यात् । येनासौ ज्ञापितो जाना-
त्यात्मानमेवाहं ब्रह्मास्मीति शास्त्रनिष्ठां प्राप्नोति न विभेति कुतश्चैन ।

राशित्रयं जीवस्य कामाद्याश्रयत्वमित्याद्याः । अक्षरवाह्यत्वे फलितमाह । न हीति ।
वेदार्थोपकारित्वाभावे हेतुमाह । निरपेक्षत्वादिति । वेदार्थत्वाद्यभावे सिद्धमर्थं कथयति ।
तस्मादिति । तस्य हेत्यत्र परकीयप्रक्रियां प्रत्याख्याय समते तच्छब्दार्थमाह ।
योऽयमिति । प्रकृतत्वाल्लिङ्गात्मग्रहे जीवस्यापि पाणिपेषवाक्ये तद्वातात्तर्क्यवात्र
तच्छब्देन ग्रहः स्यादिति शङ्कते । नन्विति । प्रकृतत्वेऽपि तस्य निर्विशेषब्रह्मत्वेन
ज्ञापयितुमिष्टत्वाच्च वासनामयं संसाररूपं तस्वतो युक्तमिति परिहरति । नैवार्थमिति ।
इतश्च जीवस्य न वासनारूपित्वा किंतु चित्तस्येत्याह । यदि हीति । निपेध्यकोटि-
प्रवेक्षादिति भावः । नायं जीवस्याऽऽदेशः किंतु ब्रह्मणस्तदस्थस्यैव शङ्कयित्वा दूष-
यति । नन्वित्यादिना । षष्ठान्तस्य विज्ञातारमरे केनेत्यात्मानमुपक्रम्य स एष नेति
नेत्यात्मशब्दात्तस्यैवाऽऽदेशोपसंहारादिहापि तस्यैवाऽऽदेशो न तदस्थस्येत्यर्थः ।
इतश्च प्रत्यगर्थस्यैवायमादेश इत्याह । विज्ञेपयिष्यामीति । तदेव समर्थयति । यदीति ।
कथमेतावता प्रतिज्ञार्थवत्त्वं तदाह । येनेति । ज्ञानफलं कथयति । शास्त्रेति । अन्व-

१ ग. च. 'ना न स' । छ. 'ना चास' । २ क. ख. च. छ. छ. द. 'दानत्वात्स' । ३ ख. घ.
अ. द. 'स्येता' । ४ ग. घ. क. च. छ. ज. झ. 'कृताभ्यादा' । ५ ख. ग. घ. ज. झ. द. 'नि महा' ।
६ ग. 'ति ज्ञाप' । घ. क. ज. 'ति ज्ञ' । ७ क. च. स. 'विज्ञाप' । ८ घ. ज. 'यं विज्ञा' । ९ क.
'बनेति । भ' । १० क. ण. 'शो न । ११ घ. ण. 'ह । ह' । १२ क. 'विज्ञाप' । १३ घ. अ. 'ति
येति । त' । १४ क. ल. द. 'यति । य' ।

यथा माहारजनं वासो यथा पाण्डुविकं यथेन्द्रगोपो यथाऽग्न्यर्चिर्यथा पुण्डरीकं यथा सकृद्विद्युत्*

अथ पुनरन्यो विज्ञानमयोऽन्यो नेति नेतीति व्यपदिश्यते तदाऽन्य-
ददो ब्रह्मान्योऽहमस्मीति विपर्ययो गृहीतः स्यात् । नाऽऽत्मानमेवावे-
षहं ब्रह्मास्मीति । तस्मात्तस्य हैतस्येति लिङ्गपुरुषस्यैवैतानि रूपाणि ।
सत्यस्य च सत्ये परमात्मस्वरूपे वक्तव्ये निरवशेषं सत्यं वक्तव्यम् ।
सत्यस्य च विशेषरूपाणि वासनास्तासामिमानि रूपाण्युच्यन्ते । एतस्य
पुरुषस्य प्रकृतस्य लिङ्गात्मम एतानि रूपाणि । कानि तानीत्युच्यन्ते ।
यथा लोके महारजनं हरिद्रा तथा रक्तं माहारजनं यथा वासो लोके ।
एवं क्रयादिविषयसंयोगे तादृशं वासनारूपं रञ्जनाकारमुत्पद्यते चित्तस्य ।
येनासौ पुरुषो रक्त इत्युच्यते वस्त्रादिवत् । यथा च लोके पाण्डु-
विकम् । अवेरिदमाविकमूर्णादि । यथा च तत्पाण्डुरं भवति तथाऽन्य-
द्वासनारूपम् । यथा च लोक इन्द्रगोपोऽत्यन्तरक्तो भवत्येवमस्य वास-
नारूपम् । क्वचिद्विषयविशेषापेक्षया रागस्य तारतम्यं क्वचित्पुरुषचित्त-
वृत्त्यपेक्षया । यथा च लोकेऽग्न्यर्चिर्भास्वरं भवति तथा क्वचित्कस्य-
चित्त्वासनारूपं भवति । यथा पुण्डरीकं शुकं तद्वदपि च वासनारूपं
कस्यचिद्ववति । यथा सकृद्विद्युत् यथा लोके सकृद्विद्योतनं सर्वतः प्रका-
शकं भवति तथा ज्ञानप्रकाशविद्युद्व्यपेक्षया कस्यचित्त्वासनारूपमुपजा-

यमुखेनोक्तमर्थं व्यतिरेकमुखेन साधयति । अथेत्यादिना । विपर्यये गृहीते ब्रह्मक-
ण्डिकाविरोधं दर्शयति । नाऽऽत्मानमिति । तच्छब्देन जीवपरामर्शसंभवे फलित-
माह । तस्मादिति । ननु लिङ्गस्य चेदेतानि रूपाणि किमित्युपन्यस्यन्ते परमात्मस्व-
रूपस्यैव वक्तव्यत्वादव आह । सत्यस्य चेति । इन्द्रगोपोपमानेन कौसुम्भस्य गत-
त्वान्महारजनं हरिद्रेति व्याख्यातम् । तत्र लोकमसिद्धिं दर्शयति । येनेति । उर्गा-
दीत्यादिपदं कम्बलादिग्रहार्थम् । मनसि वासनान्वैचित्र्ये किं कारणमिति तदाह ।
क्वचिदिति । चित्तवृत्तिशब्देन सत्त्वादिगुणपरिणामो विवक्षितः । परिमितदृष्टा-
न्तोक्त्या वासनानामपि परिमितत्वं दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः साम्यादित्याशङ्क्याऽऽह ।

* अ. 'यो हि ने' । २ ग. 'योगस्ताद' । ३ क. घ. 'था तदापाण्डु' । क. ख. घ. छ. ज.
'था चैतदापाण्डु' । ४ घ. च. द. 'कृकवि' ।

सकृद्विद्युत्तेव ह वा अस्य श्रीर्भवति य एवं वेदाथात आदेशो नेति नेति

यते । नैषां वासनारूपाणामादिरन्तो मध्यं संख्या वा देशः कालो
निमित्तं वाऽवधार्यते । असंख्येयत्वाद्वासनाया वासनाहेतूनां चाऽऽन-
न्त्यात् । तथा च वक्ष्यति षष्ठ इदंमयोऽदोमय इत्यादि । तस्मान्न
स्वरूपसंख्येयवधारणार्थं दृष्टान्ता यथा माहारजनं वास इत्यादयः किंताहै
प्रकारप्रदर्शनार्थाः । एवंप्रकाराणि हि वासनारूपाणीति । यत्तु वासनारूपम-
भिहितमन्ते सकृद्विद्योतनमिवेति तत्काल हिरण्यगर्भस्याव्याकृतात्प्रादु-
र्भेवतस्तद्विद्वत्सकृदेव व्यंक्तिर्भवतीति तैत्तदीयं वासनारूपं हिरण्यगर्भस्य
पो वेद तस्य सकृद्विद्युत्तेव । ह वा इत्यवधारणार्थं । एवमेवास्य श्रीः
ख्यातिर्भवतीत्यर्थः । यथा हिरण्यगर्भस्यैवमेतद्यथोक्तं वासनारूप-
मन्त्यं पो वेद । एवं निरवशेषं सत्यस्य स्वरूपमभिधाप्य यत्तत्सत्यस्य
सत्यमवोचाम तस्यैव स्वरूपावधारणार्थं ब्रह्मण इदमारभ्यते । अथानन्तरं
सत्यंस्वरूपनिर्देशानन्तरं यत्सत्यस्य सत्यं तदेवावशिष्यते यस्मादतस्त
स्मात्सत्यस्य सत्यं स्वरूपं निर्देक्ष्यामः । आदेशो निर्देशो ब्रह्मणः । कः पुन-
रसौ निर्देश इत्युच्यते । नेति नेतीत्येवं निर्देशः । ननु कथमाभ्यां नेति नेतीति
शब्दाभ्यां सत्यस्य सत्यं निर्देशोक्तिमिति । उच्यते । सर्वोपाधिविशेषापोहेन

नैषामिति । वाक्यशेषं संवादयति । तथा चेति । वासनानन्त्यात्तदीयपरिमिति-
प्रदर्शने परिमितदृष्टान्तपरिग्रहस्यावात्पर्ये कुत्र तात्पर्यमित्याशङ्क्याऽऽह । तस्मा-
दिति । प्रकारप्रदर्शनमेवाभिनयति । एवंप्रकाराणीति । अन्त्यवासनादिविशिष्टसूत्रो-
पास्तिं फलवतीं तत्प्रकर्षाभिधानपूर्वकमभिदधाति । यत्त्वित्यादिना । व्यक्तिः सर्वस्य
चस्तुजातस्येति शेषः । तदीयमित्यस्य व्यक्तीकरणं हिरण्यगर्भस्येति । तदेव स्फुटयति ।
यथेत्यादिना । वृत्तमनूयानन्तरग्रन्थमवतरयति । एवमित्यादिना । तस्यैव ब्रह्मण
इति संबन्धः । कस्मादनन्तरमित्युक्ते तद्दर्शयन्नतःशब्दं चापेक्षितं पूर्यन्व्याकरोति ।
सत्यस्येति । यथोक्तोद्देशस्याभावपर्यवसायित्वं मन्वानः शङ्कते । नन्वेति । निरव-
धिकनिषेधासिद्धेस्तदवधित्वेन सत्यस्य सत्यं ब्रह्म निर्देशुमिष्टमिति परिहरति । उच्यते
इति । ब्रह्मणो विधिमुत्सेन निर्देशो संभाव्यमाने किमिति निषेधमुखेन तन्निर्देशयते

१ क. छ. घ. ड. व्यक्तीभव । २ ल. ग. तदी । ३ क. च. ड. तदस्य । ४ घ. त्यस्य स्व ।
५ क. घ. ड. उ. त्यं स्वं स्व । ६ ग. च. ड. त्येव नि । ७ घ. म. न. नावि । ८ घ. म. न. तार्थं व्याकरोति ।

यस्मिन्न कश्चिद्विशेषोऽस्ति नाम वा रूपं वा कर्म वा भेदो वा जातिर्वा गुणो वा । तद्द्वारेण हि शब्दप्रवृत्तिर्भवति । न चेषां कश्चिद्विशेषो ब्रह्मण्यस्ति । अतो न निर्देष्टुं शक्यत इदं तदिति । गौरसौ स्पन्दते शुद्धो विषाणीति यथा लोके निर्दिश्यते तथा । अध्यारोपितनामरूपकर्मद्वारेण ब्रह्म निर्दिश्यते विज्ञानमानन्दं ब्रह्म विज्ञानघन एव ब्रह्माऽऽत्मेत्येवमादिशब्दैः । यदा पुनः स्वरूपमेव निर्दिदक्षितं भवति निरस्तसर्वोपाधिविशेषं तदा न शक्यते केनचिदपि प्रकारेण निर्देष्टुम् । तदाऽयमेवाम्युपायो यदुत प्राप्तनिर्देशप्रतिषेधद्वारेण नेति नेतीति निर्देशः । इदं च नकारद्वयं वीप्साव्याप्त्यर्थम् । यच्चत्प्राप्तं तत्तन्निषिध्यते । तथा च सत्पनिर्दिष्टाशङ्का ब्रह्मणः परिहृता भवति । अन्यथा हि नकारद्वयेन प्रकृतद्वयप्रतिषेधे यदन्यत्प्रकृतात्मनिषिद्धद्वयाद्ब्रह्म तन्न निर्दिष्टं कीदृशं तु सखित्याशङ्का न निवर्तिष्यते । तथा चानर्थकश्च स निर्देशः पुरुषस्य विविदिषाया अनिवर्तकत्वात् । ब्रह्म ज्ञापयिष्यामीति च वाक्यमपरिसमाप्तार्थं स्यात् ।

तत्राऽऽह । यस्मिन्निति । तद्विधिमुखेन निर्देष्टुमशक्यमिति शेषः । नामरूपाद्यभावेषु ब्रह्मणि शब्दप्रवृत्तिमाशङ्क्याऽऽह । तद्द्वारेणेति । जात्यादीनामन्यतमस्य ब्रह्मण्यपि संभवात्तद्द्वारा तत्र शब्दप्रवृत्तिः स्यादिति चेन्नेत्याह । न चेति । उक्तमर्थे धर्म्यदृष्टान्तेन स्पष्टयाति । गौरिति । तथा जात्याद्यभावान्न ब्रह्मणि शब्दप्रवृत्तारिति शेषः । कथं तर्हि कश्चिद्विधिमुखेन ब्रह्मोपदिश्यते तत्राऽऽह । अध्यारोपितेति । विज्ञानानन्ददादिवाक्येषु शब्देषु गृहीतशक्तिभिः शब्दैर्लक्ष्यते ब्रह्मेत्यर्थः । ननु लक्षणामुपेक्ष्य साक्षादेव ब्रह्म किमिति न विवक्ष्यते तत्राऽऽह । यदा पुनरिति । निर्देष्टुं लक्षणामुपेक्ष्य साक्षादेव वक्तुमिति यावत् । तत्र शब्दप्रवृत्तिनिमित्तानां जात्यादीनामभावस्योक्तत्वादित्यर्थः । विधिमुखेन निर्देशासंभवे फलितमाह । तदेति । प्राप्तो निर्देशो यस्य विशेषस्य तत्प्रतिषेधमुखेनोति यावत् । एवं ब्रह्म निर्दिदक्षितं चेदेकेनैव नव्याऽलं कृतं द्वितीयेनेत्याशङ्क्याऽऽह । इदं चेति । वीप्सया व्याप्तिः सर्वविषयसंग्रहस्तदर्थं नकारद्वयमित्युक्तमेव व्यनक्ति । यद्यदिति । विषयत्वेन प्राप्तं सर्वं न ब्रह्मेत्युक्ते सत्याविषयः प्रत्यगात्मा ब्रह्मेत्येकत्वे शास्त्रपर्यवसानान्नैराकाङ्क्ष्यं श्रोतुः सिध्यतीत्याह । तथा चेति । इतिशब्दस्य प्रकृतपरामर्शित्वात्प्रकृतमूर्तामूर्तान्यत्वे ब्रह्मणो नकारपर्यवसानं किमिति नेष्यते तत्राऽऽह । अन्यथेति । आशङ्कानिवृत्त्यभावे दोषमाह । तथा चेति । अनर्थकश्चेति चकारेण समुच्चितं दोषान्तरमाह । ब्रह्मेति ।

न ह्येतस्मादिति नेत्यन्यत्परमस्यथ नामधेय ५ सत्यस्य
सत्यमिति प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यम् ॥६॥ इति बृह-
दारण्यकोपनिषदि द्वितीयाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥३॥

यदा तु सर्वदिक्कालादिविविदिषा निवर्तिता स्यात्सर्वोपाधिनिराकरण-
द्वारेण तदा सैन्धवघनवदेकरसं प्रज्ञानघनमनन्तरमबाह्यं सत्यस्य सत्य-
महं ब्रह्मास्मीति सर्वतो निवर्तते विविदिषाऽऽत्मन्येवावस्थिता प्रज्ञा
भवति । तस्माद्धीप्सार्थं नेति नेतीति नकारद्वयम् । ननु महता पत्नेन
परिकरबन्धं कृत्वा किं युक्तमेव निर्देष्टुं ब्रह्म । बाढम् । कस्मात् । न हि
यस्मादिति नेति 'नेत्येतस्मादिति व्याप्तव्यप्रकारा नकारद्वयविषया
निर्दिश्यन्ते । यथा ग्रामो ग्रामो रमणीय इत्यन्यत्परं निर्देशनं नास्ति ।
तस्मादयमेव निर्देशो ब्रह्मणः । यदुक्तं तस्योपनिषत्सत्यस्य सत्यमित्ये-
वंप्रकारेण सत्यस्य सत्यं तत्परं ब्रह्म । अतो युक्तमुक्तं नामधेयं ब्रह्मणो नामैव
नामधेयम् । किं तत्सत्यस्य सत्यं प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यमिति ॥६॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्ये द्वितीयाध्यायस्य तृतीयं ब्राह्मणम् ॥३॥

उक्तमर्थमन्वयमुखेन समर्थयते । यदा त्विति । सर्वोपाधिनिरासेन तत्र तत्र
विषयवेदानेच्छा यदा निवर्तिता तदा यथोक्तं प्रत्यग्ब्रह्माहमिति निश्चिन्त्याऽऽका-
ङ्क्षा सर्वतो व्यावर्तते तेन निर्देशस्य सार्थकत्वं यदा चोक्तरीत्या ब्रह्माऽऽत्मेत्येव
प्रज्ञाऽवस्थिता भवति तदा प्रतिज्ञावाक्यमपि परिसमाप्तार्थं स्यादिति योजना ।
वीप्सापक्षमुरसंहरति । तस्मादिति । आदेशस्य प्रक्रमाननुगुणत्वमाशङ्क्यानन्तरवा-
क्येन परिहरति । नन्वित्यादिना । न हीति प्रतीकोपादानम् । यस्मादि-
त्यस्य हिंसावार्थस्य तस्मादित्यनेन संबन्धः । व्याप्तव्याः संग्राह्या विषयीकर्तव्या ये
प्रकारास्ते नकारद्वयस्य विषयाः सन्तो निर्दिश्यन्त इति नेति 'नेत्येतस्मादित्यनेन
भागेनेति योजना । इतिशब्दाभ्यां व्याप्तव्यसर्वप्रकारसंग्रहे ह्यष्टान्तमाह । पथेति ।
ग्रामो ग्रामो रमणीय इत्युक्ते रौज्यनिविष्टरमणीयसर्वग्रामसंग्रहवत्प्रकृतेऽर्पातशब्दाभ्यां
विषयभूतसर्वप्रकारसंग्रहे नकाराभ्यां तन्निषेधसिद्धिरित्यर्थः । यथोक्तान्निषेधरूपान्निर्देशा-
दन्यन्निर्देशनं यस्माद्ब्रह्मणो न परमस्ति तस्मादित्युपसंहारः । अथेत्यादि वाक्यं प्रकृतोप-
संहारत्वेन व्याचष्टे । यदुक्तमित्यादिना ॥ ६ ॥

इति बृहदारण्यकभाष्यटीकायां द्वितीयाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

१ छ. ड. न ह्येतस्मात् । २ घ. ड. छ. 'ति नेति ने' । ३ झ. ग. घ. ज. नेतीत्ये । ४ च. व
'यस्य वि' । ५ झ. ड. नेतीत्ये । ६ घ. झ. ञ. 'तिभ्यां । ७ घ. झ. ञ. राष्ट्रिन् । ८ झ. ञ. 'रपरत्वे'

आत्मेत्येवोपासीत् । तदेवैतंस्मिन्सर्वस्मिन्पदनीपमात्मतत्त्वं यस्मा-
त्येयः पुत्रादेरित्युपन्यस्तस्य वाक्यस्य व्याख्यानविषये संबन्धप्रयोजने
अभिहिते तदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीति तस्मात्तत्सर्वमभवदिति । एवं
प्रत्यगात्मा ब्रह्मविद्याया विषय इत्येतदुपन्यस्तम् । अविद्यायाश्च विष-
योऽन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेदेत्यारभ्य चातुर्वर्ण्यप्रविभागादि-
निमित्तपाङ्ककर्मसाध्यसाधनलक्षणो बीजाङ्कुरवद्भाक्कृताव्याकृतस्वभावो
नामरूपकमार्त्मकः संसारत्रयं वा इदं नाम रूपं कर्मेत्युपसंहृतः शास्त्रीय
उत्कर्षलक्षणो ब्रह्मलोकान्तोऽधोभावश्च स्थावरान्तोऽशास्त्रीयः पूर्वमेव
प्रदर्शितो द्वया हेत्यादिना । एतस्मादविद्याविषयाद्विरक्तैस्य प्रत्यगा-
त्मविषयब्रह्मविद्यायांमधिकारः कथं नाम स्यादिति तृतीयेऽध्याय उप-
संहृतः समस्तोऽविद्याविषयः । चतुर्थे तु ब्रह्मविद्याविषयं प्रत्यगात्मानं
ब्रह्म ते ब्रवोणीति ब्रह्म ज्ञापयिष्यामीति च प्रस्तुत्य तद्ब्रह्मैकमद्भ्यं सर्व-
विशेषशून्यं क्रियाकारकफलस्वभावसत्यशब्दवाच्याशेषभूतधर्मप्रतिषेध-

संबन्धाभिहितस्या वृत्तं कीर्तयति । आत्मेत्येवेति । किमित्यात्मतत्त्वमेव ज्ञातव्यं
तत्राऽऽह । तदेवेति । इत्थं सूत्रितस्य विद्याविषयस्य वाक्यस्य व्याख्यानमेव विष-
यस्तत्र विद्या साधनं साध्या मुक्तिरिति संबन्धो मुक्तिश्च फलमित्येते तदात्मानमि-
त्यादिना दर्शिते इत्याह । इत्युपन्यस्तस्येति । विद्याविषयमुक्तं निगमयति । एवमिति ।
उक्तमर्थान्तरं स्मारयति । अविद्यायाश्चेति । अन्योऽसावित्याचारभ्याविद्याया विषयश्च
संसार उपसंहृतस्त्रयमित्यादिनेति संबन्धः । संसारमेव विशिनष्टि । चातुर्वर्ण्येति ।
चातुर्वर्ण्यं चातुराश्रम्यमिति प्रविभागादिनिमित्तं यस्य पाङ्कस्य कर्मणस्तस्य साध्यसा-
धनमित्येवमात्मक इति यावत् । तस्यानादित्वं दर्शयति । बीजाङ्कुरवदिति । तमेव
त्रिधा संक्षिपति । नामेति । स चोत्कर्षावकर्षाभ्यां द्विधा भिद्यते तत्राऽऽद्यमुदाह-
रति । शास्त्रीय इति । उत्कृष्टो हि संसाररूपजात्मभावः शास्त्रीयज्ञानकर्मलभ्य
इत्यर्थः । द्वितीयं कथयति । अधोभावश्चेति । निरुष्टः संसारः स्वाभाविकज्ञा-
नकर्मसाध्य इत्यर्थः । किमित्यविद्याविषयो व्याख्यातो न हि स पुरुषस्योपयुज्यते
तत्राऽऽह । एतस्मादिति । प्रत्यगात्मैव विषयस्तस्मिन्त्या ब्रह्मेति विद्या
तस्यामिति यावत् । तार्तीयमर्थमनूद्य चातुर्थिकमर्थं कथयति । चतुर्थे त्विति ।

१ घ. 'तत्सर्व' । २ क. ख. 'क्तस्यास्य' । ३ ड. च. छ. घ. ड. 'यमेवमधि' । ४ क. ख.
'यंचिदपि स्या' । ५ ख. ग. घ. ड. च. छ. ज. घ. ड. 'वाणि त्रं' । ६ ख. ड. 'व विद्यावि' ।
७ ख. ड. 'दिद' ।

द्वारेण नेति नेतीति ज्ञापितम् । अस्या ब्रह्मविद्याया अङ्गत्वेन संन्यासो विधिस्सितः । जायापुत्रविज्ञादिलक्षणं पाङ्कं कर्माविद्याविषयं यस्मात्त्वाऽऽत्मप्राप्तिसाधनम् । अन्यसाधनं ह्यन्यस्मै फलसाधनाय प्रपुञ्ज्यमानं प्रतिकूलं भवति । न हि बुभुक्षापिपासानिवृत्त्यर्थं धावनं गमनं वा साधनम् । मनुष्यलोकपितृलोकदेवलोकसाधनत्वेन हि पुत्रादिसाधनानि श्रुतानि नाऽऽत्मप्राप्तिसाधनत्वेन । विशेषितत्वाच्च । न च ब्रह्मविदो विहितानि काम्यत्वश्रवणादेतावान्वै काम इति । ब्रह्मविदश्चाऽऽत्मकामत्वादौक्तकामस्य कामानुपपत्तेः । येषां नोऽयमात्माऽयं लोक इति च श्रुतेः । केचित्तु ब्रह्मविदोऽप्येषणासंबन्धं वर्णयन्ति तैर्बृहदारण्यकं न श्रुतम् । पुत्राद्येषणानामविद्वद्द्विषयत्वम् । विद्याविषये च येषां नोऽयमात्माऽयं लोक इत्यतः किं प्रजया करिष्याम इत्येष विभागस्तेर्न श्रुतः श्रुत्या कृतः । सर्वक्रियाकारकफलोपमर्दस्वरूपायां च विद्यायां सत्यां सह

एवं वृत्तमनुद्योत्तरब्राह्मणवात्पर्यमाह । अस्या इति । किमिति संन्यासो विवि-
त्स्यते कर्मणैव विद्यार्त्तमादित्याशङ्क्याऽऽह । जायेति । अविद्याया विषय एव
विषयो यस्येति विग्रहः । तस्मात्संन्यासो विधिस्सित इति पूर्वेण संबन्धः । ननु प्रकृतं
कर्माविद्याविषयमपि किमित्यात्मज्ञानं तादर्थ्येनानुष्ठायमानं नोपनयति तत्राऽऽह ।
अन्येति । तदेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति । न हीति । पाङ्कस्य कर्मणोऽन्यसाधनत्वमेव
कथमधिगतमित्याशङ्क्याऽऽह । मनुष्येति । सोऽयं मनुष्यलोकः पुत्रेणैव जन्मः
कर्मणा पितृलोको विषया देवलोक इति विशेषितत्वम् । श्रुतत्वमेव विशेषितत्वोक्ति-
द्वारा स्फुटीकृतमिति चकारेण द्योत्यते । ननु ब्रह्मविद्या स्वफले विहितं कर्मापेक्षते
श्रौतसाधनत्वाद्दशादिवत्तथाच समुच्चयान्न कर्मसंन्याससिद्धिरत आह । न चेति ।
कर्मणा काम्यत्वेऽपि ब्रह्मविदस्तानि किं न स्युरित्याशङ्क्याऽऽह । ब्रह्मविदश्चेति ।
इतश्च तस्य पुत्रादिसाधनानुपपत्तिरित्याह । येषामिति । समुच्चयपक्षमनुभाष्य श्रुति-
विरोधेन दूषयति । केचित्त्विति । श्रुतिविरोधमेव स्फोरयति । पुत्रादीति । अवि-
द्वद्विषयत्वं श्रुतं तत्प्रकरणे तेषामुपदेशादिति शेषः । किं प्रजया करिष्याम इत्यत
आरभ्य येषां नोऽयमात्माऽयं लोक इति च विद्याविषये श्रुतिरिति योजना । एष
विभागः श्रुत्या कृतस्तैः समुच्चयवादिभिर्न श्रुत इति संबन्धः । न केवलं श्रुतिविरोधा-
देव समुच्चयासिद्धिः किंतु युक्तिविरोधाच्चेत्याह । सर्वेति । द्वितीयश्चकारोऽवधारणायां

१ क. ग. छ. झ. द. 'श्चाऽऽत्मका' । २ क. छ. झ. 'दात्मका' । ३ ग. छ. च. झ. द.
'ति श्रु' । ४ घ. म. ण. 'लानसंभवादि' । ५ न. ण. 'न न फल्य' । ६ घ. म. ण. श्रुतिमिति ।

कार्येणाविद्याया अनुपपत्तिलक्षणश्च विरोधस्तेन विज्ञातो व्यासवाक्यं च तेन श्रुतम् । कर्मविद्यास्वरूपयोर्विद्याविद्यात्मकयोः प्रतिकूलवर्तेन विरोधः ।

“ यदिदं वेदवचनं कुरु कर्म त्यजेति च ।
कां गतिं विद्यया यान्ति कां च गच्छन्ति कर्मणा ॥
एतद्वै श्रोतुमिच्छामि तद्भवान्प्रब्रवीतु मे ।
एतावन्पुन्यवैरूप्ये वर्तेते प्रतिकूलतः” ॥

इत्येवं पृष्ठस्य प्रतिवचनेन—

“ कर्मणा बध्यते जन्तुर्विद्यया च विमुच्यते ।
तस्मात्कर्म न कुर्वन्ति यतयः पारदर्शिनः” ॥

इत्येवमादिविरोधः प्रदर्शितः । तस्मान्न साधनान्तरसहिता ब्रह्म-
विद्या पुरुषार्थसाधनं सर्वविरोधात्साधननिरपेक्षैव पुरुषार्थसाधनमिति
पारिव्राज्यं सर्वसाधनसंन्यासलक्षणमङ्गत्वेन विधित्स्यते । एतावदे-
वामृतत्वसाधनमित्यवधारणास्पृष्टसमाप्ती लिङ्गाच्च कर्मा संन्यासवत्कथः

नया संबध्यते । सृष्टिविरोधाच्च समुच्चयासिद्धिरित्याह । व्यासेति । तत्र प्रथमं
पूर्वोक्तं युक्तिविरोधं स्फुटयति । कर्मेति । प्रतिकूलवर्तेन निवर्त्यनिवर्तकभावः । संप्रति
सृष्टिविरोधं स्फोरयति । यदिदमिति । प्रसिद्धं वेदवचनं कुरु कर्मेत्यङ्गं प्रति यदिदमु-
पलभ्यते विवेकिनं प्रति च त्यजेति तत्र कां गतिमित्यादिः शिष्यस्य व्यासं प्रति
प्रश्नस्तस्य बीजमाह । एताविति । त्रिद्याकर्माख्यातुपायौ परस्परविरुद्धत्वे वर्तेते
सामिमानत्वनिरभिमानत्वादिपुरस्कारेण प्रातिकूल्यात्समुच्चयानुपपत्त्यर्थोक्तस्य प्रश्नस्य
सावकाशत्वमित्यर्थः । इत्येवं पृष्ठस्य भगवतो व्यासस्येति शेषः । विरोधो ज्ञानक-
र्मणोः समुच्चयस्येति वक्तव्यम् । समुच्चयानुपपत्तिमुपसंहरति । तस्मादिति । कथं तर्हि
ब्रह्मविद्या पुरुषार्थसाधनमिति तत्राऽऽह । सर्वविरोधादिति । सर्वस्य क्रियाकारकफ-
लभेदात्मकस्य द्वैतेन्द्रजालस्य ब्रह्मविद्यया विरोधादिति यावत् । एकाकिनी ब्रह्म-
विद्या मुक्तिहेतुरिति स्थिते फलितमाह । इति पारिव्राज्यमिति । न केवलं संन्यासस्य
श्रवणादिपौष्कल्यदृष्टद्वारेण विद्यापरिपाकाङ्गत्वं श्रुत्यादिवशादवगम्यते किं तु लिङ्गा-
दपीत्याह । एतावदेवेति । तत्रैव लिङ्गान्तरमाह । स्पृष्टसमाप्ताविति । एतच्चोभयतः
संबध्यते । यदि कर्मसहितं ज्ञानं मुक्तिहेतुस्तदा किमिति कर्मिणः सतो याज्ञवल्क्यस्य
पारिव्राज्यमुच्यते तस्मात्तस्यागस्तदङ्गत्वेन विधित्सित इत्यर्थः । तत्रैव लिङ्गान्तर-

मैत्रेयीति होवाच याज्ञवल्क्य उद्यास्यन्वा

प्रवव्राजेति । मैत्रेय्ये च कर्मसाधनरहिताये साधनत्वेनामृतत्वस्य ब्रह्मविद्योपदेशाद्विदितनिन्दावचनाच्च । यदि ह्यमृतत्वसाधनं कर्म स्याद्विदितसाध्यं पाङ्कं कर्मेति तन्निन्दावचनमनिष्टं स्यात् । यदि तु परितित्याजयिषितं कर्म ततो युक्ता तत्साधननिन्दा । कर्माधिकार-निमित्तवर्णाश्रमादिप्रत्ययोपमर्दाच्च ब्रह्म तं परादात्क्षत्रं तं परादादि-त्पादेः । न हि ब्रह्मक्षत्राद्यात्मप्रत्ययोपमर्दे ब्राह्मणेनेदं कर्तव्यं क्षत्रियेणेदं कर्तव्यमिति विषयाभावादात्मानं लभते विधिः । यस्यैव पुरुषस्योपम-र्दितः प्रत्ययो ब्रह्मक्षत्राद्यात्मविषयस्तस्य तत्प्रत्ययसंन्यासात्तत्कार्याणां कर्मणां कर्मसाधनानां चार्थप्राप्तश्च संन्यासः । तस्मादात्मज्ञानाद्भूत्वेन संन्यासविधित्सयैवाऽऽख्यायिकेयमारभ्यते । मैत्रेयीति होवाच याज्ञव-ल्क्यो मैत्रेयीं स्वभार्यामामन्त्रितवान्याज्ञवल्क्ये नाम ऋषिः । उद्यास्यन्पूर्व

माह । मैत्रेय्ये चेति । न हि मैत्रेयी भर्तारि त्यक्तकर्मणि स्वयं कर्माधिकर्तुमर्हति पति-द्वारमन्वरेण भार्ययास्त्वदनधिकारात् । तथाच तस्यै कर्मशून्यायै मुक्तेः साधनत्वेन विद्योपदेशात्कर्मत्यागस्तदङ्गत्वेन ध्वनित इत्यर्थः । तत्रैव हेत्वन्तरमाह । विचेति । किमहं तेन कुर्यामिति वित्तं निन्धते । अतश्च तत्साध्यं कर्म ज्ञानसहायत्वेन मुक्तौ नोपकरोतीत्यर्थः । तदेव विवृणोति । यदि हीति । तन्निन्दावचनमित्यत्र तच्छब्देन वित्तमुच्यते त्वत्पक्षे वा कथं निन्दावचनमिति तत्राऽऽह । यदि त्विति । किंच ब्राह्मणोऽहं क्षत्रियोऽहमित्याद्यभिमानस्य कर्मानुष्ठाननिमित्तस्य निन्दया सर्वमिदमा-त्मैवेति प्रत्यये श्रुतेस्तात्पर्यदर्शनाद्विद्याङ्गत्वेन संन्यासो विधित्सत इत्याह । कर्मा-धिकारेति । ननु जायति विधौ कर्मानुष्ठानमशक्यमपहारयितुमत्र आह । न हीति । ननु वर्णाश्रमाभिमानवतः संन्यासोऽपीष्यते स कथं तदभावे तत्राऽऽह । यस्यैवेति । अर्थप्राप्तश्चेत्यवधारणार्थश्चकारः । प्रयोजकज्ञानवतो वैशसंन्यासाभ्युपगमादाविरोध इति भावः । आत्मज्ञानाद्भूत्वं संन्यासस्य श्रुतिस्मृतिन्यायसिद्धं चेत्किमर्थमियमाख्यायिके प्रणीयते तत्राऽऽह । तस्मादिति । विध्यपेक्षितार्थत्वादसिद्धचर्थमाख्यायिकेति भावः भार्यामामन्त्रय किं कृतवानिति तदाह । उद्यास्यन्त्रिति । वैशब्दोऽवधारणार्थः आश्रमान्तरं यास्यन्नेत्राहमस्मीति संबन्धः । यथोक्तेच्छानन्तरं भार्यायाः कर्तव्यं दर्श

१ ग. ज. 'त्यादि । न । घ. ङ. 'त्यादिना । न । २ च. द. 'त्रेयी । ३ क. ल. 'यी स्वां भा' । क. ल. द. 'ति नि' । ५ घ. अ. 'वे संभवेत्तत्रा' । ६ अ. ण. भार्याया ।

अरेऽहमस्मात्स्थानादास्मि हन्त तेऽनया
कात्यायन्याऽन्तं करवाणीति ॥१॥ सा
होवाच मैत्रेयी । यत्तु म इयं भगोः सर्वा
पृथिवी वित्तेन पूर्णा स्यात्कथं तेनामृता
स्यामिति नेति होवाच याज्ञवल्क्यो

यास्वप्नारित्राज्याख्यमाश्रमान्तरं वा अर इति संबोधनमहमस्माद्ग्राह-
स्थ्यात्स्थानादाश्रमादूर्ध्वं गन्तुमिच्छन्नस्मि भवामि । अतो हन्तानुमतिं
प्रार्थयामि ते तव । किंचान्यत्ते तवानया द्वितीयया भार्यया कात्याय-
न्याऽन्तं विच्छेदं करवाणि । पतिद्वारेण युवयोर्मया संबध्यमानयोर्धः
संबन्ध आसीत्तस्य संबन्धस्य विच्छेदं करवाणि द्रव्यविभागं कृत्वा
वित्तेन संविभज्य युवां गमिष्यामि ॥ १ ॥

सैवमुक्त्वा होवाच यद्यदि न्विति वित्तके मे ममेयं पृथिवी भगो भग-
वान्सर्वा सागरपरिक्षिप्ता वित्तेन धनेन पूर्णा स्यात्कथं न कथंच-
नेत्याक्षेपार्थः प्रश्नार्थो वा तेन पृथिवीपूर्णवित्तसाध्येन कर्मणाऽ-
ग्निहोत्रादिनाऽमृता किं स्यामिति व्यवहितेन संबन्धः । प्रत्यु-
वाच याज्ञवल्क्यः । कथमिति यैद्याक्षेपार्थमनुमोदनं नेति होवाच
याज्ञवल्क्य इति । प्रश्नश्चेत्प्रतिवचनार्थं नैव स्या अमृता

यति । अत इति । सति भार्यादौ संन्यासस्य तदनुज्ञापूर्वकत्वनियमादिति भावः । कर्त-
व्यान्तरं कथयति । किंचेति । आवयोर्विच्छेदः स्वामाविकोऽस्ति किं तत्र कर्तव्यमि-
त्याज्ञाङ्ग्याऽऽह । पतिद्वारेणेति । त्वयि प्रव्रजिते स्वयमेवाऽऽवयोर्विच्छेदो भविष्य-
वीत्याज्ञाङ्ग्याऽऽह । द्रव्येति । वित्ते तु न स्त्रीस्वातन्त्र्यमिति भावः ॥ १ ॥

मैत्रेयी भोक्षमेवापेक्षमाणा भर्तारं प्रत्यानुकूल्यमात्मनो दर्शयति । सैवमिति । कर्म-
साध्यस्य गृहप्रासादादिवज्जित्यत्वानुपपत्तिराक्षेपनिदानम् । कथंशब्दस्य प्रश्नार्थत्वपक्षे
वाक्यं योजयति । तेनेति । कथं तेनेत्यत्र कथंशब्देन किमहं तेनेत्यत्रत्यं किंशब्द-
मुपादाय वाक्यं योजनीयम् । वित्तसाध्यस्य कर्मणोऽमृतत्वसाधनत्वमात्रासिद्धौ तत्प्र-
कारप्रश्नस्य निरवकाशात्वादित्यर्थः । मुनिरपि भार्याहृदयाभिज्ञः संतुष्टः सन्नाक्षेपं
प्रश्नं च प्रतिवदतीत्याह । प्रत्युवाचेति । वित्तेन ममामृतत्वाभावे तदकिंचित्करभेदे-

१ क. ख. ग. ङ. च. छ. ज. घ. ङ. 'नेति क्षे' । २ क. ख. ग. ङ. च. छ. ज. घ. ङ. यदि
क्षे' । ३ ण. 'मनादे' । घ. अ. 'मवसेय' ।

यथैवोपकरणवतां जीवितं तथैव ते जीवितं स्यादमृतत्वस्य तु नाऽऽशाऽस्ति वित्तेनेति ॥ २ ॥ सा होवाच मैत्रेयी येनाहं नामृता स्यां किमहं तेन कुर्यां यदेव भगवान्वेद तदेव मे ब्रूहीति ॥३॥ स होवाच याज्ञवल्क्यः प्रिया बतारे नः सती प्रियं भाषस एह्यास्व व्याख्यास्यामि ते व्याचक्षणस्य तु मे निदिध्यासस्वेति ॥४॥

किं तर्हि यथैव लोक उपकरणवतां साधनवतां जीवितं सुखोपायभोगसंपन्नं तथैव तद्देव त्वं जीवितं स्यादमृतत्वस्य तु नाऽऽशा मनसाऽप्यस्ति वित्तेन वित्तसाध्येन कर्मणेति ॥ २ ॥

सा होवाच मैत्रेयी । एवमुक्ता प्रत्युवाच मैत्रेयी यथैवं येनाहं नामृता स्यां किमहं तेन वित्तेन कुर्यां यदेव भगवान्केवलममृतत्वसाधनं वेद तदेवामृतत्वसाधनं मे मङ्गं ब्रूहि ॥ ३ ॥

स होवाच याज्ञवल्क्यः । एवं वित्तसाध्येऽमृतत्वसाधने प्रत्याख्याते याज्ञवल्क्यः स्वाभिप्रायसंपत्तौ तुष्ट आह । स होवाच प्रियेष्टा बतेत्यनुकम्प्याऽऽह । अरे मैत्रेयि नोऽस्माकं पूर्वमपि प्रिया सती भवंन्तीदानीं प्रियमेव चित्तानुकूलं भाषसे । अत एह्यास्वोपविश व्याख्यास्यामि यत्ते तवेष्टममृतत्वसाधनमात्मज्ञानं कथयिष्यामि । व्याचक्षणस्य तु मे मम व्याख्यानं कुर्वतो निदिध्यासस्व वाक्यान्यर्थतो निश्चयेन ध्यातुमिच्छेति ॥ ४ ॥

यमित्याशङ्क्याऽऽह । किं तर्हीति ॥ २ ॥

वित्तस्यामृतत्वसाधनत्वाभावमधिगम्य तस्मिन्नास्थां त्यक्त्वा मुक्तिसाधनभेदाऽऽत्मज्ञानमात्मार्थं दातुं पतिं नियुञ्जाना ब्रूवे । सा हेति ॥ ३ ॥

भार्यापेक्षितं मोक्षोपायं विवक्षुस्तामादौ स्तौति । स हेत्यादिना । वित्तेन साध्यं कर्म तस्मिन्मृतत्वसाधने शङ्किते किमहं तेन कुर्यामिति भार्ययाऽपि प्रत्याख्याते सतीति यावत् । स्वाभिप्रायो न कर्म मुक्तिहेतुरिति तस्य भार्याद्वाराऽपि संपत्तौ सत्यामित्यर्थः ॥ ४ ॥

१ ग. च. द. 'ति ब्रवीतु भगवानिति ॥ ४ ॥ २ ख. ग. 'क्षोपभो' । ३ ग. ते. । ४ घ. ड. च. छ. ज. झ. द. 'वं नाहं येनामृ' । ५ ख. च. द. 'न वित्तसाध्येन कर्मणा कु' । ६ क. ख. ग. घ. झ. द. 'वतीदा' । ७ घ. ञ. 'भाशं त्व' ।

स होवाच न वा अरे पत्युः कामाय पतिः
 प्रियो भवत्यात्मनस्तु कामाय पतिः प्रियो
 भवति । न वा अरे जायायै कामाय जाया प्रिया
 भवत्यात्मनस्तु कामाय जाया प्रिया भवति ।
 न वा अरे पुत्राणां कामाय पुत्राः प्रिया भव-
 न्त्यात्मनस्तु कामाय पुत्राः प्रिया भवन्ति । न
 वा अरे वित्तस्य कामाय वित्तं प्रियं भवत्या-
 त्मनस्तु कामाय वित्तं प्रियं भवति । न वा
 अरे ब्रह्मणः कामाय ब्रह्म प्रियं भवत्यात्मनस्तु
 कामाय ब्रह्म प्रियं भवति । न वा अरे क्षत्रस्य
 कामाय क्षत्रं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय
 क्षत्रं प्रियं भवति । न वा अरे लोकानां कामाय
 लोकाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय लोकाः
 प्रिया भवन्ति । न वा अरे देवानां कामाय
 देवाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय देवाः

स होवांचामृतत्वसाधनं वैराग्यमुपदिदिक्षुर्जायापतिपुत्रादिभ्यो
 विरागमुत्पादयति तत्संन्यासाय । न वै । वैशब्दः प्रसिद्धस्म-
 रणार्थः । प्रसिद्धं भवैतच्छ्लोके । पत्युर्भर्तुः कामाय प्रयोजनाय जायायाः
 पतिः प्रियो न भवति किं तर्ह्यात्मनस्तु कामाय प्रयोजनायैव भार्यायाः
 पतिः प्रियो भवति । तथा न वा अरे जायाया इत्यादि समानमन्यत् ।
 न वा अरे पुत्राणाम् । न वा अरे वित्तस्य । न वा अरे ब्रह्मणः ।
 न वा अरे क्षत्रस्य । न वा अरे लोकानाम् । न वा अरे देवानाम् ।

अमृतत्वसाधनमात्मज्ञानं विवक्षितं चेदात्मा वा अरे द्रष्टव्य इत्यादि वक्तव्यं किमिति
 न वा अरे पत्युरित्यादि वाक्यमित्यासङ्क्याऽऽह । जायेति । उवाच जायादीनामात्मार्थ-
 स्त्वेन प्रियत्वमात्मनश्चानौपाधिकप्रियत्वेन परमानन्दत्वमिति शेषः । प्रतीकमादाय व्याचष्टे ।
 न वा इति । किं तन्निपातेन स्मार्थे वेत्ताह । प्रसिद्धमिति । यथोक्ते क्रमे निबाम-

प्रिया भवन्ति । न वा अरे भूतानां कामाय
भूतानि प्रियाणि भवन्त्यात्मनस्तु कामाय
भूतानि प्रियाणि भवन्ति । न वा अरे
सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मनस्तु
कामाय सर्वं प्रियं भवति । आत्मा वा अरे
द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यो

न वा अरे भूतानाम् । न वा अरे सर्वस्य । पूर्वं पूर्वं यथासन्ने प्रीतिसाधने
वचनम् । तत्र तत्रेष्टतरत्वाद्वैराग्यस्य । सर्वग्रहणमुक्तानुकार्यम् । तस्माच्छो-
कप्रसिद्धमेतदात्मैव प्रियो नान्यत् । तदेतत्प्रेयः पुत्रादित्युपन्यस्तं तस्यैत-
द्वृत्तिसंस्थानीयं प्रपञ्चितम् । तस्मादात्मप्रीतिसाधनत्वाद्वौण्यन्यत्र प्रीतिरा-
त्मन्येव मुख्या । तस्मादात्मा वा अरे द्रष्टव्यो दर्शनाहो दर्शनविषयमापा-
दयितव्यः । श्रोतव्यः पूर्वमाचार्यत आगमतश्च । पश्चान्मन्तव्यस्तर्कतः ।
ततो निदिध्यासितव्यो निश्चयेन ध्यातव्यः । एवं ह्यसौ दृष्टो भवति

कमाह । पूर्वं पूर्वमिति । यद्यदासन्नं प्रीतिसाधनं तत्तदनतिक्रम्य तस्मिन्विषये पूर्वं
पूर्वं वचनमिति योजना । तत्र हेतुमाह । तत्रेति । न वा अरे सर्वस्येत्ययुक्तं पर्या-
दीनामुक्तत्वादंशेन पुनरुक्तिप्रसङ्गादित्याशङ्क्याऽऽह । सर्वग्रहणमिति । उक्तवदनु-
क्तानामपि ग्रहणं कर्तव्यं न च सर्वे विशेषतो ग्रहीतुं शक्यन्ते तेन सामान्यार्थं सर्व-
पदमित्यर्थः । सर्वपर्यायेषु सिद्धमर्थमुपसंहरति । तस्मादिति । ननु पृथीये प्रिय-
त्वमात्मन आख्यातं तदेवात्रापि कथ्यते चेत्पुनरुक्तिः स्यात्तत्राऽऽह । तदे-
तदिति । अथोपन्यासविवरणाभ्यां प्रीतिरात्मन्येवेत्युक्तं पुत्रादावपि तदहो-
नादत् आह । तस्मादिति । आत्मनो निरतिशयप्रीत्यास्पदत्वेन परमानन्द-
त्वमभिधायोत्तरवाक्यमादाय व्याचष्टे । तस्मादित्यादिना । कथं पुनरिदं
दर्शनमुत्पद्यते तत्राऽऽह । श्रोतव्य इति । श्रवणादीनामन्यत्तमेनाऽऽत्म-
ज्ञानलाभात्मिकमिति सर्वेषामध्ययनमित्याशङ्क्याऽऽह । एवं हीति । विध्यनुसारीत्व-
भेवंशब्दार्थः । श्रुतत्वाविशेषाद्विकल्पहेत्वभावाच्च सर्वैरेवाऽऽत्मज्ञानं जायते चेत्तेषां

मैत्रेय्यात्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणेन मत्या
विज्ञानेनेदं सर्वं विदितम् ॥ ५ ॥ ब्रह्म तं

श्रवणमनननिदिध्यासनसाधनैर्निर्वर्तितैः । यदेकत्वमेतान्युपगतानि तदा
सम्यग्दर्शनं ब्रह्मेकत्वविषयं प्रसीदति नान्यथा श्रवणमात्रेण । यद्ब्रह्मक्ष-
त्रादि कर्मनिमित्तं वर्णाश्रमादिलक्षणमात्मन्यविद्याध्यारोपितप्रत्ययविषयं
क्रियाकारकफलात्मकमविद्याप्रत्ययविषयं रज्ज्वामिव सर्पप्रत्ययस्तदुपमं-
र्दनार्थमाह । आत्मनि स्वल्पे मैत्रेयि दृष्टे श्रुते मते विज्ञाते इदं सर्वं
विदितं विज्ञातं भवति ॥ ५ ॥

ननु कथमन्यस्मिन्निदितेऽन्यद्विदितं भवति । नैष दोषः । न ह्यात्म-
व्यतिरेकेणान्यत्किंचिदस्ति । यद्यस्ति न तद्विदितं स्यान्न त्वेन्य-
दस्त्यात्मैव तु सर्वम् । तस्मात्सर्वमात्मनि विदिते विदितं स्यात् ।
कथं पुनरात्मैव सर्वमित्येतच्छ्रावयति । ब्रह्म ब्राह्मणजातिस्तं पुरुषं

समप्रधानत्वमात्रेयादिवदापतेदित्याहाङ्गुचाऽऽह । यदेति । श्रवणस्य प्रमाणविचार-
त्वेन प्रधानत्वाद्भङ्गित्वं मनननिदिध्यासनयोस्तु तत्कार्यप्रतिबन्धमध्वंसित्वाद्भङ्गत्वमित्य-
ङ्गाङ्गिभावेन यदा श्रवणादीन्यसकृदनुष्ठानेन समुच्चितानि तदा सामग्रीपौष्कल्यात्तत्त्व-
ज्ञानं फलशिरस्कं सिध्यति । मननाद्यभावे श्रवणमात्रेण नैव तदुपपद्यते । मनना-
दिना प्रतिबन्धाप्रध्वंसे वाक्यस्य फलवज्ज्ञानजनकत्वायोगादित्यर्थः । परामर्शवाक्यस्य
वात्पर्यमाह । यदित्यादिना । कर्मनिमित्तं ब्रह्मक्षत्रादि तदेव वर्णाश्रमावस्थादिरूपमा-
त्मन्यविद्यैर्याऽध्यारोपितस्य प्रत्ययो मिथ्याज्ञानं तस्य विषयतया स्थितं क्रियाद्या-
त्मकं तदुपमर्दनार्थमाहोति संबन्धः । अविद्याध्यारोपितप्रत्ययविषयमित्येतदेव व्याक-
रोति । अविद्येति । अविद्याजनितप्रत्ययविषयत्वे दृष्टान्तमाह । रज्ज्वामिति ॥५॥

आत्मनि विदिते सर्वं विदितमित्युक्तमाक्षिपति । नन्विति । दृष्टिविरोधं निराचष्टे ।
नैष दोष इति । आत्मनि ज्ञाते ज्ञातमेव सर्वं ततोऽर्थान्तरस्याभावादित्युक्तमेव स्फुट-
यति । यदीत्यादिना । आकाङ्क्षापूर्वकमुत्तरवाक्यमुदाहृत्य व्याचष्टे । कथमित्यादिना ।

१ क. ख. ग. घ. छ. ज. 'विद्ययाऽध्या' । २ क. ख. ग. ड. च. छ. झ. ङ. 'रोपणम्' ।
३ क. घ. ड. छ. ज. झ. 'मदीर्यं' । ४ क. ख. ड. छ. झ. 'तं भ' । ५ ग. च. छ. झ. द. त्वस्त्या' ।
६ क. ख. ड. 'ध्वंसिका' । ७ ख. 'विद्यारो' । ८ क. ड. 'याऽऽरो' ।

परादाद्योऽन्यत्राऽऽत्मनो ब्रह्म वेद क्षत्रं तं परा-
दाद्योऽन्यत्राऽऽत्मनः क्षत्रं वेद लोकास्तं परादु-
र्योऽन्यत्राऽऽत्मनो लोकान्वेद देवास्तं परादुर्योऽ-
न्यत्राऽऽत्मनो देवान्वेद भूतानि तं परादुर्योऽ-
न्यत्राऽऽत्मनो भूतानि वेद सर्वं तं परादाद्योऽन्य-
त्राऽऽत्मनः सर्वं वेदेदं ब्रह्मेदं क्षत्रमिमे लोका इमे
देवा इमानि भूतानीदं सर्वं यदयमात्मा ॥ ६ ॥

परादात्परादध्यात्पराकुर्यात् । कं योऽन्यत्राऽऽत्मन आत्मस्वरूपव्यतिरे-
केणाऽऽत्मैव न भवतीयं ब्राह्मणजातिरिति तां यो वेद तं परादध्यात्सा
ब्राह्मणजातिरनात्मस्वरूपेण मां पश्यतीति । परमात्मा हि सर्वेषामात्मा ।
तथा क्षत्रं क्षत्रियजातिस्तथा लोका देवा भूतानि सर्वमिदं ब्रह्मेति योन्य-
नुक्रान्तानि तानि सर्वाण्यात्मैव यदयमात्मा योऽयमात्मा द्रष्टव्यः
श्रोतव्य इति प्रकृतः । यस्मादात्मनो जायत आत्मन्येव लीयत आत्म-
मयं च स्थितिकाल आत्मव्यतिरेकेणाग्रहणादात्मैव सर्वम् ॥ ६ ॥

कथं पुनरिदानीमिदं सर्वमात्मैवेति ग्रहीतुं शक्यते । चिन्मात्रानुगमा-
त्सर्वत्र चित्स्वरूपतैवेति गम्यते । तत्र दृष्टान्त उच्यते । यस्त्वरूप-

पुरुषं विशेषतो ज्ञातुं प्रश्नमुपन्यस्य प्रवीकं गृहीत्वा व्याकरोति । कमित्यादिना ।
पराकरणे पुरुषस्यापराधित्वं दर्शयति । अनात्मैति । परमात्मातिरेकेण दृश्य-
मानामपि ब्राह्मणजातिं स्वरूपेण पश्यन्कथमपराधी स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । परमा-
त्मैति । इदं ब्रह्मेत्युत्तरवाक्यानुवादस्तस्य व्याख्यानं यान्यनुक्रान्तानिन्यादि । आत्मैव
सर्वमित्येतत्प्रतिपादयति । यस्मादित्यादिना । स्थितिकाले तिष्ठति तस्मादात्मैव सर्वं
दृष्टान्तिरेकेणाग्रहणादिति योजना ॥ ६ ॥

स्थित्यवस्थायां सर्वस्याऽऽत्ममात्रत्वं ज्ञातुमशक्यं ज्ञापकाभावादित्याक्षिपति । कथं
पुनरिति । घटः स्फुरतीत्यादिप्रत्ययमाभित्य परिहरति । चिन्मात्रेति । स यथा
दुन्दुभेरित्यादि वाक्यमवतारयति । तत्रेति । सर्वत्र चिदतिरेकेणामत्त्वं सप्तम्यर्थः ।
दृष्टान्ते विवक्षितं संक्षिपति । यस्त्वरूपेति । दुन्दुभिदृष्टान्तमादायाक्षराणि व्याचष्टे ।

१ ग. घ. ज. 'मात्मैव हि । २ क. घ. ड. छ. ज. झ. यावन्त्यत्र प्रक्रान्तानि यान्यनुक्तानि
तां । च.ड. यावन्त्यत्र प्रकृतानि यान्यनुक्तानि तां । ३ च.ड. 'केण ग्रहणाभावात् । ४ ण. यावन्त्यनु' ।

स यथा दुन्दुभेर्ह्यमानस्य न बाह्या-
 ञ्शब्दाञ्शक्रुयाद्ग्रहणाय दुन्दुभेस्तु ग्रहणेन
 दुन्दुभ्याघातस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ ७ ॥
 स यथा शङ्खस्य ध्मायमानस्य न बाह्या-
 ञ्शब्दाञ्शक्रुयाद्ग्रहणाय शङ्खस्य तु ग्रहणेन
 शङ्खध्मस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ ८ ॥

व्यतिरेकेणाग्रहणं यस्य तस्य तदात्मत्वमेव लोके दृष्टम् । स
 यथा स इति दृष्टान्तो लोके यथा दुन्दुभेर्भेयादिर्हन्यमानस्य ताव्य-
 मानस्य दण्डादिना न बाह्याञ्छब्दान्बहिर्भूताञ्छब्दविशेषान्दुन्दु-
 भिशब्दसामान्यान्निष्कृष्टान्दुन्दुभिशब्दविशेषान् शक्रुयाद्ग्रहणाय गृही-
 तुम् । दुन्दुभेस्तु ग्रहणेन दुन्दुभिशब्दसामान्यविशेषत्वेन दुन्दुभिशब्दा
 एत इति शब्दविशेषा गृहीता भवन्ति । दुन्दुभिशब्दसामान्यव्यतिरेके-
 णाभावात्तेषाम् । दुन्दुभ्याघातस्य वा दुन्दुभेराहननमाघातो दुन्दुभ्याघा-
 तविशिष्टस्य शब्दसामान्यस्य ग्रहणेन तद्गता विशेषा गृहीता भवन्ति ।
 न तु त एव 'निर्भिद्य गृहीतुं शक्यन्ते विशेषरूपेणाभावात्तेषाम् । तथा
 प्रज्ञानेव्यतिरेकेण स्वप्रजागरितयाने कश्चिद्वस्तुविशेषो गृह्यते । तस्मात्प्र-
 ज्ञानेव्यतिरेकेणाभावो युक्तस्तेषाम् ॥ ७ ॥

तथा स यथा शङ्खस्य ध्मायमानस्य शब्देन संयोज्यमानस्याऽऽपूर्व-
 माणस्य न बाह्याञ्छब्दाञ्शक्रुयादित्येवमादि पूर्ववत् ॥ ८ ॥

स यथेत्यादिना । शब्दविशेषानेव विशदयति । दुन्दुभीति । कथं तर्हि दुन्दुभिश-
 ब्दविशेषाणां ग्रहणं तदाह । दुन्दुभेर्स्त्विति । दुन्दुभिशब्दसामान्यस्येति यावत् ।
 उक्तेऽर्थे दुन्दुभ्याघातस्येत्यादिवाक्यमुत्थाप्य व्याचष्टे । दुन्दुभ्याघातस्येति । वाश-
 ब्दार्थमाह । तद्गता विशेषा इति । उक्तमर्थं व्यतिरेकमुखेन विशदयति । न त्विति ।
 विवक्षितं दाष्टान्तकमाचष्टे । तथेति । तत्रैव वस्तुविशेषग्रहणसंभावनामभिप्रेत्य स्वप्र-
 जागरितयोरित्युक्तम् ॥ ७ ॥

तथा दुन्दुभिदृष्टान्तवदिति यावत् । शङ्खस्य तु ग्रहणेनेत्यादिवाक्यमादिशब्दार्थः ।
 दुन्दुभेस्तु ग्रहणेनेत्यादिवाक्यं दृष्टान्तयति । पूर्ववदिति ॥ ८ ॥

१ ग. 'केण न प्र' । २ ग. घ. ज. 'न्तो यथा लोके दु' । ३ क. ख. ग. ङ. छ. झ. 'न इ' ।
 ४ ग. ङ. विभज्य । ५ झ. 'नघनव्य' । ६ ज. उ. 'नघनव्य' ।

स यथा वीणायै वाद्यमानायै न बाह्याऽशब्दा-
ऽशक्रुयाद्ग्रहणाय वीणायै तु ग्रहणेन वीणावा-
दस्य वा शब्दो गृहीतः ॥९॥ स यथाऽऽर्द्धधाग्रेर-
भ्याहितात्पृथग्धूमा विनिश्चरन्त्येवं वा अरेऽस्य

तथा वीणायै वाद्यमानायाः वीणाया वाद्यमानायाः । अनेकदृष्टान्तो-
पादानभिह सामान्यबहुत्वरूपापनार्थम् । अनेके हि विलक्षणाश्रेतना-
श्रेतनरूपाः सामान्यविशेषाः । तेषां पारंपर्यगत्या पथैकस्मिन्महासामा-
न्येऽन्तर्भावः प्रज्ञानघने कथं नाम प्रदर्शयितव्य इति । दुन्दुभिशाङ्खवी-
णाशब्दसामान्यविशेषाणां यथा शब्दत्वेऽन्तर्भावः । एवं स्थितिकाले
तावत्सामान्यविशेषाव्यतिरेकाद्भ्रमैकत्वं शक्यमवगन्तुम् ॥ ९ ॥

एवमुत्पत्तिकाले प्रागुत्पत्तेर्ब्रह्मैवेति शक्यमवगन्तुम् । यथाऽर्द्धविस्फुलि-
कधूमज्ज्वारार्चिषां प्राग्विभागादग्निरेवेति भवत्यग्न्येकत्वमेवं जगन्नामरूप-
विकृतं प्रागुत्पत्तेः प्रज्ञानघन एवेति युक्तं ग्रहीतुमित्येतदुच्यते । स यथाऽऽ-
र्द्धधाग्रेरार्द्धैर्धोभिरिद्धोऽग्निर्ार्द्धधाग्निस्तस्मादभ्याहितात्पृथग्धूमाः पृथग्ना-
नामकारं धूमग्रहणं विस्फुलिकादिप्रदर्शनार्थं धूमविस्फुलिकादयोविनिश्च-
रन्ति विनिर्गच्छन्ति । एवं यथाऽयं दृष्टान्तः । अरे भेनेत्यस्य परमात्मनः

तथेति दृष्टान्तद्वयपरामर्शः । एकेनैव दृष्टान्तेन विवक्षितार्थसिद्धौ किमित्यनेकदृष्टान्तो-
पादानमित्याशङ्क्याऽऽह । अनेकेति । इहेति जगदुच्यते श्रुतिर्वा । सामान्यबहुत्व-
मेव स्फुटयति । अनेके हीति । तेषां स्वस्वसामान्येऽन्तर्भावेऽपि कुनो ब्रह्मणि पर्थव-
सानमित्याशङ्क्याऽऽह । तेषामिति । कथमित्यस्मात्पुत्रं तथेत्यध्याहारः । इति मन्थते
श्रुतिरिति शेषः । विमतं नाऽऽत्मातिरेकि तदतिरेकेणाग्न्येवमाणात्वाद्यद्यतिरेकेणाग्न्य-
माणं तद्यद्यतिरेकि न भवति यथा दुन्दुभ्यादिशब्दास्तत्सामान्यातिरेकेणाग्न्येवमाणास्तद-
तिरेकेण न सन्वीत्यनुमानं विवक्षन्नाह । दुन्दुर्भाति । शब्दत्वेऽन्तर्भावस्तथा प्रज्ञान-
घने सर्वं जगदन्तर्भवतीति शेषः । दृष्टान्तत्रयमवष्टभ्य निश्चितमर्थमुपसंहरति । एव-
मिति ॥ ९ ॥

स यथाऽऽर्द्धधाग्रेरित्यादिवाक्यस्य तात्पर्यमाह । एवमित्यादिना । स्थितिका-
लवदित्येवंशब्दार्थः । तत्र वाक्यमन्तार्थं व्याचष्टे । इत्येतादिति । महतोऽनवच्छिन्नस्य

१ क. ड. च. छ. ज. झ. ङ. 'भावस्तथा प्र' । २ क. ग. छ. ज. 'वे । ए' । ३ घ. झ.
'कारा धू' । ४ क. ख. ग. ड. च. छ. झ. ङ. 'निर्ग' ।

महतो भूतस्य निश्वसितमेतद्यद्ग्वेदो यजुर्वेदः साम-
वेदोऽथर्वाङ्गिरस इतिहासः पुराणं विद्या उपनि-
षदः श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्याख्यानान्य-

प्रकृतस्य महतो भूतस्य निश्वसितमेतन्निश्वसितमिव निश्वसितम् । यथाऽ-
प्रयत्नेनैव पुरुषनिश्वासो भवत्येवं वा अरे । किं तन्निश्वसितमिव ततो
जातमित्युच्यते । यद्ग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरसश्चतुर्विधं मन्त्र-
जातमितिहास इत्युर्वशीपुरुवरसोः संवादादिरुर्वशी हात्सरा इत्यङ्गि
ब्राह्मणमेव । पुराणमसद्वा इदमग्र आसीदित्यादि । विद्या देवजनविद्या
वेदः सोऽयमित्याद्या । उपनिषदः प्रियमित्येतदुपासीतेत्याद्याः । श्लोका
ब्राह्मणमभवा मन्नास्तदेते श्लोका इत्यादयः । सूत्राणि वस्तुसंग्रहवा-
क्यानि वेदे यथाऽऽत्मेत्येवोपासीतेत्यादीनि । अनुव्याख्यानानि मन्त्र-
विवरणानि । व्याख्यानान्यर्थवादाः । अथवा वस्तुसंग्रहवाक्यविवरणा-
न्यनुव्याख्यानानि । यथा चतुर्थाध्याय आत्मेत्येवोपासीतेत्यस्य यथा
वाऽन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पथुरेवमित्यस्यापमेवाध्या-

भूतस्य परमार्थस्येति यावत् । निश्वसितमिवेत्युक्तं व्यनक्ति । यथेति । अरे मैत्रेयि त्वो
जावमिति शेषः । तदेवाऽऽकाङ्क्षापूर्वकं विहादयति । किं तदित्यादिना । इतिहास
इति ब्राह्मणमेवेति संबन्धः । संवादादिरित्यादिपदेन प्राणसंवादादिग्रहणम् । असद्वा
इदमग्र आसीदित्यादीत्यत्राऽऽदिशब्देनासदेवेदमग्र आसीदिति गृह्यते । देवजनविद्या
ऋत्यर्गावादिशास्त्रम् । वेदः सोऽयं वेदाद्बहिर्न भवतीत्यर्थः । इत्याद्या विद्येति
संबन्धः । आदिशब्दः शिल्पशास्त्रसंग्रहार्थः । प्रियमित्येतदुपासीतेत्याद्या इत्यत्राऽऽ-
दिशब्दः सत्यस्य सत्यमित्युपनिषत्संग्रहार्थः । तदेते श्लोका इत्यादय इत्यत्राऽऽदिश-
ब्देन तदप्येष श्लोको भवति । असन्नेव स भवतीत्यादि गृह्यते । इत्यादीनीत्यादिपदमथ
योऽन्यां देवतामुपास्ते ब्रह्मविद्याप्रोति परमित्यादि ग्रहीतुम् । अथैवादिषु व्याख्यानपद-
प्रवृत्तौ हेत्वभावं शङ्कित्वा पक्षान्तरमाह । अथवेति । इतिहासादिशब्दव्याख्यानमुप-
संहरति । एवमिति । ब्राह्मणमितिहासादिपदवेदनीयामिति शेषः । ऋगादिशब्दाना-
मितिहासादिशब्दानां च प्रसिद्धार्थत्यागे को हेतुरित्याशङ्क्य निश्वसितश्रुतिरितिहा-

१ घ. च. 'त्सेन्दु' । २ क. छ. ज. 'था चान्यो' । ३ क. छ. म. द. म. संबन्धः ।
४ घ. म. 'दित्यादि ए' । ५ घ. 'त्सेन्दु' ।

स्थैवेतानि निश्चसितानि ॥ १० ॥

पशेषः । मन्त्रविवरणानि व्याख्यानानि । एवमष्टविधं ब्राह्मणम् । एवं मन्त्रब्राह्मणयोरेव ब्रह्मणम् । नियतरचनावतो विद्यमानस्यैव वेदस्याभि-
व्यक्तिः पुरुषनिश्चासवन्न च पुरुषबुद्धिप्रयत्नपूर्वकः । अतः प्रमाणं निर-
पेक्ष एव स्वार्थे । तस्माच्चत्तेनोक्तं तत्तथैव प्रतिपत्तव्यमात्मनः श्रेय
इच्छन्निर्द्धानं वा कर्म वेति । नामप्रकाशवशां हि रूपस्य विकिर्षाव्यवस्था ।
नामरूपयोरेव हि परमात्मोपाधिभूतयोर्व्याक्रियमाणयोः सलिलफेनव-
त्तत्त्वान्यत्वेनानिर्वक्तव्ययोः सर्वावस्थयोः संसारत्वमित्यतो नाम्न एव
निश्चसितत्वमुक्तम् । तद्वचनेनैवेतरस्य निश्चसितत्वसिद्धेः । अथवा सर्वस्य
द्वैतजातस्याविद्याविषयत्वमुक्तं ब्रह्म तं परादादिदं सर्वं यदयमात्मेति
तेन वेदस्याप्रामाण्यमांशोक्त्यते । तदाशङ्कानिवृत्त्यर्थमिदमुक्तं पुरुषनि-
श्चासवदमयत्नोत्थितत्वात्प्रमाणं वेदो न यथाऽन्यो ग्रन्थ इति ॥ १० ॥

सादिसान्दानां प्रसिद्धार्थत्यागे हेतुः परिशेषस्त्वन्यत्रेत्यभिप्रेत्याऽऽह । एवं मन्त्रेति ।
मनु प्रथमे काण्डे वेदस्य नित्यत्वेन प्रामाण्यं स्थापितं तदनित्यत्वे तद्वानिरित्यत आह ।
निर्णयतेति । नियतेत्यादौ वेदो विशेष्यते । कल्पान्तेऽन्तर्हितान्वेदानित्यादिवाक्यान्नियत-
रचनावत्त्वं वेदस्य गम्यते । अनादिनिघनौ इत्यादेश्च संदातनत्वं तस्य निर्द्धार्यते । न च
ऊतकत्वाद्प्रामाण्यं प्रत्यक्षादौ व्यभिचारात् । न च पीरुषेयत्वादनपेक्षत्वहेत्वभावात्प्रामा-
ण्यम् । बुद्धिपूर्वमणीतत्वाभावेन वरिसिद्धेः । न चोन्मत्तवाक्यसादृश्यमबाधितार्थत्वादिति
भावः । सिद्धे वेदस्य प्रामाण्ये फलितमाह । तस्मादिति । नामप्रपञ्चसृष्टिरेवात्रोपदिष्टा न
रूपप्रपञ्चसृष्टिः सा चोपदेष्टव्या सृष्टिपरिपूर्वेरन्यथाऽनुपपत्तेरित्याशङ्क्याऽऽह । ना-
मेति । यद्यपि नामतन्त्रा रूपसृष्टिरिति नामसृष्टिवचनेन रूपसृष्टिर्धातुका तथाऽपि सर्व-
संसारसृष्टिनोक्ता नामरूपयोरेव संसारत्वे प्राक्वत्सृष्टेः संसारो न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह ।
नामरूपयोरिति । सर्वावस्थयोर्यैकाव्यक्तावस्थयोरिति यावत् । नामप्रपञ्चस्यैवात्र
सर्गाक्तिमुपपादित्वात्प्रसंहरति । इतीति । अतःशब्दार्थ स्फुटयति । तद्वचनेनेति ।
निश्चसितश्रुतिं विधान्तरेणावतारयति । अथवेत्यादिना । मिथ्यात्वेऽपि प्रतिबिम्बव-
त्प्रामाण्यसंभवाद्ब्रह्मसादिव्याक्यानां च मिथ्याज्ञानार्थीनप्रयत्नजन्यत्वेनामानत्वाद्देहस्य
तदभावाद्विषयाव्यभिचाराच्च नामप्रामाण्यमित्याह । तदाशङ्केति । अन्यो ग्रन्थो बुद्धा-
दिप्रणीतः स्वर्गकामश्चैत्यं वन्देवेत्यादिः ॥ १० ॥

१ क. च. ट. 'वि सर्वाणि नि' । २ छ. 'न कर्म चेति । ३ क. च. छ. ट. 'शक्ति क' ।
४ क. 'वाव' । ५ घ. ज. 'शङ्केत । त' । ६ क. घ. ट. 'विशिष्य' । ७ क. छ. 'नानित्यादे' ।
८ घ. 'सनात' ।

स यथा सर्वासामपाः समुद्र एकायन- मेव सर्वेषां स्पर्शानां त्वगेकायनमेवः

किंचान्यन्न केवलं स्थित्युत्पत्तिकालयोरेव प्रज्ञानव्यतिरेकेणाभावा-
ज्जगतो ब्रह्मत्वं प्रलयकाले च जलबुद्बुदफेनादीनामिव सलिलव्यतिरेके-
णाभावः । एवं प्रज्ञानव्यतिरेकेण तत्कार्याणां नामरूपकर्मणां तस्मिन्नेव
लीयमानानामभावः । तस्मादेकमेव ब्रह्म प्रज्ञानघनमेकरसं प्रतिपत्तव्य-
मित्यत आह । प्रलयप्रदर्शनाय दृष्टान्तः स इति दृष्टान्तो यथा येन प्रका-
रेण सर्वासां नदीवापीतडागादिगतानामपां समुद्रोऽब्धिरेकायनमेकगमन-
मेकप्रलयोऽविभागप्राप्तिरित्यर्थः । यथाऽयं दृष्टान्त एव सर्वेषां स्पर्शानां
मृदुकर्कशकठिनपिच्छिल्लादीनां वायोरारामभूतानां त्वगेकायनं त्वगिति
त्वग्विषयं स्पर्शसामान्यमात्रं तस्मिन्प्रविष्टाः स्पर्शविशेषा आप इव
समुद्रं तद्व्यतिरेकेणाभावभूता भवन्ति । तस्यैव हि ते संस्थानमात्रा
आसन् । तथा तदपि स्पर्शसामान्यमात्रं त्वकशब्दवाच्यं मनः संकल्पे

स यथा सर्वासामपामित्यादिसमनन्तरग्रन्थमुत्थापयति । किंचान्यदिति । तदेव
व्याकरोति । न केवलमिति । प्रलयकाले च प्रज्ञानव्यतिरेकेणाभावाज्जगतो ब्रह्मत्व-
मिति संबन्धः । उक्तमर्थं दृष्टान्तेन स्पष्टयति । जलेति । तथाऽपि प्रज्ञानमेवैकैमेवं
स्यान्न ब्रह्मेत्याशङ्क्याऽऽह । तस्मादिति । सत्यज्ञानादिवाक्याद्ब्रह्मणस्वन्मात्रत्वादित्यर्थः ।
यथोक्तं ब्रह्म चेत्प्रतिपत्तव्यं किमिति तर्हि स यथेत्यादि वाक्यमित्याशङ्क्य
तच्छेषत्वेन प्रलयं दर्शयितुं दृष्टान्तवचनमेतदित्याह । अत आहिति । प्रलीयतेऽ-
स्मिन्निति प्रलय एकश्चासौ प्रलयश्चेत्येकप्रलयः । तडागादिगतानामपां कुतः समुद्रे
लयो न हि तासां तेन संगतिरित्याशङ्क्याऽऽह । अविभागेति । अत्र हि समुद्रश-
ब्देन जलसामान्यमुच्यते तद्व्यतिरेकेण च जलविशेषाणामभावो विवक्षितवस्तेषां तत्सं-
स्थानमात्रत्वादतश्चाऽऽसामस्मिन्नविभागस्य प्राप्तिरिति समुद्रेऽविभागप्राप्तिरित्यर्थः ।
पिच्छिल्लादीनामित्यादिशब्देनानुक्तस्पर्शविशेषाः सर्वे गृह्यन्ते । विषयाणामिन्द्रियकार्य-
त्वाभावात्कुतः स्पर्शानां त्वच्चि विलयः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । त्वगितीति । स्पर्श-
विशेषाणां स्पर्शसामान्येऽन्तर्भावं प्रपञ्चयति । तस्मिन्निति । तथाऽपि समस्तस्य
जगतो ब्रह्मव्यतिरेकेणाभावाद्ब्रह्मत्वमित्येतत्कथं प्रतिज्ञातमित्याशङ्क्य परंपरया ब्रह्मणि
सर्वेषां विलयं दर्शयितुं क्रममनुक्रामति । तथेति । मनसि सति विषयविषयिभावस्य

१ क. च. 'नयनव्य' । २ च. 'नघनव्य' । ३ ग. घ. ङ. च. ज. झ. ढ. 'स्मिन्नियं' । ४ ङ.
ग. ङ. ध. ज. झ. ढ. 'यव' । ५ च. ढ. 'ति य' । ६ म. 'ज्ञानैक्यं स्या' । ७ प. 'वैकं स्या' । ८ घ.
५. इत्यत । ९ घ. 'बोऽभिप्रेत' । १० घ. ग. 'प्रल' ।

सर्वेषां गन्धानां नासिके एकायनमेव सर्वेषां
रसानां जिह्वैकायनमेव सर्वेषां रूपाणां चक्षुरे-
कायनमेव सर्वेषां शब्दानां श्रोत्रमेकायन-
मेव सर्वेषां संकल्पानां मन एकायनमेव

मनोविषयसामान्यमात्रे त्वविषय इव स्पर्शविशेषाः प्रविष्टं तद्व्यतिरेके-
णाभावभूतं भवति । एवं मनोविषयोऽपि बुद्धिविषयसामान्यमात्रे प्रवि-
ष्टस्तद्व्यतिरेकेणाभावभूतो भवति । विज्ञानमात्रमेव भूत्वा प्रज्ञानघने परे
ब्रह्मण्याप इव समुद्रे प्रलीयते । एवं परंपराक्रमेण शब्दादौ सह ग्राह-
केण करणेन प्रलीने प्रज्ञानघन उपाध्यभावात्सेन्धवघनवत्प्रज्ञानघनमे-
करसमनन्तैर्मांरं निरन्तरं ब्रह्म व्यवतिष्ठते । तस्मादात्मैवैकमद्भवमिति
प्रतिपत्तव्यम् । तथा सर्वेषां गन्धानां पृथिवीविशेषाणां नासिके प्राण-
विषयसामान्यम् । तथा सर्वेषां रसानामम्बुविशेषाणां जिह्वेन्द्रियविषयसामा-
न्यम् । तथा सर्वेषां रूपाणां तेजोविशेषाणां चक्षुर्भ्रष्टुर्विषयसामान्यम् ।
तथा शब्दानां श्रोत्रविषयसामान्यं पूर्ववत् । तथा श्रोत्रादिविषयसामा-
न्यानां मनोविषयसामान्ये संकल्पे । मनोविषयसामान्यस्यापि बुद्धिविषय-
सामान्ये विज्ञानमात्रे । विज्ञानमात्रं भूत्वा परस्मिन्प्रज्ञानघने प्रलीयते ।

दर्शनादसति चादर्शान्मनःस्पन्दितमात्रं विषयजातमिति तस्य तद्विषयमात्रे प्रविष्टस्य
तद्व्यतिरेकेणासत्त्वमित्यर्थः । संकल्पविकल्पात्मकमनःस्पन्दितं तस्य संकल्पात्मके मनस्य-
न्तर्भावात्तस्य च संकल्पस्याध्यवसायपारतन्त्र्यदर्शनादध्यवसायात्मिकायां च बुद्धौ तद्वि-
षयस्य पूर्ववदनुप्रवेशान्मनोविषयसामान्यस्य बुद्धिविषयसामान्ये, प्रविष्टस्य तद्व्यतिरेके-
णासत्त्वमित्याह । एवमिति । सर्वं जगदुक्तेन न्यायेन बुद्धिमात्रं भूत्वा तद्यच्छे-
च्छान्त आत्मनीति श्रुत्या ब्रह्मणि पर्यवस्यतीत्याह । विज्ञानमात्रमिति ।
ननु जगदिदं विलीयमानं शक्तिशेषमेव विरियते । त्वज्ज्ञानाद्ये तस्य निःशे-
षनाशानाश्रयणात् । तथा च कुतो ब्रह्मैकरसस्य प्रतिपत्तिरत आह । एवमिति ।
शक्तिशेषलयेऽपि तस्या दुर्निरूपत्वाद्ब्रह्मैकरस्यधीरविरुद्धेति भावः । एकायन-
प्रक्रियात्वात्पर्यमुपसंहरति । तस्मादिति । घ्राणविषयसामान्यमित्यादावेकायनमिति
सर्वत्र संबन्धः । कथं पुनरत्र प्रतिपर्यायं ब्रह्मणि पर्यवसानं तत्राऽऽह । तथेति ।

१ क. ख. ग. ड. छ ज. ट. ठ. ड. ट. 'वेषां रसानां जिह्वैकायनमेव सर्वेषां गन्धानां नासिके
एकायनमेव सर्वेषां रू' । २ क. ख. च. छ. ज. ड. 'न्तरम्' । ३ ख. 'रं निरन्तरं त्रं' । ४ क.
'रं निरन्तरं त्रं' । ५ क. च. ज. ड. 'क्षुधि' ।

सर्वासां विद्यानां हृदयमेकायनमेव सर्वेषां
 कर्मणां हस्तावेकायनमेव सर्वेषामानन्दाना-
 मुपस्थ एकायनमेव सर्वेषां विसर्गाणां पायुरे-
 कायनमेव सर्वेषामधुनां पादावेकायनमेव
 सर्वेषां वेदानां वागेकायनम् ॥ ११ ॥

तथा कर्मैन्द्रियाणां विषया बदनादानगमनविसर्गानन्दविशेषास्तत्तत्क्रि-
 यासामान्येष्वेव प्रविष्टा न विभोगयोग्या भवन्ति समुद्र इवाब्बिशेषाः ।
 तानि च सामान्यानि प्राणमात्रं प्राणश्च प्रज्ञानमात्रमेव । “यो वै प्राणः सा
 प्रज्ञा पा वै प्रज्ञा स प्राणः” इति कौषीतकिनोऽधीयते । ननु सर्वत्र विष-
 यस्यैव प्रलयोऽभिहितो न तु करणस्य तत्र कोऽभिप्राय इति । नादम् ।
 किंतु विषयसमानजातीयं करणं मन्यते श्रुतिर्न तु जात्यन्तरम् ।
 विषयस्यैव स्वात्मग्राहकत्वेन संस्थानान्तरं करणं नाम यथा रूप-
 विशेषस्यैव संस्थानं प्रदीपः करणं सर्वरूपप्रकाशन एवं सर्वविषय-
 विशेषाणामेव स्वात्मविशेषप्रकाशकत्वेन संस्थानान्तराणि करणानि प्रदी-
 पवत् । तस्मान्न करणानां पृथक्प्रलये यत्नः कार्यो विषयसामान्यात्म-
 क्त्वाद्विषयप्रलयेनैव प्रलयः सिद्धो भवति करणानामिति ॥ ११ ॥

यथा सर्वेषु पर्यायेषु ब्रह्मणि पर्यवसानं तथोच्यत इति यावत् । पूर्ववादिषु त्वग्विषय-
 सामान्यवदित्यर्थः । संकल्पे लय इति शेषः । विज्ञानमात्र इत्यत्रापि तथैव । एवं सर्वेषां
 कर्मणामित्यादेरर्थमाह । तथा कर्मैन्द्रियाणामिति । क्रियासामान्यानां सूत्रात्मसंस्था-
 नभेदत्वमभ्युपेत्याऽऽह । तानि चेति । क्रियाज्ञानशक्त्योश्चिदुपाधिभूतयोश्चिदभेदा-
 दभेदमभिप्रेत्य प्राणश्चेत्यादि भाष्यम् । तत्र तयोरन्योन्याभेदे मानमाह । यो वा इति ।
 श्रुतिमुखात्करणलयो न प्रविभाति स्वयं च व्याख्यायते तत्र को हेतुरिति पृच्छति ।
 मन्विति । श्रुत्या करणलयस्यामुक्तत्वमङ्गीकरोति । नादमिति । पृष्ठमभिप्रायं प्रक-
 टवति । किंत्विति । करणस्य विषयसाजात्यं विवृणोति । विषयस्यैवेति । किमत्र
 प्रमाणमित्याशङ्क्यानुमानमिति सूचयति । प्रदीपवदिति । चक्षुस्तैजसं रूपादिषु मध्ये
 रूपस्यैव व्यञ्जकद्रव्यत्वात्संप्रतिपन्नवदित्यादीन्यनुमानैर्निःशास्त्रप्रकाशिकायामधिगन्त-
 व्यानि । करणानां विषयसाजात्ये फलितमाह । तस्मादिति । पृथग्विषयप्रलयादिति
 शेषः । एकायनप्रक्रियासमाप्ताविविशब्दः ॥ ११ ॥

१ क. क. ज. इ. 'स्तत्क्रि' । २ क. 'भाज्या भ' । घ. छ. ज. झ. 'भाग्या म' । ड. 'मागाहो म' ।
 ३ क. घ. 'नघनमा' । ४ घ. 'ति । श्रुत्यभि' । ५ घ. 'नान्यस्मत्कृतत्वा' । ६ घ. ड. 'सामान्ये क' ।

स यथा सैन्धवस्त्रिल्य उदके प्रास्त उदकमेवा- नुविलीयेत न हास्योद्ग्रहणायैव स्यात् ।

तत्रेदं सर्वं पदयमात्मेति प्रतिज्ञातं तत्र हेतुरभिहित आत्मसामान्य-
त्वमात्मजत्वमात्मप्रलयत्वं च । तस्माद्दुत्पत्तिस्थितिप्रलयकालेषु प्रज्ञान-
व्यतिरेकेणाभावात्प्रज्ञानं ब्रह्मैवाऽऽत्मैवेदं सर्वमिति प्रतिज्ञातं यत्तत्तर्कतः
साधितम् । स्वाभाविकोऽयं प्रलय इति पौराणिका वदन्ति । यस्तु
बुद्धिपूर्वकः प्रलयो ब्रह्मविदां ब्रह्मविद्यानिमित्तोऽयमात्पन्तिक इत्या-
चक्षते । अविद्यानिरोधद्वारेण यो भवति तदर्थोऽयं विशेषारम्भः । तत्र
दृष्टान्त उपादीयते स यथेति । सैन्धवस्त्रिल्यः सिन्धोर्विकारः सैन्धवः
सिन्धुशब्देनोदकमभिधीयते स्यन्दनात्सिन्धुरुदकं तद्विकारस्तत्र भवो
वा सैन्धवः सैन्धवश्चासौ स्त्रिल्यश्चेति सैन्धवस्त्रिल्यः स्त्रिल एव स्त्रिल्यः
स्वार्थे यत्प्रत्यय उदके सिन्धो स्वयोनौ प्रास्तः प्रक्षिप्त उदकमेव विली-
यमानमनुविलीयेत । यत्तद्भौमैजससंपर्कात्काठिन्यप्राप्तिः स्त्रिल्यस्य
स्वयोनिसंपर्कादपगच्छति पदुदकस्य विलयनं तदनु सैन्धवस्त्रिल्यो
विलीयत इत्युच्यते । तदेतदाहोदकमेवानुविलीयेतेति । न ह नैवास्य
स्त्रिल्यस्योद्ग्रहणायोद्ग्रहणाय पूर्ववद्ग्रहणाय ग्रहीतुं नैव समर्थः कश्चित्स्या-
त्सुनिपुणोऽपि । इवशब्दोऽनर्थकः । ग्रहणाय नैव समर्थः । कस्मात् ।

स यथा सैन्धवस्त्रिल्य इत्यादिः संबन्धं वक्तुं वृत्तं कीर्तयति । तत्रेत्यादिना । पूर्वः
संदर्भस्तत्रेत्युच्यते । प्रतिज्ञातेऽर्थे पूर्वोक्तं हेतुमनूय साध्यसिद्धिं फलं दर्शयति । तस्मा-
दिति । उक्तहेतोर्यथोक्तं ब्रह्मैव सर्वमिदं जगदिति यत्प्रतिज्ञातमिदं सर्वं यदयमा-
त्मेति तत्पूर्वोक्तदृष्टान्तप्रबन्धरूपवर्कवशात्साधितमिति योजना । उत्तरवाक्यस्य
विषयपरिक्षेपार्थमुक्तप्रलये पौराणिकसंमतिमाह । स्वाभाविक इति । कार्याणां प्रकृ-
तौवाभ्रितत्वं स्वाभाविकत्वम् । प्रलयान्तरेऽपि तेषां संमर्षं संगिरते । यस्त्रिति ।
द्वितीयप्रलयमधिकृत्यानन्तरग्रन्थमवतारयति । अविद्येति । तत्रेत्यात्यन्तिकप्रलयोक्तिः ।
उदकं विलीयमानमित्ययुक्तं काठिन्यविलयेऽपि तल्लयादर्शनादित्याशङ्क्याऽऽह ।
यत्तदिति । न हेति प्रतीकमादाय व्याचष्टे । नैवेति । अन्वयप्रदर्शनार्थं
नैवेति पुनरुक्तम् । महद्भूतमेकमद्वैतमित्युत्तरत्र संबन्धः । अस्यार्थस्य सर्वोपनिषत्प-

१ ग. छ. ब्रह्माऽऽत्मै । २ क. क. ग. घ. च. छ. ज. झ. ङ. 'सैन्धवश्चा' । ३ क. च. ज. ङ.
'मतेजसः सं' । ४ घ. च. 'सिद्धि' । ५ घ. अ. ण. 'मुक्ते प्र' । ६ घ. अ. ण. 'ताववसित' ।

यतो यतस्त्वाददीत खवणमेवैवं वा अर इदं महद्भू-

यतो यतो यस्माद्यस्माद्देशात्तद्दुदकमाददीत गृहीत्वा स्वादयेच्छवणास्वा-
दमेव तद्दुदकं न तु खिल्यभावः । यथाऽयं दृष्टान्त एवैमेवं वा अरे
मेत्रेयीदं परमात्मरूपं महद्भूतम् । यस्मान्महतो भूतादविद्यया परि-
च्छिन्ना सती कार्यकरणोपाधिसंबन्धात्खिल्यभावमापन्नाऽसि मर्त्या
जन्ममरणशनोयापिपासादिसंसारधर्मवत्यसि नामरूपेकार्यात्मिकाऽमु-
ष्यान्वयाऽहमिति स खिल्यभावस्तव कार्यकरणभूतोपाधिसंपर्कभ्रान्ति-
जनितो महति भूते स्वयोनौ महासमुद्रस्थानीये परमात्मन्यजरेऽम-
रेऽभये श्रद्धे सैन्धवघनवदेकरसे प्रज्ञानघनेऽनन्तेऽपारे निरन्तरेऽ-
विद्याजनितभ्रान्तिभेदवर्जिते प्रवेशितः । तस्मिन्प्रविष्टे स्वयोनि-
ग्रस्ते खिल्यभावेऽविद्याकृते भेदभावे प्रणाशित इदमेकमद्वैतं
महद्भूतं महच्च तद्भूतं च महद्भूतं सर्वमहत्तरत्वादाकाशादिकारणत्वाच्च
भूतं त्रिष्वपि कालेषु स्वरूपाव्यभिचारात्सर्वदैव परिनिर्षणमिति
त्रैकालिको निष्ठाप्रत्ययः । अथवा भूतशब्दः परमार्थवाची महच्चे पार-
मार्थिकं चेत्यर्थः । लौकिकं तु यद्यपि महद्भवति स्वप्रमायाकृतं हिम-

सिद्धत्वप्रदर्शनार्थो वैशब्दः । इदं महद्भूतमित्यत्रेदंशब्दार्थं विशदयति । यस्मादि-
त्यादिना । तदिदं परमात्मरूपं महद्भूतमिति पूर्वेण संबन्धः । खिल्यभावापत्तिकार्यं
कथयति । मर्त्येत्यादिना । कोऽसौ खिल्यभावोऽभिप्रेतस्तत्राऽऽह । नामरूपेति ।
कार्यकरणसंघाते वादात्म्याभिमानद्वारा जात्याद्यभिमानोऽत्र खिल्यभाव इत्यर्थः ।
इतिशब्देनाभिमानो लक्ष्यते । यथोक्ते खिल्यभावे सति कुतो भूतस्य महत्त्वमित्याश-
ङ्क्याऽऽह । स खिल्यभाव इति । खिल्यभार्यः स्वशब्दार्थः । परस्य परिशुद्धत्वा-
र्थमजरादिविशेषणानि । केन रूपेणैकरस्यं तदाह । प्रज्ञानेति । तस्यापरिच्छिन्नत्व-
माह । अनन्त इति । तस्य सापेक्षत्वं वारयति । अपार इति । प्रतिमासमाने भेदे
कथं यथोक्तं तत्त्वमित्याशङ्क्याऽऽह । अविद्येति । भवतु यथोक्ते तच्चे खिल्यभा-
वस्य प्रवेशस्त्वथाऽपि किं स्यादित्यत आह । तस्मिन्निर्जाते । महत्त्वं साधयति ।
सर्वेति । भूतत्वमुपपादयति । त्रिष्वपीति । महदित्युक्ते पारमार्थिकं चेति विशेषणं
किमर्थमित्याशङ्क्याऽऽह । लौकिकमिति । जाग्रत्कालीनं परिदृश्यमानं हिमवदादि

१ ड. एवं वा एवमेवारे । ग. एवं वा । २ ड. 'मेवारे । ३ क. ख. छ. झ. 'व त्वरे । ४ च.
झ. ड. 'यैकर' । ५ झ. 'नापि' । ६ ग. झ. 'पक्रमोत्ति' । ७ ग. 'रणीया' । ८ घ. 'निष्ठितमि' ।
९ ग. झ. 'च तत्पार' । १० प. 'ति । आविद्यकलि' । ११ ख. ड. 'वः सश' ।

तमनन्तमपारं विज्ञानघन एव । एतेभ्यो भूतेभ्यः

वदादिपर्वतोपमं न परमार्थवस्तु । अतो विशिनष्टीदं चं महश्च तद्भूतं चेति । अनन्तं नास्यान्तो विद्यत इत्यनन्तम् । कदाचिदापेक्षिकं स्यादित्यतो विशिनष्ट्यपारमिति । विज्ञप्तिर्विज्ञानं विज्ञानं च तद्ग-
 श्चेति विज्ञानघनः । घनशब्दो जान्यन्तरमतिषेधार्थः । यथा सुव-
 र्णघनोऽयोघन इति । एवशब्दोऽवधारणार्थः । नान्यज्जात्यन्तरम-
 न्तराले विद्यत इत्यर्थः । यदीदमेकमद्वैतं परमार्थतः स्वच्छं संसार-
 दुःखासंपृक्तम् । किर्निर्मत्तोऽयं खिल्यभाव आत्मनो जातो मृतः सुखी
 दुःख्यहं ममेत्येवमादिलक्षणोऽनेकसंसारधर्मोपद्रुत इति । उच्यते ।
 एतेभ्यो भूतेभ्यो यान्येतानि कार्यकरणविषयाकारपरिणतानि नामरू-
 पात्मकानि सलिलफेनबुद्बुदोपमानि स्वच्छस्य परमात्मनः सलिलोप-
 मस्य । येषां विषयपर्यन्तानां प्रज्ञानघने ब्रह्मणि परमार्थविवेकज्ञानेन
 प्रविलापनमुक्तं नदीसमुद्रवत् । एतेभ्यो हेतुभूतेभ्यो भूतेभ्यः सत्यशब्द-

महद्यपि भवति तथाऽपि स्वप्रमायादिसमत्वान्न तत्परमार्थवस्तु । न हि दृश्यं
 जडमिन्द्रजालादेर्विशिष्यतेऽतो लौकिकान्महतो ब्रह्म व्यावर्तयितुं विशेषणमित्यर्थः ।
 आपेक्षिकं स्यादानन्त्यमिति शेषः । अवधारणरूपमर्थमेव स्फोरयति । नान्यदिति ।
 एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थायेत्यादिसमनन्तरवाक्यव्यावर्त्यामाशङ्कामाह । यदीदमिति ।
 वस्तुतः शुद्धत्वे किं सिध्यति तदाह । संसारेति । तर्हि तस्मिन्निमित्ताभावान्न तस्य
 खिल्यत्वमिति मत्वाऽऽह । किर्निर्मत्त इति । खिल्यभावमेव विशिनष्टि । जात इति ।
 अनेकः संसाररूपो धर्मोऽज्ञानायापिपासादिस्तेनोपद्रुतो दृषित इति यावत् । खिल्य-
 भावे निमित्तं दर्शयन्नृत्तरमाह । उच्यत इति । एतच्छब्दार्थं व्याकराति । पानीति ।
 स्वच्छस्य परमात्मनः कार्यकरणविषयाकारपरिणतानीति संबन्धः । तानि
 व्यवहारसिद्ध्यर्थं विशिनष्टि । नामरूपात्मकानीति । तेषामतिदुर्बलत्वं सूच-
 यति । सलिलेति । स्वच्छत्वे दृष्टान्तमाह । सलिलोपमस्येति । तेषां प्रत्यक्ष-
 त्वेऽपि प्रकृतत्वभावे कथमेतच्छब्देन परामर्शः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । येषामिति ।
 उक्तमेकायनप्रक्रियायामिति शेषः । ब्रह्मणि प्रज्ञानघने भूतानां प्रलये दृष्टान्तमाह ।
 नदीति । हेतौ पञ्चमीति दर्शयति । हेतुभूतेभ्य इति । पूर्वस्मिन्ब्राह्मणे षष्ठ्यन्त-
 सत्यशब्दवाच्यतया तेषां प्रकृतत्वमाह । सत्येति । यथा सैन्धवः सन्तिलक्यः

१ घ. ड. च. छ. ज. झ. ट. तु । २ च. ड. 'संयुक्त' । ३ अ. ज. ट. ग. 'विशेष्य' । ४ घ.
 ग. 'ति । एवं प' ।

समुत्थाय तान्येवानु विनश्यति न प्रेत्य संज्ञाऽ-
स्तीत्यरे ब्रवीमीति होवाच याज्ञवल्क्यः ॥ १२ ॥

वाच्येभ्यः समुत्थाय सैन्धवस्त्रिल्यवत् । यथाऽद्भ्यः सूर्यचन्द्रादिप्रतिबिम्बो
यथा वा स्वच्छस्य स्फटिकस्यालक्तकाद्युपाधिभ्यो रक्तादिभाव एवं कार्यक-
रणभूतभूतोपाधिभ्यो विशेषात्मस्त्रिल्यभावेन समुत्थाय सम्प्रमुत्थाय येभ्यो
भूतेभ्य उन्थितस्तानि यदा कार्यकरणविषयाकारपरिणतानि भूतान्या-
त्मनो विशेषात्मस्त्रिल्यहेतुभूतानि शास्त्राचार्योपदेशेन ब्रह्मविद्यया नदी-
समुद्रवत्प्रविलापितानि विनश्यन्ति । सलिलफेनबुद्बुदादिवत्तेषु विनश्य-
त्स्वन्वेषेष विशेषात्मस्त्रिल्यभावो विनश्यति । यथोदकालक्तकादिहेत्व-
पनये^१ सूर्यचन्द्रस्फटिकादिप्रतिबिम्बो विनश्यति चन्द्रादिस्वरूपमेव
परमार्थतो व्यवतिष्ठते । तद्भ्रतमज्ञानघनमनन्तमपारं स्वच्छं व्यवतिष्ठते ।
न तत्र प्रेत्य विशेषसंज्ञाऽस्ति कार्यकरणसंघातेभ्यो विमुक्तस्येत्येवमरे
मैत्रेयि ब्रवीमि नास्ति विशेषसंज्ञेत्यहमसावमुष्ण पुत्रो ममेदं क्षेत्रं धनं
सुखी दुःखीत्येवमादिलक्षणाऽविद्याकृतत्वात्तस्या अविद्यायाश्च ब्रह्मवि-
द्यया निरन्वयतो नाशितत्वात्कुतो विशेषसंज्ञासंभवो ब्रह्मविदश्चेतन्यस्व-
भावावस्थितस्य । शरीरावस्थितस्यापि विशेषसंज्ञा नोपपद्यते^२ किमुत
कार्यकरणविमुक्तस्य सर्वत इति होवाचोक्तवान्किल परमार्थदर्शनं मैत्रेयै
भार्यायै याज्ञवल्क्यः ॥ १२ ॥

सिन्धोस्तेजःसंबन्धमपेक्ष्योद्गच्छति तथा भूतेभ्यः स्त्रिल्यभावो भवतीत्याह । सैन्ध-
वेति । समुत्थानमेव विवृणोति । यथेत्यादिना । तान्येवेत्यादि व्याचष्टे । येभ्य-
इति । स्त्रिल्यहेतुभूतानि तत्र हेतुत्वोपेतानीति यावत् । ब्रह्मविद्योत्पत्तौ हेतुमाह ।
शास्त्रेति । तत्फलं सच्छान्तमाचष्टे । नदीति । यथा सलिले फेनादयो विनश्यन्ति
तथा तेषु भूतेषु विनश्यत्सु सत्स्वन्नु पश्चात्स्त्रिल्यभावो नश्यतीत्याह । सलिलेति ।
किं पुनर्भूतानां स्त्रिल्यभावस्य च विनाशे संत्यवशिष्यते वैज्ञाऽऽह । यथेति । यत्रेति
कैवल्योक्तिः । उक्तमेव वाक्यार्थं स्फुटयति । नास्तीति । ब्रह्मविदोऽशरीरस्य विशेषसं-
ज्ञाभावं कैमुतिकन्यायेन कथयति । शरीरावस्थितस्येति । सुषुप्तस्येति यावत् ।
सर्वतः कार्यकरणविमुक्तस्येति संबन्धः ॥ १२ ॥

१ छ. सूर्यादि । २ ग. ज. 'र्यकार' । ३ घ. क. च. ज. छ. द. 'लिले फे' । ४ क. स.
'इयत्सु स एष । च. द. 'इयत्सु वि' । छ. 'इयत्सुवे' । ५ च. द. 'पात्मा कि' । ६ ग. घ. क. च.
ज. छ. द. 'ये चन्द्रसूर्यस्क' । ७ छ. 'र्यकार' । ८ क. स. 'ते कि पुनः का' । ९ घ. ज. ञ. 'हेतुनि ।
१० घ. ज. ञ. तदाह । ११ क. स. ज. द. ञ. 'वैतो मु' । १२ क. स. ज. द. ञ. शेषः ।

सा होवाच मैत्रेय्यत्रैव मा भगवानमूमुहन्न प्रेत्य संज्ञाऽस्तीति स होवाच न वा अरेऽहं मोहं ब्रवी-

एवं प्रतिबोधिता सा ह किलोवाचोक्तवती मैत्रेयी । अत्रैवेतस्मिन्नेवे-
कस्मिन्वस्तुनि ब्रह्मणि विरुद्धधर्मवत्त्वमाचक्षणेन भगवता मम मोहः
कृतस्तदाह । अत्रैव मा भगवान्पूजावानमूमुहन्नमोहं कृतवान् । कथं
तेन विरुद्धधर्मवत्त्वमुक्तमित्युच्यते पूर्वं विज्ञानघन एवेति प्रतिज्ञाय
पुनर्न प्रेत्य संज्ञाऽस्तीति । कथं विज्ञानघन एव कथं
वा न प्रेत्य संज्ञाऽस्तीति । न ह्युष्णः शीतश्चाग्निरेवेको भवति । अतो
मूढाऽस्म्यत्र स होवाच याज्ञवल्क्यो न वा अरे मैत्रेय्यहं मोहं ब्रवीमि
मोहनं वाक्यं न ब्रवीमीत्यर्थः । ननु कथं विरुद्धधर्मत्वमवोचो विज्ञान-
घनं संज्ञाभावं च । न मयेकमेकस्मिन्धर्मिण्यभिहितम् । त्वयेवेदं
विरुद्धधर्मत्वेनैकं वस्तु परिग्रहीतं भ्रान्त्या न तु मयोक्तम् । मया त्विदमुक्तं
यस्त्वविद्याप्रत्युपस्थापितः कार्यकरणसंबन्ध्यात्मनः स्तिलयभावस्तास्मि-
न्विद्यया नाशिते तन्निमित्ता या विशेषसंज्ञा शरीरादिसंबन्धिन्यन्यत्वदर्श-
नलक्षणा सा कार्यकरणसंघातोपाधौ प्रविलापिते नश्यति हेत्वभावाद्दु-
दकाद्याधारनाशादिव चन्द्रादिप्रतिबिम्बस्तन्निमित्तश्च प्रकाशादिः । न
पुनः परमार्थचन्द्रादित्यस्वर्कूपानाशवदसंसारिज्जलस्वरूपस्य विज्ञानघ-

उक्तं परमार्थदर्शनमेव व्यक्तिकर्तुं चोदयति । एवमिति । तेन याज्ञवल्क्ये-
ति यावत् । इति वदता विरुद्धधर्मवत्त्वमुक्तमिति शेषः । एवं वदनेऽपि कुवो
विरुद्धधर्मवत्त्वोक्तिस्वप्नाऽह । कथमिति । एकस्यैव विज्ञानघनत्वे संज्ञाराहित्ये
नने विज्ञानघनत्वमिति । न हीति । विज्ञानघनत्वमिति ।

म्यलं वा अर इदं विज्ञानाय ॥ १३ ॥ यत्र हि द्वैतमिव

नस्य नाशः । तद्विज्ञानघन इत्युक्तं स आत्मा सर्वस्य जगतः परमार्थतो भूतनाशान्न विनाशी । विनाशी त्वविद्याकृतस्विल्यभावो वाचारम्भणं विकारो नामधेयमिति श्रुत्यन्तरात् । अयं तु पारमार्थिकोऽविनाशी वा अरेऽयमात्मा । अतोऽलं पर्याप्तं वा अर इदं महद्भूतमनन्तमपारं यथाव्याख्यातं विज्ञानाय विज्ञानायम् । न हि विज्ञानुविज्ञानेर्विपरिच्छोपो विद्यतेऽविनाशित्वादिति हि वक्ष्यति ॥ १३ ॥

कथं तर्हि प्रेत्य संज्ञा नास्तीत्युच्यते । गृणु । यत्र यस्मिन्नविद्याकल्पिते कार्यकरणसंघातोपाधिर्जायते विशेषात्मनि स्विल्यभावे हि यस्माद्द्वैतमिव परमार्थतोऽद्वैते ब्रह्मणि द्वैतमिव भिन्नमिव वस्त्वन्तरमात्मन उपलक्ष्यते । ननु द्वैतेनोपमीयमानत्वाद्वैतस्य पारमार्थिकत्वमिति । न । वाचारम्भणं विकारो नामधेयमिति श्रुत्यन्तरादेकमेवाद्वितीयमात्मैवेदं

माज्ञो विज्ञानघनस्य किमायावमित्याहोङ्क्याऽऽह । तदिति । विज्ञानघनस्य प्रत्यक्तवं दर्शयति । आत्मेति । कथं तर्हि तान्येवानुविनश्यतीति तत्राऽऽह । भूतनाशेति । स्विल्यभावस्याविद्याकृतत्वे प्रमाणमाह । वाचारम्भणमिति । स्विल्यभाववैतपत्यगात्मनोऽपि विनाशित्वं स्यादिति चेन्नेत्याह । अयं त्विति । पारमार्थिकत्वे प्रमाणमाह । अविनाशीति । अविनाशित्वफलमाह । अत इति । पर्याप्तं विज्ञानुमिति संबन्धः । इदमित्यादिपदानां गतार्थत्वादव्याख्येयत्वं सूचयति । यथेति । विज्ञानघन एवेत्यत्र वाक्यशेषं प्रमाणयति । न हीति ॥ १३ ॥

आत्मनो विज्ञानघनत्वं प्रामाणिकं चेत्तर्हि निषेधवाक्यमयुक्तमिति शङ्कते । कथमिति । अविद्याकृतविशेषविज्ञानाभावाभिप्रायेण निषेधवाक्योपपत्तिरित्युत्तरमाह । गृणिविति । यस्मिन्नकलक्षणे स्विल्यभावे सति यस्माद्यथोक्ते ब्रह्मणि द्वैतमिव द्वैतमुपलक्ष्यते तस्मात्तस्मिन्सतीतर इतरं जिन्नवीति संबन्धः । द्वैतमित्येवमुक्तमनूय व्याचष्टे । भिन्नमिवेति । इवशब्दस्योपमार्थत्वमुपेत्य शङ्कते । नन्विति । द्वैतेन द्वैतस्योपमीयमानत्वाद्दृष्टान्तस्य दाष्टान्तिकस्य च तस्य वस्तुत्वं स्यादुपमानोपमेययोश्चन्द्रमुखयोर्वस्तुत्वोपलम्भादित्यर्थः । द्वैतप्रपञ्चस्य मिथ्यात्ववादिश्रुतिविरोधान्न तस्य सत्यत्वेति परिहरति । न वाचारम्भणमिति । तत्र तस्मिन्स्विल्यभावे सतीति यावत् । स्वप्नादिद्वैत-

१ ग. घ. ज. 'कृतः क्षि' । २ ज. 'यैकार' । ३ क. 'शयेनाऽऽह' । ४ घ. ण. 'ति । स आ' । ५ क. ख. ड. 'वत्परमात्म' ।

भवति तदितर इतरं जिघ्रति तदितर इतरं पश्यति
तदितर इतरं शृणोति तदितर इतरं भविष्यति
तदितर इतरं मनुते तदितर इतरं विजानाति

सर्वमिति च । तत्तत्र यस्माद्धेतुमिव तस्मादेवेतरोऽसौ परमात्मनः
स्विल्यभूत आत्माऽपरमार्थश्चन्द्रादेरिवोदकचन्द्रादिप्रतिबिम्ब इतरो घ्राते-
तरेण घ्राणेनेतरं घ्रातव्यं जिघ्रति । इतर इतरमिति कारकप्रदर्शनार्थं
जिघ्रतीति क्रियाफलयोरभिधानम् । यथा छिनत्तीति यथोद्यम्योद्यम्य
निपातनं छेद्यस्य च द्वैधीभाव उभयं छिनत्तीत्येकेनैव शब्देनाभिधीयते
क्रियावसानत्वात्क्रियाव्यतिरेकेण च तत्फलस्यानुपलम्भात् । इतरो
घ्रातेतरेण घ्राणेनेतेरं घ्रातव्यं जिघ्रति तथा । सर्वं पूर्ववद्विजानाति ।

मिव जागरितेऽपि" द्वैतं यस्मादालस्यते तस्मात्परमात्मनः सकाशादितरोऽसावात्मा
स्विल्यभूतोऽपरमार्थः सन्नितरं जिघ्रतीति योजना । परस्मादितरस्मिन्नात्मन्यपरमार्थे
स्विल्यभूते दृष्टान्तमाह । चन्द्रादेरिवेति । इतरशब्दमनूय तस्यार्थमाह । इतरो
घ्रातेति । अविद्यादशायां सर्वाण्यपि कारकाणि सन्ति कर्तृकर्मनिर्देशस्य सर्वकारकोपल-
क्षणत्वादित्याह । इतर इति । क्रियाफलयोरैकशब्दत्वे दृष्टान्तं विवृणोति । पथेति ।
दृष्टान्तेऽपि विप्रतिपत्तिमाशङ्क्यानन्तरोक्तं हेतुमेव स्पष्टयति । क्रियेति । अतश्च
जिघ्रतीत्यत्रापि क्रियाफलयोरैकशब्दत्वमविरुद्धमिति शेषः । उक्तं वाक्यार्थमनूय
वाक्यान्तरेष्वतिदिशति । इतर इति । तथेतरो द्रष्टेतरेण चक्षुषेतरं द्रष्टव्यं पश्यती-
त्यादि द्रष्टव्यमिति शेषः । उत्तरेष्वपि वाक्येषु पूर्ववाक्यवत्कर्तृकर्मनिर्देशस्य सर्वकार-
कोपलक्षणत्वं क्रियापदस्य च क्रियातत्फलाभिधायित्वं तुल्यमित्याह । सर्वमिति ।

१ क. च. द. 'रं पश्यति । २ क. च. द. 'रं जिघ्रति । ३. च. द. 'रमभिवदति । ४ च. द.
'रं शृणोति । ५ ख. घ. 'धेतश्च' । ६ ग. ड. च. छ. ज. द. 'रो द्रष्टेतरेण चक्षुरादिकरणेनेतरं द्रष्टव्यं
रूपादिकं पश्यति । क. ख. 'रो द्रष्टेतरेण चक्षुरादिकरणेनेतरं द्रष्टव्यं रूपादिकं पश्यति । ७ क. ख. ग.
च. छ. ज. द. 'रं पश्यती' । ८ ग. ड. 'याफलाव' । घ. 'यायाः फलाव' । ९ ज. 'सानाकि' । १० घ.
'रो द्रष्टेतरेण चक्षुरादिकरणेनेतरं द्रष्टव्यं रूपादिकं पश्यति । ११ ख. ग. घ. ड. च. छ. ज. द. 'रं
द्रि' । १२ च. तथेतरे इत्यादि सर्वे पूर्ववत् । इ' । १३ क. ख. द. 'पितृद्वैत' । १४ क. ख. द. 'धेतः
स' । १५ क. ख. द. 'ह' । द्रष्टेति ।

यत्र वा अस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं जिघ्रे-
त्तत्केन कं पश्येत्तत्केन कं शृणुयात्तत्केन कं म-
भिवदेत्तत्केन कं मन्वीत तत्केन कं विजानीयात् ।

इयमविद्यावदवस्था । यत्र तु ब्रह्मविद्यायाऽविद्या नाशमुपगमिता तत्राऽऽ-
त्मव्यतिरेकेणान्यस्याभावः । यत्र वा अस्य ब्रह्मविदः सर्वं नामरू-
पाद्यात्मन्येव प्रविलापितमात्मैव संवृत्तं यत्रैवमात्मैवाभूत्तत्र केन कर-
णेन 'कं घ्रातव्यं को जिघ्रेत्तथा पश्येद्विजानीयात् । सर्वत्र हि कारक-
साध्या क्रिया । अतः कारकाभावेऽनुपपत्तिः क्रियायाः । क्रियाभावे च
फलाभावः । तस्मादविद्यायामेव सस्यां क्रियाकारकफलव्यवहारो न ब्रह्म-
विदः । आत्मत्वादेव सर्वस्य नाऽऽत्मव्यतिरेकेण कारकं क्रियाफलं
वाऽस्ति । न चानात्मा सन्सर्वमात्मैव भवति कस्यचित् । तस्मादवि-
द्ययैवानात्मत्वं परिकल्पितं न तु परमार्थत आत्मव्यतिरेकेणास्ति
किञ्चित् । तस्मात्परमार्थात्मैकत्वप्रत्यये क्रियाकारकफलप्रत्ययानुपपत्तिः ।
अतो विरोधाद्ब्रह्मविदः क्रियाणां तत्साधनानां चात्यन्तमेव निवृत्तिः ।
केन क्वमिति क्षेपार्थं वचनं प्रकारान्तरानुपपत्तिदर्शनार्थम् । केन-

यत्र हीत्यादिवाक्यार्थमुपसंहरति । इयमिति । यत्र वा अस्येत्यादिवाक्यस्य तात्प-
र्यमाह । यत्र त्विति । उक्तेऽर्थे वाक्याक्षराणि व्याचष्टे । यत्रेति । तमेवार्थं संक्षि-
पति । यत्रैवमिति । सर्वं कर्तृकरणादीति क्षेपः । तत्केनेत्यादि व्याकरोति । तत्तत्रेति ।
किंशब्दस्याऽऽक्षेपार्थं कथयति । सर्वत्र हीति । ब्रह्मविदोऽपि कारकद्वारा क्रियोदि
स्वीक्रियतामित्याशङ्क्याऽऽह । आत्मत्वादिति । सर्वस्याऽऽत्मत्वासिद्धिमाशङ्क्य
सर्वमात्मैवाभूदिति श्रुत्या समाषत्ते । न चेति । कथं तर्हि सर्वमात्मव्यतिरेकेण भावी-
त्वाशङ्क्याऽऽह । तस्मादिति । भेदभानस्याविचारकृत्वत्वे फलितमाह । तस्मात्परमा-
र्थेति । तद्वेतोरज्ञानस्यापनीतत्वादिति क्षेपः । एकत्वप्रत्ययादज्ञाननिवृत्तिद्वारा क्रिया-
दिप्रत्यये निवृत्तेऽपि क्रियादि स्यान्नेत्याह । अत इति । करणप्रमाणयोरभावे कार्यस्य
विरुद्धत्वादिति यावत् । ननु किंशब्दे प्रश्नार्थं प्रतीयमाने कथं क्रियातत्साधनयोरत्य-
न्वनिवृत्तिर्विदुषो विवक्ष्यते तत्राऽऽह । केनेति । किंशब्दस्य प्रागेवं क्षेपार्थत्वमुक्तं

१ ग. च. 'त्र तस्य' । २ च. 'कं पश्येत्' । ३ कं जिघ्रेत् । ४ च. ड. कमभिवदेत् । ५ च.
ड. क. शृणुयात् । ६ क. घ. ड. च. छ. ज. झ. ङ. कं दृष्टव्यं कः पश्येत्तथा जिघ्रेद्दि । ७ ग. ज.
'सिप्रद' । ८ क. घ. ज. ड. 'य. न के' । ९ घ. ण. 'या हि स्थी' । १० घ. ण. 'रजातस्या' ।
११ क. झ. ड. ण. 'मेवाऽऽक्षे' ।

येनेदं सर्वं विजानाति तं केन विजानीयाद्वि-
ज्ञातारमरे केन विजानीयादिति ॥ १४ ॥ इति
बृहदारण्यकोपनिषदि द्वितीयाध्याये चतुर्थं
ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

चिदपि प्रकारेण क्रियाकरणादिकारकानुपपत्तेः । केनचित्केचि-
त्कश्चित्कथंचिच्च जिघ्रेदेवेत्यर्थः । यत्राप्यविद्यावस्थायामन्योऽन्य-
पश्यति तत्रापि येनेदं सर्वं विजानाति तं केन विजानीयाद्येन विजा-
नाति तस्य करणस्य विज्ञेये विनियुक्तत्वात् । ज्ञातुश्च ज्ञेय एव हि
जिज्ञासा नाऽऽत्मनि । न चाग्नेरिवाऽऽत्माऽऽत्मनो विषयो न चाविषये
ज्ञातुर्ज्ञान्युपपद्यते । तस्माद्येनेदं सर्वं विजानाति तं विज्ञातारं केन कर-
णेन को वाऽन्यो विजानीयात् । यदा तु पुनः परमार्थविवेकिनो ब्रह्म-
विदो विज्ञातेव केवलोऽद्वयो वर्तते तं विज्ञातारमरे केन विजानीया-
दिति ॥ १४ ॥ इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्ये द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थं
ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

तत्र ज्ञेयार्थे वचो विदुषः सर्वप्रकारक्रियाकारकाद्यसंभवनपददर्शनार्थमित्यत्यन्तमेव क्रिया-
दिनिवृत्तिर्विदुषो युक्त्यर्थः । सर्वप्रकारानुपपत्तिमेवाभिनयति । केनचिदिति । केव-
ल्यावस्थामास्थाय संज्ञाभाववचनमित्युक्त्वा तत्रैव किं पुनर्न्यायं वक्तुमविद्यावस्थायामपि
साक्षिणो ज्ञानविषयत्वमाह । यत्रापीति । येन कूटस्थबोधेन व्याप्तो लोकः सर्वं
जानाति तं साक्षिणं केन करणेन को वा ज्ञाता जानीयादित्यत्र हेतुमाह । येनेति ।
येन चक्षुरादिना लोको जानाति तस्य विषयग्रहणैर्बोधक्षिणत्वान्न साक्षिणं प्रवृत्ति-
रित्यर्थः । आत्मनोऽसंदिग्धभावत्वाच्च प्रमेयत्वासिद्धिरित्याह । ज्ञातुश्चेति । किंचाऽऽ-
त्मा स्वेनैव ज्ञायते ज्ञात्रन्तरेण वा नाऽऽद्य इत्याह । न चेति । न द्वितीय इत्याह ।
न चाविषय इति । ज्ञात्रन्तरस्याभावात्तस्याविषयोऽयमात्मा कुतस्तेन ज्ञातुं शक्यते ।
न हि ज्ञात्रन्तरमस्ति नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टेत्यादिश्रुतेरित्यर्थः । आत्मानं प्रमातृप्रमाण-
योरभावे ज्ञानविषयत्वं फलवतीत्याह । तस्मादिति । विज्ञातारमित्यादिवाक्यस्यार्थं
प्रपञ्चयति । यदा त्विति । तदेवं स्वरूपापेक्षं विज्ञानघनत्वं विज्ञेयविज्ञानापेक्षं तु
संज्ञाभाववचनमित्यविरोध इति ॥ १४ ॥ इति बृहदारण्यकभाष्यटीकायां द्वितीया-
ध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

यत्केवलं कर्मनिरपेक्षममृतत्वसाधनं तद्वक्तव्यमिति मैत्रेयीब्राह्मणमार-
ब्धम् । तच्चाऽऽत्मज्ञानं सर्वसंन्यासाङ्गविशिष्टम् । आत्मनि च विज्ञाते
सर्वमिदं विज्ञातं भवति । आत्मा च प्रियः सर्वस्मात् । तस्मादात्मा
द्रष्टव्यः स च श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य इति च दर्शनप्र-
कारा उक्ताः । तत्रे श्रोतव्य आचार्यागमाभ्याम् । मन्तव्यस्तर्कतः ।
तत्र च तर्क उक्त आत्मैवेदं सर्वमिति प्रतिज्ञातस्य हेतुवचनमात्मैकसा-
मान्यत्वमात्मैकोद्भवत्वमात्मैकप्रलयत्वं च । तत्रायं हेतुरसिद्ध इत्याश-
ङ्क्यत आत्मैकसामान्योद्भवप्रलयाख्यस्तदाशङ्कानिर्वृत्त्यर्थमेतद्ब्राह्मणमा-
रभ्यते । यस्मात्परस्परोपकारार्थोपकारकभूतं जगत्सर्वं पृथिव्यादि । यच्च
लोके परस्परोपकारार्थोपकारकभूतं तदेककारणपूर्वकमेकसामान्यात्मकमेक-
प्रलयं च दृष्टम् । तस्मादिदमपि पृथिव्यादिलक्षणं जगत्परस्परोपका-

पूर्वोत्तरब्राह्मणयोः संगतिं वक्तुं वृत्तं कर्तव्यम् । यत्केवलमिति । कैवल्यं
व्याचष्टे । कर्मनिरपेक्षमिति । तच्चाऽऽत्मज्ञानमुक्तमिति संबन्धः । ततो निराकाङ्क्षत्वं
सिद्धमिति चकारार्थः । आत्मज्ञानं संन्यासिनामप्येति नियन्तुं विशिनष्टि । सर्वेति ।
ननु कुतस्ततो निराकाङ्क्ष्यं सत्यपि तस्मिन्विज्ञेयान्तरसंभवादत्त आह । आत्मनि चेति ।
न वा अरे पत्युरित्यादावुक्तं स्मारयति । आत्मा चेति । तस्य निरतिशयप्रेमास्प-
दत्वेन परमानन्दत्वे फलितमाह । तस्मादिति । स चेदर्शनाहस्ताहै तद्दर्शने कानि
साधनानीत्याशङ्क्याऽऽह । स चेति । दर्शनप्रकारा दर्शनस्योपायप्रभेदाः । श्रवण-
मननयोः स्वर्कपेविशेषं दर्शयति । तत्रेति । कोऽसौ तर्को येनाऽऽत्मा मन्तव्यो
भवति तत्राऽऽह । तत्र चेति । दुन्दुभ्यादिग्रन्थः सप्तम्यर्थः । उक्तमेव तर्कं संगृह्णाति ।
आत्मैवेति । प्रधानादिवादमादाय हेत्वसिद्धिज्ञाप्तायां तन्निराकरणार्थमिदं ब्राह्म-
णमिति संगतिं संगिरते । तत्राप्यमिति । कथं हेत्वसिद्धिज्ञाङ्कोद्धियते तत्राऽऽह ।
यस्मादिति । तस्मान्प्रथाभूतं भवितुमर्हतीत्युत्तरत्र संबन्धः । अन्येन्योपकारार्थोपकार-
कभूतं जगदेकचेत्यनानुविद्धमेकप्रकृतिकं चेत्यत्र व्याप्तिमाह । यच्चेति । दृष्टं स्वप्ना-
दीति शेषः । दृष्टान्ते सिद्धमर्थं दार्ष्टान्तिके योजयति । तस्मादिति । तच्छब्दार्थं
स्फुटयति । परस्परेति । तथाभूतमित्येककारणपूर्वकादि गृह्यते । विमलमेककारणकं
परस्परोपकारार्थोपकारकभूतत्वात्स्वप्रवदित्युक्तं हेत्वसिद्धेः । न हि सर्वं जगत्परस्परोपका-

१ क. 'त्रियिमा' । २ क. 'त्र च श्रो' । ३ क. ख. च. छ. ज. ड. 'स्परकार्यकारणत्वा' ।
४ क. 'रूपे वि' । ५ घ. 'पतो वि' । ६ क. ख. घ. अ. ण. 'वैकल्यादि' ।

इयं पृथिवी सर्वेषां भूतानां

यौपकारकत्वात्तथाभूतं भवितुमर्हति । एष ह्यर्थोऽस्मिन्ब्राह्मणे प्रका-
श्यते । अथवाऽऽत्मेवेदं सर्वमिति प्रतिज्ञातस्याऽऽत्मोत्पत्तिस्थितिल-
पत्वं हेतुमुक्त्वा पुनरागमप्रधानेन मधुब्राह्मणेन प्रतिज्ञातस्यार्थस्य निग-
मनं क्रियते । तथाहि नैयायिकैरुक्तं हेत्वपदेशात्प्रतिज्ञायाः पुनर्वचनं
निगमनमिति । अन्येव्यारूपात्तमा दुन्दुभिदृष्टान्ताच्छ्रोतव्यार्थमागमव-
चनं प्राग्मधुब्राह्मणान्मन्तव्यार्थमुपपत्तिप्रदर्शनेन मधुब्राह्मणेन तु निदि-
ध्यासनविधिरुच्यत इति । सर्वथाऽपि तु यथाऽऽगमेनावधारितं तर्क-
तस्तथैव मन्तव्यम् । यथा तर्कतो मतस्य तर्कागमाभ्यां निश्चितस्य
सथैव निदिध्यासनं क्रियत इति पृथङ्निदिध्यासनविधिरनर्थक एव ।
तस्मात्पृथक्प्रकरणविभागोऽनर्थक इत्यस्मदभिप्रायः श्रवणमननानिदि-
ध्यासनानामिति । सर्वथाऽपि त्वध्यायद्वयस्यार्थोऽस्मिन्ब्राह्मणे उपसं-
ह्रियते । इयं पृथिवी प्रसिद्धा सर्वेषां भूतानां मधु सर्वेषां ब्रह्मादिस्तम्ब-

कार्योपकारकभूतामित्याज्ञाङ्क्याऽऽह । एष हीति । हेत्वसिद्धिशङ्कां परिहर्तुं ब्राह्मण-
मिति संगतिमुक्त्वा प्रकारान्तरेण तामाह । अथवेति । प्रतिज्ञाहेतुं क्रमेणोक्त्वा हेतु-
सहितस्य प्रतिज्ञार्थस्य पुनर्वचनं निगमनमित्यत्र तार्किकसंभवेमाह । तथा हीति ।
मूर्ध्वपञ्चानां ब्राह्मणारम्भप्रकारमनुवदति । अन्यैरिति । द्रष्टव्यादिवाक्यादारभ्याऽऽ
दुन्दुभिदृष्टान्तादागमवचनं श्रोतव्य इत्युक्तश्रवणनिरूपणार्थम् । दुन्दुभिदृष्टान्तादा-
रभ्य मधुब्राह्मणात्प्रागुपपत्तिप्रदर्शनेन मन्तव्य इत्युक्तमनननिरूपणार्थमागमवचनम् ।
निदिध्यासनं व्याख्यातुं पुनरेतद्ब्राह्मणमित्यर्थः । एतद्वृषयति । सर्वथाऽपीति । श्रव-
णादेर्निवेत्येतेऽविधेयत्वेऽपीति यावत् । अन्यव्यतिरेकाभ्यां श्रवणे पवृत्तस्य तृती-
यकल्पे सत्यर्थलब्धं मननं न विधिपेक्षते । यथा तर्कतो मतं तत्त्वं तथा तस्य तर्का-
गमाभ्यां निश्चितस्योभयसामर्थ्यादेव निदिध्यासनसिद्धौ नदपि विध्यनेपेक्षमेवे-
त्यर्थः । त्रयाणां विध्यनपेक्षत्वे फलितमाह । तस्मादिति । इति परकी-
यव्याख्यानमयुक्तमिति शेषः । सिद्धान्तेऽपि श्रवणादिविध्यभ्युपगमात्कथं परकीयं
प्रस्थानं प्रत्याख्यातमित्याज्ञाङ्क्याऽऽह । सर्वथाऽपि त्विति । तद्विध्यभ्युपगमेऽपीति
यावत् । एवं संगतिं ब्राह्मणस्योक्त्वा तदक्षराणि व्याकरोति । इयामत्यादिना ।

१ अ. द. 'त्यावत्' । २ घ. क. ख. ज. 'धावत्तर्क' । ३ क. ख. घ. ड. 'त्वेऽपी' । ४ क.
न. तर्कस्य । ५ क. ख. ड. 'पेक्षितमे' । ६ क. ख. ड. ग. 'पेक्षितत्वे' । ७ घ. अ. ग. 'स्कधमित्यं प' ।

मध्वस्यै पृथिव्यै सर्वाणि भूतानि मधु यश्चा-
यमस्यां पृथिव्यां तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो
यश्चायमध्यात्मं शारीरस्तेजोमयोऽमृत-
मयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृत-

पर्यन्तानां भूतानां प्राणिनां मधु कार्यं मध्विव मधु । पथैको मध्वपू-
पोऽनेकैर्मधुकरैर्निर्वर्तितं एवमियं पृथिवी सर्वभूतनिर्वर्तिता । तथा सर्वाणि
भूतानि पृथिव्यै पृथिव्या अस्या मधु कार्यम् । किंच यश्चायं पुरुषोऽ-
स्यां पृथिव्यां तेजोमयश्चिन्मात्रप्रकाशमयोऽमृतमयोऽमरणधर्मा पुरुषो
यश्चायमध्यात्मं शारीरः शरीरे भवः पूर्ववत्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषः । स
च लिङ्गाभिमानि । स च सर्वेषां भूतानामुपकारकैरणत्वेन मधु । सर्वाणि
च भूतान्यस्य मधु । चशब्दसामर्थ्यात् । एवमेतच्चतुष्टयं तावदेकं सर्व-
भूतकार्यं सर्वाणि च भूतान्यस्य कार्यम् । अतोऽस्येककारणपूर्वकता ।
यस्मादेकस्मात्कारणादेतेज्जातं तदेवैकं परमार्थतो ब्रह्मेतरत्कार्यं वाचार-
म्भणं विकारो नामधेयंमार्त्रामत्येष मधुपर्यायाणां सर्वेषामर्थः संश्लेषतः ।
अयमेव स योऽयं प्रतिज्ञात इदं सर्वं यदयमात्मेति । इदममृतं यन्मैत्रेय्या

यदुक्तं मध्विव मध्विवि तद्विवृणोति । यथेति । न केवलमुक्तं मधुद्वयमेव किंतु मध्य-
न्तरं चास्तीत्याह । किंचेति । पुरुषशब्दस्य क्षेत्रविषयत्वं वारयति । स चेति । तस्य
पृथिवीवन्मधुत्वमाह । स च सर्वेषामिति । सर्वेषां च भूतानां तं प्राति मधुत्वं दर्श-
यति । सर्वाणि चेति । नन्वाद्यमेवं मधुद्वयं श्रुतमश्रुतं तु मधुद्वयमशक्यं कल्पयितुं
कल्पकामावादत आह । चशब्देति । प्रथमपर्यायार्थमुपसंहरति । एवमिति । पृथिवी
सर्वाणि भूतानि पार्थिवः पुरुषः शारीरश्चेति चतुष्टयमेकं मध्विवि शेषः । मधुशब्दार्थ-
माह । सर्वेति । अस्येति पृथिव्यादेरिति यावत् । परस्परमुपकार्योपकारकभावे फलि-
तमाह । अत इति । अस्येति सर्वं जगदुच्यते । उक्तं च यस्मात्परस्परोपकार्योपका-
रकभूतमित्यादि । भवत्वनेन न्यायेन मधुपर्यायिषु सर्वेषु कारणोपदेशो ब्रह्मोपदेशास्तु
कथमित्याहाङ्ग्याऽऽह । यस्मादिति । स प्रकृत आत्मैत्रायं चतुर्वैको भेद इति
बोधिना । इदमिति चतुष्टयकल्पनाधिष्ठानविषयं ज्ञानं परामृशति । इदं ब्रह्मेत्यत्र चतु-

१ च. 'यैकं मध्वने' । २ च. 'तितमेव' । ३ च. द. 'भूतैर्निर्व' । ४ घ. छ. ज. झ. द. का-
रात्कार' । ५ ग. 'कत्वे' । ६ ग. 'तत्रगभा' । ७ छ. 'यमित्ये' । ८ च. द. 'मितीये' । ९ छ.
द. 'पुक्ता' । १० य. 'कार्यकर' ।

मिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ १ ॥ इमा आपः सर्वेषां
भूतानां मध्वासामपां सर्वाणि भूतानि मधु
यश्चायमास्वप्सु तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो
यश्चायमध्यात्मं रेतसस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरु-
षोऽयमेव सयोऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं
सर्वम् ॥ २ ॥ अयमग्निः सर्वेषां भूतानां मध्व-
स्याग्नेः सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्नग्नौ
तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं
वाङ्मयस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स
योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ ३ ॥

अमृतत्वसाधनमुक्तमात्मविज्ञानमिदं तदमृतम् । इदं ब्रह्म यद्ब्रह्म ते क्वाणि
ज्ञपयिष्यामीत्यध्यायादौ प्रकृतं यद्विषया च विद्या ब्रह्मविद्येत्युच्यत इदं
सर्वं यस्माद्ब्रह्मणो विज्ञानात्सर्वं भवति ॥ १ ॥

तथाऽऽपः । अध्यात्मं रेतस्यपां विशेषतोऽवस्थानम् ॥ २ ॥

तथाऽग्निः । वाच्यग्नोर्विशेषतोऽवस्थानम् ॥ ३ ॥

व्याधिष्ठानमिदंशब्दार्थः । तृतीये च तस्य प्रकृतत्वं दर्शयति । यद्विषयेति । इदं
सर्वमित्यत्र ब्रह्मज्ञानमिदमित्युक्तम् । सर्वं सर्वाधिसावनमिति यावत् । तदेव स्पष्टयति ।
यस्मादिति ॥ १ ॥

यथा पृथिवी मधुत्वेन व्याख्याता तथाऽऽपोऽपि व्याख्येया इत्याह । तथेति । रेतस
इति विशेषणस्यार्थमाह । अध्यात्ममिति । 'आपो रेतो भूत्वा शिश्रं प्राविशन्' इति
हि श्रुत्यन्तरम् ॥ २ ॥

पृथिव्यामधु चोक्तं न्यायमन्नावतिदिशति । तथेति । वाङ्मयं इत्यस्यार्थमाह ।
वाचीति । अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशदिति हि श्रुत्ये ॥ ३ ॥

अयं वायुः सर्वेषां भूतानां मध्वस्य वायोः
 सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्वायौ तेजो-
 मयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं प्राण-
 स्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽ-
 यमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥४॥ अयमा-
 दित्यः सर्वेषां भूतानां मध्वस्याऽऽदित्यस्य
 सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्नादित्ये तेजो-
 मयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं चाक्षु-
 षस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽ-
 यमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ ५ ॥

तथा वायुः । अध्यात्मं प्राणो भूतानां शरीरारम्भकत्वेनोपकारान्मधुत्वं
 तदन्तर्गतानां तेजोमयादीनां करणत्वेनोपकारान्मधुत्वम् । तथा चोक्तं
 “तस्यै वाचः पृथिवी शरीरं ज्योतीरूपमयमग्निः” इति ॥ ४ ॥

तथाऽऽदित्यो मधु । चाक्षुषोऽध्यात्मम् ॥ ५ ॥

अत्राहुक्तं न्यायं वायौ योजयति । तथेति । ‘वायुः प्राणो भूत्वा नासिके प्रावि-
 शत्’ इति श्रुत्यन्तरमाश्रित्याऽऽह । अध्यात्ममिति । पृथिव्यादीनां तदन्तर्धानां च
 पुरुषाणामेकवाक्योपाधानमेकरूपं मधुत्वमिति वाक्कां परिहरन्वान्तरविभागमाह । भूता-
 नामिति । पृथिव्यादीनां कार्यत्वं तेजोमयादीनां करणत्वमित्यत्र सप्ताब्जाधिकारसंभवि-
 माह । तथाचोक्तमिति ॥ ४ ॥

यथाप्यादित्यस्त्वृत्तये भूतेऽन्वभेवति तथाऽपि देवताभेदेमाश्रित्यात्राहुक्तं न्यायं
 वस्मिन्नविदिशति । तथेति । ‘आदित्यश्चक्षुर्भूत्वाऽक्षिणी प्राविशत्’ इति श्रुतिमाश्रि-
 त्याऽऽह । चाक्षुष इति ॥ ५ ॥

इमा दिशः सर्वेषां भूतानां मध्वासां दिशाः
 सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमासु दिक्षु तेजोम-
 योऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं श्रोत्रः
 प्रातिश्रुत्कस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स
 योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ ६ ॥
 अयं चन्द्रः सर्वेषां भूतानां मध्वस्य चन्द्रस्य
 सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिंश्चन्द्रे
 तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं
 मानसस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स
 योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ ७ ॥
 इयं विद्युत्सर्वेषां भूतानां मध्वस्ये विद्युतः
 सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्यां विद्युति
 तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं
 तैजसस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽ-
 यमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ ८ ॥

तथा दिशो मधु । दिशां यद्यपि श्रोत्रमध्यात्मं शब्दप्रातश्रवणवे-
 लार्यां तु विशेषतः संनिहितो भवतीत्यध्यात्मं प्रातिश्रुत्कः प्रातश्रु-
 त्कार्या प्रतिश्रवणवेलायां भवः प्रातिश्रुत्कः ॥ ६ ॥

तथा चन्द्रः । अध्यात्मं मानसः ॥ ७ ॥

तथा विद्युत् । त्वक्तेजसि भवस्तेजसोऽध्यात्मम् ॥ ८ ॥

आदित्यगतं न्यायं दिक्षु संपादयति । तथेति । 'दिशः श्रोत्रं भूत्वा कर्णो प्राविश-
 त्' इति श्रुतेः श्रोत्रमेव दिशामध्यात्मं तथाचाध्यात्मं श्रोत्रं ह्येव वक्तव्ये कथं प्राति-
 श्रुत्क इति विशेषणमित्याशङ्क्याऽऽह । दिशामिति । तथाऽपीत्यस्मिन्नर्थे तु शब्दः ॥ ६ ॥

दिक्षु व्यवस्थितं न्यायं चन्द्रे दर्शयति । तथेति । 'चन्द्रमा मनो भूत्वा हृदयं प्रावि-
 शत्' इति श्रुतिमनुमृत्याऽऽह । अध्यात्ममिति ॥ ७ ॥

चन्द्रवद्विद्युतोऽपि मधुत्वमाह । तथेति । अध्यात्मं तैजस इत्यस्यार्थमाह ।
 स्वगिति ॥ ८ ॥

अयं स्तनयित्नुः सर्वेषां भूतानां मध्वस्य स्तन-
 यित्नुः सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्स्तन-
 यित्नुं तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्या-
 त्मं शाब्दः सौवरस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽ-
 यमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम्
 ॥९॥ अयमाकाशः सर्वेषां भूतानां मध्वस्याऽऽका-
 शस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्नाकाशे
 तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं
 हृद्याकाशस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स
 योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ १० ॥
 अयं धर्मः सर्वेषां भूतानां मध्वस्य धर्मस्य

तथा स्तनयित्नुः । शब्दे भवः शाब्दोऽध्यात्मं यद्यपि तथाऽपि
 स्वरे विशेषतो भवतीति सौवरोऽध्यात्मम् ॥ ९ ॥

तथाऽऽकाशः । अध्यात्मं हृद्याकाशः ॥ १० ॥

आकाशान्ताः पृथिव्यादयो भूतगणा देवतागणाश्च कार्यकरणसंघाता-
 त्मान उपकुर्वन्तो मधु भवन्ति प्रति शरीरिणमित्युक्तम् । येन ते प्रयुक्ताः
 शरीरिभिः संबध्यमाना मधुस्वेनोपकुर्वन्ति तद्वक्तव्यमितीदमारभ्यते ।
 अयं धर्मोऽयमित्यप्रत्यक्षोऽपि धर्मः कार्येण तत्प्रयुक्तेन प्रत्यक्षेण व्यप-

पर्जन्योऽपि विद्युदादिवत्सर्वेषां भूतानां मधु भवतीत्याह । तथेति । अध्यात्मं शाब्दः
 सौवर इत्यस्यार्थमाह । शब्दे भव इति । यद्यप्यध्यात्मं शब्दे भव इति व्युत्पत्त्या
 शाब्दः पुरुषस्तथाऽपि स्वरे विशेषतो भवतीत्यध्यात्मं सौवरः पुरुष इति योजना ॥९॥

स्तनयित्नुक्तं न्यायमाकाशोऽतिदिशति । तथेति ॥ १० ॥

पर्यायान्तरं वृत्तमनूद्योत्थापयति । आकाशान्ता इति । प्रति शरीरिणं सर्वेषां
 शरीरिणां प्रत्येकमिति यावत् । धर्मस्य शास्त्रैकगम्यत्वेन परोक्षत्वाद्यमित्यनिर्देशानर्ह-
 त्वमाकाश्याऽऽह । अयमितीति । यद्यपि धर्मोऽप्रत्यक्षोऽयमित्यनिर्देशानर्हत्वथाऽपि

१ क. ल. ग. क. च. छ. ज. घ. ट. हृद्याकाशः । २ ग. ज. "सौवरः" । ३ घ. क. च. ज.
 क. ट. "तामनोयः" । ४ ल. ग. येनैते ।

सर्वाणि मृतानि मधु यश्चायमस्मिन्धर्मे तेजी-
मयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं धार्मस्ते-
जोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मे-
दममृतमिदं ब्रह्मोदः सर्वम् ॥ ११ ॥

दिश्यतेऽयं धर्म इति प्रत्यक्षवत् । धर्मश्च व्याख्यातः श्रुतिस्मृतिलक्षणः
क्षमादीनामपि नियन्ता जगतो वैचिन्त्यकृतपृथिव्यादीनां परिणामहेतुत्वा-
त्प्राणिभिरनुष्ठीयमानरूपश्च । तेन चायं धर्म इति प्रत्यक्षेण व्यपदेशः ।
सत्यधर्मयोश्चाभेदेन निर्देशः कृतः शास्त्राचारलक्षणयोरिह तु भेदेन
व्यपदेश एकत्वे सत्यपि । दृष्टादृष्टभेदरूपेण कार्यारम्भकत्वात् । यस्त्व-
दृष्टोऽपूर्वाख्यो धर्मः स सामान्यविशेषात्मनाऽदृष्टेन रूपेण कार्यमारभते
सामान्यरूपेण पृथिव्यादीनां प्रयोक्ता भवति विशेषरूपेण चाध्यात्मं
कार्यकरणसंघातस्य । तत्र पृथिव्यादीनां प्रयोक्तरि पश्चायमस्मिन्धर्मे
तेजोमपस्तथाऽध्यात्मं कार्यकरणसंघातकर्तरि धर्मे भवो धर्मः ॥११॥

पृथिव्यादिधर्मकार्यस्य प्रत्यक्षत्वात्तेन कारणस्याभेदमौपचारिकमादाय प्रत्यक्षषटा-
दिवदयं धर्म इतिव्यपदेशोपपत्तिरित्यर्थः । कोऽसौ धर्मो यस्य प्रत्यक्षत्वेन व्यपदे-
शास्तत्राऽऽह । धर्मश्चेति । व्याख्यातस्तच्छ्रेयोरूपमत्यसृजत धर्ममित्यादाविति शेषः ।
वाहं तस्य प्रत्यक्षत्वात् चोदनालक्षणत्वमित्याशङ्क्य गौगत्नमुख्यत्वाभ्यामत्रिरौपमि-
प्त्याऽऽह । श्रुतीति । तस्मिन्नेव कार्यलिङ्गकमनुमानं सूचयति । क्षमादीनामिति ।
तत्रैवानुमानान्तरं विवक्षित्वोक्तम् । जगत इति । जगद्वैचिन्त्यकारित्वे हेतुमाह ।
पृथिव्यादीनामिति । धर्मस्य प्रत्यक्षेण व्यपदेशे हेत्वन्तरमाह । प्राणिभिरिति ।
तेनानुष्ठीयमानाचारेण प्रत्यक्षेण धर्मस्य लक्ष्यमाणत्वेनेति यावत् । ननु वृत्तियोऽध्याये
यो वै स धर्मः सत्यं वै तदिति सत्यधर्मयोरभेदवचनास्योभेदान्न पर्यायद्वयोपादानमनु-
पपन्नमत आह । सत्येति । कथमेकत्वे सति भेदेनोक्तिरित्याशङ्क्याऽऽह । दृष्टेति ।
अदृष्टेन रूपेण कार्यारम्भकत्वं प्रकटयति । यास्त्विति । सामान्यात्मनाऽऽरम्भकत्व-
मुदाहरति । सामान्यरूपेणेति । विशेषात्मना कार्यारम्भकत्वं व्यनक्ति । विशेषेति ।
धर्मस्य द्वौ भेदावुक्तौ तयोर्मध्ये प्रथममधिकृत्य यश्चेत्यादि वाक्यमित्याह । तत्रेति ।
द्वितीयं विषयीकृत्य यश्चायमध्यात्ममित्यादि मनुत्समित्याह । तथेति ॥ ११ ॥

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्वस्य सत्यस्य सर्वाणि
 भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः
 पुरुषो यश्चायमध्यात्मं सात्यस्तेजोमयोऽमृतमयः
 पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम्
 ॥१२॥ इदं मानुषं सर्वेषां भूतानां मध्वस्य मानुषस्य
 सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्मानुषे तेजोमयोऽ-
 मृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं
 ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ १३ ॥

तथा दृष्टेनानुष्ठीयमानेनाऽऽचाररूपेण सत्पारव्यो भवति स एव धर्मः
 सोऽपि द्विप्रकार एव सामान्यविशेषात्मरूपेण । सामान्यरूपः पृथिव्या-
 दिसमवेतो विशेषरूपः कार्यकरणसंघातसमवेतः । तत्र पृथिव्यादिसमवेते
 वर्तमानक्रियारूपे सत्ये तथाऽध्यात्मं कार्यकरणसंघातसमवेते सत्ये भवः
 सात्यः । सत्येन वायुरावातीति श्रुत्यन्तरात् ॥ १२ ॥

धर्मसत्प्राभ्यां प्रयुक्तोऽयं कार्यकरणसंघातविशेषः । स येन जाति-
 विशेषेण संयुक्तो भवति स जातिविशेषो मानुषादिः । तत्र मानुषादिजा-
 तिविशिष्टा एव सर्वे प्राणिनिकायाः परस्परौपकार्योपकारकभावेन वर्त-
 माना हंश्यन्ते । अतो मानुषादिजातिरपि सर्वेषां भूतानां मधु । तत्र
 मानुषादिजातिरपि बाह्याऽऽध्यात्मिकी चेन्न्युभयथा निर्देशभागभवति ॥१३॥

इदं सत्यमित्यस्मिन्पर्याये सत्यशब्दार्थमाह । तथा दृष्टेनेति । सोऽपीत्यभिज्ञाब्दे
 धर्मोदाहरणार्थः । द्वयोरपि प्रकारयोर्विनयोगं विभजते । सामान्यरूप इति । उभ-
 यत्र समवेतशब्दस्तत्र कारणत्वेनानुगत्यर्थः । यश्चायमस्मिन्नित्यादिवाक्यस्य विष-
 यमाह । तत्रेति । सत्ये यश्चेत्यादि वाक्यमिति शेषः । यश्चायमध्यात्ममित्यादिवा-
 क्यस्य विषयमाह । तथाऽध्यात्ममिति । सत्यस्य पृथिव्यादौ कार्यकरणसंघाते च
 कारणत्वे प्रमाणमाह । सत्येनेति ॥ १२ ॥

इदं मानुषमित्यत्र मानुषग्रहणं सर्वजात्युपलक्षणमित्यभिप्रेत्याऽऽह । धर्मसत्प्रा-
 भ्यामिति । कथं पुनरेषां जातिः सर्वेषां मधु भवति तत्राऽऽह । तत्रेति । भोग-
 भूमिः सप्तम्यर्थः । यश्चायमस्मिन्नित्यादिवाक्यद्वयस्य विषयभेदं दर्शयति । तत्रेति ।
 व्यवहारभूमाविति यावत् । धर्मादिवदित्यपर्यर्थः । निर्देष्टुः स्वकारीरनिष्टा जातिराध्या-
 त्मिकी हारीरान्तराश्रिता तु बाह्येति भेदः । वस्तुतस्तु तत्र नोभयथात्वमित्यभिप्रेत्य
 निर्देशमागित्युक्तम् ॥ १३ ॥

१ ज. द. 'यकार' । २ च. ज. द. 'यकार' । ३ च. द. लक्ष्यन्ते । ४ क. ख. म. द. न.
 'गतार्थः । ५ ल. प. द. 'निविष्टा जा' ।

अयमात्मा सर्वेषां भूतानां मध्वस्याऽऽत्मनः
सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्नात्मनि
तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमात्मा तेजो-
मयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेद-
ममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ १४ ॥ स वा अयमात्मा

यस्तु कार्येकरणसंघातो मानुषादिजातिविशिष्टः सोऽयमात्मा सर्वेषां
भूतानां मधु । नन्वयं शारीरशब्देन निर्दिष्टः पृथिवीपर्याय एव । न ।
पार्थिवीशस्यैव तत्र ग्रहणात् । इह तु सर्वात्मा प्रत्यस्तमिताध्यात्माधि-
भूतादिसर्वविशेषः सर्वभूतदेवतागणविशिष्टः कार्येकरणसंघातः सोऽप-
मात्मेत्युच्यते । तस्मिन्नात्मनि तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽमूर्तरसः
सर्वात्मको निर्दिश्यते । एकदेशेन तु पृथिव्यादिषु निर्दिष्टोऽत्राध्यात्म-
विशेषाभावात्स न निर्दिश्यते । यस्तु परिशिष्टो विज्ञानमयो यद-
र्थोऽयं देहलिङ्गसंघात आत्मा स यश्चायमात्मेत्युच्यते ॥ १४ ॥

यस्मिन्नात्मनि परिशिष्टो विज्ञानमयोऽन्त्ये पर्याये प्रवेशितः
सोऽयमात्मा । तस्मिन्निद्याकृतकार्येकरणसंघातोपाधिर्वाशिष्टे ब्रह्मवि-

अन्विमं पर्यायमवतारयति । यस्तिवति । आत्मनः शारीरेण गतत्वात्पुनरुक्तिर-
नुपयुक्तेति शङ्कते । नन्विति । अत्रयवावयविविषयत्वेन पर्यायद्वयमपुनरुक्तमिति
परिहरति । नेत्यादिना । परमात्मानं व्यावर्तयति । सर्वभूतेति । चेतनं व्यवच्छि-
नाति । कार्येति । यश्चायमस्मिन्निद्यादिवाक्यस्य विषयमाह । तस्मिन्निति । यश्चा-
यमध्यात्माभिति किमिति नोक्तमित्याशङ्क्याऽऽह । एकदेशेनेति । अत्रेत्यन्त्यपर्याय-
योक्तिः । यश्चायमात्मेत्यस्यार्थमाह । यस्तिवति ॥ १४ ॥

स वा अयमात्मेत्यस्यार्थमाह । यस्मिन्निति । परिशिष्टः पूर्वपर्यायेऽनुपदिष्टोऽन्त्ये
च पर्याये यश्चायमात्मेत्युक्तो विज्ञानमयो यस्मिन्नात्मनि खिल्यदृष्टान्तवचसा प्रवे-
शितस्तेन परेणाऽऽत्मना तादात्म्यं गतो विज्ञानत्राऽऽत्मशब्दार्थः । उक्तमात्मश-
ब्दार्थमनूच सर्वेषामित्यादि व्याचष्टे । तस्मिन्नात्ति । अविद्यया कृतः कार्येकरण-
संघात एवोपाधिस्तेन विशिष्टे जीवे तस्मिन्परमार्थात्मनि ब्रह्मणि ब्रह्मविद्यया प्रवेशिते

१ च. 'यैकार' । २ ख. ड. 'चिदैवादि' । ३ क. घ. च. छ. ज. झ. ड. 'ताधिदैवादि' ।
४ क. छ. ड. 'तागुण' । ५ ज. ड. 'यैकार' । ६ च. 'यैकार' । ७ क. ख. ड. 'न्तिमप' । ८ घ.
न. 'मित्यादि कि' । ९ क. ख. ड. 'येऽयमा' । १० घ. न. न. 'ने सति स ।

सर्वेषां भूतानामधिपतिः सर्वेषां भूतानां राजा

यथा परमार्थात्मनि प्रवेशिते स एवमुक्तोऽनन्तरोऽबाह्वः कृस्त्रः प्रज्ञानघनभूतः सर्वेषां भूतानामयमात्मा सर्वैरुपास्यः सर्वेषां भूतानामधिपतिः सर्वभूतानां स्वतन्त्रो न कुमारामात्यवार्त्तिकं तर्हि सर्वेषां भूतानां राजा । राजत्वविशेषणमधिपतिरिति भवति कश्चिद्भ्राजोषितवृत्तिमाश्रित्य राजा न स्वधिपतिरतो विशिनष्ट्यधिपतिरिति । एवं सर्वभूतात्मा विद्वान्ब्रह्मविन्मुक्तो भवति । यदुक्तं ब्रह्मविद्यया सर्वं भविष्यन्तो मनुष्या मन्यन्ते किमु तद्ब्रह्मावेद्यस्मात्तत्सर्वंभवदिति तद्ब्राह्मण्यतम् । एवमस्मानमेव सर्वात्मत्वेनाऽऽघार्योगामभ्यां श्रुत्वा भ्रत्वा तर्कतो विज्ञाय साक्षाद्देवं यथा मधुब्राह्मणे दर्शितं तथा । तस्माद्ब्रह्मविज्ञानादेवंलक्षणात्पूर्वमपि ब्रह्मैव सदविद्ययाऽब्रह्माऽऽसीत्सर्वमेव च सदसर्वमासीत्तां त्वविद्यामस्माद्भिज्ञानात्तिरस्कृत्य ब्रह्मविद्ब्रह्मैव सन्ब्रह्मभवत्सर्वैः स सर्वंभवत् । परिसमाप्तः शास्त्रार्थो यदर्थः प्रस्तुतः । तस्मिन्ध्वेतस्मिन्सर्वात्मभूते

स एवायमात्मा यथोक्तविशेषणः सर्वैरुपास्यः सर्वेषां भूतानामधिपतिरिति संबन्धः । व्याख्येयं पदमादाय तस्य वाच्यमर्थमाह । सर्वेषामिति । तस्यैव विवक्षितोऽर्थः सर्वैरुपास्य इत्युक्तः । स्वातन्त्र्यं व्यतिरेकद्वारा स्फोरयति । नेत्यादिना । सर्वेषां भूतानां राजेत्येतावत्तैव यथोक्तार्थसिद्धौ किमित्यधिपतिरिति विशेषणमित्याशङ्क्याऽऽह । राजत्वमेति । राजत्वजात्यनाक्रान्तोऽपि कश्चित्तदुचितपरिपालनादिव्यवहारवानित्युपलक्षणं न पुनस्तस्य स्वातन्त्र्यं राजपरतन्त्रत्वात्तस्मात्ततो व्यवच्छेदार्थमधिपतिरिति विशेषणमित्यर्थः । राजाऽधिपतिरित्युभयोरपि मिथो विशेषणविशेष्यत्वमभिप्रेत्य वाक्यार्थनिगमयति । एवमिति । उक्तस्य विद्याफलस्य तृतीयेनैकवाक्यत्वमाह । यदुक्तमिति । तदेव व्याख्यातं स्फोरयति । एवमिति । मैत्रेयीब्राह्मणोक्तक्रमेणोति यावत् । एवमित्यस्यार्थं कथयति । यथेति । मधुब्राह्मणे पूर्वब्राह्मणे चोक्तक्रमेणाऽऽत्मनि श्रवणादित्रयं संपाद्य विद्वान्ब्रह्मभवदिति संबन्धः । ननु मोक्षवस्थायामेव विदुषो ब्रह्मैकपरिच्छिन्नत्वं न प्राच्यामविद्यादज्ञायामित्याशङ्क्याऽऽह । तस्मादिति । समानाधिकरणं पञ्चमीत्रयम् । एवंलक्षणादहं ब्रह्मास्मीति श्रवणादिकृतात्सैवसाक्षात्कारादिति यावत् । अब्रह्मत्वादिधीध्वस्तित्वाहं कथमित्याशङ्क्याऽऽह । तां त्विति । वृत्तमनुद्योत्तरग्रन्थमवतारयति । परिसमाप्त इति । यस्य शास्त्रस्यार्थो विषयप्रयोजनास्यो ब्रह्मकण्ठिकायां

१ च. ड. 'तः स वै स एवायमात्माऽऽयवहितपूर्वपयोये तेजोमय इत्यादिना निर्दिष्टे विद्वानात्मा इत्यन्वयः' । २ च. 'देव य' । ३ अ. ग. क. ख. छ. ज. स. ड. 'जेन द' । ४ क. 'तस्मा' । ५ क. ख. ड. छ. 'सर्वे सत्सर्वम्' । ६ 'सर्वे सत्सर्वम्' । ७ घ. ण. 'द्वयमप' । ८ घ. ङ. 'त्वं च न' । ९ क. ख. ड. 'णाह्मण' । १० क. ख. ड. 'तत्साक्षा' ।

तद्यथा रथनाभौ च रथनेमौ चाराः सर्वे सम-
र्पिता एवमेवास्मिन्नात्मनि सर्वाणि भूतानि सर्वे
देवाः सर्वे लोकाः सर्वे प्राणाः सर्व एत आत्मानः
समर्पिताः ॥ १५ ॥

ब्रह्मविदि सर्वात्मनि सर्वं जगत्समर्पितमित्येतस्मिन्नर्थे दृष्टान्त उपाधी-
यते । तद्यथा रथनाभौ च रथनेमौ चाराः सर्वे समर्पिता इति प्रसिद्धोऽर्थः ।
एवमेवास्मिन्नात्मनि परमात्मभूते ब्रह्मविदि सर्वाणि भूतानि ब्रह्मादिस्त-
म्बपर्यन्तानि सर्वे देवा अग्न्यादयः सर्वे लोका भूरादयः सर्वे प्राणा
वागादयः सर्व एत आत्मानो जलचन्द्रवत्प्रतिशरीरानुमवेशिनोऽविष्वाक-
ल्पिताः । सर्वे जगदस्मिन्समर्पितम् । यदुक्तं ब्रह्मविद्ब्रह्मदेवः प्रतिपेदेऽहं
मनुरभवं सूर्यश्चेति । स एष सर्वात्मभावो न्यारूपातः । स एष विद्वा-
न्ब्रह्मवित्सर्वोपाधिः सर्वात्मा सर्वो भवति । निरुपाधिर्निरुपाख्योऽनन्तरोऽ-
बाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघनोऽजोऽर्जरोऽमृतोऽभयोऽचलो नेति नेत्यस्थूलोऽ-
नणुरित्येवंविशेषणो भवति । तमेतमर्थप्रजानन्तस्ताकिंकाः 'केचित्पण्डि-
तमन्याश्चाऽऽगमविदः शास्त्रार्थं विरुद्धं मन्यमाना विकल्पयन्तो मोह-

अतुषादौ च प्रस्तुतस्त्वस्यार्थो यथोक्तन्यायेन निर्धारित इत्यनुवादायः । सर्वात्मभूतत्वं
सर्पादिवत्कल्पितानां सर्वेषामात्मभावेन स्थितत्वम् । सर्वं ब्रह्म तद्भूतत्वं सर्वात्मत्वम् । सर्व एत
आत्मान इति कुवो भेदोक्तिरारम्भकस्य शास्त्रीयत्वादित्याहाङ्ग्याऽऽह । जलचन्द्र-
वदिति । दार्ष्टान्तिकभागस्य संपिण्डितमर्थमाह । सर्वमिति । उक्तस्य सर्वात्मभावस्य
पृथगेनेकवाक्यत्वं निर्दिशति । यदुक्तमिति । सर्वात्मभावे त्रिदुषः सप्रपञ्चत्वं स्यादि-
त्याहाङ्ग्याऽऽह । स एष इति । सर्वेण कल्पितेन द्वैतेन अद्वैतमधिष्ठानभूतं ब्रह्म
प्रत्यग्भावेन पश्यन्निवद्वाऽन्सर्वोपाधिस्तत्तद्भूषेण स्थितः सर्वो भवति । तदेवं कल्पितं सप्र-
पञ्चत्वमविद्वद्बृष्ट्या त्रिदुषोऽभीष्टमित्यर्थः । विद्वद्बृष्ट्या तस्य निष्प्रपञ्चत्वं दर्शयति ।
निरुपाधिरिति । निरुपाख्यत्वं शब्दप्रत्ययागोचरत्वं ब्रह्मणः सप्रपञ्चत्वमत्रिधाकृतं
निष्प्रपञ्चत्वं तान्त्रिकमित्यागमार्थाविरोध उक्तः । कथं तर्हि तार्किका मीमांसकाश्च शास्त्रार्थे
विरुद्धं पश्यन्तो ब्रह्मास्ति नास्तीत्यादि विकल्पयन्तो मोमुषन्ते तत्राऽऽह । तमेतमिति ।

१ क. ग. ह. ज. ट. ठ. ड. सर्व । २ घ. 'दि सर्वात्मनि स' । ३ क. ह. छ. झ. सर्व ।
४ झ. ग. घ. ह. छ. ज. 'रोऽमृतोऽमृत' । ५ ग. घ. ह. च. छ. झ. ड. केचन पठिः ।

मगाधमुपयान्ति । तमेतन्नर्थमेतौ मन्त्रानुवदतः “अनेजदेकं मनसो जवीयस्तदेजति तभैजति” इति । तथा च तैत्तिरीयके “यस्मात्परं नापरमस्ति किञ्चित् । एतत्साम गायत्रास्ते । अहमन्नमहमन्नमहमन्नम्” इत्यादि । तथाच च्छान्दोग्ये “जक्षत्क्रीडन्ममाणः स यदि पितृलोककामः सर्वगन्धः सर्वरसः सर्वज्ञः सर्ववित्” इत्यादि । आथर्वणे च “दूरोत्सुदूरे तदिहान्तिके च” । कठवल्लीष्वपि “अणोरणीयान्महतो महीयान्” “कस्तं मदामदं देवम्” “तद्भावतोऽन्यानत्येति तिष्ठन्” इति च । तथा गीतासु “अहं क्रतुरहं यज्ञः” “पिताऽहमस्य जगतः” “नाऽऽदत्ते कस्यचित्पापम्” “समं सर्वेषु भूतेषु” “अविभक्तं विभक्तेषु” “असिष्यु प्रभविष्यु च” इत्येवमाद्यागमार्थं विरुद्धमिव प्रतिभोन्तं मन्यमानाः स्वचित्तसामर्थ्यादर्थनिर्णयाय विकल्पयन्तोऽस्त्यात्मा नास्त्यात्मा कर्ताऽकर्ता मुक्तो बद्धः क्षणिको विज्ञानमात्रं शून्यं चेत्येवं विकल्पयन्तो न पारमधिगच्छन्त्यविद्याया विरुद्धधर्मदर्शित्वात्सर्वत्र । तस्मात्तत्र य एव श्रुत्याचार्यदर्शितमार्गानुसारिणस्त एवाविद्यायाः पारमधिगच्छन्ति । त एव चास्मान्मोहसमुद्रादगाथाद्बुचरिष्यन्ति नेतरे स्वबुद्धिकौशलानुसारिणः ॥ १५ ॥

परिसमाप्ता ब्रह्मविद्याऽमृतत्वसाधनभूता । यां मैत्रेयी पृष्टवती भर्तारं यदेव भगवानमृतत्वसाधनं वेद तदेव मे ब्रूहीति । एतस्या ब्रह्मविद्यायाः

वादिन्यामोहस्याज्ञानं मूलमुक्त्वा प्रकृते ब्रह्मणो द्वैरूप्ये प्रमाणमाह । तमित्यादिना । तैत्तिरीयश्रुतावादिशब्देनाहमन्नमन्नमदन्तमन्नीत्यादि शब्दे । छान्दोग्यश्रुतावादिशब्देन सत्यकामः सत्यसंकल्पो विजरो विमृत्युरित्यादि गृहीतम् । श्रुतिसिद्धे द्वैरूप्ये स्मृतिमपि संवादयति । तथेति । पूर्वोक्तप्रकारेणाऽऽगमैर्विरोधसमाधाने विद्यमानेऽपि तदज्ञानाद्वादिभिन्नान्तिरित्युपसंहरति । इत्येवमादीति । विकल्पमेव स्फुटयति । अस्तीति । सर्वत्र श्रुतिस्मृतिष्व्वात्मनीति यावत् । के तर्हि परिमविद्यायाः समधिगच्छन्ति तत्राऽऽह । तस्मादिति । ब्रह्मज्ञानफलमाह । त एवेति ॥ १५ ॥

तद्यथेत्यादिवाक्यार्थं विस्वरेणोक्त्वा वृत्तं कर्तयति । परिसमाप्तेति । ब्रह्मविद्या परिसमाप्ता चेत्किमुत्तरग्रन्थेत्याशङ्क्याऽऽह । एतस्या इति । इयमिति प्रवर्ग्यप्रकरणस्थामारूपायिकां परामृशति । आनीतेदं वै तन्मध्वित्यादिना ब्राह्मणेनेति शेषः ।

१ क. ज. 'पयन्ति । २ क. ज. झ. 'रात्स दू' । ३ घ. ज. चेत । ४. ग. घ. ज. 'छय । त' । ५ घ. क. च. झ. ट. 'भातं म' । ६ क. ज. ण. 'मार्थे वि' । ७ घ. ज. ण. 'दित्रा' । ८ क. झ. ष. ट. पारं ब्रह्मवि' । ९. पारं ब्रह्मवि' ।

स्तुत्वर्थेयमाल्यायिकाऽऽनीता । तस्या आरूपायिकायाः संक्षेपतोऽर्थ-
प्रकाशनार्थवेत्तो मन्त्रो भवतः । एवं हि मन्त्रब्राह्मणाभ्यां स्तुतत्वादमृत-
त्वसैर्वर्गप्रोक्तसाधनत्वं ब्रह्मविद्यायाः प्रकटीकृतं राजमार्गमुपनीतं भवति ।
यथाऽऽदित्य उच्यंशार्वरं तमोऽपनयतीति तद्वत् । अपि चैवं स्तुता
ब्रह्मविद्या येन्द्रैराजरक्षिता सा दुष्प्राप्या देवैरपि । यस्मादभिव्यमामपि
देवभिषग्भ्यामिन्द्ररक्षिता विद्या महताऽऽयासेन प्राप्ता । ब्राह्मणस्य
शिरश्छित्त्वाऽऽख्यं शिरः प्रतिसंधाय तस्मिन्निन्द्रेण च्छिन्ने पुनः
स्वशिर एव प्रतिसंधाय तेन ब्राह्मणस्य स्वशिरसैवोक्ताऽशेषा ब्रह्मविद्या
श्रुता । तस्मात्ततः परतरं किञ्चित्पुरुषार्थसाधनं न भूतं न भावि वा कुत
एव वर्तमानमिति नातः परा स्तुतिरस्ति । अपि चैवं स्तुयते ब्रह्मविद्या ।
सर्वपुरुषार्थानां कर्म हि साधनमिति लोके प्रसिद्धम् । तच्च कर्म विच-
साध्यं तेनाऽऽशाऽपि नास्त्यमृतत्वस्य । तदिदममृतत्वं केवलयाऽऽत्म-
विद्याया कर्मनिरपेक्षया प्राप्यते । यस्मात्कर्मप्रकरणे वक्तुं प्राप्ताऽपि सती
प्रवर्ग्यप्रकरणे कर्मप्रकरणादुत्तीर्य कर्मणा विरुद्धत्वात्केवलसंन्याससहि-
ताऽभिहिताऽमृतत्वसाधनाय । तस्मान्नातः परं पुरुषार्थसाधनमस्ति ।

तदेतद्विदित्यादेस्तात्पर्यमाह । तस्या इति । तद्वा नरेत्यादिरको मन्त्रः । आपर्वेणा-
येत्यादिरपरः । मन्त्रब्राह्मणाभ्यां वक्ष्यमाणरीत्या ब्रह्मविद्यायाः स्तुतत्वे किं सिध्यती-
त्याशङ्क्याऽऽह । एवं हीति । तस्या मुक्तिसाधनत्वं दृष्टान्तेन स्फुटयति । यथेति ।
केन प्रकारेण ब्रह्मविद्यायाः स्तुतत्वं वेदाह । अपि चेति । अपिशब्दः स्तावकब्राह्म-
णसंभावनार्थः । मन्त्रद्वयसमुच्चयार्थेश्चशब्दः । एवंशब्दमूचिचं स्तुतिप्रकारमेव प्रकटयति ।
येन्द्रैति । तस्या दुष्प्राप्यत्वे हेतुमाह । यस्मादिति । महान्तमायासं स्फुटयति ।
ब्राह्मणस्येति । कृतार्थेनापीन्द्रेण रक्षितत्वे विद्याया दौर्लभ्ये च फलितमाह । तस्मा-
दिति । न केवलमुक्तेनैव प्रकारेण विद्या स्तुयते किंतु प्रकान्तरेणापित्याह । अपि
चेति । तदेव प्रकारान्तरं प्रकटयति । सर्वेति । केवलयेत्यस्य व्याख्यानं कर्मनिरपे-
क्षयेति । तत्र हेतुमाह । यस्मादिति । किमिति कर्मप्रकरणे प्राप्ताऽपि प्रकरणान्दरे
कथ्यते तत्राऽऽह । कर्मणेति । प्रसिद्धं पुमर्थोपायं कर्म त्यक्त्वा विद्यायामेवाऽऽदरे
तदधिकता समधिगतेति फलितमाह । तस्मादिति । प्रकारान्तरेण ब्रह्मविद्यायाः

१ अ. 'क्षेपेणार्थ' । २ ख. 'सर्वाप्यादिसा' । ३ क. 'प्राप्यादिसा' । ४ घ. अ. 'मार्ग उप' ।
५ घ. ज. 'न्द्रे' । ६ ग. ज. दुष्प्रापा । ७ ख. च. ज. द. 'त्वाऽश्रीयं शि' । घ. 'त्वाऽश्वस्य शि' ।
८. छ. 'त्वाऽश्वशि' । ९ क. 'स्य. यदि' । १० घ. ड. ज. 'वलं सं' । १० ख. परतरं । ११ घ. ड.
तत्राऽऽह । १२ घ. ज. ण. इन्द्रेति । १३ क. ख. ड. ण. 'ध्यापत्वे' । १४ क. ख. ड. हेतुः ।

अपि चैवं स्तुता ब्रह्मविद्या । सर्वो हि लोको ब्रह्मरामः । “स वै नेव रेमे तस्मादेकाकी न रमते” इति श्रुतेः । याज्ञवल्क्यो लोकसाधारणोऽपि सन्नात्मज्ञानबलाद्धार्यापुत्रवित्तादिसंसाररतिं परित्यज्य प्रज्ञानतृप्त आत्म-रतिर्बभूव अपि चैवं स्तुता ब्रह्मविद्या । यस्माद्याज्ञवल्क्येन संसारमार्गा-व्युत्तिष्ठताऽपि प्रियायै भार्यायै प्रीत्यर्थमेवाभिहिता । प्रियं भाषस एज्ञा-स्त्वैति लिङ्गात् । तत्रेयं स्तुत्यर्थाऽऽख्यायिकेत्यवोचाम । का पुनः साऽऽख्यायिकेति । उच्यते । इदमित्यनन्तरनिर्दिष्टं व्यपदिशति बुद्धौ संनिहितत्वात् । वैशब्दः स्मरणार्थः । तदित्याख्यायिकानिर्दिष्टं प्रक-रणान्तराभिहितं परोक्षं वैशब्देन स्मारयन्निह व्यपदिशति । यत्तत्रव-र्ग्यप्रकरणे सूचितं नाऽऽविष्कृतं मधु तदिदं मध्विहानन्तरं निर्दिष्ट-मियं पृथिवीत्यादिना । कथं तत्र प्रकरणान्तरे सूचितं दध्यङ् ह वा आम्पामाथर्वणो मधु नाम ब्राह्मणमुवाच । तदेनयोः प्रियं धाम तदेवैन-योरेतेनोपगच्छति । स होवाचेन्द्रेण वा उक्तोऽस्म्येतच्छेदन्यस्मा अनु-

स्तुतिं दर्शयति । अपि चेति । अनात्मरतिं त्यक्त्वाऽऽत्मन्येव रतिहेतुत्वान्महवीर्यं विद्येत्यर्थः । विधान्तरेण तस्याः स्तुतिमाह । अपि चैवमिति । कथं ब्रह्मविद्या भार्यायै प्रीत्यर्थमेवोक्तेति गम्यते तत्राऽऽह । प्रियमिति । आख्यायिकायाः स्तुत्यर्थत्वं प्रतिपाद्य वृत्तमनूयाऽऽकाङ्क्षापूर्वकं वाभवत्यर्थं व्याकरोति । तत्रेत्यादिना । ब्रह्म-विद्या सद्यम्यर्थः । पदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह । यदिति । दध्यङ्कृत्यादि व्याकुर्वन्नाकाङ्-क्षापूर्वकं प्रवर्ग्यप्रकरणस्थामाख्यायिकामनुकीर्तयति । कथमित्यादिना । आम्पामश्विन्या-मिति यावत् । केन कारणेनोवाचेत्यपेक्षायामाह । तदेनयोरिति । एनयोरश्विनोस्तन्मधु प्रीत्यास्पदमासीत्तद्ब्रह्मात्ताभ्यां प्रार्थितो ब्राह्मणस्तदुवाचेत्यर्थः । यदश्विन्यां मधु प्रार्थितं तदेतेन वक्ष्यमाणेन प्रकारेण प्रयच्छन्नेनयोरश्विनोराचार्यत्वेन ब्राह्मणः सपीपगमनं कृत्वानित्याह । तदेवेति । आचार्यत्वानन्तरं ब्राह्मणस्य वचनं दर्शयति । स होवा-चेति । एतच्छब्दो मध्वनुभवाविषयः । यद्यथो यच्छब्दः । तच्छब्दस्त्वर्होत्यर्थः । वा युवामुपनेष्ये शिष्यत्वेन स्वीकरिष्यामीति यावत् । तौ देवभिषजावश्विनौ शिरश्छेदनि-मित्तं मरणं पश्यत्यर्थः । नावावामुपनेष्यसे शिष्यत्वेन स्वीकरिष्यसि यदेति यावत् । अथशब्दस्तद्वैत्यर्थः । ब्राह्मणस्यानुज्ञानन्तर्यमथेत्युक्तम् । मधुप्रवचनानन्तर्यं तृतीय-स्याथशब्दस्यार्थः । यदश्वस्य शिरो ब्राह्मणे निबद्धं तस्य च्छेदनानन्तर्यं चतुर्थस्या-

१ क. घ. च. 'त । अने' । २ छ. 'ब्दः स्मार' । ३ क. घ. न. ण. 'ति । अने' । ४ न. ण. 'न क्रमेणोवा' । क. ख. ड. 'न प्रकारेणोवा' । ५ घ. न. ण. 'त्यर्थे । वा । ६ घ. न. 'त्यर्थे । आ' ।

इदं वै तन्मधु दध्यङ्का धर्वणोऽश्विभ्या-
मुवाच । तदेतदृषिः पश्यन्नवोचत् । तद्वां
नरा सनये दंस उग्रमाविष्कृणोमि

ह्र्यास्तत एव ते शिरश्छिन्धामिति । तस्माद्धे विभेमि यद्धे मे स शिरो
न छिन्धात्तद्वायुनेष्य इति । तौ होचतुरावां त्वा तस्मान्नास्यावहे इति ।
कथं मा त्रास्येथे इति । यदा नावुपनेष्यसे । अथ ते शिरश्छित्वाऽन्य-
त्राऽऽहृत्योपनिषास्यावः । अथाश्वस्य शिर आहृत्य तत्ते प्रतिधास्यावः ।
तेन नावनुवक्ष्यसि । स यदा नावनुवक्ष्यसि । अथ ते तदिन्द्रः शिर-
श्छेत्स्यति । अथ ते स्वं शिर आहृत्य तत्ते प्रतिधास्याव इति । तथेति
तौ होपनिन्ये । तौ यदोपनिन्ये । अथास्य शिरश्छित्वाऽन्यत्रोपनिद-
धतुः । अथाश्वस्य शिर आहृत्य तद्वास्य प्रतिदधतुः । तेन हाऽऽभ्यामनूवाच ।
स यदाऽऽभ्यामनूवाचाथास्य तदिन्द्रः शिरश्छिच्छेद । अथास्य स्वं शिर
आहृत्य तद्वास्य प्रतिदधतुरिति । यावत्तु प्रवर्ग्यकर्माङ्गभूतं मधु तावदेव
तत्राभिहितं न तु कक्ष्यमात्मज्ञानारूपम् । तत्र याऽऽरूपायिकाऽभिहिता
सेह स्तुत्यर्था प्रदश्यते । इदं वै तन्मधु दध्यङ्कार्थर्वणोऽनेन प्रपञ्चेना-
श्विभ्यामुवाच । तदेतदृषिस्तदेतत्कर्म ऋषिर्भञ्जः पश्यन्नुपलभमानोऽवो-
चदुक्तवान् । कथम् । तदंस इति व्यवहितेन संबन्धः । दंस इति कर्मणो
नामधेयम् । तच्च दंसः किंविशिष्टम् । उग्रं क्रूरम् । वां युवयोः । हे नरा
नराकारावश्विनौ । तच्च कर्म किंनिमित्तम् । सनये लाभाय । लाभलुब्धो
हि लोकेऽपि क्रूरं कर्माऽऽचरति तथेवेतावुपलभ्येते यथा लोके तदा-
विः प्रकाशं कृणोमि करोमि यद्गृहसि भवद्गृथां कृतम् । किमिवेत्युच्यते ।
तन्यतुः पर्जन्यो नेव । नकारस्तूपरिष्ठादुपचार उपमार्थोपो वेदे न प्रति-

थशब्दस्यार्थः । तर्हि समस्तमपि मधु प्रवर्ग्यप्रकरणे प्रदर्शितमेवेति कृतमनेन ब्राह्मणे-
नेत्याशङ्क्याऽऽह । यावत्त्विति । प्रवर्ग्यप्रकरणे स्थिताऽऽरूपायिका किमर्थमत्राऽऽ-
नीतेत्याशङ्क्यतस्या ब्रह्मविद्यायाः स्तुत्यर्थेयमारूपायिकेत्यत्रोक्तमुपसंहरति । तत्रेति ।
ब्राह्मणभागव्याख्यां निगमयति । इदमिति । तद्वामित्यादिमन्त्रमुत्थाप्य व्याचष्टे ।
तदेतदिति । कथं लाभायापि क्रूरकर्मानुष्ठानमव आह । लाभेति । ननु प्रविषेवे
मुख्यो नकारः कथामिवार्थं व्याख्यायते तत्राऽऽह । नकारस्त्विति । वेदे पदादुपरि-

तन्यतुर्न वृष्टिम् । दध्यद् ह यन्मध्वाथर्वणो
वामश्वस्य शीर्ष्णा प्र यदीमुवाचेति ॥ १६ ॥

षेधार्थः । यथाऽश्वं न । अश्वमिवेति यद्वत् । तन्यतुरिव वृष्टिं यथा
पर्जन्यो वृष्टिं प्रकाशयति स्तनपित्त्वादिशब्दैस्तद्वदहं पुत्रयोः क्रूरं
कर्माऽऽविष्कृणोमीति संबन्धः । नन्वश्विनोः स्तुत्यर्थो कथमिमो मञ्जौ
स्यातां निन्दावचनौ हीनौ । नैष दोषः । स्तुतिरेवैषा न निन्दावचनौ ।
यस्मादीदृशमप्यतिक्रूरं कर्म कुर्वतोर्धुवयोर्न लोम चै धीयत इति । न
चान्यत् किञ्चिद्धीयत एवेति स्तुतावेतौ भवतः । निन्दां प्रशंसां हि
लौकिकाः स्मरन्ति । तथा प्रशंसारूपा च निन्दा लोके प्रसिद्धा ।
दध्यद्नामाऽऽथर्वणः । हेत्यनर्थको निपातः । यन्मधु कक्षयमात्मज्ञान-
लक्षणमाथर्वणो वां युवाभ्यामश्वस्य शीर्ष्णां शिरसा प्र यदीमुवाच
यत्प्रोवाच मधु । ईमित्यनर्थको निपातः ॥ १६ ॥

ष्टाद्यो नकारः श्रुतः स खलूपचारः सन्नुपमार्थोऽपि संभवति न निषेधार्थं एवेत्यर्थः ।
तत्रोदाहरणमाह । यथेति । अश्वं न गूढमश्विनेत्यत्र नकारो यथोपमार्थीयस्तथा
प्रकृतेऽपीत्यर्थः । तदेव स्पष्टयति । अश्वमिवेति यद्वदिति । उपमार्थीये नकारे सति
वाक्यस्वरूपमनूय तदर्थं कथयति । तन्यतुरित्यादिना । विद्यास्तुतिद्वारा वैद्वन्वाव-
श्विनावत्र न स्तुयेते किंतु क्रूरकर्मकारित्वेन निन्द्येते तदाचाऽऽख्यायिका विद्यास्तुत्यर्थेत्य
युक्तमिति शङ्कते । नन्विति । आख्यायिकाया विद्यास्तुत्यर्थत्वमनिरुद्धमिति परिहरति ।
नैष इति । लोममात्रमपि न हीयत इति यस्मात्तस्माद्विद्यास्तुत्या तद्वतोः स्तुतिरेवात्र
विवक्षितेति योजना । यद्यपि क्रूरकर्मकारिणोरश्विनोर्न वृष्टहानिस्तथाऽप्यवृष्टहानिः
स्यादेवेत्याशङ्क्य कैमुतिकन्यायेनाऽऽह । न चेति । कथं पुनर्निन्दायां वक्ष्यमानायां
स्तुतिरिष्यते तत्राऽऽह । निन्दामिति । न हि निन्दा निन्द्यं निन्दितुमपि तु विषेयं
स्तौतुमिति न्यायादित्यर्थः । यथा निन्दा न निन्द्यं निन्दितुमेव तथा स्तुतिरपि
स्तुत्यं स्तौतुमेव न भवति किंतु निन्दितुमपि तथा च नानयोर्व्यवस्थितत्वमित्याह ।
तथेति । तद्वामित्यादिमन्त्रस्य पूर्वार्धं व्याख्यायाऽऽख्यायिकायाः स्तुत्यर्थत्व-
विरोधं चोद्धृतोत्तरार्धं व्याचष्टे । दध्यद्नामेति । यत्कक्ष्यं ज्ञानाख्यं मधु तदाथ-
र्वणो युवाभ्यामश्वस्य शिरसा प्रोवाच । यच्चासौ मधु युवाभ्यामुक्त्वांस्तदहमाविष्कृ-
णोमीति संबन्धः ॥ १६ ॥

१ अ. हि । २ ग. घ. ङ. च. छ. ज. झ. ट. चन । ३ क. हीयत । ४ क. अ. ट.
तदन्ताराव । ५ अ. ट. 'दाऽप्याख्या' ।

इदं वै तन्मधु दध्यङ्नाथर्वणोऽश्विभ्या-
मुवाच । तदेतदृषिः पश्यन्नवोचत् । आथर्व-
णायाश्विना दधीचेऽश्व्यः शिरः प्रत्यैरय-
तम् । स वां मधु प्रवोचदृतायन्त्वाष्ट्रं यद्वसा-

इदं वै तन्मध्वित्यादि पूर्ववन्मन्त्रान्तरप्रदर्शनार्थम् । तथाऽन्यो मन्त्र-
स्तामेवाऽऽख्योपिकामनुसरति स्म । आथर्वणो दध्यङ्नामाऽऽथर्व-
णोऽन्यो विद्यत इत्यतो विशिनष्टि दध्यङ्नामाऽऽथर्वणस्तस्मै दधीच
आथर्वणाप हेऽश्विनाविति मन्त्रदृशो वचनम् । अश्व्यमश्वस्य स्वभूतं
शिरो ब्राह्मणस्य शिरसि च्छिन्नेऽश्वस्य शिरश्छित्वेदृशमतिक्रूरं कर्म
कृत्वाऽऽश्व्यं शिरो ब्राह्मणं प्रत्यैरयतं गमितवन्ती युवाम् । स चाऽऽ-
थर्वणो वां युवाभ्यां तन्मधुं प्रवोचद्यत्पूर्वं प्रतिज्ञातं वक्ष्यामीति । स
किमर्थमेवं जीवितसंदेहमारुह्य प्रवोचदित्युच्यते । ऋतायन्यत्पूर्वं
प्रतिज्ञातं सत्यं तत्परिपालयितुमिच्छन् । जीवितादपि हि सत्यधर्मप-
रिपालना गुरुतरेत्येतस्य लिङ्गमेतत् । किं तन्मधुं प्रवोचदित्युच्यते ।
त्वाष्ट्रं त्वष्टाऽऽदित्यस्तस्य संबन्धि यज्ञस्य शिरश्छिन्नं त्वष्टाऽभवत्तत्प्र-
तिसंधानार्थं प्रवर्ग्यं कर्म । तत्र प्रवर्ग्यकर्मलिङ्गभूतं यद्विज्ञानं तच्चाष्ट्रं मधु
यज्ञस्य शिरश्छेदनप्रतिसंधानादिविषयं दर्शनं तच्चाष्ट्रं यन्मधु हे दस्यौ

समानार्थत्वे किमिति पुनरुच्यते तत्राऽऽह । मन्त्रान्तरेति । तुन्यार्थस्य ब्राह्म-
णस्य तात्पर्यमाह । तथेति । विशेषणकृत्यं दर्शयन्व्याकराति । दध्यङ्नामीति ।
प्रथममश्व्यमित्यादि पदार्थवचनमश्वस्येत्यादौ छित्वेत्यस्य कर्मात्किरइत्यं शिर इत्यत्र
त्वन्वयोर्धमुक्तमिति विभागः । प्रेक्षापूर्वकारिणामीदृशी प्रवृत्तिरयुक्तेति शङ्कित्वा ममा-
धत्ते । स किमर्थमिति । ऋतायान्नित्यत्रार्थसिद्धमर्थं कथयति । जीवितादपीति ।
“यज्ञस्य शिरोऽच्छिद्यत्वं ते देवा आश्वनाववृत्तेर्निभषजौ नै स्थ इदं यज्ञस्य शिरः प्रति-
धत्तम्” इत्यादिश्रुत्यन्तरमाश्रित्याऽऽह । यज्ञस्येत्यादिना । प्रवर्ग्यकर्मण्येवं प्रवृत्तेऽपि
प्रकृते विज्ञाने किमायावं तंदाह । तत्रेति । उक्तमेव संगृह्णाति । यज्ञस्येति । यद्य-

१ क. ग. घ. ङ. ज. झ. ञ. द. 'धु प्रावो' । २ क. ग. घ. ङ. च. ज. झ. द. 'स प्रावो' ।
३ क. ग. घ. ङ. ज. झ. द. 'धु प्रावो' । ४ क. ख. ड. छ. झ. द. 'नं त्वाष्ट्रं' । ५ घ. झ. ञ.
इत्यन्ते । ६ ञ. 'धेमि' । ७ झ. द. भावः । ८ ख. द. 'तं तदेवाश्वि' । ९ ख. द. 'वद्विष' ।
१० क. घ. झ. 'दि । प्र' । ११ घ. झ. तत्राऽऽह ।

वपि कक्ष्यं वामिति ॥ १७॥ इदं वै तन्मधु दध्य-
 ङ्गाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच । तदेतदृषिः पश्यन्न-
 वोचत् । पुरश्चक्रे द्विपदः पुरश्चक्रे चतुष्पदः ।
 पुरः स पक्षी भूत्वा पुरः पुरुष आविशदिति ।

इत्साविति परबलानामुपपत्तितारो शन्नूणां वा हिंसितारो । अपि च
 न केवलं त्वाष्ट्रमेव मधु कर्मसंबन्धि युवाभ्यामवोचदपि च कक्ष्यं गोप्यं
 रहस्यं परमात्मसंबन्धि यद्विज्ञानं मधु मधुब्राह्मणेनोक्तमध्यायद्वयप्रकाशितं
 तच्च वा युवाभ्यां प्रवोचदित्यनुवर्तते ॥ १७ ॥

इदं वै तन्मध्विति पूर्ववत् । उक्तौ द्वौ मन्त्रौ प्रवर्ग्यसंबन्ध्याख्यायिको-
 पसंहतारो । द्वयोः प्रवर्ग्यकर्माधेयोरध्याययोरर्थ आख्यायिकाभूताभ्यां
 मन्त्राभ्यां प्रकाशितः । ब्रह्मविचार्येयोस्त्वध्याययोरर्थ उत्तराभ्यामृग्भ्यां
 प्रकाशयितव्य इत्यतः प्रवर्तते । यत्कक्ष्यं च मधुक्तवानाथर्वणो युवा-
 भ्यामित्युक्तम् । किं पुनस्तन्मध्वित्युच्यते । पुरश्चक्रे पुरः पुराणि शरी-
 राणि यत इयमव्याकृतव्याकरणप्रक्रिया सः परमेश्वरो नामरूपे अव्या-
 कृते व्याकुर्वाणः प्रथमं भूरादील्लोकान्मृष्ट्वा चक्रे कृतवान्द्विपदो द्विपादु-
 पलक्षितानि मनुष्यशरीराणि पक्षिशरीराणि । तथा पुरः शरीराणि
 चक्रे चतुष्पदश्चतुष्पादुपलक्षितानि पशुशरीराणि । पुरः पुरस्तात्स
 ईश्वरः पक्षी लिङ्गशरीरं भूत्वा पुरः शरीराणि पुरुष आविशदित्यस्यार्थ-

थोक्तं दर्शनं तस्वाष्ट्रं मधु यच्च यन्मधु वैत्प्रवोचादिति संबन्धः । अध्यायद्वयप्रका-
 शितं तृतीयचतुर्थाभ्यामध्यायाभ्यां प्रकटितमिति यावत् ॥ १७ ॥

उक्तमन्त्राभ्यां वक्ष्यमाणमन्त्रयोरपुनरुक्तत्वार्थवत्त्वं वक्तुं वृत्तं कीर्तयति । उक्ताविति ।
 आख्यायिकाविशेषणमाप्तं संकोचं परिहरति । द्वयोरिति । उत्तरमन्त्रद्वयप्रवृत्तिं प्रति-
 जानीति । ब्रह्मेति । संप्रत्यवान्तरसंगतिमाह । यत्कक्ष्यं चेति । हिरण्यगर्भकर्तृकं
 शरीरनिर्माणमत्र नोच्यते किंतु प्रकरणबलादीश्वरकर्तृकमित्याह । यत इति । शरीरसृ-
 ष्ट्यपेक्षया लोकसृष्टिप्राथम्यं पुरस्ताद्देहसृष्ट्यनन्तरं प्रवेशात्पूर्वमिति यावत् । स हि
 सर्वेषु शरीरेषु वर्तमानः पुरि ज्ञेत इति व्युत्पत्त्या पुरिज्ञायः सन्पुरुषो भवतीत्युक्त्वा

स वा अयं पुरुषः सर्वासु पृषु पुरिशयो नैनेन
किंचनानावृतं नैनेन किंचनासंवृतम् ॥ १८ ॥
इदं वै तन्मधु दध्यङ्घाथर्वणोऽश्विभ्यामु-
वाच । तदेतदृषिः पश्यन्नवोचत् । रूपं रूपं
प्रतिरूपो बभूव तदस्य रूपं प्रतिचक्षणाय ।

माचष्टे श्रुतिः । स वा अयं पुरुषः सर्वासु पृषु सर्वशरीरेषु पुरिशयः पुरि-
शेत इति पुरिशयः सन्पुरुषं इत्युच्यते । नैनेनानेन किंचन किंचिद-
प्यनावृतमनाच्छादितम् । तथा नैनेन किंचनासंवृतमन्तरननुप्रवेशितं
बाह्यभूतेनान्तर्भूतेन च नानावृतम् । एवं स एव नामरूपात्मनाऽन्तर्बहि-
र्भावेन कार्यकरणरूपेण व्यवस्थितः । पुरश्चक्र इत्यादिमन्त्रः संक्षेपत
आत्मेकत्वमाचष्ट इत्यर्थः ॥ १८ ॥

इदं वै तन्मध्वित्यादि पूर्ववत् । रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव । रूपं रूपं
प्रति प्रतिरूपो रूपान्तरं बभूवेत्यर्थः । प्रतिरूपोऽनुरूपो वा यादृक्संस्थानौ
मातापितरौ तत्संस्थानस्तदनु रूप एव पुत्रो जायते । न हि चतुष्पादो
द्विपाञ्जायते द्विपादो वा चतुष्पात् । स एव हि परमेश्वरो नामरूपे
व्याकुर्वाणो रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव । किमर्थं पुनः प्रतिरूपमागमनं
तस्येत्युच्यते । तदस्याऽऽत्मनो रूपं प्रतिचक्षणाय प्रतिरूपापनाय ।

प्रकारान्तरेण पुरुषत्वं व्युत्पादयति । नेत्यादिना । वाक्यद्वयस्यैकार्थत्वमाशङ्क्य सर्वं
जगद्देवमोवत्वेनाऽऽत्मव्याप्तमित्यर्थविशेषमाश्रित्याऽऽह । बाह्यभूतेनेति । पूर्णत्वे
सत्यात्मनः 'दिव्यो ह्यमूर्तः' इत्यादिश्रुतिमाश्रित्य फलितमाह । एवमित्ति । मन्त्रब्रा-
ह्मणयोरर्थवैभेदमाशङ्क्याऽऽह । पुर इति ॥ १८ ॥

प्राचीनमेव ब्राह्मणमनूय मन्त्रान्तरमवतारयति । इदमिति । प्रतिशब्दस्त्वन्नेपो-
चरितः । रूपं रूपमुपाधिभेदं प्रति प्रतिरूपो रूपान्तरं प्रतिभिन्नं बभूवेत्येतत्प्रतिरूपो
बभूवेत्यत्र विवक्षितमिति योजना । अनुरूपो वेत्युक्तं विवृणोति । यादृगि-
त्यादिना । उक्तमर्थमनुभवारूढं करोति । न हीति । रूपान्तरभवने कर्त्तव्यं वार-
यति । स एव हीति । प्रतिरूपापनाय शास्त्राचार्यादिभेदेन तत्त्वप्रकाशनायेत्यर्थः ।

१ घ. क. च. छ. ज. झ. ट. 'ष उच्य' । २ ज. 'यंकार' । ३ क. ख. 'पादाः जा' । ४ क.
'रुषायं व्यु' । ५ घ. 'वैपरीत्य' । ६ य. 'गोचरि' । ७ ख. ट. 'विम्बक्यं ष' ।

इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते युक्ता ह्यस्य हरयः शता दशेति ।

यदि हि नामरूपे न व्याक्रियेते तदाऽस्याऽऽत्मनो निरुपाधिकं रूपं प्रज्ञानघनाख्यं न प्रतिख्यायेत । यदा पुनः कार्यकरणात्मना नामरूपे व्याकृते भवतस्तदाऽस्य रूपं प्रतिख्यायेत । इन्द्रः परमेश्वरो मायाभिः प्रज्ञाभिर्नामरूपभूतकृतमिथ्याभिमानैर्वा न तु परमार्थतः पुरुरूपो बहु-रूप ईयते गम्यत एकरूप एव प्रज्ञानघनः सन्नविद्याप्रज्ञाभिः । कस्मात्पुनः कारणात् । युक्ता रथ इव वाजिनः स्वविषयप्रकाशनाय हि यस्मादस्य हरयो हरणादिन्द्रियाणि शता शतानि दश च प्राणिभेदबाहुल्याच्छतानि दश च भवन्ति । तस्मादिन्द्रियविषयबाहुल्यात्तत्प्रकाशनायैव च युक्तानि तानि नाऽऽत्मप्रकाशनाय । “पराञ्चि स्वानि व्यनृणत्स्वयंभूः” इति हि काठके । तस्मात्तैरेव विषयस्वरूपैरीयते न प्रज्ञानघनैकर-

तदेव व्यतिरेकेणान्वयेन च स्फुटयति । यदि हीत्यादिना । मायाभिः प्रज्ञाभिरिति परपक्षमुक्त्वा स्वपक्षमाह । मायाभिरिति । मिथ्याधीहेतुभूतानाद्यनिर्वाच्यदण्डायमानाज्ञानवशादेष बहुरूपो भाति । प्रकारभेदात्तु बहुक्तिरिति वाक्यार्थमाह । एकरूप एवेति । अविद्याप्रज्ञाभिर्बहुरूपो गम्यत इति पूर्वेण संबन्धः । परस्य बहुरूपत्वे निमित्तं प्रश्नपूर्वकं निवेदयति । कस्मादित्यादिना । यथा रथे युक्ता वाजिनो रथिनः स्वगोचरं देशं प्रापयितुं प्रवर्तन्ते तथाऽस्य प्रतीचो रथस्थानीये शरीरे युक्ता हरयः स्वविषयप्रकाशनाय यस्मात्प्रवर्तन्ते तस्मादिन्द्रियाणां तद्विषयाणां च बहुलत्वात्तत्प्रवृत्तौ बहुरूपो भातीति योजना । हरिशब्दस्येन्द्रियेषु प्रवृत्तौ निमित्तमाह । हरणादिति । प्रतीचो विषयान्प्रतीति शेषः । इन्द्रियबाहुल्ये हेतुमाह । प्राणीति । इन्द्रियविषयबाहुल्यात्प्रत्यगात्मा बहुरूप इति शेषः । नन्वात्मानं प्रकाशयितुमिन्द्रियाणि प्रवृत्तानि नतु रूपादिकमेव तत्कथं तद्विषयवशादात्मनोऽन्यथा प्रथेत्याशङ्क्याऽऽह । तत्प्रकाशनायेति । तस्मादिन्द्रियविषयबाहुल्यादित्यत्रोक्तमुपसंहरति । तस्मादिति । यद्वा यथोक्तश्रुतिवशेन लब्धमर्थमाह । तस्मादिति । यस्मादिन्द्रियाणि पराग्विषये प्रवृत्तानि तस्मात्तैरिन्द्रियैर्विषयस्वरूपैरेवायं प्रत्यगात्मा गम्यते न तु स्वासाधारणेन

१ ग. प्रत्याध्या । २ ग. झ. 'यैकार' । ३ ख. घ. च. ड. 'पे अव्याकृते व्या' । ४ घ. 'पु' । ५ क. ख. 'तत्कृत' । ६ ख. ग. 'व यु' । ७ घ. ज. ण. 'प्रत्ययन्ते' ।

अयं वै हरयोऽयं वै दश च सहस्राणि बहूनि
चानन्तानि च तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्तरमबा-
ह्यमयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूरित्यनुशासनम् ॥ १९ ॥
इति बृहदारण्यकोपनिषदि द्वितीया-
ध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

सेनं स्वरूपेण । एवं तर्ह्ययमन्यः परमेश्वरोऽन्ये हरय इत्येवं प्राप्त उच्यते ।
अयं वै हरयोऽयं वै दश च सहस्राणि बहूनि चानन्तानि च । प्राणि-
भेदस्याऽऽनन्त्यात् । किं बहुना तदेतद्ब्रह्म य आत्माऽपूर्वं नास्य कारणं
पूर्वं विद्यत इत्यपूर्वम् । नास्यापरं कार्यं विद्यत इत्यनपरम् । नास्य
जात्यन्तरमन्तराले विद्यत इत्यनन्तरम् । तथा बहिरस्य न विद्यत
इत्यबाह्यम् । किं पुनस्तन्निरन्तरं ब्रह्मायमात्मा । कोऽसौ यः प्रत्यगात्मा
द्रष्टा श्रोता मन्ता बोद्धा विज्ञाता सर्वानुभूः सर्वात्मना सर्वमनुभवतीति
सर्वानुभूरित्येतदनुशासनं सर्ववेदान्तोपदेशः । एष सर्ववेदान्तानामुप-
संहृतोऽर्थः । एतदमृतमभयम् । परिसमाप्तश्च शास्त्रार्थः ॥ १९ ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्ये द्वितीयाध्यायस्य
पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

रूपेणेत्यर्थः । युक्ता हीति संबन्धमाश्रित्य शङ्कते । एवं तर्हीति । अयमित्यादिवा-
क्येन परिहरति । अेषमिति । तत्तदिन्द्रियादिरूपेणाऽऽत्मन एवाविद्यया भानास्सं-
बन्धस्य च कल्पितत्वान्नाद्वैतहानिरित्यर्थः । इन्द्रियानन्त्ये हेतुमाह । प्राणिभेद-
स्येति । वाक्यार्थव्याख्यानाार्थमित्थं गतेन संदर्भेण भूमिकामारचय्य तत्परं वाक्यमन-
वार्थं व्याकरोति । किं बहुनेत्यादिना । न केवलमध्यायद्वयस्यैवार्थोऽत्र संक्षिप्यो-
पसंहृतः किन्तु सर्ववेदान्तानामित्याह । एष इति । तस्योभयविवपुरुषार्थरूपत्वमाह ।
एतदिति । वक्तव्यान्तरपरिशेषशङ्कां परिहरति । परिसमाप्तश्चेति ॥ १९ ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यटीकायां द्वितीयाध्याये
पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

१ ख. च. ट. 'न ह' । १. ड. छ. ज. झ. 'न स्तेन ह' । २ ख. ग. च. ट. 'ब्रह्मायमात्मा' ।
३ क. ख. ग. ड. च. छ. झ. ट. 'म् । अवाह्यं त' । ४ घ. ज. ण. 'बन्धोक्तिमा' । ५ घ. ज. ण.
एवमिति ।

अथ वः शः पौतिमाष्यो गौपवनाद्रौपवनः पौति-
 माष्यात्पौतिमाष्यो गौपवनाद्रौपवनः कौशि-
 कात्कौशिकः कौण्डिन्यात्कौण्डिन्यः शाण्डि-
 ल्याच्छाण्डिल्यः कौशिकाञ्च गौतमाञ्च गौतमः १
 आग्निवेश्यादाग्निवेश्यः शाण्डिल्याञ्चानभिम्ला-
 ताञ्चानभिम्लात आनभिम्लातादानभिम्लात
 आनभिम्लातादानभिम्लातो गौतमाद्रौतमः
 सैतवप्राचीनयोग्याभ्याः सैतवप्राचीनयोग्यौ
 पाराशर्यात्पाराशर्यो भारद्वाजाद्भारद्वाजो भार-
 द्वाजाञ्च गौतमाञ्च गौतमो भारद्वाजाद्भारद्वाजः
 पाराशर्यात्पाराशर्यो बैजवापायनाद्बैजवापायनः
 कौशिकायनेः कौशिकायनिः ॥ २ ॥

अथेदानीं ब्रह्मविद्यार्थस्य मधुकाण्डस्य वंशः स्तुत्यर्थो ब्रह्मविद्यायाः ।
 मन्त्रश्चायं स्वाध्यायार्थो जपार्थश्च । तत्र वंश इव वंशो यथा वेणुवंशः
 पर्वणः पर्वणो हि भिद्यते तैद्ब्रह्मत्रयभूत्या मूलप्राप्तेरयं वंशः ।
 अध्यायचतुष्टयस्याऽऽचार्यपरंपराक्रमो वंश इत्युच्यते । तत्र प्रथमान्तः
 शिष्यः पञ्चम्यन्त आचार्यः ॥ १ ॥ २ ॥

ब्रह्मविद्यां संक्षेपविस्तराभ्यां प्रतिपाद्य वंशब्राह्मणतात्पर्यमाह । अथेति । महाज-
 नपरिणहीता हि ब्रह्मविद्या तेन सा महाभागधेयेति स्तुतिः । ब्राह्मणस्यार्थान्तरमाह ।
 मन्त्रश्चेति । स्वाध्यायः स्वाधीनोच्चारणक्षमत्वे सत्यध्यापनं जपस्तु प्रत्यहमावृत्तिरिति
 भेदः । यथोक्तैनीत्या ब्राह्मणारम्भे स्थिते वंशशब्दार्थमाह । तत्रेति । तदेव स्फुट-
 यति । यथेति । शिष्यावसानोपलक्षणीभूतात्पौतिमाष्यादारम्य तदादिवेदाख्यब्रह्म-
 मूलपर्यन्तोऽयं वंशः पर्वणः पर्वणो भिद्यत इति संबन्धः । वंशशब्देन निष्पन्नमर्थ-
 माह । अध्यायचतुष्टयस्येति । अथात्र शिष्याचार्यवाचकशब्दाभावे कुतो व्यवस्थेदि
 तत्राऽऽह । तत्रेति ॥ १ ॥ २ ॥

१ च. ड. घ. वेणुः पर्वणः प° । २ ग. छ. °णुवंशः । ३ ग. घ. ज. °णो भि° । ४ क.
 तथाऽप्रा° । ५ घ. न. ण. °करीत्या । ६ घ. न. ण. °क्षणभू° ।

घृतकौशिकादृतकौशिकः पाराशर्यायणात्पारा-
शर्यायणः पाराशर्यात्पाराशर्यो जातूकर्ण्यजातू-
कर्ण्यजासुरायणाच्च यास्काच्चाऽऽसुरायणस्रैव-
णेश्रैवणिरौपेजन्धनेरौपेजन्धनिरासुरेरासुरिर्भा-
रद्वाजाद्भारद्वाजजात्रेयादात्रेयोमाण्टेर्माण्टिर्गौ-
तमाद्रौतमो गौतमाद्रौतमो वात्स्याद्वात्स्यः शा-
ण्डिल्याच्छाण्डिल्यः कैशोर्योत्काप्यात्कैशोर्यः
काप्यः कुमारहंरितात्कुमारहंरितो गालवाद्गाल-
लवो विदर्भीकौण्डिन्याद्विदर्भीकौण्डिन्यो वत्स-
नपातो बाभ्रवाद्दत्सनपाद्बाभ्रवः पथः सौभरा-
त्पन्थाः सौभरोऽयास्यादाङ्गिरसादयास्य आङ्गि-
रस जाभूतेस्त्वाष्ट्रादाभूतिस्त्वाष्ट्रो विश्वरूपश्चा-
ष्ट्राद्विश्वरूपस्त्वाष्ट्रोऽश्विभ्यामश्विनौ दधीच आ-
थर्वणाद्ध्यङ्कथर्वणोऽथर्वणो दैवादथर्वा दैवो
मृत्योः प्राध्व२ सनान्मृत्युः प्राध्व२ सनः प्रध्व३-
सनात्प्रध्व२ सन एकैर्षेरेकैर्षिर्विप्रचित्तेर्विप्रचि-
त्तिर्व्यष्टेर्व्यष्टिः सनारोः सनारुः सनातनात्स-

परमेष्ठी विराद् । ब्रह्मणो हिरण्यगर्भात् । ततः परमात्रायंपरंपरा

परमेष्ठिब्रह्मशब्दयोरेकाधत्वमाशङ्क्याऽऽह । परमेष्ठीति । कुतस्त्वाहं ब्रह्मणो विद्या-
प्राप्तिस्तत्राऽऽह । तत् इति । स्वयंप्रतिभाववेदो हिरण्यगर्भो नाऽऽचार्यन्तरमपेक्षते ।
ईश्वरानुग्रहीतस्य तस्य बुद्ध्यावाविर्भूतद्वेदादेव विद्यालाभमभवादित्यर्थः । कुतस्त्वाहं

१ छ. ट. द. 'पचन्ध' । २ छ. ट. द. 'पचन्ध' । ३ ग. 'योत्कैशोर्यः काप्यात्काप्यः ।
४ ग. छ. छ. द. 'हारीता' । ५ ग. छ. ठ. द. 'हारीती' । ६ क. ग. 'कक्रपरे' । ७ क. ग.
'कक्रपिर्वि' । ८ क. ख. द. ग. 'स्य पु' ।

नातनः सनगात्सनगः परमेष्ठिनः परमेष्ठी ब्रह्मणो ब्रह्म
स्वयंभु ब्रह्मणे नमः ॥३॥ इति बृहदारण्यकोपनिषदि
द्वितीयाध्याये षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ ६ ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥
बृहदारण्यकक्रमेण चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

नास्ति । यत्पुनर्ब्रह्म तन्नित्यं स्वयंभु तस्मै ब्रह्मणे स्वयंभुवे नमः । इति
बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्ये द्वितीयाध्याये षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ ६ ॥

इति श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य
श्रीमच्छंकरभगवतः कृतौ बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्ये द्विती-
योऽध्यायः ॥ २ ॥

वेदो जायते तत्राऽऽह । यत्पुनरिति । परस्यैव ब्रह्मणो वेदरूपेणावस्थानात्तस्य
नित्यत्वान्न हेत्वपेक्षेत्यर्थः । आदावन्ते च कृतमङ्गला ग्रन्थाः प्रचारिणो भवन्तीति
द्योतयितुमन्ते ब्रह्मणे नम इत्युक्तम् । तद्वाचष्टे । तस्मा इति ॥ ३ ॥ इति बृहदा-
रण्यकोपनिषद्भाष्यटीकायां द्वितीयाध्यायस्य षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ ६ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यश्रीमद्भगव-
दानन्दज्ञानरुतायां श्रीमद्बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यटीकायां द्विती-
योऽध्यायः ॥ २ ॥

जनको ह वेदेह इत्यादि याज्ञवल्कीयं काण्डमारभ्यते । उपपत्तिप्रधानत्वादतिक्रान्तेन मधुकाण्डेन समानार्थत्वेऽपि सति न पुनरुक्तता । मधुकाण्डं ह्यागमप्रधानम् । आगमोपपत्ती ह्यात्मैकत्वप्रकाशनाय प्रवृत्ते शकृतः करतलगतबिल्वमिव दर्शयितुम् । श्रोतव्यो मन्तव्य इति ह्युक्तम् । तस्मादागमार्थस्यैव परीक्षापूर्वकं निर्धारणाय याज्ञवल्कीयं काण्डमुपपत्तिप्रधानमारभ्यते । आख्यायिका तु विज्ञानस्तुत्पथोपायविधिपरा वा । प्रसिद्धो ह्युपायो विद्वाद्भिः शास्त्रेषु च दृष्टो दानम् । दानेन ह्युपनमन्ते प्राणिनः । प्रभूतं हिरण्यं गोसहस्रदानं चेहोपलभ्यते ।

मधुकाण्डे त्वाष्ट्रं कक्ष्यं चेति मधुद्वयं व्याख्यातं संप्रति काण्डान्तरारभ्यं प्रतिजानीते । जनक इति । ननु पूर्वस्मिन्नध्यायद्वये व्याख्यातमेव तत्त्वमुत्तरत्रापि वक्ष्यते तथा च पुनरुक्तेरलं मुनिकाण्डेनेति तत्राऽऽह । उपपत्तीति । तुल्यमुपपत्तिप्रधानत्वं मधुकाण्डस्यापीति चेन्नत्याह । मधुकाण्डं हीति । ननु प्रमाणादागमादेव तत्त्वज्ञानमुत्पत्स्यते किमुपपत्त्या तत्प्रधानेन काण्डेन चेति तत्राऽऽह । आगमेति । करणत्वेनाऽऽगम-तत्त्वज्ञानहेतुरुपपत्तिरूपकरणतया पदार्थपरिशोधनद्वारा तद्धेतुरित्यत्र गमकमाह । श्रोतव्य इति । करणोपकरणयोरगमोपपत्त्योस्तत्त्वज्ञानहेतुत्वे सिद्धे फलितमुपसंहरति । तस्मादिति । यथोक्तरीत्या काण्डारम्भेऽपि किमित्याख्यायिका प्रणयिते तत्राऽऽह । आख्यायिका त्विति । विज्ञानवतां पूजाऽत्र प्रयुज्यमाना दृश्यते । तथाच विज्ञानं महाभागधेयमिति स्तुतिरत्र विवक्षितेत्यर्थः । विद्याग्रहणे दानारूपोपाय-प्रकारज्ञापनपरा वाऽऽख्यायिकेत्यर्थान्तरमाह । उपायेति । कथं पुनर्दानस्य विद्याग्रहणोपायत्वं तत्राऽऽह । प्रसिद्धो हीति ।

‘ गुरुशुश्रूषया विद्या पुष्कलेन धनेन वा ’

इत्यादौ दानारूपो विद्याग्रहणोपायो यस्मात्प्रसिद्धस्तस्मात्तस्य तदुपायत्वे नास्ति वक्तव्यमित्यर्थः । ‘ दाने सर्वे प्रतिष्ठितम् ’ इत्यादिश्रुतिषु विद्वद्भिरेव विद्याग्रहणोपायो दृष्टस्तस्मान्न तस्योपायत्वे विवक्षितव्यमित्याह । विद्वाद्भिरेति । उपपन्नं च दानस्य विद्याग्रहणोपायत्वमित्याह । दानेनेति । भवतु दानं विद्याग्रहणोपायस्तथाऽपीयमारूप्यायिका कथं तत्प्रदर्शनपरेत्याशङ्क्याऽऽह । प्रभूतमिति । ननु समुदितेषु ब्राह्मणेषु ब्राह्मणवर्गं निर्धारयितुं राजा

ॐ जनको ह वैदेहो बहुदक्षिणेन यज्ञेनेजे तत्र
ह कुरुपञ्चालानां ब्राह्मणा अभिसमेता बभूवु-
स्तस्य ह जनकस्य वैदेहस्य विजिज्ञासा
बभूव कःस्विदिषां ब्राह्मणानामनूचानतम

तस्मादन्यपरेणापि शास्त्रेण विद्याप्राप्त्युपायदानप्रदर्शनार्थाऽऽख्यायिकाऽऽख्यायिकाऽऽख्यायिका । अपि च तद्विद्यसंयोगस्तैश्च सह वादकरणं विद्याप्राप्त्युपायो न्यायविद्यायां दृष्टः । तस्मात्स्मिन्नध्याये प्राबल्येन प्रदर्श्यते । प्रत्यक्षा च विद्वत्संयोगे प्रज्ञावृद्धिः । तस्माद्विद्याप्राप्त्युपायप्रदर्शनार्थेवाऽऽख्यायिका । जनको नाम ह किल सम्राट् राजा बभूव विदेहानां तत्र भवो वैदेहः । स च बहुदक्षिणेन यज्ञेन शास्त्रान्तरप्रसिद्धो वा बहुदक्षिणो नाम यज्ञोऽश्वमेधो वा दक्षिणाबाहुल्याद्बहुदक्षिण इहोच्यते तेनेजऽयजत् । तत्र तस्मिन् यज्ञे निर्मात्रता दर्शनकामा वारूकुणां देशानां पञ्चालानां च ब्राह्मणास्तेषु हि विदुषां बाहुल्यं प्रसिद्धमभिसमेता अभिसंगता बभूवुः । तत्र महान्तं विद्वत्समुदायं दृष्ट्वा तस्य ह किल जनकस्य वैदेहस्य यजमानस्य को नु खल्वत्र ब्रह्मिष्ठ इति विशेषेण ज्ञानुमिच्छा विजिज्ञासा बभूव । कथं कःस्विदको नु खल्वेषां ब्राह्मणानामनूचानतमः सर्व इमेऽ-

प्रवृत्तस्तत्कथमन्यपरेण ग्रन्थेन विद्याग्रहणोपायविवानायाऽऽख्यायिकाऽऽख्यायिकाऽऽख्यायिकाऽऽख्यायिका । तस्मादिति । उपलम्भो यथोक्तस्तच्छब्दार्थः । इतश्चाऽऽख्यायिका विद्याप्राप्त्युपायप्रदर्शनपरेत्याह । अपि चेति । तस्मिन्वेद्येऽर्थे विद्या येषां ते तद्विद्यास्तैः सह संबन्धश्च परेण प्रश्नप्रतिवचनद्वारा वादकरणं च विद्याप्राप्त्युपाय इत्यत्र गमकमाह । न्यायविद्यायामिति । तत्त्वनिर्णयफलां हि धीतरागकथामिच्छन्ति । तद्विद्यसंयोगादेर्विद्याप्राप्त्युपायत्वेऽपि कथं प्रकृते तत्प्रदर्शनप्रवृत्तमाह । तच्चेति । तद्विद्यसंयोगादीति यावत् । न केवलं तर्कशास्त्रशास्त्रेण तद्विद्यसंयोगे प्रज्ञावृद्धिः किंतु स्वानुभववशादपीत्याह । प्रत्यक्षा चेति । आख्यायिकाणां तात्पर्यमुपसंहरति । तस्मादिति । राजसूयाभिषिक्तः सार्वभौमो राजा सम्राडित्युच्यते । बहुदक्षिणेन यज्ञेनायजदिति संबन्धः । अश्वमेधे दक्षिणाबाहुल्यमश्वमेधप्रकरणे स्थितम् । ब्राह्मणा अभिसंगता बभूवुरिति संबन्धः । कुरुपञ्चालानामिति कुतो विशेषणं तत्राऽऽह । तेषु हीति । तत्र यज्ञशालायामिति यावत् । विजिज्ञासामेवाऽऽकाङ्क्षापूर्विकां प्रोत्पादयति । कथमित्यादिना । अनूचानत्वमनुवचनसमर्थ-

इति सह गवां सहस्रमवा गेध दश दश
पादा एकैकस्याः शृङ्गयोराबद्धा बभूवुः ॥ १ ॥
तान्होवाच ब्राह्मणा भगवन्तो यो वो ब्रह्मिष्ठः
स एता गा उदजतामिति । ते ह ब्राह्मणा न
दधृषुरथ ह याज्ञवल्क्यः स्वमेव ब्रह्मचारिणमु-
वाचैतांः सोम्योदज सामश्रवाश् इति

नूचानाः कः स्वदेवामतिशयेनानूचान इति । स हानूचानतमविषयोत्पञ्च-
जिज्ञासः संस्तद्विज्ञानोपायार्थं गवां सहस्रं प्रथमवयसामवरुरोध गोष्ठे-
वरोधं कारयामास । किंविशिष्टास्ता गावोऽवरुद्धा इत्युच्यते । पलचतु-
र्थभागः पादः सुवर्णस्य । दश दश पादा एकैकस्या गोः शृङ्गयोराबद्धा
बभूवुः । पञ्च पञ्च पादा एकैकस्मिञ्शृङ्गे ॥ १ ॥

गो एवमवरुध्य ब्राह्मणांस्तान्होवाच । हे ब्राह्मणा भगवन्त इत्यामन्वय
यो वो युष्माकं ब्रह्मिष्ठः सर्वे यूयं ब्रह्मणोऽतिशयेन युष्माकं ब्रह्मा यः
स एता गा उदजतामुत्कालयतु स्वयंहं प्रति । ते ह ब्राह्मणा
न दधृवुः । ते ह किञ्चैवमुक्ता ब्राह्मणा ब्रह्मिष्ठतामात्मनः प्रति-
ज्ञातुं न दधृवुर्न प्रगल्भाः संवृत्ताः । अप्रगल्भभूतेषु ब्राह्मणेष्वथ
ह याज्ञवल्क्यः स्वमात्मीयमेव ब्रह्मचारिणमन्तेवासिनमुवाचैता गा
हे सोम्योदजोद्रमयास्मद्ब्रह्मन्प्रति हे सामश्रवः सामविधिं हि

त्वम् । एषां मध्येऽतिशयेनानूचानोऽनूचानतमः स कः स्यादिति योजना । एकस्य
पलस्य चत्वारो भागास्तेषामेको भागः पाद इत्युच्यते । प्रत्येकं शृङ्गयोर्दश दश पादाः
संबध्येरन्निति शङ्कां निराकर्तुं विभजते । पञ्चेति । एकैकस्मिञ्शृङ्गे आबद्धा बभूवुरिति
पूर्वोक्त संबन्धः ॥ १ ॥

ब्राह्मणा वेदाध्ययनसंपन्नास्तदर्धनिष्ठा इति यावत् । उत्कालयतुद्रमयतु । यतो
याज्ञवल्क्याद्यजुर्वेदविदः सकाशाद्ब्रह्मचारी सामविधिं शृणोति ऋषिं चाध्याकृतं
साम गीयते त्रिष्वेव च वेदेष्वन्तर्भूतोऽथर्ववेदस्वस्मादर्धायजुर्वेदिनो मुनेः शिष्यस्य

१ क. ख. ज. ट. ड. द. 'ताः सोम्यो' । २ ज. 'चाना एव कः' । ३ क. ख. ग. घ.
च. छ. ज. ड. 'तुर्भागः' । ४ ग. 'हयोः शृङ्गाभयो' । ५ घ. स । ६ क. ख. ग. ज. हे सोम्यो' ।

ता होदाचकार ते ह ब्राह्मणाश्चुकुधुः कथं नो
ब्रह्मिष्ठो ब्रुवीतेत्यथ ह जनकस्य वैदेहस्य होताऽ-
श्वलो बभूव स हैनं पप्रच्छ त्वं नु खलु नो
याज्ञवल्क्य ब्रह्मिष्ठोऽसी ३ इति स होवाच नमो
वयं ब्रह्मिष्ठाय कुर्मो गोकामा एव वयं स्म
इति तं ह तत एव प्रष्टुं दध्रे होताऽश्वलः ॥ २ ॥

शृणोत्येतोऽथाञ्चतुर्वेदो याज्ञवल्क्यः । ता गा होदाचकारोत्का-
लितवानाचार्यग्रहं प्रति । याज्ञवल्क्येन ब्रह्मिष्ठपणस्वीकरणेनाऽऽ-
त्मनो ब्रह्मिष्ठता प्रतिज्ञातेति ते ह चुकुधुः क्रुद्धवन्तो ब्राह्मणाः । तेषां
क्रोधाभिप्रायमाचष्टे । कथं नोऽस्माकमेकैकप्रधानानां ब्रह्मिष्ठोऽस्मीतिं
ब्रुवीतेति । अथ हैवं क्रुद्धेषु ब्राह्मणेषु जनकस्य यजमानस्य होतात्विंग-
श्वलो नाम बभूवाऽऽसीत् । स एनं याज्ञवल्क्यं ब्रह्मिष्ठाभिमानी राजा-
श्रयत्वाच्च धृष्टो याज्ञवल्क्यं पप्रच्छ पृष्टवान् । कथं त्वं नु खलु नो
याज्ञवल्क्य ब्रह्मिष्ठोऽसी ३ इति मुक्तिभर्त्सनार्थो । स होवाच याज्ञवल्क्यो
नमस्कुर्मो वयं ब्रह्मिष्ठाय । इदानीं गोकामाः स्मो वयमिति तं ब्रह्मि-
ष्ठप्रतिज्ञं सन्तं तत एव ब्रह्मिष्ठपणस्वीकरणात्प्रष्टुं दध्रे धृतवान्मनो
होताऽश्वलः ॥ २ ॥

सामवेदाध्ययनानुपपत्तेर्वेदचतुष्टयविशिष्टो मुनिरित्याह । अत इति । ब्रह्मिष्ठ-
निवेदनपूर्वकं ब्राह्मणानां सभ्यानां क्रोधप्राप्तिं दर्शयति । याज्ञवल्क्येनेति ।
क्रोधानन्तर्यमथशब्दार्थं कथयति । क्रुद्धेष्विति । अश्वलप्रश्रयस्य प्रथम्ये हेतुः ।
राजेति । याज्ञवल्क्यमित्यनुवादोऽन्वयप्रदर्शनार्थः । प्रश्रमेव प्रश्रपूर्वकं विशदयति ।
कथमित्यादिना । अनौद्धत्यं ब्रह्मविदो लिङ्गमिति सूचयति । स हेति । किमिति
वाहं स्वर्गहं प्रति गावो ब्रह्मिष्ठपणभूता नीवास्त्वन्नाऽऽह । इदानीमिति । न तस्य
वाहशी पविज्ञा प्रतिभावात्याशङ्क्याऽऽह । तत एवेति ॥ २ ॥

१ क. ख. ग. घ. ङ. छ. ज. ट. ठ. ड. द. 'षो ब्रवी' । २ ग. ङ. च. द. 'णोतीत्य' । ३
क. ख. घ. ङ. छ. झ. 'ति ब्रवी' । ग. 'ति ब्रवीतीति' । ४ क. ख. ग. घ. ङ. छ. ज. झ. 'यं या
ज्ञवल्क्येति होवाच त्वं' । ५ ग. घ. ङ. ज. 'नी तु गो' । ६ ख. घ. ङ. द. ण. 'गृहान्प्रति' ।

याज्ञवल्क्येति होवाच यदिदं सर्वं मृत्युनाऽऽप्तं
सर्वं मृत्युनाऽभिपन्नं केन यजमानो मृत्यो-
राप्तिमतिमुच्यत इति होत्रर्त्विजाऽग्निना वाचा

याज्ञवल्क्येति होवाच तत्र मधुकाण्डे पाङ्केन कर्मणा दर्शनसमुच्चि-
तेन यजमानस्य मृत्योरत्ययो व्याख्यात उद्गीथप्रकरणे संक्षेपतस्तस्यैव
परीक्षाविषयोऽयमिति तद्गतदर्शनविशेषार्थोऽयं विस्तर आरभ्यते ।
यदिदं साधनजातमस्य कर्मण ऋत्विगरग्न्यादि मृत्युना कर्मलक्षणेन
स्वाभाविकासङ्गसहितेनाऽऽप्तं व्याप्तं न केवलं व्याप्तमभिपन्नं च
मृत्युना वशीकृतं च । केन दर्शनलक्षणेन साधनेन यजमानो
मृत्योराप्तिमति मृत्युगो चरत्वमतिक्रम्य मुच्यते स्वतन्त्रो मृत्यो-
रवशो भवतीत्यर्थः । ननुद्गीथ एवाभिहितं येनातिमुच्यते मुख्यप्राणा-
त्मदर्शनेनेति । बाढमुक्तं योऽनुक्तो विशेषस्तत्र तदर्थोऽयमारम्भ इत्य-
दोषः । होत्रर्त्विजाऽग्निना वाचेत्याह याज्ञवल्क्यः । एतस्वार्थं व्याचष्टे ।

तत्र प्रथमं मुनेराभिमुख्यमापादयितुं संबोधयति । याज्ञवल्क्येति । उक्तीत्याऽ-
श्वलप्रश्ने प्रस्तुते तस्योद्गीथाधिकारेण संगतिमाह । तत्रेति । मधुकाण्डे पूर्वत्र व्याख्याते
षुद्गीथप्रकरणं तस्मिन्नासङ्गपाप्मनो मृत्योरत्ययः समुच्चितेन कर्मणा संक्षेपतो व्याख्यात
इति संबन्धः । तस्यैवोद्गीथदर्शनस्येति यावत् । परीक्षाविषयो विचारभूमिरयं प्रश्न-
प्रतिवचनरूपो ग्रन्थ इत्यर्थः । तच्छब्दः समन्तरनिर्दिष्टग्रन्थविषयः । दर्शनमुद्गीथोपा-
सनं तस्य विशेषो वागादेरग्न्याद्यात्मत्वविज्ञानं तत्सिद्धयर्थोऽयं प्रक्रमः । एवमवा-
न्तरसंगतिमुक्त्वा प्रश्नाक्षराणि व्याचष्टे । यदिदमिति । मृत्युनाऽऽप्तमित्यनेन मृत्युना-
भिपन्नमित्यस्य गतार्थत्वमाशङ्क्याऽऽह । न केवलमिति । कर्मणो मृत्युत्वात्तेन
मृत्योरत्ययायोगात्तदत्ययसाधनं किञ्चिद्दर्शनमेव वाच्यमित्याशयेन पृच्छति । केनेति ।
दर्शनविषयं प्रश्नमाक्षिपति । नन्विति । येन मुख्यप्राणात्मदर्शनेनातिमुच्यते
तद्गीथप्रक्रियायामेवोक्तं तथाच मृत्योरत्ययोपायस्य विज्ञानस्य निर्जातत्वात्केनेतिप्र-
श्नानुपपत्तिरिति योजना । तस्यैव परीक्षाविषयोऽयमित्यादावुक्तमादाय परिहरति ।
बाढमिति । उद्गीथप्रकरणे वागादेरग्न्याद्यात्मत्वदर्शनरूपो यो विशेषो वक्तव्योऽपि
नोक्तस्तदुक्त्यर्थोऽयं प्रश्नप्रतिवचनरूपो ग्रन्थ इति कृत्वा केनेत्यादिप्रश्नोपपत्तिरित्यर्थः ।
कीदृक्पुनर्दर्शनं मृत्युजयसाधनं होत्रेत्यादावुक्तमित्याशङ्क्याऽऽह । एतस्येति ।

१ ग. घ. ज. 'मं मृ' । २ क. ख. ग. च. छ. ज. ड. 'मतीत्य मृ' । ३ क. ख. ड. च. छ. ज.

४ 'वशो भ' । ५ च. ड. नन्वेतद्गी' । ५ घ. ब. ग. 'त्येतीति ।

वाग्वै यज्ञस्य होता तद्येयं वाक्सोऽयमाग्निः स
होता स मुक्तिः साऽतिमुक्तिः ॥ ३ ॥

कः पुनर्होता येन मृत्युमतिक्रामतीति । उच्यते । वाग्वै यज्ञस्य यजमानस्य
“यज्ञो वै यजमानः” इति श्रुतेः । यज्ञस्य यजमानस्य यां वाक्सैव होताऽ-
धियज्ञे । कथं तत्तत्र येयं वाग्यज्ञस्य यजमानस्य सोऽयं प्रसिद्धोऽग्निरधिदै-
वतम् । तदेतैस्त्वन्नप्रकरणे व्याख्यातम् “स चाग्निर्होताऽग्निर्वै होता” इति
श्रुतेः । यदेतच्चज्ञस्य साधनद्वयं होता चत्विगधियज्ञमध्यात्मं च वागेतदुभयं
साधनद्वयं परिच्छिन्नं मृत्युनाऽऽप्तं स्वाभाविकान्नासाङ्गमयुक्तेन कर्मणा
मृत्युना प्रतिक्षणमन्यथात्वमार्पद्यमानं वशीकृतम् । तदनेनाधिदैव-
तरुपेणाग्निना दृश्यमानं यजमानस्य यज्ञस्य मृत्योरतिमुक्तये भवति ।
तदेतदाह स मुक्तिः स होताऽग्निर्मुक्तिरग्निस्वरूपदर्शनमेव मुक्तिः । यदैव
साधनद्वयमग्निरूपेण पश्यति तदानीमेव हि स्वाभाविकादासङ्गान्मृत्यो-
र्विमुच्यत आध्यात्मिकात्परिच्छिन्नरूपादाधिभौतिकाच्च । तस्मात्स
होताऽग्निरूपेण दृष्टो मुक्तिर्मुक्तिसाधनं यजमानस्य । साऽतिमुक्तिः ।

व्याचष्टे वाग्वै यज्ञस्येत्यादिनेति शेषः । व्याख्यानमेव विशदयितुं पृच्छति ।
कः पुनरिति । दर्शनविषयं दर्शयन्नृत्तरमाह । उच्यत इति । यज्ञशब्दस्य यजमाने
वृद्धमयोगो नास्वीत्याशङ्क्याऽऽह । यज्ञ इति । यजमानस्य या वागध्यात्मं सैवा-
धियज्ञे होवाऽस्तु तथाऽपि कथं तयोर्देवतात्मना दर्शनमित्याह । कथमिति । तयो-
रन्यात्मना दर्शनमुत्तरवाक्यावष्टम्भेन व्याचष्टे । तत्तत्रेति । कथं पुनर्वागन्योरेकत्वं
वदाह । तदेतर्दाहेति । तयोरेकत्वेऽपि कुतो होतुस्तदैक्यमित्याशङ्क्याऽऽह । स
चेति । स मुक्तिरित्येवदवतारयितुं भूमिकां करोति । यदेतदिति । न केवलमेतदु-
भयं मृत्युना संस्पृष्टमे । किंतु तेन वशीकृतं चेत्याह । स्वाभाविकेति । मृत्युनाऽऽप्तं
मृत्युनाऽभिपन्नमित्यनयोरर्थमनूद्य होत्रेत्यादेरर्थमनुवदति । तदनेनेति । साधनद्वयं
वच्छब्दार्थः । यजमानग्रहणं होतुरुपलक्षणम् । उक्तेऽर्थे समनन्तरवाक्यमवतार्ये
व्याकरोति । तदेतदाहेति । मुक्तिशब्दैस्त्वत्साधनविषयः । पदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह ।
अग्निस्वरूपेति । वाचो होतुश्चाग्निस्वरूपेण दर्शनमेव मुक्तिहेतुरिति यावत् । उक्त-
मर्थं प्रपञ्चयति । यदैवेति । स मुक्तिरित्यस्यार्थमुपसंहरति । तस्मादिति । वाक्यान्त्वरं
समुत्थाप्य व्याचष्टे । साऽतिमुक्तिरिति । मुक्त्यतिमुक्त्योरसंकीर्णत्वं दर्शयति ।

१ च. द. याऽध्यात्मं वा । २ क. ग. घ. ङ. छ. 'तदन्नं' । ३ च. छ. द. होतर्वै । ४ क.
ख. ङ. छ. द. 'मापाय' । ५ क. ग. च. 'स्य मृ' । ६ ख. घ. द. संस्पृष्ट' । ७ ख. द. 'न्दस्तु...
साध' । ८ घ. ज. ण. 'न्तरमु' ।

याज्ञवल्क्येति होवाच

यैवं च मुक्तिः साऽतिमुक्तिरिति मुक्तिसाधनमित्यर्थः । साधनद्वयस्य परिच्छिन्नस्य याऽधिदेवतारूपेणापरिच्छिन्नेनाग्निरूपेण दृष्टिः सा मुक्तिः । याऽसौ मुक्तिरधिदेवतादृष्टिः सैवाध्यात्माधिभूतपरिच्छेदविषयासङ्गास्पदं मृत्युमतिक्रम्याधिदेवतात्वस्याग्निभावस्य प्राप्तिर्या फलभूता साऽतिमुक्तिरित्युच्यते । तस्या अतिमुक्तेर्मुक्तिरेव साधनमिति कृत्वा साऽतिमुक्तिरित्याह । यजमानस्य ह्यतिमुक्तिर्वागादीनामग्न्यादिभाव इत्युद्गीथप्रकरणे व्याख्यातम् । तत्र सांमान्येन मुख्यप्राणदर्शनमात्रं मुक्तिसाधनमुक्तं न तद्विशेषो वागादीनामग्न्यादिदर्शनमिह विशेषो वष्यते । मृत्युप्राप्त्यतिमुक्तिस्तु सैव फलभूता योद्गीथब्राह्मणेन व्याख्याता मृत्युमतिक्रान्तो दीप्यत इत्याद्या ॥ ३ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच । स्वाभाविकादज्ञानासङ्गप्रयुक्तात्कर्मलक्षणा-
न्मृत्योरिति मुक्तिर्व्याख्याता । तस्य कर्मणः सासङ्गस्य मृत्योराश्रयभूतानां
दर्शपूर्णमासादिकर्मसाधनानां यो विपरिणामहेतुः कालस्तस्मात्काला-
त्पृथगतिर्मुक्तिर्व्येतीदमारभ्यते । क्रियानुष्ठानव्यतिरेकेणापि प्राग्ध्वं

साधनद्वयस्येति । प्राप्तिरिति मुक्तिरिति संबन्धः । तामेव संयद्वाति । या फलभूतेति । फलभूतायामग्न्यादिदेवताप्राप्तौ कथमिति मुक्तिशब्दोपपत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह । तस्या इति । ननु वागादीनामग्न्यादिभावोऽत्र श्रूयते यजमानस्य तु न किंचिदुच्यते तत्राऽऽह । यजमानस्येति । तर्हि तेनैव गतार्थत्वादनर्थकमिदं ब्राह्मणमित्याशङ्क्य बाढमित्यादिनोक्तं स्मारयति । तत्रेति । दर्शनवत्फलेऽपि विशेषः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । मृत्युप्राप्तीति ॥ ३ ॥

प्रश्नान्तरमवतार्ये तात्पर्यमाह । याज्ञवल्क्येति । आश्रयभूतानि कानि तानीत्याशङ्क्याऽऽह । दर्शपूर्णमासादीति । प्रतिक्षणमन्यथात्वं विपरिणामः । अग्न्यादिसाधनान्याश्रित्य काम्यं कर्म मृत्युशब्दितमुत्पद्यते तेषां साधनानां विपरिणामहेतुत्वात्कालो मृत्युस्ततोऽतिमुक्तिर्व्येत्युत्तरग्रन्थारम्भ इत्यर्थः । कर्मणो मुक्तिरुक्ता चेत्कालादपि सोक्तैव तस्य कर्मान्तर्भावेन मृत्युत्वादित्याशङ्क्याऽऽह । पृथगांति । कर्मनिरपेक्षतया कालस्य मृत्युत्वं व्युत्पादयति । क्रियेति । कालस्य पृथङ्मृत्युत्वे सिद्धे फलि-

१ च. द. 'व मुं' । २ स. च. द. 'धिदेवत' । ३ स. 'धिदेवत' । ४ घ. ज. सामान्यं । ५ घ. द. 'शेषस्ताद्विशेषाणां वा' । ६ च. द. 'ह तद्विशे' । ७ ग. घ. ज. 'मृत्याप्य' । ८ ग. 'जे-
-था' । ९ घ. 'मृत्याप्ती' ।

यदिदं सर्वमहोरात्राभ्यामाप्तं सर्वमहोरात्रा-
भ्यामभिपन्नं केन यजमानोऽहोरात्रयोराप्तिम-
तिमुच्यत इत्यध्वर्युणात्विजा चक्षुषाऽऽदित्येन
चक्षुर्वै यज्ञस्याध्वर्युस्तद्यदिदं चक्षुः सोऽसावा-
दित्यः सोऽध्वर्युः स मुक्तिः साऽतिमुक्तिः ॥४॥

च क्रियायाः साधनविपरिणामहेतुत्वेन व्यापारदर्शनात्कालस्य । तस्मा-
त्पृथक्कालादतिमुक्तिर्वक्तव्येत्यत आह । यदिदं सर्वमहोरात्राभ्यामाप्तं स च
कालो द्विरूपोऽहोरात्रादिलक्षणस्तिथ्यादिलक्षणश्च । तत्राहोरात्रादि-
लक्षणात्तावदतिमुक्तिमाह । अहोरात्राभ्यां हि सर्वं जायते वर्धते
विनश्यति च । तथा यज्ञसाधनं च । यज्ञस्य यजमानस्य चक्षुर-
ध्वर्युश्च शिष्टान्यक्षराणि पूर्ववन्नेयानि । यजमानस्य चक्षुरध्वर्युश्च साध-
नद्वयमध्यात्माधिभूतपरिच्छेदं हित्वाऽधिदैवतात्मना दृष्टं यत्स मुक्तिः
सोऽध्वर्युरादित्यभावेन दृष्टो मुक्तिः सैव मुक्तिरेवातिमुक्तिरिति पूर्ववदा-
दित्यात्मभावमापन्नस्य हि नाहोरात्रे संभवतः ॥ ४ ॥

तमाह । तस्मादिति । उत्तरग्रन्थस्थप्रश्नयोर्विषयं भेत्तुं कालं भिनत्ति । स चेति ।
आदित्यश्चन्द्रश्चेति कर्तृभेदाद्वैविध्यमुन्नेयम् । कालस्य द्वैरूप्ये सत्याद्यकण्डिका-
विषयमाह । तत्रेति । अहोरात्रयोर्मृत्युत्वे सिद्धे ताभ्यामतिमुक्तिर्वक्तव्या तदेव कथ-
मित्याशङ्क्याऽऽह । अहोरात्राभ्यामिति । यज्ञसाधनं च तथा ताभ्यां जायते
वर्धते नश्यति चेति संबन्धः । प्रविवचनव्याख्याने यज्ञशब्दार्थमाह । यजमानस्येति ।
स मुक्तिरित्यस्य तात्पर्यार्थमाह । यजमानस्येत्यादिना । तस्यैवाक्षरार्थं कथयति ।
सोऽध्वर्युरिति । यथोक्तैरित्याऽऽदित्यात्मत्वेऽपि कथमहोरात्रलक्षणान्मृत्योरतिमुक्तिरत
आह । आदित्येति । 'नोदेता नास्त्वमेता' इत्यादिश्रुतेरादित्ये वस्तुवो नाहोरात्रे स्तः ।
तथा च तदात्मनि विदुष्यपि न ते संभवत इत्यर्थः ॥ ४ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच यदिदं सर्वं पूर्वपक्षापरपक्षाभ्यामाप्तं सर्वं पूर्वपक्षापरपक्षाभ्यामभिपन्नं केन यजमानः पूर्वपक्षापरपक्षयोरपि मितिमुच्यत इत्युद्रात्रर्विजा वायुना प्राणेन प्राणो

इदानीं तिथ्यादिलक्षणादतिशुक्तिरुच्यते । यदिदं सर्वमहोरात्रयोरविशिष्टयोरदित्यः कर्ता न प्रतिपदादीनां तिथीनाम् । तासां तु वृद्धिक्षयोपगमनेन प्रतिपत्प्रभृतीनां चन्द्रमाः कर्ता । अतस्तदापत्या पूर्वपक्षापरपक्षात्यय आदित्यापत्याऽहोरात्रात्ययवत् । तत्र यजमानस्य प्राणो वायुः । स एवोद्गातेत्युद्गीथब्राह्मणेऽवगतं वाचा च ह्येव स प्राणेन चोदगायदिति च निर्धारितम् । अथेतस्य प्राणस्याऽऽपः शरीरं ज्योतीरूपमसौ चन्द्र इति च । प्राणवायुचन्द्रमसामेकत्वाच्चन्द्रमसा वायुना चोपसंहारे न काश्चिद्विशेष एवमन्यमाना श्रुतिर्वायुनाऽधिदैवतरूपेणोपसंहरति । अपि च वायुर्नामत्तौ हि वृद्धिक्षयो चन्द्रमसः । तेन तिथ्यादि-

कण्ठिकान्तरस्य तात्पर्यमाह । इदानीमिति । नन्वहोरात्रादिलक्षणे काले तिथ्यादिलक्षणस्य कालस्यान्तर्भावत्ततोऽतिमुक्तावुक्तायां तिथ्यादिलक्षणादपि कालादसावुक्तैवेति कृतं पृथगारम्भेणेति तत्राऽऽह । अहोरात्रयोरिति । अविशिष्टयोर्वृद्धिक्षयशून्ययोरिति यावत् । कथं तर्हि तिथ्यादिलक्षणात्कालादतिमुक्तिरव आह । अतस्तदापत्येति । चन्द्रमापत्या तिथ्याद्यत्ययो माघ्यंदिनश्रुत्योच्यते काण्वश्रुत्या तु वायुभावापत्या तदत्यय उक्तः । तथाच श्रुत्योर्विरोधे कः समाधिरित्याशङ्क्याऽऽह । तत्रेति । काण्वश्रुताविति यावत् । उद्रातुरपि प्राणात्मकवायुरूपत्वं श्रुतिद्वयानुसारेण दर्शयति । स एवेति । न केवलमुद्रातुः प्राणत्वं प्रतिज्ञामात्रेण प्रतिपन्नं किंतु विचार्य निर्धारितं चेत्याह । वाचेति । प्राणचन्द्रमसोश्चैकत्वं सप्तान्नाधिकारे निर्धारितमित्याह । अथेति । उक्तया रीत्या प्राणादीनामेकत्वे श्रुत्योरविरोधं फलितमाह । प्राणेति । मनोब्रह्मणोश्चन्द्रमसा प्राणोद्गात्रोश्च वायुनोपास्यत्वेनोपसंग्रहे मृत्युवरणे विशेषो नास्तीति श्रुत्वोर्विकल्पेनोपपत्तिरित्यर्थः । उपसंहरति प्राणमुद्रातारं च तद्रूपेणोपास्यतया संगृह्णाति काण्वश्रुतिरित्यर्थः । इतश्च काण्वश्रुतिरुपपन्नेत्याह । आप चेति । वायुः सूत्रात्मा तन्निमित्तौ स्थावयवस्य चन्द्रमसो वृद्धिहासौ । सूत्राधीना हि चन्द्रादेर्जगतश्चेष्टेत्यर्थः । वृद्ध्यादिहेतुत्वे फलितमाह । तेनेति । कर्तुश्चन्द्रस्येत्यर्थः । वायोश्चन्द्रमसि कार-

वै यज्ञस्योद्गाता तद्योऽयं प्राणः स वायुः स
उद्गाता स मुक्तिः साऽतिमुक्तिः ॥ ५ ॥ याज्ञ-
वल्क्येति होवाच यदिदमन्तरिक्षमनारम्बण-
मिव केनाऽऽक्रमेण यजमानः स्वर्गं लोकमा-
क्रमत इति ब्रह्मणर्त्विजा मनसा चन्द्रेण मनो

लक्षणस्य कालस्य कर्तुरपि कारयिता वायुः । अतो वायुरूपापन्नस्ति-
थ्यादिकालादतीतो भवतीत्युपपन्नतरं भवति । तेन श्रुत्यन्तरे चन्द्ररू-
पेण दृष्टिर्मुक्तिरतिमुक्तिश्च । इह तु काण्वानां साधनद्वयस्य तत्कारणरू-
पेण वाय्वात्मना दृष्टिर्मुक्तिरतिमुक्तिश्चेति न श्रुत्योर्विरोधः ॥ ५ ॥

मृत्योः कालादतिमुक्तिर्व्याख्याता यजमानस्य । सोऽतिमुच्यमानः केना-
वष्टम्भेन परिच्छेदविषयं मृत्युमतीत्य फलं प्राप्नोत्यतिमुच्यत इत्युच्यते ।
यदिदं प्रसिद्धमन्तरिक्षमाकाशोऽनारम्बणमनालम्बनमिवशब्दादस्त्येव
तत्राऽऽलम्बनं तत्तु न ज्ञायत इत्यभिप्रायः । यत्तु तदज्ञायमानमालम्बनं
तत्सर्वनाम्ना केनेति पृच्छ्यते । अन्यथा फलप्राप्तेरसंभवात् । येनावष्ट-
म्भेनाऽऽक्रमेण यजमानः कर्मफलं प्रतिपद्यमानोऽतिमुच्यते किं तदिति
प्रश्नविषयः । केनाऽऽक्रमेण यजमानः स्वर्गं लोकमाक्रमत इति स्वर्गं
लोकं फलं प्राप्नोत्यतिमुच्यत इत्यर्थः । ब्रह्मणर्त्विजा मनसा चन्द्रेणेत्य-

यितृत्वेऽपि प्रकृते किमायातं तदाह । अत इति । उदितानुदितहोमवद्विकल्पमुपेत्या-
विरोधमुपसंहरति । तेनेति । श्रुत्यन्तरं माध्यंदिनश्रुतिः । साधनद्वयस्येत्युभयत्र संब-
ध्यते । तत्राऽऽदौ षासो ब्रह्मणश्चेत्यर्थः । उत्तरत्र प्राणस्योद्गातुश्चेत्यर्थः । तच्छब्द-
श्चन्द्रविषयः ॥ ५ ॥

यदिदमन्तरिक्षमित्यादि प्रश्नान्तरं वृत्तानुवादपूर्वकमुपादत्ते । मृत्योरिति । व्याख्या-
नव्याख्येयभावेन क्रियापदे नेतव्ये । इत्येतत्प्रश्नरूपमुच्यते समनन्तरवाक्येनेति यावत् ।
तद्वाच्ये । यदिदमिति । केनेतिप्रश्नस्य विषयमाह । यत्त्विति । प्रश्नविषयं प्रपञ्च-
यति । अन्यथेति । आलम्बनमन्तरेणेति यावत् । प्रश्नार्थं संक्षिप्योपसंहरति ।
केनेति । अक्षरन्यासोऽक्षराणामर्थेषु वृत्तिरिति यावत् । मनो वै यज्ञस्येत्यादेरर्थमाह ।

वै यज्ञस्य ब्रह्मा तद्यदिदं मनः सोऽसौ चन्द्रः
स ब्रह्मा स मुक्तिः साऽतिमुक्तिरित्यतिमोक्षा
अथ संपदः ॥ ६ ॥

क्षरण्यासः पूर्ववत् । तत्राध्यात्मं यज्ञस्य यजमानस्य यदिदं प्रसिद्धं मनः
सोऽसौ चन्द्रोऽधिदैवम् । मनोऽध्यात्मं चन्द्रमा अधिदैवतमिति हि
प्रसिद्धम् । स एव चन्द्रमा ब्रह्मात्त्विकतेनाधिभूतं ब्रह्मणः परिच्छिन्नं रूपम-
ध्यात्मं च मनस एतद्व्यमपरिच्छिन्नेन चन्द्रमसौ रूपेण पश्यति । तेन चन्द्र-
मसा मनसाऽवलम्बनेन कर्मफलं स्वर्गं लोकं प्राप्नोत्यतिमुच्यत इत्यभि-
प्रायः । इतीत्युपसंहारार्थं वचनम् । इत्येवंप्रकारा मृत्योरतिमोक्षाः ।
सर्वाणि हि दर्शनप्रकाराणि यज्ञाङ्गविषयाण्यस्मिन्नवसर उक्तानीति
कृत्वोपसंहार इत्यतिमोक्षाः । एवंप्रकारा अतिमोक्षा इत्यर्थः । अथ
संपदः । अथाधुना संपद उच्यन्ते । संपन्नम केनचित्सामान्येनाग्निहो-
त्रादीनां कर्मणां फलवतां तत्फलाय संपादनं संपत्फलस्यैव वा सर्वोत्सा-
हेन फलसाधनानुष्ठाने प्रयततां केनचिद्वैगुण्येनासंभवः । तदिदानीमा-

तत्रेति । व्यवहारभूमिः सप्तम्यर्थः । वाक्यार्थमाह । तेनेति । तृतीया तृतीयाभ्यां
संबध्यते । दर्शनफलमाह । तेनेति । वागादीनामग्न्यादिभावेन दर्शनमुक्तं
त्वगादीनां तु वाग्यादिभावेन दर्शनं वक्तव्यं तत्कथं वक्तव्यशेषे सत्युपसंहारो-
पपत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह । सर्वाणीति । वागादावुक्तन्यायस्य त्वगादावतिदेशोऽत्र
विवक्षित इत्याह । एवंप्रकारा इति । अथशब्दो दर्शनप्रभेदकथनानन्तर्यार्थः ।
केयं संपन्नामेति पृच्छति । संपन्नामेति । उत्तरमाह । केनचिदिति । महतां
फलवतामश्वमेधादिकर्मणां कर्मत्वादिना सामान्येनाल्पीयस्य कर्मसु विवक्षितफल-
सिद्ध्यर्थं संपत्तिसंपदनुच्यते । यथाशक्त्यग्निहोत्रादिनिर्वर्तनेनाश्वमेधादि मया
निर्वर्त्यत इति ध्यानं संपदित्यर्थः । यद्वा फलस्यैव देवलोकान्देहज्ज्वलत्वादिसामान्ये-
नाऽऽज्याद्याहुविषु संपादनं संपदित्याह । फलस्येति । संपदनुष्ठानावसरमादर्शयति ।
सर्वोत्साहेनेति । असंभवोऽनुष्ठानस्य यदेति शेषः । कर्मिणामेव संपदनुष्ठानेऽविकार
इति दर्शयितुमाहित्वाग्निः सन्नित्युक्तम् । अग्निहोत्रादीनामिवित्तिर्वारणे षष्ठी । यथा-
संभवं वर्णाश्रमानुरूपमिति यावत् । आदायेत्यस्य व्याख्यानमालम्बनीकृत्येति । न

याज्ञवल्क्येति होवाच कतिभिरयमद्यग्भिर्हो-
ताऽस्मिन्यज्ञे करिष्यतीति तिसृभिरिति कतमा-
स्तास्तिस्र इति पुरोनुवाक्या च याज्या च

हिताग्निः सन्यात्किञ्चित्कर्माग्निहोत्रादीनां यथासंभवमादायाऽऽलम्बनी-
कृत्य कर्मफलविद्वत्तायां सत्यां यत्कर्मफलकामो भवति तदेव संपादयति ।
अन्यथा राजसूयाश्वमेधपुरुषमेधसर्वमेधलक्षणानामधिकृतानां त्रैवर्णिकानां
नामप्यसंभवस्तेषां तत्पाठः स्वाध्यायार्थ एव केवलः स्यात् । यदि
तत्फलप्राप्त्युपायः कश्चन न स्यात् । तस्मात्तेषां संपदैव तत्फलप्राप्ति-
स्तस्मात्संपदामपि फलवत्त्वमतः संपद आरभ्यन्ते ॥ ६ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाचाभिमुखीकरणाय । कतिभिरयमद्यग्भिर्होताऽस्मि-
न्यज्ञे कतिभिः कतिसंख्याभिर्ऋग्भिर्ऋग्जातिभिरयं होतृत्विगस्मिन्यज्ञे
करिष्यति शस्त्रं शंसत्याहेतरस्तिस्मृभिर्ऋग्जातिभिरित्युक्तवन्तं प्रत्याहे-
तरः कतमास्तास्तिस्र इति । संख्येयविषयोऽयं प्रश्नः पूर्वस्तु संख्या-
विषयः । पुरोनुवाक्या च प्रागयागकालाद्याः प्रयुज्यन्त ऋचः सर्जातिः
पुरोनुवाक्येत्युच्यते । यागार्थं याः प्रयुज्यन्त ऋचः सर्जातिर्याज्या ।

केवलं कर्मत्वमेव संपदनुष्ठातुरपेक्ष्यते किंतु तत्फलविद्यावत्त्वमपीत्याह । कर्मेति ।
तदेव कर्मफलमेवेत्यर्थः । कर्माण्येव फलवन्ति न संपदस्तत्कथं तासां कार्यतेत्याश-
ङ्क्याऽऽह । अन्यथेति । विहिताध्ययनस्यार्थज्ञानानुष्ठानादिपरंपरया फलवत्त्वमिष्टम् ।
न चाश्वमेधादिषु सर्वेषामनुष्ठानसंभवः कर्मस्वाधिकृतानामपि त्रैवर्णिकानां केषांचिदनु-
ष्ठानासंभवादतस्तेषां तदध्ययनार्थवत्त्वानुपपत्त्या संपदामपि फलवत्त्वमेष्टव्यमित्यर्थः ।
महतोऽश्वमेधादिफलस्य कथमल्पीयस्या संपदा प्राप्तिरित्याशङ्क्य शास्त्रप्रामाण्यादित्य-
भिप्रेत्याऽऽह । यदीति । तदा तत्पाठः स्वाध्यायार्थ एवेति पूर्वेण संबन्धः । अध्यय-
नस्य फलवत्त्वे वक्तव्ये फलितमाह । तस्मादिति । तेषां राजसूयादीनामिति यावत् ।
ब्राह्मणादीनां राजसूयाद्यध्ययनसामर्थ्यात्तेषां संपदैव तत्फलप्राप्तावपि किं सिध्यति
वदाह । तस्मात्संपदामिति । कर्मणामिवेतिदृष्टान्तार्थोऽपिशब्दः । तासां फलवत्त्वे
फलितमाह । अत इति ॥ ६ ॥

संपदामारम्भमुपपाद्य प्रश्नवाक्यमुत्थापयति । याज्ञवल्क्येतीति । पृथीकमादाय
व्याचष्टे । कतिभिरित्यादिना । कतिभिः कतमा इति प्रश्नयोर्विषयभेदं दर्शयति ।
संख्येयेति । स्तोत्रिया नामान्याऽपि काचिद्गजादिरस्तीत्याशङ्क्याऽऽह ।

शस्यैव तृतीया किं ताभिर्जयतीति यत्कि-
चेदं प्राणभृदिति ॥ ७ ॥ याज्ञवल्क्येति
होवाच कत्ययमद्याध्वर्युरस्मिन्यज्ञ आहुती-
र्होष्यतीति तिस्र इति कतमास्तास्तिस्र
इति या हुता उज्ज्वलन्ति या हुता अतिने-
दन्ते या हुता अधिशेरते किं ताभिर्जय तीति
या हुता उज्ज्वलन्ति देवलोकमेव ताभि-

शस्त्रार्थं याः प्रयुज्यन्त ऋचः सर्जातिः शस्या । सर्वास्तु याः काश्चनर्चस्ताः
स्तोत्रिया वा अन्या वा सर्वा एतास्वेव तिष्ठषु ऋग्जातिष्वन्तर्भवन्ति ।
किं ताभिर्जयतीति यत्किचेदं प्राणभृदिति । अतश्च संख्यासामान्याद्य-
त्किंचित्प्राणभृज्जातं तत्सर्वं जयति तत्सर्वं फलजातं संपादयति संख्या-
दिसामान्येन ॥ ७ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाचेति पूर्ववत् । कत्ययमद्याध्वर्युरस्मिन्यज्ञ आहु-
तीर्होष्यतीति कत्याहुतिप्रकारास्तिस्र इति कतमास्तास्तिस्र इति पूर्व-
वत् । इतर आह या हुता उज्ज्वलन्ति समिदाज्याहुतयः । या हुता
अतिनेदन्तेऽतीव शब्दं कुर्वन्ति मांसाद्याहुतयः । या हुता अधिशेरतेऽ-
ध्यधो गत्वा भूमेरधिशेरते पयःसोमाहुतयः । किं ताभिर्जयतीति ताभि-
रेवं निर्वर्तिताभिराहुतिभिः किं जयतीति । या आहुतयो हुता उज्ज्व-
लन्त्युज्ज्वलनयुक्ता आहुतयो निर्वर्तिताः फलं च देवलोकारूपमुज्ज्वल-

सर्वास्त्विति । अन्या वेति शस्त्रजातिग्रहः । विधेयभेदात्सर्वशब्दापुनरुक्तिः । अतश्च
संपर्चिकरणादित्यर्थः । संख्यासामान्यान्त्रित्वाविशेषादिति यावत् । प्राणभृज्जातं
लोकत्रयं विवक्षितम् ॥ ७ ॥

प्रथमः संख्याविषयो द्वितीयस्तु संख्येयविषयः प्रश्न इति विभागं लक्षयति । पूर्व-
वदिति । तेन सामान्येनोज्ज्वलत्वेनेति यावत् । उक्तमर्थं संक्षिप्याऽऽह । देवलोका-
रूपमिति । कथं मांसाद्याहुतीनां पितृलोकैः सह यथोक्तं सामान्यमव आह ।

र्जयति दीप्यत इव हि देवलोको या हुता
 अतिनेदन्ते पितृलोकमेव ताभिर्जयत्यतीव हि
 पितृलोको या हुता अधिशेरते मनुष्यलोक-
 मेव ताभिर्जयत्यध इव हि मनुष्यलोकः ॥८॥
 याज्ञवल्क्येति होवाच कतिभिरयमद्य ब्रह्मा

मेव तेन सामान्येन या मयैता उज्ज्वलन्त्य आहुतयो निर्वर्त्यमानास्ता
 एताः साक्षाद्देवलोकस्य कर्मफलस्य रूपं देवलोकारूपं फलमेव मया
 निर्वर्त्यत इत्येवं संपादयति । या हुता अतिनेदन्त आहुतयः पितृलो-
 कमेव ताभिर्जयति कुत्सितशब्दकर्तृत्वसामान्येन । पितृलोकसंबद्धायां
 हि संयमन्यां पुर्यां वैवस्वतेनें यात्यमानानां हा हुताः स्म मुश्रु मुश्चेति
 शब्दो भवति । तथोऽवदानाहुतयस्तेन पितृलोकसामान्यात्पितृलोक एव
 मया निर्वर्त्यत इति संपादयति । या हुता अधिशेरते मनुष्य-
 लोकमेव ताभिर्जयति भूम्युपरिसंबन्धसामान्यादध इव ह्यध एव
 हि मनुष्यलोक उपरितनान्साध्याल्लोकानपेक्षयाथवाऽधोगमनमपेक्षयातो
 मनुष्यलोक एव मया निर्वर्त्यत इति संपादयति पयःसोमाहुतिनिर्वर्त-
 नकाले ॥ ८ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाचेति पूर्ववत् । अयमृत्विग्ब्रह्मा दक्षिणतो ब्रह्मासने
 स्थित्वा यज्ञं गोपायति । कतिभिर्देवताभिर्गोपायतीति प्रासङ्गिकमेतद्ब-
 हुवचनम् । एकया हि देवतया गोपायत्यसौ । एवं ज्ञाते बहुवचनेन
 प्रश्नो नोपपद्यते स्वयं जानतस्तस्मात्पूर्वयोः कण्ठिकयोः प्रश्नप्रतिवच-
 नेषु कतिभिः कति तिसृभिस्तिस्त्र इति प्रसङ्गं दृष्टेहापि बहुवचनेनैव
 प्रश्नोपक्रमः क्रियते । अथवा प्रतिवादिन्यामोहार्थं बहुवचनम् । इतर

पितृलोकेति । अधोगमनमपेक्षयेति । अस्ति हि सोमाद्याहुतीनामवस्ताद्गमनमस्ति च
 मनुष्यलोकस्य पापप्रचुरस्य वाह्यगमनं तदपेक्षयेत्यर्थः । अतः सामान्यादिति यावत् ॥८॥

दक्षिणत आहवनीयस्येति शेषः । प्रासङ्गिकं बहुवचनमित्युक्तं प्रकटयति । एकया
 हीति । जल्पकथा प्रस्तुतेति ह्यदि निधाय बहूक्तेर्गत्यन्तरमाह । अथवेति । मनसो

यज्ञं दक्षिणतो देवताभिर्गोपायतीत्येकयेति
कतमा सैकेति मन एवेत्यनन्तं वै मनोऽ-
नन्ता विश्वे देवा अनन्तमेव स तेन लोकं
जयति ॥ ९ ॥ याज्ञवल्क्येति होवाच
कत्ययमद्योद्धाताऽस्मिन्यज्ञे स्तोत्रिया स्तो-
प्यतीति तिस्र इति कतमास्तास्तिस्र इति

आहैकयेत्येका सा देवता यथा दक्षिणतः स्थित्वा ब्रह्माऽऽसने यज्ञं गोपा-
यति । कतमा सैकेति । मन एवेति मनः सा देवता । मनसा हि ब्रह्मा
व्याभियते ध्यानेनैव । “तस्य यज्ञस्य मनश्च वाक्च वर्तनी तयोऽरन्यतरां
मनसां संस्करोति ब्रह्मा” इति श्रुत्यन्तरात् । तेन मन एव देवता तथा
मनसा हि गोपायति ब्रह्मा यज्ञम् । तच्च मनो वृत्तिभेदेनानन्तम् । वैशब्दः
प्रसिद्धावद्योतैतार्थः । प्रसिद्धं मनस आनन्त्यम् । तदानन्त्याभिमानिनो
देवाः अनन्ता वै विश्वे देवाः । सर्वे देवा यत्रैकं भवन्तीत्यादिश्रुत्य-
न्तरात् । तेनाऽऽनन्त्यसामान्यादनन्तमेव स तेन लोकं जयति ॥ ९ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाचेति पूर्ववत् । कति स्तोत्रियाः स्तोप्यतीत्यय-
मुद्धाता । स्तोत्रिया नाम ऋक्सामसमुदायः कतिपयानामृचाम् । स्तोत्रिया
वा शस्या वा याः काश्चन ऋचस्ताः सर्वास्तिस्र एवेत्याह । ताश्च व्याख्या-

देवतात्वं साधयति । मनसेति । वर्तनी वर्तनी तयोर्वाङ्मनसयोर्वर्तनीरन्यतरां वाक्
मनसा मौनेन ब्रह्मा संस्करोति वाग्विसर्गे प्रायश्चित्तविधानादिति श्रुत्यन्तरस्यार्थः ।
तथाऽपि कथं संपदः सिद्धिस्तत्राऽऽह । तच्चेति । देवाः सर्वे यस्मिन्मनस्येकं भवन्त्य-
भिन्नत्वं प्रतिपद्यन्ते तस्मिन्निश्वदेवदृष्ट्या भवत्यनन्तलोकप्राप्तिरिति श्रुत्यन्तरस्यार्थः ।
अनन्तमेवेत्यादि व्याचष्टे । तेनेति । उक्तेन प्रकारेणेति यावत् । तेन मनसा विश्व-
देवदृष्ट्याध्यासेनेत्यर्थः । स इत्युपासकोक्तिः ॥ ९ ॥

पूर्ववदित्यभिमुखीकरणार्थेत्यर्थः । प्रतिवचनमुपादत्ते । स्तोत्रिया वेति । प्रगीत-
मृगजातं स्तोत्रमप्रगीतं शस्त्रम् । कतमास्तास्तिस्र इत्यादेस्वात्पर्यमाह । ताश्चेति ।

पुरोनुवाक्या च याज्या च शस्यैव तृतीया कतमा-
स्ता या अध्यात्ममिति प्राण एव पुरोनुवाक्याऽपानो
याज्या व्यानः शस्या किं ताभिर्जयतीति पृथिवीलोकमेव
पुरोनुवाक्यया जयत्यन्तरिक्षलोकं याज्यया द्युलो-
कं शस्यया ततो ह होताऽश्वल उपरराम ॥ १० ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि तृतीयाध्यायस्य
प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

ताः पुरोनुवाक्या च याज्या च शस्यैव तृतीयेति । तत्र पूर्वमुक्तं यत्किंचेदं
प्राणभृत्सर्वं जयतीति तत्केन सामान्येनेत्युच्यते कतमास्तास्तिस्र ऋचो
या अध्यात्मं भवन्तीति । प्राण एव पुरोनुवाक्या । पशवदसामान्यात् ।
अपानो याज्या । आनन्तर्यात् । अपानेन हि प्रत्तं हविर्देवता ग्रसन्ति ।
यागश्च प्रदानम् । व्यानः शस्या “अप्राणन्नपाननृचमभिव्याहरति” इति
श्रुत्यन्तरात् । किं ताभिर्जयतीति व्याख्यातम् । तत्र विशेषसंबन्धसामा-
न्यमनुक्तमिहोच्यते सर्वमन्यद्वाख्यातम् । लोकसंबन्धसामान्येन पृथि-
वीलोकमेव पुरोनुवाक्यया जयत्यन्तरिक्षलोकं याज्यया मध्यमत्वसामा-
न्यात् । द्युलोकं शस्ययोर्ध्वत्वसामान्यात् । ततो ह तस्मादात्मनः प्रश्न-
निर्णयादसौ होताऽश्वल उपरराम नायमस्मद्गोचर इति ॥ १० ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद्ब्राह्मणे तृतीयाध्यायस्य प्रथममश्वलब्राह्मणम् ॥ १ ॥

प्रश्नान्तरं वृत्तमनूद्योपादत्ते । तत्रेति । यज्ञाधिकारः सप्तम्यर्थः । पुरोनुवाक्यादिना
लोकत्रयजयलक्षणं फलं केन सामान्येनेत्यपेक्षायां संख्याविशेषणेत्युक्तं स्मारयति ।
तर्दाति । अविद्यज्ञे त्रयमुक्तं स्मारयित्वाऽध्योत्मविशेषं दर्शयितुमुत्तरो ग्रन्थ इत्याह ।
उच्यत इति । प्राणादौ पुरोनुवाक्यादौ च पृथिव्यादिलोकदृष्टिरिति प्रश्नपूर्वकमाह ।
कतमा इति । अपाने याज्यादृष्टौ हेत्वन्तरमाह । अपानेन हीति । हस्ताद्यादान-
व्यापारेणेति यावत् । प्राणापानव्यापारव्यतिरेकेण सन्नप्रयोगस्य श्रुत्यन्तरे सिद्धत्वा-
द्धाने शस्या दृष्टिरित्याह । अप्राणन्निति । तत्र पुरोनुवाक्यादिषु चेति यावत् । इहे-
त्यनन्तरवाक्योक्तिः । सर्वमन्यदिति संख्यासामान्योक्तिः । किं तद्विशेषसंबन्धसामान्यं
तदाह । लोकेति । पृथिवीलक्षणेन लोकेन सह प्रथमत्वेन संबन्धसामान्यं पुरोनुवाक्या-
यामस्ति तेन तथा पृथिवीलोकमेव प्राप्नोतीत्यर्थः । अश्वलस्य तूष्णींभावं भजतोऽभि-
प्रायमाह । नापर्याप्तं ॥ १० ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद्ब्राह्मणटीकायां तृतीयाध्यायस्य प्रथममश्वलब्राह्मणम् ॥ १ ॥

आख्यायिकासंबन्धः प्रसिद्ध एव । मृत्योरतिमुक्तिर्व्याख्याता काल-
लक्षणात्कर्मलक्षणाच्च । कः पुनरसौ मृत्युर्यस्मादतिमुक्तिर्व्याख्याता । स
च स्वाभाविकाज्ञानासङ्गास्पदोऽध्यात्माधिभूतविषयपरिच्छिनो ग्रहाति-
ग्रहलक्षणो मृत्युः । तस्मात्परिच्छिन्नरूपान्मृत्योरतिमुक्तस्य रूपाण्यग्न्या-
दित्यादीन्पुद्गीथप्रकरणे व्याख्यातानि । अन्धमश्रे च तद्गतो विशेषः
कश्चित् । तच्चैतत्कर्मणां ज्ञानसहितानां फलम् । एतस्मात्साध्यसाधनरूपा-
त्संसारान्मोक्षः कर्तव्य इत्यतो बन्धनरूपस्य मृत्योः स्वरूपमुच्यते ।
बैद्धस्य हि मोक्षः कर्तव्यः । यदप्यतिमुक्तस्य स्वरूपमुक्तं तत्रापि ग्रहा-
तिग्रहाभ्यामविनिर्मुक्त एव मृत्युरूपाम्याम् । तथाचोक्तमशनाया हि
मृत्युरेष एव मृत्युरिति । आदित्यस्थं पुरुषमङ्गीकृत्याऽऽहैको मृत्युर्बहवा
इति च । तदात्मभावापन्नो हि मृत्योराप्तिमतिमुच्यत इत्युच्यते ।

ब्राह्मणान्तरमवतारयन्नाख्यायिका किमर्थेति शङ्कमानं प्रत्याह । आख्यायिकेति ।
याज्ञवल्क्यो हि विद्याप्रकर्षवशादत्र पूजाभागी लक्ष्यते नाऽऽर्तभागस्त्वथा विद्यामा-
न्यादतो विद्यास्तुत्यर्थेमाख्यायिकेत्यर्थः । इदानीं ब्राह्मणार्थं वक्तुं वृत्तं कर्तव्यमिति ।
मृत्योरिति । मृत्युरूपं पृच्छति । कः पुनरसाविति । तत्स्वरूपनिरूपणार्थं ब्राह्मण-
मुत्थापयति । स चेति । मृत्युरिति संबन्धः । स्वाभाविकं नैसर्गिकमनादिसिद्धमज्ञानं
तस्मादाभेदः स आस्पदमिवाऽऽस्पदं यस्य स तथेति विग्रहः । तस्य विषयमुक्त्वा
व्याप्तिमाह । अध्यात्मेति । तस्य स्वरूपमाह । ग्रहेति । यथोक्तमृत्युव्याप्तिम-
ग्न्यादीनां कथयति । तरमादिति । तान्यपि ग्रहातिग्रहगृहीतान्येवाथेन्द्रियसंज्ञार्थ-
त्वादित्यर्थः । तद्गतो विशेषोऽग्न्यादिगतो दृष्टिभेद इति यावत् । कश्चिद्व्याख्यात इति
संबन्धः । सूत्रस्यापि मृत्युग्रस्तत्त्वमभिप्रेत्याऽऽह । तच्चेति । अग्न्यादित्याद्यात्मकं सौत्रं
पदमिति यावत् । फलं यथोक्तमृत्युग्रस्तामिति शेषः । किमिति मृत्योर्बन्धनरूपस्य स्वरू-
पमुच्यते तत्राऽऽह । एतस्मादाति । ननु मोक्षे कर्तव्ये बन्धरूपोपवर्णनमनुपयुक्त-
मित्याशङ्क्याऽऽह । वैद्धस्य हीति । अग्न्यादीनां यथोक्तमृत्युव्याप्तिमुक्तां व्यक्ती-
करोति । यदपीति । अविनिर्मुक्त एवातिमुक्तोऽपीति शेषः । तथाऽपि कथं सूत्रस्य
यथोक्तमृत्युव्याप्तिस्तत्राऽऽह । तथा चेति । तथाऽपि कथमग्न्यादीनां मृत्युव्याप्तिर्न
हि तत्र प्रमाणमस्ति तत्राऽऽह । एक इति । बहवा इति च्छान्दसम् । तथाऽपि
विदुषो मृत्योरतिमुक्तस्य न तदाप्तिरित्याशङ्क्याऽऽह । तदात्मेति । सौत्रे पदे मृत्यु-

१ अ. घ. ज. ट. 'च्छिन्नान्मृ' । २ ख. बन्धस्य । ३ घ. ङ. च. 'कस्त्वं' । ४ ट. 'निर्धा-
रणा' । ५ क. ख. ज. ट. ण. 'सहस्तस्याऽऽस्प' । ६ क. ख. ज. ण. 'दभेवा' । ७ क. ख.
'बन्धस्य' ।

न च तत्र ग्रहातिग्रहो मृत्युरूपी न स्तः । अथैतस्य मनसो द्यौः शरीरं
ज्योतीरूपमसावादित्यः । मनश्च ग्रहः स कामेनातिग्रहेण गृहीत इति
वक्ष्यति प्राणो वै ग्रहः सोऽपानेनातिग्रहेणेति वाग्वै ग्रहः स नाञ्जाऽति-
ग्रहेणेति च । तथा ऋन्नविभागे व्याख्यातमस्माभिः । सुविचारितं चैत-
द्यदेव प्रवृत्तिकारणं तदेव निवृत्तिकारणं न भवतीति । केचित्तु सर्वमेव
निवृत्तिकारणं मन्यन्ते । अतः कारणात्पूर्वस्मात्पूर्वस्मान्मृत्योर्मुच्यत उत्त-
रमुत्तरं प्रतिपद्यमानो व्यावृत्त्यर्थमेव प्रतिपद्यते न तु तादर्थ्यमित्यत
आ द्वैतक्षयात्सर्वं मृत्युर्द्वैतक्षये तु परमार्थतो मृत्योरपि मतिमुच्यते ।

व्याप्तिं प्रकारान्तरेण प्रकटयति । न चेति । मनसि कार्यकरणरूपेण दिवश्चाऽऽदि-
त्यस्य चैक्यमस्तु तथाऽपि कथं ग्रहातिग्रहगृहीतत्वं सूत्रस्येत्याशङ्क्याऽऽह । मन-
श्चेति । वागादेर्वक्तव्यादेश्च ग्रहत्वेऽतिग्रहत्वे च हिरण्यगर्भं किमायातमित्याशङ्क्याऽऽह ।
तथेति । कर्मफलस्य संसारत्वाच्च वत्फलं सौत्रं पदं मृत्युग्रस्तमेवेत्याह । सुविचारितं
चेति । यदेव कर्मबन्धप्रवृत्तिप्रयोजकं तदेव बन्धनिवृत्तेर्न कारणमतः कर्मफलं हिरण्य-
गर्भं पदं बन्धनमेवेत्यर्थः । स्वमतमुक्त्वा मतान्तरमाह । केचित्त्विति । सर्वमेव कर्मेति
शेषः । स्वर्गकामवाक्ये देहात्मत्वनिवृत्तिर्गोदोहनवाक्ये स्वतन्त्राधिकारनिवृत्तिर्नित्यनैमि-
त्तिकविधिष्वर्थान्तरोपदेशेन स्वाभाविकप्रवृत्तिनिरोधो निषेधेषु साक्षादेव नैसर्गिकप्रवृत्तयो
निरुद्ध्यन्ते तदेवं सर्वमेव कर्मकाण्डं निवृत्तिद्वारेण मोक्षपरमित्यर्थः । ननु शास्त्रीयात्कर्मणो
हेतोरुत्तरमुत्तरं कार्यकरणसंघातमतिशयवन्तमाऽग्रजात्प्रतिपद्यमानः संघातात्पूर्वस्मा-
न्मुच्यते वत्कुवो निवृत्तिपरत्वं कर्मकाण्डस्येत्याशङ्क्याऽऽह । अतः कारणादिति ।
यद्धादमुत्तरमुत्तरं साविशयं फलं प्राजापत्यं पदं तदपि प्रासादारोहणक्रमेण व्यावृत्ति-
द्वारा मोक्षभववारिर्णुं न तु तत्रैव प्राजापत्ये पदे श्रुतेस्तात्पर्यं तस्यापि निरतिशयफल-
त्वामावादित्यर्थः । फलितमाह । इत्यत इति । यस्मात्पूर्वं पूर्वं परित्यज्योत्तरमुत्तरं
प्रतिपद्यमानस्वतन्त्रनिवृत्तिद्वारा मुक्त्यर्थमेव तत्तत्प्रतिपद्यते न तु तत्तत्पदप्राप्त्यर्थमेव
वाक्यं पर्यवसितं तस्यान्तवस्त्वेनाफलत्वात् । तस्माद्द्वैतक्षयपर्यन्तं सर्वोऽपि फलविशेषो
मृत्युग्रस्तत्वात्प्रासादारोहणन्यायेन मोक्षार्थेऽवतिष्ठते हिरण्यगर्भपदप्राप्त्या द्वैत-
क्षये तु वस्तुतो मृत्योरपि मतीत्य परमात्मरूपेण स्थितो मुक्तो भवति । तथा च
मनुष्यभावादूर्ध्वमेवाक्यं परमात्मभावान्मध्ये या तत्तत्पदप्राप्तिः सा खल्वपेक्षिका
सती गौणी मुक्तिर्भूत्या तु पूर्वोक्तैवेत्यर्थः । सर्वमेतदुत्प्रेक्षामात्रेणाऽऽरचितं न तु बृह-

अतश्चाऽऽपेक्षिकी गौणी मुक्तिरन्तराले । सर्वमेतदेवमबार्हदारण्यकम् । ननु सर्वैकत्वं मोक्षः “ तस्मात्तत्सर्वमभवत् ” इति श्रुतेः । बाढं भवत्येतदपि न तु “ ग्रामकामो यजेत पशुकामो यजेत ” इत्यादिश्रुतीनां तादर्थ्यम् । यदि द्वैतार्थत्वमेवाऽऽसां ग्रामपशुस्वर्गाद्यर्थत्वं नास्तीति ग्रामपशुस्वर्गादयो न शृणेरन्वच्छन्ते तु कर्मफलवैचित्र्यविशेषाः । यदि च वैदिकानां कर्मणां तादर्थ्यमेव संसार एव नाभविष्यत् । अथ तादर्थ्येऽप्यनुनिष्पादितपदार्थस्वभावः संसार इति चेत् । यथा च रूपदर्शनार्थं आलोक्ये सर्वोऽपि तत्रस्थः प्रकाशयत एव । न प्रमाणानुपपत्तेः । अद्वैतार्थत्वे वैदिकानां कर्मणां विद्यासहितानामन्यस्यानुनिष्पादितत्वे प्रमाणानुपपत्तिः । न प्रत्यक्षं नानुमानमत एव च नाऽऽगमः । उभयमेकेन वाक्येन प्रदर्शयत इति चेत्कुल्याप्रणयनालोकादिवत् ।

दारण्यकस्य श्रुत्यन्तरस्य वाऽर्थे इति दूषयति । सर्वमेतदिति । सर्वैकत्वलक्षणो मोक्षो बृहदारण्यकार्थ एवास्माभिरुच्यते तत्कथमस्मदुक्तमबार्हदारण्यकमिति शङ्कते । नन्विति । अङ्गीकरोति । बाढमिति । अङ्गीकृतमंशं विशदयति । भवतीति । एतत्सर्वैकत्वमारण्यकार्थो भवत्यपीति योजना । कथं तर्हि सर्वमेतदबार्हदारण्यकमित्युक्तं तत्राऽऽह । न त्विति । त्वदुक्तया रीत्या कर्मश्रुतीनां यथोक्तमोक्षार्थत्वं न घटते तेन सर्वमेतदौत्प्रेक्षिकं न श्रौतमित्युक्तमित्यर्थः । कर्मश्रुतीनां मोक्षार्थत्वाभावं समर्थयते । यदि हीति । तस्मात्तासां न मोक्षार्थतेति शेषः । किंच संसारस्त्वावद्धर्मधर्महेतुकस्तौ च विधिनिषेधाधीनौ तयोश्चेत्त्वदुक्तरीत्या मोक्षार्थत्वं तदा हेत्वभावात्संसार एव न स्यादित्याह । यदि चेति । विधिनिषेधयोर्निवृत्तिद्वारा मुक्त्यर्थत्वेऽपि विध्यादिज्ञानादनुनिष्पादितो यः कर्मपदार्थेस्तस्यायं स्वभावो यदुत कर्तारमनर्थेन संयुनक्तीति चोदयति । अथेति । मोक्षार्थमपि कर्मकाण्डे संसारार्थं भवतीति सष्टष्टान्तमाह । यथेति । प्रमाणाभावेन परिहरति । नेति । तदेव व्यनक्ति । अद्वैतार्थत्व इति । अन्यस्य बन्धस्येति यावत् । अनुपपत्ति स्फोरयति । न प्रत्यक्षमिति । कर्मश्रुतिवाक्येस्यावान्तरतात्पर्यं यथाश्रुतेऽर्थे गृह्यते निवृत्तिद्वारा मुक्तौ तु महातात्पर्यमित्यङ्गीकृत्य शङ्कते । उभयमिति । कृत्रिमाः क्षुद्राः सरितः कुल्यास्तासां प्रणयनं शाल्यर्थं पानीयार्थमाचमनीयाद्यर्थं च प्रदीपश्च प्रासादशोभार्थं कृतौ गमनादिहेतुरपि भवति वृक्षमूले च सेचनमनेकार्थं तथा कर्मकाण्डमनेकार्थमित्युपपादयति । कुल्येति । एकस्य वाक्यस्य यथाश्रुते-

तत्रैवं वाक्यधर्मानुपपत्तेः । न चैकवाक्यगतस्यार्थस्य प्रवृत्तिनिवृत्तिसाध-
नत्वमवगन्तुं शक्यते । कुत्रापि प्रणयनालोकादावर्थस्य प्रत्यक्षत्वादोषः ।
यदप्युच्यते मन्त्रा अस्मिन्नर्थे दृष्टा इति । अयमेव तु तावदर्थः प्रमाणा-
गम्यः । मन्त्रः पुनः किमस्मिन्नर्थे आहोस्विदन्वस्मिन्नर्थे इति मृग्यमे-
तत् । तस्माद्ब्रह्मातिग्रहलक्षणो मृत्युर्वन्धस्तस्मान्मोक्षो वक्तव्य इत्यत
इदमारभ्यते । न च जानीमो विषयसंघाविवान्तरालेऽवस्थानमर्थजरतीयं
कौशलम् । यत्तु मृत्योरतिमुच्यत इत्युक्त्वा ग्रहातिग्रहातुच्येते ते च्चर्थ-
संबन्धात्सर्वोऽयं साध्यसाधनलक्षणो बन्धः । ग्रहातिग्रहाविनिर्भोकात् ।

नार्थेनार्थवशे संभवति नान्यत्र तात्पर्यं कल्प्यं कल्पकाभावात् न च त्वदुक्त्या रीत्याऽने-
कार्थत्वलक्षणो धर्मो वाक्यस्थैकस्योपपद्यतेऽर्थैकत्वादेकं वाक्यमिति न्यायादिति परि-
हरति । तन्नैवमिति । वाक्यस्यानेकार्थत्वाभावेऽपि तदर्थस्य कर्मणो बन्धमोक्षारूपा-
नेकार्थत्वं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । न चेति । परोक्तं दृष्टान्तं विषटयति । कुच्येति ।
विद्यां चाविद्यां चेत्यादयो मन्त्राः समुच्चयपरा दृष्टाः समुच्चयश्च कर्मकाण्डस्य निवृत्ति-
द्वारा मोक्षार्थत्वमित्यस्मिन्नर्थे सिध्यतीति शङ्कते । यदपीति । कर्मकाण्डस्योक्तरीत्या
मोक्षार्थत्वे नास्ति प्रमाणमिति परिहरति । अयमेवेति । मन्त्राणां समुच्चयपरत्वा-
त्तस्य च यथोक्तार्थक्षेपकत्वात्कुतोऽस्यार्थस्य प्रमाणागम्यतेत्याशङ्क्याऽऽह ।
मन्त्राः पुनरिति । तेषां न समुच्चयपरतेत्यग्रे व्यक्तीभविष्यतीत्यर्थः । परमतासंभवे
स्वमतमुपसंहरति । तस्मादिति । बन्धनिरूपणमनुपयोगीत्याशङ्क्याऽऽह ।
तस्मान्मोक्ष इति । यत्तु कर्मकाण्डं बन्धाय मुक्तये वा न भवति कित्-
न्तरावस्थानकारणमिति तदूच्यति । न चेति । यथा न जागर्ति न स्वपितीति
विषयग्रहणच्छिद्रेऽन्तरालेऽवस्थानं दुर्घटं यथा चार्थं कुकुट्याः पाकार्थमर्थं प्रसवायेति
कौशलं नोपलभ्यते तथा कर्मकाण्डं न बन्धाय नापि साक्षान्मोक्षाधेवि व्याख्यातं कर्तुं
न शक्य इत्यर्थः । यत्तु श्रुतिरेवोत्तरोत्तरपदमाहयभिवानव्याजेन मोक्षे पुरुषमवतार-
नजात तत्राऽऽह । यच्चिन्वति । मृत्योरानिर्भोकीत्य मुच्यत इत्युक्त्वा अदेवद्ब्रह्मावि-
ग्रहवचनं तदर्थं सर्वैः साध्यसाधनलक्षणो बन्ध इत्यनेनाभिप्रायेणोच्यते तस्यार्थेन
मृत्युपदार्थेनाव्ययदर्शनादिति योजना । अर्थसंबन्धादित्युक्तं स्फुटयति । ग्रहातिग्रहा-
विनिर्भोकादात् । एषा हि श्रुतिर्बन्धमेव प्रतिपादयति न तु मोक्षे पुरुषमवतारयतीति
भावः । ननु पुरुषस्यापेक्षितो मोक्षः प्रतिपाद्यतां किमित्यनर्थात्मा बन्धः प्रतिपाद्यते

१ छ. छ. 'ग्यते । तस्मा' । २ ग. घ. ड. तदर्थ' । ३ घ. ण. 'हणाय च्छि' । ४ छ. ड.,
'मतिमु' ५ छ. ड. 'क्षितं प्र' ।

अथ हैनं जारत्कारव आर्तभागः पप्रच्छ याज्ञ- वल्क्येति होवाच कति ग्रहाः कत्यतिग्रहा इति ।

निगडे हि निर्ज्ञाते निगडितस्य मोक्षाय यत्रः कर्तव्यो भवति । तस्मात्तादर्थ्येनाऽऽरम्भः । अथ हैनं हशब्द ऐतिह्यार्थः । अधानन्तरमश्वत्थ उपरते प्रकृतं याज्ञवल्क्यं जरत्कारुगोत्रो जारत्कारव ऋतभागस्यापत्य-
मार्तभागः पप्रच्छ याज्ञवल्क्येति होवाचेत्पभिमुखीकरणाय । पूर्ववत्प्रश्नः कति ग्रहाः कत्यतिग्रहा इति । इतिशब्दो वाक्यपरिसमाप्त्यर्थः । तत्र निर्ज्ञातेषु वा ग्रहातिग्रहेषु प्रश्नः स्यादनिर्ज्ञातेषु वा । यद्वा तावद्ग्रहा अति-
ग्रहाश्च निर्ज्ञातास्तदा तद्गतस्यापि गुणस्य संख्याया निर्ज्ञातत्वात्कति ग्रहाः कत्यतिग्रहा इति संख्याविषयः प्रश्नो नोपपद्यते । अधानिर्ज्ञातास्तदा संख्ये-
यविषयप्रश्न इति के ग्रहाः केऽतिग्रहा इति प्रष्टव्यं न तु कति ग्रहाः कत्यति-
ग्रहा इति प्रश्नः । अपि च निर्ज्ञातसामान्यकेषु विशेषां विज्ञानाय प्रश्नो भवति यथा कतमेऽत्र कथाः कतमेऽत्र कालापा इति । न चात्र ग्रहातिग्रहा नाम पदार्थाः केचन लोके प्रसिद्धाः । येन विशेषार्थः प्रश्नः स्यात् । ननु चातिमुच्यत इत्युक्तं ग्रहगृहीतस्य हि मोक्षः स मुक्तिः साऽतिमुक्ति-
रिति हि द्विरुक्तम् । तस्मात्प्राप्ता ग्रहा अतिग्रहाश्च । ननु तत्रापि चत्वारो ग्रहा अतिग्रहाश्च निर्ज्ञाता वाक्यभ्रुः प्राणमनांसि तत्र कतीति प्रश्नो नोप-

तत्राऽऽह । निगडे हीति । बन्धज्ञानं विना ततो विश्लेषायोगान्मुमुक्षोः सप्रयोजक-
बन्धज्ञानार्थत्वेनानन्तरब्राह्मणप्रवृत्तिरित्युपसंहरति । तस्मादिति । कति ग्रहा इत्यादिः प्रथमः संख्याविषयः प्रश्नः कतमे त इति द्वितीयः संख्येयविषय इत्याह । पूर्ववादिति । संपाति प्रश्नमाक्षिपति । तत्रेत्यादिना । आद्यं प्रश्नमाक्षिप्य द्वितीयमा-
क्षिपति । अपि चेति । विशेषतश्चाज्ञातेष्विति चशब्दार्थः । मुक्त्यातिमुक्तिपदार्थद्वयप्र-
वियोगिनौ बन्धनारूढौ ग्रहातिग्रहौ सामान्येन प्राप्तौ प्रश्नस्तु विशेषबुभुत्सायामिति प्रष्टा चोदयति । ननु चेति । तथाऽपि प्रश्नद्वयमनुपपन्नमित्याक्षेप्ता ब्रूते । ननु तत्रेति । वाग्वै यज्ञस्य होवेत्यादाविति यावत् । निर्ज्ञातत्वाद्विशेषस्येति शेषः । अतिमोक्षोपदेशेन त्वगादेरपि सूचितत्वात्तेषु चतुष्टयस्यानिर्धारणाद्विशेषेण प्रेपन्नेषु वागादिषु विशेषबुभुत्सायां संख्यादिविषयत्वेन प्रश्नस्योपपन्नार्थत्वान्नाऽऽक्षेपोपपत्ति-

अष्टौ ग्रहा अष्टावतिग्रहा इति ये तेऽष्टौ ग्रहा
अष्टावतिग्रहाः कतमे त इति ॥ १ ॥ प्राणो
वै ग्रहः सोऽपानेनातिग्राहेण गृहीतोऽपानेन
हि गन्धाञ्जिघ्रति ॥ २ ॥

पच्यते निर्जातत्वात् । नानवधारणार्थत्वात् । न हि चंतुष्टं तत्र विवक्षितमिह तु ग्रहातिग्रहदर्शनेऽष्टत्वगुणविवक्षया कतीति प्रश्न उपपद्यत एव । तस्मात्स मुक्तिः साऽतिमुक्तिरिति मुक्त्यतिमुक्ती द्विरुक्ते ग्रहातिग्रहा अपि सिद्धाः । अतः कतिसंख्याका ग्रहाः कति वाऽतिग्रहा इति पृच्छति । इतर आह । अष्टौ ग्रहा अष्टावतिग्रहा इति । ये तेऽष्टौ ग्रहा अभिहिताः कतमे ते नियमेन गृहीतव्या इति ॥ १ ॥

तत्राऽऽह । प्राणो वै ग्रहः प्राण इति प्राणमुच्यते । प्रकरणात् । वायुसहितः सः । अपानेनेति गन्धेनेत्येतत् । अपानसचिवत्वादपानो गन्ध उच्यते । अपानोपहृतं हि गन्धं घ्राणेन सर्वो लोको जिघ्रति । तदेतदुच्यतेऽपानेन हि गन्धाञ्जिघ्रतीति ॥ २ ॥

रिति समाधत्ते । नानवधारणार्थत्वादिति । तदेव स्पष्टयति । न हीति । तत्र पूर्वब्राह्मणे वागादिष्विति यावत् । फलितां प्रथमप्रश्नोपपत्तिं कथयति । इह त्विति । ननु ग्रहाणामेव पूर्वत्रोपदेशाविदेशाभ्यां प्रतिपन्नत्वात्तेषु विशेषबुभुत्सायां कवि ग्रहा इति प्रश्नेऽप्यविग्रहाणामप्रतिपन्नत्वात्कथं कत्यविग्रहा इति प्रश्नः स्यादत आह । तस्मादिति । पूर्वस्माद्ब्राह्मणादिति यावत् । वागादयो वक्तव्यादयश्च चत्वारो ग्रहाश्चातिग्रहाश्च यद्यपि विशेषतो निर्जातास्तथाऽप्यविदेशप्राप्ताश्चत्वारो विशेषतो न ज्ञायन्ते तेन तेषु विशेषतो ज्ञानसिद्धये प्रश्न इत्यभिप्रेत्य विशिनष्टि । नियमेनेति ॥ १ ॥

द्वितीये प्रश्ने परिहारमुत्थापयति । तत्राऽऽहेति । प्राणशब्दस्य घ्राणविषयत्वे पूर्वोत्तरग्रन्थयोर्वागादीनां प्रकृतत्वं हेतुमाह । प्रकरणादिति । तस्य गन्धेन गृहीतत्वसिद्धयर्थं विशिनष्टि । वायुसहित इति । अपानशब्दस्य गन्धविषयत्वे गन्धस्यापानेनाविनाभावं हेतुमाह । अपानेति । तत्रैव हेत्वन्तरमाह । अपानोपहृतं हीति । अपानासोऽत्रापानशब्दार्थः । उक्तेऽर्थे वाक्यं पाठयति । तदेतदिति ॥ २ ॥

१ ख. च. छ. द. चतुष्टयं । २ ग. 'पि प्रसि' । ३ छ. 'तिसंख्याका अति' । ग. च. द. 'ति चाति' । ४ ख. द. अपानश्च ।

वाग्वै ग्रहः स नाम्नाऽतिग्राहेण गृहीतो वाचा
 हि नामान्यभिवदति ॥ ३ ॥ जिह्वा वै ग्रहः स
 रसेनातिग्राहेण गृहीतो जिह्वया हि रसा-
 न्विजानाति ॥ ४ ॥ चक्षुर्वै ग्रहः स रूपेणातिग्रा-
 हेण गृहीतश्चक्षुषा हि रूपाणि पश्यति ॥ ५ ॥
 श्रोत्रं वै ग्रहः स शब्देनातिग्राहेण गृहीतः
 श्रोत्रेण हि शब्दाञ्शृणोति ॥ ६ ॥ मनो वै ग्रहः
 स कामेनातिग्राहेण गृहीतो मनसा हि कामा-
 न्कामयते ॥ ७ ॥ हस्तौ वै ग्रहः स कर्मणाऽ-

वाग्वै ग्रहः । वाचा ह्यध्यात्मपरिच्छिन्नयाऽऽसङ्गविषयास्पदयाऽ-
 सत्यान्ततोसम्प्रीभत्सादिवचनेषु व्यापृतया गृहीतो लोकोऽपहृतस्तेन
 वाग्ग्रहः स नाम्नाऽतिग्राहेण गृहीतः स वागाख्यो ग्रहो नाम्ना वक्तव्येन
 विषयेणातिग्राहेणातिग्राहेणेति दैर्घ्यं छान्दसं नाम वक्तव्यार्था हि वाक्तेन
 वक्तव्येनार्थेन तादर्थ्येन प्रयुक्ता वाक्तेन वशीकृता तेन तत्कार्यमकृत्वा
 नैव तस्या मोक्षः । अतो नाम्नाऽतिग्राहेण गृहीता वागित्युच्यते ।
 वक्तव्यासङ्गेन हि प्रवृत्ता सर्वानर्थैर्युज्यते । समानमन्यत् । इत्येते त्वक्प-

वाचो ग्रहत्वमुपपादयति । वाचा हीति । आसङ्गस्य विषयः शब्दादिरेवाऽऽस्पदं
 स्यात्वाचस्तथेति विग्रहः । तत्सिद्धार्थमध्यात्मपरिच्छिन्नयेति विशेषणम् । असत्यं
 परपीडाकरं मिथ्यावचनं तदेव स्वदृष्टमात्रविरोध्यन्तं विपरीतं वा । आदिपदनेष्टानिष्टो-
 क्तिग्रहः । वाचि प्रकृतायां स नाम्नेति कथमुच्यते तत्राऽऽह । स वागाख्य इति ।
 वक्तव्येन वाचो वशीकृतत्वं साधयति । वक्तव्यार्थेति । तादर्थ्येन वचनकरणत्वेनेति
 चावत् । वचनार्थं वाचो वक्तव्येन वशीकृतत्वं फलितमाह । तेनेति । तत्कार्यं वचनं
 मोक्षश्चासाधारणे देवतात्मनि पर्यवसानम् । वक्तव्यार्थोक्तिं विना वाचो पर्यवसाने
 सिद्धमर्थमाह । अत इति । वाचोऽतिग्रहगृहीतत्वमनुभवेन साधयति । वक्तव्येति ।
 वाचा हीत्यादेरपानेन हीत्यादिना तुल्यार्थत्वादन्याख्येयत्वमाह । समानमिति ।
 घ्राणं वाग्निह्वा चक्षुः श्रोत्रं मनो हस्तौ त्वगित्युक्तान्ग्रहाग्निगमयति । इत्येत इति ।

तिग्राहेण गृहीतो हस्ताभ्यां हि कर्म
करोति ॥८॥ त्वग्वै ग्रहः स स्पर्शेनाति-
ग्राहेण गृहीतस्वचा हि स्पर्शान्वेदयत
इत्येतेऽष्टौ ग्रहा अष्टावतिग्रहाः ॥ ९ ॥
याज्ञवल्क्येति होवाच यदिदं सर्वं
मृत्योरन्नं का स्वित्सा देवता यस्या मृत्युर-

र्यन्ता अष्टौ ग्रहाः स्पर्शपर्यन्ताश्चेतेऽष्टावतिग्रहा इति ॥ ३ ॥ ४ ॥
॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

उपसंहृतेषु ग्रहातिग्रहेष्वाह पुनर्याज्ञवल्क्येति होवाच । यदिदं सर्वं
मृत्योरन्नं यदिदं व्याकृतं सर्वं मृत्योरन्नं सर्वं जायते विपद्यते च ग्रहाति-
ग्रहलक्षणेन मृत्युना ग्रस्तम् । का स्वित्सा नु स्यात्सा देवता यस्या
देवताया मृत्युरप्यन्नं भवेत् “मृत्युर्यस्योपसेचनम्” इति श्रुत्यन्तरात् ।
अयमभिप्रायः प्रष्टुर्दि मृत्योर्मृत्युं वक्ष्यत्यनवस्था स्यात् । अथ न वक्ष्यत्य-
स्माद्ग्रहातिग्रहलक्षणान्मृत्योर्भोक्षो नोपपद्यते । ग्रहातिग्रहमृत्युविनाशे हि
भोक्षः स्यात् । स यदि मृत्योरपि मृत्युः स्याद्भवेद्ग्रहातिग्रहलक्षणस्य

गन्धो नाम रसो रूपं शब्दः कामः कर्म स्पर्श इत्यतिग्रहानपि निगमयति । स्पर्श-
पर्यन्ताश्चेति ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

प्रतीकमादाय व्याचष्टे । यदिदमिति । यदिदं व्याकृतं जगत्सर्वं मृत्योरन्नमिति
योजना । तस्य तदन्नत्वं साधयति । सर्वमिति । मृत्योरन्नत्वसंभावनायां श्रुत्यन्तरं
संवादयति । मृत्युरिति । मृत्योर्मृत्युमधिकृत्य प्रश्रस्य करटदन्तनिरूपणवदप्रयोजन-
त्वमाज्ञाङ्क्याऽऽह । अयमिति । सत्येव ग्रहातिग्रहलक्षणे मृत्योर्भोक्षो भविष्यतीति
चेन्नेत्याह । ग्रहेति । अस्तु तर्हि ग्रहातिग्रहनाशे मुक्तिरित्यत आह । स यदीति ।
न च मृत्योर्मृत्युरस्त्यनवस्थानादित्युक्तमिति भावः । पक्षेऽनवस्थानात्पक्षे चामुक्तेरि-

त्रमित्यग्निर्वै मृत्युः सोऽपामन्नमप पुनर्मृत्युं जयति
॥१०॥ याज्ञवल्क्येति होवाच यत्रायं पुरुषो भ्रियत

मृत्योर्विनाशः । अतो दुर्वचनं प्रश्नं मन्वानः पृच्छति का स्वित्सा देव-
तेति । अस्ति तावन्मृत्योर्मृ युः । नन्वनवस्था स्यात्तस्याप्यन्यो मृत्यु-
रिति । नानवस्था । सर्वमृत्योर्मृत्य्वन्तरानुपपत्तेः । कथं पुनरवगम्यतेऽस्ति
मृत्योर्मृत्युरिति । दृष्टत्वात् । अग्निस्तावत्सर्वस्य दृष्टो मृत्योर्विनाशकत्वात् ।
सोऽग्निर्भक्षयते सोऽग्निरपामन्नम् । गृहाण तर्ह्यस्ति मृत्योर्मृत्युरिति तेन सर्वं
ग्रहातिग्रहजातं भक्षयते मृत्योर्मृ युना । तस्मिन्बन्धने नाशिते मृत्युना
भक्षिते संसारान्मोक्ष उपपन्नो भवति । बन्धनं हि ग्रहातिग्रहलक्षणमुक्तं
तस्माच्च मोक्ष उपपद्यत इत्येतत्प्रसाधितम् । अतो बन्धमोक्षाय पुरुषप्र-
यासः सफलो भवत्यतोऽपजयति पुनर्मृत्युम् ॥ १० ॥

परेण मृत्युना मृत्यौ भक्षिते परमात्मदर्शनेन योऽसौ मुक्तो विद्वान्-
सोऽयं पुरुषो यत्र यस्मिन्काले भ्रियत उदूर्ध्वमस्माद्ब्रह्मविदो भ्रियमा-
णात्प्राणा वागादयो ग्रहा नामादयश्चातिग्रहा वासनारूपा अन्तस्थाः

त्यतःशब्दार्थः । अस्तपक्षं परिगृह्णाति । अस्ति तावदिदं । मृत्योर्मृत्युर्ब्रह्मात्मसा-
क्षात्कारो विवक्षितस्तस्याप्यन्यो मृत्युरस्ति चेदनवस्था नास्ति चेत्तद्धेतवज्ञानस्यापि
स्थितेरमुक्तिरिति शङ्कते । नन्विति । तत्रास्तपक्षं परिगृह्य परिहरति । नानवस्थेति ।
यथोक्तस्य मृत्योः स्वपरविरोधित्वान्न किञ्चिदवद्यमित्यर्थः । उक्तं पक्षं प्रश्नद्वारा प्रमा-
णारूढं करोति । कथमिति । दृष्टत्वं स्पष्टयति । अग्निस्तावदिति । दृष्टत्वफल-
माचष्टे । गृहाणेति । तस्य कार्यं कथयति । तेनेति । अप पुनर्मृत्युं जयतीत्यस्य
पावनिकां करोति । तस्मिन्निति । उक्तमेव व्यक्तीकरोति । बन्धनं हीति । प्रसा-
धितं मृत्योरपि मृत्युरस्तीति प्रदर्शनेनेति शेषः । मोक्षोपपत्तौ फलितमाह । अत इति ।
पुरुषप्रयासः शमादिपूर्वकश्रवणादिः । तत्फलस्य ज्ञानस्य फलं दर्शयन्वाक्यं योज-
यति । अत इति । ज्ञानं पञ्चम्यर्थः ॥ १० ॥

सम्यग्ज्ञानस्याप पुनर्मृत्युं जयतीत्युक्तं फलं विशदीकर्तुं प्रश्नान्तरमुत्थापयति ।
परेणेति । परेण मृत्युना परमात्मदर्शनेनेति संबन्धः । ग्रहातिग्रहलक्षणो बन्धः सम-
म्यर्थः । ग्रहशब्देन प्रयोज्यराशिर्गृहीतः । नामादीनां स्थूजानां बहिष्ठत्वेन स्वरसव-
स्यक्तत्वात्कथं तदुत्क्रान्तिः पृच्छत्यते तत्राऽऽह । वासनारूपा इति । तेषामनु-

१ क. 'ते च सो' । २ च. द. 'नमाद्भिरयमानःवात् । ४' । ३ च. द. 'मार्यद' । ४ क.
क. ग. छ. द. 'स्याः सप्र' ।

उदस्मात्प्राणाः कामन्त्याहोश्चेति नेति नेति
होवाच याज्ञवल्क्योऽत्रैव समवनीयन्ते स
उच्छ्रयत्याध्मायत्याध्मातो मृतः शेते ॥ ११ ॥

प्रयोजकाः कामन्त्यूर्ध्वमुत्क्रामन्त्याहोस्विचेति । नेति होवाच याज्ञवल्क्यो
नोत्क्रामन्त्यत्रैवास्मिन्नेव परेणाऽऽत्मनाऽविभागं गच्छन्ति विदुषि
कार्याणि करणानि च स्वयोनौ परब्रह्मसतत्त्वे समवनीयन्त एकीभावेन
समवसृज्यन्ते प्रलीयन्त इत्यर्थः । ऊर्मय इव समुद्रे । तथा च श्रुत्य-
न्तरं कलाशब्दवाच्यानां प्राणानां परस्मिन्नात्मनि प्रलयं दर्शयति ।
एवमेवास्य परिदृष्टुरिमाः षोडश कलाः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्येति
गच्छन्तीति । इति परेणाऽऽत्मनाऽविभागं गच्छन्तीति दर्शितम् । न
तर्हि मृतो नहि मृतश्चायं यस्मात्स उच्छ्रयत्युच्छ्रयतां प्रतिपद्यत आध्मा-
यति बाह्येन वायुना पूर्यते इति वदाध्मातो मृतः शेते निश्चयः । बन्धन-
नाशे मुक्तस्य न क्वचिद्भ्रमनमिति वाक्यार्थः ॥ ११ ॥

त्क्रान्तौ मुक्त्यसंभवं सूचयति । प्रयोजका इति । उत्क्रान्तिपक्षे ध्रुवं जन्म मृतस्य
चेति न्यायात्पुनरुत्पत्तिः स्यादनुत्क्रान्तिपक्षे मरणप्रसिद्धिर्विरोधयेतेति भावः । द्वितीयं
पक्षं परिहरति । नेति होवाचेत्यादिना । कार्याणि करणानि च सर्वाणि परेणाऽऽ-
त्मना सहाविभागं गच्छन्ति सन्त्यस्मिन्नेव विदुषि समवनीयन्त इति संबन्धः । तेषां
विदुषि विलये हेतुमाह । स्वयोनोति । विद्वानेव हि पूर्वमविद्यया तेषां योनिरा-
सीत्संस्मिन्विद्यादशायां तद्वलादविद्यायामपनीतायां परिपूर्णं तत्त्वे तेषां पथैवसानं संभ-
वतीत्यर्थः । कारणे कार्याणां प्रविलये दृष्टान्तमाह । ऊर्मय इति । प्राणादीनां कार-
णसंसर्गारूढो लयश्चेत्पुनरुत्पत्तिः स्यादित्याशङ्क्य ज्ञाने सत्यज्ञानध्वंसान्नैवमित्यभिप्रे-
त्याऽऽह । तथा चेति । सविषयाण्येकादशोन्द्रियाणि वायवश्च पञ्चेति षोडश कला-
स्तासां स्वावश्यमाश्रयान्तरं च वारयति । पुरुषायणा इति । तासां निवृत्तिश्च पुरुष-
व्यतिरेकेण नास्तीति सूचयति । पुरुषं प्राप्येति । प्राणाश्चेन्नोत्क्रामन्ति तर्हि मृतो न
भवतीति प्रतीतिर्विरोधं शङ्कित्वा परिहरति । न तर्हीत्यादिना । इतिशब्दो भ्रमा-
विषयः । प्रकृतं वाक्यं प्रत्यक्षसिद्धदेहमरणानुवादकमित्यभिप्रेत्याऽऽह ।
बन्धनेति ॥ ११ ॥

१ ख. घ. च. ज. द. 'ति । प' । छ. 'ति । न । २ घ. ह. ज. 'तोऽतः । ३ क. ख. अ.
ड. 'ति । सप्र' । ४ ख. अ. द. सत्यस्मि' । ५ अ. 'तस्यां विद्या' । ६ ख. अ. द. अ. 'तोषे शङ्किते प' ।

याज्ञवल्क्येति होवाच यत्रायं पुरुषो भ्रियते
किमेनं न जहातीति नामेत्यनन्तं वै नामानन्ता
विश्वे देवा अनन्तमेव स तेन लोकं जयति ॥१२॥

मुक्तस्य किं प्राणा एव समवनीयन्त आहोस्वित्तत्प्रयोजकमपि
सर्वम् । अथ प्राणा एव न तत्प्रयोजकं सर्वं प्रयोजके विद्यमाने पुनः
प्राणानां प्रसङ्गः । अथ सर्वमेव कामकर्मादि ततो मोक्ष उपपद्यत इत्येव-
मर्थ उत्तरः प्रश्नः । याज्ञवल्क्येति होवाच यत्रायं पुरुषो भ्रियते किमेनं
न जहातीति । आहेतरो नामेति । सर्वं समवनीयत इत्यर्थः । नममात्रं
तु न लीयत आकृतिसंबन्धात् । नित्यं हि नाम । अनन्तं वै नाम ।
नित्यत्वमेवाऽऽनन्तं नाम्नः । तदानन्त्याधिकृता अनन्ता वै त्रिभ्यो देवा
अनन्तमेव स तेन लोकं जयति । तन्नामानन्त्याधिकृतान्विश्वान्देवानात्म-
त्वेनोपेत्य तेनाऽऽनन्त्यदर्शनेनानन्तमेव लोकं जयति ॥ १२ ॥

ग्रहातिग्रहरूपं बन्धनमुक्तं मृत्युरूपं तस्य च मृत्योर्मृत्युसद्भावान्मो-
क्षश्चोपपद्यते । स च मोक्षो ग्रहातिग्रहरूपाणामिद्वैव प्रलयः प्रदीपनिर्वा-

प्राणा नोत्क्रामन्तीति विशेषणमाश्रित्य प्रश्नान्तरमादत्ते । मुक्तस्येति । पक्षद्वयेऽपि
प्रयोजनं कथयति । अथेत्यादिना । यत्पुत्रक्षेत्राद्यभूत्तदधुना नाममात्रावशेषमित्युक्ते
नावशिष्टं किंचिदिति यथाऽवगम्यते तथाऽत्रापि नाममात्रं भ्रियमाणा विद्वांसं न जहा-
तीत्युक्ते न किंचिदवशिष्टमिति दृष्टिः स्यादिति प्रत्युक्तितात्पर्यमाह । सर्वमिति ।
यथाश्रुतमर्थमाश्रित्य प्रत्युक्तिं व्याचष्टे । नाममात्रं त्विति । विदुषो नामानित्यत्वे
हेत्वन्तरमुत्तरवाक्यावष्टम्भेन दर्शयति । नित्यं हीति । अनन्तशब्दात्प्राप्नो व्यक्ति-
मात्रं प्रतिभाति कुतो नित्यतेत्याशङ्क्याऽऽह । नित्यत्वमेवेति । व्यक्तिभेदस्य
प्रसिद्धत्वात् तद्वक्तव्यं ब्रह्मविदः स्वदृष्ट्या नामापि न शिष्यत्रे परदृष्ट्या तदवशे-
षोक्तिः शुको मुक्त इत्यादिव्यपदेशदर्शनादतो नामनित्यत्वं व्यावहारिकमिति भावः ।
ब्रह्मास्मीति दर्शनेन विश्वान्देवानात्मत्वेनोपगम्यानन्तं लोकं जयतीति सिद्धानुवादे
ब्रह्मविद्यां स्तोत्रमित्यभिप्रेत्यानन्तरवाक्यमादत्ते । तदानन्त्येति । तद्व्याचष्टे ।
तन्नामानन्त्येति ॥ १२ ॥

यत्रास्येत्यादेस्तात्पर्यं वृत्तानुवादपूर्वकं कथयति । ग्रहातिग्रहरूपमित्यादिना ।
किमेनमित्यादिवाक्यस्य स्वव्याख्यामुक्त्वा यत्रेत्यादेस्तात्पर्यं चोक्तम् । इदानीं भवृ-

याज्ञवल्क्येति होवाच

णवत् । येत्तद्ग्रहातिग्रहारूपं बन्धनं मृत्युरूपं तस्य यत्प्रयोजकं तत्स्वरूप-
निर्धारणार्थमिदमारभ्यते । याज्ञवल्क्येति होवाच । अत्र केचिद्गुण-
यन्ति ग्रहातिग्रहस्य सम्प्रयोजकस्य विनाशेऽपि किल न मुच्यते ।
नामावशिष्टोऽविद्यपोषरस्थानीयया स्वात्मप्रभवया परमात्मनः परि-
च्छिन्नो भोज्याच्च जगतो व्यावृत्त उच्छिन्नकामकर्मन्तराले व्यवति-
ष्ठते । तस्य परमात्मैकत्वदर्शनेन द्वैतदर्शनमपनेतव्यमित्यतः परं पर-
मात्मदर्शनमारब्धव्यमित्येवमपवर्गाख्यामन्तरालावस्थां परिकल्प्योत्तर-
ग्रन्थसंबन्धं कुर्वन्ति । तत्र वक्तव्यं विशीर्णेषु करणेषु विदेहस्य परमा-
त्मदर्शनश्रवणमनननिदिध्यासनानि कथयति । समवनीतप्राणस्य हि
नाममात्रावशिष्टस्येति तैरुच्यते । मृतः शेत इति शुकम् । न मनोरथे-
नाप्येतदुपपादयितुं शक्यते । अथ जीवन्नेवाविद्यामात्रावशिष्टो भोज्याद-

प्रपञ्चप्रस्थानमुत्थापयति । अत्रेति । किमेनमित्यादाविति यावत् । समुच्चयानुष्ठानादे-
हयोः सम्प्रयोजकयोर्नोशेऽपि पुंसो मुक्तिर्न चेत्तर्हि तस्य बद्धत्वायोगात्कामसौ दक्षाम-
वलम्बतामित्याहाङ्क्याऽऽह । नामावशिष्ट इति । क्षितेरुपरवदवस्थितात्माविद्यया
परस्मात्परिच्छिन्नश्चेदात्मा तर्हि बन्धपक्षस्यैव स्यान्नतु भोज्याज्जगतो व्यावृत्तिरित्या-
हाङ्क्याऽऽह । उच्छिन्नेति । सर्वस्य कर्मोदिकफलस्य सूत्रात्मनः समुच्चयासादितस्य
भोगादमाप्तार्थाभावात्कामासिद्ध्या कर्माभावात्प्रयोजकराशेरुच्छित्तिरित्यर्थः । किमेनमि-
त्यादावन्तरालावस्थस्य विद्याधिकारिणो निर्धारणात्तदपेक्षितविद्याशेषत्वेनोपस्वप्रश्ना-
देरारम्भं संभावयति । तस्येति । इतिहान्दो वर्णयन्वीत्यनेन संबध्यते । तर्हि यत्रो-
पस्वप्रश्नादौ ब्रह्मविद्योच्यते तस्यैवाऽऽरम्भो युक्तो यत्रास्थेत्यादिस्तु वृथेत्याहाङ्क्य
फलवद्विद्याप्राप्तिशेषत्वेन निवर्त्यमृत्युप्रयोजकनिर्धारणार्थं यत्रेत्यादिरित्यभिप्रेत्याऽऽह ।
एवमिति । हिरण्यगर्भादन्योऽनन्यो वा विद्याधिकारी प्रथमेऽपि मृतस्य जीवतो वा
विद्याधिकारो विवक्षितस्त्वयेति पृच्छति । तत्रेति । तत्राऽऽद्यमाक्षिपति । विशीर्ण-
ष्विति । आक्षेपं स्फुटयितुं तदीया, मुक्तिमनुवदति । समवनीतेति । नाममात्रावशि-
ष्टस्याधिकारो विद्यायामिति शेषः । समवनीतप्राणस्येत्यत्र श्रुतिं संवादयति । मृत इति ।
कथमेवावता यथोक्तक्षेपसिद्धिस्त्वत्राऽऽह । न मनोरथेनेति । उपसंहृतप्राणस्य
श्रवणाद्यधिकारित्वमेतच्छब्दार्थः । द्वितीयं हाङ्क्ये । अथेति । अपावृत्तो विद्याधिकारीति

१ छ. यद् । २ ड. 'स्य प्र' । ३ च. ड. 'मार्थे' । ४ ड. 'नेव नामादि' । ५ छ. ड.
'स्य कामादि' ।

पावृत्त इति परिकल्प्यते तेषु किंनिमित्तमिति वक्तव्यम् । समस्तद्वैते-
कत्वात्मप्राप्तिनिमित्तमिति येषुच्येत तत्पूर्वमेव निराकृतम् । कर्मसहि-
तेन द्वैतेकत्वात्मदर्शनेन संपन्नो विद्वान्मृतः समवनीतप्राणो जगदात्मत्वं
हिरण्यगर्भस्वरूपं वा प्राप्नुयादसमवनीतप्राणो भोज्याज्जीवभेदं व्यावृत्तो
विरक्तः परमात्मदर्शनाभिमुखः स्यात् । न चोभयमेकप्रयत्ननिष्पाद्येन
साधनेन लभ्यम् । हिरण्यगर्भप्राप्तिसाधनं चेन्न ततो व्यावृत्तिसाधनम् ।
परमात्माभिमुखीकरणस्य भोज्याद्यावृत्तेः साधनं चेन्न हिरण्यगर्भप्राप्ति-
साधनम् । न हि यद्गतिसाधनं तद्गतनिवृत्तेरपि । अथ मृत्वा हिरण्य-
गर्भं प्राप्य ततः समवनीतप्राणो नामावशिष्टः परमात्मज्ञानेऽधिक्रियते ।
ततोऽस्मदाद्यर्थं परमात्मज्ञानोपदेशोऽनर्थकः स्यात् । सर्वेषां हि ब्रह्म-
विद्या पुरुषार्थापोपदिश्यते “तद्यो यो देवानाम्” इत्याद्यया श्रुत्या । तस्मा-
दत्यन्तं निरुद्धा शास्त्रबाह्येयं कल्पना । प्रकृतं तु वर्तयिष्यामः । तत्र केन

शेषः । जीवतो भोज्याद्यावर्तनं सम्यग्वियं विना दुःशकमिति मत्वा पृच्छति ।
तैत्त्विति । अप्राप्ते कामो भवति प्राप्ते निवर्तत इति प्रसिद्धेरपरविद्यया कर्मसमुच्चिता
हिरण्यगर्भपदप्राप्तिरेवं निवृत्तिकारणमिति शङ्कते । समस्तेति । अपरविद्यासमुच्चितं
कर्म हिरण्यगर्भभोगप्रापकं न भोग्यान्निवृत्तिसाधनमिति तृतीये व्युत्पादित-
मिति परिहरति । तत्पूर्वमेवेति । उक्तमेव व्यक्तीकुर्वन्निभजते । कर्मसहि-
तेनेति । अथैकमेव समुच्चितं कर्मोभयार्थं किं न स्यादत आह । नचेति ।
उभयार्थत्वाभावं समर्थयते । हिरण्यगर्भेत्यादिना । समुच्चितं कर्म नोभयार्थमित्यत्र
दृष्टान्तमाह । न हीति । हिरण्यगर्भो विद्याधिकारीति पक्षं निक्षिपति । तथेति ।
दूषयति । तत इति । ननु महानुभावानामस्मद्विशिष्टानामेव ब्रह्मविद्योपदिश्यमाना
मोक्षं फलयति नास्माकमित्याशङ्क्याऽऽह । सर्वेषामिति । न च त्वन्मतेऽपि यद्द्वारा
श्रवणादि कृत्वा विद्योदयस्तद्द्वारेव चिदात्मनो मुक्तिसिद्धौ लुप्तमित्यत्र श्रवणादिनेति
वाच्यम् । द्वारभेदस्यानुष्ठानविभागाधीनप्रवृत्तिप्रयुक्तप्रयोजनवदविद्योदयस्य च काल्प-
निकत्वेन यथाप्रतीति व्यवस्थोपपत्तेः । वस्तुतो निर्विशेषे चिन्मात्रे नाविद्याविद्ये बन्ध-
मुक्ती चेत्यभिप्रेत्य परपक्षनिराकरणमुपसंहृत्य श्रुतिव्याख्यानं प्रस्तौति । तस्मादिति ।
कर्तव्ये श्रुतिव्याख्याने यत्रेत्याद्याकाङ्क्षापूर्वकमवतारयति । तत्रेति । तत्र पुरुषश-
ब्देन विद्वानुक्तोऽनन्तरवाक्ये तत्संनिधेरित्याशङ्क्य वक्ष्यमाणकर्मश्रयस्त्वल्लिङ्गेन बाध्यः

१ घ. क. ज. तत्र । २ क. घ. छ. ज. यद्युच्यते । ३ क. क. छ. 'द वा व्या' । ४ ख. ग.
क. घ. छ. ज. घ. द. 'निरुद्धा' । ५ क. छ. घ. द. ङ. 'भोग्याद्या' । ६ घ. तत्रेति । ७ ङ. 'या
समुच्चितेन कर्मणा हे' । ८ ङ. 'व तन्निवृ' । ९ घ. अ. ङ. 'क्ती वेत्य' ।

यत्रास्य पुरुषस्य मृतस्याग्निं वागप्येति वातं
प्राणश्चक्षुरादित्यं मनश्चन्द्रं दिशः श्रोत्रं
पृथिवीं शरीरमाकाशमात्मौषधीर्लोमानि
वनस्पतीन्केशा अप्सु लोहितं च रेतश्च
निधीयते कायं तदा पुरुषो भवती-

प्रयुक्तं ग्रहातिग्रहलक्षणं बन्धनमित्येतन्निर्दिधारयिषयाऽऽह । यत्रास्य
पुरुषस्यासम्पग्दर्शिनः शिरःपाण्यादिमतो मृतस्य वागग्निमप्येति वातं
प्राणोऽप्येति चक्षुरादित्यमप्येतीति सर्वत्र संबध्यते । मनश्चन्द्रं दिशः
श्रोत्रं पृथिवीं शरीरमाकाशमात्मेत्यत्राऽऽत्माधिष्ठानं हृदयाकाशमुच्यते ।
स आकाशमप्येति । ओषधीरपिपन्ति लोमानि । वनस्पतीनपिपन्ति
केशाः । अप्सु लोहितं च रेतश्च निधीयत इति पुनरादानलिङ्गम् । सर्वत्र
हि वागादिशब्देन देवताः परिगृह्यन्ते न तु करणान्येवापक्रामन्ति प्राक्त्यो-
क्षात् । तत्र देवताभिरनधिष्ठितानि करणानि न्यस्तदात्राद्युपमानानि
विदेहश्च कर्ता पुरुषोऽस्वतन्त्रः किमाश्रितो भवतीति पृच्छत्यते । कायं
तदा पुरुषो भवतीति किमाश्रितस्तदा पुरुषो भवतीति । यमाश्रयमाश्रित्य
पुनः कार्यकरणसंघातमुपादत्ते येन ग्रहातिग्रहलक्षणं बन्धनं प्रयुज्यते

संनिधिरित्यभिप्रेत्याऽऽह । असम्पग्दर्शिन इति । संनिधिवाधे लिङ्गान्तरमाह ।
निधीयत इति । तस्य हि पुनरादानयोग्यद्रव्यनिधाने प्रयोगदर्शनादिहापि पुनरा-
दानं लोहिवादेराभात्यतः प्रसिद्धः संसारिगोचर एवायं प्रश्न इत्यर्थः । अविदुषो
वागादिल्याभावाद्वाङ्मनसि दर्शनादिति न्यायात्तस्य चात्र श्रुतेर्विद्वानेव पुरुषस्त्वदी-
यकलाविलयस्य श्रुतिप्रसिद्धत्वादित्याज्ञाङ्ग्याऽऽह । सर्वत्र हीति । अग्न्याघंशानां
वागादिशब्दितानामपक्रमणेऽपि करणानां तदभावे तदधिष्ठानस्य देहस्यापि भावेन
भोगसंभवात् प्रश्नावकाशोऽस्वीत्याज्ञाङ्ग्याऽऽह । तत्रेति । देवताशेषूपसंहवेष्विति
यावत् । तेषां वाभिरनधिष्ठितत्वे सत्यर्थक्रियाक्षमत्वं फलवीत्याह । न्यस्तेति । करणा-
नामधिष्ठातृहीनानां भोगहेतुत्वाभावेऽपि कथमाश्रयप्रश्नो भोक्तुः स्यादित्याज्ञाङ्ग्याऽऽह ।
विदेहश्चेति । प्रश्नं विवृणोति । यमाश्रयमिति । आहरेत्यादिपरिहारभववार-

१ ख. झ. ट. 'यते निधीयत' । २ घ. झ. ण. इतीति । ३ क. ख. ट. 'सिद्धत्वं' । ४ घ.
'दिविल' । ५ ण. 'भावो वाङ्म' । ६ झ. ण. 'दित्यादिन्य' ।

त्याहर सोम्य हस्तमार्तभागाऽऽवामेवैतस्य वेदि-
प्यावो न नावेतत्सजन इति । तौ होत्क्रम्य
मन्त्रयांचक्राते तौ ह यदूचतुः कर्म हैव तदूच-
तुरथ यत्प्रशशंसतुः कर्म हैव तत्प्रशशंसतुः

तत्किमिति प्रश्नः । अत्रोच्यते । स्वभावयदृच्छाकालकर्मदैवविज्ञानमा-
त्रशून्यानि वादिभिः परिकल्पितानि । अतोऽनेकविप्रतिपत्तिस्थानत्वा-
न्नैव जल्पन्यायेन वस्तुनिर्णयः । अत्र वस्तुनिर्णयं चेदिच्छस्याहर सोम्य
हस्तमार्तभाग ह आवामेवैतस्य त्वत्पृष्ठस्य वेदितव्यं यत्तद्वेदिप्यावो
निरूपयिष्यावः । कस्मात् । न नावावयोरेतद्वस्तु सजने जनसमुदाये
निर्णेतुं शक्यते । अत एकान्तं गमिष्यावो विचारणाय । तौ हेत्यादि
श्रुतिवचनम् । तौ याज्ञवल्क्यार्तभागावेकान्तं गत्वा किं चक्रतु-
रित्युच्यते । तौ होत्क्रम्य सजनादेशान्मन्त्रयांचक्राते । आदौ लौकिक-
वादिपक्षाणामेकैकं परिशुद्धं विचारितवन्तौ । तौ ह विचार्य यदूच-
तुरपोह्य पूर्वपक्षान्सर्वानेव तच्छृणु । कर्म हैवाऽऽश्रयं पुनः पुनः कार्य-
करणोपादानहेतुं तत्तत्रोचतुरुक्तवन्तौ । न केवलं कालकर्मदैवैश्वरे-
ष्वभ्युपगतेषु हेतुषु यत्प्रशशंसतुस्तौ कर्म हैव तत्प्रशशंसतुः ।

यति । अत्रेति । मीमांसका लोकायता ज्योतिर्विदो वैदिका देवताकाण्डीया
विज्ञानवादिनो माध्यमिकाश्चेत्यनेके विप्रतिपत्तारः । जल्पन्यायेन परस्परप्रेचलि-
तमात्रपर्यन्तेन विचारेणेति यावत् । अत्रेति प्रश्नोक्तिः । ननु प्रशाऽऽर्वभागो
याज्ञवल्क्यश्च प्रतिवक्तेति द्वाविहोपलभ्येते । तथाच तौ हेत्यादिवचनमयुक्तं
तृतीयस्यात्राभावादत् आह । तौ हेत्यादीति । तत्रेत्येकान्ते स्थित्वा विचा-
रावस्थायामिति यावत् । न केवलं कर्म कारणमूचतुः किंतु तदेव कालादिषु
हेतुष्वभ्युपगतेषु सत्सु प्रशशंसतुः । अतः प्रशंसावचनात्कर्मणः प्राधान्यं गम्यते
न तु कालादीनामहेतुत्वं तेषां कर्मस्वरूपनिष्पत्तौ कारकतया गुणभावदर्शना-
त्फलकालेऽपि तत्प्राधान्येनैव तद्वेतुत्वसंभवादित्याह । न केवलमिति । पुण्यो वै

१ छ. सौम्य । २ छ. 'वतवि' । ३ छ. ड. च. ज. सौम्य । ४ ग. 'वेध' । ५ घ. अ.
'प्रस्लाडि' ।

पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेनेति
ततो ह जारत्कारव आर्तभाग उपरराम ॥१३॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि तृतीयाध्याये
द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

यस्मान्निर्धारितमेतत्कर्मप्रयुक्तं ग्रहातिग्रहादिकार्यकरणोपादानं पुनः
पुनस्तस्मात्पुण्यो वै शास्त्रविहितेन पुण्येन कर्मणा भवति तद्विपरीतेन
विपरीतो भवति पापः पापेनेत्येवं याज्ञवल्क्येन प्रश्नेषु निर्णयितेषु ततोऽ-
शक्यप्रकम्प्यत्वाद्याज्ञवल्क्यस्य ह जारत्कारव आर्तभाग उपरराम ॥१३॥

इति श्रीमद्बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्ये तृतीयाध्याये
द्वितीयमार्तभागब्राह्मणम् ॥ २ ॥

अथ हेनं भुज्युर्लाङ्घायनिः पप्रच्छ । ग्रहातिग्रहलक्षणं बन्धनमुक्तम् ।
यस्मात्सप्रयोजकान्मुक्तो मुच्यते येन वा बद्धः संसरति स मृत्युः । तस्माच्च
मोक्ष उपपद्यते । यस्मान्मृत्योर्मृत्युरस्ति । मुक्तस्य च न गतिः क्वचित् ।
सर्वोत्सादो नाममात्रावशेषः प्रदीपनिर्वाणवदिति चावधृतम् । तत्र संसरतां
मुच्यमानानां च कार्यकरणानां स्वकारणसंसर्गे समाने मुक्तानामत्यन्त-
मेव पुनरनुपादानम् । संसरतां तु पुनः पुनरुपादानं येन प्रयुक्तानां
भवति तत्कर्मैत्यवधारितं विचारैणापूर्वकम् । तत्क्षये च नामावशेषेण

पुण्येनेत्यादि व्याचष्टे । यस्मादित्यादिना ॥ १३ ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यटीकायां तृतीयाध्याये
द्वितीयमार्तभागब्राह्मणम् ॥ २ ॥

ब्राह्मणान्तरभवतार्यं वृत्तं कीर्तयति । अथेत्यादिना । उक्तमेव तस्य मृत्युत्वं
व्यक्तीकरोति । यस्मादिति । अग्निर्वै मृत्युरित्यादावुक्तं स्मारयति । तस्मादिति ।
यत्रायमित्यादावुक्तमनुब्रूवति । मुक्तस्य चेति । यत्रास्येत्यादावै निर्णीतमनुभाषते ।
तत्रेति । पूर्वब्राह्मणस्थो ग्रन्थः सप्तम्यर्थः । तस्य चावधारितमित्यनेन संबन्धः । संस-
रतां मुच्यमानानां च यानि कार्यकरणानि तेषामिति वैयधिकरण्यम् । अनुपादानमुपादा-
नमित्युभयत्र कार्यकरणानामिति संबन्धः । कर्मणो भावाभावाभ्यां बन्धमोक्षावुक्तौ
वत्राभावद्वारा कर्मणो मोक्षहेतुत्वं स्फुटयति । तत्क्षये चेति । तस्य भावद्वारा बन्ध-

सर्वोत्सादो मोक्षः। तच्च पुण्यपापाख्यं कर्म। पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेनेत्यवधारितत्वात् । एतत्कृतः संसारः । तत्रापुण्येन स्थावरजङ्गमेषु स्वभावदुःखबहुलेषु नरकतिर्यक्प्रेतादिषु च दुःखमनुभवति पुनः पुनर्जायमानो ज्ञियमाणश्चेत्येतद्वाजं वर्त्मवत्सर्वलोकप्रसिद्धम् । यत्तु शास्त्रीयं पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति तत्रैवाऽऽदरः क्रियत इह श्रुत्या । पुण्यमेव च कर्म सर्वपुरुषार्थसाधनमिति सर्वे श्रुतिस्मृतिवादाः । मोक्षस्यापि पुरुषार्थत्वात्तत्साध्यता प्राप्ता । यावद्यावत्पुण्योत्कर्षस्तावत्तावत्फलोत्कर्षप्राप्तिः । तस्मादुत्तमेन पुण्योत्कर्षेण मोक्षो भविष्यतीत्याशङ्का स्यात् । सा निवर्तयितव्या । ज्ञानसहितस्य च प्रकृष्टस्य कर्मण एतावती गतिः । व्याकृतनामरूपास्पदत्वात्कर्मणस्तत्फलस्य च । न त्वकार्ये नित्येऽव्याकृतधर्मिण्यनामरूपात्मके क्रियाकारकफलस्वभाववर्जिते कर्मणो व्यापारोऽस्ति । यत्र च व्यापारः स संसार

हेतुत्वं प्रकटयति । तच्चेति । पुण्यपापयोरुभयोरपि संसारफलत्वाविशेषात्पुण्यफलवत्पापफलमप्यत्र वक्तव्यमन्यथा ततो विरागायोगादित्याशङ्क्य वर्तिष्यमाणस्य तात्पर्यं वक्तुं भूमिकां करोति । तत्रेति । पुण्येष्वपुण्येषु च निर्धारणार्थं सप्तमी । स्वभावदुःखबहुलेष्वित्युभयतः संबध्यते । तर्हि पुण्यफलमपि सर्वलोकप्रसिद्धत्वात्तत्र वक्तव्यमित्याशङ्क्याऽऽह । र्थन्त्विति । शास्त्रीयं सुखानुभवंमिति शेषः । इहेति ब्राह्मणोक्तिः शास्त्रीयं कर्म सर्वमपि संसारफलमेवेति वक्तुं ब्राह्मणमित्युक्त्वा शङ्केतरत्वेनापि तदवतरयति । पुण्यमेवेत्यादिना । मोक्षस्य पुण्यसाध्यत्वं विधान्तरेण सावयति । यावद्यावदिति । कथं तस्या निवर्तनमित्याशङ्क्याऽऽह । ज्ञानसहितस्येति । समुच्चितमपि कर्म संसारफलमेवेत्यत्र हेतुमाह । व्याकृतेति । मोक्षेऽपि स्वर्गादाविव पुरुषार्थत्वाविशेषात्कर्मणो व्यापारः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । नत्विति । अकार्यत्वमुत्पत्तिहीनत्वम् । नित्यत्वं नाशशून्यत्वम् । अव्याकृतधर्मित्वं व्याकृतनामरूपराहित्यम् । 'अशब्दमस्पर्शम्' इत्यादिश्रुतिमाश्रित्याऽऽह । अनामेति । निष्कलं निष्क्रियम्' इत्यादिश्रुतिमाश्रित्याऽऽह । क्रियेति । चतुर्विधक्रियाफलविलक्षणे मोक्षे कर्मणो व्यापारो न संभवतीति भावः । नन्वा स्थाणोरा च प्रजापतेः सर्वत्र कर्मव्यापारात्कथं मोक्षे प्रजापतिभावलक्षणे तद्व्यापारो नास्ति तत्राऽऽह । यत्र चेति । कर्मफलस्य सर्वस्य संसारत्वमेवेति कुत

१ च. द. 'जमार्गव' । २ क. ग. च. छ. यस्तु । ३ क. च. शास्त्रीयः । ४ घ. ज. छ. 'प्रातेः । त' । ५ छ. द. 'गायां स' । ६ न. यस्तिवति । ७ क. छ. अ. द. 'जीयः मु' । ८ क. ख. घ. द. 'व इति ।

एवेत्यस्यार्थस्य प्रदर्शनाय ब्राह्मणभारभ्यते । यत्तु केन्द्रिदुच्यते विद्यासहितं कर्म निरभिसंधिं विषदध्यादिवत्कार्यान्तरमारभत इति । तन्न अनारभ्यत्वान्मोक्षस्य । बन्धननाश एव हि मोक्षो न कार्यभूतः । बन्धनं चाविद्येत्यवोचाम । अविद्यायाश्च न कर्मणा नाश उपपद्यते । दृष्टविषयत्वाच्च कर्मसामर्थ्यस्य । उत्पत्त्याभिविकारसंस्कारा हि कर्मसामर्थ्यस्य विषयाः । उत्पादयितुं प्रापयितुं विकर्तुं संस्कर्तुं च सामर्थ्यं कर्मणो नातो व्यतिरिक्तविषयोऽस्ति कर्मसामर्थ्यस्य । लोकेऽप्रसिद्धत्वात् न च मोक्ष एषा पदार्थानामन्यतमः । अविद्यामात्रव्यवहित इत्यवोचाम । बाढम् । भवतु केवलस्यैव कर्मण एवस्वभावता । विद्यासंयुक्तस्य तु निरभिसंधेर्भवत्यन्यथा स्वभावः । दृष्टं ह्यन्यशक्तित्वेन निरभितानामपि पदार्थानां विषद-

सिध्याति तत्राऽऽह । इत्यस्येति । विद्यासहितमपि कर्म संसारफलं विद्यैव मोक्षार्थेति-
स्वपक्षेऽद्वैतार्थे विचारयन्पूर्वपक्षयाति । यत्त्विति । यथा केवलं विषदध्यादि मरणज्व-
रादिकरमपि मन्त्रशर्करादियुक्तं जीवनपुष्ट्याद्यारभते तथा स्वतो बन्धफलमपि कर्म फला-
भिलाषमन्तरेणानुष्ठितं विद्यासमुच्चितं मोक्षाय क्षममित्यर्थः । मुक्तेः साध्यत्वाङ्गीकारे समु-
च्चितकर्मसाध्यत्वं स्यान्न तु तस्याः साध्यत्वं धीमात्रायत्तत्वात् । दित्युत्तरमाह ।
तन्नेति । हेतुमेव साधयति । बन्धनेति । किं तद्बन्धनं तदाह । बन्धनं चेति ।
अविद्यानाशोऽपि कर्मारभ्यो भविष्यतीति चेन्नेत्याह । अविद्यायाश्चेति । मोक्षो न
कर्मसाध्योऽविद्यास्तमयत्वाद्बन्धविविद्यास्तमयवदित्यर्थः । तन्नैव हेत्वन्तरमाह । दृष्टविषय-
त्वाच्चेति । न कर्मसाध्या मुक्तिरिति शेषः । तदेव स्पष्टयति । उत्पत्तीति । उक्तमेव
कर्मसामर्थ्यविषयमन्वयन्यतिरेकाभ्यां साधयति । उत्पादयितुमिति । अप्रसिद्धत्वा-
दिति च्छेदः । उत्पत्त्यादीनामन्यतमत्वान्मोक्षस्यापि कर्मसामर्थ्यविषयता स्यादिति चे-
न्नेत्याह । न चेति । नित्यत्वादात्मत्वात्कूटस्थत्वात्नित्यशुद्धत्वात्निर्गुणत्वाच्चेत्यर्थः ।
आत्मभूतो यथोक्तो मोक्षस्तर्हि किमिव सर्वेषां न प्रथत इत्याशङ्क्याऽऽह । अवि-
द्येति । उक्तं कर्मसामर्थ्यं पूर्वावाचङ्गीकरोति । बाढमिति । अङ्गीकारमेव स्फोरयति ।
भवत्विति । एवस्वभावतोत्पादनादौ समर्थता का तर्हि विप्रतिपत्तिस्तत्राऽऽह । विद्या-
संयुक्तस्येति । अन्यथा स्वभावश्चतुर्विधक्रियाफलविलक्षणेऽपि मोक्षे समर्थतेति यावत् ।
उत्पत्त्यादौ समर्थस्य कर्मणो विद्यासंयुक्तस्य तद्विलक्षणेऽपि मोक्षे सामर्थ्यमस्तीत्यत्र
दृष्टान्तमाह । दृष्टं हीति । उक्तदृष्टान्तवशात्कर्मणोऽपि केवलस्य संसारफलस्य

उपसृष्टीनां विद्यामन्त्रशर्करादिसंयुक्तानामन्यविषये सामर्थ्यम् । तथा कर्म-
णोऽप्यस्त्विति चेत् । न । प्रमाणाभावात् । तत्र हि कर्मण उक्तविषयव्य-
तिरेकेण विषयान्तरे सामर्थ्यास्तित्वे^१ प्रमाणं न प्रत्यक्षं नानुमानं नोप-
मानं नार्थापत्तिर्न शब्दोऽस्ति । ननु फलान्तराभावे चोदनान्यथानुपपत्तिः
प्रमाणमिति । न हि नित्यानां कर्मणां विश्वजिज्ञ्यायेन फलं कल्प्यते ।
नापि श्रुतं कल्पयति । चोद्यन्ते च तानि । पारिशेष्यान्मोक्षस्तेषां फल-
मिति गम्यते । अन्यथा हि पुरुषा न प्रवर्तेरन् । ननु विश्वजिज्ञ्याय
एवाऽऽयातो मोक्षस्य फलस्य कल्पितत्वात् । मोक्षे वाऽन्यस्मिन्वा
फलेऽकल्पिते पुरुषा न प्रवर्तेरन्निति मोक्षः फलं कल्प्यते श्रुतार्थापत्त्या

विद्यासंयोगान्मुक्तिफलत्वमपि स्यादित्याह । तथेति । समाधत्ते । नेत्यादिना ।
अतीन्द्रियत्वात्कर्मणो मुक्तिसाधनत्वे प्रत्यक्षाद्यसंभवेऽप्यर्थापत्तिरस्तीति शङ्कते ।
नन्विति । नित्येषु कर्मसु मोक्षातिरिक्तस्य फलस्य श्रुतस्याभावे सति तदुपलभ्यमा-
नचोदनाया मोक्षफलत्वं विनाऽनुपपत्तिस्तेषां तत्साधनत्वे मानमित्यर्थः । ननु विश्व-
जिता यजेतेत्यत्र यागकर्तव्यतारूपो नियोगोऽवगम्यते तस्य नियोज्यसापेक्षत्वात्स
स्वर्गः स्यात्सर्वान्प्रत्यविशिष्टत्वादिति न्यायेन स्वर्गकामो नियोज्योऽङ्गीकृतस्तथा नित्ये-
ष्वपि कर्मसु भविष्यति स्वर्गो नियोज्यविशेषणमत आह । न हीति । जीवञ्जुहा-
दिति जीवनविशिष्टस्य नियोज्यस्य ल्याभात् नित्येषु स्वर्गो नियोज्यविशेषणमित्यर्थः ।
ननु जीवनविशिष्टोऽपि फलाभावे न नियोज्यः स्यात्तथा च कर्मणा पितृलोक
इति श्रुतं फलं तेषु कल्पयिष्यते नेत्याह । नापीति । नित्यविविधकरणे
पितृलोकवाक्यस्याश्रवणादित्यर्थः । तर्हि फलाभावाच्चोदनैव मा भूदिति चेन्नेत्याह ।
चोद्यन्ते चेति । तथाऽपि फलान्तरं कल्प्यतामित्याशङ्क्य कल्पकाभावा-
न्मैवमित्याभिप्रेत्याऽऽह । पारिशेष्यादिति । मुक्तैर्यत्कल्पकं तदेव फलान्त-
रस्यापि किं न स्यादित्याशङ्क्य तस्य निराविशयफलविषयत्वान्मुक्तिकल्पकत्व-
मेवेत्यभिप्रेत्याऽऽह । अन्यथेति । अनुपपत्त्या चेन्नियोज्यकामाय नित्येषु फलं
कल्प्यते कथं तर्हि विश्वजिज्ञ्यायो न प्राप्नोतीति सिद्धान्ती प्रत्याह । नन्विति ।
उक्तमेव विवृणोति । मोक्षे वेति । अकल्पिते सतीति च्छेदः । श्रुतार्थापत्त्या विधेः
श्रुतस्य प्रवर्तकत्वानुपपत्त्येति यावत् । विश्वजितीव नित्येषु मोक्षे फले कल्प्यमाने सति

यथा विश्वजिति । नन्वेवं सति कथमुच्यते विश्वजिज्ञयापो न भवतीति । फलं च कल्पयते विश्वजिज्ञयापश्च न भवतीति विप्रतिषिद्धमभिधीयते । मोक्षः फलमेव न भवतीति चेत् । न । प्रतिज्ञाहानात् । कर्म कार्यान्तरं विषदध्यादिवदारभत इति हि प्रतिज्ञातम् । स चेन्मोक्षः कर्मणः कार्यं फलमेव न भवतीति सा प्रतिज्ञा हीयेत । कर्मकार्यत्वे च मोक्षस्य स्वर्गादिफलेभ्यो विशेषो वक्तव्यः । अथ कर्मकार्यं न भवति नित्यानां कर्मणां फलं मोक्ष इत्यस्या वचनव्यक्तेः कोऽर्थ इति वक्तव्यम् । न च कार्य-फलशब्दभेदमात्रेण विशेषः शक्यः कल्पयितुम् । अफलं च मोक्षो नित्यैश्च कर्मभिः क्रियते नित्यानां कर्मणां फलं न कार्यमिति चैषोऽर्थो विप्रतिषिद्धोऽभिधीयते यथाऽग्निः शीत इति । ज्ञानवदिति चेत् । यथा ज्ञानस्य कार्यं मोक्षो ज्ञानेनाक्रियमाणोऽप्युच्यते तद्वत्कर्मकार्यत्वमिति चेत् । न । अज्ञाननिवर्तकत्वाज्ज्ञानस्य । अज्ञानव्यवधाननिवर्तकत्वाज्ज्ञानस्य मोक्षो ज्ञानकार्यमित्युपचर्यते । न तु कर्मणा निवर्तयितव्यमज्ञानम् । न चाज्ञानव्यतिरेकेण मोक्षस्य व्यवधानान्तरं कल्पयितुं शक्यम् ।

फलितमाह । नन्वेवमिति । कथमित्युक्तामनुपपत्तिमेव स्फुटयति । फलं चेति । फलकल्पनायां विश्वजिज्ञयापोऽवतरति मोक्षस्तु स्वरूपस्थितित्वेनानुत्पाद्यत्वात्फलमेव न भवतीति शङ्कते । मोक्ष इति । निग्रहपुद्गावयञ्जुत्तरमाह । नेति । प्रतिज्ञाहानि प्रकटयति । कर्मत्यादिना । कर्मकार्यत्वं मुक्तेरुपेत्योक्तं तदेवायुक्तमित्याह । कर्मकार्यत्वे चेति । फलत्वेऽपि कर्मकार्यत्वं न मुक्तेरस्त्वित्युक्तं दोषं परिहर्तुं चोदयति । अथेति । प्रतिज्ञाविरोधेन प्रतिविषत्ते । नित्यानामिति । फलत्वमङ्गीकृत्य कार्यत्वेऽनङ्गीकृते कथं व्याघात इत्याशङ्क्याऽऽह । न चेति । विशेषोऽर्थगत इति शेषः । फलत्वमङ्गीकृत्य कार्यत्वानङ्गीकारे व्याघातमुक्त्वा वैपरीत्येऽपि तं व्युत्पादयति । अफलं चेति । आद्यं व्याघातं दृष्टान्तेन स्पष्टयति । नित्यानामिति । दृष्टान्तेन व्याघातं परिहरन्नाशङ्कते । ज्ञानवदिति चेदिति । तदेव स्फुटयति । यथेति । दृष्टान्तं विघटयति । नेति । ज्ञानस्य मोक्षव्यवधिभूताज्ञाननिवर्तकत्वान्मोक्षस्तेनाक्रियमाणोऽपि तत्कार्यमिति व्यपदेशभाग्यभवतीत्यर्थः । तदेव स्फुटयति । अज्ञानेति दार्ष्टान्तिकं निराचष्टे । न त्विति । यत्कर्मणा निवर्त्येत तन्मोक्षस्य व्यवधानान्तरं कल्पयितुं न तु शक्यमिति संबन्धः । व्यवधानध्वंसं कर्मणोऽप्रवेशेऽपि मुक्तावेव तत्प्र-

१ क. ल. च. छ. झ. ट. भवति । २ ग. घ. छ. ज. हीयेत । ३ ण. 'लत्वेऽपि कर्मका'
४ झ. ट. स्पष्टयति ।

नित्यत्वान्मोक्षस्य साधकस्वरूपाव्यतिरेकाच्च । यत्कर्मणा निवर्त्येत । अज्ञानमेव निवर्तयतीति चेत् । न । विलक्षणत्वात् । अनभिव्यक्तिरज्ञानमभिव्यक्तिलक्षणेन ज्ञानेन विरुध्यते । कर्म तु नाज्ञानेन विरुध्यते । तेन ज्ञानविलक्षणं कर्म । यदि ज्ञानाभावो यदि संशयज्ञानं यदि विपरीतज्ञानं वोच्यतेऽज्ञानमिति सर्वं हि तज्ज्ञानेनैव निवर्त्यते । न तु कर्मणाऽन्यतमेनापि विरोधाभावात् । अथादृष्टं कर्मणामज्ञाननिवर्तकत्वं कल्प्यमिति चेत् । न । ज्ञानेनाज्ञाननिवृत्तौ गम्यमानायामदृष्टनिवृत्तिकल्पनानुपपत्तेः । यथाऽवघातेन व्रीहीणां तुषनिवृत्तौ गम्यमानायामग्निहोत्रादिनित्यकर्मकार्याऽदृष्टान् न कल्प्यते तुषनिवृत्तिः । तद्ब्रह्मज्ञाननिवृत्तिरपि नित्यकर्मकार्याऽदृष्टान् न कल्प्यते । ज्ञानेन विरुद्धत्वं चासकृतकर्मणामवोचाम । यदविरुद्धं ज्ञानं कर्मभिस्तद्देवलोकमभिनिमित्तमित्युक्तम् “वच्चया देवलोकः” इति श्रुतेः । किंचान्यत्कल्प्ये च फले नित्यानां कर्मणां श्रुतानां यत्कर्मभिविरुध्यते । द्रव्यगुणकर्मणां कार्यमेव न भवति किं तत्कल्प्यताम् ।

वेशः स्यादिति चेन्नेत्याह । नित्यत्वादिति । नित्यकर्मनिवर्त्यं व्यवधानान्तरं मा भूदज्ञानमेव तन्नित्यं भविष्यति तथा च मोक्षस्य कर्मकार्यत्वं शक्यमुपचरितुमिति शङ्कते । अज्ञानमेवेति । कर्मणो ज्ञानाद्विलक्षणत्वान्नाज्ञाननिवर्तकत्वमित्युत्तरमाह । न विलक्षणत्वादिति । वैलक्षण्यमेव प्रकटयति । अनभिव्यक्तिरिति । इतश्च ज्ञाननिवर्त्यमेवाज्ञानमित्याह । यदीति । अन्यतमेन नित्यादिना व्यस्तेन समस्तेन वा श्रौतेन स्मार्तेन वेत्यर्थः । कर्माज्ञानयोरविरोधो हेत्वर्थः । अज्ञाननिवर्तकत्वं कर्मणो नान्वयव्यतिरेकसिद्धं कित्त्वदृष्टमेव कल्प्यमिति शङ्कते । अथेति । दृष्टे सत्यदृष्टकल्पना न न्याय्येति परिहरति । न ज्ञानेनेति । उक्तमर्थं दृष्टान्तेन बुद्धावांरोपयति । यथेत्यादिना । अदृष्टेति च्छेदः । अस्तु ज्ञानादज्ञानध्वस्तिः किंतु कर्मसमुच्चितादित्याशङ्क्याऽऽह । ज्ञानेनेति । ननु कर्मभिरविरुद्धमपि हिरण्यगर्मादिविज्ञानमस्ति तथा च समुच्चितं ज्ञानमज्ञानध्वंसि भविष्यति नेत्याह । यदविरुद्धमिति । नित्यानां कर्मणां समुच्चितानामसमुच्चितानां च स्वरूपस्थितौ मोक्षे तत्प्रतिबन्धकाज्ञानध्वंस्त्वौ वा नादृष्टं सामर्थ्यं कल्प्यमित्युक्तमिदानीं तत्कल्पनामङ्गीकृत्यापि दूषयति । किंचेति । कर्मणां नास्ति मोक्षे सामर्थ्यमित्येतदुक्तादेव कारणान्न भवति किंत्वन्यच्च कारणं तत्रास्तीत्यर्थः । तदेव दर्शयितुं विचारयति । कल्प्ये चेति । विरोधमभिनयति । द्रव्येति । कार्य-

१ क. ग. निवर्त्येत । २ च. द. "दृष्टमपि कं" । ३ क. ग. घ. ङ. च. ज. द. "र्यां न । ४ घ. अ. ष. "ति । कं" । ५ ख. "राह्यं" । ६ ण. "ति । न केवलं कं" । ७ ण. "गाद्रव" ।

यस्मिन्कर्मणाः सामर्थ्यमेव न दृष्टम् । किं वां यस्मिन्दृष्टं सामर्थ्यं पञ्च
कर्मणां फलमविरुद्धं तत्कल्प्यतामिति । पुरुषप्रवृत्तिजननायावययं
चेत्कर्मफलं कल्पयितव्यम् । कर्माविरुद्धविषय एव श्रुतार्थापत्तेः क्षीण-
त्वाभित्यो मोक्षः फलं कल्पयितुं न शक्यस्तद्व्यवधानाज्ञाननिवृत्तिर्वा ।
अविरुद्धत्वोद्दृष्टसामर्थ्यविषयत्वाच्चेति । पारिशेष्यन्यायान्मोक्ष एव कल्प-
यितव्य इति चेत् । सर्वेषां हि कर्मणां सर्वं फलम् । न चान्यदितरक-
र्मफलव्यतिरेकेण फलं कल्पनायोग्यमस्ति । पारिशेष्यश्च मोक्षः । सचेष्टो
वेदाविदां फलम् । तस्मात्स एव कल्पयितव्य इति चेत् । न । कर्मफलव्य-
क्तीनामानन्त्यात्पारिशेष्यन्यायानुपपत्तेः । न हि पुरुषेच्छाविषयाणां
कर्मफलानामेतावस्त्वं नाम केनचिदसर्वज्ञेनावधृतं तत्साधनानां^१ वा पुरुषे-
च्छानां वाऽनियतदेशकालनिमित्तत्वात्पुरुषेच्छाविषयसाधनानां च पुरुषे-

त्वाभावं समर्थयते । यस्मिन्निति । पक्षान्तरमाह । किंवेति । सामर्थ्यविषयं विशद-
यति । यच्चेति । कथमिह निर्णयस्तत्राऽऽह । पुरुषेति । कल्पयितव्यं फलमिति
संबन्धः । उत्पत्त्यादीनामन्यतमो हि कर्मभिरविरुद्धो विषयः । तत्रैव नित्यकर्मचोदाना-
नुपपत्तेरुपशान्तत्वान्नित्यकर्मफलत्वेन मोक्षस्तद्व्यवधानाज्ञाननिवृत्तिर्वा न शक्यते कल्प-
यितुम् । कर्मज्ञानयोर्विरोधाभावाद्दृष्टं सामर्थ्यं यस्मिन्ननुत्पत्त्यादौ तद्विषयत्वाच्च कर्मण-
स्तद्विलक्षणे मोक्षे न व्यापारः । तथा च नित्यकर्मविधिवशात्पुरुषप्रवृत्तिसंपादनाय
फलं चेत्कल्पयितव्यं तर्हि तदुत्पत्त्यादीनामन्यतममेव तदविरुद्धं कल्पयितव्यर्थः ।
इतिशब्दः श्रुतार्थापत्तिपरिहारसमाप्त्यर्थः । मोक्ष एव नित्यानां कर्मणां फलत्वेन
कल्पयितव्यः पारिशेष्यन्यायादिति शङ्कते । पारिशेष्येति । पारिशेष्यन्यायमेव विशद-
यति । सर्वेषामिति । सर्वं स्वर्गपशुपुत्रादीति यावत् । तथाऽपि मोक्षादन्यदेव नित्यकर्मफलं
किं न स्यात्तत्राऽऽह । न चेति । मोक्षस्यापीतरकर्मफलनिषेधमाशङ्क्याऽऽह । पारिशे-
ष्टश्चेति । तस्य फलत्वमेव कथं सिद्धं तत्राऽऽह । स चेति । पारिशेष्यायातमर्थं निगमयति ।
तस्मादिति । पारिशेष्यासिद्ध्या दूषयति । नेति । कर्मफलव्यक्त्यानन्त्यमुक्तं व्यनक्ति ।
न हीति । फलवत्फलसाधनानां फलविषयेच्छानां चाऽऽनन्त्यं कथयति । तत्साधनाना-
मिति । तदानन्त्ये हेतुमाह । अनियतेति । इच्छाधानन्त्ये हेत्वन्तरमाह । पुरुषेति ।
एतावस्त्वं नाम नास्तीत्युभयत्र संबन्धः । पुरुषस्येष्टं फलं शोभनाध्यासविषयभूतं
तत्र विषयिणां शोभनाध्यासेन प्रयुक्तत्वादिति हेत्वर्थः । इच्छाधानन्त्यं माणि-

१ स. ड. ट. च । २ क. ग. ङ छ. झ. ट. 'त्वाददृष्ट' । ३ स. 'नां पु' । ४ क. ल. घ.
छ. ज. 'नां चानि' । ५ स. झ. ट. 'चेति' । ६ ग. ण. 'चेद्वक्ता कल्प' ।

ष्टफलप्रयुक्तत्वात् । प्रतिप्राणि चेच्छावैचित्र्यात्फलानां तत्साधनानां चाऽऽनन्त्यसिद्धिः । तदानन्त्याच्चाशक्यमेतावत्त्वं पुरुषैर्ज्ञातुम् । अज्ञाते च साधनफलतैवस्वै कथं मोक्षस्य परिशेषसिद्धिरिति । कर्मफलजातिपरिशेष्यमिति चेत् । सत्यपीच्छाविषयाणां तत्साधनानां चाऽऽनन्त्ये कर्मफलजातिस्त्वं नाम सर्वेषां तुल्यम् । मोक्षस्त्वकर्मफलत्वात्परिशिष्टः स्यात् । तस्मात्परिशेषात्स एव युक्तः कल्पयितुमिति चेत् । न । तस्यापि नित्यकर्मफलत्वाभ्युपगमे कर्मफलसमानजातीयत्वोपपत्तेः परिशेषानुपपत्तिः । तस्मादन्यथाऽप्युपपत्तेः क्षीणा श्रुतार्थापत्तिः । उत्पत्त्याग्निविकारसंस्काराणामन्यतममपि नित्यानां कर्मणां फलमुपपद्यत इति क्षीणा श्रुतार्थापत्तिः । चतुर्णामन्यतम एव मोक्ष इति चेत् । न तावदुत्पाद्यो नित्यत्वात् । अत एवाविकार्योऽसंस्कार्यश्चात एवासाधनद्रव्यात्मकत्वाच्च । साधनात्मकं हि द्रव्यं संस्क्रियते । यथा पात्राज्यादि मोक्षैणादिना । न च संस्क्रियमाणः संस्कारनिर्वर्त्यो वा यूपदिवत् । पारिशेष्यादाप्यः स्यात् । नाऽऽप्योऽप्यात्मस्वभाव-

भेदेषु दर्शयित्वा तदानन्त्यमेकैकस्मिन्नपि प्राणिनि दर्शयति । प्रतिप्राणि चेति । इच्छाद्यानन्त्ये फलितमाह । तदानन्त्याच्चेति । साधनादिष्वेतावत्साज्ञानेऽपि किं स्यात्तदाह । अज्ञाते चेति । इतिशब्दः पारिशेष्यानुपपत्तिसमाप्त्यर्थः । प्रकारान्तरेण पारिशेष्यं शङ्कते । कर्मेति । तामेव शङ्कां विशदयति । सत्यपीति । तथाऽपि कथं मोक्षस्य परिशिष्टत्वं तदाह । मोक्षस्त्विति । परिशेषफलमाह । तस्मादिति । अङ्कितं परिशेषं दूषयति । नेत्यादिना । अर्थापत्तिपरिशेषौ पराकृत्यार्थापत्तिपराकरणं प्रपञ्चयितुं प्रस्तौति । तस्मादिति । अन्यथाऽप्युपपत्तिं प्रकटयति । उत्पत्तीति । नित्यानामुत्पत्त्यादिफलत्वेऽपि मोक्षस्य तत्फलत्वं सिध्यतीति शङ्कते । चतुर्णामिति । तत्र मोक्षस्योत्पाद्यत्वं दूषयति । न तावदिति । उभयत्रातःशब्दो नित्यत्वपराभर्षी । असंस्कार्यत्वे हेत्वन्तरमाह । असाधनेति । तदेव व्यक्तिकर्ममुखेन विवृणोति । साधनात्मकं हीति । इतश्च मोक्षस्यासंस्क्रियमाणत्वमित्याह । न चेति । यथा यूपस्वस्नाणाष्टास्त्रीकरणभ्यञ्जनादिना संस्क्रियते यथा चाऽऽहवनीयः संस्कारेण निष्पाद्यते न तथा मोक्षो नित्यशुद्धत्वान्निर्गुणत्वाच्चेत्यर्थः । पक्षान्तरमनुमाप्य दूषयति । पारिशेष्यादित्यादिना । एकत्वं पूर्णत्वं साधनवैलक्षण्यं फलवैलक्षण्यं कल्पयतीति शङ्कते ।

त्वादेकत्वाच्च । इतरैः कर्मभिर्वैलक्षण्याभित्यानां कर्मणां तत्फलेनापि विलक्षणेन भवितव्यमिति चेत् । न । कर्मत्वसालक्षण्यात्सलक्षणं कस्मात्फलं न भवतीतरकर्मफलेः । निमित्तवैलक्षण्यादिति चेत् । न । क्षामवत्यादिभिः समानत्वात् । यथा हि गृहदाहादौ निमित्ते क्षामवत्यादींश्चिरं यथा भिक्षे जुहोति स्कन्ने जुहोतीत्येवमादौ नैमित्तिकेषु कर्मसु न मोक्षः फलं कल्प्यते । तैश्चाविशेषाभैर्मित्तिकत्वेन जीवनादिनिमित्ते च श्रवणात् । तथा निस्पानामपि न मोक्षः फलम् । आलोकस्य सर्वेषां रूपदर्शनसाधनत्वं उलूकादय आलोकेन रूपं न पश्यन्तीत्युलूकादिचक्षुषो वैलक्षण्यादितरलोकचक्षुर्भिर्न रसादिविषयत्वं परिकल्प्यते । रसादिविषये सामर्थ्यस्यादृष्टत्वात् । सुदूरमपि गत्वा यद्विषये दृष्टं सामर्थ्यं

इतरैरिति । हेतुवैलक्षण्यासिद्धौ कल्पकामावात्फलवैलक्षण्यासिद्धिरिति दूषयति । न कर्मत्वेति । निमित्तकृतहेतुवैलक्षण्यवशात्फलवैलक्षण्यसिद्धिरिति शङ्कते । निमित्तेति । निमित्तवैलक्षण्यं फलवैलक्षण्यस्यानिमित्तमिति परिहरति । न क्षामवत्यादिभिरिति । तदेव प्रपञ्चयति । यथा हीति । यस्याऽऽहिताग्नेरग्निर्गृहान्दहेदग्नेये क्षामवते पुरोडाशमथाकपालं निर्वपेदित्यत्र दहेदिति विधिविभक्त्या प्रसिद्धार्थयच्छब्दोपाहितया गृहदाहार्यनिमित्तपरामर्शोऽग्नेये क्षामवते पुरोडाशमित्यादिना क्षामवती विधीयते । यस्याभयं हविरार्तिमाच्छेत्स ऐन्द्रं पञ्चशरावमोदनं निर्वपेदित्यत्र चाऽऽच्छेदिति विधिविभक्त्या निर्वपेदिति विधास्यमाननिर्वापनिमित्तं हविरार्तिमनूय निर्वापो विधीयते । भिक्षे जुहोति स्कन्ने जुहोत्यथ यस्य पुरोडाशौ क्षीयतस्त्वं यज्ञं वरुणो गृह्णाति यदौ तद्धविस्तिष्ठेताथ तदेव हविर्निर्वपेद्यज्ञो हि यज्ञस्य प्रायश्चित्तमिति च भेदनादिनिमित्तं प्रायश्चित्तमुक्तं न च तन्मुक्तिफलं तथा निमित्तभेदेऽपि न नित्यं कर्म मुक्तिफलमित्यर्थः । क्षामवत्यादितुल्यत्वं नित्यकर्मणां कुतो लब्धमित्याशङ्क्याऽऽह । तैश्चेति । क्षामवत्यादिभिरिति यावत् । अविशेषे हेतुर्नैमित्तिकत्वेनेति । तदेव कथमिति चेत्तत्राऽऽह । जीवनादीति । दार्ष्टान्तिकं स्पष्टयति । तथेति । नित्यं कर्म कर्मान्तराद्विलक्षणमपि न मोक्षफलमित्यत्र दृष्टान्तमाह । आलोकस्येति । चक्षुरन्तरैरुलूकादिचक्षुषो वैलक्षण्येऽपि न रसादिविषयत्वमित्यत्र हेतुमाह । रसादीति । वैलक्षण्यं तर्हि कुत्रोपयुज्यते तत्राऽऽह । सुदूरमपीति । मनुष्यान्विहायोलूकादौ गत्वाऽपीति यावत् । यद्विषये रूपादावित्यर्थः । विशेषो दूरमूर्खादिरतिशयः । दार्ष्टान्तिकं

१ ग. घ. ङ. च. छ. ज. झ. ढ. 'त्याद्येष्टि' । २ घ. 'दा न त' । ३ घ. ण. 'द्विः संतिष्ठे' । ४ ङ. कुतो यु' । ५ ए. 'ध्यादीन्वि' ।

तत्रैव कश्चिद्विशेषः कल्पयितव्यः । यत्पुनरुक्तं विद्यामन्त्रशर्करादिसंयुक्त-
विषदध्यादिवभित्तयानि कार्यान्तरमारभन्त इति । आरभ्यतां विशिष्टं
कार्यं तदिष्टत्वादविरोधः । निरभिसंधेः कर्मणो विद्यासंयुक्तस्य विशिष्ट-
कार्यान्तरारम्भे न कश्चिद्विरोधः । देवयाज्यात्मयाजिनोरात्मयाजिनो
विशेषश्रवणाद्देवयौजिनः श्रेयानात्मयाजीत्यादौ यदेव विद्यया करोती-
त्यादौ च । यस्तु परमात्मदर्शनविषये मनुनोक्त आत्मयाजिशब्दः
समं पश्यन्नात्मयाजीत्यत्र समं पश्यन्नात्मयाजी भवतीत्यर्थः ।
अथवा भूतपूर्वगत्या । आत्मयाज्यात्मसंस्कारार्थं नित्यानि
कर्माणि करोति “इदं मेऽनेनाङ्गं संस्क्रियते” इति श्रुतेः । तथा गर्भै-
र्हौमैरित्यादिप्रकरणे कार्यकरणसंस्कारार्थत्वं नित्यानां कर्मणां दर्श-

नितिकं पूर्ववादानुवादपूर्वकमाचष्टे । यत्पुनरित्यादिना । उत्तत्रेति यावत् । तदेव विवृ-
णोति । निरभिसंधेरिति । विद्यासंयुक्तं कर्म विशिष्टकार्यकरमित्यत्र शतपथश्रुतिं
प्रमाणयति । देवयाजीति । तदाहुरित्युपक्रम्य देवयौजिनः श्रेयानित्यादौ काम्यक-
र्तुर्देवयाजिनः सकाशादात्मशुद्धयर्थं कर्म कुर्वन्नात्मयाजी श्रेयानित्यात्मयाजिनो विशेषश्र-
वणात्सर्वक्रतुयाजिनामात्मयाजी विशिष्यत इति स्मृतेश्च विशिष्टस्य कर्मणो विशिष्टका-
र्यारम्भकत्वमविरुद्धमित्यर्थः । छान्दोग्येऽपि विद्यासंयुक्तस्य कर्मणो विशिष्ट-
कार्यारम्भकत्वं दृष्टमित्याह । यदेवेति । नन्वात्मयाजिशब्दो नित्यकर्मानुष्ठा-
यिविषयो न भवति ।

‘सर्वभूतेषु चाऽऽत्मानं सर्वभूतानि चाऽऽत्मनि ।

संपश्यन्नात्मयाजी वै स्वाराज्यमधिगच्छति’

इत्यत्र परमात्मदर्शनविषये तस्य प्रयुक्तत्वादत् आह । यस्त्विति । यदि समं
पश्यन्भवेत्सदा परेणाऽऽत्मनैकीभूतः स्वराह्भवतीत्यात्मज्ञानस्तुतिरत्र विवक्षिता ।
महती हीयं ब्रह्मविद्या यद्ब्रह्मविदेवाऽऽत्मयाजी भवति । नहि तस्य तदनुष्ठानं
पृथगपेक्षते । ब्रह्मवित्पुण्यकृदिति च वक्ष्यतीत्यर्थः । परदर्शनत्रयात्मयाजिशब्दस्य
गत्यन्तरमाह । अथ वेति । भूता या पूर्वेस्थितिस्तामपेक्षयाऽऽत्मयाजिशब्दो विदुषी-
त्यर्थः । तदेव प्रपञ्चयति । आत्मेति । तेषां तत्संस्कारार्थत्वे प्रमाणमाह । इद-
मिति । तत्रैव स्मृतिं प्रमाणयति । तथेति । गर्भसंबन्धिमिहौमैर्ज्ञानिबन्धना-
दिमिश्र बैजिकमेवैनः शमयतीत्यस्मिन्प्रकरणे नित्यकर्मणां संस्कारार्थत्वं निश्चि-

१ ग. 'नि कर्माणि का' । २ ख. घ. ङ. च. छ. ज. झ. द. 'याजी श्रे' । ३ घ. ङ. छ. झ. इ. द. 'याजी श्रे' ।

यति । संस्कृतश्च य आत्मयाजी तैः कर्मभिः समं द्रष्टुं समर्थो भवति । तस्येह वा जन्मान्तरे वा सममात्मदर्शनमुत्पद्यते । समं पश्यन्स्वाराज्य-
मधिगच्छतीत्येषोऽर्थः । आत्मयाजीशब्दस्तु भूतपूर्वगत्या प्रयुज्यते ।
ज्ञानयुक्तानां नित्यानां कर्मणां ज्ञानोत्पत्तिसाधनत्वप्रदर्शनार्थम् ।
किञ्चान्यत् ।

“ब्रह्मा विश्वसृजो धर्मो महानव्यक्तमेव च ।

उत्तमां सात्त्विकीमेतां गतिमाहुर्भनीषिणः”

इति च । देवसाष्टिव्यतिरेकेण भूताप्ययं दर्शयति । भूतान्य-
प्येति पञ्च वै । भूतान्यत्येतीति पाठं ये कुर्वन्ति तेषां वेद-

वमित्यर्थः । संस्कारोऽपि कुत्रोपयुज्यते तत्राऽऽह । संस्कृतश्चेति । यो हि नित्य-
कर्मानुष्ठायी स तदनुष्ठानजनितपूर्ववशात्परिशुद्धबुद्धिः सम्यग्धीयोग्यो भवति ।

‘महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयं क्रियते तनुः’

इति स्मृतेरित्यर्थः । कदा पुनरेषा सम्यग्धीरुत्पद्यते तत्राऽऽह । तस्येति ।
उत्पन्नस्य सम्यग्ज्ञानस्य फलमाह । समांमिति । कथं पुनः सम्यग्ज्ञानवत्यात्मया-
जिशब्द इत्याशङ्क्य पूर्वोक्तं स्मारयति । आत्मैति । किमितीह भूतपूर्वगतिराश्रितेति
वत्राऽऽह । ज्ञानयुक्तानामिति । ऐहिकैरामुष्मिकैर्वा कर्मभिः शुद्धबुद्धेः श्रवणादिवशा-
दैक्यज्ञानं मुक्तिफलमुदेति । कर्म तु विद्यासंयुक्तमपि संसारफलमेवेति भावः । तत्रैव
हेत्वन्तरमाह । किञ्चेति । विद्यायुक्तमपि कर्म बन्वायैवेत्यत्र न केवलमुक्तमेव कारणं
किंत्वन्यच्च तदुपपादकमस्तीत्यर्थः । तदेव दर्शयति । ब्रह्मेति । सात्त्विकीं सच्चगुण-
सूतज्ञानसमुच्चितकर्मफलभूतामिति यावत् । अत्र हि विद्यायुक्तमपि कर्म संसारफल-
मेवेति सूच्यते ।

‘एष सर्वः समुद्दिष्टस्त्रिप्रकारस्य कर्मणः ।

त्रिविधस्त्रिविधः कर्मसंसारः सार्वभौतिकः’

इत्युपसंहारादिति चकारार्थः । किञ्च ।

‘प्रवृत्तं कर्म संसेव्य देवानामेति साष्टीवाम्’

इति कर्मफलभूतदेववासदृशैश्चर्यप्राप्तिमुक्त्वा तदतिरेकेण—

‘निवृत्तं सेवमानस्तु भूतान्यप्येति पञ्च वै’

इति भूतेष्वप्ययवचनान्न समुच्चयस्य मुक्तिफलतेत्याह । देवसाष्टीति ।

‘निवृत्तं सेवमानस्तु भूतान्यप्येति पञ्च वै’

इति पाठान्मुक्तिरेव समुच्चयानुष्ठानाद्विवक्षितेति चेत्तेत्याह । भूतानीति । ज्ञानमेव

१ छ. क. छ. 'नप्रयु' । २ अ. अ. म. द. 'नप्रयु' । ३ अ. 'विधः कर्मसंभूतसं' ।
४ अ. कुर्ता यु

विषये परिच्छिन्नबुद्धित्वाददोषः । न चार्थवादत्वमध्यायस्य ब्रह्मान्त-
कर्मविपाकार्थस्य तद्व्यतिरिक्तात्मज्ञानार्थस्य च कर्मकाण्डोपनिषद्गर्था
तुल्यार्थत्वदर्शनात् । विहिताकरणप्रतिषिद्धकर्मणां च स्थावरश्वेसूकरा-
दिफलदर्शनात् । वान्ताश्यादिप्रेतदर्शनाच्च । न च श्रुतिस्मृतिविहितप्र-
तिषिद्धव्यतिरेकेण विहितानि वा प्रतिषिद्धानि वा कर्माणि केनचिदव-
गन्तुं शक्यन्ते । येषामकरणादनुष्ठानाच्च प्रेतश्वेसूकरस्थावरादीनि कर्मफ-
लानि प्रत्यक्षानुमानाभ्यामुपलभ्यन्ते । न चेषामकर्मफलत्वं केनचिदभ्यु-

मुक्तिहेतुरिति प्रतिपादकोपनिषद्दिरोवान्नायं पाठः साधीयानित्यर्थः । ननु विग्रहवती
देववैव नास्ति मन्त्रमयी हि सा देवता शब्दप्रत्ययालम्बनमवो ब्रह्मा विश्वसृज इत्यादि-
रर्थवादत्वात् तद्वलेन नित्यकर्मणां मुक्तिसाधनत्वं निराकर्तुं शक्यमत आह । न
चेति । ज्ञानार्थस्य संपश्यन्नात्मयाजीत्यादेरिति शेषः । किंच ।

“अकुर्वन्विहितं कर्म निन्दितं च समाचरन् ।
प्रसञ्जंश्चेन्द्रियार्थेषु नरः पतनमृच्छति ।
शारीरजैः कर्मदोषैर्याति स्थावरतां नरः ।
वाचिकैः पक्षिमृगतां मानसैरन्त्यजाविताम् ।
श्वेसूकरखरोष्ट्राणां गोजाविमृगपक्षिणाम् ।
चण्डालपुल्कसानां च ब्रह्महा योनिमृच्छति”

इत्यादिवाक्यैः प्रतिपादितफलानां प्रत्यक्षेणापि दर्शनाद्यथा तत्र नाभूता-
र्थवादत्वं तथा यथोक्ताध्यायस्यापि नाभूतार्थवादतेत्याह । विहितेति । किंच
वङ्गादिदेशे लार्द्धवाश्यादिप्रेतानां प्रत्यक्षत्वादध्ययनरहितानामपि स्त्रीगुप्तादीनां वेदोच्च-
रणदर्शनेन ब्रह्मग्रहसद्भावगममाच्च न ब्रह्मादिवाक्यस्यार्थवादतेत्याह । वान्तेति । ननु
स्थावरादीनां श्रौतस्मार्तकर्मफलत्वाभावात् तद्दर्शनेन वचनानां भूतार्थत्वं शक्यं कल्प-
यितुमत आह । न चेति । सेवादिवृष्टकारणसाम्येऽपि फलवैषम्योपलम्भादवश्यमती-
न्द्रियं कारणं वाच्यम् । न च तत्र श्रुतिस्मृती विहायान्यन्मानुमस्ति । तथा च श्रौत-
स्मार्तकर्मकृतान्धेव स्थावरादीनि फलानीत्यर्थः । संनिहितसंनिहितेषु स्थावरादिषु
प्रत्यक्षानुमानयोर्यथायोगं प्रवृत्तिरुज्जेया । स्थावराणां जीवज्ञान्यत्वादकर्मफलत्वामति केचि-
त्त्वान्मत्याह । न चेषामिति । अस्मदादिवदेव वृक्षादीनां वृद्ध्यादिदर्शनात्सजीवत्वमसि-
द्धेस्त्वस्मात्प्रश्यन्ति पादपा इत्यादिप्रयोगाच्च तेषां कर्मफलत्वसिद्धिरित्यर्थः । स्थावरा-

पगम्यते । तस्माद्धिहिताकरणप्रतिषिद्धसेवानां यथैते कर्मविपाकाः प्रेत-
तिर्यकस्यावरादयस्तथोत्कृष्टेष्वपि ब्रह्मान्तेषु कर्मविपाकत्वं वेदितव्यम् ।
तस्मात्स आत्मनो वषामुदखिदत्सोऽरोदीदित्यादिवन्माभूतार्थवादत्वम् ।
तत्राप्यभूतार्थवादत्वं मा भूदिति चेत् । भवत्वेवम् । न चैतावताऽस्य
न्यायस्य बाधो भवति । न चास्मत्पक्षो वा दुष्पति । न च ब्रह्मा
विश्वसृज इत्यादीनां काम्यकर्मफलत्वं शक्यं वक्तुम् । तेषां देवसाष्टि-
तायाः फलस्योक्तत्वात् । तस्मात्साभिसंधीनां नित्यानां कर्मणां सर्वमे-
धाश्वमेधादीनां च ब्रह्मत्वादीनि फलानि । येषां पुनर्नि-
त्यानि निरभिसंधीन्यात्मसंस्कारार्थानि तेषां ज्ञानोत्पत्त्यर्थानि तानि ।
“ब्राह्मीयं क्रियते तनुः” इति स्मरणात् । तेषामारादुपकारकत्वान्माक्षसा-

दीनां कर्मफलत्वे सिद्धे फलितमाह । तस्मादिति । ब्रह्मादीनां पुण्यकर्मफलत्वेऽपि
प्रकृते किं स्यात्तदाह । तस्मादिति । कर्मविपाकप्रकरणस्याभूतार्थवादत्वाभावे
दृष्टान्तेऽपि तन्न स्यादिति शङ्कते । तत्रापीति । अङ्गीकरोति । भवत्विति ।
कथं तर्हि वैधर्म्यदृष्टान्तासिद्धिरत आह । न चेति । वैधर्म्यदृष्टान्ताभाव-
मात्रेण कर्मविपाकाध्यायस्य नाभूतार्थवादतेत्यस्य न्यायस्य नैव बाधः साधर्म्य-
दृष्टान्तादपि तत्सिद्धेरित्यर्थः । ननु ‘प्रजापतिरात्मनो वषामुदखिदत्’ इत्यादीनाम-
भूतार्थवादत्वाभावे कथमर्थवादाधिकरणं घटिष्यते तत्राऽऽह । न चेति ।
तदघटनायामपि नास्मत्पक्षक्षतिस्तवैव तदभूतार्थवादत्वं त्यजतस्तद्विरोधादित्यर्थः । ननु
कर्मविपाकप्रकरणस्यार्थवादत्वाभावेऽपि ब्रह्मादीनां काम्यकर्मफलत्वान्न ज्ञानसंयुक्तानि-
त्यकर्मफलत्वं ततो मोक्ष एव तत्फलमित्यत आह । न चेति । तेषां काम्यानां
कर्मणामिति यावत् । देवसाष्टिताया देवैरिन्द्रादिभिस्समानैश्वर्यप्राप्तेरित्यर्थः । उक्त-
त्वात् ‘प्रवृत्तं कर्म संसेव्य देवानामेति साष्टिताय’ इत्यत्रेति शेषः । ननु विद्यासंयुक्तानां
नित्यानां कर्मणां फलं ब्रह्मादिभावश्चेत्कथं तानि ज्ञानोत्पत्त्यर्थान्यास्थीयन्ते तत्राऽऽह ।
तस्मादिति । कर्मणां मुक्तिफलत्वाभावस्तच्छब्दार्थः । साभिसंधीनां देवताभावे
फलेऽनुरागवतामिति यावत् । नित्यानि कर्माणि श्रौतानि स्मृतानि चाग्निहोत्रसंध्यो
पासनप्रभृतानि निरभिसंधीनि फलाभिलाषविकलानि परमेश्वरार्पणबुद्ध्या क्रियमाणानि ।
आत्मशब्दो मनोविषयः । कर्मणां चित्तशुद्धिद्वारा ज्ञानोत्पत्त्यर्थत्वे प्रमाणमाह ।
ब्राह्मीति । कथं तर्हि कर्मणां मोक्षसाधनत्वं केचिदाचक्षते तत्राऽऽह । तेषामिति ।

१ अ. च. द. 'वादित्वं' । २ च. द. 'वादित्वं' । ३ घ. ज. 'रार्थं क्रियन्ते ते' । ४ क. स. द.
घ. छ. झ. द. 'नि क्रियन्ते ते' । ५ क. 'इत्यादिस्म' ।

घनान्यपि कर्माणि भवन्तीति न विरुध्यते । यथाचायमर्थः बन्धे जनकारुपायिकासमाप्तौ वक्ष्यामः । यत्तु विषदध्यादिवदित्युक्तं तत्र प्रत्यक्षानुमानविषयत्वादविरोधः । यस्त्वत्यन्तशब्दगम्योऽर्थस्तत्र वाक्यस्याभावे तदर्थप्रतिपादकस्य न शक्यं कल्पयितुं विषदध्यादिसाधर्म्यम् । न च प्रमाणान्तरविरुद्धार्थविषये श्रुतेः प्रामाण्यं कल्प्यते यथा शीतोऽग्निः छेदयतीति । श्रुते तु तादर्थ्यं वाक्यस्य प्रमाणान्तरस्याऽऽभासत्वम् । यथा स्वद्योतोऽग्निरिति^१ तलमलिनमन्तरिक्षमिति बालानां यत्प्रत्यक्षमपि तद्विषयप्रमाणान्तरस्य^२ यथार्थत्वे निश्चिते निश्चितार्थमपि बालप्रत्यक्षमाभासीभवति । तस्माद्धेदप्रामाण्यस्याप्यभिचारात्तादर्थ्ये

संस्कृतबुद्धीनामिति यावत् । कर्मणां परंपरया मोक्षसाधनत्वं कथं सिद्धवदुच्यते तत्राऽऽह । यथा चेति । अयमर्थस्त्वथेति शेषः । निरस्तमप्यधिकविवक्षया पुनरनुवदति । यन्निर्वात । विषादेर्मन्त्रादिसहितस्य जीवनादिहेतुत्वं प्रत्यक्षादिसिद्धमतो ह्यष्टान्ते कार्यारम्भकत्वे विरोधो नास्तीत्याह । तत्रेति । कर्मणो विद्यासंयुक्तस्य कार्यान्तरारम्भकत्वलक्षणोऽर्थः शब्देनैव गम्यते । न च तत्र मानान्तरमस्ति । न च समुच्चितस्य कर्मणो मोक्षारम्भकत्वप्रतिपादकं वाक्यमुपलभ्यते तदभावे कर्मणि विद्यायुक्तेऽपि विषदध्यादिसाधर्म्यं कल्पयितुं न शक्यमित्याह । यस्तिरिति । कर्मसाध्यत्वे च मोक्षस्यानित्यता स्यादिति भावः । 'अपाम सोमममृता अभूम' इत्यादिश्रुतेर्मोक्षस्य कर्मसाध्यस्यापि नित्यत्वमिति चेन्नेत्याह । न चेति । यत्कृतकं तदनित्यमित्यनुमानानुश्रुतिं तद्यथेहेत्यादिवाक्यं तद्विरोधेनार्थवादश्रुतेः स्वार्थेऽप्रामाण्यमित्यर्थः । प्रमाणान्तरविरुद्धेऽर्थे प्रामाण्यं श्रुतेर्भोच्यते चेदद्वैतश्रुतेरपि कथं प्रत्यक्षादिविरुद्धे स्वार्थे प्रामाण्यमित्याशङ्क्याऽऽह । श्रुते त्विति । तत्त्वमस्यादिवाक्यस्य षड्विधतात्पर्यलिङ्गैस्सदद्वैतपरत्वे निर्धारिते सद्देदविषयस्य प्रत्यक्षादेराभासत्वं भवतीत्यर्थः । तदेव ह्यष्टान्तेन साधयति । यथेत्यादिना । यदविवेकिनां यथोक्तं प्रत्यक्षं तद्यद्यपि प्रथमभावित्वेन प्रबलं निश्चितार्थं च तथाऽपि तस्मिन्नेवाऽऽकाशादौ विषये प्रवृत्तस्याऽऽप्तवाक्यादेर्मनान्तरस्य यथार्थत्वे सति तद्विरुद्धं पूर्वोक्तमविवेकिप्रत्यक्षमप्याभासीभवति तथेदं द्वैतविषयं प्रत्यक्षाद्यद्वैतागमविरोधे भवत्याभास इत्यर्थः । ननु तात्पर्यं नाम पुरुषस्य मनोधर्मैस्तद्देशाच्चेदद्वैतश्रुतेर्यथार्थत्वं तर्हि प्रतिपुरुषमन्यथैव तात्पर्यदर्शनात्तद्देशान्यथैव श्रुत्यर्थः स्यादित्याशङ्क्य दार्ष्टान्तिकं निगमयन्नृत्तरमाह । तस्मादित्यादिना । तादर्थ्यमर्थपरत्वं तथात्वं याथार्थ्यं शब्दधर्मस्तात्पर्यं तच्च षड्विधलिङ्गगम्यं

१ च. द. झिले । २ घ. ज. 'नि म' । ३ ग. ड. च. छ. द. 'स्य तथा' । ४ ग. च. छ. द. 'श्चिता' । ५ घ. ण. 'तेनेष्यते' । ६ अ. 'नेत्यथते' ।

अथ हेनं भुज्युर्लाह्यायनिः पप्रच्छ याज्ञवल्क्येति होवाच ।

सति वाक्यस्य तथात्वं स्यात् । न तु पुरुषमार्तकौशलम् । न हि पुरुषमार्तकौशलात्सविता रूपं न प्रकाशयति । तथा वेदवाक्यान्पि मान्यार्थानि भवन्ति । तस्मान्न मोक्षार्थानि कर्माणीति सिद्धम् । अतः कर्मफलानां संसारत्वप्रदर्शनायैव ब्राह्मणमारभ्यते । अथानन्तरमुपरते जारत्कावे भुज्युरिति नामतो लङ्घस्यापत्यं लाह्यस्तदपत्यं लाह्यायनिः पप्रच्छ याज्ञवल्क्येति होवाच । आदातुकमश्वमेधदर्शनं समष्टिव्यष्टिकल-
श्चाश्वमेधक्रतुः । ज्ञानसमुच्चितो वा केवलज्ञानसंपादितो वा सर्वकर्मणां परा काष्ठा । भ्रूणहत्याश्वमेधाभ्यां न परं पुण्यपापयोरिति हि स्मरन्ति । तेन हि समष्टिं व्यष्टीश्च प्राप्नोति । तत्र व्यष्टयो निज्ञाता अण्डान्तरविषया अश्वमेधपागफलभूताः । मृत्युरस्याऽऽत्मा भवत्येतासां देवतानामेको भवतीत्युक्तम् । मृत्युश्चाशनायालक्षणो बुध्यात्मा समष्टिः

तथा च शब्दस्य पुरुषाभिप्रायवशान्नान्यथार्थत्वमित्यर्थः । उक्तमर्थं दृष्टान्तेन स्पष्टयति । न हीति । विचारार्थमुपसंहरति । तस्मादिति । विद्यास्युक्तस्यापि कर्मणो मोक्षारम्भकत्वासंभवस्तच्छब्दार्थः । मा भूत्कर्मणां मोक्षार्थत्वं किं तावेत्याशङ्क्य ब्राह्मणारम्भं निगमयति । अत इति । ब्राह्मणारम्भमेवं प्रतिपाद्य तदक्षराणि व्याकरोति । अथेति । याज्ञवल्क्यमभिमुखीकृत्य भुज्युः स्वस्य पूर्वनिर्भृतां कथां कथयन्तमवतारयितुमश्वमेधस्वरूपं तत्फलं च विभज्य दर्शयति । आदााविति । ऋतुरुक्त इति पूर्वेण संबन्धः । क्रतोर्द्विविध्यमाह । ज्ञानेति । अश्वमेधस्य द्विधा विभक्तस्य सर्वकर्मोत्कर्षमुद्गरति । सर्वकर्म गामिति । तस्य पुण्यश्रेष्ठत्वे मानमाह । भ्रूणहत्येति । समष्टिव्यष्टिकलश्चेत्युक्तं स्पष्टयति । तेनेति । अश्वमेधेन सहकारिकामनाभेदेन समष्टिं समनुगतरेषां व्यष्टीश्च व्यावृत्तरूपा देवताः प्राप्नोतीत्यर्थः । काः पुनर्व्यष्टयो विवक्ष्यन्ते तत्राऽऽह । तत्रेति । अग्निरादित्यो वायुरित्याद्या व्यष्टयो देवताः सोऽग्निरश्वदित्यादावण्डान्तरविन्योऽश्वमेधफलभूता दर्शिता इत्यर्थः । का ताई समष्टिर्देवतेत्युक्ते तत्रैवोक्तं स्मारयति । मृत्युरिति । तामेव समष्टिरूपां देवतां प्रपञ्चयितुमिदं ब्राह्मणमिति वक्तुं पातनिकां करोति । मृत्युश्चेति । पाणात्मकबुद्धिबर्माऽशनाया कथं मृत्योर्लक्षणं तत्राऽऽह । बुद्ध्यात्मेति । ताई बुद्धेर्व्यष्टित्वान्मृत्युरपि तथा स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । समष्ट्युरिति । प्रागेव व्यष्ट्युत्पत्तेरुत्पन्नत्वेन समष्टित्वं साधयति ।

१ घ. 'वायु युशपत्यं लाह्या' । २ क. ग. घ. ङ. छ. ज. 'मष्टीन्व्येष्टी' । ढ. 'मष्टिव्य' । ३ ग. घ. छ. ङ. अन्तरण्वि' । ४ घ. ण. 'स्तामेवाव' । ५ क. घ. ङ. समष्टीः । ६ क. घ. ण. 'रूपा व्य' ।

मद्रेषु चरकाः पर्यव्रजाम ते पतञ्जलस्य काप्य- स्य गृहानैम तस्याऽऽसीद्गृहिता गन्धर्वगृहीता

प्रथमजो वायुः सूत्रं सत्यं हिरण्यगर्भः । तस्य व्याकृतो विषयो यदात्मकं सर्वं द्वैतैकत्वं यः सर्वभूतान्तरात्मा लिङ्गममूर्तरसो यदाश्रितानि सर्वभूतकर्माणि यः कर्मणां कर्मसंबद्धानां च विज्ञानानां परा गतिः परं फलम् । तस्य कियान्गोचरः कियती व्याप्तिः सर्वतः परिमण्डलीभूता सा वक्तव्या । तस्यामुक्तायां सर्वः संसारो बन्धगोचर उक्तो भवति । तस्य च समष्टिव्यष्ट्यात्मदर्शनस्यालौकिकत्वप्रदर्शनार्थमाख्यायिकामात्मनो वृत्तां प्रकुरुते । तेन च प्रतिवादिबुद्धिं व्यामोहयिष्यामीति मन्यते । मद्रेषु मद्रा नाम जनपदास्तेषु चरका अध्ययनार्थं व्रतचरणाच्चरका अध्वर्यवो वा पर्यव्रजाम पर्याटतवन्तस्ते पतञ्जलस्य ते वयं पर्यटन्तः पतञ्जलस्य नामतः काप्यस्य काप्यगोत्रस्य गृहानैम गतवन्तः । तस्याऽऽसीद्गृहिता गन्धर्वगृहीता गन्धर्वेणामानुषेण सत्त्वेन केनचिदा-

प्रथमज इति । सर्वश्रयत्वं दर्शयति । सूत्रमिति । तत्र वायुर्वै गौतमेत्यादि वाक्यं प्रमाणमिति सूचयति । वायुरिति । तथाऽपि कथं प्रथमजत्वं भूतानां प्रथममुत्तरेत्याशङ्क्याऽऽह । सत्यामिति । हिरण्यगर्भस्योक्तलक्षणत्वेऽपि क्रियायात् मृत्योरित्याशङ्क्याऽऽह । हिरण्यगर्भ इति । जगदेव समष्टिव्यष्टिरूपं न सूत्रमित्याशङ्क्याऽऽह । यदात्मकमांति । द्वैतं व्यष्टिरूपमेकत्वं समष्टिरूपं तत्सर्वं यदात्मकं तस्येति संबन्धः । तस्योक्तप्रमाणत्वं प्रकटयति । यः सर्वेति । विज्ञानात्मानं व्यावर्तयति । लिङ्गमिति । 'त्यस्य ह्येष रसः' इति श्रुतिमनुमृत्याऽऽह । अमूर्तेति । तस्य साधनाश्रयत्वं दर्शयति । यदाश्रितानीति । तस्यैव फलाश्रयत्वमाह । यः कर्मणामिति । परा गतिरित्यस्यैव व्याख्यानं परं फलमिति । एवं भूमिकाभारचर्यानन्तरंब्राह्मणमवतारयति । तस्येति । प्रश्रमेव प्रकटयति । कियतीति । सर्वतः परितो मण्डलभावमासाद्य स्थितेति यावत् । ननु किमिति सा वक्तव्या तस्यामुक्तायामपि वक्तव्यसंसारवशेषादाकाङ्क्षाविश्रान्त्यभावादत् आह । तस्यामिति । इयान्बन्धो नाधिको न्यूनो वेत्यन्यव्यवच्छेदेन बन्धपरिमाणपरिच्छेदार्थं कर्मफलव्याप्तिरत्रोच्यते तत्परिच्छेदश्च वैराग्यद्वारा मुक्तिहेतुरिति भावः । ब्राह्मणस्यैवं प्रवृत्तावपि किमिति भुज्युः स्वस्य पूर्वनिवृत्तां कथामाहेत्याशङ्क्याऽऽह । तस्य चेति । समष्टिव्यष्ट्यात्मदर्शनस्यालौकिकत्वप्रदर्शनेन वा किं स्यत्तदाह । तेन चेति । इति मन्यते भुज्युरिति शेषः ।

तमपृच्छाम कोऽसीति सोऽब्रवीत्सुधन्वाऽऽङ्गि-
रस इति तं यदा लोकानामन्तानपृच्छामाथै-
नमब्रूम क्व पारिक्षिता अभवन्निति क्व पारि-
क्षिता अभवन्स त्वा पृच्छामि याज्ञवल्क्य क्व
पारिक्षिता अभवन्निति ॥ १ ॥

विष्टा गन्धर्वो वा धिष्ण्योऽग्निर्ऋत्विग्देवता विशिष्टविज्ञानेत्वादवसीयते ।
न हि सत्त्वमात्रस्येदृशं विज्ञानमुपपद्यते । तं सर्वे वयं परिवारिताः
सन्तोऽपृच्छाम कोऽसीति कस्त्वमसि किंनामा किंसतत्त्वः । सोऽब्रवी-
द्गन्धर्वः सुधन्वा नामत आङ्गिरसो गोत्रतः । तं यदा यस्मिन्काले लोका-
नामन्तान्पर्यवसानान्यपृच्छामाथैनं गन्धर्वमब्रूम भुवनकोशपरिमाणज्ञा-
नाय प्रवृत्तेषु सर्वेष्व्वात्मानं श्लाघयन्तः पृष्टवन्तो वयं कथं क्व पारिक्षिता
अभवन्निति । स च गन्धर्वः सर्वमस्मभ्यमब्रवीत् । तेन दिव्येभ्यो मया
लब्धं ज्ञानं तत्तव नास्त्यतो निश्चितीतोऽसीत्यभिप्रायः । सोऽहं विद्या-
संपन्नो लब्धागमो गन्धर्वाच्चा त्वां पृच्छामि याज्ञवल्क्य क्व पारिक्षिता
अभवन्सत्त्वं किं जानासि हे याज्ञवल्क्य कथय पृच्छामि क्व पारिक्षिता
अभवन्निति ॥ १ ॥

जरूपे परपराजयेनाऽऽत्मजयस्येष्टत्वादित्यर्थः । धिष्ण्यत्वमग्रेरुपास्यत्वम् । 'अग्निर्वै
देवानां होता' इति श्रुतिमाश्रित्याऽऽह । ऋत्विगिति । यथोक्तगन्धर्वशब्दार्थसं-
ग्रहे लिङ्गमाह । विशिष्टेति । तस्यान्यथासिद्धिं दूषयति । न हीति । अथैनमित्या-
देरर्थं विवृणोति । भुवनेति । भवत्वैवं गन्धर्वं प्रति भवतः प्रश्नस्तथाऽपि किमायावं
वदाह । स चेति । तेन गन्धर्ववचनेनेति यावत् । दिव्येभ्यो गन्धर्वेभ्यः सकाशादि-
त्येतत् । एतज्ज्ञानाभावे त्वज्ञानमप्रतिभा ब्रह्मिष्ठत्वप्रतिज्ञाहानिश्चेत्याह । अत इति ।
प्रष्टुरभिप्रायमुक्त्वा प्रश्नाक्षराणि व्याचष्टे । सोऽहमिति । प्रथमा तावत्क्व पारिक्षिता
अभवन्नित्युक्तिर्गन्धर्वप्रश्नार्था । द्वितीया तदनु रूपप्रतिवचनार्था । यो हि क्व पारिक्षिता
अभवन्निति प्रश्नो गन्धर्वं प्रति कृतस्तस्य प्रत्युक्तिं सर्वां सोऽस्मभ्यमब्रवीदिति तत्र
विवक्ष्यते । तृतीया तु मुनिं प्रति प्रश्नार्थेति विभागः ॥ १ ॥

स होवाचोवाच वै सोऽगच्छन्वै ते तद्यत्रा-
श्वमेधयाजिनो गच्छन्तीति क्व न्वश्वमेधयाजिनो
गच्छन्तीति द्वात्रिंशतं वै देवरथाह्वयान्ययं
लोकस्तं समन्तं पृथिवी द्विस्तावत्पर्येति तां
समन्तं पृथिवीं द्विस्तावत्समुद्रः पर्येति

स होवाच याज्ञवल्क्य उवाच वै सः । वैशब्दः स्मरणार्थः । उवाच
वै स गन्धर्वस्तुभ्यम् । अगच्छन्वै ते पारिक्षितास्तत्तत्र क्व यत्र यस्मि-
न्नश्वमेधयाजिनो गच्छन्तीति निर्णीते प्रश्न आह । क्व नु कस्मिन्नश्व-
मेधयाजिनो गच्छन्तीति । तेषां गतिविवक्षया भुवनकोशपरिमाणमाह ।
द्वात्रिंशतं वै द्वे अधिके त्रिंशद्द्वात्रिंशतं वै देवरथाह्वयानि देव आदित्य-
स्तस्य रथो देवरथस्तस्य रथस्य गत्याऽह्ना यावत्परिच्छिद्यते देशप-
रिमाणं तद्देवरथाह्वयं तद्द्वात्रिंशद्गुणितं देवरथाह्वयानि तावत्परिमाणोऽयं
लोको लोकालोकगिरिणा परिक्षिप्तः । यत्र वैराजं शरीरं यत्र च कर्म-
फलोपभोगः प्राणिनां स एष लोक एतावाह्लोकोऽतः परमलोकस्तं लोकं
समन्तं समन्ततो लोकविस्ताराद्द्विगुणपरिमाणविस्तारेण परिमाणेन तं
लोकं परिक्षिप्ता पर्येति पृथिवी । तां पृथिवीं तथैव समन्तं द्विस्तावद्द्वि-
गुणेन परिमाणेन समुद्रः पर्येति यं घनोदमाचक्षते पौराणिकाः ।

अज्ञानादिनिग्रहं परिहरन्नुचरमाह । स होवाचेति । स्मरणार्थो गन्धर्वाल्लब्धस्य
ज्ञानस्येति शेषः । किमुवाचेत्यपेक्षायामाह । अगच्छन्निति । अहोरोत्रमादित्यरथ-
गत्या यावान्पन्था मितस्तावान्देशो द्वात्रिंशद्गुणितस्तात्किरणव्याप्तः । स च चन्द्र-
रश्मिव्याप्तेन देशेन साकं पृथिवीत्युच्यते 'रविचन्द्रमसोर्यावन्मयुखैरवभास्यते । सस-
मुद्रसरिच्छैला तावती पृथिवी स्मृता' इति स्मृतेरित्याह । द्वात्रिंशतमित्यादिना । अयं
लोक इत्यस्यार्थमाह । तावदिति । तत्र लोकभागं विभजते । यत्रेति । उक्तं लोक-
मनुद्यावशिष्टस्यालोकत्वमाह । एतावानिति । तमिति प्रतीकमादाय व्याचष्टे ।
लोकमित्यादिना । अन्वयं दर्शयितुं तं लोकमिति पुनरुक्तिः । तत्र पौराणिकसंम-
तिमाह । यं घनोदमिति । उक्तं हि—

तद्यावती धुरस्य धारा यावद्वा मक्षिकायाः पत्रं
तावानन्तरेणाऽऽकाशस्तानिन्द्रः सुपर्णो भूत्वा
वायवे प्रायच्छत्तान्वायुरात्मनि धित्वा तत्रागम-
यद्यत्राश्वमेधयाजिनोऽभवन्नित्येवमिव वै स वायु-

सत्राण्डकपालयोर्विवरपरिमाणमुच्यते । येन विवरेण मार्गेण बहिर्निर्ग-
च्छन्तो व्याप्नुवन्त्यश्वमेधयाजिनः । तत्र यावती यावत्परिमाणा धुरस्य
धाराऽग्रं यावद्वा सौक्ष्म्येण युक्तं मक्षिकायाः पत्रं तावांस्तावत्परिमाणोऽ-
न्तरेण मध्येऽण्डकपालयोराकाशश्छिद्रं तेनाऽऽकाशेनेत्येतत् । तान्पा-
रिक्षितानश्वमेधयाजिनः प्राप्तानिन्द्रः परमेश्वरो योऽश्वमेधेऽग्निरिति
सुपर्णो यद्विषयं दर्शनमुक्तं तस्य प्राची दिक्शर इत्यादिना सुपर्णः पक्षी
भूत्वा पक्षपुच्छाद्यत्मकः सुपर्णो भूत्वा वायवे प्रायच्छन्मूर्तत्वात्नास्ता-
त्मनो गतिस्तत्रेति । तान्पारिक्षितान्वायुरात्मनि धित्वा स्थापयित्वा
स्वात्मभूतान्कृत्वा तत्र तस्मिन्नगमयत् । ॥ । यत्र पूर्वेऽतिकान्ताः पारि-
क्षिता अश्वमेधयाजिनोऽभवन्ति । एवमिव वा एवमेव स गन्धर्वो वायु-

‘अण्डस्यास्य समन्तात्तु संनिविष्टोऽमृतोदधिः ।

समन्ताद्दहनतोयेन धार्यमाणः स तिष्ठति’ इति ।

तद्यावतीत्यादेशतात्पर्यमाह । तत्रेति । लोकादिपरिमाणे यथोक्तरीत्या स्थिते
सतीति यावत् । कपालविवरस्यानुपयुक्तत्वात्किं तत्परिमाणचिन्तयेत्याहङ्क्याऽऽह ।
येनेति । व्यवहारभूमिः सप्तम्यर्थः । परमात्मानं व्यावर्तयति । योऽश्वमेध
इति । सुपर्णशब्दस्य श्येनसाहचर्यमाश्रित्य चित्येऽग्नौ प्रवृत्तिं दर्शयति । यद्वि-
षयमिति । उक्तार्थं पदमनुवदति । सुपर्ण इति । भूत्वेत्यस्यार्थमाह ।
पक्षेति । ननु चित्योऽग्निरण्डाद्बहिरश्वमेधयाजिनो गृहीत्वा स्वयमेव गच्छतु किमिति
तान्वायवे प्रयच्छति तत्राऽऽह । मूर्तत्वादिति । आत्मनश्चित्यस्याग्निरिति यावत् ।
तत्रेत्यण्डाद्वाह्यदेशोक्तिः । इति युक्तं वायवे प्रदानमिति शेषः । आरूपायिकासमाप्ता-
वितिशब्दः । परितो दुरितं क्षीयते येन स परिक्षिदश्वमेधस्तद्याजिनः पारिक्षितास्तेषां
गतिं वायुमिति संबन्धः । मुनिवचने वर्तमाने कथमारूपायिकासमाप्तिस्तत्राऽऽह ।

मेवं प्रशशंस तस्माद्वायुरेव व्यष्टिर्वायुः समष्टि-
रपुनर्मृत्युं जयति य एवं वेद ततो ह भुज्यु-
र्लाह्यायनिरुपरराम ॥ २ ॥ इति बृहदारण्यकोप-
निषदि तृतीयाध्यायस्य तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

मेवं प्रशशंस पारिक्षितानां गतिम् । समाप्ताऽऽख्यायिका । आख्यायिका-
निर्वृत्तं त्वर्थमाख्यायिकातोऽपसृत्यं स्वेन श्रुतिरूपेणैवाऽऽचष्टेऽस्मभ्यम् ।
यस्माद्वायुः स्थावरजङ्गमानां भूतानामन्तरात्मा बहिश्च स एव तस्माद्-
ध्यात्माधिभूताधिदेवभावेन विविधा याऽष्टिव्याप्तिः स वायुरेव । तथा
समष्टिः केवलेन सूत्रात्मना वायुरेव । एवं वायुमात्मानं समष्टिव्यष्टिरू-
पात्मकत्वेनोपगच्छति य एवं वेद । तस्य किं फलमित्याह । अप पुन-
र्मृत्युं जयति सकृन्मृत्वा पुनर्न म्रियते । तत आत्मनः प्रश्ननिर्णयाद्भु-
ज्युर्लाह्यायनिरुपरराम ॥ २ ॥ इति श्रीमद्बृहदारण्यकोपनिषद्ब्राह्मणे तृती-
याध्यायस्य तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

अथ हैनमुषस्तश्चाक्रायणः पप्रच्छ । पुण्यपापप्रयुक्तैर्ग्रहातिग्रहैर्ग्रहीतः
पुनः पुनर्ग्रहातिग्रहास्त्यजन्नुपाददत्संसरतीत्युक्तम् । पुण्यस्य च
पर उत्कर्षो व्याख्यातो व्याकृतविषयः समष्टिव्यष्टिरूपो द्वैते-
कत्वात्प्रप्राप्तिः । यस्तु ग्रहातिग्रहैर्ग्रस्तः संसरति सोऽस्ति वा नास्त्य-

समाप्तेति । वायुप्रशंसायां हेतुमाह । यस्मादिति । किंपुनर्यथोक्तवायुतत्त्वविज्ञानफलं
तदाह । एवमिति ॥ २ ॥ इति बृहदारण्यकोपनिषद्ब्राह्मणटीकायां तृतीयाध्यायस्य
तृतीयं भुज्युर्ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

ब्राह्मणान्तरमवतारयति । अथेति । तस्यापुनरुक्तमर्थं वक्तुमार्तभागप्रश्ने
वृत्तं कर्तव्यति । पुण्येति । भुज्युमश्रान्ते । सिद्धमर्थमनुद्भवति । पुण्यस्य चेति ।
नामरूपाभ्यां व्याकृतं जगद्धिरण्यगर्भात्मकं तद्विषयमुत्कर्षं विशिनष्टि । समष्टीति ।
कथं यथोक्तोत्कर्षस्य पुण्यकर्मफलत्वं तत्राऽऽह । द्वैतेति । संप्रत्यनन्तरब्राह्मणस्य
विषयं दर्शयति । यस्त्विति । माध्यमिकानामन्येषां चाऽऽद्यो विवादः किंलक्षणो
देहादीनामन्यतमस्तेभ्यो विलक्षणो वेति यावत् । इत्येवं विमृश्याऽऽत्मनो देहादिभ्यो

अथ हैनमुषस्तश्चाक्रायणः पप्रच्छ याज्ञ-
वल्क्येति होवाच यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म
य आत्मा सर्वान्तरस्तं मे व्याचक्ष्वेत्येष त

स्तित्वे च किंलक्षणं इत्यात्मन एव विवेकौधिगमायोषस्तप्रश्न आरभ्यते । तस्य च निरुपाधिस्वरूपस्य क्रियाकारकविनिर्मुक्तस्वभावस्याधि-
गमाद्यथोक्ताद्बन्धनाद्विमुच्यते सप्रयोजकात् । आख्यायिकासंबन्धस्तु
प्रसिद्धः । अथ हैनं प्रकृतं याज्ञवल्क्यमुषस्तो नामतश्च-
क्रस्यापत्यं चाक्रायणः पप्रच्छ । यद्ब्रह्म साक्षादव्यवहितं केनचिद्ब्रह्म-
परोक्षादगौणम् । न श्रोत्रब्रह्मादिवत् । किं तत् । य आत्मा । आत्मशब्देन
प्रत्यगात्मोच्यते । तत्राऽऽत्मशब्दस्य प्रसिद्धत्वात् । सर्वस्याभ्यन्तरः
सर्वान्तरः । यद्यःशब्दाभ्यां प्रसिद्ध आत्मा ब्रह्मेति । तमात्मानं मे मङ्गं
व्याचक्ष्वेति विस्पष्टं शृङ्गे गृहीत्वा यथा गां दर्शयति तथाऽऽचक्ष्व
सोऽयमित्येवं कथयस्वेत्यर्थः । एवमुक्तः प्रत्याह याज्ञवल्क्यः । एष ते

विवेकेनाधिगमायेदं ब्राह्मणमित्याह । इत्यात्मन इति । विवेकाधिगमस्य भेदज्ञानत्वेना-
नर्थकरत्वमाज्ञाङ्गं कर्होत्रप्रश्नात्पर्ये संग्रहाति । तस्य चेति । ब्राह्मणसंबन्धमुक्त्वाऽऽ-
ख्यायिकासंबन्धमाह । आख्यायिकेति । विद्यास्तुर्यर्थां सुखावबोधार्थीः चाऽऽख्यायिके-
त्यर्थः । भुज्युप्रश्ननिर्णयानन्तर्यमथशब्दार्थः । संबोधनमाभिमुखीकरणार्थम् । द्रष्टुरव्यवहित-
मित्युक्ते घटादिवदव्यवधानं गौणमिति शङ्क्येव तन्निराकर्तुमपरोक्षादित्युक्तम् । मुख्यमेव
द्रष्टुरव्यवहितं स्वरूपं ब्रह्म । तथा च द्रष्टृधीनसिद्धत्वाभावात्स्वतोऽपरोक्षमित्यर्थः । श्रोत्रं
ब्रह्म मनो ब्रह्मेत्यादि यथा गौणं न तथा गौणं द्रष्टुरव्यवहितं ब्रह्माद्वितीयत्वादित्यग्रहः । न
श्रोत्रेति । उक्तमव्यवधानमाकाङ्क्षाद्वाराऽनन्तरवाक्येन साधयति । किं तदित्यादिना ।
तस्य परिच्छिन्नत्वशङ्कां वारयति । सर्वस्येति । सर्वनामभ्यां प्रत्यग्ब्रह्म विशेष्यं सम-
र्प्येव इतरैस्तु शब्दैर्विशेषणानीति विभागमभिमत्याऽऽह । यद्यःशब्दाभ्यामिति ।
इतिरुच्यत इत्यनेन संबध्यते । इतिशब्दो द्वितीयः प्रश्नसमाप्त्यर्थः । तमेव प्रश्नं
विवृणोति । विस्पष्टमिति । त्वमर्थे वाक्यार्थान्वययोग्ये पृष्टे तत्प्रदर्शनार्थं प्रत्युक्तिम-
ववारयति । एवमुक्त इति । सर्वान्तर इति विशेषोक्त्या प्रश्नस्य विशेषणान्तराणाम-

१ ग. 'क्षणः त इ' । २ क. घ. ङ. च. छ. ज. झ. ट. 'कावगं' । ३ च. छ. ट. 'र्थः' । इत्येव ।
४ क. घ. ङ. 'र्था वाऽऽख्या' । ५ घ. ङ. 'सिद्धित्वा' । ६ क. त्रर्थे । ७ ट. ण. 'क्यान्तं' । ८ क.
ट. ति । इत्येव । ९ घ. 'शेषणोक्त्या' ।

आत्मा सर्वान्तरः कतमो याज्ञवल्क्य सर्वान्तरो
यः प्राणेन प्राणिति स त आत्मा सर्वान्तरो योऽ-
पानेनापानीति स त आत्मा सर्वान्तरो यो व्यानेन
व्यानीति स त आत्मा सर्वान्तरो य उदानेनोदानिति
स त आत्मा सर्वान्तर एष त आत्मा सर्वान्तरः ॥१॥

तवाऽऽत्मा सर्वान्तरः सर्वस्याभ्यन्तरः । सर्वविशेषणोपलक्षणार्थं सर्वान्तर-
ग्रहणम् । यत्साक्षादव्यवहितमपरोक्षादगौणं ब्रह्मं बृहत्तममात्मा सर्वस्य
सर्वस्याभ्यन्तर एतेर्गुणैः समस्तैर्युक्त एषः । कोऽसौ तवाऽऽत्मा ।
योऽयं कार्यकरणसंघातस्तर्क्येनाऽऽत्मनाऽऽत्मवान्स एष तवाऽऽत्मा ।
तव कार्यकरणसंघातस्येत्यर्थः । तत्र पिण्डस्तस्याभ्यन्तरे लिङ्गात्मा
करणसंघातस्तृतीयो यश्च संदिह्यमानस्तेषु कतमो ममाऽऽत्मा सर्वान्तर-
स्त्वया विवक्षित इत्युक्त इतर आह यः प्राणेन मुखनासिकासंचारिणा
प्राणचेष्टां करोति येन प्राणः प्रणीयत इत्यर्थः । स ते तव कार्यकर-
णसंघातस्याऽऽत्मा विज्ञानमयः । समानमन्यत् । योऽपानेनापानीति
यो व्यानेन व्यानीतीति च्छान्दसं दैर्घ्यम् । सर्वाः कार्यकरणसंघातगताः
प्राणनादिचेष्टा दारुपन्नस्येव येन क्रियन्ते । न हि चेतनावदनधिष्ठितस्य
दारुपन्नस्येव प्राणनादिचेष्टा विद्यन्ते । तस्माद्विज्ञानमयेनाधिष्ठितं विल-

नास्थामाशङ्क्याऽऽह । सर्वविशेषणेति । एष सर्वान्तर इति भागस्यार्थं विवृणोति ।
यत्साक्षादिति । एषशब्दार्थं प्रश्नपूर्वकमाह । कोऽसाविति । आत्मशब्दार्थं विवृ-
णोति । योऽयमिति । येनेत्यत्र सशब्दो द्रष्टव्यः । षष्ठ्यर्थं स्पष्टयति । तवेति ।
प्रश्नान्तरमुत्थाप्य प्रविवक्ति । तत्रेत्यादिना । सर्वान्तरत्ववाऽऽत्मेत्युक्ते सर्ववि-
यावत् । तृतीयो मातृसाक्षी प्रणीयते प्राणनविशिष्टः क्रियत इति यावत् । कथमेवाववा
संदेहोऽपारुच इत्याशङ्क्य विवक्षितमनुमानं वक्तुं व्याप्तिमाह । सर्वा इति । या खल्व-
चेतनप्रवृत्तिः सा चेतनाधिष्ठानपूर्विका यथा रथादिप्रवृत्तिरित्यर्थः । येन क्रियन्ते सोऽ-
स्तीति संबन्धः । दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यं परिहरति । न हीति । संप्रत्यनुमानमा-
रचयति । तस्मादिति । विमता चेष्टा चेतनाधिष्ठानपूर्विकाऽचेतनप्रवृत्तित्वाद्ग्राहादि-

१ क. ख. ग. ड. च. छ. ज. ट. ठ. ड. ड. 'पानिति । २ क. ख. ग. ड. च. छ. ज.
ट. ठ. ड. ड. व्यानिति । ३ घ. च. छ. ज. ड. 'ह्य नृद्वतम्' । ४ क. ख. ड. ज. 'वस्या' ।
५ ज. 'र्थकार' । ६ क. ग. च. छ. ज. ड. 'व स ये' । ७ च. ज. ख 'ति च्छा' । ८ अ. ण. स्पष्टयति ।

स होवाचोषस्तश्चाक्रायणो यथा विब्रूयादसौ गौर-
सावश्व इत्येवमेवैतद्व्यपदिष्टं भवति यदेव साक्षादप-
रोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरस्तं मे व्याचक्ष्वेत्येष

क्षणेन दारुयन्नवत्प्राणनादिचेष्टां प्रतिपद्यते । तस्मात्सोऽस्ति कार्यकर-
णसंघातविलक्षणो यश्चेष्टपति ॥ १ ॥

स होवाचोषस्तश्चाक्रायणो यथा कश्चिदन्यथा प्रतिज्ञाय पूर्वं पुनर्विप्र-
तिपन्नो ब्रूयादन्यथाऽसौ गौरसावश्वो यश्चलति धावतीति वा पूर्वं प्रत्यक्षं
दर्शयामीति प्रतिज्ञाय पश्चाच्चलनादिलिङ्गैर्व्यपदिशत्येवमेवैतद्ब्रह्म प्राण-
नादिलिङ्गैर्व्यपदिष्टं भवति त्वया । किं बहुना त्यक्त्वा गोतृष्णानिमित्तं
व्याजं यदेव साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरस्तं मे व्याचक्ष्वेति ।
इतर आह । यथा मया प्रथमं प्रतिज्ञोतस्तंवाऽऽत्मेवंलक्षण इति तां
प्रतिज्ञामनुवर्त एव । तत्तथैव यथोक्तं मया । यत्पुनरुक्तं तमात्मानं
घटादिवद्विषयीकुर्विति तदशक्यत्वाच्च क्रियते । कस्मात्पुनस्तदशक्य-
मिति । अह । वस्तुस्वाभाव्यात् । किं पुनस्तद्वस्तुस्वाभाव्यम् ।

चेष्टावदित्यर्थः । प्रतिपद्यते प्राणादीविशेषः । अनुमानफलमाह । तस्मात्सोऽ-
स्तीति । चेष्टयति कार्यकरणसंघातमिति शेषः ॥ १ ॥

प्रश्नप्रतिवचनयोरननुरूपत्वमाशङ्कते । स होवाचेति । वृष्टान्तमेव स्पष्टयति ।
असावित्यादिना । प्रत्यक्षं गामश्वं वा दर्शयामीति पूर्वं प्रतिज्ञाय पश्चाच्चलत्यसौ
गौरो वा धावति सोऽश्व इति चलनादिलिङ्गैर्यथा गवादि व्यपदिशत्येवमेव ब्रह्म प्रत्यक्षं
दर्शयामीति मत्प्रश्नानुसारेण प्रतिज्ञाय प्राणनादिलिङ्गैस्तद्व्यपदिशतस्वे प्रतिज्ञाहानिर-
नवधेयवचनवा च स्यादित्यर्थः । प्रतिज्ञापश्चाननुसर्वव्यो बुद्धिपूर्वकारिणेति फलितमाह ।
किं बहुनेति । प्रत्युक्तिवात्पर्यमाह । यथेति । प्रतिज्ञानुवर्धनमेवाभिनेयति । तत्त-
थेति । कतमो याज्ञवल्क्येत्यादिप्रश्नस्य तात्पर्यमाह । यत्पुनरिति । न वृष्टेरित्यादि-
वाक्यस्य तात्पर्यं वदन्नन्तरमाह । तदशक्यत्वादिति । आत्मनो वस्तुत्वाद्घटादिव-
द्विषयीकरणं नाशक्यमिति शङ्कते । कस्मादिति । वस्तुस्वरूपमनुसृत्य परिहरति ।
आहेति । घटादेरपि तर्हि वस्तुस्वाभाव्यान्मा भूद्विषयीकरणमिति मन्वानः शङ्कते ।
किं पुनरिति । वृष्ट्यादिसाक्षित्वं वस्तुस्वाभाव्यं तदश्चाविषयत्वं न ज्ञेवं वस्तुस्वाभाव्यं

त आत्मा सर्वान्तरः कतमो याज्ञ- वल्क्य सर्वान्तरः । न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्येन

दृष्ट्यादिद्रष्टृत्वम् । दृष्टेर्द्रष्टा ह्यात्मा । दृष्टिरिति द्विविधा भवति लौकिकी पारमार्थिकी चेति । तत्र लौकिकी चक्षुःसंयुक्तान्तःकरणवृत्तिः । सा क्रियत इति जायते विनश्यति च । या त्वात्मनो दृष्टिरग्न्युष्णप्रकाशादिवत्सा च द्रष्टुः स्वरूपत्वान्न जायते न विनश्यति च । सा क्रियमाणयोपाधिभूतया संसृष्टेवेति व्यपदिश्यते द्रष्टेति भेदवच्च द्रष्टा दृष्टिरिति च । याऽसौ लौकिकी दृष्टिश्चक्षुर्द्वारा रूपोपरक्ता जायमानैव नित्ययाऽऽत्मदृष्ट्या संसृष्टेव तत्प्रतिच्छाया तथा व्याप्तैव जायते तथा विनश्यति च तेनोपचर्यते द्रष्टा सदा पश्यन्नपि पश्यति न पश्यति चेति । न तु पुनर्द्रष्टुर्द्रष्टेः कदाचिदप्यन्यथात्वम् । तथा च वक्ष्यति षष्ठे । ध्यायतीव लेलायतीव । न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यत इति च । तमिममर्थमाह लौकिक्या दृष्टेः कर्मभूताया द्रष्टारं स्वकीयया नित्यया दृष्ट्या व्याप्सारं न पश्येः । याऽसौ लौकिकी दृष्टिः कर्मभूता सा रूपोपरक्ता रूपाभिव्यञ्जिका नाऽऽत्मानं स्वात्मनो व्याप्सारं प्रत्यञ्चं व्याप्प्रोति

घटादेरस्वीत्युत्तरमाह । दृष्ट्यादीति । दृष्ट्यादिसाक्षिणोऽपि दृष्टिनिपयत्वं किं न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । दृष्टेरिति । यथा प्रदीपो लौकिकज्ञानेन प्रकाशयो न स्वप्रकाशकं ज्ञानं प्रकाशयति तथा दृष्टिसाक्षी दृष्ट्या न प्रकाशयत इत्यर्थः । दृष्टेर्द्रष्टैव नास्तीति सौगतास्वान्प्रत्याह । दृष्टिरितीति । लौकिकी व्याचष्टे । तत्रेति । पारमार्थिकीं दृष्टिं व्याकरोति । या त्विति । नन्वात्मा नित्यदृष्टिस्वभावश्चेत्कथं द्रष्टेत्यादिव्यपदेशः सिध्यति तत्राऽऽह । सा क्रियमाणयेति । साक्ष्यबुद्धितद्भूतिगतं कर्तृत्वं क्रियात्वं चाऽऽध्यासिकं नित्यदृष्टूपे व्यवहियत इत्यर्थः । आत्मनो नित्यदृष्टिस्वभावत्वे कथं पश्यति न पश्यति चेति कदाचित्को व्यवहार इत्याशङ्क्याऽऽह । याऽसाविति । या बहुविशेषणा लौकिकी दृष्टिरसौ तत्प्रतिच्छायेति संबन्धः । तेषां च या तत्प्रतिच्छाया तथा व्याप्तैवेति यावत् । किमित्यौपचारिको व्यपदेशो मुख्यस्तु किं न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । न त्विति । दृष्टेर्वस्तुतो न विक्रियावत्प्रमित्यत्र वाक्यशेषमनुकूलयति । तथा चेति । उक्तेऽर्थे न दृष्टेरित्यादिश्रुतिमवतार्य व्याचष्टे । तमिममित्यादिना । उक्तमेव प्रपञ्चयति । याऽसाविति । न दृष्टेरित्यादिवाक्यार्थं निगमयति ।

१ ग. घ. ज. झ. च । २ ग. च. द. 'की या च' । ३. 'की दृष्टिश्चक्षुः' । ३ च. द. 'तंप्रयु' । ४ च. द. 'त्यद' । ५ क. 'ति काचि' । ६ क. तथा त' । ७ स. अ. द. 'या त' । ८ क. स. द. 'च्छायया व्या' ।

श्रुतेः श्रोतारं शृणुया न मतेर्मन्तारं मन्वीथा न विज्ञातेर्विज्ञातारं विजानीयाः ।

तस्मात्तं प्रत्यगात्मानं हृष्टेर्द्रष्टारं न पश्येः । तथा श्रुतेः श्रोतारं न शृणुयाः । तथा मतेर्मनोवृत्तेः केवलाया व्याप्तरं न मन्वीथाः । तथा विज्ञातेः केवलाया बुद्धिवृत्तेर्व्याप्तरं न विजानीयाः । एष वस्तुनः स्वभावोऽतो नैव दर्शयितुं शक्यते गवादिवत् । न हृष्टेर्द्रष्टारमित्यत्राक्षराण्यन्यथा व्याचक्षते केचित् । न हृष्टेर्द्रष्टारं हृष्टेः कर्तारं हृष्टिभेदमकृत्वा हृष्टिमात्रस्य कर्तारं न पश्येरिति । हृष्टेरिति कर्मणि षष्ठी । सा हृष्टिः क्रियमाणा घटवत्कर्म भवति । द्रष्टारमिति तृजन्तेन द्रष्टुर्हृष्टिकर्तृत्वमाचष्टे । तेनासौ हृष्टेर्द्रष्टा हृष्टेः कर्तेति व्याख्यातृणामभिप्रायः । तत्र हृष्टेरिति षष्ठ्यन्तेन हृष्टिग्रहणं निरर्थकमिति दोषं न पश्यन्ति । पश्यतां वा पुनरुक्तमसारः प्रमादपाठ इति वा नाऽऽदरः । कथं पुनराधिक्यं तृजन्तेनैव हृष्टिकर्तृत्वस्य सिद्धत्वाद्दृष्टेरिति निरर्थकम् । तदा द्रष्टारं न पश्येदित्येतावदेव वक्तव्यम् । यस्माद्धातोः परस्तुच्छ्रूयते । तद्धात्वर्थकर्तार हि नृच् स्मर्यते । गन्तारं भेत्तारं वा नयतीत्येतावानेव हि शब्दः प्रयुज्यते । न तु गतेर्गन्तारं भिदेर्भेत्तारमित्यसत्यर्थविशेषे प्रयोक्तव्यः । न चार्थवाद-

तस्मादिति । उक्तन्यायमुत्तरवाक्येष्वविदिशति । तथेति । उक्तं वस्तुस्वाभाव्यमुपसंहृत्य फलितमाह । एष इति । न हृष्टेरित्यत्र स्वपक्षमुक्त्वा भर्तृप्रपञ्चपक्षमाह । न हृष्टेरिति । कथमक्षराणामन्यथा व्याख्येत्याशङ्क्य तदिष्टमक्षरार्थमाह । हृष्टेरिति । इतिशब्दो व्याचक्षत इत्यनेन संबध्यते । एवं व्याकुर्वतामभिप्रायमाह । हृष्टेरितीति । कर्मणि षष्ठीमेव स्फुटयति । सा हृष्टिरिति । षष्ठीं व्याख्याय द्वितीयां व्याचष्टे । द्रष्टारमितीति । पदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह । तेनेति । उक्तां परकीयव्याख्यां दूषयति । तत्रेति । हृष्टिकर्तृत्वविवक्षायां तृजन्तेनैव तत्सिद्धेः षष्ठी निरार्थिकेत्यर्थः । कथं पुनर्व्याख्यातारो यथोक्तं दोषं न पश्यन्ति तत्राऽऽह । पश्यतां वेति । षष्ठीनैरर्थक्यं प्रागुक्तमाकाङ्क्षाद्वारा समर्थयते । कथमित्यादिना । कियत्तर्हीर्थादित्याशङ्क्याऽऽह । तदेति । तत्र हेतुमाह । यस्मादिति । क्रिया धात्वर्थः । कर्ता प्रत्ययार्थः । तथा चैकेनैव पदेनोभयलाभात्पृथक्क्रियाग्रहणमनर्थकमित्यर्थः । हृष्टेरित्यन्यानर्थकत्वं दृष्टान्तेन साधयति । गन्तारमित्यादिना । अर्थवाद्दत्त्वेन तर्हीदमुपात्तमित्याशङ्क्याऽऽह । न चेति । विधिंशेषत्वाभावादस्मदुक्तेगत्या चार्थवत्त्वसंभवादि-

१ द. घटादिवं । २ क. च । ३ घ. ज. झ. नयेत्ये । ४ क. ख. ण. चेति । ५ न. 'धिविज्ञे' । ६ क. 'कनीत्या' । घ. ज. ण. 'करीत्या ।

त्वेन हातव्यं सत्यां गतौ । न च प्रमादपाठः । सर्वेषामविगानात् । तस्माद्ब्राह्मणानुष्णामेव बुद्धिदौर्बल्यं नाध्येतुं प्रमादः । यथा त्वस्माभिर्व्याख्यातं लौकिकदृष्टेर्विविचय नित्यदृष्टिर्वांशष्ट आत्मा प्रदर्शयितव्यस्तथा कर्तृकर्मविशेषणत्वेन दृष्टिशब्दस्य द्विः प्रयोग उपपद्यते आत्मस्वरूपनिर्धारणाय । न हि द्रष्टुर्दृष्टेरिति च प्रदेशान्तरवाक्येनैकवाक्यतोपपन्ना भवति । तथा च “चक्षुषि पश्यति” “श्रोत्रमिदं श्रुतम्” इति श्रुत्यन्तरेणैकवाक्यतोपपन्ना । न्यायाच्च । एवमेव ह्यात्मनो नित्यत्वमुपपद्यते विक्रियाभावे । विक्रियावच्च नित्यमिति च विप्रतिषिद्धम् । “ध्यायतीव लेलायतीव” “न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते” “एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य” इति च श्रुत्यन्तराण्यन्यथान गच्छन्ति । ननु द्रष्टा श्रोता मन्ता विज्ञातेत्येवमादीन्पक्षराण्यात्मनोऽविक्रियत्वे न गच्छन्तीति । न । यथाप्राप्तलौकिकवाक्यानुवादित्वात्तेषाम् । नाऽऽत्मतत्त्वनिर्धारणार्थानि तानि । न दृष्टेर्द्रष्टारामत्येवमादीनामन्यार्थासंभवाद्यथो-

त्यर्थः । अथ परपक्षे निरर्थकमेवेदं पदं प्रमादात्पठितमिति चेन्नेत्याह । न चेति । सर्वेषां काण्वमाध्यंदिनानामिति यावत् । कथं तर्हीदं पदमनर्थकमिति परेषां प्रतीतिस्तत्राऽऽह । तस्मादिति । कथं पुनर्भवतामपि दृशोर्द्विरुपादानमुपपद्यते तत्राऽऽह । यथा त्विति । प्रदर्शयितव्यपदानुपरिष्ठादिति शब्दो द्रष्टव्यः । कर्तृकर्मविशेषणत्वेन साक्षात्साक्ष्यसमर्पकत्वेनेति यावत् । तत्समर्पणमिति कुत्रोपयुज्यते तत्राऽऽह । आत्मेति । दृष्ट्यादिप्रोक्ष्यात्मा न तद्विषय इति तत्स्वरूपनिश्चयायै साक्ष्यादिसमर्पणमित्यर्थः । आत्मा नित्यदृष्टिस्त्रभावो न दृश्याया दृष्टेर्विषय इत्येष चेन्न दृष्टेरित्यादिवक्तव्यस्यार्थस्तदा नर्हीत्यादिनाऽस्यैकवाक्यत्वं सिध्यति तस्माद्यथोक्तार्थत्वमेव न दृष्टेरित्यादिवाक्यस्येत्याह । न हीति । आत्मा कूटस्थदृष्टिरित्यत्र तलवकारश्रुतिं संवादयति । तथा चेति । तस्य कूटस्थदृष्टित्वे हेत्वन्तरमाह । न्यायाच्चेति । तमेव न्यायं विशदयति । एवमेवेति । विपक्षे दोषमाह । विक्रियावच्चेति । इतश्चाऽऽत्मनो नास्ति विक्रियावत्त्वमित्याह । ध्यायतीवेति । अन्यथा विक्रियावत्त्वे सर्ताति ज्ञावत् । अविक्रियत्वेऽपि श्रुत्यक्षराण्यनुपपन्नानीति शङ्कते । नन्विति । न तेषां विरोधो दृष्टं दृष्ट्यादिकर्तृत्वमनुसृत्य प्रवृत्ते लौकिके वाक्ये तदर्थानुवादित्वाद्दुक्तश्रुत्यक्षराणां स्वार्थे प्रामाण्याभावादिति परिहरति । नेत्यादिना । न दृष्टेरित्यादीन्यपि तर्ही श्रुत्यक्षराणि न स्वार्थे प्रामाणान्तीत्याशङ्क्याऽऽह । न दृष्टेरिति । अन्योऽर्थो दृष्ट्यादिकर्ता । यथोक्तोऽर्थो

१ च. द. 'ध्येतृणां प्र' । २ च. द. 'था च क' । ३ क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. ज. झ. द. कर्मकर्तृवि' । ४ ग. घ. ज. झ. 'नैक' । ५ क. ग. ङ. छ. ज. झ. द. 'था चक्षु' । ६ ए. ण. 'साक्षी ब्राह्मण' । ७ घ. ज. इत्येवं ।

एष त आत्मा सर्वान्तरोऽतोऽन्यदार्तं ततो
होषस्तश्चाक्रायण उपरराम ॥ २ ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि तृतीयाध्यायस्य
चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

अथ हैनं कहोलः कौषीतकेयः पप्रच्छ याज्ञव-
ल्क्येति होवाच यदेव साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा
सर्वान्तरस्तं मे व्याचक्ष्वेत्येष त आत्मा सर्वान्तरः ।

कार्थपरत्वमवगम्यते । तस्मादनवबोधादेव हि विशेषणं परित्यक्तं
दृष्टेरिति । एष ते तवाऽऽत्मा सर्वैरुक्तैर्विशेषणैर्विशिष्टः । अत
एतस्मादात्मनोऽन्यदार्तं कार्यं वा शरीरं करणात्मकं वा लिङ्गम् । एत-
देवैकमनार्तमविनाशि कूटस्थम् । ततो होषस्तश्चाक्रायण उपरराम ॥ २ ॥
इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्ये तृतीयाध्यायस्य चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

बन्धनं सप्रयोजकमुक्तम् । यश्च बद्धस्तस्याप्यस्तित्वमधिगतं व्यतिरि-
क्तत्वं च । तस्येदानीं बन्धमोक्षसाधनं ससंन्यासमात्मज्ञानं वक्तव्यमिति
कहोलप्रश्न आरभ्यते । अथ हैनं कहोलो नामतः कुषीतकेस्यापत्यं
कौषीतकेयः पप्रच्छ याज्ञवल्क्येति होवाचेति पूर्ववत् । यदेव साक्षाद-
परोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरस्तं मे व्याचक्ष्वेति । यं विदित्वा बन्ध-
नात्ममुच्यते । याज्ञवल्क्य आह । एष ते तवाऽऽत्मा । किमुषस्तकहो-

हृद्यादिसाक्षी । द्रष्टृपदस्य साक्षीवषयत्वे सिद्धे दृष्टेरिति साक्ष्यसमर्पणात्तदर्थवचोपप-
त्तिरित्युपसंहरति । तस्मादिति । पक्षान्तरं निराकृत्य स्वपक्षमुपपाद्यानन्तरं वाक्यं
विभजते । एष इति । अन्यदार्तमिदं विशेषणसामर्थ्यसिद्धमर्थमाह । एतदेवेति ॥ २ ॥

इति बृहदारण्यकभाष्यटीकायां तृतीयाध्यायस्य चतुर्थमुषस्तब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

ब्राह्मणत्रयार्थं संगतिं वक्तुमनुवदति । बन्धनमिति । चतुर्थब्राह्मणार्थं संक्षि-
पति । यश्चेति । उत्तरब्राह्मणवात्पर्यमाह । तस्येति । उपस्तप्रश्नानन्तर्यमथश-
ब्दार्थः । पूर्ववदित्यभिमुखीकरणार्थं संबोधितवानित्यर्थः । बन्धध्वंसिज्ञानप्रश्नो
नात्र प्रविभावि किंत्वनुवादमात्रमित्याशङ्क्याऽऽह । यं विदित्वेति । तं
व्याचक्ष्वेति पूर्वेण संबन्धः । प्रश्नयोरवान्तरविशेषप्रदर्शनार्थं परामृशति । किमुषस्तेति ।

१ घ. 'कस्य युवाप' । २ घ. 'तस्मिन्तदपत्यं कौषीतके' । ३ घ. 'ज्ञानान्तरार्थं' । ४ छ.
द. घ. 'पार्थसं' ।

लाभ्यामेक आत्मा पृष्ठः किं वा भिन्नावात्मानौ तुल्यलक्षणाविति । भिन्नाविति युक्तं प्रश्नयोरपुनरुक्तत्वोपपत्तेः । यदि ह्येक आत्मोपस्त-
कहोलप्रश्नयोर्विवक्षितस्तत्रैकेनैव प्रश्नेनाधिगतत्वात्तद्विषयो द्वितीयः
प्रश्नोऽनर्थकः स्यात् । न चार्थवादरूपत्वं वाक्यस्य । तस्माद्भिन्नावेता-
वात्मानौ क्षेत्रज्ञपरमात्माख्याविति केचिद्वाचक्षते । तन्न । तं इति
प्रतिज्ञानात् । एष त आत्मेति हि प्रतिवचने प्रतिज्ञातम् । न चैकस्य
कार्यकरणसंघातस्य द्वावात्मानानुपपद्यते । एको हि कार्यकरणसंघात
एकेनाऽऽत्मनाऽऽत्मवान् । न चोपस्तस्यान्यः कहोलस्यान्यो जातितो
भिन्न आत्मा भवति । द्वयोरगौणत्वात्मत्वसर्वान्तरत्वानुपपत्तेः । यद्येक-
मगौणं ब्रह्म द्वयोरितरेणावश्यं गौणेन भवितव्यं तथाऽऽत्मत्वं सर्वान्त-
रत्वं च । विरुद्धत्वात्प्रदार्थानाम् । यद्येकं सर्वान्तरं ब्रह्माऽऽत्मा मुख्य
इतरेणासर्वान्तरेणानात्मनाऽमुख्येनावश्यं भवितव्यम् । तस्मादेकस्यैव
द्विःश्रवणं विशेषविवक्षया । यत्तु पूर्वोक्तेन समानं द्वितीये प्रश्नान्तर

तत्र पूर्वपक्षं गृह्णाति । भिन्नावितीति । उक्तमर्थं व्यतिरेकद्वारा विवृणोति ।
यदि हीत्यादिना । अथैकं वाक्यं वस्तुपरं तस्यार्थवादो द्वितीयं वाक्यं नेत्याह ।
न चेति । द्वयोर्वार्थयोस्तुल्यलक्षणत्वे फलितमाह । तस्मादिति । तत्राऽऽद्यं
वाक्यं क्षेत्रज्ञमधिकरोति द्वितीयं परमात्मानमित्याभिप्रेत्याऽऽह । क्षेत्रज्ञेति । ब्राह्मण-
द्वयेनार्थद्वयं विवक्षितमिति भवृपपश्चप्रस्थानं प्रत्याह । तन्नेति । प्रश्नप्रतिवचनयोरे-
करूपत्वान्नार्थभेदोऽस्वीत्युक्तमुपपादयति । एष त इति । तथाऽप्यर्थभेदे काऽनुपपत्तिस्व-
त्राऽऽह । न चेति । तदेवोपपादयति । एको हीति । कार्यकरणसंघातभेदादात्मभेद-
माशङ्क्याऽऽह । न चेति । जावितः स्वभावतोऽहमहमित्येकाकारस्फुरणादित्यर्थः ।
इतश्च न तत्त्वभेद इत्याह । द्वयोरिति । तदेव स्फुटयति । यदीति ; द्वयोर्मध्ये
यद्येकं ब्रह्मागौणं तदेतरेण गौणेनावश्यं भवितव्यं तथाऽऽत्मत्वादि यद्येकस्येष्टं तदे-
तरस्यानात्मत्वोदीति कुतः स्यादिति चेत्त्राऽऽह । विरुद्धत्वादिति । उक्तोपपाद-
नपूर्वकं द्विःश्रवणस्याभिप्रायमाह । यदीत्यादिना । अनेकमुख्यत्वासंभवाद्भवतुतः परि-
च्छिन्नस्य घटवद्ब्रह्मत्वादानात्मत्वाच्चैकमेव मुख्यं प्रत्यभूतं ब्रह्मेत्यर्थः । यदि जीवेश्व-
रभेदाभावात्प्रश्नयोर्नार्थभेदस्त्वर्हि पुनरुक्तिरनर्थिकेत्याशङ्क्याऽऽह । तस्मादिति ।
तर्हि स एव विशेषो दर्शयितव्यो येन पुनरुक्तिरर्थवतीत्याशङ्क्याऽऽह । पार्श्ववति ।

उक्तं तावन्मात्रं पूर्वस्यैवानुवादस्तस्यैवानुक्तः कश्चिद्विशेषो वक्तव्य इति । कः पुनरसौ विशेष इति । उच्यते पूर्वस्मिन्प्रश्नेऽस्ति व्यतिरिक्त आत्मा यस्यायं सप्रयोजको बन्ध उक्त इति । द्वितीये तु तस्यैवाऽऽत्मनोऽज्ञानापादिसंसारधर्मातीतत्वं विशेष उच्यते । यद्विशेषपरिज्ञानात्संन्याससहितात्पूर्वोक्ताद्बन्धनाद्विमुच्यते । तस्मात्प्रश्नप्रतिवचनयोरेष त आत्मैत्येवमन्तयोस्तुल्यार्थतैव । ननु कथमेकस्यैवाऽऽत्मनोऽज्ञानापाद्यतीतत्वं तद्वत्त्वं चेति विरुद्धधर्मसमवायित्वमिति । न । परिहृतत्वात् । नामरूपविकारकार्यकरणलक्षणसंघातोपाधिभेदसंपर्कजनितज्ञान्तिमात्रं हि संसारित्वमित्यसकृदवोचाम । विरुद्धश्रुतिव्याख्यानाप्रसङ्गेन च । यथा रज्जुशुक्लकागगनादयः सर्परजतमलिना भवन्ति पराध्यारोपितधर्मविशिष्टाः स्वतः केवला एव रज्जुशुक्लकागगनादयः । न चैवं विरुद्धधर्मसमवायित्वे पदार्थानां कश्चन विरोधः । नामरूपोपाध्यस्तित्वे “एकमे-

अनुक्तविशेषकथनार्थमुक्तपरिमाणं निर्णेतुमुक्तानुवादश्चेदनुक्तो विशेषस्त्वहिं प्रदर्श्यतामिति पृच्छति । कः पुनरिति । बुभुत्सितं विशेषं दर्शयति । उच्यत इति । इतिशब्दः क्रियापदेन संबध्यते । किमित्येष विशेषो निर्दिश्यते तत्राऽऽह । यद्विशेषेति । अर्थभेदासंभवे फलितमाह । तस्मादिति । योऽज्ञानायेत्यादिना तु विवक्षितविशेषोक्तिरिति शेषः । एकमेवाऽऽत्मतत्त्वमधिकृत्य प्रश्नावित्यत्र चोदयति । नान्वति । विरुद्धधर्मवत्त्वान्मथो भिन्नौ प्रश्नार्थवित्येतद्वृषयति । नेति । परिहृतत्वमेव प्रकटयति । नामरूपेति । तयोर्विकारः कार्यकरणलक्षणः संघातः स एवोपाधिभेदस्तेन संपर्कस्तस्मिन्नहंममाध्यासस्तेन जनिता भ्रान्तिरहं कर्तेत्याद्या तावन्मात्रं संसारित्वमित्यनेकशो व्युत्पादितं तस्मान्नास्ति वस्तुतो विरुद्धधर्मवत्त्वमित्यर्थः । किंच सविशेषत्वनिर्विशेषत्वश्रुत्योर्विषयविभागोक्तिप्रसङ्गेन संसारित्वस्य मिथ्यात्वं मधुब्राह्मणान्तेऽवोचोभेत्याह । विरुद्धेति । कथं ताहिं विरुद्धधर्मवत्त्वप्रतीतिरित्याशङ्क्याऽऽह । यथेति । परेण पुनरुपेक्षाज्ञानेन वाऽध्यारोपितैः सर्पत्वादिभिर्धर्मैर्विशिष्टा इति यावत् । स्वतश्चाध्यारोपेण विनेत्यर्थः । प्रतिभासतो विरुद्धधर्मवत्त्वेऽपि क्षेत्रज्ञेश्वरयोर्भिन्नत्वाद्भिन्नार्थावेषः प्रश्नाविति चेन्नेत्याह । न चैवामिति । निरुपाधिकरूपेणासंसारित्वं सोपाधिकरूपेण संसारित्वमित्यविरोध उक्तः । इदानीमुपाध्यभ्युपगमे सद्भवत्वं सतश्चैव घटादेरुपाधित्ववृष्टेरिति शङ्कते । नामेति । सल्लिखितरेकेण न सन्निव फेनादयो विकारा नापि मृदाद्यविकरेण

वाद्वितीयम्” “नेह नानाऽस्ति किञ्चन” इति श्रुतयो विरुद्धेरभिहितं चेत् । न । सलिलफेनदृष्टान्तेन परिहृतत्वान्मृदादिदृष्टान्तैश्च । यदा तु परमार्थ-
दृष्ट्या परमात्मतत्त्वाच्छ्रुत्यनुसारिभिरन्यत्वेन निरूप्यमाणे नामरूपे
मृदादिविकारवद्भवन्तरे तत्त्वतो न स्तः सलिलफेनघटादिविकारवदेव
तदा तदपेक्षैकमेवाद्वितीयं नेह नानाऽस्ति किञ्चनेत्यादिपरमार्थदर्शन-
गोचरत्वं प्रतिपद्यते । यदा तु स्वाभाविकयाऽविद्यया ब्रह्मस्वरूपं रज्जु-
श्रुक्तिकागगनस्वरूपवदेव स्वेन रूपेण वर्तमानं केनाचदस्पृष्टस्वभावमपि
सन्नामरूपकृतकार्यकरणोपाधिभ्यो विवेकेन नावधार्यते नामरूपोपाधि-
दृष्टिरेव च भवति स्वाभाविकी तदा सर्वोऽयं वस्त्वन्तरास्तित्वव्यवहारः ।
ऽस्ति चायं भेदकृतो मिथ्याव्यवहारो येषां ब्रह्मतत्त्वादन्यत्वेन वस्तु
विद्यते येषां च नास्ति । परमार्थवादिभिस्तु श्रुत्यनुसारेण निरूप्यमाणे
वस्तुनि किं तत्त्वतोऽस्ति वस्तु किं वा नास्तीति ब्रह्मैकमेवाद्वितीयं
सर्वसंव्यहारान्नामिति निर्धार्यते तेन न कश्चिद्विरोधः । न हि परमार्था-

तद्विकाराः शरावादयः सन्तीतिदृष्टान्ताख्ययुक्तिबलादाविद्यनामरूपपरचितकार्यकरणसं-
घातस्याविद्यामात्रत्वात्तस्याश्च विद्यया निरासन्नैवमिति परिहरति । नेत्यादिना ।
कार्यसत्त्वमभ्युपगम्योक्तमिदानीं तदपि निरूप्यमाणे नास्तीत्याह । यदा त्विति ।
नेह नानाऽस्ति किञ्चनेत्यादिश्रुत्यनुसारिभिर्वस्तुदृष्ट्या निरूप्यमाणे नामरूपे परमात्म-
तत्त्वादन्यत्वेनानन्यत्वेन वा निरूप्यमाणे तत्त्वतो वस्त्वन्तरे यदा तु न स्त इति
संबन्धः । मृदादिविकारवदित्युक्तं प्रकटयति । सलिलेति । तदा तत्परमात्मतत्त्वमपे-
क्ष्येति योजनीयम् । कदा तर्हि लौकिको व्यवहारस्तत्राऽऽह । यदा त्विति ।
अविद्यया स्वाभाविकया ब्रह्म यदोपाधिभ्यो विवेकेन नावधार्यते तदा लौकिको
व्यवहारश्चेत्तर्हि विवेकिनां नासौ स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । आस्ति चेति । भेदभान-
प्रयुक्तो व्यवहारो विवेकिनामविवेकिनां च तुल्य ऐवायं वस्त्वन्तरास्तित्वाभिनिवेशस्तु
विवेकिनां नास्तीति विशेषः । ननु यथाप्रतिभासं वस्त्वन्तरं पारमार्थिकमेव किं न स्यात्त-
त्राऽऽह । परमार्थेति । किं द्वितीयं वस्तु तत्त्वतोऽस्ति किं वा नास्तीति वस्तुनि निरूप्य-
माणे साति श्रुत्यनुसारेण तत्त्वदर्शिनैरेकमेवाद्वितीयं ब्रह्माव्यवहार्यमिति निर्धार्यते तेन व्यव-
हारदृष्ट्याश्रयणेन भेदकृतो मिथ्याव्यवहारस्तत्त्वदृष्ट्याश्रयणेन च तदभावविषयः
शास्त्रीयो व्यवहार इत्युभयविधव्यवहारसिद्धिरित्यर्थः । तत्र शास्त्रीयव्यवहारोपपत्ति
प्रपञ्चयति । न हीति । तथा च विद्यावस्थायां शास्त्रीयोऽभेदव्यवहारस्तदितरव्य-

१ क. ग. घ. च. छ. ज. झ. ट. “पेक्षयैकं” । २ ख. ग. स्तेनैव । ३ क. ख. ट. “न चानि ।
४ घ. ण. “पेक्षयति । ५ घ. ञ. ण. एव ।

कतमो याज्ञवल्क्य सर्वान्तरो योऽशनायापिपासे

वधारणनिष्ठायां वस्वन्तरास्तित्वं प्रतिपद्यामहे “एकमेवाद्वितीयम्” अनन्तरमबाह्यम्” इति श्रुतेः । न च नामरूपव्यवहारकाले त्वविवेकिनां क्रियाकारकफलादिसंव्यवहारो नास्तीति प्रतिषिध्यते । तस्माज्ज्ञानाज्ञाने अपेक्ष्य सर्वैः संव्यवहारः शास्त्रीयो लौकिकश्च । अतो न काचन विंशे-धशङ्का । सर्ववादिनामप्यपरिहार्यः परमार्थसंव्यवहारकृतो व्यवहारः । तत्र परमार्थात्मस्वरूपमपेक्ष्य प्रश्नः पुनः कतमो याज्ञवल्क्य सर्वान्तर इति । प्रत्याहेतरो योऽशनायापिपासे । अशितुमिच्छाऽशनाया । पातु-मिच्छा पिपासा । ते अशनायापिपासे योऽत्येतीति वक्ष्यमाणेन संबन्धः । अविवेकिभिस्तलमलवदिव गगनं गम्यमानमेव तलमले अत्येति परमा-र्थतस्ताभ्यामसंसृष्टस्वभावत्वात् । तथा भूद्वैरशनायापिपासादिमद्भ्रम गम्यमानमपि क्षुधितोऽहं पिपासितोऽहमिति ते अत्येत्येव परमार्थत-स्ताभ्यामसंसृष्टस्वभावत्वात् । “न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्यः” इति

वहारस्त्वाभासमात्रमिति शेषः । अविद्यावस्थायां लौकिकव्यवहारोपपत्तिं विवृ-णोति । न च नामेति । उभयविधव्यवहारोपपत्तिमुपसंहरति । तस्मादिति । उक्त-रीत्या व्यवहारद्वयोपपत्तौ फलितमाह । अत इति । प्रत्यक्षादिषु वेदान्तेषु “चेति शेषः । ज्ञानाज्ञाने पुरस्कृत्य व्यवहारः शास्त्रीयो लौकिकश्चेति नास्माभिरैवोच्यते किंतु सर्वेषामपि परीक्षकाणामेतत्समंतं संसारदशायां क्रियाकारकव्यवहारस्य मोक्षा-वस्थायां च तदभावस्येष्टत्वादित्याह । सर्ववादिनामिति । निरुपाधिके परस्मिन्नात्मनि चिद्धावावनाद्यविद्याकल्पितोपाधिकृतमशनायादिमत्त्वं वस्तुतस्तु तद्वाहित्यमित्युपपा-द्यानन्तरप्रश्नमुत्थाप्य प्रतिवक्ति । तत्रेत्यादिना । कल्पितकल्पितयोरोत्पत्तिरूपयोर्नि-र्धारणार्था सप्तमी । योऽत्येति स सर्वान्तरत्वादिविशेषणस्तवाऽऽत्मेति शेषः । ननु परो नाशनायादिमानप्रसिद्धेर्नापि जीवस्तथा तस्य परस्मादव्यतिरेकादत आह । अविवे-किभिरिति । परमार्थत इत्युभयतः संबध्यते । ब्रह्मैवास्वप्नं सच्चिदानन्दमनाद्यवि-द्यातत्कार्यबुद्ध्यादिसंबद्धमाभासद्वारा त्वानुभवादशनायादिमद्भव्यते तेषां वस्तुतोऽवि-द्यासंबन्धादशनायाद्यतीतं नित्यमुक्तं विष्टतीत्यर्थः । अशनायापिपासादिमद्भ्र-गम्यमानमिति वदन्नाचार्यों नानार्जाववादस्यानिष्टत्वं सूचयति । परमार्थतो ब्रह्मण्यश-नायाद्यसंबन्धे मानमाह । न लिप्यत इति । बाह्यत्वमसङ्गत्वम् । लोकदुःखेनेत्युक्तं

१ क. ग. 'रोधाश' । २ ख. ड. घ. 'संसृष्ट' । ३ ख. ड. घ. 'संसृष्ट' । ४ अ. ग. वेति ।

शोकं मोहं जरां मृत्युमत्येति ।

श्रुतेः । अविद्वल्लोकाधयारोपितदुःखेनेत्यर्थं । प्राणैकधर्मत्वात्समासकर-
णमशनायापिपासयोः । शोकं मोहं शोक इति कामः । इष्टं वस्तुद्दिश्य
चिन्तयतो यदरमणं तत्तृष्णाभिभूतस्य कामबीजं तेन हि कामो दीप्यते
मोहस्तु विपरीतप्रत्ययप्रभवोऽविवेको भ्रमः । स चाविद्या सर्वस्यानर्थस्य
प्रसवबीजम् । भिन्नकार्यत्वात्तयोः शोकमोहयोरसमासकरणम् । तौ मनो-
धिकरणौ । तथा शरीराधिकरणौ जरां मृत्युं चात्येति । जरेति कार्य-
करणसंघातविपरिणामो वलीपलितादिलङ्घः । मृत्युरिति तद्विच्छेदो
विपरिणामावसानः । तौ जरामृत्यु शरीराधिकरणावत्येति । ये तेऽशना-
यादयः प्राणघनःशरीराधिकरणाः प्राणेष्वनवरतं वर्तमाना अहोरात्रा-
दिवत्समुद्रोर्मिवच्च प्राणिषु संसार इत्युच्येते । योऽसौ दृष्टेर्दृष्टेयादिल-
क्षणः साक्षादव्यवहितोऽपरोक्षादगौणः सर्वान्तर आत्मा ब्रह्मादिस्तम्ब-
पर्यन्तानां भूतानामशनायापिपासार्थाभिः संसारधर्मैः सदा न स्पृश्यत

लोकस्यानात्मनो दुःखसंबन्धानभ्युपगमादित्याशङ्क्याऽऽह । अविद्वदिति । अशना-
यापिपासयोः समस्योपादाने हेतुमाह । प्राणेति । अरांतवाची शोकशब्दो न काम-
विषय इत्याशङ्क्याऽऽह । इष्टमिति । कामबीजत्वमरतेरनुभवेनाभिव्यनक्ति । तेन
हीति । कामस्य शोको बीजमिति सकामतया व्याख्यातः । अनित्याशुचिदुःखानात्ममु-
नित्यशुचिसुखात्मरूपातिविपरीतप्रत्ययस्तस्मान्मनसि प्रभवति कर्तव्याकर्तव्याविवेकः
स लौकिकः सम्यग्ज्ञानविरोधाद्भ्रमोऽविद्येत्युच्यते । तस्याः सर्वानर्थत्पत्तौ निमि-
त्तत्वं मूलाविद्यायास्तूपादानत्वं तदेतदाह । मोहस्त्विति । कामस्य शोको मोहो
दुःखस्य हेतुरिति भिन्नकार्यत्वं तद्विच्छेदे इत्यत्र कार्यकरणसंघातस्तच्छब्दार्थः ।
संसारद्विरक्तस्य पात्रिवाज्यं वक्तुमुत्तरं वाक्यमित्यभिप्रेत्य संक्षेपतः संसारस्वरूपमाह ।
ये त इत्यादिना । तेषामात्मधर्मत्वं व्यावर्तयितुं विशिनाष्टि । प्राणेति । तेषां स्वर-
सवो विच्छेदशङ्कां वारयति । प्राणिष्विति । प्रवाहरूपेण नैरन्तर्यं दृष्टान्तमाह ।
अहोरात्रादिवदिति । तेषामतिचपलत्वे दृष्टान्तः । समुद्रोर्मिवदिति । तेषां हेयत्वं
द्योतयति । प्राणिष्विति । ये यथोक्ताः प्राणिष्वशनायादयस्त्वे तेषु संसार इत्युच्येत
इति योजना । एवं वै तमित्यत्र तच्छब्दार्थमुषस्त्वप्रश्नोक्तं त्वंपदार्थं कथयति ।
योऽसार्वाति । एतच्छब्दार्थं कहीलप्रश्नोक्तं तत्पदार्थं दर्शयति । अशनायेति ।

एतं वै तमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणाः पुत्रैषणायाश्च वित्तै-
षणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्ति

आकाश इव घनादिमलैः । तमेतं वा आत्मानं स्वं तत्त्वं विदित्वा ज्ञात्वाऽ-
यमहमस्मि परं ब्रह्म सदा सर्वसंसारविनिर्मुक्तं नित्यतृप्तमिति ब्राह्मणाः ।
ब्राह्मणानामेवाधिकारो व्युत्थानेऽतो ब्राह्मणग्रहणम् । व्युत्थाय वैपरी-
त्येनोत्थानं कृत्वा । कुत इत्याह । पुत्रैषणायाः पुत्रार्थैषणा पुत्रैषणा ।
पुत्रेभ्येवं लोकं जयेयामिति लोकजयसाधनं पुत्रं प्रतीच्छैषणा दार-
संग्रहः । दारसंग्रहमकृत्वेत्यर्थः । वित्तैषणायाश्च कर्मसाधनस्य
गवादेरुपादानमनेन कर्म कृत्वा पितृलोकं जेष्यामीति विद्यासं-
युक्तेन वा देवलोकं केवलया वा हिरण्यगर्भविद्यया दैवेन वित्तेन
देवलोकम् । दैवाद्विच्छाद्व्युत्थानमेव नास्तीति केचित् । यस्मात्तद्भलेन
हि किल व्युत्थानामिति । तदसत् । एतावान्वै काम इति पठितत्वादेश-
णामध्ये दैवस्य वित्तस्य । हिरण्यगर्भादिदेवताविषयैव विद्या वित्तमित्यु-
च्यते । देवलोकहेतुत्वात् । न हि निरुपाधिकप्रज्ञानघनविषया ब्रह्मविद्या

तयोरैक्यं सामानाधिकरण्येन सूचितमित्याह । तमेतमिति । ज्ञानमेव विशदयति ।
अयमित्यादिना । ज्ञात्वा ब्राह्मणा व्युत्थाय भिक्षाचर्यं चरन्तीति संबन्धः ।
संन्यासविधायके वाक्ये किमित्यधिकारिणि ब्राह्मणपदं तत्राऽऽह । ब्राह्मणानामिति ।
पुत्रार्थैषणायामेव विवृणोति । पुत्रेणोति । ततो व्युत्थानं संग्रह्याति । दारसंग्रहामिति ।
वित्तैषणायाश्च व्युत्थानं कर्तव्यमित्याह । वित्तेति । वित्तं द्विविधं मानुषं दैवं च ।
मानुषं गवादि तस्य कर्मसाधनस्योपादानमुपार्जनं तेन कर्म कृत्वा केवलमेव कर्मणा पितृ-
लोकं जेष्यामि । दैवं वित्तं विद्या तत्संयुक्तेन कर्मणा देवलोकं केवलया च विद्यया
तमेव जेष्यामीतीच्छा वित्तैषणा ततश्च व्युत्थानं कर्तव्यमिति व्याचष्टे । कर्म-
साधनस्येति । एतेन लोकैषणायाश्च व्युत्थानमुक्तं वेदितव्यम् । दैवाद्विच्छाद्व्युत्थानमाक्षि-
पति । दैवादिति । तस्यापि कामत्वात्ततो व्युत्थायव्ययमिति परिहरति । तदसदिति ।
वर्हि ब्रह्मविद्यायाः सकाशादपि व्युत्थानात्तन्मूलध्वंसे तद्भाषातः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह ।
हिरण्यगर्भादीति । देवतोपासनाया वित्तशब्दविविधत्वे हेतुमाह । देवलोकैति ।
तत्प्राप्तिहेतुत्वं ब्रह्मविद्यायामपि तुल्यमिति चेन्नेत्याह । न हीति । तत्र फलान्तरश्र-

या ह्येव पुत्रैषणा सा वित्तैषणा या वित्तै- षणा सा लोकैषणोभे ह्येते एषणे एव भवतः ।

देवलोकंप्राप्तिहेतुः । “तस्मात्तत्सर्वमभवत्” “आत्मा ह्येषां स भवति” इति श्रुतेः । तद्भलेन हि व्युत्थानम् “एतं वै तमात्मानं विदित्वा” इति विशेष-
वचनात् । तस्माच्चिन्म्योऽप्येतेभ्योऽनात्मलोकप्राप्तिसाधनेभ्य एषणाविष-
येभ्यो व्युत्थाय । एषणा कामः “एतावान्वै कामः” इति श्रुतेः । एत-
स्मिन्नविधेऽनात्मलोकप्राप्तिसाधने वृष्णामकृत्वेत्यर्थः । सर्वा हि साध-
नेच्छा फलेच्छेव । अतो व्याचष्टे श्रुतरेकैवैषणेति । कथम् । या ह्येव
पुत्रैषणा सा वित्तैषणा । दृष्टफलसाधनत्वतुल्यत्वात् । या वित्तैषणौ सा
लोकैषणा । फलार्थैव सा । सर्वः फलार्थप्रयुक्त एव हि सर्व साधनमुपा-
दत्ते । अत एकैवैषणा या लोकैषणा सा साधनमन्तरेण संपादयितुं न
शक्यत इति । साध्यसाधनभेदेनोभे हि यस्मादेते एषणे एव भवतः ।
तस्माद्ब्रह्मविदो नास्ति कर्म कर्मसाधनं वा । अतो येऽतिक्रान्ता ब्राह्मणाः
सर्वं कर्म कर्मसाधनं च सर्वं देवपितृमानुषनिमित्तं यज्ञोपवीतादि । तेन हि
देवं पितृन् मानुषं च कर्म क्रियते “निवीतं मनुष्याणाम्” इत्यादिश्रुतेः ।

वर्णं हेतुं करोति । तस्मादिति । इतश्च ब्रह्मविद्या दैवाद्द्विताद्बहिरेवेत्याह । तद्भलेनेति ।
प्रागेव वेदनं सिद्धं चेत्किं पुनर्व्युत्थानेनेत्याशङ्क्य प्रयोजकज्ञानं तत्प्रयोजकमुद्देश्यं तु
तत्त्वसाक्षात्करणमिति विवक्षित्वाऽऽह । तस्मादिति । प्रयोजकज्ञानं पञ्चम्यर्थः ।
व्युत्थाय भिक्षाचर्यं चरन्तीति संबन्धः । व्युत्थानस्वरूपमदर्शनार्थमेषणास्वरूपमाह ।
एषणेति । किमेवावतेत्याशङ्क्य व्युत्थानस्वरूपमाह । एतस्मिन्निति । संबन्धस्तु
पूर्ववत् । या ह्येवेत्यादिश्रुतेस्तात्पर्यमाह । सर्वा हीति । फलं नेच्छति साधनं च
चिकीर्षतीति व्याघातात्फलेच्छान्तर्भूतैव साधनेच्छा तद्युक्तमेषणैक्यमित्यर्थः । श्रुतेस्त-
दैक्यव्युत्पादकत्वं पश्चपूर्वकं व्युत्पादयति । कथमित्यादाना । फलैषणान्तर्भावं साध-
नैषणायाः समर्थयते । सर्वं इति । उभे हीत्यादिश्रुतिमवतार्यं व्याचष्टे । या लोकैष-
णेति । प्रयोजकज्ञानवतः साध्यसाधनरूपात्संसारद्विरक्तस्य कर्मवत्साधनयोरसंभवे
साक्षात्कारमुद्दिश्य फलित्वं संन्यासं दर्शयति । अत इति । अतिक्रान्ता ब्राह्मणाः
किं प्रजयेत्यादिप्रकाशितास्तेषां कर्म कर्मसाधनं च यज्ञोपवीतादि नास्तीति पूर्वेण
संबन्धः । देवपितृमानुषनिमित्तमिति विशेषणं विशदयति । तेन हीति । पार्चानावीतं

१ घ. ज. 'कप्रतिपासिहे' । २ क. ख ग. द. च. छ. झ. ट. 'णा कर्ममूला सा । ३ घ. ङ.
ज. झ. सर्वे । ४ ल. घ. ट. हेतुं क' ।

तस्मात्पूर्वे ब्राह्मणा ब्रह्मविदो व्युत्थाय कर्मभ्यः कर्मसाधनेभ्यश्च यज्ञोपवी-
तादिभ्यः परमहंसपारिव्राज्यं प्रतिपद्य भिक्षाचर्यं चरन्ति भिक्षार्थं चरणं
भिक्षाचर्यं चरन्ति त्यक्त्वा स्मार्तं लिङ्गं केवलमाश्रममात्रशरणानां जीव-
नसाधनं पारिव्राज्यव्यञ्जकम् । विद्वान्लिङ्गवार्जितः । तस्मादलिङ्गो धर्म-
ज्ञोऽव्यक्तलिङ्गोऽव्यक्ताचार इत्यादिस्मृतिभ्यः । “अथ परिव्राड्विवर्ण-
वासा मुण्डोऽपरिग्रहः” इत्यादिश्रुतेः सशिस्वान्केशान्निकृत्य विसृज्य यज्ञो-
पवीतमिति च । ननु व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्तीति वर्तमानापदेशा-
दर्थवादोऽयं न विधायकः प्रत्ययः कश्चिच्छ्रूयते लिङ्गोद्भूतव्यानामन्य-
तमोऽपि । तस्मादर्थवादमात्रेण श्रुतिस्मृतविहितानां यज्ञोपवीतादीनां
साधनानां न शक्यते परित्यागः कारयितुम् । यज्ञोपवीत्येवाधीयीत याज-
येद्यजेत वा । पारिव्राज्ये तावदध्ययनं विहितम्—

“वेदसंन्यसनाच्छूद्रस्तस्माद्धेदं न संन्यसेत्”

इति “स्वाध्याय एवोत्सृज्यमानो वाचम्” इति चाऽऽपस्तम्बः ।

“ब्रह्मोज्जं वेदनिन्दा च कौटसाक्ष्यं मुद्गद्वयः ।

गर्हितान्नाद्ययोर्जग्धिः सुरापानसमानि षट्” ।

इति वेदपरित्यागे दोषश्रवणात् । उपासने गुरुणां वृद्धानामति-

पितृणामुपवीतं देवानामित्यादिशब्दार्थः । यस्मात्पूर्वे विचारप्रयोजकज्ञानवन्तो ब्राह्मणा
विरक्ताः संन्यस्य तत्प्रयुक्तं धर्ममन्वतिष्ठंस्तस्मादधुनातनोऽपि प्रयोजकज्ञानी विरक्तो
ब्राह्मणस्तथा कुर्यादित्याह । तस्मादिति । “त्रिदण्डेन यतिश्चैव” इत्यादिस्मृतेर्न परमहंस-
पारिव्राज्यमत्र विवक्षितमित्याशङ्क्याऽऽह । त्यक्त्वेति । तस्य दृष्टार्थत्वान्मुमुक्षुभित्या-
ज्यत्वं सूचयति । केवलमिति । अमरुयत्वाच्च तस्य त्याज्यतेत्याह । पारिव्राज्येति ।
तथाऽपि त्वदिष्टः संन्यासो न स्मृतिकारैर्निबद्ध इति चेन्नेत्याह । विद्वानिति । प्रत्यस-
श्रुतिविरोधाच्च स्मार्तसंन्यासो मुख्यो न भवतीत्याह । अथेति । एतं वै तमित्यादि-
वाक्यस्य विधायकत्वमुपेत्य सर्वकर्मवत्साधनपरित्यागपरत्वमुक्तमाक्षिपति । नन्विति ।
इत्यश्च यज्ञोपवीतमपरित्याज्यमित्याह । यज्ञोपवीत्येवेति । याजनादिसमभि-
व्याहारादसंन्यासिविषयमेवदित्याशङ्क्याऽऽह । पारिव्राज्ये तावदिति । वेदत्यागे
दोषश्रुतेस्तदत्यागेऽपि कथं पारिव्राज्ये यज्ञोपवीतित्वमित्याशङ्क्याऽऽह । उपा-
सन इति । इत्यनेन वाक्येन गुर्वाद्युपासनाङ्गत्वेन यज्ञोपवीतस्य विहितत्वा-

१ ख. ‘चरणं च’ । २ ख. छ. ड. स्मार्तलि’ । ३ क. ग. घ. च. छ. ज. ड. ‘वलाश्रं’ ।
४ ख. ड. ग. पितृणा’ ।

धीनां होमे जप्यकर्मणि भोजन अन्वमने स्वाध्याये च यज्ञोपवीती
स्यादिति परिव्राजकधर्मेषु च गुरुपासनस्वाध्यायभोजनाचमनादीनां
कर्मणां श्रुतिस्मृतिषु कर्तव्यतया चोदितत्वाद्गुरुर्वाद्युपासनाङ्गत्वेन यज्ञो-
पवीतस्य विहितत्वात्तत्परित्यागो नैवावगन्तुं शक्यते । यद्यप्येषणाभ्यो
व्युत्थानं विधीयत एव तथाऽपि पुत्राद्येषणाभ्यस्तिसृभ्य एव व्युत्थानं
न तु सर्वस्मात्कर्मणः कर्मसाधनाच्च व्युत्थानम् । सर्वपरित्यागे चाश्रुतं
कृतं स्याच्छ्रुतं च यज्ञोपवीतादि हापितं स्यात् । तथाच महानपराधो
ब्रिहिताकरणप्रतिषिद्धाचरणनिमित्तः कृतः स्यात् । तस्माद्यज्ञोपवीता-
दिल्लिङ्गपरित्यागोऽन्धपरंपरैव । न ।

“यज्ञोपवीतं वेदांश्च सर्वं तद्वर्जयेद्यतिः”

इति श्रुतेः । अपि चाऽऽत्मज्ञानपरत्वात्सर्वस्या उपनिषदः । आत्मा
द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्य इति हि प्रस्तुतं स चाऽऽत्मैव साक्षा-
दपरोक्षात्सर्वान्तरोऽज्ञानायादिसंसारधर्मवर्जित इत्येवं विज्ञेय इति
तावत्प्रसिद्धम् । सर्वा हीयमुपनिषदेवंपरैति विध्यन्तरशेषत्वं ताव-
न्नास्त्यतो नार्थवादः । आत्मज्ञानस्य कर्तव्यत्वात् । आत्मा

त्परिव्राजकधर्मेषु गुरुपासनादीनां कर्तव्यतया श्रुतिस्मृतिषु चोदितत्वाद्यज्ञोपवीतपरि-
त्यागोऽवगन्तुं नैव शक्यत इत्यन्वयः । संप्रति प्रौढिमारूढो व्युत्थाने विधिमुद्धृक्-
त्यापि दूषयति । यद्यपीत्यादिना । एषणाभ्यो व्युत्थाने सत्येषणात्वाविशेषात्कर्मण-
स्तत्साधनाच्च व्युत्थानं सेत्स्यतीत्याहाङ्गच्च यज्ञोपवीतादेरेषणात्वमसिद्धमित्याशये-
नाऽऽह । सर्वेति । अश्रुतकरणे श्रुतत्यागे च ‘अकुर्वन्विहितं कर्म’ इत्यादेस्मृतिमाश्रित्य
दूषणमाह । तथा चेति । ननु दृश्यते यज्ञोपवीतादिल्लिङ्गत्यागः स कस्मान्निराक्रि-
यते तत्राऽऽह । तस्मादिति । नेयमन्धपरंपरैति परिहरति । नेत्यादिना । ब्रह्मच-
र्यादिव प्रब्रजेदित्यादिविध्युपलम्भेऽपि प्रौढेनादेनाऽऽत्मज्ञानविधिवलादेव संन्यासं
साधयितुमात्मज्ञानपरत्वं तावदुपनिषदामुपन्यस्यति । अपि चेति । इतश्चास्ति
संन्यासे विधिरिति यावत् । तद्विधिवलादेव संन्याससिद्धिरिति शेषः । कथं सर्वोप-
निषदेनात्मज्ञानपरैष्यते कर्तृस्तुतिद्वारा कर्मविधिशेषत्वेनार्थनादत्वादित्याहाङ्गच्याऽऽह ।
आत्मेत्यादिना । अस्तु यथोक्तं वस्तु विज्ञेयं तथाऽपि प्रस्तुते किं जातं तर्वाह । सर्वा
हीति । ननु तस्य कर्तव्यत्वेऽपि कथं कर्मवत्साधनत्यागसिद्धिरव आह । आत्मा चेति ।

१ द. छ. ‘इत्यादिभु’ । २ द. ‘दिश्रुति’ । ३ द. ण. दूषयति । ४ ण. प्रौढिवा । ५ घ. ण.
‘दामात्म’ । ६ घ. ण. ‘परतैष्य’ । ७ अ. ‘ते क्रियायात्’ । ८ द. तत्राऽऽह ।

चाशानायादिधर्मवाच्य भवतीति साधनफलविलक्षणो ज्ञातव्यः । अतोऽ-
 व्यतिरेकेणाऽऽत्मनो ज्ञानमविद्या । “अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति” “न
 स वेद” “मृत्योः स मृत्युमाप्नोति” “य इह नानेव पश्यति”
 एकधैवानुद्गृह्यम्” एकमेवाद्वितीयम्” “तत्त्वमसि” इत्यादिश्रु-
 तिम्यः । क्रियाफलं साधनं चाशानायादिसंसारधर्मातीतादात्मनोऽन्य-
 दविद्याविषयम् । “यत्र हि द्वैतमिव भवति” “अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति”
 “न स वेद” “अथ येऽन्यथाऽतो विदुः” इत्यादिवाक्यशतेभ्यः ।
 न च विद्याविद्ये एकस्य पुरुषस्य सह भवतो विरोधात्तमःप्रका-
 शाविव । तस्मादात्मविदोऽविद्याविषयोऽधिकारो न द्रष्टव्यः क्रिया-
 कारकफलभेदरूपः । “मृत्योः स मृत्युमाप्नोति” इत्यादि निन्दितत्वात् ।
 सर्वक्रियासाधनफलानां चाविद्याविषयाणां तद्विपरीतात्मविद्यया हात-
 व्यत्वेनेष्टत्वात् । यज्ञोपवीतादिसाधनानां च तद्विषयत्वात् । तस्माद-
 साधनफलस्वभावादात्मनोऽन्यविषया विलक्षणैषणा । उभे ह्येते साधन-
 फले एषणे एव भवतः । यज्ञोपवीतादेस्तत्साध्यकर्मणां च साधनत्वात् ।

विपक्षे दोषमाह । अत इति । साधनफलान्तर्भूतत्वेनाऽऽत्मनो ज्ञानमवि-
 द्येत्यत्र प्रमाणमाह । अन्योऽसावित्यादिना । क्रियाकारकफलविलक्षणस्याऽऽत्मनो
 ज्ञानं कर्तव्यं तस्मात्साध्यसाधनत्यागः सिध्यतीत्युक्तं संप्रत्यविद्याविषयत्वाच्च
 साध्यसाधनयोर्विद्यावता त्याज्यतेत्याह । क्रियेति । तस्याविद्याविषयत्वे श्रुतीरुदाह-
 रति । यत्रेति । अविद्याविषयत्वेऽपि साधनादि विद्यावत एव भविष्यति विद्यावि-
 द्ययोरस्मदादिषु साहित्योपलम्भादित्याज्ञाङ्ग्याऽऽह । न चेति । विद्याविद्ययोः साहि-
 त्यासंभवे फलितमाह । तस्मादिति । इतश्च प्रयोजकज्ञानवता साध्यसाधनभेदो न
 द्रष्टव्यो विवक्षितवत्स्वसाक्षात्कारविरोधित्वादित्याह । सर्वेति । भवत्वविद्याविषयाणां
 विद्यावत्स्वत्यागस्तथाऽपि कुतो यज्ञोपवीतादीनां त्यागस्तत्राऽऽह । यज्ञोपवीतादीति ।
 तद्विषयत्वादित्यत्र तच्छब्दोऽविद्याविषयः । एषणात्वाच्च यज्ञोपवीतादीनां त्याज्यते-
 त्याह । तस्मादिति । ज्ञेयत्वेन प्रस्तुतादिति यावत् । साध्यसाधनविषया तदात्मि-
 कैषणा त्याज्येत्यत्र हेतुमाह । विलक्षणेति । पुरुषार्थरूपाद्विपरीता सा हेयेत्यर्थः ।
 साध्यसाधनयोरेषणात्वं साध्यति । उभे हीति । तथाऽपि यज्ञोपवीतादीनां कर्मणां
 च कथमेषणात्वमित्याज्ञाङ्ग्य साधनान्तर्भावादित्याह । यज्ञोपवीतादेरिति । तयोरे-

१ घ. ज. 'याकारकं फ' । २ छ. घ. ज. छ. 'न वाऽज्ञ' । ३ ग. 'विदामवि' । ४ क. ग.
 'त्रता त्याग' । ५ ण. 'पयतया ।

उभे ह्येते एषणे एवेति हेतुवचनेनावधारणात् । यज्ञोपवीतादिसाधना-
त्तत्साध्येभ्यश्च कर्मभ्योऽविद्याविषयत्वादेशेणारूपत्वाच्च जिहासितव्य-
रूपत्वाच्च व्युत्थानं विधित्सितमेव । ननूपनिषद् आत्मज्ञानपरत्वा-
द्बुभ्युत्थानश्रुतिस्तत्स्तुत्यर्था न विधिः । न । विधित्सितविज्ञानेन समान-
कर्तृकत्वश्रवणात् । न ह्यकर्तव्येन कर्तव्यस्य समानकर्तृकत्वेन वेदे
कदाचिदपि श्रवणं संभवति । कर्तव्यानामेव ह्यभिषवहोमभक्षाणां यथा
श्रवणमभिषुष्य ह्युत्वा भक्षयन्तीति तद्ददात्मज्ञानेषणाव्युत्थानभिक्षाच-
र्याणां कर्तव्यानामेव समानकर्तृकत्वश्रवणं भवेत् । अविद्याविषयत्वादे-
षणात्वाच्चार्यप्राप्तं आत्मज्ञानविधेरेव यज्ञोपवीतादिपरित्यागो न तु विधा-
तव्य इति चेन्न । सुतरामात्मज्ञानविधिनैव विहितस्य समानकर्तृकत्वश्र-
वणेन दाक्षिण्योपपत्तिस्तथा भिक्षाचर्यस्यै च । यत्पुनरुक्तं वर्तमानापदेशा-
दर्थवादमात्रमिति । ने । औदुम्बरयूपादिविधिसमानत्वाददोषः । व्युत्थाय

षणात्वं कथं प्रतिज्ञामात्रेण सेत्स्यवीत्याशङ्क्याऽऽह । उभे हीति । तयोरेषणात्वे
सिद्धे फलितमाह । यज्ञोपवीतादीति । आत्मज्ञानविधेरेव संन्यासविधिरित्युक्तत्वा-
द्बुभ्युत्थायेत्यस्य नास्ति विधित्वमिति शङ्कते । नन्विति । व्युत्थाय विदित्वेति पाठक्र-
ममतिक्रम्य व्याख्याने भवत्येवायं विविदिषोर्विधिरिति परिहरति । न विधित्सितेति ।
पाठक्रमेऽपि प्रयोजकज्ञानवतो विरक्तस्य भवत्येवायं विधिरित्यभिप्रेत्याऽऽह । न
हीति । उक्तमेवान्वयमुखेनोदाहरणद्वारा विवृणोति । कर्तव्यानामिति । अभिषुष्य
सोमस्य कण्डनं कृत्वा रसमादायेत्यर्थः । पाठक्रममेवाऽऽश्रित्य शङ्कते । अविद्येति ।
प्रयोजकज्ञानवतो विरक्तस्याऽऽत्मज्ञानविधिसामर्थ्यलब्धस्य यज्ञोपवीतादित्यागस्य
कर्तव्यात्मज्ञानेन समानकर्तृकत्वश्रवणादविशयेनाऽऽवश्यकत्वसिद्धिरित्युत्तरमाह । न
सुतरामिति । व्युत्थाने दर्शितं न्यायं भिक्षाचर्येऽप्यविदिशाति । तथेति । भिक्षाच-
र्यस्य चाऽऽत्मज्ञानविधिनैकवाक्यस्य तथैव दाक्षिण्योपपत्तिरिति संबन्धः । व्युत्थानादि-
वाक्यस्यार्थवादत्वमुक्तमनूद्य दूषयति । यत्पुनरित्यादिना । औदुम्बरो यूपो भवती-
त्यादौ छेदपरिग्रहेण विधिस्वीकारवदत्रापि पञ्चमलकारेण विधिसिद्धेर्नाथेवादत्वशङ्के-
त्यर्थः । संपति प्रकृते वाक्ये पारिव्राज्यविधिमङ्गीकृत्य स्त्रयूथयः शङ्कते । व्युत्थायेति ।

१ ग. च. छ. ड. 'तस्वर्' । घ. ज. झ. 'तर्' । २ ग. 'ज्ञानस' । ३ ख. घ. ङ. ज. ड.
'भक्षणानां य' । ४ क. च 'त एवाऽऽत्म' । ५ ग. घ. झ. ड. 'विधिरे' । ६ क. घ. ङ. ज. झ.
'व्योत्थास' । ७ क. ख. ग. घ. च. छ. ज. झ. ड. 'स्य । य' । ८ ग. 'ति तत्रौदु' । क. ति । औ' ।
९ ङ. छ. ज. न । उदु' । १० ग. 'वत्वयं विधि' । ११ घ. 'व्योत्थास' ।

भिक्षार्चयं चरन्तीत्यनेन पारिव्राज्यं विधीयते। पारिव्राज्याश्रमे च यज्ञो-
पवीतादिसाधनानि विहितानि लिङ्गं च श्रुतिभिः स्मृतिभिश्च। अतस्त-
द्वर्जपित्वाऽन्यस्माद्ब्रह्मन्तानमेषणात्वेऽपीति चेत्। न। विज्ञानसमानकर्तृ-
कात्पारिव्राज्यादेशणाव्युत्थानलक्षणात्पारिव्राज्यान्तरोपपत्तेः। यद्वि तदे-
षणाभ्यो व्युत्थानलक्षणं पारिव्राज्यं तदात्मज्ञानाङ्गम्। आत्मज्ञानविरो-
धेषणापरित्यागरूपत्वात्। अविद्याविषयत्वाच्चैषणायाः। तद्व्यतिरेकेण
चास्त्याश्रमरूपं पारिव्राज्यं ब्रह्मलोकादिकलमाप्तिसाधनं यद्विषयं यज्ञोपवी-
तादिसाधनविधानं लिङ्गविधानं च। न चैषणारूपसाधनोपादानस्याऽऽ-
श्रमधर्ममात्रेण पारिव्राज्यान्तरे विषये संभवति सति सर्वोपनिषद्वि-
हितस्याऽऽत्मज्ञानस्य बाधनं युक्तम्। यज्ञोपवीताद्यविद्याविषयैषणारूप-
साधनोपादित्सायां चावश्यमसाधनफलरूपस्याशानायादिसंसारधर्मवर्जि-
तस्याहं ब्रह्मास्मीति विज्ञानं बाध्यते। न च तद्बाधनं युक्तम्। सर्वोप-

का तर्हि विप्रतिपक्षितत्राऽऽह। पारिव्राज्येति। लिङ्गं त्रिदण्डत्वादि। 'पुराणे
यज्ञोपवीते विमृज्य नवमुपादायाऽऽश्रमं प्रविशेत्' 'त्रिदण्डी कमण्डलुमान्' इत्याद्याः
श्रुतयः स्मृतयश्च। एषणात्वाद्यज्ञोपवीतादीनामपि त्याज्यत्वमुक्तमित्याशङ्क्य श्रुतिस्मृ-
तिवशाद्ब्रह्मन्ताने संकोचमभिप्रेत्याऽऽह। अत इति। उदाहृतश्रुतिस्मृतीनां विषया-
न्तरं दर्शयन्नन्तरमाह। नेत्यादिना। तदेव विवृणोति। यद्वीत्यादिना।
तस्याऽऽत्मज्ञानाङ्गत्वे हेतुमाह। आत्मज्ञानेति। एषणायास्तद्विरोधित्वमेव कुत-
स्सिद्धं तत्राऽऽह। अविचेति। तर्हि यथोक्तानां श्रुतिस्मृतीनां किमाल-
म्बनं तदाह। तद्व्यतिरेकेणेति। आश्रमत्वेन रूप्यते वस्तुतस्तु नाऽऽश्र-
मस्तदाभास इति यावत्। तस्याऽऽत्मज्ञानाङ्गत्वं वारयति। ब्रह्मेति। अथ
व्युत्थानवाक्योक्तमुख्यपारिव्राज्यविषयत्वमेव लिङ्गादिविधानस्य किं न स्यात्तत्राऽऽह।
न चेति। एषणारूपाणि साधनानि यज्ञोपवीतादीनि तेषामुपादानमनुष्ठानं तस्याऽऽ-
श्रमधर्ममात्रेणोक्तस्य यथोक्ते संन्यासामासे विषये सति प्रधानबाधेन मुख्यपारिव्राज्य-
विषयत्वमयुक्तमित्यर्थः। कथं पुनर्मुख्यपारिव्राज्यविषयत्वे यज्ञोपवीतादेरिष्टे प्रधानबा-
धनं तदाह। यज्ञोपवीतादीति। साध्यसाधनयोरसङ्गे तद्विलक्षणस्याऽऽत्मनो ज्ञानं
बाध्यते चेत्का नो हानिरित्याशङ्क्याऽऽह। न चेति। भिक्षार्चयं तावद्विहितं विहि-
वानुष्ठानं च यज्ञोपवीतादि विना न संभवतीति श्रुत्यैवाऽऽत्मज्ञानं यज्ञोपवीतादिवि-

१ क. ख. ग. च. छ. ज. झ. ट. 'त्रे पा'। २ क. छ. च. ट. 'न्तरवि'। ३ क. ख. ग.
द. 'न निरू'। ४ घ. ज. 'धे मु'।

निषर्दां तदर्थपरत्वात् । भिक्षाचर्यं चरन्तीत्येषणां ग्राहयन्ती श्रुतिः स्वयमेव बाधत इति चेत् । अथाप्येषणाभ्यो व्युत्थानं विधाय पुनरेषणैकदेशं भिक्षाचर्यं ग्राहयन्ती तत्संबद्धमन्यदपि ग्राहयतीति चेत् । न । भिक्षाचर्यस्थाप्रयोजकत्वाद्भवोत्तरकालभक्षणवत् । शेषप्रतिपत्तिकर्मत्वादप्रयोजकं हि तत् । असंस्कारकत्वाच्च । भक्षणं पुरुषसंस्कारकमपि स्यान्न तु भिक्षाचर्यम् । नियमादृष्टस्यापि ब्रह्मविदोऽनिष्टत्वात् । नियमादृष्टस्यानिष्टत्वे किं भिक्षाचर्येणेति चेत् । न । अन्यसाधनाद्बहुत्थानस्य विहितत्वात् । तथाऽपि किं तेनेति चेत् । यदि स्याद्ब्राह्मणभ्युपगम्यते

रोषि बाधितमिति शङ्कते । भिक्षाचर्यमिति । शङ्कामेव विशदयति । अथापीत्यादिना । यथा हृतशेषस्य भक्षणं विहितमपि न द्रव्याक्षेपकं परिशिष्टद्रव्योपादानेन प्रवृत्तेस्तथा सर्वस्वत्यागे विहिते परिशिष्टभिक्षोपादानेन विहितमपि भिक्षाचरणमुपवीतानाक्षेपकमित्युत्तरमाह । नेत्यादिना । दृष्टान्तमेव स्पष्टयति । शेषेति । तद्भक्षणमिति संबन्धः । अप्रयोजकं द्रव्याविशेषस्यानाक्षेपकमिति यावत् । यद्वा दार्ष्टान्तिकमेव स्फुटयति । शेषेति । सर्वस्वत्यागे विहिते शेषस्य कालस्य शरीरपातान्वस्य प्रतिपत्तिकर्ममात्रं भिक्षाचर्यमतो न तदुपवीतादिप्रापकमित्यर्थः । किंच भिक्षाचर्यस्य शरीरस्थित्यैवाऽऽक्षिप्तत्वान्न तत्राऽपि विधिदूरे तद्ब्रह्मादुपवीतादिसिद्धिरित्याह । असंस्कारकत्वाच्चेति । तदेव स्फुटयते । भक्षणमिति । 'एककालं चरेद्भिक्षम्' इत्यादिनियमवशादृष्टं सिध्यदुपवीतादिकमप्याक्षिपवीति चेन्नेत्याह । नियमेति । विविदिषोस्तदिष्टमपि नोपवीताद्याक्षेपकं ज्ञानोत्पादकश्रवणाद्युपयोगिदेहस्थित्यर्थेत्वेनैव चरितार्थत्वादिति भावः । तर्हि यथाकर्थाचदुपनतेनान्नेन शरीरस्थितिसंभवाद्भिक्षाचर्यं चरन्तीति वाक्यं व्यर्थमिति शङ्कते । नियमादृष्टस्येति । भिक्षाचर्यानुवादेन प्रतिग्रहादिनिर्वृत्यर्थत्वाद्वाक्यस्य नाऽऽनर्थक्यमित्युत्तरमाह । नान्येति । निवृत्त्युपदेशेन वाक्यस्यार्थवत्त्वेऽपि तदुपदेशस्य नार्थवत्त्वं कूटस्थात्मज्ञानेनैव सर्वनिवृत्तेः सिद्धेरिति शङ्कते । तथाऽपीति । यदि निष्क्रियात्मज्ञानादशेषनिवृत्तिः स्यात्तर्हि तदस्माभिरपि स्वीक्रियते सत्यमित्यङ्गीकरोति । यदीति । यदि तु भूँदादिदोषप्राबल्यादात्मानं निष्क्रियमपि विस्मृत्य प्रार्थनादिपरो भवति तदा निवृत्त्युपदेशोऽपि भवत्यर्थवानिति भावः । प्रागुक्तवाक्यविरोधान्निवृत्त्युपदेशोऽज्ञाक्य इति चेत्त्राऽऽह ।

१ क. ग. 'थापि स्यादिव' । २ ख. 'द्रव्यम्' । ३ ख. घ. ज. द. 'स्कारार्थम्' । ४ ख. द. विवृणोति । ५ अ. द. ग. 'व्यापेक्षकं' । ६ अ. ग. 'नपेक्षकं' । ७ घ. द. ग. 'वस्य त्या' । ८ द. ग. स्फुटयति । ९ क. ख. घ. द. 'द्वैक्ष्यम्' । १० घ. ज. ग. 'षोस्तु तदि' । ११ ग. 'इत्याऽपि तदुपदेशस्य सार्थ' । १२ ख. घ. ज. द. ग. श्रुधादि' ।

तस्माद्ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य

हि तत् । यानि पारिव्राज्येऽभिहितानि वचनानि यज्ञोपवीत्येवाधीयीते-
त्पादीनि तान्यविद्वत्पारिव्राज्यमात्रविषयाणीति परिहृतानि । इतरथाऽऽ-
त्मज्ञानबाधः स्यादिति शुकम् ।

“निराशिषमनारम्भं निर्नमस्कारमस्तुतिम्

अक्षीणं क्षीणकर्माणं तं देवा ब्राह्मणं विदुः” इति

सर्वकर्माभावं दर्शयति स्मृतिर्विदुषः । विद्वान्छिञ्जवर्जितस्तस्मादलिङ्गो
धर्मज्ञ इति च । तस्मात्परमहंसपारिव्राज्यमेव व्युत्थानलक्षणं प्रतिपद्येताऽऽ-
त्मवित्तसर्वकर्मसाधनपरित्यागरूपमिति । यस्मात्पूर्वं ब्राह्मणा एतमात्मान-
मसाधनफलस्वभावं विदित्वा सर्वस्मात्साधनफलस्वरूपादेशणालक्षणा-
द्युत्थाय भिक्षाचर्यं चरन्ति स्म । दृष्टादृष्टार्थं कर्म तत्साधनं च हित्वा ।
तस्मादद्यत्वेऽपि ब्राह्मणो ब्रह्मवित्पाण्डित्यं पाण्डित्तभावभेतदात्मविज्ञानं
पाण्डित्यं निर्विद्य निःशेषं विदित्वाऽऽत्मविज्ञानं निरवशेषं कृतेत्यर्थः ।
आचार्यत आगततश्चैषणाभ्यो व्युत्थाय । एषणाव्युत्थानावसानमेव हि
तत्पाण्डित्यम् । एषणातिरस्कारोद्भवस्वादेशणाविरुद्धत्वात् । एषणाम-
तिरस्कृत्य न ह्यात्मविषयस्य पाण्डित्यस्योद्भव इत्यात्मज्ञानेनैव विहि-

यानीति । मुख्यपरिव्राज्येयत्वे दोषं स्मारयति । इतरथेति । निवृत्त्युपदेशानुग्राहकत्वेन
स्मृतीरुदाहरति । निराशिषमित्यादिना । अमुख्यसंन्यासिविषयत्वासंभवान्मुख्यपरि-
व्राज्येयं व्युत्थानवाक्यमित्युपसंहरति । तस्मादिति । इतिशब्दो व्युत्थानवाक्य-
व्याख्यानसमाप्त्यर्थः । तस्मादित्यादिवाक्यमवतार्य व्याचष्टे । यस्मादित्यादिना ।
उक्तमेव व्युत्थानं स्पष्टयति । दृष्टेति । विवेकवैराग्याभ्यामेषणाभ्यो व्युत्थाय श्रुत्या-
चार्याभ्यां कर्तव्यं ज्ञानं निःशेषं कृत्वा बाल्येन तिष्ठासेदिति व्यवहितेन संबन्धः ।
पाण्डित्यं निर्विद्येत्यनेनैव व्युत्थानं विहितमित्याह । एषणेति । वद्धि पाण्डित्यमेष-
णाभ्यो व्युत्थानस्यावसाने संभवति तदत्र व्युत्थानविधिरित्यर्थः । तदेव स्फुटयति ।
एषणेत्यादिना । वासां विरस्कारेण पाण्डित्यमुद्भवति तस्यैषणाभ्यो विरुद्धत्वात्तथा च
पाण्डित्यं निर्विद्येत्यत्र ताभ्यो व्युत्थानविधानमुचितमित्यर्थः । विनाऽपि व्युत्थानं
पाण्डित्यमुद्भवित्येतीति चेन्नेत्याह । न हीति । पाण्डित्यं निर्विद्येत्यत्र व्युत्थानविधि-
मुक्तमुपसंहरति । इत्यात्मज्ञानेनेति । तर्हि किमिति विदित्वा व्युत्थायेत्यत्र व्युत्थाने

१ छ. ग. घ. ङ. च. छ. ज. झ. ढ. 'पि ब्रह्मविद्ब्राह्मणः पाण्डि' । २ क. ग. ङ. छ. 'त्यं
तन्निर्वि' । ३ ग. घ. च. ङ. 'त्मज्ञा' । ४ घ. ङ. 'यत्वं उक्तं दो' ।

५ बाल्येन तिष्ठासेत् । बाल्यं च
हे पाण्डित्यं च निर्विद्याथ मुनिरमौनं च

तमेषणाव्युत्थानम् । आत्मज्ञानसमानकर्तृकत्वाप्रत्ययोपादानलिङ्गश्रुत्या दृढीकृतम् । तस्मादेषणाभ्यो व्युत्थाय ज्ञानबलभावेन बाल्येन तिष्ठा-
सेत्स्थातुमिच्छेत् । साधनफलाश्रयणं हि बलमितरेषामनात्मविदाम् । तद्बलं हित्वा विद्वानसाधनफलस्वरूपात्मविज्ञानमेव बलं तद्भावेन केवलमाश्रयेत् । तदाश्रयणे हि करणान्येषणाविषय एनं हृत्वा स्थापयितुं नोत्सहन्ते । ज्ञानबलहीनं हि मूढं दृष्टादृष्टविषयायामेषणायामेवैनं कर-
णानि नियोजयन्ति । बलं नामाऽऽत्मविद्ययाऽऽशेषाविषयदृष्टितिरस्कर-
णम् । अतस्तद्भावेन बाल्येन तिष्ठासेत् । तथा “आत्मना विन्दते वीर्य-
म्” इति श्रुत्यन्तरात् “नायमात्मा बलहीनेन लभ्यः” इति च । बाल्यं च पाण्डित्यं च निर्विद्य निःशेषं कृत्वाऽथ मननान्मुनिर्योगी भवति । एतावद्भि ब्राह्मणेन कर्तव्यं यदुत सर्वानात्मप्रत्ययतिरस्करणमेतत्कृत्वा कृतकृत्यो योगी भवति । अमौनं चाऽऽत्मज्ञानानात्मप्रत्ययतिरस्कारौ

विधिरभ्युपगतस्तत्राऽऽह । आत्मज्ञानेति । तेन व्युत्थानस्य समानकर्तृकत्वे क्त्वाप्र-
त्ययस्योपादानमेव लिङ्गभूता श्रुतिस्तया दृढीकृतं नियमेन प्रापितं व्युत्थानमित्यर्थः ।
बाल्येनेत्यादि वाक्यमुत्थाप्य व्याकरोति । तस्मादिति । विवेकादित्रिंशदेषणाभ्यो व्युत्थाय पाण्डित्यं संपाद्य तस्मात्पाण्डित्याज्ज्ञानबलभावेन स्थातुमिच्छेदिति योजना ।
केयं ज्ञानबलभावेन स्थितिरित्याशङ्क्य तां व्युत्पादयति । साधनेत्यादिना । विद्वान-
निति विवेकित्त्वोक्तिः । यथोक्तबलभावावष्टम्भे करणानां विषयपारवश्यनिवृत्त्या पुरुष-
स्यापि तत्पारवश्यनिवृत्तिः फलतीत्याह । तदाश्रयणे हीति । उक्तमेवार्थं व्यतिरेकमु-
खेन विशदयति । ज्ञानबलेति । नन्वद्यापि ज्ञानस्य बलं कां ह्यगिति न जायते तत्राऽऽह ।
बलं नामेति । बाल्यवाक्यार्थमुपसंहरति । अत इति । यथा ज्ञानबलेन विषयाभिमुखी
तेद्व्यापकेऽस्क्रियते तथेति यावत् । आत्मना तद्विज्ञानाविशेषनेत्यर्थः । वीर्यं विषयदृ-
ष्टिस्तिरस्करणसामर्थ्यमित्येतत् । बलहीनेन विषयदृष्टितिरस्करणसामर्थ्यरहितेनाय-
ष्टितिरस्क् लभ्यो न शक्यः साक्षात्कर्तुमित्यर्थः । बाल्यं चेत्यादि वाक्यमादाय व्याचष्टे ।
मात्मा नाति । पूर्वोक्तयोरुत्तरत्र हेतुत्वद्योतनार्थोऽथशब्दः । तदेवोपपादयति । एता-
बाल्यं हे । वाक्यान्तरमुत्थाप्य व्याकरोति । अमौनं चेत्यादिना । मौनान्मनयोर्ब्रा-

वद्वीति

ख. ग. ङ. छ. च. ट. 'जे नहि । २ क ख. च. ट. 'यितुमुःस' । ३ घ. च. ज. ट. 'या
, ४ क. ख. ग. घ. छ. ज. ङ. 'रस्कार एत' । ५ च. ट. 'गी च मं । ६ ख. ज. ट. ग. 'ह । नही ।

सर्वान्यवि

मौनं च निर्विद्याथ ब्राह्मणः स ब्राह्मणः केन स्यात्त्रेन
स्यात्तेनेदृश एवातोऽन्यदार्तिं ततो ह कहोलः कौषी-
तकेय उपरराम ॥ १ ॥ इति बृहदारण्यकोपनिषदि
तृतीयाध्यायस्य पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

पाण्डित्यबाल्यसंज्ञकौ निःशेषं कृत्वा मौनं नामानात्मप्रत्ययतिरंस्कर-
णस्य पर्यवसानं फलं तच्च निर्विद्याथ ब्राह्मणः कृतकृत्यो भवति । ब्रह्मैव
सर्वमिति प्रत्यय उपजयते । स ब्राह्मणः कृतकृत्योऽतो ब्राह्मणः ।
निरुपचरितं हि तदा तस्य ब्राह्मण्यं प्राप्तमत आह । स ब्राह्मणः केन
स्यात्केन चरणेन भवेद्येन स्याद्येन चरणेन भवेत्तेनेदृश एवायम् । येन
केनचिच्चरणेन स्यात्तेनेदृश एवोक्तलक्षण एव ब्राह्मणो भवति । येन
केनचिच्चरणेनेति स्तुत्यर्थं येयं ब्राह्मण्यावस्था सेयं स्तूयते न तु चरणेऽ-
नादरः । अत एतस्माद्ब्राह्मण्यावस्थानादशनापाद्यतीतात्मस्वरूपाभित्य-
नुत्पादन्यदविद्याविषयमेपणालक्षणं वस्त्वन्तरमार्तं विनाश्यातिपरिग्रहीतं
स्वप्नमायामरीच्युदकसममसारमात्मैवैकः केवलो नित्यमुक्त इति । ततो
ह कहोलः कौषीतकेय उपरराम ॥ १ ॥ इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्ये
तृतीयाध्यायस्य पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

ज्ञप्यं प्रति सामग्रीत्वद्योतकोऽथशब्दः । ब्राह्मण्यमुपपादयति । ब्रह्मैवेति । आचार्यपरि-
चर्यापूर्वकं वेदान्तानां तात्पर्यावधारणं पाण्डित्यम् । युक्तितोऽनात्मदृष्टितिरस्कारो
बाल्यम् । 'अहमात्मा परं ब्रह्म न मत्तोऽन्यदस्ति किंचन' इति मनसैवानुसंधानं मौनम् ।
महावाक्यार्थावगतिर्ब्राह्मण्यमिति विभागः । प्रागपि प्रसिद्धं ब्राह्मण्यमिति चेत्तत्राऽऽह ।
निरुपचरितमिति । ब्रह्मविदः समाचारं पृच्छति । स इति । अनियतं तस्य चर-
णमित्युत्तरमाह । येनेति । उक्तलक्षणत्वं कृतकृत्यत्वम् । अव्यवस्थितं चरणमि-
च्छेतो ब्रह्मविदो यथेष्टचेष्टाऽधीष्टा स्यात्तथा च 'यद्यदाचरति श्रेष्ठः' इति स्मृतेरि-
तरेषामप्याचारेऽनादरः स्यादित्याज्ञाङ्ग्याऽऽह । येन केनचिदिति । विहितमाचरतं
निषिद्धं च त्यजतः शूद्रबुद्धेः श्रुताद्वाक्यात्सम्यग्धीरुत्पद्यते तस्य च वासः
वस्थितैव चेष्टा नाव्यवस्थितेति न यथेष्टाचरणप्रयुक्तो दोष इत्यर्थः । अ-
त्यादि व्याकरोति । अत इति । स्वप्नेत्यादि बहुदृष्टान्तोपादानं दार्ष्टान्तिकस्य
त्वद्योतनार्थम् । अतोऽन्यदिति कुवो विशेषगमित्याज्ञाङ्ग्याऽऽह । आत्मैवोत
इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यटीकायां तृतीयाध्यायस्य पञ्चमं कहोलब्राह्मणम्

१ च. ड. 'रस्कारस्य । २ ग. छ.ज.घ.ड. आत्मेव । ३ घ. ज. छ. एव । ४ ड. ३
५ ख. अ. ड. ण. 'च्छता म' ।

अथ हैनं गार्गी वाचक्रवी पप्रच्छ याज्ञवल्क्येति होवाच यदिदं सर्वमप्स्वोतं च प्रोतं च

यत्साक्षादपरोभाङ्गं सर्वान्तर आत्मेत्युक्तं तस्य सर्वान्तरस्य
स्वरूपाधिगमायाऽऽ शाकल्यब्राह्मणाद्ग्रन्थ आरभ्यते । पृथिव्यादीनि
ह्लाकाशान्तानि भूतान्यन्तर्बहिर्भावेन व्यवस्थितानि तेषां यद्भाङ्गं
बाह्यमधिगम्याधिगम्य निराकुर्वन्द्रष्टुः साक्षात्सर्वान्तरोऽगौण आत्मा
सर्वसंसारधर्मविनिर्मुक्तो दर्शयितव्य इत्यारम्भः । अथ हैनं गार्गी
नामतो वाचक्रवी वचक्रोद्दिहिता पप्रच्छ याज्ञवल्क्येति होवाच ।
यदिदं सर्वं पार्थिवं धातुजातमसूक्ष्मक ओतं च प्रोतं चोतं दीर्घ-
पटतन्नुवत्प्रोतं तिर्यक्तनुवाद्द्विपरीतं वा । अद्भिः सर्वतोऽन्तर्बहिर्भू-
ताभिर्व्याप्तमित्यर्थः । अन्यथा सक्तुप्रुष्टिवद्भिशीर्येत । इदं तावद-
नुमानमुपन्यस्तम् । यत्कार्यं परिच्छिन्नं स्थूलं कारणेनापरिच्छिन्नेन
सूक्ष्मेण व्याप्तमिति दृष्टम् । यथा पृथिव्याद्भिस्तथा पूर्वं पूर्वमुत्तरेणोत्त-
रेण व्यापिना भवितव्यमित्येष आ सर्वान्तरादात्मनः प्रश्नार्थः ।

पूर्वब्राह्मणयोरात्मनः सर्वान्तरत्वमुक्तं तन्निर्णयार्थमुत्तरं ब्राह्मणत्रयमिति संगतिमाह ।
यत्साक्षादिति । उक्तमेव संबन्धं विवृणोति । पृथिव्यादीनीति । अन्तर्बहिर्भावेन
सूक्ष्मस्थूलतारतम्यक्रमेणेत्यर्थः । बाह्यं बाह्यमिति वीप्सोपरिष्ठात्तच्छब्दो द्रष्टव्यो यत्त-
दोर्नित्यसंबन्धात् । निराकुर्वन्त्यथा मुमुक्षुः सर्वान्तरमात्मानं प्रतिप्रद्यते तथा स यथो-
क्तविशेषणो दर्शयितव्य इत्युत्तरग्रन्थारम्भ इति योजना । कहोलप्रश्ननिर्णयानन्तर्यमथश-
ब्दार्थः । यत्पार्थिवं धातुजातं तदिदं सर्वमप्स्वित्यादि योजनायाम् । पदार्थमुक्त्वा वाक्या-
र्थमाह । अद्भिरिति । पार्थिवस्य धातुजातस्याद्भिर्व्याप्त्यभावे दोषमाह । अन्यर्थात् ।
किमत्र गार्गी विवक्षितमिति तदाह । इदं तावदिति । तदेव दर्शयितुं व्याप्तमाह ।
यत्कार्यमिति । कारणेन व्यापकेनेति शेषः । यत्कार्यं तत्कारणेन व्याप्तं यत्परिच्छिन्नं
तद्व्यापकेन व्याप्तं यच्च स्थूलं तत्सूक्ष्मेण व्याप्तमिति त्रिप्रकारां व्याप्तिः । इतिशब्द-
दृष्टिस्तित्यर्थः । व्याप्तिभूमिमाह । यथेति । संप्रत्यनुमानमाह । तथेति । पूर्वं पूर्व-
द्वितरस्कर्धर्मिणो निर्देशः । उत्तरेणोत्तरेण वाक्यादिकारणेनापरिच्छिन्नेन सूक्ष्मेण व्याप्त-
मात्मा नः । विमतं कारणेन व्यापकेन सूक्ष्मेण व्याप्तं कार्यत्वात्परिच्छिन्नत्वात्स्थूलत्वाच्च
बाल्यं चेदित्यर्थः । सर्वान्तरादात्मनोऽवगुक्तन्यायं सर्वत्र संचारयति । इत्येष इति । ननु
वद्भ्योति । च. द. 'स य आत्मा सर्वान्तर इत्यु' । २. ख. द. छ. द. यद्यद्' । ३. क. छ. 'गम्य ।

१. ग. 'दिना का' ।

सर्वाण्यपि

कस्मिन्नु खल्वाप ओताश्च प्रोताश्चेति वायौ
गार्गीति कस्मिन्नु खलु वायुरोतश्च प्रोतश्चे-
त्यन्तरिक्षलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु खल्वन्तरि-
क्षलोका ओताश्च प्रोताश्चेति गन्धर्वलोकेषु

तत्र भूतानि पञ्च संहतान्येवोत्तरमुत्तरं सूक्ष्मभावेन व्यापकेन कारणरूपेण
च व्यवतिष्ठन्ते । न च परमात्मनोऽर्वाक्तद्व्यतिरेकेण वस्त्वन्तरमस्ति
“सत्यस्य सत्यम्” इति श्रुतेः । सत्यं च भूतपञ्चकं सत्यस्य सत्यं च परं
आत्मा । कस्मिन्नु खल्वाप ओताश्च प्रोताश्चेति । तासामपि कार्यत्वा-
त्स्थूलत्वात्परिच्छिन्नत्वाच्च कचिद्भ्योतप्रोतभावेन भवितव्यम् । क तासा-
मोतप्रोतभाव इत्येवमुत्तरोत्तरप्रश्नसङ्को योजयितव्यः । वायौ गार्गीति ।
नन्वग्नाविति वक्तव्यम् । नैष दोषः । अग्नेः पार्थिवं वाऽऽप्यं वा धातु-
मनाश्रित्येतरभूतवत्स्वातन्त्र्येणाऽऽत्मलाभो नास्तीति तस्मिन्नोतप्रोत-
भावो नोपादश्यते । कस्मिन्नु खलु वायुरोतश्च प्रोतश्चेत्यन्तरिक्षलोकेषु
गार्गीति । तान्येव भूतानि संहतान्यन्तरिक्षलोकास्तान्यपि गन्धर्वलोकेषु

तथाऽपि भूतपञ्चकव्यतिरिक्तानां गन्धर्वलोकादीनामप्यान्तरत्वेनोपदेशात्कथं भूतपञ्च-
कव्युदासेन सर्वान्तरपतिपत्तिर्विवक्षितेति तत्राऽऽह । तत्रेति । उक्तं नित्या प्रश्नार्थो
स्थिते सतीति यावत् । भूतात्मस्थितिनिर्धारणे वा सप्तमी । अथ परमात्मानं भूतानि
च हित्वा पृथगेव गन्धर्वलोकादीनि वस्त्वन्तराणि भविष्यन्ति नेत्याह । न चेति ।
गन्धर्वलोकादीन्यपि भूतानामेवावस्थाविशेषास्ततः सत्यं भूतपञ्चकं तस्य सत्यं परं ब्रह्म
नान्यदन्तराले प्रतिपत्तव्यमित्यन्यप्रतिषेधार्थो चशब्दौ । तात्पर्यमुक्त्वा प्रश्नमु-
त्थाप्य तदक्षराणि व्याकरोति । कस्मिन्नित्यादिना । कस्मिन्नु खलु वायुरित्यादावुक्त-
न्यायमतिदिशति । एवमिति । वायावित्ययुक्ता प्रत्युक्तिरपामभ्रकार्यत्वाद्ग्राविति
वक्तव्यत्वादिति शङ्कते । नन्विति । अग्नेरुदकव्यापकत्वेऽपि काष्ठविद्युदादिपारत-
न्त्र्यात्स्वतन्त्रेण केनचिदपां व्याप्तिर्वक्तव्येत्यग्निं हित्वा तत्कारणे वायावित्युक्तं वायोश्च
सकारणतन्त्रत्वेऽपि नोदकतन्त्रत्वेति तद्वापकत्वसिद्धिरित्युत्तरमाह । नैष दोष इत्या-
दिना । अन्तरिक्षलोकशब्दार्थमाह । तान्येवेति । प्रजापतिलोकशब्दार्थं कथयति ।

१ क. 'त्तरोत्त'। ख. 'त्तरोत्तरेण सू'। २ घ. ड. च. ज. ट. 'रमात्मा'। ३ ख. 'य'। तत्र क।
४ च ड. 'त्तरत्र प्र'। ५ क. ख. ड. छ. 'त्तरं प्र'। ६ ग. 'पपद्यते'। ७ ख. न. ण. 'क्तरीत्या'।
८ ण. 'मात्मभूतानन्त्राहितत्वात्पृथ'।

गार्गीति कस्मिन्नु खलु गन्धर्वलोका ओताश्च
 प्रोताश्चेत्यादित्यलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु
 खल्वादित्यलोका ओताश्च प्रोताश्चेति चन्द्र-
 लोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु खलु चन्द्रलोका
 ओताश्च प्रोताश्चेति नक्षत्रलोकेषु गार्गीति
 कस्मिन्नु खलु नक्षत्रलोका ओताश्च प्रोताश्चेति
 देवलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु खलु देवलोका
 ओताश्च प्रोताश्चेतीन्द्रलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु
 खल्विन्द्रलोका ओताश्च प्रोताश्चेति प्रजापति-
 लोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु खलु प्रजापतिलोका
 ओताश्च प्रोताश्चेति ब्रह्मलोकेषु गार्गीति
 कस्मिन्नु खलु ब्रह्मलोका ओताश्च प्रोता-
 श्चेति स होवाच गार्गी माऽतिप्राक्षीर्मा ते

गन्धर्वलोका आदित्यलोकेष्व्वादित्यलोकाश्चन्द्रलोकेषु चन्द्रलोका
 नक्षत्रलोकेषु नक्षत्रलोका देवलोकेषु देवलोका इन्द्रलोकेष्विन्द्रलोका विरा-
 द्शरीरारम्भकेषु भूतेषु प्रजापतिलोकेषु प्रजापतिलोका ब्रह्मलोकेषु । ब्रह्म-
 लोका नामाण्डारम्भकाणि भूतानि । सर्वत्र हि सूक्ष्मतारतम्यक्रमेण प्राण्यु-
 पभोगाश्रयाकारपरिणतानि भूतानि संहतानि तान्येव पञ्चेति बहुवचन-
 भाञ्जि । कस्मिन्न खलु ब्रह्मलोका ओताश्च प्रोताश्चेति । स होवाच
 याज्ञवल्क्यो हे गार्गी माऽतिप्राक्षीः स्वं प्रश्नं न्यायप्रकारमतीत्याऽऽ-
 गमेन प्रष्टव्यां देवतामनुमानेन मा प्राक्षीरित्यर्थः ; पृच्छन्त्याश्च मा ते

विराडिति । अन्तरिक्षलोकादीनां प्रत्येकमेकत्वात्कुतो बहुवचनमित्याशङ्क्याऽऽह ।
 सर्वत्र हीति । पूर्ववदनुमानेन सूत्रं पृच्छन्तीं गार्गीं प्रतिपेधति । स होवाचेत्यादिना ।
 उक्तमेव स्पष्टयन्वाक्यार्थमाह । आगमेनेति । प्रतिषेधातिक्रमे दोषमाह । पृच्छन्त्याश्चेति ।

मूर्धा व्यपन्नदनतिप्रश्न्यां वै देवतामतिपृच्छसि
 गार्गी माऽतिप्राक्षीरिति ततो ह गार्गी वाचक्र-
 व्युपरराम ॥ १ ॥ इति बृहदारण्यकोपनिषदि
 तृतीयाध्यायस्य षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ ६ ॥
 अथ हैनमुद्दालक आरुणिः पप्रच्छ याज्ञव-
 ल्क्येति होवाच मद्रेष्ववसाम पतञ्जलस्य
 काप्यस्य गृहेषु यज्ञमधीयानास्तस्याऽऽसीद्गार्या

तव मूर्धा शिरो व्यपन्नद्विस्पष्टं पतेत् । देवतायाः स्वप्नश्च आगमविषयस्तं
 प्रश्नावषयमतिक्रान्तो गार्ग्याः प्रश्न आनुमानिकत्वात्स यस्या देवतायाः
 प्रश्नः साऽतिप्रश्न्या नातिप्रश्न्याऽनतिप्रश्न्या स्वप्नविषयैव केवलाग-
 मंगम्येत्यर्थः । तामनतिप्रश्न्यां वै देवतामतिपृच्छसि । अतो गार्गी माऽति-
 प्राक्षीर्मर्तुं चेन्नेच्छसि । ततो ह गार्गी वाचक्रव्युपरराम ॥ १ ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्ये तृतीयाध्यायस्य षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ ६ ॥

इदानीं ब्रह्मलोकानामन्तरतमं सूत्रं वक्तव्यमिति तदर्थं आरम्भः ।
 तच्चाऽऽगमेनैव प्रष्टव्यमितिहासेनाऽऽगमोपन्यासः क्रियते । अथ हैनमुद्दा-
 लको नामतोऽरुणस्यापत्यमारुणिः पप्रच्छ याज्ञवल्क्येति होवाच । मद्रेषु
 देशेष्ववसामोषितवन्तः पतञ्जलस्य पतञ्जलो नामतस्तस्यैव कपिगोत्रस्य
 काप्यस्य गृहेषु यज्ञमधीयाना यज्ञशास्त्राध्ययनं कुर्वाणाः । तस्याऽऽसीद्गार्या

मूर्धपावप्रसङ्गं प्रकटयन्मतिषेषमुपसंहरति । देवताया इत्यादिना ॥ १ ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यटीकायां तृतीयाध्यायस्य षष्ठं गार्गीब्राह्मणम् ॥ ६ ॥

पूर्वस्मिन्ब्राह्मणे सूत्रादवर्तकं व्यापकमुक्तमिदानीं सूत्रं तदन्तर्गतमन्तर्यामिणं च
 निर्वक्तुमुत्तरब्राह्मणमिति संगतिमाह । इदानीमिति । ब्राह्मणतात्पर्यमुक्त्वाऽऽख्यायि-
 कावात्पर्यमाह । तच्चाऽऽगमेनैवेति । आचार्योपदेशोऽत्राऽऽगमशब्दार्थः । गार्ग्या
 मूर्धपावभयाद्गुरुरेतरन्तरमित्यथशब्दार्थः । सोऽब्रवीदिति प्रतीकोपादानं तस्यै वात्पर्य-

१ छ. 'मवेथेय' । २ ण. 'कुमनन्तरं ब्रा' । ३ ख. घ. 'त्तरं ब्रा' । ४ ण. 'ति विभागमा' ।
 ५ क. ख. ड. ण. तस्यार्थमा' ।

गन्धर्वगृहीता तमपृच्छाम कोऽसीति सोऽब्र-
वीत्कबन्ध आथर्वण इति सोऽब्रवीत्पतञ्चलं
काप्यं याज्ञिकांश्च वेत्थ नु त्वं काप्य तत्सूत्रं
येनायं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च
भूतानि संदृग्धानि भवन्तीति सोऽब्रवीत्पतञ्चलः
काप्यो नाहं तद्भगवन्वेदेति सोऽब्रवीत्पतञ्चलं
काप्यं याज्ञिकांश्च वेत्थ नु त्वं काप्य तम-
न्तर्यामिणं य इमं च लोकं परं च लोकं
सर्वाणि च भूतानि योऽन्तरो यमयतीति सोऽ-
ब्रवीत्पतञ्चलः काप्यो नाहं तं भगवन्वेदेति
सोऽब्रवीत्पतञ्चलं काप्यं याज्ञिकांश्च यो वै
तत्काप्य सूत्रं विद्यात्तं चान्तर्यामिणमिति

गन्धर्वगृहीता तमपृच्छाम कोऽसीति । सोऽब्रवीत्कबन्धो नामतोऽ-
थर्वणोऽपत्यमाथर्वण इति । सोऽब्रवीद्गन्धर्वः पतञ्चलं काप्यं याज्ञि-
कांश्च तच्छिष्यान्वेत्थ नु त्वं हे काप्य जानीषे तत्सूत्रम् । किं तत् ।
येन सूत्रेणायं च लोक इदं च जन्म परश्च लोकः परं च प्रतिपत्तव्यं
जन्म सर्वाणि च भूतानि ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानि संदृग्धानि संग्रथि-
तानि स्रगिव सूत्रेण विष्टृग्धानि भवन्ति येन तत्किं सूत्रं वेत्थ । सोऽ-
ब्रवीदेवं पृष्टः काप्यो नाहं तद्भगवन्वेदेति तत्सूत्रं नाहं जाने हे भगवन्निति
संपूजयन्नाह । सोऽब्रवीत्पुनर्गन्धर्व उपाध्यायमस्मांश्च वेत्थ नु त्वं काप्य
तमन्तर्यामिणमन्तर्यामीति विशेष्यते । य इमं च लोकं परं च लोकं सर्वाणि
च भूतानि योऽन्तरोऽभ्यन्तरः सन्यमयति नियमयति दारुयन्नामिव भ्राम-
यति स्वं स्वमुचितव्यापारं कारयतीति । सोऽब्रवीदेवमुक्तः पतञ्चलः काप्यो
नाहं तं जाने भगवन्निति संपूजयन्नाह । सोऽब्रवीत्पुनर्गन्धर्वः सूत्रतदन्तर्ग-
तान्तर्यामिणोर्विज्ञानं स्तूयते । यः कश्चिद्वै तत्सूत्रं हे काप्य विद्याद्विजानी-
यात्तं चान्तर्यामिणं सूत्रान्तर्गतं तस्यैव सूत्रस्य नियन्तारं विद्याद्य इत्येवमु-

माह । सूत्रेति । इतिशब्दार्थेमाह । एवामिति । येनायं चेत्यादिरुक्तः प्रकारः स

स ब्रह्मवित्स लोकवित्स देववित्स वेदवित्स भूत-
वित्स आत्मवित्स सर्वविदिति तेभ्योऽब्रवीत्तदहं
वेद तच्चेत्त्वं याज्ञवल्क्य सूत्रमविद्वांस्तं
चान्तर्यामिणं ब्रह्मगवीरुदजसे मूर्धा ते विपति-
ष्यतीति वेद वा अहं गौतम तत्सूत्रं तं चान्त-
र्यामिणामिति यो वा इदं कश्चिद्ब्रूयाद्वेद वेदेति
यथा वेत्थ तथा ब्रूहीति ॥ १ ॥

क्तेन प्रकारेण स हि ब्रह्मवित्परमात्मवित्स लोकांश्च भूरा-
दीनन्तर्यामिणा नियम्यमानाँल्लोकान्वेत्ति स देवांश्चाग्न्यादीँल्लोकानो
जानाति वेदांश्च सर्वप्रमाणभूतान्वेत्ति भूतानि च ब्रह्मादीनि सूत्रेण धिय-
माणानि तदन्तर्गतेनान्तर्यामिणा नियम्यमानानि वेत्ति स आत्मानं च
कर्तृत्वभोक्तृत्वविशिष्टं तेनैवान्तर्यामिणा नियम्यमानं वेत्ति सर्वं च जग-
त्तथाभूतं वेत्तीत्येवं स्तुते सूत्रान्तर्यामिविज्ञाने प्रलुब्धः काप्योऽभिमुखी-
भूतो वयं च तेभ्यश्चास्मभ्यमभिमुखीभूतेभ्योऽब्रवीद्गन्धर्वः सूत्रमन्तर्या-
मिणं च । तदहं सूत्रान्तर्यामिविज्ञानं वेद गन्धर्वाँल्लुब्धागमः सन् । तच्चे-
द्याज्ञवल्क्य सूत्रं तं चान्तर्यामिणमविद्वांश्चेदब्रह्मवित्सन्पदि ब्रह्मगवीरु-
दजसे ब्रह्मविदां स्वभूता गा उदजस उन्नयसि त्वमन्यायेन ततो
मच्छापदगधस्य मूर्धा शिरस्ते तव विस्पष्टं पतिष्यति । एवमुक्तो याज्ञ-
वल्क्य आह वेद जानाम्यहं हे गौतमेति गोत्रतस्तत्सूत्रं यद्गन्धर्वस्तुभ्य-
मुक्तवान्यं चान्तर्यामिणं गन्धर्वाँद्विदितवन्तो यूयं तं चान्तर्यामिणं
वेदाहमित्येवमुक्ते प्रत्याह गौतमो यः कश्चित्प्राकृत इदं यच्चयोक्तं ब्रूया-
त्कथं वेद वेदेत्यात्मानं श्लाघयन्कि तेन गर्जितेन कार्येण दर्शय यथा
वेत्थ तथा ब्रूहीति ॥ १ ॥

सर्वेलोकांश्च वेत्तीति संबन्धः । विशेषणोक्तिपूर्वकं तानेव लोकाननुवदति । भूरादी-
निति । स ब्रह्मविदित्यादिनोक्तं संक्षिपति । सर्वं चेति । तथाभूतं सूत्रेण विधृतमन्त-
र्यामिणा च नियम्यमानमिति यावत् । प्रस्तुतस्तुतिप्रयोजनमाह । इत्येवमिति ।
भवत्वेवं तव सूत्रादिज्ञानं मम किमायातमित्याशङ्क्याऽऽह । तच्चेदिति । किं तेने-
त्यत्रवस्येत्यध्याहारः । कार्येण दर्शयेत्युक्तं विवृणोति । यथेति ॥ १ ॥

स होवाच वायुर्वै गौतम तत्सूत्रं वायुना वै
गौतम सूत्रेणायं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि
च भूतानि संदृब्धानि भवन्ति तस्माद्गौतम
पुरुषं प्रेतमाहुर्व्यस्रं२ सिषतास्याङ्गानीति वायुना
हि गौतम सूत्रेण संदृब्धानि भवन्तीत्येवमेवै-
तद्याज्ञवल्क्यान्तर्यामिणं ब्रूहीति ॥ २ ॥

स होवाच याज्ञवल्क्यः । ब्रह्मलोका यस्मिन्नोताश्च प्रोताश्च वर्तमाने
काले यथा पृथिव्यप्सु तत्सूत्रमागमगम्यं वक्तव्यमिति तदर्थं प्रश्नान्तर-
मुत्थापितं मतस्तन्निर्णयायाऽऽह । वायुर्वै गौतम तत्सूत्रं नान्यद्वायुरिति
सूक्ष्ममाकाशवद्विष्टम्भकं पृथिव्यादीनां यदात्मकं सप्तदशविधं लिङ्गं
कर्मवासनासमवायि प्राणिनां यत्तत्समष्टिव्यष्ट्यात्मकं यस्य बाह्याभेदाः
सप्तसप्त मरुद्गणाः समुद्रस्येवोर्मयस्तदेतद्वायव्यं तत्त्वं सूत्रमित्याभधी-
यते । वायुना वै गौतम सूत्रेणायं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च
भूतानि संदृब्धानि भवन्ति संग्रथितानि भवन्तीति प्रसिद्धमेतत् । अस्ति
च लोके प्रसिद्धिः । कथं यस्माद्वायुः सूत्रं वायुना विधृतं सर्वं तस्माद्गौ-
तम पुरुषं प्रेतमाहुः कथयन्ति व्यस्रंसिषत विस्त्रस्तान्यस्य पुरुष-
स्याङ्गानीति । सूत्रापगमे हि मण्यादीनां प्रोतानामवस्रंसं सनं दृष्टमेवं वायुः
सूत्रं तस्मिन्मणिवत्प्रोतानि यद्यस्याङ्गानि स्युस्ततो युक्तमेतद्वायव्यपगमेऽ-
वस्रंसं सनमङ्गानाम् । अतो वायुना हि गौतम सूत्रेण संदृब्धानि भवन्तीति
निगमयति । एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य सम्यगुक्तं सूत्रं तदन्तर्गतं त्विदानीं
तस्यैव सूत्रस्य नियन्तारमन्तर्यामिणं ब्रूहीत्युक्तं आह ॥ २ ॥

याज्ञवल्क्योक्तेस्तात्पर्यमाह । ब्रह्मलोका इति । इत्यभीष्टमागमविदामित्यध्या-
हृत्याऽऽद्यस्येतिशब्दस्य योजना । प्रश्नान्तरं सूत्रविषयं गौतमवाक्यम् । वैशब्दार्थ-
माह । नान्यदिति । सूक्ष्मत्वे दृष्टान्तमाह । आकाशवदिति । वायुमेव विशिनष्टि ।
यदात्मकमिति । पञ्च भूतानि दश बाह्यानीन्द्रियाणि पञ्चवृत्तिः प्राणश्चतुर्विधमन्तः-
करणमिव सप्तदशविधत्वम् । कर्मणां वासनानां चोत्तरसृष्टहेतूनां प्राणिभिरजितवानामा-
श्रयत्वादपेक्षितमेव लिङ्गमित्याह । कर्मेति । तस्यैव सामान्यविशेषात्मना बहुरूपात्त्व-
माह । यत्तदिति । तस्यैव लोकेपरीक्षकप्रसिद्धत्वमाह । यस्येति । तस्य सूत्रत्वं
साधयति । वायुनेति । प्रसिद्धमेतत्सूत्रविदामिति शेषः । लौकिकीं प्रसिद्धिमेव प्रश्न-
पूर्वकमनन्तरश्रुत्यवष्टम्भेन स्पष्टयति । कथामित्यादिना । उक्तमेव दृष्टान्तेन व्यनक्ति ।
सूत्रेत्यादिना । वायोः सूत्रत्वे सिद्धे फलितमाह । अत इति ॥ २ ॥

१ अ. ड. 'तमिति तमि' । २ ग. 'तमुद्दिश्यमा' । ३ अ. 'ह्येति' । ४ अ. ड. 'कप्र' । ५ अ. ड. 'सिद्धि' ।

यः पृथिव्यां तिष्ठन्पृथिव्या अन्तरो यं पृथिवी
न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरो
यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ ३ ॥

यः पृथिव्यां तिष्ठन्भवति सोऽन्तर्यामी । सर्वः पृथिव्यां तिष्ठतीति सर्वत्र प्रसङ्गो मा भूदिति विशिनष्टि । पृथिव्या अन्तरोऽभ्यन्तरः । तत्रैतत्स्यात्पृथिवी देवतैवान्तर्यामीत्यत आह । यमन्तर्यामिणं पृथिवी देवताऽपि न वेद मय्यन्यः कश्चिद्ब्रूत इति । यस्य पृथिवी शरीरं यस्य च पृथिव्येव शरीरं नान्यत्पृथिवीदेवताया यच्छरीरं तदेव शरीरं यस्य । शरीरग्रहणं चोपरलक्षणार्थं करणं च पृथिव्यास्तैस्य । स्वकर्मप्रयुक्तं हि कार्यं करणं च पृथिवीदेवतायाः । तदस्य स्वकर्माभावादन्तर्यामिणो नित्यमुक्तत्वात् । परार्थकर्तव्यतास्वभावत्वात्परस्य यत्कार्यं करणं च तदेवास्य न स्वतस्तदाह यस्य पृथिवी शरीरमिति । देवताकार्यकरणस्येश्वरसाक्षिमात्रसांनिध्येन हि नियमेन प्रवृत्तिनिवृत्ती स्याताम् । य ईदृशीश्वरो नारायणारूपः पृथिवीं पृथिवीदेवतां यमयति नियमयति स्वव्यापारेऽन्तरोऽभ्यन्तरस्तिष्ठन्नेष त आत्मा ते तव मम च सर्वभूतानां चेत्युपलक्षणार्थमेतदन्तर्यामी यस्त्वया पृष्टोऽमृतः सर्वसंसारधर्मवर्जित इत्येतत् ॥ ३ ॥

नियन्तुरीश्वरस्य लौकिकनियन्तृवत्कार्यकरणवत्त्वमाशङ्क्याऽऽह । यस्य चेति । पृथिव्याः शरीरत्वमेव न तु शरीरवत्त्वमित्याशङ्क्याऽऽह । पृथिवीति । पृथिव्या यत्करणं तदेव तस्य करणं चेति योजना । कथं पृथिव्याः शरीरेन्द्रियवत्त्वं तदाह । स्वकर्मैति । अन्तर्यामिणोऽपि तथा किं नस्यात्तत्राऽऽह । तदस्येति । अस्यान्तर्यामिणस्तदेव कार्यं करणं च नान्यदित्यत्र हेतुमाह । स्वकर्मैति । तदेव हेत्वन्तेरणं स्फोरयति । परार्थेति । यः पृथिवीमित्यादिवाक्यस्य वात्पर्यमाह । देवतेति । तत्र वाक्यमवतार्य व्यञ्चये । य ईदृशिति । नियम्यपृथिवीदेवताकार्यकरणभ्यामेव कार्यकरणवत्त्वमीदृशत्वम् ॥ ३ ॥

१ इ. सर्वे । २ क. ख. च. छ. ज. झ. ङ. 'स्तस्याः । स्व' । ३ ग. घ. च. ज. 'दृश ईश्व' । ४ घ. यस्येति । ५ ङ. 'न स्फुटय' । ६ त्र. द. ष. 'कयता' । ७ ख. द. व्याकरोति । ८ घ. न. ण. 'दृश इति' ।

योऽप्सु तिष्ठन्नद्भ्योऽन्तरो यमापो न विदु-
 र्यस्याऽऽपः शरीरं योऽपोऽन्तरो यमयत्येष
 त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ ४ ॥ योऽग्नौ तिष्ठ-
 न्नग्नेरन्तरो यमग्निर्न वेद यस्याग्निः शरीरं योऽ-
 ग्निमन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः
 ॥ ५ ॥ योऽन्तरिक्षे तिष्ठन्नन्तरिक्षादन्तरो यमन्त-
 रिक्षं न वेद यस्यान्तरिक्षं शरीरं योऽन्तरिक्ष-
 मन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ ६ ॥
 यो वायौ तिष्ठन्वायोरन्तरो यं वायुर्न वेद यस्य
 वायुः शरीरं यो वायुमन्तरो यमयत्येष त
 आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ ७ ॥ यो दिवि तिष्ठ-
 न्दिवोऽन्तरो यं द्यौर्न वेद यस्य द्यौः शरीरं यो
 दिवमन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः
 ॥ ८ ॥ य आदित्ये तिष्ठन्नादित्यादन्तरो यमादित्यो
 न वेद यस्याऽऽदित्यः शरीरं य आदित्यमन्तरो
 यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ ९ ॥
 यो दिक्षु तिष्ठन्दिग्भ्योऽन्तरो यं दिशो न विदु-

समानमन्यत् । योऽप्सु तिष्ठन्नग्नावन्तरिक्षे वायौ दिव्यादित्ये दिक्षु
 चन्द्रतारक आकाशे यस्तमस्यावरणात्मके बाह्ये तमसि तेजसि तद्भि-
 परीते प्रकाशसामान्य इत्येवमधिदैवतमन्तर्यामिविषयं दर्शनं देवतासु ।
 अथाधिभूतं भूतेषु ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तेऽन्तर्यामिदर्शनमधिभूतम् । अथा-
 ध्यात्मं यः प्राणे प्राणवायुसहिते प्राणे यो वाचि चक्षुषि श्रोत्रे मनसि

पृथिवीपर्याये दिशिवं न्यायं पर्यायान्तरेऽन्यविदिशति । समानमिति । सर्वत्र प्राणादौ

यस्य दिशः शरीरं यो दिशोऽन्तरो यमयत्येष
 त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥१०॥ यश्चन्द्रतारके
 तिष्ठश्चन्द्रतारकादन्तरो यं चन्द्रतारकं न वेद
 यस्य चन्द्रतारकं शरीरं यश्चन्द्रतारकमन्तरो
 यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ ११ ॥
 य आकाशे तिष्ठन्नाकाशादन्तरो यमाकाशो न
 वेद यस्याऽऽकाशः शरीरं य आकाशमन्तरो
 यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ १२ ॥
 यस्तमसि तिष्ठश्स्तमसोऽन्तरो यं तमो न वेद
 यस्य तमः शरीरं यस्तमोऽन्तरो यमयत्येष त
 आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥१३॥ यस्तेजसि तिष्ठश्-
 स्तेजसोऽन्तरो यं तेजो न वेद यस्य तेजः शरीरं
 यस्तेजोऽन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्या-

त्वचि विज्ञाने बुद्धौ रेतसि प्रजनने । कस्मात्पुनः कारणात्पृथिव्यादिदेवता
 महाभागाः सत्यो मनुष्यादिवदात्मनि तिष्ठन्तमात्मनो नियन्तारमन्त-
 र्यामिणं न विदुरित्यत आह । अदृष्टो न दृष्टो न विषयीभूतश्चक्षुर्दर्श-
 नस्य कस्यचित्स्वयं तु चक्षुषि संनिहितत्वाद्दृशिस्वरूप इति द्रष्टा ।
 तथाऽश्रुतः श्रोत्रगोचरत्वमनापन्नः कस्यचित्स्वयं त्वलुप्तश्रवणशक्तिः
 सर्वश्रोत्रेषु संनिहितत्वाच्छ्रोता । तथाऽमतो मनःसंकल्पविषयतामना-
 पन्नः । दृष्टश्रुते एव हि सर्वः संकल्पयत्यदृष्टत्वादश्रुतत्वौदेवामतोऽलुप्त-
 मननशक्तित्वात्सर्वमनःसु संनिहितत्वाच्च मन्ता । तथाऽविज्ञातो निश्च-
 यगोचरतामनापन्नो रूपादिवत्सुखादिवद्वा स्वयं त्वलुप्तविज्ञानशक्तित्वा-
 चत्संनिधानाच्च विज्ञाता । तत्र यं पृथिवी न वेद यं सर्वाणि भूतानि न

तिष्ठन्नन्तर्यामी तवाऽऽत्मेति संबन्धः । वाक्यान्तरं पञ्चपूर्वकमुत्थाप्य व्याचष्टे । कस्मादि-
 त्पादिना । यथा मनसि तथा बुद्धावपि संनिधानाच्छ्रोत्रोवेति यावत् । तत्रेति पूर्वसंदर्भोक्तिः ।

१ घ. 'ज्ज्ञाते' । २ क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. ज. झ. ड. 'यम' । ३ ग. 'त्वात्ताम' । ४ क.
 ख. च. छ. ड. 'रम' ।

म्यमृत इत्यधिदैवतमथाधिभूतम् ॥ १४ ॥ यः
 सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्सर्वेभ्यो भूतेभ्योऽन्तरो यः
 सर्वाणि भूतानि न विदुर्यस्य सर्वाणि भूतानि
 शरीरं यः सर्वाणि भूतान्यन्तरो यमयत्येष त
 आत्माऽन्तर्याम्यमृत इत्यधिभूतमथाध्यात्मम्
 ॥ १५ ॥ यः प्राणे तिष्ठन्प्राणादन्तरो यं प्राणो
 न वेद यस्य प्राणः शरीरं यः प्राणमन्तरो
 यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ १६ ॥
 यो वाचि तिष्ठन्वाचोऽन्तरो यं वाङ्मन वेद यस्य
 वाक्शरीरं यो वाचमन्तरो यमयत्येष त आत्माऽ-
 न्तर्याम्यमृतः ॥ १७ ॥ यश्चक्षुषि तिष्ठन्
 चक्षुषोऽन्तरो यं चक्षुर्न वेद यस्य चक्षुः शरीरं यश्चक्षुरन्तरो
 यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ १८ ॥
 यः श्रोत्रे तिष्ठन्श्रोत्रादन्तरो यं श्रोत्रं न वेद
 यस्य श्रोत्रं शरीरं यः श्रोत्रमन्तरो यमयत्येष
 त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ १९ ॥ यो मनसि
 तिष्ठन्मनसोऽन्तरो यं मनो न वेद यस्य मनः
 शरीरं यो मनोऽन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्त-
 र्याम्यमृतः ॥ २० ॥ यस्त्वचि तिष्ठन्स्त्वचोऽन्तरो
 यं त्वङ्मन वेद यस्य त्वक्शरीरं यस्त्वचमन्तरो

विदुरिति चान्ये नियन्तव्या विज्ञातारोऽन्यो नियन्ताऽन्तर्यामीति प्राप्तं
 तदन्यत्वाशङ्कानिवृत्त्यर्थमुच्यते । नान्योऽतो नान्यः । अतोऽस्मादन्त-
 र्यामिणो नान्योऽस्ति द्रष्टा तथा नान्योऽतोऽस्ति श्रोता नान्योऽतोऽस्ति

अन्वयमुपलक्षयितुमर्हो नान्य इत्युक्तेम् । पदार्थान्वयाकरोति । अत इति । अन्यो

१ छ. 'तोऽस्ति ना' । २ ग. च. ज. नास्ति । ३ क. घ. ङ. 'न्योऽतोऽस्ति । ४ क. ख. ग.
 घ. 'तोऽन्य' । ५ क. ख. घ. ङ. 'लुक्कान्पदा । ६ ज. 'तप' ।

यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ २१ ॥
 यो विज्ञाने तिष्ठन्विज्ञानादन्तरो यं विज्ञानं न
 वेद यस्य विज्ञानं शरीरं यो विज्ञानमन्तरो
 यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ २२ ॥
 यो रेतसि तिष्ठन्नेतसोऽन्तरो यं रेतो न वेद
 यस्य रेतः शरीरं यो रेतोऽन्तरो यमयत्येष त
 आत्माऽन्तर्याम्यमृतोऽदृष्टो द्रष्टाऽश्रुतः श्रोताऽ-
 मतो मन्ताऽविज्ञातो विज्ञाता नान्योऽतोऽस्ति
 द्रष्टा नान्योऽतोऽस्ति श्रोता नान्योऽतोऽस्ति
 मन्ता नान्योऽतोऽस्ति विज्ञातैष त आत्माऽ-
 न्तर्याम्यमृतोऽतोऽन्यदार्ते ततो होद्दालक आरु-
 णिरुपरराम ॥ २३ ॥ इति बृहदारण्यकोप-
 निषदि तृतीयाध्यायस्य सप्तमं ब्राह्मणम् ॥७॥

मन्ता नान्योऽतोऽस्ति विज्ञाता । यस्मात्परो नास्त द्रष्टा श्रोता
 मन्ता विज्ञाता योऽदृष्टो द्रष्टाऽश्रुतः श्रोताऽमतो मन्ताऽविज्ञातो विज्ञा-
 ताऽमृतः सर्वसंसारधर्मवर्जितः सर्वसंसारिणां कर्मफलविभागकर्तृषु
 त आत्माऽन्तर्याम्यमृतोऽस्मादीश्वरादात्मनोऽन्यदात् ततो होद्दालक
 आरुणिरुपरराम ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥
 ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥
 ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्ये
 तृतीयाध्यायस्य सप्तमं ब्राह्मणम् ॥ ७ ॥

अतः परमज्ञानायादिविनिर्मुक्तं निरुपाधिकं साक्षादपरोक्षात्सर्वान्तरं

द्रष्टा नास्तीति संबन्धः । एष त इत्यादिवाक्यस्यार्थमाह । यस्मादित्यादिना
 ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥
 ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥
 ॥ २२ ॥ २३ ॥ इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यटीकायां तृतीयाध्यायस्य
 सप्तममन्तर्यामिब्राह्मणम् ॥ ७ ॥

पूर्वस्मिन्ब्राह्मणे सूत्रान्तर्यामिणौ प्रभ्रन्त्युक्तिभ्यां निर्धारितौ संप्रत्युत्तरब्राह्मणतात्पर्य-
 माह । अतः परमिति । सोपाधिकवस्तुनिर्धारणानन्तर्यमप्यज्ञानार्थः । ननु यस्माद्-

अथ ह वाचक्रव्युवाच ब्राह्मणा भगवन्तो हन्ता-
हमिमं द्वौ प्रश्नौ प्रक्ष्यामि तौ चेन्मे वक्ष्यति न
वै जातु युष्माकमिमं कश्चिद्ब्रह्मोद्यं जेतोति पृच्छ
गार्गीति ॥ १ ॥ सा होवाचाहं वै त्वा
याज्ञवल्क्य यथा काश्यो वा वैदेहो वोग्र-
पुत्र उज्ज्यं धनुरधिज्यं कृत्वा द्वौ बाणवन्तौ

ब्रह्म वक्रव्यमित्यत आरम्भः । अथ ह वाचक्रव्युवाच पूर्वं याज्ञवल्क्येन
निषिद्धा मूर्धपातभयादुपरता सती पुनः प्रष्टुं ब्राह्मणानुज्ञां मार्थयते । हे
ब्राह्मणा भगवन्तः पूजावन्तः शृणुत मम वैचो हन्ताहमिमं याज्ञवल्क्यं
पुनर्द्वौ प्रश्नौ प्रक्ष्यामि यच्चनुर्मातर्भवतामस्ति । तौ प्रश्नौ चेद्यदि वक्ष्यति
कथयिष्यात मे कथंचिन्न वै जातु कदाचिद्युष्माकं मध्य इमं याज्ञ-
वल्क्यं कश्चिद्ब्रह्मोद्यं ब्रह्मवदनं प्रति जेता न वै कश्चिद्भवेदत्येवमुक्ता
ब्राह्मणा अनुज्ञां प्रदद्दुः पृच्छ गार्गीति ॥ १ ॥

लघ्वानुज्ञा ह याज्ञवल्क्यं सा होवाचाहं वै त्वां त्वां द्वौ प्रश्नौ प्रक्ष्या-
मीत्यनुषज्यते को ताविति जिज्ञासायां तयोर्दुरुत्तरत्वं चोतयितुं दृष्टा-
न्तपूर्वकं तावाह । हे याज्ञवल्क्य यथा लोके काश्यः कौशिशुभ्रः काश्यः
प्रसिद्धं शौर्यं काश्ये वैदेहो वा विदेहानां वा राजोग्रपुत्रः गूरान्वय
इत्यर्थः । उज्ज्यमवतारतज्याकं धनुः पुनरधिज्यमारोपितज्याकं कृत्वा
द्वौ बाणवन्तौ बाणशब्देन शराभ्रे यो वंशखण्डः संधीयते । तेन विनाऽपि
शरो भवतीत्यतो विशिनाष्ट बाणवन्ताविति । द्वौ बाणवन्तौ शरी

याद्गार्गी पूर्वमुपरता तस्य तदवस्थत्वात्कथं पुनः सा प्रष्टुं प्रवर्तते तत्राऽऽह । पूर्व-
मिति । हन्तेत्यस्यार्थमाह । यदीति । न वै जात्विति प्रतीकमादाय व्याचष्टे ।
कदाचिदित्यादिना । अन्वयं दर्शयितुं कश्चिदिति पुनरुक्तिः ॥ १ ॥

संधीयते स उच्यत इति शेषः । प्रश्नयोरवश्यप्रत्युत्तरणीयत्वे ब्रह्मिष्ठत्वाङ्गीकारो

सपत्नातिव्याधिनौ हस्ते कृत्वोपोत्तिष्ठेदेवमेवाहं
 त्वां द्वाभ्यां प्रश्नाभ्यामुपोदस्थां तौ मे ब्रूहीति
 पृच्छ गार्गीति ॥ २ ॥ सा होवाच यदूर्ध्वं
 याज्ञवल्क्य दिवो यदवाकृष्टिव्या यदन्तरा
 द्यावापृथिवी इमे यद्भूतं च भवच्च भविष्यच्चेत्या-
 चक्षते कस्मिन्स्तदोतं च प्रोतं चेति ॥ ३ ॥
 स होवाच यदूर्ध्वं गार्गी दिवो यदवाकृष्टिव्या
 यदन्तरा द्यावापृथिवी इमे यद्भूतं च भवच्च भवि-

तयोरेव विशेषणं सपत्नातिव्याधिनौ शत्रोः पीडाकरावतिशयेन हस्ते
 कृत्वोपोत्तिष्ठेत्समीपत आत्मानं दर्शयेदेवमेवाहं^१ त्वां त्वां शरस्थानी-
 याभ्यां प्रश्नाभ्यां द्वाभ्यामुपोदस्थामुत्थितवत्पस्मि त्वत्समीपे । तौ मे
 ब्रूहीति ब्रह्मविचेत् । आहेतरः पृच्छ गार्गीति ॥ २ ॥

सा होवाच यदूर्ध्वमुपरि दिवोऽण्डकपालाद्यच्चावागधः पृथिव्या
 अधोऽण्डकपालाद्यच्चान्तरा मध्ये द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्योरण्डकपा-
 लयोरिमे च द्यावापृथिवी यद्भूतं धञ्जातीतं भवच्च वर्तमानं स्वव्यापारस्थं
 भविष्यच्च वर्तमानादूर्ध्वकालभारिलिङ्गगम्यं यत्सर्वमेतदाचक्षते कथय-
 न्त्यागमतस्तत्सर्वं द्वैतजातं यस्मिन्नेकीभवतीत्यर्थः । तत्सूत्रसंज्ञं पूर्वोक्तं
 कस्मिन्नोतं च प्रोतं च पृथिवीधातुरिवाप्सु ॥ ३ ॥

स होवाचेतरो हे गार्गी यन्त्वयोक्तमूर्ध्वं दिव इत्यादि तत्सर्वं यत्सूत्रमा-

हेतुरित्याह । ब्रह्मविचेदिति ॥ २ ॥

सूत्रस्याऽऽधारे प्रष्टव्ये किमिति सर्वं जगदनुद्यते तत्राऽऽह । तत्सर्वमिति ।
 पूर्वोक्तं सर्वजगदात्मकमिति यावत् ॥ ३ ॥

यथाप्रश्नमनुद्य प्रत्युक्तिमादत्ते । स होवाचेति । तां व्याचष्टे ।

१ क. ग. ट. ड. त्वां । २ क. क. च. छ. झ. 'हं त्वां' । ३ ग. त्वां । ४ क. घ. ङ. च.
 छ. ज. झ. ब्रूहि । ५ स. यद्दूर्ध्वं । ६ क. छ. झ. 'थिव्यो' । ७ ग. 'तं चाती' । ८ च. यदती' ।
 ९ ग. घ. ज. झ. 'भेकं भ' । १० च. यचोक्त' । ११ क. ल. म. ट. सर्वं ज' ।

प्यञ्चेत्याचक्षत आकाशे तदोतं च प्रोतं चेति
 ॥ ४ ॥ सा होवाच नमस्तेऽस्तु याज्ञवल्क्य यो
 म एतं व्यवोचोऽपरस्मै धारयस्वेति पृच्छ
 गार्गीति ॥ ५ ॥ सा होवाच यदूर्ध्वं याज्ञवल्क्य
 दिवो यदवाकृष्टिव्या यदन्तरा द्यावापृ-
 थिवी इमे यद्भूतं च भवच्च भविष्यञ्चेत्याचक्षते
 कस्मिंस्तदोतं च प्रोतं चेति ॥ ६ ॥

चक्षते तत्सूत्रमाकाशे तदोतं च प्रोतं च यदेतद्वाकृतं सूत्रात्मकं जगद-
 व्याकृताकाशेऽस्त्विव पृथिवीधातुस्त्रिष्वपि कालेषु वर्तत उत्पत्तौ स्थितौ
 लये च ॥ ४ ॥

पुनः सा होवाच नमस्तेऽस्तिवत्यादि प्रश्नस्य दुर्वचंत्वप्रदर्शनार्थम् ।
 यो मे ममैतं प्रश्नं व्यवोचो विशेषेणापाकृतवानसि । एतंस्य दुर्वचंत्वे
 कारणं सूत्रमेव तावदगम्यमितरैर्दुर्वच्यं किमुत तद्यस्मिन्नोतं च प्रोतं
 चेत्यतो नमोऽस्तु ते तुभ्यमपरस्मै द्वितीयाय प्रश्नाय धारयस्व हठीकु-
 र्वात्मानमित्यर्थः । पृच्छ गार्गीतीतर आह ॥ ५ ॥

व्याख्यातमन्यत् । सा होवाच यदूर्ध्वं याज्ञवल्क्येत्यादिप्रश्नः प्रति-
 वचनं चोक्तस्यैवार्थस्यावधारणार्थं पुनरुच्यते । न किञ्चिदपूर्वमर्थान्तर-
 मुच्यते ॥ ६ ॥

यदेतदिति । यज्जगद्वाकृतं सूत्रात्मकमेतदव्याकृताकाशे वर्तते, इति संवन्धः । त्रिष्वपि
 कालेष्विव यदुक्तं तद्व्यनक्ति । उत्पत्ताविति ॥ ४ ॥ ५ ॥

वक्ष्यमाणं वाक्यमन्यदित्युच्यते । तदेव प्रश्नप्रतिवचनरूपमनुवादवि । सा हेति ।
 पुनरुक्तेरकिञ्चित्करत्वं व्यावर्तयति । उक्तस्यैवेति ॥ ६ ॥

१ क. ग. ङ. च. छ. ड. 'चस्त्वप्र' । ज. 'चनत्व' । २ क. ग. 'षेणोक्तवा' । च. ड. 'षेण
 व्याकृ' । ३ स. ड. च. छ. ड. 'तदस्य' । ४ क. ग. घ. ङ. च. छ. ड. 'चस्त्वे का' ।

स होवाच यदूर्ध्वं गार्गी दिवो यदवाकृष्टिव्या
 यदन्तरा द्यावापृथिवी इमे यद्भूतं च भवच्च
 भविष्यञ्चेत्याचक्षत आकाश एव तदोतं च
 प्रोतं चेति कस्मिन्नु खल्वाकाश ओतश्च प्रोत-
 श्चेति ॥ ७ ॥ स होवाचैतद्वै तदक्षरं गार्गी
 ब्राह्मणा अभिवदन्त्यस्थूलमनण्वहस्वमदीर्घम-

सर्वं यथोक्तं गार्ग्या प्रत्युच्चार्य तमेव पूर्वोक्तमर्थमवधारितवानाकाश
 एवेति याज्ञवल्क्यः । गार्ग्याह कस्मिन्नु खल्वाकाश ओतश्च प्रोतश्चेति ।
 आकाशमेव तावत्कालप्रयातीतत्वाद्दुर्वाच्यम् । ततोऽपि कष्टतरमक्षरं
 यास्मिन्नाकाशमोतं च प्रोतं चातोऽवाच्यमिति कृत्वा न प्रतिपद्यते साऽ-
 प्रतिपत्तिर्नाम निग्रहस्थानं तार्किकसमये । अथावाच्यमपि वैक्षयति
 तथाऽपि विप्रतिपत्तिर्नाम निग्रहस्थानं विरुद्धा प्रतिपत्तिर्हि सा यदवा-
 च्यस्य वदनमतो दुर्वचनं प्रश्नं मन्यते गार्गी ॥ ७ ॥

तदोषद्वयमपि परिजिहीर्षन्नाह । स होवाच याज्ञवल्क्य एतद्वै तच्चतृष्टव-
 त्यसि कस्मिन्नु खल्वाकाश ओतश्च प्रोतश्चेति । किं तदक्षरं यन्न क्षीयते न क्षर-
 तीति वाऽक्षरं तदक्षरं हे गार्गी ब्राह्मणा ब्रह्मविदोऽभिवदन्ति । ब्राह्मणाभि-
 वदनकथनेन नाहमवाच्यं वक्ष्यामि न च न प्रतिपद्येयमित्येवं दोषद्वयं परिह-
 रति । एवमपाकृते प्रश्ने पुनर्गार्ग्याः प्रतिवचनं द्रष्टव्यं ब्रूहि किं तदक्षरं यद्ब्रा-
 ह्मणा अभिवदन्तीत्युक्त आह । अस्थूलं तत्स्थूलादन्यत् । एवं तर्ह्यण्वनणु ।
 अस्तु तर्हि ह्रस्वमह्रस्वम् । एवं तर्हि दीर्घं नापि दीर्घमदीर्घम् । एवमेतैश्चतुर्भिः

प्रतिवचनानुवादात्पर्यभाह । गार्ग्येति । प्रश्नाभिप्रायं प्रकटयति । आकाशं-
 मेवेति ॥ ७ ॥

अप्रतिपत्तिर्विप्रतिपत्तिश्चेति दोषद्वयं सामान्येनोक्तं विशेषतो ज्ञातुं पृच्छति । किं
 तदिति । अस्थूलाद्दिवाक्यमवतार्य व्याकरोति । एवमित्यादिना । 'यदग्ने रोहितं रूपम्'

१ च. ल्क्यः । सा होवाच कं । २ क. झ. छ. वदति । ३ च. द. भ्य च वं । ४ ग. दुर्वचं ।
 ५ च. झ. द. 'रं न क्षी' । छ. ज. 'रं तन्न । ६ क. झ. छ. 'ति चाक्ष' । ७ च. द. 'अणु नानं' ।
 ८ ग. दीर्घमदीर्घम् । ९ क. गम्भीति । १० क. ल. द. 'अ एवे' ।

लोहितमस्नेहमच्छायमतमोऽवायवनाकाशमस-
ङ्गमरसमगन्धमचक्षुष्कमश्रोत्रमवागमनोऽतेज-
स्कमप्राणममुखममात्रमनन्तरमबाह्यं न तद-
श्राति किंचन न तदश्राति कश्चन ॥ ८ ॥

परिमाणप्रतिषेधैर्द्रव्यधर्मैः प्रतिषिद्धो न द्रव्यं तदक्षरमित्यर्थः । अस्तु
तर्हि लोहितो गुणस्ततोऽप्यन्यदलोहितम् । आग्नेयो गुणो लोहितः ।
भवतु तर्ह्यपां स्नेहं नास्नेहम् । अस्तु तर्हि च्छाया सर्वथाऽप्यनिर्देश्य-
त्वाच्छायाया अप्यन्यदच्छायम् । अस्तु तर्हि तमोऽतमः । भवतु वायुं-
स्तर्ह्यवायुः । भवेत्तर्ह्यकाशमनाकाशम् । भवतु तर्हि सङ्गात्मकं जतुवदस-
ङ्गम् । रसोऽस्तु तर्ह्यरसं । तथो गन्धोऽस्त्वगन्धम् । अस्तु तर्हि चक्षुर-
चक्षुष्कं न हि चक्षुरस्य करणं विद्यतेऽतोऽचक्षुष्कम् “पश्यत्यचक्षुः” इति
मन्त्रवर्णात् । तथाऽश्रोत्रं स शृणोत्यकर्णं इति । भवतु तर्हि वागवाक् ।
तथाऽमनः । तथाऽतेजस्कमविद्यमानं तेजोऽस्य तदतेजस्कम् । न हि
तेजोऽग्न्यादिप्रकाशवदस्य विद्यते । अप्राणमाध्यात्मिको वायुः प्रति-
षिध्यतेऽप्राणमिति । मुखं तर्हि द्वारं तदमुखम् । अमात्रं मीषते येन
तन्मात्रममात्रं मात्रारूपं तन्न भवति न तेन किंचिन्मीयते । अस्तु तर्हि
च्छिद्रवर्द्धनन्तरं नास्यान्तरमस्ति । संभवेत्तर्हि बहिस्तस्याबाह्यम् । अस्तु
तर्हि भक्षयितुं तन्न तदश्राति किंचन । भवेत्तर्हि भक्ष्यं कस्यचिन्न तद-
श्राति कश्चन । सर्वविशेषेणरहितमित्यर्थः । एकमेवाद्वितीयं हि तत्केन
किं विशिष्यते ॥ ८ ॥

इत्यादिश्रुतिमाश्रित्याऽऽह । आग्नेय इति । अवायुविशेषेणनप्राणविशेषणस्य पुनरु-
क्तिमाशङ्क्याऽऽह । आध्यात्मिक इति । अमात्रमिति मानमेयान्वयो निराक्रियते ।
वस्येत्यात्मोक्तिः । संपिण्डितमर्थमाह । सर्वेति । तदुपपादयति । एकमिति ॥ ८ ॥

१ च. द. कंचन । २ च. द. 'धर्मं प्र' । घ. 'धर्मप्रतिषेधे न । ३ च. द. 'षिद्धे न । ४ ग.
'म् । तमस्तर्हि न तमो' । ५ क. ग. च. छ. 'थाऽगन्ध' । ६ क. ग. 'क्षुष्कमच' । च. छ. घ. द.
'क्षुष्क' । ७ स. द. 'ग्न्यादित्यादि' । ८ क. ख. ड. च. छ. द. 'दन्तरवदन' । ९ ग. 'स्ति । भ' ।
१० क. 'त न त' । ११ च. कंचन । १२ घ. ज. 'पर' । १३ ग. घ. ज. घ. विशेष्य' ।

एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गी सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठत

अनेकविशेषणप्रतिषेधप्रयासादस्तित्वं तावदक्षरस्योपगमितं श्रुत्या तथाऽपि लोकबुद्धिमपेक्षयाऽऽशङ्क्यते यतोऽतोऽस्तित्वायानुमानं प्रमाणमुपन्यस्यति । एतस्य वा अक्षरस्य । यदेतदधिगतमक्षरं सर्वान्तरं साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्माऽशनायादिधर्मातीत एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने । यथा राज्ञः प्रशासने राज्यमस्फुटितं नियतं वर्तत एवमेतस्याक्षरस्य प्रशासने हे गार्गी सूर्याचन्द्रमसौ सूर्यश्च चन्द्रमाश्च सूर्याचन्द्रमसावहोरात्रयोर्लोकप्रदीपौ तादर्थ्येन प्रशासित्रां ताभ्यां निर्वर्त्यमानलोकप्रयोजनविज्ञानवता निर्मितौ विधृतौ च स्यातां साधारणसर्वप्राणिप्रकाशोपकारकत्वाल्लौकिकप्रदीपवत् । तस्मादस्ति तद्येन विधृतावीश्वरो स्वतन्त्रौ सन्तौ निर्मितौ तिष्ठतो नियतदेशकालनिमित्तोदयास्तमैपवृद्धि-

अथ यथोक्तया नीत्या श्रुत्यैवाक्षरास्तित्वे ज्ञापिते वक्तव्याभार्वात्किमुत्तरेण ग्रन्थेनेति तत्राऽऽह । अनेकेति । यदस्ति तत्सविशेषणमेवेति लौकिकी बुद्धिः । आशाङ्क्यते नास्त्यक्षरं निर्विशेषणमिति शेषः । अन्तर्यामिणि जगत्कारणे परस्मिन्ननुमानसिद्धे विवक्षितं निरुपाध्यक्षरं सेत्स्यति जगत्कारणत्वस्योपलक्षणवेत्या जन्मादिसूत्रे स्थितत्वाद्दुपलक्षणद्वारा ब्रह्मणि स्वरूपलक्षणप्रवृत्तेरन्तर्यामिण्यनुमा प्रकृतोपयुक्तेति भावः । अनुमानश्रुत्यक्षराणि व्याकरोति । यदेतदिति । प्रशासने सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ स्यातामिति संबन्धः । उक्तमर्थं दृष्टान्तेन स्फोरयति । यथेति । अत्रापि पूर्ववदन्वयः । जगद्भवस्था प्रशासितृपूर्विका व्यवस्थात्वाद्वाज्यव्यवस्थावदित्यर्थः । सूर्याचन्द्रमसावित्यादौ विवक्षितमनुमानमाह । सूर्यश्चेत्यादिना । तादर्थ्येन लोकप्रकाशार्थत्वेन । प्रशासित्रा निर्मिताविति संबन्धः । निर्मातुर्विशिष्टविज्ञानवत्त्वमाचष्टे^१ । ताभ्यां निर्वर्त्यमानेति । सूर्याचन्द्रमसौ तच्छब्दवाच्यौ । विमतौ विशिष्टविज्ञानवता निर्मितौ प्रकाशत्वात्प्रदीपवदित्यर्थः । विमतौ नियन्तृपूर्वकौ विशिष्टचेष्टावत्त्वाद्भृत्यादिवदित्याभिप्रेत्याऽऽह । विधृताविति । प्रकाशोपकारकत्वं तज्जनकत्वं निर्मातुर्विशिष्टविज्ञानसंभावनार्थं साधारणोपि विशेषणं साधारणः सर्वेषां प्राणिनां यः प्रकाशस्त्वस्य जनकत्वादिति यावत् । दृष्टान्ते लौकिकविशेषणं प्रासादादिविशिष्टदेशानिविष्टत्वसिद्धयर्थम् । अनुमानफलमुपसंहरति । तस्मादिति । विशिष्टचेष्टावत्त्वादित्युपदिष्टं हेतुं स्पष्टयति । नियतेति ।

१ स. क. द. 'त्रा तन्निर्व' । ग. स. 'त्राऽऽभ्यां' । २ क. घ. च. छ. ज. स. द. 'मनवृ' । ३ ण. रीत्या । ४ घ. अ. ण. 'वादुत्तो प्रन्थो वृथेति । स. द. 'वादुत किमु' । ५ ण. 'णताया । ६ घ. 'मित्त्वानुमानं नाप्रकृतोपयुक्तमिति । ण. 'मित्वानुमानता प्र' । ७ क. स. अ. द. ण. 'ष्टे । तन्निर्व' । ८ क. ण. 'र्थं वि' ।

एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गी द्यावापृथिव्यौ विधृते तिष्ठत

क्षयाभ्यां वर्तेते । तदस्त्येवै तयोः प्रशासित्रक्षरं प्रदीपकर्तुर्विधारयितृवदे-
तस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गी द्यावापृथिव्यौ चोश्च पृथिवी च साव-
यवत्वात्स्फुटनस्वभावे अपि सत्यौ गुरुत्वात्पतनस्वभावे संयुक्तत्वाद्द्विषो-
गस्वभावे चेतनावदभिमानिदेवताधिष्ठितत्वात्स्वतन्त्रे अप्येतस्याक्षरस्य
प्रशासने वर्तेते विधृते तिष्ठतः । एतद्व्यक्षरं सर्वव्यवस्थासेतुः सर्वमर्यादा-
विधरणमतो नास्याक्षरस्य प्रशासनं द्यावापृथिव्यावतिक्रामतस्तस्मा-
त्सिद्धमस्यास्तित्वमक्षरस्य । अव्यभिचारि हि तच्छिङ्गं पद्मद्यावापृथिव्यौ
नियते वर्तेते । चेतनावन्तं प्रशासितारमसंसारिणमन्तरेण नैतद्युक्तम् । 'येन

नियतौ देशकालौ नियतं च निमित्तं प्राण्यदृष्टं तद्वन्तौ सूर्याचन्द्रमसाबुधन्तावस्तं
यन्तौ च येन विधृताबुदयास्तमयाभ्यां वृद्धिक्षयाभ्यां च वर्तेते । उदयश्चास्तमयश्चो-
दयास्तमयं वृद्धिश्च क्षयश्च वृद्धिक्षयमिति द्वंद्वं गृहीत्वा द्विवचनम् । एवं कर्तृत्वेन
विधारयितृत्वेन चेत्यर्थः । विमते प्रयत्नवतौ विधृते सावयवत्वेऽप्यस्फुटितत्वाद्गुरुत्वेऽप्यं-
पवितत्वात्संयुक्तत्वेऽप्यवियुक्तत्वाच्चेतनावत्त्वेऽप्यस्वतन्त्रत्वाच्च हस्तन्यस्तपाषाणादिव-
दिति द्वितीयपर्यायस्य तात्पर्यमाह । सावयवत्वादित्यादिना । किमित्येतस्य प्रशा-
सने द्यावापृथिव्यौ वर्तेते तत्राऽऽह । एतद्धीति । पृथिव्यादिव्यवस्था नियन्तारं
विनाऽनुपपन्ना तत्कल्पिकेत्यर्थः । तथाऽपि किमित्येतेन विधृते द्यावापृथिव्याविति
तत्राऽऽह । सर्वमर्यादेति । 'एष सेतुर्विवरणः' इति श्रुत्यन्तरमाश्रित्य फलितमाह । अतो
नास्येति । द्वितीयपर्यायार्थमुपसंहरति । तस्मादिति । तच्छब्देपाप्तमर्थं स्फोर-
यति । अव्यभिचारीति । अव्यभिचारित्वं प्रकटयति । चेतनावन्तमिति । पृथि-
व्यादेर्नैर्यवत्त्वमेतच्छब्दार्थः । नियन्तृसिद्धावपि कथमीश्वरसिद्धिरित्याज्ञाङ्ग्याऽऽह ।
येनेति । उग्रत्वं पृथिव्यादेश्चेतनावदभिमानिदेवतावत्त्वेन स्वातन्त्र्यम् । 'येन स्वस्तमिदं
येन नाक्तो यो अन्तारिक्षे रजसो विमानः कस्मै देवाय हविषा विवेम' इत्यत्र हिरण्यगर्भा-
धिष्ठितेश्वरः पृथिव्यादेर्नियन्तोच्यते । न हि हिरण्यगर्भमात्रस्याभिमन्प्रकरणे पूर्वापर-
ग्रन्थयोरुच्यमानं निरङ्कुशं सर्वनियन्तृत्वं संभवतीति भावः । एते कालावयवा विधृता-

१ क. ग. 'भ्यां च व' । २ क. ग. 'वमेत' । ३ ख. छ. 'वस्य व्य' । ४ ग. छ. 'शिवी अति' ।
५ ग. छ. 'शिवी नि' । ६ ख. घ. ज. ड. ण. 'ता धृ' । ७ ख. ज. ड. ण. 'प्यातित्वा' । ८ क. ख.
ड. 'यन्तृस्व' । ९ ड. ण. 'न सुवस्त' ।

एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गी निमेषा मुहूर्ता
 अहोरात्राण्यर्धमासा मासा ऋतवः संवत्सरा इति
 विधृतास्तिष्ठन्त्येतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गी
 प्राच्योऽन्या नद्यः स्यन्दन्ते श्वेतेभ्यः पर्वतेभ्यः
 प्रतीच्योऽन्या यां यां च दिशमन्वेतस्य वा अक्ष-
 रस्य प्रशासने गार्गी ददतो मनुष्याः प्रशंसन्ति

द्यौरुग्रा पृथिवी च दृढा” इति मन्त्रवर्णात् । एतस्य वा अक्षरस्य
 प्रशासने गार्गी निमेषा मुहूर्ता इत्येते कालावयवाः सर्वस्यातीतानागतवर्त-
 मानस्य जनिमतः कल्पितारः । यथा लोके प्रभुणा नियतो गणकः
 सर्वमायं व्ययं चाप्रमत्तो गणयति तथा प्रभुस्थानीय एषां कालावय-
 वानां नियन्ता । तथा प्राच्यः प्रागञ्चनाः पूर्वदिग्गमना नद्यः स्यन्दन्ते
 स्ववन्ति श्वेतेभ्यो हिमवदादिभ्यः पर्वतेभ्यो गिरिभ्यो गङ्गाद्या नद्यस्ताश्च
 यथा प्रवर्तिता एव नियताः प्रवर्तन्तेऽन्यथाऽपि प्रवर्तितुमुत्सहन्त्यस्त-
 देतल्लिङ्गं प्रशास्तुः । प्रतीच्योऽन्याः प्रतीचीं दिशमञ्चन्ति सिन्ध्वाद्या
 नद्यः । अन्याश्च यां यां दिशमनुप्रवृत्तास्तां तां न व्यभिचरन्ति तच्च
 लिङ्गम् । किंच ददतो हिरण्यादीन्प्रयच्छत आत्मपीडां कुर्वतोऽपि
 प्रमाणज्ञा अपि मनुष्याः प्रशंसन्ति । तत्र यच्च दीयते ये च ददति ये

स्तिष्ठन्तीति संबन्धः । तत्रानुमानं वक्तुं हेतुमाह । सर्वस्येति । यः कल्पित्वा स
 नियन्तृपूर्वक इति व्याप्तिभूमिमाह । यथेति । दाष्टान्त्विकं दर्शयन्ननुमानमाह । त-
 थेति । निमेषादथो नियन्तृपूर्वकाः कल्पितवृत्त्वात्संप्रतिपन्नवदित्यर्थः । कास्ता नद्य इत्य-
 पेक्षायामाह । गङ्गाद्या इति । अन्यथा प्रवर्तितुमुत्सहमानत्वं तत्तद्देवतानां चेतनत्वेन
 स्वातन्त्र्यम् । विमता नियन्तृपूर्विका नियतप्रवृत्तित्वोद्धृत्यादिप्रवृत्तिवदिति चतुर्थप-
 र्यायार्थः । नियतप्रवृत्तिमत्त्वं तदेतदित्युच्यते । तच्चेत्यव्यभिचारित्वाक्तिः । विमवं
 विशिष्टज्ञानवहातृकं कर्मफलत्वात्सेवाफलवदित्यभिप्रेत्य पञ्चमं पर्यायमुत्थापयति । किं-
 चेति । दाता प्रतिग्रहीता दानं देयं वा फलं दास्यति किमीश्वरेणेत्याशङ्क्याऽऽह ।
 तत्रेति । दातादीनामिहैव प्रत्यक्षो नाशो दृश्यते तेन तत्प्रयुक्तो दृष्टः पुरुषार्थो न

१ ग. क. 'ति च म' । २ ग. घ. 'यमितो' । ३ क. ख. 'न्ते नान्य' । ४ क. ग. 'न्त्यतस्त' ।
 ५ ख. 'इमेतस्य वा अक्षरस्य । किं' । ६ ग. 'त्वात्सूर्यादि' । ७ ख. घ. 'चारोक्तिः' । ८ ग. 'रित्वाक्तिः' ।
 ९ क. ख. द. ग. 'यं फ' ।

च प्रतिशृङ्खन्ति तेषामिहैव सामगमो विलयश्चान्वक्षो दृश्यते । अदृष्टस्तु परः समागमः । तथाऽपि मनुष्या ददतां दानफलेन संयोगं पश्यन्तः प्रमाणज्ञतया प्रशंसन्ति । तच्च कर्मफलेन संयोजयितरि कर्तुः कर्मफलविभागज्ञे प्रशास्तर्यसति न स्यात् । दानक्रियायाः प्रत्यक्षविनाशित्वात् । तस्मादस्ति दानकतृणां फलेन संयोजयिता । अपूर्वमिति चेन्न । तत्सद्भावे प्रमाणानुपपत्तेः । प्रशास्तुरपीति चेन्न । आगमतात्पर्यस्य सिद्धत्वात् । अवाचाम ह्यागमस्य वस्तुपरत्वम् । किंचान्यदपूर्वकल्पनायां चार्थोपपत्तेः क्षयोऽन्यथैवोपपत्तेः । सेवाफलस्य सेवात्प्राप्तिदर्शनात् । सेवायाश्च क्रियात्वात्तत्सामान्याच्च यागदानहोमादीनां सेव्यादीश्वरादेः

कश्चिदस्तीत्यर्थः । अदृष्टं पुरुषार्थं प्रत्याह । अदृष्टस्त्विति । समागमः फलप्रतिलोभः स खल्वैहिको न भवति किंतु पारलौकिकस्तथा च नासाविहैव नष्टदानादिप्रयुक्तः संभवतीत्यर्थः । तर्हि फलदातुरभावात्त्वार्थभ्रंशो हि मूर्खत्वेति न्यायाद्दातृप्रशंसैव मा भूदित्याशङ्क्याऽऽह । तथाऽपीति । फलसंयोगदृष्टौ हेतुमाह । प्रमाणज्ञतयेति । 'हिरण्यदा अमृतत्वं भजन्ते' इत्यादि प्रमाणम् । तथाऽपि कथमीश्वरसिद्धिस्तत्राऽऽह । कर्तुरिति । तद्धि दातृप्रशंसनं विशिष्टे नियन्वर्थसत्यनुपपन्नं वत्कल्पकमित्यर्थः । दानक्रियावशादेव वत्फलसिद्धौ कृतं नियम्रेति चेन्नेत्याह । दानेति । कर्मणः क्षणिकत्वात्फलस्य च कालान्तरभावित्वाच्च साधनत्वोपपत्तिरित्यर्थः । अनुमानार्थोपपत्तिभ्यां सिद्धमर्थमुपसंहरति । तस्मादिति । अपूर्वस्यैव फलदातृत्वात्कृतमीश्वरेणेति शङ्कते । अपूर्वमिति चेदिति । स्वयमचेतनं चेतनानधिष्ठितं चापूर्वं फलदातृ न कल्प्यमप्रामाणिकत्वादिति परिहरति । नेति । ईश्वरद्वेषी शङ्कते । प्रशास्तुरिति । सद्भावे प्रमाणानुपपत्तिरिति शेषः । परिहरति । नाऽऽगमेति । कथं कार्यपरस्याऽऽगमस्य वस्तुपरत्वमित्याशङ्क्याऽऽह । अवाचामेति । कर्मविधिर्हि फलदात्रविरेकेण नोपपद्यते न च कर्माऽऽशुतरविनाशि कालान्तरभाविकलानुकूलं तदार्थापत्तिसिद्धेऽपूर्वं कथं मानासिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह । किंचेति । न केवलं सद्भावे प्रमाणासत्त्वमेवापूर्वं दूषणं किंत्वन्यच्च किंचिदस्तीति यावत् । तदेव प्रकटयति । अपूर्वेति । अपूर्वस्य कल्पनायां याऽर्थोपपत्तिः शङ्क्यते तस्याः कल्पितमपूर्वमन्तरेणाप्युपपत्तेः क्षयः स्यादिति योजना । अन्यथाऽप्युपपत्तिं विवृणाति । सेवेति । यागादिफलमपीश्वरात्संभवतीति शेषः । कथमीश्वराधीना यागादिफलप्राप्तिस्तत्राऽऽह । सेवायाश्चेति । आदिपदेनेन्द्रादिदेवता

१ च. द. 'लयः प्रत्यक्षो । २ ग. ददतो । ३ घ. द. च. तत्कर्म' । ४. तच्च तत्र क' । ग. छ. ज. घ. द. तत्र क' । ५ ख. 'यसि' । ५ घ. म. ण. 'तिलम्भः स । ६ ण. 'यमेवाचे' । ७ क. ख. घ. द. ण. 'तं वाऽपू' । ८ ण. शङ्कता ।

यजमानं देवा दर्वी पितरोऽन्वायत्ताः ॥ ९ ॥

फलप्राप्तिरूपपद्यते । दृष्टक्रियाधर्मसामर्थ्यमपरित्यज्यैव फलप्राप्तिकल्प-
नोपपत्तौ दृष्टक्रियाधर्मसामर्थ्यपरित्यागो न न्याय्यः । कल्पनाधिक्याच्च ।
ईश्वरः कल्प्योऽपूर्वं वा । तत्र क्रियायाश्च स्वभावः सेव्यात्फलप्राप्तिर्दृष्टा
न त्वपूर्वाच्च चापूर्वं दृष्टम् । तत्रापूर्वमदृष्टं कल्पयितव्यं तस्य च फलदा-
नृत्वे सामर्थ्यं सामर्थ्यं च सति दानं चाभ्यधिकमिति । इह त्वीश्वरस्य
सेव्यस्य सद्भावमात्रं कल्प्यं नतु फलदानसामर्थ्यं दानृत्वं च । सेव्या-
त्फलप्राप्तिदर्शनात् । अनुमानं च दर्शितं चावापृथिव्यौ विधृते तिष्ठत
इत्यादि । तथा च यजमानं देवा ईश्वराः सन्तो जीवनार्थेऽनुगताश्चरुपु-
रोडाशाद्युपजीवनप्रयोजनेनान्यथाऽपि जीवितुमुत्सहन्तः कृपणां हीनां
वृत्तिमौश्रित्य स्थितास्तच्च प्रशास्तुः प्रशासनात्स्यात् । तथा पितरोऽपि
तदर्थं दर्वी दर्वीहोममन्वायत्ता अनुगता इत्यर्थः । समानं सर्वमन्यत् ॥ ९ ॥

युक्तन्ते । विमता विशिष्टज्ञानवता दीयमानफलवती विशिष्टक्रियात्वात्संप्रतिपन्नव-
दिति भावः । इतश्चापूर्वकल्पना न युक्तेत्याह । दृष्टेति । दृष्टं सेवाया धर्मत्वेन
सामर्थ्यं सेव्यात्फलप्रापकत्वं तदनुसृत्य दानादौ फलप्राप्तिसंभवे तन्निरासेनापूर्वात्तत्कल्पना
न न्याय्या दृष्टानुसारिण्यां कल्पनायां तद्विरोधिकल्पनायोगादित्यर्थः । अपूर्वस्य
फलहेतुत्वे दोषान्तरमाह । कल्पनेति । तदाधिक्यं वक्तुं परामृशति । ईश्वर इति ।
नापूर्वं कल्प्यं क्लृप्तत्वात्तन्न कल्पनाधिक्यमित्याशङ्क्याऽऽह । तत्रेति । व्यवहार-
भूमिः सप्तम्यर्थः । भूमिकां कृत्वा कल्पनाधिक्यं स्फुटयति । तत्रेत्यादिना । अपूर्व-
स्यादृष्टत्वे सतीति यावत् । इति कल्पनाधिक्यमिति शेषः । त्वन्मतेऽपि तुल्या कल्पने-
त्याशङ्क्याऽऽह । इह त्विति । स्वपक्षे धर्मिमात्रं कल्प्यं परपक्षे धर्मी धर्मश्चेत्याधिक्यं
तस्मात्फलमत उपपत्तोरिति न्यायेन परस्यैव फलदातृत्वेति भावः । धर्मिणोऽपि प्रामा-
णिकत्वं न कल्प्यत्वमित्यभिप्रेत्याऽऽह । अनुमानं चेति । ईश्वरास्तित्वे हेत्वन्तर-
माह । तथा चेति । देवा यजमानमन्वायत्ता इति संबन्धः । जीवनार्थं जीवनं निमि-
त्तीकृत्येति यावत् । देवानामीश्वराणामपि हव्यार्थित्वेन मनुष्याणां चान्तरत्वात्स्वहीनवृत्ति-
भाकत्वं नियन्तृकल्पकमित्यर्थः । यो न कस्यचित्प्रकृतित्वेन विकृतित्वेन वा वर्तते स
दर्वीहोमः ॥ ९ ॥

१ च. द. 'णां च ही' । २ ग. 'मास्थि' । ३ घ. ण. 'कत्वाच्च क' । ४ घ. 'ध्यायत्तत्वा' ।
५ क. ख. ड. 'कल्प्यामि' ।

यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वाऽस्मिँल्लोके
जुहोति यजते तपस्तप्यते बहूनि वर्षसह-
स्राण्यन्तवदेवास्य तद्भवति यो वा एतदक्षरं
गार्ग्यविदित्वाऽस्माल्लोकात्प्रैति स कृपणोऽथ य
एतदक्षरं गार्गि विदित्वाऽस्माल्लोकात्प्रैति स
ब्राह्मणः ॥ १० ॥ तद्वा एतदक्षरं गार्ग्यदृष्टं द्रष्टू-

इतश्चास्ति तदक्षरं यस्मात्तदज्ञाने नियता संसारोपपत्तिर्भवितव्यं तु
तेन यद्विज्ञानात्तद्विच्छेदो न्यायोपपत्तेः । ननु क्रियात् एव तद्वि-
च्छित्तिः स्यादिति चेन्न । यो वा एतदक्षरं हे गार्ग्यविदित्वाऽविज्ञा-
यास्मिँल्लोके जुहोति यजते तपस्तप्यते यद्यपि बहूनि वर्षसहस्राण्यन्त-
वदेवास्य तत्फलं भवति तत्फलोपभोगान्ते क्षीयन्त एवास्य कर्माणि ।
अपिच यद्विज्ञानात्कार्पण्यात्ययः संसारविच्छेदो यद्विज्ञानाभावाच्च
कर्मकृत्कृपणः कृतफलस्यैवोपभोक्ता जननमरणप्रबन्धाद्बुद्धः संसरति
तदस्त्यक्षरं प्रशासितृ तदेतद्बुच्यते यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वाऽ-
स्माल्लोकात्प्रैति स कृपणः पणक्रीत इव दासादिः । अथ य एतदक्षरं
गार्गि विदित्वाऽस्माल्लोकात्प्रैति स ब्राह्मणः ॥ १० ॥

अग्नेर्दहनप्रकाशकत्ववत्स्वाभाविकमस्य प्रशास्तृत्वमचेतनस्यैवेत्यत
आह । तद्वा एतदक्षरं गार्ग्यदृष्टं न केनचिद्दृष्टमविषयत्वात्स्वयं तु द्रष्टृ दृष्टि-

ईश्वरास्तित्वे हेत्वन्तरमाह । इत्यर्थेति । मोक्षहेतुज्ञानविषयत्वेनापि तदस्तीत्याह ।
भवितव्यमिति । 'यदज्ञानात्प्रवृत्तिर्या तज्ज्ञानात्सा निवर्तते' इति न्यायः । कर्मवशा-
देव मोक्षसिद्धेस्त्वद्वेतुज्ञानविषयत्वेनाक्षरं नाभ्युपेयमिति शङ्कते । नन्वाति । उत्तरवा-
क्येनोत्तरमाह । नेत्यादिना । यस्याज्ञानादसकृदनुष्ठितानि त्रिंशष्टफलान्यपि सर्वाणि
कर्माणि संसारेमेव फलयन्ति तदज्ञातमक्षरं नास्वीत्युक्तं संसाराभावप्रसङ्गादिति
भावः । अक्षरास्तित्वे हेत्वन्तरमाह । अपि चेति । पूर्ववाक्यं जीवदवस्थपुरुषविषय-
मिदं तु परलोकविषयमिति विशेषं मत्वोत्तरवाक्यमवतार्य व्याचष्टे । तदेतदि-
त्यादिना ॥ १० ॥

प्रधानवादिनः शङ्कामनूद्योत्तरवाक्येन निराकरोति । अग्नेरित्यादिना । इतश्चाक्षरस्य

श्रुतं* श्रोत्रमतं मन्त्रविज्ञातं विज्ञातृ नान्यद-
तोऽस्ति दष्टृ नान्यदतोऽस्ति श्रोतृ नान्यद-
तोऽस्ति मन्तृ नान्यदतोऽस्ति विज्ञात्रेतस्मिन्नु
स्वल्बक्षरे गार्ग्याकाश ओतश्च प्रोतश्चेति॥११॥
सा होवाच ब्राह्मणा भगवन्तस्तदेव बहु

स्वरूपत्वात् । तथाऽश्रुतं श्रोत्राविषयत्वात्स्वयं श्रोतृ श्रुतिस्वरूपत्वात् ।
तथाऽमतं मनसोऽविषयत्वात् । स्वयं मन्तृ मतिस्वरूपत्वात् । तथाऽ-
विज्ञातं बुद्धेरविषयत्वात्स्वयं विज्ञातृ विज्ञानस्वरूपत्वात् । किंच
नान्यदतोऽस्मादक्षरादस्ति नास्ति किंचिद्दृष्टं दर्शनक्रियाकर्तुं । एतदे-
वाक्षरं दर्शनक्रियाकर्तुं सर्वत्र । तथा नान्यदतोऽस्ति श्रोतृ तदेवाक्षरं
श्रोतृ सर्वत्र । नान्यदतोऽस्ति मन्तृ तदेवाक्षरं मन्तृ सर्वत्र सर्वमनोद्वा-
रेण । नान्यदतोऽस्ति विज्ञातृ विज्ञानक्रियाकर्तुं तदेवाक्षरं सर्वबुद्धिद्वारेण
विज्ञानक्रियाकर्तुं नाचेतनं प्रधानमन्यद्वा । एतस्मिन्नु स्वल्बक्षरे गार्ग्या-
काश ओतश्च प्रोतश्चेति । यदेव साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वा-
न्तरोऽशनायादिसंसारधर्मातीतो यस्मिन्नाकाश ओतश्च प्रोतश्चैषा परा
काष्ठैषा परा गतिरेतत्परं ब्रह्मैतत्पृथिव्यादेराकाशान्तस्य सत्यस्य
सत्यम् ॥ ११ ॥

सा होवाच हे ब्राह्मणा भगवन्तः शृणुत मदीयं वचस्तदेव बहु मन्ये-

नाचेतनत्वमित्याह । किंचेति । नास्तीत्यन्वयप्रदर्शनम् । अतोऽन्यदिति विशेषणसि-
द्धमर्थमाह । एतदिति । अन्यद्वा पूर्वोक्तमव्याकृत्वादिष्टपृथिव्यन्तं निगमनवाक्यमुदाहृत्य
तस्य वात्पर्यमाह । एतस्मिन्निति । परा काष्ठा परं पर्यवसानं नास्मानुपरिष्टादधिष्ठानं
किंचिदस्तीत्यर्थः । तस्यैव परमपुरुषार्थत्वमाह । एषेति । 'पुरुषान्न परं किंचित्सा
काष्ठा सा परा गतिः' इति हि श्रुत्यन्तरम् । ब्रह्मास्मादक्षरादन्यदस्तीति चेन्नेत्याह ।
एतदिति । ननु चतुर्थे सत्यस्य सत्यं ब्रह्म व्याख्यातमक्षरं तु नैवमिति चेत्तत्राऽऽह ।
एतत्पृथिव्यादेरिति ॥ ११ ॥

किं वद्वचनं वदाह । तदेवेति । बहुमानविषयभूतं वस्तु पृच्छति ।

१ च. ड. 'त्र । तथा ना' । २ घ. ज. 'त्र म' । ३ च. ड. 'देतत्साक्षा' । ४ क. ख. घ. ङ.
'नेध्वं मन्यध्वम् । ५ घ. ग. 'तो नान्य' ।

मन्येध्वं यदस्मान्नमस्कारेण मुच्येध्वं न वै जातु
युष्माकमिमं कश्चिद्ब्रह्मोद्यं जेतति ततो ह वाच-
क्रव्युपरराम ॥ १२ ॥ इति बृहदारण्यकोप-
निषदि तृतीयाध्यायस्याष्टमं ब्राह्मणम् ॥ ८ ॥

ध्वम् । किं तद्यदस्माद्याज्ञवल्क्यान्नमस्कारेण मुच्येध्वमस्मै नम-
स्कारं कृत्वा तदेव बहु मन्येध्वमित्यर्थः । जयस्त्वस्य मनसाऽपि नाऽऽशं-
सनीयः किमुत कार्यतः । कस्मान्न वै युष्माकं मध्ये जातु कदाचिदपीमं
याज्ञवल्क्यं ब्रह्मोद्यं प्रति जेता । प्रश्नो चेन्मह्यं वक्ष्यति न वै जेता भवि-
तेति पूर्वमेव मया प्रतिज्ञातमद्यापि ममायमेव निश्चयो ब्रह्मोद्यं प्रत्येत-
तुल्यो न कश्चिद्विद्यत इति । ततो ह वाचक्रव्युपरराम । अत्रान्तर्यामि-
ब्राह्मण एतदुक्तम् । यं पृथिवी न वेद यं सर्वाणि भूतानि न विदुरिति
च । यमन्तर्यामिणं न विदुर्ये च न विदुर्ये च तदक्षरं दर्शनादिक्रिया-
कर्तृत्वेन सर्वेषां चेतनाधातुरित्युक्तम् । कस्त्वेषां विशेषः किं वा सामा-
न्यमिति । तत्र केचिदाचक्षते । परस्य महासमुद्रस्थानीयस्य ब्रह्मणोऽ-
क्षरस्याप्रचलितस्वरूपस्येषत्प्रचलितावस्थाऽन्तर्यामी । अत्यन्तप्रचलि-

तदिति । यदादौ मदीयं वचनं तदेव बहुमानयोग्यमित्याह । यदिदिति । वद्व्याकरोति ।
अस्मा इति । नमस्कारं कृत्वाऽस्मादनुज्ञां प्राप्येति शेषः । तदेवेति प्राथमिकवचनोक्तिः ।
किमिति त्वदीयं पूर्वं वचो बहु मन्यामहे जेतुं पुनरिममाज्ञासमहे नेत्याह । जय-
स्त्विति । तत्र प्रश्नपूर्वकं पूर्वोक्तमेव बहुमानविषयभूतं वाक्यमवतार्य व्याचष्टे ।
कस्मादित्यादिना । पराजिताया गार्ग्या वचो नोपादेयमित्याराङ्ग्याऽऽह । प्रश्नो
चेदिति । तत्र प्रश्ननिर्णयाद्याज्ञवल्क्यस्याप्रकल्पत्वं प्रतिषेधाय ब्राह्मणान्प्रति हितं
चोक्तत्वेत्यर्थः । अन्तर्यामी क्षेत्रज्ञोऽक्षरमित्येतेषामवान्तरविशेषप्रदर्शनार्थं प्रकृतत्वं दर्श-
यति । अत्रान्तर्यामीति । तत्रान्तर्यामिणः प्रकृतत्वं प्रकटयति । यमिति । क्षेत्र-
ज्ञस्य प्रकृतत्वं स्फुटयति । ये चेति । अक्षरस्य प्रस्तुतत्वं प्रत्याययति । यच्चेति ।
सर्वेषां विषयाणां दर्शनश्रवणादिक्रियाकर्तृत्वेन चेतनाधातुरिति यत्तदक्षरमुक्तमित्यन्वयः ।
तेषु विचारमवतारयति । कस्त्विति । तस्मिन्विचारे स्वयंमवतृत्थापयति । तत्रेति ।

१ क. 'च्येध्वं मुच्येध्वं' । २ क. 'मन्येध्वं' । ३ ख. ग. 'नाऽऽशंसनी' । ४ ख. घ. न जीवा
वि' । ५ घ. ण. ततः स्वप्' । ६ घ. अ. ण. 'तिपथ ।

तावस्था क्षेत्रज्ञो यस्तं न वेदान्तर्पामिणम् । तथाऽन्याः पञ्चावस्थाः परिकल्पयन्ति । तथाऽष्टावस्था ब्रह्मणो भवन्तीति वदन्ति । अन्येऽक्षरस्य शक्तय एता इति वदन्त्यनन्तशक्तिमदक्षरमिति च । अन्ये त्वक्षरस्य विकारा इति वदन्ति । अवस्थाशक्ती तावन्नोपपद्येते । अक्षरस्याशनापादिसंसारधर्मातीतत्वश्रुतेः । न ह्यशनापाद्यतीतत्वमशनापादिधर्मवदवस्थावत्त्वं चैकस्य युगपदुपपद्यते । तथा शक्तिमत्त्वं च । विकारावपवत्वे च दोषाः प्रदर्शिताश्रुतुर्थे । तस्मादेता असत्याः सर्वाः कल्पनाः । कस्तर्हि भेद एषाम् । उपाधिकृत इति ब्रूमो न स्वत एषां भेदोऽभेदो वा सैन्धवघनवत्प्रज्ञानघनैकरसस्वाभाव्यात् “अपूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यम्” “अयमात्मा ब्रह्म” इति च श्रुतेः । “सबाह्याभ्यन्तरो ह्यजः” इति चाऽऽथर्वणे । तस्मान्निरुपाधिकस्याऽऽत्मनो निरुपाख्यत्वान्निर्विशेषत्वादेकत्वाच्च नेति नेतीति व्यपदेशो भवति । अविद्याकामकर्म-

क्षेत्रज्ञस्याप्रस्तुतत्वज्ञाङ्गा वारयति । यस्तमिति । यथा परस्याऽऽत्मनोऽन्वयीमी जीवश्चेत्यवस्थे द्वे कल्प्येते तथा तस्यैवान्याः पञ्चावस्थाः पिण्डो जातिर्विराट् सूत्रं दैवमित्येवंलक्षणा महाभूतसंस्थानभेदेन कल्पयन्तीत्याह । तथेति । उत्करीत्या कल्पनायां पिण्डो जातिर्विराट् सूत्रं दैवमव्याकृतं साक्षी क्षेत्रज्ञश्चेत्यष्टावस्था ब्रह्मणो भवन्तीति वदन्तः परिकल्पयन्तीति संबन्धः । अवस्थापक्षमुक्त्वा शक्तिपक्षमाह । अन्य इति । तुज्ञाब्देनावयवपक्षं दर्शयन्विकारपक्षं निक्षिपति । अन्ये त्विति । तत्र पक्षद्वयं प्रत्याह । अवस्थेति । अन्तर्यामिमभृतीनामिति शेषः । तस्य सांसारिकधर्मातीतत्वश्रुतावपि कथमवस्थावत्त्वं शक्तिमत्त्वं वा न सिध्यतीत्याज्ञाङ्ग्याऽऽह । न हीति । अवशिष्टपक्षद्वयनिराकरणं प्रागेव प्रवृत्तं स्मारयति । विकारेति । परपक्षनिराकरणमुपसंहरति । तस्मादिति । परकीयकल्पनासंभवे पृच्छति । कस्तर्हीति । उत्तरमाह । उपाधीति । आत्मनि स्वतो विशेषाभावे हेतुमाह । सैन्धवेति । तत्रैव हेत्वन्तरमाह । अपूर्वमिति । बाह्यं कार्यमाभ्यन्तरं कारणं ताभ्यां कल्पिताभ्यां सहाधिष्ठानत्वेन सत्तास्फूर्तिप्रदतया वर्तते ब्रह्म स्वभावतस्तु जन्मादिसर्वविक्रियाशून्यं कूटस्थं तदित्याथर्वणश्रुतेरर्थः । आत्मनि स्वतो विशेषानवगमे फलितमाह । तस्मादिति । निरुपाख्यत्वं वाचां मनसां चागोचरत्वम् । तत्र निर्विशेषत्वमेकत्वं च हेतुः । निरुपाधिकस्येति निर्विशेषत्वं साधयितुमुक्तम् । तत्र च दीप्सावाक्यं प्रमाणं कृतम् । कथं पुनरेवंविधस्य वस्तुनः संसारित्वं वदाह । अविद्येति । तैर्विशिष्टं यत्कार्यकरणं तेनो-

१ छ. न. ट. कल्पेते । २ क. घ. “क्षणम्” । ३ क. छ. घ. न. ण. “न्तः क” । ४ घ. अ. न. “यमभ्य” । ५ घ. न. ण. “षायोगे फ” ।

विशिष्टकार्यकरणोपाधिरात्मा संसारी जीव उच्यते । नित्यनिरतिशयज्ञानशक्त्युपाधिरात्माऽन्तर्यामीश्वर उच्यते । स एव निरुपाधिः केवलः शुद्धः स्वेन स्वभावेनाक्षरं पर उच्यते । तथा हिरण्यगर्भाव्याकृतदेवताजातिपिण्डमनुष्यतिर्यकभेतादिकार्यकरणोपाधिभिर्विशिष्टस्तदारूप्यस्तद्रूपो भवति । तथा तदेजति तन्नैजतीति व्याख्यातम् । तथा “एष त आत्मा” “एष सर्वभूतान्तरात्मा” “एष सर्वेषु भूतेषु गूढः” “तच्चमति” “अहमेवेदं सर्वम्” “आत्मैवेदं सर्वम्” “नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा” इत्यादिश्रुतयो न विरुध्यन्ते । कल्पनान्तरेष्वेताः श्रुतयो न गच्छन्ति । तस्मादुपाधिभेदेनैवैषां भेदो नान्यथैकमेवाद्वितीयमित्यवधारणात्सर्वोपनिषत्सु ॥ १२ ॥ इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्ये तृतीयाध्यायस्याष्टमं ब्राह्मणम् ॥ ८ ॥ अथ हैनं विदग्धः शाकलयः पप्रच्छ । पृथिव्यादीनां सूक्ष्मतरतम्यक्रमेण पूर्वस्य पूर्वस्योर्त्तरस्मिन्नुत्तरस्मिन्नोत्तप्रोतभावं कथयन्सर्वान्तरं ब्रह्म प्रका-

पाधिनोपहितः परमात्मा जीवस्संसारीति च व्यपदेशभाग्यवतीत्यर्थः । तथाऽपि कथं तस्यान्तर्यामित्वं तदाह । नित्येति । नित्यं निरतिशयं सर्वत्रापतिबद्धं ज्ञानं तस्मिन्सत्त्वपरिणामे सत्त्वप्रधाना मायाशक्तिरुपाधिस्तेन विशिष्टः सन्नात्मेश्वरोऽन्तर्यामीति चोच्यत इत्यर्थः । कथं तर्हि तस्मिन्नक्षरशब्दमवृत्तिस्तत्राऽऽह । स एवेति । निरुपाधित्वं शुद्धत्वे हेतुः । केवलत्वमद्वितीयत्वम् । तथाऽपि कथं तत्र हिरण्यगर्भादिशब्दमत्यावित्याशङ्क्याऽऽह । तथेति । यथैकस्मिन्न परस्मिन्नात्मनि कल्पितोपाधिप्रयुक्तं नानात्वं तथा तदेजति तन्नैजतीत्यादि वाक्यमाश्रित्य प्रागेवोक्तमित्याह । तथेति । कल्पनया परस्य नानात्वं वस्तुतस्त्वैकरस्यमित्यत्र श्रुतीरुदाहरति । तथेत्यादिना । अवस्थाशक्तिविकारावयवक्षेत्रपि यथोक्तश्रुतीनामुपपात्तिमाशङ्क्याऽऽह । कल्पनान्तरेष्विति । औपाधिकोऽन्तर्याम्यादिभेदो न स्वाभाविक इत्युपसंहरति । तस्मादिति । स्वतो वस्तुनि नास्ति भेदः किंत्वैकरस्यभेदेत्यत्र हेतुमाह । एकमिति ॥ १२ ॥ इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यटीकायां तृतीयाध्यायस्याष्टमं ब्राह्मणम् ॥ ८ ॥

ब्राह्मणान्तरमुत्थापयति । अथेति । गार्गिप्रश्ने निर्णीते तथा ब्रह्मवदनं प्रत्येतत्तुल्यो नास्तीति मर्वांप्रति कथनानन्तरमथशब्दार्थः । संगतिं वक्तुं वृत्तं कर्तव्यमिति । पृथिव्यादीनामिति । यत्साक्षादित्यादि प्रस्तुत्य सर्वान्तरत्वनिरूपणद्वारा साक्षित्वादिकमार्थिकं ब्राह्मणत्रये निर्धारितमित्यर्थः । अन्त-

१ च. ज. 'न भा' । २ च. ज. 'गर्भेणा' । ३ ख. ग. सर्वम् । ४ ख. ग. क. च. छ. क. 'तरोत्त' । ५ ज. ग. साक्षात्वादि ।

अथ हैनं विदग्धः शाकल्यः पप्रच्छ कति
देवा याज्ञवल्क्येति स हैतयैव निविदा
प्रतिपेदे यावन्तो वैश्वदेवस्य निविद्युच्यन्ते

शितवान् । तस्य च ब्रह्मणो व्याकृतविषये सूत्रभेदेषु नियन्तृत्वमुक्तम् ।
व्याकृतविषये व्यक्ततरं लिङ्गमिति । तस्यैव ब्रह्मणः साक्षात्परोक्षत्वे निय-
न्तव्यदेवताभेदसंकोचविकासद्वारेणाधिगन्तव्ये इति तदर्थं शाकल्य-
ब्राह्मणमारभ्यते । अथ हैनं विदग्ध इति नामतः शाकल्यस्यापत्यं
शाकल्यः पप्रच्छ कतिसंख्याका देवा हे याज्ञवल्क्येति । स याज्ञवल्क्यो
ह किलैतयैव वक्ष्यमाणया निविदा प्रतिपेदे संख्यां यां संख्यां पृष्ट-
वान्शाकल्यो यावन्तो यावत्संख्याका देवा वैश्वदेवस्य शस्त्रस्य निविदि ।
निविन्नाम देवतासंख्यावाचकानि मन्त्रपदानि कानिचिद्वैश्वदेवे शस्त्रे
शस्यन्ते तानि निवित्संज्ञकानि । तस्यां निविदि यावन्तो देवाः श्रूयन्ते
तावन्तो देवा इति । का पुनः सा निविदिति । तानि निवित्पदानि

यामिब्राह्मणे मुँत्वो निर्दिष्टमर्थमनुद्रवति । तस्य चेति । नामरूपाभ्यां
व्याकृतोः विषयो द्वैतप्रपञ्चस्तत्र सूत्रस्य भेदा ये पृथिव्यादयस्तेषु नियम्येषु नियन्तृत्वं
तस्योक्तमिति योजना । किमिति व्याकृतविषये नियन्तृत्वमुक्तमिति तत्राऽऽह ।
व्याकृतेति । तत्र हि परब्रह्मस्य पृथिव्यादेर्ग्रहणं नियम्यत्वे स्पष्टतरं लिङ्गमिति
तत्रैव नियन्तृत्वमुक्तमित्यर्थः । वृत्तमनूद्योत्तरस्य ब्राह्मणस्य तात्पर्यमाह ।
तस्यैवेति । नियन्तव्यानां देवताभेदानां प्राणान्तः संकोचो विकासश्चाऽऽनन्त्यपर्य-
न्तस्त्वद्वारा प्रकृतस्यैव ब्रह्मणः साक्षात्परोक्षत्वे स एष नेति नेत्यात्मत्यादिनाऽधिग-
न्तव्ये इति कृत्वा प्रथमं देवतासंकोचविकासोक्तिरनन्तरं वस्तुनिर्देश इत्येतदर्थमेतद्व्या-
ह्मणमित्यर्थः । ब्राह्मणारम्भमेवमुक्त्वा तदक्षराणि व्याकरोति । अथेत्यादिना । निविदि
श्रूयन्ते तावन्तो देवा इत्युत्तरत्र संबन्धः । केयं निविदिति पृच्छति । निविन्नामेति ।
उत्तरमाह । देवतेति । पदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थं कथयति । तस्यामिति । यद्यपि भाष्ये
निविद्याख्याता तथाऽपि प्रश्नद्वारा श्रुत्या तां व्याख्याति । का पुनरित्यादिना ।

१ ग. 'ये च व्य' । २ क. ख. घ. च. छ. ज. झ. ङ. 'क्षादपरो' । ग. 'क्षात्वापरो' । ङ.
'क्षात्कारपरो' । ३ क. घ. छ. ज. 'ते । वि' । ४ घ. झ. 'तः शाक' । ५ क. च. ङ. 'दे यां' । ६ ख.
ग. यां पृ' । ७ ग. 'का वै' । ८ ख. देवता । ९ ख. 'नि स्युः । त' । १० क. पुनो । ११ घ. व.
ण. 'मुक्तं तं' । १२ क. ख. ङ. 'क्षात्वापरो' । १३ घ. ण. विदग्धेत्यादिना ।

त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री च सहस्रेत्योमिति
 होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति त्रयस्त्रिंश-
 दित्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति
 षडित्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति
 त्रयइत्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति
 द्वावित्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्ये-
 त्यध्यर्ध इत्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञ-
 वल्क्येत्येक इत्योमिति होवाच कतमे ते त्रयश्च
 त्री च शता त्रयश्च त्री च सहस्रेति ॥ १ ॥ स होवाच
 महिमान एवैषामेते त्रयस्त्रिंशत्त्वेव देवा इति

प्रदर्शयन्ते । त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च देवा देवानां त्री च त्रीणि च
 शतानि पुनरप्येवं त्रयश्च त्री च सहस्रा सहस्राण्येतावन्तो देवा इति ।
 शाकल्योऽप्योमिति होवाच । एवमेषां मध्यमा संख्या सम्यक्तया ज्ञाता ।
 पुनस्तेषामेव देवानां संकोचविषयां संख्यां पृच्छति । कत्येव देवा
 याज्ञवल्क्येति । त्रयस्त्रिंशत्पञ्चत्रयो द्वावध्यर्ध एक इति । देवतासंको-
 चविकासविषयां संख्यां पृष्ट्वा पुनः संख्येयस्वरूपं पृच्छति कतमे ते
 त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री च सहस्रेति ॥ १ ॥

स होवाचेतरो महिमानो विभूतय एषां *त्रयस्त्रिंशतां देवानामेते
 त्रयश्च त्री च शतेत्यादयः । परमार्थतस्तु त्रयस्त्रिंशत्त्वेव देवा इति ।

अनुज्ञावाक्यं व्याकरोति । एवमिति । मध्यमा संख्या षडधिकत्रिंशता-
 धिकत्रिसहस्रलक्षणा । कत्येवेत्यादिप्रश्नानां पूर्वप्रश्नेन पौनरुक्त्यमाशङ्क्य परिहरति ।
 पुनरित्यादिना । कतमे ते त्रयश्चेत्यादिप्रश्नस्य विषयभेदं दर्शयति । देवतेति ॥ १ ॥
 कति वरिं देवां निविदि भवन्ति तत्राऽऽह । परमार्थतस्त्विति । त्रयस्त्रिंशतो

* इदं बहुवचनं चिन्त्यम् ।

कतमे ते त्रयस्त्रिंशदित्यष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वाद-
शाऽऽदित्यास्त एकत्रिंशदिन्द्रश्चैव प्रजापतिश्च त्रय-
स्त्रिंशाविति ॥ २ ॥ कतमे वसव इत्यग्निश्च पृथिवी
च वायुश्चान्तरिक्षं चाऽऽदित्यश्च द्यौश्च चन्द्रमाश्च नक्ष-
त्राणि चैते वसव एतेषु हीदं सर्वं हितमिति तस्मा-
द्दसव इति ॥ ३ ॥ कतमे रुद्रा इति दशमे पुरुषे
प्राणा आत्मैकादशस्ते यदाऽस्माच्छरीरान्मर्त्यादुत्क्रा-
मन्त्यथ रोदयन्ति तद्यद्रोदयन्ति तस्माद्गुद्रा इति ॥४॥

कतमे ते त्रयस्त्रिंशदित्युच्यन्ते । अष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशाऽऽ-
दित्यास्त एकत्रिंशदिन्द्रश्चैव प्रजापतिश्च त्रयस्त्रिंशतां पूरणौ ॥ २ ॥

कतमे वसव इति तेषां स्वरूपं प्रत्येकं पृच्छन्ते । अग्निश्च पृथिवी
चेत्यग्न्याद्या नक्षत्रान्ता एते वसवः । प्राणिनां कर्मफलाश्रयत्वेन कार्य-
करणसंघातरूपेण तन्निवासत्वेन च विपरिणमन्तो जगदिदं सर्वं वास-
यन्ति वसन्ति च । ते यस्माद्वासयन्ति तस्माद्दसव इति ॥ ३ ॥

कतमे रुद्रा इति दशमे पुरुषे कर्मबुद्धीन्द्रियाणि प्राणा आत्मा मन
एकादश एकादशानां पूरणस्त एते प्राणा यदाऽस्माच्छरीरान्मर्त्या-
त्प्राणिनां कर्मफलोपभोगेक्षय उत्क्रामन्ति । अथ तदा रोदयन्ति तस्मि-
न्बन्धिनः । तत्र यस्माद्रोदयन्ति ते संबन्धिनस्तस्माद्गुद्रा इति ॥ ४ ॥

देवानां स्वरूपं प्रश्नद्वारा निर्धारयति । कतमे त इति ॥ २ ॥

उत्तरप्रश्नप्रश्नप्रतीकं गृहीत्वा तस्य तात्पर्यमाह । कतम इति । तेषां वस्वादीनां
प्रत्येकं वस्वादित्रये प्रतिगणमिन्द्रे प्रजापता चैकैकस्येत्यर्थः । तेषां वसुत्वमेतेषु
हीत्यादिवाक्यावष्टम्भेन स्पष्टयति । प्राणिनामिति । तेषां कर्मणस्तत्फलस्य चाऽऽ-
श्रयत्वेन तेषामेव निवासत्वेन च शरीरेन्द्रियसमुदायाकारेण विपरिणमन्तोऽग्न्यादयो
जगदेतद्वासयन्ति स्वयं च तत्र वसन्ति तस्माद्युक्तं तेषां वसुत्वमित्यर्थः । वसुत्वं निग-
मयति । ते यस्मादिति ॥ ३ ॥

प्राणशब्दाद्येमाह । कर्मेति । ते यदाऽस्मादित्यादि वाक्यमनुसृत्य तेषां रुद्रत्वमुपपा-
दयति । त एते प्राणा इति । मरणकालः सप्तम्यर्थः ॥ ४ ॥

१ क. ख. ग. घ. ङ. छ. ज. ट. ठ. ड. हीदं वसु सः । २ ड. द. यदस्मा । ३ क. 'च्यन्ते ।
अं । ४ ख. 'रणात् ए । ५ ख. ड. च. छ. ड. 'भोगाश्रयत्वेन भोग' । घ. ज. 'भोगायोत्क्रा' । ६ क.
ख. ग. ङ. 'न्ति तत्त' । च. 'न्ति संव' । ७ ग. ते तस्मिन् । ८ घ. त्र. 'श्रयश्चकप्रती' । ९ क. ख. ड. 'तदाश्रय' ।

कतम आदित्या इति द्वादश वै मासाः संवत्स-
रस्यैत आदित्या एते हीद* सर्वमाददाना
यन्ति ते यदिद* सर्वमाददाना यन्ति तस्मादा-
दित्या इति ॥ ५ ॥ कतम इन्द्रः कतमः प्रजाप-
तिरिति स्तनयित्नुरेवेन्द्रो यज्ञः प्रजापतिरिति
कतमः स्तनयित्नुरित्यशनिरिति कतमो यज्ञ
इति पशव इति ॥ ६ ॥ कतमे षडित्यग्निश्च

कतम आदित्या इति द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य कालस्यावयवाः
प्रसिद्धा एत आदित्याः । कथम् । एते हि यस्मात्पुनः पुनः परिवर्त-
मानाः प्राणिनामार्युषि कर्मफलं चाऽऽददाना गृह्णन्त उपाददतो यन्ति
गच्छन्ति ते यद्यस्मादेवमिदं सर्वमाददाना यन्ति तस्मादादित्या
इति ॥ ५ ॥

कतम इन्द्रः कतमः प्रजापतिरिति स्तनयित्नुरेवेन्द्रो यज्ञः प्रजापतिरिति
कतमः स्तनयित्नुरित्यशनिरिति । अशनिर्वज्रं वीर्यं बलं यत्प्राणिनः
प्रमापयति स इन्द्रः । इन्द्रस्य हि तत्कर्म । कतमो यज्ञ इति पशव
इति । यज्ञस्य हि साधनानि पशवः । यज्ञस्यारूपत्वात्पशुसाधनाश्रय-
त्वाच्च पशवो यज्ञ इत्युच्यते ॥ ६ ॥

कतमे षडिति । त एवाग्न्यादयो वसुत्वेन पठिताश्चन्द्रमसं नक्षत्राणि
च वर्जयित्वा षड्भवन्ति षट्संख्याविशिष्टाः । एते हि यस्मात्प्रयत्नि-

तेषामादित्यत्वमप्रसिद्धमिति शङ्कते । कथमिति । एते हीत्यादिवक्त्रेणोत्तरमाह ।
एते हीति ॥ ५ ॥

प्रसिद्धं वज्रं व्यावर्षयति । वीर्यमिति । तदेव संघातनिष्ठत्वेन स्फुटयति । बलमिति ।
किं वैबलमिति चेत्तत्राऽऽह । यत्प्राणिन इति । प्रमाणं हिंसनम् । कथं तस्येन्द्र-
त्वमुपचारादित्याह । इन्द्रस्य हीति । पशूनां यज्ञत्वमप्रसिद्धमित्याशङ्क्याऽऽह ।
यज्ञस्य हीति । कारणे कार्योपचारं साधयति । यज्ञस्येति । अमूर्तत्वात्साधनव्यति-
रिक्तरूपाभावाद्यज्ञस्य पश्चाश्रयत्वाच्च पशवो यज्ञ इत्युच्यत इत्यर्थः ॥ ६ ॥

एते हीति प्रतीकमादाय व्याचष्टे । यस्मादिति । यत्रयत्निशदाद्युक्तं तत्सर्वमेत

१ क. क. छ. 'नित् हि ते । २ क. घ. ड. 'निविष्टत्वे' । ३ क. क. ड. तदिति चोत्तरमाह ।
४ घ. ण. 'तदाह ।

पृथिवी च वायुश्चान्तरिक्षं चाऽऽदित्यश्च द्यौश्चैते
 षडेते हीद* सर्व* षडिति ॥ ७ ॥ कतमे ते
 त्रयो देवा इतीम एव त्रयो लोका एषु हीमे
 सर्वे देवा इति कतमौ तौ द्वौ देवावित्यन्नं चैव
 प्राणश्चेति कतमोऽध्यर्ध इति योऽयं पवत इति
 ॥ ८ ॥ तदाहुर्दयमेक इवैव पवतेऽथ कथम-
 ध्यर्ध इति यदस्मिन्निद* सर्वमध्याभ्रौत्तेनाध्यर्ध
 इति कतम एको देव इति प्राण इति

शदादि यदुक्तमिदं सर्वमेत एव षड्भवन्ति । सर्वो हि वस्वादिविस्तर एते-
 ष्वेव षट्स्वन्तर्भवतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

कतमे ते त्रयो देवा इति । इम एव त्रयो लोका इति । पृथिवीमार्गि
 चैकीकृत्यैको देवोऽन्तरिक्षं वायुं चैकीकृत्य द्वितीयो दिवमादित्यं चैकी-
 कृत्य तृतीयस्त एव त्रयो देवा इति । एषु हि यस्माच्च त्रिषु देवेषु सर्वे
 देवा अन्तर्भवन्ति तेनैत एव देवास्त्रय इत्येष नैरुक्तानां केषांचित्पक्षः ।
 कतमौ तौ द्वौ देवाविति । अन्नं चैव प्राणश्चैतौ द्वौ देवावनयोः सर्वेषामु-
 क्तानामन्तर्भावः । कतमोऽध्यर्ध इति । योऽयं पवते वायुः ॥ ८ ॥

तत्तत्राऽऽहुश्चोदयन्ति यदयं वायुरेक इवैवैक एव पवते । अथ कथ-
 मध्यर्ध इति । यदस्मिन्निदं सर्वमध्याभ्रौदस्मिन्वायौ सतीदं सर्वमध्या-
 भ्रौदधि ऋद्धिं प्राप्नोति तेनाध्यर्ध इति । कतम एको देव इति प्राण इति ।

एव यस्मात्तस्मादेते षड्भवन्तीति योजना । अक्षरार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह । सर्वो
 हीति ॥ ७ ॥

प्रतिज्ञासमाप्तावितिशब्दः । तत्र हेतुः । एषु हीति । देवलक्षणकृतां केषांविदेष
 पक्षो दर्शितोऽन्येषां तु त्रयो लोका इत्यस्य यथाश्रुतोऽर्थ इत्याह । इत्येष इति ॥८॥

एकस्याध्यर्धत्वमाक्षिपति । तत्तत्रेति । इवशब्दस्तु कथमित्यत्र संबध्यते । परि-
 हरति । यदस्मिन्निति । प्राणस्य ब्रह्मत्वं साधयति । सर्वेति । तेन महश्चेनेति

स ब्रह्म त्यदित्याचक्षते ॥ ९ ॥ पृथिव्येव यस्याऽऽयतनमग्निर्लोको मनोज्योतिर्यो

स प्राणो ब्रह्म सर्वदेवात्मकत्वान्महद्ब्रह्म तेन स ब्रह्म त्यदित्याचक्षते त्यदिति तद्ब्रह्माऽऽचक्षते परोक्षाभिधायकेन शब्देन । देवानामेतदेकत्वं नानात्वं च । अनन्तानां देवानां निवित्संख्याविशिष्टेष्वन्तर्भावः । तेषामपि त्रयस्त्रिंशदादिपूत्तरोत्तरेषु यावदेकस्मिन्प्राणे । प्राणस्यैव चैकस्य सर्वोऽनन्तसंख्यातो विस्तरः । एवमेकश्चानन्तश्चाऽनन्तसंख्याविशिष्टश्च प्राण एव । तत्र च देवस्यैकस्य नामरूपकर्मगुणशक्तिभेदोऽधिकारभेदात् ॥ ९ ॥

इदानीं तस्यैव प्राणस्य ब्रह्मणः पुनरष्टधा भेद उपदिश्यते । पृथिव्येव यस्य देवस्याऽऽयतनमाश्रयोऽग्निर्लोको यस्य लोकपत्यनेनेति लोकः पश्यतीत्यग्निना पश्यतीत्यर्थः । मनोज्योतिर्मनसा ज्योतिषा संकल्पविकल्पादिकार्यं करोति यः सोऽयं मनोज्योतिः । पृथिवीशरीरोऽग्निदर्शनो मनसा संकल्पपिता पृथिव्यभिमानी कार्यकरणसंघातवान्देव

यावत् । तस्य परोक्षत्वप्रतिपत्तौ प्रयत्नगौरवार्थं कथयति । त्यदिति । उक्तमर्थं प्रतिपात्तिसौकर्यार्थं संश्लेषादि । देवानामिति । एकत्वं प्राणे पर्यवसानम् । ज्ञानात्वमानन्त्यम् । षडधिकत्रिंशताधिकत्रिसहस्रसंख्याकानामेव देवानामत्रोक्तत्वात्कथं तदानन्त्यमित्याशङ्क्य शवसहस्रैश्चब्दाभ्यामनन्तताऽप्युक्तैवेत्याशयेनाऽऽह । अनन्तानामिति । एकस्मिन्प्राणे पर्यवसानं यावद्भवति तावत्पर्यन्तमुत्तरोत्तरेषु त्रयस्त्रिंशदादिषु तेषामप्यन्तर्भाव इत्याह । तेषामपि । प्राणस्य कस्मिन्नन्तर्भावस्तत्राऽऽह । प्राणस्यैवेति । संश्रुतिमर्थमुपसंहरति । एवमिति । एकस्यानेकैर्भावे किं निमित्तमित्याशङ्क्याऽऽह । तत्रेति । उक्तरीत्या प्राणस्वरूपे स्थिते सर्वाति यावत् । देवस्यैकस्य प्रकृतस्य प्राणस्यैवेत्यर्थः । प्राणिनां ज्ञाने कर्मणि चाधिकारस्य स्वप्नित्वस्य भेदोऽधिकारभेदस्त्वन्निमित्तत्वेन देवस्यानेकसंस्थानपरिणामसिद्धिः । प्राणिनो हि ज्ञानं कर्म चानुष्ठाय सूत्रांशमग्न्यादिरूपमापद्यन्ते तद्युक्तो यथोक्तो भेद इत्यर्थः ॥ ९ ॥

संकोचविकासाभ्यां प्राणस्वरूपोक्त्यनन्तरमवसरर्षाभिरिदानीमित्युच्यते । उपदिश्यते ध्यानार्थमिति शेषः । भवयवशो वाक्यं योजयति । पृथिवीति । संपिण्डितं वाक्यत्रयायं कथयति । पृथिवीत्यादिना । वैशब्दोऽवधारणार्थः । तं परायणं य एव विजानीयात्स

१ घ. ड. विस्तरः । २ झ. 'कल्पा' । ३ घ. ज. झ. 'णवा' । ४ ण. 'संख्याभ्यां' । ५ घ. 'कत्वमा' । ६ घ. ण. 'णि बाऽधि' । ७ घ. ण. 'र्म वाऽनु' । ८ घ. 'प्रासत्वमिदा' । ड. 'प्रासमिदा' ।

वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्याऽऽत्मनः परा-
यणं स वै वेदिता स्यात् । याज्ञवल्क्य वेद वा
अहं तं पुरुषं सर्वस्याऽऽत्मनः परायणं यमात्थ
य एवायं शारीरः पुरुषः स एष वदैव शाकल्य

इत्यर्थः । य एवंविशिष्टं वै तं पुरुषं विद्याद्विजानीयात्सर्वस्याऽऽत्मन
आध्यात्मिकस्य कार्यकरणसंघातस्याऽऽत्मनः परमयनं पर आश्रयस्तं
परायणम् । मानुजेन त्वज्जासरुधिररूपेण क्षेत्रस्थानीयेन बीजस्थानी-
यस्य पितृजस्यास्थिमज्जाशुक्ररूपस्य परमयनं करणात्मनश्च स वै वेदिता
स्याद्य एतदेवं वेत्ति स वै वेदिता पण्डितः स्यादित्यभिप्रायः । याज्ञ-
वल्क्य त्वं तमजानन्नेव पण्डिताभिमानीत्यभिप्रायः । यदि तद्विज्ञाने
पाण्डित्यं लभ्यते वेद वा अहं तं पुरुषं सर्वस्याऽऽत्मनः परायणं यमात्थ यं
कथयसि तमहं वेद तत्र शाकल्यस्य वचनं द्रष्टव्यम् । यदि त्वं वेत्थ तं पुरुषं
ब्रूहि किंविशेषणोऽसौ । शृणु यद्विशेषणः सः । य एवायं शारीरः पार्थि-
वांशे शरीरे भवः शारीरो मानुजकोशत्रयरूप इत्यर्थः । स एष देवो
यस्त्वया पृष्ठो हे शाकल्य । किंत्वस्ति तत्र वक्तव्यं विशेषणान्तरं तद्द-
दैव पृच्छैवेत्यर्थो हे शाकल्य । स एवं प्रक्षोभितोऽमर्षवशग आह

एव वेदिता स्यादिति संबन्धः । अथ केन रूपेण पृथिवीदेवस्य कार्यकरणसंघातं प्रत्य-
याश्रयत्वं तदाह । मानुजेनेति । पृथिव्या मानुशब्दवाच्यत्वाद्य एव देवोऽहं पृथिव्यस्मीति
मन्यते स एव शरीरारम्भकम वृजकोशत्रयाभिमानीतया वर्तते तथा च तस्य तेन
रूपेण पितृजत्रितयं कौथं लिङ्गं च करणं प्रत्याश्रयत्वं संभवतीत्यर्थः । पृथिवीदेवस्य
परायणत्वमुपपाद्यानन्तरवाक्यमुत्थाप्य व्याचष्टे । स वै वेदितेति । तथाऽपि मम
किमायातमित्याज्ञाङ्क्याऽऽह । याज्ञवल्क्येति । स पुरुषो येन विशेषणेन विशिष्ट-
स्तद्विशेषणमुच्यमानं शृण्वित्युक्त्वा तदेवाऽऽह । य एवेति । शरीरं हि पञ्चभूता-
त्मकं तत्र पार्थिवांशे^१ जनकत्वेन स्थितः शारीर इति यावत् । तस्य जीवत्वं वारयाति ।
मानुजेति । पृथिवीदेवस्य निर्णतित्वज्ञां वारयाति । किंत्विति । याज्ञवल्क्यो वक्ता
सम्प्रसारं ज्ञाकृत्यं प्रति कथं वदैवेति कथयति तत्राऽऽह । पृच्छेति । क्षोभितस्याम-

१ क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. ज. ट. 'वं यो वि' । २ ख. ग. ङ. छ. 'नेन पा' । ३ क.
घ. 'नं च इ' । ४ घ. छ. ख. 'थिवश' । क. ख. च. ट. 'थिवोऽशः श' । ५ क. ख. 'कार्यलि' ।
६ ख. 'इं कार' । ७ क. ख. 'शेन ज्ञ' । ८ घ. ङ. ञ. 'व्यावर्तयति ।

तस्य का देवतेत्यमृतमिति होवाच ॥ १० ॥
 काम एव यस्याऽऽयतनं हृदयं लोको मनो-
 ज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्याऽऽत्मनः परा-
 यणं स वै वेदिता स्यात् । याज्ञवल्क्य वेद वा
 अहं तं पुरुषं सर्वस्याऽऽत्मनः परायणं यमात्थ
 य एवायं काममयः पुरुषः स एष वदैव शाकल्य
 तस्य का देवतेति स्त्रिय इति होवाच ॥ ११ ॥

तोत्रादित इव गजस्तस्य देवस्य शरीरस्य का देवता यस्मान्निष्पद्यते
 यः सा तस्य देवतेत्यस्मिन्मकरणे विवक्षितम् । अमृतमिति होवाचामृतमिति
 यो मुक्तस्यान्नस्य रसो माषुजस्य लोहितस्य निष्पत्तिहेतुस्तस्माद्ब्रह्म-
 रसाच्छोहितं निष्पद्यते स्त्रियां श्रितं ततश्च लोहितमयं शरीरं बीजाश्र-
 यम् । समानमन्यत् ॥ १० ॥

काम एव यस्याऽऽयतनम् । स्त्रीव्यतिकराभिलाषः कामः कामशरीर
 इत्यर्थः । हृदयं लोको हृदयेन बुद्ध्या पश्यति । य एवायं काममयः
 पुरुषोऽध्यात्ममपि काममय एव तस्य का देवतेति स्त्रिय इति होवाच ।
 स्त्रीते हि कामस्य बीजाजायते ॥ ११ ॥

पर्वसगत्वे दृष्टान्तः । तोत्रेति । प्राकरणिकं देवताशब्दार्थमाह । यस्मादिति । पुरुषो
 निष्पत्तिकर्ता षष्ठ्यन्वये । लोहितनिष्पत्तिहेतुत्वमन्नरसस्यानुभवेन साधयति । तस्मा-
 द्भीति । तस्य कार्यमाह । ततश्चेति । लोहितोद्वितीयपदार्थनिष्ठात्तत्कार्यं त्वह्मांस-
 रुधिररूपं बीजस्यास्थिमज्जाह्युक्रात्मकस्याऽऽश्रयभूतं भवतीत्यर्थः । पर्यायसप्तकमाद्य-
 पर्यायेण तुल्यार्थत्वान्न पृथग्व्याख्यानपेक्षमित्याह । समानमिति ॥ १० ॥

उत्तरपर्यायेषु येषां पदानामर्थभेदस्तेषां तत्केलनार्थं प्रवीक्ष्य यद्वाति । काम इति ।
 वाक्यार्थमाह । कामशरीर इत्यर्थं इति । स च हृदयदर्शनो मनसा संकल्पयितेति
 पूर्ववत् । तस्य विशेषणं दर्शयति । य एवेति । आध्यात्मिकस्य काममयस्य पुरुषस्य
 कारणं पृच्छति । तस्येति । तस्यास्त्वत्कारणत्वमनुभवेन व्यनक्ति । स्त्रीतो हीति ॥ ११ ॥

१ ग. घ. च. ज. झ. ढ. स । २ क. ख. ग. छ. झ. ढ. 'क्षितः । अ' । ३ ख. 'स्त्रियामाभि' ।
 ग. च. ज. 'स्त्रियास्तत' । क. 'स्त्रियां त' । ४ ख. अ. ढ. 'ताद्विती' । ५ ख. 'ष्टा तत्का' । घ. ण.
 'ष्टारका' । ६ घ. अ. ण. 'रुथना' ।

रूपाण्येव यस्याऽऽयतनं चक्षुर्लोको मनोज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्याऽऽत्मनः परायणं स वै वेदिता स्यात् । याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषं सर्वस्याऽऽत्मनः परायणं यमात्थ य एवासावादित्ये पुरुषः स एष वदैव शाकल्य तस्य का देवतेति सत्यमिति होवाच ॥ १२ ॥ आकाश एव यस्याऽऽयतनं श्रोत्रं लोको मनोज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्याऽऽत्मनः परायणं स वै वेदिता स्यात् । याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषं सर्वस्याऽऽत्मनः परायणं यमात्थ य एवायं श्रोत्रः प्रातिश्रुत्कः पुरुषः स एष वदैव शाकल्य तस्य का देवतेति दिश इति होवाच ॥ १३ ॥

रूपाण्येव यस्याऽऽयतनम् । रूपाणि शुक्लकृष्णादीनि । य एवासावादित्ये पुरुषः सर्वेषां हि रूपाणां विशिष्टं कार्यमादित्ये पुरुषस्तस्य का देवतेति । सत्यमिति होवाच । सत्यमिति चक्षुरुच्यते । चक्षुषो ह्यध्यात्मत आदित्यस्याधिदैवतस्य निष्पत्तिः ॥ १२ ॥

आकाश एव यस्याऽऽयतनम् । य एवायं श्रोत्रे भवः श्रोत्रस्तत्रापि प्रतिश्रवणवेलायां विशेषतो भवतीति प्रातिश्रुत्कस्तस्य का देवतेति । दिश इति होवाच । दिग्भ्यो ह्यसावाध्यात्मिको निष्पद्यते ॥ १३ ॥

रूपशरीरस्य चक्षुर्दृशेनस्य मनसा संकल्पयितुर्देवस्य कथमादित्ये पुरुषो विशेषणमित्याशङ्क्याऽऽह । सर्वेषां हीति । रूपमात्राभिमानीनो देवस्याऽऽदित्ये पुरुषो विशेषणवच्छेदः । स च सर्वरूपप्रकाशकत्वात्सर्वै रूपैः स्वप्रकाशानायाऽऽरब्धः । तस्माद्युक्तं यथोक्तं विशेषणमित्यर्थः । कथं चक्षुषः सकाशादादित्यस्योत्पत्तिरित्याशङ्क्य 'चक्षोः सूर्यो भजायत' इति श्रुतिमाश्रित्याऽऽह । चक्षुषो हीति ॥ १२ ॥

तत्रापीति श्रोत्रोक्तिः । प्रतिश्रवणं संवादः प्रतिविषयं श्रवणं वा सर्वाणि श्रवणानि वा तद्वशायामिति यावत् । दिशस्तत्राधिदैवतमिति श्रुतिमाश्रित्याऽऽह । दिग्भ्यो हीति ॥ १३ ॥

तम एव यस्याऽऽयतनं हृदयं लोको मनो-
ज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्याऽऽत्मनः
परायणं स वै वेदिता स्यात् । याज्ञवल्क्य
वेद वा अहं तं पुरुषं सर्वस्याऽऽत्मनः परायणं
यमात्थ य एवायं छायामयः पुरुषः स एष वदैव
शाकल्य तस्य का देवतेति मृत्युरिति होवाच
॥ १४ ॥ रूपाण्येव यस्याऽऽयतनं चक्षुर्लोको
मनोज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्याऽऽत्मनः
परायणं स वै वेदिता स्यात् । याज्ञवल्क्य वेद
वा अहं तं पुरुषं सर्वस्याऽऽत्मनः परायणं
यमात्थ य एवायमादर्शं पुरुषः स एष वदैव
शाकल्य तस्य का देवतेत्यसुरिति होवाच ॥ १५ ॥

तम एव यस्याऽऽयतनम् । तम इति शार्वराचन्धकारः परिशुद्धते ।
अध्यात्मं छायामयो ज्ञानमयः पुरुषस्तस्य का देवतेति । मृत्युरिति
होवाच । मृत्युरधिदैवतं तस्य निष्पत्तिकारणम् ॥ १४ ॥

रूपाण्येव यस्याऽऽयतनम् । पूर्वं साधारणानि रूपाण्युक्तानीह तु
प्रकाशकानि विशिष्टानि रूपाणि गृह्यन्ते । रूपायतनस्य देवस्य विशेषा-
यतनं प्रतिबिम्बाधारमादर्शादि तस्य का देवतेत्यसुरिति होवाच तस्य
प्रतिबिम्बाख्यस्य पुरुषस्य निष्पत्तिरसोः प्राणात् ॥ १५ ॥

अधिदैवतं मृत्युरीश्वरो मृत्युर्नैवेदमावृतमासीदिति श्रुतेः । स च तस्याज्ञानमय-
स्याऽऽध्यात्मिकस्य पुरुषस्योत्पत्तिकारणमविवेकिप्रवृत्तेरीश्वराधीनत्वाद्दीश्वरपेरितो
गच्छेत्स्वर्गं वा श्वभ्रमेव वेति हि पठन्ति तदाह । मृत्युरिति ॥ १४ ॥

पुनरुक्तिं प्रत्याह । पूर्वमिति । आधारशब्दो भावप्रधानस्त्वथा च प्रतिबिम्ब-
स्याऽऽधारत्वं यत्र तदित्युक्तं भवति । आदिशब्देन स्वच्छस्वभावं स्वङ्गादि गृह्यते ।
प्राणेन हि निष्पृष्यमाणे दर्पणाद्दी प्रतिबिम्बाभिव्यक्तियोग्ये रूपविशेषो निष्पद्यते ।
ततो युक्तं प्राणस्य प्रतिबिम्बकारणत्वमित्यभिप्रेत्याऽऽह । तस्येति ॥ १५ ॥

आप एव यस्याऽऽयतनं हृदयं लोको मनीष्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्याऽऽत्मनः परायणं स वै वेदिता स्यात् । याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषं सर्वस्याऽऽत्मनः परायणं यमात्थ य एवायमप्सु पुरुषः स एष वदेव शाकल्य तस्य का देवतेति वरुण इति होवाच ॥१६॥
 रेत एव यस्याऽऽयतनं हृदयं लोको मनीष्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्याऽऽत्मनः परायणं स वै वेदिता स्यात् । याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषं सर्वस्याऽऽत्मनः परायणं यमात्थ य एवायं पुत्रमयः पुरुषः स एष वदेव शाकल्य तस्य का देवतेति प्रजापतिरिति होवाच ॥१७॥

आप एव यस्याऽऽयतनम् । साधारणाः सर्वा आप आयतनं वापी-
 कूपतडागाद्याश्रयास्वप्सु विशेषावस्थानम् । तस्य का देवतेति वरुण
 इति । वरुणात्संघातकर्त्र्योऽध्यात्ममाप एव वाप्याद्यर्षा निष्पत्तिकार-
 णम् ॥ १६ ॥

रेत एव यस्याऽऽयतनं य एवायं पुत्रमयो विशेषायतनं रेतआय-
 तनस्य पुत्रमय इति चास्थिमज्जाशुक्राणि पितुर्जातानि । तस्य का देव-
 तेति । प्रजापतिरिति होवाच । प्रजापतिः पितोच्यते । पितृतो हि
 पुत्रस्योत्पत्तिः ॥ १७ ॥

आप एव यस्याऽऽयतनं य एवायमप्सु पुरुष इत्युभयत्र सामान्यविशेषभावो न
 प्रतिभातीति शङ्कमानं प्रत्याह । साधारणा इति । कथं पुनर्वापीकूपादिविशेषायतनस्य
 वरुणो देवता न हि देवतामनो वरुणस्य तदधिष्ठातुस्तस्कारणत्वं तत्राऽऽह । वरुणा-
 दिति । आपो वापीकूपाद्याः पीताः सत्योऽध्यात्मं शरीरै मूत्रादिसंघातं कुर्वन्ति ।
 ताश्च वरुणाद्भवन्ति । वरुणशब्देनाऽऽप एव रश्मिद्वारा भूमिं पतन्त्योऽभिधीयन्ते ।
 तथा च ता एव वरुणात्मिका वाप्याद्यर्षा पीयमानानामुत्पत्तिकारणमिति युक्तं
 वरुणस्य वापीतडागाद्यायतनं पुरुषं प्रति कारणत्वमित्यर्थः ॥ १६ ॥

वाक्यद्वयं गृहीत्वा तात्पर्यमाह । विशेषेति । पुत्रमयशब्दार्थं व्याचष्टे । पुत्र-
 मय इति ॥ १७ ॥

शाकल्येति होवाच याज्ञवल्क्यस्त्वा ५ स्वदिमे
ब्राह्मणा अङ्गारावक्षयणमक्रता ३ इति ॥ १८ ॥
याज्ञवल्क्येति होवाच शाकल्यो यदिदं कुरु-
पञ्चालानां ब्राह्मणानत्यवादीः किं ब्रह्म विद्वा-
निति दिशो वेद सदेवाः सप्रतिष्ठा इति

अष्टधा देवलोकपुरुषभेदेन त्रिधा त्रिधाऽऽत्मानं प्रविभज्यावस्थित
एकैको देवः प्राणभेद एवोपासनार्थं व्यपदिष्टः । अधुना दिग्विभागेन
पञ्चधा प्रविभक्तस्याऽऽत्मन्युपसंहारार्थमाह । तूष्णींभूतं शाकल्यं याज्ञ-
वल्क्यो ग्रहेणेवाऽऽवेशयन्नाह । शाकल्येति होवाच याज्ञवल्क्यस्त्वा
स्विदिति वितर्के । इमे नूनं ब्राह्मणा अङ्गारावक्षयणमङ्गारा अवक्षीयन्ते
यस्मिन्संदंशादौ तदङ्गारावक्षयणं तन्नूनं त्वामक्रत कृतवन्तो ब्राह्मणास्त्वं
तु तन्न बुध्यस आत्मानं मया दह्यमानमित्यभिप्रायः ॥ १८ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच शाकल्यः । यदिदं कुरुपञ्चालानां ब्राह्मणान-
त्यवादीरित्युक्तवानसि स्वयं भीतास्त्वामङ्गारावक्षयणं कृतवन्त इति । किं
ब्रह्म विद्वान्सन्नेवमधिक्षिपसि ब्राह्मणान् । याज्ञवल्क्य आह ब्रह्मविज्ञानं
तावदिदं मम किं तदिशो वेद दिग्विषयं विज्ञानं जाने । तच्च न केवलं
दिश एव सदेवा देवैः सह दिग्धिष्ठातृभिः । किंच सप्रतिष्ठाः प्रतिष्ठाभिश्च

शाकल्येति होवाचेत्यादिग्रन्थस्य तात्पर्यं वक्तुं वृत्तं कीर्तयति । अष्टधेति । लोकः
सामान्याकारः पुरुषो विशेषावच्छेदो देवस्तत्कारणमनेन प्रकारेण त्रिधा त्रिधाऽऽत्मानं
प्रविभज्य स्थितो य एकैको देव उक्तः स प्राण एव सूत्रात्मा तद्भेदत्वात्पूर्वोक्तस्य सर्वस्य
स चोपासनार्थमष्टधोपदिष्टोऽधस्तादित्यर्थः । उत्तरस्य तात्पर्यं दर्शयति । अधुनेति ।
प्रविभक्तस्य जगतः सर्वस्येति शेषः । आत्मशब्दो हृदयविषयः । याज्ञवल्क्यवाक्यस्य
शाकल्ये प्रष्टर्यंबुद्धिपूर्वकारित्वापादकत्वं दर्शयति । ग्रहेणेति ॥ १८ ॥

सर्वेषामेव ब्राह्मणानां प्रायेण हन्तव्यत्वेन संमतो भवानिति मुनेरभिसं-
हितं शाकल्यस्तु कालचोदितत्वात्तदनुरोधिनीमन्यथाप्रतिपत्तिमेवाऽऽदाय चोदय-
तीत्याह । यदिदमिति । दिग्विषयं विज्ञानं जाने तन्ममास्तीत्यर्थः । तच्च विज्ञानं
केवलं दिङ्मात्रस्य न भवति किंतु देवैः प्रतिष्ठाभिश्च सहिता दिशो वेदेत्याह । तच्चेति ।

यद्विशो वेत्थ सदेवाः सप्रतिष्ठाः ॥१९॥ किंदे-
वतोऽस्यां प्राच्यां दिश्यसीत्यादित्यदेवत इति
स आदित्यः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति चक्षुषीति

सह । इतर आह । यद्यदि विशो वेत्थ सदेवाः सप्रतिष्ठा इति । संफलं यदि
विज्ञानं त्वया प्रतिज्ञातम् ॥ १९ ॥

किंदेवतः का देवताऽस्य तव दिग्भूतस्य । असौ हि याज्ञवल्क्यो
हृदयमात्मानं दिक्षु पञ्चधा विभक्तं दिगात्मभूतं तद्द्वारेण सर्वं जगदात्म-
त्वेनोपगम्याहमस्मि दिगात्मेति व्यवस्थितः । पूर्वाभिमुखः सप्रतिष्ठावच-
नाद्यथा याज्ञवल्क्यस्य प्रतिज्ञा तथैव पृच्छति । किंदेवतस्त्वमस्यां
दिश्यसीति । सर्वत्र हि वेदे यां यां देवतामुपास्त इहैव तद्भूतस्तां तां
प्रतिपद्यत इति । तथा च वक्ष्यति । देवो भूत्वा देवानप्येतीति । अस्यां
प्राच्यां का देवता दिगात्मनस्तवाधिष्ठात्री कया देवतया त्वं प्राचीद्यू-
पेण संपन्न इत्यर्थः । इतर आहाऽऽदित्यदेवत इति । प्राच्यां दिशि
ममाऽऽदित्यो देवता सोऽहमादित्यदेवतः । सदेवा इत्येतदुक्तं सप्रतिष्ठा
इति तु वक्तव्यमित्याह । स आदित्यः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति । चक्षुषीति ।

अवतारितस्य वाक्यस्यार्थं संक्षिपति । सफलमिति ॥ १९ ॥

प्राच्यां दिशि का देवतेति वक्तव्ये कथमन्यथा पृच्छन्त्ये तत्राऽऽह । असौ हीति ।
आत्मानमात्मीयमिति यावत् । यथोक्तं हृदयमात्मत्वेनोपगम्येति संबन्धः । तथाऽपि
प्रथमं प्राचीं दिशमाधिकृत्य प्रश्ने को हेतुरिति चेत्तत्राऽऽह । पूर्वाभिमुख इति ।
यद्यपि दिगात्माऽहमस्मीति स्थितस्तथाऽपि कथं सर्वं जगदात्मत्वेनोपगम्य तिष्ठतिस-
वगम्यते तत्राऽऽह । सप्रतिष्ठेति । सप्रतिष्ठा दिशो वेदेति वचनात्सर्वमपि हृदयद्वारा
जगदात्मत्वेनोपगम्य स्थितो मुनिरिति प्रतिभातीत्यर्थः । प्रतिज्ञानुसारित्वाच्चायं प्रश्नो
युक्तिमानित्याह । यथेति । अहमस्मि दिगात्मेतिप्रतिज्ञानुसारिण्यपि प्रश्ने देहपतो-
त्तरभावी देवताभावः पृच्छन्त्ये सति देहे ध्यातुस्तद्भावायोगादित्याशङ्क्याऽऽह ।
सर्वत्र हीति । इति न भाविदेवताभावः प्रश्नगोचर इति शेषः । उक्तेऽर्थे वाक्यशेष-
मनुकूलयति । तथा चेति । प्रश्नार्थमुपसंहरति । अस्यामिति । आदित्यस्य चक्षुषि

१ च. सफलं । २ क. ग. घ. ङ. ज. छ. 'दयात्मा' । ३ क. घ. च. ज. छ. इ. विवर्तं ।
४ घ. ण. 'सोऽहं वे' ।

कस्मिन्नु चक्षुः प्रतिष्ठितमिति रूपेष्विति
चक्षुषा हि रूपाणि पश्यति कस्मिन्नु रूपाणि
प्रतिष्ठितानीति हृदय इति होवाच हृदयेन हि
रूपाणि जानाति हृदये ह्येव रूपाणि प्रतिष्ठी-
तानि भवन्तीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ २० ॥

अध्यात्मैतश्चक्षुष आदित्यो निष्पन्न इति हि मन्त्रब्राह्मणवादाः “चक्षोः
सूर्यो अजायत” चक्षुष आदित्य इत्यादयः । कार्यं हि कारणे प्रतिष्ठितं
भवति । कस्मिन्नु चक्षुः प्रतिष्ठितमिति । रूपेष्विति । रूपग्रहणाय हि
रूपात्मकं चक्षु रूपेण प्रयुक्तम् । यैर्हि रूपैः प्रयुक्तं तैरात्मग्रहणायऽऽ-
रब्धं चक्षुस्तस्मात्सादित्यं चक्षुः सह प्राच्या दिशा सह तत्स्थैः सर्वै
रूपेषु प्रतिष्ठितम् । चक्षुषा सह प्राची दिक्सर्वा रूपभूता तानि च
कस्मिन्नु रूपाणि प्रतिष्ठितानीति हृदय इति होवाच । हृदयारब्धानि
रूपाणि रूपाकारेण हि हृदयं परिणतम् । यस्माद्हृदयेन हि रूपाणि
सर्वो लोको जानाति । हृदयमिति बुद्धिमनसी एकीकृत्य निर्देशः ।
तस्माद्हृदये ह्येव रूपाणि प्रतिष्ठितानि । हृदयेन हि स्मरणं भवति
रूपाणां वासनात्मना तस्माद्हृदये रूपाणि प्रतिष्ठितानीत्यर्थः । एवमेवै-
तद्याज्ञवल्क्य ॥ २० ॥

प्रतिष्ठितत्वं प्रकटयितुं कार्यकारणभावं तयोरादर्शयति । अध्यात्मैतश्चक्षुष इति । ‘चक्षोः
सूर्यो अजायत’ इत्यादयो मन्त्रवादास्तदनुसारिणश्च ब्राह्मणवादाः । भवतु कार्यका-
रणभावस्तथाऽपि कथं चक्षुष्यादित्यस्य प्रतिष्ठितत्वं तत्राऽऽह । कार्यं हीति । कथं
चक्षुषो रूपेषु प्रतिष्ठितत्वं तत्राऽऽह । रूपग्रहणायेति । तथाऽपि कथं यथोक्तमाधा-
राधेयत्वमत आह । यैर्हीति । चक्षुषो रूपाधारत्वे फलितमाह । तस्मादिति । उप-
संहृतमर्थं संप्रह्लाति । चक्षुषेति । हृदयारब्धत्वं रूपाणां स्फुटयति । रूपाकारेणेति ।
हृदये रूपाणां प्रतिष्ठितत्वे हेत्वन्तरमाह । यस्मादिति । हृदयशब्दस्य मांसखण्ड-
विषयत्वं व्यावर्तयति । हृदयमिति । कथं पुनर्बाहिर्मुखानि रूपाण्यन्तर्हृदये स्थातुं
पारयन्ति तत्राऽऽह । हृदयेन हीति । तथाऽपि कथं तेषां हृदयप्रतिष्ठितत्वं
तत्राऽऽह । वासनात्मनामिति ॥ २० ॥

१ क. घ. च. छ. ज. झ. ढ. ‘त्मनश्च’ । २ क. ख. घ. ज. झ. ‘दाः । चन्द्रमा मनसो जात-
श्चक्षुः’ । ३ क. ‘क्षुषः सूर्य इ’ । ४ क. घ. ‘कसर्वरू’ । च. ज. ‘कसर्वभूतानि । ५ क. ग. ङ. च. ढ.
हि यस्मात्स्मर’ । ६ क. घ. ढ. ‘त्मनश्च’ । म. ण. ‘त्मन इ’ । ७ घ. ण. ‘पारभ्यत्वे । म. ‘पारब्धत्वे ।
८ घ. म. ण. ‘पाण्यान्तरे हृद’ ।

किं देवतोऽस्यां दक्षिणायां दिश्यसीति यमदेवत इति स यमः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति यज्ञ इति कस्मिन्नु यज्ञः प्रतिष्ठित इति दक्षिणायामिति कस्मिन्नु दक्षिणा प्रतिष्ठितेति श्रद्धायामिति यदा ह्येव श्रद्धत्तेऽथ दक्षिणां ददाति श्रद्धाया* ह्येव दक्षिणा प्रतिष्ठितेति कस्मिन्नु श्रद्धा प्रतिष्ठितेति हृदय इति होवाच हृदयेन हि श्रद्धां जानाति हृदये ह्येव श्रद्धा प्रतिष्ठिता भवतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ २१ ॥

किं देवतोऽस्यां दक्षिणायां दिश्यसीति पूर्ववत् । दक्षिणायां दिशि का देवता तव । यमदेवत इति । यमो देवता मम दक्षिणादिगभूतस्य । स यमः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति । यज्ञ इति । यज्ञे कारणे प्रतिष्ठितो यमः सह दिशा । कथं पुनर्यज्ञस्य कार्यं यम इत्युच्यते । ऋत्विग्भिर्निष्पादितो यज्ञो दक्षिणया यजमानस्तेभ्यो यज्ञं निष्क्रीय तेन यज्ञेन दक्षिणां दिशं सह यमेनाभिजयति । तेन यज्ञे यमः कार्यत्वात्प्रतिष्ठितः सह दक्षिणया दिशा । कस्मिन्नु यज्ञः प्रतिष्ठित इति । दक्षिणायामिति । दक्षिणया स निष्क्रीयते । तेन दक्षिणाकार्यं यज्ञः । कस्मिन्नु दक्षिणा प्रतिष्ठितेति । श्रद्धायामिति । श्रद्धा नाम दित्युत्त्वमास्तिक्यबुद्धिर्भक्तसहिता । कथं तस्यां प्रतिष्ठिता दक्षिणा । यस्माद्यदा ह्येव श्रद्धत्तेऽथ दक्षिणां ददाति नाश्रद्धदक्षिणां ददाति । तस्माच्छ्रद्धायां ह्येव दक्षिणा प्रतिष्ठितेति । कस्मिन्नु श्रद्धा प्रतिष्ठितेति । हृदय इति होवाच । हृदयस्य हि वृत्तिः श्रद्धा यस्माद्धृदयेन हि श्रद्धां जानाति । वृत्तिश्च वृत्तिमति प्रतिष्ठिता भवति । तस्माद्धृदये ह्येव श्रद्धा प्रतिष्ठिता भवतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ २१ ॥

पूर्ववदित्युक्तमेव व्यनक्ति । दक्षिणायामिति । यमस्य यज्ञकार्यत्वमप्रासिद्धामिति शङ्कित्वा व्युत्थापयति । कथमित्यादिना । तस्य यज्ञकार्यत्वे फलितमाह । तेनेति । यज्ञस्य दक्षिणायां प्रतिष्ठितत्वं साधयति । दक्षिणयेति । कार्यं च कारणे प्रतिष्ठितमिति शेषः । दक्षिणायाः श्रद्धायां प्रतिष्ठितत्वं प्रकटयति । यस्मादिति । हृदये सां प्रतिष्ठितेत्यत्र हेतुमाह । हृदयस्येति । हृदयन्याप्यत्वाच्च श्रद्धायास्तत्प्रतिष्ठितत्वमित्याह । हृदयेन हीति । हृदयस्य श्रद्धा वृत्तिरस्तु तथाऽपि प्रकृते किमायावं पदाह । वृत्तिश्चेति ॥ २२ ॥

किंदेवतोऽस्यां प्रतीच्यां दिश्यसीति वरुणदेवत
इति स वरुणः कस्मिन्प्रतिष्ठित इत्यप्स्विति
कस्मिन्न्वापः प्रतिष्ठिता इति रेतसीति कस्मिन्नु
रेतः प्रतिष्ठितमिति हृदय इति तस्मादपि प्रति-
रूपं जातमाहुर्हृदयादिव सृष्टो हृदयादिव
निर्मित इति हृदये ह्येव रेतः प्रतिष्ठितं भवती-
त्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ २२ ॥ किंदेवतोऽ-
स्यामुदीच्यां दिश्यसीति सोमदेवत इति स
सोमः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति दीक्षायामिति

किंदेवतोऽस्यां प्रतीच्यां दिश्यसीति । तस्यां वरुणोऽधिदेवता मम ।
स वरुणः कस्मिन्प्रतिष्ठित इत्यप्स्विति । अपां हि वरुणः कार्यम् “श्रद्धा वा
आपः” “श्रद्धातो वरुणमसृजत” इति श्रुतेः । कस्मिन्न्वापः प्रतिष्ठिता
इति । रेतसीति “रेतसो ह्यापः सृष्टाः” इति श्रुतेः । कस्मिन्नु रेतः प्रतिष्ठित-
मिति । हृदय इति । यस्माद्हृदयस्य कार्यं रेतः । कामो हृदयस्य वृत्तिः ।
कामिनो हि हृदयाद्रेतोऽधिस्कन्दति । तस्मादपि प्रतिरूपमनु रूपं पुत्रं
जातमाहुर्लौकिकाः । अस्य पितुर्हृदयादिवायं पुत्रः सृष्टो विनिःसृतो
हृदयादिव निर्मितो यथा सुवर्णेन निर्मितः कुण्डलः । तस्माद्हृदये ह्येव रेतः
प्रतिष्ठितं भवतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ २२ ॥

किंदेवतोऽस्यामुदीच्यां दिश्यसीति । सोमदेवत इति । सोम इति
लतां सोमं देवतां चैकीकृत्य निर्देशः । स सोमः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति ।
दीक्षायामिति । दीक्षितो हि यजमानः सोमं क्रीणाति । क्रीतेन सोमे-
नेष्ट्वा ज्ञानवानुत्तरां दिशं प्रतिपद्यते सोमदेवताधिष्ठितां सौम्याम् ।

रेतसो हृदयकार्यत्वं साधयति । काम इति । तथाऽपि कथं रेतो हृदयस्य कार्यं
उदाह । कामिनो हीति । तत्रैव लोकप्रसिद्धिं प्रमाणयति । तस्मादिति । अपिहाब्दः
संभावनायोऽवधारणार्थो वा ॥ २२ ॥

दीक्षायामिति । दीक्षितो हीत्यादिना । दीक्षायामिति

वैनद्विमग्नीरन्निति ॥ २५ ॥ कस्मिन्नु त्वं
चाऽऽत्मा च प्रतिष्ठितौ स्थ इति प्राण
इति कस्मिन्नु प्राणः प्रतिष्ठित इत्यपान इति
कस्मिन्नुवपानः प्रतिष्ठित इति व्यान इति
कस्मिन्नु व्यानः प्रतिष्ठित इत्युदान इति
कस्मिन्नुदानः प्रतिष्ठित इति समान इति

वैनद्विमग्नीरन्विलोहयेयुर्विकर्षेरन्निति । तस्मान्मपि शरीरे हृदयं प्रतिष्ठि-
तमित्यर्थः । शरीरस्यापि नामरूपकर्मोत्पत्तत्वाद्बृहदये प्रतिष्ठितत्वम् ॥ २५ ॥

हृदयशरीरयोरेवमन्योन्यप्रतिष्ठोक्ता कार्यकरणयोरतस्त्वां पृच्छामि ।
कस्मिन्नु त्वं च शरीरमात्मा च तव हृदयं प्रतिष्ठितौ स्थ इति । प्राण
इति । देहात्मानौ प्राणे प्रतिष्ठितौ स्यातां प्राणवृत्तौ । कस्मिन्नु प्राणः
प्रतिष्ठित इत्यपान इति । साऽपि प्राणवृत्तिः प्रागेव प्रेयादपानवृत्त्या
चेन्न निश्छेद्यते । कस्मिन्नुवपानः प्रतिष्ठित इति । व्यान इति । साऽ-
प्यपानवृत्तिरथ एव यायात्प्राणवृत्तिश्च प्रागेव मध्यस्थया चेद्व्यान-
वृत्त्या न निश्छेद्यते । कस्मिन्नु व्यानः प्रतिष्ठित इति । उदान इति ।
सर्वास्तिस्त्रोऽपि वृत्तय उदाने कीलस्थानीये चेन्न निबद्धा विष्वक्कृद्वेपुः ।
कस्मिन्नुदानः प्रतिष्ठित इति समान इति । समानप्रतिष्ठा ज्ञेयाः सर्वा
वृत्तयः । एतदुक्तं भवति शरीरहृदयवायवोऽन्योन्यप्रतिष्ठाः संघातेन

देहादन्यत्र हृदयस्यावस्थाने यथोक्तं दोषमिति शब्देन परामृश्य फलितमाह । इती-
त्यादिना । देहस्ताहि कुत्र प्रतिष्ठित इत्यत आह । शरीरस्येति ॥ २५ ॥

वृत्तमनूद्य प्रश्नान्तरमुपादत्ते । हृदयेति । प्राणशब्दस्य सूत्रविषयत्वं व्यवच्छेदुं
वृत्तिविशेषणम् । प्राणस्यापाने प्रतिष्ठितत्वं व्यतिरेकद्वारा स्फोरयति । साऽपीति ।
प्राणापानयोरुभयोरपि व्यानाधीनत्वं साधयति । साऽप्यपानेति । तिसृणां वृत्तीनामु-
क्तानामुदाने निबद्धत्वं दर्शयति । सर्वा इति । विष्वक्कृद्विक्ति नानागतिवृत्तिः ।
कस्मिन्नु हृदयमित्यादेः समानान्तेत्यर्थं तात्पर्यमाह । एतदिति । तेषां प्रवर्तकं दर्शयति ।

१ घ. च. वैतद्विं । २ ख. ग. घ. क. च. ज. ड. वैतद्विं । ३ च. 'विकुर्वीर' । ४ क. प्रादेव ।
५ ख. क. च. निगृह्यते । ६ क. छ. प्रादेव । ७ ख. ग. निगृह्यते । क. छ. निगृह्यते । ८ घ. क.
ज. 'तिष्ठिताः सं' । ९ ग. 'न्तपदस्य ग्रन्थस्य ता' । १० घ. 'स्य ग्रन्थस्य ता' ।

स एष नेति नेत्यात्माऽगृह्यो न हि गृह्यतेऽशीर्यो न हि शीर्यतेऽसङ्को न हि सज्यतेऽसितो न व्यथते न रिष्यति ।

नियता वर्तन्ते विज्ञानमपार्थप्रयुक्ता इति सर्वमेतद्येन नियतं यस्मिन्प्रतिष्ठितमाकाशान्तमोतं च प्रोतं च तस्य निरुपाधिकस्य साक्षादपरोद्भाद्ब्रह्मणो निर्देशः कर्तव्य इत्ययमारम्भः । स एषः । स यो नेति नेतीति निर्दिष्टो मधुकाण्ड एष सः । सोऽयमात्माऽगृह्यो न गृह्यः । कथम् । यस्मात्सर्वकार्यधर्मातीतस्तस्माद्गृह्यः । कुतो यस्मान्न हि गृह्यते । यद्धि करणगोचरं व्याकृतं वस्तु तद्ब्रह्मणगोचरमिदं तु तद्विपरीतमात्मतत्त्वम् । तथाऽशीर्यो यद्धि मूर्तं संहतं शरीरादि तच्छीर्यतेऽऽयं तु तद्विपरीतोऽतो न हि शीर्यते । तथाऽसङ्को मूर्तो मूर्तान्तरेण संबध्यमानः सज्यतेऽयं च तद्विपरीतोऽतो न हि सज्यते । तथाऽसितोऽबद्धो यद्धि मूर्तं तद्बध्यतेऽयं तु तद्विपरीतत्वाद्बद्धत्वाच्च व्यथतेऽतो न रिष्यति । ग्रहणं विशरणं सङ्केतबन्धकार्यधर्मरहितत्वाच्च रिष्यति न हिंसामापद्यते न विनश्यतीत्यर्थः । क्रममतिक्रम्योपनिषदस्य पुरुष-

विज्ञानमयेति । स एष इत्यादेस्तात्पर्यमाह । सर्वमिति । यस्य कूटस्थदृष्टिमात्रस्यान्तर्यामित्वकल्पनाधिष्ठानस्याज्ञानवशात्प्रज्ञासने यावापृथिव्यादि स्थितं स परमात्मैष प्रत्यगात्मैवेतिपदयोरर्थे विवक्षित्वाऽऽह । स एष इति । निषेधद्वयं मूर्तामूर्तब्राह्मणे व्याख्यातमित्याह । स यो नेति । यो मधुकाण्डे चतुर्थे नेति नेतीति निषेधमुखेन निर्दिष्टः स एष कूर्चब्राह्मणे तन्मुखेनैव वक्ष्यत इति योजना । निषेधद्वारा निर्दिष्टमेव स्पष्टयति । सोऽयमिति । कार्यधर्माः शब्दादयोऽज्ञानायादयश्च । श्रुत्युक्तं हेतुमवतार्य व्याचष्टे । कुत इत्यादिना । तद्विपरीतत्वं करणागोचरत्वं न चक्षुषेत्यादिश्रुतेः । तद्विपरीतत्वाद्मूर्तत्वादिति यावत् । पूर्वत्राप्युभयत्र तद्विपरीत्यमेतदेव । अतःशब्दार्थस्फुटयन्नुक्तमुपपादयति । ग्रहणेति । कार्यधर्माः शब्दादयोऽज्ञानायादयश्च प्रागुक्ताः । ननु शाकल्ययाज्ञवल्क्ययोः संवादात्मिकेयमाख्यायिका तत्र कथं शाकल्येनापृष्टमात्मानं याज्ञवल्क्यो व्याचष्टे तत्राऽऽह । क्रममिति । विज्ञानादिवाक्ये वक्ष्यमाणत्वा-

१ स. ग. क. च. छ. ड. 'यार्थे प्र' । २ स. छ. 'काण्डे स एषः । सो' । ३ च. ड. एषः । सो' । ४ क. ग. घ. क. च. छ. ज. झ. ङ. 'ते । अम' । ५ ड. 'ते । असि' । ६ क. ग. घ. क. च. छ. ज. झ. 'ध्यत इदं तु । ७ घ. ज. 'त्याम । ८ ख. च. ड. 'दसितोऽय' । ९ क. क. च. छ. झ. झ. 'णश' । १० घ. ज. 'णसं' । ११ छ. 'इसं' । १२ स. 'नेतीति ।

एतान्यष्टावायतनान्यष्टौ लोका अष्टौ देवा
अष्टौ पुरुषाः स यस्तान्पुरुषान्निरुह्य प्रत्यु-
ह्यात्यक्रामत्तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि
तं चेन्मे न विवक्ष्यसि मूर्धा ते विपतिष्य-
तीति । त* ह न मेने शाकल्यस्तस्य ह मूर्धा
विपपातापि हास्य परिमोषिणोऽस्थिन्यप-

स्याऽऽख्यापिकातोऽपस्रत्प श्रुत्या स्वेन रूपेण त्वरया निर्देशः कृतः ।
ततः पुनराख्यापिकामेवाऽऽश्रित्याऽऽह । एतानि यान्युक्तान्यष्टावा-
यतनानि पृथिव्येव यस्याऽऽयतनमित्येवमादीन्यष्टौ लोका अग्निलोका-
दयोऽष्टौ देवा अमृतामिति होवाचेत्येवमादयोऽष्टौ पुरुषाः शारीरः पुरुष
इत्यादयः । स यः कश्चित्तान्पुरुषाञ्शारीरप्रभृतीन्निरुह्य निश्चयेनोह्य
गमयित्वाऽष्टचतुष्कभेदेन लोकस्थितिमुपपाद्य पुनः प्राचीदिगादिद्वा-
रेण प्रत्युह्यै स्वात्मनि हृदयेऽत्यक्रामदतिक्रान्तवानुपाधिधर्मं हृदयाद्या-
त्मत्वं स्वेनैवाऽऽत्मना व्यवस्थितो' य औपनिषदः पुरुषोऽशनायादि-
वर्जित उपनिषत्स्वेव विज्ञेयो नान्यप्रमाणगम्यस्तं त्वा त्वां विद्याभिमा-
नितं पुरुषं पृच्छामि । तं चेद्यदि मे न विवक्ष्यसि विस्पष्टं न कथयि-
ष्यसि मूर्धा ते विपतिष्यतीत्याह पाञ्चवल्क्यः । तं त्वौपनिषदं पुरुषं
शाकल्यो न मेने ह न विज्ञातवान्किल । तस्य ह मूर्धा विपपात
विपतितः । समाप्ताऽऽख्यापिका । श्रुतेर्वचनं तं ह न मेने इत्यादि ।
किं चापि हास्य परिमोषिणस्तस्करा अस्थिन्यापि संस्कारार्थं शिष्यैर्नी-

त्किमित्यत्र निर्देश इत्याशङ्क्याऽऽह । त्वरयेति । एतान्यष्टावित्यादिवाक्यस्य पूर्वे-
णासंगतिमाशङ्क्याऽऽह । ततः पुनरिति । निश्चयेन गमयित्वेत्येतदेव स्पष्टयति ।
अष्टेति । प्रत्युषोपसंहरत्येति यावत् । औपनिषदत्वं पुरुषस्य व्युत्पादयति । उपनि-
षत्स्वेवेति । तं हेत्यादि याज्ञवल्क्यस्य वा मध्येस्थस्य वा वाक्यमिति शङ्कां वारयति ।
समाप्तेति । ब्रह्मविद्विद्वेषे परलोकविरोधोऽपि स्यादित्याह । किंचेति । मूर्धा ते
विपतिष्यतीति मूर्ध्नि पतिते शापेन किमित्यग्निहोत्राग्निं संस्कारमपि शाकल्यो न प्राप्त-

१ स. च. ड. 'युषोपसंहरत्येति' । २ घ. ज. 'द्य चाऽऽत्म' । ३ ख. ड. ड. 'तो यः स
औ' । ४ क. घ. छ. झ. 'तीति । तं । ५ घ. झ. ण. 'त्र तन्निर्देश' । ६ क. 'ध्यमस्य । ७ घ. ण.
मूर्धपातशा' । ८ ण. 'पे किं' । ९ घ. ण. 'होऽसं' ।

जहुरन्यन्मन्यमानाः ॥ २६ ॥ अथ होवाच

यमानानि गृहान्प्रत्यपजहुरपहृतवन्तः । किंनिमित्तमन्यद्भनं नीयमानं
मन्यमानाः । पूर्ववृत्ता ह्यारूपायिकेह सूचिता । अष्टाध्याय्या किल
शाकल्येन पाह्नवस्वक्यस्य समानान्त एव किल संवादी निर्वृत्तः । तत्र
पाह्नवस्वक्येन शापो दत्तः । पुरेऽतिथ्ये मरिष्यसि न तेऽस्थीनिचन
गृहान्माप्स्यन्तीति स ह तथैव ममार । तस्य हाप्यन्यन्मन्यमानाः परि-
मोषिणोऽस्थीन्यपजहुरः । तस्मान्नोपवादी स्यादुत ह्येवंवित्परो भवेतीति ।
सैषाऽऽख्यायिकाऽऽचारार्थं सूचिता विद्यास्तुतये चेह ॥ २६ ॥

यस्य नेति नेतीत्यन्यप्रतिषेधद्वारेण ब्रह्मणो निर्देशः कृतस्तस्य
विधिमुत्सेन कथं निर्देशः कर्तव्य इति पुनराख्यायिकामेवाऽऽ-
श्रित्याऽऽह मूलं च जगतो वक्तव्यमिति । आख्यायिकासंबन्ध-
स्त्वब्रह्मविदो ब्राह्मणाञ्जित्वा गोधनं हर्तव्यमिति । न्यायं
मत्वाऽऽह । अथ होवाच । अथानन्तरं तूष्णींभूतेषु ब्राह्मणेषु होवाच हे

वानित्याहाङ्ग्याऽऽह । पूर्ववृत्तेति । तामेवाऽऽख्यायिकामनुकामति । अष्टाध्याय्या-
मिति । अष्टाध्यायी बृहदारण्यकात्प्राचीना कर्मविषया । पुरे पुण्यक्षेत्रातिरिक्ते
देशे । अतिथ्ये पुण्यविधिगून्ये काले । अस्थीनिचनेत्यत्र चैनशब्दोऽप्यर्थः । उप-
वादी परिमवकर्ता । तच्छब्दार्थमाह । उत हीति । किमितीयमाख्यायिकाऽत्र
विद्याप्रकरणे सूचितेत्याहाङ्ग्याऽऽह । सैषेति । ब्रह्मविदि विनीतेन भवितव्यमित्या-
चारः । महती हीयं ब्रह्मविद्या यत्तन्निष्ठावज्ञायामैहिकामुष्मिकविरोधः स्यादिति
विद्यास्तुतिः ॥ २६ ॥

अथ हेत्याद्युत्तरग्रन्थमवतारयति । यस्येत्यादिना । जगतो मूलं च वक्तव्यमि-
त्याख्यायिकामेवाऽऽश्रित्याऽऽहेति संबन्धः । आख्यायिका किमर्थेत्यत आह ।
आख्यायिकेति । इतिशब्दः संबन्धसमाप्त्यर्थः । ननु ब्राह्मणेषु तूष्णींभूतेषु प्रतिषे-
द्धरमावाद्गोधनं हर्तव्यं किमिति तान्प्रति याज्ञवल्क्यो वदतीत्यत आह । न्यायं
मत्वेति । ब्रह्मस्वं हि ब्राह्मणानुमतिमनापाद्य नीयमानमनर्थाय स्यादिति न्यायः ।

१ घ. ज. एष । क. च. छ. द. एव सं । २ घ. च. ज. छ. दो वृत्तः । ३ स. 'सि ते' । ४ क.
ग. घ. च. ज. च गृ' । ५ घ. ज. 'ति । इति स । ६ क. ज. तस्मा' । ७ ग. घ. च. ज. 'वति' ।
८ क. स. द. 'नेति च' । ९ स. घ. च. द. चर' ।

ब्राह्मणा भगवन्तो यो वः कामयते स मा पृच्छतु सर्वे
वा मा पृच्छत यो वः कामयते तं वः पृच्छामि
सर्वान्वा वः पृच्छामीति ते ह ब्राह्मणा न दधृषुः
॥ २७ ॥ तान्हेतैः श्लोकैः पप्रच्छ—

यथा वृक्षो वनस्पतिस्तथैव पुरुषोऽमृषा ॥

तस्य लोमानि पर्णानि त्वगस्योत्पाटिका बहिः ॥१॥

ब्राह्मणा भगवन्त इत्येवं संबोध्य । यो वो युष्माकं मध्ये कामयत
इच्छति याज्ञवल्क्यं पृच्छामीति स मा मामागत्य पृच्छतु । सर्वे वा
मा पृच्छत । सर्वे वा यूयं मा मां पृच्छत । यो वः कामयते याज्ञ-
वल्क्यो मां पृच्छत्विति तं वः पृच्छामि सर्वान्वा वो युष्मानहं पृच्छामि ।
ते ह ब्राह्मणा न दधृषुस्ते ब्राह्मणा एवमुक्ता अपि न प्रगल्भाः संवृत्ताः
किञ्चिदपि प्रत्युत्तरं वक्तुम् ॥ २७ ॥

तेष्वप्रगल्भभूतेषु ब्राह्मणेषु तान्हेतैर्वेक्ष्यमाणैः श्लोकैः पप्रच्छ पृष्ट-
वान् । यथा लोके वृक्षो वनस्पतिः । वृक्षस्य विशेषणं वनस्पतिरिति ।
तथैव पुरुषोऽमृषा । अमृषा सत्यमेतत् । तस्य लोमानि । तस्य पुरु-
षस्य लोमानीतरस्य वनस्पतेः पर्णानि । त्वगस्योत्पाटिका बहिस्त्व-
गस्य पुरुषस्येतरस्योत्पाटिका वनस्पतेः ॥ १ ॥

संबोध्योवाचेति संबन्धः । यो व इति प्रतीकमादाय व्याचष्टे । युष्माकमिति ।
व्याख्यातं भागमनूद्य व्याख्येयमादाय व्याकरोति । यो व इत्यादिना । यथोक्त-
प्रश्नानन्तरं ब्राह्मणानामप्रतिभां दर्शयति । ते हेति ॥ २७ ॥

स्वकीयज्ञानप्रकर्षप्रकटनार्थमेव प्रश्नान्तरमवतारयति । तेष्विति । वृक्षो वनस्पति-
रिति पर्यायत्वात्पुनरुक्तिरित्याशङ्क्याऽऽह । वृक्षस्येति । तच्च तस्य महत्त्वमाहेत्य-
पुनरुक्तिः । पुरुषस्य वृक्षसाधर्म्यमेतदित्युच्यते । साधर्म्यमेव स्पष्टयति । तस्येत्या-
दिना । नीरसा त्वगुत्पाटिकेत्युच्यते ॥ १ ॥

त्वच एवास्य रुधिरं प्रस्यन्दि त्वच उत्पटः ॥
 तस्मात्तदातृष्णात्प्रैति रसो वृक्षादिवाऽऽहतात् ॥ २ ॥
 मांसान्यस्य शकराणि किनाटं स्नाव तत्स्थिरम् ॥
 अस्थीन्यन्तरतो दारूणि मज्जा मज्जोपमा कृता ॥ ३ ॥
 यद्दृक्षो वृक्णो रोहति मूलात्पुनरुतः पुनः ॥

त्वच एव सकाशादस्य पुरुषस्य रुधिरं प्रस्यन्दि वनस्पतेस्त्वच उत्पटस्त्वच एवोत्स्फुटति यस्मादेवं सर्वं समानमेव वनस्पतेः पुरुषस्य च तस्मौदातृष्णाद्विसितात्प्रैति तद्दुधिरं निर्गच्छति वृक्षादिवाऽऽहता-
 च्छिन्नाद्रसः ॥ २ ॥

एवं मांसान्यस्य पुरुषस्य वनस्पतेस्तानि शकराणि शकलानीत्यर्थः । किनाटं वृक्षस्य किनाटं नाम शकलेभ्योऽभ्यन्तरं वल्कलच्छपं काष्ठसं-
 लभं तस्त्राव पुरुषस्य तत्स्थिरं तच्च किनाटं स्नाववेदुष्टं हि तत् । अस्थीनि पुरुषस्य स्नावोऽन्तरतोऽस्थीनि भवन्ति । तथा किना-
 टस्याभ्यन्तरतो दारूणि काष्ठानि । मज्जा मज्जैव वनस्पतेः पुरुषस्य च मज्जोपमा कृता मज्जाया उपमा मज्जोपमा नान्यो विशेषोऽस्तीत्यर्थः । यथा वनस्पतेर्मज्जा तथा पुरुषस्य यथा पुरुषस्य तथा वनस्पतेः ॥ ३ ॥

यद्यदि वृक्षो वृक्णश्छिन्नो रोहति पुनः पुनः प्ररोहति प्रादुर्भवति मूलात्पुनर्नवतरः पूर्वस्मादभिनवतरः । यदेतस्माद्विशेषणात्प्राग्वनस्पतेः पुरुषस्य च सर्वं सामान्यमवगतम् । अयं तु वनस्पतौ विशेषो हृश्यते यच्छिन्नस्य प्ररोहणम् । न तु पुरुषे मृत्युना वृक्णो पुनः प्ररोहणं

उत्पटो वृक्षनिर्यासः ॥ २ ॥

विशेषाभावमेवाभिनयति । यथेति ॥ ३ ॥

साधर्म्ये सति वैधर्म्ये वक्तुमशक्यमित्याहायेनाऽऽह । यद्यदीति । इदमपि साध-
 र्म्यमेव किं न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । यदेतस्मादिति । एतस्माद्विशेषणात्प्राग्द्वि-
 शेषणमुक्तं तत्सर्वमुभयोः सामान्यमवगतमिति संबन्धः । वृक्णस्याङ्गस्येति शेषः । मा

१ ग. छ. 'णि कीना' । २ क. ख. ग. ड. च. छ. झ. ट. 'स्मात्तदा' । ३ ग. च. कीनाटं ।
 ४ ग. च. कीनाटं । ५ च. कीनाटं । ६ ग. छ. झ. 'व च हृ' । ७ च. 'था कीना' । ८ क. च.
 छ. झ. ट. 'नः प्र' । ९ ग. 'रुषस्य मृत्युना वृक्णस्य वृक्षस्येव पु' । १० घ. ज. विवृक्णस्य । ११
 ध. झ. ण. वृक्षस्या' ।

मर्त्यः स्विन्मृत्युना वृक्णः कस्मान्मूलात्प्ररोहति ॥४॥

रेतस इति मा वोचत जीवतस्तत्प्रजायते ॥

धानारुह इव वै वृक्षोऽञ्जसा प्रेत्य संभवः ॥ ५ ॥

यत्समूलमावृहेयुर्वृक्षं न पुनराभवेत् ॥

मर्त्यः स्विन्मृत्युना वृक्णः कस्मान्मूलात्प्ररोहति ॥ ६ ॥

इत्यते । भवितव्यं च कुतश्चित्प्ररोहणेन । तस्माद्भः पृच्छामि मर्त्यो
मनुष्यः स्विन्मृत्युना वृक्णः कस्मान्मूलात्प्ररोहति मृतस्य पुरुषस्य कुतः
प्ररोहणमित्यर्थः ॥ ४ ॥

यदि चेदेवं वदथ रेतसः प्ररोहतीति मा वोचत मैवं वक्तुमर्हथ ।
कस्मात् । यस्माज्जीवतः पुरुषात्तद्रेतः प्रजायते न मृतात् । अपि च
धानारुहो धाना बीजं बीजरुहोऽपि वृक्षो भवति न केवलं काण्डरुह
एव । इवशब्दोऽनर्थकः । वै वृक्षोऽञ्जसा साक्षात्प्रेत्य मृत्वा संभवो धाना-
तोऽपि प्रेत्य संभवो भवेदञ्जसा पुनर्वनस्पतेः ॥ ५ ॥

यद्यदि सह मूलेन धानया वाऽऽवृहेयुरुचच्छेयुरुत्पाटयेयुर्वृक्षं न
पुनराभवेत्पुनरागत्य न भवेत् । तस्माद्भः पृच्छामि सर्वस्यैव जगतो
मूलं मर्त्यः स्विन्मृत्युना वृक्णः कस्मान्मूलात्प्ररोहति ॥ ६ ॥

भूतस्य प्ररोहणमिति श्चेनेत्याह । भवितव्यं चेति । 'भ्रुवं जन्म मृतस्य च' इतिस्थ-
चेरित्यर्थः ॥ ४ ॥

जीवतो हि रेतो जायते स एव कुतो भवतीति विचार्यते न चासिद्धेनासिद्धस्य
साधनं न च पुरुषान्तरादिति वाच्यमेकासिद्धावन्यतरप्रयोगानुपपत्तेरिति मन्वामो
हेतुमाह । यस्मादिति । वैधर्म्यान्तरमाह । अपि चेति । काण्डरुहोऽपीत्येपरर्थः ।
वैशब्दः प्रसिद्धिद्योतक इत्यभिप्रेत्याऽऽह । वै वृक्ष इति । अञ्जसेत्यादेरर्थमुक्त्वा
वाक्यार्थमाह । धानातोऽपीति ॥ ५ ॥

तथाऽपि कथं वैधर्म्यमित्याशङ्क्याऽऽह । यद्यदीति । पुरुषस्यापि पुनरुत्पत्तिर्मा
भूदित्याशङ्क्य पूर्वोक्तं निगमयति । तस्मादिति ॥ ६ ॥

जात एव न जायते को न्वेनं जनयेत्पुनः । विज्ञानमानन्दं ब्रह्म रातिर्दातुः परायणं

जात एवेति मन्यध्वं यदि किमत्र प्रष्टव्यमिति । जनिष्यमाणस्य हि संभवः प्रष्टव्यो न जातस्यायं तु जात एवातोऽस्मिन्विषये प्रश्न एव नोपपद्यत इति चेत् । न । किं तर्हि मृतः पुनरपि जायत एवान्यथाऽ-
कृताभ्यागमकृतेनाशप्रसङ्गात् । अतो वः पृच्छामि को न्वेनं मृतं पुनर्ज-
नयेत् । तन्न विजंजुर्ब्राह्मणा यतो मृतः पुनः प्ररोहति जगतो मूलं न
विज्ञातं ब्राह्मणैः । अतो ब्रह्मिष्ठन्वाद्धृता गात्रो याज्ञवल्क्येन जिता
ब्राह्मणाः । समाप्ताऽऽख्यायिका । यज्जगतो मूलं येन च शब्देन साक्षा-
द्व्यपदिश्यते ब्रह्म यथाज्ञवल्क्यो ब्राह्मणान्पृष्ट्वास्तत्स्वेन रूपेण श्रुति-
रस्मभ्यमाह । विज्ञानं विज्ञप्तिर्विज्ञानं तच्चाऽऽनन्दं न विषयविज्ञा-
नवदुःस्वानुविद्धं किं तर्हि प्रसन्नं शिवमतुलमनायासं नित्यतृप्तमेकर-
समित्यर्थः । किं तद्ब्रह्मोभयविशेषणवद्राती रातेः षष्ठ्यर्थे प्रथमा धन-
स्येत्यर्थः । धनस्य दातुः कर्मकृतो यजमानस्य परोयणं परा गतिः कर्म-

स्वभाववादमुत्थापयति । जात इति । इतिशब्दश्चोचसमाह्वयर्थः । तदेव स्फुट-
यति । जनिष्यमाणस्य हीति । न जायत इति भागेनोत्तरमाह । नेत्यादिना । स्वभाव-
वादे दोषमाह । अन्यथेति । स्वभावासंभवे फलितमाह । अत इति । उक्तमेव स्फुट-
यति । जंगत इति । ब्रह्मविदां श्रेष्ठत्वे याज्ञवल्क्यस्य सिद्धे फलितमाह । अत इति ।
समाप्ताऽऽख्यायिकेति । ब्राह्मणाश्च सर्वे यथायथं जग्मुरित्यर्थः । विज्ञानादिवाक्यमु-
त्थापयति । यज्जगत इत्यादिना । विज्ञानशब्दस्य करणादिविषयत्वं वारयति । विज्ञ-
प्तिरिति । आनन्दविशेषणस्य कृत्यं दर्शयति । नेत्यादिना । प्रसन्नं दुःखहेतुना काम-
क्रोधादिना संबन्धरहितम् । शिवं कामादिकारणेनाज्ञानेनापि संबन्धशून्यम् । साविश-
यत्वप्रयुक्तदुःखराहित्यमाह । अतुलमिति । साधनसाध्यत्वाधीनवुःखवैजुर्यमाह । अना-
यासमिति । दुःखनिवृत्तिमात्रं सुखमिति पक्षं प्रविक्षिपति । नित्यतृप्तमिति । आनन्दो
ज्ञानमिति ब्रह्मण्याकारभेदमाशङ्क्याऽऽह । एकरसमिति । फलमव उपपत्तेरिति ।
न्यायेन ब्रह्मणो जगन्मूलत्वमाह । रातिरित्यादिना । 'ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति' इति श्रुत्य-

१ क. ख. घ. ङ. च. छ. ज. झ. ट. 'ध्यतो हि । २ ख. च. ट. 'तविप्रणाश' । ३ ग.
'जहिरं ब्रह्म' । ४ ख. 'यसुज्व' । घ. ज. 'यज्ञ' । ५ क. ग. ङ. छ. ज. झ. परमयनं । ६ क.
ख. घ. ङ. ट. ण. 'ध्यतो ही' । ७ घ. ङ. 'भावःदासं' । ८ ख. स्पष्टयति । ९ अ. ण. 'ब्राह्मणाः सं'
१० क. ख. ट. 'रातेरि' ।

कत्वाद्वचनानाम् । न च देशान्तरेऽग्निः शीत इति शक्यते ज्ञापयितु-
 मंगम्ये वा देशान्तर उष्णमुदकमिति । न प्रत्यगात्मन्यानन्दविज्ञान-
 दर्शनात् । न विज्ञानमानन्दमित्येवमादीनां वचनानां शीतोऽग्निरित्या-
 दिवाक्यवत्प्रत्यक्षादिविरुद्धार्थप्रतिपादकत्वम् । अनुभूयते त्वविरुद्धा-
 र्थता । सुख्यहमिति सुखात्मकमात्मानं स्वयमेव वेदयते । तस्मात्सु-
 तरां प्रत्यक्षाऽविरुद्धार्थता । तस्मादानन्दं ब्रह्म विज्ञानात्मकं सत्स्वयमेव
 वंदयते । तथाऽऽनन्दप्रतिपादिकाः श्रुतयः समञ्जसाः स्युर्जक्षत्क्री-
 षन्नममाण इत्येवमाद्याः पूर्वोक्ताः । न । कार्यकरणाभावेऽनुपपत्तेर्विज्ञा-
 नस्य । शरीरवियोगो हि मोक्ष आत्यन्तिकः । शरीराभावे च करणानुप-
 पत्तिराश्रयाभावात् । ततश्च विज्ञानानुपपत्तिरकार्यकरणत्वात् । देहाद्य-
 भावे च विज्ञानोत्पत्तौ सर्वेषां कार्यकरणोपादानानर्थक्यप्रसङ्गः । एकत्व-

क्रियैव न भवति तन्न विज्ञानादिवाक्यस्याद्वैतश्रुतिविरोधोऽस्तीत्याशङ्क्याऽऽह । न
 चेति । पयःपावकयोस्सर्वत्रैकरूप्यवद्विज्ञानस्यापि लोकेदेवयोरैकरूपत्वमेवेति भावः ।
 मानान्तरविरोधादात्मन्यानन्दज्ञानस्य सत्त्वमेव वा निषिध्यते तस्य क्रियात्वं वा निरा-
 क्रियते तत्राऽऽद्यं दूषयति । नेत्यादिना । तदेव स्पष्टयति । न विज्ञानमिति ।
 सुखज्ञानस्य गुणत्वाङ्गीकारात्क्रियात्वनिराकरणमिष्टमेवेति मत्वाऽऽह । अनुभूयते
 त्विति । अनुभवमेवाभिनयति । सुख्यहमिति । तथाऽपि श्रुतिविरोधः स्यादित्या-
 शङ्क्य प्रत्यक्षानुसारेण साऽपि नेतव्येत्याशयेनाऽऽह । तस्मादिति । आत्मन्यान-
 न्दज्ञानस्य क्रियात्वानङ्गीकारात्कारकभेदापेक्षाभावादित्यर्थः । गुणत्वपक्षे च प्रत्यक्ष-
 स्यानुगुणत्वादागमस्य विरोधिनस्त्वदनुसारेण नेयत्वादविरुद्धागमस्य भूयस्त्वादिर्ल्यति-
 शोभः । अविरुद्धार्थता विज्ञानादिश्रुतेरिति शेषः । गुणगुणिभावेऽपि नाद्वैतश्रुतिः
 शक्या नेतुमित्याशङ्क्य स्वैद्यत्वपक्षमाश्रित्याऽऽह । तस्मादानन्दमिति । यथाकथं-
 चिद्ब्रह्मण्यानन्दस्य वेद्यत्वे श्रुतीनामानुगुण्यमस्तीत्याह । तथेति । आनन्दो वेद्यो ब्रह्म-
 णीति चोदिते सिद्धान्तमाह । नेति । आगन्तुकमनागन्तुकं वा ज्ञानं मुक्तावानन्दं
 गोचरयति नाऽऽद्य इत्याह । कार्येति । अनुपपत्तिमेव स्फोरयति । शरीरेति ।
 कार्यकरणयोरभावेऽपि मोक्षे ब्रह्मानन्दज्ञानं जनिष्यते संसारे हि हेत्वपेक्षत्याश-
 ङ्क्याऽऽह । देहादीति । द्वितीयं दूषयति । एकत्वेति । न हि ब्रह्मस्वरूपज्ञानेनैव
 वेद्यानन्दरूपं भवितुमुत्सहते विषयविषयिणोरेकत्वविरोधात्तत्त्वश्चानागन्तुकमपि ज्ञानं
 मुक्तौ नाऽऽनन्दमधिकरोतीत्यर्थः । किंच ब्रह्म वा मुक्तो वा संसारी वा ब्रह्मानन्दं

१ घ. ज. 'मवगम्यते च दे' । २ ख. ड. च. ट. 'क्षायवि' । ३ ग. 'वतीति न वि' । ४ द. ग. 'द्विज्ञान' । ५ घ. 'शयमवि' । ६ ग. 'शङ्क्यावे' । ७ घ. स्वसंवेद्यत्वे श्रुतिः शक्या नेतुमिति स्वसंवे' ।

विरोधाच्च । परं चेद्ब्रह्माऽऽनन्दात्मकमात्मानं नित्यविज्ञानत्वा-
भित्यमेव विजानीयात् । तन्न । संसार्यपि संसारविनिर्मुक्तैः स्वाभाव्यं
प्रतिपद्येत । जलाशय इवोदकाञ्जलिः क्षिप्तो न पृथक्त्वेन व्यवतिष्ठत
आनन्दात्मकब्रह्मविज्ञानाय । तदा मुक्त आनन्दात्मकमात्मानं वेदयत
इत्येतदनर्थकं वाक्यम् । अथ ब्रह्मानन्दमन्यः सन्मुक्तो वेदयते प्रत्यगा-
त्मानं चाहमस्म्यानन्दस्वरूप इति । तदैकत्वविरोधः । तथा च सति
सर्वश्रुतिविरोधः । तृतीया च कल्पना नोपपद्यते । किंचान्यद्ब्रह्मणश्च
निरन्तरात्मानन्दविज्ञाने विज्ञानाविज्ञानकल्पनानर्थक्यम् । निरन्तरं चेदा-
त्मानन्दविषयं ब्रह्मणो विज्ञानं तदेव तस्य स्वभाव इत्यात्मानन्दं विजा-
नातीति कल्पनाऽनुपपन्ना । अतद्विज्ञानप्रसङ्गे हि कल्पनाया अर्थवस्त्वं
यथाऽऽत्मानं परं च वेत्तीति । न हीष्वाद्यासक्तमनसो नैरन्तर्येणेषुज्ञाना-

गोचरयेत्तत्राऽऽद्यमनुवदति । परं चेदिति । तस्मिन्पक्षे न ब्रह्म स्वरूपानन्दं वेत्ति
वेनेक्यादेकत्र विषयविषयित्वानुपपत्तेरुक्तत्वादिति दूषयति । तन्नैति । नापि संसारी
ब्रह्मानन्दं गोचरयति स खल्वनिवृत्तं संसारे संसारिणमात्मानमभिमन्यमानो न ब्रह्मान-
न्दमाकलयितुमलं संसारे निवृत्ते तु ततो विनिर्मुक्तो ब्रह्मस्वाभाव्यं प्रतिपद्यमानस्तदानन्दं
तद्देव विषयीकर्तुं नार्हतीति वृत्तीयं प्रत्याह । संसार्यपीति । मुक्तोऽपि ब्रह्मणोऽ-
भिन्नो भिन्नो वेति विकल्प्याभेदपक्षमनुभाषते । जलेति । ब्रह्माभिन्नस्य मुक्तस्य तदान-
न्दविषयीकरणमुक्तन्यायेन निरस्यति । तदेति । भेदपक्षमनुवदति । अथेति । ब्रह्मा-
नन्दं प्रत्यात्मानमिति संबन्धः । वेदनप्रकारमभिनयति । अहमिति । तत्रमस्या-
दिश्रुतिविरोधेन निराकरोति । तदेति । मुक्तो ब्रह्मणः सकाशाद्भिन्नोऽभिन्नो वा मा
भूद्भिन्नाभिन्नस्तु स्यादित्याहाङ्गन्याऽऽह । तृतीयेति । सर्वत्र भेदाभेदवादस्य दूषित-
त्वादित्यर्थः । ब्रह्मणः स्वानन्दस्यावेद्यत्वे हेत्वन्तरमाह । किंचान्यदिति । तदेवोप-
पादयति । निरन्तरं चेदिति । आख्यातप्रयोगस्य तर्हि कुत्रार्थवस्त्वं तत्राऽऽह ।
अतद्विज्ञानेति । देवदत्तो हि बुद्धिपूर्वकारित्वावस्थायां स्वात्मानमन्यं विविच्यं जानाति
नान्यदेत्युभयथात्वदशेनान्तत्राऽऽख्यातप्रयोगो युज्यते नैवं ब्रह्मण्यज्ञानप्रसङ्गोऽस्ति
नित्यज्ञानस्वभावत्वात्तथा च तत्राऽऽख्यातप्रयोगो नार्थवानित्यर्थः । ब्रह्मण्या-
ख्यातप्रयोगानर्थक्यं दृष्टान्तेन स्पष्टयति । न हीति । प्रत्यागात्मनि नित्य-

१ क. ग. ड. छ. ज. स. तत्र सं । २ ल. 'मुक्तस्तरस्वभावा' । ३ स. ग. घ. 'पद्यते । जं' ।
४ घ. अ. 'लिः प्रक्षिं' । ५ स. ड. 'त्यकं ब्र' । ६ स. ट. विज्ञाय । ७ स. ग. ड. छ. 'न्तरमात्मा' ।
८ अ. ग. तत्रेति । ९ घ. अ. 'तीत्यभिप्रेत्याऽऽह' । १० क. स. ड. 'तो ब्रह्म' । ११ क. स. 'भ्य न जा' ।

ज्ञानकल्पनाया अर्थवत्त्वम् । अथ विच्छिन्नमात्मानन्दं विजानाति । विज्ञानस्याऽऽत्मविज्ञानच्छिद्रेऽन्यविषयत्वप्रसङ्गः । आत्मनश्च विक्रियावत्त्वं ततश्चानित्यत्वप्रसङ्गः । तस्माद्भिज्ञानमानन्दमिति स्वरूपान्वाख्यानपरैव श्रुतिर्नाऽऽत्मानन्दसंवेद्यत्वार्था । जक्षत्कीदञ्चित्यादि श्रुतिविरोधोऽसंवेद्यत्व इति चेन्न । सर्वात्मैकत्वे यथाप्राप्तानुवादित्वात् । मुक्तस्य सर्वात्मभावे सति यत्र क्वचिद्योगिषु देवेषु वा जक्षणादि प्राप्तं तद्यथाप्राप्तमेवानूद्यते । तत्तस्यैव सर्वात्मभावादिति सर्वात्मभावमोक्षस्तुतये । यथाप्राप्तानुवादित्वे दुःखित्वमपीति चेत् । योग्यादिषु यथाप्राप्तजक्षणादिवत्स्थावरादिषु यथाप्राप्तदुःखित्वमपीति चेत् । न । नामरूपकृतकार्यकरणोपाधिसंपर्कजनितभ्रान्त्यध्यारोपितत्वात्सुखित्वदुःखित्वादि विशेषस्येति परिहृतमेतत्सर्वम् । विरुद्धश्रुतीनां च विषयमवोचाम । तस्मादेषोऽस्य

ज्ञानत्वासिद्धिर्ज्ञायति । अथेति । विच्छिन्नमिति क्रियाविशेषणम् । परिहरति । विज्ञानस्येति । आत्मनो विज्ञानस्य चिद्द्रमन्तरालमसत्त्वावस्था तदाऽपि विज्ञानमस्ति चेत्तस्यान्यविषयत्वप्रसङ्गस्तथा च 'यत्रान्यत्पश्यति' इत्यादिश्रुतेरात्मनो मर्त्यत्वापत्तिर्न चेत्तदा विज्ञानं तदा पाषाणवदचेतनत्वं विज्ञप्तिरूपत्वानङ्गीकारादित्यर्थः । आत्मनोऽनित्यज्ञानवत्त्वे दोषान्तरमाह । आत्मनश्चेति । आनन्दज्ञाने ब्रह्मणि विषयविषयित्वायोगश्चेत्कथं विज्ञानादिवाक्यमित्याशङ्क्योपसंहरति । तस्मादिति । ब्रह्मण्यानन्दस्यावेद्यत्वे श्रुतिविरोधमुक्तं स्मारयति । जक्षदिति । सर्वत्राऽऽत्मनो मुक्तस्यैक्ये सति योग्यादिषु यथा जक्षणादि प्राप्तं तथैव तदनुवादित्वादस्याः श्रुतेर्न विरोधोऽस्तीति परिहरति । नेत्यादिना । तदेव प्रपञ्चयति । मुक्तस्येति । किमनुवादे फलमिति चेत्तदाह । तत्तस्येति । मुक्तस्य योग्यादिषु सर्वत्राऽऽत्ममेवादेव तत्र प्राप्तं जक्षणाद्यत्र मुक्तिस्तुतयेऽनूद्यते तन्नानुवादवैयर्थ्यमित्यर्थः । विदुषस्सार्वात्म्येन योग्यादिषु प्राप्तजक्षणाद्यनुवादे स्यादतिप्रसक्तिरिति शङ्कते । यथाप्राप्तेति । अतिप्रसङ्गमेव प्रकटयति । योग्यादिष्विति । अविद्यात्मकनामरूपविरचितोपाधिद्वयसंबन्धनिबन्धनमिथ्याज्ञानाधीनत्वादात्मनि दुःखित्वादिप्रतीतेर्न तत्र वस्तुवो दुःखित्वं न च जक्षणाद्यपि वास्तवमाविद्यस्यैव मुक्तिस्तुतयेऽनुवादाद्दुःखित्वस्य हि नानुवादोऽतिहीनत्वप्राप्तेरिति परिहरति । नेत्यादिना । यत्तु विरुद्धश्रुतिदृष्टेर्नाऽऽगमार्थो निर्णायो भवतीति तत्राऽऽह । विरुद्धेति । वेद्यत्वावेद्यत्वादिश्रुतीनां सोपाधिकनिरुपाधिकविषयत्वेन मधुकाण्डे व्यवस्थोक्त्यर्थः । ब्राह्मणार्थमुपसंहरति । तस्मादिति ।

१ क. 'नातीति । २ ग. घ. ज. 'पाख्य' । ३ झ. 'मोक्षः स्तूयते । य' । ४ घ. ण. शङ्कते । ५ ण. 'समाभवे' । ६ घ. 'गायेव मु' ।

नवमं ब्राह्मणम् । ९] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेता । ५०१

परमं आनन्द इतिवत्सर्वाण्यानन्दवाक्यानि द्रष्टव्यानि ॥ ७ ॥ २८ ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्ये तृतीयाध्यायस्य नवमं ब्राह्मणम् ॥ ९ ॥

इति श्रीमद्भोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य परमहंसपरिव्राज-
काचार्यस्य श्रीमच्छंकरभगवतः कृती बृहदारण्यकोपनि-
षद्भाष्ये तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

ब्रह्मण्यानन्दस्य वेद्यताया दुर्निरूपत्वं तच्छब्दार्थः । यथैषोऽस्येत्यत्र भेदो न विव-
क्षितः सर्वात्मभावस्य प्रकृतत्वात्तथा विज्ञानादिवाक्येष्वानन्दस्य वेद्यता न विवक्षिता ।
उक्तरीत्या तद्वेद्यताया दुष्प्रतिपादत्वात्तस्मादनतिशयानन्दं चिदेकवानं वस्तु सिद्ध-
मित्यर्थः ॥ ७ ॥ २८ ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यटीकायां तृतीयाध्यायस्य नवमं ब्राह्मणम् ॥ ९ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छुद्धानन्दपूज्यपादशिष्य-
श्रीमदानन्दज्ञानविरचितायां बृहदारण्यकोपनिषद्भा-
ष्यटीकायां तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

ॐ जनको ह वैदेह आसांचक्रेऽथ ह याज्ञ-
वल्क्य आवत्राज । त॒होवाच याज्ञवल्क्य
किमर्थमचारीः पशूनिच्छन्नप्वन्तानिति ।

जनको ह वैदेह आसांचक्रे । अस्य संबन्धः । शरीराद्यानष्टौ पुरुषा-
भिरुह्य मृत्युञ्ज पुनर्हृदये दिग्भेदेन च पुनः पञ्चधा व्युह्य हृदये मृत्युञ्ज
हृदयं शरीरं च पुनरन्योन्यप्रतिष्ठं प्राणादिपञ्चवृत्त्यात्मके समानारूपे
जगदात्मनि सूत्र उपसंहृत्य जगदात्मानं शरीरहृदयसूत्रावस्थमतिक्रा-
न्तवान्य औपनिषदः पुरुषो नेति नेतीति व्यपदिष्टः स साक्षाच्चोपा-
दानकारणस्वरूपेण च निर्दिष्टो विज्ञानमानन्दमिति । तस्यैव वागादि-
देवताद्वारेण पुनरधिगमः कर्तव्य इत्यधिगमनोपायान्तरार्थोऽयमारम्भो
ब्राह्मणद्वयस्य । आख्यायिका त्वाचारप्रदर्शनार्था । जनको ह वैदेह आसां-
चक्र आसनं कृतवानास्थापिकां दत्तवानित्यर्थः । दर्शनकामेभ्यो राज्ञः ।
अथ ह तस्मिन्नवसरे याज्ञवल्क्य आवत्राजाऽऽगतवानात्मनो योग-
क्षेमार्थं राज्ञो वा विविदिषां हृष्टाऽऽनुग्रहार्थम् । तमागतं याज्ञवल्क्यं
यथावत्पूजां कृत्वोवाच होक्तवाञ्जनको हे याज्ञवल्क्य किमर्थमचारीराग-
तोऽसि किं पशूनिच्छन्नपुनरप्याहोस्विदप्वन्तान्सूक्ष्मान्तान्सूक्ष्मवस्तुनि-

पूर्वस्मिन्नध्याये जल्पन्यायेन सच्चिदानन्दं ब्रह्म निर्धारितम् । इदानीं वादन्या-
येन तदेव निर्धारयितुमध्यायान्तरमवतारयति । जनक इति । तत्र ब्राह्मणद्वयस्या-
वान्तरसंबन्धं प्रतिजानीवे । अस्येति । तमेव वक्तुं वृत्तं कीर्तयति । शारी-
राद्यानिति । निरुह्य मृत्युञ्जेति विस्तार्य व्यवहारमापायेत्यर्थः । मृत्युञ्ज हृदये पुन-
रुपसंहृत्येति यावत् । जगदात्मनीत्यव्याकृतोक्तिः । सूत्रशब्देन वैकारणं पृथगे ।
अतिक्रमणं तद्दृग्दोषासंसृष्टत्वम् । अनन्तरब्राह्मणद्वयवात्पर्येमाह । तस्यैवेति ।
वागाद्यधिष्ठात्रीष्वग्न्यादिदेवतासु ब्रह्मदृष्टिद्वारेत्यर्थः । पूर्वोक्तान्वयव्यतिरेकादि-
साधनापेक्षयाऽन्तरशब्दः । आचार्यवता श्रद्धादिसंपन्नेन विद्या लब्धव्ये-
त्याचारः । अप्राप्तप्राप्तियोगः प्राप्तस्य रक्षणं क्षेम इति विभागः ।

१ च. द. 'नन्दं ब्रह्मेति । २ क. 'गमोपा' । ३ झ. 'भ्यो हि राजा राजभ्यः । अ' । ४ क. ग.
राजा । ५ ड. व्युह्य । ६ ण. तत्तत्का । ७ ण. तत्तद् । ८ घ. ण. 'रेत्ये' ।

उभयमेव सम्राडिति होवाच ॥ १ ॥ यत्ते
कश्चिदब्रवीत्तच्छृणवामेत्यब्रवीन्मे जित्वा
शौलिनिर्वाग्वै ब्रह्मेति यथा मातृमान्पि-
तृमानाचार्यवान्ब्रूयात्तथा तच्छैलिनिरब्र-
वीद्वाग्वै ब्रह्मेत्यवदतो हि किं स्यादित्य-

र्णयान्तांश्रान्मत्तः श्रोतुमिच्छन्निति । उभयमेव पञ्चमश्रांश्च हे
सम्राट् । सम्राडिति वाजपेययाजिनो लिङ्गं यश्चाऽऽज्ञया राज्यं प्रशास्ति
स सम्राट् तस्याऽऽमन्त्रणं हे सम्राडिति समस्तस्य वा भारतस्य वर्षस्य
राजा ॥ १ ॥

किंतु यत्ते तुभ्यं कश्चिदब्रवीदाचार्योऽनेकाचार्यसेवी हि भवांस्तच्छृ-
णवामेति । इतर आहं । अब्रवीदुक्तवान्मे ममाऽऽचार्यो जित्वा नामतः
शिलिनस्यापत्यं शौलिनर्वाग्वै ब्रह्मेति वाग्देवता ब्रह्मेति । आहेतरो यथा
मानृमान्माता यस्य विद्यते पुत्रस्य सम्यगनुशास्त्रपुत्रशासनवर्त्री स मातृ-
मोन् । अत ऊर्ध्वं पिता यस्यानुशास्ता स पितृमान् । उपनयनादूर्ध्व-
मा समावर्तनादाचार्यो यस्यानुशास्ता स आचार्यवान् । एवं शुद्धित्रय-
हेतुसंयुक्तः स साक्षादाचार्यः स्वयं न कदाचिदपि प्रामाण्याद्व्यभिचरति स
यथा ब्रूयाच्छिष्यार्यं तथाऽसौ जित्वा शौलिनिरुक्तवान्वाग्वै ब्रह्मेति ।
अवदतो हि किं स्यादिति । न हि मूकस्येहार्थममुत्रार्थं वा किंचन

भारतस्य वर्षस्य हिमवत्सेतुपर्यन्तस्य देशस्येति यावत् ॥ १ ॥

तत्र राजानं प्रति प्रश्नमुत्थापयति । किंत्विति । कश्चिदिति विशेषणस्य
वात्पर्यमाह । अनेकेति । प्रामाण्यमाप्तत्वम् । यथोक्तार्थानुमोदने युक्तिमाह । न हीति ।

१ क. घ. ङ. छ. ट. ठ. ड. ड. 'लिनोऽब्र' । २ छ. ट् । इति होवाच । स' । ३ क. ग. छ.
ज. झ 'ङ् समस्त' । ४ छ. 'ह जनकः । अ' । ५ ख. घ. ङ. च. ज. ड. 'मांस्तत' । ६ क. च.
छ. 'युक्तशुद्धिवा' । ७ क. ख. ङ. छ. झ. ड. 'रतीति' । ८ घ. 'य तत्तया' । ९ ख. ड. 'माण्या-
सत्वे य' ।

ब्रवीत्तु ते तस्याऽऽयतनं प्रतिष्ठां न मेऽब्रवीदित्येकपाद्वा एतत्सम्प्राडिति स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य । वागेवाऽऽयतनमाकाशः प्रतिष्ठा प्रज्ञेत्येनदुपासीत । का प्रज्ञता याज्ञवल्क्य । वागेव सम्प्राडिति होवाच । वाचा वै सम्प्राड्वन्धुः प्रज्ञायत

स्यात् । किंत्नब्रवीदुक्तवांस्ते तुभ्यं तस्य ब्रह्मण आयतनं प्रतिष्ठां च । आयतनं नाम शरीरम् । प्रतिष्ठा त्रिष्वपि कालेषु य आश्रयः । आह-तरो न मेऽब्रवीदिति । इतर आह । यद्येवमेकपाद्वा एतदेकः पादो यस्य ब्रह्मणस्तदिदमेकपाद्ब्रह्म त्रिभिः पादैः शून्यमुपास्यमानमपि न फलाय भवतीत्यर्थः । यद्येवं सत्त्वं विद्वान्सचोऽस्मभ्यं ब्रूहि हे याज्ञवल्क्येति । स चाऽऽह वागेवाऽऽयतनं वाग्देवस्य ब्रह्मणो वागेव करणमायतनं शरीर-माकाशोऽव्याकृताख्यः प्रतिष्ठेत्यत्तिस्थितिलयकालेषु प्रज्ञेत्येनदुपासीत प्रज्ञेतीयमुपनिषद्ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः प्रज्ञेति कृत्वैनद्ब्रह्मोपासीत । का प्रज्ञता याज्ञवल्क्य किं स्वयमेव प्रज्ञोत प्रज्ञानिमित्तम् । यथाऽऽयतनप्रतिष्ठे ब्रह्मणो व्यतिरिक्ते तद्वत्किम् । न । कथं तर्हि वागेव सम्प्राडिति होवाच वागेव प्रज्ञेति होवाचोक्तवान् व्यतिरिक्ता प्रज्ञेति । कथं पुनर्वागेव प्रज्ञेत्युच्यते । वाचा वै सम्प्राड्वन्धुः प्रज्ञायतेऽस्माकं बन्धुरित्युक्ते प्रज्ञायते

यथोक्तब्रह्मविद्यया कृतकृत्यत्वं मन्वानं राजानं प्रत्याह । किंतिवति । आयतनमपिष्ठयोरेकत्वात्पुनरुक्तिमाशङ्क्य विभजते । आयतनं नाभेति । एकपादत्वेऽपि ब्रह्मणस्तदुपासनादिष्टसिद्धिरिति चेन्नेत्याह । त्रिभिरिति । ब्रूहि प्रतिष्ठामायतनं चेति शेषः । प्रश्नमेव त्रिवृणोति । किं स्वयमेवेति । प्रज्ञानिमित्तं यस्या वाचः सा तथा । द्वितीयपक्षं विशदयति । यथेति । व्यतिरेकपक्षं निषेधति । नेति । आकाङ्क्षापूर्वकं पक्षान्तरं यद्वाति । कथं तर्हीति ।

१ च. छ. च. ड. 'त्येतदु' । २ घ. छ. ज. वा । ३ घ. ज. होवाच । ४ ग. वाग्देव । ५ ड. 'वतस्य । ६ च. ड. 'तिष्ठाऽऽश्रय उः' । ७ क. ल. ग. घ. ड. च. छ. ज. ड. 'त्येतदु' । ८ क. ल. ग. घ. ड. च. छ. ज. ड. 'त्येतद्' ।

ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरस इतिहासः पुराणं
विद्या उपनिषदः श्लोकाः सूत्राप्यनुव्याख्यानानि
व्याख्यानानीष्टं हृतमाशितं पायितमयं च लोकः
परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि वाचैव सम्राट् प्रज्ञा-
यन्ते वाग्वै सम्राट् परमं ब्रह्म नैनं वाग्जहाति सर्वा-
प्येनं भूतान्यभिक्षरन्ति देवो भूत्वा देवानप्येति य
एवं विद्वानेतदुपास्ते । हस्त्यृषभं सहस्रं ददामीति
होवाच जनको वैदेहः । स होवाच याज्ञवल्क्यः
पिता मेऽमन्यत नाननुशिष्य हरेतेति ॥२॥ यदेव ते
कश्चिदब्रवीत्तच्छृण्वामेत्यब्रवीन्म उदङ्कः शौल्बा-
यनः प्राणो वै ब्रह्मेति यथा मातृमान्पि-

बन्धुस्तथर्ग्वेदादि । इष्टं यागनिमित्तं धर्मजातं हृतं होमनिमित्तं च ।
आशितमन्नदाननिमित्तं पापितं पानदाननिमित्तमयं च लोक इदं च जन्म
परश्च लोकः प्रतिपत्तव्यं च जन्म सर्वाणि च भूतानि वाचैव सम्राट्
प्रज्ञायन्तेऽतो वाग्वै सम्राट् परमं ब्रह्म नैनं यथोक्तब्रह्मविदं वाग्जहाति
सर्वाप्येनं भूतान्यभिक्षरन्ति बलिदानादिभिरिह । देवो भूत्वा पुनः
शरीरपातोत्तरकालं देवानप्येत्यपिगच्छति य एवं विद्वानेतदुपास्ते ।
विद्यानिष्क्रयार्थं हस्तितुल्य ऋषभो हस्त्यृषभो यस्मिन्गोसहस्रे तद्व-
स्त्यृषभं सहस्रं ददामीति होवाच जनको वैदेहः । स होवाच याज्ञ-
वल्क्यः । अननुशिष्य शिष्यं कृतार्थमकृत्वा शिष्याद्धनं न हरेतेति मे
मम पिताऽमन्यत ममाप्ययमेवाभिप्रायः ॥ २ ॥

यदेव ते कश्चिदब्रवीद्दुदङ्को नामतः शुक्लवस्त्र्यापत्यं शौल्बा-
यनोऽब्रवीत्प्राणो वै ब्रह्मेति प्राणो वायुर्देवता पूर्ववत् ।

बलिदानमुपहारसमर्पणम् । आदिशब्देन स्रक्चन्दनवस्त्रालंकारादिग्रहः । विद्या-
निष्क्रयार्थमुवाचेति संबन्धः । पितुरेतन्मतमभ्यु नव किमायातं तदाह । ममापीति ॥२॥

यथा वागग्निर्देवता तद्वदित्याह । पूर्ववर्दिता । प्राण एवाऽऽयतनमित्यत्र प्राण-

१ क. वाचा वै स* । २ क. ख. घ. च. छ. ज. ट. नाचा वै स* । ३ ग. ड. छ. झ. ड.
"भिरुपहरति" । ४ ग. "मो य" । ५ ग. च. ज. झ. ट. "युदेव" ।

तृमानाचार्यवान्ब्रूयात्तथा तच्छौल्बायनोऽब्रवी-
त्प्राणो वै ब्रह्मेत्यप्राणतो हि किं स्यादित्यब्र-
वीत्तु ते तस्याऽऽयतनं प्रतिष्ठां न मेऽब्रवीदि-
त्येकपाद्वा एतत्सम्प्राडिति स वै नो ब्रूहि याज्ञ-
वल्क्य प्राण एवाऽऽयतनमाकाशः प्रतिष्ठा
प्रियमित्येनदुपासीत का प्रियता याज्ञवल्क्य
प्राण एव सम्प्राडिति होवाच प्राणस्य वै सम्प्रा-
ट्कामायायाज्यं याजयत्यप्रतिगृह्यस्य प्रतिगृ-
ह्णात्यपि तत्र वधाशङ्कं भवति यां दिशमेति
प्राणस्यैव सम्प्राट्कामाय प्राणो वै सम्प्राट् परमं
ब्रह्म नैनं प्राणो जहाति सर्वाण्येनं भूतान्य-
भिक्षरन्ति देवो भूत्वा देवानप्येति य एवं विद्वा-
नेतदुपास्ते हस्त्यृषभसहस्रं ददामीति होवाच
जनको वैदेहः स होवाच याज्ञवल्क्यः पिता
मऽमन्यत नाननुशिष्य हरेतेति ॥ ३ ॥

प्राण एवाऽऽयतनमाकाशः प्रतिष्ठापनिषत्प्रियमित्येनदुपासीत । कथं पुनः
प्रियत्वं प्राणस्य वै हे सम्प्राट् कामाय प्राणस्यार्थायायाज्यं याजयति
पतितादिकमप्यप्रतिगृह्यस्याप्युप्रादेः प्रतिगृह्णात्यपि तत्र तस्यां दिशि
वधनिमित्तमाशङ्कं वधाशङ्केत्यर्थो यां दिशमेति तस्कराद्याकीर्णां च
तस्यां दिशि वधाशङ्का तच्चैतत्सर्वं प्राणस्य प्रियत्वे भवति प्राणस्यैव
सम्प्राट् कामाय । तस्मात्प्राणो वै सम्प्राट् परमं ब्रह्म नैनं प्राणो जहाति ।
समानमन्यत् ॥ ३ ॥

शब्दः करणविषयः । पतितादिकमित्यादिपदमकुञ्जीनग्रहार्थम् । उग्रो जातिविशेषः ।
आदिशब्देन म्लेच्छगणो गृह्यते ॥ ३ ॥

१ ग. घ. च. छ. ड. 'त्येतदु' । २ घ. ज. ट. 'णस्य वै स' । ३ क. ग. घ. ङ. च. छ. ज.
ड. 'त्येतदु' । ४ घ. ज. झ. 'णस्य वै स' ।

यदेव ते कश्चिद्ब्रवीत्तच्छृणवामेत्यब्रवीन्मे बर्कु-
 र्वाष्णश्चक्षुर्वै ब्रह्मेति यथा मातृमाप्सितृमानाचा-
 र्यवान्ब्रूयात्तथा तद्वाष्णोऽब्रवीच्चक्षुर्वै ब्रह्मेत्यप-
 श्यतो हि किं स्यादित्यब्रवीत्तु ते तस्याऽऽय-
 तनं प्रतिष्ठां न मेऽब्रवीदित्येकपाद्वा एतत्सम्प्रा-
 ङिति स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य चक्षुरेवाऽऽ-
 यतनमाकाशः प्रतिष्ठा सत्यमित्येनदुपासीत का
 सत्यता याज्ञवल्क्य चक्षुरेव सम्प्राङिति होवाच
 चक्षुषा वै सम्प्राद् पश्यन्तमाहुर्द्राक्षीरिति स
 आहाद्राक्षामिति तत्सत्यं भवति चक्षुर्वै सम्प्राद्
 परमं ब्रह्म नैनं चक्षुर्जहाति सर्वाण्येनं भूतान्य-
 भिक्षरन्ति देवो भूत्वा देवानप्येति य एवं
 विद्वानेतदुपास्ते हस्त्यृषभं सहस्रं ददामीति
 होवाच जनको वैदेहः स होवाच याज्ञवल्क्यः
 पिता मेऽमन्यत नाननुशिष्य हरेतेति ॥ ४ ॥

यदेव ते कश्चिद्बर्कुरिति नामतो वृष्णस्यापत्यं वाष्णश्चक्षुर्वै ब्रह्मेत्या-
 दित्यो देवता चक्षुष्पुपनिषत्सत्यम् । पस्माच्छ्रोत्रेण श्रुतमवृतमपि
 स्यान्न तु चक्षुषा दृष्टम् । तस्माद्वा सम्प्राद् पश्यन्तमाहुर्द्राक्षीस्त्वं इस्तिन-
 मिति स चेद्द्राक्षामित्याह । तत्सत्यमेव भवति । यस्त्वन्यो ब्रूयादहमश्रौ-
 षमिति । तद्व्यभिचरेति । यत्तु चक्षुषा दृष्टं तदव्यभिचारित्वात्सत्यमेव
 भवति ॥ ४ ॥

चक्षुर्ब्रह्मणः सत्यत्वं साधयति । येस्मादिति । उक्तमेवोपपादयति । यैस्त्विति ॥ ४ ॥

१ ग. च. ड. 'येतद्' । २ च. ड. 'इल्लो का अद्रा' । ३ च. ड. 'चेत्तानाहाद्राक्षामिति । त' ।
 ४ ग घ. ज. झ. 'त्सत्यं भ' । ५ झ. ड. झ. 'रत्यपि य' । ६ घ. य. ण. तस्मादिति । ७ क. ख.
 ङ. ट. यस्त्विति ।

यदेव ते कश्चिद्ब्रवीत्तच्छृणवामेत्यब्रवीन्मे गर्द-
भीविपीतो भारद्वाजः श्रोत्रं वै ब्रह्मेति यथा मातृ-
मान्पितृमानाचार्यवान्ब्रूयात्तथा तद्भारद्वाजोऽब्र-
वीच्छ्रोत्रं वै ब्रह्मेत्यशृण्वतो हि किं स्यादि-
त्यब्रवीत्तु ते तस्याऽऽयतनं प्रतिष्ठां न मेऽब्रवी-
दित्येकपाद्वा एतत्सम्प्राडिति स वै नो ब्रूहि
याज्ञवल्क्य श्रोत्रमेवाऽऽयतनमाकाशः प्रतिष्ठाऽ-
नन्त इत्येनदुपासीत काऽनन्तता याज्ञवल्क्य
दिश एव सम्प्राडिति होवाच तस्माद्द्वै सम्प्राडपि
यां कां च दिशं गच्छति नैवास्या अन्तं गच्छ-
त्यनन्ता हि दिशो दिशो वै सम्प्राट् श्रोत्रं
श्रोत्रं वै सम्प्राट् परमं ब्रह्म नैनं श्रोत्रं जहाति
सर्वाण्येनं भूतान्यभिक्षरन्ति देवो भूत्वा देवान-
प्येति य एवं विद्वानेतदुपास्ते हस्त्यृषभं
सहस्रं ददामीति होवाच जनको वैदेहः स
होवाच याज्ञवल्क्यः पिता मेऽमन्यत नाननु-
शिष्य हरेतेति ॥ ५ ॥

यदेव ते गर्दभीविपीत इति नामतो भारद्वाजो गोत्रतः श्रोत्रं वै
ब्रह्मेति । श्रोत्रे दिग्देवताऽनन्त इत्येनेदुपासीत । काऽनन्तता श्रोत्रस्य ।
दिश एव श्रोत्रस्याऽऽनन्त्यं यस्मात्तस्माद्द्वै सम्प्राट् प्राचीमुदीचीं वा यां
कांचिदपि दिशं गच्छति नैवास्या अन्तं गच्छति कश्चिदपि । अतोऽ-
नन्ता हि दिशः । दिशो वै सम्प्राट् श्रोत्रम् । तस्मादिगानन्त्यमेव श्रोत्र-
स्याऽऽनन्त्यम् ॥ ५ ॥

दिक्षाभानन्त्येऽपि श्रोत्रस्य किमायातं तदाह । दिशो वा इति ॥ ५ ॥

यदेव ते कश्चिदब्रवीत्तच्छृणवाभेत्यब्रवीन्मे सत्य-
 कामो जाबालो मनो वै ब्रह्मेति यथा मातृमान्पि-
 तृमानाचार्यवान्ब्रूयात्तथा तज्जाबालोऽब्रवीन्मनो
 वै ब्रह्मेत्यमनसो हि किञ्च स्यादित्यब्रवीत्तु ते
 तस्याऽऽयतनं प्रतिष्ठां न मेऽब्रवीदित्येकपाद्वा
 एतत्सम्राडिति स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य मन
 एवाऽऽयतनमाकाशः प्रतिष्ठाऽऽनन्द इत्येनदु-
 पासात् काऽऽनन्दता याज्ञवल्क्य मन एव
 सम्राडिति होवाच मनसा वै सम्राट् स्त्रियम-
 भिहार्यते तस्यां प्रतिरूपः पुत्रो जायते स
 आनन्दो मनो वै सम्राट् परमं ब्रह्म नैनं मनो
 जहाति सर्वाण्येनं भूतान्यभिक्षरन्ति देवो भूत्वा
 देवानप्येति य एवं विद्वानेतदुपास्ते हस्त्यृ-
 षभञ्च सहस्रं ददामीति होवाच जनको वैदेहः
 स होवाच याज्ञवल्क्यः पिता मेऽमन्यत नान-
 नुशिष्य हरेतेति ॥ ६ ॥

सत्यकाम इति नामतो जबालाया अपत्यं जाबालः । चन्द्रमा मनसि
 देवता । आनन्द इत्युपनिषत् । यस्मान्मन एवाऽऽनन्दस्तस्मान्मनसा
 वै सम्राट् स्त्रियमभिकामयमानोऽभिहार्यते मार्ययत इत्यर्थः । तस्माच्छा
 स्त्रियमभिकामयमानोऽभिहार्यते तस्यां प्रतिरूपोऽनुरूपः पुत्रो जायते
 स आनन्दहेतुः पुत्रः स येन मनसा निर्वर्त्यते तन्मन आनन्दः ॥ ६ ॥

तथाऽपि कथमानन्दत्वं मनसः संभवति तत्राऽऽह । स येनेति ॥ ६ ॥

यदेव ते कश्चिदब्रवीत्तच्छृणवामेत्यब्रवीन्मे
 विदग्धः शाकल्यो हृदयं वै ब्रह्मेति यथा
 मातृमान्पितृमानाचार्यवान्ब्रूयात्तथा तच्छाक-
 ल्योऽब्रवीद्दृदयं वै ब्रह्मेत्यहृदयस्य हि किं
 स्यादित्यब्रवीत्तु ते तस्याऽऽयतनं प्रतिष्ठां न
 मेऽब्रवीदित्येकपाद्वा एतत्सम्राडिति स वै नो
 ब्रूहि याज्ञवल्क्य हृदयमेवाऽऽयतनमाकाशः
 प्रतिष्ठा स्थितिरित्येनदुपासीत का स्थितता
 याज्ञवल्क्य हृदयमेव सम्राडिति होवाच हृदयं
 वै सम्राट् सर्वेषां भूतानामायतनं हृदयं वै
 सम्राट् सर्वेषां भूतानां प्रतिष्ठा हृदये ह्येव
 सम्राट् सर्वाणि भूतानि प्रतिष्ठितानि भवन्ति
 हृदयं वै सम्राट् परमं ब्रह्म नैनं हृदयं जहाति
 सर्वाण्येनं भूतान्यभिक्षरन्ति देवो भूत्वा देवा-
 नप्येति य एवं विद्वानेतदुपास्ते हस्यृषभं
 सहस्रं ददामीति होवाच जनको वैदेहः स
 होवाच याज्ञवल्क्यः पिता मेऽमन्यत नाननु-

विदग्धः शाकल्यो हृदयं वै ब्रह्मेति । हृदयं वै सम्राट्
 सर्वेषां भूतानामायतनम् । नामरूपकर्मात्मकानि हि भूतानि हृद-
 याश्रयाणीत्यवोचाम शाकल्यब्राह्मणे हृदयप्रतिष्ठानि चेति । तस्मा-
 द्दृदये ह्येव सम्राट् सर्वाणि भूतानि प्रतिष्ठितानि भवन्ति ।

कथं हृदयस्य सर्वभूतायतनत्वं तत्प्रतिष्ठात्वं च वदाह । नामरूपेति ।
 तस्मादिति शाकल्यन्यायपरामर्शः । भूतानां हृदयप्रतिष्ठत्वे फलितमाह ।

शिष्य हरेतेति ॥ ७ ॥ इति बृहदारण्यकोप-
निषदि चतुर्थाध्यायस्य प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥
जनको ह वैदेहः कूर्वादुपावसर्पन्नुवाच नम-
स्तेऽस्तु याज्ञवल्क्यानु मा शार्धीति स होवाच
यथा वै सम्राण्महान्तमध्वानमेप्यन्तर्यं वा नावं
वा समाददीतैवमेवैताभिरुपनिषद्भिः समा-
हितात्माऽस्येवं वृन्दारक आढ्यः सन्न-

तस्माद्दृश्यं स्थितिरित्युपासीत हृदये च प्रजापतिर्देवता ॥ ७ ॥ इति
श्रीबृहदारण्यकोपनिषद्भाष्ये चतुर्थाध्यायस्य प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

जनको ह वैदेहः । यस्मात्सविशेषणानि सर्वाणि ब्रह्माण्डं जानाति
याज्ञवल्क्यस्तस्मादाचार्यैकत्वं हित्वा जनकः कूर्वादासनविशेषादुत्थायोप
समीपमवसर्पनादयोर्निपतन्नित्यर्थः । उवाचोक्तवाङ्मनस्ते तुभ्यमस्तु हे
याज्ञवल्क्यानु मा शार्ध्यनुशाधि मामित्यर्थः । इतिशब्दो वाक्यपरिस-
माप्त्यर्थः । स होवाच याज्ञवल्क्यो यथा वै लोके हे सम्राड् महान्तं
दीर्घमध्वानमेप्यन्तर्गमिष्यन्तर्यं वा स्थलेन गमिष्यन्नावं वा जलेन
गमिष्यन्समाददीत । एवमेवैतानि ब्रह्माण्येताभिरुपनिषद्भिर्द्रियुक्तान्युपा-
सीनैः समाहितात्माऽस्यत्यन्तमेताभिरुपनिषद्भिः संयुक्तात्माऽसि । न
केवलमुपनिषत्समाहित एवं वृन्दारकः पुज्यश्चाऽऽक्यश्चेत्तरो न दरिद्र

तस्माद्दृश्यमिति ॥ ७ ॥ इति श्रीबृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यटीकायां चतुर्थाध्यायस्य
प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

पूर्वस्मिन्ब्राह्मणे कानिचिदुपासनानि ज्ञानसाधनान्युक्तानि । इदानीं ब्रह्मणस्वैज्ञेयस्य
जागरादिद्वारा ज्ञानार्थं ब्राह्मणान्तरमवतारयति । जनको होत । राज्ञो ज्ञानित्वाभि-
माने शिष्यत्वविरोधिन्त्यपनीते मुनिं प्रति तस्य शिष्यत्वेनोपसर्ति दर्शयति । यस्मा-
दिति । नमस्कारोक्तेरुद्देश्यमुपन्यस्यति । अनु मेति । अर्धमनुशासनं कर्तुं प्राची-
नज्ञानस्य फेलाभासहेतुत्वोक्तिद्वारा परमफलहेतुरात्मज्ञानमेवंति विवक्षित्वा तत्र राज्ञो
जिज्ञासामापादयति । स हेत्यादिना । यथोक्तगुणसंपन्नश्चेदहं तर्हि कर्तार्वत्वात् न मे
कर्तव्यमस्तीत्याशङ्क्याऽऽह । एवामिति । याज्ञवल्क्यो राज्ञो जिज्ञासामापाद्य

१ क. 'णि विज्ञा' । २ अ. 'दाय' । ३ ग. घ. ङ. च. ज. 'यैत्वं' । ४ ग. ङ. छ. ड. 'के
रेणे हे' । ५ ङ. ड. 'सौन एतेषामप'सनानि कुत्रेन्समा' । ग. घ. च. ज. 'सीन एतेषामुपासनानि कुत्रे-
न्समा' । ६ ल. ड. 'फलमुपासनहे' । ७ ल. अ. ड. 'क्षितत्वात्तत्र' । ८ अ. ड. 'हि किं क' ।

धीतवेद उक्तोपनिषत्क इतो विमुच्यमानः क्व
गमिष्यसीति नाहं तद्भगवन्वेद यत्र गमिष्या-
मात्यथ वै तेऽहं तद्वक्ष्यामि यत्र गमिष्य-
सीति ब्रवीतुं भगवानिति ॥ १ ॥ इन्धो
ह वै नामैष योऽयं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषस्तं वा

इत्यर्थः । अधीतवेदोऽधीतो वेदो येन स त्वमधीतवेद उक्ताश्रोपनिषद्
आचार्यैस्तुभ्यं स त्वमुक्तोपनिषत्क एवं सर्वत्रिभूतिसंपन्नोऽपि सन्मध्यम-
ध्यस्थ एव परमात्मज्ञानेन विनाऽऋतार्थ एव तावदित्यर्थः । यावत्परं
ब्रह्म न वेत्सि । इतोऽस्माद्देहाद्विमुच्यमान एतामिन्नोरथस्थानीयाभिः
समाहितः क्व कस्मिन्गमिष्यसि किं वस्तु प्राप्स्यसीति । नाहं तद्वस्तु
भगवन्पूजावन्वेद जाने यत्र गमिष्यामीति । अथ यद्येवं न जानीषे यत्र
गतः कृतार्थः स्यां अहं वै ते तुभ्यं तद्वक्ष्यामि यत्र गमिष्यसीति ।
ब्रवीतुं भगवानिति । यदि प्रसन्नो मां प्रति । शृणु ॥ १ ॥

इन्धो ह वै नाम । इन्ध इत्येवंनामा । यश्चक्षुर्वै ब्रह्मेति पुरोक्त आदित्या-
न्तर्गतः पुरुषः स एष योऽयं दक्षिणेऽक्षन्नक्षणि विशेषेण व्यवस्थितः ।
स च सत्यनामा । तं वा एतं पुरुषं दीक्षिगुगत्वात्प्रत्यक्षं नामास्येन्ध

पृच्छति । इत इति । परवस्तुविषये गतेरयोगात्पश्चद्विषयं विवक्षितं संक्षिपति । किं
वस्तिवति । राज्ञा स्वकीयमज्ञत्वमुपेत्य शिष्यत्वे स्वीकृते प्रत्युक्तिमवतारयति ।
अथेति । तत्रापेक्षितमथशब्दसूचितं पूरयति । यद्येवमिति । आज्ञापनमनुचितमिति
शङ्कां वारयति । यदीति । प्रसादाभिमुख्यमात्मनः सूचयति । शृण्वति ॥ १ ॥

विश्वैजसपाज्ञानुवादेन तुरीयं ब्रह्म दर्शयितुमादां विश्वमनुवदति । इन्ध इति ।
कोऽसाविन्धनामेति चेत्तमाह । यश्चक्षुरिति । अधिदैवतं पुरुषमुक्त्वाऽध्यात्मं तं
दर्शयति । योऽयमिति । तस्य पूर्वस्मिन्नपि ब्राह्मणे प्रस्तुतत्वमाह । स चेति । परकृते
पुरुषे विदुषां समतिमाह । तं वा एतमिति । इन्धत्वं साधयति । दीक्षीति । प्रत्यक्षस्य

१ ख. ठ. 'तु मे भ' । ग तु नो भ' । २ क. ख. ड. छ. ज. घ. 'दो यस्य सोऽयम' । ३ क.
छ. ज. स्यामहं । ४ ख. ड. 'तु मे भ' । ५ ख. ग. घ. ड. च. छ. ज. घ. ड. 'क्षुर्वै' । ६ क.
ग. छ. घ. 'रुष ए' ।

एतमिन्द्रं सन्तमिन्द्र इत्याचक्षते परोक्षेणैव
परोक्षप्रिया इव हि देवाः प्रत्यक्षद्विषः ॥ २ ॥
अथैतद्द्वामेऽक्षणि पुरुषरूपमेषाऽस्य पत्नी
विराट् तयोरेष सः स्तावो य एषोऽन्तर्हृदय
आकाशोऽथैनयोरेतदन्नं य एषोऽन्तर्हृदये लोहि-

इति तमिन्द्रं सन्तमिन्द्र इत्याचक्षते परोक्षेण । यस्मात्परोक्षप्रिया इव
हि देवाः प्रत्यक्षद्विषः प्रत्यक्षनामग्रहणं द्विषन्ति । एष त्वं वैश्वानरमा-
त्मानं संपन्नोऽसि ॥ २ ॥

अथैतद्द्वामेऽक्षणि पुरुषरूपमेषाऽस्य पत्नी यं त्वं वैश्वानरमात्मानं
संपन्नोऽसि तस्यास्येन्द्रस्य भोक्तुर्भोग्येषा पत्नी विराटन्नं भोग्यत्वादेव ।
तदेतदन्नं चात्ता चैकं मिथुनं स्वप्ने । कथम् । तयोरेष इन्द्राण्या इन्द्रस्य
वैष संस्तावः संभूय यत्र संस्तवं कुर्वीते अन्योन्यं स एष संस्तावः ।
कोऽसौ । य एषोऽन्तर्हृदय आकाशोऽन्तर्हृदये हृदयस्य मांसपिण्डस्य
मध्ये । अथैनयोरेतदन्नं भोज्यं स्थितिहेतुः । किं तत् । य
एषोऽन्तर्हृदये लोहितपिण्डो लोहित एव पिण्डाकारापन्नो लोहित-
पिण्डः । अन्नं जग्धं द्वेधा परिणमते यत्स्थूलं तदधो गच्छति । यद-

परोक्षेणाऽऽख्याने हेतुमाह । यस्मादिति ॥ २ ॥

एकस्यैव वैश्वानरस्योपासनार्थं प्रासङ्गिकमिन्द्रश्चेन्द्राणी चेति मिथुनं कल्पयति ।
अथेत्यादिना । प्रासङ्गिकध्यानाधिकारार्थाऽथशब्दः । यदेतन्मिथुनं जागरिते विश्वशब्दितं
तदेवैकं स्वप्ने तैजसशब्दवाच्यमित्याह । तदेतर्नादार्ति । तच्छब्दितं तैजसमधिकृत्य
पृच्छति । कथमिति । किं तस्य स्थानं पृच्छन्त्येते वा प्रावरणं वा मार्गो वेति विक-
ल्प्याऽऽद्यं प्रत्याह । तयोरिति । संस्तवं संगतिमिति यावत् । द्वितीयं प्रत्याह ।
अथेति । अन्नान्निकेण स्थितेरसंभवात्तस्य वक्तव्यत्वादित्यथशब्दार्थः । लोहितपिण्डं
सूक्ष्मान्नरसं व्याख्यातुं भक्षितस्यान्नस्य तावद्विभागमाह । अन्नमिति । यदन्यैस्त्वुन-
रिति योजनीयम् । तत्रेत्यध्याहृत्य यो मध्यम इत्यादिग्रन्थो योज्यः । उपाध्युपाहि-

१ अ. क. ड. ट. 'क्षेणैव । २ ड. घ. स. ड. 'त्यक्षं ना' । ३ अ. च. ट. 'कुर्वीश्वानरस्य भोग्ये' ।
४ अ. ग. 'ति । तै' । ५ ग. संस्तावः संगतमि' । ६ घ. प्र. ग. शिरयसं' । ७ क. घ. प्र. ग. 'न्यस्तस्यु' ।

तपिण्डोऽथैनयोरेतत्प्रावरणं यदेतदन्तर्हृदये
जालकमिवाथैनयोरेषा सृतिः संचरणी येषा
हृदयादूर्ध्वा नाड्युच्चरति यथा केशः सहस्रधा
भिन्न एवमस्यैता हिता नाम नाड्योऽन्तर्हृदये
प्रतिष्ठिता भवन्त्येताभिर्वा एतदास्रवदास्रवति

न्यसत्पुनरभिना पच्यमानं द्वेषा परिणमते । यो मध्यमो रसः सं लोहि-
ताधिक्रमेण पाञ्चभौतिकं पिण्डं शरीरमुपचिनोति । योऽणिष्ठो रसः स
एष लोहितपिण्ड इन्द्रस्य लिङ्गात्मनो हृदये मिथुनभूतस्य । यं तैज-
समाचक्षते स तयोरिन्द्रेन्द्राण्योर्हृदये मिथुनीभूतयोः सूक्ष्मासु नाडीष्व-
नुप्रविष्टः स्थितिर्हेतुर्भवति । तदेतदुच्यतेऽथैनयोरेतदन्नमित्यादि ।
किंचान्यत् । अथैनयोरेतत्प्रावरणम् । भुक्तवतोः स्वपतोश्च प्रावरणं
भवति लोके तत्सामान्यं हि कल्पयति श्रुतिः । किं तदिह प्रावरणम् । यदे-
तदन्तर्हृदये जालकमिवानेकनाडीछिद्रबहुलत्वाज्जालकमिव । अथैनयोरेषा
सृतिर्मार्गः संचरतोऽनयेति संचरणी स्वप्राज्जागरितदेशागमनमार्गः ।
का सा सृतिः । येषा हृदयाद्दृदयदेशादूर्ध्वाऽभिमुखी सत्युच्चरति नाडी ।
तस्याः परिमाणमिदमुच्यते । यथा लोके केशः सहस्रधा भिन्नोऽस्त्यन्त-
सूक्ष्मो भवत्येवं सूक्ष्मा अस्य देहस्य संबन्धिन्यो हिता नाम हिता
इत्येवं ख्याता नाड्यस्ताश्चान्तर्हृदये मांसपिण्डे प्रतिष्ठिता भवन्ति
हृदयाद्भिन्नरूपास्ताः सर्वत्र कदम्बकेसरवदेताभिर्नाडीभिरत्यन्तसूक्ष्मा-
भिरेतदन्नमास्रवद्गच्छदास्रवति गच्छति । तदेतदेवताशरीरमनेनात्रेन

तयोरैकत्वमाभित्याऽऽह । यं तैजसमिति । तस्यान्नत्वमुपपादयति । स तयोरिति ।
व्याख्यातेऽर्थे वाक्यस्यान्वितावयवत्वमाह । तदेतदिति । यदि प्रावरणं पृच्छन्ते
तत्राऽऽह । किंचान्यदिति । भोगैस्वापानन्तर्धमशब्दार्थः । प्रावरणप्रदर्शनस्य प्रयो-
जनमाह । भुक्तवतोरिति । इहेति भोक्तृभोग्ययोरिन्द्रेन्द्राण्योरुक्तिः । हृदयजालक-
थोरावाराधेयत्वमविवक्षितं तस्यैव तद्वावात् । मार्गश्चेत्पृच्छन्ते तत्राऽऽह । अथेति ।
नाडीभिः शरीरं व्याप्तस्यान्नस्य प्रयोजनमाह । तदेतदिति । तस्मादित्यादिवाक्यमा-

तस्मादेष प्रविविक्ताहारतर इवैव भव-
त्यस्माच्छारीरादात्मनः ॥ ३ ॥ तस्य प्राची
दिक्प्राञ्चः प्राणा दक्षिणा दिग्दक्षिणे प्राणाः
प्रतीची दिक्प्रत्यञ्चः प्राणा उदीची दिग्दञ्चः
प्राणा ऊर्ध्वा दिगूर्ध्वाः प्राणा अवाची

दामभूतेनोपचीयमानं तिष्ठति । तस्माद्यस्मात्स्थूलेनाग्नेनोपचितः पिण्ड इषं तु देवताशरीरं लिङ्गं सूक्ष्मेणाग्नेनोपचितं तिष्ठति । पिण्डोपचयकर-
मप्यन्नं प्रविविक्तमेव मूत्रपुरीषादिस्थूलमपेक्ष्य लिङ्गस्थितिकरं त्वन्नं
ततोऽपि सूक्ष्मतरम् । अतः प्रविविक्ताहारः पिण्डः । तस्मात्प्रविविक्ता-
हारादपि प्रविविक्ताहारतर एष लिङ्गात्मेवैव भवत्यस्माच्छारीराच्छारीर-
मेव शरीरं तस्माच्छारीरात् । आत्मनो वैश्वानरात्तेजसः सूक्ष्माग्नोप-
चितो भवति ॥ ३ ॥

स एष हृदयभूतस्तेजसः सूक्ष्मभूतेन प्राणेन विधियमाणः प्राण एव
भवति । तस्यास्य विदुषः क्रमेण वैश्वानरात्तेजसं प्राप्तस्य हृदयात्मान-
मापन्नस्य हृदयात्मानश्च प्राणात्मानमापन्नस्य प्राची दिक्प्राञ्चः प्रोग्ग ताः
प्राणाः । तथा दक्षिणा दिग्दक्षिणे प्राणाः । तथा प्रतीची दिक्प्रत्यञ्चः
प्राणाः । उदीची दिग्दञ्चः प्राणाः । ऊर्ध्वा दिगूर्ध्वाः प्राणाः । अवाची

दाय व्याचष्टे । यस्मादिति । तथाऽपि प्रविविक्ताहार इत्येव वक्तव्ये प्रविविक्ताहा-
रतर इति कस्मादुच्यते तत्राऽऽह । पिण्डेति । यस्मादित्यस्यापेक्षितं कथयति ।
अत इति । शारीरादिति भ्रूयते कथं शारीरादित्युच्यते तत्राऽऽह । शरीरमेवेति ।
उक्तमर्थं संक्षिप्योपसंहरति । आत्मन इति ॥ ३ ॥

तस्य प्राची दिगित्याद्यवतारयितुं भूमिकां करोति । स एष इति । प्राणनाग्नेना-
ज्ञावः प्रत्यात्मा प्राज्ञो यत्नते । एवं भूमिकां कृत्वा वाक्यमादाय व्याकरोति । तस्ये-
त्यादिना । तेजसं प्राप्तस्येत्यस्य व्याख्यानं हृदयात्मानमापन्नस्येति । उक्तमर्थं संक्षि-

१ क. घ. च. छ. ज. 'चितम् । पि' । २ क. छ. ग. घ. क. छ. ड. 'स्माच्छारी' । ३ घ.
क. छ. ज. 'रीरे भवाच्छा' । ४ ग. च. छ. 'सं सूक्ष्मं प्रा' । ५ घ. ज. प्राग्गताः । ६ क. ड. ग.
'थं शरी' ।

दिग्वाञ्चः प्राणाः सर्वा दिशः सर्वे प्राणाः स
एष नेति नेत्यात्माऽगृह्यो न हि गृह्यतेऽशीर्यो
न हि शीर्यतेऽसङ्गो न हि सञ्ज्यतेऽसितो न व्यथते
न रिष्यत्यभयं वै जनक प्राप्तोऽसीति होवाच
याज्ञवल्क्यः । स होवाच जनको वैदेहोऽभयं त्वा
गच्छताद्याज्ञवल्क्य यो नो भगवन्नभयं वेदयसे

दिग्वाञ्चः प्राणाः । सर्वा दिशः सर्वे प्राणाः । एवं विद्वान्क्रमेण सर्वा-
त्मकं प्राणमात्मत्वेनोपगतो भवति । तं सर्वात्मानं प्रत्यगात्मन्युपसंहृत्य
द्रष्टुर्हि द्रष्टृभावं नेति नेतीत्यात्मानं तुरीयं प्रतिपद्यते । यमेष विद्वान-
नेन क्रमेण प्रतिपद्यते स एष नेति नेत्यात्मेत्यादि न रिष्यतीत्यन्तं
व्याख्यातमेतत् । अभयं वै जन्ममरणादिनिमित्तभयशून्यं हे जनक
प्राप्तोऽसीति हेवं किलोवाचोक्तवान्याज्ञवल्क्यः । तदेतदुक्तमथ वै तेऽहं
तद्भक्ष्यामि यत्र गमिष्यसीति । स होवाच जनको वैदेहोऽभयमेव त्वा
त्वामपि गच्छताद्गच्छतु यस्त्वं नोऽस्मान्हे याज्ञवल्क्य भगवन्पूजावश-
भयं ब्रह्म वेदयसे ज्ञापयसि प्रापितवानुपाधिकृताज्ञानव्यवधानापनयने-
नेत्यर्थः । किमन्यदहं विद्यानिष्क्रयार्थं प्रयच्छामि साक्षादात्मानमेव

प्याऽऽह । एवं विद्वानिति । विश्वस्य जागरिताभिमानिनस्तैजसे तस्य च स्वप्नाभि-
मानिनः सुषुप्त्यभिमानिनि प्राज्ञे क्रमेणान्तर्भावं जानन्नित्यर्थः । स एष नेति नेत्यात्मे-
त्यादेर्भूमिकां करोति । तं सर्वात्मानमिति । तत्र वाक्यमवतार्य पूर्वोक्तं व्याख्यायानं
स्मारयति । यमेष इति । तुरीयादपि प्राप्तव्यमन्यदभयमस्तीत्याज्ञाङ्ग्याऽऽह । अभ-
यमिति । गन्तव्यं वक्ष्यामीत्युपक्रम्यावस्थात्रयातीतं तुरीयमुपदिशन्नान्त्रान्पृष्ठः कोवि-
दारानाचष्ट इति न्यायविषयतां नातिवर्तेवेत्याज्ञाङ्ग्याऽऽह । तदेतदिति ।
विद्याया दक्षिणान्तराभावमभिप्रेत्याऽऽह । स होवाचेति । कथं पुनरन्यस्य
स्थितस्य नष्टस्य वाऽऽयमापणमित्याज्ञाङ्ग्याऽऽह । उपाधीति । पश्चादिकं दक्षिणा-
न्तरं संभवतीत्याज्ञाङ्ग्य तस्योक्तविद्यानुरूपत्वं नास्तीत्याह । किमन्यदिति । वस्तुतो

१ क. क. ग. घ. ङ. च. छ. ज. झ. ट. नेत्स । २ च. 'सीतीति । ३ क. द. 'धिभूता' ।
४ क. द. 'न्यत्माप' ।

नमस्तेऽस्त्वमे विदेहा अयमहमेस्मि
॥४॥ इति बृहदारण्यकोपनिषदि चतु-
र्थाध्यायस्य द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

दत्तवते । अतो नमस्तेऽस्त्वमे विदेहास्तव यथेष्टं भुज्यन्तामयं चाह-
मस्मि दासभावे स्थितो यथेष्टं मां राज्यं च प्रतिपद्यस्वेत्यर्थः ॥ ४ ॥
इति बृहदारण्यकोपनिषद्ब्राह्मणे चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥
जनकं ह वैदेहं याज्ञवल्क्यो जगामेत्यस्याभिसंबन्धः । विज्ञानमय आत्मा
साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म सर्वान्तरः पर एव । नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा नान्य-
दतोऽस्ति द्रष्टृत्यादिश्रुतिभ्यः । स एष इह प्रविष्टो वदनादिलिङ्गोऽस्ति
व्यतिरिक्त इति मधुकाण्डेऽजातशत्रुसंवादे प्राणादिकर्तृत्वभोक्तृत्व-
प्रत्याख्यानेनाधिगतोऽपि सन्पुनः प्राणनादिलिङ्गमुपन्यस्योषस्तमश्रे
प्राणनादिलिङ्गो यः सामान्येनाधिगतः प्राणेन प्राणितीत्यादिनां दृष्टेर्द्वे-

दक्षिणान्तराभावमुक्त्वा प्रतीतिमाश्रित्याऽऽह । अत इति । अक्षरार्थमुक्त्वा वाक्या-
र्थमाह । यथेष्टमिति ॥ ४ ॥ इति बृहदारण्यकोपनिषद्ब्राह्मण्यटीकायां चतुर्थाध्या-
यस्य द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

पूर्वस्मिन्ब्राह्मणे जागरादिद्वारा तत्त्वं निर्धारितं संप्रति ब्राह्मणान्तरमन्वतार्थं तस्य पूर्वेण
संबन्धं प्रतिजानीते । जनकमिति । तमेव वक्तुं तृतीये वृत्तं कीर्तयति । विज्ञानमय
इति । यद्ब्रह्म साक्षादपरोक्षात्सर्वान्तर आत्मा स पर एव विज्ञानमय आत्मेत्यत्र हेतु-
माह । नान्य इति । विज्ञानमयः पर एवेत्यत्र वाक्यान्तरं पठति । स एष इति ।
वदन्वागित्यादावुक्तमनुवदति । वदनादीति । वार्तार्थमर्थमनुष्यं चावुर्धिकमर्थ-
मनुवदति । अस्तीति । यदि मधुकाण्डे गार्ग्यकाश्यसंवादे प्राणादीनां कर्तृ-
त्वादिनिराकरणेन तेभ्यो व्यतिरिक्तोऽस्ति विज्ञानात्मेति सोऽधिगतस्तर्हि किमिवि-
पश्चमे तत्सद्भावो व्युत्पाद्यते तत्राऽऽह । पुनरिति । यद्यपि विज्ञानम-
यसद्भावश्चतुर्थे स्थितस्तथाऽपि पुनरौषस्त्ये मश्रे यः प्राणेन प्राणितीत्यादिना
प्राणनादिलिङ्गमुपन्यस्य तल्लिङ्गम्यः सामान्येनाधिगतः स दृष्टेर्दृष्ट्यादिना
कूटस्थदृष्टिस्वभावो विशेषतो निश्चितस्तथा च पश्चमेऽपि तद्व्यादानमुच्चिषमि-

१ क. च. 'मस्मीति ॥ ४ ॥ २ क. ग. ड. छ. 'वेन स्थि' । ३ क. छ. 'प्राणादि' ।
४ क. ग. ड. छ. ड. 'दिप्रमाणम्' । ५ क. च. छ. झ. ड. 'ना न ह' । ६ च. ड. 'ईश्वरमित्या' ।
७ क. 'व संबन्धं व' । ८ क. 'यद्वत्तमनु' । ९ क. 'कद्वत्तमनु' । घ. ङ. ण. 'कमनु' । १० क. ड.
'गम्यता' ।

द्वेष्यादिनाऽलुप्तशक्तिस्वभावोऽधिगतः । तस्य च परोपाधिनिमित्तः संसारो यथा रज्जुपरशुक्तिकागगनादिषु सर्पोदकरजतमलिनत्वादि पैराध्या-
रोपणनिमित्तमेव न स्वतस्तथा निरुपाधिको निरुपाख्यो नेति नेतीति
व्यपदेश्यः साक्षादपरोक्षात्सर्वान्तर आत्मा ब्रह्माक्षरमन्तर्यामी प्रशास्तो-
पनिषदः पुरुषो विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेत्यधिगतम् । तदेव पुनरिन्धसंज्ञः
प्रविविक्ताहारस्ततोऽन्तर्हृदये लिङ्गात्मा प्रविविक्ताहारतरस्ततः परेण
जगदात्मा प्राणोपाधिस्ततोऽपि प्रविलाप्य जगदात्मानमुपाधिभूतं
रज्ज्वादाविव सर्पादिकं विद्यया स एष नेति नेतीति साक्षात्सर्वान्तरं ब्रह्मा-
धिगतम् । एवमभयं परिप्रापितो जनको याज्ञवल्क्येनाऽऽगमतः संक्षे-

त्यर्थः । आत्मा कूटस्थदृष्टिस्वभावश्चेत्कथं तस्य संसारस्वप्नाऽऽह । तस्य चेति ।
अज्ञानं तत्कार्यं चान्तःकरणादि परोपाधिशब्दार्थः । संसारस्याऽऽत्मन्यौपाधिकत्वे
दृष्टान्तमाह । यथेति । दार्ष्टान्तिकस्यानेकरूपत्वाद्नेकदृष्टान्तोपादानमित्यभिप्रेत्य
दार्ष्टान्तिकमाह । तथेति । यथोक्तदृष्टान्तानुसारेणाऽऽत्मन्यपि परोपाधिः संसार इति
थावत् । सोपाधिकस्याऽऽत्मनः संसारित्वमुक्त्वा निरुपाधिकस्य नित्यमुक्तत्वमाह ।
निरुपाधिक इति । निरुपाख्यत्वं वाचा मनसा चागोचरत्वम् । कथं तर्हि तत्राऽऽ-
गमप्राप्त्यं तत्राऽऽह । नेति नेतीति व्यपदेश्य इति । कहोलमश्रोक्तमनुद्भवति ।
साक्षादिति । अक्षरब्राह्मणोक्तं स्मारयति । अक्षरमिति । अन्तर्यामिब्राह्मणोक्तं स्मार-
यति । अन्तर्यामीति । शाकल्यब्राह्मणोक्तमनुसंधायति । औपनिषद इति । पार्श्वमिकमर्थ-
मित्यमनूयातीति ब्राह्मणद्वये वृत्तमनुभाषते । तदेवेति । यत्साक्षादपरोक्षात्सर्वान्तरं ब्रह्म
तदेवाधिगमनोपाधिविशेषोपदर्शनपुरःसरं पुनरधिगतमिति संबन्धः । षड्चार्यब्राह्मणार्थं
संक्षिप्य कूर्चब्राह्मणार्थं संक्षिपति । इन्ध इत्यादिना । इन्धस्य विशेषणं प्रविविक्ता-
हार इति । हृदयेऽन्तर्यामी लिङ्गात्मा स ततो वैश्वानरादिन्धात्मविविक्ताहारतर इति
योजना । विश्वैजसावुक्तेः प्राज्ञतुरीये प्रदर्शयति । ततः परेणेति । ततस्त्वस्माद्वि-
श्वतैजसाच्च परेण व्यवस्थितो यो जगदात्मा प्राणोपाधिरव्याकर्तारूपः प्राज्ञस्व-
होऽपि तमप्युपाधिभूतं जगदात्मानं केवले प्रतीचि विद्यया प्रविलाप्य स एष नेति
नेतीति यत्तुरीयं ब्रह्म तदधिगतमिति संबन्धः । विद्ययोपाधिविलापने दृष्टान्तमाह ।
रज्ज्वादाविति । अभयं वै जनकेत्यादावुक्तमनुवदाति । एवमिति । कूर्चब्राह्मणो-

१ अ. द. 'ततलमं' । २ अ. घ. क. ज. 'परोपाध्यां' । ३ घ. 'पाधिकः सं' । ४ अ. 'नुवदति ।
५ अ. द. 'ति । ततो ह' । ६ घ. न. न. 'बुक्त्वा प्रा' । ७ घ. 'तुरीयं प्र' । अ. न. 'कुर्वे प्र' ।
८ अ. द. 'तावशात्प्रःहती' । ९ द. 'न्धः । भवियोपा' ।

जनक* ह वैदेहं याज्ञवल्क्यो जगाम स मेने

पतः । अत्र च जाग्रत्स्वप्नसुषुप्ततुरीयाण्युपन्यस्तान्यन्यप्रसङ्गेनेन्द्रः प्रवि-
 विकाहारतरः सर्वे प्राणाः स एष नेति नेतीति । इदानीं जाग्रत्स्वप्नादि-
 द्वारेणैव महता तर्केण विस्तरतोऽधिगमः कर्तव्यः । अभयं प्रापयित-
 व्यम् । सद्भावश्चाऽऽत्मनो विप्रतिपत्त्याशङ्कानिराकरणद्वारेण । व्यति-
 रिक्तत्वं शुद्धत्वं स्वयंज्योतिष्टमलुप्तशक्तिस्वरूपत्वं निरतिशयानन्द-
 स्वाभाव्यमद्वैतत्वं चाधिगन्तव्यमितीदमारभ्यते । आख्यायिका तु
 विद्यासंपदानग्रहणविधिप्रकाशनार्था । विद्यास्तुतये च विशेषतः । वरदा-
 नादिसूचनात् । जनकं ह वैदेहं याज्ञवल्क्यो जगाम । स च गच्छन्नेवं मेने

कर्मथमनुभाषितं संक्षिप्याऽऽह । अत्र चेति । अन्यप्रसङ्गेनोपासनानां क्रममुक्तिफल-
 स्वप्नदर्शनप्रसङ्गेनेति यावत् । तेषामुपन्यासमेवाभिनयति । इन्द्र इत्यादिना । वृत्तम-
 नूद्योत्तरब्राह्मणस्य तात्पर्यमाह । इदानींमिति । आदिशब्दः सुषुप्तितुरीयसंग्रहार्थः ।
 तर्कस्य महत्त्वं चतुर्विधदोषराहित्येनाबाधितत्वम् । अधिगमस्तस्यैव प्रस्तुतस्य ब्रह्मण
 इति शेषः । कर्तव्य इतीदमिदानीमारभ्यत इति संबन्धः । किमिदं ब्रह्मणोऽधिगमस्य
 कर्तव्यत्वं नाम तदाह । अभयमिति । अधिगन्तव्यमर्थान्तरमाह । सद्भावश्चेति ।
 प्राणपि सद्भावस्तस्याविगतस्तत्किमर्थं पुनस्तादर्थ्येन प्रैयत्यते तत्राऽऽह । विप्रतिप-
 तीति । बालानां विप्रतिपस्या नास्ति त्वशङ्कायां तन्निरासद्वाराऽऽत्मनः सद्भावोऽधिग-
 न्तव्य इत्यर्थः । आत्मनोऽस्तिर्वेऽपि केचिद्देहादौ तदन्तर्भावमभ्युपयन्ति तान्प्रत्याह ।
 व्यतिरिक्तत्वमिति । देहादिव्यतिरिक्तोऽप्यात्मा कर्ता भोक्ता चेत्येके भाक्तैव केवल-
 मित्यपरे तान्प्रत्युक्तम् । शुद्धत्वमिति । तस्य जडत्वपक्षं प्रत्याच्छेद । स्वयंज्योतिष्ट-
 मिति । तत्र कूटस्थदृष्टिस्वभावत्वं हेतुमाह । अलुप्तमिति । एतेन विज्ञानस्य गुणत्व-
 पक्षोऽपि प्रत्युक्तो वेदितव्यः । ये त्वानन्दमात्मगुणमाहुस्तान्प्रत्याह । निरतिशयेति ।
 आत्मनः सप्रपञ्चत्वपक्षं प्रत्यादिशति । अद्वैतत्वं चेति । ब्राह्मणतात्पर्यमभिधायाऽऽ-
 ख्यायिकातात्पर्यमाह । आख्यायिका त्वाति । विद्यायाः संपदानं निद्व्यस्तस्य
 ग्रहणविधिः श्रद्धादिप्रकारस्तस्य प्रकाशनार्थेयमाख्यायिकेति यावत् । प्रयोजनान्तरं
 तस्या दर्शयति । विद्येति । कथं कर्मभ्यो विशेषेणो विद्यायाः स्तुतिरत्र लक्ष्यते
 तत्राऽऽह । वरेति । कामप्रश्राव्यस्य वरस्य याज्ञवल्क्येन राज्ञे दत्तत्वात्तेन
 चावसरे ब्रह्मज्ञानस्यैव पृष्टत्वाद्नेन त्रिभिर्ना विद्यास्तुतेः सूचनात्साऽप्यत्र विवक्षित-
 त्यर्थः । तात्पर्यमेवमुक्त्वा व्याख्यामक्षराणामारभते । जनकप्रत्यादिना । संवादं च

न वदिष्य इत्यथ ह यज्जनकश्च वैदेहो याज्ञ-
वल्क्यश्चामिहोत्रे समूदाते तस्मै ह याज्ञवल्क्यो
वरं ददौ स ह कामप्रश्नमेव वव्रे तस्मात् हास्मै
ददौ तस्मात् ह सम्राडेव पूर्वं पप्रच्छ ॥ १ ॥
याज्ञवल्क्य किञ्च्योतिरयं पुरुष इति ।

चिन्तितवान्न वदिष्ये किञ्चिदपि राज्ञे । गमनप्रयोजनं तु योगक्षेमार्थम् ।
न वदिष्य इत्येवंसंकल्पोऽपि याज्ञवल्क्यो यद्यज्जनकः पृष्ठवांस्तत्तम-
तिपेदे तत्र को हेतुः संकल्पितस्यान्यथाकरण इत्यत्राऽऽख्यायिकामा-
चष्टे । पूर्वत्र किल जनकयाज्ञवल्क्ययोः संवाद आसीदमिहोत्रे निमित्ते
तत्र जनकस्यामिहोत्रविषयं विज्ञानमुपलभ्य परितुष्टो याज्ञवल्क्यस्तस्मै
जनकाय ह किल वरं ददौ । स च जनको ह कामप्रश्नमेव वरं वव्रे वृत्त-
वांस्तं च वरं हास्मै ददौ याज्ञवल्क्यः । तेन वरप्रदानसामर्थ्येनाख्याचि-
ख्यासुमपि याज्ञवल्क्यं तूष्णीं स्थितमपि सम्राडेव जनकः पूर्वं पप्रच्छ ।
तत्रैवानुक्तिर्ब्रह्मविद्यायाः कर्मणा विरुद्धत्वात् । विद्यायाश्च स्वातन्त्र्यात् ।
स्वतन्त्रा हि ब्रह्मविद्या सहकारिसाधनान्तरनिरपेक्षा पुरुषार्थसाधनेति च ॥१॥
हे याज्ञवल्क्येत्येवं संबोध्याभिमुखीकरणाय किञ्च्योतिरयं पुरुष इति

करोमीति व्रतं चेत्किमिति गच्छतीत्याशङ्कते । गमनेति । उत्तरमाह । योगेति । अथ
हेत्याद्यवतारयति । नेत्यादिना । अत्रोत्तरत्वेनेति शेषः । पूर्वत्रेति कर्मकाण्डोक्तिः ।
नन्वमिहोत्रप्रकरणे कामप्रश्नो वरो दत्तश्चेत्किमिति तत्रैवाऽऽत्मयाथात्म्यप्रश्नप्रतिव-
चने नासूचिषातां तत्राऽऽह । तत्रैवेति । कर्मनिरपेक्षाया ब्रह्मविद्याया मांशहेतुत्वा-
दपि कर्मप्रकरणे तदनुक्तिरित्याह । विद्यायाश्चेति । सर्वापेक्षाधिकरणन्यायात् तस्याः
स्वातन्त्र्यमित्याशङ्क्याऽऽह । स्वतन्त्रा हीति । सा हि स्वोत्पत्तौ स्वफले वा कर्मा-
ण्यपेक्षते । नाऽऽद्योऽभ्युपगमात् । न द्वितीयः । अत एव चामीन्धनाद्यनपेक्षेति-
न्यायविरोधादित्यभिप्रेत्याऽऽह । सहकारीति । इत्यस्माच्च हेतोस्तत्रैवानुक्तिरिति
संबन्धः ॥ १ ॥

याज्ञवल्क्येव्रतभङ्गे हेतुमुक्त्वा जनकस्य प्रश्नमुत्थापयति । हे याज्ञवल्क्येति ।

१ अ. ग. घ. ङ. छ. ट. ड. ड. पूर्वः । २ छ. च । ३ अ. घ. ज. 'वादे य आ' । ४ अ.
घ. अ. 'नानानि' । ५ ग. ङ. पूर्वः । ६ अ. म. ड. ण. 'त्यस्य म' ।

किमस्य पुरुषस्य ज्योतिर्येन ज्योतिषा व्यवहरति सोऽयं किंज्योतिरयं
 प्राकृतः कार्यकरणसंघातरूपः शिरःपाण्यादिमान्पुरुषः पृच्छ्यते ।
 किमयं स्वावयवसंघातबाह्येन ज्योतिरन्तरं व्यवहरस्याहोस्वित्स्वावयव-
 संघातमध्यपातिना ज्योतिषा ज्योतिष्कार्यमयं पुरुषो निर्वर्तयतीत्येतद-
 भिन्नेत्य पृच्छति । किंचातो यदि व्यतिरिक्तेन यदि वाऽव्यतिरिक्तेन
 ज्योतिषा ज्योतिष्कार्यं निर्वर्तयति । गृणु तत्र कारणम् । यदि व्यति-
 रिक्तेनैव ज्योतिषा ज्योतिष्कार्यनिर्वर्तकत्वमस्य स्वभावो निर्धारितो
 भवति ततोऽदृष्टज्योतिःकार्यविषयेऽप्यनुमास्यामहे व्यतिरिक्तज्योति-
 निमित्तमेवेदं कार्यमिति । अथाव्यतिरिक्तेनैव स्वात्मना ज्योतिषा
 व्यवहरति ततोऽप्रत्यक्षेऽपि ज्योतिषि ज्योतिष्कार्यदर्शनेऽव्यतिरिक्त-
 मेव ज्योतिरनुमेयम् । अधानियम एव व्यतिरिक्तमव्यतिरिक्तं वा ज्योतिः
 पुरुषस्य व्यवहारहेतुस्ततोऽनध्यवसाय एव ज्योतिर्विषय इत्येवं मन्वानः
 पृच्छति जनको यान्नवल्क्यं किंज्योतिरयं पुरुष इति । नन्वेवमनुमान-
 कौशले जनकस्य किं प्रश्नेन स्वयमेव कस्मात्प्र प्रीतपद्यत इति ।

अक्षरार्थमुक्त्वा प्रश्नवाक्ये विवक्षितमर्थमाह । किमयमित्यादिना । स्वशब्दो यथोक्त-
 पुरुषविषयः । ज्योतिष्कार्यमित्यासनादिव्यवहारोक्तिः । इत्येतदिति कल्पद्वयं परामृ-
 श्यते । पक्षद्वयेऽपि फलं पृच्छति । किंचेति । मत्प्रत्यये तमिः । उत्तरमाह ।
 गृणिवति । तत्रेति पक्षद्वयोक्तिः । कारणं फलमिति यावत् । प्रथमपक्षमनूद्य स्वपक्षमिद्धि-
 फलमाह । यदीत्यादिना । षष्ठी पुरुषमविकर्षति । यत्र कारणभूतं ज्योतिर्न दृश्यते
 तत्कार्यं त्वासनाद्युपलभ्यते तत्रापि विषये स्वप्नादाविति यावत् । अनुमानमेवाभिनयति ।
 व्यतिरिक्तेति । विमर्शमव्यतिरिक्तज्योतिरन्तरेण व्यवहारत्वात्ममनवदित्यर्थः । पक्षान्तर-
 मनूद्य लोकायवपक्षसिद्धिकलमाह । अथेत्यादिना । अप्रत्यक्षेऽपीत्यव्यतिरिक्तमिति
 च्छेदः । कल्पान्तरमाह । अथेति । अनियमं व्याकराति । व्यतिरिक्तमिति । तस्मि-
 न्पक्षे व्यवहारहेतौ ज्योतिष्यनिश्चयात्तद्विकारो व्यवहारोऽपि न स्मर्यमालम्ब्येतेत्याह ।
 तत इति । व्याख्यातं प्रश्नमुपसंहरति । इत्येवमित्ति । प्रश्नमाक्षिपति । नन्वात् ।
 व्यतिरिक्तज्योतिर्बुभुत्सया प्रश्नो भविष्यतीति चेत्तत्राऽऽह । स्वयमेवेति । राजोऽ-

१ क. ग. घ. ङ. च. छ. ज. ड. 'निष्ठा' । २ ख. ड. 'विशेषण' । ३ ग. 'नकुशलो
 जनकस्तस्य' । ४ घ. 'किंचात इति' । ५ क. ख. न. ड. 'ति । हा' । ६ घ. 'तमेतदिति' । ७.
 'तमेतदिति' ।

सत्यमेतत् । तथाऽपि लिङ्गलिङ्गिसंबन्धविशेषाणामेत्यन्तसौक्ष्मादुरव-
बोधयतीं मन्यते । बहूनामपि पण्डितानां किमुतैकस्य । अत एव हि^१
धर्मसूक्ष्मनिर्णये परिषद्वापार इष्यते । पुरुषविशेषश्चापेक्ष्यते । दशावरा
परिषन्नयो वैको वेति । तस्माद्यद्यप्यनुमानकौशलं राज्ञस्तथाऽपि तु युक्तो
याज्ञवल्क्यः प्रष्टुम् । विज्ञानकौशलतारतम्योपपत्तेः पुरुषाणाम् । अथ
वा श्रुतिः स्वयमेवाऽऽख्यायिकाध्याजेनानुमानमार्गमुपन्यस्यास्मान्बो-

नुमानकौशलमङ्गीकरोति । सत्यमिति । किमिति तर्हि पृच्छतत्याज्ञाङ्ग्याऽऽह ।
तथाऽपीति । व्याप्यव्यापकयोस्तत्संबन्धस्य चातिसूक्ष्मत्वादेकेन दुर्ज्ञानत्वात्तज्ज्ञाने
याज्ञवल्क्योऽप्यपेक्षित इत्यर्थः । कथं तेषामतिसूक्ष्मत्वं तत्राऽऽह । बहूनामपीति ।
लिङ्गादिष्वनेकेषामपि विवेकिनां दुर्बोधत्वाऽस्ति किमुतैकस्य तेषु दुर्बोधता वाच्येत्यर्थः ।
तेषामेत्यन्तसौक्ष्म्ये मानवीं स्मृतिं प्रमाणयति । अत एवेति । कुशलस्यापि सूक्ष्मार्थ-
निर्णये पुरुषान्तरापेक्षायाः सत्त्वादेवेति यावत् । पुरुषविशेषो वेदविदध्यात्मविदि-
त्यादिः । तत्र स्मृत्यर्थं संक्षिपति । वृशेति । उक्तं हि—

‘धर्मेणाविगतो येस्तु वेदः सपरिबृंहणः ।

ते शिष्टा ब्राह्मणा ज्ञेयाः श्रुतिप्रत्यक्षहेतवः ॥

दशावरा वा परिषद्यं धर्मं परिचक्षते ।

त्रयवरा वाऽपि वृत्स्थास्तं धर्मं न विचारयेत् ॥

त्रैविद्यो^२ हेतुकस्तर्की नैरुक्तो धर्मपाठकः ।

त्रयश्चाऽऽश्रमिणः पूर्वं परिर्देषा दशावरा ॥

ऋग्वेदविद्यजुर्विच्च सामवेदविदेव च ।

त्रयवरा परिषज्ज्ञेया धर्मसंज्ञानिर्णये^३ इति ॥

१. एको वेत्यध्यात्मविदुच्यते । कुशलस्यापि राज्ञो याज्ञवल्क्यं प्रति प्रश्नोपपत्ति-
मुपसंहरति । तस्मादिदं । सूक्ष्मार्थनिर्णये पुरुषान्तरापेक्षाया वृद्धसंभवत्वादिषु
यावत् । तत्रैव हेत्वन्तरमाह । विज्ञानेति । राज्ञो याज्ञवल्क्यपेक्षामुपपाद्य पक्षान्त-
रमाह । अथ वेति । तथा चात्र राज्ञो मुनेर्वा विवक्षितत्वाभावात्किमिति राजा मुनि-
मनुसरतीति चोद्यं निरक्षकाशमिति शेषः । प्रश्नोपपत्तौ प्रतिवचनमुपपन्नमेवेति मन्वान-

१ क. ज. 'मेवमेत' । ग. घ. छ. 'मेव त' । २ क. क. 'मप्यत्य' । ३ क. छ. क. द.
'क्ष्म्याहुःसबो' । ४ क. ट. हि सूक्ष्मधर्मनि' । ५ ग. 'कादिभ्या' । ६ क. ज. ट. 'त्यादि । त' ।
घ. ण. 'त्यादिनोक्तं स्मृ' । ७ क. 'चालये' । ८ क. क. ट. ण. 'द्यौ हेतु' । ९ क. क. घ. ज.
८ परिर्दे' ।

आदित्यज्योतिः सम्राडिति होवाचाऽऽदि-
त्येनैवायं ज्योतिषाऽऽस्ते पल्ययते कर्म
कुरुते विपल्येतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ २ ॥
अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य किंज्योतिरे-
वायं पुरुष इति चन्द्रमा एवास्य ज्योतिर्भव-
तीति चन्द्रमसैवायं ज्योतिषाऽऽस्ते पल्ययते
कर्म कुरुते विपल्येतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ ३ ॥

धयति पुरुषमतिमनुसरन्ती । याज्ञवल्क्योऽपि जनकाभिप्रायाभिज्ञतया
व्यतिरिक्तामात्मज्योतिर्बोधयिष्यञ्जनकं व्यतिरिक्तप्रतिपादकमेव लिङ्गं
प्रतिपेदे यथाप्रसिद्धमादित्यज्योतिः सम्राडिति होवाच । कथमादित्ये-
नैव स्वावयवसंघातव्यतिरिक्तेन चक्षुषोऽनुग्राहकेण ज्योतिषाऽयं प्राकृतः
पुरुष आस्त उपविशति पल्ययते पथेति क्षेत्रमरण्यं वा तत्र गत्वा
कर्म कुरुते विपल्येति विपथेति च यथागतम् । अत्यन्तव्यक्तिरिक्तज्यो-
तिष्टप्रसिद्धताप्रदर्शनार्थमनेकविशेषणम् । बाह्यानेकज्योतिःप्रदर्शनं च
लिङ्गस्याव्यभिचारित्वप्रदर्शनार्थमेवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ २ ॥

तथाऽस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य किंज्योतिरेवायं पुरुष इति
चन्द्रमा एवास्य ज्योतिः ॥ ३ ॥

स्तदुत्पापयति । याज्ञवल्क्योऽपीति । अतिरिक्ते ज्योतिषि पृष्ट राज्ञोऽभिप्रायस्तद-
भिप्रायस्तदभिज्ञतया तथाविधं ज्योतीं राजानं बोधयिष्यन् यथाऽतिरिक्तज्योतिरावेदकं
वक्ष्यमाणं लिङ्गं गृहीतव्याप्तिकं प्रसिद्धं भवति तथा तद्व्याप्तिग्रहणस्थलमादित्यज्योति-
रित्यादिना मुनिरपि प्रतिपन्नवानित्यर्थः । व्याप्तिं कुमुत्समानः पृच्छति । कथमिति ।
यो व्यवहारः सोऽतिरिक्तज्योतिरधीनो यथा सतित्रधीनो जाग्रद्व्यवहार इति व्याप्तिं
व्याकरोति । आदित्येनेति । एतकारं व्याचष्टे । स्वावयवेति । आदित्यापेक्षामन्तरेण
चक्षुर्वशादेवायं व्यवहारः सेस्यतोऽस्याकाङ्क्षाऽऽह । चक्षुष इति । आसनाद्यन्यत-
मव्यापारदेशे व्याप्तिसिद्धेर्वृथा विशेषणचक्षुस्त्वमित्याकाङ्क्षाऽऽह । अत्यन्तेति । आस-
नार्थानामेकैकव्यभिचारे देहस्यान्यथाभावेऽपि नानुग्राहकं ज्योतिरन्यथा भवति । अ-
स्तदनुग्राहादस्यन्तविलक्षणमिति विवक्षित्वा व्यापारचतुष्टयमुपदिष्टमित्यर्थः । तथाऽपि
किमर्थमादित्याद्यनेकपर्यायोपादानमेकेनैव व्याप्तिग्रहसंभवादित्याकाङ्क्षाऽऽह । बाह्येति ।

अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य चन्द्रमस्यस्त-
मिते किञ्च्योतिरेवायं पुरुष इत्यग्निरेवास्य
ज्योतिर्भवतीत्यग्निनेवायं ज्योतिषाऽऽस्ते पल्य-
यते कर्म कुरुते विपल्येतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य
॥४॥ अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य चन्द्रम-
स्यस्तमिते शान्तेऽग्नौ किञ्च्योतिरेवायं पुरुष इति
वागेवास्य ज्योतिर्भवतीति वाचैवायं ज्योति-
षाऽऽस्ते पल्ययते कर्म कुरुते विपल्येतीति
तस्माद्दे सप्राडपि यत्र स्वः पाणिर्न विनिर्जायतेऽथ

अस्तमित आदित्ये चन्द्रमस्यस्तमितेऽग्निर्ज्योतिः ॥ ४ ॥

शान्तेऽग्नौ वाग्ज्योतिः । वागिति शब्दः परिच्छते । शब्देन विष-
येण श्रोत्रमिन्द्रियं दीप्यते । श्रोत्रेन्द्रिये संघृहीते मनसि विवेक उप-
जायते । तेन मनसा बाह्यां चेष्टां प्रतिपद्यते । मनसा ह्येव पश्यति
मनसा शृणोतीति ब्राह्मणम् । कथं पुनर्वाग्ज्योतिरिति वाचो ज्योतिष्-
मप्रसिद्धमित्यत आह । तस्माद्दे सप्राड्यस्माद्वाचा ज्योतिषाऽनुसृही-
तोऽयं पुरुषो व्यवहरति तस्मात्प्रसिद्धमेतद्वाचो ज्योतिष्म । कथमपि
यत्र पस्मिन्काले प्रावृषि प्रायेण मेघान्धकारे सर्वज्योतिःप्रत्यस्तमये
स्वोऽपि पाणिर्हस्तो न विस्पष्टं निर्जायते । अथ तस्मिन्काले सर्वचेष्टा-

देहेन्द्रियमनोव्यापाररूपं कर्म छिद्रं तस्य व्यतिरिक्तज्योतिरव्यभिचारसाधनार्थमनेक-
पर्यायोपन्यासो बहवो हि दृष्टान्तः व्याप्तिं द्रढयन्तीत्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

इन्द्रियं व्यावर्तयति । वागितीति । शब्दस्य ज्योतिष् स्पष्टयितुं पावनिकां
करोति । शब्देनेति । तर्हीपनकार्यमाह । श्रोत्रेति । मनसि विषयाकारपरिणामे सति
किं स्यात्तदाह । तेनेति । तत्र प्रमाणमाह । मनसा हीति । एवं पावनिकां कृत्वा
वाचो ज्योतिष्साधनार्थं पृच्छति । कथमिति । का पुनरत्रानुपपत्तिस्तत्राऽऽह ।
वाच इति । तत्रानन्तरवाक्यमुत्तरत्वेनोत्थाप्य व्याकरोति । अत आहेत्यादिना ।
प्रसिद्धमेवाऽऽकाङ्क्षापूर्वकं स्फुटयति । कथमित्यादिना । उपैवेत्यादि व्याचष्टे ।

यत्र वागुच्चरत्युपैव तत्र न्येतीत्येवमेवै-
तद्याज्ञवल्क्य ॥ ५ ॥ अस्तमित आदित्ये
याज्ञवल्क्य चन्द्रमस्यस्तमिते शान्तेऽग्नौ

निरोधे प्राप्ते बाह्यज्योतिषोऽभावाद्यत्र वागुच्चरति श्वा वा भषति गर्दभो
वा रौत्युपैव तत्र न्येति तेन शब्देन ज्योतिषा श्रोत्रमनसोर्नैरन्तर्ग
भवति तेन ज्योतिष्कार्थत्वं वाक्प्रतिपद्यते तेन वाचा ज्योतिषोपन्ये-
त्येवोपगच्छत्येव तत्र संनिहितो भवतीत्यर्थः । तत्र च कर्म कुरुते
विपश्यति । तत्र वाग्ज्योतिषो ग्रहणं गन्धादीनामुपलक्षणार्थम् । गन्धा-
दिभिरपि हि घ्राणादिष्वनुग्रहीतेषु प्रवृत्तिनिवृत्त्यादयो भवन्ति । तेन
तैरप्यनुग्रहो भवति कार्यकरणसंघातस्य । एवमेवेतद्याज्ञवल्क्य ॥ ५ ॥

शान्तार्या पुनर्वाचि गन्धादिष्वपि च शान्तेषु बाह्येष्वनुग्रहकेषु
सर्वप्रवृत्तिनिरोधः प्राप्नोऽस्य पुरुषस्य । एतदुक्तं भवति । जाग्रद्विषये
बाह्येभ्यस्त्वानि करणानि चक्षुरादीन्यादित्यादिज्योतिर्भिरनुग्रहमाणानि
यदा तदा स्फुटतरः संव्यवहारोऽस्य पुरुषस्य भवतीति । एवं तावज्जा-
गारते स्वावयवसंघातव्यातिरिक्तेनैव ज्योतिषा ज्योतिष्कार्थत्वात्तद्विरस्य
पुरुषस्य दृष्टा । तस्मात्ते वयं मन्याग्रहे सर्वबाह्यज्योतिःप्रत्यस्तमयेऽपि
स्वप्नसुषुप्तकाले जागारते च तादृगवस्थायां स्वावयवसंघातव्यातिरिक्तेनैव
ज्योतिषा ज्योतिष्कार्थत्वात्तद्विरस्येति । दृश्यते च स्वप्ने ज्योतिष्कार्थ-

तेन शब्देनेति । ज्योतिष्कार्थत्वं तज्जन्यव्यवहाररूपकार्यवत्वमिति यावत् । तत्र
वाग्ज्योतिष इत्यत्र चतुर्थपर्यायः सप्तम्यर्थः । किमिति गन्धादयः शब्देनोपलक्ष्यन्ते
तत्राऽऽह । गन्धादिभिरिति । प्रश्रान्तरमुत्थापयति । एवमेवेति । तथाऽपि स्वप्नादौ
तस्य प्रवृत्तिदर्शनात्तत्कारणीभूतं ज्योतिःवैकल्यामिति शेषः ॥ ५ ॥

कथं पुनरत्र पृच्छन्त्ये ज्योतिरन्तरमित्याशङ्क्य प्रष्टुमिष्टमाग्रह । एतदुक्तं भव-
तीति । यो व्यवहारः सोऽतिरिक्तज्योतिर्निमित्तो यथाऽऽदित्यादिनिमित्तो जाग्रदव-
हार इति व्याप्तिमुक्त्वा निगमयति । एवं तावदिति । व्याप्तिज्ञानकार्यमनुमानमाह ।
तस्मादिति । तादृगवस्थायां सर्वज्योतिःप्रत्यस्तमयदृष्टायामिति यावत् । विमतो
व्यवहारोऽतिरिक्तज्योतिरधीनो व्यवहारत्वात्संप्रतिपन्नवदित्ययस्तादेवानुमानमावेदि-
वामिति भावः । हेवोराश्रयासिद्धिमाशङ्क्य परिहरति । दृश्यते चेति । आदिशब्देन

१ क. 'यैवत्वं वा' । २ क. ज. 'त्येव तत्र च । ३ च. द. 'व सं । ४ ग. छ. 'त्र च । ५
ग. च. छ. द. 'ये हि प । ६ क. ग. 'पुमिदा । ७ क. द. 'यैवत्वं त' ।

शान्तायां वाचि किञ्ज्योतिरेवायं पुरुष इत्या-
त्मैवास्य ज्योतिर्भवतीत्यात्मनैवायं ज्योति-
षाऽऽस्ते पल्ययते कर्म कुरुते विपल्येतीति ॥६॥

सिद्धिर्बन्धुसङ्गमनवियोगदर्शनं देशान्तरगमनादि च । सुषुप्ताच्चोत्थानं
सुखमहमस्वाप्तं न किञ्चिदवेदिषमिति । तस्मादस्ति व्यतिरिक्तं किमपि
ज्योतिः । किं पुनस्तच्छान्तायां वाचि ज्योतिर्भवतीति । उच्यते ।
आत्मैवास्य ज्योतिर्भवतीति । आत्मेति कार्यकरणस्वावयवसंघातव्यति-
रिक्तं कार्यकरणावभासकमादित्यादिबाह्यज्योतिर्वत्स्वयमन्येनानवभास्य-
मानमभिधीयते ज्योतिरन्तःस्थं च तत्पारिशेष्यात् । कार्यकरणव्यति-
रिक्तं तदिति तावत्सिद्धम् । यच्च कार्यकरणव्यतिरिक्तं कार्यकरणसंघा-
तानुग्राहकं च ज्योतिस्तद्बाह्यैश्चक्षुरादिकरणैरुपलभ्यमानं दृष्टं न तु
तथा तच्चक्षुरादिभिरुपलभ्यत आदित्यादिज्योतिःषूपरतेषु । कार्यं तु
ज्योतिषो दृश्यते यस्मात्तस्मादात्मनैवायं ज्योतिषाऽऽस्ते पल्ययते कर्म
कुरुते विपल्येतीति । तस्मान्नमन्तःस्थं ज्योतिरित्यवगम्यते ।

देशान्तरादौ कर्मकरणं गृह्यते । आश्रयैकदेशासिद्धिमाशङ्क्याऽऽह । सुषुप्ताच्चेति ।
ध्यानदशायामिष्टदेवतादर्शनं चकारार्थः । अनुमानफलं निगमयति । तस्मादिति ।
यथोक्तानुमानाज्ज्योतिः सिद्धं चेत्किं प्रश्नेनेत्याशङ्क्याऽऽह । किं पुनरिति । सर्व-
ज्योतिरूपज्ञेयं दृश्यमानस्य व्यवहारस्य कारणतयाऽनुमानतो ज्योतिर्मात्रसिद्धावपि तद्वि-
शेषबुभूत्सायां प्रश्नोपपत्तिरित्यर्थः । प्रतिवचनमवगत्य व्याकरोति । उच्यते इत्या-
दिना । अवभासकत्वे दृष्टान्तमाह । आदित्यादीति । तत्र व्यतिरिक्तत्वं साधयति ।
कार्येति । अनुग्राहकत्वादादित्यादिवदिति शेषः । तच्चान्तःस्थं पारिशेष्यादित्युक्तमु-
पपादयति । यच्चेति । उपरतेष्व्वात्मज्योतिरिति शेषः । तदेव तर्हि मा भूदिति चेन्ने-
त्याह । कार्यं त्विति । स्वप्नादौ दृश्यमानं व्यवहारं हेतुकृत्य फलितमाह । यस्मा-
दित्यादिना । निमतमन्तःस्थमतीन्द्रियत्वादादित्यवदिति व्यतिरेकीत्यर्थः । व्यतिरेका-

१ ग. क. छ. ज. ह. 'त्यानम् । त' । २ क. ग. घ. ङ. च. छ. ज. ह. ड. 'षम् । त' ।
३ घ. ज. 'णसंघातव्य' । ४ क. घ. ज. 'स्मादा' । ५ घ. भ. ण. 'क्तादनु' । ६ क. ह. ड. 'परि' ।
७ घ. भ. ण. 'भुत्सया प्र' ।

किंवाऽऽदित्यादिज्योतिर्विलक्षणं तदभौतिकं च स एव हेतुपञ्चधुराद्य-
 आद्यैवमादित्यादिवत् । न समानजातीयैवोपकारदर्शनात् । यदादित्या-
 दिविलक्षणं ज्योतिरान्तरं सिद्धमित्येतदसत् । कस्मात् । उपक्रियमाणस-
 मानजातीयैवाऽऽदित्यादिज्योतिषा कार्यकरणसंघातस्य भौतिकस्य
 भौतिकेनैवोपकारः क्रियमाणो दृश्यते । यथादृष्टं चेदमनुमेयम् । यदि
 नाम कार्यकरणादर्थान्तरं तदुपकारकर्मादित्यादिवज्ज्योतिस्तथाऽपि
 कार्यकरणसंघातसमानजातीयमेवानुमेयं कार्यकरणसंघातोपकारकत्वादा-
 दित्यादिज्योतिर्वत् । यत्पुनरन्तःस्थत्वादप्रत्यक्षत्वाच्च विलक्षण्यमुच्यते
 तच्चधुरादिज्योतिर्भिरनैकान्तिकम् । यतोऽप्रत्यक्षाण्यन्तःस्थानि च
 चधुरादिज्योतीषि भौतिकान्येव । तस्मात्तत्र मनोरथमात्रं विलक्षणमा-
 त्मज्योतिः सिद्धमिति । कार्यकरणसंघातभावभावित्वाच्च संघातधर्मत्वम-
 नुमीयते ज्योतिषः । सामान्यतो दृष्टस्य चानुमानस्य व्यभिचारित्वाद-
 यामाण्यम् । सामान्यतो दृष्टबलेन हि भवानादित्यादिवद्वातिरिक्तं ज्योतिः
 साध्यति कार्यकरणेभ्यः । न च प्रत्यक्षमनुमानेन बाध्यतुं शक्यते ।

न्तरमाह । किंचेति । संप्रति लोकायतश्चादयति । नेत्यादिना । तत्र नान्य-
 व्याचष्टे । यदिति । उक्तं हेतुं प्रश्नपूर्वकं विभजते । कस्मादित्यादिना । यद्यपि
 देहादिरूपकार्यदुपकारकमादित्यादिसजातीयं दृष्टं तथाऽपि नाऽऽत्मज्योतिरूपकार्यस-
 जातीयमनुमेयमित्याशङ्क्याऽऽह । यथादृष्टं चेति । तदेव स्पष्टयति । यदिति नामेति ।
 त्रिमतमन्तःस्थमतिरिक्तं चार्तीन्द्रियत्वादादित्यनादिति परोक्तं व्यतिरेक्यनुमानमनृद्य दृष-
 यति । यत्पुनरित्यादिना । अनेकान्तिकत्वं व्यनक्ति । यत इति । अन्तःस्थान्यव्यति-
 रिकानि च संघातादिति द्रष्टव्यम् । व्यभिचारफलमाह । तस्मादिति । विलक्षण-
 मन्तःस्थं चेति मन्तव्यम् । किंच चेतन्यं शरीरवर्भस्तद्भावभावित्वाद्दुपादित्याह ।
 कार्यकरणेति । विभक्तं संघाताद्विभक्तं तद्भासकत्वादादित्यर्थादित्यनुमानाच्च संघा-
 तधर्मत्वं चेतन्यस्येत्याशङ्क्याऽऽह । सामान्यतां दृष्टस्तीति । लोकायतस्य
 हि देहावभासकमपि चक्षुस्ततो न भिद्यते तथा च व्यभिचाराल्पत्वदनुमान-
 प्रामाण्यमित्यर्थः । मनुष्योऽहं जानामीति प्रत्यक्षविरोधाच्च त्वदनुमानममानमित्याह ।
 सामान्यतो दृष्टेति । ननु तेन प्रत्यक्षमुत्सार्थतामिति चेन्नत्याह । न चेति । इत्यथ

१ च. इ. एव । २ ख. इ. 'द्वयमा' । ३ ग. इ. व. छ. छ. 'द्विगन्त' । ४ ख. इ. छ. छ. 'दनु' । ५ ख. 'चेदिति' । ६ ख. 'क्तं नाऽर्त्ता' । ७ ख. इ. 'येति' । ८ क. ख. इ. 'स्य दे' । ९ क. प. इ. य. 'च तद' ।

अयमेव तु कार्यकरणसंघातः प्रत्यक्षं पश्यति शृणोति मनुते विजानाति च । यदि नाम ज्योतिरन्तरमस्योपकारकं स्यादादित्यादिवक्त्रं तदोऽऽत्मा स्याज्ज्योतिरन्तरमादित्यादिवदेव । य एव तु प्रत्यक्षं दर्शनादिक्रियां करोति स एवाऽऽत्मा स्यात्कार्यकरणसंघातो नान्यः । प्रत्यक्षविरोधेऽनुमानस्याप्रामाण्यात् । नन्वयमेव चेद्दर्शनादिक्रियाकर्ताऽऽत्मा संघातः कथमविकलस्यैवास्य दर्शनादिक्रियाकर्तृत्वं कदाचिद्भवति कदाचिन्नेति । नैष दोषो दृष्टत्वात् । न हि दृष्टेऽनुपपन्नं नाम । न हि स्वद्योते प्रकाशाप्रकाशकत्वेन दृश्यमाने कारणान्तरमनुमेयम् । अनुमेयत्वे चेत् केनचित्सामान्यात्सर्वं सर्वत्रानुमेयं स्यात् । तच्चानिष्टम् । न च पदार्थस्वभावो नास्ति न ह्यग्नैरुष्णस्वाभाव्यमन्यनिमित्तमुदकस्य वा शैत्यम् । प्राणिधर्माधर्माद्यपेक्षमिति चेत् । धर्माधर्मादेर्निमित्तान्तरापेक्षस्वभावप्रसङ्गः । अस्त्विति चेन्न । तदनवस्थाप्रसङ्गः । स चानिष्टः । न । स्वप्नस्मृत्योर्दृष्टस्यैव दर्शनात् । यदुक्तं स्वभाववादिना देहस्यैव दर्शनादिक्रिया न व्यतिरिक्तस्येति तन्न । यदि हि देहस्यैव दर्शनादिक्रिया स्वप्ने

देहस्यैव चैतन्यमित्याह । अयमेवेति । ज्योतिषो देहव्यतिरेकमङ्गीकृत्यापि दृषयति । यदि नामेति । विमतं ज्योतिरनात्मा देहोपकारकत्वादित्यवदित्यर्थः । आत्मत्वं तर्हि कस्येत्याशङ्क्याऽऽह । य एव त्विति । अनुमानादात्मनो देहव्यतिरिक्तत्वमुक्तमित्याशङ्क्याऽऽह । प्रत्यक्षेति । नान्य आत्मेति पूर्वेण संबन्धः । देहस्याऽऽत्मत्वे कादाचित्कं द्रष्टृत्वश्रोतृत्वाद्युक्तमिति शङ्कते । नन्विति । स्वभाववादी परिहरति । नैष दोष इति । कादाचित्के दर्शनादर्शने संभवतो देहस्वाभाव्यादित्यत्र दृष्टान्तमाह । न हीति । विमतं कारणान्तरपूर्वकं कादाचित्कत्वादित्यनुमानं दृष्टान्ते मविष्यतीत्याशङ्क्याग्निरुष्ण इतिवदुष्णमुदकमित्यपि द्रव्यत्वादिनाऽनुमीयेतेत्यतिप्रसङ्गमाह । अनुमेयत्वे चेति । ननु यद्ववति तत्सनिमित्तमेव न स्वभावाद्भवेत्किंचिदस्माकं प्रसिद्धं तत्राऽऽह । न चेति । अग्नेरीऽण्यमुदकस्य शैत्यमित्याद्यपि न निर्निमित्तं किंतु प्राण्यदृष्टापेक्षमिति शङ्कते । प्राणीति । आदिशब्देनेश्वरादि गृह्यते । गूढमित्यपि स्वभाववाद्याह । धर्मेति । प्रसङ्गस्येष्टत्वं शङ्कित्वा स्वाभिप्रायमाह । अस्त्वित्यादिना । सिद्धान्ती स्वप्नादिसिद्धच्यनुपपत्त्या देहाविरिक्तमात्मानमभ्युपगमयन्नन्तरमाह । नेत्यादिना । तत्र नञर्थे विभजते । यदुक्तमिति । स्वप्ने दृष्टस्यैव दर्शनादिति हेतुभागं व्यतिरेकद्वारा विवृणोति । यदि हीति । जाग्रदेहस्य द्रष्टुः स्वप्ने नष्टत्वादी-

१ ग. घ. ज. 'वभासावामा । २ ख. क. ड. 'दाऽसावात्मा । ३ घ. ज. 'यायां क' । ४ ख. क. ड. 'स्ये । ५ ख. ड. वा । ६ ख. ज. वेति ।

दृष्टस्यैव दर्शनं न स्यात् । अन्धः स्वप्नं पश्येन्नदृष्टपूर्वमेव पश्यति न शाकद्वीपादिगतमदृष्टेरूपम् । ततश्चेतत्सिद्धं भवति यः स्वप्ने पश्यति दृष्टपूर्वं वस्तु स एव पूर्वं विद्यमाने चक्षुष्यद्राक्षीन् देह इति । देहश्चेद्ब्रह्म स येनाद्राक्षीत्तस्मिन्नुद्भूते चक्षुषि स्वप्ने तदेव दृष्टपूर्वं न पश्येत् । अस्ति च लोके प्रसिद्धिः पूर्वं दृष्टं मया हिमवतः गृह्णमद्याहं स्वप्नेऽद्राक्षमित्युद्भूतचक्षुषामन्धानामपि । तस्मादनुद्भूतेऽपि चक्षुषि यः स्वप्नदृक् एव द्रष्टा न देह इत्यवगम्यते । तथा स्मृतौ द्रष्टृस्मन्नोरिकत्वे सति य एव द्रष्टा स एव स्मर्ता । यदा चैवं तदा निमीलिताक्षोऽपि स्मरन् दृष्टपूर्वं यद्रूपं तद्दृष्टवदेव पश्यतीति । तस्माद्यन्निमीलितं तन्न द्रष्टृ यन्निमीलिते चक्षुषि स्मरद्रूपं पश्यति तदेवानिमीलितेऽपि चक्षुषि द्रष्टृसीदित्यवगम्यते । मृते च देहेऽविकलस्यैव च रूपाददर्शनाभावात् । देहस्यैव द्रष्टृत्वे मृतेऽपि दर्शनादिक्रिया स्यात् । तस्माद्यदपाये देहे दर्शनं न भवति यद्भावे च भवति तद्दर्शनादिक्रियाकर्तुं न देह इत्यवगम्यते ।

न्द्रियस्यै च संस्कारस्य चानिष्टत्वादन्यदृष्टे चान्यस्य स्वप्नयोगात् स्वप्ने दृष्टस्यैव दर्शनं देहात्मवादे संभवतीत्यर्थः । मा भूद्दृष्टस्यैव स्वप्ने दृष्टिरन्वस्यापि स्वप्नदृष्टेरित्याशङ्क्याऽऽह । अन्ध इति । अपिशब्दोऽध्याहर्तव्यः । पूर्वदृष्टस्यैव स्वप्ने दृष्टत्वेऽपि कुतो देहव्यतिरिक्तो द्रष्टा सिध्यतीत्याशङ्क्याऽऽह । ततश्चेति । अथोभयत्र देहस्यैव द्रष्टृत्वे का हानिरिति चेदव आह । देहश्चेदिति । तत्र सहकारिचक्षुरभावाच्चक्षुरन्तरस्य चोत्पत्तौ देहान्तरस्यापि समुत्पत्तिसंभवादन्यदृष्टेऽन्यस्य न स्वप्नः स्यादित्यर्थः । मा भूत्पूर्वदृष्टे स्वप्नो हेत्वभावादित्याशङ्क्याऽऽह । अस्ति चेति । कथं ते जात्यन्धानामीह्यदर्शनमिति चेज्जन्मान्तरानुभववशादिति ब्रूमः । अन्धस्य देहस्याद्रष्टृत्वेऽपि चक्षुष्यतस्तस्य स्यादेव द्रष्टृत्वमित्याशङ्क्याऽऽह । तस्मादिति । स्वप्ने दृष्टस्यैव दर्शनादिति हेतुं व्याख्याय स्मृतौ दृष्टस्यैव दर्शनादिति हेतुं व्याचष्टे । तथेति । द्रष्टृस्मन्नोरिकत्वेऽपि कुतो देहातिरिक्तो द्रष्टेत्याशङ्क्याऽऽह । यदा चेति । देहातिरिक्तस्य स्मृतृत्वेऽपि कुतो द्रष्टृत्वमित्याशङ्क्याऽऽह । तस्मादिति । द्रष्टृस्मन्नोरिकत्वस्योक्तत्वाद्देहातिरिक्तः स्मर्ता चेद्द्रष्टाऽपि तथा मिध्यतीति भावः । देहस्याद्रष्टृत्वे हेत्वन्तरमाह । मृते चेति । न तस्य द्रष्टृत्वेति शेषः । तदेवोपपादयति । देहस्यैवेति । देहव्यतिरिक्तमात्मानमुपपादितमुपसंहरति । तस्मादिति । चैतन्यं यत्तदोरर्थः । मा

१ ख. 'इय-पूर्वदृष्टे' । २ क. 'दृष्टपूर्व' । ३ ख. ग. घ. ङ. 'पूर्वदृ' । ४ ख. ङ. अ. 'तद्दृष्टपूर्व' । ५ ग. घ. ज. 'दर्शनादिक्रियादिक' । ६ क. घ. 'स्व सं' । ७ घ. अ. ग. 'देहाति' ।

चक्षुरादीन्वेव दर्शनादिक्रियाकर्तृणीति चेत् । न । यदहमद्राक्षं तत्स्पृ-
शामीति भिन्नकर्तृकत्वे प्रतिसंधानानुपपत्तेः । मनस्तर्हीति चेत् । न ।
मनसोऽपि विषयत्वाद्भ्रूपादिवद्ब्रष्टृत्वाद्यनुपपत्तिः । तस्मादन्तःस्थं व्यति-
रिक्तमादित्यादिवदिति सिद्धम् । यदुक्तं कार्यकरणसंघातसमानजातीय-
मेव ज्योतिरन्तरमनुमेयम् । आदित्यादिभिस्तत्समानजातीयैरेवोपक्रि-
यमाणत्वादिति । तदसत् । उपकार्योपकारकभावस्यानियमदर्शनात् ।
कथं पार्थिवैरिन्धनैः पार्थिवत्वसमानजातीयैस्त्रुणोलपादिभिर्ग्रेः प्रज्वल-
नोपकारः क्रियमाणो दृश्यते । न च तावता तत्समानजातीयैरेवाग्नेः
प्रज्वलनोपकारः सर्वत्रानुमेयः स्यात् । येनोदकेनापि प्रज्वलनोप-
कारो भिन्नजातीयेन वैद्युतस्याग्नेर्जाठरस्य च क्रियमाणो दृश्यते ।
तस्मादुपकार्योपकारकभावे समानजातीयासमानजातीयनियमो नास्ति ।
कदाचित्समावजातीया मनुष्या मनुष्यैरेवोपक्रियन्ते कदाचित्स्थावर-
पथादिभिश्च भिन्नजातीयैः । तस्मादहेतुः कार्यकरणसंघातसमानजाती-

भूदेहस्याऽऽत्मत्वमिन्द्रियाणां तु स्यादिति शङ्कते । चक्षुरादीनीति । अन्यदृष्ट्येत-
रेणाप्रत्यभिज्ञानादिति न्यायेन परिहरति । नेत्यादिना । आत्मप्रतिपत्तिहेतूनां मनसि
संभवादिति न्यायेन शङ्कते । मन इति । ज्ञातुर्ज्ञानसाधनोपपत्तेः संज्ञाभेदमात्रमिति
न्यायेन परिहरति । न मनसोऽपीति । देहादेरनात्मत्वे फलितमाह । तस्मादिति ।
आत्मज्योतिः संघातादिति शेषः । परोक्तमनुवदति । यदुक्तमिति । अनुग्राह्यसजाती-
यमनुग्राहकमित्यत्र हेतुमाह । आदित्यादिभिरिति । उपकार्योपकारकैत्वसाजात्यनि-
यमं दूषयति । तदसदिति । अनियमदर्शनमाकाङ्क्षापूर्वकमुदाहरति । कथं पार्थिवै-
रिति । उल्लंघनं बालवृणम् । पार्थिवस्याग्निं प्रत्युपकारकत्वनियमं वारयति । न चेति ।
तावता पार्थिवेनाग्नेरुपक्रियमाणत्वदर्शनेनेति यावत् । तत्समानजातीयैरिति तच्छब्दः
पार्थिवत्वविषयः । तत्र हेतुमाह । येनेति । दर्शनफलं निगमयति । तस्मादिति ।
उपकार्योपकारकभावे साजात्यानियमवदपकार्योपकारकभावेऽपि वैजात्यनियमो नास्ती-
त्यर्थः । तत्रोपकार्योपकारकत्वे साजात्यनियमाभावमुदाहरणान्तरेण दर्शयति । कदा-
चिदिति । अम्मसाऽग्निना वाऽग्नेरुपज्ञान्युपलम्भादपकार्योपकारकत्वे वैजात्यनि-
यमोऽपि नास्तीति मत्वोपसंहरति । तस्मादिति । उक्तानियमदर्शनं तच्छब्दार्थः ।
अहेतुरात्मज्योतिषः संघातेन समानजातीयतायामिति शेषः । अनुग्राहकमनुग्राह्यसजा-
तीयमनुग्राहकत्वादादित्यत्रदित्यपास्तम् । संप्रत्यतीन्द्रियत्वहेतोरनैकान्तर्यं परोक्तमनु-

यैरेवाऽऽदित्यादिज्योतिर्भिरुपक्रियमाणत्वादिति । यत्पुनरात्थ चक्षु-
रादिभिरादित्यादिज्योतिर्वददृश्यत्वादित्ययं हेतुर्ज्योतिरन्तरस्यान्तः-
स्थत्वं वैलक्षण्यं च न साधयति । चक्षुरादिभिरनैकान्तकत्वादिति ।
तदसत् । चक्षुरादिकरणेभ्योऽन्यत्वे सतीति हेतोर्विशेषणत्वोपपत्तेः ।
कार्यकरणसंघातधर्मत्वं ज्योतिष इति यदुक्तं तन्न । अनुमानविरोधात् ।
आदित्यादिज्योतिर्वैत्कार्यकरणसंघातादर्थान्तरं ज्योतिरिति ह्यनुमानमुक्तं
तेन विरुध्यत इयं प्रतिज्ञा कार्यकरणसंघातधर्मत्वं ज्योतिष इति । तद्भा-
वभावित्वं त्वसिद्धं मृते देहे ज्योतिषोऽदर्शनात् । सामान्यतो दृष्टस्यानुमा-
नस्याप्रामाण्ये सति पानभोजनादिसर्वव्यवहारलोपप्रसङ्गः । स चानिष्टः ।
पानभोजनार्थादपि हि क्षुत्पिपासादिनिवृत्तिमुपलब्धवतस्तत्सामान्यात्पान-
भोजनाद्युपादानं दृश्यमानं लोके न प्राप्नोति । दृश्यन्ते ह्युपलब्धपान-
भोजनाः सामान्यतः पुनः पानभोजनान्तरेः क्षुत्पिपासादीनिवृत्तिमनुभि-
न्वन्तस्तादर्थ्येन प्रवर्तमानाः । यदुक्तमयमेव तु देहो दर्शनादिक्रियाक-
र्तेति तत्प्रथममेव परिहृतं स्वप्नस्मृत्योर्देहादर्थान्तरभूतो द्रष्टव्यः । अनेनेव
ज्योतिरन्तरस्यानात्मत्वमपि प्रत्युक्तम् । यत्पुनः स्वद्योतादेः कादाचित्कं
प्रकाशाप्रकाशकत्वं तदसत् । पक्षाद्यवयवसंकोचविकारसन्निमित्तत्वात्प्रका-

भाष्य दूषयति । यत्पुनरित्यादिना । विमतं ज्योतिः संघातधर्मस्तद्भानभावित्वाद्द्रूप-
दिवदित्युक्तमनूद्य निराकरोति । कार्येति । अनुमानविरोधमेव साधयति । आदित्या-
दीति । कालात्ययापदेशमुक्त्वा हेत्वसिद्धिं दोषान्तरमाह । तद्भावेति । अदर्शनादिति
च्छेदः । यत्पुनर्विशेषेऽनुगमाभावः सामान्ये सिद्धसाध्यवैत्यनुमानदूषणमभिप्रेत्य
सामान्यतो दृष्टस्य चेत्याद्युक्तं तदूषयति । सामान्यतो दृष्टस्येति । विशेषतोऽ-
दृष्टस्येत्यपि द्रष्टव्यम् । किमित्यनुमानाप्रामाण्ये सर्वव्यवहारहानिरित्याकाङ्क्ष्याऽऽह ।
पानेति । तत्सामान्यात्पानत्वभोजनत्वादिसादृश्यादिति यावत् । पानभोजनाद्युपादानं
दृश्यमानमित्युक्तं विशदयति । दृश्यन्ते हीति । तादर्थ्येन क्षुत्पिपासादिनिवृत्त्युपायभो-
जनपानाद्यर्थत्वेनेति यावत् । देहस्यैव द्रष्टृत्वमित्युक्तमनूद्य पूर्वोक्तं परिहारं स्मारयति ।
यदुक्तमित्यादिना । ज्योतिरन्तरमादित्यादिवदनात्मेत्युक्तं प्रत्याह । अनेनेति ।
संघातोर्देहद्रष्टृत्वनिराकरणेनेति यावत् । देहस्य कादाचित्कं दर्शनादिमत्त्वं स्वाभाविकमि-
त्यत्र परोक्तं दृष्टान्तमनुभाष्य निराचष्टे । यत्पुनरित्यादिना । सिद्धान्तिनाऽपि

कतम आत्मेति योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु

शाप्रकाशकत्वस्य । यत्पुनरुक्तं धर्माधर्मयोरवश्यं फलदावृत्तं स्वभावोऽभ्युपगन्तव्य इति । तदभ्युपगमे भवतः सिद्धान्तहानात् । एतेनानवस्थादोषः प्रत्युक्तः । तस्मादस्ति व्यतिरिक्तं चान्तःस्थं ज्योतिरात्मेति ॥६॥

यद्यपि व्यतिरिक्तत्वादि सिद्धं तथाऽपि समानजातीयानुग्राहकत्वदर्शननिमित्तभ्रान्त्या करणानामेवान्यतमो व्यतिरिक्तो वेत्यविवेकतः पृच्छति कतम इति । न्यायसूक्ष्मताया दुर्विज्ञेयत्वादुपपद्यते भ्रान्तिः । अथवा शरीरव्यतिरिक्ते सिद्धेऽपि करणानि सर्वाणि विज्ञानवन्तीव विवेकत आत्मनोऽनुपलब्धत्वात् । अतोऽहं पृच्छामि कतम आत्मेति । कतमोऽसौ देहेन्द्रियप्राणमनःसु यस्त्वय्योक्त आत्मा । येन ज्योतिषाऽऽस्त इत्युक्तम् । अथवा योऽयमात्मा त्वयाऽभिप्रेतो विज्ञानमयः । सर्वे इमे प्राणा विज्ञानमया इवेषु प्राणेषु कतमः । यथा समुदितेषु ब्राह्मणेषु सर्वे इमे तेजस्विनः कतम एषु षडङ्गविदिति । पूर्वस्मिन्व्याख्याने कतम

स्वभाववादस्य कचिदेष्वव्युत्पन्नप्रपञ्चमनूय दूषयति । यत्पुनरिति । धर्मादेर्यदि हेत्वन्तराधीनं फलदावृत्तं तदा हेत्वन्तरस्यापि हेत्वन्तराधीनं फलदावृत्तमित्यनवस्थेत्युक्तं प्रत्याह । एतेनेति । सिद्धान्तविरोधप्रसञ्जनेनेति यावत् । लोकायतमतासंभवे स्वपक्षमुपसंहरति । तस्मादिति ॥ ६ ॥

नन्वात्मज्योतिः संघावाद्भ्यतिरिक्तमन्तःस्थं चेति साधितं तथा च कथं कतम आत्मेति पृच्छन्त्ये तत्राऽऽह । यद्यपीति । अनुग्रहेण देहादिना समानजातीयस्याऽऽदित्यादेरनुग्राहकत्वदर्शनाज्जिभिन्नादनुग्राहकत्वाविशेषादात्मज्योतिरापि समानजातीयं देहादिनेति भ्रान्तिर्भवति तथेति यावत् । अविवेकिनो निष्कृष्टदृष्टश्चभावादित्यर्थः । व्यविरक्तसाधकस्य न्यायस्य दर्शितत्वात्कुवो भ्रान्तिरित्याहाङ्ग्याऽऽह । न्यायेति । भ्रान्तिनिमित्ताविवेककृतं प्रश्नमुक्त्वा प्रकरणन्तरेण प्रश्नमुत्थापयति । अथवेति । प्रश्नाक्षराणि व्याचष्टे । कतमेऽसाविति । ननु ज्योतिर्निमित्तो व्यवहारो मयोक्तो न त्वात्मेत्याहाङ्ग्याऽऽह । येनेति । आत्मनैवायं ज्योतिषेत्युक्तत्वादासनादिनिमित्तं ज्योतिरात्मेत्यर्थः । प्रकरणन्तरेण प्रश्नं व्याकरोति । अथवेति । सप्तम्यर्थे कथयति । सर्वे इति । योऽयं त्वयाऽभिप्रेतो विज्ञानमयः स प्राणेषु मध्ये कतमः स्यात्तेऽपि हि विज्ञानमया इव भान्तीति योजना । उक्तमर्थं दृष्टान्तेन बुद्धावारोपयति । यथेति । व्याख्यानयोरवान्तरविभागमाह । पूर्वस्मिन्चित्यादिना । इदी-

द्वयन्तज्योतिः पुरुषः

आत्मेत्येतावदेव प्रश्नवाक्यं योऽयं विज्ञानमय इति प्रतिवचनम् । द्वितीये तु व्याख्यानाने प्राणेष्वित्येवमन्तं प्रश्नवाक्यम् । अथवा सर्वमेव प्रश्नवाक्यं विज्ञानमयो द्वयन्तज्योतिः पुरुषः कतम इत्येतदन्तम् । योऽयं विज्ञानमय इत्येतस्य शब्दस्य निर्धारितार्थविशेषविषयत्वं कतम आत्मेतीतिशब्दस्य प्रश्नवाक्यपरिसमाप्त्यर्थत्वं व्यवहितसंबन्धमन्तरेण युक्तमिति कृत्वा कतम आत्मेत्येवमन्तमेव प्रश्नवाक्यं योऽयमित्यादि परं सर्वमेव प्रतिवचनमिति निश्चीयते । योऽयमित्यात्मनः प्रत्यक्षत्वाभिर्देशः । विज्ञानमयो विज्ञानमयो बुद्धिविज्ञानोपाधिसंपर्काविवेकाद्विज्ञानमय इत्युच्यते । बुद्धिविज्ञानसंपृक्त एव हि यस्माद्गुणलभ्यते राद्गुरिव चन्द्रादित्यसंपृक्तः । बुद्धिर्हि सर्वार्थकरणं तमसीव प्रदीपः पुरोवास्थतः । मनसा ह्येव पश्यति मनसा गृणोतीति युक्तम् । बुद्धिविज्ञानालोकविशिष्टमेव हि सर्वं विषयजातमुपलभ्यते पुरोवस्थितप्रदीपालोकविशिष्टमिव तमसि । द्वारमात्राणि त्वन्यानि करणानि बुद्धेः । तस्मात्तेनैव विशेष्यते विज्ञानमय इति ।

स्यादि प्रतिवचनमिति शेषः । पक्षान्तरमाह । अथवेति । सर्वस्य प्रश्नत्वे वाक्यं योजयति । विज्ञानेति । स समानः सन्नित्यादि प्रतिवचनमिति शेषः । द्वितीयवृत्तीयपक्षयोररुचि सूचयन्नाद्यं पक्षमङ्गीकरोति । योऽयमिति । यस्त्वया पृष्ठः सोऽयमित्यात्मनश्चिद्रूपत्वेन प्रत्यक्षत्वादयमिति निर्देश इति पदद्वयस्यार्थः । देहव्यवच्छेदार्थं विशिनष्टि । विज्ञानमय इति । विज्ञानशब्दार्थमाचक्षणास्तत्प्रायत्वं प्रकटयति । बुद्धीति । बुद्धिरेव विज्ञानं विज्ञायतेऽनेनेति व्युत्पत्तेस्तेनोपाधिना संपर्क एवाविवेकस्त्वस्मादिति यावत् । तत्संपर्के प्रमाणमाह । बुद्धिविज्ञानेति । तस्माद्विज्ञानमय इति शेषः । ननु चक्षुर्मयः श्रोत्रमय इत्यादि हित्वा विज्ञानमय इत्येवं कस्माद्गुणविषये तत्राऽऽह । बुद्धिर्हीति । तस्याः साधारणकरणत्वे प्रमाणमाह । मनसा हीति । मनसः सर्वार्थत्वं समर्थयते । बुद्धीति । किमर्थानि तर्हि चक्षुरादीनि करणानीत्याकाङ्क्षाऽऽह । द्वारमात्राणीति । बुद्धेः सति प्राधान्यं फलितमाह । तस्मादिति ।

१ अ. घ. क. ड. 'ने कतमः प्रा' । २ ग. ड. 'मेति चति' । ३ घ. 'मेतीत्ये' । ४ अ. घ. च. छ. ज. झ. ड. 'मयश्चस्य निर्धारितार्थविशेषविषयत्वं युक्तम् । विज्ञानमयो । ५ क. ल. घ. ड. च. छ. ज. झ. ड. 'संयुक्त' । ६ घ. ज. 'दुवचन्ना' । ७ क. ल. क. झ. ड. 'संयुक्तः । ८ अ. 'स्य शेषं नृ' । ९ अ. ड. 'त्यक्षाद' । १० अ. घ. 'मेवं क' ।

येषां परमात्मविज्ञानमिव इति व्याख्यानं तेषां विज्ञानमयो मनोमय इत्यादौ विज्ञानमयशब्दस्यान्यार्थदर्शनादश्रौतार्थताऽवसीयते । संदिग्धश्च पदार्थोऽन्यत्र निश्चितप्रयोगदर्शनान्निर्धारयितुं शक्यो वाक्यशेषात् । निश्चितन्यायबलाद्वा । सधीरिति चोत्तरत्र पाठात् । हृद्यन्तरिति वचनाद्युक्तं विज्ञानप्रापत्वमेव । प्राणेष्विति व्यतिरेकप्रदर्शनार्था सप्तमी । यथा वृक्षेषु पाषाण इति सामीप्यलक्षणा । प्राणेषु हि व्यतिरेकैकव्यतिरेकता संदिह्यत आत्मनः । प्राणेषु प्राणेषु व्यतिरिक्त इत्यर्थः । यो हि येषु भवति स तद्व्यतिरिक्तो भवत्येव । यथा पाषाणेषु वृक्षः । हृदि तत्रैतत्स्यात्प्राणेषु प्राणजातीयैव बुद्धिः स्यादित्यत आह । हृद्यन्तरिति । हृच्छब्देन पुण्डरीकाकारो मांसपिण्डस्तात्स्थयाद्बुद्धिर्हृत्तस्यां हृदि बुद्धौ । अन्तरिति बुद्धिवृत्तिव्यतिरेकप्रदर्शनार्थम् । ज्योतिरवभासात्मकत्वादात्मोच्यते । तेन ह्यवभासकेनाऽऽत्मना ज्योतिषाऽऽस्ते पल्पयते कर्म

विज्ञानं परं ब्रह्म तत्प्रकृतिको जीवो विज्ञानमय इति भवृत्प्रश्नैरुक्तमनुवदति । येषामिति । विज्ञानमयादिग्रन्थे मयटो न विकारार्थेति वैरेवोच्यते तत्र मनःसमभिव्याहाराद्विज्ञानं बुद्धिर्न चाऽऽत्मा तद्विकारस्तस्मादात्मिन्प्रयोगे मयटो विकारार्थत्वं वदतां श्लोक्तिविरोधः स्यादिति दूषयति । तेषामिति । कथं विज्ञानमयपदार्थनिर्णयार्थं प्रयोगान्तरमनुश्रियते तत्राऽऽह । संदिग्धश्चेति । यथा पुरोडाशं चतुर्धा कृत्वा बर्हिषदं करोतीति पुरोडाशमात्रचतुर्धाकरणवाक्यमेकार्थसंबन्धिना शाखान्तरीयेणाऽऽग्नेयं चतुर्धा करोतीत्यनेन विशेषविषयतया निश्चितार्थेनाऽऽग्नेय एव पुरोडाशे व्यवस्थाप्यते यथा चाक्ताः शर्करा उपधधावीत्यत्र केनाकतेत्यपेक्षार्या तेजो वै घृतमिति वाक्यशेषान्निर्णयस्तथेहापीत्यर्थः । आत्मविकारत्वे मोक्षानुपपत्त्यां ह्यबाधितन्यायाद्वा विज्ञानमयपदार्थनिश्चय इत्याह । निश्चितेति । यदुक्तं निर्णयो वाक्यशेषादिति तदेव व्यनक्ति । सधीरिति चेति । आधाराद्यर्था सप्तमी दृष्टा सा कथं व्यतिरेकप्रदर्शनार्थेत्याहाङ्क्याऽऽह । यथेति । भवत्वत्रापि सामीप्यलक्षणा सप्तमी तथाऽपि कथं व्यतिरेकप्रदर्शनमित्याहाङ्क्याऽऽह । प्राणेषु हीति । फलितं सप्तम्यर्थमभिनयति । प्राणेष्विति । तेषु समीपस्थोऽपि कथं तेषु व्यतिरिच्यते तत्राऽऽह । यो हीति । विशेषणान्तरमादाय व्यावर्त्यां शङ्कामुक्त्वा पुनरवतार्य व्याकरोति । हृदीत्यादिना । विशेषणान्तरस्य तात्पर्यमाह । अन्तरितीति । ज्योतिःशब्दार्थमाह । ज्योतिरिति । तस्य ज्योतिर्हृत् स्पष्टयति । तेनेति । आत्मज्योतिषा व्याप्तस्य कार्यकरणसंघातस्य व्यवहार-

१ अ. घ. ङ. ज. 'ति च व' । २ छ. घ. 'रेक' । ३ अ. द. जीवोऽपि । ४ अ. वाऽक्ताः । ५ अ. 'स्मनो वि' । ६ क. अ. ण. 'त्याद्यथा' ।

कुरुते चेतनावानिव ह्ययं कार्यकरणपिण्डो यथाऽऽदित्यप्रकाशस्थो घटो यथा वा मरकतादिर्मणिः क्षीरादिद्रव्ये प्रक्षिप्तः परीक्षणायाऽऽत्मच्छा-
यमेव तत्क्षीरादिद्रव्यं करोति तादृगेतदात्मज्योतिर्बुद्धेरपि हृदयात्सूक्ष्म-
त्वाद्बृहन्तःस्थमपि हृदयादिकं कार्यकरणसंघातं चैकीकृत्याऽऽत्मज्यो-
तिश्छायं करोति । पारंपर्येण सूक्ष्मस्थूलतारतम्यात्सर्वान्तरतमत्वात् ।
बुद्धिस्तावत्स्वच्छत्वादानन्तर्याच्चाऽऽत्मचैतन्यज्योतिःप्रतिच्छाया भव-
ति । तेन हि विवेकिनामपि तत्राऽऽत्माभिमानबुद्धिः प्रथमा । ततोऽ-
प्यानन्तर्यान्मनसि चैतन्यावभासता । बुद्धिसंपर्कात् । तत इन्द्रियेषु ।
मनःसंयोगात् । ततोऽनन्तरं शरीरे । इन्द्रियसंपर्कात् । एवं पारंपर्येण
कृत्स्नं कार्यकरणसंघातमात्मा चैतन्यस्वरूपज्योतिषाऽवभासयति । तेन
हि सर्वस्य लोकस्य कार्यकरणसंघाते तद्भृत्पुं चानियतात्माभिमानबु-
द्धिर्यथाविवेकं जायते । तथा च भगवतोक्तं गीतासु—

“यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकाममं रविः ।

क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत” ॥

“पदादिदत्यगतं तेजः” इत्यादि च ।

क्षमत्वे दृष्टान्तमाह । यथात । चेतनावानिवेत्युक्तं दृष्टान्तेनापपादयति । यथा वेति ।
हृदयं बुद्धिस्ततोऽपि सूक्ष्मत्वादात्मज्योतिस्तदन्तःस्थमपि हृदयादिकं संघातं च
सर्वभेकीकृत्य स्वच्छायं करोतीति कृत्वा यथोक्तमणिमाहृद्यमुचितामिति दार्ष्टान्तिके
योजना । कथमिदमात्मज्योतिः सर्वमात्मच्छायं करोति तत्राऽऽह । पारंपर्येणेति ।
विषयादिषु प्रत्यगात्मान्तपृत्तरोत्तरं सूक्ष्मतारतम्यात्तत्क्षेत्राऽऽत्मादिविषयान्तपु स्थूल-
तारतम्याच्च प्रतीचः सर्वमादन्तरतमत्वात्तत्र तत्र स्वाकारहेतुत्वमस्तीत्यर्थः । बुद्धे-
रात्मच्छायत्वं समर्थयते । बुद्धिस्तावदिति । लौकिकपरीक्षाणां बुद्ध्यावात्माभिमानभा-
न्तिमुक्तेऽर्थे प्रमाणयति । तेन हीति । बुद्धेः पश्चात्तन्मन्यापि चिच्छायतत्यत्र हेतु-
माह । बुद्धीति । आत्मनः सर्वावभासकत्वमुक्तमुपसंहरति । एवमिति । आत्मनः
सर्वावभासकत्वे किमिति कस्यचित्काचिदेवाऽऽत्मन्यारित्याशङ्क्याऽऽह । तेन हीति ।
बुद्ध्यादेरुक्तक्रमेणाऽऽत्मच्छायत्वं तच्छब्दार्थः । आत्मज्योतिषः सर्वावभासकत्वे
लोकप्रसिद्धिरेव न प्रमाणं किंतु भगवद्वाक्यमपीत्याह । तथा चेति । नाशानामयम-
नाशी चेतनाश्चेतयितारं ब्रह्मादयश्चेनामयमेव चेतनं यथोदकारानामनर्जानामग्नि-

“ नित्योऽनित्यानां चेतनक्षेतनानाम्” इति च काठके “ तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति” इति च । “ येन सूर्यस्तपति तेजसेदः” इति च मन्त्रवर्णः । तेनायं हृद्यन्तर्ज्योतिः । पुरुष आकाशवत्सर्वगतत्वात्पूर्ण इति पुरुषः । निरतिशयं चास्य स्वयंज्योतिष्टुं सर्वावभासकत्वात्स्वयमन्यानवभास्यत्वाच्च । स एष पुरुषः स्वयमेव ज्योतिःस्वभावो यं त्वं पृच्छसि कृतम आत्मेति । बाह्यानां ज्योतिषां सर्वंकरणानुग्राहकाणां प्रत्यस्तमयेऽन्तःकरणद्वारेण हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुष आत्माऽनुग्राहकः करणानामित्युक्तम् । यदौर्षप बाह्यकरणानुग्राहकाणामादित्यादिज्योतिषां भावस्तदाऽप्यादित्यादिज्योतिषां परार्थत्वात्कार्यकरणसंघातस्याचैतन्ये स्वार्थानुपपत्तेः स्वार्थज्योतिष आत्मनोऽनुग्राह्यभावेऽयं कार्यकरणसंघातो न व्यवहाराय कल्पते । आत्मज्योतिरनुग्राहेणैव हि सर्वदा सर्वैः संव्यवहारः । “ यदेतद्दृश्यं मनश्चेतत्संज्ञानम्” इत्यादिश्रुत्यन्तरात् । साभिमानो हि सर्वग्राणसंव्यवहारः । अभिमानहेतुं च मरकतमणिदृष्टान्तेनावोचाम । यद्यप्येवमेतत्तथाऽपि

मितं दाहकत्वं तथाऽऽत्मचैतन्यनिमित्तमेव चेतयितृत्वमन्येपामित्याह । नित्य इति । अनुगमनवदनुभातं स्वगतया भासा स्यादिति शङ्कां प्रत्याह । तस्येति । येनेति । तत्र नावेदविन्मनुते तं बृहन्तमित्युत्तरत्र संबन्धः । ज्योतिःशब्दव्याख्यांनमुपसंहरति । तेनेति । हृद्यन्तःस्थितोऽयमात्मा सर्वावभासकत्वेन ज्योतिर्भवतीति योजना । पदान्तरमादाय व्याचष्टे । पुरुष इति । आदित्यादिज्योतिषः सकाशादात्मज्योतिषि विशेषमाह । निरतिशयं चेति । प्रतिवचनवाक्यार्थमुपसंहरति । स एष इति । स समानः सन्नित्याद्यवतारयितुं वृत्तं कीर्तयति । बाह्यानामिति । तर्हि बाह्यज्योतिःसद्भाववस्थायामकिञ्चित्करमात्मज्योतिरित्याशङ्क्याऽऽह । यदौर्षपीति । व्यतिरेकमुखेनोक्तमर्थमन्वयमुखेन कथयति । आत्मज्योतिरिति । आत्मज्योतिषः सर्वानुग्राहकत्वे प्रमाणमाह । यदेतदिति । सर्वमन्तःकरणादि प्रज्ञानेत्रमित्यैतरेयके श्रवणाद्युक्तमारमज्योतिषः सर्वानुग्राहकत्वमित्यर्थः । किञ्चाचेतनानां कार्यकरणानां चेतनत्वपसिद्धयनुपपत्त्या सदा चिदात्मव्याप्तिरेष्टव्येत्याह । साभिमानो हीति । कथमसङ्ख्यप्रतीचः सर्वत्र बुद्ध्यादावहंमान इत्याशङ्क्याऽऽह । अभिमानेति । वृत्तमनूद्योत्तरवाक्यमवतारयति । यद्यपीति । यथोक्तमपि प्रत्यग्ज्योतिर्जागरिते दर्शयितुमशक्य-

१ क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. ज. 'भासात्मक' । २ क. 'दा तु वा' । छ. यद्यपि । ३ घ. 'षो सद्भाव' । ४ ख. घ. ङ. 'न्येन स्वा' । ५ ख. 'णितः स्वा' । ६ छ. 'नुग्राहकत्वाभा' । ७ छ. 'नुग्राहकै' । ८ ग. घ. च. ज. 'व स' । ९ ग. ङ. च. छ. 'स. ड. सर्वैः प्रा' । १० क. ग. 'रा सिवति । ११ घ. अ. ण. मानमाह ।

स समानः सञ्जुभौ लोकावनुसंचरति

आग्निद्विषये सर्वकरणागोचरत्वादात्मज्योतिषो बुद्ध्यादिबाह्याभ्यन्तरकार्यकरणव्यवहारसंनिपातव्याकुलत्वाच्च शक्यते तज्ज्योतिरात्मारूपं मुञ्जेषीकावन्निष्कृष्य दर्शयितुमित्यतः स्वप्ने दिदर्शयिषुः प्रक्रमते । स समानः सञ्जुभौ लोकावनुसंचरति । यः पुरुषः स्वयमेव ज्योतिरात्मा स समानः सदृशः सन् । केन । प्रकृतत्वात्संनिहितत्वाच्च हृदयेन । हृदीति च हृच्छब्दवाच्या बुद्धिः प्रकृता संनिहिता च । तस्मात्तयैव सामान्यम् । किं पुनः सामान्यमश्वमाहवद्विवेकतोऽनुपलब्धः । अवभास्या बुद्धिरवभासकं तदात्मज्योतिरालोकवत् । अवभास्यावभासकयोर्विवेकतोऽनुपलब्धः प्रसिद्धा । विशुद्धत्वाद्बालोकांऽवभास्येन सदृशो भवति । यथा रक्तमवभासयन् रक्तसदृशो रक्ताकारो भवति । यथा हारतं नीलं लोहितं चावभासयन्नालोकस्तत्समानो भवति । तथा बुद्धिमवभासयन्बुद्धिद्वारेण कृत्स्नं क्षेत्रमवभासयतीत्युक्तं मरकतमणिनिदर्शनेन । तेन सर्वेण समानो बुद्धिसामान्यद्वारेण । सर्वमय इति चात एव वक्ष्याति । तेनासौ कुत-

मिति श्रुतिः स्वप्ने प्रसृतीत्यर्थः । अशक्यत्वे हेतुद्वयमाह । सर्वेति । स्वप्ने निष्कृष्टं ज्योतिरिति शेषः । सदृशः सन्ननुसंचरतीति संबन्धः । सादृश्यस्य प्रतियोगिसापेक्षत्वमपेक्ष्य पृच्छति । केनेति । उत्तरम् । प्रकृतत्वादिति । पाणानामपि तुल्यं वदिति चेत्त्राऽऽह । संनिहितत्वाच्चेति । हेतुद्वयं साधयति । हृदीत्यादिना । प्रकृतत्वादिकलमाह । तस्मादिति । सामान्यं मश्रुपूर्वकं विशदयति । किं पुनारत्यादिना । विवेकतोऽनुपलब्धिं व्यक्तीकृतं बुद्धिज्योतिषोः स्वरूपमाह । अवभास्येति । अवभामकत्वे ह्यष्टान्तमाह । आलोकवादिति । तथाऽपि कथं विवेकतोऽनुपलब्धिस्तत्राऽऽह । अवभास्येति । प्रसिद्धिमेव प्रकटयति । विशुद्धत्वाद्धीति । उक्तमर्थं ह्यष्टान्तेन बुद्धावारोपयति । यथेत्यादिना । ह्यष्टान्तगतमयं दार्ष्टान्तिकं योजयति । तथेति । पुनरुक्तिं परिहरति । इत्युक्तामिति । सर्ववभामकत्वं कथं बुद्धर्थेव साम्यमित्याशङ्क्याऽऽह । तेनेति । सर्ववभामकत्वं तच्छब्दार्थः । किमर्थं तर्हि बुद्ध्या सामान्यमुक्तमित्याशङ्क्य द्वारत्वेनेत्याह । बुद्धीति । आत्मनः सर्वेण समानत्वं वाक्यशेषमनुकूलयति । सर्वमय इति चेति । वाक्यशेषमिदं स्थं लोकभ्रान्तेगमकत्वमाह । तेनेति । सर्वमयत्वेनेति यावत् । आत्मानान्मणोरिवेकदर्शनस्याशक्यत्वे

ध्यायतीव लेलायतीव

धित्प्रविभज्य मुञ्जेषीकावत्स्वेन ज्योतीरूपेण दर्शयितुं न शक्यत इति सर्वध्यापारं तत्राध्यारोप्य नामरूपगतं ज्योतिर्धर्मं च नामरूपयोर्नामरूपे चाऽऽत्मज्योतिषि सर्वो लोको मोमुञ्जतेऽयमात्मा नायमात्मेवंधर्मानेवंधर्मा कर्ताऽकर्ता शुद्धोऽशुद्धो बद्धो मुक्तः स्थितो गत भागतोऽस्ति नास्तीत्यादिविकल्पेः । अतः समानः सन्नुभो लोको प्रतिपन्नप्रतिपत्तव्याविहलोकपरलोकावुपात्तदेहेन्द्रियादिसंघातत्यागान्योपादानसंस्तान्मबन्धशतसंनपातेरनुक्रमेण संचरति । धीसाहृश्यमेवोभयलोकसंचरणहेतुर्न स्वत इति । तत्रै नामरूपोपाधिसाहृश्यं भ्रान्तिनिमित्तं यत्तदेवे हेतुर्न स्वत इत्येतद्बुच्यते । यस्मात्सं समानः सन्नुभो लोकावनुक्रमेण संचरति तदेतत्प्रत्यक्षात्प्रत्येतदर्शयति । यतो ध्यायतीव ध्यानव्यापारं करोतीव चिन्तयतीव ध्यानव्यापारवतीं बुद्धिं स तत्स्थेन चित्स्वभावज्योतीरूपेणावभासयंस्तत्सहशस्तत्समानः सन्ध्यायतीवाऽऽलोकवदेव । अतो भवति चिन्तयतीति भ्रान्तिर्लोकस्य । न तु परमार्थतो ध्यायति । तथा लेलायतीवात्पर्यं चलतीव । तेष्वेव करणेषु बुद्ध्यादिषु वायुषु चै चलन्मु तदवभासकत्वात्तत्सहशं तदिति लेलायतीव । न तु परमार्थत-

परस्परध्यायसस्तद्धर्माध्यासश्च स्यात्तश्च लोकानां मोहो भवेदित्याह । इति सर्वेति । धर्मविषयं मोहमभिनयाति । अयमिति । धर्मविषयं मोहं दर्शयति । एवंधर्मेति । तदेव स्फुटयति । कर्तेत्यादिना । विकल्पैः सर्वो लोको मोमुञ्जत इति संबन्धः । स समानः सन्नित्यस्यार्थमुक्त्वाऽवशिष्टं भागं व्याकरोति । अत इत्यादिना । आत्मनः स्वाभाविकमुभयलोकसंचरणमित्याशङ्क्यान्न्वरवाक्यमादत्ते । तत्रेति । आत्मा सप्तम्यर्थः । यतःशब्दो वक्ष्यमाणातःशब्देन संबध्यते । अक्षरोत्थमर्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह । ध्यानेति । ध्यानवतीं बुद्धिं व्याप्तश्चिदात्मा ध्यायतीवित्यत्र दृष्टान्तमाह । आलोकवदिति । यथा खल्वालोको नीलं पीतं वा विषयं व्यश्रुजानस्तदाकारो दृश्यते तथाऽयमपि ध्यानवतीं बुद्धिं भासयन्ध्यानवानिव भवतीत्यर्थः । यथोक्तबुद्धचवभासकत्वमुक्तं हेतुमनूय फलितमाह । अत इति । इवशब्दार्थे कथयति । न त्वाति । बुद्धिधर्माणामात्मन्ध्याविकत्वेन मिथ्यात्वमुक्त्वा प्राणधर्मोणामपि तत्र तथात्वं कथयति । तथेति । आत्मनि चलनस्यौपाधिकत्वं साधयति । तेष्विति । इवशब्दसामर्थ्यसिद्धमर्थमाह । न त्वाति । स हीत्याद्यन्न्वर-

१ घं ज. झ. 'त्र तावन्नाम' । २ घ. ज. 'व च हे' । ३ ग. घ. ङ. च. छ. ज. झ. ञ. 'त्समा' । ४ ङ. 'तीवेति' । ५ घ. ध. ङ. छ. चण्ड' । ६ क. न. स्पष्टयति । ७ घ. न. न. प्रत्यात्मा । ८ घ. न. 'क्षारार्थ' ।

सं हि स्वप्नो भूत्वेमं लोकमति- क्रामति मृत्यो रूपाणि ॥ ७ ॥

अलनधर्मकं तदात्मज्योतिः । कथं पुनरेतदवगम्यते तस्मान्मानत्वभ्रान्ति-
रेवोभयलोकसंशरणदिहेतुर्न स्वत इत्यस्यार्थस्य प्रदर्शनाय हेतुरुपदि-
श्यते । स आत्मा हि यस्मात्स्वप्नो भूत्वा । स पया धिया समानः सा
धीर्यद्यद्भवति तत्तदसावपि भवतीवै तस्माच्चदाऽसौ स्वप्नो भवति
स्वापवृत्तिं प्रतिपद्यते धीस्तथा सोऽपि स्वप्रवृत्तिं प्रतिपद्यते । यथा
धीर्जिजागरिषति तदाऽसावप्यत आह । स्वप्नो भूत्वा स्वप्रवृत्ति-
मवभासयन्धिपः स्वापवृत्त्याकारो भूत्वेमं लोकं जागरितव्यवहारलक्षणं
कार्यकरणसंघातात्मकं लौकिकशास्त्रीयव्यवहारास्पदमतिक्रामत्यसीत्य
क्रामति विविक्तेन स्वेनाऽऽत्मज्योतिषा स्वप्रात्मिकां धीवृत्तिमवभासय-
न्भवतिष्ठते यस्मात्तस्मात्स्वयंज्योतिःस्वभाव एवासौ विशुद्धः सं कर्तृ-
क्रियाकारकफलशून्यः परमार्थतो धीसाहृदयमेव नृभयलोकसंचारादिसं-
व्यवहारभ्रान्तिहेतुः । मृत्यो रूपाणि मृत्युः कर्माविद्यादिर्न तस्यान्यत्रूपं
स्वतः कार्यकरणान्पेवास्य रूपाणि । अतस्तानि मृत्यो रूपाण्यतिक्रा-
मति क्रियाफलाश्रयाणि । ननु नास्त्येव धिया समानमन्यद्विषयोऽवभास-

वाक्यमाकाङ्क्षाद्वारोत्थापयति । कथमित्यादिना । तच्छब्दो बुद्धिविषयः ।
संशरणादीत्यादिशब्दो ध्यानादिव्यापारसंग्रहार्थः । स्वप्नो भूत्वा लोकमतिक्रा-
मतीति संबन्धः । कथमात्मा स्वप्नो भवति तत्राऽऽह । से ययेति । उक्तेऽर्थे वाचक-
मवतार्यं व्याकरोति । अत आहोति । उक्तं हेतुमनूष फलितमाह । यस्मादित्या-
दिना । कार्यकरणातीतत्वात्प्रत्यगात्मनो न स्वतः संचारिस्त्वित्याह । मृत्योरिति ।
रूपाण्यतिक्रामतीति पूर्वेण संबन्धः । क्रियास्तत्फलानि चाऽऽश्रयो येषां यानि वा
क्रियाणां तत्फलानां चाऽऽश्रयत्वानीति यावत् । बुद्ध्यवभासकं ज्योतिराभेद्युक्तं
श्रुत्वा वाक्यः शङ्कते । नन्विति । प्रमाणादतिरिक्तात्मोपलब्धिरित्याकाङ्क्ष्य प्रत्यक्षम-
नुमानं चेति प्रमाणाद्वैविध्यनियममभिप्रेत्य वाच्यामतिरिक्तात्मानुपलम्भमाज्ञासावस्तीत्याह ।

१ च. सधीः स्वः । २ क. त्वित उच्यते । तं ग. ती गान उच्यते । यदा । क. तीव तदुच्यते
तं । ३ क. छ. संकर्तुः । ४ ग. मृत्युः कामकः । ५ घ. असावगीति । ६ घ. उक्ते । ७ घ. अ.
न. त्वाच प्रत्यः । ८ छ. घ. अ. उ. प. संसारिः । ९ क. छ. मित्यत आह ।

कमात्मज्योतिः । धीन्यातिरेकेण प्रत्यक्षेण वाऽनुमानेनै वाऽनुपलम्भात् । यथाऽन्या तत्काल एव द्वितीया धीः । यत्त्ववभास्यावभासकयोरन्यत्वेऽपि विवेकानुपलम्भात्सादृश्यमिति घटाद्यालोकयोः । तत्र भवत्वन्यत्वेनाऽऽलोकस्योपलम्भाद्घटादेः संश्लिष्टयोः सादृश्यं भिन्नयोरेव न च तथेह घटादेरिव धियोऽवभासकं ज्योतिरन्तरं प्रत्यक्षेण वाऽनुमानेनै वोपलभामहे । धीरेवै हि चित्स्वरूपावभासकत्वेन स्वाकारा विषयाकारा च । तस्मान्मानुमानतो नापि प्रत्यक्षतो धियोऽवभासकं ज्योतिः शक्यते प्रतिपादयितुं व्यतिरिक्तम् । यदपि दृष्टान्तरूपमभिहितमवभास्यावभासकयोर्भिन्नयोरेव घटाद्यालोकयोः संयुक्तयोः सादृश्यमिति । तत्राभ्युपगममात्रमस्माभिरुक्तं न तु तत्र घटाद्यवभास्यावभासकौ भिन्नौ । परमार्थतस्तु घटादिरेवावभासात्मकः सालोकः । अन्योऽन्यो हि घटादिरुत्पद्यते । विज्ञानमात्रमेवै सालोकघटादिविषयाकारमवभासते । यदेवं तदा न बाह्यो दृष्टान्तोऽस्ति विज्ञानैरलक्षणमात्रत्वात्सर्वस्य । एवं तस्यैव विज्ञानस्य ग्राह्यग्राह-

धीन्यतिरेकेणेति । तत्र दृष्टान्तमाह । पथेति । घटादिरालोकश्चेत्युभयोर्मिथः संस्पृष्टयोर्विवेकेनानुपलम्भवदवभास्यावभासकयोर्बुद्ध्यात्मनोर्भेदेऽपि पृथगनुपलम्भादैक्यमवभासते वस्तुतस्तु तयोरन्यत्वमेवेति शङ्कामनुवदति । यत्त्विति । वैषम्यप्रदर्शनेनोत्तरमाह । तत्रेति । दृष्टान्तः सप्तम्यर्थः । घटादेरन्यत्वेनेति संबन्धः । ज्योतिरन्तरं नास्ति चेत्कुतो ग्राह्यग्राहकसंवित्तिरित्याशङ्क्याऽऽह । धीरेवेति । बाह्यार्थवादिनोऽसौत्रान्त्विकवैभाषिकयोरभिप्रायमुपसंहरति । तस्मान्नेति । इदानीं विज्ञानवादी बाह्यार्थवादिभ्यामभ्युपगतं दृष्टान्तमनुवदति । यदपीति । बाह्यार्थवादप्रक्रिया न सुगताभिमेवेति दूषयति । तत्रेति । उभयत्र दृष्टान्तरूपं सप्तम्यर्थः । ननु घटादेरवभास्याद्यालोकोऽवभासकौ भिन्नौ लक्ष्यते नेत्याह । परमार्थतस्त्विति । तस्य स्थायित्वं व्यावर्तयति । अन्योऽन्य इति । प्रतीवं विषयप्राधान्यं व्यावर्तयन्नक्तमेव व्यनक्ति । विज्ञानमात्रमिति । विज्ञानवादे यथोक्तदृष्टान्तराहित्यं फलतीत्याह । यदेति । शिष्यबुद्धयनुसारेण त्रिविधं बुद्ध्याभिप्रायमुपसंहरति । एवमित्यादिना । परिकल्प्येत्यन्वेन बाह्यार्थवादमुपसंहृत्य तस्यैवेत्यादिना विज्ञानवादमुपसंजहार । तत्र विज्ञानवादेऽपसं-

१ अ. इ. च. छ. द. 'ण चानु' । २ अ. इ. च. छ. द. 'न चानु' । ३ क. अ. ग. इ. 'ण चानु' । ४ अ. इ. 'न चोप' । ५ अ. इ. 'व वि' । ६ क. छ. झ. 'व वा मा' । ७ अ. 'ज्ञाने स्वल' । ८ अ. ग. इ. च. छ. द. 'न स्वल' । ९ ध. ग. 'द्वान्तर्यम' । १० अ. द. 'संहरतत्र' ।

काकारतामलं परिकल्प्य तस्यैव पुनर्विशुद्धिं परिकल्पयन्ति । तद्ब्राह्मण-
हकविनिर्मुक्तं विज्ञानं स्वच्छीभूतं क्षणिकं व्यतिष्ठत इति केचित् ।
तस्यापि शान्तिं केचिदिरुच्छेन्ति । तदपि विज्ञानं संवृतं ब्राह्मणहका-
शविनिर्मुक्तं शून्यमेव घटादिबालवस्तुवदित्यपरे माध्यमिका आचक्षते ।
सर्वा एताः कल्पना बुद्धिविज्ञानावभासकस्य व्यतिरिक्तस्याऽऽत्मज्यो-
तिषोऽपह्नवादस्य श्रेयोमार्गस्य प्रतिपक्षभूता वैदिकस्य । तत्र येषां
बाह्योऽर्थोऽस्ति तान्प्रत्युच्यते तावत् । न स्वात्मोवभासकत्वं घटादेः ।
तमस्यवस्थितो घटादिस्तावन्न कदाचिदपि स्वात्मनाऽवभास्यते । प्रदी-
पाद्यालोकसंयोगेन तु नियमेनैवावभास्यमानो दृष्टः सालोको घट इति ।
संश्लिष्टयोरपि घटालोकयोरन्यत्वमेव पुनः पुनः संश्लेषे विश्लेषे च विश्ले-
षदर्शनाद्रज्जुघटयोरिव । अन्यत्वे च व्यतिरिक्तावभासकत्वं न स्वात्म-
नेव स्वमात्मानमवभासयति । ननु प्रदीपः स्वात्मानमेवावभासयन्दृष्ट
इति । न हि घटादिवत्प्रदीपदर्शनाय प्रकाशान्तरमुपाददते लौकिकाः ।
तस्मात्प्रदीपः स्वात्मानं प्रकाशयति । न । अवभास्येत्वाविशेषात् ।

हारं विवृणोति । तद्ब्राह्मेति । शून्यवादिमतमाह । तस्यापीति । तदेव स्फुटयति ।
तदपीति । पक्षत्रयेऽपि दोषं संभावयति । सर्वा इति । कथममूषां कल्पनानां दूषण-
मित्याशङ्क्य प्रथमं बालार्थवादिनं प्रत्याह । तत्रेति । निर्धारणे सप्तमी । यत्तु धीरे-
वावभासकत्वेन स्वाकारेति तत्राऽऽह । नेति । यदवभास्यं तस्त्वातिरिक्तावभास्यमव-
भास्यत्वाद्यथा घटादि । अवभास्या चेयं बुद्धिरित्यनुमानाद्बुद्धिव्यतिरिक्तः साक्षी
सिध्यतीत्यर्थः । दृष्टान्तं साधयति । तमसीति । तस्यावभासकापेक्षां दर्शयितुं विश्ले-
षणम् । सालोको घट इति । संश्लेषावगमाज्ञास्ति घटस्य व्यतिरिक्तावभास्यत्वमित्या-
शङ्क्याऽऽह । संश्लिष्टयोरपीति । भवत्वन्यत्वं किं तावन्तत्याशङ्क्याऽऽह । अन्यत्वे
चेति । व्यतिरिक्तावभासकत्वं तादृशावभासकसाहित्यमिति यत्तत्र । अवभासयति
घटादिरिति शेषः । दृष्टान्तस्य माध्यमिकत्वत्वे परिहृते व्यभिचारमाशङ्कते । नान्वाति ।
तदेव व्यतिरेकमुखेनाऽऽह । न हीति । अभिकान्तिकत्वं निगमयति । तस्मा-
दिति । प्रदीपस्य पक्षतुल्यत्वान्न व्यभिचारोऽस्तीति परिहरति । नावभास्यत्वेति ।

१ छ. तत्र ब्राह्मं । २ क. म. ग. छ. ज. झ 'स्व-न्य-ये । न' । ३ द. 'ज्ञानमनावृत्तं
मा' । ज. 'ज्ञानमनावृत्तं' । ४ झ. शान्तं । च. संवृत्तं । ग. घ. छ. मावृत्तं । ५ ग. घ. द. च. छ. झ. द.
'ते । न तावत्स्वात्मा' । ६ क. छ. च. छ. ज. द. 'मानव' । ७ क. म. घ. द. च. छ. ज. द. 'कृत्या
दृष्टा' । ८ क. छ. झ. 'दः । सं' । ९ झ. 'स्यमानत्वा' । १० अ. द. ण. 'मान्यं यथा' । ११ क. 'दृष्टयति' ।

यद्यपि प्रदीपोऽन्यस्यावभासकः स्वयमवभासात्मकत्वात्तथाऽपि व्यति-
रिक्तचैतन्यावभासपत्वं न व्यभिचरति घटादिवदेव । यदा चैवं तदा
व्यतिरिक्तावभासपत्वं तावदवश्यंभावि । ननु यथा घटश्चैतन्यावभास्य-
त्वेऽपि व्यतिरिक्तमालोकान्तरमपेक्षते नस्त्वेवं प्रदीपोऽन्यमालोकान्तर-
मपेक्षते । तस्मात्प्रदीपोऽन्यावभास्योऽपि सन्नात्मानं घटं चावभासयति ।
न स्वतः परतो वा विशेषाभावात् । यथा चैतन्यावभासपत्वं घटस्य
तथा प्रदीपस्यापि चैतन्यावभासपत्वमविशिष्टम् । यत्तूच्यते प्रदीप
आत्मानं घटं चावभासयतीति तदसत् । कस्मात् । यदाऽऽत्मानं नाव-
भासयति तदा कीदृशः स्यात् । न हि तदा प्रदीपस्य स्वतो वा परतो
वा विशेषः कश्चिदुपलभ्यते । सैव भास्यो भवति यस्यावभासकसंनि-
धावसंनिधौ च विशेष उपलभ्यते । न हि प्रदीपस्य स्वात्मसंनिधिरसंनिधिर्वा
शक्यः कल्पयितुम् । असति च कादाचित्के विशेष आत्मानं प्रदीपः
प्रकाशयतीति श्रुतेरुच्यते । चैतन्यग्राह्यत्वं तु घटादिभिरविशिष्टं प्रदी-

अथान्यावभासकत्वात्तस्य नान्यावभास्यत्वामिति चेत्त्राऽऽह । यद्यपीति । अव-
भास्यत्वहेतोरव्यभिचारे फलितमाह । यदा चेति । व्यतिरिक्तावभासपत्वं बुद्धेरिति
शेषः । अवभास्यत्वे सत्यपि प्रदीपे स्वातिरिक्तनैवावभास्यत्वामिति नियमासिद्धेर्य-
भिचारतादवस्थमिति शङ्कते । नन्विति । यदि प्रदीपस्य स्वावभास-
नात्पूर्वमसन्विशेषः समनन्तरकाले स्यात्तदा स्वात्मानं भासयतीति वक्तुं युक्तं न च
सोऽस्तीति दूषयति । नेत्यादिना । तदेव विवृणोति । यथेति । अवभास्यत्वाविशे-
षादित्यर्थः । प्रदीपे परोक्तं विशेषमनुभाष्य दूषयति । यत्स्वित्यादिना । यदा दीपो
न स्वात्मानं भासयति तदाऽनवभासमानः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । न हीति । विशेष-
षामावेऽपि दीपस्य स्वेनैवावभास्यत्वं किं न स्यादिति चेत्त्राऽऽह । सै हीति ।
दीपस्य विशेषान्तरामावेऽपि स्वात्मसंनिध्यसंनिधौ विशेषावित्याशङ्क्याऽऽह । न
हीति । दीपस्य स्वेनान्येन वा स्वस्मिन्विशेषाभावे फलितमाह । असतीति । व्यभि-
चारनिरासपूर्वकं भास्यत्वानुमानमुपपाद्यानुमानान्तरमाह । चैतन्येति । यद्यञ्जकं
तत्स्वविजातीयव्यञ्जकं यथा सूर्यादि व्यञ्जकं च विज्ञानं तस्माद्विज्ञानव्यतिरिक्तश्चि-
दात्मा सिध्यतीत्यर्थः । प्रदीपस्य न स्वावभास्यत्वं किंतु विजातीयचैतन्यावभास्यत्व-

१ घटदेशे । २ क. छ. स नाम ह । क. क. च. ड. ट. स हि नाम ह । ३ च. ड.
अ. ड. लभ्यते । न । ४ घ. ज. ड. 'मनः सं' । ५ क. स नाम ही ।

पस्य । तस्माद्ब्रह्मज्ञानस्याऽऽत्मग्राह्यग्राहकत्वेन प्रदीपो दृष्टान्तः । चैत-
न्यग्राह्यत्वं च विज्ञानस्य बाह्यविषयैरविशिष्टम् । चैतन्यग्राह्यत्वे च
विज्ञानस्य किं ग्राह्यविज्ञानग्राह्यत्वे किं वा ग्राहकविज्ञानग्राह्यतेति तत्र
संदिग्धमाने वस्तुनि योऽन्यत्र दृष्टो न्यार्यः स कल्पयितुं युक्तो न तु दृष्ट-
विपरीतः । तथा च सति यथा व्यतिरिक्तेनैव ग्राहकेण बाह्यानां प्रदी-
पानां ग्राह्यत्वं दृष्टं तथा विज्ञानस्यापि चैतन्यग्राह्यत्वात्प्रकाशकत्वे
स्यपि प्रदीपवद्यतिरिक्तचैतन्यग्राह्यत्वं युक्तं कल्पयितुं न त्वनन्यग्राह्य-
त्वम् । यश्चान्यो विज्ञानस्य ग्रहीता स आत्मा ज्योतिरन्तरं विज्ञानात् ।
तदाऽनवस्थेति चेत् । न । ग्राह्यत्वमात्रं हि तद्ग्राहकस्य वस्त्वन्तरत्वे
लिङ्गमुक्तं न्यायतः । न त्वेकान्ततो ग्राहकत्वे तद्ग्राहकान्तरास्तत्त्वे वा
कदाचिदपि लिङ्गं संभवति । तस्मान्न तदनवस्थाप्रसङ्गः । विज्ञानस्य

मिति स्थिते फलितमाह । तस्मादिदं । यद्ग्राह्यं तद्ग्राहकान्तरग्राह्यं यथा दीपो ग्राह्यं
चेदं विज्ञानमित्यनुमानान्तरमाह । चैतन्येति । तथाऽपि कथं त्वदिष्टग्राहकसिद्धिरि-
त्याशाङ्क्य विमृशति । चैतन्यग्राह्यत्वे चेति । कथं तर्हि निर्णयस्वप्नाऽऽह । इति
तत्र संदिग्धमान इति । अस्तु लोकानुमारी निश्चयो लोकस्तु कथमित्याशाङ्क्याऽऽह ।
तथा चेति । तथाऽपि कुपो विवक्षित्वात्मज्योतिस्त्वन्नाऽऽह । यश्चेति । विज्ञानस्य
ग्राहकान्तरग्राह्यत्वे तस्यापि ग्राहकान्तरापेक्षायामनवस्थाप्रसक्तिरिति शाङ्कते । तदाऽ-
नवस्थेति चेदिति । कूटस्थबोधस्य विज्ञानसाक्षिणोऽविषयत्वान्नानवस्थेति परिहरति ।
नेति । यद्ग्राह्यं तत्स्वातिरिक्तग्राह्यं यथा घटादीति ग्राह्यत्वमात्रं बुद्धिग्राहकस्य तपो
वस्त्वन्तरत्वे प्रदीपस्य स्वानवभास्यत्वन्यायेन लिङ्गमुक्तं न च बुद्धिसाक्षिणो ग्राह्यत्व-
मस्ति कूटस्थदृष्टिस्वाभाव्यात्तत्कुतोऽनवस्थेत्युपपादयति । ग्राह्यत्वमात्रं हीति ।
साक्षी स्वातिरिक्तग्राह्यो ग्राहकत्वाद्बुद्धिवदित्याशाङ्क्याऽऽह । न त्विति । ग्राहकत्वं
हि ग्रहणकर्तृत्वं वा तत्साक्षित्वं वा । आद्यं बुद्धिसाक्षिणो मन्वृत्तया ग्रहणकर्तृत्वे
न किंचिल्लिङ्गं संभवति । द्वितीये तस्य ग्राहकान्तरास्त्वित्त्वे न कदाचिदपि प्रमाणमस्ति
तत्कुतोऽनवस्थेत्यर्थः । ग्राहकानवस्था परिहृत्य करणानवस्थामाशाङ्कते । विज्ञानस्येति ।
तस्य हि ग्राह्यत्वे चक्षुरादिस्थानीयेन करणेन भवितव्यं तस्यापि ग्राह्यत्वं न्यत्करण-

१ (१. च. ह. ड. 'ति सं' । २ क. (१. घ. ड. न. उ. ज. ड. 'नि यथाऽन्य' । ३ क. ग.
च. उ. ड. 'यः क' । ४ क. ग. ड. ह. 'पादीना । ५ क. उ. न. 'न्तमा' । ६ क. घ. घ. ६.
प. 'ति सं' ।

व्यतिरिक्तग्राह्यत्वे करणान्तरापेक्षायामनवस्थेति चेत् । न । नियमाभावात् । न हि सर्वत्रायं नियमो भवति । यत्र वस्त्वन्तरेण गृह्यते वस्त्वन्तरं तत्र ग्राह्यग्राहकव्यतिरिक्तं करणान्तरं स्यादित नैकान्तेन नियन्तुं शक्यते । वैचित्र्यदर्शनात् । कथम् । घटस्तावत्स्वात्मव्यतिरिक्तेनाऽऽत्मनो गृह्यते तत्र प्रदीपादिरालोको ग्राह्यग्राहकव्यतिरिक्तं करणम् । न हि प्रदीपाद्यालोको घटांशश्चक्षुरंशो वा । घटवच्चक्षुर्ग्राह्यत्वेऽपि प्रदीपस्य चक्षुः प्रदीपव्यतिरेकेण न बाह्यमालोकस्थानीयं किञ्चित्करणान्तरमपेक्षते । तस्मान्नैव नियन्तुं शक्यते यत्र यत्र व्यतिरिक्तग्राह्यत्वं तत्र तत्र करणान्तरं स्यादेवेति । तस्माद्विज्ञानस्य व्यतिरिक्तग्राहकग्राह्यत्वे न करणद्वाराऽनवस्था नापि ग्राहकद्वारा कदाचिदप्युपपादयितुं शक्यते । तस्मात्सिद्धं विज्ञानव्यतिरिक्तमात्मज्योतिरन्तरमिति । ननु नास्त्येव बाह्योऽर्थो घटादिः प्रदीपो वा विज्ञानव्यतिरिक्तः । यद्वि पद्यतिरेकेण नोपलभ्यते तत्तावन्मात्रं वस्तु दृष्टम् । यथा स्वप्रविज्ञानग्राह्यं घटपटादिवस्तु स्वप्रविज्ञानव्यातिरेकेणानुपलम्भात्स्वप्रघटप्रदीपादेः स्वप्रविज्ञानमात्रताऽवगम्यते । तथा जागरितेऽपि घटप्रदीपादेर्जाग्रद्विज्ञानव्यतिरेकेणानुपलम्भाज्जाग्रद्विज्ञानमात्रतैव युक्ता भवितुम् । तस्मान्नास्ति बाह्योऽर्थो घटप्रदीपादिविज्ञानमात्रमेव तु सर्वम् । तत्र यदुक्तं विज्ञानस्य व्यतिरिक्तावभास्यत्वाद्विज्ञानव्यतिरिक्तमास्त ज्योतिरन्तरं घटादिरिवेति तन्मिथ्या । सर्वस्य विज्ञानमात्रत्वे दृष्टान्ताभावात् । न । यावत्तावदभ्युप-

मित्यनवस्था दूषयति । न नियमाभावादिदिति । नियमाभावं साधयति । न हीत्यादिना । वैचित्र्यदर्शनमाकाङ्क्षापूर्वकं स्फुटयति । कथामित्यादिना । उभयव्यतिरेकं विशदयति । न हीति । तथाऽपि कथं वैचित्र्यं तत्राऽऽह । घटवदिति । नियमाभावमुपसंहरति । तस्मादिति । अनवस्थाद्वयनिराकरणं निगमयति । तस्माद्विज्ञानस्येति । बाह्यार्थवादिमनिराकरणमुपसंहरति । तस्मात्सिद्धमिति । बाह्यार्थवादिनिध्वस्ते विज्ञानवादी शोदयति । नन्विति । बाह्यार्थो विज्ञानातिरिक्तो नास्तीत्यत्र प्रमाणमाह । यद्वीति । नोपलभ्यते च जाग्रद्वस्तु जाग्रद्विज्ञानव्यतिरेकेणेति शेषः । दृष्टान्तं समर्थयते । स्वप्नेति । दार्ष्टान्तिकं विवृणोति । तथेति । उक्तमनुमानमुपसंहरति । तस्मादिति । सर्वं विज्ञानमात्रमिति स्थिते फलितमाह । तत्रेति । किमिति तस्य मिथ्यात्वं तत्राऽऽह । सर्वस्येति । बाह्यार्थापलापवादिनं दूषयति । नेत्यादिना ।

१ च. इ. 'स्मनोऽति' । २ ग. च. झ. 'ना ग्राहकेण गृ' । ३ च. इ. 'रा तत्र न' । ४ क. घ. झ. 'यदिरि' ।

गमात् । न तु बाह्योऽर्थो भवतेकान्तेनैव नाभ्युपगम्यते । ननु मया
नाभ्युपगम्यत एव । न । विज्ञानं घटः प्रदीप इति च शब्दार्थपृथ-
क्त्वाद्यावत्तावदपि बाह्यमर्थान्तरमवश्यमभ्युपगन्तव्यम् । विज्ञानादर्थो-
न्तरं वस्तु न चेदभ्युपगम्यते विज्ञानं घटः पट इत्येवमादीनां शब्दानामेका-
र्थत्वे पर्यायशब्दत्वं प्राप्नोति । तथा साधनानां फलस्य चैकत्वे साध्यसा-
धनभेदोपदेशशास्त्रानर्थक्यप्रसङ्गः । तत्कर्तुरज्ञानप्रसङ्गो वा । किंचान्यत् ।
विज्ञानव्यतिरेकेण वादिप्रतिवादिवाददोषाभ्युपगमात् । न ह्यात्मविज्ञान-
मात्रमेव वादिप्रतिवादिवादस्तदोषो वाऽभ्युपगम्यते निराकर्तव्यत्वा-
त्प्रतिवाद्यादीनाम् । न ह्यात्मीयं विज्ञानं निराकर्तव्यमभ्युपगम्यते स्वयं
वाऽऽत्मा कस्यचित् । तथा च साति सर्वसंख्यवहारलोपप्रसङ्गः । न च
प्रतिवाद्यादयः स्वात्मनैव दृष्टान्त इत्यभ्युपगमः । व्यतिरिक्तग्राह्या हि
तेऽभ्युपगम्यन्ते । तस्मात्तद्वत्सर्वमेव व्यतिरिक्तग्राह्यं वस्तु जाग्रद्विषय-

हेतुं विशदयति । नत्विति । विज्ञानमात्रवादिस्वादेकान्तेन बाह्यार्थानभ्युपग-
तिरिति शङ्कते । नन्विति । बाह्यार्थे हठादङ्गीकारयति । नेत्यादिना । अन्वय-
मुखेनोक्तमर्थं व्यतिरेकमुखेन विशदयति । विज्ञानादिति । ज्ञानज्ञेययोरेक्ये दोषा-
न्तरमाह । तथेति । अनर्थकं ज्ञानमुपदिशतो बुद्धस्य सर्वज्ञत्वं न स्यादित्याह ।
तत्कर्तुरिति । वाशब्दश्चार्थः । इतश्च सर्वस्य नास्ति विज्ञानमात्रत्वमित्याह ।
किंचान्यदिति । न केवलं पूर्वोक्तोपपत्तिवशादेव बौह्यार्थोऽभ्युपेयः किंतु तत्रैवान्य-
दपि कारणमुच्यत इति यावत् । तदेव स्फुटयति । विज्ञानेति । यद्ग्राह्यं तत्स्वव्यति-
रिक्तग्राह्यं यथा प्रतिवाद्यादि जाग्रद्वस्तु चेदं ग्राह्यमित्यनुमानात् बाह्यार्थापलापसिद्धि-
रित्यर्थः । दृष्टान्ते विप्रतिपत्तिं प्रत्याह । न हीति । निराकर्तव्यत्वेऽपि तेषां ज्ञान-
मात्रत्वं किं न स्यादित्याशङ्क्याऽऽत्मीयज्ञानत्वमात्मज्ञानत्वं वा तेषामिति विकल्प्य
ऋमेण दूषयति । न हीत्यादिना । स्वकीयनिषेधे स्वनिषेधे' चानिष्टापत्तिमाचष्ट ।
तथा चेति' । त्वदङ्गीकारालोचनायामपि प्रतिवाद्यादीनां' विज्ञानातिरेकः सेत्स्यती-
त्याह । न चेति । अन्यथा विवादाभावापातादिति भावः । कथं तर्हि तेषामङ्गीकार-
स्तत्राऽऽह । व्यतिरिक्तेति । सिद्धे दृष्टान्ते फलिनमनुमानं निगमयति । तस्मा-
दिति । किंच चैत्रसंतानेन भैत्रसंतानो व्यवहारादनुमीयते सर्वज्ञज्ञानेन चासर्वज्ञज्ञा-
नानि ज्ञायन्ते तत्र भेदस्यै तेऽपि सिद्धेस्तेदृष्टान्तात्तन्निर्दिश्यश्च भेदः शक्योऽनु-

१ ख. ग. घ. ङ. छ. ज. झ. चाऽऽत्मा । २ अ. द. न. पाह्योऽर्थो । ३ घ. अ. 'पे वाऽग्नि' ।
४ ख. 'ति । तद' । ५ द. 'स्य सि' । ६ ग. 'स्तत्र दृष्टा' । ७ द. 'स्तद्व्ययमे' ।

स्वाध्यायस्तु प्रतिवाद्यादिवदिति सुखभो हृष्टान्तः । संतत्यन्तरवद्वि-
 ज्ञानान्तरवद्वेति । तस्माद्विज्ञानवादिनाऽपि न शक्यं विज्ञानव्यतिरिक्तं
 यथोत्तरन्तरं निराकर्तुम् । स्वप्ने विज्ञानव्यतिरेकाभावादयुक्तमिति
 चेत् । न । अभावादपि भावस्य वस्त्वन्तरत्वोपपत्तेः । भवतैव तावत्स्वप्ने
 घटादिविज्ञानस्य भावभूतत्वमभ्युपगतम् । तदभ्युपगम्य तद्व्यतिरेकेण
 घटाद्यभाव उच्यते । स विज्ञानविषयो घटादिर्यद्यभावो यदि वा भावः
 स्यादुभयथाऽपि घटादिविज्ञानस्य भावभूतत्वमभ्युपगतमेव । न तु
 तन्निवर्तयितुं शक्यते । तन्निवर्तकन्यायाभावात् । एतेन सर्वस्य शून्यता
 प्रत्युक्ता । प्रत्यगात्मब्राह्मता चाऽऽत्मनोऽहमिति मीमांसकपक्षः
 प्रत्युक्तः । यत्कृतं सालोकोऽन्यश्चान्यश्च घटो जायत इति तदसत् ।
 क्षणान्तरेऽपि स एवायं घट इति प्रत्यभिज्ञानात् । सादृश्यप्रत्यभि-
 ज्ञानं कृत्तोरित्यतः केशनस्वाद्विष्वेति चेत् । न । तत्रापि क्षणिकत्वस्या-
 सिद्धत्वात् । जात्येकत्वाच्च । कृत्तेषु पुनरुत्थितेषु च केशनस्वाद्विषु

मायुमित्याह । संतत्यन्तरवदिति । इति न बाह्यार्थालापसिद्धिरिति शेषः । तदपला-
 षासंभवे फलितमाह । तस्मादिति । विज्ञानार्थभेदोक्त्या प्रत्यगात्मो विज्ञानाति-
 रिक्त उक्तः । संपत्ति विमैवं न ज्ञानभिन्नं ब्राह्मत्वात्स्वप्नब्राह्मदित्युक्तमनुवदति । स्वप्न
 इति । अयुक्तं विज्ञानातिरिक्तत्वमर्थस्येति शेषः । हृष्टान्तस्य साध्यविकलतामभिप्रेत्य
 परिहरति । नाभावादपीति । संग्रहवाक्यं विवृणोति । भवतैवेति । बाह्यार्थवादिभ्यो
 विशेषमाह । तदभ्युपगम्येति । तथाऽपि कथं हृष्टान्तस्य साध्यविकलतेत्याश-
 ङ्क्याऽऽह । स इति । घटादिविज्ञानस्य भावभूतस्याभ्युपगतस्य घटादेर्भावादभावाद्वा
 विषयादर्थान्तरत्वाद्यस्य कस्याचिद्बाह्यार्थस्योपगमाद्दृष्टान्तस्य साध्यविकलता मुपसिद्धे-
 र्थैः । माध्यमिकमतमतिदेशेन निराकरोति । एतेनेति । ज्ञानज्ञेययोर्निराकर्तुंमश-
 क्यत्त्ववचनेनेति यावत् । आत्मनो ब्राह्मस्याहमिति प्रत्यगात्मनैव ब्राह्मवेति
 मीमांसकमतमपि प्रत्युक्तमेकस्यैव ब्राह्मब्राह्मकताया निरस्तत्वादित्याह । प्रत्यगात्मेति ।
 क्षणमङ्गवादिनेोक्तमनूय प्रत्यभिज्ञाविरोधेन निराकरोति । यत्कृतमित्यादिना । स्वप्-
 नेऽपि प्रत्यभिज्ञोपपत्तिं शक्यः शङ्कते । सादृश्यादिति । हृष्टान्तं विघटयन्नुत्तरमाह ।
 न तत्रापीति । तथाऽपि कथं तत्र प्रत्यभिज्ञेत्याशङ्क्याऽऽह । जातीति । तन्नि-
 मित्ता तेषु प्रत्यभिज्ञेति शेषः । तदेव प्रपञ्चयति । कृत्तेष्विति । अभ्रान्त इति

केशनस्त्वजातेरेकत्वात्केशनस्त्वप्रत्ययस्तभिमित्तोऽभ्रान्त एव । न हि दृश्यमानलूनोत्थितकेशनस्वादिषु व्यक्तिनिमित्तः स एवेति प्रत्ययो भवति । कस्याश्चिद्दीर्घकालव्यवहितदृष्टेषु च नुस्यपरिमाणेषु तत्कालीनवालादिनुस्यो इमे केशनस्वाद्या इति प्रत्ययो भवति न तु त एवेति । घटादिषु पुनर्भवति स एवेति प्रत्ययः । तस्मान्न समो दृष्टान्तः । प्रत्यक्षेण हि प्रत्यभिज्ञायमाने वस्तुनि तदेवेति न चान्यत्वमनुमातुं युक्तं प्रत्यक्षविरोधे लिङ्गस्याऽऽभासत्वोपपत्तेः । सादृश्यप्रत्ययानुपपत्तेश्च । ज्ञानस्यै क्षणिकत्वात् । एकस्य हि वस्तुदर्शिनो वस्त्वन्तरदर्शने सादृश्यप्रत्ययः स्यात् । न तु वस्तुदर्शको वस्त्वन्तरदर्शनाय क्षणान्तरभवतिष्ठते । विज्ञानस्य क्षणिकत्वात्सकृद्गस्तुवर्शनेनैव क्षयोपपत्तेः । तेनेदं सदृशमिति हि सादृश्यप्रत्ययो भवति । तेनेति दृष्टस्मरणमिदमिति वर्तमानप्रत्ययः । तेनेति दृष्टं स्मृत्वा यावद्विदमिति वर्तमानक्षणकालमवतिष्ठेत । ततः क्षणिकवादहानिः । अथ तेनेत्येवोपक्षीणः स्मार्तः प्रत्यय इदमिति चान्य एव वार्तमानिकः प्रत्ययः क्षीयते ततः सादृश्यप्रत्ययानुपपत्तिस्तेनेदं सदृशमिति । अनेकदर्शन

च्छेदः । किमिति जाविनिमित्तैषा धीर्व्यक्तिनिमित्ता किं न स्यादत आह । न हीति । ननु सादृश्यवशाद्व्यक्तिमेव विपर्ययीकृत्य प्रत्यभिज्ञानं केशादिषु किं न स्यात्तत्राऽऽह । कस्याश्चिदिति । अभ्रान्तस्येति यावत् । दाष्टान्तिके वैषम्यमाह । घटादिर्भवति । वैषम्यमुपसंहरति । तस्मादिति । यत्सप्तक्षणिकं यथा मदीपादिं सन्तश्चामी भावा इत्यनुमानविरोधाद्भ्रान्तं प्रत्यभिज्ञानमित्याशङ्क्याऽऽह । प्रत्यक्षेणेति । अनुष्णतानुमानवत्प्रत्यक्षविरोधे क्षणिकत्वानुमानं नोदित्येषाधिविपर्ययत्वस्याप्यनुमित्यङ्गत्वादिति भावः । इत्थं प्रत्यभिज्ञानं सादृश्यनिबन्धनो भ्रमो न भवतीत्याह । सादृश्येति । तदनुपपत्तौ हेतुमाह । ज्ञानस्येति । तस्य क्षणिकत्वेऽपि किमिति सादृश्यप्रत्ययो न सिध्यतीत्याशङ्क्याऽऽह । एकस्येति । अस्तु तर्हि वस्तुद्वयदर्शित्वमेकस्येति चेन्नेत्याह । न त्विति । उक्तमेवार्थं प्रपञ्चयति । तेनेत्यादिना । भवतु किं तावदेति तत्राऽऽह । तेनेति दृष्टमिति । अवधिष्ठेव यदीति शेषः । क्षणिकत्वहानिपरिहारं शङ्कित्वा परिहरति । अथेत्यादिना । तत्र हेतुमाह । अनेकेति । परपक्षे दोषान्त-

१ अ. 'शतव' । २ अ. घ. ज. छ. 'क्षम' । ३ ल. क. ड. 'पु च त' । ४ क. ग. छ. 'न्या इति । ५ च. ड. 'पु तु पु' । छ. 'पु च पु' । ६ च. ड. 'वेरमिति । ७ ग. 'स्य हि अ' । ८ घ. ज. छ. 'स्य व' । ९ क. ग. घ. छ. प्र. छ. क्षणवा' । १० ल. घ. ड. 'दिके स' । ११ घ. ण. 'शितव' ।

एकस्याभावात् । व्यपदेशानुपपत्तिश्च द्रष्टव्यदर्शनेनैवोपक्षयाद्वि-
 ज्ञानस्यैवं पश्याम्यदोऽद्राक्षमिति व्यपदेशानुपपत्तिदृष्टवतो व्यपदेशक्ष-
 णानवस्थानात् । अथावतिष्ठेत क्षणिकवादहानिः । अथादृष्टवतो
 व्यपदेशः सादृश्यप्रत्ययश्च तदानीं जात्यन्धस्यैव रूपविशेषव्यपदे-
 शस्तत्सादृश्यप्रत्ययश्च सर्वमन्धपरंपरेति प्रसज्येत सर्वज्ञशास्त्रप्रणयनादि
 नं चैतदिप्पते । अकृताभ्यागमकृतविप्रणाशदोषौ तु प्रसिद्धतरौ क्षण-
 वादे । दृष्टव्यपदेशहेतुः पूर्वोत्तरसहित एक एव हि गृह्णन्नाव्यपदेशो
 जायत इति चेत् । तेनेदं सदृशमिति च । न । वर्तमानातीतयोभिर-
 कालत्वात् । तत्र वर्तमानप्रत्यय एकः गृह्णन्नाव्यपदेशोऽतीतश्चा-
 परस्तौ प्रत्ययौ भिन्नकालौ तद्गुणप्रत्ययविषयस्पृक्चेच्छृण्वन्नाप्रत्यय-
 स्ततः क्षणद्वयव्यापित्वादेकस्य विज्ञानस्य पुनः क्षणवादहानिः ।
 ममतवतादिविशेषानुपपत्तेश्च सर्वसंख्यवहारलोपप्रसङ्गः । सर्वस्य च
 स्वसंबन्धविज्ञानमात्रत्वे विज्ञानस्य च स्वच्छावबोधव्यवसायस्वाभाव्या-
 भ्युपगमात्तद्विज्ञानस्याभावोऽनित्यदुःखशून्यानात्मत्वाद्यनेककल्पना-
 नुपपत्तिः । न च दाडिमादेरिव विरुद्धानेकांशवत्त्वं विज्ञानस्य । स्वच्छा-
 वभासस्वाभाव्याद्विज्ञानस्य । अनित्यदुःखादीनां विज्ञानांशत्वे च सत्य-

रमाह । व्यपदेशोति । तदेव विवृणोति । इदमिति । व्यपदेशक्षणेऽनवस्थानासिद्धिं
 शङ्कित्वा दूषयति । अथेत्यादिना । अन्यो द्रष्टाऽन्यश्च व्यपदेशेत्याशङ्क्य परि-
 हरति । अथेत्यादिना । शास्त्रप्रणयनादीत्यादिकाव्देन शालीयां साध्यसाधनादि शक्यते ।
 क्षणिकत्वपक्षे दूषणान्तरमाह । अकृतेति । व्यपदेशानुपपत्तिमुक्तां समादधानः शङ्कते ।
 दृष्टेति । सादृश्यप्रत्ययश्च गृह्णन्नाव्यपदेशोऽन्येन प्रत्ययेनैव सेत्स्यतीत्याह । तेनेदमिति ।
 अपसिद्धान्तप्रसक्त्या प्रत्याचष्टे । नेत्यादिना । तावेवोभौ यौ प्रत्ययौ विषयौ तद-
 वगाही चेन्मध्यवर्ती गृह्णन्नाव्यपदेशोऽन्येन प्रत्ययेनैव सेत्स्यतीत्याह । तेनेदमिति ।
 अपसिद्धान्तप्रसक्त्या प्रत्याचष्टे । नेत्यादिना । तावेवोभौ यौ प्रत्ययौ विषयौ तद-
 वगाही चेन्मध्यवर्ती गृह्णन्नाव्यपदेशोऽन्येन प्रत्ययेनैव सेत्स्यतीत्याह । तेनेदमिति ।
 अपसिद्धान्तप्रसक्त्या प्रत्याचष्टे । नेत्यादिना । तावेवोभौ यौ प्रत्ययौ विषयौ तद-
 वगाही चेन्मध्यवर्ती गृह्णन्नाव्यपदेशोऽन्येन प्रत्ययेनैव सेत्स्यतीत्याह । तेनेदमिति ।
 अपसिद्धान्तप्रसक्त्या प्रत्याचष्टे । नेत्यादिना । तावेवोभौ यौ प्रत्ययौ विषयौ तद-
 वगाही चेन्मध्यवर्ती गृह्णन्नाव्यपदेशोऽन्येन प्रत्ययेनैव सेत्स्यतीत्याह । तेनेदमिति ।

१ श. 'पक्षिणत्वादि' । २ क. ग. 'दं दृष्टमदो' । ३ क. ख. ग. घ. ङ. छ. झ. क्षणवा' ।
 ४ घ. ज. न च त' । ५ ख. ग. क. च. छ. झ. ङ. 'व शृ' । ६ ख. ग. क. च. छ. ङ. तदेतदु' ।
 ७ क. घ. छ. झ. ङ. 'व्याज । अं । ८ घ. ण' 'सगिदं' । ९ ण. तस्य ।

नुभूयमानत्वाद्यतिरिक्तविषयत्वप्रसङ्गः । अधानित्यदुःखाद्यात्मैकत्वमेव
 विज्ञानस्य तदा तद्वियोगाद्विशुद्धिकल्पनानुपपत्तिः । संयोगमलवियो-
 गाद्वि विशुद्धिर्भवति । यथाऽऽदर्शमभृतीनाम् । न तु स्वाभाविके-
 केन धर्मेण कस्यचिद्वियोगो दृष्टः । न ह्यग्नेः स्वाभाविकेन प्रका-
 शेनोष्ण्येन वा वियोगो दृष्टः । यदपि पुष्पगुणानां रक्तस्वादीनां
 द्रव्यान्तरयोगेन वियोजनं दृश्यते तत्रापि संयोगपूर्वत्वमनुमीयते ।
 बीजभावनया पुष्पफलादीनां गुणान्तरोत्पत्तिदर्शनात् । अतो
 विज्ञानस्य विशुद्धिकल्पनानुपपत्तिः । विषयविषयभासत्वं च
 यन्मलं परिकल्प्यते विज्ञानस्य तदप्यन्यसंसर्गाभावादनुपपन्नम् । न
 ह्यविद्यमानेन विद्यमानस्य संसर्गः स्यात् । असति चान्यसंसर्गे यो धर्मो
 यस्य दृष्टः स तत्स्वभावत्वान्न तेन वियोगमर्हति । यथाऽग्नेरोष्ण्यं सवि-
 तुर्वा मभा । तस्मादनित्यसंसर्गेण मलिनत्वं तद्विशुद्धिश्च विज्ञानस्ये-
 तीयं कल्पनाऽन्धपरंपरैव प्रमाणज्ञान्येत्यवगम्यते । यदपि तस्य विज्ञान-
 नस्य निर्वाणं पुरुषार्थं कल्पयन्ति तत्रापि फलाश्रयानुपपत्तिः ।

नुभूयमानत्वात्ततोऽतिरिक्तत्वं स्याद्धर्मोणां धर्मिमात्रत्वाभावात्प्रमेयानां च मानार्थान्तर-
 त्वादतो यन्मेयं न तज्ज्ञानांशो यथा घटादि मेयं च दुःखादीत्यर्थः । ज्ञानस्य
 दुःखादिधर्मो न भवति किंतु स्वरूपमेवेति शङ्कामनुभाष्य दोषमाह । अथेत्यादिना ।
 अनुपपत्तिमेव प्रकटयति । संयोगीत्यादिना । स्वाभाविकस्यापि वियोगोऽस्ति पुष्प-
 रक्तत्वादीनां तथोपलम्भादित्याशङ्क्याऽऽह । यदपीति । द्रव्यान्तरशब्देन पुष्पसं-
 बन्धिनोऽवयवास्तद्भ्रतरक्तत्वाचारम्भका विवक्षिताः । विमतं संयोगपूर्वकं विभागवशान्मे-
 षादित्रैदित्यनुमानान्न स्वाभाविकस्य सति वस्तुनि नाशोऽस्वीत्यर्थः । अनुमानानुगुणं प्रत्यक्षं
 दर्शयति । बीजेति । कार्पासादिबीजे द्रव्यविशेषसंपर्कात्प्रकृतत्वादिवासनया तत्पुष्पादीनां
 रक्तादिगुणोदयोपलम्भात्संयोगिद्रव्यापगमादेव तत्पुष्पादिषु रक्तत्वाद्यपगवितिरित्यर्थः ।
 विशुद्ध्यनुपपत्तिमुपसंहरति । अत इति । कल्पनान्तरमनूय दूषयति । विषयविषयीति ।
 कथं पुनर्ज्ञानस्यान्येन संसर्गाभावस्तस्य विषयेण संसर्गादित्याशङ्क्याऽऽह । न हीति ।
 अथान्यसंसर्गमन्तरेणापि ज्ञानस्य विषयविषयभासत्वमलं स्यादिति चेत्त्राऽऽह ।
 असति चेति । कल्पनाद्वयप्रमाणिकमनादेयमित्युपसंहरति । तस्मादिति । कल्प-
 नान्तरमुत्थापयति । यदपीति । उपशान्तिर्निर्वाणशब्दार्थः । दूषयति । तत्रापितीति ।

१ ख. ग. ड. घ. ट. 'सिः । स्वसं' । २ च. ट. 'शेनोष्णया वा । ३ क. घ. 'दन्त्यसं' । झ.
 'दन्त्यसं' । ४ झ. ज. ट. 'ति । स्वसं' । ५ अ. 'न्मेयादि' ।

कण्टकविद्धस्य हि कण्टकवेधजनितदुःखनिवृत्तिः फलं न तु कण्टकविद्ध-
मरणे तद्दुःखनिवृत्तिफलस्याऽऽश्रय उपपद्यते । तद्वत्सर्वनिर्वाणेऽसति
च फलाश्रये पुरुषार्थकल्पना व्यर्थैव । यस्य हि पुरुषशब्दवाच्यस्य
संस्वस्याऽऽत्मनो विज्ञानस्य चार्थः परिकल्प्यते तस्य पुनः पुरुषस्य
निर्वाणे कस्यार्थः पुरुषार्थ इति स्यात् । यस्य पुनरस्त्यनेकार्थदर्शी
विज्ञानव्यतिरिक्त आत्मा तस्य दृष्टस्मरणदुःखसंयोगवियोगादि सर्वमे-
वोपपन्नमन्यसंयोगनिमित्तं कालुष्यं तद्वियोगनिमित्ता च विशुद्धिरिति ।
शून्यवादिपक्षस्तु सर्वप्रमाणविप्रतिषिद्ध इति तन्निराकरणाय नाऽऽदरः
क्रियते ॥ ७ ॥

यथेवेहैकस्मिन्देहे स्वप्नो भूत्वा मृत्यो रूपाणि कार्यकरणान्यतिक्रम्य

फल्यभावेऽपि फलं स्यादिति चेन्नेत्याह । कण्टकेति । दाष्टान्तिकं विवृणोति । यस्य
हीति । ननु त्वन्मतेऽपि वस्तुनोऽद्वयत्वात्तस्यासङ्गस्य केनचिदपि संयोगवियोगयोर-
योगात्फलित्वासंभवे मोक्षासंभवादि तुल्यमित्याशङ्क्याऽऽह । यस्य पुनरिति । यद्यपि
पूर्णं वस्तु वस्तुतोऽसङ्गमङ्गीक्रियते तथाऽपि क्रियाकारकफलभेदस्याविद्यामात्रकृतत्वा-
दस्मन्मते सर्वव्यवहारसंभवान्न साम्यमिति भावः । ननु बाह्यार्थवादो विज्ञानवादश्च निरा-
कृतौ शून्यवादो निराकर्तव्योऽपि कस्मान्न निराक्रियते तत्राऽऽह । शून्यवादीति ।
समस्त्वस्य वस्तुनः सत्त्वेन भानान्मानानां च सर्वेषां सद्विषयत्वाच्चून्यस्य चाविषयतया
प्राप्त्यभावेन निराकरणानर्हत्वात्तद्विषयत्वे च शून्यवादिनैव विषयनिराकरणोक्त्या
शून्यस्यापह्नवात्तस्य च स्फुरणास्फुरणयोः सर्वशून्यत्वायोगात्तद्वादिनश्च सत्त्वासत्त्वयो-
स्तदनुपपत्तेः संवृतेश्चाऽऽश्रयाभावादसंभवात्तदाश्रयत्वे च शून्यस्य स्वरूपहानान्निरा-
श्रयत्वे चासंवृतिवत्त्वान्नास्माभिस्तद्वादनिरासायाऽऽदरः क्रियते तत्सिद्धं बुद्ध्याद्यवि-
रिक्तं नित्यासिद्धमत्यन्तशुद्धं कूटस्थमद्वयमात्मज्योतीरिति भावः ॥ ७ ॥

प्रसङ्गादागतं परपक्षं निराकृत्य श्रुतिव्याख्यानमेवानुवर्तयन्नुत्तरवाक्यवार्थमाह ।
यथेति । एवमात्मा देहभेदेऽपि वर्तमानं जन्म त्यजन्नन्वन्तरं चोपादानः कार्यक-
रणान्यतिक्रामतीति शेषः । अतः स्वप्नजागरितसंचारादेहाद्यतिरेकत्रादिह्लोक-
परलोकसंचारोक्त्याऽपि तदतिरेकस्तस्योच्यतेऽनन्तरवाक्येनेत्यर्थः । संप्रत्यु-

१ क. ज. सर्वस्या । २ ख. ड. 'षां तद्वि' । ३ घ. ज. ङ. 'दृत्तेष्व' । ४ घ. म. ङ.
'चित्तत्वा' ।

स वा अयं पुरुषो जायमानः शरीरमभिसंपद्यमानः पाप्मभिः संसृज्यते स उत्क्रामन्ध्रियमाणः पाप्मनो विजहाति ॥ ८ ॥

स्वप्ने स्व आत्मज्योतिष्यास्त एवं स वै प्रकृतः पुरुषोऽयं जायमानः । कथं जायमान इत्युच्यते । शरीरं देहेन्द्रियसंघातमभिसंपद्यमानः शरीरे आत्मभावमापद्यमान इत्यर्थः । पाप्मभिः पाप्मसमवायिभिर्धर्माधर्माश्रयैः कार्यकरणैरित्यर्थः । संसृज्यते संयुज्यते स एवोत्क्रामच्छरीरान्तरमूर्ध्वं क्रामन्गच्छन्ध्रियमाण इत्येतस्य व्याख्यानमुत्क्रामन्निति । तानेव संश्लिष्टान्पाप्मरूपान्कार्यकरणलक्षणान्विजहाति तैर्वैयुज्यते तान्परित्यजति । यथाऽयं स्वप्नज्ञाग्रदृत्त्योर्वर्तमान एवैकस्मिन्देहे पाप्मरूपकार्यकरणोपादानपरित्यागाभ्यामनवरतं संचरति धिया समानः सन् । तथा सांऽयं पुरुष उभाविलोकपरलोकौ जन्ममरणाभ्यां कार्यकरणोपादानपरित्यागावनवरतं प्रतिपद्यमान आ संसारमोक्षात्संचरति । तस्मात्सिद्धमस्याऽऽत्मज्योतिषोऽन्यत्वं कार्यकरणरूपेभ्यः पाप्मभ्यः संयोगवियोगाभ्याम् । न हि तद्धर्मत्वे सति तैरेव संयोगो वियोगो वा युक्तः ॥ ८ ॥

सर्वं वाक्यं गृहीत्वा व्याकरोति । स वा इत्यादिना । पाप्मशब्दस्य लक्षणया तत्कार्यविषयत्वं दर्शयति । पाप्मसमवायिभिरिति । पाप्मशब्दस्य पापवाचित्वेऽपि कार्यसाम्याद्धर्मेऽपि वृत्तिं सूचयति । धर्माधर्मेति । उक्तमर्थं दृष्टान्तत्वेनानुवदति । यथेति । अवस्थाद्वयसंचारस्य लोकद्वयसंचारं दार्ष्टान्तिकमाह । तथेति । इहलोकपरलोकानवरतं संचरतीति संबन्धः । संचरणप्रकारं प्रकटयति । जन्मेति । जन्मना कार्यकरणयोरुपादानं मरणेन च तयोस्त्यागमविच्छेदेन लभमानो मोक्षादवगिनवरतं संचरन्दुःखी भवतीत्यर्थः । स वा इत्यादिवाक्यतात्पर्यमुपसंहरति । तस्मादिति । उच्छब्दार्थमेव स्फुटयति । संयोगेति । कथमेतावता तेष्योऽन्यत्वं तत्राऽऽह । न हीति । स्वाभाविकस्य हि धर्मस्य सति स्वभावे कुतः संयोगवियोगौ वद्ध्यौष्याद्विष्वदर्शनात्कार्यकरणयोश्च संयोगविभागवशादस्वाभाविकत्वे सिद्धमात्मनस्तदन्यस्वमित्यर्थः ॥ ८ ॥

१ क. ल. ग. छ. छ. स्वप्न आ । २ घ. क. न. द. 'रीगसम्' । ३ घ. छ. ज. 'गावन्' ।
ख. ग. ड. च. ड. 'गाभ्यामन' । ४ घ. अ. ण. 'विभागी' ।

स यत्र प्रस्वपित्यस्य लोकस्य

धुद्रधर्माधर्मफलानि धर्माधर्मप्रयुक्तो देवतानुग्रहाद्वा पश्यति । तत्कथम-
वगम्यते परलोकस्थानं भावितैत्पाप्मानन्ददर्शनं स्वप्न इति । उच्यते ।
यस्मादिह जन्मन्यननुभाव्यमपि पश्यति बहु । न च स्वप्नो नामापूर्वं
दर्शनम् । पूर्वदृष्टस्मृतिर्हि स्वप्नः प्रायेण । तेन स्वप्नजागरितस्थान-
व्यतिरेकेण स्त उभौ लोको । यदादित्यादिबाह्यज्योतिषामभावेऽयं
कार्यकरणसंघातः पुरुषो येन व्यतिरिक्तेनाऽऽत्मना ज्योतिषा व्यवह-
रतीत्युक्तम् । तदेव नास्ति । यदादित्यादिज्योतिषामभावगमनं यत्रेदं
विविक्तं स्वयंज्योतिरूपलभ्येत । येन सर्वदैवायं कार्यकरणसंघातः संसृष्ट
एवोपलभ्यते । तस्मादसत्समोऽसन्नेव वा स्वेन विविक्तस्वभावेन ज्योती-
रूपेणाऽऽत्मेति । अथ क्वचिद्विविक्तः स्वेन ज्योतीरूपेणोपलभ्येत
बाह्याध्यात्मिकभूतभौतिकसंसर्गशून्यस्ततो यथोक्तं सर्वं भविष्यतीत्येतद-
र्थमाह । स यः प्रकृत आत्मा यत्र यस्मिन्काले प्रस्वपति प्रकर्षेण
स्वापमनुभवति तदा किमुपादानः केन विधिना स्वपति संघं स्थानं
प्रतिपद्यत इत्युच्यते । अस्य दृष्टस्य लोकस्य जागरितलक्षणस्य

परलोकसाधकमिति शङ्कते । तत्कथमिति । परिहरति । उच्यत इति । यद्यपि स्वप्ने
मनुष्याणां मिन्द्रादिभावोऽननुभूतोऽपि भावि तथाऽपि तदपूर्वमेव दर्शनमित्या-
शङ्क्याऽऽह । न चेति । स्वप्नप्रधिया भाविजन्मभाविनोऽपि स्वप्ने दर्शनात्प्रायेणेत्यु-
क्तम् । न च तदपूर्वदर्शनमपि सम्यग्ज्ञानमुत्थानप्रत्ययबाधात् । न चैवं स्वप्नप्रधिया
भाविजन्मासिद्धिर्यथाज्ञानमथोङ्गीकारादिति भावः । प्रमाणफलमुपसंहरति । तेनेति ।
स यत्रेत्यादिवाक्यस्य व्यवहितेन संबन्धं वक्तुं वृत्तमनूद्याऽऽक्षिपति । यदित्या-
दिना । बाह्यज्योतिरभावे सत्ययं पुरुषः कार्यकरणसंघातो येन संघातावतिरिक्तेनाऽऽ-
त्मज्योतिषा गमनागमनादि निर्वर्तयति तदात्मज्योतिरस्तीति यदुक्तमित्यनुवादार्थः ।
विशिष्टस्थानाभावं वक्तुं विशेषणाभावं तावदर्शयति । तदेवेति । आदित्यादिज्योतिरभा-
वविशिष्टस्थानं यत्रेत्युक्तं तदेव स्थानं नास्ति विशेषणाभावादिति शेषः । यथोक्तस्था-
नाभावे हेतुमाह । येनेति । संसृष्टो बाह्यज्योतिर्भिरिति शेषः । व्यवहारभूमौ बाह्य-
ज्योतिरभावाभावे फलितमाह । तस्मादिति । उत्तरग्रन्थमुत्तरत्वेनावतारयति । अथे-
त्यादिना । यथोक्तं सर्वव्यतिरिक्तत्वं स्वयंज्योतिष्टमित्यादि । आह स्वप्ने प्रस्तवित्वे

१ छ. द. 'नसंबन्धित' । च. 'नसंबन्धिपाप्मा' । २ घ. ज. 'विना पाप्मानं द' । ३ क.
'त्याप्मानामानन्दानां द' । ४ घ. च. ज. द. 'पूर्वद' । ५ घ. अ. सदै' । ६ छ. ग. 'ना प्रस्व' ।
७ अ. ण. 'ति । भा' । ८ छ. द. स्वप्नेऽसौ प्र' ।

सर्वावतो मात्रामपादाय स्वयं विहृत्य स्वयं निर्माय स्वेन भासा स्वेन ज्योतिषा

सर्वावतः सर्वमवतीति सर्वावानयं लोकः कार्यकरणसंघातो विषयवेद-
नासंयुक्तः । सर्वावच्चमस्य व्याख्यातमन्त्रत्रयप्रकरणेऽथो अयं वा आत्मे-
त्यादिना । सर्वो वा भूतभौतिकमात्रा अस्य संसर्गकारणभूता विद्यन्ते
इति सर्ववान्सर्ववानेव सर्वावांस्तस्य सर्वावतो मात्रामेकदेशमवय-
वमपादायापच्छ्रद्याऽऽदाय गृहीत्वा दृष्टजन्मवासनावासितः सन्नित्यर्थः ।
स्वयमात्मनैव विहृत्य देहं पातयित्वा निःसंबोधमापाद्य । जागर्गते
ह्यादित्यादीनां चक्षुरादिष्वनुग्रहो देहन्यवहारार्थः । देहन्यवहारश्चाऽऽ-
त्मनो धर्माधर्मफलोपभोगप्रयुक्तस्तद्धर्माधर्मफलोपभोगोपरमणमस्मिन्देह
आत्मकर्मोपरमकृतमित्यात्माऽस्य विहन्तेत्युच्यते । स्वयं निर्माण निर्माणं
कृत्वा वासनामयं स्वप्नदेहं मायामयमिव । निर्माणमपि तत्कर्मपेक्षत्वा-
त्स्वयंकर्तृकमुच्यते । स्वेनाऽऽत्मीयेन भासा^१ मात्रोपादानलक्षणेन भासा
दीप्त्या प्रकाशेन सर्ववासनात्मकेनान्तःकरणवृत्तिप्रकाशेनेत्यर्थः । सा
हि तत्र विषयभूता सर्ववासनामयी प्रकाशते । सा तत्र स्वयं भा उच्यते ।
तेन स्वेन भासा विषयभूतेन स्वेन च ज्योतिषा तद्विषयिणा

यावत् । उपादानशब्दः परिग्रहविषयः । कथमस्य सर्वावत्त्वं तदाह । सर्वावच्चमिति ।
संसर्गकारणभूताः सहाध्यात्मादिभागेनेति शेषः । किमुपादान इत्यस्योत्तरमुक्त्वा केन
विधिनैत्यस्योत्तरमाह । स्वयमित्यादिना । आपाद्य प्रस्वपित्युत्तरत्र संबन्धः ।
कथं पुनरात्मनो देहविहन्तृत्वं जाग्रद्धेतुकर्मफलोपभोगोपरमणाद्धि स विहन्यते
तत्राऽऽह । जागर्गते हीत्यादिना । निर्माणविषयं दर्शयति । वासनामयमिति ।
यथा मायात्री मायामयं देहं निर्मित्वेति तद्वदित्याह । मायाप्रमयांमवेति । कथं पुनरा-
त्मनो यथोक्तदेहनिर्माणकर्तृत्वं कर्मकृतत्वात्तन्निर्माणस्येत्याशङ्क्याऽऽह । निर्माणम-
पीति । स्वेन भासेत्यत्रेत्थंभावे वृत्तीया । करणे वृत्तीयां व्यावर्तयति । सा हीति ।
तत्रेति स्वप्नोक्तिः । यथोक्तान्तःकरणवृत्तेर्विषयत्वेन प्रकाशमानत्वेऽपि स्वभासो भवतु
करणत्वमित्याशङ्क्याऽऽह । सा तत्रेति । स्वेन ज्योतिषेति कर्त्वरं वृत्तीया । स्वश-

१ अ. 'मवादनम्' । २ घ. ज. 'वीवतः सर्वा वा' । ३ ड. च. छ. झ. ट. 'व हि सं' । ४ अ.
ग. घ. ङ. छ. ज. 'सा स्वेनाऽऽत्मीयेन मा' । ५ घ. ज. 'वृतेः प्र' ।

प्रस्वपित्यत्रायं पुरुषः स्वयं ज्योतिर्भवति ॥९॥

विविक्तरूपेणालुप्तदृक्स्वभावेन तद्गारूपं वासनात्मकं विषयीकुर्वन्प्रस्व-
पिति । यदेवं वर्तनं तत्प्रस्वपितीत्युच्यते । अत्रैतस्यामवस्थायामेत-
स्मिन्कालेऽयं पुरुष आत्मा स्वयमेव विविक्तज्योतिर्भवति बाह्याध्या-
त्मिकभूतभौतिकसंसर्गरहितं ज्योतिर्भवति । नन्वस्य लोकस्य मात्रो-
पादानं कृतं कथं तस्मिन्सत्यत्रायं पुरुषः स्वयं ज्योतिर्भवतीत्युच्यते ।
नैष दोषः । विषयभूतमेव हि तत् । तेनैव चात्रायं पुरुषः स्वयं ज्योति-
र्दर्शयितुं शक्यः । न त्वन्यथाऽसति विषये कस्मिंश्चित्सुप्तकाल इव ।
यदा पुनः सा भा वासनात्मिका विषयभूतोपलभ्यमाना भवति तदाऽसिः
कोशादिव निष्कृष्टः सर्वसंसर्गरहितं चक्षुरादिकार्यकरणव्यावृत्तस्वरूपम-
लुप्तदृगात्मज्योतिः स्वेन रूपेणावभासयद्ब्रह्मते । तेनात्रायं पुरुषः स्वयं
ज्योतिर्भवतीति सिद्धम् ॥ ९ ॥

नन्वत्र कथं पुरुषः स्वयं ज्योतिर्येन जागरित इव ग्राह्यग्राहकादिल-
क्षणः सर्वो व्यवहारो दृश्यते । चक्षुराद्यनुग्राहकाश्चाऽऽदित्याद्या लोका-
स्तथैव दृश्यन्ते यथा जागरिते । तत्र कथं विशेषावधारणं क्रियतेऽ-

ब्दोऽत्राऽऽत्मविषयः । कोऽयं प्रसापो नाम तत्राऽऽह । यदेवमिति । विविक्तवि-
क्षेपणं विवृणोति । बाह्येति । स्वप्ने स्वयं ज्योतिरात्मेत्युक्तमाक्षिपति । नन्वस्येति ।
वासनापरिग्रहस्य मनोवृत्तिरूपस्य विषयतया विषयिस्वाभावादविरुद्धमात्मनः स्वप्ने
स्वयंज्योतिर्भूमिति समापत्ते । नैष दोष इति । कुतो वासनोपादानस्य विष-
यत्वमित्याशङ्क्य स्वयंज्योतिर्भ्रुविसामर्थ्यादित्याह । तेनेति । मात्रादानस्य
विषयत्वेनेति यावत् । तदेव व्यतिरेकमुखेनाऽऽह । नत्त्विति । यथा सुषुप्तिकाले
व्यक्तस्य विषयस्याभावे स्वयं ज्योतिरात्मा दर्शयितुं न शक्यते तथा स्वप्नेऽपि
तस्मात्त्र स्वयंज्योतिर्भ्रुत्या मात्रादानस्य विषयत्वं प्रकाशिवमित्यर्थः । भवतु
स्वप्ने वासनादानस्य विषयत्वं तथाऽपि कथं स्वयं ज्योतिरात्मा शक्यते विविच्य
दर्शयितुमित्याशङ्क्याऽऽह । यदा पुनरिति । अवभासयदवभास्यं वासनात्मक-
मन्तःकरणमिति शेषः । स्वप्नावस्थायामात्मनोऽवभासकान्तराभावे फलितमाह ।
तेनेति ॥ ९ ॥

यदुक्तं स्वप्ने स्वयं ज्योतिरात्मेति तत्प्रकारान्तरेणाऽऽक्षिपति । नन्विति । अवस्थाद्वये

न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्त्यथ रथान् रथयोगान्पथः सृजते

ब्राह्मणं पुरुषः स्वयं ज्योतिर्भवतीति । उच्यते । वैलक्षण्यात्स्वप्रदर्शनस्य । जागरिते हीन्द्रियबुद्धिमनआलोकादिव्यापारसंकीर्णमात्मज्योतिः । इह तु स्वप्न इन्द्रियाभावात्तदनुग्राहकादित्याद्यालोकाभावाच्च विविक्तं केवलं भवति । तस्माद्विलक्षणम् । ननु तथैव विषया उपलभ्यन्ते स्वप्नेऽपि यथा जागरिते तत्र कथमिन्द्रियाभावाद्द्वैलक्षण्यमुच्यत इति । गृणु । न तत्र विषयाः स्वप्ने रथादिलक्षणाः । तथा न रथयोगा रथेषु युज्यन्त इति रथयोगा अश्वाद्यस्तत्र न विद्यन्ते । न च पन्थानो रथमार्गा भवन्ति । अथ रथान् रथयोगान्पथश्च सृजते स्वप्नम् । कथं पुनः सृजते रथादिसाधनानां वृक्षादीनामभावे । उच्यते । ननूक्तमस्य लोकस्य सर्वावतो मात्रामपादाय स्वयं विहृत्य स्वयं निर्मापेत्यन्तःकरणवृत्तिस्य लोकस्य वासनामात्रा तामपादाय रथादिवासनारूपान्तःकरणवृत्तिस्तदुपलब्धिनिमित्तेन कर्मणा चोद्यमाना दृश्यत्वेन व्यवतिष्ठते तदुच्यते स्वयं निर्मापेति । तदेवाऽऽह रथादीन्सृजत इति । ननु तत्र करणं वा करणानुग्राहकाणि वाऽऽदित्यादिज्योतींषु तदवभास्या वा रथादयो विषया विद्यन्ते । तद्वासनामात्रं तु केवलं तदुपलब्धकर्मनिमित्तचोदितोद्भूतान्तःकरणवृत्त्याश्रयं दृश्यते । तद्यस्य ज्योतिषो दृश्यतेऽलुप्तदृशस्तदात्मज्योतिरत्र

विशेषाभावरूपं चोद्यं दृश्यति । उच्यत इति । वैलक्षण्यं स्फुटयति । जागरिते हीति । मनस्तु स्वप्ने सदपि विषयत्वान्न स्वयंज्योतिर्ब्रह्मिषातीति भावः । उक्तं वैलक्षण्यं प्रतीतिमाश्रित्याऽऽक्षिपति । नन्वाति । न तत्रेत्यादिवाक्यं व्याकुर्वन्नृत्तरमाह । गृण्विति । प्रतीतिं घटयति । अथेति । रथादिभृष्टिमाक्षिपति । कथं पुनरिति । वासनामयी सृष्टिः श्लिष्टेत्युत्तरमाह । उच्यत इति । तदुपलब्धिनिमित्तेनेत्यत्र तच्छब्देन वासनात्मिका मनोवृत्तिरेवोक्ता । उक्तमेव प्रपञ्चयति । नत्वित्यादिना । तदुपलब्धिर्वासनोपलब्धिस्तत्र यत्कर्मनिमित्तं तेन चोदितं योद्भवान्तःकरणवृत्तिर्ग्राहकावस्था तदाश्रयं तदात्मकं तद्वासनारूपं दृश्यत इति योजना । तथाऽपि कथमात्मज्योतिः स्वप्ने केवलं सिध्यति तत्राऽऽह । तद्यस्येति । यथा कोशादसिर्विको भवति तथा दृश्याया

१ क. ग. घ. छ. ज. 'ये यु' । २ क. 'ते मृजति स्व' । ३ क. छ. घ. 'वे । न' । ४ क. ख. ग. ड. 'दिततया यो' । ५ घ. ण. 'यं वा तं' ।

न तत्राऽऽनन्दा मुदः प्रमुदो भवन्त्यथाऽऽनन्दा-
न्मुदः प्रमुदः मृजते न तत्र वेशान्ताः पुष्करिण्यः
स्रवन्त्यो भवन्त्यथ वेशान्तान्पुष्करिणीः स्रवन्तीः
मृजते स हि कर्ता ॥ १० ॥

केवलमसिरिव कोशाद्विविक्तम् । तथा न तत्राऽऽनन्दाः सुखविशेषाः
मुदो हर्षाः पुत्रादिलाभनिमित्ताः प्रमुदस्त एव प्रकर्षोपेताः । अथै
चाऽऽनन्दादीन्मृजते । तथा न तत्र वेशान्ताः पल्लवाः पुष्करिण्यस्त-
डागाः स्रवन्त्यो नद्यो भवन्ति । अर्थं वेशान्तादीन्मृजते वासनामात्ररू-
पान् । यस्मात्स हि कर्ता । तद्वासनाश्रयचित्तवृत्त्युद्भवनिमित्तकर्महेतु-
त्वेनेत्यवोचाम तस्य कर्तृत्वं न तु साक्षादेव तत्र क्रिया संभवति साधनाभा-
वात् । न हि कारकमन्तरेण क्रिया संभवति । न च तत्र हस्तपादादीनि
क्रियाकारकाणि संभवन्ति । यत्र तु तानि विद्यन्ते जागरिते तत्राऽऽ-
त्मज्योतिरवभासितैः कार्यकरणौ रथादिवासनाश्रयान्तःकरणवृत्त्युद्भव-
निमित्तं कर्म निर्वर्त्यते तेनोच्यते स हि कर्तेति । तदुक्तमात्मनैवायं
ज्योतिषाऽऽस्ते पल्ययते कर्म कुरुत इति । तत्रापि न परमार्थतः स्वतः

बुद्धेर्विविक्तमात्मज्योतिरिति कैवल्यं साधयति । असिरिवेति । तथा रथाद्यभावदिति
यावत् । सुखान्येव विशिष्यन्त इति विशेषाः सुखसामान्यानीत्यर्थः । तथे-
त्यानन्दाद्यभावो दृष्टान्तवः । अल्पीयांसि सरांसि पल्लवशब्देनोच्यन्ते । स
हि कर्तेत्यत्र हिर्शब्दाथो यस्मादित्युक्तस्त्वस्मात्सृजतीति शेषः । कुतोऽस्य कर्तृत्वं
सहकार्यभावादित्याशङ्क्याऽऽह । तद्वासनेति । तच्छब्देन वेशान्तादिग्रह-
णम् । तदीयवासनाधारश्चित्तपरिणामस्तेनोद्भवति यत्कर्म तस्य सृज्यमाने-
निदानत्वेनेति यावत् । मुख्यं कर्तृत्वं वारयति । नत्विति । तत्रेति
स्वप्नोक्तिः । सार्धनामावेऽपि स्वप्ने क्रिया किं न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । न
हीति । तर्हि स्वप्ने कारकाण्यपि भविष्यन्ति नेत्याह । नचेति । तर्हि पूर्वोक्तमपि
कर्तृत्वं कथमिति चेत्तत्राऽऽह । यत्र त्विति । उक्तेऽर्थे वाक्योपक्रममनुकूलयति ।
तदुक्तमिति । उपक्रमे मुख्यं कर्तृत्वमिह त्वोपचारिकमिति विशेषमाशङ्क्याऽऽह ।
तत्रापीति । परमार्थतश्चैतन्यज्योतिषो व्यापारवदुपाध्यवभासकत्वव्यतिरेकेण स्वतो न

१ घ. ज. हर्षोत्कर्षाः । २ ख. ग. ड. ज. 'थ वाऽऽन' । ३ ख. ग. क. च. छ. झ. ङ.
'थ च वे' । ४ क. ख. ड. 'शब्दो यं' । ५ ख. ड. 'नस्य नि' । ६ ख. घ. ड. प. 'षकाभा' ।

तदेते श्लोका भवन्ति । स्वप्नेन शारीरमभिग्रह-
त्यासुप्तः सुप्तानभिचाकशीति । शुक्रमादाय
पुनरैति स्थानं हिरण्मयः पुरुष एकहंसः ॥ ११ ॥

कर्तृत्वं चैतन्यज्योतिषोऽवभासकत्वव्यतिरेकेण । यच्चैतन्यात्मज्योति-
षाऽन्तःकरणद्वारेणावभासयति कार्यकरणानि तदवभासितानि कर्मसु
व्याप्तिवन्ते कार्यकरणानि तत्र कर्तृत्वमुपचर्यत आत्मनः । यदुक्तं ध्याय-
तीव लेलापतीवेति तदेवानूचते स हि कर्तेतीर्ह हेत्वर्थम् ॥ १० ॥

तदेते एतस्मिन्नुक्तेऽर्थे एते श्लोका मन्त्रा भवन्ति । स्वप्नेन स्वप्नभावेन
शारीरं शरीरमभिग्रहत्य निश्चेष्टमापाद्यासुप्तः स्वयमलुप्तदृगादिशक्तिस्वा-
भान्यात्सुप्तान्वासनाकारोद्भूतान्तःकरणवृत्त्याश्रयान्वाह्याध्यात्मिका-
न्सर्वानिव भावान्स्वेन रूपेण प्रत्यस्तमितान्मुप्तानभिचाकशीत्यलु-
प्तैषांऽऽत्मदृष्ट्या पश्यत्यवभासयतीत्यर्थः । शुक्रं शुद्धं ज्योतिष्मदीन्द्र-
यमात्रारूपमादाय गृहीत्वा पुनः कर्मणे जागरितस्थानमैत्यागच्छति
हिरण्मयो हिरण्मय इव चैतन्यज्योतिःस्वभावः पुरुष एकहंस एक
एव हन्तीत्येकहंसः । एको जाग्रत्स्वप्नेहलोकपरलोकादीन्गच्छतीत्येक-
हंसः ॥ ११ ॥

कर्तृत्वं वाक्योपक्रमेऽपि विवक्षितमित्यर्थः । आत्मनो वाक्योपक्रमे कर्तृत्वमौपचारिकमि-
त्युपसंहरति । यदिति । स हि कर्तृत्वौपचारिकं कर्तृत्वमित्युच्यते चेत्तस्य ध्यायतीने-
त्यादिनोक्तत्वात्पुनरुक्तिरित्याशङ्क्याऽऽह । यदुक्तमिति । अनुवादे प्रयोजनमाह ।
हेत्वर्थमिति । स्वप्ने रथादिसृष्टाविति शेषः ॥ १० ॥

तदेते श्लोका भवन्तीत्येवत्प्रतीकं गृहीत्वा व्याचष्टे । तदेते इति । उक्तोऽर्थः स्वयं-
ज्योतिष्मादिः । शारीरमिति स्वार्थे वृद्धिः । स्वयमसुप्तत्वे हेतुमाह । अलुप्तमिति ।
व्याख्येयं पदमादाय व्याचष्टे । सुप्तानित्यादिना । उक्तमनूद्य पदान्तरमवतार्य व्याक-
रोति । सुप्तानभिचाकशीतीति ॥ ११ ॥

१ च. द. 'तेति हे' । ग. घ. ज. 'तेति हि हे' । २ क. 'ह हि हे' । ३ क. ख. ग. घ. ङ.
छ. ज. झ. ड. 'तस्मि' । ४ घ. ज. 'नाकरो' । ५ छ. झ. 'तान्तः' । ६ झ. 'सद' । ७ घ. क. ज.
'या द' । ८ क. घ. छ. कर्मणा । झ. कर्मणे । ९ ख. ड. 'तस्मिन्निति' ।

प्राणेन रक्षन्नवरं कुलायं बहिष्कुलायादमृतश्च-
रित्वा । स ईयतेऽमृतो यत्र काम* हिरण्मयः
पुरुष एकह*सः ॥१२॥ स्वप्नान्त उच्चावचमीय-
मानो रूपाणि देवः कुरुते बहूनि । उतेव स्त्रीभिः सह
मोदमानो जक्षदुतेवापि भयानि पश्यन् ॥१३॥
आराममस्य पश्यन्ति न तं पश्यति कश्चनोति ।

तथा प्राणेन पञ्चवृत्तिना रक्षन्परिपालयन्नन्यथा मृतभ्रान्तिः स्याद-
वरं निकृष्टमनेकाशुचिसंघातत्वादत्यन्तबीभत्सं कुलायं नीडं शरीरं स्वयं
तु बहिस्तस्मात्कुलायाच्चरित्वा । यद्यपि शरीरस्थ एव स्वप्नं पश्यति
तथाऽपि तत्संबन्धाभावात्तत्स्थ इवाऽऽकाशो बहिश्चरित्वेत्युच्यते ।
अमृतः स्वयममरणधर्मेयते गच्छति यत्र कामं यत्र यत्र कामो विषये-
षूद्भूतवृत्तिर्भवति तं तं कामं वासनारूपेणोद्भूतं गच्छति ॥ १२ ॥

किंच स्वप्नान्ते स्वप्नस्थान उच्चावचमुच्चं देवादिभावमवचं तिर्यगादि-
भावं निकृष्टं तदुच्चावचमीयमानो गम्यमानः प्राप्नुवन्नूपाणि देवो द्योतना-
वान्कुरुते निर्वर्तयति वासनारूपाणि बहून्यसंख्येयानि । उतापि स्त्रीभिः
सह मोदमान इव जक्षदिव हसन्निव वयस्यैः । उतेवापि भयानि विभे-
त्येभ्य इति भयानि सिंहव्याघ्रादीनि पश्यन्निव ॥ १३ ॥

आराममारमणमाक्रीडामनेन निर्मितां वासनारूपामस्याऽऽत्मनः
पश्यन्ति सर्वे जनाः । ग्रामं नगरं स्त्रियमन्नाद्यमित्यादिवासनानिर्मितमा-
क्रीडनरूपम् । न तं पश्यति तं न पश्यति कश्चन । कष्टं भो वर्त-

तथाशब्दः स्वप्नगतविशेषसमुच्चयार्थः । किमिति स्वप्ने प्राणेन शरीरमात्मा पाल-
यति तत्राऽऽह । अन्यथेति । बहिश्चरित्वेत्युक्तं शरीरस्थस्य स्वप्नोपलम्भादित्या-
शङ्क्याऽऽह । यद्यपीति । तत्संबन्धाभावाद्बहिश्चरित्वेत्युच्यत इति संबन्धः । देह-
स्थस्यैव तदसंबन्धे दृष्टान्तमाह । तत्स्थ इति ॥ १२ ॥

स्वप्नस्थं विशेषान्तरमाह । किंचेति । उच्चावचं विषयीकृत्य तेन तेनाऽऽत्मना
स्वेनैव स्वयं गम्यमान इति यावत् ॥ १३ ॥

आरामं विवृणोति । ग्राममित्यादिना । न तमित्यादेस्वात्पर्येमाह । कष्टमिति ।
दृष्टिगोचरापन्नमपि न पश्यतीति संबन्धः । कष्टमित्यादिनोक्तं प्रपञ्चयति ।

तं नाऽऽयतं बोधयेदित्याहुः । दुर्भिष-
ज्यं हास्मै भवति यमेष न प्रतिपद्यते ।

तेऽत्यन्तविविक्तं दृष्टिगोचरापन्नमप्यहो भाग्यहीनता लोकस्य पच्छक्य-
दर्शनमप्यात्मानं न पश्यतीति लोकं प्रत्यनुक्रोशं दर्शयति श्रुतिः ।
अत्यन्तविविक्तः स्वयं ज्योतिरात्मा स्वप्ने भवतीत्यभिप्रायः । तं नाऽऽ-
यतं बोधयेदित्याहुः । प्रसिद्धिरपि लोके विद्यते स्वप्न आत्मज्योतिषो
व्यतिरिक्तत्वे । काऽसौ । तमात्मानं सुप्तमायतं सहसा भृशं न बोधये-
दित्याहुरेवं कथयन्ति चिकित्सकादयो जना लोके । नूनं ते पश्यन्ति
जाग्रदेहादिन्द्रियद्वारतोऽपस्त्य केवलो बहिर्वर्तत इति यत आहुस्तं
नाऽऽयतं बोधयेदिति । तत्र च दोषं पश्यन्ति भृशं ह्यसौ बोध्यमान-
स्तानीन्द्रियद्वाराणि सहसा प्रतिबोधयमानो न प्रतिपद्यत इति । तदेत-
दाह दुर्भिषज्यं हास्मै भवति यमेष न प्रतिपद्यते यमिन्द्रियद्वारदेशं
यस्माद्देशान्छुक्रमादायापस्त्यैस्तमिन्द्रियदेशमेष आत्मा पुनर्न प्रतिपद्यते ।
कदाचिद्द्वैत्यासेनेन्द्रियमात्राः प्रवेशयति । तत आन्ध्यबाधिर्पीददोष-
प्राप्तौ दुर्भिषज्यं दुःस्वभिषक्कर्मता हास्मै देहाय भवति दुःस्वेन चिकित्स-
नीयोऽसौ देहो भवतीत्यर्थः । तस्मात्प्रसिद्ध्याऽपि स्वप्ने स्वयंज्योतिष्टे-
मस्य गम्यते । स्वप्नो भूत्वाऽतिक्रान्तो मृत्यो रूपाणीति तस्मात्स्वप्ने

अहो इति । श्लोकानां तात्पर्यमुपसंहरति । अत्यन्तोऽत । वाक्यान्तरमादाय तात्पर्यमु-
क्त्वाऽऽकाङ्क्षापूर्वकमक्षराणि व्याकरोति । तं नेत्यादिना । तेषामभिप्रायमाह । नून-
मिति । इन्द्रियाण्येव द्वाराण्यस्येतीन्द्रियद्वारो जाग्रदेहस्वस्मादिति यावत् । तथाऽपि
सहसाऽसौ बोध्यतां का हानिरित्याज्ञाङ्ग्याऽऽह । तत्रोऽत । सहसा बोध्यमानत्वं
सप्तम्यर्थः । किमत्र प्रमाणमित्याज्ञाङ्ग्यानन्तरवाक्यमन्वतार्यं व्याचष्टे । तदेतदाहेत्या-
दिना । पुनरप्रतिपत्तौ दोषमसङ्गं दर्शयति । कदाचिदिति । व्यत्यासप्रवेशस्य कार्यं
दर्शयन्दुर्भिषज्यमित्यादि व्याचष्टे । तत इति । उक्तां प्रसिद्धिमुपसंहरति । तस्मा-
दिति । वृत्तमनूद्य मतान्तरमुत्थापयति । स्वप्नो भूत्वेत्यादिना । इतिशब्दो

१ छ. 'न्द्रियाणि । २ छ. क. छ. ड. 'तस्तं यमि' । ३ अ. क. छ. दुःस्वं भि' । ग. दुर्भिषक्कर्म
४ घ. 'षज्यता । ५ छ. 'तिष्ठं देहादिव्यतिरिक्तम' । ६ छ. ग. घ. क. छ. ज. ड. 'ते । यस्मा-
त्स्वप्नो ।

अथो खल्वाहुर्जागरितदेश एवास्यैष
इति यानि ह्येव जाग्रत्पश्यति तानि
सुप्त इत्यत्रायं पुरुषः स्वयं ज्योतिर्भवति

स्वयं ज्योतिरात्मा । अथो अपि खल्वन्य आहुर्जागरितदेश एवास्यैष
यः स्वप्नः । न संध्यं स्थानान्तरमिहलोकपरलोकाभ्यां व्यतिरिक्तं किं
तर्हीहलोक एव जागरितदेशः । यद्येवं किंचातः । शृण्वतो यद्भवति
यदा जागरितदेश एवायं स्वप्नस्तदाऽयमात्मा कार्यकरणेभ्यो न व्याहृ-
त्तस्तैर्मिश्रीभूतः । अतो न स्वयं ज्योतिरात्मेत्यतः स्वयंज्योतिष्टबाध-
नायान्य आहुर्जागरितदेश एवास्यैष इति । तत्र च हेतुमाचक्षते जाग-
रितदेशत्वे यानि हि यस्माद्गत्यादीनि पदार्थजातानि जाग्रज्जागरित-
देशे पश्यति लौकिकस्तान्येव सुप्तोऽपि पश्यतीति । तदसत् । इन्द्रि-
योपरमात् । उपरतेषु हीन्द्रियेषु स्वप्नान्पश्यति । तस्मान्नान्यस्य
ज्योतिषस्तत्र संभवोऽस्ति । तदुक्तं न तत्र रथा न रथयोगा इत्यादि ।
तस्मादत्रायं पुरुषः स्वयं ज्योतिर्भवत्येव । स्वयं ज्योतिरात्माऽस्तीति
स्वप्ननिदर्शनेन प्रदर्शितम् । अतिक्रामति मृत्यो रूपाणीति च । क्रमेण
संचरन्निहलोकपरलोकादीनिहलोकपरलोकादिव्यतिरिक्तः । तथा जाग्र-

यस्मादर्थे । तदेव मतान्तरं स्फोरयति । नेत्यादिना । उक्तमङ्गीकृत्य फलं
पृच्छति । यद्येवमिति । स्वप्नो जागरितदेश इत्येवं येदीष्टमतश्च किं स्यादिति प्रश्नार्थः ।
फलं प्रतिज्ञाय प्रकटयति । शृण्विति । मतान्तरोपन्यासस्य स्वमतविरोधित्वमाह ।
इत्यत इति । स्वप्नस्य जाग्रदेशत्वं दूषयति । तदसदिति । तस्य जाग्रदेशत्वाभावे
फलित्वमाह । तस्मादिति । स्वप्ने बाह्यज्योतिषः संभवो नास्तीत्यत्र प्रमाणमाह ।
तदुक्तमिति । बाह्यज्योतिरभावेऽपि स्वप्ने व्यवहारदर्शनात्तत्र स्वयंज्योतिष्टमाक्षेप्तुम-
शक्यमित्युपसंहरति । तस्मादिति । कथं पुनर्विद्यायामनुक्तायां सहस्रदानवचन-
मित्याशाङ्क्य वृत्तं कीर्तयति । स्वयं ज्योतिरिति । मृत्यो रूपाण्यतिक्रामतीत्यत्र च
कार्यकरणव्यतिरिक्तत्वमात्मनो दर्शितमित्याह । अतिक्रामतीति । लोकद्वयसंचारव-
शादुक्तमर्थमनुब्रूवति । क्रमेणेति । आदिशब्दस्त्वेतद्देहादिविषयः । स्थानद्वयसंचारव-
शादुक्तमनुभाषते । तथेति । इहलोकपरलोकाभ्यामिवेति यावत् । लोकद्वये स्थानद्वये

१ ख. घ. ङ. यदिष्टं । २ घ. झ. ण. 'विन्यादिना । म' । ३ झ. ण. जागरितदेश' । ४ घ. ण.
'स्तत्र देहा' । अ. 'स्तदे' ।

सोऽहं भगवते सहस्रं ददाम्यत ऊर्ध्वं विमोक्षाय ब्रूहीति ॥१४॥

त्स्वप्रकुलायाभ्यां व्यतिरिक्तः । तत्र च क्रमसंचाराभित्यश्वेत्येतत्प्रति-
पादितं याज्ञवल्क्येन । अतो विद्यानिष्क्रयार्थं सहस्रं ददामीत्याह जनकः
सोऽहमेवं बोधितस्त्वया भगवते तुभ्यं सहस्रं ददामि । विमोक्षश्च काम-
प्रश्नो मयाऽभिप्रेतः । तदुपयोग्यं तादर्थ्यात्तदेकदेश एव । अतस्त्वा
नियोक्षयामि समस्तकामप्रश्ननिर्णयश्रवणेन विमोक्षायत ऊर्ध्वं ब्रूहीति ।
येन संसाराद्धिप्रमुच्येयम् । त्वत्प्रसादात् । विमोक्षपदार्थैकदेशनिर्णयहेतोः
सहस्रदानम् ॥ १४ ॥

यत्प्रस्तुतमात्मनेवायं ज्योतिषाऽऽस्त इति तत्प्रत्यक्षतः प्रतिपादि-
तमत्रायं पुरुषः स्वयं ज्योतिर्भवतीति स्वप्ने । यत्तुक्तं स्वप्ने भूत्वेमं लोक-
मतिक्रामति मृत्यो रूपाणीति तत्रैतदाशङ्क्यते मृत्यो रूपाण्येवातिक्रा-
मति न मृत्युम् । प्रत्यक्षं ह्येतत्स्वप्ने कार्यकरणव्यावृत्तस्यापि मोदत्रासा-

च क्रमसंचारप्रयुक्तमर्थान्तरमाह । तत्र चेति । आत्मनः स्वयंज्योतिषो देहादिव्य-
विरिक्तस्य नित्यस्य ज्ञापितत्वादित्यतःशब्दार्थः । कामप्रश्नस्य निर्णीतत्वान्निराका-
ङ्क्षत्वमिति शङ्का वारयति । विमोक्षश्चेति । सम्यग्बोधस्तद्वेतुरिति यावत् । ननु
स एव प्रागुक्तो नासी वक्तव्योऽस्ति तत्राऽऽह । तदुपयोगीति । अयमित्युक्तात्म-
प्रत्ययोक्तिः । तादर्थ्यात्पदार्थज्ञानस्य वाक्यार्थज्ञानशेषत्वार्थितं यावत् । पदार्थस्य
वाक्यार्थबहिर्भावं दूषयति । तदेकदेश एवेति । कामप्रश्नो नाद्यापि निर्णीत इत्यत्रो-
त्तरवाक्यं गमकमित्याह । अत इति । कामप्रश्नस्यानिर्णीतत्वादिति यावत् । तेन-
पेक्षितेन हेतुनेत्यर्थः । विमोक्षशब्दस्य सम्यग्ज्ञानविषयत्वं सूचयति । येनेति । सम्य-
ग्ज्ञानप्राप्तौ गुरुप्रसादादस्य प्राधान्यं दर्शयति । त्वत्प्रसादादिति । ननु विमोक्षपदार्थो
निर्णीतोऽन्यथा सहस्रदानस्याऽऽकस्मिकत्वप्रसङ्गादत आह । विमोक्षेति ॥ १४ ॥

उत्तरकण्ठिकामवतारयितुं वृत्तं कीर्तयति । यत्प्रस्तुतमाति । आत्मनेवेत्यादिना
यदात्मनः स्वयंज्योतिष्टं ब्राह्मणादौ प्रस्तुतं तदत्रायमित्यादिना प्रत्यक्षतः स्वप्ने प्रति-
पादिवमिति संबन्धः । वृत्तमर्थान्तरमनृष्य बोधमुत्थापयति । यत्तुक्तामाति ।
मृत्युं नातिक्रामतीत्यत्र हेतुमाह । प्रत्यक्षं हीति । इच्छाद्वेषादिरादिश-

१ क. छ. 'योगोऽयं' । २ क. ग. घ. च. ज. व. 'द्विपु' । ३ घ. ज. इत्येत' । ४ च. व.
'भ्येतान्यति' । ५ ग. 'मित्यात्म' । ६ क. व. 'ना प्रकटीकृतं प्र' ।

स वा एष एतस्मिन्संप्रसादे

दिदर्शनम् । तस्मान्नूनं नैवायं मृत्युमतिक्रामति । कर्मणो हि मृत्योः कार्यं मोदत्रासादि दृश्यते । यदि च मृत्युना बद्ध एवायं स्वभावतस्ततो विमोक्षो नोपपद्यते । न हि स्वभावात्कश्चिद्विमुच्यते । अथ स्वभावो न भवति मृत्युस्ततस्तस्मान्मोक्ष उपपत्तस्यते । यथाऽसौ मृत्युरात्मीयो धर्मो न भवति तथा प्रदर्शनायात ऊर्ध्वं विमोक्षाय ब्रूहीत्येवं जनकेन पर्यनुयुक्तो पान्नवल्क्यस्तदिदर्शयिषया प्रवृत्ते । स वै प्रकृतः स्वयं ज्योतिः पुरुषः । एष यः स्वप्ने प्रदर्शित एतस्मिन्संप्रसादे सम्पक्वसीदत्यस्मिन्निति संप्रसादः । जागरिते देहेन्द्रियव्यापारशतसंनिपातजं हित्वा कालुष्यं तेभ्यो विप्रमुक्त ईषत्प्रसीदति स्वप्ने । इह तु सुषुप्ते सम्पक्वसीदतीत्यतः सुषुप्तं संप्रसाद उच्यते । तीर्णो हि तदा सर्वोऽशो-
कान्सलिल एको द्रष्टेति हि वक्ष्यति सुषुप्तस्थमात्मानम् । स वा एष एतस्मिन्संप्रसादे क्रमेण संप्रसन्नः सन्सुषुप्ते स्थित्वा । कथं संप्रसन्नः ।

व्दार्थः । तथाऽपि कुतो मृत्युं नातिक्रामति तत्राऽऽह । तस्मादिति । कार्यस्य कारणादन्यत्र मृत्युस्ययोगादिति यावत् । उक्तमुपपादयति । कर्मणो हीति । अतः स्वप्नं गतो मृत्युं कर्माख्यं नातिक्रामतीति शेषः । मा तर्हि मृत्योरतिक्रमोऽभूत्को दोष-
स्तत्राऽऽह । यदि चेति । स्वभावादपि मृत्योर्विमुक्तिमाहाङ्ग्याऽऽह । न हीति ।
उक्तं हि—

‘ न हि स्वभावो भावानां व्यावर्तेतौष्ण्यवद्भवेः ’ इति ॥

कथं तर्हि मोक्षोपपात्तिरित्याहाङ्ग्याऽऽह । अथेति । एषा च शक्ना प्रागेव राज्ञा कृतेति दर्शयन्नृत्तरमुत्थापयति । यथेत्यादिना । तदिदर्शयिषयेत्यत्र तच्छब्देन मृत्योरतिक्रमणं गृह्यते । वैशब्दस्य प्रसिद्धार्थत्वमुपेत्य सशब्दार्थमाह । प्रकृत इति । एषशब्दमनूद्य व्याकरोति । एष इति । संप्रसादे स्थित्वा मृत्युमेतिक्रामतीति शेषः । सुषुप्तस्य संप्रसादत्वं साधयति । जागरित इत्यादिना । तत्र वाक्यशेषमनुकूलयति । तीर्णो हीति । अस्तु संप्रसादः सुषुप्तं स्थानं तथाऽपि किमायावमित्यत आह । स वा इति । पूर्वोक्तेन क्रमेण संप्रसादे सुषुप्ते स्थित्वा संप्रसन्नः सन्मृत्युमतिक्रामतीत्यर्थः । उक्तमर्थमुपपादयितुमाहाङ्ग्यामाह । कथमिति । रत्वेत्यादि व्याकुर्वन्परि-

१ अ. च. द. 'पयने । २ अ. क. 'षः सः । ए' । ३ घ. ज. घ. 'रितदे' । ४ अ. घ. क. घ. छ. ज. घ. द. सुषुप्तः । ५ घ. च. ज. घ. द. 'कानिति सति' । ६ क. अ. 'वर्तेतौ' । ७ घ. द. ग. 'पुतस्था' ।

रत्वा चरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यं च पापं च

स्वप्नात्सुषुप्तं प्रविविधुः स्वप्नावस्थ एव रत्वा रतिमनुभूय मित्रबन्धुजन-
दर्शनादिना चरित्वा विद्वत्पानेकधा चरणफलं श्रममुपलभ्येत्यर्थः ।
दृष्ट्वैव नै कृत्वेत्यर्थः । पुण्यं च पुण्यफलं पापं च पापफलम् । न तु
पुण्यपापयोः साक्षाद्दर्शनमस्तीत्यवोचाम । तस्मान्न पुण्यपापाभ्यामनु-
बद्धः । यो हि करोति पुण्यपापे स ताभ्यामनुबध्यते । न हि
दर्शनमात्रेण तदनुबद्धः स्यात् । तस्मात्स्वप्नो भूत्वा मृत्युमति-
क्रामत्येव न मृत्युरुपाप्येव केवलम् । अतो न मृत्योरात्मस्वभावत्वा-
शङ्का । मृत्युश्चेत्स्वभावोऽस्यै स्वप्नेऽपि कुर्यात् । न तु करोति । स्वभाव-
श्चेत्क्रिया स्यादनिर्मोक्षतैव स्यात् । न तु स्वभावः स्वप्नेऽभावात् ।
अतो विमोक्षोऽस्योपपद्यते मृत्योः पुण्यपापाभ्याम् । ननु जागरितेऽस्य
स्वभाव एव । न । बुद्ध्याद्युपाधिकृतं हि तत् । तच्च प्रतिपादितं साह-
इयाद्वाचापतीव लेलापतीवेति । तस्मादेकान्तेनैव स्वप्ने मृत्युरुपातिक्रम-

हरति । स्वप्नादिति । पुण्यपापशब्दयोर्यथाश्रुतार्थत्वमाशङ्क्याऽऽह । न त्विति ।
अवोचामोभयान्पाप्मन भानन्दाश्च पश्यतीत्यत्रेति शेषः । पुण्यपापयोर्दर्शनमेव न
करणमित्यत्र फलितमाह । तस्मादिति । तद्ब्रह्मुरपि तदनुबन्धः स्यादित्याशङ्क्या-
तिपसङ्गान्निवमित्याह । यो हीत्यादिना । पुण्यपापाभ्यामात्मनोऽसंस्पर्शे फलितमाह ।
तस्मादिति । मृत्योरतिक्रमणे किं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । अतो नेति । मृत्योरस्वभावत्व-
मुपपादयति । मृत्युश्चेदिति । इष्टापत्तिमाशङ्क्याऽऽह । न त्विति । अनन्वागतवाक्याद्-
सङ्गवाक्याच्चेत्यर्थः । मोक्षशास्त्रमामाण्यादपि मृत्योरस्वभावत्वमित्याह । स्वभावश्चे-
दिति । इतश्च मृत्युः स्वभावो न भवतीत्याह । न त्विति । अभावादिति च्छेदः । तस्याः
स्वभावत्वे लब्धमर्थं कथयति । अत इति । मृत्युमेव व्याचष्टे । पुण्यपापाभ्यामिति ।
स्वप्ने मृत्योः स्वभावत्वाभावेऽपि जाग्रदवस्थायां कर्तृत्वमात्मनः स्वभावत्वता च निय-
मेन तस्य मृत्योरतिक्रमो न सिध्यतीति शङ्कते । नान्विति । औपाधिकत्वात्कर्तृत्वस्य
स्वभाविकत्वाभावादात्मनो मृत्योरतिक्रमः संभवतीति परिहरति । नेति । कथमीपा-
धिकत्वं कर्तृत्वस्य सिद्धवद्बुद्ध्यते तत्राऽऽह । तच्चेति । ध्यायतीतित्यादौ साहचर्या-
च्चकादिवशब्दादौपाधिकत्वं कर्तृत्वस्य प्रागेव दर्शितमित्यर्थः । जानीरितेऽपि
कर्तृत्वस्य स्वभाविकत्वाभावे फलितमाह । तस्मादिति । मृत्योः स्वाभाविकत्वाश-

पुनः प्रतिन्यायं प्रतियोन्याद्भवति स्वप्रापैव
स यत्तत्र किञ्चित्पश्यत्यनन्वागतस्तेन भवत्य-

पान्न स्वाभाविकत्वाशङ्काऽनिर्मोक्षता वा । तत्रै चरिस्वेति चरणफलं
अमग्न्युपलभ्येत्पर्येः । ततः संप्रसादानुभवोत्तरकालं पुनः प्रतिन्यायं यथा-
न्यायं यथागतं निश्चित आयो न्यायः । अयंनमायो निर्गमनं पुनः
पूर्वगमनवैपरीत्येन यदागमनं स प्रतिन्यायः । यथागतं पुनरागच्छती-
त्यर्थः । प्रतियोनि यथास्थानम् । स्वप्नस्थानाद्धि सुषुप्तं प्रतिपन्नः सन्य-
थास्थानमेव पुनरागच्छति । प्रतियोन्याद्भवति स्वप्रापैव स्वप्नस्थानापैव ।
ननु स्वप्ने न करोति पुण्यपापे तयोः फलमेव पश्यतीति कथम-
वगम्यते यथा जागरिते तथा करोत्येव स्वप्नेऽपि तुरुपत्वादर्श-
नस्येति । अत आह स आत्मा परिकञ्चित्तत्र स्वप्ने पश्यति पुण्य-
पापफलमनन्वागतोऽननुबद्धंस्तेन दृष्टेन भवति नैवानुबद्धो भवति ।
यदि हि स्वप्ने कृतमेव तेन, स्यात्तेनानुबध्येत । स्वप्नादुत्थितोऽपि सम-
न्वागतः स्यात् । न च तल्लोकै स्वप्नकृतकर्मणाऽन्वागतत्वमसिद्धिः ।

शुभावावकृतं फलमाह । अनिमोक्षता वेति । वाशब्दो नमनुकर्षणार्थः । पुण्यं च
पापं चेत्स्वेतदन्तं वाक्यं व्याख्याय पुनरित्यादि व्याचष्टे । तत्रेति । स्वप्नाद्द्व्युत्थाय
सुषुप्तिमनुभूयोत्तरकालमिति यावत् । स्थानत्स्थानान्तरप्राप्तावभ्यासं वक्तुं पुनःशब्दः ।
प्रतिन्यायमित्यस्यावयवार्थमुक्त्वा विवक्षितमर्थमाह । पुनरिति । संप्रसादाद्भ्रमिति
यावत् । जागरितात्स्वप्नं ततः सुषुप्तं गच्छतीति पूर्वगमनं ततो वैपरीत्येन सुषुप्तात्स्वप्नं
जागरितं वा गच्छतीति यदागमनं स प्रतिन्यायः । तमेव संक्षिपति । यथेति । यथा-
स्थानमाद्भवतीत्येतद्विवृणोति । स्वप्नस्थानादिति । उक्तेऽर्थे वाक्यं पाठयति । प्रति-
योनीति । किमर्थं यथास्थानमागमनं तदाह । स्वप्रापेति । स यदित्यादिवाक्यस्य
व्यावर्त्यमाशङ्कामाह । नन्विति । तत्र वाक्यमुत्तरत्वेनावतार्यं व्याकरोति । अत
आहेति । अननुबद्ध इत्यस्यार्थं स्फुटयति । नैवेति । स यदित्यादिवाक्यस्याक्षरार्थमुक्त्वा
वार्थपर्येमाह । यदि हीति । तेनाऽऽत्मनेति यावत् । स्वप्ने कृतं कर्म पुनस्तेनेत्युक्तम् ।
अनुबन्धे दोषमाह । स्वप्नादिति । इष्टापत्तिमाशङ्क्याऽऽह । न चेति । स्वप्नकृतेन

१ ग. ततस्तत्र सं । २ ख. 'त्र तं' छ. 'त्र सं' । ३ क. छ. 'र्थः । सं' । ४ ख. 'थग' ।
५ क. ग. छ. ज. ख. नि आ । ६ क. ग. छ. ज. निगम । ७ क. ख. छ. ज. ट. 'स्थानं स्वप्नस्थान' ।
८ क. ग. घ. छ. ज. स यथा । ९ ग. ड. ख. ड. 'मगतोऽननु' । १० ग. 'द्वत्रस्तस्य एव तेन स्वप्न' ।
११ घ. ज. नैव ब' । १२ अ. तत इति । १३ ख. घ. अ. य. 'त्यर्थमा' ।

सङ्गो ह्ययं पुरुष इत्येवमेवैतद्याज्ञ- वल्क्य सोऽहं भगवते सहस्रं ददाम्यत

न हि स्वप्रकृतेनाऽऽगसाऽऽगस्कारिणमात्मानं मन्यते कश्चित् ।
न च स्वप्रदंश आगः श्रुत्वा लोकस्तं गर्हति परिहरति वा ।
अतोऽनन्वागत एव तेन भवति । तस्मात्स्वप्ने कुर्वन्निर्वापलभ्यते न तु
क्रियाऽस्ति परमार्थतः । उतेव स्त्रीभिः सह मोदमान इति श्लोक उक्तः ।
आख्यातारश्च स्वप्नस्य सहेवशब्देनाऽऽचक्षते हस्तिनोऽद्य घटीकृता
धावन्तीव मया दृष्टा इति । अतो न तस्य कर्तृत्वमिति । कथं पुनरस्याक-
र्तृत्वमिति । कार्यकरणैर्मूर्तेः संश्लेषो मूर्तस्य स तु क्रियाहेतुर्दृष्टः । न
ह्यमूर्तः कश्चित्क्रियावान्दृश्यतेऽमूर्तेश्चाऽऽत्माऽतोऽसङ्गः । यस्माच्चस-
ङ्गोऽयं पुरुषस्तस्मादनन्वागतस्तेन स्वप्नदृष्टेन । अत एव न क्रियाकर्तृत्व-
मस्य कथांचिदुपपद्यते । कार्यकरणसंश्लेषेण हि कर्तृत्वं स्यात्स च
संश्लेषः "सङ्गोऽस्य नास्ति यतोऽसङ्गो ह्ययं पुरुषः । तस्मादमृतः । एवमे-
वैतद्याज्ञवल्क्य । सोऽहं भगवते सहस्रं ददाम्यत ऊर्ध्वं विमोक्षापैव ब्रूहि ।

कर्मणा जाग्रदवस्थस्य पुरुषस्यान्वागतत्वप्रसिद्धिरिति यदुच्यते तन्न व्यवहारभूमौ
संप्रतिपन्नमित्यर्थः । स्वप्नदृष्टेन जाग्रदवस्थस्य न संगतिरित्यत्र स्वानुभवं दर्शयति ।
न हीति । यथोक्तेऽनुभवे लोकस्यापि संप्रति दर्शयति । न चेति । तत्र
फलितमाह । अत इति । कथं तर्हि स्वप्ने कर्तृत्वप्रतीतिस्तत्राऽऽह । तस्मादाति ।
स्वप्नस्याऽऽभासत्वाच्च न तत्र वस्तुतोऽस्ति क्रियेत्याह । उतेवेति । तदाभासत्वे लोक-
प्रसिद्धिमनुकूलयति । आख्यातारश्चेति । स्वप्नस्याऽऽभासत्वे फलितमाह । अत
इति । अनन्वागतवाक्यं प्रतिज्ञारूपं व्याख्यायासङ्गनाक्यं हेतुरूपमतारयितुमाका-
ङ्क्षामाह । कथमिति । मूर्तस्य मूर्तान्तरेण संयोगे क्रियोपलम्भादमूर्तस्य तदभावादा-
त्मनश्चात्मूर्तत्वेनासंयोगात्क्रियायोगादकर्तृत्वमिद्धिरित्युत्तरं हेतुवाक्याथैकथनपूर्वकं कथ-
यति । कार्यकरणैरित्यादिना । आत्मनोऽमङ्गत्वेनाकर्तृत्वमुक्तं समर्थयते । अत
एवेति । अतःशब्दाथै विशदयति । कार्यमिति । क्रियात्रयनाभावं जन्ममरणादिराहित्यं
कीटस्थं फलतीत्याह । तस्मादाति । कर्मप्रतिवेकमुक्तमङ्गीकरोति । एवमिति । तत्प्रवि-
विक्रात्मज्ञाने दाढ्यं सूचयति । सोऽहमिति । नैराकाररूपं व्यावर्तयति । अत इति ।

१ क. ख. घ. ङ. छ. ज. झ. 'दश' भु' । २ ख. ङ. च. छ. द. तु तत्र क्रि' । ३ क. ख.
ग. ङ. छ. झ. द इति । ४ ख. 'ति इ श्लो' । ग. इ. ज. 'ति हि श्लो' । ५ घ. च. ज. 'त्वम् ।
क' । ६ ख. ङ. च. झ. द. 'ति । यतः का' । ७ ख. घ. ज. 'षो गं मू' । ८ छ. 'श्यायमात्मा' ।
९ क. 'हो ह्ययं । १० घ. ङ. ज. 'न भवति । अ' । ११ घ. ज. 'षे कं' छ. 'षे हि । १२ क. ग.
ङ. झ. संयोगोऽस्य । १३ घ. ण. 'त्वान त' ।

ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति ॥१५॥ स वा एष एत-
स्मिन्स्वप्ने रत्वा चरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यं च पापं च
पुनः प्रतिन्यायं प्रतियोन्याद्भवति बुद्धान्तायैव स
यत्तत्र किञ्चित्पश्यत्यनन्वागतस्तेन भवत्यसङ्गो
ह्ययं पुरुष इत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य सोऽहं भगवते
सहस्रं ददाम्यत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति ॥१६॥

मोक्षपदार्थैकदेशस्य कर्मप्रविवेकस्य सम्पददर्शितत्वात् । अत ऊर्ध्वं
विमोक्षायैव ब्रूहीति ॥ १५ ॥

तत्रासङ्गो ह्ययं पुरुष इत्यसङ्गताऽकर्तृत्वे हेतुरुक्तः । उक्तं च पूर्वं
कर्मवशात्स ईयते यत्र काममिति । कामश्च सङ्गोऽतोऽसिद्धो हेतुरुक्तोऽ-
सङ्गो ह्ययं पुरुष इति । न त्वेतदस्ति । कथं तर्हि । असङ्ग एवैत्येतद्गु-
च्यते । स वा एष एतस्मिन्स्वप्ने सै वा एष पुरुषः संप्रसादात्प्रत्या-
गतः स्वप्ने रत्वा चरित्वा यथाकामं दृष्ट्वैव पुण्यं च पापं चेति सर्वं पूर्व-
वत् । बुद्धान्तायैव जागरितस्थानाय । तस्मादसङ्ग एवायं पुरुषः ।
यदि स्वप्ने सङ्गवानस्यात्कामी ततस्तत्सङ्गजैर्दोषैर्बुद्धान्ताय प्रत्या-
गतो लिप्येत ॥ १६ ॥

कथं तर्हि सहस्रदानमित्याशङ्क्याऽऽह । मोक्षेति । कामप्रविवेकविषयनियोगमभिप्रेत्य
पुनरनुक्रामति । अत ऊर्ध्वमिति ॥ १५ ॥

उत्तरकण्डिकाव्यावर्त्या शङ्कामाह । तत्रेति । पूर्वकण्डिका सप्तम्यर्थः । भवत्वकर्तृ-
त्वहेतुरसङ्गत्वं किं तावत्वेत्याशङ्क्याऽऽह । उक्तं चेति । पूर्वं श्लोकोपन्यासदशया-
मिति यावत् । कर्मवशात्स्वप्नेहेतुकर्मसामर्थ्यादित्यर्थः । आत्मनः स्वप्ने कामकर्मसंबन्धेऽपि
किमिति नासङ्गत्वं तत्राऽऽह । कामश्चेति । हेत्वसिद्धिं पारिहरति । न त्विति । न चेद्धेतोर-
सिद्धत्वं तर्हि कथं तत्सिद्धिरिति पृच्छति । कथमिति । हेतुसमर्थनार्थमुत्तरग्रन्थ-
मुत्थापयति । असङ्ग इति । प्रतियोन्याद्भवतीत्येतदन्तं सर्वमित्युक्तम् । स्वप्ने कर्तृ-
त्वाभावात्तच्छब्दाथेः । उक्तमसङ्गत्वं व्यतिरेकमुखेन विशदयति । यदीति । सङ्ग-
वानित्यस्य व्याख्यानं कामीति । तत्सङ्गजैस्त्वत्र स्वप्ने विषयविशेषेषु कर्माकार्यसङ्गव-
शाद्दुष्प्रेतरपराधैरिति यावत् । न तु लिप्यते प्रायश्चित्तविधानस्यापि स्वप्नसूचिवा-
शुभाशङ्कानिबर्हणार्थत्वाद्भवत्तानुसारित्वाभावादिति शेषः ॥ १६ ॥

१ ग. घ. 'वेति त' । २ च. घ. द. स वै उ' । ज. स एवैष । ३ ग. 'तृत्वे हे' । ४ घ.
काम्यस' । द. कामस' ।

स वा एष एतस्मिन्बुद्धान्ते रत्वा चरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यं च पापं च पुनः प्रतिन्यायं

यथाऽसौ स्वप्नेऽसङ्गत्वात्स्वप्नसङ्गजैर्दोषैर्जागरिते प्रत्यागतो न लिप्यत एवं जागरितसङ्गजैरपि दोषैर्न लिप्यत एव बुद्धान्ते । तदेतद्बुच्यते । स वा एष एतस्मिन्बुद्धान्ते जागरिते रत्वा चरित्वेत्यादि पूर्ववत् । स यत्तत्र बुद्धान्ते किञ्चित्पश्यत्यनन्वागतस्तेन भवत्यसङ्गो ह्ययं पुरुष इति । ननु दृष्ट्वैवेति कथमवधार्यते करोति च तत्र पुण्यपापे तत्फलं च पश्यति । न । कारकावभासकत्वेन कर्तृत्वोपपत्तेः । आत्मनैवायं ज्योतिषाऽऽस्त इत्यादिनाऽऽत्मज्योतिषाऽवभासितः कार्यकरणसंघातो व्यवहरति तेनास्य कर्तृत्वमुपचर्यते न स्वतः कर्तृत्वम् । तथाचोक्तं ध्यायतीव लेलायतीवेति । बुद्ध्याद्युपाधिकृतमेव न स्वतः । इह तु परमार्थापेक्षयोपाधिनिरपेक्ष उच्यते दृष्ट्वैव पुण्यं च पापं च न कृत्वेति तेन न पूर्वपरव्याधीताशङ्का । यस्मान्निरुपाधिकः परमार्थतो न करोति न लिप्यते क्रियाफलेन । तथा च भगवतोक्तम्—

“अनादित्वान्निर्गुणत्वात्परमात्माऽपमव्ययः ।
शरीरस्थोऽपि कौन्तेय न करोति न लिप्यते” इति ।

उक्तमर्थं दृष्टान्तीकृत्य जागरितेऽपि निर्लेपत्वमात्मनो दर्शयति । यथेत्यादिना । तत्र प्रमाणमाह । तदेतर्दाति । जाग्रदवस्थायामुक्तमकर्तृत्वमाक्षिपति । नन्विति । तत्र कल्पितं कर्तृत्वमित्युत्तरमाह । नेत्यादिना । तदेव विवृणोति । आत्मनैवेति । स्वतोऽकर्तृत्वं वाक्योपक्रमं संवादयति । तथाचति । वाक्यार्थसंग्रहाति । बुद्ध्यादीति । कर्तृत्वमिति शेषः । नन्वापाधिकं कर्तृत्वं पूर्वमुक्तमिदानीं तन्निराकरणे पूर्वपरविरोधः स्यादित्यत्राऽऽह । इह त्विति । उपधिनिरपेक्षः कर्तृत्वाभाव इति शेषः । तेनेत्युक्तं हेतुं स्फुटयति । यस्मादिति । आत्मनो लेपाभावे भगवद्वाक्यमपि प्रमाणमित्याह । तथा चेति । अवस्थात्रयेऽप्यमङ्गत्वमनन्वागतत्वं चाऽऽत्मनः सिद्धं चेद्विमोक्षपदार्थस्य निर्णान्त्वान्ननकस्य नैराकाङ्क्षयमित्याशङ्क्याऽऽह ।

१ अ द. 'न्ते जागरिते । त' । २ अ 'न्ते र' । ३ क. ग. 'य' । ४ छ. 'व्याख्याता' । द. 'व्याख्याता' । ५ अ. 'धातवः' । ६ क. ग. ध. छ. च. छ. ज अ. द. च व्यासिन म' । ७ क. पूर्वोत्तर' ।

प्रतियोन्याद्रवति स्वप्रान्तायैव ॥ १७ ॥

तथा सहस्रदानं तु कामविवेकस्य दर्शितत्वात् । तथा स वा एष एतस्मिन्स्वप्ने स वा एष एतस्मिन्बुद्धान्त इत्येताभ्यां कण्डिकाभ्यामसङ्गतैव प्रतिपादिता । यस्माद्बुद्धान्ते कृतेन स्वप्रान्तं गतः संप्रसन्नोऽसंबद्धो भवति स्तेन्यादिकार्योदर्शनात्तस्मान्निष्पत्तिस्थानेषु स्वतोऽसङ्ग एवायम् । अतोऽमृतः स्थानत्रयधर्मविलक्षणः प्रतियोन्याद्रवति स्वप्रान्तायैव संप्रसादायेत्यर्थः । दर्शनवृत्तेः स्वप्नस्य स्वप्नशब्देनाभिधानदर्शनादन्तशब्देन च विशेषणोपपत्तेः । एतस्मान्ताय धावतीति च सुषुप्तं दर्शयिष्यति । यदि पुनरेवमुच्यते स्वप्रान्ते रत्वा चरित्वैतावुभावन्तावनुसंचरति स्वप्रान्तं च बुद्धान्तं चेति दर्शनात्स्वप्रान्तायैवेत्यत्रापि दर्शनवृत्तिरेव स्वप्न उच्यत इति तथार्थापि न किंचिदुच्यतेसङ्गता हि सिषाधयिषिता सिध्यत्येव । यस्माज्जागरिते हृष्टैव पुष्पं च पापं च रत्वा चरित्वा च स्वप्रान्तमागतो न जागरितदोषेणानुगतो भवति ॥ १७ ॥

एवमयं पुरुष आत्मा स्वयं ज्योतिः कार्यकरणविलक्षणस्तत्प्रयोजनार्थेति । यथा मोक्षैकदेशस्य कर्मविवेकस्य दर्शितत्वात्पूर्वत्र सहस्रदानमुक्तं तथाऽत्रापि तदेकदेशस्य कामविवेकस्य दर्शितत्वात्तदानं न तु कामप्रश्नस्य निर्णायकत्वादित्यर्थः । द्वितीयतृतीयकण्डिकयोस्तात्पर्यं संशुद्धाति । तथेत्यादिना । यथा प्रथमकण्डिकया कर्मविवेकः प्रतिपादितस्तथेति यावत् । कण्डिकात्रितयार्थं संक्षिप्योपसंहरति । यस्मादिति । अवस्थात्रयेऽप्यसङ्गत्वे किं सिध्यति तदाह । अत इति । प्रतीकमादाय स्वप्रान्तशब्दार्थमाह । प्रांत्यानीति । कथं पुनस्तस्य सुषुप्तविषयत्वमव आह । दर्शनवृत्तेरिति । दर्शनं वासनमयं तस्य वृत्तिर्यस्मिन्निति व्युत्पत्त्या स्वप्नो दर्शनवृत्तिस्तस्य स्वप्नशब्देनैव सिद्धत्वात्तदन्तशब्दवैयर्थ्यात्तस्यान्तो लयो यस्मिन्निति व्युत्पत्त्या स्वप्रान्तशब्देन सुषुप्तग्रहे सत्यन्तशब्देन स्वप्नस्य व्यावृत्त्युपपत्तेरत्र सुषुप्तस्थानमेव स्वप्रान्तशब्दितमित्यर्थः । तत्रैव वाक्यशेषानुगुण्यमाह । एतस्मा इति । स्वप्रान्तशब्दस्य स्वप्ने प्रयोगदर्शनादिहापि तस्यैव तेन ग्रहणमिति पक्षान्तरमुत्थाप्याङ्गीकरोति । यदीत्यादिना । सिषाधयिषितार्थेसिद्धौ हेतुमाह । यस्मादिति ॥ १७ ॥

कण्डिकात्रयेण सिद्धमर्थमनुवदति । एवमिति । आत्मनः स्थानत्रयसंचारादसि-

१ च 'व स यत्तत्र किंचित्पश्यन्तन्नागतस्तेन भवत्यसङ्गा ह्ययं पुरुष इत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य सोऽहं भगवते सहस्रं ददाम्यत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति ॥ १७ ॥ २ क. ख. ड. घ. ङ. 'प्रश्नवि' । ३ क. ख. ड. प्रान्तग' । ग. 'प्रान्तमाग' । ४ ख. घ. ङ. 'णसंघातवि' । ५ घ. ङ. न. व्युत्पत्तेः ।

तद्यथा महामत्स्य उभे कूले अनुसंचरति पूर्वं
चापरं चैवमेवायं पुरुष एतावुभावन्तावनुसं-
चरति स्वप्रान्तं च बुद्धान्तं च ॥ १८ ॥

काभ्यां कामकर्मभ्यां विलक्षणो यस्मादसङ्गो ह्ययं पुरुषोऽसङ्गत्वादित्य-
यमर्थः स वा एष एतस्मिन्संप्रसाद इत्याद्याभिस्तिष्ठतिः कण्ठिकाभिः
प्रतिपादितः । तत्रासङ्गतैवाऽऽत्मनः कुतो यस्माज्जागरितात्स्वप्नं स्वप्नाच्च
संप्रसादं संप्रसादाच्च पुनः स्वप्नं क्रमेण बुद्धान्तं जागरितं बुद्धान्ताच्च
पुनः स्वप्रान्तमित्येवमनुक्रमसंचारेण स्थानत्रयस्य व्यतिरेकः साधितः ।
पूर्वमप्युपन्यस्तोऽयमर्थः स्वप्नो भूत्वेमं लोकमतिक्रामति मृत्यो ह्यपा-
णीति तं विस्तरेण प्रतिपाद्य केवलं दृष्टान्तमात्रमवशिष्टं तद्वक्ष्यामी-
त्यारभ्यते । तत्रत्रैतस्मिन्यथाप्रदर्शितेऽर्थे दृष्टान्तोऽयमुपादीयते यथा
लोके महामत्स्यो महाश्यासौ मत्स्यश्च नादेयेन स्रोतसाऽहार्ये इत्यर्थः ।
स्रोतश्च विष्टमभयति स्वच्छन्दचार्युभे कूले नद्याः पूर्वं चापरं चानुक्रमेण
संचरति । संचरन्नपि कूलद्वयं तन्मध्यवर्तिनोदकस्रोतोवेगेन न परवशी-
क्रियते । एवमेवायं पुरुष एतावुभा अन्ता अनुसंचरति । कौ तौ ।
स्वप्रान्तं च बुद्धान्तं च । दृष्टान्तप्रदर्शनफलं तु मृत्युरूपः कार्यकरणसं-
घातः सह तत्प्रयोजकाभ्यां कामकर्मभ्यामनात्मधर्मोऽयं चाऽऽत्मेतस्मा-
द्विलक्षण इति विस्तरतो व्याख्यातम् ॥ १८ ॥

अत्र च स्थानत्रयानुसंचारेण स्वयंज्योतिष आत्मनः कार्यकरणसं-
घातव्यतिरिक्तस्य कामकर्मभ्यां विविक्ततोक्ता । स्वतो नायं संसारधर्म-

ह्योऽसङ्गत्वहेतुरिति शङ्कते । तत्रेति । प्रविज्ञाहेत्वोर्हेतुनिर्धारणं समर्थयते । समयोज-
काद्देहद्वयाद्वैलक्षण्यं तु दूरानरस्वमित्येवशब्दार्थः । एवं चोदिते हेतुसमर्थनार्थं महा-
मत्स्यवाक्यमिति संगतिमभिप्रेत्य संगत्यन्तरमाह । पूर्वमपीति । यथाप्रदर्शितोऽर्थोऽ-
सङ्गत्वं कार्यकरणविनिर्मुक्तत्वं च । अहार्थत्वमप्रकम्प्यत्वम् । स्वच्छन्दचारित्वं प्रकट-
यति । संचरन्नपीति । किं पुनर्दृष्टान्तेन दार्ष्टान्तिके लभ्यते वदाह । दृष्टान्तेति ॥ १८ ॥

इयेनवाक्यमवतारयितुं वृत्तं कार्त्तयति । अत्र चेति । पूर्वसंदर्भः समर्थयते । देह-
द्वयेन समयोजकेन वस्तुतोऽसंबन्धे फलितमाह । स्वत इति । कथं तर्हि तत्र

१ क. ग. प्र. क. च. छ. ज. ट. पूने चोप' । २ ग. क. च. छ. ट. 'रपते । ३ स. 'द्वितीयं' ।
४ ग. 'तथावष्ट' । ५ क. स. ग. क. ट. 'ति स सं' । ६ क. 'रित्याद्य' । ७ क. ट. पूर्व चेति ।
८ घ. ण. लक्ष्यते ।

तद्यथाऽस्मिन्नाकाशे श्येनो वा सुपर्णो वा

वानुपाधिनिमित्तमेव त्वस्य संसारित्वमविद्याधारोपितमित्येष समुदा-
यार्थ उक्तः । तत्र च जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तस्थानानां त्रयाणां विप्रकीर्णरूप
उक्तो न पुञ्जीकृत्यैकत्र दर्शितः । यस्माज्जागरिते ससङ्गः समृत्युः
सकार्यकरणसंघात उपलक्ष्यतेऽविद्यया । स्वप्ने तु कामसंपुक्तो मृत्युरूप-
पविनिर्मुक्त उपलभ्यते । सुषुप्ते पुनर्बुद्धान्तमागतो बुद्धान्ताच्च सुषुप्ते
संप्रसन्नोऽसङ्गो भवतीत्यसङ्गताऽपि दृश्यते । एकवाक्यतया तूपसंहिय-
माणं फलं नित्यमुक्तबुद्धशुद्धस्वभावताऽस्य नैकत्र पुञ्जीकृत्य प्रदर्शितेति
तत्प्रदर्शनाय कण्ठिकाऽऽरभ्यते । सुषुप्ते स्वेवरूपताऽस्य वक्ष्यमाणा
तद्वा भस्यैतदतिच्छन्दा अपहृतपाप्माऽभयं रूपमिति । यस्मादेवंरूपं
विलक्षणं सुषुप्तं प्रतिवक्षति । तत्कथमित्याह दृष्टान्तेनास्यार्थस्य प्रकटी-
भावो भवतीति तत्र दृष्टान्त उपादीयते । तद्यथाऽस्मिन्नाकाशे भौतिके
श्येनो वा सुपर्णो वा । सुपर्णशब्देन क्षिप्रः श्येन उच्यते ।

संसारित्वधीरित्याशङ्क्याऽऽह । उपाधीति । औपाधिकस्यापि वस्तुत्वमाशङ्क्याऽऽह ।
अविद्येति । वृत्तमनूद्योत्तरग्रन्थमवतारयन्भूमिकामाह । तत्रेति । स्थानत्रयसंबन्धित्वेन
विप्रकीर्णं विशिष्टं रूपमस्येत्यात्मा तथा । पुञ्जीकृत्य विवक्षितं सर्वं विशेषणमादायेति
यावत् । एकत्रेति वाक्योक्तिः । तत्र हेतुं वदञ्जाग्रद्वाक्येन विवक्षितारभोक्तिरित्याह ।
यस्मादिति । ससङ्गत्वादेहैश्यामानरूपस्य मिथ्यात्वं सूचयति । अविद्ययेति । स्वप्न-
वाक्ये विवक्षितात्मसिद्धिमाशङ्क्याऽऽह । स्वप्ने त्विति । तर्हि सुषुप्तवाक्ये तत्सिद्धि-
नेत्याह । सुषुप्ते पुनरिति । तत्राप्यविद्यानिर्मोको न प्रतिभातीति भावः । एवं पात-
निकां कृत्वा श्येनवाक्यमादत्ते । एकवाक्यतयेति । पूर्ववाक्यानामिति शेषः । कुत्र
तर्हि यथोक्तमात्मरूपं पुञ्जीकृत्य प्रदर्श्यते तत्राऽऽह । सुषुप्ते हीति । तत्राभयमित्य-
विचारार्हित्यमुच्यते सा च सुषुप्ते स्वरूपेण सत्यपि नाभिव्यक्तौ भातीति द्रष्टव्यम् ।
यस्मात्सुषुप्ते यथोक्तमात्मरूपं वक्ष्यते तस्मादिति यावत् । एवरूपमित्येतदेव प्रकटयति ।
विलक्षणमिति । कार्यकरणविनिर्मुक्तं कामकर्मविचारहितमित्यर्थः । स्थानद्वयं हित्वा
कथं सुषुप्तं प्रवेष्टुमिच्छतीति पृच्छति । तत्कथमिति । स्वप्नादौ दुःखानुभवात्तत्त्रयागेन सुषुप्तं
प्राप्नोतीत्याह । आहैति । अथोत्तरा श्रुतिः स्थानान्तरप्राप्तिमभिधत्तां तथाऽपि किं
दृष्टान्तवचनेनेत्याशङ्क्याऽऽह । दृष्टान्तेनेति । अस्यार्थस्य सुषुप्तिप्राप्तिरूपस्येत्ये-

१ ग. घ. ज. 'लक्ष्यते' । २ क. ग. छ. ज. 'ते' । पुं । ३ ग. ज. ड. 'ते पुनः सं' । ४ ख.
घ. ङ. 'तयोप' । ५ ख. घ. ङ. छ. ज. ड. 'पं भयादिल' । ६ ग. 'णं भयात्सु' । ७ घ. ङ. ण.
सं. 'पं' इति । ८ ख. ड. 'दृष्टान्तेनेति' ।

विपरिपत्य श्रान्तः संहृत्य पक्षौ संलया-
यैव धियत एवमेवायं पुरुष एतस्मा अन्ताय
धावति यत्र सुप्तो न कंचन कामं कामयते
न कंचन स्वप्नं पश्यति ॥ १९ ॥

यथाऽऽकाशेऽस्मिन्विहृत्य विपरिपत्य श्रान्तो नानापरिपतनल-
क्षणेन कर्मणा परिक्लिन्नः संहृत्य पक्षौ संगमद्य संप्रसार्य पक्षौ सम्परली-
यतेऽस्मिन्निति संलयो नीढो नीढायैव धियते स्वात्मनेव धार्यते स्वय-
मेव । यथाऽयं दृष्टान्त एवमेवायं पुरुष एतस्मा एतस्मै अन्ताय धावति ।
अन्तशब्दवाच्यस्य विशेषणं यत्र पस्मिन्नन्ते सुप्तो न कंचन न कंचि-
दपि कामं कामयते । तथा न कंचन स्वप्नं पश्यति । न कंचन काम-
मिति स्वप्नबुद्धान्तयोरविशेषण सर्वः कामः प्रतिषिध्यते कंचनेत्यविशे-
षिताभिधानात् । तथा न कंचन स्वप्नमिति । जागरितेऽपि यद्दर्शनं
तदपि स्वप्नं मन्यते श्रुतिरत आह न कंचन स्वप्नं पश्यतीति । तथा च
श्रुत्यन्तरम् “तस्य त्रय आवसथास्त्रयः स्वप्नाः” इति । यथा दृष्टान्ते पक्षिणः
परिपतनजश्रमापनुत्तये स्वनीढोपसर्पणमेवं जाग्रत्स्वप्नयोः कार्यकरण-
संपोगजक्रियाफलेः संयुज्यमानस्य पक्षिणः परिपतनज इव श्रमो भवति
तच्छ्रमापनुत्तये स्वात्मनो नीढमायतनं सर्वसंसारधर्मविलक्षणं सर्वक्रि-
याकारकफलायामगून्यं स्वमात्मानं प्रविशति ॥ १९ ॥

तत्र । स एवार्थस्त्वत्रेति सप्तम्यर्थः । परमात्माकाशं व्यावर्तयितुं भौतिकविशेषणम् ।
महाकायो मन्दवेगः श्येनः सुपर्णस्तु वेगवानल्पविग्रह इति भेदः । धारणे सांकर्यं वक्तुं
स्वयमेवेत्युक्तम् । स्वप्नजागरितयोरवसानमन्वमज्ञातं ब्रह्म । तथा न कंचन स्वप्नमिति
स्वप्नजागरितयोरविशेषणं सर्वं दर्शनं निषिध्यत इति शेषः । स्वप्नविशेषणात्स्वप्नद-
र्शननिषेधेऽपि कुतो जाग्रद्दर्शनं निषिध्यते तत्राऽऽह । जागरितेऽपीति । कथमयम-
भिप्रायः श्रुतेरवगत इत्याज्ञाङ्ग्य विशेषणसामर्थ्यादित्याह । अत आर्होति । जागरित-
स्यापि स्वप्नत्वे श्रुत्यन्तरं संवादयति । तथा चोति । दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्विवाक्षैवमेकं
दर्शयति । यथेत्यादिना । संयुज्यमानस्य क्षेत्रज्ञस्येति शेषः । सर्वसंसारधर्मविलक्ष-
णमिति विशेषणं व्याचष्टे । सर्वेति । १९ ॥

ता वा अस्यैता हिता नाम नाड्यो यथा केशः
सहस्रधा भिन्नस्तावताऽणिम्रा तिष्ठन्ति शुक्लस्य
नीलस्य पिङ्गलस्य हरितस्य लोहितस्य पूर्णा

यद्यस्यायं स्वभावः सर्वसंसारधर्मगून्यता परोपाधिनिर्मितं चास्य
संसारधर्मित्वम् । यन्निमित्तं चास्य परोपाधिकृतं संसारधर्मित्वं सा
चाविद्या । तस्या अविद्यायाः किं स्वाभाविकत्वमाहोस्वत्कामकर्मादिव-
दागन्तुकत्वम् । यदिचाऽऽगन्तुकत्वं ततो विमोक्ष उपपद्यते । तस्याश्चाऽ-
गन्तुकत्वे कोपपत्तिः कथं वा नाऽऽत्मधर्मोऽविद्येति । सर्वानर्थबीजभू-
ताया अविद्यायाः सतच्चावधारणार्थं परा कण्ठिकाऽऽरभ्यते । ता
वा अस्य शिरःपाण्यादिलक्षणस्य पुरुषस्यैता हिता नाम नाड्यो यथा
केशः सहस्रधा भिन्नस्तावता तावत्परिमाणेनाणिम्राऽणुत्वेन तिष्ठन्ति ।
ताश्च शुक्लस्य रसस्य नीलस्य पिङ्गलस्य हरितस्य लोहितस्य पूर्णा एतैः
शुक्लत्वादिभी रसविशेषैः पूर्णा इत्यर्थः । एते च रसानां वर्णविशेषा
वातपित्तश्लेष्मणामितरेतरसंयोगवैषम्यविशेषाद्विचित्रा बहवश्च भवन्ति ।

श्येनवाक्येनाऽऽत्मनः सौषुप्तं रूपमुक्तमिदानीं नाडीखण्डस्य संबन्धं वक्तुं चोद-
यति । यद्यस्येति । परः सन्नुपाधिर्बुद्ध्यादिः । असङ्गत्वतः स्वतो बुद्ध्यादिसंबन्धासं-
भवमुपेत्याऽऽह । यन्निमित्तं चेति । सिद्धान्ताभिप्रायमनूद्य पूर्ववादी विकल्पयति ।
तस्या इति । आगन्तुकत्वमस्वाभाविकत्वम् । आद्ये मोक्षानुपपत्तिं त्रिविकित्वाऽऽह ।
यदि चेति । अस्तु तर्हि द्वितीयो मोक्षोपपत्तेरित्याशङ्क्याऽऽह । तस्याश्चेति । मा
भूदविद्याऽऽत्मस्वभावस्तद्धर्मस्तु स्याद्धर्म्यन्तराभावादित्याह । कथं वेति । तत्रोत्तर-
त्वेनोत्तरग्रन्थमुत्थापयति । सर्वानर्थेति । तासां परमसूक्ष्मत्वं दृष्टान्त्वेन दर्शयति ।
यथेति । कथमन्नरसस्य वर्णविशेषप्राप्तिरित्याशङ्क्याऽऽह । वातेति । भुक्तस्या-
न्नस्य परिणामविशेषो वातबाहुल्ये नीलो भवति पित्ताधिक्ये पिङ्गलो जायते श्लेष्म-
तिशये शुक्लो भवति पित्तालपत्वे हरितः साम्ये च धातूनां लोहित इति तेषां मिथः
संयोगवैषम्यात्तत्साम्याच्च विचित्रा बहवश्चान्नरसा भवन्ति तद्व्याप्तानां नाडीनामपि
वाह्यो वर्णो जायते ।

१ छ. क. 'यं चानात्म' । २ ग. 'स्य तृतीयार्थे षष्ठी र' । ३ घ. ग. परस्मिन् । ४ घ. ग.
द्वितीये । ५ घ. ङ. ग. 'पित्तिर' । ६ छ. ङ. ण. चेति ।

अथ यत्रैनं घ्नन्तीव जिनन्तीव हस्तीव विच्छा-
ययति गर्तमिव पतति यदेव जाग्रद्भयं

तास्वेवंविधासु नाडीषु सूक्ष्मासु वालाग्रसहस्रभेदपरिमाणासु शुक्लादिर-
सपूर्णासु सकलदेहव्यापिनीषु समदशकं लिङ्गं वर्तते । तदाश्रिताः
सर्वा वासना उच्चावचसंसारधर्मानुभवजनिताः । तच्छुद्धं वासनान्ध्रयं
सूक्ष्मत्वात्स्वेच्छं स्फटिकमणिकल्पं नाडीगतरसोपाधिसंसर्गवशाद्ब्रह्मध-
र्मभेदितोद्भूतवृत्तिविशेषं स्त्रीरथहस्त्याद्याकारविशेषैर्वासनाभिः प्रत्यवभा-
सते । अथैवं सति यत्र परिमन्काले केचन शत्रवोऽन्ये वा तस्करा
मामागत्य घ्नन्तीति मृषैव वासनानिमित्तः प्रत्ययोऽविचारूपो जायते
तदेतदुच्यते एनं स्वप्नदशं घ्नन्तीवेति । तथा जिनन्तीव वशीकुर्वन्तीव ।
न केचन घ्नन्ति नापि वशीकुर्वन्ति केवलं त्वविद्यावामनोद्भवनिमित्तं
श्रान्तिमात्रम् । तथा हस्तीवैनं विच्छाययति विच्छादयति विद्रावयति
धाययतीवेत्यर्थः । गर्तमिव पतति गर्तं जीर्णकृपादिकमिव पतन्तमात्मा-
नमुपलक्षयति । तादृशी ह्यस्य मृषा वासनोद्भवत्यत्यन्तानिद्राऽधर्मो-
द्भासनान्तःकरणवृत्त्याश्रया दुःस्वरूपत्वात् । किं बहुना यदेव जाग्रद्भयं

‘अरुणाः शिरा वातवहा नीलाः पित्तवहाः शिराः ।

अमृगवहान्मु रोहिण्यो गौर्यः श्लेष्मवहाः शिराः’ ॥

इति मौश्रुते दर्शनादित्यर्थः । नाडीस्वरूपं निरूप्य यत्र जागरिते लिङ्गशरीरस्य वृत्तिं
दर्शयति । तार्त्स्वति । एवंविधास्त्वित्यर्थेव विवरणं मूर्खमास्त्वित्यादि । पञ्चभूतानि
दर्शोन्दित्रयाणि प्राणोऽन्तःकरणमिति समदशकम् । जागरिते लिङ्गशरीरस्य स्थितिमुक्त्वौ
स्वार्थी तस्त्वितिमाह । तच्छुद्धोमिति । विवक्षितानि स्वप्रस्थितिमुक्त्वा श्रुत्यभराणि योज-
यति । अथेत्यादिना । स्वप्ने धर्मादिनिमित्तवशान्निध्यर्थे लिङ्गं नानाकारमवभासते
तन्मिध्याज्ञानं लिङ्गानुगतमृत्वाविद्याकार्यत्वादविद्येति स्थितं यतीत्यथञ्चार्थमाह । एवं
सतीति । तस्मिन्काले स्वप्नदशानं विज्ञेयमिति शेषः । इत्यञ्चार्थमाह । नेत्यादिना ।
उक्तोदाहरणेन समुच्चिन्योदाहरणान्तरमाह । तथेति । गर्तादिपतनधेतीती हेतुमाह ।
तादृशी हीति । तादृशत्वं विज्ञादयति । अत्यन्तीति । यथोक्तवामनाप्रभवत्वं कथं
गर्तपतनादेरवगतमित्याशङ्क्याऽऽह । दुःस्वेति । यदप्येत्यादिश्रुतन्तरथमाह । किं बहुनेति ।

१ च. द. 'स्वच्छस्फ' । २ घ. अ. घ. 'विदा' । ३ ग. च. 'ति धा' । ४ घ. अ. 'तीय' ।

५ ख. 'स्वभूत्वा' । ६ ख. घ. द. 'क्त्वा स्वप्नान्तःस्थिति' । ७ ग. 'प्री स्थिति' । ८ ख. घ. द. 'गतं मु' । ९ क. 'प्रतिपत्ती हे' । १० ख. द. ग. 'थानो वा' ।

पश्यति तदत्राविद्यया मन्यतेऽथ यत्र देव इव राजेवाह-
मेवेदं सर्वोऽस्मीति मन्यते सोऽस्य परमो लोकः॥२०॥

पश्यति हस्त्यादिलक्षणं तदेव भयरूपमत्रास्मिन्स्वप्ने विनैव हस्त्या-
दिरूपं भयमविद्यावासनया मृषेवोद्भूतया मन्यते । अथ पुनर्यत्राविद्याऽ-
पकृष्यमाणा विद्या चोत्कृष्यमाणा किंविषया किलक्षणो चेत्युच्यते ।
अथ पुनर्यत्र यस्मिन्काले देव इव स्वयं भवति । देवताविषया विद्या
यदोद्भूता जागरितकाले तदोद्भूतया वासनया देवमिवाऽऽत्मानं मन्यते
स्वप्नेऽपि तदुच्यते । देव इव राजेव राज्यस्थोऽभिषिक्तः स्वप्नेऽपि
राजाऽहमिति मन्यते राजवासनावासितः । एवमत्यन्तपत्नीयमाणाऽवि-
द्योद्भूता च विद्या सर्वात्मविषया यदा तदा स्वप्नेऽपि तद्भावभित्तोऽह-
मेवेदं सर्वोऽस्मीति मन्यते । स यः सर्वात्मभावः सोऽस्याऽऽत्मनः परमो
लोकः परम आत्मभावः स्वाभाविकः । यैस्तु सर्वात्मभावादवर्गबालाग्रमा-
त्रमप्यन्यत्वेन दृश्यते नाहमस्मीति । तदवस्थाऽविद्या तयाऽविद्यया ये
प्रत्युपस्थापिता अनात्मभावा लोकास्तेऽपरमाः स्थावरान्तास्तान्संपव-
हारविषयांल्लोकानपेक्षयायं सर्वात्मभावः समस्तोऽनन्तरोऽबाह्यः सोऽस्य

भयमित्यस्य भयरूपमिति व्याख्यानम् । भयं रूप्यते येन तत्कारणं तथा ।
हस्त्यादि नास्ति चेत्कथं स्वप्ने भातित्याशङ्क्याऽऽह । अविद्येति । अथ यत्र देव
इवेत्यादेस्तात्पर्यमाह । अथेति । तत्र तस्याः फलमुच्यत इति शेषः । तात्पर्यो-
क्त्याऽथशब्दार्थमुक्त्वा विद्याया विषयस्वरूपे प्रश्नपूर्वकं वदन्यत्रेत्यादेरर्थमाह । कि-
ंविषयेति । इवशब्दप्रयोगात्स्वप्न एवोक्त इति शङ्कां वारयति । देवतेति । विद्येत्यु-
पास्तिरुक्ता । अभिषिक्तो राज्यस्थो जाग्रदवस्थायामिति शेषः । अहमेवेदमित्याद्यव-
तारयति । एवमिति । यथाऽविद्यायामपकृष्यमाणायां कार्यमुक्तं तद्वदित्यर्थः ।
यदेति जागरितोक्तिः । इदं चैतन्यमहमेव चिन्मात्रं न तु मदतिरेकेणास्ति तस्मादहं
सर्वः पूर्णोऽस्मीति जानातीत्यर्थः । सर्वात्मभावस्य परमत्वमुपपादयति । यत्स्वित्या-
दिना । तत्र तेनाऽऽकारेणाविद्याऽवस्थितेत्याह । तदवस्थेति । तस्याः कार्यमाह ।
तथेति । समस्तत्वं पूर्णत्वम् । अनन्तरत्वमेकरसत्वम् । अबाह्यत्वं प्रत्यक्त्वम् ।
योऽयं यथोक्तो लोकः सोऽस्याऽऽत्मनो लोकान्पूर्वोक्तानपेक्ष्य परम इति संबन्धः ।

१ क. 'क्षपेत्यु' । २ झ. 'ण सा चे' । क. ग. 'ण वेत्यु' । ३ छ. घ. ड. 'दा जागृदवस्थायां
त' । ४ घ. 'ते । यः । ५ ग. यत्र । ६ ग. च. ड. 'स्ते चाप' । ७ क. छ. झ. ड. 'महं चिन्मात्रमेव न ।

परमो लोकः । तस्मादपकृष्यमाणायामविद्यायां विद्यायां च काष्ठां गतायां सर्वात्मभावो मोक्षः । यथा स्वयंज्योतिष्टुं स्वप्ने प्रत्यक्षत उपलभ्यते तद्वद्विद्याफलमुपलभ्यत इत्यर्थः । तथाऽविद्यायामप्युत्कृष्यमाणायाम् तिरोधीयमानायां च विद्यायामविद्यायाः फलं प्रत्यक्षत एवोपलभ्यतेऽथ यत्रैनं घ्नन्तीव जिनन्तीवेति । ते एते विद्याविद्याकार्ये सर्वात्मभावः परिच्छिन्नात्मभावश्च । विद्याया शुद्धया सर्वात्मा भवति । अविद्याया चासर्वो भवति । अन्यतः कुतश्चित्प्रविभक्तो भवति । यतः प्रविभक्तो भवति तेन विरुध्यते । विरुद्धत्वाद्हन्यते जीयते विच्छाद्यते च । असर्वविषयत्वे च भिन्नत्वादेतद्भवति । समस्तेस्तु सन्कुतो भिद्यते येन विरुध्येत विरोधाभावे केन हन्यते जीयते विच्छाद्यते च । अत इदमविद्यायाः सतत्त्वमुक्तं भवति । सर्वात्मानं सन्तमसर्वात्मत्वेन ग्राहयति । आत्मनोऽन्यद्वस्त्वन्तरमविद्यमानं प्रत्युपस्थापयति । आत्मानमसर्वमापादयति । ततस्तद्विषयः कामो भवति । यतो भिद्यते कामतः क्रियामुपादत्ते । ततः फलम् । तदेतदुक्तम् । वक्ष्यमाणं च यत्र हि द्वैतमिव

वाक्यार्थमुपसंहरति । तस्मादिति । मोक्षो विद्याफलमित्युत्तरत्र संबन्धः । तस्य प्रत्यक्षत्वं दृष्टान्तेन स्पष्टयति । यथेति । विद्याफलवदविद्याफलमपि सप्ते प्रत्यक्षमित्युक्तमनुवदति । तथेति । विद्याफलमविद्याफलं चेत्युक्तमुपसंहरति । ते एते इति । उक्तं फलद्वयं विभजते । विद्ययेति । असर्वो भवतीत्येतत्प्रकटयति । अन्यत इति । मविभागफलमाह । यत इति । विरोधफलं कथयति । विरुद्धत्वादिति । अविद्याकार्ये निगमयति । असर्वेति । अविद्यायाश्चेत्परिच्छिन्नफलत्वं तदा तस्य भिन्नत्वादेव यथोक्तं विरोधादि दुर्वारमित्यर्थः । विद्याफलं निगमयति । समस्तस्त्विति । मन्वविद्यायाः सतत्त्वं निरूपयितुमाश्व न च तदद्यापि दर्शितं तथा च किं कृतं स्यादत आह । अत इति । कार्यवशादिति यावत् । इदंशब्दार्थमेव स्फुटयति । सर्वात्मानमिति । ग्राहकत्वंभवं व्यनक्ति । आत्मन इति । वस्त्वन्तरोपस्थितिफलमाह । तत इति । कामस्य कार्यमाह । यत इति । क्रियानः फलं लभते तज्ज्ञोपकाले च रागादिना क्रियामादनातीत्याविच्छिन्नः संसारस्मद्याविन्न सम्यग्ज्ञानं तावन्मिथ्याज्ञाननिदानमविद्या दुर्वारित्याह । तत इति । भेददर्शननिदानमतिथेत्यविद्यासूत्रे वृत्तमित्याह । तदेतदिति । तत्रैव वाक्यशेषानुक्तयति । वक्ष्यमाणं चेति ।

१ क. ख. घ. ज. 'त उप' । २ क. क. च. न. स. ट. यतो वि' । ३ च. घ. ट. 'त्वाह हन्य' । ४ स. ग. ड. च. छ. ट. वा । ५ क. ङ. छ. 'स्तत्र म' । ६ इ. ग. ड. च. छ. घ. ट. वा । ७ घ. ज. 'वेदिमा' । ८ 'वेत्तमा' । ९ अ. ग. 'वत्सम्य' ।

तद्वा अस्यैतदितिच्छन्दा

भवति तदितर इतरं पश्यतीत्यादि । इदमविद्यायाः सतत्त्वं सह कार्येण प्रदर्शितम् । विद्यायाश्च कार्यं सर्वात्मभावः प्रदर्शितोऽविद्याया विपर्ययेण । सा चाविद्या नाऽऽत्मनः स्वाभाविको धर्मो यस्माद्विद्यायामुत्कृष्यमाणार्या स्वयमपचीयमाना सती काष्ठां गतायां विद्यायां परिनिष्ठिते सर्वात्मभावे सर्वात्मना निवर्तते रज्ज्वाभिव सर्पज्ञानं रज्जुनिश्चये । तद्योक्तं यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येदित्यादि । तस्मान्नाऽऽत्मधर्मोऽविद्या । न हि स्वाभाविकस्योच्छित्तिः कदाचिदप्युपपद्यते सवितुरिवोष्णप्रकाशयोः । तस्मात्तस्या मोक्ष उपपद्यते ॥ २० ॥

इदानीं योऽसौ सर्वात्मभावो मोक्षो विद्याफलं क्रियाकारकफलशून्यं स प्रत्यक्षनो निर्दिश्यते । यत्राविद्याकामकर्माणि न सन्ति । तदेतत्प्रस्तुतं यत्र सुप्तो न कंचन कामं कामयते न कंचन स्वप्नं पश्यतीति । तदेतद्वा अस्य रूपं यः सर्वात्मभावः सोऽस्य परमो लोक इत्युक्तस्तदितिच्छन्दा अतिच्छन्दमित्यर्थः । रूपपरत्वात् । छन्दः कामोऽतिगत-

अविद्याऽऽत्मनः स्वभावो न वेति विचारे किं निर्णीतं भवतीत्याशङ्क्य वृत्तं कीर्तयति । इदमिति । अविद्यायाः परिच्छिन्नफलत्वमस्ति ततो वैपरीत्येन विद्यायाः कार्यमुक्तं स च सर्वात्मभावो दर्शित इति योजना । संपति निर्गतमर्थं दर्शयति । सा चेति । ज्ञाने सत्यविद्यानिवृत्तारत्यत्र वाक्यशेषं प्रमाणयति । तच्चेति । अविद्या नाऽऽत्मनः स्वभावो निवर्त्यत्वाद्भ्रजुसर्पवदित्याह । तस्मादिति । निवर्त्यत्वेऽप्यात्मस्वभावत्वे का हानिरित्याशङ्क्याऽऽह । न हीति । अविद्यायाः स्वाभाविकत्वाभावे फलितमाह । तस्मादिति ॥ २० ॥

तद्वा अस्यैतदित्यनन्तरवाक्यतात्पर्यमाह । इदानीमिति । विद्याविद्ययोस्तत्फल-योश्च प्रदर्शनानन्तरमिति यावत् । मोक्षमेव विशिनष्टि । यत्रेति । पदद्वयस्यान्वयं दर्शयन्विवक्षितमर्थमाह । तदेतदिति । यत्रेत्यन्तर्ज्ञादितं ब्रह्मोच्यते । व्याकृतं पदद्वयमनूद्य वैशब्दस्य प्रसिद्धार्थत्वं मन्वानो रूपशब्देन षष्ठ्याः संबन्धं दर्शयति । तदिति । अतिच्छन्दमिति प्रयोगे हेतुमाह । रूपपरत्वादिति । कथमितिच्छन्दमित्यात्मरूपं विवक्ष्यते तत्राऽऽह । छन्द इति । छन्दःशब्दस्य गायत्र्यादिच्छन्दोवि-

अपहतपाप्माभयं रूपम् ।

छन्दो यस्माद्रूपान्तदतिच्छन्दं रूपम् । अन्योऽसौ सान्तश्छन्दःशब्दो गायत्र्यादिच्छन्दोवाची । अयं तु कामवचनोऽतः स्वरान्त एव । तथाऽप्यतिच्छन्दा इति पाठः स्वाध्यायधर्मो द्रष्टव्यः । अस्ति च लोके कामवचनप्रयुक्तश्छन्दःशब्दः स्वच्छन्दः परच्छन्द इत्यादौ । अतोऽतिच्छन्दमित्येवमुपनेयं कामवर्जितमेतद्रूपमित्यास्मन्नर्थे । तथाऽपहतपाप्मं । पाप्मशब्देन धर्मधर्मावुच्येते । पाप्मभिः संछज्यते पाप्मनो विजृम्भेऽनुकृत्वात् । अपहतपाप्म धर्माधर्मवर्जितमित्येतत् । किंचाभयम् । भयं हि नामाविद्याकार्यम् । अविद्याया भयं मन्वत इति ह्युक्तम् । तत्कार्यद्वारेण कारणप्रतिषेधोऽयम् । अभयं रूपमित्यविद्यावर्जितमित्येतत् । यदेताद्व्याफलं सर्वात्मभावस्तदेतदतिच्छन्दैःपहतपाप्माभयं रूपं सर्वसंसारधर्मवर्जितमतोऽभयं रूपमेतत् । इदं च पूर्वमेवोपन्यस्तमतीतानन्तरब्राह्मणसमाप्तावभयं वै जनक प्राप्नोऽसीत्यागतः । इह तु तर्कतः प्रपञ्चितं दर्शितागमार्थप्रत्ययदाढ्याय । अयमात्मा स्वयं चैतन्य-

षयस्य कथं कामविषयत्वमित्याशङ्क्याऽऽह । अन्योऽसाविति । गायत्र्यादिविषयत्वं त्यक्त्वा छन्दःशब्दस्य कामविषयत्वमतःशब्दार्थः । यद्यात्मरूपं कामवर्जितमित्येतदत्र विवक्षितं किमिति तर्हि दैर्घ्यं प्रयुज्यते तत्राऽऽह । तथाऽपीति । स्वाध्यायधर्मत्वं छान्दसत्वम् । वृद्धव्यवहारमन्तरेण कामवाचित्वं छन्दःशब्दस्य कथमित्याशङ्क्याऽऽह । अस्ति चेति । तस्य कामवचनत्वे सति सिद्धं यद्रूपमनूद्य तस्यार्थमुपसंहरति । अत इति । तथा कामवर्जितत्ववदित्येतत् । नन्वप्रायधर्मवर्जितत्वमव प्रतीयते न धर्मवर्जितत्वं पाप्मशब्दस्याधर्ममात्रवचनत्वादत आह । पाप्मशब्देनेति । उपक्रमानुसारेण पाप्मशब्दस्योभयविषयत्वे विशेषणमनूद्य विवक्षितमर्थं कथयति । अपहतेति । तर्हि कार्यमेवाविद्याया निषिध्यते नेत्याह । तत्कार्येति । तस्मादर्थे पच्छब्दः । वाक्यार्थमुपसंहरति । यदेतदिति । कूर्चब्राह्मणान्देऽपीदं रूपमुक्तमित्याह । इदं चेति । आगमवशात्तत्रोक्तं चैतिकमित्यत्र पुनरुच्यते तत्राऽऽह । इह त्वाति । सविशेषत्वं चेदात्मत्वानुपपत्तिरित्यादिस्वर्कः । आगमसिद्धे किं तर्कोपन्यासेनेत्याशङ्क्याऽऽह । दर्शितेति । स्त्रीवाक्यस्य संगतिं वक्तुं वृत्तमनुव्रवति । अयमाति । अनन्वागतवाक्ये चाऽऽ-

१ क. घ. ज. 'दोऽस्तिरूपे तद' । २ क. 'न्योऽसावस्तन्त' । अ. ड. छ. झ. 'न्योऽसावस्वरान्त' । ३ घ. च. ज. 'चने प्र' । छ. झ. 'चनः प्र' । ४ क. घ. घ. ड. च. छ. ज. घ. ड. 'पाप्मा । पा' । ५ क. घ. च. छ. झ. 'पाप्मा ध' । ६ झ. 'त इत्ये' । ७ च. झ. ड. 'न्दा भय' । ८ क. घ. 'इत्तरूप' । ९ अ. ड. 'नुवति ।

तद्यथा प्रियया स्त्रिया संपरिष्वक्तो न बाह्यं
किंचन वेद नाऽऽन्तरमेवमेवायं पुरुषः

ज्योतिःस्वभावः सर्वं स्वेन चैतन्यज्योतिषाऽवभासयति । स यत्तत्र किञ्चि-
त्पश्यति रमते चरति जानाति चेत्युक्तम् । स्थितं चैतन्यपापतो नित्यं
स्वरूपं चैतन्यज्योतिष्टमात्मनः । स यद्यात्माऽत्राविर्नष्टः स्वेनैव रूपेण
वर्तते कस्मादयमहमस्मीत्यात्मानं वा बहिर्वेमानि भूतोनीति जाग्रत्स्वप्न-
योरेव न जानातीत्यत्रोच्यते । शृण्वन्नाज्ञानहेतुम् । एकत्वमेवाज्ञानहेतुः ।
तत्कथमिति । उच्यते । दृष्टान्तेन हि प्रत्यक्षीभवति विवक्षितोऽर्थ इत्याह ।
तत्तत्र यथा लोके प्रिययेष्टया स्त्रिया संपरिष्वक्तः सम्पक्परिष्वक्तः
कामयन्त्या कामुकः सैव बाह्यमात्मनः किंचन किञ्चिदपि वेद मत्तोऽ-
न्यद्विस्त्विति न चाऽऽन्तरमयमहमस्मि सुखी दुःखी वेति । अपरि-
ष्वक्तस्तु तथा प्रविभक्तो जानाति सर्वमेव बाह्यमाभ्यन्तरं च । परिष्व-
क्तोत्तरकालं त्वेकत्वापत्तेर्न जानाति । एवमेव यथा दृष्टान्तोऽयं पुरुषः

त्मनश्चेतनत्वमुक्तमित्याह । स यदीति । आत्मनः सदा चैतन्यज्योतिर्द्वं स्वरूपं न
केवलमुक्तादागमादेव सिद्धं किंतु पूर्वोक्तादनुमानाच्च स्थितमित्याह । स्थितं चेति ।
वृत्तमनूय संबन्धं वक्तुकामश्चोदयति । स यदीति । अत्रेति सुषुप्तिरुक्ता ।
चैतन्यस्वभावस्यैव सुषुप्ते विशेषज्ञानाभावं साधयति । उच्यत इति । सुषुप्तिः
सप्तम्यर्थः । अज्ञानं विशेषज्ञानाभावः । कोऽसावज्ञानहेतुस्तमाह । एकत्व-
मिति । जीवस्य परेणाऽऽत्मना यदेकत्वं तत्कथं सुषुप्ते विशेषज्ञानाभावे कारणं
तस्मिन्सत्यपि चैतन्यस्वभावानिवृत्तेरिति शङ्कते । तत्कथामिति । तत्र स्त्रीवाक्यमुत्तर-
त्वेनोत्थापयति । उच्यत इति । तत्र दृष्टान्तभागभाष्ये । दृष्टान्तेनेति । एकत्व-
छवो विशेषज्ञानाभावो विवक्षितोऽर्थः परिष्वङ्गप्रयुक्तमुखाभिनिवेशादज्ञानं किमिति
कल्प्यते स्वभावविक्रमेव तत्किं न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । अपरिष्वक्तस्त्विति । तर्हि
परिष्वङ्गवतोऽपि स्वभावविपरिलोपासंभवाद्द्विशेषविज्ञानं स्यादिति चेन्नेत्याह । परिष्व-
ङ्गेति । स्त्रीपुंसैलक्षणयोर्व्याभिभूतत्वं परिष्वङ्गस्तदुत्तरकालं संभोगफलमासिरेकत्वापत्तिस्व-
प्नशाद्द्विशेषाज्ञानमित्यर्थः । दार्ष्टान्तिकं व्याकरोति । एवमेवेति । भूतमात्राः शरीरेन्द्रिय-

१ क. च. छ. ज. च रतिं जा । २ क घ. ज. द. 'प'. अतः स्थि । ३ ख. क. 'नष्टश्चैतन्य-
स्वरूपः स्वे' । ४ घ. ज. द. 'दृः सुषुप्तावस्थायां स्वे' । ५ ख. ज. 'तानि जा' । ६ च. द. सन्वाह ।
क. ज. स वा । ७ क. ख. घ. क. च. छ. ज. द. 'पि न वे' । ८ छ. न वाऽऽन्त । ९ क. ख. घ.
क. ज. 'खी वेति । १० ग. घ. ज. 'मान्त' । ११ क. 'ह'. अतः स्थि । म. 'ह'. अत इति ।
घ. ण. 'ह'. न्यायत इति । १२ घ. ण. ततः । १३ घ. म. ण. 'मादत्ते । द' । १४ ख. घ. म. द. ण. 'पुं' ।

प्राज्ञेनाऽऽत्मना संपरिष्वक्तो न बाह्यं
किंचन वेद नाऽऽन्तरं तद्वा अस्यै-

क्षेत्रज्ञो भूतमात्रासंसर्गतः सैन्धवस्वित्पवत्प्रविभक्तो जलादो चन्द्रादिप्र-
तिबिम्बवत्कार्यकरण इह प्रविष्टः सोऽयं पुरुषः प्राज्ञेन परमार्थेन स्वाभा-
विकेन स्वेनाऽऽत्मना परेण ज्योतिषा संपरिष्वक्तः सम्पक्परिष्वक्त
एकीभूतो निरन्तरः सर्वात्मा न बाह्यं किंचन वरत्वन्तरं नाप्यान्तरमा-
त्मन्ययमहमस्मि सुखी दुःखी वेति वेद तत्र चैतन्यज्योतिःस्वभावत्वे
कस्मादिह न जानातीति यदप्राक्षीस्तत्रायं हेतुर्मयोक्त एकत्वं यथा
स्त्रीपुंसयोः संपरिष्वक्तयोः । तत्रार्थान्नानात्वं विशेषविज्ञानहेतुरित्युक्तं
भवति । नानात्वे च कारणमात्मनो वस्त्वन्तरस्य प्रत्युपस्थापिकाऽविद्ये-
त्युक्तम् । तत्र चाविद्याया यदा प्रविशति भवति तदा सर्वेणैकत्वमेवास्य
भवति । ततश्च ज्ञानज्ञेयादिकारकविभागेऽसति कुतो विशेषविज्ञानमादु-
र्भावः कामो वा संभवति स्वाभाविके स्वरूपस्थ आत्मज्योतिषि । यस्मा-
देवं सर्वैकत्वमेवास्य रूपमतस्तद्वा अस्याऽऽत्मनः स्वयंज्योतिःस्वभाव-
स्यैतद्रूपमाप्तकामं यस्मात्समस्तभेत्तस्मादाप्ताः कामा आस्मन्नूपे तदि-

लक्षणास्ताभिश्चिदात्मनस्वादात्म्याध्यासात्तत्प्रतिबिम्बो जातस्ततो विभक्तवद्भावीत्यत्र
दृष्टान्तमाह । सैन्धवेति । तस्य देहादां प्रवेशं दृष्टान्तेन दर्शयति । जलादावेति ।
उपसर्गबलबन्धमर्थं कथयति । एकीभूत इति । तादात्म्यं व्यावर्तयितुं निरन्तर
इत्युक्तम् । परमात्माभेदप्रयुक्तमनवच्छिन्नत्वमाह । सर्वात्मेति । एवं स्त्रीवाक्याक्षराणि
व्याख्याय चोद्यपरिहारं प्रकटयति । तत्रेति । प्रत्यगात्मनीति यावत् । इहेति सुषु-
प्तिरुच्यते । यथा परिष्वक्तयोः स्त्रीपुंसयोरैकत्वं पुंसो विशेषविज्ञानाभावे कारणं तथा
परेणाऽऽत्मना सुषुप्ते जीवस्यैकत्वं विशेषविज्ञानाभावे तस्य तत्र कारणमुक्तमित्यर्थः ।
स्त्रीवाक्ये श्रौतमर्थमभिधायाऽऽर्थिकमर्थमाह । तत्रेति । किं पुनर्नानात्वे कारणमिति
वदाह । नानात्वे चेति । उक्तमथ योऽन्यामित्यादाहित्यर्थः । किमेवाववा सुषुप्ते
विशेषविज्ञानाभावस्याऽऽयात्वं तत्राऽऽह । तत्रेति । विशेषविज्ञाने नानात्वं तत्र
चाविद्या कारणमिति स्थिते सतीति यावत् । यदा तदेति सुषुप्तिर्विवाक्षिता । प्रतिवि-
क्तत्वं कार्यकारणाविद्याविरहितत्वम् । सर्वेण पूर्णेन परमात्मना सहेत्यर्थः । विज्ञानात्मा
षष्ठ्यचोच्यते । एकत्वफलमाह । ततश्चेति । उक्तमुपजीव्याऽऽप्तकामवाक्यमवतार्य
व्याचष्टे । यस्मादिति । आप्तकामत्वं समर्थयते । यस्मात्समस्तमिति । तदेव व्यति-

तदाप्तकाममात्मकाममकाम* रूप* शोकान्तरम् ॥ २१ ॥

दमाप्तकामम् । यस्य ह्यन्यत्वेन प्रविभक्तः कामस्तदनाप्तकामं भवति । यथा जागरितावस्थायां देवदत्तादिरूपं न त्विदं तथा कुतश्चित्प्रविभज्यतेऽतस्तदाप्तकामं भवति । किमन्यस्माद्भस्त्वन्तराच्च प्रविभज्यत आहोस्विदात्मैव तद्भस्त्वन्तरमत आह । नान्यदस्त्यात्मनः । कथम् । यत आत्मकाममात्मैव कामा यस्मिन्नूपेऽन्यत्र प्रविभक्ता इवान्यत्वेन काम्यमाना यथा जाग्रत्स्वप्रयोस्तस्याऽऽत्मैवान्यत्वप्रत्युपस्थापकहेतोरविद्याया अभावादात्मकाममत एवाकाममेतद्रूपं काम्यविषयाभावाच्छोकान्तरं शोकच्छिद्रं शोकशून्यमित्येतच्छोकमध्यमिति वा सर्वथाऽप्यशोकमेतद्रूपं शोकवर्जितमित्यर्थः ॥ २१ ॥

प्रकृतः स्वयंज्योतिरात्माऽविद्याकामकर्मावनिर्मुक्त इत्युक्तम् । असङ्गत्वादात्मन आगन्तुकत्वाच्च तेषाम् । तत्रैवमाशङ्का जायते चैतन्यस्वभावत्वे सत्यप्येकीभावान्न जानाति स्त्रीपुंसयोरेव संपरिष्वक्तयोरित्युक्तम् । तत्र

रेकमुत्वेन विशदयति । यस्य हीत्यादिना । विशेषणान्तरमाकाङ्क्षापूर्वकमादाय व्याचष्टे । किमन्यस्मादित्यादिना । सुषुप्तेरन्यत्राऽऽत्मनः सकाशादन्यत्वेन प्रविभक्ता इव काम्यमानाः सुषुप्तावात्मैव कामास्तस्मादात्मकाममात्मरूपमित्येतद्दृष्टान्तेनाऽऽह । यथेति । अनस्थाद्वये खल्व्वात्मनः सकाशादन्यत्वेन प्रविभक्ता इव कामाः काम्यन्त इति कामाः । नचैवं सुषुप्त्यवस्थायामात्मनस्ते भिद्यन्ते किंतु सुषुप्तस्याऽऽत्मैव काम इत्यात्मकाममेतद्रूपमित्यर्थः । तस्याऽऽत्मैवेत्यत्र हेतुमाह । अन्यत्वेति । यद्यपि सुषुप्तेऽविद्या विद्यते तथाऽपि न साऽभिव्यक्ताऽस्तीत्यनर्थपरिहारोपपादित्यर्थः । कामानामात्माश्रयत्वपक्षं प्रतिक्षेपुं तृतीयं विशेषणम् । शोकमध्यं शोकस्यान्तरं प्रत्यग्भूतमिति यावत् । तर्हि शोकवत्त्वं प्राप्तं नेत्याह । सर्वेयेति । पक्षद्वयेऽपि शोकशून्यमात्मरूपम् । न हि शोको येनाऽऽत्मवास्तस्य शोकवत्त्वं शोकस्याऽऽत्माधीनसत्तास्फुर्वैरात्माविरैकेणाभावादित्यर्थः ॥ २१ ॥

अत्र पितृत्यादिवाक्यमवतारयितुं वृत्तमनुद्भवति । प्रकृत इति । अविद्यादिनिर्मोके हेतुद्वयमाह । असङ्गत्वादिति । यद्यपि नाऽऽगन्तुकत्वमविद्याया युक्तं तथाऽप्यभिव्येक्ता साऽनर्थहेतुरागन्तुकीति द्रष्टव्यम् । स्त्रीवाक्यनिरस्यां शङ्कामनुवदति । तत्रेति । कामादिविमोके दर्शिते सतीति यावत् । स्वभावस्थापायो न संभवतीत्यभि-

१ ख. घ. ङ. च. ज. ट. कामो य' । ग. कामोऽस्मि' । २ क. ख. 'योस्तेऽत्या' । ३ ग. 'स्तस्मादात्मै' । ४ ख. घ. ङ. च. छ. ट. 'वियुक्त' । ५ घ. ङ. न. कामस्त' । ६ क. कामा । ७ क. 'कामं तद्' । ८ ख. ट. 'ममेतद्' । ९ घ. न. 'व्यक्त्या सा'

अत्र पिताऽपिता भवति माताऽमाता लोका अलोका देवा

प्रासङ्गिकमेतदुक्तं कामकर्मादिवत्स्वयंज्योतिष्टमप्यस्याऽऽत्मनो न स्वभावः । यस्मात्संप्रसादे नोपलभ्यत इत्याशङ्कायां प्राप्तायां तन्निराकरणाय स्त्रीपुंसयोर्दृष्टान्तोपादानेन विद्यमानस्यैव स्वयंज्योतिष्टस्य सुषुप्तेऽग्रहणमेकीभावाद्धेतोर्न तु कामकर्मादिवदागन्तुकम् । इत्येतत्प्रासङ्गिकमभिधाय यत्प्रकृतं तदेवानुप्रवर्तयति । अत्र चैतत्प्रकृतमविद्याकामकर्मविनिर्मुक्तमेव तद्रूपं यत्सुषुप्त आत्मनो गृह्यते प्रत्यक्षत इति । तदेतद्यथाभूतमेवाभिहितं सर्वसंबन्धातीतमेतद्रूपमिति । यस्मादत्रैतस्मिन्सुषुप्तस्थानेऽतिच्छन्दोपहतपाप्माभयमेतद्रूपं तस्मादत्र पिता जनकः । तस्यै च जनयितृत्वाद्यत्पितृत्वं पुत्रं प्रति तत्कर्मनिमित्तं तेन च कर्मणाऽयमसंबन्धोऽस्मिन्काले तस्मान्पितापुत्रसंबन्धानामेतात्कर्मणां विनिर्मुक्तत्वात्पिताऽप्यपिता भवति । तथा पुत्रोऽपि पितुरपुत्रो भवतीति सामर्थ्याद्ब्रूम्यते । उभयोर्हि संबन्धनिमित्तं कर्म तदयमातक्रान्तो वर्तते । अपहतपाप्येति श्रुतम् । तथा मातृज्जाता लोकाः कर्मणा जेतव्या जिताश्च तत्कर्मसंबन्धाभावाञ्चोका अलोकाः । तथा देवाः कर्माङ्गभूतास्तत्कर्मसं-

प्रेत्य हेतुमाह । यस्मादाति । शङ्कोत्तरत्वेन स्त्रीवाक्यमवतार्य तत्तात्पर्यं पूर्वोक्तमनुकीर्तयति । स्वयमिति । वृत्तमनुद्योत्तरग्रन्थमुत्थापयति । इत्येतदाति । स्वयंज्योतिष्टस्य स्वाभाविकत्वमेवच्छब्दार्थः । प्रासङ्गिकं कामादेरागन्तुकस्वोक्तिप्रसङ्गादागतमिति यावत् । प्रकृतमेव दर्शयति । अत्र चेति । अतिच्छन्दादिव्राक्यं सप्तम्यर्थः । प्रत्यक्षतः स्वरूपचैतन्यवशाद्यथोक्तात्मैरूपस्य सुषुप्तं गृह्यमाणत्वमुत्थितस्य परामर्शादवधेयम् । कामादिसंबन्धवदात्मनस्तद्गहिनमपि रूपं कल्पितमेवेत्याशङ्क्याऽऽह । तदेतादाति । प्रकृतमर्थमुक्त्वोत्तरवाक्यस्थसप्तम्यर्थमाह । एतास्मान्जाति । जनकोऽप्येवापिता भवतीति संबन्धः । पितःऽप्यत्रापिता भवतीत्युपपादयति । तैरप्येत्स्यादना । यथाऽस्मिन्काले पिता पुत्रस्थापिता भवति तद्वदित्याह । तथेति । नास्यार्थस्य प्रतिपादकः शब्दोऽस्तीत्याशङ्क्याऽऽह । सामर्थ्यादाति । तदेव सामर्थ्यं दर्शयति । उभयोर्ति । सुषुप्ते कर्मातिक्रमे प्रमाणमाह । अपहतेति । पुनर्लोकदेवशब्दावनुवादादर्थो ।

१ ख. क. छ. इत्येवमाह । २ घ. च. 'णायं स्त्री' । ख ग. द. व छ ज. झ. ट. 'पुंशः' । ४ ग. क. च. छ. द. 'नुव' । ५ घ. ज. 'दत्रास्मि' । ६ च. झ. 'ना अप' । ७ ख. क. द. 'दत्रास्मिन्सुषुप्ते पि' । ८ ख. द. छ. झ. ट. 'स्य ज' । ९ क. ख. घ. छ. च. छ. न. झ. ट. 'मितस्य कर्म' । १० घ. अ. ण. 'ति । ए. मिति । ११ घ. अ. ग. 'मस्वरू' । १२ ब. ण. 'प्याप' । १३ घ. ण. 'मित्येनदुप' । १४ क. ख. द. 'तस्येवा' ।

अदेवा वेदा अवेदाः । अत्र स्तेनोऽस्तेनो भवति भ्रूण-
हाऽभ्रूणहा चाण्डालोऽचाण्डालः पौलकसोऽपौलकसः

बन्धात्पयादेवा अदेवाः । तथा वेदाः साध्यसाधनसंबन्धाभिधायकौ
मन्त्रलक्षणाश्चाभिधायकत्वेन कर्माङ्गभूता अधीता अध्येतव्याश्च कर्म-
निमित्तमेव संबध्यन्ते पुरुषेण तत्कर्मातिक्रमणादेतस्मिन्काले वेदा
अप्यवेदाः संपद्यन्ते । न केवलं शुभकर्मसंबन्धातीतः किं तर्ह्य-
शुभैरप्यत्यन्तघोरैः कर्मभिरसंबद्ध एवायं वर्तत इत्येतमर्थमाह ।
अत्र स्तेनो ब्राह्मणसुवर्णहर्ता भ्रूणघ्ना सह पाठादवगम्यते । स
तेन घोरेण कर्मणैतस्मिन्काले विनिर्मुक्तो भवति । येनायं कर्मणा
महापातकी स्तेन उच्यते । तथा भ्रूणहाऽभ्रूणहा तथा चाण्डालो
न केवलं प्रत्युत्पन्नैव कर्मणा विनिर्मुक्तः किं तर्हि सहजेनाप्यत्य-
न्तनिकृष्टजातिप्रापकेणापि विनिर्मुक्त एवायम् । चाण्डालो नाम शूद्रेण
ब्राह्मण्यामुत्पन्नश्चाण्डाल एव चाण्डालः सृष्टिजातिनिमित्तेन कर्मणाऽ-
संबद्धत्वाच्च चाण्डालो भवति । पौलकसः पुत्रस्त एव पौलकसः शूद्रेणैव

वाक्यान्तरमादाय व्याचष्टे । तथेत्यादिना । साध्यसाधनसंबन्धाभिधायकौ
ब्राह्मणलक्षणा इति शेषः । अभिधायकत्वेन प्रमाणत्वेन प्रमेयत्वेन चेत्यर्थः ।
अत्र स्तेनोऽस्तेनो भवतीत्यादेस्तात्पर्यमाह । न केवलमिति । स्तेनशब्दोऽत्र चोर-
मात्रे भाति कथं विशेषणमित्याशङ्क्याऽऽह । भ्रूणघ्नेति । भ्रूणहा च वरिष्ठब्रह्महन्तो-
च्यते । तदेव घोरं कर्म विशिनष्टि । येनेति । महत्पातकमस्येति व्युत्पत्त्या महापातकी
स्तेनः । स्तेनादिवक्त्रेण चाण्डालादिवक्त्रस्य गतार्थत्वमाशङ्क्याऽऽह । नेत्पा-
दिना । प्रत्युत्पन्नमागन्तुकम् ।

“ब्राह्मण्या क्षत्रियात्सूतो वैश्याद्वैदेहकस्तथा ।

शूद्राज्जातस्तु चाण्डालः सर्ववर्मबहिष्कृतः” ।

इति स्मृतिमाश्रित्याऽऽह । चाण्डालो नामेति ।

‘जातो निषादाच्छूद्रायां जात्या भवति पुलकसः’ ।

इति स्मृतेः शूद्रायां ब्राह्मणाज्जातो निषादः स च जात्या शूद्रस्तस्मात्क्षत्रियायां
जातः पुलकसो भवतीति व्याख्यानमुपेत्याऽऽह । शूद्रेणैवेति । श्रमणादिवक्त्रस्य

१ क. ल. ग. ड. छ. ज. झ. ङ. ‘बन्धविधा’ । २ क. ख. ग. ड. च. छ. ज. झ. ङ. ‘का
ब्राह्मणलक्षणा म’ । ३ घ. ‘ता अधीतमाना अ’ । ४ ल. ड. अने । ५ घ. ण. ‘देहिक’ । ६ क. ख. ज.
ड. ‘ति । तथा चाण्डालवदिति यावत् । ५’ ।

श्रमणोऽश्रमणस्तापसोऽतापसोऽनन्वागतं पुण्येना- नन्वागतं पापेन तीर्णो हि तदा सर्वाञ्छोका-

क्षत्रियायामुत्पन्नः सोऽप्यपुल्कसो भवति । तथोऽऽश्रमलक्षणैश्च कर्मभिरसंबद्धो भवतीत्युच्यते । श्रमणः परिव्राज्यत्कर्मनिमित्तो भवति स तेन विनिर्मुक्तत्वादश्रमणः । तथा तापसो वानप्रस्थोऽतापसः । सर्वेषां वर्णाश्रमादीनामुपलक्षणार्थमुभयोर्ग्रहणम् । किं बहुनाऽनन्वागतं नान्वागतमनन्वागतमसंबद्धमित्येतत्पुण्येन शास्त्रविहितेन कर्मणा तथा पापेन विहिताकरणप्रतिषिद्धक्रियालक्षणेन । रूपपरत्वान्पुंसकलिङ्गम् । अभयं रूपमिति ह्यनुवर्तते । किं पुनरसंबद्धत्वे कारणमिति तद्वेतुह्यच्यते । तीर्णोऽतिक्रान्तो हि यस्मादेवंरूपस्तदा तस्मिन्काले सर्वाञ्छोकाञ्छोकाः कामाः । इष्टविषयप्रार्थना हि तद्विषयवियोगे शोकत्वमापद्यते । इष्टं हि विषयमप्राप्तं वियुक्तं चोद्दिश्य त्रिन्तयानस्तद्गुणान्संतप्यते पुरुषोऽतः शोको रतिः काम इति पर्यायाः । यस्मात्सर्वकामातीतो ह्यत्रायं भवति । न कंचन कामं कामयतेऽतिच्छन्दा इति ह्युक्तं तत्प्रक्रियापातितोऽयं शोकशब्दः कामवचन एव भवितुमर्हति । कामश्च कर्म-

वात्पर्यमाह । तथेति । तथा चाण्डालवादिति यावत् । परिव्राट्तापसयोरेव ग्रहणात्तत्कर्मायोगेऽपि सौषुप्तस्य वर्णाश्रमान्तरकर्मयोगं शङ्कित्वाऽऽह । सर्वेषामिति । आदिशब्देन वयोवस्थादि गृह्यते । सौषुप्ते पुरुषे प्रकृते कथमनन्वागतमिति नपुंसकप्रयोगस्तत्राऽऽह । रूपपरत्वादिति । तत्परत्वे हेतुमनुषङ्गं दर्शयति । अभयमिति । हेतुवाक्यमाकाङ्क्षापूर्वकमुत्थाप्य व्याचष्टे । किं पुनारत्न्यादाना । यस्मादतिच्छन्दादिवान्योक्तस्वभावोऽयमात्मा मुषुप्तिकाले हृदयनिष्ठान्मवाञ्छाकानपि कामति तस्मादेतदात्मरूपं पुण्यपापाभ्यामनन्वागतं युक्तमित्यर्थः । शोकशब्दस्य कामविषयत्वं साधयति । इष्टेति । कथं तस्याः शोकत्वापात्तिरित्याशङ्क्याऽऽह । इष्टं हीन । तेषां पर्यायत्वेऽपि प्रकृते किमायावं तदाह । यस्मादात् । अत्रैति मुषुप्तिरुच्यते । अतः सर्वकामातितीर्णत्वादित्युत्तरत्र संबन्धः । न केवलं शोकशब्दस्य कामविषयत्वमुपपन्नमेव किंतु संनिधेरपि सिद्धमित्याह । न कंचनेति । शोकशब्दस्य कामविषयत्वेऽपि तदत्ययमात्रात्कथं कर्मात्ययः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । कामश्चेति । तत्र वीत्यशेषं

१ क. ग. 'प्रव्रस्तथा सो' । २ ग. घ. ज. 'यावाऽऽश्र' । ३ क. ग. घ. च. छ. न. 'वन्ने' । ४ ख. ज. द. 'षोऽतः शो' । ५ क. ख. घ. द. 'नि । प' । ६ क. ग. ट. 'पुंनं का' । ७ ख. अ. तस्य । ८ क. ख. द. 'वाक्यं प्र' ।

हृदयस्य भवति ॥ २२ ॥

हेतुः । वक्ष्यति हि “ स यथाकामो भवति तत्क्रतुर्भवति यत्क्रतुर्भवति तत्कर्म कुरुते ” इति । अतः सर्वकामातितीर्णत्वाद्युक्तमुक्तमनन्वागतं पुण्येनेत्यादि । हृदयस्य हृदयमिति पुण्डरीकाकारो मांसपिण्डस्तस्त्व-
मन्तःकरणं बुद्धिहृदयमित्युच्यते । तात्स्थयान्मञ्चक्रोशनवत् । हृद-
यस्य बुद्धेर्ये शोकोः । बुद्धिसंश्रया हि ते । कामः संकल्पो विचिकित्से-
त्यादि सर्वं मन एवेत्युक्तत्वात् । वक्ष्यति च “कामा येऽस्य हृदि श्रिताः”
इति । आत्मसंश्रयभ्रान्त्यपनोदाय हीदं वचनं हृदि श्रिता हृदयस्य
शोका इति च । हृदयकरणसंबन्धातीतश्रायमस्मिन्कालेऽतिक्रामति
मृत्यो रूपाणीति ह्युक्तम् । हृदयकरणसंबन्धातीतत्वात्तत्संश्रयकामसंब-
न्धातीतो भवतीति युक्ततरं वचनम् । ये तु वादिनो हृदि श्रिताः कामा
वासनाश्च हृदयसंबन्धिनमात्मानमुर्षस्तृणोर्षांश्छेदयन्ति हृदयवियोगेऽपि
चाऽऽत्मन्यर्वातष्ठन्ते पुटतैलस्य इव पुण्यादिगन्ध इत्याचक्षते । तेषां
कामः संकल्पो हृदये ह्येव रूपाणि हृदयस्य लोका इत्यादीनां वचना-

प्रमाणयति । वक्ष्यति हीति । कामस्य कर्महेतुत्वे सिद्धे फलितमाह । अत इति ।
हृदयस्य शोकानतिक्रामतीत्यत्र हृदयशब्दार्थमाह । हृदयमितीति । मांसपिण्डविशे-
षविषयं हृदयपदं कथं बुद्धिमाहेत्याशङ्क्याऽऽह । तात्स्थयादिति । यथा मञ्चः
क्रोशन्तीति मञ्चक्रोशनमुच्यमानं मञ्चस्थान्पुरुषानुपचारादाह तथा हृदयस्थत्वाद्बुद्धेरु-
पचाराद्बुद्धि हृदयशब्दे दर्शयतीत्यर्थः । हृदयशब्दार्थमुक्त्वा तस्य संबन्धं दर्शयति ।
हृदयस्येति । तानविक्रान्तो भवतीति शेषः । आत्माश्रयास्ते न बुद्धिमाश्रयन्तीत्या-
शङ्क्याऽऽह । बुद्धीति । कथं तर्हि केचिदात्माश्रयत्वं तेषां वदन्तीत्याशङ्क्य
भ्रान्तिवशादित्याह । आत्मेति । भवतु कामीनां हृदयाश्रितत्वं तथाऽपि तत्संबन्धद्वारा
तदाश्रयत्वसंभवात्कथमात्मा सुषुप्ते कामानविवर्तते तत्राऽऽह । हृदयेति । तत्संब-
न्धातीतत्वे श्रुतिसिद्धे फलितमाह । हृदयकरणेति । भर्तृप्रपञ्चप्रस्थानमुत्थापयति ।
ये त्रिवाति । सत्येव हृदये तन्निष्ठानां कामादीनामात्मन्युपश्लेषो न तन्निवृत्तावित्याश-
ङ्क्याऽऽह । हृदयवियोगेऽपीति । तन्मते श्रुतिविरोधमाह । तेषामाति । हृदयेन
करणेनोत्पाद्यत्वादात्मविकाराणामपि कामादीनां हृदयसंबन्धसंभवात्तन्मन्वर्थक्यं श्रुती-

१ ख. ड. 'काः कामाः । बु' । २ क. ल. ग. ड. च. छ. झ. ट. 'यसं' । ३ घ. ज. वचः ।
४ क. ख. ग. घ. ट. छ. ज. झ. 'पस्योर्ष' । ५ क. 'मादीनां' । ६ क. 'दयकरणेति । ७ क. 'दयेति ।

नामानर्थक्यमेव । हृदयकरणोत्पाद्यत्वादिति चेत् । न । हृदि श्रिता इति विशेषणात् । न हि हृदयस्य करणमात्रत्वे हृदि श्रिता इति वचनं समञ्जसं हृदये ह्येव रूपाणि प्रतिष्ठितानीति च । आत्मविशुद्धेश्च विवक्षितत्वाद्च्छरणवचनं यथार्थमेव युक्तम् । ध्यायतीव लेलापतीवेति च श्रुतेरन्यार्थासंभवात् । कामा येऽस्य हृदि श्रिता इति विशेषणादात्माश्रया भाप सन्तीतिचेत् । न । अनाश्रितापेक्षत्वात् । नात्राश्रयान्तरमपेक्ष्यै ये हृदीति विशेषणं किं तर्हि ये हृद्यनाश्रिताः कामास्तानपेक्ष्य विशेषणम् । ये त्वप्रकृता भविष्या भूताश्च प्रतिपक्षतो निवृत्तास्ते नैव हृदि श्रिताः संभाव्यन्ते च ते । अतो युक्तं तानपेक्ष्य विशेषणम् । ये प्रकृता वर्तमाना विषये ते सर्वे प्रमुच्यन्त इति । तथाऽपि विशेषणानर्थक्यमिति चेत् । न । तेषु यन्नाधिक्योद्देश्यार्थत्वात् ।

नामिति शङ्कते । हृदयेति । न कामादिसंबन्धमात्रं हृदयस्य श्रुत्यर्थः कित्वाश्रयाश्रयित्वं तच्च करणत्वे न स्यात् । न हि चक्षुराद्याश्रयं रूपादिज्ञानं दृष्टमिति परिहरति । न हृदीति । चकाराद्बचनं न समञ्जसमिति संबध्यते । प्रदीपायत्तं घटज्ञानमिति वदन्तः करणायत्तमात्माश्रितं कामादीति तस्य तदाश्रयत्ववचनमौपचारिकमित्याशङ्क्याऽऽह । आत्मविशुद्धेश्चेति । इत्यश्रुदं यथार्थमेवेत्याह । ध्यायतीवेति । अन्यार्थासंभवाद्बुद्ध्याश्रयणवचनस्येति शेषः । दक्षिणेनाक्षणा पश्यतीत्युक्ते वामेन न पश्यतीतिवत्प्रमुच्यन्ते हृदि श्रिता इति विशेषणमाश्रित्याऽऽशङ्कते । कामा य इति । प्रकारान्तरेण विशेषणस्यार्थवत्त्वं दर्शयति । नेत्यादिना । अत्रेति प्रकृतश्रुत्युक्तिः । आश्रयान्तरं बुद्ध्यातिरिक्तमात्मास्थयम् । बुद्ध्याश्रिताः कामा एव न सन्ति यदपेक्षया हृदयाश्रयत्वविशेषणमित्याशङ्क्याऽऽह । ये त्वात् । प्रतिपक्षतो विषयदोषदर्शनादिति यावत् । कामानां वर्तमानत्वनियमाभावोद्भूतभविष्यतामपि संभवे फलितमाह । अत इति । हृदयानाश्रितभूतभविष्यत्कामसंभवेऽपि सर्वकामनिवृत्तेर्विनिवृत्तत्वाद्धर्तुः । न विशेषणमनर्थकमिति शङ्कते । तथाऽपीति । अतिवानागतकामाभावः संभवति स्वतः सिद्धो न तन्निवृत्तौ यत्नोऽपेक्ष्यते शुद्धात्मदिदृक्षुणा तु मुमुक्षुणा वर्तमानकामनिर्वासयत्नाविक्रयमावेयमिति ज्ञापयितुं वर्तमानग्रहणमिति परिहरति । न तेष्विवात् । यदि यथोक्तं व्याख्यामनादत्याऽऽत्माश्रयत्वमेव कामानामाश्रयते तदाऽश्रुतं मोक्षासंभवे-

१ क. 'पेक्षते ह' । २ ग. च. छ. ट. 'क्ष्य ह' । ३ क. ट. च. छ. ट. 'विध्यन्ती भू' । ४ क. ग. घ. ङ. च. छ. 'न्ते । अ' । ५ घ. ङ. अ. 'क्याद्दानार्थ' । ६ ट. 'घटादिज्ञा' । ७ घ. ङ. स्थिता । ८ घ. ङ. बुद्धिमना । ९ क. क. 'ह । य ह' । ३. 'ह । ये प्रकृता ह' । १० प. ङ. 'राशय य' ।

इतरथाऽश्रुतमनिष्टं च कल्पितं स्यादात्माश्रयत्वं कामानाम् । न कंचन कामं कामयत इति प्राप्तमतिषेधादात्माश्रयत्वं कामानां श्रुतमेवेति चेत् । न । सधीः स्वप्नो भूत्वेति परनिमित्तत्वात्कामाश्रयत्वप्राप्तेरसङ्गवचनाच्च । न हि कामाश्रयत्वेऽसङ्गवचनमुपपद्यते । सङ्गश्च काम इत्यवोचाम् । आत्मकाम इति श्रुतेरात्मविषयोऽस्य कामो भवतीति चेत् । न । व्यतिरिक्तकामाभावार्थत्वात्तस्याः । वैशेषिकादितन्नन्यायोपपन्नमात्मनः कामाद्याश्रयत्वमिति चेत् । न । हृदि श्रिता इत्यादिविशेषश्रुतिविरोधादनपेक्ष्यास्ता वैशेषिकादितन्नोपपत्तयः । श्रुतिविरोधे न्यायाभासत्वोपगमात् । स्वयंज्योतिष्टबाधनाच्च । कामादीनां च स्वप्ने केवलं लक्ष्मिमात्रविषयत्वात्स्वयंज्योतिष्टं सिद्धं स्थितं च बाध्येत । आत्मसमवायित्वे दृश्यत्वानुपपत्तेश्चक्षुर्गतविशेषवत् । द्रष्टृर्हि दृश्यमर्थान्तरभूतमिति द्रष्टुः स्वयंज्योतिष्टं सिद्धम् । तद्बाधितं स्याच्च

नानिष्टं च कल्पितं स्यादित्याह । इतरथेति । अश्रुतत्वमसिद्धमिति शङ्कते । न कंचनेति । अर्थादाश्रयत्वं श्रुतमेव कामानामित्येतद्दूषयति । नेत्यादिना । निषेधो हि प्राप्तमपेक्षते न वास्तवं कामानामात्मवर्मत्वं प्राप्तस्तु भ्रान्त्याऽपि संभवति । तस्मादात्मनो वस्तुतो न कामाद्याश्रयत्वमित्यर्थः । इतश्चाऽऽत्मनो न कामाद्याश्रयत्वमित्याह । प्रसङ्गेति । नन्वसङ्गवचनमात्मनः सङ्गाभावं साधयत्तस्य कामित्वे न विरुध्यते तत्राऽऽह । सङ्गश्चेति । कामश्च सङ्गस्त्वतोऽसिद्धो हेतुरत्रेति शेषः । वाक्यान्तरमाश्रित्याऽऽत्मनि कामाश्रयत्वं शङ्कित्वा दूषयति । आत्मेत्यादिना । इच्छादयः क्वचिदाश्रिता गुणत्वाद्वापादिवदित्यनुमानात्परिशेषात्कामाद्याश्रयत्वमात्मनः सेत्स्यतीति शङ्कते । वैशेषिकादीति । श्रुत्यवष्टम्भेन निराचष्टे । नेत्यादिना । स्वयंज्योतिष्टबाधनाच्च नाऽऽत्माश्रयत्वं कामादीनामिति शेषः । तदेव विवृणोति । कामादीनामिति । स्थितं चानुमानादिति शेषः । यद्यत्र समवेतं तत्तेन न दृश्यते । यथा चक्षुर्गतं काण्ठ्यं तेनैव चक्षुषा न दृश्यते तथा कामादीनामात्मसमवायित्वे दृश्यत्वं न स्याद्दृश्यत्वबलेनैव स्वयंज्योतिष्टं साधितं तथा च तद्बाधे पूर्वोक्तमनुमानमपि बाध्येतेत्यर्थः । कथं कामादीनामात्मदृश्यत्वमाश्रित्य स्वप्ने स्वयंज्योतिष्टस्योपदिष्टत्वं तत्राऽऽह । द्रष्टुरिति । तथाऽपि तेषामात्माश्रयत्वे काऽनुपपत्तिस्तत्राऽऽह । तद्बाधितमिति । यत्तु

१ अ. 'षण्णु' । २ अ. घ. ज. 'पेक्षास्ता । ३ अ. घ. ड. ज. 'नां स्व' । ४ अ. 'वलं द' । ५ अ. ग. क. च. छ. ड. 'षणव' । ६ घ. ण. 'त्वे तद्दृश्य' । ७ अ. 'त्वेन दृ' । ७ अ. स्यात्तदर्थ' ।

कामाद्याश्रयत्वं परिकल्प्येत । सर्वशास्त्रार्थविप्रतिषेधाच्च । परस्यै-
कदेशकल्पनायां कामाद्याश्रयत्वे च सर्वशास्त्रार्थजातं कुप्येत ।
एतच्च विस्तरेण चतुर्थेऽवोचाम । महता हि प्रयत्नेन कामाद्याश्रयत्वक-
ल्पनाः प्रतिषेद्धव्या आत्मनः परेणैकत्वशास्त्रार्थसिद्धेः । तत्कल्पनायां
पुनः क्रियमाणानां शास्त्रार्थ एव बाधितः स्यात् । यथेच्छादीनामात्मध-
र्मत्वं कल्पयन्तो वैशेषिका नैयायिकाश्चोपनिषच्छास्त्रार्थेन न संग-
च्छन्ते । तथेयमपि कल्पनोपनिषच्छास्त्रार्थबाधनाभाऽऽदरणीया ॥२२॥

स्त्रीपुंसयोरिवैकत्वान्न पश्यतीत्युक्तं स्वयं ज्योतिरिति च । स्वयं-
ज्योतिष्ट्वं नाम चैतन्यात्मस्वभावता । यां हि ह्यङ्गुष्णत्वादिवच्चैतन्या-
त्मस्वभाव आत्मा स कथमेकत्वेऽपि^१ हि स्वभावं जह्यान्न जानीयात् ।
अथ न जहाति कथमिह सुषुप्ते न पश्यति । विप्रतिषिद्धमेतच्चैतन्यमा-
त्मस्वभावो न जानाति चेति । न विप्रतिषिद्धमुभयमप्येतदुपपद्यत एव ।

परमात्मैकदेशं जीवमाश्रित्य तदाश्रितं कामादीति तत्राऽऽह । सर्वशास्त्रेति । तदेव
स्फुटयति । परस्येति । शास्त्रार्थजातं निरवयवत्वप्रत्यगेकत्वादि तस्य कथं कोपः
स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । एतच्चेति । चतुर्थे चेद्भर्तृप्रपञ्चमतं निरस्तं तर्हि पुनर्निरा-
करणमर्कचिन्तरमित्याशङ्क्याऽऽह । महतेति । परेण सह प्रत्यगात्मनो यदेकत्वं
तस्य शास्त्रार्थस्य सिद्धचर्थाभिपत्ति यावत् । अंशत्वादिकल्पनायामपि शास्त्रार्थसिद्धिमाश-
ङ्क्याऽऽह । तत्कल्पनायामाति । भर्तृप्रपञ्चकल्पनाया हेयत्वमुपसंहरति ।
यथेत्यादिना ॥ २२ ॥

यद्वै तन्न पश्यतीत्यादेः संबन्धं वक्तुं वृत्तं कीर्तयति । स्त्रीपुंसयोरिति । चकारा-
दुक्तं स्वयंज्योतिष्ट्वमिति संबध्यते । किमिदं स्वयंज्योतिष्ट्वमिति र्देहाह । स्वयंज्यो-
तिष्ट्वं नामेति । एवं वृत्तमन्योत्तरवाक्यव्यावर्त्यां शङ्कामाह । यदीत्यादिना । स्वभा-
वत्यागमेवाभिनयति । न जानीयादिति । तस्यागाभावे सुषुप्ते विशेषविज्ञा-
नराहित्यमयुक्तमित्याह । अथेत्यादिना । आत्मा त्रिद्रोऽपि सुषुप्ते विशेषं न
जानाति चोत्क दुष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह । विप्रतिषिद्धमिति । परिहरति । नेति ।
उभयं चैतन्यस्वभावत्वं विशेषविज्ञानराहित्यं चेत्यर्थः । उभयस्वीकारे शङ्कित्वं

१ क. ड. छ. झ. 'कल्पये । म' । ज. 'कल्पये । म' । २ क. छ. 'शास्त्र-
प्र' । घ. ज. 'शास्त्रवि' । ३ च. 'धर्म' । ४ क. ग. ड. च. छ. ड. 'यत्' । ५ ख. ड. 'सिद्धये ।
त' । ६ च. ड. 'ह्यप्रेक्य' । ७ ख. ड. च. छ. झ. ट. 'पि स्व' । ८ क. ख. ड. 'श्लक्ष्ण' । ९ ख.
'ति । 'तथे' । १० घ. अ. ग. तत्राऽऽह ।

यद्वै तन्न पश्यति पश्यन्वै तन्न पश्यति न
हि द्रष्टृदृष्टेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वात् ।

कथम् । यद्वै सुषुप्ते तन्न पश्यति पश्यन्वै तत्तत्र पश्यन्नेव न पश्यति ।
यत्तत्र सुषुप्ते न पश्यतीति जानीषे तन्न तथा दृष्टीयाः । कस्मात् ।
पश्यन्वै भवति तत्र । नन्वेवं न पश्यतीति सुषुप्ते जानीमो यतो न
चक्षुर्वा मनो वा दर्शने करणं व्यापृतमस्ति । व्यापृतेषु हि दर्शनश्रवणा-
दिषु पश्यतीति व्यवहारो भवति गृणोतीति वा । न च व्यापृतानि
करणानि पश्यामः । तस्मान्न पश्यत्येवायम् । न हि । किं
तर्हि पश्यन्नेव भवति । कथम् । न हि यस्माद्द्रष्टृदृष्टिकर्तुषां दृष्टिस्तस्या
दृष्टेर्विपरिलोपे विनाशः स न विद्यते । यथाऽग्नेरौष्ण्यं यावदग्निभावि
तथाऽयं चाऽऽत्मा द्रष्टाऽविनाश्यतोऽविनाशित्वादात्मनो दृष्टिरप्यवि-
नाशिनी यावद्द्रष्टृभाविनी हि सा । ननु विप्रतिषिद्धमिदमभिधीयते द्रष्टुः
सा दृष्टिर्न विपरिलुप्यत इति च । दृष्टिश्च द्रष्टा क्रियते । दृष्टिकर्तृत्वाद्धि
द्रष्टेत्सुरूप्यते । क्रियमाणा च द्रष्टा दृष्टिर्न विपरिलुप्यत इति चाशक्यं
वक्तुम् । ननु न विपरिलुप्यत इति वचनादविनाशिनी स्यात् । न ।
वचनस्य ज्ञापकत्वात् । न हि न्यायप्राप्तो विनाशः कृतकस्य वचनश-

विप्रतिषेधमाकाङ्क्षापूर्वकं श्रुत्या निराकरोति । कथमित्यादिना । यद्वै तदि-
त्यादिवाक्यं चोदितार्थानुवादस्वत्परिहारस्तु पश्यन्नित्यादिवाक्यमिति विभजते । यत्त-
न्नेति । न हीत्यादिवाक्यनिरस्यामाशङ्कामाह । नन्विति । चक्षुरादिव्यापारामावेऽपि^१
सुषुप्ते दर्शनादि किं न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । व्यापृतेष्विति । अस्तु तर्हि
तत्रापि कारणव्यापारो नेत्याह । न चेति । अयमिति सुषुप्तपुरुषोक्तिः । न पश्यत्ये-
वेति नियमं निषेधति । न हीति । तत्र हेतुं वक्तुं प्रश्नपूर्वकं प्रतिज्ञां प्रस्तौति । किं तर्हीति ।
तत्राऽऽकाङ्क्षापूर्वकं हेतुवाक्यमुत्थाप्य व्याचष्टे । कथमित्यादिना । अविनाशि-
त्वादित्येतद्व्याकुर्वन् दृष्टेर्विनाशाभावं स्पष्टयति । यथेत्यादिना । द्रष्टृदृष्टिर्न नश्यती-
त्यत्र विरोधं चोदयति । नन्विति । विप्रतिषेधमेव साधयति । दृष्टिश्चेति । कार्य-
स्यापि वचनादविनाशः स्यादिति शङ्कते । नन्विति । तस्याकारकत्वान्नैवमिति परि-
हरति । न वचनस्येति । तदेव स्फुटयति । न हीति । यत्कृतकं तदनित्यमिति-
व्याप्त्यनुग्रहीतानुमानविरोधाद्ब्रह्मो न कार्यनित्यत्वबोधकमित्यर्थः । कूटस्थदृष्टिरेवात्र

तेनापि वारयितुं शक्यते । वचनस्य यथाप्रामाथ्यज्ञापकत्वात् । नैष दोषः । आदित्यादिप्रकाशकत्ववद्दर्शनोपपत्तेः । यथाऽऽदित्यादयो नित्यप्रकाशस्वभावा एव सन्तः स्वाभाविकेन नित्येनैव प्रकाशेन प्रकाशयन्ति । न ह्यप्रकाशात्मानः सन्तः प्रकाशं कुर्वन्तः प्रकाशयन्तीत्युच्यन्ते । किं तर्हि स्वभावेनैव नित्येन प्रकाशेन । तथाऽप्यमप्यात्माऽविपरिलुप्तस्वभावया दृष्ट्या नित्यया द्रष्टेत्युच्यते । गौणं तर्हि द्रष्टृत्वम् । नैवमेव मुख्यत्वोपपत्तेः । यदि ह्यन्यथाऽप्यात्मनो द्रष्टृत्वं दृष्टं तदाऽस्य द्रष्टृत्वस्य गौणत्वं न त्वात्मनोऽन्यो दर्शनप्रकारोऽस्ति । तेदेवमेव मुख्यं द्रष्टृत्वमुपपद्यते नान्यथा । यथाऽऽदित्यादीनां प्रकाशयितृत्वं नित्येनैव स्वाभाविकेनाक्रियमाणेन प्रकाशेन तदेव च प्रकाशयितृत्वं मुख्यं प्रकाशयितृत्वान्तरानुपपत्तेः । तस्मान्न द्रष्टृदृष्टिर्विपरिलुप्यत इति न विप्रतिषेधगन्धोऽप्यास्ति । नन्वनित्यक्रियाकर्तृविषय एव वृत्त्यप्यन्तस्य शब्दस्य प्रयोगो दृष्टो यथा छेत्ता भेत्ता गन्तेति तथा द्रष्टेत्यत्रापि चेत् । न । प्रकाशयतेति दृष्टत्वात् । भवतु प्रकाशकेष्वन्य-

द्रष्टृशब्दार्थो न दृष्टिकर्ता तन्न विप्रतिषेधोऽस्तीति सिद्धान्तयति । नैष दोष इति । आदित्यादिप्रकाशकत्ववदित्युक्तं दृष्टान्तं व्याचष्टे । यथेति । दृष्टान्तेऽपि विप्रतिषेधं प्रत्याह । न हीति । दर्शनोपपत्तेरित्युक्तं दार्ष्टान्तिकं विभजते । तथेति । आत्मनो नित्यदृष्टित्वे दोषमाशङ्कते । गौणमिति । गौणस्य मुख्यविषयत्वात् मुख्यस्य चान्यस्य द्रष्टृत्वस्याभावान्भैवमित्युत्तरमाह । नेत्यादिना । तामेवोपपत्तिमुपदर्शयति । यदि हीत्यादिना । अन्यथा कूटस्थदृष्टिवन्तरेणेति यावत् । दर्शनप्रकारस्थान्यत्वं क्रियात्मत्वम् । तस्य निष्क्रियत्वश्रुतिस्मृतिविरोधादिति शेषः । द्रष्टृत्वान्तरानुपपत्तौ फलितमाह । तदेवमेवेति । नित्यदृष्टित्वेनैवेत्यर्थः । उक्तेऽर्थे दृष्टान्तमाह । यथेत्यादिना । तथाऽऽत्मनोऽपि द्रष्टृत्वं नित्येनैव स्वाभाविकेन चैतन्यज्योतिषा मिध्यति तदेव च द्रष्टृत्वं मुख्यं द्रष्टृत्वान्तरानुपपत्तेरिति शेषः । आत्मनो नित्यदृष्टिस्वभावत्वे फलितमाह । तस्मादिति । वृजन्तं द्रष्टृशब्दमाश्रित्य शङ्कते । नन्विति । अत्राप्यनित्यक्रियाकर्तृविषयस्तृजन्तशब्दप्रयोग इति शेषः । वृजन्तशब्दप्रयोगस्यानित्यक्रियाकर्तृविषयत्वं व्यभिचारयन्तुतरमाह । नेति । वैषम्यमाशङ्कते । भवत्विति । आदित्यादिषु स्वाभाविकप्रकाशेन प्रकाशयितृत्वमस्तु कादाचित्कप्रकाशेन प्रकाशयितृत्वस्य तेष्वसंभवात् स्वामिनि नित्या दृष्टिरस्ति तन्मानाभावात् । तथा च कादाचित्कदृष्ट्यैव

१ ख. 'शब्द' । घ. च. ज. 'शब्द' । २ क. य. छ. ग. 'तदेव' । ३ ख. घ. ज. न प्र' । ४ ख. घ. ण. 'शब्द' । ५ न. 'त्मकत्व' । ६ घ. न. ण. 'निर्वि' । ७ य. ण. भावः ।

न तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत्पश्येत् ॥२३॥

थाऽसंभवाच्च त्वात्मनीति चेत् । न । दृष्ट्यविपरिलोपश्रुतेः । पश्यामि न पश्यामीत्यनुभवदर्शनाच्चेति चेत् । न । करणव्यापारविशेषापेक्षत्वात् । उद्धृतचक्षुषां च स्वप्न आत्मदृष्टेरविपरिलोपदर्शनात् । तस्मादविपरिलुप्तस्वभावैवाऽऽत्मनो दृष्टिः । अतस्तयाऽविपरिलुप्तया दृष्ट्या स्वयंज्योतिःस्वभावया पश्यन्नेव भवति सुषुप्ते । कथं तर्हि न पश्यतीति । उच्यते । न तु तदस्ति । किं तत् । द्वितीयं विषयभूतम् । किंविशिष्टम् । ततो द्रष्टुरन्यदन्यत्वेन विभक्तं यत्पश्येद्यदुपलभेत । यद्धि तद्विशेषदर्शनकारणमन्तःकरणं चक्षू रूपं च तदविद्ययाऽन्यत्वेन प्रत्युपस्थापितमासीत् । तदेतस्मिन्काल एकीभूतम् । आत्मनः परेण परिष्वङ्गात् । द्रष्टुर्हि परिच्छिन्नस्य विशेषदर्शनाय करणमन्यत्वेन व्यवतिष्ठेते । अयं तु स्वेन सर्वात्मना संपरिष्वक्तः स्वेन परेण प्राज्ञेनाऽऽत्मना प्रिययेव पुरुषः । तेन न पृथक्त्वेन व्यवस्थितानि करणानि विषयाश्च । तदभावा-

तस्य द्रष्टृत्वर्थः । प्रतीचश्चिद्रूपत्वस्य श्रौतत्वात्कर्तृत्वं विना प्रकाशयितृत्वमविशिष्टमित्युत्तरमाह । न दृष्टीति । कूटस्थदृष्टिरात्मेत्युक्ते प्रत्यक्षविरोधं शङ्कते । पश्यामीति । द्विविधोऽनुभवस्तस्य कूटस्थदृष्टित्वमनुग्रहाति चक्षुरादिव्यापारभावाभावापेक्षया पश्यामि न पश्यामीति धियोरात्मसाक्षिकत्वादित्युत्तरमाह । न करणेति । आत्मदृष्टेर्नित्यत्वे हेत्वन्तरमाह । उद्धृतेति । आत्मदृष्टेर्नित्यत्वमुपसंहरति । तस्मादिति । तन्नित्यत्वोक्तिफलमाह । अत इति । वाक्यान्तरमाकाङ्क्षापूर्वकमुत्थाप्य व्याचष्टे । कथमित्यादिना । द्वितीयादिपदानां पौनरुक्त्यमाशङ्क्यार्थभेदं दर्शयति । यद्वीत्यादिना । साभासमन्तःकरणं यत्पश्येदिति विशेषदर्शनकारणं प्रमातृ द्वितीयं तस्मादन्यश्चक्षुरादिप्रमाणं रूपादि च प्रमेयं विभक्तं तत्सर्वं जाग्रत्स्वप्नयोरविद्याप्रतिपन्नं सुषुप्तिकाले कारणमात्रात् गतमभिव्यक्तं नास्तीत्यर्थः । सुषुप्ते द्वितीयं प्रमातृरूपं नास्तीत्येतदुपपादयति । आत्मन इति । प्रमातृरूपं पृथङ्नास्तीति शेषः । तथाऽपि करणव्यापारकृतं विषयदर्शनमात्मनः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । द्रष्टुरिति । सुषुप्तस्यापि परिच्छिन्नत्वमाशङ्क्याऽऽह । अयं त्विति । तस्य परेणैकीभावफलमाह । तेनेति । विषयेन्द्रियाभावकृतं फलमाह । तदभावादिति । किमिति विषयाद्यभावाद्द्विशेषदर्शनं निषिध्यते सत्त्वमेव तस्याऽऽत्मसत्त्वाधीनं किं न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह ।

यद्वै तन्न जिघ्रति जिघ्रन्वै तन्न जिघ्रति न हि
 घ्रातुघ्रातेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु
 तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यज्जिघ्रेत् ॥२४॥
 यद्वै तन्न रसयते रसयन्वै तन्न रसयते न हि
 रसयितू रसयतेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशि-
 त्वान्न तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यद्रस-
 येत् ॥२५॥ यद्वै तन्न वदति वदन्वै तन्न वदति न
 हि वक्तुर्वक्तेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु
 तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यद्वदेत् ॥ २६ ॥
 यद्वै तन्न शृणोति शृण्वन्वै तन्न शृणोति न हि
 श्रोतुः श्रुतेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न
 तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यच्छृणुयात्
 ॥२७॥ यद्वै तन्न मनुते मन्वानो वै तन्न मनुते न हि
 मन्तुर्मतेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु
 तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यन्मन्वीत ॥२८॥
 यद्वै तन्न स्पृशति स्पृशन्वै तन्न स्पृशति न

द्विशेषदर्शनं नास्ति । करणादिकृतं हि तन्नाऽऽत्मकृतम् । आत्मकृतमिव
 प्रत्यवभासते । तस्मात्तत्कृत्येयं भ्रान्तिरात्मनो दृष्टिः परिलुप्यत इति ॥२३॥

समानमन्यत् । यद्वै तन्न जिघ्रति । यद्वै तन्न रसयते । यद्वै तन्न
 वदति । यद्वै तन्न शृणोति । यद्वै तन्न मनुते । यद्वै तन्न स्पृशति ।

करणादीति । नन्ववस्थाद्वये विशेषदर्शनमात्मकृतं प्रतिभातं तस्य प्रवानत्वादत्ताह ।
 आत्मकृतमिवेति । नत्वित्यादेस्तात्पर्यमुपमंहरति । तस्मादिति । प्रमातृकरणविषयकृत-
 त्वाद्विशेषदृष्टेस्तेषां च सुषुप्तावभावात्तत्कार्याया विशेषदृष्टेरपि तत्राभावादिति यावत् ।
 वदन्त्वा जागरादावात्मकृतत्वेन भ्रान्तिप्रतिपन्नविशेषदर्शनाभावप्रयुक्तैत्यर्थः ॥ २३ ॥

यद्वै तन्न पश्यतीत्यादावुक्तन्यायमुत्तरवाक्येष्वतिदिशति । समानमन्यदिति । मनो-
 बुद्ध्योः साधारणकरणत्वात्पृथगन्यापाराभावे कथं पृथङ्निर्देशः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह ।

हि स्मष्टुः स्पष्टैर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशि-
त्वान्न तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत्स्पृ-
शेत् ॥२९॥ यद्वै तन्न विजानाति विजानन्वै तन्न

यद्वै तन्न विजानातीति । मननविज्ञानयोर्दृष्ट्यादिसहकारित्वेऽपि सति
चक्षुरादिनिरपेक्षो भूतभविष्यद्वर्तमानविषयव्यापारो विद्यत इति पृथ-
ग्रहणम् । किं पुनर्दृष्ट्यादीनामग्नैरौष्ण्यप्रकाशनज्वलनादिवद्धर्मभेद
आहोस्विदभिन्नस्यैव धर्मस्य परोपाधिनिमित्तं धर्मान्यत्वमिति । अत्र
केचिद्वाचक्षते । आत्मवस्तुनः स्वत एवैकत्वं नानात्वं च यथा गोगोद्व-
व्यतयैकत्वं साम्रादीनां धर्माणां परस्परतो भेदः । यथा स्थूलेष्वैकत्वं
नानात्वं च तथा निरवयवेष्वमूर्तवस्तुष्वेकत्वं नानात्वं चानुमेयम् । सर्व-
त्राव्यभिचारदर्शनादात्मनोऽपि तद्वदेव दृष्ट्यादीनां परस्परं नानात्व-
मात्मना चैकत्वमिति । नान्यपरत्वात् । न हि दृष्ट्यादिधर्मभेदप्रदर्शनप-
रमिदं वाक्यं यद्वै तदित्यादि । किं तर्हि यदि चैतन्यात्मज्योतिः कथं
न जानाति सुषुप्ते नूनमतो न चैतन्यात्मज्योतिरित्येवमाशङ्कामाप्तो तन्नि-

मननेति । वाक्यानि व्याख्याय त्वसिद्धान्तस्फुटीकरणार्थं विचारयति । किं पुन-
रिति । धर्मभेदो धर्माणां सतां मिथो धर्मिणश्च भेदोऽस्तीति यावत् । धर्मस्य दृष्ट्या-
दिपदार्थस्येत्यर्थः । परोपाधिनिमित्तं चक्षुराद्युपाधिकृतमित्येतत् । धर्मान्यत्वं धर्मत्वं
धर्मिणो मिथोऽन्यत्वं चेत्यर्थः । भर्तृप्रपञ्चमतेन पूर्वपक्षं गृह्णाति । अत्रेति । गवादीनां
सावयवत्वाद्व्रूपभेदसंभवादेकेन रूपेणाभिन्नत्वं रूपान्तरेण भिन्नत्वमित्युभयथात्वेऽपि निर-
वयवेष्वत्मादिषु कथमनेकरसत्वसिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह । यथा स्थूलेष्विति । एक-
रूपत्वे वस्तुनो दृष्टान्तादृष्टेर्नानारूपत्वे गवादिदृष्टान्तदर्शनात्तदेवानुमेयम् । विमतं
भिन्नाभिन्नं वस्तुत्वाद्ववादिवदित्यर्थः । यद्यपि गगनादिषु भिन्नाभिन्नत्वमनुमीयते तथाऽपि
कथमात्मनि तदनुमानमित्याशङ्क्य वस्तुत्वस्य नानारूपत्वेनाव्यभिचारादात्मन्यपि
यथोक्तमनुमानं निरङ्कुशप्रसरमित्याह । सर्वत्रेति । यथोक्तानुमानानुग्रहाद्यद्वै तदित्यादे-
भिन्नाभिन्ने वस्तुनि तात्पर्यमिति भावः । भर्तृप्रपञ्चोक्तं वाक्यतात्पर्यं निराकरोति ।
नेत्यादिना । चैतन्यादिनाशो वाक्यतात्पर्यं चेत्कथं तर्हि दृष्ट्यादिभेदवचनमित्याश-

१ छ. 'ध्वनते' । २ क ग घ. ड. च. छ. ज. झ. ङ. 'मित्तकं ध' । ३ घ. ड. ज. ङ.
'व्यभिचारदर्शनादात्मनोऽपि तद्वदेव दृष्ट्यादीनां परस्परं भे' । ४ क. ग. ड. छ. ज. झ. ङ. 'भे-
वमेक' । ५ छ. ड. च. झ. ङ. 'दृष्ट्यादिधर्म' । ६ ड. ण. 'त्वं धर्मि' घ. 'त्वं तद्दामि' । ७ क. ख. ड.
'भिन्नत्वे व' ।

विजानाति न हि विज्ञानुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो
विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्वितीयमस्ति
ततोऽन्यद्विभक्तं यद्विजानीयात् ॥ ३० ॥

राकरणापेतद्वारब्धं यद्वै तदित्यादि । यदस्य जाग्रत्स्वप्रयोश्चक्षुराद्य-
नेकोपाधिद्वारं चैतन्यात्मउपोतिःस्वाभाव्यमुपलक्षितं दृष्ट्याद्यभिधेयव्य-
वहारापन्नं सुषुप्त उपाधिभेदव्यापारनिवृत्तावनुद्गास्यमानत्वादनुपलक्ष्यमा-
णस्वभावमप्युपाधिभेदेन भिन्नमिव यथाप्राप्तानुवादेनैवं विद्यमानत्वमुच्यते ।
तत्र दृष्ट्यादिधर्मभेदकल्पनाऽविवक्षितार्थाऽनभिज्ञतया । सैन्धवघनवत्प्र-
ज्ञानैकरसघनश्रुतिविरोधाच्च । “विज्ञानमानन्दम्” “सत्यं ज्ञानम्” “प्रज्ञानं
ब्रह्म” इत्यादिश्रुतिभ्यश्च । शब्दप्रवृत्तेश्च । लौकिकी च शब्दप्रवृत्तिश्चक्षुषा
रूपं विजानाति श्रोत्रेण शब्दं विजानाति रसेनेनान्नस्य रसं विजानातीति
च सर्वत्रैव च दृष्ट्यादिशब्दाभिधेयानां विज्ञानशब्दवाच्यतामेव दर्शयति ।
शब्दप्रवृत्तिश्च प्रमाणम् । दृष्टान्तोपपत्तेश्च । यथा हि लोके स्वच्छस्वा-

ङ्ग्याऽऽह । यदस्येति । तद्वि सुषुप्त्यवस्थायामुपाधेरन्तःकरणस्य चक्षुरादिभेदाधी-
नपरिणामव्यापारनिवृत्तौ सत्यामुपाधिभेदस्यानुद्गास्यमानत्वात्तेन भिन्नमितानुपलक्ष्यमाण-
स्वभावं यद्यपि तथाऽपि चक्षुर्द्वारेण जायमानायां बुद्धिवृत्तौ व्यक्तं चैतन्यं दृष्टिर्भाग-
द्वारेण जातायां तस्यां व्यक्तं प्रातिरित्युपाधिभेदात्प्राप्तभेदानुवादेन चैतन्यस्याविना-
शित्वे वाक्यतात्पर्यमित्यर्थः । उक्ते वाक्यतात्पर्ये स्थिते फलितमाह । तत्रेति । इतश्च
दृष्ट्यादिभेदकल्पना न श्लिष्टेत्याह । सैन्धवेति । तदेव स्पष्टयति । विज्ञानमिति ।
न दृष्ट्यादिभेदकल्पनेति शेषः । यथा घटाकाशो महाकाश इत्येकशब्दविषयत्वादुपा-
धिभेदेऽप्याकाशस्यैकत्वमिष्टं तथैकशब्दप्रवृत्तेरेकत्वं चितोऽपि स्वीकर्तव्यं तत्कुतो
दृष्ट्यादिभेदसिद्धिरित्याह । शब्दप्रवृत्तेश्चेति । तामेवविवृणोति । लौकिकी चेति ।
यत्तु सिद्धान्ते दृष्टान्तो नास्तीति तत्राऽऽह । दृष्टान्तेति । किमेकरूपत्वे वस्तुनो
दृष्टान्तो नास्ति किं वा मिथ्यात्वे तन्नानारूपत्वस्येति वक्तव्यम् । नाऽऽद्यः । नाना-
रूपवस्तुवादिभिरप्येकैकरूपस्यानवस्थापरिहारार्थमेनारूपत्वाङ्गीकारादस्माकं दृष्टान्त-
सिद्धेर्वस्तुत्वहेतोश्च तत्रैवानैकान्तिकत्वात्तस्मादेकरूपमेव वस्तु स्वीकर्तव्यमिति भावः ।
द्वितीयं ब्रूयति । यथा हीति । तन्निमित्तमेवेत्यत्र तच्छब्देन स्वच्छस्वामाव्यं परा-

१ क. 'द्वारा चै' । २ ख. च. द. 'व भिय' । ३ ख. द. 'नन्दं ब्रह्म स' । ४ ख. द. 'ज्ञानमनन्तं
म्' । ५ ख. 'ति जिह्याऽन्न' । ६ ग. 'सपयाऽन्न' । ७ घ. ख. ग. 'रस्य नि' । ८ घ. ग. मठाका' ।
९ घ. ग. 'धमेकरु' ।

भाव्ययुक्तः स्फटिकस्तम्भितमेव केवलं हरितनीललोहिताद्युपाधिभेद-
संयोगात्तदाकारत्वं भजते । न च स्वच्छस्वाभाव्यव्यतिरेकेण हरित-
नीललोहितादिलक्षणा धर्मभेदाः स्फटिकस्य कल्पयितुं शक्यन्ते । तथा
चक्षुराद्युपाधिभेदसंयोगात्प्रज्ञानघनस्वभावस्यैवाऽऽत्मज्योतिषो दृष्ट्या-
दिशक्तिभेद उपलक्ष्यते । प्रज्ञानघनस्य स्वच्छस्वाभाव्यात्स्फटिकस्व-
च्छस्वाभाव्यवत्स्वयंज्योतिष्ठाश्च । यथा चाऽऽदित्यज्योतिरवभास्यभेदैः
संयुज्यमानं हरितनीलपीतलोहितादिभेदैरविभाग्यं तदाकाराभासं भवति ।
तथा च कृत्स्नं जगदवभासयच्चक्षुरादीनि च तदाकारं भवति । तथा
सोक्तमात्मनेवायं ज्योतिषाऽऽस्त इत्यादि । न च निरवयवेष्वनेकात्मता
शक्यते कल्पयितुम् । दृष्टान्ताभावात् । यदप्याकाशस्य सर्वगतत्वादि-
धर्मभेदः परिकल्प्यते परमाण्वादीनां च गन्धरसाद्यनेकगुणत्वं तदपि
निरूप्यमाणं परोपाधिनिमित्तमेव भवति । आकाशस्य तावत्सर्वगतत्वं
नाम न स्वतो धर्मोऽस्ति । सर्वोपाधिसंश्रयाद्धि सर्वत्र स्वेन रूपेण सत्त्व-

मृश्यते । स्फटिके हरितादिधर्माणां स्वाभाविकत्वं किं न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह ।
न चेति । तस्य हि स्वच्छस्वाभाव्यं तद्दृशेन हरिताद्युपाधिभेदसंबन्धव्यतिरेकेणेति
यावत् । एकस्य नानारूपत्वं मिथ्येत्यत्र दृष्टान्तमुक्त्वा दार्ष्टान्तिकमाह । तथेति ।
आत्मा मिथ्यानानानिर्भास उपहितत्वात्स्फटिकवदित्यर्थः । किंचाऽऽत्मा मिथ्यानाना-
त्वाभारः स्वच्छत्वात्संप्रतिपन्नवदित्याह । प्रज्ञानेति । किंचाऽऽत्मा कल्पितनानात्वा-
धरो ज्योतिष्ठादादित्यादिज्योतिर्वेदित्याह । स्वयमिति । आदित्यादावकल्पि-
तोऽपि भेदोऽस्तौत्याशङ्क्य विवक्षितं साम्यमाह । यथा चेत्यादिना । अविभाग्यं
वस्तुतो त्रिभागायोग्यमिति यावत् । चक्षुरादीनि चावभासयदिति संबन्धः । आत्मनः
सर्वावभासकत्वे वाक्योपक्रमं प्रमाणयति । तथाचेति । यत्तु निरवयवेष्वपि नानारूप-
त्वमनुभेयमिति तत्राऽऽह । नचेति । आकाशादीनां दृष्टान्तत्वमाशङ्क्य निराकरोति । यद-
पीत्यादिना । कथमाकाशस्यानेकधर्मैवस्वमौपाधिकमित्याशङ्क्य तस्य सर्वगतत्वं ताव-
दौपाधिकमिति साधयति । आकाशस्येति । कथं त्रौर्दं तत्रैवत्वव्यवहारस्वभाऽऽह ।
सर्वोपाधीति । न्वाकाशस्य सर्वत्र गमनमपेक्ष्य सर्वगतत्वं किमिति न व्यवहियते

मपेक्ष्य सर्वगतत्वव्यवहारो न त्वाकाशः क्वचिद्गतो वाऽगतो वा स्वतः ।
गमनं हि नाम देशान्तरस्थस्य देशान्तरेण संयोगकारणम् । सा च
क्रिया नैवाविशेषे संभवति । एवं धर्मभेदा नैव सन्त्याकाशे । तथा पर-
माष्वादावपि । परमाणुर्नाम पृथिव्या गन्धघनायाः परमसूक्ष्मोऽवयवो
गन्धात्मक एव न तस्य पुनर्गन्धवत्त्वं नाम शक्यते कल्पयितुम् । अथ
तस्यैव रसादिर्मत्त्वं स्यादिति चेन्न । तत्राप्यबाधिसंसर्गनिमित्तत्वात् ।
तस्मान्न निरवयवस्यानेकधर्मवत्त्वे दृष्टान्तोऽस्ति । एतेन दृगादिश-
क्तिभेदानां पृथक्चक्षूर्रूपादिभेदेन परिणामभेदकल्पना परमात्मनि
मत्युक्ता ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

तत्राऽऽह । न त्विति । आकाशे गमनायोगं वक्तुं तत्स्वरूपमाह । गमनं हीति ।
ननु कुतश्चिद्भिभागे संयोगे च केनचिद्देशेन तत्कारणीभूता क्रियाऽपि श्येनादाविवाऽऽ-
काशे भविष्यति नेत्याह । सा चेति । सात्रयवे हि श्येनादौ क्रिया इत्यत आकाशं
त्वविशेषं निरवयवं कुतस्तत्र क्रियेत्यर्थः । तथाऽपि धर्मान्तराण्याकाशे भविष्यन्तीत्या-
शङ्क्य तेषामपि क्रियापूर्वकाणामुक्तन्यायकवलीकृतत्वमाह । एवमिति । भेदा-
भेदाभ्यां दुर्वचैत्वाच्च तत्र धर्मधर्मिभावो न संभवतीति भावः । आकाशे दर्शितन्याय-
मन्यत्रापि संचारयति । तथेति । पार्थिवत्वं परमाणोरेकं रूपं गन्धवत्त्वं चापरमित्यने-
करूपत्वमित्याशङ्क्याऽऽह । परमाणुर्नामेति । न हि पार्थिवत्वाविरोके गन्धवत्त्वं
प्रामाणिकमिति भावः । वैशेषिकपरिभाषामाश्रित्य शङ्कयति । अथेति । पार्थिवे परमाणी
रसादिमत्त्वमनौपाधिकं न भवति जलादिसंसर्गकृतत्वात्तथा च निरुपाधिकभेदेनेदमु-
दाहरणमिति परिहरति । न तत्रापीति । उक्तन्यायस्य दिगादावपि समत्वं
मत्वोपसंहरति । तस्मादिति । सन्ति परस्मिन्नात्मानि दृगादिशक्तिभेदास्तेषां मध्ये
इदंशक्तिश्चक्षुरात्मना रूपात्मना च पृथगेव परिणमते भ्रातिशक्तिश्च भ्राणात्मना
गन्धात्मना चेत्यनेन क्रमेण परस्मिन्परिणामकल्पना भर्तृप्रपञ्चैर्या कृता साऽपि परस्यै-
करूपत्वोपपादनेन निरस्तेत्याह । एतेनेति ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥
॥ २९ ॥ ३० ॥

१ क. ड. छ. झ. 'रमः सू' । २ क. च. छ. एक एव । ३ क. क. 'म गुणः च' । ४ क. क.
च. ड. 'दिधर्मवत्त्वं' । ग. छ. 'दिधर्मकतं स्या' । झ. 'दिधर्मत्वं स्या' । ५ क. ड. च. 'दिरूपभे-
द' । ६ क. ड. 'चनाष ।

यत्र वा अन्यदिव स्यात्तत्रान्योऽन्यत्पश्येदन्योऽ-
न्यज्जिघ्रेदन्योऽन्यद्रसयेदन्योऽन्यद्देदन्योऽन्य-
च्छृणुयादन्योऽन्यन्मन्वीतान्योऽन्यत्स्पृशेद-
न्योऽन्यद्विजानीयात् ॥ ३१ ॥

जाग्रत्स्वप्रयोरिव यद्विजानीयात्तद्वितीयं प्रविभक्तमन्यत्वेन नास्ती-
त्युक्तमतः सुषुप्ते न विजानाति विशेषम् । ननु यद्यस्यायमेव स्वभावः
किंनिमित्तमस्य विशेषविज्ञानं स्वभावपरित्यागेन । अथ विशेषविज्ञान-
मेवास्य स्वभावः कस्मादेष विशेषं न विजानातीति । उच्यते गृणु । यत्र
यस्मिञ्जागरिते स्वप्ने वा अन्यदिवाऽऽत्मनो वस्त्वन्तरमिवाविद्यया
प्रत्युपस्थापितं भवति तत्र तस्मादविद्याप्रत्युपस्थापितादन्योऽन्यमिवाऽऽ-
त्मानं मन्यमानोऽसत्यात्मनः प्रविभक्ते वस्त्वन्तरेऽसति चाऽऽ-
त्मनि ततः प्रविभक्तेऽन्योऽन्यत्पश्येदुपलभेत । तच्च दर्शितं स्वप्ने प्रत्य-
क्षतो घ्नन्तीव जिनन्तीवेति । तथाऽन्योऽन्यज्जिघ्रेद्रसयेद्देदच्छृणुयान्म-
न्वीत स्पृशेद्विजानीयादिति ॥ ३१ ॥

यत्र पुनः साऽविद्या सुषुप्ते वस्त्वन्तरप्रत्युपस्थापिका शान्ता तेना-
न्यत्वेनाविद्याप्रविभक्तस्य वस्तुनोऽभावात्तत्केन कं पश्येज्जिघ्रेद्विजानी-
याद्वा । अतः स्वेनैव हि प्राज्ञेनाऽऽत्मना स्वयंज्योतिःस्वभावेन संपरि-

औपाधिको ऋष्यादिभेदो न वास्तवोऽस्तीत्युपपाद्य वृत्तमनुव्रवति । जाग्रदिति ।
यत्रेत्युत्तरवाक्यव्यावर्त्यामाशङ्कं दर्शयति । नन्विति । किमस्य विशेषविज्ञानराहित्यं
स्वरूपं किं वा विशेषविज्ञानवत्त्वम् । आद्ये जाग्रत्स्वप्रयोरनुपपत्तिः । द्वितीये सुषुप्ते-
रसिद्धिरिति भावः । प्रतीचिश्रन्मात्रज्योतिषो विशेषविज्ञानराहित्यमेव स्वरूपं तथाऽपि
स्वाविद्याकल्पितविशेषविज्ञानवत्त्वमाश्रित्यावस्थाद्वयं सिध्यतीत्युत्तरवाक्यमवलम्ब्योत्तर-
माह । उच्यते इत्यादिना । तच्चेत्याविर्धं दर्शनमित्यर्थः ॥ ३१ ॥

पूर्वोक्तवस्तुपसंहारार्थं सलिलवाक्यमुत्थापयति । यत्रेत्यादिना । तेनाविद्यायाः
शान्तत्वेनेति यावत् । वस्तुनोऽभावात्तत्रेति शेषः । सुषुप्ते विशेषविज्ञानाभावप्रयुक्तं
फलमाह । अत इति । पूर्वमेवास्यार्थस्योक्तत्वं द्योतयितुं हिशब्दः । संपरिष्वङ्ग-
फलं समस्तत्वमपरिच्छिन्नत्वं तत्फलं संपसन्नत्वम् । असंपसादो हि परिच्छेदाभिमान-

१ क. 'नुवदति । २ घ. न. ग. 'त्रेयाद्युत्त' । ३ क. न. 'तरं वा' । ४ घ. न. ग. 'कि-
चकं द' ।

सलिल एको द्रष्टाऽद्वैतो भवत्येष ब्रह्मलोकः
सम्राडिति हैनमनुशशास याज्ञवल्क्य एषाऽस्य
परमा गतिरेषाऽस्य परमा संपदेषोऽस्य परमो लोक

पवंक्तः समस्तः संपसन्न आप्तकाम आत्मकामः सलिलवत्स्वच्छीभूतः स-
लिल इव सलिल एको द्वितीयस्याभावात् । अविद्यया हि द्वितीयः प्रविभ-
ज्यते । सा च शान्ताऽत्रात एको द्रष्टा दृष्टेरविपरिलुप्तत्वादात्मज्योतिःस्व-
भावाया अद्वैतो द्रष्टव्यस्य द्वितीयस्याभावात् । एतदमृतमभयमेव ब्रह्म-
लोको ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोकः पर एवायमस्मिन्काले व्यावृत्तकार्य-
करणोपाधिभेदः स्व आत्मज्योतिषि शान्तसर्वसंवेन्धो वर्तते । हे सम्रा-
डिति हैवं हैनं जनकमनुशशासानुशिष्टवान्पाज्ञवल्क्य इति श्रुतिव-
चनमेतत् । कथं वाऽनुशशास । एषाऽस्य विज्ञानमयस्य परमा गतिः ।
यास्त्वन्या देहग्रहणलक्षणा ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्ता अविद्याकार्णवतास्ता
गतयोऽतोऽपरमा अविद्याविषयत्वात् । इयं तु देवत्वादिगतीनां कर्मवि-
द्यासाध्यानां परमोत्तमा यः समस्तात्मभावो यत्र नान्यत्पश्यति नान्य-
च्छृणोति नान्यद्विजानातीत्येषैव च परमा संपत्सर्वासां संपदां विभृती-
नामयं परमा स्वाभाविकत्वादस्याः कृतका ह्यन्याः संपदः । तथै-
षोऽस्य परमो लोकः । येऽन्ये कर्मफलाश्रया लोकास्तेऽस्मादपरमाः ।
अयं तु न केनचन कर्मणा मीयते स्वाभाविकत्वादिषोऽस्य परमो लोकः ।

कृतः । संपसन्नत्वे हेत्वन्तरमाह । आप्तकाम इति । तदेव संपसन्नत्वं दृष्टान्तेन
स्पष्टयति । सलिलवदिति । उक्तेऽर्थं वाक्याश्रयाणि योजयति । सलिल इवेति ।
द्वितीयस्याभावं सुषुप्ते व्यक्तीकरोति । अविद्ययोरिति । अद्रष्टा दृष्टेति वा छेदः । एकोऽ-
द्वैत इत्यभ्यासस्तात्पर्यलिङ्गं तस्य परमपुरुषार्थत्वं दर्शयत्कृतस्थत्वमाह । एतादिति ।
किमिति षष्ठीसमासमुपेत्य कर्मधारयो गृह्यते तत्राऽऽह । पर एवेति । अस्मिन्काले
सुषुप्त्यवस्थायामित्येतत् । परमत्वं साधयति । यास्त्वाति । मस्तुतं समस्तात्मभावं
विक्षेपविज्ञानराहित्येन विक्षिणष्टि । यत्रेति । सर्वोत्तमानारूपस्य लोकस्य परमत्वमुप-
पादयति । येऽन्य इति । मीयते परिच्छिद्यते साध्यत इति यावत् । सांपुंसस्य

एषोऽस्य परम आनन्द एतस्यैवाऽऽ-
नन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति
॥ ३२ ॥ स यो मनुष्याणां राद्धः समृद्धो

तथेषोऽस्य परम आनन्दः । यान्यन्यानि विषयेन्द्रियसंबन्धजनितान्या-
नन्दजातानि तान्यपेक्ष्येषोऽस्य परम आनन्दो नित्यत्वात् । “यो वै भूमा
तत्सुखम्” इति श्रुत्यन्तरात् । यत्रान्यत्पश्यत्यन्यद्विजानाति तदल्पं
मर्त्यममुख्यं सुखमिदं तु तद्विपरीतम् । अत एव एषोऽस्य परम आनन्दः ।
एतस्यैवाऽऽनन्दस्य मात्रां कलामविद्याप्रत्युपस्थापितां विषये-
न्द्रियसंबन्धकालविभाव्यामन्यानि भूतान्युपजीवन्ति । कानि तानि
तत एवाऽऽनन्दादविद्यया प्रविभज्यमानस्वरूपाण्यन्यत्वेन तानि ब्रह्मणः
परिकल्पमानान्यन्यानि सन्त्युपजीवन्ति भूतानि विषयेन्द्रियसंप-
र्कद्वारेण विभाव्यमानाम् ॥ ३२ ॥

यस्य परमानन्दस्य मात्रा अवयवा ब्रह्मादिभिर्मनुष्यपर्यन्तैर्भूतैरुपजी-
व्यन्ते तदानन्दमात्रोद्वारेण मात्रिणं परमानन्दमधिजिगमयिषन्नाह
सैन्धवलवणशकलैरिव लवणशैलम् । स यः कश्चिन्मनुष्याणां मध्ये राद्धः
संसिद्धोऽविकलः समग्रावयव इत्यर्थः । समृद्ध उपभोगोपकरणसंपन्नो

सर्वोत्तमभावस्य परमानन्दत्वं विशदयति । यानीति । आत्मनोऽनवच्छिन्नानन्दत्वे
छान्दोग्यश्रुतिं संवादयति । यो वै भूमेति । ननु वैषयिकमेकं सुखमात्मरूपं चापर-
मिवि सुखभेदाङ्गीकारादुपसिद्धान्तः स्यादित्याशङ्क्य मुरुयामुख्यभेदेन तद्रूपपक्षेर्मेवमि-
त्याह । यत्रेत्यादिना । किंच वस्तुतो नास्त्येवाऽऽत्मसुखागिरिक्तं वैषयिकं सुखमि-
त्याह । एतस्येति । ब्रह्मातिरिक्तचेतनाभावे कान्युपजीवकानि स्युरित्याशङ्क्य परि-
हरति । कानीत्यादिना । विभाव्यमानामानन्दस्य मात्रामिति पूर्वेण संबन्धः ॥ ३२ ॥

स यो मनुष्याणामित्यादिवाक्यतात्पर्यमाह । यस्येति । यथा सैन्धवावयवैः
सैन्धवाचलं लोको बोधयति तथा तस्याऽऽनन्दस्य मात्रा नामावयवास्वत्प्रदर्शनद्वारे-
णावयविनं परमानन्दमधिगमयितुमिच्छन्नन्तरो ग्रन्थः प्रवृत्त इत्यर्थः । तात्पर्यमुक्त्वाऽ-
क्षराणि व्याचष्टे । स यः कश्चिदित्यादिना । राद्धत्वमविकलत्वं चेतसमृद्धत्वेन पुन-
रुक्तिरित्याशङ्क्याऽऽह । समग्रेति । तदेव समृद्धत्वमपीत्याशङ्क्य व्याकरोति ।
उपभोगेति । अन्तर्बहिःसंपत्तिभेदादुपनरुक्तिरिति भावः । न केवलमुक्तमेव

१ घ. ज. 'विद्याप्र' । २ क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. ज. झ. ड. 'त्राययद्वा' । ३ ख. घ.
भ. ञ. 'पराद्ध' ।

भवत्यन्येषामधिपतिः सर्वैर्मानुष्यकैर्भोगैः संपन्नतमः स मनुष्याणां परम आनन्दोऽथ ये शतं मनुष्याणामानन्दाः स एकः पितृणां

भवति । किंचान्येषां समानजातीयानामधिपतिः स्वतन्त्रः पतिर्न माण्डलिकः सर्वैः समस्तैर्मानुष्यकैरिति दिव्यभोगोपकरणनिवृत्त्यर्थं मनुष्याणामेव यानि भोगोपकरणानि तैः संपन्नानामप्यतिशयेन संपन्नः संपन्नतमः स मनुष्याणां परम आनन्दः । तत्राऽऽनन्दानन्दिनोरभेदानर्देशाच्चाभ्यान्तरभूतत्वमित्येतत् । परमानन्दस्यैवेयं विषयविषयत्वाकारेण मात्रा प्रसृतैति श्रुतं यत्र वा अन्यदिव स्यादित्यादिवाक्येन । तस्मात्श्रुक्तोऽयं परम आनन्द इत्यभेदानर्देशः । युधिष्ठिरादनुत्प्लयो राजाऽन्नोदाहरणम् । दृष्टं मनुष्यानन्दमादिं कृत्वा शतगुणोत्तरोत्तरक्रमेणोत्तीय परमानन्दं यत्र भेदो निवर्तते तमाधिगमयति । अत्रायमानन्दः शतगुणोत्तरोत्तरक्रमेण वर्धमानो यत्र वृद्धिकाष्ठामनुभवति । यत्र गणितभेदो निवर्ततेऽन्यदर्शनश्रवणमननाभावात्तं परमानन्दं विवक्षन्नाह । अथ ये मनुष्याणामेवंप्रकाराः शतमानन्दभेदाः स एकः पितृणाम् । तेषां

तस्य विशेषणं किंतु विशेषणान्तरं चास्तीत्याह । किंचोति । विशेषणतात्पर्यमाह । दिव्येति । तदनिर्वर्तने त्वस्य वक्ष्यमाणगन्धर्वादिष्वन्वभावाः स्यादिति भावः । अतिशयेन संपन्न इति शेषः । अभेदानर्देशस्याभिप्रायमाह । तत्रांति । प्रकृतं वाक्यं सप्तमर्थः । आत्मनः सकाशादानन्दस्येति शेषः । औपचारिकत्वमभेदानर्देशस्य भविष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह । परमानन्दस्येति । तस्यैव विषयत्वं विषयित्वमिति स्थिते फलितमाह । तस्मादिति । यथोक्तो मनुष्यो न दृष्टिपथमवतरतीत्याशङ्क्याऽऽह । युधिष्ठिरादीति । अथ ये शतं मनुष्याणामित्यादेस्तात्पर्यमाह । दृष्टमिति । शतगुणोत्तरोत्तरत्राऽऽनन्दस्योत्कर्षप्रदर्शनक्रमेण परमानन्दमृत्नीय तमधिगमयत्युत्तरेण ग्रन्थेनेति संबन्धः । परमानन्दमेव विशिनाष्टि । यत्रेति । भेदः संख्याव्यवहारः । उक्तमेव प्रपञ्चयति । यत्रेत्यादिना । परमानन्दं विवृद्धिकाष्ठायां हेतुमाह । अन्येति । यद्यपि यथेत्यादिनां क्रमेतत्तथाऽर्पाहाक्षरव्याख्यानावसरे तदेव त्रिवृत्तमित्यविशेषः । तत्तदानन्दप्रदर्शनानन्तर्धे तत्र तत्राथशब्दार्थः । तत्तद्वाक्योपक्रमो वा । एवंप्रकारत्वं समृद्धत्वादि । पितृणामानन्द इति संबन्धः ।

१ घ. ज. 'थ्यलोकै' । २ घ. ज. 'थ्यलोकै' । ३ क. ख. ग. छ. 'यं स प' । ४ घ. ज. 'ग' । यमानन्दः छ' । ५ ग. घ. ज. 'त्तर' । ६ ग. ख. 'ति । य' । ७ घ. ज. 'त्तर' । ८ ख. द. 'वतितस्य' । ९ घ. ख. 'त्तर' । १० घ. ग. 'ति । अत्रे' ।

जितलोकानामानन्दोऽथ ये शतं पितॄणां
जितलोकानामानन्दाः स एको गन्धर्वलोक
आनन्दोऽथ ये शतं गन्धर्वलोक आनन्दाः
स एकः कर्मदेवानामानन्दो ये कर्मणा देवत्व-
मभिसंपद्यन्तेऽथ ये शतं कर्मदेवानामानन्दाः
स एक आजानदेवानामानन्दो यश्च श्रोत्रियोऽ-
वृजिनोऽकामहतोऽथ ये शतमाजानदेवाना-
मानन्दाः स एकः प्रजापतिलोक आनन्दो यश्च

विशेषणं जितलोकानामिति । श्राद्धादिकर्मभिः पितॄन्तोषयित्वा
तेन कर्मणा जितो लोको येषां ते जितलोकाः पितरस्तेषां पितॄणां
जितलोकानां मनुष्यानन्दशतगुणीकृतपरिमाण एक आनन्दो भवति ।
सोऽपि शतगुणीकृतो गन्धर्वलोक एक आनन्दो भवति । स च शतगुणी-
कृतः कर्मदेवानामेक आनन्दः । अग्निहोत्रादिश्रौतकर्मणा ये देवत्वं
प्राप्नुवन्ति ते कर्मदेवाः । तथैवाऽऽजानदेवानामेक आनन्दः । आजानत
एवोऽपत्तित एव ये देवास्त आजानदेवाः । यश्च श्रोत्रियोऽधीतवेदोऽ-
वृजिनो वृजिनं पापं तद्रहितो यथोक्तकारीत्यर्थः । अकामहतो वीतवृष्ण
आजानदेवेभ्योऽर्वाग्यावन्तो विषयास्तेषु । तस्य चैवंभूतस्याऽऽजानदेवैः
समान आनन्द इत्येतदन्वाकूप्यते चशब्दात्तच्छतगुणीकृतपरिमाणः
प्रजापतिलोक एक आनन्दो विराट्शरीरे । तथा तद्विज्ञानवा-

श्राद्धादिकर्मभिरित्यादिशब्देन पिण्डपितृयज्ञादि गृह्यते । के ते कर्मदेवा नाम तत्राऽऽह ।
अग्निहोत्रादीति । यथा गन्धर्वानन्दः शतगुणीकृतः कर्मदेवानामेक आनन्दस्त्वथा
कर्मदेवानन्दः शतगुणीकृतः सत्राजानदेवानामेक आनन्दो भवतीत्याह । तथैवेति ।
कुत्र वीतवृष्णत्वं तत्राऽऽह । आजानदेवेभ्य इति । श्रोत्रियादिवाक्यस्य प्रकृत्यासंग-
तिमाशङ्क्याऽऽह । तस्य चेति । एवंभूतस्य विशेषणत्रयविक्षिप्तस्येति यावत् । प्रजा-
पतिलोकशब्दस्य ब्रह्मलोकशब्दादर्थभेदमाह । विराडिति । यथा विराडात्मन्याजा-
नदेवानन्दः शतगुणीकृतः सत्रेक आनन्दो भवति तथा विराडात्मोपासिता श्रोत्रियत्वा-
दिविशेषणो विराजा तुल्यानन्दः स्यादित्याह । तथेति । तच्छतगुणीकृतेति तच्छब्दो

श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतोऽथ ये शतं प्रजापतिलोक
आनन्दाः स एको ब्रह्मलोक आनन्दो यश्च श्रोत्रि-
योऽवृजिनोऽकामहतोऽथैष एव परम आनन्द

श्रोत्रियोऽधीतवेदश्चावृजिन इत्यादि पूर्ववत् । तच्छतगुणीकृतपरिमाण
एक आनन्दो ब्रह्मलोके हिरण्यगर्भात्मनि । यश्चेत्यादि पूर्ववदेव । अतः परं
गणितनिवृत्तिः । एष परम आनन्द इत्युक्तः । यस्य च परमानन्दस्य
ब्रह्मलोकाद्यानन्दा मात्रा उदधेरिव विभुषः । एवं शतगुणोत्तरोत्तरवृद्ध्यु-
पेता आनन्दा यत्रैकता यान्ति यश्च श्रोत्रियप्रत्यक्षोऽथैष एव संप्रसाद-
लक्षणः परम आनन्दस्तत्र हि नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति^१ । अतो
भूमा भूमत्वादमृतः । इतरे तद्विपरीताः । अत्र च श्रोत्रियत्वावृजिनत्वे
तुल्ये । अकामहतत्वकृतो विशेष आनन्दशतगुणवृद्धिहेतुः ।
अत्रैतानि साधनानि श्रोत्रियत्वावृजिनत्वाकामहतत्वानि तस्य
तस्याऽऽनन्दस्य प्राप्तार्थादभिहितानि । यथा कर्माण्यग्निहोत्रादीनि

विराडानन्दविषयः । श्रोत्रियत्वादिविशेषणवानपि हिरण्यगर्भोपासकस्त्वेन वृक्ष्यानन्दो
भवतीत्याह । यश्चेति । हिरण्यगर्भानन्दादुपरिष्ठादपि ब्रह्मानन्दे गणितभेदे प्राकरणिके
प्राप्ते प्रत्याह । अतः परमिति । एषोऽस्य परम आनन्द इत्युपक्रम्य किमित्यान-
न्दान्तरमुपदर्शिवमित्याशङ्क्याऽऽह । एष इति । तथाऽपि सोषुप्तं सर्वोत्पत्तमुपेक्षित-
मिति चेन्नेत्याह । यस्य चेति । प्रकृतस्य ब्रह्मानन्दस्यापरिच्छिन्नत्वमाह । तत्र हीति ।
अनवच्छिन्नत्वफलमाह । भूमत्वादिति । ब्रह्मानन्दादितरे परिच्छिन्ना मर्त्याश्चेत्याह ।
इतर इति । अथ यत्रान्यत्पश्यतीत्यादिभ्रुतेरिति भावः । श्रोत्रियादिपदानि व्याख्याय
वात्पर्यं दर्शयति । अत्र चेति । मध्ये विशेषणेषु त्रिष्विति यावत् । वृक्ष्ये सर्वेप-
र्यायेष्विति शेषः । विशेषणान्तरे विशेषमाह । अकामहतत्वेति । यथोक्तं विभागमुप-
पादयितुं सिद्धमर्थमाह । अत्रैतानीति । यश्चेत्यादिवाक्यं समस्यर्थेः । तस्य तस्याऽऽ-
नन्दस्येति दैवप्राजापत्यादिनिर्देशः । अथोदभिहितत्वे हृष्टान्तमाह । यथेति । ये
कर्मेणा देवत्वमित्यादिश्रुतिसामर्थ्याद्देवानन्दार्सा यथा कर्माणि साधनान्युक्तानि तथा
यश्चेत्यादिश्रुतिसामर्थ्याद्देवान्यपि श्रोत्रियत्वादीनि तत्तदानन्दप्राप्ती साधनानि विवक्षि-
तानीत्यर्थः । ननु त्रयाणामविशेषभ्रुती कथं श्रोत्रियत्वावृजिनत्वयोः सर्वत्र वृक्ष्यत्वं

१ क. ड. 'रं गुणि' । २ क. ड. 'इत्तेरेष' । ३ ग. छ. झ. 'नन्दः । य' । ४ च. ड. 'नि
नान्यद्विजानाति । अ' । ५ क. 'रीता आनन्दाः । अ' । ६ क. झ. ड. 'न्दे गुणि' । ७ घ. ङ. ण.
'यितुमर्थसि' ।

एष ब्रह्मलोकः सम्राडिति होवाच याज्ञवल्क्यः
सोऽहं भगवते सहस्रं ददाम्यत ऊर्ध्वं विमो-
क्षायैव ब्रूहीत्यत्र ह याज्ञवल्क्यो विभयांचकार
मेधावी राजा सर्वेभ्यो माऽन्तेभ्य उदरौत्सी-

देवानां देवत्वप्राप्तिः । तत्र च श्रोत्रियत्वावृजिनत्वलक्षणे कर्मणी
अधरभूमिष्वपि समाने इति नोत्तरानन्दप्राप्तिसाधने अभ्युपेयेते ।
अकामहृत्त्वं तु वैराग्यतारतम्योपपत्तेरुत्तरोत्तरभूम्यानन्दप्राप्तिसाधन-
मित्यवगम्यते । स एष परम आनन्दो वितृष्णश्रोत्रियप्रत्यक्षोऽधिगतः ।
तथा च वेदव्यासः—

“यश्च कामसुखं लोके यश्च दिव्यं महत्सुखम् ।

तृष्णाक्षयसुखस्यैते नार्हतः षोडशीं कलाम्” इति ।

एष ब्रह्मलोको हे सम्राडिति होवाच याज्ञवल्क्यः सोऽह-
मेवमनुशिष्टो भगवते तुभ्यं सहस्रं ददामि गवाम् । अत ऊर्ध्वं
विमोक्षायैव ब्रूहीति व्याख्यातमेतत् । अत्र ह विमोक्षापेत्यस्मि-
न्वाक्ये याज्ञवल्क्यो विभयांचकार भीतवान् । याज्ञवल्क्यस्य भय-
कारणमाह श्रुतिः । न याज्ञवल्क्यो वक्तृत्वसामर्थ्याभावाद्भीतवा-
नज्ञानाद्वा किं तर्हि मेधावी राजा सर्वेभ्यो मा मामन्तेभ्यः प्रश्ननि-
र्णयावसानेभ्य उदरौत्सीदावृणोदवरोधं कृतवानित्यर्थः । यद्यन्मया

न हि ते पूर्वभूमिषु श्रुते तथा चाकामहृत्त्वदानन्दोत्कर्षं तयोरपि हेतुतेति तत्राऽऽह ।
तत्र चेति । निर्धारणार्थं सप्तमी । न हि श्रोत्रियत्वादिशून्यः सार्वभौमादिसुखमनु-
भवितुमुत्सहते । तथा च सर्वत्र श्रोत्रियत्वादेस्तुल्यत्वात् तदानन्दातिरेकप्राप्तावसाधा-
रणं साधनमित्यर्थः । यदुक्तमनन्दशतगुणवृद्धिहेतुरकामहृत्त्वकृत्वो विशेष इति तदुप-
पादयति । अकामहृत्त्वं त्विति । पूर्वपूर्वभूमिषु वैराग्यमुत्तरोत्तरभूम्यानन्दप्राप्तिसा-
धनं वैराग्यस्य तरतमभावेन परमकाष्ठोपपत्तेर्निरतिशयस्य तस्य परमानन्दप्राप्तिसाधन-
त्वसंभवादित्यर्थः । यश्चेत्यादिवाक्यस्येत्यं तात्पर्यमुक्त्वा प्रकृते परमानन्दे विद्वदनुभवं प्रमा-
णयति । स एष इति । निरतिशयमकामहृत्त्वं परमानन्दप्राप्तिहेतुरित्यत्र प्रमाणमाह ।
तथा चेति । प्रकृतं प्रत्यग्भूतं परमानन्दमेष इति परामृशति । श्रुतिर्मेधावीत्याद्या तां
व्याचष्टे । नेत्यादिना । तथाऽपि किं तद्व्यकरणं तदाह । यद्यादिति । मेधावि-

दिति ॥ ३३ ॥

निर्णीतं प्रश्नरूपं विमोक्षार्थं तत्तदेकदेशत्वेनैव कामप्रश्नस्य गृहीत्वा पुनः पुनर्मां पर्यनुयुङ्क्ते एव मेधावित्वादित्येतद्भयकारणं सर्वं मदीयं विज्ञानं कामप्रश्नव्याजेनोपादित्सतीति ॥ ३३ ॥

अत्र विज्ञानमप्यः स्वयं ज्योतिरात्मा स्वप्ने प्रदर्शितः । स्वप्नान्तबुद्धान्तसंचारेण कार्यकरणव्यतिरिक्तता । कामकर्मप्रविवेकश्चासङ्गतया महामत्स्यदृष्टान्तेन प्रदर्शितः । पुनश्चाविद्याकार्यं स्वप्न एव घन्तीवेत्यादिना प्रदर्शितम् । अर्थादविद्यायाः सतत्त्वं निर्धारितमतद्दर्माध्यारोपणरूपत्वमनात्मधर्मत्वं च । तथा विद्यायाश्च कार्यं प्रदर्शितं सर्वात्मभावः स्वप्न एव प्रत्यक्षतः सर्वोऽस्मीति मन्यते सोऽस्य परमो लोक इति । तत्र च सर्वात्मभावः स्वभावोऽस्यैवमविद्याकामकर्मादिसर्वसंसारधर्मसंबन्धातीतं रूपमस्य साक्षात्सुषुप्ते दृश्यत इत्येतद्विज्ञापितं स्वयं ज्योतिरात्मैव परम आनन्दः । एष विद्याया विषयः । स एष परमः संप्रसादः सुखस्य च परा काष्ठेत्येतदेवमन्तेन ग्रन्थेन व्याख्यातम् । तच्चैतत्सर्वं विमोक्षपदार्थस्य दृष्टान्तभूतं बन्धनस्य च । ते चैते मोक्षबन्धने सहेतुके सप्रपञ्चे निर्दिष्टे विद्याविद्याकार्ये तत्सर्वं दृष्टान्तभूतमेवेति तद्दार्ष्टान्तिकस्थानीये मोक्षबन्धने सहेतुके कामप्रश्नार्थभूते त्वया वक्तव्ये इति पुनः

त्वात्प्रज्ञातिशयशालित्वादिति यावत् । तदेव भयकारणं प्रकटयति । सर्वमिति ॥ ३३ ॥

स वा एष एतस्मिन्नित्याद्युत्तरग्रन्थस्य संबन्धं वक्तुं वृत्तं कीर्तयति । अत्रेति । अत्रायं पुरुषः स्वयं ज्योतिर्भवतीति वाक्यं सप्तम्यर्थः । वृत्तमर्थान्तरमनुदवाति । स्वप्नान्तेति । कार्यकरणव्यतिरिक्तत्वं प्रदर्शितमिति संबन्धः । उक्तमर्थान्तरमाह । कामेति । अथ यत्रैतं घन्तीवेत्यादानुक्तमनुभाषते । पुनश्चेति । किं तत्कार्यप्रदर्शनसामर्थ्यान्निर्वाहितमविद्यायाः सतत्त्वं तदाह । अतद्दर्भेति । अनात्मधर्मैस्त्वमात्मानि चैतन्यवदस्वाभाविकत्वम् । अविद्याकार्यवद्विद्याकार्यं च स्वप्ने सर्वात्मभावलक्षणं प्रत्यक्षत एव प्रदर्शितमित्याह । तर्थाति । सुषुप्तेऽपि स्वप्नवदेतद्दर्शितमित्याह । एवमिति । साक्षात्स्वरूपचैतन्यवशादित्येतत् । अन्यथोत्थितस्य सुखपरामर्शो न स्यादिति भावः । उक्तं विद्याकार्यं निगमयति । एष इति । तमेव विद्याविषयं विशदयति । स एष इति । वृत्तानुवादमुपसंहरति । इत्येतर्दाति । एवमन्तेन ग्रन्थेन ब्रह्मलोकान्तवाक्येनेति यावत् । सोऽहमित्यादेस्वात्पर्यमनुवदति । तच्चैति । यतो राज्ञेत्थं मन्यतेऽतस्तस्य सहस्रदाने युक्ता प्रवृत्तिरित्यर्थः । अत ऊर्ध्वमित्यादेराभिप्रायमनुदवाति । ते चैति ।

१ च. ट. एवैने । २ क. ख. क. छ. 'वोऽस्यावि' । ३ ग. घ. ज. 'दावि' । ४ क. ट. 'मनु' । ५ ख. ट. 'तत्प्रदर्शि' । ६ ख. ट. 'इ' । तत्र चैति । ७ घ. 'नुवदति' ।

स वा एष एतस्मिन्स्वप्नान्ते रत्वा
चरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यं च पापं च पुनःप्रति-
न्यायं प्रतियोन्याद्भवति बुद्धान्तायैव ॥३४॥

पर्यनुयुङ्क्ते जनकोऽत उर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति । तत्र महामत्स्यवत्स्व-
बुद्धान्तावसङ्गः संचरत्येक आत्मा स्वयं ज्योतिरित्युक्तम् । यथा चासौ
कार्यकरणानि मृत्युरूपाणि परित्यजन्नुपादानश्च महामत्स्यवत्स्व-
प्रबुद्धान्तावनुसंचरति तथा जायमानो त्रियमाणश्च तैरेव मृत्युरूपैः
संयुज्यते वियुज्यते च । उभौ लोकावनुसंचरतीति संचरणं स्वप्रबुद्धान्-
तानुसंचारस्य दार्ष्टान्तिकत्वेन सूचितम् । तदिह विस्तरेण सनिमित्तं
संचरणं वर्णयितव्यमिति तदर्थोऽयमारम्भः । तत्र च बुद्धान्तात्स्वप्नान्त-
मयमात्माऽनुप्रवेशितः । तस्मात्संप्रसादस्थानं मोक्षदृष्टान्तभूतम् । ततः
प्रच्याव्य बुद्धान्ते संसारव्यवहारः प्रदर्शयितव्य इति तेनास्य संबन्धः ।
स वै बुद्धान्तात्स्वप्नान्तक्रमेण संप्रसन्न एष एतस्मिन्संप्रसादे स्थित्वा
ततः पुनरीषत्प्रच्युतः स्वप्नान्ते रत्वा चरित्वेत्यादि पूर्ववद्बुद्धान्तायैवाऽऽ-
द्भवति ॥ ३४ ॥

यद्यपि यथोक्तलक्षणे मोक्षबन्धने प्रागेवोपदिष्टे तथाऽपि पूर्वोक्तं सर्वं दृष्टान्त-
भूतमेव तयोरिति यवो राजा भ्राम्यत्यवो मोक्षबन्धने दार्ष्टान्तिकभूते वक्तव्ये याज्ञव-
ल्क्येनेति मन्यमानस्वं प्रेरयतीत्यर्थः । बन्धमोक्षयोर्वैकल्यत्वेन प्राप्तयोरपि प्रथमं बन्धो
वर्णयित इति वैकुंठं दृष्टान्तं स्मारयति । तत्रेति । दृष्टान्तमनूय दार्ष्टान्तिकस्य बन्धस्य
सूत्रितत्वं दर्शयति । यथा चेत्यादिना । उभौ लोकावित्यत्र प्रथममेवंशब्दो द्रष्टव्यः ।
वृत्तमनुधानन्तरप्रकरणमुत्थापयति । तदिहेति । अज्ञाः संसारी सप्तम्यर्थः । सनिमित्तं
कामादिना निमित्तेन सहितमित्येतत् । प्रकरणारम्भमुक्त्वा समनन्तरवाक्यस्य व्यवहि-
तेन संबन्धमाह । तत्र चेति । स वा एष एतस्मिन्बुद्धान्ते रत्वेत्युपक्रम्य स्वप्नान्ता-
यैवेति वाक्यं सप्तम्या परामृश्यते । स्वप्नान्तशब्दस्य स्वप्रविषयव्यावृत्त्यर्थं विशिनष्टि ।
संप्रसादेति । कथं पुनः संप्रसन्नस्य संसारोपवर्णेनमित्याशङ्क्याऽऽह । तत इति ।
प्रागुक्तः सप्तम्यर्थो व्यवहितो ग्रन्थस्तेनेति परामृश्यते । समनन्तरग्रन्थः षष्ठ्योच्यते ।
वाक्यस्य व्यवहितेन संबन्धमुक्त्वा तदक्षराणि योजयति । स वै बुद्धान्तादिति ।
स्वप्नान्ते रत्वा चरित्वेत्यादि बुद्धान्तायैवाऽऽद्भवतीत्येतदन्तं पूर्ववदिति योजना ॥ ३४ ॥

१ छ. छ. ड. 'रसव्यं' । २ च. ज. ड. 'दान्तस्वप्न' । ३ अ. ड. 'स्वप्न' । ४ घ. म. ण. 'कुं
तदृष्टा' । ५ अ. ड. 'णान्तरमु' ।

तद्यथाऽनः सुसमाहितमुत्सर्जद्यायादेवमेवाय ५
शारीर आत्मा प्राज्ञेनाऽऽत्मनाऽन्वारूढ उत्सर्जंन्याति

इत आरभ्यास्य संसारो वर्ण्यते । यथाऽयमात्मा स्वप्नान्ताद्बुद्धान्त-
मागत एवमयमस्माद्देहादेहान्तरं प्रतिपत्स्यत इत्याहात्र दृष्टान्तम् ।
तत्तत्र यथा लोकेऽनः शकटं सुसमाहितं सुष्ठु भृशं वा समाहितं भाण्डो-
पस्करणेनोलूखलमुसलशूर्पपिठरादिनाऽन्नाद्येन च संपन्नं संभारेणाऽऽ-
क्रान्तमित्यर्थः । तथा भाराक्रान्तं सदुत्सर्जच्छब्दं कुर्वद्यथा यायाद्गच्छे-
च्छार्काटकेनाधिष्ठितं सत् । एवमेव यथोक्तो दृष्टान्तोऽयं शारीरः शरीरे
भवः । कोऽसौ । आत्मा लिङ्गोपाधिः । यः स्वप्नबुद्धान्ताविव जन्ममर-
णाभ्यां पाप्मसंसर्गवियोगलक्षणाभ्यामिहलोकपरलोकावनुसंचरति ।
येऽस्योत्क्रमणमनु प्राणाद्युत्क्रमणं स प्राज्ञेन परेणाऽऽत्मना स्वयंज्योतिः-
स्वभावेनान्वारूढोऽधिष्ठितोऽवभास्यमानः । तथा चोक्तमात्मनैवायं
ज्योतिषाऽऽस्ते पत्ययत इति । उत्सर्जंन्याति तत्र चैतन्यात्मज्योतिर्निषा
भास्ये लिङ्गे प्राणप्रधाने गच्छति तदुपाधिरप्यात्मा गच्छतीव । तथा
श्रुत्यन्तरम् । “कस्मिन्वहम्” इत्यादि “ध्यायतीव” इति च । अत एवोक्तं

तद्यथेत्यादेरिति नु कामयमान इत्यन्तस्य संदर्भस्य तात्पर्यं तदिहैत्यत्रोक्तमनुव-
दति । इत आरभ्येति । तद्यथेत्यस्माद्वाक्यादित्येतत् । दृष्टान्तवाक्यमुत्थाप्य
व्याकरोति । यथेत्यादिना । इेत्यत्र दृष्टान्तमाहेति योजना । भाण्डोपस्करणेन
भाण्डप्रमुखेन गृहोपस्करणेनेति यावत् । तदेवोपस्करणं विशिनष्टि । उलूखलेति ।
पिठरं पाकार्थं स्थूलं भाण्डम् । अन्वयं दर्शयितुं यथाशब्दोऽनूद्यते । लिङ्गाविशिष्टमा-
त्मानं विशिनष्टि । यः स्वप्नेति । जन्ममरणे विशदयति । पाप्मेति । कार्यकरणानि
पाप्मशब्देनोच्यन्ते । शारीरस्य प्राधान्यं द्योतयति । येऽस्येति । उत्सर्जंन्याति चैत-
दाऽङ्गीकृतमात्मनो गमनमित्याशङ्क्याऽऽह । तत्रोति । लिङ्गोपाधेर्यात्मनो गमनप्रतीति-
रित्यत्राऽऽध्वेणश्रुतिं प्रमाणयति । तथा चेति । उत्सर्जंन्यातीति श्रुतेर्मूल्यार्थत्वार्थमा-
त्मनो वस्तुतो गमनं किं न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । ध्यायतीवेति चेति । औपा-
धिकमात्मनो गमनमित्यत्र लिङ्गान्तरमाह । अत एवेति । कथमेतावता निरुपाधेरा-

१ क. (३. ग. ध. ड. च. ज. ट. द. ट.) जंन्याति । २ (३. द.) या याय । ३ य. ज. स्वप्नान्तर् ।
४ ख. ग. च. झ. ट. यस्य चोत्कर् । ५ ध. ति। त । ६ क. ख. ग. घ. ङ. छ. ज. ट. जंन्याति ।
७ ग. निरवभा । ८ क. ति सति त । ९ क. ख. घ. ट. ण. इत इत्ये । १० घ. अ. ण. पकर ।
११ क. ध. भ. ण. पकर । १२ ख. ध. अ. ट. ण. यस्य चेति । १३ क. जंन्याती । १४ क. जंन्याती ।

यत्रैतदूर्ध्वोच्छ्वासी भवति ॥३५॥ स यत्रायम-
णिमानं न्येति जरया वोपतपता वाऽ-

प्राज्ञेनाऽऽत्मनाऽन्वाह इति। अन्यथा प्राज्ञेनेकीभूतः शकटवत्कथमुत्सर्ज-
न्याति । तेन लिङ्गोपाधिरात्मोत्सर्जनमर्मस्य निकृत्पमानेषु दुःखवेदन-
याऽऽर्तः शब्दं कुर्वन्त्याति गच्छति तत्कस्मिन्काल इति । उच्यते ।
यत्रैतद्भवति । एतदिति क्रियाविशेषणम् । ऊर्ध्वोच्छ्वासी यत्रोर्ध्वोच्छ्वा-
सित्वमस्य भवतीत्यर्थः । दृश्यमानस्याप्यनुवदनं वैराग्यहेतोः । ईदृशः
कष्टः खल्वयं संसारः । येनोत्क्रान्तिकाले भर्मसूतकृत्यमानेषु स्मृतिलोपो
दुःखवेदनार्तस्य पुरुषार्थसाधनप्रतिपत्तो चासामर्थ्यं परवशीकृतचि-
त्तस्य । तस्माद्यावदियमवस्था नाऽऽगमिष्यति तावदेव पुरुषार्थसाधन-
कर्तव्यतायामप्रमत्तो भवेदित्याह कारुण्याच्छ्रुतिः ॥ ३५ ॥

तदस्योर्ध्वोच्छ्वासित्वं कस्मिन्काले किंनिमित्तं कथं किमर्थं वा स्यादि-
त्येतदुच्यते । सोऽयं प्रोक्तः शिरःपाण्यादिमान्निषण्डो यत्र यस्मिन्का-
लेऽयमणिमानमणोर्भावमणुत्वं काश्चर्यमित्यर्थः । न्येति निगच्छति ।
किंनिमित्तं जरया वा स्वयमेव कालपक्वफलवज्जीर्णः काश्चर्यं गच्छति ।
उपतपतीत्युपतपञ्चरादिरोगस्तेनोपतपता वा । उपतप्यमानो हि

स्मनो गमनं नेष्यते तत्राऽऽह । अन्यथेति । प्रमाणफलं निगमयति । तेनेति ।
तत्कस्मिन्मित्यत्र तच्छब्देनाऽऽर्तस्य शब्दविशेषकरणपूर्वकं गमनं शसते । एतदूर्ध्वो-
च्छ्वासित्वमस्य यथा स्यात्तथाऽवस्था यस्मिन्काले भवति तस्मिन्काले तद्गमनमित्युपपा-
दयति । उच्यते इत्यादिना । किमिति प्रत्यक्षमर्थं श्रुतिरनुवदति तत्राऽऽह । दृश्य-
मानस्येति । कथं संसारस्वरूपानुवादमात्रेण वैराग्यसिद्धिस्तत्राऽऽह । ईदृश इति ।
ईदृशत्वमेव विशदयति । येनेत्यादिना । अनुवादश्रुतेरभिप्रायमुपसंहरति । तस्मा-
दिति ॥ ३५ ॥

प्रश्नचतुष्टयमनूद्य तदुत्तरत्वेन स यत्रेत्यादि वाक्यमादाय व्याकरोति । तदस्ये-
त्यादिना । प्रश्नपूर्वकं काश्चर्यनिमित्तं स्वाभाविकमागन्तुकं चेति दर्शयति । किंनिमि-
त्तामत्यादिना । कथं च्चरादिना काश्चर्यमाप्तिरित्याशङ्क्याऽऽह । उपतप्यमानो हीति ।

१ छ. 'मुसृजन्त्या' । २ क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. ज. ट. 'जंघाति' । ३ ख. ङ. 'देवायं पु' ।
४ क. 'मता भवतेत्या' । ५ ल. च. ट. प्रकृतः । ६. छ. 'लेऽणि' । ७ क. 'कं चेतदर्थं' । म. 'कं
च तदर्थं' । ८ ख. ङ. 'चेदं' ।

णिमानं निगच्छति तद्यथाऽऽ- भ्रं वोदुम्बरं वा पिप्पलं वा

रोगेण विषमाग्नितयाऽभ्रं भुक्तं न जरयति ततोऽभ्रसेनानुपचीयमानः ।
पिण्डः काश्चर्यमापद्यते तद्बुध्यत उपतपता वेति । अणिमानं निगच्छति ।
यदाऽत्यन्तकाश्चर्यं प्रतिपन्नो जरादिनिमित्तैस्तदोर्ध्वोच्छ्वासी भवति ।
यदोर्ध्वोच्छ्वासी तदा भृशाहितसंभारशकटवदुत्सर्जन्त्याति । जराभिभवो
रोगादिपीडनं काश्चर्यापत्तिश्च शरीरवतोऽवश्यभाविन एतेऽनर्था इति
वैराग्यायेदमुच्यते । यदाऽसावुत्सर्जन्त्याति तदा कथं शरीरं विमुञ्च-
तीति हृष्टान्त उच्यते । तत्तत्र यथाऽऽभ्रं वा फलमुदुम्बरं वा फलं
पिप्पलं वा फलम् । विषमानेकहृष्टान्तोपादानं मरणस्यानियतनिमित्तत्व-
ख्यापनार्थम् । अनियतानि हि मरणस्य निमित्तान्यसंख्यतातानि च । एत-
दपि वैराग्यार्थमेव । यस्मादयमनेकमरणनिमित्तवांस्तस्मात्सर्वदा मृत्यो-
रास्ये वर्तत इति । बन्धनाद्बध्यते येन वृन्तेन सहै स बन्धनकारणो
रसो यस्मिन्वा बध्यत इति वृन्तमेवोच्यते बन्धनं तस्माद्रसाद्दृन्ताद्वा

यथोक्तनिमित्तद्वयवशात्काश्चर्यमाप्तिं निगमयति । अणिमानमिति । कस्मि-
न्काले तदूर्ध्वोच्छ्वासित्वमस्येति प्रश्नस्योत्तरमुक्तया विषया सिद्धमित्याह । यदेति ।
अवशिष्टप्रश्नत्रयस्योत्तरमाह । यदोर्ध्वोच्छ्वासीति । तत्र हि काश्चर्यनिमित्तं संभृतश-
कटवज्जानाशब्दकरणं स्वरूपं शरीरविभक्षणं च प्रयोजनमित्यर्थः । स यत्रेत्यादिवा-
क्यादर्थसिद्धमर्थमाह । जरेति । तद्यथेत्यादिवाक्यं प्रश्नपूर्वकमादाय व्याचष्टे । यदे-
स्यादिना । फलं बन्धनात्प्रमुच्यत इति संबन्धः । किमिति विषमानेकहृष्टान्तोपादा-
नमेकेनापि विवक्षितसिद्धेरित्याशङ्क्याऽऽह । विषमेति । कथं मरणस्यानियतान्यने-
कानि निमित्तानि संभवन्तीत्याशङ्क्यानुभवमनुमृत्याऽऽह । अनियतानीति । अथ
मरणस्यैकानियतनिमित्तवत्त्वसंकीर्तनं कुत्रोपयुज्यते तत्राऽऽह । एतदपीति । तद-
र्धवत्त्वमेव समर्थयेते । यस्मादिति । इत्यप्रमत्तं भावितव्यामिति शेषः । वृन्तेन सहै फलं
येन रसेन संबध्यते स रसो बन्धनकारणभूतो बन्धनं वृन्तमेव वा बन्धनं यस्मिन्फलं
बध्यते रसेनेति व्युत्पत्तेस्तस्माद्बन्धनादनेकनिमित्तवशात्पूर्वाक्तस्य फलस्य भवति प्रमोक्ष-
णमित्याह । बन्धनादित्यादिना । लिङ्गमात्मोपाविरस्येति तद्विशिष्टः शरीरस्त्वोच्यते ।

१ च. द. 'सी भवति त' । २ क. ल. घ. ङ. छ. ज. ढ. 'अंशति । ३ क. ल. घ. ङ. छ. ज. ढ. 'अंशति । ४ ग. घ. ङ. ज. झ. 'न संबन्धका' । च. छ. 'न स' । द. 'न स' । ५ क. 'ह' । ६ घ. झ. ञ. 'स्यानियतानेकनिमि' । ७ ल. 'त्त्वस' । ८ घ. झ. ञ. 'र्थःयमे' । ९ घ. ञ. 'त्यत्रा' ।

बन्धनात्प्रमुच्यत एवमेवायं पुरुष एभ्योऽङ्गेभ्यः संप्र-
मुच्य पुनः प्रतिन्यायं प्रतियोभ्याद्रवति प्राणायैव ॥ ३६ ॥

बन्धनात्प्रमुच्यते वाताद्यनेकनिमित्तमेवमेवायं पुरुषो लिङ्गात्मा लिङ्गोपा-
धिरभ्योऽङ्गेभ्यश्चक्षुरादिदेहावयवभ्यः संप्रमुच्य सम्पृच्छित्तेऽप्येन प्रमुच्य ।
न सुषुप्तगमनकाल इव प्राणेन रक्षन् । किं तर्हि सह वायुनोपसंहृत्य । पुनः
प्रतिन्यायं पुनःशब्दात्पूर्वमप्ययं देहादेहान्तरमसकृद्गतवान्यथा स्वप्रबु-
द्धान्तो पुनः पुनर्गच्छति तथा पुनः प्रतिन्यायं प्रतिगमनं यथागतमि-
त्यर्थः । प्रतियोनि योनिं योनिं प्रति कर्मश्रुतादिवशादाद्रवति । किम-
र्थम् । प्राणायैव प्राणव्यूहायैवेत्यर्थः । सप्राण एव हि गच्छति ततः
प्राणायैवेति विशेषणमनर्थकम् । प्राणव्यूहाय हि गमनं देहादेहान्तरं
प्रति । तेन ह्यस्य कर्मफलोपभोगार्थसिद्धिर्न प्राणसत्तामात्रेण । तस्मात्ता-
दर्थ्यार्थं युक्तं विशेषणं प्राणव्यूहायेति ॥ ३६ ॥

तत्रास्येदं शरीरं परित्यज्य गच्छतो नान्यस्य देहान्तरस्योपादाने
सामर्थ्यमस्ति देहेन्द्रियवियोगात् । न चान्येऽस्य भृत्यस्थानीया ग्रह-

संप्रमुच्योऽऽद्रवतीति संबन्धः । समित्युपसर्गस्य तात्पर्यमाह । नेत्यादिना । यदि
स्वप्रावस्थायामिव मरणावस्थायां प्राणेन देहं रक्षन्नाद्रवतीति नाऽऽद्रियते केन प्रकारेण
तर्हि तदा देहान्तरं प्रति गमनमित्याशङ्क्याऽऽह । किं तर्हीति । वायुना प्राणेन
सह करणजातमुपसंहृत्याऽऽद्रवतीति पूर्ववत्संबन्धः । पुनः प्रतिन्यायमिति प्रतीकमा-
दाय पुनःशब्दस्य तात्पर्यमाह । पुनरित्यादिना । तथा पुनराद्रवतीति संबन्धः ।
यथा पूर्वमिमं देहं प्राप्तवान्पुनरपि तथैव देहान्तरं गच्छतीत्याह । प्रतिन्यायमिति ।
देहान्तरगमने कारणमाह । कर्मैति । आदिशब्देन पूर्वप्रज्ञा गृह्यते । प्राणव्यूहाय
प्राणानां विशेषामिव्याक्लिभाभायेति यावत् । प्राणायैति श्रुतिः किमर्थमित्थं व्याख्या-
यते तत्राऽऽह । सप्राण इति । एतच्च तदन्तरप्रतिपत्त्यधिकरणं निर्धारितम् ।
प्राणायैति विशेषणस्याऽऽनर्थक्यायुक्तं प्राणव्यूहायेति विशेषणमित्याह । प्राणेति ।
नन्वस्य प्राणः सह वर्तते चेत्तावतैव भोगसिद्धेरलं प्राणव्यूहेनेत्याशङ्क्याऽऽह । तेन
हीति । अन्यथा सुषुप्तिमूर्च्छयोरपि भोगमसक्तेरित्यर्थः । तादर्थ्यायै प्राणस्य भोगज्ञे-
षत्वसिद्ध्यर्थमिति यावत् ॥ ३६ ॥

तद्यथा राजानमित्यादिवाक्यव्यावर्त्यामाशङ्कामाह । तत्रेति । मुमुर्षानस्था सप्त-
म्यर्थः । अथास्य स्वयमसामर्थ्येऽपि शरीरान्तरकर्तारोऽन्ये भविष्यन्ति यथा राज्ञो
भृत्या एहनिर्मातरस्तत्राऽऽह । न चेति । ह्ययमसामर्थ्यमन्येषां चासत्त्वमिति स्थिते

तद्यथा राजानमायान्तमुग्राः प्रत्ये-
नसः सूतग्रामण्योऽन्नैः पानैरावसथैः
प्रतिकल्पन्तेऽयमायात्ययमागच्छ-

मिव राज्ञे शरीरान्तरं कृत्वा प्रतीक्षमाणा विद्यन्ते । अथैवं सति कथ-
मस्य शरीरान्तरोपादानमिति । उच्यते । सर्वं ह्यस्य जगत्स्वकर्मफलो-
पभोगसाधनत्वायोपात्तं स्वकर्मफलोपभोगाय चायं प्रवृत्तो देहादेहान्तरं
प्रतिपित्तमुस्तस्मात्सर्वमेव जगत्स्वकर्मणा प्रयुक्तं तत्कर्मफलोपभोगयोग्यं
साधनं कृत्वा प्रतीक्षत एव “कृतं लोकं पुरुषोऽभिजायते” इति श्रुतेः ।
यथा स्वप्राञ्जागरितं प्रतिपित्तोस्तत्कथमिति लोकप्रसिद्धो दृष्टान्त
उच्यते । तत्तत्र यथा राजानं राज्याभिषिक्तमौपान्तं स्वराष्ट्रं उग्रा जाति-
विशेषाः क्रूरकर्मणो वा प्रत्येनसः प्रति प्रत्येनसि पापकर्मणि नियुक्ताः
प्रत्येनसस्तस्करादिदण्डनादौ नियुक्ताः सूताश्च ग्रामण्यश्च सूतग्रामण्यः
सूता वर्णसंकरजातिविशेषा ग्रामण्यो ग्रामनेतारस्ते पूर्वमेव राज्ञे भाग-
मनं बुद्ध्वाऽन्नैर्भोज्यभक्ष्यादिप्रकारैः पानैर्मदिरादिभिरावसथैश्च प्रासादा-
दिभिः प्रतिकल्पन्ते निष्पन्नैरेव प्रतीक्षन्तेऽयं राजाऽऽयात्ययमागच्छ-

फलितमाह । अथेति । तद्यथेत्यादिवाक्यस्य तात्पर्यं दर्शयन्नुत्तरमाह । उच्यते इति ।
भवत्वज्ञस्य स्वकर्मफलोपभोगे साधनत्वसिद्धयर्थं सर्वं जगदुपात्तं तथाऽपि देहादेहा-
न्तरं प्रतिपित्तमानस्य किमायावमित्याहाङ्क्याऽऽह । स्वकर्मैति । स्वकर्मण्यत्र स्वका-
ब्दस्तत्कर्मफलोपभोगयोग्यमित्यत्र तच्छब्दश्च प्रकृतभोक्तृविषयी । तत्र प्रमाणमाह ।
कृतमिति । पुरुषो हि त्यक्तवर्तमानदेहो भूतपञ्चकादिना निर्मितमेव देहान्तरमभि-
व्याप्य जायत इति श्रुतेरर्थः । उक्तमेवार्थं दृष्टान्तेन स्पष्टयति । यथेति । स्वप्रस्था-
नाञ्जागरितस्थानं प्रतिपत्तुमिच्छतः शरीरं पूर्वमेव कृतं नापूर्वं क्रियते तथा देहादेहा-
न्तरं प्रतिपित्तमानस्य पञ्चभूतादिना कृतमेव देहान्तरमित्यर्थः । सर्वेषां भूतानां देहा-
न्तरं कृत्वा संसारिणि परलोकाय प्रस्थिते प्रतीक्षणं केन प्रकारेणेति पश्चपूर्वकं दृष्टा-
न्तवाक्यमुत्थाप्य व्याचष्टे । तत्तत्रेत्यादिना । तत्र पापकर्मणि नियुक्तत्वमेव व्यनक्ति ।
तस्करादीति । आदिपदेनान्येऽपि निग्राह्या एषन्ते । दण्डनादादिव्यादिकाब्दो हिंसामभेद-
संग्रहार्थः । ‘ब्राह्मण्यां क्षत्रियात्सूतः’ इति स्मृतिमाश्रित्य सूतशब्दार्थमाह । वर्णसंकरेति ।

१ घ. च. छ. ट. ठ. ‘मायन्तं’ । २ क. छ. ‘मायन्तं’ । ३ घ. ‘राष्ट्रमुग्रा’ । ४ घ. अ. ‘क-
मित्ये’ । ५ क. छ. ‘जा जाति’ । ६ छ. ट. ‘भोगसा’ । ७ छ. ट. व्यग्रत । घ. न. व्यपतिष्ठत ।

तीत्येवं* हैवंविद* सर्वाणि भूतानि प्रतिकल्पन्त इदं
ब्रह्माऽऽयातीदमागच्छतीति ॥ ३७ ॥ तद्यथा
राजानं प्रयियासन्तमुग्राः प्रत्येनसः सूतग्रामण्योऽ-

तीत्येवं वदन्तः । यथाऽयं दृष्टान्त एव हैवंविदं कर्मफलस्य वेदितारं संसा-
रिणमित्यर्थः । कर्मफलं हि प्रस्तुतं तदेवंशब्देन परामृश्यते । सर्वाणि
भूतानि शरीरकर्तृणि करणानुग्रहीतृणि चाऽऽदित्यादीनि तत्कर्मप्रयु-
क्तानि कृतैरेव कर्मफलोपभोगसाधनैः प्रतीक्षन्ते । इदं ब्रह्म भोक्तृ कर्तृ
चास्माकमायाति तथेदमागच्छतीत्येवमेव च कृत्वा प्रतीक्षन्त
इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

तमेवं जिगमिषुं के सह गच्छन्ति । ये वा गच्छन्ति ते किं तत्क्रि-
याप्रणुज्ञा आहोस्वित्तत्कर्मवशात्स्वयमेव गच्छन्ति परलोकशरीरक-
र्तृणि च भूतानीति । अत्रोच्यते दृष्टान्तः । तद्यथा राजानं प्रयियासन्तं
प्रकर्षेण यातुमिच्छन्तमुग्राः प्रत्येनसः सूतग्रामण्यस्तं यथाऽ-

भोज्यभक्ष्यादिप्रकारैरित्यादिशब्देन लेखचोष्ययोः संग्रहः । मदिरादिभिरि-
त्यादिपदेन क्षीरादि गृह्यते । प्रासादादिभिरित्यादिशब्दो गोपुरतोरणादिग्रहार्थः ।
विद्वन्मात्रे प्रतीयमाने किमिति कर्मफलस्य वेदितारमिति विशेषोपादानमित्याज्ञा-
ङ्क्याऽऽह । कर्मफलं हीति । तत्कर्मप्रयुक्तानीत्यत्र तच्छब्दः संसारिविषयः ।
संसारिणो वस्तुतो ब्रह्माभिन्नत्वात्तस्मिन्ब्रह्मशब्दः । अभ्यासस्तूमयत्राऽऽदरार्थः ॥३७॥

तद्यथा राजानं प्रयियासन्तमित्यादिवाक्यव्यावर्त्यं चोद्यमुत्थापयति । तमेव-
मिति । वागादयस्तमनुगच्छन्तीत्याज्ञाङ्क्याऽऽह । ये वेति । तत्क्रियाप्रणुज्ञास्वस्य
गन्तुर्वागादिव्यापारेण प्रेरिताः समाहृता इति यावत् । यानि च भूतानि परलोक-
शब्दितं शरीरं कुर्वन्ति यानि वा करणानुग्रहीतृण्यादित्यादीनि तेष्वपि यथोक्तप्रश्न-
प्रवृत्तिं दर्शयति । परलोकेति । नाऽऽद्यः परलोकार्थं प्रस्थितस्य वागादिव्यापारामावा-
दाह्वानानुपपत्तेः । न द्वितीयो भोक्तृकर्मणाऽपि वागादिष्वचेतनेषु स्वयंप्रवृत्तेरनुपपत्तेरिति
श्लोदयितुरभिमानः । उग्रत्वाक्येनोत्तरमाह । अत्रेत्यादिना । मरणकालमेव विशि-

भिसमायन्त्येवमेवेममात्मानमन्तकाले सर्वे
प्राणा अभिसमायन्ति यत्रैतदूर्ध्वोच्छ्वासी भवति
॥ ३८ ॥ इति बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्था-
ध्यायस्य तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥
स यत्रायमात्माऽबल्यं न्येत्य संमोहमिव न्येत्य-

भिसमायन्त्याभिसुरूपेण समायन्त्येकीभावेन तेषामभिमुक्त्वा ओपन्त्यनाज्ञाया
एव राज्ञा केवलं तज्जिगमिषाभिज्ञाः । एवमेवेममात्मानं भोक्तारमन्तकाले
मरणकाले सर्वे प्राणा वागादयोऽभिसमायन्ति । यत्रैतदूर्ध्वोच्छ्वासी
भवतीति व्याख्यातम् ॥ ३८ ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्ये चतुर्थाध्यायस्य तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

स यत्रायमात्मा । संसारोपवर्णनं प्रस्तुतम् । तत्रायं पुरुष एभ्योऽङ्गैर्भ्यः
संप्रमुच्येत्युक्तम् । तत्संप्रमोक्षणं कस्मिन्काले कथं वेति सविस्तरं संसरणं
वर्णयितव्यमित्यारभ्यते । सोऽयमात्मा प्रस्तुतो यत्र यस्मिन्कालेऽब-
ल्यमबलभावं नि एत्य गत्वा । पदेहस्य दौर्बल्यं तदात्मन एव दौर्बल्य-
मित्युपचर्यतेऽबल्यं न्येत्येति । न ह्यसौ स्वतोऽमूर्त्त्वाद्बलभावं
गच्छति । तथा संमोहमिव संमूढता संमोहो विवेकाभावः संमूढतामिव
न्येति निगच्छति । न चास्य स्वतः संमोहोऽसंमोहो वाऽस्ति नित्यचै-

नष्टि । यत्रेति । अचेतनानामपि रथादीनां चेतनमेरितानां प्रवृत्तिदर्शनाद्वागादीनामपि
भोक्तृकर्मवशात्तदाहृतत्वमन्वरेण प्रवृत्तिः संभवतीति भावः ॥ ३८ ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यटीकायां चतुर्थाध्यायस्य ज्योतिर्ब्राह्मणं तृतीयम् ॥ ३ ॥

ब्राह्मणान्तरमुत्थापयति । स यत्रेति । तस्य संबन्धं वक्तुमुक्तं कार्त्तव्यं । संसा-
रेति । वक्ष्यमाणोपयोगित्वेनोक्तमर्थान्तरमनुद्भवति । तत्रेति । संसारप्रकरणं सप्रत्यर्थः ।
संप्रत्याकाङ्क्षापूर्वकमुत्तरब्राह्मणमादत्ते । तत्संप्रमोक्षणमिति । एवं ब्राह्मणमवतार्यं
तदक्षराणि व्याकरोति । सोऽयमित्यादिना । गत्वा संमोहमिव न्येतीत्युत्तरत्र
संबन्धः । कथमात्मनो दौर्बल्यं तदाह । पदेहस्येति । किमित्युपचारो मुख्यमेवाऽऽ-
त्मनो दौर्बल्यं किं न स्यादित्याकाङ्क्षाऽऽह । न हीति । यथाऽयमबलभावं निग-
च्छति तथा संमोहं संमूढतामिव प्रतिपद्यते । विवेकाभावो हि संमोहः । तथा च
संमूढतामिव निगच्छतीति युक्तमित्याह । तथेति । इवशब्दार्थमाह । न चेति । कथं

थैनमेते प्राणा अभिसमायन्ति स एतास्तेजोमात्राः समभ्याददानो

तन्यज्योतिःस्वभावत्वात् । तेनेवशब्दः संमोहमिव न्येतीति । उत्क्रान्तिकाले हि करणोपसंहारनिमित्तो व्याकुलीभाव आत्मन इव लक्ष्यते लौकिकैः । तथा च वक्तारो भवन्ति संमूढः संमूढोऽयमिति । अथ बोभयत्रेवशब्दप्रयोगो योज्योऽबल्यमिव न्येत्यसंमोहमिव न्येतीति । उभयस्य परोपाधिनिमित्तत्वाविशेषात् । समानकर्तृकनिर्देशाच्च । अथास्मिन्काल एते प्राणा वागादय एनमात्मानमभिसमायन्ति तदाऽस्य शारीरस्याऽऽत्मनोऽङ्गैभ्यः संप्रमोक्षणम् । कथं पुनः संप्रमोक्षणं केन वा प्रकारेणाऽऽत्मानमभिसमायन्तीति । उच्यते । स आत्मैतास्तेजोमात्रास्तेजसो मात्रास्तेजोमात्रास्तेजोवयवा रूपादिप्रकाशकत्वाच्चक्षुरादीनि करणानीत्यर्थः । ता एताः समभ्याददानः सम्यङ्निर्लेपेनाभ्याददान आभिमुख्येनाऽऽददानः संहरमाणस्तत्स्वप्रापेक्षया विशेषणं समिति । ननु स्वप्ने निर्लेपेन सम्यगादानम् । अस्ति त्वादानमात्रम् । गृहीता वाग्गृहीतं चक्षुरस्य लोकस्य सर्वावतो मात्रामपादाय शुक्रमादायेत्यादिवाक्येभ्यः ।

पुनरात्मनः समारोपिवोऽपि संमोहः स्यान्नित्यचैतन्यज्योतिष्ठादित्याशङ्क्याऽऽह । उत्क्रान्तीति । व्याकुलीभावो लिङ्गस्येति शेषः । उत्र लौकिकीं वार्तामनुकूलयति । तथेति । यथाश्रुतमिवशब्दं गृहीत्वा वाक्यं व्याख्याय पक्षान्तरमाह । अथवेति । इवशब्दप्रयोगस्योभयत्र योजनामेवाभिनयति । अबल्यमिति । उभयत्र तद्योजने हेतुमाह । उभयस्येति । तुल्यप्रत्ययेनाबल्यसंमोहयोरेककर्तृकत्वनिर्देशादप्युभयत्रेवकारो द्रष्टव्य इत्याह । समानेति । अथेत्यादि वाक्यमवतार्य व्याकुर्नैकस्मिन्काले तत्संप्रमोक्षणमित्यस्योत्तरमाह । अथेत्यादिना । कथं वेत्युक्तं प्रश्नमनूद्य प्रश्नान्तरं प्रस्तौषि । कथमिति । अत्रोत्तरत्वेनोत्तरं वाक्यमादाय व्याकरोति । उच्यत इत्यादिना । रूपादिप्रकाशनशक्तिमत्स्वप्रधानभूतकार्यत्वात्तेजोमात्राश्चक्षुरादीनीत्युक्तं संप्रति समभ्याददान इत्यस्यार्थमाह । ता एता इति । संहरमाणो हृदयमन्ववक्रामतीत्यन्वयः । तत्समिति विशेषणं स्वप्रापेक्षयेति संबन्धः । कथं स्वप्रापेक्षया विशेषणं वदाह । न त्विति । आदानमात्रमपि स्वप्ने नास्तीति कुतस्त्वह्यावृत्त्यर्थं विशेषणमित्याशङ्क्याऽऽह । अस्तीति । स एतास्तेजोमात्राः समभ्याददान इत्येतद्व्याख्याय

हृदयमेवान्ववक्रामति स यत्रैष चाक्षुषः पुरुषः

हृदयमेव पुण्डरीकाकांशमन्ववक्रामत्येन्वागच्छति हृदयेऽभिष्यक्तविज्ञानो भवतीत्यर्थः । बुद्ध्यादिविक्षेपोपसंहारे सति । न हि तस्य स्वतश्चलनं विक्षेपोपसंहारादिविक्रिया वा । ध्यायतीव लेलापतीवेत्युक्तत्वात् । बुद्ध्याद्युपाधिद्वारैव हि सर्वविक्रियाऽध्यारोप्यते तस्मिन् । कदा पुनस्तस्य तेजोमात्राम्यादानमिति । उच्यते । स यत्रैष चक्षुषि भवश्चाक्षुषः पुरुष आदित्यांशो भोक्तुः कर्मणा प्रयुक्तो यावद्देहधारणं तावच्चक्षुषोऽनुग्रहं कुर्वन्वर्तते । मरणकाले त्वस्य चक्षुरनुग्रहं परित्यजति स्वमादित्यात्मानं प्रतिपद्यते । तदेतदुक्तं यत्रास्य पुरुषस्य मृतस्याग्निं वागप्येति वातं प्राणश्चक्षुरादित्यामित्यादि । पुनर्देहग्रहणकाले संश्रायिष्यन्ति ।

हृदयमेवेत्यादि व्याचष्टे । हृदयमित्यादिना । सविज्ञानो भवतीति वाक्यशेषमाश्रित्य वाक्यार्थेमाह । हृदय इति । कथमात्मनो निष्क्रियस्य तेजोमात्रादानकर्तृत्वमित्याशङ्क्याऽऽह । बुद्ध्यादीति । तेषां तद्विक्षेपस्य चोपसंहारे सत्यात्मनस्तदादानकर्तृत्वमौपचारिकमित्यर्थः । तर्हि तद्विक्षेपोपसंहर्तृत्ववत्तदादानकर्तृत्वमपि मुख्यमेव भविष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह । न हीति । आदिशब्देन क्रियाविशेषः सर्वो गृह्यते । कथं तर्हि प्रतीचि कर्तृत्वादप्रथेत्याशङ्क्याऽऽह । बुद्ध्यादीति । स यत्रेत्यादि वाक्यमाकाङ्क्षापूर्वकमनवार्थं व्याकरोति । कदा पुनरित्यादिना । तस्य पुरुषशब्दाद्भोक्तृत्वे प्राप्ते विशिनष्टि । आदित्यांश इति । तस्य चाक्षुषत्वं साधयति । भोक्तुरित्यादिना । यावद्देहधारणमिति कुतो विक्षेपणं तत्राऽऽह । मरणकाले त्विति । आदित्यांशस्य चक्षुरनुग्रहमकुर्वतः स्वावकृत्यं वारयति । स्वामिति । मरणावस्थायां चक्षुगणनुग्राहकदेवतांशानामविवेकतात्मनोपसंहारे श्रुत्यन्तरं संवादयति ; तदेतदिति । तर्हि देहान्तरे वागादिराहित्यं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । पुनरिति । संश्रायिष्यन्ति वागादयस्नक्षेवताविष्टिता यथास्थानामिति शेषः । मुमुषोरिव स्वप्नयवः मर्वाणि करणानि लिङ्गात्मनोपसंहियन्ते प्रबुध्यमानस्य चोत्पिप्सोरिव तानि यथास्थानं प्रावृष्यन्तीत्याह ।

पराङ्पर्यावर्ततेऽथारूपज्ञो भवति ॥१॥ एकी-
भवति न पश्यतीत्याहुरेकीभवति न जिघ्र-
तीत्याहुरेकीभवति न रसयत इत्याहुरेकीभवति
न वदतीत्याहुरेकीभवति न शृणोतीत्याहुरेकी-
भवति न मनुत इत्याहुरेकीभवति न
स्पृशतीत्याहुरेकीभवति न विजानातीत्याहु-

तथा स्वप्स्यतः प्रबुध्यतश्च । तदेतदाह । चाक्षुषः पुरुषो यत्र
यस्मिन्काले पराङ् पर्यावर्तते परि समन्तात्पराङ् व्यावर्तत इति ।
अथात्रास्मिन्कालेऽरूपज्ञो भवति मुमूर्षु रूपं न जानाति तदाऽय-
मात्मा चक्षुरादितेजोमात्राः समभ्याददानो भवति स्वप्नकाल इव ॥ १ ॥

एकीभवति करणजातं स्वेन लिङ्गात्मना । तदैवं पार्श्वस्था आहुर्न
पश्यतीति । तथा घ्राणदेवतानिवृत्तौ घ्राणमेकीभवति लिङ्गात्मना । तदा
न जिघ्रतीत्याहुः । समानमन्यत् । जिह्वायां सोमो वरुणो वा देवता
तन्निवृत्त्यपेक्षया न रसयत इत्याहुः । तथा न वदति न शृणोति न
मनुते न स्पृशति न विजानातीत्याहुः । तदोपलैक्ष्यते देवतानिवृत्तः कर-
णानां च हृदय एकीभावः । तत्र हृदय उपसंहृतेषु करणेषु योऽन्तर्व्या-

तथेति । उक्तेऽर्थे वाक्यं पातयति । तदेतदाहेति । पराङ् पर्यावर्तत इति रूपवै-
मुख्यं चाक्षुषस्य विवक्षितमिति शेषः ॥ १ ॥

तर्हि भोक्तृपोषसंहृतं चक्षुरत्यन्ताभावीभूतमित्याशङ्क्याऽऽह । एकीति । उक्तेऽर्थे
लोकप्रसिद्धिं दर्शयति । तदेति । चक्षुषि दर्शितं न्यायं घ्राणेऽविदिशति । तथेति ।
यथा चक्षुर्देवतायां निवृत्तौ लिङ्गात्मना चक्षुरेकीभवति तथा घ्राणदेवतांशस्य घ्राणानुग्रह-
निवृत्तिद्वारेणांशिदेवतयैक्ये लिङ्गात्मना घ्राणमेकीभवतीत्यर्थः । तन्निवृत्त्यपेक्षया वरुणादि-
देवतायां जिह्वायामनुग्रहनिवृत्तौ जिह्वायां लिङ्गात्मनैक्यव्यपेक्षयेत्यर्थः । तत्तदनुग्राहकदेव-
तांशस्य तत्र तत्रानुग्रहनिवृत्त्या तत्तदंशिदेवताप्राप्तौ तत्तत्करणस्य लिङ्गात्मनैक्यं भवती-
त्यभिप्रेत्याऽऽह । तथेति । मरणदशायां रूपादिदर्शनराहित्यमर्थद्वयसाधकमित्याह ।
तदेति । तस्य हैतस्येत्यादि वाक्यमुपादत्ते । तत्रेति । मुमूर्षावस्था सप्तम्यर्थः ।

१ क. क. 'राक्षस' । ग. 'राव' । २ स. 'लभ्यते' । ३ घ. म. प. 'राडाव' । ४ क. म. ड.
'तायां नि' । ५ क. ड. 'तायां जि' ।

स्तस्य हेतस्य हृदयस्याग्रं प्रद्योतते तेन प्रद्योतेनैष आत्मा निष्क्रामति चक्षुष्टो वा

पारः स कथ्यते । तस्य हेतस्य प्रकृतस्य हृदयस्य हृदयच्छिद्रस्येत्येतत् । अग्रं नाडीमुखं निर्गमनद्वारं प्रद्योतते स्वप्रकाल इव स्वेन भासा तेजो-
मात्रादानकृतेन स्वेनैव ज्योतिषाऽऽत्मनैव च । तेनाऽऽत्मज्योतिषा प्रद्यो-
तेन हृदयाग्रेणैष आत्मा विज्ञानमयो लिङ्गोपाधिनिर्गच्छति निष्क्रामति ।
तथाऽऽथर्वणे “कस्मिन्वहमुत्क्रान्त उत्क्रान्तो भविष्यामि कस्मिन्वा
प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीति स प्राणमसृजत” इति । तत्र चाऽऽ-
त्मचैतन्यज्योतिः सर्वदाऽभिव्यक्ततरम् । तदुपाधिद्वारा ह्यात्मनि जन्म-
मरणगमनागमनादिसर्वविक्रियालक्षणः संव्यवहारः । तदात्मकं हि द्वाद-
शविधं करणं बुद्ध्यादि तत्सूत्रं तज्जीवनं सोऽन्तरात्मा जगतस्तस्यु-
षश्च । तेन प्रद्योतेन हृदयाग्रप्रकाशेन निष्क्रममाणः केन मार्गेण निष्क्रा-
मतीति । उच्यते । चक्षुष्टो वा । आदित्यलोकप्रार्थिनिमित्तं ज्ञानं कर्म वा

केनार्यं प्रद्योतो भवतीत्यपेक्षायामाह । स्वप्निति । यथा स्वप्रकाले स्वेन भासा स्वेन
ज्योतिषा प्रस्वपितीति व्याख्यातं तथाऽत्रापि तेजोमात्राणां यदादानं तत्कृतेन वास-
नारूपेण प्राप्यफलविषयबुद्धिवृत्तिरूपेण स्वेन भासा स्वेन चाऽऽत्मनो चैतन्यज्योतिषा
हृदयाग्रप्रद्योतनमित्यर्थः । तस्यार्थक्रियां दर्शयति । तेनेति । किमिति लिङ्गद्वाराऽऽ-
त्मनो निर्गमनं प्रतिज्ञायते तत्राऽऽह । तर्धेति । यदि मरणकाले तेजोमात्रादानं न तर्हि
सदा लिङ्गोपाधिरात्मेत्याशङ्क्याऽऽह । तत्र चेति । सप्तम्या लिङ्गमुच्यते । सर्वदेति
लिङ्गसत्तादशोक्तिः । आत्मोपाधिभूते लिङ्गे किं प्रमाणमित्याशङ्क्याऽऽत्मनि कूटस्थे
संव्यवहारदर्शनमित्याह । तदुपाधीति । चक्षुरादिप्रसिद्धिरपि प्रमाणमित्याह । तदा-
त्मकं हीति । एकादशविधं करणमित्यभ्युपगमात्कृतो द्वादशविधत्वमित्याशङ्क्य विशि-
नष्टि । बुद्ध्यादीति । ‘वायुर्नैर्गौतम तत्सूत्रम्’ इत्यादिश्रुतिरपि यथोक्तं लिङ्गं प्रमाणमि-
त्याह । तत्सूत्रार्थति । जगवो जीवनमपि तत्र मानमित्याह । तज्जीवनार्थति । ‘एष
सर्वभूतान्तरात्मा’ इति श्रुतिरपि यथोक्तं लिङ्गं सावयतीत्याह । सांऽन्तरात्म्येति । लिङ्गो-
पाधिरात्मनो यथोक्तप्रकाशेन मरणकाले हृदयार्ज्ज्वलनं मार्गं प्रअपूर्वकमुत्तरवाक्येना-
पदिशति । तेनेत्यादिना । चक्षुष्टो वेति विकल्पे निमित्तं सूचयति । आदित्योति ।

१ क. ग. ‘क्षुष्टो वा । २ क. ग. य. च छ. त. झ. ट. ‘ज्योतिःप्र’ । ३ च. छ. ट. ‘द्वागो
ह्या’ । ४ च. छ. ‘नादि’ । ५ क. छ. ज. चक्षुष्टो । ६ ख. ट. ‘योततेनो । ७ क. य. न. ण.
‘त्मवै’ । ८ क. चक्षुष्टो ।

मूर्ध्नो वाऽन्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्यस्तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽ-
नूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रा-
मन्ति सविज्ञानो भवति सविज्ञानमेवान्ववक्रामति ।

यदि स्यात् । मूर्ध्नो वा ब्रह्मलोकप्राप्तिनिमित्तं चेत् । अन्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्यः शरीरावयवेभ्यो यथाकर्म यथाश्रुतम् । तं विज्ञानात्मानमु-
त्क्रामन्तं परलोकाय प्रस्थितं परलोकापोद्गतौकृतमित्यर्थः । प्राणः
सर्वाधिकारिस्थानीयो राज्ञ इवानूत्क्रामति । तं च प्राणमनूत्क्रामन्तं
वागादयः सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति । यथाप्रधानान्वाचिरुपासेषं न तु
क्रमेण सार्थवद्गमनमिह विवक्षितम् । तदैष आत्मा सविज्ञानो भवति स्वप्न
इव विशेषविज्ञानवान्भवति कर्मवशात् स्वतन्त्रः । स्वातन्त्र्येण हि सवि-
ज्ञानत्वे सर्वः कृतकृत्यः स्यात् । नैव तु तच्छ्रम्यते । अत एवाऽऽह व्यासः
“सदा तद्भावभावितः” इति । कर्मणो तूद्भाव्यमानेनान्तःकरणवृत्तिविशेषा-
श्रितवासनात्मकविशेषविज्ञानेन सर्वो लोक एतस्मिन्काले सविज्ञानो
भवति । सविज्ञानमेव च गन्तव्यमन्ववक्रामत्यनुगच्छति विशेषविज्ञानो-

मूर्ध्नो वेति विकल्पे हेतुमाह । ब्रह्मलोकेति । तत्प्राप्तिनिमित्तं चेज्ज्ञानं कर्म वा
स्यादिति पूर्वेषु संबन्धः । देहावयवान्तरेभ्यो निष्क्रमणे नियामकमाह । यथेति । कथं
परलोकाय प्रस्थितमित्युच्यते प्राणगमनाधीनत्वाद्द्विज्ञानात्मगमनस्येत्याशङ्क्याऽऽह ।
परलोकायेति । ननु जीवस्य प्राणादितादात्म्ये सति कथमनुशब्देन क्रमो विवक्ष्यते
ब्रह्माऽऽह । यथाप्रधानेति । प्रधानमनतिक्रम्य हीयमन्वाख्यानेच्छा । तथा च
जीवादेः प्राधान्याभिप्रायेणानुशब्दप्रयोगो न क्रमाभिप्रायेण देशकालभेदाभावादित्यर्थः ।
सार्थं समूहे व्यक्तिषु क्रमेण गमनं दृश्यते न तथा प्राणादिष्विति व्यतिरेकः । यदुक्तं
इदयाम्प्रद्योतनं तत्सविज्ञानश्रुत्या प्रकटयति । तदेति । कर्मवशादिति विशेषणं साध-
यति । नेति । विपक्षे दोषमाह । स्वातन्त्र्येणेति । इष्टपत्तिमाशङ्क्याऽऽह । नैवेति ।
मुमूर्षोरत्वात्कथं मानमाह । अत एवेति । कर्मवशादुक्तं सविज्ञानत्वमुपसंहरति । कर्म-
णेति । अन्तःकरणस्य वृत्तिविशेषो भाविदेहविषयस्त्वदाश्रितं तद्वत् यद्वासनात्मकं विशे-
षविज्ञानं तेनेति यावत् । अत्रियमाणस्य सविज्ञानत्वे सत्यर्थासिद्धमर्थमाह । सविज्ञान-
भवेति । गन्तव्यस्य सविज्ञानत्वं विज्ञानाश्रयत्वमित्याशङ्क्य विशिनष्टि । विशेषेति ।

१ क. 'तमिति तं । २ क. प्र. छ. ज. 'ताकृतं' । ज. 'ताकृतिमि' । ३ घ. 'विहास्य वि' ।
४ च. ङ. 'ब्रमते । ५ ह. ग. 'णाऽनूद्वा' ।

तं विद्याकर्मणी

द्रासितमेवेत्यर्थः । तस्मात्तत्काले स्वातन्त्र्यार्थं योगधर्मानुसेवनं परिसं-
रूपानाम्पासश्च विशिष्टपुण्योपचयश्च श्रद्धानैः परलोकार्थिभिरप्रमत्तैः
कर्तव्य इति । सर्वशास्त्राणां पक्षतो विधेयोऽर्थो दुश्चरिताच्चोपरमणम् ।
न हि तत्काले शक्यते किञ्चित्संपादयितुम् । कर्मणा नीयमानस्य
स्वातन्त्र्यभावात् । पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेनेत्युक्तम् ।
एतस्य ह्यनर्थस्योपशमोपायविधानाय सर्वशास्त्रोपनिषदः प्रवृत्ताः । न
हि तद्विहितोपायानुसेवनं मुक्त्वाऽऽत्यन्तिकोऽस्यानर्थस्योपशमोपा-
योऽस्ति । तस्मादत्रैवोपनिषद्विहितोपाये पक्षपरिभ्रंशितव्यमित्येष
प्रकरणार्थः । शकटवत्संभृतसंभार उत्सैर्जन्यातीत्युक्तं किं पुनस्तस्य
परलोकाय प्रवृत्तस्य पध्यदनं शाकटिकसंभारस्थानीयं गत्वा वा पर-
लोकं यद्गुङ्गे शरीराधारम्भकं च यत्तत्किमिति । उच्यते । तं परलो-
काय गच्छन्तमात्मानं विद्याकर्मणी विद्या च कर्म च विद्याकर्मणी

प्रागेवोक्तान्तेः सविज्ञानत्ववादिश्रुतेस्तात्पर्यमाह । तस्मादिति । पुरुषस्य कर्मा-
नुसारित्वं तच्छब्दार्थः । योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः । तस्य धर्मा यमनियमप्रभृतयः । तेषा-
मनुसेवनं पुनः पुनरावर्तनम् । परिसंख्यानाम्पासो योगानुष्ठानम् । कर्तव्य इति प्रकृ-
तश्रुतेर्विधेयोऽर्थे इति शेषः । किञ्च पुण्योपचयकर्तव्यतारूपेऽर्थे सर्वमेव विधिकण्डं
पर्यवसितमित्याह । सर्वशास्त्राणामिति । सर्वस्मादागाभिदुश्चरितादुपरमणं कर्तव्यमि-
त्यास्मिन्नर्थे निषेधकाल्पमपि पर्यवसितमित्याह । दुश्चरिताच्चोत् । ननु पूर्वं यथेष्टचेष्टां
कृत्वा मरणकाले सर्वमेतत्संपादाष्ययते नेत्याह । न हीति । कर्मणा नीयमानत्वे
मानमाह । पुण्य इति । तर्हि पुण्योपचयादेव यथोक्तानर्थनिवृत्तेर्व्यर्थं तत्त्वज्ञानमि-
त्याहाङ्गुत्याऽऽह । एतस्येति । उपशमोपायस्त्वज्ञानं तस्य विधानं प्रकाशनं तदर्थ-
मिति यावत् । देववाध्यानादनर्थो निवर्तिष्यते किं तत्त्वज्ञानेनेत्याहाङ्गुत्याऽऽह । न
हीति । तद्विहितेति तच्छब्देन प्रकृताः सर्वशास्त्रोपनिषदो गृह्यन्ते । विद्यान्वरेणानर्थ-
ध्वंससिद्धौ फलितमाह । तस्मादिति । ज्ञापितः सर्वज्ञानवाक्येनेति शेषः । वृत्तम-
नूद्य प्रश्नपूर्वकमुत्तरवाक्यमवतार्य व्याचष्टे । शकटवदित्यादिना । विहित्वा विद्या
ध्यानात्मिका । प्रतिषिद्धा नमस्त्रिदशनादिरूपा । आविहिता घटादिनिषया । अप्रति-
षिद्धा पथि पवित्तृणादिविषया । विहितं कर्म यागादि । प्रतिषिद्धं ब्रह्महननादि ।
आविहितं गमनादि । अप्रतिषिद्धं नेत्रप्रहमविक्षेपादि । विद्याकर्मणोरुपभोगसावनत्वम-

समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा च ॥ २ ॥

विद्या सर्वप्रकारा विहिता प्रतिषिद्धा चाविहिताऽप्रतिषिद्धा च । तथा कर्म विहितं प्रतिषिद्धं चाविहितमप्रतिषिद्धं च समन्वारभेते सम्यगन्वारभेते भन्वाल्भेते अनुगच्छतः पूर्वप्रज्ञा च पूर्वानुभूतविषया प्रज्ञा पूर्वप्रज्ञाऽतीतकर्मफलानुभववासनेत्यर्थः । सा च वासनाऽपूर्वकर्मारम्भे कर्मविपाके चाङ्गं भवति । तेनासावप्यन्वारभते । न हि तथा वासनया विना कर्म कर्तुं फलं चोपभोक्तुं शक्यते । न ह्यनभ्यस्ते विषये कौशलमिन्द्रियाणां भवति । पूर्वानुभववासनाप्रवृत्तानां त्विन्द्रियाणामिहाभ्यासमन्तरेण कौशलमुपपद्यते । दृश्यते च केषांचित्कामुचित्क्रियासु चित्रकर्मादिलक्षणासु विनैवेहाभ्यासेन जन्मत एव कौशलं कामुचिदत्यन्तसौकर्ययुक्तास्वप्यकौशलं केषांचित् । तथा विषयोपभोगेषु स्वभावत एव केषांचित्कौशलाकौशले दृश्यते । तच्चैतत्सर्वं पूर्वप्रज्ञोद्भवानुद्भवनिमित्तम् । तेनैव पूर्वप्रज्ञया विना कर्मणि वा फलोपभोगे वा न कस्यचित्प्रवृत्तिरुपपद्यते । तस्मादेतन्नयं शाकटिकसंभारस्थानीयं परलोकपथ्यदनं विद्याकर्मपूर्वप्रज्ञारूपम् । यस्माद्विद्याकर्मणी पूर्वप्रज्ञा च देहान्तरप्रतिपच्युपभोगसाधनं तस्माद्विद्याकर्मादि शुभमेव समाचरेद्यथेष्टदेहसंपोगोभोगौ स्यातामिति प्रकरणार्थः ॥ २ ॥

सिद्धेरन्वारम्भेऽपि किमित्यन्वारभते वासनेत्याशङ्क्याऽऽह । सा चेति । अपूर्वकर्मारम्भादावङ्गं पूर्ववासनेत्यत्र हेतुमाह । न हीति । उक्तमेव हेतुमुपपादयति । न हीत्यादिना । इन्द्रियाणां विषयेषु कौशलमनुष्ठाने प्रयोजकं तच्च फलोपभोगे हेतुः । न चान्तरेणाभ्यासमिन्द्रियाणां विषयेषु कौशलं संभवति । तस्मादनुष्ठानाद्यभ्यासाधीनमित्यर्थः । तथाऽपि कथं पूर्ववासना कर्मानुष्ठानादावङ्गमित्याशङ्क्याऽऽह । पूर्वानुभवेति । तत्र लोकानुभवं प्रमाणयति । दृश्यते चेति । चित्रकर्मादीत्यादिशब्देन प्रासादनिर्माणादि गृह्यते । पूर्ववासनोद्भवकृतं कार्यमुक्त्वा तदभावकृतं कार्यमाह । कामुचिदिति । रज्जुनिर्माणादिष्विति यावत् । तत्रैवोदाहरणसौलभ्यमाह । तथेति । तत्र हेत्वन्तरमाशङ्क्य परिहरति । तच्चेति । कर्मानुष्ठानादौ पूर्वप्रज्ञाया हेतुत्वमुपसंहरति । तेनेति । समन्वारम्भवचनार्थं निगमयति । तस्मादिति । तस्यैव तात्पर्यार्थमाह । यस्मादिति ॥ २ ॥

१ घ. क. ज. झ. अनुं । २ ग. घ. ज. 'नुभवति' । ३ घ. क. ज. झ. 'ज्ञाऽती' । ४ घ. च. कर्मवा । ५ झ. तेनेह पू ।

एवं विद्यादिसंभारसंभृतो देहान्तरं प्रतिपद्यमानो मुक्त्वा पूर्वं देहं पक्षीव वृक्षान्तरं देहान्तरं प्रतिपद्यते । अथ वाऽऽतिवाहिकेन शरीरान्तरेण कर्मफलजन्मदेशं नीयते । किंचात्रस्थस्यैव सर्वगतानां करणानां वृत्तिलाभो भवत्याहोस्विच्छरीरस्थस्य संकुचितानि करणानि मृतस्य भिन्नघटप्रदीपप्रकाशवत्सर्वतो व्याप्य पुनर्देहान्तरारम्भे संकोचमुपगच्छन्ति । किंच मनोमात्रं वैशेषिकसमय इव देहान्तरारम्भदेशं प्रति गच्छति किंवा कल्पनान्तरमेव वेदान्तसमय इति । उच्यते । “त एते सर्व एव समा सर्वेऽनन्ताः” इति श्रुतेः सर्वात्मकानि तावत्करणानि । सर्वात्मकप्राणसंश्रयाच्च । तेषामाध्यात्मिकाधिभौतिकपरिच्छेदः प्राणिकर्मज्ञानभावनामिच्छः । अतस्तद्दशात्स्वभावतः सर्वगतानामनन्तानामपि प्राणानां कर्मज्ञानवासर्नानुक्षेपेणैव देहान्तरारम्भवशात्प्राणानां वृत्तिः संकुचति विकसति च । तथाचोक्तम् “समः क्षुषिणा समो मशकेन समो नागेन सम एभिर्त्विभिर्लोकैः समोऽनेन सर्वेण” इति । तथा चेदं

तृणजलायुकावाक्यमवतारयितुं वृत्तमनूद्य वादिविवादान्दक्षेयज्ञादौ दिग्ध्वरमत-
माह । एवामत्यादिना । देवतावादिमतमाह । अथ वेति । देवता येन शरीरेण विशिष्टं
जावं परलोकं नयति तदातिवाहिकं शरीरान्तरं तेनेति यावत् । सांख्यादिमतमाह ।
किंचेति । सिद्धान्तं सूचयति । आहोस्वर्दाति । वैशेषिकादिपक्षमाह । किंचेति ।
न्यूनत्वनिवृत्त्यर्थमाह । किंवा कल्पनान्तरमिति । तत्र सिद्धान्तस्य प्रामाणिकत्वेनो-
पादेयत्वं वदन्कल्पनान्तराणामप्रामाणिकत्वेन त्याज्यत्वमभिप्रेत्याऽऽह । उच्यत इति ।
तेषां सर्वोत्मकत्वे हेत्वन्तरमाह । सर्वात्मकेति । कथं तर्हि करणानां परिच्छिन्नत्वधी-
रित्याशङ्क्याऽऽह । तेषामिति । आधिदैविकेन रूपेणापरिच्छिन्नानामपि करणाना-
माध्यात्मिकादिरूपेण परिच्छिन्नवेति स्थिते फलितमाह । अत इति । तद्दशादुदाह-
तश्रुतिवशादित्येतत् । स्वभावतो देवतास्वरूपानुसारेणैति यावत् । कर्मज्ञानवासर्नानु-
रूपेणेत्यत्र भोक्तुरिति शेषः । उभयत्र संबन्धार्थं प्राणानामिति द्विरुक्तम् । तेषां वृत्तिसंको-
चादौ प्रमाणमाह । तथा चेति । परिच्छिन्नापरिच्छिन्नप्राणोपासने गुणदोषसंकीर्तनमपि
प्राणसंकोचविकासयोः सूचकमित्याह । तथा चेदमिति । आधिदैविकेन रूपेण सर्वगताना-
मपि करणानामाध्यात्मिकोधिभौतिकरूपेण परिच्छिन्नत्वात्तत्परिवृत्तस्य गमनं सिध्यतीति

१ घ. ड. ज. क्रिमेवं । २ ग. किंच तत्र । ड. किंवा तत्र । क. ख. च. छ. किंवाऽत्र । ३ क.
ख. ग. ड. च. ज. छ. ड. किंवा । ४ ड. 'नारुः' । ५ क. घ. छ. त्र. छ. 'रूप्येणै' । ६ छ. 'दं सर्वेण' ।
७ क. ड. क्रिमेति । ८ ख. क्रिमेति । ९ ग. 'वन्तरत्वे' । १० ग. 'पेण सर्वगतानां' । ११ घ. न. न.
'शेषैः' । कं । १२ क. ख. घ. न. ड. ग. 'नारुः' । १३ ग. 'पेणापरिच्छिन्नानां' । १४ ग. 'कारिक' ।

तद्यथा नृणजलायुका तृणस्यान्तं गत्वाऽन्यमा-
क्रममाक्रम्याऽऽत्मानमुपसंहरत्येवमेवायमा-
त्मेदं शरीरं निहत्याविद्यां गमयित्वाऽन्यमा-
क्रममाक्रम्याऽऽत्मानमुपसंहरति ॥ ३ ॥

वचनमनुकूलम् "स यो हैताननन्तानुपास्ते" इत्यादि "तं यथा यथोपास्ते" इति च । तत्र वासना पूर्वमज्ञारूपा विद्याकर्मतन्त्रा जलूकावत्संततैव स्वप्रकाल इव कर्मकृतं देहाद्देहान्तरमारभते हृदयस्थैव पुनर्देहान्तरारम्भे देहान्तरं पूर्वाश्रयं विमुञ्चतीत्येतस्मिन्नर्थे दृष्टान्त उपादीयते । तत्तत्र देहान्तरसंचार इदं निदर्शनम् । यथा येन प्रकारेण नृणजलायुका नृणजलूका नृणस्यान्तभवसानं गत्वा प्राप्यान्तं तृणान्तरमाक्रममाक्रम्यत इत्याक्रमस्तमाक्रममाक्रम्याऽऽश्रित्याऽऽत्मानमात्मनः पूर्वविव-मुपसंहरत्यन्त्यावपवस्थाने । एवमेवापमात्मा यः प्रकृतः संसारीदं शरीरं पूर्वोपात्तं निहत्य स्वप्नं प्रतिपित्सुरिव पातयित्वाऽविद्यां गमयित्वाऽचे-तनं कृत्वा स्वात्मोपसंहारेणान्यमाक्रमं नृणान्तरमिव नृणजलूका शरी-रान्तरं गृहीत्वा प्रसारितया वासनयाऽऽत्मानमुपसंहरति । तत्राऽऽत्म-भावमारभते यथा स्वप्ने देहान्तरमारभते स्वप्ने देहान्तरस्थ इव शरीरारम्भ-देश आरभ्यमाणे देहे जङ्गमे स्थावरे वा । तत्र च कर्मवशात्करणानि

सिद्धान्तो दर्शितः । इदानीं नृणजलायुकादृष्टान्ताद्देहान्तरं गृहीत्वा पूर्वदेहं मुञ्चत्यात्मेति स्पूलदेहविशिष्टस्यैव परलोकगमनमिति पौराणिकप्रक्रियां प्रत्याख्यातुं दृष्टान्तवा-क्यस्य वात्पर्यमाह । तत्रेत्यादिना । देहनिर्गमनात्पागवस्था सप्तम्यर्थः । तेदेव यथोक्ता वासना हृदयस्था विद्याकर्मनिमित्तं भाविदेहं स्पृशति जिवोऽपि तत्राभिमानं करोति पुनश्च पूर्वदेहं त्यजति यथा स्वप्ने देवोऽहमित्याभिमान्यमानो देहान्तरस्थ एव भवति तथोक्तान्तावापि तस्मान्न पूर्वदेहविशिष्टस्यैव परलोकगमनमित्यर्थः । स्वात्मो-पसंहारो देहे पूर्वस्मिन्नत्माभिमानत्यागः । प्रसारितया वासनया शरीरान्तरं गृहीत्वेति संबन्धः । उपसंहारस्य स्वरूपमाह । तत्रेति । सप्तम्यर्थे विवृणोति । आरभ्यमाण इति । आरब्धे देहान्तरे सूक्ष्मदेहस्याभिव्यक्तिमाह । तत्र चेति । कर्मग्रहणं विद्यापू-

१ क. ग. च. छ. 'न्तरं' । २ छ. क. 'ये' तथा 'द' । ३ घ. ज. 'णस्यां' । ४ घ. क. च. द. 'सन्त्याव' । ५ ग. च. 'रस्य' । ६ द. 'ते देहान्तरितस्व' । ७ घ. ज. स्वप्नान्तरारम्भ इ' । ८ घ. ज. 'रीरमार' । ९ छ. द. तदेवं । घ. तदेवं । १० घ. ण. 'निमित्तं मा' । ११ घ. एष ।

तद्यथा पेशस्कारी पेशसो मात्रामपादायान्य-
 ब्रवतरं कल्याणतरं रूपं तनुत एवमेवायमा-
 त्मेदं शरीरं निहत्याविद्यां गमयित्वाऽन्य-

लब्धवृत्तीनि संहन्यन्ते । बाह्यं च कुशमृत्तिकास्थानीयं शरीरमारभ्यते ।
 तत्र च करणव्यूहमपेक्ष्य वागाद्यनुग्रहायाग्न्यादिदेवताः संश्रयन्ते । एष
 देहान्तरारम्भविधिः ॥ ३ ॥

तत्र देहान्तरारम्भे नित्योपात्तमेवोपादानमुपमृद्योपमृद्य देहान्तरमा-
 रभत आहोस्विदपूर्वमेव पुनः पुनरादत्त इति । अत्रोच्यते दृष्टान्तस्तत्त-
 त्तैतस्मिन्नर्थे । यथा पेशस्कारी पेशः सुवर्णं तत्करोतीति पेशस्कारी
 सुवर्णकारः पेशसः सुवर्णस्य मात्रामपादायापच्छिद्य गृहीत्वाऽन्यत्पूर्व-
 स्माद्रचनाविशेषाभ्रवतरमभिनवतरं कल्याणात्कल्याणतरं रूपं तनुते
 निर्मितोति । एवमेवायमात्मेत्यादि पूर्ववत् । नित्योपात्तान्येव पृथिव्या-
 दीन्याकाशान्तानि पञ्च भूतानि यानि द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे इति चतुर्थे
 व्याख्यातानि पेशःस्थानीयानि तान्येवोपमृद्योपमृद्यान्यदन्यच्च देहान्तरं

वैमज्ञयोरुपलक्षणम् । ननु लिङ्गदेहबलादेवार्थक्रियाभिद्धौ कृतं स्थूलशरीरं गेत्याशङ्क्य
 तद्व्यतिरेकेणैतस्यार्थक्रियाकारित्वं नास्तीति मत्वाऽऽह । बाह्यं चेति । आरब्धे देह-
 द्वये करणेषु देवतानामनुग्राहकत्वेनावस्थानं दर्शयति । तत्रेति । स्थूलो देहः मस्यर्थः ।
 करणव्यूहस्तेषामभिव्यक्तिः ॥ ३ ॥

पेशस्कारिवाक्यव्यावर्त्यामाशङ्कामाह । तत्रेति । संसारिणो हि प्रकृते देहान्तरा-
 रम्भे किमुपादानमस्ति किं वा नास्ति नास्ति चन्न भावरूपं कार्यं मिथ्येव । अस्ति चेतत्किं
 भूतपञ्चकमुतान्यत् । आद्येऽपि तन्नित्योपात्तमेव पूर्वपूर्वदेहोपमर्देनान्यमन्यं देहमारभते
 किंवाऽन्यदन्यद्वृत्तपञ्चकमन्यमन्यं देहं जनयति । नाऽऽद्यः । भूतपञ्चकस्य तत्तदेहोपा-
 दानत्वे मायायाः सर्वकारणत्वम्वीकारित्वरोधात् । न द्वितीयो भूतपञ्चकोत्पत्तावपि कार-
 णान्तरस्य मृग्यत्वात्तस्यैव देहान्तरकारणत्वसंभवात्तत्रोदेहस्य पञ्चर्भातिकत्वप्रसिद्धि-
 विरोधादिति भावः । उत्तरं वाक्यमुत्तरत्वेनाऽऽदत्ते । अत्रेति । तच्छब्दार्थमपेक्षितं पुरय-
 ज्जाह । दृष्टान्त इति । अवशिष्टं भागमादाय व्याचष्टे । यथेत्यादना । किं पुनरुपादान-
 मेतावता देहान्तरारम्भेऽभ्युपगतं भवति तत्राऽऽह । नित्योपात्तानीति । शरीरद्वयार-
 म्भकार्णीति शेषः । तेषामुपरारम्भकत्वेन मूर्तामूर्तैश्चाद्ये प्रस्तुतत्वं दर्शयति । यानीति ।

ब्रवतरं कल्याणतरं रूपं कुरुते पित्र्यं वा
गान्धर्वं वा दैवं वा प्राजापत्यं वा ब्राह्मं वाऽ-
न्येषां वा भूतानाम् ॥ ४ ॥ स वा अयमात्मा ब्रह्म
विज्ञानमयो मनोमयः प्राणमयश्चक्षुर्मयः श्रोत्रमयः

नवतरं कल्याणतरं रूपं संस्थानविशेषं देहान्तरमित्यर्थः । कुरुते पित्र्यं वा पितृभ्यो हितं पितृलोकोपभोगयोग्यमित्यर्थः । गान्धर्वं गन्धर्वाणा-
मुपभोगयोग्यं तथा देवानां देवं प्रजापतेः प्राजापत्यं ब्रह्मण इदं ब्राह्मं
वा । यथाकर्म यथाश्रुतमन्येषां वा भूतानां संबन्धि शरीरान्तरं कुरुत
इत्यभिसंबध्यते ॥ ४ ॥

येऽस्य बन्धनसंज्ञका उपाधिभूता येः संयुक्तस्तन्मयोऽयमिति विभा-
व्यते ते पदार्थाः पुञ्जीकृत्येहैकत्र प्रतिनिर्दिश्यन्ते । स वा अयं य एवं संसर-
त्यात्मा ब्रह्मैव पर एव योऽशनायाद्यतीतो विज्ञानमयो विज्ञानं बुद्धि-
स्तेनोपलक्ष्यमाणस्तन्मयः । कतम आत्मेति योऽयं विज्ञानमयः प्राणे-
ष्विति ह्युक्तम् । विज्ञानमयो विज्ञानप्रायो यस्मात्तद्धर्मत्वमस्य विभाव्यते
ध्यायतीव लेलायतीवेति । तथा मनोमयो मनःसंनिर्कर्षान्मनोमयः ।
तथा प्राणमयः प्राणः पञ्चवृत्तिस्तन्मयो येन चेतनश्चलतीव लक्ष्यते ।
तथा चक्षुर्मयो रूपदर्शनकाले । एवं श्रोत्रमयः शब्दश्रवणकाले । एवं

देहविकल्पे नियामकमाह । यथाकमेति ॥ ४ ॥

शरीरारम्भे मायात्मकभूतपञ्चकमुपादानमिति वदता भूतावयवानामपि सदैव गमन-
मित्युक्तम् । इदानीं स वा अयमात्मेत्यादेस्तात्पर्यमाह । येऽस्येति । तानेवोपाधिभू-
तान्पदार्थान्विशिनष्टि । यैरिति । ननु पूर्वमप्येते पदार्था दर्शिताः किं पुनस्तत्प्रदर्श-
नेनेत्याहङ्क्याऽऽह । पुञ्जीकृत्येति । स वा अयमात्मा ब्रह्मेति भागं व्याकुर्वन्ना-
त्मनो ब्रह्मेक्यं वास्तवं वृत्तं दर्शयति । स वा इति । तस्यैवावास्तवं रूपमुपन्यस्यति ।
विज्ञानमय इत्यादिना । ज्योतिर्ब्राह्मणेऽपि व्याख्यातं विज्ञानमयत्वमित्याह । कतम
इति । कस्मिन्नर्थे मयट् प्रयुज्यते तत्राऽऽह । विज्ञानेति । उक्ते मयडर्थे हेतुमाह ।
यस्मादिति । बुद्धचैक्याध्यासात्तद्धर्मस्य कर्तृत्वादेरात्मनि प्रतीतिरित्यत्र मानमाह ।
ध्यायतीवेति । मनःसंनिर्कर्षात्तेन द्रष्टव्यतया संबन्धादिति यावत् । चक्षुर्मयत्वादे-
रुपलक्षणत्वमङ्गीकृत्याऽऽह । एवमिति । उक्तमनूद्य सामान्येन भूतमयत्वमाह ।

**पृथिवीमय आपोमयो वायुमय आकाशमयस्ते-
जोमयोऽतेजोमयः काममयोऽकाममयः क्रोध-
मयोऽक्रोधमयो धर्ममयोऽधर्ममयः सर्वमय-**

तस्य तस्येन्द्रियस्य व्यापारोद्भवे तत्तन्मयो भवति । एवं बुद्धिमाणद्वारेण चक्षुरादिकरणमयः सञ्शरीरारम्भकपृथिव्यादिभूतमयो भवति । तत्र पार्थिवशरीरारम्भे पृथिवीमयो भवति । तथा वरुणादिलोकेश्वाप्यशरीरारम्भ आपोमयो भवति । तथा वायव्यशरीरारम्भे वायुमयो भवति । तथाऽऽकाशशरीरारम्भ आकाशमयो भवति । एवमेतानि तैजसानि देवशरीराणि । तेष्वारभ्यमाणेषु तेन्मयस्तेजोमयो भवति । अतो व्यतिरिक्तानि पञ्चादिशरीराणि नरंक्रमेतादिशरीराणि चातेजोमयानि तान्यपेक्षयाऽऽहातेजोमय इति । एवं कार्यकरणसंघातमयः सन्नात्मा प्राप्तव्यं वस्त्वन्तरं पश्यन्निदं मया प्राप्तमदो मया प्राप्तव्यामत्येवं विपरीतप्रत्ययस्तदाभिलाषः काममयो भवति । तस्मिन्कामे दांपं पश्यतस्ताद्विषयाभिन्नापमशमे चित्तं प्रसन्नमकलुषं शान्तं भवति तन्मयोऽकाममयः । एवं तस्मिन्निवहते कामे केनचित्स कामः क्रोधत्वेन परिणमते तेन तन्मयो भवन्क्रोधमयः । स क्रोधः केनचिदुपायेन निवर्तितो यदा भवति तदा प्रसन्नमनाकुलं चित्तं सदक्रोध उच्यते तेन तन्मयः । एवं कामक्रोधाभ्यामकामक्रोधाभ्यां च तन्मयो भूत्वा धर्ममयोऽधर्ममयश्च भवति । न हि कामक्रोधादां भवित्वा धर्मादिप्रवृत्तिरुपपद्यते—

“यद्याद्भि कुरुते कर्म तत्तत्कामस्य चेष्टितम्”

इति स्मरणात् । धर्ममयोऽधर्ममयश्च भूत्वा सर्वमया भवति । समस्तं धर्माधर्मयोः कार्यं यावन्किञ्चिद्वाकृतं तत्सर्वं धर्माधर्मयोः फलं तस्मात्पद्य-

एवं बुद्धीति । भूतमयत्वे सत्यवान्तरविशेषमाह । तत्रेत्यादना । न चाऽऽकाशपरमाण्वभावादाकाशस्य शरीरानारम्भकत्वं श्रुतिविरुद्धात्सर्वप्रक्रियानभ्युपगमादित्याभिप्रेत्याऽऽह । तथाऽऽकाशेति । कथं पुनर्धर्मादिमयत्वे कामादिमयत्वमुच्यते तत्राऽऽह । न हीति । कथं धर्मादिमयत्वं सर्वमयत्वे कारणमित्याशङ्क्याऽऽह । समस्तमिति ।

१ च. द. 'इव जाले तं' । २ क. तत्तन्मो । ३ ड. च. द. 'रुक्ते' । ४ क. ग. छ. झ. 'गि वाऽने' । ५ क. ग. छ. प्रातं । ६ ग. घ. ङ. स. 'सव्यं' । ७ ग. भवेत्क्रोधा । ८ घ. ङ. द. 'वति क्रोधो' ।

स्तद्यदेतदिदंमयोऽदोमय इति यथाकारी यथाचारी
तथा भवति साधुकारी साधुर्भवति पापकारी पापो
भवति पुण्यः पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेन ।

मानस्तन्मयो भवति । किं बहुना तदेतत्सिद्धमस्य यदयमिदंमयो
गृह्यमाणविषयादिमयस्तस्मादयमदोमयः । अद इति परोक्षं कार्येण
गृह्यमाणेन निर्दिश्यते । अनन्ता ह्यन्तःकरणे भावनाविशेषाः । नैव ते
विशेषतो निर्देष्टुं शक्यन्ते । तस्मिन्स्तस्मिन्क्षणे कार्यतोऽवगम्यन्त इद-
मस्य हृदि वर्ततेऽदोऽस्येति । तेन गृह्यमाणकार्येणेदंमयतया निर्दिश्यते
परोक्षोऽन्तःस्थो व्यवहारोऽयमिदानीमदोमय इति । संक्षेपतस्तु यथा
कर्तुं यथा वा चरितुं शीलमस्य सोऽयं यथाकारी यथाचारी स तथा
भवति । करणं नाम नियता क्रिया विधिप्रतिषेधादिगम्या
चरणं नामानियतमिति विशेषः । साधुकारी साधुर्भवतीति यथाकारी-
त्यस्य विशेषणं पापकारी पापो भवतीति च यथाचारीत्यस्य । ताच्छी-
ल्यप्रत्ययोपादानादत्यन्ततात्पर्यैव तन्मयत्वं न तु तत्कर्ममात्रेणेत्याश-
ङ्क्याऽऽह पुण्यः पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेनेति । पुण्यपापक-
र्ममात्रेणैव तन्मयता स्यान्न तु ताच्छील्यमपेक्षते । ताच्छील्ये तु
तन्मयत्वातिशय इत्ययं विशेषः । तत्र कामक्रोधादिपूर्वकपुण्यापुण्यका-

तद्यदेतदित्यादेरर्थेमाह । किं बहुनेति । विषयः शब्दादित्यतोऽन्यदपि
प्रत्यक्षतो गृह्यमाणमादिशब्दार्थः । इदंमयत्वमदोमयत्वे गमकमित्याह । तस्मा-
दिति । विशेषतस्त्वन्मयत्वोक्तिं विना किमिति सामान्योक्तिरित्याशङ्क्याऽऽह ।
अनन्ता हीति । तदस्त्वित्त्वे मानमाह । तस्मिन्निति । अवगतिप्रकारमभि-
नयति । इदमस्येति । इदंमयत्वमदोमयत्वं चोपसंहरति । तेनेत्यादिना ।
परोक्षत्वं व्याकरोति । अन्तःस्थ इति । व्यवहितविषयव्यवहार-
वानिति यावत् । इदानीमित्यस्माद्गृह्यमाणपरिष्ठादपि तेनेति संबध्यते । परोक्षत्वावस्थेदानी-
मित्युक्ता । तृतीयया च प्रकृतो व्यवहारो निर्दिश्यते । इतिशब्दः सर्वमयत्वोपसं-
हारार्थः । विज्ञानमयादिवाक्यार्थं संक्षिपति । संक्षेपतस्त्विति । करणचरणयोरेक्येन
पौनरुक्त्यमाशङ्क्याऽऽह । करणं नामेति । आदिशब्दः शिष्टाचारसंग्रहार्थः ।
वाक्यान्तरं शङ्कोत्तरत्वेनोत्थाप्य व्याचष्टे । ताच्छील्येत्यादिना । कुत्र तर्हि ताच्छी-
ल्यमुपयुज्यते तत्राऽऽह । ताच्छील्ये त्विति । पूर्वपक्षमुपसंहरति । तत्रेत्यादिना ।
० अ. ज. ठ. पापेनेति । २ च. द. 'स्य विशेषश्च' । ता' । ३ अ. 'येतयेव । ४ घ. ज. 'च्छील्यं तु ।

अथो स्रस्वाहुः काममय एवायं पुरुष इति स यथाकामो भवति तत्क्रतुर्भवति यत्क्रतुर्भवति

रिता सर्वमयत्वे हेतुः संसारस्य कारणं देहादेहान्तरसंचारस्य च । एत-
त्प्रयुक्तो ह्यन्यदन्यदेहान्तरमुपादत्ते । तस्मात्पुण्यापुण्ये संसारस्य कार-
णम् । एतद्विषयौ हि विधिप्रतिषेधौ । अत्र शास्त्रस्य साफल्यमिति ।
अथो अप्यन्ये बन्धमोक्षकुशलाः स्रस्वाहुः । सत्यं कामादिपूर्वके पुण्या-
पुण्ये शरीरग्रहणकारणं तथाऽपि कामप्रयुक्तो हि पुरुषः पुण्यापुण्ये कर्मणी
उपचिनोति कामप्रहाणे तु कर्म विद्यमानमपि पुण्यापुण्योपचयकरं
न भवति । उपचिते अपि पुण्यापुण्ये कर्मणी कामगून्ये फलारम्भके न
भवतः । तस्मात्काम एव संसारस्य मूलम् । तथाचोक्तमाथर्वणे “कामान्यः
कामयते मन्यमानः स कामभिर्जायते तत्र तत्र” इति । तस्मात्काममय
एवायं पुरुषो यदन्यमयत्वं तदकारणं विद्यमानमपीत्यतोऽवधारयति
काममय एवेति । यस्मात्स च काममयः सन्याहशेन कामेन यथाकामो
भवति तत्क्रतुर्भवति स काम ईषर्दाभिलाषमात्रेणाभिव्यक्तो यस्मिन्विषये
भवति सोऽविहन्त्यमानः स्फुटीभवन्क्रतुस्त्वमापद्यते । क्रतुर्नामाध्यवसायो

कर्मणः संसारकारणत्वमुपसंहरति । एतत्प्रयुक्तो हीति । संसारप्रयोजके कर्मणि प्रमाण-
माह । एतद्विषयौ हीति । कथं यथोक्तकर्मविषयत्वं विधिनिषेधयोरित्याशङ्क्याऽऽह ।
अत्रेति । इतिशब्दः पूर्वपक्षसमाप्त्यर्थः । सिद्धान्तमवतारयति । अथो इति । संसा-
रकारणस्याज्ञानस्य प्राधान्येन कामः सहकारीति स्वसिद्धान्तं समर्थयते । सत्यमि-
त्यादिना । कामाभावेऽपि कर्मणः सत्त्वं दृष्टमित्याशङ्क्याऽऽह । कामप्रहाणे त्वाति ।
ननु कामाभावेऽपि नित्याद्यनुष्ठानात्पुण्यापुण्ये संचयेते तत्राऽऽह । उपचिते इति ।
यो हि पशुपुत्रस्वर्गादीननविशयपुरुषार्थान्मन्यमानस्त्वात्तं च कामयते स तत्सद्बो-
गभूमौ तत्तत्कामसंयुक्तो भवतीत्याथर्वणश्रुतेरर्थः । श्रुतियुक्तिसिद्धमर्थं निगम-
यति । तस्मादिति । धर्मादिमयत्वस्यापि सत्त्वादवधारणानुपपत्तिमाशङ्क्याऽऽह ।
यदिति । स यथाकामो भवतीत्यादि व्याचष्टे । यस्मादित्यादिना ।

तत्कर्म कुरुते यत्कर्म कुरुते तदभिसंपद्यते
॥ ५ ॥ तदेष श्लोको भवति । तदेव सक्तः
सह कर्मणैति लिङ्गं मनो यत्र निषक्तमस्य ।

निश्चयो यदनन्तरा क्रिया भवतीति । यत्कृतुर्भवति यादृक्कामकार्येण क्रतुना
यथारूपः क्रतुरस्य सोऽयं यत्कृतुर्भवति तत्कर्म कुरुते । यद्विषयः
क्रतुस्तत्फलानिवृत्तये यद्योग्यं कर्म तत्कुरुते निर्वर्तयति । यत्कर्म कुरुते
तदभिसंपद्यते । तदीयं फलमभिसंपद्यते । तस्मात्सर्वमयत्वेऽस्य
संसारित्वे च काम एव हेतुरिति ॥ ५ ॥

तत्तस्मिन्नर्थ एष श्लोको मन्त्रोऽपि भवति । तदेवेति तदेव गच्छति
सक्त आसक्तस्तत्रोद्भूताभिलाषः सन्नित्यर्थः । कथमेति । सह कर्मणा
यत्कर्म फलासक्तः सन्नकरोत्तेन कर्मणा सहैव तदेति तत्फलमेति । किं
तच्छिद्धं मनः । मनःप्रधानत्वाल्लिङ्गस्य मनो लिङ्गमित्युच्यते । अथ
वा लिङ्ग्यतेऽवगम्यतेऽवगच्छति येन तच्छिद्धं तन्मनो यत्र यस्मि-
न्निषक्तं निश्चयेन सक्तमुद्भूताभिलाषमस्य संसारिणः । तदभिलाषो हि
तत्कर्म कृतवान् । तस्मात्तन्मनो भिषङ्गवशादेवावस्य । तेन कर्मणा
तत्फलप्राप्तिः । तेनैतत्सिद्धं भवति कामो मूलं संसारस्येति । अत उच्छि-
न्नकामस्य विद्यमानान्यपि कर्माणि ब्रह्माविदो वन्ध्यप्रसवानि भवन्ति ।
“पर्याप्तकामस्य कृतात्मनश्च इहैव सर्वं प्रविलीयन्ति कामाः” इति श्रुतेः ।

यस्मादित्यस्य तस्मादिति व्यवहितेन संबन्धः । इतिशब्दो ब्राह्मणसमाप्त्यर्थः ॥ ५ ॥

तत्रेति गन्तव्यफलपरामर्शः । तदेव गन्तव्यं फलं विशेषतो ज्ञातुं पृच्छति । किं
तदिति । प्रतीकमादाय व्याचष्टे । लिङ्गमिति । योऽवगच्छति स प्रमात्रादिसाक्षी
येन साक्ष्येण मनसाऽवगम्यते तन्मनो लिङ्गमिति पक्षान्तरमाह । अथवेति । यस्मिन्नि-
श्चयेन संसारिणो मनः सक्तं तत्फलप्राप्तिस्तस्येति संबन्धः । तदेवोपपादयति ।
तदाभिलाषो हीति । पूर्वोर्वीर्यमुपसंहरति । तेनेति । कामस्य संसारमूलत्वे सत्यर्थसि-
द्धमर्थमाह । अत इति । वन्ध्यप्रसवत्वं निष्फलत्वम् । पर्याप्तकामस्य प्राप्तपरमपु-
रुषार्थस्येति यावत् । कृतात्मनः शुद्धबुद्धेर्विदितसतत्त्वस्येत्यर्थः । इहेति जीवैदवस्थोक्तिः ।
कामप्रधानः संसरति चेत्कर्मफलभोगानन्तरं कामाभावात्मुक्तिः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह ।

१ घ. न. 'ममयत्त्रमेव । २ ख. घ. 'त्रो भ' । ३ क. स. उत्तरं । ४ ख. घ. छ. 'न-
सिवहै' । ५ अ. ग. 'ववद' ।

प्राप्यान्तं कर्मणस्तस्य यत्किंचेह करोत्य-
यम् । तस्माल्लोकात्पुनरैत्यस्मै लोकाय
कर्मण इति नु कामयमानोऽथाकामयमानो
योऽकामो निष्काम आप्तकाम आत्मकामो

किंच प्राप्यान्तं कर्मणः प्राप्य भुक्त्वाऽन्तमवसानं यावत्कर्मणः फलपरि-
समाप्तिं कृत्वेत्यर्थः । कस्य कर्मणोऽन्तं प्राप्येत्युच्यते । तस्य यत्किंच
कर्मैहास्मिञ्छ्लोके करोति निर्वर्तयत्ययं तस्य कर्मणः फलं भुक्त्वाऽन्तं
प्राप्य तस्माल्लोकात्पुनरैत्यागच्छत्यस्मै लोकाय कर्मणोऽयं हि लोकः
कर्मप्रधानस्तेनोऽऽह । कर्मण इति पुनः कर्मकरणाय पुनः
कर्म कृत्वा फलासङ्गवशात्पुनरयं लोकं यातीत्येवम् । इति न्वेवं नु
कामयमानः संसर्गति । यस्मात्कामयमान एवैवं संसरत्यथ तस्मादकाम-
यमानो न क्वचित्संसरति । फलासक्तस्य हि गतिरुक्ता । अकामस्य हि
क्रियानुपपत्तेरकामयमानो मुच्यते एव । कथं पुनरकामयमानो भवति ।
योऽकामो भवत्यसावकामयमानः । कथमकामतेत्युच्यते । यो निष्कामो
यस्मान्निर्गताः कामाः सोऽयं निष्कामः । कथं कामा निर्गच्छन्ति । य
आप्तकामो भवत्याप्ताः कामा येन स आप्तकामः । कथमाप्यन्ते कामा
आत्मकामत्वेन यस्याऽऽत्मैव नान्यः कामयितव्यो वस्त्वन्तरभूतः

किंचेति । इतश्च संसारस्य कामप्रधानत्वमास्थेयमित्यर्थः । यावदवसानं तावदुक्त्वेति
संबन्धः । उक्तमेव साक्षयति । कर्मण इति । इत्येवं पारंपर्येण संसराणाहते ज्ञानान्न मुक्ति-
रिति शेषः । संसारप्रकरणमुपमंहरति । इति न्विति । अवस्थाद्वयस्य दार्ष्टान्तिकं
बन्धं प्रबन्धेन दर्शयित्वा सुषुप्तस्य दार्ष्टान्तिकं मोक्षं वक्तुमथेत्यादि वाच्यं तत्राप्यश-
ब्दार्थमाह । यस्मादिति । कामराहितस्य संसाराभावं साधयति । फलासक्तस्येति ।
विदुषो निष्कामस्य क्रियाराहित्ये नैष्कर्म्यमयत्नसिद्धिमिति भावः । अकामयमानत्वे
प्रश्नपूर्वकं हेतुमाह । कथामित्यादिना । बाह्येषु शब्दादिषु विषयत्वासङ्गराहित्यादका-
मयमानतेत्यर्थः । अकामत्वे हेतुमाकाङ्क्षापूर्वकमाह । कथामिति । वासनारूपकामा-
भावादकामतेत्यर्थः । निष्कामत्वे प्रश्नपूर्वकं हेतुमुत्थाप्य व्याचष्टे । कथामिति । प्राप्त-
परमानन्दत्वान्निष्कामतेत्यर्थः । आप्तकामत्वे हेतुमाकाङ्क्षापूर्वकमाह । कथामित्या-
दिना । हेतुमेव साधयति । यस्येति । तस्य युक्तमाप्तकामत्वमिति शेषः । उक्तमर्थं

पदार्थो भवति । आत्मैवानन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एकरसो नोर्ध्वं न तिर्यङ्नाथ आत्मनोऽन्यत्कामयितव्यं वस्त्वन्तरम् । यस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येच्छृणुयान्मन्वीत विजानीयाद्भैवं विजानैकं कामयेत । ज्ञायमानो ह्यन्यत्त्वेन पदार्थः कामयितव्यो भवति । न चासावन्यो ब्रह्मविद् आमकामस्यास्ति । य एवाऽऽत्मकामतयाऽऽप्तकामः सं निष्कामोऽकामोऽकामयमानश्चेति मुच्यते । न हि यस्याऽऽत्मैव सर्वं भवति तस्यानात्मा कामयितव्योऽस्ति । अनात्मा चान्यः कामयितव्यः सर्वं चाऽऽत्मैवाभूदिति विप्रतिषिद्धम् । सर्वात्मदर्शिनः कामयितव्याभावात्कर्मानुपपत्तिः । ये तु प्रत्यवायपरिहारार्थं कर्म कल्पयन्ति ब्रह्मविदोऽपि तेषां नाऽऽत्मैव सर्वं भवति । प्रत्यवायस्य जिहासितव्यस्याऽऽत्मनोऽन्यस्याभिप्रेतत्वात् । येन चाशनायाद्यतीतो नित्यं प्रत्यवायासंबद्धो विदित आत्मा तं वयं ब्रह्मविदं ब्रूमः । नित्यमेवाशनायाद्यतीतमात्मानं पश्यति । यस्माच्च जिहासितव्यमन्यमुपादेयं वा यो न

प्रमाणप्रदर्शनार्थं प्रपञ्चयति । आत्मैवेति । कामयितव्याभावं ब्रह्मविदः श्रुत्यवष्टम्भेन स्पष्टयति । यस्येति । इति विद्यावस्था यस्य विदुषोऽस्ति सोऽन्यमविजानन्नै कंचिदपि कामयेवेति योजना । पदार्थोऽन्यत्त्वेनाविज्ञातोऽपि कामयितव्यः स्यादिति चेन्नत्याह । ज्ञायमानो हीति । अनुभूते स्मरणविपरिवर्तिनि कामनियमादित्यर्थः । अन्यत्त्वेन ज्ञायमानस्ताहै पदार्थो विदुषोऽपि कामयितव्यः स्यादित्याहङ्क्याऽऽह । न चेति । आप्तकामस्य ब्रह्मविदो दर्शितरीत्या कामयितव्याभावे मुक्तिः सिद्धेत्युपसंहरति । य एवेति । कथं कामयितव्याभावोऽनात्मनस्तथात्वादित्याहङ्क्याऽऽह । न हीति । सर्वात्मत्वमनात्मकामयितृत्वं च स्यादित्याहङ्क्याऽऽह । अनात्मा चेति । अथेत्यादिवाक्ये श्रौतमर्थमुक्त्वाऽर्थसिद्धमर्थं कथयति । सर्वात्मदर्शिन इति । कर्मजडानां मत्तमुत्थाप्य श्रुतिविरोधेन प्रत्याचष्टे । ये त्विति । ब्रह्मविदि प्रत्यवायप्राप्तिमङ्गीकृत्योक्तमिदानीं तत्प्राप्तिरेव तस्मिन्नास्तीत्याह । येन चेति । यथोक्तस्यापि ब्रह्मविदो विहितत्वादेव नित्याद्यनुष्ठानं स्यादिति चेन्नेत्याह । नित्यमेवेति । यो हि सदैवासंसारिणमात्मानमनुभवति न च हेयमादेयं वाऽऽत्मनोऽन्यत्पश्यति । यस्मादेवं तस्मात्तस्य कर्म संस्पष्टमयोग्यम् । यथोक्तब्रह्मविद्यया कर्माधिकारहेतूनीमुप-

१ अ. यत्र त्वस्य । २ क. अ. क. घ. 'नित्क का' । ३ अ. घ. क. च. छ. ज. झ. द. सभिष्ठा । ४ क. 'णतः प्र' । घ. अ. द. न. 'णद' । ५ घ. ण. 'यितृत्वाभा' । ६ क. साधयति । ७ क. अ. म. 'न किञ्चि' । ८ घ. अ. ण. 'यं चाऽऽम' ।

न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति ब्रह्मैव सन्नब्रह्माप्येति ॥६॥

पश्यति तस्य कर्म न शक्यत एव संबद्धम् । यस्त्वब्रह्मवित्तस्य भव-
त्येव प्रत्यवायपरिहारार्थं कर्मेति न विरोधः । अतः कामाभावादकामय-
मानो न जायते मुच्यत एव । तस्यैवमकामयमानस्य कर्माभावे गमन-
कारणाभावात्प्राणा वागादयो नोत्क्रामन्ति नोर्ध्वं क्रामन्ति देहात् ।
स च विद्वानात्मकाम आत्मकामतयेहैव ब्रह्मभूतः । सर्वात्मनो हि ब्रह्मणो
दृष्टान्तत्वेन प्रदर्शितमेतद्रूपं तद्वा अस्त्येतदात्मकाममात्मकामकामं रूप-
मिति । तस्य हि दार्ष्टान्तिकभूतोऽयमर्थ उपसंह्रियतेऽथाकामयमान
इत्यादिना । स कथमेवंभूतो मुच्यत इत्युच्यते । यो हि सुषुप्तावस्थमिव
निर्विशेषमद्वैतमलुप्रचिद्रूपज्योतिःस्वभावमात्मानं पश्यति तस्यैवाका-
मयमानस्य कर्माभावे गमनकारणाभावात्प्राणा वागादयो नोत्क्रामन्ति ।
किंतु विद्वान्स इहैव ब्रह्म यद्यपि देहवानिव लक्ष्यते स ब्रह्मैव सन्नब्रह्मा-
प्येति । यस्मान्निहि तस्याब्रह्मत्वपरिच्छेदहेतवः कामाः सन्ति तस्मादि-
हैव ब्रह्मैव सन्नब्रह्माप्येति न शरीरपातोत्तरकालम् । न हि विदुषो मृतस्य
भावान्तरापत्तैर्जीवतोऽन्यो भावो देहान्तरप्रतिसंधानाभावमात्रेणैव तु

मृदितत्वादित्यर्थः । कर्मसंबन्धस्तर्हि कस्येत्याशङ्क्याऽऽह । यस्त्विति । न विरोधो
विधिकाण्डस्येति शेषः । श्रुत्यर्थाभ्यां सिद्धमर्थमुपसंहरति । अत इति । विद्यावशादि-
त्येतन्न । कामाभावात्कर्माभावाच्चेति द्रष्टव्यम् । अकामयमानोऽकुर्वीणश्चेति शेषः ।
देशान्तरप्राप्त्यायत्ता मुक्तिरित्येतन्निराकर्तुं न तस्येत्यादि व्याचष्टे । तस्येत्यादिना ।
ब्रह्मैव सन्नित्येतदवतारयति । स चेति । कथं त्वैमाने देहे विद्यन्तेव ब्रह्मभूतो भवति
तत्राऽऽह । सर्वात्मनो हीति । दृष्टान्तालोकनया दार्ष्टान्तिकेऽपि सदा ब्रह्मत्वं
भांवाति भावः । सदा ब्रह्मीभूतस्य मुक्तिर्नाम नास्तीति शङ्कित्वा परिहरति । स कथ-
मिति । परिहारमेव स्फोरयितुं न तस्येत्यादिवाक्यार्थमनुव्रवति । तस्यैवेति । ब्रह्मैव
सन्नित्यस्यार्थमनुवदति । किंत्वाति । विद्वानिहैव ब्रह्म चेत्कथं तस्य ब्रह्मप्राप्तिरित्या-
शङ्क्याऽऽह । ब्रह्मैवेति । यदुक्तं ब्रह्मैव सन्नित्यादि तद्दृष्टपादयति । यस्मादिति ।
प्रागपि ब्रह्मभूतस्यैव पुनर्देहपावे ब्रह्मप्राप्तिरित्ययुक्तं विदुषां मृतस्य भावान्तरापत्तिस्वी-
कारादित्याशङ्क्याऽऽह । न हीति । कथं तर्हि ब्रह्माप्येतीत्युच्यते तत्राऽऽह ।
देहान्तेरेति । विदुषो भावान्तरापत्तिमुक्तिरिति पक्षेऽपि किं दूषणमिति चेत्तदाह ।

१ घ. ६. छ. 'स्यैवाका' । २ घ. ६. ज. 'तत्रात्येतेऽन्याभावे दे' । ३ ख. घ. ण. भवतीति ।
४ घ. रथति । यो हीति । न ।

ब्रह्माप्येतीत्युच्यते । भावान्तरापत्तो हि मोक्षस्य सर्वोपनिषद्विवक्षितोऽर्थो
 आत्मैकत्वाख्यः स बाधितो भवेत् । कर्महेतुकश्च मोक्षः प्राप्नोति
 न ज्ञाननिमित्त इति । स चानिष्टोऽनित्यत्वं च मोक्षस्य प्राप्नोति ।
 न हि क्रियानिर्मुक्तोऽर्थो नित्यो दृष्टः । नित्यश्च मोक्षोऽभ्युप-
 गम्यते “एष नित्यो महिमा” इति मन्त्रवर्णात् । न च स्वाभाविका-
 त्स्वभावादप्यनित्यं कल्पयितुं शक्यम् । स्वाभाविकश्चेदग्न्युष्णवदा-
 त्मनः स्वभावः स न शक्यते पुरुषव्यापारानुभावीति वक्तुम् । न ह्यग्ने-
 रोष्ण्यं प्रकाशो वाऽग्निव्यापारानन्तरानुभावी । अग्निव्यापारानुभावी
 स्वाभाविकश्चेति विप्रतिषिद्धम् । ज्वलनव्यापारानुभावित्वैमुष्णप्रकाशयो-
 रिति चेत् । न । अन्योपलब्धिव्यवधानापगमाभिव्यक्त्यपेक्षत्वात् । ज्वल-
 नादिपूर्वकर्मार्गुरुष्णप्रकाशगुणाभ्यामभिव्यज्यते^१ तत्राग्न्यपेक्षया किं त-

भावान्तरापत्तो हीति । तथा चोपनिषदामप्रामाण्यं विना हेतुना स्यादिति भावः ।
 भावान्तरापत्तिर्मुक्तिरित्यत्र दोषान्तरमाह । कर्मेति । इतिपदानुपरिष्ठात्क्रियापदस्य
 संबन्धः । अस्तु कर्मनिमित्तो मोक्षो ज्ञाननिमित्तस्तु मा भूत्तत्राऽऽह । स चेति ।
 प्रसङ्गः सर्वेनाम्ना परामृश्यते । प्रतिषेधशान्नाविरोधादिति भावः । मोक्षस्य कर्मसाध्यत्वे
 दोषान्तरमाह । अनित्यत्वं चेति । तत्रोपयुक्तां व्याप्तिमाह । न हीति । अस्तु
 तर्हि मासादादिवक्रियासाध्यस्य मोक्षस्याप्यनित्यत्वं नेत्याह । नित्यश्चेति । कृत्-
 कोऽपि ब्रह्मभावो ध्वंसवन्नित्यः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । न चेति । कृत्रिमस्वभावव्या-
 वृत्त्यर्थं स्वाभाविकपदम् । ‘अतोऽन्यदावर्तम्’ इति हि श्रुतिः । ध्वंसस्य तु विकल्पमात्रत्वा-
 न्नित्यत्वमसंभवंमिति भावः । मोक्षोऽकृत्रिमस्वभावोऽपि कर्मोत्थः स्यादित्याश-
 ङ्क्याऽऽह । स्वाभाविकश्चोदति । अग्नेरोष्ण्यवदात्मनो मोक्षश्च स्वाभाविकस्वभाव-
 श्चेन्न स क्रियासाध्ये व्याघातादित्यर्थः । दृष्टान्तं समर्थयते । न हीति । अरणि-
 गतस्याग्नेरोष्ण्यप्रकाशौ नोपलभ्येते सति च ज्वलने दृश्येते तेन स्वाभाविकावपि
 तावागन्तुकौ कादाचित्कोपलब्धिमत्त्वादिति शङ्कते । ज्वलनेति । न हि सर्वोऽग्नेरो-
 ष्ण्यादि कादाचित्कं युक्तं तदृष्टैर्व्यवधानस्य दावादिर्ध्वंसे मथनज्वलनादिना बह्व्याभि-
 व्यक्तिमपेक्ष्य तत्स्वभावस्याष्ण्योदेर्व्यक्त्यभ्युपगमादिति परिहरति । नान्येति ।
 तदेव प्रपञ्चयति । ज्वलनादीति । मथनादिव्यापारवशात्प्रकाशादिना व्यज्यतेऽ-
 भिरिति यदुच्यते तदग्नौ सत्येव तद्गतव्यारपापेक्षया तदोष्ण्याद्यभिव्यक्तिवशात्
 भवति किंतु देवदत्तदृष्टेरग्निर्मौ व्यवहितौ न तु तौ कस्यचिद्दृष्ट्या संबध्येते ज्वल-

१ ल. छ. ‘रानन्तरानु’ । २ च. द. ‘त्वभौष्ण्यप्र’ । ३ च. द. ‘मिरोष्ण्य’ । ४ क. छ. द. ‘ते
 नाग्न्य’ । ५ छ. द. ‘ध्वंसिज्वलनमथना’ ।

अन्यदृष्टेरग्नौष्णप्रकाशौ धर्मौ व्यवहितौ कस्पचिदृष्ट्या त्वसंबध्पमानौ
 ज्वलनापेक्षया व्यवधानापगमे दृष्टेरभिन्न्यज्येते । तदपेक्षया भ्रान्तिरुप-
 जायते ज्वलनपूर्वकावेतांबुष्णप्रकाशौ धर्मौ जाताविति । येष्णुष्णप्रका-
 शयोरपि स्वाभाविकत्वं न स्यात् । यः स्वाभाविकोऽग्नेर्धर्मस्तमुदाहरि-
 ष्यामः । न च स्वाभाविको धर्म एव नास्ति पदार्थानामिति शक्यं वक्तुम् ।
 न च निगडभङ्ग इवाभावभूतो मोक्षो बन्धननिवृत्तिरुपपद्यते । परमात्मै-
 कत्वाभ्युपगमात् “एकमेवाद्वितीयम्” इति श्रुतेः । न चान्यो बद्धोऽस्ति
 यस्य निगडनिवृत्तिवद्बन्धनानिवृत्तिर्भोक्षः स्यात् । परमात्मव्यतिरेके-
 णान्यस्याभावं विस्तरेणावादिष्ये । तस्मादावद्यानिवृत्तिमात्रे मोक्षव्य-
 वहार इति चावोचाम यथा रज्ज्वादौ सर्पाद्यज्ञाननिवृत्तौ सर्पादानि-

नादिव्यापारात् दृष्टेर्व्यवधानभङ्गे तयोरभिव्यक्तिरित्यर्थः । कथं तर्हि ज्वलनादिव्या-
 पाराद्ग्नौष्णप्रकाशौ जाताविति बुद्धिस्तत्राऽऽह । तदपेक्षयेति । ज्वलनादिव्यापा-
 राद्दृष्टिव्यवधानभङ्गे बद्धेर्ग्नौष्णप्रकाशाभिव्यक्त्यपेक्षयेति यावत् । यथा बद्धेर्ग्नौष्ण्यादि
 स्वाभाविकं न क्रियासाध्यं तथाऽऽत्मनो मुक्तिः स्वाभाविकी न क्रियासाध्येत्युक्तमि-
 दानीमग्नौष्ण्यादि न स्वाभाविकमित्याशङ्क्याऽऽह । यदीति । उदाहरिष्यामि ।
 मोक्षस्याऽऽत्मस्वभावस्याकर्मसाध्येत्वायेति शेषः । अथाग्नेः स्वाभाविको न कश्चिद्-
 र्मोऽस्ति यो मोक्षस्य दृष्टान्तः स्यदात् आह । न चेति । लब्धात्मकं हि वस्तु
 वस्त्वन्तरेण संबध्यते । अस्ति च निम्बादौ विक्रत्वादिधीरित्यर्थः । भावान्तरापत्तिपक्षं
 प्रतिक्षिप्य पक्षान्तरं प्रत्याह । न चेति । न हि बन्धस्य तथाभूतस्य निवृत्तिर्विरोधा-
 ज्ञाप्यन्यथाभूतस्यानवस्थानात् । न च प्रसिद्धिविरोधो दुर्निरूपध्वस्तविषयत्वादिति
 भावः । किंच परस्मादन्यस्य बन्धनिवृत्तिस्तन्मध्येन वा नाऽऽद्य इत्याह । न चेति ।
 तत्र हेतुत्वेन परमात्मैकत्वाभ्युपगमादित्यादिभाष्यं व्याख्येयम् । न द्वितीयस्तस्य
 नित्यमुक्तस्य त्वयाऽपि बद्धत्वानभ्युपगमादिनि द्रष्टव्यम् । कथं परस्मादन्यो बद्धो
 नास्तीत्याशङ्क्य प्रवेशविचारादावुक्तं स्मारयति । परमात्मोति । न चेदन्यो बद्धोऽस्ति
 कथं मोक्षव्यवहारः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । तस्मादिति । अन्यस्य बद्धस्याभावात्प-
 रस्य च नित्यमुक्तत्वादिति यावत् । यथा रज्ज्वादावविज्ञाने सर्पादिहेतो रज्ज्वज्ञानस्य
 निवृत्तौ सत्यां सर्पादेरपि निवृत्तिस्तथाऽविद्याया बन्धहंतानिवृत्तिमात्रेण तत्कार्यस्य
 बन्धस्यापि निवृत्तिव्यवहारो भवतीति चात्रादिप्रमेतं योजना । भवान्तरमुद्धावयति ।

१ च. द. 'तानौष्णप्र' । २ च. द. 'यथौष्णप्र' । ३ क. ग. द. छ. ज. घ. ङ. 'दिष्य' । न ।
 ४ क. ग. ङ. छ. ज. 'पादिज्ञ' । घ 'पादिज्ञान' । ५ य. अ. ण. 'ध्वनायामिति । ६ य. 'यं ते
 मो' । ७ छ. अ. द. ण. रक्षा' ।

वृत्तिः । येऽप्याचक्षते मोक्षे विज्ञानान्तरमानन्दान्तरं चाभिव्यज्यत इति तैर्वक्तव्योऽभिव्यक्तिशब्दार्थः । यदि तावच्छौकिक्येवोपलब्धिष्वप्यव्याप्तिरभिव्यक्तिशब्दार्थः । ततो वक्तव्यं किं विद्यमानमभिव्यज्यतेऽविद्यमानमिति वा । विद्यमानं चेद्यस्य मुक्तस्य तदभिव्यज्यते तस्याऽऽत्मभूतमेव तदित्युपलब्धिव्यवधानानुपपत्तेर्नित्याभिव्यक्तत्वान्मुक्तस्याभिव्यज्यत इति विशेषवचनमनर्थकम् । अथ कदाचिदेवाभिव्यज्यत उपलब्धिव्यवधानादनात्मभूतं तदित्यन्यतोऽभिव्यक्तिमसङ्गः । तथा चाभिव्यक्तिसाधनापेक्षता । उपलब्धिसमानाश्रयत्वे तु व्यवधानकल्पनानुपपत्तेः सर्वदाऽभिव्यक्तिरनभिव्यक्तिर्वा । नत्वन्तरालकल्पनायां प्रमाणमस्ति । न च समानाश्रयणामेकस्याऽऽत्मभूतानां धर्माणामितरेतरविषयविषयित्वं संभवति । विज्ञानसुखयोश्च प्रागभिव्यक्तेः संसारित्वमभि-

येऽप्याचक्षत इति । वैषयिकज्ञानानन्दापेक्षयाऽन्तरशब्दः । केयमभिव्यक्तिरुत्पत्तिर्वा प्रकाशो वा । नाऽऽद्यो मोक्षे सुखाद्युत्पत्तौ तदनित्यत्वापत्तेरित्यभिप्रेत्याऽऽह । तैरिति । द्वितीयमालम्ब्ये । यदीति । तत्र दोषं वक्तुं विकल्पयति । तत इति । द्वितीये खरत्रिषाणवदपरोक्षाभिव्यक्तिर्न स्यादित्यभिप्रेत्याऽऽद्यमनुभाष्य दूषयति । विद्यमानं चेदिति । उपलब्धिस्वभावस्तावदात्मा तस्य विद्यमानं सुखादिव्यज्यते चेज्ज्ञानानन्दयोर्देशादिव्यवधानाभावादानन्दः सदैव व्यज्यत इति मुक्तिविशेषणमनर्थकमित्यर्थः । चक्षुर्घटयोर्विषयविषयित्वप्रतिबन्धककृष्यादिवदधर्मादिप्रतिबन्धादानन्दो ज्ञानं च संसारदशायां न व्यज्यते मोक्षे तु व्यज्यते तदभावादिति शङ्कते । अथेति । उपलब्धिदेशाद्भिन्नदेशस्थैव घटादेरुपलब्धिप्रतिबन्धदेशेनादनात्मभूतं सुखं न स्वभावभूतयोपलब्ध्या प्रकाशेत किंतु विषयेन्द्रियसंपर्कादित्युत्तरमाह । उपलब्धीति । अन्यतोऽभिव्येकी किं स्यादिति चेत्तदाह । तथा चेति । तत्साधनानि चेन्मुक्तौ स्युः संसारादविशेषः स्यादिति भावः । उपलब्धिव्यवधानमानन्दस्याङ्गीकृत्योक्तिमिदानीं तदेव नास्वीत्याह । उपलब्धीति । कदाचिदभिव्यक्तिरनभिव्यक्तिश्च कदाचिदित्येवं कालभेदेनोभयं किं न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । न त्विति । आनन्दज्ञानयोर्विषयविषयित्वमभ्युपेत्य कादाचित्की तावदभिव्यक्तिर्निरस्ता संप्रति तदपि न संभवतीत्याह । न चेति । आत्मभूतत्वं स्वाभाविकत्वम् । विमतं न समानाश्रयविषयं धर्मत्वात्प्रदीपप्रकाशवदिति भावः । मुक्तावानन्दज्ञानाभिव्यक्तिपक्षे दोषान्तरं वक्तुं भूमिकां करोति । विज्ञानसुखयोश्चेति । वद्वेदापादनमिष्टभेदेत्याशङ्क्य विवक्षितं दोषमाह ।

१ क. घ. ज. 'तेऽयावि' । २ घ. ज. 'ति । वि' । ३ ? . 'षणव' । ४ क. च. छ. 'यत्वाद्दृषव' ।
५ क. घ. ङ. ज. 'पतिः । स' । ६ क. 'व्यक्त्या किं ।

व्यक्त्युत्तरकालं च मुक्तत्वं यस्य सोऽन्यः परस्माभित्याभिन्ध्यक्तज्ञानस्वरूपपादत्यन्तवैलक्षण्याच्छैत्यमिवौष्ण्यात् । परमात्मभेदकल्पनायां च वैदिकः कृतान्तः परित्यक्तः स्यात् । मोक्षस्वैदानीमिव निर्विशेषत्वे तदर्थधिक्यमानुपपत्तिः शास्त्रवैषम्यं च प्राप्नोतीति चेन्न । अविद्याभ्रमापोहार्यत्वात् । न हि वस्तुतो मुक्तामुक्तत्वविशेषोऽस्ति । आत्मनो नित्यैकरूपत्वात् । किंतु तद्विषयाऽविद्याऽपोक्षते शास्त्रोपदेशजनितविज्ञानेन । प्राक्तदुपदेशप्राप्तेस्तदर्थश्च प्रयत्न उपपद्यत एव । अविद्यावतोऽविद्यानिवृत्त्यनिवृत्तिकृतो विशेष आत्मनः स्यादिति चेत् । न । अविद्याकल्पनाविषयत्वाभ्युपगमाद्द्रष्टृपरशुक्तिरुगगनानां सर्पादकरजतमालनत्वादिवददोष इत्यवोचाम । तिमिरातिमिरादृष्टवदविद्याकर्तृत्वाकर्तृत्वकृत आत्मनो विशेषः स्यादिति चेत् । न । ध्यायतीव लेलायतीवेति स्वतोऽविद्याकर्तृत्वस्य प्रतिषिद्धत्वात् । अनेकव्यापारसं-

परमात्मेति । परमत्वे निराकृते सिद्धान्तेऽपि दोषद्वयमाशङ्कते । मोक्षस्येति । मोक्षार्थोऽधिको यत्नः क्षमदमादिः । शास्त्रं मोक्षविषयम् । मोक्षस्य निर्विशेषत्वेऽपि प्रत्यगविद्यातदुत्थानर्थध्वंसित्वेनोभयमर्थवदिति परिहरति । नाविद्येति । तत्र नञर्थं विवृणोति । नहीति । कथं तर्हि शास्त्रार्थवैषम्यमित्येवाशङ्क्याऽऽह । किंत्विति । तत्र शास्त्रस्यार्थवत्त्वं समर्थयते । तद्विषयेति । प्रस्तुतात्मविषयस्तच्छब्दः । संप्रति प्रयत्नेस्यार्थवत्त्वं प्रकटयति । प्रागिति । प्रथमस्तच्छब्दः शास्त्रविषयः । द्वितीयो मोक्षविषयः । आत्मनः सदैकरूपत्वं प्रागुक्तमाक्षिपति । अविद्येति । आविद्यः सोऽपीति समाश्रिते । नेति । यथा रज्ज्वाद्यविद्योत्थसर्पादेस्ताद्विद्यया ध्वंसाध्वंसयो रज्ज्वादेर्न वास्तवो विशेषस्तथाऽऽत्मनोऽपि स्वाविद्यामात्रोत्थविशेषवत्त्वेऽपि तद्ध्वंससाध्वंसयोर्न वास्तवो विशेषोऽस्तीत्यर्थः । अदोषः सविशेषत्वदोषराहित्यम् । प्रकारान्तरेण सविशेषत्वं शङ्कते । तिमिरेति । किमिदमविद्याकर्तृत्वं किं दृजनकत्वं किं वा तदाभयत्वमिति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति । न ध्यायतीवेति । आत्मनः स्वतोऽविद्याकर्तृत्वभावे हेत्वन्तरमाह । अनेकेति । विषयविषयकारोऽन्तःकरणस्य तत्र चिदाभासोदयश्चाऽऽत्मनो व्यापारस्वभावाच्चानेकव्यापारसंनिपाते सत्यहं संसारीत्यविद्यात्मको भ्रमो

१ च. छ. द. 'व्यक्तिज्ञा' । २ अ. द. 'नमुलस्व' । ३ घ. ज. 'त्येन त' । ४ क. घ. ६. छ. ज. वस्तुनो । ५ क. छ. द. 'न्ते दो' । ६ घ. अ. ग. 'त्याह' । ७ क. अ. 'कारान्तः' ।

निपातजनितत्वाच्चाविद्याभ्रमस्य । विषयत्वोपपत्तेश्च । यस्य चाविद्याभ्रमो घटादिवद्विविक्तो गृह्यते स नाविद्याभ्रमवान् । अहं न जाने मुग्धोऽस्मीति प्रत्ययदर्शनादविद्याभ्रमवत्त्वमेवेति चेन्न । तस्यापि विवेकग्रहणात् । न हि यो यस्य विवेकेन ग्रहीता स तस्मिन्भ्रान्तं इत्युच्यते । तस्य च विवेकग्रहणं तस्मिन्नेव च भ्रम इति विप्रतिषिद्धम् । न जाने मुग्धोऽस्मीति दृश्यत इति ब्रवीषि तद्दर्शिनश्चाज्ञानं मुग्धरूपता दृश्यत इति च तद्दर्शनस्य विषयो भवति कर्मतामापद्यत इति । तत्कथं कर्मभूतं सत्कर्तृस्वरूपदृशिविशेषणमज्ञानमुग्धते स्याताम् । अथ दृशिविशेषणत्वं तयोः कथं कर्म स्यातां दृशिता व्याप्येते । कर्म हि कर्तृक्रियया व्याप्यमानं भवति । अन्यश्च व्याप्यमन्यद्व्यापकं न तेनैव तद्व्याप्यते । वद कथमेवं सत्यज्ञानमुग्धते दृशिविशेषणे स्याताम् । न चाज्ञानविवेकदर्शयज्ञानमात्मनः कर्मभूतमुपलभमान उपलब्धधर्मत्वेन गृह्णाति शरीरे काश्चर्यरूपादिवत्तथा । सुखदुःखे-

जायते तस्मान्न तस्याऽऽत्मकार्येतेत्यर्थः । कल्पान्तरं प्रत्याह । विषयत्वेति । अविद्यादेरात्मदृश्यत्वात् न ददाश्रयत्वं न हि तद्गतस्य तद्ग्राह्यत्वमंशतः स्वग्राहापत्तेरित्यर्थः । तदेव स्फोरयति । यस्य चेति । अनुभवमनुसृत्य शङ्कते । अहं नेत्यादिना । साक्षिसाक्ष्यभावेन भेदाभ्युपगमनाऽऽत्मनोऽविद्याश्रयत्वमित्युत्तरमाह । न तस्यापीति । तदेव स्पष्टयति । न हीति । अविद्यादेर्विवेकेन ग्रहीतयैपि तद्विषये भ्रान्तत्वे का हानिरित्याशङ्क्याऽऽह । तस्य चेति । अज्ञानं मुग्धत्वं चाऽऽत्मनो न विशेषणमिति विधान्तरेण दर्शयितुं चोद्यवाक्यमनुवदति । न जान इति । तद्व्याचष्टे । तद्दर्शिनश्चेति । अज्ञानादिस्तच्छब्दार्थः । दृश्यमानत्वमेव विशदयति । कर्मतामिति । इति ब्रवीषीति संबन्धः । एवं परकीयं वाक्यं व्याख्याय फलितमाह । तत्कर्तामिति । तत्र चोद्यवाक्यार्थे दर्शितरीत्या स्थिते सति कर्तृविशेषणं नाज्ञानमुग्धते स्यातां तयोः प्रत्येकं कर्मभूतत्वादित्यर्थः । विपक्षे दोषमाह । अथेति । कथं कर्म स्यातामित्येतदेव व्याचष्टे । दर्शनेति । तत्रापि कथंशब्दः संबध्यते । एतदेव स्फुटयति । कर्म हीति । एवं सति व्याप्यव्यापकभावस्य भेदनिष्ठत्वे सतीत्येतत् । किंचाज्ञानमुपलब्धधर्मो न भवत्युपलभ्यमानत्वाद्देहगतकाश्चर्यादिवदित्याह । न चेति । अज्ञानवत्तत्कार्यमपि नाऽऽत्मधर्मः स्यादित्यपिदिशति । तथेति । अज्ञानोत्पत्त्येच्छादेरात्मधर्मत्वनिराकरणे प्रतीतिविरोधः स्यादिति शङ्कते । सुखेति । तेषां

१ छ. घ. ड. च. छ. ट. 'द्याविभ्र' । २ च. ट. 'न । न । ३ ज. घ. 'मत्वमे' । ४ क. च. छ. झ. ट. 'न्तज्ञान इ' । ५ छ. ग. घ. ड. छ. ज. च दक्ष' । ६ च. ट. 'षयः संभ' । घ. ज. छ. 'षयं संभ' । क. ग. छ. 'षयं सं' । ७ क. घ. ड. छ. ज. 'रूपं द' । ८ छ. प्र. ट. ण. 'ते । ने' । ९ क. प्र. चौधं वा' ।

च्छामयन्नादीन्सर्वे लोको वृद्धातीति चेत् । तथाऽपि ब्रह्मीतुल्यैकस्य
विविकतैवाभ्युपगता स्यात् । न जानेऽहं त्वदुक्तं मुग्ध एवेति चेत् ।
भवंत्वन्नो मुग्धो यस्त्वेवंदर्शी तं ब्रह्ममुग्धं प्रतिजानीमहे वयम् । तथा
व्यासेनोक्तम् । इच्छापि कृत्स्नं क्षेत्रं क्षेत्री प्रकाशयतीति ।

“समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम् ।

विनश्यत्स्वविनश्यन्तम्”

इत्यादि शतश उक्तम् । तस्मान्नाऽऽत्मनः स्वतो बद्धमुक्तज्ञानान्नानकृतो
विशेषोऽस्ति । सर्वदा समैकरसस्वाभाव्याभ्युपगमात् । ये त्वतोऽन्य-
थाऽऽत्मवस्तु परिकल्प्य बन्धमोक्षादिशास्त्रं चार्थवादमापादयन्ति त
उत्सहन्ते स्वेऽपिशकुनं पदं द्रष्टुं स्वं वा मुष्टिनाऽऽकृष्टुं चर्मवेद्मंष्टितुम् ।
वयं तु तत्कर्तुमशक्ताः सर्वदा समैकरसमद्वैतमविक्रियमजमजरमभ्रमभ्रत-

ब्राह्मत्वमङ्गीकृत्य परिहरति । तथाऽपीति । आत्मनिष्ठत्वे सुखादीनां चैतन्यवदात्म-
ब्राह्मत्वायोगात्तद्वासाणां तेषां न तद्वर्मेवेति भावः । प्रकारान्तरेण निराकर्तुं निराकृतमेष
चोद्यमनुद्भवति । न जान इति । किं प्रमातुरज्ञानाद्याश्रयत्वमनुभवादिभिर्दधासि तस्सा-
क्षिणो वा । तत्राऽऽद्यं प्रत्याह । भवत्विति । कल्पान्तरं निराकरोति । यस्त्विति ।
न हि यो यत्र साक्षी स तत्राज्ञो मूढो वेति । तथा च सर्वेसाक्षी नाज्ञानादिभान्भव-
वैत्यर्थः । आत्मनो मोहादिराहित्ये भगवद्वाक्यं प्रमाणयति । तथेति । तस्य सर्व-
विशेषज्ञान्यत्वे वाक्यान्तरमुदाहरति । सममिति । आदिर्देन समं पश्यन्हि सर्वत्र ।
ज्योतिषामपि तज्ज्योतिरिख्यादि गृह्यते । आत्मनो निर्विशेषत्वे प्रामाणिके समतमुप-
संहरति । तस्मान्नेति । पक्षान्तरमनुभाषते । ये त्वाति । अतो निर्विशेषस्वाभाव्या-
दिव यावत् । अज्ञानाद्बन्धो ज्ञानान्मुक्तिरिति शास्त्रमर्थवादः । आदिशब्देन रुद्रो-
दनाद्यर्थवादं दृष्टान्तं सूचयति । सोपहासं दृषयति । त उत्सहन्त इति । न हि
सविशेषत्वं शक्यमात्मनः प्रतिपत्तुं निर्विशेषत्वप्रत्यायकागमविरोधादिति भावः ।
कथं तर्हि भवद्विरात्मवस्त्वभ्युपगम्यते तत्राऽऽह । वयं त्वाति । प्रमाणविकृष्टार्थ-
दर्शनं तच्छब्देन परामृश्यते । सत्त्वादीनामिव साम्यं दृषयति । सर्वदेति । भेदाभेद-
मपवदति । एकरसमिति । तत्र हेतुमाह । अद्वैतमिति । द्वैताभावोपलक्षितत्वादि-
त्यर्थः । ऐकरस्यै कौटस्थ्यं हेत्वन्तरमाह । अर्वाक्रयमिति । तदुपपादयति । अज्ञे-
मित्यादिना । अमरं मरणाद्योग्यम् । तत्र सर्वत्राविद्यामन्वन्धराहित्यं हेतुमाह ।

१ अ. द. 'वत्त्वमज्ञो' । २ अ. द. 'तं न मुं' । ३ अ. द. 'च' । ४ अ. ग. घ. ङ. ट. 'द्वेष्ट-
यितुं' । ५ अ. द. 'मभयममृतमा' । ६ अ. अ. ग. वा । ७ अ. अ. ग. 'दिशब्देन' । ८ अ. अ. घ.
द. न. 'ति । उ' । ९ अ. अ. घ. न. 'हि वि' । १० अ. ग. 'दवादम' । ११ अ. द. 'त्रमि' ।

तदेष श्लोको भवति । यदा

मभयमात्मतत्त्वं ब्रह्मैव स्म इत्येष सर्ववेदान्तनिश्चितोऽर्थ इत्येवं प्रतिपद्या-
महे । तस्माद्ब्रह्माप्येतीत्युपचारमात्रमेतद्विपरीतग्रहवद्देहसंततेर्विच्छेदमात्रं
चिज्ञानफलमपेक्ष्य ॥ ६ ॥

स्वप्नबुद्धान्तगमनदृष्टान्तस्य दार्ष्टान्तिकः संसारो वर्णितः । संसार-
हेतुश्च विद्याकर्मपूर्वमज्ञा वैर्णिता । यैश्चोपाधिभूतैः कार्यकरणलक्षणभूतैः
परिवेष्टितः संसारित्वमनुभवति तानि चोक्तानि । तेषां साक्षात्प्रयोजकौ
धर्माधर्माविति पूर्वपक्षं कृत्वा काम एवेत्यवधारितम् । यथा च ब्राह्मणे-
नायमर्थोऽवधारित एव मन्त्रेणापीति बन्धं बन्धकारणं चोक्त्योपसंहृतं
प्रकरणमिति नु कामयमान इति । अथाकामयमान इत्यारभ्य सुषुप्तदृ-
ष्टान्तस्य दार्ष्टान्तिकभूतः सर्वात्मभावो मोक्ष उक्तः । मोक्षकारणं चाऽऽ-
त्मकामतया यदाप्तकामत्वमुक्तम् । तच्च सामर्थ्यान्नाऽऽत्मज्ञानमन्तरे-
णाऽऽत्मकामतयाऽऽप्तकामत्वमिति सामर्थ्याद्ब्रह्मविद्यैव मोक्षकारणमि-
त्युक्तम् । अतो यद्यपि कामो मूलमित्युक्तं तथाऽपि मोक्षकारणविपर्य-
येण बन्धकारणमविद्येत्येतदप्युक्तमेव भवति । अत्रापि मोक्षो मोक्षसा-
धनं च ब्राह्मणेनोक्तम् । तस्यैव दृढीकरणाय मन्त्र उदाह्रियते श्लोकश-
ब्दवाच्यः । तत्तस्मिन्नेवार्थ एष श्लोको मन्त्रो भवति । यदा यस्मि-

अभयमिति । ननु ब्रह्मैवविधं न त्वात्मतत्त्वमित्याशङ्क्याऽऽह । ब्रह्मैवेति ।
यथोक्तं प्रत्यग्भूतं ब्रह्मेत्यत्र प्रमाणमाह । इत्येष इति । तत्रैव विद्वदनुभवं प्रमाणयति ।
इत्येवमिति । परपक्षनिरासेन प्रकृतं वाक्यार्थमुपसंहरति । तस्मादिति । उपचार-
निमित्तमाह । विपरीतेति । आत्मा तत्त्वतः संसारीतिविपरीतग्रहवती या देहसंव-
तिस्त्वस्या विच्छेदमात्रं ज्ञानफलमपेक्ष्योपचारमात्रमित्यर्थः ॥ ६ ॥

ब्राह्मणोक्तेऽर्थे मन्त्रमवतारयितुं ब्राह्मणार्थमनुवदाति । स्वप्नेत्यादिना । अयमर्थः
संसारस्वदेहेतुश्च । मन्त्रस्वदेव सक्तः सह कर्मणेत्यादिः । आत्मज्ञानस्य तर्हि मोक्षकारण-
त्वमुपेक्षितमित्याशङ्क्याऽऽह । तच्चेति । अतो ब्रह्मज्ञानं मोक्षकारणमित्युक्तत्वादिदि
यावत् । मूलं बन्धस्येति शेषः । अत्रेति मोक्षप्रकरणोक्तिः । बन्धप्रकरणं दृष्टान्तयि-
षुमपिशाब्दः । उक्तेऽर्थे तदेष इत्याद्यक्षराणि व्याचष्टे । तत्तस्मिन्नेवेति । यस्मि-
न्काळे विद्यापरिपाकावस्थायामित्यर्थः । सुषुप्तिग्यावृत्त्यर्थं सर्वविशेषणमिति मत्वाऽऽह ।

१ क. द. 'शैवास्मीत्ये' । २ क. द. वर्णिताः । घ. द. च. छ. ज. वर्णितः । ३ क. ख. द.
दत्तश्च । ४ क. ख. घ. न. तस्मि' ।

सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः ।
अथ मर्याऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्रुत इति ।
तद्यथाऽहिनिर्ल्वयनी वल्मीके मृता प्रत्यस्ता

नकाले सर्वे समस्ताः कामान्मृत्पणाप्रभेदाः प्रमुच्यन्ते । आत्मकामस्य ब्रह्मविदः समूलतो विशीर्यन्ते । ये प्रसिद्धा लोक इहाभुन्नार्थाः पुत्रवित्त-
लोकैषणा लक्षणा अस्य प्रसिद्धस्य पुरुषस्य हृदि बुद्धौ श्रिता आश्रिताः । अथ तदा मर्या मरणधर्मा सन्कामवियोगात्समूलतोऽ-
मृतो भवति । अर्थादनात्मविषयाः कामा अविद्यालक्षणा मृतपव इत्येत-
द्भुक्तं भवति । अतो मृत्युवियोगे विद्वाञ्जीवन्नेवामृतो भवति । अत्रास्मि-
न्व शरीरे वर्तमानो ब्रह्म समश्रुते ब्रह्मभावं मोक्षं प्रतिपद्यत इत्यर्थः ।
अतो मोक्षो न देशान्तरगमनाद्यपेक्षते । तस्माद्बिदुषो नोत्क्रामान्त प्राणा
यथावस्थिता एव स्वकारणे पुरुषे समवनीयन्ते । नाममात्रं ह्यवशिष्यत
इत्युक्तम् । कथं पुनः समवनीतेषु प्राणेषु देहे च स्वकारणे प्रलीने
विद्वांसुक्तोऽत्रैव सर्वात्मा सन्वर्तमानः पुनः पूर्ववदेहित्वं संसारित्वलक्षणं
न प्रतिपद्यत इति । अत्रोच्यते । तत्तत्रायं दृष्टान्तो यथा लोकेऽहिस्सर्प-
स्तस्य निर्ल्वयनी निर्मोकः साऽहिनिर्ल्वयनी वल्मीके सर्पाश्रये वल्मी-
कादावित्यर्थः । मृता प्रत्यस्ता प्रक्षिप्ताऽनात्मभावेन सर्पेण परित्यक्ता

समस्ता इति । कामशब्दस्यार्थान्तरविषयत्वं व्यावर्तयति । मृत्पणाति । क्रियापदं
सोपमार्थं व्याकरोति । आत्मकामस्येति । तानेव विशिनष्टि । ये प्रसिद्धा इति ।
कामानामात्माश्रयत्वं निराकरोति । हृदीति । समूलतः कामवियोगादिति संबन्धः ।
कामवियोगादमृतो भवतीति निर्देशमामर्थ्यसिद्धमर्थमाह । अर्थादिति । तेषां मृत्युत्वे
किं स्यात्तदाह । अत इति । अत्रेत्यादिना निवृत्तमर्थमाह । अतो मोक्ष इति ।
आदिपदमुत्क्रान्त्यादिसंग्रहार्थम् । मुक्तेस्तदपेक्षाभावं फलितमाह । तस्मादिति । तर्हि
मरणासिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह । यथेति । उत्क्रान्तिवृत्त्यागतिराहित्यं यथावस्थित-
त्वम् । एतच्च पञ्चमे प्रतिपादितमित्याह । नाममात्रमिति । यथेत्यादिनाक्यनिरस्यां
शङ्कामाह । कथं पुनरिति । विदुषो विद्ययाऽऽत्ममाश्रित्वेन प्राणादिषु बाधिते-
ष्वपि देहे चेदसौ वर्तते ततोऽस्य पूर्ववदेहित्वाद्बिद्यवैयर्थ्यामित्यर्थः । दृष्टान्तेन परि-
हरति । अत्रेत्यादिना । देहे वर्तमानस्यापि विदुष्वत्राभिमानराहित्यं तत्रेत्युच्यते ।

१ ब. 'तो न मोक्षो दे' । २ द. मोक्षे । ३ ग. 'पश्यते' । ४ घ. 'तं लुक्तं' । ५ क. 'अ. घ.
च. छ. ज. छ. ड. 'र्थः । प्र' । ६ झ. 'त. अत इ' । ७ ग. 'तो वेति । ८ स. 'द. निष' ।

शयीतैवमेवेदं शरीरं शेतेऽथायम- शरीरोऽमृतः प्राणो ब्रह्मैव तेज एव

शयीत वर्तेत । एवमेव यथाऽयं दृष्टान्त इदं शरीरं सर्पस्थानीयेन मुक्ते-
नानात्मभावेन परित्यक्तं मृतमिव शेते । अथेतरः सर्पस्थानीयो मुक्तः
सर्वात्मभूतः सर्पवत्तत्रैव वर्तमानोऽप्यशरीर एव न पूर्ववत्पुनः सशरीरो
भवति । कामकर्मप्रयुक्तशरीरात्मभावेन हि पूर्वं सशरीरो मर्त्यश्च । तद्वि-
योगादधेदानीमशरीरोऽत एव चामृतः । प्राणः प्राणितीति प्राणः ।
प्राणस्य प्राणमिति हि वक्ष्यमाणे श्लोके “प्राणबन्धनं हि सोम्य मनः” इति
च श्रुत्यन्तरे । प्रकरणवाक्यसामर्थ्याच्च पर एवाऽऽत्माऽत्र प्राणशब्द-
वाच्यः । ब्रह्मैव परमात्मैव । किं पुनस्तत्तेज एव विज्ञानं ज्योतिर्वैनाऽऽ-
त्मज्योतिषा जगदवभास्यमानं प्रज्ञानेत्रं विज्ञानज्योतिष्मत्सदविभ्रंशद्व-
र्तते । यः कामप्रश्नो विमोक्षार्थो याज्ञवल्क्येन वरो दत्तो जनकाय सहेतुको
बन्धमोक्षार्थलक्षणो दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभूतः स एष निर्णीतः सविस्तरो
जनकयाज्ञवल्क्याख्यायिकारूपधारिण्या श्रुत्या । संसारविमोक्षोपाय

यस्यां त्वचि सर्पो नितरां लीयते सां निर्ल्वयनीं सर्पत्वगुच्यते । सर्पनिर्मोकदृष्टान्तस्य
दार्ष्टान्तिकमाह । एवमेवेति । सर्पदृष्टान्तस्य दार्ष्टान्तिकं दर्शयति । अथेति । अज्ञा-
नेन सह देहस्य नष्टत्वमशरीरत्वाद्दी हेतुरथशब्दार्थः । अथशब्दावद्योतितहेत्ववष्टम्भे-
नाशरीरत्वं विशदयति । कामेति । पूर्वमित्यविद्यावस्थाक्तिः । इदानीमिति विद्याव-
स्थोच्यते । व्युत्पत्त्यनुसौरिणं रूढं च मुख्यं प्राणं व्यावर्तयति । प्राणस्येति ।
श्लोके पर एवाऽऽत्मा यथा प्राणशब्दस्तथाऽत्रापीत्यर्थः । यथा च श्रुत्यन्तरे प्राणशब्दः
पर एवाऽऽत्मा तथाऽत्रापीत्याह । प्राणेति । किंच परविषयमिदं प्रकरणमथाकामय-
मान इति मोक्षस्य प्रक्रान्तत्वादाथायमित्यादि वाक्यं च तद्विषयमन्यथा ब्रह्मादिशब्दा-
नुपपत्तेः । तस्मादुभयसामर्थ्यादत्र पर एवाऽऽत्मा प्राणशब्दित इत्याह । प्रकरणेति ।
विशेष्यं दर्शयित्वा विशेषणं दर्शयति । ब्रह्मैवेति । ब्रह्मशब्दस्य कमलासनादिवि-
षयत्वं वारयति । किं पुनरिति । तेजःशब्दस्य कार्यज्योतिर्विषयत्वमाहङ्कृत्याऽऽह ।
विज्ञानेति । सत्र प्रमाणमाह । येनेति । प्रज्ञा प्रकृष्टा ज्ञप्तिः स्वरूपचैतन्यं नेत्रमिव
नेत्रं प्रकाशकमस्येति तथोक्तम् । सोऽहमित्यादेस्तात्पर्यं वक्तुं वृत्तं किर्ययति । यः काम-
प्रश्न इति । निगर्थप्रकारं संक्षिपति । संसारेति । सोऽहमित्यादिवाक्यान्तरमुत्थाप-

१ क. ख. ग. ज. ट. सोम्य । २ क. छ. घ. शब्दः । ब्र । ग. शब्दार्थः । ब्र । ३ क. छ.
द. व तद्विज्ञा । घ. ड. ज. वमेतद्विज्ञा । ४ ग. घ. ज. येन ज्यो । ५ क. ख. सा हि नि ।
क. ल. ट. सारेण कं । ७ घ. म. ण नेत्रं ।

सोऽहं भगवते सहस्रं ददामीति होवाच जनको वैदेहः ॥७॥

उक्तः प्राणिभ्यः । इदानीं श्रुतिः स्वयमेवाऽऽह विद्यानिष्क्रयार्थं जनके-
नैवमुक्तमिति । कथं सोऽहमेवं विमोक्षितस्त्वया भगवते तुभ्यं विद्यानिष्क्र-
यार्थं सहस्रं ददामीति हेवं किलोवाचोक्तवाञ्छनको वैदेहः । अत्र कस्माद्विमो-
क्षपदार्थे निर्णीते विदेहराज्यमात्मानमेव च न निवेदयत्येकदेशोक्ताविव सह-
स्रमेव ददाति तत्र कोऽभिप्राय इति । अत्र केचिद्द्वर्णयन्ति । अध्यात्मविद्या-
रसिको जनकः श्रुतमप्यर्थं पुनर्मन्त्रैः शुश्रूषति । अतो न सर्वमेव निवेदयति ।
श्रुत्वाऽभिप्रेतं याज्ञवल्क्यात्पुनरन्ते निवेदयिष्यामीति हि मन्यते । यदि
चात्रैव सर्वं निवेदयामि निवृत्ताभिलाषोऽयं श्रवणादिति मत्वा श्लोकाच्च
वक्ष्यतीति च भयात्सहस्रदानं शुश्रूषालिङ्गज्ञापनायेति । सर्वमप्येतदस्तपु-
रुषस्येव प्रमाणभूतायाः श्रुतेर्व्याजानुपपत्तेः । अर्थशेषोपपत्तेर्चा विमोक्षपदार्थं
उक्तेऽप्यात्मज्ञानसाधन आत्मज्ञानशेषभूतः सर्वेपणापरित्यागः संन्या-
सारूपो वक्तव्योऽर्थशेषो विद्यते । तस्माच्छ्लोकमात्रशुश्रूषाकल्पनाऽनृज्वी ।
अगतिका हि गतिः पुनरुक्तार्थकल्पना । सा चायुक्ता सत्यां गतौ । न च

यति । इदानींमिति । आकाङ्क्षापूर्वकं वाक्यमादाय विभजते । कथामिति । सहस्र-
दानमाक्षिपति । अत्रेति । सर्वस्वदानप्राप्तावपि सहस्रदाने हेतुमेकदेशीयं दर्शयति ।
अत्रेत्यादिना । कदा तर्हि गुरवे सर्वस्वं राजा निवेदयिष्यति तत्राऽऽह । श्रुत्वेति ।
ननु पुनः शुश्रूषुरपि राजा किमिति संपत्येव सर्वस्वं गुरवे न प्रयच्छति प्रभूता हि
दक्षिणा गुरुं प्राणयन्ती स्वीयां शुश्रूषा फलयति तत्राऽऽह । यदि चेति । अना-
प्तोक्तौ हृदयेऽन्यन्निरवाय वाचाऽन्यनिष्पादनात्मकं व्याजोत्तरं युक्तं श्रुतौ त्वपरूपे-
न्यामपास्ताशेषदोषशङ्कायां न व्याजोक्तिर्युक्ता तदायम्वारमिकप्रामाण्यमङ्गप्रसङ्गा-
दिति दूषयति । सर्वमपीति । ऐकदेशीयपरिहारासंभवे हेत्वन्तरमाह । अर्थेति ।
तदुपपत्तिमेवोपपादयति । विमोक्षेति । तस्यापि पूर्वममकृदनेस्त्वदीयशुश्रूषावीनं सहस्र-
दानमनुचितमित्याशङ्क्य शमादेर्ज्ञानसाधनत्वेन प्रोगनुक्तेः सत्प्रयोगोऽपि संन्यासस्य
वक्तव्यत्वयोगात्तदपेक्षया युक्तं सहस्रदानमित्याह । अर्गतिरिति हीति । ननु संन्या-
सादि विद्यास्तुत्यर्थमुच्यते महाभागा हीति यत्तदर्थो वृत्तकर्मणि करोत्यतो नार्थ-
शेषसिद्धितत्राऽऽह । न चेति । न तावत्संन्यासो विद्यास्तुतिर्निर्दिष्टत्वा व्युत्था-
येति समानकर्तृकत्वनिर्देशादिनि पञ्चमे स्थिते नापि शमादिर्विद्यास्तुतिस्त्वत्रापि । तत्रैवै-

१ ख. ट. अध्यात्मेशा । क. अत्र केचिदित्या । २ घ. ण. 'ये संनिधा' । ३ ख. ट. 'न्यदिया' । ४ क. ख. ट. 'न्यात्रया' । ५ अ. ण. एकीयं । ६ घ. ट. ण. प्रागुक्ते ।

तदेते श्लोका भवन्ति । अणुः पन्था
विततः पुराणो मा० स्पृष्टोऽ-

तत्स्तुतिमात्रमित्पवोचाम । नन्वेवं सत्पत ऊर्ध्वं विमोक्षायैवेति वक्त-
व्यम् । नैष दोषः । आत्मज्ञानवदप्रयोजकः संन्यासः पक्षे प्रतिपत्तिकर्म-
वदिति हि मन्यते “संन्यासेन तनुं त्यजेत्” इति स्पृष्टेः । साधनत्वप-
क्षेऽपि नात ऊर्ध्वं विमोक्षायैवेति प्रश्नमर्हति । मोक्षसाधनभूतात्मज्ञान-
परिपाकार्थत्वात् ॥ ७ ॥

आत्मकामस्य ब्रह्मविदो मोक्ष इत्येतस्मिन्नर्थे मन्त्रब्राह्मणोक्ते विस्तर-
प्रतिपादका एते श्लोका भवन्ति । अणुः सूक्ष्मः पन्था दुर्विज्ञेयत्वाद्विततो
विस्तीर्णो विस्पष्टतरणहेतुत्वाद्वा वितर इति पाठान्तरान्मोक्षसाधनो
ज्ञानमार्गः पुराणाधिरंतनो नित्यश्रुतिप्रकाशितत्वात् तार्किकबुद्धिप्रभव-
कुर्हाष्टमार्गवदवाक्कालिको मां स्पृष्टो मया लब्ध इत्यर्थः । यो हि येन
लभ्यते स तं स्पृशतीव संबध्यते तेनायं ब्रह्मविद्यालक्षणो मोक्षमार्गो

क्ष्यमाणत्वादित्यर्थः । अर्थशेषशुश्रूषया सहस्रदानमित्यत्र जनकस्याकौशलं चोदयति ।
नान्विति । राज्ञः शङ्कितमकौशलं दूषयति । नैषे इति । तत्र हेतुमाह । आत्मज्ञान-
नवदिति । यथाऽऽत्मज्ञानं मोक्षे प्रयोजकं न तथा संन्यासो न चास्मिन्पक्षे तस्या-
कर्तव्यत्वं प्रतिपत्तिकर्मवदनुष्ठानसंभवादिति राजा यवो मन्यते ततः संन्यासस्य न
ज्ञानतुल्यत्वमतो नात ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति पृच्छवीत्यर्थः । संन्यासस्य प्रतिप-
त्तिकर्मवत्कर्तव्यत्वे प्रमाणमाह । संन्यासेनेति । ननु विविदिषासंन्यासमङ्गीकुर्वता न
तस्य प्रतिपत्तिकर्मवदनुष्ठेयत्वमिष्यते तत्राऽऽह । साधनत्वेति । ‘त्यजतैव हि तज्ज्ञेयं
त्यक्तुः प्रत्यक्परं पदम्’ इत्युक्तत्वादित्यर्थः ॥ ७ ॥

राज्ञोऽकौशलं परिहृत्य मन्त्रानवतारयति । आत्मकामस्येति । यदेत्याद्यवीतश्लोके-
नाऽऽगामिभ्योऽकानामर्थोपीनरुक्त्यं सूचयति । विस्तरैति । ज्ञानमार्गस्य सूक्ष्मत्वे
हेतुमाह । दुर्विज्ञेयत्वादिति । विस्तीर्णत्वं पूर्णवस्तुविषयत्वादवधेयम् । माध्यंदिन-
श्रुतिमाश्रित्याऽऽह । विस्पष्टेति । प्रयत्नसाध्यत्वं तस्य पञ्चम्या विवक्ष्यते कथं पुनर-
धुनातनो वैदिको ज्ञानमार्गाधिरंतनो निरुच्यते तत्राऽऽह । नित्येति । विशेष-
णप्रकाशितमर्थमुक्त्वा तस्य व्यवच्छेद्यमाह । न तार्किकेति । मन्त्रज्ञा लब्धत्वेऽपि
कुतो ज्ञानमार्गस्य तत्संस्पृशित्वमित्याशङ्क्याऽऽह । यो हीति । अनुवेदनलाभयोर्वि-

१ ग. द. आसका । २ ख. द. ‘ष दोष इ’ । ३ घ. अ. ग. ‘था हा’ । ४ घ. अ. ग. ‘स्य
ज्ञानेनातुव्यस्त्राप्नात । ५ घ. ग. ‘शंत्वं पूर्णव’ ।

नुवित्तो मयैव । तेन धीरा अपियन्ति ब्रह्म- विदः स्वर्गं लोकमित ऊर्ध्वं विमुक्ताः ॥ ८ ॥

मया लब्धत्वान्मां स्पृष्ट इत्युच्यते । न केवलं मया लब्धः । किंत्वनु-
वित्तो मयैव । अनुवेदनं नाम विद्यायाः परिपाकापेक्षया फलावसानता-
निष्ठा प्राप्तिः । भुजेरिव नृप्यवसानता । पूर्वं तु ज्ञानप्राप्तिसंबन्धमात्रमेवेति
विशेषः । किमसावेव मन्त्रद्वेगो ब्रह्मविद्याफलं प्राप्नो नान्यः प्राप्तवा-
न्येनानुवित्तो मयैवेत्यवधारयति । नैष दोषः । अस्याः फलमात्मसाक्षि-
कमनुत्तममिति ब्रह्मविद्यायाः स्तुतिपरत्वात् । एवं हि कृतार्थात्माभिमा-
नेकरेमात्मप्रत्ययसार्थाक्षकमात्मज्ञानं किमतः परमन्यत्स्यादिति ब्रह्मविद्यां
स्तौति । न तु पुनरन्यो ब्रह्मवित्तफलं न प्राप्नोतीति “तद्यो यो
देवानाम्” इति सर्वार्थश्रुतेः । तदेवाऽऽह । तेन ब्रह्मविद्यामार्गेण धीराः
प्रज्ञावन्तोऽन्येऽपि ब्रह्मविद इत्यर्थः । अपियन्त्यपिगच्छान्त ब्रह्मवि-
द्याफलं मोक्षं स्वर्गं लोकम् । स्वर्गलोकशब्दास्त्रिवष्टपवाच्यप सांख्य
प्रकरणान्मोक्षमभिधायकः । इतोऽस्माच्छरीरपातादूर्ध्वं जीवन्त एव
विमुक्ताः सन्तः ॥ ८ ॥

शेषाभावात्पौनरुक्त्यमाशङ्क्याऽऽह । अनुवेदनमिति । पूर्वशब्देन पाठक्रमानुसारेण
छाभो पृथ्वे । एवकारमाश्रित्य शङ्कते । किमसाविति । तथा च तद्यो यो देवा-
नामित्याद्याविशेषश्रुतिविरुध्येतेति शेषः । अवधारणश्रुतेरन्यपरत्वेनान्ययोगव्य-
वच्छेदकाभावमभिप्रेत्य परिहरति । नैष दोष इति । स्तुतिपरत्वमेव प्रकटयति । एवं
हीति । कृतार्थोऽस्मात्त्यात्मन्यभिमानेकरं स्वानुभवसिद्धमात्मज्ञानं नास्मादन्यदुत्कृष्टं
किंचिदित्येवं विद्यामवधारणश्रुतिः स्तौतीत्यर्थः । यथाश्रुतार्थत्वं को दोषः स्यादिति
चेत्तत्राऽऽह । नत्विति । इत्यवधारणश्रुत्या त्रिवक्षितार्थमिति शेषः । तत्रहेतुः । तद्यो
य इति । सर्वार्थश्रुतेर्ब्रह्मविद्या सर्वार्था सर्वसाधारणीति श्रवणादिति यावत् । ब्रह्मविद्यायाः
सर्वार्थत्वे वाक्यशेषं प्रमाणत्वेनावतार्य व्याचष्टे । तदेवेति । ननु मोक्षं स्वर्गशब्दो न
युज्यते तस्यार्थान्तरे रूढत्वाद्वाह । स्वर्गेति । यथा ज्योतिष्टोमप्रकरणे श्रुतो
ज्योतिःशब्दो ज्योतिष्टोमविषयस्तथा मोक्षप्रकरणे श्रुतः स्वर्गशब्दो मोक्षमधिकरति ।
रूढ्याङ्गीकारे ब्रह्मविद्यायां निकर्षप्रसङ्गादिति भावः । जीवन्त एव मुक्ताः सन्तः
शरीरपातादूर्ध्वं मोक्षमपियन्तीति संबन्धः ॥ ८ ॥

१ क. ग. ट. ऊर्ध्वं । घ. ड. छ. ज. ठ. ड. ड. ऊर्ध्वं । २ घ. च छ. ज. प्राप । ३ क.
‘नुरुपमि’ । घ. ज. झ. ड. ‘नुवित्तमि’ । ४ क. ख. ग. घ. ड. ज. ट. ‘धीमि’ । ५ ग. ‘नकारणमा’ ।
६ क. ख. ड. ज. ‘रणमा’ । ७ घ. ज. ‘ज्ञानव’ । ८ क. ‘दूर्ध्वं ऊर्ध्वं’ । छ. ज. ‘दूर्ध्वं ऊर्ध्वं’ । ९ क. घ. ‘नकारणं
स्वां’ । १० ख. ड. ‘करणं स्वां’ । ११ ख. ग. ‘या निष्कर्षं’ । घ. ‘या निष्कृष्टप्र’ । १२ ड. ‘निकृष्टप्र’ ।

तस्मिञ्शुक्लमुत नीलमाहुः पिङ्गलं हरितं लोहितं च ।

तस्मिन्मोक्षसाधनमार्गे विप्रतिपत्तिर्मुमुक्षुणाम् । कथम् । तस्मिञ्शुक्लं शुद्धं विमलमाहुः केचिन्मुमुक्षवो नीलमन्ये पिङ्गलमन्ये हरितं लोहितं च यथादर्शनम् । नाड्यस्त्वेताः सुषुम्नाद्याः श्लेष्मादिरससंपूर्णाः शुक्लस्य नीलस्य पिङ्गलस्येत्याद्युक्तत्वात् । आदित्यं वा मोक्षमार्गमेवंविधं मन्यन्ते । “एष शुक्ल एष नीलः” इत्यादिश्रुत्यन्तरात् । दर्शनमार्गस्य च शुक्लादिवर्णासंभवात् । सर्वथाऽपि तु प्रकृताद्ब्रह्मविद्यामार्गादन्य एते शुक्लादयः । ननु शुक्लः शुद्धोऽद्वैतमार्गः । न । नीलपीतादिशब्दैर्वर्णवाचकैः सहानुद्रवणात् । याञ्छुक्लादीन्योगिनो मोक्षपैथानाहुर्न ते मोक्षमार्गाः संसारविषया एव हि ते । चक्षुष्टो वा मूर्ध्नो वाऽन्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्य इति शरीरदेशान्निःसरणसंबन्धात् । ब्रह्मादिलोकप्रापका हि ते । तस्माद-

तस्मिन्नित्यादि पूर्वपक्षमुत्थापयति । तस्मिन्निति । विप्रतिपत्तारेव प्रश्नपूर्वकं विशदयति । कथमित्यादिना । पिङ्गलं वह्निज्वालातुल्यम् । लोहितं जपाकुमुमसंनिभम् । सप्रपञ्चं शब्दस्पर्शरूपरसादिमद्ब्रह्म तद्रूपासनमनुमृत्य तत्प्राप्तिमार्गे विवादो मुमुक्षुणामित्याह । यथादर्शनमिति । तथाऽपि कथं ब्रह्मप्राप्तिमार्गे शुक्लादिरूपसिद्धिः । न हि ज्ञानस्य रूपादिमूर्त्विमित्याशङ्क्याऽऽह । नाड्यस्त्विति । तासामपि कथं यथोक्तरूपवत्त्वमित्याशङ्क्याऽऽह । श्लेष्मादीति । तथाऽपि कथं शुक्लादिरूपवत्त्वमित्याशङ्क्य नाडोखण्डोक्तं स्मारयति । शुक्लस्येति । नाडीपरिग्रहे नियामकाभावमाशङ्क्य पक्षान्तरमाह । आदित्यं वेति । एवंविधं शुक्लादिनानावर्णमित्यर्थः । तस्य तथात्वे प्रमाणमाह । एष इति । प्रकृते ज्ञानमार्गे किमिति मार्गान्तरं कल्पयते तत्राऽऽह । दर्शनेति । तर्हि नाडीपक्षो वाऽऽदित्यपक्षो वा कतरो विवक्षितस्त्वत्राऽऽह । सर्वथाऽपीति । शुक्लमार्गस्य ज्ञानमार्गादन्यत्वमाक्षिपति । नन्विति । शुक्लशब्दस्य नाद्वैतमार्गविषयत्वं नीलादिशब्दसमभिव्याहारविरोधादिति परिहरति । न नीलेति । सैद्धान्तिकमन्त्रमार्गं व्याख्यातुं पूर्वपक्षं दूषयति । याञ्छुक्लादीनिर्निति । न केवलं देहदेशानिःसरणसंबन्धादेव नाडीभेदानां संसारविषयत्वं किं तु ब्रह्मलोकादिसंबन्धादपीत्याह ब्रह्मादीति । आदित्योऽपि देवयानमध्यपार्वी ब्रह्मलोकप्रापकः संसारहेतुरेवेति मन्वाने मोक्षमार्गमुपसंहरति । तस्मादिति । आप्तकामतया ज्ञानमार्ग इति संबन्धः । ए-

एष पन्था ब्रह्मणा हानुवित्तस्तेनैति ब्रह्मवित्पुण्यकृतैजसश्च ॥ ९ ॥

यमेव मोक्षमार्गो य आत्मकामत्वेनाऽऽप्तकामतया सर्वकामक्षये गमनानुप-
पत्तौ प्रदीपनिर्वाणवच्छुरादीनां कार्यकरणानामत्रैव समवनय इत्येष ज्ञान-
मार्गः पन्था ब्रह्मणा परमात्मस्वरूपेणैव ब्राह्मणेन त्यक्तसर्वेषुपेनानुवित्तः ।
तेन ब्रह्मविद्यामार्गेण ब्रह्मविदन्योऽप्येति । कीदृशो ब्रह्मवित्तेनैतीत्यु-
च्यते । पूर्वं पुण्यकृद्भूत्वा पुनस्त्यक्तपुत्राद्येषणः परमात्मतेजस्यात्मानं
संयोज्य तस्मिन्महिम्नानर्हृत्तस्तेजसश्चाऽऽत्मभूत इहेवेत्यर्थः । ईदृशो ब्रह्म-
वित्तेन मार्गेणैति । न पुनः पुण्यादिसमुच्चयकारिणो ब्रह्मणं विरोधादि-
त्येवोचाम ।

“अपुण्यपुण्योपरमे यं पुनर्भवनिर्भयाः ।

शान्ताः संन्यासिनो यान्ति तस्मै मोक्षात्मने नमः” ॥

इति च स्मृतेः । “त्यज धर्ममधर्मं च” इत्यादि पुण्यापुण्यत्यागोपदेशात् ।

“निरांशषमनारम्भं निर्नमस्कारमस्तुतिम् ।

भूमिकां कृत्वैष ईत्यस्यार्थमाह । सर्वकामेति । यथा तैलादिविलये प्रदीपस्य ज्वल-
नानुपपत्तौ तेजोभात्रे निर्वाणमिष्यते तथा स्थूलस्य सूक्ष्मस्य च सर्वस्यैव कामस्य
ज्ञानाक्षये सति गत्यनुपपत्तात्रैव प्रत्यगात्मनि कार्यकरणानामेकीभावेनावसानमित्ये-
यमेषशब्दार्थ इत्यर्थः । पन्था इत्येतद्वाचष्टे । ज्ञानमार्ग इति । इत्थंभावे तृतीयामा-
श्रित्याऽऽह । परमात्मैति । अनुवेदनकर्तुर्ब्राह्मणस्य संन्यासित्वं दर्शयति । त्यक्तेति ।
विप्रतिपत्तिं निराकृत्य मोक्षमार्गं निर्धार्य तेन धीरा अप्रियन्तात्यत्रोक्तं निगमयति ।
तेनैति । अन्योऽपि मन्त्रदृशः मकाशादिति शेषः । इहंति जीवदवशोक्तिः । समु-
च्चयकारिणोऽत्र ब्रह्मप्राप्तिर्विवक्षितेति केचित्तान्प्रत्याह । न पुनारंति । विरो-
धाज्ज्ञानकर्मणोरिति शेषः । किंच क्रमसमुच्चयः, समसमुच्चयो वेति विक-
ल्प्याऽऽद्यमङ्गीकृत्य द्वितीयं दूषयति । अपुण्येति । ज्ञानस्य कर्मोसमुच्चयेऽपि
विवेकज्ञानेन समुच्चयःऽस्तीत्याशङ्क्याऽऽह । त्यजेति । ब्रह्मविदोऽपि स्तुत्यादिदृ-
ष्टेस्तेन समुच्चयो ज्ञानस्येत्याशङ्क्याऽऽह । निरांशपार्मात । काम्याननुष्ठानमना-

१. स. घ. ड. च. छ. ज. झ. ट. 'वैकर्मक्ष'. २. क. ड. च. छ. ट. परात्म'. ३. स. ड.
'त्यतोऽशी'. ४. स. ड. इत्यादेरर्थ'. ५. स. ग. अ. ड. ण. 'वैकर्मैति'. ६. स. ड. 'मित्तेवभे'.
७. स. ड. 'न्दार्थः' ।

अन्धं तमः प्रविशन्ति

अक्षीणं क्षीणकर्माणं तं देवा ब्राह्मणं विदुः” ॥

“नैतादृशं ब्राह्मणस्यास्ति वित्तं यथैकता समता सत्यता च ।

शीलं स्थितिर्दण्डनिधानमार्जवं ततस्ततश्चोपरमः क्रियाभ्यः” ॥

इत्यादिस्मृतिभ्यश्चै । उपदेक्ष्यति चेर्हापि त्वेष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य न वर्धते कर्मणा नो कनीयानिति कर्मप्रयोजनाभावे हेतुमुक्त्वा तस्मादेवंविच्छान्तो दान्त इत्यादिना सर्वक्रियोपरमम् । तस्माद्यथाव्याख्यातमेव पुण्यकृत्त्वम् । अथवा यो ब्रह्मवित्तेनैति स पुण्यकृत्तैजसश्चेति ब्रह्मवित्स्तुतिरेषा । पुण्यकृति तैजसे च योगिनि महाभाग्यं प्रसिद्धं लोके ताभ्यामतो ब्रह्मवित्स्तूपते प्रख्यातमहाभाग्यत्वाच्छोके ॥ ९ ॥

अन्धमदर्शनात्मकं तमः संसारनियामकं प्रविशन्ति प्रतिपद्यन्ते ।

रम्भः । अक्षीणत्वं निषिद्धानाचरणम् । क्षीणकर्मत्वं नित्यादिकर्मराहित्यम् । असमुच्चये वाक्यान्तरमाह । नेत्यादिना । एकता निरपेक्षता सर्वोदासीनवेति यावत् । समता मित्रोदासीनशत्रुबुद्धिव्यतिरेकेण सर्वत्र स्वास्मिन्निव दृष्टिः । दण्डनिधानमहिंसापरत्वम् ।

“अर्थस्य मूलं निरुतिः क्षमा च कामस्य चित्तं च वपुर्वयश्च ।

धर्मस्य यागादि दर्या दमश्च मोक्षस्य सर्वोपरमः क्रियाभ्यः” ॥

इत्यादिचतुर्विधे पुरुषार्थे साधनभेदोपदेशि वाक्यमादिशब्दार्थः । इत्यादिस्मृतिभ्यश्च न पुण्यादिसमुच्चयकारिणो ग्रहणमिति संबन्धः । तथाऽपि प्रकृते मन्त्रे समुच्चयो भार्गव्याशङ्क्याऽऽह । उपदेक्ष्यतीति । वाक्यशेषादिपर्यालोचनासिद्धमर्थमुपसंहरति । तस्मादिति । पूर्वं पुण्यकृत्त्वा पुनस्त्यक्तपुत्राद्येषणो ब्रह्मवित्तेनैतीति क्रमो न युज्यतेऽश्रुतत्वादित्याशङ्क्याऽऽह । अथ वेति । स्तुतिमेवोपपादयति । पुण्यकृतीति । तेजासि करणान्युपसंहृत्य स्थितस्त्वैजसो दहराद्युपासीनो योगी तस्मिन्नणिमाद्यैश्वर्यान्महानुभावत्वमसिद्धिः । ताभ्यां पुण्यकृत्तैजसाभ्यामित्यर्थः । अतःशब्दपरामृष्टं स्पष्टयति । प्रख्यातेति । पुण्यकृत्तैजसयोरिति शेषः ॥ ९ ॥

प्रस्तुतज्ञानमार्गस्तुत्यर्थं मार्गान्तरं निन्दति । अन्धामत्यादिनी । विद्यायामिति

१ ग. 'लं पृति' । २ छ. 'श्व' । ३ झ. 'हाप्ये' । ४ क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. ज. ड. 'स्माद्ब्राह्मणः शान्तो' । ५ झ. 'विद्ब्राह्मणः शान्तो' । ६ क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. ज. झ. ड. 'रमं दक्ष्यति । त' । ७ ख. रूपं । ८. वित्तं । ९ 'याऽमदश्च' । १० ख. ड. 'विपपु' । १० घ. ङ. 'नो ब्राह्मणो ब' । ११ ख. ड. 'ना । न वि' ।

येऽविद्यामुपासते । ततो भूय इव ते तमो
य उ विद्यायां रताः ॥ १० ॥ अनन्दा
नाम ते लोका अन्धेन तमसाऽऽवृताः ।
तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्त्यविद्यां सोऽबुधो
जनाः ॥ ११ ॥ आत्मानं चेद्विजानीयादयम-

के । येऽविद्यां विद्यातोऽन्यां साध्यसाधनलक्षणामुपासते कर्मानुवर्तन्त
इत्यर्थः । ततस्तस्मादपि भूय इव बहुतरमिव तमः प्रविशन्ति । के । य
उ विद्यायामविद्यावस्तुप्रतिपादिकायां कर्मार्थायां त्रय्यामेव विद्यार्या
रता अभिरताः । विधिप्रतिषेधपर एव वेदो नान्योऽस्तीत्युपनिषदार्था-
नपेक्षिण इत्यर्थः ॥ १० ॥

यदि तेऽदर्शनलक्षणं तमः प्रविशन्ति को दोष इत्युच्यते । अनन्दा
अनानन्दा अमुखा नाम ते लोकास्तेनान्धेनादर्शनलक्षणेन तमसाऽऽवृता
व्याप्तास्ते तस्याज्ञानतमसो गोचरास्तास्ते प्रेत्य मृत्वाऽभिगच्छन्त्यभि-
यान्ति । के । येऽविद्वांसः । किं सामान्येनाविद्वत्तामात्रेण । नेत्युच्यते ।
अबुधः । बुधेरवगमनार्थस्य धातोः क्लिप्त्ययान्तस्य रूपम् । आत्माव-
गमवर्जिता इत्यर्थः । जनाः प्रकृता एव जननर्धमिणो वेत्येतत् ॥ ११ ॥

आत्मानं स्वं परं सर्वप्राणिमनीषितज्ञं हृत्स्थमशनायादिधर्मातीतं
चेद्यादि विजानीयात्सहस्रेषु काश्चत् । चेदित्यात्मविद्याया दुर्लभत्वं दर्श-
यति । कथमयं परं आत्मा सर्वप्राणिप्रत्ययमाक्षी यो नेति नेतीत्याद्युक्तो

प्रतीकमादाय व्याकरोति । अविद्येति । कथं पुनस्त्वयाभिरवतानामधःपवनमित्याश-
ङ्क्याऽऽह । विधीति ॥ १० ॥

मन्त्रान्तरमाकाङ्क्षाद्द्वारोत्थाप्य व्याचष्टे । यदीत्यादिना । अनुव इत्यस्य
निष्पत्तिं सूचयन्निवभित्तमर्थमाह । बुधेरिति ॥ ११ ॥

उक्तात्मज्ञानस्तुत्यर्थमेव तन्निष्ठस्य कायच्छशराहित्यं दर्शयति । आत्मानमित्या-
दिना । विज्ञानात्मनो वैलक्षण्यार्थं विक्षिनष्टि । सर्वेति । ताटस्थं व्यावर्षयति ।
हृत्स्थमिति । बुद्धिसंबन्धमाप्तं संसारित्वं वारयति । अशनायादीति । प्रश्नपूर्वकं
ज्ञानप्रकारं प्रकटयति । कथमित्यादिना । सर्वभूतसंबन्धमयुक्तं दोषं वारयितुं विक्षि-

१ घ. ज. ट. के ते ये । २ झ. घ. ङ. च. छ. ज. स. ड. प्राकृता । ३ ग. 'धर्मोणो । ४ ग.
स्वं स' । ५ च. छ. ट. 'रमात्मा ।

स्मीति पूरुषः । किमिच्छन्कस्य कामाय शरीरमनुसं-
ज्वरेत् ॥ १२ ॥ यस्यानुवित्तः प्रतिबुद्ध आत्माऽस्मि-
न्संदेह्ये गहने प्रविष्टः । स विश्वकृत्स हि सर्वस्य कर्ता

यस्मान्नान्योऽस्ति द्रष्टा श्रोता मन्ता विज्ञाता समः सर्वभूतस्थो नित्य-
शुद्धबुद्धमुक्तस्वभावोऽस्मि भवामीति पूरुषः पुरुषः । स किमिच्छंस्तत्स्व-
रूपव्यतिरिक्तमन्यद्बस्तु फलभूतं किमिच्छन्कस्य वाऽन्यस्याऽऽत्मनो
व्यतिरिक्तस्य कामाय प्रयोजनाय । न हि तस्याऽऽत्मन एष्टव्यं फलम् ।
न चाप्यात्मनोऽन्योऽस्ति यस्य कामायेच्छति सर्वस्याऽऽत्मभू-
तत्वात् । अतः किमिच्छन्कस्य कामाय शरीरमनुसंज्वरेद्भ्रंशेत् । शरीरो-
पाधिकृतदुःखमनु दुःखी स्यात् । शरीरतापमनुत्पपेत् । अनात्मदर्शिनो
हि तद्भ्यतिरिक्तवस्त्वन्तरेप्सोः । ममेदं स्यात्पुत्रस्येदं भार्याया इदमि-
त्येवमीहमानः पुनः पुनर्जननमरणप्रबन्धाद्बुद्धः शरीरैरोगमनुं रंज्यते ।
सर्वात्मदर्शिनस्तु तदसंभव इत्येतदाह ॥ १२ ॥

किंच यस्य ब्राह्मणस्यानुवित्तोऽनुलब्धः प्रतिबुद्धः साक्षात्कृतः कथ-
महमस्मि परं ब्रह्मेत्येवं प्रत्यगात्मत्वेनावगत आत्माऽस्मिन्संदेह्ये संदेहेऽ-
नेकानर्थकंशकटोपचये गहने विषमेऽनेकशतसहस्रविवेकावज्ञानप्रतिपक्षे
विषमे प्रविष्टः स यस्य ब्राह्मणस्यानुवित्तः प्रतिबोधेनेत्यर्थः । स विश्व-
कृद्विश्वस्य कर्ता । कथं विश्वकृत्त्वं तस्य किं विश्वकृदिति नामेत्या-
शङ्क्याऽऽह । स हि यस्मात्सर्वस्य कर्ता न नाममात्रं न केवलं

नष्टि । नित्येति । इति विजानीयादिति संबन्धः । प्रयोजनाय शरीरमनुसंज्वरेदिति
संबन्धः । किमिच्छन्नित्याक्षेपं समर्थयते । न हीति । कस्य वा कामायेत्याक्षेपमुपपाद-
यति । न चेति । आक्षेपद्वयं निगमयति । अत इति । तदेव स्पष्टयति । शरीरेति । विदुष-
स्तापाभावं व्यतिरेकमुखेन विशदयति । अनात्मेति । वस्त्वन्तरेप्सोस्तापसंभव इति
शेषः । स चेत्यध्याहृत्य ममेदमित्यादि योज्यम् । इत्येतदाह किमिच्छन्नित्याद्या
श्रुतिरिति शेषः ॥ १२ ॥

न केवलमात्मविचारसिकस्य कायच्छेदराहित्यं किंतु कृतकृत्यता चास्तीत्याह ।
किंचेति । संदेहे पृथिव्यादिभिर्भूतैरुपचिते शरीरे । संदेहत्वं साधयति । अनेकेति ।
विषमत्वं विशदयति । अनेकशतेति । न नाममात्रमित्यत्र पुरस्तोन्नयस्तस्मादिति

१ ख. ग. घ. ङ. च. ट. ठ. ड. 'देधं ग' । २ घ. ज. ङ. 'रराम' । ३ घ. ज. ङ.
'नुरज्य' । ४ क. 'व्यथे' । ५ ख. ग. घ. च. ङ. ट. 'देये सं' । ६ च. 'विद्ये जलमूर्धैर्कादिवदिति
स । ७ घ. ञ. 'स्य का' । ८ क. ख. ट. 'चेयेतदध्या' । ९ ख. ट. 'स्तात्तस्मा' ।

तस्य लोकः स उ लोक एव ॥ १३ ॥ इहैव
सन्तोऽथ विद्मस्तद्वयं न चेदवेदिर्महती विनष्टिः ।

विश्वकृत्परप्रयुक्तः सन् । किं तर्हि तस्य लोकः सर्वः । किमन्यो लोकोऽ-
न्योऽसावित्युच्यते । स उ लोक एव । लोकशब्देनाऽऽस्मोच्यते तस्य
सर्वं आत्मा स च सर्वस्याऽऽस्मैत्यर्थः । य एष ब्राह्मणेन प्रत्यगात्मा
प्रतिबुद्धतयाऽनुवित्त आत्माऽनर्थसंकटे गहने प्रविष्टः स न संसारी
किंतु पर एव । यस्माद्विश्वस्य कर्ता सर्वस्याऽऽत्मा तस्य च सर्वं आत्मा ।
एक एवाद्वितीयः पर एवास्मीत्यनुसंधातव्य इति श्लोकार्थः ॥ १३ ॥

किंचेहैवानेकानर्थसंकुले सन्तो भवन्तोऽज्ञानदीर्घनिर्द्रामोहिताः सन्तः
कथंचिदिव ब्रह्मतत्त्वमात्मत्वेनाथ विश्वो विजानीमः । तदेतद्ब्रह्म प्रकृत-
महो वयं कृतार्था इत्यभिप्रायः । यदेतद्ब्रह्म विजानीमस्तन्न चेद्विदित-
वन्तो वयं वेदनं वेदो वेदोऽस्यास्तीति वेदी वेद्येव वेदिर्न वेदिर-
वेदिः । ततोऽहमवेदिः स्याम् । यद्यवेदिः स्यां को दोषः स्यान्महत्स्य-
नन्तपरिमाणा जन्ममरणादिलक्षणा विनाष्टविनशनम् । अहो वयमस्मा-

पठितव्यं यस्मादित्युपक्रमाद्विश्वकृत्स्वमिति शेषः । परशब्दो विद्यविषयः । विश्वकृ-
त्कृतकृत्य इत्येतत् । लोकलोकविभागेन भेदं शङ्कित्वा दूषयति । किमित्यादिना ।
यस्येत्यादिमन्त्रस्य तात्पर्यार्थं संशङ्काति । य एष इति । अस्त्वेवं किं वावतेत्याश-
ङ्क्याऽऽह । एक एवेति । यो हि परः सर्वप्रकारभेदराहित्यात्पूर्णतया वर्तते स
एवास्मीत्यात्माऽनुसंधातव्य इति योजना ॥ १३ ॥

ब्रह्मविदो विद्यया कृतकृत्यत्वे श्रुतिसंप्रतिपत्तिरेव केवलं न भवति किंतु स्वानुभव-
संप्रतिपत्तिरस्तीत्याह । किंचेति । अथेत्यस्य कथंचिदिति व्याख्यानम् । तदित्यस्य
ब्रह्मत्वमित्युक्तमर्थं स्फुटयति । तदेतर्दाति । ब्रह्मज्ञानं कृतार्थत्वं श्रुत्यनुभवाभ्यामुक्त्वा
तदभावे दोषमाह । यदेतर्दाति । तर्हि महती विनष्टिरिति संबन्धः । बहुत्वं न विव-
क्षितं ज्ञानान्मोक्षोऽत्र विवक्षित इत्यभिप्रेत्य वेदिरित्यस्यार्थमाह । वेदनामत्यादिना ।
न चेद्ब्रह्म विदितवन्तो वयं ततोऽहमवेदिः स्यामिति योजना । विद्याभावे दोषमुक्त्वा
विद्वदनुभवसिद्धमर्थं निगमयति । अहो वर्यामिति । इहैवेत्यादिना पूर्वोक्तभेदार्थम्-

१ च. द. 'ष्टिः । एत' । क. छ. उ. 'ष्टिः । य एत' । २ क. ग. घ. ङ. च. छ. ज. झ. ड.
'स्माति मन्तव्य । ३ ल. 'शरहि' । ग. घ. ङ. च. छ. ज. ड. 'शहि' । ४ छ. ग. घ. छ. ज.
'वेदिर्नचेद्वेदिस्ततो' । ५ स. द. 'दिनि म' ।

ये तद्विदुरमृतास्ते भवन्त्यथेतरे दुःस्वमेवापियन्ति
 ॥ १४ ॥ यदैतमनुपश्यत्यात्मानं देवमञ्जसा ।
 ईशानं भूतभव्यस्य न ततो विजुगुप्सते ॥ १५ ॥

न्महतो विनशनाभिर्मुक्ता यदैद्वयं ब्रह्म विदितवन्त इत्यर्थः । यथा च
 वयं ब्रह्म विदित्वाऽस्माद्भिनशनाद्विप्रमुक्ता एवं ये तद्विदुरमृतास्ते
 भवन्ति ये पुनर्नैवं ब्रह्म विदुस्त इतरे ब्रह्मविद्भ्योऽन्येऽब्रह्मविद इत्यर्थः ।
 दुःस्वमेव जन्ममरणादिलक्षणमेवापियन्ति प्रतिपद्यन्ते न कदाचिदप्य-
 विदुषां ततो विनिर्वात्तरित्यर्थः । दुःस्वमेव हि त आत्मत्वेनोपगच्छन्ति १४

यदा पुनरेतमात्मानं कथंचित्परमकारुणिकं कंचिदाचार्यं प्राप्य ततो
 लब्धप्रसादः सन्ननु पश्चात्पश्यति साक्षात्करोति स्वमात्मानं देवं द्योतन-
 वन्तं दातारं वा सर्वपाणिकर्मफलानां यथाकर्मानुरूपमञ्जसा साक्षा-
 दीशानं स्वामिनं भूतभव्यस्य कालत्रयस्पेत्येतत् । न ततस्तस्मादीशा-
 नादेवादात्मानं विशेषेण जुगुप्सते गोपायितुमिच्छति । सर्वो हि लोक
 ईश्वराद्गुप्तिमिच्छति भेददर्शी । अयं त्वेकैत्वदर्शी न बिभेति कुतश्चन ।
 अतो न तदा विजुगुप्सते । यदेशानं देवमञ्जसाऽऽत्मत्वेन पश्यति न
 तदा निन्दति वा कंचित् । सर्वमात्मानं हि पश्यति स एव पश्यन्क-
 मसौ निन्देत् ॥ १५ ॥

त्तरार्धेन प्रपञ्चयति । यथा चेत्यादिना । दुःखादविदुषां विनिर्मुक्ताभावे हेतुमाह ।
 दुःस्वमेवेति ॥ १४ ॥

किञ्च विदुषो विहिताकरणादिप्रयुक्तं भयं नास्तीति विद्यां स्तोतुमेव मन्त्रान्तरमा-
 दाय व्याचष्टे । यदा पुनरित्यादिना । उक्तमर्थं व्यतिरेकमुखेन विशदयति । सर्वो
 हीति । जुगुप्साया निन्दात्वेन प्रसिद्धत्वात्कथमवयवार्थमादाय व्याख्यायते रूढियोग-
 मपहरतीति न्यायादित्याशङ्क्याऽऽह । यदेति । तदेवोपपादयति । सर्वमिति ॥ १५ ॥

१ अ. 'मेनोपय' । २ अ. ड. च. छ. ज. ट. यत्त' । ग. घ. यत्त' । ३ ट. एवमेत' ।
 ४ अ. 'वै य एत' । ५ अ. ट. 'मेनोपय' । ६ क. घ. ज. 'क' । ७ छ. घ. 'ति क' । ८ घ. ज.
 किंचित् । ९ घ. ज. य । १० ग. 'इयन्किम' । ११ घ. निन्देत् ।

यस्मादर्वाक्संवत्सरोऽहोभिः परिवर्तते । तद्देवा
ज्योतिषां ज्योतिरायुर्होपासतेऽमृतम् ॥ १६ ॥ यस्मि-
न्यञ्च पञ्चजना आकाशश्च प्रतिष्ठितः । तमेव
मन्य आत्मानं विद्वान्ब्रह्मामृतोऽमृतम् ॥ १७ ॥

किञ्च यस्मादीशानादर्वाग्यस्मादन्यविषय एवेत्यर्थः । संवत्सरः
कालात्मा सर्वस्य जनिमतः परिच्छेत्ता यमपरिच्छिन्दन्नर्वागेव वर्ततेऽ-
होभिः स्वावयवेरहोरात्रैरित्यर्थः । तज्ज्योतिषां ज्योतिरादिद्यादिज्यो-
तिषामप्यवभासकत्वादायुरित्युपासते देवा अमृतं ज्योतिरतोऽन्य-
न्म्रियते न हि ज्योतिः । सर्वस्य ह्येतज्ज्योतिरायुः । आयुर्गुणेन यस्मा-
देवास्तज्ज्योतिरुपासते तस्मादायुष्मन्तस्ते । तस्मादायुष्कामेनाऽऽयुर्गु-
णेनोपास्यं ब्रह्मेत्यर्थः ॥ १६ ॥

किञ्च यस्मिन्यत्र ब्रह्मणि पञ्च पञ्चजना गन्धर्वादयः पञ्चैव संख्याता
गन्धर्वाः पितरो देवा अमुरा रक्षांसि निषादपञ्चमा वा वर्णा आकाश-
श्चाव्याकृतारूपो यस्मिन्सूत्रमोतं च मोतं च । यस्मिन्प्रतिष्ठित एत-
स्मिन्नु खल्वक्षरे गागर्वाकाश इत्युक्तं तमेवाऽऽत्मानममृतं ब्रह्म मन्येऽहं
न चाहमात्मानं ततोऽन्यत्वेन जाने । किं तर्ह्यमृतोऽहं ब्रह्म विद्वान्स-
न्नानमात्रेण तु मर्त्योऽहमासं तदपगमाद्ब्रह्मानहममृत एव ॥ १७ ॥

अथेश्वरस्यापि कालान्यत्वे सति वस्तुत्वाद्वटवत्कालावच्छिन्नत्वान्न कालत्रयं प्रति
युक्तमीश्वरत्वमव आह । किञ्चेति । यस्मादीशानादर्वाक्संवत्सरो वर्तते तमुपासते
देवा इति संबन्धः । ननु कथं संवत्सरोऽर्वागित्युच्यते कालस्य कालान्तराभावेन
पूर्वकालसंबन्धाभावादव आह । यस्मादिति । अन्वयम्वु पूर्ववत् ।
आत्मज्योतिषो गुणमायुष्टलक्षणं स्पष्टयन्नपासकस्य फलमाह । सर्वस्योति । यथोक्तो-
पासने देवानामेवाविकारो विशेषवचनादित्याशङ्क्याऽऽह । तस्मादिति ॥ १६ ॥

ज्योतिषां ज्योतिरमृतमित्युक्तं तस्यामृतत्वं सर्वाविद्यानत्वेन साधयति । किञ्चेति । एव-
कारार्थमाह । न चेति । यथात्मानं ब्रह्म जानासि तर्हि किं ते तद्दिद्याफलमिविमम्रपूर्वक-
माह । किं तर्हीति । कथं तर्हि ते मर्त्यत्वपूर्वाविस्तत्राऽऽह । अज्ञानमात्रेणेति ॥ १७ ॥

प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुरुत श्रोत्रस्य श्रोत्रं
मनसो ये मनो विदुः । ते निचिक्युर्ब्रह्म पुराणम-
श्रयम् ॥१८॥मनसैवानुद्रष्टव्यं नेह नानाऽस्ति किञ्चन ।

किञ्च तेन हि चैतन्यात्मज्योतिषाऽवभास्यमानः प्राण आत्मभूतेन प्राणिति तेन प्राणस्यापि प्राणः स तं प्राणस्य प्राणम् । तथा चक्षुषोऽपि चक्षुरुत श्रोत्रस्यापि श्रोत्रम् । ब्रह्मशक्त्यधिष्ठितानां हि चक्षुरादीनां दर्शनादिसामर्थ्यं स्वतः काष्ठलोष्टसमानि हि तानि चैतन्यात्मज्योतिःशून्यानि । मनसोऽपि मन इति ये विदुश्चक्षुरादिव्यापारानुमितास्तित्वं प्रत्यगात्मानं न विषयभूतं ये विदुस्ते निचिक्युर्निश्चयेन ज्ञातवन्तो ब्रह्म पुराणं चिरंतनमश्रयमग्रे भवम् । “तच्चदात्मविदो विदुः” इति ह्यायर्वणे ॥ १८ ॥

तद्ब्रह्मदर्शने साधनमुच्यते मनसैव परमार्थज्ञानसंस्कृतेनाऽऽचार्योपदेशपूर्वकं चामुद्रष्टव्यम् । तत्र च दर्शनविषये ब्रह्मणि नेह नानाऽस्ति किञ्चन किञ्चिदपि । असति नानात्वे नानात्वमध्यारोपय-

प्रकृताः पञ्चजनाः पञ्च ज्योतिषा सह प्राणादयो वा स्युरित्यभिप्रेत्याऽऽह । किञ्चेति । कथं चक्षुरादिषु चक्षुरादित्वं ब्रह्मणः सिध्यति तत्राऽऽह । ब्रह्मशक्तीति । विमतानि केनचिदधिष्ठितानि पर्वन्त्वे करणत्वाद्वास्यादिवदिवि चक्षुरादिव्यापारेणानुमितास्तित्वं प्रत्यगात्मानं ये विदुरिति योजना । विदिक्रियाविषयत्वं व्यावर्तयति । नेति । प्रत्यगात्मविदो कथं ब्रह्मविस्वमित्याशङ्क्याऽऽह । तदिति ॥ १८ ॥

मनसो ब्रह्मदर्शनसाधनत्वे कथं ब्रह्मणो वाङ्मनसार्वातत्वश्रुतिरित्याशङ्क्याऽऽह । परमार्थेति । केवलं मनो ब्रह्माविषयीकुर्वदपि श्रवणादिसंस्कृतं तदाकारं जायते तेन द्रष्टव्यं वेदुच्यतेऽत एव वृत्तिव्याप्यं ब्रह्मेत्युपगच्छन्तीति भावः । अनुशब्दार्थमाह । आचार्येति । द्रष्टृब्रह्मण्यादिभावेन भेदमाशङ्क्याऽऽह । तत्र चेति । एवकारार्थमाह । नेहेति । कथम-
त्मनि वस्तुतो भेदरहितेऽपि भेदो भावीत्याशङ्क्याऽऽह । असतीति ।

१ क. घ. ज. 'नः संस्तं प्रा' । २ छ. 'र्थं न स्त' । ३ क. घ. ज. 'परद्वारा' । ४ क. ल. ग. घ. ङ. छ. झ. 'स्ते किं नि' । ५ झ. नचेह । ६ ल. द. तदोत्थ' । ७ क. झ. घ. नचेति । घ. किञ्चेति ।

मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति ॥१९॥ एकधैवानुद्गृह्यमेतदप्रमयं ध्रुवम् ।

त्यविद्यया । स मृत्योर्भरणान्मृत्युं मरणमाप्नोति । कोऽसौ । य इह नानेव पश्यति । अविद्याध्यारोपणव्यतिरेकेण नास्ति परमार्थतो द्वैतमित्यर्थः ॥ १९ ॥

यस्मादेवं तस्मादेकधैवैकेनेव प्रकारेण विज्ञानघनैकरसप्रकारेणाऽऽकाशवभिरन्तरेणानुद्गृह्यम् । यस्मादेतद्ब्रह्माप्रमयमप्रमेयम् । सर्वैकत्वात् । अन्येन ह्यन्यत्प्रमीयत इदं त्वेकमेवातोऽप्रमेयम् । ध्रुवं नित्यं कृटस्थमविचालीत्यर्थः । ननु विरुद्धमिदमुच्यतेऽप्रमेयं ज्ञायत इति च । ज्ञाय इति प्रमाणैर्मपित इत्यर्थोऽप्रमेयमिति च तत्प्रतिषेधः । नैष दोष इति स्व-अन्यवस्तुवैदानागमप्रमाणप्रमेयत्वप्रतिषेधार्थत्वात् । यथाऽऽन्यानि वक्तव्यागमनिरपेक्षैः प्रमाणैर्विषयीक्रियन्ते न तथैतद्वात्मतत्त्वं प्रमाणान्तरेण विषयीकर्तुं शक्यते । सर्वस्याऽऽत्मे केन कं पश्येद्विजानीयमिति प्रमातृप्रमाणादव्यापारप्रतिषेधेनैवाऽऽगमोऽपि विज्ञापयति न त्वभिधानाभिधेयलक्षणवाक्यधर्माङ्गीकरणेन । तस्मान्नाऽऽगमेनापि स्वर्गमेवादिर्वत्तत्प्रतिपाद्यते । प्रतिपादयित्वात्प्रमभूतं हि तत् । प्रतिपाद-

नेहेत्यादिः संपिण्डितमर्थं कथयति । अविद्येति ॥ १९ ॥

द्वैताभावे कथमनुद्गृह्यमित्याशङ्क्याऽऽह । यस्मादिति । तमेकं प्रकारं प्रकटयति । विज्ञानेति । परिच्छिन्नत्वं व्यवच्छिन्नति । आकाशवदिति । एकरसत्वं हेतुकृत्याप्रमेयत्वं प्रतिजानीते । यस्मादाति । एतद्ब्रह्म यस्मादेकरसं तस्मादप्रमेयमिति योजना । हेत्वर्थं स्फुटयति । सर्वैकत्वादाति । तथाऽपि कथमप्रमेयत्वं तदाह । अन्येनेति । मिथो विरोधमाशङ्क्ये । नान्वाति । विरोधमेव स्फोरयति । ज्ञायत इतीति । चोदितं विरोधं निराकरोति । नैष दोष इति । संश्र्हीवं ज्ञावानं विशदयति । यथेत्यादिना । तस्य मानान्तरैर्विषयीकर्तुमशक्यत्वे हेतुमाह । सर्वैकत्वात् । इति सर्वद्वैतोपशान्तिश्रुतेरिति शेषः । आगमोऽपि तां हि कथमात्मानमावेदयदित्याशङ्क्याऽऽह । प्रमात्रिति । आत्मनः स्वर्गादिर्विषयत्वेनाऽऽगमप्रतिपाद्यत्वाभावे हेतुमाह । प्रतिपादयित्वात् । तथापि किमिति विषयत्वेनाप्रतिपाद्यत्वं तत्राऽऽह । प्रतिपाद-

१ क. ख. उ. छ. झ. ङ. 'तो द्वितीयमि' । २ घ. ज. 'वदागमाभिरित्यप्र' । ३ घ. ज. 'वि-क्षप्र' । ४ क. घ. ङ. ज. 'वत्प्र' ।

विरजः पर आकाशादज आत्मा महाम्भ्रुवः ॥ २० ॥

चित्तुः प्रतिपादनस्य प्रतिपाद्यविषयत्वात् । भेदे हि सति तद्भवति ।
 ज्ञानं च तस्मिन्परात्मभावनिवृत्तिरेव । न तस्मिन्साक्षादात्मभावः
 कर्तव्यो विद्यमानत्वादात्मभावस्य । नित्यो ह्यात्मभावः सर्वस्मात्द्विषय
 इव प्रत्यवभासते । तस्मादतद्विषयाभासनिवृत्तिव्यतिरेकेण न तस्मिन्ना-
 त्मभावो विधीयते । अन्यात्मभावनिवृत्तावात्मभावः स्वात्मनि स्वाभा-
 विको यः स केवलो भवतीत्यात्मा ज्ञायत इत्युच्यते । स्वतश्चाप्रमेयः
 प्रमाणान्तरेण न विषयीक्रियत इत्युभयमप्यविरुद्धमेव । विरजो विगत-
 रजो नाम धर्माधर्मादिमलं तद्द्रहित इत्येतत् । परः परो व्यतिरिक्तः
 तास्ति^१ । व्याप्य वाऽऽकाशादप्यव्याकृताख्यात् । अजो न जायते जन्म-
 इति भयादुत्तरेऽपि^२ भावविकाराः प्रतिषिद्धाः । सर्वेषां जन्मादित्वात् ।
 आत्मा महान्परिमाणतो^३ महत्तरः सर्वस्मात् । भ्रुवोऽविनाशी ॥ २० ॥

विरिति । तदिति प्रतिपाद्यत्वमुक्तम् । कथं तर्हि तस्मिन्नागमिकं ज्ञानं तत्राऽऽह ।
 न चेति । परस्मिन्देहादावात्मभावस्याऽऽपरोपितस्य निवृत्तिरेव वाक्येन क्रियते ।
 आत्माऽऽत्मनि परिशिष्टे स्वामाविकमेव स्फुरणं प्रतिबन्धविगमात्प्रकटीभवतीति
 भावः । ननु ब्रह्मण्यात्मभावः श्रुत्या कर्तव्यो दिविवक्ष्यते न तु देहादावात्मत्वव्या-
 वृत्तिरत आह । न तस्मिन्निति । ब्रह्मणश्चेदात्मभ्रुवः सदा मन्यते कथमन्यथा प्रथे-
 त्याकाङ्क्षाऽऽह । नित्यो हीति । सर्वस्य पूर्णै^४ ब्रह्मण इत्येतत् । अतद्विषयो
 ब्रह्मव्यतिरिक्तविषय इत्यर्थः । ब्रह्मण्यात्मभावस्य सदा विद्यमानत्वे फलितमाह ।
 तस्मादिति । अतद्विषयाभासो देहादावात्मत्वप्रतिभास्तुः । तस्मिन्ब्रह्मणीत्यर्थः । अन्य-
 स्मिन्नात्मभावनिवृत्तिरेवाऽऽगमेन क्रियते चेत्तर्हि कथम^५ आत्मा तेन गम्यत इत्युच्यते
 तत्राऽऽह । अन्धेति । यथागमिकवृत्तिव्याप्यत्वेनाऽऽत्मभ्रुवो मेयत्वमिष्यते कथं तर्हि
 तस्यामेयत्वनाचो युक्तिरित्याकाङ्क्षाऽऽह । स्वतश्चेति । म, वृत्तिव्याप्यत्वेन मेयत्वं
 स्फुरणाव्याप्यत्वेन चाभेयत्वमित्युपसंहरति । इत्युभयमिति । यदुक्तं भ्रुवत्वं तदुप-
 स्कारपूर्वकमुपादयति । विरज इत्यादिना । कथं जन्मनिषेधा^६दिवरे विकारा निषि-
 ध्यन्ते तत्राऽऽह । सर्वेषामिति ॥ २० ॥

तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः । नानुध्या-
याद्ब्रह्मच्छब्दान्वाचो विग्लापनं हि तदिति ॥२१॥

तमीदृशमात्मानमेव धीरो धीमान्विज्ञायोपदेशतः शास्त्रतश्च प्रज्ञां
शास्त्राचार्योपदिष्टविषयां जिज्ञासापरसमाप्तिकरौ कुर्वीत ब्राह्मणः । एवं
प्रज्ञाकरणसाधनानि संन्यासशमदमोपरमतितीक्षासमाधानानि कुर्यादि-
त्यर्थः । नानुध्यायान्नानुचिन्तयेद्ब्रह्मप्रभूताच्छब्दान् । तत्र बहुत्वप्रति-
षेधात्केवलान्मैकत्वप्रतिपादकाः स्वल्पाः शब्दा अनुज्ञायन्ते । “ओमित्येवं
ध्यायथ आत्मानम्” “अन्या वाचो विमुञ्चथ” इति चाऽऽधर्वणे । वाचो
विग्लापनं विशेषेण ग्लानिकरं श्रमकरं हि यस्मात्तद्बहुशब्दाभिध्यान-
मिति ॥ २१ ॥

सहेतुकौ बन्धमोक्षावभिहितौ मन्त्रब्राह्मणाभ्यां श्लोकैश्च पुनर्मोक्षस्व-
रूपं विस्तरेण प्रतिपादितमेतस्मिन्नात्मावयवे सर्वो वेदो यथोपयुक्तो
भवति तत्तथा वक्तव्यमिति तदर्थेयं कण्टिकाऽऽरभ्यते । तच्च यथाऽ-
स्मिन्प्रपाठकैऽभिहितं सप्रयोजनमनृचात्रैवोपयोगः कृत्स्नस्य वेदस्य

यथोक्तं वस्तुनिदर्शनं निगमयति । तमीदृशमिति । नित्यशुद्धत्वादिलक्षणमिति
यावत् । उत्करिया प्रज्ञाकरणे कानि साधनानीति चेतानि दर्शयति । एवमिति ।
कृत्यापद्धत्यागः संन्यास उपरमो नित्यनैमित्तिकत्याग इति भेदः । बहूनि वि-
ज्ञाणवशादायातमर्थे दर्शयति । तत्रेति । चिन्तनीयेषु शब्देष्विति यावत् । तत्र
श्रुत्यन्तरं संवादार्थः । ओमित्येवमिति । नानुध्यायादित्यत्र हेतुमाह । वाच इति ।
तस्माद्ब्रह्मच्छब्दान्नानुचिन्तयेदिति पूर्वोक्तं संबन्धः । इतिशब्दः श्लोकव्याख्यानसमा-
प्त्यर्थः ॥ २१ ॥

कण्टिकान्तरमवतारयितुं वृत्तं कर्तव्यमिति । सहेतुकाविति । उत्तरकण्टिकात्पार्य-
माह । एवमिति । तत्रः पर इत्यादिनोक्तक्रमेणावस्थिते ब्रह्मर्गाति यावत् । तदि-
त्युपयुक्तोक्तिः । तदर्थो ब्रह्मात्मनि सर्वस्य वेदस्य विनियोगप्रदर्शनमिति यावत् । ननु
विविदिषावाक्येन ब्रह्मात्मनि सर्वस्य वेदस्य विनियोगो वक्ष्यते तथाच तस्मात्प्राक्तनं
वाक्यं किमर्थमित्याशङ्क्याऽऽह । तच्चेति । यथाऽस्मिन्नध्याये सफलमात्मज्ञानमुक्तं
तथैव तदनुधीतं योजना । कथं यथोक्तं ज्ञाने सर्वो वेदो विनियुक्तो शक्यते स्वर्ग-
कामादिवाक्यस्य स्वर्गादिवेव पर्यवसानादित्याशङ्क्य संयोगवृत्तवन्त्यायमनादृत्य विगि-

१ क. ग. घ. च. छ. ज. 'के विहि' । २ क. घ. 'थोक्ते व' । छ. ड. 'थोक्तव' । ३ घ. अ-
घ. 'थैत्यर्थः । न' ।

स वा एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिञ्छेते

काम्यराशिर्वर्जितस्येत्येवमर्थ उक्तार्थानुवादः स वा एष इत्यादिः । स इत्युक्तपरामर्शार्थः । कोऽसावुक्तः परामृश्यते तं प्रति निर्दिशति य एष विज्ञानमय इति । अतीतानन्तरवाक्योक्तसंप्रत्ययो मा भूदिति य एषः । कतम एष इत्युच्यते विज्ञानमयः प्राणेष्विति । उक्तवाक्योच्छि-
ङ्गनं संशयनिवृत्त्यर्थम् । उक्तं हि पूर्वं जनकप्रश्नारम्भे कतम आत्मेति योऽयं विज्ञानमयः प्राणेष्वित्यादि । एतदुक्तं भवति योऽयं विज्ञान-
मयः प्राणेष्वित्यादिना वाक्येन प्रतिपादितः स्वयं ज्योतिरात्मा स एष कामकर्माविद्यानामनात्मधर्मत्वप्रतिपादनद्वारेण मोक्षितः परमात्मभाव-
मापादितः पर एवायं नान्य इत्येष स साक्षान्महानज आत्मेत्युक्तः । योऽयं विज्ञानमयः प्राणेष्विति यथाव्याख्यातार्थ एव । य एषोऽन्तर्हृ-
दये हृदयपुण्डरीकमध्ये य एष आकाशो बुद्धिविज्ञानसंश्रयस्तस्मिन्ना-
काशे बुद्धिविज्ञानसहिते शेते तिष्ठति । अथवा संप्रसादकालेऽन्तर्हृदये य एष आकाशः पर एवाऽऽत्मा निरुपाधिको विज्ञानमयस्य स्वस्वभाव-

नष्टि । काम्यराशीति । उक्तस्य सफलस्याऽऽत्मज्ञानस्यानुवाद इति यावत् । उक्तानां भूयस्त्वे विशेषं ज्ञातुं पृच्छति । कोऽसाविति । विशेषणानर्थक्यमाशङ्क्य परिहरति । अतीतेति । तंद्धि विरजः पर इत्यादि तेनोक्तौ यो महत्त्वादिविशेषणः पर-
मात्मा तत्र सशब्दात्प्रतीतिर्मा भूदिति कृत्वा तेन ज्योतिर्ब्राह्मणस्थं जीवं परामृश्य तमेव वैशब्देन स्मारयित्वा तस्य संहितेन परेणाऽऽत्मनैक्यमेषशब्देन निर्दिशती-
त्यर्थः । विशेषणवाक्यस्थमेषशब्दं प्रश्नपूर्वकं व्याचष्टे । कतम इति । कथं जीवो विज्ञा-
नमयः कथं वा प्राणेष्विति सप्तमी प्रयुज्यते तत्राऽऽह । उक्तेति । तदनुवादस्यं सश-
ब्दैर्धैसंदेहापोहं फलमाह । संशयोति । उक्तवाक्योच्छिङ्गनमित्युक्तं विवृणोति । उक्तं
हीति । योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु प्रागुक्तः स एष महानज आत्मेति जीवानुवादेन
परमात्मभावो विहित इति वाक्यार्थमाह । एतदिति । परमात्मभावापादनप्रकारमनुव-
दति । साक्षादिति । विशेषणवाक्यस्य व्याख्येयत्वप्राप्तावुक्तवाक्योच्छिङ्गनमित्युक्तं
स्मारयति । योऽयमिति । वाक्यान्तरमवतार्यं व्याचष्टे । य एष इति । कथं पुन-
राकाशशब्दस्य परमात्मविषयत्वमुपेत्य द्वितीयं व्याख्यानं तस्यार्थान्तरे कृत्वादित्या-

१ अ. ड. ण. तद्वि० । २ क. ख. घ. ड. 'दिनो' । ३ क. घ. म. ण. 'क्तो म' । ४ अ. ण. 'स्य क' । ५ क. घ. अ. ड. ण. 'न्दार्थे सं' ।

सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः १ विशे-
स न साधुना कर्मणा भूयान्नो एवासाधुना
कनीयानेष सर्वेश्वर एष भूताधिपति-

स्तस्मिन्स्वस्वभावे परमात्मन्याकाशाख्ये शेते । चतुर्थं एतद्व्याख्यातं क्लेष
तदाऽभूदित्यस्य प्रतिवचनत्वेन । स च सर्वस्य ब्रह्मेन्द्रादेर्वशी । सर्वो
ह्यस्य वशी वर्तते । उक्तं चैतस्य वा अक्षरस्य प्रशासनेन इति । न केवलं
वशी सर्वस्येशान ईशिता च ब्रह्मेन्द्रप्रभृतीनामीशितृत्वं च कदाचिज्जा-
तिकृतं यथा राजकुमारस्य बलवत्तरानपि भृत्यान्प्रति तद्द्वन्मा भूदि-
त्याह सर्वस्याधिपतिरधिष्ठाप पालायता स्वतन्त्र इत्यर्थः । न राजपुत्र-
वदमात्पादिभृत्यतन्त्रः । त्रयमप्येतद्गतिस्वादिहेतुहेतुमद्ब्रह्मम् । यस्मात्स-
र्वस्याधिपतिस्ततोऽसौ सर्वस्येशानः । यो हि यमधिष्ठाप पालयति स
तं प्रतीष्ट एवेति प्राप्तद्वम् । यस्माच्च सर्वस्येशानस्तस्मात्सर्वस्य वशीति ।
किंचान्यत्स एवं भूतो ह्यद्यन्तर्ज्योतिः पुरुषो विज्ञानमर्या न साधुना
शास्त्रविहितेन कर्मणा भूयान्भवति न वर्धते पूर्ववस्थातः केनचिद्भ्रमैण ।
नो एव शास्त्रप्रतिषिद्धेनासाधुना कर्मणा कनीयानल्पतरो भवति पूर्वा-
वस्थातो न हीयत इत्यर्थः । किंच सर्वो ह्यधिष्ठानपालनादि कुर्वन्परानु-
ग्रहपीडाकृतेन धर्माधर्मालयेन युज्यतेऽस्यैव तु कथं तदभाव इति ।
उच्यते । यस्मादेव सर्वेश्वरः सन्कर्मणोऽपीशितुं भवत्येव शीलमस्य
तस्मान्न कर्मणा संबध्यते । किंचैव भूताधिपतिर्ब्रह्मादिस्तन्वर्षयन्तानां

शङ्क्याऽऽह । चतुर्थं इति । इत्यमुक्तं ज्ञानमनुद्य तत्फलमनुवदति । स चेत्या-
दिना । कथं पुनरिहपाधिकस्येश्वरस्य वशित्वं कथं च तदभावे तदात्मनो विदुषस्त-
दुपपद्यते तत्राऽऽह । उक्तं चेति । विशषणत्रयस्य हेतुहेतुमद्ब्रह्मत्वमेव विशदयति ।
यस्मादित्यादिना । तत्र प्रसिद्धिं प्रमाणयति । यो हीति । न केवलमुक्तमेव विद्या-
फलं किंचित्यन्वास्तीत्याह । किंचेति । एवंभूतत्वं ज्ञातृपरमात्मामिन्नत्वम् । परिशुद्ध-
त्वमर्थमनुवदति । हृदीति । ब्रह्मीभूतस्य विदुषः स्वातन्त्र्यादितद्दर्माधर्माभ्यांशिवमपि
फलमित्यर्थः । अधिष्ठानादिकर्तृत्वाद्ब्रह्मदुषोऽपि लौकिकवद्दर्माधर्मवन्निवत्वं स्यादिति
शङ्कते । सर्वो हीति । परतन्त्रत्वमुपाधिरिति परिहरति । उच्यत इति । सर्वाधिरत्य-
राहित्यं चोपाधिरित्याह । किंचेति । सर्वशालकत्वगादित्यं चोपाधिरित्याह ।

१ च. ड. 'भूतत एतदागादि' । २ च. ड. 'समे गागि स्यान्न्द्रमर्मा विधुना तिष्ठत इ' । ३
ग. ड. छ. 'द्वदात्मा मा भू' । छ. 'द्वदात्मनो मा भू' । ४ य. ज. 'स्ततः स' । ५ ख. ड. 'शितत्व' ।
८६

३ भूतपाल एष सेतुर्विधरण एषां लोकानामसं- भेदाय तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति

भूतानामधिपतिरित्युक्तार्थं पदम् । एष भूतानां तेषामेव पालयिता रक्षितो । एष सेतुः । किंविशिष्ट इत्याह विधरणो वर्णाश्रमादिव्यवस्थाया विधारयिता । तदाहैषां भूरादीनां ब्रह्मलोकान्तानां लोकानामसंभेदाया-संभिन्नमर्यादायै । परमेश्वरेण सेतुवदविधार्यमाणा लोकाः संभिन्नमर्यादाः स्युः । अतो लोकानामसंभेदाय सेतुभूतोऽयं परमेश्वरो यः स्वयं ज्योति-रात्मैव । एवंविस्सर्वस्य वशीत्यादि ब्रह्मविद्यायाः फलमेतन्निर्दिष्टम् । किञ्ज्योतिरयं पुरुष इत्येवमादिषष्ठप्रपाठकविहितायामेतस्यां ब्रह्मविद्या-यामेवंफलायां काम्यैकदेशवर्जितं कृत्स्नं कर्मकाण्डं तादर्थ्येन विनि-युज्यते । तत्कथमित्युच्यते । तमेतमेवंभूतमौपनिषदं पुरुषं वेदानुवचनेन मन्त्रब्राह्मणाध्ययनेन नित्यस्वाध्यायलक्षणेन विविदिषन्ति वेदितुमि-च्छन्ति । के । ब्राह्मणाः । ब्राह्मणग्रहणमुपलक्षणार्थम् । अविशिष्टो ह्यधि-कारस्त्रयाणां वर्णानाम् । अथवा कर्मकाण्डेन मन्त्रब्राह्मणेन वेदानुवचनेन विविदिषन्ति । कथं विविदिषन्तीत्युच्यते यज्ञेनेत्यादि । ये पुनर्मन्त्रब्रा-ह्मणलक्षणेन वेदानुवचनेन प्रकाश्यमानं विविदिषन्तीति व्याचक्षते तेषा-मारण्यकमात्रमेव वेदानुवचनं स्यात् । न हि कर्मकाण्डेन पर आत्मा

एष इति । सर्वानाधारत्वं चोपाविरित्यार्हं । एष इति । कथं विधा-रयितृत्वमित्याशङ्क्याऽऽह । तदाहैति । तदेव साधयति । परमेश्वरणेति । सर्वस्य वशीत्यादिनोक्तमुपसंहरति । एवंविदिति । सफलं ज्ञानमनूद्य विविदिषावा-क्यमवतारयति । किञ्ज्योतिरिति । एवंफलायां सर्वस्य वशीत्यादिनोक्तफलोपेवा-यामिति यावत् । तादर्थ्येन परंपरया ज्ञानोत्पत्तिशेषत्वेनेत्यर्थः । विनियोजकं वाक्य-माकाङ्क्षापूर्वकमादाय व्याचष्टे । तत्कथमित्यादिना । एवंभूतं श्लोकोक्तविशेषण-मित्यर्थः । ब्राह्मणशब्दस्य क्षत्रियाद्युपलक्षणत्वे हेतुमाह । अविशिष्टो हीति । संभा-वितं पक्षान्तरमाह । अथवेति । तेन विविदिषापकारं पशुपूर्वकं विवृणोति । कथाम-त्यादिना । भर्तृपशुप्रस्थानमुत्थाप्य प्रैत्याचष्टे । ये पुनरित्यादिना । तत्र हेतु-माह । न हीति । भवतूपनिषन्मात्रग्रहणमित्याशङ्क्य वेदो वाऽनूच्यते गुरुच्चारणा-

१ स. घ. ड. च. इ. ता । स ए । २ स. ड. इ. रात्मा । ए । ३ स. ड. इ. न्तीत्य. च ।
४ स. घ. अ. इ. ह । स ए । ५ क. ख. ड. व्याचष्टे । ६ घ. ग. वेदानुवचनम् ।

प्रकाशयते । तं त्वौपनिषदमिति विशेषश्रुतेः । वेदानुवचनेनेति चाविशेषितत्वात्समस्तग्राहीदं वचनम् । न च तदेकदेशोत्सर्गो युक्तः । ननु त्वत्पक्षेऽप्युपनिषद्देर्जेमित्येकदेशत्वं स्यात् । नाऽऽद्यन्याख्यानेऽविरोधादस्मत्पक्षे नैष दोषो भवति । यदा वेदानुवचनशब्देन नित्यः स्वाध्यायो विधीयते तदोपनिषदपि गृहीतैवेति वेदानुवचनशब्दार्थिकदेशो न परित्यक्तो भवति । यज्ञादिसहपाठाच्च । यज्ञादीनि कर्माप्येवानुक्रमिष्यन्वेदानुवचनशब्दं प्रयुङ्क्ते । तस्मात्कर्मैव वेदानुवचनशब्देनोच्यते इति गम्यते । कर्म हि नित्यस्वाध्यायः । कथं पुनर्नित्यस्वाध्यायादिभिः कर्माभिरात्मानं विविदिषन्ति । नैव हि तान्यात्मानं प्रकाशयन्ति यथोपनिषदः । नैष दोषः । कर्मणां विशुद्धिहेतुत्वात् । कर्माभः संस्कृता हि विशुद्धात्मानः शक्रवन्त्यात्मानमुपनिषत्प्रकाशितमप्रातबन्धेन वेदितुम् । तथा ह्यार्षवणे "विशुद्धसचवस्ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमानः" इति । स्मृतिश्च "ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मणः"

नन्तरं पठत्यत इति व्युत्पत्तेर्वेदानुवचनशब्देन सर्ववेदग्रहं संभवति तदेकदेशत्यागो न युक्त इत्याह । वेदेति । दोषसाम्यमाशङ्कते । नान्वति । सिद्धान्तेऽप्युपनिषदं वज्रयित्वा वेदानुवचनशब्देन कर्मकाण्डं गृहीतमिति कृत्वा तस्य वेदैकदेशविषयत्वं स्यात्तद्वक्ष-

"यत्रोभयोः समो दोषः परिहारोऽपि वा समः ।

नैकः पर्यनुयोक्तव्यस्तादृगर्थविचारणे" ॥

इति न्यायविरोध इत्यर्थः । नित्यस्वाध्यायो वेदानुवचनमिति पक्षमाहाय परिहरति । नेत्यादिना । वेदैकदेशपरिग्रहपरित्यागात्प्रकविरोधाभावं साधयति । यदेति तर्हि न्याख्यानान्तरमुपेक्षितमित्याशङ्क्य तदपि वाक्यशेषवशादपेक्षितमेवेदाविव यज्ञादिसंग्रहवाक्यं विवृणोति । यज्ञादीनि कर्माणीति । तर्हि मानवपयेनृक्षाकथं वाक्यशेषः । चरित्याशङ्क्याऽऽह । कर्म हीति । वेदानुवचनस्य च सिद्धे षासाधनत्वमाक्षिपति । रमिति । उपनिषद्विरिवाऽऽत्मात्प्रप इत्यादि व्याकर्तुं

नैवेति । कर्मणामप्रमाणत्वेऽपि परंपर्या इति नृमन्ते कर्माणीति शेषः । माधत्ते । नैष दोष इति । तस्यैव प्रश्नार्थकमाह नृमन्ते । य कर्माभ्यन्धे नित्य-

नाधिक्रियन्ते । स एव तर्हि प्रजया स च तत्र वाक्ये द्वा । यन्वी-

अ. १. २ क. ल. दन्त्येव । ३ क. ए. तथैवात्रापि ब्राह्मणं । ४. ४ ड. ष.

वर्षकोशे । २ घ. अ. इत्यर्थे ।
आदिशब्देन कथापर्यायिकी
क । तत्रो निरायनशान्तिः
क । तत्रो निरायनशान्तिः

यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेनै-

इत्यादिः । कथं पुनर्नित्यानि कर्माणि संस्कारार्थानीत्यवगम्यते “स ह वा आत्मयाजी यो वेदेदं मेऽनेनाङ्गं संस्क्रियत ईदं मेऽनेनाङ्गमुपधीयते” इत्यादिश्रुतेः । सर्वेषु च स्मृतिशास्त्रेषु कर्माणि संस्कारार्थान्येवाऽऽचक्षतेऽष्टाचत्वारिंशत्संस्कारा इत्यादिषु । गीतासु च—

“यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् ।
सर्वेऽप्येते यज्ञविदो यज्ञक्षपितकल्मषाः” ॥

इति । यज्ञेनेति द्रव्ययज्ञा ज्ञानयज्ञाश्च संस्कारार्थाः । संस्कृतस्य च विशुद्धसत्त्वस्य ज्ञानोत्पत्तिरप्रतिबन्धेन भविष्यत्यतो यज्ञेन विविदिषन्ति दानेन । दानमपि पापक्षयहेतुत्वाद्धर्मवृद्धिहेतुत्वाच्च । तपसा तप इत्यविशेषेण कृच्छ्रचान्द्रायणादिमाप्तौ विशेषणमनाशकेनेति । कामानशनमनाशकं न तु भोजननिवृत्तिः । भोजननिवृत्तौ भ्रियत एव नाऽऽत्मवेदानम् । वेदानुवचनयज्ञदानतपःशब्देन सर्वमेव नित्यं कर्मोपलक्ष्यते । एवं काम्यवर्जितं नित्यं कर्मजातं सर्वमात्मज्ञानोत्पत्तिद्वारेण मोक्षसाधनत्वं

संस्कारार्थत्वे प्रमाणं पृच्छति । कथमिति । यद्यपि श्रुतिस्मृतिभ्यां कर्मभिः संस्कृतस्योपनिषद्भिरात्मा ज्ञातुं शक्यते तथाऽपि तेषां संस्कारार्थत्वे किं प्रमाणमिति प्रश्ने श्रुतिः स्मृती प्रमाणयति । स ह वा इत्यादिना । किं पुनः स्मृतिशास्त्रं वदाह । अष्टाचत्वारिंशदिति । अष्टावनायासादयो गुणाश्चत्वारिंशद्दर्भाधानादयः संस्कारा इति विभागः । बहुवचनोपात्तं स्मृत्यन्तरमाह । गीतासु चेति । पदान्तरमादाय व्याचष्टे । यज्ञेनेति । तेषां संस्कारार्थत्वेऽपि कथं ज्ञानसाधनत्वमित्याशङ्क्याऽऽह । संतैः एकत-
सर्व- । दानेन विविदिषन्तीति पूर्वेण संबन्धः । कथं पुनः स्ववचनं दानं विविदिषावाकार-
क्यमवतार- । दानमपीति । विविदिषाहेतुरिति शेषः । तपसेत्यत्रापि पूर्ववदन्तेवा-
यामिति यावत् । तैरिन्द्रियैर्विषयसेवनं यदृच्छालाभसंतुष्टत्वमिति यावत् । यथा-
माकाङ्क्षापूर्वकमादाय कृ- । कृ- । न त्विति । भवतूपात्तानां वेदानुवचन-
मित्यर्थः । ब्राह्मणशब्दस्य क्ष- । तथाऽपि कथं सर्वं नित्यं कर्म तत्र विनियुक्तसिंभा-
वितं पक्षान्तरमाह । अथवेति । वि- । फलमाह । एवमिति । प्रेणाब्धा याम-
त्यादिना । भवत्प्रपञ्चप्रस्थानमुत्थाप्य प्रेत्याचष्टे । ५ उ- । नित्या-
माह । न हीति । भवतूपनिषन्मात्रग्रहणमित्याशङ्क्य वेदो वाऽनूच्यते गु-
हे-
१. २. ३. ४. ५. ६. ७. ८. ९. १०. ११. १२. १३. १४. १५. १६. १७. १८. १९. २०. २१. २२. २३. २४. २५. २६. २७. २८. २९. ३०. ३१. ३२. ३३. ३४. ३५. ३६. ३७. ३८. ३९. ४०. ४१. ४२. ४३. ४४. ४५. ४६. ४७. ४८. ४९. ५०. ५१. ५२. ५३. ५४. ५५. ५६. ५७. ५८. ५९. ६०. ६१. ६२. ६३. ६४. ६५. ६६. ६७. ६८. ६९. ७०. ७१. ७२. ७३. ७४. ७५. ७६. ७७. ७८. ७९. ८०. ८१. ८२. ८३. ८४. ८५. ८६. ८७. ८८. ८९. ९०. ९१. ९२. ९३. ९४. ९५. ९६. ९७. ९८. ९९. १००.

१ ख. घ. ङ. च. ट. ता. स. ए. २ ख. ङ. झ. रा.त्मा. ए. ३ ख. ङ. झ. ४ ख. घ. न. ड. ह. स. ए. ५ क. ख. ट. व्याचष्टे । ६ घ. ण. वेदानुवचनम् ।

हे-
१. २. ३. ४. ५. ६. ७. ८. ९. १०. ११. १२. १३. १४. १५. १६. १७. १८. १९. २०. २१. २२. २३. २४. २५. २६. २७. २८. २९. ३०. ३१. ३२. ३३. ३४. ३५. ३६. ३७. ३८. ३९. ४०. ४१. ४२. ४३. ४४. ४५. ४६. ४७. ४८. ४९. ५०. ५१. ५२. ५३. ५४. ५५. ५६. ५७. ५८. ५९. ६०. ६१. ६२. ६३. ६४. ६५. ६६. ६७. ६८. ६९. ७०. ७१. ७२. ७३. ७४. ७५. ७६. ७७. ७८. ७९. ८०. ८१. ८२. ८३. ८४. ८५. ८६. ८७. ८८. ८९. ९०. ९१. ९२. ९३. ९४. ९५. ९६. ९७. ९८. ९९. १००.

नान्येन कर्मणा" इत्यादिश्रुतेः । अतस्तदर्थिचतुर्थाध्याये
यत्रोप न पारिव्राज्यं प्रतिपञ्चं युक्तम् । अतस्ता

इत्यादिः । कः । तस्मादेतमेव लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्तीति युक्त
वा आ-नात्मलोकमाप्तिर्ह्यविद्यानिवृत्तौ स्वात्मन्यवस्थानमेव । त "स ह
तानां चेल्लोकमिच्छति यस्तस्य सर्वक्रियोपरम एवाऽऽत्मलोधीयते"
धनं मुख्यमन्तरङ्गम् । यथा पुत्रादिरेव बाह्यलोकत्रयस्य । पुत्रादि
आत्मलोकं प्रत्यसाधनत्वात् । असंभवेन च विरुद्धत्वमवाचाम् ।
दात्मानं लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्त्येव सर्वक्रियाभ्यो निवर्तैरन्वेदे
यथा च बाह्यलोकत्रयार्थिनः प्रतिनिपतानि पुत्रादीनि साधनानि
तान्येवमात्मलोकार्थिनः सर्वेषणानिवृत्तिः पारिव्राज्यं ब्रह्मविदो ।
एव । कुतः पुनस्त आत्मलोकार्थिनः प्रव्रजन्त्येवेत्युच्यते । तत्रार्थवा-^{तस्य च}
तत्साधने पुत्रादावधिकार इत्यर्थः । पुत्रादीनां बाह्यलोकसाधनत्वे-^{दधिषन्ति}
पुत्रेणेति । पुत्रादीनां लोकत्रयसाधनत्वे सिद्धे फलितमाह । अत इति । अ-^{उत्पवि-}
नत्वं लोकत्रयं प्रत्यनुपायत्वम् । अवधारणार्थमुपसंहरति । तस्मादिति । लो-^{म-}
र्थिनां पारिव्राज्येऽनधिकारादिति यावत् । आत्मलोकस्य स्वरूपत्वेन सदासत्-^{व-}
तन्नेच्छेत्याशङ्क्याऽऽह । आत्मेति । तस्याऽऽत्मत्वेन नित्यमाप्तत्वेऽप्य-^{व-}
व्यवहितत्वात्प्रेप्सा संभवतीति भावः । भवत्वात्मलोकप्रेप्सा तथाऽपि किं तस्मा-
तदाह । तस्मादिति । अविद्यावशात्तदीप्सासंभवादित्यर्थः । तदिच्छाया-^{त-}
द्योतयितुं चेच्छब्दः । मुख्यत्वं श्रुत्यक्षरमातिपन्नत्वम् । प्रनाडिकासाधनेभ्यो-^{वे-}
चनादिभ्यो विशेषमाह । अन्तरङ्गमिति । पारिव्राज्यमेवाऽऽत्मलोकस्यान्ती-^{दिश-}
नाने दृष्टान्तमाह । पथेति । तथा पारिव्राज्यमेवाऽऽत्मलोकस्य साधनमि-^{म-}
तीति । न्यमेवेति नियमे हेतुमाह । पुत्रादीति । तस्यान्यत्र विनियुक्तत्वादि-^{मि-}
सर्वस्य । दाने च पुत्रादिकं नाऽऽत्मलोकमापकं तथाऽपि पारिव्राज्यसमुच्चितं त-^{मो-}
क्यमवतारथः । दाह । असंभवेनेति । न हि पारिव्राज्यस्य पुत्रादि दद्वतो वा-^{दिष-}
यामिति यावत् । ऐतन्नं च समुच्चयं निराकुर्वद्भिः सपरिकरस्य ज्ञानस्य लो-
काकाङ्क्षापूर्वकमादाय च समुच्चितं पुत्राद्यात्मलोकमापकमित्यर्थः । साधन-
मित्यर्थः । ब्राह्मणशब्दस्य च तस्मादात्मानमिति । प्रव्रजन्तीति वर्तमान-
वितं पक्षान्तरमाह । अथवेति । जुहोवीतिवद्विधिमाश्रित्याऽऽह । यथा-
त्यादिना । भर्तृपथप्रस्थानमुत्थाप्य^{प्रत्या-}प्रत्याचष्ट । य पुनरित्या-^{व-}वत्र हे-
माह । न हीति । भवतूपनिषन्मात्रग्रहणमित्याशङ्क्य वेदो वाऽनूच्यते गुरुबाह्य-

१ स. प. ड. च. ड. ता. स ए' । २ स. ड. श. रात्मा ए' । ३ स. ड. श. न्ती ।
४ स. प. न. ड. इ । स ए' । ५ क. स. ड. व्यापष्टे । ६ घ. ण. वेदानदमू' ।

एतद्द स्म वै तत्पूर्वे विद्वांसः प्रजां न कामयन्ते किं प्रजया करिष्यामो

रूपेण हेतुं दर्शयति । एतद्द स्म वै तत् । तदेतत्पारिव्राज्ये कारणमुच्यते । इ स्म वै किल पूर्वेऽतिक्रान्तकालीना विद्वांस आत्मज्ञाः प्रजां कर्मापरब्रह्मविधां च । प्रजोपलक्षितं हि त्रयमेतद्ब्राह्मलोकत्रयसाधनं निर्दिश्यते प्रजामिति । प्रजां किं न कामयन्ते पुत्रादिलोकत्रयसाधनं नानुतिष्ठन्तीत्यर्थः । नन्वपरब्रह्मदर्शनमनुतिष्ठन्त्येव । तद्ब्रह्मिदं व्युत्थानम् । नापवादात् । ब्रह्म तं परादाद्योऽन्यत्राऽऽत्मनो ब्रह्म वेद सर्वं तं परादादित्यपरब्रह्मदर्शनमर्ह्यपवदैत्येव । अपरब्रह्मणोऽपि सर्वमध्यान्तर्भावात् । यत्र नान्यत्पश्यतीति च । पूर्वापरबाह्यान्तरदर्शनप्रतिषेधाच्चापूर्वमनपरमन्तरमबाह्यमिति । तत्केन कं पर्येद्विजानीयादिति च । तस्मात्त्राऽऽत्मदर्शनव्यतिरेकेणान्यद्व्युत्थानकारणमपेक्षते । कः पुनस्तेषामभिप्राय इत्युच्यते किं प्रयोजनं फलं साध्यं करिष्यामः प्रजया साधनेन । प्रजा हि

सप्तम्यर्थः । अर्थवादस्यान्यक्षराणि व्याचष्टे । तदेतांदात् । क्रियापदेन स्मेति संबध्यते । निपातद्वयस्यार्थमाह । किलेति । प्रजां न कामयन्त इत्युत्तरत्र संबन्धः । प्रजामात्रे हेतुत्वं । कर्मादि गृह्यते तत्राऽऽह । प्रजेति । आकाङ्क्षापूर्वकमन्वयमन्वाचष्टे । प्रजां कामयति । अर्कामयमानत्वस्य पर्यवसानं दर्शयति । पुत्रादीति । पूर्वं विद्वांसः साधनद्वारा नुतिष्ठन्तीत्युक्तमाक्षिपति । नन्विति । एषणाभ्यो व्युत्तिष्ठतां किं तद्वत् वाक्यानां प्राप्तिश्चाऽऽह । तद्ब्रह्मिदं । आत्मविदामपरविद्यानुष्ठानं दूषयति । तस्यादिना । एतदिति । अथात्र सर्वस्यानात्मना दर्शनमेवापोद्यते न त्वपरस्य त्रयस्यमात्रात्वेतत् । आह । अपरब्रह्मणोऽपीति । तदपवादे श्रुत्यन्तरमाह । तद्विद्वेति । तत्र लिहिणादाविव कर्मित्वात् । अक्षरादिभिरन्यत्र पश्यति न गृणोर्वात्यादिना च दर्शनादिव्यतिरेकमन्विषये वृक्षासाधारण्येन युक्तमपरब्रह्मदर्शनमित्यर्थः । तत्रैव हेतुन्तरमाह । विधयत्वे च सिद्धे किं त्वेति । अपूर्वमात् । इतश्चाऽऽत्मविदो नापरब्रह्मस्य एव इत्यादि व्याकृतं वेति । अपरब्रह्मदर्शनासम्भवे किं तेषामेषणाभ्यो व्युत्थाने अस्मन्ते कर्माणाति शेषः । इति । साधनत्रयमननुतिष्ठवामभिप्रायं प्रश्नपूर्वकमाह । नृहस्य कर्मासंबन्धे निष्प्रयत्न इति । तस्माद्यं फलमित्याकाङ्क्षाऽऽह । प्रजा हीति । अपि कथं तदर्थिना पात्राऽऽह । इति शेषः । स एव तर्हि प्रजया सन्तत्र तत्र वाक्ये दान्ति । यन्दी-

१. क. 'दन्ते । अ' । २. क. 'स्व' । 'दन्त्येव । ३. क. 'स्य' । 'तथैवात्रापि ब्राह्मण' । ४. क. 'स' । 'तत्केन कं विजानीयादिति' । ५. ग. 'च' । छ. ' । ४. क. 'यन्दी' । ६. क. 'स' । 'तत्केन कं विजानीयादिति' । ७. ग. 'च' । छ. ' । ४. क. 'यन्दी' । ८. क. 'स' । 'तत्केन कं विजानीयादिति' । ९. ग. 'च' । छ. ' । ४. क. 'यन्दी' । १०. क. 'स' । 'तत्केन कं विजानीयादिति' । ११. ग. 'च' । छ. ' । ४. क. 'यन्दी' । १२. क. 'स' । 'तत्केन कं विजानीयादिति' । १३. ग. 'च' । छ. ' । ४. क. 'यन्दी' । १४. क. 'स' । 'तत्केन कं विजानीयादिति' । १५. ग. 'च' । छ. ' । ४. क. 'यन्दी' । १६. क. 'स' । 'तत्केन कं विजानीयादिति' । १७. ग. 'च' । छ. ' । ४. क. 'यन्दी' । १८. क. 'स' । 'तत्केन कं विजानीयादिति' । १९. ग. 'च' । छ. ' । ४. क. 'यन्दी' । २०. क. 'स' । 'तत्केन कं विजानीयादिति' । २१. ग. 'च' । छ. ' । ४. क. 'यन्दी' । २२. क. 'स' । 'तत्केन कं विजानीयादिति' । २३. ग. 'च' । छ. ' । ४. क. 'यन्दी' । २४. क. 'स' । 'तत्केन कं विजानीयादिति' । २५. ग. 'च' । छ. ' । ४. क. 'यन्दी' । २६. क. 'स' । 'तत्केन कं विजानीयादिति' । २७. ग. 'च' । छ. ' । ४. क. 'यन्दी' । २८. क. 'स' । 'तत्केन कं विजानीयादिति' । २९. ग. 'च' । छ. ' । ४. क. 'यन्दी' । ३०. क. 'स' । 'तत्केन कं विजानीयादिति' । ३१. ग. 'च' । छ. ' । ४. क. 'यन्दी' । ३२. क. 'स' । 'तत्केन कं विजानीयादिति' । ३३. ग. 'च' । छ. ' । ४. क. 'यन्दी' । ३४. क. 'स' । 'तत्केन कं विजानीयादिति' । ३५. ग. 'च' । छ. ' । ४. क. 'यन्दी' । ३६. क. 'स' । 'तत्केन कं विजानीयादिति' । ३७. ग. 'च' । छ. ' । ४. क. 'यन्दी' । ३८. क. 'स' । 'तत्केन कं विजानीयादिति' । ३९. ग. 'च' । छ. ' । ४. क. 'यन्दी' । ४०. क. 'स' । 'तत्केन कं विजानीयादिति' । ४१. ग. 'च' । छ. ' । ४. क. 'यन्दी' । ४२. क. 'स' । 'तत्केन कं विजानीयादिति' । ४३. ग. 'च' । छ. ' । ४. क. 'यन्दी' । ४४. क. 'स' । 'तत्केन कं विजानीयादिति' । ४५. ग. 'च' । छ. ' । ४. क. 'यन्दी' । ४६. क. 'स' । 'तत्केन कं विजानीयादिति' । ४७. ग. 'च' । छ. ' । ४. क. 'यन्दी' । ४८. क. 'स' । 'तत्केन कं विजानीयादिति' । ४९. ग. 'च' । छ. ' । ४. क. 'यन्दी' । ५०. क. 'स' । 'तत्केन कं विजानीयादिति' । ५१. ग. 'च' । छ. ' । ४. क. 'यन्दी' । ५२. क. 'स' । 'तत्केन कं विजानीयादिति' । ५३. ग. 'च' । छ. ' । ४. क. 'यन्दी' । ५४. क. 'स' । 'तत्केन कं विजानीयादिति' । ५५. ग. 'च' । छ. ' । ४. क. 'यन्दी' । ५६. क. 'स' । 'तत्केन कं विजानीयादिति' । ५७. ग. 'च' । छ. ' । ४. क. 'यन्दी' । ५८. क. 'स' । 'तत्केन कं विजानीयादिति' । ५९. ग. 'च' । छ. ' । ४. क. 'यन्दी' । ६०. क. 'स' । 'तत्केन कं विजानीयादिति' । ६१. ग. 'च' । छ. ' । ४. क. 'यन्दी' । ६२. क. 'स' । 'तत्केन कं विजानीयादिति' । ६३. ग. 'च' । छ. ' । ४. क. 'यन्दी' । ६४. क. 'स' । 'तत्केन कं विजानीयादिति' । ६५. ग. 'च' । छ. ' । ४. क. 'यन्दी' । ६६. क. 'स' । 'तत्केन कं विजानीयादिति' । ६७. ग. 'च' । छ. ' । ४. क. 'यन्दी' । ६८. क. 'स' । 'तत्केन कं विजानीयादिति' । ६९. ग. 'च' । छ. ' । ४. क. 'यन्दी' । ७०. क. 'स' । 'तत्केन कं विजानीयादिति' । ७१. ग. 'च' । छ. ' । ४. क. 'यन्दी' । ७२. क. 'स' । 'तत्केन कं विजानीयादिति' । ७३. ग. 'च' । छ. ' । ४. क. 'यन्दी' । ७४. क. 'स' । 'तत्केन कं विजानीयादिति' । ७५. ग. 'च' । छ. ' । ४. क. 'यन्दी' । ७६. क. 'स' । 'तत्केन कं विजानीयादिति' । ७७. ग. 'च' । छ. ' । ४. क. 'यन्दी' । ७८. क. 'स' । 'तत्केन कं विजानीयादिति' । ७९. ग. 'च' । छ. ' । ४. क. 'यन्दी' । ८०. क. 'स' । 'तत्केन कं विजानीयादिति' । ८१. ग. 'च' । छ. ' । ४. क. 'यन्दी' । ८२. क. 'स' । 'तत्केन कं विजानीयादिति' । ८३. ग. 'च' । छ. ' । ४. क. 'यन्दी' । ८४. क. 'स' । 'तत्केन कं विजानीयादिति' । ८५. ग. 'च' । छ. ' । ४. क. 'यन्दी' । ८६. क. 'स' । 'तत्केन कं विजानीयादिति' । ८७. ग. 'च' । छ. ' । ४. क. 'यन्दी' । ८८. क. 'स' । 'तत्केन कं विजानीयादिति' । ८९. ग. 'च' । छ. ' । ४. क. 'यन्दी' । ९०. क. 'स' । 'तत्केन कं विजानीयादिति' । ९१. ग. 'च' । छ. ' । ४. क. 'यन्दी' । ९२. क. 'स' । 'तत्केन कं विजानीयादिति' । ९३. ग. 'च' । छ. ' । ४. क. 'यन्दी' । ९४. क. 'स' । 'तत्केन कं विजानीयादिति' । ९५. ग. 'च' । छ. ' । ४. क. 'यन्दी' । ९६. क. 'स' । 'तत्केन कं विजानीयादिति' । ९७. ग. 'च' । छ. ' । ४. क. 'यन्दी' । ९८. क. 'स' । 'तत्केन कं विजानीयादिति' । ९९. ग. 'च' । छ. ' । ४. क. 'यन्दी' । १००. क. 'स' । 'तत्केन कं विजानीयादिति' ।

श्रीतिलक

येषां नोऽयमात्माऽयं लोक इति

बाह्यलोकसाधनं निर्ज्ञाता । स च बाह्यलोको नास्त्यस्माकमात्मव्य-
तिरिक्तः । सर्वं ह्यस्माकमात्मभूतमेव सर्वस्य च वयमात्मभूताः । आत्मा
च न आत्मत्वादेव न केनचित्साधनेनोत्पाद्य आत्मा विकार्यः संस्का-
र्यो वा । यदप्यात्मयाजिनः संस्कारार्थं कर्मैति तदपि कार्यकरणा-
त्मदर्शनविषयमेव । इदं मेऽनेनाङ्गं संस्क्रियत इत्यङ्गाङ्गित्वादिश्रव-
णात् । न हि विज्ञानघनेकरसनैरन्तर्यदर्शिनोऽङ्गाङ्गिसंस्कारोपधान-
दर्शनं संभवति । तस्मान्न किञ्चित्प्रजादिसाधनैः कारिष्यामः । अविदुषांश्च
हि तत्प्रजादिसाधनैः कर्तव्यं फलम् । न हि मृगशृण्णिकायामुदकपानाद्यंषन्ति
तद्दुदकदर्शीं प्रवृत्त इति तत्रोपरमात्रमुदकाभावं पश्यतोऽपि प्रवृत्तिन्यवि-
र्युक्ता । एवमस्माकमपि परमार्थात्मलोकदर्शिनो ज्ञानादिसाधनसाध-
नमृगशृण्णिकादिसमेऽविद्वद्दर्शनविषये न प्रवृत्तिर्युक्तेत्याभिप्रायः । लोक-
दुर्चयते येषामस्माकं परमार्थदर्शिनो नोऽयमात्माऽज्ञानायाः । यमास्तत्वेऽप्य-
साध्यसाधुभ्यामविकार्योऽयं लोकः फलमभिप्रेतम् । न चास्याऽ-
साध्यसाधनादिसर्वसंसारधर्मावनिर्मुक्तस्य साधनं किञ्चिदेषितव्य-
साध्यस्य हि साधनान्वेषणा क्रियते । असाध्यस्य साधनान्वेषणाय-
जलबुद्ध्या स्थल इव तरणं कृतं स्यात् । स्वे वा शाकुनपदान्वेषणम् ।

ति । आत्मव्यतिरिक्तो नास्तीत्युक्तमुपपादयति । सर्वं हीति । आत्मव्यात-
लोकस्य प्रजादिसाध्यत्वमिष्यतामिति चेन्नेत्याह । आत्मा चेति ।
हीति । संस्कारार्थं कर्मैत्यङ्गाकारादात्मनोऽस्ति संस्कार्यत्वमित्याश-
सर्वस्य । अथाङ्गाङ्गित्वं च संस्कार्यत्वं मुख्य्यात्मदर्शनविषयमेव
क्यमवतारं न हीति । आत्मविदां प्रजादिसाध्याभावमुपसंहरति ।
यामिति यावत् । तर्हि प्रजादिभिः साध्यं फलं तदाह । अविदुषां हीति । केषां
माकाङ्क्षापूर्वकं चेतनेन न्यायेन विदुषामपि तेषु प्रवृत्तिः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह ।
मित्यर्थः । ब्राह्मणैरिति संबन्धः । अविद्वद्दर्शनविषय इति च्छेदः । उक्तेऽर्थे
वित्तं पक्षान्तरमाह " नदेतादिति । आत्मा चेतदभिप्रेतं फलं तर्हि तत्र साधनेन
त्यादना । भर्तृपपञ्च । न चेति । क तर्हि साधनमेष्वव्यामित्याशङ्क्याऽऽह ।
माह । न हीति । भवत्याह । असाध्यस्येति । येषामित्यादिवाक्यार्थमुपसंहरति ।

१ स. घ. ड. च. इत्यो लो । २ घ. झ. इदमेतान् । ३ च. 'पसाधन' ।

४ स. घ. अ. ड. 'इ । स ए' । ५ झ. झ. 'शिनामय' । ६ घ. ञ. 'धनभेदव्य' ।

ते ह स्म पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकै-
षणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्ति या
ह्येव पुत्रैषणा सा वित्तैषणा या वित्तैषणा
सा लोकैषणोभे ह्येते एषणे एव भवतः ।

तस्मादेतमात्मानं विदित्वा प्रब्रजेयुरेव ब्राह्मणा न कर्माऽऽरभेरभि-
स्वर्षः । यस्मात्पूर्वं ब्राह्मणा एवं विद्वांसः प्रजामकामयमानाः ।
त एवं साध्यसाधनसंन्यवहारं निन्दन्तोऽविद्वद्विषयोऽयमिति कृत्वो
किं कृतवन्त इत्युच्यते । ते ह स्म किल पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च
लोकैषणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्तीत्यादि व्याख्यातम् । तस्मा-
त्मात्मानं लोकमिच्छन्तः प्रब्रजन्ति प्रब्रजेयुरित्येष विधिरर्थवादेन संग-
च्छते । न हि सार्थवादस्यास्य लोकस्तुत्याऽऽभिमुख्यमुपपद्यते । प्रब्र-
जन्तीत्यस्यार्थवादरूपो ह्येतद्द स्मेत्यादिहृत्तरो ग्रन्थः । अर्थवादश्चेत्ता-
र्थवादान्तरमपेक्षते । अपेक्षते त्वेतद्द स्मेत्याद्यर्थवादं प्रब्रजन्तीत्येतत् ।
तस्मात्पूर्वं विद्वांसः प्रजाधिकर्मभ्यो निवृत्ताः प्रब्रजितवन्त एव तस्मा-
दधुनातना अपि प्रब्रजन्ति प्रब्रजेयुरित्येवं संबध्यमानं न लोकस्तुत्याभ-
मुखं भवितुमर्हति । विज्ञानसमानकर्तृकत्वोपदेशादित्यादिनाऽवोचाम ।

तस्मादिति । ब्राह्मणानां ब्रह्मविदां प्रजादिभिः साध्याभावादिति यावत् । वाक्या-
न्तरं प्रश्नद्वारेणावतार्य पाश्चमिकं व्याख्यानं तस्य स्मारयति । त एवमित्यादिन् ।
यदर्थोऽयमर्थवादस्व । विधिं निगमयति । तस्मादादिति । महानुभावोऽयमिति ।
तदर्थिनो दुष्करमपि पारिव्रज्यं कुर्वन्तीति स्तुतिरत्र विवक्षिता न रिहिणादाविव
शाऽऽह । न हीति । तदेव प्रपञ्चयति । प्रब्रजन्तीत्यस्येति । तथाऽपि स्मिन्मिषये वृक्षा-
क्यस्यार्थवादत्वं किं न स्यादित्याशाङ्क्याऽऽह । अर्थवादश्चोर्दावि विधेयत्वे च सिद्धे
प्रकटयन्नस्य स्तुत्यभिमुखत्वाभावाद्विविधत्वमर्थव्याह । फस्मांस एष इत्यादि व्याकृतं
व्युत्थाय भिक्षाचर्यं चरन्तीत्यत्र विज्ञानेन समानकर्तृकत्वं भवन्त कर्माणोति शेषः ।
विज्ञानं च सर्वोसूपनिपत्सु विधीयतेऽतो व्युत्थानमपि विधिमर्द्वय कर्ममन्त्रेषु निष्प-
द्युत्थानापरपर्यायं पारिव्रज्यं विधेयमित्याह । विज्ञानोति । पि कथं तदर्थिना पा

१ क. स. ग. च. उ. ह. 'पय' । २ घ. ज. 'स्थापितं तथैवात्रापि ब्राह्म' ।
४ स. ग. क. ७ 'न्तीत्येतरया' । ५ स. ७ ।
१ ध. ण. प. ५ ।

वेदानुवचनादिसहपाठाच्च । यथाऽऽत्मवेदनसाधनत्वेन विहितानां वेदानुव-
चनादीनां यथार्थत्वमेव नार्थवादत्वं तथा तैरेव सह पठितस्य पारिव्रा-
ज्यस्याऽऽत्मलोकप्राप्तिसाधनत्वेनार्थवादत्वमयुक्तम् । फलविभागोपदे-
शाच्च । एतमेवाऽऽत्मानं लोकं विदित्वेत्यन्यस्माद्ब्राह्मणल्लोकादात्मानं
फलान्तरत्वेन प्रविभजति । यथा पुत्रेणैवायं लोको जयते नान्येन
कर्मणो कर्मणा पितृलोक इति । न च प्रव्रजन्तीत्येतत्प्राप्तवल्लोकस्तुतिप-
रम् । प्रधानवच्चार्थवादापेक्षम् । सकृच्छ्रुतं स्यात् । तस्माद्धान्तिरेवैषा
लोकस्तुतिपरमिति । न चानुष्ठेपेन पारिव्राज्येन स्तुतिरुपपद्यते । यदि
पारिव्राज्यमनुष्ठेयमपि सदन्यस्तुत्यर्थं स्याद्दर्शपूर्णमासादीनामप्यनुष्ठेयानां
स्तुत्यर्थता स्यात् । न चान्यत्र कर्तव्यतैतस्माद्द्विषयान्निर्ज्ञाता यत इह

मर्थवाद्दो न भवतीत्याह । वेदेति । तदेव सौधयति । यथेत्यादिना । पारिव्राज्यस्य
विधेयत्वे हेत्वन्तरमाह । फलेति । पुत्रादिफलापेक्षया पारिव्राज्यफलं विभागोपदि-
श्यते तथाच फलवत्त्वात्पुत्रादिवत्पारिव्राज्यस्य विधेयत्वसिद्धिरित्यर्थः । तदेव विधु-
णोति । एतमेवेति । प्रकृतमात्मानं स्वं लोकमापातवो विदित्वा तमेव साक्षात्कर्तुमि-
च्छन्तः प्रव्रजन्तीति वचनानुपुत्रादिसाध्यान्मनुष्यादिलोकादात्मारूपं लोके पारिव्राज्यस्य
फलान्तरत्वेन यतः श्रुतिर्विभज्याभिदधाति । अतस्तस्य विधेयत्वमप्रत्यूहमित्यर्थः ।
फलविभागोपदेशे दृष्टान्तमाह । यथेति । तथा पारिव्राज्येऽपि फलविभागोक्तेर्विधे-
यतेति दार्ष्टान्तिकमिति शब्दार्थः । पारिव्राज्यस्य स्तुतिपरत्वाभावे हेत्वन्तरमाह । न
चेति । यथा वायुर्वै क्षेपिष्ठेत्यादिरर्थवादः प्राप्तार्थो देवतादिस्तुत्यर्थः स्थितो न तथेदं
स्तुतिपरं तदवद्योतिशब्दाभावादित्यर्थः । किंच प्रधानस्य दर्शपूर्णमासादेरर्थवादापेक्षा-
त् । पारिव्राज्यमपि तदपेक्षमुपलभ्यते तेन तस्य दर्शादिविधेयत्वं दुर्वारमित्याह । प्रधा-
न्यमवतारः । किंच पारिव्राज्यं सकृदेव श्रुतं चेदविवक्षितमन्यस्तुतिपरं स्यान्न चेदं
यामिति यावत् । ताहं प्रव्रजन्तीत्युपक्रम्य प्रजां न कामयन्ते व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्ती-
माकाङ्क्षापूर्वकं स्तुतिमात्रमेतदित्याह । सकृदिति । न चेत्त्रापि संबध्यते कथं
मित्यर्थः । ब्राह्मण इति संबन्धोपरत्वप्रतीतिस्तत्राऽऽह । तस्मादिति । अस्तु ताहं विधे-
यितं पक्षान्तरमाह । नदेतां कर्मणीति चेत्तेत्याह । न चेति । विपक्षे दोषमाह । पदीति ।
त्यादिना । भर्तृप्रपक्षः । न दिवदन्यत्र विधीयतामिह तु स्तुतिरेवेत्याशङ्क्याऽऽह । न
माह । न हीति । भवत्याह । पुधिकारादन्यत्र पारिव्राज्यविधेयमुपलम्भादित्यर्थः । अन्यत्र

१ स. घ. ङ. च. ६ लो। २ घ. स. ही। ३ घ. ण. स्पष्टयति । ४ स. ङ. 'पि यथोक्तम् ।
५ स. घ. ङ. इ. ह । स ए' । ६ ञ. घ. 'क्षिनामय' । ६ प. ..

स एष नेति नेत्यात्माऽगृह्यो न हि
गृह्यतेऽशीर्यो न हि शीर्यतेऽसङ्गो न
हि सज्यतेऽसितो न व्यथते न रिष्यत्ये-

स्तुत्यर्थो भवेत् । यदि पुनः क्वचिद्विधिः परिकल्प्येत पारिव्राज्यस्य स
इहैव गुरुयो नान्यत्र संभवति । यदप्यनधिकृतविषये पारिव्राज्यं
परिकल्प्यते तत्र वृक्षाचारोहणाद्यपि पारिव्राज्यवत्कल्प्येत । कर्तव्यत्वे-
नानिर्ज्ञातत्वाविशेषात् । तस्मात्स्तुतित्वगन्धोऽप्यत्र न शक्यः कल्पयि-
तुम् । यद्ययमात्मा लोक इष्यते किमर्थं तत्प्राप्तसाधनत्वेन कर्माण्येव
नाऽऽरभेरन्किं पारिव्राज्येनेति । अत्रोच्यते । अस्याऽऽत्मलोकस्य कर्म-
भिरसंबन्धात् । यमात्मानमिच्छन्तः प्रव्रजेयुः स आत्मा साधनत्वेन
फलत्वेन चोत्पाद्यत्वादिप्रकाराणामन्यतमत्वेनापि कर्मभिर्न संबध्यते ।
तस्मात्स एष नेति नेत्यात्माऽगृह्यो न हि गृह्यत इत्यादिलक्षणः । यस्मा-
देवंलक्षण आत्मा कर्मफलसाधनासंबन्धी सर्वसंसारधर्मविलक्षणोऽशना-
याद्यतीतोऽस्थूलादिधर्मवानजोऽजरोऽमरोऽमृतोऽभयः सेन्धवघनवद्वि-
ज्ञानैकरसस्वभावः स्वयं ज्योतिरेक एवाद्द्वयोऽपूर्वोऽनपरोऽनन्तरोऽबाह्य
इत्येतदागमतस्तर्कतश्च स्थापितं विशेषतश्चेह जनकयाज्ञवल्क्यसंवादेऽ-
स्मिंस्तस्मादेवंलक्षण आत्मनि विदित आत्मत्वेन नैव कर्मोत्पन्न उपप-

विध्यनुपलम्भं समर्थयते । यदीत्यादिना । अन्यत्र प्रक्रियायामिति यावत् । कर्मा-
धिकारे तस्यागविधेर्विरुद्धत्वादिति भावः । भवतिह पारिव्राज्ये त्रिविधत्वाऽपि सर्व-
कर्मानधिकृतविषयः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । यदपीति । तत्र कर्मानधिकृते पुंसीत्येतत् ।
तत्र हेतुमाह । कर्तव्यत्वेनेति । कर्मानधिकृतेन कर्तव्यतया ज्ञातत्वं वृक्षारोहणादाविव
पारिव्राज्येऽपि नास्ति तथा चानधिकृतविषये पारिव्राज्यं कल्प्यते चेत्तस्मिन्विषये वृक्षा-
रोहणाद्यपि कल्प्येताविशेषादित्यर्थः । पारिव्राज्यस्याधिकृतविषयत्वे विषयत्वे च सिद्धे
कलितमाह । तस्मादिति । सार्थेवाहं पारिव्राज्यं व्याख्याय स एष इत्यादि व्याकर्तुं
शङ्कयति । यदीति । परिहरति । अत्रेति । तदर्थिनो नाऽऽरभन्ते कर्माणांति शेषः ।
कर्माभिरसंबन्धमात्मलोकस्य साधयति । यमात्मानमिति । तस्य कर्मासंबन्धे निष्प्र-
पञ्चत्वं फलपीत्याह । तस्मादिति । आत्मनो निष्प्रपञ्चत्वेऽपि कथं तदर्थिनो पा-
रिव्राज्यसिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह । यस्मादिति । निर्विशेषत्वत्र तत्र वाक्ये दुर्घन्ती-
रूपोऽयमात्मेत्येतदागमोपपत्तिभ्यां यथा पूर्वत्र स्थापितं तथैवात्रापि ब्राह्म-

तमु हेवैते न तरत इत्यतः पापम- करवमित्यतः कल्याणमकरवमि-

घंते । तस्मादात्मा निर्विशेषः । न हि चक्षुष्मान्पथि प्रवृत्तोऽहनि कूपे कण्टके वा पतति । क्रुद्धस्यै च कर्मफलस्य विद्याफलेऽन्तर्भावात् । न चायन्नप्राप्ये वस्तुनि विद्वानन्यत्नमातिष्ठति ।

“अङ्गे चेन्मधु विन्देत किमर्थं पर्वतं ब्रजेत् ।

इष्टस्यार्थस्य संप्राप्तौ को विद्वानन्यत्नमाचरेत्” ॥

“सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते”

इति गीतासु । इहापि चैतस्यैव परमानन्दस्य ब्रह्मवित्प्राप्यस्या-
न्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्तीत्युक्तम् । अतो ब्रह्मविदां न
कर्मारम्भः । यस्मात्सर्वेषणाविनिवृत्तः स एष नेति नेत्या-
त्मानमात्मत्वेनोपगम्य तद्रूपेणैव वर्तते तस्मादेतमेवंविदं नेति नेत्या-
त्मभूतमु हेवैते वक्ष्यमाणे न तरतो न मामृत इति युक्तमेवेति वाक्यशेषः ।
के ते इत्युच्यते । अतोऽस्मान्निमित्ताच्छरीरधारणादहेतोः पापमपुण्यं
कर्माकरवं कृतवानस्मि कष्टं खलु मर्मं वृत्तमनेन पापेन कर्मणाऽहं
नरकं प्रतिपत्स्य इति योऽयं पश्चात्पापं कर्म कृतवतः परितापः स एतं
नेति नेत्यात्मभूतं न तरति । तथाऽतः कल्याणं फलविषयकामान्निभि-

षतो यस्मान्निर्धारितं तस्मादस्मिन्नात्मन्यापातवो ज्ञाते कर्मानुष्ठानप्रयत्नासिद्धि-
रिति योजना । उक्तात्मविषयविवेकविज्ञानवतो न कर्मानुष्ठानमित्यत्र दृष्टान्त-
माह । न हीति । ब्रह्मज्ञानफले सर्वकर्मफलान्तर्भावाच्च तदर्थिनो मुमुक्षोर्न
कर्तव्यं कर्मेत्याह । क्रुद्धस्येति । तथाऽपि विचित्रफलानि कर्माणीति विवेकी
कुतूहलवशादनुष्ठानस्यतीत्याशङ्क्याऽऽह । न चेति । तत्र लौकिकं न्यायं
दर्शयति । अङ्गे चेदिति । पुरोदेशे मधु लभेव चेदिति यावत् । ज्ञानफले कर्मफ-
लान्तर्भावे मानमाह । सर्वमिति । अखिलं समभ्राह्मण्येतिमित्यर्थः । तत्रैव श्रुतिं संवा-
दयति । इहापीति । निषेधवाक्यतात्पर्यमुपसंहरति । अत इति । एवमित्यादि
वाक्यं योजयति । यस्मादिति । उ हेति निपाताभ्यां सूचितोऽर्थो यस्मादित्यनु-
पपिषितः । इतिशब्दस्यापेक्षितं पूरयति । युक्तमिति । आकाङ्क्षापूर्वकमुत्तरवाक्य
माह । अर्थं व्याकरोति । के ते इत्यादिना । यथोक्तात्मविदस्त्वादर्षासंपर्को हेतुमाह

१ ष. छ. ज. द. 'ते । न । २ ख. ग. घ. 'स्य क' । ३ क. ग. घ. क. च. छ. झ. ड
४ ख. घ. ज. ड. । ५ ख. ग. क. छ. 'म संङ्' । ६ छ. 'श्चात्तापः क' । ७ घ. च. एतं । ८ ख. ड
ड. ण. अङ्गे । ख. म. अङ्के । ९ क. ख. घ. ज. ड. 'ति । इति यु' ।

त्युभे उ हेवैष एते तरति नैनं कृताकृते
तपतः ॥ २२ ॥ तदेतदृचाऽभ्युक्तम् । एष
नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य न वर्धते कर्मणा

चाद्यज्ञदानादिलक्षणं पुण्यं शोभनं कर्म कृतवानस्मि । अतोऽहमस्य फलं सुखमुपभोक्ष्ये देहान्तर इत्येषोऽपि हर्षस्तं न तरति । उभे उ हेवैष ब्रह्मविदेते कर्मणी तरति पुण्यपापलक्षणे । एवं ब्रह्मविदः संन्यासिन उभे अपि कर्मणी क्षीयेते पूर्वजन्मनि कृते ये ते इह जन्मनि कृते ये ते चापूर्वं च नाऽऽरंभ्येते । किंच नैनं कृताकृते कृतं नित्यानुष्ठानमकृतं तस्यैवाक्रिया ते अपि कृताकृते एनं न तपतः । अनात्मज्ञं हि कृतं फलदानेनाकृतं प्रत्यवायोत्पादनेन तपतः । अयं तु ब्रह्मविदात्मविद्याग्निना सर्वाणि कर्माणि भस्मीकरोति “यथैथांसि सर्माद्दोऽग्निः” इत्यादिस्मृतेः । शरीरारम्भकयोस्तूपभोगेनैव क्षयः । अतो ब्रह्मविदकर्मसंबन्धी ॥ २२ ॥

तदेतद्वस्तु ब्राह्मणेनोक्तमृचा मन्त्रेणाभ्युक्तं प्रकाशितम् । एष नेति नेत्यादिलक्षणो नित्यो महिमा । अन्ये तु माहमानः कर्मकृता इत्यनित्याः । अयं तु तद्विलक्षणो महिमा स्वाभाविकत्वान्नित्यो ब्रह्मविदो ब्राह्मणस्य त्यक्तसर्वैषणस्य । कुतोऽस्य नित्यत्वमिति हेतुमाह । कर्मणा न वर्धते

उभे इति । पुण्यपापे तरतीत्युक्ते पृथगवस्थानं तयोः शङ्क्यचे तन्निरस्यति । एवमिति । निषेधवाक्योक्तक्रमेणेति यावत् । इतश्चाऽऽत्मविदो धर्मादिसंबन्धो नास्वीत्याह । किंचेति । तदेवानन्तरवाक्यव्याख्यानेन स्फोरयति । नैनमिति । तयोस्त्वहि कुत्र तापकत्वं तदाह । अनात्मज्ञं हीति । पुरुषत्वाद्ब्रह्मविदुष्यपि कृताकृतयोस्त्वापकत्वं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । अयं त्विति । अत्र भगवद्वाक्यं प्रमाणयति । यथेति । यद्यपि पूर्वोत्तरयोर्धर्मोर्धर्मयोरनारब्धयोरारम्भविद्यावशाद्दिनांशात्षेयी तथाऽपि प्रारब्धयोरस्ति तयोस्त्वापकत्वमित्याशङ्क्याऽऽह । शरीरेति । प्रकृतं विद्याफलमुपसंरति । अत इति । कर्मकार्यासंबन्धादिति यावत् ॥ २२ ॥

इच्छते विद्याफले मन्त्रं संवादयति । तदेतदिति । एष नित्यो महिमेत्यत्र नित्यकृत्पादयति । अन्ये त्विति । तद्विलक्षणत्वमकर्मकृतत्वम् । अकर्मकृतो महिमा पक्षाविकत्वान्नित्य इत्यत्राकर्मकृतत्वेन स्वाभाविकत्वमसिद्धमित्याशङ्क्याऽऽह । त्रैऽस्येति । वृद्धिरपक्षयश्चेति विक्रियाद्वयाभावेऽपि विक्रियान्तराणि भविष्यन्ती-

नो कनीयान् । तस्यैव स्यात्पदवित्तं विदित्वा न
लिप्यते कर्मणा पापकेनेति । तस्मादेवंविच्छान्तो
दान्त उपरतस्तिक्षुः समाहितो भूत्वाऽऽत्मन्ये-

शुभलक्षणेन कृतेन वृद्धिलक्षणां विक्रियां न प्राप्नोति । तथाऽशुभेन कर्मणा
नो कनीयान्नाप्यपक्षयलक्षणां विक्रियां प्राप्नोति । उपचयापचयहेतुभूता एव
हि सर्वा विक्रिया इत्येताभ्यां प्रतिषिध्यन्ते । अतोऽविक्रियत्वान्नित्य एष
महिमा । तस्मात्तस्यैव महिम्नः स्याद्भवेत्पदवित्पदस्य वेत्ता पद्यते गम्यते
ज्ञायत इति महिम्नः स्वरूपमेव पदं तस्य पदस्य वेदिता । किं तत्पद-
वेदनेन स्यादित्युच्यते । तं विदित्वा महिमानं न लिप्यते न संबध्यते
कर्मणा पापकेन धर्माधर्मलक्षणेनोभयमपि पापकमेव विदुषः । यस्मादे-
वमकर्मसंबन्धेषु ब्राह्मणस्य महिमा नैति नेत्यादिलक्षणस्तस्मादेवंवि-
च्छान्तो बाह्येन्द्रियव्यापारत उपशान्तस्तथा दान्तोऽन्तःकरणतृष्णातो
निवृत्त उपरतः सर्वेषणाविनिर्मुक्तः संन्यासी तितिक्षुर्द्वंद्वसहिष्णुः समा-
हित इन्द्रियान्तःकरणचलनरूपाद्यावृत्त्यैकौट्यरूपेण समाहितो भूत्वा ।
तदेतदुक्तं पुरस्ताद्बाल्यं च पाण्डित्यं च निर्विचेति । आत्मन्येव स्वे

त्याशङ्क्याऽऽह । उपचयेति । एताभ्यां निषेधाभ्यामिति यावत् । आत्मनः सर्व-
विक्रियाराहित्ये फलितमाह । अत इति । तस्य नित्यत्वेऽपि किं तदाह । तस्मा-
दिति । अधर्मलक्षणेनेति वक्तव्ये किमिदं धर्माधर्मलक्षणेनेत्युक्तमत आह । उभयम-
पीति । संसारहेतुत्वाविशेषादित्यर्थः । तस्मादित्यादिवाक्यं व्याचष्टे । यस्मादिति ।
एवंविदात्मा कथं तत्फलसंबन्धशून्य इत्यापाततो जानन्नित्यर्थः । विशेषणाभ्यामुत्सर्गो
विहितस्योभयविषकरणव्यापारोपरमस्य यावज्जीवादिश्रुतिविहितं कर्मापवादस्वस्माद्दि-
रक्तस्यापि न नित्यादित्यागः । उत्सर्गस्यापवादेन बाधः कस्य न संमत इत्यादि-
न्यायादित्याशङ्क्याऽऽह । उपरत इति । जीवनविच्छेदव्यतिरिक्तशीवादि सहिष्णुत्वं
वितिक्षुत्वम् । यत्र कैवुः स्वातन्त्र्यं तेषां कर्मणां निवृत्तिः शमादिपदैरुक्ता । यत्र तु
सभ्यग्रीवविरोधिनो निद्रालस्यादीं पुंसो न स्वातन्त्र्यं तन्नित्युक्तिः समाधानम् । समाहितो भूत्वा
पश्यतीति संबन्धः । पश्यतीति वर्तमानापदेशात्कथं विशेषणेषु संक्रामितो विधिरित्याश-
ङ्क्याऽऽह । तदेतदिति । यथोक्तैः साधनैरुदिवायां विद्यायां किं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह ।

वाऽऽत्मानं पश्यति सर्वमात्मानं पश्यति
 नैनं पाप्मा तरति सर्वं पाप्मानं तरति
 नैनं पाप्मा तपति सर्वं पाप्मानं तपति
 विपापो विरजोऽविचिकित्सो ब्राह्मणो भव-
 त्येष ब्रह्मलोकः सम्राडेन प्रापितोऽसीति

कार्यकरणसंघात आत्मानं प्रत्यक्चेतयितारं पश्यति । तत्र किं तावन्मात्रं परिच्छिन्नं नेत्युच्यते । सर्वं समस्तमात्मानमेव पश्यति नान्यदात्मव्यतिरिक्तं वालाग्रमात्रमप्यस्तीत्येवं पश्यति । मननान्मुनिर्भवाति जाग्रत्स्वप्नसुषुप्सारुह्यं स्थानत्रयं हित्वा । एवं पश्यन्तं ब्राह्मणं नैनं पाप्मा पुण्यपापलक्षणस्तरति न प्राप्नोति । अयं तु ब्रह्मवित्सर्वं पाप्मानं तरत्यात्मभावेनैव व्याप्नोत्यतिक्रामति । नैनं पाप्मा कृताकृतलक्षणस्तपतीष्टफलप्रत्यवायोत्पादनाभ्याम् । सर्वं पाप्मानमयं तपति ब्रह्मवित्सर्वात्मदर्शनवद्विना भस्मीकरोति । स एष एवंविद्धिपापो विगतधर्माधर्मो विरजो विगतरजो रजः कामो विगतकामोऽविचिकित्साश्चन्नसंशयोऽहमस्मि सर्वात्मा परं ब्रह्मेति निश्चितमतिर्ब्राह्मणो भवति । अयं त्वेवंभूत एतस्यामवस्थायां मुख्यो ब्राह्मणः प्रागेतस्माद्ब्रह्मस्वरूपावस्थानाद्रीणमस्य ब्राह्मण्यम् । एष ब्रह्मलोको ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोको मुख्यो निरुपचरितः सर्वात्मभावलक्षणो हे सम्राट् । एनं ब्रह्मलोकं परिप्रापितोऽस्यभयं नेति नेत्यादिलक्षणांमात

एवांमात । तस्य पुण्यपापामुत्पत्तेः हेतुमाह । अयं त्वाति । इतश्च विदुषो न कर्मसंबन्धोऽस्तीत्याह । नैनमिति । किमिति पाप्मा ब्रह्मविदं न तपतीत्याज्ञाद्वाऽऽह । सर्वमिति । कथं ब्राह्मणो भवतीत्यपूर्ववदुच्यते प्रागपि ब्राह्मण्यस्य सत्त्वादित्याज्ञाऽऽह । अयं त्वाति । मुख्यत्वमबाधितत्वं सफलं विद्यां मन्त्रब्राह्मणाभ्यामुपदिश्यसंहरति । एष इति । तत्र कर्मभारयममासं सूचयति । ब्रह्मैवेति । तथाविधसकपरिग्रहे प्रकरणमनुग्राहकमभिप्रेत्याऽऽह । मुख्य इति । तथाऽपि किं मम सिद्धया वदाह । एनांमात । आत्मीयं विद्यालाभं द्योतयितुं राज्ञा वचनमित्याह ।

प्र १ क. झ. ग. घ. ङ. छ. ज. ट. ठ. ड. द. प्राति । २ झ. झ. 'व' म' । ३ च. द. 'ति । क' । ४ घ. ज. 'ह्यं भावत्र' । ५ क. ग. घ. ङ. छ. ज. झ. ड. 'ति । नचैनं । ६ ग. घ. ' । ७ न. ड. 'ह । न चैनं' । ८ घ. एवम' ।

होवाच याज्ञवल्क्यः सोऽहं भगवते विदेहान्द-
 दामि मां चापि सह दास्यायेति ॥ २३ ॥
 स वा एष महानज आत्माऽन्नादो वसुदानो

होवाच याज्ञवल्क्यः । एवं ब्रह्मभूतो जनको याज्ञवल्क्येन ब्रह्मभावमा-
 पादितः प्रत्याह । सोऽहं त्वया ब्रह्मभावमापादितः सन्भगवते तुभ्यं
 विदेहान्देशान्मम राज्यं समस्तं ददामि मां च सह विदेहैर्दोस्याय
 दासकर्मणे ददामीति चशब्दात्संबध्यते । परिसमापिता ब्रह्मविद्या सह
 संन्यासेन साङ्गा सेतिकर्तव्यताका । परिसमाप्तः परमपुरुषार्थः । एताव-
 त्पुरुषेण कर्तव्यमेवा निष्ठेषा परागतिरेतन्निःश्रेयसमेतत्प्राप्य कृतकृत्यो
 ब्राह्मणो भवत्येतत्सर्ववेदानुशासनमिति ॥ २३ ॥

योऽयं जनकयाज्ञवल्क्यारूपायिकायां व्याख्यात आत्मा स वा एष
 महानज आत्माऽन्नादः सर्वभूतस्थः सर्वान्नामत्ता वसुदानो वसु धनं
 सर्वप्राणिकर्मफलं तस्य दाता प्राणिनां यथाकर्म फलेन योजयितेत्पर्यः ।
 तमेतमजमन्नादं वसुदानमात्मानमन्नादवसुदानगुणाभ्यां युक्तं यो वेद

एवमिति । सति वक्तव्यशेषे कथमित्थं राज्ञो वचनमित्याशङ्क्याऽऽह । परिसमा-
 पतेति । तथाऽपि परमपुरुषार्थस्य वक्तव्यत्वमित्याशङ्क्याऽऽह । परिसमाप्त इति ।
 कर्तव्यान्तरं वक्तव्यमस्तीत्याशङ्क्याऽऽह । एतावदिति । तथाऽपि यत्र निष्ठा
 कर्तव्या तद्वाच्यमित्याशङ्क्याऽऽह । एषेति । तथाऽपि परमा निष्ठाऽन्याऽस्तीति
 चेन्नेत्याह । एषेति । निश्चितं श्रेयोऽन्यदस्तीत्याशङ्क्याऽऽह । एतदिति ।
 तथाऽपि कृतकृत्यतया मुख्यब्राह्मण्यसिद्धिचर्यं वक्तव्यान्तरमस्तीत्याशङ्क्याऽऽह ।
 एतत्प्राप्येति । किमस्यां प्रतिज्ञापरंपरायां नियामकमित्याशङ्क्याऽऽह । एतदिति ।
 निरुपाधिकब्रह्मज्ञानात्कैवल्यमिति गमयितुमिति शब्दः ॥ २३ ॥

संपत्ति सोपाधिकब्रह्मध्यानादभ्युदयं दर्शयति । योऽर्पामत्यादिना । ईश्वरश्रे-
 त्प्राणिभ्यः कर्मफलं ददाति तर्हि तस्य वैषम्यनैर्घृण्ये स्यातामित्याशङ्क्याऽऽह ।
 प्राणिनामिति । उपास्यस्वरूपं दर्शयित्वा तदुपासनं सफलं दर्शयति । तमेतामिति ।

विन्दते वसु य एवं वेद ॥ २४ ॥ स वा एष महानज आत्माऽजरोऽमरोऽमृतोऽभयो ब्रह्मा-

स सर्वभूतेष्व्वात्मभूतोऽन्नमत्ति विन्दते च वसु सर्वं कर्मफलजातं लभते
सर्वात्मत्वादेव य एवं यथोक्तं वेद । अथवा दृष्टफलार्थेभिरप्येवंगुण
उपास्यः । तेनान्नादो वसोश्च लब्धा दृष्टेनैव फलेनान्नात्तृत्वेन गोश्वा-
दिना चास्य योगो भवतीत्यर्थः ॥ २४ ॥

इदानीं समस्तस्यैवाऽऽरण्यकस्य योऽर्थ उक्तः स समुच्चित्यास्यां कण्ठ-
कार्या निर्दिश्यत एतावान्समस्तारण्यकार्यं इति । स वा एष महानज
आत्माऽजरो न जीर्यत इति न विपरिणमत इत्यर्थः । अमरो यस्माञ्चा-
जरस्तस्मादमरो न म्रियत इत्यमरः । यो हि जायते जीर्यते च स विन-
श्यति म्रियते वा । अयं त्वजत्वादजरत्वाच्चाविनाशी यतोऽत एवामृतः ।
यस्माज्जनिप्रभृतिभिर्त्रिभिर्भावविकारैर्वर्जितस्तस्मादितरैरपि भावविकारै-
र्त्रिभिस्तत्कृतैश्च कामकर्ममोहादिभिर्मृत्युरूपैर्वर्जित इत्येतत् । अभयोऽत
एव । यस्माच्चैवं पूर्वोक्तविशेषणस्तस्माद्भवर्जितः । भयं च हि नामा-
विद्याकार्यं तत्कार्यप्रतिषेधेन भावविकारप्रतिषेधेन चाविद्यायाः प्रति-
षेधः सिद्धो वेदितव्यः । अभय आत्मैवंगुणविशिष्टः किमसौ ब्रह्म परि-

सर्वात्मत्वफलमुपासनमुक्त्वा पक्षान्तरमाह । अथवेति । दृष्टं फलमन्नात्तृत्वं धनलाभश्च ।
उक्तगुणकमीश्वरं ध्यायतः फलमाह । तेनेति । तदेव फलं स्पष्टयति । दृष्टेनेति ।
अन्नात्तृत्वं दीप्ताभित्वम् ॥ २४ ॥

निरुपाधिकब्रह्मज्ञानान्मुक्तिरुक्ता सोपाधिकब्रह्मध्यानाच्चाभ्युदय उक्तस्तथा च
किमुत्तरकण्ठकयेत्याशङ्क्याऽऽह । इदानींमांति । अजत्वाच्चाविनाशीति वक्तुं
चशब्दः । कथं जन्मजरामावयोरमरत्वाविनाशित्वमाधकत्वं तदाह । यो हीति ।
अयं त्वजत्वादविनाश्यैजरत्वाच्चाजरोऽमरत्वाच्चाविनाशीति योजना । मरणायोग्यत्वमु-
पजीव्य मरणकार्योभावं दर्शयति । अत एवेति । जन्मादृश्यविनाशानामेव भावविका-
राणामिह मुखतो निषेधाद्विवृद्ध्यर्थादिनि विकारान्तराण्यात्मानि भविष्यन्तीति विशेष-
निषेधस्य शेषाभ्यनुज्ञापरत्वादित्याशङ्क्याऽऽह । यस्मादांति । इतरे सत्त्वविवृद्धिवि-
परिणामाः । अत एवाभय इत्युक्तं विवृणीति । यस्माच्चोति । किं तद्भयं तदाह ।
भयं चेति । अविद्यानिषेधविशेषणामावादात्मानं सा सदा सृजतीत्याशङ्क्याऽऽह ।
तत्कार्थेति । विशेषणान्तरं प्रश्नपूर्वकमुत्पत्त्य व्याकरोति । अभय इति । कथं पुन-

१ घ. क. ज. हि जीर्यते जायते च । २ घ. च । ३ क. ङ. छ. 'यं हि । ग. घ. ज. 'यं
चति' । घ. 'यं ना' । ४ च. च ना' । ५ क. छ. ट. छ. झ. ट. अयमभ' । ६ छ. ट. 'श्यत एव चाम' ।

मयं वै ब्रह्माभयं हि वै ब्रह्म भवति य एवं
वेद ॥ २५ ॥ इति बृहदारण्यकोपनिषदि
चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

वृहं निरतिशयं महदित्यर्थः । अभयं वै ब्रह्म । प्रसिद्धमेतच्छ्लोकेऽभयं ब्रह्मेति । तस्माद्युक्तमेवंगुणविशिष्ट आत्मा ब्रह्मेति । य एवं यथोक्तमात्मानमभयं ब्रह्म वेद सोऽभयं हि वै ब्रह्म भवति । एष सर्वस्या उपनिषदः संक्षिप्तोऽर्थ उक्तः । एतस्यैवार्थस्य सम्यक्प्रबोधायोत्पत्तिस्थितिप्रलयादिकल्पना क्रियाकारकफलाध्यारोपणा चाऽऽत्मनि कृता तदपोहेन च नेति नेतीत्यध्यारोपितविशेषापनयद्वारेण पुनस्तत्त्वमावेदितम् । यथैकप्रभृत्युपपारार्थसंख्यास्वरूपपरिज्ञानाय रेखाधारोपेणं कृत्वैकेयं रेखा दशेयं शतेयं सहस्रेयमिति ग्राहयत्यवगमयति संख्यास्वरूपं केवलं न तु संख्याया रेखात्मैत्वमेव यथा चाकारादीन्यक्षराणि विजिग्राहयिषुः पत्रमपीरेखादिसंयोगोपायमास्थाय वर्णानां सतत्त्वमावेदयति न पत्रमप्याद्यात्मतामक्षराणां ग्राहयति तथा चेहोत्पत्त्याचनेकोपायमास्थायैकं ब्रह्मतत्त्वमावेदितम् । पुनस्तत्कल्पितोपायजनितविशेषपरिशोधनार्थं नेति

रभयगुणविशिष्टस्याऽऽत्मनो ब्रह्मत्वं तदाह । अभयमिति । वैशब्दार्थमाह । प्रसिद्धमिति । लोकशब्दः शालस्याप्युपलक्षणम् । वेद्यस्वरूपमुक्त्वा विद्याफलं कथयति । य एवमिति । कण्ठिकार्थमुपसंहरति । एष इति । सृष्ट्यादेरपि तदर्थत्वात्किमित्यसाविह नोपसंहियते तत्राऽऽह । एतस्येति । सृष्ट्यादेरारोपितत्वे गमकमाह । तदपोहेनेति । तच्छब्दः सृष्ट्यादिप्रपञ्चविषयः । तदपोहेनेति यदुक्तं तदेव स्फुटयति । नेतीति । अध्यारोपापवादन्यायेन त्वत्स्याऽऽवेदितत्वादारोपितं भवत्येव सृष्ट्यादिद्वैतमित्यर्थः । अध्यारोपापवादन्यायस्य पङ्कप्रसालनन्यायविरुद्धत्वात्तत्त्वं विवक्षितं चेत्तदेवोच्यतां कृतं सृष्ट्यादिद्वैतारोपेणेत्याशङ्क्याऽऽह । यथेति । उदाहरणान्तरमाह । यथा वेति । इष्टान्वद्वयमनूय दार्ष्टान्तिकमाचष्टे । तथाचेति । इहेति मोक्षशास्त्रोक्तिः । तथाऽपि कल्पितप्रपञ्चसंबन्धमयुक्तं सविशेषत्वं ब्रह्मणः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । पुनरिति । तस्मिन्नात्मनि कल्पितः सृष्ट्यादिरुपायस्तेन जनिवो विशेषस्तस्मिन्कारणत्वादिस्तस्य निरासार्थमिति यावत् । तर्हि

१ च. द. 'पलक्षणं' । २ अ. स. 'स्मकस्व' । ३ ग. घ. च. ज. छ. ड. 'यां वाऽऽहा' । ४ घ. अ. 'नां त' । ५ क. सस्व । ६ छ. 'पाभिज' । ७ च. द. वेति ।

नेतीति तस्त्वोपसंहारः कृतः । तदुपसंहृतं पुनः परिशुद्धं केवलमेव सफलं ज्ञानमन्तेऽस्यां कण्ठिकायामिति ॥ २५ ॥ इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्ये चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

आगमप्रधानेन मधुकाण्डेन ब्रह्मतत्त्वं निर्धारितम् । पुनस्तस्यैवोपपत्तिप्रधानेन याज्ञवल्कीयेन काण्डेन पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहं कृत्वा विग्रहवादेन विचारितम् । शिष्याचार्यसंबन्धेन च षष्ठे प्रश्नप्रतिवचनन्यायेन सविस्तरं विचार्योपसंहृतम् । अथेदानीं निगमनस्थानीयं मैत्रेयीब्राह्मणमारभ्यते । अयं च न्यायो वाक्यकोविदैः परिच्छहीतो हेत्वपदेशात्प्रतिज्ञायाः पुनर्वचनं निगमनमिति । अथवाऽऽगमप्रधानेन मधुकाण्डेन यदमृतत्वसाधनं ससंन्यासमात्मज्ञानमभिहितं तदेव तर्केणाप्यमृतत्वसाधनं ससंन्यासमात्मज्ञानमधिगम्यते । तर्कप्रधानं हि याज्ञवल्कीयं काण्डम् । तस्माच्छास्त्रतर्काभ्यां निश्चितमेतद्यदेतदात्मज्ञानं ससंन्यासममृतत्वसाधनमिति । तस्माच्छास्त्रश्रद्धावाद्भिरमृतत्वप्रतिपितृभिरेतत्प्रतिपत्तव्यमिति । आगमोपपत्तिभ्यां हि निश्चितोऽर्थः श्रद्धेयो भवत्यव्य-

द्वैताभावविशिष्टं तत्त्वमिति चेन्नेत्याह । तदुपसंहृतमिति । परिशुद्धं भाववदभावेनापि न संसृष्टमित्यर्थः । केवलमित्यद्वितीयोक्तिः । मृष्ट्यादिवचनस्य गतिमुक्त्वा प्रकृतमुपसंहरति । सफलमिति । इतिशब्दः संग्रहसमाप्त्यर्थो ब्राह्मणसमाप्त्यर्थो वा ॥ २५ ॥ इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यटीकायां चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थं शारीरकब्राह्मणम् ॥४॥

समाप्ते शारीरकब्राह्मणे वंशब्राह्मणं व्याख्यातव्यं कृतं गतार्थेन मैत्रेयीब्राह्मणेनत्याशाङ्क्य मधुकाण्डार्थमनुद्रवति । आगमेति । पाञ्चमिकमर्थमनुभाषते । पुनरिति । तस्यैव ब्रह्मणस्तत्त्वमिति शेषः । विग्रहवादे जयपराजयप्रधानो जल्पन्यायः । षष्ठे प्रतिष्ठापितमनुवदति । शिष्येति । प्रश्नप्रतिवचनन्यायस्तत्त्वनिर्णयप्रधानो वादः । उपसंहृतं तदेव तत्त्वमिति शेषः । संप्रत्युत्तरब्राह्मणस्यागतार्थत्वमाह । अथेति । आगमोपपत्तिभ्यां निश्चिते तत्त्वे निगमनमर्कचित्करामित्याशाङ्क्याऽऽह । अयं चेति । प्रकारान्तरेण संगतिमाह । अथवेति । कथमिह तर्केणाधिगतिस्तत्राऽऽह । तर्केति । मुनिकाण्डस्य तर्कप्रधानत्वे किं स्यात्तदाह । तस्मादिति । इति फलतीति शेषः । शास्त्रादिना यथोक्तस्य ज्ञानस्य निश्चितत्वेऽपि किं सिध्यति तदाह । तस्माच्छास्त्रश्रद्धावाद्भिरिति । एतच्छब्दो यथोक्तज्ञानपरामर्शार्थः । इति सिध्यतीति शेषः । तत्र हेतुमाह । आगमेति । अव्यभिचारान्मानयुक्तिगम्यस्यार्थस्य तथैव सत्त्वादिति

१ छ. तत्रोप । २ छ. 'वर्तं ज्ञानं सफलम्' । ३ च. छ. 'मभिहितमन्ते' । ४ घ. इ. ज. 'न निर्धारि' । ५ घ. ष. 'समृष्ट' । ६ घ. ञ. 'हेन प्र' ।

अथ ह याज्ञवल्क्यस्य द्वे भार्ये बभूवर्तुर्मैत्रेयी च
कात्यायनी च तयोर्ह मैत्रेयी ब्रह्मवादिनी बभूव
स्त्रीप्रज्ञैव तर्हि कात्यायन्यथ ह याज्ञवल्क्योऽन्य-
द्वृत्तमुपाकरिष्यन् ॥ १ ॥ मैत्रेयीति होवाच याज्ञ-
वल्क्यः प्रव्रजिष्यन्वा अरेऽहमस्मात्स्थानादस्मि

भिचारादिनि । अक्षराणां तु चतुर्थे यथा व्याख्यातोऽर्थस्तथा प्रतिप-
त्तव्योऽत्रापि । पान्यक्षराण्यव्याख्यातानि तानि व्याख्यास्यामः ।
अथेति हेतूपदेशानन्तर्यप्रदर्शनार्थः । हेतुप्रधानानि हि वाक्यान्पती-
तानि । तदनन्तरमागमप्रधानेन प्रतिज्ञातोऽर्थो निगम्यते मैत्रेयीब्राह्म-
णेन । हशब्दो वृत्तावद्योतकः । याज्ञवल्क्यस्यर्षेः किल द्वे भार्ये पत्न्यौ
बभूवतुरास्तां मैत्रेयी च नामत एकाऽपरा कात्यायनी नामतः । तयो-
भार्ययोर्मैत्रेयी ह किल ब्रह्मवादिनी ब्रह्मवदनशीला बभूवाऽऽसीत् ।
स्त्रीप्रज्ञा स्त्रियां योचिता सा स्त्रीप्रज्ञा सैव यस्याः प्रज्ञा गृहप्रयोजनान्वे-
षणालक्षणा सा स्त्रीप्रज्ञैव तर्हि तस्मिन्काल आसीत्कात्यायनी । अथैवं
सति ह किल याज्ञवल्क्योऽन्यत्पूर्वस्माद्गार्हस्थ्यलक्षणादृत्तात्पारिव्राज्य-
लक्षणं वृत्तमुपाकरिष्यन्मुपाचिकीर्षुः सन् ॥ १ ॥

हे मैत्रेयीति ज्येष्ठां भार्यामामन्त्रयामास । आमन्त्रय चोवाच ह प्रव्र-
जिष्यन्पारिव्राज्यं करिष्यन्वा अरे मैत्रेयस्मात्स्थानाद्गार्हस्थ्यवादहमस्मि

यावत् । इतिशब्दो ब्राह्मणसंगतिसमाप्त्यर्थः । तात्पर्यार्थे व्यौख्याते सत्यक्षरव्याख्या-
नप्रसक्तावाह । अक्षराणां त्विति । तर्हि ब्राह्मणेऽस्मिन्वक्तव्याभावात्परिसमाप्तिरेवे-
त्याशङ्क्याऽऽह । यानीति । ननु वाक्यानि पूर्वैत्र व्याख्यातानि न हेतुरुपदिष्टस्वत्कथं
हेतुपदेशानन्तर्यं ससंन्यासस्यामृतत्वहेतोरात्मज्ञानस्याथशब्देन द्योत्यते तत्राऽऽह ।
हेतुप्रधानानीति । तदेव वृत्तं व्यनक्ति । याज्ञवल्क्यस्येति । अथेत्यस्यार्थमाह ।
एवं सतीति । भार्याद्वये दर्शिवरीत्या स्थिते स्वस्य च वैराग्यातिरेके सर्वादि
यावत् ॥ १ ॥

तस्या ब्रह्मवादित्वं तदामश्रणद्वारेण तां प्रत्येव संवादे हेतुर्कथं व्ययम् । तस्या ब्रह्म-

१ क. ग. ङ. छ. झ. ड. 'ति । वाक्याक्ष' । २ क. ग. घ. च. छ. ज. द. हेल्व' । ३ घ.
ज. 'त्तार्थ्यो' । ४ घ. ङ. ण. दर्शिते । ५ घ. ण. 'वैवद्वाख्या' । ६ घ. ङ. ण.
तद' । ७ घ. ण. तस्य । ८ घ. ङ. ण. 'तित्यर्थः ॥ १ ॥ ९ घ. ङ. ण. तस्यां ।

- हन्त तेऽनया कात्यायन्याऽन्तं करवाणीति ॥२॥
 सा होवाच भैत्रेयी यन्तु म इयं भगोः सर्वा
 पृथिवी वित्तेन पूर्णा स्यात्स्यां न्वहं तेनामृताऽऽ-
 हो३ नेति नेति होवाच याज्ञवल्क्यो यथैवो-
 पकरणवतां जीवितं तथैव ते जीवितं स्याद-
 मृतत्वस्य तु नाऽऽशाऽस्ति वित्तेनेति ॥ ३ ॥
 सा होवाच भैत्रेयी येनाहं नामृता स्यां किमहं
 तेन कुर्यां यदेव भगवान्वेद तदेव मे ब्रूहीति ॥४॥
 स होवाच याज्ञवल्क्यः प्रिया वै खलु नो भवती
 सती प्रियमवृधद्वन्त तर्हि भवत्येतद्व्याख्या-
 स्यामि ते व्याचक्षाणस्य तु मे निदिध्यासस्वेति ॥५॥

भवामि । भैत्रेय्यनुजानीहि मां हन्तेच्छसि यदि तेऽनया कात्या-
 यन्याऽन्तं करवाणीत्यादि व्याख्यातम् ॥ २ ॥

सैवमुक्तोवाच भैत्रेयी सर्वेषां पृथिवी वित्तेन पूर्णा स्यात् किं स्यां
 किमहं वित्तसाध्येन कर्मणाऽमृताऽऽहो न स्यामिति । नेति होवाच
 याज्ञवल्क्य इत्यादि समानमन्यत् ॥ ३ ॥ ४ ॥

स होवाच प्रियैव पूर्वं खलु नोऽस्मभ्यं भवती भवन्ती सती प्रियमे-
 वावृधद्वार्धितवती निर्धारितवत्यसि । अतस्तुष्टोऽहं हन्तेच्छास चेदमृत-
 त्वसाधनं ज्ञातुं हे भवति ते तुभ्यं तदमृतत्वसाधनं व्याख्यास्योमि ॥५॥

वादित्वं द्योतयितुमिच्छसि यदीत्युक्तम् ॥ २ ॥

भैत्रेयी त्वमृतत्वमात्राधिवासात्मनां दर्शयति । सैवमिति ॥ ३ ॥ ४ ॥

गुरुप्रसादाधीना विद्यावाप्तिरिति द्योतनार्थमाह । स होवाचेति । ज्ञानेच्छादुर्लभ-
 ताद्योवनाय चेदित्युक्तम् ॥ ५ ॥

१ ख. 'गवन्वे' । २ क. ल. ग. घ. ङ. छ. ज. ट. ठ 'न्वेत्य त' । ३ क. ख. घ. ङ. मे
 विद्' । ४ ख. ग. च. छ. झ. ङ. 'यमद्' । ५ घ. ज. 'स्यामीति ॥ ५ ॥ ६ ख. ङ. 'च्छाया दु' ।

स होवाच न वा अरे पत्युः कामाय पतिः
 प्रियो भवत्यात्मनस्तु कामाय पतिः प्रियो
 भवति । न वा अरे जायायै कामाय जाया प्रिया
 भवत्यात्मनस्तु कामाय जाया प्रिया भवति ।
 न वा अरे पुत्राणां कामाय पुत्राः प्रिया भव-
 न्त्यात्मनस्तु कामाय पुत्राः प्रिया भवन्ति । न
 वा अरे वित्तस्य कामाय वित्तं प्रियं भवत्यात्म-
 नस्तु कामाय वित्तं प्रियं भवति । न वा अरे
 पशूनां कामाय पशवः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु
 कामाय पशवः प्रिया भवन्ति । न वा अरे
 ब्रह्मणः कामाय ब्रह्म प्रियं भवत्यात्मनस्तु
 कामाय ब्रह्म प्रियं भवति । न वा अरे क्षत्रस्य
 कामाय क्षत्रं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय क्षत्रं
 प्रियं भवति । न वा अरे लोकानां कामाय
 लोकाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय लोकाः
 प्रिया भवन्ति । न वा अरे देवानां कामाय
 देवाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय देवाः
 प्रिया भवन्ति । न वा अरे वेदानां कामाय
 वेदाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय वेदाः
 प्रिया भवन्ति । न वा अरे भूतानां कामाय
 भूतानि प्रियाणि भवन्त्यात्मनस्तु कामाय
 भूतानि प्रियाणि भवन्ति । न वा अरे सर्वस्य
 कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय सर्वं

१ अ. 'रे यद्दानां कामाय यद्दानः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय यद्दानः प्रिया भवति । न अरे भू' ।

प्रियं भवति । आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो
 मन्तव्यो निदिध्यासितव्यो मैत्रेय्यात्मनि
 स्वल्पेरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञात इदं सर्वं विदि-
 तम् ॥ ६ ॥ ब्रह्म तं परादाद्योऽन्यत्राऽऽत्मनो
 ब्रह्म वेद क्षत्रं तं परादाद्योऽन्यत्राऽऽत्मनः क्षत्रं
 वेद लोकास्तं परादुर्योऽन्यत्राऽऽत्मनो लोका-
 न्वेद देवास्तं परादुर्योऽन्यत्राऽऽत्मनो देवान्वेद
 वेदास्तं परादुर्योऽन्यत्राऽऽत्मनो वेदान्वेदं भूतानि
 तं परादुर्योऽन्यत्राऽऽत्मनो भूतानि वेद सर्वं तं
 परादाद्योऽन्यत्राऽऽत्मनः सर्वं वेदेदं ब्रह्मेदं
 क्षत्रमिमे लोका इमे देवा इमे वेदा
 इमानि भूतानीदं सर्वं यदयमात्मा ॥ ७ ॥
 स यथा दुन्दुभेर्हन्यमानस्य न बाह्याञ्छब्दा-
 ञ्छक्नुयाद्ग्रहणाय दुन्दुभेस्तु ग्रहणेन दुन्दुभ्या-
 घातस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ ८ ॥ स
 यथा शङ्खस्य ध्मायमानस्य न बाह्याञ्छ-
 ब्दाञ्छक्नुयाद्ग्रहणाय शङ्खस्य तु ग्रहणेन

आत्मनि स्वल्पेरे मैत्रेयि दृष्टे । कथं दृष्ट आत्मनीति उच्यते । पूर्वमा-
 चार्यागमाभ्यां श्रुते पुनस्तर्केणोपपत्त्या मते विचारिते । श्रवणं त्वाग-
 ममात्रेण मत उपपत्त्या पश्चाद्विज्ञात एवमेतन्मान्यथेति निर्धारिते किं
 भवतीत्युच्यत इदं सर्वं विदितं भवति । इदं सर्वमिति यदात्मनोऽन्यत् ।

न्याख्यानप्रकारमेवाऽऽह । आत्मनीति । दृष्टे सर्वमिदं विदितं भवतीत्युत्तरत्र
 संबन्धः । केनोपायेनाऽऽत्मनि दृष्टे सर्वं दृष्टं भवतीत्युपायं पृच्छति । कथमिति ।
 आत्मदर्शनोपायं श्रवणादिकं दर्शयन्नुत्तरमाह । उच्यत इति । उक्तोपायकलं प्रश्न-
 र्वकमाह । किमित्यादिना । इदं सर्वमित्यनूद्य तस्यार्थमाह । यदात्मनोऽन्यदिति ।

१ स. ग. ङ. च. छ. ट. ठ. ड. 'त्मा त्वरे । २ च. 'द यहास्तं परादुर्योऽन्यत्राऽऽत्मनो
 यहान्वेद भू' । ३ च. 'सा इमे यहा इ' । ४ घ. 'कथितमुत्त' ।

शङ्खध्मस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ ९ ॥
 स यथा वीणायै वाद्यमानायै न बाह्याञ्छ-
 ब्दाञ्छक्नुयाद्ग्रहणाय वीणायै तु ग्रहणेन
 वीणावादस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ १० ॥ स
 यथाऽऽद्रैधामेरभ्याहितस्य पृथग्धूमा विनि-
 श्चरन्त्येवं वा अरेऽस्य महतो भूतस्य निश्वसि-
 तमेतद्यद्ग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरस
 इतिहासः पुराणं विद्या उपनिषदः श्लोकाः
 सूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्याख्यानांनीष्टं हु-
 तमाशितं पायितमयं च लोकः परश्च लोकः
 सर्वाणि च भूतान्यस्यैवैतानि सर्वाणि निश्वसि-
 तानि ॥ ११ ॥ स यथा सर्वासामपां समुद्र
 एकायनमेव सर्वेषां स्पर्शानां त्वगेकायनमेव
 सर्वेषां गन्धानां नासिके एकायनमेव सर्वेषां

आत्मव्यतिरेकेणाभावात् ॥ ६ ॥

तमयथार्थदर्शिनं परादात्पराकुर्यात्कैवल्यासंबन्धिनं कुर्यादयमनात्म-
 स्वरूपेण मां पश्यतीत्यपराधादिति भावः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

चतुर्थे शब्दान्वासेनैव लोकाद्यर्थनिश्वासः सामर्थ्यादुक्तो भवतीति

सदास्मानि दृष्टे दृष्टं स्यादिति शेषः । कथमन्यस्मिन्दृष्टे सत्यन्यदृष्टं भवति तत्राऽऽह ।
 आत्मव्यतिरेकेणोक्तं ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

स यथाऽऽद्रैधामेरित्यादाविष्टं हुतमित्याद्यधिकं दृष्टं तस्यार्थमाह । चतुर्थ इति ।
 सामर्थ्यादर्थशून्यस्य शब्दस्यानुपपत्तेरित्यर्थः । नन्वत्रापि सामर्थ्याविशेषात्पृथगुक्तिरयु-

१ ख. ग. प्र. ड. छ. ज. ट. ठ. ड. 'मेतैत' । २ च. 'नानि दत्तं हु' । ३ क. ख. ग.
 घ. ङ. छ. ज. ट. ठ. 'वेषां रसानां त्रिङ्गैकायनमेव' सर्वेषां गन्धानां नासिके एकायनमेव सर्वेषां
 रू' । ४ क. ग. प्र. ड. च. छ. ज. झ. ङ. 'त' ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ च' ।

रसानां जिह्वैकायनमेव॑ सर्वेषां॑ रूपाणां चक्षु-
रेकायनमेव॑ सर्वेषां॑ शब्दानां॑ श्रोत्रमेकाय-
नमेव॑ सर्वेषां॑ संकल्पानां मन एकायनमेव॑
सर्वासां विद्यानां॑ हृदयमेकायनमेव॑ सर्वेषां
कर्मणां॑ हस्तावेकायनमेव॑ सर्वेषामानन्दाना-
मुपस्थ एकायनमेव॑ सर्वेषां विसर्गाणां पायुरे-
कायनमेव॑ सर्वेषामध्वनां पादावेकायनमेव॑
सर्वेषां वेदानां वागेकायनम् ॥ १२ ॥ स
यथा सैन्धवघनोऽनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नो रस-
घन एवैवं वा अरेऽयमात्माऽनन्तरोऽबाह्यः
कृत्स्नः प्रज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय
तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्य संज्ञाऽस्तीत्यरे
ब्रवीमीति होवाच याज्ञवल्क्यः ॥ १३ ॥

पृथङ्नोक्तः । इह तु सर्वशास्त्रार्थोपसंहार इति कृत्वाऽर्थप्राप्तोऽप्यर्थः
स्पष्टीकर्तव्य इति पृथगुच्यते ॥ ११ ॥ १२ ॥

सर्वकार्यप्रलये विद्यानिमित्ते सैन्धवघनवदनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञा-
नघन एक आत्माऽवतिष्ठते' पूर्वं तु भूतमात्रासंसर्गविशेषाच्छब्दविशेष-
विज्ञानैः सन् । तस्मिन्प्रविलापिते विद्यया विशेषविज्ञाने तन्निमित्ते च
भूतसंसर्गे न प्रेत्य संज्ञाऽस्तीत्येवं याज्ञवल्क्येनोक्ता ॥ १३ ॥

केत्याज्ञाङ्ग्याऽऽह । इह त्विति ॥ ११ ॥ १२ ॥

स यथा सैन्धवघन इत्यादिवाक्यतात्पर्यमाह । सर्वकार्येति । एतेभ्यो भूतेभ्य
इत्यादिरर्थमाह । पूर्वं त्विति । ज्ञानादयात्प्रागवस्थायामित्यर्थः । लब्धाविशेषविज्ञानः
सन्व्यवहरतीति शेषः । प्रविलापिते तस्यैत्यव्याहारः ॥ १३ ॥

१ ख. च. छ. 'ते नेनत्त्वं । २ क. ज. घ. ङ. छ. 'नः । त' । ३ ज. ड. 'नू ।
प्रति' । घ. 'नू । यस्मि' ।

सा होवाच मैत्रेय्यत्रैव मा भगवान्मोहान्तमा-
पीपिपन्न वा अहमिमं विजानामीति स होवाच
न वा अरेऽहं मोहं ब्रवीम्यविनाशी वा
अरेऽयमात्माऽनुच्छित्तिधर्मा ॥ १४ ॥ यत्र
हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति
तदितर इतरं जिघ्रति तदितर इतरः

सा होवाचात्रैव मा भगवानेतस्मिन्नेव वस्तुनि प्रज्ञानघन एव न प्रेत्य
संज्ञाऽस्तीति मोहान्तं मोहमध्यमापीपिपदापीपददवगमितवानसि
संमोहितवानसीत्यर्थः । अतो न वा अहमिममात्मानमुक्तलक्षणं विजा-
नामि विवेकत इति । स होवाच नाहं मोहं ब्रवीम्यविनाशी वा अरेऽय-
मात्मा । यतो विनष्टुं शीलमस्येति विनाशी न विनाश्यविनाशी विना-
शशब्देन विक्रियाऽविनाशीत्यविक्रय आत्मेत्यर्थः । अरे मैत्रेय्ययमात्मा
प्रकृतोऽनुच्छित्तिधर्मा । उच्छित्तिरुच्छेद उच्छेदोऽन्तो विनाश उच्छि-
त्तिधर्मोऽस्येन्युच्छित्तिधर्मा नोच्छित्तिधर्मोऽनुच्छित्तिधर्मा नापि विक्रि-
यालक्षणो नाप्युच्छेदलक्षणो विनाशोऽस्य विद्यत इत्यर्थः ॥ १४ ॥

चतुर्ष्वपि प्रपाठकेष्वेक आत्मा तुल्यो निर्धारितः परं ब्रह्म । उपा-
यविशेषस्तु तस्याधिगमेऽन्यश्चान्यश्च । उपेयस्तु स एवाऽऽत्मा यश्चतु-
र्थेऽध्यात आदेशो नेति नेतीति निर्दिष्टः । स एव पञ्चमे प्राणपणोप-

पूर्वोत्तरविरोधं शङ्कित्वा परिहरति । सा होवाचेत्यादिना । अविनाशित्वं पूर्वत्र
हेतुरित्याह । यत इति ॥ १४ ॥

प्रत्यध्यायमन्यथाऽन्यथा प्रतिपादनादात्मनः सविशेषत्वमाशङ्क्य स एष
इत्यादेस्तात्पर्यमाह । चतुर्ष्वपीति । केन प्रकारेण तस्य तुल्यत्वमित्याशङ्क्याऽऽह ।
परं ब्रह्मेति । अध्यायभेदस्वाहं कथमित्याशङ्क्याऽऽह । उपायेति । उपायभेदवदु-
पेयभेदोऽपि स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । उपेयस्त्विति । चातुर्थिकादर्थोत्पात्रामिकस्या-
र्थस्य भेदं व्यावर्तयति । स एवेति । प्राणपणोपन्यासेन मूर्धा ते विपतिष्यतीति
मूर्धपावोपन्यासात्प्राणाः पणत्वेन गृहीता इति गम्यते । तेन शाकन्यब्राह्मणेन निर्वि-
शेषः प्रत्यगात्मा निर्धारित इत्यर्थः । विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेत्यादावुक्तं स्मारयति ।

रसयते तदितर इतरमभिवदति तदितर इतर*
 शृणोति तदितर इतरं मनुते तदितर इतर*
 स्पृशति तदितर इतरं विजानाति यत्र त्वस्य
 सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्तत्केन कं जिघ्रे-
 त्तत्केन क* रसयेत्तत्केन कमभिवदेत्तत्केन क*
 शृणुयात्तत्केन कं मन्वीत तत्केन क* स्पृशे-
 त्तत्केन कं विजानीयाद्येनेद* सर्वं विजानाति तं
 केन विजानीयात्स एष नेति नेत्यात्माऽगृह्यो
 न हि गृह्यतेऽशीर्यो न हि शीर्यतेऽसङ्गो न हि
 सज्यतेऽसितो न व्यथते न रिष्यति विज्ञातार-
 मरे केन विजानीयादित्युक्तानुशासनाऽसि मैत्रे-

न्यासेन शाकल्ययाज्ञवल्क्यसंवादे निर्धारितः । पुनः पञ्चमसमाप्तौ ।
 पुनर्जनकयाज्ञवल्क्यसंवादे । पुनरिहोपनिषत्समाप्तौ । चतुर्णामपि प्रपा-
 ठकानामेतदात्मनिष्ठता नान्योऽन्तराले कश्चिदपि विवक्षितोऽर्थ इत्ये-
 तत्प्रदर्शनापान्त उपसंहारः स एष नेति नेत्यादिः । यस्मात्प्र-
 कारशतेनापि निरूप्यमाणे तत्त्वे नेति नेत्यात्मैव निष्ठा नान्योप-
 लभ्यते तर्केण वाऽऽगमेन वा तस्मादेतदेवामृतेत्वसाधनं यदेत-
 नेति नेत्यात्मपरिज्ञानं सर्वसंन्यासश्चेत्येतमर्थमुपसंजिहीर्षेवाह ।

पुनरिति । पञ्चमसमाप्तौ पुनर्विज्ञानमित्यादिना स एव निर्धारित इति योजना । कूर्चे-
 ब्राह्मणादावपि स एवोक्त इत्याह । पुनर्जनकेति । अस्मिन्नपि ब्राह्मणे स एवोक्त
 इत्याह । पुनरिहेति । किमिति पूर्वत्र तत्र तत्रोक्तस्य निर्विशेषस्याऽऽत्मनोऽवसाने
 वचनमित्याहाङ्ग्याऽऽह । चतुर्णामपीति । पौर्वापर्यपर्यालोचनायामुपनिषदर्थो निर्वि-
 शेषमात्मतत्त्वमित्युपपाद्य वाक्यान्तरमवधार्य व्याकरोति । यस्मादित्यादिना । इति

१ अ. छ. 'सी च । च' । २ अ. 'नसा' । ३ अ. 'ससंन्यासमित्ये' । ४ घ. ङ. ञ. 'ति ।
 पूर्वापरपर्या' ।

य्येतावदरे स्वत्वमृतत्वमिति होक्त्वा याज्ञव-
ल्क्यो विजहार ॥ १५ ॥ इति बृहदारण्यको-
पनिषदि चतुर्थाध्यायस्य पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥५॥

एतावदेतावन्मात्रं यदेतन्निति नेत्यद्वैतात्मदर्शनमिदं चान्यसहकारिका-
रणनिरपेक्षमेवारे मेत्रेय्यमृतत्वसाधनम् । यत्पृष्ठवत्यसि यदेव भगवान्नेद
तदेव मे ब्रह्ममृतत्वसाधनमिति तदेतावदेवेति विज्ञेयं त्वयेति हेवं
किलामृतत्वसाधनमात्मज्ञानं प्रियाये भार्याया उक्त्वा याज्ञवल्क्यः किं
कृतवान्यत्पूर्वं प्रतिज्ञातं प्रव्रजिष्यन्नस्मीति तच्छकार विजहार प्रव्रजि-
तवानित्यर्थः । परिसमाप्ता ब्रह्मविद्या संन्यासपर्यवसाना । एतावानुप-
देश एतद्वेदानुशासनमेवा परमनिष्ठेष पुरुषार्थकर्तव्यतान्त इति ।
इदानीं विचार्यते शास्त्रार्थविवेकप्रतिपत्तये । यत आकुलानि हि
वाक्यानि दृश्यन्ते “यावज्जीवमिहोत्रं जुहुयात्” “यावज्जीवं दर्शपूर्ण-
मासाभ्यां यजेत” “कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः” “एतद्वे
जरापर्यं सत्रं यदग्निहोत्रम्” इत्यादीन्पैकाश्रम्यंज्ञापकान्यन्यानि चाऽऽ-

होक्त्वेत्यादिवाक्यमाकाङ्क्षापूर्वकमादाय व्याचष्टे । यत्पृष्ठवत्यसीत्यादिना । ब्राह्मणा-
र्थमुपसंहरति । परिसमाप्तेति । तथाऽप्युपदेशान्तरं कर्तव्यमस्वीत्याशङ्क्याऽऽह ।
एतावानिति । किमत्र प्रमाणमिति वेदाह । एतदिति । तथाऽपि परमा
निष्ठा संन्यासिनो वक्तव्येति चेन्नत्याह । एषेति । आत्मज्ञाने ससंन्यासे सत्यपि पुरु-
षार्थान्तरं कर्तव्यमस्वीत्याशङ्क्याह । एष इति । इतिशब्दो ब्राह्मणसमाप्त्यर्थः । ससं-
न्यासमात्मज्ञानममृतत्वसाधनमित्युपपाद्य संन्यासमधिकृत्य विचारमवतारयति । इदा-
नीमिति । तत्र तत्र प्रागेव विचारितत्वात्किं पुनर्विचारेणेत्याशङ्क्याऽऽह । शास्त्रा-
र्थेति । विरक्तस्य संन्यासो ज्ञानस्यान्तरङ्गसाधनं ज्ञानं तु केवलममृतत्वस्वेति शास्त्रार्थे
विवेकरूपा प्रतिपत्तिरपि प्रागेव सिद्धं किं तदर्थेन विचारारम्भेणेत्याशङ्क्याऽऽह ।
यत इति । अतो विचारः कर्तव्यो नान्यथा शास्त्रार्थविवेकः स्यादित्युपसंहारार्थं
हिशब्दः । वाक्यानामाकुलत्वमेव दर्शयति । यावदिति । यदग्निहोत्रमित्यादीनीत्या-
दिशब्दादेकाश्रम्यं त्वाचोर्थाः प्रत्यक्षविधानाद्गार्हस्थ्यस्येत्यादिस्मृतिवाक्यं यस्मिन् ।
कथमेतावदा वाक्यानि व्याकुलानीत्याशङ्क्याऽऽह । अन्यानि चेति । विदित्वा

१ च. छ. ३. 'देवेता' । २ क. झ. ग. घ. ङ. छ. ज. झ. ट. 'नेत्येत्' । ३ घ. छ. ज. मे
वित्' । ४ झ. ग. घ. ज. झ. 'रमा नि' । ५ ग. 'म्यप्रतिपादका' । ६ घ. ष. तत्राऽऽह । ७ झ.
'तस्ये' । ८ घ. झ. 'ज्ञार्थेति' । ९ घ. 'चार्थः प्र' । १० ण. 'स्येतिस्मृ' ।

श्रमान्तरप्रतिपादकानि वाक्यानि विदित्वा व्युत्थाय प्रव्रजन्ति “ब्रह्म-
चर्यं समाप्य गृही भवेद्गृहादानी भूत्वा प्रव्रजेत्” “यदि वेतरथा ब्रह्म-
चर्यादेव प्रव्रजेद्गृहाद्वा वनाद्वा” इति द्वावेव पन्थानावनानिष्क्रान्तरौ
भवतः क्रियापथश्चैव पुरंस्तात्संन्यासश्च तयोः संन्यास एवातिरेचयति”
इति “न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैकेऽमृतत्वमानशुः” इत्यादीनि ।
तथा स्मृतपथ “ब्रह्मचर्यवान्प्रव्रजति” “अविशीर्णब्रह्मचर्यो यमिच्छेत्त-
भावसेत्” “तस्याऽऽश्रमविकल्पमेके ब्रुवते” तथा—

“वेदानधीत्य ब्रह्मचर्येण पुत्रपौत्रानिच्छेत्पावनार्थं पितृणाम् ।
अग्नीनाथाय विधिवच्चेष्टयज्ञो वनं प्रविश्याथ मुनिर्बुभूषेत्” ।
“प्राजापत्यां निरूप्येष्टिं सर्ववेदसदक्षिणाम् ।
आत्मन्यग्नीन्समारोप्य ब्राह्मणः प्रव्रजेद्गृहात्”

इत्याद्याः । एवं व्युत्थानाविकल्पक्रमयथेष्टाश्रमप्रतिपत्तिप्रतिपाद-
कानि हि श्रुतिस्मृतिवाक्यानि शतश उपलभ्यन्त इतरतरविरु-
द्धानि । आचारश्च तादृशाम् । विप्रतिपत्तिश्च शास्त्रार्थप्रतिपत्तॄणां

व्युत्थाय भिलाचर्यं चरन्तीति वाक्यं पाठक्रमेण विद्वत्संन्यासपरमर्षक्रमेण तु विवि-
दिषासंन्यासपरमात्मानमेव लोकोमिच्छन्तः प्रव्रजन्तीति तु विविदिषासंन्यासपरमेवेति
विभागः । क्रमसंन्यासपरां श्रुतिमुदाहरति । ब्रह्मचर्यमिति । अक्रमसंन्यासविषयं
वाक्यं पठति । यदि वैति । कर्मसंन्यासयोः संन्यासस्याऽऽधिक्यप्रदर्शनपरां श्रुतिं
दर्शयति । द्वावेवेति । अनुनिष्क्रान्तरौ शास्त्रे क्रमेणाभ्युदयानःश्रेयसोपायत्वेन
पुनः पुनरुक्तावित्यर्थः । ज्ञानद्वारा संन्यासस्य मोक्षोपायत्वे श्रुत्यन्तरमाह । न कर्म-
णेति । ‘तानि वा एतान्यवराणि तपांसि न्यास एवात्यरेचयत्’ इत्यादिवाक्यमादिशा-
ब्दार्थः । यथा श्रुतयस्त्वथा स्मृतयोऽप्याकुला दृश्यन्त इत्याह । तथेति । तत्राक्रम-
संन्यासे स्मृतिमादावुदाहरति । ब्रह्मचर्यवानांति । यथेष्टाश्रमप्रतिपत्तौ प्रमाणभूतां
स्मृतिं दर्शयति । आवशीर्णेति । आश्रमविकल्पविषयां स्मृतिं पठति । तस्येति । ब्रह्मचारी
षड्वचर्थः । क्रमसंन्यासे प्रमाणमाह । तथेति । तत्रैव वाक्यान्तरं पठति । प्राजापत्यामिति ।
सर्ववेदसर्वं सर्वसं दक्षिणा यस्यां तां निर्वैत्येत्यर्थः । आदिपदेन मुण्डा निस्त्ववश्चेत्या-
दिवाक्यं गृह्यते । इत्याद्याः स्मृतयश्चेति पूर्वेण संबन्धः । न्याकुलानि वाक्यानि दर्शितान्यु-
पसंहरति । एवामिति । इतश्च कर्तव्यां विचार इत्याह । आचारश्चेति । श्रुतिस्मृतिविदाभाचारः
सविरुद्धो लक्ष्यते । केचिद्ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजन्ति । अपरे तु तत्परिसमाप्य गार्हस्थ्यमे-
वाऽऽचरन्ति । अन्ये तु चतुरोऽप्याश्रमान्क्रमणाऽऽश्रयन्ते तथाच विना विचारं
निर्णयासिद्धिरित्यर्थः । इतश्चास्ति विचारस्य कार्यतत्त्याह । विप्रतिपत्तिश्चेति । यद्यपि
बहुविदः शास्त्रार्थप्रतिपत्तारो जैमिनिप्रभृतयस्त्वथाऽपि तेषां विप्रतिपत्तिरुपलभ्यते केचि-

१ छ. झ. ‘दि चेत’ । २ ग. घ. ज. ‘री कि’ । ३ ख. ङ. ‘म नित्यं पु’ । ४ ख. चेति ।
५ ख. ड. ‘इति वा’ । ६ क. ख. ड. ‘योऽपि न्याकु’ । ७ क. ख. ड. ‘रे त’ ।

बहुविदामपि । अतो न शक्यते शास्त्रार्थो मन्दबुद्धिभिविवेकेन प्रतिपत्तुम् । परिनिष्ठितशास्त्रन्यायबुद्धिभिरेव श्लेषा वाक्यानां विषयविभागः शक्यतेऽवधारयितुम् । तस्मादेषां विषयविभागज्ञापनाय यथानुद्धिसामर्थ्यं विचारयिष्यामः । यावज्जीवश्रुत्यादिवाक्यानामन्या-
र्थासंभवात्क्रियावसान एव वेदार्थः । तं यज्ञपात्रैर्देहन्तीत्यन्त्यकर्मश्रवणा-
ञ्जरामर्थंश्रवणाच्च लिङ्गाच्च भस्मान्तं शरीरमिति । न हि पारिव्राज्यपक्षे
भस्मान्तता शरीरस्य स्यात् । स्मृतिश्च—

“निषेकादिश्मशानान्तो मन्त्रैर्यस्योदितो विधिः ।

तस्य शास्त्रेऽधिकारोऽस्मिञ्ज्ञेयो नान्यस्य कस्यचित्” इति ।

समञ्जकं हि यत्कर्म वेदेनेह विधीयते तस्य श्मशानान्ततां दर्शयति स्मृतिः । अधिकाराभावप्रदर्शनाच्चात्यन्तमेव श्रुत्यधिकाराभावोऽ-
कर्मिणो गम्यते । अग्न्युद्गासनापवादाच्च “वीरहा वा एष देवानां
योऽग्निमुद्गासयंते” इति । ननु व्युत्थानादिविधानाद्वैकल्पिकं

दूर्ध्वरेतेस आश्रमाः सन्तीत्याहुर्न सन्तीत्यपरे तत्कुवो विचारारहेते निश्चयसिद्धिरित्यर्थः ।
अथ केषांचिदन्तरेणापि विचारं शास्त्रार्थो विवेकेन प्रतिभास्यति तत्राऽऽह । अत
इति । श्रुतिस्मृत्याचारविप्रतिपत्तेरिति यावत् । कैस्त्वर्हि शास्त्रार्थो विवेकेन ज्ञातुं
शक्यते तत्राऽऽह । परिनिष्ठितेति । नानाश्रुतिदर्शनादिवशादुपपादितं विचारार-
म्भमुपसंहरति । तस्मादिति । विचारकर्तव्यतामुक्त्वा पूर्वपक्षं गृह्णाति । यावदित्या-
दिना । श्रुत्यादीत्यादिशब्देन कुर्वन्नित्यादिमन्त्रवादो गृह्यते । एकाश्रम्ये हेत्वन्तरमाह ।
तमिति । एतद्वै जरामर्थं सत्रं यदग्निहोत्रमिति श्रुतेश्च पारिव्राज्यासिद्धिरित्याह ।
जरेति । तत्रैव हेत्वन्तरमाह । लिङ्गाच्चेति । पारिव्राज्यपक्षेऽपि तदुपपत्ति-
माहाङ्ग्याऽऽह । न हीति । इतश्च नास्ति पारिव्राज्यमित्याह । स्मृतिश्चेति । तस्या-
स्वात्पर्यमाह । समञ्जकं हीति । नान्यस्य कस्यचिदित्यत्र सूचितमर्थं कथयति ।
अधिकारेति । गृहस्थस्य पारिव्राज्याभावे हेत्वन्तरमाह । अग्नीति । पूर्वपक्षमाक्षि-
पति । नान्वाति । उभयविधिदर्शने षोडशीग्रहणाग्रहणवदधिकारिभेदेन विकल्पो
युक्तो न तु क्रियावसान एव वेदार्थ इति पक्षपाते निबन्धनमस्तीत्यर्थः । तुल्यविधि-
द्वयदर्शने हि विकल्पो भवत्यत्र तु सावकाशानवकाशत्वेनातुल्यत्वान्नैवमित्याह ।

१ घ. ज. द. 'शास्त्रार्थिन्या' । २ घ. ज. 'ज्ञाना' । ३ क. ख. ग. छ. ज. 'त्यन्तक' । ४
ग. घ. ज. स्मृतेश्च । ५ ग. छ. 'देन वि' । ६ घ. ड. झ. 'नेहाभिधी' । ७ च. 'ति । अ' । ८
क. ग. ड. छ. झ. स्मृत्याधि' । ज. द. स्मृत्याऽधि' । ९ झ. 'व स्मृत्य' । १० झ. 'णोऽवय' । ११
झ. 'यतीति' । १२ ख. ग. स्मृतेषु' ।

क्रियावसानत्वं वेदार्थस्य । नान्यार्थत्वाद्बुत्थानादि श्रुतीनाम् । “यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति” “यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत” इत्येवमादीनां श्रुतीनां जीवनमात्रनिमित्तत्वाद्यदा न शक्यतेऽन्यार्थता कल्पयितुं तदा व्युत्थानादिवाक्यानां कर्मानधिकृतविषयत्वसंभवात् । “कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः” इति च मन्त्रवर्णाञ्जरया वा ह्येवास्मान्मुच्यन्ते मृत्युना वेति च जराभृत्युभ्यामन्यत्र कर्मवियोगच्छिद्रासंभवात्कर्मिणां श्मशानान्तत्वं न वैकल्पिकम् । काणकुंब्जादयोऽपि कर्मण्यनधिकृता अनुब्राह्मणा एव श्रुत्येति व्युत्थानाद्याश्रमान्तरविधानं नानुपपन्नम् । पारिव्राज्यक्रमविधानस्यानवकाशत्वमिति चेत् । न । विश्वजित्सर्वमेधयोर्वावज्जीवविषयपवादत्वात् । यावज्जीवाग्निहोत्रादिविधोर्विश्वजित्सर्वमेधयोरेवापवादस्तत्र च क्रमप्रतिपत्तिसंभवं ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेद्गृहाद्वनी भूत्वा प्रव्रजेदिति । विरोधानुपपत्तेः । न ह्येवविषयत्वे पारिव्राज्यक्रमविधानवाक्यस्य कश्चिद्ब्रह्मरोधः क्रमप्रतिपत्तेः । अन्यविषयपरिकल्पनायां तु यावज्जीवाविधानश्रुतिः स्वाविषयात्संकोचिता स्यात् । क्रमप्रतिपत्तेस्तु विश्वजित्सर्वमेधविषयत्वाच्च कश्चि-

नान्यार्थत्वादिति । तदेव स्फुटयति । यावज्जीवामर्त्यादिना । कर्मानधिकृतविषयत्वाच्च वैकल्पिकमिति संबन्धः । क्रियावसानत्वं वेदार्थस्येति शेषः । तत्रैव हेत्वन्तराण्याह । कुर्वन्नित्यादिना । न वैकल्पिकमित्यत्र पूर्ववदन्वयः । व्युत्थानादिवाक्यानां कथमनधिकृतविषयत्वमित्याशङ्क्याऽऽह । काणांति । अनधिकृतविषयत्वं तेषामशक्यं वक्तुं ब्रह्मचर्यं समाप्येत्यादावधिकृतविषये क्रमदर्शनादिति शङ्कतं । पारिव्राज्येति । गत्यन्तरं दर्शयन्नन्तरमाह । न विश्वार्जादिति । यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोतीत्युत्सर्गस्त्वस्यापवादो विश्वजित्सर्वमेधौ तदनुष्ठाने सर्वस्वदानादेव साधनसंपत्तिरहात्पारिव्राज्यस्यावश्यभावितादवस्तद्विषयं क्रमविधानमित्यर्थः । तदेव स्फुटयति । यावज्जीवोति । कथं क्रमविवरेवविषयत्वं कल्पकामावादित्याशङ्क्याऽऽह । विरोधानुपपत्तेरिति । गृहस्थस्यापि विरक्तस्य पारिव्राज्यमिति किमिति क्रमविवंधयो नेष्यते तत्राऽऽह । अन्यविषयोति । क्रमविवरेपि त्वत्पक्षे संकोचः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । क्रमप्रतिपत्तेरिति । सति ज्ञाने कर्मत्यागो निषिध्यते सत्यां धौ जिज्ञासायामिति विकल्प्याऽऽह

१ क. ड. छ. 'नां च क' । २ ख. घ. ज. 'नि म' । ३ च. ड. 'णात्पथैतद्वै जराभयं सत्रं यःमिहोत्रं जर' । ४ क. ग. 'न्मुच्यन् मृ' । ५ छ. ज. 'च्यन्ते मृ' । ६ क. ज. 'कुण्ठाद' । ग. 'कुण्ठाद' । ७ ख. घ. ड. छ. 'भवाद्ब्रह्म' । ८ च. ड. 'यत्प' । छ. 'यत्प' । ९ ग. ख. 'विधिरोधः' । १० ग. 'विधेविष' । ११ क. ख. ड. वा 'विधेविष' ।

द्वाधः । नाऽऽत्मज्ञानस्यामृतत्वहेतुत्वाभ्युपगमात् । यत्तावदात्मेत्येवोपा-
सीतित्यारभ्य स एष नेति नेत्येतदन्तेन ग्रन्थेन यदुपसंहृतमात्मज्ञानं
तदमृतत्वसाधनमित्यभ्युपगतं भवता । तत्रैतावदेवामृतत्वसाधनमन्यनिर-
पेक्षमित्येतन्न मृष्यते । तत्र भवन्तं पृच्छामि किमर्थमात्मज्ञानं मर्थयति
भवानिति । शृणु तत्र कारणं यथा स्वर्गकामस्य स्वर्गमाप्नुयायमजा-
नतोऽग्निहोत्रादि स्वर्गप्राप्तिसाधनं ज्ञापयति तथेहाप्यमृतत्वप्रतिपित्तोर-
मृतत्वप्राप्नुयायमजानतो यदेव भगवान्वेद तदेव मे ब्रूहीत्येवमाकाङ्क्षित-
ममृतत्वसाधनमेतावदर इत्येवमादौ वेदेन ज्ञाप्यत इति । एवं तर्हि यथा
ज्ञापितमग्निहोत्रादि स्वर्गसाधनमभ्युपगम्यते तथेहाप्यात्मज्ञानम् । यथा
ज्ञाप्यते तथाभूतमेवामृतत्वसाधनमात्मज्ञानमभ्युपगन्तुं युक्तम् । तुल्यप्रा-
माण्यादुभयत्र । यद्येवं किं स्यात् । सर्वकर्महेतूपमर्दकत्वादात्मज्ञानस्य
विद्योद्भवे कर्मनिवृत्तिः स्यात् । दाराग्निर्बद्धानां तावदग्निहोत्रादिक-

दूषयति सिद्धान्ती । नाऽऽत्मज्ञानस्येति । विद्वत्संन्यासस्यावश्यभावित्वात्
कर्मविसान एव वेदार्थ इति संगृहीतं वस्तु विवृणोति । यत्तावदिति । विद्यासूत्रादा-
रभ्य निषेधवाक्यान्तेन ग्रन्थेन यदात्मज्ञानमुपसंहृतं तत्तावन्मुक्तिसाधनमिति भवताऽपि
यस्मादभ्युपगतं पराङ्गं चाऽऽत्मविज्ञानादन्यत्रेत्यवधारणादिति न्यायात्तस्माज्ज्ञाने
सति कर्मनृष्टानं निरवकाशमित्यर्थः । अथाऽऽत्मज्ञानं कर्मसहितममृतत्वसाधनमि-
ष्यते न केवलं तथाच ज्ञानोत्तरकालमपि न कर्मत्यागसिद्धिरिति शङ्कते । तत्रेति ।
आत्मज्ञानस्यामृतत्वसाधनत्वे सत्यपीति यावत् । कर्मनिरपेक्षत्वं चेदात्मज्ञानस्य
भवान्न सहवे किमिति तर्हि ज्ञानमेवोपगतमिति सिद्धान्ती पृच्छति । तत्रेति । तस्य
कर्मनिरपेक्षत्वानङ्गीकारे सतीत्यर्थः । तत्र पूर्ववादी शास्त्रीयत्वादात्मज्ञानममृतत्वसाधनम-
भ्युपगतमिति शङ्कते । शृण्वति । ज्ञापयति वेद इति शेषः । शास्त्रानुसारेणाऽऽत्मज्ञाना-
ङ्गीकारे कर्मनिरपेक्षमेवाऽऽत्मज्ञानं मोक्षसाधनं सेत्स्यवीति परिहरति । एवं तर्हीति । उभ-
यत्र ज्ञाने कर्मणि चेत्यर्थः । यद्वा ज्ञानस्यामृतत्वसाधनत्वे तस्य कर्मनिरपेक्षत्वे
चेत्यर्थः । तुल्यप्रामाण्यात्प्रामाण्यस्य तुल्यत्वाद्भेदस्येति शेषः । यथाशास्त्रं ज्ञाना-
भ्युपगमेऽपि कथं तत्केवलं कैवल्यकारणमिति पृच्छति । यद्येवमिति । शास्त्रानुसा-
रेण ज्ञानमभ्युपगच्छन्तं प्रत्याह । सर्वकर्मिति । आत्मज्ञानस्य तदुपमर्दकत्वं दर्शयितुं
कर्महेतुं तावद्दर्शयति । दाराग्नीति । अग्निहोत्रादीनां संप्रदानकारकसाध्यत्वं व्यति-

१ घ. ज. 'न्येनोप' । २ ड. ष. छ. ड. 'वदमृ' । ३ झ. 'नं दर्शय' । ४ क. ग. घ. छ. ज.
घ. 'न्येत्य त' । ५ ल. ड. मे 'विद्' । ६ झ. घ. ज. 'बन्धानां ।

मर्णा भेदबुद्धिविषयसंप्रदानकारकसाध्यत्वम् । अन्यबुद्धिपरिच्छेद्यां
 ज्ञान्यादिदेवतां संप्रदानकारकभूतामन्तरेण न हि तत्कर्म निर्वर्त्यते ।
 यथा हि संप्रदानकारकबुद्ध्या संप्रदानकारकं कर्मसाधनत्वेनोपदिश्यते
 तेषां विद्यया निर्वर्त्यते “अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद” “देवास्तं
 पराद्गुर्योऽन्यत्राऽऽत्मनो देवान्वेद” “मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव
 पश्यति” “एकधैवानुद्गृह्यं सर्वमात्मानं पश्यति” इत्यादिभ्युक्तिभ्यः । न
 च देशकालनिमित्ताद्यपेक्षत्वं व्यवस्थितात्मवस्तुविषयत्वादात्मज्ञानस्य ।
 क्रियायास्तु पुरुषतन्त्रत्वात्स्यादेशकालनिमित्ताद्यपेक्षत्वम् । ज्ञानं तु वस्तु-
 तन्त्रत्वान्न देशकालनिमित्ताद्यपेक्षते । यथाऽऽग्रहण्यं आकाशोऽमूर्तं इति
 तथाऽऽत्मैवज्ञानमपि । नन्वेवं सति प्रमाणभूतस्य कर्मविधेर्निरोधः
 स्यात् । न च तुल्यप्रमाणयोरितरेतरनिरोधो युक्तः । न । स्वाभाविक-
 भेदबुद्धिमात्रनिरोधकत्वात् । न हि विध्यन्तरनिरोधकमात्मज्ञानं
 स्वाभाविकभेदबुद्धिमात्रं निरुणाद्दि । तथाऽपि हेत्वपहारात्कर्मानुपपत्ते-
 र्विधिनिरोध एव स्यादिति चेत् । न । कामप्रतिषेधात्काम्यप्रवृत्तिनिरो-

रेकद्वारा साधयति । अन्येति । तथाऽपि कथमात्मज्ञानस्य कर्महेतूपमर्दकत्वमित्याश-
 ङ्क्याऽऽह । यथा हीति । इहेति विद्यादशोक्तिः । विद्यायाः श्रुतिजन्यत्वेन बल-
 वत्त्वं दर्शयति । अन्योऽसावित्यादिना । ननु शुचौ देशे दिवसादौ काले शास्त्राचार्या-
 दिवशादुत्पन्नं ज्ञानं पुमर्थसाधनम् ‘शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य’ इत्यादिसमूहेस्त्वथाच कथं तस्य
 भेदबुद्ध्युपमर्दकत्वमव आह । न चेति । यत्रैकाम्रता तत्राविक्षेपादिति न्यायाज्ज्ञा-
 नसाधनस्य समाधेरपि न देशाद्यपेक्षा दूरवस्तु कूटस्थवस्तुवन्नस्य ज्ञानस्येति भावः ।
 विमतं देशाद्यपेक्षं शास्त्रार्थत्वाद्धर्मवदित्याशङ्क्य पुरुषतन्त्रत्वमुपाधिरित्याह । क्रिया-
 यास्त्विति । साधनव्याप्तिं दूषयति । ज्ञानं त्विति । विमतं न देशाद्यपेक्षं प्रमाणत्वा-
 दुष्णाभिज्ञानवदिति प्रत्यनुमानमाह । यथेति । आत्मज्ञानस्य सर्वकर्महेतूपमर्दकत्वे
 दोषमाशङ्कते । नन्विति । इष्टापत्तिमाशङ्क्याऽऽह । न चेति । कर्मकाण्डेन काण्डा-
 न्वरस्यापि निरोधसंभवादित्यर्थः । साक्षादात्मज्ञानं कर्मविधिनिरोध्यथाद्वैति
 विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति । नेत्यादिना । तदेव स्फुटयति । न हि विध्यन्तरेति ।
 द्वितीयं शङ्कते । तथाऽपीति । यथा न कामी स्यादिति निषेधात्कस्यचित्कामप्रवृ-
 त्तिर्न भवतीत्येवावता न सर्वान्प्रति काम्यविधिनिरोध्यते तथा कस्यचित्दात्मज्ञानात्कर्म-
 विधिनिरोधेऽपि न सर्वान्प्रत्यसौ निरुद्धो भविष्यतीति परिहरति । न कामेति ।

१ घ. ज. 'वर्तते । २ क. ख. घ. ङ. च. छ. ज. झ. 'तापे' । ३ क. 'गन्त्वाकां' । ४ घ. ज. 'त्सहा' ।
 ५ घ. ज. 'पकारा' । ६ घ. ज. 'निषेधे । ७ छ. 'त्कामस्य प्र' । ८ क. ख. च. ङ. 'पि विरो' । ९ घ. ज. ञ. 'तोपक्रमार्थ' ।

धवददोषात् । यथा स्वर्गकामो यजेतेति स्वर्गसाधने यागे प्रवृत्तस्य कामप्रतिषेधविधेः कामे विहते काम्ययागानुष्ठानप्रवृत्तिर्निरुह्यते । न चैतावता काम्यविधिर्निरुद्धो भवति । कामप्रतिषेधविधिना काम्यविधेरनर्थकत्वज्ञानात्प्रवृत्त्यनुपपत्तेर्निरुद्ध एव स्यादिति चेत् । भवत्वेवैवं कर्मविधिनिरोधोऽपि । यथा कामप्रतिषेधे काम्यविधेरैवं प्रागण्यानुपपत्तिरिति चेत् । अननुष्ठेयत्वेऽनुष्ठानुरभावादनुष्ठानविध्यानर्थक्यादमागण्यमेवं कर्मविधीनामिति चेत् । प्रागात्मज्ञानात्प्रवृत्त्युपपत्तेः । स्वाभाविकस्य क्रियाकारकफलभेदविज्ञानस्य प्रागात्मज्ञानात्कर्महेतुत्वमुपपद्यत एव । यथा कामविषये दोषविज्ञानोत्पत्तेः प्राक्काम्यकर्मप्रवृत्तिहेतुत्वं स्यादेव स्वर्गादीच्छायाः स्वाभाविक्यास्तद्वत् । तथा सत्यनर्थार्थौ वेद इति चेत् । न । अर्थानर्थयोरभिप्रायतन्नत्वात् । मोक्षमेकं वर्जयित्वाऽन्यस्याविद्याविषयत्वात् । पुरुषाभिप्रायतन्नौ अर्थानर्थौ । मरणादिका-

हृष्टान्तमेव स्पष्टयति । यथेत्यादिना । प्रतिषेधशास्त्रैर्धानमिज्ञं प्रति तदुपपत्तेरिति भावः । अभिप्रायमविद्वानाज्ञाङ्गते । कामप्रतिषेधविधिनेति । अनर्थकत्वज्ञानात्कामस्येति शेषः । प्रवृत्त्यनुपपत्तेः काम्येषु कर्मस्त्विति द्रष्टव्यम् । निरुद्धः स्यात्काम्यविधिरित्यध्याहर्तव्यम् । गूढाभिसंधिः सिद्धान्ती ब्रूते । भवत्त्विति । पुनरभिप्रायमप्रतिपद्यमानश्चोदयति । यथेति । एवमिति ज्ञानेन कर्मविधिनिरोधे सतीति यावत् । तत्प्रागण्यान्यनुपपत्तिरिति शेषः । तदेव चोद्यं विशदयति । अननुष्ठेयत्व इति । तेषामनुष्ठेयानामभिहोत्रादीनां कर्मणां ये विषयस्तेषामिति यावत् । सिद्धान्ती स्वाभिसंधिमुद्घाटयन्नृत्तरमाह । नेत्यादिना । उपपत्तिमेवोपदर्शयति । स्वाभाविकस्येति । तदेव हृष्टान्तेन स्पष्टयति । यथेति । अज्ञानावस्थायामेव कर्मविधिप्रवृत्तिरित्यत्रानिष्टमाज्ञाङ्गते । तथा सतीति । कर्मविधेरपि पुरुषाभिप्रायवशात्पुरुषार्थोपयोगित्वासिद्धेर्नानिष्टापत्तिरित्युत्तरमाह । नार्थेति । अर्थस्य पुरुषाभिप्रायतन्नत्वे मोक्षस्यापि वास्तवं पुरुषार्थत्वं न स्यादित्याज्ञाङ्गत्याऽऽह । मोक्षार्थाति । अर्थानर्थयोरभिप्रायतन्नत्वं साधयति । पुरुषेति । मरणं महाप्रस्थानमित्यादि काम्यं कृत्वा जीवदवस्थायामेव महाभारतादाविष्टविधानं हृष्टमतोऽर्थानर्थाभिप्रायतन्नकावेवेत्यर्थः । कर्मविधीनामात्मज्ञाना-

१ क. ग. घ. ज. 'ना प्रतिषेधवि' । २ क. ख. ड. च. ट. 'धत्वं' । ३ च. 'वस्तनयेव क' । ४ ग. ख. 'लेत्रं' । ५ क. ग. घ. छ. ज. 'रोधः । य' । ६ क. ख. घ. ड. छ. ज. स. ड. 'धेत्तया प्रा' । ७ ग. 'रेवम् । अ' । ८ च. ड. 'सिरेवेति । ९ क. च. 'व तत्कर्म' । १० च. ड. 'स्मविज्ञा' । ११ ख. 'र्थार्थौ वे' । १२ ड. ग. 'ज्ञान' । १३ अ. 'ति । एवमिति । इ' । क. 'ति । एवमिति । ए' । ड. 'ति । तथेति । ए' ।

म्येष्टिदर्शनात् । तस्माच्चावदात्मज्ञानविंधेराभिमुख्यं तावदेव कर्मविधयः । तस्मान्नाऽऽत्मज्ञानसहभावित्वं कर्मणामित्येतः सिद्धमात्मज्ञानभेदाभ्युत्-
त्त्वसाधनमेतावदरे स्वल्पमृतत्वमिति । कर्मनिरपेक्षत्वोऽज्ञानस्य । अतो
विदुषस्तावत्पारिव्राज्यं सिद्धं संपदानादिकर्मकारकजात्यादिशून्याविक्रि-
यब्रह्मात्मदृढमतिपत्तिमात्रेण वचनमन्तरेणाप्युक्तन्यायतः । तथाच
व्याख्यातमेतद्येषां नोऽयमात्माऽयं लोक इति हेतुवचनेन पूर्वं विद्वांसः
प्रजामकामयमाना व्युत्तिष्ठन्तीति पारिव्राज्यं विदुषामात्मलोकावबोधा-
देव । तथाच विविदिषोरपि सिद्धं पारिव्राज्यम् । “एतमेवाऽऽत्मानं
लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति” इति वचनात् । कर्मणां चाविद्वद्भिषपत्वमवो-

त्प्राचीनत्वं प्रतिपादितमुपसंहरति । तस्मादिति । तथाऽपि प्रकृते किमायावं वदाह ।
तस्मान्नेति । तत्र प्रमाणमाह । इत्यत इति । अतःशब्दार्थं स्फुटयति । कर्मैति ।
ज्ञानस्य कर्मविरोधित्वे तन्निरपेक्षत्वे च सिद्धे फलितमाह । अत इति । आत्मज्ञान-
स्यामृतत्वहेतुत्वाभ्युपगमादित्यादेरुक्तन्यायादात्मसाक्षात्कारस्य केवलस्य कैवल्यकार-
णत्वसिद्धेः सति तस्मिन्निवमुक्तस्य कर्मानुष्ठानानवकाशात्तदुद्देशेन प्रवृत्तस्याधीतवेदस्य
विदितपदपदार्थस्य परोक्षज्ञानवतस्त्वन्मात्रेण प्रमाणापेक्षामन्तरेण सिद्धं सर्वकर्मत्याग-
क्षणं पारिव्राज्यमेष एव विद्वत्संन्यासो न त्वपरोक्षज्ञानवतः प्रारब्धफलप्राप्तिमन्त-
रेणानुष्ठेयं किंचिदस्तीति भावः । विध्यविषयत्वाच्चातसाक्षात्कारस्य कथं पारि-
व्राज्यं तत्राऽऽह । वचनमिति । उक्तन्यायः शान्तादिवाक्यसूचितः ।
विधिं विनाऽपि फलभूतं पारिव्राज्यमित्यर्थः । सत्यां जिज्ञासायां कर्मत्यागो न
शक्यते निषेद्धमिति वदन्विदिषासंन्यासं साधयति । तथाचेत्यादिनां । एतत्पारि-
व्राज्यमिति संबन्धः । विदुषामात्मसाक्षात्कारार्थिनां तत्परोक्षनिश्चयवतामिति यावत् ।
आत्मलोकस्यावबोधोऽपि व्युत्थानहेतुः परोक्षनिश्चय एव । सर्वातरस्मिन्फलावस्थस्य
व्युत्थानाद्यनुष्ठानयोगात्तदन्तरेण तस्मात्प्रयत्नाच्च । उक्तं हि शमादिवृत्तपरेपरि तत्त्वसा-
क्षात्कारे नियतं साधनत्वं वदाह । तथा चेति । विविदिषुर्नामाधीतवेदो विचारप्रयो-
जकापातिकज्ञानवान्मुमुक्षुर्भोक्षसावनं तत्त्वसाक्षात्कारमपेक्षमाणस्तस्मिन्परोक्षनिश्चयेनापि
शून्यो विवक्षितस्तस्य कथं पारिव्राज्यमत आह । एतमेवाऽऽत्मानमिति । इतश्च
विविदिषासंन्यासोऽस्तीत्याह । कर्मणां चेति । तथा चाविद्याविरुद्धां विद्यामिच्छ-

१ छ. 'वितोषाभि' । २ छ. घ. ङ. 'त्यतो युक्तमवधारणं सि' । ३ क. ग. घ. च. छ. ज. झ.
ट. 'नमात्रमे' । ४ ग. घ. ज. 'मेता' । ५ च. ङ. 'त्वाहात्मज्ञानं' । ६ ग. सिद्धमेतदुक्तन्यायात् । ए' ।
७ छ. ङ. 'णत्वे सिद्धे स' । ८ क. छ. ड. 'ति । वि' । ९ क. छ. अ. ड. ण. 'ना । वि' । १० क.
ख. 'ति । एतत्पारिव्राज्यमिति संबन्धः । वि' । छ. ड. ण. 'ति । एतत्पारिव्राज्यमिति संबन्धः ।
उक्तन्यायः शान्तादिवाक्यसूचितः । वि' ।

चाम । अविद्याविषये चोत्पत्त्यादिविकारसंस्कारार्थानि कर्माणीत्यतः ।
आत्मसंस्कारद्वारेणाऽऽत्मज्ञानसाधनत्वमपि कर्मणामवोचाम यद्वादि-
भिर्विदिषन्तीति । अथेवं सत्यविद्वद्धिषयाणामाश्रमकर्मणां बलाबल-
विचारणार्थमात्मज्ञानोत्पादनं प्रति यमप्रधानानाममानित्वादीनां मान-
सानां च ध्यानज्ञानवैराग्यादीनां संनिपत्योपकारकत्वम् । हिंसारा-
गद्वेषादिबाहुल्याद्भुङ्क्षिष्टकर्मविमिश्रिता इतर इत्यतः पारिव्राज्यं
मुमुक्षूणां प्रशंसन्ति—

“त्याग एव हि सर्वेषामुक्तानामपि कर्मणाम् ।
वैराग्यं पुनरेतस्य मोक्षस्य परमोऽवधिः” ॥

जज्ञोषाणि कर्माणि शरीरधारणमात्रकारणोत्तराणि त्यजेदिति शेषः । विविदिषासंन्यासे
हेत्वन्तरमाह । अविद्याविषये चेति । चतुर्विधफलानि कर्माण्यविद्याविषये परं संभ-
वान्ति न त्वसाध्ये वस्तुनीत्यतो वस्तुजिज्ञासायां त्याग्यानि तानीत्यर्थः । कथं तर्हि
कर्मणामुत्तमफलान्वयस्तत्राऽऽह । आत्मेति । बुद्धिशुद्धिद्वारा ज्ञानहेतुत्वात्कर्मणा-
मस्ति प्रणाख्या परमपुरुषार्थान्वय इत्यर्थः ।

‘संन्यासः कर्मयोगश्च निःश्रेयसकरावुभौ’

इति स्मृतोर्विदिषूणां मुमुक्षूणां कथं पारिव्राज्यस्यैव कर्तव्यत्वमित्याशङ्क्याऽऽह ।
अथेति । यथा विद्वत्संन्यासस्त्वथा विधिदिषासंन्यासेऽपि यथोक्तनीत्या संभाविते
सतीति यावत् । आत्मज्ञानोत्पादनं प्रत्याश्रमधर्माणां बलाबलविचारणा नामान्तर-
ङ्गत्वबहिरङ्गत्वचिन्ता तस्यां सत्यामित्यर्थः । अहिंसास्तेयब्रह्मचर्यादयो यमाः । वैरा-
ग्यादीनामित्यादिशब्देन शमादयो गृह्यन्ते । इतरे नियमप्रधाना आश्रमधर्मा बहुना
क्लिष्टेन पापेन कर्मणा संकीर्णा हिंसादिप्राचुर्यात्—

‘यमान्पतत्यकुर्वाणो नियमान्केवलान्भजन्’

इति स्मृतेस्तस्मात्पूर्वेषामन्तरङ्गत्वमुत्तरेषां बहिरङ्गत्वमित्याशयेनाऽऽह । हिंसेति ।
कर्मयोगापेक्षया तस्यामस्याधिकारिविशेषं प्रति प्रज्ञस्तत्त्वमुपसंहरति । इत्यत इति ।
तत्प्रशंसाप्रकारमेवाभिनयति । त्याग एवेति । उक्तानामाश्रमेरनुष्ठेयत्वेनेति शेषः ।
तस्यागो हेतुमाह । वैराग्यमिति । मोक्षस्य कर्मपरित्यागस्येत्यर्थः । उत्तमपुमर्थाभिनः

१ ग. छ. 'याऽऽत्म' । २ क. घ. ङ. छ. 'मनियमप्र' । ३ क. 'नवे' । ४ क. 'रागादिदोषका' ।
५ ग. 'दृक्छ' । ज. 'इप्रकृष्ट' । छ 'हुकृष्ट' । ६ क. ख. ग. छ. ज. ङ. ड. 'मो विधिः । ७ ग.
'भवपराणि सं' । ८ ग. ङ. घ. प्रणाख्या । ९ ख. ग. 'करीत्या' । १० अ. प्रकृष्टेन । ग. कृष्णेन ।

“किं ते धनेन किमु बन्धुभिस्ते
किं ते दारैर्ब्राह्मण यो मरिष्यसि ।
आत्मानमन्विच्छ गुह्यं प्रविष्टं
पितामहास्ते क्व गताः पिता च” ।

एवं सांख्ययोगशास्त्रेषु च संन्यासो ज्ञानं प्रति प्रत्यासन्न
उच्यते । कामप्रवृत्त्यभावाच्च । कामप्रवृत्तेर्हि ज्ञानप्रतिकूलता
सर्वशास्त्रेषु प्रसिद्धा । तस्माद्विरक्तस्य मुमुक्षोर्विनाऽपि ज्ञानेन
ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेदित्याद्युपपन्नम् । ननु सावकाशत्वादनधिकृत-
विषयमेतदित्युक्तं यावज्जीवश्रुत्युपरोधात् । नैष दोषः । नितरां

संन्यासद्वारा श्रवणादि कर्तव्यमित्यत्र वाक्यान्तरमुदाहरति । किं ते धनेनेति ।
अथ पित्रादिभिर्गतं पन्थानमन्वेषयामि नाऽऽत्मानमित्याशङ्क्याऽऽह । पितामहं
इति । विविदिषासंन्यासे सांख्यादिसंमतिमाह । एवमिति । यथाऽऽहुः सांख्याः—

‘ज्ञानेन चापवर्गो विपर्ययादिष्यते बन्धः’ इति
‘विवेकरूपातिपर्यन्तमज्ञानोच्चित्चेष्टितम्’ इति च ।
‘अविपर्ययाद्विशुद्धं केवलेमुत्पद्यते ज्ञानम्’ इति च ।

योगशास्त्रविद्वशाऽऽहुः ‘अभ्यासवैराग्याभ्यां तन्निरोधः’ इति । तत्र वैराग्येण
विषयस्रोतः परित्खिलीक्रियते । विवेकदर्शनाभ्यासेन कल्याणस्रोत उत्पाद्यत इति च ।
‘दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णस्य वशीकारसंज्ञा वैराग्यम्’ इति च । इतश्च संन्यासो
ज्ञानं प्रति प्रत्यासन्न इत्याह । कामेति । संन्यासिनः कामप्रवृत्त्यभावेऽपि कथं
संन्यासस्य ज्ञानं प्रति प्रत्यासन्नत्वमित्याशङ्क्याऽऽह । कामप्रवृत्तेरिति । इति नु
कामयमानः ।

“काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः ।
महाज्ञानो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम्”

इत्यादीनि शास्त्राणि । विविदिषासंन्यासमुपसंहरति । तस्मादिति । यथोक्त-
स्याधिकारिणो दर्शितया विधया ज्ञानेन विनाऽपि संन्यासस्य प्राप्तत्वाद्ब्रह्मचर्यादेवेत्यादि
विधिवान्क्यमुपपन्नमिति योजना । अथ पारिव्रज्याविवानमनविकृतविषयमुचितं तथा
सति सावकाशात्त्वात् त्वधिकृतविषयं यावज्जीवश्रुतिविरोधात्तस्या निरवकाशत्वात्साव-
काशानिरवकाशयोश्च निरवकाशस्यैव बलवत्त्वादित्युक्तं शङ्कते । नन्विति । यावज्जी-
वश्रुतेर्निरवकाशत्वं दूषयति । नैष दोष इति । कथमतिशयेन सावकाशत्वं तत्राऽऽह ।

१ घ. ‘स्यैवो मनुष्यैः । आ’ । २ च. ‘महस्ते । ३ च. द. गतः । ४ घ. ष. ‘मह इ’ ।
५ क. ख. न. द. ‘नान्वित’ । ६ ख. द. केवल्यमुपपद्यते । ७ घ. म. ष. ‘तः किं’ । ८ क. ण. ‘संज्ञं इ’ ।

सावकाशत्वाद्यावज्जीवश्रुतीनाम् । अविद्वत्कामिकर्तव्यतां ह्यवो-
चाम सर्वकर्मणाम् । नतु निरपेक्षमेव जीवननिमित्तमेव कर्तव्यं कर्म ।
प्रायेण हि पुरुषाः कामबहुलाः । कामश्चानेकविषयोऽनेककर्मसाधनसा-
ध्यश्च । अनेकफलसाधनानि च वैदिकानि कर्माणि दाराग्निसंबन्धपुरुषक-
र्तव्यानि पुनः पुनश्चानुष्ठीयमानानि बहुफलानि कृष्यादिवद्वर्षशतसमा-
प्तीनि च गार्हस्थ्ये वाऽऽरण्ये वाऽतस्तदपेक्षया यावज्जीवश्रुतयः “कुर्वन्ने-
वेह कर्माणि” इति च मन्त्रवर्णः । तस्मिंश्च पक्षे विश्वजित्सर्वमेधयोः कर्मप-

अविद्वदिति । जीवनमात्रं निमित्तीकृत्य चोदितं कर्म कथं कामिना कर्तव्यं तत्राऽऽह ।
न त्विति । प्रत्यवायपरिहारदेरिष्टत्वादित्यर्थः । अनुष्ठावृत्स्वरूपानिरूपणा-
यामपि न जीवनमात्रं निमित्तीकृत्यं कर्म कर्तव्यमित्याह । प्रायेणेति । तथाऽपि
नित्येषु कर्मसु न कामनिमित्ता प्रवृत्तिस्तत्र काम्यमानफलाभावादित्याशङ्क्याऽऽह ।
कामश्चेति । प्रत्यवायपरिहारदेरपि कामितत्वं युक्तमिति भावः । तथाऽपि नित्ये
कर्मणि काम्यमानं फलं विध्युद्देशे किञ्चिन्न श्रुतमित्याशङ्क्याऽऽह । अनेकेति ।
कर्माभिरनेकैः साधनैर्दुर्दुरितनिबर्हणादि साध्यं तदेवास्याश्रुतमपि विध्युद्देशे साध्यं
भवति—

‘यद्यद्धि कुरुते जन्तुस्तत्तत्कामस्य चेष्टितम्’

इति स्मृतेस्तद्व्यतिरेकेण प्रवृत्त्यनुपपत्तेरतो नित्येऽपि कामितं फलमस्ती-
त्यर्थः । ननु वैदिकानां कर्मणां नियतफलत्वात्कामोऽपि नियतफलो युक्तस्व-
धाच नित्येषु तदभावात्न कामितं फलं सेत्स्येति तत्राऽऽह । अनेकफलेति ।
अथ तानि पुरुषमात्रकर्तव्यानीति कुतो विवक्षितसंन्याससिद्धिस्तत्राऽऽह ।
दारैति । नन्वविरक्तेनापि दृष्टिणा सक्तदेव तान्यनुष्ठेयानि तावता विषेश्रि-
तार्थत्वात्तथाच कथं फलबाहुल्यमित्याशङ्क्याऽऽह । पुनः पुनश्चेति । याव-
ज्जीवोपबन्धाद्भवृत्तिसिद्धिरिति भावः । तर्हि यावज्जीवश्रुतिवशाद्देशोपश्रमानुष्ठेयान्यन-
वरतमग्निहोत्रादीनीति कुतो यथोक्तसंन्यासोपपत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह । वर्षशतेति ।
अविरक्तदृष्टिविषयत्वं श्रुतिमन्त्रयोरित्युपसंहरति । अत इति । यत्तु यावज्जीवश्रुतेरप-
वादो विश्वजित्सर्वमेधयोरिति तदपि कामिदृष्टिविषयत्वात्न ब्रह्मचर्यादेव मन्त्रजेदिवि-
ध्यपवादाकमित्याह । तस्मिंश्चोक्त । परोक्तं लिङ्गमपि तद्धि यत्वात्न सर्वस्य वेदस्य कर्माव-

१ घ. ‘मितं कं’ । २ क. ख. द. कर्तं । ३ ख. घ. म. द. न. सापितैर्यं । ४ घ. न. ‘देशसा’ ।
५ घ. द. न. ‘रत्यतीति ।

अथ व२शः पौतिमाष्यो गौपवनाद्रौपवनः
 पौतिमाष्यात्पौतिमाष्यो गौपवनाद्रौपवनः
 कौशिकात्कौशिकः कौण्डिन्यात्कौण्डिन्यः
 शाण्डिल्याच्छाण्डिल्यः कौशिकाच्च गौतमाच्च

रित्यागः । यस्मिंश्च पक्षे यावज्जीवानुष्ठानं तदा श्मशानान्तत्वं भस्मान्तेतां च शरीरस्य । इतरवर्णापेक्षया वा यावज्जीवश्रुतिः । न हि क्षत्रियवैश्ययोः पारिव्राज्यप्रतिपत्तिरस्ति । तथा मन्त्रैर्यस्योदितो विधिः । ऐकाश्रम्यं त्वाचार्या इत्येवमादीनां क्षत्रियवैश्यापेक्षत्वम् । तस्मात्पुरुषसामर्थ्यज्ञानवैराग्यकामाद्यपेक्षया व्युत्थानविकल्पक्रमपारिव्राज्यप्रतिपत्तिप्रकारानविरुध्यन्ते । अनधिकृतानां च पृथग्विधानात्पारिव्राज्यस्य स्नातको वाऽस्नातको वोत्सन्नाग्निरेनमिको वेत्यादौ । तस्मात्सिद्धान्याश्रमान्तराप्यधिकृतानामेव ॥ १५ ॥ इति श्रीबृहदारण्यकोपनिषद्ब्राह्मणे चतुर्थाध्यायस्य पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

अथानन्तरं पाञ्चवल्कीयस्य काण्डस्य वंश आरभ्यते यथा मधुका-

सानत्वं चोत्तयतीत्याह । यस्मिंश्चेति । यावज्जीवश्रुतेर्वैत्यन्तरमाह । इतरैत । कथं सा क्षत्रियवैश्यविषयत्वेन प्रवृत्ता त्रैवर्णिकानामपि पारिव्राज्यपरिग्रहादित्याशङ्क्याऽऽह । न हीति । यावज्जीवश्रुतिवदैकाश्रम्यप्रतिपादकस्मृतीनामपि क्षत्रियादिविषयत्वमाह । तथेति । श्रुतिस्मृतीनां कर्मतत्संन्यासार्थानां भिन्नविषयत्वे फलितमुपसंहरति । तस्मादिदं । यद्यु काणकुब्जादयोऽपि कर्मण्यनधिकृता अनुग्राह्या एव श्रुत्येव तत्राऽऽह । अनाधिकृतानां चेति । सत्यामेव भार्यायां त्यक्ताग्निरुत्सन्नाग्निस्तस्यामसत्यापरित्यक्ताग्निरेनमिक इति भेदः । आश्रमान्तरविषयश्रुतिस्मृतीनामनधिकृतविषयत्वाभावे सिद्धमर्थं निगमयति । तस्मादिदं ॥ १५ ॥ इति बृहदारण्यकोपनिषद्ब्राह्मण्यटीकायां चतुर्थाध्यायस्य पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

तदेवं विचारद्वारा श्रुतिस्मृतीनामापातवो विरुद्धानामविरोधं प्रतिपाद्याथ वंश इत्यस्यार्थमाह । अथेति । साङ्गोपाङ्गस्य सफलस्याऽऽत्मविज्ञानस्य प्रवचनानन्तर्यमथशब्दार्थमाह । अनन्तरमिति । यथा प्रथमान्तः शिष्यो गुरुस्तु पञ्चम्यन्त इति चतु-

१ क. ख. ग. घ. ङ. छ. झ. यस्मिंस्तु । २ घ. ज. 'न्तत्वं च । ३ ङ. 'ता श' । ४ ग. घ. च. ङ. 'या न या' । ५ ख. 'भिन्नो वाऽन' । ६ घ. ज. 'दि । तं' । ७ क. 'कुण्डान्वाद' । ग. 'कुण्डाद' । ८ म. 'जान्वाद' ।

गौतमः ॥ १ ॥ आग्निवेश्यादाग्निवेश्यो गार्ग्या-
 द्वाग्नेयो गार्ग्याद्वाग्नेयो गौतमाद्गौतमः सैतवात्सै-
 तवः पाराशर्यायणात्पाराशर्यायणो गार्ग्यायणा-
 द्वाग्नेयण उद्दालकायनादुद्दालकायनो जाबा-
 लायनाजाबालायनो माध्यंदिनायनान्माध्यं-
 दिनायनः सौकरायणात्सौकरायणः काषायणा-
 त्काषायणः सायकायनात्सायकायनः कौशि-
 कायनेः कौशिकायनिः ॥ २ ॥ घृतकौ-
 शिकाद्घृतकौशिकः पाराशर्यायणात्पाराश-
 यायणः पाराशर्यात्पाराशर्यो जातूकर्ण्यजा-
 तूकर्ण्य आसुरायणाच्च यास्काच्चाऽऽसुरायण-
 स्त्रैवणेश्रैवणिरौपेजन्धनेरौपेजन्धनिरासुरेरासुरि-
 भरिह्राजाद्भारह्राज आत्रेयादात्रेयो माण्डेर्मा-
 ण्डिर्गौतमाद्गौतमो गौतमाद्गौतमो वात्स्या-
 द्वात्स्यः शाण्डिल्याच्छाण्डिल्यः केशोर्यात्का-
 प्यात्कैशोर्यः काप्यः कुमारहॉरितात्कुमारहॉ-
 रितो गालवाद्गालवो विदभीकौण्डिन्याद्विद-
 भीकौण्डिन्यो वत्सनपातो बाभ्रवाद्बत्सनपाद्वा-
 भ्रवः पथः सौभरात्पन्थाः सौभरोऽयास्यादाङ्गि-
 रसादयास्य आङ्गिरस आभूतेस्त्वाष्ट्रादाभूति-
 स्त्वाष्ट्रो विश्वरूपात्त्वाष्ट्राद्विश्वरूपस्त्वाष्ट्रोऽश्वि-
 भ्यामश्विनौ दर्धाच्च आथर्वणाद्ध्यङ्ङाथर्व-
 णोऽथर्वणो दैवादथर्वा दैवो मृत्योः प्राध्व२-

१ घ. द. छ. ट. ठ. ड. द. 'ग्यो गार्ग्याद्वाग्नेयो गौ' । २ छ. ट. ड. 'पचन्ध' । ३ छ. ट. द. 'पचन्ध' । ४ ग. 'हारीता' । ५ ग. 'हारीतो' ।

सनान्मृत्युः प्राध्व२सनः प्रध्व२सनात्प्रध्व२-
सन एकर्षेरकर्षिर्विप्रचित्तेर्विप्रचित्तिर्व्यष्टेर्व्यष्टिः
सनारोः सनारुः सनातनात्सनातनः सनगात्स-
नगः परमेष्ठिनः परमेष्ठी ब्रह्मणो ब्रह्म स्वयंभु
ब्रह्मणे नमः ॥३॥ इति बृहदारण्यकोपनिषदि
चतुर्थाध्याये षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ ६ ॥

इति श्रीबृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥
बृहदारण्यकक्रमेण षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

ण्डस्य वंशः । व्याख्यानं तु पूर्ववत् । ब्रह्म स्वयंभु ब्रह्मणे नमं
ॐमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

इति श्रीबृहदारण्यकोपनिषद्भाष्ये चतुर्थाध्यायस्य षष्ठं वंशब्राह्मणम् ॥ ६ ॥

इति श्रीमद्भोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य परमहंसपरिव्राजका-

चार्यस्य श्रीशंकरभगवतः कृतौ बृहदारण्यकापनिषद्भाष्ये

चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

पूर्णमद इत्यादि खिलकाण्डमारभ्यते । अध्यायचतुष्टयेन यदेव
साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरो निरुपाधिकोऽज्ञानाया-
द्यतीतो नोत नेतीति व्यपदेश्यो निर्धारितो याद्विज्ञानं केवलम-

र्थान्ते व्याख्यातं तथाऽत्रापित्याह । व्याख्यानं त्विवात् । ईत्यागमोप-
पत्तिभ्यां ससंन्यासं सेविकर्तव्यताकमात्मज्ञानममृतत्वसाधनं सिद्धमित्युपसंहर्तुमिति-
शब्दः । परिसमाप्तौ मङ्गलमावरोति । ब्रह्मात् ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ इति बृहदारण्यकोपनि-
षद्भाष्यटीकायां चतुर्थाध्याये षष्ठं वंशब्राह्मणम् ॥ ६ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छुद्धानन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमद्भगव-
दानन्दज्ञानविरचितायां श्रीमद्बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यटीकायां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

पूर्वास्मिन्नध्याये ब्रह्मात्मज्ञानं सफलं माङ्गोपाङ्गं वादन्यायेनोक्तमिदानीं काण्डान्तर-
मवतारयति । पूर्णोर्मात् । पूर्वाध्यायेष्वेव सर्वस्य वक्तव्यस्य समाप्तत्वादलं खिल-
काण्डारम्भेगेत्याशङ्क्य पूर्वज्ञानकं परिशिष्टं वस्तु खिलशब्दवाच्यमस्तीत्याह । अध्याय-
चतुष्टयेनेति । सर्वान्तर इत्युक्त इति शेषः । अमृतत्वसाधनं निर्धारितमिति पूर्वग

१ ख. क. 'योश्चति ह ब्र' । २ ख. क. नमः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ३ घ. 'म इति । ४ क.
इत्यमागं ।

ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते ।
पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ।

मृतत्वसाधनमधुना तस्यैवाऽऽत्मनः सोपाधिकस्य शब्दार्थादिव्यव-
हारविषयापन्नस्य पुरस्तादनुक्तान्युपासनानि कर्मभिरविरुद्धानि प्रकृ-
ष्टाभ्युदयसाधनानि क्रममुक्तिभाञ्जि च तानि वक्तव्यानीति परः संदर्भः
सर्वोपासनशेषत्वेनोक्तारो दमं दानं दयामित्येतानि च विधित्सितानि ।
पूर्णमदः पूर्णं न कुतश्चिद्वावृत्तं व्यापीत्येतत् । निष्ठां च कर्तरि द्रष्टव्या । अद
इति परोक्षाभिधायि सर्वनाम तत्परं ब्रह्मेत्यर्थः । तत्संपूर्णमाकाशवद्वापि
निरन्तरं निरुपाधिकं च । तदेवेदं सोपाधिकं नामरूपस्थं व्यवहारापन्नं
पूर्णं स्वेन रूपेण परमात्मना व्याप्येव नोपाधिपरिच्छिन्नेन विशेषात्मनां ।
तदिदं विशेषापन्नं कार्यात्मकं ब्रह्म पूर्णात्कारणात्मन उदच्यत उद्भि-
च्यत उद्गच्छतीत्येतत् । यद्यपि कार्यात्मनोद्भिच्यते तथाऽपि यत्स्वरूपं
पूर्णत्वं परमात्मभावं तन्न जहाति पूर्णमेवोद्भिच्यते । पूर्णस्य कार्यात्मनो
ब्रह्मणः पूर्णं पूर्णत्वमादाय गृहीत्वाऽऽत्मस्वरूपैकरसत्वमापद्य विद्ययाऽ-
विद्याकृतं भूतमात्रोपाधिसंसर्गजेमन्यत्वावभासं तिरस्कृत्य पूर्णमेवानन्त-

संबन्धः । शब्दार्थादीत्यादिशब्देन मानमेयादिग्रहः । दयां शिक्षोदत्युक्तानीति शेषः ।
ॐकारादि यत्र साधनत्वेन विधित्सितं तत्पूर्वोक्तमैक्यज्ञानमनुवदति । पूर्णमिति ।
अवयवार्थमुक्त्वा समुदायार्थमाह । तत्संपूर्णमिति । अदः पूर्णमित्यनेन लक्ष्यं तत्प-
दार्थं दर्शयित्वा त्वंपदार्थं दर्शयात् । तदेवेति । कथं सोपाधिकस्य पूर्णत्वमित्याश-
ङ्क्याऽऽह । स्वेनेति । व्यावर्त्यमाह । नोपाधीति । न वयमुपहितेन विशिष्टेन
रूपेण पूर्णतां वर्णयामः किंतु केवलेन स्वरूपेणेत्यर्थः । लक्ष्यौ तत्त्वंपदार्थावुक्त्वा तावेव
वाच्यौ कथयति । तदिदमिति । कथं कार्यात्मनोद्भिच्यमानस्य पूर्णत्वमित्याशङ्क्याऽऽह ।
यद्यपिति । लक्ष्यपदार्थैक्यज्ञानफलमुपन्यस्यति । पूर्णस्येति । उपक्रमोप-

१ क. च यानि ता । २ ख. घ. ज. 'छा कं' । ३ क. इत्यपं । ४ ख. छ. 'ना । तत्त्वंपदयोः
क्रमेण लक्ष्यांशमुक्त्वा तयोरेव वाच्यांशं कथयंस्त्वंपदार्थस्य पूर्णत्वे हेतुमाह पूर्णादिति तं' । ६. च. द.
'ना । एवं तत्त्वंपदयोः क्रमेण लक्ष्यांशमुक्त्वा तयोरेव वाच्यांशं कथयंस्त्वंपदार्थस्य पूर्णत्वे हेतुमाह
पूर्णादिति तं' । ५ ग. घ. ड. च. 'त । तद्यथा' । ६ ख. छ. 'नोदच्यं' । ७ क. ग. घ. ड. ज. ख.
'वं न जं' । ८ क. ग. च. ज. ख. ड. 'मापाद्य' । ९ क. च. ख. 'जन्यं' । १० घ. ज. ड. 'न्यथाव' ।
११ घ. ख. ण. 'मिन्मादिना । अं' । १२ ख. छ. ड. 'वुक्तां तां' ।

रमबाह्यं प्रधानघनेकरसस्वभावं केवलं ब्रह्मावशिष्यते । यदुक्तं ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्तदात्मानमेवावेत्तस्मात्तत्सर्वमभवदित्येषोऽस्य मन्त्रस्यार्थः । तत्र ब्रह्मेत्यस्यार्थः पूर्णमद इति । इदं पूर्णमिति ब्रह्म वा इदमग्र आसीदित्यस्यार्थः । तथा च श्रुत्यन्तरम् “यदेवेह तदमुत्र यदमुत्र तदन्विह” इति । अतोऽदःशब्दवाच्यं पूर्णं ब्रह्म तदेवेदं पूर्णं कार्यस्थं नामरूपोपाधिसंयुक्तमविद्ययोद्विक्तम् । तस्मादेव परमार्थस्वरूपपादन्यदिव प्रत्यवभासमानम् । तद्यदात्मानमेव परं पूर्णं ब्रह्म विदित्वाऽहमदः पूर्णं ब्रह्मास्मीत्येवं पूर्णमादाय तिरस्कृत्यापूर्णस्वरूपतामविद्याकृतां नामरूपोपाधिसंपर्कजामेतया ब्रह्मविद्या पूर्णमेव केवलमवशिष्यते । तथा चोक्तम् “तस्मात्तत्सर्वमभवत्” इति । यः सर्वोपनिषदर्थो ब्रह्म स एषोऽनेन मन्त्रेण नूद्यत उत्तरसंबन्धार्थम् । ब्रह्मविद्यासाधनत्वेन हि वक्ष्यमाणानि साधनान्योकारदमदानदयारूपानि विधित्सितानि स्तिलप्रकरणसंबन्धात्सर्वोपासनाद्भूतानि च । अत्रैके वर्णयन्ति पूर्णात्कारणात्पूर्णं कार्यमुद्विच्यते । उद्विक्तं कार्यं वर्तमानकालेऽपि पूर्णमेव परमार्थवस्तुभूतं द्वैतरूपेण । पुनः प्रलयकाले पूर्णस्य कार्यस्य पूर्णतामादायाऽऽत्मेन धित्वा पूर्ण-

संहारयोरैकरूप्यमैक्ये श्रुतितात्पर्यलिङ्गं संग्रहे । यदुक्तमिति । कथं पूर्णकण्डिकाया ब्रह्मकण्डिकया सहैकार्यत्वेनैकवाक्यत्वमित्याशङ्क्य तद्व्युत्पादयति । तत्रेत्यादिना । उपक्रमोपसंहारसिद्धे ब्रह्मात्मैक्ये कठश्रुतिं संवादयति । तथा चेति । ब्रह्मात्मनोरैक्यमुक्तमुपजीव्य वाक्यार्थमाह । अत इति । पूर्णं यद्ब्रह्मेति यच्छब्दो द्रष्टव्यः । उक्तमेव व्यनक्ति । तस्मादेवेति । संसारावस्थां दर्शयित्वा मोक्षावस्थां दर्शयति । तद्यदात्मानमिति । उक्ते विद्याफले वाक्योपक्रममनुकूलयति । तथा चोक्तमिति । न केवलं ब्रह्मकण्डिकयैवास्य मन्त्रस्यैकवाक्यत्वं किंतु सर्वाभिरुपनिषद्विरित्याह । यः सर्वोपनिषदर्थ इति । अनुवादफलमाह । उत्तरेति । तदेव स्फुटयति । ब्रह्मविद्येति । तस्माद्युक्तो ब्रह्मणोऽनुवाद इति शेषः । कथं तर्हि सर्वोपासनशेषत्वेन विधित्सितत्वमोकारादीनामुक्तमत आह । स्तिलोति । अद्वितीयं ब्रह्मेत्युत्सर्गप्रवृत्तं शास्त्रं प्रलयावस्थब्रह्मविषयं सृष्टिशस्त्रं तु विशेषप्रवृत्तं तस्यापवादस्ततो द्वैताद्वैतरूपं ब्रह्म सर्वोपनिषदर्थस्तदेव ब्रह्मानेन मन्त्रेण संक्षिप्यत इति भर्तृप्रश्नप्रक्षमत्थापयति । अत्रेत्यादिना । कार्यकारणयोरुत्पत्तिकाले पूर्णत्वमुक्त्वा स्थितिकालेऽपि तदाह । उद्विक्तमिति । प्रलयकालेऽपि तयोः पूर्णत्वं दर्शयति । पुनरिति । कालभेदेन कार्यकारण-

१ च. छ. ड. 'वेदं ब्रह्मास्मीति तस्मा' । २ छ. छ. अत्र केचिद्ब्रह्म । ३ ग. 'त्रैके' । ४ छ. ग. छ. 'मुरच्य' । ५ क. घ. 'विधित्वात्पूर्ण' । ६ छ. छ. न. ड. 'ति । पुनः प्र' ।

मेवावशिष्यते कारणरूपम् । एवमुत्पत्तिस्थितिप्रलयेषु त्रिष्वपि कालेषु कार्यकारणयोः पूर्णतैव । सा चैकैव पूर्णता कार्यकारणयोर्भेदेन व्यपदिश्यते । एवं च द्वैताद्वैतात्मकमेकं ब्रह्म । यथा किल समुद्रो जलतरङ्गफेनद्बुबुदाद्यात्मक एव । यथा च जलं सत्यं तदुद्भवाश्च तरङ्गफेनद्बुबुदादयः समुद्रात्मभूता एवाऽऽविर्भावतिरोभावधर्मिणः परमार्थसत्त्वा एव । एवं सर्वमिदं द्वैतं परमार्थसत्यमेव जलतरङ्गादिस्थानीयं समुद्रजलस्थानीयं तु परं ब्रह्म । एवं च किल द्वैतस्य सत्यत्वे कर्मकाण्डस्य प्रामाण्यं यदा पुनर्द्वैतं द्वैतमिवाविद्याकृतं मृगतृष्णिकावदेतत्प्रद्वैतमेव परमार्थतस्तदा किल कर्मकाण्डं विषयाभावादप्रमाणं भवति । तथा च विरोध एव स्यात् । वेदैकदेशभूतोपनिषत्प्रमाणं परमार्थाद्वैतवस्तुप्रतिपादकत्वादप्रमाणं कर्मकाण्डमसद्वैतविषयत्वात् । तद्विरोधपरिजिहीर्षया श्रुत्येतदुक्तं कार्यकारणयोः सत्यत्वं समुद्रवत्पूर्णमद इत्यादिनेति । तदसत् । विशिष्टविषयापवादविकल्पयोरसंभवात् । न हीयं सुविवक्षिता कल्पना । कस्मात् । यथा क्रियाविषय उत्सर्गप्राप्तस्यैकदेशेऽपवादः क्रियते ।

योरुक्तां पूर्णतां निगमयति । एवमिति । कार्यकारणे द्वे पूर्णे चेत्तर्हि कथमद्वैतसिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह । सा चेति । कथं तर्हि द्वयोरुक्तं पूर्णत्वं तदाह । कार्यकारणयोरिति । एका पूर्णता व्यपदिश्यते च द्वयोरिति स्थिते लब्धमर्थमाह । एवं चेति । एकं ह्यनेकात्मकमिति विप्रतिषेधमाशङ्क्य वृष्टान्तेन निराचष्टे । यथा किलेति । एवमेकं ब्रह्मानेकात्मकमिति शेषः । ब्रह्मणो द्वैताद्वैतात्मकत्वेऽपि सत्यमद्वैतमसत्यमितरादित्याशङ्क्याऽऽह । यथा चेत्यादिना । द्वैतस्य परमार्थसत्यत्वे कर्मकाण्डश्रुतिमनुकूलयति । एवं चेति । विपक्षे दोषमाह । यदा पुनरिति । अस्तु कर्मकाण्डप्रामाण्यं नेत्याह । तथाचेति । विरोधोऽध्ययनविधेरिति शेषः । तमेव विरोधं साधयति । वेदेति । कथं तर्हि विरोधसमाधिस्तत्राऽऽह । तद्विरोधेति । प्राप्तं भवृत्प्रपञ्चप्रस्थानं प्रत्याचष्टे । तदसदिति । विशिष्टमद्वितीयं ब्रह्म तद्विषयोत्सर्गापवादयोर्विकल्पसमुच्चययोश्चासंभवं वक्तुं प्रतिज्ञाभागं विभजते । न हीति । तत्र प्रश्नपूर्वकं हेतुं विवृणोति । कस्मादित्यादिना । यथेत्यादिग्रन्थस्य न च तथेत्यादिना संबन्धः ।

१ क. ग. 'देनैव व्य' । २ घ. क. ज. 'त्मकं' । ३ च. ट. 'दात्म' । ४ क. ख. ड. घ. छ. 'सत्याः' । एवं । ५ क. च. छ. ट. 'तस्यानीयमि' । ६ घ. ज. 'दसत्यम्' । ७ घ. ज. 'थैस्त' । ८ क. 'हि तयो' । ९ अ. 'योरेकं पू' । १० ख. घ. छ. अ. घ. 'कं व्यासम्' ।

यथाऽहिंसन्सर्वभूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्य इति हिंसा सर्वभूतविषयोत्सर्गेण निवारिता तीर्थे विशिष्टविषये ज्योतिष्टोमादावनुज्ञायते । न च तथा वस्तुविषय इहाद्वैतं ब्रह्मोत्सर्गेण प्रतिपाद्य पुनस्तदेकदेशेऽपवदितुं शक्यते । ब्रह्मणोऽद्वैतत्वादेवैकदेशानुपपत्तेः । तथा विकल्पानुपपत्तेश्च । यथाऽतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीति ग्रहणाग्रहणयोः पुरुषाधीनत्वाद्विकल्पो भवति । न त्विह तथा वस्तुविषये द्वैतं वा स्यादद्वैतं वेति विकल्पः संभवत्यपुरुषतन्त्रत्वादात्मवस्तुनः । विरोधाच्च द्वैताद्वैतत्वयोरैकस्य । तस्मान्न सुविवक्षितेयं कल्पना । श्रुतिन्यायविरोधाच्च । सैन्धवघनवत्प्रज्ञानेकरसघनं निरन्तरं पूर्वापरबाह्याभ्यन्तरभेदविवाजितं सबाह्याभ्यन्तरमजं नेति नेत्यस्थूलमनष्वजमजरमभयममृतमित्येवमाद्याः श्रुतयो निश्चयार्थाः संशयविपर्ययाशङ्कारहिताः सर्वाः समुद्रे प्रक्षिप्ताः स्युरकिञ्चित्करत्वात् । तथा न्यार्याविरोधोऽपि सावयवस्यानेकात्मकस्य क्रियावतो नित्यत्वानुपपत्तेः । नित्यत्वं चाऽऽत्मनः स्मृत्यादिदर्शना-

क्रियायामुत्सर्गापवादमभावानमुदाहरति । यथेत्यादिना । तथाऽन्यत्रापि क्रियायामुत्सर्गापवादौ द्रष्टव्याविति शेषः । वैधर्म्यदृष्टान्तस्य दार्ष्टान्तिकर्माह । न चेति । विषयभेदे सत्युत्सर्गापवादौ दृष्टौ न तावदद्वितीये ब्रह्मणि संभवतः । न हि ब्रह्माद्वयमेव जायते लीयते चेति संभावनास्पदमिते मावः । उत्सर्गापवादानुपपत्तिवद्ब्रह्मणि विकल्पानुपपत्तेश्च तदेकरसमेषितव्यमित्याह । तथेति । विकल्पानुपपत्तिमुपपादयति । यथेत्यादिना । संपाति समुच्चयासंभवमभिधाति । विरोधाच्चोक्तं । उत्सर्गापवादविकल्पसमुच्चयानामसंभवात् युक्ता ब्रह्मणो नानारसत्वकल्पनेति फलितमाह । तस्मादांति । परकीयकल्पनानुपपत्तौ हेत्वन्तरं प्रतिज्ञाय श्रुतिविरोधं प्रकटीकृत्य न्यायविरोधं प्रकटयति । तथेति । ब्रह्मणोऽनेकरसत्वे स्यादिति शेषः । नित्यत्वानुपपत्तेरात्मनो नित्यत्वाङ्गीकारविरोधः स्यादित्यध्याहारः । ननु तस्य नित्यत्वं नाङ्गीक्रियते मानाभवादिनि प्रासङ्गिकीमाहाङ्गी मत्याह । नित्यत्वं चेति । स्मृत्यादिदर्शनादित्यादिशब्देन स एव तु कर्मानुष्ठाविकाब्दविधिभ्य इत्यधिकरणोक्ता हेतवो गृह्यन्ते । अनुभायते कल्पयते स्वीक्रियते इति यावत् । तद्विरोधश्च स्मृत्यादिदर्शनकृत्वात्मनित्यत्वानुमानविरोधश्चेत्यर्थः । आत्मनोऽ-

१ च. द. 'था न हित्यात्सर्वभू' । ग. 'था न हित्यात्सर्वभू' । २ घ. च. ज. 'षय उत्स' । ३ च. द. 'ज्ञायते' । ४ छ. ग. ड. च. ज. छ. द. 'तयो' । ५ घ. ज. 'तं वा' । ६ छ. छ. 'शीतत्वं' । ७ घ. ञ. ण. 'माचष्टे' । न । ८ घ. ण. 'ज्ञाद्वितीय' ।

दनुभीयते । तद्विरोधश्च प्राप्नोत्यनित्यत्वे । भवत्कल्पनानर्थक्यं च । स्फुटमेव चास्मिन्पक्षे कर्मकाण्डानर्थक्यम् । अकृताभ्यागमकृतविप्रणा-
शमसङ्गात् । ननु ब्रह्मणो द्वैताद्वैतात्मकत्वे समुद्रादिदृष्टान्ता विद्यन्ते
कथमुच्यते भवतैकस्य द्वैताद्वैतत्वं विरुद्धमिति । न । अन्यविषयत्वात् ।
नित्यनिरवयववस्तुविषयं हि विरुद्धत्वमवोचाम द्वैताद्वैतत्वस्य न कार्य-
विषये सावयवे । तस्माच्छ्रुतिस्मृतिन्यायविरोधादनुपपन्नैयं कल्पना ।
अस्याः कल्पनाया वरमुपनिषत्परित्याग एव । अध्येयत्वाच्च न शास्त्रो-
र्थेयं कल्पना । न हि जननमरणाद्यनर्थशतसहस्रभेदसमाकुलं समुद्रेवनादि-
वत्सावयवमनेकरसं ब्रह्म ध्येयत्वेन विज्ञेयत्वेन वा श्रुत्योपदिश्यते । प्रज्ञान-
धेनतां चोपदिशति । एकधैवानुद्गृह्यमिति च । अनेकधादर्शनापवादांश्च
“मृत्योः स मृत्युप्राप्नोति य इह नानेव पश्यति” इति । यच्च श्रुत्या
निन्दितं तन्न कर्तव्यम् । यच्च न क्रियते न स शास्त्रार्थः । ब्रह्मणोऽनेकरस-

नित्यत्वे दोषान्तरमाह । भवदिति । कर्मकाण्डस्य सत्यार्थत्वं परेण कल्प्यते तदा-
नर्थक्यमात्मानित्यत्वे स्पष्टमापतेदित्युक्तमेव स्फुटयति । स्फुटमेवेति । ब्रह्मणो नानार-
सत्वे विरोधमुक्तमसहमानः स्वीकृतं स्मारयति । नन्विति । समुद्रादीनां कार्यत्वसाव-
यवत्वाभ्यामनेकात्मकत्वमविरुद्धं ब्रह्मणस्तु नित्यत्वान्निरवयवत्वाच्च नानेकात्मकत्वं
युक्तमिति वैषम्यमादर्शयन्ननुत्तरमाह । नेत्यादिना । ब्रह्मणो नानारसत्वकल्पनानुपपत्ति-
मुपसंहरति । तस्मादिति । ‘अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणः’ इत्याद्याः स्मृतयः ।
ननु प्रत्यक्षाद्यविरोधेनोपनिषदां विषयसिद्धयर्थमेषा कल्पना क्रियते तथा च कथं
साऽनुपपन्नेत्याशङ्क्याऽऽह । अस्या इति । विरुद्धार्थत्वे कल्पितेऽपि तत्प्रामाण्या-
नुपपत्तेरविशेषादिति भावः । किंच ब्रह्मणो नानारसत्वं लौकिकं वैदिकं वा ।
नाऽऽद्यः । तस्यालौकिकत्वात्तन्नानारसत्वे लोकस्य तटस्थत्वात् । न द्वितीयः । तन्ना-
नारसत्वस्य ध्येयत्वेन ज्ञेयत्वेन वा शास्त्रेणानुपदेशादित्याह । अध्येयत्वाच्चेति ।
तदेव स्फुटयति । न हीति । इतश्च नानारसं ब्रह्म न यथाशास्त्रप्रकाशयमित्याह । प्रज्ञा-
नेति । चकारादुपदिशतीत्याकृष्यते । अनेकधादर्शनापवादाच्च नानारसं ब्रह्म शास्त्रार्थो न
भवतीति शेषः । भेददर्शनस्य निन्दितत्वे लब्धवर्थमाह । यच्चेति । अकर्तव्यत्वे
प्राप्तमर्थं कथयति । यच्च नेति । सामान्यन्यायं प्रकृते योजयति । ब्रह्मण इति ।

१ च. द. ‘ष्ये हि । २ घ. ज. छ. ‘तस्य । ३ छ. ‘शास्त्रे । ४ घ. ज. ‘स्यार्थं इयं । ५ च
द. ‘ब्रजलादि’ । क. ‘ब्रफेना’ । ६ घ. ज. ‘घनं चो’ । ७ ल. क. ‘दान्मुञ्चोः । ८ क. ‘छमेवऽऽप’
घ. ‘छमेवमा’ । ९ घ. झ. ण. ‘त्याद्या स्मृतिः । न’ । १० घ. ‘रसत्वं ब्रह्मणो न । ११. ‘रसत्वं ब्रह्मणो
नोभ्यथा । ११ अ. ‘स नोभ्यथा’ ।

त्वमनेकधात्वं च द्वैतरूपं निन्दितत्वात् द्रष्टव्यम् । अतो न शास्त्रार्थः ।
यच्चेकरसत्वं ब्रह्मणस्तद्द्रष्टव्यत्वात्प्रशस्तं प्रशस्तत्वाच्च शास्त्रार्थो भवितु-
मर्हति । यत्तुक्तं वेदैकदेशस्याप्रामाण्यं कर्मविषये द्वैताभावादद्वैते च
प्रामाण्यमिति । तन्न । यथाप्रोप्तोपदेशार्थत्वात् । न हि द्वैतमद्वैतं वा
वस्तु जातमात्रमेव पुरुषं ज्ञापयित्वा पश्चात्कर्म वा ब्रह्मविद्यां वोपदि-
शति शास्त्रम् । न चोपदेशार्हं द्वैतं जातमात्रमाणिबुद्धिगम्यत्वात् । न च
द्वैतस्यानृतत्वबुद्धिः प्रथममेव कस्यचित्स्यात् । येन द्वैतस्य सत्यत्वमु-
पदिश्य पश्चादात्मनः प्रामाण्यं प्रतिपादयेच्छास्त्रम् । नापि पाषण्डि-
भिरपि प्रस्थापिताः शास्त्रस्य प्रामाण्यं न गृह्णीयुः । तस्माच्चथा-

कस्तर्हि शास्त्रार्थस्त्वत्राऽऽह । यत्त्विति । ब्रह्मैकरस्ये प्रागुक्तं दोषमनुभाषते । यत्तुक्त-
मिति । कर्मकाण्डस्य कर्मविषये न प्रामाण्यमसद्वैतविषयत्वाद्ब्रह्मकाण्डस्य त्वद्वैते प्रामाण्यं
परमार्थाद्वैतवस्तुप्रतिपादकत्वात्तथा च विरोधोऽध्ययनविधेरित्यनुवादार्थः । कर्म-
काण्डाप्रामाण्यं प्रत्याचष्टे । तत्रेति । प्रसिद्धं भेदमादाय तत्रैव विधिविषेधोपदेशस्य
प्रवृत्तिनिवृत्तिद्वाराऽर्थवत्त्वात् कर्मकाण्डानर्थक्यमित्यर्थः । ननु शास्त्रमेवाऽऽदौ भेदं
बोधयित्वा पश्चाद्भ्युदयसाधनं कर्माणदिशति तथा च नास्ति भेदस्यान्यतः प्राप्तिरत
आह । न हीति । यथा हि शास्त्रं जातमात्रं पुरुषं प्रत्यद्वैतं वस्तु ज्ञापयित्वा पश्चा-
द्ब्रह्मविद्यामुपादिशतीति नेष्यते तथा प्रथममेव पुरुषं प्रति द्वैतं बोधयित्वा कर्म पुन-
र्बांधयतीत्यपि नाभ्युपेयं प्रथमतो भेदवेदानावस्थायामस्य शास्त्रानधिकारित्वादित्यर्थः ।
द्वैतस्योपदेशार्हत्वमङ्गीकृत्योक्तं तदेव नास्तीत्याह । न चेति । ननु द्वैतस्य सत्यबुद्धय-
भावे श्रुत्युक्तानुष्ठानाय पुंसां प्रवृत्त्यनुपपत्तेः स्वप्रामाण्यसिद्धयर्थमेव द्वैतमत्यत्वं श्रुतिबो-
धयिष्यति नेत्याह । न च द्वैतस्येति । द्वैतानृतत्ववादिषु कर्मजडानां मद्ब्रह्मपती-
तेन प्रथमतो द्वैतानृतत्वबुद्धिर्न च द्वैतसत्यत्वं श्रुत्यर्थस्तत्परिचयहीनानामपि द्वैतसत्य-
त्वाभिनिवेशादित्यर्थः । किंच न द्वैतवैतध्यं शास्त्रप्रामाण्यविघातकं यतो ब्रह्मादिभिः
श्रेयसे प्रस्थापिताः स्वशिष्या द्वैतमिध्यात्वावगमेऽपि स्वगृह्णामश्चैवं तन्देतेत्यादिशा-
स्त्रस्य प्रामाण्यं गृह्णन्ति । तथाऽग्निहोत्रादिशास्त्रस्यापि प्रामाण्यं भविष्यति साधनत्व-
ज्ञकृत्यनपहारादित्याह । नापीति । काण्डद्वयस्य प्रामाण्योपपत्तिमुपसंहरति । तस्मादि-
त्यादिना । प्रसिद्धो योऽयं क्रियादिरूपे द्वैते दोषः साविज्ञायत्वादिस्तद्दर्शनं विवेकस्त-
द्वते तस्माद्द्वैताद्विपरीतमौदासीन्योपलक्षितं स्वरूपं तस्मिन्नवस्थानं कैवल्यं तदर्थेने मुमु-
क्षवे साधनचतुष्टयसंपन्नायेत्यर्थः । किंच तत्त्वज्ञानादूर्ध्वं पूर्वं वा काण्डयोर्विरोधः

प्राप्तमेव द्वैतमविद्याकृतं स्वाभाविकमुपादाय स्वाभाविक्यैवाविद्यया युक्ताय रागद्वेषादिदोषवते यथाभिभेत्पुरुषार्थसाधनं कर्मोपदिशत्यग्रे पश्चात्प्रसिद्धक्रियाकारकफलस्वरूपदोषदर्शनवते तद्विपरीतोदासीन्यस्वरूपवास्थानफलार्थिने तदुपायभूतामात्मैकत्वदर्शनात्मिकां ब्रह्मविद्यामुपदिशति । अथैवं सति तदौदासान्यस्वरूपावस्थाने फले प्राप्ते शास्त्रस्य प्रामाण्यं प्रत्यर्थित्वं निवर्तते । तदभावाच्छास्त्रस्यापि शास्त्रत्वं तं प्रति निवर्तत एव । तथा प्रतिपुरुषं परिसमाप्तं शास्त्रमिति न शास्त्रविरोधगन्धोऽप्यस्ति । अद्वैतज्ञानावसानत्वाच्छास्त्रशिष्यशासनानिद्वैतभेदस्य । अन्यतमावस्थाने हि विरोधः स्यादवास्थितस्येतरापेक्षेत्वात्तु शास्त्रशिष्यशासनानां नान्यतमोऽप्यर्वातष्ठते । सर्वसमाप्तौ तु कस्य विरोध आशङ्क्येताद्वैते केवले शिवे सिद्धे । नाप्यविरोधताऽत एव । अथाप्यभ्युपगम्य ब्रह्मः । द्वैताद्वैतात्मकत्वेऽपि शास्त्राविरोधस्य तुल्य-

शङ्क्यते । नाऽऽद्य इत्याह । अथेति । भवस्याभेदादेकस्मिन्नपि पुरुषे काण्डद्वयेष्य प्रामाण्यमविरुद्धमित्येवं स्थिते सत्युपनिर्द्वयस्तत्त्वज्ञानोत्पत्त्यनन्तरं नान्वेरीयकत्वेन प्राप्ते कैवल्ये पुरुषस्य नैराकाङ्क्ष्यं जायते न च निराकाङ्क्षं पुरुषं प्रति शास्त्रस्य शास्त्रत्वमस्ति ।

“प्रवृत्तिर्वा निवृत्तिर्वा नित्येन कृतकेन वा ।

पुंसां येनोपदिश्येत तच्छास्त्रमभिधीयते” ॥

इति न्यायात्कृतकृत्यं प्रति प्रवर्तकत्वादिविरहिणः शास्त्रत्वायोगादतो ज्ञानादूर्ध्वं धर्म्यभावाद्द्विरोधासिद्धिरित्यर्थः । एकास्मिन्पुरुषे दर्शितन्यायं सर्वत्रातिदिशति । तथेति । ज्ञानादूर्ध्वं विरोधाभावमुपसंहरति । इति नेति । कल्पान्तरं प्रत्याह । अद्वैतेति । तत्त्वज्ञानात्पूर्वं भेदस्यावस्थितत्वात्तमान्विद्यमादायाधिकारिभेदादवस्थाभेदाद्वा काण्डयोरविरोधसिद्धिरित्यर्थः । भेदभेदोपपादयति । अन्यतमेति । शिष्यादीनामन्यतमस्यैवावस्थानं चेदवस्थितस्येतरस्मिंश्च सापेक्षत्वात्त सोऽप्यवधिष्ठेत् । न च ज्ञानात्प्रामाण्यतमस्यैवावस्थानं सर्वेषामेव तेषां यथाप्रतिभासमवस्थानादतो न पूर्वं विरोधशङ्केत्यर्थः ऊर्ध्वं विरोधशङ्काभावमधिकविवक्षयाऽनुवदति । सर्वेति । कथं कैवल्यं विरोधाभावस्य सत्त्वादित्याशङ्क्याऽऽह । नापीति । अद्वैतत्वादेवाभावस्यापि तत्त्वनिमज्जनादित्याह अत एवेति । अद्वितीयमेव ब्रह्म न द्वैतद्वैतात्मकमित्युपपादिवमिदानीं ब्रह्मणो द्वैताद्वैतात्मकत्वाभ्युपगमेऽपि विरोधो न शक्यते परिहर्तुमित्याह । अथापीति । तुल्य-

१ घ. ज. 'भिभेत्' । २ ख. छ. 'मत्तं पु' । ३ ख. ह. 'दिश्य पूर्वं प' । ४ क. 'स्थाप्रायं घ ज. 'स्थाफ' । ५ घ. ज. 'पेक्षितत्वा' । ६ ङ. ग. घ. छ. ज. झ. 'वाच्छास्त्र' । ७ घ. ज. 'ना' । ८ ख. ड. छ. 'रोधिता' । ९ घ. ज. ण. 'यग्रा' । १० घ. 'वद्विस्त' । ११ घ. अ. ग. 'र्थः उक्तमे' । १२ ख. घ. छ. ज. ड. ण. 'रोधाश' । १३ क. ख. छ. ड. 'तात्म' ।

त्वात् । यदाऽपि समुद्रादिबद्धैताद्वैतात्मकमेकं ब्रह्माभ्युपगच्छामो नान्य-
द्वस्त्वन्तरं तदाऽपि भवदुक्ताच्छास्त्रविरोधान्न मुच्यामहे । कथम् । एकं
हि परं ब्रह्म द्वैताद्वैतात्मकं तच्छोकमोहाद्यतीतत्वादुपदेशं न कारुक्षति ।
न चोपदेशाऽन्यो ब्रह्मणो द्वैताद्वैतरूपस्य ब्रह्मण एकस्यैवाभ्युपगमात् ।
अथ द्वैतविषयस्यानेकत्वादन्योन्योपदेशो न ब्रह्मविषय उपदेश इति
चेत् । तदा द्वैताद्वैतात्मकमेकमेव ब्रह्म नान्यदस्तीति विरुध्यते । यस्मि-
न्द्वैतविषयेऽन्योन्योपदेशः सोऽन्यो द्वैतं चान्यदेवेति समुद्रदृष्टान्तो
विरुद्धः । न च समुद्रोदकैकत्ववद्विज्ञानैकत्वे ब्रह्मणोऽन्यत्रोपदेशग्रहणा-
दिकल्पना संभवति । न हि हस्तादिद्वैताद्वैतात्मके देवदत्ते वाक्कर्णयोर्दे-
वदत्तैकदेशभूतयोर्वागुपदेशी कर्णः केवल उपदेशस्य ग्रहीता । देवदत्तस्तु
नोपदेशा नान्युपदेशस्य ग्रहीतेति कल्पयितुं शक्यते । समुद्रैकोदकात्मै-
त्ववदेकैविज्ञानवच्चादेवदत्तस्य । तस्माच्छ्रुतिन्यायविरोधश्चाभिप्रेतार्था-

त्वात्तदभ्युपगमो वृथेति शेषः । उक्तमेवोपेपादयति । यदाऽपीति । द्वैताद्वैतात्मकं
ब्रह्मेति पक्षे कथं विरोधो न समाधीयते द्वैतमद्वैतं चाधिकृत्य काण्डद्वयमामाण्यसंभवा-
दित्याक्षिपति । कथामिति । किं ब्रह्मविषयः शास्त्रोपदेशः किंवाऽब्रह्मविषयः । प्रथमे
द्वैताद्वैतरूपस्यैकस्यैव ब्रह्मणोऽभ्युपगमात्तस्य च नित्यमुक्तत्वान्नोपदेशः संभवतीत्याह ।
एकं हीति । तस्योपदेशाभावे हेत्वन्तरमाह । न चेति । उपदेशा हि ब्रह्मणोऽन्योऽ-
नन्यो वा । नाऽऽद्योऽभ्युपगमविरोधात् । न द्वितीयो भेदमन्तरेणोपदेश्योपदेशक-
भावासंभवादिति भावः । कल्पान्तरमुत्थापयति । अथेति । प्रतिज्ञाविरोधेन निराक-
रोति । तदेति । किंच सर्वस्य ब्रह्मरूपत्वे यः समुद्रदृष्टान्तः स न स्यात्परस्परोपदेश-
स्याब्रह्मविषयत्वादित्याह । यस्मिन्नास्ति । अथ यथा फेनादिविकाराणां भिन्नत्वेऽपि
समुद्रोदकात्मत्वं तथा जीवादीनां भिन्नत्वेऽपि ब्रह्मत्वभावविज्ञानैक्याद्ब्रह्म सर्वमिति न
विरुध्यते तत्राऽऽह । न चेति । सर्वस्य ब्रह्मत्वमङ्गीकृतं चेद्ब्रह्मविषय एवोपदेशः
स्याद्वैदस्याविचारितरमणीयत्वादित्यर्थः । ननु नानारूपवस्तुसमुदायो ब्रह्म तत्र प्रदेश-
भेदादुपदेश्योपदेशकभावो ब्रह्म तु नोपदेश्यमुपदेशकं चेति तत्राऽऽह । न हीति ।
एतन्न हेतुमाह । समुद्रोदिति । यथा समुद्रस्योदकात्मना फेनादिष्वेकत्वं तथा देवदत्तक्षे-
त्रज्ञस्य वागाद्यवयवेष्वेकत्वेन विज्ञानवच्चात्त व्यवस्थानसंभवस्तथा ब्रह्मण्यपि
द्रष्टव्यमित्यर्थः । मतान्तरनिराकरणमुपसंहरति । तस्मादांति । आत्मैकरस्य-

१ ग. घ. ज. 'शं नाऽऽह' । २ च. ड. 'त्मकत्वं' । ३ क. 'कत्ववि' । ४ इ. 'नवलादे' ।
५ क. 'पदिशति' । ६ क. 'त्मकत्वं' । ७ य. ण. 'तत्त्वे' । ८ ख. छ. 'न तद्विज्ञा' ।

ॐ स्वं ब्रह्म ।

सिद्धिश्रेवंकल्पनायां स्यात् । तस्माद्यथाव्याख्यात एवास्माभिः पूर्णमद
इत्यस्य मन्त्रस्यार्थः । ॐ स्वं ब्रह्मेति मन्त्रोऽयं चान्यत्राविनियुक्त इह ब्राह्म-
णेन ध्यानकर्मणि विनियुज्यते । अत्र च ब्रह्मेति विशेष्याभिधानं स्वमिति
विशेषणम् । विशेषणविशेष्ययोश्च सामानाधिकरण्येन निर्देशो नीलोत्पल-
वत्सं ब्रह्मेति । ब्रह्मशब्दो बृहद्वस्तुमात्रास्पदोऽविशेषितोऽतो विशेष्यते
स्वं ब्रह्मेति । यत्तत्सं ब्रह्म तदोऽशब्दवाच्यमोऽशब्दस्वरूपमेव बोधयथाऽपि
सामानाधिकरण्यमविरुद्धम् । इह च ब्रह्मोपासनसाधनत्वार्थमोऽशब्दः प्रयुक्तः ।
तथाच श्रुत्यन्तरात् “एतदालम्बनं श्रेष्ठमेतदालम्बनं परम्” “ओमित्या-
त्मानं युञ्जीत” “ओमित्येतेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिधायीत” “ओमि-

प्रतिपादिका श्रुतिन्यायश्च सावयवस्यानेकात्मकस्येत्यादायुक्तः । अभिप्रेतार्थासि-
द्धिर्भवत्कल्पनानर्थक्यं चेत्यादिना दर्शिता । एवंकल्पनायामेकानेकात्मकं ब्रह्मे-
त्यभ्युपगतेवित्यर्थः । परकीयव्याख्यानासंभवे फलितमाह । तस्मादिति । ध्यानशे-
षत्वेनोपनिषदर्थं ब्रह्मानूद्य तद्विधानार्थं तस्मिन्वनियुक्तं मन्त्रमुत्थापयति । ॐ
स्वमिति । इषे त्वेत्यादिवत्तस्य कर्मान्तरे विनियुक्तत्वमाशङ्क्याऽऽह । अयं चेति ।
विनियोजकामावादिति भावः । तर्हि ध्यानेऽपि नायं विनियुक्तो विनियोजकामावा-
विशेषादित्याशङ्क्याऽऽह । इहेति । खं पुराणमित्यादि ब्राह्मणं तस्य च विनियोज-
कत्वं ध्यानसमवेतार्थप्रकाशनसामर्थ्यात् । यद्यपि मन्त्रनिष्ठं सामर्थ्यं विनियोजकं
तथाऽपि मन्त्रब्राह्मणयोरैकार्थत्वाद्ब्राह्मणस्य सामर्थ्यद्वारा विनियोजकत्वमविरुद्धमिति
भावः । अत्रेति मन्त्रोक्तिः । विशेषणविशेष्यत्वे यथोक्तसामानाधिकरण्यं हेतूकरोति ।
विशेषणोति । ब्रह्मेत्युक्ते सत्याकाङ्क्षामावात्किं विशेषणेनेत्याशङ्क्याऽऽह । ब्रह्मशब्द
इति । निरुपाधिकस्य सोपाधिकस्य वा ब्रह्मणो विशेषणत्वेऽपि कथं तस्मिन्नोऽशब्द-
प्रवृत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह । यत्तदिति । किमिति यथोक्ते ब्रह्मण्योऽशब्दो मन्त्रे
प्रयुज्यते तत्राऽऽह । इह चेति । ॐशब्दो ब्रह्मोपासने साधनमित्यत्र मानमाह ।
तथा चेति । सापेक्षं श्रेष्ठ्यं वारयति । परमिति । आदिशब्देन प्रणवो धनुरित्यादि
गृह्यते । ॐ ब्रह्मेति सामानाधिकरण्योपदेशस्य ब्रह्मोपासने साधनत्वमोकारस्येत्यस्मा-

१ च. इ. इत्येतस्य । २ घ. ब्रह्मोमितिशं । ३ घ. ज. 'थमोमितिशं' । ४ ख. ड. छ.
'योतेति । ओ' । ५ क. 'गतेऽपीत्यं' । छ. ड. 'गच्छतोऽपीत्यं' । ६ घ. ग. 'सनसा' ।

स्वं पुराणं वायुरं स्वमिति ह स्माऽऽह कौरव्यायणीपुत्रो

त्वेवं ध्यायथ आत्मानम्” इत्यादेः । अन्यार्थासंभवाच्चोपदेशस्य । यथाऽ-
न्यत्रोमिति शंसत्योमित्युद्गायतीत्येवमादौ स्वाध्यायारम्भापवर्गयोश्चोका-
रप्रयोगो विनियोगादवगम्यते न च तथाऽर्थान्तरमिहावगम्यते । तस्मा-
द्ब्रह्मानसाधनत्वेनैवेहोकारशब्दस्योपदेशः । यद्यपि ब्रह्मात्मादिशब्दा
ब्रह्मणो वाचकास्तथाऽपि श्रुतिप्रामाण्याद्ब्रह्मणो नेदिष्टमभिधानमोकारः ।
अत एव ब्रह्मप्रतिपत्ताविदं परं साधनम् । तच्च द्विप्रकारेण प्रतीकत्वेना-
भिधानत्वेन च । प्रतीकत्वेन । यथा विष्ण्वादिप्रतिमाऽभेदेनैवेहोकारो
ब्रह्मेति प्रतिपत्तव्यः । तथा ह्योकारालम्बनस्य ब्रह्म प्रसीदात—

“एतदालम्बनं श्रेष्ठमेतदालम्बनं परम् ।

एतदालम्बनं ज्ञात्वा ब्रह्मलोके महीयते ” ॥

इति श्रुतेः । तत्र स्वमिति भौतिके स्वे प्रतीतिर्मा भूदित्याह । स्वं पुराणं चिरं-
तनं स्वं परमात्माकाशमित्यर्थः । यत्तत्परमात्माकाशं पुराणं स्वं तच्चक्षुरा-
द्यविषयत्वान्निरालम्बनमशक्यं ग्रहीतुमिति श्रद्धाभक्तिभ्यां भावविशेषेण
चोकार आवेशयति । यथा विष्ण्वङ्गाङ्कितायां शिलादिप्रतिमायां विष्णुं
लोक एवम् । वायुरं स्वं वायुरस्मिन्विद्यत इति वायुरं स्वं स्वमात्रं स्वाम-
त्युच्यते न पुराणं स्वमित्येवमाह स्म । कोऽसौ । कौरव्यायणीपुत्रः ।

दर्धान्तरासंभवाच्च तस्य तत्साधनत्वमेष्टव्यमित्याह । अन्यार्थेति । एतदेव प्रपञ्चयति ।
यथेत्यादिना । अन्यत्रेति तैत्तिरीयश्रुतिग्रहणम् । अपवर्गः स्वाध्यायावसानम् । अर्था-
न्तरावगतेरभावे फलितमाह । तस्मादिति । ननु शब्दान्तरेष्वपि ब्रह्मवाचकेषु सत्सु
किमित्योशब्द एव ध्यानसाधनत्वेनोपदिश्यते तत्राऽऽह । यद्यपीति । नेदिष्टं निक-
टतमं समियतममित्यर्थः । प्रियतमत्वप्रयुक्तं फलमाह । अत एवेति । साधनत्वेऽवा-
न्तरविशेषं दर्शयति । तच्चेति । प्रतीकत्वेन कथं साधनत्वमिति पृच्छति । प्रतीकत्वे-
नेति । कथमित्यध्याहारः । परिहरति । यथेति । ओकारो, ब्रह्मेति प्रतिपत्तौ किं स्यात्त-
दाह । तथा हीति । मन्त्रमेवं व्याख्याय ब्राह्मणमवतार्य व्याचष्टे । तत्रेत्यादिना ।
मन्त्रः सप्तम्यर्थः । ननु यथोक्तं तत्त्वं स्वेनैव रूपेण प्रतिपत्तुं शक्यते किं प्रतीकोपदेशो-
नेत्याशङ्क्याऽऽह । यत्तदिति । भावविशेषो बुद्धेर्विषयपारवश्यं परिहृत्य परमब्रह्म-
ज्ञानाभिमुख्यम् । ओकारे ब्रह्मवेशनमुदाहरणेन द्रढयति । यथेति । कल्पान्तरमाह ।
वायुरमित्यादिना । किमिति सूत्राधिकरणमव्याकृतमाकाशमत्र गृह्यते तत्राऽऽह ।

१ ग. घ. ज. 'त्यादि' । अं । २ क. ख. ङ. च. छ. 'नैवोका' । ३ क. ख. ग. ङ. ज. छ. ३.
'यां शैल' । ४ घ. ग. 'वात्स्य' । ५ घ. ङ. 'सं प्रि' ।

वेदोऽयं ब्राह्मणा विदुर्वेदेनेन यद्वेदितव्यम् । इति बृहदा- रण्यकोपनिषदि पञ्चमाध्यायस्य प्रथमं ब्राह्मणम् ॥१॥

वायुरे हि स्वे मुख्यः स्वशब्दव्यवहारस्तस्मान्मुख्ये संप्रत्ययो युक्त इति मन्यते । तत्र यदि पुराणं स्वं ब्रह्म निरुपाधिस्वरूपं यदि वा वायुरं स्वं सोपाधिकं ब्रह्म सर्वथाऽप्योकारः प्रतीकत्वेनैव प्रतिमावत्साधनत्वं प्रतिपद्यते । “एतद्वै सत्यकाम परं चापरं च ब्रह्म यदोकारः” इति श्रुत्यन्तरात् । केवलं स्वशब्दार्थे विप्रतिपत्तिः । वेदोऽयमोकारो वेदे विजानात्यनेन यद्वेदितव्यम् । तस्माद्देव ओंकारो वाचकोऽभिधानम् । तेनाभिधानेन यद्वेदितव्यं ब्रह्म प्रकाश्यमानमभिधीयमानं वेद साधको विजानात्युपलभते । तस्माद्देवोऽयमिति ब्राह्मणा विदुः । तस्माद्ब्राह्मणानामभिधानत्वेन साधनत्वमभिप्रेत-मोकारस्य । अथवा वेदोऽयमित्याद्यर्थवादः । कथमोकारो ब्रह्मणः प्रतीकत्वेन विहितः । ओं स्वं ब्रह्मेति सामानाधिकरण्यात्तस्य स्तुतिरिदानीं वेदत्वेन । सर्वो ह्ययं वेद ओंकार एव । एतत्प्रभव एतदात्मकः सर्व ऋग्यजुःसामादिभेदभिन्न एष ओंकारः “तद्यथा शङ्कुना सर्वाणि पर्णानि” इत्यादिश्रुत्यन्तरात् । इतश्चायं वेद ओंकारो यद्वेदितव्यं तत्सर्वं वेदितव्यमोकारेणैव वेदेनेनातोऽयमोकारो वेदः । इतरस्यापि वेदस्य

वायुरे हीति । तदेव भूवाकाशात्मना विपरिणतमिति भावः । तर्हि पक्षद्वये संख्यमाने कः सिद्धान्तः स्यादित्याशङ्क्याधिकारिभेदमाश्रित्याऽऽह । तत्रेति । श्रुत्यन्तरस्यान्यथासिद्धिसंभवादोकारस्य प्रतीकत्वेऽपि विप्रतिपत्तिमाशङ्क्याऽऽह । केवलमिति । इतरत्र विप्रतिपत्तिद्योतकामावादिमिति भावः । प्रतीकपक्षमुपपाद्याभिवानपक्षमुपपादयति । वेदोऽयमिति । तदेव प्रपञ्चयति । तेनेति । वेदेत्यत्राऽऽदौ तच्छब्दो द्रष्टव्यः । ब्राह्मणा विदुरिति विशेषनिर्देशस्य तात्पर्यमाह । तस्मादिति । प्रतीकपक्षेऽपि वेदोऽयमित्यादिग्रन्थो निर्वहतीत्याह । अथवेति । विध्यभावे कथमर्थवादः संभवतीत्याशङ्क्य परिहरति । कथमित्यादिना । वेदत्वेन स्तुतिमोकारस्य संग्रहविवरणाभ्यां दर्शयति । सर्वो हीति । ओंकारे सर्वस्य नामजातस्यान्वर्भवे प्रमाणमाह । तद्यथेति । तत्रैव हेत्वन्तरमवतार्य व्याकरोति । इतश्चेति । वेदितव्यं परमपरं वा ब्रह्म । ‘द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये’ इति श्रुत्यन्तरात् । तद्वेदनसाधनत्वेऽपि कथमोकारस्य वेदत्वमित्याशङ्क्याऽऽह । इतरस्यापीति । अत एव वेदितव्यवेदनहेतु-

१ ग. च. ड. यद्यपि । २ ख. छ. ‘नत्वेन प्र’ । ३ घ. ज. वेदो । ४ ष. ड. यस्माद्दे । ५ घ. ज. ‘मात्मान’ । ६ क. ख. ग. छ. ष. ड. ‘व्यं यत्तत्स’ । ७ घ. ङ. ण. च ।

त्रयाः प्राजापत्याः प्रजापतौ पितरि
ब्रह्मचर्यमूर्षुर्देवा मनुष्या असुरा
उषित्वा ब्रह्मचर्यं देवा ऊचुर्ब्रवीतु नो
भवानिति तेभ्यो हैतदक्षरमुवाच द इति

वेदत्वमत एव । तस्माद्विशिष्टोऽयमोकारः साधनत्वेन प्रतिपत्तव्य इति ।
अथवा वेदः सः । कोऽसौ । यं ब्राह्मणा विदुरोकारम् । ब्राह्मणानां ह्यसौ
प्रणवोद्गीथादिविकल्पवैज्ञेयः । तस्मिन्निह प्रयुज्यमाने साधनत्वेन सर्वो
वेदः प्रयुक्तो भवतीति ॥ १ ॥ इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्ये पञ्चमाध्या-
यस्य प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

अधुना दमादिसाधनत्रयविधानार्थोऽयमारम्भः । त्रयास्त्रिसंख्याकाः
प्राजापत्याः प्रजापतेरपत्यानि प्राजापत्यास्ते किं प्रजापतौ पितरि ब्रह्म-
चर्यं शिष्यत्वं वृत्तेर्ब्रह्मचर्यस्य प्राधान्याच्छिष्याः सन्तो ब्रह्मचर्यमूर्षुरुषि-
तवन्त इत्यर्थः । के ते । विशेषतो देवा मनुष्या असुराश्च । ते चोषित्वा
ब्रह्मचर्यं किमकुर्वन्त्युच्यते । तेषां देवा ऊचुः । पितरं प्रजापतिम् ।
किमिति । ब्रवीतु कथयतु नोऽस्मभ्यं यदनुशासनं भवानिति । तेभ्य
एवमर्थिभ्यो हैतदक्षरं वर्णमात्रमुवाच द इति । उक्त्वा च तानपप्रच्छ

त्सादेवेत्यर्थः । प्रतीकपक्षे वाक्ययोजनां निगमयति । तस्मादिति । अभिधानपक्षे
प्रतीकपक्षे चैकं वाक्यमेकैकत्र योजयित्वा पक्षद्वयेऽपि साधारण्येन योजयति । अथ-
वेति । तस्य पूर्वोक्तेनीत्या वेदत्वे लाभं दर्शयति । तस्मिन्निति । ओंकारस्य ब्रह्मोपा-
स्तितासाधनत्वमित्यं सिद्धमित्युपसंहरतुमिति शब्दः ॥ १ ॥ इति बृहदारण्यकोपनिषद्भा-
ष्यटीकायां पञ्चमाध्यायस्य प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

ब्राह्मणान्तरस्य तात्पर्यमाह । अधुनेति । तद्विधानं सर्वोपास्तिशेषत्वेनेति द्रष्ट-
व्यम् । आख्यायिकाप्रवृत्तिरारम्भः । पितरि ब्रह्मचर्यमूर्षुरिति संबन्धः । प्रजापतिस-
मीपे ब्रह्मचर्यवासमात्रेण किमित्यसौ देवादिभ्यो हितं ब्रूयादित्याशङ्क्याऽऽह ।
शिष्यत्वेति । शिष्यभावेन वृत्तेः संबन्धिनो ये वर्मास्तेषां मध्ये ब्रह्मचर्यस्येत्यादि
योज्यम् । तेषामिति निर्धारणे षष्ठी । ऊहापोहशक्तानामेव शिष्यत्वमिति द्योतनार्थं

१ ग. भगवां । २ क. झ. छ. झ. 'स्मिन्प्रयु' । ३ क. च. छ. ट. 'ष्यवृ' । ४ क. 'पति प्रति ।
किं । ५ घ. ण. चैकं च वा । ६ क. च । ६ क. ण. 'करीया । ७ क. झ. छ. ट. ब्रह्मण उवा । ८ क.
झ. घ. छ. ट. ण. शिष्येति ।

व्यज्ञासिष्टा ३ इति व्यज्ञासिष्मेति होचु-
 दांम्यतेति न आत्थेत्योमिति होवाच व्यज्ञा-
 सिष्टेति ॥ १ ॥ अथ हैनं मनुष्या ऊचुर्ब्रवीतु
 नो भवानिति तेभ्यो हैतदेवाक्षरमुवाच द इति
 व्यज्ञासिष्टा ३ इति व्यज्ञासिष्मेति होचुर्द-
 तेति न आत्थेत्योमिति होवाच व्यज्ञासिष्टेति
 ॥ २ ॥ अथ हैनमसुरा ऊचुर्ब्रवीतु नो भवा-
 निति तेभ्यो हैतदेवाक्षरमुवाच द इति व्यज्ञा-
 सिष्टा ३ इति व्यज्ञासिष्मेति होचुर्दयध्व-
 मिति न आत्थेत्योमिति होवाच व्यज्ञासिष्टेति

पिता किं व्यज्ञासिष्टा ३ इति । मयोपदेशार्थमभिहितस्याक्षरस्यार्थं
 विज्ञातवन्त आहोस्विन्नेति । देवा ऊचुर्व्यज्ञासिष्मेति विज्ञातवन्तो वयम् ।
 यद्येवमुच्यतां किं मयोक्तमिति । देवा ऊचुर्दाम्यतादान्ता यूयं स्वभाव-
 तोऽतो दान्ता भवतेति नोऽस्मानात्थ कथयसि । इतर आहोमिति
 सम्यग्व्यज्ञासिष्टेति ॥ १ ॥

समानमन्यत् । स्वभावतो लुब्धा यूयमतो यथाशक्ति संविभजत
 दत्तेति नोऽस्मानात्थ किमन्यदन्नूपान्नो हितमिति मनुष्याः ॥ २ ॥

तथाऽसुरा दयध्वमिति । क्रूरा यूयं हिंसादिपरा अतो दयध्वं प्राणिषु

हशब्दः । विचारार्थां लुतिरित्यङ्गीकृत्य प्रश्नमेव व्याचष्टे । मयेति । अमित्यनुज्ञामेव
 विभजते । सम्यगिति ॥ १ ॥

समानत्वेनोत्तरस्य सर्वस्यैवार्थवादस्याव्याख्येयत्वे प्राप्ते दत्तेत्यत्र तात्पर्यमाह ।
 स्वभावत इति । दानमेव लोभत्यागरूपमुपदिष्टमिति कुर्वो निर्दिष्टं किंत्वन्यदेव हितं
 किंचिदादिष्टं किं न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । किमन्यदिति ॥ २ ॥

यथा देवा मनुष्याश्च स्वाभिप्रायानुसारेण दकारेश्रवणे सत्यर्थं जगद्गुस्तथेति यावत् ।
 दयध्वमित्यत्र तात्पर्यमीरयति । क्रूरा इति । हिंसादीत्यादिशब्देन परस्वापहारादि

१ ग. भगवां । २ ग. भगवां । ३ स. छ. अ. ड. ण. 'तोऽनितं' । ४ क. स. घ. छ. ड.
 ण. 'दं किमन्यं' । ५ क. 'रत्रयश्' ।

तदेतदेवैषा देवी वागनुवदति स्तनयित्नुर्द द द
इति दाम्यतदत्त दयध्वमिति तदेतत्रयं शिक्षेदमं
दानंदयामिति ॥३॥ इति बृहदारण्यकोपनिषदि
पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

दयां कुरुतेति । तदेतत्प्रजापतेरनुशासनमद्याप्यनुवर्तत एव । यः पूर्वं
प्रजापतिर्देवादीननुशासत सोऽद्याप्यनुशास्तेव देव्या स्तनयित्कुलक्ष-
णया वाचा । कथमेषा श्रूयते देवी वाक्काऽसौ स्तनयित्नुर्द द द इति दाम्यत
दत्त दयध्वमित्येषां वाक्यानामुपलक्षणाय त्रिर्दकार उच्चार्यतेऽनु-
कृतिर्न तु स्तनयित्नुशब्दस्त्रिरेव संख्यानियमस्य लोकेऽर्थासद्धत्वात् ।
यस्मादद्यापि प्रजापतितर्दाभ्यत दत्त दयध्वमित्यनुशास्तेव तस्मात्कार-
णादेतन्नयम् । किं तन्नयमित्युच्यते दमं दानं दयार्थमिति शिक्षेदुपादद्यात्प्र-
जापतेरनुशासनमस्माभिः कर्तव्यमित्येवं मतिं कुर्यात् । तथा च स्मृतिः—

“त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः ।

कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतन्नयं त्यजेत्”

इति । अस्य हि विधेः शेषः पूर्वः । तथाऽपि देवादीनु-
द्दिश्यं किमर्थं दकारत्रयमुच्चारितवान्प्रजापतः पृथगनुशासनार्थिभ्यः ।

युज्यते । प्रजापतेरनुशासनं प्रागासीदित्यत्र लिङ्गमाह । तदेतदादिति । अनुशास-
नस्यानुवृत्तिमेव व्याकरोति । यः पूर्वामिति । दं इति विसंधिकरणं सर्वत्र
वर्णान्तरभ्रमापोहार्थम् । यथा दकारत्रयमत्र विवक्षितं तथा स्तनयित्नुशब्देऽपि
त्रित्वं विवक्षितं चेत्प्रसिद्धिविरोधः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । अनुकृतिरिति । दश-
ब्दानुकारमात्रमत्र विवक्षितं न तु स्तनयित्नुशब्दे त्रित्वं प्रमाणाभावादित्यर्थः । पृ-
तस्यार्थवादस्य विविपर्यवसायित्वं फलितमाह । यस्मादिति । उपादानप्रकारमेवा-
भिनयति । प्रजापतेरिति । श्रुतिसिद्धविध्यनुसारेण भग्नद्विक्रयप्रवृत्तिं दर्शयति । तथा
चेति । तदेतन्नयं शिक्षेदित्येष विविश्वेत्कृतं त्रयाः प्राजापत्या इत्यादिना ग्रन्थेनेत्या-
शङ्क्य यस्मादित्यादिना सूचितमाह । अस्येति । सर्वैरेव त्रयमनुष्ठेयं चेत्तर्हि देवा-
दीनुद्दिश्य दकारत्रयोच्चारणमनुपपन्नमिति शङ्कते । तैथेति । दंमादित्रयस्य सर्वैरनुष्ठे-
यत्वे सतीति यावत् । किंच पृथक्पृथगनुशासनार्थिनो देवादयस्तेभ्यो दकारमात्रोच्चा-
रणेनापेक्षितमनुशासनं सिध्यतीत्याह । पृथार्थमिति । किमर्थमित्यादिना पूर्वेषु संबन्धः ।

१ च. द. एवं यः । २ ख. छ. द. 'श्य तन्न किं' । ३ घ. ज. 'भिनः । ते । ४ घ. द द द
इ । ५ घ. न. ण. 'ति । ३' । ६ घ. अ. ण. 'शने प्र' । ७ क. ख. छ. द. तथेति ।

ते वा कथं विवेकेन प्रतिपन्नाः प्रजापतेर्मनोगतं समानेनैव दकारवर्ण-
मात्रेणेति परामिप्रायज्ञा विकल्पयन्ति । अत्रैक आहुरदान्तत्वादीनत्वा-
दयानुत्तैरपराधित्वमात्मनो मन्यमानाः शङ्किता एव प्रजापतावृषुः किं
नो वक्ष्यतीति । तेषां च दकारश्रवणमात्रादेवोऽऽत्माशङ्कावशेन तदर्थ-
प्रतिपत्तिरभूत् । लोकेऽपि हि प्रसिद्धं पुत्राः शिष्याश्चानुशास्याः सन्तो
दोषाभिवर्तयितव्या इति । अतो युक्तं प्रजापतेर्दकारमात्रोच्चारणम् ।
दमादित्रये च दकारान्वयादात्मनो दोषानुद्धप्येण देवादीनां विवेकेन
प्रतिपत्तुं चेति । फलं त्वेतदात्मदोषज्ञाने सति दोषाभिवर्तयितुं शक्ये-
तेऽल्पेनाप्युपदेशेन यथा देवादयो दकारमात्रेणेति । नन्वेतन्नयाणां
देवादीनामनुशासनं देवादिभिरप्येकैकमेवोपादेयमद्यत्वेऽपि न तु त्रयं

दकारमात्रमुच्चारयतोऽपि प्रजापतेर्विभागेनानुशासनमभिसंहितमित्याशङ्क्याऽऽह । ते
वेति । त्रयं सर्वैरनुष्ठेयमिति परस्य सिद्धान्तिनोऽभिप्रायस्तदभिज्ञाः सन्तो यथोक्त-
नीत्या विकल्पयन्तीति योजना । परामिप्रायज्ञा इत्युपहासो वा परस्य प्रजापतेर्मनु-
ष्यादीनां चाभिप्रायज्ञा इति । नञ्छ्लेखी वा पाठः । एकीयं परिहारमुत्थापयति ।
अत्रेति । अस्तु तेषामेषा शङ्का तथाऽपि दकारमात्रात्कीदृशी प्रतिपत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह ।
तेषां चेति । तदर्थो दकारार्थो दमादिस्तस्य प्रतिपत्तिस्त्वेङ्कारेणान्तत्वादिनिवृ-
त्तिरासीदित्यर्थः । किमिति प्रजापतिर्दोषज्ञापनद्वारेण ततो देवादीननुशास्यान्दोषा-
भिवर्तयिष्यति तत्राऽऽह । लोकेऽपीति । दकारोच्चारणस्य प्रयोजने सिद्धे फलित-
माह । अत इति । यत्तूक्तं ते वा कथमित्यादि तत्राऽऽह । दमादीति । प्रतिपत्तुं
च युक्तं दमादीति शेषः । इतिशब्दः स्वयूध्यमतसमाप्त्यर्थः । परोक्तं परिहारम-
ङ्गीकृत्याऽऽख्यायिकावात्पर्यं सिद्धान्ती ब्रूते । फलं त्वाति । निर्जातदोषा देवादयो
यथा दकारमात्रेण ततो निवर्त्यन्त इति शेषः । इतिशब्दो दार्ष्टान्तिकप्रदर्शनार्थः । विशि-
ष्टान्प्रत्यनुशासनस्य प्रवृत्तत्वादस्माकं तदभावादानुपादेयं दमादीति शङ्कते । नन्वेति ।
किंच देवादिभिरपि प्रातिस्विकानुशासनवशादेकैकमेव दमाद्यनुष्ठेयं नै तन्नयमि-
त्याह । देवादिभिरिति । यथा पूर्वस्मिन्काले देवादिभिरैकैकमेवोपादेयमित्युक्तं तथा
वर्तमानेऽपि काले मनुष्यैरेकैकमेव कर्तव्यं पूर्वोच्चारानुसारान्न तु त्रयं शिषितव्यं
तथा च कस्यायं विधिरित्याह । अद्यत्वेऽपीति । आचारप्रामाण्यमाश्रित्य परिहरति ।

१ क. स. 'रमा' । २ घ. 'यन्तीति । अ' । ३ क. 'दानुत्वा' । ४ ल. इ. छ. स. 'वाऽऽत्मज्ञ' ।
५ क. स. ड. 'क्यन्तेऽल्पे' । ६ स. छ. 'तेऽन्येना' । ७ अ. ग. 'क्तरीत्या' । ८ क. स. छ. ट. नञ
उक्ते' । ९ क. ड. 'मेव श' । स. छ. 'मेवाऽऽश' । १० स. 'स्तत्तद्वा' । ११ घ. अ. ग. न त्रयं ।

मनुष्यैः शिक्षितव्यमिति । अत्रोच्यते । पूर्वदेवादिभिर्विशिष्टैरनुष्ठितमे-
तन्नयं तस्मान्मनुष्यैरेव शिक्षितव्यमिति । तत्र दयालुत्वस्यानुष्ठेयत्वं
स्यात्कथमसुरैरप्रशस्तैरनुष्ठितत्वादिति चेत् । न तुल्यत्वाभ्यांणामतोऽ-
न्योऽत्राभिप्रायः प्रजापतेः पुत्रा देवाद्यैश्च पुत्रेभ्यश्च हितमेव पित्रो-
पदेष्टव्यम् । प्रजापतिश्च हितज्ञो नान्यथोपदिशति । तस्मात्पुत्रानुशासनं
प्रजापतेः परमेतेद्वितम् । अतो मनुष्यैरेवेतन्नयं शिक्षितव्यमिति ।
अथवा न देवा असुरा वाऽन्ये केचन विद्यन्ते मनुष्येभ्यः । मनुष्याणा-
मेवादान्ता येऽन्यैरुत्तमैर्गुणैः संपन्नास्ते देवा लोभप्रधाना मनुष्यास्तथा
हिंसापराः क्रूरा असुरास्त एव मनुष्या अदान्तत्वादिदोषत्रयमपेक्ष्य
देवादिशब्दभाजो भवन्तीतरांश्च गुणान्सत्त्वरजस्तमांस्यपेक्ष्य । अतो
मनुष्यैरेव शिक्षितव्यमेतन्नयमिति । तदपेक्षयैव प्रजापतिनोपदिष्टत्वात् ।
तथा हि मनुष्यां अदान्ता लुब्धाः क्रूराश्च दृश्यन्ते । तथाच स्मृतिः—

अत्रेति । इत्येकैकमेव नोपादेयमिति शेषः । दयालुत्वस्यानुष्ठेयत्वमाक्षिपति । तत्रेति ।
मध्ये दमादीनामिति यावत् । असुरैरनुष्ठितत्वेऽपि दयालुत्वमनुष्ठेयं हितसाधनत्वाद्वा-
नादिवदिति परिहरति । नेत्यादिना । देवादिषु प्रजापतेरविशेषात्तेभ्यस्तदुपदिष्टम-
द्यत्वेऽपि सर्वमनुष्ठेयमित्यर्थः । हितस्यैवोपदेष्टव्यत्वेऽपि तदज्ञानात्प्रजापतिरन्यथोपदि-
शतीत्याकाङ्क्ष्याऽऽह । प्रजापतिश्चेति । हितज्ञस्य पितुरहितोपदेशित्वाभावस्तस्मा-
दित्युक्तः । विशिष्टैरनुष्ठितव्यास्मदादिभिरनुष्ठेयत्वे फलितमाह । अत इति । प्रजा-
पत्या देवादयो विग्रहवन्तः सन्तीत्यर्थवादस्य यथाश्रुतेऽर्थं प्रामाण्यमभ्युपगम्य दका-
रत्रयस्य तात्पर्यं सिद्धमिति वक्तुमिति शब्दः । संपति कर्मभीमांसकमतमनुसृत्याऽऽह ।
अथवेति । कथं मनुष्येष्वेव देवासुरत्वं तत्राऽऽह । मनुष्याणामिति । अन्ये गुण-
ज्ञानादयः । किं पुनर्मनुष्येषु देवादिशब्दप्रवृत्तौ निमित्तं तदाह । अदान्तत्वादीति ।
देवादिशब्दप्रवृत्तौ निमित्तान्तरमाह । इतरांश्चेति । मनुष्येष्वेव देवादिशब्दप्रवृत्तौ
फलितमाह । अत इति । इतिशब्दो विभ्युपपत्तिप्रदर्शनार्थः । मनुष्यैरेव त्रयं
शिक्षितव्यमित्यत्र हेतुमाह । तदपेक्षयोति । मनुष्याणामेव देवादिभावे प्रमाणमाह ।
तथा हीति । त्रयं शिक्षितव्यमित्यत्र स्मृतिमुदाहरति । तथाचेति । इतिशब्दो

१ घ. ज. 'रेवं च शि' । २ छ. ड. छ. ट. 'व च शि' । ३ घ. ख. 'याणां म' । ४ छ. घ. ड. ख. छ. ज. छ. ड. 'दयः' । ५ छ. ग. ड. च. छ. झ. ट. 'रमे' । ६ क. 'व हि शि' । ७ घ. ड. 'प्याश्चादा' । ८ घ. 'त्वे फलितेऽपि' । ९ छ. घ. ख. ग. 'पदेष्टयती' ।

एष प्रजापतिर्यद्दृदयमेतद्ब्रह्मैतत्सर्वं तदेतन्न्य-
क्षरं हृदयमिति ह इत्येकमक्षरमभिहरन्त्यस्मै

“कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतन्नयं त्यजेत्”

इति ॥ ३ ॥ इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्ये पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयं
ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

दमादिसाधनत्रयं सर्वोपासनशेषं विहितम् । दान्तोऽल्लुब्धो दयालुः
संसर्वोपासनेष्वधिक्रियते । तत्र निरुपाधिकस्य ब्रह्मणो दर्शनमतिक्रान्त-
मथाधुना सोपाधिकस्य तस्यैवाभ्युदयफलानि वक्तव्यानीत्येवमर्थोऽयमा-
रम्भः । एष प्रजापतिर्यद्दृदयं प्रजापतिरनुशास्तीत्यनन्तरमेवाभिहितम् ।
कः पुनरसावनुशास्ता प्रजापतिरिति । उच्यते । एष प्रजापतिः ।
कोऽसौ यद्दृदयं हृदयमिति हृदयस्था बुद्धिरुच्यते । यस्मिन्शाकलय-
त्राह्मणान्ते नामरूपकर्मणामुपसंहार उक्तो दिग्भ्रमभागद्वारेण तदेतत्सर्व-
भूतप्रतिष्ठं सर्वभूतात्मभूतं हृदयं प्रजापतिः प्रजानां स्रष्टा । एतद्ब्रह्म बृह-
च्चात्सर्वात्मत्वाच्च ब्रह्म । एतत्सर्वम् । उक्तं पञ्चमाध्याये हृदयस्यं सर्व-
त्वम् । तत्सर्वं यस्मात्तस्मादुपास्यं हृदयं ब्रह्म । तत्र हृदयनामाक्षरविष-
यमेव तावदुपासनमुच्यते । तदेतद्दृदयमिति नाम त्र्यक्षरं त्रीण्यक्षराण्य-
स्येति त्र्यक्षरम् । कानि पुनस्तानि त्रीण्यक्षराण्युच्यन्ते । ह इत्येकमक्ष-
रम् । अभिहरन्ति हृतेराहृतिकर्मणो ह इत्येतद्रूपमिति यो वेद

ब्राह्मणसमाख्यर्थः ॥ ३ ॥ इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यटीकायां पञ्चमाध्यायस्य
द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

सार्थवादेन विधिना सिद्धमर्थमनुवदाति । दमादीति । कथं तस्य सर्वोपासनशेषत्वं
तदाह । दान्त इति । अल्लुब्ध इति च्छेदः । संप्रत्युत्तरसंदर्भस्य तात्पर्यं
वक्तुं भूमिकां करोति । तत्रेति । काण्डद्वयं सप्तम्यर्थः । अनन्तरसंदर्भस्य तात्पर्यमाह ।
अथेति । पापक्षयादिरभ्युदयस्तत्फलान्युपासनानीति शेषः । अनन्तरब्राह्मणमादाय
तस्य संगतिमाह । एष इत्यादिना । उक्तस्य हृदयशब्दार्थस्य पाञ्चमिकत्वं दर्शय-
न्प्रजापतित्वं साधयति । यस्मिन्निति । कथं हृदयस्य सर्वत्वं तदाह । उक्तमिति ।
सर्वत्वसंकीर्तनफलमाह । तत्सर्वमिति । तत्र हृदयस्योपास्यत्वे सिद्धे सर्वात्येतत् ।
फलोक्तिमुत्थाप्य व्याकरोति । अभिहरन्तीति । यो वेदास्मै विदुषेऽभिहरन्तीति

१ ख. छ. स. सर्वो । २ घ. च. ज. ड. यत इति । त । ३ घ. ज. यशब्देन ह । ४ ख.
ड. छ. स. दिगित्युच्यं । ५ ख. छ. उक्तं । ६ छ. सर्वं भू । ७ ड. स्य ब्रह्मत्वं सं । ८ क. ख.
ग. क. छ. ड. वेत्वं च यं । च. ज. वेत्वं च तं । स. वेत्वं यं । ९ क. ख. ग. घ. क. छ. ज.
स. सहरति । १० क. ख. छ. ह । तदेतं । ड. ह । तदेतद्दृदयमि ।

स्वाश्वान्ये च य एवं वेद द इत्येकमक्षरं दद-
त्यस्मै स्वाश्वान्ये च य एवं वेद यमित्येकमक्ष-
रमेति स्वर्गं लोकं य एवं वेद ॥ १ ॥ इति
बृहदारण्यकोपनिषदि पञ्चमाध्यायस्य तृतीयं
ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

यस्माद्ब्रह्मण्ये ब्रह्मणे स्वाश्वेन्द्रियाण्यन्ये च विषयाः शब्दादयः स्वं स्वं
कार्यमभिहरन्ति हृदयं च भोक्त्रर्थमभिहरति । अतो हृदयनाम्नो हृ इत्ये-
तदक्षरमिति यो वेदास्मै विदुषेऽभिहरन्ति स्वाश्व ज्ञातयोऽन्ये चासंबद्धाः ।
बालिमिति वाक्यशेषः । विज्ञानानुरूप्येणैतत्फलम् । तथा द इत्येतद-
प्येकमक्षरमेतदपि दानार्थस्य ददातेर्द इत्येतद्रूपं हृदयनामाक्षरत्वेन निब-
द्धमत्रापि । हृदयाय ब्रह्मणे स्वाश्व करणान्यन्ये च विषयाः स्वं स्वं
वीर्यं ददति हृदयं च भोक्त्रे ददाति स्वं वीर्यमतो दकार इत्येवं यो
वेदास्मै ददति स्वाश्वान्ये च । तथा यमित्येतदप्येकमक्षरम् । इणो
गत्यर्थस्य यमित्येतद्रूपमस्मिन्नास्ति निबद्धमिति यो वेद स स्वर्गं लोक-
मेति । एवं नामाक्षरादपीदृशं विशिष्टं फलं प्राप्नोति किमु वक्तव्यं हृदय-
स्वरूपोपासनादिति हृदयस्तुतये नामाक्षरोपन्यासः ॥ १ ॥ इति बृहदा-
रण्यकोपनिषद्भाष्ये पञ्चमाध्यायस्य तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

तस्यैव हृदयाख्यस्य ब्रह्मणः सत्यमित्युपासनं विधित्सन्नाह

संबन्धः । वेदनमेव विशदयति । यस्मादित्यादिना । स्वं कार्यं रूपदर्शनादि ।
हृदयस्य तु कार्यं सुखादि । असंबद्धा ज्ञातिव्यतिरिक्ताः । औचित्यमुक्ते फले कथ-
यति । विज्ञानेति । अत्रापिति दकाराक्षरोपासनेऽपि फलमुच्यत इति शेषः । तामेव
फलोक्तिं व्यनक्ति । हृदयापेति । अस्मै विदुषे स्वाश्वान्ये च ददति । बालिमिति
शेषः । नामाक्षरोपासनानि त्रीणि हृदयस्वरूपोपासनमेकमिति चन्द्रार्थुपासनान्यत्र
विवक्षितानीत्याशङ्क्याऽऽह । एवमिति ॥ १ ॥ इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यटी-
कायां पञ्चमाध्यायस्य तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

ब्राह्मणान्तरमुत्थाप्याक्षराणि व्याचष्टे । तस्येत्यादिना । सत्यशब्दार्थं सत्यज्ञाना-

तद्वै तदेतदेव तदास सत्यमेव स यो हैतं
महद्यक्षं प्रथमजं वेद सत्यं ब्रह्मेति जय-
तीमाँल्लोकाञ्जित इन्नवसावसद्य एवमेत-
न्महद्यक्षं प्रथमजं वेद सत्यं ब्रह्मेति

तत्तदिति हृदयं ब्रह्म परामृष्टम् । वा इति स्मरणार्थम् । तच्च हृदयं ब्रह्म
स्मर्यत इत्येकस्तच्छब्दः । तदेतदुच्यते प्रकारान्तरेणेति द्वितीयस्त-
च्छब्दः । किं पुनस्तत्प्रकारान्तरम् । एतदेवं तदित्येतच्छब्देन संबध्यते
तृतीयस्तच्छब्दः । एतदिति वक्ष्यमाणं बुद्धौ संनिधाकृत्याऽऽह । आस
बभूव । किं पुनरेतदेवाऽऽस यदुक्तं हृदयं ब्रह्मेति तदिति तृतीयस्त-
च्छब्दो विनियुक्तः । किं तदिति विशेषतो निर्दिशति सत्यमेव सच्च
त्यच्च मूर्तं चामूर्तं च सत्यं ब्रह्म पञ्चभूतात्मकमित्येतत् । स यः कश्चि-
त्सत्यात्मानमेतं महन्महच्चाद्यक्षं पूज्यं प्रथमजं प्रथमजातं सर्वस्मात्सं-
सारिण एतदेवाग्रे जातं ब्रह्मातः प्रथमजं वेद विजानाति सत्यं ब्रह्मेति ।
तस्येदं फलमुच्यते । यथा सत्येन ब्रह्मणेमे लोका आत्मसात्कृता जिता
एवं सत्यात्मानं ब्रह्म महद्यक्षं प्रथमजं वेद स जयतीमाँल्लोकान् । किञ्च
जितो वशीकृत इच्छित्थं यथा ब्रह्मणाऽसौ शत्रुरिति वाक्यशेषः ।
असच्चासद्भवेदसौ शत्रुर्जितो भवेदित्यर्थः । कस्यैतत्फलमिति पुनर्निगम-
यति । य एवमेतेन्महद्यक्षं प्रथमजं वेद सत्यं ब्रह्मेति । अतो विद्यानुक्तं

दिवाक्योपासं व्यावर्तयति । सञ्चेति । सर्वैर्यत्त्वस्य चतुर्थे प्रस्तुतत्वं सूचयति ।
मूर्तं चेति । वेदनमनूद्य फलोक्तिमवतारयति । स य इति । प्रथमजत्वं प्रकटयति ।
सर्वस्मादिति । स यः कश्चिद्देवति संबन्धः । कैमुतिकसिद्धं फलान्तरमाहै ।
किञ्चेति । वशीकृतस्य शत्रोः स्वरूपेण सत्त्वं वारयति । असञ्चेति । स यो हैर्षमि-
त्यादिना य एवमेतदित्यादिरेकार्थत्वात्पुनरुक्तिरित्याशङ्क्याऽऽहै । कस्यैतदिति ।
कथमस्य विज्ञानस्येदं फलमित्याशङ्क्याऽऽह । अत इति । पञ्चमीपरामृष्टं स्पष्टयति ।

१ ग. हैतन्महं । २ क. ग. घ. ङ. ज. ट. ठ. ड. 'मेतं महं' । ३ क. 'व । ए' । ४ क.
ख. ङ. छ. 'देव य' । ५ च. ड. 'कमाधिदेविकं तत्त्वं हिरण्यभात्मकमि' । ६ ग. 'मेतन्म' ।
७ क. ग. ङ. छ. 'धर्म जा' । ८ घ. ज. 'र्थः । तस्यै' । ९ ग. 'मेतं महं' । १० घ. ण. सत्यस्य ।
ब. तस्य । ११ घ. ण. कथयति । १२ क. ख. छ. ड. 'ह । जित इति । १३ घ. ब. ण. 'तदित्या' ।
१४ क. 'तमित्या' । १५ क. घ. 'ह । तस्यै' ।

सत्यं ह्येव ब्रह्म ॥ १ ॥ इति बृहदारण्यको-
पनिषदि पञ्चमाध्यायस्य चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥
आप एवेदमग्र आसुस्ता आपः सत्यमसृजन्त

फलं युक्तम् । सत्यं ह्येव यस्माद्ब्रह्म ॥ १ ॥ इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्ये
पञ्चमाध्यायस्य चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

सत्यस्य ब्रह्मणः स्तुत्यर्थमिदमाह । महद्यज्ञं प्रथमजमित्युक्तं तत्कथं
प्रथमजत्वमिति । उच्यते । आप एवेदमग्र आसुः । आप इति कर्मसम-
वायिन्योऽग्निहोत्राद्याहुतयः । अग्निहोत्राद्याहुतेर्द्रवात्मकत्वादप्वम् ।
ताश्चाऽऽपोऽग्निहोत्रादिकर्मापवर्गोत्तरकालं केन चिददष्टेन सूक्ष्मेणाऽऽ-
त्मना कर्मसमवायित्वमपरित्यजन्त्य इतरभूतसहिता एव न केवलाः । कर्म-
समवायित्वात्तु प्राधान्यमपामिति । सर्वाण्येव भूतानि प्रागुत्पत्तेरव्याकृ-
तावस्थानि कर्तृसहितानि निर्दिश्यन्त आप इति । ता आपो बीजभूता
जगतोऽव्याकृतात्मनाऽवस्थितास्ता एवेदं सर्वं नामरूपाविकृतं जगदग्र
आसुर्नान्यत्किञ्चिद्विकारजातमासीत् । ताः पुनरापः सत्यमसृजन्त । तस्मा-
त्सत्यं ब्रह्म प्रथमजम् । तदेतद्विरण्यगर्भस्य सूत्रात्मनो जन्म यदव्या-

सत्यं हीति ॥ १ ॥ इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यटीकायां पञ्चमाध्यायस्य चतुर्थं
ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

इदमा ब्राह्मणं गृह्यते । तस्यावान्तरसंगतिमाह । महदिति । आहुतीनामेव कर्मसमवा-
यित्वं न त्वपामित्याशङ्क्याऽऽह । अग्निहोत्रादीति । यद्यप्यापः सोमाद्या हूयमानाः
कर्मसमवायिन्यस्वथाऽप्युत्तरकाले कथं तासां तथात्वं कर्मणोऽस्थापित्वादित्याश-
ङ्क्याऽऽह । ताश्चेति । कर्मसमवायित्वमपरित्यजन्त्यस्वत्संबन्धित्वेनाऽऽपः प्रथमं
प्रवृत्तास्त्वन्नाशोत्तरकालं सूक्ष्मेणादष्टेनाऽऽत्मनाऽऽतीन्द्रियेणाऽऽत्मना विष्टन्वीति
योजना । आप इति विशेषणं भूतान्तरव्यासेधार्थमिति मेति वारयति । इतरेति । कथं
वहि तासामेव श्रुतावुपादानं तदाह । कर्मेति । इति तासामेवात्र ग्रहणमिति शेषः ।
विवक्षितपदार्थं निगमयति । सर्वाण्येवेति । पदार्थमुक्तमनूद्य वाक्यार्थमाह । ता इति ।
योस्ता यथोक्ता आपस्ता एवेति यच्छब्दानुबन्धेन योजना । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति
श्रुतं सत्यं कथं भूतान्तरसहिताभ्योऽञ्चो जायते तत्राऽऽह । तदेतदिति । तस्य

सत्यं ब्रह्म ब्रह्म प्रजापतिं प्रजापतिर्देवाः स्ते
 देवाः सत्यमेवोपासते तदेतन्न्यक्षरं सत्यमिति
 स इत्येकमक्षरं तीत्येकमक्षरं यमित्येकमक्षरं
 प्रथमोत्तमे अक्षरे सत्यं मध्यतोऽनृतं तदेतदनृतमु-
 भयतः सत्येन परिगृहीतं सत्यभूयमेव भवति
 नैवं विद्वांसमनृतं हिनस्ति ॥ १ ॥

कृतस्य जगतो व्याकरणम् । तत्सत्यं ब्रह्म कुतः । महत्त्वात् । कथं
 महत्त्वमित्याह । यस्मात्सर्वस्य स्रष्टृ । कथम् । यत्सत्यं ब्रह्म तत्प्रजा-
 पतिं प्रजानां पतिं विराजं सूर्यादिकेरणमसृजतेत्यनुषङ्गः । प्रजापतिर्देवान्स
 विराट् प्रजापतिर्देवानसृजते । यस्मात्सर्वमेवं क्रमेण सत्याद्ब्रह्मणो जातं
 तस्मान्महत्सत्यं ब्रह्म । कथं पुनर्यक्षमिति । उच्यते । त एवं स्रष्टा देवाः पित-
 रमपि विराजमतीत्य तदेव सत्यं ब्रह्मोपासते । अत एतत्प्रथमजं महच्छभम् ।
 तस्मात्सर्वात्मनोपास्यं तत्तस्यापि सत्यस्य ब्रह्मणो नाम सत्यमिति तदेत-
 न्यक्षरम् । कानि तान्यक्षराणीत्याह । स इत्येकमक्षरम् । तीत्येकमक्षरम् ।
 तीतीकारानुबन्धो निर्देशार्थः । यमित्येकमक्षरम् । तत्र तेषां प्रथमोत्तमे
 अक्षरे सकारयकारौ सत्यम् । मृत्युरूपभावात् । मध्यतो मध्येऽनृतम् ।
 अद्यतं हि मृत्युः । मृत्य्वनृतयोस्तकारसामान्यात् । तदेतदनृतं तकारा-
 क्षरं मृत्युरूपमुभयतः सत्येन सकारयकारलक्षणेन परिगृहीतं व्याप्तमन्त-
 र्भावितं सत्यरूपाभ्यामतोऽकिञ्चित्करं तत्सत्यभूयमेव सत्यबाहुल्यमेव
 भवति । एवं सत्यबाहुल्यं सर्वस्य मृत्योरद्यतस्याकिञ्चित्करत्वं च यो
 विद्वांस्तभेवं विद्वांसमनृतं कदाचित्प्रमादोक्तं न हिनस्ति ॥ १ ॥

ब्रह्मत्वं प्रश्नपूर्वकं विशदयति । तत्सत्यमिति । सत्यस्य ब्रह्मणो महत्त्वं प्रश्नद्वारा
 साधयति । कथमित्यादिना । तस्य सर्वस्रष्टृत्वं प्रश्नद्वारेण स्पष्टयति । कथमिति ।
 महत्त्वमुपसंहरति । यस्मादिति । विशेषणत्रये सिद्धे फलितमाह । तस्मादिति ।
 तस्यापीत्यपिशब्दो हृदयब्रह्मदृष्टान्तार्थः । बुद्धिपूर्वकमनृतं विदुषोऽपि बाधकमित्यभि-
 प्रेत्य विशिनष्टि । प्रमादोक्तमिति ॥ १ ॥

१ क. झ. ग. ङ. छ. ट. ठ. ड. ड. नैनं । २ च. 'दिकार' । ३ ख. घ. छ. 'तीत्येन' ।
 ४ क. झ. छ. एव प्रथ' । ५ ग. घ. ङ. ज. 'म त' । ६ घ. ज. 'क्षरं सत्यम्' । ७ च. ड. 'नीत्यत
 आह । ८ क. झ. ग. घ. ङ. छ. ज. झ. 'तं मृ' । ९ ग. घ. च. ज. ड. यो वेद वि' । १० क.
 'मित्यादिना । म' । ११ क. झ. छ. ड. 'ति । तस्मा' ।

तद्यत्तत्सत्यमसौ स आदित्यो य एष एत-
स्मिन्मण्डले पुरुषो यश्चायं दक्षिणेऽक्षन्पुरुष-
स्तावेतावन्योन्यस्मिन्प्रातिष्ठितौ रश्मिभिरेषोऽ-
स्मिन्प्रातिष्ठितः प्राणैरयममुष्मिन्स यदोत्क-
मिष्यन्भवति शुद्धमेवैतन्मण्डलं पश्यति

अस्याधुना सत्यस्य ब्रह्मणः संस्थानविशेष उपासनमुच्यते ।
तद्यत् । किं तत्सत्यं ब्रह्म प्रथमजं किमसौ सः । कोऽसावादित्यः कः
पुनरसावादित्यो य एष क एषे य एतस्मिन्नादित्यमण्डले पुरुषोऽभि-
मानी सोऽसौ सत्यं ब्रह्म । यश्चोपमध्यात्मं योऽयं दक्षिणेऽक्षन्नक्षिण
पुरुषः । चशब्दात्स च सत्यं ब्रह्मेति संबन्धः । तावेतावादित्याक्षिस्थौ
पुरुषावेकस्य सत्यस्य ब्रह्मणः संस्थानविशेषो यस्मात्तस्मादन्योन्यास्मि-
न्नितरंतरस्मिन्नादित्यंश्चाक्षुषे चाक्षुषश्चाऽऽदित्ये प्रातिष्ठितौ । अध्यात्माधि-
दैवतयोरन्योन्योपकार्योपकारकत्वात् । कथं प्रतिष्ठितावित्युच्यते ।
रश्मिभिः प्रकाशेनानुग्रहं कुर्वन्नेष आदित्योऽस्मिन्श्चाक्षुषेऽध्यात्मे प्रति-
ष्ठितः । अयं च चाक्षुषः प्राणैरादित्यमनुगृह्णन्मुष्मिन्नादित्येऽधिदैवे
प्रातिष्ठितः । सोऽस्मिच्छरीरे विज्ञानमयो^१ भोक्ता पदा यस्मिन्काल उत्क्र-
मिष्यन्भवति तदाऽसौ चाक्षुष आदित्यपुरुषो रश्मीनुपसंहृत्य केवलेनो-
दासीन्येन रूपेण व्यर्वातष्ठते । तदाऽयं विज्ञानमयः पश्यति शुद्धमेव
केवलं विरश्म्येतन्मण्डलं चन्द्रमण्डलांमिव । तदेतदरिष्टदर्शनं प्रासाङ्गिकं

ब्राह्मणान्तरमवतार्य व्याकरोति । अस्येत्यादिना । तत्राऽऽविर्दिविकं स्थानवि-
शेषमुपन्यस्यति । तदित्यादिना । संप्रत्याध्यात्मिकं स्थानविशेषं दर्शयति । यश्चेति^२ ।
प्रदेशभेदवर्तिनोः स्थानभेदेन भेदं शङ्कित्वा परिहरति । तावेताविति । अन्योन्य-
मुपकार्योपकारकत्वेनान्योन्यस्मिन्प्रातिष्ठितत्वं प्रश्नपूर्वकं प्रकटयति । कथामित्यादिना ।
प्राणैश्चक्षुरादिभिरिन्द्रियैरिति यावत् । अनुगृह्णन्नादित्यमण्डलात्प्रमाणं प्रकाशयन्नित्यर्थः ।
प्रासाङ्गिकमुपासनाप्रसङ्गागतमित्यर्थः । तत्प्रदर्शनस्य किं फलमित्याशङ्क्याऽऽह ।

१ च. 'यत्स' । २ ख. ग. घ. छ. ज. तार्किकं तं । ३ ख. घ. छ. ज. तद्यत्तत्स । क. ग. ड. तद्यत्स । ४ ग.
'य एत' । ५ ख. घ. छ. ज. 'य ए' । ६ घ. ज. 'थाध्या' । ७ ग. छ. 'त्यश्चक्षुषि चक्षुषि' । ड.
च. छ. ज. ड. 'त्यश्चक्षुषि चा' । ८ ड. छ. 'स्युच्येते' । ९ क. ग. घ. ड. च. छ. ज. स. ड.
'स्मिन्श्चाध्या' । १० घ. छ. 'ध्यात्मं प्र' । ११ ख. ग. ड. छ. ड. 'यो यो भो' । १२ क. 'यत्त्यादिना । प्र' ।

नैनमेते रश्मयः प्रत्यायन्ति ॥ २ ॥ य एष
एतस्मिन्मण्डले पुरुषस्तस्य भूरिति शिर
एकं शिर एकमेतदक्षरं भुव इति बाहू
द्वौ बाहू द्वे एते अक्षरे स्वरिति प्रतिष्ठा
द्वे प्रतिष्ठे द्वे एते अक्षरे तस्योपनिषदहरिति
हन्ति पाप्मानं जहाति च य एवं वेद ॥ ३ ॥

प्रदर्शयते । कथं नाम पुरुषः करणीये यज्ञवान्स्यादिति । नैनं चाक्षुषं
पुरुषंमुररीकृत्य तं प्रत्यनुग्रहायैते रश्मयः स्वामिकर्तव्यवशात्पूर्वमाग-
च्छन्तोऽपि पुनस्तत्कर्मक्षयमनुरुध्यमाना इवं नोपयन्ति न प्रत्यागच्छ-
न्त्येनम् । अतोऽवगम्यते परस्परोपकार्योपकारकभावात्सत्यस्यैवैक-
स्याऽऽत्मनोऽशावेताविति ॥ २ ॥

तत्र योऽसौ को य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषः सत्यनामा तस्य व्याहृ-
तयोऽवयवाः । कथम् । भूरिति येयं व्याहृतिः सा तस्य शिरः । प्राथ-
म्यात् । तत्र सामान्यं स्वयमेवाऽऽह श्रुतिः । एकमेकसंख्यायुक्तं
शिरस्तथैतदक्षरमेकं भूरिति । भुव इति बाहू द्वित्वसामान्याद्द्वौ बाहू द्वे
एते अक्षरे । तथा स्वरिति प्रतिष्ठा द्वे प्रतिष्ठे द्वे एते अक्षरे । प्रतिष्ठे पादौ
प्रतितिष्ठत्याभ्यामिति । तस्यास्य व्याहृत्यवयवस्य सत्यस्य ब्रह्मण
उपनिषद्रहस्यमभिधानम् । येनाभिधानेनाभिधीयमानं तद्ब्रह्माभिमुखीभ-
वति लोकवत् । काऽसावित्याह । अहरिति । अहरिति चैतद्रूपं हन्तेर्ज-
हातेश्चेति यो वेद स हन्ति जहाति च पाप्मानं य एवं वेद ॥ ३ ॥

कथमिति । पुरुषद्वयस्यान्योन्यमुपकार्योपकारकत्वमुक्तं निगमयति । नेत्यादिना ।
पुनःशब्देन मृतेरुत्तरकालो गृह्यते । रश्मीनामचेतनत्वादिवशब्दः । पुनर्नकारोच्चारणमन्व-
चप्रदर्शनार्थम् ॥ २ ॥

तत्र स्थानद्वयसंबन्धिनः सत्यस्य ब्रह्मणो ध्याने प्रस्तुते सतीत्यर्थः । तत्रेति प्रथ-
मव्याहृतौ शिरोदृष्ट्यारोपे विवक्षिते । तस्योपनिषदित्यादि व्याचष्टे । तस्येत्या-
दिना । यथा लोके गवादिः स्तेनाभिधानेनाभिधीयमानः संमुखीभवति तद्वदित्याह ।
लोकवदिति । नामोपास्तिफलमाह । अहरिति चेति ॥ ३ ॥

१ अ. घ. ङ. छ. ट. ठ. ड. 'त्याय्य' । २ ग. 'षमरी' । ३ घ. ज. 'कृतानु' । ४ क. 'व
माऽऽय' । ५ अ. छ. 'भेकमिति ।

योऽयं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषस्तस्य भूरिति शिर एक
शिर एकमेतदक्षरं भुव इति बाहू द्वौ बाहू द्वे
एते अक्षरे स्वरिति प्रतिष्ठा द्वे प्रतिष्ठे द्वे एते
अक्षरे तस्योपनिषदहमिति हन्ति पाप्मानं
जहाति च य एवं वेद ॥४॥ इति बृहदारण्यको-
पनिषदि पञ्चमाध्यायस्य पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥५॥
मनोमयोऽयं पुरुषो भाःसत्यस्तस्मिन्नन्तर्हृदये

एवं योऽयं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषस्तस्य भूरिति शिर इत्यादि सर्वं समा-
नम् । तस्योपनिषदहमिति । प्रत्यगात्मभूतत्वात् । पूर्ववद्धन्तेर्जहाते-
श्चेति ॥ ४ ॥ इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्ये पञ्चमाध्यायस्य पञ्चमं
ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

उपाधीनामनेकत्वादनेकविशेषणत्वाच्च तस्यैव प्रकृतस्य ब्रह्मणो मनउ-
पाधिविशिष्टस्वोपासनं विधित्सन्नाह । मनोमयो मनःप्रायो मनस्युपलभ्य-
मानत्वात् । मनसां चोपलभत इति मनोमयोऽयं पुरुषो भाःसत्यो भा एव
सत्यं सद्भावः स्वरूपं यस्य सोऽयं भाःसत्यो भास्वर इत्येतत् । मनसः
सर्वार्थावभासकत्वान्मनोमयत्वाच्चास्य भास्वरत्वम् । तस्मिन्नन्तर्हृदये

यथा मण्डलपुरुषस्य व्याहृत्यवयवस्य सोपनिषत्कस्याधिदैवतमुपासनमुक्तं तथाऽ-
ध्यात्मं चाक्षुषपुरुषस्योक्तविशेषणस्यांपासनमुच्यत इत्याह । एवामिति । चाक्षुषस्य
पुरुषस्य कथमहमित्युपनिषदिष्यते तत्राऽऽह । प्रत्यर्गाति । हन्तेर्जहातेश्चाहमित्ये-
तद्रूपमिति यो वेद स हन्ति पाप्मानं जहाति चेति पूर्ववत्फलवाक्यं यान्यमित्याह ।
पूर्ववदिति ॥ ४ ॥ इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यटीकायां पञ्चमाध्यायस्य पञ्चमं-
ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

ब्राह्मणान्तरमुत्थापयति । उपाधीनामिति । अनेकविशेषणत्वाच्च प्रत्येकं तेषां
मिति शेषः । तत्प्रायत्वे हेतुमाह । मनसीति । प्रकारान्तरेण तत्प्रायत्वमाह । मनसा
चेति । तस्य भास्वररूपत्वं साधयति । मनस इति । तस्य ध्यानार्थं स्थानं दर्शयति ।
तास्मिन्निति । औपाधिकमिदं परिमाणं स्वाभाविकं त्वानन्त्यमित्यभिप्रेत्याऽऽह ।

यथा व्रीहिर्वा यवो वा स एष सर्वस्येशानः सर्वस्या-
धिपतिः सर्वमिदं प्रशास्ति यदिदं किञ्च ॥ १ ॥ इति
बृहदारण्यकोपनिषदि पञ्चमाध्यायस्य षष्ठं ब्राह्मणम्
॥ ६ ॥ विद्युद्ब्रह्मेत्याहुर्विदानाद्विद्युद्विद्यत्येनं पाप्मनो
य एवं वेद विद्युद्ब्रह्मेति विद्युद्वचेव ब्रह्म ॥ १ ॥ इति
बृहदारण्यकोपनिषदि पञ्चमाध्यायस्य सप्तमं ब्राह्मणम् ॥७॥

हृदयस्यान्तस्तस्मिन्नित्येतत् । यथा व्रीहिर्वा यवो वा परिमाणत
एवंपरिमाणस्तस्मिन्नन्तर्हृदये योगिभिर्दृश्यत इत्यर्थः । स एष सर्वस्ये-
शानः सर्वस्य स्वभेदेजातस्येशानः स्वामी । स्वामित्वेऽपि सति कश्चि-
दमात्यादितन्नोऽयं तु न तथा किं तर्हीधिपतिरधिष्ठाय पालयिता ।
सर्वमिदं प्रशास्ति यदिदं किञ्च यत्किञ्चित्सर्वं जगत्तत्सर्वं प्रशास्ति ।
एवं मनोमयस्योपासनात्तथाहूपापत्तिरेव फलम् । तं यथा यथोपासते
तदेव भवतीति ब्राह्मणम् ॥ १ ॥ इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्ये पञ्च-
माध्यायस्य षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ ६ ॥

तथैवोपासनान्तरं सत्यस्य ब्रह्मणो विशिष्टफलमारभ्यते । विद्युद्ब्रह्मे-
त्याहुः । विद्युतो ब्रह्मणो निर्वचनमुच्यते । विदानादवस्वण्डनात्तमसो
मेघान्धकारं विदार्य ह्यवभासतेऽतो विद्युत् । एवंगुणं विद्युद्ब्रह्मेति
यो वेदासौ विद्यत्यवस्वण्डयति विनाशयति पाप्मन एनमात्मानं
प्रति प्रतिकूलभूताः पाप्मानो ये तान्सर्वान्पाप्मनोऽवस्वण्डयतीत्यर्थः ।
य एवं वेद विद्युद्ब्रह्मेति तस्यानुरूपं फलम् । विद्युद्धि यस्माद्ब्रह्म ॥१॥
इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्ये पञ्चमाध्यायस्य सप्तमं ब्राह्मणम् ॥ ७ ॥

स एष इति । यदुक्तं सर्वस्येशान इति तन्निगमयति । सर्वमिति । यथाऽन्यत्र
वथाऽत्राफलश्रुतेरफलमिदमुपासनमकार्यमिति चेन्नेत्याह । एवमिति ॥ १ ॥ इति
बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यटीकायां पञ्चमाध्यायस्य षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ ६ ॥

ब्राह्मणान्तरमुद्भाव्य विभजते । तथैवेत्यादिना । तमसो विदानाद्विद्युदिति
संबन्धः । तदेव स्फुटयति । मेघेति । उक्तमेव फलं प्रकटयति । एनमिति ॥ १ ॥
इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यटीकायां पञ्चमाध्यायस्य सप्तमं ब्राह्मणम् ॥ ७ ॥

१ छ. 'स्य भे' । २ च. 'दभात' । ३ ग. द. 'ति ॥ १ ॥ ४ घ. ग. 'ति । अयान् फलाभु' ।
५ न. 'ति । य एवमि' ।

वाचं धेनुमुपासीत तस्याश्चत्वारः स्तनाः स्वाहा-
कारो वषट्कारो हन्तकारः स्वधाकारस्तस्यै
द्वौ स्तनौ देवा उपजीवन्ति स्वाहाकारं च वष-
ट्कारं च हन्तकारं मनुष्याः स्वधाकारं पित-
रस्तस्याः प्राण ऋषभो मनो वत्सः ॥ १ ॥
इति बृहदारण्यकोपनिषदि पञ्चमाध्यायस्या-
ष्टमं ब्राह्मणम् ॥ ८ ॥

पुनरुपासनान्तरं तस्यैव ब्रह्मणो वाग्वै ब्रह्मेति वागिति शब्दद्वयी
तां वाचं धेनुं धेनुरिव धेनुर्यथा धेनुश्चतुर्भिस्तनैः स्तन्यं पयः क्षरति
वत्सायैवं वाग्धेनुर्वक्ष्यमाणैः स्तनैः पय इवान्नं क्षरति देवादिभ्यः । के
पुनस्ते स्तनाः के वा ते येभ्यः क्षरति । तस्या एतस्या वाचो धेन्वा
द्वौ स्तनौ देवा उपजीवन्ति वत्सस्थानीयाः । को तो । स्वाहाकारं च
वषट्कारं च । आभ्यां हि हविर्दीपते देवेभ्यः । हन्तकारं मनुष्याः ।
हन्तेति मनुष्येभ्योऽन्नं प्रयच्छन्ति । स्वधाकारं पितरः । स्वधाकारेण
हि पितृभ्यः स्वधां प्रयच्छन्ति । तस्या धेन्वा वाचः प्राण ऋषभः ।
प्राणेन हि वाक्प्रसूयते । मनो वत्सः । मनसा हि प्रसूयते । मनसा
ह्यालोचिते विषये वाक्प्रवर्तते । तस्मान्मनो वत्सस्थानीयम् । एवं
वाग्धेनुपासकैस्ताद्भाव्यमेव प्रतिपद्यते ॥ १ ॥ इति बृहदारण्यकोपनि-
षद्भाष्ये पञ्चमाध्यायस्याष्टमं ब्राह्मणम् ॥ ८ ॥

ब्राह्मणान्तरमवतारयति । पुनरिति । तां धेनुमुपासीवेति संबन्धः । वाचो धेन्वाश्च
सादृश्यं विशदयति । यथेत्यादिना । स्तनचतुष्टयं भोक्तृत्रयं च प्रश्नपूर्वकं प्रकटयति ।
के पुनरित्यादिना । कथं देवा यथोक्तौ स्तनावुपजीवन्ति तत्राऽऽह । आभ्यां
हीति । हेन्व यद्यपेक्षितमित्यर्थः । स्वधौमन्नम् । प्रसूयते प्रसूता क्षरणोद्यता क्रियते ।
मनसा ह्येत्यादिनोक्तं विवृणोति । मनसेति । फलाश्रवणादेवतदुपासनमर्केचित्कर-
मित्याशङ्क्याऽऽह । एवमिति । ताद्भाव्यं यथोक्तवागुपाधिकब्रह्मकर्मत्वमित्यर्थः ॥ १ ॥
इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यटीकायां पञ्चमाध्यायस्याष्टमं ब्राह्मणम् ॥ ८ ॥

१ घ. ज. 'विर्ह्य' । २ ग. च. ट. 'ति हि म' । ३ ट. स्वधामन्नं प्र' । ४ क. च. प्रसूय' ।
ग. घ. छ. प्रस्ताव्य' । ५ च. 'कस्तद्भावमे' । ६ घ. ण. हन्तेत्ये' । ७ ट. ण. 'धाऽन्न' । ८ क. ण.
प्रस्ताव्य' । घ. छ. प्रस्ताव्य' । ९ क. घ. छ. अ. ट. प्रस्तुता । ख. प्रस्तुता । १० ख. छ. ट. 'पकृत्व' ।

अयमग्निर्वैश्वानरो योऽयमन्तः पुरुषे येनेदमन्नं
पच्यते यदिदमद्यते तस्यैष घोषो भवति यमेत-
त्कर्णावपिधाय शृणोति स यदोत्क्रमिष्यन्भ-
वति नैनं घोषं शृणोति ॥ १ ॥ इति
बृहदारण्यकोपनिषदि पञ्चमाध्यायस्य नवमं
ब्राह्मणम् ॥ ९ ॥

यदा वै पुरुषोऽस्माल्लोकात्प्रैति स वायुमागच्छति

अयमग्निर्वैश्वानरः पूर्ववदुपासनान्तरमयमग्निर्वैश्वानरः । कोऽयमग्नि-
रित्याह । योऽयमन्तः पुरुषे । किं शरीरारम्भको नेत्युच्यते । येना-
ग्निना वैश्वानरारूपेनेदमन्नं पच्यते । किं तदन्नम् । यदिदमद्यते भुज्यतेऽन्नं
प्रजाभिर्जाठरोऽग्निरित्यर्थः । तस्य साक्षादुपलक्षणार्थमिदमाह ।
तस्याग्नेरन्नं पचतो जाठरस्यैष घोषो भवति । कोऽसौ । यं घोषमेतदिति
क्रियाविशेषणं कर्णावपिधायान्ङुलीभ्यामपिधानं कृत्वा शृणोति तं प्रजा-
पतिसुपासीत वैश्वानरमग्निम् । अत्रापि ताद्भाष्यं फलम् । तत्र प्रासङ्गि-
कमिदमरिष्टलक्षणमुच्यते । सोऽत्र शरीरे भोक्ता यदोत्क्रमिष्यन्भवति
नैनं घोषं शृणोति ॥ १ ॥ इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्ये पञ्चमाध्या-
यस्य नवमं ब्राह्मणम् ॥ ९ ॥

सर्वेषामस्मिन्प्रकरण उपासनानां गतिरियं फलं चोच्यते । यदा वै
पुरुषो विद्वानस्माल्लोकात्प्रैति शरीरं परित्यजति स तदा वायुमागच्छत्य-

ब्राह्मणान्तरमनूद्य तस्य तात्पर्यमाह । अयमिति । अन्नंपानस्य पक्ता । वत्सद्भावे
मानमाह । तस्येति । क्रियायाः श्रवणस्यैतदिति विशेषणं तद्यथा भवति तथेत्यर्थः ।
कौक्षेयान्युपाधिकस्य परस्योपासने प्रस्तुते सर्वात्याह । तत्रेति ॥ १ ॥ इति
बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यटीकायां पञ्चमाध्यायस्य नवमं ब्राह्मणम् ॥ ९ ॥

ब्राह्मणान्तरस्य तात्पर्यमाह । सर्वेषामिति । फलं चाश्रुतफलानामिति शेषः ।

तस्मै स तत्र विजिहीते यथा रथचक्रस्य
 खं तेन स ऊर्ध्व आक्रमते स आदित्यमाग-
 च्छति तस्मै स तत्र विजिहीते यथा लम्ब-
 रस्य खं तेन स ऊर्ध्व आक्रमते स चन्द्रमस-
 मागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीते यथा
 दुन्दुभेः खं तेन स ऊर्ध्व आक्रमते स लोक-
 मागच्छत्यशोकमहिमं तस्मिन्वसति शाश्वतीः
 समाः ॥ १ ॥ इति बृहदारण्यकोपनिषदि
 पञ्चमाध्यायस्य दशमं ब्राह्मणम् ॥ १० ॥

न्तरिक्षे तिर्यग्भूतो वायुः स्तिमितोऽभेचस्तिष्ठति । स वायुस्तत्र
 स्वात्मनि तस्मै संप्राप्तय विजिहीते स्वात्मावयवान्विगमयति चिच्छद्री-
 करोत्यात्मानमित्यर्थः । किंपरिमाणं छिद्रमिति । उच्यते । यथा रथच-
 क्रस्य खं छिद्रं प्रसिद्धपरिमाणम् । तेन चिद्रेण स विद्वानूर्ध्व आक्र-
 मत ऊर्ध्वः सन्गच्छति स आदित्यमागच्छति । आदित्यो ब्रह्मलोकं
 जिगमिषोमार्गनिरोधं कृत्वा स्थितः सोऽप्येवंविद् उपासकाय द्वारं प्रय-
 च्छति । तस्मै स तत्र विजिहीते । यथा लम्बरस्य खं वादित्रविशेषस्य
 चिच्छेद्रपरिमाणं तेन स ऊर्ध्व आक्रमते स चन्द्रमसमागच्छति । सोऽपि
 तस्मै तत्र विजिहीते । यथा दुन्दुभेः खं प्रसिद्धं तेन स ऊर्ध्व आक्र-
 मते स लोकं प्रजापतिलोकमागच्छति । किंवाशिष्टम् । अशोकं मानसेन
 दुःखेन विवर्जितमित्येतत् । अहिमं हिमवर्जितं शरीरदुःखवर्जितमित्यर्थः ।
 तं प्राप्य तस्मिन्वसति शाश्वतीर्नित्याः समाः संवत्सरानित्यर्थः ।
 ब्रह्मणो बहून्कल्पान्वसतीत्येतत् ॥ १ ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्ये पञ्चमाध्यायस्य दशमं ब्राह्मणम् ॥ १० ॥

किमिति विद्वान्वायुमागच्छति तमुपेक्ष्येव ब्रह्मलोकं कुतो न गच्छतीत्याशङ्क्याऽऽह ।
 अन्तरिक्ष इति । आदित्यं प्रत्यागमने हेतुमाह । आदित्य इति । उक्तंयं वाक्यं
 पाठयति । तस्मा इति । बहून्कल्पानित्यवान्तरकल्पोक्तिः ॥ १ ॥ इति बृहदारण्य-
 कोपनिषद्भाष्यटीकायां पञ्चमाध्यायस्य दशमं ब्राह्मणम् ॥ १० ॥

१ ग. छ. 'ध्वेमाक्र' । २ च. छ. 'ध्वेमाक्र' । ३ ड. 'ध्वेमाक्र' । ४ ग. 'हीत आत्मा' । ५ न.
 स्वाव' । ६ क. ग. घ. ङ. छ. ज. झ. 'सिद्धं प' । ७ च. 'नूर्ध्वं स गच्छ' । ग. ड. 'नूर्ध्वमाक्र' ।
 ८ ग. ऊर्ध्वं गच्छ' । क. ल. ड. छ. झ. ऊर्ध्वं स गच्छ' । ९ ड. च. छ. झ. ड. 'च्छिद्रं प' ।
 १० झ. ङ. च. छ. झ. ऊर्ध्वमाक्र' । ११ झ. ग. ङ. छ. ऊर्ध्वमाक्र' । १२ क. ग. घ. ङ. च.
 छ. ज. झ. ड. 'तिमा' । १३ च. ड. 'ल्पान्समतीत्येते' ।

एतद्वै परमं तपो यद्वाहितस्तप्यते परमं
 हैव लोकं जयति य एवं वेदैतद्वै परमं तपो यं
 प्रेतमरण्यं हरन्ति परमं हैव लोकं जयति य
 एवं वेदैतद्वै परमं तपो यं प्रेतमग्नावभ्यादधति
 परमं हैव लोकं जयति य एवं वेद ॥ १ ॥
 इति बृहदारण्यकोपनिषदि पञ्चमाध्यायस्यै-
 कादशं ब्राह्मणम् ॥ ११ ॥

एतद्वै परमं तपः । किं तत् । यद्वाहितो व्याधितो ज्वरादिपरि-
 श्रुतः सन्त्यज्यते तदेतत्परमं तप इत्येवं चिन्तयेत् । दुःखसामा-
 न्यात् । तस्येवं चिन्तयतो विदुषः कर्मक्षयहेतुस्तदेव तपो भवत्यनि-
 न्दतोऽविषीदतः । स एवं च तेन विज्ञानतपसा दग्धकिल्बिषः परमं
 हैव लोकं जयति य एवं वेद । तथा मुग्धुर्गुरादावेव कल्पयति किमेतद्वै
 परमं तपो यं प्रेतं मां ग्रामादरण्यं हरन्ति ऋत्विजोऽन्यकर्मणे तद्ग्रा-
 मादरण्यगमनसामान्यात्परमं मम तत्तपो भविष्यति । ग्रामादरण्यगमनं
 परमं तप इति हि प्रसिद्धम् । परमं हैव लोकं जयति य एवं वेद ।
 तथैतद्वै परमं तपो यं प्रेतमग्नावभ्यादधति । अग्निप्रवेशसामान्यात् ।
 परमं हैव लोकं जयति य एवं वेद ॥ १ ॥ इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्ये
 पञ्चमाध्यायस्यैकादशं ब्राह्मणम् ॥ ११ ॥

ब्रह्मोपासनमसङ्गेन फलवद्ब्रह्मोपासनमुपन्यस्यति । एतदिति । यद्वाहित इति
 प्रतीकमादाय व्याचष्टे । ज्वरादीति । कर्मक्षयहेतुरित्यत्र कर्मशब्देन पापमुच्यते ।
 परमं हैव लोकमित्यत्र तपसोऽनुकूलं फलं लोकशब्दार्थः । अस्तु ग्रामादरण्यगमनं
 तथाऽपि कथं तपस्त्वमित्याशङ्क्याऽऽह । ग्रामादिति ॥ १ ॥ इति बृहदारण्यकोप-
 निषद्भाष्यटीकायां पञ्चमाध्यायस्यैकादशं ब्राह्मणम् ॥ ११ ॥

अन्नं ब्रह्मेत्येक आहुस्तन्न तथा पूयति वा अन्नमृते
 प्राणात्प्राणो ब्रह्मेत्येक आहुस्तन्न तथा शुष्यति
 वै प्राण ऋतेऽन्नादेते ह त्वेव देवते एकधामूयं भूत्वा
 परमतां गच्छतस्तद्ध स्माऽऽह प्रानृदः पितरं
 किंस्विदेवैवं विदुषे साधु कुर्या किमेवास्मा
 असाधु कुर्यामिति स ह स्माऽऽह पाणिना मा

अन्नं ब्रह्मेति । तथेतदुपासनान्तरं विधित्सन्नाह । अन्नं ब्रह्मन्मद्यते
 यत्तद्ब्रह्मेत्येक आचार्या आहुस्तन्न तथा ग्रहीतव्यमन्नं ब्रह्मेति ।
 धेन्ये चाऽऽहुः प्राणो ब्रह्मेति तन्न तथा न ग्रहीतव्यम् । किमर्थं
 पुनरन्नं ब्रह्मेति न ब्राह्मम् । यस्मात्पूयति क्लिद्यते पूतिभावमापद्यत ऋते
 प्राणात्तत्कथं ब्रह्म भवितुमर्हति । ब्रह्म हि नाम तद्यदविनाशि । अस्तु तर्हि
 प्राणो ब्रह्म । नैवम् । यस्माच्छुष्यति वै प्राणः शोषमुपैति ऋतेऽन्नात् ।
 अत्ता हि प्राणः । अतोऽन्नेनाऽऽद्येन विना न शक्नोत्यात्मानं धारयितुम् ।
 तस्माच्छुष्यति वै प्राण ऋतेऽन्नात् । अत एकैकस्य ब्रह्मता नोपप-
 द्यते यस्मात्तस्मादेते ह त्वेवान्नप्राणदेवते एकधामूयमेकधामावं भूत्वा गत्वा
 परमतां परमत्वं गच्छतो ब्रह्मत्वं प्राप्नुतः । तदेतदेवमध्यवस्य ह स्माऽऽह
 स्म प्रानृदो नाम पितरमात्मनः किंस्वित्स्विदिति वितर्के । यथा
 मया ब्रह्म परिकल्पितमेवं विदुषे किंस्वित्साधु कुर्या साधु शोभनं
 पूजां का त्वस्मै पूजां कुर्यामित्यभिप्रायः । किमेवास्मै विदुषेऽसाधु
 कुर्या कृतकृत्योऽसावित्यभिप्रायः । अन्नप्राणो सहभूतो ब्रह्मेति विद्वा-
 न्नासौवसाधुकरणेन स्वाण्डतो भवति । नापि साधुकरणेन महीकृत-
 स्तमेवंवादिनं स पिता ह स्माऽऽह पाणिना हस्तेन निवारयन्मा

ब्राह्मणान्तरं ग्रहीत्वा वात्पथेमाह । अन्नमिति । यथा पूर्वस्मिन्ब्राह्मणे फलवद्ब्र-
 ह्मोपासनमुक्तं तद्वादित्याह । तथेति । एतदिति ब्रह्मविषयोक्तिः । उपास्यं ब्रह्म निर्धा-
 रयितुं विचारयति । अन्नमित्यादिना । अन्नस्य विनाशित्वेऽपि ब्रह्मत्वं किं न स्यादत
 आह । ब्रह्म हीति । कथमन्नं विना प्राणस्य शोषमाप्तिस्तन्नाऽऽह । अत्ता हीति । प्रत्येकं
 नाशित्वमतःशब्दार्थः । किंस्वित्साधुवादिवाक्यस्यार्थं विवृणोति । अन्नप्राणार्वाति ।

१ ग. घ. ज. अन्य आहुः । २ क. घ. 'स्विदि' । ३ क. ज. 'मेव वाऽस्मै' । च. घ. ड. 'मेव
 आस्मा एवं वि' । ४ ग. 'वास्मा एवं वि' । ५ घ. ज. 'साधु' ।

प्रातृद कस्त्वेनयोरेकधामूयं भूत्वा परमतां गच्छ-
तीति तस्मा उ हैतदुवाच वीत्यन्नं वै व्यन्ने ही-
मानि सर्वाणि भूतानि विष्टानि रमिति प्राणो वै
रं प्राणे हीमानि सर्वाणि भूतानि रमन्ते सर्वाणि ह
वा अस्मिन्भूतानि विशन्ति सर्वाणि भूतानि रमन्ते

प्रातृद भैवं वोचः । कस्त्वेनयोरन्नप्राणयोरेकधामूयं भूत्वा परमतां कस्तु
गच्छति न कश्चिदपि विद्वाननेन ब्रह्मदर्शनेन परमतां गच्छति । तस्मा-
न्नैवं वक्तुमर्हसि कृतकृत्योऽसाविति यद्येवं ब्रवीतु भवान्कथं परमतां
गच्छतीति । तस्मा उ हैतद्वक्ष्यमाणं वच उवाच । किं तत् । वीति ।
किं तद्वीति । उच्यते । अन्नं वै वि । अन्ने हि यस्मादिमानि सर्वाणि
भूतानि विष्टान्याश्रितान्यतोऽन्नं वीत्युच्यते । किंच रमितं ।
रमिति चोक्तवान्पिता । किं पुनस्तद्रम् । प्राणो वै रम् । कुत इत्याह ।
प्राणे हि यस्माद्ब्रह्माश्रये सति सर्वाणि भूतानि रमन्तेऽतो रं प्राणः ।
सर्वभूताश्रयगुणमन्नं सर्वभूतरतिगुणश्च प्राणः । न हि कश्चिदनायतनो
निराश्रयो रमते । नापि सत्यप्यायतनेऽप्राणो दुर्बलो रमते । यदा
त्वायतनवान्प्राणी बलवांश्च तदा कृतार्थमात्मानं मन्यमानो रमते लोकः
“युवा स्यात्साधुयुवाऽध्यायकः” इत्यादिश्रुतेः । इदानीमेवंविदः फलमाह ।
सर्वाणि ह वा अस्मिन्भूतानि विशन्त्यन्नगुणज्ञानात्सर्वाणि भूतानि रमन्ते

कस्त्विति प्रतीकमादाय व्याकरोति । ऐंनयोरिति । यद्येवमुक्तरित्या परमत्वं यदि
नास्तीत्यर्थः । उक्तमसंकीर्णं गुणद्वयं संक्षिप्याऽऽह । सर्वभूतेति । अन्नगुणं विना
प्राणगुणादेवद्वन्द्वानि सिध्यतीत्याशङ्क्याऽऽह । न हीति । प्राणगुणस्याप्यन्नगुणत्वसं-
भवादलं प्राणेनेत्याशङ्क्याऽऽह । नापीति । गुणद्वयस्य परस्परपेक्षामनुभवानु-
सारेण स्फोरयति । यदा त्विति । आयतनवतो बलवत्श्च कृतार्थतेत्यत्र तैत्तिरीयश्रुतिं
संवादयति । युवा स्यौदिति । आशिष्ठो दृढिष्ठो बलिष्ठस्तस्येयं पृथिवी सर्वा

१ च. छ. द. 'स्त्वेतयो' । २ क. 'तृदैवं' । ३ च. 'स्त्वतयो' । ४ झ. 'तां ग' । ५ घ. ज.
झ. भगवा' । ६ ख. ड. च. छ. द. 'न्कथय कथं' । ७ झ. च. छ. द. 'णं गुणद्वयं व' । ८ झ. ग.
छ. झ. ड. 'ति चो' । ९ च. 'णी च व' । १० क. झ. छ. अ. द. एतयो' । ११ घ. ङ. ञ.
'देव ध्यानं । १२ क. 'दित्यादिना । आ' ।

य एवं वेद ॥ १ ॥ इति बृहदारण्यकोपनिषदि
पञ्चमाध्यायस्य द्वादशं ब्राह्मणम् ॥ १२ ॥ उक्थं
प्राणो वा उक्थं प्राणो हीदुः सर्वमुत्थापयत्यु-
द्वास्मादुक्थविद्वीरस्तिष्ठत्युक्थस्य सायुज्यं
सलोकतां जयति य एवं वेद ॥ १ ॥ यजुः प्राणो
वै यजुः प्राणे हीमानि सर्वाणि भूतानि युज्यन्ते

प्राणगुणज्ञानाच्च एवं वेद ॥ १ ॥ इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्ये पञ्च-
माध्यायस्य द्वादशं ब्राह्मणम् ॥ १२ ॥

उक्थं तथोपासनान्तरमुक्थं शस्त्रम् । तद्धि प्रधानं महाव्रते क्रतौ ।
किं पुनस्तदुक्थम् । प्राणो वा उक्थम् । प्राणश्च प्रधान इन्द्रियाणा-
मुक्थं चं शस्त्राणामत उक्थमित्युपासीत । कथं प्राण उक्थमित्याह ।
प्राणो हि यस्मादिदं सर्वमुत्थापयति । उत्थापनादुक्थं प्राणः । न ह्यप्राणः
कश्चिदुत्तिष्ठति । तदुपासनफलमाह । उद्वास्मादेवंविद उक्थवित्प्राणवि-
द्वीरः पुत्र उर्जिष्ठति ह दृष्टमेतत्फलमदृष्टं उक्थस्य सायुज्यं सलोकतां
जयति य एवं वेद ॥ १ ॥

यजुरिति चोपासीत प्राणम् । प्राणो वै यजुः । कथं यजुः प्राणः ।
प्राणे हि यस्मात्सर्वाणि भूतानि युज्यन्ते । न ह्यसति प्राणे केनचित्क-

वित्तस्य पूर्णा स्यादित्येतदादिशब्देन गृह्यते ॥ १ ॥ इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यटी-
कायां पञ्चमाध्यायस्य द्वादशं ब्राह्मणम् ॥ १२ ॥

अन्नप्राणयोगुणद्वयविशिष्टयोर्मिलितयोरुपासनमुक्तमिदानीं ब्राह्मणान्तरमादाय
वात्पर्यमाह । उक्थमिति । सत्सु शस्त्रान्तरेषु किमित्युक्थमुपास्यत्वेनापन्यस्यवे
तत्राऽऽह । तद्धीति । कस्मिन्किमरोपर्यं कस्योपास्यत्वमिति प्रश्नद्वारा विवृणोति ।
किं पुनरिति । तस्मिन्नुक्थदृष्टौ हेतुमाह । प्राणश्चेति । तस्मिन्नुक्थशब्दस्य समवे-
तार्थत्वं प्रश्नपूर्वकमाह । कथमित्यादिना । उत्थानस्य स्वतोऽपि संभवान्न प्राण-
कृतत्वमित्याशङ्क्याऽऽह । न हीति । उक्थस्य प्राणस्यैतद्विज्ञानवारतम्यमपेक्ष्य
सायुज्यं सालोक्यं च व्याख्येयम् ॥ १ ॥

यजुःशब्दस्यान्यत्र कृत्वत्वादयुक्तं प्राणविषयत्वमिति शङ्कित्वा परिहरति । कथ-
मित्यादिना । असत्यपि प्राणे योगः संभवतीत्याशङ्क्याऽऽह । न हीति । प्रकर-

युज्यन्ते हास्मै सर्वाणि भूतानि श्रेष्ठचाय यजुषः
 सायुज्यं सलोकतां जयति य एवं वेद ॥ २ ॥
 साम प्राणो वै साम प्राणे हीमानि सर्वाणि
 भूतानि सम्यञ्चि सम्यञ्चि हास्मै सर्वाणि भूतानि
 श्रेष्ठचाय कल्पन्ते साम्नः सायुज्यं सलो-
 कतां जयति य एवं वेद ॥ ३ ॥ क्षत्रं प्राणो वै
 क्षत्रं प्राणो हि वै क्षत्रं त्रायते हैनं प्राणः क्षणितोः
 प्र क्षत्रमत्रमाप्नोति क्षत्रस्य सायुज्यं सलोकतां

स्यचिद्योगसामर्थ्यम् । अतो युनक्तीति प्राणो यजुः । एवंविदः फलमाह ।
 युज्यन्त उच्चच्छन्त इत्यर्थः । हास्मा एवंविदे सर्वाणि भूतानि श्रेष्ठञ्च
 श्रेष्ठभावस्तस्मै श्रेष्ठचाय श्रेष्ठभावायाप्यं नः श्रेष्ठो भवेदिति । यजुषः प्राणस्य
 सायुज्यमित्यादि सर्वं समानम् ॥ २ ॥

सामेति चोपासीत प्राणम् । प्राणो वै साम । कथं प्राणः साम ।
 प्राणे हि यस्मात्सर्वाणि भूतानि सम्यञ्चि संगच्छन्ते संगमनात्साम्याप-
 त्तिहेतुत्वात्साम प्राणः । सम्यञ्चि संगच्छन्ते हास्मै सर्वाणि भूतानि ।
 न केवलं संगच्छन्त एव श्रेष्ठभावाय चास्मै कल्पन्ते समर्थ्यन्ते । साम्नः
 सायुज्यमित्यादि पूर्ववत् ॥ ३ ॥

तं प्राणं क्षत्रमित्युपासीत । प्राणो वै क्षत्रं प्रसिद्धमेतत्प्राणो हि वै
 क्षत्रम् । कथं प्रसिद्धतेत्याह । त्रायते पालयत्येनं पिण्डं देहं प्राणः
 क्षणितोः शस्त्रादिर्हिंसितात्पुनर्मासेनाऽऽपूरयति यस्मात्तस्मात्क्षत्रत्राणा-
 त्प्रसिद्धं क्षत्रत्वं प्राणस्य । विद्वत्फलमाह । प्र क्षत्रमत्रं न त्रायतेऽन्येन
 केनार्चादत्यत्रं क्षत्रं प्राणस्तमत्रं क्षत्रं प्राणं प्राप्नोतीत्यर्थः । शास्त्रान्तरे वा
 पाठात्क्षत्रमात्रं प्राप्नोति प्राणो भवतीत्यर्थः । क्षत्रस्य सायुज्यं सलोकतां

णानुग्रहीतप्राणशब्दश्रुत्या यजुःशब्दस्य रूढिं त्यक्त्वा योगोऽङ्गीक्रियत इत्याह ।
 अत ईति ॥ २ ॥

संगमनादित्येतदेव व्याचष्टे । साम्येति ॥ ३ ॥

शास्त्रान्तरशब्देन माध्यंदिनशास्त्रोच्यते ॥ ४ ॥

जयति य एवं वेद ॥ ४ ॥ इति बृहदारण्यकोपनि-
षदि पञ्चमाध्यायस्य त्रयोदशं ब्राह्मणम् ॥ १३ ॥

जयति य एवं वेद ॥ ४ ॥ इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्ये पञ्च-
माध्यायस्य त्रयोदशं ब्राह्मणम् ॥ १३ ॥

ब्रह्मणो हृदयाद्यनेकोपाधिविशिष्टस्योपासनमुक्तमथेदानीं गायत्र्युपा-
धिविशिष्टस्योपासनं वक्तव्यमित्यारभ्यते । सर्वच्छन्दसां हि गायत्री-
छन्दः प्रधानभूतम् । तत्प्रयोक्तृगयत्राणाद्गायत्रीति' वक्ष्यति । न चान्येषां
छन्दसां प्रयोक्तृमाणत्राणसामर्थ्यम् । प्राणात्मभूता च सा सर्वच्छन्दसां
साऽऽत्मा प्राणः । प्राणश्च क्षर्तत्राणात्क्षत्रमित्युक्तम् । प्राणश्च गायत्री ।
तस्मात्तदुपासनमेव विधित्स्पते । द्विजोत्तमजन्महेतुत्वाच्च । गायत्र्या
ब्राह्मणमसृजत त्रिष्टुभा राजन्यं जगत्या वैश्यामिति द्विजोत्तमस्य द्वितीयं
जन्म गायत्रीनिमित्तम् । तस्मात्प्रधाना गायत्री । ब्राह्मणा व्युत्थाय
ब्राह्मणा अभिवदन्ति स ब्रह्मणो विपापो विरजोऽर्वाचां कत्सो ब्राह्मणो
भवतीत्युत्तमपुरुषार्थसंबन्धं ब्राह्मणस्य दर्शयति । तच्च ब्राह्मणत्वं गाय-

इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यटीकायां पञ्चमाध्यायस्य त्रयोदशं ब्राह्मणम् ॥ १३ ॥

वृत्तमनुद्य गायत्रीब्राह्मणस्य तात्पर्यमाह । ब्रह्मण इत्यादिना । छन्दोन्तरेष्वपि
विद्यमानेषु किमिति गायत्र्युपाधिकमेव ब्रह्मोपास्यमिष्यते तत्राऽऽह । सर्वच्छन्दसा-
मिति । तत्प्राधान्ये हेतुमाह । तैत्प्रयोक्तिरिति । तुल्यं प्रयोक्तृमाणत्राणसामर्थ्यं
छन्दोन्तराणामर्पाति चेन्नेत्याह । न चेति । प्रमाणाभावादिति भावः । किञ्च प्राणा-
त्मभावो गायत्र्या विवक्ष्यते प्राणश्च सर्वेषां छन्दसां निर्वेर्कत्वादात्मा तथा च सर्वे-
च्छन्दोव्यापकगायत्र्युपाधिकब्रह्मोपासनमेवात्र विवक्षितमित्याह । प्राणात्मेति । तदा-
त्मभूता गायत्रीत्युक्तं व्यक्तीकरोति । प्राणश्चेति । तत्प्रयोक्तृगयत्राणाद्धि गायत्री ।
प्राणश्च वागादीनां त्राता । ततश्चैकलक्षणत्वात्तयोस्तादात्म्यमित्यर्थः । प्राणगायत्र्यो-
स्तादात्म्ये फलितमाह । तस्मादाति । गायत्रीप्राधान्ये हेत्वन्तरमाह । द्विजोत्तमेति ।
तदेव स्फुटयति । गायत्र्येति । तत्प्राधान्ये हेत्वन्तरमाह । ब्राह्मणा इति । कथंभवा-
वता गायत्रीप्राधान्यं तत्राऽऽह । तच्चेति । अतो वक्तव्यमित्यत्रातःशब्दार्थमाह ।

भूमिरन्तरिक्षं द्यौरित्यष्टावक्षराण्यष्टाक्षरं ह
 वा एकं गायत्र्यै पदमेतदु हैवास्या एतत्स
 यावदेषु त्रिषु लोकेषु तावद्भ जयति योऽस्या
 एतदेवं पदं वेद ॥ १ ॥ ऋचो यजूंषि
 सामानीत्यष्टावक्षराण्यष्टाक्षरं ह वा एकं
 गायत्र्यै पदमेतदु हैवास्या एत-

त्रीजन्ममूलमतो वक्तव्यं गायत्र्याः सतत्त्वम् । गायत्र्या हि यः सृष्टो
 द्विजोत्तमो निरङ्कुश एवोत्तमपुरुषार्थसाधनेऽधिक्रियतेऽतस्तन्मूलः पर-
 मपुरुषार्थसंबन्धः । तस्मात्तदुपासनविधानायाऽऽह । भूमिरन्तरिक्षं
 द्यौरित्येतान्यष्टावक्षराणि । अष्टाक्षरमष्टावक्षराणि यस्य तदिदमष्टाक्षरम् ।
 ह वै प्रसिद्धावद्योतको । एकं प्रथमं गायत्र्यै गायत्र्याः पदम् । यकारे-
 षोवाष्टत्वं पूरणम् । एतदु हैवैतदेवास्या गायत्र्याः पदं पादः प्रथमो भूम्या-
 दलक्षणस्त्रैलोक्यात्मा । अष्टाक्षरत्वसामान्यात् । एवमेतत्रैलोक्या-
 त्मकं गायत्र्याः प्रथमं पदं यो वेद तस्यैतत्फलम् । स विद्वान्यावर्त्कि-
 चिदेषु त्रिषु लोकेषु जेतव्यं तावत्सर्वं ह जयति योऽस्या एतदेवं
 पदं वेद ॥ १ ॥

तथर्चो यजूंषि सामानीति त्रयीविद्यानामाक्षराण्येतान्यप्यष्टावेव तथै-
 वाष्टाक्षरं ह वा एकं गायत्र्यै पदं द्वितीयमेतदु हैवास्या एतदृग्यजुःसा-

गायत्र्या हीति । अधिकारित्वकृतं कार्यमाह । अत इति । वच्छब्दे गायत्रीवि-
 षयः । गायत्रीवैशिष्ट्यं परामृश्य फलितमुपसंहरति । तस्मादिति । गायत्रीप्रथमपा-
 दस्य सप्ताक्षरत्वं प्रतीयते न त्वष्टाक्षरत्वमित्याशङ्क्याऽऽह । यकारेणेति । गाय-
 त्रीप्रथमपादस्य त्रैलोक्यनाम्नश्च संख्यासामान्यप्रयुक्तं कार्यमाह । एतदिति । गाय-
 त्रीप्रथमपादे त्रैलोक्यदृष्ट्यारोपस्य प्रयोजनं दर्शयति । एवमिति । प्रथमपादज्ञाने
 विराडात्मकत्वं फलतीत्यर्थः ॥ १ ॥

प्रथमे पादे त्रैलोक्यदृष्टिवद्वितीये पादे कर्तव्या त्रैविद्यदृष्टिरित्याह । तथेति । दृष्टिवि-
 ध्युपयोगित्वेन संख्यासामान्यं कथयति । ऋच इति । संख्यासामान्यफलमाह । एतदिति ।

१ घ. ज. 'त्रीम्' । २ ख. घ. ड. च. ज. ड. 'ते तत' । ३ क. ग. घ. च. ज. छ. ड.
 'तयद' । ४ ख. घ. छ. ड. तत । ५ क. 'पादे ज्ञाते वि' । ६ ख. ड. 'ज्ञानं वि' । ७ क. ख. छ.
 ड. 'त्मकं फ' । न. 'त्मत्वं फ' ।

त्स यावतीयं त्रयी विद्या तावद्द जयति
योऽस्या एतदेवं पदं वेद ॥ २ ॥ प्राणोऽ-
पानो व्यान इत्यष्टावक्षराण्यष्टाक्षरं ह वा
एकं गायत्र्यै पदमेतद्दु हैवास्या एतत्स याव-
दिदं प्राणि तावद्द जयति योऽस्या एतदेवं
पदं वेदाथास्या एतदेव तुरीयं दर्शतं पदं परो-
रजा य एष तपति यद्वै चतुर्थं तत्तुरीयं दर्शतं
पदमिति ददश इव ह्येष परोरजा इति सर्वमु

मलक्षणमष्टाक्षरत्वसामान्यादेव । स यावतीयं त्रयी विद्या त्रय्या विद्यया
यावत्फलजातमाप्नोते तावद्द जयति योऽस्या एतद्गायत्र्यास्त्रैविद्य-
लक्षणं पदं वेद ॥ २ ॥

तथा प्राणोऽपानो व्यान एतान्यपि प्राणाद्यभिधानाक्षराण्यष्टौ । तच्च
गायत्र्यास्तृतीयं पदं यावदिदं प्राणिजातं तावद्द जयति योऽस्या एत-
देवं गायत्र्यास्तृतीयं पदं वेद । अधानन्तरं गायत्र्यास्त्रिपदायाः शब्दा-
त्मिकायास्तुरीयं पदमुच्यतेऽभिधेयभूतमस्याः प्रकृताया गायत्र्या एतदेव
वक्ष्यमाणं तुरीयं दर्शतं पदं परोरजा य एष तपति । तुरीयमित्यादि-
वाक्यपदार्थं स्वयमेव व्याचष्टे श्रुतिः । यद्वै चतुर्थं प्रसिद्धं लोके
तदिह तुरीयशब्देनाभिधीयते । दर्शतं पदमित्यस्य कोऽर्थ इत्यु-
च्यते । ददश इव दश्यत इव ह्येष मण्डलान्तर्गतः पुरुषोऽतो दर्शतं
पदमुच्यते । परोरजा इत्यस्य पदस्य कोऽर्थ इत्युच्यते । सर्वं समस्तमु

विद्याफलं दर्शयति । स यावतीति ॥ २ ॥

प्रथमद्वितीयपादयोस्त्रैलोक्यत्रैविद्यदृष्टिवत्तृतीये पादे, प्राणादिदृष्टिः कर्तव्येत्याह ।
तथेति । ननु त्रिपदा गायत्री व्याख्याता चेत्किमुत्तरग्रन्थेत्याशङ्क्याऽऽह ।
अथेति । शब्दात्मकगायत्रीप्रकरणविच्छेदाथोऽथशब्दः । यद्वै चतुर्थमित्यादिग्रन्थस्य
पूर्वेण पौनरुक्त्यमाशङ्क्याऽऽह । तुरीयमिति । इहेति प्रकृतवाक्योक्तिः । योगि-
भिर्दृश्यत इवेति लक्ष्यते न तु मुरुयर्माश्वरस्य दृश्यत्वमतीन्द्रियत्वादित्याह । दश्यत
इवेति । 'लौका रजांस्युच्यन्ते' इति श्रुत्यन्तरमाश्रित्याऽऽह । समस्तमिति । आधि-

१ घ. ज. झ. 'आन्त्रयीवि' । २ घ. ज. 'भूतं तथाऽस्याः' । ३ घ. ज. 'दमित्युच्य' । ४ घ.
म. न. 'मित्यादीति ।

ह्येवैष रज उपर्युपरि तपत्येव॑ हैव श्रिया यशसा तपति
योऽस्या एतदेवं पदं वेद ॥ ३ ॥ सैषा गायत्र्ये-
तस्मिं॑स्तुरीये दर्शते पदे परोरजसि प्रतिष्ठिता

ह्येवैष मण्डलस्थः पुरुषो रजो रजोजातं समस्तं लोकमि-
त्यर्थः । उपर्युपर्याधिपत्यभावेन सर्वं लोकं रजोजातं तपति । उपर्युपरीति
वीप्सा सर्वलोकाधिपत्यंख्यापनार्था । ननु सर्वशब्देनैव सिद्धत्वाद्धीप्साऽ-
नर्थिका । नैष दोषः । येषामुपरिष्ठात्सविता दृश्यते तद्विषय एव सर्व-
शब्दः स्यादित्याशङ्कानिवृत्त्यर्थं वीप्सा “ये चामुष्मात्पराश्चो लोका-
स्तेषां चेषे देवकामानां च” इति श्रुत्यन्तरात् । तस्मात्सर्वाविरोधार्था
वीप्सा । यथाऽसौ सविता सर्वाधिपत्यलक्षणा श्रिया यशसा
च ख्यात्या तपत्येवं हैव श्रिया यशसा च तपति योऽस्या एतदेवं
तुरीयं दर्शतं पदं वेद ॥ ३ ॥

सैषा त्रिपदोक्ता या त्रैलोक्यत्रैविद्यप्रमाणलक्षणा गायत्र्येतस्मिंश्चतुर्थे
तुरीये दर्शते पदे परोरजसि प्रतिष्ठिता । मूर्तामूर्तरसत्वादादित्यस्य ।
रसापाये हि वस्तु नीरसमप्रतिष्ठितं भवति । यथा काष्ठादि
दग्धसारं तद्वत् । तथा मूर्तामूर्तात्मकं जगन्निपदा गायत्र्या-

पत्यभावेनेति कथं व्याख्यौनमित्याशङ्क्याऽऽह । उपर्युपरीतीति । वीप्सामासि-
पति । नन्विति । सर्वं रजस्वपतीत्येतावतैव सर्वाधिपत्यस्य सिद्धत्वाद्ग्रथं वीप्सेति
चोद्यं दूषयति । नैष दोष इति । येषां लोकानामिति यावत् । मण्डलपुरुषस्य
निरङ्कुशमाधिपत्यमित्यत्र च्छान्दोग्यश्रुतिमनुकूलयति । ये चेति । वीप्सार्थवत्त्वमुपसं-
हरति । तस्मादिति । चतुर्थपादज्ञानस्य फलवत्त्वं कथयति । यथेति ॥ ३ ॥

अभिधानामिधेयात्मिकां गायत्रीं व्याख्यायाभिधानस्याभिधेयत्वत्रत्वमाह ।
सैषेति । आदित्ये प्रतिष्ठिता मूर्तामूर्तात्मिका गायत्रीत्यत्र हेतुमाह । मूर्तेति ।
भवतु मूर्तामूर्ताद्भागानुसारेणाऽऽदित्यस्य तत्सारत्वं तथाऽपि कथं गायत्र्यास्व-
त्प्रतिष्ठत्वं पृथगेव सा मूर्ताद्यात्मिका स्थास्यवीत्याशङ्क्याऽऽह । रसेति । तद्व-
दादित्यसंबन्धाभावे मूर्ताद्यात्मिका गायत्री स्यादप्रतिष्ठितेति शेषः । साराह्वे स्वाव-
त्र्येण मूर्तादेर्न स्थितिरिति स्थिते फलितमाह । तथेति । आदित्यस्य स्वातन्त्र्यं वार-

१ स. क. छ. 'त्यक्षप' । २ घ. ज. सिद्धा वीप्सा । ३ स. ग. छ. घ. 'वीविरो' । ४ च. ट. 'था
चासौ' । ५ च. ट. 'प्राणादिल' । ६ क. घ. ण. 'ख्यातमि' । ७ क. 'तिष्ठत्वं' । न. ट. ष. 'तिष्ठितत्वं' ।

तद्वै तत्सत्ये प्रतिष्ठितं चक्षुर्वै सत्यं चक्षुर्हि
वै सत्यं तस्माद्यदिदानीं द्वौ विवदमानावेयाता-
महमंदर्शमहमश्रौषमिति य एवं ब्रूयादहमं-
दर्शमिति तस्मा एव श्रद्दध्याम तद्वै तत्सत्यं
बले प्रतिष्ठितं प्राणो वै बलं तत्प्राणे प्रतिष्ठितं

दित्ये प्रतिष्ठिता तद्वसत्वात्सह त्रिभिः पादैः । तद्वै तुरीयं पदं सत्ये प्रति-
ष्ठितम् । किं पुनस्तत्सत्यमित्युच्यते । चक्षुर्वै सत्यम् । कथं चक्षुः सत्य-
मित्याह । प्रसिद्धमेतच्चक्षुर्हि वै सत्यम् । कथं प्रसिद्धतेत्याह । तस्माद्य-
द्यदीदानीमेव द्वौ विवदमानौ विरुद्धं वदमानावेयातामागच्छेयातामहम-
दर्शं दृष्टवानस्मीत्यन्य आहाहमश्रौषं त्यया दृष्टं न तथा तद्वस्तिवति
तयोर्य एवं ब्रूयादहमद्राक्षमिति तस्मा एव श्रद्दध्याम न पुनर्यो ब्रूया-
दहमश्रौषमिति । श्रोतुर्मृषा श्रवणमपि संभवति न तु चक्षुषो मृषा
दर्शनम् । तस्मान्नाश्रौषमित्युक्तवते श्रद्दध्याम । तस्मात्सत्यप्रतिपात्तहे-
तुत्वात्सत्यं चक्षुस्तस्मिन्सत्ये चक्षुषि सह त्रिभिरितरैः पादैस्तुरीयं पदं
प्रतिष्ठितमित्यर्थः । उक्तं च स आदित्यः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति चक्षु-
षीति । तद्वै तुरीयपदाश्रयं सत्यं बले प्रतिष्ठितम् । किं पुनस्तद्बलमि-
त्याह । प्राणो वै बलं तस्मिन्प्राणे बले प्रतिष्ठितं सत्यम् । तथाचोक्तं

यति । तद्वा इति । सत्यशब्दस्यावृत्तविपरीतवाग्विषयत्वं शङ्काद्वारा वारयति । किं
पुनरित्यादिना । चक्षुषः सत्यत्वे प्रमाणाभावं शङ्कित्वा दूषयति । कथमित्यादिना ।
श्रोतरि श्रद्धाभावे हेतुमाह । श्रोतुरिति । द्रष्टुरपि मृषादर्शनं संभवतीत्याशङ्क्याऽऽह ।
न त्विति । कचित्कथंचित्संभवेऽपि श्रोत्रपेक्षया द्रष्टरि विश्वासो दृष्टो लोकस्ये-
त्याह । तस्मान्नेति । विश्वासातिशयफलमाह । तस्मादर्शति । आदित्यस्य चक्षुषि
प्रतिष्ठितत्वं पञ्चमेऽपि प्रतिपादितमित्याह । उक्तं चेति । सत्यस्य स्वातन्त्र्यं प्रत्याह ।
तद्वा इति । सत्यस्य प्राणप्रतिष्ठितत्वं च पाञ्चमिकमित्याह । तथाचेति । सूत्रं प्राणो
वायुः । तच्छब्देन सत्यशब्दिवसर्वभूतग्रहणम् । सत्यं बले प्रतिष्ठितमित्यत्र लोकप्रसिद्धिं

१ च. 'मद्राक्षम' । २ च. 'मद्राक्षमि' । ३ घ. क. ज. ड. 'षं यत्त्वयम् । ४ च. चक्षुषा । ५
ख. छ. 'धोर्मृषा । ६ छ. छ. 'त्यं पदं ष' । ७ घ. न. ण. प्राणे प्र' ।

तस्मादाहुर्बलं सत्यादोगीय इत्येवम्बेषा गाय-
त्र्यध्यात्मं प्रतिष्ठिता सा हैषा गया स्तत्रे प्राणा
वै गयास्तत्प्राणा स्तत्रे तद्यद्रया स्तत्रे तस्मा-
द्गायत्री नाम स यामेवामू सावित्रीमन्वाहैषैव
सा स यस्मा अन्वाह तस्य प्राणा स्नायते॥४॥

सूत्रे तदोतं च प्रोतं चेति । यस्माद्बले सत्यं प्रतिष्ठितं तस्मादाहुर्बलं
सत्यादोगीय ओजीय ओजस्तरमित्यर्थः । लोकेऽपि यस्मिन्हि यदा-
श्रितं भवति तस्मादाश्रितादाश्रयस्य बलवत्तरत्वं प्रसिद्धम् । न हि
दुर्बलं बलवतः क्वचिदाश्रयभूतं दृष्टम् । एवमुक्तन्यायेन उ एषा गायत्र्य-
ध्यात्ममध्यात्मं प्राणे प्रतिष्ठिता । सैषा गायत्री प्राणः । अतो गायत्र्यां
जगत्प्रतिष्ठितम् । यस्मिन्प्राणे सर्वे देवा एकं भवन्ति । सर्वे वेदाः कर्माणि
फलं च । सर्वं गायत्री प्राणरूपा सती जगत आत्मा । सा हैषा गयास्तत्रे
जातवती । के पुनर्गयाः । प्राणा वागादयो वै गयाः । शब्दकरणात् ।
तांस्तत्रे सैषा गायत्री । तत्तत्र यद्यस्माद्गयांस्तत्रे तस्माद्गायत्री नाम ।
गयत्राणाद्गायत्रीति प्रथिता । स आचार्य उपनीय माणवकमष्टवर्षं यामे-
वामूं गायत्रीं सावित्रीं सविशुदेवताकामन्वाहं पच्छोऽर्धर्चशः समस्तां
च । एषैव सा साक्षात्प्राणो जगत आत्मा माणवकाय सर्पितेहेदानीं
व्याख्याता नान्या स आचार्यो यस्मै माणवकायान्वाहानुवक्ति तस्य
माणवकस्य गयान्प्राणांस्नायते नरकादिपतनात् ॥ ४ ॥

प्रमाणयति । तस्मादिति । तदेवोपपादयति । लोकेऽपीति । तदेव व्यतिरेकमुखे-
नाऽऽह । न हीति । एतेन गायत्र्याः सूत्रात्मत्वं सिद्धमित्याह । एवमिति । तस्मि-
न्नर्थे वाक्यं योजयति । सैषेति । गायत्र्याः प्राणत्वे किं सिध्यति तदाह । अत
इति । तदेव स्पष्टयति । यस्मिन्भित्पादिना । गायत्रीनामनिर्वचनेन तस्या जगज्जी-
वनहेतुत्वमाह । सा हैषेति । प्रयोक्तृशरीरं सप्तम्यर्थः । गायन्तीति गया वागुपलक्षि-
ताश्चक्षुरादयः । ब्राह्मण्यमूलत्वेन स्तुत्यर्थे गायत्र्या एव सावित्रीत्वमाह । स आचार्य
इति । पच्छः पादशः सावित्र्या गायत्रीत्वं साधयति । स इति । अतः सावित्री
गायत्रीति शेषः ॥ ४ ॥

१ च. ह. द. सैव । २ घ. ज. 'स्तत्र एषा । ३ क. ग. घ. च. ज. ह. द. 'मूं सा' । ४ च.
द. 'ह पादशोऽर्ध' । ५ द. 'ति । अस्मि' । ६ घ. ण. 'ति । पा' ।

तां हैतामेके सावित्रीमनुष्टुभमन्वाहुर्वागनुष्टु-
 बेतद्वाचमनुब्रूम इति न तथा कुर्याद्वायत्रीमेव
 सावित्रीमनुब्रूयाद्यदि ह वा अप्येवंविद्ब्रह्मिव
 प्रतिगृह्णाति न हैव तद्वायत्र्या एकंचन पदं
 प्रति ॥ ५ ॥

तामेतां सावित्रीं हैके शास्त्रिनोऽनुष्टुभमनुष्टुं प्रभवामनुष्टुच्छन्दस्काम-
 न्वाहुरूपनीताय । तदभिप्रायमाह । वागनुष्टुप् । वाक्च शरीरे सरस्वती
 तामेव हि वाचं सरस्वतीं माणवकायानुब्रूम इत्येतद्ब्रह्मन्तः । न तथा
 कुर्यान्न तथा विद्याद्यत्त आहुर्मृषैव तत् । किं तर्हि गायत्रीमेव सावित्री-
 मनुब्रूयात् । कस्मात् । यस्मात्प्राणो गायत्रीत्युक्तम् । प्राण उक्ते वाक्च
 सरस्वती चान्ये च प्राणाः सर्वे माणवकाय समर्पितं भवति । किंचेदं
 प्रासङ्गिकमुक्त्वा गायत्रीविदं स्तौति । यदि ह वा अप्येवंविद्ब्रह्मिव न
 हि तस्य सर्वात्मनो बहु नामास्ति किंचित्सर्वात्मकत्वाद्बिदुषः प्रतिगृ-
 ह्णाति न हैव तत्प्रतिग्रहजातं गायत्र्या एकंचनैकमपि पदं प्रति पर्या-
 षम् ॥ ५ ॥

मतान्तरमुद्गावयति । तामेतामिति । 'तत्सवितुर्वृणीमहे वयं देवस्य भोजनम् । श्रेष्ठं
 सर्वधातमं तुरं भगस्य धमिहि' इत्यनुष्टुभं सावित्रीमाहुः । सवितृदेवताकत्वादित्यर्थः ।
 उपनीतस्य माणवकस्य प्रथमतः सरस्वत्यां वर्णात्मिकायां सापेक्षत्वं द्योतयितुं
 हिशब्दः । दूषयति । नेत्यादिना । नन्वपेक्षितवागात्मकसरस्वतमिषमर्पणं विना गायत्रीस-
 मर्पणमयुक्तमिति शङ्कित्वा परिहरति । कस्मादित्यादिना । यदि हेत्यादेरुत्तरस्य
 ग्रन्थस्याव्यवहितपूर्वग्रन्थासंगतिमाशङ्क्याऽऽर्ह । किंचेदमिति । सावित्र्या गायत्री-
 त्वमिति यावत् । इवशब्दार्थं दर्शयति । न हीति । यद्यपि बहु प्रातृगृह्णाति विद्वा-
 निति पूर्वेण संबन्धः । तथाऽपि न तेन प्रतिग्रहजातेनैकस्यापि गायत्रीपदस्य विज्ञा-
 नफलं भुक्तं स्यात् । दूरतस्तु दोषाधायकत्वं तस्येत्यर्थः ॥ ५ ॥

१ घ. ई. ज. 'ष्टुच्छ' । २ घ. सावित्री । ३ ख. घ. ड. छ. वाक्सर' । ४ ख. ड. छ.
 स्तौतीशानीम् । ५ य' । ६ घ. ड. ज. ड. 'विदेवंविद्ब्रह्मि' । ६ ख. ड. छ. 'व च न ।
 ७ क. ख. छ. ड. 'त्यां भवणात्मि' । ८ क. ख. छ. ड. 'ह । इदं' ।

स य इमां स्त्रील्लोकान्पूर्णां प्रतिगृह्णीयात्सोऽस्या
एतत्प्रथमं पदमाप्नुयादथ यावतीयं त्रयी विद्या
यस्तावत्प्रतिगृह्णीयात्सोऽस्या एतद्द्वितीयं पद-
माप्नुयादथ यावदिदं प्राणि यस्तावत्प्रतिगृह्णी-
यात्सोऽस्या एतत्तृतीयं पदमाप्नुयादथास्या एत-
देव तुरीयं दर्शितं पदं परोरजा य एष तपति

स य इमां स्त्रीन्स यो गायत्रीविदिमान्भूरादींस्त्रीन्गोश्वदिधनपूर्णांल्लो-
कान्प्रतिगृह्णीयात्स प्रतिग्रहोऽस्या गायत्र्या एतत्प्रथमं पदं यद्वाख्या-
तमाप्नुयात्प्रथमपदविज्ञानफलं तेन भुक्तं स्यान्न त्वधिकदोषोत्पादकः स
प्रतिग्रहः । अथ पुनर्यावतीयं त्रयी विद्यौ यस्तावत्प्रतिगृह्णीयात्सोऽस्या
एतद्द्वितीयं पदमाप्नुयात् । द्वितीयपदविज्ञानफलं तेन भुक्तं स्यात् । तथा
यावदिदं प्राणि यस्तावत्प्रतिगृह्णीयात्सोऽस्या एतत्तृतीयं पदमाप्नुयात् ।
तेन तृतीयपदविज्ञानफलं भुक्तं स्यात् । कल्पयित्वेदमुच्यते । पाद-
त्रयसममपि यदि कश्चित्प्रतिगृह्णीयात्तत्पादत्रयविज्ञानफलस्यैव क्षय-
कारणं न त्वन्यस्य दोषस्य कर्तृत्वे क्षमम् । न चैवं दाता प्रतिग्र-
हीता वा गायत्रीविज्ञानस्तुतये कल्प्यते । दाता प्रतिग्रहीता च यद्य-
प्येवं संभाव्यते नासौ प्रतिग्रहोऽपराधक्षमः । कस्माद्यतोऽभ्यधिकमपि
पुरुषार्थविज्ञानमवशिष्टमेव चतुर्थपादविषयं गायत्र्यास्तद्दर्शयति ।
अथास्या एतदेव तुरीयं दर्शितं पदं परोरजा य एष तपति ।

गायत्रीविदः प्रतिगृह्णतो दोषाभावं सामान्येनोक्त्वा विशेषवस्तेदभात्रमाह । स य
इति । यथा त्रैलोक्यावच्छिन्नस्य त्रैविद्यावच्छिन्नस्य चार्थस्य प्रतिग्रहेण पादद्वयवि-
ज्ञानफलमेव भुक्तं नाधिकं दूषणं वथेति यावत् । प्रतिग्रहीता दाता वा नैवंविधः
संभाव्यते किंतु स्तुत्यर्थे श्रुत्यैवत्कल्पितमित्याह । कल्पयित्वेति । उक्तमेव संयद्वाति ।
पाषत्रयेति । कल्पयित्वेदमुच्यत इति किमिति कल्प्यते मुख्यमवैतर्किकं न स्यादित्या-
शङ्क्याऽऽह । न चेति । कल्पनाऽपि तर्हि किमर्थेत्याशङ्क्याऽऽह । गायत्रीति ।
अङ्गीकृत्योत्तरवाक्यमुत्थापयति । दातेति । तदेवाऽऽकाङ्क्षापूर्वकमाह । कस्मा-
दिति । वागात्मकपदत्रयविज्ञानफलभोगोक्त्यानन्तर्यमथशब्दार्थः । नैव प्राप्त्यं प्रतिग्र-

१ घ.प्र. 'प्रतिग्रहप्रथ' । २ च.ड. 'या प्रसिद्धा तावत्तद्वच्छिन्नं वस्तु य' । ३ च.ड. 'तोऽस्याधि' । ४ क.
क.छ. 'र्षेय' । ५ क.घ.ज. 'ति । तच्च' । ६ घ.ज. 'त्तमा' । ७ घ. ज. 'सर्वार्थस्य' । ८ घ.प्र. ज. 'हे पां' ।

नैव केनचनाऽऽप्यं कुत उ एतावत्प्रतिगृह्णीयात्
 ॥६॥ तस्या उपस्थानं गायत्र्यस्येकपदी द्विपदी
 त्रिपदी चतुष्पद्यपदसि न हि पद्यसे । नमस्ते
 तुरीयाय दर्शताय पदाय परोरजसेऽसावदो मा

यद्येतेनैव केनचन केनचिदपि प्रतिग्रहेणाऽऽप्यं नैव प्राप्यमित्यर्थः ।
 यथा पूर्वोक्तानि त्रीणि पदानि । एतान्यपि नैवाऽऽप्यानि केनचित्क-
 ल्पयित्वैवमुक्तं परमार्थतः कुत उ एतावत्प्रतिगृह्णीयात्त्रैलोक्यादिसमम् ।
 तस्माद्गायत्र्येवंप्रकारोपास्येत्यर्थः ॥ ६ ॥

तस्या उपस्थानं तस्या गायत्र्या उपस्थानमुपेत्य स्थानं नम-
 स्करणमनेन मन्त्रेण । कोऽसौ मन्त्र इत्याह । हे गायत्र्यसि भवसि
 त्रैलोक्यपादेनैकपदी । त्रयीविद्यारूपेण द्वितीयेन द्विपदी । प्राणा-
 दिना तृतीयेन त्रिपद्यसि । चतुर्थेन तुरीयेण चतुष्पद्यसि । एवं
 चतुर्भिः पादैरुपासकेः पद्यसे ज्ञापसेऽतःपरं परेण निरुपाधिकेन
 स्वेनाऽऽत्मनाऽपदसि । अविद्यमानं पदं यस्यास्तव येन पद्यसे सा
 त्वमपदसि यस्मान्नाहि पद्यसे नेति नेत्यात्मत्वात् । अतो व्यवहा-
 रविषयाय नमस्ते तुरीयाय दर्शताय पदाय परोरजसे । असौ शत्रुः
 पाप्मा त्वत्प्राप्तिविघ्नकरोऽदस्तदात्मनः कार्यं यत्त्वत्प्राप्तिविघ्नकर्तृत्वं मा

हेण केनचिदपि नैव भुक्तं स्यादित्यर्थः । तत्रैव वैधर्म्येदृष्टान्तमाह । यथेति । तानि
 प्रतिग्रहेण यथाऽऽप्यानि न तथैर्वेदाप्यमित्यर्थः । कुत इत्यादिवाक्यस्य वात्पर्यमाह ।
 एतान्यपीति । गायत्रीविदः स्तुतिरुक्ता तत्फलमाह । तस्मादिति । एवंप्रकारा पाद-
 चतुष्टयरूपा सर्वात्मिकेत्यर्थः ॥ ६ ॥

प्रकृतमुपासनमेव मन्त्रेण संघट्ठाति । तस्या इत्यादिना । ध्येयं रूपमुक्त्वा ज्ञेयं
 गायत्र्या रूपमुपन्यस्यति । अतःपरमिति । चतुर्थस्य पादस्य पादत्रयापेक्षया
 प्राधान्यमभिप्रेत्याऽऽह । अत इति । यथोक्तनमस्कारस्य प्रयोजनमाह । असाविति ।

प्रापदिति यं द्विष्यादसावस्मै कामो मा समृद्धीति
वा न हेवास्मै स कामः समृध्यते यस्मा एवमुप-
तिष्ठतेऽहमदः प्रापमिति वा ॥ ७ ॥ एतद् वै तज्ज-
नको वैदेहो बुडिलिमाश्वतराश्विमुवाच यन्नु हो
तद्रायत्रीविदब्रूथा अथ कथं हस्तीभूतो वहसीति
मुखं ह्यस्याः सम्राण्ण विदांचकारेति होवाच

प्रापन्मैव प्राप्नोतु । इतिशब्दो मन्त्रपरिसमाप्त्यर्थः । यं द्विष्याद्यं प्रति
द्वेषं कुर्यात्स्वयं विद्वांस्तं प्रत्यनेनोपस्थानमसौ शत्रुरमुकनामेति नाम
शुद्धीयादस्मै यज्ञदत्तायाभिषेत्तः कामो मा समृद्धिं समृद्धिं मा प्राप्नोत्विति
वोपतिष्ठते । न हेवास्मै देवदत्ताय स कामः समृध्यते । कस्मै । यस्मा
एवमुपतिष्ठते । अहमदो देवदत्ताभिषेत्तं प्रापमिति वोपतिष्ठते । असावदो
मा प्रापदित्यादित्रयाणां मन्त्रपदानां यथाकामं विकल्पः ॥ ७ ॥

गायत्र्या मुखविधानापार्थवाद उच्यते । एतद् किल वै स्मर्यते ।
तत्तत्र गायत्रीविज्ञानविषये जनको वैदेहो बुडिलो नामतोऽश्वतराश्वस्या-
पत्यमाश्वतराश्विस्तं किलोक्तवान् । यन्नु इति वितर्के हो अहो
इत्येतत्तच्चस्वं गायत्रीविदब्रूथा गायत्रीविदस्मीति यदब्रूथाः किमिदं
तस्य वचसोऽननुकृपम् । अथ कथं यदि गायत्रीवित्प्रतिग्रहदोषेण
हस्तीभूतो वहसीति । स प्रत्याह राज्ञा स्मारितो मुखं गायत्र्या हि यस्मा-
दस्या हे सम्राण्ण विदांचकार न विज्ञातवानस्मीति होवाच । एकाङ्ग-

द्विविधमुपस्थानमाभिचारिकमाभ्युदयिकं च तत्राऽऽद्यं द्वेषा व्युत्पादयति । यं द्विष्या-
दिति । नाम शुद्धीयात्तदीयं नाम शुद्धीत्वा च तदभिषेत्तं मा प्रापदित्यनेनोपस्थानमिति
संबन्धः । आभ्युदयिकमुपस्थानं दर्शयति । अहमिति । कीदृगुपस्थानमत्र मन्त्रपदेन
कर्तव्यमित्याशङ्क्य यथारुचि विकल्पं दर्शयति । असाविति ॥ ७ ॥

किं तद्रायत्रीविज्ञानप्रतिकूलमुपलभ्यते तदाह । अथेति । पूर्वापरविरो-
धावद्योतकोऽथशब्दः । तथाऽपि गायत्रीविज्ञानस्य फलवत्त्वे सति प्रतिकूलमिदं
हस्तीभूतस्य तव मां प्रति वहनमित्याशङ्क्याऽऽह । एकाङ्गेति । राजा ब्रूते ।

१ ग. च. समर्थेति । २ क. घ. ङ. ज. ट. ठ. ड. काम कथ्यं । ३ क. समर्थि । ४ क. ख.
घ. ङ. छ. ज. झ. 'ति चोप' । ५ घ. ज. 'दिलं ना' । ६ क. ख. ङ. छ. 'शान्तं' । ७ ख. घ.
'दशमुप' । ८ ख. छ. ङ. 'लभते' ।

तस्या अग्निरेव मुखं यदि ह वा अपि बह्वि-
वाग्नावभ्यादधति सर्वमेव तत्संदहत्येव हैवैवं-
विद्यद्यपि बह्विव पापं कुरुते सर्वमेव तत्संप्साय
शुद्धः पूतोऽजरोऽमृतः संभवति ॥ ८ ॥ इति
बृहदारण्यकोपनिषदि पञ्चमाध्यायस्य चतुर्दशं
ब्राह्मणम् ॥ १४ ॥ हिरण्मयेन पात्रेण

विकलत्वाद्गायत्रीविज्ञानं ममाफलं जातम् । गृणु तर्हि तस्या गायत्र्या
अग्निरेव मुखम् । यदि ह वा अपि बह्विवेन्धनमग्नावभ्यादधति लौकिकाः
सर्वमेव तत्संदहत्येवन्धनमग्निरेवं हैवैवंवाद्गायत्र्या अग्निर्मुखमित्येवं वेत्ती-
त्येवंवित्स्यात्स्वयं गायत्र्यात्माऽग्निमुखः सन् । यद्यपि बह्विव पापं
कुरुते प्रतिग्रहादिदोषं तत्सर्वं पापजातं संप्सायं भक्षयित्वा शुद्धोऽग्निव-
त्पूतश्च तस्मात्प्रतिग्रहदोषाद्गायत्र्यात्माऽजरोऽमृतश्च संभवति ॥ ८ ॥
इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्ये पञ्चमाध्यायस्य चतुर्दशं ब्राह्मणम् ॥ १४ ॥

यो ज्ञानकर्मसमुच्चयकारी सोऽन्तकाल आदित्यं प्रार्थयति । अस्ति च
प्रसङ्गो गायत्र्यास्तुरीयः पादो हि सः । तदुपस्थानं प्रकृतमतः स एव
प्रार्थयते । हिरण्मयेन ज्योतिर्मयेनै पात्रेण यथा पात्रेणेष्टं वस्त्वपिधीयत
एवमिदं सत्याख्यं ब्रह्म ज्योतिर्मयेन मण्डलेनापिहितमिवासमाहित-

गृण्वति । मुखविज्ञानस्य दृष्टान्तावष्टम्भेन फलमाचष्टे । यदीत्यादिना । इवश-
ब्दोऽवधारणार्थः । पापसंस्पर्शराहित्यं शुद्धिस्तत्फलासंस्पर्शस्तु पूतवेति भेदः ।
गायत्रीज्ञानस्य क्रममुक्तिफलत्वं दर्शयति । गायत्र्यात्मेति ॥ ८ ॥ इति बृहदार-
ण्यकोपनिषद्भाष्यटीकायां पञ्चमाध्यायस्य चतुर्दशं ब्राह्मणम् ॥ १४ ॥

ब्राह्मणान्तरस्य तात्पर्यमाह । यो ज्ञानकर्मेति । आदित्यस्यामस्तुतत्वात्कथं
तत्प्रार्थनेत्याशङ्क्याऽऽह । अस्ति चेति । तथाऽपि कथमादित्यस्य प्रसङ्गस्तत्राऽऽह ।
तदुपस्थानार्थमिति । नमस्ते तुरीयाथेति हि दर्शितमित्यर्थः । आदित्यस्य प्रसङ्गे
सति फलितमाह । अत इति । समाहितचेतसां प्रयत्नेनादित्यत्वात्पिहितमेव किं
पिहितमिदमित्यत्र हेतुमाह । असमाहितेति । जगतः पोषणाद्धर्महिमवृष्ट्यादिदानेनेति

१ अ. छ. 'य स भ' । क. ग. घ. ङ. ज. झ. ट. 'य संभ' । २ च. 'न मण्डलेन पा' । ३ च.
द. 'मिष्टं स' । ४ घ. झ. 'सां द' । ५ क. ख. छ. द. 'ततामपि द' । ६ झ. 'क्रित्वापि' । ७ अ.
छ. द. 'मिव तत्राऽऽह । ८ क. 'वेति तत्राऽऽह ।

सत्यस्यापिहितं मुखम् । तत्त्वं पूषन्नपावृणु
सत्यधर्माय दृष्टये । पूषन्नेकर्षे यम सूर्यं प्राजा-
पत्य व्यूह रश्मिन् । समूह तेजो यत्ते रूपं

चेतसामहृश्यत्वात्तद्बुध्यते । सत्यस्यापिहितं मुखं मुख्यं स्वरूपं तद-
पिधानं पात्रमापिधानमिव दर्शनमतिबन्धकारणं तत्त्वं हे पूषञ्जगतः
पोषणात्पूषा सविताऽपावृष्वपावृतं कुरु दर्शनमतिबन्धकारणमपन-
येत्यर्थः । सत्यधर्माय सत्यं धर्मोऽस्य मम सोऽहं सत्यधर्मा तस्मै
त्वदात्मभूतायेत्यर्थः । दृष्टये दर्शनाय । पूषन्नित्यादीनि नामान्यामन्त्र-
णार्थानि सवितुः । एकर्षे एकश्चासावृषिश्रैकर्षिदर्शनादृषिः । स हि
सर्वस्य जगत आत्मा चक्षुश्च सन्सर्वं पश्यत्येको वा गच्छतीत्येकर्षिः
“सूर्यं एकाकी चरति” इति मन्त्रवर्णात् । यम सर्वं हि जगतः संयमनं त्वत्कृ-
तम् । सूर्यं सुष्टीरयेते रसान् रश्मीन्प्राणान्निधयो वा जगत इति । प्राजा-
पत्य प्रजापतेरीश्वरस्यापत्यं हिरण्यगर्भस्य वा हे प्राजापत्य व्यूह विग-
मय रश्मिन् । समूह संक्षिपाऽऽत्मनस्तेजो येनाहं शक्रुयां द्रष्टुम् ।
तेजसा ह्यपहतर्हाष्ट्रं शक्रुयां त्वत्स्वरूपमञ्जसा द्रष्टुम् । विद्योतन इवे
रूपाणामत उपसंहर तेजः । यत्ते तव रूपं सर्वकल्याणानामतिशयेन

शेषः । अपावरणंकरणमेव विवृणोति । दर्शनेति । सत्यं परमार्थस्वरूपं ब्रह्म धर्मस्वभाव
इति यावत् । ननु दर्शनार्थं तत्प्रतिबन्धकनिवृत्तौ पूषाणि नियुक्ते किमित्यन्ये संबोध्य
नियुज्यन्ते तत्राऽऽह । पूषन्नित्यादीनीति । दर्शनादृषिरित्युक्तं विशदयति । स हीति ।
‘सूर्यं आत्मा जगत्स्वरथुषश्च’ इति मन्त्रवर्णमश्रित्योक्तम् । जगत आत्मेति । ‘चक्षुर्मित्रस्य
वरुणस्याग्नेः’ इत्येतदाश्रित्याऽऽह । चक्षुश्चेति । साभाविका रश्मयो न विगमयितुं
शक्या इत्याशङ्क्याऽऽह । समूहेति । मदीयंतेजःसंक्षेपं विनाऽपि ते मत्स्वरूपदर्शनं
स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । तेजसा हीति । विद्योतनं विद्युत्प्रकाशास्वस्मिन्सति रूपाणां
स्वरूपमञ्जसा चक्षुषा न शक्यं द्रष्टुं तस्य चक्षुर्मोषित्वात्तथेत्याह । विद्योतन इवेति ।
तेजःसंक्षेपस्य प्रयोजनमाह । यदिति । किंच नाहं त्वां भृत्यवद्याचेऽभेदेन ध्याव-

१ च. छ. ड. 'मो यस्य' । २ क. ग. घ. च. छ. 'स्मै तदा' । ३ च. ड. 'णोत्सर्वस्य जगतो
नियमनायम् । ४ छ. ग. सर्वस्य । ५ घ. ज. 'यति र' । ६ च. ड. 'ते तोयादीन्सा' । ७ च. ड.
'णादीन्धि' । ८ च. ड. 'ति व्युत्पत्तेः । प्रा' । ९ घ. छ. ज. छ. 'व स्वरु' । १० घ. ण. 'भमे' ।
ड. 'नकार' । ११ क. च. ण. 'दीयंते' ।

कल्याणतमं तत्ते पश्यामि । योऽसावसौ पुरुषः
सोऽहमस्मि । वायुरनिलममृतमथेदं भस्मान्तं
शरीरम् । ॐ क्रतो स्मर कृतं स्मर
क्रतो स्मर कृतं स्मर । अग्ने नय सुपथा राये

कल्याणं कल्याणतमं तत्ते पश्यामि । पश्यामो वयं वचनव्यत्ययेन । योऽसौ भूर्भुवःस्वर्वाहृत्यवयवः पुरुषः पुरुषाकृतित्वात्पुरुषः सोऽहमस्मि भवामि । अंहरहमिति चोपनिषद् उक्तत्वादादित्यच्चाक्षुषयोस्तदेवेदं परामृश्यते सोऽहमस्म्यमृतमिति संबन्धः । ममामृतस्य सत्यस्य शरीरपाते शरीरस्थो यः प्राणो वायुः सोऽनिलं वाक् वायुमेव प्रतिगच्छन्तु । तथाऽन्या देवताः स्वां स्वां प्रकृतिं गच्छन्तु । अथेदमपि भस्मान्तं सत्पृथिवीं पातु शरीरम् । अथेदानीमात्मनः संकल्पभूतां मनसि व्यवस्थितामग्निदेवतां प्रार्थयते । ॐ क्रतो । ॐमिति क्रतो इति च संबोधनार्थावेव । ॐकारप्रतीकत्वादीम् । मनोमयत्वाच्च क्रतुः । हे ॐ हे क्रतो स्मर स्मर्तव्यमन्तकाले हि त्वं स्मरणवशादिष्टा गतिः प्राप्यतेऽतः प्रार्थयते यन्मया कृतं तत्स्मर पुनरुक्तिरादरार्था । किंच हेऽग्ने नय प्रापय सुपथा शोभनेन मार्गेण राये धनाय कर्मफलप्राप्तय इत्यर्थः । न दाक्षणेन

त्वादित्याह । योऽसाविति । व्याहृतिशरीरे कथमहमिति प्रयोगोपपत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह । अहरिति । तदेवेदमित्यहंरूपमुच्यते । ननु तव शरीरपातेऽपि नामृतत्वमाध्यात्मिकैवाख्यादिप्रतिबन्धादत्र आह । ममेति । वायुग्रहणस्योपलक्षणत्वं विवक्षित्वाऽऽह । तथेति । देहस्थदेवतानामप्रतिबन्धकत्वेऽपि देहस्यैव सूक्ष्मतां गतस्य प्रतिबन्धकत्वान्न तवामृतत्वमित्याशङ्क्याऽऽह । अथेति । मन्त्रान्तरमवतार्य व्याकरोति । अथेदानीमित्यादिना । अवधीत्योमीश्वरः सर्वस्य रसकस्तस्य जाठराग्निप्रतीकत्वेन ध्यातृत्वादिभ्रिशाब्देन निर्देशः । एवमग्निदेवतां संबोध्य नियुञ्जे । स्मरेति । इष्टां गतिं जिगमिषता किमिति स्मरणे देवता नियुज्यते तत्राऽऽह । स्मरणेति । प्रार्थनान्तरं समुच्चिनोति । किंचेति । उक्तमेव व्यनक्ति । नेत्यादिना । अस्मान्न-

* त्वादेति पञ्चमी ।

१ च. 'हमि' । २ ल. ग. ड. छ. 'बहुक' । ३ च. ड. 'न्यः । कथमीहृदिवधत्वं तव देहेन्द्रियाद्यत्रच्छिन्नत्वादित्यत आह । म' । ४ ग. हि स्मर' । ५ च. ड. त्स्मरेति पु' । ६ घ. अ. ण. 'रे पुरुषे क' । ७ ल. छ. 'क वाद्यादि' ।

अस्मान्विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् । युयो-
 ध्यस्मज्जुहुराणमेनो भूयिष्ठां ते नमउक्तिं
 विधेम ॥ १ ॥ इति बृहदारण्यकोपनिषदि
 पञ्चमाध्यायस्य पञ्चदशं ब्राह्मणम् ॥ १५ ॥
 इति बृहदारण्यकोपनिषदि पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥
 बृहदारण्यकक्रमेण सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

कृष्णेन पुनरावृत्तियुक्तेन किं तर्हि शुक्रेणैव सुपथाऽस्मान्विश्वानि
 सर्वाणि हे देव वयुनानि प्रज्ञानानि सर्वप्राणिनां विद्वान् । किञ्च युयो-
 ध्यपनय वियोजयात्मदस्मत्तो जुहुराणं कुटिलमेनः पापं पापजातं
 सर्वम् । तेन पापेन विद्युक्ता वयमेष्याम उत्तरेण पथा त्वत्प्रसादात् ।
 किंतु वयं तुभ्यं परिचर्यां कर्तुं न शक्नुमो भूयिष्ठां बहुतमां ते तुभ्यं नम-
 उक्तिं नमस्कारवचनं विधेम नमस्कारोक्त्या परिचरेमेत्यर्थः । अन्यत्कर्तु-
 मशक्ताः सन्त इति ॥ १ ॥ इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्ये पञ्चमाध्या-
 यस्य पञ्चदशं ब्राह्मणम् ॥ १५ ॥

इति श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य
 श्रीशंकरभगवतः कृतौ बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्ये पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

येति पूर्वेण संबन्धः । प्रज्ञानग्रहणं कर्मादीनामुपलक्षणम् । प्रार्थनान्तरं दर्शयति ।
 किञ्चेति । पापवियोजनफलमाह । तेनेति । भवद्विराराधितो भवतां यथोक्तं फलं
 साधयिष्यामीत्याशङ्क्याऽऽह । किञ्चित्त्विति । बहुतमत्वं भक्तिश्रद्धाविरेकयुक्तत्वम् । यागा-
 दिनाऽपि परिचरणं क्रियतामित्याशङ्क्याऽऽह । अन्यदिति । संततनमस्कारोक्त्या
 परिचरेमेति पूर्वेण संबन्धः । अशक्तिश्च मुमूर्षाविशादिति द्रष्टव्यम् । इतिशब्दोऽध्याय-
 समाप्त्यर्थः ॥ १ ॥ इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यटीकायां पञ्चमाध्यायस्य पञ्चदशं
 ब्राह्मणम् ॥ १५ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीशुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यभगवदानन्दज्ञा-
 नकृतायां बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यटीकायां पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

१ च. ढ. 'नि तदुपलक्षितानि कर्माणि च स' । २ च. ढ. विमुक्ता । ३ च. ढ. वयं यास्याम ।
 ४ घ. ज. 'मोऽतो भू' ।

ॐ यो ह वै ज्येष्ठं च श्रेष्ठं च वेद ज्येष्ठश्च
श्रेष्ठश्च स्वानां भवति प्राणो वै ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च

ॐ प्राणो गायत्रीत्युक्तम् । कस्मात्पुनः कारणात्प्राणभावो
गायत्र्या न पुनर्वागादिभाव इति । यस्माज्ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च प्राणो न
वागाद्यो ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्चाभाजः । कथं ज्येष्ठत्वं श्रेष्ठत्वं च प्राणस्येति
तन्निर्दिधारयिष्येदमारभ्यते । अथैवोक्तयजुःसामक्षत्रादिभावैः प्राण-
स्येवोपासनमभिहितं सत्स्वप्यन्येषु चक्षुरादिषु । तत्र हेतुमात्रमिहाऽऽन-
न्तर्येण संबध्यते । न पुनः पूर्वशेषता । विवक्षितं तु स्थित्वात्स्य
काण्डस्य पूर्वत्र यदनुक्तं विशिष्टफलं प्राणविषयमुपासनं तद्वक्तव्यमिति ।
यः कश्चिद् वा इत्यवधारणार्थो । यो ज्येष्ठश्रेष्ठगुणं वक्ष्यमाणं यो वेदासौ
भवत्येव ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च । एवं फलेन प्रलोभितः सन्प्रश्रयाभिमुत्सी-
भूतस्तस्मै चाऽऽह । प्राणो वै ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च । कथं पुनरवगम्यते

ॐकारो द्वादशत्रयं ब्रह्माब्रह्मोपासनानि तत्फलं तदर्थो गतिरादित्वाद्युपस्थानमि-
त्येषोऽर्थः सप्तमे निवृत्तः । संप्रति प्राधान्येनैवाब्रह्मोपासनं सफलं श्रीमन्पादिकर्म च
वक्तव्यमित्यष्टमध्यायमारभमाणो ब्राह्मणसंगतिमाह । प्राण इति । यस्मात्प्राणो
गायत्रीति युक्तमुक्तमिति शेषः । प्राणस्य ज्येष्ठत्वादि नाद्यापि निर्धारितमिति शक्तिस्त्वा
परिहरति । कथमित्यादिना । प्रकारान्तरेण पूर्वोत्तरग्रन्थसंगतिमाह । अथवेति ।
आदिशब्दादन्नवैशिष्ट्यादिनिर्देशः । तत्रेति प्राणस्यैव विशिष्टगुणकस्योपास्यत्वोक्तिः ।
हेतुर्ज्येष्ठत्वादिस्वन्मात्रमिहानन्तरग्रन्थे कथ्यत इति शेषः । तदेवं पूर्वग्रन्थस्य
हेतुमत्त्वाद्दुत्तरस्य च हेतुत्वादानन्तर्येण पौर्वापर्येण पूर्वग्रन्थेन सहोत्तरग्रन्थ-
जावं संबध्यत इति फलितमाह । आनन्तर्येणोति । वक्ष्यमाणप्राणोपास-
नस्य पूर्वोक्तोक्थाद्युपास्तिस्येवत्वमाहाङ्ग्य गुणभेदात्फलभेदाच्च नैवमित्यभिप्रेत्याऽऽह ।
न पुनरिति । किमिति प्राणोपासनमिह स्वतन्त्रमुपदिश्यते तत्राऽऽह । स्थित्वा-
दिति । इतिशब्दो ब्राह्मणारम्भोपसंहारार्थः । एवं ब्राह्मणारम्भं प्रतिषाद्याक्षराणि
व्याचष्टे । यः कश्चिदित्यादिना । यच्छब्दस्य पुनरुपादानमन्वयार्थम् । निपातयोर-
र्थमवधारणमेव प्रागुक्तं प्रकटयति । भवत्येवेति । प्रश्रय कोऽसौ ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्चेति
प्रश्रस्तदर्शमिति यावत् । प्राणस्य ज्येष्ठत्वादिकमाक्षिपति । कथमिति । तत्र हेतुमाह ।

१ क. छ. ट. 'यो ज्येष्ठत्वश्रेष्ठत्वभा' । ग. घ. ज. 'यो ज्येष्ठश्रेष्ठगणभा' । २ स. 'थ ह ऋग्यजुः' ।
३ क. 'भ वे' । ४ घ. छ. ट. 'ष्ठश्चेति । क' । ५ ख. घ. छ. ट. 'निर्दत्तः । ६ ख. छ. ट. 'न्येन
भ' । ७ क. 'न्येन क' ।

ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च स्वानां भवत्यपि च येषां बुभूषति य एवं वेद ॥ १ ॥

प्राणो ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्चेति । यस्मान्निषेककाल एव शुक्रशोणितसंबन्धः प्राणादिकलापस्याविशिष्टः । तथाऽपि नामाणं शुक्रं विरोहतीति प्रथमो वृत्तिलाभः प्राणस्य चक्षुरादिभ्यः । अतो ज्येष्ठो वयसा प्राणः । निषेककालादारभ्य गर्भं पुष्पति प्राणः । प्राणे हि लब्धवृत्तौ पश्चाच्चक्षुरादीनां वृत्तिलाभः । अतो युक्तं प्राणस्य ज्येष्ठत्वं चक्षुरादिषु । भवति तु कश्चित्कुले ज्येष्ठो गुणाहीनत्वात्तु न श्रेष्ठः । मध्यमः कनिष्ठो वा गुणाढ्यत्वाद्भवेच्छ्रेष्ठो न ज्येष्ठः । नै तु तथेहेत्याह प्राण एव तु ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च । कथं पुनः श्रेष्ठ्यमवगम्यते प्राणस्य तदिह संवादेन दर्शयिष्यामः । सर्वथाऽपि तु प्राणं ज्येष्ठश्रेष्ठगुणं यो वेदोपास्ते स स्वानां ज्ञातीनां ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च भवति । ज्येष्ठश्रेष्ठगुणोपासनसामर्थ्यात्स्वव्यतिरेकेणापि च येषां मध्ये ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च भविष्यामीति बुभूषति भवितुमिच्छति तेषामपि ज्येष्ठश्रेष्ठप्राणदर्शी ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च भवति । नमु वयोनिमित्तं ज्येष्ठत्वं तदिच्छातः कथं भवतीत्युच्यते । नैष दोषः । प्राणवृत्तिलाभस्यैव ज्येष्ठत्वस्य विवक्षितत्वात् ॥ १ ॥

यस्मादिति । तस्मान्ज्येष्ठत्वादिकं तुल्यमेवेति शेषः । संबन्धाविशेषमङ्गीकृत्य ज्येष्ठत्वं प्राणस्य सावयति । तथाऽपीति । उक्तमेव समर्थयते । निषेककालादिति । तत्रापि विप्रतिपन्नं प्रत्याह । प्राणे हीति । ज्येष्ठत्वेनैव श्रेष्ठत्वे सिद्धे किमिति पुनरुक्तिरित्याशङ्क्याऽऽह । भवति त्विति । ज्येष्ठत्वे सत्यपि श्रेष्ठत्वाभावमुक्त्वा तस्मिन्सत्यपि ज्येष्ठत्वाभावमाह । मध्यम इति । इहेति प्राणोक्तिः । प्राणश्रेष्ठत्वे प्रमाणाभावमाशङ्क्य प्रत्याह । कथमित्यादिना । पूर्वोक्तमुपास्तिफलमुपसंहरति । सर्वथाऽपीति । आरोपेणानारोपेण वेत्यर्थः । ज्येष्ठस्य विद्याफलैवत्वमाक्षिपति । नन्वात । तस्य विद्याफलत्वं सावयति । उच्यत इति । इच्छातो ज्येष्ठ्यं दुःसाध्यमिति दोषस्यासत्त्वमाह । नेति । तत्र हेतुमाह । प्राणवदिति । यथा प्राणकृवाशनादिप्रयुक्तश्चक्षुरादीनां वृत्तिलाभस्तथा प्राणोपासकावीनं जीवनमन्येषां स्वानां च भवतीति प्राणदर्शिनो ज्येष्ठत्वं न वयोनिबन्धनमित्यर्थः ॥ १ ॥

१ घ. ज. न ज्येष्ठयेन । न । ग. न ज्येष्ठयेनैव तु न तं । २ क. ल. छ. द. न तं । ३ क. ल. ड. छ. 'भत्वस्यै' । ४ घ. अ. ण. 'णस्य श्रे' । ५ घ. ड. ण. 'ष्ठत्वस्य' । ६ ड. 'लमा' । घ. अ. ण. 'एत्वमा' । ७ ड. 'नायादि' । ८ क. घ. अ. ण. 'नां भ' ।

यो ह वै वसिष्ठां वेद वसिष्ठः स्वानां भवति वाग्वै वसिष्ठा
 वसिष्ठः स्वानां भवत्यपि च येषां बुभूषति य एवं वेद
 ॥ २ ॥ यो ह वै प्रतिष्ठां वेद प्रतितिष्ठति समे प्रतितिष्ठति
 दुर्गे चक्षुर्वै प्रतिष्ठा चक्षुषा हि समे च दुर्गे च प्रतितिष्ठति
 प्रतितिष्ठति समे प्रतितिष्ठति दुर्गे य एवं वेद ॥ ३ ॥

यो ह वै वसिष्ठां वेद वसिष्ठः स्वानां भवति । तद्दर्शनानुद्धत्येण
 फलम् । येषां च ज्ञातिव्यतिरेकेण वसिष्ठो भवितुमिच्छति तेषां च वसिष्ठो
 भवंति । उच्यतां तर्हि काऽसौ वसिष्ठेति । वाग्वै वसिष्ठा । वासयत्यतिशयेन
 वस्ते वेत्ति वसिष्ठा । वाग्गमनो हि धनवन्तो वसन्त्यतिशयेन । आच्छाद-
 नार्थस्य वा वसेर्वसिष्ठा । अभिभवन्ति हि वाचा वाग्गमनोऽन्यान् । तेन
 वसिष्ठगुणवत्परिज्ञानाद्भवति वसिष्ठगुणो भवतीति दर्शनानुद्धपं फलम् ॥ २ ॥

यो ह वै प्रतिष्ठां वेद प्रतितिष्ठत्यनयेति प्रतिष्ठा तां प्रतिष्ठां प्रतिष्ठागुण-
 वर्तां यो वेद तस्यैतत्फलं प्रतितिष्ठति समे देशे काले च । तथा दुर्गे
 विषमे च दुर्गमने च देशे दुर्भिक्षादौ वा काले विषमे । यद्येवमुच्यतां
 काऽसौ प्रतिष्ठा । चक्षुर्वै प्रतिष्ठा । कथं चक्षुषः प्रतिष्ठात्वमित्याह ।
 चक्षुषा हि समे च दुर्गे च दृष्ट्वा प्रतितिष्ठति । अतोऽनुद्धपं फलं प्रति-
 तिष्ठति समे प्रतितिष्ठति दुर्गे य एवं वेदेति ॥ ३ ॥

वसिष्ठत्वमपि प्राणस्यैवेति वक्तुमुत्तरवाक्यमुत्थाप्य व्याचष्टे । यो हेत्यादिना ।
 फलेन प्रेलोभितं शिष्यं प्रश्नाभिमुखं प्रत्याह । उच्यतामित्यादिना । वाचो वसि-
 ष्टत्वं द्विधा प्रतिजानीते । वासयतीति । वासयत्यतिशयेनेत्युक्तं विशादयति ।
 वाग्गमनो हीति । वासयन्ति चेति द्रष्टव्यम् । वस्ते वेत्युक्तं स्फुटयति । आच्छा-
 दनार्थस्य वेत्ति । आच्छादनार्थत्वमनुभवेन साधयति । अभिभवन्तीति । उक्तमुपा-
 स्तिफलं निगमयति । तेनेति ॥ २ ॥

गुणान्तरं वक्तुं वाक्यान्तरभादाय व्याचष्टे । यो ह वा इति । समे प्रतिष्ठा विद्यां
 विनाऽपि स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । तथेति । विषमे च प्रतितिष्ठतीति संबन्धः । विषमज्ञ-
 ब्दस्यार्थमाह । दुर्गमने चेति । इदानीं प्रश्नपूर्वकं प्रतिष्ठां दर्शयति । यद्येवमिति । पवि-
 ष्ठात्वं चक्षुषो व्युत्पादयति । कथमित्यादिना । विद्याफलं निगमयति । अत इति ॥ ३ ॥

१ स. क. च. छ. द. 'वतीति । २ च. छ. द. 'मे दुः' । ३ द. 'यं पुनश्चक्षुः' । ४ स. क. छ. 'गे च य । ५ स. छ. प्रतिष्ठा' ।

यो ह वै संपदं वेद स॒ हास्मै पद्यते यं
 कामं कामयते श्रोत्रं वै संपच्छ्रोत्रे हीमि
 सर्वे वेदा अभिसंपन्नाः स॒ हास्मै पद्यते यं
 कामं कामयते य एवं वेद ॥ ४ ॥ यो ह वा
 आयतनं वेदाऽऽयतनं स्वानां भवत्यायतनं
 जनानां मनो वा आयतनमायतनं स्वानां
 भवत्यायतनं जनानां य एवं वेद ॥ ५ ॥

यो ह वै संपदं वेद संपद्गुणयुक्तं यो वेद तस्यैतत्फलमस्मै विदुषे संप-
 द्यते ह । किम् । यं कामं कामयते स कामः । किं पुनः संपद्गुणकम् ।
 श्रोत्रं वै संपत् । कथं पुनः श्रोत्रस्य संपद्गुणत्वमिति । उच्यते । श्रोत्रे
 सति हि यस्मात्सर्वे वेदा अभिसंपन्नाः श्रोत्रेन्द्रियवतोऽध्येयत्वात् ।
 वेदविहितकर्मायत्ताश्च कामास्तस्याच्छ्रोत्रं संपत् । अतो विज्ञानानुरूपं
 फलम् । सं हास्मै पद्यते यं कामं कामयते य एवं वेद ॥ ४ ॥

यो ह वा आयतनं वेद । आयतनमाश्रयस्तथो वेदाऽऽयतनं स्वानां
 भवत्यायतनं जनानामन्येषामपि । किं पुनस्तदायतनमिति । उच्यते ।
 मनो वा आयतनमाश्रय इन्द्रियाणां विषयाणां च । मनोऽश्रिता हि
 विषया आत्मनो भोरयत्वं प्रतिपद्यन्ते । मनःसंकल्पवशानि चेन्द्रियाणि
 प्रवर्तन्ते निवर्तन्ते चै । अतो मन आयतनमिन्द्रियाणाम् । अतो दर्श-
 नानुरूपेण फलमायतनं स्वानां भवत्यायतनं जनानां य एवं वेद ॥५॥

वाक्यान्तरमादाय विभज्यते । यो ह वै संपदमिति । प्रश्नपूर्वकं संपद्गुणवा-
 क्यमुपादत्ते । किं पुनरिति । श्रोत्रस्य संपद्गुणत्वं व्युत्पादयति । कथमिति । अध्ये-
 यत्वमध्ययनार्हत्वम् । तथाऽपि कथं श्रोत्रं संपद्गुणकमित्याशङ्क्याऽऽह । वेदेति ।
 पूर्वोक्तं फलमुपसंहरति । अत इति ॥ ४ ॥

वाक्यान्तरमादाय विभज्यते । यो ह वा आयतनमिति । सामान्येनोक्तमायतनं प्रश्न-
 पूर्वकं विज्ञापयति । किं पुनरिति । मनसो विषयाश्रयत्वं विज्ञापयति । मन इति ।
 इन्द्रियाश्रयत्वं तस्य स्पष्टयति । मनःसंकल्पेति । पूर्ववत्फलं निगमयति ।
 अत इति ॥ ५ ॥

यो ह वै प्रजांतिं वेद प्रजायते ह प्रजया पशुभिर् रेतो
वै प्रजांतिः प्रजायते ह प्रजया पशुभिर्य एवं वेद ॥६॥
ते हेमे प्राणा अहं श्रेयसे विवदमाना ब्रह्म जग्मुस्त-
द्धोचुः को नो वसिष्ठ इति तद्धोवाच यस्मिन्व उत्क्रान्त
इदं शरीरं पापीयो मन्यते स वो वसिष्ठ इति ॥७॥

यो ह वै प्रजांतिं वेद प्रजायते ह प्रजया पशुभिश्च संपन्नो भवति ।
रेतो वै प्रजांतिः । रेतसा प्रजननेन्द्रियमुपलक्ष्यते । तद्विज्ञानानुरूपं फलं
प्रजायते ह प्रजया पशुभिर्य एवं वेद ॥ ६ ॥

ते हेमे प्राणा वागादयोऽहं श्रेयसेऽहं श्रेयानित्येतस्मै प्रयोजनाय
विवदमाना विरुद्धं वदमाना ब्रह्म जग्मुर्ब्रह्म गतवन्तो ब्रह्मशब्दवाच्यं
प्रजापतिं गत्वा च तद्ब्रह्म होचुरुक्तवन्तः । को नोऽस्माकं मध्ये वसिष्ठः
कोऽस्माकं मध्ये वसति च वासयति च । तद्ब्रह्म तैः पृष्टं सद्धोवाचोक्तव-
द्यस्मिन्वो युष्माकं मध्य उत्क्रान्ते निर्गते शरीरादिदं शरीरं पूर्वस्मात्ति-
शयेन पापीयः पापतरं मन्यते लोकः । शरीरं हि नामानेकाश्चिदसंघातत्वा-
ज्जीवतोऽपि पापमेव ततोऽपि कष्टतरं यस्मिन्नुत्क्रान्ते भवति । वैराग्यार्थ-
मिदमुच्यते । पापीय इति । स वो युष्माकं मध्ये वसिष्ठो भवेत्पिति ।

गुणान्तरं वक्तुं वाक्यान्तरं गृहीत्वा वदक्षराणि व्याकरोति । यो हेत्यादिना ।
वागादीन्ब्रह्मिण्याणि वचद्गुणविक्षिप्तानि शिक्षा रेतो विक्षिष्टगुणमाचक्षणस्य प्रकरणविरोधः
स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । रेतसेति । विद्याफलमुपसंहरति । तद्विज्ञानेति ॥ ६ ॥

उक्ता वसिष्ठत्वादिगुणा न वागादिगामिनः किंतु मुख्यप्राणगत्वा एवेति
दर्शयितुमाख्यायिकां करोति । ते हेत्यादिना । ईयमुन्मयागस्य वात्पर्य-
माह । शरीरं हीति । किमिति शरीरस्य पापीयस्त्वमुच्यते तदाह । वैरा-
ग्यार्थमिति । शरीरे वैराग्योत्पादनद्वारा तस्मिन्नहंममाभिमानपरिहारार्थमित्यर्थः ।
वसिष्ठो भवतीत्युक्तवानिति संबन्धः । किमिति साक्षादेव मुख्यं प्राणं वसिष्ठत्वादिगुणं

१ क. ग. च. ज. ठ. ड. ट. 'जापति । २ ग. च. ज. ट. 'जापतिः । ३ क. ग. ङ. च.
ड. 'जापति । ४ ग. ङ. छ. 'जापतिः । ५ घ. ज. भवति । ६ घ. ञ. 'यिज्ञामधिक' । ७ घ.
च. ञ. 'गुणं नो' ।

वाग्धोञ्चक्राम सा संवत्सरं
 प्रोष्याऽऽगत्योवाच कथ-
 मशकत महते जीवितु-
 मिति ते होचुर्यथा कला
 अवदन्तो वाचा प्राणन्तः
 प्राणेन पश्यन्तश्चक्षुषा
 शृण्वन्तः श्रोत्रेण विद्वांस-
 सो मनसा प्रजायमाना
 रेतसैवमजीविष्मेति प्रवि-
 वेश ह वाक् ॥ ८ ॥

जानन्नपि वसिष्ठं प्रजापतिर्नोवाचायं वसिष्ठ इतीतरेषामप्रियपरिहा-
 रायं ॥ ७ ॥

त एवमुक्ता ब्रह्मणा प्राणा आत्मनो वीर्यपरीक्षणाय क्रमेणोञ्चक्रमुः ।
 तत्र वागेव प्रथमं हास्माच्छरीराद्दुञ्चक्रामोत्क्रान्तवती । सा चोत्क्रम्य
 संवत्सरं प्रोष्य प्रोषिता भूत्वा पुनरागत्योवाच । कथमशकत शक्तवन्तो
 यूयं महते मां विना जीवितुमिति । त एवमुक्ता ऊचुर्यथा लोके कला
 मूका अवदन्तो वाचा प्राणन्तः प्राणनव्यापारं कुर्वन्तः प्राणेन पश्यन्तो
 दर्शनव्यापारं चक्षुषा कुर्वन्तस्तथा शृण्वन्तः श्रोत्रेण विद्वांसो मनसा
 कार्याकार्यादिविषयं प्रजायमाना रेतसा पुत्रानुत्पादयन्त एवमजीविष्म
 वयमित्येवं प्राणैर्दत्तोत्तरा वागात्मनोऽस्मिन्नवसिष्ठत्वं बुद्ध्वा प्रविवेश
 ह वाक् ॥ ८ ॥

नोक्तवान्प्रजापतिः स हि सर्वज्ञ इत्याशङ्क्याऽऽह । जानन्नपिति ॥ ७ ॥

वाग्धोञ्चक्रामेत्यादेस्वात्पर्यमार्हं । त एवमिति । उक्तेऽर्थे श्रुत्यक्षराणि व्याचष्टे । तत्रे-
 त्यादिना । कार्याकार्यादिविषयमित्यादिशब्देनोपेक्षणीयसंग्रहः । चक्षुरादिभिर्देत्तोत्तरा
 पुनर्वाक्किमकरोदिति तत्राऽऽह । आत्मन इति ॥ ८ ॥

चक्षुर्होच्चक्राम तत्संवत्सरं प्रोष्याऽऽगत्योवाच
 कथमशकत मद्दते जीवितुमिति ते होचुर्य-
 थाऽन्धा अपश्यन्तश्चक्षुषा प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो
 वाचा शृण्वन्तः श्रोत्रेण विद्वांसो मनसा
 प्रजायमाना रेतसैवमजीविष्मेति प्रविवेश ह
 चक्षुः ॥ ९ ॥ श्रोत्रं होच्चक्राम तत्संवत्सरं
 प्रोष्याऽऽगत्योवाच कथमशकत मद्दते जीवितु-
 मिति ते होचुर्यथा बधिरा अशृण्वन्तः श्रोत्रेण
 प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा पश्यन्तश्चक्षुषा
 विद्वांसो मनसा प्रजायमाना रेतसैवम-
 जीविष्मेति प्रविवेश ह श्रोत्रम् ॥ १० ॥
 मनो होच्चक्राम तत्संवत्सरं प्रोष्याऽऽगत्योवाच
 कथमशकत मद्दते जीवितुमिति ते होचुर्यथा
 मुग्धा अविद्वांसो मनसा प्राणन्तः प्राणेन
 वदन्तो वाचा पश्यन्तश्चक्षुषा शृण्वन्तः श्रोत्रेण
 प्रजायमाना रेतसैवमजीविष्मेति प्रविवेश ह
 मनः ॥ ११ ॥ रेतो होच्चक्राम तत्संवत्सरं प्रोष्याऽऽ-
 गत्योवाच कथमशकत मद्दते जीवितुमिति ते
 होचुर्यथा क्लीबा अप्रजायमाना रेतसा प्राणन्तः
 प्राणेन वदन्तो वाचा पश्यन्तश्चक्षुषा शृण्वन्तः
 श्रोत्रेण विद्वांसो मनसैवमजीविष्मेति प्रवि-
 वेश ह रेतः ॥ १२ ॥

तथा चक्षुर्होच्चक्रामेत्यादि पूर्ववत् । श्रोत्रं मनः प्रजातिरिति ॥ ९ ॥

॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

अथ ह प्राण उत्क्रमिष्यन्मथया महासुहयः सैन्धवः
पट्वीशशङ्कून्संवृहेदेव२ हेवेमांप्राणान्संववर्ह ते
होचुर्मा भगव उत्क्रमीर्न वै शक्ष्यामस्त्वदृते जीवि-
तुमिति तस्यो मे बलिं कुरुतेति तथेति ॥१३॥

अथ ह प्राण उत्क्रमिष्यन्नुत्क्रमणं करिष्यंस्तदानीमेव स्वस्थानात्म-
बलिता वागादयः । किमिवेत्याह । यथा लोके महाश्रासो सुहयश्च
महासुहयः शोभनो इयो लक्षणोपेतो महान्परिमाणतः सिन्धुदेशे भवः
सैन्धवोऽभिजनतः पट्वीशशङ्कून्पादबन्धनशङ्कून्पट्वीशाश्च ते शङ्कूवश्च
तान्संवृहेदुच्चच्छेद्युगपदुत्सनेदश्वारोह आरूढे परीक्षणाय । एवं हेवेमा-
न्वागादीन्प्राणान्संववर्होद्यतवान्स्वस्थानाङ्गशितवान् । ते वागादयो
होचुर्हे भगवो भगवन्मोत्क्रमीर्यस्मान्न वै शक्ष्यामस्त्वदृते त्वां विना जीवि-
तुमिति । यद्येवं मम श्रेष्ठता विज्ञाता भवद्भिरहमत्र श्रेष्ठस्तस्य उ मे मम
बलिं करं कुरुत करं प्रयच्छतेति । अयं च प्राणसंवादः कल्पितो विदुषः
श्रेष्ठपरीक्षणप्रकारोपदेशः । अनेन हि प्रकारेण विद्वान्को नु स्वत्वत्र
श्रेष्ठ इति परीक्षणं करोति । स एष परीक्षणप्रकारः संवादभूतः कथ्यते ।
न ह्यन्यथा संहत्यकारिणां सतामेषामञ्जसैव संवत्सरमात्रमेवैकैकस्य
निर्गमनाद्युपपद्यते । तस्माद्विद्वानेवानेन प्रकारेण विचारयति वागा-
दीनां प्रधानबुभुत्सुरुपासनाय बलिं प्रार्थिताः संन्तः प्राणास्तथेति र्मति-
ज्ञातवन्तः ॥ १३ ॥

वागादिप्रकरणविच्छेदार्थोऽथशब्दः । उत्क्रमणं करिष्यन्मथया भवतीति शेषः ।
उत्क्रमणं ह्यष्टान्तेन स्पष्टेयन्नुत्तरवाक्यमवतारयति । किमिवेत्यादिना । प्राणस्य श्रेष्ठत्वं
वागादिभिर्निर्धारितमित्याह । ते वागादय इति । तर्हि तत्फलेन भवितव्यमित्याह ।
यद्येवमिति । यथोक्तस्य प्राणसंवादस्य कल्पनिकत्वं दर्शयति । अयं चेति । कल्प-
नाफलं सूचयति । विदुष इति । तदेव स्पष्टयति । अनेन हीति । उपास्यपरीक्षण-
प्रकारो विवक्षितश्चेत्किं संवादेनेत्याशङ्क्याऽऽह । स एष इति । संवादस्य मुख्या-
र्थत्वात्कल्पितत्वमाशङ्क्याऽऽह । न हीति । संवादस्य कल्पितत्वे फलितमाह ।
तस्मादिति । एवं प्राणसंवादस्य तात्पर्यमुक्त्वा प्रकृत्यामक्षरव्याख्यामेवानुवर्षयति ।
बलिमिति ॥ १३ ॥

१ च. 'षः श्रेष्ठप' । २ च. द. 'नां प्राधान्यबु' । ३ झ. द. छ. द. सन्तोऽन्ये प्रा' । ४ घ.
ज. प्रहा' । ५ स. 'तिभुत' । ६ घ. ण. 'धयितुमुत्' ।

सा ह वागुवाच यद्वा अहं वसिष्ठोऽस्मि त्वं
तद्वसिष्ठोऽसीति यद्वा अहं प्रतिष्ठाऽस्मि त्वं तत्प्र-
तिष्ठोऽसीति चक्षुर्यद्वा अहं संपदास्मि त्वं
तत्संपदसीति श्रोत्रं यद्वा अहमायतनमस्मि
त्वं तदायतनमसीति मनो यद्वा अहं प्रजाति-
रस्मि त्वं तत्प्रजातिरसीति रेतस्तस्यो मे
किमन्नं किं वास इति यदिदं किंचाऽऽश्वभ्य
आ कृमिभ्य आ कीटपतङ्गेभ्यस्तत्तेऽन्न-

सा ह वाक्यप्रथमं बलिदानाय प्रवृत्ता ह किलोवाचोक्तवती यद्वा
अहं वसिष्ठोऽस्मि यन्मम वसिष्ठत्वं तत्तवैव तेन वसिष्ठगुणेन त्वं
तद्वसिष्ठोऽसीति । यद्वा अहं प्रतिष्ठाऽस्मि त्वं तत्प्रतिष्ठोऽसि या मम प्रतिष्ठा
सा त्वमसीति चक्षुः । समानमन्यत् । संपदायतनप्रजातिस्त्वर्गुणान्क्रमेण
समापितवन्तः । यद्येवं साधु बलिं दत्तवन्तो भवन्तो ब्रूत तस्य उ म
एवंगुणविशिष्टस्य किमन्नं किं वास इति । आहुरितरे । यदिदं लोके
किंच किंचिदन्नं नोभोप्याश्वभ्य आ कृमिभ्य आ कीटपतङ्गेभ्यः । येष्व
श्वान्नं कृम्यन्नं कीटपतङ्गान्नं च तेन सह सर्वमेव यत्किंचित्प्राणिभिरद्य-
मानमन्नं तत्सर्वं तवान्नं सर्वं प्राणस्यान्नमिति दृष्टिरत्र विधीयते । केचित्तु

सा ह वागिति प्रतीकमादाय व्याचष्टे । प्रथमार्थमिति । तेन वसिष्ठगुणेन स्वमेव
वसिष्ठोऽसि तथा च तद्वसिष्ठत्वं तवैवेति योजना । बलिदानमङ्गीकृत्यान्नवाससी
पृच्छति । यद्येवमित्यादिना । एवंगुणविशिष्टस्य ज्येष्ठत्वश्रेष्ठत्ववसिष्ठत्वादिसंबन्ध-
स्येत्यर्थः । यदिदमित्यादि वाक्यं व्याचष्टे । यदिदमिति । प्रकृतेन शृणामन्नेन
कीटादीनां चान्नेन सह यत्किंचित्कृम्यन्नं दृश्यते तत्सर्वमेव तवान्नमिति योजना ।
तदेव स्फुटयति । यत्किंचिदिति । पदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थं कथयति । सर्वमिति ।
अस्मिन्नेव वाक्ये पक्षान्तरमुत्थापयति । किंचित्त्विति । न ह वा अस्येत्याद्यर्थवादद-

१ च. ज. 'जापति' । २ च. ज. द. 'जापति' । ३ ल. छ. 'लिमादाय' । ४ क. ल. ग. घ.
क. छ. ज. द. यदहं । ५ च. द. चक्षुरुवाचेति प्रत्येकं सन्नेन संप्रथ्यते । सं । ६ क. ग. छ. 'जापति' ।
७ ल. छ. 'तिगु' । ८ च. 'गुणास्तं क्रमे' । द. 'गुणांस्ते क्रमे' । ९ क. ग. 'णान्तं क्रमे' । द. छ.
'जाननुक्रमे' । १० घ. ज. 'दल्पमप्यन्नं नामऽऽश्व' । द. 'दनल्पमप्या' । ११ छ. नाल्यमाश्वं ।
१२ ल. छ. 'मायाऽऽश्व' । च. 'माऽऽश्व' । १३ घ. द. ज. यच्छुभ्रं । १४ क. ल. छ. द. यद्ये-
ति । अ. यदिति । १५ घ. ण. यत्किम्यं ।

सर्वभक्षणे दोषाभावं वदन्ति प्राणाभविदः । तदसत् । शास्त्रान्तरेण प्रतिषिद्धत्वात् । तेनास्य विकल्प इति चेत् । न । अविधायकत्वात् । न ह वा अस्यानभं जग्धं भवतीति सर्वं प्राणस्याभित्येतस्य विज्ञानस्य विहितस्य स्तुत्यर्थमेतत् । तेनैकवाक्यतापत्तेः । न तु शास्त्रान्तरविहितस्य बाधने सामर्थ्यमन्यपरत्वादस्य । प्राणमात्रस्य सर्वमभित्येतद्दर्शनमिह विधित्सतं न तु सर्वं भक्षयेदिति । यत्तु सर्वभक्षणे दोषाभावज्ञानं तन्मिथ्यैव प्रमाणाभावात् । विदुषः प्राणत्वात्सर्वाभोपपत्तेः सामर्थ्याद्दोष एवेति चेत् । न । अशेषाभत्वानुपपत्तेः । सत्यं यद्यपि विद्वान्प्राणो येन कार्यकरणसंघातेन विशिष्टस्य विद्वत्ता तेन कार्यकरणसंघातेन कृमिकीटदेवाद्यशेषाभभक्षणं नोपपद्यते । तेन तत्राशेषाभभक्षणे दोषाभावज्ञापनमनर्थकम् । अप्रा-

ज्ञेनादित्यर्थः । तदूषयति । तदसदिति । शास्त्रान्तरेण क्रिययो भवन्त्यभक्ष्यभक्षिण इत्यादिनेत्यर्थः । प्राणविदतिरिक्तविषयं शास्त्रान्तरं सर्वभक्षणं तु प्राणदर्शिनो विवक्षितमतौ व्यवस्थितविषयत्वात्प्रतिषेधेन सर्वभक्षणस्योदितानुदितहोमवद्विकल्पः स्यादिति शङ्कते । तेनेति । किं वैर्हि सर्वाभभक्षणं विहितं न वा । न चेन्न तस्य निषिद्धस्यानुष्ठानं प्राणविदि तत्प्रापकामावाद्धिहितं चेत्तत्किं यदिदमित्यादिना न हेत्यादिना वा विहितं नाऽऽह इत्याह । नाविधायकत्वादिति । यदिदमित्यादिना हि सर्वं प्राणस्यान्नमिति ज्ञानमेव विधीयते न तु प्राणविदः सर्वाभभक्षणं तद्वद्योतिपदाभावान्न विकल्पोपपत्तिरित्यर्थः । द्वितीयं दूषयति । न ह वा इति । अस्येति विद्वत्परामर्शान्निपातयोरर्थवादत्वावद्योतिनोर्देशनादेकवाक्यत्वसंभवे वाक्यभेदस्यान्याय्यत्वाच्चेति हेतुमाह । तेनेति । अर्थवादस्यापि स्वार्थे प्रामाण्यं देवताधिकरणन्यायेन भविष्यतीत्याशङ्क्य न कलञ्जं भक्षयेदित्यादिविहितस्य भक्षणाभावस्य बाधने न हेत्यादेर्न सामर्थ्ये दृष्टिपरत्वादस्य मानान्तरविरोधे स्वार्थे मानत्वायोगादित्याह । न त्विति । न हेत्यादेरन्यपरत्वं प्रपञ्चयति । प्राणमात्रस्येति । तत्र दोषाभावज्ञापनात्तदेव विधित्सतमित्याशङ्क्याऽऽह । यत्त्विति । अर्थवादस्य मानान्तरविरोधे स्वार्थे मानत्वायोगस्योक्तत्वादिति भावः । प्रमाणभावस्यासिद्धिमाशङ्कते । विदुष इति । सामर्थ्यात्प्राणस्वरूपबलादिति यावत् । अदोषः सर्वाभभक्षणे तस्येति शेषः । अर्थापत्तिं दूषयति । नेत्यादिना । अनुपपत्तिमेव विवृणोति । सत्यमिति । येनेत्यस्मात्प्राक्तथाऽपीति वक्तव्यं यद्यपीत्युपक्रमात् । प्राणस्वरूपसामर्थ्यादनुपपत्तिरपि

द्वत्वादशोषान्नभक्षणदोषस्य । ननु प्राणः सन्भक्षयत्येवं कृमिकीटाद्यन्न-
मपि । बाढम् । किंतु न तद्विषयः प्रतिषेधोऽस्ति । तस्मादैवरक्तं किंशुकं
तत्र दोषाभावः । अतस्तद्रूपेण दोषाभावज्ञापनमनर्थकम् । अप्राप्तत्वाद-
शोषान्नभक्षणदोषस्य । येन तु कार्यकरणसंघातसंबन्धेन प्रतिषेधः कियते
तत्संबन्धेन त्विह नैव प्रतिप्रसवोऽस्ति । तस्मात्तत्प्रतिषेधातिक्रमे दोष
एव स्यादन्यविषयत्वाच्च इ वा इत्यादेः । न च ब्राह्मणादिशरीरस्य सर्वा-
न्नत्वदर्शनमिह विधीयते किंतु प्राणमात्रस्यैव । यथा च सामान्येन सर्वा-
न्नस्य प्राणस्य किंचिदन्नजातं कस्य चिज्जीवनहेतुः । यथा विषं विषजस्य
क्रिभेस्तदेवान्यस्य प्राणान्नमपि सदृष्टमेव दोषमुत्पादयति मरणविलक्ष-
णम् । तथा सर्वान्नस्यापि प्राणस्य प्रतिषिद्धान्नभक्षणे ब्राह्मणत्वादिवेह-
संबन्धादोष एव स्यात् । तस्मान्मिथ्याज्ञानमेवाभक्षयभक्षणे दोषाभावज्ञा-

ज्ञाम्यतीति शङ्कते । नन्विति । किं फलात्मना विदुषः सर्वान्नभक्षणं साध्यते किं वा
साधकत्वरूपेणेति विकल्प्याऽऽद्यमङ्गीकरोति । बाढमिति । प्राणरूपेण सर्वभक्षणं
चञ्छब्दार्थः । तत्र प्रतिषेधाभावे सृष्टान्तं फलितमाह । तस्मादिति । तथा स्वारसिकं
प्राणस्य सर्वभक्षणं तत्र चाप्रतिषेधाहोषराहित्यमिति शेषः । तद्राहित्ये किं स्यादिति
चेत्तदाह । अत इति । पञ्चम्यर्थमेव स्फोरयति । अप्राप्तत्वादिति । प्राणविदः साध-
कत्वाकारेण साध्यते सर्वान्नभक्षणमिति पक्षं प्रत्याह । येन त्विति । इहेति प्राणवि-
दुच्यते । निमित्तान्तरादत्यन्ताप्राप्तविषयो विधिः प्रतिप्रसवो यथा ज्वरितस्याज्ञानप्र-
तिषेधेऽप्यौषधं पिबेदिति तथा ज्ञानाधिकारिणः सर्वाभक्षयभक्षणनिषेधेऽपि प्राणविदो
विकोषविधिर्नोपलभ्यते तथा च तस्य भक्षणं दुःसाध्यमित्यर्थः । प्रतिप्रसवाभावे लब्धं
दर्शयति । तस्मादिति । अर्थवादस्य तर्हि का गतिरित्याशङ्क्याऽऽह । अन्यविष-
यत्वादिति । तस्य स्तुतिमात्रार्थत्वान्न तद्विशान्निषेधातिक्रम इत्यर्थः । ननु विशिष्टस्य
प्राणस्य सर्वान्नत्वदर्शनमत्र विधीयते तथा च विदुषोऽपि तदात्मनः सर्वान्नभक्षणे न
दोषो यथादर्शनं फलाभ्युपगमादत आह । न चेति । इवोऽपि सर्वं प्राणस्यान्न-
मित्येतदवष्टम्भेन प्राणविदः सर्वभक्षणं न विधेयमित्याह । यथा चेति । प्राणस्य यथो-
क्तस्य स्वीकारेऽपि कस्यचित्किंचिदन्नं जीवनहेतुरित्यत्र सृष्टान्तमाह । यथेति । प्राणविदोऽपि
कार्यकैरणवतो निषेधातिक्रमायोगे फलितमाह । तस्मादिति । वाक्यान्तरमादाय

मापो वास इति न ह वा अस्यानन्नं जग्धं भवति नानन्नं प्रतिगृहीतं य एवमेतदनस्यान्नं वेद

नम् । आपो वास इत्यापो भक्ष्यमाणो वासःस्थानीयास्तव । अत्र च प्राण-
स्याऽऽपो वास इत्येतद्दर्शनं विधीयते । न तु वासःकार्यं आपो विनि-
योक्तुं शक्याः । तस्माद्यथाप्राप्तेऽन्वभक्षणे दर्शनमात्रं कर्तव्यम् । न ह वा
अस्य सर्वं प्राणस्यान्नमित्येवंविदोऽनन्नमनदनीयं जग्धं भुक्तं न भवति ह ।
यद्यप्यनेनानदनीयं भुक्तमदनीयमेव भुक्तं स्यान्न तु तत्कृतदोषेण
लिप्यत इत्येतद्विद्यास्तुतिरित्यवोचाम । तथा नानन्नं प्रतिगृहीतं यद्य-
प्यप्रतिग्राह्यं हस्त्यादि प्रतिगृहीतं स्यात्तदप्यन्नमेव प्रतिग्राह्यं प्रतिगृहीतं
स्यात्तत्राप्यप्रतिग्राह्यप्रतिग्रहदोषेण न लिप्यत इति स्तुत्यर्थमेव य एव-
मेतदनस्य प्राणस्यान्नं वेद । फलं तु प्राणात्मभाव एव न त्वेतत्फला-
भिप्रायेण किं ताँह स्तुत्यभिप्रायेणेति । नन्वेतदेव फलं कस्मान्न भवति ।
न प्राणात्मदर्शनः प्राणात्मभाव एव फलम् । तत्र च प्राणात्मभूतस्य
सर्वात्मनोऽनदनीयमप्याद्यमेव । तथाऽप्रतिग्राह्यमपि प्रतिग्राह्यमेवेति
यथाप्राप्तमेवोपादाय विद्या स्तूयते । अतो नैव फलविधिं सरूपता वाक्यस्य ।

व्याकरोति । आप इति । स्मार्त्वादाचमनादन्यदेव श्रौतमाचमनमन्यतोऽप्राप्तं
विधेर्यं तदर्थमिदं वाक्यमिति केचित्तान्प्रत्याह । अत्र चेति । वासःकार्यं परिधानम् ।
तत्र साक्षादपां विनियोगायोगे प्राप्तमर्थमाह । तस्मादिति । यदिदं किंचेत्यादावुक्तं
ऋषिधिवेदार्थवादमादाय व्याचष्टे । नेत्यादिना । पुनर्ननुकर्षणमन्वर्थीय । पदार्थमुक्त्वा
वाक्यार्थमाह । यद्यपीति । अमक्ष्यभक्षणं वाहँ स्वीकृतमिति चेन्नेत्याह । इत्येतदिति ।
यथा प्राणविदो नानन्नं भुक्तं भवति तथेत्येतत् । अनुमत्स्वाहँ प्राणविदो दुष्प्रतिग्रहोऽ-
पीत्याशङ्क्याऽऽह । तत्रापीति । असत्प्रतिग्रहे प्राप्तेऽपीत्यर्थः । किमित्ययं स्तुत्य-
र्थवादः फलवाद एव किं न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । फलं त्विति । इतिशब्दः सर्वं
प्राणस्यान्नमितिऋषिधिवेः सार्थवादस्योपसंहारार्थः । उक्तमेवार्थं चोद्यसमाधिभ्यां सम-
र्थयते । नन्वित्यादिना । यथाप्राप्तं प्रकृतवाक्यवशात्प्रतिपन्नं रूपमनतिक्रम्येति
यावत् । वाक्यस्य विद्यास्तुतित्वे फलितमाह । अत इति । यदुक्तमापो वास इति

१ क. ख. ग. घ. ङ. ज. ट. ठ. ड. 'न्नं परिगृ' । २ घ. ज. 'णा वसनस्था' । ३ ग. क. च.
छ. ड. 'स्ते भक्ष' । ४ क. ख. ड. छ. ज. झ. ङ. 'क्तं भ' । ५ ख. छ. झ. 'ति । य' । ६ 'ति
न । य' । ६ ग. घ. ज. ड. 'व । अप्र' । ७ क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. ज. झ. ड. 'मप्यद्य' । ८ क.
ङ. 'धित्वरु' । ९ घ. ण. 'जुक्त' । १० क. ख. छ. ड. 'यार्थमु' । ११ क. ख. छ. ड. 'पप्रह' ।

तद्विद्वांसः श्रोत्रिया अशिष्यन्त आचामन्त्य-
शित्वाऽऽचामन्त्येतमेव तदनमनमं कुर्वन्तो
मन्यन्ते ॥ १४ ॥ इति बृहदारण्यकोपनिषदि
षष्ठाध्यायस्य प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

यस्मादापो वासः प्राणस्य तस्माद्विद्वांसो ब्राह्मणाः श्रोत्रिया अधीत-
वेदा अशिष्यन्तो भोक्ष्यमाणा आचामन्त्यपोऽशित्वाऽऽचामन्ति भुक्त्वा
चोत्तरकालमपो भक्षयन्ति । तत्र तेषामाचामतां कोऽभिप्राय इत्याह ।
एतमेवानं प्राणमनमं कुर्वन्तो मन्यन्ते । अस्ति चैतद्यो यस्मै वासो ददाति
स तमनमं करोमीति हि मन्यते । प्राणस्य चाऽऽपो वास इति श्रुक्तम् ।
यदपः पिबामि तत्प्राणस्य वासो ददामीति विज्ञानं कर्तव्यमित्येवम-
र्थमेतत् । ननु भोक्ष्यमाणो भुक्तवांश्च प्रयतो भविष्यामीत्याचामंति ।
तत्रै च प्राणस्यानम्रताकरणार्थत्वे च द्विकार्यताऽऽचमनस्य स्यात् । न
च कार्यद्वयमाचमनस्यैकस्य युक्तम् । यदि प्रायत्यार्थं नानम्रतार्थमथान-
म्रतार्थं न प्रायत्यार्थम् । यस्मादेवं तस्माद्वितीयमाचमनान्तरं प्राणस्या-
नम्रताकरणाय भवतु । न क्रियाद्वित्वोपपत्तेः । द्वे ह्येते क्रिये भोक्ष्यमा-

तस्य शेषभूतमुत्तरग्रन्थमुत्थाप्य व्याचष्टे । यस्मादिति । तत्रेत्यशनात्प्रागूर्ध्वकालोक्तिः ।
उक्तेऽभिप्राये लोकप्रसिद्धिमनुकूलयति । अस्ति चेति । तत्रैवं वाक्योपक्रमस्याऽऽ-
नुकूल्यं दर्शयति । प्राणस्येति । किमर्थमिदं सोपक्रमं वाक्यमित्यपेक्षायामत्र चेत्यादा-
वुक्तं स्मारयति । यदप इति । दृष्टिविधानमसहमानः शङ्कते । नन्विति । अस्तु
प्रायत्यार्थमाचमनं प्राणपरिधानार्थं चेत्याशङ्क्याऽऽह । तत्रेति । कुल्याप्रणयन-
न्यायेन द्विकार्यत्वाविरोधमाशङ्क्याऽऽह । न चेति । तत्र प्रत्यक्षत्वात्कार्यभेदस्या-
विरोधेऽपि प्रकृते प्रमाणाभावाद्द्विकार्यत्वानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्योक्तमुपपादयति । यदीति ।
ननु स्पर्तार्थमनस्य प्रायत्यार्थत्वं देवैवानम्रतार्थत्वं प्रकृतवाक्योदाधिगतं तथाच कथं
द्विकार्यत्वमप्रामाणिकमित्याशङ्क्य वाक्यस्य विषयान्तरं दर्शयति । यस्मा-
दिति । द्विकार्यत्वदोषमुक्तं दूषयति । नेत्यादिना । तच्चाऽऽचमनं दर्शननिरपेक्षमि-

१ घ. 'मत्यपि । त' । २ क. च. 'त्र प्रा' । ३ क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. ज. घ. ङ. च.
द्विःका' । ४ घ. ण. 'न द्विःका' । ५ क. ख. छ. द. द्विकरणत्वा' । अ. द्विकरत्वा' । ६ क. ख.
छ. द. 'द्विकरत्वा' । घ. झ. 'द्विकरत्वा' । ७ ण. 'कारत्वा' । ८ अ. ण. स्मार्तमाच' । ९ घ. झ.
ण. तस्यैवा' । १० घ. अ. ण. 'व्याधि' । ११ क. ख. घ. छ. ण. द्विकरणत्व' । द. द्विकरणकत्व' ।
झ. द्विकरत्वं' । १२ क. ख. छ. ण. द्विकरणत्वं' । द. द्विकरणकत्वं' । घ. अ. द्विकरत्वं' ।

णस्य भुक्तवत्तश्च यदाचमनं स्मृतिविहितं तत्रायत्यार्थं भवति क्रियामा-
त्रमेव न तु तत्र प्रायत्यं दर्शनाद्यपेक्षते । तत्र चाऽऽद्यमनाङ्गभूतास्वप्नु
वासोविज्ञानं प्राणस्येतिकर्तव्यतया चोद्यते । न तु तस्मिन्क्रियमाण
आचमनस्य प्रापत्यार्थता बाध्येत क्रियान्तरत्वादाचमनस्य । तस्मा-
द्गोक्ष्यमाणस्य भुक्तवत्तश्च यदाचमनं तत्राऽऽपो वासः प्राणस्येति
दर्शनमात्रं विधीयते । अप्राप्तत्वादन्यतः ॥ १४ ॥ इति बृहदारण्यकोप-
निषद्भाष्ये षष्ठाध्यायस्य प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

श्वेतकेतुर्ह वा आरुणेय इत्यस्य संबन्धः । खिलाधिकारोऽयं तत्र यद-
नुक्तं तदुच्यते । सप्तमाध्यायान्ते ज्ञानकर्मसमुच्चयकारिणाऽग्नेर्मार्गपाचनं
कृतम् । अग्ने नय सुपथेति । तत्रानेकेषां पथां सद्भावो मन्त्रेण साम-
र्थ्यात्प्रदर्शितः । सुपथेति विशेषणात् । पन्थानश्च कृतविपाकप्रतिपत्ति-
मार्गाः । वक्ष्यति च पत्कृत्वेत्यादि । तत्र च कति कर्मविपाकप्रतिप-
त्तिमार्गा इति सर्वसंसारगत्युपसंहारार्थोऽयमारम्भः । एतावती हि

त्याह । क्रियामात्रमेवेति । नन्वाचमने फलभूतं प्रायत्यं दर्शनसापेक्षमिति चेन्नेत्याह ।
न त्विति । क्रियाया एव तदाधानसामर्थ्यादित्यर्थः । तत्रेत्याचमने शुद्धचर्थे क्रिया-
न्तरे सतीत्यर्थः । प्राणविज्ञानप्रकरणे वासोविज्ञानं चोद्यते चेद्वाक्यभेदः स्यादित्याश-
ङ्क्याऽऽह । प्राणस्येति । सर्वाज्ञविज्ञानवदिति चकारार्थः । आचमनीयास्वप्नु वासो-
विज्ञानं क्रियते चेत्कथमाचमनस्य प्रायत्यार्थत्वमित्याशङ्क्याऽऽह । न त्विति ।
द्विकैर्यत्त्वदोषामात्रे फलितं दर्शनविधिमुपसंहरति । तस्मादिति । अप्राप्तत्वाद्वासोह-
ष्ठेर्विधिव्यतिरेकेण प्रापत्यमावाहृष्टेश्चात्र प्रकृतत्वात्कार्याख्यानादपूर्वमिति च न्यायादि-
त्यर्थः ॥ १४ ॥ इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यटीकायां षष्ठाध्यायस्य प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

ब्राह्मणान्तरमादाय तस्य पूर्वेण संबन्धं प्रतिजानीते । श्वेतकेतुरिति । कोऽसौ
संबन्धस्तमाह । खिलेति । तत्र कर्मकाण्डे ज्ञानकाण्डे वा यद्वस्तु प्राधान्येन नोक्तं
तदस्मिन्काण्डे वक्तव्यमस्य खिलाधिकारत्वात्तथाच पूर्वमनुक्तं वक्तुमिदं ब्राह्मणमित्यर्थः ।
वक्तव्यशेषं दर्शयितुं वृत्तं कीर्ययति । सप्तमेति । समुच्चयकारिणो मुपूर्वोऽग्निमार्थनेऽपि
किं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । तत्रेति । अध्यायावज्ञानं सध्वन्यर्थः । सामर्थ्यमेव दर्श-
यति । सुपथेतीति । विशेषणवशाद्ब्रह्मवो मार्गा भान्तु किं पुनस्तेषां स्वरूपं तदाह ।
पन्थानश्चेति । तत्र वाक्यशेषमनुकूळयति । वक्ष्यति चेति । संपत्याकाङ्क्षाद्वारा
समनन्तरब्राह्मणत्वात्पर्यमाह । तत्रेति । उपसंह्रियमाणां संसारगतिमेव परिच्छिनत्ति ।
एतावती हीति । दक्षिणोद्गधोगत्यादिभकेति यावत् । कर्मविपाकस्त्वाहं कुत्रोपसंह्रियते

संसारगतिः । एतावान्कर्मणो विपाकः स्वाभाविकस्य शास्त्रीयस्य च से-
विज्ञानस्येति । यद्यपि द्वया ह प्राजापत्या इत्यत्र स्वाभाविकः पाप्मा
सूचितः । न च तस्येदं कार्यमिति विपाकः प्रदर्शितः । शास्त्रीयस्यैव
तु विपाकः प्रदर्शितरूपञ्चात्मप्रतिपत्त्यन्तेन । ब्रह्मविद्यारम्भे तद्वैराग्यस्य
विवक्षितत्वात् । तत्रापि केवलेन कर्मणा पिबुल्लोको विद्यया विद्यासंयु-
क्तेन च कर्मणा देवलोक इत्युक्तम् । तत्र केन मार्गेण पिबुल्लोकं प्रति-
पद्यते केन वा देवलोकमिति नोक्तम् । तच्चेह खिलप्रकरणेऽशेषतो
वक्तव्यमित्यत आरभ्यते । अन्ते च सर्वोपसंहारः शास्त्रस्येष्टः । अपि
चैतावदमृतत्वमित्युक्तं न कर्मणोऽमृतत्वाशाऽस्तीति च तत्र हेतुर्नोक्त-
स्तदर्थश्चाप्यारम्भः । यस्मादियं कर्मणो गतिर्न नित्येऽमृतत्वे व्यापा-
रोऽस्ति तस्मादेतावदेवामृतत्वसाधनमिति सामर्थ्याद्धेतुत्वं संपद्यते ।

तत्राऽऽह । एतावानिति । इतिशब्दो यथोक्तसंसारगत्यतिरिक्तकर्मविपाकाभावात्तदु-
पसंहारार्थ एवायमारम्भ इत्युपसंहारार्थः । अथोद्गीथाधिकारे सर्वोऽपि कर्मविपाकोऽ-
नर्थ एवेत्युक्तत्वात्परिशिष्टसंसारगत्यभावात्कथं खिलकाण्डे वन्निरदेशसिद्धिरव आह ।
यद्यपीति । कस्तर्हि विपाकस्तत्रोक्तस्तत्राऽऽह । शास्त्रीयस्येति । तत्र सुकृतविपा-
कस्यैवोपन्यासे हेतुमाह । ब्रह्मविद्येति । अनिष्टविपाकात्तु वैराग्यं सुकृताभिमुख्यादेव
सिद्धमिति न तत्र दद्विवक्षा । इह पुनः शास्त्रसमाप्तौ खिलाधिकारे दद्विपाकोऽप्युप-
संक्षिप्य इति भावः । प्रकारान्तरेण संगतिं वक्तुमुक्तं स्मारयति । तत्रापीति । शास्त्री-
यविपाकविषयेऽपीत्यर्थः । उत्तरग्रन्थस्य विषयपरिशेषार्थं पावनिकामाह । तत्रेति ।
लोकद्वयं सप्तम्यर्थः । प्रागनुक्तमपि देवयानाद्यत्र वक्तव्यमिति कुतो नियमसिद्धि-
स्तत्राऽऽह । तच्चेति । वक्तव्यशेषस्य सत्त्वे फलितमाह । इत्यत इति । यत्तर्हि
प्रागनुक्तं तदेवयानादि वक्तव्यं प्रागेवोक्तं तु ब्रह्मलोकादि कस्मादुच्यते तत्राऽऽह ।
अन्ते चेति । शास्त्रस्यान्ते चेति संबन्धः । इत्येदं ब्राह्मणमगताथत्वादारभ्यमित्याह ।
अपि चेति । एतावदित्यात्मज्ञानोक्तिः । अमृतत्वं तत्साधनमिति यावत् । चकारा-
दुक्तमित्यनुषङ्गः । ज्ञानमेवामृतत्वे हेतुरित्युक्तोऽर्थस्तत्रेति सप्तम्यर्थः । तदर्थं हेत्वपदे-
शार्थः । कथं पुनर्वक्ष्यमाणो कर्मगतिर्ज्ञानमेवामृतत्वसाधनमित्यत्र हेतुत्वं प्रतिपद्यते
तत्राऽऽह । यस्मादिति । व्यापारोऽस्ति कर्मण इति शेषः । सामर्थ्याज्ज्ञानातिरि-
क्तस्योपायस्य संसारहेतुत्वनिश्चयमादित्यर्थः । प्रकारान्तरेण ब्राह्मणतात्पर्यं वक्तुमग्निहो-

अपि चोक्तमग्निहोत्रे न त्वेवैतयोस्त्वमुत्क्रान्तिं न गतिं न प्रतिष्ठां न
 क्षाप्तिं न पुनरावृत्तिं न लोकं प्रत्युत्थायिनं वेत्येति । तत्र प्रतिवचने ते वा
 एते आहुती हुते उत्क्रामत इत्यादिना आहुतेः कार्यमुक्तम् । तच्चैतत्क-
 र्तुराहुतिलक्षणस्य कर्मणः फलम् । न हि कर्तारमनाश्रित्याऽऽहुतिल-
 क्षणस्य कर्मणः स्वातन्त्र्येणोत्क्रान्त्यादिकार्यारम्भ उपपद्यते । कर्त्रर्थ-
 त्वात्कर्मणः कार्यारम्भस्य । साधनाश्रयत्वाच्च कर्मणः । तत्राग्निहोत्रस्तु-
 त्यर्थत्वाद्अग्निहोत्रस्यैव कार्यमित्युक्तं षट्प्रकारमपि । इह तु तदेव कर्तुः
 फलमित्युपदिश्यते षट्प्रकारमपि कर्मफलविज्ञानस्य विवक्षितत्वात् ।
 तद्द्वारेण च पञ्चाग्निदर्शनमिहोत्तरमार्गप्रतिपत्तिसाधनं विधित्सितम् ।
 एवमशेषसंसारगत्युपसंहारः । कर्मकाण्डस्यैषा निष्ठेत्येतद्द्वयं दिदर्शयि-

त्रविषये जनकयाज्ञवल्क्यसंवादसिद्धमर्थमनुवदति । अपि चेत्यादिना । एतयोरग्नि-
 होत्राहुत्योः सायं प्रातश्चानुष्ठितयोरिति यावत् । लोकं प्रत्युत्थायिनं यजमानं परिवे-
 ष्येमं लोकं प्रत्यावृत्तयोस्तयोरनुष्ठानोपचितयोः परलोकं प्रति स्वाश्रयोत्थानहेतुं परि-
 णाममित्येतदिति प्रश्नषट्कमग्निहोत्रविषये जनकेन याज्ञवल्क्यं प्रत्युक्तमिति संबन्धः ।
 तत्रेत्याक्षेपवर्गप्रश्नषट्कोक्तिः । ननु फलवदोऽश्रवणात्कस्येदमाहुतिफलं न
 हि वत्स्ववत् संभवति तत्राऽऽह । तच्चेति । कर्तृवाचिपदाभावादाहुत्यपूर्वस्यैवोत्क्रा-
 न्त्यादिकार्यारम्भकत्वान्न तत्र कर्तृगामिकफलमुक्तमित्याशङ्क्याऽऽह । न हीति ।
 किंच कारकाश्रयत्वार्कर्मणो युक्तं तत्फलस्य कर्तृगामित्वमित्याह । साधनेति ।
 स्वातन्त्र्यासंभवादाहुत्योः स्वकर्तृकयोरेव गत्यादि विवक्षितं चेत्तार्हं कथं तत्र केवलाहु-
 त्योर्गत्यादि गम्यते तत्राऽऽह । तत्रेति । अग्निहोत्रप्रकरणं सप्तम्यर्थः । अग्निहोत्र-
 स्तुत्यर्थत्वात्प्रश्नप्रतिवचनरूपस्य संदर्भस्येति शेषः । भवेत्वेवमग्निहोत्रप्रकरणस्थितिः
 प्रकृते तु किमायातं तत्राऽऽह । इह त्विति । किमिति विद्याप्रकरणे कर्मफलविज्ञानं
 विवक्ष्यते तत्राऽऽह । तद्द्वारेणेत । ब्राह्मणारम्भमुपपादितमुपसंहरति । एवमिति ।
 संसारगत्युपसंहारेण कर्मविपाकस्य सर्वस्यैवोपसंहारः सिद्धो भवति तदतिरिक्तवद्विपा-
 काभावादित्याह । कर्मकाण्डस्येति । यथोक्तं वस्तु दर्शयितुं ब्राह्मणमारभते चेत्तत्र
 किमित्याख्यायिका प्रणीयते तत्राऽऽह । इत्येतैद्द्वयमिति । सर्वमेव पूर्वोक्तं वस्तु
 दर्शयितुमिच्छन्वेदः सुखावबोधार्थमारुष्यायिकां करोवीत्यर्थः । यदा कदाचिदतिक्रान्ते

१ घ. ज. 'वैनयो' । २ च. द. 'योराहुत्योस्त्व' । ३ ख. छ. 'फलं वि' । ४ घ. ज. द.
 'तच्च द्वयं' । ५ ख. छ. द. 'वल्क्योक्तसं' । ६ घ. 'स्थाने हे' । ७ अ. 'रिणमेदित्ये' । ८ अ. ग.
 'गर्भप्र' । ९ घ. अ. ग. 'भिम' । १० घ. अ. ग. 'यत्वारक' । ११ क. द. ग. 'वत्येव' । १२ अ.
 'तच्चेति' । घ. ग. 'तदिति' ।

श्वेतकेतुर्ह वा आरुणेयः पञ्चालानां परिषद-
माजगाम स आजगाम जैवलिं प्रवाहणं परि-
चारयमाणं तमुदीक्ष्याभ्युवाद कुमारः इति
स भोः इति प्रतिशुश्रावानुशिष्टोऽन्वसि पित्रे-
त्योमिति होवाच ॥ १ ॥

पुरारूपायिकां प्रणयति । श्वेतकेतुर्नामतोऽरुणस्यापत्यमारुणिस्तस्या-
पत्यमारुणेयः । हशब्द ऐतिह्यार्थः । 'वे निश्चयार्थः । पित्राऽनुशिष्टः
सत्त्वात्मनो यशःप्रथनाय पञ्चालानां परिषदमाजगाम । पञ्चालाः प्रसि-
द्धास्तेषां परिषदमागत्य जित्वा राज्ञोऽपि परिषदं जेष्यामीति गर्वेण
स आजगाम । जीवलस्यापत्यं जैवलिं पञ्चालराजं प्रवाहणनामानं
स्वभृत्यैः परिचारयमाणमात्मनः परिचरणं कारयन्तमित्येतत् । स
राजा पूर्वमेव तस्य विद्याभिमानगर्वं श्रुत्वा विनेतव्योऽयमिति मत्वा
तमुदीक्ष्योत्प्रेक्ष्याऽऽगतमात्रमेवाभ्युवादाभ्युक्तवान्कुमाराः इति संबोध्य ।
भर्त्सनार्थां प्रुतिः । एवमुक्तः स प्रतिशुश्राव भोः इति । भोः इत्यप्रति-
रूपमपि क्षत्रियं प्रत्युक्तवान्क्रुद्धः सन् । अनुशिष्टोऽनुशासितोऽसि भवसि
किं पित्रेत्युवाच राजा । प्रत्याहेतर ॐमिति षाढमनुशिष्टोऽस्मि पृच्छ
यदि संशयस्ते ॥ १ ॥

काले वृत्तार्थघोषित्वं निपातस्य दर्शयति । हशब्द इति । यशःप्रथनं विद्वत्सु
स्वीयविद्यासामर्थ्यरूपापनं प्रसिद्धविद्वज्जनविशिष्टत्वेनेति शेषः । कचिज्ज्यस्य
प्राप्तत्वं गर्वं हेतुः । किमिति राजा श्वेतकेतुमागतमात्रं तदीयाभिप्रायमप्रतिपद्य तिर-
स्कुर्वन्निव संबोधितवानित्याशङ्क्याऽऽह । स राजेति । संबोध्य भर्त्सनं कृतवानिति
शेषः । तदवघोषि पदमिह नास्तीत्याशङ्क्याऽऽह । भर्त्सनार्थेति । भोः इति प्रतिवचन-
माचार्यं प्रत्युचितं न क्षत्रियं प्रवि तस्य हीनत्वादित्याह । भोः इतीति । अप्रतिरूपव-
चने ऋषेण हेतूकरोति । क्रुद्धः सन्निति । पिनुः सकाशात्तव लब्धानुशासनत्वे लिङ्गं
नास्वीत्याशङ्क्याऽऽह । पृच्छेति ॥ १ ॥

१ क. ग. ज. घ. 'र्थः । पि' । २ च. द. वैशब्दो नि' । ३ क. ग. क. छ. 'वलिस्तं प' ।
४ क. द. च. छ. घ. द. 'ति प्रतिवचनम् । भोः । ५ क. क. च. छ. घ. 'सि पि' ।

वेत्थ यथेमाः प्रजाः प्रयत्यो विप्रतिपद्यन्ता ३
इति नेति होवाच वेत्थो यथेमं लोकं पुनराप-
द्यन्ता ३ इति नेति' हैवोवाच वेत्थो यथाऽसौ
लोक एवं बहुभिः पुनः पुनः प्रयद्भिर्न संपू-
र्यता ३ इति नेति' हैवोवाच वेत्थो यति-
ध्यामाहुत्यां हुतायामापः पुरुषवाचो भूत्वा

यद्येवं वेत्थं विजानासि किं यथा येन प्रकारेणोमाः प्रजाः प्रसिद्धाः प्रयत्यो
म्रियमाणा विप्रतिपद्यन्ता ३ इति विप्रतिपद्यन्ते विचारणार्थां स्मृतिः ।
समानेन मार्गेण गच्छन्तीनां मार्गद्वैविध्यं यत्र भवति तत्र काश्चित्प्रजा
अन्येन मार्गेण गच्छन्ति काश्चिदन्येनेति विप्रतिपत्तिः । यथा ताः प्रजा
विप्रतिपद्यन्ते तर्हि वेत्थेत्यर्थः । नेति होवाचेत्तरः । तर्हि वेत्थ उ
यथेमं लोकं पुनरापद्यन्ता ३ इति पुनरापद्यन्ते यथा पुनरागच्छन्तीमं
लोकम् । नेति' हैवोवाच श्वेतकेतुः । वेत्थो यथाऽसौ लोक एवं प्रसिद्धेन
न्यायेन पुनः पुनरसकृत्प्रयद्भिर्म्रियमाणेर्यथा येन प्रकारेण न संपूर्यता ३
इति न संपूर्यतेऽसौ लोकस्तर्हि वेत्थ । नेति' हैवोवाच । वेत्थो यतिध्यां
यत्संख्याकायामाहुत्यामाहुतौ हुतायामापः पुरुषवाचः पुरुषस्य या
वाकसैव यासां वाक्ताः पुरुषवाचो भूत्वा पुरुषशब्दवाच्यां वा भूत्वा ।

पदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह । समानेनेति । नाडीरूपेण साधारणेन मार्गेणाभ्युदयं
गच्छतां यत्र मार्गविप्रतिपत्तिस्तात्किं जानासीति प्रश्नार्थः । विप्रतिपत्तिर्भव विशदयति ।
तत्रेति । अधिकृतप्रजानिर्धारणार्थां सप्तमी । प्रथमप्रश्नं निगमयति । यथेति । प्रश्ना-
न्तरमादत्ते । तर्हीति । वदेव स्पष्टयति । यथेति । परलोकगताः प्रजाः पुनरिमं लोकं
यथाऽऽगच्छन्ति तथा किं वेत्थेति योजना । प्रश्नान्तरप्रतीकमुपादत्ते । वेत्थेति ।
वद्व्याकरोति । एवमिति । प्रसिद्धो न्यायो जरोज्वरादिभरणहेतुः । प्रश्नान्तरमुत्थाप्य
न्याचष्टे । वेत्थेत्यादिना । पुरुषशब्दवाच्या भूत्वा समुत्थाय वदन्तीति संबन्धः ।

१ ग. च. छ. 'ति होवा' । २ ग. 'ति होवा' । ३ स. छ. 'त्य जा' । ४ क. स. ग. च.
छ. ष. ड. 'ति होवा' । ५ क. स. ग. च. छ. ष. ड. 'ति होवा' । ६ स. ड. छ. 'पशब्दवा' ।
७ स. ड. च. छ. 'च्या भू' । ८ क. ष. 'थमं प्र' । ९ क. 'रादि' । १० घ. ण. 'दिभे' ।
११ घ. 'णे हे' ।

समुत्थाय वदन्ती ३ इति नेति हैवोवाच वेत्थो देवया-
नस्य वा पथः प्रतिपदं पितृयाणस्य वा यत्कृत्वा देव-
यानं वा पन्थानं प्रतिपद्यन्ते पितृयाणं वाऽपि हि न
ऋषेर्वचः श्रुतं द्वे सृती अशृणवं पितृणामहं देवाना-
मुत मर्त्यानां ताभ्यामिदं विश्वमेजत्समेति यदन्तरा

यदा पुरुषाकारपरिणतास्तदा पुरुषवाचो भवन्ति । समुत्थाय
सम्यगुत्थायोद्धृताः सत्यो वदन्ती ३ इति । नेति हैवो-
वाच । यद्येवं वेत्थ उ देवयानस्य पथो मार्गस्य प्रतिपदं प्रतिपद्यते येन
सा प्रतिपत्ता प्रतिपदं पितृयाणस्य वा प्रतिपदं प्रतिपच्छब्देवाच्यम-
र्थमाह । यत्कर्म कृत्वा यथाविशिष्टं कर्म कृत्वेत्यर्थः । देवयानं
वा पन्थानं मार्गं प्रतिपद्यन्ते पितृयाणं वा यत्कर्म कृत्वा प्रतिपद्यन्ते
तत्कर्म प्रतिपदुच्यते तां प्रतिपदं किं वेत्थ देवलोकापितृलोकप्र-
तिपत्तिसाधनं किं वेत्थेत्यर्थः । अप्यत्रास्यार्थस्य प्रकाशकमृषेर्मन्त्रस्य
वचो वाक्यं नः श्रुतमस्ति । मन्त्रोऽप्यस्यार्थस्य प्रकाशको विद्यत
इत्यर्थः । कोऽसौ मन्त्र इति । उच्यते । द्वे सृती द्वौ मार्गावशृणवं श्रुत-
वानस्मि तयोरेका पितृणां प्रापिका पितृलोकसंबद्धा तथा सृत्या पितृ-
लोकं प्राप्नोतीत्यर्थः । अहमशृणवमिति व्यवहितेन संबन्धः । देवानामु-
तापि देवानां संबन्धिन्यन्या देवान्प्रापयति सा । के पुनरुभाभ्यां सृतिभ्यां
पितृन्देवांश्च गच्छन्तीति । उच्यते । उतापि मर्त्यानां मनुष्याणां संब-
न्धिन्यौ । मनुष्या एव हि सृतिभ्यां गच्छन्तीत्यर्थः । ताभ्यां सृतिभ्या-
मिदं विश्वं समस्तमेजद्रूच्छत्समेति संगच्छेते । ते च द्वे सृती यदन्तरा

कथमपां पुरुषशब्दवाच्यत्वं तदाह । यदेति । प्रश्नान्तरमवतारयति । यद्येवं वेत्थेति ।
पितृयाणस्य वा प्रतिपदं वेत्थेति संबन्धः । यत्कृत्वा प्रतिपद्यन्ते पन्थानं तत्कर्म प्रवि-
पदिति योजना । वाक्यार्थमाह । देवयानमिति । उक्तमर्थं संक्षिप्याऽऽह । देव-
लोकेति । मार्गद्वयमेव नास्ति त्वया तूत्प्रेक्षामात्रेण पृच्छच्ये तत्राऽऽह । अपीति ।
अत्रेति कर्मविपाकप्रक्रियोक्तिः । अस्वार्थस्य मार्गद्वयस्येत्येतेषु । तेषामेव मार्गद्वयेऽ-
धिकृतत्वमिवि वक्तुं हीत्युक्तं तदेव स्फुटयति । ताभ्यामिति । विश्वं साध्यसाधना-

१ च. ड. 'यानस्य' । २ च. ड. 'यते । पि' । ३ च. 'यानं वा' । ४ क. च. ड. 'पितृणां' ।
५ क. ग. च. छ. 'ति होवा' । ६ च. ड. 'न्दस्य वा' । ७ ख. छ. 'यते पि' । ८ ख. छ. 'यते त' ।
९ क. च. छ. 'पितृणां' । १० क. ख. घ. ङ. च. छ. ज. झ. ट. 'ति सम्यग्गच्छ' । ११ ख. ङ. छ. 'च्छतीति । ते ।

पितरं मातरं चेति नाहमत एकंचन वेदेति होवाच ॥२॥
 अथैनं वसत्योपमन्त्र्यांचक्रेऽनाहत्य वसतिं कुमारः
 प्रदुद्राव स आजगाम पितरं तं होवाचेति वाव किल
 नो भवान्पुराऽनुशिष्टानवोचं इति कथं सुमेध इति
 पञ्च मा प्रश्नान् राजन्यबन्धुरप्राक्षीत्ततो नैकंचन वेदेति
 कतमे त इतीम इति ह प्रतीकान्युदाजहार ॥ ३ ॥

ययोरन्तरा यदन्तरा पितरं मातरं च मातापित्रोरन्तरा मध्य
 इत्यर्थः । कौ तौ मातापितरौ घावापृथिव्यावण्डकपाले । इयं वै
 माताऽसौ पितेति द्वि व्याख्यातं ब्राह्मणेन । अण्डकपालयोर्मध्ये संसार-
 विषये एवेते सृती नाऽऽत्यन्तिकामृतत्वगमनाय । इतर आह नाहम-
 तोऽस्मात्प्रश्नसमुदायादेकंचनैकमपि प्रश्नं न वेद नाहं वेदेति होवाच
 श्वेतकेतुः ॥ २ ॥

अथानन्तरमपनीय विद्याभिमानगर्वमेनं प्रकृतं श्वेतकेतुं वसत्या वस-
 तिप्रयोजनेनोपमन्त्र्यांचक्रे । इह वसन्तु भवन्तः पाद्यमर्घ्यं चाऽऽनीयता-
 मित्युपमन्त्रणं कृतवानराजा । अनाहत्य तां वसतिं कुमारः श्वेतकेतुः
 प्रदुद्राव प्रतिगतवान्पितरं प्रति । स चाऽऽजगाम पितरमागत्य चोवाच
 तं कथमिति वाव किलैवं किल नोऽस्मान्भवान्पुरा समावर्तनकालेऽनु-
 शिष्टान्सर्वाभिर्विद्याभिरवोचोऽवोचदिति । सोपालम्भं पुत्रस्य वचः
 श्रुत्वाऽऽह पिता । कथं केन प्रकारेण तव दुःस्वमुपजातं हे सुमेधः
 शोभना मेधा यस्येति सुमेधाः । गृणु मम यथा वृत्तं पञ्च पञ्चसंख्याका-
 न्प्रश्नान्मा मां राजन्यबन्धु राजन्या बन्धवो यस्येति । परिभव-
 वचनमेतद्राजन्यबन्धुरिति । अप्राक्षीत्पृष्टवांस्ततस्तस्मान्नैकंचनैकमपि न
 वेद न विज्ञातवानास्मि । कतमे ते राज्ञा पृष्टाः प्रश्ना इति पित्रोक्तः पुत्र
 इमे त इति ह प्रतीकानि मुत्सानि प्रश्नानामुदाजहारोदाहृतवान् ॥ ३ ॥

रमकं संगच्छते गन्तव्यत्वेन गन्तृत्वेन चेति शेषः । प्रकृतमन्त्रव्याख्यानग्रन्थो ब्राह्म-
 णशब्दार्थः । यदन्तरेत्यादौ विवक्षितमर्थमाह । अण्डकपालयोरिति ॥ २ ॥

श्वेतकेतोरभिमाननिवृत्तिद्योवनार्थं बहुवचनम् । राजन्यदत्तवसत्यनादरे हेतुमाह ।
 कुमार इति । एवं किलेति राजपरामवल्लिङ्गकं पितृवचसो मृषात्वं द्योत्येव । अज्ञाना-
 धीनं दुःस्वं तवासंभावितमिति सूचयति । सुमेध इति ॥ ३ ॥

१ क. 'चदिति' । २ क. 'भिरवोचो' । ३ क. ल. ग. क. छ. 'वोऽत्ये' । ४ क. छ. क. छ.
 छ. 'ति । इ' । ग. घ. ज. 'ति । एवमिमे । ५ ल. छ. इम इ' ।

स होवाच तथा नस्त्वं तात जानीथा यथा यदहं किंच वेद सर्वमहं तत्तुभ्यमवोचं प्रेहि तु तत्र प्रतीत्य ब्रह्मचर्यं वत्स्याव इति भवानेव गच्छत्विति स आजगाम गौतमो यत्र प्रवाहणस्य जैवल्लेरास तस्मा आसनमाहृत्योदकमाहारयांचकाराथ हास्मा अर्घ्यं चकार त५ होवाच वरं भगवते गौतमाय दद्म इति ॥४॥ स होवाच प्रतिज्ञातो म एष वरो यां तु कुमारस्यान्ते वाचमभाषथास्तां मे ब्रूहीति ॥ ५ ॥

स होवाच पिता पुत्रं क्रुद्धमुपशमयंस्तथा तेन प्रकारेण नोऽस्मास्त्वं हे तात वत्स जानीथा ब्रूहीथा यथा यदहं किंच विज्ञानजातं वेद सर्वं तत्तुभ्यमवोचमित्येव जानीथाः । कोऽन्यो मम प्रियतरोऽस्ति त्वत्तो यदर्थं रक्षिष्ये । अहमप्येतन्न जानामि यद्वाज्ञा पृष्टम् । तस्मात्प्रेक्षा-गच्छ तत्र प्रतीत्य गत्वा राज्ञि ब्रह्मचर्यं वत्स्यावो विद्यार्थमिति । स आह भवानेव गच्छत्विति नाहं तस्य मुखं निरीक्षितुमुत्सहे । स आजगाम गौतमो गोत्रतो गौतम आरुणियत्र प्रवाहणस्य जैवल्लेरासाऽऽसनमास्थायिका षष्ठीद्वयं प्रथमास्थाने तस्मै गौतमायाऽऽगतायाऽऽसनमनुरूपमाहृत्योदकं भृत्यैराहारयांचकार । अथ हास्मा अर्घ्यं पुरोधसा कृतवान्मन्त्रवन्मधुपर्कं च । कृत्वा चैवं पूजां तं होवाच वरं भगवते गौतमाय तुभ्यं दद्म इति गोश्वादिलक्षणम् ॥ ४ ॥

स होवाच गौतमः प्रतिज्ञातो मे म्रैष वरस्त्वयाऽस्यां प्रतिज्ञायां वृद्धी-कुर्वोत्मानं यां तु वाचं कुमारस्य मम पुत्रस्यान्ते समीपे वाचमभाषथोः प्रश्नरूपां तामेव मे ब्रूहि स एव नो वर इति ॥ ५ ॥

सत्यं किंचिदुक्तं किंचित्तु विज्ञानमन्यस्मै प्रियतमाय दातुं रक्षितमित्याशङ्क्याऽऽह । कोऽन्य इति । राज्ञा यत्पृष्टं वन्मया न विज्ञातं तथा च तस्मिन्विषये त्वया वञ्चि-तोऽस्मीत्याशङ्क्याऽऽह । अहमपीति । तोहं वज्ज्ञानं कथं साध्यवामित्याशङ्क्याऽऽह । तस्मादिति ॥ ४ ॥

विवक्षितविद्यागौरवं विवक्षित्वाऽऽहं । अस्यामिति । तदिति सामान्योक्त्या

१ क. च. द. अर्थे । २ क. स. घ. ङ. च. छ. ट. द. भव' । ३ घ. ज. 'धी वा प्र' । ४ व. 'मायै त' । ५ क. च. द. अर्थे । ६ घ. ज. द. 'याः पञ्चम' । ७ क. स. छ. 'चित्तु' । ८ क. स. छ. द. 'चिद्विज्ञा' । ९ क. स. छ. द. तत्त्वज्ञानं । १० घ. 'ह । वत्स्याव इति ।

स होवाच दैवेषु वै गौतम तद्वरेषु मानुषाणां
 ब्रूहीति ॥ ६ ॥ स होवाच विज्ञायते हास्ति
 हिरण्यस्यापात्तं गोजश्वानां दासीनां प्रवाराणां
 परिधानस्य मा नोभवान्बहोरनन्तस्यापर्यन्त-
 स्याभ्यवदान्यो भूदिति स वै गौतम तीर्थेने-

स होवाच राजा दैवेषु वरेषु तद्वै गौतमै यस्त्वं प्रार्थयसे मानुषाणाम-
 न्यतमं प्रार्थय वरम् ॥ ६ ॥

स होवाच गौतमो भवतांऽपि विज्ञायते ह ममास्ति सः । न तेन
 प्राथितेन कृत्यं मम यं त्वं दित्ससि मानुषं वरम् । यस्मान्ममाप्यस्ति
 हिरण्यस्य प्रभूतस्यापात्तं प्राप्तं गोजश्वानामपात्तमस्तीति सर्वत्रानुषङ्गो
 दासीनां प्रवाराणां परिवाराणां परिधानस्यं च । न च यन्मम विद्यमानं
 तत्त्वत्तः प्रार्थनीयं त्वया वा देयम् । प्रतिज्ञातश्च वरस्त्वया त्वमेव
 जानीषे यदत्र युक्तं प्रतिज्ञां रक्षणीया तवेति । मम पुनरयमभिप्रायो मा
 भून्नोऽस्मानभ्यस्मानेव केवलान्प्रति भवान्सर्वत्र वदान्यो भूत्वाऽवदान्यो
 मा भूत्कदर्यो मा भूदित्यर्थः । बहोः प्रभूतस्यानन्तस्यानन्तफलस्येत्येतत् ।
 अपर्यन्तस्यापरिसमाप्तिकस्य पुत्रपौत्रादिगामिकस्येत्येतत् । ईहशस्य
 वित्तस्य मां प्रत्येव केवलमदाता मा भूद्भवान् । न चांन्यत्रादेयमस्ति भवतः ।
 एवमुक्त आह । स त्वं वै हे गौतम तीर्थेन न्यायेन शास्त्रविहितेन विद्यां

वरो निर्दिश्यते ॥ ५ ॥ ६ ॥

ममास्ति स इति यदुक्तं तदुपपादयति । यस्मादित्यादिना । न च यन्ममेत्यत्र
 तस्मादिति पठितव्यम् । किं तर्हि मया कर्तव्यमित्याशङ्क्याऽऽह । प्रतिज्ञातश्चेति ।
 यत्तवाभिप्रेतं तदेहं करोमीत्याशङ्क्याऽऽह । ममेति । मा भूदित्यन्वयं दर्शयन्प्रतीक-
 मादाय व्याचष्टे । नोऽस्मानिति । वदान्यो दानशीलो विभवे सत्यदाता कदर्य इति
 भेदः । परिशिष्टं भागं व्याकुर्वन्वाक्यार्थमाह । बहोरित्यादिना । मां प्रत्येवेति निय-
 मस्य कृत्यं दर्शयति । नचेति । कोऽसौ न्यायस्त्वत्राऽऽह । शास्त्रेति । उपसदन-

१ ल. घ. च. छ. ज. ड. गोश्वा° । २ घ. ड. ड. 'म यं त्वं प्रा° । ३ छ. यस्त्वं प्रा° । ४ घ. च.
 ज. ड. 'ता वि° । ५ क. च. गोश्वा° । ६ घ. च. ज. 'रिषां । ७ घ. च. ज. ड. 'स्य । न । ८ घ. ज.
 'नं मया तत्त्वतः प्रा° । क. ग. च. छ. ड. 'नं त्वत्तः । ९ घ. च. ज. 'ज्ञातं रक्षणीयमेवै° । १० क.
 ख. ग. ड. च. छ. ड. चास्यन्तादे° । ११ घ. ञ. 'हं न क° ।

च्छासा इत्युपैम्यहं भवन्तमिति वाचा ह स्मैव
पूर्वं उपयन्ति स होपायनकीर्योवास ॥७॥ स होवाच
तथा नस्त्वं गौतम माऽपराधास्तव च पितामहा
यथेयं विद्येतः पूर्वं न कस्मिंश्चन ब्राह्मण उवास

मत्त इच्छासा इच्छान्वाप्तुमित्युक्तो गौतम आह । उपैम्युपगच्छामि
शिष्यत्वेनाहं भवन्तमिति । वाचा ह स्मैव किल पूर्वं ब्राह्मणाः क्षत्रिया-
न्विद्यार्थिनः सन्तो वैश्यान्वा क्षत्रिया वा वैश्यानापद्युपयन्ति शिष्य-
वृत्त्या लुपगच्छन्ति नोपायनशुश्रूषादिभिः । अतः स गौतमो होपायन-
कीर्योपगमनकीर्तनमात्रेणैवोवासोषितवाभोपायनं चकार ॥ ७ ॥

एवं गौतमेनाऽऽपदन्तर उक्ते स होवाच राजां पीडितं मत्वां क्षाम-
यंस्तथा नोऽस्मान्प्रति माऽपराधा अपराधं मा कार्षीरस्मदीयोऽपराधो
न ग्रहीतव्य इत्यर्थः । तव च पितामहा अस्मत्पितामहेषु यथाऽपराधं
न जगृहुस्तथा पितामहानां वृत्तमस्मास्वपि भवता रक्षणीयमित्यर्थः ।
यथेयं विद्या त्वया प्रार्थितेतस्त्वत्संपदानात्पूर्वं प्राहून केस्मिन्नपि ब्राह्मण
उवासोषितवती तथा त्वमपि जानीषे सर्वदा क्षत्रियपरंपरयेयं विद्याऽऽ-
गता सा स्थितिर्भयाऽपि रक्षणीया यदि शक्यत इत्युक्तं दैवेषु गौतम
तद्वरेषु मानुषाणां ब्रूहीति न पुनस्तवादेयो वर इतीतः परं न शक्यते

वाक्यं शास्त्रमित्युच्यते । गौतमो राजानं प्रति शिष्यत्ववृत्तिं कुर्वाणः शास्त्रार्थविरोधमा-
चरवीत्याशङ्क्याऽऽह । वाचा हेति । आपदि समादधिकार्या विद्याप्राप्त्यसंभवाव-
स्थायामित्यर्थः । उपायनमुपगमनं पादोपसर्पणमिति यावत् ॥ ७ ॥

विचाराहित्यापेक्षयां निर्हीनशिष्यभावोपगतिरापदन्तरम् । तथाशब्दार्थमेव विश-
दयति । तव चेति । सन्तु पितामहा यथा तथा किमस्माकमित्याशङ्क्याऽऽह ।
पितामहानामिति । किमिति तर्हीयं विद्या झटिति मलं नोपदिश्यते तत्राऽऽह ।
न कस्मिन्निति । तर्हि भवता सा स्थिती रक्षयतामहं तु यथागतं गमिष्यामीत्याश-
ङ्क्याऽऽह । इतः परमिति । तवाहं शिष्योऽस्मीत्येवं ब्रूवेन्तं मत्तोऽन्योऽपि न

१ क. ल. ग. ड. च. छ. झ. ङ. इ. इच्छस्वाऽऽहुः । २ घ. ड. च. छ. ज. झ. ङ. 'नोपनय' ।
३ क. घ. ड. छ. झ. 'नोपनय' । च. ड. 'नोपगमनं' । ४ झ. ड. च. छ. ड. 'त्वा क्षमापर्य' ।
५ घ. ज. 'यैः र किंतु य' । ड. 'यैः । किंतियं' । ६ क. झ. ग. घ. ड. छ. ज. झ. कस्मिन्निदपि ।
७ च. ड. 'दि रक्षितुं श' । < च. ड. इत्यभिप्रायेणलु' । ८ झ. छ. ड. 'मुपाग' । ९ घ. झ. ङ.
'याऽतिहीन' । ११ घ. ङ. 'ह । कस्मिन्निदिति । अ. 'ह । किंतिविति । १२ ङ. 'न्तं भवन्तं म' ।

तां त्वहं तुभ्यं वक्ष्यामि को हि त्वैवं ब्रुवन्तमर्हति
प्रत्याख्यातुमिति ॥ ८ ॥ असौ वै लोकोऽग्निर्गौ-
तम तस्याऽऽदित्य एव समिद्रश्मयो धूमोऽहर-
र्चिर्दिशोऽङ्गारा अवान्तरदिशो विस्फुलिङ्गास्तस्मि-
न्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः श्रद्धां जुह्वति तस्या आहुत्यै

रक्षितुम् । तामपि विद्यामहं तुभ्यं वक्ष्यामि । को ह्यन्योऽपि हि यस्मादेवं
ब्रुवेन्तं त्वामर्हति प्रत्याख्यातुं न वक्ष्यामीति । अहं पुनः कथं न वक्ष्ये
तुभ्यमिति ॥ ८ ॥

असौ वै लोकोऽग्निर्गौतमेत्यादिचतुर्थः प्रश्नः प्राथम्येन निर्णयते ।
क्रमभङ्गस्त्वेतन्निर्णयायत्तत्त्वादितरप्रश्ननिर्णयस्य । असौ द्यौर्लोकोऽग्निर्हं
गौतम चुलोकेऽग्निदृष्टिरनग्नौ विधीयते यथा पोषित्पुरुषयोस्तस्य
चुलोकाग्नेरादित्य एव समित्समिन्धनात् । आदित्येन हि समिध्यतेऽसौ
लोकः । रश्मयो धूमः समिध उत्थानसामान्यात् । आदित्याद्धि रश्मयो
निर्गताः । समिधश्च धूमो लोक उत्तिष्ठति । अहरर्चिः प्रकाशसामान्यात् ।
दिशोऽङ्गारा उपशमसामान्यात् । अवान्तरदिशो विस्फुलिङ्गा विस्फु-
लिङ्गवद्विक्षेपात् । तस्मिन्नेतस्मिन्नेवंगुणविशिष्टे चुलोकाग्नौ देवा इन्द्रा-
दयः श्रद्धां जुह्वत्याहुतिद्रव्यस्थानीयां प्रेक्षिपन्ति । तस्या आहुत्या

वक्ष्यामीति यस्मान्न प्रत्याख्यातुमर्हति तस्मादहं पुनस्तुभ्यं कथं न वक्ष्ये किंतु वक्ष्या-
भ्येव विद्यामित्युक्तमुपपादयति । को हीत्यादिना ॥ ८ ॥

असावित्यादिना यतिथ्यामित्यादिचतुर्थप्रश्नस्य प्राथम्येन निर्णये क्रमभङ्गः स्यात्तत्र
च कारणं वाच्यमित्याशङ्क्याऽऽह । क्रमभङ्गस्त्विति । मनुष्यजन्मस्थितिलयानां
अतुर्थप्रश्ननिर्णयाधीनतया तस्य प्राधान्यात्प्राधान्ये सत्यर्थक्रममाभित्याविवक्षितस्य
पाठक्रमस्य भेद इत्यर्थः । इन्द्रादीनां कर्मानधिकारित्वाद्चुलोकस्य चाऽऽहवनीयत्वा-
प्रसिद्ध्या होमाधारत्वायोगात्प्रत्ययस्य च श्रद्धायां होम्यत्वानुपपत्तेस्तास्मिन्नित्यादि

१ घ. ज. 'पि य' । २ ग. घ. ज. द. 'वन्तम' । ३ क. ड. छ. तथा । ४ क. छ. 'साम्यत्' ।
५ क. ग. छ. छ. 'हुतिं द' । ६ च. द. 'प्रतिक्षि' । ७ क. ड. 'त्युप' । ८ घ. म. न. भङ्गः कृत
इ' । ९ क. क. छ. द. 'या होम्य' ।

सोमो राजा संभवति ॥ ९ ॥

आहुतेः सोमो राजा पितॄणां ब्राह्मणानां च संभवति । तत्र के देवाः कथं जुह्वति किंवा श्रद्धारूपं हविरित्यत उक्तमस्माभिः संबन्धे । नत्वेवैनयोस्त्वमुत्क्रान्तिमित्यादिपदार्थषट्कनिर्णयार्थमग्निहोत्र उक्तम् । ते वा एते अग्निहोत्राहुती हुते सत्यावुत्क्रामतः । ते अन्तरिक्षमाविशतः । ते अन्तरिक्षमाहवनीयं कुर्वते वायुं समिधं मरीचीरेव श्रुक्कामाहुतिम् । ते अन्तरिक्षं तर्पयतः । ते तत उत्क्रामतः । ते दिवमाविशतः । ते दिवमाहवनीयं कुर्वते आदित्यं समिधमित्येवमाद्युक्तम् । तत्राग्निहोत्राहुती ससाधने एवोत्क्रामतः । यथेह येः साधनैर्विशिष्टे ये ज्ञायते आहवनीयाग्निसमिद्धमाङ्गारविस्फुलिङ्गाहुतिद्रव्येस्ते तथैवोत्क्रामतोऽस्माल्लोकादयुं लोकम् । तत्राग्निमित्वेन समित्समिच्चेन धूमो धूमत्वेनाङ्गारा अङ्गारत्वेन विस्फुलिङ्गा विस्फुलिङ्गत्वेनाऽऽहुतिद्रव्यमपि पयभांघाहुतिद्रव्यत्वेनैव सर्गादावव्याकृतावस्थायामपि परेण सूक्ष्मेणाऽऽत्मना व्यवतिष्ठते । तद्विद्यमानमेव ससाधनमग्निहोत्रलक्षणं कर्मापूर्वेणाऽऽत्मना व्यवस्थितं सत्तत्पुनर्व्याकरणकाले तथैवान्तरिक्षादीनामाहवनीयाद्यग्न्यादिभावं कुर्वद्विपरिणमते ।

वाक्यमयुक्तमिति शङ्कते । तत्रेति । होमकर्म सप्तम्यर्थः । अस्य ब्राह्मणस्य संबन्धग्रन्थे समाधानमस्य चोद्यस्यास्माभिरुक्तमित्याह । अत इति । तदेव दर्शयितुमग्निहोत्रप्रकरणे वृत्तं स्मारयति । नत्विति । किं तदुक्तमिति चेत्तदाह । ते वा इति । आहुत्योः स्वतन्त्रयोरुत्क्रान्त्यादि कथमित्याशङ्क्याऽऽह । तत्रेति । यजमानस्य मृत्तिकालः सप्तम्यर्थः । ससाधनयोरेव तयोरुत्क्रान्तिर्न स्वतन्त्रयोरेवेत्येतदुपपादयति । यथेत्यादिना । इहेति जीवद्वयस्थोच्यते । नष्टनामग्न्यादीनामव्याकृतभावापन्नत्वेनाविशेषप्रसङ्गात्तैः सहाऽऽहुत्योरुत्क्रान्त्यादिसिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह । तत्राग्निरिति । नाशाद्धर्ममपि प्रातिस्निकशक्तिरूपेणाऽऽद्यादिरितिष्ठते तथा चाविशंप्रसङ्गाभावादाहुत्योः ससाधनयोरेवोत्क्रान्त्यादिभिर्द्विरत्यर्थः । यथोक्तयोरुत्क्रान्त्यादिप्रसङ्गत्वेनाग्निहोत्राद्यपूर्वस्य जगदारम्भकत्वमुक्तं भवतीत्याह । तद्विद्यमानार्थात् । विद्यमानमेव विशदयति । अपूर्वार्थात् । अथ यथोदितया विनया कथमपि पूर्वकल्पार्थं कर्म

१ अ. ज. वा । २ घ. ड. ज. किंवा । ३ क. ग. 'येतयो' । ४ ख. शुक्कामा । ५ ख. ग. छ. 'ष्टे ज्ञायते' । ६ घ. ड. येते । ७ ख. ग. छ. झ. ट. 'आग्याहु' । ८ ख. छ. मत्पु । ९ घ. अ. ञ. 'योर्विदे' । १० य. अ. ञ. 'दि व्यर्' । ११ क. ख. छ. ड. 'दि समर्थे तेग' ।

तथैवेदानीमप्यग्निहोत्रारूपं कर्म । एवमग्निहोत्राहुत्यपूर्वविपरिणामात्मकं जगत्सर्वमित्याहुत्पोरेव स्तुत्यर्थत्वेनोत्क्रान्त्याद्या लोकं प्रत्युत्पा-
यितान्ताः षट् पदार्थाः कर्मप्रकरणेऽधस्तान्निर्णीताः । इह तु कर्तुः कर्म-
विपाकविवक्षायां शुलोकाग्न्याद्यारभ्य पञ्चाग्निदर्शनमुत्तरमार्गप्रतिप-
त्तिसाधनं विशिष्टकर्मफलोपभोगाय विधित्सितमिति शुलोकाग्न्यादिद-
र्शनं प्रस्तूपते । तत्र य आध्यात्मिकाः प्राणा इहाग्निहोत्रस्य होतारस्त
एवाऽऽधिदैविकत्वेन परिणताः सन्त इन्द्रादयो भवन्ति त एव तत्र
होतारो शुलोकाग्नौ । ते चेहाग्निहोत्रस्य फलभोगायाग्निहोत्रं हुतवन्तः ।
त एव फल परिणामकालेऽपि तत्फलभोक्तृत्वात्तत्र होतृत्वं प्रतिपद्यन्ते
तथा तथा विपरिणममाना देवशब्दवाच्याः सन्तः । अत्र च यत्पयोद्भव्य-
मग्निहोत्रकर्माश्रयभूतमिहाऽऽहवनीये प्रक्षिप्तमग्निना भक्षितमदृष्टेन सूक्ष्मेण
रूपेण विपरिणतं सह कर्त्रा यजमानेनामुं लोकं धूमादिक्रमेणान्तरिक्षम-

प्रलयदशायामव्याकृतात्मना स्थितं पुनर्जगदारभतां तथाऽपीदानीं त्वनमग्निहोत्रादिकं
कर्म कथं जगदारम्भकं भविष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह । तथैवेति । विमत्तमारम्भकं
तच्छक्तिमत्त्वासंप्रतिपन्नवदिति भावः । अग्निहोत्रप्रकरणस्यार्थं संग्रहीतमुपसंहरति ।
एवमिति । उक्तमुपजीव्य प्रकृतब्राह्मणप्रवृत्तिप्रकारं दर्शयति । इह त्वाति । उत्तर-
मार्गप्रतिपत्तिसाधनं विधित्सितमिति संबन्धः । किमित्युत्तरमार्गप्रतिपत्तिस्तत्राऽऽह ।
विशिष्टेति । ब्राह्मणप्रवृत्तिमभिधायामौ वै लोकोऽग्निरित्यादिवाक्यप्रवृत्तिप्रकारमाह ।
इति शुलोकेति । इत्थं ब्राह्मणे स्थिते सवीत्येवत् । भवत्वेवं तथाऽपि के
देवा इति प्रश्नस्य किमुत्तरं तत्राऽऽह । तत्रेति । उक्तैर्नित्या पञ्चाग्निदर्शने प्रस्तु-
ते सवीत्येवत् । इहेति व्यवहारभूमिग्रहः । कथं तेषां तत्र होतृत्वं तदाह । ते
चेति । तथाऽपि कथं शुलोकेऽग्नौ तेषां होतृत्वं तदाह । त एवेति । तत्फलभोक्तृत्वा-
दित्यत्र तच्छब्दोऽग्निहोत्रादिकर्मविषयस्तद्भोक्तृत्वं च पाणानां जीवोपाधित्वादवधेयम् ।
तथा तथा घुपर्जन्यादिसंबन्धयोग्याकारेणेति यावत् । के देवा इति प्रश्नो निर्णीतः
संप्रत्यवशिष्टं प्रश्नद्वयं निर्णेतुमाह । अत्र चेति । जीवदवस्थायाभिति यावत् । सह कर्त्रे-
त्यत्र तच्छब्दो द्रष्टव्यः । अमुं लोकमाविशतीति संबन्धः । आवेशप्रकारमाह । धूमा-
दीति । कथमेवावता किं पुनः श्रद्धारूपं हविरिति प्रश्नो निर्णीतस्तत्राऽऽह ।

१ घ. ज. 'काया' । २ ख. ग. ड. च. छ. झ. ट. 'ग्न्यादिदर्श' । ३ घ. ज. 'णमन्तः स' ।
४ ग. ड. भोक्तृत्वं । ५ क. ख. छ. ड. 'ति विधित्सितमिति भा' । ६ घ. अ. ण. 'त्तरीत्या । ७ घ.
भ. ण. 'लोकाग्नौ । ८ घ. अ. ण. 'कारं प्रहृत्यति । धू' ।

न्तरिभाद्द्युलोकमाविशति । ताः सूक्ष्मा आप आहुतिकार्यभूता अग्नि-
होत्रसमवायिन्यः कर्तुंसहिताः श्रद्धाशब्दवाच्याः सोमलोके कर्तुः शरी-
रान्तरारम्भाय द्युलोकं प्रविशन्त्यो ह्यन्त इत्युच्यन्ते । तास्तत्र द्युलोकं
प्रविश्य सोममण्डले कर्तुः शरीरमारभन्ते । तदेतदुच्यते देवाः श्रद्धां
जुह्वति तस्या आहुत्यै सोमो राजा संभवतीति । “श्रद्धा वा आपः” इति
श्रुतेः । वेत्थ यतिथ्यामाहुत्यां हुतायामापः पुरुषवाचो भूत्वा सप्तुथाय
वदन्तीति प्रश्नस्तस्ये च निर्णयविषयेऽसौ वै लोकोऽग्निरिति प्रस्तुतम् ।
तस्मादापः कर्मसमवायिन्यः कर्तुः शरीरारम्भिकाः श्रद्धाशब्दवाच्या
इति निश्चीयते । भूयस्त्वादापः पुरुषवाच इति व्यपदेशो न त्वित-
राणि भूतानि न सन्तीति । कर्मप्रयुक्तश्च शरीरारम्भः । कर्म चाप्सम-
वायि । ततश्चापां प्राधान्यं शरीरकर्तृत्वे । तेन चाऽऽपः पुरुषवाच इति
व्यपदेशः । कर्मकृतो हि जन्मारम्भः सर्वत्र । तत्र यद्यप्यग्निहोत्राहुति-
स्तुतिद्वारेणोत्क्रान्त्यादयः प्रस्तुताः षट् पदार्था अग्निहोत्रे तथाऽपि
वैदिकानि सर्वाण्येव कर्माण्यग्निहोत्रप्रभृतीनि लक्ष्यन्ते । दाराग्निर्ब्रह्मं
हि पाङ्कं कर्म प्रस्तुत्योक्तम् । कर्मणा पितृलोक इति । वक्ष्यति च ।
अथ ये यज्ञेन दानेन तपसा लोकाञ्जयन्तीति ॥ ९ ॥

ताः सूक्ष्मा इति । तथाऽपि कथं जुह्वतीति प्रश्नस्य कथं निर्णयस्तत्राऽऽह । सोम-
लोक इति । तथाऽपि तस्या आहुतेः सोमो राजा संभवतीति कथमुच्यते
तत्राऽऽह । तास्तत्रेति । निर्णीतेऽर्थे श्रुतिमवधारयति । तदेतदिति । कथं
पुनरापः श्रद्धाशब्दवाच्या न हि लोके श्रद्धाशब्दं तामु प्रयुञ्जते तत्राऽऽह । श्रद्धेति ।
उपक्रमवशादप्यापोऽत्र श्रद्धाशब्दवाच्या इत्याह । वेत्थेति । अपामेव पुरुषशब्द-
वाच्यानां शरीरारम्भकत्वान्न भूतान्तराणामिति कृत्वा तस्य पञ्चभूतारम्भत्वाभ्युपग-
ममङ्गः स्यादिति चेन्नेत्याह । भूयस्त्वादिति । अपां पुरुषशब्दवाच्यत्वे हेत्वन्तरमाह ।
कर्मेति । अथाकर्मप्रयुक्तमपि प्रकृतं जन्मास्ति तत्कथम्पां सर्वत्र पुरुषशब्दवाच्यत्वं
तत्राऽऽह । कर्मकृतो हीति । अन्यथा तत्र तत्र सुखदुःखप्रभेदोपभोगासंभवा-
दिति भावः । यदि कर्मापूर्वशब्दवाच्यं भूतसूक्ष्मं सर्वत्र शरीरारम्भकं कथं तर्हि पूर्वम-
ग्निहोत्राहुत्योरेव वैयक्तजगदारम्भकत्वमुक्तं तत्राऽऽह । तत्रेति । लक्ष्यन्तेऽग्नि-
होत्राहुत्येति शेषः । लक्षणयां पूर्वोत्तरवाक्ययोर्गमकत्वमाह । दाराग्नीति ॥ ९ ॥

१ ग. घ. ज. 'रार' । २ ख. ग. घ. ड. छ. ज. झ. 'च्यते । ता' । ३ च. झ. ट. 'त्र हुता
वु' । ४ घ. च. ज. 'अस्य । ५ क. घ. च. ज. झ. 'स्य नि' । ६ च. ड. 'न्मान्तरार' । ७ क. घ.
झ. ट. 'न्तेऽग्निहोत्राहुत्या । दा' । ८ क. च. ट. 'बन्धं हि । ९ ख. व्यक्तं ज' ।

पर्जन्यो वा अग्निर्गौतम तस्य संवत्सर एव
समिदभ्राणि धूमो विद्युदर्चिरशनिरङ्गारा ह्लादु-
नयो विस्फुलिङ्गास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः
सोमं राजानं जुह्वति तस्या आहुत्यै वृष्टिः संभ-
वति ॥१०॥ अयं वै लोकोऽग्निर्गौतम तस्य पृथि-
व्येव समिदग्निर्धूमो रात्रिरर्चिश्चन्द्रमा अङ्गारा

पर्जन्यो वा अग्निर्गौतम द्वितीय आहुत्याधार आहुत्योरावृत्तिक्र-
मेण । पर्जन्यो नाम वृष्ट्युपकरणाभिमानो देवतात्मा । तस्य संवत्सर
एव समित् । संवत्सरेण हि शरदादिभिर्गोष्मान्तैः स्वावयवैर्विपरिवर्तमा-
नेन पर्जन्योऽग्निर्दीप्यते । अभ्राणि धूमः । धूमप्रभवत्वाद्भूमवदुपलक्ष्य-
त्वाद्वा । विद्युदर्चिः । प्रकाशसामान्यात् । अशनिरङ्गाराः । उपशान्त-
काठिन्यसामान्याभ्याम् । ह्लादुनयो ह्लादुनयः स्तनयित्नुशब्दा विस्फु-
लिङ्गाः । विक्षेपानेकत्वसामान्यात् । तस्मिन्नेतस्मिन्नित्याहुत्यधिकरण-
निर्देशः । देवा इति त एव होतारः सोमं राजानं जुह्वति । योऽसौ
द्युलोकाम्नौ श्रद्धायां हुतायामभिनिर्वृत्तः सोमः स द्वितीये पर्जन्याग्नौ
दूयते । तस्याश्च सोमाहुतेर्वृष्टिः संभवति ॥ १० ॥

अयं वै लोकोऽग्निर्गौतम । अयं लोक इति प्राणिजन्मोपभोगाश्रयः
क्रियाकारकफलविशिष्टः स तृतीयोऽग्निः । तस्याग्नेः पृथिव्येव समित् ।
पृथिव्या ह्ययं लोकोऽनेकप्राण्युपभोगसंपन्नयां समिधयते । अग्निर्धूमः ।
पृथिव्याश्रयोत्थानसामान्यात् । पार्थिवं हीन्धनद्रव्यमाश्रित्याग्निरुत्ति-
ष्ठति । यथा समिदाश्रयेण धूमः । रात्रिरर्चिः । समित्संबन्धप्रभवसामा-
न्यात् । अग्नेः समित्संबन्धेन ह्यर्चिः संभवति । तथा पृथिवीसमित्संब-
न्धेन शर्वरी । पृथिवीच्छायां हि शार्वरं तम आचक्षते । चन्द्रमा अङ्गाराः ।

आद्यमाहुत्याधारमेवं निरूप्याऽऽहुत्याधारान्तराणि क्रमेण निरूपयति । पर्जन्यो
वा अग्निरित्यादिना । कुतोऽस्य द्वितीयत्वमिति शङ्कित्वोक्तम् । आहुत्योरिति ।
अस्ति खल्वभ्राणां धूमप्रभवत्वे गाथा 'धूमज्योतिःसलिलप्ररुवां संनिपातः क मेघः'
इति ॥ १० ॥

एतल्लोकपृथिव्योर्देहदेहिभावानेन भेद इत्याह । पृथिवीच्छायां हीति । 'एतानि

नक्षत्राणि विस्फुलिङ्गास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा
वृष्टिं जुह्वति तस्या आहुत्या अन्नं संभवति
॥ ११ ॥ पुरुषो वा अग्निर्गौतम तस्य व्यात्तमेव
समित्प्राणो धूमो वागर्चिश्चक्षुरङ्गाराः श्रोत्रं
विस्फुलिङ्गास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा अन्नं
जुह्वति तस्या आहुत्यै रेतः संभवति ॥ १२ ॥

तत्प्रभवत्वसामान्यात् । अर्चिषो ह्यङ्गाराः प्रभवन्ति तथा रात्रौ
चन्द्रमा उपशान्तत्वसामान्याद्वा । नक्षत्राणि विस्फुलिङ्गाः । विस्फुलि-
ङ्गवद्विक्षेपसामान्यान् । तस्मिन्नेतस्मिन्नित्यादि पूर्ववत् । वृष्टिं जुह्वति
तस्या आहुतेरन्नं संभवति । वृष्टिप्रभयत्वस्य प्रसिद्धत्वाद्दीहियवादेर-
न्नस्य ॥ ११ ॥

पुरुषो वा अग्निर्गौतम प्रसिद्धः शिरःपाण्यादिमानुपुरुषश्चतुर्थोऽ-
ग्निस्तस्य व्यात्तं विवृतं मुखं समित् । विवृतेन हि मुखेन दीप्यते पुरुषो
वचनस्वाध्यायादौ । यथा समिधाऽग्निः । प्राणो धूमस्तदुत्थानसामा-
न्यात् । मुखार्द्धे प्राण उत्तिष्ठति । वाक्शब्दोऽर्चिर्व्यञ्जकत्वसामा-
न्यात् । अर्चिश्च व्यञ्जकम् । तथा वाक्शब्दोऽभिधेयव्यञ्जकः । चक्षु-
रङ्गारा उपशमसामान्यात्मकाशाश्रयत्वाद्वा । श्रोत्रं विस्फुलिङ्गा विक्षेप-
सामान्यात् । तस्मिन्नन्नं जुह्वति । ननु नैव देवा अन्नमिह जुह्वतो
दृश्यन्ते । नैष दोषः । प्राणानां देवत्वोपपत्तेः । अधिदैवमिन्द्रादयो
देवास्त एवाध्यात्मं प्राणास्ते चान्नस्य पुरुषे प्रक्षेप्तारः । तस्या आहुते
रेतः संभवति । अन्नपरिणामो हि रेतः ॥ १२ ॥

चन्द्रं रात्रेस्तमसो मृत्योर्विध्यतमत्यपारयन् इति श्रुते रन्नेस्तमस्त्वावगमात्तस्य च मृत्युर्वै
तमश्छाया मृत्युमेव तप्तमश्छायां तरतीति मृच्छायार्त्वं श्रुतम् । तमो राहुस्थानं तच्च
मृच्छायेति हि प्रसिद्धम्—

“उदृत्य पृथिवीच्छायां निर्मितं मण्डलाकृति ।

स्वर्मानोस्तु बृहत्स्थानं तृतीयं यत्तमोमयम्” ।

इति स्मृतेरित्यर्थः । सोमचन्द्रमसोराश्रयाश्रयिभावेन भेदः ॥ ११ ॥

योग्यानुपलब्धिविरोधमाशङ्कते । नन्विति । इहेति पुरुषाग्निनिर्देशः । शङ्कितं
विरोधं निरकारोति । नैष दोष इति । उपपत्तिमेव दर्शयति । अधिदैवमिति ॥ १२ ॥

योषा वा अग्निर्गौतम तस्या उपस्थ एव समि-
लोमानि धूमो योनिरर्चिर्यदन्तः करोति तेऽङ्गारा
अभिनन्दा विस्फुलिङ्गास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा
रेतो जुह्वति तस्या आहुत्यै पुरुषः संभवति स
जीवति यावज्जीवत्यथ यदा म्रियते ॥ १३ ॥

योषा वा अग्निर्गौतम । योषेति स्त्रीपञ्चमो होमाधिकरणोऽग्नि-
स्तस्या उपस्थ एव समित् । तेन हि सा समिध्यते । लोमानि धूमस्त-
दुत्थानसामान्यात् । योनिरर्चिर्वर्णसामान्यात् । यदन्तः करोति तेऽ-
ङ्गारा अन्तः करणं मैथुनव्यापारस्तेऽङ्गारा वीर्योपशमहेतुत्वसामान्यात् ।
वीर्याद्युपशमकारणं मैथुनम् । तथाऽङ्गारभावोऽग्नैरुपशमकारणम् ।
अभिनन्दाः सुखलवाः क्षुद्रत्वसामान्याद्विस्फुलिङ्गाः । तस्मिन्नेतो जुह्वति ।
तस्या आहुतेः पुरुषः संभवति । एवं द्युपर्जन्यायंलोकपुरुषयोषामिषु
क्रमेण दूयमानाः श्रद्धासोमवृष्ट्यन्तरेतोभावेन स्थूलतारतम्यक्रममापद्य-
मानाः श्रद्धाशब्दवाच्या आपः पुरुषशब्दमारभन्ते । यः प्रश्नश्चतुर्थो वेत्थ
यतिध्यामाहुत्यां हुतायामापः पुरुषवाचो भूत्वा समुत्थाय वदन्ती ३ इति
स एष निर्णीतः । पञ्चम्यामाहुतौ योषाम्नौ हुतायां रेतोभूता आपः पुरुष-
वाचो भवन्तीति । स पुरुष एवं क्रमेण जातो जीवति । कियन्तं काल-
मिति । उच्यते । यावज्जीवति यावदस्मिञ्छरीरे स्थितिनिमित्तं कर्म
विद्यते तावदित्यर्थः । अथ तत्क्षये यदा यस्मिन्काले म्रियते ॥ १३ ॥

तस्या आहुत्यै पुरुषः संभवतीति वाक्यं व्याकरोति । एवमिति । पञ्चाग्निदर्शनस्य
चतुर्थप्रश्ननिर्णायकत्वेन प्रकृतोपयोगं दर्शयति । यः प्रश्न इति । निर्णयप्रकारमनु-
वदति । पञ्चम्यामिति । यथोक्तनीत्या जाते देहे कथं पुरुषस्य जीवनकालो निय-
म्यते तत्राऽऽह । स पुरुष इति । पञ्चाग्निक्रमेण जातोऽग्निलयश्चाहं तेनाग्न्यात्मेवि
ध्यानसिद्धये षष्ठमग्निमन्त्याहुत्यधिकरणं प्रस्तौति । अथेति । जीवननिमित्तकर्मविष-
यस्तच्छब्दः ॥ १३ ॥

१ अ. छ. 'मापाय' । २ घ. क. ज. झ. 'शरीरमा' । ३ ग. 'न्दवाच्यं शरीरमा' । ४ अ. ग.
'करीत्या । ५ अ. छ. 'ण ज्ञातो' ।

अथैनमग्रये हरन्ति तस्याग्निरेवाग्निर्भवति
समित्समिद्धमो धूमोऽर्चिरर्चिरङ्गारा अङ्गारा
विस्फुलिङ्गा विस्फुलिङ्गास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ
देवाः पुरुषं जुह्वति तस्या आहुत्यै पुरुषो भास्व-
स्वर्णः संभवति ॥ १४ ॥ ते य एवमेतद्विदु-

अथ तदैतं मृतमग्रयेऽग्न्यर्थमेवान्त्याहुत्यै हरन्ति ऋत्विजस्त-
स्याऽऽहुतिभूतस्य प्रसिद्धोऽग्नरेव होमाधिकरणं न परिकल्प्योऽग्निः ।
प्रसिद्धैव समित्समिद्धमो धूमोऽर्चिरर्चिरङ्गारा अङ्गारा विस्फुलिङ्गा विस्फु-
लिङ्गा यथाप्रसिद्धमेव सर्वमित्यर्थः । तस्मिन्पुरुषमन्त्याहुतिं जुह्वति
तस्या आहुत्या आहुतेः पुरुषो भास्वरवर्णोऽतिशयदीप्तिमाग्निषेकादि-
भिरन्त्याहुत्यन्तैः कर्मभिः संस्कृतत्वात्संभवति निष्पद्यते ॥ १४ ॥

इदानीं प्रथमप्रश्ननिराकरणार्थमाह । ते । के । य एवं यथोक्तं पञ्चा-
ग्निदर्शनमेतद्विदुः । एवंशब्दादाग्निमिद्धमाचिरङ्गारविस्फुलिङ्गश्रद्धादि-
विशिष्टाः पञ्चाग्रयो निर्दिष्टास्तानैवमेतान्पञ्चाग्नीन्वदुरित्यर्थः । नन्व-
ग्निहोत्राहुतिदर्शनविषयमेवेतद्दर्शनम् । तत्र लुक्तमुक्तान्त्यादिपदार्थषट्क-
निर्णये दिवमेवाऽऽहवर्णीयं कुर्वति इत्यादि । इहाप्यमुष्य लोकस्याग्नि-
त्वमादित्यस्य च समिच्चमित्यादि बहु साम्यम् । तस्मात्तच्छेषमेवेत-

वक्ष्यमाणकीटादिदेहव्यावृत्तये भास्वरवर्णविक्षेपणम् । दीप्यतिशयैवत्त्वे हेतुमाह ।
निषेकादिभिरिति ॥ १४ ॥

पञ्चाग्निविदो गतिं विवक्षुरुत्तरग्रन्थमवतारयति । इदानीमिति । ये विदुस्तेऽर्चिष-
मभिसंभवन्तीति संबन्धः । एवंशब्दस्य प्रकृतपञ्चाग्निपरामर्शित्वं स्फुटीकर्तुं चोदयति ।
नन्विति । एवमेतद्विदुरिति श्रुतमेतद्दर्शनमित्युक्तं तदेवेदमिति प्रत्यभिज्ञापकं दर्श-
यति । तत्र हीति । आदिपदमादित्यं समिचमित्यादि संग्रहीतुं रश्मिनां धूमत्व-
महोऽर्चिष्ममित्यादि ग्रहीतुं द्वितीयमादिपदम् । प्रत्यभिज्ञाफलमाह । तस्मादिति ।
प्रश्नप्रतिवचनविषयस्यैव प्रकृतस्यैवंशब्देन परामर्शान्न षट्प्रश्नीयं दर्शनमिह परा-

दर्शनमिति । न यतिध्यामितिप्रश्रप्रतिवचनपरिग्रहात् । यतिध्यामित्यस्य प्रश्रस्य प्रतिवचनस्यै यावदेव परिग्रहस्तावदेवैवंशब्देन पराम्बुं युक्तम् । अन्यथा प्रश्नानर्थक्यानिर्ज्ञातत्वाच्च संख्याया अग्रय एव वक्तव्याः । अथ निर्ज्ञातमप्यनूद्यते । यथाप्राप्तस्यैवानुवदनं युक्तं नत्वसौ लोकोऽग्निरिति । अथोपलक्षणार्थः । तथाऽप्याद्येनान्त्येन चोपलक्षणं युक्तम् । श्रुत्यन्तराच्च । समाने हि प्रकरणे छान्दोग्यश्रुतौ पञ्चाग्नीन्वेदेति पञ्चसंख्याया एवोपादानादनग्निहोत्रशेषमेतत्पञ्चाग्निदर्शनम् । यत्त्वमिसमिदादिसामान्यं तदग्निहोत्रस्तुत्यर्थमित्यवोचाम । तस्माच्चोत्क्रान्त्यादिपदार्थषट्कपरिज्ञानादाचिरादिप्रतिपत्तिः । एवमिति प्रकृतोपादानेना-

मृष्टमिति परिहरति । नेत्यादिना । संगृहीतं परिहारं विवृणोति । यतिध्यामित्यस्येति । व्यधिकरणे षष्ठ्यौ । यावदेव वस्तुपरिग्रहो विषय इत्यर्थः । षट्प्रश्नीयमेव व्यवहितं दर्शनमत्र पराम्बुं चेत्तदा यतिध्यामिति प्रश्नो व्यर्थः स्यात् । षट्प्रश्नीनिर्णीतदर्शनशेषभूतदर्शनस्य प्रश्नाहते प्रतिवचनसंभवादित्याह । अन्यथेति । किंच पूर्वस्मिन्ग्रन्थे प्रचयशिष्टतया पञ्चत्वसंख्याया निश्चितत्वात्तदवच्छिन्नाः सांपदिकाग्रय एवात्रैवंशब्देन पराम्बुमुचिता इत्याह । निर्ज्ञातत्वाच्चेति । अग्निहोत्रप्रकरणे निर्ज्ञातमेवाग्न्यादि पूर्वग्रन्थेऽप्यनूद्यते । तथा चाग्निहोत्रदर्शनमव्यवहितमेवंशब्देन किं न पराम्बुमिति शङ्कते । अथेति । अग्निहोत्रदर्शनं पूर्वग्रन्थेऽनूद्यते चेत्तत्प्रकरणे प्राप्तं रूपमनतिक्रम्यैवान्तरिक्षादेरप्यत्रानुवदनं स्यान्न तु तद्वैपरीत्येनानुवदनं युक्तम् । अनुवादस्य पुरोवादसापेक्षत्वात् । न चात्रान्तरिक्षाद्यनूद्यते तस्मादेवंशब्दो नाग्निहोत्रपरामर्शोति परिहरति । यथाप्राप्तस्येति । शुलोकादिवादस्यान्तरिक्षाद्युपलक्षणार्थत्वात्पूर्वस्यानुवादत्वसंभवादेवंशब्दस्याग्निहोत्रविषयत्वसिद्धिरिति चोदयति । अथेति । प्रापकामावातुपलक्षणपक्षायोगेऽप्यङ्गीकृत्य पञ्चाग्निनिर्देशवैयर्थ्येन दूषयति । तथाऽपीति । इतश्च स्वतन्त्रमेव पञ्चाग्निदर्शनमेवंशब्दपराम्बुमित्याह । श्रुत्यन्तराच्चेति । समिदादिसामान्यदर्शनादाग्निहोत्रदर्शनशेषभूतमेवैतद्दर्शनमित्युक्तमनूद्य दूषयति । यात्त्वत्यादिना । अवोचामाग्निहोत्रस्तुत्यर्थत्वादाग्निहोत्रस्यैव कार्यमित्युक्तमित्यनेति शेषः । एवंशब्देनाग्निहोत्रपरामर्शोसंभवे फलितमाह । तस्मादिति । तच्छब्दार्थमेव स्फुटयति । एवमितितीति । प्रकृतं पञ्चाग्निदर्शनं तच्च स्वतन्त्रमित्युक्तं तद्वतामाचिरादिप्रतिपत्तिर्न केवलकर्मिणामि-

१ झ. 'स्य च या' । २ क. ग. घ. ज. 'नूद्यते' । य. ३ ख. छ. ड. ण. प्र. ४ क. 'न्ये पर्यवसि' । ण. 'न्ये प्राचुर्यसि' । ५ क. स. ड. 'संख्याया' । ६ अ. घ. ७. ८. 'सांपदि' । ७ घ. ङ. ण. 'न शक्यं पराम्बुमि' ।

ये चामी अरण्ये श्रद्धां सत्य-

चिरादिप्रतिपत्तिविधानात् । के पुनस्ते य एवं विदुर्गृहस्था एव । ननु
तेषां यज्ञादिसाधनेन धूमादिप्रतिपत्तिर्विधित्सिता । नानेवंविदामपि गृह-
स्थानां यज्ञादिसाधनोपपत्तेः । भिक्षुवानप्रस्थयोश्चारण्यसंबन्धेन ग्रहणात् ।
गृहस्थकर्मसंबद्धत्वाच्च पश्चाद्भिददर्शनस्य । अतो नापि ब्रह्मचारिण एवं
विदुरिति गृह्यन्ते । तेषां तूत्तरे पथि प्रवेशः स्मृतिप्रामाण्यात्—

“अष्टाशीतिसहस्राणामृषीणामूर्ध्वरेतसाम् ।

उत्तरेणार्यम्णः पन्थास्तेऽमृतत्वं हि भेजिरे”

इति । तस्माच्च गृहस्था एवमग्निजोऽहमभ्यपत्यमित्येवं क्रमेणा-
ग्निभ्यो जातोऽग्निरूप इत्येवं ये विदुस्ते च ये चामी अरण्ये वानप्रस्थाः
परिव्राजकाश्चारण्यनिर्त्याः श्रद्धां श्रद्धायुक्ताः सन्तः सत्यं ब्रह्म हिरण्यग-

त्यर्थः । प्रश्नपूर्वकं वेदितृविशेषं निर्दिशति । के पुनरित्यादिना । गृहस्थानां यज्ञा-
दिना पितृयाणप्रतिपत्तेर्वक्ष्यमाणत्वान्न देवयाने पथि प्रवेशोऽस्वीति शङ्कते । नन्विति ।
पश्चाद्भिदिदां गृहस्थानां देवयाने पथ्यधिकारस्तद्रहितानां तु तेषामेव यज्ञादिना पितृ-
याणप्रतिपत्तिरिति विभागोपपत्तेर्न वाक्यशेषविरोधोऽस्वीति समाधत्ते । नेत्यादिना ।
एवं विदुरिति सामान्यवचनात्परिव्राजकादेरप्यत्र ग्रहणं स्यादिति चेन्नेत्याह । भिक्षु-
वानप्रस्थयोश्चेति । विधान्तरेण तयोरुत्तरमार्गे प्रवेशान्न पश्चाद्भिदिष्यत्वेन ग्रहणं
पुनरुक्तेरित्यर्थः । गृहस्थानामेव पश्चाद्भिदिदां तत्र ग्रहणमित्यत्र हेत्वन्तरमाह । गृह-
स्थेति । ब्रह्मचारिणां तर्हीह ग्रहणं भविष्यति नेत्याह । अत इति । पश्चाद्भिदर्श-
नस्य गृहस्थकर्मसंबन्धादेवेत्येतत् । कथं तर्ही नैष्ठिकब्रह्मचारिणां देवयाने पथि प्रवेश-
स्तत्राऽऽह । तेषां त्विति । अर्यम्णः संबन्धी यः पन्थास्तमासाद्य तेनात्तरेण पथा
ते यथोक्तसंख्या ऋषयः सापेक्षममृतत्वं प्राप्ता इति स्मृत्यर्थः । आश्रमान्तराणां पश्चा-
द्भिदिष्यत्वेनात्राग्रहणे फलितमाह । तस्मादिति । अग्निजत्वे फलितमाह । अभ्यप-
त्यमिति । अग्निजत्वं साधयति । एवमिति । अभ्यपत्यत्वे किं स्यात्तदाह ।
अग्नीति । इत्येवं ये गृहस्था विदुस्ते चेति योजना । अरण्यं स्त्रीजनानभेकार्णो देशः ।
परिव्राजकाश्चेति त्रिदण्डिनो गृह्यन्तेऽन्येषामेषणाभ्यो न्युत्थितानां सम्यग्ज्ञाननिष्ठानां
देवयाने पथ्यप्रवेशादाश्रममात्रनिष्ठो वा तेषु गृह्येन्निति द्रष्टव्यम् । श्रद्धाऽपि
स्वयमुपास्या कर्मत्वश्रवणादित्याशङ्क्य प्रत्ययमात्रस्य सापेक्षत्वात्पुण्यत्वात्पुण्यस्यैव-

१ च. ज. घ. ट. 'बन्धत्वा' । २ क. 'निष्ठाः श्र' । ३ घ. अ. ण. 'विस्तेन । ४ ड. ण. 'विस्तेना' ।
५ क. ख. छ. ण. 'स्ते ये ते चे' । ६ ख. छ. ट. 'श्रावन्तोऽपि । ७ न. अ. ण. साक्षाद्' ।

मुपासते तेऽर्चिरभिसंभवन्त्य- र्चिषोऽहरह आर्प्यमाणपक्षमा-

भात्मानमुपासते न पुनः श्रद्धां चोपासते ते सर्वेऽर्चिरभिसंभवन्ति । यावद्बृहस्थाः पञ्चाग्निविद्यां सत्यं वा ब्रह्म न विदुस्तावच्छ्रद्धाद्याहुतिक्रमेण पञ्चम्यामाहुतौ हुतायां ततो योषाम्नेर्जाताः पुनर्लोकं प्रत्युत्थायिनोऽग्निहोत्रादिकर्मानुष्ठातारो भवन्ति । तेन कर्मणा धूमादिक्रमेण पुनः पितृलोकं पुनः पर्जन्यादिक्रमेणममावर्तन्ते । ततः पुनर्योषाम्नेर्जाताः पुनः कर्म कृत्वेत्येवमेव घटीयन्नवद्गत्यागतिभ्यां पुनः पुनरावर्तन्ते । यदा त्वेवं विदुस्ततो घटीयन्नभ्रमणाद्विनिर्मुक्ताः सन्तोऽर्चिरभिसंभवन्ति । अर्चिरिति नाग्निज्वालामात्रं किंतूर्ध्वर्चिरभिमामिन्पार्चिःशब्दवाच्या देवतोत्तरमार्गलक्षणा व्यवस्थितैव तामभिसंभवन्ति । न हि परिव्राजकानामग्न्यर्चिषैव साक्षात्संबन्धोऽस्ति । तेन देवतैव परिगृह्यतेऽर्चिःशब्दवाच्या । अतोऽहर्देवताम् । मरणकालनियमानुपपत्तेरहःशब्दोऽपि देवतैव । आयुषः क्षये हि मरणम् । नह्येवंविदाऽहन्त्येवं मर्तव्यमित्यहर्मरणकालो नियन्तुं शक्यते । न च रात्रौ प्रेताः सन्तोऽहः प्रतीक्षन्ते “स यावत्क्षिप्येन्मनस्तावदादित्यं गच्छति” इति श्रुत्यन्तरात् । अह्न आर्प्यमाणपक्षमहर्देवतयाऽतिवाहिता आर्प्यमाणपक्षदेवतां

मित्याह । न पुनरिति । सर्वे पञ्चाग्निविदः सत्यब्रह्मविदश्चेत्यर्थः । विनाऽपि विद्याबलमर्चिरभिसंपत्तिः स्यादिति चेन्नेत्याह । यावदिति । कर्म कृत्वा लोकं प्रत्युत्थायिन इति पूर्वेण संबन्धः । केवलकर्मिणां देवयानमार्गप्राप्तिर्नास्तीत्युक्तं निगमयति । इत्येवमेवेति । विदुषामेव देवयानप्राप्तिमुपसंहरति । यदा त्विति । नन्वर्चिषो ज्वालाम्नोऽस्थैर्यात्तदभिसंपत्तिर्न फलाय कल्पते तत्राऽह । अर्चिरितीति । अर्चिःशब्देन यथोक्तदेवताग्रहे लिङ्गमाह । न हीति । अतोऽर्चिर्देवतायाः सकाशादिति यावत् । अहःशब्दस्य कालविषयत्वमुक्तदोषाभावादिति चेन्नेत्याह । मरणेति । नियमाभावमेव व्यनक्ति । आयुष इति । विद्वद्विषयं नियममाशङ्क्याऽऽह । न हीति । ननु रात्रौ मृतोऽपि विद्वानहरपेक्ष्य फली संपत्स्यते नेत्याह । न चेति ।

१ च. छ. द. 'मर्चि' । २ च. द. 'बन्धस्तेषां ते' । ३ क. छ. 'स्ति तेषां ते' । ४ छ. छ. 'रणेनैव' । ५ क. घ. ड. च. ज. छ. द. 'ए । नैव' । ६ ग. ज. छ. द. 'दामह' । ७ छ. घ. छ. द. 'मिति । नह्यह' । ८ क. छ. छ. ड. 'ति । एव' ।

पूर्यमाणपक्षाद्यान्वणमासानुदङ्कादित्य एति
मासेभ्यो देवलोकं देवलोकादादित्यमादित्या-
द्वैद्युतं तान्वैद्युतान्पुरुषो मानस एत्य ब्रह्मलो-
कान्गमयति ते तेषु ब्रह्मलोकेषु पराः परावतो
वसन्ति तेषां न पुनरावृत्तिः ॥ १५ ॥

प्रतिपद्यन्ते शुक्लपक्षदेवतामित्येतत् । आपूर्यमाणपक्षाद्यान्वणमासानुदङ्कु-
त्तरां दिशमादित्यः सवितैति तान्मासान्प्रतिपद्यन्ते शुक्लपक्षदेवतायाऽतिवा-
हिताः सन्तः । मासानिति बहुवचनात्संघचारिण्यः षड्चत्तरायणदेवतास्तेभ्यो
मासेभ्यः षण्मासदेवताभिरतिवाहिता देवलोकाभिमानीनां देवतां प्रतिप-
द्यन्ते । देवलोकादादित्यमादित्याद्वैद्युतं विद्युदभिमानीनां देवतां प्रतिप-
द्यन्ते । विद्युदेवतां प्राप्तान्ब्रह्मलोकवासी पुरुषो ब्रह्मणा मनसा सृष्टो मानसः
कश्चिदेत्यागत्य ब्रह्मलोकान्गमयति । ब्रह्मलोकानित्यधरोत्तरभूमिभेदेन
भिक्षा इति गम्यन्ते बहुवचनप्रयोगात् । उपासंनतारतम्पोपपत्तेश्च ।
ते तेन पुरुषेण गमिताः सन्तस्तेषु ब्रह्मलोकेषु पराः प्रकृष्टाः सन्तः स्वयं
परावतः प्रकृष्टाः समाः संवत्सराननेकान्वसन्ति । ब्रह्मणोऽनेकान्कल्पान्व-
सन्तीत्यर्थः । तेषां ब्रह्मलोकं गतानां नास्ति पुनरावृत्तिरस्मिन्संसारे न
पुनरागमनमिहेति शास्त्रान्तरपाठात् । इहेत्याकृतिमात्रग्रहणमिति चेच्छु-
भूते पौर्णमासीमिति यद्वत् । नेहेतिविशेषणानर्थक्यात् । यदि हि
नाऽऽवर्तन्त एवेहग्रहणमनर्थकमेव स्यात् । श्वोभूते पौर्णमासीमित्यत्र

एकस्मिन्नेव ब्रह्मलोके कथं बहुवचनमित्याशङ्क्याऽऽह । ब्रह्मेति । ब्रह्म-
लोकानिति बहुवचनप्रयोगादिति संबन्धः । अत्र ब्रह्मलोका विशेष्यत्वेन गृह्यन्ते ।
बहुवचनोपपत्तौ हेत्वन्तरमाह । उपासनेति । कल्पशब्दोऽत्रावान्तरकल्पविषयः । तेषा-
मिह न पुनरावृत्तिरिति क्वचित्पाठादस्मिन्नित्यादिव्याख्यानमयुक्तमिति शङ्कते । इहेति ।
यथा श्वोभूते पौर्णमासीं यजेतेत्यत्राऽऽकृतिः पौर्णमासीशब्दार्थः । श्वोभूतत्वं च न
व्यावर्तकं पौर्णमासीपदलक्ष्येष्टेः प्रतिपद्येव कर्तव्यवानियमात्तथेहाऽऽकृतेरिहशब्दार्थ-
त्वान्निरङ्कुशैवानावृत्तिरत्र सिध्यतीत्यर्थः । पराहरति । नेत्यादिना । परोक्तं वृष्टान्तं
विधेययति न श्वोभूत इति । कृतसंभारदिवसापेक्षं हि श्वोभूतत्वं पौर्णमासीदिने चानु-

अथ ये यज्ञेन दानेन तपसा
लोकाञ्जयन्ति ते धूममभिसंभवन्ति

पौर्णमास्याः श्वोभूतत्वमनुक्तं न ज्ञापत इति युक्तं विशेषयितुम् । न हि तत्र श्वआकृतिः शब्दार्थो विद्यत इति श्वःशब्दो निरर्थक एव प्रयुज्यते । यत्र तु विशेषणशब्दे प्रयुक्तेऽन्विष्यमाणे विशेषणफलं चेन्न गम्यते तत्र युक्तो निरर्थकत्वेनोत्सृष्टुं विशेषणशब्दो न तु सत्यां विशेषणफलावगतौ । तस्मादस्मात्कल्पादूर्ध्वमावृत्तिर्गम्यते ॥ १५ ॥

अथ पुनर्ये नैवं विदुरुत्क्रान्त्याद्यग्निहोत्रसंबन्धपदार्थषट्कस्यैव वेदितारः केवलकर्मिणो यज्ञेनाग्निहोत्रादिना दानेन बहिर्वेदि भिक्षमाणेषु द्रव्यसंविभागलक्षणेन तपसा बहिर्वेद्येव दीक्षादिव्यतिरिक्तेन कृच्छ्रचान्द्रापणादिना लोकाञ्जयन्ति । लोकानिति बहुवचनात्त्रापि फलतारतम्यमभिप्रेतम् । ते धूममभिसंभवन्ति । उत्तरमार्गं इवेहापि देवता एव धूमदिशब्दवाच्या धूमदेवतां प्रतिपद्यन्त इत्यर्थः । आतिवाहिकत्वं च देवतानां

मास्येष्टौ कृतायां कदा पौर्णमासीष्टिः कर्तव्येति विना वचनं न ज्ञायते तत्र श्वोभूतत्वं विशेषणं भवत्यन्यव्यावर्तकं तद्वदिहेति विशेषणमपि व्यावर्तकमेवेति नाऽऽत्यन्तिकानावृत्तिसिद्धिरित्यर्थः । यत्तु पौर्णमासीशब्ददिहशब्दस्याऽऽकृतिवाचित्वाद्यव्यावर्तकत्वमिति तत्राऽऽह । न हीति । यद्यपि प्रकृते वाक्ये पौर्णमासीशब्दो भवत्याकृतिवचनस्तथाऽपि श्वःशब्दार्थोऽपि काचिदाकृतिरस्वीत्यङ्गीकृत्यान्यार्थैकः श्वोभूतशब्दो नैव प्रयुज्यते । तथाऽत्रापि विशेषणशब्दस्य व्यावर्तकत्वमावश्यकमित्यर्थः । सुषिरमाकाशमित्यादौ व्यावर्त्याभावेऽपि विशेषणप्रयोगवदत्रापि विशेषणं स्वरूपानुवादमात्रमित्याशङ्क्याऽऽह । यत्र त्विति । विशेषणफलमुपसंहरति । तस्मादिति ॥ १५ ॥

देवयानं पन्थानमुक्त्वा पथ्यन्तरं वक्तुं वाक्यान्तरमादाय पदद्वयं व्याकरोति । अथेत्यादिना । कथं ते फलभागिनो भवन्वीत्याकाङ्क्षायामाह । यज्ञेनेति । ननु दानतपसी यज्ञग्रहणेनैव गृहीते न पृथग्रहीतव्ये तत्राऽऽह । बहिर्वेदीति । दीक्षादीत्यादिपदेन पयोत्रवादि यज्ञाङ्गसंग्रहः । तत्रेति पितृलोकोक्तिः । अपिशब्दो ब्रह्मलोकदृष्टान्तार्थः । धूमसंतरेपुरुषार्थत्वमाशङ्क्योक्तम् । उत्तरमार्गं इवेति । इहापीति पितृयाणमार्गंऽपी-

१ स. छ. तत्राऽऽह । २ स. च. द. 'तिः श्वःश' । ३ घ. ण. 'तत्त्व' । ४ क. घ. छ. ञ. 'तैकश्वो' । ५ स. छ. द. 'पादिवा' ।

धूमाद्रात्रिः५ रात्रेरपक्षीयमाणपक्षमपक्षीयमाण-
पक्षाद्यान्षण्मासान्दक्षिणाऽऽदित्य एति मासे-
भ्यः पितृलोकं पितृलोकाच्चन्द्रं ते चन्द्रं प्राप्यान्नं
भवन्ति ताः५ स्तत्र देवा यथा सोमः५ राजानमा-
प्यायस्वापक्षीयस्वेत्येवमेनाः५स्तत्र भक्षयन्ति तेषां
यदा तत्पर्वयैत्यथेममेवाऽऽकाशमभिनिष्पद्यन्त

तद्भदेव । धूमाद्रात्रिं रात्रिदेवतां ततोऽपक्षीयमाणपक्षमपक्षीयमाणपक्षदे-
वतां ततो यान्षण्मासान्दक्षिणां दिशमादित्य एति तान्मासेदेवता-
विशेषान्प्रतिपद्यन्ते । मासेभ्यः पितृलोकं पितृलोकाच्चन्द्रम् । ते चन्द्रं
प्राप्यान्नं भवन्ति तांस्तत्रान्नभूतान्यथा सोमं राजानमिह यज्ञ ऋत्विज
आप्यायस्वापक्षीयस्वेति भक्षयन्त्येवमेनाश्चन्द्रं प्राप्तान्कर्मिणो भृत्यानिव
स्वामिनो भक्षयन्त्युपभुञ्जते देवाः । आप्यायस्वापक्षीयस्वेति न मन्त्रः
किंतर्ह्याप्याय्याऽऽप्याय्य चमसस्थं भक्षणेनापक्षयं च कृत्वा पुनः पुन-
र्भक्षयन्तीत्यर्थः । एवं देवा अपि सोमलोके लब्धशरीरान्कर्मिण उप-
करणभूतान्पुनः पुनर्विश्रामयन्तः कर्मानुह्वयं फलं प्रयच्छन्तः । तद्धि
तेषामाप्यायनं सोमस्याऽऽप्यायनमिवोपभुञ्जत उपकरणभूतान्देवाः ।
तेषां कर्मिणां यदा यस्मिन्काले तद्यज्ञदानादिलक्षणं सोमलोकप्रापकं
कर्म पर्येवेति परिगच्छति परिक्षीयत इत्यर्थः । अथ तदेवमेव प्रसिद्धमा-
काशमभिनिष्पद्यन्ते । यास्ताः श्रद्धाशब्दवाच्या शुलोकामौ हुता आपः

त्यर्थः । तद्भदेवेत्युत्तरमार्गगामिनीनां देवत्वानामिवेत्यर्थः । तत्रेति प्रकृतलोकोक्तिः ।
कर्मिणां तर्हि देवैर्भक्ष्यमाणानां चन्द्रलोकप्राप्तिरनर्थायेवेत्याशङ्क्याऽऽह । उपभुञ्जत
इति । अन्यथाप्रतिमासं व्यावर्तयति । आप्यायस्वेति । एवं देवा अपि तं संक्षिप्तं
दार्ष्टान्तिकं विवृणोति । सोमलोक इति । कथं पौनःपुन्येन विश्रान्तिः संपाद्यते
तत्राऽऽह । कर्मानुह्वयमिति । दृष्टान्तैवदार्ष्टान्तिके किमित्याप्यायनं नोक्तं तत्राऽऽह ।
तद्धीति । पुनः पुनर्विश्राम्याभ्यनुज्ञानमिति यावत् । लोकद्वयमापकौ पन्थानवित्थं
व्याख्याय पुनरेतल्लोकप्राप्तिप्रकारमाह । तेषामित्यादिना । कथं चन्द्रस्थलस्त्रलि-
वानां कर्मिणामकाशवादात्तन्ममित्याशङ्क्याऽऽह । यास्ता इति । सोमाकारपरिणव-

आकाशाद्वायुं वायोर्दृष्टिं वृष्टेः पृथिवीं ते
पृथिवीं प्राप्यान्नं भवन्ति ते पुनः पुरु-
षाम्नौ हूयन्ते ततो योषाम्नौ जायन्ते लोका-
न्प्रत्युत्थायिनस्त एवमेवानुपरिवर्तन्तेऽ-

सोमाकारपरिणता याभिः सोमलोके कर्मिणामुपभोगाय शरीरमारब्धम-
म्भयं ताः कर्मक्षयाद्विमपिण्ड इवाऽऽतपसंपर्कात्मविलीयन्ते । प्रविलीनाः
सूक्ष्मा आकाशभूता इव भवन्ति तदिदमुच्यत इममेवाऽऽकाशमभिन-
ष्पचन्त इति । ते पुनरपि कर्मिणस्तच्छरीराः सन्तः पुरोवातादिना
इतश्चासुतश्च नीयन्तेऽन्तरिक्षगास्तदाह । आकाशाद्वायुमिति । वायो-
र्दृष्टिं प्रतिपद्यन्ते । तदुक्तम् । पर्जन्याम्नौ सोमं राजानं जुह्वतीति । ततो
वृष्टिभूता इमां पृथिवीं पतन्ति । ते पृथिवीं प्राप्य व्रीहियवाद्यन्नं भवन्ति ।
तदुक्तमस्मिँल्लोकेऽमौ वृष्टिं जुह्वति तस्या आहुत्या अन्नं संभवतीति ।
ते पुनः पुरुषाम्नौ हूयन्तेऽन्नभूता रेतस्सिचि । ततो रेतोभूता योषाम्नौ
हूयन्ते ततो जायन्ते लोकं प्रत्युत्थायिनस्ते लोकं प्रत्युत्तिष्ठन्तोऽग्निहो-
त्रादिकर्मानुतिष्ठन्ति । ततो धूमादिना पुनः पुनः सोमलोकं पुनरिमं
लोकमिति । त एवं कर्मिणोऽनुपरिवर्तन्ते घटीयन्नवच्चक्रिभूता बंभ्रम-
तीत्यर्थः । उत्तरमार्गाय सद्योमुक्तये वा यावद्भ्रम न विदुः । इति नु

त्वमेव स्फोरयति । याभिरिति । तस्य झटिति द्रवीभवनयोग्यतां दर्शयति । अम्भ-
यमिति । साभाव्यापत्तिरुपपत्तेरिति न्यायेनाऽऽह । आकाशभूता इवेति । आका-
शाद्वायुमाक्षिपकारमाह । ते पुनरिति । अन्याधिष्ठिते पूर्ववदभिलाषादिति न्याये-
नाऽऽह । ते पृथिवीमिति । रेतस्सिग्योगोऽथेति न्यायमाश्रित्याऽऽह । ते पुनरिति ।
योनेः शरीरमिति न्यायमनुसृत्याऽऽह । तत् इति । उत्पन्नानां केषांचिदिष्टादिकारि-
त्वमाह । लोकमिति । कर्मानुष्ठानानन्तरं तत्फलमागित्वमाह । ततो धूमादिनेति ।
सोमलोके फलभोगानन्तरं पुनरेतलोकमाक्षिमाह । पुनरिति । पौनःपुन्येन विपरि-
वर्तनस्यावधिं सूचयति । उत्तरमार्गापेति । प्राग्ज्ञानात्संसरणं षष्ठेऽपि व्याख्यातमि-
त्याह । इति न्विति । स्थानद्वयमावृत्तिसहितमुक्त्वा स्थानान्तरं दर्शयति ।

१ स. ग. ड. च. ज. ट. ढ. ढ. 'न्ति त ए' । २ च. ढ. 'हुतेरर्ष' । ३ क. च. 'न्ते ते लो' ।
४ क. घ. ज. लोकप्र' । ५ घ. 'नः सो' । ६ ज. 'ता भ्रमन्तीत्य' । ७ अ. 'लभोगि' ।

थ य एतौ पन्थानौ न विदुस्ते कीटाः पतङ्गा
यदिदं दन्दशूकम् ॥१६॥ इति बृहदारण्यको-
पनिषदि षष्ठाध्यायस्य द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥२॥

कामयमानः संसरतीत्युक्तम् । अथ पुनर्य उत्तरं दक्षिणं चेतौ पन्थानौ
न विदुरुत्तरस्य दक्षिणस्य वा पथः प्रतिपत्तये ज्ञानं कर्म वा नानुतिष्ठ-
न्तीत्यर्थः । ते किं भवन्तीति । उच्यते । ते कीटाः पतङ्गा यदिदं यश्चेदं
दन्दशूकं दंशमशकमित्येतद्भवन्ति । एवं हीयं संसारगतिः कष्टाऽस्यां
निमग्नस्य पुनरुद्धार एव दुर्लभः । तथाच श्रुत्यन्तरम् “तानीमानि
क्षुद्राप्यसकृदावतीनि भूतानि भवन्ति जायस्व अत्रियस्व” इति । तस्मात्सर्वो-
त्साहेन यथाशक्ति स्वाभाविककर्मज्ञानहानेन दक्षिणोत्तरमार्गप्रतिपत्ति-
साधनं शास्त्रीयं कर्म ज्ञानं वाऽनुतिष्ठेदिति वाक्यार्थः । तथा चोक्तम्
“अतो वै खलु दुर्निष्पतरं तस्माज्जगुःसेत” इति श्रुत्यन्तरान्मोक्षाय प्रय-
तेतेत्यर्थः । अत्राप्युत्तरमार्गप्रतिपत्तिसाधन एव महान्यन्नः कर्तव्य इति
गम्यते । एवमेवानुपरिवर्तन्त इत्युक्तत्वात् । एवं प्रश्नाः सर्वे निर्णीताः ।
असौ वै लोक इत्यारभ्य पुरुषः संभवतीति चतुर्थः प्रश्नो यातिध्या-
माहुत्यामित्यादिः प्राथम्येन । पञ्चमस्तु द्वितीयत्वेन देवयानस्य वा पथः
प्रतिपदं पितृयाणस्य वेति दक्षिणोत्तरमार्गप्रतिपत्तिसाधनकथनेन । तेनैव

अथेत्यादिना । स्थानद्वयात्तृतीये स्थाने विशेषं कथयति । एवमिति । तृतीये स्थाने
छान्दोग्यश्रुतिं संवादयति । तथा चेति । अमुप्या गतेरतिकष्टत्वे परिशिष्टं वाक्या-
र्थमाचष्टे । तस्मादिति । सर्वोत्साहो वाक्यायचेतसां प्रयत्नः । यदुक्तमस्यां निमग्नस्य
पुनरुद्धारो दुर्लभो भवतीति तत्र श्रुत्यन्तरमनुकूत्रयति । तथा चेति । अतो ब्रीह्या-
दिभावादित्यर्थः । तस्मादित्यतिकष्टात्संसारादित्यर्थः । दक्षिणोत्तरमार्गप्राप्तिसाधने यत्न-
साम्यमाज्ञङ्क्याऽऽह । अत्रापीति । पञ्चमश्चान्प्रस्तुत्य किमिति प्रत्येकं तेषां निर्णयो
न कृत इत्याज्ञङ्क्याऽऽह । एवमिति । निर्णीतं प्रकारमेव संश्लक्षति । असावित्या-
दिना । प्राथम्येन निर्णीत इति संबन्धः । देवयानस्येत्यादिः पञ्चमः प्रश्नः स तु
द्वितीयत्वेन दक्षिणादिमार्गापत्तिसाधनोक्त्या निर्णीत इत्यर्थः । तेनैव मार्गद्वयप्राप्ति-
साधनोपदेशेनैवेति यावत् । मृतानां प्रजानां विप्रतिपत्तिः प्रथमप्रश्नस्तस्य निर्णयप्रका-

१ ख. ग. च. छ. झ. ड. 'नं चानु' । २ च. ड. 'तीत्यन्तश्चनु' । ३ ड. 'यानस्य । ४ घ.
ण. 'दिना मा' ।

स यः कामयेत महत्प्राप्नुयामित्यु-
दगयन आपूर्यमाणपक्षस्य पुण्याहे

च प्रथमोऽप्यग्नेरारभ्य केचिद्विः प्रतिपद्यन्ते केचिद्रूममिति विप्र-
तिपत्तिः । पुनरावृत्तिश्च द्वितीयः प्रश्न आकाशादिक्रमेणं लोकमाग-
च्छन्तीति । तेनैवासौ लोको न संपूर्यते कीटपतङ्गादिप्रतिपत्तेश्च केषांवि-
दिति तृतीयोऽपि प्रश्नो निर्णीतः ॥ १६ ॥ इति बृहदारण्यकोपनिष-
षष्ठाध्याये षष्ठाध्यायस्य द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

स यः कामयेत । ज्ञानकर्मणोर्गतिरुक्ता । तत्र ज्ञानं स्वतन्त्रं कर्म तु
देवमानुषवित्तद्वयापत्तं तेन कर्मार्थं वित्तमुपार्जनीयम् । तच्चाप्रत्यवायका-
रिणोपायेनेति तदर्थं मन्थारुख्यं कर्माऽऽरभ्यते महत्त्वप्राप्तये । महत्त्वे च
सत्यर्थसिद्धं हि वित्तम् । तदुच्यते । स यः कामयेत स यो वित्तार्थी ।
कर्मण्यधिकृतो यः कामयेत । किम् । महन्महत्त्वं प्राप्नुयां महान्स्वार्थि-
तीत्यर्थः । तत्र मन्थकर्मणो विधित्सितस्य कालोऽभिधीयते । उदगयन
आदित्यस्य तत्र सर्वत्र प्राप्तावापूर्यमाणपक्षस्य शुक्लपक्षस्य । तत्रापि
सर्वत्र प्राप्तौ पुण्याहेऽनुकूल आत्मनः कर्मसिद्धिकर इत्यर्थः ।

रमाह । अग्रेरिति । द्वितीयप्रश्नस्वरूपमनूद्य तस्य निर्णीतत्वप्रकारं प्रकटयति । पुन-
रावृत्तिश्चेति । आगच्छन्तीति निर्णीत इत्युत्तरत्र संबन्धः । तेनैव पुनरावृत्तेः सत्त्वेने-
त्यर्थः । अमुष्य लोकस्यासंपूर्तिर्हि तृतीयः प्रश्नः स च द्वाभ्यां हेतुभ्यां प्रागुक्ताभ्यां
निर्धारितो भवतीति भावः ॥ १६ ॥ इति बृहदारण्यकोपनिषद्वाष्यटीकायां षष्ठाध्या-
यस्य द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

ब्राह्मणान्तरमवतार्य संगतिमाह । स य इति । तत्रेति निर्धारणे सप्तमी । कथं
तर्हि वित्तोपार्जनं संभवति तत्राऽऽह । तच्चेति । तदर्थं वित्तसिद्धयर्थमिति यावत् ।
ननु महत्त्वसिद्धयर्थमिदं कर्माऽऽरभ्यते महत्प्राप्नुयामिति श्रुतेस्तत्कथमन्यथा प्रविज्ञा-
वमिति शङ्कते । महत्त्वेति । परिहरति । महत्त्वे चेति । उक्तेऽर्थे श्रुत्यक्षराणि योज-
यति । तदुच्यत इत्यादिना । स यो वित्तार्थी कामयेत तस्येदं कर्मेति शेषः । यस्य
कस्यचिद्वित्तार्थिनस्त्वर्हदं कर्म स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । कर्मण्यधिकृत इति । तत्र
वित्तार्थिनि पुंसिति यावत् । उपसदो नामेष्टिविशेषाः । ज्योतिष्टोमे प्रवर्थाहःस्त्रिवि शेषः ।

द्वादशाहमुपसद्व्रती भूत्वौ-

द्वादशाहं यस्मिन्पुण्येऽनुकूले कर्म चिकीर्षति ततः प्राक्पुण्याहमेवाऽऽरभ्य
द्वादशाहमुपसद्व्रती । उपसत्सु व्रतमुपसदः प्रसिद्धा ज्योतिष्टोमे । तत्र च
स्तनोपचयापचयद्वारेण पयोभक्षणं तद्व्रतम् । अत्र च तत्कर्मानुपसंहारा-
त्केवलमितिकर्तव्यताशून्यं पयोभक्षणमात्रमुपादीयते । ननुपसदो व्रतमिति
यदा विग्रहस्तदा सर्वमितिकर्तव्यतारूपं ग्राह्यं भवति तत्कस्मान्न परिश्र-
द्धं इति । उच्यते । स्मार्तत्वात्कर्मणः । स्मार्तं हीदं मन्थकर्म । ननु
श्रुतिविहितं सत्कथं स्मार्तं भवितुमर्हति । स्मृत्यनुवादिनी हि श्रुतिरि-
यम् । श्रौतत्वे हि प्रकृतविकारभावस्ततश्च प्राकृतधर्मग्राहित्वं विकार-
कर्मणो न त्विह श्रौतत्वम् । अत एव चाऽऽवस्थाप्रावेतत्कर्म विधी-
यते । सर्वा चाऽऽवृत्स्मार्तैवेति । उपसद्व्रती भूत्वा पयोव्रती सन्नि-

किं पुनस्तासु व्रतमिति वेदाह । तत्र चेति । यदुपसत्सु स्तनोपचयापचयाभ्यां पयो-
भक्षणं यजमानस्य प्रसिद्धं तैदमोपसद्व्रतमित्यर्थः । प्रकृतेऽपि तर्हि स्तनोपचयापच-
याभ्यां पयोभक्षणं स्यादिति चेन्नेत्याह । अत्र चेति । मन्थारूपं कर्म सप्तम्यर्थः ।
तत्कर्मस्युपसद्व्रतकर्मोक्तिः । केवलमित्यस्यैवार्थमाह । इतिकर्तव्यताशून्यमिति ।
समासान्तरमाश्रित्य शङ्कते । नन्विति । कर्मवारयरूपं समासत्राक्यं तदित्युक्तम् ।
मन्थारूपस्य कर्मणः स्मार्तत्वाद्भ्रं श्रुत्युक्तानामुपसदामुपसंग्रहाभावात्तन् कर्मवारयः सिध्य-
तीत्युत्तरमाह । उच्यत इति । मन्थकर्मणः स्मार्तत्वमाक्षिपति । नन्विति । परिसमू-
हनपरिलेपनाग्न्युपसमाधानादेः स्मार्तार्थस्यात्रोच्यमानत्वादियं श्रुतिः स्मृत्यनुवादिनी
युक्ता तथा चैतत्कर्म भवत्येव स्मार्तमिति परिहरति । स्मृतीति । ननु श्रुतेर्न स्मृत्य-
नुवादिनीत्वं वैपरित्यादतो भवतीदं श्रौतमित्याशङ्क्याऽऽह । श्रौतत्वे हीति । यदाहं
कर्म श्रौतं तदा ज्योतिष्टोमेनास्य प्रकृतिविकृतिभावः स्यात् । समग्राह्यसंयुक्ता प्रकृ-
तिविकलाहसंयुक्ता च विकृतिः । प्रकृतिविकृतिभावे च विकृतिर्कर्मणः प्राकृतधर्मग्रा-
हित्वादुपसद एव व्रतमिति विग्रह सर्वमितिकर्तव्यतारूपं हायं ग्राहीतुं न
चात्र श्रौतत्वमस्ति परिलेपनादिसंबन्धात् । न च पूर्वभाविन्याः श्रुतेरुत्तरभाविस्मृत्य-
नुवादिस्वासिद्धिस्तस्यास्त्रैकाल्यविषयत्वाभ्युपगमादिति भावः । मन्थकर्मणः स्मार्तत्वे
लिङ्गमाह । अत एवेति । तत्रैव हत्वन्तरमाह । सर्वा चेति । मन्थग-

१ क. 'तमुपसद्व्रतमु' । २ ख. ग. घ. ङ. छ. ज. ट. 'सदिति विशेष उपसदः । ३ च. ट. 'ते
कर्म भ' । ४ ख. छ. 'कृतं ध' । ५ अ. तत्राऽऽह । ६ ख. छ. ट. तदुप । ७ ख. छ. ट. 'दन्त्यु' ।
८ घ. अ. ट. ण. 'दितं । ९ क. ख. छ. अ. ट. ण. 'कृत्क' । १० क. ख. छ. अ. ट. 'तकर्म' ।

दुम्बरे कंसे चमसे वा सर्वौषधं फलानीति संभृत्य
परिसमुह्य परिलिप्याग्निमुपसमाधाय परिस्ती-
र्याऽऽवृताऽऽज्यं संस्कृत्य पुंसा नक्षत्रेण

त्यर्थः । औदुम्बर उदुम्ब्वरवृक्षमये कंसे चमसे वा तस्यैव विशेषणं कंसाकारे चमसाकारे वौदुम्बर एव । आकारे तु विकल्पो नौदुम्बरत्वे । अत्र सर्वौषधं सर्वासामोषधीनां समूहं यथासंभवं यथाशक्ति च सर्वा औषधीः समाहृत्य तत्र ग्राम्याणां तु दश नियमेन ग्राह्या ब्रीहियवाद्या वक्ष्यमाणाः । अधिकग्रहणे तु न दोषः । ग्राम्याणां फलानि च यथासंभवं यथाशक्ति च । इतिशब्दः समस्तसंभारोपचयप्रदर्शनार्थः । अन्यदपि यत्संभरणीयं तत्सर्वं संभृत्येत्यर्थः । क्रमस्तत्र गृह्योक्तो द्रष्टव्यः । परिसमूहनपरिलेपने भूमिसंस्कारः । अग्निमुपसमाधायेति वचनादावस्थयेऽग्राविति गम्यते । एकवचनादुपसमाधानश्रवणाच्च । विद्यमानस्यैवोपसमाधानम् । परिस्तीर्य दर्भानावृता स्मार्तत्वात्कर्मणः स्थालीपाकावृत्परिशुद्धते तथाऽऽज्यं संस्कृत्य पुंसा नक्षत्रेण पुंसा नक्षत्रेण

वेतिकर्तव्यताऽत्राऽऽवृत्तित्युच्यते । उपसद् एव ब्रतमिति विग्रहासंभवादुपसत्सु ब्रतमित्यस्मदुक्तं सिद्धमुपसंहर्तुमितिशब्दः । पयोब्रती सन्वक्ष्यमाणेन क्रमेण जुहोतीति संबन्धः । तान्नमौदुम्बरमिति शङ्कां वारयति । उदुम्बरवृक्षमय इति । तस्यैवेति प्रकृतपात्रपरामर्शः । औदुम्बरत्वेऽपि विकल्पमाशङ्क्याऽऽह । आकार इति । अत्रेति पात्रनिर्देशः । असंभवादशक्यत्वाच्च सर्वौषधं समाहृत्येत्युक्तमित्याशङ्क्याऽऽह । यथासंभवमिति । ओषधेषु नियमं दर्शयति । तत्रेति । परिसंख्यां वारयति । अधिकेति । इति संभृत्यात्रेतिशब्दस्य प्रदर्शनार्थत्वे फलितं वाक्यार्थं कथयति । अन्यदपीति । ओषध्यादीनां संभरणानन्तरं परिसमूहनादिक्रमे किं प्रमाणमित्याशङ्क्याऽऽह । क्रम इति । तत्रेति परिसमूहनाद्युक्तिः । होमाधारत्वेन त्रेवाग्निपरिग्रहं वारयति । अग्निमिति । आवस्थयेऽग्नौ होम इति शेषः । कथमेवावता त्रेवाग्निपरित्यागस्तत्राऽऽह । एकवचनादिति । कथमुपसमाधानश्रवणं त्रेवाग्निनिवारकं तत्राऽऽह । विद्यमानस्येति । आहवनीयादेश्वाऽऽधेयत्वाच्च प्रागेव सत्त्वमिति भावः । मध्ये त्वस्याग्नेश्चेति शेषः । आवापस्थानमाहुतिविशेषप्रक्षेपप्रदेशः । भो जातवेदस्त्वदर्धना यावन्तो देवा वक्रमतयः सन्तो ममार्थान्प्रतिबध्नन्ति तेभ्योऽ-

१ घ. 'म्बरे इ' । २ क. ख. ग. घ. ङ. छ. ज. ष. 'त्वे । स' । ३ घ. च. ज. ङ. 'म्यास्तु इ' । ४ क. ख. घ. छ. ज. ङ. 'ति । व' । ५ ख. ३. छ. ङ. 'षधिषु ।

मन्थं संनीय जुहोति । यावन्तो देवास्त्वायि
जातवेदस्तिर्यञ्चो घ्नति पुरुषस्य कामान् ।
तेभ्योऽहं मागधेयं जुहोमि ते मा तृप्ताः
सर्वैः कामैस्तर्पयन्तु स्वाहा । या तिरश्ची
निपद्यतेऽहं विधरणी इति तां त्वा घृतस्य
यजे स॒ राधनीमह॒ स्वाहा ॥ १ ॥
ज्येष्ठाय स्वाहा श्रेष्ठाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा
मन्थे स॒ स्रवमवनयति प्राणाय स्वाहा वसि-
ष्ठायै स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे स॒ स्रवमवनयति
वाचे स्वाहा प्रतिष्ठायै स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे
स॒ स्रवमवनयति चक्षुषे स्वाहा संपदे स्वाहे-
त्यग्नौ हुत्वा मन्थे स॒ स्रवमवनयति श्रोत्राय
स्वाहाऽऽयतनाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे
स॒ स्रवमवनयति मनसे स्वाहा प्रजात्यै स्वाहे-

पुण्याहसंयुक्तेन मन्थं सर्वौषधफलपिष्टं तत्रौदुम्बरे चमसे दधानि मधुनि
घृते चोपसिक्त्यैकयोपमन्थनयोपसंमथय संनीय मध्ये संस्थाप्यौदुम्बरेण
स्रुवेणाऽऽवापस्थान आज्यस्य जुहोत्येतेर्मन्त्रैर्यावन्तो देवा इत्याद्यैः ॥ १ ॥

ज्येष्ठाय स्वाहा श्रेष्ठाय स्वाहेत्यारभ्य द्वे द्वे आहुती हुत्वा मन्थे संस्रव-
मवनयति । स्रुवावलेपेनमाज्यं मन्थे संस्रावयति । एतस्मादेव ज्येष्ठाय

हमान्यभागं त्वय्यर्पयामि ते च तेन तृप्ता भूत्वा सर्वैरपि पुरुषार्थेमां तर्पयन्तु । अहं
च त्वदधीनोऽर्पित इत्याद्यमन्त्रस्यार्थः । जातं जातं वेत्तीति वा जाते जाते विद्यत
इति वा जातवेदाः । या देवता कुटिलमतिर्भूत्वा सर्वस्थैवाहमेव धारयन्तीति मत्वा
त्वामाश्रित्य वर्तते तां सर्वसाधनीं देवतामहं घृतस्य धारया यजे त्वाहेति पूर्ववदेव
द्वितीयमन्त्रार्थः ॥ १ ॥

ज्येष्ठायेत्यादिमन्त्रेषु ध्वनितमर्थमाह । एतस्मादेवेति । द्वे द्वे आहुती हुत्वेत्युक्तं

त्यग्नौ हुत्वा मन्थे स॒स्रवमवनयति रेतसे
 स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे स॒स्रवमवनयति ॥२॥
 अग्नये स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे स॒स्रवमवन-
 यति सोमाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे स॒स्र-
 स्रवमवनयति भूः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे स॒स्र-
 स्रवमवनयति भुवः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे
 स॒स्रवमवनयति स्वः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे
 स॒स्रवमवनयति भूर्भुवः स्वः स्वाहेत्यग्नौ
 हुत्वा मन्थे स॒स्रवमवनयति ब्रह्मणे स्वाहे-
 त्यग्नौ हुत्वा मन्थे स॒स्रवमवनयति क्षत्राय
 स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे स॒स्रवमवनयति
 भूताय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे स॒स्रवमवन-
 यति भविष्यते स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे स॒स्र-
 स्रवमवनयति विश्वाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे
 स॒स्रवमवनयति सर्वाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा
 मन्थे स॒स्रवमवनयति प्रजापतये स्वाहेत्यग्नौ
 हुत्वा मन्थे स॒स्रवमवनयति ॥ ३ ॥

श्रेष्ठायेत्यादिप्राणलिङ्गाज्ज्येष्ठश्रेष्ठादिप्राणविद एवास्मिन्कर्मण्यधिकारः ।
 रेतस इत्यारभ्यैकैकामाहुतिं हुत्वा मन्थे संस्रवमवनयत्यपरयोपमन्थन्या
 पुनर्मग्नान्ति ॥ २ ॥ ३ ॥

तत्र सर्वत्र द्वित्वप्रसङ्गं प्रत्याचष्टे । रेतस इत्यारभ्येति । संस्रवः सृजावलिङ्गमा-
 न्यम् ॥ २ ॥ ३ ॥

अथैनमभिमृशति भ्रमदसि ज्वलदसि पूर्णमसि
 प्रस्तब्धमस्येकसभमसि हिंकृतमसि हिंक्रियमा-
 णमस्युद्रीथमस्युद्रीयमानमसि श्रावितमसि
 प्रत्याश्रावितमस्यार्द्रं संदीप्तमसि विभूरसि प्रेभू-
 रस्यन्नमसि ज्योतिरसि निधनमसि संवर्गोऽ-
 सीति ॥ ४ ॥ अथैनमुद्यच्छ्यामः स्यामः-
 हि ते. महि स हि राजेशानोऽधिपतिः स
 माः राजेशानोऽधिपतिं करोत्विति ॥ ५ ॥
 अथैनमाचामति तत्सवितुर्वरेण्यम् । मधु वाता

अथैनमभिमृशति भ्रमदसीत्यनेन मन्त्रेण ॥ ४ ॥

अथैनमुद्यच्छति सह पात्रेण हस्ते यद्वात्प्यामंस्यामं हि ते महीत्य-
 नेन ॥ ५ ॥

अथैनमाचामति भक्षयति गायत्र्याः प्रथमपादेन मधुमत्यैकया

मन्थद्रव्यस्य प्राणदेवताकत्वात्प्राणेनैकीकृत्य सर्वात्मकत्वं तथाच सर्वदेहेषु प्राणरू-
 पेण त्वं भ्रमदसि प्राणस्य चलनात्मकत्वात्तद्रूपत्वाच्च । तेनाग्निरूपेण च त्वं ज्वलदसि
 प्रकाशात्मकत्वाद्भ्रमेस्तद्रूपत्वाच्च । वेदनु ब्रह्मरूपेण त्वं पूर्णमसि । नभोरूपेण प्रस्तब्धं
 निष्कम्पमसि सर्वैरविरोधित्वात्सर्वमपि जगदेकसम्भवात्मान्यन्तर्भाव्यापारेच्छिन्नतया
 स्थितं वस्तु त्वमसि । प्रस्तोत्रा यज्ञारम्भे त्वमेव हिंकृतमसि । तेनैव यज्ञमध्ये हिंक्रि-
 यमाणं चासि । उद्रान्ना च यज्ञारम्भे तन्मध्ये चोद्रीथमुद्रीयमानं चासि । अध्वर्युणा
 त्वं श्रावितमसि । आग्नीध्रेण च प्रत्याश्रावितमसि । आर्द्रं मेघोदरे सम्यग्दीप्तमसि ।
 विविधं भवतीति विभुः । प्रभुः समर्थो भोग्यरूपेण सोमात्मना स्थितत्वाद्भ्रं मोक्तृरू-
 पेणाग्न्यात्मना ज्योतिः कारणत्वान्निधनं लयोऽध्यात्माधिदेवयोर्वागादीनामग्न्यादीनां च
 संहरणात्वं संवर्गोऽसीत्याधिमर्शनमश्रस्यार्थः ॥ ४ ॥

आमंसि त्वं सर्वं विजानासि । वयं च ते तव महि महत्तरं रूपमामं हि मन्यामहे ।
 स हि प्राणो राजादिगुणः स च मां तथाभूतं करोत्वित्युद्यमनमश्रस्यार्थः ॥ ५ ॥

तत्सन्वितुर्वरेण्यं वरणीयं श्रेष्ठं पदं धीमहीति संबन्धः । वाता वार्युर्भेदा मधु सुखमृ-

ऋतायते मधु क्षरन्ति सिन्धवः । माध्वीर्नः
सन्वोषधीः । भूः स्वाहा । भर्गो देवस्य धीमहि ।
मधु नक्तमुतोषसो मधुमत्पार्थिवः रजः । मधु
द्यौरस्तु नः पिता । भुवः स्वाहा । धियो यो
नः प्रचोदयात् । मधुमान्नो वनस्पतिर्मधुर्मा
अस्तु सूर्यः । माध्वीर्गावो भवन्तु नः ।
स्वः स्वाहेति । सर्वा च सावित्रीमन्वाह
सर्वाश्च मधुमतीरहमेवेदः सर्वं भूयासं
भूर्भुवः स्वः स्वाहेत्यन्तत आचम्य

व्याहृत्या च प्रथमया प्रथमग्रासमाचामति । तथा गायत्रीद्वितीयपादेन
मधुमत्या द्वितीयया द्वितीयया च व्याहृत्या द्वितीयं ग्रासम् । तथा
तृतीयेन गायत्रीपादेन तृतीयया मधुमत्या तृतीयया च व्याहृत्या
तृतीयं ग्रासम् । सर्वा सावित्रीं सर्वाश्च मधुमतीरुक्त्वाऽहमेवेदं सर्वं भूया-
समिति चान्ते भूर्भुवः स्वः स्वाहेति समस्तं भक्षयति । यथा चतुर्भिर्ग्रा-
सैस्तद्भव्यं सर्वं परिसमाप्यते तथा पूर्वमेव निरूपयेत् । यत्पात्रावल्लिप्तं

वायवे वहन्ति । सिन्धवो नद्यो मधु क्षरन्ति मधुररसान्क्षरन्ति । ओषधीश्चास्मा-
न्प्रति माध्वीर्भुषुररसाः सन्तु । देवस्य सवितुर्मर्गस्तेजोऽन्नं वा प्रस्तुतं पदं चिन्तयामः ।
नक्तं रात्रिरुतोषसो दिवसाश्च मधु प्रीतिकराः सन्तु । पार्थिवं रजो मधुमदनुद्वेगकर-
मस्तु । द्यौश्च पिता नोऽस्माकं मधु सुखकरोऽस्तु । यः सविता नोऽस्माकं धियो
बुद्धीः प्रचोदयात्प्रेरयेत्तस्य तद्वरेण्यमिति संबन्धः । वनस्पतिः सोमोऽस्माकं मधु-
मानस्तु । गावो रश्मयो दिशो वा माध्वीः सुखकराः सन्तु । अन्तशब्दादिविशब्दा-
ञ्चोपरिष्ठाद्भुक्त्वेत्यनुषङ्गः । एवं ग्रासचतुष्टये निर्वृत्ते सत्यवशिष्टे ब्रह्मे किं कर्तव्यं
तत्राऽऽह । यथेति । पात्रावशिष्टस्य परित्यागं वारयति । यदिति ।

१ अ. छ. द. ग. 'रसा' । २ क. ख. छ. द. 'जोऽनन्ताम' । ३ घ. निर्वृत्ते । ४ घ. अ.
ण. 'वल्लितस्य ।

पाणी प्रक्षाल्य जघनेनाग्निं प्राक्शिराः संवि-
शाति प्रातरादित्यमुपतिष्ठते दिशामेकपुण्डरी-
कमस्यहं मनुष्याणामेकपुण्डरीकं भूयासमिति
यथेतमेत्य जघनेनाग्निमासीनो वंशं जपति
॥ ६ ॥ तं हैतमुद्दालक आरुणिर्वाजसनेयाय
याज्ञवल्क्यायान्तेवासिन उक्त्वोवाचापि य
एनं शुष्के स्थाणौ निषिञ्चेज्जायेरञ्छास्वाः
प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥७॥ एतमु हैव वाजस-
नेयो याज्ञवल्क्यो मधुकाय पैङ्ग्यायान्तेवासिन
उक्त्वोवाचापि य एनं शुष्के स्थाणौ निषिञ्चे-
ज्जायेरञ्छास्वाः प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥ ८ ॥

तत्पात्रं सर्वं निर्णिज्य तूष्णीं पिबेत् । पाणी प्रक्षाल्याप आचम्य जघ-
नेनाग्निं पश्चादग्नेः प्राक्शिराः संविशाति । प्रातःसंध्यामुपास्याऽऽदि-
त्यमुपतिष्ठते दिशामेकपुण्डरीकमित्यनेन मन्त्रेण । यथेतं यथागतमे-
त्याऽऽगत्य जघनेनाग्निमासीनो वंशं जपति ॥ ६ ॥

तं हैतमुद्दालक इत्यादि सत्यकामो जाबालोऽन्तेवासिभ्य उक्त्वो-
वाचापि य एनं शुष्के स्थाणौ निषिञ्चेज्जायेरन्नेवास्मिञ्छास्वाः प्ररोहेयुः
पलाशानीत्येवंमन्त्रमेनं मन्थमुद्दालकात्प्रभृत्येकैकाचार्यक्रमागतं सत्य-
काम आचार्यो बहुभ्योऽन्तेवासिभ्य उक्त्वोवाच । किमन्यद्दुवाचेत्यु-
च्यते । अपि य एनं शुष्के स्थाणौ गतप्राणोऽप्येनं मन्थं भक्षणाय
संस्कृतं निषिञ्चेत्प्रक्षिपेज्जायेरन्नुत्पद्येन्नेवास्मिन्स्थाणौ शास्त्रा अवपवा
वृक्षस्य प्ररोहेयुश्च पलाशानि पर्णानि यथा जीवतः स्थाणोः किमुतानेन

निर्णिज्य प्रक्षाल्येति यावत् । पाणिप्रक्षालनवचनमामर्ष्यात्प्राप्तं शुद्धार्थे स्मार्षमाचम-
नमनुजानातिं । अप आचम्येति । एकपुण्डरीकशब्दोऽखण्डश्रेष्ठवाची ॥ ६ ॥

एतमु हैव मधुकः पैङ्गुश्चूलाय भागवित्तयेऽन्ते-
 वासिन उक्त्वोवाचापि य एनः शुष्के स्थाणौ
 निषिञ्चेजायेरञ्छास्वाः प्ररोहेयुः पलाशानीति
 ॥ ९ ॥ एतमु हैव चूलो भागवित्तिर्जानकय
 आयस्थूणायान्तेवासिन उक्त्वोवाचापि य
 एनः शुष्के स्थाणौ निषिञ्चेजायेरञ्छास्वाः प्ररो-
 हेयुः पलाशानीति ॥ १० ॥ एतमु हैव
 जानकिरायस्थूणः सत्यकामाय जाबालायान्ते
 वासिन उक्त्वोवाचापि य एनः शुष्के स्थाणौ
 निषिञ्चेजायेरञ्छास्वाः प्ररोहेयुः पलाशानीति
 ॥ ११ ॥ एतमु हैव सत्यकामो जाबालोऽन्तेवा-
 सिभ्य उक्त्वोवाचापि य एनः शुष्के स्थाणौ
 निषिञ्चेजायेरञ्छास्वाः प्ररोहेयुः पलाशानीति
 तमेतं नापुत्राय वाऽनन्तेवासिने वा ब्रूयात्
 ॥ १२ ॥ चतुरौदुम्बरो भवत्यौदुम्बरः स्रुव
 औदुम्बरश्च मस औदुम्बर इधम औदु-
 म्बर्या उपमन्थन्यौ दश ग्राम्याणि धान्यानि

कर्मणा कामः सिध्येदिति । ध्रुवफलमिदं कर्मेति कर्मस्तुत्यर्थमेतत् ।

विद्याधिगमे षट्तीर्थानि तेषामिह सप्राणदर्शनस्य मन्थविज्ञानस्याधि-
 गमे द्वे एव तीर्थे अनुज्ञापेते पुत्रश्चान्तेवासी च ॥७॥८॥९॥१०॥११॥१२॥

चतुरौदुम्बरो भवतीति व्याख्यातम् । दश ग्राम्याणि धान्यानि

तमेवं नापुत्रायेत्यादेरर्थमाह । विद्येति । शिष्यः श्रोत्रियो मेधावी घनदायी भिषः
 पुत्रो विद्यया विद्यादातेति षट्तीर्थानि संपदानानि ॥७॥८॥९॥१०॥११॥१२॥

भवन्ति व्रीहियवास्तिलमाषा अणुप्रियंगवो
गोधूमाश्च मसूराश्च खल्वाश्च खलकुलाश्च
तांन्पिष्टान्दधानि मधुनि घृत उपसिञ्चयाज्यस्य
जुहोति ॥ १३ ॥ इति बृहदारण्यकोपनिषदि
षष्ठाध्यायस्य तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥ एषां
वै भूतानां पृथिवी रसः पृथिव्या आपोऽ-

भवन्ति ग्राम्याणां तु धान्यानां दश नियमेन ग्राह्या इत्यवोचार्थम् । के
त इति निर्दिश्यन्ते । व्रीहियवास्तिलमाषा अणुप्रियंगवोऽणवश्चाणुश-
ब्दवाच्याः । क्वचिद्देशे प्रियंगवः प्रसिद्धाः कङ्कुशब्देन । खल्वा निष्पावा
बहुशब्दवाच्या लोके खलकुलाः कुलत्थाः । एतद्व्यतिरेकेण यथाशक्ति
सर्वोषधयो ग्राह्याः फलानि चेत्यवोचामापाङ्गिकोनि वर्जयित्वा ॥ १३ ॥
इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्ये षष्ठाध्यायस्य तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

यादृग्जन्मा यथोत्पादितो यैर्वा गुणैर्विशिष्टः पुत्र आत्मनः पितुश्च
लोक्यो भवतीति तत्संपादनाय ब्राह्मणमारभ्यते । प्राणदर्शिनः श्रीमन्थं
कर्म कृतवतः पुत्रमन्थेऽधिकारः । यदा पुत्रमन्थं चिकीर्षति तदा श्रीमन्थं
कृत्वर्तुकालं पत्न्याः प्रतीक्षेत इत्येतद्वेतस ओषध्यादिरसतमत्वस्तुत्याऽ-
वगम्यते । एषां वै चराचराणां भूतानां पृथिवी रसः सारभूता । सर्व-
भूतानां मध्विति ह्युक्तम् । पृथिव्या आपो रसः । अप्सु हि पृथिव्योता च

॥१३॥ इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यटीकायां षष्ठाध्यायस्य तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

प्राणोपासकस्य वित्तार्थिनो मन्थारूपं कर्मोक्त्वा ब्राह्मणान्तरमुत्थापयति । यादृगिति ।
उक्तगुणः स कथं स्यादित्यपेक्षायामिति शेषः । तच्छब्दो यथोक्तपुत्रविषयः । यद-
स्मिन्ब्राह्मणे पुत्रमन्थारूपं कर्म वक्ष्यते तद्भवति सर्वाधिकारविषयमित्याहाङ्ग्याऽऽह ।
प्राणेति । पुत्रमन्थस्य कालनियमाभावमाहाङ्ग्याऽऽह । यदेति । किमत्र गमकमित्या-
हाङ्ग्य रेतःस्तुतिरित्याह । इत्येतदिति । पृथिव्याः सर्वभूतसारत्वे मधुब्राह्मणं प्रमाण-
यति । सर्वभूतानामिति । तत्र गार्गीब्राह्मणं प्रमाणमित्याह । अप्सु हीति । अर्पा

१ अ. तान्सार्धं पिष्ट्वा दध्ना मधुना घृतेनोप । २ छ. 'षां म्' । ३ क. अ. ग. ड. च. छ.
छ. ड. 'गार्गीत्' । ४ क. ग. ड. च. ड. 'म । तान्येतानीति । अ. छ. 'म । तान्येतानि नि' ।
छ. 'म । कानि तानीति । ५ ज. 'का व' । ६ छ. ड. 'तीक्ष्णैरे' । ७ क. ग. छ. स 'पा च' ।
च. ज. ड. 'षां वा एषां च' ।

पामोषधय ओषधीनां पुष्पाणि
 पुष्पाणां फलानि फलानां पुरुषः
 पुरुषस्य रेतः ॥१॥ स ह प्रजा-
 पतिरीक्षांचक्रे हन्तास्मै प्रतिष्ठां
 कल्पयानीति स स्त्रियं ससृजे
 तां सृष्ट्वाऽथ उपास्त तस्मा-
 त्स्त्रियमथ उपासीत स एतं
 प्राञ्चं ग्रावाणमात्मन एव समुद-
 पारयत्तेनैनामभ्यमृजत् ॥ २ ॥

प्रोता च । अपामोषधयो रसः । कार्यत्वाद्द्रसत्वमोषध्यादीनाम् । ओष-
 धीनां पुष्पाणि । पुष्पाणां फलानि । फलानां पुरुषः । पुरुषस्य रेतः
 “सर्वेभ्योऽङ्गेभ्यस्तेजः संभूतम्” इति श्रुत्यन्तरात् ॥ १ ॥

यत् एवं सर्वभूतानां सारतममेतद्रेतोऽतः कानु खल्वस्य योग्या प्रति-
 ष्ठेति स ह स्रष्टा प्रजापतिरीक्षांचक्रे । ईक्षां कृत्वा स स्त्रियं ससृजे । तां च
 सृष्ट्वाऽथ उपास्त मैथुनाख्यं कर्माधुपासनं नाम कृतवान् । तस्मात्स्त्रि-
 यमथ उपासीत । श्रेष्ठानुश्रयणा हि प्रजाः । अत्र वाजपेयैसामान्य-
 कृत्स्निमाह । स एतं प्राञ्चं प्रकृष्टगतिपुक्तमात्मनो ग्रावाणं सोमाभिषवोप-
 लम्भानायां काठिन्यसामान्यात्प्रजननेन्द्रियमुदपारयद्दुत्पूरितवान्स्त्रीव्य-
 क्षनं प्रति तेनैनां स्त्रियमभ्यसृजदभिसंसर्गं कृतवान् ॥ २ ॥

पृथिन्याश्च रसत्वं कारणत्वाद्युक्तमोषध्यादीनां कथमित्याशङ्क्याऽऽह । कार्यत्वादिति ।
 रेतोऽसृजवेति प्रस्तुत्य रेतसस्त्वत्र तेजःशब्दप्रयोगात्तस्य पुरुषे सारत्वमैतरेयके विव-
 क्षितवमित्याह । सर्वेभ्य इति ॥ १ ॥

श्रेष्ठमनुश्रयन्तेऽनुसरन्तीति श्रेष्ठानुश्रयणाः । पशुकर्मणि स्वारस्येन प्राणिमात्रस्य
 प्रवृत्तेर्बृथा विभिरित्याशङ्क्याऽऽह । अत्रेति । अवाच्यं कर्म सप्तम्यर्थः ॥ २ ॥

१ च. द. 'नैताम' । २ घ. 'यकृ' । ३ क. ख. ड. छ. द. 'मान्यात्कृत्सि' । ४ ख. घ. ड.
 तएमात्मनः प्रा' । ५ ख. छ. 'शं प्रा' । ६ क. घ. 'मात्मानं प्रा' । ७ घ. ड. च. ज. द. 'नैतां
 क्षि' । ८ घ. ङ. ञ. 'तेनैयो वि' ।

तस्या वेदिरूपस्थो लोमानि बर्हिश्चर्माधिष-
वणे समिद्धो मध्यतस्तौ मुष्कौ स यावान्ह वै
वाजपेयेन यजमानस्य लोको भवति तावा-
नस्य लोको भवति य एवं विद्वानधोपहासं
चरत्यासां स्त्रीणां सुकृतं वृद्धेऽथ य इद-
मविद्वानधोपहासं चरत्याऽस्य स्त्रियः सुकृतं
वृञ्जते ॥ ३ ॥ एतद्ध स्म वै तद्विद्वानुद्दालक
आरुणिराहैतद्ध स्म वै तद्विद्वान्नाको मौद्गल्य
आहैतद्ध स्म वै तद्विद्वान्कुमारहारित आह

तस्या वेदिरित्यादि सर्वं सामान्यं प्रसिद्धम् । समिद्धोऽग्निर्मध्यतः
स्त्रीव्यञ्जनस्य तौ मुष्कावधिषवणफलके इति व्यवहितेन संबध्यते । वाज-
पेययाजिनो यावाञ्छोकः प्रसिद्धस्तावान्विदुषो मैथुनकर्मणो लोकः फल-
मिति स्तूपते । तस्माद्गीभत्सा नौ कार्षेति । य एवं विद्वानधोपहासं
चरत्यासां स्त्रीणां सुकृतं वृद्ध आवर्जयति । अथ पुनर्यो वाजपेयसंपत्तिं न
जानात्यविद्वान्नेतसो रसतमत्वं चाधोपहासं चरति । आऽस्य स्त्रियः
सुकृतमावृञ्जतेऽविदुषः ॥ ३ ॥

एतद्ध स्म वै तद्विद्वानुद्दालक आरुणिराहाधोपहासाख्यं मैथुनकर्म
वाजपेयसंपन्नं विद्वानित्यर्थः । तथा नाको मौद्गल्यः कुमारहारितश्च ।

मुष्कौ वृषणौ योनिपार्श्वयोः कठिनौ मांसखण्डौ । तत्राधिषवणज्ञाद्वितसोमफलक-
दृष्टिः । यच्चाऽऽनहुं चर्म सोमकण्डनार्थं तदृष्टीं रहस्यदेशेस्य चर्मणि कर्तव्येत्याह ।
ताविति । उपास्तिप्रकारमुक्त्वा फलोक्तेस्तात्पर्यमाह । वाजपेयेति । स्तूपयते मैथु-
नाख्यं कर्मेति शेषः । स्तुतिफलमाह । तस्मादिति । इतिशब्दः स्तुतिफलदर्शनार्थः ।
उपास्तेरधिकं फलमाह । य एवमिति । अविदुषो दुर्व्यापारनिरतस्य प्रत्यवायं दर्श-
यति । अथेति ॥ ३ ॥

अविदुषामतिगर्हितमिदं कर्मेत्यत्राऽऽचार्यपरंपरासंमतिमाह । एतद्धेति । पशु-
कर्मणो वाजपेयसंपन्नत्वमिदंशब्दार्थः । अविदुषामत्रान्ये कर्मणि प्रवृत्तानां दोषित्वमुप-

बहवो मर्या ब्राह्मणायना निरिन्द्रिया
 विसुकृतोऽस्माल्लोकात्प्रयन्ति य इदमविद्वांसो
 सोऽधोपहासं चरन्तीति बहु वा इदं सुप्तस्य
 वा जाग्रतो वा रेतः स्कन्दति ॥ ४ ॥
 तदभिमृशेदनु वा मन्त्रयेत यन्मेऽद्य रेतः
 पृथिवीमस्कान्त्सीद्यदोषधीरप्यसरद्यदपः । इद-
 महं तद्रेत आददे पुनर्माभैत्विन्द्रियं पुनस्तेजः
 पुनर्भगः । पुनरग्निर्धिष्ण्या यथास्थानं
 कल्पन्तामित्यनामिकाङ्गुष्ठाभ्यामादायान्तरेण

किं त आदुरित्युच्यते । बहवो मर्या मरणधर्मिणो मनुष्या ब्राह्मणा
 अयनं येषां ते ब्राह्मणायना ब्रह्मबन्धवो जातिमात्रोपजीविन इत्येतत् ।
 निरिन्द्रिया विशिष्टेन्द्रिया विसुकृतो विगतसुकृतकर्माणोऽविद्वांसो
 मैथुनकर्मासक्ता इत्यर्थः । ते किमस्माल्लोकात्प्रयन्ति परलोकात्परिश्रष्टा
 इति मैथुनकर्माणोऽत्यन्तपापहेतुत्वं दर्शयति । य इदमविद्वांसोऽधोप-
 हासं चरन्तीति । श्रीमन्धेयं कृत्वा पत्न्या ऋतुकालं ब्रह्मचर्येण प्रतीक्षते
 यैदीदं रेतः स्कन्दति बहु वाऽल्पं वा सुप्तस्य वा जाग्रतो वा रागधा-
 वल्यात् ॥ ४ ॥

तदभिमृशेदनुमन्त्रयेत वाऽनुजपेदित्यर्थः । यदाऽभिमृशति तदाऽ-
 नामिकाङ्गुष्ठाभ्यां तद्रेत आदत्त आदद इत्येवमन्त्रेण पुनर्माभित्ये-

संहर्षुमितिशब्दः । विदुषो ब्रह्ममविदुषश्च दोषं दर्शयित्वा क्रियाकालात्प्रागेव रेवस्त्व-
 ल्पे प्रायश्चित्तं दर्शयति । श्रीमन्धमिति । यः प्रतीक्षते तस्य रेवो यदि स्कन्दतीति
 योजनार्त्ता ॥ ४ ॥

मे ममाद्याप्राप्तकाले यद्रेतः पृथिवीं प्रत्यस्कान्त्सीद्वागातिरेकेण स्कन्तमासीदोषधीः
 प्रत्यप्यसरदगमद्यञ्चापः स्वयोनं प्रति गतमभूच्चदिदं रेतः संप्रत्याददेऽहमित्यादानम-
 न्नार्थः । केनाभिप्रायेण तदादानं तदाह । पुनरिति । तत्पुना रेवोरूपेण बहिर्निर्गव-

१ ग. च. ज. 'मभित्ति' । २ च. द. 'न्धं कर्म क' । ३ क. ख. ग. क. छ. घ. द. 'कृतो
 य' । ४ घ. ज. यदेदं । च. छ. यदिदं । ५ च. द. वा स्वल्पं । ६ घ. ज. द. 'पेदित्य' । ७ क. क.
 च. छ. 'दद इ' । ८ घ. ञ. 'ना ॥ ४ ॥ यन्मेऽद्या' । ९ क. ख. च. द. 'ति । यत्पु' ।

स्तनौ वा भ्रुवौ वा निमृज्यात् ॥ ५ ॥ अथ
यद्युदक आत्मानं पश्येत्तदभिमन्त्रयेत् मयि
तेज इन्द्रियं यशो द्रविणं सुकृतमिति श्रीर्ह
वा एषा स्त्रीणां यन्मलोद्वासास्तस्मान्मलोद्वाससं
यशस्विनीमभिक्रम्योपमन्त्रयेत् ॥ ६ ॥ सा चेदस्मै
न दद्यात्काममेनामवक्रीणीयात्सा चेदस्मै
नैव दद्यात्काममेनां यष्ट्या वा पाणिना वोपह-

तेन निमृज्यादन्तरेण मध्ये भ्रुवौ भ्रुवोर्वा स्तनौ स्तनयोर्वा ॥ ५ ॥

अथ यदि कदाचिदुदक आत्मानमात्मच्छायां पश्येत्त्राप्यभिमन्त्र-
येतानेन मन्त्रेण मयि तेज इति । श्रीर्ह वा एषा पत्नी स्त्रीणां मध्ये
यद्यस्मान्मलोद्वासा उद्गतमलवद्वासास्तस्मात्तां मलोद्वाससं यशस्विनीं
श्रीमतीमभिक्रम्याभिगेत्योपमन्त्रयेत्तेदमद्याऽऽवाभ्यां कार्यं यत्पुत्रोत्पाद-
नमिति त्रिरान्त आप्नुताम् ॥ ६ ॥

सा चेदस्मै न दद्यान्मेथुनं कर्तुं काममेनामवक्रीणीयादाभरणादिना
ज्ञापयेत् । तथाऽपि सा नैव दद्यात्काममेनां यष्ट्या वा पाणिना वोपह-

मिन्द्रियं मां प्रत्येतु समागच्छतु । तेजस्त्वग्गता कान्तिः । भगः सौभाग्यं ज्ञानं वा ।
वदपि सर्वं रेतोनिर्गमात्तदात्मना बहिर्निर्गतं सन्मां प्रत्यागच्छतु । अग्निर्विष्णुयं
स्थानं येषां ते देवास्त्वद्रेतो यथास्थानं कल्पयन्त्विति मार्जनमन्त्रार्थः ॥ ५ ॥

अयोनौ रेतस्वलने प्रायश्चित्तमुक्तं रेतोयोनावुदके रेतःसिचश्छायादर्शने प्राय-
श्चित्तं दर्शयति । अथेत्यादिना । निमित्तान्तरे प्रायश्चित्तान्तरप्रदर्शनप्रक्रमार्थोऽ-
थज्ञान्दः । मयि तेजःप्रभृति देवाः कल्पयन्त्विति मन्त्रयोजना । प्रकृतेन रेतःसिचा
यस्यां पुत्रो जनयितव्यस्तां स्त्रियं स्तौति । श्रीरित्यादिना । कथं सा यशस्विनी न
हि तस्याः रूपातिरस्ति तत्राऽऽह । र्षदीति । रजस्वलाभिगमनादि प्रविषिद्धिमित्या-
शङ्क्य विशिनष्टि । त्रिरान्तेति ॥ ६ ॥

ज्ञापयेदात्मीयं प्रेमातिरेकमिति शेषः । बलादेव वशीकृतं भार्यां पशुकमार्थं कथमुप-

१ क. ल घ. ङ. छ. ज. ट. ठ. ड. 'नं परिप' । २ च. ड. 'छपा पा' । ३ ग. 'तदाऽभि' ।
४ च. ड. 'ध्ये या मलोद्वासा रजस्वला यशस्विनी च सा तादि यशो यदतुसंप्राप्तिः स्त्रीणां य' । घ.
ज. 'ध्ये या मलोद्वासा रजस्वला यशस्विनी च सा तादि यशो यदतुसंप्राप्तिः स्त्रीणां तां मलोद्वास' ।
५ घ. ज. छ. ड. 'गम्योप' । ६ घ. ज. ट. ण. 'ममात्स' । ७ क. ल. छ. ड. ते विष्ण्वा दे' । ८ घ. ण. तद्वीति ।

त्यातिक्रामेदिन्द्रियेण ते यशसा यश आदद
इत्ययशा एव भवति ॥ ७ ॥ सा चेदस्मै दद्या-
दिन्द्रियेण ते यशसा यश आदधामीति यश-
स्विनावेव भवतः ॥८॥ स यामिच्छेत्कामयेत
मेति तस्यामर्थं निष्ठाय मुस्नेन मुस्तं संधायो-
पस्थमस्या अभिमृश्य जपेदङ्गादङ्गात्संभवसि
हृदयादधिजायसे । स त्वमङ्गकषायोऽसि
दिग्धविद्धामिव मादयेमाममूं मयीति ॥ ९ ॥
अथ यामिच्छेन्न गर्भं दधीतेति तस्यामर्थं

त्यातिक्रामेन्मैथुनाय । शप्स्यामि त्वां दुर्भगां करिष्यामीति प्रख्याप्य
तामनेन मन्त्रेणोपगच्छेदिन्द्रियेण ते यशसा यश आदद इति । सा
तस्मात्तदभिशापाद्दन्ध्या दुर्भगेति ख्याताऽयशा एव भवति ॥ ७ ॥

सा चेदस्मै दद्यादनुगुणेव स्याद्गर्तुस्तदाऽनेन मन्त्रेणोपगच्छेदिन्द्रि-
येण ते यशसा यश आदधामीति तदा यशस्विनावेवोभावपि भवतः ॥८॥

स यां स्वभार्यामिच्छेदियं मां कामयेतेति तस्यामर्थं प्रजननेन्द्रियं
निष्ठाय निक्षिप्य मुस्नेन मुस्तं संधायोपस्थमस्या अभिमृश्य जपेदिमं मन्त्र-
मङ्गादङ्गादिति ॥ ९ ॥

अथ यामिच्छेन्न गर्भं दधीत न धारयेद्गर्भिणी मा भूदिति तस्यामर्थ-

गच्छेदित्याकाङ्क्षायामाह । शप्स्यामीति ॥ ७ ॥ ८ ॥

भर्तुर्भार्यावशीकरणप्रकारमुक्त्वा पुरुषद्वेषिण्यास्तस्यास्तद्विषये प्रीतिसंपादनप्रक्रियां दर्श-
यति । स यामित्यादिना । हे रेतस्त्वं मदीयात्सर्वस्मादङ्गात्समुत्पद्यसे विशेषतश्च
हृदयादन्नरसद्वारेण जायसे स त्वमङ्गनां कषायो रसः सन्विषलिप्तशरविद्धां मृगीमि-
वामूं मदीयां स्त्रियं मे मादय मद्भक्षां कुर्वित्यर्थः ॥ ९ ॥

तस्याः स्वविषये प्रीतिमापाद्यावाच्यकर्मानुष्ठानदशायाममिमायविशेषानुसारेणानु-
ष्ठानविशेषं दर्शयति । अथेत्यादिना । तत्र तत्राप्यशब्दस्तत्तदुपक्रमार्थो जेतव्यः ।

निष्ठाय मुखेन मुखः संधायाभिप्राण्यापान्या-
दिन्द्रियेण ते रेतसा रेत आदद इत्यरेता एव
भवति ॥ १० ॥ अथ यामिच्छेद्दधीतेति तस्यामर्थं
निष्ठाय मुखेन मुखः संधायापान्याभिप्राण्या-
दिन्द्रियेण ते रेतसा रेत आदधामीति गर्भिण्येव
भवति ॥ ११ ॥ अथ यस्य जायायै जारः
स्यात्तं चेद्द्विष्यादामपात्रेऽग्निमुपसमाधाय

मिति पूर्ववत् । अभिप्राण्याभिप्राणनं प्रथमं कृत्वा पश्चादपान्यादि-
न्द्रियेण ते रेतसा रेत आदद इत्यनेन मन्त्रेणारेता एव भवति न गर्भिणी
भवतीत्यर्थः ॥ १० ॥

अथ यामिच्छेद्दधीत गर्भमिति तस्यामर्थमित्यादि पूर्ववत् । पूर्वविप-
र्ययेणापान्याभिप्राण्यादिन्द्रियेण ते रेतसा रेत आदधामीति गर्भिण्येव
भवति ॥ ११ ॥

अथ पुनर्यस्य जायायै जार उपपतिः स्यात्तं चेद्द्विष्यादभिचरिष्या-
म्येनमिति मन्येत तस्येदं कर्म । आमपात्रेऽग्निमुपसमाधाय

पशुकर्मकाले प्रथमं स्वर्कायपुंस्त्वद्वारा तदीयस्त्रीत्वे वायुं विमृश्य तेनैव द्वारेण ततस्त-
दादानाभिमानं कुर्यादित्याह । अभिप्राण्येति ॥ १० ॥

मर्तुरेवाभिप्रायान्तरानुसारिणं विविमाह । अथ यामित्यादिना । स्वर्कायपञ्चमेन्द्रियेण
तदीयपञ्चमेन्द्रियाद्वैतः स्वीकृत्य तत्पुत्रोत्पत्तिसमर्थं कृतमिति मत्वा स्वर्कायरेतसा सह
तस्मिन्निक्षिपेत्तदिदमपाननं प्राणनं च तत्पूर्वकं रेतःसेचनम् ॥ ११ ॥

संप्राप्तिं प्रासङ्गिकमाभिचारिकं कर्म कथयति । अथ पुनरिति । द्वेषवताऽनुष्ठितामिदं
कर्म फलवाद्दिति वक्तुं द्विष्यादित्यधिकारिविशेषणम् । आमविशेषणं पात्रस्य प्रकृतक-
र्मयोग्यत्वरूपापानार्थम् । अग्निमित्येकवचनादुपसमाधानवचनाच्चाऽऽवसथयाग्निरत्र

प्रतिलोमः शरबर्हिस्तीर्त्वा तस्मिन्नेताः शरभृष्टीः
 प्रतिलोमाः सर्पिषाऽक्ता जुहुयान्मम समिद्धेऽ-
 हौषीः प्राणापानौ त आददेऽसाविति मम समि-
 द्धेऽहौषीः पुत्रपशूस्त आददेऽसाविति मम
 समिद्धेऽहौषीरिष्टासुकृते त आददेऽसाविति मम
 समिद्धेऽहौषीराशापराकाशौ त आददेऽसाविति
 स वा एष निरिन्द्रियो विसुकृतोऽस्माल्लोकात्प्रैति
 यमेवंविद्ब्राह्मणः शपति तस्मादेवंविच्छ्रोत्रि-
 यस्य दारेण नोपहासमिच्छेदुत ह्येवंवित्परो
 भवति ॥१२॥ अथ यस्य जायामार्तवं विन्देत्

सर्वं प्रतिलोमं कुर्यात्तस्मिन्नग्नेताः शरभृष्टीः शरषीकाः प्रतिलोमाः
 सर्पिषाऽक्ता घृताभ्यक्ता जुहुयान्मम समिद्धेऽहौषीरित्याद्या आहुतीरन्ते
 सर्वांसामसाविति नामग्रहणं प्रत्येकम् । स एष एवंविधं ब्राह्मणः शपति
 स विमुक्तो विगतपुण्यकर्मा प्रैति । तस्मादेवंविच्छ्रोत्रियस्य दारेण
 नोपहासमिच्छेन्नर्मापि न कुर्यात्किमुताधोपहासं हि यस्मादेवंविदपि
 तावत्परो भवति शत्रुर्भवतीत्यर्थः ॥ १२ ॥

अथ यस्य जायामार्तवं विन्देदुत्तुभावं प्राप्नुयादित्येवमादिग्रन्थः श्रीर्ह

विवक्षितः । सर्वं परिस्वरणादि तस्य प्रतिलोमत्वे कर्मणः प्रतिलोमत्वं हेतुर्कर्तव्यम् ।
 मम स्वभूते योषामौ यौवनादिना समिद्धे रेवो हुतवानसि तवोऽपराधिनस्त्वव प्राणापा-
 नावाददे फडित्युक्त्वा होमो निर्वर्तयितव्यः । तदन्ते चासावित्यात्मनः शत्रोर्वा नाम
 गृह्णीयात् । इष्टं श्रौतं कर्म सुकृतं स्मार्तम् । आज्ञा प्रार्थना वाचा यत्प्रतिज्ञातं कर्मणा
 नोपपादितं तस्य प्रवीक्षा पराकाशः । यथोक्तहोमद्वारा शापदानस्य फलं दर्शयति ।
 स एष इति । एवंविधं मन्थकर्मद्वारा प्राणविधावस्वम् । तस्मादेवंविदित्यत्रैवं-
 विधं परदारगमने यथोक्तदोषज्ञातृत्वम् । तच्छब्दोपात्तं हेत्वन्तरमाह । एवं-
 विदपीति ॥ १२ ॥

आभिचारिकं कर्म प्रसङ्गागतमुक्त्वा पूर्वोक्तमृतुकालं ज्ञापयति । अथेत्त्रि । श्रीर्ह

१ क. क. घ. च. छ. ज. ठ. ड. 'कृत्स्ना' । २ च. 'स्य जायाया उपहासं नेच्छे' ।

३ ड. 'दिर्ग्रन्थः ।

अहं कसेन पिबेदहतवासा नैनां वृषलो न
 वृषल्युपहन्यात्रिरात्रान्त आंष्टुय व्रीहीनवघा-
 तयेत् ॥ १३ ॥ स य इच्छेत्पुत्रो मे शुक्लो
 जायेत वेदमनुब्रवीत सर्वमायुरियादिति क्षीरौ-
 दनं पाचयित्वा सर्पिष्मन्तमश्रीयातामीश्वरौ
 जनयितवै ॥ १४ ॥ अथ य इच्छेत्पुत्रो मे
 कपिलः पिङ्गलो जायेत द्वौ वेदावनुब्रवीत
 सर्वमायुरियादिति दध्योदनं पाचयित्वा सर्पि-
 ष्मन्तमश्रीयातामीश्वरौ जनयितवै ॥ १५ ॥

वा एषा स्त्रीणामित्यतः पूर्वं द्रष्टव्यः सामर्थ्यात् । अहं कसेन पिबेदह-
 तवासाश्च स्यात् । नैनां स्नातामस्नातां च वृषलो वृषली वा नोपह-
 न्यान्नोपस्पृशेत् । त्रिरात्रान्ते त्रिरात्रतसमाप्तावाप्तुत्य स्नात्वाऽहतवासाः
 स्यादिति व्यवहितेन संबन्धः । तामाप्नुतां व्रीहीनवघातयेद्ब्रीह्यघाताय
 तामेव विनियुञ्ज्यात् ॥ १३ ॥

स य इच्छेत्पुत्रो मे शुक्लो वर्णतो जायेत वेदमेकमनुब्रवीत सर्वमा-
 युरियाद्द्वर्षशतं क्षीरौदनं पाचयित्वा सर्पिष्मन्तमश्रीयातामीश्वरौ समर्थौ
 जनयितवै जनयितुम् ॥ १४ ॥

दध्योदनं दध्ना चरुं पाचयित्वा द्विवेदं चेदिच्छति पुत्रं तदेवमशननि-
 यमः ॥ १५ ॥

वा एषा स्त्रीणामित्येतदपेक्षया पूर्वत्वम् । पाठक्रमादर्थक्रमस्य बलवत्त्वे हेतुमाह । साम-
 र्थ्यादिति । अर्थवशात् । यावत् ॥ १३ ॥

किं पुनरवघातनि श्नेस्तण्डुलैरनुष्ठेयं तदाह । स य इति । बलदेवसादृश्यं वा
 शुद्धत्वं वा शुक्लत्वम् ॥ १४ ॥ १५ ॥

अथ य इच्छेत्पुत्रो मे श्यामो लोहिताक्षो जायेत त्रीन्वे-
दाननुब्रवीत सर्वमायुरियादित्युदौदनं पाचयित्वा सर्पि-
ष्मन्तमश्रीयातामीश्वरौ जनयितवै ॥१६॥ अथ य इच्छे-
द्ब्रुहिता मे पण्डिता जायेत सर्वमायुरियादिति तिलौदनं
पाचयित्वा सर्पिष्मन्तमश्रीयातामीश्वरौ जनयितवै ॥१७॥
अथ य इच्छेत्पुत्रो मे पण्डितो विंगीतः समितिगमः
शुश्रूषितां वाचं भाषिता जायेत सर्वान्वेदाननुब्रवीत सर्व-
मायुरियादिति मांसौदनं पाचयित्वा सर्पिष्मन्तमश्री-
यातामीश्वरौ जनयितवा औक्षेण वाऽऽर्षभेण वा ॥१८॥

केवलमेव स्वाभाविकमोदनम् । उदं ब्रह्मणमन्यप्रसङ्गनिवृत्त्यर्थम् ॥१६॥

दुहितुः पाण्डित्यं श्रद्धतन्त्रविषयमेव वेदेऽनधिकारात् । तिलौदनं
कृशरम् ॥ १७ ॥

विविधं गीतो 'विगीतः' प्रख्यात इत्यर्थः । समितिगमः सभं गच्छ-
तीति प्रगल्भ इत्यर्थः । पाण्डित्यस्य पृथग्ग्रहणात् । शुश्रूषितां श्रोतु-
मिष्टां रमणीयां वाचं भाषिता संस्कृताया अर्थवत्या वाचो भाषितेत्यर्थः ।
मांसमिश्रमोदनं मांसौदनम् । तन्मांसनिर्णयमार्थमाह । औक्षेण वा मांसेन ।
उक्षा सेचनसमर्थः पुंगवस्तदीयं मांसम् । ऋषभस्ततोऽप्यधिकवयास्त-
दीयमार्षभं मांसम् ॥ १८ ॥

स्वाभाविकमोदनं पाचयति चेत्किमर्थमुदं ब्रह्मणं तद्व्यतिरेकेणोदनपाकासंभवादित्या-
शङ्क्याऽऽह । उदं ब्रह्मणमिति । क्षीरादेरिति शेषः ॥ १६ ॥

वेदविषयमेव तत्पाण्डित्यं किं न स्यादत आह । वेद इति ॥ १७ ॥

समितिर्विद्वत्सभा तां गच्छतीति विद्वानेवोच्यतामिति चेन्नेत्याह । पाण्डित्यस्येति ।
सर्वशब्दो वेदचतुष्टयविषयः । 'औक्षेणेत्यादितृतीया सहार्थे । देहाविशेषापेक्षया
कालविशेषापेक्षया वा मांसनियमः । अथशब्दस्तु पूर्ववाक्येषु यथारुचि विकल्पार्थः ॥१८॥

१ क. ख. ड. छ. ज. ड. विजिगीतः । घ. च. ट. ठ. विजिगीथः । २ क. ख. ग. घ.
ड. छ. ट. ठ. ड. औक्षेण । ३ क. ख. ग. ड. च. छ. झ. ड. 'दक्षम्' । ४ ख. 'हृत्कृत्यावि' ।
५ घ. ख. ज. 'धं वि' । ड. 'धं जिगीथः पुरः प्र' । ६ ख. घ. च. छ. ज. झ. ड. 'विजिगी' ।
७ घ. ज. 'शियः प्र' । ८ झ. 'तः पुरः प्र' । ९ घ. ड. 'प' । मांस' । १० ख. छ. 'यममाह' ।
११ क. घ. ड. ज. झ. औक्षेण । ख. औक्षेणं गवां मांसं तेन । १२ क. ख. छ. ड. ण. 'दक्षम्' ।
१३ क. ख. छ. ड. ण. 'दक्षम्' । १४ ख. ड. औक्षेणेत्या' ।

अथाभिप्रातरेव स्थालीपाकावृताऽऽज्यं चेष्टित्वा स्थाली-
पाकस्योपघातं जुहोत्यग्नये स्वाहाऽनुमतये स्वाहा देवाय
सवित्रे सत्यप्रसवाय स्वाहेति ह्रत्वोद्भृत्य प्राश्नाति प्राश्ये-
तरस्याः प्रयच्छति प्रक्षाल्य पाणी उदपात्रं पूरयित्वा
तेनैनां त्रिरभ्युक्षत्युत्तिष्ठातो विश्वावसोऽन्यामिच्छ
प्रपूर्यां सं जायां पत्या सहेति ॥१९॥ अथैनामभिपद्यतेऽ-
मोऽहमस्मि सा त्वं सा त्वमस्यमोऽहं सामाहमस्मि
ऋक्त्वं द्यौरहं पृथिवी त्वं तावेहि सं रभावहै सह रेतो
दधावहै पुं से पुत्राय वित्तय इति ॥ २० ॥

अथाभिप्रातरेव कालेऽवघातनिर्हृत्तांस्तण्डुलानादाय स्थालीपाकावृता
स्थालीपाकविधिनाऽऽज्यं चेष्टित्वाऽऽज्यसंस्कारं कृत्वा चरुं श्रपयित्वा
स्थालीपाकस्याऽऽहुतीर्जुहोत्युपघातमुपहृत्योपहृत्याग्नये स्वाहेत्याद्याः ।
गार्हः सर्वो विधिर्द्रष्टव्योऽत्रं ह्रत्वोद्भृत्य चरुशेषं प्राश्नाति स्वयं प्राश्ये-
तरस्याः पत्न्ये प्रयच्छत्युच्छिष्टम् । प्रक्षाल्य पाणी आशम्पोदपात्रं
पूरयित्वा तेनोदकेनैनां त्रिरभ्युक्षत्यनेन मन्त्रेणोत्तिष्ठात इति सकृन्मन्त्रो-
च्चारणम् ॥ १९ ॥

अथैनामभिपद्यत क्षीरोदनादि यथापत्यकामं भुक्त्वेति क्रमो द्रष्टव्यः ।
संवेशनकालेऽमोऽहमस्मीत्यादिमन्त्रेणाभिपद्यते ॥ २० ॥

कदा पुनरिदमोदनपाकादि कर्तव्यं तदाह । अथेति । कोऽसौ स्थालीपाकविधिः कथं
वा तेन होमस्तत्राऽऽह । गार्ह इति । एते प्रसिद्धो गार्हः । अत्रेति पुत्रमन्थकर्मोक्तिः ।
अतो मद्रार्योतः सकाशाद्गो विश्वावसो गन्धर्वं त्वमुत्तिष्ठान्यां च जायां प्रपूर्यां वरुणीं
पत्या सह संक्रीडमानामिच्छाहं पुनः स्वामिमां जायां समुपैमीति मन्त्रार्थः ॥ १९ ॥

अभिपत्तिरालिङ्गनम् । कदा क्षीरोदनादिभोजनं तदाह । क्षीरेति । भुक्त्वाऽभिप-
द्यत इति संबन्धः । अहं पतिरमः प्राणोऽस्मि सा त्वं वागसि कथं तव प्राणत्वं मम
वाक्त्वमित्याशाङ्क्य वाचः प्राणाधीनत्ववत्तव मदर्धीनत्वादिक्षिभिप्रेत्य सा त्वमित्यादि
पुनर्वचनम् । ऋगाधारं हि साम गीयते । अस्ति च मदाधारत्वं तव । तथा च मम
सामत्वयुक्तत्वं च तव । द्यौरहं पितृत्वात्पृथिवी त्वं मातृत्वात्तयोर्मातापितृत्वसिद्धेरित्यर्थः ।
वावावां संरभावहै संरम्भमुद्यमं करवावहै । एहि त्वमागच्छ । कोऽसौ संरम्भस्वैर्भाह ।
सहेति । पुंस्त्वयुक्तपुत्रलाभाय रेवोच्चारणं कर्तव्यमित्यर्थः ॥ २० ॥

१ क. छ. 'वोऽपि वि' । २ स. 'व्योऽत्रामन्त्रतो हु' । ३ छ. 'त्र मन्त्रतो हु' । ४ स. छ.
'मोऽत्र ह' । ५ स. च. द. तत्राऽऽह । ६ क. 'सिद्धिर' । ७ द. 'स्तत्राऽऽह' ।

अथास्या ऊरू विहापयति विजिहीथां द्यावापृथिवी
इति तस्यामर्थं निष्ठाय मुखेन मुखं संभाय त्रिरेना-
मनुलोमामनुमार्ष्टि विष्णुर्यो निकल्पयतु त्वष्टा रूपाणि
पिंशतु । आसिञ्चतु प्रजापतिर्धाता गर्भं दधातु ते ।
गर्भं धेहि सिनीवालि गर्भं धेहि पृथुष्टुके । गर्भं ते
अश्विनौ देवावाधत्तां पुष्करस्रजौ ॥ २१ ॥ हिरण्मयी
अरणी याभ्यां निर्मन्थतामश्विनौ । तं ते गर्भं हेवामहे
दशमे मासि सूतये । यथाऽग्निगर्भां पृथिवी यथा
द्यौरिन्द्रेण गर्भिणी । वायुर्दिशां यथा गर्भं एवं गर्भं
दधामि तेऽसाविति ॥ २२ ॥

अथास्या ऊरू विहापयति विजिहीथां द्यावापृथिवी इत्यनेन । तस्या-
मर्थमित्यादि पूर्ववत् । त्रिरेनां शिरःप्रभृत्यनुलोमामनुमार्ष्टि विष्णुर्योनि-
मित्यादि प्रतिमन्त्रम् ॥ २१ ॥

अन्ते नाम यद्वात्यसाविति तस्याः ॥ २२ ॥

ऊर्वोः संबोधनं द्यावापृथिवी इति । विजिहीथां विशिष्टे भवेतं युवामित्यर्थः ।
विष्णुर्व्यापनशीलो भगवान्भवत्या योनिं कल्पयतु पुत्रोत्पत्तिसमर्था करोतु । त्वष्टा
सविता तव रूपाणि पिंशतु विभागेन दर्शनयोग्यानि करोतु । प्रजापतिर्विराडात्मा
मदात्मना स्थित्वा त्वयि रेतः समासिञ्चतु प्रक्षिपतु । धाता पुनः सूत्रात्मा त्वदीयं गर्भं
त्वदात्मना स्थित्वा दधातु धारयतु पुष्णातु च । सिनीवाली दशार्हर्देवता त्वदात्मना
वर्तते । सा च पृथुष्टुका विस्तीर्णस्तुतिर्भोः सिनीवालि पृथुष्टुके गर्भमिमं धेहि धारय ।
अश्विनौ देवौ सूर्याचन्द्रमसौ स्वकीयरश्मिमालिनौ तव गर्भं त्वदात्मना स्थित्वा समा-
धत्ताम् ॥ २१ ॥

ज्योतिर्मथ्यावरणी प्रागासतुर्याभ्यां गर्भमश्विनौ निर्मथितवन्तौ तं तथाभूतं गर्भं ते
अगरे दधावहे दशमे मासि प्रसवार्थम् । आधीयमानं गर्भं दृष्टान्तेन दर्शयति ।
यथेति । इन्द्रेण सूर्येणेति यावत् । असाविति पत्युर्वा निर्देशः । तस्या नाम यद्वा-
तीति पूर्वोण संबन्धः ॥ २२ ॥

१ च. निष्ठापय । २ च. द. दधामहे । ३ क. च. सूतये । ४ ग. क. च. छ. द. 'त सञ्चये ।
तं । ५ घ. अ. ण. 'नौ च दे' । ६ झ. ष. छ. द. ण. 'ति । द्यौरिन्द्रे' ।

सोष्यन्तीमद्भिरभ्युक्षति । यथा वायुः पुष्करिणीं संमिञ्जयति सर्वतः । एवा ते गर्भ एजतु सहवैतु जरायुणा । इन्द्रस्यायं व्रजः कृतः सार्गलः सपरिश्रयः । तमिन्द्र निर्जहि गर्भेण सावरां सहति ॥ २३ ॥ जातेऽग्निमुपसमाधायाङ्क आधाय कंसे पृषदाज्यं संनीय पृषदाज्यस्योपघातं जुहोत्यस्मिन्सहस्रं पुष्यासमेधमानः स्वे गृहे । अस्योपसेन्धां मा च्छैत्सीत्प्रजया च पशुभिश्च स्वाहा ।

सोष्यन्तीमद्भिरभ्युक्षति प्रसवकाले सुखप्रसवनाथमनेन मन्त्रेण । यथा वायुः पुष्करिणीं संमिञ्जयति सर्वतः । एवा ते गर्भ एजत्विति ॥ २३ ॥

अथ जातकर्म । जातेऽग्निमुपसमाधायाङ्क आधाय पुत्रं कंसे पृषदाज्यं संनीय संयोज्य दधि घृते पृषदाज्यस्योपघातं जुहोत्यस्मि-

संमिञ्जयति स्वरूपोपघातमकृत्वैव चालयतीत्येतत् । एवा त एवमेव तव स्वरूपोपघातमकुर्वन्नेजतु गर्भेश्चलतु । जरायुणा गर्भवेष्टनमांसखण्डेन सहवैतु निर्गच्छतु । इन्द्रस्य प्राणस्यायं व्रजो मार्गः सर्गकाले गर्भाधानकाले वा कृतः । सार्गल इत्यस्य व्याख्या सपरिश्रय इति परिवेष्टनेन जरायुणा सहित इत्यर्थः । तं मार्गं प्राप्त्वा त्वमिन्द्र गर्भेण सह निर्जहि निर्गच्छ । गर्भनिःसरणानन्तरं या मांसपेशी निर्गच्छति सावरा तां च निर्गमयेत्यर्थः ॥ २३ ॥

घृतमिश्रं दधि पृषदाज्यमित्युच्यते । उपघातमित्याभीक्ष्ण्यं पौनःपुन्यं विवक्षितम् । पृषदाज्यस्याल्पमल्पमादाय पुनः पुनर्जुहोतीत्यर्थः । अग्निन्स्वे गृहे पुत्ररूपेण वर्धमानो मनुष्याणां सहस्रं पुष्यासमनेकमनुष्यपोषको भूयासमस्थे मत्पुत्रस्योपसेन्धां संततौ प्रजया पशुभिश्च सह श्रीर्मा विच्छिन्ना भूयादित्याह । अस्मिन्निति । मयि

१ क., ल. घ. ड. छ. ज. ट. ठ. ड. ट. समिञ्जयति । ग. समेजयति । २ क. ग. ड. च. ठ. ड. ड. 'सयां मा । ३ ग. समेजय' । ४ घ. ड. च. ज. 'मिञ्जय' । ५ घ. 'मिञ्जय' । ६ घ. न. ण. 'स्य सत्पु' । ७ क. 'सयां सं' ।

मयि प्राणास्त्वयि मनसा जुहोमि स्वाहा ।
 यत्कर्मणाऽत्यरीरिचं यद्वा न्यूनमिहाकरम् ।
 अग्निष्टत्स्विष्टकृद्विद्वान्स्विष्टं सुहुतं करोतु नः
 स्वाहेति ॥ २४ ॥ अथास्य दक्षिणं कर्णमभि-
 निधाय वाग्वागिति त्रिरथ दधि मधु घृतं
 संनीयानन्तर्हितेन जातरूपेण प्राशयति ।
 भूंस्ते दधामि भुवंस्ते दधामि स्वंस्ते दधामि
 भूर्भुवः स्वः सर्वं त्वयि दधामीति ॥ २५ ॥
 अथास्य नाम करोति वेदोऽसीति तदस्य तद्गु-
 ह्यमेव नाम भवति ॥ २६ ॥

न्सहस्रमित्याद्यावापस्थाने ॥ २४ ॥

अथास्य दक्षिणं कर्णमभिनिधायै स्वं सुखं वाग्वागिति त्रिर्जपेत् । अथ
 दधि मधु घृतं संनीयानन्तर्हितेनाव्यवहितेन जातरूपेण हिरण्येन प्राश-
 येत्येतेर्भञ्जेः प्रत्येकम् ॥ २५ ॥

अथास्य नामधेयं करोति वेदोऽसीति । तदस्य तद्गुह्यं नाम भवति
 वेद इति ॥ २६ ॥

पितरि ये प्राणाः सन्ति तान्पुत्रे त्वयि मनसा समर्पयामीत्याह । मयीति । अत्यरी-
 रिषमित्यविरिक्तं कृतवानस्मीह कर्मण्यकरमकरवं तत्सर्वं विद्वानग्निः स्विष्टं करोवीति
 स्विष्टकृद्भूत्वा स्विष्टमनधिकं सुहुतमन्यूनं चास्माकं करोत्वित्यर्थः ॥ २४ ॥

अस्य जातस्य शिशोरित्यर्थः । त्रयीलक्षणा वर्जित्वयि प्रविशत्विति जपवोऽभि-
 प्रायः । एतेर्भञ्जेर्भूस्ते दधामीत्यादिभिरिति शेषः ॥ २५ ॥

वेदनाम्ना व्यवहारो लोके नास्वीत्याशङ्क्याऽऽह । तदस्येति । यच्छेद इति नाम
 तदस्य गुह्यं भवति । वेदनं वेदोऽनुभवः सर्वस्य निजं स्वरूपमित्यर्थः ॥ २६ ॥

१ च. द. 'मंथत्य' । २ च. भूस्त्वयि । ३ च. 'वस्त्वयि द' । ४ च. स्वस्त्वयि । ५ क. च.
 छ. व. 'य स्वमु' । ६ छ. छ. 'यति भूस्त्वयि दधामीत्ये' । ग. घ. ज. द. 'यति भूस्ते दधामीत्याद्यैर्भ' ।
 ७ छ. छ. व. द. 'नं वाऽस्मा' । ८ छ. छ. द. वागिह प्र' ।

अथैनं मात्रे प्रदाय स्तनं प्रयच्छति यस्ते
स्तनः शंशयो यो मयोभूर्यो रत्नधा वसुविद्यः
सुदत्रः । येन विश्वा पुष्यसि वार्याणि सर-
स्वति तमिह धातवे करिति ॥ २७ ॥ अथास्य
मातरमभिमन्त्रयते । इलाऽसि मैत्रावरुणी
वीरे वीरमजीजनत् । सा त्वं वीरवती भव
याऽस्मान्वीरवतोऽकरदिति । तं वा एत-
माहुरतिपिता बताभूरतिपितामहो बताभूः
परमां बत काष्ठां प्रापच्छ्रिया यशसा

अथैनं मात्रे प्रदाय स्वाङ्गस्थं स्तनं प्रयच्छति यस्ते स्तन इत्यादिम-
न्त्रेण ॥ २७ ॥

अथास्य मातरमभिमन्त्रयत इलाऽसीत्यनेन । तं वा एतमाहुरित्यनेन
विधिना जातः पुत्रः पितरं पितामहं चातिशेते इति श्रिया यशसा

हे सरस्वति यस्ते स्तनः शंशर्यः शयः फलं तेन सह वर्तमानो यश्च सर्वप्राणिनां
स्थिविहेत्वन्नभावेन जातो यश्च रत्नधा अन्नस्य पयसो वा धाता यश्च वसु कर्मफलं
वद्विन्दवीति वसुवित् । यश्च सुष्ठु ददातीति सुदत्रो येन च स्तनेन विश्वा विश्वानि वा-
र्याणि वरणीयानि देवादीनि भूतानि त्वं पुष्यसि तं स्तनं मदीयपुत्रस्य धातवे पानाय
मदीयभार्यास्तने प्रविष्टं कुर्वित्यर्थः ॥ २७ ॥

इला स्तुत्या भोग्याऽसि । मित्रावरुणाभ्यां संभूवो मैत्रावरुणो वसिष्ठस्तस्य भार्या
मैत्रावरुणी सा चारुन्धती तद्वत्त्वं तिष्ठसीति भार्या संबोध्यति । मैत्रावरुणीति । वीरे
पुरुषे मयि निमित्तभूते भवती वीरं पुत्रमजीजनत् । सा त्वं वीरवती जीवषड्पुत्रा भव ।
या भवती वीरवतः पुत्रसंपन्नानस्मानकरत्कृतवतीति मन्त्रार्थः । पितरमतीत्य वर्तत
इत्यतिपिता । अहो महानेष विस्मयो यत्पितरं पितामहं च सर्वमेवं वंशमतीत्य सर्व-

१. अ. सशयो । २ घ. ज. क इति । ३ च. इवाऽसि । ४ घ. च. ज. ड. 'स्थं तनयं स्त' ।
५ क. इवाऽसी । ६ क. स. घ. ड. च. छ. ज. छ. ड. 'इं वाऽति' । ७ घ. प्र. ष. सशयः ।
८ क. स. घ. छ. ड. 'यः फ' । ९ स. छ. ड. 'न स्त' । १० स. छ. ड. 'मेवं त्वम' ।

ब्रह्मवर्चसेन य एवंविदो ब्राह्मणस्य पुत्रो
जायत इति ॥ २८ ॥ इति बृहदारण्यकोपनि-
षदि षष्ठाध्यायस्य चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥
अथव॑शः । पौतिमाषीपुत्रः कात्यायनीपुत्रा-
त्कात्यायनीपुत्रो गौतमीपुत्राद्गौतमीपुत्रो भार-
द्वाजीपुत्राद्भारद्वाजीपुत्रः पाराशरीपुत्रात्पाराश-
रीपुत्र औपस्वस्तीपुत्रादौपस्वस्तीपुत्रः पाराश-
रीपुत्रात्पाराशरीपुत्रः कात्यायनीपुत्रात्कात्या-
यनीपुत्रः कौशिकीपुत्रात्कौशिकीपुत्र आलम्बी-
पुत्राच्च वैयाघ्रपदीपुत्राच्च वैयाघ्रपदीपुत्रः काण्वी-
पुत्राच्च कापीपुत्राच्च कापीपुत्रः ॥ १ ॥
आत्रेयीपुत्रादात्रेयीपुत्रो गौतमीपुत्राद्गौतमीपुत्रो
भारद्वाजीपुत्राद्भारद्वाजीपुत्रः पाराशरीपुत्रात्पा-

ब्रह्मवर्चसेन परमां निष्ठां प्रापदित्येवं स्तुत्यो भवतीत्यर्थः । यस्य चैवं-
विदो ब्राह्मणस्य पुत्रो जायते स चैवं स्तुत्यो भवतीत्यध्याहार्यम् ॥ २८ ॥
इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्ये षष्ठाध्यायस्य चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥
अथेदानीं समस्तप्रवचनवंशः । स्त्रीप्राधान्यात् । गुणवान्पुत्रो भवतीति
प्रस्तुतम् । अतः स्त्रीविशेषणेनैव पुत्रविशेषणादाचार्यपरंपरा कीर्त्यते ।

स्मादधिकस्त्वं जातोऽसीत्यर्थः । न केवलं पुत्रस्यैवेयं स्तुतिरपि तु यथोक्तपुत्रसंपन्नस्य
पितुरपीत्याह । यस्येति ॥ २८ ॥ इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यटीकायां षष्ठा-
ध्यायस्य चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

सांनिध्यात्खिलकाण्डस्य वंशोऽयमिति शङ्कां निर्वर्त्यन्वंशब्राह्मणतात्पर्यमाह ।
अथेति । विद्याभेदादतीतस्य काण्डद्वयस्य प्रत्येकं वंशभाक्त्वेऽपि नास्य पृथक्त्वभागित्वं
खिलत्वेन तच्छेषत्वात् । तथा च समाप्तौ पठितो वंशः समस्तस्यैव प्रवचनस्य भवि-
ष्यतीत्यर्थः । पूर्वो वंशो पुरुषविशेषितौ तृतीयस्तु स्त्रीविशेषितस्तत्र किं कारणमि-
त्याशङ्क्याऽऽह । स्त्रीप्राधान्यादिति । तदेव स्फुटयति । गुणवानिति । कीर्त्यते

राशरीपुत्रो वात्सीपुत्राद्वात्सीपुत्रः पाराशरीपु-
 त्रात्पाराशरीपुत्रो वार्कारुणीपुत्राद्वाकारुणी-
 पुत्रो वार्कारुणीपुत्राद्वाकारुणीपुत्र आर्तभागी-
 पुत्रादार्तभागीपुत्रः शौक्लीपुत्राच्छौक्लीपुत्रः सांकृ-
 तीपुत्रात्सांकृतीपुत्र आलम्बायनीपुत्रादालम्बा-
 यनीपुत्र आलम्बीपुत्रादालम्बीपुत्रो जायन्ती-
 पुत्राज्जायन्तीपुत्रो माण्डूकायनीपुत्रान्माण्डूका-
 यनीपुत्रो माण्डूकीपुत्रान्माण्डूकीपुत्रः शाण्डि-
 लीपुत्राच्छाण्डिलीपुत्रो राथीतरीपुत्राद्राथीत-
 रीपुत्रो भालुकीपुत्राद्भालुकीपुत्रः क्रौञ्चिकीपु-
 त्राभ्यां क्रौञ्चिकीपुत्रौ वैदभृतीपुत्राद्वैदभृतीपुत्रः
 कांशिकेयीपुत्रात्कांशिकेयीपुत्रः प्राचीनयोगीपु-
 त्रात्प्राचीनयोगीपुत्रः सांजीवीपुत्रात्सांजीवी-
 पुत्रः प्राश्रीपुत्रादासुरिवासिनः प्राश्रीपुत्र आसु-
 रायणादासुरायण आसुरेरासुरिः ॥ २ ॥ याज्ञ-
 वल्क्याद्याज्ञवल्क्य उद्दालकादुद्दालकोऽरुणा-
 दरुण उपवेशेरुपवेशिः कुश्रेः कुश्रिर्वाज-
 श्रवसो वाजश्रवा जिह्वावतो बाध्योगाजिह्वा-

तानीमानि शुक्लानीत्यव्यामिश्राणि ब्राह्मणेन । अथवा यानीमानि यजूंषि
 तानि शुक्लानि शुक्लानीत्येतत् । प्रजापतिमारभ्य यावन्नृपोतिमाषीपुत्रस्ता-

ब्राह्मणेनेति संबन्धः । शुक्लानि यजूंषीत्यस्य व्याख्यानमव्यामिश्राणीति दोषैरसंकी-
 र्णानि पौरुषेयत्वदोषद्वारामावादित्यर्थः । अयातयामान्यदृष्टान्यगवार्थानीत्यर्थः ।
 पाठक्रमेण मनुष्यादिः प्रजापतिपर्यन्तो वंशो व्याख्यातः । संपत्यर्थक्रममाश्रि-
 त्याऽऽह । प्रजापतिमिति । अधोमुखत्वं पाठक्रमापेक्षयोच्यते । तत्रापि प्रजापतिमा-

१ घ. ट. 'दर्शीपु' । २ घ. ट. 'दर्शीपु' । ३ ख. ट. क. कांशिके' । ४ ख. ट. क. त्कार्षिके' ।
 ५ ख. घ. क. ट. क. द. द. 'त्रात्प्राश्रीपुत्रादा' । ६ घ. छ. ज. ट. 'सुरिवा' । ७ क. 'बाऽयातयामानी' ।
 १०२

वान्बाध्योगोऽसिताद्वार्षगणादसितो वार्षगणो
हरितात्कश्यपाद्धरितः कश्यपः शिल्पात्कश्यपा-
च्छिल्पः कश्यपः कश्यपान्नैध्रुवेः कश्यपो
नैध्रुविर्वाचो वागम्भिण्या अम्भिण्यादित्यादा-
दित्यानीमानि शुक्लानि यजूंषि वाजसनेयेन
याज्ञवल्क्येनाऽऽख्यायन्ते ॥ ३ ॥ समा-
नमा सांजीवीपुत्रात्सांजीवीपुत्रो माण्डूकाय-
नेर्माण्डूकायनिर्माण्डव्यान्माण्डव्यः कौत्सा-
त्कौत्सो माहित्येर्माहित्यिर्वात्मकक्षायणा-
द्वामकक्षायणः शाण्डिल्याच्छाण्डिल्यो
वात्स्याद्वात्स्यः कुश्रेः कुश्रियंज्ञवचसो राज-
स्तम्बायनाद्यज्ञवचा राजस्तम्बायनस्तुरात्का-
वषेयात्तुरः कावषेयः प्रजापतेः प्रजापतिर्ब्रह्मणो

वदधोमुखो नियताचार्यपूर्वक्रमो वंशैः समानमा सांजीवीपुत्रात् ।
ब्रह्मणः प्रवचनारूपस्य । तच्चैतद्ब्रह्म प्रजापतिप्रबन्धपरंपरयाऽऽगत्या-
स्मास्वनेकधा विप्रसृतमनाद्यनन्तं स्वयंभु ब्रह्म नित्यं तस्मै

रभ्य सांजीवीपुत्रपर्यन्तं वाजसनेयिशास्त्रासु सर्वास्वेको वंश इत्याह । समानमिति ।
प्रवचनारूपस्य वंशात्मनो ब्रह्मणः संबन्धात्प्रजापतिविद्यां लब्धवानित्याह । ब्रह्मण
इति । तस्याधिकारिभेदादवान्तरभेदं दर्शयति । तच्चैति । प्रजापतिमुत्प्रबन्धः प्रपञ्चः
सैव परंपरा तथेति यावत् । तस्य परमात्मरूपं स्वयंभूत्वमभिदधाति । अना-
दीति । तस्यापौरुषेयत्वेनासंभावितदोषतया प्रामाण्यमभिप्रेत्य विशिनष्टि । नित्य-
मिति । आदिमध्यान्तेषु कृतमङ्गला ग्रन्थाः प्रेचारिणो भवन्तीति मन्वानः सन्नाह । तस्मै

१ ग. च. ज. झ. द. 'येष्वे' । २ क. ख. छ. झ. 'शः । ब' । ३ घ. ञ. ण. 'तिप्रमु' ।
४ घ. ञ. ण. 'क्यस्व' । ५ क. ख. द. प्रसारि' ।

ब्रह्म स्वयंभु ब्रह्मणे नमः ॥४॥ इति बृहदारण्य-
कोपनिषदि षष्ठाध्यायस्य पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥५॥
इति वाजसनेयके बृहदारण्यकोपनिषदि षष्ठोऽध्यायः ॥६॥
इति वाजसनेयकबृहदारण्यकक्रमेणाष्ट-
मोऽध्यायः ॥ ८ ॥

ब्रह्मणे नमः । नमस्तदनुवर्तिभ्यो गुरुभ्यः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्ये षष्ठाध्यायस्य पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

इति श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य परमहंसपरिव्राजका-
चार्यस्य श्रीशांकरभगवतः कृतौ बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्ये
षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

ब्रह्मणे नम इति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यटीकायां
षष्ठाध्यायस्य पञ्चमं वंशब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

नमो जन्मादिसंबन्धेहेतुविध्वंसहेतवे ।

हरये परमानन्दपरिज्ञानवपुर्भूते ॥ १ ॥

नमस्त्रयन्तसंदोहसरसीरुद्भानवे ।

गुरवे परपक्षौघध्वान्तध्वंसपटीयसे ॥ २ ॥

इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकशुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यभगवदानन्दज्ञान-
कृतायां बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यटीकायां षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

१ क. 'बन्धिविघ्नवि' । ख. छ. ट. 'बन्धिहे' । २ अ. 'न्धबन्धवि' ।

समाप्तं सटीकशांकरभाष्योपेता बृहदारण्यकोपनिषत् ।

॥ ॐ तत्सत् ॥

अथ बृहदारण्यकोपनिषत्कण्डिकाद्यपदानां वर्णानुक्रमः प्रारभ्यते ।

कण्डिकाद्यपदानि.	अध्यायादीनि.	कण्डिकाद्यपदानि.	अध्यायादीनि.
अ.		अथ वःशः पौतिमा-	
अग्नये स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा	६ ३ ३	षीपुत्रः	६ ५ १
अणुः पन्था विततः	४ ४ ८	अथ वःशः पौतिमाप्यो	२ ६ १
अत्र पिताऽपिता भवति	४ ३ २२	अथ वःशः पौतिमाप्यो	४ ६ १
अथ कर्मणामात्मेत्ये-		अथ श्रोत्रमत्यवहत्तद्यदा	१ ३ १५
तदेषा	१ ६ ३	अथ ह चक्षुःक्षुः	१ ३ ४
अथ चक्षुरत्यवहत्तद्यदा	१ ३ १४	अथ ह प्राण उत्क्रमि-	
अथ त्रयो वाव लोका	१ ५ १६	प्यन्	६ १ १३
अथ प्राणमत्यवहत्स यदा	१ ३ १३	अथ ह प्राणमूचुस्त्वं	
अथ मनोऽत्यवहत्तद्यदा	१ ३ १६	न उद्गायेति	१ ३ ३
अथ य इच्छेत्पुत्रो मे		अथ ह मन ऊचुः	१ ३ ६
कपिलः पिङ्गलो	६ ४ १५	अथ ह याज्ञवल्क्यस्य	
अथ य इच्छेत्पुत्रो मे		द्वे भार्ये	४ ५ १
पण्डितो जायेत	६ ४ १८	अथ ह वाचक्रव्युवाच	३ ८ १
अथ य इच्छेत्पुत्रो मे		अथ ह श्रोत्रमूचुः	१ ३ ५
श्यामो	६ ४ १६	अथ हेममासन्यं प्राण-	
अथ य इच्छेद्दुहिता मे		मूचुः	१ ३ ७
पण्डिता	६ ४ १७	अथ हैनममुरा ऊचुः	५ २ ३
अथ यदा सुषुप्तो		अथ हैनमुहालक	
भवति	२ १ १९	आरुणिः	३ ७ १
अथ यद्युदक आत्मानं	६ ४ ६	अथ हैनमुषस्तश्चाक्रा-	
अथ यस्य जायामार्तवं	६ ४ १३	यणः	३ ४ १
अथ यस्य जायायै	६ ४ १२	अथ हैनं कहोलं कौषी-	
अथ यामिच्छेद्दधीतेति	६ ४ ११	तकेपः	३ ५ १
अथ यामिच्छेन्न गर्भं		अथ हैनं गार्गी वाच-	
दधीतेति	६ ४ १०	क्रवी	३ ६ १
अथ ये यज्ञेन दानेन	६ २ १६	अथ हैनं जारत्कारव	३ २ १
अथ रूपानां चक्षुरि-		अथ हैनं भुज्युर्लाक्षा-	
त्येतदेषा	१ ६ २	यनिः	३ ३ १

कण्डिकाद्यपदानि.	अध्यायादीनि.	कण्डिकाद्यपदानि.	अध्यायादीनि.
अथ हेनं मनुष्या ऊचुः	५ २ २	अथैनमग्रये	६ २ १४
अथहेनं विदग्धः		अथैनमभिस्पृशति	६ ३ ४
शाकल्यः	३ ९ १	अथैनमाचामति	६ ३ ६
अथ होवाच ब्राह्मणा		अथैनमुद्यच्छत्यामः-	
भगवन्तो	३ ९ २७	स्यामः हि ते	६ ३ ५
अथातः पवमानानामे-		अथैनं मात्रे प्रदाय	६ ४ २७
वाभ्यारोहः	१ ३ २८	अथैनं वसत्पोपमन्न-	
अथातः संमार्त्तर्यदा	१ ५ १७	यांचक्रे	६ २ ३
अथातो व्रतमामाः सा	१ ५ २१	अथैनामभिपद्यते	६ ४ २०
अथाऽऽत्मनेऽन्नाद्यमा-		अथेष श्लोको भवति	१ ५ २३
गायद्यद्वि	१ ३ १७	अथो अयं वा आत्मा	
अथाधिदैवतं ज्वलि-		सर्वेषां भूतानां	१ ४ १६
प्याम्येवाहमित्यग्निर्दधे	१ ५ २२	अभ्याश्चैनं चन्द्रमसश्च	
अथाध्यात्ममिदमेव मूर्तं	२ ३ ४	देवः	१ ५ २०
अथाभिप्रातरेव स्थाली-		अनन्दा नाम ते लोका	४ ४ ११
पाकावृताऽऽज्यम्	६ ४ १९	अन्यं तमः प्रविशन्ति	४ ४ १०
अथामूर्तं प्राणश्च यश्चा-		अन्नं ब्रह्मेत्येक आहुः	५ १२ १
यमन्तरा	२ ३ ५	अयमग्निः सर्वेषां	
अथामूर्तं वायुश्चान्त-		भूतानां	२ ५ ३
रिंसं	२ ३ ३	अयमग्निर्वैश्वानरो	५ ९ १
अथास्य दक्षिणं कर्ण-		अयमाकाशः सर्वेषां	
मभिनिधाय	६ ४ २५	भूतानां	२ ५ १०
अथास्य नाम करोति	६ ४ २६	अयमात्मा सर्वेषां	
अथास्य मातरमभिम-		भूतानां	२ ५ १४
न्नपते	६ ४ २८	अयमादित्यः सर्वेषां	
अथास्या ऊरू विहाप-		भूतानां	२ ५ ५
यति	६ ४ २१	अयं चन्द्रः सर्वेषां	
अथेत्यभ्यमन्यस्त		भूतानां	२ ५ ७
मुस्ताच्च	१ ४ ६	अयं धर्मः सर्वेषां भूतानां	२ ५ ११
अथैतद्वाभेऽक्षाण	४ २ ३	अयं वायुः सर्वेषां	
अथैतस्य प्राणस्याऽऽपः		भूतानां	२ ५ ४
शरीरं	१ ५ १३	अयं वै लोकोऽग्निर्गौतम	६ २ ११
अथैतस्य मन्त्रे घोः		अयः स्तनयित्तुः	
शरीरं	१ ५ १२	सर्वेषां भूतानां	२ ५ ९

बृहदारण्यकोपनिषद्दिषयसूचीपत्रकम् ।

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

विषयाः ।	माझणाङ्काः।	कण्डिकाङ्काः।	पृष्ठाङ्काः।
उपोद्घातः.....	.....	.....	..... १ १ १
अश्वमेधविज्ञानायाश्वमेधीपाश्वस्य शिरआद्यङ्गेषु कालादि- दृष्टिविधानम्.....	.....	.....	..... १ १ १३
अश्वमेधोपयोगिकस्याग्नेरुत्पत्तिपूर्वकं तस्य शिरआद्यङ्गेषु प्राच्यादिदृष्टिविधानमश्वोत्पत्तिकथनपूर्वकमश्वमेध- निर्वचनमश्वमेधविज्ञानफलं च	.....	.....	..... २ १ १८
प्रजापत्यवागादीन्द्रियरूपदेवासुरारूपापिकया स्वाभा- विकपाश्वमेधमृत्युस्वरूपोद्भवहेत्वातिक्रमणसाधनानां प्रकाशनम्	.....	.....	..... ३ १ ४३
प्रजापतेर्भनुशतरूपमिथुनभवनद्वारा भनुष्यादिदृष्टिः	.....	.....	..... ४ १ ८९
अग्नीषोमसृष्टिः	.....	.....	..... ५ १०१
ब्राह्मणादिवर्णनियन्तृदेवतादृष्टिः	.....	.....	..... ६ १०७
प्रजापत्यातिष्ठानवतः प्रजापतिषत्सृष्ट्वप्राप्तफलकथ- नम्	.....	.....	..... ७ ११९
अव्याकृतस्य नामरूपाभ्यां व्याकरणम्	.....	.....	..... ८ १२१
आत्मनो देहे क्षुरधानस्थक्षुरवत्कार्यादांस्थतामिवच्च सामा- न्यतो विशेषतश्चावस्थितेः कथनम्	.....	.....	..... ९ १२३
प्राणनाद्येकैकक्रियाविशिष्टस्याऽऽत्मनोऽकृत्स्नत्वानिद- र्शनः कृत्स्नात्मदर्शित्वाभावपुरःसरं कृत्स्नविशेषोप- संहार्यात्मदर्शनः कृत्स्नात्मदर्शित्वकथनम्	.....	.....	..... १० १२३
आत्मनः पुत्रादेः सर्वस्मात्प्रेयस्त्वज्ञानेनाऽऽत्मोपासकस्य प्रियहान्यभावकथनम्	.....	.....	..... ११ १२३
कीदृश्विज्ञानेन ब्रह्म सर्वमभवदिति प्रश्नेऽहं ब्रह्मास्मीति- विज्ञानेनेत्युत्तरवर्णनम्	.....	.....	..... १२ १२३

देवर्षिमनुष्याणां मध्ये यो यः प्रत्यबुध्यत स एव तद्ब्र-			
ह्माभवदित्येतदर्थस्य द्रढिन्ने मन्त्रोदाहरणम्	”	१०	१५४
अहं ब्रह्मास्मीति विज्ञातुर्देवा अपि ब्रह्मसर्वभावाभवनाय			
न पर्याप्ताः किमुतान्य इत्यत्राऽऽत्मा ज्ञेयां स भवतीति-			
हेतुकथनम्	”	”	१५६
आत्मव्यतिरिक्तदेवतोपासकस्य तत्त्वज्ञानाभावप्रतिपादन-			
पूर्वकं पशुदिज्याद्यनेकोपकारैरुपभोक्तव्यत्वादेवा			
अविद्यावन्तं पुरुषं प्रति विघ्नं कर्तुमनुग्रहं चेशत एवे-			
त्यत्र पशुदृष्टान्तप्रदर्शनेन यथा व्याघ्रादिना पशुहरणे			
कृते मनुष्याणामप्रियं भवति तथैव देवानां मनुष्याणां			
तत्त्वज्ञानमपियं यं तु मुमोचयिषन्ति तं श्रद्धादि-			
भिर्योक्ष्यन्ति विपरीतमश्रद्धादिभिस्तस्मान्मुमुक्षुर्देवा-			
राधनपरः श्रद्धाभक्तिपरः प्रणयोऽप्रमादी स्याद्विद्या-			
प्राप्तिं प्रतीतिकथनम्	”	”	१६६
चातुर्वर्ण्यसृष्टिः	”	११	१६९
आत्मलोकमदृष्ट्वा मृतस्याऽऽत्मनः सकाशाद्रक्षणाभावे			
वेदकृप्यादिदृष्टान्तकथनपूर्वकमात्मलोकान्नानिकृतक-			
र्मणः क्षयिष्णुत्वादात्मलोकस्थैवोपासनविधानं			
तथाऽऽत्मलोकोपासकस्य कर्माभावादेव कर्मक्षयाभा-			
वप्रतिपादनमात्मलोकं स्तोतुं फलवचनं च	”	१५	१७७
कर्माधिकृताविद्वच्छरीरेन्द्रियसंघातविशिष्टपिण्डस्य कर्म-			
भिः पशुवत्सर्वदेवादिपिपीलिकान्तभूतोपकारकर्तृत्वेन			
सर्वभूतभोग्यत्वप्रतिपादनपूर्वकं सर्वभूतभोग्यत्वादेव			
स्वदेहरक्षणवत्सर्वभूतानि तं सर्वतः संरक्षन्तीति कथनम् ..	”	१६	१८१
पाङ्कपद्मादिकथनम्	”	१७	१८५
सविनियोगसमाप्तसूत्रभूतमन्त्रविवरणम्	”	५	१९०
पुत्रादिसाधनानां साध्यविशेषसंबन्धवचनम्	”	१६	२१७
संपत्तिकर्मकथनम्	”	१७	२१९
कृतसंपत्तिके देववागादिप्राणवेशप्रकारकथनम्	”	१८	२२४
व्रतमीमांसाकथनम्	”	२१	२२७
.....विद्याकार्यस्य संक्षेपेणोपसंहारः..... .. .	”	६	२३३

सूचीपत्रकम् ।

५

.विषयाः ।

नाशनाशः । कष्टिकाशः । पृष्ठाशः ।

नाडीसङ्घेन सर्वानर्थबीजभूताविद्यासतत्त्वावधारणम्	”	२०	५७४
सर्वात्मभावरूपमोक्षस्य प्रत्यक्षतो निर्देशः	”	२१	५७८
जीवस्य परेणाऽऽत्मनैकत्वाद्विशेषज्ञानाभावे तद्यथा म्रिय- या स्त्रियेत्यादिदृष्टान्तः	”	२१	५८०
सुषुप्ते पित्रादीनां पितृत्वाद्यभावप्रतिपादनम्	”	२२	५८३
द्रष्टादीनां दृष्ट्यादेर्विपरिलोपाभावप्रतिपादनम्	”	२३	५९०
प्रतीचश्चिन्मात्रज्योतिषो विशेषविज्ञानराहित्यमेव स्वरूपं तथाऽपि स्वाविद्याकल्पितविशेषविज्ञानवच्चमाश्रि- त्यावस्थाद्वयं सिध्यतीत्यस्यार्थस्य प्रतिपादनम्	”	३१	५९८
पूर्वोक्तवस्तूपसंहारार्थं सलिलवाक्यम्	”	३२	५९९
दृष्टं मनुष्यानन्दमादिं कृत्वा शतगुणोत्तरोत्तरक्रमेण परमानन्दप्रदर्शनम्	”	३३	६०१
विस्तरेण सनिमित्तसंचरणवर्णनम्	”	३४	६०६
आत्मनः स्वप्नान्ताद्भ्रुद्धान्तागमनवद्देहाद्देहान्तरप्रतिपत्तौ शकटदृष्टान्तः	”	३५	६०७
आत्मन ऊर्ध्वोच्छ्वासित्वं कस्मिन्काले किनिमित्तं कथं किमर्थं वा स्यादित्याशङ्क्यायामात्रादिदृष्टान्तेन तदुत्तरम् ..	”	३६	६०८
शरीरं परित्यज्य गच्छत आत्मनो देहान्तरापादाने साम- र्थ्याभावशङ्कायां राजभृत्यदृष्टान्तेन सर्वभूतान्यादित्या- दीनि तत्कर्मप्रयुक्तानि कृतैरेव कर्मफलोपभोगसाधनेः कर्मफलवेदितारं प्रतीक्षन्त इत्यादिकथनम्	”	३७	६११
राजानं प्रपियासन्तमित्यादिदृष्टान्तेनाऽऽत्मानं मरण- काले सर्वे प्राणा अभिसमायन्तीत्येतत्कथनम्	”	३८	६१२
आत्मनः संप्रमोक्षणं कस्मिन्काले कथं वेति सविस्तरं संसरणवर्णनम्	”	४	६
अकामस्य मोक्षप्रतिपादनम्	”	६	६२९
उक्तमोक्षमोक्षसाधनप्रतिपादकः श्लोकः	”	७	६३८
आत्मकामस्य ब्रह्मविदो मोक्ष इत्येतस्मिन्नर्थं मन्त्रब्राह्म- णोक्ते विस्तरप्रतिपादकाः श्लोकाः	”	८	६४२
प्रस्तुतज्ञानमार्गस्तुत्यर्थं मार्गान्तरनिन्दा			

उक्तात्मज्ञानस्तुत्यर्थमेव तन्निष्ठस्य कायक्लेशराहित्यादिप्र-			
तिपादनम् .... .. ,,	१२	६४७	
ब्रह्मविदो विद्यया कृतकृत्यत्वे स्वानुभवसंप्रतिपत्तिप्रति-			
पादनम् .... .. ,,	१४	६४९	
विद्यास्तुत्यर्थं विदुषो विहिताकरणादिप्रयुक्तभयाभावा-			
दिप्रतिपादनम् .... .. ,,	१५	६५०	
परमार्थज्ञानसंस्कृतमनसैव ब्रह्मदर्शनमित्यादिप्रतिपादनम् ,,	१९	६५२	
ब्रह्मात्मनि सर्ववेदविनियोगप्रदर्शनम् .... .. ,,	२२	६५६	
उक्तविद्याफलकथनपूर्वकं याज्ञवल्क्याय गुरवे कृतकृत्य-			
जनककृतस्वनिवेदनप्रतिपादनम् .... .. ,,	२३	६६९	
सोपाधिकब्रह्मध्यानादभ्युदयकथनम् .... .. ,,	२४	६७२	
समस्तारण्यकार्यस्य समुच्चित्य निर्देशः.... .. ,,	२५	६७३	
उक्तस्य सर्वार्थस्य मैत्रेयीब्राह्मणेन निगमनम् ५	१	६७६	
याज्ञवल्कीयकाण्डस्य वंशः ६	,,	६९५	
पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥			
सर्वोपनिषदर्थब्रह्मानुवादः १	१	६९८	
ॐ शब्दवाच्यब्रह्मोपासनम् .... .. ,,	,,	७०६	
सर्वोपास्तिशेषत्वेन दमादिसाधनत्रयविधानम् २	१	७०९	
तत्र हृदयं ब्रह्मेत्युपास्तिः ३	१	७१४	
सत्यं ब्रह्मेत्युपास्तिः ४	१	७१६	
सत्यस्य ब्रह्मणः स्तुतिः.... .. ५	१	७१७	
मनउपाधिविशिष्टस्य ब्रह्मण उपासनम् ६	१	७२१	
विद्युदुपाधिविशिष्टस्य ब्रह्मण उपास्तिः ७	१	७२२	
वाग्धेनुब्रह्मोपास्तिः ८	१	७२३	
वैश्वानराग्न्युपाधिकब्रह्मण उपासनम् ९	१	७२४	
एतत्प्रकरणस्यसर्वोपासनगतिकथनमश्रुतफलोपासनफल-			
कथनं च १०	१	७२४	
तपउपासनम् ११	१	७२६	
गुणद्वयविशिष्टयोर्मिलितयोरब्रह्मणयोर्ब्रह्मत्वेनोपासनम् १२	१	७२७	
उक्तदृष्ट्या प्राणोपासनम् १३	१	७२९	
.....नावाध्याकपि स्य १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००	,,	७२९	

कण्डिकाव्यपदानि.	अध्यायारीनि.	कण्डिकाव्यपदानि.	अध्यायारीनि.
साम प्राणो वै साम प्राणे	५ १३ ३	सा होवाच मैत्रेयपत्रैव मा	
सा वा एषा देवता		भगवान्मोहान्त	४ ५ १४
दूर्नाम	१ ३ ९	सा होवाच यदूर्ध्वं याज्ञ-	
सा वा एषा देवतैतासां		वल्क्य	३ ८
मृत्युमपहत्य	१ ३ १०	सा होवाचाहं वै त्वा	३ ८
सा वा एषा देवतैतासां		सैषा गायत्र्येतस्मिस्तु-	
मृत्युमपहत्याथैना	१ ३ ११	रीये	५ १४
सा ह वागुवाच	६ १ १४	सोऽकामयत द्वितीयो	१ २ ४
सा होवाच नमस्तेऽस्तु	३ ८ ५	सोऽकामयत भूपसा	१ २ ६
सा होवाच ब्राह्मणा	३ ८ १२	सोऽकामयत मेधयं	१ २ ७
सा होवाच मैत्रेयी । यस्तु		सोऽविभेत्तस्मादेकाकी	१ ४ २
म इयं वित्तेन पूर्णा		सोऽयास्य आङ्गिरसोऽ-	
स्यात्कर्धं	२ ४ २	ज्ञानां हि रसः	१ ३ १९
सा होवाच मैत्रेयी ।		सोऽवेदहं वाव सृष्टिः	१ ४ ५
यस्तु म इयं वित्तेन		सोऽप्यन्तीर्माङ्गिरभ्युक्षति	६ ४ २३
पूर्णास्यात्स्यां	४ ५ ३	सो ह्येयमिक्षांचक्रे	१ ४ ४
ज्ञा होवाच मैत्रेयी येनाहं	२ ४ ३	स्वप्रान्त उच्चावचमीय-	
सा होवाच मैत्रेयी	४ ५ ४	मानो	४ ३ १३
सा होवाच मैत्रेयपत्रैव		स्वप्नेन शारीरमभिग्रहत्य	४ ३ ११
मा भगवानममुदहन्	२ ४ १३		